મુબાઇના સુપ્રસિદ્ધ ડૉ૦ સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ ભાટવડેકર નાઇટ એમણે આ ગ્રંથ વિષે આપેલો અભિપ્રાય.

Bombay, December 17 1906

It gives me great pleasure to testify to the Excellence of the Gujarati work written by Mr. Jaykrishna Indraji on Botany, Herbs and shrubs of the mountains and how to recognize them. Mr. Jaykrishna has in his official capacity studied the plants and herbs of Gujrat and Kathiawad for more than a quarter of a century and has committed to paper his observations.

I have gone through a greater portion of the work and am glad to say that it will be a very valuable addition to Gujrati Scientific literature.

The language is easy and adapted to the wants of the Country.

I trust his work will be a standard work on Indian Botany and will be wel- received by the public.

BHALCHANDRA KRISHNA.

સુપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિશાસ્ત્રજ્ઞ ડૉક્ટર કર્નલ કાન્હોબા રણછોડદાસ કીર્તિકર એમણે આ ગ્રંથ વિષે આપેલો અભિપ્રાય.

I have much pleasure in saying that the Gujrati work written by my esteemed friend Mr. Jayakrishna Indraji and named वनस्पतिशास्त्रः बरडाडुंगरनी जडीबुट्टी, तेनी परीक्षा अने उपयोग is a very interesting, learned, and useful one. It is the result of the study and observation of plant-life for over a quarter of a century within my personal knowledge. Mr. Jayakrishna is well-qualified to write such work with credit to himself, and profit to the reader. I have heard read to me by Mr. Jayakrishna himself a good portion of the work and I am sure that the elaborate and learned preface and Introduction he has written will be highly useful to the Gujarati student of Botany. The language is easy, clear, and attractive and richly interspersed with specially-coined words in Gujrati and sanskrit to render the meaning of technical Botanical terms readi[illegible] intelligible and not difficult to remember. I trust that his work when published [illegible] meet with the encouragement it deserves, especially among those students of [illegible] medicine who interest themselves in the study of Indian Botany, and those wh[illegible] to utilize Indian plants for the relief of human suffering.

I wish the work every success, most cordially.

Bombay

આયુર્વેદવિશારદ વૈદ્યવર ડૉકટર પોપટ પ્રભુરામ એલ. એમ. એસ. અને મુંબઈના જે. પી. એમણે આ ગ્રંથ વિષે આપેલો અભિપ્રાય.

બરડાની જડીબુટ્ટીનું પુસ્તક તેમના કર્તા રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી તરફથી મને વાંચવા માટે આપવામાં આવ્યું હતું.

રા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીએ પોરબંદર સ્ટેટમાં નોકરી લીધા પહેલાં વનસ્પતિશાસ્ત્રનો બહુ ઉંચા પ્રકારનો અભ્યાસ સ્વર્ગવાસી પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી તથા સ્વર્ગવાસી ડાકટર સખારામ અર્જુનના સહવાસમાં રહી કર્યો હતો. પોરબંદરમાં મી૦ લેલીના એડમિનિસ્ટ્રેશન વખતે તેમના એજ ઉંચા જ્ઞાન ખાતર તેમને ક્યુરેટરની જગ્યા આપવામાં આવી હતી. આ ઉપરથી પોતાનો અભ્યાસ વધારવાની અને ખાસ કરી પોરબંદરના બરડા ડુંગરની વનસ્પતિના એક મિત્ર જેવા સહવાસી થવાની તક તેમને પૂર્ણ રીતે મળી હતી.

તેમનું પુસ્તક એની જાતનું ગુજરાતી ભાષામાં પહેલવહેલું જ છે. વનસ્પતિની રચના, વર્ગો અને ઇન્દ્રિયવિભાગ વિષે સંપૂર્ણ રીતે લખ્યા પછી તેઓએ બરડા ડુંગરની વનસ્પતિઓ વિષે લખાણથી તેમની ઓળખ હિંદુસ્તાનમાં તેમની બીજે ઠેકાણે થતી ઉત્પત્તિ, તેમના ગુણદોષ, ઔષધી તરીકે તેમનો ઉપયોગ એ વિષે બહુ સારી રીતે વિવેચન કર્યું છે. આ પુસ્તક પ્રજાને અતિ ઉપયોગી છે. અને ખાસ કરીને વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને તથા ડાકટર અને વૈદ્યોને ખાસ ઉપયોગનું છે. હું આ પુસ્તકને લાયક યશ તેમના કર્તાને મળે એવું અંતઃકરણથી ઇચ્છું છું અને આ પુસ્તકદ્વારા જન સમાજની તેમણે બજાવેલી સેવા માટે તેમને અભિનંદન આપું છું.

ઠે. ૭ [illegible]
મુંબઈ—૨૮—૧૨—૧૯૦૧.

પોપટ પ્રભુરામ.

॥ श्री ॥

वनस्पतिशास्त्र

કાઠિયાવાડના

बरडा डुंगरनी जडीबुटी

તેની પરીક્ષા અને ઉપયોગ.

લખનાર

ઠાકર જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી

માજી ક્યુરેટર ઑફ ફૉરેસ્ટ્સ એન્ડ ગાર્ડન્સ.

પોરબંદર સ્ટેટ.

પ્રત ૧૦૦૦

મુંબઈ:

ધી "ગુજરાતી" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં છપાવ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૧૦. સંવત ૧૯૬૬

કિંમત ૧૨-૦-૦

" परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः "
छायादपछांदि । पत्र पुष्प फल मूलसों ॥
निपात न आहिं । ते तरुवर धन जगतमें ॥"

બરડા ડુંગરની વનસ્પતિના સુકા નમુના-ઓનો સંગ્રહ

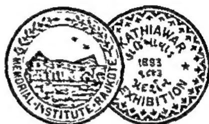
પ્રદર્શનામાં મુકવા માટે મળેલા

ચાંદ.

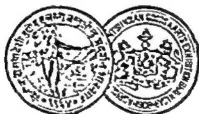

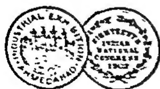
રૂપાનો ચાંદ
પોરબંદર.

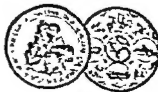
રૂપાનો ચાંદ
રાજકોટ.

સોનાનો ચાંદ
ભાવનગર.

રૂપાનો ચાંદ
અમદાવાદ.

રૂપાનો ચાંદ
મુંબઈ.

અર્પણપત્રિકા.

સ્વસ્થાન શ્રી પોરબંદરના કૈલાસવાસી ખુદાવિંદ નામદાર મહારાણા શ્રી વિક્રમાતજી સાહેબ બહાદુરનાં આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યા પ્રમાણે બરડા ડુંગરની જડીબુટી શોધી લખવા સંબંધી થયેલાં ફરમાન ઉપરથીજ આ પુસ્તકનું નામ, બરડા ડુંગરની જડીબુટી રાખું છું. અને તેઓ મરહુમ નામદાર સાહેબ બાહાદુરના ફરમાવેલા સોનાના શબ્દો, જે ઘણીજ ઉચ્ચ અને અપૂર્વ સ્વદેશ અને સ્વપ્રજાપ્રીતિથી ભરેલા છે, તે મારાં હૃદયમાં યાવત્ પર્યંત કોતરાઇ રહેલા છે, તેની યાદગીરી અને માનની ખાતર તેઓ શ્રીનાં ચરણમાં વિદ્યમાન રાજ્યાસનારૂઢ અખંડ પ્રૌઢપ્રતાપ, ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાલ નેકનામદાર ખુદાવિંદ મહારાણા શ્રી ૭ ભાવસિંહજી સાહેબ બાહાદુર જેઓ પરમઉદાર, પરમસુશીલ, પરમદયાળુ, શરણાગતવત્સલ, વિવિધવિદ્યાવિલાસી એવા અનેક મહાન્ ગુણોથી ભરપૂર છે, તેઓ શ્રીની આજ્ઞાથી હું ઘણાંજ માનપૂર્વક આ પુસ્તક અર્પણ કરૂં છું.

સદાનો આજ્ઞાંકિત સેવક,

જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી.

તા૦ ૨૭–૯–૧૯૦૬.

ગુણાનુવાદાત્મક આશીર્વચનો.

અખંડ પ્રૌઢપ્રતાપ, ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ, સ્વસ્થાન શ્રી પોરબંદરના નેકનામદાર મહારાણા શ્રી ૭ ભાવસિંહજી સાહેબ બાહાદુરનો વિદ્યાવિનોદી સ્વભાવ જગજાહેર છે. એઓ નામદાર શ્રીની અપાર ઉદારતાનો નિર્મળ ઝરો વિવિધ વિદ્યા, કળા અને હુન્નરોનાં ઉત્તેજન માટે સદા અખૂટ વહ્યા કરે છે. આ અસ્ખલિત ઉજ્વળ ઝરામાંથી વિદ્વાનો, કવિઓ અને બીજા ગુણીજનો પોતપોતાની અભિલાષા તૃપ્ત કરી અતિઘણા પ્રેમથી ગુણાનુવાદ અને આશીર્વચનો ઉચ્ચરે છે. જેમાંનાં યત્કિંચિત્ આ સ્થળે આપવાની આજ્ઞા લઉં છું:-

शार्दूलविक्रीडितम् ।

पायात्त्वां करुणामृतार्द्रहृदयः श्रीपार्वतीवल्लभः
पायात्त्वां कमलापतिश्च कमलोत्पन्नश्च देवो विधिः ।
पायात् श्रीजगदंबिका च सततं त्वां श्रीकुमारं च ते
पत्नीश्चाप्यखिलाः कुटुम्बमखिलं श्रीभावसिंहप्रभो ॥

त्रोटक.

सुपवित्रसुदामपुराधिपतेर्नरपालमणेः करुणांबुनिधेः ।
प्रणतप्रियसंमुदयार्द्रदृशो विजयो विजयो विजयोस्तु सदा ॥

(शीघ्रकवि शंकरलाल माहेश्वर)

मोरवी.

स्रग्धरा.

श्रीमद् राणावतंसा द्विजसुरभिसदापालनोद्भूतकीर्ति-
प्राग्भारा भूपतीनां परमनिजगुणोत्कर्षधुर्याः प्रभाढ्याः ।
जीयासुः सर्वकालं सततमविरतातुल्यपारार्थ्यरक्ता
रक्तानेकप्रजाढ्याः परमहितवहा भावसिंहाख्यभूपाः ॥

હરીગીત.

છો ક્ષત્રીકુળભૂષણમણિ અવનીપતિમાં અગ્રણી,
ધુમલીતણા નરનાથ પામ્યા કીર્તિ જગમાંહે ઘણી;
છો જેહવા સુખદાઈ સહુ સજ્જનતણા સમુદાયને,
ગુણ વર્ણવે છે આપના સારા કવિ ચિત્ત ચાહને.
વિદ્યા વિનોદી ભૂપ છો અતિ શ્રેષ્ઠ આ સંસારમાં,
દાતાર ને દિલના દયાળુ પ્રેમી પરઉપકારમાં;
ભુવને ભલાઈ આપની નૃપ ભાવસિંહ અપાર છે,
રાણાકુળે રવિરૂપ ગુણિને આપનો આધાર છે,

(જ્યોતિર્વિદ્યાભૂષણ શાસ્ત્રી હીરજી પ્રભાશંકર)

પોરબંદર.

शिखरिणी.

सुदामाख्ये ग्रामे सुदयितनयासद्मनि वरे
ध्वजा यस्य श्रेष्ठा स्फुरति सुखदा पत्तनवरे ।
सदा विश्वाधीशप्रवरकरुणालेशमुदितो
नृपोयं भावेशो वसतु वसुधायामविचलः ॥

(शास्त्री दामोदर कानजी वैद्य)

मुम्बै.

સવૈયા.

સુખદાયક લાયક નરનાયક સાત્વિક સ્વદેશના શૃંગાર,
વરદ દરદહર વિશુધ વિશુધ નૃપ સગણ અમલ ઉરક્રમણ ઉદાર;
ધર્મ સ્વરૂપ અનૂપ ભુપતિ રાજનિતિના સરસ રસ જાણ,
મહારાણા શ્રી ભાવસિંહજી ઉદય થયા ભારતના ભાણ.
પ્રતિદિન અધિક પ્રભુતા પામો જામો યશ ઉજ્વળ સૌ ઠામ,
કામ કરો કિરતીવત કરથી નવે ખંડમાં દીપો નામ;
માગે મહાસુખરામ નિરંતર દિર્ઘાયુષ દ્યો પુરૂષ પુરાણ,
મહારાણા શ્રી ભાવસિંહજી ઉદય થયા ભારતના ભાણ.

.(કવિ મહાસુખરામ નરભેરામ.)

અમદાવાદ.

મનહર.

કવિને કોવિદ કેરી કદર કરો છો તમે, વિદ્વજ્જનો સાથે નિત પ્રીત બહુ રાખો છો;
રાણા સદ્ગુણી તણી સંગત સદાય રાખો, દુરગુણી હોય તેને દૂર કરી નાખો છો;
નિમકહલાલી અને નેકી કેરી નોકરોને, ઈનામ આપીને અતિ હૃદયમાં રાખો છો;
મહારાણા કુળદીપ ભુપ ભાવસિંહ બંધ. અમરસિંહરાજ આપ ચિરાયુન ભાખો છો.

(કવિ સુંદરજી પુંજાભાઈ)
ધ્રાંગધરા.

छप्पय.

अचल पुत्रपरिवार । अचल निजपुर अरु गादी ।
अचल तेज तलवार । अचल सब देश अबादी ।
अचल वित्तभंडार । अचल रिधिसिधि रहुज्यादी ।
भुजबल अचल अपार । अचल सुख आदि अनादी ।
अचल अनंतदिवालीयों । जस्त जेठवाकुल रहे ।
भावमहिप सुमको यही । नाथ सुकवि आशीश कहे ।

(कवि नाथा पना)
भावनगर.

कवित्त.

रैयतको रछपाल पछेह विपछीनको दया दरियाव जाको धरणीमें धायोहे ।
अवनीमें अंबरलों आनंद स्वरूप आछो पुण्यको प्रचंड प्रभापुंज सरसायोहे ॥
मनन भवानी भवभवानीको सुन अष्टसिद्धि नवनीधिसें सुवन सुख पायोहे ।
सिया सारदाके सुमनाथ सियावर जैसो भावसिंह भूपतिको जस जगछायोहे ॥

(कवि भवानीशंकर नरसिंहराम)
लींबडी.

ઝુલણા.

સ્થિરતા દેહમાં લક્ષ્મી નૃપગેહમાં સ્નેહમાં સદૈવ વૃદ્ધિ થાજો,
અમિત આનંદ યુવરાજ સુત પામીને રહિ રસના બની આપ રાજો;
એજના સુભગ શ્રી ભાવેશના વંશની પોરબંદરનિવાસ પ્રેમે પ્રસારો,
ભલ મુનિરાજ કેશવ કહે વિશ્વની ધરણીમાં ભાવ ભૂપાલ ધારો.

ગીતિ.

ભાવભૂપ ભાવગરમાં, વૈભવ દીર્ઘ વિવિધ કોટિ વર્ષ;
શ્રીયુવરાજ સહિતનિત, રાજ્ય પામો હૃદય ભરી હર્ષ.

(રાજકવિ નથુરામ શિષ્ય કવિ કેશવલાલ શ્યામજી)
જામનગર.

कवित.

शक्रके समान सुख संतत सलोनी सदा, शुभ गुन गेहराना स्नेहधरि साजो आप;
कवि नथुराम रामराम शुभकामकरी, नामकरि नीको मुनि मंडलमें भ्राजो आप;
नेहुसों हर्ष श्रेष्ठ जेष्ठहो यथेष्ट वन्दी, छत्रसिर धारी अत्र छायापनी छाजो आप;
गाजो अरिगनमें निवाजो कविकोविदकों, कुंवर समेत कोटीवरस विराजो आप;

વસંતતિલકા.

શ્રી રામના કઠિન કામ અનેક કીધાં,
ભક્તોને અસુરને દુ:ખ ખૂબ દીધાં;
જેના પિતા અનિલ વિશ્વમહીં અનૂપ,
હો આપને વિજય એ નિત ભાવભૂપ.

કવિત.

જ્યાં સુધી ધારા શ્રી વિધિ મુખ વિરામે, શ્રી વસે વિષ્ણુ સંગે;
જ્યાં સુધી ચંદ્રમૌલિ શિર અમર સુના, ઓપતા અર્ધ અંગે;
જ્યાં સુધી રજનીશને ભાસ્કર નૃપતિ, ભાવ શોભો સુરીને;
ત્યાં, અહિં એવી અનલ્પ મુકરી, કે નથુરામ નિત્યે.

(રાજકવિ નથુરામ સુંદરજી શુકલ)
વાંકાનેર.

शार्दूलविक्रीडितम् ।

कल्याणं भवतां मनः समगतां धर्मः सदा वर्धतां
सम्पत्तिः प्रवरां प्रजा प्रणमतां शत्रुक्षयो जायताम् ।
स्वस्थं संवहतां वपुः प्रसरतां लक्ष्मीपतिः प्रीयता-
मायुष्ये स्फुरतां सुतं विजयतां दानाय दीर्घायुषे ।

(शास्त्री माणजी इंद्रजी)
मांडवी

દોહરો.

જુગ જુગ જીવો પોરપતિ, વિનવું દીનદયાળ,
એકપત્નીમાં આપ છો, એક બાર ભૂપાળ.

(જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી)
પોરબંદર.

૧૨–૭–૧૯૦૮

वनस्पति विषे आर्यों तेमज अंग्रेज विद्वानोना थोडा सुभाषित उद्गारो.

"अहो येषां वरं 'जन्म' सर्वप्राण्युपजीवनम् । धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिनः ॥ १ ॥
पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः । गन्धनिर्यासभस्मास्थितोयैः कामान्वितन्वते ॥ २ ॥
मस्यग्रैः पत्रनिचयैस्तरुर्यैरेव शोभितः । जहाति शीर्णोस्तानेव किंवा चित्रं कुजन्मनः ॥ ३ ॥
छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे । फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव ॥ ४ ॥
परोपसर्पणानन्तचिन्तानलशिखाशतैः । अचुम्बितान्तःकरणाः साधु जीवन्ति पादपाः ॥ ५ ॥
भुक्तं स्वादु फलं कृतं च शयनं शाखाग्रजैः पल्लवैः, स्वच्छायापरिशीतलं सुसलिलं पीतं व्यपेतश्रमाः ।
विश्रान्ताः सुचिरं परं सुमनसः प्रीतिः किमप्रोच्यते, त्वं सन्मार्गनरुर्वयं च पथिका यामः पुनर्दर्शनम् ॥२०॥"

(सुभाषितरत्नभाण्डागारम्)

॥ दोहा ॥

"जामनमें आवन अवर चिंता वहनिन लागि ॥ सुखसों जीवत जगतमें यह तरुवर बडभागि ॥

॥ कवित्त ॥

फूल अरु फल तैसो पत्रनकी आवलीके । भार परवेमें जाको रहे मुद भारी है ॥
जाके आचरनमें कलेस बहु आविन के । ऐसो जे धरममग वहत करारी है ॥
स्याम कवि कहे सदा प्रबल प्रचंड पीर । सीत अरु आतपकी सहत अपारी है ॥
जिन्हें परमुख देत देह अरपी हे मीज । एसे तरुवरकों जु वंदन हमारी है ॥

॥ सवैया ॥

रसरासि भरे मधुरे फल रावरे । खाय प्रमोद विसेखत है ॥
अरु कोटरमें करि सैन सदा । निरभे पनजे अति लेखते है ॥
कवि स्याम कहे बहु भांतिनके । अपने सुखको अवरेखत है ॥
खगते जल बेग बहें अबहीं । तट बेठि तुम्हें तउ देखत है ॥

॥ कवित्त ॥

मधुर महान मंजु भूरि फल भच्छन सों । तृपत करी हे रस रसिक रसनकों ॥
साखाके सुभग्र पुंज पल्लवकी छांयातल । सीत जल पान करि कियो हे सयनकों ॥
गयो हे गवनश्रम स्याम कवि एसे हम । वसि बहु काल कियो सांत अतिमनको ॥
अहो महा भगतरु प्रीतम पथिककेमु । कबुं फिर रावरे करेंगे दरसनको ॥"—

(कवि श्यामजी जयसिंह ब्रह्मभाट, जामनगर.)

केतकीमें बसे आप केशव करुणानिधान । कुंजमें कल्यान सो तो कदमर्मे बिहारी हैं ॥
मालतीमें मुकुंद मुरार माधव मोगरेमें । चंबेलीमें चिदानंद सोइ सुगंध भारी हैं ॥

"There lives and works
A soul in all things, and that soul is God.
The beauties of the wilderness are His,
That makes so gay the solitary place,
Where no eye sees them."
"He"
"in its case,
Russet and rude, folds up the tender germ
Uninjured, with inimitable art;
And, ere one flowery season fades and dies,
Designs the blooming wonders of the next."
(Cowper.)

"Happy who walks with Him! Whom what he finds
In nature, from the broad majestic oak
To the green blade that twinkles in the sun,
Prompts with remembrance of a present God."
(Cowper.)

"There is a lesson in each flower,
A story in each stream and bower;
In every herb on which you tread,
Are written words, which, rightly read;
Will lead you from earth's fragrant sod,
To hope, to holiness, and God."
(Davis.)

"When I look at the poor little herbs that arise out of the earth, the lowest of vegetables, and consider the secret spark of life that is in them, that attracts, increases, grows, and seminates itself and its kinds, the various virtues that are in them for the food, medicine, and delight of more perfect creatures, my mind is carried up to the admiration and adoration and praise of that God whose wisdom and power and influence and government is seen in these small footsteps of his goodness: so that, take all the wisest, ablest, and most powerful and knowing men under heaven, they cannot equal that power and wisdom of his that is seen in a blade of grass.—"

(Sir M. Hale.)

The carpet of flowers and of verdure spread over the naked crust of our planet is unequally woven: it is thicker where the sun rises high in the ever—cloudless heavens, and thinner towards the poles. Everywhere man finds some new plants to his support and enjoyment."—*(Humbolt)*.

" Within the tropics the wild luxuriance of nature is not lost even in the vicinity of large cities, for the natural vegetation of the hedges and hill-sides overpowers in picturesque effect the artificial labour of man. * * * Houses within the tropics

are surrounded by the most beautiful forms of vegetation, because many of them are at the same time most useful to man. Who can doubt that these qualities are united in the banana, the cocoa-nut, the many kinds of palms, the orange, and the bread-fruit tree? * * *

Epithet after epithet was found too weak to convey to those who have not visited the inter-tropical regions the sensation of delight which the mind experiences. * * * In my last walk I stopped again and again to gaze on those beauties, and endeavoured to fix in my mind for ever an impression, which at the time I knew sooner or later must fail. The form of the orange tree, the cocoa-nut, the palm, the mango, the tree-fern, the banana, will remain clear and separate, but the thousand beauties which unite these into one perfect scene must fade away; yet they will leave, like a tale heard in childhood, a picture full of indistinct but most beautiful figures.—(*Darwin*).

Like a beautiful flower full of colour but without scent are the fine but the fruitless words of him who does not act accordingly. But like a beautiful flower full of colour and full of scent are the fine and fruitful words of him who acts accordingly. —The Path of Virtues—(*Buddhist.*)

Do you wonder why poets talk so much about flowers? Did you ever hear of a poet did not talk about them? * * * They will bloom over and over again in poems, as in the summer fields, to the end of time, always old and always new.—(*O. W. Holmes.*)

Pink and red flowers almost invariably revert in many individuals to white. Indeed, there is probably not a single blossom of these colours in England of which white specimens may not occasionally be gathered. * * * Almost all pink or red flowers become white with the greatest readiness under cultivation. * * * Blue flowers in nearly every case produce abundant red, pink and white varieties in a state of nature. * * * In an immense number of cases blue appears as a late modification of red, the bud or young petals being still of that colour, and only deepening into blue as the flower opens.—(*Grant Allen.*)

પ્રસ્તાવના.

વનસ્પતિવર્ણનનાં હાલ સુધરેલી ઢબ પ્રમાણેનાં પુસ્તકો ઘણાંખરાં અંગ્રેજી ભાષામાં છે. વળી તેવાં પુસ્તકોમાં ઘણા શબ્દો લાટિન જેવી અઘરી ભાષાના આવે છે. તેથી અંગ્રેજી ભાષા જાણનારાઓમાંથી પણ જેઓને લાટિનનું વિશેષ જ્ઞાન ન હોય, અને જેઓએ વનસ્પતિશાસ્ત્રનો થોડો ઘણો પણ રીતસર અભ્યાસ કરેલો ન હોય, તો તેઓથી પણ એવાં પુસ્તકો યથાર્થ સમજી શકાતાં નથી. તો પછી અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન વગરના પુરૂષો વનસ્પતિનાં જ્ઞાનથી વિમુખ રહે એમાં જરા પણ ખોટું નથી. જેથી ગુર્જર બંધુઓ પણ વનસ્પતિ ઓળખવાની વિદ્યા જાણવા માટે અશક્ત બને છે અને ગુજરાતી ભાષામાં આવાં વનસ્પતિવર્ણનનાં પુસ્તકોની ખોટ હોવાથી યત્કિંચિત યત્ન એ દિશા તરફ આ પુસ્તકથી લખનારની અલ્પમતિ પ્રમાણે કરેલો છે.

કાઠિયાવાડ, કચ્છ, ગુજરાત અને મુંબઈમાં વસતા ઘણાખરા ઘરડા જનોનાં મુખથી સાંભળવામાં આવે છે કેઃ–બરડા ડુંગરમાં જે જડીબુટ્ટી ઉગે છે તે જાણનાર કોઈ નથી. વળી અહીં (પોરબંદર)ના લોકો કહે છે કે "ભાઈ, બધી જડીબુટ્ટી બરડા ડુંગરમાં છે પણ જાણે તેના કામની આપણા શા કામની?" આવી વાતો તેઓ ઘણી લાગણીથી કહેતા ને સાંભળતા જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે, આપણા બંધુઓમાં વનસ્પતિઓનો ઔષધીય ગુણદોષ જાણવાની ઇચ્છા તો ઘણી છે, પણ ખરેખર તે જાણનારાજ વિરલા છે.

વળી હાલ ચોપાનીઆં અને વર્તમાનપત્રોમાં પણ આપણે વાંચીએ છીએ કે "આપણા (હિંદુસ્થાન) દેશમાં ઘણી વનસ્પતિ ઉગે છે, ને તેમાંથી ઔષધી પદાર્થો તેમજ રંગ, રેસા, તેલ, અત્તર આદિ બીજી ઘણી આપણી જરૂરીઆતની વસ્તુઓ બનાવી શકાય તેમ છે, પણ એ વનસ્પતિ જાણે છે કોણ? ને જાણે છે તે કહેતા કે શીખવતા નથી. આપણા દેશમાંથી ઘણી વનસ્પતિ પરદેશમાં જાય છે, અને ત્યાંથી તેમાંથી તરેહવાર રૂપ, રંગ અને ગુણના પદાર્થો બની તે નવાં રૂપમાં પાછી આવે છે. પણ આપણે કશું કરી શકતા નથી. કેમકે આપણે તે જાણતા નથી."

ઉપર પ્રમાણેનું કહેવું આપણા ભાઈઓનું યથાર્થ છે. પણ હવે આ જગોએ ઘણુંજ ખેદથી આટલું તો કહેવું જોઈએ કેઃ–આપણા દેશમાં જે વનસ્પતિ ઉગે છે તે ઓળખવાની કે તે જાણી લેવાની આપણે હાલ જોઈએ તેવી કોશિષ કરીએ છીએ? કે તે ઓળખવાનાં અથવા જાણવાનાં કંઈ જોઈએ તેવાં સાધનો આપણે શોધી કાઢેલાં છે? જો તેમ ન હોય, તો પછી વનસ્પતિ ઓળખે કે જાણે કોણ? અને તે શા સાધનથી? હાલને જમાને મનુષ્યોમાં રોગો વધી પડેલા છે, જેથી આપણા માનવંત પાસ થયેલા ડાક્તર સાહેબોનો ઘણો કીમતી વખત અત્યંત કીમતી મનુષ્ય જીંદગી બચાવવાના કામમાં રોકાએલો હોય છે, આપણા વિદ્વાન વૈદરાજોનો અમૂલ્ય સમય પણ તેવીજ રીતે એવા અમૂલ્ય મહાન કાર્યમાં ગત થયો હોય છે, કરીઆણાંના વ્યાપારીઓ અને ગાંધીઓ પોતાનો માલ સંભાળવા અને વેચવામાં કામે લાગેલા હોય છે, અને રંગારી, રસાયનશાસ્ત્રીઓ પોતાનાં કારખાનાંઓમાં કામની ધમાલમાં હોય છે; માળીઓ બગીચાઓનાં ફુવારાના ક્યારા અને કુંડીઓ ભરવામાં, ખેડુતો બીજ વાવવા અને સંભાળવામાં, રસિક ગૃહસ્થો ખાસ બગીચાઓ કરાવવા અને દેખાડવામાં અને જંગલખાતાંના અધિકારીઓ જંગલો જેમ બને તેમ વધારે પેદાશ કરવા અને દેખરેખના વિચારોમાં રોકાયલા હોય છે; હવે કદાચ વનસ્પતિઓમાં રહેલી ઈશ્વરી શક્તિ અને લીલાઓનો અભ્યાસ કરનારા વિદ્વાનો, તો તેઓ કદાચ હવે ઈતિહાસને સમયે જુદી જુદી વનસ્પતિ ઓળખવા, જાણવા, જોવા અને તેમાં રહેલા ઈશ્વરી કારીગરી સમજવાનું કાર્ય લેઈ કેવળ ઈશ્વર ભજનમાં કે સમાધીમાં લીન રહેલ હશે. ત્યારે જુદી જુદી વનસ્પતિ ઓળખે કે જાણે કોણ? ને જો કોઈ ઓળખવા કે જાણવા ચાહે તો શીખવે કે જણાવે કોણ?

ઉપર પ્રમાણેની મુશ્કેલી દરમિયાન વિદ્વાન ડાક્ટરોનો દેશી પરદેશી તૈયાર થયેલી દવાઓ ઉપર અને પ્રવિણ વૈદ્યોના ગાંધીઓ ઉપર આધાર રહે છે, ગાંધીઓનો રબારી, ભરવાડ, કોળી, વાઘરી, ધુડધોયા કે બીજી કોઈ જંગલી-જંગલમાં રહેતી જાતના લોકોપર આધાર રહે છે. ત્યારે વનસ્પતિ ઓળખનારા આજને જમાને તો રબારી, ભરવાડ, કોળી, કે બીજા જંગલમાં રહેનારા અને ભટકનારાઓ જ રહ્યા. તો તેઓનું વનસ્પતિ સંબંધી કેવી રીતનું કેટલું જ્ઞાન હોય કે જેથી એક દેશ કે ફક્ત એક સ્વસ્થાનનેજ લાભ થાય!!!

આવી સ્થીતિ જોઈ આ સ્વસ્થાનના લોકોને યત્કિંચિત્ લાભ મળે એવા હેતુથી લખનારે પોરબંદર સ્ટેટ ગેઝેટ પુસ્તક ૧૯. નંબર ૧. તા૦ ૧ આગસ્ટ ૧૯૦૫ માં ધારાસર ફી ભરી નીચે પ્રમાણે એક જાહેર ખબર છપાવી હતી.

"સર્વે લોકોને વિનતિ કરવામાં આવે છે કેઃ-પોરબંદર સ્વસ્થાનનો બરડો ડુંગર જડીબુટી માટે પ્રખ્યાત છે. તેમાંની જડીબુટીનો અભ્યાસ ૧૫ વર્ષ જંગલખાતાના ઉપરી અધિકારી તરીકે નોકરી કરતાં આ સેવકે જેટલો બન્યો તેટલો કર્યો છે. માટે આ સ્વસ્થાનમાં ઉગતી કોઈ પણ જડીબુટીનું સ્થાનિક અને દેશીનામ, બોટેનિકલ નામ, તેના ગુણદોષ અને ઉપયોગ જાણવાની ઇચ્છા રાખનાર તાજો નમુનો લઈ સવારમાં ૮ થી ૧૦ વાગ્યા સુધીમાં બુધ અને શનીવારે સેવકને મકાને આવશે તો તે વિષેની માહીતી મફત આપવામાં આવશે. હાલ વરસાદ સાધારણ સારો થઈ જતાં જડીબુટીની મોસમ છે."

આ જાહેર ખબરનો લાભ કેટલાક પુરૂષોએ ગઈ સાલમાં જ લીધો હતો. પણ એક હસવા જેવું એ છે કે, આટલે બધે સુધરેલે ને આગળ વધેલે જમાને પણ થોડાક ભોળા જનો કીમીઆના જીજ્ઞાસુ જણાયલા છે. તેઓ પૂછે છે કે, લખનારે કોઈ એવી જડીબુટી શોધી છે કે નહિ? જેનો ઉત્તર એટલોજ આપવામાં આવે છે કેઃ-વનસ્પતિ રીતસર ઓળખવા કે જાણવાથીજ આ સ્વસ્થાનમાં જંગલખાતાંની નોકરી ઈશ્વરેચ્છાથી આ લખનારને મળી હતી, ને તે દરમિયાન જે પગાર મળતો તે આ લખનાર કીમીઓજ સમજતો હતો. તો વનસ્પતિમાંથી કીમીઓ બનાવવાના વિચારો એક બાજુ મૂકી તેનો વ્યવહારૂ ઉપયોગ શો છે? તે જાણવાનું આજને સમયે ઘણું જરૂરનું છે, માટે તેનો રીતસર અભ્યાસ કરવો જોઇએ.

વનસ્પતિ ઓળખવા માટે ફક્ત તેનું નામ જાણી બેસી રહેવું તેના કરતાં વનસ્પતિશાસ્ત્રનો થોડો ઘણો પણ વ્યવસ્થિત અર્થાત્ નિયમસર અભ્યાસ (systematic-study) કરવો જોઇએ. કેમકે એવા અભ્યાસથી કોઇ પણ વનસ્પતિને નામ આપવાનું, તેનું વર્ણન કરવાનું અને તેને એવી રીતે વર્ગોમાં ગોઠવવાનું શીખાય છે કે, જેથી વનસ્પતિના અભ્યાસીને ગમે તે વનસ્પતિ કે તેનો નમુનો જોવામાં આવે તો તેનું નામ તે તરત નક્કી કરી શકે, એટલુંજ નહિ પણ તે તેનાં અંગોની તરાહ અને તેના સામાન્ય ગુણદોષ પણ તે જાણી શકે. વનસ્પતિનું કુદરતી વર્ગીકરણ (Natural classification) જાણવાથી તેને વનસ્પતિ સંબંધી સામાન્ય જ્ઞાન ઘણું પ્રાપ્ત થાય છે. એક દાખલા તરીકે ભીંડાના વર્ગ (માલ્વેસી-Malvaceæ)ની એક વનસ્પતિનો સારી રીતે નિયમસર અભ્યાસ કરવાથી તેને હાલ સુધી એ વર્ગમાં જણાયલી આસરે ૭૦૦ સાતસો જૂદી જૂદી વનસ્પતિનો અભ્યાસ ઘણે દરજે થઇ જશે. અને જોકે ઘણા અપવાદ છે, તોપણ ઘણુંકરીને એક કુદરતી વર્ગ (Natural order) માં આવેલી તમામ વનસ્પતિના ગુણદોષ સામાન્ય રીતે એક બીજીને મળતાજ હોય છે. તેથી તે ૭૦૦ વનસ્પતિના ગુણદોષ એક સામટા જાણી સકશો, અને કહેશો કે તેમાંથી કોઇ પણ વનસ્પતિ ઝેરી નથી. પણ બધી ઉપલેપક અને પૌષ્ટિક છે. આશું થોડો લાભ? તેમજ ધંતુરાના વર્ગ (સોલેનેસી-Solanaæ) ની એક વનસ્પતિનો ઠીક ઠીક અભ્યાસ કર્યા પછી, અને એ વર્ગની તરાહ સારીરીતે જાણ્યા પછી તેને ૧૨૫૦ વનસ્પતિનો સાધારણ રીતે અભ્યાસ થઈ જશે. અને એવી તરાહવાળી વનસ્પતિ જોતાં તે ચોકસાઇથી જણાવશે કે, આ વનસ્પતિ ઝેરી અને માદક છે.

વનસ્પતિનું આવું જ્ઞાન માત્ર વનસ્પતિની ઓળખ કરાવે છે એટલુંજ નહિ પણ તે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરની બનાવેલી તેની અંદરની રચનાનો તે આપણા હૃદયમાં અછી તરેહથી ચીતાર ઉતારે છે. વળી તે આપણાં મનને કેળવે છે, અવલોકન કરવાની શક્તિને વધારે છે, એક વસ્તુની સાથે બીજીનો મુકાબલો કરતાં શીખવે છે, અને કોઈ પણ વસ્તુનું ચોકસાઇ અને બારીકીથી વર્ણન કરવાનો માર્ગ દર્શાવે છે.

ઘણા વખતથી લખનારને વિચાર થયા કરતો હતો કે અમેરિકા, ફ્રાન્સ, જર્મની, ચીન અને જાપાનથી જૂદી જૂદી નવી નવી તરાહની વનસ્પતિના વેલ બુટાની છાપોવાળાં છાયલો અને છીંટો છપાઇ આવે છે, તો તેવી નવી નવી તરાહ આ દેશમાં કેમ નહિ છપાતી હોય! કેમકે સાધારણ રંગ તો અહીં ઘણી તરાહના થાય છે. તે વિષે પૂછપરછ અને તપાસ કરતાં એમ માલમ પડ્યું કે અહીં નવી નવી તરાહની વેલ કે બુટા આળખી કોતરી તેનાં બીબાં બનાવનારા કારીગરોની ખોટ છે. હાલ જે બીબાં જેપુર, કલકત્તા કે મદ્રાસ તરફ સારામાં સારાં બનાવવામાં આવે છે તે પણ આપણા દેશમાં ઉગતી કેટલીક પ્રસિદ્ધ વેલ અને ફૂલોની તરાહનાં હોય છે, અથવા અંગ્રેજીની નકલ હોય છે. આપણા દેશનાં આળખ, ભરત, કોતર અને છાપકામ જોતાં તેમાં બાવળનાં ફૂલ, બકુલીનાં ફૂલ, રાણનાં ફૂલ, કમલ ફૂલ, કુબાનાં ફૂલ, બાવળનાં પાન, ગોખરૂનાં પાન, કારેલાનાં પાન, સમુદ્રશોષની વેલ, તરબુજની વેલ, કારેલાંનાં ફૂલ, બીજોરાંનાં ફૂલ, દાડમનાં ફૂલ, કશીની શીંગો આદિ આપણને હરરોજ જોવામાં આવે એવી સાધારણ વનસ્પતિની તરાહ કે છાપ જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ એ છે કે, આપણા કારીગરો વિવિધ તરાહની કુદરતી વસ્તુઓનું બારીક અવલોકન કરી તેવી વસ્તુઓની શુદ્ધ કે ભેળસેળવાળી નકલ ભરત, ચીતર, કોતર, આળખ અને છાપ કામમાં દાખલ કરવાની કુદરતી શક્તિ ખોઈ બેઠા છે. તે શક્તિ વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસથી પાછી આવી શકે એમ છે. આપણા દેશની પ્રાચીન બૌદ્ધ ગુફાઓ, જૈન અને શિવ-વિષ્ણુ મંદિરો તેમજ જુની સમાધિ અને મસીદ તથા રોજાઓમાંનાં કોતરકામમાં જે વેલ બુટીઓ અને પશુ પક્ષીઓની બારીક અને મનોહર કારીગરી જોવામાં આવે છે, તે હાલ આપણને જ નહીં પણ વિદેશી સારામાં સારા કુશળ શિલ્પશાસ્ત્રીઓને પણ હેરત પમાડે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આપણા દેશના અસલના કારીગરોની અવલોકન અને નકલ કરવાની કુદરતી શક્તિ ઘણી સારી હતી. નવી નવી વનસ્પતિ અને બીજી કુદરતી વસ્તુઓને હમેશાં જોવાની ટેવ પડવાથી, તેમાં આનંદ આવવાથી અને તેવી વસ્તુઓની નકલ છાપ વગેરેનાં બીબાં બનાવાના કામમાં દાખલ કરવાની ટેવ પડવાથીજ આવી બાબતમાં આગળ વધી શકાય તેમ છે. હિંદુસ્થાનમાં હજારો જૂદી જૂદી તરાહની વનસ્પતિ થાય છે. તો કેટલી બધી તરાહની છાપોવાળાં છાયલો અને છીંટ આ દેશમાં તૈયાર થવાં જોઇએ? આ દેશમાં તેમજ ઇતર દેશમાં હમેશાં કુદરતી વસ્તુઓ વેલ, બુટા, પશુ, જંતુ આદિને જોઇ તેની આકૃતિઓનીજ આવા કામમાં નકલ થઇ છે, ને થાય છે. પણ માણસના મનનું ખેંચાણ કરનાર વસ્તુનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો ઘણે દરજ્જે મુખ્ય પાયો વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ છે, માટેજ એને અવલોકન કરવાની વિદ્યા (Science of observation) કહે છે.

વનસ્પતિવર્ણનનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચતાં જ્યારે લખનારને એવું જાણવામાં આવ્યું કે, વિલાયતમાં બેઠેલા અંગ્રેજ વિદ્વાનો માંમલેશ્વર અને વાલકેશ્વરના ડુંગરપર કે પોરબંદરના બરડા ડુંગરના એક ખૂણામાં, કે કચ્છના મઢગામની ભીની જગામાં કઇ વનસ્પતિ ઉગે છે? અને તે શું કામમાં આવે છે? તે પણ તે ત્યાં બેઠા જાણે છે. એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ તો હિંદુસ્થાન જોએલું પણ નથી છતાં હિન્દુસ્થાનની વનસ્પતિ વિષે તેઓએ પુસ્તકો લખેલાં છે. ત્યારે કેટલો તેઓનો હિંદુસ્થાનની વનસ્પતિ સંબંધી અભ્યાસ-કેટલો શોખ-કેટલું સાધન-અને કેટલું તેઓની પાસે સાહિત્ય હશે તેનો વિચાર થઇ પડે છે. એથી ઉલટું હાલ આપણા દેશમાં લખનાર જેવા હશે તે પોતાનાં ફળિયામાં ઉગેલી વનસ્પતિ પણ ભાગ્યેજ ઓળખતા હશે. એટલું જ

નહિ પણ તે ઓળખવાની દરકારજ શા માટે કરતા હશે? આશું ખેદની વાત નથી? હાલ વનસ્પતિ સંબંધી જે કંઇ થોડું ઘણું જ્ઞાન આપણા દેશમાં રહેલું હશે તો તે કેવળ જંગલી લોકોમાં જંગલના સહવાસથી રહેલું છે. પણ તમામ વનસ્પતિને ગમે તે પણ ઉપયોગી કામમાં લેવા માટે આપણા પંડિત અને ઉચ્ચ ધંધાદારીઓ તેમજ કારીગરોમાં એ જ્ઞાનનો પ્રસાર થવાની આવશ્યક્તા જણાય છે.

આપણા પ્રાચીન આર્ય વિદ્વાનો વનસ્પતિની શોધ ખોળ કરતા હતા, તેના ગુણાવગુણ જાણતા હતા, અને નવી જણાયલી વનસ્પતિ નોંધી લેતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ હાલના અંગ્રેજ વિદ્વાનોની પેઠે જેટલી શોધ થઇ હોય તે જાણી તેને કાયમ રાખી તેથી આગળ પોતે તેજ ધોરણપર શોધ આગળ ચલાવતા હતા. અને તેના પરિણામોનો વધારો તે શોધમાં દાખલ કરતા હતા. તેઓ માત્ર વનસ્પતિનાં નામ જાણી બેસી રહેતા કે તેટલેથી સંતોષ આણતા નહિ હતા. પણ જાતે સઘળી વનસ્પતિ જોઇ તપાસી નિશ્ચય કરતા હતા અને વિદ્યાર્થીઓ તેમજ બીજા જીજ્ઞાસુઓને જંગલમાં પોતા સાથે ફેરવી દરેક વનસ્પતિ તેમને પ્રત્યક્ષ ઓળખાવી તેનું જ્ઞાન આપતા હતા. વિદ્યા સંપાદન કરવાની આવી પદ્ધતિનો હાલ આપણા દેશમાંથી ઘણેભાગે લોપ થયેલો છે, એ ખેદની વાત છે. પણ એક અંગ્રેજ વિદ્વાન (Mr. F. Gell. B. A. Cambridge) વિલાયતથી આ દેશમાં આવી આખા પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનની તમામ વનસ્પતિનો વ્યવહારૂ (practical) અભ્યાસ કરી હવે આપણને કહે છે કે—

By Natives of India alone can Botanical science be pursued in India with the same success which has attended the efforts in this direction of Europeans in Europe. Botany is not of course merely a Nomenclature. But before it can be entered upon as a science, common plants must be known and discriminated by their names. Perhaps there are not half a dozen men in the Presidency, who could go into any ordinary ghaut jungle, and tell its trees and plants by their leaves alone. But more labourers in the field of Botanical Research are urgently required in india: and they must be drawn from the ranks of the educated Natives. Half a dozen men excepted, little, apparently, is known of the great Vegelable Kingdom by those whose deepest mysteries nevertheless require the juice of a rare jungle plant; (Sarcostemma Viminale says Dr. Haug, is the true "Soma" of the Veda) but many of whom are still content to feel an ignorant contempt for "the jungle," with all of Wonder and of Wisdom which it contains. It will be a day of real progress in India, which sees the educated Brahmin going forth into that jungle, to learn deeper lessons from it, than even the most elaborate of soma sacrifices can teach him, in a "spirit of love and of a sound mind;" and he may perhaps find that many a despised dweller in its recesses has a knowledge of its plants and animals, and of other things besides, which he and all his educated fellow-countrymen would do well to respect and utilize. The great Mountstuart Elphinstone, being found, late in life, attentively sitting amid students, to learn to the last whatever was to be learnt and India will be great, in what constitutes true greatness, when her greatest men are not ashamed to do the like."

આવાં વચનો વાંચ્યા પછી આપણા કોઇ સ્વદેશી બંધુના હૃદયમાં કંઇ અસર નહિ થાય!!!

વનસ્પતિની ઘણી સૂક્ષ્મ રચના અને તેનાં કાર્યોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને એ વિષયમાં ઊંડા નહિ ઉતરતાં વનસ્પતિની ઓળખ અને તેના વ્યવહારૂ ઉપયોગ વિષેની માહિતી સામાન્ય રીતે પ્રથમ ભાગે વિશેષ ઉપયોગી છે. એટલુંજ નહિ પણ તે વનસ્પતિવિદ્યાના મહાન અભ્યાસી સિવાય સામાન્ય જ્ઞાનવાળા વ્યવહારૂ (practical) માણસોથી પણ સહેલાઈથી શીખી શકાય છે. અને આવું ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રથમ મેળવ્યા પછી, જો કોઈ પણ એ શાસ્ત્રના ગહન વિષયમાં ઉતરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તો તેને પણ તે રસ્તો સુગમતા ભરેલો થઈ પડે છે. આ પુસ્તકની મતલબ એવી છે કે—સામાન્ય ગુજરાતી અંગ્રેજી ભણનારા બંધુઓ પણ જૂદી જૂદી વનસ્પતિ પોતાની મેળે ઓળખી તેના ગુણદોષ અને ઉપયોગ સામાન્ય રીતે જાણી શકે.

આ પુસ્તકમાં કેવળ આ સ્વસ્થાનમાં ઉગતી વનસ્પતિજ દાખલ કરવામાં આવી છે. પણ એજ વનસ્પતિ બીજાં સ્થાનોમાં પણ થાય છે. માટે આ પુસ્તકમાં આવેલી કોઈ પણ વનસ્પતિનું વર્ણન અભ્યાસની ખાતર વાંચવું હોય, ત્યારે તે વનસ્પતિ પાસે જઈ અથવા તેનો તાજો (તાજો નમુનો ન મળે તોજ સુકો નમુનો લેવો) નમુનો પાસે રાખી તેનું વર્ણન વાંચતાં જવું, અને તે તે વનસ્પતિ અથવા તેના નમુના સાથે મેળવતા જવું, સંદેહ આવે તો તેની નોંધ રાખવી, કે સુકા નમુનામાં વનસ્પતિના જે વિભાગો બરાબર નહિ દેખાયા હોય, તે તેનો તાજો નમુનો તપાસતાં દેખાઈ આવશે. આવી રીતે વનસ્પતિવર્ણનનાં પુસ્તકો વાંચવાથીજ વનસ્પતિનો અભ્યાસ થાય છે. અને તેનાં વર્ણન વાંચતાં કંટાળો આવતો નથી. પણ જેમ જેમ આગળ વાંચતા ને વનસ્પતિના તે વિભાગો તપાસતા ને વર્ણન સાથે મેળવતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ તેમાં ગમત ને તેનું જ્ઞાન મળતું જાય છે. જે વનસ્પતિ તેનાં વર્ણન સાથે મેળવવી હોય, તે વનસ્પતિ અથવા તેનો નમુનો તેમાં ફૂલ ફળ હોય ત્યારે તપાસવાથી તેમાં વધારે મજા અને જાણવાનું મળે છે. ને તેની ઓળખ થાય છે.

આવું પુસ્તક કોઈ સારા સાક્ષર વ્યવહારૂ વનસ્પતિવેત્તાની કસાએલી કલમથી લખાયું હોત તો તે ઘણું સારૂં લખાયું હોત. આ લખનારને આજ વીશ વર્ષ થયાં ગામડીઆ અને રબારી જેવા લોકોની મિજમાનગી અને એવા લોકોની મેળાપની અસર આ પુસ્તકની ભાષામાં આવી હશે, એ સ્વાભાવિક છે. આવાં વનસ્પતિવર્ણનનાં પુસ્તક લખવામાં અનેક વિદ્વાનોને પુસ્તકાલયોની, વનસ્પતિના સુકા નમુના ઓના સંગ્રહોની, પોતા જેવા અથવા પોતાથી વધારે જ્ઞાન ધરાવનારા એજ વિષયના વિદ્વાનોની અને બીજી ઘણી સહાયતા મળી શકે છે. જ્યારે આ લખનારને કેવળ આ સ્વસ્થાનના ખરા ગુરૂ, અહિંના રબારી અને સ્વસ્થાનમાં ઉગતી વનસ્પતિઓનીજ મદદ મળેલી છે. આ વનસ્પતિઓએ જે મદદ આપી છે તેને માટે લખનાર તેઓનો ખરેખર મ્હોટો ઉપકાર માને છે. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ વિષે લખનારને પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ છે. અસલના જમાનાની જુની-પુરાણી-તેપણ રસિલી-મીઠી વાતો છે કે ડુંગર અને ઝાડવાં માણસો સાથે વાતો કરતાં. આ હકીકત વાતો હવે કોઈ માનો, ન માનો, પણ લખનાર તેને સાચી માને છે.

"You will find something far greater in the woods than you will find in books. St[illegible] and Trees will teach you that which you will never learn from Masters" (St. Bernard)

"There is a tongue in every leaf,

A voice in every rill." (S. Th[illegible])

[illegible]

અલૌકિક-ઇશ્વરી આનંદથી આપણું હૃદય છલકાઇ જાય છે-તે અવર્ણનીય છે. એ મઝા પ્રેમની લેહેરના છે, અને તે વાંચનાર કરતાં અનુભવનારને જ વિશેષ મળે છે. ડુંગરોમાં રખડવાં, પથરા, કાંટા, ટાઢ, તડકા, વરસાદ, ભૂખ, તરસ આદિ કંઇ વસમાં લાગતાં નથી, પણ એક નવીન વનસ્પતિ જોવામાં આવી તો એ સઘળું પ્રેમમય થઇ જાય છે. એવો વનસ્પતિ જેવી ઇશ્વરી વસ્તુનો ઇશ્વરી પ્રભાવ છે, પણ તે "जाने सो जाने" અથવા કોઇ કાતિલ શાયરના બોલોમાં બોલીએ તો તે કહે છે કે-"जानत है हरी हरीजी !!

આ પુસ્તક લખવાનો પ્રસંગ એવી રીતે આવેલો છે કે, પોરબંદરના કૈલાસવાસી ખુદાવિંદ નામદાર મહારાણા શ્રીવિક્રમાતજી સાહેબ બહાદુર વિવિધ વિદ્યાના પોષક હતા. વળી તેઓશ્રીને બરડા ડુંગરની જડીબુટી જાણવાની અને તેની જેમ બને તેમ દેશમાં પ્રસિદ્ધિ થાય એવી શુભ અને મહત અભિલાષા હતી તેઓ ખુદાવિંદ શ્રીએ રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજના મરહુમ પ્રિન્સિપાલ (લખનારના વનસ્પતિવિદ્યા મિત્ર અને શુભેચ્છક) ચેસ્ટર મૅકનાટન (Chester* Macnaghten) સાહેબ સાથે એક પ્રસંગે વાતચીત કરતાં બરડા ડુંગરની વનસ્પતિની શોધ થવા માટે વાત કાહાડી હતી. તેપરથી મેકનાટન સાહેબે લખનારનું નામ તે કામ કરવા માટે આપેલું હતું. પછી સને ૧૮૮૬ માં તે વખતના પોરબંદરના એડમિનિસ્ટ્રેટર લેલી સાહેબ (હાલ વાનપ્રસ્થ થયેલા Sir F. S. P. Lely, C. S. I., K. C. I. E., I. C. S.) ને મેકનાટન સાહેબે લખ્યું હતું, તેમજ ખુદાવિંદ નામદાર મહારાણા સાહેબ બહાદુરે પણ ફરમાન કરેલું હતું. જેપરથી લેલી સાહેબે મુંબઇના વનસ્પતિવિદ્યાવિલાસી (લખનારના વનસ્પતિવિદ્યા મિત્ર અને શુભેચ્છક) ઓનરેબલ બર્ડવુડ સાહેબ (હાલ વાનપ્રસ્થ થયેલા Hon. H. M. Birdwood M. A. LL. M. (Cantab) ને લખી તેઓ સાહેબની મારફત લખનારને પોરબંદર તેડાવ્યો હતો. તે તા૦ ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૬ ને રોજ આવ્યો હતો. મારા આવ્યા પછી તરતજ લેલી સાહેબે મને ખુદાવિંદ નામદાર મહારાણા સાહેબ બહાદુરની સલામે બોલાવ્યો, ત્યાં સલામ બાદ વનસ્પતિ સંબંધી થોડીક વાતચીત થયા પછી ખુદાવિંદ નામદાર મહારાણા સાહેબ બહાદુરે મને ફરમાવ્યું કે "તમને ઝાડ પાનનો ઘણો શોખ છે, એમ અમને મેકનાટન સાહેબે કહ્યું છે, હવે તમે આપણા બરડા ડુંગરમાં સારી પેઠે શોધ કરશો શું? તેમાં જડીબુટી ઘણી છે, પણ તે ઓળખવી જોઇએ." ખુદાવિંદ નામદાર મહારાણા સાહેબ બહાદુરના આ પહેલાજ સોનાના શબ્દો મેં મારા હૃદયમાં હમેશાંને માટે લખી રાખ્યા. બાદ તા૦ ૧ અક્ટોબર ૧૮૮૬ ને રોજ સવારમાં મને ઓચિતો લખિત હુકમ મળ્યો કે તમારી નિમણુક "કયુરેટર ઓફ ફોરેસ્ટ્સ એન્ડ ગાર્ડન્સ" ના હુદ્દાથી આ સ્વસ્થાનમાં કરવામાં આવી છે. આ હુકમ લઇ હું લેલી સાહેબ પાસે ગયો અને વિનંતિ કરી કે સાહેબ, હું નોકરીમાં અહિં ફસાઇ જઇશ તો હાલ હું મુંબઇમાં પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી (હાલ સ્વર્ગસ્થ) અને ડા૦ સખારામ અર્જુન (હાલ સ્વર્ગસ્થ)ના સહવાસમાં રહી વનસ્પતિનો અભ્યાસ કરૂં છું તે રહી જશે. જેપરથી તેઓ સાહેબ ખડખડ હસ્યા, અને મને અંગ્રેજીમાં કહ્યું કેઃ—

"Well, never mind, we have given you a congenial work I think. Please do your work and you will find an interest in it. Your knowledge of plants should now be put to some practical and useful work." આથી હું શરમાઇ ગયો, ને નોકરીમાં રહી ગયો. તે ૧૫ વર્ષ જંગલખાતાની અને ૪ વર્ષ ટ્રેઝરીની નોકરી કરી તા૦ ૧ લી ડીસેમ્બર ૧૯૦૪ થી હું મારી મેળે પેનશનપર સ્વસ્થાનની નોકરીથી મુક્ત થયો છું.

બરડા ડુંગરનો ચાર્જ લીધા પછી તરતજ તે ડુંગરમાં ઉગતી ઘણીખરી ઔષધોપયોગી વનસ્પતિના નમુનાઓ એકઠા કર્યા, અને તે વનસ્પતિમાંથી નીકળતા રેસા, રંગની છાલ, ગુંદર

* Common Thoughts on Serious subjects by the late Chester Macnaghten, M A Principal, Rajkumar college with an introduction by Robert Whitelaw. Introduction page XXV London 1896.

આદિના નમુનાઓનો પણ સંગ્રહ કર્યો. તે સંગ્રહ અને તેની સાથે વનસ્પતિ [illegible] ખુદાવિંદ નામદાર મહારાણા સાહેબ બહાદુર હજુર મુકવા મેં તૈયાર કરી હે [illegible] તે સંગ્રહ જોઈ અને તેની હકીકતથી ખુદાવિંદ નામદાર મહારાણા સાહેબ બહાદુર [illegible] હતા. ત્યાર પછી સ્વસ્થાનને ખર્ચે જંગલખાતાનું વ્યવસ્થિત અને વ્યવહારૂ [illegible] લખનારને મુંબઈ અને પુને, મુંબઈ સરકારની પરવાનગીથી સરકારી જંગલ [illegible] આવેલો હતો. જ્યાંથી લખનાર બાર મહિનામાં કામ શીખી પાછો ફર્યો હ [illegible]

સને ૧૮૮૯ નાં પોરબંદર પ્રદર્શનમાં બરડા ડુંગરમાં થતી વનસ્પતિ [illegible] રાખવામાં આવેલો હતો. અને એ પ્રદર્શનમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ અને વ્યવહારોપયોગી [illegible] વખતના મુંબઈના ગવરનર સાહેબ (*H. E. The Governor Lord Reay*) ને [illegible] હતો તે આ સંગ્રહને માટે લખનારને મળ્યો હતો.

સને ૧૮૯૩ માં કાઠિયાવાડ પ્રદર્શનની વખતે પણ બરડા ડુંગરની [illegible] મોકલવામાં આવેલો હતો. જેને માટે પણ કેટલાક પ્રસિદ્ધપત્રો (સરટિફિકેટ) અને ચાંદ [illegible]

સને ૧૮૯૫ ના ગોંડલ સ્વસ્થાનના ખેતીવાડીના પ્રદર્શનમાં આ સ્વસ્થાન [illegible] બાકાંઓનો તેમજ બરડા ડુંગરમાંથી કરેલો રેસાઓ વગેરેનો સંગ્રહ મોકલવામાં આવેલ [illegible] પણ ઘણાં પ્રસિદ્ધપત્રો મળેલાં હતાં.

સને ૧૯૦૨ નાં અઢારમી ઈંડીયન નેશનલ કોંગ્રેસનાં અમદાવાદમાં ભરાયેલ [illegible] બરડાડુંગરની વનસ્પતિના સંગ્રહને માટે ઘણાં પ્રસિદ્ધપત્રો અને ચાંદ મળેલાં હતાં.

સને ૧૯૦૪ નાં વીસમી ઈંડીયન નેશનલ કોંગ્રેસના મુંબઈ પ્રદર્શનમાં [illegible] ખર્ચે બરડા ડુંગરમાંથી વનસ્પતિનો અને આ સ્વસ્થાનની બીજી વસ્તુઓનો [illegible] ગયો હતો, જેને માટે પણ ઘણાં પ્રસિદ્ધપત્રો અને ચાંદ મળેલાં છે અને તે [illegible] હેવાલ અંગ્રેજીમાં એ પ્રદર્શનની ઓફિસીયલ બુકમાં છપાયલો છે.

ઉપર કહેલા ચારે ચાંદોનાં ચિત્ર આ પુસ્તકનાં મુખ પૃષ્ઠની પછાડ આપેલ [illegible]

બરડા ડુંગરની વનસ્પતિ સંબંધીનાં વર્ણનનું એક પુસ્તક લખવાનું ઘણાં [illegible] હતું, અને તેથી જ્યારે જ્યારે જંગલમાં ફરવા જવાનું થતું ત્યારે જે જે [illegible] તેની નોંધ કરી લેવામાં આવતી હતી. પણ ખાતાનાં કામ ઉપરાંત [illegible] ધીનાં તેમજ મ્યુનિસિપાલીટી અને સ્વસ્થાનનાં બીજા કેટલાક [illegible] પુસ્તક લખવાનું કામ થઈ શકતું નહિ હતું. ત્યારે હાલ બે વર્ષથી [illegible] સંબંધી કરેલી નોંધ આવા પુસ્તકના આકારમાં લખી પ્રસિદ્ધ કરવા [illegible]

આ પુસ્તકમાં વનસ્પતિવર્ણનની શરૂવાતથી પહેલા [illegible] વધારા, ઘટાડા અને કેટલાક ફેરફારથી સર. જે. ડી. હુકર સાહેબ [illegible] વામાં આવેલ છે. એમાં કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો (*technical* [illegible]) આવેલા છે. તે પ્રથમ નજરે અઘરા અને કંટાળા ભરેલા [illegible] અને કંટાળા ભરેલા તે પ્રથમ નજરે જણાય છે. તેવા તે તેનાં [illegible] ઉપયોગ કરીશું ત્યારે જણાશે નહિ. અને તે શબ્દો વાપરવાને [illegible] યોગીક વનસ્પતિયોનો થોડો ઉપર ટપકે અભ્યાસ કર્યા પછી તે [illegible]

પારિભાષિક શબ્દોની સામે તેના અંગ્રેજીમાં અંગ્રેજી [illegible] છે-કે જેથી અંગ્રેજી જાણનારાઓને તે ઘણા સરલ જણાશે [illegible] અંગ્રેજી શબ્દો અને ઉપોદ્ઘાતમાંની કલમોની અંક સંખ્યા [illegible] ખાતર દાખલ કરવામાં આવેલી છે.

આ શબ્દોમાંના કેટલાક શબ્દો મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ નરવર ડૉ. સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ ભાટવડેકરનાં "વનસ્પતિશાસ્ત્રનાં મૂળતત્વો" નામનાં પુસ્તકમાંથી લીધેલા છે. અને કેટલાક લખનારે [illegible] મુકેલા છે. છતાં લખનારને સારા શબ્દોની ઘણી ખામી જણાઈ છે. તે સુજ્ઞ વિદ્વાન પુરૂષો સુધારશે અને લખનારપર ઉપકાર કરીને તેને જણાવશે એવી આશા છે.

વનસ્પતિના નમુનાઓ કેમ લેવા, કેમ સુકાવવા અને તે આગળ ઉપર ઉપયોગમાં આવવા માટે કેમ સાચવી રાખવા ને તેની સમજુતી તેમજ વનસ્પતિ કેમ ઓળખવી ને તેના [illegible] [illegible] કેવા ફેરફાર થઈ જાય છે તે વગેરેની માહીતી પણ ઉપોદ્ઘાતમાં આપેલી છે.

મુંબઈ ઈલાકામાં આશરે ૧૬૦ વર્ગની વનસ્પતિ થાય છે, તેમાંથી આ સ્વસ્થાનમાં આશરે ૧૦૦ વર્ગની વનસ્પતિ ઉગે છે. આ પુસ્તકમાં ૯૫ વર્ગ અને ૬૧૧ વનસ્પતિના વર્ણન આપેલાં છે.

આ પુસ્તકમાં વનસ્પતિના વર્ણન લખવાની પદ્ધતિ નીચે પ્રમાણે રાખવામાં આવેલી છે:—

૧ વનસ્પતિના કુટુંબનો વર્ગ.	Natural order of the plant.
૨ વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ.	Short description and properties of the order
૩ [illegible]	Serial number.
૪ [illegible] નામ.	Generic and specific (Botanical) name of the plant.
૫ [illegible]	References.
૬ [illegible]	Vernicular name of the plant.
૭ [illegible]	General description of the plant.
૮ [illegible]	Root.
૯ [illegible]	Stem and branches.
૧૦ [illegible]	Leaves and stipules.
૧૧ [illegible] અને ફૂલની [illegible]	Flowers, peduncle, bracts and pedicel.
૧૨ [illegible]	
૧૩ [illegible]	Calyx.
૧૪ [illegible]	Corolla.
૧૫ [illegible]	Stamens.
૧૬ [illegible]	Pistil.
૧૭ [illegible]	Fruit.
૧૮ [illegible]	Seed.
૧૯ [illegible]	Economic parts of the plant.
૨૦ [illegible] અને [illegible]	Medicinal properties of the plant
૨૧ [illegible]	Uses.-medicinal and Economic.
૨૨ [illegible]	Habitat.
	Remarks.

[illegible] આવેલી છે તોપણ વનસ્પતિની ઓળખ, [illegible] અને [illegible] વનસ્પતિનાં વર્ણન સંક્ષિપ્ત પણ લખવામાં આવેલાં છે

[illegible] અને [illegible] ગોઠવણ ઘણે ભાગે સર. જે. ડી. [illegible] (Flora of British India) ની રચનાને અનુસરી [illegible] છે.

વર્ગો અને વનસ્પતિના નંબરો આ પુસ્તકમાં આવતા વર્ગો અને વનસ્પતિના નંબરો છે.

આ પુસ્તક લખવામાં જે પુસ્તકોના દાખલા લખવામાં આવેલા છે તે પુસ્તકોન દૃષ્ટાન્તની રીતીમાં ટુંકામાં લખવામાં આવેલાં છે. તેવાં પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે ચાર છે.

1–The "*Flora of British India.*" Volumes I to VII. by *Sir J. D.* London 1875 to 1897–એનું ટુંકું (H. I. p. 1) એટલે *Hooker's Volume I.* એથી જેટલામું વોલ્યુમ હોય તેની સંખ્યા પછી પાનું અને પાનાની અંક સંખ્યા સમજવી

2–The "*Flowering plants of Western India*" by the *Rev. Alexander Nairne* London 1894 એનું ટુંકું (N. p. 1) એટલે Nairne page 1.

3–"*Dictionary of The Economic Products of India*" by *George Watt* Volu I to VI,–part IV. Calcutta 1887 to 1893. એનું ટુંકું (Watt. I. p. 1) Watt's Volume I. page. 1.

૪–નિઘંટ સંગ્રહ જુનાગઢના (હાલ સ્વર્ગવાસી) વૈદ્ય રઘુનાથજી ઇંદ્રજી ઉર્ફે કતામટ વિરચિ જુનાગઢ. સંવત ૧૯૪૯ સને ૧૮૯૩ એનું ટુંકું (રૂ. નિ. પા. ૧) એટલે રૂગનાથજી–નિઘંટ સંગ્રહ પાનું

દેશી નામોમાં પહેલું નામ ઘણુંકરી આ સ્વસ્થાનમાં બોલાતું સ્થાનિક (local) નામ દાખ કરવામાં આવેલું છે. કેમકે આ સ્વસ્થાનમાં ઉગતી કેટલીક વનસ્પતિ અહીંના લોકો, એ નામથી ઓળખે છે. આવાં સ્થાનિક નામની સંજ્ઞા (પો૦)=પોરબંદર, અને બાકીના નામોની (ગુ૦)=ગુજ રાતી, (મ૦)=મરાઠી, (હિ૦)=હિંદી, અને (સં૦)=સંસ્કૃત. એ રીતે દર્શાવેલી છે.

આ પુસ્તક લખવામાં વનસ્પતિની પરીક્ષા અર્થાત્ ઓળખાણ માટે જેમ અંગ્રેજીમાં ફ્લોરા (Flora) લખાય છે તેમ વનસ્પતિનાં બાહ્ય અંગોનું માત્ર વર્ણન અને સ્થાનિક ઉપયોગ આપવાનો જ લખનારનો વિચાર હતો. પણ પાછળથી આમોદવાળા વકીલ રા. રા. મે. ધીરજલાલ નરભેરામ દેસાઇ, તથા સાક્ષરવર વિવિધવિદ્યાવિલાસી રા. રા. મે. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇ "ગુજરાતી"ના અધિપતિ સાહેબની સૂચનાથી એમાં વનસ્પતિના ગુણદોષ અને ઓષધીય ઉપયોગ થોડા વિશેષ દાખલ કરવામાં આવેલા છે. માટે ઓષધીય ઉપયોગ લખવામાં કાઠીયાવાડમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલાં નીચેનાં બે ગુજરાતી પુસ્તકોનો જ્યાં જ્યાં ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે, ત્યાં તેના કર્તાઓનાં ટુંકાં નામોનો હવાલો આપવામાં આવેલો છે.

એ બે પુસ્તકો—

૧—આર્યૌષધ–બનાવનાર રાવલ વીરજી ઝીણા. એલ. એમ. એન્ડ એસ. ખંભાળીઆ ડીસ્પેન્સરી ડાક્ટર (હાલ જામનગર). અમદાવાદ. ઇ. સ. ૧૮૮૯, કીંમત રૂ. ૫. એનું ટુંકું (રા. વી. ઝી.)

૨—આર્યાનાર્યમૌષધ–રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી, જામનગર. એનું ટુંકું (વૈ. શા. મ. ગો.)

બીજા જે ગ્રંથકારોનાં કંઇ અવતરણ લેવામાં આવેલાં છે તો તેઓનાં નામો તે સ્થળે દર્શાવેલાં છે.

સ્થાનકની રીતીમાં બનતાં સુધી એવું બતાવવામાં આવેલું છે કે, તે વનસ્પતિ હિંદમાં તેમ જ પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં કેવી જગોએ ને કયાં ઉગે છે.

વિશેષ વિવેચનમાં વનસ્પતિનાં તે નામનું જણાયલું આનુમાનિક કારણ અને તે વનસ્પતિ વિષે જો કંઈ જાણવા જોગ વાર્તા, કહેવત કે કવિતા જાણવામાં આવેલી છે તો તે પણ એક મનરંજન માટે દાખલ કરેલી છે.

પોરબંદર સ્વસ્થાનના બાગ અને જંગલખાતાં સંબંધીની ખુબ હકીકત વખતે સ્થાનક કે વિશેષ વિવેચનમાં આવેલી છે, પણ ખાસ હકીકત તો ફુટનોટમાંજ લખાયલી છે. આવી ફુટનોટ કોઇ કોઈ જગોએ જરા વિશેષ લંબાયલી જાણુશે પણ તેમ કરવા લખનારને નિમકની શરતે યોગ્ય જણાયલું છે. એ ફુટનોટમાંની પણ કેટલીક હકીકત તો સાર્વજનિક ઉપયોગની વાંચનારને

છેવટમાં લખનારની જીજ્ઞાસુ વાંચનાર પ્રત્યે એવી વિનંતિ છે કે, આ પુસ્તક વાંચી પ્રથમ નહિ ઓળખેલી એવી એકાદ પણ નવી વનસ્પતિ વાંચનાર ઓળખી શકશે અને તેને કોઇ પણ નવા ઉપયોગમાં યોજશે તો લખનારપર તેનો મોટો ઉપકાર થશે, અને જે હેતુ તથા શ્રમથી આ પુસ્તક લખેલું છે તે હેતુ અને શ્રમ વ્યર્થ ગયાં નથી એમ સમજી લખનાર પોતાનો પ્રયાસ આગળ વધારશે. આ પુસ્તકમાં ઘણી ખામીઓ માલમ પડશે પણ તે ખામીઓ સુજ્ઞ વાંચનાર વખતો-વખત લખનારને લખી જણાવશે તો લખનાર તે ખામીઓ સુધારી તેઓનો આભારી થશે. વળી જો ગુણગ્રાહી પ્રજા તરફથી આ પુસ્તકની યોગ્ય કદર થઈ લખનારને ઉત્તેજન મળશે તો કાઠિયાવાડમાં આવેલા ગીરનાર, ગીર અને શેત્રુંજા આદિ ડુંગરોમાં તેમજ હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં ઉગતી વનસ્પતિઓનું પણ આવું પુસ્તક બનાવવામાં આવશે.

પોરબંદર-(સુદામાપુરી) સંવત ૧૯૬૩ }
આશ્વિનશુદિ ૧૦ (વિજયાદશમી) ગુરૂ }
તા૦ ૨૭-સપટેંબર ૧૯૦૬. }

પુસ્તક છપાઇને પુરૂં થતાં વિશેષ પ્રસ્તાવ.

આ પુસ્તકમાં રાખવામાં આવેલા મરહુમ મહારાણા સાહેબના ફોટા આ (પોરબંદર) સ્વ-સ્થાન તરફથી મળેલા છે.

આ પુસ્તકમાં અપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિયોનાં ચિત્રો આપવાની મરહુમ મહારાણાશ્રી ભાવસિંહજી સા. બા. રે ઇચ્છા જણાવી હતી-પરન્તુ આ પુસ્તક છપાતાં દરમીઆન તેઓશ્રીની તબીયત નાદુ-રસ્ત હોતાં અને લખનારને કમનસીબે તેઓશ્રીનું ખેદયુક્ત પરલોકગમન થઇ જતાં એ યોજના રહી ગઈ છે.

આ પુસ્તક ઘણી અગવડતા છતાં વિવિધવિદ્યાવિલાસી વિદ્વદ્વર રા. રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇએ પોતાના "ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ"માં છાપી આપ્યું છે. તે માટે તેઓ સાહેબનો મોટો ઉપકાર માનું છું. તેઓ સાહેબનો લખનાર તરફ નિઃસ્વાર્થ સદ્ભાવ છે, તે માટે લખનાર ઇશ્વરનો અનુગ્રહ માને છે.

આ પુસ્તકનાં પહેલાં મુફો અથથી ઇતિ પર્યંત સુધીનાં તપાસી સુધારી જવાની આગ્રહ પૂર્વક ઇચ્છા જણાવી પોરબંદરના રાજવૈદ્ય (હાલ મુંબઈ) વિદ્વાન્ વૈદ્યરાજ રા. રા. જાદવજી ત્રીક-મજીએ પોતાનો અમૂલ્ય વખત રોકી ઘણા શ્રમથી તે સુધારી આપ્યાં છે, એટલું જ નહીં પણ તેઓ સાહેબે વખતો વખત આ પુસ્તક છપાતાં દરમીઆંન ઘણી કીમતી સૂચનાઓ પણ કરી છે. તેઓ સાહેબે આ પુસ્તક સંબંધી લીધેલા શ્રમનો બદલો તેઓને ઇશ્વર આપશે, લખનારની પાસે તેઓનો આભાર માનવાના વિશેષ શબ્દો નથી.

આ પુસ્તક સારૂં છપાયું હોય તો તેની સઘળી કીર્તિ "ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ" અને તેના માલિકને ઘટે છે. તેમ જ આ પુસ્તકની ભાષામાં જ્યાં શુદ્ધતા ને સરલતા જોવામાં આવે તો તેનું સઘનું માન લખનારના પરમમિત્ર વિદ્વાન્ વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રીકમજીને છે અને આ પુસ્તકમાં જે જે ખામીઓ માલમ પડે તે સઘળી લખનારની છે.

આ પુસ્તક છપાઇ બહાર પડેલું જોવા, જે જે રાજા મહારાજા તેમ જ યુરોપીઅન તથા દેશી અમલદાર સાહેબો અને સદ્ગૃહસ્થો તથા બાનુઓએ સદ્ભાવ અને સહાનુભુતી દર્શાવી છે, તે માટે તેમાંનાં જેઓ સ્વર્ગીય થયાં છે તેઓનો તેમ જ જેઓ વિદ્યમાન છે તે સર્વનો લખનાર અંતઃકરણથી આભાર માને છે.

સંવત-૧૯૬૫ આશ્વિન સુદિ ૯ શનૌ સને ૧૯૦૯ માહે અકટોબર તા૦ ૨૩-વિજયા દશમી મુ૦ પોરબંદર.

જેઠવાઓના ટુંક ઈતિહાસ અને ચરિત્ર.

પોરબંદરના મરહુમ મહારાણાશ્રી વિક્રમાતજી સાહેબ અને તેઓ શ્રીના પૌત્ર મરહુમ મહારાણાશ્રી ભાવસિંહજી સાહેબ જેઠવા વંશના રાજા હતા. જેઠવા વંશ વિષે ટુંક ઇતિહાસ એવો જણાયલો છે કે—કાઠિયાવાડ પ્રાંતમાં રાજ્ય કરનારી જાતોમાં જેઠવા રજપુતની જાત સૌથી જુની છે. જેઠવા કાઠિયાવાડમાં આવ્યા તે વખતે જુનાગઢ, વંથલી અને બીજાં એકાદ બે ગામ સિવાયના, પ્રાંતના મધ્ય ભાગમાં ગીચ જંગલ હતું.

જેઠવા કાઠિયાવાડ પ્રાંતમાં ૧૦૦૦ કે તેથી થોડા વર્ષ પહેલાં આવ્યા હશે. કહેવાય છે કે, જેઠવાની પહેલી રાજધાનીનું શહેર આ સ્વસ્થાનમાંનું હાલનું શ્રીનગર ગામ હતું. વળી એમ પણ લખાયેલું છે કે, જેઠવા પ્રથમ મોરબીમાં વસ્યા અને ત્યાંથી તેઓએ દરિયા કાંઠા તરફ દ્વારકા બેટ અને દ્વારકા જીતી લીધાં. પછી નાગનાહ (હાલના નવાનગરના શહેરની પાસે છે) અને ઘણુંકરીને પીરાનન અને અજાડ એ ગામોમાં થાણાં ઘાલ્યાં. ત્યારપછી મોઆણી (હાલનું મીઆણી બંદર) અને શ્રીનગરમાં વસ્યા, અને છેલ્લે બરડા ડુંગરની ખીણમાંનાં * ધુમલી શહેરમાં વસ્યા. સલકુમારે ધુમલી શહેર વસાવ્યું હતું. ધુમલીમાં જેઠવાઓની સત્તા પૂર્ણપણે પ્રકાશી અને આખો બરડા પ્રાંત અને ઘણોખરો હાલાર તેઓના રાજ્યતળે આવ્યો.

કાંઠાથી દૂરના ભાગમાં તેઓનું મુખ્ય અને મોટું શહેર ઢાંક હતું. ધુમલીનો નાશ થયા પછી જેઠવાઓ રાણપર ગયા અને ત્યાં ઘણાં વર્ષ રહી છેલ્લે છાયા (ગામ)માં વસ્યા. પછી તેઓએ પોતાની રાજધાની પોરબંદરમાં આણી. જેઠવા ઘણા ઉંચા કુળના રજપુત ગણાય છે. જેઠવા શ્રીરામચંદ્રજીના દાસ મારૂતી કે હનુમાનના વંશજો છે, એમ કહેવાય છે, અને પોરબંદરના મહારાણાઓનું રાજ્યચિહ્ન આજ પણ હનુમાનજી આલેખાય છે. તેઓની રાજ્યધ્વજાપર હનુમાનજી હોય છે.

જેઠવા પ્રથમ કુંજ કહેવાતા, ત્યાર પછી અનુક્રમે કુમાર, રાજન, મહારાજ, જેઠવા અને રાણા કહેવાયા.

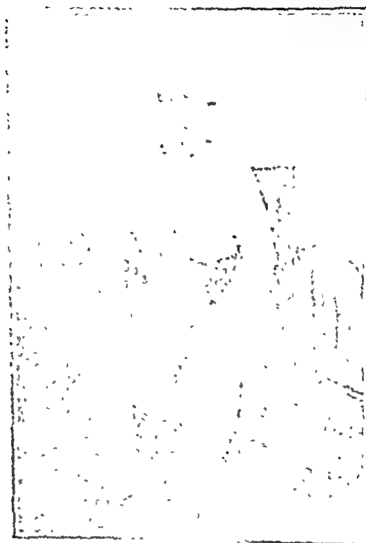
કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહમાં તેઓના વંશના રાજા મકરધ્વજથી મરહુમ મહારાણાશ્રી વિક્રમાતજી સુધીના ૧૭૮ આપેલા છે. મરહુમ મહારાણાશ્રી વિક્રમાતજીના પૌત્ર મરહુમ મહારાણાશ્રી ભાવસિંહજી સા૦ બા૦ની સાત પેઢીઓના રાણાઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે.

નં૰	નામ.	કેટલામાં.	ક્યારે ગાદીએ બેઠા.	વિશેષ વિવેચન.
૧	રાણાશ્રી ખીમોજી.	પાંચમા.	સંવત્-૧૭૧૫.	એણે પોરબંદરપર અમલ જમાવ્યો અને માધવપુરનો કીલ્લો સર કર્યો. એમની માતુશ્રી કલાંબાઈએ છાયા ગામનો કીલ્લો બંધાવાનું શરૂ કરેલ તે સંવત્ ૧૭૭૦ માં ખીમાજીએ પુરો કરાવ્યો. તેનો શિલાલેખ અદ્યાપિ છાયાના ગઢમાં મોજુદ છે.
૨	રાણાશ્રી વિકમાતજી.	ત્રીજા.	સંવત્-૧૭૮૮.	એણે કુતિયાણાનો કીલ્લો જીતી લીધો હતો.
૩	રાણાશ્રી સરતાનજી.	પાંચમા.	સંવત્ ૧૮૧૩.	એણે સંવત્ ૧૮૩૧ માં પોતાની રાજધાની પોરબંદરમાં આણી.
૪	રાણાશ્રી હાલોજી.	પહેલા.	સંવત્-૧૮૬૦-૧	એણે પોતાના કુંવર પૃથીરાજ પાસેથી છાયાનો કીલ્લો પાછો લીધો.
૫	રાણાશ્રી ખીમોજી.	ત્રીજા.	સંવત્-૧૮૭૯.	એણે કુછડી ગામ પાસે ખીમેશ્વર મહાદેવનું દેરૂં બંધાવ્યું—જે અદ્યાપિ મોજુદ છે—એ મંદિરની કારીગરી ઉત્તમ છે.
૬	રાણાશ્રી વિકમાતજી.	પાંચમા.	સંવત્-૧૮૮૮.	એઓ શ્રી રાજ્યાસનપર બીરાજ્યા ત્યારે એઓ શ્રીની ઉમર માત્ર ૮ વર્ષની હોવાથી રાજમાતા શ્રી રૂપાળીબા સાહેબે રાજ્યકારભાર ચલાવ્યું અને રાજ્યને કરજમાંથી છોડાવ્યું તથા ચંદ્રેશ્વર કેદારેશ્વર મહાદેવનું અન્ય દેરૂં અને કેટલાક બંધાવ્યા. વળી સંવત્ ૧૮૯૬ માં દુકાળ વખતે પોતાની ગરીબ વસ્તીને નિભાવવા ઉદ્દેશે મદદ રૂપે દૂર એક મોટા પાણીનું તળાવ ખોદાવી બંધાવ્યું તે તેઓ માતુશ્રીના નામપરથી રૂપાળીબા તળાવ કહેવાય છે. એના જીર્ણોદ્ધાર સંવત્ ૧૯૬૩ માં તે વખતના એડીશનલ એડમિનિસ્ટ્રેટર મે૰ [illegible] સાહેબે કર્યો.
૭	રાણાશ્રી ભાવસિંહજી.	પહેલા.	સંવત્-૧૯૫૧.	એઓ શ્રીએ ઘણાં સ્તુતિપાત્ર કાર્યો કરેલ છે. ને તેઓ શ્રીની કારકીર્દી પ્રસિદ્ધ છે. એઓ શ્રીના કુંવર યુવરાજશ્રી નટવરસિંહજી હાલ ૯ વર્ષની ઉમરના છે ને તેઓ શ્રી શિક્ષણ લે છે.

* ધુમલીના પડવા વિષે એમ કહેવાય છે કે રાણા હાલામણ જેઠવા અને સોનની વાર્તાથી આખોય દેશ જાણીતો જણાય છે. હાલામણ જેઠવાની વાત, જાણીતો વાર્તા અને દોહા કાઠિયાવાડમાં આજ સુધી ઘેરેઘેર ગવાય છે. હાલામણે સોનને તેની વિરહાગ્નિ જાણવા જો દોહો કહ્યો છે કે—

આરે મારે મિરૂર્, ધુમલી મર જાય
એરે ભમે જેઠવા, હાલામણ મર જાય

... OF PORBANDER.

LATE MAHARANA SHRI VIKRAMAJITJI OF PORBANDER.

N. K. Mehta, Photo-Artist. *Porbander.*

મરહુમ મહારાણા શ્રી વિક્રમાતજી સા૦ આ૦ નું ચરિત્ર.

મરહુમ મહારાણા શ્રી વિક્રમાતજી સા૦ આ૦ નો જન્મ સંવત ૧૮૭૫ માં પરમપૂજ્ય રાજ્યરીતિનીતિજ્ઞ મહારાણી શ્રી રૂપાળીબા સાહેબની કુખે થયો હતો. અને તેઓશ્રીને ૧૮૮૨ ની સાલમાં રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે રાજતંત્ર પૂજ્યરાજ માતુશ્રી રૂપાળીબા સાહેબ ચલાવતાં હતાં. મહારાણા વિક્રમાતજી સા૦ આ૦ પરંપરાથી ચાલતા આવેલા પોતાના રાજ્યકુટુંબના વૈષ્ણવ ધર્મના સેવક હતા-પણ પાછળથી કંઇ કારણને લઇ શૈવીધર્મ પોતે અંગીકાર કર્યો હતો. તેઓ સાહેબ ચુસ્ત શૈવધર્મી, જ્યોતિષ, આસ્તિક, અને ટેકી હતા. મંત્રશાસ્ત્રપર સારી શ્રદ્ધા હતી. સભામાં હજાર માણસ બેઠાં હોય તો પણ બ્રાહ્મણને ઓળખી હાથ જોડે, અને બીજાને સલામ. તેઓ શ્રીનું દિલ જો કે દરિયાવ હતું, તોપણ તેઓ સત્યને ચાહનારા હતા. ગમે તેવો અપરાધી પણ તેઓશ્રી પાસે સત્ય વાત કહી દે, તો તેપર ઘણીજ રહેમ કરતા હતા. તેઓશ્રી પોતે સત્યવક્તા, શૌર્યવાન અને દૃઢ નિશ્ચયવાળા હતા. પોતાની વસ્તી અને ક્ષત્રવર્ગનું તેઓશ્રીને બહુ અભિમાન હતું. શહેરમાં કોઈ પરદેશી કે અજાણ્યો માણસ દેખાય તો તે વિષે પડપુછ કરવાની તેઓશ્રીને ઘણી જીજ્ઞાસા હતી અને હજાર માણસમાંથી નવીન માણસને તેઓશ્રી વરતી કાઢતા. પોતે સ્વતંત્ર સ્વભાવના, અને મુલાકાતમાં ઘણુ સમયસાવધ હતા. રાજતંત્ર અને બીજા કામોમાં પોતાનો જ હુકમ. ધાર્મિક લાગણીને લીધે તેઓશ્રીને શિકારનો શોખ નહીં હતો છતાં નિશાન મારવામાં તેઓશ્રી એક્કા હતા. પહેરવાસ જુની તરાહનો, સાદો અને જુંબીયા, કટાર આદિ શસ્ત્રોથી કમર હંમેશ કસેલી રાખતા હતા. ભોજન કે શયન કરતી વખતે કોઈ હજુરી અરજ કરે કે "અનદાતા, કમર છોડી હોય તો?" તો પોતે હસીને ફરમાવતા કે "શું! ક્ષત્રીની કમર છુટે નહિ." અને કોઈવાર પોતે નીચેની કહેવત કહેતા કે—"કમર કસી તો દીલ કેસી." અસ્વારી ઘોડાની કરતા અને ગ્રામદેવતા શ્રીકેદારેશ્વર મહાદેવ, તેમજ ભોજેશ્વર મહાદેવ અને છાયા ગામે પોતાની કુળદેવી વિંજવાસા (*વિંધ્યવાસિની)ને દરશને નિત્ય બે વખત જતા. તેઓશ્રી ત્રણે ઋતુમાં કોઈ દીવસ મસ્તકપર છત્રી ધરાવતા નહીં. હિંદી ભાષા ઘણી અચ્છી જાણતા હતા, અને જો કે કોઈ વારાંગનાને શહેરમાં રહેવા દેતા નહીં તોપણુ પોતાને ગાયન વિદ્યાનો સારો શોખ હતો—અને સારા વિદ્વાન ગવૈયાની સારી કદર કરતા હતા—પ્રખ્યાત ગવૈયા મૌલાબક્ષને તેઓશ્રીએ રૂ. ૫૦૦) નો શીરપાવ આપ્યો હતો. તેઓશ્રીના જુના પુસ્તકભંડારમાંથી વીસ રાગ, એ રાગોની રાગિણી, રાગોની ભાર્યા, એ રાગોના પુત્રો અને એ પુત્રોની ભાર્યાઓનાં પ્રાચીન રંગીન ચિત્રો નીકળેલાં છે—તેની સાથે એ વીસે રાગોની જુની હસ્તલિખિત વંશાવલી છે.

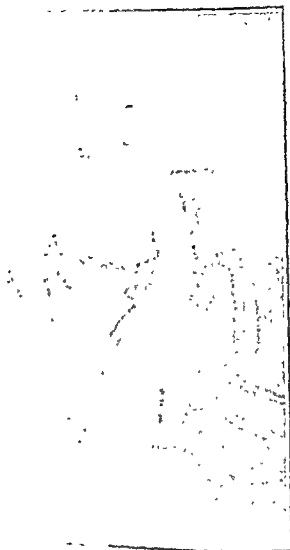
તેઓશ્રીને દેશીવૈદકપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને પોરબંદરના પ્રખ્યાત પુષ્કરણા બ્રાહ્મણ ગોવર્ધન વૈદના કુટુંબીયો રાજ્યવૈદ્ય તરીકે દરબારમાં બહુ માનીતા હતા. જેમ જડીબુટીનો તેઓશ્રીને નાદ હતો તેમ હસ્તલિખિત જુનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ રાખવાનો પણ શોખ હતો. તેઓશ્રીના જુના પુસ્તકભંડારમાં સ્માર્ત અને મંત્રશાસ્ત્રનાં ઘણાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો મોજુદ છે—પોતાને હિંદી ભાષાનું અચ્છું જ્ઞાન હોતાં હિંદી ભાષાનાં પુસ્તકો પ્રેમથી વાંચતા. તેઓશ્રીના જુના પુસ્તકભંડારમાંથી એક ચોવીશ અવતારની કથાનું ભાષાપદ્યબદ્ધ હસ્તલિખિત પુસ્તક કદાચ આજ સુધી નહીં છપાયું હોય, (છપાય તો આસરે રોયલ ૮ પેજી ૧૦૦ ફૉર્મ થાય.) એવું ૨૯૪ મોટાં પાનાનું અતિ ઘણી જીર્ણ હાલતમાં મળી આવેલું છે—તે શ્રીમદ્ ભાગવતને આધારે બારહટ (બારોટ) નરહરી કવિએ બનાવેલું છે. વળી એજ સંગ્રહમાં સંવત્ ૧૫૯૭ ની સાલનો લખેલો હરીવંશ મળેલો છે.

તેઓશ્રીને ખાટી છાસ બહુ પ્રિય હતી. તેથી તેઓશ્રી બે ચાર દિવસની ખાટી છાસથી રાત્રીએ ભોજન કરતા. દૂધપર વિશેષ પ્યાર ન હતો. તેઓશ્રીનું અવસાન સંવત્ ૧૯૫૬ ચૈત્ર વદી ૫ નું થયું હતું.

---

* આ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે જ્યારે એ૦ના વંશની કુળદેવી વિંધ્યવાસિની છે, તો તેઓની પાસે પ્રથમ વિંધ્યાચલની આસપાસનો મુલક પણ હશે.

[illegible] OF PORBANDER

મરહુમ મહારાણા શ્રી વિક્રમાતજી સા૦ બા૦ નું ચરિત્ર.

મરહુમ મહારાણા શ્રી વિક્રમાતજી સા૦ બા૦ નો જન્મ સંવત ૧૮૭૫ માં પરમપૂજ્ય રાજનીતિનીપુણ મહારાણી શ્રી રૂપાળીબા સાહેબની કુખે થયો હતો, અને તેઓશ્રીને ૧૮૮૨ ની સાલમાં રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે રાજતંત્ર પુજ્યરાજ માતુશ્રી રૂપાળીબા સાહેબ ચલાવતાં હતાં. મહારાણા વિક્રમાતજી સા૦ બા૦ પરંપરાથી ચાલતા આવેલા પોતાના રાજ્યકુટુંબના વૈષ્ણવ ધર્મના સેવક હતા—પણ પાછળથી કંઇ કારણને લઇ શૈવધર્મ પોતે અંગીકાર કર્યો હતો. તેઓ સાહેબ ચુસ્ત શિવધર્મી, જ્યોતિષિ, આસ્તિક, અને દેવી હતા. મંત્રશાસ્ત્રપર સારી શ્રદ્ધા હતી. સભામાં હજાર માણસ બેઠાં હોય તો પણ બ્રાહ્મણને બેઠાથી હાથ જોડે, અને બીજાને સલામ. તેઓ શ્રીનું દિલ જાણે કે દરિયાવ હતું. તોપણ તેઓ સત્યને ચાહનારા હતા. ગમે તેવો અપરાધી પણ તેઓશ્રી પાસે સત્ય વાત કહી દે, તો તેપર ઘણીજ રહેમ કરતા હતા. તેઓશ્રી પોતે સત્યવક્તા, ધૈર્યવાન અને દૃઢ નિશ્ચયવાળા હતા. પોતાની વસ્તી અને ભૂસવર્ગનું તેઓશ્રીને ઘણું અભિમાન હતું. શહેરમાં કોઈ પરદેશી કે અજાણ્યો માણસ દેખાય તો તે વિષે પડપુછ કરવાની તેઓશ્રીને ઘણી ઇચ્છા હતી અને હજાર માણસમાંથી નવીન માણસને તેઓશ્રી વરતી કાઢતા. પોતે સ્વતંત્ર સ્વભાવના, અને મુલાકાતમાં પણ સમયસૂચક હતા. રાજતંત્ર અને બીજા કામોમાં પોતાનો જ હુકમ. ધાર્મિક લાગણીને લીધે તેઓશ્રીને શિકારનો શોખ નહી હતો છતાં નિશાન મારવામાં તેઓશ્રી એક્કા હતા. પહેરવાસ જુની તરાહનો, સાદો અને [illegible], કટાર આદિ હથીયારો કમર હમેશ કસેલી રાખતા હતા. ભોજન કે શયન કરતી વખતે કોઈ હજુરી અરજ કરે કે "અન્નદાતા, કમર છોડી હોય તો?" તો પોતે હસીને ફરમાવતા કે "શું! ક્ષત્રીની કમર છુટે નહિ." અને કોઈવાર પોતે નીચેની કહેવત કહેતા કે—"કમર કસી તો દીલ ખુશી." અસ્વારી પોતાની કરતા અને ગામોવના કોટેશ્વર મહાદેવ, તેમજ ભીમેશ્વર મહાદેવ અને છાયા ગામે પોતાની કુળદેવી વિંધ્યવાસા (વિંધ્યવાસિની)ને દરરોજ નિત્ય બે વખત જતા. તેઓશ્રી ગમે તે ઋતુમાં કોઈ દીવસ અમુકપર [illegible] ધારતા નહી. ઠંડી ગરમી ઘણી ખમી જાણતા હતા, અને જો કે કોઈ વારાંગનાને શહેરમાં રહેવા દેતા નહી તોપણ પોતાને ગાયન વિદ્યાનો સારો શોખ હતો—અને સારા વિદ્વાન ગવૈયાની સારી કદર કરતા હતા—પ્રખ્યાત ગવૈયા મૌલાબક્ષને તેઓશ્રીએ રૂ. ૫૦૦) નો શીરપાવ આપ્યો હતો. તેઓશ્રીના જુના પુસ્તકભંડારમાંથી વીસ રાગ, બે રાગોની રાગિણી, રાગોની ભાર્યા, બે રાગોના પુત્રો અને બે પુત્રોની ભાર્યાઓનાં પ્રાચીન રંગીન ચિત્રો નીકળ્યાં છે—તેની સાથે બે વીસ રાગોની જુની હસ્તલિખિત વંશાવળી છે.

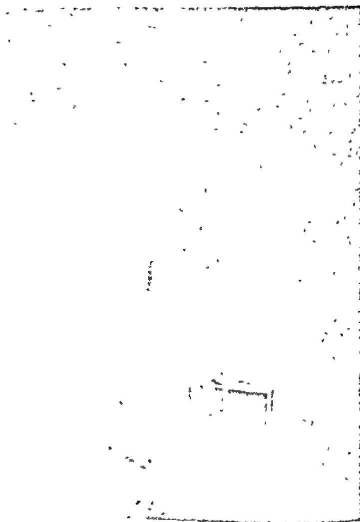
તેઓશ્રીને દેવીદેવતાપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને પોરબંદરના પ્રખ્યાત પુષ્કરણા બ્રાહ્મણ ગોવર્ધન વૈદના કુટુંબીઓ રાજ્યવૈદ તરીકે દરબારમાં બહુ માનીતા હતા. જેમ જડીબુટીનો તેઓશ્રીને નાદ હતો તેમ હસ્તલિખિત જુનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ રાખવાનો પણ શોખ હતો. તેઓશ્રીના જુના પુસ્તકભંડારમાં સ્માર્ત અને મંત્રશાસ્ત્રનાં ઘણાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો મોજુદ છે—પોતાને ફીટી આવતું [illegible] હોય ફીટી આવતાં પુસ્તકો કીમતી વાંચતા. તેઓશ્રીના જુના પુસ્તકભંડારમાંથી એક [illegible] આવાહનની કથાનું [illegible] હસ્તલિખિત પુસ્તક [illegible] આજ સુધી નહી છપાયું હોય. (જેમાં તો આશરે રોયલ ૮ પેજ ૧૦૦ [illegible]) એવું ૨૬૪ [illegible] હાલમાં [illegible] (ખરીદ) [illegible] બનાવેલું છે. [illegible] સંવત ૧૫૮૭ ની સાલને લખેલો [illegible] છે.

તેઓશ્રીને [illegible] બહુ પ્રિય હતી. [illegible] સંવત ૧૯૫૧ ચૈત્ર વદી ૪ [illegible] થયું હતું.

---

* આ ફકરો [illegible]

at Porbandar

મરહુમ મહારાણાશ્રી ભાવસિંહજી સા૦ બા૦ નું ચરિત્ર.

સ્વર્ગીય નામદાર મહારાણાશ્રી ભાવસિંહજી માધવસિંહજી સા. બા. નો જન્મ સંવત્ ૧૯૨૪ ના પોસ સુદ ૬ ગુરૂ (તા૦ ૧૬-૧૨-૧૮૬૭) નો સજનપુરવાળાં માજીરાજબા સાહેબની કુખે થયો હતો. તેઓશ્રીના બચપણમાં તેમનાં માતાપિતા પરલોક ગયાં તેથી માતાપિતાની ફરજ તેમના દાદા મરહુમ નામદાર મહારાણાશ્રી વીક્રમાતજી સા. બા. તથા તેમના ઓરમાન મા સાણથલીવાળાં બાસાહેબ ઉપર પડી હતી. જ્યારે નીશાળે જવા જેવડી તેઓ સાહેબની ઉમર થઈ ત્યારે તેમને પ્રાથમિક તથા અંગ્રેજી કેળવણી આપવા માટે ખાનગી શીક્ષણથી ગોઠવણ કરી હતી. તેઓશ્રીને નાહાનપણથી જ ચિત્રકામ અને સૃષ્ટીસૌંદર્યના જોવાની ઘણી પ્રીતિ હતી. તેથી મોહેના મુસદ્દીઓ અને કમાંગરો જેઓ ઘોડા, હાથી, હરણ કે વનસ્પતીનાં સારાં ચિત્રો કાઢી આપતા તેઓની પોતાના દાદા અને મા પાસે સીફારસ કરી તેઓને કંઈની કંઈ ઈનામ અપાવી પોતે ઘણા રાજી થતા.

સને ૧૮૮૬ માં તેઓશ્રીને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. અને ત્યાર પછી તેઓ નામદારને મી૦ ઓસી નામના યુરોપીઅન અમલદારની દેખરેખ નીચે રાખવામાં આવ્યા અને તેની સાથે તેઓ સાહેબે ઓસ્ટ્રેલીઆ અને હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં મુસાફરી કરી હતી. અંગ્રેજી અભ્યાસ જારી રાખવાના તેમજ સ્વથાનની જુદી જુદી ફરજ બજાવતાં શીખવાના હેતુથી તેઓશ્રીને સ્ટેટ એનજીનીઅર મી૦ મેનસન સાહેબની દેખરેખ અને કચ્છ ભુજના પ્રસિદ્ધ વકીલ મી૦ ભવાનીદાસ ગોવિંદજીની કમ્પેનિયનશિપ નીચે રાખ્યા હતા. માજીસ્ટ્રેટ, રેવન્યુ ઓફિસર, પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ અને કેળવણી ખાતાનાં મુખ તરીકેની તેઓ નામદારની નીમણુંકથી તેમને બહોળો અને ઘણો સારો અનુભવ થયો હતો.

તેઓશ્રીનું પેહેલું લગ્ન હાલના મોરબીના નામદાર ઠાકોર સાહેબની બેન વખતુબા સાહેબ સાથે થયું હતું. તેઓ સ્વર્ગવાસી થતાં બીજું લગ્ન લખતરનાં સુંદરબા સાહેબ વેરે થયું. ત્રીજી વખત ભાવનગરના મરહુમ મહારાજ સાહેબનાં કુંવરી રામબા સાહેબ સાથે પરણ્યા. અત્યારે તેઓશ્રીની ચાર ઓીઓ હયાત છે. તેમાં પ્રજાનાં ભવીષ્યના દીલાસા અને સુખનો આધાર એ છે કે, ભાવનગરવાળાં રામબા સાહેબને પેટે સને ૧૯૦૧ ના જુન માસની ૩૦ મી તારીખે પાટવી કુંવરનો જન્મ થયો છે. આ પાટવી બાળ રાજા અત્યારે ૯ વર્ષની વયના છે.

સ્વર્ગીય નામદાર મહારાણાશ્રી ભાવસિંહજી સા. બા. નો રાજ્યાભિષેક તેમના દાદાનાં પરલોક ગમન પછી તરત સંવત્ ૧૯૫૧ ના ભાદરવા વદિ ૭ ને શનીવાર (તા૦ ૧૫-૯-૧૯૦૦) ના રોજ કાઠિયાવાડના તે વખતના પોલીટીકલ એજન્ટ કરનલ હંટર સાહેબને હાથે થયો હતો.

તેઓ નામદારશ્રીએ રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધા પછી થોડા જ સમયમાં પોતાના અસાધારણ વાત્સલ્ય ગુણથી પ્રજાપ્રીતિ એવી તો મેળવી હતી કે પ્રજા તેઓશ્રીને પોતાના ન્યાયી અને દયાળુ રાજાજ નહીં, પણ કુટુંબપોષક માયાળુ પિતાતુલ્ય ગણી તેમને બાપુ સાહેબ કેહેવા લાગી. બાપુ સાહેબે પ્રજાને પુત્રવત્ પાળી છે, ને પ્રજાએ પણ તેમને બાપુજ લેખી તેમનાં ચરણમાં પૂર્ણ વિશ્વાસથી પ્રજાભક્તિ રાખી છે. નામદાર મહારાણાશ્રી ભાવસિંહજી સા. બા. માત્ર આઠજ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી સ્વર્ગે સધાવી ગયા છે.

*એક નૃપતિ તરીકે શાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે તેઓશ્રીમાં સત્ય, શૌર્ય, દયા અને ત્યાગ એ ચાર મહાન ગુણો ક્યારના કોઈએ હતા એટલું જ નહીં પણ તેઓમાં તેથી ઘણા વિશેષ ગુણો હતા. તેઓ સારા સ્વારી હતા, તેઓએ શારીરિક શૌર્યથી ગીરનાં જંગલના સિંહ અને બરડા ડુંગરના ઘણા દીપડા ઠાર કર્યા હતા. માનસિક શૌર્ય તેઓ નામદાર સાહેબે એવી ચતુરાઈથી દર્શાવ્યું છે કે, જેનું અનુકરણ પાડોશી મોટાં સ્વસ્થાનોએ પણ કરેલું કહેવાય છે. દયા તો તેઓશ્રીમાં અનિશ વાસજ કરી રહેલી હતી અર્થાત્ દયાની તો તેઓ મૂર્તિ જ હતા, તે જગ જાહેર છે, અને છેવટની ઘડી સુધી તેઓશ્રીએ જે અદ્ભુત ત્યાગ બતાવ્યો છે તે ખરેજ ભલભલા રાજાને પણ શરમાવે તેવો છે, નામદાર સ્વર્ગીય મહારાણા ભાવસિંહજી સા. બા. એમણે ઘણાં શુભ કાર્યો કરેલાં છે.

* सत्यं शौर्यं दया त्यागो नृपस्यैते महागुणाः । एभिर्मुक्तो महीपालः प्राप्यते खलु वाच्यताम् ॥ १ ॥

આર્યાવર્તમાં "ગૌ બ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ" પણાનું જે બિરદ રાજાઓને આપવામાં આવે છે, તે મરહુમ મહારાણા સાહેબે દાખલાઓથી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. પાટવી કુંવરના જન્મના માંગલિક પ્રસંગે ૨૦૦૦) રૂપીયાની વાર્ષિક પેદાશનું ધરમપુર નામનું ઘાસનું રિઝર્વ ગૌચર માટે ધર્માદા ખુલ્લું મુક્યું છે. બ્રાહ્મણો અને ઇતર વર્ણના વિદ્યાર્થીઓની સંસ્કૃત કેળવણીને ઉત્તેજન આપવા માટે બનારસની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજમાં વાર્ષિક રૂપીઆ ૫૦૦ આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે, ખેડુતોનાં છોકરાંઓને ધર્માદા કેળવણી આપવા ગોઠવણ થઇ હતી. પોતાના રાજ્યમ છોકરાંને નીતિ અને ધર્મ સંબંધી કેળવણી આપવા માટે યોગ્ય કરેલું છે. સંસ્કૃત પાઠશાળામાં પણ તેવાં શીક્ષણની ગોઠવણ થઈ હતી. કેળવણીને વધારે સારા પાયા ઉપર લાવવાના હેતુથી તેમજ પોતાના લોકોની ઉન્નતિ કરવાના હેતુથી તેઓશ્રીએ પૈસાની મોટી રકમ પ્રાથમિક કેળવણીમાં ખરચી છે. કેળવણીમાં કીંડરગાર્ટન સિસ્ટમ દાખલ કરાવી હતી અને એક હાઇસ્કૂલની સ્થાપના કરાવી હતી જેને "ભાવસિંહજી હાઇસ્કૂલ" નામ અપાયલું છે

ગયા દુકાળને વખતે આ સ્વસ્થાનમાં મરહુમ મહારાણા સાહેબે રીલીફ કામ અને અનાથગૃહ આખા કાઠિયાવાડમાં સૌથી પહેલાં ખુલ્લાં કર્યાં હતાં. મરહુમ મહારાણા સાહેબનાં ઉદાર દીલનું એક દૃષ્ટાન્ત નોંધ કરવા જેવું છે—તે એ કે દુકાળથી પીડાતા ભાયાતોને લુગડાં તથા અન્ન મફત આપવા માટે જુદું અનાથગૃહ ઉઘાડી પોતાનાં નાણાંની થેલીઓ ખુલ્લી મુકી અને ઘણા ભાયાતોને સ્વસ્થાનની નોકરીમાં દાખલ કરી નભાવ્યા છે તેમને ઓછું માન આપનારી હકીકત નથી.

પ્લેગ વખતે પોતાની ગરીબ પ્રજાને માટે હજારો ઝુંપડાં ખુલ્લી જગ્યોમાં બંધાવી આપવામાં, તેઓને ■ આપવામાં તેમજ ખોરાક અને કપડાં પુરા પાડવામાં તેઓશ્રીએ પૈસાની ઘણી મોટી રકમ ખરચી હતી. સખ પ્લેગ ચાલતી વેળાએ તેવા ભાગોમાં પોતે જાતે ફરી ગરીબ દરદીઓની પુછપરછ કરતા. આ હકીકત તેઓ સાહેબનો બીજાને માટે પોતે દુઃખ સહન કરવાનો ધરમ સુચવે છે. અહીંઆં કહેવું ઘટે છે કે તેઓ મરહુ નામદારની **બાપુ સાહેબ** તરીકેની લાગણીની લોકોએ ઘણી કુદર જાણી છે—એટલું જ નહીં પણ તેઓશ્રીની આવી ઉદારતા અને દયાની કાઠિયાવાડ એજન્સીએ પણ નોંધ કરી છે.

સ્વસ્થાનમાં ખેતીવાડીનાં ઉત્તેજન અર્થે તેઓ સાહેબે બે વૉટર વર્કસ કરાવ્યાં છે—

૧ શ્રી ભાવસિંહજી ભાદર ઇરીગેશન સ્કીમ.

૨ શ્રી ભાવસિંહજી ખંભાળા ટેન્ક.

પહેલા કામના સવા ત્રણ લાખ રૂપીઆ બેઠા છે અને આવી જાતના કામમાં આ કામ આખા કાઠિયાવાડમાં પહેલું છે. બીજાં કામમાં બે લાખ રૂપીઆનું ખરચ થયુ છે. ભયંકર દુકાળમાં આ સ્ટેટે પોતાના ખેડુતો ખોરાક, બળદ, બી, વરત, કોસ વગેરે ખેતીવાડીનાં ઓજારો ઘણી જ ઉદારતાથી આપ્યાં હતાં. સ્ટેટનાં તમા રિઝર્વ જંગલો વસ્તીનાં ઢોરો ચારવા માટે મફત ખુલ્લાં મુક્યાં હતાં અને જંગલોમાંથી લાકડાં વાઢી લઈ જ પરવાનગી આપી હતી. વીઘોટી અને બીજે જમીન વેરો લેવામાં તેઓ સાહેબે ઘણી દયા રાખી હતી.

ભાદર ઇરીગેશન સ્કીમથી જે ઘણી જમીન સુધરી છે. તેમાં અખતરા અને નવો મોલ પેદા કરવા મ નવી નવી જાતનાં કપાસનાં બીઆં અને અલસી, તુઅેર આદિ અનાજનાં બીઆં ખેડુતોને મફત આપવા તેઓ નામદાર સાહેબે હુકમ કર્યો હતો. રૂના વ્યાપારને ઉત્તેજન મળવા ખાતર પોરબંદરમાં બે જીનીંગ ફેક્ટરી ં તદ ઉપરાંત પાકી ગાંસડીઓ બાંધવાનું એક કોટન પ્રેસ લૅમ અને કું. ને તેઓશ્રીએ ઘણી ઉદાર શરતો બંધાવી આપ્યું હતું. બંદરના વેપારીઓને અને વસ્તીને લાભ અપાવાના હેતુથી બંદરની જગાત સેંકડે રૂપીઆ ૧॥– હતી તે થોડાજ વખતપર પોતે ઘટાડી રૂપીઓ ૧) કરેલી છે.

પોતાના રાજ્યના વણકર આદિ કારીગરોને ઉત્તેજન મળવાના હેતુથી "ધી પોરબંદર મેન્યુફેક્ચરીંગ એ ટ્રેડિંગ કું. ને એક કીમતી જમીનનો વીસ હજાર વારનો ચોરસ ટુકડો નૉમિનલ કીમતે આપી દીધો હતો.

કાઠિયાવાડના બીજા મોટા રાજાઓ સાથે તેઓ નામદાર સાહેબને મિત્રાચારી હતી એટલું જ નહીં પ તેઓ સાહેબ સુલેહ સંપને એટલા તો ચાહનારા હતા કે મોરબી, વાંકાનેર અને ધ્રાંગધ્રા રાજ્યને એક બીજા વર્ષો થયાં વૈમનસ્ય કે પીવાવો હતો તે તોડાવી તેઓ સાહેબે પોતાની સુલેહ ભરેલી લાગણીથી પુનઃ તેમના મિત્રાચારી કરાવી હતી.

નામદાર મરહુમ મહારાણા સાહેબની ધર્મપરાયણ વૃત્તિ પણ અનુકરણીય હતી. પોરબંદરમાં શ્રીસુદામા બિરાજતા હોવાથી પોરબંદર સુદામાપુરીને નામે ઓળખાય છે. એ શ્રીસુદામાજીના મંદિરનો પૂરેપૂરો જીર્ણોદ

[illegible]

[illegible] સ્વભાવ શાંત હતો. તેઓ સાહેબ [illegible] હતા કે તેઓના સમાગમમાં આવતું [illegible] સમજતું કે તેઓશ્રીની તેના પર બહુ જ પ્રીતિ છે. દાનેશ્વરીપણામાં તેઓ સાહેબ આજને જમાને [illegible] દાનેશ્વરી [illegible] છે. [illegible], [illegible], હાથી, વસ્ત્ર, ધન આદિ જે જેણે માગ્યું તેને તે તેઓશ્રીએ આપેલ છે.

[illegible] અને પછી [illegible] જવાના રસ્તામાં [illegible] ઘણા સાધુસંતો, [illegible] સન્યાસી, [illegible] વગેરેની [illegible] આગમન [illegible] છે. [illegible], [illegible], જગન્નાથપુરીની,

ગીરનારની, હરદ્વારની, રામેશ્વરની ટીકીટો લેવા જે જે લોકો તેઓ સાહેબ પાસે આવતા તેઓને જ્યાંની જે હોય ત્યાંની ટીકિટ લેવા તેઓશ્રી નાણાં ધર્માર્થે આપતા. સિદ્ધસ્થના નાસિકના મેળાપર જવા ઘણા લોકો તેઓ પાસેથી ખરચના પૈસા ને વસ્ત્રો લઈ ગયા હતા. તેઓ સાહેબ એવા તો રમુજી હતા કે રમુજને ખાતર પ દાન પુણ્ય કરતા. થોડા વખતપર એક સાત અપાહેજ પંગુ ફકડ બાવાએ ટેવ પુકારી હતી કે "હૈ કોઈ ભગ નકા લાલ જો ભગવાન કે નામસે તુંબા ભરદે" આ બાવાનું તુંબડું મરહુમ મહારાણા સાહેબે ભરાવી આ તેમાં (૪૦) ઉસો ચાલીશ રૂપીઆ ભરાયા તો પણ તેઓશ્રીએ હસીને ફરમાવ્યું કે "તુંબડું નાનાનું ખરૂં!

તેઓશ્રીની ઉદાર ધાર્મીક વૃત્તિનો એક દાખલો ખરે જ નોંધ કરવા જેવો છે; ને એ કે પોતાના અમ દારો, કારભારીઓ કે સિપાઈ આદિ કોઈ નોકર તરફથી કોઈ સાધુસંત મહાત્મા કે ફકીર વા કોઇ પણ યાચ વર્ગ દુભાઈ ન જાય, તેની તપાસ રાખવા તેઓશ્રીએ પોતાના ગુપ્ત અનુચરો રાખ્યા હતા. કોઇ આ આવી હોય તો તેની હકીકત આ નોકરદ્વારા રાણીસાહેબ મારફત અને પુજ્ય યાચક વર્ગની શાખોના અનુચરો પોતાને જાહેર થતી. પણ કોઇ પણ યાચક કંઇ પણ પામ્યા વીનાય નિરાશ ન જાય તેને માટે તેઓ સાહે ઘણી લાગણી રાખી હતી.

પોતાના અનેક ઉત્તમ ગુણોને લઇને મરહુમ મહારાણા સાહેબે દેશીઓ તેમજ વિદેશીઓ બન્નેની પ્રી સંપાદન કરી હતી.

શું બરડા ડુંગરની જડીબુટી ઝાહેરમાં લાવવાની તેઓ સાહેબની ઓછી ઇચ્છા હતી? શું પોરબંદર, રાજકો ગોંડલ, અમદાવાદ, મુંબઇ અને હાલ છેલ્લાં ભાવનગરમાં ભરાયલાં પ્રદર્શનમાં બરડા ડુંગરની જડીબુટીના નમુનાઓ સ્વસ્થાન તરફથી રજુ કરવામાં આવ્યા હતા, ને જેને માટે એ સર્વે સ્થળોથી મોનાં રૂપાંના ચાંદો મળ્યા હતા, તેથી ખા થતી નથી કે તેઓ સાહેબની વનસ્પતિ વિદ્યાપ્રતિ કેટલી બધી પ્રીતિ હતી? તેઓ નામદાર સાહેબે રાજકોટની રાજકુમ કોલેજમાં મરહુમ પ્રિન્સીપાલ મેસ્ટર મેકનાટન સાહેબ પાસે વનસ્પતિશાસ્ત્રનાં મૂળતત્વોનો અભ્યાસ કરેલો હતો. તે સાહેબે "વૈદ્યકલ્પતરુ" માં બરડા ડુંગરની જડીબુટીનું આર્ટિકલ જોતાંજ તે પત્ર પોરબંદર સ્ટેટ લાયબ્રેરીમાં દાખ કરવા હુકમ કર્યો હતો.

નામદાર મહારાણાશ્રી **ભાવસિંહજી** સાહેબ બા. સવત ૧૯૬૫ માગશર વદિ ૩ (તા○ ૧૦-૧૨-○ ને ગુરૂવારની અંધારી રાત્રીએ રાજ્ય કુટુંબ, અમલદારો, પરિચારકો, રાઓ અને મેસ્ટીના જેવા સજ્જન સાહેબ મણીશંકર વિઠ્ઠલજી જેવા પ્રવીણ વૈદ્યો, કર્મઠી અસંખ્ય શાસ્ત્રીઓ, સેંકડો જપીઆ બ્રાહ્મણો, સાધુજનો અને ફકી તથા હજારો રાંકડા આશ્રિતોને આ સ્વસ્થાનના ગામ ખંભાળા પાસે બરડા ડુંગરની એક વિષમ ટેકરીપર રખ કરજાનાં નિરાધાર મેલી પોતે આ ફાની-જુઠી-મતલબી-સ્વપ્ન જેવી દુનીઆને તજી આટલી વયમાં પરલોક પ્રયા કરી ગયા છે!!

પ્રાર્થના.

હે સ્વર્ગીય નામદાર મહારાણા બાપુસાહેબ, આપ નામદારના મહાન ઉત્તમ ગુણોનો કોઇ પાર પામ્યું નથ આપની અગાધ ગતિ કોઇએ જાણી નથી. આપશ્રીની સાથે નિરંતર રહેનાર પણ આપશ્રીના મોટા મનનું મા કરી શક્યું નથી. આપના પ્રતાપથી આપશ્રીએ બકરી પાસેથી સિંહનાં અને સિંહ પાસેની બકરીનાં કાર્યો કરાવ છે. આપની લીલા આપ જ જાણી ગયા છો બીજો કોઇ જાણવા સમર્થ થયો નથી. એવા આપશ્રી ગુરુરૂ દયારૂપ-યોગીરૂપ-ધર્મરૂપ-ઇશ્વરરૂપ-મહાન નૃપતિને અમારા હજારો હજારવાર સલામ છે.

શ્રી સુદામા મંદીરમાં ઈશ્વરપ્રતિ પ્રાર્થના.

હે ઇશ્વર! હે પ્રભુ! હે દીનદયાલ! હે કૃપાસિંધુ! હે ભક્તવત્સલ! હે જગદાધાર! હે જગત્પતિ! હે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ! અમારા પ્રજાપાલક નામદાર મહારાણા ભાવસિંહજી સા. બા. ના પવિત્ર આત્માને આપશ્રીના અખં લોકમાં આપશ્રીનાં પરમ પવિત્ર ચરણોમાં સદા સર્વદા નિવાસ આપો હે પ્રભો!

शरणे रहंते तमारे। ध्यान तमारुं हृदय विषे धारिये॥
स्तवन भजन कीर्तन करी। शीसांष्टांग प्रणाम प्रभु करिये॥१॥

પોરબંદર.
તા. ૨૭-૧૨-૦૯ }

पण्डित श्रीभगवानलाल इन्द्रजी, पी. एच. डी.

जन्म संवत् १८९६ मृत्यु संवत् १९४४

સ્વર્ગીય પંડિતજી

શ્રી [illegible] પી. એચ. ડી.નું

સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર.

[illegible] પંડિતજી [illegible] આ પુસ્તક [illegible] વાચકોને [illegible] તેમણે [illegible] [illegible] તેમ સજ્જનોને [illegible] [illegible] તેમની [illegible] [illegible] પંડિતજી [illegible] પરિચય [illegible] સને [illegible] [illegible] તેમની સાથે [illegible] કરવાની અને તેનાં દેશી નામો અને [illegible]

પંડિત [illegible] વનસ્પતિ [illegible] [illegible] વનસ્પતિનાં [illegible] [illegible] વનસ્પતિ [illegible]

[illegible]

અટકાવનાર વૈદ્ય રઘુનાથજી ઇંદ્રજી ઉર્ફે કલાભટ્ટ કાઠિયાવાડના જાણીતા બાટેનિસ્ટ જેવા, મોરબી નિવાસી શીઘ્રકવિ શંકરપ્રસાદ માહેશ્વર જેવા કવિરત્નો અને ભાવનગરના વિદ્યમાન દિવાન રા૦ રા૦ પ્રભાશંકર દલપતરામ પટણી સી. આઇ. ઇ. જેવા નરરત્નો પ્રકાશિત થએલા છે, તેજ જ્ઞાતિમાં ઉજ્વલ રશ્મિ મણિ જેવા પંડિતજી શ્રી ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી પી. એચ. ડી. પણ સંવત્ ૧૮૯૯ ના કાર્તિક સુદ ૩ ને દિવસે કાઠિયાવાડના પ્રાચિન નગર જુનાગઢમાં જન્મ્યા હતા. તેઓના મોટા ભાઇ સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી કસ્તુરચંદ ઇંદ્રજી તેમજ તેઓના વચલા ભાઇ વૈદરાજ રઘુનાથજી ઇંદ્રજી પણ તે રાજ્ય અને પ્રજામાં માનનીય હતા. પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણો વિશેષે કરીને ઘણા બુદ્ધિવાન, શાસ્ત્રજ્ઞ અને બહુધા પરંપરાથી વૈદું કરવાનો ધંધો કરતા હોય છે. તો પછી પંડિત ભગવાનલાલભાઇ જેવા શોધક બુદ્ધિવાળા પોતાની એ પરંપરાની વૈદ્યવિદ્યામાં શોધ ખોળ કરી તેમાં ઘણો સુધારો વધારો કરે એ સંભવિત જ છે.

પંડિતજીએ અંગ્રેજીમાં હોમીયાપથિનો અભ્યાસ પણ કરેલો હતો અને કેટલોક વખત તેઓ તે રીતિ પ્રમાણે ઔષધોપચાર કરતા હતા પણ પાછળથી તે રીત બંધ કરી હતી.

સ્વર્ગીય પંડિતજી શ્રી ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીના નામથી આ તેમજ યુરોપ દેશના સાક્ષરવર્ગ ભાગ્યેજ અજાણ્યા હશે. તેઓનું નામ "અસલી લેખોની વિદ્યા"ના સબંધમાં આ તેમજ યુરોપ દેશમાં ઘણું પ્રખ્યાત થએલું છે. તેઓએ જુના શિલાલેખો, જુના તામ્રપત્રો, જુના સિક્કાઓ, જુના બુદ્ધિસ્ટ સ્તુપો, પર્વતોમાં કોતરેલી જુની ગુફાઓ આદિના વિષયમાં પુષ્કળ શોધખોળ કરીને હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને લીપિ ઘણું અજવાળું પાડેલું છે. તેમજ તેઓએ હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ધર્મ, જૂદી જૂદી જાતોના પોષાક, ઘરેણાં, તેમના રીતરિવાજ, ભાષા, તેમની ચમત્કારિક વાતો અને કહેવતો આદિ વિષે પણ ઘણી શોધ કરી છે. એટલુંજ નહીં પણ તેમણે આર્યવૈદકશાસ્ત્રના ઘણા પ્રાચિન સુશ્રુતાદિ ગ્રંથોનો ઘણી બારીકીથી અભ્યાસ કરી તેમાં લખાએલાં દરદો અને તેપર વપરાતાં ઔષધો વિષે પણ વ્યવહારુ શોધ કરી ઘણી નોંધ કરેલી છે. તેઓના વિષે એક વિદ્વાન લખે છે કે "તેઓ એક હિંદુ જેવા નમ્ર અને મમતાવાળા, એક જર્મન જેવા દૃઢ, ક્ષમાવંત અને શોધક, એક અંગ્રેજ જેવી જાગૃતિ ધરાવનારા ને હુશિયાર હતા, અને એક બુદ્ધ ધર્મના તીર્થંકર જેવું ગાંભિર્ય તેમનામાં હતું." તેઓની વિલક્ષણ કુશાગ્ર શોધક બુદ્ધિથી તેઓએ ઘણો અનુભવ અને જ્ઞાન મેળવેલું હતું. આ તેઓના અનુભવ અને જ્ઞાનનો પ્રચાર તેઓ પોતાની ટુંક જીંદગીમાં કેટલાક કારણો અને અચડણોને લીધે લખાણદ્વારા ઘણો થોડો પ્રસિદ્ધિમાં આણી શક્યા હતા. તો પણ તેઓના આટલા થોડા પ્રસાદને માટે પણ તેઓના વિદ્વાન મિત્રો અને મંડળીઓએ તેઓને ઘણા માનથી વધાવી લીધા હતા. તેઓ બોમ્બે બ્રેન્ચ રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના ઓનરેરી લાઇફ મેમ્બર નીમાયા હતા; બોમ્બે યુનિવર્સિટિના તેઓ ફેલો હતા; હેગ (હોલાન્ડ) ની રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટના તેઓ ફોરેન મેમ્બર હતા; લીડન (હોલાન્ડ) યુનિવર્સિટિએ તેઓને "ડોક્ટર ઓફ લૉઝ" ની ઓનરેરી ડીગ્રી અર્પણ કરી હતી, ગ્રેટ બ્રિટન તથા આયરલાંડની રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીએ તેઓને પોતાની સભાના એક ઓનરેરી લાઇફ મેમ્બર નીમ્યા હતા. તેમના વિદ્વત્તા ભરેલા લખાણો "મુંબઇની રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટી" ના જરનલમાં; "ઇન્ડીયન એન્ટીક્વેરી" નામના ચોપાનીયામાં, લીડનની ૧૮૮૩ ની ઇન્ટર નેશનલ કોંગ્રેસ ના હેવાલમાં અને મુંબઇ ગેઝેટીયર આદિમાં છપાયાં છે. તેમનો ગુજરાતનો પ્રાચિન ઇતિહાસ (B, C, 311 A, D, 1401) મુંબઇ ગેઝેટીયરના વોલ્યુમ ૧ ભાગ ૧ માં છપાયો છે.

તેમનાં અવસાન (સંવત્ ૧૯૪૪) પછી તેમનું ચરિત્ર સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરવર રા૦ રા૦ ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર યાજ્ઞિકે અંગ્રેજીમાં લખી મુંબઇની રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીની સભામાં વાંચેલું તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર ૧૮૮૮ માં મુંબઇ "ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ" માં છપાયલું છે. (કીં૦ ૬ આના). આ ચરિત્ર પ્રાચીન ઐતિહાસિક ઈ.[illegible] કરનાર અને ઘણી ગરીબી સ્થિતિમાંથી અંગ્રેજના વિદ્યાદાન સિવાય પણ પોતાની [illegible], ઉદ્યમ અને [illegible] બુદ્ધિથી વિદ્યામાં ઘણા આગળ વધનાર જીજ્ઞાસુઓને વાંચવા યોગ્ય છે.

પંડિતજી શ્રી ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીની યાદગીરી કાયમ રાખવા સારૂ સને ૧૮૮૮ માહે ઓગષ્ટ તા૦ ૧૮ મીએ મુંબઇના ટાઉન હૉલમાં એશિયાટિક સોસાઇટીની લાઇબ્રેરીમાં સભા ભરાઇ હતી. તે સભાના પ્રમુખ સ્થાનેથી મુંબઇના ગો૦ લોર્ડ રેરે સભામાં જણાવ્યું હતું કે "હું માનું છું કે મુંબઇ ગેઝેટીયર હાલમાં

? આટલું બધું કીમતી લેખવામાં આવે છે તે કેટલીક દરજ્જે સ્વર્ગસ્થ પંડિત ભગવાનલાલે તે પુસ્તકમાં પસંદ ઔષધિ સંબંધી અને અસલી ઓળખાણને લગતી ટીપોમાં લખાવીને લીધે છે." પંડિતજી જે શોધખોળ કરવા પાછળ મંડ્યા રહેતા તેનીજ શોધખોળ કરી તે વિષે જે રચાયો મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સભા આગળ રજુ કરે તેને "ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી ઇનામ" નામની સ્કોલરશીપ આપવી એવો ઠરાવ થયો હતો અને તેની સ્કોલરશીપ પહેલે નંબરે તે પંડિતજીના શિષ્ય સ્વર્ગસ્થ રા૦ રા૦ રતિરામ દુર્ગારામ દ્વિવેદી બી. એ. ને મળી હતી.

પંડિતજીને ચિત્ર આલેખવાના અને ફોટોગ્રાફીના કામની પણ સારી માહિતી હતી તેથી તેઓ મુસાફરી દરમ્યાન પ્રાચીન મૂર્તિ અથવા કોઈ સુંદર ચમત્કારિક દેખાવ જોતા તો તેનું તેઓ ચિત્ર અથવા ફોટો પાડી લેતા હતા.

પંડિત ભગવાનલાલભાઈએ હિંદુસ્થાનમાં કરેલા પ્રવાસ વખતે દેશ, શહેર તથા લોકોની જે જે ચમત્કારિક વાત જોઈ હતી તે વિષે તેઓએ મુંબઈમાંના પોતાના ધનિક અને વિદ્વાન મિત્ર શેઠ કરસનદાસ વલ્લભદાસ ઉપર પત્રો લખી તેમાં લખેલ તે પત્રોનો સંગ્રહ થઈ તે છપાયો કે કેમ? તેની લખનારને માહીતી નથી.

પરંતુ વૈદકનો નિઘંટુ નામનો ગ્રંથ કે જેમાં ઘણીખરી ઔષધી વનસ્પતિના ગુણદોષ ટુંકામાં વર્ણવેલા છે તે તેઓએ શોધી છપાવાની યોજના કરી હતી. તે હાલ જ (સંવત્ ૧૯૬૫) તેમના શિષ્ય મુંબઈવાળા રા૦ રા૦ વૈદરાજ મુરારજી નથુભાઈએ સ્વર્ગસ્થ પંડિત જ્યેષ્ઠારામ મુકુન્દજીની પેઢી મારફત છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ ગ્રંથ વૈદવર શ્રી કેશવનો બનાવેલો છે તેના પર મહામહોપાધ્યાય શ્રી બોપદેવની વ્યાખ્યા છે.

આ ગ્રંથ તેમના શિષ્ય વૈદરાજ મુરારજી નથુભાઈએ ગુરુવર પંડિત ભગવાનલાલભાઈને અર્પણ કરેલો છે ને તેમની છબી તેમાં મુકી છે.

ઉપર કહ્યા મુજબ પંડિત ભગવાનલાલભાઈનું ચરિત્ર જે છપાયલું છે તેમાં તેમણે કરેલી વૈદક આધારો વિષે માત્ર તેમના મિત્ર મરહુમ ડા૦ જે. એમ. કેમ્પબેલ સાહેબે તેમના છેલા મંદવાડ વખતે લખેલા એક પત્રમાં ઇશારો કરેલ છે કે:—"તમારી જીંદગીનું કામ પુરું થવાનો કાળ લગભગ નજીક આવ્યો છે એ જાણી હું બહુ ખેદ પામું છું. અસલી લોકોની વિદ્યાના સંબંધમાં તમોએ જે કંઈ કર્યું છે તેનું તાત્પર્ય બનાવનારૂં તમારું લખાણ છપાઈ બહાર પડે તેથી તમે જેટલા ખુશી થશો તેના કરતાં તમે જે પૈસા તથા મહેનતનો ઉપયોગ ગરીબ દરદીઓને મંદવાડમાંથી સાજા કરવામાં કર્યો છે તે તમને આવે વખત વધારે સંતોષ ઉપજાવનારો થઈ પડશે. જે પુષ્કળ જ્ઞાન તમે ધરાવો છો તે ભવિષ્યની પ્રજાને બતાવવાને માટે આટલું થોડું તમારું લખાણ રહેશે એ જાણી મને અત્યંત દિલગીરી લાગે છે. હું બહુ જ દિલગીર છું કે ગેઝીટીયર તૈયાર કરવામાં તમે જે અતિ ઘણી મદદ મને આપી છે તેના બદલામાં તમને હું કંઈ જ કરી શકયો નથી. મી૦ ભીમભાઈએ તમારી મુલાકાત લીધી તે વિષે તથા તમારી કિંમતી સ્થાવર તથા જંગમ મિલકતની તમે જે વ્યવસ્થા કરવાનું નક્કી કર્યું છે તે વિષે તેમણે મને લખી જણાવ્યું છે. તમારી હિંમત વિષે તથા મરણ કાળને માટે જે નમ્રતાથી તમે તૈયાર થઈ રહ્યા છો તે વિષે મી૦ ભીમભાઈ મને લખે છે. આ ઉંચા ગુણો તમારી હયાતીમાં તમારામાં જોયા છે તે ઉપરથી હું કહું છું કે, મરણ કાળને સમયે પણ તમે તેવાજ રહેશો. તમને ખોવાનો વખત પાસે આવે છે એથી મને બહુ દુઃખ થાય છે. તમે જે અગત્યની મદદો મને વખતો વખત આપેલી છે તે વાસ્તે જેટલો હું તમને ઉપકૃત છું તેના કરતાં વધારે ઉપકૃત હું એ માટે છું કે તમે એક વિદ્વાન તથા ઉંચા ગુણવાળા પુરુષ તથા શોધક મિત્ર તરીકેની યાદગીરી મારી પાસે મુકી જાઓ છો !!

ઉપરના પત્રમાં "તમે જે પૈસા તથા મહેનતનો ઉપયોગ ગરીબ દરદીઓને મંદવાડમાંથી સાજા કરવામાં કર્યો તે તમને આવે વખતે વધારે સંતોષ ઉપજાવનારો થઈ પડશે!" આ ફકરો લખવાનું કારણ એવું છે કે—ગુરુવર પંડિત ભગવાનલાલભાઈ જો કે વૈદનો ધંધો કરતા નહીં હતા તો પણ પોતાને એ વિદ્યાનું ઘણું ઉંચું જ્ઞાન હોવાથી, અને એ વિદ્યા વિષે પણ બનતાક શોધખોળ કરતા હોવાથી, તેમ પોતે સ્વભાવે ઘણાજ પરોપકારી અને માયાળુ હોવાથી ગરીબ કે તવંગરોને મફત દવા આપતા હતા, એટલુંજ નહીં પણ સારવાર કરવામાં પોતાનો વખત જાય તો તે સારું કાર્ય કરવામાં ગયો એમ ઉત્સાહથી માનતા હતા.

દરદીઓ તરફ ગુરુવર પંડિતજીને અત્યંત દયા અને કરુણા હતી તેના બેજ દાખલા આ જગોએ આપું છું.

એક વખત મુંબઈમાં માંડવી બંદરપર કોલેરા ફાટી નીકળ્યો ત્યારે સ્વર્ગસ્થ પંડિત જ્યેષ્ઠારામ મુકુન્દજીના કુટુંબના એક બે માણસો ગુજરી ગયાં અને બીજા ચાર પાંચ કોલેરાના સપાટામાં આવી ગયાં હતાં, તેથે ગભરાઈને એકદમ ભાઈ ભગવાનલાલભાઈને ઘેરે વાલકેશ્વરમાં આવતાં રહ્યાં. તેઓની સઘળી સારવાર ભગવાનલાલભાઈએ પોતાને હાથે કરી હતી અને આખી રાત અજમા અને નીમકની પોટડીનો પેટપર સેક વગેરે બીજી દવાદારૂ કરી તેઓને સારાં કર્યાં હતાં.

બીજો દાખલો—ભગવાનલાલ ભાઈ પોતે આજારી હોતાં કચ્છમુંદ્રા તરફ હવા ફેર કરવા વાસ્તે ગઈ હતાં. ત્યાં લખનારના એક મિત્રે પંડિતજી પાસે એક ઘણીજ ગરીબ સ્થીતિની નીરાધાર ડોસીના ઘુંટણે અત્યંત દરદ થવાની હકીકત જાહેર કરી અને જો બની શકે તો તે ડોસીને જોઈ તેને દવા આપવાનું કહ્યું હકીકત ઉપરથી ભગવાનલાલભાઈ દરદ સમજી ગયા અને એક દવાની પટી લઈ તેઓ વેલમાં બેસી ગામમાં જઈ તે ડોસીને પગે પેલી પટી લગાડી ત્યાં અરધો કલાક બેઠા અને ડોસીને જ્યારે થોડો આરામ જણાયો ત્યારે ત્યાંથી ગયા—પણ ઉતારે જઈ તેડી જનાર લખનારના મિત્રને કહ્યું કે, જો કે મારી આવી માંદગીમાં વેલમાં બેસી ગામમાં આવવા જવામાં મને ઘણી હરકત થઈ અને મારી કમરમાં બહુ પીડા થાય છે તો પણ તે ડોસીને દવાની પટીથી જે દુઃખ ઓછું થયું છે એ વીચારથી હું મારું દુઃખ ભુલી જઈશ.

આર્યવૈદક ગ્રંથોમાં ઘણાં થોડાં ઓસડીઆં લખાયલાં છે, પણ તે ઓસડીઆં ખરાં ને સારાં તાજાં હો ને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ યોગ્ય વૈદને હાથે દરદીપર થાય તો તે ઓસડીઆં ચમત્કારિક રીતે ફાયદો કરે છે, એમ તેઓ માનતા હતા—અને તેથી તેમની પાસે માત્ર મુખ્ય કરીને ૨૪ દવાઓની શીશીઓ રહેતી. આ ૨૪ શીશીઓમાંની ૧૨ શીશીઓમાંથી દરરોજ સવારના ૭ થી ૧૧ વાગ્યા સુધીમાં ૫૦–૬૦ કે કોઈવાર ૧૦૦ દરદીઓને દવા આપતા હતા, અને બાકીની ૧૨ શીશી ખાસ કેસ તરીકે કોઈ ચોકસ દરદ ઉપરજ વાપરવાનાં ઔષધોની રાખવામાં આવતી હતી. સાધારણ તાવ આદિપર ખડસલીઓ, ગળો અને મરી તેમનાં મુખ્ય ઓસડો હતાં, અને તે દરદીને ઓળખાવી તે કેમ વાપરવાં તે બતાવી દેવામાં આવતું હતું આવી જડીબુટીની કેટલીક દવાઓ તો પંડિત જ્યેષ્ઠારામ મુકુન્દજીની દુકાને જ રખાવતા અને ત્યાંથી લઈ બારોબાર લઈ જાય તેવી સગવડ કરતા—કેમકે પોતે વાલકેશ્વર રહેતાં ગરીબ દરદીઓને ગાડી ભાડાના ખરચની વીટંબણા થાય તે તેમનાથી સહેવાતું નહીં.

૨૪ દેશી દવાઓની સાથે થોડી અંગ્રેજી દવાઓ પણ રાખતા જેમાં ક્વીનાઈન, પોટાસ બ્રોમાઈડ, બાઈ કારબોનેટ ઓફ સોડા, બિસ્મિથ અને ઇપીકાકયુઆના મુખ્ય હતાં. એ સિવાય ચંદ્રપ્રભા ગુટિકાને મળતી દેશી વસાણાંઓમાંથી ગોળીઓ બનાવી રાખતા તે સદામતિ ગોળીઓ કહેવાતી—તે ઘણાં દરદોપર લાગુ પડતી એ પાંચ પચાસ સામટી દરદીઓને દેવામાં આવતી કે તેને વારે ઘડીએ ગોળી લેવા માટે ધકાખાવા ન પડે.

તેમના શેઠ મરહુમ ડા૦ ભાઉ દાજી અને ડા૦ નારણ દાજી બાબચીનો ખાસ ઉપયોગ શ્વેત કોઢ ઉપર અને ચોલમોગરાના તેલનો ઉપયોગ ગળતકોઢપર કરતા હતા. તેજ ઉપયોગ વિશેષ ભાગે ગુરૂવર પંડિત ભગવાનલાલભાઈ પણ કરતા હતા,' અને વિશેષમાં ચોલમોગરાનું તેલ તેઓ ડાયાબિટિસ અને ઉપદંશના બીજા ત્રીજા દરજ્જામાં તેઓ ખાસ કરીને વાપરતા, અને ઘણી વખત કહેતા કે ગળતકોઢ ઉપદંશ અને ડાયાબિટિસ એ રોગો મારા અનુભવ પ્રમાણે બહુ પાસે પાસે મને જણાયા છે અને તેટલા માટે તેઓપર ચોલમોગરાનું તેલ વાપરવાથી કેટલાક કેસ મારે હાથે સારા થયા છે.

ગળતોઢ (Lepra) જેવા ભયંકર રોગ વિષે સુશ્રુત, ચરક અને વાગ્ભટમાં શું શું લખાયલું છે, તેનો ઐતિહાસિક અને વૈદકીય રીતે તપાસ કરી તે વિષયમાં પંડિત ભગવાનલાલ ભાઈએ પોતાની મુસાફરી દરમિયાન બીજી વિશેષ શોધ કરી હતી—અને એ રોગ વિષે કઈ કઈ બાબત તપાસ કરવી તેના મુદ્દા નીચે પ્રમાણે ૨૦ નોંધ્યા હતા.

કુષ્ટરોગ.

૧ રોગનું નામ.
૨ દેશાવરોમાં તેનાં નામ.
૩ સંસ્કૃતમાં તેનાં નામ બાબત.
૪ વાતરક્ત નામ પડવાનું કારણ.
૫ કુષ્ટ.
૬ વાતરક્ત અને કુષ્ટનાં લક્ષણમાં સરખાપણું.
૭ તેનો બન્ને વેટલો ભેદ દેખાડવો.

૮ પાછળનું નામ ગળીન કુષ્ટ.
૯ એ રોગવાળાને નસીબથી દુઃખના દિવસો હોય છે તેવોજ લોકોથી પણ તિરસ્કાર મળે અને તેઓની સંગમાં પણ મળતોહડ નીકળે.
૧૦ તે લોકોની હાલત દીકરા અને સગાઓથી પણ તિરસ્કાર, એ રોગી ભીખારીને આપવાને પણ લોકોને તિરસ્કાર.
૧૧ ધર્મશાસ્ત્રથી તેવા લોકોને તિરસ્કાર, તેની ઉત્તર ક્રિયા અને બાળવાનો નિષેધ, શ્રાદ્ધમાં ખવરાવવો નહીં, કુષ્ટી દત્ત અન્નનો નિષેધ.
૧૨ ભાગનારાને રોગ થાય છે તેમ લોકોમાં ભય.
૧૩ તે લોકો જાઈ વધે છે તેવી જગાએ.
૧૪ ત્યાં તેઓની હાલત, રોગનું વધી જવું, તેનાં કારણો ખાવાને ન મળવા આદિ.
૧૫ ઘણા કંટાળેલા લોકો આત્મહત્યા કરે છે.
૧૬ પ્રયાગ અને એવી જગાએ આત્મહત્યા.
૧૭ હિંદુ વૈદ્યોનો તે રોગ મટવા બાબત મત.
૧૮ મુસલમાની વૈદ્યોનો મત.
૧૯ પ્રાચીન હિંદુ વૈદ્યોએ વાપરેલાં ઓસડો.
૨૦ પાછળનાઓએ વાપરેલાં ઓસડો.

એ મુદ્દાઓ વિષેની ઘણી હકીકત તેમણે ગયા, કાશી, કલકત્તા આદિ સ્થાનોમાં ફરી મેળવેલી હતી.

સુશ્રુત અને ચરકમાંથી ઘણી વૈદકીય નોંધ ગુજરાતીમાં તેમણે પોતાના અનુભવના અભિપ્રાય સહિત રાત્રીની વખતે કલાક લખનાર પાસે લખાવતા, એ નોંધ એક પુસ્તકના આકારમાં છપાવાનો તેમનો વિચાર હતો. પણ પોતાનું અવસાન સમીપ આવતાં પોતે કરેલાં વસીયતનામાની રૂએ પોતે સંગ્રહ કરેલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો મુંબઈની બ્રાંચ રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટીની લાઇબ્રેરીને અને સિક્કાઓ આદિનો સંગ્રહ બ્રિટીશ મ્યુઝીયમને અર્પણ કરેલાં હતાં. તેમ પોતાનાં ગુજરાતી પુસ્તકો, નોંધો આદિ મુંબઈની નેટીવ જનરલ લાયબ્રેરીને ભેટ કર્યાં હતાં—માટે ઉપરની નોંધો તે સાથે ગઈ હશે. પોતાની મુસાફરી દરમિયાન પોતે ઘણી નોંધ કરી હતી તેમાં મુખ્ય નોંધનાં બંધાવેલાં ૨૪ વોલ્યુમ હતાં તે સઘળાં પણ તે લાઇબ્રેરીમાં ગયાં હશે.

પ્રાચીન આર્યવૈદક પુસ્તકો ઉપરથી પંડિતજીએ અસલની ઘણી રીતભાત રાજકીય પોશાક આદિની નોંધ તારવી કાઢી હતી. જેમાંનો ફક્ત એકજ દાખલો તેમના હાથનો લખેલો આ નીચે આપું છું. "રાજાઓ રસોઈને ખવરાવીને અન્ન ખાતા અને તે પહેલા વૈદો તે તપાસતા—પુરોહીત તેને પ્રોક્ષણ કરતા. ઝેરી હવા હોય તો ઓસડોની ભુકી (પાઉડર) બનાવી છાંટતા. રાજાઓને છત્રમાં, ચામરમાં, ભૂષણોમાં, પાદપીઠ, વસ્ત્ર, પાદુકા ઇત્યાદિ સર્વ વસ્તુમાં ઝેર નાંખતા અને તેનાં ઓસડો અને વિકારનાં રૂપ વાગ્ભટે લખેલાં છે—આમાં વૈદ્યોનો ધંધો પણ હતો—એકાદ વખતે કોઈ રોગ થયો હોય અને શલ્યહારકારમાંથી કોઈને કાઢી નાખવો હોય તો વૈદ્ય થોડી વાતમાં તેને ઝેરનો વહેમ નાખતા હતા. સંગ્રામમાં રાજા જતા તે વખતે તેની સાથે વૈદ્ય પોતાની ઓસડો અને હથીયાર લઈને જય-છાવણીમાં પોતાના તંબુ અથવા જગાની બાજુએ ઉંચા દંડવાળી ધ્વજા રાખતા કે તેથી વૈદની જગા તુરત દેખાય. જે લોકો લડાઈથી અથવા બીજા રોગોથી હેરાન થતા તેવા સુભટો આદિની ચિકિત્સા કરતા.

પાણીમાં ઝેર ભળી ગયું હોય તો તેઓ કળશમાં ઘાલી અને કેટલીક વનસ્પતિનો અર્ક આગ પાણીમાં નાખીને સાફ કરતા.

મગો, ખડશીશીઓ, શાલીપર્ણી, ભીપર્ણી, ઉત્પલસારિવા. સ્યોનાક જેવી વનસ્પતી તો વાઘેશ્વરની ટેકરી-પરથી તાજી લાવી તેનો તુરત સ્વરસ કે કાઢો કરી દરદીઓને આપતા.

જ્યારે મુસાફરીએ જવું હોય ત્યારે ૧૫ દીવસ આગળથી દરદીઓને જાણ કરી દવાઓ સામટી આપી દેવામાં આવતી હતી.

લખનાર આજ્ઞાનુસાર ઔષધો લાવી તૈયાર કરતો હતો અને તેમની આજ્ઞાનુસાર સાથથી દરદીને આપતો હતો. જે દવાઓ રાખવામાં આવતી તેનાં સાંકેતિક લાટિન નામોની માફક નામો રાખવામાં આવતાં હતાં જેવાં કે:—

૧ કાલુમ, ૨ બાકમ, ૩ બાબ્ધમ, ૪ સ્વેતકમ્, ૫ રક્તમ્, ૬ સારંક સ્વેતકમ્, ૭ દ્વિતીય સ્વેતકમ્, ૮ ઉષ્ણીમ, ૯ કાકમ્, ૧૦ હેમમ્, ૧૧ ચાદરમ્, અને ૧૨ ક્રમમ્, એ બાર દવાઓમાંથી એકનો અથવા એક બીજાના મિશ્રણનો ઘણા દરદોપર ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. વિનોદની ખાતર લખનાર કહે છે કે આવાં

સાઙ્કેતિક નામોનો ગુરુવર ભગવાનલાલભાઈ પાસેથી તેમની વત્સલતાથી લખનારને મળેલો અખૂટ ધનનો વારસો લખનાર કોઈને બતાવે, કે ન બતાવે તેને માટે તે મુખત્યાર છે—પણ ઉની પાસે વિરામ મુકતાંજ વિચાર આવે છે કે જે કાંઈ મળ્યું હોય તે કહી દેવું એ વારસો પણ એ ગુરુવર પાસેથી મળ્યો જ છે—તો પછી રાખવું શા માટે !

ગુરુવર ભગવાનલાલભાઈ વારંવાર કહેતા કે "આપણું કાણુમ કૃષ્ણા (પીપર અને પીપરીમુળ) બહુજ ચમત્કારિક ઓસડ છે, એમ જે સુશ્રુતાદિ ગ્રંથોમાં લખ્યું છે તે ખરું છે—એમ હવે ઘણાં દરદોપર તેને વાપરી જોવાથી મને ખાતરી થઈ છે. પ્રથમ બજારમાંથી મંગાવેલ પીપરના ગંઠોડા વાપર્યાં હતા ત્યારે ગ્રંથોમાં લખ્યા પછી તેની તારીફ જેટલો તેણે ફાયદો જણાવ્યો નહીં તેથી મારી શ્રદ્ધા તેપરથી ઓછી થઈ હતી. પણ (મુંબઈના) શેઠ કમા રામજીવાળાની વખારેથી તાજી પીપર ને તાજા ને મોટા ગંઠોડા મગાવી વાપરતાં છાતીના રોગ ક્ષય સુધી, આંતરડાંના રોગ તેના ક્ષત સુધી, ટાઢીઓ તાવ, તલ્લીના રોગ, શુળ, કળતર, લકવો, અર્ધાંગ્નિ, મસ્તાશુળ એ દરદોપર બહુજ ફાયદો જણાયો છે."

ગુરુવર પંડિત ભગવાનલાલભાઈ બે સૂત્રો ઘણી વાર કહેતા—"૧ દરદ પારખવું કે તે શું ને ક્યાં છે ! અને તેની સ્થિતિ શું છે ! અને ૨ તે દરદ મટાડવા શી વસ્તુની જરૂર [illegible] તે જાણવું."

કચ્છ મુંદરા ગામના પ્રખ્યાત યતિજી હુકમચંદજીને આંતરડાનું દરદ હતું, તેની સારવાર કરતાં લખનારે લખી મૂકેલી હકીકતપરથી ગુરુવર પંડિતજીએ તે રોગનો ઉપચાર કરવા સંબંધી કાગળ લખ્યો છે, જેમાં તેઓ કેવી સાદી રીતે ઉપચાર કરતા ને તેઓને બીજો શું શોખ હતો તે જણાઈ આવે છે, માટે તે આખો કાગળ જેમનો તેમ આ નીચે આપ્યો છેઃ—

"તા° ૩૦ મી માર્ચ ૧૮૮૪
વાલકેશ્વર.

પ્રિય ભાઈ જેકૃષ્ણ ઇંદ્રજી,

તમારો કાગળ આજરોજ પોહોંચ્યો. વાંચી ખુશી થયો. મારો વિચાર કનેરી જવાનો હતો પણ કંઈ કારણને લીધે હાલ માંડી વાળ્યું છે. મે° કેમ્પબેલ સાહેબ વિલાયત જવાના છે. તે જુનની અંદરના પેહેલા મેલમાં જશે, તે પેહેલાં સોપારાની અંદરના સ્તૂપની વચ્ચે કાંઈ વધારે ખોદવાનો વિચાર છે. એ બાબત [illegible] કામ થોડા દહાડા જેકૃષ્ણ કરશે? એમ પૂછાવ્યું હતું પણ મેં તમે ગામમાં નથી એ ખબર લખ્યા છે. મારી તબીયત હાલ ઠીક છે.

યતિજીના રોગ વિશે વધારે ખબર લખ્યા તે જાણ્યા. એઓને થોડા દહાડા બિસ્મથ આપી જોવું જોઈએ. આંતરડાંને એથી શક્તિ મળશે. નહીં તો નકસવામીકાનો ઘણો થોડો ભાગ પાણી અને તેમાં બે ટીપાં નાઈટ્રીક આસીડનાં દરરોજ બે વખત આપવાં એ પણ સારો ઇલાજ છે. આપણી નકસ—ની ગોળી બસેલાની થાય છે માટે તેને અનુકૂળ નહીં આવે. એઓને આપવું હોય તો સાદાની ઝીણી ભૂકી કરી તેની મગમગ જેવડી ગોળી કરી દરરોજ સાંજ સવાર આપવી. પેટ ઉપર કોઈ કોઈ વખતે જે જગ્યે દુખતું હોય ત્યાં અળશીની પોટીસ મૂકાવવી નહીં તો મીઠાને પાણીએ થોડો શેક કરવો. ખાવાને ઘણો સાદો અને નરમ ખોરાક આપવો જેવો કે ઠંડું દૂધ અથવા ઠંડી છાસ, કપડાં એટલાં અંગ ઉપર હમેશાં ગરમીમાં પણ રાખવાં કે ચામડી ભીની પરસેવાથી રહે. આનંદમાં રહેવું જોઈએ. કોઈ વખતે માત્ર ૫ કે ૮ દાણા ઇન્દ્રજવનાને જરા કુટી ગરમ પાણીમાં ચાહની પેઠે કરી પાવું એ પણ આંતરડાંને શક્તિ આપનારૂં થશે. વખતે નીચે લખેલા કાહાડા પણ (નરમ) એને માફક આવશે.

કાહાડો ૧.	એનાં ૭ પડીકાં દરરોજ ૧ કુંટ ઉનાં પાણીમાં કરી ઠંડુ થાય ત્યારે પાવું.
ખડસલીઆ ૧॥	
દેવદાર ॥	
જેઠીમધ ॥	
ઇંદ્રજવ ॥	
ગોખરૂ ॥	
વરીઆળી ॥	

કાકારો ૨.
કડાછાશ ૧॥
સાકર ०॥
મરીઆંડી ॥
} એનો નરમ શીરો જરા મીઠું અને લીંબુનાં ચોડાં ટીપાં નાંખી આપવું.

જતીજીને આપણી પાસે તીર્થંકરવર્ણ પુસ્તક છે તેવું તેઓની પાસે હોય તો પુછશો. મારી છપાવવ મરજી છે. જો પણી પ્રતિ એકઠી થાય તો મારી તરફથી એઓને વંદના કહેશો. એઓની પાસે કેવાક પુસ સંગ્રહ છે તે લખશો. સુરેશની નીયુક્તિ ભાષ્ય વિગેરે કઈ છે? તે પણ મારી તરફથી પુછશો.

કામકાજ લખશો. નવી ખબર કંઈ મળે તો પુછશો. તામ્રપત્ર વિગેરે માટે પુછશો. કચ્છની હીસ્ટ શાન્ત મંદિરમાં છે.

લી૦ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીના નમસ્કાર."

મુંબાઈના પ્રખ્યાત ડા૦ ભાઉ દાજી અને ડા૦ નારાયણ દાજીની સહાયતાઓથી તેઓ ગ્રંટ મેડિકલ કોલેજ-માંના વોર્ડમાં વૈદકીય અનુભવ લેવા અને કોલેજમાંનાં વૈદકીય વ્યાખ્યાન સાંભળવાને તેની નોંધ લેવા તેઓ મુંબાઈ ગવર્નમેન્ટની પરવાનગી મેળવી શક્યા હતા. તેઓએ ડા૦ નારાયણ દાજીને પ્રાચ્ય મેટરીઆ મેડિકા અનેકવખત પોતાનાં વૈદકીય જ્ઞાનની મદદ આપી હતી, એટલે પંડિત ભગવાનલાલ ભાઈને ડોકટરી રીતે વૈદકીય જ્ઞાન તેમજ આર્ય રીતનું વૈદકીય જ્ઞાન તેની સાથે તેઓની તીવ્ર શોધક બુદ્ધિનું સંમેલન થતાં તેઓ એ વિષયમાં બહુ આગળ વધેલા હતા. મુંબાઈના શેઠ સાહુકાર પંડિત ભગવાનલાલ ભાઈની ઓસડ માટે મેઘાવર રહેતા હતા—એક કેર હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ શિલાલેખ વગેરે જાણવાના જીજ્ઞાસુઓ યુરોપિયન મિત્રો તેમને આગળ વધારતા ગયા અને બીજી કોર મુંબાઈના શેઠ સાહુકારો તેઓની ચમત્કારિક દવા અને ગરીબ રોગીની તેઓએ કરેલી સારવારથી ખુશી થઇ બહુ નમસ્તે વધારવા લાગ્યા તે એટલે સુધી કે રોગીઆઓએ એક ફંડ કરી પંડિત ભગવાનલાલને વાલકેશ્વરમાં એક દશ હજાર રૂપીઆની કીમતનું મકાન બંધાવી આપ્યું કે જે મકાન પોતાનાં વસીયતનામામાં પોતે દરદીઓને હવા ફેર કરવાના ઉપયોગ માટે આપતા ગયા. તેમાં ભાટીઆઓનો પેહેલો હક રાખ્યો છે કારણ ઉપરના ફંડમાં વધારે રકમ ભાટીઆ ગૃહસ્થોની હતી.

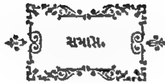
પંડિત ભગવાનલાલભાઈ જો કે ધનાઢ્ય નહીં હતા પણ તેમની પાસે વિદ્યા, બુદ્ધિ અને આબરૂ હતી. લખનાર જ્યારે પંડિતજી પાસે જડાવાનના નમુના લાવી દેખાડતો ત્યારે મુંબાઈવાળા શેઠ રતનશી મુળજી જે. પી. આદિ બીજા રોગીઆઓ વિનોદમાં કહેતા કે "આ, જડાવન ચુંથેમેં ફુરો વરશે! ખીસેમેં હથ વીશેત્ત, ત પટમેં વીજીપવતો" એટલે જડાવાન ચુથવામાં શું વળશે! ખીસામાં હાથ નાખ્યો તો ભોંયર પડે છે. મતલબ ખીસાં ખાલી છે. આ સાંભળી ભગવાનલાલભાઈ લખનાર સામું જોઇ હસીને કહેતા કે:—"જે અભ્યાસ કરવો તેની પાછળ મંડ્યા જ રેહેવું, પૈસાની દરકાર રાખવી નહીં. પૈસા તો નહીં મળે, પણ કંઇ આપ તો રેહેશો." આ તેઓનાં વચન લખનાર વિષે તો ખરાંજ પડ્યાં છે.

પંડિત ભગવાનલાલભાઈ બહુ સાદાઇથી રેહેતા. પાઘડી પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણો બાંધે છે તે તરેહની છજીમાં હતી, કુડતી પાસાબંધી અંગરખું ધોળી કસોવાળુ અને ધોતી પછેડીનો પોશાક તેઓ પેહેરતા. યુનિવ-સિટિના કન્વોકેશનમાં કે તેવે બીજે મોટે પ્રસંગે સ્ટોકિંગ પેહેરવા પડતા ત્યારે તેઓ જરા કંટાળતા અને ઘણી-વાર કેહેતા કે આ પરાણે કેદખાનીઓ પેહેરવી પડે છે.

બાર મહિનામાં નૃસિંહજયંતિ (વૈશાક સુદ ૧૪) નો દીવસ તેઓ વ્રત તરીકે પાળતા. પોતાના શાલિ-ગ્રામજીનો ખરો એક ઓરડીમાં રાખી તેની પુજા કરતા અને તે ઓરડી બંધ કરી અંદર એકાગ્રચિત્તથી ધ્યાનમાં બેસતા. પેન્સીલ ને કાગળ તે ઓરડીમાં રાખવામાં આવતાં. પોતાને કાંઇ જરૂર હોય તો ચીઠી લખી દરવાજા બહાર રાખી દેતા. કોઇની સાથે બોલતા નહીં. રાતનું જાગરણ કરતા. તે દીવસ થોડાં તડબૂચાં દુધમાં પલાળીને માત્ર પીતા. બનતે લગી રૂપારમાં ચાર વાગે ઘરે પહોંચી સ્નાન કરી પુજા પુર્ણ કરી પછી બહાર આવતા અને તે દિવસ ઉત્સવ તરીકે પાળતા.

પંડિતજીનું જીવનચરિત્ર વિસ્તારથી લખવામાં આવે તો એક ગ્રંથ થાય એટલું છે પણ આટલું સંક્ષિપ્ત લખી આપી પરોપકારી, વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી મહાન્ પંડિત ગુરુવરની પાસે રહી લખનારને જે કંઇ તેમ પ્રસાદ મળ્યો છે તેને માટે લખનાર તેમનો અત્યંત આભાર માની વારંવાર તેમનાં ચરણમાં નમન કરે છે

જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી
પોરબંદર—સંવત્ ૧૯૬૬ ફાગણ સુદિ ૧૦ રવેઉ.

INDEX OF NATURAL ORDERS AND BOTANICAL NAMES.

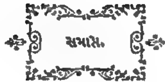
A

Abrus precatorius... 226
Abutilon Avicennæ 67
A. fruticosum 68
A. indicum... 61
A. muticum 65
A. polyandrum 60
A. ramosum 67
Acacia arabica 302
A. catechu 317
A. eburnea ?... 314
A. farnesiana 309
A. jacquemontii? 311
A. leucophlæa 315
A. pennata 321
A. planifrons... 312
A. Senegal 319
Acalypha Indica 636
A. ciliata 638
Acanthaceæ 546
Achyranthes aspera 605
Adansonia digitata 87
Adenanthera pavonina 293
Adhatoda vasica 562
Adiantum lunulatum 715
Adina cordifolia 377
Ægle Marmelos 126
Ærua Javanica 603
Æ. Lanata 604
Æ. scandens 605
Æschynomene aspera . 214
Æ. indica 213
Agave Americana (Aloefibre-plant) 654
Agave vivipara (Aloefibre-plant) . 654
Ageratum conyzoides .. . 398
Ailantus excelsa 129
Alangium lamarckii 375
Albizzia glomeriflora ? 325
A. Lebbek 323
A. odoratissima? 325
Algæ 717
Alhagi maurorum... 211
Alismaceæ 690
Aloe vera 668
Alternanthera sessilis 607
Alysicarpus bupleurifolius 218
A. heyneanus 220
A. longifolius 219
A. racemosus (Belgaumensis) ... 220
A. rugosus 219
A. styracifolius 220
A. vaginalis (Var) Nummularifolius 217
A. v. (Var) stocksii ... 218
Amarantaceæ 596
Amarantus Blitum? 601
A. gangeticus 600
A. spinosus 599
A. viridis 600
Amaryllideæ 653
Ammannia baccifera 343
Ampelideæ 155
Anacardiaceæ 164
Anagalis arvensis (Var) Cœrulea ... 423
Anaphalis Cutchica 404
Andrographis echioides 559
Andropogon annulatus 703
A. contortus 704
A. filiformis? 704
A. foveolatus 701
A. halepensis 704
A. intermedius 703
A. Ischæmum 701
A. laniger 702
A. pertusus 702
A. schænanthus 702
A. squarrosus 703
Anisochilus carnosus 583
Anisomeles malabarica 583
A. ovata 583
Anogeissus latifolia 334
Anonaceæ 2
Anthistiria cymbaria 705
A. imberbis 705

પંડિતજીનું જીવનચરિત્ર વિસ્તારથી લખવામાં આવે તો એક ગ્રંથ થાય એટલું છે પણ આટલું સંક્ષિપ્તમાં જ લખી આવા પરોપકારી, વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી મહાન પંડિત ગુરૂવરની પાસે રહી લખનારને જે કંઇ તેઓને પ્રસાદ મળ્યો છે તેને માટે લખનાર તેમનો અત્યંત આભાર માની વારંવાર તેમનાં ચરણમાં નમન કરે છે

જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી

પોરબંદર—સંવત ૧૯૬૬ ફાગણ સુદિ ૧૦ રવૌ.

INDEX OF NATURAL ORDERS AND BOTANICAL NAMES.

A

Abrus precatorius ... 226
Abutilon Avicennæ ... 67
A. fruticosum ... 68
A. indicum ... 61
A. muticum ... 65
A. polyandrum ... 60
A. ramosum ... 67
Acacia arabica ... 302
A. catechu ... 317
A. eburnea ? ... 314
A. farnesiana ... 309
A. jacquemontii? ... 311
A. leucophlœa ... 315
A. pennata ... 321
A. planifrons ... 312
A. Senegal ... 319
Acalypha Indica ... 636
A. ciliata ... 638
ACANTHACEÆ ... 548
Achyranthes aspera ... 605
Adansonia digitata ... 87
Adenanthera pavonina ... 293
Adhatoda vasica ... 562
Adiantum lunulatum ... 715
Adina cordifolia ... 377
Ægle Marmelos ... 126
Ærua Javanica ... 603
Æ. Lanata ... 604
Æ. scandens ... 605
Æschynomene aspera ... 214
Æ. indica ... 213
Agave Americana (Aloefibre-plant) ... 654
Agave vivipara (Aloefibre-plant) ... 654
Ageratum conyzoides ... 398
Ailantus excelsa ... 129
Alangium lamarckii ... 375
Albizzia glomeriflora ? ... 325
A. Lebbek ... 323
A. odoratissima? ... 325
ALGÆ ... 717
Alhagi maurorum ... 211
ALISMACEÆ ... 690
Aloe vera ... 668
Alternanthera sessilis ... 607
Alysicarpus bupleurifolius ... 218
A. heyneanus ... 220
A. longifolius ... 219
A. racemosus (Belgaumensis) ... 220
A. rugosus ... 219
A. styracifolius ... 220
A. vaginalis (Var) Nummularifolius ... 217
A. v. (Var) stocksii ... 218
AMARANTACEÆ ... 596
Amarantus Blitum? ... 601
A. gangeticus ... 600
A. spinosus ... 599
A. viridis ... 600
AMARYLLIDEÆ ... 653
Ammannia baccifera ... 343
AMPELIDEÆ ... 155
ANACARDIACEÆ ... 164
Anagalis arvensis (Var) Cærulea ... 423
Anaphalis Cutchica ... 404
Andrographis echioides ... 559
Andropogon annulatus ... 703
A. contortus ... 704
A. filiformis? ... 704
A. foveolatus ... 701
A. halepensis ... 704
A. intermedius ... 703
A. Ischæmum ... 701
A. laniger ... 702
A. pertusus ... 702
A. schœnanthus ... 702
A. squarrosus ... 703
Anisochilus carnosus ... 583
Anisomeles malabarica ... 588
A. ovata ... 588
Anogeissus latifolia ... 334
ANONACEÆ ... 2
Anthistiria cymbaria ... 705
A. imberbis ... 705

Apluda aristata 700
A. glauca 700
APOCYNACEÆ 439
Areca catechu 673
Argemone Mexicana 23
Argyreia speciosa... 484
Aristida adscenscionis 705
A. funiculata 705
A. hystriculata 706
Aristolochia bracteata 613
A. indica 614
ARISTOLOCHIACEÆ 613
AROIDEÆ 689
Arthrocnemum indicum 611
Arundinella gigantea 697
A. setosa 697
A. tenella 697
ASCLEPIADEÆ 448
Asparagus dumosus 663
A. racemosus 661
Asphodelus tenuifolius 670
Atriplex stocksii 610
AURANTIACEÆ 125
Avicennia officinalis 576

B.

Balanites Roxburghii 130
BALSAMINEÆ 123
Balsamodendron Mukul 132
Bamboo Working-plan 713
Barleria prionitis... 555
Basella rubra 611
Bastard teak 236
Bauhinia racemosa 292
B. tomentosa 291
Bergia ammannioides 54
B. odorata 53
B. verticillata 54
Bidens pilosa (Var) bipinnata ... 412
BIGNONIACEÆ 540
Bignonia stans 540
Biophytum sensitivum 122
... ... 45
latifolia 411
boerhaaviæfolia 554
...ginifolia 555
lacera 400
...ghtiana 400
repanda 595
B. repens 595
B. verticillata 593
Bombax malabaricum 87
BORAGINEÆ 471
Bougainvillea spectabilis 593
Borassus flabellifer 677
Breynia patens 633
Briedelia retusa 627
B. stipularis 628
Bryonia laciniosa... 364
Bryophyllum calycinum 327
Buettneria herbacea 94
BURSERACEÆ 132
Butea frondosa 236

C.

CACTEÆ... 369
Cadaba indica 37
Cæsalpinia Bonducella 263
Calotropis gigantea 458
C. procera 453
Canavalia ensiformis 242
C. obtusifolia 245
Canna Indica 651
Canscora perfoliata 470
CAPPARIDEÆ 29
Capparis aphylla 39
C. grandis 41
C. sepiaria 42
C. spenosa 41
Cardamine hirsuta 27
Cardiospermum Halicacabum ... 160
Carissa carandas 440
CARYOPHYLLEÆ 4
Caryota urens 67
Casearia tomentosa 34
Cassia absus 29
C. auriculata 27
C. fistula 26
C. montana 29
C. obovata 28
C. occidentalis 27
C. pumina 25
C. purpurea 27
C. Sophora 27
C. Tora... 27
CASUARINÆ 6
Casuarina equisetifolia 6
CELASTRINEÆ 1

...lastrus paniculata 145
...losia argentea 596
...ele... coromandeliana 533
... biflorus... 698
... catharticus 698
...ephalandra indica 362
Ceropegia bulbosa 467
C. esculenta 468
C. Lushii 468
CHENOPODIACEÆ 608
Chenopodium? 609
C. sp? 608
Chloris barbata 707
Chlorophytum tuberosum 664
Chrozophora plicata 634
C. prostrata 636
Cissampelos Pareira 12
Citrullus colocynthis 361
Claoxylon mercurialis 636
Clematis triloba 1
Cleome Chelidonii 31
C. simplicifolia 29
C. viscosa 30
Clerodendron phlomoides 574
Clitoria biflora 252
C. ternatea 250
Cocculus Leæba 10
C. villosus 8
Cocos nucifera 678
Coix Lachryma 699
Coldenia procumbens 476
COMBRETACEÆ 328
Commelina Bengalensis 672
C. nudiflora 671
COMMELINACEÆ 671
COMPOSITÆ 392
CONVOLVULACEÆ 491
Convolvulus arvensis 511
C. microphyllus 509
C. glomeratus 511
Conyza stricta? 400
Corallocarpus epigæa 366
Corchorus acutangulus 112
C. antichorus 113
C. capsularis 109
C. fascicularis 111
C. olitorius 108
C. Trilocularis 110
C. urticæfolius? 115
Cordia monoica 472
C. perrottetii 474
C. rothii 472
CORNACEÆ 375
CRASSULACEÆ 327
Cratæva religiosa 35
Cressa cretica 513
Crinum defixum 658
Crotalaria Burhia... 177
C. evolvuloides 178
C. filipes 178
C. hirsuta 178
C. juncea 176
C. linifolia 179
C. medicaginea 180
C. orixensis 180
C. prostrata 178
C. retusa 179
C. sp? 180
CRUCIFERÆ 27
Ctenolepis cerasiformis 368
C. Garcinii 369
Cucumis maculata? 359
C. Prophetarum 359
C. Trigonus 357
CUCURBITACEÆ 344
Cucurbeta maxima 366
Curculigo orchioides 657
Cuscuta hyalina 514
C. reflexa and chinensis 515
Cyamopsis psoralioides 184
Cyathocline lyrata 398
Cyclea peltata 13
Cynodon dactylon... 706
CYPERACEÆ 691
Cyperus exaltatus... 692
C. Haspan 693
C. rotundus 691
C. scariosus 692
C. stoloniferus 692

D.

Dædalacanthus purpurascens ... 554
Dæmia extensa 466
Dalbergia lanceolaria? 257
D. latifolia 255
Dalechampia indica 639
Datura alba 527

D. fastuosa ... 532
Dendrocalamus strictus ... 710
Desmodium diffusum ... 223
D. gangeticum ... 221
D. g. (Var) maculatum ... 225
D. latifolium ... 224
D. laxiflorum? ... 224
D. triflorum ... 225
D. triquetrum ... 223
D. reniforme ... 225
Dichrostachys cinerea ... 297
Dicoma tomentosa ... 417
Digera arvensis ... 597
Dioscorea bulbifera ... 660
DIOSCOREACEÆ ... 660
Diospyros Tupru? ... 431
Dolichos biflorus ... 253
D. falcatus ... 253
Dregea volubilis ... 463

E.

EBENACEÆ ... 430
Echinops echinatus ... 413
Eclipta alba ... 408
Ehretia lævis ... 474
E. obtusifolia ... 475
ELATINEÆ ... 53
Elephantopus scaber ... 398
Eleusine ægyptica ... 708
E. aristata ... 709
E. flagellifera ... 708
E. indica ... 708
Elytraria crenata... ... 549
Enicostema littorale ... 469
Eragrostis amabilis ... 710
E. ciliaris ... 709
E. C. (Var) brachystachya ... 709
E. cynosuroides ... 709
Erythræa Roxburghii ... 470
Erythrina indica ... 232
E. suberosa ... 234
EUPHORBIACEÆ ... 616
Euphorbia Elegans ... 620
E. hypericifolia ... 617
E. microphylla ... 620
E. Nivulia ... 622
E. pilulifera ... 618
E. thymifolia ... 619
E. Tirucally ... 629
E. sp ? ... 619
Eugenia Jambolana ... 333
E. rubicunda ... 335
Evolvulus alsinoides ... 512

F.

Fagonia arabica ... 120
Feronia Elephantum ... 125
FICOIDEÆ ... 371
Ficus arnottiana ... 646
F. Bengalensis ... 641
F. glomerata ... 647
F. religiosa ... 644
F. Tsiela ... 646
Filices ... 715
Fimbristylis ... 693
Flacourtia sepiaria ... 45
Flavieria repanda... ... 410
Flueggia leucopyrus ... 633
Fumaria parviflora ... 25
FUMARIACEÆ ... 85
FUNGI ... 716

G.

Gardenia lucida ... 385
GENTIANACEÆ ... 469
Gloriosa superba ... 666
Glossocardia linearifolia ... 411
Glossogyne pinnatifida ... 413
Glycine Javanica... ... 230
Gmelina arborea ... 571
Gnaphalium indicum ... 404
Gossypium herbaceum ... 85
GRAMINEÆ ... 694
Grangea maderaspatana ... 399
Grewia hirsuta ... 104
G. populifolia ... 97
G. salvifolia? ... 99
G. tiliæfolia ... 100
G. villosa ... 102
Gymnosporia montana ... 147
Gynandropsis pentaphylla ... 32

H.

HÆMODORACEÆ ... 659
Halopyrum mucronatum ... 710
Helioteres isora ... 94
HeLotropium Indicum ... 477
H. marifolium ... 473
H. ovalifolium ... 477
H. supinum ... 476

emidesmus Indicus 449
erpestis monniera 536
eylandia latebrosa 175
ibiscus angulosus? 81
. cannabinus 80
.. hirtus 77
., micranthus 76
I. radiatus 76
I. solandra 78
I. tetraphyllus 80
I. vitifolius 79
Hiptage madablota 117
Holarrhena antidysenterica... ... 443
Holoptelea integrifolia 640
Holostemma rheedii 460
HYDROCHARIDEÆ... 651
Hydrocotyle asiatica 537
Hydrophylax maritima 390
Hygrophila serpyllum 549
H. spinosa 549
Hymenodictyon Excelsum 380
Hyphæne thebaica 678

I.

Impatiens balsamina 123
Imperata arundinacea 699
Indigofera anabaptista 197
I. argentea (Var) cærulea... ... 194
I. cordifolia 185
I. enneaphylla 187
I. glandulosa 186
I. linifolia 185
I. paucifolia 190
I. hirsuta 193
I. tinctoria 195
I. trifoliata 188
I. trita 189
Ipomæa aquatica 502
I. biloba 505
I. calycina 492
I. dasysperma 508
I. eriocarpa 495
I. Hederacea 490
I. muricata 458
I. obscura 499
I. pentaphylla 493
I. pestigridis 494
I. p. (Var) capitellata 495
I. p. (Var) hepaticifolia 495
I. reniformis 497
I. sepiaria 500
I. tridentata 496
I. Turpethum 503
Ischæmum angustifolium 699
Ixora parviflora 387

J.

Justicia heterocarpa 561
Justicia sp ? 562

K.

Kæmpferia rotunda 653
Kydia calycina 86

L.

LABIATÆ 578
Lactuca Heyneana 417
L. remotiflora 417
Lagenaria vulgaris 348
Laggera alata 401
L. aurita 401
Lantana Indica (Var) albiflora ... 566
Lavandula Burmanni 584
Launæa pinnatifida 419
Lawsonia alba 341
LEGUMINOSÆ 173
Lepidagathis trinervis 560
Lepidium sativum 28
Leptadenia reticulata 464
L. spartium 465
Leucæna glauca 299
Leucas cephalotes... 590
L. linifolia 592
L. longifolia 590
L. Stelligera 590
L. urticæfolia 589
LICHENES 717
LILIACEÆ 660
Limnophyton obtusifolium... ... 690
Linaria ramosissima 534
Lindenbergia urticæfolia 535
LINEÆ 115
Linum usitatissimum 116
Lippia nodiflora 568
LORANTHACEÆ 614
Loranthus longiflorus 615
Lotus Garcini 182
Luffa acutangula (Var) amara ... 349
L. echinata 351
Lycium europæum 526
LYTHRACEÆ 339

M.

Mærua arenaria 33
Malachra capitata 70
MALPIGHIACEÆ 117
MALVACEÆ 55
Manisuris granularis 700
Martynia diandra... 547
Medicago sativa 181
Melhania tomentosa 96
Melia Azadirachta 134
M. Azedarach 140
MELIACEÆ 134
Melilotus alba 181
M. parviflora 181
MENISPERMACEÆ 4
Millingtonia hortensis 540
Mimosa hamata 299
M. sepiaria 301
Mimusops Elengi... 426
M. hexandra 428
Mirabilis dichotoma? 593
Mollugo hirta 373
M. spergula 374
M. stricta 374
Momordica balsamina 353
M. dioica 355
Morinda tinctoria (Var) tomentosa ... 389
Moringa concanensis 170
M. pterygosperma 167
MORINGEÆ 166
Moschosma polystachyum?... ... 583
Mucuna pruriens 230
Mukia scabrella 365
Murraya Kœnigii... 125
MUSCI 716
MYRTACEÆ 336

N.

NAIADACEÆ 690
Nelumbium speciosum 18
Neuracanthus sphærostachyus ... 557
Nipa fruticans 676
NYCTAGINEÆ 593
NYMPHÆACEÆ 14
Nymphæa lotus 15
N. pygmæa ? 18
N. stellata 16

O.

Ocimum Basilicum 583
O. basilicum (pilosum) 579
O. gratissimum 581
O. Sanctum 582
Odina Wodier 164
OLACINEÆ 144
Olax nana 144
Oldenlandia corymbosa 381
O. Heynii 381
OLEACEÆ 434
Opuntia Dillenii 370
ORCHIDEÆ 652
Oroxylum Indicum 540
OXALIDEÆ 122
Oxystelma esculentum 451

P.

PALMEÆ 672
PANDANEÆ 687
Pandanus fascicularis 687
Panicum antidotale 697
P. ciliare 697
P. colonum 696
P. crus-galli 696
P. flavidum 695
P. Jumentorum (guinea-grass) ... 697
P. sanguinale 696
PAPAVERACEÆ 21
Parkinsonia aculeata 267
Paspalum distichum 695
P. scrobiculatum 695
Pavonia ceratocarpa 73
P. glechomifolia 71
PEDALINEÆ 543
Pedalium Murex 543
Peganum Harmala 124
Pennisetum cenchroides 698
Pentatropis microphylla 453
Peristrophe bicalyculata 565
Phaseolus aconitifolius 249
P. pauciflorus? 250
P. radiatus 250
P. trilobus 247
P. trinervius 249
Phœnix sylvestris... 676
Phragmites Karka 703
Phyllanthus distichus 632
P. Emblica 629
P. madraspatensis 630
P. Niruri 632

simplex 631
urinaria 631
ysalis minima 522
peruviana 523
ia Stratiotes 690
... morindifolia 593
... dulce 326
Saman 326
nchea lanceolata 402
... ... 420
...bago Zeylanica 421
rosea... 422
elata 266
'yalthia cerasoides 2
'yearprea corymbosa 48
'. spicata 48
olygala Chinensis 47
'. erioptera 47
'. persicariæfolia 46
OLYGALEÆ 46
OLYGONACEÆ 611
olygonum plebejum (Var) elegans... 611
'ygonum ? 612
... glabra 260
ortulaca oleracea 49
. quadrifida 50
PORTULACEÆ 49
Potamogeton indicus 690
Premna herbacea? 570
PRIMULACEÆ 423
Prosopis Stephaniana ? 297
P. spicigera 294
Pseudanthistiria heteroclita ... 705
Pseudarthria viscida 214
Psoralea corylifolia 198
Pterocarpus Marsupium 259
Pueraria tuberosa... 245
Pulicaria Wightiana 405
Pupalia lappacea 602
Pycreus capillaris 691

Q.

Quisqualis indica... 335

R.

Randia dumetorum 381
R. d. (Var) longispina 383
R. uliginosa 384
RANUNCULACEÆ 1
RHAMNEÆ 149
Rhynchosia minima 253
R. m. (Var) laxiflora 254
R. sericea 257
R. viscosa 256
Rivea hypocrateriformis 482
RUBIACEÆ 377
Ruellia patula 551
R. prostrata 553
Rungia elegans 564
R. parviflora 564
R. repens 562
RUTACEÆ 124

S.

Saccharum spontaneum 699
Salvadora oleoides 438
S. Persica 436
SALVADORACEÆ 436
Salvia Ægyptiaca (Var) Pumila ... 586
SAMYDACEÆ 343
Sansevieria Zeylanica 659
SAPINDACEÆ 160
Sapindus trifoliatus 162
SAPOTACEÆ 425
Sarcostemma brevistigma 461
SAXIFRAGACEÆ 327
Schrebera swietenioides 434
Schweinfurthia sphærocarpa ... 534
SCITAMINEÆ 653
SCROPHULARINEÆ 532
Senra incana 75
Sericostoma pauciflorum 480
Sesamum laciniatum 546
S. prostratum 547
Sesbania aculeata... 206
S. a. (Var) cannabina 206
S. ægyptiaca 205
S. grandiflora 207
Setaria glauca 698
S. verticillata 698
Sida carpinifolia 57
S. cordifolia 59
S. humiles 56
S. rhombifolia 58
S. spinosa 57
Siegesbeckia orientalis 407
SIMARUBEÆ 128
SOLANACEÆ 516
Solanum coagulans 519

S. Indicum 518
S. nigrum 516
S. xanthocarpum 520
Sonchus oleraceus 418
Soymida febrifuga 141
Spermacoce hispida 392
Sphæranthus indicus 403
Sporobolus indicus 706
Stephegyne parvifolia 378
Sterculia colorata... 93
S. urens 91
STERCULIACEÆ 91
Stereospermum chelonoides .. 540
Striga lutea 538
S. orobanchoides... 540
Suæda maritima 611
S. nudiflora 611

T.

Tamarindus indica 287
TAMARISCINEÆ 51
Tamarix gallica 51
Taraxacum officinale 418
Taverniera nummularia 209
Tecoma undulata... 541
Tectona grandis 569
Tephrosia candida 201
T. pauciflora 204
T. purpurea 201
T. tenuis 199
T. villosa 203
Teramnus labialis 228
T. l. (Var) mollis 229
Terminalia belerica 330
T. catappa 328
T. tomentosa 332
Thespesia lampas... 82
T. populnea 84
TILIACEÆ 97
Tinospora cordifolia 4
Tragus racemosus 699
Trianthema crystallina 372
T. decandra 373
T. monogyna 371
T. pentandra 373
Tribulus terrestris 119
Indicum 478
Tricholepis amplexicaulis 416
T. glaberrima 415
T. radicans 416
Trichosanthes cucumerina... ... 345
T. palmata 345
Tridax procumbens 413
Triumfetta rhomboidea 105
T. rotundifolia 106
Tylophora? 46
TYPHACEÆ 683
Typha elephantina 683

U.

Uraria picta 215
Urena lobata 70
U. sinuata 71
Urginea indica 665
URTICACEÆ 63

V.

Vahlia viscosa 32
Vallisneria spiralis 65
VERBENACEÆ 56
Vernonia anthelmintica 39
V. cinerea 39
V. cinerascens 39
Vicoa auriculata 40
Vinca pusilla 44
Viola cenerea 4
VIOLACEÆ 4
Viscum angulatum 61
Vitex Negundo 57
Vitis carnosa 15
V. C. (Var) red... 16
V. latifolia 15
V. quadrangularis 15
V. repanda 15
Vogelia indica 42
Valutarella divaricata 41

W.

Withania somnifera 52
Woodfordia floribunda 33
Wrightia tinctoria 44
W. tomentosa 447

X.

Xanthium strumarium 40

Z.

Zeuxine sulcata 65
Zizyphus jujuba 149
Z. nummularia 151
Z. xylopyrus 154
Zornia diphylla 213
ZYGOPHYLLEÆ 118

ગુજરાતી નામોની અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અ	
કલબેર	૬૫૩
ગથીઓ	૨૦૮
ઘાડો, અઘેડો, અપેડો	૬૦૫
ઝિબિર (કચ્છી)	૩૧૯
જંબા	૩૯૮
ડદ...	૨૫૦
ડદીઓ	૧૭૪
ડબાઉ કેવડી	૬૫૪
ડબાઉ ખપાટ	૯૬
ડબાઉ ગની	૧૮૯+૧૪૪
ડબાઉ ગરીઓ	૪૯૫
ડબાઉ ગુંદી	૪૭૪
ડબાઉ ઘૂંકડી	૧૧૫
ડબાઉ ડોડો	૬૧૦
અડબાઉ ટોમો	૬૦૦
અડબાઉ તરવારડી	૨૪૫
અડબાઉ તલ	૫૧૬
અડબાઉ તાંદળજો	૬૦૨
અડબાઉ નાંગલી	૭૦૮
અડબાઉ પરબોડીઆ	૨૪૫
અડબાઉ પારસપીપળો	૮૨
અડબાઉ પાલખ	૬૧૦
અડબાઉ બલ	૯૬
અડબાઉ બપોરીઓ	૭૬
અડબાઉ બોરડી	૬૫૧
અડબાઉ મગ	૨૪૯
અડબાઉ મગી	૨૪૭
અડબાઉ મૂળો	૪૦૧
અડબાઉ મેથી	૧૮૦
અડબાઉ રાઈ	૨૩
અડબાઉ વાથીઆ	૨૫૩
અડબાઉ વેણુ	૭૫
અડબાઉ રસ્તુ	૧૭૯
અડબાઉ શામો	૬૬૬
અડબાઉ સુવા	૪૧૧
અડબાઉ હીરવણી...	૮૫
અડારીઆં, અડાળીઆં	૭૧
અડીમડી	૫૨૬
અડુસો	૧૨૯
અમરવેલ	૫૧૪
અરણી	૬૭૪
અરડુસી	૫૧૨
અરડુસો	૧૧૯
અરીઠા, અરીઠી	૬૬૨
અવશી	૧૧૬
અશાખર	૭૭૨
અશોગીઓ	૨૮
અસનવેલ	૬૨૮
અસન	૬૨૭
અહીરાવણમહીરાવણ	૩૨૭
આકડો	૪૫૩+૪૫૮
આકાશવેલ	૫૧૫
આગીઓ	૫૩૮
આજવલા	૫૭૬
આડીઆ ડરદણ	૩૨
આમચીબાગચી	૫૮૩
આરવેલ	૫૦૫
આલ	૩૮૯
આવર, આવળ	૨૭૮
આસમાની આકડો	૪૫૮
આસમાની ગળગોટો	૫૮૪
આગુસ્થ, આસેંદરો	૨૯૨
આર્જુન	૫૨૩
આં	
આંકોલ, આંકોલી	૩૭૫
આંખફુટામણી	૩૧૮
આંધી, આધી, (કચ્છી)	૭૦૮
આંદેડ, આંદેડી	૯૪
આંબલી	૨૮૭
આંબોઈ	૮૦
આમરી	૬૩૨
આમલી	૨૮૭
આમગાં	૬૨૯
ઈકડ	૨૦૬
ઈકસ્થીકર (પન્નશીન્સિપી.)	૬૦
ઈસપન્દ, ઈસપન	૧૨૪
ઈન્દ્રરિયા, ઈન્દ્રરિયું, ઈન્દ્રરિયો	૧૩૦
ઈન્દ્રજવનું ઝાડ	૪૪૩
ઈન્દ્રવર્ણ, ઈન્દ્રવારણ, ઈન્દ્રામણ	૩૧૧
ઈન્દ્રામણ	૩૫૯+૩૧૧
ઈસ્કી ભાજી	૬૦૧
ઈસકંદી	૪૧૩
ઈલીઅણ	૫૫૪
ઈંકડો	૪૧૩
ઉનાળવાં	૬૨૦
ઉપલસરી	૪૧૯
ઉંધા ગોખરૂ	૫૬૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કની અગ્ની ...	૨૫૨
કની તરવાણી ...	૩૧
કની ભટુડી ...	૧૧૧
કની શીંગડી ...	૫૧૯
કની તેતણ ...	૭૧૬
કનો મૂળો ...	૪૧૬
કનો કણેરીઓ ...	૫૮૩
કનો કનેરો ...	૨૧૯
કમ, કમળનું ફૂલ ...	૨
કમર, કમળો ...	૬૪૭
કમર કુસર (સિંધી) ...	૫૬૩
[illegible], કમળો ...	૪૪૯
[illegible] ...	૭૦૫
કશુ ([illegible]) ...	૫૧૩
[illegible], [illegible], [illegible] ...	૪૬૭
[illegible] ...	૪૩૮
[illegible]	૬૦૭
[illegible] વેલ ...	૬૨૮
[illegible] ...	૬૬૭+૬૬૮+૬૬૩
[illegible] વેલ ...	૬૬૦
[illegible] ...	૨૩૧
[illegible] ...	૬૬૦
[illegible] ...	૩૨૧
[illegible] ...	૫૬૪
[illegible] ...	૬૩૬
[illegible] ...	૯૮+૫૨+૩૩૮
[illegible] ...	૫૫૪
[illegible] ...	૬૦
[illegible] ...	૫૬૩
[illegible], [illegible] ...	૩૭૫

ક

વિષય.	પૃષ્ઠ.
[illegible] ...	૫૨૬
[illegible] ([illegible]) ...	૩૩
[illegible] ...	૨૨૫
[illegible] ...	૬૭૨
[illegible] ...	૫૯૩
[illegible] ...	૩૩૮
[illegible] ...	૩૬૦
[illegible] ...	૬૦૮
[illegible] ...	૩૬૯
[illegible] ...	૩૧૨
[illegible] ...	૨૩૦
[illegible] ...	૩૨૫
[illegible] ...	૩૪૮
[illegible] ...	૩૦૬
[illegible] ...	૫૩૦
[illegible] ...	૫૦૬
[illegible] } [illegible] } [illegible] } ...	૩૬૬
કડવી કુંવરી ...	૧૩૬
કડવો ઓખરાડ ...	૩૫૬
કડવો સતઅરો ...	૬૩૦
કડાઈ, કડાયો ...	૪૧
કડો ...	૫૧૩
કડીકરિઆતુ ...	૬૬૧
કણજો ...	૫૦૭
કણઝ, કણઝી ...	૩૬૬
કણગો ...	૬૧૮
કપૂરજરો ...	૬૦૭
કપૂરે, કપૂરઘાસ ...	૬૬૬
કફળ ...	૩૯
કનોછ ...	૬૩૦
કપુરીઓ ...	૪૦૬
કપુરીમધુરી ...	૬૦૪
કમારેલ ...	૬૬૮
કમલ ...	૬૪+૬૬
કરપની ગુદી ...	૫૭૬
કરપની રાઈ ...	૪૫૧
કરમદા, કરમદી ...	૪૬૦
કરશી, કરશીની ભાજી ...	૬૬૮
કરેણ ...	૭૦૦
કરોળીઓ ...	૬૬૦
કરેજ ...	૬૬૦
કરડીઆ ...	૭૩
કરેડીયુ ...	૬૬
કલમ ...	૩૯
કલફારે ...	૪૭૦+૫૭૩
કપારે ...	૬૩૩
કસીની મરમર ...	૭૦૪
કરવ ...	૩૩૦
કરુણ ...	૬૬૬
કલિયું, કલિયું ઘાસ ...	૭૦૦
કળી ...	૬૬૬+૬૬૬
કળમ ...	૩૪
કાકચ ...	૨૬૩
કાગડાશીંગો ...	૬૬૦
કાગડોળિયા ફુલ ...	૪૦૪
કાકનજ ...	૪૦૭
કાકડી ...	૫૬૬
કાકભુંડી ...	૪૬૩
કાકડાશીંગી ...	૩૦
કાંગરી ...	૫૩૦
કાકોલી ...	૪૬૦
કાકજંઘા, કાકજંઘ ...	૫૦૫
કાકેજરી ...	૪૭૩
કાંચનાર ...	૬૩
કાંટામાઠ ...	૪૦૪
કાંટાળુ રીંગણું ...	૩૫૩
કાંટાળી અબાવળ (સિંધી) ...	

વિષય	પૃષ્ઠ
પીત્તિરો (કમળી)	૩૭
ટી, કાશુંદી ...	૨૭૫
ડુંગરે, કાશુંદી ...	૨૭૨
કમળ	૧૬
કુપા	૪૫૦
અધેડી	૫૧૫
ઉએ સરસ	૩૨૩
કાશુંદી	૨૦૫
કેબોર્ડ	૧૩૪
ટટી	૩૫૫
ધાવણી	૫૫૩
મામણુકોકડી...	૫૫૩
પાઠ	૧૩
કુવડી	૪૨૩
મુરડી	૧૭૩
સોમલડી	૫૧૨
કરિયાતું	૫૫૨
મોભારાડ	૧૩૪
કશીઓ	૩૭
કાંસકીઓ	૩૨૩
કુંપો	૪૦૦
કેવારો	૪૩
મગરો	૫૩૨
કુવચ	૪૦૪
બાવળ	૩૦૨
બાંગરો	૪૦૮
સરસડો	૩૨૩
શિરીષ	૩૨૮
દેવદાર	૭૧૪
કાંમસું	૧૩૨
...ઓ	૫૪૫
કાંટાળાં દ્રાક્ષ	૩૫૦
કંટાળુ ઝાડ	૨૦૬
કંટાળો અગીઓ	૪૮૮
કંટાળો ડોડ	૫૨૨
કંટાળો ઢીમરો	૫૨૨
કંટાળો ભગ	૫૩
કંટાળો બોરો	૮૦
કપિલ (કમળી)	૫૧૫
કંસ	૧૦૦
કંસરી...	૧૨
કંસરો, કંસરો ઘાસ	૧૦૦
કંસાં...	૧૬૨
કંસારીઓ	૩૨૫
કિમીયાનું ઝાડ	૩૭
કીડામારી	૧૧૩
કુકડવેલ	૩૫૧
કુમુદિની (કમળી)	૩૧૮
કુંપ ...	૪૨૮

વિષય	પૃષ્ઠ
કુમાશં...	
કુમળુ ...	
કુરડેરુ (કમળી)...	
કુરકીની ભાજી	
કુરી ...	
કુવારીઓ	
કુશાઘાસ	
કુંપી ...	
કુંર ...	
કુવાર...	
કેડાગ્રીગ	
કેવડી...	
કેરડાં, કેરડો, કેરાં, કેર	
કેવડો...	
કેડ, કેડી, કેડું	
કેવરી...	
કેસરો...	
કેસારો...	
કેરો ...	
કેવડ...	૨૫૦
કેવડ (કમળી)	૨૪૯
કેચાં...	૨૩૦
કંપો...	૩૫૧×૧૨૨
કોઠી, કોળી	૩૫૫
કેશ (ગુલકમળી)	૨૬૪
કચરો ...	૪૩
કોર્ડ...	૧૩૪

ખ

વિષય	પૃષ્ઠ
ખજુરી...	૧૭૧
ખડઆમણી	૧૦૪
ખડસમેરવો	૨૧૮
ખડોડીઓ, ખડેડીઓ, ખડસડીઓ, ખડસડીઓ	૫૧૨
ખજૂર...	૪૧૦
ખપાટ ...	૧૨, ૧૫, ૧૭
ખરખોડી, ખાખોડી	૪૧૪
ખજૂર...	૪૧૦
ખરસણી (કમળી)	૪૮૬
ખરસણ	૧૦૭
ખરસટ ઓખારી...	૩૯૮
ખરસટ કેવચાંમરી, ખરસટ કેવચાંમરી	૧૩૧
ખરસટ સોપારો ...	
ખરસણી દેર ...	૩૪૨
ખરસાંનું ઝાડ ...	૧૨૧
ખસખસ	૧૩૧
ખાપરેચ	

વિષય	પૃષ્ઠ
આમળો	૨૩૬
[illegible]	૬૦
[illegible] વેલ	૬૩૯
[illegible]	૬૩૯
[illegible]	૧૫૮×૩૨૭
[illegible]	૬૩૨
[illegible] ઘાસ	૭૩
[illegible], [illegible]	૪૩૬
[illegible]	૨૯૪
[illegible]	૪૬૦
[illegible]	૬૩૮
[illegible] ...	૫૬૬
[illegible]	૫૬૬
[illegible]	૭૦૨
[illegible]	૫૬૬
[illegible] ...	૫૮
[illegible]	૫૮
[illegible]	૨૫૬
[illegible], [illegible], [illegible]	૩૧૭
[illegible], [illegible]	૩૨૧
[illegible]	૭૦૮
[illegible] ([illegible])	૨૫૮
[illegible] ([illegible])	૩૬૯
[illegible] ([illegible]) ...	૩૭
ક.	
[illegible]	૬૬૬
[illegible]	૬૬૮
[illegible] ([illegible])	૨૦૬
[illegible]	૬૮૨
[illegible]	૨૫૭
[illegible]	૨૬૯
[illegible]	૬૬૫
[illegible]	૬૬૩
[illegible]	૬૫૮
[illegible]	૬૬૫
[illegible], [illegible] [illegible]	૪
[illegible]	૬૦૨
[illegible]	૨૧૭
[illegible]	૬૦૭
[illegible]	૩૬૭
[illegible] વેલ	૩૫૭
[illegible]	૩૯૮
[illegible]	૬૫૬
[illegible]	૭૦૮
[illegible], [illegible]	૬૬૭
[illegible], [illegible], [illegible]	૬૩૨
[illegible]	૬૨૦
[illegible], [illegible]	૬૫૮
[illegible]	૬૬૫
ગુંદો	[illegible]
ગુલખાસ	[illegible]
ગુવાર	[illegible]
ગુંજા	[illegible]
ગુગ્ગુ (કચ્છી)	[illegible]
ગુંદી	[illegible]
ગુંજડવેલ	[illegible]
ગોખરુ	[illegible]
ગોખરુ કચાલ (સિંધી)	[illegible]
ગોરકડો પાંદડીઓ	[illegible]
ગોરડ, ગોરડીઓ બાવળ	૩૧૧
ગોરખઆંબલી	[illegible]
ગોરખપાલો	[illegible]
ગોરખમુંડી	[illegible]
ગજેરી	[illegible]
ગજેડાં	[illegible]
ગંગોત્રી	[illegible]
ગજેરી	[illegible]
ગંડેર	[illegible]
ગધારી તલવણી	[illegible]
ગધારી સેંદરી	[illegible]
ગધારુ	[illegible]
ગધારુ ઘાસ	[illegible]
ઘ.	
ઘાડુરી, ઘાબાજરી	[illegible]
ઘીલોડી, ઘીલી, ઘીલોડી	[illegible]
ઘીલોડાં	[illegible]
ઘોડીઓ ઓખરાદ	[illegible]
ઘુડી	[illegible]
ઘુઘરો	[illegible]
ઘોડાવાણી	[illegible]
ઘોડાઆહેર, ઘોડાઆહેન, ઘોડાઆસીલક	[illegible]
ઘોડાકાન	[illegible]
ઘોડાફૂલ	[illegible]
ઘોડાચીરો	[illegible]
ઘોડાશેરીયો	[illegible]
ઘોડી, ઘોડેલાં	[illegible]
ચ.	
[illegible]	[illegible]
ચણી, [illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible] વેલ	[illegible]
[illegible], [illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ગોઠું	૨૮૬	જંગરીયો ખાખરો...	૨૩૪
દિ...	૬૪૦	જંગલી એરંડો	૬૬૫
...અનુરોગ	૭૦૮	જંગલી કુંવાર	૬૫૪
...પીડાભારી	૪૭૦	જંગલી કોઠી	૬૬૫
...તક, ચિત્રો	૪૨૧	જંગલી ગળી	૧૬૪
...ક, ચિત્રની આદ	૧૦૮	જંગલી જાંબુ	૩૩૬
...ઠીઓ	૫૧૪	જંગલી દ્રાખ	૧૫૭
...ડ	૨૮૪	જંગલી પારસપીપળો	૮૨
...યો	૬૪૩	જંગલી ભીંડી	૭૬
...ગોડી	૪૬૬	જંગલી મગ	૨૫૦
...ડીઆં (કપાસી)	૫૩૬	જંગલી મોસંબી (કપાસી)	૩૭
...રઆંબલી	૮૭	જંગલી લવન્ડર	૫૮૪
...ધાનો	૫૮૮	જંગલી વેંગણ	૮૫
...ખાની વેલ	૫૫૪	ઝ	
...ધિ	૨૬૧	ઝરડાં બોર	૧૫૧
...ંજુડી	૫૫૧	ઝરસ	૩૭૪
છ.		ઝેરી	૧૨૨
...ડીકા	૭૧૭	ઝાડ	૫૧
...ખાડી ઉંટ	૧૧૨	ઝાડઆવળ	૨૮૩
...ડો બાવળ	૩૧૨	ઝાંખ	૫૧
...ભાર, છભાર (કપાસી-ચિની)	૭૦૬	ઝીણાં કમળ	૧૮
...ડી અની	૧૬૭	ઝીણી અડુસી	૫૧૨
...ડો સારંગો	૨૦૪	ઝીણી કમળવેલ...	૨૫૩
...ડો બાવળ	૩૧૯	ઝીણી ખપાટ	૬૮
...ઉંટ	૧૦૬+૧૧૨	ઝીણી ગળી	૧૮૫
...ઉંટડી	૧૧૧	ઝીણી ટાલીઆવેલ	૨૫૩
...ઉંટડો	૧૦૮	ઝીણી દુધેલી	૬૧૯
...ઉગીઓ	૩૫૩	ઝીણી પુઠ	૬૧૩
જ.		ઝીણી પોપટી	૫૨૨
જખરીયો ખાખરો	૨૩૪	ઝીણી ફુદરડી	૫૧૨
જપતિ	૨૦૫	ઝીણી મુંડી	૩૬૬
જલપાપડીઓ	૩૪૩	ઝીણી લુંગી	૫૦
જલપીપળાડ	૫૪	ઝીણું કીરમ	૫૫૫
જલભાંગી	૮	ઝીણું કમેર	૯૦૪
જલઅંગરો	૫૪+૧૦૭	ઝીણું કરિયાત	૪૭૦
જલડુંડી	૪૫૨	ઝીણું આમળું	૬૫૨
જલનેવરી	૫૩૬	ઝીણું આમળ ઘાસ	૬૬૮
જલપીપળી	૬૯૭	ઝીણું ફુલ ઘાસ	૭૦૫
જલસોપણું	૬૮૦	ઝીણું બેરો	૭૦૦
જલસરપેટીયાં	૬૫૧	ઝીણું હાસીસીંડું	૪૭૮
જવાસો	૨૧૧	ઝીણો ઊખાડ	૬૧૧
જળો બાવળ	૩૦૨	ઝીણો ચામરડીઓ	૭૨૮
જાંબુ	૩૩૮	ઝીણો ડાભડો	૬૧૯
જાનેવી	૧૧૨	ઝીણો ધંધરાઓ...	૨૨૫
જાપરી	૧૦૫	ઝીણો બનકરો	૪૪
જાપરો	૧૦૬	ઝીણો મધુનો	૬૯૭
જાસુદી	૬૪૯	ઝીણો સમેરો	૨૧૭
જેઠીમધ, જેઠીમદ...	૨૦૯	ઝીણો સરપંખો	૧૬૬
જોખરો	૨૬૨+૩૨૧+૭૦૨	ઝીણો સાટો	૬૬૫

વિષય.	પૃ.
[illegible]	૫૨૫
[illegible]	૪૮
[illegible]	૫૨૨
[illegible]	૨૨૩
[illegible]	૩૨૫
[illegible]	૨૨૫
[illegible]	૧૦૫
[illegible]	૧૨૮
[illegible]	૧૦૬
[illegible]	૧૯૦
[illegible]	૩૨૨
[illegible]	૩૩૫
[illegible]	૩૦૦
[illegible]	
[illegible]	૧૪૪
[illegible]	૪૩૧
[illegible]	
[illegible]	૬૧૭
[illegible]	૬૩૩
[illegible]	
[illegible]	૬૯૬
[illegible]	૬૨+૬૫
[illegible]	૭૪
[illegible]	૭૦૬
[illegible]	૬૨૨
[illegible]	૩૮૫
[illegible]	૬૧૦
[illegible]	૨૫૩
[illegible]	૫૧૦
[illegible]	૫૮૩
[illegible]	૫૩
[illegible]	૧૮૦
[illegible]	૧૭૦
[illegible]	૨૧૦
[illegible]	૨૫૩
[illegible]	૫૧૮
[illegible]	૭૦૨
[illegible]	૩૩૬
[illegible]	૬૬૬
[illegible]	૭૬
[illegible]	૬૭૦
[illegible]	૬૨+૬૬૬
[illegible]	૬૬૩
[illegible]	૬૬૩
[illegible]	૫૬૬
[illegible]	
[illegible]	૬૬૧
[illegible]	૬૬૩
[illegible]	૬૬૦

વિષય.	પૃ.
ત.	
તામરીઆં	[illegible]
તરણીઓ આવળ	૩૧૬
તનમણી	[illegible]
તસ્તારડી, તસ્તારડીની વેલ	૨૬
તવખાવરી	૩૧૧
તવખારણ	૩૦૫
તવખારણી	૩૧૧
તવતણી	૩૦
તવતારડી	૨૧૧
તલી	૫૧
તવર, તવરિયાં	૫૧૬
તાડ	૬૭૭
તાડી	૬૩૧
તિમર (ક્ષ્મી)	૫૭૧
ત્રિધારો થાંડડીઓ....	૨૧૩
ત્રિપાનીની વેલ	૨૧૮
ત્રિપાની થાંડડીઓ ..	૨૧૨
ત્રિપાની ફુદાણીઓ...	૩૮૧
ત્રિપંખીની વેલ	૨૫૫
ત્રેખડોનેયો	૧
તુવસી	૫૮૧
થ.	
થાળીનું	૩૦
થાર ...	૬૨૧
થારકાળો	૭૦+૬૨૧
થારકાંટાળો	૬૨૧
થારવેલ	૪૧૧
થારહાથલો	૩૦
દ.	
દર્ભ, દર્ભઘાસ	૭૦૫
દરિયાઈ કાંસઘાસ	૭૧૬
દરિયાઈ કાંસો	૭૧૬
દરિયાઈ અજવેલ	૬૧૩
દરિયાઈ કંજો	૩૧૦
દરૂડી	૫૫૮
દરરી	૬૩૮
દરો	૬૩૬
દન્તો	૭૦૬
દ રીઆનું ઝાડ	૫૬
દ રીઆવેલ	૨૫૮
દસડી	[illegible]
દશીના	૬૨૧
દીપવેલ	૫૬૬
દીવાન	૬૦
દુધવેલ	૬૬૬
દુધાણીઓ	૬૬૮
દુધી	૬૬૬
દુધીઆ [illegible]	૬૬૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
દીવાં ફુદિર	૪૬૮
દેશી	૬૧૭
દીપિલેમાંડ	૩૩
દ્રીખડાખ	૩૨૮
ધ	
ધતુરો	૫૨૭
ધણ (કાળી)	૬૬૯
ધમાસો	૧૨૦
ધરો, ધરોખાસ	૭૦૪
ધરો	૭૦૬
ધનુકાળીઆ, ધ્રુકિટલીઆ	૫૬૬
ધાનવેલ	૨૫૪
ધામણુ	૨૦૧
ધામણ્	૨૦૧
ધામણુકાડી, ધામણુકાળી	૫૫૧
ધામણું, ધામણુંઘાસ	૬૯૮
ધાવડી	૩૩૯
ધાવડો	૩૩૫
ધાવણી	૩૩૬
ધોળી આકળડાખણ	૧૮૧
ધોળી ઓસરસ	૩૨૫
ધોળી ખપાટ	૬૭
ધોળી તલવણી	૩૨
ધોળી ધાવણી	૫૫૧
ધોળી કુડકી	૪૯૨
ધોળી સર	૬૯૯
ધોળું ફુદુ	૪૧૧
ધોળુ શીસોરીયું	૪૧૧
ધોળો આગીઓ	૫૩૮
ધોળો ઉમા	૩૧૪
ધોળો ઓખરાડ	૩૭૩
ધોળો કરીઓ	૩૩
ધોળો ચિચો	૪૨૧
ધોળો ઘેધારો	૫૮૮
ધોળો ઝપોર	૬૦૨
ધોળો મરો	૫૨૭
ધોળો પોલિયો	૩૩
ધોળો સરપંખો	૨૦૧
ધોળો સરસડો	૩૨૫
ધોળો હસ્રુચરો	૪૧૭
ધો, ધોખાડ	૭૦૧
ધુર્વેલ	૪૨૬
ન.	
નાળિયું ઝાડ	૪૩૪
નોતર્યાસ	૭૧૦
નગડ, નગટ, નગોડ, નગોડ	૫૭૨
નાળી ભાજી, નાળી વેલ	૫૭૨
નીલિંગુ	૩૩૧
રરાંસ	૭૧૦
નાગરી	૭૨૮
નગુઢ	૬૬૦
નસોતર, નસોતરની વેલ	૫૦૩
નાદરી	૭૦૮
નાગફણી કેતકી	૬૫૬
નાગરમોથ	૬૬૨
નાગલાકુંધેડી	૪૬૬+૬૧૮
નાડાની ભાજી	૫૦૨
નાડની વેલ	૫૦૨
નારની વેલ	૫૦૨
નારેલ	૪૫૨
નાળી	૭૦૯
નાળીએરી, નાળીએળી	૬૫૮
નાસલો	૫૭૬
નાહાના ગોખરુ	૧૧૦
નાહાની અકુંસી	૫૧૨
નાહાની કમળવેલ...	૨૫૩
નાહાની કરેડી	૭૬૦
નાહાની ખપાટ	૬૭
નાહાની ગલી	૧૯૫
નાહાની ગોરખમુંડી	૩૪૪
નાહાની ટેટી	૪૬૪
નાહાની દુધેડી	૬૧૦
નાહાની વડવાગરી	૪૭૬
નાહાનો આકડો	૪૫૩
નાહાનો કાંસકીઓ...	૩૨૫
નાહાનો પાંદડીઓ...	૨૨૫
નાહાનો વસેડો	૫૨૫
નિનોટ	૫૩૨
નીલામળ	૧૧
નેવરી	૩૯૭
નેતરવેલ	૧૧૪
પ.	
પટીઅર્ણી	૫૨૧
પડીઓ	૫૧૩
પથરચટી	૫૩૫
પથરના ફુલા	૪૧૧
પનારો	૨૩૨
પની	૬૯૮
પરદેશી તાડીઆ...	૬૩૬
પરદેશી કેર	૬૨૧
પારદેશી આમળ	૨૬૭+૨૬૯
પારદેશી આમરો	૪૧૩
પરદેશી ઓથી	૭૦
પરપટ, પરપટી	૩૮૧
પરબોળી	૫૨૨
પરોઢીઆની વેલ	૨૪૨
પવાંડી (પંચાંગવિધી)	૧૦
પવાંડી ઘાસ	૪૪૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પવઈ, પવી	૪૨૨
પાડેખડો	૧૦૨
પાણકંદો	૬૬૫
પાણીની ભાજી	૬૦૭
પાણેરૂ	૫૬૦×૬૯૬
પાથરડી	૪૧૮
પાન	૬૮૮
પારસપીપળો	૮૪
પારેખડો	૧૦૨
પાલેરાં	૧૫૧
પાંચપાનની કુવરડી	૪૯૩
પાંડરવો	૨૩૨
પાંદડીઓ સમેરવો...	૨૨૩
પાંનતંબોલ	૧૨૩×૫૫૧
પ્રાંસ	૫૧
પિત્તપાપડો	૨૫
પીડવણ	૨૧૫
પીપર, પીપરી, પીંપળી	૬૪૬
પીપળો	૬૪૪
પીલુ	૪૩૬×૪૩૮
પીલુડી	૫૧૬
પીળી અકબાજીમહય	૧૮૧
પીળી ચાચડમારી...	૪૦૦
પીળી તલવણી	૩૦
પીળી બાફડી	૪૦૭
પીળી ભોંયસણ	૪૭
પીળો આગીઓ	૩૨૭
પીળો આસુદ્રો	૨૯૭
પીળો કપુરીઓ	૪૦૦
પીળો કાંટારોળીઓ...	૫૫૫
પીળો બાવળ	૩૧૫
પીળો બાંગરો	૪૧૦
પીળો સમેરવો	૨૧૫
પુનર્નવા	૫૨૩×૫૨૫
પુંવાડ...	૨૭૬
પોથી, પોથીની વેલ...	૬૧૧
પોયણું	૬૫
પોંવાડીઓ	૨૭૬
ફ.	
ફગદાનો વેલો	૨૪૫
ફગીઆની આંક	૨૪૫
ફગીઓ	૨૪૫×૨૫૬+૨૫૭
ફટાકીઆ	૧૭૮
ફાગ	૪૮૨
ફુશ	૭૧૫
ફુલડું	૭૧
ફુલવો	૪૦૪
ફુસીયું, ફુસીયુંપાસ...	૭૭૫
ફુસીઅપ	૪૧૫
ફુસીયું	૪૧૧
ફેફ્સ	૬૭૭
બ.	
બકારો	૬૩૭
બકળનાં ઝાડ. (કચ્છી)	૪૭૬
બકાંન, બકાંનવીંઝરો	૬૮૦
બકામવીંઝરો	૬૮૦
બહુવી	૪૭૬
બજાભ	૩૬૮
બથી	૫૧
બનફશા, (પંજાબી+સિંધી)	૫૪
બપોરીઓ	૭
બર, બરવા	૭૩૪
બરૈસો	૬૦૮
બલ, બલદાણા	૫૬
બલનાં સાત્રેણા	૫૭
બલનો છોડવો	૫૬
બલા	૬૩
બહુફલી	૬૬૩
બહેડાં, બહેડાનુ ઝાડ	૩૩૭
બહેડો	૩૩૦
બાજરીયું, બાજરીયુંપાસ	૬૬૭
બાજેડીયું	૯૩
બાદારઈ	૪૬૬
બાબચી	૬૬૮
બામ	૫૩૬
બારમાસીની વેલ	૩૩૪
બાવળ	૩૦૬
બાસરીયો ઓખરાડ	૪૭૬
બાક	૬૬
બાહો	૬૬૪
બીડ, બીડઝાડ	૬૯૩
બીયો	૨૫૦
બીલી...	૬૬૬
બીલુ...	૩૯૩
બુટ્ટાં પાનની નકવારડી	૪૭૪
બુર (કચ્છી)	૬૦૩
બૂર (કચ્છી)	૬૦૩
બેડા ગોખરૂ	૬૬૬
બેડા ફુટાણીઆ	૬૫૮
બેડી ખીજડી	૨૫૭
બેડી ચણી	૬૯૩
બેડી તલવણી	૨૦
બેડી બહુફલી	૬૬૩
બેડી રીંગણી	૫૨૧
બેડી સેવાળ	૭૧૭
બેડી સમેરવી	૨૬૦
બેડી સાલવણ	૨૬૩
બેડું ફુસીઆરું	૪૬૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ડો ઓખરાદ	૧૩૬
ડો પાંદડીઓ	૨૨૩
ડો સરપંખો	૨૦૪
બેડી	૧૪૯
ઢી કુકરી	૪૯૫
ડો કલ્હાર	૪૦૧
ડો ચારો	૬૧૫
ગેત્રુંછ	૧૦૯
ગોરડી...	૧૪૯
ઓલસરી	૪૨૬
ભ.	
ભંભોડીઆલ (કચ્છી)	૩૭
ભમરછાલ	૩૯૦
ભાખો...	૧૯૧
ભાંગરો	૪૦૮
ભીંડી...	૯૦
ભીંતચટીઓ	૪૯૬
ભીંતમથોડી	૫૩૪
ભીંતચટી	૫૩૫
ભૂચંપક	૬૪૩
ભૂતપાવડો	૩૩૪
ભૂતભાડરો	૩૩૪
ભેરવ...	૨૩૦
ભેરવજટા	૧૭૫
ભોંરીંગણી	૫૨૧
ભોકડો...	૬૧૧
ભોંપાથી	૪૧૯
ભોંય આવળ	૨૯૧
ભોંય આંમરી	૧૩૨
ભોંય આંમળી	૧૩૨
ભોંય ઇંડક	૨૧૩
ભોંય કંસારી	૬૭
ભોંય ખપાટ	૬૭
ભોંય ગળી	૧૯૭
ભોંયજરી	૬૦૪
ભોંય દંડી	૪૧૬
ભોંયદેસા	૭૧૬
ભોંય ભલ	૫૬
ભોંય ભલા	૫૬
ભોંય રીંગણી	૫૨૧
ભોંય ચાંપરો	૭૦૬
ભોંય શણ	૪૭
ભોંય સમેરવો	૨૧૭
ભનેરે	૭૦૦
મ.	
મખમલી અડદીઓ	૧૭૮
મખમલી ખપાટ	૬૫
મખમલી ચોધારો...	૫૯૮
મખમલી ફુલીઓ	૨૫૭
મગામઢી	૨૪૭
મડ	૨૪૯
મસુચો	૧૬૧
મધુરીજડી	૩૨૬
મરખો	૪૩૪
મરડાશીંગી	૬૪
મરમર, મરમરઘાસ	૭૦૯
મરવો	૫૮૩
મરીઆદુનેલ	૫૦૫
મરૂડ	૨૬૭
મવેડી, મવેડો	૧૧૪
માકડંધી	૫૫૧
માકડમારી	૩૯૮
માત્રાવળી	૪૮૦
માધવી	૧૧૭
માલકાંકણું	૧૪૫
માલકાંકણી	૧૪૫
માલકાંકણીનો વેલો	૧૪૫
માલકાંગણું	૧૪૫
માલકાંગણી	૧૪૫
માલતી, માલતુ	૩૮૫
માલતી	૪૬૩
માંખણીઓ ઘોડો	૫૧૪
માંખાણીઓ બોડો	૯૧
માંમેજવો	૪૬૯
મીઠા ઇન્દ્રજવનું ઝાડ	૪૪૬
મીઠા ગોખરૂ	૧૧૯
મીઠી કુંદેર	૪૬૮
મીઠી જાર	૪૩૮
મીઠી નગ	૪૩૮
મીઠો ઓખરાદ	૩૭૩
મીઠો બાવળ	૩૦૨
મીઠો લીંબડો	૧૨૫
મીઠો સરસવો	૧૧૭
મીંઢળ	૩૯૧
મીંઢી	૨૮૩
મીંઢીઆવળ.	૨૯૧
મીંદોલ.	૩૯૧
મોંદરિયું, મોંદરિયું ઘાસ.	૭૦૭
મુબારખ, મુબારખીનો પાલો	૭૧૫
મુંજ, મુંજઘાસ.	૬૯૯
મુંઝાન.	૩૪૪
મુંડી.	૪૦૩
મુંડેરી. (કચ્છી)	૪૦૩
મેંદી.	૩૪૧
મોટા ગોખરૂ	૫૪૩
મોટી કુંવી.	૬૯૮
મોટી કોદરી.	૬૬૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મોટી છૂંછ.	૧૦૮
મોટી દુધેલી.	૬૮૧
મોટી ભોંયઆંમરી	૬૩૧
મોટી ભોંયઆંમળી.	૬૩૧
મોટી સોદરડી.	૩૯૭
મોટું શામળું.	૬૫૮
મોટું બાજરીયું.	૬૬૭
મોટો ખડસલીઓ	૫૬૪
મોટો ઠાકરુંમરો	૬૧૮
મોટો તાડ.	૬૭૭
મોટો સમેરવો.	૨૧૯
મોલરીઅણી.	૫૨૮
મોથ, મોથાં.	૬૯૨
મોરફુદીયું.	૨૯૭
મોલવેલ.	૧
મોરડ.	૬૧૧
મ્હોટી આવળ.	૨૮૩
મ્હોટી સોડી.	૪૬૩
મ્હોટી રીંગણી.	૫૧૮
મ્હોટી લુણી.	૪૯
મ્હોટી હીરવણી.	૮૬
મ્હોટું કમળ.	૧૮
મ્હોટું મીંઢીયું.	૭૦૩
મ્હોટું શીસમુળીયું	૬૭૨
મ્હોટો અરડુસો.	૨૨૫
મ્હોટો આકડો.	૪૫૮
મ્હોટો પાંદડીઓ.	૨૨૪
મ્હોટો કુવેચો.	૪૦૧
મ્હોટો ભાખો.	૧૮૨
મ્હોટો વસેરો.	૫૬૩
મ્હોટો વાલીયેવેલો	૨૩૦
ર.	
રક્તપીતી, રક્તપીપી	૧૧૭
રક્તરોહીડો.	૫૪૧
રજુમેથી.	૧૮૦
રતવેલીઓ.	૫૬૮
રતાંજળી.	૨૬૩
રતુલીઓ.	૫૧૮
રાજભંગ.	૩૩૮
રાણકડી.	૪૪૬
રતુ, રતુરોહડી.	૪૨૮
રતાડું, રતાડું ઘાસ	૭૦૫
રતા વાલ.	૨૬૩
રતાં દ્રાક્ષ.	૩૪૫
રતી ગુંજાવેલ.	૫૦૦
રતી વરખડી.	૩૨
રતી દુધેલી.	૬૧૮
રતી કુંદડી.	૫૦૦
રતી સેવંતી.	૪૧

વિષય.	
રાતી મેથી.	
રાતી વેલ.	
રાતું કરીયાતું.	
રાતો આકડો.	
રાતો આગીઓ.	
રાતો ખાટખટુંબો	
રાતો ચિત્રો.	
રાતો ઠાકરુંમરો.	
રાતો લાલ્યો.	
રાતો લુણ્યો.	
રાતો વસેરો	
રાતો શિરસ.	
રાતો સાટસડો.	
રાન.	
રામતુલસી.	
રામબાવળ.	
રાય આંમળાં.	
રાય જંબુ.	
રાયણ, રાયણી.	
રાય રીંગણી.	
રાવણતાડ.	
રાતણાં.	
રાવરપત્રી. (કચ્છી).	
રાસ્ના, રાસના.	
રીસામણી.	
રીંજકો. (કચ્છી)	
રૂખડો.	
રૂસા, રૂસાઘાસ.	
રૂછાળાચરીઆળી વેલ	
રૂછાળી ઝણી.	
રૂછાળી વેકડી.	
રૂછાળો દાધરો.	
રૂંછાળો દુધલો	
રૂછાળો પાંદડીઓ.	
રૂછાળો કુરીઓ.	
રૂંઆળો ભાણ્યો	
રૂંઆળો વાલીયેવેલો	
રૂંઆળો સમેરવો.	
રૂંઆળો સરપંખો.	
રેણુ.	
રેસડો.	
રોહણી.	
રોસાઘાસ	
લ.	
લઇ	
લ્યુસર્ન (ઇંગ્લિશ)	
લવારીયું.	
લવીંગીઓ નાગ	
લારીયું.	

વિષય	પૃષ્ઠ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
.ી અધેડી.	૫૧૫	વરસાદના સુવા	૪૧૧
સી દંદ.	૨૦૬	વરસાદની ભાજી	૬૦૧
સો બાવચ.	૨૯૯	વરસોળી.	૪૨૬
સો મીંઢાળ.	૩૮૩	વહુર. (પંજાબી×સિંધી)	૧૦
સો શાંખરો.	૭૦૫	વસેડી, વસેડો	૫૪૫
સો સમેરવો.	૨૧૯	વ્હેરી (પંજાબી+સિંધી).	૧૦
.ેા.	૬૧૧	વાઘપાટી.	૪૯૪
.પડી.	૫૯૬	વાઘપાટીની વેલ.	૪૯૪
.પેરી.	૭૦૬	વાડ ગીસોડી.	૩૪૯
.બટી.	૫૯૬	વાડ ગીપરો.	૬૦૨
.મા પાનનો કુંદો	૫૯૦	વાડ કુકરી	૪૯૯
.બી પૂંછ.	૬૧૦	વાડ રીંગણી	૫૧૮
.બાર ગુંદી.	૪૭૨	વાયવર્ણો.	૩૫
.ડીબડામ.	૩૨૮	વાયફંદ.	૬૬૦
.મોટી.	૬૩૪	વાલીવેરેલો.	૨૨૮
.ુસાળાં ઝાડ. (કચ્છી)	૬૦૨	વાળો, વાળોઘાસ	૭૦૩
.ેથુ	૬૧૧	વાંઝ કંકોડી.	૩૫૬
.દ્રી	૪૫	વાંદરિયું ઘાસ	૬૯૯
.ંભ. (કચ્છી×સિંધી)	૭૦૬	વાંદો.	૬૧૫
.ભ, હેઅપ, (કચ્છી×સિંધી.)	૭૦૬	વાંસ.	૭૧૦
.ંભ. (કચ્છી)	૭૦૪	વિદારિ, વિદારિકંદ	૨૪૫
		વિલાયતી આંબલી	૩૨૬
વ.		વિલાયતી કુંવાર	૬૫૪
વખખાખરો.	૫૯૩	વિલાયતી કેતકી.	૬૫૪
વગડાઉ કાથી.	૨૪૩	વિલાયતી ઘાસ.	૬૮૨
વગડાઉ તલ.	૫૪૬	વિલાયતી બાવળ.	૨૯૯
વગડાઉ મગ.	૯૬	વિલાયતી મેથી.	૧૮૬
વગડાઉ ભીંડી.	૭૦	વિલાયતી શણ	૬૪૯
વગડાઉ બોરિ.	૭૧	વીકેરો, વીકળો, વીકળો,	૧૪૭
વગડાઉ શણ.	૧૭૭	વીછીડા.	૫૪૭
વજ્રવેલ.	૪૯૯	વેકરીઆ.	૧૮૬
વજાંડી.	૪૮	વેઠીયાળો.	૪૭૪
વડ, વડલો.	૬૩૧	વેણીવેલ.	૧૨
વડી ફુદી.	૬૯૮	વેરી. (પંજાબી×સિંધી)	૧૦
વડી દુધેલી.	૬૧૯	વેલડી.	૫૧૧
વડી સરોટી.	૩૯૭	વેલાની સાંચેઠ.	૫૯૩
વડું કામજુંધાસ	૬૯૮	વેલાત કુદાળીઆ	૧૭૮
વડું બાજરીયું	૬૯૭	વેલાળાં હાથીસૂંઢ	૪૭૭
વડો ખારસેદીઓ	૫૬૨	વેલાણી કપુરીમધુરી.	૬૦૫
વડો ચામચુંડો	૭૦૮	વેલાણી ભરભર.	૭૦૬
વડો કુકરો.	૪૦૦	વેલાડો ગોરખઆંબો.	૬૦૫
વડો બાવચ.	૩૦૨	વેરડી.	૮
વડો બાખો	૧૮૨	વેળીઓ	૬૩૬
વડ્ડારડી.	૪૩૪	વેળીદી.	૪૪૭
વણવેલ.	૬૬૦	**શ.**	
વર્ણો.	૩૫	શણ.	૧૭૬
વધીનો વેલો	૮	શતમૂળી.	૪૨૯
વરધારો.	૪૮૪	શતાવરી.	૬૬૬
વરસડી.	૪૨૬	શરપ.	૫૭૧

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શિરખ.	૩૨૫
શિલાજીત.	૬૭૫
શિવણ.	૫૩૧
શિવલિંગી.	૩૬૪
શીમુડી.	૬૩૩
શીમળો.	૮૭
શીવણખાખો	૧૮૨
શીશમ.	૨૫૮
શીશમડી.	૨૫૯
શીશમૂળી.	૬૭૧
શીશમૂળિયું.	૬૭૧
શીંગડીઆગુવાર.	૪૧૧
શીંગડીમોરછાબ.	૬૬૬
શીંખોડી.	૪૫૮
શુંઠીઓ.	૪૧૩
શેતાંગજી.	૫૧૯
શેમળો.	૮૭
શંખજીરા.	૬૭૫
શંખાવળી.	૫૭૬
સ.	
સજીખાર, સજીખારખાર.	૭૦૧
સફેદ, સફેદ, સફેદ.	૩૬૪
સફેદ મુસળી.	૬૬૧
સફેદ થોર.	૫૮૪
સબજે.	૫૮૩
સમાલસો.	૪૮૪
સમુદ્રફળ.	૪૧૨
સમુદ્રપાળી.	૨૧૩
સમરી (બૂટી)...	૨૪૪
સમો.	૨૪૪
સમુદ્રફીણ.	૪૮૪
સમુદ્રશોષ.	૭૧૭
સરેરો.	૨૨૦
સરસડો.	૧૬૭
સરપંખ.	૬૯૯
સરસ.	૫૬૯
સરવેલ.	૨૦૧
સરોળો.	૩૫૬
સલમ.	૫૩૧
સલા.	૫૬૯
સ વૈદ ભૌસ.	૩૦૨
સંખદ, સંખહૂલી.	૩૩૨
સંતોશ.	૩૭૨
સંડાકો.	૩૭૧

વિષય.	પૃ.
સાઇડ.	
સાદી વલવણી.	
સામો, સામોધાસ....	
સાલવણ.	
સાંઠીઆના પોપટા....	
સાંઠીઆવેલ.	
સીધસરો, સીધસેરી.	
સીમશે.	
સીરોરિયાં.	
સીસમ.	
સીસોટી.	
સીંમોટી.	
સુધયા કુંઠ.	
સુઠીઓ.	
સુરજવેલ.	
સુરંકમલ.	
સેં. (કથો).	
સોનકી.	
સોનાસરી. સોનાસળી. સોનાસળીયાં.	
સોપારી.	
સોમવેલ.	
સોલ.	
સંખાવલી.	
સપેદરો.	
હ.	
હનુમાનવેલ.	
હરણુયરો.	
હરદારો.	
હરપડરેવડી.	
હરફારેવડી.	
હરમર, હરમરો.	
હરમો ખાવળ.	
હળદરો.	
હાડસાંકર, હાડસાંકળ.	
હાથલો.	
હાથીસૂંઢી.	
હીમો, હીમો સાથી, હીમો ખેઢી ..	
હેમકંદ.	
હેકબાટ.	
હેપારી.	
હંસપદી.	
હંસરાજ.	

मराठी नामोनी अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
अ.	
[illegible]ती, अगस्ती, अगस्त्या	२०८
[illegible]मेनबुटी.	३४३
[illegible]	६०५
[illegible], कडुलसी	६६२
[illegible], अडुमा.	१२६
[illegible]	४५
[illegible]	४४९
[illegible]	२४७
[illegible]	३६९
[illegible]	६७५
[illegible], अरणी.	५७४
[illegible]	११६
[illegible]	६४७
[illegible]	५२३
[illegible]	६२८
[illegible]	६१७
[illegible]	९८
आ.	
[illegible]	२६२
आबई.	२४२
आमटी.	५००
आवल.	२७८
आवळी, आवळा.	६२९
आळगंध.	५२३
आरावेल.	६६१
आपेटी.	३८९
आंबोल, आंकोली.	३७५
आंबी.	४६३
आंबटवेल.	१५८
इ.	
इन्द्रायन, इंद्रफळ.	३६१
इसपगुळ.	७०२
इस्तरटीकेडरा.	६५४
उ.	
उटगन.	५६४
उत्रशी.	२०१+४१३
उडीद.	३५०
उतरण, उतरनी.	४६६
उदीरकानी.	४१८
उन्हाळ.	२०१
उपरसाल.	४९९
उमर, उम्बर.	६४७
उंबरी.	४१३
उंदीरकानी.	४९७
ए.	
एरन....	५७४
ओ.	
ओटी.	१५४
ओपाडी.	३१८
अं.	
अंबाडी.	८०
अंबारवेल.	४
क.	
कळलावी, करीआनाग.	६६६
कगर.	६९९
कडवीनाइ.	३६६
कडुकरांदा.	६६०
कडुतुंब.	११०
कडुमाई	३४९
कडुरोडगी.	३४९
कडुनिंब.	११४
कडुपडवल.	३४६
कडुमोगले.	३४८
कडुशीपडी.	३४९
कदंब.	३७८
कपुरीमधुरी.	६०४
कमत...	१५
कंभार	५७१
करई....	३४४
करवनी.	१०१
करंज.	२६०
करटोली.	३५५
करवदी.	६२

विषय.	पृष्ठ
करघट.	२६१
करवंदी, करंदी.	४४०
कराई.	९१
करीनींब.	१२५
करील.	३९
करेनडी.	६२
करेपात.	१२५
करोनटीआ.	५४३
कल.	६०३
कवच.	२३०
कवित	१२५
कृष्णकमल.	१६
काउडी.	९१
काकमाची.	५१६
काजळी.	२५०
काहुरी.	६८१
काटआंवळा.	६१२
कानोला.	६३०
कारंद.	४३८
कालखन्द.	७४५
कालाकुरा.	४४६
कालाजीरा.	३५५
कालाधोतरा.	५३२
कालाशिरस.	३३३
कालीकासोडी.	२७५
कालीचोकली.	६३४
कालीजीरी.	३९५
कालीमुसली.	६५७
कावचंडोळे.	३६४
कास....	२११+६९९
कासिलि.	६५
कासोडा.	२७२
कासोंदी.	२७१
कांगोनी.	१४५
कांचकी.	२६३
कांचरी.	६०७
कांटेइंद्रायन	३५९
कांटेकुवन	६३३
कांटेगवत	७०४
कांटेगुटी	१५४
कांटेचुंबक	४१३
कांटेधोत्रा	२३
कांटेनिवडुंग	६२२

विषय.	पृष्ठ
कांटेभोरी	
कांटेमाठ	
कांटेरिंगणी	
कांटेरीचुकि	
कांटेरीभेंडी	
कांटेरीमाठ, कांटेमाठी, कांटेमाठ	
कांट्यामर.	
कांदा...	
कांडवेल	
कानफटी, कानगोंडी	
किन	
कीटमार	
कीचन	
कीटमारी	
कुचरोल	
कुन	
कुलरेपांढरे	
कुपी	६१
कुथा	
कुचेली	
कुरट	
कुरडु	
कुरडीची भाजी	
कुश	
कुरी	
कुंवा	
कुहिली	
कुंभी	
कुंवारपाटा	
केरा	
केवडा, केतकी	
केसरी बावुल	
कोळक	
कोदरा, कोद्रु, ...	
कोरकंद कोरकांग	
कोलहाल	
कोलारा	
कोट	
कौंडल	
कंचुकी	
कंडोरी	
कंथार...	
कपारवेल	

विषय.	पृष्ठ.
ख.	
कंबल	५१
[illegible]	६६६
[illegible]	५१३
[illegible]	७०३
[illegible]	९३
[illegible]	६३६
[illegible]	४६७
[illegible]	५९३+५५५
[illegible]	४६४
[illegible]	४२८
[illegible]	६०३
[illegible], वाटेरी	३१७
[illegible]	६६६
[illegible]	४६३
ग.	
[illegible]	६३५
[illegible]	५७१
[illegible]	६६९
[illegible]	४
[illegible]	१८४
[illegible]	४७८
[illegible]	६४३
[illegible], [illegible]	६७
[illegible]	५६०
[illegible]	६६९
[illegible]	३३३
[illegible]	३६४
[illegible]	५६०
[illegible]	३०६
[illegible]	६४०
[illegible]	४
[illegible]	५६४
[illegible]	५५५
[illegible]	१८४
[illegible]	५९६
[illegible]	३८१
[illegible]	५८१
[illegible]	५५१
[illegible]	६५०
[illegible]	५५५+५४३
[illegible]	३३८

विषय.	पृष्ठ.
[illegible]	४४६
[illegible]	१८६
[illegible]	५८८
[illegible]	८७
[illegible]	१८६
[illegible]	५८४
[illegible]	५८४
[illegible]	१५७
[illegible]	३४३
[illegible]	६९०
[illegible]	४७३
[illegible]	१५१
[illegible]	५२६
[illegible]	३९८
[illegible]	५५७
घ.	
[illegible]	१७३
[illegible]	५३६
[illegible]	५६३
[illegible]	३६०
[illegible]	३९८
[illegible]	५६६
[illegible]	३३७
[illegible]	३३७
[illegible]	३९३
[illegible]	१९५
[illegible]	१८१
[illegible]	३६३
च.	
[illegible]	६५
[illegible]	३००
[illegible]	३३६
[illegible]	५१३
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	६६०
[illegible]	१६०
[illegible]	६३८
[illegible]	५६५
[illegible]	६६५
[illegible]	३०६
[illegible]	१०८+३३३

विषय.	पृष्ठ.
चौंचन	१०५
छ.	
छोटाफुल्या	४७८
ज.	
जयत	२०५
जलपींपली	५६८
जवरानकुश	७०२
जवस ...	११६
जवाद	२११
जीरा ...	३९५
जेंजर	१८०
जंगर ...	९५१
जंगली अनास. ...	६५४
जंगली गउलीभा	२१६
जंगली गुडी	२१६
जंगलीपरोल	३४६
जंगलीबद्देर	१५१
जंगलीकुटी	
जंगलीभेंड	८२
जंगलीमठ	१४७
जंगलीमुंडी	
जंगलीमूटी	४०१
जंगलीप्याज	६६५
जंगलीसव	६४९
जंगलीसाभा	६९६
झ.	
झाउ ...	५१
झाडसोकळ	६१५
झाली...	
झिल ...	१९०
झिंपी ...	४७८
झिंझुडी	१०५
झिंझुटो	१०६
झिंझिरा	१०५
ट.	
टाकळा	२७६
टेंभुरणी	४३१
टोउली	३६२
टोरकी	१८५
ड.	
डीकामाली	३८५
डुडुरली	[illegible]
डोडी ...	[illegible]
डोरली	[illegible]
डोरी ...	[illegible]
डोंगरीजांपुर	[illegible]
डोंगरीआग	[illegible]
डोंगरी म्होटी तरवड	[illegible]
ढ.	
ढोळ ...	[illegible]
त.	
तरवड	[illegible]
तरवड	[illegible]
ताग ...	[illegible]
ताड ...	[illegible]
तान ...	[illegible]
तामटगवत	[illegible]
तामडापुनर्नवा	[illegible]
तामडाकुश	[illegible]
तामडीकरीशागवन	[illegible]
तामालीआ	[illegible]
तामडाकमल	[illegible]
तिरडा	[illegible]
त्रिपंखी	[illegible]
तिवर...	[illegible]
तुरूमरीवा	[illegible]
तुपकुरिया	[illegible]
तुम्बा...	[illegible]
तुळस...	
थ.	
थानमोरी	[illegible]
थोरजांबूळ	[illegible]
थोरलागुंज	[illegible]
थोरलाद्राक्ला	[illegible]
द.	
दर्भ ...	[illegible]
दाई ...	[illegible]
दात्राग	[illegible]
दामन...	[illegible]
दारी ...	[illegible]
दिलोरी	[illegible]

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
ी, दुधुन्दी ...	४०७	नीलवेल, नीलपुष्पी ...	४९०
ानी ...	४५२	नीलदुग ...	६२२
, दुधमोगरा ...	६१७	नीवल ...	६३१
...	७०६	नीलोतर ...	५०३
ुंभा ...	५६१	नेमली ...	४७
ी ...	६५३	नेवली ...	३९
ोवरी ...	३५१	नेवली ...	३८७
न्त ...	७०८	प.	
ध.		पद्मेंदा ...	४१
ाणा ...	३२०	पद्मगुरा ...	४११
ी ...	३३९	पलस ...	२३६
ा ...	३३५	पत्नी ...	६६०
ध्या पाना ...	५५५	पाडेल ...	९२
ध्या पान्दा ...	२१७	पाडवेल ...	९३
ध्या रामधेवडा ...	२५३	पांडल ...	९३
ध्री दुधी ...	६३९	पान्डरफली ...	६३३
ध्री मायणी ...	७०८	पान्डूक ...	९३
ध्या ...	२१०	पान्ढागुरा ...	४४३
ाश ...	३३५	पान्द्री बोरा ...	५८८
हाणी ...	४५२	पान्द्री धोतरा ...	५१७
ाढापन ...	६५९	पान्द्री शिरीष ...	३३५
न.		पान्द्री ...	९९
		पान्दरी कडुल ...	३३५
ाटी ...	४१४	पाष ...	४३९
ोगांकुर ...	३३६	पाडी ...	३९८
ाटी ...	१६०	पदवारी ...	४३५
ार्डी ...	६७१	पपनी ...	३८१
ागुर ...		पारेल ...	८+९३
ाम ...	७०८	पारसपीपर ...	८४
ागुरा ...	३८९	पापवेल ...	५०२
ाराल ...	१००+६५९	पीपरा ...	२३३
ाल्लमेष ...	६९१	पीठी ...	३२
ारी, नारीची अळी ...	५०२	पिपपगन ...	३५
ारी ...	६१८	पीटल ...	२३५
ागरमोथ ...	६७८	पैहरी ...	६९
ागरवेली ...	३३३	पोहर, पोहरी, पोंदी ...	६४६
निर्गुंड ...	५०१	पोठ ...	४३६
निर्गुंडी ...	५०२	पोयडा ...	५५५
निंब ...	३१४	...	३३३
निवडुंग ...	५१४	...	३३
नीरारी ...	७०५	...	३०
नीरशेर ...	३१५	...	३३०
नील ...	३१६	...	६९९

विषय.	पृष्ठ.
पींपल...	६४४
पुनर्नवा	५५३-५५५
पेन्डड	३८४
पेंगी ...	१४५
पोटार	१४१
पोटारी	८६
पेपडी	३६४
पोकळी	६७३
पोयणी	१५+१६
फ.	
फपरफोड	६२७
फापडी	३८१
फांजी...	४८२
फिरंगी धोत्रा	२२
फुलपाठ	७०५
फोडशीची भाजी ...	६६४
ब.	
बकाईन	१४०
बकुळ...	४२६
बाबी...	२१३
बागदन	१८६
बरबोटी	१९९
बड, बरवा	७०४
बहुफली	११३
बहेर ...	१४९
बंगालीबदाम	३२८
बंबक...	१८३
ब्रह्मदंडी	४९५
बामेली	४१६
बाकस	५६२
बाहुन	३०२
बाल मोरवडी	५३९
बारमोडी	४२६
बावची	१९८
बांदरा	२६९
बांगरा	४०८
बांदगुल	६१५
बांडू ...	६१५
बांबू ...	७१०
बिबवा	३५९
बीवडी ...	१९६
बुगुर	१८५
बुरंडी	५९०
बेल ...	१२६
बेरा ...	३३०
बोडग	१८६
बोखा ...	१६०
बोर ...	१४१
भ.	
भरिलवेलु	७१०
भाईकोई	९१
भाडली	६९८
भाबर गवत, भाबर	६९९
भामुरडा	४००+४०१
भारंगमुळ	३४१
भांगग	१८५
भिरडा	३१
भीतपूळ	४०
भोरली माड	६७
भुईगुल्मी	१८
भुरगुडी	१५
भुरडी	४७
भुंइआवळी	६१
भुंइचांपा	६५
भुंइचोकणा	५
भुइतरवड	१८
भुइधामणा	२२
भुइवांगा	५२
भेंड, भेंडी	८
भोटी ...	८
भोंकरी	४७
भोंगर गवत	७०
भोंपळी	४१
भोंवतरवड	२८
भोंवरीगळी	५२
भोंवरी	४९
भोंरछाल	३८
म.	
मट ...	२४
मटकी	१८४+२४
मदन ...	३८
मदनघोंटी	३९
मरमी	६
मयाळची वेल, मयाल	६१
मर्वांडवेल	५०
मशीरनी	३५

विषय.	पृष्ठ.
...	३४४
ंडिल ...	११५
र ...	४१८
न, मारस्त्र ...	१२१
...	४०८
...	६११
...	६७५
(	२२२
रांडेरी	११७
ी	३२
त्पा	४६९
हांडेनी	१४५
ड ...	६७८
र, मेंढळोबी	४३६
ी	२४९
ल ...	३४५
न	११२
म	६०
...	६१
ट ...	१६०
रोग ...	९४
...	१७०
:(	२४९
ी ...	४०३
ी ...	३६५
ी ...	५६६
ी दूध	४६६
ी ...	३४१
ैमात	२८१
ध, मेंदाशी	४१०
ोंग	४११
[illegible]	१८
[illegible]	६१८
[illegible]	६११
[illegible] ...	७०५
[illegible]	४९
[illegible]	१०८
[illegible] ...	३१
[illegible]	१११
[illegible] ...	६२१
[illegible] ...	६१८
[illegible]	३५८
[illegible] ...	६६१

विषय.	पृष्ठ.
मोरवेल	१
मोवा; मेंदनी	१६४
य.	
यवास	२११
येवर, येवट	१४७
येरीयसुल	२०९
र.	
रक्तरोहिडा	५४१
रग्गेट	४१
रतांजली	५६८
रानकांदा	६६५
रानघोसावडा	५६५
रानतुळशी	२५३
रानगोंडा	३१५
रानघेवडा	३५
रानपोल	५०
रानचिमणी	५५५
रानजाई	१
रानताग	१७०
[illegible]	६०१
[illegible]	५४९
[illegible]	७०
[illegible]	२४९
[illegible]	५८६
[illegible]	५८१
[illegible]	७०८
[illegible]	३८६
[illegible]	२११
[illegible]	८१
[illegible]	७०
[illegible]	१४०
[illegible]	६००
[illegible]	११५
[illegible]	१७
[illegible]	५१८
[illegible]	४६१
[illegible]	३३५
[illegible]	२०६
[illegible]	७१
[illegible]	६८८
[illegible]	४०६
[illegible] ...	४१८
[illegible] ...	४१८

विषय.	पृ.
[illegible] ...	१६२
[illegible] ...	४९३
[illegible]	५१३
[illegible]	७०३
[illegible]...	१४१
[illegible]	३३५
न.	
[illegible]	५१
[illegible]	३२२
[illegible]	४४९
[illegible]	४७०
[illegible]	३३८
[illegible]	११९
[illegible]	६१९
[illegible]	३०२
[illegible]	५३२
[illegible]	६०२
[illegible]	१३३+३०१
[illegible]	६१३
[illegible]	४७०
[illegible]	३३५
[illegible]	६२३
[illegible]	६३३
[illegible]	६१३
[illegible]	१८८
[illegible]	६०३
[illegible] ...	४९
[illegible]	१६०
[illegible]	३६०
[illegible]	५९
[illegible]	६३०
म.	
[illegible] ...	६४१
[illegible]	६८६
[illegible] ...	६००
[illegible] ...	८६
[illegible] ...	५०३
[illegible] ...	७०३
[illegible]	३३०
[illegible]	६००
[illegible]	८
[illegible]	५६३

विषय.	पृ.
वांदु ...	६११
विलायती घोरकंद	६३१
विलायती घास ...	१६१
विलायती चिंच ...	१११
विलायती बाबुल...	२६१
विलायती मड ...	७०
विलायती मेती ...	६६१
विणुकांता	५११
वीलुआकडा	[illegible]
वीदारे	
बुबील...	
वेता . .	
वेलीची भाजी ...	
वेडु ...	
वेदरिचा वेल	
वेरी ...	
श.	
शानगुन्नी, शासनर	
शमी ...	
शिरडोडी	
शिरीष	
शिवन	
शिवलिंग	
शेवडे	
शीउरा	
शीमटी	
शोमु ...	
शीप्राटा	
शेवट. .	
शेतकी मेटी	
शेनवड	
शेम्बी...	
शेर ...	
शेवगा	
शेवरी	
शेंजी	
शंखाहळी, शंखाहुली	
स.	
सजना	
संदेष	
सन ...	
सबजा	
सदुरफेन	

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ
ं...	३७०	सोमनाथपुरा	४००-
मल	१८६	सोयना	१६७
टि...	११९	सोनकी	४०५
नवन	६६९	सोना ...	२६२
नपदेश	२६२	सोमदेव	४६१
ठेवा	३७१	ह०	
रैरी	३३२	हडंबी	४४०
ठेले	३१८	हरतग	५११
भीमोरी	४१७	हरमयोगी	४६३
पवन	६१४	हरघरोपी	६१२
नरी	८७	हरमर	१३४
गा...	६६६	हरिभाजी	७०६
मुन	६६६	हरिव...	६५५
नरहोस	९१	हलदरवा	३७७
...	९१	हळदीवेल	११७
...सरवी हातावर	६६१	हलवन	३७८
...देवी	३६४	हत्यारी	३५
...मळाची	३६७	हत्यांचल	१५५
हिवन	९६०	हिरन, हिरन्यबेर	११०
...रसा	६०१	हीरनपुरी	१११
...रिंपाहर	६०६	हिरवडोरी	४६३
मुभार	४१६	हैरवीहरप	३१८
गुलरी	६०३	हैदर...	३१५
गुरुवर्ण	६३४	हुप ...	२
हुंडर, हुंडापुज ...	५८८	हुंडर...	८
गुराव	६०५	हेर ...	३७७
...ईल	६९०	हेरी ...	३५५

हिंदी नामोनी अनुक्रमणिका.

विषय.	पृ.
अ.	
अकमेंदी	५२६
अकोल, अकोला	३७५
अगस्त	२०८
अञ्जखीर	७०२
अडुसा	५६२
अपराजीत	२५०
अपांग	६०५
अफसनतिन. (अरबी)	३९९
अम्बारि	८०
अमबारवेल	४५८
अमलतास	२६९
अमलबेल	१५८
अरनी	५१४
अरुआ	६३९
अलसी	६१६
अलेठी	३७२
असगंध	५२३
असोंदा	२९२
आक	४५३+४५८
आकाशगढ	३३६
आच, आछ	३८९
आवला	६१९
आसगंध	५२३
आसुंद. (कच्छी)	५२३
आमला	६२९
इतरेलाल	५६५
इन्द्रायन	३६१
इमली	२८७
इवरेनकुश	७०२
इसबदलादोरी	१२४
इसरमुल	६१४
इगुवा	१३०
वजरकांटा	३३
वस्कंध	४१३
उतरन	४६६
उतंजन	५५४
उमर	६४७
उरद	२५०
उनारखीपास	७०६
उस्तरखार	११०
उस्तरगर	१३०
उल्लु	६९९
उदरपुछ	७०९
ओंधाफूली	४३८
अंजन	६९८
क.	
कइ, कट्वावळ (कच्छी)	२९९
ककदया	४००
कचनार	२९१
कटाई	५२१
कटकरज	२६३
कटुतुरईआ	३४९
कटयोहर	६२२
कटनीब	१२५
कटेर	१५४
कटसरीया	५५५
कटुबोस्ता	११०
कटेली	५२१
कडबेल	१२५
कडवा पात	११०
कडवीनाइ	२६१
कडवी तुरी	३४९
कडसम्बल	२४२
कडुतुंबी, कडुतुबी	३४८
कडुवागोखरु	५४३
कदंब	३०८
कनफटीआ	३०
कनगुर	६०१
कनोछा	६३०
कपुरीजडी	६०४
कब्बर	७०६
कमल	९९
करलो	६६४
करा	४४३
कराइ	९१
करियारी	६६६
करीर, करील	३९

विषय.	पृष्ठ.
ना, करोंदा, करोंदी	४४०
ज, करंजक	२६०
जी	६४०
म...	३७८
नी	५०२
मोस्ता	४८२
र्मशाक	५०१
हारी	६६६
बेहारी	६६६
ल...	१८
वेष	१२५
ह, कसह	६९९
जी ...	६२७
हीआल	६२८
मोदा	२७२
...दी	२७५
रजिन	२५०
वेर...	६०८
रवाघ	४८०
लौरेन	३१३
लाबामन	३१८
लादाम्मा	४१०
लापनुरा	५३२
लामहम्मद	६३४
लीकवोंदी	२७५
कालीपास	७०६
लीवर	२५०
लीआरी	३९५
कालीसाद, कालीसांप	७१५
लीमुसली	६५७
कास ...	६९९
कादुंदा	२७२
कासुंदी	२७५
कटिकरंज	२६३
काडे नवीआ	५९९
कटिबेर	१५१
कांस ...	६९९
कोंहर...	३०२
कोसाउ	२३०
कोदामारी	६१३
कीरमापी	४१९
कोंगना	१४७
कुरूदीम	५११
कुराक्रिया	१२५
कुरुमि	२
कुपी ...	६३६
कुर्पो ...	४९
कुमारी	६६८
कुल्ली...	६६४
कुरिया	४४३+६९१
कुरी ...	६९६
कुश ...	७०९
कुंजिया	७१
कुंभा ...	५९२
केउए, केतकी, केवरा	६८७
कैथ ...	१२५
केकटीम	५३१
कोको-घास. (अंग्रजी)	६७८
कोदक, कोदम, कोदा, कोदा	६९५
कोमरई	४५
कोस्ट...	१०८
कोस्ता...	११२
कोंच ...	२६०
कगनी...	७००
कंचन...	२११
कंजा ...	२६०
कंदुरी, कंदुरीची वेल	२६३
कंपारी	४३
कपी...	६२
कंवेद...	६३४
कंभहार, कंभारी...	५७१

ख.

विषय.	पृष्ठ.
खजूरपत्मा	६७६
खडसम्बल	२४१
खरसकडु	४६७
खम्मल	७०६
खरहेन्सवन	३९९
खरमोर	५६१
खरएस. (कच्छी)...	४८०
खरेटी...	५७
खसखस	७०३
खाज ...	३३७
खापी...	७०२
खीरणी, खीरी	४२८
खरी...	१८४

विषय.	पृष्ठ.
खेतककड़ेया	४००
खेतचीरायता	४७०
खेतपात	१११
खेर, खेरबाबुल	३१७
खेरी	२९७
खोखला	६३६
ग.	
गजदन्त, गजदन्ड	८४
गजपुंकज	३६४
ग्वार	१८४
ग्वालककडी	३६५
गाब	४३१
गाममार	५७१
गाबेलि, (बंगाली)	११७
गांगन, गांगेरुआ	९७
गिरकपुच्छ	६९८
गिलोय	४
गीदडद्राख	१५८
गीरमाला	२६९
गुगल	११२
गुडंचा	४
गुमा	५९१
गुरचमाई	५१६
गुरच	४
गुलगा	६७६
गुलदुपेरिया	७८
गुलबेल	४
गुलमेंदी	१२३
गुलर	६४७
गुलशाम	५५४
गुलसकरी	५७+९७
गुलशी	१८०
गुली	१९५
गुंजा	२२६
गेवार, (कच्छी)	४१५
गोदी	४३४
गोरख	११५
गोखुर	५८८
गोभी	३५८
गोरखमुण्डी	८७
गोरखबुटी	६०४
गोरखतुंदी	४०३
गोल-कांद्र	३५५
गोंदी	४४२
गौलि	६३०
गठीर	७०८
गंदाती	६१३
गंधीबुटी	३७३
गंघी	७२०
गंधीर	७०२
गंहार	५७१
घ.	
घट्टीआरी	७०२
घीकुमारी	६६८
घुची	२०६
घुंघची	२२६
घेघोर	६१७
घेठी	१६४
घोरम्बा	३६१
घोघालफल	३११
घोंट	१६४
घंटा	४३४
घंटीभाली	१
च.	
चकबड	२७६
चकसु	२८४
चकुम्बा	२७६
चमार	४७४
चरबा	६६८
चलमरी	६३३
चाकसी	२८४
चिकटी	१०१
चित्रा	४३१
चिरचिरीआ	६०१
चिरमिल, चिरबिल, चिलबिल	६४०
चीता	४३१
चीम्बार	७०८
चीरचीर	५१६
चीरपोटी	५१३
चीरमीठी	२३६
चीलर	३४४
चुरहार	१
चुचाकानी	४९०
चंद्रसुर, चंदसुर	२८
छ.	
छेकर	२९४

विषय.	पृष्ठ.
चिरायता	४६९
चलेवार	११९
चुनचुन	१७८
चवरेय्या	२८१
चर्पेटु	४३६
चलुनिया	५०
चस्पालसांत	१८९
चोंदुधी	६१९
चेल	४६०
चुर	३०१
घर	२६४
ज.	
जनेइबात	३२०
जदरखंद (पनाजी)	७०५
जेवर	७०३
जुर ...	६९७
जम, जयंती	२०६
जडुंभी	६९०
जलअमनी	८
जलीम	५३६
जलपीसनी	५६८
जलखोल	६५१
जलतेनी	५३६
जलन	३३८
जरी ...	६४६
जल ...	४३६-४३८
जीनदन	१६४
जुदुफ ...	४६६
जोबमती	४२३
जपलीभनस	६५४
जंगलीबीडा	६६५
जंगलीबीबेडा	३४६
जंगलीसणभो	६४९
जंगलीप्याज	६६७
जंगलीवदम	३६८
जंगलीमेथी	१८८
जंगलीमस्क	६६६
जंगलीची बेल	८
जंगली	४२३
झ.	
झडियाबेर	१५१
झरबेर, झरबेरी ...	१५१
झरप ...	३७४
झरेरं ...	१२२
झाउ ...	५१
झिल ...	११०
झीजन	२०५
झुनझुनीआ	१७६
ट.	
टकरिया, टकरी ...	६६६
टेसुघसाड	२३६
टेन्डु ...	४३१
टैंटी ...	३६
टोरकी	१८५
टोरघटेल	७०९
ड.	
डाबरा	२१५
डाम ...	७०९
डीकामाली	२८५
डोरी ...	४६४
डोलटक	२३४
ढ.	
ढाक ...	२३६
ढेप ...	३७५
त.	
तरबत	५०३
तरवर, तरवल ...	२७८
तरोट	२७८
तार, ताल	६७७
तालमखाना	५४९
तालीमखाना	५४९
तिरफल	५०३
तिपंगी	४७६
तिपसी	७००
तीलन्यीया	४१८
तीसी ...	११६
तुख्मे-रिहान	५७९
तुर्र्कपती	५३२
थ.	
थोहर ...	६२१-६२२
द.	
दमन-पापर	२८१
दालचिनिस्वाक (पत्री)...	४३६
दारूमती	३४३
दाब, दाभ	७०६

५

विषय.	पृष्ठ.
दुधलतो	४५२
दुधी ...	४४७+६१७+६१८
दुधीकलव	६१७
दुपातिलता	५०५
दुय, दुआ, दुर्वा	७०६
देदारीकंद	२४५
देलदोना	५९२
ध.	
धाउ ...	३३५
धागन, धामन	६९८
धामनी	१०१
धामाउ (कच्छी)	१२०
धावा ...	३३५
धावी ...	३३९
धुरपि	५९१
धोबीघास	७०६
न.	
नदीजामन	३३६
नयसलकी	१६०
नरचा...	१०९
नर, नरफुल	७०८
नरवोल	७१०
नल ...	७०८
नगभंगा	५६५
नरीयल	६७८
नाद ...	७०८
नाकछिकनी	४६३
नागफना	३७०
नागरमुथा	६९२
नारी, नाली	५०२
नारीवल	६१८
निर्गुंडी	५७२
नियालवो	५७९
निर्विषी	१२
निराधारी	५३४
नींब, नीम	१३४
नील ...	१९५
नीलकमल	१६
नीलपद्म	१६
नेवारी	३८७
प	
पदुअपाक	५०२
पनर, पनीर	६८८

विषय.	पृष्ठ.
पद्म ...	१८
पनवार	२७६
पनीर...	५२३
पमाड	२७६
प्याजी	६७०
परेसियावशान	७१९
पलउआ, पलपल	७०२
पलवल, पलवान	७२१
पलास	२३६
पलंगी...	७०६
पहाडवेल	११
पहाडीवारियार	५७
पाकरी	६४६
पाटली	६३३
पाड ...	११
पात ...	१०८
पातसन	८०
पातालकंद	२४५
पान ...	६१९
पापरी	६४०
पारसपिपल	८४
पाहाडीआमन	३३६
पान ..	६८८
पागरा, पातरा	३३४
पित्तपापडा	३५+३८१
पिंडा ...	४७२
पिआलु	३८४
पीठवन	२१५
पीतवला	५८
पीपर ...	६४६
पीपल ...	६४४
पीरन ...	५७४
पीलीजडी	१२
पुनर्नवा	५२३+५९९
पुला...	८६
पोइ, पोइकी वेल	६११
पोआरी	६२
पोला ...	८६
पंगरा ...	२३४
फ.	
फरीदबुटी	८
फुलाकया	७०२
फूलसोव्य	२१४

विषय.	पृष्ठ.
नी ...	४८२
नी ...	७०७
ब.	
ला	३३५
श्यन	१४०
कुल...	४२६
चटा, बचीट	७०
ह ...	६४१
टाभक	४५८
ताणोखरु	५४३
ताओमन	३३८
तापीठ	४३८
रबाह्लिया	४९
वनभोकरा	४०७
वनकपास	८२
वनकलमी	५००
वनकुल्था	१७९
वनकुलथी	२५३
वनकेभोरा	६५४
वनखेरवा	१११
बलधी	४१९
वनचंपानी	६९८
वनजयांत	२०६
वनडपरीया	५२२
वनतुलसी	५८१
वननतिया	६०१
वनपटोल	३४६
वनबनियार	५६
वनमरिच	३४३
वनमुंग	२४९
वनमेथी	१८१
बमार...	२८४
बबर-मुंजी (पंजाबी)	६९९
बबुर, बबुल	३०२
बरगा...	६४१
बरचोटी	६९९
बरना...	३५
बरवर...	५७९
बरहता, बरहन्ता ..	५१८
बराखंबार	६५४
बरिमाल	५९
बरीगुंची	२५३
बरु ...	७०४

विषय.	पृष्ठ.
बरन ...	३५
बरुआ...	७०४
बांजासिफ-कोही (फारसी)...	३९९
बहुफली	११३
बटेर ...	१४९
ब्रह्मदंडी	४१५
बादावर्द	४१६
बारीकचिरायता	४७०
बावची	११८
बांदरा, बांदरी	६९८
बांडा ...	६१५
बांस ...	७१०
बिच्छु ...	६४७
बिदाली	३५१
बिलासी	३५
बिना ...	५७६
बिम्बी	३६२
बिरमेक	२१३
बिरीयारा	१०६
बिरीयारी	१०५
बिलातोडमती	३३६
बिटालीपान	६५४
बिलारी	३६५
बीदार	२४५
बीज, बीजसाल ..	२५९
बीया ...	२५९
बील्लइकंद	२४५
बीसवल	३३१
बुच्ची	१५८
बेरबेरी	१४९
बेल ...	१२६
बेमका	३६५
बेवा ...	६९८
बोक्ट...	६७०
बोडीदान	६६१
बोडल	९३
बोबरा, बोबरीआ..	७०८
बंदरी...	६९८
बंदाल	६१५
भ	
भटकटैया	५१८
भटईल	१८६
भरमन्ड	२३

विषय.	पृष्ठ.
भ्रमर…	६६९
भार्गव	११८
भांगरा…	४९५
भुईमूगी	४०३
भुईआवळा	६६८
भुरट…	६९८
भूजंग	५७०
भेरेण…	३३०
भोंवरपांखी	६३२
भोंवर	३८०
भोंगर	३८०
भिंडी	५१६
भोंगा…	४०८
भटा, भोंगी	७००
म.	
मका, मकाी	७०८
मखाने…	५१६
[illegible]	४४९
[illegible]	६११
मरवा…	३८१
[illegible]	३५२
[illegible]	७०८
मदार…	४१३
[illegible]	९८
[illegible]	३५५
[illegible]	५६५
[illegible]	१३९
[illegible]	१६४
[illegible]	११७
[illegible]	६७५
[illegible]	१६५
[illegible]	५८१
[illegible]	४६६
[illegible]	८०
[illegible]	४२६
[illegible]	१
[illegible]	२८०
[illegible]	६५९
[illegible]	६९२
[illegible]	३६३
[illegible]	३८१
[illegible]	४३८
[illegible]	३९३
मोठ …	२४५
मोठापाती	५११
मोथा…	६११
मौलगर, मौलसरन	४११
म्हार…	३११
य	
यवास…	२११
र.	
रक्तचंदन	६६३
रक्तरोरा	५०१
रक्तशेमल	८०
रतमुडिया	४३८
रती …	२३६
रतुआ	७०६
रामकांटा	६५४
रामबाण	१०६
रामतुलसी	५८१
राशना, रासना…	४०३
रांजन	४२८
रिहान	५८९
रीठा …	१६१
रुद्र …	७०१
रुद्रावन्ती	६९१
रुमायाम	७०१
रोहन …	१४१
रोहिणा	७०३
रेहेडा	५४१
रेंगरा…	३१४
रेंगनकी बेल	३१६
ल.	
लकडीवांग	७१०
लजावती	३०३
लटजीरा	६०४
[illegible]	६६०
लटमुरीआ	५४४
[illegible]	६४४
[illegible]	४५३
[illegible]	५६४
[illegible]	३३९
[illegible]	४३३
[illegible]	६६६
[illegible]	६००

विषय.	पृष्ठ.
ुनर्नवा	५९५
'मदार	४५३
'फुल्हुल	३२
ली, लंगुटी	६६६
ुनीलता	४९४
नक	७०२
)	१९५
मेकल	१६
बा	५६७
... ...	५६८
ी	३९
टलौटी	७१
र (पंजाबी)	७०५
व.	
वज्र	७०
वज्रदंती	५५५
वॉकडेरी	५१८
रतुली	२६७
ाराहकंद	६६०
हेण	३३०
रामी	३२८
ाला, बालेदा घास	७०३
ालक	५६२
वेदखझा	५९३
विठायनीखीर	२६७+३०९
विलयतीगवय	१८१
विलायतीबबुर	२६७
विलायतीबाबुल	३०९
विलायती सरो	६४९
बेरी	५३१
बेलहकंद	२४५
श	
शाकुल, शतावर	६६१
श्यामकान्ता	५२२
शशली ... -	५७२
शालतव	२५
शिर	६९९
शिरहल	२५२
शिरीष, शिरीस	३२३+३२५
शिवन...	५७१
शीशमुसली	६५७
शीतलकोय	२३
शीशम	२५८
शीस	१७७
शीशु	२५८
शुरवाल, शुरीशास	७०४
शेगवा ... -	१६७
शेमुल... ... ... -- ...	८७
शंकरजटा	२१५
शंखपुष्पी	५०९
स.	
सजीवनी	४६६
सवना	१६७+१७०
सन्यनाशी	२३
सधीशा	६९५
सदोद, सदोडी	३६४
सन-सनी	१७६
सफेदधीकर	३१५
सफेदचंमनी	५३६
सफेदमुसा	५२७
सफेदचुल	३१५
सफेदमुर्वा	५९३
सफेदफुल्हुल	३२
सबद	६९९
सबजा	५८३
सबी	२६४
समुद्रशोष	४८४
सरपोंखा, सरफोंका	२०१
साल...	७०४
सहीजन	२३१
श्वेतबाकुची	३७१
श्वेतहुली	६५३
सहदेवा	५८
सहदेवी	३६४
सर्वज्ञ	६५३
सागव -	५६९
साज	३३३
साट	५६५
सादानविंदा	६०५
सालक	६९६
साल्वन, सलपनी	२३१
सावल	६५१
सांठ	६९५
सिनरी	६९७
सिरीयारी	४७७

संस्कृत नामोनी अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
अ.	
…	४५३+४७८
…नी	४६०
…न्य	६१४
…ाडा	३३६
…न्य	५०४
…ष्टिका	६६६
…न्य	२०८
…ंडी	४१५
…ीय	१५१
…र	१३६
…	५७४
…डी	११६
…न्द्र	६२
…दुका	११७
…पुष्पी	४७८
…केंटक	२११
…दोहिनी	६१५
…टविषा	२५०
…पर्णी	६०५
…, …निका	८०
…ता	४
…पर्णी	१५८
…न्नका	२८०
…उ…	१३९
…तीमेद	३१५
…टि…	१६१
…टिहमंजरी	६३६
…रिष्ट	४००
अरडु	५६२
…नवरीय	६०१
अस्तरीय	३५
अश्मंतक	२६२
अश्वगंध	५२३
अश्वत्थ	६४४
…हिंसपेडणी	१५५
…फिडीकनी	२४२
…ड्डलेत	२८
…हिफ	४३
अनुकर्णी	४६७
आटरुष	५६२
आम्लपुत्र	३३०
आम्लक	६३६
आरग्वध	२६९
आरामशीतला	५८८
आवर्तकी	१४+२७८
आवर्तनी	९४
इन्द्रयव	४४३
इन्द्रवारुणी	३६१
इन्दिवार	१६
इक्षुगंधा	५४९
इंगुदी…	३३०
इक्ष्वटक	४१३
उत्पलशारिवा	४४९
उत्तरवारुणी	४६६
उद्दालक	६५५
उदुम्बर	६४७
उपोदकी	६११
उशीर	७०३
उंडुम…	६७३
एकवीर	१२७
एरंड…	६८८
ऐन्द्रपुष्प	३८९
ऐन्द्री…	३५९
ओषधी	३०३
अक्रोड, अंकोटक	३०५
अंजनकेशपुष्पी	४८४
क.	
कदंबिका	२६३
कटुकोशातकी	३४९
कटुतुम्बी	३६०
कटुदंती	३४८
कटुफली	३६६
कटुरोहिणी	५३६
कटुतैल	३४६
कर्कोटा	३०
कर्णिकार	२३०

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
कृतमालक	२६९	कुलत्था	२५३
कपिकच्छु	२३०	कुलाहल	५११
कपित्थ	१२५	कुंटीचक्रः	६६४
कपिप्रिय	१२५	कुश	७११
कर्कोटकी	३५५	कुष्ठनाशिनी	११८
कर्णिकार	२३२	कुम्भी	५११
करपत्रा	३२	केतक, केतकी	६८०
करमर्दक	४४०	कोकपुष्पी	६०१
करीर...	३९	कोविदार	५४६
करंज	२६०	कोद्रव...	६६६
कल्पवृक्ष	८७	कोरदूषक	६६६
कल्हार	१५	कोलकन्द	६६१
कलिकारी	६६६	कर्कतिका	६१
कलिद्रुम	३३०	कशुनी	१३१
क्लेदकारिका	४७४	कटकमारिष	५६६
कलंबी	५०२	कटचारी	५३१
कृष्णकर्पूर	५२२	कंटकी	३१
कृष्णशिरीष	३३३	कंटपत्रफला	४११
काकजंघा	५६५	कंटफला	४११
काकमाची	५१६	कंडूप...	३३०
काकमुद्र	३४७	कंयारी . . .	४१
काकादनी	४३	कंदपलाश	३४५
काकमर्दिनी	३५९	कंमारी	५११
कांबोजी	६२४	ख	
कारवी	१६०	खरशिम्बी	२११
कार्पासलतक	१९४	खदिर	३११
कालशाक	१०९	खर्जूरिका	६११
कासमरी	५७१	खरमञ्जरी	६०३
कासमर्द	२७२	खरयष्टिका	५१
कासरिपु	२७५	ग.	
काशेक्षु, काश	६९९	गजवाजिप्रिया	२४५
किंकिरात	३०९	गडूची	४
किंशुक	२३६	गर्दभाण्ड	८१
कीटमारी, कीटारी	६१३	गर्भपातन	११२
कुकुन्दर	४००	गर्भपातिनी	६६६
कुक्कुटी	३५१	ग्रहद्रुम	३७८
कुटज	९१+४४३	गवः	३०
कुबेराक्षी	२६३	गागेरुकी	[illegible]
कुमारी	६६८	गिरिकर्णिका	[illegible]
कुमुदिनी	१५	गुग्गुलु	११३
कुवलिन्द	३५०	गुण्डाल	११२
कुठेर	५६७	गुडूची	४
कुरंटक	५५५	गुञ्जा	३३६

विषय.	पृष्ठ.
[illegible]	३९
[illegible]र्निरा	२५०
[illegible]	११९
[illegible]	३९८
[illegible]राणी	१८४
[illegible]गुर	११६+५४३
[illegible]	४३
[illegible]	३८४
[illegible]	७०२
[illegible]मारी	५७१

घ.

विषय.	पृष्ठ.
[illegible]	६९८
[illegible]	१५४
[illegible]तैलिक	४९
[illegible]पाटली	४३४
[illegible]	१७६

च.

विषय.	पृष्ठ.
[illegible]	२७६
[illegible]	५१२
[illegible]	९७
[illegible]	५५४
चर्मरंग	२७८
चव्यध्या	२८४
[illegible]	४६६
चित्रक	४२१
चित्रपर्णी	२१५
चिरपोटा	५२२
चिरबिल्व	६४०
चिंचा, चिंचिका	२८७
चंचु	११३+११२
चंद्रविद्राविणी	६५
चंद्रशूर	२८

ज.

विषय.	पृष्ठ.
जपेरश्रा	५११
जलतिक्ता, जयपा	२०५
जया	६०+२०५
ज्योतिष्मती	१४५+१६०
जयंती	६७
जन्तुभोज्य	६१०
जलपिप्पली	५६८
जलशाक	६११

ड.

विषय.
डातुक
डिंड
डिंगिनी
डिंडरीत्र
डिंडिरीत्र
डुण्डुभ

त.

विषय.
तुम्केतडी
ताम्रपुष्पी
ताल
तालपत्री, तालमूली
तिक्तकोशातकी
तिक्तगोक्षुर
तिक्तक्षीरक
तिक्तजीवन्ती
तिक्ततुंबी
तिक्तदुग्धा
तिक्तशाक
तिल्वशिग्रु
तिन्दुक
तिलपर्णी
त्रिपर्णी
त्रिपक्षी
त्रिपुष, त्रिवृत
तुवर, तुवरक
तोयवल्ली

द.

विषय.	पृष्ठ.
दमन	
दर्भ	
दरद्रुम	
द्रवंती	
दाडिमीसार, दाडिमीपुष्प	
दीर्घचंचु	
दीर्घमूल	
दीर्घवल्ली	
दुग्धिका	४[illegible]
दूर्वा	
देवदाली	
द्रोणपुष्पी	

ध.

विषय.	पृ.	विषय.	पृ.
[illegible]	११०	पिठुरीय	४०८
[illegible]	१०१	पियारि	४११
[illegible]	३१९	[illegible]	६२८
[illegible]	५१	[illegible]	३११
[illegible]	३१९	पीतचंदन	२११
[illegible]	६१९	[illegible]	५८
[illegible]	३०८	पुनर्नवा	५९३+११९
अ.		[illegible]	३११
[illegible]	३५०	पुदिना	६११
[illegible]	३३६	पुनीकर, पूग	६०३
[illegible]	१०१	पोतगल	७०८
[illegible]	[illegible]	पूर्णपर्णी	३११
[illegible]	[illegible]	**फ.**	
[illegible]	९०	[illegible]	५१
[illegible]	६१८	[illegible]	८०
[illegible]	१६९	[illegible]	६११
[illegible]	[illegible]	[illegible]	६६१
[illegible]	६०८	**ब.**	
[illegible]	६०८	[illegible]	४३१
[illegible]	३११	[illegible]	११५
[illegible]	[illegible]	[illegible]	३०१
[illegible]	[illegible]	[illegible]	३०
[illegible]	११	[illegible]	[illegible]
[illegible]	३१०	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	३०
[illegible]	३००	[illegible]	[illegible]
प.		[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	९०	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	९८
[illegible]	[illegible]	**भ.**	
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	८	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	८८	[illegible]	[illegible]

विषय.	पृष्ठ.
-	३७३
...हुली	२८१
...री	६३२
...देव	४०३
...री	४९७
...टी	५५१
...मामलकी	६३२
मेषशृंग	५७०
मेथिका	५६
...िकस्टी	६११
...डी...	४७७
...गराज	४०८
म.	
...कुर, मकुरक ...	२४९
...त्स्यगंधा	५६८
...दन...	३८१
मदनघंटी	३९२
मधुरत्वचा	४४६
मधुमालती	४६२
...शिग्रु	१६७
मरीच	५६७
मरीचि	५७९
मरिचदुरवती	५०५
मसूर	११६
महाकाल	३४५
महाबंधु	१०८
महानिंब	१४०
महाबला	५८
महाराष्ट्र	८७
महेन्द्रवारुणी	३६१
मार्कव	४०८
माक्षिक	८०
माष ...	६७१
माषपर्णी	११७
मालेमक	४६९
मारिष	६००
मार ...	३५०
मिहनिंब	१३५
मुद्गपर्णी	२४९
मुनिद्रुम	२०८
मुरा...	६९२
मुंडी ...	४०३
मूर्वा ...	९

विषय.	पृष्ठ.
मेदिका	६४१
मोचा...	८७
मोरट	९
मोषक	४१४
मृगभोगी	९४
मंडलपत्रक	३७१
य.	
यवफल	७१०
यवासक, यास ...	३११
युग्मपत्र	३९२
युग्मफल	४६६
र.	
रज्जुदानी	८०
रक्तचित्रक	४३१
रक्तपुनर्नवा	५५५
रक्तपुष्पा	३७२
रक्ताक्षी	२८
रक्तशाल्मली	८७
रक्तशिग्रु	१६७
रक्तार्क	४५३
रक्तातिविष	२२६
राजजंबु	६३८
राजवृक्ष	२७८
राजादन्य	६२
राजसर्षप	२६९
राजादनि	४३८
रामठी	३८५
रास्ना	४०२
रुदंती...	५१२
रोचालु	४७८
रोहितक	५४१
रोहिणी	१४१
रोहिस	७०२
रेचिनी	१५५
रंगुनक्रीपर (अंगारी)	२२५
ल.	
लघुगोक्षुर	११५
लघुदुग्धिका	६१२
लघुनीली	१८६
लघुपत्र	१२
लघुवेतु	४३९
लघुलोणिका	५०

विषय.	पृष्ठ.
लघुविषमुष्टिका	५१२
लघुश्लेष्मातक	४७२
लताकरंज	२६३
[illegible]	६३२
लक्ष्मणा	५००
[illegible]	६६६
[illegible]	७०२
लिंगिनी	३६४
व.	
[illegible]	४९९
[illegible]	१५५
वनहास, काशी	६२२
वट ...	६४१
वनमल्लिका	६७१
वनार्द्रक	८
वरुण	३२८
वरांडक	६५५
वत्सनाभ	२०६
वराहकंद	३५५
वराहु	३३१
वरवर्णु	६६५
वरटक	२५२
वरेर ...	५७५
वल्क...	३५
वंदाक	३३०
वर्षाभू	३०१
वल्कलब	५२३
वाकुची	५७८
वासा	२३०
वातारिदंड	६६०
वालुक	७०३
वासक	५३२
विडंग	१६०
विदारीकंद	२८५
विशल्या	६६६
विषमुष्टि	२५०
विषखर्पर	५९३
वेणु ...	७१०
वेतस	१४०
वृश्चिकाली	५८१
वृद्धदारक, वृद्धदार	४८८
वृहतीद्वय	६१८
वृन्ताकी	४९
वृक्षरुहा	६११
वृक्षरुहा, वृक्षभक्षा, वृक्षादनी...	६११
वंश ...	७१०
वंध्याकर्कोटी	३११
श.	
शण ...	६०६
शणपुष्पिका, शणपुष्पी	५०५
शतमूली	६११
शतमूलिका	३९८
शतावरी	६११
शमी ...	२३४
श्यामा	५११
शरपुंख, शरपुंगा.	३०१
शारी ...	६८८
शालांडुली	३६५
शाक ...	५६६
शारमली	६१
शालिपर्णी	२६१
शावक	५१
शिग्रु ...	५६०
शिम्बि	५४३
शिरीष	२२३+२२५
शिवमल्ली	३६४
शिंशपा	२५८
शीतांगी	७१५
श्रीपर्णी	५०१
श्रीफल	३२६
शेफाली	५०२
शोभनी	५६२
शोभांजन	५६०
शोकटी	६६०
शृंगाटी	६५८
शंखपुष्पी, शंखमालिनी	५०५
स.	
श्वेतकांचन	२२१
श्वेतमंदार	३१५
श्वेतचंदन	४२१
श्वेतनिशोत्तरी	३१
श्वेतधत्तूर	५३१
श्वेतवचा	३१५
श्वेतद्राक्षा	३११
श्वेतशिरीष	३२५

विषय.	पृ.	विषय.	पृ.
…त्र	४४६	सोम, सोमवल्ली, सोमराजी	४६१
…प	३७२	सौगंधिक	७०२
…ली	६६१	सावंती	५१३
…री	५३६	स्नुहीमंजरी	५१८
…कंद	४८४	स्नुह	६२१
…पा	६५३	स्वर्णक्षीर	३६६
…पी	३५६	स्वर्णक्षीरी	३३
…रा	५८		
…टी	३६४	**ह.**	
…मीरूम	५७६	हरिद्रुम	१७०
…ह	३३६	हस्तिकर्णी	४८४
…ला	४४९	हिमद्रुम	१४०
…नाद	३६६	हैमदुग्धा	९३
... ...	५४	हैमपुष्पी	३३
…वर	३६६	हैमदुग्धी	६५७
…म्ब	६५३	हयमारी, हयारि	७१५
…दर	५७२	**क्ष.**	
…रंड	८४	क्षीरकाकोली, क्षीरिणी	४६०
…क	११०	क्षीरिणी	४१८
…वंगी	४५८	क्षुद्रपत्र	३५६
…बर्द	६३४	क्षुरक	१७७
…प्रज	१५१	क्षेत्रवंधु	१११
…द...	६३२	क्षेत्रपर्पटी	९५

———

ઉપોદ્ઘાત.

વનસ્પતિશાસ્ત્ર—Botany—એટલે જે શાસ્ત્રમાં વનસ્પતિ સંબંધી તમામ વિષયનું વર્ણન સમાયલું હોય, તે શાસ્ત્ર.

વનસ્પતિશાસ્ત્ર—એ એક ઘણી ગહન અને વિસ્તીર્ણ વિદ્યા છે. એ શાસ્ત્રના, વિદ્વાનોએ નીચે પ્રમાણે મુખ્ય પાંચ ભાગો કરેલા છે.

૧. વનસ્પતિ-ઇંદ્રિયવર્ણન—આ ભાગમાં વનસ્પતિની જુદી જુદી ઇંદ્રિયો, તેના આકાર અને તેની સૂક્ષ્મ રચનાનું વર્ણન આવે છે.

૨. વનસ્પતિનું વર્ગીકરણ—આ ભાગમાં વનસ્પતિઓનો કુદરતી સંબંધ અને તેની ગોઠવણનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. જેથી વનસ્પતિ તુરત ઓળખી શકાય અને તેનાં નામ તથા ગુણદોષ જાણી શકાય.

૩. વનસ્પતિનો ભૂગોળપર પ્રસાર—આ ભાગમાં વનસ્પતિ પૃથ્વીપર શી રીતે પ્રસરેલી છે તેનું વર્ણન આવે છે.

૪. અશ્મીભૂતવનસ્પતિ—આ ભાગમાં પાષાણરૂપ થઈ ગયેલી વનસ્પતિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

૫. વનસ્પતિનો વ્યવહારુ ઉપયોગ—આ ભાગમાં વનસ્પતિ અથવા તેના ભાગો વ્યવહારુ (practical) શું કામમાં આવે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

ઉપરના પાંચ ભાગોમાંથી આ પુસ્તકમાં વિશેષે કરીને માત્ર બીજા, ત્રીજા અને પાંચમા ભાગ સાથેજ આપણને સંબંધ છે.

કલમ–૧–એક સ્વસ્થાન, પ્રાંત, જિલ્લા, ઇલાકા કે દેશમાં કેટલી જાતની વનસ્પતિ ઉગે [redacted] તે જાણવાને, જે વર્ણન લખેલું હોય છે, તેને ગુજરાતીમાં તે સ્વસ્થાન, પ્રાંત, જિલ્લા, ઇલાકા કે દેશનું "વનસ્પતિ વર્ણન" અને અંગ્રેજીમાં ફ્લોરા (Flora) કહે છે.

૨–આવું "વનસ્પતિ વર્ણન" લખવાનો હેતુ મુખ્યત્વે કરીને એ હોય [redacted] કે–તેથી તે સ્વસ્થાન, પ્રાંત, જિલ્લા, ઇલાકા કે દેશમાં ઉગતી નાહાની મ્હોટી તમામ વનસ્પતિની પરીક્ષા કરવાનું, અર્થાત્ તે દરેકને ઓળખવાનું અને તેનું નામ જાણવાનું સાધન મળી શકે.

૩–વનસ્પતિની પરીક્ષા કરવાની અગત્યતા વૈદ્યો, ગાંધીઓ, રસાયન શાસ્ત્રીઓ, માળીઓ, જંગલ ખાતાના અધિકારીઓ, ખેડુતો, બાગબગીચા રાખનારા રસિક ગૃહસ્થો અને વનસ્પતિની ઇશ્વરી અર્થાત્ કુદરતી શક્તિઓ અને ખૂબીઓનો અભ્યાસ કરનારા વિદ્વાનો (Naturalists) ને હોય છે. પણ સામટી રીતે વિચાર કરી જોતાં તો દરેક વનસ્પતિનું જ્ઞાન દરેક મનુષ્યને લાભકારક છે. કેમકે મનુષ્ય માત્રની ખોરાક અને ઓઢવા પહેરવાની તથા બીજી જરૂરીઆતની ઘણી ખરી સઘળી વસ્તુઓ, તેમ જ પશુ, પક્ષી, કીટ આદિની ખોરાકની ચીજો પણ વનસ્પતિમાંથી જ મળે છે, જેથી વનસ્પતિની સાથે માણસ જાતને ઘણો સંબંધ છે. તોપણ વિશેષ કરીને ઉપર કહેલા ધંધાવાળાઓને તો વનસ્પતિ સાથે જ રોજનું કામ હોવાથી–તેઓને "વનસ્પતિ વર્ણન" નાં પુસ્તકોની આવશ્યકતા અર્થાત્ જરૂરીઆત વિશેષ રહે છે.

૪–જ્યારે ઉપર પ્રમાણે કેટલાક ધંધાદારીઓને વનસ્પતિની ઓળખાણ સિવાય ચાલતું જ નથી; ત્યારે "વનસ્પતિ વર્ણન" નું પુસ્તક લખવું એ નિરર્થક નથી.

૫–જે સ્વસ્થાન, પ્રાંત, જિલ્લા, ઇલાકા કે દેશનું તે પુસ્તક હોય, તેમાં તે સ્થાનમાં ઉગતી સઘળી વનસ્પતિનું વર્ણન આવવું જોઇએ. વનસ્પતિનો કોઇ પણ રસિક જિજ્ઞાસુ કે ખરો અભ્યાસી ગમે તે વનસ્પતિ ઉપાડી તેનું નામ અને વર્ણન જાણવા ચાહે, તો તે, તે સ્થાનનાં "વનસ્પતિ વર્ણન" નાં પુસ્તકમાં બરાબર વાંચીને તે વનસ્પતિનું નામ અને વર્ણન પોતાની મેળે જાણી શકે એવું એ પુસ્તક હોવું જોઇએ.

૬–ઉપરની કલમ પાંચમાં કહેલા હેતુ માટે આવા પુસ્તકમાં દરેક વનસ્પતિના વર્ગ, ઉપવર્ગ, જાત, ભેદ, નામ, અવયવો, રૂપ, રંગ અને ગુણ વિગેરેનું અનુક્રમે ખુલાસાથી વર્ણન આપવું જોઇએ, અને એ પુસ્તક સાદી તથા સરલ શાસ્ત્રીય ભાષામાં લખાવું જોઇએ.

૭–જ્યારે દરેક વનસ્પતિનું ઉપરની કલમ ૬ મુજબ વર્ણન લખવું, એ જરૂરીઆતનું છે, ત્યારે એ વિષય એક શાસ્ત્રીય વિષય કરે છે, અને શાસ્ત્રીય વિષય જાણવા માટે હમ્મેશ, દરેક વિદ્યાનાં પુસ્તકોમાં શાસ્ત્રીય ખા[illegible] શબ્દો રખાયલા હોય છે–તેમ આ વનસ્પતિવિદ્યા[illegible] પણ છે–માટે આ પુસ્તક લખવામાં પણ કેટલાક શાસ્ત્રી[illegible] (Technical) શબ્દો લખવા પડ્યા છે. એક શાસ્ત્રી[illegible] શબ્દથી વનસ્પતિનો એક અવયવ અથવા તેનો આ[illegible] સમજાય તે સામાન્ય ૫ કે ૧૦ શબ્દોથી પણ વ[illegible] સમજી શકાય નહિ.

૮–આ પુસ્તકમાં બનતાં સુધી સાદી ભાષા વા[illegible] છે. અને જ્યાં શાસ્ત્રીય શબ્દો લખ્યા સિવાય ચાલ્યું[illegible] નથી ત્યાં લખ્યા છે. વળી કેટલીક જગોએ શાસ્ત્રી[illegible] શબ્દો વાપરવા જોઇએ પણ તે નહિ મળતાં તેવી જગો[illegible] સાદા વિશેષ શબ્દો વાપર્યા છે. કેમકે દરેક વનસ્પતિ[illegible] ભિન્ન ભિન્ન આકારો, તરેહવાર અવયવો અને તેનાં[illegible] રંગો આદિ એટલાં બધાં છે કે, તે તમામને માટે ખા[illegible] શબ્દો મેળવવા ઘણી મુશ્કેલી છે. જેથી દરેક વનસ્પ[illegible] જેમ બને તેમ જલદી ઓળખી શકાય અને જોના[illegible] તેમાં મજાહ પડે, એવી આ પુસ્તક લેખવામાં કોશીષ કરવા[illegible] આવી છે. જે જે વનસ્પતિ આ લખનારે તપાસીને જોએ[illegible] છે તેનું વર્ણન જેમ બને તેમ ટુંકામાં સમજાય તેવું આપે[illegible] છે, વળી જે વનસ્પતિમાં કંઈ વિશેષ ખુબીદાર રંગ, રૂપ[illegible] ચમત્કાર જોવામાં આવેલો છે તેનું વિવેચન ખાસ કરેલું[illegible] કે જોનારને તે વનસ્પતિ જોવા જાણવાની પ્રીતિ ઉ[illegible] થાય, અને આથી રમુજ અને રમત, ગમતની સા[illegible] અવલોકન શક્તિની વૃદ્ધિ થાય એટલું જ નહિ, પણ દ[illegible] વનસ્પતિને જોઈ તેને ઓળખવાની હમ્મેશ ઉત્સાહની સા[illegible] ઉત્કંઠા થાય, એજ આ પુસ્તક લખનારનો ખરો હેતુ[illegible]

૯–વનસ્પતિની પરીક્ષા, સુકાઅસલ અને તેનું વર્ગી[illegible] કરણ સમજવા માટે જે થોડું જાણવાની અગત્યતા[illegible] તે માટે વનસ્પતિનાં વર્ણન શરૂ કર્યા પહેલાં તેના મુ[illegible] શારીરિક–અવયવો અને તેના પારિભાષિક શબ્[illegible] આદિનું થોડું દિગ્દર્શન આ જગોએ કરાવવામાં આવે [illegible]

परिभाषा.

वनस्पति–THE PLANT.

૧૦–**વનસ્પતિ**–એ શબ્દમાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર પ્રમા[illegible] નાહાની મ્હોટી તમામ વનસ્પતિ, અર્થાત્ જે જે[illegible] **વનસ્પતિ–જીવન**–vegetable–life હોય છે તે [illegible] તીનો સમાવેશ થાય છે. એટલે જમીન બરાબર ઉગના[illegible] એક તૃણથી કરી ઉંચામાં ઉંચાં સુશોભિત તાડ વૃક્ષની[illegible] પાણીમાં ઉગતી નાહાનામાં નાહાની શેવાળથી લઈ મ્હો[illegible] ટામાં મ્હોટા વિસ્તારવાળાં વટ (વડ) વૃક્ષની; અને એ[illegible] સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રથી જ દેખાઇ શકે એટલી સૂક્ષ્મ [illegible] વરસાદમાં ઉગતા કાકછત્રોની પણ આ એક (વનસ્પતિ) શબ્દમાં ગણના કરવામાં આવેલી છે.

૧૧-વનસ્પતિ-જીવનમાં તેનાં જૂદાં જૂદાં કાર્યો
ા માટે વનસ્પતિના જે જૂદા જૂદા ભાગો હોય છે,
દરેક ભાગને ઇંદ્રિય organ કહે છે.

૧૨-કેટલીક વનસ્પતિ અપૂર્ણ અને કેટલીક પૂર્ણ
ા છે. જે વિશેષ પૂર્ણ હોય છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે
ું કરી પાંચ ઇંદ્રિયો હોય છે જેને આપણે પાંચ
ા (પંચાંગ) કહિયે છીએ તેઃ—

(૧) મૂળ-Root.
(૨) ડાંડી-Stem. એ મ્હોટાં વૃક્ષોમાં થડ કહેવાય છે.
(૩) પાન-Leaves.
(૪) પુષ્પ-Flowers.
(૫) ફળ-Fruit.

આ પાંચ ઇંદ્રિયો અથવા અંગોમાં પહેલાં ત્રણ અંગો
ાર્થાત્ મૂળ, ડાંડી અને પાન એ વનસ્પતિને ખોરાક
વામાં અને વધવામાં મદદ આપે છે, માટે એને વન-
તિની પોષણ અને વૃદ્ધિ કરનારી; અને પુષ્પ તથા
ળ, બીજ તૈયાર કરવાનું કાર્ય કરે છે માટે એ બેને
ગર્ભોત્પત્તિની ઇંદ્રિયો કહે છે.

૧૩-ઉપર જણાવેલી પાંચ ઇંદ્રિયોમાંથી મુખ્યત્વે કરીને,
ુષ્પ અર્થાત્ ફૂલ અને ફળ અથવા ઘણીવાર મૂળ, ડાંડી
ાને પાન, એમાંથી એકાદ પણ ઇંદ્રિય જે વનસ્પતિમાં
ાછી હોય છે; અથવા તેની જગોએ કોઈ એવી જૂદી
જ તરાહની ઇંદ્રિય આવેલી હોય છે, કે તેને વનસ્પતિનાં
ઉપર કહેલાં પાંચ અંગો પૈકીનું કોઈ નામ ન આપી
શકાય, તેવી વનસ્પતિ અપૂર્ણ વનસ્પતિ કહેવાય છે. પણ
ા પુસ્તકમાં વિશેષ કરી પૂર્ણ વનસ્પતિ સંબંધીજ
વિવેચન આપવામાં આવેલું છે. ફૂલવાળી વનસ્પતિને
સપુષ્પ વનસ્પતિ-phænogamous plants કહે છે.

૧૪-જેમ પ્રાણિયોને આયુષ્ય હોય છે તેમ વનસ્પ-
તિને પણ કેટલેક દરજે મુકરર આયુષ્ય હોય છે. અને
તે ઉપરથી તે એકવર્ષાયુ-annuals, એટલે ઉગીને
એક વર્ષ જીવનારી; દ્વિવર્ષાયુ-Biennials, એટલે
ઉગીને બે વર્ષ જીવનારી; અને બહુવર્ષાયુ-perennials,
એટલે બેથી વધારે અર્થાત્ ઘણાં વર્ષો સુધી જીંદગી
ભોગવનારી કહેવાય છે.

૧૫-કેટલીક ચોક્કસ વનસ્પતિને ઉગવાનાં ચોક્કસ સ્થળ
હોય છે—જે વનસ્પતિ જમીન ઉપર ઉગે છે તેને સ્થલજ
વનસ્પતિ-terrestrial; જે પાણીમાં ઉગે છે તેને
જલજ-aquatic; જે વનસ્પતિ બીજી વનસ્પતિનાં
અંગમાં, પોતાનાં મૂળ દાખલ કર્યા સિવાય તેપર ઉગે
છે તેને અંતરીક્ષજ-epiphytes; અને જે વનસ્પતિ
પોતાનાં મૂળિયાં બીજી વનસ્પતિનાં અંગમાં દાખલ કરી
તેમાંથી પોતા માટે ખોરાક લે છે તેને વનસ્પતિભક્ષક-
parasites કહે છે. તેનાં ઉદાહરણ અનુક્રમે આંબો,
કમળ, રૂખડો અને અમરવેલ છે.

૧૬-ઉપરની કલમ ૧૨ માં કહેલી વનસ્પતિની પાંચ
ઇંદ્રિયો અથવા અંગનાં અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે આકાર
અને કાર્યો છેઃ—

(૧) મૂળ—THE ROOT.

મૂળ—એ ઘણું કરી જમીનમાં નીચું ઉતરે છે, ત્યાં
તેના કેટલાક ફાંટાઓ નીકળી તે વિસ્તાર પામી મજબૂત
થાય છે; જેથી મૂળપરનું થડ ટટ્ટાર ઉભું રહી શકે છે;
મૂળ પોતાના ફાંટાઓના છેડા મારફત વનસ્પતિ માટે
ખોરાક ચૂસી લે છે; મૂળ ઘણું કરી ડાંડી અથવા થડને તળિ-
યેથી નીકળે છે; મૂળના ફાંટાઓ ગમે તેવી અનિયમિત
રીતે નીકળેલા હોય છે; મૂળ ઉપર ઘણું કરી આંખ-
bud, પાન કે ફૂલ આવતાં નથી.

કેવડા અને વડનાં ઝાડમાં ડાંડી અને શાખાઓમાંથી
જે મૂળ નીકળે છે, તેને આપણે કેવડાઇ અને વડવાઇ
કહીએ છીએ. એવાં મૂળને સ્કંધોદ્ભવ કે શાખોદ્ભવ
મૂળ adventitious-roots કહે છે.

નાગીએરીનાં વૃક્ષને તેમ જ જાર, બાજરા અને ઘાસના
છોડવાઓને કેવળ જાડા કે ઝીણા રેસા જેવાં ઘણાં
મૂળ હોય છે, એવાં મૂળને રેસાજેવાં-મૂળ-fibrous-
roots કહે છે.

જ્યારે મૂળ અથવા તેના ફાંટાઓ એક અથવા વધારે
જાડા સુકા કે રસભર્યા ગાંઠ ગડ્ડા જેવા થાય છે (બટેટાં,
રતાળુ આદિની) ત્યારે તેવાં મૂળને ગાંઠોવાળાં મૂળ
tuberous-roots કહે છે.

જ્યારે ગાજર કે મૂળાનાં મૂળની પેઠે મુખ્ય મૂળ
સીધું જમીનમાં ઉતરી તેમાંથી થોડાક ઝીણા રેસા જેવા
ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે ત્યારે એવાં મૂળનાં મુખ્ય
મૂળને પીલામૂળ-tap-roots કહે છે.

બહુવર્ષાયુ વાર્ષિક* વનસ્પતિનો ભીંડા, અથવા વર્ષાયુ
કે બહુવર્ષાયુ વનસ્પતિની ડાંડીનો નીચલો ભાગ, અથવા
કોઈ વનસ્પતિની સૌથી નીચલી શાખાઓ ઘણીવાર
જમીનની અંદર હોય છે અને તેનો દેખાવ મૂળ જેવો
લાગે છે. ત્યારે એવાં મૂળને મોથાં, ગાંઠો, કંદ અને
વાસાં rhizome વિગેરે નામો આપવામાં આવે છે.
પણ આવાં મૂળ છે તે ખોટાં મૂળ કહેવાય છે. કેમ કે
તેનાપર એક કે વધારે આંખ, પાન કે ફાટવાં જેવાં
પાન scales હોય છે, અથવા આવે છે. પણ ખરાં
મૂળપર તેમનું કશું આવતું નથી. ડુંગળી કે લસણનો
કાંદો અથવા બટેટાની ગાંઠ એ ખરાં મૂળ નથી પણ
તેની નીચે જે ઝીણા રેસા હોય છે, તે તેનાં ખરાં મૂળ છે.

* એવા છોડવામાં પહેલે જ વર્ષે ફલ આવે છે, પણ તે મરી જતો નથી.

૧૭—બહુવર્ષાયુ છોડવામાં એકવાર ફૂલ આવી ગયા પછી તે છોડવાનો ઘણો ખરો ભાગ કરમાઈને સૂકાઈ જાય છે, પણ જમીનની અંદર અથવા જમીન પાસે તેનો થોડો ઘણો વર્ષ ટકનારો ભાગ કાયમ રહી જાય છે. તે ભાગને **વનસ્પતિભંડાર** અથવા **મંડોળ**-stock or caudex કહે છે. ત્યારે બહુવર્ષાયુ છોડવાના આ **મંડોળ**-stock માં તેની પૂર્ણ સ્થિતિએ આગલાં વર્ષનાં ફૂલનાં ધડનાં અવશેષ તેમજ આગલાં વર્ષની ડાંડી અથવા શાખાઓનાં તળિયાંના અવશેષ ઉગતા જોવામાં આવે છે. આવા મંડોળ દર વર્ષે વધે છે, અને એની જાડાઈ વધીને મંડોળ ઘણા મોટા થાય છે અને મંડોળમાં વધી શિયાળા દરમિયાન પણ કેટલાંક ભાગ ... રહી જાય છે. એની અગ્રમાં કળીની આંખો મુકાયેલી હોય, તેમાંથી આવતે વર્ષે ડાંડી, ડાળિયાં, વગેરે બહાર આવે છે, અને મંડોળની નીચેની બાજુથી અથવા ત્યાં રહી ગયેલા ... આંખોમાંથી નવાં મૂળિયાં નીકળે છે.

૧૮—ઉપરની કલમ ૧૭ માંની હકીકત ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે એ બહુવર્ષાયુ વનસ્પતિ-મંડોળ એક જાતનાં ... ઉપરથી આ મંડોળ જ જુદો પડે છે કે તેને બહુવર્ષાયુ છોડવો થવા વાસ્તે અને બનાવનાર ... હોય છે.

૧૯—કેટલીક બહુવર્ષાયુ વનસ્પતિમાં તેનો મંડોળ ... એક ... હોય છે, કે જે શિયાળે તેની ડાંડી અથવા ... જમીનની અંદર અથવા ઉપર ... વધે છે, અને તે પર એક કે વધારે ... થાય છે. એ શાખા અથવા તેનો ... કરે છે. બીજે વર્ષે તેની ... મૂળ અને ડાંડી પેદા થાય છે, અને એ વનસ્પતિ ... થાય, તેમજ જે ... ઉપર કેટલી આંખો આવેલી હોય છે, તે ... થઈ જાય છે આવા **પાર્શ્વિક મંડોળને** ... **ફાંટા** offsets અથવા **ફાળાં** stolons કહે છે, અને તે એક વર્ષનાં તેમજ બીજા વર્ષનાં મૂળ અને ડાંડીના ... ઉપર ... સંબંધ ... કે જેથી એ વનસ્પતિ બહુવર્ષાયુની યાદીમાં આવે છે.

૨૦—વળી ... કે, તે ... હોય કે બહુવર્ષાયુ હોય, પણ ... જમીનની અંદર અથવા ... હોય છે. ... વનસ્પતિનો **મૂળભંડાર** કે **મંડોળ** root-stock છે, તેને **ડાંડો** કે **ગાંઠો** rhizome કહેવામાં આવે છે. ... **મંડોળ** ... મૂળ ...

હોય, ત્યારે તેને મૂળનો **મુકુટ** crown અથવા માથું કહે છે.

૨૧—**ગાંઠ**-tuber એ શબ્દ ટુંકા, જાડા, એકલવતા રસવાળા **મૂળમંડોળને** સમાવવામાં આવે છે. તેમજ એવા આકારનું મૂળ હોય તો તેને પણ એજ નામ અપાય છે. **રુકવાંગ** orchisની **ગાંઠ** tuber છે, તે એકવર્ષાયુ ગાંઠોવાળો **મૂળમંડોળ** root-stock છે, અને તેને મથાળે માત્ર એકજ આંખ હોય છે. ત્યારે બટેટો છે, તે પણ એકવર્ષાયુ **મૂળમંડોળ** છે, પણ તેને ઘણી આંખો હોય છે.

૨૨—**કાંદો**-bulb છે, તે એક કાંદાને મળતા આકારનો **મંડોળ** છે, તે ઘણું કરી મથાળે સાંકડો બનેલો ને તળિયે પહોળો હોય છે, તેની અંદર એક અથવા વધારે આંખો ઢંકાયેલી હોય છે, અથવા તેપર આવેલાં **કડપલાં** scales હેઠળ આંખો હોય છે. એ કડપલાં આગલા વર્ષનાં સડેલાં પાનનાં અથવા હવે પછીનાં વર્ષમાં બનનારાં પાનના કે એ બન્નેનાં થોડાં ઘણાં જાડાં થયેલાં તળિયાં છે. કાંદા વર્ષાયુ અથવા બહુવર્ષાયુ હોય છે. અને તે ઘણું કરી જમીનની અંદર અથવા જમીનની છેક પાસે હોય છે, પણ કેટલીકવાર ઉપરનાં પાનના ખૂણાઓમાં આવેલી આંખો કાંદા થઈ જાય છે. જ્યારે કાંદાપરનાં કડપલાં જાડાં અને ઉપરા ઉપર આવેલાં હોય, પણ ઢીલા હોય તેવા કાંદાને **કડપલાંવાળો** scaly, અને જેમ ડુંગળી કે પાણકાંદાના કાંદાપરનાં કડપલાં પાતળાં, પહોળાં અને એક બીજા ઉપર ગોઠવાયેલાં હોય છે, તેવા કાંદાને **પડવાળો** tunicated કહે છે.

૨૩—અળૂની ગાંઠ અને સૂરણની ગાંઠ છે, તે પણ ગાંઠોવાળો **મૂળમંડોળ** છે, એ ઘણું કરી જાડાં કડપલાંવાળો બનેલો નથી. એનો આકાર જો કે કાંદાને મળતો હોય છે, તોપણ એના કડપલાંમાં આંખો ઢંકાયલી હોતી નથી, એવી ગાંઠ કે ગાંઠીને **સ્થૂળકંદ** corm કહે છે.

(૨) ડાંડી (ધડ) The Stem.

૨૪—**ડાંડી**—એ મૂળથી વિરુદ્ધ દિશાએ અર્થાત્ જમીન ઉપર ઉગી વધે છે, તેનાપર પ્રથમ એક કે વધારે શાખાઓ નીકળે છે, ને પછી પાન, ત્યારેકે ફૂલ અને છેવટ તેપર ફળ આવે છે.

ડાંડીમાં એવી રચનાઓ હોય છે, કે જેથી મૂળ મૂળિયાંઓએ ચૂસેલો પોષણીય રસકસ એટલે ... અથવા વનસ્પતિના બીજા ભાગોમાં પહોંચે છે, ... તે રસનું પાચન થઇ, અર્થાત્ વનસ્પતિના ... આવેલું પોષણ થઇ રહ્યા તે પછી, વનસ્પતિને ...

અને તેનું જીવન ભળગવાને, તેના જૂદા જૂદા
:માં તે પાડો કરી વધે છે.

૫-વનસ્પતિની ડાંડી ઘણું કરીને ગોળ (દોરડા જેવી) ndric હોય છે, પણ કોઇવાર ખૂણા પડતી કે
। પણ હોય છે.

' વનસ્પતિની ડાંડી રસે ઘણું કરી લીલી હોય,
રમાં કાષ્ટ જેવી સખ્ત ન હોય, અને જેની ઉંચાઇ
. ૩ થી ૫ ફીટની અંદર હોય, તેવી વનસ્પતિ
! કરી વર્ષાયુ) છોડવો–herbaceous–plant
ય છે. છોડવા એક, બે કે વધારે વર્ષ જીવનારા
છે.

/ વનસ્પતિની ડાંડી કાષ્ટ જેવી સખ્ત હોય, જેને
ચેથી કેટલીએક શાખાઓ નીકળેલી હોય, જેમાં પુષ્પ
કુ કરનારી શાખાઓનો ભાગ વધારે હોય, અને
। ઉંચાઇ ૪ થી ૫ ફીટની અંદર હોય એવી વનસ્પતિને
ટો છોડવો અથવા) નાહાનું ઝાડવું–under-
ub, suffruticose–plant કહે છે.

ે વનસ્પતિની ડાંડી કાષ્ટ જેવી સખ્ત હોય, શાખાઓ
ચેથી વધારે નીકળેલી હોય, જેમાંથી દર વર્ષે પુષ્પ
કરનારી શાખાઓ નીકળતી હોય, અને જેની
ાઇ પાંચ છ ફીટથી વધારે ન હોય, તેવી વનસ્પતિને
ડવું–shrub કહે છે.

જે વનસ્પતિની ડાંડી અથવા થડ દેખીતી રીતે કાષ્ટ
હોય, તળિયે ભાગ્યે જ શાખા આવતી હોય, અને
ી ઉંચાઇ ઝાડવાંથી વધારે હોય, તેવી વનસ્પતિ झाड
वृक्ष–tree કહેવાય છે.

૨૬–ડાંડી જ્યારે મૂળ અથવા વનસ્પતિ–ભંડારની
રથી ઉભી વધેલી હોય છે, ત્યારે તેવી ડાંડી उभी,
ધી–erect કહેવાય છે.

૨૭–જ્યારે ડાંડી મૂળપરથી નીકળી લાગલી જમીન
ઉપર ચાલી, પછી ઉંચી થઇ, સીધી વધેલી હોય છે
ે ડાંડીને नीची नमती–decumbent અથવા
ते चढती–ascending કહે છે.

૨૮–જ્યારે આખી ડાંડી અથવા તેનો ઘણો ભાગ
મીનપર અડકેલો હોય છે, ત્યારે તેને भोंयसरसी
rocumbent કહે છે.

૨૯–જ્યારે ભોંયસરસી ડાંડીમાંથી ઘણી નરમ શાખાઓ
કળી જમીનપર પસરાયલી હોય છે, ત્યારે તેવી ડાંડીને
ભોંયपर फेलायली–diffuse કહે છે.

જ્યારે ડાંડી જમીન સાથે ચોંટવુક થઇ રહેલી હોય
ે ત્યારે તેને भोंयपर पडेली–prostrate, અને
ત્યારે એવી ડાંડીપરની ગ્રંથી અથવા તેના સાંધાપરથી
મૂળિયાં નીકળી જમીનમાં બેસતાં હોય છે, ત્યારે તેને
भोंयसरसी चालनारी–creeping કહે છે. જ્યારે
કોઇ વનસ્પતિનાં મૂળિયાં કે કાસાં વા મોથ–rhizomes
પણ જમીનપર આવી રીતે પસરાયલાં હોય, તો તેને
પણ એ જ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે.

જ્યારે ટુંકી અને પાસે પાસે ઘણી ડાંડીઓ એક જ
ભંડાર અથવા મૂળપરથી નીકળેલી હોય છે, ત્યારે તેને
झुडीनी पेठे भीडकेली–tufted, cæspitose કહે છે.

૩૦–જ્યારે નબળી ડાંડી કોઇ ઝાડવાં કે બીજી વસ્તુનો
આસરો લેઇ, તેનાપર વીંટળાયલી હોય છે, ત્યારે તેને
वींटळाती (वेलो) twining કહે છે. આવી ડાંડી
વેલાઓમાં હોય છે. વેલા ઝાડ વગેરેની આસપાસ
ડાબી મેરથી જમણી મેર, અથવા જમણી મેરથી ડાબી
મેર વીંટળાય છે.

જ્યારે (કોઇ વેલાની) એવી નબળી ડાંડી, તંતુઓ
(tendrils) કે મૂળિયાં જેવા બીજા નાદના ઉદ્ગ-
મોના સાધનથી બીજા ઝાડ કે ખડકપર વીંટળાયા વગર
ચઢેલી હોય છે, ત્યારે તેને पकडीने चढनारी climbing
(वेल) કહે છે.

૩૧–જ્યારે ભોંયની અંદર ભોંય સરસા ચાલનારા
મૂળ–ભંડારના છેડાપર કુંણા છોડવા નીકળે છે, તેને
मोह अथवा पीला–suckers કહે છે.

જ્યારે થોડી ઘણી જમીનપર આવેલી શાખાઓ
અથવા વનસ્પતિ–ભંડાર, જે ભોંય સરસા ચાલનારા હોય,
તેના છેડાઓ અથવા તેપરની ગ્રંથીઓ ઉપર જે નવા તરસા
અથવા છોડવા ફુટે છે તેને भूमीप्ररोह runners કહે છે.

ડાંડી અથવા તેની શાખાઓ ઉપર જે બિંદુઓથી
એક અથવા વધારે શાખાઓ કે પાન નીકળે છે, તે
બિંદુને ग्रंथी node કહે છે. આવી બે ગ્રંથીઓની
વચ્ચેના ડાંડીપરના ભાગાને ग्रंथीमध्यमाग (કાનળી)
internode કહે છે.

૩૨–शाखाओ અથવા पान જ્યારે ડાંડી ઉપર
એક જ ગ્રંથીપરથી ડાંડીની સામસામી બાજુઓથી બે
નીકળેલાં હોય છે, ત્યારે તે શાખાઓ અથવા પાન
सामसामां opposite કહેવાય છે. એ जोडीए
આવેલાં પણ કહેવાય છે.

જ્યારે ઘણી શાખાઓ અથવા ઘણાં પાન ડાંડીની ચોતરફ
નિયમિત રીતે એક ગ્રંથીપર આવેલાં હોય છે, ત્યારે
તેવી શાખાઓ અથવા પાનને घघुम અથવા गुच्छा-
कार whorled, verticillate કહે છે.

જ્યારે ડાંડીપર શાખાઓ અથવા પાન ડાંડીની એક જ
બાજુએ, એક ગ્રંથીપરથી બબ્બે, ત્રણ ત્રણ અને ત્રણ
કરતાં વધારે નીકળેલાં હોય છે, ત્યારે તે અનુક્રમે बबे,
त्रण त्रण અને झुडीनी पेठे આવેલાં geminate, ter-
nate, fascicled or fasciculate કહેવાય છે.

એક જ બિંદુએથી નીકળેલાં ઘણાં પાનની ઝુડી, એ વસ્તુતાએ ઘણાં પાનવાળી શાખા છે, પણ તે એટલી બધી ટુંકી છે, કે તેમાનાં બધાં પાન એક બિંદુપરથી નીકળેલાં દેખાય છે.

જ્યારે ડાંડીની એક બાજુ એક ગ્રંથીપર એક શાખા અથવા પાન નીકળે છે, અને બીજી શાખા અથવા પાન ડાંડીની બીજી બાજુ બીજી ગ્રંથીપર પહેલી ગ્રંથીની ઉપર એમ આંતરીને આવે છે (એટલે એક ગ્રંથીપર એક જ શાખા અથવા પાન આવે છે) ત્યારે તે શાખા અથવા પાન આંતરે આવેલાં-alternate કહેવાય છે.

૩૩-જ્યારે એક ડાંડીપરની શાખાઓ અથવા પાન [illegible] આવેલાં હોય, પણ તેની એક જોડીની ઉપર [illegible] બીજી જોડી તેની બાજુપર સમાન્તર વચ્ચોવચ [illegible] આવેલી હોય, ત્યારે તેવી શાખા અથવા પાનને [illegible]-[illegible] આવેલું ચોકડીની પેઠે આવેલાં કહે છે.

જ્યારે શાખા અથવા પાન એક ડાંડીપર નિયમિત રીતે આંતરે આવેલાં હોય, પણ તેમાં દરેક બીજી શાખા અથવા [illegible] પહેલાંની સીધી લીટીએ તેની ઉપર [illegible] હોય અને એવી રીતે ડાંડીની બે બાજુએ બે હાર [illegible] હોય, ત્યારે તેવી શાખા અથવા પાનને [illegible] અથવા બેવડીહારે distichous, અને જ્યારે એવી રીતે ડાંડીપર ત્રણ હાર આવેલી હોય, ત્યારે ત્રેવડીહારે આવેલાં tristichous કહે છે.

જ્યારે એક ડાંડીપર કેવી રીતે શાખાઓ અથવા પાન [illegible] આવેલાં હોય, ત્યારે તેને વિખરાયલાં અથવા [illegible] રીતે આવેલાં-Scattered કહેવાય છે.

જ્યારે બધી શાખાઓ અથવા પાન ડાંડીની એક જ બાજુપર આવેલાં અથવા નીકળેલાં હોય છે, ત્યારે તે [illegible] નીકળેલાં-secund કહેવાય છે.

૩૪-જ્યારે શાખાઓમાંથી પ્રતિશાખાઓ બબ્બે નીકળેલી હોય છે, પણ દર બે પ્રતિશાખાઓની વચ્ચે [illegible] એક શાખા હોય, ત્યારે તેવી શાખાઓ દ્વિવર્ગી કે દ્વિશાખી-dichotomous અને જ્યારે [illegible] રીતે પ્રતિશાખાઓ ત્રણ ત્રણ નીકળેલી હોય છે, ત્યારે તે ત્રિવર્ગી કે ત્રિશાખી trichotomous કહેવાય છે. જ્યારે એક શાખા પરથી કેટલીક શાખાઓ એક બિંદુથી [illegible] નીકળેલી હોય, ત્યારે તેવી શાખાઓ [illegible] umbellate કહેવાય છે.

[illegible], બીજી કેટલીક [illegible] ડાંડી [illegible] કરી, [illegible] [illegible] છે.

(૩) પાન–The Leaves.

૩૫-પાન-ઘણું કરી પૂર્ણ વનસ્પતિનાં એક સાધારણ પાનને તેની વચલી રેખાને સમાન્તર, બહુધા લીલા રંગનાં, બે પાતળાં પાનાં blades હોય છે, એ બન્ને પાનાં મળીને એક પાન કહેવાય છે. તેને તળિયે દીટડી petiole હોય છે જેથી તે ડાંડીને લાગેલું હોય છે.

જ્યારે પાનનો આકાર અથવા તેનું માપ કહેવામાં આવે ત્યારે ઉપર કહેલાં બે પાનાં મળીને થયેલું પાન સમજવાનું છે. એની અંદર ઘણું કરીને દીટડીનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી. તોપણ કેટલીક જગોએ પાનનું માપ દીટડીમાનું પણ લખવામાં આવે છે. પાનનાં પાનાંને સાધારણ ભાષામાં પાનની કોર પણ કહેવામાં આવે છે.

૩૬-એક પાન કે ફુલનો કોઈ ભાગ અથવા બીજી કે વનસ્પતિની કોઈ પણ બીજી ઇંદ્રિય, જે છેડેથી વનસ્પતિની ડાંડી અથવા તેનાં કોઈ બીજા અંગને વળગેલી હોય તે છેડો, તે ઇંદ્રિયનું તળિયું-base કહેવાય છે, અને તેનો સામેનો છેડો તેનું ટેરવું-apex અથવા મથાળું-summit કહેવાય છે.

૩૭-જ્યારે દીટડી વગરનું પાન ડાંડી અગર શાખાપર આવેલું હોય છે, ત્યારે તેવાં પાનને બોડું (પાન) sessile કહે છે.

જ્યારે પાનનું આખું બોડું તળિયું ડાંડી અગર શાખાને સમાન્તર ચોટડુક લાગેલું હોય છે, ત્યારે તેવાં તળિયાં અથવા પાનને ડાંડીને ચોટડુક-stem-clasping, amplexicaul આવેલું કહે છે.

જ્યારે પાનનું તળિયું ડાંડી અગર શાખાને માત્ર ચોટડુકજ હોતું નથી, પરન્તુ તેની ચોતરફ ફરી વળેલું પણ હોય છે, કે જેથી ડાંડી અગર શાખા પાનની વચમાંથી તેને વીંધીને નીકળેલી દેખાય છે, ત્યારે તેવાં પાનનાં તળિયાં અગર પાનને મોઢાનું-perfoliate કહે છે. ઉદાહરણ પવીનાં પાન નંબર (૩૩૪) જુઓ.*

જ્યારે પાનની બન્ને કોર ડાંડીપર અમુક નીચી ઉતરી આવેલી હોય છે, કે જેથી તેપર થઈ આવેલી [illegible] અથવા સાંકડા છેડા દેખાય છે, ત્યારે તેવાં પાનને નીચી ઉતરતી કોરવાળું-decurrent કહે છે.

જ્યારે એક પાન અથવા તેની એકથી વધી ભિન્ન બનેલી દીટડીનું તળિયું ડાંડી અગર શાખાપર તેની ફરતી ઉપર ભુંગળીની માફક વિંટાયલું હોય છે, ત્યારે તેવી દીટડી, તળિયાં કે પાનને પરિવેષ્ટક, ભુંગળીવાળું sheathing કહે છે. ઉ૦ ઘાસ, તાડ અને કેળનાં આવાં પાન.

*ઉદાહરણ નંબર [illegible] છે.

૩૮–પાન અને ફૂલ જ્યારે એક વનસ્પતિ–ભંડાર t-stock ની ઉપરથી અથવા ડાંડીની ઊંડે નીચેથી [illegible]લાં હોય છે, ત્યારે તે મૂળમાંથી નીકળેલાં હોય [illegible] દેખાય છે, એવાં પાન અને ફૂલને મૂલોદ્ભવ [illegible] મૂલનાં radical પાન અને ફૂલ કહે છે. [illegible]રે મૂળનાં પાન જમીનપર ચક્રાકાર પથરાયલાં હોય ત્યારે તેને છાતળાં જેવાં (પાન)–rosulate કહે [illegible] સ્પષ્ટ ડાંડીપર આવેલાં પાન સ્કંધોદ્ભવ અથવા [illegible]પિર આવેલાં કે ડાંડીનાં પાન–cauline–lea- [illegible] કહેવાય છે.

૩૯–જ્યારે પાન અખંડ કોર અને પાનાંવાળું હોય ત્યારે તે સાદું–simple અને અખંડિત–entire [illegible] છે.

જ્યારે પાનની કોરપર જાડા વાળની હાર અથવા [illegible] જેવા ઝીણા દાંતા આવેલા હોય છે, ત્યારે તેને ઘની–પાંપણ જેવા વાળવાળું–ciliate; જ્યારે [illegible]ની કોરપર નાહાના દાંતા હોય છે, ત્યારે તેને [illegible]વાળું–dentate, toothed; જ્યારે પાનની [illegible]પરના દાંતા કરવતીના દાંતા જેવા અણીવાળા અને [illegible]મિત હોય, ત્યારે તેને કરવતના દાંતા જેવાં [illegible]વાળું–serrate; અને જ્યારે પાનની કોરપરના [illegible] નિયમિત પણ ઠીંગા કે ગોળ કાંગરા જેવા ટેરવે [illegible] હોય છે, ત્યારે તેવાં પાનને કાંગરાવાળું, કાંગ- રાર–crenate; પણ જ્યારે એ કાંગરા ઘણા ઝીણા [illegible] છે ત્યારે તેને કાંગરીવાળી કોરવાળું, કાંગરીદાર [illegible]enulate કહે છે.

જ્યારે પાનની કોરપર આવેલા દાંતા ઘણા ઉંડા નહિ, [illegible] પોહોળા અને અનિયમિત હોય છે, ત્યારે તેવાં [illegible]ને અનિયમિત ખાંચાવાળું–sinuate કહે છે.

જ્યારે પાનની કોર સપાટ ન હોય, પણ સમુદ્રના [illegible]ની માફક ઉંચી નીચી વળેલી હોય ત્યારે તેને [illegible] કે લેહરિયાંવાળું wavy, undulate કહે છે.

આગુપાય અને રમનરેખિકાનાં પાન.

જ્યારે પાનની કોર વધારે ઉંડી કપાયલી હોય છે, [illegible] તેના કાપ પાનની મધ્ય–રેખા અથવા ડીંટડી સુધી [illegible]હોંચેલા ન હોય, તો તેવાં પાનને ત્રુટીઆવાળું [illegible]bed, cleft કહે છે. આવી રીતે થયેલા પાનના [illegible] અથવા વિભાગોને તૂંબા અથવા ત્રુટીઆ–lobes [illegible] છે. જ્યારે પાનના ખૂંણીઆ સાંકડા અને ઘણા [illegible]નિયમિત હોય છે, ત્યારે તેવાં પાનને સાંકડા અનિ- [illegible]યમિત ત્રુટીઆવાળું–laciniate કહે છે. પાનના [illegible] અથવા ખૂંણીઆ વચ્ચેના ગાળાઓને ખાંચા કે ખાંચીઆ–sinuses કહે છે.

જ્યારે પાનની કોરપરના કાપ અથવા વિભાગો, પાનની મધ્ય–રેખા અથવા ડીંટડી સુધી પહોંચેલા હોય છે, ત્યારે તેવાં પાનને ભગ્ન અથવા વિભાગિત–divided, dissected કહે છે. આવી રીતે પાનના જે વિભાગો થએલા હોય છે, તે છેદા અથવા સાંકડા છેદા–segments કહેવાય છે, અને એ છેડાઓ પાન, ઝાડ- પરથી ખરી જતાં સુધી પણ તેની ડીંટડીથી તે તોડયા સિવાય જુદા પડી શકતા નથી.

જ્યારે પાન તેની મધ્ય–રેખા અથવા ડીંટડી સુધી વિભાગિત થએલું હોય છે, ત્યારે તેવું પાન સંયુક્ત–compound કહેવાય છે, અને આવી રીતે પાનનાં જે વિભાગો થયેલા હોય છે, તે દલ, પર્ણ કે પત્રો leaflets કહેવાય છે. આ પત્રો અથવા વિભાગો જેવી રીતે ડાંડી અથવા શાખાપરથી આખું પાન ખરી પડે છે, તેવી રીતે પાનની ડીંટડીપરથી પાન ખરતાં, તોડયા વગર ખરી પડે છે. જે મુખ્ય સળી અથવા ડીંટડીપર પાનના આ વિભાગો અથવા પત્રો આવેલાં હોય છે, તેને સામાન્ય ડીંટડી કે મુખ્ય ડીંટડી common petiole કહે છે, અને દરેક પત્ર અથવા દલની જુદી જુદી (નાહાની) ડીંટડીને ડીંટલડી–petiolule કહે છે.

૪૦–પાનમાં ઘોડી ઘણી શિરાઓ veins હોય છે, તેની ગોઠવણને શિરાઓની રચના–venation કહે છે.

શિરાઓ પાનની ડીંટડીમાંથી નીકળી પાનની સપાટીમાં પસરાયલી હોય છે. તે આડી અવળી શાખા પ્રતિશા- ખાઓવાળી પણ હોય છે.

જ્યારે મુખ્ય શિરાઓ વિશેષ જાડાર નીકળતી અને જાડી થયેલી હોય છે, ત્યારે તેને નસો nerves કહે છે. એ મુખ્ય નસોમાંથી જે ઝીણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તેને શિરાઓ–veins, અને એમાંથી જે બારીક શિરાઓ નીકળેલી હોય છે તેને સૂક્ષ્મ શિરાઓ–veinlets કહે છે.

સૂક્ષ્મ શિરાઓ ઘણું કરી એક મચ્છરદાની અથવા જાળની જાળી માફક એક બીજા સાથે જોડાયલી–anastomose હોય છે. જે પાનમાં આવી રીતે સૂક્ષ્મ શિરાઓ જોડાયલી હોય છે, તેવું પાન જાળીદાર–reticulate, net-veined કહેવાય છે.

જ્યારે એક મુખ્ય શિરા પાનની ડીંટડીમાંથી નીકળી પાનનાં ટેરવાં અથવા મથાળાં તરફ સીધી જાય છે, ત્યારે તે શિરા પાનની મધ્યરેખા–midrib કહેવાય છે.

જ્યારે પાનની ડીંટડીમાંથી કેટલીએક શિરાઓ નીકળી [illegible] [illegible] કરી પાનને મથાળે [illegible] હોય, તો તેવી શિરાઓને સમાન્તર શિરાઓ–parallel veins કહે છે. આવી શિરાઓ [illegible]

वनस्पति-monocotyledonous-plantsનાં પાનમાં હોય છે. ઉ૦ ઘાસ.

જ્યારે કોઇ પાનને તળિયેથી ત્રણ, પાંચ કે સાત નસો નીકળેલી હોય ત્યારે તેવાં પાનને **त्रण नसोवाळुं**-3-nerved, **पांच के सात नसोवाळुं**-5-7-nerved ઇત્યાદિ કહે છે.

પણ જો પાનની મધ્યરેષાનાં તળિયાંથી જરા ઉપર તેની બાજુઓની નસો નીકળી, તેમાંથી બીજી શાખાઓ નીકળેલી હોય, તો તેવાં પાનને **त्रेवडी नसोवाळुं**-triplinerved કહે છે.

૪૧-જ્યારે પાનનાં દલ, સાંકડા છેડા, ખૂણીઆ અને શિરાઓ પાનની દીટડી અગર મધ્યરેષાની દરેક બાજુએ એક પક્ષિનાં પીછાંની શાખાઓ માફક એક પછી એક ઘણાં આવેલાં હોય છે, ત્યારે તે **पींछा जेवां**-pinnate, feathered કહેવાય છે.

જ્યારે પીછાં જેવાં પાનમાં સૌથી ઉપરનો ખાંચીઓ બાજુના બીજા ખાંચીઆઓ કરતાં મોહોટો અને પોહોળો હોય, ત્યારે તેવાં પાનને **राइनां पान जेवुं** (પાન) lyrate કહે છે.

જ્યારે પાનની બન્ને બાજુઓના ખૂણીઆ અથવા છેડાઓ પાનનાં તળિયાં તરફ વળેલા હોય છે, ત્યારે તેવાં પાનને **सोपारीनां पान जेवुं** (પાન)-runcinate કહે છે. પણ જ્યારે એ ખૂણીઆઓ એક કાંસકીના દાંતાની માફક એક સરખા સાંકડા અને સીધા હોય છે, ત્યારે તેવાં પાનને **कांसकी जेवुं** (પાન)-pectinate કહે છે.

ગોળાઇ લેતાં પાનમાં જ્યારે હાથનાં આંગળાંઓની માફક ઉંડા ખૂણીઆ કે વિભાગો પડેલા હોય છે, ત્યારે તેવાં પાનને **हाथनां आंगळानी माफक विभागित थयेलुं**-palmate કહે છે. ઉ૦ ભીંડા અને વેલણનાં પાન આવાં હોય છે.

જ્યારે એ વિભાગો અથવા ખૂણીઆ છેક પાનની દીટડી સુધી ઉંડા ગયેલા હોય ત્યારે તેવાં પાનને **दीटडी सुधी विभागित थयेलुं**-digitate કહે છે. ઉ૦ રૂખ અને શીમળાનાં પાન આવાં હોય છે.

જ્યારે પત્ર જેવા ત્રણ વિભાગો એક પાનમાં એક જ બિંદુપરથી નીકળેલા હોય ત્યારે તે વિભાગોને **त्रिपत्र, त्रिदल**-ternate; અને એ આખાં પાનને **त्रिपर्णी, त्रिपत्री, त्रणपाननो त्रेखडो, त्रेखडो**-tri-foliolate, પણ જો એવાં પત્રો પાંચથી સાત હોય તો **पंचपर्णी, सप्तपर्णी** ઇત્યાદી-5-foliolate, 7-foliolate, કહે છે. ઉ૦ ખાખરા અને બીલીનાં પાન ત્રિપર્ણી અને રૂખ તથા શીમળાનાં પંચ કે સપ્તપર્ણી હોય છે.

જ્યારે એક પાનના ત્રણ વિભાગો થયેલા હોય છે, પણ નીચેના વિભાગો પાછા વિભાજિત થઇ પાનનાં તળિયાં પાસે વિશેષ વિભાજિત થઇ રહેલા હોય છે, તેનો સાધારણ દેખાવ એક પક્ષિના પગ કે પંજા જેવો લાગે છે, ત્યારે એવાં પાનને **पक्षिना पग के पंजानी माफक विभागित थयेलुं**-pedate કહે છે.

૪૨-જ્યારે પાનમાંનાં દલ પીછાંની શાખાઓ પેઠે, હાથનાં આંગળાં પેઠે, અને પક્ષિના પગ કે પંજા પેઠે વિભાજિત થયેલાં હોય છે, ત્યારે તેવાં પાનને ટુંકામાં અનુક્રમે **पींछां जेवां**-pinnate, **हथेली जेवां**-palmate, અને **पक्षिना पग जेवां** (પાન)-pedate કહે છે. જ્યારે ઉપર પ્રમાણે માત્ર સાંકડાં ને ઉંડાં કપાયલાં હોય ત્યારે ઘણું કરીને **पींछां पेठे कपायलां**-pinnatisect, **हथेली पेठे कपायलां**-palmatisect, **पक्षिना पग पेठे कपायलां**-pedatisect, એમ કહે છે અને જ્યારે એ કાપ છીછરા અને પોહોળા ખૂણીઆ જેવા હોય ત્યારે તેને નીચે પ્રમાણે અનુક્રમે **पींछां पेठे, हथेली पेठे अने पक्षिना पग पेठे छीछरां कपायलां**-pinnatifid, palmatifid, pedatifid કહે છે.

૪૩-કેટલાંક પાનમાંના દાંતા, ખૂણીઆ, સાંકડા છેડા અને દલ એ ફરી ફરી વિભાજિત થયેલાં અથવા સંયુક્ત થયેલાં હોય છે. જ્યારે આવી રીતે પાનના ૩, ૪ કે વધારે વાર મિશ્ર વિભાગો થયેલા હોય છે, ત્યારે એવાં પાનને **सं-संयुक्त**-decompound છે.

જ્યારે પાન એક, બે કે ત્રણવાર કપાયલાં એટલે વિભાજિત થયેલાં હોય છે, ત્યારે તેને અનુક્રમે **एकमप्र**-pinnate, **द्विमप्र**-bi-pinnate, **त्रिमप्र**-tri-pinnate એમ કહે છે. અને આવી રીતે વિભાજિત થયેલાં પાનમનિ પહેલો (અથવા ક્વચિત બીજો) વિભાગ તેમાં આવેલાં દલ કે પત્રો-leaflets સમેત **प्राथमिक-विभाग**-pinna (**प्रा० विभागो**-pinnæ) કહેવાય છે.

જ્યારે પીછાં જેવાં સયુક્ત પાનમનિ **प्राथमिक विभाग** અથવા પ્રા. વિભાગમાંનાં **पर्ण के पत्रो** જોડીએ અર્થાત્ સામસામાં આવેલાં હોય છે, અને એવી જોડીઓને છેડે પ્રા. વિભાગ કે પત્ર હોતું નથી, ત્યારે તે પાન અથવા તેનો પ્રા. વિભાગ **एकाएक मप्र**-abruptly-pinnate, અથવા **समानमप्र**-equally-pinnate કહેવાય છે. ઉ૦ સંઘેસરો નં. (૨૧૦), કાસુંદ્રી નં. (૨૧૪). પણ જો ઉપર કહેલી જોડીને છેડે છેડાનો પ્રા. વિભાગ અથવા પત્ર આવેલું હોય, તો તે પાન અથવા પાનનો પ્રા. વિભાગ **असमानमप्र**-unequally-pinnate ,odd-pinnate કહેવાય છે. ઉ૦ ગરણી નં. (૧૯૭), મીંઢાસરગવો નં. (૧૧૯).

૪૪–વનસ્પતિવર્ણનમાં પાન અથવા તેના વિભાગોની સંખ્યા દેખાડવા માટે નીચે પ્રમાણે કેટલાક શબ્દો પણ વપરાય છે. જેમ કે–બે દાંતાવાળું–bi-dentate, ત્રણ દાંતાવાળું–tri-dentate, બહુ દાંતાવાળું–multi-dentate, દ્વિવિભાગિત–bifid, ત્રિવિભાગિત–tri-fid બહુ વિભાગિત–multi-fid, બે ખૂણીઆવાળું bi-lobed, ત્રણ ખૂણીઆવાળું–tri-lobed. એકપત્રી–unifoliate, દ્વિપત્રી–bi-foliate, બહુપત્રી–multi-foliate. જોડી અર્થાત્ બે (pinnæ). એક જોડી–unijugate, બે જોડી–bi-jugate, ઘણી જોડીઓ–multi-jugate.

૪૫–જ્યારે પાન અથવા તેના વિભાગો, કે વનસ્પતિની કોઇ પણ ઇંદ્રિય, સપાટ હોય, અને તે લાંબી તથા સાંકડી હોય, પણ તેની લંબાઇ, પોહોળાઇ કરતાં ચાર કે પાંચ ગણી વધારે હોય, ત્યારે તે રેષાકાર–linear કહેવાય છે. ઉ૦ કેટલાક ઘાસ અને ચિચાનાં પાન આવાં હોય છે.

જ્યારે (પાનની) પહોળાઇ કરતાં લંબાઇ ત્રણ ગણી કે તેથી વધારે હોય, પણ તે તેના મધ્યથી નીચે અર્થાત્ અધવચથી નીચે પોહોળામાં પોહોળુ હોય, અને (અધવચથી) ઉપર ટેરવાં કે મથાળાં તરફ સાંકડું થતું એક ભાલાના ફરના આકાર જેવું હોય, ત્યારે તેને મલ્લાકાર, મલ્લાકૃતિનું–lanceolate કહે છે. ઉ૦ આસુપાલવનું પાન.

જ્યારે (પાન) અધવચથી ઉપર વિશેષ પોહોળુ હોય અને નીચે તળિયાં તરફ સાંકડું થતું એક ખાપણી જેવું હોય, ત્યારે તે ફાચરફાળી જેવું–cuneate કહેવાય છે. જ્યારે મથાળે ગોળાઇ જેવું અને તળિયે પોહોળુ ટોપણ થોડું સાંકડું થતું તાડનાં પાન જેવા આકારનું હોય, ત્યારે તેને તાડનાં પાન જેવા આકારનું–flabelliform, અથવા પંખાના આકારનું fan-shaped કહે છે. ઉ૦ અનુક્રમે મ્હોટી લુંણી નં. (૩૩). તાડ નં. (૫૫૧).

જ્યારે (પાનનો) મથાળા તરફનો ઉપલો ભાગ ગોળાઇ જેનો પોહોળો હોય, અને બાકીનો નીચલો ભાગ જરા વાંક જેનો સાંકડો થતો લાંબો હોય, ત્યારે તે કોયથા કે કડછા જેવું–spathulate (?) કહેવાય છે.

જ્યારે (પાનની) પહોળાઇ કરતાં લંબાઇ લાગે જ બમણી હોય અને અધવચથી નીચે વિશેષ પોહોળાઇ હોય તેને પોહોળું–ovate; અને જ્યારે એ જ આકારનાં પાન (અથવા બીજી ઇંદ્રિય)ને અધવચથી ઉપરના ભાગમાં વિશેષ પોહોળાઇ હોય, ત્યારે તેને મથાળે પોહોળું–obovate કહે છે.

જ્યારે એક પાનની પહોળાઇ તેનાં તળિયાં અને મથાળાં કરતાં વચમાં વધારે હોય અને તેની લંબાઇ પોહોળાઇ કરતાં વધારે હોય, ત્યારે તે અંડાકાર–oval, elliptical કહેવાય છે: અને જ્યારે એવા જ આકારનું પાન બન્ને છેડે બુઠું અથવા ગોળાઇ જેવું હોય, ત્યારે તે લંબગોળ–oblong કહેવાય છે. ત્રણ ખૂણાવાળું પાન ત્રિકોણાકાર–deltoid કહેવાય છે. ખાખરાનાં વચલાં પાનની માફક અધવચમાં તળિયાંથી પોહોળાઇ વધારે હોય, ત્યારે તેને મૃદંગાકૃતિનું–rhomboidal કહે છે. જ્યારે લંબાઇ કરતાં પોહોળાઇ વધારે હોય, ત્યારે પોહોળા પેટાળવાળું–transversely oblong, oblate કહે છે. અને જ્યારે સાંકડું અને દાતેડાનાં પાનાંની પેઠે વાંકુ વળેલું હોય છે, ત્યારે તે દાતેડાનાં પાનાં જેવું–falcate કહેવાય છે.

૪૬–ઉપર કહેલા આકારમાંના એકાદ બે મિશ્ર આકારનાં પાન કે તેના વિભાગો, અથવા વનસ્પતિની કોઇ ઇંદ્રિય હોય છે, ત્યારે તેવા આકાર વર્ણવવાને એકાદ બે મિશ્ર શબ્દો વાપરવામાં આવે છે. જેમકે એક પાન લાંબું અને સાંકડું હોય છે તોપણ તે અધવચથી નીચે વિશેષ પોહોળું અને અધવચથી ઉપરના ભાગમાં છેક છેડા સુધી સાંકડું થતું હોય છે ત્યારે તેવાં પાનને રેષાકાર–મલ્લાકૃતિનું–linear-lanceolate કહેવું પડે છે. તેમ જ જ્યારે એક પાન એટલું સાંકડું હોતું નથી કે તેને રેષાકાર કહી શકાય, તેમ તેને લંબગોળ કહી શકાય તેટલું તે પોહોળુ પણ હોતું નથી, તેમ તે બન્ને છેડે સાંકડું થતું પણ હોતું નથી, ત્યારે આવું પાન રેષાકાર-લંબગોળ–linear-oblong કહેવાય શકાય. કુદરતિ રીતે આવા ઘણા મિશ્ર આકારો પાન આદિમાં હોય છે.

૪૭–પાનનું ટેરવું–apex અથવા મથાળું–summit જ્યારે એક પાનનું ટેરવું અગર મથાળું સાંકડા ખૂણાની માફક અણી થતું હોય છે, ત્યારે તેને અણીવાળું–acute, pointed કહે છે.

[illegible]

પછી લાંબી અણી થતો હોય છે, તેને લાંબી અણીવાળું–acuminate, cuspidate કહે છે. ઉ૦ શિરસ નં. (૨૪૨) પીપળો નં (૫૧૪).

જ્યારે એક પાનનો છેડો સપાટ કપાયલો હોય એવો હોય છે, ત્યારે તેને સપાટ–truncate કહે છે. જ્યારે એક પાનનું મથાળું બુઠું અથવા સપાટ હોય તેપર જરા અંદર બેસતી ખાંચ હોય છે, ત્યારે તેને ખાંચવાળું–retuse કહે છે.

જ્યારે એક પાનને મથાળે પાનની મધ્યરેખાનો છેડો સ્પષ્ટ રીતે અંદર વળેલો હોય, તેને અંદર બેસતી કોરવાળું–emarginate, notched કહે છે.

કાપ ખૂણીઆવાળો ન હોય, ત્યારે તેને વાંસો ઘાટનું (?)-terete, પણ જ્યારે આડો કાપ ત્રિકોણ દેખાય ત્યારે ત્રિપાર્શ્વ-trigonous, triquetrous એમ કહેવાય છે. બાજુએથી જ્યારે થોડું ઘણું ચપટું થએલું હોય, ત્યારે દબાયલું-compressed, પણ જ્યારે ઘણું કરી મથાળે ચપટું થએલું હોય, ત્યારે મથાળે બેસતું અથવા બેઠેલું-depressed કહેવાય છે.

જ્યારે એક પાન, ફુલ કે ફળ આદિ તોડવા કે ચિરાં વિરાય ખરી પડે એવી રીતે તે વનસ્પતિપર આવેલાં હોય, ત્યારે તેને સાંધાવાળાં-articulate અથવા jointed કહે છે. અને જે જગ્યાએ તેઓ વનસ્પતિપર આવેલાં હોય તે જગ્યાને સાંધો વા સાંધા-joints, articulations કહે છે. જ્યારે નિયમિત અંતરાએ પાસે વિશેષ તણાઈ રહેલું અથવા સાંકડું થએલું હોય, પણ પોતાની મેળે ત્યાંથી સાંધાની પેઠે જુદું પડી શકે નહિ ત્યારે તેને મેરવા અથવા માળાજેવું-moniliform, torulose, beaded કહે છે. ઉ૦ બાવળના પડીઆને સમેરવાની અને પનરવાની શીંગો આવી હોય છે. જ્યારે ગોળાઈ લેતા જુદા બે વિભાગોવાળું હોય છે, ત્યારે તે બીમુકું-didymous કહેવાય છે.

૫૫-પાન અથવા વનસ્પતિની બીજી ઇંદ્રિયોનો બાંધો. જ્યારે તે નરમ અને ઘટ્ટ હોય છે, ત્યારે તેને માવાજેવું-fleshy; એવું જ પણ જ્યારે તેમાં રસ વધારે હોય, ત્યારે રસમયું-succulent; જ્યારે શુષ્ક અને મજબૂત હોય છે, ત્યારે તેને ચીમટ-coriaceous; અને સખ્ત પણ ફોરા થોડી જાય તેવું હોય ત્યારે તેને બરબરૂં-crustaceous કહે છે.

જ્યારે પાતળું પણ જરા આકરૂં હોય, ત્યારે કાગજેવું-chartaceous, papyraceous, અને પાતળું પણ આકરૂં ન હોય, તો તેને પાતળાં પડજેવું-membranous કહે છે. જ્યારે જરા આકરૂં હોય પણ ઘણું જ પાતળું હોય અને રંગે લીલું નહોય, પણ થોડું ઘણું પારદર્શક હોય, ત્યારે તેને ફોતરાં જેવું-scarious, scariose કહે છે.

૫૬-વનસ્પતિના સર્વ વિભાગોને માટે જે શબ્દો ઘણી સામાન્ય બાબતમાં વપરાય છે તે શબ્દો વનસ્પતિ વર્ણનમાં પણ વપરાયમાં આવે છે.

૫૭-ફૂંપળ આવવે જ્યારે નવાં પાન્દિ કે ઉપરેલાં પાનને બે ઘણાં અથવા ગેર હોય છે, એ ફેર પાનની ગોઠવણી તોરવાર રીતે વિશ્વાયેલી હોય છે, એ સંજ્ઞાને પાંદડાંતર્ભાર્તિ-vernation કહે છે.

૫૮-કડપલાં જેવાં પાન-scales, પુષ્પપત્રો-bracts, અને ઉપપાન-stipules.

કડપલાં જેવાં પાન છે, તે પણ વસ્તુતાએ તો પાન જ છે; પણ તે ઘણાં નાહાનાં, ઘણુંકરી ભોડાં અને ભાગે જ લીલા રંગનાં હોય છે. તેઓ સાધારણ લીલાં પાનની પેઠે ઘણું કરી ગેસ વગેરે ચૂસવાનું કે કાડવાનું કામ કરી શકતાં નથી. ટુંકામાં કડપલાં જેવાં પાન એ સાધારણ પાનને મળતી વનસ્પતિની ઇંદ્રિયો છે, પણ તેનાં કાર્ય, રંગ, કદ અને બાંધો સાધારણ પાન કરતાં જુદી તરાહનાં છે. તેઓ ઘણું કરી બહુવર્ષાયુ વનસ્પતિના અંકુરપર આવેલાં હોય છે, અથવા વર્ષાયુ શાખાઓને તજિશે મુખ્યત્વે કરીને હવે પછી નીકળનારી શાખાઓની આંખો પર હોય છે. આ વખતે તેઓ ગર્ભિત રહેલી નવી શાખાઓની આંખોનો શિયાળા દરમિયાન બચાવ કરે છે. જ્યારે આવી રીતે ગર્ભિત કોમળ આંખોનો બચાવ કરવા એ કડપલાં જેવાં પાન રહેલાં હોય છે, ત્યારે તેઓ ઘણું કરી ટુંકાં, પહોળાં અને એક બીજાની પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. એટલું જ નહિ પણ ઘણું કરી એક છાપરાંપરનાં નળીયાંની હારની માફક થોડાં ઘણાં એક બીજાની ઉપરાઉપર-imbricate ગોઠવાયેલાં હોય છે.

તેઓના આકાર અને આવી રચના ઉપરથી તેઓનું નામ કડપલાં જેવાં-like scales (પાન) પડેલું છે. કેમકે મગર અગર માછલાંની પીઠપર જે ભીંગડાં અથવા કડપલાં થાય છે તે પણ એવી રીતે ઉપરાઉપર ગોઠવાયલાં હોય છે.

૫૯-કોઈ કોઈ વનસ્પતિમાં થોડાં અથવા બધાં સાધારણ પાન પણ ઘણાં નાહાનાં થઈ કડપલાં જેવાં થઈ ગએલાં હોય છે, ત્યારે તેઓ ઘણું કરી સાધારણ પાનનું કાર્ય કરી શકતાં નથી. ફુલ અગર વનસ્પતિની બીજી ઇંદ્રિયોમાં જ્યારે કડપલાં જેવા ઉગી નીકળેલા હોય અથવા ઇંદ્રિય પોતે નાહાની થઈ કડપલાં જેવી થઈ ગએલી હોય, તો તેને પણ (કડપલાં) એ જ નામ અપાય છે.

૬૦-એક પુષ્પિત વનસ્પતિમાં તેનાં ઉપરનાં પાન (પછી ભલેને તે એકદ આખી શાખાપર, અથવા ફુલની છેક પાસે એક કે બે જ આવેલાં હો) જ્યારે તળીયાનાં સાધારણ પાનથી રૂપ, રંગ, કદ અને બાંધામાં જુદાં હોય છે, ત્યારે તેવાં પાનને પુષ્પપત્રો-bracts કહે છે. આ પુષ્પપત્રો ઘણુંકરી ઘણાં નાહાનાં અને થોડાં (ઓછી વખતે) હોય છે જો આ પુષ્પપત્રોનો રંગ ઘણીવાર લીલો હોય છે, તોપણ વિશેષે કરીને જેની પાસે તેઓ આવેલાં હોય છે તેવાં ફુલ જેવો જ તેઓનો રંગ ઘણીવાર ઘણું કરીને હોય છે. પુષ્પપત્રો પણ જ્યારે ઘણાં નાહાનાં હોય છે, ત્યારે તે કડપલાં-scales કહે-

૬૧–જ્યારે એક પુષ્પિત શાખાના નીચલા ભાગમાં તેના ઉપરના ભાગપર આવેલાં પુષ્પપત્રો કરતાં અને ડાંડીપર આવેલાં સાધારણ પાન કરતાં આકાર, રંગ, રૂપ અને ગોઠવણમાં વચલી રાસનાં (અર્થાત્ કંઈક સાધારણ પાનને મળતાં ને કંઈક ઉપરનાં પુષ્પપત્રોને મળતાં) પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે ત્યારે, તેને **પાનજેવાં પુષ્પપત્રો**–leafy-bracts કહે છે. ઉ૦ સમદરશોષ નં૦ (૩૭૬)

૬૨–જ્યારે બીજાં પુષ્પપત્રો કરતાં ફૂલની પાસેનાં છેવટનાં એક કે બે પુષ્પપત્રો રૂપ, રંગ, કદ કે ગોઠવણમાં સામાન્ય રીતે જૂદાં દેખાતાં હોય છે, ત્યારે તેને **ઉપપુષ્પપત્રો**–bracteoles કહે છે. કેટલીક વનસ્પતિમાં પુષ્પપત્રો હોતાં નથી.

૬૩–**ઉપપાન**–stipules.

ડાંડી કે શાખાની ગ્રંથીપર અથવા પાનની ડીંટડીને તળિયે નાહાનાં પાન કે કડપલાં જેવા છેડા નીકળેલા હોય છે, તેને **ઉપપાન**–stipules કહે છે. આવાં ઉપપાન જ્યારે આવેલાં હોય છે ત્યારે તે ઘણું કરી પાનની દરેક બાજુએ અકેકુ એમ મળી બે આવેલાં હોય છે, અને તે કોમળ પાનની રક્ષા કરતાં હોય એમ ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. તોપણ તેઓનાં બીજાં રૂપાન્તર ઘણાં હોય છે. જેવાં કે કોઈ એક વનસ્પતિમાં તે ડાંડીપરનાં સાધારણ પાન જેવાં હોય છે, પણ તફાવત એટલો જ કે તેના ખુણામાં (શાખા કે ફૂલની) આંખ હોતી નથી. કોઈ વનસ્પતિમાં તે સંયુક્ત પાનમાનાં દલ કે પર્ણ જેવાં હોય છે–તો કોઈમાં તે સાકડા અને ઘણા જ નાહાના અથવા બારીક દોરા જેવાં કે વખતે કેવળ ડાઘ જેવા જ હોય છે. કોઈ વનસ્પતિમાં તે પાનની ડીંટડીને ચોંટીને જોડેલાં હોય છે, તો કોઈમાં તે પત્રકોણમાં ડાંડી અગર શાખાને ભુંગળીની માફક વળગેલાં હોય છે. ઘણી જાતની વનસ્પતિમાં **ઉપપાન** બીલકુલ હોતાં નથી.

૬૪–કેટલાંક સંયુક્ત પાનમાંનાં દલની પાસે પણ આવાં પાન હોય ▮ તે **ઉપ ઉપપાન**–stipellæ કહેવાય છે. એ પણ વનસ્પતિની એવી જ દદિશો છે.

૬૫–ડાંડીપર આવનારાં સાધારણ પાન અને ફૂલ સિવાય વનસ્પતિના બીજા કોઈ પણ ભાગો અથવા કડપલાં, ઉપપાન, કે પુષ્પપત્રોને જ્યારે ડીંટી હોય છે, ત્યારે તે **ડીંટીવાળાં** stipitate કહેવાય છે.

૬૬–**પુષ્પરચના**–inflorescens અને તેનાં **પુષ્પપત્રો**–bracts.

વનસ્પતિમાં પુષ્પ ધારણ કરનારી શાખાઓ અને તેઓપર આવેલાં ફૂલોની જે ગોઠવણ, તેને **પુષ્પરચના** (inflorescens) કહે છે.

જ્યારે એક વનસ્પતિની ડાંડી અથવા શાખાપર આવેલાં છેલાં પાનથી ઉપર, ડાંડી અગર શાખાને છેડે નાહાની નાહાની પુષ્પિત શાખાઓ, પુષ્પપત્રો અને ફૂલો આવેલાં હોય છે, ત્યારે તે ફૂલવાળો સઘળો ભાગ કે છેડો **પુષ્પરચના** કહેવાય છે.

૬૭–પુષ્પરચના અથવા એક ફૂલ જ્યારે વનસ્પતિની ડાંડી અથવા શાખાને છેડે આવેલાં હોય છે, ત્યારે તેને ડાંડી અગર શાખાને **છેડે આવેલું**–terminal; અને જ્યારે ડાંડી કે શાખાપર આવેલાં પાનના ખૂણા અર્થાત્ પત્રકોણમાંથી નીકળેલાં હોય, ત્યારે તેને **પત્રકોણમાંથી નીકળેલું**–axillary; અને આવાં પાનની સામી બાજુથી નીકળેલાં હોય, ત્યારે તેને **પાનની વિરુદ્ધ દિશાપરથી નીકળેલું**–leaf-opposed કહે છે.

જ્યારે વનસ્પતિની ડાંડી કે શાખાઓને છેડે ફૂલ આવેલાં હોય, ત્યારે તેની વ્યવસ્થાને **નિયમિત વ્યવસ્થા**–determinate; અને જ્યારે પત્રકોણમાંથી ફૂલો આવે છે, ત્યારે તેને **અનિયમિત–વ્યવસ્થા** indeterminate કહે છે, કેમકે આ વ્યવસ્થામાં ડાંડી કે શાખાને છેડે છેવટમાં પાન આવે છે.

૬૮–એક પુષ્પરચના કે એક ફૂલની નીચે જે ડાંખું કે સળી હોય છે, તેને **પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી** અથવા **પુષ્પદંડ**–peduncle કહે છે. પુષ્પરચનાની અંદરની શરૂવાતની શાખાથી તે છેવટની શાખા કે ફૂલ સુધીની તમામ શાખાઓને સામટી રીતે **પુષ્પમંડપ**–rhachis એ નામથી ઓળખે છે.

૬૯–**પુષ્પદંડ** અથવા પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી જ્યારે વનસ્પતિ ભંડારપરથી, અથવા ડાંડીનાં તળિયાં પાસેથી, અથવા ખુદ મૂળ ઉપરથી નીકળે છે, ત્યારે તેને **મૂળનો-પુષ્પદંડ** અથવા **મૂળની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી**–scape, radical-peduncle કહે છે. આવી રચનામાં ઘણું કરી પાન હોતાં નથી. ઉ૦ પાણુકંદો નં૦ (૫૩૧)

૭૦–પુષ્પમંડપમાં છેવટની શાખા ફૂલની નીચેની ડીંટડી હોય છે, તેને **ફૂલની ડીંટડી**–pedicel કહે છે.

૭૧–પુષ્પરચનાની શાખાઓ ડાંડીની શાખાઓની માફક સામસામી, આંતરે કે બીજી રીતે પણ આવેલી હોય છે.

૭૨–છેડાનું ફૂલ સૌથી પ્રથમ ઉઘડી બાજુનાં ત્યારે એક પછી એક ઉઘડે છે, એવી રચનાને **નિયમિત રચના** centrifugal, અને સૌથી નીચેનાં ફૂલો પ્રથમ ઉઘડી છેવટનું સૌથી છેલ્લું ઉઘડે છે, તેવી રચનાને **અનિયમિત–રચના** centripetal કહે છે.

૭૩–ઉપર પ્રમાણે નિયમ છે તોપણ વખતે એક જ વનસ્પતિમાં ઉપર કહેલી બન્ને રચનાઓ જોવામાં આવે છે.

૭૪–જ્યારે એક સાદી સળીપર ડીંટડી વગરનાં ફૂલો આવેલાં હોય છે, ત્યારે એવી પુષ્પરચનાને **મંજરી** અથવા **માંજર**–spike, spicate કહે છે. ઉ૦ ખડસલીઓ નં૦ (૪૩૪). અધેડો નં૦ (૪૭૪).

જ્યારે ડીટડીવાળાં ફુલો એવી જ સળીપર આવેલાં હોય, ત્યારે તેને કલંગી–raceme, racemose કહે છે. ઉ૦ માધવી નં૦ (૯૦). કેડી નં૦ (૯૭).

જ્યારે પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીમાંથી કેટલાક ફાંટા-ઓ નીકળેલા હોય ને તે ફાંટાઓ ઉપર બે કે વધારે ફુલો આવેલાં હોય, ત્યારે એ રચનાને વિભાગિત પુષ્પરચના–panicle, paniculate કહે છે. ઉ૦ લીંબડો નં૦ (૧૦૨). કડાયો નં૦ (૭૦).

જ્યારે બેઠાં અર્થાત્ ડીટડી વગરનાં અથવા એવાં જ ઘણાં ફુલો એક પડથી ઉપર પાસે પાસે ગોઠવાયલાં હોય છે, ત્યારે તેની રચનાને દડી, ગુચ્છી, પ્યાલી કે પડઘી–head, flower head, capitate કહે છે. આવી રચનામાં જે પડથી ઉપર ફુલો આવેલા હોય છે, તે પડથીને કર્ણિકા અથવા પુષ્પાધાર–receptacle કહે છે. ઉ૦ સહદેવી, કાળીજીરી અને ભાંગરાનો વર્ગ composite જુવો. આ વર્ગમાનાં ફુલો ઘણીવાર સંયુક્તપુષ્પો–compound flowers કહેવાય છે.

જ્યારે એક સરખી લંબાઈની પુષ્પ ધારણ કરનારી શાખાઓ અથવા ફુલની ડીટડીઓ એક બિંદુ ઉપરથી છત્રાકાર નીકળેલી હોય છે, ત્યારે એ રચનાને છત્રાકાર–umbel, umbellate કહે છે. છત્રાકાર પુષ્પરચનામાં જ્યારે તેની મૂળ શાખાઓ ઉપર એકેકું ફુલ આવેલું હોય છે, ત્યારે તે સાદી છત્રાકાર અને જો તેનાપર ઘણાં ફુલો એક નાહની છત્રીની માફક નીકળેલાં હોય છે, તો તે સંયુક્ત છત્રાકાર કહેવાય છે. ઉ૦ ૧–ધાણા, ૨–વરીઆળી.

જ્યારે પુષ્પિત શાખાઓ અને ફુલની ડીટડીઓ જુદાં જુદાં બિંદુઓ પરથી નીકળી લગભગ સરખી સપાટીએ આવેલી હોય છે, તેવી પુષ્પરચનાને તોરાશ્રેણી–corymb, corymbose કહે છે, આવી રચનામાં નીચેની શાખાઓ અથવા ડીટડીઓ લાંબી અને ઉપરની ટુંકી હોય છે.

જ્યારે તોરા જેવી જ રચનામાં શાખાઓ વિભક્તિત હોય, અને તેમાં વચ્ચેનું ફુલ પ્રથમ ઉઘડે એવી રીત હોય, તો તેવી રચનાને વિભાગિત તોરા શ્રેણી–cyme, cymose કહે છે.

જ્યારે એવી શાખાઓ વીંછીની પુછડી પેઠે વાંકી વળેલી હોય, ત્યારે તેને વીંછીની પુંછડી જેવી–scorpioid કહે છે.

જ્યારે વિભક્તિત તોરા જેવી પુષ્પરચનામાં તેની શાખાઓ ઘણું કરી સામસામી અને ટુંકી હોય છે, ત્યારે તેને ઘટાદાર તોરાવાળી–thyrsus, thyrsoid કહે છે. ઉપર કહેલી ફુલની રચનાઓ ઘણીવાર કેટલીક ભેળસેળ પણ જોવામાં આવે છે. તેને પ્રસંગે નીચે પ્રમાણે મિશ્ર શબ્દો વાપરવામાં આવે છે, જેમ કે તોરા જેવી કલંગી– raceme-corymbose, કલંગી જેવા વિભાગિત તોરાવાળી–racemose-cyme ઇત્યાદિ.

૭૬–એકદલ વનસ્પતિમાંની ફુલોની રચના ઘણું કરી મંજરીનાં રૂપાન્તર જેવી હોય છે.

૭૭–પુષ્પપત્ર ઘણુંકરીને પુષ્પરચનામાંની દરેક શાખા અને દરેક ફુલની ડીટડી નીચે એકેક મુકાયલું હોય છે, અને ઉપ-પુષ્પપત્રો ઘણુંકરીને ફુલની ડીટડીની બન્ને બાજુએ એકેક, અથવા ફુલની નીચે એક તેની પાસે, અથવા તો કોઇવાર ફુલના પુષ્પબાહ્યકોશની ઉપર પણ બબે આવેલાં હોય છે. પણ ઘણીવાર એવું બને છે કે પુષ્પપત્રો પુષ્પરચનાની શાખાઓપર ઘટાં છવાયાં આવેલાં હોય છે, ને તેના ખૂણાઓમાથી ફુલની ડીટડીએ નીકળેલી હોતી નથી, વળી તેઓ ઉપ-પુષ્પપત્રોથી ભિન્ન ઓળખાઈ આવે એવાં પણ હોતાં નથી, ત્યારે આવાં સર્વ પત્રોને પુષ્પપત્રો જ કહે છે.

જ્યારે ઘણાં પુષ્પપત્રો એક ગુચ્છાની પેઠે આવેલાં હોય છે, અથવા એટલાં બધાં પાસે પાસે આવેલાં હોય છે, કે તે એક ગુચ્છાની પેઠે આવેલાં હોય એમ દેખાય, અથવા એક છત્રાકાર દડી કે ગુચ્છી જેવી પુષ્પરચનાને તળિયે ઉપરા ઉપર બહુજ પાસે પાસે ગોઠવાયલાં હોય, ત્યારે એવા પુષ્પપત્રોના સમુદાયને ઉપકોષ–involucre કહે છે. ઉ૦ ભીંડાનો અને સહદેવીનો વર્ગ જુવો.

૭૮–ઉપકોષમાનાં પુષ્પપત્રો જેવા જેવા દેખાવનાં હોય છે તેવાં તેઓને નામો આપવામાં આવે છે, જેવાં કે:–પાન, પત્રો, પુષ્પપત્રો, અથવા કડપલાં કે ભીંગડાં ઇત્યાદિ.

૭૯–સંયુક્ત છત્રાકાર પુષ્પરચનામાં નાહનાં છત્રની નીચે જે પુષ્પપત્રો હોય છે તે સામટી રીતે ઉપ-ઉપકોષ–involucel કહેવાય છે. ઉ૦ વરીઆળીનાં ફુલમાં.

૮૦–જ્યારે પુષ્પબાહ્યકોશની ઉપર પુષ્પપત્રો ગુચ્છાકાર આવેલાં હોય છે, ત્યારે તેને પુષ્પબાહ્યકોષોપરિ પુષ્પપત્ર–epicalyx કહે છે. ઉ૦ ભીંડાના વર્ગમાં જુઓ.

૮૧–કેટલીક એકદલ વનસ્પતિની પુષ્પરચનામાં જે પુષ્પપત્ર અથવા ફુલનું–પાન પુષ્પરચનાપર ઢંકાયલું હોય છે, તેને પૂગ, પોટો–spathe કહે છે. ઉ૦ અડવી, નાળીએરી નં૦ (૫૮૩) સોપારી નં૦ (૫૩૭).

૮૨–સહદેવી અને ભાંગરાના વર્ગ (કંપોઝિટી)માં તેમજ ઘાસના વર્ગ(ગ્રેમિની)માં ઘણુંકરી જે ફીકા રંગનાં, સાંકડાં, પાતળાં ને જરા ચીવટ ભીંગડાં જેવાં ફોતરાંઓ–chaffs, pales, paleæ હોય છે, તે વસ્તુતાએ આરનાં પુષ્પપત્રો અથવા કડપલાં હોય છે.

૮૩–ઘાસ અને ચીના કે મોથનાં ફુલોપર જે પુષ્પપત્રો આચ્છાદિત હોય છે તેને ફોતરાં–glumes કહે છે.

૫૨–पुष्पबाह्यकोष–calyx અને पुष्पाभ्यन्तरकोष–corolla, અથવા बाह्यान्तरयुक्तकोष–perianth.

पुष्पबाह्यकोष–ધણુંકરી લીલા રંગનો, અને પુષ્પાભ્યન્તર કોષ કરતાં નાહાનો હોય છે. કોઇવાર તે ઘણો બારીક, કોઇવાર એક અને કોઇવાર તે બે ગુચ્છાપેઠે આવેલો હોય છે. કોઇવાર તેનાં પત્રો–sepals ઘણાં હોય છે, જેમાનાં બહારનાં કેટલાંક પુષ્પપત્રો જેવાં, અને અંદરનાં ફુલની પાંખડીઓ જેવાં થઇ ગએલાં હોય છે.

૫૩–पुष्पाभ्यन्तरकोष–એ ધણુંકરી જુદા જુદા રંગનો અને પુષ્પબાહ્યકોષ કરતાં ઘણો કોમળ હોય છે, અને એને જ સાધારણ રીતે સર્વે લોકો ફુલ અર્થાત્ ફુલ કહે છે. જ્યારે વનસ્પતિ કુદરતિ સ્થીતિમાં હોય છે, ત્યારે આ કોષનાં પ્રતિઅંગો અર્થાત્ પાંખડીઓ ભાગ્યે જ અનિશ્ચિત સંખ્યાવાળી કે બે ગુચ્છાપેઠે આવેલી હોય છે. અને પુષ્પબાહ્યકોષની પેઠે તે જવલે જ ભિન્ન ભિન્ન રૂપેલી હોય છે. કોઇ કોઇવાર જંગલી ફુલમાં હોય છે તેવી રીતે આ કોષમાં બેવડાં ફુલ જોવામાં આવે છે, પણ બેવડાં ફુલ થવાં, એ એક જાતનો કેટલાંક કારણોને લીધે એમાં થએલો બગાડો છે. એટલે પુંકેસરો, પુષ્પબાહ્યકોષનાં પત્રો અને ઘણીવાર બીજાશય ગર્ભાશયમાંના બીજોષના આકારો બદલાઇ પાંખડીઓ જેવા થઇ જાય છે, અને તેને લીધે પાંખડીઓનો વધારો થએલો જોવામાં આવે છે. આ વધારો કાંતો સાધારણ પાંખડીઓના વિભાગોથી અથવા તો સાધારણ પાંખડીઓની સંખ્યામાં ઉમેરો થઇ ગએલો હોય છે.

પાંખડીઓ પણ કોઇવાર ઘણી જ બારીક અથવા નામની જ હોય છે.

૫૪–જ્યારે પુષ્પબાહ્યકોષનાં પત્રો અને પુષ્પાભ્યન્તર કોષની પાંખડીઓ એક સરખા આકાર અને રૂપાસની હોય, અને તે વળી એક જ અંગ છે એમ દેખાતાં હોય, ત્યારે આપણે આગળ કહી ગયા તેમ તેને बाह्यान्तरयुक्तकोष–perianth કહે છે, અને એનાં પ્રતિઅંગો પત્ર અથવા પાંખડી જ કહેવાય છે.

બાહ્યાન્તરયુક્તકોષવાળાં ફુલ ઉપરથી હોય, ત્યારે તે જોનારને એવો ભ્રમ થાય છે કે તે ફુલની પાંખડીઓ હશે? કે પુષ્પબાહ્યકોષનાં પત્રો હશે? પણ એવાં ફુલની કળીઓની તપાસીને જોઇએ હોય તો માલમ પડશે કે એ ફુલના ગુચ્છ અથવા અંગનો અર્ધો ભાગ બીજા અર્ધા ભાગથી બહાર ગુઠાએલો અને રૂમાલ, .. અને રંગમાં પણ થોડો ઘણો ફેરફાર હશે. જેથી એ બન્ને કોષનો અંતર થોડો ઘણો પણ જણાઇ આવશે.

૫૫–पुष्पाभ्यन्तर कोष અને તેની પાંખડીઓની રચના અને તેના આકારો આદિનું વર્ણન કરવામાં જે શબ્દો આ નીચે વાપરવામાં આવેલા છે, તે જ શબ્દો બાહ્યાન્તરયુક્તકોષ અને પુષ્પબાહ્યકોષ અને તેનાં અંગોની રચના અને આકારો આદિને પણ આપી શકાય છે.

જ્યારે पुष्पाभ्यन्तर कोषની પાંખડીઓ થોડી ઘણી પણ સંયુક્ત અર્થાત્ જોડાએલી હોય છે, ત્યારે એવા કોષને अविभक्त-पांखडीओवाळो–monopetalous, gamopetalous; અને જ્યારે તેની બધી પાંખડીઓ તદન છુટી હોય છે, ત્યારે એ કોષને विभक्त पांखडीओवाळो–polypetalous કહે છે.

જ્યારે પાંખડીઓ તળિયેથી થોડી પણ જોડાએલી હોય ત્યારે તેનો ગમે તેવો આકાર હોય, તોપણ એ જોડાએલા ભાગને नळी–tube, અને પાંખડીઓના બાકીના છુટા ભાગોને તેની લંબાઇ પોહોળાઇ મુજબ दांता–teeth, खांचीआ–lobes, અથવા सांकडा छेडाओ–segments કહે છે. પાંખડીઓ જ્યારે તળિયે ઘણી થોડી જોડાએલી હોય છે, ત્યારે તે સાધારણ રીતે જોતાં છુટી હોય એમ દેખાય છે, પણ તેઓનું આ જોડાણ ખૂબ બારીકીથી તપાસવાનું છે, કેમકે વનસ્પતિના વર્ગ ઓળખવામાં આ બાબત ઘણી અગત્યની છે.

૫૬–ફુલની પાંખડીઓ ફુલની કળીમાં એક બીજી પાસે અથવા એક બીજી ઉપર જેવી રીતે આવેલી હોય છે તે રચનાને पुष्पाभ्यन्तर कोषनुं वींटण–æstivation કહે છે.

જ્યારે ફુલની પાંખડીઓની કોર એક બીજીની કોર સાથે અડોઅડ હોય છે, ત્યારે એવી ગોઠવણને बाजुनी–valvate; અને જો પાંખડીઓની કોર એક બીજી ઉપર આવેલી હોય તો उपराउपर–imbricate કહે છે. જો પાંખડીઓની કોર અંદરની બાજુ વળેલી હોય તો अंदर वळती–involute, અને જો તે બહારની બાજુ વળેલી હોય તો बाहार वळती–revolute કહેવાય છે. જ્યારે દરેક પાંખડી પાસેની બીજી પાંખડી ઉપર એક બાજુથી આવેલી હોય, અને તેની બીજી બાજુપર પાસેની બીજી પાંખડી તેનાપર આવેલી હોય, ત્યારે તેને वींटायली, वमळायली twisted, contorted કહે છે.

૫૭–જ્યારે પુષ્પાભ્યન્તરકોષનો સઘળો અથવા ઘણોખરો ભાગ નળી અથવા ભુંગળી જેવા આકારનો હોય, ત્યારે તે नळी અથવા भुंगळीजेवो–tubular કહેવાય છે. ઉ૦ સદુરેવી અને ભાંગરાનો વર્ગ જુઓ. જ્યારે એનો આકાર એક ઘટ અથવા પ્યાલાને મળતો હોય ત્યારે તેને घंटाकार–campanulate, bell-shaped કહે છે. ઉ૦ પારસપીપળાનાં ફુલ. નં૦ (૧૫). જ્યારે એ કોષની નળી પોહોળી પેટાળવાળી અને લગભગ ગોળ વળેલી હોય, ને મથાળે સાંકડી થઇ પછી થોડી વિસ્તૃત થઇ સાંકડા કાંઠાની માફક દેખાતી હોય, ત્યારે તેને कुंजा के घंबुजेवो–urceolate કહે છે. જ્યારે એ કોષની

૧૦૫—જ્યારે પુંકેસરોના બધા તંતુઓ જોડાઈને એક જ અથવા ગુચ્છી થયેલી હોય છે, ત્યારે તેવાં પુંકેસરોને એકગુચ્છ અથવા એકગુચ્છી પુંકેસરો–monadelphous કહે છે. આ ગુચ્છી કોઈ વખત સ્ત્રીકેસરની ચોફેર ફરીને એક નળી જેવી બની રહેલી હોય છે, અથવા જો સ્ત્રીકેસર ન હોય તો ફુલના મધ્યભાગમાં આવેલી હોય છે.

૧૦૬—જ્યારે પુંકેસરના તંતુઓ જોડાઈને બે ગુચ્છી થયેલી હોય છે, ત્યારે તે દ્વિગુચ્છ–diadelphous કહેવાય છે. દ્વિગુચ્છ અથવા દ્વિગુચ્છી પુંકેસરો એ નામ વિશેષે કરીને વાલોળ, વટાણા આદિના વર્ગ (leguminosæ)-માંની કેટલીક વનસ્પતિનાં ફુલોમાં દશ પુંકેસરો હોય છે, તેમાં નવના તંતુઓ જોડાયલા હોય છે અને એક પુંકેસર છુટું હોય છે તેને લગાડવામાં આવે છે. બીજી કેટલીક વનસ્પતિમાં જ્યારે દ્વિગુચ્છી પુંકેસરો હોય છે, ત્યારે તે ઘણું કરીને દરેક ગુચ્છમાં સમસંખ્યાંક હોય છે. જ્યારે ત્રણ, પાંચ કે ઘણી ગુચ્છી હોય, ત્યારે ત્રિગુચ્છ, પંચગુચ્છ અને બહુગુચ્છ પુંકેસરો એમ અનુક્રમે–triadelphous, pentadelphous, polyadelphous કહેવાય છે.

જ્યારે પુંકેસરોના તંતુઓ તદ્દન છૂટા રહે, અને તેના પરાગકોષ એક બીજા સાથે સ્ત્રીકેસરની આજુબાજુ એક ફુંગળીની પેઠે જોડાયલા હોય, ત્યારે તેવાં પુંકેસરોને પરાગકોષ-સંયોગી–syngenesious કહે છે. ઉ. સહદેવીના વર્ગ (કમ્પોઝિટી) જુવો.

જ્યારે (ઘણું કરીને બે હોઠવાળાં ફુલમાં) પુંકેસરો ચાર હોય, તેમાં એક જોડી ટુંકી અને બીજી લાંબી હોય, ત્યારે તેવાં પુંકેસરોને લાંબાટુંકી બે જોડીવાળાં–didynamous કહે છે. ઉ. તુલસીનો વર્ગ (લેબિએટી) જુવો.

જ્યારે (રાઈની જાતમાં) પુંકેસરો છ હોય, તેમાંના ચાર લાંબાં અને બે ટુંકાં હોય, ત્યારે એવાં પુંકેસરોને બે લાંબી બે ટુંકી જોડીવાળાં–tetradynamous કહે છે.

જ્યારે પુષ્પાભ્યંતરકોશ કરતાં પુંકેસરો લાંબા હોય, ત્યારે તે બહાર નીકળતાં–exserted કહેવાય છે.

૧૦૭—પરાગકોષ–anther.

જ્યારે પરાગકોષ તંતુના આગળ જોડેલો રહેલો હોય, ત્યારે તંતુસ્થિત પરાગકોષ–adnate; અને જ્યારે પરાગકોષ તેના તળિયાથી તંતુને મજબુત ચોંટી રહેલો હોય, અને તંતુ ઉપર ઉભો હોય, ત્યારે તેને પાદસ્થિત પરાગકોષ–innate કહે છે.

જ્યારે પરાગકોષ તંતુના અગ્રની અણીપર તેનાં ... કોઈ રીતે જોડેલો હોય કે તે હાલ્યા કરે એવો હોય, ત્યારે તેને દોલાયમાન અથવા ચલ–versatile કહે છે.

૧૦૮—પરાગકોષને ઘણું કરી બે પોલ–cells હોય; પણ ઘણીવાર એ બે પોલ વચ્ચેનો પડદો કંઈ કારણથી સમાઈ જાય છે, તેથી એ બે પોલ એક થઈ જાય અને કેટલીકવાર આરંભથીજ એક જ પોલ હોય છે.

એક કીજ (૧૩)ની માફક પરાગકોષની પોલને તળિયે કે મથાળે છિદ્ર થઈને, કે ચીરાઈને, અથવા તેનાં પડ છુટાં પડીને તે ઉઘડે છે, અને તેની અંદર તૈયાર થયેલી પરાગરજ બહાર આવે છે.

જ્યારે પરાગકોષ સ્ત્રીકેસર તરફ ઉઘડે છે, ત્યારે તેને અંતર્મુખ–introrse, અને એથી વિરુદ્ધ દિશા તરફ ઉઘડે છે, ત્યારે તેને બહિર્મુખ–extrorse કહે છે.

પરાગરજ દરમ્યેક રજ કે ભૂકી જેવી હોતી નથી, પણ કેટલીકવાર તે મીણ જેવી નરમ પણ હોય છે.

૧૦૯—સ્ત્રીકેસર–pistil.

પુંકેસરો કરતાં સ્ત્રીકેસરના ગર્ભકોષ–carpels જો કે રંગ અને દેખાવમાં સાધારણ પાનને મળતા લાગે છે, તો પણ તેની રચના અને આકાર પાનથી ઘણાં જુદાં હોય છે. ગર્ભકોષ ઘણું કરી ડીટડી રહિત હોય છે, પણ જો તેને ડીટડી હોય, તો તે ગર્ભકોષની ડીટી–podocarp કહેવાય છે.

૧૧૦—સ્ત્રીકેસરના ત્રણ વિભાગો હોય છે:—

(૧) સ્ત્રીકેસર–ગર્ભાશય–ovary એ સ્ત્રીકેસરનો વિસ્તૃત થયેલો તળિયાનો ભાગ છે, જેમાં એક કે વધારે ખાનાં, ગર્ભકોષ કે બીજકોષ વા પોલ હોય છે, અને તેમાં એક કે વધારે આદિ બીજ–ovules હોય છે. આદિબીજ છેવટ પાકવાથી પરિપક્વ બીજ (seeds) થાય છે.

(૨) સ્ત્રીકેસર–નલિકા–style એ સ્ત્રીકેસર ગર્ભાશયને મથાળેથી નીકળેલી (નળી) હોય છે.

(૩) સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ અથવા નલિકાગ્રમુખ–stigma એ સ્ત્રીકેસર-નલિકાને મથાળે આવેલું હોય છે. તે કેસર એક અણી, બિંદુ, કે સપાટ ટપકી જેવું અને કેસર પીંછી જેવું એમ તરેહવાર આકારનું હોય છે.

૧૧૧—સ્ત્રીકેસરમાં સ્ત્રીકેસર-નલિકા ઘણીવાર હોતી નથી, ત્યારે સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ સ્ત્રીકેસર ગર્ભાશયપર નલિકા રહિત આવેલું હોય છે. પણ એક પૂર્ણ સ્ત્રીકેસરમાં તેના ગર્ભાશયની અંદર બીજકોષમાં ઓછામાં ઓછું એક પણ આદિબીજ બેઠેલું હોય છે, અને તેનો કેટલોક ભાગ સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ જેવો રહેલો હોય છે. પણ જો આ ત્રણેને ન હોય, તો તે સ્ત્રીકેસર અપૂર્ણ, અને તે વંધ્યા–barren છે, એમ કહેવાય છે.

૧૧૨—સ્ત્રીકેસરમાં દેખીતું મુખ્ય અંગ ગર્ભાશય–ovary છે. એટલે સ્ત્રીકેસરનાં ખાનાં, અથવા કે બીજકોષ (carpels)ની સંખ્યા અને ...

વર્ણન કરવામાં આવે, તે તેના ગર્ભાશયને લગતું એમ સમજવું. ફૂલની અંદર તેના બીજા અવયવોના વિભાગોની સંખ્યા કરતાં ગર્ભાશયની સંખ્યા ઘણું કરી ઓછી હોય છે, તોપણ કેટલીક વનસ્પતિનાં ફૂલોમાં તેની પાંખડીઓ કરતાં ગર્ભાશયની સંખ્યા અધિક હોય છે.

જ્યારે એક ફૂલમાંની સ્ત્રીકેસરમાં એકજ ગર્ભકોશ અથવા સાદું ખાનું (carpel) હોય, ત્યારે તેનું ફૂલ **एकस्थानां** કે **गर्भकोषवाळुं**-monocarpellary કહેવાય છે. પણ જ્યારે ૨, ૩ કે ૩ થી ૧૦ સુધી અને પછી એથી વધારે ગર્ભકોશ હોય, ત્યારે તેની સંખ્યા દેખાડવા માટે **बे, त्रण, दश के वधारे गर्भकोषवाळुं** એમ અનુક્રમે-bi, tri, deca અને polycarpellary કહેવાય છે. પછી તે ગર્ભકોશ છૂટા હો કે સંયુક્ત હો.

જ્યારે સ્ત્રીકેસરના ગર્ભકોશ (carpels) અથવા તેના ગર્ભાશયો (ovaries) થોડા ઘણા એક બીજા સાથે જોડાયલા હોય છે, ત્યારે તેને **संयुक्त गर्भकोष** અથવા **संयुक्त गर्भाशय** syncarpous કહે છે. અને જ્યારે ગર્ભકોશ અથવા ગર્ભાશયો એક બીજાથી છૂટા છૂટા હોય છે, ત્યારે તેને **छूटा-गर्भकोष** અથવા **छूटा-गर्भाशय**-apocarpous કહે છે.

૧૧૩-જ્યારે **संयुक्त गर्भाशय**-compound-ovary ની અંદર આવેલાં આદિ બીજની વચ્ચે પડદા હોતા નથી, અથવા ગર્ભાશયની અંદર એક પોલ દેખાવાને બદલે ઘણી પોલ દેખાય એવી રીતે આ પડદાઓ તેની મધ્યમાં જોડાતા ન હોય, ત્યારે એને **एक पोलवाळो**-unilocular, one-celled કહે છે. પણ જ્યારે બે અથવા વધારે પોલ ખુલ્લી રીતે દેખાય એવી રીતે એ ગર્ભાશયની પોલની વચ્ચે પડદાઓ આવેલા હોય, ત્યારે એ **बहुपोलवाळो**-plurilocular, several-celled કહેવાય છે.

૧૧૪-છૂટા ગર્ભાશયવાળી સ્ત્રીકેસરોમાં સ્ત્રીકેસરનલિકાઓ ઘણું કરી છૂટી હોય છે, અને તે દરેક નલિકાને મથાળે તેનું મુખ હોય છે. પણ કેટલીકવાર આ નલિકાઓ અથવા તેનાં મુખ માત્ર જોડાયલાં હોય છે, પણ તેની નીચેના ગર્ભાશયો છૂટા જ રહેલા હોય છે.

૧૧૫-જ્યારે સંયુક્ત ગર્ભાશયવાળી સ્ત્રીકેસરોમાં સ્ત્રીકેસર નલિકાઓ તળિયેથી છેક તેના છેડા સુધી છૂટી હોય છે, ત્યારે તે **बहु नलिकाओवाळो**, અને જ્યારે એ નલિકાઓની ઉપર આવેલાં મુખના સંયોગથી નીચે તે છૂટી હોય પણ તે તળિયે જોડાયલી હોય, ત્યારે તે **घणा फांटाओवाळी-एक नलिकावाळो** સ્ત્રીકેસર, એમ કહેવાય છે.

જ્યારે સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખના સંયોગ નીચે સ્ત્રીકેસરનલિકાઓ જોડાયલી હોય, પણ તેથી ઉપર જ્યાંથી તેનાં મુખ શરૂ થતાં હોય ત્યાંથી છૂટી હોય, ત્યારે તે **बहु मुखवाळी एक सादी नलिकावाळी** સ્ત્રીકેસર કહેવાય છે.

જ્યારે સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ પણ થોડાં ઘણાં સંયુક્ત થયેલાં હોય, ત્યારે તે **दांता, खूणीआ**, કે ફાંટાઓવાળાં કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીકેસરનલિકાઓ અથવા તેના અને સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખના ફાંટાઓની સંખ્યા પણ સ્ત્રીકેસરના **गर्भकोष** (carpels) ની સંખ્યા જેટલી જ હોય છે. પણ કેટલીક વનસ્પતિનાં ફૂલમાં સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખની સંખ્યા બમણી હોય છે. અને કેટલીકવાર તે દ્વિભગ્ન ફાંટાઓવાળાં અથવા પીંછાની માફક વિભાજિત થયેલાં હોય છે. અને કોઈવાર **वाळनां पींछीजेवां**-penicillate વિભાજિત થયેલાં હોય છે.

૧૧૬-**गर्भाशय**ની અંદર જે ભાગને તેમાંનાં આદિબીજ ચોટેલાં હોય છે, તે ભાગને **बीजस्थान**-placenta કહે છે. કોઈવાર ગર્ભાશયમાં બીજસ્થાન માત્ર એક લીટી કે બિંદુ જેવું જ હોય છે અને ઘણીવાર તે બાહાર નીકળેલું અથવા જાડું થયેલું પણ હોય છે.

જ્યારે બહુ પોલવાળા ગર્ભાશયની અંદર તેની દરેક પોલમાના અંદરના ખૂણાને આદિબીજ લાગેલાં હોય, ત્યારે એવાં બીજસ્થાનને **आंसनुं**-axile, અને જ્યારે એક પોલવાળા સંયુક્ત ગર્ભાશયની પોલની અંદરની બાજુને આદિબીજ લાગેલાં હોય, ત્યારે તેને **बाह्यनुं बीजस्थान** parietal કહે છે.

જ્યારે ગર્ભાશયમાં આદિબીજ ગર્ભાશયની પોલની વચ્ચે હોય છે, ત્યારે તેને **छूटुं ने मध्यस्थानी**-free and central **बीजस्थान** કહે છે, આવા ગર્ભાશયમાં તેની વચમાંનો સ્થંભ છેક ગર્ભાશયની પોલના મથાળાં સુધી વધેલો હોતો નથી.

૧૧૭-**आदिबीज**-ovules.

દરેક આદિબીજ જ્યારે પૂર્ણ થયેલું હોય છે, ત્યારે ઘણું કરી તે કોથળી જેવાં બે પડમાં આવેલાં **अंतर्बिंदु**-nucleus ના સમુદાયથી તે બનેલું હોય છે. આ બે પડમાંનાં તેનાં બહારનાં પડને **प्रथम थनारुं**-primine, અને અંદરનાને **पछी थनारुं**-secundine કહે છે. આદિબીજની જે જગોએ અંતર્બિંદુનું તળિયું તેનાં પડની સાથે મળી ગયેલું હોય છે, તે જગોને **दोरी जेवो मृदुपदार्थ**-chalaza કહે છે. અંતર્બિંદુનાં મથાળાંપર ઉપર કહેલાં પડમાં જે સૂક્ષ્મછિદ્ર હોય છે, તેને **रंध्र**-foramen કહે છે.

૧૧૮-જ્યારે દોરી જેવો મૃદુ પદાર્થ આદિબીજને તળિયે હોય, અને રંધ્ર તેને સામે છેડે આવેલું હોય, અને આદિબીજની આંસ સીધી હોય, ત્યારે એવાં આદિબીજને **उभुं** અથવા **सीधुं**-orthotropous, straight કહે છે.

... દોરી જેવા મૃદુ પદાર્થ તો આદિબીજને તળિયે જ હોય પણ આદિબીજની આંસ વળીગયેલી હોય જેથી તેના મથાળાંપરનું રંધ્ર તેનાં તળિયાં તરફ થોડું ઘણું નમી આવેલું હોય, ત્યારે તેવાં આદિબીજને વાંકુંવળી ગયેલું-campylotropous, incurved કહે છે.

જ્યારે દોરી જેવો મૃદુપદાર્થ આદિબીજને મથાળે હોય અને રંધ્ર તેને તળિયે હોય અને તેની આંસ સીધી હોય, ત્યારે એવાં આદિબીજને ઉલટું અથવા ઉંધું વળેલું-anatropous, inverted કહે છે.

જ્યારે આદિબીજ એવી રીતે આવેલું હોય કે તે બાજુએથી ચોટેલું હોય એમ દેખાય, દોરી જેવો મૃદુ પદાર્થ અને રંધ્ર તેના સામેના છેડા પાસે હોય, અને બીજસ્થાનના તળિયાથી તે સીધી અથવા વાંકી આંસથી રહેલું હોય, ત્યારે તેને અડધું વળેલું-amphitropous, half-inverted કહે છે.

૧૧૯—પુષ્પાશય પુષ્પાસન પુષ્પાધાર-receptacle અથવા ફૂલની પડઘી અને ફૂલના જુદા જુદા અવયવોનાં સ્થાન અને તેઓના સબંધો.

પુષ્પનાળઓરથી ઉપર ફૂલની ડીટડીનું મથાળું, કે જેનાપર ફૂલની પાંખડીઓ, નરકેસરો, અને ગર્ભાશય આવેલાં હોય છે, તે મથાળાં અથવા સ્થાનને પુષ્પાશય પુષ્પાસન પુષ્પાધાર અથવા ફૂલની પડઘી-Receptacle, torus કહે છે. આ પુષ્પાશય અથવા ફૂલની પડઘી કેટલીકવાર માત્ર એક સાધારણ બિંદુથી કંઈક મોહોટી અથવા એક સૂક્ષ્મ અર્ધગોળ જેવી હોય છે; પણ વિ ઘણીવાર ઓછી વધતી લાંબી, જાડી, અગર બીજી રીતે ઘણી મોહોટી થએલી પણ હોય છે.

૧૨૦—પુષ્પાશય અથવા ફૂલની પડઘી ચક્રાકાર વધેલી ...ય છે, ત્યારે તેને કર્ણિકા disk, disc કહે છે. એ ...લ્લિકા એક પ્યાલી, અથવા સપાટ રકાબી જેવી, અથવા ...ી કે ઉભી ટોપી જેવા આકારની કે બીજી કેટલીક તેવા ...આકારની વસ્તુઓ જેવી બનેલી હોય છે. એ કર્ણિકા ... પુંકેસરોની વચ્ચે ગર્ભાશયનાં તળિયા નીચે જ હોય ...અથવા તો ફૂલની પાંખડીઓ અને પુંકેસરોની વચ્ચે ...છે, અથવા એ (કર્ણિકા) ની કોરપર પાંખડીઓ કે ...ો અથવા બન્ને આવેલાં હોય છે, અથવા એની ...બાજુ કે એની નીચે ગર્ભાશયો કુંડાળાની પેઠે આવેલાં ...છે, અને એ (કર્ણિકા) પુષ્પાશયને એન મથાળે ... હોય છે.

...કા અખંડિત હોય છે, અથવા દાંતા કે ખૂણીઆ- ...અથવા બહુ વિભાજિત હોય છે. એના વિભાગો ...ની અંદર આવેલાં) પુંકેસરો અથવા સ્ત્રીકેસરના ... સંખ્યા જેટલા અથવા એથી બમણા હોય છે. જ્યારે કર્ણિકાના વિભાગો તદન છૂટા અને ટુંકા હોય છે ત્યારે તેને કુલ્લિયો-glands કહે છે.

જ્યારે કર્ણિકાની ઉપર પાંખડીઓ અને પુંકસરો આવેલાં હોય છે, ત્યારે ઘણું કરીને તે પુષ્પનાળકોશની નળીને વળગેલી હોય છે, અને દેખીતી રીતે એ નળીનો તે એક ભાગ જ થઇ રહેલી હોય છે, અથવા તે ગર્ભાશયને વળગી રહેલી હોય છે, અને તેનો એક ભાગ બની રહેલી હોય છે, અથવા એવી જ રીતે તે પુષ્પનાળકોશની નળી અને ગર્ભાશય એ બન્નેને વળગી રહેલી હોય છે. આ ઉપરથી ફૂલોના અવયવોનાં સ્થાનના ઘણુ જૂદા જૂદા સંબંધ નીકળે છે, તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧૨૧—જ્યારે કર્ણિકા અથવા તેનાપર આવેલાં ફૂલ અર્થાત્ તેની પાંખડીઓ પુ૦ ના૦ કો૦ અને ગર્ભાશયથી તદન છૂટી હોય છે, ત્યારે તે પાંખડીઓ અથવા તે ફૂલ ગર્ભાશયાધઃસ્થિત-hypogynous (i.e. under the ovary) કહેવાય છે. આમ હોય છે ત્યારે ગર્ભાશય છૂટો-free અથવા ઉર્ધ્વગર્ભાશય-superior, પુષ્પનાળકોશ છૂટો અથવા અધઃપુષ્પી-inferior, અને પાંખડીઓ ફૂલની પડઘીપર આવેલી કહેવાય છે.

જ્યારે પુષ્પધારણ કરનારી કર્ણિકા ગર્ભાશયથી તદન છૂટી હોય છે, પણ પુષ્પનાળકોશની નળીનાં તળીયાંને થોડી ઘણી વળગેલી હોય છે, ત્યારે તેવાં ફૂલ અર્થાત્ પાંખડીઓ ગર્ભાશયોપરિસ્થિત-perigynous (i. e. round the ovary) કહેવાય છે.

જ્યારે પુષ્પધારણ કરનારી કર્ણિકા પુષ્પનાળકોશની નળિનાં તેમ જ ગર્ભાશયની બહારનાં તળિયાં સાથે જોડાયલી હોય છે, ત્યારે ગર્ભાશયોર્ધ્વસ્થિત-epigynous (i. e. upon the ovary) કહેવાય છે.

આવાં ફૂલોમાં તેનો ગર્ભાશય અધોગર્ભાશય-inferior ovary • અને પુષ્પનાળકોશ ઉર્ધ્વ-પુષ્પી-superior કહેવાય છે.

૧૨૨—જે ફૂલમાં પાંખડીઓ હોતી નથી તેમાં પુંકેસરોનાં સ્થાન ઉપરથી ગર્ભાશયાધઃસ્થિત, ગર્ભાશયોપરિસ્થિત અને ગર્ભાશયોર્ધ્વસ્થિત એનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

૧૨૩—જ્યારે પુષ્પાશય અર્થાત્ ફૂલની પડઘી ગર્ભાશયની નીચે સ્પષ્ટ રીતે લંબાયલી હોય છે, ત્યારે તે પડઘી ગર્ભાશયનાંડીટી-gynobasis, gynophore, stalk of the ovary કહેવાય છે. ઉ૦ કેરનો વર્ગ જુવો capparidæ.

૧૨૪—જ્યારે ફૂલમાંના એક ભાગ અથવા અવયવના વિભાગો એક બીજા સાથે થોડા ઘણા જોડાયલા હોય, જેમ કે પુષ્પનાળકોશનાં પત્રો એક બીજાને ઓછાવત્તાં લાગેલાં હોય, ત્યારે એવો સંબંધ દેખાડવાને સંલગ્ન-

મેશે ઉઘડનારૂં ફળ છે. આ ફળ જ્યારે પાકી જાય છે, ત્યારે તેનો ઘણુંખરૂં ભાગ ઘણું કરી તેના પડદાપરથી ઉભો ચીરાય છે. કેટલીક જાતની શીંગોમાંથી છિદ્ર થઈને, કે અનિયમિત રીતે તે ચીરાઈને (તેમાંથી) બીજ બહાર આવે છે. જ્યારે ગંજની ડાબલીની માફક શીંગના બે આડા વિભાગ કે પડ થઈને બીજ બહાર આવે છે, ત્યારે તેને ડાબલીની પેઠે ઉઘડનારી-circumsciss કહે છે.

૧૩૨–આખાં ફળ અથવા તેના દરેક વિભાગનો દેખાવ એક બીજ જેવો હોય, તે બીજડાં જેવું (फल)–nut, અને એ ફળના વિભાગો બીજડાં nutlets કહેવાય છે. ઉ૦ તકમરિયાં અને તુલસીનાં ફળ આવાં હોય છે. નં૦ (૪૪૬) અને (૪૪૮) જુવો.

૧૩૩–જે ફળનો મધ્યભાગ pericarp તેમાંનાં બીજ કરતાં પાતળો હોય અને તે ફળનો દેખાવ એક બીજ જેવો હોય, ત્યારે તેને પણ બીજડો જેવું (फल) achene કહે છે. ઉ૦ સૂરજમુખી, કાળીજીરી, કસેં-જી, ગલગોટા અને ભાંગરા આદિનાં ફળ બીજ જેવાં દેખાય છે. કાળીજીરીને આપણે બીજ કહીએ છીએ, પણ વસ્તુતાએ તે ફળ છે નં૦ (૨૯૫) જુવો.

૧૩૪–જે ફળનો મધ્યભાગ પાતળો અને ઢીલો હોય છે, તેવાં ફળને પણ બીજડાં જેવું (फल) બીજડું-utricle કહે છે. ઉ૦ કલુઆ અને અપેડાનાં ફળ આવાં હોય છે. અપેડાના ફળને પણ સાધારણ રીતે બીજ કહે છે, અને તે બીજને નામે બજારમાં વેચાય છે; પણ વસ્તુતાએ તે પણ ફળ છે. નં૦ (૪૧૫), અને (૪૭૪) જુવો.

૧૩૫–જે ફળને ઉપરે છેડે પાંખ જેવા છેડા હોય છે, તેવાં ફળને પાંખવાળું (फल)–samara કહે છે. ઉ૦ માધવી અને મોહોટા અડુસાનાં ફળ આવાં હોય છે. નં૦ (૯૦) અને નં૦ (૯૯) જુવો.

૧૩૬–જ્યારે ગર્ભકોશ–carpels એક ગર્ભાશયમાં જૂદા જૂદા હોય છે, ત્યારે તે કોશપ્રમાણે જૂદાં જૂદાં ફળ થાય છે. જૂદા જૂદા ગર્ભકોશ ઘણું કરી ઓછાવત્તા ...ણાએથી દબાયલા હોય છે, આ દબાણ તેઓની અંદરની અને બહારની મુખ્ય કીનારીથી થયેલું હોય છે. ...એ કીનારીને સીવણ-sutures કહે છે, અને જ્યારે ...ળ વિકાસી હોય છે, ત્યારે એ સીવણપરથી તે વિકાસ ...ામે છે, અર્થાત્ ઉઘડે છે.

૧૩૭–જ્યારે એક પીછવાળું ફળ અંદરની એક જ ...વણપરથી ઉઘડે છે, ત્યારે તેવાં ફળને ડોડી (ઘણી-...ર કૂકથી શીંગ પણ)–follicle કહે છે. કેટલાક ...લાઓમાં એવાં ફળના કેટ ગર્ભાશયમાં એક બીજ ...જોડાયલા હોય છે. પણ ફળ પાકતી વખતે તે ...પડી જાય છે. ઉ૦ આકડાની ડોડી, કણેરની

શીંગ, શીંગોટીનાં શીંગોડાં અને ડોડી આદિ આવાં હોય છે. નં૦(૩૪૮), નં૦(૩૫૦), નં૦(૩૫૪).

ઘાસ, રાઈ, ચીભડાં, વાલોળ આદિના વર્ગોના કેટલાંક ખાસ નામો પણ કોઈ કોઈવાર અપાય છે.

૧૩૮–બીજ–The Seed.

સપુષ્પ વનસ્પતિમાં દરેક બીજ હોય છે. તે ફ... અંદરના મધ્યભાગ pericarp ની અંદર આવેલાં હો... છે. આવાં બીજવાળી વનસ્પતિને આચ્છાદિત બીજવાળી વનસ્પતિ–angiospermous–plants કહે છે. કેટલી વનસ્પતિમાંનાં બીજ નગ્ન હોય છે, કેમ કે તેમાં ફળને મધ્યભાગ–pericarp હોતો નથી. એટલે બીજ ખુલ્લાં હોય છે. આવાં બીજવાળી વનસ્પતિને નગ્ન બીજવાળી વનસ્પતિ–gymnospermous–plants કહે છે.

૧૩૯–બીજ જ્યારે પરિપક્વ થયેલું હોય છે, ત્યારે તેમાં ગર્ભ અથવા પ્રત્યંકુર–embryo હોય છે. આ પ્રત્યંકુરથી બીજની અંદરની પોલ આખી અથવા લગભગ ભરાયલી હોય છે, પણ તેની બહારની ત્વચા અથવા બીજને તે લાગેલો હોતો નથી. પ્રત્યંકુર બીજની અંદર આટા, તેલ, ગર, અથવા નાળીએરની મલાઈ કે સાબર-શીંગડાં જેવા કઠણ પદાર્થ કે જેને મગજ અથવા ઘઉંના સતને મળતો પદાર્થ–albumen, perisperm કહે છે, તેમા થોડો ઘણો ડુબેલો હોય છે. જે બીજમાં મગજ જેવો પદાર્થ–albumen હોય છે, તેવાં બીજને મગજવાળાં–albuminous કહે છે. ઉ૦ એરંડી અને ઘઉં; અને જેમાં એ પદાર્થ હોતો નથી, તેવાં બીજ મગજ જેવા પદાર્થ રહિત–exalbuminous કહેવાય છે. ઉ૦ વાલોળ, મગ, રાઈ અને આંબો. બીજમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મગજ કે ઘઉંના સત જેવો પદાર્થ છે કે નહિ, તે જાણવું ઘણું જરૂરનું છે, કેમકે કેટલાક વર્ગની વનસ્પતિના બીજમાં એ પદાર્થ હોય છે અને કેટલાકનાંમાં હોતો નથી. જ્યારે બીજ તદન પાકેલું હોય અથવા કોઈવાર તે ઉગવાની તૈયારીમાં હોય, ત્યારે તેમનો પ્રત્યંકુર અથવા મગજ કે ઘઉંના સતને મળતો પદાર્થ જણાઈ આવે છે.

૧૪૦–બીજની ઉપરની છાલ બે જૂદાં જૂદાં પડની બનેલી હોય છે. તેમાંનાં બહારનાં પડને કવચ–testa કહે છે, એ કવચ બીજમાં મુખ્ય હોય છે, તે નરમ અથવા કઠણ હોય છે, કોઈવાર તે તુરત બટકી જાય તેવું અથવા ચીકટ હોય છે, તે સુંવાળું અથવા વખને રેસાવાળું હોય છે, કોઈવાર તે વધીને પાંખ જેવું થયેલું હોય છે, અને કોઈ-વાર તેનાપર રૂ કે ઉન જેવા વાળની પીંછી હોય છે, તેને ફુમકું કે ફુંમતું–coma કહે છે. અંદરનાં પડને પાતળી છાલ કે ત્વચા–tegmen કહે છે.

૧૪૧–બીજસ્થાનને જે દોરીથી બીજ વળગેલું હોય છે, તે દોરીને **નાળ**–funicle કહે છે. કેટલીકવાર આ નાળ પાતળાં પડ જેવી પોહોળી થયેલી હોય છે, તે ગળ જેવી અથવા નરમ અને ચીવટ હોય છે, તે બીજપર એક છેડા જેવી દેખાય છે. કોઈવાર તે ઘણી મોહોટી થઈ બીજને ઢાંકી દે છે. આવી રીતે વિસ્તૃત થયેલી નાળને **ચાપડો**–aril કહે છે. ઉ૦ જુઓ એરંડાનો વર્ગ. આવી જ રીતનો છેડો નાળની બાજુ પાસેથી કવચમાંથી નીકળે છે, તેને પણ **ચાપડો** જ–strophiole, caruncle કહે છે. ઉ૦ બોયસણ નં૦ (૩૦).

૧૪૨–બીજ નાળથી છુટું પડે છે, તે જગોએ બીજપર ડાઘ રહી જાય છે, તે ડાઘને **ચાંઢલો**–hilum; અને બીજની આદિ અવસ્થામાં તેપર સૂક્ષ્મ રંધ્ર ક્યાં હતું તેનું સ્થાન બતાવનારૂં ચિન્હ બીજપર રહેલું હોય છે, તેને **છિદ્ર**–micropyle કહે છે.

૧૪૩–બીજની અંદરના ગર્ભાંકુરમાં, ભવિષ્યમાં થનારાં મૂળનું તળિયું જેને **આદિમૂળ**–radicle કહે છે તે, અને એક અથવા બે **બીજપત્રો** અર્થાત્ **દલ**–cotyledons અને એ બે દલ અથવા બીજપત્રોનાં તળિયાંની વચે ભવિષ્યમાં થનારાં પત્રો અર્થાત **આદિપત્રો**–pumule હોય છે.

વનસ્પતિની **પોષણ**, **વૃદ્ધિકરનારી** અને **પુનરુત્પત્તિની** ઈંદ્રિયોનું, ટુકામાં ઉપર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, હવે તેની કેટલીક **સહાયકારી-ઇંદ્રિયો**–accessory–organs છે, તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ ઈંદ્રિયો જો કે વનસ્પતિની વૃદ્ધિ અથવા પુનરુત્પત્તિ કરવામાં મુખ્યત્વે કરી તેને કામ લાગતી નથી, તોપણ એ તેને ઘણી રીતે સહાયકારી થાય છે.

૧૪૪–**તંતુ**, **તાંતણા** અથવા **પ્રતાન**–tendrils (cirrhi). એ અપૂર્ણ પાનની ડીટડીઓ, પુષ્પધારણ કરનારી સળીઓ અથવા કોઈવાર શાખાઓના છેડાઓના બનેલા હોય છે. કેમકે એવા અપૂર્ણ અવયવો પોતાનાં ખરાં સ્વરૂપમાં નહિ આવતાં, આવા **તંતુઓ** બની જાય છે. તંતુઓ સાદા અથવા ઓછાવત્તા વિભાજિત હોય છે. તેમ તે નરમ એટલે ગમે તેમ વળી શકે તેવા પણ હોય છે, અને જે વનસ્પતિમાં તે આવેલા હોય છે, તે વનસ્પતિને સહાય કરવા માટે તે જે વસ્તુને અડકી શકે છે, તેને વીંટળાઈને પકડે છે, અથવા તે સાથે ચોટડુક થઈ જાય છે, તેથી તે વનસ્પતિ બીજાં ઝાડકે પાનની કોઈ બીજી વસ્તુપર ચડી શકે છે. **વીંટવાળા ખીલા જેવા કાંટા**–hooks પણ તંતુઓની પેઠે વનસ્પતિની **પકડ**–hold-fasts છે, પણ તે તંતુઓ કરતાં ટુંકા અને ઓછી વીંટવાળા હોય છે, અને તે ઘણું કરી વિભાજિત હોતા નથી.

૧૪૫–**કાંટાઓ**–thorns, અને **કાંટી**–prickles છે, તે વનસ્પતિનાં હથીઆરો કહેવાય છે.

એક **કાંટો**–thorn or spine છે, તે એક શાખા, અપૂર્ણ ડીટડી કે પુષ્પ ધારણકરનારી સળીનો મજબૂત અણીવાળો છેડો છે; અને એક **કાંટી**–prickle છે, તે વનસ્પતિની ત્વચામાંથી નીકળેલો તીક્ષ્ણ અણીવાળો ઉદ્‌ગમ છે, અને તે ઘણું કરી વનસ્પતિની શાખા, પાનની ડીટડી અથવા શિરાઓ, અથવા પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી કે વખતે પુષ્પાશ્રયાન્તરકોષપર પણ આવેલી હોય છે. જ્યારે પાન કે ઉપપાનની કોરપર આવેલા દાંતા અથવા તેઓની અણી આંગળીને ભોંકાય એવાં તીક્ષ્ણ હોય, ત્યારે તેને કાંટા અથવા કાંટી જેવાં કહે છે. એક વનસ્પતિને ઘણા કાંટા હોય, તેને **કાંટાવાળું**–spinous અને કાંટી હોય, તેને **કાંટીવાળું**–aculeate કહે છે.

૧૪૬–**વાળ** અથવા **કેશ**–hairs છે, તે વનસ્પતિનાં સામાન્ય રીતે કપડાં કહેવાય છે. **વાળ** એ શબ્દમાં સાધારણ રીતે વનસ્પતિની ત્વચામાંથી ઉત્પન્ન થતા સઘળી જાતના વાળનો સમાવેશ થાય છે, તોપણ જુદી જુદી તરાહ અને બનાવટના જે વાળ થાય છે, તેનાં જુદાં જુદાં નામો પણ રાખવામાં આવેલાં છે. જેવાં કે–**પીંછી જેવા વાળ**–bristles, **સખ્ત વાળ**–hairs, **નરમ વાળ**–downy, **રૂ જેવા વાળ**–cottony અને **ઊન જેવા વાળ**–wooly.

વાળ ઘણુ કરીને વિભાજિત હોય છે. જ્યારે વાળ તેને તળિયેથી વિભાજિત થયેલા હોય અને તેના વિભાગો સપાટી તરફ વિરૂદ્ધ દિશાએ પસરેલા હોય, ત્યારે તેવા વાળને **મધ્યસ્થાપિત**–attached by the centre કહે છે. પક્ષીના પીંછાની શાખાઓ પેઠે એક વચલી સળીપર બન્ને બાજુએ સરખા વાળ આવેલા હોય ત્યારે તે **પીંછાજેવા**–plumose કહેવાય છે. જ્યારે વાળને તળિયેથી કેટલીક શાખાઓ નીકળી તારાની કિરણો માફક ચો તરફ પ્રસરતી હોય છે, ત્યારે તેને **તારાકૃતિના**–stellate કહે છે. આવા તારાકૃતિના વાળની કિરણો અર્થાત્ શાખાઓ કેટલીકવાર એક બીજી સાથે તળિયે જોડાઈ જઈ, તળિયે એક સપાટ પડી જેવી થઈ રહેલી હોય છે, ત્યારે એને **ભીંગડાં** અ[illegible] **કડપલાં**–scales; અને જે સપાટીપર તે આ[illegible] હોય, તે સપાટીને **ભીંગડાંવાળી** કે **કડપલાંવાળ**[illegible] scaly, lepidote કહે છે.

૧૪૭–વનસ્પતિની કોઈ પણ ઈંદ્રિયની બહારની ([illegible] થાત્ છેક સપાટી ઉપરની) **ત્વચા**–epidermis [illegible] કંઈ પણ **ઉદ્‌ગમ**–protuberance ન હોય, [illegible] તેની સપાટી **લીસી**–smooth કહેવાય છે. જ્યારે

બિલકુલ વાળ કે રોમ ન હોય ત્યારે તે અરોમ કે ચળકતા—glabrous; અને જ્યારે પ્રથમ તેની સપાટીપર વાળ જેવું કંઈ હોય, પણ પાછળથી વાળ વગેરે ખરી જતાં હોય, ત્યારે તે ચળકતીથતી—glabrescent, glabrate કહેવાય છે. જ્યારે તેની સપાટીપર ઝીણી ઉભી સમાન્તર અથવા રેસેરેસા રેખાઓ આવેલી હોય, ત્યારે તે રેખાઓવાળી—striate કહેવાય છે. જ્યારે તેવીજ સમાન્તર રેખાઓ વધારે સ્પષ્ટ રીતે ઉંડી નીકળતી હોય, ત્યારે તેને હાંસોવાળી—furrowed (sulcate) or ribbed (costate) કહે છે. જ્યારે તેપર અનિયમિત રીતે ઉંડી નીકળેલી અથવા બહાર નીકળેલી રેખાઓ આવેલી હોય છે, ત્યારે તેને કરચલી-વાળી—rugose; જ્યારે તેનાપર એમ સૂક્ષ્મ ખાડાઓ પડેલા હોય છે, ત્યારે તેને ખાડાઓવાળી—umbilicate; અને જ્યારે સપાટીપર આવેલી ઉભરાઈ તે ખરબચડી લાગે છે, ત્યારે તેને ખરસટ—scabrous કહે છે. જ્યારે ચીકાશવાળા રસથી સપાટી ખરડાયેલી હોય, ત્યારે તેને ચીકણી, ચીકટ—viscous, viscid, glutinous કહે છે. જ્યારે ઢાલ જેવા આકારના સૂક્ષ્મ ફણગ ઉદ્ગમો સપાટીપર નીકળી આવેલા હોય, ત્યારે તેને ગોળઉદ્ગમોવાળી—umbonate; જ્યારે સૂક્ષ્મ ને છુટા છુટા ઉદ્ગમો પાસે પાસે આવેલા હોય છે, ત્યારે તેને ગુમડઉદ્ગમોવાળી—tuberculate, warted; જ્યારે ઉદ્ગમો અણીદાર અને વધારે બહાર નીકળેલા હોય, કેમજ તે નાનાં અને સખ્ત હોય, ત્યારે તેને સખતઉદ્ગમોવાળી—muricate; અને જ્યારે ઉદ્ગમો વધારે અણીદાર અને લાંબા કાંટા જેવા લાંબા હોય, ત્યારે તેને કાંટાજેવા ઉદ્ગમોવાળી echinate કહે છે. જ્યારે બરછટ, ઉભા અને સીધા વાળ સપાટીપર આવેલા હોય, ત્યારે તેની સપાટી સખતવાળવાળી—setose, bristly; જ્યારે એવા વાળને છેડે સૂક્ષ્મ ગ્રંથિરૂપ રસની કુપ્પી અથવા બિંદુ હોય, ત્યારે ચીકણા-સખતવાળવાળી—glandular-setose; અને જો એવા વાળનાં મથાળાં કાંટાની પેઠે વાંકાં વળેલાં હોય, તો વાંકી અણીવાળા ચીકણા સખતવાળવાળી—glochidiate કહેવાય છે. જ્યારે સપાટી બહુ લાંબા ને નરમ વાળની રૂંવાટીથી આચ્છાદિત હોય, ત્યારે તે રૂંછાળવાળી pilose; અને બહુ બરછટ વાળથી આચ્છાદિત હોય, ત્યારે તે ગાંઠસરત રંછાળવાળી—hirsute કહેવાય છે. જ્યારે સપાટીપરના વાળ ઝીણા અને બહુ બરછટ ન હોય, ત્યારે તેની સપાટી નરમ રૂંવાટીવાળી—hirsute કહેવાય છે. જ્યારે વાળ ટુંકા અને સુંવાળા હોય, ત્યારે સુંવાળી રંછાળવાળી—downy or pubescent અને એવી રંછાળ બહુ ઝીણી હોય, ત્યારે સુંવાળીઝાઝી રંછાળવાળી—puberulent કહેવાય છે. જ્યારે લાંબા અને ટુંકા વાળ એકજ દિશામાં સપાટીને લગતા આવેલા હોય, ત્યારે તેની સપાટીને બેઠી સખતરંછાળવાળી—strigose કહે છે. જ્યારે એક સપાટીપર નરમ અને ટુંકા વાળ એક બીજા સાથે ભેગાભેગા થયેલા, ઘણા ગીચોગીચ આવેલા હોય અને તે વળી કેટલાક ગૂંચળાં જેવા દેખાતા હોય, ત્યારે તેની સપાટી મખમલીરંછાળવાળી—tomentose, cottony કહેવાય છે. જ્યારે એક સપાટીપર ઉનની પેઠે લાંબા ઢીલા અને ભેગાભેગા વાળ આવેલા હોય, ત્યારે તેની સપાટી ઉન જેવી રંછાળ-વાળી—wooly (lanate) કહેવાય છે. જ્યારે વાળ ઘણાજ ટુંકા, ભેગાભેગા ને ચોંટેલા હોય, અને તે સપાટી-પરથી ઉખડી નીકળી આવે એવા હોય, વળી તેનો દેખાવ ધુળ અથવા આટા જેવો હોય, ત્યારે તેને રજ અથવા ભુરકીવાળી—mealy (farinose) કહે છે. જ્યારે વાળ એટલા બધા ટુંકા હોય કે, તે આંખેથી સાધારણ રીતે દેખી શકાય નહિ, તોપણ જે સપાટીપર તે આવેલા હોય, તેનો રંગ ધોળાશ જેવો દેખાતો હોય, ત્યારે તેને ધોળાશલેતી—canescent or hoary કહે છે. જ્યારે સપાટીનો રંગ લીલો આસમાની છાયા જેવો લીલો દેખાતો હોય, અને તેપર બહુ ઝીણી એવી જ સ્વચ્છ બારીક રજ આવેલી હોય, ત્યારે તે વાદળી રંગની—glaucous કહેવાય છે.

૧૪૮—કુપ્પિ, છાંટણાં, બિંદુઓ અને મધુકોષ—glands.

આ ઉપરનાં ત્રણે વનસ્પતિની સપાટીપર ઘણી જુદી જુદી જાતના કેટલાક ઉદ્ગમો અથવા પદાર્થો નીકળે છે, તેને આપણમાં આવેલાં છે. એની મુખ્ય ચાર તરેહ નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) કુપ્પિને કુપી ડીલી કે પાંદડી હોય છે, ને વખતે તે છુટા દાણા જેવી કે ટપકા જેવી હોય છે, એ કુપ્પિમાં વખતે તેલ કે રોગન જેવો કોઈ રસ હોય છે, અથવા તે સુકી પણ હોય છે. તે કેટલીક બહારથી, પણ વિશેષ કરીને ચીકટ હોય છે. આવી કુપ્પિઓ ઘણું કરી પાનની મુખ્ય ડીટડીઓ કે મુખ્ય શિરાઓ ઉપર, પુષ્પ-રચનાની ડાળખીઓ ઉપર, અથવા પુષ્પપત્રો, પુ॰ બા॰ કોશનાં પત્રો અને પાંખડીઓની ડીટડીઓ કે શિરાઓ ઉપર હોય છે, એની સંખ્યા ઘણી હોય છે. ઉ॰ કાસુંદીનાં પાનપર નં (૨૧૪).

(૨) તેલ કે રોગનથી ભરેલાં ટપકાં, ટપકાં કે કોટરના રૂપમાં ઉપરથી આવેલાં બારીક છાંટણાં, જે ઘણું કરી વનસ્પતિની અંદરની ત્વચાથી નીકળેલાં રસથી ઉપર જ ભરેલાં હોય છે, એ ગ્રંથિ લીલી શાખાઓ, પાન,

વનસ્પતિને આવું શાસ્ત્રીય નામ આપવાને માટે બહુધા લાટિનભાષા વાપરવામાં આવે છે. અને લાટિન ભાષામાં પહેલો શબ્દ એ સ્થાયીનામવાચક ને કુટુંબ-genus સૂચક છે; અને બીજો વિશેષણાર્થક શબ્દ છે, તે જાત-species સુચક છે. જેમકે:-માધવલતાનું શાસ્ત્રીયનામ-Hiptage madablota એમ બે શબ્દોથી રચાયલું છે, તેમાં પહેલું કુટુંબ સુચક અને બીજું જાતસૂચક છે. સાદી તલવણી અને પીળી તલવણી એ બે (વનસ્પતિ) જાત-species એક જ કુટુંબ- genus (cleome) ની છે, માટે ૧-સાદી તલવણીને-cleome simplicifolia, અને ૨-પીળી તલવણીને-cleome viscosa એમ લખવામાં આવે છે.

૧૫૩-આવી રીતે કુટંબો-genera નો સમુદાય બંધાયો. તેની સંખ્યા પણ બહુ થઈ ગઈ (આસરે ૧૦૦૦ થી વધારે)- ત્યારે અભ્યાસની સમવડતા ખાતર આ કુટંબોના પાછા એ જ ધોરણ પ્રમાણે વર્ગો બાંધ્યા. જેમ કે જે જે કુટંબો એક બીજા સાથે કેટલાંક કુટંબો કરતાં વધારે મળતાં આવતાં હતાં તેવાં કુટંબોના સમુદાય કરી તેના જે વર્ગો બાંધ્યા તે કુદરતી વર્ગો-Natural-Orders કહેવાયા, આવા દરેક વર્ગને એક સાધારણ નામ આપવામાં આવેલું છે. આ નામ લાટિન ભાષામાં વિશેષણાર્થક બહુવચન સૂચક રાખવામાં આવેલું છે, અને તે ઘણું કરીને એકાદ ખાસ, કે સારી રીતે અગર સૌથી પહેલાં માલુમ પડેલાં કુટુંબ-genus નાં નામ ઉપરથી લેવામાં આવેલું છે. દાખલા તરીકે કેરના વર્ગ-(capparideæ) માં જુદાં જુદાં આઠ કુટંબોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. પણ તેમાંથી સારી રીતે જણાયલાં capparis એ કુટંબનાં નામ ઉપરથી ઉપર પ્રમાણે વર્ગનું નામ capparideæ રાખવામાં આવેલું છે. આવા વર્ગો વનસ્પતિશાસ્ત્ર જાણનારાઓના અભ્યાસ અને વનસ્પતિના મુકાબલા કરવા માટે કરવામાં આવેલા છે. ત્યારે એક જાત-species અર્થાત્ વનસ્પતિ વિષે બોલતાં અને તે વનસ્પતિ અમુક ઠેકાણી છે, એમ કહેવા માટે જે કંઈ જરૂરનું છે, તે એ છે કે તેને કુટુંબીય-generic અને જાતીય-specific (ખાસનામ) નામો આપવાં.

૧૫૪-કુદરતી વર્ગો (આસરે ૨૦૦)ના પણ સમુદ બાંધી તેને મ્હોટાભાગો-classes માં ગોઠવવા પડ્યા છે; અને જ્યારે કુદરતી વર્ગોમાં સંખ્યાબંધ કુટંબોનો સમાવેશ થવા લાગ્યો (ત્યારે સુગમતા ખાતર) તેઓના વળી બીજા વિભાગો પાડવા પડ્યા છે. એક કુદરતી વર્ગમાનાં ઘણાં બધાં કુટંબોના ન્હાના વિભાગ બાંધ્યા તેને જથ્થાઓ-tribes, અને એક કુટંબમાની જાતોના જે ન્હાના વિભાગો પાડ્યા તેને વિભાગો કહે છે. અને કેટલાક દાખલાઓમાં તો વળી આ અને વિભાગોના પણ પેટા વિભાગો કરવામાં આ આવી રીતે વનસ્પતિનાં વર્ગીકરણ કરવામાં તે વર્ગો અને વિભાગો કરવામાં આવેલા છે, અને કરી સર્વસામાન્ય થયેલા છે, તે નીચે પ્રમાણે છે. તુરત જણાય એવા અને ઉપલા વર્ગોથી કીધી છે-

મ્હોટાભાગો-classes.
પેટાભાગો-sub-classes.
કુદરતી વર્ગો-natural orders.
ઉપવર્ગો-sub-orders.
જથ્થાઓ-tribes.
પેટાજથ્થાઓ-sub-tribes.
સમુદાય-divisions.
પેટા સમુદાય-sub-divisions,
કુટંબો-genera.
પેટા કુટંબો-sub-genera.
વિભાગો-sections.
પેટા વિભાગો-sub-sections.
જાતો-species.
ભેદો-varieties.

૧૫૫-જે વર્ણનથી એક વનસ્પતિની જાત (વનસ્પતિ) એકજ કુટંબમાં આવેલી બીજી બધી જાતોથી (વનસ્પતિયોથી) ઓળખાઈ આવે તેવાં વર્ણનને વનસ્પતિનું જાતીય-વર્ણન-specific-character કહે છે; અને જે વર્ણનથી એક જ વર્ગમાનાં ઘણાં કુટંબોમાંથી જેનું વર્ણન કરવામાં આવે તે કુટંબ બીજા બધાં કુટંબોથી ઓળખાઇ આવે તેવાં વર્ણનને કુટુંબીય-વર્ણન-generic-character, અને એક વર્ગ બીજા વર્ગોથી ઓળખાઈ આવે એવાં વર્ણનને વર્ગીય-વર્ણન-ordinal-character કહે છે. એક વનસ્પતિની જાત કે કુટંબની તરાહ તેના કદ, શાખાઓ, પાન, રંગ અને ફુલોની રચના આદિ ઉપરથી ઘણુંકરી એવી તો ઓળખવાળી હોય છે કે તે જોતાં જ આપણા ધ્યાનમાં [illegible]

૧૫૬-વનસ્પતિના મ્હોટા ભાગો, વર્ગો, કુ[illegible] તેઓના બીજા વિશેષ વિભાગો, જ્યારે તેઓન[illegible] રચવામાં તેઓની યોગ્યતા અને ખરા સંબંધ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવેલા હોય, ત્યારે તે કુ[illegible] Natural (બંધારણો) કહેવાય છે; પણ જો કુદરતી સંબંધ પૂરેપૂરી રીતે ધ્યાનમાં રાખ્યા સિવાય, સંબંધ દર્શાવી તેઓનું વર્ગીકરણ અથવા રચના [illegible] આવી હોય તો, તે કૃત્રિમ-artificial કહેવાય છે. [illegible] તરીકે એક સાધારણ જોનારને સુગમ અને અગત્યનો[illegible]

एकदल વનસ્પતિનાં ફૂલમાં बाह्याभ्यंतर पुष्पकोष–perianth ઘણું કરી ૩ થી ૬ વિભાગોવાળો, અને પુંકેસરો પણ બહુધા ૩ થી ૬ હોય છે. તે આ પુસ્તકમાં **વર્ગ–નંબર ૭૧ થી ૯૧ હાઇડ્રોકેરિડી થી ગ્રામિની સુધી છે.**

अपुष्प वनस्पतिना **માત્ર વર્ગ ૪ નંબર ૯૨ થી ૯૫ ફિલિસીસથી લિકેનીસ સુધી આમાં આપેલા છે.**

१५७–वनस्पतिना नमुनाओ एकठा करवा अने तेने सुकावी संभाळी राखवानी रीत–collection and preservation of plants.

વનસ્પતિ ઓળખવા માટે, જ્યારે તે તાજી હોય, ત્યારે તેને તેના અવયવો વગેરે તપાસ્યા હોય તો તે સહેલાઇથી અને સંતોષકારક રીતે તપાસી શકાય છે. પણ આવો વખત ભાગ્યે જ મળે છે, અને વળી ઘણુંકરીને એમ પણ બને છે કે એક વનસ્પતિને કોઈ બીજી સાથે અથવા પ્રથમ જોએલી કે મેળવી રાખેલી વનસ્પતિ સાથે તેનો મુકાબલો કરવો હોય છે. એટલા માટે **वनस्पतिना नमुनाओ**–specimens પસંદ કરી આગળ ઉપર જોવા, તપાસવા, કે, મુકાબલો કરવા માટે ભેગા કરી રાખવા જોઇએ, કે જે ફુરસદે જ્યારે જોઇએ ત્યારે ઘરે બેઠાં કામ લાગે. આવા નમુનાઓના સંગ્રહને **वनस्पतिना सुका नमुनाओनो संग्रह**–*Herbarium* કહે છે.

૧૫૮–વનસ્પતિશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે વનસ્પતિનો દરેક નમુનો પૂર્ણ હોવો જોઇએ, અર્થાત્ તેમાં **मूळ, डांखी, पान, फूल** (ફૂલની કળી અને ઉઘડેલું ફૂલ), **फळ** (ફૂલ કાચું અને પાકું) એ હોવાં જોઇએ. હવે ઉપર કહેલા તમામ ભાગ એક નમુનામાં હોય વા ન હોય, તેમ જ એ બધા ભાગ વખતે નમુના તરીકે લઈ શકાય કે ન લઈ શકાય તેવા હોય, તોપણ નમુનાનો સંગ્રહ કરનારે અટલી વાત લક્ષમાં રાખવી જોઇએ કે, બની શકે ત્યાંસુધી નમુનો પૂર્ણ જ લેવો. નમુનો લેવામાં જો પાન લીધાં હોય પણ ફૂલ ન લીધાં હોય, અને ફૂલ લીધાં હોય પણ પાન ન લીધાં હોય, તો એવો નમુનો ઘણા થોડા કામનો અથવા નકામો ગણાય છે.

૧૫૯–વનસ્પતિ જો નાહાની હોય અર્થાત્ આસરે ૧૨ થી ૧૫ ઇંચથી મ્હોટી ન હોય તો, અથવા વાળવાથી કે વચ્ચેથી કાપવાથી તેના બે ભાગ પાછા જોડતાં પૂર્ણ થઇ શકે એ આપની હોય તો, તેનો નમુનો મૂળ સહિતનો અથવા મૂળના મુખ્ય ભાગ સહિતનો આખો લઇ સંગ્રહ કરી રાખવો. જો વનસ્પતિ કદમાં મ્હોટી હોય અને તે આખીનો નમુનો રાખી શકાય તેમ ન હોય, તો એવી વનસ્પતિમાંથી એક સારી ફૂલફળવાળી શાખા પસંદ કરી કાપી લેવી, એ શાખા સાથે એમાં જેમ બને તેમ જેટલાં નીચલાં પાન લેવાય, તેટલાં લેવાં, અને ડાંડીપરનાં અથવા મૂળનાં પાન હોય તો તેમાંથી થોડાં પાન તોડી લઇને નમુનાની સાથે રાખવાં. આથી કરીને જેટલો બની શકે તેટલો ખરેખરો એ વનસ્પતિનો દેખાવ એ નમુનામાં રાખી શકાશે.

૧૬૦–વનસ્પતિનો નમુનો લેવો તે સારી તંદુરસ્ત સાધારણ કદની વનસ્પતિમાંથી લેવો. જો એ જ જાતની બીજી વનસ્પતિ તેની આજુ બાજુ ઉગી હોય, અને તે વનસ્પતિ બીજી કરતાં વિલક્ષણ અથવા ચોક્કસ કંઇ ફેરફારવાળી દેખાવની લાગે, તો તેનો નમુનો પણ તે જ જગોએથી મુકાબલો કરવા માટે લઇ રાખવો. વનસ્પતિના નમુના ઘરે લાવતાં બગડે નહિ, તેટલા માટે તે બે લાકડાનાં પુઠાં (પાટિયાં)માં થોડા બ્લોટિંગપેપર અથવા નકામાં છાપાં કે બીજા કાગળો જે બનતાં સુધી ભીનાશ જલદી ચુસી જતા હોય એવા રાખી, તેમાં તાજા નમુના દાબી લેવા, અને બન્ને પાટિયાંને ચામડાના અગર પાટીના પટાથી બાંધી કે સીંકડી લેવાં, જેથી નમુના કાગળોની વચ્ચે દબાઇને સારા રહેશે. આવા નમુના ઘરે લાવી તુરત જ તપાસી તે કઇ વનસ્પતિ છે એમ નક્કી કરવાનું ન હોય, તો નમુના સુકાવવા જોઇએ, અને તે નમુનાની ભીનાશ પ્રમાણે જે કાગળોમા સુકાવવાને દાબેલા હોય, તે કાગળો વારંવાર બદલાવવા જોઇએ. બનતાં સુધી ૨૪ કલાકમાં બદલાવવા વધારે સારું છે. તાજા નમુના કાગળમાં દાબતી વખતે નમુનાનાં પાન, ફૂલ કે કોઇ બીજો ભાગ બેવડો વળી ગયો હોય, કે આડો અવળો થઇ ગયો હોય, તો તેને સરખો કરી બરાબર સપાટ રાખી દાબવો, કે જેથી નમુનો સુકાયા પછી પણ તેમાં તેના કુદરતી દેખાવ જેમ બને તેમ વિશેષ કાયમ રહે. ભીનાશવાળા કાગળો નમુના કાઢી સુકાવી નાખવા અને સુકા કાગળો પાછા તેજ નમુના દાબવાને વાપરવા, અગર બીજા સુકા કાગળો વાપરવા. ભીનાશવાળા નમુના ઘણા ગરમ કાગળોમાં રાખવા નહિ. કેમકે તે દબાવાથી તેપર ફૂગ ચઢે છે. નમુનાની ભીનાશવાળા કાગળો સુકાવવા જોઇએ, પણ તેવો તડકો ન હોય, અગર ચોમાસુ હોય, તો તે કોલસાના અગ્નિપર બળે નહિ એવી સભાળથી તપાવી સુકા કરવા. કાગળોમાંના નમુના પુઠાં સીંકડીને બાંધી રાખવાથી દબાઇ રહેશે, પણ જો એથી વધારે દબાણ જોઇતું હોય, તો પુઠાંપર પથ્થર અગર બીજો બોજો રાખવાથી તે વિશેષ દબાશે.

જ્યારે નમુનો તદન સુકાઇ જાય, ત્યારે તે જુદો પાડી સુકા કાગળમાં રાખવો.

ઘરે લાવવાના તાજા નમુના પતરાંના લાંબા ડબામાં પણ વગર બગડે થોડો વખત રહી શકે છે.

દાબનો નમુનો ઘણાં પાનવાળો હોય, અને તે બરાબર દબાવી શકાય નહિ તો તેમાંથી પાન ઓછાં કરી

એકદલ વનસ્પતિના કુળમાં ચાલાકાર પુષ્પકોષ-Perianth ઘણું કરીને ૩ થી ૬ વિભાગોવાળો, અને પુંકેશરો પણ બહુધા ૩ થી ૬ હોય છે. તે આ પુસ્તકમાં વર્ગ-નંબર ૭૬ થી ૯૧ હાઇડ્રોકેરિટી થી ગ્રામિની સુધી છે.

અપુષ્પ વનસ્પતિના માત્ર વર્ગ ૪ નંબર ૯૨ થી ૯૫ ફિલિસીથી લિકોનીઝ સુધી આમાં આપેલા છે.

૧૫૭-વનસ્પતિના નમુનાઓ એકઠા કરવા અને તેને સુકાવી સંગ્રહ રાખવાની રીત-collection and preservation of plants.

વનસ્પતિ ઓળખવા માટે, જ્યારે તે તાજી હોય, ત્યારે ખાને તેના અવયવો વગેરે નપાસ્યા હોય તો તે સહેલાઈથી અને સંતોષકારક રીતે તપાસી શકાય છે, પણ આવો વખત આવે જ નહીં છે, અને વળી ઘણીવારીને એમ પણ બને છે કે એક વનસ્પતિને બીજી સાથે અથવા પ્રથમ જોયેલી કે મેળવી રાખેલી વનસ્પતિ સાથે તેનો મુકાબલો કરવો હોય છે. એટલા માટે **વનસ્પતિના નમુનાઓ**-specimens પસંદ કરી આગળ ઉપર જોવા, તપાસવા, કે, મુકાબલો કરવા માટે ભેગા કરી રાખવા જોઈએ, કે જે ફુરસદે જ્યારે જોઈએ ત્યારે ઘરે ઘણાં કામ લાગે. આવા નમુનાઓના સંગ્રહને **વનસ્પતિના સુકા નમુનાઓનો સંગ્રહ**-Herbarium કહે છે.

૧૫૮-વનસ્પતિશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે વનસ્પતિનો દરેક નમુનો પૂર્ણ હોવો જોઈએ, અર્થાત્ તેમાં **મૂળ, ડાંખી, પાન, ફૂલ** (ફુલની કળી અને ઉઘડેલું ફુલ), **ફળ** (હજુ કાચું અને પાકું) એ હોવાં જોઈએ. હવે ઉપર કહેલા તમામ ભાગ એક નમુનામાં હોય વા ન હોય, તેમ જ એ બધા ભાગ વખતે નમુના તરીકે લઈ શકાય કે ન લઈ શકાય તેવા હોય, તોપણ નમુનાનો સંગ્રહ કરનારે આટલી વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે, બની શકે ત્યાંસુધી નમુનો પૂર્ણ જ લેવો. નમુનો લેવામાં જો પાન લીધાં હોય પણ ફુલ ન લીધાં હોય, અને ફુલ લીધાં હોય પણ પાન ■ લીધાં હોય, તો એવો નમુનો ઘણો થોડા કામનો અથવા નકામો ગણાય છે.

૧૫૯-વનસ્પતિ જો નાહાની હોય અર્થાત્ આસરે ૧૨ થી ૧૫ ઈંચથી મ્હોટી ન હોય તો, અથવા વાળવાથી કે વચ્ચેથી કાપવાથી તેના બે ભાગ પાછા જોડાઈ પૂર્ણ થઈ શકે એ માપની હોય તો, તેનો નમુનો મૂળ સાથેનો અથવા મૂળના મુખ્ય ભાગ સાથેનો આખો લઈ સંગ્રહ કરી રાખવો. જો વનસ્પતિ કદમાં મ્હોટી હોય અને તે આખીનો નમુનો રાખી શકાય તેમ ન હોય, તો એવી વનસ્પતિમાંથી એક સારી ફુલફલસોતી શાખા પસંદ કરી કાપી લેવી, એ શાખા સાથે એમાં જેમ બને તેમ જેટલાં નીચલાં પાન લેવાય, તેટલાં લેવાં, અને ડાંખીપરનાં અથવા મૂળનાં પાન હોય તો તેમાંથી થોડાં પાન તોડી લઈને નમુનાની સાથે રાખવાં. આથી કરીને જેટલો બની શકે તેટલો ખરેખરો એ વનસ્પતિનો દેખાવ એ નમુનામાં રાખી શકાશે.

૧૬૦-વનસ્પતિનો નમુનો લેવો તે સારી તંદુરસ્ત સાધારણ કદની વનસ્પતિમાંથી લેવો. જો એ જ જાતની બીજી વનસ્પતિ તેની આજુ બાજુ ઉગી હોય, અને તે વનસ્પતિ બીજી કરતાં વિલક્ષણ અથવા ચોક્કસ કંઈ ફેરફારવાળા દેખાવની લાગે, તો તેનો નમુનો પણ તે જ જગોએથી મુકાબલો કરવા માટે લઈ રાખવો. વનસ્પતિના નમુના ઘરે લાવતાં બગડે નહિ, તેટલા માટે તે બે લાકડાનાં પુઠાં (પાટિયાં)માં થોડા બ્લોટિંગપેપર અથવા નકામાં છાપાં કે બીજા કાગળો જે ભનતાં સુધી ભીનાશ જલદી ચુસી જતા હોય એવા રાખી, તેમાં તાજા નમુના દાબી લેવા, અને બન્ને પાટિયાને ચામડાના અગર પાટીના પટાથી બાંધી કે સીંકડી લેવાં, જેથી નમુના કાગળોની વચ્ચે દબાઈને સારા રહેશે આવા નમુના ઘરે લાવી તુરત જ તપાસી તે કઈ વનસ્પતિ છે એમ નક્કી કરવાનું ન હોય, તો નમુના સુકાવવા જોઈએ, અને તે નમુનાની ભીનાશ પ્રમાણે જે કાગળોમાં સુકાવવાને દાબેલા હોય, તે કાગળો વારંવાર બદલાવવા જોઈએ. બનતાં સુધી ૨૪ કલાકમાં બદલાવવા વધારે સારૂં છે. તાજા નમુના કાગળમાં દાબતી વખતે નમુનાના પાન, ફુલ કે કોઈ બીજો ભાગ ભેગો વળી ગયો હોય, કે આડો અવળો થઈ ગયો હોય, તો તેને સરખો કરી બરાબર સપાટ રાખી દાબવો, કે જેથી નમુનો સુકાયા પછી પણ તેમાં તેના કુદરતી દેખાવ જેમ બને તેમ વિશેષ કાયમ રહે. ભીનાશવાળા કાગળો નમુના કાઢી સુકાવી નાખવા અને સુકા કાગળો પાછા તે જ નમુના દાબવાને વાપરવા, અગર બીજા સુકા કાગળો વાપરવા. ભીનાશવાળા નમુના ઘણા ગરમ કાગળોમાં રાખવા નહિ. કેમકે તે દબાવાથી તેપર ફુગ ચઢે છે. નમુનાની ભીનાશવાળા કાગળો સુકાવવા જોઈએ, પણ તેવો તડકો ન હોય, અગર ચોમાસું હોય, તો તે કોલસાના અગ્નિપર બળે નહિ એવી સંભાળથી તપાવી સુકા કરવા. કાગળોમાંના નમુના પુઠાં સીંકડીને બાંધી રાખવાથી દબાઈ રહેશે, પણ જો એથી વધારે દબાવવું જોઈતું હોય, તો પુઠાંપર પથ્થર અગર બીજો બોજો રાખવાથી તે વિશેષ દબાશે.

જ્યારે નમુનો તદન સુકાઈ જાય, ત્યારે તે જુદો પાડી સુકા કાગળમાં રાખવો.

ઘરે લાવવાના તાજા નમુના પતરાંના લાંબા ડબ્બામાં પણ વગર બગડે થોડો વખત રહી શકે છે.

ડાળીનો નમુનો ઘણાં પાનવાળો હોય, અને તે બરાબર દબાવી શકાય નહિ તો તેમાંથી પાન ઓછાં કરી

નાખવાં, અથવા મ્હોટું પાન હોય તેનો આખો આકાર જળવાઈ રહે એવી રીતે તેનો કેટલોક ભાગ કાઢી નાખવો, પણ પાનની ડીટડી ડાળ સાથે લાગેલી હોવી જોઈએ.

વિશેષ રસવાળી વનસ્પતિ–succulent–plants–ના નમુના પ્રથમ ગરમ પાણીમાં સારી પેઠે બોળી કાઢી, પછી સુકાવવા જો તેમ નહિ કરેલ હશે તો તે કાગળમાં સુકાવ્યા છતાં પણ વધ્યા કરશે અને બીજા નમુના અને કાગળોને બગાડશે

નમુનાઓ સુકાયા પછી તેઓને જીવાત કે ફૂગ નહિ લાગવા માટે નરમ વાળની પીંછીથી નીચેની અંગ્રેજી દવા તેઓપર લગાડવી. આ દવા ઘણી ઝેરી છે, માટે સંભાળથી રાખવી, અને સંભાળથી વાપરવી.

ઝેરી દવા–"corrosive sublimate dissolved in spirits of wine, in the proportion of two drachms to the pint."

૧૬૧–જો નમુનો ઘરે લાવી તાજો જ તપાસવો ન હોય પણ આગળ ઉપર જોવા તપાસવા માટે સુકાવી રાખવાનો હોય, તો તેવો નમુનો લેતી વખતે નીચે પ્રમાણે નોંધ રાખવી જોઈએઃ–

(૧) કઈ જગોએથી નમુનો લીધો તે જગોનું નામ અને જમીનનો પ્રકાર.

(૨) નમુનો લીધાનો સમય અને તારીખ વગેરે.

(૩) જે વનસ્પતિમાંથી નમુનો લીધો હોય તે વનસ્પતિના કદ, તરેહ અને બીજી ચોક્કસ ઓળખવા જેવી બાબત, ઝાડ, ઝાડવું, વેલ, છોડવો વગેરેની નોંધ લેવી; કેમકે નમુનો છે તે તો માત્ર તેનો એક ભાગ છે.

(૪) નમુનાવાળી વનસ્પતિનાં ભાગ, ફૂલનો રંગ, અને બીજી જે જે ચોક્કસ તરેહ કે હકીકત જે નમુનામાં ન આવી હો અથવા નમુનો સુકાય ત્યારે તેમાં ન દેખાઈ હો તેવી વસ્તુની હકીકત.

(૫) નમુનો ખીસ્સામાંથી લેતી વખતે અથવા ઘરે લાવી નમુના સુકાવ્યા આગમજ તાજા નમુનાપરથી ઉતારેલી હકીકતવાળી **ચીઠી** (Lable) નમુના સાથે રાખવી જોઈએ, કે જેથી જ્યારે નમુનો કંઈ કારણસર જોવાનો આવે, ત્યારે તે ઉપરથી તેની હકીકત મળી શકે.

૧૬૨–કોઈ જાતની ગાંઠ કે કંદનો નમુનો સુકવવો હોય ત્યારે તે આખેઆખો સુકાવી શકાતો નથી. માટે તેની એક બાજુ જરા પાતળી ઉતારીને કાપી લેવી કે, તે સુકાયા પછી પણ તેનાં ભાગ અંદર કંદના આકારનો ખ્યાલ આવી શકે. એવી જાડી વસ્તુના આડા ને ઉભા કાપ કરી જુદા જુદા કાપ સુકાવી લેવા. કેટલા નમુના કેટલા કાગળો વચ્ચે સુકાવવા અને તેના પર કેટલું વજન મુકવું, અને અમુક જાતના નમુના અમુક મુદતે સુકાઈ રહેશે વગેરે બાબત તે નમુનાની કુદરતી બનાવટપર આધાર રાખે છે. અને આ બાબતનું એ કામ કરનારને જેમ જેમ અનુભવ મળતો જાય છે, તેમ તેમ જ્ઞાન પણ આવતું જાય છે. તોપણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, કેટલાક નમુનાઓપર વિશેષ વજન આવવાથી તેઓ ચગદાઈ કે છુંદાઈ જાય છે અને જોઈએ તેથી ઓછું વજન આવવાથી તેમાં કરચલી પડી જાય છે, આ બન્ને કારણોથી બગડેલ નમુના આગળ ઉપર તપાસવા કે મુકાબલો કરવાની વખતે સંશયમાં નાખનાર થઈ પડે છે.

૧૬૩–જેટલી લંબાઈ પોહોળાઈના માપના વનસ્પતિના સુકા નમુનાઓનો સંગ્રહ–Herbarium રાખવો હોય, તેટલા જ માપના (અથવા તેથી સહેજ વધારે માપના) કાગળો નમુના સુકવવામાં વાપર્યા હોય, તો તેથી નમુનાઓ બહુ સગવડવાળા થઈ શકે છે. વનસ્પતિના સુકા નમુના રાખવાના કાગળોનો માપ સાધારણ રીતે ૧૬ ઈંચ લાંબો ને ૧૦½ ઈંચ પોહોળો રખાય તો તે ઠીક એમ હુકર સાહેબ લખે છે. એથી નાહાનો માપ રાખ્યો હોય તો, નમુના બહુ ઓછા કરવા એટલે બહુ અધુરા રાખવા પડે, અને એથી મ્હોટો માપ રાખ્યો હોય તો તેમાં ખરચ પણ વિશેષ થાય અને વારંવાર ઉથલપાથલ કરવામાં નમુના બગડે ને અગવડતા થાય.

૧૬૪–જ્યારે ભેગા કરી સુકાવેલા નમુના તદન સુકાઈ અક્કડ થઈ જાય, ત્યારે તે દરેક જાડા કાગળના તા ઉપર એકેક રાખવો. (આ નમુના કાગળ સાથે ગુંદથી ચોડીને અથવા દોરાથી સીવીને કે બે ત્રણ કાગળની પટી ચોડીને કે એમ જ રાખી શકાય છે.) એ દરેક નમુનાની વચ્ચે પડ તરીકે બીજો આખો કાગળ રાખવો, અને એવી ચોકસાઈથી મજબુત બાંધવાં કે, તેમાં ભેજ ભીનાશ કે જીવાત જઈ નમુનો બગડે નહિ. એક કરતાં વધારે વનસ્પતિનો નમુનો એક તાપર રાખવો નહિ, પણ એક જ જાતની વનસ્પતિના ગમે એટલા નમુના હોય તે એક જ બંડલમાં રાખવાથી ગોટાળો થતો નથી. અને નમુનાઓ સુકાવવાં, ફેરવવાં, અને તેનાં બંડલો બાંધવાં ઘણી ચોકસાઈથી સભાળ રાખવી કે, તે નમુના સંબંધી સવિસ્તર ચીઠી (Label) તેમાં બરાબર રહે અને ખોવાઈ જાય નહિ. કેમકે જો તે વિગતની ચીઠી ખોવાઈ જાય તો પછી ઘણા નમુનાની અંદર આ નમુનો કયો હશે અથવા ક્યાંથી ક્યારે કયા ઝાડમાંથી લીધો હશે તે જાણવાને સંદેહ પેદા થાય છે. અથવા ઘણીવાર એમ પણ બને છે કે, જો નમુનો તાજો લાવ્યા પછી તેનું નામ નિશાન નહી કર્યા વગર, વગર ચીઠીએ તે મુકી રાખ્યો હોય, અને કેટલાક બીજા નમુના પણ તે ઉપર સુકાવા રાખ્યા હોય, તો તે સુકાયા પછી આ કયો

નથી કે આ નમુનો કયો છે, અને એવા નમુનાનું નામઠામ નક્કી કરવું પાછળથી મુશ્કેલ થઇ પડે છે. તે નમુના માટે "નમુના સંબંધી કરેલ નોંધની ચીઠી" (Label) હમેશ નમુનાની સાથે રાખવી જ જોઇએ. અને જો નમુના કાગળપર ગુંદથી ચોંટાડેલા અગર દોરાથી સીવી રાખ્યા હોય, તો તેનાં નામઠામ નક્કી કરી તે કાગળપર લખી રાખવાં જોઇએ. જો શો-મ્યુઝિઅમ માટે આવા નમુના તૈયાર કરવાના હોય, તો જાડા બ્રા-ઉન કાગળપર સફેદ કાગળ ગુંદથી ચોંટાડી તેપર નમુના ગુંદે ચોંટાડવા અને તે નમુના લાકડાંના મનપસંદ માપ અને આકારના ચોગઠામાં બેસાડી, તેપર કાચ મઢાવી લેવા. આવી રીતે રાખેલા નમુના સુશોભિત દેખાય છે.

૧૧૫-સુકાવી રાખેલા વનસ્પતિના નમુનામાંથી ફુલ કે ફલ (તેની પરીક્ષા કરવા માટે) તપાસવાનાં હોય, ત્યારે તેને નરમ કરવાં પડે છે. જો તપાસવાનાં ફુલ કે ફલ આદિ વસ્તુ કોમળ હોય તો તેને ટાઢાં પાણીમાં જરા ભીંજવવાથી તે નરમ થાય છે. પણ જરા ભાગ્ય હોય, તો ગરમ પાણીમાં ભીંજવવાં, અને બહુ ભાગ્ય હોય તો ઘણીવાર સારી પેઠે ઉકાળવાં પડે છે. પણ તપાસવાની આવી વસ્તુઓ ગરમ પાણીમાં બોળતાં અને તે ઉકાળતાં એટલી સંભાળ હમેશ રાખવી જોઇએ કે, તે તેમ કરતાં માત્ર નરમ થાય, પણ તે બગડી ન જાય અર્થાત્ ગળી ન જાય.

૧૧૬-વનસ્પતિનાં ફુલ, ફલ આદિ ભાગો છૂટા પાડવા, કાપવા કે તપાસવાને કામની ચીજો. પા[illegible] છરી, સોય અને સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર આદિ વસ્તુઓનાં [illegible] હોય છે. તેથી ઝીણાં ફુલો આદિના સૂક્ષ્મભાગો [illegible] કરાય છે, પણ સીમમાં ફક્ત એક કલમ ઘડ[illegible] કરવાની તીક્ષ્ણ છરી, અને ખીસામાં રાખવાનો [illegible] વસ્તુને મ્હોટી કરી દેખાડનાર કાચ (pocket [illegible] અથવા કપડાંના તાર જોવાનો કાચ જેમાં બે કે [illegible] હોય અને તે ૧ થી ૨ ઇંચ મર્યાદ focus નો હોય [illegible] જોવાની જે વસ્તુ હોય તે કાચથી ૧ કે ૨ ઇંચ છેટી કાચમાંથી આપણે જોઇએ તો તે વસ્તુ [illegible] આપણી આંખને બંધ બેસતી જોઇએ કાચ, એ બે વસ્[illegible] તો બસ છે. સીમમાં તપાસવાની વસ્તુઓ મ[illegible] વખતે કરી લેવાનો હોય તો ખીસામાં [illegible] ઇંચના ચાર કકડાની લાંબી ફુટ-પટ્ટી સાથે [illegible] રાખવી.

વનસ્પતિ ઓળખવાની રીત-Deter- *of plants.*

૧૧૭-એક વનસ્પતિ અગર તેનો [illegible] શાસ્ત્રીય નામ-Botanical-name [illegible]

કે જાણવાનું [illegible] ઉત્પન્ન થાય, એટલે ફુલોની
જાણવામાં આવે- [illegible] ય છે.

ધારો કે એક [illegible] તિનાં ફુલોમાં પાંખડીઓ
એક વનસ્પતિ [illegible] પર ધ્યાન જાય તેવી હોય
નામ [illegible] નથી. કેમકે કોઇ વખત
પ્રાંત કે જિલ્લા [illegible] ના તો પાંખડીઓ કદમાં
flora [illegible] પડી જેવી થઇ ગએલી
જ એક ફુલો [illegible]

[illegible] ળાં ફુલો કેટલીક વનસ્પ-
રીતે [illegible] રૂઢતા સુધી દે છે, અથવા
તે [illegible] છે. દાખલા તરીકે પાંખડી-
[illegible] ડા જતા રહે છે, અથવા એક
[illegible] જગોએ બધી પાંખડીઓમાં
[illegible]

અને [illegible] નસ્પતિનાં વિભાગો જે હમેશ
પુસ્તક [illegible] નો કોઇ વિભાગ વધી જાય છે
તે [illegible], આવો ફેરફાર ઘણું કરી નિયમિત
[illegible] ળાં ફુલોમાં થતો જોવામાં
[illegible]

[illegible] તમાં પું અને સ્ત્રી-પુષ્પો જુદાં જુદાં
[illegible] આવતાં હોય, અથવા જુદીપર
[illegible] ફેરવાઇને એકજ વનસ્પતિપર દ્વિજા-
[illegible] આવે છે; અથવા દ્વિજાતીય ફુલો
[illegible] ન સ્ત્રી-પુષ્પો એક જ વનસ્પતિપર
[illegible] જુદાં થઇ જાય છે, આવા ફેરફારમાં
[illegible]-કેસરોનો એક ફુલમાં અભાવ થાય છે.
[illegible] વનસ્પતિમાં અખંડ કોરવાળાં પાન આવતાં
[illegible] ખંડિત કોરવાળાં આવે છે, અથવા ખંડિતકોર
[illegible] જાય છે. એક રંગનાં પાન જુદાં જુદાં
[illegible] જાય છે, અથવા એથી ઉલટું થાય છે. આવા
[illegible] નસ્પતિનું નામ નક્કી કરતી વખતે અથવા
[illegible] નક્કી કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાના છે કે જેથી,
ફેરફારો સંદેહ ઉત્પન્ન કરાવે નહિ.

[illegible]-વનસ્પતિના ખરા વ્યવહારુ (practical)
[illegible] જંગલ, વાડી, ખેતર આદિમાં વનસ્પતિ
[illegible] ને જોવા અને તપાસવા કરવી જોઇએ. ત્યાં તેને
[illegible] તિની સારી, નબળી, અને ઘણી ફેરફાર થયેલી
[illegible] ફેરફાર જોવાની આવશે. જેથી તેને એવી ખાત્રી
તો કે [illegible] વનસ્પતિના ગમે તેવા ફેરફાર
થાય કે [illegible] છતાં તે તેને ઓળખી કાઢી.

જે શાસ્ત્રીય નામ તે પુસ્તકમાં લખવામાં આવ્યું હોય તે એજ વનસ્પતિનું નામ છે, એવી એના મુકાબલાથી તપાસનારને ખાતરી થશે. જો તપાસવાની વનસ્પતિ એ પુસ્તકની અંદર આપેલા વર્ગોમાંના કોઈ પણ વર્ગના વર્ણનને બરાબર મળતી ન આવે તો એ વનસ્પતિનું વર્ણન એ પુસ્તકમાં નથી એમ સમજવું. પણ જો એમાંના કોઈ વર્ગને મળતું આવે, પણ કુટુંબને મળતું ન આવે તો સમજવું કે, તે વનસ્પતિ એ પુસ્તકમાં આપેલા અમુક વર્ગની તો છે, પણ તેમાં તેના કુટુંબનું નામ દાખલ કરવામાં આવેલું નથી, અને જો કોઈ કુટુંબના વર્ણનને પણ એ વનસ્પતિના અંગોનું વર્ણન મળતું આવે, પણ તે કુટુંબની અંદર આવેલી જાતોમાંની કોઈ જાતના વર્ણન સાથે મળતું ન આવે તો, જાણવું કે અમુક વર્ગ અને અમુક કુટુંબની એ વનસ્પતિ છે, પણ તેનું જાતિવાચક-specific નામ અને એ વનસ્પતિનું ખાસ વર્ણન એ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલું નથી માટે તે નામ એમાં મળશે નહિ.

ઉપર પ્રમાણેનો નિશ્ચય ક્યારે કરવો કે જ્યારે વર્ણનોનો મુકાબલો તદન મળતો ન આવે ત્યારે જ. પણ જો થોડા ફેરફાર સાથે મળતાપણું માલમ પડે, તો સમજવું કે વનસ્પતિમાં કેટલાક કારણોથી કોઈ ભાગ નાના મોટા થયા હશે, અથવા જાડા પાતળા કે રંગ ફેરફાર કે બીજા એવા ફેરફાર દેશ કે સ્થાન વિશેષથી પણ થયા હોય તેમ હશે, અથવા વખતે પુસ્તકમાં જ બરાબર વર્ણન નહિ હોય, પણ આવા અવસર આવતા પહેલાં તે પુસ્તકમાંના તમામ વનસ્પતિના વર્ણન સાથે ઘણી જ ચોકસાઈ અને હુશીઆરીથી પોતા પાસેની વનસ્પતિનો બારીક રીતે મુકાબલો કરી લેવો જોઈએ.

સામાન્ય રીતે વનસ્પતિની એક જ જાતમાં જગા કે બીજાં કેટલાક કારણોથી દેખાવ અને અવયવોમાં ફેરફાર જોવામાં આવે છે, તે મુખ્ય નીચે પ્રમાણે—

फेरफार–ABERRATIONS.

(अ) वनस्पतिना देखावमां थता फेरफार—के जेनुं कंइ कारण कही शकाय.

૧૬૮—જ્યારે એક વનસ્પતિ એક જગાએ નાહના કદની, ટીંગુ ફુટવાળી, ટુંકા પાનવાળી અને ઘણી ફેલાવવાળી થાય છે, ત્યારે તેજ બીજી જગાએ એથી વિરુદ્ધ પ્રકારની જોવામાં આવે છે, અને એજ વનસ્પતિના વર્ણન સાથે તેના કદ, રંગ, ઇ. આદિભેદનો સંદેહ ઉપજાવે. એવો ફેરફાર તેમાં દેખાય છે, પણ જો કે વસ્તુતાએ તે એજ વનસ્પતિ હોય છે. જેમકે સુકા પ્રદેશમાં એક વનસ્પતિ સાધારણ રીતે નાહના કદની થાય છે. ત્યારે તેજ બીજા પ્રદેશમાં ઘણી ઉંચી થાય છે. હવે એક વનસ્પતિનો નમુનો સુકા મુલકમાંથી લેવાયો હોય, અને તે પરથી એક પુસ્તકમાં એ વનસ્પતિનું વર્ણન લખાયું હોય, તો એ વર્ણન સાથે બીજા મુલકમાંની, એજ વનસ્પતિની સરખામણી કરતાં, તે કેટલીક બાબતોમાં જુદી જણાય. તેથી સંદેહ થાય છે, પણ એવે પ્રસંગે ખાસ જોવાનું એ છે, કે તેના અવયવોની સંખ્યા, સ્થાન આદિ જે વર્ગીકરણમાં મુખ્ય બાબતો ગણાય છે, તેમાં ફેરફાર ક્વચિત જ હોય છે. તો પણ સ્થળ વિશેષે એકજ વનસ્પતિમાં કેવા ફેરફાર થાય છે, તે આ નીચે ટુંકામાં જણાવવામાં આવે છે. જેથી એવા પ્રસંગે સંદેહ કરવા જેવું થઈ પડે નહિ.

ચોમાસામાં વરસાદ પડતો હોય એવી ખુલ્લી જગો કે જે મુખ્ય કરી સમુદ્રની સપાટીથી ઘણી ઉંચી હોય, અને ત્યાં સુકવણ કે ભીનાશ વિશેષ ન હોય, તેવી જગાએ ઉગતી વનસ્પતિ કદમાં ઘણી ઉંચી વધે છે, એટલું જ પણ વનસ્પતિના કદના પ્રમાણમાં અને ફુલોનો રંગ [illegible] થાય છે.

પણ એવા ઉંચાણ, ઘણી ખાતરવાળી જમીનમાં જ્યાં જેટલી ભીનાશ રહેતી હોય, અને વળી ત્યાં છાંયડો પડે હોય, તો તેવી જમીનમાં ઉગનારી વનસ્પતિમાં ડાળી અથવા થડ વધારે ઉંચું વધશે, પાન પહોળાં થશે, પણ ફુલનો રંગ, કદ અને સંખ્યા ઓછાં થશે.

સુકા અને ગરમ પ્રદેશમાં ઉગતી વનસ્પતિમાં અને કાંટા જેવી તેની ત્વચામાંથી પેદા થનારી ઓનો વધારો થશે, શાખાઓ ટુંકી અને આડ અને ટુંકામાં કાંટાળા ઝાંખરા ઝાડ જેવી થશે. ભીના ખાતરવાળી જમીનમાં એથી ઉલટું [illegible]

સમુદ્ર કિનારા પાસેના પ્રદેશમાં અગર ખારાશ અને હવા હોય ત્યાં ઉગનારી વનસ્પતિના* તેના બીજા ભાગો પણ વિશેષ જાડા થઈ [illegible] કેમકે તેમાં (ખારવ) રસ ભરાય છે, આથી [illegible] ફુલ ઓછાં કદાચ થાય છે, પણ કદમાં [illegible]

ખાતર અને ભીનાશવાળી ઘણી [illegible] સ્પતિ ઘણી જબ્બર સારા ભાગમાં [illegible] સુધી વગરખાતરવાળી જમીનમાં, [illegible] થાય છે, એ વાત સારી રીતે [illegible] જમીનમાં ઝાડ માત્ર ઉંચા થાય છે [illegible] તેમાં શાખાઓ, પાન, અને સપુષ્પ સંખ્યા પણ વધે છે અને ઝાડવાં તથા ડાંડાઓ શાખાઓ જેવા થઈ

* ખારગઢ સવરવાનમાં આવી વનસ્પતિ ઘણી થાય છે અને તે બાળીને ખાર બનાવે છે. ભારખૂંડેં, મોરો, કાસ, ગોરખમોડી [illegible]

ા ફેરફાર થાય છે કે, ઠીંગણાં ઝાડોમાં તે વધારે
રાં, રસ ભર્યાં અને જલદીથી નહિ ઉખડનારાં અને
અને ઉંચાં ઝાડોમાં તેથી ઉલટું થાય છે.

જે વનસ્પતિને ગાડર, બકરાં કે બીજાં ઢોર ખાઈ
 હોય, અથવા બીજી રીતે તે જમીન સુધી કપાઈ
 હોય, તો તેનાં થડની બાજુએથી વળી એવી શા-
એ જોરગાર નીકળે છે કે જેમાંનાં પાન અને પુષ્પમંડળની
ખાઓ ઘણી મોટી થએલી હોય છે, અને એનો દેખાવ
 વનસ્પતિ કરતાં એવો ફેરફાર ભરેલો જોવામાં
વે છે કે, તે એ વનસ્પતિ છે એમ ભાગ્યે જ ઓળખી
ય છે.*

જે વર્ષાયુ વનસ્પતિ પોતાને સમયે ઉગી નિર્વિઘ્ને
 ધારણ કરી ફલિત થઈ પોતાની આયુષ પુરી કરી
 છે તેમાં, અને એ જ વનસ્પતિ ઉગી તેમાં ફુલ
વે, તે પહેલાં ઉન્હાળાની ગરમી કે શિયાળાની ટાઢ
રે અથવા તેને ઢોર નુકશાન કરે તેવાં કારણથી તેને
 ફુલ ન આવી શકે અને ઉન્હાળો કે શિયાળો
 પછી અગર તેમાં નવી ફુટ આવ્યા પછી ફુલ ફલ
વે તેના દેખાવમાં ઘણો ફેર પડે છે. અને આવી
ગ્ગી વનસ્પતિ તે વખતે બહુવર્ષાયુ હોય એવો
ક ઉત્પન્ન કરાવે છે. માટે આવો ફેરફાર જોવામાં
વે ત્યારે એ જ જાતની જો મળી આવે તો એક
ાં વધારે વનસ્પતિ, અથવા તેના નમુના ખૂબ ચોક-
ાથી તપાસી, નિશ્ચય કરવો.

(આ) વનસ્પતિના અવયવોમાં થતા ફેરફાર કે
ું કારણ કહી ન શકાય.

૧૬૯—રંગીન ફુલવાળી સઘળી વનસ્પતિની જાતોમાં
ઈ ફેરફાર જોવામાં આવે છે કે, કોઈવાર તેમાં કેવળ
ક રંગનાં ફુલો જ થાય છે.

કોઈવાર બેવડાં ફુલો તેમાં ઉત્પન્ન થાય, એટલે ફુલોની
પાંખડીઓની સંખ્યા વધી જાય છે.

કોઈવાર જે જાતની વનસ્પતિનાં ફુલોમાં પાંખડીઓ
ઘણી મનોહર અને તુરત તેનાપર ધ્યાન જાય તેવી હોય
છે, તે જાતનું ફુલ તેવી દેખાતી નથી. કેમકે કલિકા વખત
કવખતે ફુલો આવવાથી અથવા તો પાંખડીઓ કદમાં
નાહાની થઈ માત્ર સાંકડી પટી જેવી થઈ ગએલી
હોય છે.

નિયમાવરૂદ્ધ વિભાગોવાળાં ફુલો કેટલીક વનસ્પ-
તિમાં પોતાની નિયમવિરૂદ્ધતા મુકી દે છે, અથવા
જુદા જ આકારનાં થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે પાંખડી-
ઓના નખલા અથવા છેડા જતા રહે છે, અથવા એક
પાંખડીમાં થતા હોય તેની જગોએ બધી પાંખડીઓમાં
થઈ ગયા હોય છે.

ઘણીવાર ફુલના અવયવોનાં વિભાગો જે હમેશ
સમસંખ્યાંક હોય તેમાંનો કોઈ વિભાગ વધી જાય છે
અને કોઈ ઘટી જાય છે, આવો ફેરફાર ઘણું કરી નૈયમિક
વિભક્ત પાંખડીઓવાળાં ફુલોમાં થતો જોવામાં
આવે છે.

જે વનસ્પતિની જાતમાં પું અને સ્ત્રી-પુષ્પો જૂદાં જૂદાં
એક જ વનસ્પતિપર આવતાં હોય, અથવા જૂદીપર
આવતાં હોય, તે ફેરવાઈને એક જ વનસ્પતિપર દ્વિજા-
તીય ફુલો ભેગાં આવે છે; અથવા દ્વિજાતીયફુલો
ફેરવાઈને પું અને સ્ત્રી-પુષ્પો એક જ વનસ્પતિપર
અથવા જૂદીપર જૂદાં થઈ જાય છે, આવા ફેરફારમાં
પું-અથવા સ્ત્રી-કેસરોનો એક ફુલમાં અભાવ થાય છે.

કોઈવાર જે વનસ્પતિમાં અખંડ કોરવાળાં પાન આવતાં
હોય, તેમાં ખંડિત કોરવાળાં આવે છે, અથવા ખંડિતકોર
અખંડિત થઈ જાય છે. એક રંગનાં પાન જુદા જુદા
રંગનાં થઈ જાય છે, અથવા એથી ઉલટું થાય છે. આવા
ફેરફારો વનસ્પતિનું નામ નક્કી કરતી વખતે અથવા
તેનો મુકાબલો કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાના છે કે જેથી,
સાધારણ ફેરફારો સંદેહ ઉત્પન્ન કરાવે નહિ.

૧૭૦—વનસ્પતિના ખરા વ્યવહારુ (practical)
અભ્યાસીએ જંગલ, વાડી, ખેતર આદિમાં વનસ્પતિ
હમેશાં જોયા અને તપાસ્યા કરવી જોઈએ, ત્યાં તેને
વનસ્પતિની સારી, નરસી, અને ઘણી ફેરવાઈ ગએલી
હાલતો વારંવાર જોવામાં આવશે. જેથી તેને એવી પાકી
માહિતી મળશે કે એક વનસ્પતિના ગમે તેવા-ફેરવાઈ
ગએલા આકાર કે નમુના હશે તો તેને ઓળખી શકશે.

* આવો બનાવ ઘણું કરીને કે સ્વસ્થાનમાં બધારે બને છે,
 ર્ષાયુ (કે બહુવર્ષાયુ વાર્ષિક) ઉપરના ઝાડ ફુલ ફલ ધારણ
 પહેલાં જ બકરી ઘણું ખાઈ જાય, ચાવે કે બેસેથી
 કાપાઈ જાય છે, જેથી તેમાંથી ફરી ફુટ થાય છે
 જોરદાર નીકળે છે, અને આવા ઝાડવા ઘણીવાર
 , બહુવર્ષાયુ થઈ જાય છે. એવાનાં મૂળ ઘણાં વધ્યાં,
 વધારે રસાળ ભરેલાં થાય છે. જેથી તે એકાદના
 , ધારે ઝુલ્યાની બનાવ છે. માટે જ આવા કુદરતી
 ઘણી સમજણ છે. દા૦ જવાસો, ખપાટ, બેડીબધ,
 ગળી, સરપંખો, પાણીઓ ઇત્યાદિ.

केन्द्र-Nucleus, ११७.
तैसत्र-Epiphytes, १५.
ाच्छादनरहित-Apetalous, ८५.

क.

कडछीजेवुं-Spathulate, ४५.
कडपलां, कडपलांजेवां पान, भींगडां-Scales, २२.
कडपलांवाळो-Scaly, २२.
करचलीवाळो-Rugose, १४३.
करवतना दांताजेवी कोरवाळुं-Serrate, ३८.
कलंगी-Raceme, ७४.
कलंगीजेवी-Racemose, ७४.
कवच, छाल-Testa, १४०.
कर्णिका-Disk, disc, १२०.

का.

कागळजेवुं-Chartaceous, ५५.
कांगरावाळुं-Crenate, ३६.
कांगरीदार-Crenulate, ३६.
कांटाजेवी अणीवाळुं-Mucronate, ४७.
कांटावाळुं-Spinous, १४५.
कांटी-Prickles, १४५.
कांटीवाळुं-Aculeate, १४५.
कांटीजेवा उद्गमोवाळी-Echinate, १४८.
कांदो-Bulb, २२.
काननी बूट, थापचा-Auricles, ४८.
काननी बूटजेवा सरखा छेडावाळुं-Hastate, ५०.
कांसकी जेवुं-Pectinate, ४१.
कासां-Stolons, १७.

कु.

कुंभाजेवो-Urceolate, ६७.
कुप्पिओ-Glands, १२०.

को.

कोपरीजेवा छेडा के नळावाळो-Spurred, ६८.

ख.

खरपळी जेवुं-Cuneate, ४५.

खा.

खांचवाळुं-Retuse, ४७.
खांचा-Sinuses, ३८.
खांभाकार-Pyramidal, ५४.

५

खी.

खीलामूळ-Tap-root, ११.
खीसीजेवो-Saccate, ६८.

खू.

खूंणीआ-Lobes, ३८.
खूणीआवाळुं-Lobed, cleft, ३८.

ग.

गर्भ, प्रत्यंकुर-Embryo, १३८.
गर्भकोष, खानुं, पोल, बीजकोष-Carpel, १०८.
गर्भाशयनी डींटी-Gynobasis,Gynophore,१२३.
गळवाळुं फल-Berry, १३०.
गळणीजेवो-Infundibuliform, funnel-shaped, ६७.
गर्भाशय-Ovary, ११०..
गर्भाशयाधः स्थित-Hypogynous, १२१.
गर्भाशयोपरिस्थित-Perigynous, १२१.
गर्भाशयोर्ध्वस्थित-Epigynous, १११.
गर्भकोषनी डींटी-Podocarp, १०८.

गा.

गाजरजेवुं-Obconical, ५४.
गांठ- Tuber, २१.
गांठोवाळां मूळ-Tuberous-roots, १६.

गी.

गीच रुंवाटवाळुं-Hirsute, १४७.

गु.

गुच्छाजेवा तोरावाळी-Thyrsoid, ७४.

गो.

गोटा, मींज-Kernels, १३०.
गोखावाळो-Gibbous, ६८.
गोळ, ढोलजेवी-Cylindric, २५.
गोळ उद्गमोवाळी-Umbonate, १४७.
गोळाकार-Globular, spherical, ५४.

ग्रं.

ग्रंथी, पत्रग्रंथी-Node, ३१.
ग्रंथीमध्यभाग- Inter-node, ३१.

घ.

घघुम, गुच्छआकार-Whorled, verticillate, ३२.

घो.

घोडाहारना-Distichous, ३३.

तो.

...तढेतो-Corymbose, ५८.

त्र.

त्रणदल-Ternate, २१.
त्रणनसोवाळुं-3-nerved, ४०.

त्रा.

त्राकडेवुं-Fusiform, ४४.

त्रि.

त्रिकोणाकार-Deltoid, ४५.
त्रिधार-Trigonous, triquetrous, ४४.
त्रिशाखी, त्रिशाखी-Trichotomous, ३४.
त्रिपक्ष-Tri-pinnate, ४३.
त्रिदल-Ternate, ४१.
त्रिपत्रि, त्रिपर्णि, त्रेसढो-Tri-foliolate, ४१.

त्रे.

त्रेवडीहारे-Tristichous, ३३.
त्रेवडी नसोवाळुं-Triplinerved, ४०.

द.

दल, पर्ण के पत्रो-Leaflets, ३६.
दीरुपाई रंगनो-Glaucous, १४३.

दा.

दांतावाळुं-Dentate, toothed, ३६.
दातेडाना पानाजेवुं-Falcate, ४५.
द्विवर्षायु-Biennials, १४.
द्विदलवनस्पति-Dicotyledonous-plants, १४१.
द्विपक्ष-Bi-pinnate, ४३.
द्विगुच्छ, द्विगुच्छी-Diadelphous, १०६.
द्विआच्छादित-Dichlamydeous, ८५.
द्विओष्ठी-Bi-labiate, ६८
दोरडीजेवोमृदु पदार्थ-Chalaza, ११७.

धो.

धोळाशपडतो-Canescent, १४३.

न.

नग्नबीजवाळी वनस्पति—Gymnospermous-plants, १३८.
नरफूल-Male, staminate-flower, ८५.
नर अने मादाफूल एकज वनस्पतिपर जुदां जुदां-Monœcious, ८६.
नर मादाफूल जुदी जुदी वनस्पतिपर जुदां जुदां-Diœcious, ८६.
नरमवाळ-Downy, १४६.
नपुंसक-Neuter, ८५.
नसो-Nerves, ४०.
नलिका-Style, ११०.
नलिकाग्रमुख, मुख-Stigma, ११०.
नळीकभूंगळीजेवा-Tubular, ६३.

ना.

नाळ-Funicle, १४१.
नाहानुं झाडवुं-Under-shrub, Suffruticose-plant, २५.

नि.

नियमित रचना-centrifugal, ७२.
नियमित रचना-Determinate, ६७.
नियमविरुद्ध-Irregular, ६१.
निश्चित संख्यावाळो-Definite in number, ८८.
नीचेउतरतो कोरवाळुं-Decurrent, ३७.
नीचेनमती-Decumbent, २७.
नैयमिक-Regular.

प.

पकड-Hold-fasts, १४४.
पकडीने चढनारी-Climbing, ३०.
पडवाळो-Tunicated, २२.
पर्ण, पत्र के दल-Leaflet, ३६.
पत्रकोणमांथी नीकळेलुं-Axillary, ६७,
परलग्न-Adhesion, १२४.
परागकोष-Anther, १०२.
परागकोषसंयोगी-Syngenesious, १०६.
परागरज-Pollen-grains, १०२.
पर्डाधनाई-Secundine, ११७.
परिवेष्टक, मुगळीवाळु-Sheathing, ३७
पक्षीना पग के पजापेठे विभागित थयेलुं-Pedate४१
पक्षीना पगपेठे कपायलो-Pedatisect, ४२.

पा.

पांखडीओ-Petals, ६०.
पांखो-Alæ, wings, १२८.
पांखवाळु, छेडावाळु (फळ)-Samara, १३४.
पाद्दस्थित-Innate, १०७.
पानळापडजेवुं-Membranous, ४५.
पान-Leaves, १२.
पानजेवां पुष्पपत्रो-Leafy-bracts, ६१.
पानां-Blades, ३५.

बे

बेरखा के माळा जेवुं-Moniliform, torulose, beaded, ४४.
बे लांबांटुंकां ओडीवाळां-Didynamous, १०६.
चे लांबां ने बे टुंकां ओडीवाळां-Tetradynamous, १०६.
बेठां सख्त रुंवाळवाळी-Strigose, १४३.

बे

बेठुं-Sessile, ३३

भ

भालाकार, भालाकृतिनुं-Lanceolate, ४४.

भु+भू

भुरकीवाळो-Mealy, १४३.
भूमिप्ररोह-Runners, २१.

भों

भोंयसर्पी-Procumbent, २८
भोंयसरसी चालनारी-Creeping, २८.
भोंयपर पडेलो-Prostrate, २८.
भोंयपर फेलायलो-Diffuse, २८.
भोंकानुं-Perfoliate, ३३.
भोंपाळांनां पान जेवुं-Runcinate, ४१

म

मखमली रुंवाळवाळी-Tomentose, १४३.
मगज, घडेला सत्वने मळतो पदार्थ-Albumen, १२८
मगजवाळां-Albuminous, १२८.
मगज जेवा पदार्थ रहित-Exalbuminous, १२८.
मध्यरेखा-Midrib, ४०.
मध्यस्थापित-Attached by the centre, १४६.
मथाळुं-Summit, ३१.
मथाळे पोहोळुं-Obovate, ४५.
मथाळे हृदयाकृतिनुं-Obcordate, ४३.

मा

मादाफूल-Female, pistillate-flower, ८५.
मांसजेवुं-Fleshy, ५५.

मु

मुकुट-Crown, २०
मुख्य डांडली, सामान्य डांडली-Common petiole, ३८.

मू

मूळनुं, मूळोत्पन्न-Radical, ३८.
मूळनो पुष्पदंड-Radical peduncle, scape, ३८.
मूळभंडार के मंडोळ-Root-stock, २०.

मो

मोजां के लहेरियांवाळुं-Wavy, undulate, ३८.
म्होटा भागो-Classes, १४४.
मोथां, मोंठो-Rhizome, ११.

मं

मंजरी, मांजर-Spike, spicate, ७४.
मृदंगाकृतिनुं-Rhomboidal, ४१.

र

रसमयुं- Succulent, ५५.
रकाबीजेवो-Hypocrateriform, salver-shaped, ६३.

रा

राइनां पान जेवुं-Lyrate, ४१.

रे

रेसादार मूळ-Fibrous-roots, ११.
रेखाओंवाळो-Striate, १४३.
रेखाकार-Linear, ४१

रं

रंध्र-Foramen, ११७.

ला

लांबी अणीवाळुं-Acuminate, cuspidate, ४७.
लंबगोळ-Oblong, ४५.

व

वनस्पति-Plant, ८.
वनस्पतिनुं कुटुंब-Genus, १४२.
वनस्पतिनो कुदरतीवर्ग-Natural Order, १४३.
वनस्पतिनी जात-Species, १४०.
वनस्पति जीवन-Vegetable-life, १०.
वनस्पतिनो प्रकार-Race, १४१.
वनस्पतिना नमुनाओ-Specimens, १४७.
वनस्पतिभक्षक-Parasites, १५.
वनस्पतिभंडार, मंडोळ-Stock, caudex, १७.
वनस्पतिनो भेद-Variety, १४१.
वनस्पतिवर्णन-Flora, २.
वनस्पतिशास्त्र-Botany, १.
वनस्पतिनुं वर्गीकरण-Classification of plants, १.
वनस्पतिना सुका नमुनाओनो संग्रह-Herbarium, १४७
वसतपर्याप्ति-Vernation, ४३

वा

वळीगयेलुं-Campylotropous, ११८.
वांकी अणीवाळा चीकणा सख्त वाळवाळी—Glochidiate, १४७.
वाळनी पीछी जेवुं-Penicillate, ११५.
वांसनां पान जेवां-Subulate, ५४.

वि

विकासी-Dehiscent, १२९.
विकासी चोंचवाळो-Ringent, ९८.
विखरायलां-Scattered, ३३.
विभागित, भग्न-Divided, dissected, ३९.
विभक्त पांखडीओवाळो-Polypetalous, ६५.
विभागित पुष्परचना-Panicle, paniculate, ७४.
विभागित तोराजेवी-Cymose, ७४.
विषम कोरवाळुं-Oblique, ४८.

वीं

वींछीनी पुछडीजेवी-Scorpioid, ७४.
वींटळाती (वेलो)-Twining, ३०.
वींटवाळा खीला जेवा कांटा-Hooks, १४४.

वं

वंध्या-Barren, १११.

शं

शंकुआकार-Conical, ५४.

शा

शास्त्रीय-Technical, ७.
शास्त्रीय नाम-Botanical-name, १५२.

शि

शिराओ-Veins, ४०.
शिराओनी रचना-Venation, ४०.

सी

सीवण-Sutures, १३६.
सींग-Capsule, pod, १३१.

शू

शूळ जेवी अणी-Awn, १२८.

ष

षण्ढ-Sterile, barren, ८५.

स

समसंख्यावाळो-Symmetrical, isomerous, ८८.
सपाट-Truncate, ४७.
सपाटी-Lamina, १००.
समान्तर शिराओ-Parallel-veins, ४०.
समान भग्न-Equally-pinnate, ४२.
सख्तकंद-Corm, २३.
सख्तवाळवाळी-Setose, १४७.
सख्तफल-Drupe, १३०.
सख्तउद्गमोवाळी-Muricate, १४७.
सपुष्पवनस्पति-Phœnogamous-plants, १२.
स्थलज-Terrestrial, १५.
स्थायीनाम-Substantive, १५२.
स्कंधे शाखोद्भवमूळ-Adventitious-roots, १६.
स्त्रीकेसर-गर्भाशय-Ovary, ११०.
स्त्रीकेसर-Pistil ९०
स्त्रीपुंसंयोगी-Hermaphrodite, bi sexual, ८५

सा

सांठो-Culm, ३४.
सांकडा अनियमित खुणीआवाळुं-Laciniate, ३९
सांकडा छेडा-Segments, ३५.
सामसामां-Opposite, ३२.
सामान्य डींटडी, मुख्य डींटडी-Common petiole, ३९.
सांधावाळां-Articulate, ५४
सादुं-Simple, ३५.

सु

सुंवाळी रुंछाळवाळी-Downy or Pubescent, १४७.

सू

सूक्ष्मशिराओ-Veinlets, ४०.

सो

सोयजेवां-Acicular, ५४.

सं

संलग्न-Cohesion, १२४.
संयुक्त-Compound, ३९.
सं-संयुक्त-Decompound, ४३.
संयुक्त-पुष्पो-Compound-flowers, ७४.
संयुक्त पुंकेसरोवाळुं-Synandrous, १०८.
संयुक्त गर्भकोष के गर्भाशयवाळुं-Syncarpous, ११२.
संयोजक-Connectivum, १०२.

ह

हथेळी पेठे कपायलां-Palmatisect, ४२.

हा

हाथनां आंगळां माफक विभागित थयेलुं-Palmate, ४१.
हारबंध-Secund, ३३.

हृ

हृदयाकृतिनुं-Cordate, ४७.
हांसोयगरनुं-Terete, ५४.
हांसोवाळी-Furrowed, sulcate, १४७.

અરણ્ય અને પર્વતમાં વનસ્પતિનો શોધ કરતા ઋષિ.

वनस्पतिवर्णन.

1-NATURAL ORDER-RANUNCULACEÆ.

વર્ગ-રેનનક્યુલેસી-મોરવેલ અને વછનાગનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ:-

આ વર્ગમાં ઘણુંકરી નાહાના છોડવાઓ, વખતે ઝાડવાંઓ અને વેલાઓ થાય છે. તેમાં સામસામાં અથવા આંતરે પાન આવેલાં હોય છે. તે ઘણુંકરી વિભાજિત અને પોહોળી ડીટડીવાળાં હોય છે. ઉપપાન બહુધા હોતાં નથી, અને હોય છે તો પાનની ડીટડી સાથે વળગેલાં અથવા કોઈવાર છુટાં પણ હોય છે. પુષ્પબાહ્યકોષનાં પત્રો ૩ થી ૬ હોય છે, તે તરત ખરી જાય છે. પુષ્પાભ્યન્તરકોષની ૩ કે વધારે હોય છે, અથવા હોતી નથી. કેસર ગર્ભાશયના ગર્ભોત્ર ઘણાં હોય છે. એકબીજાથી છુટા છુટા હોય ઘણુંકરી ઘણા અને એક બીજાથી છુટા છુટા હોય દરેક ગર્ભોત્રમાં ૧ કે વધારે આદિ-બીજ હોય એક બીજવાળાં ઘણાં બીજડાં (achenes) ઘણુંબીજવાળી ડોડીઓ (follicles) વાળું હોય છે. વર્ગની વનસ્પતિમાં ઝેરી, તિખી, રેચક, ચિર-[illegible]ારી પૌષ્ટિક, ત્વચાક, જન્તુનાશક તથા પિત્ત અને [illegible]ચક ગુણો રહેલા હોય છે. [illegible] બજારમાં વેચાતી અનિશ્ચિત અને [illegible] પણ આ [illegible]નાં છે.

નોંધ-એક વર્ગનાં વર્ણનમાં જેટલા ગુણદોષ લખાયલા [illegible] તેટલા બધા ગુણદોષ તે વર્ગની દરેક વનસ્પતિમા [illegible] નથી. તેમ દરેક વનસ્પતિમાં ખાસ એકજ ગુણ-[illegible] પણ આવેલ હોય છે. એક વર્ગની અમુકી વન[illegible] બીજી વનસ્પતિમાં અમુક ગુણદોષ પ્રધાનપણે હોય તો બીજી અંગમાં [illegible] હોય છે. તેમજ એક વનસ્પતિનાં અમુક અંગમાં એક ગુણદોષ પ્રધાનપણે તો બીજામાં એજ ઓછું હોય છે. માટે ખરા અનુભવ સિવાય કોઈ પણ વનસ્પતિ ઔષધ તરીકે વાપરવી નહીં.

3-વર્ણન-મોરવેલના વેલા ઘણા લાંબા વધે છે. તે ઝાડવાંઓ અને ઉચાં ઝાડોપર ચઢી જાય છે. પાન સાદાં અથવા સંયુક્ત અને બહુધા ખાંચીઆવાળાં હોય છે. ફુલ ધોળાં અને ફળ અગસીના દાણા જેવાં ઘણાં બીજડાંઓ મળીને બનેલાં હોય છે, જેનો વ્યાસ ½ થી ¾ ઇંચ જેટલો હોય છે.

આ આખા વેલાપર ઘણુંકરી સુક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે.

મૂળ-લાંબાં અને ઘણા ફાંટાઓવાળાં હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ભૂરા રાતા કે ફીકા લીલા રંગની હોય છે, તેપર ઉભી હારો અને સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર રૂંવાટી એટલી બધી ગીચ હોય છે કે, તેને લીધે એ શાખાઓ ધોળા-શના રંગની દેખાય છે.

પાન-સામસામાં આવેલાં હોય છે, તેની ડીટડી ½ ઇંચથી ૩ ઇંચ કે તેથી પણ લાંબી હોય છે. પાન સાદાં, લગભગ આગાઉ લેતાં પોહોળાં ને મથાળે સાકડાં થતાં હોય છે. અથવા ત્રણ ત્રણ પાનના ત્રેખડાની પેઠે ત્રણ પાન ભેગા આવેલાં હોય છે. તેની ડીટડી પણ લાંબી હોય છે. ને તે ત્રેખડામાંનું દરેક પાન (leaflet) ૧ થી ૩ ખાચીઆવાળું ઘણુંકરી હોય છે. ડીટડીને મથાળેથી ૩ ઉભી નસો નીકળી દરેક પાનમાં ગયેલી હોય છે પાન ૧ થી ૨½ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧½ કે ૨½ ઇંચ પોહોળા હોય છે. તેની નીચેની સપાટીપર રૂંછાળ વિશેષ હોય છે.

ઉપપાન-હોતાં નથી.

ફુલ-પુષ્પ ધારણકરનારી શાખાઓ ઘણુંકરી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે, તેપર પણ રૂંવાટી ગીચો ગીચ આવેલી હોય છે. પુષ્પપત્રો ઘણુંકરી પાન જેવા હોય છે. ફુલ ધોળા* રંગના ને ૧½ થી ૨ ઇંચ આસના હોય છે

વર્ગ-(રેનનક્યુલેસી)

નંબર ૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Clematis triloba.

રેફરન્સ-Hooker. Vol. I. page 5; Nairne. page 6; Watt. Vol. II. page 570; [illegible] નિઘંટરત્નાકર, ભાગ ૫.

૨-દેશીનામ-[illegible] (મ): [illegible] (ગુ). [illegible], [illegible] (હિં) [illegible], [illegible] (ક): [illegible], [illegible], ગુગર (હિં) મૂર્વ, [illegible] (ક).

* [illegible] ૧૦૦૦ [illegible] ૨૮૩ [illegible], ૨૨૧ [illegible], ૨૨૦ [illegible], ૧૮૧ [illegible], [illegible] ૩૧ [illegible], ૧૧ [illegible], [illegible] [illegible] હોય છે [illegible] છે. અને [illegible]

[illegible] કોષ્ટક.

[illegible] ઘણુંકરી [illegible] રંગ હોય છે-

[illegible] colour. ૨ [illegible] ૩ [illegible]-black. ૪ [illegible] blue. ૫ [illegible]-light. ૬ [illegible] ૭ [illegible]-rose. ૮ [illegible] crimson. ૯ [illegible]-purple. ૯ [illegible]-yellow. ૧૦ [illegible]-red. ૧૧ [illegible] scarlet. ૧૨ [illegible]-green. ૧૩ [illegible]-white ૧૪ [illegible] brown. ૧૫ [illegible]-dark-red.

સફેદ દેખાય છે. વાસ આંબાની ખાકડી જેવી સુગંધિત અને સ્વાદ ખારો, તુરો તથા પાછળથી કડવો ને ઉગ્ર લાગે છે.

દાંડી અને શાખાઓ–ઝાડનું થડ ૪ ઇંચથી ફુટ ૧ ૨ ફીટ વ્યાસનું હોય છે. તેનો રંગ ભૂરો કે બદામી હોય છે. તેની છાલપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. તેની અંતરછાલ રેસાવાળી મજબૂત પણ બટકણી હોય છે. તેનો રંગ પીળો, રાતો કે ભૂરો અથવા એ ત્રણે રંગ મિશ્રિત હોય છે. શાખાઓ ધોળા કે ભૂરા બદામી રંગની હોય છે. તે ઉપર ધોળા રંગનાં છાપાં અને સુક્ષ્મ છાંટણાં હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓ નરમ અને પીળાશપર લીલા રંગની હોય છે. અને તો પર સુક્ષ્મ ભૂરા તપખીરીઆ રંગના વાળની રુંવાટી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, તેની ડીટડી જરા જાડી અને ઘણી ટુંકી હોય છે. પાન લંબગોળ ભાલાકૃતિનાં, ટેરવે બહુધા બુઠ્ઠી અણીવાળાં અને તળિયે ગોળાઇવાળાં જરા સાંકડાં થતાં કે જરા ખાંચવાળાં હોય છે. તે ૩ થી ૮ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૩ ઇંચ પહોળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ઘેરા લીલા રંગની અને નીચેની પીળાશપર લીલા રંગની હોય છે. ઉપરની સપાટી કરતાં નીચેની સપાટી વિશેષ ચળકાટવાળી હોય છે. ઉપરની સપાટી લીસી અને નીચેનીપર ભૂરી રૂંછાળી હોય છે. કોમળ પાન પીળાશપર લીલાં રંગના અને બન્ને સપાટીએ ખરસટ રૂંવાટીવાળાં હોય છે. પાનમાંની નસો બન્ને સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. અને એ નસોવચ્ચેનું જાળીકામ આઇગ્લાસ (નહાની વસ્તુને મ્હોટી દેખાડનાર કાચ)માં જોવાથી પારદર્શક જેવું દેખાય છે.

ફુલ–પાનની સામી બાજુએથી અથવા કોઇવાર પત્રકાખને જરા ચાતરીને નીકળેલી સુક્ષ્મ જાડી સળીપર ઘણું કરી ૧ થી ૩ ફુલો આવેલાં હોય છે. ફુલની ડીટડી પીળાશપર લીલા રંગની, પાતળી, નરમ, ભૂરી રુંવાટીવાળી, નીચી નમતી ને ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફુલનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ ઇંચ જેટલો ને તેની વાસ ખટાશવેની હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૩ હોય છે. તે પાંખડીઓ કરતાં ટુંકાં હોય છે, એ કોશનો વ્યાસ ½ ઇંચ જેટલો હોય છે, એનાં ત્રણે પત્રો ફુલ ઉઘડ્યા પછી નીચાં વળીજાય છે. એ પત્રો તળિયે પહોળાં ને મથાળે સાંકડાંથતાં હોય છે. એનો રંગ પીળાશપર લીલો અને એ પર ભુરા વાળની રુંવાટી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૬ હોય છે, તે બે હારમાં ગોઠવાયલી હોય છે. તેમાં ૩ પાંખડીઓ સાંકડી અને ૩ પોહોળી હોય છે. સાંકડી ૩ પાંખડીઓ પુષ્પબાહ્યકોષનાં પત્રોથી આંતરે, અને પોહોળી ૩ પાંખડીઓ એ પત્રોની સામે આવેલી હોય છે. ૩ પોહોળી પાંખડીઓ ૪ થી ૫ લાઇન* લાંબી અને ૩ લાઇન પોહોળી હોય છે. પાંખડીઓનો રંગ પ્રથમ ફીકો કે પીળાશવેનો લીલો હોય છે, પણ પાછળથી પોહોળી ૩ પાંખડીઓનો રંગ જાંબુડો થઇ જાય છે, અને એ ૩ પાંખડીઓ સાંકડી ૩ પાંખડીઓ કરતાં વિશેષ લાંબી થઇ જાય છે. આ સઘળી પાંખડીઓપર બન્ને સપાટીએ ભૂરી રુંવાટી આવેલી હોય છે. પાંખડીઓ જરા જાડી અને ટેરવે સાંકડી હોય છે. તેમાં જાંબુડા રંગની મ્હોટી દરેક પાંખડીની વચ્ચોવચ્ચ અંદરની બાજુ ૧ ઉભી ને જાડી સળંગ નસ હોય છે.

પુંકેસરો–ઘણાં હોય છે, તે ફુલની પાંખડીઓથી ટુંકાં અને તેઓની વચમાં કુંડાળાં પેઠે પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. એના પરાગકોષ ફીકા ધોળા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસરો–પણ પુંકેસરોની પેઠે ઘણાં હોય છે, અને તે પુંકેસરોનાં કુંડાળાંની વચમાંથી તેઓથી જરા ઉંચાં દેખાતાં આવેલાં હોય છે. એના ગર્ભકોષ લીલા રંગના સુક્ષ્મ રુંવાટીવાળા, અને એના મુખ ચીકાસવાળાં ને ચળકતાં હોય છે.

ફલ–એકજ ફુલમાં ઘણા ગર્ભકોષ આવવાથી અને તે વળી એક બીજાથી છુટા છુટા હોવાથી એ દરેક ગર્ભકોષ આગળ જતાં એક જુદાં જુદાં ફલનું રૂપ ધારણ કરે છે. એટલે એકજ ફુલની ડીટડીપર એકજ ફુલનું પરિણામ ઘણાં ફલ થાય છે. હવે એ દરેક ફલ જુદી જુદી ડીંટીપર પાસે પાસે આવી સામટી રીતે એક દ્રાક્ષના ઝુમખા જેવાં દેખાય છે. ફુલની ડીટડી જે ફુલ ઉઘડતી વખતે એક દોરા કે ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી ને નરમ હોય છે, તે હવે ફલ પાકતી વખતે સુતળીથી લગભગ સ્ટીટપેન જેવી જાડી ને સખ્ત થઇ જાય છે. ને તેને મથાળે આવેલી ફલની ડીંટીઓ બહુધા એથી પણ જરા જાડી દેખાય છે. આ દરેક ફલની ડીંટી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફલનો વ્યાસ ૨ થી ૧½ ઇંચ જેટલો હોય છે. તે ગોળા... ફલ બહુધા ડીંટી પાસે સ્હેજ સાંકડાં હોય છે. તે પા... છતાં તોપણ ડીંટી પાસે સ્હેજ સાંકડાં હોય છે. તે ... રાયણ જેવા ઘેરા રાતા કે કાળા રંગના હોય છે. ... સપાટી લીસી, ચળકતી અને તેપર સુક્ષ્મ બિંદુએ ... જાણ હોય છે એ ફલની અંદર રાતો ગર હોય ... અને એ ગરમાં ૧ થી ૩ બીજ હોય છે. ફલનો ... ખટમધુરો હોય છે, તોપણ તે પાછળથી ... તમતમો લાગે છે.

બીજ–૪ થી ૫ લાઇન લાંબાં અને ૩ થી ૪ ... પોહોળાં હોય છે. તે સ્હેજ વાંક વળતાં ને તેના ...

* ½ ઇંચ એટલે ૧ લાઇન

છેડા ગોળાણીના હોય છે. નેપરની છાલ ફીકા ધોળા કે ભૂરા રંગની હોય છે, ને તે ચીરાદને પાનળી હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-થડ, પાન અને ફૂલ.

૫-ગુણદોષ-વિરાહી, જન્તુઘ્ન અને કફકારક.

૬-ઉપયોગ-ઉમના થડની અંતરછાલ વાટીને વાળાના સોજાપર તેમ જ ઢોરનાં નહિ રૂઝાતાં કચકચનાં ચાંદાં અને ભાઠાંઓપર બાંધવામાં આવે છે. ઉમનાં પાનપર એરંડીયું તેલ લગાડી તેને જરા ગરમ કરી વાળાના સોજા ઉપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં પાનને વાટી તેની થેપલી ઢોરનાં ભાઠાંઓમાં જીવાત પડેલી હોય, તો રબારી લોકો તેપર બાંધે છે. ઉમની છાલમાંથી ટુંકા રેસા નીકળે છે, જેમાંથી સાધારણ દોરી દોરડાં બનાવી શકાય છે. ઉમનું લાકડું સખ્ત અને ટકાઉ હોય છે. તે ખેતીવાડીના ઓજારો બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. તેમજ એવું લોકોનાં સાધારણ ઘરમાં ભારવટા અને વળીઓની જગોએ પણ એના લાકડાં વપરાય છે. ઉમનાં ફૂલને ઉમડાં કહે છે. તે પાકે છે ત્યારે રબારી અને બીજા ગરીબ લોકો ખાય છે. તે પૌષ્ટિક ગણાય છે. પણ વિશેષ ખાવામાં આવે તો કફ અને આમ કરે છે.

૭-સ્થાનક-એનાં ઝાડ ઘણુંકરી ડુંગરી જમીનમાં ઉગે છે. એ બીહારથી ત્રાવણકોર સુધી સાધારણ રીતે થાય છે.*

૮-વિશેષ વિવેચન-ઉમનાં ફૂલને ઉમડાં, અને ઉમરા અથવા ઉંબરાનાં ફૂલને ઉમરાં અથવા ઉંબરાં કહે છે. ઉમડાં જાંબુ જેવાં કાળાં થાય છે અને ઉમરાં (ગુલર) અંજીર જેવાં થાય છે.

૩-N-O-Menispermaceæ.

વર્ગ-મેનિસ્પરમેસી-ગળો અને વેવડીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ—

આ વર્ગમાં વિશેષે કરીને વેલાઓ થાય છે. તેની ડાંડીનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી ચક્રાકાર દેખાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિને પાન આંતરે આવે છે. તે અખંડિતકોરવાળાં અથવા ખુણીઆખાંચીઆવાળાં તરેહવાર આકારનાં હોય છે. ને ઘણુંકરીને દીટડી પાસે તેની કોર ખાંચીઆવાળી અથવા દીટડીથી આગળ વધેલી(peltate) હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. નર અને માદાફૂલો જુદા જુદા વેલાપર અથવા જુદાં હોય છે. અને તે બારીક ફીકા લીલા કે પીળાસલેતા રંગનાં હોય છે. પુષ્પબાહ્ય કોષનાં પત્રો અને પુષ્પાભ્યન્તરકોષની પાંખડીઓ ઘણુંકરી ૬ હોય છે. અને પુંકેસરો પણ બહુધા તેટલાં જ હોય છે. સ્ત્રીકેસર ઘણુંકરી ૩ ગર્ભાશયવાળી હોય છે ને તે દરેકમાં બહુધા એકેકું આદિબીજ હોય છે. અને તે અડધાં અંદર વળેલાં (amphitropous or half-inverted) હોય છે. કોઈવાર નરફૂલમાં ખોટા ગર્ભાશય હોય છે. અને ઘણીવાર માદાફૂલમાં ખોટાં પુંકેસરો પણ આવેલાં હોય છે. ફૂલ નાદાનાં હોય છે, અને તે પાકે છે ત્યારે રાતા, જાબુડા, કે કાળા રંગનાં થઈ જાય છે. બીજ અણીઆળાં અથવા અડદના દાણાની એક ફાડ જેવા આકારનાં હોય છે, અને તે ઘણુંકરી વાંકાં વળેલાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઝેરી, માદક, સ્થિરગુણકારી, પૌષ્ટિક, ઉપલેપક તથા જ્વર, કફ, પિત્ત અને કૃમિઘ્ન તથા મૂત્રલ અને પૌષ્ટિક ગુણો રહેલા છે.

આ વર્ગની કેટલીક વનસ્પતિમાં ગુંદર જેવો ચીકણો રસ અને ચોખાના સતને મળતો પદાર્થ ભરેલો હોય છે.

બજારમાં વેચાતી કાકમારી અને કોલંબાકાથરી એ પણ આ વર્ગની વનસ્પતિ છે.

વર્ગ-(મેનિસ્પરમેસી).

નંબર. ૩

૧-શાસ્ત્રીય નામ-*Tinospora cordifolia*.

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 97; N. p. 10; Watt VI. part. IV. p. 63; ૨. નિ. ૫૮ ૧.

૨-દેશીનામ-ગળો, ગળોનોવેલો (ગુજરાતી); ગુળવેલ, અંબારવેલ, ગરુડવેલ (म); गिलोय, गुरच, गुरुच, गुलवेल (हिं); गुडूची, अमृता (सं).

૩-વર્ણન-ગળોના વેલા જોકે બારેમાસ જંગલમાં થાય છે, તોપણ તે ચોમાસે વિશેષ ઉગી આવે છે. તે જમીન પર પથરાયલા અથવા ઝાડવાં વગેરેની ઓથ મળે તો તેપર ચડેલા હોય છે. એમાં શાખાઓ થોડી નીકળેલી હોય છે. પણ વેલાની ડાંડી પાંસરી અથવા મુળગાંઠી માફક આડી અવળી વળી ઝાડવાંઓમાં વીંટળાયલી હોય છે. એના વેલા ઝાડવાંઓપર ઘણા ઉંચા ચડી જાય છે. ડાંડીમાંથી ઝીણાં સુતળી જેવાં લાંબાં વડવાઈની પેઠે મુકે છે. જે નીચાં જમીનમાં ઉતરી પાછા તેમાંથી સ્વતંત્ર વેલા થઈ જાય છે. ગળોનાં પાન પારસપીપળાનાં પાન જેવાં હોય છે, તે શિયાળે ખરી જાય છે. નર અને માદા ફૂલ જુદા જુદા વેલાઓપર આવે છે. તે પીળાશપર

---

* પોરબંદર સ્ટેટના ઉમનાં ઝાડ બરડાડુંગરમાં ઘણાં સારાં થાય છે. પણ ઘણુંકરીને ડુંગરોના ઉંચા પડથાર, ખીણો, અને નદીનાળાઓ કાંઠે તે વિશેષ જોવામાં આવે છે અને પોરબંદર સ્ટેટના ઘેડ ભાગમાં તથા બીજા ભાગોમાં તે ક્વચિત જોવામાં આવે છે.

બરડા ડુંગરના રબારી અને ભરવાડના લોકો ઉમનાં પાકાં ફૂલ (ઉમડાં) ડુંગરમાંથી વીણી પોરબંદરમાં ખાવા આદિ ગરીબ લોકોમાં વેચે છે.

અને સૂક્ષ્મ હોય છે. તે ઉન્હાળો બેસતાં ને ચોમાસે છે. ફલ ચોમાસાનાં પ્રથમ દીવસો ને પાકે છે ત્યારે ડ઼ેરનાં ઘર્ડ જાય છે. ને તે શિયાળો બેસતાં પાછી છે.

મૂળ—સુતરીથી આંગળી કે અંગુઠા જેવું જાડું થાય છે. ...પી કેટલાક પાતળા ફાંટાઓ નીકળી ઘણા લાંબા ગયેલા ... છે. મૂળપરની છાલ સફેદ ને તેપરની કોનરી ઘેરા ... રંગની ને પણી પાતળી હોય છે. મૂળનો આડો કાપ ... જોતાં તે અંદરથી સફેદ અને ચક્રાકાર દેખાય છે. ... નરમ અને રેસાવાળુ હોય છે. તેને કાપ્યા પછી તેનો સફેદ રંગ તરત બદલાઈ રતાશસેનો ભુરો થઈ જાય છે. એની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મીઠાશ, ફીકો અને પાછળથી ચીરપરો લાગે છે.

દાંડી અને શાખાઓ—એના વેલા મૂળ જેવા જાડા થાય છે. તેની ઉપરની છાલ પાતળી કોનરી જેવી ભૂરા કે ભરથી રંગની હોય છે. એની દાંડી જેમ જેમ મૂળ કે ભરથી ... જેમ જેમ તે ઉપરથી ખડ-પાઇને જાડી થતી જાય છે તેમ તેમ તે ઉપરથી ખડ-બચડી અને અંદરથી પોચી થતી જાય છે. ઘણીવાર એની દાંડીપરથી પાતળી કોનરીકતરી જોવામાં આવે છે. એની દાંડીપર સૂક્ષ્મ ગ્રંથિઓ અને વખતે સફેદ છાંટેલાં હોય છે. એની ભુરીકાતરીનીચેની છાલ લીલા રંગની, લીસી ને રસભરી હોય છે, ને તેપર સૂક્ષ્મ બિન્દુઓની ભાત હોય છે. દાંડીનો આડોકાપ કરી જોતાં તેની બાર વચ્ચોવચ એક ચક્ર દેખાય છે. એ ચક્રનો વચલો ભાગ લીલા રંગનો સછિદ્ર અને પોચો હોય છે, અને એ લીલા ભાગની બાજુએ ધોળાશસેવ ... રંગના સછિદ્ર રેસા ચક્રાકાર આવેલા હોય છે ... કુમળી શાખાઓ ફીકા લીલા રંગની અને લીસી હોય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મીઠાશ ને કડવો હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. ગીચ જગ્યોમાં એનાં પાન ૪ થી ૬ ઈંચ લાંબાં અને ૩ થી ૫ ઈંચ પોહોળાં થાય છે, ને દીંટડી ૨½ થી ૪½ ઈંચ લાંબી હોય છે. પણ સાધારણ ખુલ્લી જગ્યોએ પાન ૨ થી ૪ ઈંચ લાંબાં ને ઘણુંકરી તેટલાં જ પોહોળાં હોય છે. ગીચ જગ્યોમાં એનાં પાન કુમાસદાર અને પાતળાં હોય છે, અને તેમાં નીલાશ અને કડવાશ ઓછી હોય છે. જ્યારે સાધારણ ખુલ્લી જગ્યોમાં એનાં પાન કુમાસે ... જાડાં ને તેમાં નીલાશ અને કડવાશ વધારે રહેલી હોય છે. પ.નનો આકાર પીપળા કે પારસપીપળાના પાનના આકાર જેવો હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલી ને નીચેની ફીકા રંગની હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

ફૂલ—નરફૂલ—પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ લીસા રંગની, લીસી, ચળકતી, ૨ થી ૪ પાસે પાસે આવેલી હોય છે. તે પત્રકોણમાંથી અથવા ખરીગયેલ પાનની વેલાપર રહીગયેલ ગ્રંથિઓ પાસેથી નીકળેલી હોય છે. તે ઘણુંકરી પાનથી લાંબી હોય છે, અથવા પાન જેટલી કે તેથી ટુંકી પણ હોય છે. એ સળીઓપર સૂક્ષ્મ ફૂલોની નાહાની ઝુમખીઓ આવેલી હોય છે. ફૂલની દીંટડી સૂક્ષ્મ હોય છે. ફૂલ એકજ બિન્દુપરથી ઘણાં નીકળેલાં હોય છે. ફૂલની કળી તળીયે સાંકડી, ઉપર જતાં પોહોળી, ને ટેરવે બુઠ્ઠી હોય છે. એટલે એ કળીઓ સૂક્ષ્મ ધુઘરીના આકાર જેવી સુંદર દેખાય છે. ફૂલનો વ્યાસ ⅙ ઈંચ જેટલો હોય છે, ને તે પીળાશસેના લીલા રંગનાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૬ હોય છે. તે બે હારમાં ગોઠવાયલાં હોય છે. બહારની હારનાં ૩ પત્રો ટુંકાં અને અંદરની હારનાં ૩ પત્રો તેથી લાંબાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ પણ ૬ હોય છે, ને તે તળીયે સાંકડી ને મથાળે પોહોળી હોય છે. તેમાં બહારની હારની પણ બે હારમાં ગોઠવાયલી હોય છે. તેમાં બહારની હારની ૩ પાંખડીઓ અંદરની પાંખડીઓ કરતાં મ્હોટી હોય છે. આ છએ પાંખડીઓ પુ૦ બા૦ કોષનાં અંદરનાં ૩ મ્હોટાં પત્રો કરતાં ઘણી નાહાની ને તે ત્રણ પત્રોની વચ્ચોવચ આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો—૬ હોય છે. જેમાંનાં ૩ બહારની પાંખડીઓ પાસેથી ને ૩ અંદરની પાંખડીઓ પાસેથી નીકળેલાં હોય છે. એ છએ પુંકેસરો જાડાં દેખાતાં ને તે પાંખડીઓની સામાં આવેલા હોય છે, તે પાંખડીઓથી લાંબાં અને પુ૦ બા૦ કોષના મ્હોટાં પત્રોથી ટુંકાં હોય છે. તેના તતુઓને મથાળે બે પોલાં વાળા, પીળા રંગના પરાગકોશ સ્પષ્ટ દેખાતા આવેલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—હોતી નથી.

માદાફૂલ—માદાફૂલો ધારણ કરનારી સળીઓ પણ નરફૂલો ધારણ કરનારી સળીઓની પેઠે પત્રકોણમાંથી અથવા ખરીગયેલ પાનની રહેલી ગ્રંથિપરથી નીકળે છે. તે નરફૂલ ધારણ કરનારી સળીઓ કરતાં ટુંકી હોય છે, અને તે બહુધા એકેકી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નરફૂલના જેવો.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—નરફૂલના જેવો.

પુંકેસરો—૬—ખોટાં*

સ્ત્રીકેસર—ગર્ભાશય ૩, નળિકાગ્રમુખ ફાંટાઓવાળાં હોય છે.

* જ્યારે પુંકેસરના પરાગકોષ પૂર્ણ સ્થિતિને આવી પરાગરજ પેદા કરી શકતા નથી ત્યારે તે પુંકેસરો ખોટાં (staminodes) કહેવાય છે.

ફૂલ—ની નાહની ઝુમખીઓ આવે છે. એક જ ફૂલનું પરિણામ ૩ ફલ થાય છે. અર્થાત્ એક એકિસરમાં ૩ ગર્ભાશય જુદા જુદા હોવાથી ૩ જુદાં ફલનું રૂપ ધારણ ... ફલની ડીંડી ½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે પણ ત્રણ ... પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. પણ ઘણીવાર ત્રણ ફલને બદલે એક જ ફલ પૂર્ણ સ્થિતીએ આવે છે. ને પાસેનાં બે કાચી અવસ્થાએજ ખરી જાય છે. જેથી ડીંડીપર આવેલ પત્રીની ઉપર ખરીગએલાં ફલના માત્ર ચાંડલા રહીગએલા જોવામાં આવે છે. કોઈવાર બે ફલ પૂર્ણ અવસ્થાએ આવે છે, ને એક કાચું જ ખરી જાય છે.

ફલ લીલાં, ચળકતાં, પ્રથમ લીલાં ને પાકે છે ત્યારે રાતા રંગનાં થઈ જાય છે. તે ગોળાઈ લેતાં ને એક બાજુથી જરા વાંકવળેલાં હોય છે. તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. ફલની સપાટીપર ધોળા રંગની સૂક્ષ્મ બાનાક હોય છે. તે મરીના દાણાથી કંઈક મ્હોટાં હોય છે. ફલનો સ્વાદ ચીકણો ને કડવો હોય છે.

બીજ—સફેદ અને ધોળાં મરી જેવડાં હોય છે, તેની ઉપરની બાજુ ઢાળ ને નીચેની બાજુએ વચ્ચોવચ્ચ ખાડો હોય છે. તેને ઉપરની બાજુએ એક લાંબી નસ હોય છે, ને તેની બાકીની સપાટી ખરબચડી હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–મૂત્રલ, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, ઉપશોષક અને જ્વર, કફ તથા પિત્તઘ્ન, વિષહર અને પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–ગળોનું મૂળ સર્પદંશ ઉપર ઉલટી કરાવવા માટે પાય છે. એ ગળાના કોઢ ઉપર પણ અપાય છે. એના વેલાનો કાઢો તાવ, નબળાઈ, કમળો, આમવાતનાં દરદ, સંધિવા, મૂત્રપિંડ અને મૂત્રાશયની વ્યાધિ, પ્રમેહ, પ્રદર અને અજીર્ણ ઉપર અપાય છે. એનો કાઢો અને સ્વરસ વિસ્ફોટક ઉપર ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે વપરાય છે. ગળોના વેલાને સુકાવી તેના કકડા અધકચરા કરી ટાઢા પાણીમાં બાર કલાક પલાળી રાખી પછી તે પાણી ગાળીને પિત્ત વિકારના તાવ ઉપર પવાય છે; તેમ બળેલ અને ગુમડાંની બાંડ-વાળાને પણ એ પાણી અપાય છે. એના તાજા વેલા અથવા પાનનો સ્વરસ કફ અને ક્ષયના વ્યાધીવાળાને તેમ જ ગુરદાના દરદીને પવાય છે. એકાંતરિયા અને ચોથીઆ તાવપર એનો કાઢો ઘણો ગુણકારી મનાય છે. એના તાજા વેલાને છુંદી, વાટી, તેની અંદર બીજાં વસાણાં નાંખી, મીઠા તેલમાં ઉકાળી એનું તેલ બનાવવામાં આવે છે. ને તેલ લોહી વિકારને લીધે ચામડી ફાટી ગઈ હોય, તેવાં ચામડીનાં દરદોપર ચોપડવામાં આવે છે. ગળોના વેલામાંથી ગળોનો સત્ત્વ કાઢવામાં આવે છે, જે પૌષ્ટિક ગણાય છે. તે દૂધ અને સાકર સાથે ઉકાળી ઘણા લોકો પીએ છે. ગળોનાં કોમળ પાન બળતરા કરનાં ગુમડાં ઉપર બધાય છે, તેથી તેમાંની બળતરા ઓછી થાય છે.

ગળોના વેલામાંથી વડવાઈ જેવાં જે મૂળિયાં નીકળે છે, તે દોરીની જગોએ ભારી બાંધવાના કામમાં જંગલી લોકો વાપરે છે. ગળોની જાડી ડાંડીનો ઉકાળો તાવ અને નજલાની બીમારીપર વિશેષ ફાયદો કરે છે. કમળાની માળા ગળોની ડાંડીના કકડાઓની બનાવવામાં આવે છે. તે પેહેરવાથી કમળો ઉતરી જાય છે, એમ મનાય છે.

આર્ય ઔષધમાં ગળોની બનાવટઃ—

"૧–અમૃતાષ્ટક, ૨–પચભદ્ર, ૩–ગળોસત્વ, ૪–ગુડુચિસ્વરસ. (એમ ચાર આપેલી છે), તેનો ગુણ શમન, જ્વરઘ્ન, પિત્તશામક, શીતળ, પૌષ્ટિક, મૂત્રલ અને શોધક.

ગળો અત્યંત સરસ શમન દવા છે. આર્ય આયુર્વેદવેત્તાના મત પ્રમાણે દરેક રોગમાં વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેમાંથી કોઈ એકનો અગર કોઈ બેનો સંયુક્ત અગર તે ત્રણેનો સંયુક્ત પ્રકોપ થવાનાં ચિહ્ન મળી આવે છે. ગળો શમન હોવાને લીધે તે ત્રણે પ્રકૃતિને સરખી રાખે છે. જેનો પ્રકોપ થયો હોય, તેને બેસાડે છે, અને જેનું જોર દબાઈ ગયું હોય, તેને પ્રદિપ્ત કરે છે. જેથી તે ત્રણે પ્રકૃતિને સમાન રાખનાર હોવાથી તેમાં શમન ગુણ છે, એમ માનવામાં આવ્યું છે. આવી રીતનો શમન ગુણ બીજી એકે દવામાં નથી. જેમ સાજા માણસને ખોરાક છે, તેમ માંદા માણસને ગળો ખોરાકરૂપ છે. કોઈપણ પ્રકૃતિને તે માફક ન આવે તેમ બનતુ જ નથી. ગળોના ગુણ આવા સરસ હોવાને લીધે વૈદ્યોએ તેને અમૃતા અથવા અમૃતવલ્લી એવું નામ આપ્યું છે.

તમામ જાતના વિષમજ્વરમાં ગળો બહુ સરસ છે. કવીનાઈન ફક્ત વિષમજ્વરમાં જ ઉપયોગી છે. ગળો વિષમજ્વરમાં, પિત્તજ્વરમાં અને બીજા સંયુક્ત પ્રકૃતિના પ્રકોપવાળા જ્વરમાં પણ ફાયદો કરે છે. ઉપર્યુક્ત વિષમજ્વરની અંદર કવીનાઈનની તેવી અસર નથી. તેમાં ગળો ઘણી સરસ દવા છે.

સન્નિપાતજ્વરમાં પણ તે અપાય છે. તેથી ઉબકે વગેરે બેસી જાય છે, જીર્ણજ્વરમાં ગળો અપાય છે. ક્ષયના જ્વરમાં ગળો સારું કામ કરે છે. તે જઠર કૌવત આપે છે અને અનાજનું વધારે પાચન કરે છે. ગળોનો રસ મધની સાથે પીવાથી કમળો દૂર થાય છે. તેમ જ ગળોના સ્વરસને સાકર સાથે પીવાથી ઉષ્ણ પ્રમેહ વગેરે હરે છે, મગજની અંદર રેહેલી ગરમી

...ી ગરમાઇ તેમ જ તાન્જેનર ફૂટી નીકળતા પિત્ત ...ાળા ત્રદુદોાની અંદર ગળોનો સ્વરસ અપાય છે. ...તના સખ્ત દાહમાં ગળોનો સ્વરસ પીવાથી ...ા થાય છે. પિત્ત પ્રકોપને લીધે ઉલટી થતી હોય, ...ગળોનો સ્વરસ અપાય છે. તેમ જ તડકામાં રખડ... ...ી થએલા દાહમાં અને રક્તપિત્તમાં ગળો સારૂં ...મ કરે છે, નસોરી ફૂટતી હોય, ત્યારે ગળોનો સ્વરસ ...ડા દિવસ પીવાથી તે બંધ થાય છે. ગળોનો સ્વરસ ...રક્તપિત્તની અંદર ફાયદો કરે છે, તે પીવાથી આધા- ...શીશી મટે છે.

માત્રાઃ—ગળુની સ્વરસ ૨ તોલા, ગળો સત્વ ૧ થી ૨ વાલ." (ડા. વી. ગી.)

"ગળો અતિસારને હરનાર, બાળકના રોગને મટાડ-નાર, કૃમિ (અને મૂત્ર) કૃચ્છ્રનો નાશ કરનાર તથા વાત-રક્ત, મેદ વગેરે દરદોનો નાશ કરનાર છે. તે ઘીના યોગથી વાતને, ગોળના યોગથી પિત્તને, મધના યોગથી કફને તથા તેલ સહિત સુંઠના યોગથી આમવાતને મટાડે છે. રાવણે મારેલા વાંદરાઓને જીવતા કરવા સારૂ દેવતાઓએ પ્રસન્ન થઇ, તે ઉપર અમૃતની વૃષ્ટિ કરી, તેના છાંટા નીચે પડવાથી તે તે સ્થળોમાં ગળોની પેદાશ થઇ, અને તેથી કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે, તેની ઉત્પત્તિ અમૃતમાંથી છે. તેની ઉત્પત્તિ વિષે દાખલા ... પ્રમાણે શંકા થઈ શકાય છે. પરંતુ તેનો ગુણ તો ...ના જેવો જ છે, એમ કહેવામાં જરા પણ શંકા ... તે રસાયનરૂપ છે. પાંડુરોગ, શ્વાસ, હરસ તથા છાતીનાં દરદો ઉપર પણ, તેનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અને તેનું પરિણામ પણ ઘણું સારૂં આવે છે. ગળો દરેક વૃક્ષપર થાય છે. તોપણ અમિા વડ અને લીમડો એ ઉપર વધેલી ગળો ઉત્તરોત્તર વધારે ગુણકારી છે. બાવળ બોરડી વગેરે વૃક્ષોપર થએલી ગળો જરા કમતી ફાયદાકારક છે. અમારો મત તો એવો જ છે કે બધી ગળો એક સરખી રીતે ફાયદાકારક જ છે.

ગળો સત્વ કાઢવાની રીત—"ગળોના જાડુ લીલા વેલા, તેમ જ જાડુ જાડા પણ વેલા નહિ સેનાં વચલા વાંધાના વેલા લઇ તેનો ભુકો કરી તેને પુષ્કળ પાણીમાં પલાળવો, અને ખૂબ પાણી સાથે મસળવો. ખૂબ મસળ્યા પછી તે કુચો કાઢી નાંખવો, અને પાણીને ગાળી લેવું. પછી તે પાણીને આઠરવા દેવું. પાણી આઠરી રહે એટલે ઉપરનું પાણી ઢાળી નાંખવું અને વાસણને તળિયે બેઠેલો સફેદ પદાર્થ લઇ લેવો. જરા પાણીવાળો હોય તો હવામાં રાખવાથી અથવા તડકે રાખવાથી તે સુકાઇ જશે. આ પદાર્થ ગળોનું સત્વ કહેવાય છે. તરત મસળી તરત કાઢેલું ગળોનું સત્વ ઘણું થોડું નીકળે છે. પણ તે ઘણું સારૂં નીકળે છે. બીજે દિવસે કાઢેલ સત્વ ઘણું પણ કાચું નીકળે છે. સત્વ સારૂં તો ઉનાળાની ઋતુમાં જ નીકળે છે. સત્વ કાઢવાની બીજી કોઇ પણ રીત સારી નથી જ.

ગળોનું બારીક ચૂર્ણ એક શેર તોલા અને ગોળ, મધ અને ઘી એ દરેક સોળ સોળ તોલા સાથે મેળવી તેમાંથી હરમેશ થોડું થોડું ખાવામાં આવે, તો ખાનારને કોઇ પણ જાતનો વ્યાધિ કે ઘડપણનો ભય રહેતો નથી. આ પ્રયોગના સેવનથી પુરુષ બુદ્ધિમાન થાય છે અને સો વર્ષ જીવે છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

"ગળોનો વેલો કડવો, તુરો ગરમ હોય છે. દાહને, તરસને, ફેરને, પથરીને, હરસને, પતને, ખરજને, રત-વાને એ સર્વ રોગને મટાડે છે. એ ગળોના વેલાનો રસ પાષાણભેદ ને મધ સાથે દે તો પ્રમેહ મટાડે છે; ઘીની સાથે વાને ટાળે, ગોળની સાથે કબજીઆતને ટાળે, સાકર સાથે ગરમીને ટાળે, મધ સાથે કફને ટાળે, એરંડીઆ તેલ અથવા સુંઠ સાથે આમવાતને મટાડે છે, તેના પત્રનો રસ પણ તેવો જ ગુણ કરે છે, ને તેનાં પાંદડાંનું શાક કરીને ખાય, તો તાવ વગેરે ઉપર કહ્યા એ સર્વ રોગને ટાળે છે, ગળોનું સત્વ કાઢીને ખાય તો કૌવત વધે, એન રોગ મટે, વા, ગરમી કફ વગેરેને ટાળે, મૂત્રકૃચ્છ્ર, સ્ત્રી તથા પુરુષના ધાતુના રોગને મટાડે છે." (વૈ. રૂગનાથજી.)

૭ સ્થાનક—ગળોના વેલા વાડીઓની વાડમાં અને જંગલની ગીચ ઝાડીઓમાં વિશેષે કરી થાય છે. એ આખા હિંદુસ્થાનના પહાડાઓમાં ઉગે છે.

૮—વિશેષ વિવેચન—આપણા દેશના કોળી, વાઘરી અને રાવળીઆ લોકોમાં ગળોનો વેલો પવિત્ર મનાય છે. ને તેઓ રવિ કે મંગળવારે સૂર્યોદય પહેલાં સ્નાન કરી ગળોનો વેલો કાપી, કોઈ ન દેખે તેમ ઘેર લઈ આવે છે. ને તેને ગુગળ કે લોબાનનો ધૂપ કરી પછી તેના ઓક ઇંચ જેટલા કકડા કરે છે. ને તે કકડાને કાળા સુતરના દોરામાં બાંધી, તેની માળા કરે છે એ માળા છોકરાંને નજર ન લાગે, તેટલા માટે પહેરાવે છે. તેમ જ કમળાવાળાને પણ પહેરાવે છે. કમળાની માળા બજારમાં બાંધીને ત્યાં વેચાતી પણ મળે છે.*

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં ગળોના વેલા ઘણા અને ... બાવળનાં ઝાડોમાં તેમ જ બરડા ડુંગરની ગીચ ઝાડીઓ... અને વાડીઓની વાડમાં ઉગે છે. તે ઉંટ અને બકરાંઓનો ... ચારો મનાય છે લીમડાના ઝાડપર ચડેલો ગળો આ સ્વ... નમાં પહેલો મળતો નથી, કેમકે લીમડાનાં ઝાડ ... સ્થાનમાં વિશેષ જોવામાં આવતા નથી. માટે લીમડા ... આંબાનાં ઝાડપર ગળોના વેલા ખાસ કરીને ચડાવવામાં ... છે. અહિં ગુળી અને બાવળના ઝાડપર ચડેલો ગળો ઘણે ... છે, તે ઓસડોમાં વપરાય છે. કંથારા કે હાંડીઆ થોરની ... પર ચડેલો ગળો ઓસડ તરીકે વપરાતો નથી.

અસલના જમાનાના આપણા દેશના ધન્વંતરીઓએ ગળોના ઔષધીય ગુણની ઘણી જ તારીફ કરી છે. અને સારાંસારાં ચમત્કારિક પ્રસિદ્ધ ઔષધોમાં ગળોને પ્રથમ પાયરી આપી, 'ગડૂચ્યાદિનિઘંટ' નામનું એક પુસ્તક બનાવેલું છે.

ગળોના વેલાને કાપી તેનું ગુંછળું ઝાડ કે ખાંટીપર અધર રાખી મુકેલ હોય, તો ત્યાં પણ તેમાંથી મૂળના તંતુઓ નીકળે છે. એનો વેલો કપાયા પછી ઘણા મહિનાઓ સુધી સુકાતો નથી. અને એનો કપાયલો લીલો કકડો જમીનમાં વાવ્યો હોય, તો તે પણ પાછો તુરત ઉગી નીકળે છે. માટે પણ એને સંસ્કૃતમાં કદાચ **અમૃતા** કહેતા હશે.

વર્ગ-(મેનિસ્પરમેસી).

નંબર ૪.

૧ શાસ્ત્રીય નામ-COCCULUS VILLOSUS.

દૃષ્ટાન્ત-H. I. P. 101; N. p. 11; Watt. II. p. 397; ફ. નિ. પા. ૫૬૮.

૨ દેશી નામ-વધીનો વેલો, (પો). વેવડી (ગુ); તાન, હુદિર, વાસનવેલ, પારવેલ (મ), જમતિચીવેલ, জल-জমনী, फरीदबुटी (हिं); पातालगुरुडी, वत्सादनी, दीर्घवल्ली (सं)

૩ વર્ણન-વેવડીના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે તેમ કેટલીક જગોએ તે બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે. એના વેલા જમીનપર પથરાય છે, ને જો પાસે ઝાડ કે કોઈ બીજી ઓથ મળે તો તેપર ઘણે ઉંચે ચડી જાય છે. એના આખા વેલા ઉપર સફેદ વાળની ઘણું કરી રૂંછાળ હોય છે. એનાં પાન તરેહવાર આકારનાં થાય છે. ફૂલ લીલાશલેતા પીળા રંગનાં ને ઘણાં સૂક્ષ્મ હોય છે, અને તે નર તથા માદા ફૂલો જાદાં જાદાં આવે છે, ને ફળ પણ સૂક્ષ્મ, પ્રથમ લીલાં ને પાકે છે, ત્યારે કાળા રંગનાં થઇ જાય છે. ફૂલ ચોમાસે આવી ફળ શિયાળે પાકે છે.

મૂળ-ઘણું મજબૂત અને ઉંડું બેઠેલું હોય છે. તે આંગળીથી અંગુઠા કે હાથના કાંડાં જેવું જાડું થાય છે. તેમાંથી ક્વચિત જ થોડા ઝીણા ફાંટાઓ નીકળે છે, મૂળનો બહારનો રંગ ભુરાશ લેતો કાળો હોય છે, ને અંદરનો રંગ સફેદ કે પીળાશપર હોય છે. મૂળપર અનિયમિત ઉભી નસો હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં અનુક્રમે એક બીજાની અંદર કેટલાંક ચક્રો દેખાય છે. એ દરેક ચક્ર જાદી જાદી કેટલીક પાતળી પડીનાં બનેલાં હોય છે. એ દરેક પડી સછિદ્ર હોય છે. અને એની પડીઓ પોચા માત્ર પદાર્થ આવેલો હોય છે. મૂળની વાસ સુગંધિત સ્વાદ ઉગ્ર અને કડવો હોય છે. કોમળ મૂળમાં ચક્ર અને સુગંધી વધારે હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-એની ડાંડી અને શાખ ઝીણા તારથી તે સુતળી જેવી જાડી હોય છે. ઘણા વર્ષોના જુના વેલામાં કોઇ કોઇવાર એની કાંડા કે હાથ જેવી જાડી અથવા ૧½ થી ૨ વ્યાસની પણ જોવામાં આવે છે. તે ઘેરા ભૂરા કે ક સલના રંગની હોય છે. તેપર ઉભી દાંસો અને ચીરા હોય છે. ડાંડી ઉપરની છાલ જરા પોચી ને હ હોય છે. ડાંડીનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અ સછિદ્ર અને ચક્રાકાર દેખાય છે. કોમળ શાખાઓ રંગની હોય છે, ને તેપર પોચા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એની વાસ અને સ્વાદ મૂળની કડવાં હોય છે. પણ મૂળ કરતાં ડાંડીમાં કડવાશ ઓછી હોય છે.

પાન-આંતરે આવે છે, તેની દીટડીપર વાળની રૂં હોય છે. પાન લંબગોળ, વખતે નીચે પોહોળાં ને સાંકડાં, ને વખતે ૩ કે ૫ ખુણીઆવાળાં હોય છે, કોઇવાર અજવીનાં પાન જેવા આકારનાં ને કોઇ નાગરવેલનાં લાંબા પાન જેવા હોય છે. એક જ વે ઉપર અને ઘણું કરીએ તો વખતે એક જ શાખા ઉ આવા જુદા જુદા આકારનાં પાન આવેલાં હોય પાનની બન્ને સપાટીપર વાળની રૂંછાળ આવેલી હો છે. પાનનો રંગ લીલો હોય છે. પાનને ટેરવે અ બેસતી ખાંચ હોય છે. અગર ટેરવું ગોળાઇલેતું હો છે, ને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. ડાંડીપર મ્હોટાં પાન ઉપરની બાજુ વખતે લીસાં હોય છે તે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં ને ૧ થી ૧½ કે ૨ ઇં પોહોળાં હોય છે. કોમળ શાખાપરનાં પાન તેથી ઓછ નાહાનાં ને સાંકડાં હોય છે. તેપર વાળની રૂંવાટી ઘણું ગીચ આવેલી હોય છે. પાનમાં દીટડી પાસેથી નસો ઉભી નીકળેલી હોય છે, અને એ નસો આડી નીકળી તેની કોર તરફ મળેલી હોય છે. પાન ચોળવાથી ઘણું ચીકણાં લાગે છે. તેની વાસ ભાજીનાં પાન જેવી અને સ્વાદ ચીકણો ને પાછળથી સહેજ કડવો લાગે છે.

ફૂલ-નરફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ ઘણું શાખા પ્રતિશાખાઓવાળી હોય છે. તે પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે, તેપર વાળની રૂંછાળ ગીચ આવેલી હોય છે, ફૂલ લીલાશલેતા પીળા રંગનાં ૧ થી ૨ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૬ હોય છે, તેમાંથી ૩ જરા સાંકડાં અને વખતે ટુંકાં હોય છે. એ ૬ પત્રો

...ા ભુરાં હોય છે. એ પત્રોપર સફેદ વાળની રૂંવાટી ...વલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ પણ ૬ હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોથી ટુંકી હોય છે. ને તેનાં ...રવાં અંદર બેસની બાંધવાળાં હોય છે.

પુંકેસરો–૬ હોય છે. તે પાંખડીની સંમુખ ને તેના જેટલાં લાંબાં હોય છે. તેના તંતુઓ પીળા રંગના હોય છે, ને તેપર ૨ પોલવાળા પરાગોષ આવેલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–હોતી નથી.

માદા ફૂલ–પત્રોણમાંથી સૂક્ષ્મ સળી નીકળી તેપર ૧ થી ૩ કે વખતે તેથી વધારે ફૂલો આવે છે. ફૂલનો રંગ, વ્યાસ, પુ૦ બા૦ અને પુ૦ અ૦ કો૦ એ બધાં નરફૂલ જેવાં જ હોય છે. પણ પાંખડીઓનાં ટેરવાં જે ને ફાટ ગયેલાં હોય છે, તેના બે ફાંટા જરા વધારે પણ ખોટા પુંકેસરો જેવા દેખાય છે. પુંકેસરો હોતાં નથી. સ્ત્રી કેસર ૩ થી ૪ ગર્ભાશયવાળી ફૂલની વચ્ચોવચ્ચ આવે છે. તે લીસી ને ચળકતી હોય છે. દરેક ગર્ભાશયપર અકેક નલિકા છેક જરા વાંકવળી આવેલી હોય છે.

ફળ–સૂક્ષ્મ દીટીપર સૂક્ષ્મ ફળ ઝકાયલું હોય છે. ને તેને એક છેડે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તે ફળ કાચાં હોય, ત્યારે લીલાં ને પાકે ત્યારે કાળાં થઈ જાય છે. ને તેની ઉપરની છાલમાં ઘેરો જાંબુડો રસ ભરેલો હોય છે. એ રસવાળી ઉપરની છાલ કાઢી નાખતાં તેમાંનો કાયુ સફેદ ઠળીઓ નજરે પડે છે. જે બન્ને પાસેથી ઘેરો દબાયલો હોય છે, ને તેમાં વચ્ચોવચ્ચ ઘોડાની ખરી જેવો ખાડો હોય છે. અને તેની સપાટી-પર બીજ સૂક્ષ્મ ખાડા ને એક ઉભી ધાર હોય છે. દરેક ફળમાં અકેક બીજ હોય છે.

બીજ–ચાંકદેલું હોય છે. તેની ઉપરની છાલ પાતળી અને અંદર સફેદ મગજ હોય છે.

૪ ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫ ગુણકાર્ય—વિરણુકારી દીપ્તિક, શીતળ, ઉત્તેજક, સારક, સ્વેદલ, ઉપલેપક, કફ પિત્ત અને વાત નિ હર.

૬–ઉપયોગ—વેવડીનાં મૂળનો કાઢો તાવ, સંધિવા, ...ગના રોગ અને કોઈ પણ કારણથી શરીરમાં થયેલી ...ર્ફિત ઉપર આપવામાં આવે છે. [illegible] ...નું, વિસ્ફોટક અને બીજા શરીરપર થતા ચામડીના ...માં એનો કાઢો મરીની સાથે ઘણા દિવસ સુધી ...આપવામાં આવે છે. પિત્તના આધારપર પણ તેનું મૂળ ... અને સાકર સાથે અપાય છે. એનાં મૂળને મરી સાથે ...ની જેવી રૂંસની અસર, અજીર્ણ, ચચરો આવવાથી ...ઉપર જે કામમાં ઉપડે છે, તે વિકાર ઉપર પણ પવાય છે. એની ડાંડી પણ મૂળને અભાવે મૂળની જગોએ ઔષધ તરીકે વપરાય છે. વેવડીનાં પાન પાણીમાં નાખી ચોળ્યાં હોય, તો થોડી વારમાં પાણી જામી જાય છે. અને પછી એ જામેલો પદાર્થ દહીંના ઢેફાની માફક પાણીપર આવી જાય છે. અને તેની નીચે પાણી નીતરું રહી જાય છે. એવું જામેલું પાણી સાકર નાખી ઘણા લોકો પીએ છે. તે શીતળ મનાય છે. એનાં પાન, ફૂ... અને કાચાં ફળનો રસ પ્રમેહ, પ્રદર અને એવાં જ બીજાં ગરમીનાં દરદો ઉપર સાકરની સાથે આપવામાં આવે છે. એનાં પાન પાણીમાં ચોળી જગનરા થતી હોય તે ઉપર ટાઢક કરવા ચોપડાય છે. એનાં તાજા મૂળનો સાત દાણા મરીની સાથે ક્વાથ કરી બકરીનાં દૂધ સાથે પીવાથી સંધિવા તથા ગરમીના જુના આજારથી થતો દુખાવો મટે છે. એ ઉતેજક, સારક અને પરસેવો લાવનાર મનાય છે. એનાં મૂળમાં સારસાપરીલા જેવો ગુણ છે; તેથી તે સારસાપરીલાની અવેજમાં વાપરવું યોગ્ય છે. વેવડીનું મૂળ સાકર સાથે વાટી ઊકાળીને પેટપીડ ઉપર અપાય છે. એનાં મૂળને પાણીમાં મરી સાથે વાટી તેનો [illegible] કરી તાવવાળાને પવાય છે. સિંધમાં એ "અંબીર" ને નામે ઓળખાય છે. અને તે માથાના દરદમાં વપરાય છે. એનાં પાકાં ફળમાંથી જે જાંબુડો રસ નીકળે છે, તે શાઈ તરીકે કામ આવી શકે તેવો છે. વેવડીના વેલા ઢોર ખાય છે, પણ તેમાં ઉંટ અને બકરાંનો તો એ મુખ્ય ચારો છે. વેવડીનાં પાન છપ્પનિયા–દુકાળમાં ઘણા ગરીબ લોકો ખાતાં હતાં.

"વેવડીનાં પાનના રસથી પાણી જામી જાય છે, એમાં સાકર નાંખી પીવાથી ગરમી, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્, ભગતર, તરસ એ સર્વેને ટાળે છે. એનાં મૂળ વાટીને પીવાથી પિત્ત તથા વિકારને મટાડે છે." (વૈ. રૂગનાથજી).

૭–સ્થાનક–વેવડીના વેલા ડુંગરમાં વિશેષ ઉગતા નથી. પણ મેદાનમાં રસ્તાઓની બાજુએ, પડતર ખેત...રોમાં, વાડીઓની વાડોમાં, વાડી અને ખેતરોના શેઢાઓ ઉપર, તેમ જ કરાણા અને બારગોનાં જગાઓમાં તે ઘણ... ઉગતા જોવામાં આવે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–એનાં પાન જલ અર્થાત્ પા... માં ચોળવાથી પાણી જામી જાય છે માટે એને જ... જમની કહે છે. અને એને ફરીદબૂટી કહેવાનું ... એમ કહેવામાં આવે છે કે, શેખ ફરીદ શકર ગંજે ... પાન પાણીમાં ચોળી તે પાણી પીને પોતાની ... કેટલાક કાળસુધી રાખી હતી, માટે એને ફરીદ બુ... છે, પણ ડૉક્ટર વૉટ સાહેબ લખે છે કે, કદાચ ... (Pedalium murex)માં પાનથી પાણી ... તે પીને એ શેખ સાહેબ પોતાની જીંદગી રાખ...

સ્ત્રીકેસર-ગર્ભાશય ૩, એ દરેકને મથાળે અનેક વાંકવળેલી સૂક્ષ્મ નલિકા હોય છે.

ફલ—ની સપાટી લીસી અને ચળકતી હોય છે તે દરેકમાં એકેકું બીજ હોય છે. ફલ બાજુએથી જરા ચપટું, એક છેડે અણીવાળું, અને વચ્ચોવચ્ચ એક ધારવાળું હોય છે. ફલ લગભગ ૧ થી ૩ લાઈન લાંબુ અને ૧ થી ૧½ લાઈન પહોળું હોય છે. તે પરની પાતળી છાલ કાઢી નાખતાં તેની અંદરનો સફેદ ફળીઓ દેખાય છે. એની ઉપર બન્ને બાજુ વચ્ચોવચ્ચ ઘોડાની ખરી જેવો એકેક ખાડો હોય છે. અને તેની આજુબાજુ સૂક્ષ્મ બીજા ખાડાઓ હોય છે. ફલનો આકાર સૂક્ષ્મ બદામડી જેવો હોય છે, અને એની અણીપર સ્ત્રીકેસરનલિકાનું રહી ગયેલ કાંણું હોય છે. ફલ તેનાપરના અણીવાળા છેડાથી જરા વાંકું વળીને સૂક્ષ્મ ડીંટીપર લટકેલું હોય છે.

બીજ—નો આકાર ફલ જેવો હોય છે. તે પરની છાલ પાતળી રતાશપડતી અને તેની અંદર બીજનો સફેદ તેલીઓ મગજ જેવો ભાગ ઢંકાયેલો હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વેવડી પ્રમાણે.

૬-ઉપયોગ-વેવડી પ્રમાણે.

ઓરપ તેમજ વેવડીની જડ અફીણ મુકાવા માટે વાપરી શકાય છે. અફીણ ઉતરી ગયું હોય તો અફીણને અભાવે ઓરપ અગર વેવડીની જડ મોઢામાં રાખી અગર ચાવી રસઉતારવાથી અફીણીને ટેકો મળે છે.*

૭-સ્થાનક-ઓરપના વેલા વાડીઓની વાડમાં, ખેતર અને વાડીઓના સેઢાપર, રસ્તાઓની બાજુએ, કુવાના કાંઠા અને પાણીના ધોરીઆ પાસે, પડતર ખેતરો અને વાડીઓમાં, તેમજ ચુના પત્થરવાળા ખરાબાઓમાં કેટલાક અને છત્રાબાવળના જંગલોઓમાં ઘણા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના સુકા ભાગોમાં પંજાબ, સિંધ, કાઠિઆવાડ અને કરનાટકમાં એ થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-વેવડીથી ઓરપ જલદી ઓળખાઈ આવવા એ બન્ને વેલાઓનો સામાન્ય મુકાબલો નીચે પ્રમાણે છેઃ-

વેવડી	ઓરપ
મૂળ-રંગે કાળાશપર હોય છે. વેલાપર વાળની રૂંવાટી ગીચોગીચ હોય છે. વેલાનો રંગ કાળાશપડતો ભૂરો હોય છે	મૂળ-ફીકાં પીળાં કે ભૂરાં હોય છે. વેલાપર વાળની રૂંવાટી ભાગ્યેજ હોય છે. વેલાનો રંગ ભૂરો કે ધોળો હોય છે.
પાન-લાંબાં ઘેરાલીલા રંગનાં ને તે પર બન્ને બાજુ વાળની રૂંવાટી હોય છે	પાન-ઓટકડાં, ટેરવે બુઠાં, બન્ને બાજુ લીસાં ને ફીકા લીલા રંગનાં હોય છે.
નરાપ્ર-પુષ્પધારણ કરનારી સળીઓપર પથરાયેલી હોય છે.	નરાપ્ર-પુષ્પધારણ કરનારી સળી વગરનાં હોય છે.

અફીણનું વ્યસન જે બે સખ્સોનું છોડાવેલું છે તેની નોંધ (ડાયરી) નીચે પ્રમાણે છે.

તા૦ ૧૦-નવેમ્બર ૧૮૯૦ ના રોજથી ગોઢાણા જંગલના માજી ચોકીઆત રબારી પુંજા લખમણને ઓરપની જડ અથવા મૂળ ખવરાવવાથી માસ એકની અંદર તેનું અફીણનું બધાણ મુકાઈ ગયું છે. ઓરપની જડનો ભૂકો પ્રથમ રૂપિયા એક ભાર, પછી ¾, અને ત્યારપછી ½ ભાર એમ અનુક્રમે ઓછો ખવરાવવામાં આવતો હતો. તેપર ખોરાક દૂધ અને સાકર અને તેમાં વખતો વખત જાયફળ નાંખવામાં આવતું હતું. તા૦ ૩૦ મી નવેમ્બર ૧૮૯૦ થી જાયફળ અને ઓરપ બંધ કીધાં હતાં. અને દૂધ સાકરનો ખોરાક ચાલુ રાખેલો હતો. હવે અફીણ મુદલ લેવું પડતું નથી.

તા૦ ૧ ડીસેમ્બર ૧૮૯૦ થી આદિત્યાણા જંગલના ચોકીઆત રબારી વીરા મુળુને ઓરપની જડ રૂપિયા એક ભાર આપી છે. એ સખ્સને પબડી જેટલું અફીણ લેવાની એક ટંક આદત છે. વર્ષ ૨૦ નું બધાણ છે.

* પોરબંદર સ્ટેટના નદીઆથાર રક્ષિત જંગલમાં આસરે આઠ વર્ષ ઉપર જંગલ ખાતાનાં નિયમ પ્રમાણે સરકટ જંગલના અમુક ભાગમાંથી કેટલાક ઝાડો (Acoupe,—coppice with standards) કાપી લઈ જવાનો ઈજારો આપવામાં આવેલો હતો. તેમાં ઈજારદારે જે ઝાડો કાપેલાં હતાં તેનાં થડ નિયમ પ્રમાણે જમીન બરાબર નહિ કાપતાં જમીનથી ઉંચાં રહેવા દીધાં હતાં. માટે એ ઈજારદારને ખર્ચે સરકટ ઝાડવાનાં થડીઆં જમીન બરાબર કાપી ઠીક કરવા રાણાવાવ ગામના એક દુરીઆર કાસમ નામના સુતારને એ જંગલમાં કામે લગાડવામાં આવેલો હતો. આ સુતાર અફીણી હતો. તેનું અફીણ સાંજના પાંચવાગે ઉતરી ગયું. તેથી તે નિરાશ થઈને જંગલમાં પડ્યો. હવે અફીણ આવે તો તે રાણાવાવ જઈ શકે. આ ઉપરથી ઓરપની જડ એજ જંગલમાંથી લાવી તેને કહ્યું કસા સિવાય ચારથી સોપારી જેટલી ચવાવીરસ ઉતારી જવા તેને આપી હતી. તેનો રસ ઉતાર્યો પછી તે કાંઈક મિનિટમાં હુશીઆરીમાં આવી ગયો. અને હિમ્મતથી આસરે ત્રણ માઈલ ચાલી રાણાવાવ આવ્યો.

જંગલ ખાતાના એક અફીણી રખોલીઆ રબારી વીરા મૂળુનું અફીણ ઓરપની જડથી વગર મુકાએ ગયું હતું. અને પછી એની જડ ખાતી પણ મુકાઈ ગઈ હતી.

ઓરપ અગર વેવડીની જડ અફીણની અવેજ થોડી થોડી દરરોજ અફીણ થોડું થોડું ઓછું કરી ખવરાવવી જોઈએ. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય તે દરમિયાન તેને દૂધ અને સાકરનો ખોરાક સારી પેઠે રાખવો જોઈએ. વખતે આ જડી ખવરાવવાથી માથું ફરે છે, ચા વકરી પણ થાય છે, જો આમ થાય તો તેપર પણ તેનું નિવારણ દૂધ અને સાકર છે.

[illegible] થતી તેનો રસ ઉતર્યાં પછી કલાક [illegible] ઉતરી થઈ છે, પગ દુટે છે. તા૦ ૨ ડીસેમ્બર ૧૮૯૦ [illegible] અફીણ અને [illegible] ઓરપ આપેલી છે—આજે ઉતરી થઈ નથી તોપણ શરીર દુટે છે. તા૦ ૩ થી તા૦ ૧૦ સુધીએ જ પ્રમાણે ચાલુ. તા૦ ૧૧ અફીણ [illegible] ભાગ અને ઓરપ ૩ ભાગ આપેલ છે. તા૦ ૨૦ સુધી એ પ્રમાણે ચાલુ, હાથ પગ દુટે છે. તા૦ ૨૧ થી અફીણ બંધ કરેલ છે, અને એકલી [illegible] આપેલી છે, ઉતરી મુસ્કલ થતી નથી, [illegible] રીતે રહેલ છે. તોપણ અંગ દુટે છે અને [illegible] છે. તા૦ ૩૦ ડીસેમ્બર પછી અરધી ઓરપ અને [illegible] આપવામાં આવેલ છે. એથી [illegible] છે, ને અંગ દુટે છે. તા૦ ૧૫-૧-૯૧ સુધી [illegible] પ્રમાણે [illegible], અને [illegible]-ફેબ્રુઆરી માસ [illegible] અને [illegible] બંધ કરવામાં આવેલ છે. [illegible] છે. તે પછી જાય છે. અફીણ [illegible] નથી. અફીણનું વ્યસન મટી ગયું [illegible] મુકી રહે છે.

વર્ગ—(મેનિસ્પરમેસી).

નંબર ૧.

૧ શાસ્ત્રીય નામ—CISSAMPELOS PAREIRA

[illegible]—H. I. p. 103, N p. 11, Watt, II. p 327, ૧ [illegible].

૨ દેશી નામ—[illegible] (પેo) [illegible] (મુo) [illegible] (મo) [illegible] (હિo) [illegible] (ગo)

૩ [illegible]—[illegible] ઘણી જોવામાં આવે છે. તેને [illegible] મળી હોય તો તે-[illegible] હોય છે, અને [illegible] જમીન પર પથરાયેલી હોય છે. [illegible] ચઢેલી હોય છે, ત્યારે તેની [illegible] અને [illegible] અને વખતે [illegible] હોય છે, [illegible] હોય છે, ત્યારે ઘણીવાર તે [illegible] હોય છે અને તેનાપર ઘણાં છેટે છેટે પાન [illegible] હોય છે. [illegible] પાન [illegible] અને [illegible] હોય છે. [illegible] પાન [illegible] હોય છે. [illegible] અને માદા [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] છે, અને [illegible] છે.

આ વેલાપર ભુરા કે પીળાસ લેતા સુક્ષ્મ વાળની રુંવાટી હોય છે.

મુળ—જમીનમાં ઘણાં ઉંડાં બેઠેલાં હોય છે. તે બહારથી ભુરા ને અંદરથી ભુરાસ કે પીળાસલેતા પીળા રંગનાં હોય છે. તેનો આડોકાપ કરી જોતાં તે તેની [illegible] પ્રમાણે ચક્રાકાર અને સછિદ્ર દેખાય છે. વાસ મુગંધિત અને સ્વાદ તેલીયો, તુરો ને કડવો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—કોઈવાર આવેલ એકલ ડીએ ઝાડોપર ચઢી ગયેલી જોવામાં આવે છે, અને ઘણીવાર તેનાં મુળને મથાળેથી અથવા ડાંડીમાંથી સળગી જેવી પાતળી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તેનો રંગ પીળાસલેતો લીલો, અને તેઉપર ઉભી [illegible] અને પીળાસલેતા વાળની રુંવાટી હોય છે. [illegible] શાખાઓ ઉપર રુંવાટી વિશેષ હોય છે. શાખાઓ ઘણી મજબુત હોય છે. તેનો આડોકાપ કરી જોતાં તે અંદરથી સછિદ્ર, ચક્રાકાર અને વિશેષ પીળાસલેતા લીલા રંગની દેખાય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૪ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તેનો આકાર મથાળેથી [illegible] અથવા મથાળુ સહેજ સાંકડું થતું ગુર્દે ને દરરે [illegible] અણીવાળુ હોય છે. ડીટડી પાસે પાનનાં તળીયાંની કોર જરા ભિન્નભિન્ન થયેલી પણ ઘણુંકરીને ડીટડીથી જરા બહાર નીકળેલી હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી [illegible] હોય છે. ને તેપર વાળની રુંવાટી હોય છે. ઉપલી સપાટીનો રંગ પીળાસલેતો લીલો અને નીચેનીનો ઘણો [illegible] હોય છે. પાનની ડીટડી ગીચ રુંવાટીવાળી, ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબી, થડમાં જરા મરડાયલી, અને [illegible] તેમ જ મથાળે જરા જાડી થયેલી હોય છે. તેના ઉપલી બાજુ છીછરી નીક હોય છે. પાનને ચોળતાં [illegible] ચીકણાં લાગે છે. વાસ સુવાને મળતી અને સ્વાદ [illegible] [illegible] પણ જરા કપુરીમધુરીને મળતો લાગે છે. અને તે ચાવવાથી તેનો સ્વાદ [illegible] ઘણીવાર સુધી મટે નહીં

[illegible]—નરફુલ—પુષ્પધારણ કરનારી મજીઓ [illegible] જેવી પાતળી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે [illegible] અને [illegible] ઘણી ભિન્નભિન્ન થયેલી હોય છે. તેપર આવેલાં સુક્ષ્મ પીળાસલેતાં લીલા રંગનાં [illegible] સામટી રીતે ગુચ્છી જેવાં દેખાય છે. મજીપર [illegible] વાળની રુંવાટી હોય છે. મુખ્ય મજીમાંથી [illegible] [illegible] વખતે પાન જેવું—ચાદર્નું પુષ્પપત્ર હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ—ની પાંખડીઓ સુક્ષ્મ ૪ હોય છે. તે [illegible] રુંવાટી હોય છે. પાંખડી [illegible] હોય છે.

પુષ્પાભ્યંતરકોશ—ની પાંખડીઓ ૪ હોય છે. [illegible] ૧૦ [illegible] સુક્ષ્મ [illegible] [illegible] હોય છે. તે ૧૦ [illegible]

પુંકેસરો–૪ હોય છે.

સ્રીકેસર–આ ફૂલમાં હોતી નથી.

માદાફૂલ–પુષ્પધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી ૧ થી ૨ નીકળેલી હોય છે. તે પાનની ડીટડી જેવડી અથવા તેથી લાંબી હોય છે. અને તે તેના જેવી જાડી અથવા તેથી પાતળી હોય છે. તેપર પાન જેવા આકારનાં ઘણાં પાસે પાસે પુષ્પપત્રો આંતરે આવેલાં હોય છે, આ દરેક પુષ્પપત્રની અંદરની બાજુએથી કેટલાંક સૂક્ષ્મ સ્રીપુષ્પો આવેલાં હોય છે. તેપર બહુધા ઘાટા વાળની રૂંછાળ હોય છે. બીજકોશ ગર્ભાશય લીલા રંગનો ને જરા બહાર નીકળતા પેટાળવાળો હોય છે; નલિકા સૂક્ષ્મ, મથાળે ૩ (મુખ) ફાંટાળી હોય છે.

ફૂલ–પ્રથમ પીળાશમિલા લીલા રંગનાં, ને પાકે છે ત્યારે રાતાં થઇ જાય છે. તે ૧ થી ૧½ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે. તે ગોળાઈવાળાં ને તેપર વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

બીજ–વાંકેલાં ને સૂક્ષ્મ હોય છે.

૪ ઉપયોગી અંગ–મૂળ, ડાંડી અને પાન.

૫ ગુણદોષ–પિત્તગુણકારી પૌષ્ટિક, માદિ અને મૂત્રલ.

૬–ઉપયોગ–એનું મૂળ ચુરણ અને ફુંકણાના દરદો પર વપરાય છે. પેટના દુખાવાપર મરીની સાથે એનું મૂળ ખવરાવાય છે. અજીર્ણ અને તાવપર એનો મરીની સાથે કરેલો કાઢો આપવામાં આવે છે. કીરમ ઉપર એ કાડય અને મરીની સાથે વપરાય છે. ઝાડો બંધ કરવા માટે એનો ક્વાથ પીવાય છે. પથરીના દરદમાં તાજાં મૂળને પાણીમાં વાટી તેનો રસ પીવરાવાય છે. ઝેરી જનાવરોના દંશપર એનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને ચોપડાય છે, અને ક્વાથ પીવરાવવામાં આવે છે. ક્ષય અને છાતીનાં બીજાં દરદોપર પણ એનો કાઢો વપરાય છે. અધિવા વધો હોય અને કમ્મર સ્હી ગઇ હોય તો કરીયાતો પાક અને લાડુ કરીને ખિવાડે ખવાય છે. આફ્રિકાની દેવ મહાલવા મોરપની જડને અભાવે કરીયાની જડ વાપરી શકાય છે. *એની ડાંડીનો ક્વાથ ઉદરી બંધ કરવાને અને તાવમાંથી છૂટા કરીને દૂધિત સાવવા માટે અપાય છે. એનાં પાન પાણીમાં વાટી પેટાળની બગલ ઉપર પીવાય છે. પાનપર ઘીવેલુ થી કે તેલ લગાડી પાન ગુમડાંપર બાંધવામાં આવે છે. તેમજ તેને વાટીને તેની લેપડી ચાંદા અને ગડગુમડાંપર મેલાય છે. પાન તેલમાં કકડાવી તેલ સુરતના દરદમાં કાનમલા પાકતા આગળ, અને દુખતાં દરદો પેટુપર લગાડવામાં આવે છે. પિત્તગુણકારી ક્વાથના કામમાં અને દમ તથા ઉધરસ ઉપર એનાં પાન વપરાય છે. "આંજનાં મૂળને કરીયું કહે છે. ને તેને લઘુપાક કહે છે, તે સ્વાદે કડવી ને કાળીપાટ જેવા જ ગુણવાળી છે." (વૈ. રૂગનાથજી).

૭–સ્થાનક–વાડીઓની વાડમાં અને ભરતા ડુંગરપર ઠરીયા, માહેક, આદિલાબ આદિ જંગલની ગીચ ઝાડોની છાંયડાવાળી તળીમાં, તેમજ ચોરયગાની ભરમાં કરીયાની વેલ ઘણી ઉગતી જોવામાં આવે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં ઉગે છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–એના પીળા રંગપરથી એને પીળી જડી અને માદાફૂલોની વેણી જેવી લર ઉપરથી વેણીવેલ કહેતા હશે.

---

*સુરત પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી બાઇજીનું ભાષાંતર નિઘંટુ ભાગ ૧ વગેરે હસ્તની નકલ ઉપરથી.

વર્ગ–(મેનિસ્પર્મેસી).

નંબર. ૭

૧–શાસ્રીય નામ–CYCLEA PELTATA.

દૃષ્ટાન્ત–H. I. p. 104; N. p. 11; રૂ. નિ. પા. ૩૨.

૨–દેશીનામ–કારીપાટ, કાળીપાટ (પો+ગુ૦). પારવેલ, પાડવેલ, પાટેલ (મ૦). પાઢ, પહાડવેલ (હિ૦); રાજપાઠ (સ૦).

૩–વર્ણન–કારીપાટના વેલા ઘણુ કરીને બારેમાસ જોવામાં આવે છે, તોપણ ચોમાસે તે ઘણા ઉગે છે. તે ગીચ જગાઓમાં ઝાડોપર ઘણા ઉંચા ચઢી જાય છે. એની શાખાઓપર ઉભી લીટીઓ અને વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. એનાં મૂળ ઘણાં ઉંડાં અને મજબૂત મોટાં હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં, અને ૨ થી ૪ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે ક્રમાગે જરા પાતળાં, ત્રીકોણ, ડીટડી પાસે પોહોળાં તેની કોર ડીટડીથી બહાર નીકળતી, અને તેનાં ટેરવાં સાંકડાં થતાં અણીઆળાં કે બુઠ્ઠાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલા કે પેરાશીલા રંગની ને નીચેની વિશેષ ફીકા રંગની હોય છે. ઉપરની સપાટી લીસી કે આછી રૂંછાળવાળી અને નીચેની રૂંછાળથી ભરાવદાર હોય છે. પાનની ડીટડી ૧ થી ૨½ ઇંચ લાંબી હોય છે. એના વેલાઓમાં પણ નર અને માદાફૂલ જૂદાં જૂદાં હોય છે. નરફૂલમાં પુષ્પધારણ કરનારી સળીઓ ½ થી ૧ ફુટ લાંબી હોય છે, અને માદાફૂલમાં તે ટુંકી હોય છે. ફૂલનો રંગ પીળાશ લેતો લીલો હોય છે. પુ૦ આ૦ કોશનાં પત્રો ૪–વિભાગવાળાં અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ પણ ૪–વિભાગવાળી હોય છે. ને એકંદરે પ્યાલી જેવું દેખાય છે. ફળ ભાતની ફાટ જેવા આકારવાળાંને રૂંછાળવાળાં હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–મૂળ અને પાન.

૫–ગુણદોષ–નંબર ૬ પ્રમાણે.

૬–ઉપયોગ–ચાર કુળના એ હિસાબ

[illegible]ને [illegible] છે, તેમ જ તે [illegible]ના [illegible] છે.

[illegible]—[illegible] કાળીપાટ, [illegible], [illegible] ને [illegible] એ [illegible] તેના તેને [illegible] તેનાં પાણીમાં [illegible] આ તેના પાણી [illegible]

[illegible] ગુણ—[illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]

[illegible] બીજુ [illegible] ગુણ [illegible] છે, ને [illegible] તે [illegible] છે ને સિવાય તમામ જાતના [illegible] તેમજ [illegible]માં તે [illegible] જેમાં [illegible] છે ને ઉપરી થાય છે [illegible] છે [illegible] [illegible]

[illegible]

રીતાજ આવે છે. પારીગમિક રોગની અંદર જો બાળકને શોષ થયો હોય તો કાળીપાટ ઉત્તમ દવા છે. શીત-જ્વરમાં તે ફાયદો કરે છે. કફાતિસારમાં કાળીપાટ પાચક અને આદિ દવાનો અર્થ સારે છે. તેમાં શોધક ગુણ હોવાને લીધે તે વ્રણરોગના જુદા જુદા કવાથમાં પડે છે. ખરજ, શીળસ, કુષ્ઠ, ફુટ, વિચર્ચિકા વગેરે વ્રણરોગોમાં તે ફાયદો કરે છે. અર્શના દરદીને પણ કાળીપાટનો કવાથ સેવો ઉચિત છે.

માત્રા—કાળીપાટના મૂળના ચૂર્ણની માત્રા ૨ થી ૪ વાલ. કવાથ ૨ થી ૪ તોલા." (ડા. વી. મી.)

"કાળીપાટ કડવી તથા તીખી છે, તે કફ, વાત, જ્વર, શ્વાસ, કૃમિનો ગોટો અને ઝેરી વણને પણ મટાડનાર છે. ખરજ, શીળસ, કુષ્ઠ તથા બીજા ચામડીનાં દરદો ઉપર તેનો કલ્ક લગાડવામાં આવે છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

" પાડાના વેલા થાય છે, તેને કાળીપાટ કહે છે, વેલાનાં પાન વેલડી જેવાં હોય છે. તેનાં મૂળ પણાં કાળાં હોય છે. ને કોઈ જાતનો વિકાર નીકળી આવ્યો હોય તો તે ચારીને પીવાથી મટી જાય છે. કાળીપાટ વાત, ઉધરસ, કોઢ, પિત્ત, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, ફુંઅડી, વિશેષ એ સર્વને મટાડે છે." (વૈ. રૂમનાથજી).

ઉત્પત્તિસ્થાન—પોરબંદર સ્વસ્થાનના બરડા ડુંગરમાં એના વેલા ઘણા હરિયા અને સોરઠના જંગલમાં જ બહુ જોવામાં આવે છે. પણ કોંકણમાં તે વિશેષ ઉગે છે.

૯—વિ૦ વિવેચન—મરાઠીમાં કાળીપાટને દાખવાશા અને કરંડીયાને લઘુપાડા કહે છે. કાળીપાટનાં મૂળ ઓળખવાના જનોએ વાપરવા બહુ થોડા મેળે છે આવે છે પણ કાળીપાટની અવેજી કેટલુંક તેમજ કાઠિયાવાડમાં કરંડીયાં અને વેલડીનાં મૂળ વપરાય છે. તેમાં પણ [illegible] [illegible] વેલડીનાં જ મૂળ બજારમાં પણ કાળીપાટની [illegible]માં વેચાતાં જોવામાં આવે છે.

૬-N-O-Nymphaeaceæ.

વર્ગ—નિમ્ફીએસી—કમળનો વર્ગ.

[illegible] અને ગુણદોષઃ—

આ વર્ગનાં [illegible] [illegible] છે. આ વર્ગમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે પાણી ઉપર [illegible] હોય છે [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], સફેદ અને [illegible] [illegible], તેમ [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] થી [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] થી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ર્ભાશય એક બીજા સાથે જોડાઈ ગએલા અથવા છુટા ટા હોય છે. અને દરેક આવા ગર્ભાશયમાં ૧ થી ૩ કે ચારે બીજ હોય છે.

આ વર્ગમાંની વનસ્પતિ ઉપશોષક, ટાઢી, મૂત્રલ, સ્વેદલ અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક ગુણકરનારી હોય છે.

વર્ગ-(નિમ્ફીએસી).

નંબર ૮.

૧-શાસ્રીય નામ-NYMPHÆA LOTUS.

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 114; N. p. 12; Watt. V. p. 436; ૨ નિ. પા. ૩૭૦

૨ દેશીનામ-કમળ, કુમુદ (પો૦); પોયણું (ગુ૦). કમલ, પોયણી (મ૦); कमल (हि०) कल्हार, कुमुदिनी, नलिनी, चंद्रविकासिनी (सं).

૩ વર્ણન-કમળ સૌના જાણવામાં છે. એ મીઠા પાણીમાં ચોમાસે બહુ ઉગેલાં જોવામાં આવે છે. એનાં પાન પાણીની સપાટીપર તરતાં હોય છે. અને ફૂલ પાણીની સપાટીથી કાંઈક ઉંચાં આવેલાં હોય છે. એનાં ફૂલને કુમડાં અથવા ધીતેલાં કહે છે.

મૂળ-આ કમળના મૂળ કે સંભમૂળ કંદ હોય છે. જેને લોઢ કહે છે. તે પાણી નીચે કીચડમાં ડટા-યલા હોય છે. તે ઉપરથી બુરાસલેના કાળા રંગના ને અંદર પોચા અને સફેદ હોય છે. એ કંદની ઉપર લાંબી સૂક્ષ્મ રૂંવાટી હોય છે. એ કંદની નીચેની બાજુ લાંબાં, સફેદ, સુનાળીથી પેનસીલ જેવાં જાડાં, પોકળ, પોચાં, રેસા જેવાં મૂળિયાં નીકળેલાં હોય છે. અને ઉપરની બાજુ પાન અને ફૂલોની ડીટડી આવેલી હોય છે. એ કમળકંદની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ફીકો, તુરો, અને જરા ચીકાશલેનો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-કમળકંદમાંથી ફૂટ નીકળી પાછો બીજો કંદ બંધાય છે. તેને પણ નીચે મૂળ અને ઉપર પાન ને ફૂલ આવે છે. એ સિવાય એને ડાંડી કે શાખાઓ હોતી નથી.

પાન-કમળકંદની ઉપર આવે છે. તે પાનની ડીટડી પાણીની ઉંડાઇ પ્રમાણે ૧ થી ૫ ફીટ લાંબી કે ઓછી આછી હોય છે. અને તે પેનસીલથી આંગળી જેવી જાડી હોય છે. તે ડીટડી અંદરથી પોકળ હોય છે. ને તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં બે મોહોટાં છિદ્રો દેખાય છે. પાનની સપાટી ડીટડી પર અળવીનાં પાનની માફક ધરાવતી હોય છે. એટલે પાનની કોર ડીટડીથી થોડી બહાર વધીને બે ભાગ પડેલી હોય છે. પાનની કોરપર કાંગરી હોય છે. પાન ૪ થી ૧૦ કે ૧૨ ઈંચ લાંબાં ને ૩ થી ૮ કે ૧૦ ઈંચ પહોળાં હોય છે. પાનની નીચેની સપાટી જાંબુડા રંગની અને ઉપરની લીલા કે ઘેરા લીલા રંગની હોય છે. ઉપ-રની સપાટી લીસી અને ચળકતી હોય છે. ને નીચેની બાજુ સૂક્ષ્મ વાળની ગીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી આઇગ્લાસમાં જોવાથી તે ઉપર ઉપસી આવેલા સૂક્ષ્મ બિંદુઓ દેખાય છે. પાન-માંની નસો નીચેની સપાટીપર બહાર નીકળતી હોય છે. ને પાનમાં તે આડી ગએલી હોય છે. તે મુખ્ય નસ પાસેથી નીકળી થોડી ચાલી પછી બે ફાંટા થઈ તેમાંથી ઘણા ઝીણા ફાંટાઓ ફૂટી પાનની કોરમાં સમાએલા હોય છે. પાન કુમાશે અળુનાં પાનની માફક જાડાં હોય છે.

ફૂલ-ધોળાં કે કોઈવાર રાતાં પણ હોય છે. ને તે રાત્રિની વખતે ઉઘડે છે. આ ફૂલની ડીટડી પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે, અને તેની લંબાઈ પાણીની ઉંડાઈ પર આધાર રાખે છે. એટલે ફૂલની ડીટડી પાણીની ઉંડાઈ પ્રમાણે લાંબી વધેલી હોય છે. અને તે પાણીની સપાટીથી થોડી ઉંચી આવેલી હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૪ થી ૬ ઈંચ કે તેથી કંઈ વિશેષ પણ હોય છે. ફૂલની વાસ મધુરી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૪ હોય છે, તે રંગે નીચે લીલાં ને ઉપર સફેદ હોય છે, અને તે ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબાં ને ૧ ઈંચ પોહોળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ઘણી હોય છે. તે રંગે સફેદ અથવા રાતી હોય છે. તેનો આકાર પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો જેવોજ હોય છે. પણ તે તેના જેટલી પોહોળી હોતી નથી.

પુંકેસરો-ઘણાં હોય છે. તે પાંખડીઓની વચમાં આવેલાં હોય છે. પણ તે પાંખડીઓથી ટુંકાં હોય છે. તે તળિયે ચપટાં ને પોહોળાં અને મથાળે સાંકડાંથતાં હોય છે, એનાં રેસ્તાં ટુંકાં હોય છે. એ કેસરો તળિયે ધોળાશલેનાં ને મથાળે પીળાં હોય છે. એના તંતુની અંદરની બાજુ ઉભી ને તેમાં બે ફાટવાળા પરાગકોષ આવેલા હોય છે. પરાગરજ પીળા રંગની અને સુંવાળી હોય છે.

સ્રીકેસર-પું-કેસરોની વચ્ચે સ્રીકેસરનાં મુખ એક ઉંડા પ્યાલા જેવા ભાગમાં આવેલી ફીકા પીળા રંગની કર્ણિકાની બાજુએ જુદી જુદી પટીઓ જેવાં લાગતાં આવેલાં હોય છે. ને તે દરેક મુખની ઉપર લાંબા છેડા આવેલા હોય છે. એ મુખને તોડતાં એ કેસરના ગર્ભાશયના ભાગમાં ઘણાં સૂક્ષ્મ આદિબીજ જોવામાં આવે છે.

ફળ-સોપારીના મોહોટા ગોટા જેવડું કે વખતે તેથી થોડું મોહોટું હોય છે. ને તે ૧ થી ૧½ કે ૨ ઈંચ લાંબું અને ૧½ ઈંચ પોહોળું હોય છે. તે અંદરથી પોચું અને નરમ હોય છે. ફળની નીચે ડીંટી અને પુ૦ બા૦ કોષનાં ૪ પત્રો કાયમ રહી ગએલાં જોવામાં આવે છે. ફળની સપાટી લીસી, લીલી, કે પીળાશલેતી ચળકતી હોય છે.

ફૂલપર પુંકેસરોના તંતુઓ પાન જેવા જાડા થઈ રહેલા રહી ગએલા જોવામાં આવે છે. અને ફૂલને મથાળે ખાડો હોય છે. જેમાં વચ્ચોવચ કર્ણિકા દેખાય છે. અને એ કર્ણિકાની ચોફેર સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખનો ચક્ર આવી રહેલો હોય છે. એ મુખની ઉપરના છેડા આ વખતે એ મુખોની ઉપર વાંકવળી બેહેલા જોવામાં આવે છે. ફૂલનો આડો કાપકરી જોતાં તેમાં સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખો જેટલાં તેનાં પડોનું ચક્ર દેખાય છે. અને આ દરેક પડમાં ઘણાં સૂક્ષ્મ રાતાં કે કાળાં બીજ હોય છે. ફૂલની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ તેલીઓ ને જરા કડવાસ લેતો લાગે છે.

બીજ-રંગે રાતાં અથવા કાળાં હોય છે. તે ⅟ થી ⅟ લાઈન જેટલા વ્યાસનાં હોય છે. આ બીજપર ઉભી નસોની બાનક હોય છે. એ બીજને એક છેડે ધોળી કે રાતી ટોપી હોય છે. અને બીજે છેડે તેનાજ રંગનો સૂક્ષ્મ તંતુ તેને વળગેલો હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, પૌષ્ટિક, શીતલ, મૂત્રલ અને ગ્રાહી.

૬-ઉપયોગ-કમલકંદ અથવા લોડને બાફીને અગિયારસના ફળહારમાં શાક, શીરો, પુરી વિગેરે બનાવી ઘણા લોકો વાપરે છે. કમલકંદ અથવા લોડનો ભૂકો દુધ અને સાકરની સાથે ઉકાળી પૌષ્ટિક તરીકે ઘણા લોકો ખાય છે. લોડનો ભૂકો અજીર્ણ, સંગ્રહણી અને હરસ ઉપર આપવામાં આવે છે. ફૂલનો કાઢો તેમજ ફૂલને ટાઢા પાણીમાં પલાળી તે પાણી ગાળી લઈ લોહી વિકારના કેટલાક દરદોપર અપાય છે. ફૂલનો કવાથ કોલેરા, અતિસાર અને પિત્તના દરદોપર વપરાય છે. તેમજ એનો ઉકાળો હૃદયના ધબકારા ઉપર પણ આપવાની કેટલાક ભલામણ કરે છે. એનાં ફૂલનો અર્ક કાઢી ઘણા જુનાની હકીમો ઘણાં દરદોપર વાપરે છે. કમલનાં ફૂલનાં પુંકેસરો ટાઢાં અને ગ્રાહિ ગણાય છે. તે શરીરની બળતરા તેમજ હરસ અને વહેતાં લોહી ઉપર ઉપયોગમાં લેવાય છે. દુઝતા હરસ ઉપર એના તંતુઓ મધ કે સાકરની સાથે આપવામાં આવે છે. એનાં ફલ અર્થાત્ ધીનેલાં બહુ ટાઢાં અને પૌષ્ટિક ગણાય છે. તે સાકર સાથે પ્રમેહવાળાને ખવરાવવામાં આવે છે. તેમજ તે પેશાબ લાવવા માટે અને પેશાબની બળતરા ઓછી કરવા માટે અને સંગ્રહણી તથા છાતીમાંથી પડતાં લોહી ઉપર પણ તે કામમાં લેવાય છે. ધીનેલાંનાં બીજ મગનાકોદ અને ગામડીનાં બીજનાં દરદો ઉપર ટાઢક કરવા માટે વપરાય છે. એનાં બીજ ઝેરનો ઉતાર ગણવામાં આવે છે. એનાં પાન અને તેની તેમજ ફૂલની દાંડી કે ડીટી ટાઢક કરવા માટે દાદવાળા ભાગપર લગાડવામાં કે બાંધવામાં આવે છે. પાનની દાંડી અથવા ડીટડી પણ સુકાવી તેનો ભુકો પેટ અને આંતરડામાંથી પડતાં લોહી ઉપર આપવામાં આવે છે.

"કમલ ફૂલથી આંખના રોગ મટે છે. કફ, પિત્ત, તરસ, બળતર, ગુંમડાં, તાવ, વિસ્ફોટક વિગેરે રોગને મટાડે છે. કમલના કંદ અથવા લોડ વાયુ કરે છે, ગરમીને ટાળે છે. સ્ત્રીનાં દૂધને વધારે છે, કફ કરે છે." (વૈ. રૂગનાથજી).

૭-સ્થાનક-મીઠાં પાણીનાં કીચડવાળાં તળાવ, ખાબોચિયાં, વોકળાઓના ધરો વગેરેમાં ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના વિશેષ ગરમ ભાગોમાં સર્વત્ર ઉગે છે.*

૮-વિ૦ વિવેચન-જુઓ નંબર. ૧૧.

વર્ગ-(નિમ્ફીએસી).

નંબર ૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-N. STELLATA.

દષ્ટાન્ત-H I. p. II4; N. P. 12; watt. V. p. 438; રૂ. નિ, પા ૩૭૦.

૨-દેશી નામ-કમલ, કાળાં કમલ, કુમડાં (પો૦); નીલકમલ (ગુ૦); पोयणी, कृष्णकमल (म०), नीलपद्म, नीलोफल, नीलकमल (हि०); निलोत्पल, इन्दिवर (सं०)

૩-વર્ણન-આ કમલ પણ ચોમાસે મીઠા પાણીનાં તળાવો અને ખાબોચીઆમાં ઉગેલાં જોવામાં આવે છે. એની સાથે વખતે નંબર ૮ વાળાં કમલ પણ ઉગેલાં હોય છે.

મૂળ-સોપારી કે વખતે તેથી મોહોટી ગાંઠ અથવા કમલકંદ આ કમલની નીચે થાય છે. એ ગાંઠ ઉપરથી કાળી હોય છે, ને તેનાપર કાળાં છોતરાં કે ઝીણા વાળ જેવા રેસા હોય છે, ને અંદરથી તે સફેદ હોય છે. એ ગાંઠની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ફીકાસલેનો થોડાસવાદ ને પાછળથી સહેજ મીઠાસલેનો લાગે છે. આ ગાંઠ પણ લોડ કહે છે. એ લોડપર નીચેની બાજુ લાગતી તે સ્લેટપેન જેવાં જાડાં ધોળાં કે આસમાની છાયાવાળાં નરમ સછિદ્ર મૂળિયાં નીકળેલાં હોય છે. જે ૪ થી ૧૦ ઇંચ કે તેથી વધારે લાંબાં હોય છે. એ લોડપર ઉપરની બાજુ પાન ને ફૂલ નીકળેલાં હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-હોતી નથી.

પાન-ની ડીટડીઓ લોડના ઉપરના ભાગપરથી નીકળેલી હોય છે. તે ફૂલની ડીટડીઓ કરતાં લાંબી અને

---

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં કમળનાં ફૂલ ધીણાવળી ડુંગરની પાસેનાં રાણુાસર તળાવમાં, દડિયા ડુંગરમાં આંબીના તળાવમાં, બીલાવાડા, શ્રીનગર, રાણાવાવ વગેરે ગામોનાં તેમાં તેમજ બારવાડા, કીડરખેડા, વનાણા પાસે આંટ ગેલના વોકળામાં અને છાયાટીજવરૈની પગવારની તરફ ચોમાસે ઘણું ઉગેલાં જોવામાં આવે છે.

પાનની હોય છે. એ ડીટડી ૨ થી ૪ ફીટ કે પાણીની ઉંચાઈ અને છોડના મજબૂત પ્રમાણે એથી લાંબી કે ટુંકી હોય છે. ડીટડી સુતળીથી તે પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે. તે પાનની કોરથી જરા અંદર આવેલી હોય છે. એ ડીટડી ગોળ અને અંદરથી સછિદ્ર દેખાય છે. એ છિદ્રની અંદર તાતુનિકા (આકબાતુનિકા) જાળ હોય છે. પાન પાણીની સપાટી ઉપર તરતાં હોય છે. ને તેની બન્ને સપાટી લીસી હોય છે. નીચેની સપાટી જાંબુડા અને ઉપરની લીલા રંગની હોય છે. પાનની કોર નં० ૯ ના કમળનાં પાનની કાંગરી કરતાં ઝીણી કાંગરીવાળી હોય છે. ને આ કોર ડીટડીથી પાછળ બે ફાટ થયેલી હોય છે. પાનની અંદરની નસો નં० ૯ની જ પેઠે પાનમાં આવેલી હોય છે. પાન ૨ થી ૪ કે ૧૦ ઈંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૫ કે ૮ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાન નં० ૯ વાળાં કમળનાં પાન જેવાં જ ઘાટનાં છે. પણ કદમાં તેથી નાહાનાં હોય છે. અને પાનની નીચેની બાજુ વધારે ઘેરા જાંબુડા રંગની હોય છે.

ફૂલ—ની ડીટડીઓ પણ મૂળના ઉપરના ભાગપર પાનની ડીટડીઓ વચ્ચેથી નીકળેલી હોય છે. તે પેનસીલની આંગળી જેવી જાડી હોય છે. તે ગોળ અને અંદરથી સછિદ્ર હોય છે. અને એ છિદ્રની અંદર પણ તાતુનિકા જાળ આવેલા હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૩ થી ૫ ઈંચનો હોય છે, ને તેનો રંગ આસમાની છાયાલેનો ધોળો હોય છે. તેમાં મધુરી વાસ હોય છે. એનાં ફૂલ નં० ૯ નાં કમળનાં ફૂલ કરતાં નાહાનાં હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદકોશ—નાં પત્રો ૪ હોય છે, જે નીચેની સપાટીએ લીલાં ચળકતાં અને લીલા રંગનાં હોય છે. ને તેપર કાળા ઉભી અર્ધપારદર્શક ટીપકીઓ આવેલી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી ધોળી હોય છે. એ પત્રો પુ० આ० કોશની પાંખડીઓ કરતાં જરાક મોટાં હોય છે અને તે નીચેથી પહોળાં ને મથાળે સાંકડાં થતાં છેવટે અણી આકાર થયેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૨½ ઈંચ લાંબાં અને ½ ઈંચથી વધારે કાંઈક પહોળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ—ની પાંખડીઓ ૧૦ થી ૧૨ કે વખતે તેથી વધારે હોય છે. ને બહુ હારમાં ગોઠવેલી હોય છે. આ બહુ હારમાંની બહારની હાર જે પુ० આ० કોશનાં પત્રો પછી આવેલી હોય છે, તેની નીચેની તરફની ફીકી લીલી ઝાંઈના રંગની હોય છે. પાંખડીઓ પુ० આ० કોશનાં પત્રો કરતાં નાહાની અને સાંકડી હોય છે. ને એનાં ટેરવાં અણીદાર હોય છે.

પુંકેસરો—૧૨ થી ૨૦ કે વખતે તેથી પણ કંઈક વધારે હોય છે. તે પીળા રંગનાં ને પાંખડીઓથી ટુંકાં ને તેઓની વચ્ચે આવેલાં હોય છે. એના તંતુઓ પાંખડીઓની પેઠે નીચેથી પહોળા અને મથાળે સાંકડા હોય છે. તેના સાંકડા ભાગપર અંદરની બાજુ પરાગકોષની બે હારો ઉભી આવેલી હોય છે ને તેના સાંકડા ભાગની બહારની બાજુથી પરાગકોષને ઉલંઘીને આસમાની છાયા લેતા (નીલ) ધોળા છેડા નીકળેલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—પુંકેસરોની વચ્ચે ઓજસરો આવેલી હોય છે. તે પણ પીળા રંગની હોય છે. તેને મથાળે પ્યાલા જેવો ખાડો હોય છે. તે ખાડાની વચ્ચોવચ બહાર નીકળતી એક પડથી અથવા કર્ણિકા હોય છે, ને તેની બાજુએથી વાંકવળીને ઉભી પટીઓની માફક ઓજસરાગ્રમુખ જુદાં જુદાં ૬ થી ૧૨ કે તેથી થોડાં વધારે આવેલાં હોય છે. એ મુખની ઉપર નં० ૯ ના કમળની માફક લાંબા છેક નહિ આવતાં ટુંકા અંદર વળતા દાંતા આવેલાં હોય છે. ઓજસરાગ્રમુખની સંખ્યા જેટલાં તેના ગર્ભાશયનાં ગર્ભખાનાં અથવા પડ હોય છે. તે દરેક પડમાં ઘણાં સૂક્ષ્મ બીજ હોય છે.

ફૂલ—૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબાં ને ૧ થી ૧½ પોહોળાં હોય છે. ફૂલ પાકતાં સુધી પુ० આ० કોશનાં ૪ પત્રો ફૂલની બહાર કાયમ રહેલાં જોવામાં આવે છે. ને પાંખડીઓ અને પુંકેસરો તેથી ખરેલાં ખરી જતાં દેખાય છે. ફૂલને મથાળે ઓજસરાગ્રમુખના દાંતા પણ કાયમ દેખાતા હોય છે. એ દાંતાઓની નીચે ઓજસરનાં મુખ ચક્રાકાર આ વખતે ભૂરા રંગનાં થઈ ગયેલાં હોય છે, ને તેની વચ્ચેની પડથી ફળની અંદર સુધી ગમેથી જોવામાં આવે છે. ફળ લીસું ને ગળાકું હોય છે. ને તેપર વખતે કોઈ કોઈ પાંખડી અને પુંકેસર ચોટી ગયેલાં જોવામાં આવે છે. આ ફળ નં० ૯નાં કમળનાં ફળ કરતાં વધારે પોચાં ને સ્વાદિષ્ટ હોય છે. ફળનો આડો કાપ કરી જોતાં ઉપરનાં ઓજસરાગ્રમુખ જેટલાં તેમાં ચક્રાકાર પડ ગોઠવાયેલાં જોવામાં આવે છે. એ દરેક પડમાં સૂક્ષ્મ કાળાં કે કરબરિયા રાતાં ઘણાં બીજ હોય છે. ને એ બીજ ચિકણા સૂક્ષ્મ લુગદી તેને વળગેલાં હોય છે. ફળની વાસ ઉત્તમ અને સ્વાદ મીઠાશભર્યો લાગે છે. ફળ નં० ૯ નાં કમળનાં ફળ જેવાં પણ તેને મથાળે લાંબા ઘેરી અણીદાર ટુંકા દાંતા હોય છે. આ ફળને પણ લોકો ખાય ને વેચે છે.

બીજ—વ્યાસમાં ½ થી ¼ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે. તેને આરપાર છેડે ડિલી બહાર નીકળતી ટોપી હોય છે ને તેની સપાટીપર ઝીણી નસોની ઉભી [illegible] હોય છે. બીજ બહુ સુક્ષ્મ હોય છે.

૪—ઉપયોગી અંગ—કંદ.

૫—ગુણદોષ
૬—ઉપયોગ
૭—અને સ્થાનક } —નંબર ૯—પ્રમાણે*

* નં. ૯ દેખાવ [illegible]

૮-વિ૦ વિવેચન-લીલોફૂલ એ હિંદી નામ સંસ્કૃત નીલોત્પલ ઉપરથી નીકળેલું જણાય છે. વધુ વિગત માટે જુઓ નંબર ૧૧.

વર્ગ-(એજ.)

નંબર ૧૦.

૧-શા. ના. N. pygmaea?

દૃષ્ટાન્ત H. I. p. 115;

૨-દેશી નામ-ઝીણુકાં કમલ (પોરબં).

૩-વર્ણન-આ કમલ બીજા સૌ કમલથી નાહાનુ હોય છે, ને તે છીછરા પાણીનાં ખાબોચીઆમાં ઉગે છે. એના કંદ પાન ફૂલ વગેરે ઘણાં નાહાનાં થાય છે. ફૂલ આસમાની છાયાસેતાં ૧ થી ૨ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ઉપયોગ }
૬-ગુણદોષ } —નંબર ૮ પ્રમાણે.

૭-સ્થાનક-પોરબંદર-સ્વસ્થાનનાં છાયા રિઝર્વની પાછળની તળાવડીમાં ચોમાસે ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-આ કમલનાં ફૂલ સ્વેત, કૃષ્ણ, લીલ એમ મિશ્ર રંગનાં હોય છે. તે ઘણાં નાહાનાં હોવાથી અત્યંત સુંદર દેખાય છે.

વર્ગ-(નિમ્ફીએસી)

નંબર ૧૧.

૧-શાસ્ત્રીય નામ-NELUMBIUM speciosum.

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 116; N. p. 12; Watt V. p. 343; ૨, નિ. પા. ૩૬૮.

૨-દેશી નામ-મ્હોટું કમલ (પો૦); સૂર્ય કમલ (ગુ૦); मोटा कमल, तामडा कमल, (म) कवल, पद्म (हिं०) पद्म (सं०).

૩-વર્ણન-મ્હોટાં કમલ પણ મીઠા પાણીનાં ઉંડી કીચડવાળાં તળાવો વગેરેમાં ઉગે છે. તે આગલ કહેલાં કમલો કરતાં ઘણાં મોહોટાં હોય છે. એનાં પાન ગોળાકાર ઢાલ જેવાં ૧ થી ૩ ફીટ વ્યાસનાં બહુધા ફીકા લીલા રંગનાં અને તળિયે વચ્ચોવચ્ચ ડીટડીવાળાં હોય છે. તે ઘણુંકરીને પાણીની સપાટીથી થોડાં ઉંચાં રહે છે. પાનની તેમજ ફૂલની ડીટડી ૩ થી ૬ ફીટ લાંબી, અંદરથી પોકળ, બહારથી લીસી અથવા સુક્ષ્મ કાંટાવાળી હોય છે. ફૂલ ૪ થી ૬ કે ૧૨ ઈંચ વ્યાસનાં સફેદ કે રાતાં હોય છે. એનાં પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો ૫ અને ૨ પુષ્પપત્રો હોય છે. પાંખડીઓ, પુકેસરે સ્રીકેસરો ઘણાં હોય છે. ફૂલ ઘણાં ગર્ભકોષ બીજવાળુ, તળિયે સાંકડું થતું, મથાળે પોહોળું, ચપટા મથાળાંવાળુ, અને ૨ થી ૪ ઈંચ વ્યાસ છે. બીજ પ્રથમ ધોળાં પણ પાછળથી ભૂરાં સીસેરીઆ રંગનાં થઇ જાય છે. તેને પબડી કમલકાકડી કહે છે અને એનાં ફૂલને ક અથવા પબડીના બોટા કહે છે.

૪-ઉપયોગી અંગ }
૫-ગુણદોષ } —નંબર ૮ મુજબ.

૬-ઉપયોગ-આ કમલનો ઉપયોગ સાધાર નં૦ ૮ મુજબ કરવામાં આવે છે. એનાં ફૂલ હોય છે. પણ એનાં બીજ જે પબડી અથવા કાકડી કહેવાય છે, તે પૌષ્ટિક તરીકે અને ફ વપરાય છે. એનાં પાનની ડીટડીની કાચરી આવે છે. તેને સિંધ અને કચ્છમાં બેની કાય છે. એનાં પાન ગોલ અને ચીવટ હોય છે, આખાં ને આખાં પતરાવડી તરીકે ઉપયોગમાં એનાં ફૂલની ડીટડીમાંથી પીળાસલેતા ધોળા રેસા છે, તે મંદિરોમાં દીવે બાળવાની વાટો કરવામા આવે છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે આ રે માંથી બનાવેલું કપડું જ્વરઘ્ન ગણાય છે.

"ઉત્પલાદિયુત-નીલોત્પલ, પુંડરીક ને કોકનાદ તાંતણા અને જેઠીમધ દરેક અધો અધો તોલો ૩૨ રૂપિયા ભાર પાણીમાં નાંખી ઉકાળવું, ને ભાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવુ.

ગુણઃ-શીતળ અને મદિ.

કમળના તાંતણા, કમળકાકડી એ બધું શીતળ માટે વપરાય છે. ને શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં દાહ થ ત્યારે તે ઉપર તે વાટીને ચોપડાય છે, તેમ જ છે. કમળકાકડી એ સ્વાદિષ્ટ મેવો છે, અને તે પડે છે. તેનુ પાણી કરી પીવાથી પિત્તજ્વરની તૃષા અને ઉલટી બેસે છે. કમળકાકડીનાં લીલા તેનાં પાંદડાં અગર કેસર, મધની સાથે લેવાથી સાર બંધ પડે છે, અને ગુદભ્રંશ થનો અટ એ શિવાય પણ અર્શની અંદર થતો રક્તસ્રાવ, તવમાં તેમજ ગર્ભાશયમાંથી પડતુ લોહી ઉપરા લેવાથી અટકે છે. જે સ્રીને વખતોવખત કસુવાવ હોય તેવી સ્રીને જો ગર્ભાશયમાંથી લોહી પડવા હોય તો તે તથા ગર્ભ પડતો હોય તો તે ઉ સૂત લેવાથી અટકે છે. રતવામાં અને બીજા બ વાળા ત્વક્‌દોષની અંદર કમળનાં ફૂલ પાંદડાં રતાંજળી સાથે વાટી ચોપડાય છે. સખ્ત દાહની કમળનાં પાંદડાંની શય્યા ઉપર સુવાથી દરદીનો દાહ

ખાય છે, તે ચોમાસો આખરે ખાપટ ગામની ઠાવઝ પોરબંદરમાં લાવી ફેરી કરીને લોકોમાં મેવાં તરીકે વેચી જાય છે. તે ઘણા લોકો ખાય છે. એમાં નં ૮-કરતાં આનાં ફૂલ વધારે સ્વાદિષ્ટ હોય છે

ાય છે. તેમજ સખ્ત જ્વરમાં જ્યારે દરદીના શરીરમાંથી અગ્નિ છૂટે છે ત્યારે પણ કમળની શય્યા વાપરવી યોગ્ય છે. મખાણા નામનો એક સફેદ રંગનો તડબીજ જેવો પદાર્થ કમળનાં મૂળની અંદરથી નીકળે છે. તે ઘણો હલકો ને જલદી પચે તેવો છે. ફાગણની અંદર ગરીબ લોકો તેનો ઉપયોગ કરે છે. મખાણાક એ દરદીને માટે ઘણુ સારો ખોરાક છે.

કમળ અને સુખડનો લેપ કપાળે લગાડવાથી આંખને ઠંડક થાય છે.

માત્રા—કમળ કાકડીનાં બીજ ૦૫ તોલો, ઉત્પલાદિ-ચૂર્ણ ૫—તોલા"—(ડા. વી. ડી.)

"ધોળું કમળ શીતળ તથા શ્યામ કમળ કરતાં વધારે ગુણકારી છે. કમળનાં કુમળાં પાંદડાં સાકર નાખીને ખાવાથી મુત્રકૃચ્છ મટી જાય છે. તેનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ૦૫ તોલો ગાયના ઘી સાથે સાકર નાખી ખાવામાં આવે તો પ્રમેહનો નાશ થાય છે." (વૈ. શા. મ. ગો.).

કમળકાકડી અથવા પબડીની માળા બનાવવામાં આવે છે. તે માળા મહાલક્ષ્મીના ભક્તો ફેરવે છે.

૭—સ્થાનક—પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં તે રાણાસર અને વીસાવાડા (મૂળ દ્વારકા) નાં તળાવમાં ઉગે છે. તેમજ નદીઓમાં તે વાવવામાં આવે છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં પથુંકરી થાય છે.

૮—ખાસ વિવેચન—આનાં ફૂલને પબડીના ઓડા અને નં. ૮ અને ૯ નાં ફૂલને ઘીતેલાં કહે છે. ઘીતેલાં કહેવાનું કારણ તેઓનો રંગ અને બીજ ઘી તથા તેલ જેવાં સુંવાળાં અને ચીકણાં હોય છે તેમજ તેનો સ્વાદ પણ તેવો જ હોય છે, તે છે.

સંસ્કૃતમાં ધોળા કમળને પુન્ડરીક, રાતાને કોકનદ અને આસમાનીને ઇંદીવર કહે છે. એમાં આ નં. ૧૧ વાળું મ્હોટું કમળ જેને સંસ્કૃતમાં પદ્મકમલ અથવા અરવિન્દ કહે છે, તે સૌથી મ્હોટું અને મુખ્ય કમળ છે. એ કમળનાં ફૂલ સૂર્યોદય સમે ઉઘડે છે અને સૂર્યાસ્ત થતાં મીંચાઈ જાય છે. માટે એ કમળને સૂર્યવિકાસી અથવા સૂર્યકમલ* કહે છે. અને બીજા કમળ નં. ૮, [illegible] અને ૧૦ આદિ જેનાં ફૂલ સૂર્યાસ્ત વખતે ઉઘડી સૂર્યોદય થયે બંધ થઈ જાય છે, તેને ચંદ્રવિકાસી કહે છે. ચંદ્રવિકાસી કમળનાં ફૂલ સૂર્યવિકાસી કમળનાં ફૂલ કરતાં ન્હાનાં અને વધારે રંગનાં થાય છે તેથી તેને પદ્મિની, કુમુદિની† અને કમલિની કહે છે.

આપણા દેશમાં કમળનું ફૂલ પ્રથમથી જ પવિત્ર મનાયેલું છે. કેમ કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં જ શ્રી વિષ્ણુની નાભીમાંથી કમળ અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયેલાં છે. કમલા, કમલાક્ષી અને કમલનયની એવાં લક્ષ્મીનાં નામો છે. શ્રીલક્ષ્મીનું આસન કમળફૂલ ઉપર ચીતરવામાં આવે છે. શ્રીવિષ્ણુનું એક આયુધ પદ્મ અર્થાત્ કમળફૂલ છે. શ્રીનાથજીના તમામ શૃંગારપર ઉંચી કમળની માળા ધરાવવામાં આવે છે. બુદ્ધ ગુફાઓમાં બુદ્ધની મૂર્તિઓ કેટલીક જગોએ કમળફૂલ ઉપર બેસાડેલી કોતરવામાં આવેલી છે. અને બુદ્ધના પાદરીના હાથમાં ઘણી જગોએ કમળફૂલની નાલસોતી કળી દેખાડવામાં આવેલી છે અને આવા પાદરી પદ્મપાણી લોકેશ્વર કહેવાય છે. એટલે બૌધ્ધે પણ કમળફૂલને પવિત્ર સ્થાન આપેલું છે.

વિષ્ણુપુરાણમાં લખ્યું છે કે—ક્ષીરસાગર માણસનું રૂપ ધારણ કરીને કમળની એવી એક માળા લક્ષ્મીજી સારૂ લૈ આવ્યા કે જેનાં ફૂલ કદી કરમાય જ નહિ.

કમળનું ફૂલ શ્રી મહાદેવજીની પૂજામાં મુખ્ય ગણાય છે. તેમાં પણ વિશેષે કરીને શ્રાવણમાસમાં અને શ્રાવણમાસના ચાર સોમવારને દિવસે કમળફૂલ શ્રીમહાદેવજીને ખાસ કરીને ચડાવવામાં આવે છે. શ્રીમહાદેવજીની મહાપૂજા શિવરાત્રી અને શ્રાવણની અમાસને દહાડે કરવામાં આવે છે. આ મહાપૂજામાં જો કમળનું ફૂલ ચડાવવામાં ન આવે તો એ પૂજા અપૂર્ણ ગણાય છે. માટે અસલના જમાનામાં આવી પૂજા પૂર્ણ કરવાને જો પ્રયાસ કર્યાં છતાં કમળફૂલ ન મળે તો શ્રીમહાદેવજીના અનન્ય ભક્તો મોરધ્વજ રાજા વગેરે કમળના ફૂલની જગોએ પોતાનાં મસ્તક ઉતારી તે ચડાવી પૂજા પૂર્ણ કર્યાની વાતો આપણા સાંભળવામાં આવે છે. અને આવી રીતે કમળનાં ફૂલની અવેજી મસ્તક ચડાવવાથી મહાદેવજીની પૂજા પુરી થાય [illegible] અને શ્રીમહાદેવજી પ્રસન્ન થાય છે. ને તેથી તે મનની વાંચ્છના પુરી કરે છે. આવા વિચારો શ્રીમહાદેવજીના ભક્તોના મનમાં ઠસી બેસવાથી આપણે સાંભળીએ છીએ કે કેટલાક રાજાઓ, રાજકુમારો, પ્રધાનો ને કેટલીક રાજકુમારીઓએ પણ પોતાની મનકામના સિદ્ધ કરવા અથવા ધાર્મિક ક્રિયા કે એક સત્ય વચન પાળવા માટે પણ પોતાનાં મસ્તક શ્રીમહાદેવજીને ચડાવેલાં છે. અને આવી રીતે ચડાવેલાં મસ્તક તે કમલપૂજા કીધી અથવા કમલપૂજા આપી કહેવાય છે.

હાલના જમાનામાં પણ કેટલીક વખત કમળફૂલની અવેજી ઘીને ઠારી ઘીમાંથી કમળફૂલ કોરી શ્રીમહાદેવજીને ચડાવવામાં આવે છે. તેને ઘીની કમલપૂજા ચડાવી કહેવાય છે.

આ વાતો પણ પ્રસિદ્ધ છે કે વિષ્ણુ ભગવાને એક વખત શ્રાવણ માસની અમાસને દિવસે એક સહસ્ર

* કમળની બીજી એક જાતકોમાં પંકજની યાકિનિ અભાખા કહે છે.

† "ચન્દ્રનન્દે મુદ્દરણ્ડમ્ ચન્દ્રમે । કુમુદિની ફુલ કુસ્લ હદે" ઇ—(માત્રકમલ)

કમલફૂલ શ્રીમહાદેવજીને ચડાવવાનાં નવસો નવાણું ફૂલ ચડાવ્યાં, ને એક ફૂલ ઘટ્યું, ત્યારે પૂજા પૂર્ણ કરવા માટે શ્રીવિષ્ણુએ પોતાનાં *નેત્રને કમલનું ફૂલ ગણી ચડાવવા લાગ્યા. ત્યારે શ્રીમહાદેવજીએ વિષ્ણુના આવા આગ્રહ ઉપર પ્રસન્ન થઇ શ્રીવિષ્ણુનો હાથ ઝાલ્યો, અને એક કમલફૂલ પોતે ચડાવવા આપ્યું.

આ કમલપૂજાઓનો સાર ઉપરની હકીકતથી એમ જણાય છે કે દેવની પૂજામાં આગ્રહ અને આત્માર્પણ એજ મુખ્ય ચીજ છે. એક ફૂલ નથી, તો ચલાવી લ્યો, મારા ભાઇ કાંઇ હરકત નહિ, એમ ચલાવી ન લેતાં, એક ઓછું રહેલું કમલફૂલ પણ ચડાવવું જ જોઇએ. એવો આગ્રહ કરી અસલના લોકો જે કામનાથી પૂજા કરતા હતા તે "અર્થં સાધયામિ કે દેહં પાતયામિ" એવા નિશ્ચયથી કરતા હતા. અને એવી રીતે આત્માર્પણથીજ પ્રભુ પ્રસન્ન થઇ દર્શન આપતા હતા. અને મન કામના સિદ્ધ કરતા હતા.

આપણા દેશની આવી જુની પુરાણી વર્તાઓમાં ઘણો સાર અને ખૂબીઓ સમાયલી છે. જેને આજ કાલના લોકો ગપગપાષ્ટક તરીકે હસી કાઢે છે. પણ યાદ રાખવું જોઇએ કે કોઇ પણ વહેવાર, રાજકીય કે ધાર્મિક કામ ખરેખરૂં અને યશસ્વીતાઇ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે તે કાર્ય કરવાની સત્ય તીવ્ર લાગણી અને તેમાં આત્માર્પણ થાય છે.

કમલનાં ફૂલની કળી પાણીમાં બંધાયા પછી પાણીની સપાટીથી ૨ થી ૬ ઇંચ ઉંચી આવી તે કળી રાત્રિની વખતે ઉઘડે છે. (નંબર ૮–૯) એ ફૂલ ગર્ભિત થયા પછી પાછું બીડાઇ જઇને પાણીમાં ઉતરી જાય છે. ને ત્યાં પાણીમાં ફૂલ પાકે છે. આ ફૂલની લાંબી દાંટડી ઉપર પ્રમાણે ફૂલને પાણીમાંથી બહાર લાવવા અને પાછું પાણીમાં લઇ જવા એક વાળાની કમાન જેવું કામ કરે છે. આ ક્રિયાથી એમ જણાય છે કે આ ફૂલને તેની કળીની સ્થીતિએ પાણીથી બહારની કોઇ વસ્તુની જરૂર નહિ હતી. પણ ફૂલ ઉઘડતી વખતે તેને બહાર આવવાનું જરૂર પડેલ છે, તે પણ વળી રાત્રિની વખતે અને પાણીની સપાટીથી થોડે ઉંચે રહેવાની, તો ફૂલ રાત્રિની વખતે ઉઘડવાનું કારણ રાત્રિમાં વિચરનારાં પતંગીઆંઓ આદિ જન્તુઓ આ ફૂલની મુલાકાત સહેલાઇથી લઇ તેને બીજાં ફૂલના પરાગથી ગર્ભિત કરી શકે. ફૂલ આવી રીતે રાત્રિનું ફલિત થઇ ગયા પછી કોઇ જંતુ કે પક્ષી તેને નુકશાન ન કરે તે માટે તે પાછું પાણીમાં ઉતરી જાય છે. અને ત્યાં તે પાકી પોતાનાં બી નાંખી બીજા રોપાઓ પેદા કરે છે. શું ઇશ્વરની ખૂબી અને ડહાપણ છે!

વળી સૂર્યવિકાશી કમલનાં ફૂલ રાત્રિમાં નહિ ઉઘડતાં દિવસનાં ઉઘડે છે. કેમકે તેનાપર ભ્રમર અર્થાત્ ભમરા આદિ જન્તુઓ દિવસના પરાગ લઇ ગુંજારવ કરતા જોવામાં આવે છે. જો એ ફૂલ રાત્રિમાં ઉઘડે તો એને ભ્રમરની મુલાકાત થવી અસંભવિત થઇ પડે. કેમકે ભ્રમર રાત્રિમાં ભાગ્યેજ ભ્રમણ કરે છે.

મકરંદના લોભી ભમરાઓ વારંવાર સંધ્યાકાળે સૂર્ય કમળમાં ફસાઇ રહેતા જોવામાં આવેલા છે. અને તેપરથી કવિઓએ કેટલાંક રસિક વર્ણન કરેલાં છે. ભ્રમરાષ્ટકમ કહેલ છે કેઃ–

> "रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
> भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः॥
> इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
> हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार॥

સંધ્યાકાળે કમલફૂલ મીંચાતાં એક ભમરો તેમાં ફસાઇ રહ્યો. મનમાં તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે રાત્રિ જતી રહેશે, અને પાછુ પ્રભાત થશે, સૂર્ય પાછો ઉદય થશે, ત્યારે આ સુંદર ફૂલ પાછું ઉઘડશે. આ પ્રમાણે તે વિચાર કરતો હતો એટલામાં–અફસોસ, કે એક હાથીએ આવી તે ફૂલ તોડી લીધું.

A bee inclosed in a lotus, thought within herself, the night will pass, the morn will reappear, the sun will arise the beauteous lotus will smie again.—While she was thus thinking, alas an elephant came and bore off the lotus.'

ખુશામતીઆ સ્વાર્થી લોકોએ મોહોડાપર કહેલ વખાણોથી રાજી થતા કોઇ રાજાને ખરી રીતે કીર્તિને પ્રસાર કરનારની ઓળખાણ કરાવવા વાસ્તે કવિ રાજાને ઉદ્દેશથી કમલને કહે છે કેઃ–

कवित्त.

> विकसत पावतेसु सुभग सरोज सुनु,
> मुदित करत तेरे सुंदर सुमनहे ॥
> *स्याम कवि कहे ताको मंजु मकरंदरस,
> मधुर अपार त्यों अनंदको भवनहे ॥
> लिजत सलोनी ताकी लहते मलिंद याकी,
> गुंजारव परत तिहारेहीं श्रवणहे ॥
> सकल दिसांनमें प्रसारक सुवासतेरी,
> मित्र राउरेको विन कारण पवनहे ॥

* વિષ્ણુનાં નેત્રને કમલના ફૂલની કળી અથવા પાંખડી જેના બન્ને છેડા સ્વારા લેતા હોય છે, તેની ઉપમા આપવામાં આવે છે. સ્ત્રીનાં સુંદર નેત્રને પણ એની ઉપમા અપાય છે

*કવિ શ્યામજી જયસિંહ બ્રહ્મભટ્ટ કૃત અન્યોક્તિવિલાસ જામનગર. સંવત ૧૯૫૧. ઇસ્વી ૧૮૯૪. જસવંત પ્રીંટીંગ પ્રેસ. કિંમત, રૂ. ૧–૪–૦

હે પ્રફુલ્લિત થતાં સુંદર કમળ! ભ્રમરો કે જેઓ મનને પ્રસન્ન કરનારા તારાં રમણીય પુષ્પોના અપાર આનંદના ભવનરૂપ મધુર મકરંદ નામના રસની સઘળી લિજ્જત લીએ છે, તેઓનાં ગુંજારો તારે કાને પડે છે, પરંતુ એ ઉપરથી એ *ભ્રમરોને ખરી રીતે કીર્તિનો ફેલાવ કરનારા મિત્ર નહીં સમજવા જોઇએ, કેમકે એ સ્વાર્થી લોકો છે, અને વળી મોહોડા આગળ સ્તુતિ કરે છે. ખરો મિત્ર તો એક પવન જ છે કે કશા સ્વાર્થ વગર તારી સુગંધને સઘળી દિશાઓમાં ફેલાવે છે."

૫–N. O. PAPAVERACEÆ.

વર્ગ–પાપાવરેસી–દારૂડી અને અફીણનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષઃ–

આ વર્ગમાં એક અથવા બહુવર્ષાયુ છોડવાઓ થાય છે. તેમાં ઘણુંકરીને ધોળા અથવા પીળા રંગનો રસ હોય છે. વખતે કેટલાક છોડવાઓપર કાંટા પણ હોય છે. પાન મૂળપરથી અથવા ડાંડી અને શાખાઓ ઉપર આંતરે આવેલાં હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. ફુલ ઘણું કરી મોહોટાં સુશોભિત પીળાં, રાતાં, કીરમજી, ગુલાબી કે ધોળા રંગનાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ૨–૩ હોય છે. તે બહુધા તરત ખરી જાય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૪ થી ૮ હોય છે. પુંકેસરો ઘણાં હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ૧ અથવા ૧ થી ૪ પોલાણવાળો હોય છે. ફલ સંભગોળ અને તેનાં મથાળાંપર સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ ચક્રાકાર આવેલાં હોય છે. ફળમાં સૂક્ષ્મ બીજ ઘણાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ઝેરી, માદક, ક્ષોભક, આદી વમન કરાવનાર તેમજ રેચક ગુણવાળી મનાય છે.

આ વર્ગમાંના અફીણ (Papaver somniferum) ના છોડવામાંથી નીકળતો રસ જે પણ અફીણ (opium) કહેવાય છે, તે જગજાહેર વસ્તુ છે. અફીણનો નીશો કરનારા લોકો ઘણું કરીને કાઠીઆવાડમાં બંધાણી કહેવાય છે. બંધાણી લોકો ઘણુંકરીને નબળા અને પરવશ થઇ જાય તેઓને કોઇપણ કામ કે નવા હુન્નર સુજતા નથી, એમ કહેવાય છે.

રજપૂત અને કાઠીઓની નબળી સ્થિતિ અફીણથી થએલી છે, એમ ઘણા લોકોનું કહેવું છે. ઘણા ગરીબ લોકો અફીણના બંધાણી હોવાથી પાયમાલ થઇ જતા જોવામાં આવે છે. તેમાં પણ મરકી અને દુકાળની વખતે જ્યારે લોકોની નાસભાગ અને નિરાધારી હોય છે, ત્યારે તો ગરીબ બંધાણીઓનો ઘાણ જ નીકળી જાય છે. સખ્ત મરકીમાં મ્યુનિસિપલ ચેરમેન અને પ્લેગબોર્ડ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ, અને છપનિયા દુકાળમાં આસિસ્ટન્ટ ફેમિન કમિશ્નર અને પુવર હાઉસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે આ (પોરબંદર) સ્વસ્થાનમાં કામ કરતાં આ લખનારને જે અત્યંત દયા અને કમકમાટ ઉપજાવનારા કેસો જોવામાં આવેલા હોય તો તે ખરેખર અફીણના ઘણા મીસ્કીન બંધાણીઓના છે. ખરેખર આવે વખતે નિરાધાર અફીણના બંધાણીઓની યતકિંચિત પણ સંભાળ જો કોઇએ આ સ્વસ્થાનમાં રાખી હોય તો તે પરમેશ્વર અને સ્વસ્થાને જ રાખી છે. અફીણના ગરીબ બંધાણીઓ એક જગોએથી બીજી જગોએ પોતાની મેળે જઇ શકતા નથી, તેમ તે ઘણુંકરીને દુકાળ વખતે રીલીફ કામપર કામ પણ કરી શકતા નથી. તેથી તેઓના સાથીઓ જેઓની પાસે પણ પૈસો ઝેર ખાવાને હોતો નથી, તો બંધાણીને અફીણ ક્યાંથી આપતી શકે! આવી સ્થિતિ હોતાં ગરીબ બંધાણીઓ રસ્તા, ઓટલા, કે ખુણે ખાંચરે પડી અફીણનાં નામને ઝંખી પ્રાણમુક્ત થાય છે. અફીણના નિરાધાર બંધાણીઓની આવી અવસ્થા જોઇ સ્વસ્થાન તરફથી આવા મીસ્કીન બંધાણીઓ માટે છપનિયા દુકાળમાં એક જુદું જ છાપરૂં બંધાવવામાં આવ્યું હતું. અને તેમાં તેઓને રાખી રેશન તરીકે ખોરાક અને અફીણ તેઓને આપવામાં આવતાં હતાં. આથી કહેવાની મતલબ એ છે કે, મરકી અગર કાળે દુકાળે બીજા ગરીબ માણસોને જે હાડમારી ભોગવવી પડે છે તેના કરતાં અફીણના ગરીબ બંધાણીઓને વધારે ભોગવવી પડે છે. માટે આવા લોકોએ અફીણનું બંધાણ બીલકુલ કરવું જ ન જોઇએ. અને થયું હોય તો તે છોડી દેવું જોઇએ. દુકાળ વખતે ઘણા લોકોને નવું બંધાણ થાય છે. પણ તે ઘણી ખરાબી કરે છે. અફીણ ખાવાથી શરીરપર થતી માઠી અસર, અને અફીણનું વ્યસન મુકાવાના ઉપાય બાબતની આર્યઔષધમાં લંબાણ હકીકત આપેલી છે. તે અફીણના બંધાણીઓના ભલાની ખાતર આ નીચે ઉતારી લેવામાં આવે છે.–

દેશી દવાઓમાં અફીણ એ અત્યંત ઉપયોગી દવા છે. પણ તે નીશો કરવાના હેતુથી લેવામાં આવે છે ત્યારે તે ઘણી પાયમાલી કરનારી ચીજ થઇ પડે છે.

"અફીણની અસરઃ–થોડી માત્રા લેવાથી પ્રથમ શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવે છે, ચહેરો પ્રફુલ્લિત થાય છે, આંખો સતેજ રહે છે, ને મગજ ખુશનુમા વિચારથી ભરપૂર બને છે. પાછળથી જ્યારે અફીણની અસર જતી રહે છે ત્યારે માથું ભારે થઇ રહે છે, આળસ ઉંઘ માંડે કે ચડી આવે છે, ભૂખ લાગતી નથી, તથા

---

* કોઇકે ભ્રમરાઓ અને કવિઓને ચોર અને જુઠું બોલનારા ગણ્યા છે–તેનો એક કવિ જવાબ આપે છે કે–

धीरोंका झुठ मारनकी बजार खास है। (और)
कवियोंका झुठ मेल मोंभीका विख्यात है॥
(शास्त्री. परमानंद हंसजी.)

ઝાડો કબજ થઇ ગએલ હોય છે. જો માત્રા જરા વધારે લેવાય તો શરીર વધારે પ્રફુલિત થાય છે. પણ તેવી સ્થિતિમાં માણસ થોડીવાર રહે છે ને એકદમ ઝોલાં ખાવા માંડે છે, તેને કાંઈ ભાન રહેતું નથી તેમ જ બેસવાની શક્તિ તેનામાં હોતી નથી. અને તે લથિ થઇ પડવા મંડે છે- જો અફીણની માત્રા આથી જરા વધારે થઇ હોય તો દરદી એવો બેભાન થઇ જાય છે કે તેને રાડો પાડી પુકારવાથી અગર તેને અત્યન્ત હલાવવાથી અગર નાક ઉપર કાંઈ ગરમ પદાર્થ ઘસવાથી, તેમ જ ભીનો રૂમાલ મોઢા ઉપર મારવાથી પણ તે બોલતો નથી. આંખની કીકી સાંકડી થઇ જાય છે. તથા તેને અંજવાળું અંધારૂં સુઝતું નથી. કોઇ માણસને ઝાઝું અને કોઇને થોડું ખાવાથી આવાં સખ્ત ચિહ્ન થઈ આવે છે. બાળકને અફીણ સહન કરવાની શક્તિ ઘણી થોડી હોય છે.

અફીણ ખાવાની ટેવથી શરીરપર થતી અસર:-અફીણના બંધાણીનું શરીર નબળું થતું જાય છે, તેનો ચહેરો નિસ્તેજ બને છે અને આંખો ઉંડી ઉતરી ગયેલી હોય છે. અફીણના બંધાણીનો ચહેરો એક જુદી જાતનો ખાસ દેખાવ આપે છે, જે જોઇને માણસ તરત જ તેને ઓળખી કાઢે છે. તેના શરીરના દરેક અવયવો કમહીંવત થઇ જાય છે, દસ્ત સાફ ઉતરતો નથી, જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, અનાજનું સારી પેરે પાચન થતું નથી, હાથ પગ ગળી ગયેલ જેવા દેખાય છે અને શરીરના સ્નાયુ પોચા અને ઢીલા પડી જાય છે. જ્યારે અફીણ લેવાય છે ત્યારે કાંઇક સુખ જણાય છે પણ તેનામાં કામ કરવાની ઝાઝી તાકાત રહેતી નથી અને તેનું માનસિક બળપણ ઘણું હઠી ગએલું હોય છે. તેમને જરાવસ્થા વહેલી જણાય છે ને મૃત્યુ વહેલું આવે છે. જે બાળકોને બાલ્યાવસ્થામાં અફીણ ખવરાવવાની ટેવ પાડવામાં આવે છે તે બીજા બાળકોની પેરે હૃષ્ટ પુષ્ટ થતાં નથી.

અફીણને મુકવાથી શરીરપર થતી અસર ને તેની ચિકિત્સા:-અફીણનું બંધાણ બે રીતે મુકાય છે ને તે બાબતમાં બંધાણીને ખાસ ઇચ્છા હોવી જોઇએ. બંધાણીએ કોઇ પણ રીતે છાનું અફીણ ખાવું નહિ. અફીણ મૂકનાર માણસો કેટલીક વખતે વૈદ્યો પાસે હા કહે છે, ને પાછળથી છાનામાના અફીણ ખાય છે; માટે આ બાબતમાં વૈદ્યે સાવચેત રહેવું જોઇએ અને તેમ કરતાં બંધાણીને અટકાવવો જોઇએ. જો બંધાણી છાનું અફીણ ખાતો હોય તો તેવા બંધાણીને અફીણ મુકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જ નહિ.

અફીણ મૂકાવવાની રીત*-અફીણ હમેશાં બરાબર વજનથી અને નિયમિત વખતે લેવું. જોખ્યા વગર અફીણ લેવાથી હમેશાં વધારે લેવાનો સંભવ છે. કારણ કે તેમને આદવરાના કરતાં ઓછું અફીણ લાગે તો તેમને અફીણ ચડતું નથી ને ફરીથી તેટલું જ અફીણ લેવું પડે છે; માટે હમેશાં અફીણ જોખીને જ લેવું ને પછી ધીરે ધીરે ઓછું કરવું દરરોજ ભીંન ઉપર અગર ધાકા ઉપર એક એક ઘસારો વધારે દેવો; અગર હમેશાં અર્ધ રતી ભાર જોખીને ઓછું લેવું. આથી થોડા અફીણ ખાનારાવાળા બંધાણીમાંના કેટલાકનું બંધાણ જાય છે, ને કેટલાકનું ઓછું થાય છે- આવી રીતે અફીણ મુકવું એ ઘણું કુટ ભરેલું છે. ને ઘણા મોટા બંધાણી તો આવી રીતે બધાણ મૂકી શકતા જ નથી. માટે એકદમ અફીણ મુકાવી દેવું એ જ ઉત્તમ રસ્તો છે. પાવશા પાવશા ભાર અફીણ એક ટંકે ખાનાર બંધાણી પણ એકદમ મૂકવાની રીતથી એક પખવાડીઆની અંદર અફીણ મુક્ત થાય છે, પણ આમ કરવામાં વૈદ્યે અને બંધાણીએ ઘણી હિંમત રાખવાની છે જે બંધાણીનું અફીણ મુકાવવું હોય તે બંધાણીને વૈદ્યે દિવસમાં ચાર પાંચ અગર છ વખત જોવો, અને દિલાસો તથા હિમ્મત આપવાં. જ્યારે અફીણ એકદમ બંધ કરવામાં આવે ત્યારે તેને બેહદ શરીરમાં પીડા થાય છે, તેનું શરીર શિથિલ થઇ જાય છે ને તે હાયપય ઘસવા મંડે છે. તે મનમાં અત્યંત બીએ છે, ને જેને દેખે તેની પાસેથી અફીણ માગે છે. આખો દિવસ અફીણ માટે ઝંખ્યા કરે છે. ઉંઘ માથે પીળી છારી વળે છે, હાથ પગમાં સખ્ત કળતર થાય છે, કમર દુખે છે, વાંસો ફાટે છે, પેટમાં ચુંથાય છે ને ઝાડો જે આટલા દિવસ સુધી કબજ રહે તે એકદમ વધી પડે છે, ને પેટ છુટી પડે છે. ૪૦ કે ૫૦ વખત ઝાડા થાય છે ને આખા ઉપર પરસેવાના સેહ સેહ વળે છે. બંધાણીને દિવસ બીલકુલ નિદ્રા આવતી નથી, મોઢામાંથી છે, ને આંખમાંથી તથા નાકમાંથી પાણી ટપકે છે; તૃષા સખ્ત લાગે છે, જઠરાગ્નિ મંદ થાય કેટલીક વખતે પુષ્કળ પેશાબ છુટી પડે છે; વખતે મુઝાઇ જાય છે ને અફીણ વગર હું મરી એવી રીતનો પૂકાર કર્યાં કરે છે. તોપણ આ બધી ખોટી માનસિક છે; માટે તે બાબત વૈદ્યે હિમ્મત અને તેને યોગ્ય દિલાસો આપવાં. ઝાડો પેશાબ શરીરના જૂદા જૂદા ભાગ ઉપર જે પીડા વિશે તેના યોગ્ય ઇલાજ કરવા જોઇએ. આ બધાં ઘણામાં ઘણાં તો એક અઠવાડીઆ પર્યંત સાધારણ રીતે ચોથે દિવસે આ ચિહ્ન હલકાં

* જુવો વનસ્પતિ નં. ૫ એરપ. હમનાસ્તી કાગરી

પણ એક અઠવાડીઆ સુધી વૈદ્યે હિકમત રાખી બંધાણીની માવજત કરવાની અગત્ય જરૂર છે.

ઉપાય:-અફીણ મૂકનાર બંધાણીને રોજ દિવસે ખાવામાં તેને પુષ્ટિકારક પદાર્થો દરરોજ આપવા. કાળીદાર,* પરોળ લીમડો ને મરી એ ચારે ચીજનો કાઢો દિવસમાં ચાર પાંચ વખત આપવો. આથી કરીને બંધાણીના શરીરમાં કૌવત આવે છે, ને તેને બંધાણ મૂકવું વસમું લાગતું નથી. આ કાઢો અફીણ મૂકાવવું ત્યારથી તે અઠવાડીઆ સુધી જારી રાખવો. નિંદ્રા ન આવે તો દિવસમાં એક બે વખત વિજયાચૂર્ણ ઘીમાં ખાવું. ખૂબ ગરમ દૂધ દિવસમાં પાંચ સાત વખત પાવું. ને ઓછામાં ઓછું આખા દિવસમાં એક રતલ દૂધ આપવું. કદાપિ તેથી ઓછું દૂધ પીવાય તોપણ હરકત જેવું નથી. દરદીને જે ઝાડા થાય છે તે બંધ કરવા માટે અફીણ કે બીજી સ્થંભન દવા આપવી નહીં. અફીણ આપવાથી જો કે થોડું થશે તોપણ તે આપવાથી તેને અફીણની ટેવ જશે નહિ અને બીજી સ્થંભન દવા આપવાથી પેટ ચઢી આવશે. આ ઝાડા બે ત્રણ દિવસ રહી પોતાની મેળે અટકી જશે, માટે સ્થંભન દવાનો ઉપયોગ ન કરવો. બંધાણી માગે તો ખાવાને માંસની કે તમાકુની ચલમ દિવસમાં બે ત્રણ વખત આપવી. વખતે બીડી માગે તો તેમાં આપવામાં કોઈ જાતની અડચણ નથી. આમ કરવાથી પંદર ૨૦ દિવસમાં બધાં ચિન્હો દૂર થશે. ત્યારથી તે ત્રણ માસ સુધી કેવળ દૂધ ઘી વિગેરે સારો પૌષ્ટિક ખોરાક આપવો. એટલું તો અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, કે અફીણ મૂકાવનાર બંધાણીને પુષ્કળ દૂધ પીવાના ખોરાકમાં કોઈપણ જાતની કસુર થવી નહિ જોઈએ. અફીણનું બંધાણ મૂકવાથી જે વસમું લાગે છે તે કોઈ પણ બીજાની મદદ સિવાય કરી શકાય એમ નથી, અને તે કઠણ નથી. વળગણથી તેના શરીરના જુદા જુદા ભાગ ઉપર પીડા થવા રૂપ થાય છે. તેને માટે ટીંકચરના અલ્પ-મેજ નામ ધીમી આર એક ટકાનો આપવો જાય છે. એક અંતર સુધી પુષ્ટિકારક દવા અને સારો પૌષ્ટિક ખોરાક આપવાથી બંધાણી આરોગ્યમાન થાય છે. પંદર ૧૫ દિવસ પછી બધા ચિન્હો દૂર થયા હોય છે અને ધીરે ધીરે તેના મનમાં નવું જીવન આવ્યું હોય એમ લાગે છે; તેનું મન શાંત થયું છે ને અફીણનું બંધાણ ફરી પાછું કરી નહિ અનુભવે એવો વિશ્વાસ આવ્યા તેને લાગે છે." (ડા. દ. સ.)

"અફીણ નીંદરને લાવે છે, પીડાને દૂર કરે છે, કેફ કરે છે, આંખમાં મદ લાવે છે, ત્રિદોષને અતિ ગ્રાહક કરે છે" (વૈ. શબ્દસાર).

* [illegible]

વર્ગ-(પાપાવરેસી).

નંબર ૧૨.

૧-શાસ્ત્રીય નામ-Argemone Mexicana.

ગ્રંથ-H. I. P. 117; N. P. 13; Watt. 1. p. 306; ૨. નિ. પા. ૧૧૫

૨-દેશી નામ-દારૂડી (ગુજ.), પેવટ ધોત્રા, કાંટે ધોત્રા, પિવળે ધોત્રા (મ.); सत्यनाशी, उजरकंटा, शीयाल कांटा, भरभन्ड (हिं.). कटुपर्णी, स्वर्णक्षीरी, हेमदुग्धा, हेम पुष्प. (सं.).

૩-વર્ણન-દારૂડીના છોડવા શિયાળાની શરૂઆતે ઘણા ઉગે છે. તે ભરભીરઝાં અને ૨ થી ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેમાં કેટલીક શાખાઓ નીકળે છે. તે ધતુરાની પેઠે ને ઉંચી વધે છે. આ આખા છોડવાપર ધતુરાની જેમ ઝીણા કાંટા આવેલા હોય છે. એ છોડવાનો કોઈપણ ભાગ તોડતાં તેમાંથી દારૂગોળાના રંગ જેવા પીળા રંગનો રસ નીકળે છે. એના કોમળ ભાગમાંથી રસ વિશેષ નીકળે છે. એ રસમાં એક જાતની દુર્ગંધિત વાસ હોય છે. એના છોડવાપર ભરમી રંગની અત્યંત બારીક ઝારી હોય છે. તે આંગળીથી ઘસતાં ઉતરી જાય છે ને એ ઝારી નીચે છોડવાનો રંગ લીલો દીસે, ને જરાકનો હોય છે. પાન ઉંટકટાનાં પાન જેવાં લાંબાં ને કોરે કાંગરાવાળાં હોય છે. ફુલ પીળાં અને ફળ લગભગ અને કાંટાવાળાં હોય છે.

ફૂલ-સ્થૂલ પેનથી આંગળી જેવું જાડું હોય છે. તેની ખાખરની ઉપરની ડોળની પાંખડી અને જુદા રંગની હોય છે. ને તે કેસુડાના પેટ્રી આકારથી ઉતરી જાય છે. આમ નાગકેસરી ને પીળાશની ટેવ છે. આમ માંસ પીળો રસ નીકળે છે, જે ધીમે ધીમે ઘાટો બનતો જાય છે ને તે કાળાશથી જુદા રંગનો કલાક થાય છે. ને કાળું થઈ જાય છે. ફૂલનું લાકડું જુદા કે કોઈ પીળાશ રંગનું હોય છે. તેનો આકાર કાપ કરી જોતાં તે ત્રિકોને ચોકઠા દેખાય છે. વળ ઉપ અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ધતુરાની પેઠે જેટલી જાડી હોય છે. તેના ઉપર ઝીણા ઝીણા કાંટા હોય છે. અને ડાંડી ઉપરનાં જુદાં પાન જુદાં ખરી જતાં હોય છે. તેની શાખા પણ જતાં ડાંડીના જેવા કે કાંટા હોય છે. ડાંડી લીલા રંગની હોય છે, તેને ભાગ કરી જોતાં તે અંદરથી પોલી દેખાય છે. એ ડાંડી કાપતાં એમાંથી પણ પીળો રસ નીકળે છે. [illegible] હોય છે [illegible]. [illegible] કરી [illegible] હોય છે, તે તે [illegible] હોય છે. [illegible]

ઉપર જતાં શાખાઓમાં ઘણીવાર સમાઇ ગયેલી જોવામાં આવે છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, ને તેને ડીટડી હોતી નથી. એટલે પાન ડાંડી અથવા શાખાને ચોટકુક થઈ નીકળેલાં હોય છે. પાનની વચલી નસ ડાંડી અથવા શાખાપર થોડી ઉતરેલી દેખાય છે. અને પાનની કોરના વચલી નસનાં થડ પાસેના બે છેડા પણ ડાંડી કે શાખાપર ઉતરી આવેલા હોય છે. પાનની કોર ઘણુંકરી અરધ કપાયલી હોય છે, ને તેના કાપ ખુણીઆવાળા હોય છે. એ દરેક ખુણે એકેક લાંબો તીક્ષ્ણ અણીવાળો કાંટો હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી લીસી અને ભસ્મી છારીવાળી હોય છે. નીચેની સપાટીપર પાનની નસો બહાર નીકળતી હોય છે. ને તેપર કાંટા આવેલા હોય છે. ઉપરની સપાટીપર કાંટા ક્વચિત જ હોય છે. ને નસો ખડી જેવી ધોળી થયેલી હોય છે. જેથી પાન ચિત્રિત દેખાય છે. પાન ૨ થી ૮ ઇંચ લાંબાં ને ૧ થી ૩½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાન જરા જાડાં હોય છે. પાન પરની ભસ્મી છારી લુછી નાંખી પાન આઇગ્લાસમાં જોયાં હોય તો તેનાપર અત્યન્ત સૂક્ષ્મ સફેદ છાંટણાં જેવા બિંદુઓ દેખાય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવાસલેતો તુરો લાગે છે.

ફુલ–ઘણુંકરી શાખાઓને છેડે સૂક્ષ્મ ગોળ પડધીપર એકેક આવેલું હોય છે. તે ચળકતા પીળા રંગનુ હોય છે. તેની વાસ સેહેજ પારસપીપળાનાં ફુલની વાસને મળતી અને તેની સાથે જરા બીજી સુગંધિત વાસની ભેળ હોય છે. ફુલનો વ્યાસ ૧½ થી ૨ કે ૩ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુ૦ બા૦ કોષ–નાં પત્રો ૨ થી ૩ હોય છે, તે ખરી ગયા પછી ફુલની પાંખડીઓ ઉઘડે છે. એ પત્રો ફીકા ભગ્મી રંગનાં હોય છે. તે તળિયે સાંકડાં ને ટેરવાં તરફ પોહોળાં હોય છે. તેની બહારની બાજુ કાંટા હોય છે. ને તેનાં ટેરવાથી જરા નીચો એક કાંટો બીજા કાંટાઓ કરતાં ઘણો જાડો અને લાંબો હોય છે. એ પત્રો અંદરની બાજુ લીસાં અને ચળકતાં હોય છે. ને તે એકબીજાંથી છુટાં હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ આ પત્રોની અંદર ઢંકાયલી હોય છે. તે જ્યારે ઉઘડવાની હોય ત્યારે આ પત્રો નીચેથી ખરી એક પછી એક નીકળી જાય છે. એ પત્રો પાંચેક લાઇન લાંબાં ને ત્રણેક લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેની અંદરની બાજુ ટેરવે ખોલ હોય છે, અને એ ખોલની અંદર ટેરવાં પાસેના મોહોટા કાંટાની એક ભુંગળી જેવી પોલ હોય છે. એ પત્રની ખોલમાં ફુલની પાંખડીઓ મથાળે ઢંકાયલી હોય છે. અને એ પત્રોની અંદરની બાજુ ઉભી નસો દેખાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૬ હોય છે. તે એક બીજાથી છુટી હોય છે. પાંખડી તળિયે સાંકડી ને ટેરવાં તરફ પોહોળી થતી હોય છે. ટેરવું ગોળાઇવાળું હોય છે. પાંખડી ઘણી પાતળી, લીસી અને ચળકતી હોય છે. તેની પાછળની બાજુ ઉભી નસો સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાંખડીઓ પુંકેસરોથી લાંબી હોય છે.

પુંકેસરો–ઝાઝાં હોય છે, તે સ્ત્રીકેસરથી કંઇક ટુકા હોય છે. તેના તંતુઓ પીળા, લીસા અને ચળકતા હોય છે. તેનાં ટેરવાંપર પરાગકોષ સીધા આવેલા હોય છે. જે ઘેરા પીળા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–એક હોય છે. તેનો ગર્ભાશય સીધો જાડો અને લગભગ ગોળ હોય છે. તેનો રંગ ફીકો ભસ્મી હોય છે. તેપર ઉભા ધોળા કાંટા આવેલા હોય છે. એ સ્ત્રીકેસરને મથાળે રાતા રંગનાં, ચપટાં, નીચાં ઢળતાં ૪ થી ૫ મુદ્રિત મુખ આવેલાં હોય જે ખરેખર ઉપલા કાનમાં પહેરવાની ઝીણું મોક્તિકજડિત ભુંગળી જેવાં દેખાય છે

ફુલ–૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં ને ½ થી ૧ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે પ્રથમ ફીકા લીલા રંગનાં હોય છે, ને સુકાય છે ત્યારે ફીકા ભુરા રંગનાં થઈ જાય છે ફલપર કાંટા હોય છે. અને ૪ થી ૫ ઉભી નીક હોય છે. જેપર ભસ્મીવર્ણી ટીશી આવેલી હોય છે. ફલ ટેરે જરા સાંકડા હોય છે ને તેનાં ટેરવાંપર સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ ભુરા રંગનાં રહેલાં હોય છે. ફલ સારી રીતે પાકીને સુકાય છે ત્યારે તે મથાળે ટેરવાં નીચે તેપર આવેલી ઉભી નીકપરથી ચીરાઇને ઉઘડે છે. તેથી તે ઉપર ખુલ્લું થઈ જાય છે. ફલપરની નસો સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખની સાથે જોડાઇ રહેલી હોય છે. તેથી આ વખતે ફલને મથાળે ઉઘડેલાં મુખપર ઘુમટ જેવું દેખાય છે. ફલમાં નાહનાં બીજ ઘણાં હોય છે.

બીજ–કાળા રંગનાં ½ લાઇન કરતાં કાંઇક ટુકાં હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ ખાડાઓની બહુ સુંદર બાનક હોય છે બીજને એક પડખે જરા અણીવાળી ટુંકી ધાર હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ઝેરી, માદક, ઉલટી કરાવનાર, રેચક, વિદાહી, મૂત્રલ, કફ અને શોધક.

૬–ઉપયોગ–દારૂડીનો રસ થોડીવાર સુકાવાથી અફીણને મળતો થઇ જાય છે. તે સાધાના દુખાવાપર લેપ કરવામાં આવે છે. દારૂડીના બીમાંથી ફીકા પીળા રંગનું તેલ નીકળે છે. તે દીવે બાળવાના અને ચાંદાઓ તથા ચામડીનાં બીજાં દરદોપર લગાડવામાં કામ આવે છે દારૂડીનો રસ જળોદર અને કમળા ઉપર વાપરવામાં આવે છે. દારૂડીનાં પાનપરથી કાંટા કાઢી પાનને વાટી તેની લેપડી કરી તે ખાડાં અને મરકીની ગાંઠપર ચોપડવામાં આવે છે. દારૂડીનાં પાનનો રસ ચાંદાંપર ચોપડવાથી ચાંદાં રૂઝાઇ જાય છે. આંખના દુખાવામાં દારૂડીનો રસ આંખની કોરે ઘણાં લોકો આંજે છે. તેથી આંખે

સોજો મણો વધી ગેરફાયદો થાય છે, એમ કેટલાક ડાક્ટરોનો મત છે." (Watt). દારૂડીનાં બી અફીણ કરતાં પણ ઘણાં ઝેરી માનવામાં આવે છે. દારૂડીના રસને ઘી તથા દૂધ સાથે મેળવીને આંખના દુખાવા ઉપર લગાડવામાં આવે છે. દારૂડીનાં મૂળ તેમ જ આખા છોડવાને બાળી તેની રાખ મીઠાં તેલમાં મેળવી ખસ, દારર, ખરજવાં, ચાંદાં અને રોગનાં ભાઠાંઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનું તેલ ખસ અને દારર ઉપર લગાડવામાં આવે છે.

"દારૂડી શરીરમાં ગ્લાનિ ઉપજાવનાર, નિદ્રા લાવનાર, રેચક, ઉલટી લાવનાર, કડવી તથા કૃમિદોષ, ખરજ, આફરો અને કોઢનો નાશ કરનાર છે. રૂધિરનાં દરદોને પણ મટાડે છે. દારૂડીનો દૂધ જેવો રસ ખસ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. તેના રેચક ગુણને લીધે તે જલોદરમાં પણ કામ આવે છે. તેનાં બીમાં જરા અફીણનો ગુણ રહ્યો છે. તેમ જ અંગ્રેજી દવા એપીકાકયુઆનાનો ગુણ પણ રહ્યો છે. દારૂડીનાં બીને ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી પછી તેને વાટી શરીરના કોઈ પણ ભાગપર વાંકી ગુંચી અગિ ગંઠાઈ ગઈ હોય તેપર તેનો લેપ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે. આમડીનાં દરેક દરદપર આ લેપ ફાયદા કર્તા છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

"એના મૂળથી તાવ, પરમો અને મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે. એનું દૂધ ઘીની સાથે આંખમાં ટીપું પાડવાથી આંખ દુખતી હોય તેને તથા ફુલું વગેરેને મટાડે છે. દારૂડીથી રેચ લાગે છે, એમાં કેફ છે, દીપન કરે છે. કૃમિ, ખરજ, વિષ, આફરો, કફ, પિત્ત, કોઢ, તાવ, મેળ વગેરેને મટાડે છે." (વૈ. ક. દ.)

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુઓએ, ખેતરો અને વાડીઓના શેઢાઓપર, પાણીના ધારીઆઓ કાંઠે અને વિશેષે કરીને ગામોમાં પાણી ભરાઈ રહેતું હોય અને સિવાય સુકાઈ જતું હોય એવાં તળાવ અને ખાડા ખાબોચીઆમાં દારૂડીના છોડવા ઉગે છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં આડે વગડે થાય છે.

૮-વિ. વિવેચન-આનું નામ દારૂડી પડવાનું કારણ એ [redacted] કે, એનાં બીજ અંકુર ફોડવાના દારૂને મળતાં દેખાય છે. એનું હિંદીનામ સત્યાનાશી પડ્યું છે તેનું કારણ એવું કહેવાય છે કે, દારૂડીના છોડવા જ્યાં ઉગે [redacted] ત્યાંએકદમ જથ્થાબંધ ઉગી બહુ ઝડપથી વધી જાય છે. અને આજુબાજુની તમામ જમીનને ઘેરી લઈ બીજા વિશેષ ઉપયોગી ચોખ અને છોડવાઓને મારી નાંખે છે.

દારૂડી મૂળ હિંદુસ્થાનની વતની નથી, પણ અમેરિકાની છે. છતાં આ દેશમાં આવી પોતાનો વિસ્તાર આખા હિંદુસ્થાનમાં ફેલાવી ઘર કરી બેઠી છે. એનાં

સંસ્કૃત નામો સ્વર્ણક્ષીરી પીળા રસ ઉપરથી, હેમપુષ્પા તેનાં પીળાં ફૂલ ઉપરથી, અને કંટકી તેના કાંટાપરથી પડેલાં છે.

દારૂડીનાં બીજ આ સ્વસ્થાનમાં સલાટીઆ અને ધુડધોયા લોકો એકઠાં કરી બજારમાં ગાંધીને ત્યાં વેચે છે. એનાં બીજ એકઠાં કરવાની રીત એવી છે કે, બીજ એકઠાં કરનાર પોતાના ડાબા હાથમાં એક સુપડું રાખે છે, અને જમણા હાથમાં વાંસનો બનાવેલો ચીમટો અથવા સાણસી પકડે છે, આ ચીમટા અથવા સાણસીથી દારૂડીની શાખાઓ પકડી સુપડાંપર નમાવે છે, જેથી તેનાં ફૂલમાંથી બીજ નીકળી સુપડામાં આવીપડે છે.

દીવે બાળવાનું કરાંચીથી જે તેલ આવે [redacted] તેમાં દારૂડીના તેલનો ભેગ હોય છે. વળી રાઈના તેલ સાથે પણ દારૂડીનાં તેલના મળીનાર ભેગ કરવામાં આવે છે, એમ કહેવાય છે.

૬-N. O. FUMARIACEÆ.

વર્ગ-ફ્યુમેરિયેસી-ચાહતરા પિત્તપાપડાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષઃ—

આ વર્ગમાં મ્હોટાં ઝાડો થતાં નથી, પરંતુ નાહાના છોડવાઓ થાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિનાં પાન ઘણુંકરી બહુ વિભાગિત થયેલાં હોય છે. ફૂલ નાહાનાં અને નિયમવિરૂદ્ધાકારનાં હોય છે. પુષ્પબાહ્યકોશનાં પત્રો ૨; પુષ્પાભ્યન્તરકોશની પાંખડીઓ ૪; પુંકેસરો ૬; અને સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ગ્રાહી, વિદાહી, સારક, સ્વેદક, મૂત્રલ, પિરજ્વરઘ્નકારી ઉદ્દિષ્ક અને શોધક ગુણવાળી ગણાય છે.

વર્ગ-(ફ્યુમેરિયેસી.)

નંબર ૨૩.

૧-શાસ્ત્રીય નામ-Fumaria parviflora.

દષ્ટાન્ત-H. I. P. 128; N. p. 11; Watt. III, P. 454; ફ. નિ. પા. ૨૧.

૨-દેશીનામ-પિત્તપાપડો* (પિત્તગુ૦). પિત્તપાપડા (મ૦); પિત્તપાપડા, શાહતરા, (હિં૦); પર્પટઃ, શેત્રપર્પટી સં૦

૩-વર્ણન-ચાહતરા પિત્તપાપડાના છોડવા ૩ થી ૧ ફુટ લાંબા થાય છે. તે કોઈવાર ઉભા, પણ વિશેષે કરીને જમીનપર પથરાતા હોય છે. જ્યારે ઉભા હોય છે ત્યારે તેમાં થોડી શાખાઓ હોય છે, પણ જમીનપર પથરાય છે ત્યારે તેમાંથી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી જોવામાં આવે છે. પાન ગાજરનાં પાન જેવાં વિભાગિત હોય છે. ફૂલ પીળાં કે ગુલાબી રંગનાં, અને તેનાં ટેરવાં બંજુડા

* પિત્તપાપડો એ નામ બજારમાં બીજા અને બે ત્રણ જાતની વનસ્પતિઓને પણ વપરાયામાં આવે છે.

રંગનાં હોય છે. ફૂલનો આકાર લાંબો અને કંઇક વિલક્ષણ હોય છે. ફૂલ ગરીઆ જેવા આકારનાં નાહાનાં હોય છે. એને મહા ફાગણમાં ફૂલ ફૂલ આવે છે. ફૂલ શિવાય આખા છોડવાનો દેખાવ ફીકા લીલા રંગનો હોય છે.

મૂળ-ખીલામૂળ સુતળીથી તે પેનસીલ જેવું જાડું થાય છે. તે ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબું હોય છે, તેમાંથી થોડા ઝીણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તે રસભર્યું અને ઉપરથી ભૂરા ને અંદરથી પીળાસલેતા ધોળા રંગનું હોય છે; તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અનિયમિત મ્હોટાં છિદ્રોવાળું દેખાય છે. વાસ અણગમતી અને સ્વાદ ગળ-ચટો ને પાછળથી કડવો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી સુતળીથી તે સ્લેટ-પેન જેવી જાડી હોય છે, પણ તે ક્વચિત જ હોય છે. વિશેષે કરીને મૂળના મથાળાંપરથી જાડી સુતળી જેવી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે લીસી, ચળકતી ને જરા મરડલેતી હોય છે. તેનાપર ઉભી નસો હોય છે, તે બટકણી ને રસભરી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ટુંકી ને વધારે મરડલેતી હોય છે. શાખાઓ મૂળ કરતાં વધારે કડવી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં ને બહુવિભાજિત હોય છે. તેના વિભાગો સાંકડા, ચપટા ને ટેરવે અણિવાળા હોય છે. પાન શાખાઓ કરતાં વધારે કડવાં હોય છે.

ફૂલ-પત્રોમાંથી અથવા પત્રની સામી બાજુએથી પુષ્પ ધારણકરનારી સળી ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી, સુતળી જેવી જાડી, લીસી, અત્યંત ચળકતી, પીળાસલેતા લીલા રંગની નીકળે છે; તેપર ૧૦ થી ૨૦ નાહાનાં ધોળાં ફૂલ ગુલાબી કે ગુલાબી રંગનાં અબાબલ જેવાં, ઘણુંકરી સુગંધી વગરનાં એક પછી એક એમ ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલ ½ ઇંચથી કંઇક લાંબાં ને ⅓ લાઇન પોહોળાં હોય છે. દરેક ફૂલની ડીંટડીનીચે તળિયે લીલું, વચમાં પીળું અને ટેરવે ગુલાબી અણીવાળું એક સૂક્ષ્મ પુષ્પ-પત્ર હોય છે; ડીંટડી ફૂલથી કંઇક ટુંકી, પણ જાડી ને લીલા રંગની હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૨ હોય છે, તે પુષ્પપત્ર કરતાં નાહાનાં, પોહોળાં ને પાંખડી જેવા રંગનાં હોય છે. તેને મથાળે ફીકા જાંબુડા રંગની સૂક્ષ્મ અણી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૪ હોય છે, તે ઉભી અથવા જરા આડી ઝુકતી હોય છે; બહારની બે પાંખડીઓમાંથી નીચલી પાંખડી તળિયે જરા પોહોળી, વચમાં સાંકડી અને મથાળે કડછી સમચાનાં ચાપટાં કે ચોસી નાગફણને મળતા આકારની હોય છે. તેને મથાળે પાછળની બાજુ તે વચમાં લીલા રંગની હોય છે. અને બહારની બીજી ઉપરની પાંખડી પેહેલી કરતાં જરા મ્હોટી ને મ્હોટી હોય છે, તે મથાળે તેવાજ આકારની, પણ તળિયે નાહાની થેલી કે બહુવા જેવી થયેલી છે. એનો એ બહુવો (spur) એક બાજુથી એ લેતો ને બીજી બાજુ સહેજ વાંકવળતો હોય છે. ફૂલની ડીંટડી તરફ નીચો ઉતરેલો હોય છે. અં બે પાંખડીઓ બહારની પાંખડીઓથી નાહાની હોય તેને તળિયે સૂક્ષ્મ પાતળી ડાંડલી હોય છે. આ પાં ડીઓનાં મથાળાં ફીકા કે ઘેરા જાંબુડા રંગનાં ને બીજાં સાથે જોડાયલાં હોય છે. તેમાં પું-અને કે કેસરોનાં મથાળાં ઢંકાયલાં હોય છે.

પુંકેસરો-૬ હોય છે. તેમાં ત્રણ ત્રણના તંતુ જોડાઇ તેના બે ગુચ્છ થયેલા હોય છે. તેમાં નીચે ગુચ્છની પડી અંદરની પાંખડીઓથી બહાર આવેલી છે, અને ઉપરના ગુચ્છના તંતુ બહારની મ્હોટી પાં ડીના બહુવાની અંદર જઇ તળિયે લીલા રંગની જેવા થઈ રહેલા હોય છે. તંતુઓ બહુધા ધોળા રંગ લીલા, ચળકતા અને પરાગકોષ તથા રજ પીળાશ ધોળા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, ગર્ભાશય લીલા રંગનો, ઉ લીસો ને ચળકતો ફૂલની ડીંટડી કરતાં જરા જાડો ને પર સાંધાથી બેઠેલો હોય છે; નલિકા ધોળા રંગ લીસી, ચળકતી તળિયે ગર્ભાશયપર સાંધાથી બેઠેલી મથાળે જરા વાંકવળેલી હોય છે, નલિકાગ્રમુખ મોગ લેતુ ને વિભાજિત હોય છે. ફૂલ પાન કરતાં કડવાં હોય

ફળ-લગભગ ૧ લાઇન વ્યાસનું વચમાં પોહો મથાળે પોહોળી અણી અને તળિયે જાડી ડીંટડી લીસુ ને ચળકતું હોય છે. તે પ્રથમ લીલું ને સુકાય ત્યારે ભૂરા રંગનું થઇ જાય છે. ફળમાં ૧ બીજ હો છે. ફળ ફૂલ કરતાં કડવાં હોય છે.

બીજ-ભૂરા કે ઘેરા ભૂરા રંગનું, ગોળાઇલેતું ⅟₁₂ ઇંચ લાંબું હોય છે. તે ફળ કરતાં કડવું હોય

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-કટુપૌષ્ટિક, સારક, લોહી સુધારના સ્વેદલ અને જ્વરઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-શાહજરાપિત્તપાપડાનો કાઢો તાવ અરૂચી, ઝાડા અને લોહીવિકારથી થતાં ચામડીનાં રોગો તેમજ નબળાઈ ઉપર અપાય છે. કેટલાક ખેડુતો એને કડવાશને લીધે એને નરવો એટલે નિરોગી શાક સવારમાં થોડો ખાય છે.

૭-સ્થાનક-એ હિંદુસ્થાનના કેટલાક ભાગોમાં હો છે. પણ તે ખેડવાંણ ખેતરોમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે.

* આ વનસ્પતિનાં નામ વરવાળા અને કંટારણાં તેમ વસ્તુ કાઠાનાં કરાર જમીનનાં ખેતરોમાં એ નેઠ તરીકે ઉગે છે પોરબંદર તાબાના બેલ ગામપર વાવેલી ગરણના મેલ એના ઉગતા ઘણીવાર જોવામાં આવેલા છે.

૯–વિશેષ વિવેચન—એ વિશે કરી એનરોમાં છે છે. મરે એનું હિંદીનામ શાહતરાપિત્તપાપડા છે. તે સંસ્કૃત ક્ષેત્રપર્પટ ઉપરથી અપભ્રંશ થયેલું જણાય છે. ક્ષેત્રનું શાહતરે થયું હશે.

એનાં ફૂલની બહુ જ વિચિત્ર રચના વિશેષ સ્વરૂપાન્વે આગેવાસથી પણ દુરબીનથી દેખી શકાય છે. આ વિષે સર જૉન લબક કહે છે કે, એનાં ફૂલો જંતુઓથી ફલિત નહિ થતાં પોતાની મેળે જ ફલિત થતાં લાગે છે. પણ એવાં જ ફૂલની એજ વર્ગની એક વનસ્પતિ (corydalis) હિન્દુસ્તાનમાં થાય છે, તે જંતુથી ફલિત થાય છે. તેમનાં ફૂલની રચના પણ પાપડાનાં ફૂલની રચના જેવી જ છે. એમાં ફૂલની ઉપલી (પાછલી મોટી પાંખડી) પાંખડીને નીચલે છેડે એક બહુ જેવી કોથળી હોય છે. અંદરની બે પાંખડીઓ જોડાઈને એક કુંભની જેવી થયેલી હોય છે. જેની વચ્ચે પું–અને સ્ત્રીકેસરો ઢંકાયલાં હોય છે. આ પાંખડીઓની બાજુની તેનાં મથાળાંની નીચે એવી અલબત્ત જેવી બનાવટ હોય છે, કે તેથી તે એક મીજાગરાનું કામ કરે છે. આ કુંભની પરાગકોષ અને સ્ત્રીકેસરમુખની ઉપર એક ટોપી જેવી થઈ રહેલી હોય છે. તે ઉપર કહેલી અલબત્ત જેવી બનાવટને લીધે ત્યાં નીચી ઉંચી થઈ શકે છે. પુંકેસરોના સમુદાય બે હોય છે, તેમાં એક સમુદાય નીચલી બાજુ ને બીજો ઉપલી બાજુ આવેલો હોય છે. ઉપલી બાજુના સમુદાયના તંતુઓ માંહેની ઉપલી બાજુ એક કોથળી જેવી લાંબી અને ઉપલી મોટી પાંખડીના કોથળી જેવા ભાગની અંદર રહેલી હોય છે, અને તેમાં મધ હોય છે. હવે જ્યારે એક મધમાખ આ ફૂલ પર આવે છે, ત્યારે તે પરાગકોષ ઉપલી ટોપીને દબાવે છે. તેથી પરાગકોષ અને સ્ત્રીકેસર ખુલ્લાં થઈ મધમાખીની છાતીને લાગે છે. (આથી પરસ્પર સંબંધથી ફલિત થવાનું, અગર તેને કેવું, કે એ બન્ને ફલિત છે.) જ્યારે મધમાખી (આવી રીતે પરસ્પરથી ફલિત અથવા ફુલ્લ) ઉડી જાય છે, ત્યારે તેનું ટોપી પાછી નીચી જાય છે, જેથી તેમાં પાછાં પું–અને સ્ત્રીકેસરો ઢંકાઈ જાય છે, શું પરમેશ્વરની લીલા!! એક નાહાનાં ફૂલમાં કેવી અજબ યુક્તિ રચેલી છે. તે જેણે વિશેષ જાણવું હોય તેણે—સર જૉન લબક*ની નેચર સીરીઝ વાંચવી. અને જ્યાં જ્યાં ફૂલોની બનાવટ દેખાય. આ માત્ર મનને રંજન કરે જ છે એમ નથી, પણ એવી જ્યાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ઈશ્વરની યુક્તિ,

* Nature series on British Wild Flowers considered in relation to Insects. by Sir John Lubbock, Bart., M. P., F. R. S., &c. &c. London. 18[illegible]

અને માંસાહિક બીજાં કાર્યો કરવાની ગોઠવણ અને કરકસર વગેરે બીજી ઘણી બાબતો શીખાય છે. અને ઈશ્વરી સૃષ્ટિમાં કેવી કેવી રચના તે પ્રભુએ કરેલી છે તે જાણી તેના ગુણનું ભાન થાય તે નકામું છે.

૭–N. O. CRUCIFERÆ.

વર્ગ–ક્રુસિફરી–ક્રુશનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ–

આ વર્ગમાં નાહાના છોડવાઓ થાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઘણી જેવો રસ હોય છે. પાન મૂળનાં મથાળાં ઉપરથી ઘણુંકરી નીકળેલાં અને આંતરે આવેલાં હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. પુષ્પબાહ્યકોષનાં પત્રો ૪; પુષ્પાભ્યન્તરકોષની પાંખડીઓ ૪; પુંકેસરો ૬ જેમાંનાં ૪ લાંબાં અને ૨ ટુંકાં હોય છે. એનાં ફૂલ પીળાં, ધોળાં, કે ગુલાબી રંગનાં જાંબુડી છાયાનાં અથવા ઉપર કહેલા તમામ મિશ્ર રંગનાં હોય છે. ફળ શીંગ જેવાં અથવા ભડકી જેવાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ તીખી, કડવી અને ઉગ્ર હોય છે. એનાં બીજમાં ઘણુંકરી તેલ હોય છે. એ વનસ્પતિ દીપક, મૂત્રકુચ્છ્રહારી પૌષ્ટિક, ગ્રાહી, સારક અને ઉત્તેજક હોય છે.

રાઈ વિલાયતી ભાજીના તરીકે વપરાયાં આવતી ફૂલકોબી, ગોબી અને આલકુલ એ બધી આ વર્ગની વનસ્પતિ છે.

વર્ગ–ક્રુસિફરી.

નંબર ૧૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Cardamine hirsuta.

સ્થળ–H. I. p. 138; N. p. 14; Watt. II. p. 155.

૨–દેશીનામ–અસ્યાડીરાઈ(પો–મુ૦)રાનરાઈ(મ૦)

૩–વર્ણન–એના છોડવા ઘણુંકરીને ચોમાસામાં ઉંચાણ ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. તે ૪ ઇંચથી ફુટેક લાંબા હોય છે. તે જમીનપર પથરાયલા અથવા ઉભા હોય છે. તેનાં મૂળ પાસનાં, સફેદ રંગનાં અને રાઈ જેવી તીખી વાસ અને સ્વાદવાળાં હોય છે. શાખાઓ દોરડી સુતળી જેવી જાડી હોય છે, અને તેપર થોડી રૂંવાટી હોય છે. પાન નાહાનાં રાઈનાં પાન જેવાં આકારનાં હોય છે, તે શાખાઓના છેડા ઉપરના વિશેષ ભાગે હોય છે. ફૂલ ધોળા રંગનાં અને શીંગ (ફળ) લાંબી, ઉભી, છેક સાંકડી અને રાઈની શીંગ જેવી આવે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–રેચક.

ામાં નેદ તરીકે ઉગે છે. તે આખા હિંદુસ્થાનમાં ઘણું
રી ઘણીખરી જગોએ વાવવામાં આવે છે.

૮-N. O. CAPPARIDEÆ.

વર્ગ-કૅપેરિડી-કેરડા અને તલવણીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુકું વર્ણન અને ગુણદોષઃ-

આ વર્ગમાં છોડવાઓ, ઝાડવાં અથવા ઝાડ થાય છે. એમાં કેટલાક ઝાડવાં વેલા જેવાં પણ હોય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિનાં પાન સાદાં અથવા સંયુક્ત હોય છે. સંયુક્ત પાન હાથનાં આંગળાંની પેઠે વિભાજિત થએલાં હોય છે, અને તેના વિભાગો (પર્ણ) ૩ થી ૯ હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી અને હોય છે ત્યારે તે ઘણીવાર કાંટા જેવાં હોય છે. ફૂલ જાંબુડાં, ગુલાબી, ધોળા કે પીળા અથવા એ મિશ્ર રંગનાં થાય છે. પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો ૪; પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ ૪; અને પુંકેસરો ઘણુંકરી ઘણાં હોય છે અને તે સ્ત્રીકેસર ગર્ભાશયની દાંડી (stalk or gynophore)ને તળિએ અથવા તેપર આવેલાં હોય છે. સ્ત્રીકેસર ગર્ભાશય ૧ થી ૪ પોલ અને ઘણાં આદિબીજવાળો હોય છે, નલિકા ટુંકી હોય છે, અથવા હોતી નથી, અને નલિકાગ્રમુખ ચપટું અથવા ટોપી જેવું હોય છે. ફલ બોર કે શીંગ જેવા આકારનાં હોય છે. બીજ ઘણુંકરી ગુજરાતી (૭) સાતડા જેવાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ઘણુંકરી (વર્ગ નં૦ ૭) મુગાન વર્ગની વનસ્પતિના ગુણને મળતા ગુણવાળી હોય છે. તે વાયુહર્તા, ઉત્તેજક, અને કૃમિઘ્ન મનાય છે.

વર્ગ-(કૅપેરિડી.)

નંબર. ૧૬

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Cleome simplicifolia.

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 169; N. P. 16;

૨-દેશી નામ-મીઠી તલવણી, સાદી તલવણી (પિ૦ગુ૦

૩-વર્ણન-મીઠી તલવણીના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે. એ ઘણુંકરીને જમીન ઉપર જાળાની માફક પથરાએલા હોય છે ને કોઈવાર ઉભા પણ હોય છે. એ ૬ ઇંચથી ૧ કે ૨ ફીટ જેટલા લાંબા હોય છે. એ છોડવાને તળિએથી કેટલીક શાખાઓ નીકળી ચોતરફ લંબાયલી હોય છે. પાન લંબગોળ, પોહોળાં કે સાંકડાં હોય છે. ફૂલ જાંબુડા રંગનાં અને ફલ નાદાની શીંગ જેવાં અણીઆળાં હોય છે.

મૂળ-એનું મૂળ લાંબું, ઉંડું ભોંયું અને ફીકા પીળા રંગનું હોય છે. તેમાંથી કડવાશવાળી તીખી વાસ નીકળે છે. અને જરા રાતા કે જાંબુડા રંગની હોય છે. મથાળે દાંડી અને તેની શાખાઓ પાનવાળી હોય છે. અને તેનાપર ઘણુંકરી જાંબુડા રંગની ૪ થી ૫ હાંસો આવેલી હોય છે. એ હાંસોપર તીક્ષ્ણ કાંટા જેવા ધોળા વાળ આવેલા હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં, ૧½ થી ૨½ કે વખતે ૩ ઇંચ લાંબાં ને ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે લાંબાં અને જરા અણીદાર હોય છે. એની બન્ને સપાટીપર સફેદ પોહોળી પડઘીવાળા સખ્ત વાળ હોય છે. તેથી પાનપર આંગળી ફેરવતાં તે ખરસટ લાગે છે. એ જાડાં હોય છે, તેથી તેપરની નસો ઘણુંકરી દેખાતી નથી. પાનનો આકાર લંબગોળ, અથવા ટેરવાં પાસે તે વિશેષ સાંકડાં થતાં અને તળિએ સાંકડાં અને ટેરવાં તરફ પહોળાં એવાં હોય છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી ઝીણી લાંબી સળીપર ફૂલ નીકળે છે. ફૂલનો રંગ ફીકો કે ઘેરો જાંબુડો હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ½ ઇંચ અથવા તેથી થોડો વધારે હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો કરતાં પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ લાંબી હોય છે. એ પાંખડીઓની બહારની બાજુ રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પુંકેસરો ૧૦ થી ૧૨ હોય છે. તેના તંતુઓ ઘણા પાતળા હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે.

શીંગ-(ફલ) ½ થી ૧½ ઇંચ લાંબી ને કોરપર જરા ચપટી હોય છે. એ લીસી અને લીલા રંગની હોય છે. એમાં ૮ થી ૧૦ બીજ હોય છે.

બીજ-ભૂરાં, જરા ચપટાં, અને લીસાં હોય છે. અને તેનો સ્વાદ કડવો હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગરમ અને વાયુહર્તા.

૬-ઉપયોગ-એના આખા છોડવાને બાળી તેની ભસ્મ મીઠા તેલમાં નાખી તે ઢોરની કાંધપર ઝીવાત પડી હોય તેનાપર એકુ સોડા લગાડે છે. એનાં બીજ પાણીમાં વાટીને સાંધા દુખતા હોય તેપર લેપ કરે છે. એનાં બીજ છાસમાં વાટી દાદરપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં બીજ મીઠાં સાથે પેટપીડ ઉપર કેટલાક રબારી લોકો ખાય છે. એના છોડવા ઢોર ખાય છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, ચોબારીના ખડા ઉપર અને ડુંગરપર ઘાસની સાથે ઘણી જગોએ ચોમાસે જોવામાં આવે છે. એ ઉત્તર હિંદુસ્થાન, દક્ષિણ, કોકણ ને કાઠિયાવાડમાં ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એના છોડવા ઘણુંકરી જમીનપર પથરાએલા અને સાદાં પાનવાળા હોય છે. માટે એને બેઠી અને સાદી તલવણી કહે છે. એનાં જાંબુડાં ફૂલ પાછળથી આસમાની થઈ જાય છે. તેથી છોડવા ઘણા સુંદર દેખાય છે.

વર્ગ—(કેપેરિડી)

નંબર ૧૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. VISCOSA.

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 170; N. p. 16; Watt II. p. 370; રૂ. નિ. પા. ૨૦૪.

૨-દેશીનામ-પીળી તલવણી (પો૦); તલવણી (ગુ૦); कानफ्टी, कानफोडी, पीवळीतल्वन (म०), हुलहुल, हुरहुर, कनफटिया (हि०); कर्णस्फोटा, तिलपर्णी, बर्बरा (सं०).

૩-વર્ણન-પીળી તલવણીના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તે ૧/૨ થી ૩ કે ૫ ફીટ ઉંચા થાય છે. એના છોડવા એક તરસાની પેઠે લાંબાને લાંબા એકલ ડાંડીએ ઉંચા વધી ગએલા હોય છે. અથવા તો તે ઉંચી ચડતી ઘણી શાખાઓવાળા એક ઝુમરની માફક ભરાયલા હોય છે. તેપર સાદા અથવા ગોળ મથાળાંવાળા ચીકણા વાળ આવેલા હોય છે. તેમાંથી અણગમની વાસ નીકળતી હોય છે. એના છોડવાના નીચલા ભાગમાં ઘણુંકરીને પંચપર્ણી (5-foliolate) અને ઉપરના ભાગમાં ત્રિપર્ણી (3-foliolate) પાન આવેલાં હોય છે. ફુલ પીળાં અને ફુલ શીંગ જેવાં લાંબાં હોય છે.

મૂળ-ફીકા પીળા રંગનું હોય છે. તેમાં ઝીણા રેસા જેવા કેટલાક ફાંટાઓ હોય છે. મૂળ બટકણું સુતળીથી આંગળી જેવું જાડું હોય છે. વાસ રાઈ જેવી તીખી અને સ્વાદ કડવાસ સેતો ચીરપરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી મૂળ જેવી જાડી હોય છે. તે લીલા રંગની ને ચળકતી હોય છે. ડાંડી તેમજ શાખાઓ ઉપર ઉભી હાંસો આવેલી હોય છે. તે બટકણી, અને તેપરની છાલ ટુંકા રેસાવાળી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર ચીકાશ અને વાળ વધારે હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે સંયુક્ત હોય છે. તેની મુખ્ય ડીટડી ૧/૨ થી ૨ કે ૩ ઇંચ લાંબી ઉપરની બાજુ નીક અને હેઠળની બાજુ ઉભી હાંસોવાળી હોય છે. તેપર ચીકાસ વધારે હોય છે. એ મુખ્ય ડીટડીને મથાળે ૩ થી ૫ પર્ણ આવેલાં હોય છે. તે દરેક પર્ણને પણ પીળાસસેના રંગની સૂક્ષ્મ ડીટરડી હોય છે. એ પર્ણ વચ્ચેને બન્ને છેડે સાંકડાં અને વચ્ચેને ટેરવાં તરફ પહોળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર રૂંછાળ હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ પીળાસસેનો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. પર્ણ ૧/૨ થી ૧૧/૨ ઇંચ લાંબાં અને ૧/૪ થી ૧૧/૪ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં સાંકડાં ને અણીદાર અથવા પહોળાં ને બુઠાં કે ગોળાઈ સેતાં હોય છે. આ ત્રણ કે પાંચ પર્ણોમાંથી જે વચલું પર્ણ હોય છે તેની બન્ને કોર સરખી હોય છે. અને તેની બાજુઓનાં પર્ણોની કોર ઘણું કરીને વિષમ (oblique) અર્થાત એક સાંકડી અને બીજી પોહોળી હોય છે. પર્ણમાંની નસો ઉપરની સપાટીએ અંદર બેસતી અને હેઠળની સપાટીએ બહાર નીકળતી હોય છે. પર્ણ રોશની તરફ રાખી જોવાથી તે અર્ધપારદર્શક દેખાય છે. તેની કોરપર સફેદવાળની હાર હોય છે. પાનને ચોળતાં તે ઘણાં ચીકણાં લાગે છે. વાસ વાટેલી રાઈ જેવી તીખી અને સ્વાદ કડવાસ સેતો ચીરપરો હોય છે.

ફુલ-પત્રકોણમાંથી એકેકું અને શાખાઓના છેડા તરફ તે ઘણાં પાસે પાસે નીકળેલાં હોય છે. ફુલની ડીટડી જરા જાડી, લાંબી અને લીલા રંગની હોય છે. તેપર રૂંછાળ ચીચ આવેલી હોય છે. ડીટડી ટેરવાં પાસે જરા જાડી થયેલી અને જાંબુડી છાયાસેતી હોય છે. ફુલની વાસ ઉગ્ર હોય છે,

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૪ હોય છે, એ ચારે પત્રો એક બીજાંથી છૂટાં હોય છે. તે લીલા રંગનાં ૧/૪ ઇંચ લાંબાં અને ઉભાં હોય છે. એ પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓથી ટુંકા અને ચીકણા ગીચોગીચ વાળથી ભરાયલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૪ પીળા રંગની હોય છે. તે પણ પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોની પેઠે એક બીજાથી છૂટી ને ઉભી હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો કરતાં ઉંચી હોય છે, એ ટેરવાં તરફ પોહોળી ને તળિયાં તરફ સાંકડી હોય છે. તે ૩ લાઇનથી ૧/૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે કુમાસે પાતળી અને લીસી હોય છે.

પુંકેસરો-આસરે ૨૦ હોય છે. તે પાંખડીઓથી ટુંકાં હોય છે. તેના તંતુઓ લીસા ને ફીકાસસેના લીલા રંગના હોય છે. ને પરાગકોષ બૂરાસસેના કાળા ને લીલા એમ મિશ્ર રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, તે પુંકેસરોની વચ્ચોવચ્ચ આવેલી હોય છે, ને તે તેઓથી કંઈક ટુંકી, જાડી, ઉભી અને લીલા રંગની હોય છે. તેપર ગોળ ટોપકાંવાળા ચીકણા વાળ ગીચોગીચ આવેલા હોય છે. સ્ત્રીકેસર ગર્ભાશયને મથાળે ગોળ મુખવાળી ટુંકી નલિકા આવેલી હોય છે. તેપર વિશેષ રૂંછાળ હોતી નથી.

શીંગ (ફળ)-૧/૨ થી ૩૧/૨ ઇંચ લાંબી અને ૧/૪ લાઈનથી ૨ લાઈન જાડી હોય છે. તેની નીચેની ડીંડી ૧/૨ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. શીંગને ટેરવે બુઠી, જાડી ગોળ ટોપકાવાળી અણી હોય છે. શીંગની સપાટીપર ઉભી હાંસો અને એ હાંસો ઉપર ગોળ ટોપકાંવાળા ચીકણા પીળા વાળ આવેલા હોય છે. શીંગ પ્રથમ લીલા રંગની હોય છે, પણ પાકીને સુકાય ત્યારે ભૂરા રંગની થઈ જાય છે. તેની અંદરનાં બીજ સારી પેઠે પાકી ગયા પછી તે ટેરવાં પાસેથી ઉઘડે છે. ને

...તાં જોતાં બે પડ દેખાય છે. પહેલાં પડનાં તળિયાં ...માં જાય છે, ને વચ્ચેનું બીજું પડ સીધું સજી ... રહે છે. નીચેથી પણ વચમાં ખુલ્લી રહી ગયેલી ... આવે છે. જેમ જેમ શીંગ ઉઘડતી જાય છે ...માંથી બીજ બહાર નીચે ખરતાં જાય છે. ને તમામ ... રીતે આખી શીંગ ઉઘડી જાય છે. ને તમામ ... નીચે ખરી ગયા પછી શીંગનું દેખું અને બાજુની ...ની ઉપરાઉપર ઘણા લાંબા વખત સુધી રહી ગયેલાં ...માં આવે છે.

...બીજ-કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં હોય છે ... પાકે છે ત્યારે રતાશ કે ભૂરાશ પડતા કાળા રંગનાં થઈ ...ય છે. તે બાજુએથી જરા ચપટાં ને ગોળાકારનાં ... છે. તેનો એક છેડો જરા અણીનો બહાર ... છે. તેનો આકાર કંઈક ગુજરાતી ... ...દાર હોય છે, તેનો આકાર કંઈક ગુજરાતી સાતડા ...કોટો હોય છે. બીજની સપાટી ખાડાવાળી કોરેલું ... જેવા હોય છે. બીજનો વ્યાસ ... ... તેની સુંદર બાંધાવાળી હોય છે. બીજનો એક છેડો હોય છે. તેનો ...ઇંચ જેટલો અથવા તેથી કંઇક ઓછો હોય છે. તેનો સ્વાદ તેલીઓ અને કડવો લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વાતહર, કૃમિઘ્ન, વિરેચી તથા દીપન અને જ્વરઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-પીળી તલવણીનાં પાનની ભાજી ગરીબ લોકો ખાય છે. કાનના દુઃખાવામાં એનાં પાનનો રસ જરા ગરમ કરી તેમાં મેળવી તેનું ટીપું કાનમાં નાંખવાથી ફાયદો થાય છે. તલવણીનાં પાનને વાટી તેની ભુકી મીઠાં તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઈ કાનમાં તેનું ટીપું નાખે ... કાનમાંથી પરુ વહેતું હોય તો કાનમાં તેનું ટીપું નાખે ... છે. અને એ તેલ ચાંદા અને જખમપર પણ લગાડવામાં આવે છે. એના છોડવાને વાટીને વાથી ... વામાં આવે છે. એના છોડવાને વાટીને તેથી ઘણુંકરીને સોજે ઉપર ઘણા લોકો નાખે છે. તેથી ઘણુંકરીને સાથી લાભ થઇ આવે છે, ને દર ફેરફાર થાય છે. તલવણીનાં પાનને વાટી તેની પોટીસ ઘણુંકરીને આંખના દુઃખાવા તથા સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. તલવણીનાં બીજ રાઈની પેઠે દાહ અને કફના વધારામાં વપરાય છે. કૃમિ ઉપર તલવણીનાં બીજની ફાકી સાકર સાથે અપાય છે. તાવ અને સન્ધિવાત ઉપર પણ એનાં બીજ કાકચની સાથે અપાય છે. અજીર્ણ અને પેટના વાયુ ઉપર એનાં બીજ મીઠાની સાથે અપાય છે. ... અને મુંઝવણી ઉપર પણ એનાં બીજ ... બીજની ફાકી પાનના રસ સાથે વપરાય છે. એનાં બીજની ચટણી કરવામાં આવે છે તે પાચક અને વાયુહરણ ગણાય છે. રાઈની જગોએ તલવણીનાં બીજ બાહ્યોપચારમાં વપરાય છે. કાનમાં નહેરાવી ... તલવણીનાં બીજમાંથી તેલ નીકળે છે. તલવણીનાં ... વાપર્યું આવી ગયું હોય તો તેથી પીળી તલવણીનાં પાનનો રસ ઘણો ઉપયોગી છે. તલવણીનાં પાનનું શાક ખાવાથી જમરેલું લોહી સુધરે છે. જે જે જગોએ બાહ્યોપચારમાં રાઈ વાપરવામાં આવે છે તે તે જગોએ આ તલવણીનાં બીજ વાપરી શકાય છે, એમ મદ્રાસવાળા ડા. મૂદીન શેરીફ ખાન બહાદુર કહે છે. વળી તેઓ કહે છે કે બાહ્યોપચારમાં રાઈ કરતાં પણ આ તલવણીનાં બીજ વધારે ગુણવાળાં છે. અને તે વિલાયતી રાઈનો ...ની રાઈની બરાબરી કરે તેવાં છે. વિલાયતથી રાઈનો જેવો બારીક આટો દળાઈ આવે છે તેવો જ જો આ તલવણીનાં બીજમાંથી આટો દળવામાં આવે તો તેના કરતાં આ ઓષધીય ગુણમાં ચઢીઆતો થાય તેમ છે.

"તલવણી ગરમ છે. જઠરાગ્નિને દીપાવે છે, પેટના રોગને હણે છે, સ્વાદે કડવી છે, વા, ગુલ્મ, ભરમ, કફ, પિત્ત, તાવ, આફરો, શૂળ એ સર્વ રોગને મટાડે છે." (વૈ. ૨. ૪.)

૭-સ્થાનક-પીળી તલવણીના છોડવાઓ ઘણુંકરીને આખા હિન્દુસ્થાનમાં ચોમાસે આડે વગડે ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એમાં પીળાં ફુલ થાય છે માટે એને પીળી તલવણી કહે છે. જ્યારે આપણા દેશમાં આ તલવણીના છોડવાઓ આડે વગડે ઉગે છે, અને તેનાં બીજ રાઈની જગોએ કામ આવી શકે છે, તો પછી આપણા ડાક્તર સાહેબો અને વૈદ્યોએ એનો ઉપયોગ કરવા વિષે પોતાનું મુનાસબ ધ્યાન આપવું જોઇએ એવી વિનંતિ છે. કેમકે હાલથી રાઈની ખપતી આપણા દેશમાં આજકાલ ઘણો ફેલાવાની છે.

વર્ગ-(કેપેરિડી.)

નંબર. ૧૮

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. Chelidonii.

ઠેકાણ-H. I. p. 170; N. p. 16;

૨-દેશીનામ-ઉભી તલવણી (પા + ગુ૦).

૩-વર્ણન-ઉભી તલવણીના છોડવા ૧ થી ૧½ ૧ ફીટ ઉંચા વધે છે. એમાં ચોફેરથી ઘણી શાખાઓ નીકળી એના છોડવા ઝુમખા જેવા દેખાતા હોય છે. એની શાખાઓ લીસી અથવા તેપર ખરસટ વાળની રૂંવાટ હોય છે. એમાં પાન આંતરે આવેલાં અને સંયુક્ત હોય છે. તેની મુખ્ય ડાંડી લાંબી હોય છે. ને તે ડાંડીએ ... થી ૯ નાહનાં પર્ણો આવેલાં હોય છે. તેની ... બન્ને ... સપાટીપર ખરસટ વાળ હોય છે. ફુલ ગુચ્છ ... રંગનાં હોય છે. તેનો વ્યાસ ૧ ઇંચ જેટલો હોય છે. તેની નીચે સાદાં ૧ સંયુક્ત નાહનાં પુષ્પપત્રો હોય છે. ... શીંગ (ફળ) લીસી અને બન્ને છેડે સાંકડી ... છે. ને તેપર ઉભી લીટી આવેલી હોય છે. તે ...

૪ ઈંચ લાંબી ને તેમાં ઘણાં બીજ હોય છે. બીજ [illegible], ભુરા રંગનાં અને સુંદર [illegible]વાળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ. }
૬-ઉપયોગ. } —નંબર ૧૭ પ્રમાણે.

૭-સ્થાનક—એના [illegible] ચોમાસાનું પાણી ભરાઇ રહેતું હોય એવી [illegible] જમીનમાં [illegible] ઉગે છે ને હિન્દુસ્તાન, દક્ષિણ કોંકણ, અને કાઠીઆવાડના કેટલાક પ્રદેશમાં ઉગે છે.

વર્ગ-(કેપેરિડી).

નંબર. ૧૯

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Gynandropsis pentaphylla.

(૧)—F. B. I. p 171, N. p 16; Watt IV. p 137; ૨. નિ. ધા. ૨૦૫.

૨-દેશી નામ-[illegible], [illegible], [illegible] (સં૦); [illegible], [illegible], [illegible] (હિ૦); [illegible], [illegible], [illegible] (મ૦), [illegible] (ગુ૦); [illegible], [illegible], [illegible] (બં૦).

૩-વર્ણન—[illegible] ચોમાસે ઘણાં ઉગે છે. તે ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા થાય છે. એના [illegible] ઉપર [illegible] લીલા અથવા તેપર [illegible] વાળની આછી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પાન પંચપર્ણી (5-Foliate) હોય છે. ફૂલ ધોળાં, [illegible] કે જાંબુડી [illegible] હોય છે. શીંગ (ફળ) [illegible] અને [illegible] હોય છે.

મૂળ—[illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] અને તેની [illegible] હોય છે. [illegible] અને સ્વાદ [illegible] હોય છે.

થડ અને શાખાઓ—[illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે.

પાન—[illegible] અને [illegible] હોય છે. તેની [illegible] હોય છે. છે. તેપર રૂંછાળ હોય છે. એ મુખ્ય ડીટડીને ટેરવે સૂક્ષ્મ ડીટડીવાળાં ૫ નાહાનાં પાન અર્થાત્ પર્ણો આવેલાં હોય છે. જેમાનું વચલું પર્ણ સૌથી મોહોટું હોય છે. અને તેની પાસેનાં બાજુનાં બે પર્ણ તેથી નાહાનાં હોય છે. ને બે નાહાનાં પર્ણોથી નીચેનાં બે પર્ણ વળી એથી નાહાનાં હોય છે. એ પાંચે પર્ણો અથવા નાહાનાં પાન ડીટડી પાસે સાંકડાં અને ટેરવાં તરફ પોહોળાં હોય છે. અથવા બન્ને છેડે સાંકડાં અને લાંબાં હોય છે. એનાં ટેરવાં સાંકડાં અને અણી થતાં હોય છે. ને વખતે ટેરવાં બુઠાં પણ હોય છે. એની કોર સહેજ અથવા વધારે સૂક્ષ્મ દાંતાવાળી હોય છે. ને તેપર ઝીણા ધોળા વાળની વખતે હાર હોય છે. એની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો અથવા ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. કુમળા પર્ણની બન્ને સપાટીપર બહુધા થોડી ધોળી રૂંછાળ હોય છે. અને ઘરડાં પર્ણપર ફક્ત નીચેની સપાટીએ જ આછી રૂંછાળ હોય છે. પર્ણો ૧ થી ૩½ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ૩ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી તેમાંથી મુળાનાં પાનની વાસને મળતી વાસ નીકળે છે અને સ્વાદ ખારાસ લેતો ચીરપરો હોય છે.

ફૂલ-શાખાઓને છેડે લાંબી સળીપર એક પછી એક પાસે પાસે પુષ્પપત્રો જોડવાયલાં હોય છે. તેનાપર ગોળ ટોપવાળા વાળ આવેલા હોય છે. અને આ પત્રોની કોરપર વાળની હાર હોય છે. આ પુષ્પપત્ર પાન જેવા આકારનાં પણ તેથી નાહાનાં અને ત્રિપર્ણીની પેઠે ત્રણ ત્રણ ભેળાં આવેલાં હોય છે. આ પુષ્પપત્રની ડીટડી સૂક્ષ્મ હોય છે. પુષ્પપત્રો ½ ઈંચથી ૧ કે તેથી વધારે લાંબા અને ¼ ઇંચથી ૧ ઈંચ વખતે પહોળાં હોય છે. આ પુષ્પપત્રોના ખુણામાંથી એકેકું ફૂલ નીકળેલું હોય છે. એ ફૂલની ડીટડી પાતળી અને આશરે ૧ ઈંચ લાંબી હોય છે. તે ધોળા અથવા લીલા કે ફીકા જાંબુડી રંગની છાયાવાળી હોય છે. ને તેપર ગોળ ટોપવાળા સૂક્ષ્મ વાળ બન્ને પાસે પાસે આવેલા હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૪ હોય છે. તે [illegible] ૨ લાઇન લાંબાં, અણીદાર, લીલા રંગના ને એક બીજાથી છૂટાં હોય છે. તેપર ગોળ ટોપવાળા વાળ અને [illegible] આવેલાં હોય છે. એ પત્રોની કોરે [illegible] ને તેપર વાળની હાર હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૪ હોય છે. તે ધોળી, ફિક્કી, ગુલાબીવાળી અથવા જાંબુડી રંગની હોય છે. ને નીચેથી ડીટડી જેવી સાંકડી અને ટેરવાં તરફ પોહોળી હોય છે. તે ½ ઈંચ લાંબી અને ¼ ઈંચ [illegible] પોહોળી હોય છે. તે [illegible] આવેલી હોય છે [illegible]

પુંકેસરો-૧ હોય છે. તેના તંતુઓ ઘણા ઝીણા, લીસા, ચળકતા અને લાંબા હોય છે. તે જાંબુડા રંગના હોય છે. અને એ કેસરો નજરે ઓલિસરમાંથવની ઘણી ઝીણી ડીંડી (gynophore)ને લાગેલાં અને મથાળે ઘટ્ટ હોય છે. એના તંતુઓને મથાળે લાંબા, બે ખાનાવાળા, ભુરી અણીવાળા, પાછળ લીસા, આગળ પીળા, અને કોરપર જાંબુડા રંગના, એવા પરાગકોશ આવેલા હોય છે.

ઓલિસર-૧ હોય છે. તેપર ભેગા રોમવાળા સૂક્ષ્મ વાળની ફેલાણ હોય છે. મથાળેય ભુંગળી જેવો થાંભો તેને મથાળે ઓલિસરાગ્રમુખ ને લીલા રંગનો હોય છે.

શીંગ-(ફળ)-એની શીંગ ઉભી, ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબી અને મગ કે ચોળાની જેવી જાડી હોય છે. ઘણું વખતે જરા ઘસુંકરી લીલી અને ચળકતી હોય છે. પણ હોય કે ભેગા રોમવાળા વાળની ફેલાણ પણ હોય એનાપર ભેગા રોમવાળા વાળની ઉભી હાંસા આવેલી છે. તે રંગે લીલી કે ભુરી ને તેપર ઉભી હાંસા આવેલી હોય છે. શીંગની ડીંડી આશરે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. શીંગની ડીંડી અને ચળકતી હોય છે. પણ એ હોય છે. તે લીલી અને ચળકતી હોય છે. (જો હવે ફુલની ડીંડી અને ડીંડી નીચેની ફુલની ડીંટડી (જે હવે ફુલની ડીંડી સાથે મળીને એક જ બની ગઇ હોય, પણ શીંગની ડીંડી અને આ ફુલની ડીંટડીના સબંધથી ત્યાં એક જોડો સંધિ થાય છે, જેને આપણે વેડા કહીએ તેપણ ચાલે) ભેગા રોમવાળા વાળથી ભરાયલી અને ડીંડી કરતાં જાડી હોય છે. તે શીંગમાં ઘણાં બીજ આવેલાં હોય છે. શીંગનાં બે ઉતરાં જેવાં જ્યારે તદન પાકી જાય છે ત્યારે શીંગનાં બે ઉતરાં જેવાં પડ ડીંડી પાસેથી ઉખડે છે. તે તળિયેથી મથાળા તરફ ચીરાતાં જાય છે. *ને તેમાંથી બીજ બહાર ખરતાં જાય છે. તમામ બીજ નીકળી જાય છે ત્યારે શીંગની બે બાજુની નસો પડ વગરની ખુલ્લી ફેરવે જગ્યાથી રહી જાય છે.

બીજ-ભૂરા કે કાળા રંગનાં હોય છે તે લગભગ ⅙ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે. બીજનો આકાર ફુકા ઉકડા ગુજરાતી ૭ જેવો હોય છે. એટલે તેને એક ઉંડે બાજુ અને બીજે જરા વાંકીવળેલી અણી હોય છે. ને તેને આછવ્યા બીજની સપાટી ખરબચડી હોય છે. ને તેને આછ્યા લાયક નાનક સમાં જોવાથી તેનાપર અત્યંત સુંદર જેવા લાયક નાનક દેખાય છે. બીજની વાસ જરા તીખી, કડવી અને સ્વાદ વેઢીઓ ને કડવો લાગે છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ } —નંબર ૧૭ પ્રમાણે.
૬-ઉપયોગ }

૭-સ્થાનક-પીળી તળવણીની પેઠે આ તળવણીના છોડવાઓ પણ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં ચોમાસે આપોઆપ ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એનાં ફુલ ધોળાં, ગુલાબી કે જાંબુડી છાયાવાળાં હોય છે માટે એને ધોળી અને રાતી તળવણી કહે છે. વળી એના છોડવામાંથી અત્યંત દુર્ગંધિત વાસ નીકળે છે તેથી એને ગંધારી તળવણી પણ કહે છે. એને કચ્છમાં ત્રિપરો કહે છે.

એના છોડવાની ગંધ વધારે વાર સેવામાં આવે તો તેથી ટાઢીઆ તાવ આવે છે. એટલે એના તાજા છોડવા ઉપાડી ઠેર ઠેર ઘણું કરી તેમાં બાળી નાંખે છે. પણ એનાં બીજ રાઇ જેવાં ઉપયોગી છે એટલા માટે એના છોડવામાં બી પાકે ત્યારે એની શીંગો ઉતારી લઇ એના છોડવામાં બાળી નાંખવા જોઇએ. એના બીજ પછી છોડવાઓ બાળી નાંખવા જોઇએ. એના બીજ ટાઢીઆ તાવ ઉપર અકસીર દવા છે.

વર્ગ-(કેપેરિડી.)

નંબર ૨૦.

૧-શાસ્ત્રીય નામ-Maerua arenaria. Flora of British India H. I. p. 171; N. p. 16.

૨-દેશી નામ-ધોળો કરીઓ, હેમકંદ, દુધીઓ હેમ... કંદ (પાં+ગુ૦); કરીઆવ, ઘોરા પીંજરો (કચ્છી).

૩-વર્ણન-ધોળા કરીઆ અથવા હેમકંદના વે... જરા કઠણ થાય છે. તે ઝાડ અને વાડપર ઘણે... ચઢી જાય છે. તેની ડાંડી ધોળાસ પડતી ને મરકણી... છે પાન લગભગ, ગોળાકાર કે લંબગોળ આકારનાં... છે. ફુલ લીલાસ પડતા ધોળા રંગનાં હોય છે. તે... ઉનાળે ને શિયાળે કે કવચિત ઉનાળે બેસનાં પણ... છે. શીંગ (ફળ) લાંબી મરીની સેર જેવી હોય છે.... મૂળ-હેમકંદનાં ખોદાણમાંથી સ્નાયુ જેવા... રના ધોળા રંગના કેટલાક કાંટાઓ નીકળેલા... તે ટચલી આંગળીથી હાથના કાંડા જેવા જાડા... જો મૂળ માટીવાળી ઉંડી જમીનમાં હોય તો... અને ૧ થી ૩ ફીટ લાંબાં થાય છે. પણ... કે પથરવાળી કે છીછરી જમીનમાં હોય તો... ગાળા અથવા માટી જેવા ગોળાકારના ગાંઠીલાં... ગઠ્ઠાવાળા થઇ જાય છે. તેની ઉપરની... પાતળી પીળાશ પડતા ભુરા રંગની હોય છે.... રસ યોગ્ય એક સચિક્ષ મરકણી ધોળા... સળી હોય છે. અને તેની ઉપર છાયા... ચાખવામાં સ્વાદે મગનો ઘેરો રસમય... છે. તેની વાસ વાટેલી રાઈ જેવી તી... પ્રથમ જરા મગપરો ને પાછળથી તી...

ડાંડી અને શાખાઓ-હેમકંદની... ધોળા રંગની હોય છે. તે સુતળીથી પે... હોય છે. પણ ઘણા જુના ને ઉગ્યા વે...

* જ્યારે પીળી તળવણીમાં એવી વસ્તુ તે ઉપરથી ...નાં તરફ ચરાય છે.

પરનાં આગળ જેવી ભારી થાય છે. તેની ઉપરની છાલ ખાલ્યથી થઈ તેપર ઉંડા ચીરા પડી જાય છે. કોમળ શાખાઓ લીસી અને ધિળાશપડતા રંગની હોય છે. પણ [illegible] અનંત કોમળ શાખાઓનો રંગ લીલો હોય [illegible] ભરી અને શાખાઓ કટકણી અર્થાત્ બટકણી હોય [illegible] તેડતાં તેનો કટક અથવા બટક એવો અવાજ
1 થાય છે. શાખાઓ ઉપર ઘણીવાર સરપોલીઆં જેવી [illegible] ટીસીઓ દેખાય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૩/૪ ઇંચથી ૩ કે ૩½ ઇંચ લાંબાં ને તે ½ થી ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે સાદાં ને અખંડકોરવાળાં હોય છે. તે ફીકા [illegible] રંગનાં અને ભારાં હોય છે. તેનો આકાર ઘણીવાર [illegible] હોય છે. શાખાપર લંબગોળ, અડાકૃતિ અથવા [illegible] હોય છે. તેનાં ટેરવાં ગોળાકારનાં કે અંદર [illegible] અથવા સાંકડાં અને અણીવાળાં હોય છે. [illegible] ટુંકી ને ભારી હોય છે. પાનમાંની નસો ઝાંખી હોય છે ને પાનની ઉપરની સપાટીપર સહેજ બહાર [illegible] દેખાય છે. કોમળ પાનની નીચેની બાજુપર [illegible] હોય છે. પાનની મધ્યરેખા પાનની [illegible] બહુ વધારે સ્પષ્ટ હોય છે. પાનની બન્ને [illegible] લીસી અને એક સરખા ફીકા લીલા રંગની હોય છે. [illegible] સપાટી ઉપર પણ શાખાઓની પેઠે [illegible] જેવી [illegible] ટીસીઓ જોવામાં આવે છે. [illegible] તેમાંથી લીલા રંગનો રસ નીકળે છે. તેની [illegible] પાનના રસની વાસને મળતી હોય [illegible] તે રસ [illegible] વખતમાં [illegible] થઈ જાય છે. તેનો [illegible] હોય છે.

ફૂલ—શાખાઓને છેડે અથવા પત્રકોણમાંથી ફૂલ [illegible] હોય છે. તે બન્ને [illegible] આગળથી ગુચ્છ કે [illegible] દેખાય છે. ફૂલ લીલાશપડતા ધોળા રંગનાં હોય છે. તેની [illegible] પ્રથમ [illegible] પણ પાછળથી [illegible] છે કે ફૂલની દાંડી ૩/૪ થી ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે [illegible] ભારી [illegible] અને લીલા રંગની હોય છે. ફૂલનો [illegible] ૧ થી ૧½ ઇંચ [illegible] હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ—બહારથી લીલા અને અંદરથી પી-[illegible] રંગનો હોય છે. તેની પાંખ ૪ હોય છે તે [illegible] લાંબાં અને ½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે [illegible] જેવાં [illegible], ને [illegible] હોય છે. તે ફૂલ [illegible] નીચે [illegible] જાય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] અને તેના [illegible] સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. [illegible] હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ—ની પાંખડીઓ ૪ હોય છે, તેનો રંગ લીલાશપડતો ધોળો કે પીળો હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોથી નાહાની અને તેઓથી આંતરે આવેલી હોય છે. પાંખડી વચમાં પોહોળી ને ટેરવે અણી-દાર હોય છે. તેની કોર સહેજ લહેરીઆંવાળી હોય છે. પાંખડીને તળીએ સૂક્ષ્મ ડાંડલી હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોની નળીની અંદર અસ્તર થયેલી લીલા રંગની કર્ણિકાની કોરપર આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો—ઘણુંકરી ૧૨ અથવા તેથી વધારે હોય છે, તે સ્ત્રીકેસરની ડાંડી અર્થાત્ વેશ ઉપર આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ લીસા, ધોળા, ચળકતા, પાતળા અને ફક્ત ૧ ઇંચ લાંબા હોય છે. પરાગકોશ લંબગોળ, ટેરવે અણીદાર અને તળિયે વિભાજિત હોય છે. તે ૧ લાઇન કરતાં કંઈક લાંબા અને ½ લાઇન પોહોળા હોય છે. તેનો રંગ ફીકો ભુરો અથવા લીલો હોય છે. તે તંતુની ટોચ ઉપર પછવાડેથી ચોટેલા હોય છે. પરાગ-રજ ધોળાશપડતા પીળા રંગની હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેની ડાંડી ધોળી ને [illegible] હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય અને તેનાં મુખનો રંગ લી[illegible] હોય છે. મુખ ગોળાકાર હોય છે.

શીંગ—(ફળ)—મરીની સેર જેવી દેખાતી હોય છે તે ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબી અને પોહોળાઈ અનિયમિત તોપણ ½ થી ¾ ઇંચની હોય છે. તેની સપાટી લીસ અને જરા દાણાદાર હોય છે. તેની કોરપર મગી જેવા ચાર તરફ બીજ આવેલાં હોય છે. આ દરેક બીજ વચ્ચેનો ભાગ સંકડાઈને નીચો થઈ રહેલો હોય છે. તેથી શીંગ ચાર સરથી ગુંથાયલી માળા જેવી દેખાય છે. પ્રથમ લીલા રંગની હોય છે. પણ પાકીને સુકાય છે ત્યારે ઘણુંકરી તપખીરીઆ રંગની થઈ જાય છે તે સીધી અથવા અનિયમિત રીતે વાંકીચુંકી હોય છે. બીની સેર અથવા હારની વચમાં એક સળંગ [illegible] જુદી નસ હોય છે. શીંગને તળીએ શીંગડાની સળી જેવી પાતળી ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી વચમાં [illegible] ડાંડી હોય છે. જે ફૂલની દાંડી અને સ્ત્રીકેસરગર્ભાશયની ડાંડી મળીને બનેલી હોય છે.

બીજ—તપખીરીઆ કે ભૂરા રંગનાં હોય છે તે [illegible] છાલ અથવા કોતરી પાતળી [illegible] અને [illegible] બાજુવાળી હોય છે. બીજ ૧ [illegible] લાંબુ હોય છે. તેની સપાટી તેના [illegible] આગળને બીજે બાજુએથી [illegible] છે [illegible] તોપણ બધુ બાજુએ [illegible] એક બાજુથી બેસતો હોય છે. બીજ સહેજ [illegible] છે. તેને તોડતાં તેમાંથી [illegible] [illegible] છે. તેની [illegible] હોય [illegible]

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-પાચક, કૃમિઘ્ન, શોધક.

૬-ઉપયોગ-હેમકંદ આખા કાઠીઆવાડમાં ઓસડ તરીકે પ્રખ્યાત છે. હેમકંદનું મૂળ સ્તન ઉપર દૂધમાં વાટીને ચોપડે છે, અને પાય છે. છોકરૂં ભરાઈ ગએલું હોય તો એનું મૂળ દૂધમાં ઘસીને છાતીપર ચોપડે છે. છોકરાંને દૂધ ન પચતું હોય ને સફેદ ઝાડા ઉતરી જતાં હોય તો તેપર હેમકંદની ડાંખ દૂધમાં વાટીને પાય છે. હેમકંદની ડાંખ બીજસોની ભાંગીને તેની રાખ પણ છોકરાંને ધાવણમાં અથવા ઉપર આપે છે. મૂળ અને ડાંખને અભાવે હેમકંદની ડાંડી, પાન અગર ફુલ પણ વપરાય છે. દાઝ હેમકંદનું મૂળ પાણી અગર દૂધમાં વાટીને બરાબરની જાડાઈપર ઘણા સોજા ચોપડે છે. હેમકંદના વેલા ઉંટ અને બકરાં ખાય છે.

૭-સ્થાનક-ડુંગરા અને છવા ભાગના ભાગોમાં, વાડીઓની વાડમાં, અને વિશેષે કરીને કાંકરાળી જમીનમાં હેમકંદ ઉગે છે. તે પશ્ચિમ હિમાલય, મધ્ય હિંદુસ્થાન, કચ્છ અને કાઠીઆવાડમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એને દૂધીઓ હેમકંદ કહેવાનું કારણ એનાં મૂળ દૂધ જેવાં સફેદ હોય છે તે હશે. પોરબંદરમાં કેટલાક લોકો દૂધીઆ હેમકંદની જગોએ ઉપલસરીનાં મૂળ વાપરે છે, કેમકે તેનાં મૂળમાંથી દૂધ નીકળે છે તેપરથી આ ભૂલ કરતા હશે.

મુંબાઈવાળા મરહુમ ડા. (W. Dymock) ડમ્મક સાહેબની ફાર્માકો મેટેરીઆ મેડિકા નામ ગ્રંથમાં પાને ૭૧૮ મે અનિશ્ચિત ઔષધીઓમાં દૂધીઓ હેમકંદ લખેલો છે, તેનું શાસ્ત્રીયનામ અથવા તેના વેલા તેઓ સાહેબના જાણવામાં આવેલા નહિ હતા. તેમ આજ સુધી કોઇએ પણ હેમકંદનું બોટેનિકલ નામ નિશ્ચિત કરેલું જાણ્યું નથી.

હેમકંદ કાઠીઆવાડથી મુંબઈ વેચાવા આવે છે. અને ત્યાં પણ તે ઘણુંકરીને કાઠીઆવાડી ઓષધીઓને ત્યાં મળે છે.

વર્ણ-(કેપેરિડી).

નંબર ૩૧.

૧-શાસ્ત્રીય નામ-Crataeva religiosa.

દેખાવ-H. I. P. 172; N. P. 17, Watt. II. p. 583; ફ. નિ. પા. ૪૭૬.

૨-દેશી નામ-વર્ણો, વાયવર્ણો (ગુજ૦); હાડવર્ણા (મ૦); बरना, बरन, बिलासी (हिं०); वरुण, तिक्तशाक, श्वेतपुष्प (सं०).

વર્ણન-વર્ણાના ઝાડ મધ્યમ કદનાં થાય છે. તે ઘણુંકરી નદીઓ કુવાઓ ૧૫ થી ૨૫ ફુટ ઉંચા જોવામાં આવે છે. તેમાં નાહાની નાહાની ઘણી શાખાઓ નીકળે છે, તે ચોતરફ ફેલાઈ રહેવાથી વર્ણાનાં ઝાડનો દેખાવ મનોહર લાગે છે. એનાં પાન બીલીપત્રની માફક ત્રિપર્ણી (3-foliolate) હોય છે. તેપરથી વર્ણાનું ઝાડ તરત ઓળખાઈ આવે છે. એમાં ઘણુંકરીને ચૈત્રમાસમાં પીળાં ફુલ આવે છે. તે ભૂરી ને જાંબુડી છાયાવાળાં હોય છે. અને ફળ કાગદી લીંબુ જેવા આકારનાં હોય છે. તે અશાડ શ્રાવણમાં પાકે છે ત્યારે રાતાં થઈ જાય છે, તે ઘણાં સુંદર દેખાય છે.

મૂળ-ઝાડ અને જમીન પ્રમાણે જાડાં અને લાંબાં હોય છે. સારી ઉંડી માટીવાળી જમીનમાં તે ઘણાં ઉંડાં ગએલાં હોય છે. પણ પથ્થર કાંકરાવાળી જમીનમાં એનું ખીલામૂળ ઉપર જ પથરાઈને રહેલું હોય છે. અને તેમાંથી નીકળેલા કેટલાક ફાંટાઓ જમીનમાં ઉપર જ થોડા લાંબા ગએલા હોય છે. એનાં મૂળની છાલ પોચી, જાડી, બટકણી અને ધોળા રંગની હોય છે. તેની વાસ અણગમતી અને તીખી હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-વર્ણાનાં ઝાડનું થડ ૬ ઇંચથી તે ફુટ કે ૧½ ફુટ વ્યાસનું હોય છે. તેની ઉપર ધોળા કે ભૂરા રંગના ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. અને તેના ઉપર ઘણીવાર ધોળાં છાપાં પણ આવેલાં હોય છે. થડની છાલ બહારથી રાખી રંગની ને અંદરથી લીલી હોય છે. એ પોચી અને બટકણી હોય છે. ને એની વાસ જરા ઉગ્ર અને તીખી હોય છે. કુમળી શાખાઓ જાડુંવા લીલા કે પેરા ભૂરા રંગની હોય છે. ને તેની ઉપર સફેદ કે ભૂરાં છાંટણાં અને કેટલીકવાર રજ આવેલી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે શિયાળે ખરી જાય છે. તે ત્રિપર્ણ હોય છે. (અર્થાત્ બીલીપત્રની માફક ત્રણ પાનનો ઝુમખો આવેલો હોય છે.) આ પાનની ડીંટડી ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબી, ગોળાકારની, લીસી અને સહેજ ચળકતી હોય છે. આ ડીંટડીને મથાળેથી ત્રણ જુદાં જુદા ડીંટડીવાળાં પર્ણ નીકળેલાં હોય છે. ને તે દરેકની ડીંટડી ½ ઇંચ લાંબી હોય છે. આ ત્રણ પર્ણમાંનાં બન્ને બાજુનાં બે પર્ણની અંદરની કોર મધ્યનસથી સાંકડી થતી ડીંટડી તરફ વળી જવાથી એકેકી હોય છે. અને બહારની કોર પુરેપુરી વધેલી હોય છે. વચલું પર્ણ મધ્યનસથી ડીંટડી તરફ સાંકડું થતું હોય છે. ને વચમાં પોહોળું હોય છે. આ ત્રણે પર્ણ મધ્યનસ ઉપરથી સહેજ સાંકડાં થતાં ને છેવટે સુંદર લાંબી અણીવાળાં હોય છે. તેની ઉપરની બાજુ લીલી અને લીલા રંગની હોય છે. અને નીચેની ફિક્કી હોય છે. પર્ણ ૩ થી ૭ ઇંચ લાંબાં ને ૧½ થી ૪ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. દરેકની નસ્યો બન્ને બાજુ ઘણુંકરી સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાનને ચોળવાથી

તેમાંથી તીખાસલેની ઉગ્ર વાસ નીકળે છે. અને સ્વાદ કડવાસલેનો ચીરપરો હોય છે.

ફૂલ-ઘણુંકરી શાખાઓને છેડે પાસે પાસે ફૂલો આવે છે. તે પ્રથમ સફેદ રંગનાં ને પાછળથી પીળાસલેતા ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે. ફૂલ ૨ થી ૩ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૪ હોય છે. તે તળિયેથી જોડાયલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૪ હોય છે. તે લંબગોળ ને ટેરવે બુઠ્ઠી અથવા અણીદાર હોય છે. અને તેને તળિયે લાંબો નખલો (claw) હોય છે.

પુંકેસરો-ઘણાં હોય છે. તેના તતુઓ લાંબા અને જાંબુડા રગના હોય છે, તે સ્ત્રીકેસરગર્ભાશયની ડીટી (gynophore) ને લાગેલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તે ૧ પોલાણની હોય છે. નલિકા હોતી નથી, અને સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ બેઠેલું હોય છે. એમાં આદિબીજ ઘણાં હોય છે.

ફૂલ-કાચુ હોય છે ત્યારે ઘેરા લીલા રંગનું ને સખ્ત હોય છે. પણ પાકે છે ત્યારે રંગે રાતું ને નરમ થઈ જાય છે. તે ચળકતું ને તે ઉપરની રાતી છાલ બહુ પાતળી હોય છે. અને તેની અંદર છાલ અને ગર (pulp) કેસરિયા રંગનાં હોય છે. ફૂલનો આકાર કાગદી લીંબુ જેવો ગોળ અથવા ગોળાઈલેતો હોય છે. અને તે ૧½ થી ૨ ઈંચ વ્યાસનું હોય છે. ફૂલની ડીટી લગભગ સ્લેટપેન જેવી જાડી હોય છે. ફૂલમાનો ગર જરા ચીકણો હોય છે. તેની વાસ પીળાં કોળાં જેવી અને સ્વાદ તીખાસલેતો ચીરપરો હોય છે. ફૂલમાંના ગરની અંદર ઘણાં બીજ હોય છે.

બીજ-નો આકાર ગુજરાતી [illegible] સાનડા જેવો હોય છે. તે રંગે ભૂરું, કાળું અને તેની સપાટી ખડબચડી હોય છે. બીની લંબાઈ ½ ઈંચથી વખતે કંઈક વધારે અને પોહોળાઈ તેથી કંઈક ઓછી હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-મૂત્રલ, સારક, પાચક અને પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળની છાલ અને તાજાં પાન વાટીને વાથી ઝલાયલા સાંધા ઉપર લગાડવામાં આવે છે. તેથી ચામડી લાલ થાય છે, અને વધારે વખત રહે તો રાઈની માફક ફુનસી કે ફોલ્લા ઉઠી આવે છે. એનાં મૂળ અને ડાંડીનો કાઢો પથરી અને રેતીનાં દરદોપર અપાય છે. એનાં પાનનો કાઢો અજીર્ણ અને અજીર્ણના તાવપર આપવામાં આવે છે. એનાં પાન પેટના શૂળ ઉપર, ભૂખ વધારવા માટે અને તાવની અશક્તિમાં પણ વપરાય છે. બરોળની ગાંઠ ઉપર એનાં પાનનાં વડીઆં બાંધવામાં આવે છે. તેમ જ એનો ક્વાથ પવાય છે. હાથની હથેળી અને પગનાં તળિયાંપર એનાં પાન થોડીવાર બાંધવામાં અથવા ઘસવામાં આવે છે તેથી હાથ પગનો દાહ ઓછો થાય છે. એનાં પાન રતાંળિયાનાં પાનની સાથે વાટીને મસ્ફીની ગાંઠ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં સુકાં ફૂલનો ઉકાળો મધની સાથે લોહીવિકારથી થયેલાં દર્દોપર અપાય છે. એનાં કાચાં ફૂલને ઓહતી અથવા સુંઠીને ઘણાં લોકો ગડગુંમડાંપર બાંધે છે. એનું લાકડું હલકું ને પીળાસપર ધોળા રંગનું હોય છે. તેનાં રમકડાં બનાવવામાં આવે છે.

આર્યઔષધમાં વરણાની ચાર બનાવટો લખેલી છે. "૧-વરૂણાદિ ક્વાથ, ૨-વરૂણાદિ ચૂર્ણ, ૩-વરૂણાદ્યઘૃત. ૪-વરૂણાદિ તૈલ.

એનો ગુણ-અનુલોમન અને મૂત્રલ. વરણાનાં પાન બહુ ગરમ છે અને તેટલા માટે ઉદરરોગની અંદર ઉપયોગી છે. વરણો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર [illegible] અને ઝાડો સાફ લાવનાર છે. મૂત્રમાર્ગના દરદમાં તે અત્યુત્તમ ઉપાય છે વરણાની છાલ ઉકાળી ગોળ મેળવી પીવામાં આવે છે. વરણાનાં પાનનો સ્વરસ ૧ તોલા ઘીની સાથે લેવાથી સંધિવામાં સારો ફાયદો થાય છે. જ્યારે નાકનું હાડકું સડી જાય છે ત્યારે વરણાનાં પાનની બીડી કરી તેનો ધુમાડો નાકમાં કાઢવાથી નાક સ્વચ્છ થાય છે. વરણાનાં પાનનો સ્વાદ ઘણો કડવો છે, તે શોધક છે તેનો કાઢો મધ સાથે લેવાથી ગંડમાળ બેસે છે અને ફૂટી જાય છે. તેના પાદડનો ભૂકો, આકડાનું છીર અને કરજનાં બીજ બોકડાના મૂત્રમાં વાટી ચોપડવાથી ગળગંડ પોચી પડે છે." (ડા. વી. ઝી.)

વરણો વા, કફ, પાણુરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતરક્ત, ગુલ્મ, લોહીવિકાર, કૃમિ, માથાના રોગ, મૂત્રાઘાત, છાતીના રોગ, યોનિશૂળ એ સર્વે રોગને મટાડે છે. વરણાનાં ફૂલ તૂરાં અને ગ્રાહિ છે, રક્તવિકારને ટાળે છે. વરણાનાં ફૂલ દસ્ત લાવે છે, ભારે છે, પાકે ત્યારે રાતું ને મીઠું થાય છે ગરમ છે, વાને ટાળે છે, કફને મટાડે છે." (વૈ. રૂ. ઈ.)

૭-સ્થાનક-વરણાનાં ઝાડ હિંદુસ્થાનમાં ઘણી જગોએ વાવવામાં આવે છે. મલબાર અને કાનરામાં તે વેહેળાઓ કાંઠે ઉગે છે. પોરબંદર સ્ટસ્થાનના બરડા ડુંગરમાં વરણાનાં ઝાડ ઘણાં ઉગે છે અને કોઈ કોઈ જગોએ તો તેના ઘેરાને ઘેરા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. તોપણ વિશેષ કરીને વોકળાઓ કાંઠે તે વધારે [illegible] છે.

૮-વિવેચન-સંસ્કૃત વરૂણ એ નામ ઉપરથી હિંદુસ્થાની, મરાઠી અને ગુજરાતી નામો વર્ણો વરો નીકળેલાં જણાય છે. વરણાનાં ઝાડમાં ત્રણ ત્રણ પત્રો

ત્રેખડો હોય છે. તે સાધારણ માણસના જોવામાં બીલી-પત્ર જેવો લાગે છે, કેમકે બીલીપત્રનો પણ ત્રેખડો હોય છે. આથી ઘણીવાર વણુંનાં પાન બીલીપત્રની જગોએ શ્રી મહાદેવજીને ઘણા લોકો ચડાવે છે.

મદ્રાસવાળા ડા૦ મુદીન શેરીફ ખાનબહાદુર એવી ભલામણ કરે છે કે "દવામાં જે જે જગોએ આલો-પચાર તરીકે વિલાયતથી આવતી વાટેલી રાઈ વપરાય છે તે જગોએ વણુંનાં મૂળની તાજી છાલ અને તેનાં પાન વાપરી શકાય તેમ છે, માટે દરેક ઑસ્પિટલ-(દવાખાના)માં જો એક કે બે વણુંનાં ઝાડ વાવ-વામાં આવે તો વિલાયતથી આવતી રાઈનું જે ખર્ચ કરવું પડે છે તે ન થતાં તેની ખોટ વણુંનાં એક બે ઝાડ પુરી પાડી શકે તેમ છે. વણુંનું ઝાડ સાધારણ સંભાળથી પણ સારૂં ઉગી શકે છે."

વણુંનાં પાન, ફુલ અને પાકાં ફળની સુંદરતા માટે કાઠિયાવાડમાં કેટલીક જગોએ તેનાં ઝાડ બાગોમાં વાવવામાં આવે છે.*

વર્ગ—(કેપેરિડી).

નંબર ૨૨.

૧—શાસ્ત્રીય નામ—Cadaba indica

ધ્યાન્ત—H. I. p. 172; N. p. 17.

૨—દેશી નામ—કાળોકકડીયો, ચાનીયુ, ક્રિમીવાનું આટનું (પો૦) ખેરડુ (મુ૦). બટકીઆલ, જંગલી મીરચી, કારો પોલેરો (કચ્છી).

૩—વર્ણન—કાળા કકડીયાનાં ઝાડવાં ઘણુંકરી કરુણ વેલા જેવાં આડી અવળી ઘણી શાખાઓવાળાં થાય છે. તે ૩ થી ૭ ફીટ ઉંચાં વધે છે. પણ કોઈવાર કંટાળા અથવા બીજા ઝાડો કે વાડોની ઓથે તેની શાખાઓ ૨૦ થી ૪૦ સેક ફીટ કે તેથી પણ વિશેષ ઉંચી ચડી જાય છે. અને થડ ૧ થી ૧½ ફુટ વ્યાસનું થાય છે. પાન સાકડાં, લાંબાં ને સમભાગ હોય છે, અને શાખાઓના છેડા તરફના પાન મીઠી જારનાં પાન જેવાં હોય છે ફુલ લીલાશ કે ભુરાસલેના પીળા ધોળા રંગના હોય છે. તે ચોમાસાંઉનાર કારતક માગસરમાં આવે છે. શીંગ (ફળ) મગફળી જેવી લાંબી હોય છે.

મૂળ—ભુરાશલેના કાળા રંગનાં હોય છે. તે સુતળીથી અંગુઠા જેવાં જાડાં હોય છે. પણ વખતે જુના કે મ્હોટા વેલામાં તે હાથનાં કાંડાં જેવાં પણ જાડાં થાય છે. તે-પરની ફોતરી ભુરા કે કાળા રંગની અને પાતળી હોય છે. પણ તેની અંદરની છાલ જાડી, બટકણી અને પીળાસ-લેતા ભુરા કે ધોળા રંગની હોય છે. મૂળનું લાકડું કઠણ હોય છે, તેનો આડોકાપ કરી જોતાં તે સછિદ્ર અને ચક્રાકાર દેખાય છે. તેને તોડતાં તેમાંથી તેલ જેવો રસ નીકળે છે. વાસ વાટેલી રાઈ જેવી તીખી અને સ્વાદ કડવાસલેનો ચીરપરો લાગે છે.

દાંડી અને શાખાઓ—ભૂરા કે કાળા રંગની હોય છે. તે ઘણી બટકણી હોય છે. દાંડી ઉપરની છાલપર ધોળાં છાટણાં અને ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. સામાન્ય રીતે દાંડી વિશેષ જાડી હોતી નથી, પણ મૂળિયાંપરથી દાંડી જેવી લાંબી શાખાઓ ઘણી નીકળેલી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઘણુંકરી પાંસરી તરસા જેવી હોય છે. તેને તોડતાં કટ એવા અવાજથી તે તરત તુટી જાય છે. એનો સ્વાદ ચીરપરો અને કડવાસ લેતો હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. અને વખતે પડી ગયેલાં પાનના ખુંણામાંથી સૂક્ષ્મ પત્રમાંથી જેવી નાહાની શાખા નીકળી તે ઉપર ૨ થી ૩ કે વધારે પાન પાસે પાસે નીકળેલાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો વા ઘેરોલીલો કે વખતે જાંબુડી છાયાલેતો ને નીચેનીનો ફીકો કે ઉપરની જેવોજ હોય છે. અતી કોમળ પાન ઘણુંકરી જાંબુડા રંગનાં હોય છે. તે બન્ને સપાટીએ લીસાં અથવા તેપર ધોળી ભુરકી (રજ) હોય છે. પાનની ડીટડી ઝીણી અને ૧ થી ૬ લાઈન લાંબી હોય છે. પાન ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ¾ કે વખતે ૧ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં બુઠાં, અણીવાળાં કે વખતે ખાંચવાળાં હોય છે. પાનની નસો ઘણુંકરી દેખાતી હોતી નથી. પણ વખતે પાનની નીચેની સપાટીએ તે ઝાંખી દેખાતી હોય છે. અને તે ડીટડીને મથાળેથી નીકળી પાનમાં ઉભી ગયેલી હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે ઘણાં ચીકણાં લાગે છે. વાસ તીખી અને સ્વાદ કડવાસલેનો હોય છે.

ફુલ—શાખાઓને છેડે નાહાના ગુચ્છાની પેઠે ફુલો આવેલાં હોય છે. તેની વાસ જરા કડવી અને તીખી હોય છે. ફુલનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ ઈંચનો હોય છે. તેની ડીટડી પાતળી ૧ થી ૧ ½ ઈંચ લાંબી અને તે લીલા ભૂરા કે જાંબુડા રંગની છાયાલેતી હોય છે. તે-પર ધોળા વાળની ભુરકી જેવી રૂંવાળ હોય છે. પુષ્પ-પત્રો બારીક હોય છે. તે ફુલની ડીટડીને તળિયે આવેલાં હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદન—નાં પત્રો ફુલની ડીટડીને મથાળે ૪ આવેલાં હોય છે. તે ચારે પત્રો વિભક્ત અર્થાત્ એક બીજાથી છૂટાં હોય છે. તે લીલાશલેતા ભૂરા કે જાંબુડી છાયાલેનાં હોય છે. ને તેપર ધોળા ભુરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે ½ ઈંચ લાંબાં અને ⅓ પોહોળાં ને ટેરવે સાંકડાંપનાં હોય છે. આ ચાર પત્રોમાંથી બે

* પોરબંદર તાબેના ગામે રીબડાજાગની અંદર તેમજ બરેજ ગામની પાસે ભાણુસરાનાં દેહરાં પાસે વણુંનાં ઝાડ ઘણા મુકર જોવામાં આવે છે.

નલિકા હોય છે. એ નલિકાને મથાળે સૂક્ષ્મ બિંદુ જેવું મુખ હોય છે. એના ગર્ભાશયની નીચેની ડીડી પુકે- જેટલી લાંબી હોય છે, ને તેનો રંગ પણ તેવો જ હોય છે. તોપણ તેના નીચેના ભાગમાં લીલાસલેતી છાયા હોય છે.

ફૂલ-½ થી ¾ ઈંચ વ્યાસનું, લીસું, ચળકતું અને ગોળાકારનું હોય છે. તેને મથાળે અણી હોય છે. તે કાચું હોય છે ત્યારે તેનો રંગ ફીકા લીલા અથવા ભસ્મી કે ફીકા જાંબુડા રંગની છાયાવાળો હોય છે. પણ તદન પાકે છે ત્યારે તે રાતું થઈ જાય છે. ફૂલ તદન પાકી જતા સુધી તેની નીચેની ડીટી (stalk or gynophore) અને ફૂલની ડીટડી તેની નીચે કાયમ રહેલાં હોય છે. તે પણ આ વખતે બહુધા રાતા રંગનાં થઈ ગયેલાં હોય છે. ફૂલની અંદર ચીકાસવાળો ગર હોય છે, જેમાં બીજ રહેલાં હોય છે. ફૂલની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

બીજ-કાળા રંગનાં, ગુજરાતી ૭ સાતડાના આકારનાં ને ૧ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-પાચક, વાતહર, દાહક, સારક, વિષઘ્ન અને રેચક.

૬-ઉપયોગ-કેરડાનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને વીંછીના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે. કેરડાનાં લાકડાને ઘણુંકરી ઉધી અથવા ઉધાઈ લાગતી નથી તેથી એના લાકડાંમાંથી રબારીલોકો છાસવલોવાની રવાઇનાં ફૂલ ઘડાવે છે. એનું લાકડું બળતણ તરીકે વપરાય છે. અને એનું લાકડું બળતાં તેને છેડેથી લાખ જેવો જે રસ નીકળે છે તે દાદર ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એની કોમળ શાખાઓ દાઢીવાના દરદ ઉપર લગાડે છે. તેથી થાંભલી લાલ થાય છે ને ફોલ્લા ઉઠે છે. એનાં ફૂલનું અથાણું અને શાક કરવામાં આવે છે. તે વાયુહરતા ગણાય છે એનાં ફૂલ વખતે કઢીમાં નાખવામાં આવે છે. એનાં કાચાં ફૂલને કેર અથવા કેરડાં કહે છે. તે કાચાં હોય ત્યારે તેનું અથાણું કરવામાં આવે છે, તે અથાણું પણ વાયુહરતા ગણાય છે. પણ તે વિશેષ ખાવાથી કબજીયાત થાય છે અને વાયુ તથા આફરો કરે છે. એનાં લાકડાંને એક મરીના દાણા સાથે માના ધાવણમાં ઘસીને છોકરાંઓને અપચાપર કેટલીક ડોશીઓ આપે છે. તેમ જ એનાં લાકડાંની રાખ મુંડની સાથે મધમાં મેળવી કૃમિ અને અતિસાર ઉપર પણ વપરાય છે. કેરડાની છાલ પાણીમાં ઘસી તે મધની સાથે તાવ અને કબજીયાત ઉપર અપાય છે.

"ઔષધમાં કેરડાનાં મૂળની છાલ કામ આવે છે. તે ગરમ છે ને ખાવાથી શરીરની ભુખની વૃદ્ધિ થાય છે. તમામ જાતના વાતવ્યાધી ઉપર કામની છે. સંધિવા, નજલો, ને જળોદરના ક્વાથમાં તે પડે છે. તેના તાજા રસનું ટીંપું કાનમાં નાંખવાથી જન્તુનો નાશ થાય છે. તેમજ અંદર લગાડવાથી શોફ હઠે છે. વાગાની અંદર તેની પાક વાટીને ચોપડાય છે અને તે ચોપડવાથી અસહ્ય વેદના ને બળતરા થાય છે.

માત્રા-૦। તોલો." (ડા. વી. ગી.)

"કેરડો રૂચી કરનાર ઝાડો ઉતારનાર તથા અર્શ આમ, ત્રિદોષ અને શત્રુનો નાશ કરનાર છે. તે પસીનો લાવે છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

"કેરડાનું લાકડું ગરમ છે, તેના કોયલા અથવા ખાર ખાવાથી કફ તથા વાને મટાડે છે. ફૂલ વાયડાં છે, ઝાડો પેશાબ સાફ લાવે છે, પથ્યકારી છે, અન્ન રૂચી આપે છે. ફળ ગરમ છે, રૂક્ષ છે, હલકું છે, મોંને સાફ કરે છે, કફ, મેદ, હરસને મટાડે છે. કેરનું લાકડું ઘસીને પીવાથી ત્રણ, શોફ, અર્શ, કફ, વા, આમ, પિત્ત, અરૂચી, દમ, શળ, કૃમિ એ સર્વ રોગને મટાડે છે." (વૈ. રૂ. ઉ.)

૭-સ્થાનક-કેરડાનાં ઝાડવાં સુકા પ્રદેશમાં તેમજ ખારચ અને ધોળા કકર પથ્થરવાળી જમીનમાં ઉગે છે *તે પંજાબ, ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, રજપુતસ્થાન અને દક્ષણ તેમ જ દક્ષણ કર્ણાટકમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-સંસ્કૃત **करीर** ઉપરથી પ્રાકૃત ભાષાના નામો કેર વિગેરે નીકળેલાં લાગે છે. અને સંસ્કૃત બીજું નામ **गूढपत्र** છે, એ બરાબર છે, કારણ એના પત્ર એટલે પાન હમેશ દેખાય તેવાં કે રહેનારાં હોતાં નથી. એનું અંગ્રેજી શાસ્ત્રીય ખાસ નામ એફાઈલા (aphylla) છે, તેનો અર્થ પાન વગરનું એવો થાય છે

કેરડાનાં ઝાડવાંમાં જ્યારે ગુલાબી ફૂલોનો બહાર આવેલો હોય છે ત્યારે તેની શાખાઓ ફૂલોના ભારથી નીચી ઝુકી ચોફેર ફેલાઇ રહેલી હોય છે. આ વખતે થોડે દૂરથી જોનારને એનું ઝાડવું એક ગુલાબી ઝુમખ જેવું લાગે છે. અને એ વખતે એની શોભા ખરેખર એક અલૌકીક થઇ રહે છે. આ અલૌકીકતા જોવા માટે એ વખતે સેંકડો નાહાની મધમાખીઓ, કેટલીક જાત અને તરેહવાર રંગનાં પતંગીયાંઓ, નાહાના મંકોડાઓ અને બે ચાર જાતની કીડીઓ પણ એ ઝાડવાંપર આવી રહેલાં હોય છે. આટલું છતાં પણ

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં મોકળ ગામની પાસે ... તેમજ ગોરમટીવાળી જમીનમાં કેરડાનાં ઝાડવાં ઘણાં છે. તેનાં કાચાં ફૂલ ઉતારી લઇ જ્યાનો સ્વસ્થાન તરફથી ... કાથ ઇજારો આપવામાં આવે છે.

તેમાં પાન હોતાં નથી માટે એક કવિ તેને કંઈ વખાણતો નથી અને કહે છે કેઃ—

“ દોહા—कहा दुरातम करिरके, फल अरु फूल अनेक। ग्रीष्मसमय जिन पातको, संग्रह कियो न नेक ॥ १ ॥ અર્થ—કેરડે નીચ પુરૂષને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ સુપાત્ર લોકોનો સંગ્રહ નથી કરતો એવું કવિ કેરાનાં વખાણ કરતા એક મિત્રને કહે છે કે—દુરાત્મા કેરડાને અનેક ફૂલો પ્રાપ્ત થયાં છે, પણ તેણે શું જોઈ પોતાની જીવિત સમયમાં પણ પાનોનો (પાત્રોનો અને સુપાત્ર લોકોનો) સંગ્રહ કર્યો નથી” (ક. સ્વ. જા.)

વ્રજમાં કેરને ટેંટી કહે છે. અને તે વિષે બોલાય છે કે—શ્રીકૃષ્ણ ગોવાળણોને કહે છેઃ—

"बहुत दिनां तुम गारौं छूटी, आज अचानक भेटी। हमरो दान देउ गुजरेटी, ब्रजमें बड़ो मेवा पकटेंटी ॥"

સિંધી અને કચ્છી ભાષામાં એને કેર અને ડેરા અથવા ડેલા કહે છે. તે કચ્છમાં ઘણાં થાય છે. એનાં ફળ અથવા કેરનું અથાણું કચ્છથી મુંબઈ જાય છે. એટલું જ નહીં પણ ઠેઠ બંગાળ સુધી જાય છે.

એ કેરની જ જાતની એક વનસ્પતિ કચ્છ સુખપર* બંદર અને તેની પાસેનાં પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાન નારાયણ સરોવર અને કોટેશ્વરમાં થાય છે. તેને કબરી (capparis spinosa) કહે છે. તે લાંબિકોટ કરીને જુની દિવાલોમાં કે ગઢ ઉપર ઝાડીઓ ઉપર ઉગે છે. ને તેની શાખાઓ વેલાની પેઠે દીવાલોપર નીચી ઝુકી હોય છે. તે પેનસીલથી અંગોઠા જેવી જાડી હોય છે. પાન આંતરે આવે છે, તે લીસાં, મગરનાં ગોળાઈ લેતાં કે લંબગોળ અથવા અંડાકૃતિનાં પણ હોય છે. તે ૨ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તે ઘણાં જાડાં ને તેને છેડે સૂક્ષ્મ કાંટો હોય છે, તે પાછળ વળેલો હોય છે. પાનની ધાર વટેલી રસ્તે જેવી અને સ્પષ્ટ પ્રથમ ખાટો ને પાછળથી રૂખ જેવો તીખો લાગે છે. પાનની દીટડી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી અને તેના થડમાં બે સીધા કાંટા હોય છે. એનાં ફૂલ ધોળા રંગનાં ૨ થી ૪ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તે કરમાય છે ત્યારે જાંબુડા રંગનાં થઈ જાય છે.

પુ॰ ભા॰ કેસરાં પત્રો ૪; પુ॰ અભ્ય॰ કેસરી પાંખડીઓ ૪; પુંકેસરો ઘણું; સ્ત્રીકેસર ૧; ફળ જાડી ડીટીવાળું, લીલા રંગનું, ખાડાવાળી સપાટીવાળું અને લંબગોળ હોય છે. તે ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબું અને તેનાપર ૧૦ થી ૧૨ ઉભી લીંટીઓ આવેલી હોય છે.

એ કબરીનાં પાન અને ફળનું અથાણું કરવામાં આવે છે. તે સુપારી સાથે અને તારની અર્શવિકારવાળાને ખાવામાં આવે છે. કલિકા ઉપર એ આશ્ચર્ય દવા સમૂળ છે. એનું અથાણું પણ કચ્છથી મોગલ તરીકે દેશાવર જાય છે.

વર્ગ—(કેપેરિડી).

નંબર. ૨૪

૧—શાસ્ત્રીયનામ—C. Grandis.

દૃષ્ટાન્ત—H. I. p. 176; N. p. 18; Watt. II. p. 131.

૨—દેશીનામ—ધુરી (ગોત્રજ્ઞ॰); પચોલા, ધ્યેટ, ઘંટેલ (મ॰).

૩—વર્ણન—ધુરીનાં ઝાડવાં ૫ થી ૧૦ ફીટ ઉંચાં વધે છે. તેમાં ઘણી શાખાઓ થાય છે. તે ઘણીવાર વેલાની પેઠે લંબાઈને બીજાં ઝાડવાં ઉપર વાડ વગેરેપર આધારે લેતી જોવામાં આવે છે. એનાં પાનને ડીટડીના થડમાં બે તીક્ષ્ણ અણીદાર વાંકા વળેલા કાંટા હોય છે. કોઈવાર એકજ ઝાડપર એકજ શાખામાં કેટલાંક પાન પાસે કાંટા હોય છે, અને કેટલાંક પાસે હોતા નથી. એનાં પાન મખમલ જેવાં સુંવાળાં, ઘણુંકરીને એકજ આકારનાં (uniform) હોય છે. તેથી એ ઝાડવાંનો દેખાવ ઘણો સુંદર લાગે છે. એને સફેદ રંગનાં ફૂલ ઉન્હાળે આવે છે. ને ફળ ગોળાઈ લેતાં હોય છે, તે ચોમાસે પાકે છે.

મૂળ—એનું બીજાંકુર જમીનમાં ઉંડું મોટું હોય છે. તેમાંથી કેટલાક ફાંટાઓ ફુટેલા હોય છે. મૂળ ઉપરની છાલ જાડી, બરછટ ને પોચી હોય છે. તે પીળાશપડતા ભૂરા રંગની હોય છે. તેઉપરની ફોતરી કાળાશપડતા ભૂરા રંગની ને ખાડાવાળી હોય છે. મૂળનું લાકડું સફેદ અને કઠણ હોય છે. સ્વાદ તીખો ને સ્વાદ તુરાશપડતો આવે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—એની ડાંડી (થડ) હાથથી તે પગનાં સાથળ જેવી જાડી થાય છે. તેઉપરની છાલ પીળાશ કે ભૂરાશપડતા રંગની વા કાળાશપર હોય છે. તે પોચી, ખાડાવાળી અને જાડી હોય છે. તેઉપર ઉભા ચીરા, ગોળાકાર પાણીદાર ડાઘ, અને વખતે જમરૂખી ભાતોવાળા ધોળા રંગનાં છાપાં હોય છે. શાખાઓ લાંબા તરસા જેવી નીકળી ઘેરી વધી વાંકવળી થઈ રહેલી હોય છે. કોમળ શાખાઓ પીળા કે તપખીરીઆ રંગના બારીક વાળની રૂંવાટીથી ચીચ અસ્તર થયેલી હોય છે. એ અસ્તર નખવતી ખરવતાં નીકળી જાય છે.

પાન—આંતરે આવે છે. પાનની ડીટડીના થડ પાસે ઉપાડવાની જગોએ ઘણુંકરી બે તીક્ષ્ણ વાંકા કાંટા હોય છે. તે પીળા કે તપખીરીઆ રંગના વાળ અને રૂંવાટીથી અસ્તર થયેલા હોય છે. પાનની ડીટડી જાડી અને ૩ અષ્ટાંશથી ½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેપર પાનની

* ઠક્કરપુર [illegible] કેલિસ [illegible]

રૂંવાટી હોય છે. પાનનો આકાર ઘણુંકરી એક સરખો છોકરાઓને રમવાના ગરીઆ જેવો હોય છે. એટલે તે તળિયે સાંકડાં ને મથાળે પોહોળાં, અથવા તળિયે પોહોળાં ને ટેરવાં તરફ સાંકડાંથનાં અણીઆળાં કે બુઠ્ઠાં વા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. પાન ૧$\frac{1}{2}$ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧$\frac{1}{2}$ કે બે ઇંચ પોહોળાં હોયછે. તેની ઉપરની સપાટી લીલા અને નીચેની ફીકા રંગની હોય છે. અતિકોમળ પાનપર બન્ને સપાટીએ મખમલ જેવી સુંવાળી ધોળાસપર ચળકતી રૂંવાટી હોય છે. પાન જ્યાં હોયછે. તે કોમળ હોય છે ત્યારસુધી ઘણાં નરમ હોય છે, ને પાછળથી તે ઘણાં સખ્ત થઇ જાય છે. પાનમાંની નસો બન્ને સપાટીએ ઝાંખી હોય છે. તે સામસામી અથવા સેહજ આંતરે આવેલી હોય છે. અને પાનની વચલી નસ પાનની નીચેની સપાટીએ વિશેષ બહાર નીકળતી હોય છે. પાનને ચોળતાં મુળાનાં પાનને મળતી તીખી વાસ અને ચાવવાથી કડવાસ સેતો ચીરપરો સ્વાદ લાગે છે.

ફૂલ—શાખાઓને છેડે પત્રકોણમાંથી એકેકું અથવા શાખાઓના ઉપર ૧ થી વધારે ફૂલો ગુચ્છાની પેઠે પાસે પાસે આવે છે. તે ધોળા રંગનાં હોય છે. તેનો વ્યાસ ૧ ઇંચ જેટલો અને વાસ પ્રથમ કડવાસવેની, પણ તે કરમાય છે ત્યારે તેની વાસ સેહજ મધુરી થઈ જાય છે. ફૂલની ટીટડી પાનની ટીટડી કરતાં પાતળી ને લાંબી હોય છે. તેપર રૂંવાટી હોય છે. એ ટીટડી $\frac{1}{2}$ ઇંચથી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે ફૂલની સાથે સાંધી થતી નથી પણ તેની ડીંટી જેટલી ઘણુંકરી જાડી થાય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૪ હોય છે. તે પીળાસ-સેના લીલા રંગનાં એક બીજાથી છૂટાં ને પાંખડીઓથી ટુંકાં હોય છે. તેપર વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૪ હોય છે. તે રંગે ધોળી, ધોળી રૂંછાળવાળી અને છૂટી હોય છે. તે તળિયેથી જરા વાંકવળેલી હોય છે. એ ચાર પાંખડી-ઓમાંથી ૨ પાંખડીઓ પુ૦ બા૦ કોષનાં એક પત્રની એકેક બાજુએ આવેલી અને બીજી બે એક પત્રપર અરેલી હોય છે.

પુંકેસરો—ઘણાં હોય છે. તે પાંખડીઓથી લાંબાં હોય છે, તેના તંતુઓ, પરાગકોષ અને પરાગરજ એ બધાં ધોળા રંગનાં હોય છે, તો પણ પરાગકોષનો રંગ વખતે બુરો પણ હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય મથાળે અણી-યનો હોય છે. તે લીલા રંગનો, લીસો, ને ચળકતો હોય છે. તેની નીચેની ડીંટી પુંકેસરતંતુથી જાડી ને ફૂલની ટીટડીથી પાતળી ને ધોળા રંગની હોય છે. તે, ફૂલ પાકતી વખતે ફૂલની ટીટડી સાથે તેના જેવી જ જાડી થઇ જાય છે.

ફૂલ—કાચું હોય છે ત્યારે લીલા રંગનું, લીસું ને ચળકતું હોય છે, પણ પાકે છે ત્યારે ઘણુંકરી જાંબુડા રંગનું થઇ આખરે પીળાસલેતું ભૂરૂં થઈ જાય છે. તે ગોળાપડતું ૧ થી ૧$\frac{1}{2}$ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. ફૂલની નીચે વેહાસેલી ડીંટી હોય છે. ફૂલમાં નરમ ચીકાશ લેતો ગર હોય છે, જેમાં કાળા રંગનાં છએક બીજ આવેલાં હોય છે.

ફૂલ પાકયા પછી તે ઝાડવાંપર ઘણો થોડો વખત સાબીત રહી શકે છે. કેમકે એમાંનો ગર પક્ષીઓ ફક્ત ફાનરી ખાઇ જાય છે ને તેમાંથી બીજ નીચે પાડી દે છે. ફૂલની છાલ અડધી ખવાયલી ઘણીવાર તેની ડીંટીપર રહી ગએલી એનાં ઝાડવાંપર જોવામાં આવે છે, ને ઘણી-વાર તેમાં બીજ પણ રહી ગએલાં હોય છે.

બીજ—$\frac{1}{2}$ ઇંચથી ૫ લાઇન લાંબાં અને ૩ થાક નથી $\frac{1}{2}$ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે લીસાં, ચળકતાં ને રંગે કાળાં હોય છે. તે જરા ચપટાં ગુજરાતી ૭ સાત-ડાના આકારનાં હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—મૂળ, પાન અને લાકડું.

૫—ગુણદોષ—પાચક, ક્ષોભક તથા ચિરગુણકારી પૈષ્ટિક.

૬—ઉપયોગ—એના મૂળ અને છાલને બાળી તેની ભસ્મ દુધમા વાટી કોલેરા અને અજીર્ણ ઉપર મધમાં ચટાડે છે. એનાં પાન વાટીને વાથી ઝલાયલા સાંધાપર બાંધે છે તેથી રાઈ જેવો ગુણ કરે [illegible] એનાં પાનનો કાઢો લોહી વિકારમા ચિરગુણકારી પૈષ્ટિક તરીકે વપરાય છે. એના લાકડાંને ઉધી લાગતી નથી તેથી રબારીલોકો એના લાકડાંમાથી છાસ વલોવવાની રવાઇ બનાવે છે. ખેડુલોકો કોદાળી વગેરેના હાથ એનાં લાકડાંના કરાવે છે. એના બીજમાંથી એકજાતનું તેલ નીકળે છે. તે દવા અને દીવે બાળવાના કામમાં આવે છે, એમ કહેવાય છે.

૭—સ્થાનક—એ વાડીઓની વાડમાં, કટાળા અને છત્રા બાવળોના જાળાંઓમાં ઘણુંકરી જોવામાં આવે છે. કરનાટક અને દક્ષિણના ડુંગરી જંગલોમાં પણ ઉગે છે

૮—વિ૦ વિવેચન:—ધુટીને ગુટબોરડી સાથે ભેળવી નાખવી ન જોઇએ. કેમકે ધુટી એ કેરડાની અને ગુટબોરડી એ બોરડીની જાતની વનસ્પતિ છે. પણ બન્નેનો દેખાવ સેહજસાજ સરખો અને બન્નેમાં કાંટા હોવાથી ઘણા લોકો એ બન્નેને જુદી ન સમજવામાં ભૂલ કરે છે. માટે જુઓ નંબર ૧૧૦.

વર્ગ—(કેપોરડી).

નંબર. ૨૫.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—C. sepiaria.

દૃષ્ટાન્ત—H. I. p. 177; N. p. 18; wat: E. p. 132; ૨. નિ. પા. ૫૨૮.

દેશીનામ-કંથારો, કાળો કંથારો (ગો + મું); કંથાર, કંથારવેલ (મ०), હીપુન, કંથારી (હિં०); કંથારી, અહિંસ્રા, ગૃધ્રનખી, વ્યાઘ્રનખી, સ०).

૩-વર્ણન-કંથારાના વેલા બીજાં ઝાડવાંઓને આધારે ઘણા ઉંચા ચઢી જાય છે. ને ત્યાં તેની શાખાઓ ફેલાય છે. એની ડાંડી ઘડમાં ગોળાકાર ૧ થી ૨ ફીટ જાડી થએલી હોય છે. ને તે બીજાં ઝાડપર ૫० થી ૬० ફીટ ઉંચે ચઢી ગએલી ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. એમાંથી આડી અવળી ઘણી શાખાઓ નીકળી એક બીજામાં ફસાઈ એનો એક ઝાડવાં જેવો પણ દેખાવ ઘણીવાર થઈ રહેલો હોય છે. એનાં પાન લંબગોળ અને બહુધા સાંકડાં થતાં હોય છે. એમાં ધોળા રંગનાં ફુલોની છત્રાકાર ગુચ્છીઓ ચૈત્ર વૈશાખમાં આવે છે. અને એનાં ગોળાકારતાં કરમદાં જેવાં કાળાં ફળ જેઠ અને અષાઢમાં પાકે છે. તે ૩ લાઇનથી ½ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે.

કંથારાને નાહાના પણ અત્યંત તીક્ષ્ણ અણીવાળા વાંકા કાંટા હોય છે.

મૂળ-ઘણું મોટું હોય છે. તેમાંથી કેટલાક જાડા અને પાતળા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળ વેલા અને જમીનના પ્રમાણમાં આંગળીથી હાથની બાજુ જેવું અથવા જુના વેલાઓમાં તેથી પણ જાડું થાય છે. મૂળની છાલ જાડી, ફીકા સિંદુરિયા રંગની, પોચી અને બરડ હોય છે. મૂળનું લાકડું સફેદ અને ઘણું સખ્ત હોય છે. વાસ તીખી અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ફીકા લીલા, ભુરા કે કાળાશપડતા રંગની હોય છે. તેપર પોહોળી બેઠકવાળા છુટા છુટા કાંટાઓ હોય છે. કોમળ શાખાઓ સળી જેવી જાડી, પાતળી, બહુધા લીલા રંગની અને ઝીણી રૂંવાટીવાળી હોય છે. એ શાખાઓ કુણી અને બરડ હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ½ થી ૨½ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ૧½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે તેની ડીંટી ટુંકી હોય છે. પાન લંબગોળ અથવા લાંબાં કે નજિકે પોહોળાં ને ટેરવાં તરફ સાંકડાં થતાં હોય છે. પાનને ટેરવે બહુધારી અણી હોય છે. પણ કેટલાકમાં તે અણીની અંદર સૂક્ષ્મ અણી આવેલી હોય છે પાનની બન્ને સપાટીપર રજ અને ભુરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેની ઉપલી સપાટીનો રંગ લીલો, ઘેરો લીલો કે કાળાશનો લીલો હોય છે. અને નીચલીનો તેથી જરા ફીકો હોય છે પાનને ચોળવાથી મુળાનાં પાનને મળતી વાસ અને સ્વાદથી તીખાશ જણાય છે

પાનની ડીંટીના બન્ને ઉપલ્લી બાજુએ બન્ને બાજુએ આંકડા જેવો તીક્ષ્ણ અણીવાળો કાળાશપર રાતા રંગનો કાંટો આવેલો હોય છે.

ફૂલ-કોમળ શાખાઓને છેડે પત્રકોણમાંથી અથવા શાખાઓને છેડે પાસે પાસે ઘણુંકરી ૮ થી ૧૦ કે ૧૫ ફુલ છત્રાકાર આવેલાં હોય છે. તે ધોળા રંગનાં અને ½ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે. ફુલની ડીંટી ઘણીજ ઝીણી અને ⅓ થી ⅔ ઈંચ લાંબી ને અક્કડ હોય છે. તેનો રંગ લીલાશલેલો પીળો ને તેપર ભુરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. ફુલની વાસ ગીરસનાં ફુલ જેવી મધુરી હોય છે. ને તે ઉપર નાહાની જાતની મધુમક્ષિકા ગુંજારવ કરતી (આ ફુલોમાંથી મધુ લેતી અને એમાંનાં અધિકેસરોને પોતાનાં શરીરપર લાવેલી પરાગરજ આપતી) જોવામાં આવે છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૪ હોય છે. તે લીલાશ લેતા પીળા રંગનાં ને રૂંવાટીવાળાં હોય છે. એમાંથી ૨ બહારનાં પત્રો અંદરનાં ૨ પત્રો કરતાં જરા મોટાં હોય છે. એ ચાર પત્રોમાંથી ૨ પત્રો સામસામાં નીચાં વળી ગએલાં હોય છે અને બે સામસામાં ડોકણી હોડી જેવાં અથવા અસેળીઆઆવાનાં બાળી ખાવાનાં ખપ્પર જેવા આકારનાં આવેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ સફેદ રંગની ૪ હોય છે. ને તેની કોરપર સફેદ વાળની ટુંકી ઝાલર હોય છે. એ પાંખડીઓ નજિકે સાંકડી ને ટેરવાં તરફ ઘણેજ પોહોળી થતી હોય છે. તે પુ० બા० કોષનાં પત્રોથી લાંબી હોય છે. એ ૪ પાંખડીઓમાંથી ૨ પાંખડીઓ એક આડાં આવેલાં પુ० બા० કોષના પત્રની ઉપરની કોર પાસે બે જુદી જુદી દિશાએ પસરેલી હોય છે. અને બીજી ૨ પાંખડીઓ બીજા આડાં આવેલાં (પુ० બા० કોષનાં) પત્રની ઉપર પાસે પાસે આવી તે પત્રની વચ્ચે ગાળાને ઢાંકતી હોય તેમ તેનાપર ઢળેલી હોય છે.

પુંકેસરો-ઘણા હોય છે. તેના તંતુઓ ધોળા રંગના ઘણાજ બારીક આશરે અરધા ઈંચ લાંબા હોય છે. તે પાંખડીઓથી લાંબા હોય છે. એ તંતુઓપર આવેલા પરાગકોષ અત્યંત સુંદર દેખાતા ઘણા સૂક્ષ્મ ફીકા જાંબલી રંગના હોય છે. ને તેમાં પીળા રંગની પરાગરજ રહેલી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લાંબી ડીંડીને મથાળે લીલો, ગોળ, લીલાશપડતા પીળા રંગનો આવેલો હોય છે. તેને મથાળે ટુંકી અણી હોય છે. એ ગર્ભાશયની લાંબી ડીંડી ગુલાબી રંગની પુંકેસરતંતુથી ટુંકી હોય છે. ને તેપર રૂંવાટી હોય છે.

ફળ-ની ગુચ્છીઓ બારેમાસ ઘણી સુંદર દેખાય છે. ફળ કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં હોય છે. પછી પીળાં ને રાતાં, અને પાકે છે ત્યારે કાળાં અને ઘણાં નરમ થઈ જાય છે. ને કરમદાંનાં ફળ જેવાં દેખાય છે. ને કાચાં બહુધા ગોળાંજ હોય છે. ફળનો આકાર ગોળ હોય છે. ફળને ટેરવે કાળાશલેતા રંગની ટુંકી અણી

હોય છે. ફૂલની ડીટડી ૨ લાઇન લાંબી ને તેપર ભૂરા રંગના વાળની રૂંવાટી હોય છે. ફૂલની ઉપર ૬ જુદી ધાર દેખાતી હોય છે. ફૂલમાં ૪ થી ૬ પડ હોય છે, અને એ દરેક પડમાં ઉપર નીચે મળી ઘણુંકરી બબે બીજ હોય છે. ફૂલમાં પીળાસસેતા રંગનો ગર હોય છે. તેનો સ્વાદ ખજુર જેવો ગળ્યો હોય છે.

બીજ-ધોળા રંગનાં, ૨ લાઇન લાંબાં ને ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે. એની સપાટી ખડબચડી હોય છે. ને તેપર ઉભી નસ હોય છે. બીને એક છેડે એક અને બીજે છેડે ચાર અણી હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-પાન અને મૂળ.

૫-ગુણદોષ-વિષહર અને ગ્રાહી.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળ અને પાનનો ઉકાળો સર્પદંશ ઉપર વાપરવાથી ઝેરનું નિવારણ કરે છે એમ મનાય છે. એનાં પાન અને છાલને વાટી તેની લુગદી મીઠાં તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઇ સંધિવા અને બીજાં ચામડીનાં દરદો ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. લોદ્રીનાં પાન બરડા ડુંગરના રબારી લોકો ભેંસોને ચારા તરીકે ખવરાવે છે. લોદ્રીનું લાકડું મજબૂત હોય છે. તેમાંથી ખેડુ લોકો ખેતીનાં ઓજારો બનાવે છે. લોદ્રીની તાજી છાલ પાણીમાં વાટીને ઝેરી જનાવરના ડંખપર તેમજ ગડગુંબડાંઓ ઉપર પણ ચોપડવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-એનાં ઝાડ બંગાલાનાં સુકાં જંગલોમાં તેમજ દક્ષણમાં ઉગે છે. બરડા ડુંગરપર એનાં ઝાડ ઘણાં સાધારણ છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-આ ઝાડનું નામ લોદ્રી શા માટે પડેલું હશે તે સમજી શકાતું નથી.

એ લોદ્રીની છાલ જાડી, પોચી, બટકણી અને લોદરની છાલ જેવી દેખાય છે. તે રંગે રતાસસેતી ભૂરી, દાણાદાર અને તેનો સ્વાદ ખટાસસેતો તૂરો હોય છે. ખરા લોદરની છાલ જોક આદિ તરીકે ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. ને તે બજારમાં ગાંધીઓને ત્યાં વેચાતી મળે છે. એ (symplocos racemosa) સોબાનના વર્ગ (styraceæ) ની વનસ્પતિ છે. તેથી એ લોદ્રીથી જૂદી છે. તોપણ લોદ્રીની છાલમાં ગ્રાહી ગુણ કેટલો રહેલો છે તેની તપાસ થવાનું પણ ઘણું જરૂરનું છે. કેમ કે લોદ્રીની છાલ કેટલાક લોકો લોદરની છાલની જગોએ રંગમાં વાપરે છે.

૧૧-N. O. POLYGALEÆ.

વર્ગ-પોલીગેલી-ભોંયસણનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ:-

આ વર્ગમાં ન્હાને કેટલે, ઝાડવાં અને વેલા થાય છે. તોપણ વિશેષ ભાગે તો એમાં નાહાના છોડવાઓ થાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિને પાન આંતરે આવે છે. ઉપપાન હોતાં નથી. ફૂલ ઘણાં અનયમ જેવાં હોય છે. તે ઘણુંકરીને વટાણાનાં ફૂલ જેવાં દેખાય છે. પુ૦ આ૦ કોશનાં પત્રો ૫ હોય છે, તેમાં અંદરનાં ૨ પત્રો (પાંખ) પાંખડીઓ જેવાં હોય છે; પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ (પાંખ) ૩ હોય છે, તેમાંની સૌથી મોહોટી પાંખડીનો આકાર હોડી જેવો હોય છે. પુંકેસરો ૪ થી ૮ હોય છે. તે એક બીજાં સાથે જોડાઇને એક નાહાની ભૂંગળી જેવાં દેખાતાં હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે. ફૂલ ઘણુંકરી ને ૨ પોલ અને ૨ બીજવાળું હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ઘણુંકરી જ્વર અને ગ્રાહક ગણાય છે.

વર્ગ—(પોલીગેલી.)

નંબર ૨૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-*Polygala persicariæfolia*

દ્દષ્ટાન્ત-H. I. p. 202; N. p. 21.

દેશીનામ-રાતી ભોંયસણ (પો+ગુ૦);

૩-વર્ણન-રાતી ભોંયસણના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગેલા જોવામાં આવે છે, તે ૬ થીર ૨ ફુટ લાંબા હોય છે. તેના આખા છોડવાપર ઘણુંકરી બારીક ધોળા ઉંચા ચડતા વાળની રૂછાળ હોય છે. એનાં પાન ઝીણાં અને કુમાસે જાડાં હોય છે. એને ઘણુંકરીને શ્રાવણમાસમાં ગુલાબી રંગનાં બારીક ફૂલો આવે છે. અને ફળ ચપટાંને ઘણુંકરી દેરવે ખાંચવાળાં હોય છે.

મૂળ-સુતળી જેવું જાડું ને ધોળા રંગનું હોય છે. તે જમીનમાં ઉંડું ઉતરેલું હોય છે. એમાંથી વખતે બારીક વાળ જેવા રેસા અર્થાત્ ફાંટા નીકળેલા હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી મૂળ જેવી જાડી અને શાખાઓ તેથી પાતળી હોય છે. તે ડાંડીના નીચલા ભાગમાંથી નીકળી ઘણીવાર ડાંડી કરતાં લાંબી વધી ગએલી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ૨ થી ૩ લાઇન કે ¼ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેનાં દેરવાં જુદાં અને તેને તળિયે સૂક્ષ્મ ડીટડી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. એ બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનની કોર અખંડ ને તેપર સૂક્ષ્મ રૂંછાળ હોય છે. પાનની કોર જરા જાડી થએલી હોય છે. પાનમાં તેની મધ્યરેષા શિવાય બીજી નસો જડ હોય છે. પાન સાંકડાં ને અંડ કે ભલાકૃતિનાં હોય છે.

ફૂલ-પત્રકોણની સામે તેથી જરા ઉપરથી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળેલી હોય છે. તે પાનની ડીટડી કરતાં ઘણુંકરી પાતળી હોય છે. અને તેપર ૩ થી ૧૨ રેશ

આવેલાં હોય છે. પત્રોત્પુને જરા ચાળીને અથવા ...ક ઘણાં ...ઢિ ટ.ખાગોપર નીકળેલાં હોય છે. ફુલ ...દય લાંબાં ને ગુલાબી રંગનાં હોય છે. તે નાહાનાં ...ગીઆ અથવા ઉ:ની મધમાખી જેવાં દેખાય છે. ...ની દીટડી બારીક હોય છે. ને ફુલ ઉઘડ્યા પછી ...ની ચીખી પડી જાય છે. ફુલની દીટડીના થડ પાસે વળું. ...ઝી ત્રણ સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો હોય છે.

પુષ્પઆહાકોષ—નાં પત્રો ૫ હોય છે. તેમાં ૩ લીલા રંગનાં ઘણાં નાહાનાં હોય છે ને ૨ મોહોટાં પત્રો પાંખ ... પાંખડી જેવાં હોય છે. તે દીસા ગુલાબી રંગનાં હોય છે. તેની કોરપર ધોળા વાળની હાર હોય છે, ને તેમાં વચ્ચોવચ લીલા રંગની ઉભી પટી હોય છે. આ બે પત્રોનાં ટેરવાં બુઠાં હોય છે, અને એ પત્રો તળિયે એક બાજુથી જરા વાંકવળેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૩ હોય છે. તેમાંની ૨ પાંખડીઓ માખી અગર પતંગીઆની પાંખ જેવા આકારની હોય છે, તેનો રંગ ગુલાબી ને તેપર ઘેરા ગુલાબી કે કીરમજી રંગનાં છાંટણાં હોય છે. અને ૧ પાંખડી કોકડી દોડી જેવી વાંકવળેલી હોય છે. આ પાંખડી-જેમાં પું૦ અને સ્ત્રીકેસરો ઢંકાયલાં હોય છે. આ પાંખડી-ની કોર ગુલાબી રંગની ને પીઠ લીલાશપડતા રંગની હોય છે. એને મથાળે ૩ થી ૪ ઉઠાવદાર સૂક્ષ્મ ગુલાબી રંગની કલંગી હોય છે.

પુંકેસરો—૮ હોય છે. તેના તંતુઓ ધોળા રંગના ને તળિયેથી એક બીજા સાથે જોડાયલા હોય છે. પરાગકોશ અને પરાગરજ પીળા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. એની નળિકા પુંકેસરોથી લાંબી, નાગફણની પેઠે મથાળેથી વાંકવળેલી, ધોળા રંગની, ને પુંકેસરતંતુથી જાડી હોય છે. તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ ઝુમ હોય છે.

ફૂલ—જરા સંપમોળ, ચપટું ને ટેરવે અંદર બેસતી ખાંચવાળું હોય છે એની કોરપર ધોળા વાળની હાર હોય છે એની વચ્ચોવચ એક ઉભી પોહોળી નીક હોય છે. ફુલની વચ્ચોવચ એક ... ને એ દરેક પોલમાં એકેક છે. ફુલમાં ૨ પોલ હોય છે. ને એ પાકી જાય છે ત્યારે તેનાં બન્ને બીજ હોય છે. ફુલ પાકી જાય છે ત્યારે તેનાં બન્ને પડખાં ઉઘડી તેમાંથી બીજ બહાર આવે છે.

બીજ—નો આકાર એરડીનાં બીજ જેવો હોય છે. તેની સપાટીપર ઝીણા ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. અને બીજને છેડે ત્રણ ધોળી, લીસી, અને ચળકતી પડીવાળો સૂક્ષ્મ ચાપડો હોય છે.

૪—ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—વિષહર અને જ્વરઘ્ન.

૬—ઉપયોગ—એના મૂળ આમલી સાથે વાટીને સર્પ ... આમલીના લોકો લગાડે છે. એના આખા છોડવાને પાણીમાં ઉકાળી ને પાણીની વરાળ ... નાખવાને બારૂ લેવરાવે છે. એનાં કોમળ પાનની ચટણી બનાવવામાં આવે છે, એમ કહેવાય છે. એનાં પાનને વાટીને તેની લેપડી વાળાના મોળાપર બાંધવામાં આવે છે.

૭—સ્થાનક—રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, ખેતરોના શેઢાઓ ઉપર અને ડુંગરમાં ચરીઆણ ઘાસ સાથે ઉગે છે. એ કાઠિયાવાડ તેમજ દક્ષણમાં પણ થાય છે.

૯—વિ૦ વિવેચન—એનાં પાન અને ફુલનો દેખાવ શણનાં પાન ફુલને વિશેષ મળતો હોય છે. અને એની જાતના કેટલાક છોડવાઓ વિશેષ કરી જમીનપર પથરાયલા હોય છે. માટે એને ભોંયશણ કહેતા હશે. આમાં ફુલ રાતાં હોવાને લીધે આને રાતીભોંયશણ કહે છે.

વર્ગ—(એજ૦)

નંબર. ૨૯

૧—શાસ્ત્રીયનામ—P. Chinensis.

દષ્ટાન્ત—H. I. 204; N. p. 21; Watt. VI part. I. p. 315.

૨—દેશીનામ—પીળીભોંયશણ (પો૦ગુ૦); બેંગલી (મ૦) શીપણ, શીપણ (હિં૦)

૩—વર્ણન—પીળી ભોંયશણના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તે ઉભા કે જમીનપર ફેલાતા હોય છે. પાન એગાઇ લેવા કે સાંકડાં અને લાંબાં હોય છે. ફુલ નાહાની સળી-પર પીળા રંગનાં આવેલાં હોય છે, અને ફુલ એગાઇ સેતાં ચપટાં ને ટેરવે ખાંચવાળાં હોય છે.

૪—ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ } —નંબર ૨૮ પ્રમાણે.
૬—ઉપયોગ

૭—સ્થાનક—નંબર ૨૮ મુજબ પણ એના છોડવા આખા હિંદુસ્થાનમાં ઉગે છે.

વર્ગ—(એજ૦)

નંબર. ૩૦

૧—શાસ્ત્રીયનામ—P. eriopteга.

દષ્ટાન્ત—H. I. P. 203; N. P. 21;

૨—દેશીનામ—ભોંયશણ (પો૦ગુ૦)

૩—વર્ણન—એના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તે ... કે જમીનપર પથરાતા હોય છે. પાન સાંકડાં, લંબગોળ કે તળિયે સાંકડાં ને મથાળે પોહોળાં ... ફુલ પીળાં અને ફુલ મથાળે ખાંચવાળાં હોય ... પર વાળની ઝીણ રૂંછાળ હોય છે.

મી લીલી હોય છે. ફુલ શાખાઓને છેડે અને પત્રખુણમાં કલંગીવાળા ગુચ્છાની પેઠે આવેલાં હોય છે. તેનાં પુષ્પપત્ર પીળાં, ચળકતાં, પાતળાં અને બહારની બાજુ ગ્રીનવર્ણ લીલી ઉભી પટી અગર રાતી નસવાળાં હોય છે.

એનું મૂળ પીળા રંગનું ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબું અને સૂતળી જેવું જાડું હોય છે.

" દાંત દુખતા હોય તો એનાં પાન ચાવી મોઢામાં રાખવાથી દાંત જકડાઈ જાય છે. માટે એને વજ્રદંતી કહે છે." (વૈ૦ કાનજી.) પોરબંદર.

૧૩-N. O. Portulacea.

વર્ગ-પોર્ચ્યુલેસી-લુણીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ગુણદોષ:—

આ વર્ગમાં ઘણુંકરી નાહાના છોડવાઓ થાય છે. તેને પાન સામસામાં અથવા આંતરે આવે છે, તે ઘણુંકરી અખંડિત કોરવાળાં હોય છે. તેના થડમાં ફુલાણ કે કોનાઈ આવેલાં હોય છે. પુષ્પબાહ્યકોશનાં પત્રો ૨; પુષ્પાભ્યન્તરકોશની પાંખડીઓ ૪ થી ૫; પુંકેસરો ૪ કે ઘણાં; સ્ત્રીકેસર ૧; નલિકા વિભાજિત થયેલી અને તેના વિભાગો નલિકાપ્રમુખ એકદળવાળા હોય છે. ફલ નાહાની ડબી જેવાં અને તેમાં થોડાં અથવા ઘણાં બીજ હોય છે.

આ વર્ગમાંની કેટલીક વનસ્પતિ ખારી અને ખાટી હોય છે. ને પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, ઉપલેપક અને શામક ગુણ કરનારી હોય છે.

વર્ગ-(પોર્ચ્યુલેસી.)

નંબર. ૩૩

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Portulaca oleracea.

ટીકા-H. I. P. 246; N. P. 23; Watt. VI-part- I. p. 329. ફા. નિ. પા.૧૦૩

૨-દેશીનામ-મ્હોટી લુણી (ગુજ૦) મ્હોટીઘોળ (મ૦) બડીલોનિયા, કુલ્ફા (હિં૦) લાલ્લોટિ, લોનિયા (બં૦)

૩-વર્ણન-લુણીના છોડવાઓ ઘણુંકરી ભારેભાર જગામાં આવે છે, દોયલું ડિસ્વામાં તે વિશેષ ઉગે છે. એના છોડવા ઉભા અથવા જમીનપર પથરાયલા હોય છે. તે ૧ ઈંચથી ૧૮ કે વખતે બધે ઊંચે જેટલા લાંબા હોય છે. તેનો રંગ લીલો જાંબુ કે રતાશલિયો હોય છે પાન જાડાં અને મથાળે પહોળાં હોય છે. ફુલ અને ફલ ઘણુંકરી એમાં બારેમાસ આવ્યા કરે છે.

મૂળ-૪ ઈંચથી ૧ ફુટ લાંબું હોય છે. તેમાંથી કેટલાક પાતળા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળ સૂતળીથી ટચલીઆંગળી જેવું જાડું હોય છે. તેઓની છાલ જાડી અને ભુરા રંગની હોય છે. મૂળ ભાંગતાં અંદર

હોય છે. તેને તોડતાં તે થોડીવારમાં રાતું થઈ જાય છે. એની વાસ અને સ્વાદ અણગમતાં હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-એના છોડવામાં ડાંડી કવચિત જ હોય છે. પણ ઘણુંકરી એનાં મૂળને મથાળેથી કેટલીક શાખાઓ નીકળી ચોતરફ જમીનપર પથરાયલી હોય છે. તે મૂળ જેવી જાડી હોય છે, ને તે ગોળ, લીસી, ચળકતી, બટકણી અને અંદરથી પોચી, રસભરી અને સછિદ્ર હોય છે. એનો રંગ ફીકો લીલો અથવા રતાશપર હોય છે. ને એના પર ચળકતા બિંદુઓની ભાત હોય છે. એની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકણો ને ખટાશવાળો લાગે છે.

પાન-આંતરે (કોઈવાર સામસામાં) આવે છે. તેની ડીટડી ટુંકી, ચપટી ને શાખા સાથે સાંધાથી જોડેલી હોય છે. ડીટડીની અંદરની બાજુ પત્રખુણમાં ઝીણા વાળજેવા તંતુઓ આવેલા હોય છે. પાન ½ ઈંચથી ૧½ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાનનો આકાર ઘણુંકરી ખરપલીનાં પાનાં જેવો તળિયે સાંકડો ને મથાળે પોહોળો હોય છે. એનાં રેસા બુઠાં હોય છે. એની કોર રાતી ને તેપર સૂક્ષ્મ દાંતા જેવી ભાત હોય છે. એની બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. એની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો રાતો અથવા ફીકો લીલો કે જાંબુડો હોય છે. આ બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓની ભાત હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનાપર વળી સૂક્ષ્મ સફેદ રૂપાકણી જેવી કણીઓ દેખાય છે. અને પાનને અજવાળા તરફ રાખીને જોવાથી તેમાં અર્ધપારદર્શક મજેનું નકશીકામ જોવામાં આવે છે. પાનની વાસ અણગમતી અને સ્વાદ ખટાશવાળો ખારો લાગે છે.

ફુલ-શાખાઓને છેડે પત્રખુણમાં ૫ થી ૨૦ ફીકાં ફુલ પાસે પાસે પાનના ગુચ્છમાં નીકળેલાં હોય છે. અથવા પત્રખુણમાં ૧ થી ૫ ફુલ આવે છે. તે પીળા રંગનાં અને પાનથી નાહનાં હોય છે. તેને ડીટડી હોતી નથી. તેનો વ્યાસ ૨ થી ૩ લાઈન જેટલો હોય છે. પુષ્પપત્ર ફીકા રંગનાં કોનાકાં જેવાં લાંબી અણીવાળા હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-નાં પત્રો લીલાં કે રાતા રંગનાં ૨ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ૪ થી ૫ પીળા રંગની હોય છે, તે પાતળી ને મથાળે ખાંચવાળી હોય છે.

પુંકેસરો-પીળા રંગનાં ૮ થી ૧૨ કે વધારે હોય છે. તે પાંખડીથી ટુકાં હોય છે. એના તંતુઓને તળિયે વાળના જેવી સૂક્ષ્મ રૂંવાટી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો બીજાશય લીલો કે રાતા રંગનો ઉભો ને અંડાકાર હોય છે. તેપર આવેલી નલિકાને મથાળે તેના ૩ થી ૬ વિભાગો થયેલા હોય છે.

ફુલ-ફીંડલું બાઝતું પ્રથમ લીલું ને પાકવાથી બદામી કે ભુરા રંગનું થઈ જાય છે. એનો આકાર ઉધી કુલડી

કે ડાબલી જેવો હોય છે. અને એને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. ફલ ૨ લાઈન લાંબું અને ૧ લાઈન પોહોળું હોય છે. એ ડાબલીની માફક અધવચથી ઉઘડે છે ત્યારે એનું ઉપરનું પડ જૂદું થઈ જાય છે, ને નીચેનું વાટકી જેવું પડ શાખાપર રહી જાય છે. તેમાં ઘણાં બીજ ભરાયલાં હોય છે.

બીજ–ઘણાં બારીક હોય છે. તે રંગે કાળાં ને ઘાટે ગુજરાતી ૭ સાતડા જેવાં હોય છે. એને એક છેડે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. એ અણીની અંદરની બાજુ સફેદ રંગની બારીક ટપકી હોય છે. બીજની સપાટીપર સૂક્ષ્મ બાનક હોય છે. બીજ ½ લાઈન જેટલાં નાહાનાં હોય છે. એ સ્વાદે ચીકણાં હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ઉપલેપક, મૂત્રલ, ગ્રાહી અને સારક.

૬–ઉપયોગ–ભાજી સાથે લુણીનાં પાન મેળવી તેનું શાક કરવામાં આવે છે. તે ખાધાથી લોહી વિકાર મટે છે, ઝાડો અને પેશાબ સાફ આવે છે, અને અંગની દાહ ઓછી થાય છે. લુણીનાં પાન વાટી રતવા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે, તેથી ટાઢક થાય છે. પેશાબ થોડો થોડો આવતો હોય, અથવા બંધ થયો હોય, તો લુણીનાં પાનનો ઉકાળો અધાં ચમચાભાર દિવસમાં બે વાર પીવાથી ફાયદો થાય છે. લુણીનાં પાન વાટી તેનો માથાના સખ્ત દુખાવાની અંદર લમણાઓપર લેપ કરવામાં આવે છે થૂંકની સાથે મોઢામાંથી લોહી આવતું હોય તો એનો રસ પાણીમાં મેળવી તેથી કોગળા કરાવવામાં આવે છે. લુણીનાં પાન તેમજ બીજ ગુરદાં, ફુકશું અને બીજા પેશાબનાં દરદોમાં વપરાય છે. એનાં બીજનો ઉકાળો તેમજ સાકરની સાથે કોરાં બીજ પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. સખ્ત ગડગુંબડાં જેમાં દાહ થતી હોય તેપર લુણી વાટીને પોટીશ તરીકે લગાડવામાં આવે છે. એનાં બીજ સંગ્રહણી અને ઝાડાપર પણ વપરાય છે. એનાં બીજ કૃમીનો નાશ કરે છે, એમ મનાય છે. જળોદરવાળાને લુણીનું શાક ખવરાવાય છે. આમવાત ઉપર લુણીનાં બીજનો ઉકાળો જરા સુંઠની સાથે અપાય છે. પ્રદરપર એનાં બીજનો સાકર સાથે ઓઓ ફાકડો ભરે છે. હાથની હથેલી અને પગનાં તળિયાંમાં દાહ થતી હોય તો લુણીનાં પાનનો રસ તેપર ચોપડે છે. અગર લુણીનાં પાન ટાઢક માટે એમજ બાંધી રાખે છે. લુણી અને આંબલીનાં પાન ભેગાં વાટી વીંછીના ડંખપર ચોપડે છે.

આ મ્હોટી લુણીનું શાક કેટલાક ગરીબ લોકો ન ચાલને ખાય છે, પણ તે શાક તરીકે હમેશ વપરાતી નથી.

"દાંત દુખતા હોય ત્યારે રનું પુમડું લુણીના રસમાં બોળી દાંતમાં મુકવાથી ફાયદો થાય છે. કેટલીક આંખોને તેના રસની ભાવના દેવામાં આવે છે. તે અમ્લ છે અને પિત્તનું શમન કરે છે." (ડા. વી. ઝી.)

"લુણી જઠરાગ્નિ દીપાવે છે, અર્શ, ગુમડાં, ગુલ્મ, શ્વાસ, ઉધરસ, નેત્રરોગ, વિષ, શુક, ચામડીના રોગ, એ સર્વને મટાડે છે. વાણીને ચોખ્ખી કરે છે." વૈ. રૂ. ઈ.).

૭–સ્થાનક–રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, પાણીના ધોરીઆઓ કાંઠે અને બગલાં સાથે નેઃ તરીકે ઉગે છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–ખારી હોય છે માટે લોણિકા નામ પડ્યું હશે. એનાં બીજ બજારમાં વેચાય છે. તે કુર્ફો અથવા કુલ્ફાનાં બીજને નામે ઘણીવાર ઓળખાય છે કચ્છમાં એનાં બીજને "કુતબેજા બિજ" કહે છે.

વર્ગ–(પોર્ચ્યુલેર્યુસી).

નંબર ૩૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–P. quadrifida.

દૃષ્ટાન્ત–H. I. p. 247; N. p. 23, Watt. VI. part. I. p. 330; રૂ. નિ. પા. ૬૦૩.

૨–દેશીનામ–ઝીણકી લુણી, ખધી (પો૦); ઝીણી લુણી (ગુ૦); રાન ઘોલ, સટેચાવલ (મ૦); छोटा लुनिया (हिं०); लघु-लोणिका (स०).

૩–વર્ણન–ઝીણી લુણીનાં છાતળાં જમીન બરોબર પથરાયલા હોય છે. એની શાખાઓ દોરા જેવી પાતળી હોય છે, અને તે જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ તેના સાંધાઓ પાસેથી મૂળિયાં મુકતી જાય છે. ઘણી વાર આ લુણીનાં છાતળાં રાતા રંગનાં પણ થાય છે.

મૂળ–ઘણાં ઝીણાં દોરા જેવાં અને ધોળા ભૂરા રંગનાં હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી હોતી નથી, પણ શાખાઓ ચોમેર ઘણી પથરાયલી હોય છે. તે ફીકા રાતા રંગની, લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેના સાંધાઓના ઉપરના છેડાઓ જરા વધારે રતાસલેતા અને જાડા થયેલા હોય છે.

પાન–સામસામાં આવેલા હોય છે, તે ટેરવાં પાસે જરા સાંકડાં થતા હોય છે. ડીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ અને ફીકા લીલા રંગની હોય છે. પાન લીલા રંગનાં, જાડાં, લીસાં ને ચળકતા હોય છે. પાનપર આતશીકાચથી જોતાં સૂક્ષ્મ લીલા બિંદુઓ બન્ને બાજુ દેખાય છે. અને રોશની તરફ પાન આડું રાખી જોતા તેમાં મ્હોટી લુણીનાં પાનમાં હોય છે તેવી અર્ધપારદર્શક બાનક દેખાય છે. પાન ૨ થી ૨½ લાઈન લાંબાં અને ૧ લાઈન પહોળાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી ચીકાસવાળો રસ નીકળે છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ખારાશલેતો ખાટો લાગે છે.

...વડે ... વડે. ... ઉપરથી જોતાં ચપટો
...ની અને તે) અનેક. હોય છે.
...શાખાઓને ... ઉપર પીળા રંગનું સુક્ષ્મ ...
... છે ... લાંબી ... જાય છે.
... ... થી ... છે.
પુષ્પાભ્યંતર-નાં પાંખડી ૪ હોય છે. તે ઉગતાં
... પીળા રંગના ને પાંખડીઓ ... ... હોય છે.
પુંકેસરચક્ર-ની ... પાંખડીઓ ૪ હોય છે.
તે ... ... પણ ... ...
હોય છે. તે ... ... અને ... ...
... ... હોય છે.
પુંકેસરો-૪ થી ૬ ... તેના ... પીળા
... ... હોય છે
અને ... ... હોય છે. ... ...
સ્ત્રીકેસર-... ... ૧ હોય છે. ... ...
પીળા રંગની હોય છે. તે ... ...
... અને ... ... હોય છે. તે ... ...
... હોય છે. તેના ... ... હોય છે. આ ...
... ને ... ... હોય છે.
ઉપર ... ... પીળી હોય છે.
... ... હોય
છે. તે ૧ ... ... અને ... ... હોય છે
તેમાં ... ... હોય છે.
બીજ-... હોય છે ... ... અને ... છે
... ... છે. ...
... ... હોય છે. ...
... ... ઉપર ...
પણ ... છે.
૪-ઉપયોગી અંગ-...
૫-ગુણદોષ અને } ... ...
૬-ઉપયોગ— } ... ... છે.
૭-સ્થાન-... ... ... છે
એ ... ...
૮-વિશેષ વિવેચન-... ... ...
હોય છે ... ... છે. ... ...
... ... આવે છે.
... ... છે. આ ... ...
... ... છે

૧૪-N. O. Tamariscineæ

વર્ગ-ટેમેરિસિની-...નો વર્ગ.

... ... અને ...

હોય છે. ઉપરના ... નથી ... ...
અને ... ... પાંખડીઓ ૪, ૫ કે ૧૦
(Nairze) હોય છે. પુંકેસરો ૪-૫-૧૦ કે ઘણાં;
... ૧. પણ તેની ... અથવા ...
૨ થી ૫ હોય છે. ... ... ૩ ...
અને તેમાં ૨-૩ કે ઘણાં બીજ હોય છે. ...
... ... અથવા ... હોય છે.
આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ...
પણ ... ... હોય છે.

(વર્ગ-ટેમેરિસિની).

નંબર ૩૫.

૧-શાસ્ત્રીય નામ-Tamarix gallica
(... H. I. p. 248; N. p. 23; Watt.
VI. part. III p. 411.
૨-દેશી નામ-... (...). ... (સિંધી);
... (...), ... (...). ... (...)
૩-વર્ણન-... ... ૪ થી ૬ કે ૧૨ ... ...
... ...
... છે. તેની ... ...
હોય છે. અને તેની ઉપર ... ...
... ... છે. આ ... ...
... ... છે. ... ...
... ... કરે છે ... ... જાય છે.
... ... છે. ...
... ... હોય છે. તે ...
મૂળ-... ... ... હોય છે. ...
... ... હોય છે. તે ... તો ...
... ... હોય છે. ... ... છે.
હોય છે ... ... હોય છે.
ઉપર ... ... અને ... હોય
... ... હોય
... ...
... ... હોય છે. ...
હોય છે. અને ... ... હોય છે. ... ...
... ... અને ... હોય છે. ...
... ... અને ... ... હોય છે. ...
... ... અને ... ...
અને ... ... છે.
ડાંડી અને શાખાઓ-એની ડાંડી ૪ થી ...
... હોય છે, ...
તેની ઉપરની ... ... હોય છે. ડાંડીની
ઉપર ... ... હોય છે. ...
... ...

છે. કોમળ શાખાઓનો રંગ લીલાશલેનો રાતો હોય છે. ને તેનાપર સહેજ નખથી ખરપવાથી રાતુ પડ નીકળી જાય છે. ડાંડીની છાલનો અંદરનો રંગ પીળાશ લેતો લીલો હોય છે. એની વાસ સહેજ ઉગ્ર ને પાછળથી મધુરી લાગે છે. ને સ્વાદ ખારાશલેનો ઘણો તૂરો હોય છે.

પાન-ઘણાં સૂક્ષ્મ હોય છે. તે કોમળ શાખાઓ ઉપર એટલાંનો પાસે પાસે આવેલાં હોય છે કે જાણે આ શાખાઓ પાનથી ગુંથાયલી હોય અથવા પાનની ગુથણીની ભૂંગળીવાળી હોય એમ દેખાય છે. પાન નીચેથી પોહોળાં થઈ શાખાને અટિમારી અર્થાત્ પરિવેષ્ટિત થઈ ઉપર એક બાજુથી અણીયનાં હોય છે. પાનનો આટો શાખાની બીજી બાજુ સેહેજ છૂટો હોય છે. પાનપર ચળકનાં સુંદર છાંટણાં હોય છે. પાનનો સ્વાદ પ્રથમ ખારો ને પાછળથી તૂરો લાગે છે.

ફુલ-કોમળ શાખાઓને છેડે પુષ્પધારણ કરનારી સળીઓ આવેલી હોય છે. જે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફૂલનો રંગ ફીકો જાંબુડો હોય છે. પુષ્પધારણ કરનારી સળીપર નીચેથી પોહોળુ, ટેરવે સાંકડુ એવું એકેક પુષ્પપત્ર આંતરે આવેલું હોય છે. આ પત્રની પાસેથી ફૂલની સૂક્ષ્મ દીટડી નીકળેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યાકોષ-નાં પત્રો ફીકા રાતા રંગનાં, ચળકતાં ને પાંખડીથી ટુકાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોયછે. જેમાં-ની ૪ લાંબી અને ૧ ટુંકી અને ધોળાશલેના રંગની હોય છે.

પુંકસરો-૫ હોય ▪ તે ઓકિસરથી લાંબાં હોય છે. પુંકેસરતંતુ ફીકા અને તેપરના પરાગકોષ ઘેરા જાંબુડા રંગના હોય છે.

ઓકિસર-૧, તેનો ગર્ભાશય ધોળા રંગનો હોય છે. તેનાપર ૩ નલિકાઓ અને ચાટવા જેવાં ત્રણ મુખ હોય છે આ મુખ પાછળથી જાંબુડા રંગનાં થઈ જાય છે.

ફુલ-ફ-ધારવાળાં, રાતાં, ચળકતાં, નીચેથી પોહોળાં, ઉપર સાંકડી અણીયનાં હોય છે. એ ત્રણ પડ અથવા ફાંકવાળાં હોય છે.

બીજ-સૂક્ષ્મ, બુરા રંગનાં હોય છે. અને તેપર જડુ ચળકતી રૂપેરી મૃદુ વાળની પીછી હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-એમાં મુખ્યત્વે કરી ગ્રાહી ગુણ રહેલો છે.

૬-ઉપયોગ-પ્રાંસનાં મૂળમાં અગડમી ગાંઠો બંધાય છે, તેને અહીંના ખેડુ અને રબારીઓ ઘણું અમૂલ્ય ઓસડ સમજે છે. એ ગાંઠોને તેઓ પોતાનાં ઘરમાં સંગ્રહ રાખે છે. એને પાણીમાં વાટી સંગ્રહણી, ઝાડા અને મરડા તથા મેળા ઉપર પીએ છે. એનાં લાકડાંની રાખ મીઠાં તેલમાં મેળવી તે ચાંદાં, ભાઠાં, ખરજવાં વિગેરે ઉપર ચોપડે છે. પ્રાંસની કોમળ શાખાઓ, ફુલ અને કાચાં ફુલ પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીથી માથાનો ખોડો અને ચાંદાઓ ધોય છે. ભેંસને શીળી નીકળી હોય તો બરડા ડુંગરના રબારી લોકો પ્રાંસની ગાંઠ અથવા છાલને પાણીમાં ઉકાળી તે ઉકાળો ટાઢો પાડી છાસમાં ભેંસને પાય છે-અગર તે પોતાની મેળે પી ન શકે તો વાંસની નાળવતી ભેંસનું મોઢું ઉઘાડી પાય છે. પ્રાંસની શાખાઓપર પણ ગાંઠાગડઆ (એક જાતનો રોગ) થાય છે. તે પણ ગ્રાહી તરીકે વપરાય છે. પ્રાંસમાંની ગાંઠો ચામડાં અને કપડાં રંગવાના કામમાં આવે છે. એની છાલ અને કોમળ શાખાઓને કુટકીને તે પણ રંગના કામમાં લે છે. પ્રાંસની ઝાંખો (શાખાઓ)માંથી ખાતરણી, કોસનાં થાળાંમાં પાથરવાનો સાથરો, અને મુંડલીઓ ઘણા ખેડુતો બનાવે છે. પ્રાંસનું લાકડુ વિશેષે કરીને બળતણના કામમાં આવે છે. એની પાંસરી શાખાઓમાંથી હાથમાં રાખવાની લાકડીઓ બનાવવામાં આવે છે. એનું લાકડું ઘણું જાડું થતું નથી તેથી સંઘાડીઆ લોકો એનાં લાકડાં-માંથી દસ, ખીલીઓ, ઢીંચણીઓ, વેલણાં જેવી નાની ચીજો બનાવી તેપર રંગ ચડાવી વેચે છે. એનું લાકડું સારૂ પાલિશ થાય છે. ને તેપર લાખનો રંગ પણ સારો ચડે છે. એની કોમળ ગાંઠો જારણી તરીકે છપરાઓ ઢાંકવા માટે વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-નદી, નાળાં અને ઘેડની ભીનાશવાળી અને ખારચ જમીનમાં ઉગે છે, એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એની શાખાઓ સીધી સોટી જેવી પાંસરી નીકળે છે તેપરથી કદાચ એને પ્રાંસ કેહેતા હશે. સિંધ અને કચ્છમા એને લઈ કહે છે. અને એની અતિ કોમળ શાખાઓ એટલી તો પાસે પાસે આવેલી હોય છે કે તે એક લીલા રંગની સળીઓની ઝુડી જેવી દેખાય છે-તેપરથી હિંદીમાં એને ઝાઉ કેહેતા હશે.*

* પોરબંદર સ્વસ્થાનની નદી અને વોકળાઓમા પ્રાંસનાં ઝાડવા બહુજ ઉગે છે. પણ એરડા અને પાદરડી ગામોનાં ઘેડમાં એનાં ઝાડ અત્યાબોધ ઉગે છે. એ ઉંટનો મુખ્ય ચારો છે. અને કાળે દુકાળે બીજાં ઢોર પણ એનો ચારો ખાય છે. વળી મહાલના ખેડુતોને ખેતીવાડીનાં નાહાના ઓજારો બનાવવામાં અને બળતણ તરીકે એનાંજ લાકડાં ઉપયોગમાં આવે છે-કેમ કે ત્યાંની ખારચ જમીનવાળાં ઘેડમાં બીજાં ઝાડ ઉગતાં નથી. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે એ મહાલના ઘેડ લોકો પ્રાંસના લાકડાં વેચીને આખું વર્ષ નિભ્યા હતા. પ્રાંસનાં ઝાડો વગર વાવે પોતાની મેળે ઘેડમાં ઉગે છે, તેને ઘણી કુદરત આપે છે. એટલે વગર મેહેનત કે ખરચે સ્વસ્થાનને મોટી ઉપજ આવક છે. માટે જ સ્વસ્થાન તરફથી એનાં ઝાડવાંને જાળવીને રાખવામાં આવે છે.

દરિયા નજીક પાસે નરમ અને ખારી ધરતીમાં પ્રાંસનાં ઝાડ ઉગે છે. તેમ દરિયા કીનારામાંનાં ગાંડીઆ વગડામાં પણ

આ સ્થાનમાં વાંસ જુદી (Dendrocalamus strictus)માં ઝીણો ઘાસમાં આવેલાં છે તે ઉપરથી ઘાંસનાં ઝાડ જેવાં દેખાય છે. માટે એને પણ કેટલાક લોકો ઘાંસનાં ઝાડ સમજે છે. પણ એ ઘાંસથી જુદી વનસ્પતિ છે. જુઓ નંબર ૫૩૭.

૧૫–N. O. Elatineæ

વર્ગ-ઇલેટિની-લવારીયાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ—

આ વર્ગમાં નાહાના છોડવાઓ થાય છે. તે ઘણુંકરી પાણીવાળી અથવા ભેજ કે ભીનાશવાળી જમીનમાં ઉગે છે. આ વર્ગમાંની વનસ્પતિને પાન ડાંડીપર સામસામાં અથવા ઘેરમાં આવે છે. પાનની કોર અખંડિત અથવા સૂક્ષ્મ દાંતાવાળી હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી કે નાનાં પાન જેવાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૨ થી ૫ હોય છે. પુંકેસરો પણ પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો કે પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ જેટલાં અથવા તેથી બમણાં હોય છે. બીજાશય ૧, પણ તેના ગર્ભાશયખંડ ૨ થી ૫ નલિકાઓ હોય છે. ફલ ૨, ૩ કે ૫ ખાનાવાળું હોય છે, અને તેમાં ઘણાં બીજ હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ચિકાશ, તથા શીત અને જન્તુઘ્ન ગુણ રહેલા મનાયમાં આવે છે.

વર્ગ–(ઇલેટિની).

નંબર ૩૬.

૧–શાસ્ત્રીય નામ–Bergia odorata.

(પ્રાન્ત–H. I. p. 251; N. p. 24.

૨–દેશી નામ–લવારીયું, ઓખરાડ, ગંધાર (ગિ૦+ગુ૦)

૩–વર્ણન–લવારીયાનાં છાતની જમીનપર પથરાય છે. તે ઘણુંકરી ખારે માસ ઉગેલાં જોવામાં આવે છે. તો પણ ચોમાસાં આખરે તે ઘણાં ઉગી આવે છે. લવારીયાના ભાગોપર ધોળા રંગની રૂંછાંગ ને તેની સાથે ચીકાશવાળા સૂક્ષ્મ બિંદુઓ પણ હોય છે અને એ છાતગામાંથી એક જાતની જરા સુગંધિત વાસ નીકળતી હોય છે.

મૂળ–એનાં મૂળ પીપળીમૂળ જેવાં આગળમાં, ભૂરા રંગનાં સૂતળીથી દશથી આંગળી જેવાં જાડાં હોય છે તે જમીનમાં ઉંડાં અને લાંબાં ગયેલાં હોય છે. મૂળમાંથી ઘણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ નરમ અને જાડી હોય છે. તે ઉપરની કોરની સ્યાહ-શિના ભૂરા રંગની ને પાતળી હોય છે. જે નખથી ખરપવાં નીકળી જાય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી સફેદ અને ગરાદાર દેખાય છે. એની વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ ઘણો તૂરો હોય છે. તે એટલે સુધી કે એનાં મૂળની છાલ થોડીવાર મોઢામાં રાખવાથી જીભ સુકાવા માંડે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ઘણુંકરી સામસામી નીકળેલી હોય છે, અને ડાંડીના સાંધાઓ જાડા થયેલા હોય છે. તે સુતળીથી પેનસીલ જેટલી જાડી હોય છે. એની ડાંડી નીચેની બાજુએ જમીનમાં મૂળ અને ઉપરની બાજુ શાખાઓ મેળવી જાય છે. ડાંડી અને શાખાઓ ઘણુંકરી સ્યાહશિના ભૂરા રંગની હોય છે. એની છાલ ઉપરની કોરની એટલી તો પાતળી હોય છે કે તે જરા સુકાવાથી પોતાની મેળે ઉતરી જતી જોવામાં આવે છે. અતિકોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને ઘણી ઝીણી હોય છે.

પાન–સામસામાં આવેલાં હોય છે, તે લીલા રંગનાં ને તેપર બન્ને સપાટીએ સફેદ સખ્ત ઘાટની રૂંછાંગ હોય છે. પાનને ઘણુંકરી ડીંટડી હોતી નથી. પાનનાં થડ પાસે બન્ને બાજુએ એક સૂક્ષ્મ પાન જેવું ઘણુંકરી ઉપપાન હોય છે. પાન તળિયે સાંકડાં અને ટેરવાં તરફ બહુધા પહોળાં હોય છે. તે ½ થી ¾ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચ કે તેથી કંઇંક ઓછાં પહોળાં હોય છે. પાનની કોર કાંગરી કે દાંતાવાળી હોય છે ને તે ઘણુંકરી પાનની પછવાડે વળેલી હોય છે. પાનની વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ ચીકાશયુક્ત તૂરો હોય છે.

ફુલ–એકજ પત્રકોણમાંથી ૧ થી ૨ કે વધારે ફુલો નીકળેલાં હોય છે. તે સુવાસિત હોય છે. તેની ડીંટડી પાનથી ટુંકી અને લીલા રંગની હોય છે. ફુલ ⅙ ઇંચ જેટલાં નાહાનાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે જાડાં, લીલા રંગનાં અને તળિયે સાંકડાં હોય છે. તેની કોર ઘણુંકરી ધોળી અને પાતળી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોથી લાંબી, પહોળી અને આંતરે આવેલી હોય છે. તેનો રંગ ધોળો કે ફીકાશવાળો હોય છે. તેનાં ટેરવાં ગોળાકારવાળાં હોય છે.

પુંકેસરો–૮ થી ૧૦ હોય છે. તે પાંખડીથી સહેજ ટુંકાં હોય છે. એના તંતુઓ ફીકા ગુલાબી રંગના ને તે પર આવેલા પરાગકોષ ધોળા રંગના હોય છે.

કોઈ કોઈ સ્થળે આવું દાખ ભાતનું વગડું જોવામાં આવે છે પણ ખરા સ્વરૂપે કહે છે કે "એ તળાવપર ઘાસનાં બેહોળાં ઝાડોની હારી હતી. અને તેમાં દીપડા ઘરમાં રહેતા. તેથી દરિની વખતે ત્યાં કોઈ થારવા જઈ શકતું નહીં. એમાં ઘાંસનાં એવાં ભારવાં હતાં તેથી એ તળાવનું નામ ઘાંસીઆ તળાવ પડેલું છે ઘાંસનાં આવા મોટાં ઝાડો જોવા જતા માટે અને તેનાં વાડાંમાંથી કોલસા કરવા માટે આસરે ૩૫ લો વરસપર ઘણી નાખવામાં આવેલા છે." હાલ આ તળાવની પાળપર વિરોધ રીબ્લી પ્રાંતિના બીજ વાળી એ તળાવ રહિત દફિયા જંગલની અંદર દાખલ કરવામાં આવેલું છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ ગુલાબી રંગની હોય છે. તેનાપર ઘણુંકરી પાંચ ફીકા જાંબુડા કે ઘેરા ગુલાબી રંગની નલિકાઓ આવેલી હોય છે. જેનાપર સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

ફલ-ફીકા બૂરારંગનું, પાતળું અને પાંચ પોલવાળું હોય છે. તેને મથાળે ઘણુંકરી પાંચ અણી હોય છે. (આ અણી એ સ્ત્રીકેસર ગર્ભાશયને મથાળે રહી ગએલી નલિકાઓ છે.) ફલ જ્યારે તદન સુકાઇને પાકી જાય છે ત્યારે તેની પાંચે પોલ પોતાની મેળે ઉભી ચીરાઇ જાય છે. ને તેમાંથી બીજ બહાર નીકળે છે. ફલ લીસું ને ચળકતું હોય છે. ફલ પરિપક્વ થઈ તેમાંનાં બીજ નીકળી ગયા સુધી પણ એનાં ફૂલનાં બીજા અવયવો ટકી રહેલા હોય છે.

બીજ-અત્યંત બારીક હોય છે. તે લીસાં, ચળકતાં, જરા વાંકવળનાં, લાંબસીરાં અને કાળાસલેતા રંગનાં હોય છે

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઢોરમાં દૂધ વધારનાર અને જંતુ તથા શોથઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-એનો ઉપયોગ કોઇ પુસ્તકમાં લખાયલો જોવામાં આવતો નથી. પણ આ સ્વસ્થાનમાં એનાં પાન વાટીને ઢોરનાં બાકાંપર બાંધે છે. તેમજ બળદની કાંધમાં જીવાત પડી હોય અને કાંધ સુજીઆવી હોય તો એનાં પાન ગેરૂની સાથે વાટી કાંધપર લગાડે છે. તેથી જીવાત ખરી જાય છે. અને કાંધ મટી જાય છે. લવાડીવું ભેંસને ખવરાવવામાં આવે છે તેથી તેનું દૂધ વધે છે, એમ રબારી લોકો કહે છે. એના છોડવા ચારાની તંગી વખતે બીજાં ઢોર પણ ખાય છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, પડતર ખેતરોમાં, સખ્ત થએલા ઉડતી રેતીના ઢગલાઓપર, અને વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય એવી ઢળાઉ જગોમાં જ્યાં બીજા ઓખરાડ ઉગે છે ત્યાં લવાડીવું પણ ઉગે છે. એ કચ્છ, સિંધ, કાઠિયાવાડ અને પંજાબમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-લવાડીવાંના છોડવાઓ સુકાવી (પોરબંદરમાં) ગરીબ લોકો બળતણ તરીકે બાળે છે. એનો કંઇ વિશેષ વૈદકી ઉપયોગ આપણા દેશી ડૉક્ટરો અને વૈદ્યોએ શોધી કાઢવો જોઇએ. કેમકે એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં કોઇ કોઇવાર જથ્થાબંધ ઉગે છે. એટલુંજ નહિ પણ એને ઉપરથી વાઢી લેવામાં આવે તો પાછી એની નવી શાખાઓ ઘણી જોરથી નીકળે છે. ને તેમાં પાન મ્હોટાં અને વધારે સુગંધિતપણાં થાય છે. એનાં પાન ફોલ્લાઓપર કામ આવે છે, એમ એક જાતનું કહેવું છે. દરિયા કિનારાની ઉડતી રેતી દબાવવા માટે એનાં છાણાં ઘણાં ઉપયોગી છે. કારણ ટુંકાણે એ ઢોરનો ઘણો કીમતી ચારો છે. કેટલાક ખેડુતો એનાં છાણાંની ચોમાસાંમાં ઉનાર લીલવણી કરી રાખે તે ઉનાળે ચારાની તંગી વખતે ઢોરોને ખવરાવે છે. એના છોડવા જે જમીનમાં ઉગે છે, તે જમીન વાવેતર માટે સુધરે છે.

વર્ગ—(ઇલેટિની).

નંબર. ૩૭.

૧-શાસ્ત્રીય નામ-B. ammannioides.

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 251; N. p. 24.

૨-દેશી નામ-જલ ઓખરાડ (પો૦+ગુ૦).

૩-વર્ણન-જલ ઓખરાડના છોડવા ૩ ઇંચથી ફુટ ઉંચા હોય છે. તેની નીચેની શાખાઓ નીચી ઢ... હોય છે. એના છોડવાપર ઘણુંકરી સખ્ત વા... રૂંછાળ હોય છે. ને તેપર ગોળાઇસેના ચીકાશવ... બિંદુઓ હોય છે. પાન સંબસેળ, ઘણુંકરી ડીટડી... રનાં, તળિયે સાંકડાં થતાં, દાંતાળી કોરવાળાં ને ... ૧ ઇંચ લાંબાં હોય છે. ફુલ ગુચ્છીની માફક કે... પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. તે રતાસલેના રંગનાં હોય... પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો, પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડ... અને પુંકેસરો ૫ હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે, ... ગર્ભાશય ૩ થી ૬ પોલવાળો હોય છે. ફલમાં ... સૂક્ષ્મ બીજ હોય છે.

ઉપયોગ-એના છોડવાઓની રાખ તેલમાં મે... નહિ રૂઝાતાં ચાંદાંઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. ... ચાંદાં વગેરે તરત રૂઝાઇ જાય છે.

સ્થાનક-તળાવ કે વરસાદનું પાણી ભરાઇ ર... હોય એવા ખાબોચિયાં અને વોકળાઓમાં પાણી ... ઉગે છે. એ ઘણુંકરી આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય

વિ૦ વિવેચન-પાણી કાંઠે ઉગે છે માટે એને જ... ઓખરાડ કહે છે. એના છોડવા ઢોર ભાગ્યે જ ખાય

વર્ગ—(ઇલેટિની).

નંબર. ૩૮

૧-શાસ્ત્રીયનામ-B. verticillata.

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p 252; N. p. 24;
રૂ. નિ. પા. ૫૮૨.

૪-દેશીનામ-જલઝાંબવો (પો૦+ગુ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવાઓ ½ થી ૧ ફુટ ... લાંબા થાય છે. પાન ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં, ... છેડે સાંકડાં થતાં ને છીછરી કાંગરીવાળાં હોય ... એનાં ફુલ પીળા રંગનાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષનાં ... અને પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. પું... સરો ૧૦ અને સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે. ફલ ... સેનું કે મથાળે જરા સાંકડું થતું હોય છે. તેમાં ...

...ળું હોય છે. બીજ જરા વાંકવળેલાં, ખ...
...અને સુંદર ભાતવાળાં હોય છે.
...યોગ—નંબર ૩૦ પ્રમાણે.
...ાન—નંબર ૩૦ ની સાથે, એ હાળ કેટલુમાં
...કરી થાય છે.
...શેષ વિવેચન—જ્યારતંભગો જુઓ નંબર. ૪૩૫.

૧૧—N. O. Malvaceæ.

...વર્ગ—માલ્વેસી—ચોખુ અને ભીંડાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ—

આ વર્ગ મ્હોટો અને ઘણો ઉપયોગી છે. આ વર્ગમાં ન્હોટાં વૃક્ષો, ઝાડવાં અને નાહાના છોડવાઓ થાય છે. આ વર્ગમાંની વનસ્પતિનું લાકડું ઘણુંકરી પોચું હોય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિમાં કવચિત ખારો પણ વિશેષ કરીને ગુંદર જેવો ચીકણો રસ હોય છે. આ વર્ગમાંની વનસ્પતિની અંતરછાલ ચીવટ હોય છે. તેમાંથી રેસા નીકળે છે. આ વર્ગની વનસ્પતિની ઉપરની છાલ ઘણુંકરી જાડી, કડવાશ વાળી અથવા જાડા પોચા પડવાળા કાંટાવાળી કે ખડબચડી હોય છે. અને આ વર્ગની ઘણી ખરી વનસ્પતિની કોમળ શાખાઓ, પાન, ફુલ, ફલ અને બીજ ઉપર ઘણુંકરી સખ્ત કે મૃદુ વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. તેમાં વિશેષ કરીને આવા* તારાકૃતિના વાળ હોય છે.

આ વર્ગમાંની વનસ્પતિને પાન ઘણુંકરી આંતરે આવે છે. તે અખંડિત અથવા કાંગરીવાળી કોરવાળાં, સાદાં અથવા ભમોરવાળાં એટલે ૩ થી ૫, ૭ કે ૯ ખૂણીઆવાળાં હોય છે, (જુઓ ભીંડા અને વોખુનો છોડવો) અથવા ૩ થી ૫ કે ૭ જૂદાં જૂદા પાન (પર્ણ) એક મુખ્ય દીટડીને મથાળે આવી પાન સંયુક્ત થયેલાં હોય છે, (જુઓ દોમળો, રૂખ, અને કુમરી ભીંડા નં૦ ૫૧) ઉપપાન પણ તરેહવાર આકારના હોય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિમાં સફેદ, પીળાં, ગુલાબી, આસમાની, તે કેટલીક વનસ્પતિમાં જલદીથી ખરી જાય છે. આ રાતાં એવા જૂદા જૂદા રંગનાં સુંદર ફુલો આવે છે. એટલું જ નહિ પણ, એકજ ફુલ ઘણા રંગ બદલાવે છે. જેમકે ભીંડાની એક જાતમાં ફુલની કળી પ્રથમ પીળાશ લેતા રંગની હોય છે, તે ઉઘડે છે ત્યારે સફેદ રંગ ગ્રહણ કરે છે, થોડા વખત પછી તે ફુલ ગુલાબી અને પાછળથી ઘેરા ગુલાબી રંગનું થઈ જાય છે; અને કરમાવા માંડે છે ત્યારે રાતું, પછી કીરમજી, અને છેવટે ઘેરા ભૂરા કે કાળા રંગનું થઈ જાય છે. એવી રીતે આ વર્ગમાંનાં વનસ્પતિનાં ફુલો પોતાની જૂદી જૂદી અવસ્થાએ જૂદા જૂદા રંગો ધારણ કરે છે.*

* નેતરીના વર્ગ રૂબિએસી (Rubiaceæ) માં પણ ...રીતે ફુલોના રંગ બદલાય છે

આ વર્ગમાંની કેટલીક વનસ્પતિને પુ૦ બા૦ કોળની બહાર વળી એક ઉપકોશ (involucre) હોય છે. તેનાં પત્રોને ઉપ-પુષ્પપત્રો (bracteoles) કહે છે. એ ઉપકોશનાં પત્રો ૩, ૫, ૮ કે વધારે હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ૫ હોય છે. તે ઉપગડિપર કોળની પાંખડીઓ પણ ૫ હોય છે. પુંકેસરો ઘણાં હોય છે, તે મધું-ભમગાપથી હોય છે. પુંકેસરો ઘણાં હોય છે. અને તે ફરી પાંખડીઓને તળિયે વળગેલાં હોય છે. એક બીજાને સાથે જોડાઈને અર્થાત્ એક ગુચ્છ થઈને એક ભુંગળી અથવા નળી જેવાં કે કોઈવાર દાંડી કે સ્તંભ જેવાં થઈ રહેલાં હોય છે. એ ભુંગળી અથવા દાંડીની બાજુએથી ઘણુંકરી પુંકેસરોના અવશેષ તંતુઓ નીકળેલા હોય છે. જેની ઉપર મણી અથવા પરાગકોષ આવેલા હોય છે, એ પરાગકોષ એક પોલવાળા હોય છે. તેમાંથી પરાગરજ બહાર નીકળતી વખતે એ પોલ ઉભી ઉઘડે છે. પરાગરજના દાણા મોટાઈ લેના દાર અને જરા ખડબચડા હોય છે. ઓકેસર ૧ હોય છે. પણ તેના ગર્ભાશયમાં ઘણાં ખાનાં ગર્ભકોષ કે હોય છે. એ ખાનાના પડ અથવા પડદાઓ ફુલની ધરીની બાજુએ વચ્ચોવચ આવેલી એક સાધારણ ધરીની સાથે જોડાયલા હોય છે, (જુઓ ચક્રાકાર મોહવાઈ તે સાથે જોડાયલા હોય છે, (જુઓ ખપાટ નં૦ ૪૫). ઓકેસરનલિકાઓ ઘણુંકરી ગર્ભાશયમાં જેટલાં ખાનાં હોય છે, તેટલી હોય અને તે દરેક ખાનાના મુખપર આવેલી હોય છે. એ નલિકાઓ એક બીજી સાથે ઘણુંકરી થોડી ઘણી જોડાયલી હોય છે. આ વર્ગની કેટલીક વનસ્પતિમાં ઓકેસરનલિકાઓ ગર્ભાશયમાંનાં ખાનાની સંખ્યાથી બમણી પણ હોય છે,(જુઓ વગડાઉભીંડી નં૦ ૫૧)

ફલ શીંગ જેવાં લાંબાં (ભીંડા) કે દોરાના બટન અથવા ઢાળવી જેવાં (ખપાટ) અથવા મૂદગાકૃતિના અને લંબગોળ (દોમળો અને રૂખ) એમ તરેહવાર આકારના થાય છે. ફલનાં દરેક ખાનાં કે કાંડમાં એક અથવા વધારે બીજ હોય છે. બીજ ઘણુંકરી જરા ચપટાં, કઠ્ઠણ અને બહુધા રૂંછાળવાળાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષિ અને કીટ આદિને ખોરાક તરીકે ઘણી કામ આવે છે. આ આખા વર્ગમાં કોઈ પણ વનસ્પતિ ઝેરી કે બીજી રીતે નુકશાનકારક આજસુધી જાણવામાં આવેલી નથી.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં સૌથી ઉપયોગી વસ્તુ આખી દુનિયામાં વાવણનાં બીજ અર્થાત્ કપાસિયાની આજુ બાજુ વીંટળાયલા બારીક, લાંબા, સફેદ, સુંવાળા અને ચળકતા વાળની રૂંછાળ છે. જેને કપાસ અથવા પાછળથી સૂત અથવા રૂ કહે છે. એ વાળની રૂંછાળમાંથી તરે... તરેહનાં કાપડ બનાવવામાં આવે છે. જેનો ઉપયોગ કરી...

[illegible] કરે છે માટે એને વિદ્રુમાની આ-[illegible] [illegible] કરે છે

[illegible] આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઘણા [illegible] [illegible] સિરૂ, [illegible] પીલુડિ, ઉપરીયક, [illegible] [illegible], [illegible], વિભાગ, [illegible], [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible].

[illegible] એના [illegible] પુષ્પની વખતે જ્યારે બીજ [illegible] [illegible] [illegible] લાભ ગણેલી હતી ત્યારે [illegible] આ વર્ગની વનસ્પતિ [illegible] આશ્રય રહી હતી. [illegible] [illegible] વિભાગ કર્યો હતો. આ વર્ગની [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], એટલું જ નહિ, પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] ([illegible]–Malvaceæ) વર્ગની [illegible] [illegible] [illegible] તેમજ તે [illegible] ઉપયોગી છે. [illegible] [illegible] [illegible] વર્ગની [illegible] હોય તો તેનો [illegible] [illegible] કરીએ [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, અને [illegible] મનુષ્ય તથા [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]–(આવરણી).

નંબર ૩૯.

૧–[illegible]–S[illegible] humilis.

([illegible]–H. I. P. 322, N. P. 98, Watt VI part II. p. 621, ક. નિ. ભા. ૫૯૦

૨–[illegible]–[illegible], [illegible] ([illegible]), [illegible] ([illegible]), [illegible] ([illegible]), [illegible] ([illegible]).

[illegible]–એના [illegible] ૨ થી ૩ ફૂટ ઊંચા થાય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. એના [illegible] [illegible] પર [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે.

[illegible]–[illegible] [illegible] વખતે [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] હોય છે.

[illegible] અને [illegible]–[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે

[illegible]–[illegible] [illegible] હોય છે. અને તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible]

પાંસરી નવ નસો નીકળી પાનમાં ગએલી હોય [illegible] પાનની કોર ડીટડી પાસે વિભાગિત હોય છે. એ[illegible] પાન પીહોળાં, ગોળાઈનાં હૃદયાકૃતિનાં [illegible] હોય છે. પાનની કોરપર કાંગરી હોય છે. પા[illegible] દેરતાં સાંકડાં થતાં અણીઆળાં હોય છે. પાન [illegible] પાતળાં હોય છે. એની બન્ને સપાટીપર સહેજ [illegible] વાળની રૂંછાળ હોય છે. પાનને અજવાળાંમાં નરમ [illegible] જોવાથી તે અર્ધપારદર્શક જેવાં દેખાય છે. [illegible] થના નીચલા ભાગનાં પાન ઘણાં પોહોળાં અને [illegible] રના ભાગનાં થોડાં સાંકડાં હોય છે. અને [illegible] પર વાળની રૂંવાટી ગીચ હોય છે, અને તે વાળ [illegible] કરી અંકુશાકૃતિના હોય છે.

પાનની ડીટડીના થડમાં સૂક્ષ્મ લાંબાં ઉપપાન [illegible] વેલાં હોય છે.

ફૂલ–પત્રકોણમાંથી એકેકું ફૂલ નીકળેલું હોય [illegible] અગર પત્રકોણમાંથી ઓછી સળી નીકળી તેપર [illegible] પાછી એક પાસે પાસે થોડાં ફૂલ અકેક નાહાનાં [illegible] કોણમાંથી નીકળેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી [illegible] પાનથી ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી અને આશરે [illegible] સાંધાવાળી હોય છે. અને સાંધા ઉપરથી તે [illegible] જાડી થતી હોય છે.

પુષ્પઆધારકોશ–નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે નીચ[illegible] ભાગમાં અધવચ સુધી એક બીજાં સાથે જોડાએ[illegible] અને ઉપર છુટાં હોય છે. તે છેડતાં નરમ સાંકડાં [illegible] અણીઆળાં હોય છે. પત્રનો આકાર ત્રિકોણ હોય છે. [illegible] પર વચ્ચોવચ ઉભી લીલા રંગની નસ નમી હોય છે [illegible] નસોની વચેનું બારીક જાળીકામ સુંદર દેખાતું હોય છે

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે [illegible] પુષ્પ આધારકોશનાં પત્રોથી આશરે બમણી લાંબી હોય છે તે [illegible] પીળા કેશરીઆ રંગની હોય છે. તે ઉપરથી છુટી [illegible] તળીએ થોડી જોડાએલી હોય છે. ને તે પુંકેસરોની નળ[illegible] વળગેલી હોય છે.

પુંકેસરો–પીળા રંગનાં અને ઘણાં હોય છે [illegible] તંતુઓ નીચેથી જોડાઈને નળી થએલી હોય છે. તે [illegible] ઉપર પરાગકોષ છુટા દેખાતા આવેલા હોય છે. [illegible] અને તે પણ પીળાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–[illegible] હોય છે. તે પાંચ [illegible] [illegible] હો[illegible] છે. તેનાં ટોચ [illegible] અકેક [illegible] [illegible] [illegible] આવેલી હોય છે.

ફળ–[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] તેનું ટોચ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એક [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] વચ્ચે [illegible] [illegible] હોય છે.

બીજ—½ લાઈન લાંબું ને તેથી અરધું પોહોળું હોય છે. તે બન્ને પાસેથી અંદર દબાતું હોય છે. તેનો એક છેડો જરી અણી પડતો અને બીજો જરા અંદર બેસતો ખાડો આવવાળો હોય છે. તે ધેરા ભૂરા કે કાળાસલેના રંગનું હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—ઉપશેષક અને ગ્રાહી.

૬—ઉપયોગ—એનાં મૂળની છાલનો કાઢો સાકરની સાથે પરમાવાળાને પવાય છે. એનાં પાન છુંદીને તે ગડગુંબડાં ઉપર બંધાય છે. ઢોરને ઉંરામણ થાય છે તે ઉપર એનાં પાન, ઝુડે અને ડુંગળી કુંવારના રસ સાથે મેળવી છાસમાં પાય છે. બેઝવાળી સ્ત્રીને કાઢો પડ્યો હોય તે બંધ કરવા એનાં પાનનો ઉકાળો આપે છે, એમ કહે છે. ફુલ અને કાચાં ફલ સાકરની સાથે પેશાબની બળતરા ઉપર ખવરાવે છે. એનાં બીજનો ઉકાળો ગુરદા અને ફૂકસાંનાં દરદોમાં અપાય છે.

૭—સ્થાનક—રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, ભેજવાળી જમીનમાં અને ભરડા ડુંગરપર ચરીઆણ ઘાસની તળીઓમાં ઉગે છે. એ આખા હિંદુસ્થાનના ગરમ ભાગોમાં થાય છે.

૮—વિશેષ વિવેચન—એની શાખાઓ જમીન અર્થાત્ ભોંયપર પથરાય છે, માટે એને ભોંયબલા કહે છે.

નિઘંટ સમદમાં એને ગ્રંથિ લખી છે.

વર્ગ—(માલ્વેસી).

નંબર. ૪૦.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—S. spinosa.

દર્શન—H. I. p. 323; N. p. 28; Watt VI. part. II. p. 686. ૨. નિ. ૫૨ ૧૩૮.

૨—દેશીનામ—કાંટાળોબલ, બલનાં સાવેણું (પો૦+ગુ૦) બાટેતુરદે (મ૦); સોટી, ગુલ્મશી (હિં૦) નાગબલા (સં૦).

૩—વર્ણન—કાંટાળાબલના છોડવા ૧½ થી ૩ ફીટ ઉંચા થાય છે, તેમાં કોઈવાર થોડી ઘણું ઘણીવાર નાહાની નાહાની ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, કોઈવાર તેની નીચેની શાખાઓ જમીનપર પડેલી હોય છે. શાખાઓપર કાંટા જેવી ગ્રંથીઓ આવેલી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ½ થી ૧ ઈંચ લાંબાં અને ¼ થી ½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે, તે કોઈ-વાર ઘણું સાંકડાં ને લાંબાં, અને કોઈવાર પોહોળાં ને ટુકાં હોય છે, તેપર વાળની રૂંવાટી હોય છે, તેની કોર-પર ઝીણા દાંતા હોય છે, ડીટડી પાસે તેની કોર અર્ધ-વિભક્તિન અથવા સાંકડી થતી હોય છે. પાનની ડીટડી ½ ઈંચ લાંબી હોય છે. પત્રોપાંગમાંથી એકેક અથવા એકથી વધારે ફુલો પીળા કે ફીકા પીળા રંગનાં ચોમા-સાંઉનાર નીકળેલાં હોય છે, તેની ડીટડી પાનથી અને પાનની ડીટડી જેટલી કે તેથી જરા લાંબી અને ફુલથી જરા નીચે સાંધાવાળી હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ૫ તળિયે જોડાયલાં ને મથાળે છૂટાં હોય છે. પુ૦ અભ્યંતરોની પાંખડીઓ ૫ તળિયે જોડાયલી ને મથાળે છૂટી હોય છે. પુંકેસરો—૧૨ થી ૧૫, તેની નલિકા મથાળે વિભાજિત હોય છે. સ્ત્રીકેસર—૧, તેનો ગર્ભાશય ૫ ખાનાં કે (કોઈવાર ૭) ખંડવાળો, દરેક ખંડપર સૂક્ષ્મ મુખવાળી અક્કેકી નલિકા હોય છે. ફલ ૫ થી ૭ ખંડવાળાં, દરેક ખંડપર ઉભી ૧ થી ૨ અણી હોય છે, ફલ પુ૦ બા૦ કોશથી ભાગ્યે જ લાંબાં હોય છે. બીજ બહ-દાણાને મળતાં ભૂરા કે ધેરા ભૂરા રંગનાં હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—ઉપશેષક અને પૌષ્ટિક.

૬—ઉપયોગ—પરમા અને પેશાબની બળતરા ઉપર એનાં મૂળની છાલ, છાલનો ઉકાળો, અને પાનનો સ્વરસ સાકર સાથે વપરાય છે. પાનને વાટી તેની લેપડી ગડગુંબડાં ઉપર મુકાય છે. એની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે તે દોરી બનાવવાના કામમા આવે છે. ફુલ અને કાચાં ફલ સાકર સાથે પરમાવાળાને ખવરાવાય છે. એના છોડ-વાને સુકાવી તેનાં સાવેણાં બનાવવામા આવે છે.

૭—સ્થાનક—રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડ અને પાણીના ધોરીઆ પાસે, તેમજ પથ્થર ખડકવાળી જમી-નમાં, અને ઘાસની સાથે ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના ગરમ ભાગોમાં થાય છે.

૮—વિશેષ વિવેચન—છોડવામાં કાંટા માટે કાંટા-ળોબલ કહે છે. અને એના સાવેણાં બનાવે છે માટે એના છોડવાને પણ ઘણાં લોકો બલનાં સાવેણાં કહે છે

વર્ગ—(માલ્વેસી.)

નંબર ૪૧.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—S. Carpinifolia.

દર્શન—H. I. p. 323; N. p. 28, Watt VI. part. II. p. 679; ૨. નિ. ૫૨ ૧૩૮.

૨—દેશીનામ—ફુમતડીબલ, બલા (પો૦+ગુ૦;) ઉસ્ફરિયા (મ૦) બાટી બરિયાર (હિં૦) બલા, બલિ-નિર્જ્જર (સં૦.)

૩—વર્ણન—ફુમતડીબલના છોડવા ૨ થી ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે, તેમાં કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે કોમળ, ભાગે રૂંવાટીવાળી હોય છે, તેના છેડા ખર્ડીરી નીચે લટકતા હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ખંડાકૃતિના લીટાંવાળાં અને ખરબચડી

ડીમાં ને ગળાકનાં હોય છે, ને ૧ થી ૩ કે ૪ ઇંચ લાંબાં ને ૧ ઇંચથી ૧ ઇંચ પેહોળાં હોય છે, તે લાંબાં ને સાંકડાં, લાંબી અણીવાળાં હોય છે, તેની કોરપર સૂક્ષ્મ દાંતા હોય છે; તેની ડીંડી ઘણી ટુંકી હોય છે; ડીંડીના મૂળ તેથી લાંબાં સાંકડાં ઉપપાન હોય છે. ફુલ પત્રકક્ષમાંથી પીળા રંગનાં નીકળેલાં હોય છે, તેની ડીંડી બહુધા ભાગમાંથી સાંધાવાળી હોય છે. પુ૦ બાહ્ય કોષનાં પાંચ ત્રિકોણાકાર, તળિયે જોડાએલાં ને મથાળે છુટાં હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫ તળિયે જોડાયલી ને મથાળે છુટી, અને પુ૦ બાહ્ય૦ કોશથી લાંબી હોય છે. પુ-અને સ્ત્રી-કેસરો બળા (sida) ની જાત પ્રમાણે. ફળ ૫ થી ૬ ખંડ અને અણીવાળાં હોય છે. બીજ પ્રત્યેક કોશમાં એકેક કાળાશપડતાં ભૂરાં કે ઘેરા ભૂરા રંગનાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-પંચાંગ.

૫-ગુણદોષ-શીતળ, રોચક અને ઉપયોગ

૬-ઉપયોગ-આની બધી ન૦ ૩૯-૪૦ પ્રમાણે. એની છાલમાંથી નરમ રેશા નીકળે છે. એનું મૂળ રક્તદોષ, તાવ વિકાર, ક્ષય, પિત્તજ્વરથી પીડિત અને દુખિત મનુષ્ય એ બેનું પીવાની જગોએ વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-આખા હિંદુસ્તાનમાં અને હિમાલય પર્વતની તળેટીમાં, સમુદ્રના કાંઠામાં, કોંકણમાં, અને બીજી જગોએ પાણીની સાથે એના છોડવા ઘણા ઉગતા જોવામાં આવે છે. એ હિંદુસ્થાનના સઘળા ગરમ ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એ વિશેષ કરી દુનિયામાં ઉગે છે. આને ડુંગરાઉબલા કહેવાય છે. આર્યવૈદ્યકમાં નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારની બળાની વનસ્પતિ લખેલી છે. જેવી કે.-

૧-બલા-Sida carpinifolia.

૨-મહાબલા-Sida rhombifolia.

૩-અતિબલા-Abutilon indicum.

૪-નાગબલા-Grewia populifolia

એ ચાર પ્રકારની આ પેહેલી બળા છે.

ડા. ઉદય ચંદ દત્ત મટીરીઆ મેડીકા ઓફ હિંદુસ્તાનમાં નીચે પ્રમાણે ચાર જાતની બળા (sida) કહે છે.

૧-બલા-Sida cordifolia.

૨-મહાબલા-Sida rhombifolia.

૩-અતિબલા-Sida rhombifolia.

૪-નાગબલા-Sida alba.

તે પ્રથમ લખેલી ૪ બળામાં અતિબળા ખપાટને અને નાગબળા ગંગેટીને માનેલી છે. આની બાબતમાં કોઈ બે પણ એ વનસ્પતિઓના ગુણમાં ફરક ગણે નહીં. કેમકે બળા, (sida) ખપાટ (abutilon) અને ગંગેટી (Grewia) એ ત્રણે જાતની વનસ્પતિઓમાં ઘણુંકરી એક સરખા ગુણે રહેલા છે. બંગાળા તરફ બળા (sida) ની ઘણી જાતો ઉગે છે, અને કાઠિયાવાડ ગુજરાત તરફ ખપાટ (abutilon) અને ગંગેટી (Grewia) ની જાતની વનસ્પતિ વિશેષ ઉગે છે. માટે જ્યાં જેને જેમ ઠીક લાગ્યું તેમ ચાર બળા માટે ચાર વનસ્પતિ લીધેલી જણાય છે. સારે ઉપર કહેલી ત્રણ જાતની વનસ્પતિ એક બીજાની જગોએ વાપરવામાં આવે તો તેમાં કોઈ જાતની હરકત જણાતી નથી. કેમકે એ ત્રણે વનસ્પતિ સહેજ ફેરફારથી સમાન ગુણવાળી છે.

પણ વનસ્પતિશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે તો એ દરેક વનસ્પતિની તરાહ નિરનિરાળી છે. એ દરેક જાતની વનસ્પતિમાંથી જુદી જુદી જાતના રેસાઓ નીકળે છે, એ દરેક વનસ્પતિમાં ચીકાશનો ભાગ ઓછાવત્તો હોય છે. બળા અને ખપાટની જાતની વનસ્પતિમાંથી કાઠા, લાંબા અને મુલાયમ રેસા નીકળે છે, જ્યારે ગંગેટીની જાતની વનસ્પતિમાંથી બરછટ, ટુંકા અને ખડબચડા (રેસા) નીકળે છે.

આ તરફ (કાઠિયાવાડ) બળા અને મહાબળાનાં બીજને બળદાણા, અને અતિબળા (ખપાટ) નાં બીજને મોટા બળદાણા કહે છે. પણ નાગબળા (ગંગેટી) નાં બીજ ઘણુંકરી બજારમાં મળતાં નથી. તેમ તેનાં બીજ ઓસડ તરીકે વપરાતાં પણ જોવામાં આવતા નથી, કેમકે નાગબળા જ્યારે ગમિટી છે, તો તેના ઝાડમાં બહુજ ફળ થાય છે, ને તેને વિશેષ કરીને જીવાત લાગે છે તેથી તેનાં બીજ ભાગ્યે જ હાથ લાગે છે. પણ એક સન્યાસી પાસેથી સાંભળ્યું છે કે "નાગબળાનાં બીજ બે આની ભાર દરરોજ સાકર સાથે રાત્રિના સુતી વખતે ખાઈ માથે ઠાડું પાણી પીવાથી હેરેક મટે છે." જુવો નંબર ૭૫.

વર્ગ-(માલ્વેસી.)

નંબર. ૪૨

૧-શાસ્ત્રીયનામ-S. rhombifolia.

૧૦-૧.-H. I. p 323; N. p. 29, Watt VI. part. II. p. 681; ડ. નિ. પ. 138.

૨-દેશીનામ-બેતાઉબળ, બેતાઉબળવાળા (ગુ૦); પિત્તા, તરેસ (મ૦) સહદેવ, પીતપુષ્પ (હિં૦) મહાબલા, સહદેવા, પીતપુષ્પ (સં૦).

૩-વર્ણન-બેતાઉબળવાળા ઝાડ ઝાંખરાવાળ છોડવા ૨ થી ૪ ફુટ ઉંચા થાય છે. તેના ડાંખ ભાગમાં કેટલીક લાંબી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે પાન આંતરે આંતરે, કાંગરીદાર, અને છેડે સાંકડાં

ખૂણે ને વચમાં કેશરનાં અથવા નરકેશર આગળનાં હોય તો તેની નળીની ટોચઉપર ફૂમતા વિશેષ હોય છે. ઉપરાંત જેવું હોય છે. પુષ્પ પાણ કસતી અથવા ખડૂલી પાનની ટીશીથી લાંબી હોય છે, તે પત્રોત્પ-ક્ષથી અથવા શાખાઓને છેડે ઘણે ભાગે આવેલી હોય છે. ફૂલ પીળાં પણ સફેદ રંગનાં પણ હોય છે. દરેકમાં અંડકોશ અથવા ખાનાં ૫ થી ૧૦ હોય છે. તેના બીજ ઘણાં હોય છે, કે તેની નથી. બીજ ખાનાંનાં ખૂણાને ખડલાં હોય છે. ઘણા ભાગના ફૂલોને ગીરે અને વાદીઓની વાટ ક્રમે વિશેષ ઉગે છે. એ જાતો હિન્દુસ્તાનમાં થાય છે.

ઉપયોગ—સૂત્રમાં લખ કિતી ૪ જાતા દેખી આ બીજ ખાતા અર્થાત્ મહાબળા કહેવાય છે. "મહાબળા મને સહદેવ* કરે છે. એ મધુરમ્, વા, ઉષ્ણ, ખાવ, પિત્તજ્વર, ગ્રહણીના રોગ, અર્શ, શૂળ, વાત વગેરે, મદુપ્રમેહ એ બધાને હણે છે: પુરુષાર્થ કરે છે, બળ વધારે છે." (વૈ. ક. ૯).

એનાં મૂળનો કાઢો જ્વરઉપર, અને પાન વૈદ્યકની મારઉપર અને પોલ્ટીસની જગ્યાએ વપરાય છે. બલા અને મહાબળાની જાતની વનસ્પતિમાંથી ઘણા સુંદર રેસા નીકળે છે તે વિષેનો સમાચાર ડૉ. વૉટની રિસાતીમાં (Sida Fibre)માં સરસાં નોંધ આપેલો છે. તે ઉપયોગી ગણાય તેવા છે.

વર્ગ—(આડવેલી.)

નંબર ૪૩.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—S. cordifolia.

૧૫ૅન્ટ—H. I. p. 324. N. p. 29; Watt VI. part. II. p. 630. ક. નિ. પ. ૧૩૮.

૨—દેશીનામ—બલ, બળની ઉોડવો, બથા, બથરાખું (પેન્ગ્વ૦) ખિરલા, કંટિયટલ ચર્ટ (મ૦) ફંટિયલ (હિં૦) બલ (સં૦)

૩—વર્ણન—બલાના છોડવા ૧½ થી ૩ ફીટ ઉંચા થાય છે, તે ચોમાસે ઘણું ઉગી આવે છે, અને કેટલીક જગ્યાએ તે બારે માસ પણ નજરમાં આવે છે.

મૂળ—ઘણું ઉંડા નેોમાં હોય છે, તે સુતળીથી પેન શીલ જેવાં જાડાં, ફીકા પીળા રંગનાં, ચીકણાં ને મજબૂત હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—ડાંડી સુતળીથી પેન્સીલ જેવી જાડી, પીંગાશલેતી લીલા રંગની ને વખતે એક બાજુ જાંબુડા રંગની ઝાંખી હોય છે. શાખાઓ ડાંડી કરતાં પાતળી પણ બીજી રીતે તેવી જ હોય છે. તેઉપર તારાકૃતિના વાળ છુટક છુટક આવેલા હોય છે, તેથી તેઉપર આંગળી ફેરવતાં તે ખડબચડ લાગે છે. કેટલાક શાખાઓપર તારાકૃતિના વાળની સાથે બારીક સાદાસ્યા પીળા કે ભૂરા વાળની રૂંવાટી પણ આવેલી હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓની છાલ પાતળી અને મજબૂત રેસાવાળી હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબાં અને ¾ ઈંચથી ૧½ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તે હૃદયાકૃતિનાં, લંબગોળ, કાંગરીદાર અને ટેરવે જરા અણીવાળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર મખમલ જેવી સુંવાળી રૂંવાટી હોય છે. ઉપરની સપાટીનો રંગ ફીકો લીલો અને નીચેનીનો વિશેષ ફીકો હોય છે. પાનની ટીશી પાન કરતાં ટુંકી અથવા તેટલી લાંબી હોય છે, તે ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી અને તેની ઉપરની બાજુ સહેજ ઊંડી નીક હોય છે. ટીશી પાનની કોરના સરખા ભાગે ઉપરની બાજુ ભડુપા જુઠાણી રંગની હોય છે. ટીશીપર જરા લાંબી રૂંવાટી હોય છે. ટીશીને મથાળેથી મુખ્ય ૫ નસો નીકળી પાનમાં ગયેલી હોય છે, તેમાંથી બીજી નસો નીકળેલી હોય છે, પાનના વચલા ભાગની નસો સામસામી, ઉંચી ચઢતી અને ભડુપા બનાવનાર આવેલી હોય છે, તે પાનની કોરપરની કાંગરી પાસે વિભાજીત થઈ અથવા સાંધી જ સમાપ્ત થયેલી હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે ચીકણું લાગે છે, વાસ મુગાનાં પાનને મળતી અને સ્વાદ તુરો અને ચીકણો હોય છે.

પાનની ટીશીના પાસા ઝીણાં ઉપપાન અને ૧ થી ૩ સુતળી રંગનું હોય છે

ફૂલ—પત્રોત્પન્નમાંથી ફૂલની ટીશી નીકળેલી હોય છે, તે દોરા જેવી પાતળી, પાનની કરતાંથી ભાગની, ફૂલથી જરા નીચે સાંધાવાળી અને સાંધાથી ઉપર જરા જાડી થયેલી હોય છે. તે ½ થી ¾ ઈંચ લાંબી હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં હોય છે, તેમાં પારસપીપળાનાં ફૂલને મળતી જરા વાસ હોય છે ફૂલનો વ્યાસ ½ થી ¾ ઈંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે તળિયેથી બાજુએ જોડાયલાં ને મથાળે તેના પાંચે દાંતા છુટા દેખાતા હોય છે, પત્રો પહોળાં, અણીઆળાં, અને તારાની રૂંવાટીથી ભરાયલાં હોય છે. તે ½ ઈંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧½ લાઇન પહોળાં હોય છે. દરેક પત્રપર એક ઉંની નસ હોય છે.

પુષ્પાભ્યંતરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયે જોડાયલી ને મથાળે છુટી હોય છે તે તળિયે પુંકેસરનલિકા સાથે જરા વળગેલી હોય છે.

* સહદેવ—સહદેવી એ Vernonia cinerea નું પ્રસિદ્ધ નામ છે જુઓ નં૦ ૨૬૪

પુંકેસરો–ઘણાં હોય છે. તેની નલિકાના મથાળે ઘણા વિભાગો થયેલા હોય છે જેપર ગોળ કોટાવાળા સૂક્ષ્મ તંતુઓ હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેના ગર્ભાશયમાં પાંચ ખંડ હોય છે અને દરેક ખંડપર એકેકી નલિકા સૂક્ષ્મ મુખ[illegible] આવેલી હોય છે

ફળ–૧ થી ૨ ઇંચ [illegible] અને ૫૦ થી ૭૦ [illegible] વચ્ચે આવેલું હોય છે. તે તેનાથી આગળ જ અથવા સહેજ [illegible] હોય છે. ફળમાં પાંચ ખાનાં, અને દરેક ખાનામાં અકેકું બીજ હોય છે. ફળની છાલ પાતળી, [illegible] અને પાતળી સૂક્ષ્મ રૂંવાટીવાળી અથવા લીસી હોય છે, તેના પર સૂક્ષ્મ [illegible] હોય છે. ફળનાં દરેક [illegible] લાંબી અણી હોય છે, અને તે [illegible] હોય છે. આ અણી [illegible] દેખાતી હોય છે

બીજ–[illegible] રંગનાં, [illegible] આકારનાં પણ [illegible] અણીવાળાં હોય છે

૪ [illegible]

૫ [illegible]– } ઉપરના નંબર ૪૬ પ્રમાણે.
૬ [illegible]–

૭ [illegible]

૮–વિશેષવિવેચન–ઉપરના બીજા [illegible] કરતાં આ [illegible] ઉત્તમ ગણાય છે. [illegible] આ [illegible] રેસા [illegible] અને [illegible] પણ આ [illegible] બીજ [illegible] છે, અને તે [illegible] અને [illegible] છે [illegible] સાકર સાથે [illegible] છે. [illegible] છે. [illegible] ([illegible]) [illegible] છે. [illegible] છે, [illegible] છે" ([illegible])

વર્ગ– (માલ્વેસી.)

નંબર, ૪૬

૧–ગુજરાતીનામ–Abutilon polyandrum.

ગ્રંથ–H. I. p. [illegible] N. p. [illegible] Watt I. p. 17.

૨–દેશીનામ–[illegible] ([illegible]). [illegible]

૩–[illegible]

સીધી જાડી હોય છે. એના આખા છોડવાપર પાતળી રૂંવાટી હોય છે. અને એ રૂંવાટી સિવાય બીજા [illegible] ગોળ મથાળાંવાળા ગ્રંથી વાળ પણ આવેલા હોય છે. આ વાળની વચ્ચે ચીકાસવાળા રસનાં બિંદુઓ હોય છે. આ વાળ અને રસ હાથને લાગતાં હાથમાં ચેળ અથવા ખાજ આવે છે. પાન ગોળાકારનાં અથવા ૩ ખૂણીઆં, લાંબી અણીવાળાં, અને લાંબી ડીંટડીપર હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં હોય છે. તે [illegible] ઉગે છે. ફળ નીચેથી ગોળાકારનાં ને મથાળે ખાડાવાળાં [illegible] રંગનાં હોય છે.

આ આખા છોડવાનો રંગ જરા પીળાશપર હોય છે.

મૂળ–૪ થી ૬ ઇંચ કે વખતે ફુટેક લાંબું હોય છે તેમાંથી થોડાક આડા અવળા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળ [illegible] પેનસીલ જેવું જાડું હોય છે. પણ મોટા અને બીજા વરસના છોડવામાં તે વખતે આંગળી કે અંગુઠા જેવું જાડું થયેલું હોય છે. એ બહારથી ભુરા અને અંદરથી સફેદ રંગનું ને કુમળું હોય છે. મૂળની અંતરછાલ ઘણી સફેદ, લીસી, જાડી, રેસાવાળી અને ચીકટ હોય છે. વાસ [illegible] અને સ્વાદ ચીકાસ લેતો તીખો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી [illegible] કે આંગળી જેવી જાડી હોય છે. ડાંડીપરની છાલ [illegible] ધોળા રંગની અને ખડબચડી હોય છે કોમળ શાખાઓ ઉપર [illegible] રૂંવાટી આવેલી હોય છે. શાખાઓનો રંગ [illegible] હોય છે. શાખાઓ ગોળ હોય છે. તે ઉપરની છાલ રેસાની પેઠે [illegible] ઉતરી આવે [illegible] ચીકટ હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. ડીંટડી ૨ થી [illegible] વખતે મોટાં પાનમાં ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબી અને [illegible] સુધી જેટલી જાડી હોય છે. તેપર વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ડીંટડીને પાનથી જરા [illegible] હોય છે, તેની ઉપરની બાજુ ચાપટી અને તેની નીચેની બાજુએ ઉભી [illegible] આવેલી હોય છે. [illegible] હોય છે, અને તેની [illegible] ડીંટડી પાને [illegible] હોય છે. ડીંટડીને મથાળેથી ૫ નસો નીકળી [illegible] થયેલી હોય છે. પાન [illegible], ને વખતે [illegible] ઉપરની ત્રણ ખૂણીઆ થયેલાં હોય છે, તેમાં [illegible] વિશેષ લાંબો હોય છે. પાનનાં [illegible] હોય છે. પાન [illegible] હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીપર [illegible] અને [illegible] હોય છે. પાનની નીચેની સપાટીપર [illegible] અને બીજા [illegible] પાનની [illegible] હોય છે. [illegible] પાન [illegible] હોય છે. પાન ૩ થી ૪ ઇંચ [illegible] અને [illegible] હોય છે. [illegible]

ી વચ્ચે નાહાનાં નાહાનાં પાન પણ આવેલાં હોય
પાનને ચોળવાથી તે ઘણાં ચીકણાં લાગે છે. તેની
ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકણો અને ખરસટ હોય છે.
ફૂલ-દાંડી અને શાખાઓના ઉપર પત્રકોણમાંથી
ા નીકળેલાં હોય છે. ફૂલની ડીંટડીઓ પાન કરતાં
ની હોય છે. ફૂલો બબ્બે ચચ્ચાર પાસે પાસે નીકળેલાં
ાય છે. ઘણીવાર ફૂલની એક મુખ્ય ડીંટડીપર ડીંટડીના
ાંખા નીચેથી બે ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલ પીળા
રંગનાં ને સહેજ સુગંધિત હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ½ થી
૧½ ઇંચ જેટલો હોય છે. ફૂલની ડીંટડી લીંબડાની
સળીથી કંઇક પાતળી હોય છે, ને તેપર વાળની રૂંવાટી
અને ગોળ મથાળાંવાળા વાળ આવેલા હોય છે જેપર
સહેજ ચીકણા રસનાં બિંદુઓ હોય છે. આ ડીંટડી ½
ઇંચ થી ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. અને તે ૫૦ ભા૦
કાથી થોડે નીચે સાંધાવાળી હોય છે.

પુષ્પઆધારકોષ—નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે રંગે લીલાં
ને ૨ લાઇન લાંબાં હોય છે. તે નીચેથી જોડાયલાં અને
અધવચ ઉપરથી પટ્ટા દાંતા જેવાં દેખાતાં હોય છે.
દાંતા નીચેથી પોહોળા ને ટેરવે અણીયાળા હોય છે.
દરેક દાંતાપર વચ્ચોવચ એક ઉભી નસ હોય છે. આ
પત્રોપર પણ વાળની રૂંવાટી અને ગોળ મથાળાંવાળા
જરા લાંબા વાળ હોય છે. જેનાપર ચીકણા રસનાં
બિંદુઓ આવેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ પાંચ હોય છે,
ને ઉપર ને નીચેથી પુંકેસરનળિકા સાથે જોડાયલી, ચળકતી
પાંચે જૂદી દેખાતી હોય છે. પાંખડી લીસી, ચળકતી
ને પીળી હોય છે. તે તળિએ સાંકડી ને મથાળે પોહોળી
હોય છે. તેની અંદરની બાજુ તળિયે વાળની રૂંવાટ
હોય છે. પાંખડીપર ઉભી નસો આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો—ઘણાં હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકાં હોય
છે. ને તે કેસરીઆ રંગનાં હોય છે. તેનાપર આવેલા
પરાગકોશ અને પરાગકોશની અંદર આવેલી પરાગરજ
પીળા રંગનાં હોય છે ને તેને મથાળે વાળની
રૂંવાટ આવેલી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકી હોય છે.
તેનો ગર્ભાશય ૫ થી ૬ ગર્ભાશયવાળો, પીળાશલીલા
લીલા રંગનો ને ૫૦ ભા૦ કોણને તળિયે ઉભો આવેલો
હોય છે. તેના મથાળાંપર વાળની રૂંવાટ હોય છે.
સ્ત્રીકેસરનળિકાઓ ૫ થી ૬ જૂદી જૂદી પુંકેસરો
જેટલી લાંબી તેઓની વચ્ચે આવેલી હોય છે, પણ તે
તેઓનાથી જરા જાડી હોય છે. તે લીલાશપડતા પીળા
રંગની ને તેને મથાળે ગોળાકાર સહેજ સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

ફળ-૩ લાઇન લાંબું અને તેટલુંજ પોહોળું હોય
છે. ફળની નીચે ૫૦ ભા૦ કોશ ઘણા લાંબા વખત સુધી
રહે છે. ફળ પાંચ ઉભી ફાંકો કે કોસવાળું હોય છે. તે
દરેક ફાંકની બહાર ગીચ રૂંવાટી હોય છે, અને તેની
અંદરની બાજુ લીસી ને ચળકતી હોય છે. તે દરેક
ફાંકને મથાળે ઝીણી કાંટા જેવી અણી હોય છે. ફળ
કાચું હોય છે ત્યારે લીલા ને પાકીને સુકાય છે ત્યારે
ફીકા ભૂરા રંગનું થઇ જાય છે. ને તેની પાંચે ફાંકો
એક બીજાની બાજુએથી છૂટી પડી જઇ તેનાં પડ
ઉખાં ઉપડી જાય છે; ત્યારે તે આખા ફળમાં એનાં
૧૦ પડ દેખાય છે. અને તે દરે પડની ઉપર એકેક
અણી દેખાય છે, એટલે કાચા ફળમાં જે ૫ અણી
દેખાતી હતી તે ફળ પાકીને તેનાં પડ ઉપડી જવાથી
૧૦ દેખાય છે. વખતે ફળમાં ૬ ફાંકો હોય છે, ત્યારે
તે ઉઘડવાથી તેનાં ૧૨ પડ અને મથાળે ૧૨ અણી
દેખાય છે. ફળની દરેક ફાંકમાં ૨ થી ૩ બીજ હોય છે.

બીજ—ભૂરાશલેતા કાળા રંગનાં હોય છે, તે ભીંડાનાં
બીજ જેવાં હોય છે. બીજને એક છેડે જરા અણી
હોય છે. બીજની સપાટીપર સ્તાસલેતા સૂક્ષ્મ ખર-
સટ વાળની બાનક હોય છે. તે ⅔ લાઇન લાંબાં અને
½ લાઇન પોહોળાં હોય છે. બીજની કુમળ છાલ કાઢી
નાંખતાં તેમાંથી તેલીઓ ફોતા ધોળા મગજ નીકળે છે.
એની વાસ ઉગ્ર ને સ્વાદ ચીકણો ને તેલીઓ લાગે છે.

૪-ઉપયોગી અંગ—સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક અને પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ—એનાં મૂળની છાલ અને બીજનો
ઉકાળો ગાળીને તેમાં મધ કે સાકર મેળવીને પેશાબની
ગરમીવાળાને અપાય છે. એના આખા છોડવાને ભાંગી
તેની રાખ રેચના કામમાં વપરાય છે. એનાં ફૂલ સાક-
રની સાથે વાટી પ્રમેહવાળાને પીવરાવે છે. એની છાલ-
માંથી બારીક, મજબૂત, ધોળા રેસા નીકળે છે, તેની
સુતળી, દોરી, અને બધુ સારાં થઇ શકે છે.

૭-સ્થાનક-દક્ષિણ જંગલમાં પ્રાંતીઆ તળાવડિ
બાવળો નીચે, ગોદાવરી જંગલમાં ગીચ ઝાડીવાળી તળી-
ઓમાં, અને રાજપૂતાના તથા રાજવાડી ભાગમાં વડ અને
આંબલીની છાયામાં એના છોડવા ઉગે છે. એ હિંદુસ્થા-
નના પશ્ચિમોત્તર ભાગમાં અને દક્ષણમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન—આ ખપાટના છોડવાપર
ગોળ મથાળાંવાળા વાળ અને તેપરના ચીકણા રસ
અડતાં ગોળ અથવા ભાજ સરખે છે, માટે એ
ખાજવણી ખપાટ કહે છે.

વર્ગ—(આહવેસી).

નંબર ૪૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ—A. Indicum.
દર્શન—H. I. p. 326; N. p. 28; W

I. p. 16, રૂ. નિ. પા. ૧૪૦.

દેશીનામ-ખપાટ (પો૦) ડાભળી, કાંસકી (ગુ૦) મુદ્રા, પેટારી, મદસી, ચરનડી, (મ) કંગી, પોટારી (હિં૦) અતિબલા, કંકતિકા (સં૦).

૩-વર્ણન-ખપાટના ઉભડા બારે માસ જોવામાં આવે છે. તો પણ ચોમાસે તે ઘણા ઉગી આવે છે. તે ૪ થી ૮ ફીટ ઉંચા વધે છે. તેમાંથી થોડીક લાંબી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. વખતે એની ડાંડી અને શાખાપર જાંબુડા રંગની ઝાય હોય છે. પાન ગોળાઇ ઉનાં અથવા ખૂણીઆળાંમાં હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં હોય છે. તે બપોર પછી ઉઘડે છે. ફળ ડાભળીનાં નીમળાં ઘડ જેવાં ને કાંસકી કે દંતીઆના દાંતા જેવી ખરી કિનારમાં હોય છે.

એના આખા ઉભડાપર તીક્ષ્ણાગ્રવાળા ટુંકા મખમલી મુંઝાળા સૂક્ષ્મ વાળની રુંવાટીનું અસ્તર હોય છે.

મૂળ-મુળાળીથી આંગુલ કે વખતે હાથનાં કાંડાં જેવું જાડું હોય છે ને ઉપરથી ભૂરા અને અંદરથી પીળા રંગનું હોય છે તેમાંથી થોડાક ફાંટાઓ અને ઝીણા રેસાએ, નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ ચીકટ રેસાવાળી અને પાતળી હોય છે. મૂળનું લાકડું કઠણ, વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ફીકો ચીકણો અને ગળચટો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી પેનસીલથી આંગળી જેવી જાડી ને ગોળ હોય છે. તે ફીકા લીલા રંગની ને તેપર આંગળી ફેરવતાં તે મુલાયમ લાગે છે. શાખાઓ ડાંડીથી પાતળી હોય છે ને તેપર મુંઝાળા વાળની રુંવાટી વધારે હોય છે. તેથી તે વધારે મુલાયમ લાગે છે. ડાંડી અને શાખાઓ ઉપરની છાલ પાતળી, મજબૂત ને લાંબા રેસાવાળી હોય છે. આ છાલ ડાંડીપરથી ઉતરી હોય તો સળંગ ઉતરી આવે છે. ડાંડી અને શાખાઓ વચમાંથી પોચાં હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેપર બન્ને બાજુએ મુંઝાળી ટીકડીઓના રંગની રુંવાટીનું અસ્તર હોય છે. તેથી પાનપર બન્ને બાજુએ આંગળી ફેરવતાં તે મખમલ જેવાં ઘણું સુંવાળાં લાગે છે. પાનની ડીટડી ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેને મથાળેથી ૭ થી ૯ નસો અથવા રેષા નીકળી પાનમાં ગયેલી હોય છે. પાન ૧½ થી ૪ કે ૬ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. પાન ગોળાઇ ઉનાં અને ટેરવે અણીવાળાં હોય છે. પાનની કોરપર બારીક સૂક્ષ્મ દાંતા હોય છે. ને ડીટડી પાસે તેની કોર નિયમિત ગયેલી હોય છે. વખતે પાનની કોરપર ને ચાર ખૂણા નીકળેલા હોય છે. પાનની ઉપરની બાજુથી નીચેની બાજુ ફીકા રંગની ને નીચેની બાજુ ફીકી હોય છે.

પાનની ડીટડીના મૂળમાં બન્ને બાજુએ એકેક સૂક્ષ્મ નીચું વળેલું ઉપપત્ર હોય છે.

ફુલ-શાખા અને ડાંડીના છેડા પાસે પર્ણકક્ષ કોણમાંથી એકેક ફુલ નીકળેલું હોય છે. ફુલ પીળા રંગનું હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. એની પાંચ પાંખડીઓની વચ્ચે ફુલની વાસને મળતી હોય છે. ફુલની ડીટડી જે પાન પાસેથી નીકળેલી હોય તે પાનની ડીટડી કરતાં લાંબી અને વખતે સહેજ તેથી પાતળી હોય છે. આ ડીટડી ફુલથી થોડે નીચે સાંધાવાળી હોય છે. એનો સાંધો સ્પષ્ટ દેખાતો જરા ચડી આવેલો હોય છે. ને સાંધાપરથી ડીટડી જરા જાડી થયેલી હોય છે. ડીટડીપર મુંઝાળા વાળની રુંવાટીનું અસ્તર હોય છે. ને તેનાપર થોડા લાંબા છૂટા બીજા વાળ પણ આવેલા હોય છે. ડીટડી ૨½ થી ૩ ઇંચ લાંબી હોય છે. એનો રંગ ફીકો લીલો અથવા એક બાજુ જાંબુડી ઝાંયનો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-નાં પત્રો પાંચ હોય છે. અર્થાત્ પાંચ પત્રોથી પુ૦ બા૦ કોશ બનેલો હોય છે. આ કોશ ફીકા લીલા રંગનો નીચેથી જોડાયેલો એક પોહોળી નાહાની વાટકી જેવો થઇ રહેલો હોય છે. અને ઉપર તેના પાંચે દાંતા છૂટા દેખાતા હોય છે. એ કોશ પુ૦ અભ્ય૦ કોશથી નાહાનો હોય છે. એનાપર મુંઝાળા વાળની રુંવાટી આવેલી હોય છે. એ કોશની અંદરની બાજુના વાળ વધારે લાંબા અને પીળા હોય છે. એ કોશની પ્યાલીપરના પાંચે દાંત નીચે પોહોળા ને ઉપર સાંકડા થતાં ટેરવે અણીદાર હોય છે. એ દરેક દાંતાપર વચ્ચોવચ્ચ એક ઉભી સ્પષ્ટ દેખાતી નસ હોય છે. અને એ નસની બન્ને બાજુએ દાંતાની કોરપર એકેક જરા ઝાંખી નસ આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ પાંચ હોય છે. અર્થાત્ પાંચ પાંખડીઓ મળીને પુ૦ અભ્ય૦ કોશ બનેલો હોય છે. આ પાંચે પાંખડીઓ નીચેથી જોડાયલી, ને ઉપરથી છૂટી હોય છે. દરેક પાંખડી નીચે સાંકડી અને ને ટેરવે પોહોળી હોય છે. ટેરવાં પાસે એનો એક છેડો જરા બહાર નીકળતો હોય છે. આ દરેક પાંખડીનો છેડો એક બીજાપર થોડી ચડેલી અર્થાત્ ઉપરા ઉપર આવેલી હોય છે. પાંખડીઓ લીસી અને ચળકતી હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોથી આંતરે આવેલી હોય છે. પાંચ ડીંપ ચાડનાં પાનપર હોય છે તેની ઉભી નસો હોય છે. પાંખડીઓ નીચેના ભાગમાં પુંકેસરનલિકા સાથે જોડાયલી હોય છે.

પુંકેસરો-ઘણાં હોય છે, તે પીળા રંગનાં અને પાંખડીઓથી ટુંકાં હોય છે. તેમના પરાગપીત અને પરાગકોશમાંની પરાગરજ પણ પીળા રંગનાં હોય છે. પરાગરજના દાણા સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર (સૂક્ષ્મ વસ્તુને મોટી કરી દેખાડનાર કાચ) થી જોતાં ગોળ અને કાંટાવાળા દેખાય છે. પુંકેસરનલિકાપર લાગેલાં

ભાગ અથવા જરા લાંબા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. અને એ નળિકાના ઉપલા ભાગમાં પુંકેસરના તંતુઓ લીસા અને પરાગકોષ બેસાડેલા આવેલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. પણ તેના ગર્ભાશયની ૧૫ થી ૨૦ ફાડો હોય છે. એ દરેક ફાંટ બે પડની બનેલી હોય છે. એ દરેક ફાંટમાં મુખ્યત્વ જોડેલી સ્ત્રીકેસર-નળિકા આવેલી હોય છે. એ નળિકાઓ લીસી, મગ-ફળીને લીસા રંગની હોય છે. તે પુંકેસરો જેટલી લાંબી, અને તેથી ફેરફાર લાંબી, અને તેઓની વચ્ચે આવેલી હોય છે. એ નળિકાઓને મથાળે [illegible] સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે. જેટલી સ્ત્રીકેસરનળિકાઓ હોય છે તેટલી ઓછા ગર્ભાશયની ફાડો *હોય છે, અને એ બધી ફાડો વચ્ચે વચ્ચે આવી એક ગર્ભાંડધર (અંડધર) બનેલો હોય છે. આ ગર્ભાંડધર પાંચ પાંખડીઓની નીચે થાય [illegible], ફીંડા [illegible] વાળની [illegible] આવેલો હોય છે. ને તેનાપર સફેદ, લાંબા, ખરસટ ચોંટેલાં વાળની રૂંવાટી હોય છે.

ફૂલ-કાચાં હોય છે ત્યારે [illegible] છાપાળેલાં ફૂલ લીલા રંગનાં હોય છે પણ જ્યારે પાકીને સુકાય છે ત્યારે [illegible] રંગનાં થઈ જાય છે. એ ફૂલ ૧ થી ૧ ઇંચ લાંબાં ને તેટલાંજ પહોળાં હોય છે. તેપર ધોળા, [illegible], ભાગ અથવા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેમાં ૧૫ થી ૨૦ જુદી જુદી ફાંટ દેખાતી હોય છે, એ દરેક ફાંટ (કર્પેલ) બન્ને બાજુ દબાયલી હોય છે, ને તેને મથાળે અને વચ્ચોવચ ખાંચ પડેલો હોય છે, એ દરેક ફાંટમાં એક એક બીજ હોય છે. સારી પેઠે સુકાયલાં ફૂલને [illegible] પેઠે વળતું હોય તો તેની ફાંટ-ઓનાં બીજ તેમાં ખુલ્લાં પેઠે થયે છે. ફૂલ તદન સુકાયાં પછી તેઓના [illegible] જુદાં થઈ જાય છે, અને તેની ફાંટ [illegible] એક બીજાથી જુદી પડે છે. ફૂલનો આકાર [illegible], અથવા [illegible] જેવો હોય છે ફૂલનું [illegible] આજુબાજુથી [illegible] પડું હોય છે, અને તેની વચ્ચોવચ [illegible] હોય છે. ૫૦ આ૦ [illegible] એ ફૂલની નીચે બહુ લાંબા [illegible] સુધી [illegible] હોય છે. ફૂલ [illegible] ઘણું [illegible] હોય છે.

બીજ-૧ [illegible] લાંબાં, અને ૧ [illegible] ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે એક બાજુ [illegible] અને બીજી બાજુ [illegible] હોય છે. એનાં બન્ને [illegible] હોય છે. બીજનું [illegible] હોય છે, બીજ [illegible] અને તેની [illegible] હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-મૂળ, પાન, [illegible].

૫-ગુણદોષ-પૌષ્ટિક, ઉપલેપક, રોપક અને મૂત્રલ.

૬-ઉપયોગ-ખપાટની જડ પાણીમાં ઘસી આંખના ઉપર ચાંટે પીવરાવાય છે. મૂળની છાલનો ઉકાળો અથવા સ્વરસ મુતરાના દરદમાં અપાય છે. એનાં મૂળનો ઉકાળો મરમ તાવમાં ફાંટ તરીકે આપવામાં આવે છે. અને તે સંગ્રહ રોગમાં પણ ઉપયોગી છે, એમ કહેવાય છે. એની છાલ કે પાનના કાઢા મોઢું પાકયું હોય તો તેનાપર કોગળા કરાવે છે. પાન ચાવીને મોઢામાં રાખવાથી મોઢાંની ગરમી ઓછી થાય છે. એનાં પાનને વાટીને તેનો રસ સાકર સાથે મેળવી પેશાબની ગરમી-વાળાને અપાય છે. છાતી કે મોઢાંમાંથી લોહી પડતું હોય તો એનાં કોમળ પાનનો રસ દુધ સાથે મેળવીને પીવરાવવામાં આવે છે. પાનનો કાઢો પરમા, દરદ અને મુત્રાશયના રોગ ઉપર અપાય છે. ખપાટના પાન વાટીને ટાઢી પોટીસ તરીકે બંધાય છે. જેથી સોજા જલદી ફુટી જાય છે. ખરજવાં અને વાળાની બળતરા ઉપર ખપાટનાં પાન વાટીને મુકે છે, તેથી બળતરા અને રસી ઓછાં થાય છે. એના બીજને બળતરાં મોઢાંમાં અક્ષ-બીજ કહે છે, અને તે ઘણા પૌષ્ટિક પાકોમાં નાખવામાં આવે છે. બીજનો ઉકાળો ચિકણાશવાળો પૌષ્ટિક અને ઉપલેપક તરીકે અપાય છે. એનાં બીજની બૂકીની છાલ કાઢી અંદરનું બીજની ગોળ સાથે મેળવી કરી ફાકતા ખાંસીના દરદીઓને અપાય છે. ઉધરસના પેટમાં ગીધાં [illegible] પરથી તેની આમળ નીકળી હોય કે [illegible] હોય, તો બળતરાની પુષ્ટિ આપે છે. અને એનાં ફૂલ અને કાચાં ફૂલ ખપ્પરવાળાને ચાટવી સદી ખવરાવે છે. ખપાટની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે જે ઘણા લાંબા, સફેદ, મજબૂત અને ચળકાટ હોય છે, તેની દોરી, દોરડાં, ગુણપાટ, ટાટ વગેરે બનાવવામાં આવે છે. યુરોપમાં જેમ Marsh-Mallow વપરાય છે તેમ આપણા દેશમાં ખપાટ વપરાય છે:—

"ચણીબુ! એ ચાર જાતી જાતી ખપાટની જાતની પેદાશ છે, સંસ્કૃતમાં તેને બલા કહે છે, મરાઠીમાં ચીકણી અને ખપાટ (ખપટ) નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેનાં પાન હળદીનાં જેવાં થાય છે. તે ખપાટના જેવું થડ છે. પણ તે ખપાટથી મોટાં થાય છે. બીજમાં એક જાતનો ચીકણો ભાગ રહેલો છે. તેને ખાંડવાં ખડ મહીનામાં થાય છે, અને ખાંડનાં પેટમાં તડકાની ગરમ ગુણવાળાં લેવાં.

ખપાટ-૧ ખપાટકર્ષ કકર, ૨ ખપા તેલ.

૧-એના ખપાટકલ્પ-ખપાટની છાલ, ખપાટનાં મૂળ, એલચા, દિવેલ, એમાંથી દરેક, ખાટકથ એ બધાં મળી ૨ તોલાં અને પાણી ૩૨ તોલાં તેનો ઉકાળો કરવો.

* ફાંટ-કાર્પેલ-કારપલ્સ

૨-બલાતૈલ-ખપાટનાં મૂળ ૪ શેર લઈ તેને ૩૨ શેર પાણીમાં ઉકાળવાં, આઠ શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે તેની અંદર ૮ શેર દુધ, ચાર શેર તેલ અને એક શેર ખપાટના મૂળ નાખવાં અને તેનું રીતસર તેલ સિદ્ધ કરવું.

ગુણ-શીતળ, પૌષ્ટિક, મગજને પુષ્ટિ આપનાર.

શિરોમજ્જાની અંદર સુંઠની સાથે ખપાટનો ક્વાથ આપવામાં આવે તો તે હરે છે. તે પૌષ્ટિક છે અને હૃદયને માટે બીજી યોગ્ય દવાઓ સાથે તે લેવાય છે. ખપાટની પૌષ્ટિક અસર મગજને અસરકારક હોવાથી તે ઘણું વાતવ્યાધિ ઉપર વપરાય છે. અર્ધાંગ વાયુ, અર્દિત, કર્ણનાદ, માથાનો દુખાવો અને મગજ વગેરે રોગોમાં [illegible] ક્વાથ હીંગ અને સિંધાલુણ સાથે લેવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે; તેમજ વાતવ્યાધિમાં તેનું મર્દન કરવું પણ ફાયદાભરેલું છે. ખપાટનો ક્વાથ દૂધ સાથે પીવાથી અગ્નિ શાન્ત થાય છે. તેની પાનનું ચૂર્ણ સાકર અને દુધમાં મેળવી લેવાથી પ્રદર, મધુમેહ, [illegible], [illegible], તથા કમરનો દુખાવો પણ દૂર થાય છે તે [illegible] આપનારી દવા છે.

માત્રા-ખપાટના કાંઢા ૨ તોલા. [illegible] ૪ થી ૮ તોલા." (ડા. વીરજી ગીજા શાહ. એલ. એમ. એન્ડ એસ. જામનગર).

" કૃમિ, અગ્નિ, તરસ, પિત્ત, ઉલટી એ સર્વને મટાડે છે." (વૈ૦ [illegible] જુનાગઢ.)

૭-ઉત્પત્તિસ્થાન-વાડીઓની વાડમાં, રસ્તાઓની બાજુએ, વાડી અને ખેતરોને શેઢે, અને પાણીના ધોરીઆ કાંઠે તેમજ કેટલીક જમીનપર, તે પડતર જમીનપર ખપાટ ઉગેલી જોવામાં આવે છે. એ ઘણુંકરી આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-ખપાટ એ નામ આપણા દેશીઓ સાધારણ રીતે અમુક (Generic) નામ Abutilon ની પેઠે ઘણી જાતના ખપાટના છોડવાને લગાડે છે.

ઘણી જાતના ખપાટના છોડવા સાધારણ રીતે એક બીજાને મળતા હોય છે, તોપણ છોડવાની ઉંચાઈ, પાન, ફૂલ, ફળ અને તેના છોડવા ઉપરના વાળ વગેરેમાં જે જે તફાવત હોય છે, તે પરથી તેનાં ખાસ (Specific) નામો આપણા દેશીઓએ પણ જુદાં જ આપેલાં છે જેમકે:-

૧-[illegible] ખપાટ-Abutilon Polyandrum.

૨-ખપાટ-A. Indicum.

૩-મખમલી ખપાટ-A. Muticum.

૪-નાની ખપાટ- A. Avicennae.

૫-[illegible] ખપાટ-A. Ramosum.

૬-[illegible] ખપાટ-A. Fruticosum.

દેશી વૈદ્યક ગ્રંથોમાં જે આ બલા નામનું વર્ણન આવેલું છે, તેમાંની એક જાત અતિબલા છે, અને તેનું પ્રાકૃત નામ ખપાટ આ તરફ અપાયલું છે. ખપાટ એ નામ એનાં ફૂલમાંની ફાંકો ખપાટિયાંની પેઠે બન્ને પાસેથી ચપટી અને એક બીજાથી (કરવતથી વેરેલાં લાકડાંનાં પાતળાં પાટીઆંની માફક) જૂદી પડે છે તે ઉપરથી પડ્યું લાગે છે. એનું ગુજરાતી નામ કાંસકી અને હિંદીનામ કંઘી, એ સંસ્કૃત कंकतिका પરથી નીકળ્યાં હોય, અથવા એ પ્રાકૃત નામોનું संस्कृत બનાવેલું હોય, તો તે પણ બનવા જોગ છે. કાંસકી, કંઘી અને કંકતિકા એ નામો એનાં ફૂલમાંની ફાંકો જૂદી પાડી વાળીને તેનો દેખાવ કાંસકીના હારબંધ દાંતા જેવો દેખાય છે તે પરથી નીકળ્યાં હશે. એનાં ફૂલના ગોળ છાપ જેવા આકાર પરથી મુદ્રા અને મથાળે ખાડ હોવાથી ડાભડી એ નામો પડેલાં લાગે છે.

ખપાટની ડાંડી અને શાખાઓને ૨૦ થી ૨૫ દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખે છે ત્યારે તેની છાલ તે પરથી છૂટી પડે છે. પછી તે છાલને ધોવાથી તેનો સડેલો ભાગ નીકળી જાય છે, અને રેસા ચોખા થાય છે. આ રેસા [illegible] પ્રમાણે લાંબા, લીસા, ચળકતા અને સફેદ હોય છે.*

વાટ સાહેબ લખે છે કે-યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ખપાટના રેસા ઉપર ઘણું ધ્યાન આપવામાં આવેલું છે. અને તે [illegible] ઇન્ડિયન જ્યુટ અર્થાત્ શણ અને ગુણપાટના રેસા કરતાં વધારે દેખાવડા હોય છે, એમ કહેવામાં આવે છે. ખપાટ રેસાપર કોઈ પણ રંગ સહેલાઈથી ચડી શકે છે. અને તેના [illegible] કાઢ લેવાને [illegible] એક એકર જમીનમાં ખપાટ [illegible] હોય તો તેમાંથી રેસા કાઢવા લાયક ખપાટની ડાંડી શાખાઓ આશરે પાંચ ટન નીકળી શકે અને આ ડાંડી ૨૦ ટન તેમાંથી ચોખા રેસા તૈયાર થઈ શકે. [illegible] પાટના રેસા કરતાં ખપાટના રેસા વધારે સારા [illegible] ફિલાડેલ્ફિયામાં રેશમ [illegible] ખપાટના રેસાની વધારે [illegible] કિંમત [illegible] તેના રેસા ખરીદ કરવાની માગણી કરે છે. [illegible] અને તેની બીજી જાતોમાંથી નીકળતા રેસાની [illegible] રીતે તપાસ થવી, એ ઘણું જરૂરનું છે. [illegible] આવે છે. ખપાટ [illegible]

* ખપાટના રેસા રાજકોટ અને ગોંડળનાં ઉક્ત પ્રસંગમાં આ સ્ટેટ (પોરબંદર) તરફથી મુકવામાં આવેલા હતા. ત્યાં તેની [illegible] થતાં જીણીદોરી બનાવવાના કામમાં સારી રીતે આવી શકે એમ પરીક્ષકોના ધ્યાનમાં આવ્યું હતું. ત્યાર બાદ અમદાવાદમાં ભરાયલી ૧૯ મી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના સંબંધમાં પ્રદર્શનમાં ખપાટના રેસા, તેમાંથી બનાવેલ સુતળી, દોરી, અને ખપાટનો તાણો અને કેતકીનો વાણો એમ બેઉ કરી તેનાં બનાવેલ કપડાંના નમુના મુકવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં પણ ઘણા દેશાભિમાનીનું ધ્યાન એના તરફ ખેંચાયું હતું અને ખપાટના રેસાવિષે "(Khapat fibre if it can be sold at say 2? lbs of a rupee it will command a good market)" વડોદરાના ના૦ મહારાજા સા૦ ગા૦ નાં [illegible] હતો કે "ખપાટના રેસા રૂપિઆના ૨૦ રતલ વેચાય તો તેની સારી ખપત ચાલી શકે."

વર્ગ—(આરવેઝી.)

નંબર. ૪૬

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. Muticum.

ફ્લો-H. I. P. 327. N. p. 29. Watt. I. P. 17.

૧-દેશીનામ-મખમલીખપાટ, ખપાટ (પં૦) [illegible] (ગુ૦) [illegible]

૩-વર્ણન-મખમલી ખપાટના છોડવા પણ [illegible] ઉગેલા જોવામાં આવે છે કેના છોડવા ૨ થી ૪ ફુટ સુધી ઉંચા થાય છે પણ ખપાટના છોડવામાં હોય છે તેના કરતાં આ છોડવામાં ઝાઝી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે તેને લીધે [illegible] આ ખપાટના છોડ [illegible] આખા છોડવાપર ઘણુંકરી [illegible] હોય છે કે [illegible] તથા [illegible] અને [illegible] લાંબા હોય છે. કોઈ જ નહિ. પણ [illegible] સામે ઘણું [illegible] હોય છે. [illegible] ઘણુંકરી [illegible] આવેલી હોય છે. પાન [illegible] ફુલ [illegible] હોય છે. [illegible] શાખાની [illegible] ગીચ [illegible] હોય છે. આ ખપાટનાં [illegible] ખપાટની [illegible] હોય છે અને તે [illegible] ખપાટનાં તે [illegible] પ્રમાણે [illegible] પાન જેવાં હોય છે.

મૂળ-ઘણુંકરી આમની ખપાટનાં મૂળ જેવું હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ-પેનસીલથી [illegible] અને તેમાંથી ઉત્તરોત્તર નહાની [illegible] જેવી નહાની હોય છે. ડાંડી અને [illegible] શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. [illegible] શાખાઓપર મખમલી [illegible] હોય છે. ડાંડી અને શાખા [illegible] આમતેમ ફરેલી [illegible] હોય છે. પણ તેઓની [illegible] હોય છે [illegible] અને તે [illegible]

પાન-આરવેઝી જાતિનાં હોય છે. [illegible] આકાર [illegible] હોય છે. [illegible] અને [illegible] પાન [illegible] ઉપરના [illegible] વધારે [illegible] થતાં, અને છોડવાના ઉપરના [illegible] હોય છે. પાનની [illegible] ડીંટીની [illegible] પાનની [illegible] હોય છે. ડીંટી [illegible] ડીંટીની [illegible] ૭ થી ૯ નસો [illegible] હોય છે પાનની ડીંટીને [illegible] હોય છે. એ નસો પાનની નીકળી [illegible] નીકળી હોય [illegible] પાનની બન્ને બાજુની [illegible] હોય છે. પાનની બન્ને બાજુની [illegible] હોય છે. પાનની બન્ને બાજુ મખમલ જેવી સુંદર [illegible] હોય છે. [illegible] અને [illegible] ઘણુંકરી [illegible] હોય છે. તેમજ [illegible] સામાન્ય રીતે ૧½ કે ૨ ઈંચથી ૪ થી ૫ ઈંચ [illegible] હોય છે. પણ છોડવાના નીચલા [illegible] ૧ થી ૭ ઈંચ [illegible] પાન [illegible] પ્રમાણમાં [illegible] હોય છે. પાનની ડીંટી પણ પાનના [illegible] ૧½ થી ૨ કે ૪ થી ૭ ઈંચ લાંબી હોય છે. પાનને [illegible] છે, અને [illegible] પાનના [illegible] ખરબચડ લાગે છે.

તેનો [illegible] બન્ને બાજુ આશરે ૩ [illegible] પાનની ડીંટીના [illegible] ઉપયાન [illegible] ૧½ ઈંચ [illegible] પાન નીચુ [illegible] હોય છે.

ફુલ-પત્રોના [illegible] હોય છે. તેનો [illegible] વિશેષ [illegible] ૧ થી ૧½ ઈંચનો હોય છે [illegible] નથી [illegible] ડીંટી પાનની ડીંટી જેવી [illegible] ૫૦ [illegible] હોય છે. તે [illegible] આ [illegible]

[illegible] છોડવો જણાય છે. અને તે [illegible] કે [illegible] જ્યારે [illegible] છે [illegible] અને તે [illegible] આવે છે. અને તે [illegible] આવે છે. [illegible] છે તેમ તે [illegible] આવે છે [illegible] થઈ [illegible] છે.

પણ [illegible] આવે છે. [illegible] આવે છે. [illegible] નથી. તે પણ [illegible]

[illegible] લેવા [illegible] આવે છે. [illegible] જેમ [illegible] છે. ખપાટ (પં૦) [illegible] તેમજ [illegible] જમીનમાં [illegible] છે. અને તેના [illegible] જમીનમાં ૪ થી ૫ ફિટ, અને [illegible] જમીનમાં ૯ થી ૮ કે ૧૦ ફિટ ઉંચા થાય છે. પણ [illegible] જમીનમાં તો [illegible] સારી જમીનમાં [illegible] ખપાટના રેસા [illegible] ખપાટના રેસા [illegible] તેનો ઉપયોગ [illegible] છે તે સિવાય તેનો [illegible] તે ઉપર [illegible] ઉપયોગ જણાય છે.

સોંટાવાળી હોય છે. અને એ સાંધિથી ધતુરાકરી ફુલ જરા ચાંકુતનું હોય છે

પુષ્પાભ્યાધિકોશ—નાં પત્રો પાંચ હોય છે. અર્થાત્ પાંચ પત્રોથી પુ૦ ભા૦ કોશ બનેલો હોય છે. એનાં પત્રો નળીથી જોડાઈ ઉપર છુટાં દેખાતાં હોય છે એ [illegible] પત્ર નળીથી પેલાનું ને ટેરે અણીદાર હોય છે. ને ને દરેકપર વળી ઉભી નસો હોય છે. જેમાંની વચલી નસ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. એ કોશપર ઘણા ગીચો-[illegible] રંગનું ઝીણું અસ્તર આવેલું હોય છે

પુંપાભ્યન્તરકોશ—ની પાંખડીઓ ૫ કેસરીઆ રંગની હોય છે, ને મથાળે ધતુરાની ભાતવાળી હોય છે.

પુંકેસરો—પાંચ હોય છે તેના તંતુઓ, પરાગકોશ અને પરાગરજ એ બધા પીળા રંગનાં હોય છે. પુંકેસર-તંતુઓની અંદરની પુંકેસરનલિકાની ઉપર સુક્ષ્મ, સફેદ, [illegible], [illegible] રૂંવાટી આવેલી હોય છે

સ્ત્રીકેસર એક હોય છે પણ તેનો ગર્ભાશય આસરે [illegible] બનેલો હોય છે. અને એ [illegible] [illegible] પણ હોય છે. ને તેનાપર [illegible] હોય છે. સ્ત્રીકેસરનલિકાઓ પુંકેસરતંતુઓ [illegible], લાંબી, અને રંગે લીલાશસૈલા [illegible] હોય છે

આ ફુલમાં પુંકેસરનલિકા ભભાગથી કાઢી લીધી હોય છે. [illegible] પુંકેસરો તે નલિકા સાથે નીકળી [illegible] અને ફુલમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નીકળી હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (નલિકાઓ)મા [illegible] હોય છે

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે, ને તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દેખાય છે, [illegible] [illegible] [illegible] (ફળ) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે, ને દરેક [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે.

[illegible]—[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

હોય છે. તેની સપાટી ખડબચડી હોય છે. તેને આખ-શ્વાસ(ગ્લાસ ક્રાચ)માં જોવાથી તેનાપર સફેદ વાળ અને રૂંવાટી દેખાય છે. બીજ કઠણ હોય છે. તે [illegible] કે લાંબાં હોય છે. તેને ચાવતાં તે ચીકણાં લાગે છે

૪—ઉપયોગી અંગ—સર્વાંગ.

૫+૬ આ ખપાટના ગુણ દોષ અને ઉપયોગ [illegible]રની ખપાટ પ્રમાણેજ છે. પણ આ ખપાટના મૂળની છાલ અને બીજ સિવાય બાકીનો ભાગ ઓસડ તરીકે થોડો ઉપયોગમાં આવતો જણાય છે. આની છાલમાંથી પણ સુંદર રેસા કાઢવામાં આવે છે.

૭—રહેઠાણ—રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડ અને પાણીના ધોરીઆ કાંઠે તથા પડતર જમીન જે કાંઈ ભીની હોય તેપર મખમલી ખપાટ વધારે ઉગે છે એ હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ અને પશ્ચિમોત્તર ભાગમાં થાય છે.

૮—વિશેષ વિવેચન—આ ખપાટના છોડવાપર ખપાટ કરતાં વધારે ગીચ સુંવાળી રૂંવાટીનું અસ્તર હોય છે, માટે આ મખમલી ખપાટ કહેવાતી હશે. એનાં ફુલ ગોળ મખમલ જેવાં હોય છે તેથી એને મરાઠીમાં ચક્રભેંડ કહે છે

ખપાટ અને મખમલીખપાટનો મુકાબલો નીચે પ્રમાણે છે.

ખપાટ

૧—મધુરીકરી આખા છોડવાપર સુંવાળા વાળનું અસ્તર હોય છે.

૨—શાખાઓ લાંબી તરવાની પેઠે નીકળેલી હોય છે

૩—પાન લાંબગોળ વખતે ત્રિકોણીઆં હોય છે

૪—ફુલ પીળા રંગનાં જરા ભુરા રંગની છાયાસીતાં હોય છે

૫—ફળ વચમાંથી ઉપસી આવેલું ને તેનાપર [illegible] વાળની રૂંવાટી હોય છે.

ફળ પુષ્પભાજકોશમાં ઢંકાયલું હોતું નથી [illegible] ડાંડીપર લાંબી અણી હોય છે અને ફળનું પેટાળ [illegible]કરી સરખું હોય છે.

૬—બીજને એક છેડે જરા લાંબી અણી હોય છે બીજનો રંગ કાળો ને તેપર થોડી રૂંવાટી હોય છે

મખમલી ખપાટ.

૧—છોડવાપર સુંવાળા વાળનાં જાડાં અસ્તરની [illegible] બીજા લાંબા આડા અવળા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

૨—શાખાઓ અનુક્રમે નાની મોટી ગુચ્છ [illegible] આડક નીકળેલી હોય છે.

૩—પાન ગોળાકાર હોય છે.

૪—ફુલ પીળા કેસરીઆ રંગનાં હોય છે.

૫—ફળ વચમાં દોરડાં જેવાની આડક [illegible] તેનાપર [illegible] રંગની રૂંવાટી હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઢંકાયલું હોય છે. [illegible]

ઉપર ભાગે જ અથવા ઘણી ટુંકી અણી હોય છે. ફલનું પેટાળ ચોનરાથી બહાર નીકળતું હોય છે.

૬—બીજને એક છેડે જરા ટુંકી અણી હોય છે. બીનો રંગ રતાસપર અને તેપર વિશેષ રૂછાળ હોય છે.

વર્ગ—(આલ્વેસી).

નંબર. ૪૭

૧—શાસ્ત્રીયનામ—A. Avicennæ.

દષ્ટાન્ત—H. I. p. 327; Watt. I. p. 15.

૨—દેશીનામ—નાહાની ખપાટ, ભોંયકાંસકી, ભોંય-ખપાટ (પો૦+ગુ૦). વલા, જયંતિ (સં૦)

૩—વર્ણન—આ ખપાટના ઊડવા ભોંયજાલા જેવા દેખાય છે, પણ એમાં ફલ હોય છે ત્યારે તે તરત ઓળખાઈ આવે છે. તે ચોમાસે વિશેષ હોય છે, તોપણ ઘણીવાર તે બારેમાસ પણ જોવામાં આવે છે. તેના ઊડવા ૨ થી ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે. પણ ઘણીવાર તેની શાખાઓ ધણુંકરી ભોંયજાલાની પેઠે જમીનપર પસરાયલી, અથવા વાડ કે ઝાડની ઓથપર લંબાયલી જોવામાં આવે છે. પાન, ફુલ અને ફલ ખપાટ જેવાં તોપણ તેથી નાહાનાં હોય છે.

મૂળ—ધણું ઉંડુ ઉતરેલું હોય છે, તેમાંથી ભાગે જ થોડા ફાંટા નીકળેલા હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—ડાંડી પેનસીલથી ટચલી આંગળી જેવી જાડી, અને તેમાંથી સીધી, પાતળી ને લાંબી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે ફીકાશપડતા લીલા રંગની હોય છે, તેપર ખપાટની પેઠે રતાસલેતી છાયા ભાગેજ હોય છે. અને તેનાપર લાંબા વાળ નહિ હોતાં માત્ર સુંવાળા ભૂરા વાળની ચોટફેર રૂવાટી આવેલી હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં, ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે તેનાં દેરવાં જરા લાંબાં હોય છે, તેની બન્ને સપાટી મખમલ જેવી સુંવાળી હોય છે; પાનની દીટડી ૨ થી ૩½ ઇંચ લાંબી હોય છે.

ફુલ—પત્રોખુમાંથી એકેક ફુલ નીકળેલું હોય છે, તેની સળી રૂંવાટીવાળી અને ફુલનીચે બટકણા સાંધાવાળી હોય છે. સાંધેથી ફુલ તરત ખરી જાય છે. પણ એજ સાંધો જો ફુલમાંથી ફલ થતાં સુધી રહે [redacted] તો તે ફલમાં મજબૂત થઈ જાય છે. સળી ઉભી હોય છે, પણ ફલ પાકવા માંડે છે ત્યારે તે સાંધાપરથી નીચી નમી જાય છે. ફુલનો વ્યાસ ½ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદકોષ—નાં પત્રો ૫ ભૂરી રૂંવાટીથી ભરાયલાં હોય છે, તે તળિયેથી જોડાયલાં ને મથાળે વેહેંચાયલાં પાંચ દાંતા પુસ્ત્રા દેખાતા હોય છે, દાંતા તળિયે પોહોળા ને ટેરવે અણીવાળા હોય છે, તેપર વચમાં ૧ નસ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ પીળા રંગની ને પુ૦ આ૦ કોષનાં પત્રોથી લાંબી હોય છે.

પુંકેસરો—ઘણાં હોય છે, તે પીળા રંગનાં ને તેની નલિકા પાંખડીઓથી ટુંકી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય (અંડપિંડ) ગોળ, મથાળે ઉંડી ખાડવાળો, અને લાંબા ચળકતા ધોળા વાળની રૂછાળથી ભરાયલો હોય છે, તેમાં ૧૨ થી ૧૫ ફાંકા હોય છે, એ દરેક ફાંકપર ટુંકી ૨ અણી હોય છે, અને એ અણીપર ટુંકી રૂંવાટી સિવાય લાંબા વાળની રૂછાળ પણ હોય છે.

ફલ—½ ઇંચ લાંબું અને ⅓ ઇંચથી પાંચેક લાઇન પોહોળું હોય છે, તેને મથાળે દોરાનાં બટનની માફક ખાડ હોય છે. તેની દરેક ફાંકમાં ૩ બીજ હોય છે.

બીજ—⅛ લાઇન વ્યાસનાં ને ભૂરા રંગનાં હોય છે, તેપર ટુંકા અમરીઆળા વાળની બાનક હોય છે.

૪—ઉપયોગી અંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ }
૬—ઉપયોગ } —ખપાટ પ્રમાણે છે.

૭—સ્થાનક—પોરબન્દર સ્વસ્થાનનાં ગામ જુનું બોખીરૂં, ફાટર બેટનાં જુનાં ખંડેર, અને એવીજ વાડી વાડાઓની નકામી પડતર જમીનમાં ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમોત્તર ભાગમાં તેમજ કચ્છ, સિંધ, કાઠિયાવાડ, કાશ્મીર અને બંગાળામાં થાય છે.

૮—વિશેષ વિવેચન—આ ખપાટના ઊડવા પ્રથમ આવેલા ત્રણે ખપાટો કરતાં નાહાના હોય છે, માટે એ નાહાની ખપાટ કહેવાય છે. આની શાખાઓ વિશેષ કરી ભોંયપર સબાય છે માટે એને ભોંયખપાટ ને ભોંયકાંસકી કહે છે. એમાંથી નીકળતા રેસાઓ ઘીર જેવા સુંવાળા અને ચળકાટવાળા હોય છે. તેનાપર ગમે તેવો ઘેરો રંગ ચડાવતાં પણ તેનો ચળકાટ ઝાંખો પડતો નથી.

એનાં મૂળ અને બીજ ઘણાં પૌષ્ટિક મનાય છે. અને સર્પડંસપર એનાં મૂળની છાલનો કવાથ કરી સાથે ઘણા ગામડીઆ લોકો પાય છે. એ ખપાટ જ્યાં ઉગી હોય ત્યાં અથવા તેની આજુબાજુ સર્પનું રેહેઠાણ હોય છે—એમ તે લોકો માને છે. માટે આપણા આસ્થામાં એના ઊડવાઓ કેટલાક લોકો વાડતા નથી.

વૌદ.

વર્ગ—(આલ્વેસી).

નંબર ૪૮.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—A. ramosum.

દષ્ટાન્ત—H. I. p 328; N. p. 22.

૨—દેશીનામ—દિર્ઘખપાટ, ખપાટ (પો૦+ગુ૦).

૩—વર્ણન—આ ખપાટના ઊડવા એક ફુટ જેટલા અથવા ૪ થી ૫ ફીટ લાંબા થાય છે. એના ઊડવા

વખતે ઉભા ને વખતે આડા અવળા પથ્થર અને વાડે-પર પડેલા હોય છે. એના છોડવા બીજી ખપાટોના છોડવા જેવા સુંદર દેખાતા નથી. એની શાખાઓ ને પાનપર ભૂરા વાળની મખમલ જેવી રૂંવાટી અને લાંબા ચળકતા પણ ઝીણા આડા વાળ આવેલા હોય છે. પાન ગોળાકારનાં લાંબાં અથવા ત્રિખૂણીઆં હોય છે. ફૂલ પીળાસજોતા પીળા રંગનાં અને ફૂલ ખપાટ જેવાં પણ ૧૦ ફાંકવાળાં હોય છે.

મૂળ–પીળા રંગનાં, ઘણાં કઠણ અને ચીવટ હોય છે. તેમાંથી કેટલાક ફાંટા નીકળેલા હોય છે, જે ઘણીવાર તેનાં ભોંયમૂળ કરતાં લાંબા હોય છે. મૂળની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મોળાશપડતો ચીકણો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી સુતળીથી તે પેનસીલ કે આંગળી જેવી જાડી હોય છે. તે પ્રથમ લીલા રંગની હોય છે પણ જૂને દહાડે ડાંડી અને જાડી શાખાઓની છાલ ધોળી થઈ જાય છે. ડાંડી અને શાખાઓપર ભૂરા મખમલ જેવા સુંવાળા વાળની રૂંવાટીનું અસ્તર અને ઝીણા સાદા, ચળકતા, આડા અવળા વાળ આવેલા હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, પાનની ડીટડી લાંબી હોય છે, તેપર પણ વાળની રૂંવાટી અને લાંબા ચળકતા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પાન ૧ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચથી ૪ ઇંચ પહોળાં હોય છે. પાન લંબગોળ, અથવા ગોળાકારનાં હોય છે, અને વખતે એક જ છોડવામાં કેટલાંક પાન ગોળાકારનાં, કેટલાંક લંબ-ગોળ, અને ત્રિખૂણીઆં પણ હોય છે. છેટેથી પાન જોતાં એના છોડવાનો દેખાવ મખમલી ખપાટ જેવો દેખાય છે. પણ મખમલી ખપાટમાં વિશેષ કરી પાન ગોળ હોય છે, ને આમાં લાંબાં હોય છે. પાનની કોર કાંગરી દાર હોય છે. પાનની કોર ટોચમાં નરમ ધનુકડી આકડી વળી ને ડીટડી પાસે ખેંચી ભિન્નભિન્ન થયેલી હોય છે. પાનની નીચેની સપાટી ઉપરના કરતાં વધારે સુંવાળી હોય છે. એ બન્ને સપાટી લીલા રંગની, તોપણ નીચેની ફિક્કાસજોતા રંગની દેખાય છે. પાનની ઉપરની સપાટી-પર કેટલાક ગીચ ઝીણી ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. ને નીચેની સપાટીપર એવી રૂંવાટી ને તેની સાથે લાંબા વાળની રૂંછાળ પણ હોય છે. પાન જરા જાડાં હોય છે.

ફૂલ–પત્રોખૂણમાંથી અને શાખાઓને છેડે આવેલાં હોય છે પુષ્પ દંડ ફૂલની ડાંડીઓપર વાળની રૂંવાટી ઘણી ગીચ થયેલી હોય છે. ફૂલ પીળાસજોતા પીળા રંગનાં હોય છે. તેનો વ્યાસ ½ ઇંચથી ૧ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ–ની પત્રો ૫, એ પાંચે પત્રો નીચેથી એક બીજા સાથે જોડાઈ એક નળીની પ્યાલી જેવા ટોચે એવાં બંધ થયેલાં હોય છે. અને અંતરાય ઉપરથી જેવા પાંચે દાંતા જુદા દેખાતા હોય છે. એ દાંતા નીચેથી પહોળા ને ટેરવે સાંકડા થતા અણીદાર હોય છે. એ પત્રો વાળથી ગીચોગીચ ભરાયલાં, પાંખડીથી ટુંકાં, અને લીલા રંગનાં હોય છે. એ દરેક પત્રપર એક ઉભી નસ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ–ની પાંખડીઓ ૫ પીળાસજોતા ધોળા રંગની ને ટેરવે પહોળી હોય છે.

પુંકેસરો–ઘણાં હોય છે. તે પીળા રંગનાં ને પાંખડીઓથી ટુંકાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે, તેની નલિકાઓ પીળી ને પાંખડીઓથી ટુંકી હોય છે.

ફળ–સહેજ ગોળાઈલીધું હોય છે, તે ½ ઇંચથી લાંબું હોય છે. ફળમાં દશ (૧૦) ફાંકા હોય છે, તે ધોળી, લીસી, અને ધોળી નસોની જાળીવાળી હોય છે. તે દરેક ફાંકની ઉપર બબ્બે લાંબી અણી હોય છે, તે અણીપર પીળાસજોતા ભૂરા, ચળકતા, લાંબા, નીચા નમતા પીળી જેવા વાળની રૂંછાળ હોય છે. આ દરેક ફાંકમાં ૧ થી ૩ બીજ હોય છે. ફળની નીચેનો પુષ્પબાહ્યકોશ ફળ પાકી જતાં સુધી રહેલો હોય છે. તે આ વખતે વિશેષ લાંબો તેમજ તારાકૃતિના વાળથી ભરેલો હોય છે. તેનાં પત્રો આ વખતે વધારે પહોળાં અને ટેરવે અણીદાર થયેલાં હોય છે. તે ફળથી લાંબાં અને તેનાપરની અણીથી ટુંકાં હોય છે.

બીજ–૩ લાઇન લાંબાં, રંગે ભૂરાં, લીસાં અને તેનાં બન્ને પાસા દબાયલાં હોય છે. બીને એક છેડે સૂક્ષ્મ ખાચ અને એ ખાચ પાસે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. બીજ કૂણું હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ } —નંબર ૪૧ પ્રમાણે.
૬–ઉપયોગ }

૭–સ્થાનક–પોરબન્દર સંસ્થાનમાં એ ધોળી ખપાટ માધવપુરમાં મધુવન જતાં દરિયાની ખડખડ પાસેના રેતાળ દરા અને ખડકપર તેમજ મધુવનની વાડમાં જોવામાં આવે છે. એ હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમોત્તર ભાગ અને કોંકણમાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–એ ખપાટની છાલ, મૂળ, પાન અને ફૂલ ધોળાસજોતા હોય છે માટે એને ધોળી ખપાટ કહે છે. આ ખપાટપર ગીચ વાળની રૂંવાટ હોવાને લીધે એનાં મૂળ અને બીજ વિશેષ એનો અનેકો ઔષધ તરીકે થોડો ઉપયોગ થતો જાણે છે.

વર્ગ–(માલ્વેસી).

નંબર. ૪૯

૧–શાસ્ત્રીયનામ–A. fruticosum.

ફ્લોરા–H. I. p. 323;

૨–દેશીનામ–ગંધુરીખપાટ ([illegible])

—વર્ણન—ઝીંજુડી ખપાટના છોડવા ૧½ થી ૨ ફુટ ઉંચા વધે છે. એની શાખાઓ બીજી ખપાટની શાખાઓની પેઠે ઉંચી ચઢતી લાંબી તરસાની પેઠે પથરાએલી હોય છે. તોપણ ઘણીવાર તે જમીનપર પથરાએલી પણ જોવામાં આવે છે. એના આખા છોડવાપર ઝીણાસફેદ પીળા બારીક મુવાળા વાળનું અસ્તર હોય છે. આ અસ્તર સિવાય બીજા કોઈ જાતના વાળ એનાપર જોવામાં આવતા નથી. એના આખા છોડવાનો દેખાવ ફીકાસફેદ પીળો અથવા બરફીવર્ણો હોય છે. પાન લાંબગોળ હોય છે, અને બીજી ખપાટોનાં પાન કરતાં તે જુદાંજ દેખાય છે. તેનો આકાર ઝીણામારીનાં પાનને મળતો હોય છે. એને આરણ આવવામાં ફીકા પીળા રંગનાં ફુલો આવે છે. જે બપોરની વખતે ઉઘડે છે. ફુલ ખપાટ જેવાં પણ ઘણાં નાહાનાં ને ૧૦ કેસરવાળાં હોય છે.

મૂળ—સતગાળી આંગળી જેવું જાડું થાય છે. તે જમીનમાં ઘણું ઉંડુ ગએલું હોય છે એમાંથી વખતે ૨ કે ૪ ફાંટા નીકળેલા હોય છે. મૂળ પીળા રંગનું. મીઠું અને સ્વાદે વરે ને ચીકણું હોય છે

ડાંડી અને શાખાઓ—ફીકાસફેદ પીળા રંગની સુંવાળી સ્લેટપેન જેવી જાડી થાય છે. એની છાલ મજબૂત રેસાવાળી હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. એ તળિયે પોહોળાં અને ટેરવાં તરફ લાંબગોળ હોય છે. ટેરવાં ઘણુંકરી બુઠ્ઠાં હોય છે. કોરપર ઝીણી કાંગરી હોય છે. અને ડીટડીને ડીટડી પાસે એની કોર વિભાજિત હોય છે. ડીટડીને મથાળેથી ૫ થી ૭ નસો નીકળી પાનમાં ગએલી હોય છે. પાન ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીનો રંગ ઘણુંકરી એક સરખો ફીકાસફેદ ફીકો પીળો હોય છે. તેની બન્ને સપાટી પણ એક સરખી સુંવાળી હોય છે. પાનની ડીટડી ½ ઇંચથી ૧¼ કે ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. ડીટડીના મૂળમાં ઝીણાં બે ઉપપાન હોય છે.

ભીનાસવાળી જગોએ અને ઓથમાં આવેલા કોઈ મ્હોટા છોડવામાં એનાં પાન ઉપરના માપ કરતાં વખતે હોટાં કે બમણાં મ્હોટાં પણ હોય છે.

એ ખપાટનાં પાન બીજી ખપાટો જેટલાં ચીકણાં હોતાં નથી.

પુષ્પ—પત્રોત્પન્નમાંથી પાનની દોરા જેવી એકેકી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળેલી હોય છે. આ સળી પાનની ડીટડી કરતાં વખતે ટુંકી પણ ઘણુંકરી લાંબી જ હોય છે. તેને મથાળે એકેક ફુલ આવેલું હોય છે. (ઘણું કરીને ૧ થી ૩ ફુલ હોય છે). ફુલ ફીકાસપીતા ... હોય છે. એમાંથી સહેજ

પાપસપીળાનાં ફુલને મળતી વાસ આવે છે. ફુલની ડીટડી સૂક્ષ્મ અને પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીથી જાડી હોય છે. અને તેના સંગમપર સાંધો હોય છે. જ્યાંથી ફુલ ઘણુંકરી જરા વાંકવળતું હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ—નાં પત્રો પાંચ હોય છે. તે તળિયે અધવચ સુધી જોડાયલાં અને ઉપર તેના પાંચે દાંતા છૂટા દેખાતા હોય છે. એ દાંતા નીચે પોહોળા અને ટેરવે સાંકડા થતા અણીઆળા હોય છે. એ દરેક દાંતાપર વચ્ચોવચ એક જાડી ઉભી નસ અને સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. અને દાંતા ફુલની પાંખડીની ઉપર ચપટ બેઠેલા હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનો વ્યાસ લગભગ ૩ લાઇન જેટલો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ પાંચ હોય છે. તે તળિયે જોડાયલી ને ઉપર છૂટી હોય છે. પાંખડીપર તાડનાં પાનમાં હોય છે એવી ઉભી નસો હોય છે.

પુંકેસરો—ઘણાં હોય છે, તેના તંતુઓ નીચેથી જોડાઈ સૂક્ષ્મ નળિકા બનેલી હોય છે. અને મથાળે તેના તંતુઓ છૂટા હોય છે. તંતુઓ, પરાગકોષ, અને પરાગરજ એ બધાં પીળા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—એક હોય છે. તે ૧૦ (દશ) ફાંટાવાળી હોય છે, તેની ૧૦ નળિકાઓ પીળાસફેદ ધોળા રંગની પુંકેસરોની વચ્ચે આવેલી હોય છે. તે તેઓથી જરા લાંબી હોય છે. ને તેઓને મથાળે ગોળાઈ સેતાં સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

ફૂલ—૩—લાઇન અથવા તેથી કંઈક લાંબુ, અને મથાળે ૨½ લાઇન થી ૩ લાઇન પોહોળું હોય છે. તે દશ ફાંકનું બનેલું હોય છે. તે લગભગ અડધુ પુ૦ બા૦ કોશમાં ઢંકાયલું હોય છે. ફુલપર તારાકૃતિના * ધોળા ચળકતા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. ફુલને મથાળે દશ ફાંકની દશ સૂક્ષ્મ અણી દાંતા જેવી દેખાતી હોય છે અને એ દાંતાઓના ચાની વચમાં નાહાની ખાડ હોય છે. આ દરેક ફાંકમાં ઘણુંકરી ૩ બીજ હોય છે. ફુલનો સ્વાદ ચીકણો જરા કડવો અને મીઠાસપેતો હોય છે.

બીજ—બીજી ખપાટોનાં બીજ કરતાં નાહાનાં હોય છે અને તેનાપર સૂક્ષ્મ વાળની બાનક હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ

૫—ગુણદોષ— } —નંબર ૪૫ પ્રમાણે.
૬—ઉપયોગ }

૭—સ્થાનક—રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વા... અને કંટાળા ચુના પથ્થર ખડાવાળી જમીનમાં, અને કંટાળા છત્રા બાવળની જગાઓમાં ઝીંજુડીખપાટ ઉગે છે. કાઠિયાવાડ અને સિંધમાં થાય છે.

૮—વિ૦ વિવેચન—બીજી ખપાટો કરતાં આ ... ના છોડવા સઘળી રીતે નાહાના હોય છે, માટે (અહિંનાં લોકો) ઝીંજુડી ખપાટ કહે છે.

વર્ગ–(માલ્વેસી).

નંબર ૫૦.

૧–શાસ્ત્રીય નામ–Malachra capitata.

દ્રષ્ટાન્ત–H. I. p. 329; N. p. 29. Watt. V. p. 109.

૨–દેશી નામ–પરદેશી ભીંડિ (પો૦+મુ૦); विलायती भेंड, रानमेंडी (म०).

૩–વર્ણન–પરદેશી ભીંડાના છોડવા ૨ થી ૩ કે ૪ થી ૫ ફીટ ઉંચા વધે છે. તેમાં કેટલીક ઉંચી ચઢની શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન ગોળાશ લેતાં ત્રિકોણાકાર કે ખૂણીઆવાળાં હોય છે, તે ૧½ થી ૩ કે ૬ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ વાળની ખરસટ રૂંવાટી હોય છે. તેની ડીટડી ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબી અને મુનગીથી સ્લેટપેન જેવી જાડી હોય છે. તે મથાળે સાંધાવાળી અને સાંધાથી ઉપર જરા વિશેષ જાડી થયેલી અને વાંકી વળેલી હોય છે. તેને મથાળેથી ૩ થી ૫ નસો નીકળી પાનમાં ગએલી હોય છે. પાનની કોર દાંતાવાળી હોય છે. ઉપપાન ઘણાં ઝીણાં ને ટુંકાં હોય છે.

ફુલ–ફીકા કે ઘેરા પીળા રંગનાં હોય છે. તે પત્રકોણમાંથી અથવા શાખાઓને છેડે ગુચ્છીની પેઠે પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. પુષ્પપત્રો પોહોળાં પાન જેવાં અને તળિયે ધોળા ચાંડલાવાળાં હોય છે. ઉપપુષ્પપત્રો ઝીણાં હોય છે. એ બન્નેપર ધોળા સખ્ત લાંબા વાળ આવેલા હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ૫ હોય છે, તે તળિયેથી અધવચ સુધી જોડાઇને એક પ્યાલી જેવા થઇ રહેલાં હોય છે, ને મથાળે તેના પાંચે છેડા છૂટા દેખાતા હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે તળિયે જોડાઇને નળી જેવી થયેલી અને તે પુંકેસરતંતુનલિકાની સાથે વળગેલી હોય છે. પુંકેસરો ઘણાં હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ પાંચ ગર્ભકોશવાળી હોય છે. તેના દરેક ગર્ભકોશમાં એકેકું અંડિ બીજ હોય છે. નલિકાઓ ૧૦ હોય છે.

ફળ–પાંચ ખાનાંવાળું હોય છે. તેનાં દરેક ખાનાં જૂદાં જૂદાં હોય છે, તે બાજુએથી છૂટાં પડે છે. દરેક ખાનાંમાં એકેકું બીજ હોય છે.

બીજ–ફીકા કે ઘેરા ભૂરા રંગનાં એક છેડે સાંકડાં થતાં અણીઆળાં ને બીજે છેડે પોહોળાં હોય છે.

આ ભીંડાના આખા છોડવાપર ઘણુંકરી સૂક્ષ્મ રૂંવાટી અને તેની સાથે મોમ જેવી અણીવાળા, ધોળા, ભરૂચ તારાકૃતિના અને સાદા સખ્ત કાંટા જેવા વાળ હોય છે. તેથી એના છોડવા ખરસટ લાગે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–મૂળ અને બીજ.

૫–ગુણદોષ–ઉપલેપક અને ચિરાગુસારી પૈષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–એનાં મૂળ અને બીજ ભીંડાનાં મૂળ અને બીજની જગોએ કામ આવી શકે છે.

એની ડાંડીમાંથી શુણપાટના રેસા જેવા રેસા નીકળે છે–અને તે માટે એના છોડવા ઘણા ઉપયોગી છે. એ સાધારણ જમીનમાં ઉગે છે. વાંક સારો થયો હોય તો એના છોડવા ભીંડાની પેઠે ચોમાસાની શરૂઆતે ઉગી ભાદરવા આસુમાં રેસા કાઢવાને લાયક થઇ જાય છે. એની ડાંડી તાજી હોય ત્યારે જ પાણીમાં ૫ થી ૮ દિવસ પલાળી રાખવી. પછી તેને ચોળી સાફ કરવાથી સડેલો માવો અને કચરો નીકળી જશે અને રેસા ચોખ્ખાં પાણીમાં ધોઇ લેવાથી નરમ અને રૂપેરી ચળકાટવાળા તૈયાર થશે. ડા. વૉટની ડિકશનરીમાં એના રેસા વિષેની વિશેષ માહીતી આપેલી છે. તે જીજ્ઞાસુએ વાંચવા લાયક છે.

૭–સ્થાનક–એના છોડવા ચોમાસે કાંઇ તેમ જ કોબીકરાર અને ગોરમવાળી જમીનમાં ઉગે છે.*

એ હિંદુસ્થાનના વિશેષ ગરમ ભાગોમાં હવે થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–એના છોડવા અસલ હિંદુસ્થાનના વનની નથી, પણ દક્ષિણ અમેરિકાના છે–પણ હાલ એ ઘણી જગ્યાએ પોતાની મેળે ઉગે છે. તેમાં પણ વિશેષ કરીને મુંબૈની આજુબાજુ તો જથ્થાબંધ ઉગે છે. એ ભીંડાની જાત હોતાં, પાન ફુલનો દેખાવ તેવો હોય છે. પણ પરદેશી છે. માટે એને **પરદેશી ભીંડા** કહે છે.*

(વર્ગ–માલ્વેસી).

નંબર ૫૧.

૧–શાસ્ત્રીય નામ–Urena lobata.

દ્રષ્ટાન્ત H. I. p. 329; N. p. 29; Watt. VI-part IV. p. 212.

૨–દેશીનામ–વગડાઉ ભીંડી (પો×મુ૦): वनकुपास (म०) बचिट, बचिटा, बचटा (हिं०).

૩–વર્ણન–એના છોડવા માખણીઆ ભીંડાના નાહાના છોડવા જેવા દેખાય છે. પાન ૧થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને ૨થી ૩ પોહોળાં હોય છે, તે ૩ થી ૫ કે ■ ખાંચીઆ કે ખુણીઆવાળાં હોય છે. ફુલ ફીકા ગુલાબી રંગનાં ૨થી ૩ પાસે પાસે હોય છે. ફળ પાંચ ખાનાં અને

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં એના બીજ અયેજ ભાગનાં બીજ ભેગાં આવ્યાં જણાય છે–કેમકે નવો ભાગ, વિવડા અને રાજવાડીમાં અયેજ ભરાવું વાવવામાં આવ્યું ત્યારપછી એના છોડવા ભરાવાં સાથે અને હવે પડતર જમીનમાં ઠેકાણે પોતાની મેળે ઘણા ઉગી આવે છે. એના કુમળા છોડવા ઢોરો ખાય છે. ઘેડની પડતર જમીનમાં ચોમાસે એનું વન ઉગી આવી ગયા પછી વાવી દીધાં હોય તો વગર ખાધે ને મેહનતે એના હજારો છોડવા ઉગી જાય તેમ છે

...ણીવાળું, ગોળાકૃતિનું અને વાંકી અણીવાળા કાંટા-
...આચ્છાદિત થએલું હોય છે.
...એના આખા છોડવાપર ખરસટ રૂવાંટી હોય છે.
...ા છોડવા ચોમાસે ઘાસની સાથે વગડામાં તેમજ
...ર અને વાડીઓને ફરતે ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના
...ણા ગરમ ભાગોમાં થાય છે.
એની છાલમાંથી પણ ઘણા મુલ મુંવાળા રેસા
...ીકળે છે. જે સણના રેસાની જગોએ કામ આવી શકે
...એવા હોય છે. એનાં મૂળ અને બીજ પરદેશી ભીંડાનાં
...એવા હોય છે. એનાં મૂળ અને બીજ ... છે. એનાં મૂળને
મૂળ અને બીની પર ઓષધોપયોગી છે. એનાં મૂળને
...ણી સંધિવાના દરદપર લગાડે છે.

વર્ગ—(માલ્વેસી).

નંબર. ૫૨.

૧–શાસ્ત્રીય નામ–U. sinnata.
(ધાન્ત–II. I. p. 329; N. p. 29; watt.
IV. part. IV. p. 218.

૨–દેશીનામ–વગડાઉભીંડી (મોમ્બ૦); લિંબ, છપ–
ત્તી (મ૦) કુંજિલ, ક્ષેત્રભેંડી (હિ૦).

૩–વર્ણન–એના છોડવા વગડાઉભીંડી કરતાં ઉંચા
ને વિશેષ ફાલવાળા હોય છે. પાનની વચમાંથી ગઢ્ઢા
પાંચ ખુણીઆ નીકળેલા હોય છે. ને તેમાંથી ત્રણી
મોટાં ઉંડાઓ પડેલા હોય છે. ફુલ ફલ મોટાં હોય
છે. ઉપયોગ ઉપર પ્રમાણે. ઘાસની સાથે ચોમાસે ઉગે
છે. હિંદુસ્થાનના વિશેષ ગરમ ભાગોમાં થાય છે.

વર્ગ–(માલ્વેસી).

નંબર ૫૩.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Pavonia glechomifolia.
(ધાન્ત–II. I. p. 330; N. p. 29;

૨–દેશીનામ–ફુલ્ફુ, ભાંડીઆ, ભાડીઆં (મુંબઇ૦).

૩–વર્ણન–ફુલના છોડવા ચોમાસે ઘણા જોવામાં
આવે છે. તે ધરુંકરી જમીનપર પસરેલા હોય છે. તે
જ્યારે ... હોય છે. પણ જમીનપર તેને ઉગવું
૨ થી ૩ ફીટ લાંબા હોય છે. પણ ... ૪ થી ૫ ફીટ
વગેરેની જેવા ... તેની શાખાઓ ... પાન ઓવલાંશ-
વધી ... ઉપર ... હોય છે. પાન ... સુંદર
... પાન જેવાં હોય છે ફુલ ... રંગનાં
કેસરીઆ રંગનાં અથવા પીળાં કે કેસર ... રંગનાં
આવે છે, ને સવારનાં ૯ થી ૧૦ વાગ્યા સુધીમાં ગરગર
ઉઘડી રહે છે, અને બપોર પછી ... છે.
... જેવાં હોય છે. તે પાંચ
ફુલ પણ સુંદર અને ... જેવાં ... હોય છે.
... જેવાં હોય છે. તેપર ... જેવાં ... વાળી રૂવાંટી
એના આખા છોડવાપર ... હોય છે. તેવાં ... રસ્તા

સૂક્ષ્મ સુંદર બિંદુઓ હોય છે, તેમાંથી મરચાને મળતી
સુગન્ધી નીકળે છે.

મૂળ–સુગન્ધી ચેનસીલ કે કોલ્ટાર આંબલી જેવું
જાડું ને ૪ ઇંચથી ૧ ફુટ જેટલું લાંબુ હોય છે. તેમાંથી
કેટલાક બારીક રેસા જેવા રાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. છાલ
ઉપરથી ભૂરી, અંદર પીળી, ને અંતરભાગ પીળી જાડી અને
મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. મૂળની વાસ તીખી રાઈ જેવી,
અને સ્વાદ ચીકણો, ફીકો ને પાછળથી જરા ગળપટો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી પણ ધણુંકરી મૂળ જેવી
જાડી હોય છે. તે ફીકા ભૂરા રંગની ને તેપર ધણુંકરી
સૂક્ષ્મ ઉભા ચીરા, અને ખડબચડા દાણા આવેલા હોય
છે. શાખાઓ સુગન્ધી જેવી જાડી ને ફીકા લીલા કે રતાસ
લેતા ભૂરા રંગની હોય છે. તે તરસાની પેઠે ધણુંકરી
સીધી ને લાંબી વધેલી હોય છે. તેનાપર સૂક્ષ્મ ઉભા
ચીરા, દાણા, અને ભૂરા ધોળા વાળની રૂવાંટી હોય છે.
તેની છાલ ઘણી મજબૂત અને ચીવટ હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલા હોય છે. તે ૧ થી ૧½ કે
૧ થી ૧¾ કે ૨½ ઇંચ
વખતે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબા અને ૧ થી ૧½ કે ૨½ ઇંચ
પહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલી ને નીચેની
ફીકા રંગની હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર ધણુંકરી
ભૂરા વાળની રૂવાંટી અને ધોળા, ચળકતા ખરસટવાળની
રૂછાળ હોય છે. ને તેમાં ઘણું ભાગે તારાકૃતિના ૪ વાળ
હોય છે. પાનનાં દેખાવ બુઠ્ઠી અણીવાળા, અને ડીંટી
પાસે પાનની કોર વિભાજિત હોય છે. પાનની કોરપર
કાંગરી હોય છે. પાનમાં વખતે ૨ થી ૩ ખૂણીઆ પણ
હોય છે. તેમાં લીલુનાં પાનમાં હોય છે તેવા સૂક્ષ્મ પાર-
દર્શક બિંદુઓ હોય છે, તે માઈક્રોસ્કોપ (નાહાની ચીજને
મ્હોટી કરી દેખાડનાર કાચ) માં જોવાથી ઘણા સ્પષ્ટ
દેખાય છે. પાનની ડીંટી ઘણી પાતળી ૨ થી ૩ ઇંચ
લાંબી હોય છે. તેને મથાળેથી ૩ થી ૫ (વખતે ૭) નમો
નીકળી પાનમાં ગએલી હોય છે. તે પાનની નીચેની
સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પાનને ચોળવાથી તે ચીકણ
લાગે છે. વાસ જરા મરચાની વાસને મળતી, અને સ્વા
ચીકણો, ફીકો અને તૂરો લાગે છે.

પાનની ડીંટીના ખૂણામાં સૂક્ષ્મ કાંકરા એ ઉપપાન હોય
... તે ...

ફુલ–પત્રોદ્ભવ.થી એકેકું નીકળેલું હોય છે. તેનો વ્યાસ ૧
કેસરીઆ કે પિળા રંગનું હોય છે. ફુલની ડીંટી પાનની
૧½ ઇંચ જેટલો હોય છે. ફુલની ડીંટી પાનની
... હોય છે. તે ફીકા લીલા કે ... રંગની
... હોય છે. તેનાપર ... વાળની રૂછાળ હોય
હોવી હોય છે. ... ૧ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ લાંબી હોય
ડીંટી ... થી ૧ ... ઉપરની ...
અને તે તેની ઉપરના ... ઉપર તે ...
... હોય છે, અને ... ઉપર તે ...
... હોય છે.

ફૂલની ડીટડીને મથાળે પુ૦ બા૦ કોશથી નીચે પાંચ લીલા રંગનાં ઉપકોશનાં પત્રો આવેલાં હોય છે. તે તળિયે થોડાં જોડાયલાં અને મથાળે છૂટાં હોય છે. તે તળિયે પોહોળાં અને મથાળે સાંકડાંથતાં હોય છે. તે $\frac{1}{2}$ થી $\frac{3}{4}$ ઇંચ લાંબાં અને $\frac{1}{4}$ ઇંચ કે તેથી કંઇક પોહોળાં હોય છે. તેનાપર બહારના ભાગમાં તારાકૃતિના વાળ, અને તેની કોરપર લાંબા ધોળા વાળની હાર આવેલી હોય છે. આ દરેક પત્રની ઉપર સ્પષ્ટ દેખાતી ૭ થી ૮ ઉભી નસો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-ઉપર કહેલા ઉપકોશની વચ્ચે પાંચ પત્રોવાળો પુ૦ બા૦ કોષ આવેલો હોય છે. તે ઉપકોશથી ટુંકો, ફીકા પીળા-લીલા રંગનો, રૂંછાળવાળો અને $\frac{1}{2}$ ઇંચ લાંબો હોય છે. તેનાં પાંચે પત્રો તળિયેથી જોડાયલાં અને મથાળે તેના પાંચે દાંતા પોહોળા સ્પષ્ટ દેખાતા છુટા હોય છે. આ દાંતા ઉપકોશનાં પત્રોથી આંતરે આવેલા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ઉપર કહેલા પુ૦ બા૦ કોશની અંદર પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ પાંચ આવેલી હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશના દાંતાથી આંતરે હોય છે. આ પાંચે પાંખડીઓ તળિયે સાંકડી ને મથાળે પોહોળી હોય છે. તેપર તાડનાં પાનપર હોય છે તેવી ઉભી નસો હોય છે. પાંખડીઓની અંદરનો તળિયાનો થોડો ભાગ ચળકતા ઘેરા જાંબુડા રંગનો હોય છે. પાંખડી $\frac{1}{2}$ થી $\frac{3}{4}$ ઇંચ લાંબી અને ૩ લાઇનથી $\frac{1}{2}$ ઇંચ પોહોળી હોયછે. તેપર ચળકતા ધોળા બારીક વાળની રૂંવાળ આવેલી હોય છે

પુંકેસરો-ઉપર કહેલા પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓની અંદર પુંકેસરો આવેલાં હોય છે તેની નલિકા ચળકતા ઘેરા જાંબુડા રંગની હોય છે, તે પાંખડીઓ સાથે તળિયે જોડાયલી હોય છે. આ નલિકાનું મુખ પાંચ દાંતાવાળું હોય છે નલિકા તેની ઉપરના અગ્રીય પુંકેસર તંતુઓ સહિત એક પાંખડી તરફ ઢળેલી હોય છે. નલિકાની અગ્રત્ય ઉપરથી ઘણુંકરી ઘણા ઝીણા અગ્રીય તંતુઓ નીકળેલા હોય છે. તે ઘણા ઘેરા જાંબુડા રંગના અને અનિયમિત લંબાઈના હોય છે. પરાગકોષ સૂક્ષ્મ ફીકા કે તેવાજ જાંબુડા રંગના હોય છે. પરાગરજ પીળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેને ગર્ભાશય ધોળાશયેના રંગને. પાંચ ખાનાંવાળો, ભરાવદાર અને ગોળાકારનો હોય છે. સ્ત્રીકેસરનલિકા પીળા રંગની પુંકેસરનલિકાની અંદરથી જરા બહાર નીકળી ૧૦ (દશ) સૂક્ષ્મ પીળા રંગની નલિકાઓમાં વેહેંચાયલી હોય છે. એ દરેક સૂક્ષ્મ ઝીણી નલિકાને મથાળે સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે. અને તે-પર એક સૂક્ષ્મ વાળની પીંછી હોય છે. એ પીંછી કાચની દીવી અંદરથી સાફ કરવાના બ્રશ જેવી હોય છે.

ફૂલ-પાકે છે ત્યારે ફૂલની પાંખડીઓ, પું-અને સ્ત્રી-કેસર નલિકાઓ ખરી જાય છે અને ગર્ભાશય અર્થાત્ હવે ફળપર પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો કુમળાં કે પોહોળા શંકુ આકાર ડાબલાની પેઠે થઈ રહે છે. અને ફળ તેની અંદર ઢંકાયલું રહે છે. ઉપકોશ પુ૦ બા૦ કોશની નીચે એક રકાબી કે અડાળીની પેઠે સપાટ પસરી રહે છે. (આ વખતે એક સુંદર પંચકોણુ રકાબી કે અડાળીની વચ્ચે એક પંચકોણુ શંકુ આકાર ઢાંકણાંવાળી કુલડી કે ડાબલી રાખી હોય એવોજ ઉપકોશ અને પુ૦ બા૦ કોશનો દેખાવ થઈ રહેલો હોય છે. આ એક સારા કારીગર કે જડીઆએ ખરેખર જોવા લાયક છે.) ફળ કાચું હોય છે ત્યારે ધોળા રંગનું, અને પાકે છે ત્યારે ભૂરા કે ઘેરા ભૂરા રંગનું ને ચળકતું થઇ જાય છે. તે પાંચ ખાનાંવાળું હોય છે, પણ કોઈવાર તેમાં એકાદ બે ખાનાં અપૂર્ણ રહી જાય છે, ત્યારે તે ૩ કે ૪ ખાનાંવાળું દેખાય છે. ફળની અંદર તેનાં ખાનાં પાસે પાસે ગોળાકાર ગોઠવાઈ ઓકુંડાળાં જેવો તેનો દેખાવ થઇ રહેલો હોય છે. તેનો વ્યાસ $\frac{1}{2}$ ઇંચનો હોય છે. ફળ સુકાય છે ત્યારે તેનાં ખાનાં એક બીજાંથી છુટાં પડી જાયછે. તે દરેક ખાનું તળિયે સાંકડું ને મથાળે પોહોળું થતું હોય છે. તે અંદરની બાજુ જરા વાંકવળેલું હોય છે અને તેની બહારની બાજુ તેનાપર એક ઉભી નસ હોય છે. જેની બાજુએ ગોખરૂ જેવા સૂક્ષ્મ કાંટા હોય છે. એનાં ખાનાં ઘણાં કઠણ હોય છે. તેની લંબાઈ $1\frac{1}{2}$ લાઇન જેટલી હોય છે. એ દરેક ખાનાંમાં એકેકું ભીંડાનાં બીજ જેવું બીજ હોય છે

બીજ-કાચું હોય છે ત્યારે ફીકા ધોળા રંગનું ને પાકે છે ત્યારે ભૂરા રાતા રંગનું થઇ જાય છે. તેને એક છેડે અણી હોય છે, ને તે અણીની અંદરની બાજુ ઝાંખા ભૂરા રંગનો સૂક્ષ્મ ચાંડલો હોય છે. બીજ ૧ લાઇન લાંબું અને $\frac{1}{2}$ લાઇન કે તેથી કંઇક પોહોળું હોય છે

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-સ્નિગ્ધ, ઉપલેપક અને જ્વરઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-એનું મૂળ પાણીમાં વાટીને મેરી જ્વરવાળાના ડુંખપર રબારી લોકો ચોપડે છે. એનાં પાનને વાટી તેની લોપડીનો ગડગુમડ ઉપર પોટીસને ઠેકાણે ઉપયોગ કરે છે. એનાં પાન અથવા આખો છોડ પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીની તાવવાળાને બાફ અપાય છે. એનાં ફૂલ સાકરની સાથે પેશાબની બળતરા ઉપર ખવરાવાય છે. એની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે, તે કંતાન અને દોરી બનાવવાના કામમાં આવે છે. એના છોડ બકરાં અને ગાડરાં (ઘેટાં) બહુ ખાય છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની પાસે, કેડીઓ, બાગ અને ખુલ્લા વગેરેનાં મેદાનમાં

આમાં પણ વિશેષ કરી કાદવવાળી જમીનપર એના ઉગેલા જોવામાં આવે છે.

એ સિંધ, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, દક્ષિણ અને વાયવ્યમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એનાં સુંદર ગોળ ફળ ઉપરથી ને ફુલકું અને એના અડાળી જેવા આકારના ઉપરથી એને અડાળીયાં કહેતા હશે. એનાં ફૂલ દેખાવમાં તો સુશોભિત હોય છે કે એ બાગોની અંદર છોડ તરીકે દાખલ કરવા યોગ્ય છે.

વર્ગ-(માર્ટ્યેસી).

નંબર ૫૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ—P. ceratocarpa.

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 331.

૨-દેશીનામ-કરંડીયાં, ખાટીછાસ (પો૦મુ૦).

૩-વર્ણન-કરંડીયાના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે, તે ૧½ થી ૩ એક ફીટ ઉંચા થાય છે. વાડ કે બીજાં ઝાડવાનો કોઈ ઓથવાળી જગોએ એને આસરો મળે તો ત્યાં એની શાખાઓ અડારીયાની પેઠે લાંબી વધી જઈ આશરે ૪ કે ૫ ફીટ ઉંચી ચડી જાય છે. એનાં પાન બમદાસુનાં પાન જેવાં લગભગ હોય છે. એને ગેરૂઆ રંગનાં પીળાં ફૂલો આવે છે. તે દિવસ ઉગ્યે ઉઘડવા માંડે છે તે નવ દશ વાગ્યામાં ઉઘડી રહે છે, અને બપોર પછી બંધ થઈ જાય છે. ફળ ભૂરા રંગનાં ને કાંટાવાળાં હોય છે.

મૂળ-એનું મુખ્યમૂળ ૪ થી ૬ ઈંચ કે વખતે ફુટેક લાંબું હોય છે. તેમાંથી બીજાં ઝીણાં ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મુખ્યમૂળ મુળથી ટચલી આંગળી જેવું જાડું થાય છે. મૂળ બહારથી ભૂરા અને અંદરથી સફેદ રંગનું હોય છે. મૂળની છાલ ચીકણી, ચીવટ રેસાવાળી હોય છે. વાસ કડવાસલેતી પણ જરા સુગંધિત, અને સ્વાદ ચીકાસલેતો તૂરો હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-દાંડી મૂળ જેવી જાડી હોય છે. તે ભૂરા કે જરા જાંબુડી છાયાલેતા રંગની હોય છે. તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. તેની છાલ લીલા રંગની મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. તેમની પાતળી કાતરી સહેજ નખથી ઉખેડતાં ઉખડી જાય છે. શાખાઓ ફીકા લીલા કે રાતા અથવા જાંબુડા રંગની છાયાલેતી હોય છે. તેનાપર બે જાતના ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે, એટલે એક બબ્બે સોય જેવા અને બીજા સૂક્ષ્મ પડખીપર તારાકૃતિના * એવા વાળ આવેલા હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેનો આકાર બમદાસુ અથવા તુલસીનાં પાન જેવો હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબાં અને ¾ થી ૨ કે ૨½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો જરા ફીકો હોય છે. તે બન્ને સપાટીપર તારાકૃતિના* અને ૨ થી ૩ સોય જેવા ધોળા, ચળકતા વાળ આવેલા હોય છે, જેથી તેની સપાટી આંગળી ફેરવતાં ખરસટ લાગે છે. પાનનાં ટેરવાં સહેજ અણીયાળાં અથવા બુઠ્ઠાં હોય છે. પાનની કોરપર સૂક્ષ્મ દાંતા હોય છે, અને ડીંટડી પાસે એની કોર જરા વિભાજિત થયેલી હોય છે. ડીંટડીને મથાળેથી ૩ થી ૫ કે કોઈવાર ૭ નસો નીકળી પાનમાં ગયેલી હોય છે. તે પાનની પછવાડેની બાજુ બહાર નીકળતી હોય છે. પાનની ડીંટડી ફૂલની ડીંટડી કરતાં જાડી ને જરા પીળાશલેતા લીલા રંગની હોય છે, તે ½ થી ૧½ ઈંચ લાંબી હોય છે. પાનને ચોળવાથી તેની વાસ સુખડનાં પાનને મળતી અને ચાવવાથી તેનો સ્વાદ ચીકણો અને દાંત અંબાઈ જાય તેવો ખાટો લાગે છે.

ડીંટડીના થડમાં બે સૂક્ષ્મ ઝીણાં ઉપપાન આવેલાં હોય છે. જેની કોરપર ધોળા લાંબા વાળની હાર હોય છે.

ફૂલ-પત્રોત્કુમાંથી એકેકું નીકળેલું હોય છે, અને શાખાઓને છેડે તે ઘણાં ગીચ આવેલાં હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં સહેજ અડારીયાના ફૂલની વાસને મળતી સુવાસવાળાં, અને ૧ થી ૧½ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે. ફૂલની ડીંટડી ½ ઈંચથી ૧ ઈંચ લાંબી, અને તેપર બારીક અને જાડા એમ બે જાતના વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. ડીંટડી મથાળે ઉપકોશથી નીચે લીલા સાંધાવાળી, અને સાંધાથી ઉપર જરા જાડી હોય છે. ત્યાં તેપર લાંબા ધોળાવાળની ગીચ રૂંછાળ હોય છે.

ઉપકોષ-નાં પત્રો ૧૦ (દશ) હોય છે, તે તળિયેથી થોડાં જોડાયલાં અને મથાળે છૂટાં હોય છે. એ પત્રો ½ લાઈન જેટલાં ઝીણાં અને ¼ થી વખતે ½ ઈંચ લાંબાં હોય છે. તેની કોરપર સોય જેવા લાંબા ધોળા વાળની હાર હોય છે. તે વાળના થડમાં સૂક્ષ્મ પડખી હોય છે. એ પત્રોની પાછળની સપાટીપર તારાકૃતિના વાળ, અને ઉપરની સપાટી લીસી અને તેપર ચકચકીત બિંદુઓની ભાતક હોય છે. આ પત્રો ફૂલનાં પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો કરતાં લાંબાં અને પાંખડીઓથી બહુધા ટુકાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-અર્થાત્ ફૂલની ટોપીનાં પત્રો ૫ હોય છે. અને બીજા બોલીમાં બોલીએ તો પુ૦ બા૦ કોષ અથવા ફૂલની ટોપી પાંચ પત્રોની બનેલી હોય છે. એ પાંચે પત્રો તળિયેથી એક બીજાં સાથે જોડાયલાં અને મથાળે છૂટાં હોય છે. તે ઘણા પોહોળા દાંતા જેવાં દેખાય છે. તેના દર બે દાંતાની વચમાં તેની કોરનો ખૂણો બહાર નીકળતો દેખાતો હોય છે. એ પત્રો લીલાશલેતા પીળા રંગનાં હોય છે. અને તેનાપર ૩ થી ૫

સ્પષ્ટ દેખાતી, ઉભી, લીલી નસો હોય છે. તેપર તામ્રકૃમિના સફેદ ચળકતા વાળની રૂંછાળ અને તેની કોરપર ઘોળા લાંબા વાળની હાર હોય છે. એ પત્રો ૩ લાઇનથી ½ ઇંચ લાંબાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે ½ થી ¾ ઇંચ લાંબી અને ૩ લાઇનથી ½ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તે તળિયે એક બીજી સાથે જોડાયલી અને મથાળે છુટી હોય છે. પણ તેની કોર જરા એક બીજી પર આવેલી હોય છે. તે તળિએથી સાંકડી, મથાળે પોહોળી અને તેની કોરપર એક કે બે ખાંચ હોય છે. પાંખડીપર તાડનાં પાનપર હોય છે તેવી ઉભી નસો, અને તેની કોર પાસે સફેદ વાળની રૂંછાળ હોય છે.

પુંકેસરો–પુંકેસરનલિકા સ્ત્રીકેસરનલિકાપર આવેલી હોય છે. પુંકેસરો ઝાઝાં હોય છે, તેમાંથી ઘણુંકરી ૧૦ કેસરો તેની નલિકાને તળિયેથી નીકળી પાંખડીઓ તરફ ચોમેર ફરી ગએલાં હોય છે, અને બાકીનાં (કેસરો) નલિકાનાં મુખ આગળ આવેલાં હોય છે, તે ટુંકાં હોય છે. પુંકેસરો, પરાગકોષ, અને પરાગરજ એ સઘળાં ધોળાસનેના પીળા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પુ૦ બા૦ કોશની અંદર તેની વચ્ચોવચ્ચ એક સુંદર સફેદ, ચળકતી, લીસી, પાંચ ખાંચાવાળી, મજેની બાનકદાર પરથી અથવા કુડીમાં મોયેલા હોય છે. તે પાંચ ખાનાંવાળો હોય છે તેનાં પાંચે ખાનાં લીસાં, ચળકતાં, બાનકદાર અને પડથીથી ઘણાં બહાર નીકળતાં હોય છે. તેથી સામટી રીતે તેનો દેખાવ સ્ત્રીઓને નાકમાં પેહેરવાનાં ફુલ જેવા દેખાતો હોય છે. (ખરેખર એ બનાવટ જોવાલાયક છે. તે તળિયે સફેદ મોતીની ગુંથણીપર લીલાં પાચ ઉભાં નગ જડેલાં હોય એવો દેખાય છે.) (સ્ત્રીકેસર) નલિકા પુંકેસર નલિકાની અંદર આવેલી હોય છે. તે ઘોળા રંગની લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેના દશ (૧૦) ઝીણા છેડા પુંકેસરનલિકાના મુખથી બહાર દેખાતા હોય છે. એ દરેક છેડાને મથાળે સૂક્ષ્મ મુખ અને તેનાપર વાળની પીછી આવેલી હોય છે.

ફલ–ફુલની પાંખડીઓ, પુ–અને સ્ત્રીકેસર નલિકાઓ એ સઘળાં ખરી ગયા પછી ગર્ભાશય (ફલ) જેમ જેમ મ્હોટો થતો જાય છે તેમ તેમ પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોના દાંત તેનાપર ઢંકાતા જાય છે, જેથી ગર્ભાશય અર્થાત્ હવે ફુલ તેની ટોપીની અંદર ઢંકાઇ જાય છે. એનો દેખાવ આ વખતે એક શંકુઆકાર ઢાંકણાંવાળા કરંડીયા (કડીયા) જેવો થઇ રહે છે. આવી રીતે ટોપીમાં ઢંકાયલાં ફુલની ઉપર વળી ઉપેલાનાં ઝીણી પટી જેવાં દશ પત્રો પણ ટોપી ઉપર જાણે વળી એક કરંડીયાપર ગોઠવ્યાં કે અમ્બાની પટી જડેલી હોય, તેમ વળી, તેપર એવી જાય છે. આથી જાણે ફલ ખરેખર એક કરંડીયામાં ગોઠવી તેપર વધારે મજબૂતી કરવા માટે ચાંમડાં કે બીજાં કસાની પટીઓ બાંધી હોય તેવુંજ દેખાય છે. (આ બનાવટ પણ એક બહુ જોવા લાયક છે).

ફલનો વ્યાસ ૩ લાઇનથી ½ ઇંચનો હોય છે, તેનો રંગ પ્રથમ લીલો ને સુકાય [illegible] ત્યારે ભૂરો કે ઘેરો ભૂરો થઇ જાય છે, ફલ પાકયા પછી તેનાં પાંચે ખાનાં એક બીજાંને પડખેથી જુદાં પડે છે. એ દરેક ખાનાને મથાળે ગોખરૂ જેવા ત્રણ કાંટા અને તેને તળીએ બે નહાના અને બે મોટા એમ ચાર સફેદ ચળકતા, નરમ કાંટા આવેલા હોય છે. એ દરેક ખાનાંમાં ઘણુંકરી એકો બીજ હોય છે. ફલનો સ્વાદ જરા તુરો ને ખુંચતો હોય છે.

બીજ–અણીદાર, ૧½ લાઇન લાંબું અને ૧ લાઇન મથાળે પોહોળું હોય છે. તેની અંદર ચીકાસવાળો મગજ હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–વિષ અને પિત્તહર.

૬–ઉપયોગ–કોઇને કે બીજી મધમાખી કરડી હોય તો એનાં મૂળને દુધમાં વાટી તેનો કરડપર લેપ કરવામાં આવે છે. પાન ચાવીને વીંછીના ડંખપર મેલવાથી વેદના ઓછી થાય છે. એનાં પાન કમળાવાળાને સાકર સાથે ખવરાવે છે, એમ કહે છે. ભેંસોને શીળી નીકળી હોય, તો રબારી લોકો એના આખા છોડવાને કુટી છાસમાં ડોઇ તે છાસ ભેંસને પાય છે.

૭–સ્થાનક–અડારીયા ઉગે છે ત્યાં આ કરડીયાં પણ ઉગે છે, પણ અડારીયાં કરતાં કુંભરમાં કરડીયાં વિશેષ જોવામાં આવે છે.

એ સિંધ, કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં વિશેષ કરીને થાય છે

૮–વિશેષ વિવેચન–એનાં ફલપરના કરડીયા જેવા દેખાવને લીધે એને કરંડીયાં, અને એના પાન ખાટાં હોય છે તેથી રબારી લોકો એને ખાટીઝાસ કહે છે. રબારી લોકો કોઇવાર રોટલાની સાથે એના પાન ... છે. પણ તેથી ઘણીવાર દાંત અને જડબાં બઝાઇ જાય

એના પાનથી વીંછીની વેદના ઓછી થાય છે, તેથી મેર, રબારી વગેરેનાં ગામડીઆં છોકરાં રમતે રમતે છે કે "ખાટીઝાસ ખાઉં છું ને વીંછીડો ઉતારૂં છું."

કરંડીયાંની એક ધોળા ફુલની જાત થાય છે. છોડવા કરંડીયાંના છોડવાથી સર્વાંગે નહાના હોય છે. પાન પણ ખાટાં હોય છે. તેના પરાગકોષ ભૂરા રંગના ને પરાગરજ પીળી હોય છે.

અડારીયાં તેમજ કરંડીયાંનો ઉપયોગ પ્રમાણ આજ સુધી જાણવામાં આવ્યો નથી. પણ એની એક જાતની (Pavonia odorata) કાળોવાળો ઔષધિ તરીકે ઘણા લાંબા વખતથી વપરાય છે.

વર્ગ-(માલ્વેસી.)

નંબર. ૫૫

૧-શાસ્ત્રીયનામ-senra incana.

ફ્લોરા-H. I. p. 331.

૨-દેશીનામ-અખાડીવેલ્ (પો + ગુ૦)

૩-વર્ણન-અખાડીવેલ્‌ના છોડવા ૧/૨ થી ૧ ફુટ અથવા ૨ ફિટ ઉંચા વધે છે. કોઇવાર તે જમીનપર પથરાયલા હોય છે, અને કોઇવાર ઉભા હોય છે. એના છોડવા વર્ષાયુ તેમ જ બહુવર્ષાયુ પણ થાય છે. બહુવર્ષાયુ છોડવામાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે પાનથી ભીંચ ભરાયલી હોય છે, એવા છોડવાનો ઘેરાવો ૨ થી ૩ ફીટનો હોય છે. પાનનો આકાર સાધારણ રીતે પાનનાં વેંખુ જેવો હોય છે. એના આખા છોડવા-પર ઘટ્ટફરી ભુરા મખમલી વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એમાં કારતક માસમાં સુંદર પીળા કે રાતા રંગનાં વેંખુનાં ફુલ જેવાં મધ્યમ કદનાં ફુલો આવે છે. ફલ કાલાં જેવાં પણ ઘણાં નાનાનાં હોય છે.

મૂળ-બહુવર્ષાયુ છોડવામાં ૧ થી ૧૧/૨ કે ૨ ઇંચ જાડું થાય છે, તેમાંથી ઘણા ચોડા બીજા પેનસીલ જેવા જાડા ફાંટા નીકળેલા હોય છે. મૂળ ધોળા રંગનું ને કઠણ હોય છે. છાલ ચીવટ અને ચીકણી હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-વર્ષાયુમાં શાખાઓ કવચિત જ હોય છે. પણ બહુવર્ષાયુમાં મૂળને મથાળેથી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ૩ થી ૫ ખુણીઆં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી એક સરખા ફીકા લીલા રંગની હોય છે, અને તેની કોરપર જરા ઉંડે ઉંડે ખીચરા ઘંતા હોય છે. પાનની ડીટડી ૧/૨ થી ૧ કે ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે, અને તેને મથાળે પાનની કોર વિભાજિત થએલી હોય છે. પાન ૧/૨ થી ૧ કે ૧૧/૨ ઇંચ લાંબાં અને ૧/૨ થી ૨ કે ૨૧/૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. એટલે તેની લંબાઈ કરતાં પોહોળાઈ વખતે વિશેષ હોય છે.

ફુલ-પત્રકોણમાંથી ઘણુંકરી એકેકું [illegible] આવેલું હોય છે, તે ૧ થી ૧૧/૨ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે, તેની વાસ વેંખુનાં ફુલ જેવી હોય છે. ફુલની ડીટડી ૩ થી ૪ લાઇન લાંબી, ને તે અધરચથી જરા ઉપર સાંધાવાળી હોય છે. તેપર ભુરાશવાળી રૂંવાટી અને ઘેરા તપખીરીઆ રંગનાં છાંટણાં હોય છે. ડીટડી ફુલ ઉઘડી ફલિત થઈ ગયા પછી નીચી નમી જાય છે. પુષ્પપત્રો ૩ હોય છે, તે ઘણુંકરી અખંડ કોરવાળાં હોય છે (વેંખુમાં ખંડીત કોરવાળાં હોય છે,). તેનાં ટેરવાં ચોગઠાં સેતાં, અને તેપર મખમલી વાળની રૂંવાટી અને ઘેરા તપખીરીઆ રંગનાં છાંટણાં હોય છે. તે ૧/૨ થી ૧ ઇંચ લાંબાં અને ૧/૨ થી ૩/૪ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. ફુલ ફલિત થઈ ગયા પછી પુ૦ અ૦ વ૦ કોર ફરમાઇને ખરી જાય છે, અને પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ગર્ભાશય (અર્થાત્ હવે ફલ) પર વળી તેને ઢાંકી લે છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે, તે પાંખડી અને પુષ્પપત્રો કરતાં ટુંકાં હોય છે. તેનો રંગ પીળાસસેનો લીલો હોય છે. તે નીચેથી જોડાયલાં અને અર્ધવચ ઉપરથી છુટાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં અણીદાર અને તેપર ત્રણ ઉભી નસો અને સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તેનો રંગ પીળો અથવા જાંબુડો હોય છે. પાંખડી સમઅગ ૧ ઇંચ લાંબી ને ૩/૪ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તેપર તાડના પખાની માફક અધરચ ઉપરથી ઉભી નસો આવેલી હોય છે અને અધરચ નીચે અંદરની બાજુ તે ચકચકીત ઘેરા જાંબુડા રંગની હોય છે. નસો પાંખડીની પાછળની બાજુ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે.

પુંકેસરો-ઘણાં હોય છે, તેના તંતુઓ જોડાઇને એક નળી બનેલી હોય છે. તેને મથાળે પાંચ સૂક્ષ્મ દાંતા હોય છે. એ તંતુનલિકાની ઉપર પુંકેસર તંતુના પીળા કે ઘેરા જાંબુડા રંગના અર્ધચંદ્રાકાર ફીકા જાંબુડા રંગના પરાગકોષવાળા બારીક તંતુઓ આવેલા હોય છે. પરાગરજ પીળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય બહાર નીકળતા પેટાળવાળો ધોળા રંગનો હોય છે; નલિકા પુંકેસરતંતુનલિકાથી ઉપર પાંચ સૂક્ષ્મ સળી જેવી પીળા કે જાંબુડા રંગની અત્યન્ત ચળકતી દેખાતી હોય છે, ને તે દરેકને મથાળે સૂક્ષ્મ વાળની પીંછીવાળું કાળાસસેનું મુખ હોય છે.

ફલ-પાંચ ખુણીયુ ને દરેકપર પાંચ લીસી નસો આવેલી હોય છે. તે પીળાસસેતા લીલા રંગનું, ચળકતું, નીચે સાંકડુંપનુ અને મથાળે પોહોળું હોય છે. તે પાંચ ખાનાંવાળું હોય છે, તેનાં દરેક ખાનામાં ઘણુંકરી એકેકું બીજ હોય છે. ફલ ૨ થી ૨૧/૨ લાઇન લાંબું અને તેટલા જ વ્યાસનું હોય છે. ફલની ઉપર પુ૦ બા૦ કોશ ઢંકાયલો હોય છે.

બીજ-કપાસીઆ જેવુ હોય છે. તે આસરે ૧ થી ૧૧/૨ લાઇન લાંબું અને ૧/૨ થી ૩/૪ લાઇન પોહોળું હોય છે. તેપર ટુંકા, રગકના, મુંઝળા, ભુરાશસેના ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. એનાં બીપરથી વાળની રૂંવાટી ઉતરી શકતી નથી (કપાસીઆપરથી તે ઉતરી શકે છે).

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-[illegible] પિત્તહારી પૌષ્ટિક અને ગરમ.

૬-ઉપયોગ-એના મૂળની છાલ મશિરાના કવાથમાં [illegible] આવે છે. એનાં ફૂલનો ઉકાળો સાકર સાથે પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. એના [illegible] રોગને [illegible] [illegible] [illegible] નહિ ફૂલનાં [illegible] [illegible] છે [illegible] તે [illegible] પાણી જાય છે.

૭-[illegible]-[illegible] બાગ કિનાર [illegible] [illegible] જાતની [illegible] એ [illegible] છોડવા ઉગતા [illegible] આવે છે એ મિષ અને [illegible] કરે છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એના છોડવા [illegible] થી ૪ [illegible] [illegible] ના જોવામાં આવેલ છે.

[illegible] [illegible] હોય એનરોમા [illegible] [illegible] [illegible] છે.

વર્ગ-(આડનેરી.)

નંબર ૫૬.

૧-[illegible]-H. [illegible] [illegible].

[illegible]-H. I. p. 33[illegible]; N. p. 31.

૨-દેશીનામ-[illegible] ([illegible]).

૩-વર્ણન-[illegible] [illegible]

* [illegible]

ઉપયોગ-એની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે, તે [illegible] દોરી બનાવવાના કામમાં આવે છે. એનાં મૂળ અને બીજનો ઉકાળો સાકર સાથે પ્રમેહ ઉપર અને [illegible] [illegible] ઉપર પૌષ્ટિક તરીકે વપરાય છે. એનાં [illegible] ફૂલ, ફળ અને બીજ છોકરાંઓ ખાય છે, તે [illegible], સહેજ તૂરાં ને ફગસાં લાગે છે.

[illegible] [illegible] ફૂલ એટલાં તો સુંદર હોય છે કે [illegible] છોડનો બાગોમાં વાવવા લાયક છે.

વર્ગ-(આડનેરી.)

નંબર ૫૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-H. micranthus.

[illegible]-H. I. p. 335; N. p. 30.

૨-દેશીનામ- આડખાઉ અપોરીઆ, [illegible] (પો૦), [illegible] ([illegible]), [illegible] ([illegible]).

૩-વર્ણન-આડખાઉ અપોરીઆના [illegible] [illegible] જગોએ બારે માસ જોવામાં આવે છે. તોપણ [illegible] તે ઘણા ઉગી આવે છે. તે ૨ થી ૬ [illegible] [illegible] ફીટ ઉંચા થઈ ગયેલા હોય છે. તેની શાખાઓ [illegible] નરમ કે મોડીની પેઠે ઉભી અને પાતળી નીકળી હોય છે. તે [illegible] વગેરેના આધારે પણ લાંબી થઈ જાય છે. એ છોડવાનો દેખાવ જરા છેટેથી [illegible] [illegible] [illegible] લાગે છે. કેમ કે એનાં પાનનો આકાર [illegible] [illegible] હોય છે તે નાહનાં ને ખરબચડાંવ છે. એમાં [illegible] [illegible] ગુલાબી [illegible] [illegible] ફૂલો આવે છે, તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જાય છે. ફળ [illegible] [illegible] વાળા જેવાં હોય છે.

એ છોડવો [illegible] [illegible] વાળની [illegible] [illegible] હોય છે. એમાંથી જરા સુગંધિત વાસ નીકળતી હોય [illegible]

મૂળ-એનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. તેમાંથી [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. તેનો [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] હોય છે તે [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] છે. [illegible] જરા [illegible] ને તીખો લાગે છે.

ડાંડી અને [illegible]-ડાંડી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. તે [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. ડાંડી [illegible] અને [illegible] [illegible] હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તોપણ ઘણી વખતે એકજ ચિહ્નપરથી ૨ થી ૪ પાન પણ નીકળેલાં જોવામાં આવે છે. તે ૧/૨ થી ૧ ઈંચ લાંબાં અને ૧/૪ થી ૧/૨ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તે બન્ને સપાટીએ એક સરખા લીલા રંગનાં અને ખરસટ હોય છે. તેપર આછી રૂવાટી હોય છે. તે ડીટડી પાસે ધતૂરાની જરા સાંકડાં અને મથાળે પહોળાં હોય છે. અથવા એકજ છોડવામાં કેટલાંક પાન ડીટડી પાસે પહોળાં ને મથાળે સાંકડાં-થતાં હોય છે. પાનની ડીટડી ઘણી ટુંકી હોય છે. તેને મથાળેથી અર્ધપારદર્શક ૩ થી ૫ નસો નીકળી પાનમાં ગયેલી હોય છે. ને તેની નીચેની સપાટીપર વધારે બહાર નીકળેલી હોય છે. પાનની કોરપર સૂક્ષ્મ દાંતા હોય છે. કેટલાંક આખેઆખ અણીદાર પણ વખતે અરર ભેસની આંચવાળાં હોય છે. પાનને આઈગ્લાસમાં (નાહાની વસ્તુને મોટી કરી દેખાડનાર કાચમાં) જોવાથી તેમાં અર્ધપારદર્શક સૂક્ષ્મ કાટખાં દેખાય છે (કાળાં કાટખાં પાનની સપાટીપર ઉપડી આવેલાં દેખાતાં નથી) પાનની પખવાડે વચલી નસ ઉપર પાનની ડીટડી પાસે લાંબી રસકૂપ્પી (gland) હોય છે. ને કેટલાંક પાનમાં તે હોતી નથી. પાનને ચોળવાથી તેની વાસ મેંદીના પાનની વાસને મળતી અને સ્વાદ મીઠો ને ખટાશનો તુરો લાગે છે.

ફુલ-પત્રોકખમાંથી ફુલ નીકળે છે. તેનો વ્યાસ ૧/૨ થી ૩/૪ ઈંચનો હોય છે. તેની ડીટડી પાન જેટલી અથવા તેથી જરા લાંબી હોય છે. તે લીલા રંગની ને વચમાંથી સાંધાવાળી હોય છે. એ ડીટડીપર પુ૦ બા૦ કોરથી નીચે ૫ થી ૬ ઝીણી સળી જેવાં પુ૦ બા૦ કોરથી નાહાનાં લીલા રંગનાં ઉપોપપત્રો Bracteoles આવેલાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ લીલા રંગનાં અને રૂવાટીવાળાં હોય છે. એ પાંચે પત્રો તળિયેથી જોડા-યલાં ને મથાળે છૂટાં હોય છે એ દરેક પત્રપર બહારની બાજુ વચતે ત્રણ ફીકા લીલા રંગની ઉભી નસો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ પુ૦ બા૦ કોરનાં પત્રો કરતાં લાંબી હોય છે. તે જ્યારે ફુલની કળીમાં બંધ હોય છે ત્યારે તેનાપર સફેદ તારાકૃતિના* વાળ હોય છે. તે પ્રથમ સફેદ, પછી ફુલગુલાબી, અને જરા કરમાય છે ત્યારે રાતી ને છેવટે ઘણુંકરી જાંબુડા રંગની થઈ જાય છે.

પુંકેસરો-ઘણાં હોય છે. તેના તંતુઓ સફેદ અને તેપર આવેલા પરાગકોષ પીળાસલીના લીલા રંગના હોય છે. તંતુઓ તળિયે એક બીજા સાથે જોડાઈ જઈ એક નળી બનેલી હોય છે. તેનું મુખ પાંચ દાંતાવાળું હોય છે.

બીજકેશર-૧ હોય છે તેની નલિકા સફેદ હોય છે. તે પુંકેસરનલિકાની વચ્ચોવચ આવેલી હોય છે. તે પુંકે-સરનલિકાનાં મુખ પાસેથી પંચવિભાગિત થએલી હોય છે, ને તે દરેક વિભાગને મથાળે એક સફેદ વાળની રૂવાટીવાળું સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે. એ પાંચે મુખ પુંકેસર-નલિકાથી ઉંચાં હોય છે.

ફળ-લીલા રંગનાં હોય છે. તેને મથાળે કોળીબજાંકે નીમડાનાં ફળપર હોય તેવી ધોળી પટીઓની ભાતક આવેલી હોય છે. તેનાપર સફેદ વાળની આછી રૂવાટી હોય છે. ફળ ૧/૪ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે. તેનો આડો-કાપ કરતાં તેમાં પાંચ ખંડ દેખાય છે. અને તે દરેક ખંડમાં ૨ થી ૪ બીજ હોય છે. ફળ સુકાય છે ત્યારે તેના પાંચે ખંડ ઉપડી પોતાની મેળે જૂદા પડે છે. ફળનો સ્વાદ ખટમધુરો, ગોળાસપેનો દાળિયા જેવો ફરસો લાગે છે.

બીજ-ભીંડાનાં બીજ જેવા આકારના ૧/૮ ઈંચ લાંબાં, એક છેડે જરા ચપટાં, ને બીજે અણીઆળાં હોય છે. તે પાકીને સુકાય છે ત્યારે ભૂરા કે કાળા રંગના થઈ જાય છે. તેપર લાંબા સફેદ કે ભૂરા મુંવાળા વાળની રૂછાળ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, અને પૈષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળ અને પાનનો કાઢો પૈરીના રોગપર અપાય છે. એનું મૂળ ચિરગુણકારી પૈષ્ટિક તરીકે આપાના ક્વાથમાં વપરાય છે. એનો કાઢો પેશાબની ગરમીપર સારો ફાયદો કરે છે. એનાં ફુલ અને ફુલ સાકરની સાથે પ્રમેહવાળાને ખવરાવવામાં આવે છે. એનાં પાનની ભૂકી દૂધમાં ઉકાળી પૈષ્ટિક તરીકે કેટલાક લોકો પીએ છે. એનાં ફળ ફરસાં હોવાને લીધે છોકરાંઓ બહુ ખાય છે.

૭-સ્થાનક-વાડીઓની વાડમાં, રસ્તાઓની બાજુએ, કોતરાઓનાં જાળાંમાં અને ખડકો ઉપર ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના વધારે ગરમ પ્રદેશમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એનાં ફળના દાળિયા જેવા ફરસા સ્વાદ ઉપરથી એને દાળિયાનું ઝાડ કહે છે. બપોરીઆના છોડવા વિશેષ કરી બાગોમાં વાવવામાં આવે છે. તેના છોડવાને મળતો એનો છોડવો હોવાથી એને આબાઉ બપોરીઓ કહેતા હશે.

વર્ગ-(માલ્વેસી.)

નંબર. ૫૮

૧-શાસ્ત્રીયનામ-H. hirtus.

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 335; N. p. 30.

૨-દેશીનામ-બપોરીઓ (પો×ગુ૦) ગુલ-દુપેરિયા (હિં૦) बंधुकः (सं०).

૩-વર્ણન-એના છોડવા સાધારણ રીતે જાસુસના ઝાડવા જેવા દેખાય છે. તે ૩ થી ૫ એક ફીટ ઉંચા હોય છે. એમાં સિંદુરિયા રંગનાં આસરે ૧ ઇંચ વ્યાસનાં અત્યંત સુંદર ફુલો આવે છે. તે બપોરે ઉઘડે છે. માટે એને બપોરીઓ કહે છે. એ જુનાગઢ, રાજકોટ અને કાઠિયાવાડમાં બીજી ઘણી જગોએ બગીચાઓમાં વાવવામાં આવે છે. કેટલીક પડતર જમીનમાં એ પોતાની મેળે પણ ઉગે છે.

એનાં પાન અને ફુલનો ઉપયોગ અડબાઉ બપોરીઆનાં પાન અને ફુલની પેઠે કરવામાં આવે છે.

એ વાયવ્ય પ્રાંત, દક્ષણ અને કોકણમાં થાય છે. પણ ઘણીવાર તે વાવવામાં આવે છે.

વર્ગ-(આલ્વેસી.)

નંબર. ૫૯

૧-શાસ્ત્રીયનામ-H. Solandra?

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 336; N. p. 31.

૨-દેશીનામ.-તલી (પો, ગુ૦).

૩-વર્ણન-તલીના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે કેટલીક જગોએ માત્ર ૪ થી ૬ ઇંચ જેવડા નાહાના જ રહી તેમાં ફાલ આવી જાય છે. અને કેટલીક જગ્યોએ તે ૨ થી ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે. કોઇવાર તરસાની પેઠે તેની ડાંડી એકલીજ વધી જાય છે. અને કોઇવાર તેમાં ઘણીક શાખાઓ નીકળી, એનો છોડવો એક ઝુમર જેવો દેખાય છે. પાન હ્રદયાકૃતિનાં ને ૫ કે ૩ ખૂણીઆં હોય છે. ચોમાસાં આખર તેમાં ફુલ આવે છે, જે ફીકા પીળા રંગનાં હોય છે. છોડવાનો દેખાવ સાધારણ રીતે ભીંડા જેવો હોય છે. અને તેનાજ જેવી તેનાપર પોળી રૂંછાળ આવેલી હોય છે.

મૂળ-બીજમૂળ સુતળીથી આંગળી જેવું જાડું હોય છે. તે ૪ થી ૬ ઇંચ કે ફુટેક લાંબું હોય છે. તે પોળા રંગનું અને કઠણ હોય છે. તેમાંથી કેટલાક ફાંટા નીકળેલા હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ધણુંકરી મૂળ જેવી જાડી હોય છે. તે ફીકા પીળા રંગની, અને તેનાપર તારાકૃતિના * વાળ આવેલા હોય છે. ડાંડી અંદરથી પોચી ને તેપરની છાલ રેસાવાળી અને ઘણી મજબૂત હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે છોડવાના નીચલા ભાગમાં હૃદયાકૃતિનાં, કાંગરીદાર, તેથી ઉપરનાં પાંચેક ઝીણા ખૂણીઆવાળાં, અને છેક ઉપરનાં ત્રણ ખૂણીઆવાળાં હોય છે. તેમાં વચલો ખૂણો લાંબેરો હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીપર વાળની રૂંવાટી અને સૂક્ષ્મ છાંટણાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો, ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. પાન ૧ થી ૩ કે ૩½ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચ થી ૧½ કે ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ડીટડી ¼ ઇંચ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. ડીટડીને મથાળેથી ૩ થી ૫ કે [illegible] નસો નીકળી પાનની કોરમાં ગયેલી હોય છે. પાન ચોળવાથી ચીકણું લાગે છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકાસલેતો તગતગતો હોય છે.

ફુલ-પત્રકોણમાંથી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ૧ થી ૨½ ઇંચ લાંબી નીકળેલી હોય છે. તેનાપર પોળા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એ સળી ફુલના ઉપકોશની નીચે સાંધાવાળી અને જાડી હોય છે. ફુલનો રંગ પીળાશલેતો ધોળો, અને વ્યાસ ½ ઇંચ જેટલો હોય છે ઉપકોશનાં પત્રો ૬ થી ૮ કે ૧૦ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોથી ઝીણાં ને ટુંકાં હોય છે. ને રંગે તેના કરતાં વધારે લીલાં હોય છે. તેનાપર પણ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. આ દરેક પત્ર ઉપર ઉભી ત્રણ નસો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે નીચેથી જોડાયલો ને ઉપર તેના પાંચે દાંતા છુટ્ટા દેખાતા હોય છે. આ દરેક દાંતો નીચે પોહોળો ને ટેરવાં તરફ સાંકડો થતો લાંબી અણીવાળો હોય છે. આ કોશનો રંગ જરા પીળાશલેતો લીલો હોય છે. ને તેપર વાળની રૂંવાટી વિશેષ હોય છે. તેના દરેક દાંતાપર પણ ઉભી ત્રણ નસો જોવામાં આવે છે. તે ૩ લાઇન જેટલો લાંબો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ૫, તે ૩ લાઇન લાંબી અને ૨ પોહોળી હોય છે.

પુંકેસરો-પુંકેસરનલિકા પાંખડીઓની વચ્ચોવચ સ્ત્રીકેસરનલિકાને વચમાં લઇને નીકળેલી હોય છે. પુંકેસરનલિકાપર પુંકેસરતંતુઓ ઘણા આવેલા હોય છે. આ તંતુઓનો રંગ પાંખડી જેવો પીળાશલેતો ધોળો હોય છે. પણ તંતુઓ ઉપરના પરાગકોશ અને પરાગકોશમાંની પરાગરજ કેસરીઆ રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય અંડાકૃતિ આશરે નાળીએરના ઉલકા કે ગોટા જેવો અને લીલા રંગનો હોય છે. તેનાપર ઘણા જ ચળકતા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ગર્ભાશયનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં પાંચ ખંડ સ્પષ્ટ દેખાતા હોય છે. (ગર્ભાશય) નલિકા પાંચ, સફેદ રંગની હોય છે. તે તળિયે એક બીજા સાથે જોડાયલી, ને ઉપર જતાં તેના પાંચ ફાંટા છુટા દેખાતા હોય છે. એ દરેક ફાંટાપર સ્ત્રીકેસર-

મુખ છત્રાકાર બની એક બીજાં પાસે આવી એ પાંચેનું પાણું એક છત્રકે ચક્ર બની રહેલું હોય છે.

ફૂલ-નાળીયેરના ઉસકા કે ગોટા (ચોટલી કાઢી નાખેલા નાળીએર) અથવા બીડાના ઘાટનું હોય છે. તે પ્રથમ લીલા રંગનું હોય છે ને સુકાય [illegible] ત્યારે ભૂરા રંગનું થઇ જાય છે. તે ૨ થી ૩ લાઇન લાંબું અને ૨ થી ૨½ લાઇન વ્યાસનું હોય છે અને તેનાપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે પુ૦ ભા૦ કોરથી કંઈક ટુંકું અથવા લાંબું હોય છે. એ પાકે છે ત્યારે ઉંધું ચીરાઇ એનાં પાંચે ખાનાં એક બીજાંથી છુટાં પડે છે. એ દરેક ખાનામાં ૫ થી ૭ બીજ હોય છે.

બીજ-કાળા રંગનાં બીડાનાં બીને મળતાં હોય છે. તેની સપાટી ખડબચડી અને તેને એક છેડે સફેદ ચાંદલો હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-નંબર ૫૭ પ્રમાણે.

૬-ઉપયોગ-એના આખા છોડવા બાળીને તેની રાખ તેલમાં નાખી ઢોરના ચાંદાપર ચોપડે છે. એનાં પાન વાટીને પોટીસની જગોએ લગાડે છે. ફલ ઢોરને ખવડાવે છે, તેથી દૂધ વધે છે, એમ કહે છે. તળીની ડાંડીપરની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે. તેની દોરી નરમ અને ચળકાટવાળી થાય છે.

૭-સ્થાનક-પોરબંદરના મોરવાડા અને મોકળાની ધેડની કાંપીએ તળી ઘણી ઉગે છે. એ હિન્દુસ્થાનના ગરમ પ્રદેશોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એનાં બી જરા કાળા તલ જેવાં દેખાય છે, માટે એને તલી કહે છે.

વર્ગ-(આરવેલી).

નંબર ૬૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-H. vitifolius.

સ્થાન-H. I. p. 338; N. p. 31.

૨-દેશીનામ-જંગલીભીંડી,રાનભીંડી(પો૦ગુ૦).

૩-વર્ણન-આ બીડાના છોડવા ચોમાસે જોવામાં આવે છે. એમાં તરસાની પેઠે લાંબી વધેલી થોડી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, ને ૩ થી ૪ કે કોઇવાર ૫ ફીટ ઉંચા હોય છે. છોડવાના નીચેના ભાગપર પાન મોટાં અને ઉપર જતાં નાનાં થતાં હોય છે. પાનનો આકાર ઘણો ભાગે કાકડીનાં પાનને મળતો હોય છે. ફુલ મોટાં, પીળાં, ઘંટાકાર અને તળિયે ઘેરા જાંબુડા ચાંદાવાળાં હોય છે. ફલ બોરંગડીઓનાં, બાજુએ પાંચ ખૂણીઆં, અને મથાળે અણીવાળાં એક બેઠી ડાભડી જેવાં દેખાતાં હોય છે.

મૂળ-પેનસીલથી આંગળા જેવું જાડું ને ફીકા પીળા રંગનું હોય છે. તેમાંથી થોડા જાડા અને ઝીણા રેસાઓ જેવા બીજા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે.

શાખાઓપરની ઝાંખા વાળની રૂંવાટીવાળી અને મજબૂત ચીવટ રેસાવાળી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૩ થી ૫ ખૂણીઆં, બન્ને સપાટીએ વાળની રૂંવાટીવાળાં અને કોરપર દાંતાવાળાં હોય છે. ડીટડી ૧½ થી ૩ ઇંચ લાંબી હોય છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી અકેકું ફુલ નીકળેલું હોય છે. તેની ડીટડી ભૂરા રંગની, ભૂરા વાળની સૂક્ષ્મ રૂંવાટીવાળી, અને ઘણુંકરી અધવચથી અથવા જરા નીચે કે ઉપરથી સાંધાવાળી હોય છે. તે ½ થી ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. શાખાઓને છેડે ઘણુંકરી ફુલ ઘણાં પાસે પાસે આવી ગએલાં હોય છે.

ઉપકોશનાં-પત્રો ૮ થી ૧૨ હોય છે, તે ઝીણાં, લાંબાં, પુ૦ ભા૦ કોરથી ટુંકાં, એક બીજાથી છુટાં, રંગે લીલાં અને ચળકતા મખમલી રંગના સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટીવાળાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેના પાંચે પત્રો તળિયેથી અધવચ સુધી જોડાયલાં, અને ઉપર તેના પાંચે દાંતા પોહોળા ખુલ્લા દેખાતા હોય છે. પુ૦ ભા૦ કોષ ૩ લાઇનથી ¾ ઇંચ લાંબો, લીલા રંગનો અને ચળકતા મખમલી વાળની રૂંવાટીવાળો હોય છે. તેનાં દરેક પત્રપર ૩ થી ૫ ઉભી નસો આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-૫ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે; તે ખુલ્લા પીળા રંગનો, અને તેની દરેક પાંખડીપર અંદરની બાજુ તળિયે ઘેરા જાંબુડા ચાંદલા હોય છે. પાંખડી ૧½ ઇંચ લાંબી અને પારસ પીપળાનાં ફુલની વાસને મળતી વાસવાળી હોય છે.

પુંકેસરો-નો સ્તંભ (column) પાંખડીઓથી ટુંકો, તેની વચ્ચોવચ જાંબુડા રંગનો અગર પરાગોવાળી બનાવેલો હોય છે. પરાગરજ ગોળ ભૂરા રાતા રંગની હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય ઉંચો, ભૂરા પાંચ ખૂણીઆવાળો, લીલા રંગનો, અને સફેદ ચળકતા વાળની રૂંવાટીવાળો હોય છે. નલિકા ૫ તળિયે જોડાઇ નલિ જેવી થયેલી હોય છે. તે પુંકેસરોના સ્તંભ વચ્ચેથી નીકળી મથાળે તેના પાંચે છેડા જુદા દેખાતા હોય છે. આ દરેક છેડાપર સૂક્ષ્મ ગોળ સ્પષ્ટ દેખાતું મુખ હોય છે. નલિકા અને મુખ બન્નુ જાંબુડા રંગનાં હોય છે.

ફુલ-પ્રથમ લીલા અને સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રંગનું થઇ જાય છે. ફુલનો વ્યાસ ૩ થી ૪ લાઇન જેટલો

હોય છે. ફુલ પાંચ પૂંખડીયુ હોય છે તેના પાંચે ખૂણા પાતળા થઈ છાસ વલોવાની રવાઈનાં ફુલનાં પાંખાની માફક બહાર નીકળેલા હોય છે. ફુલને મથાળે લાંબી મજબૂત અણી હોય છે. ફુલની સપાટીપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી અને આડી નસો હોય છે. ફુલ તદન પાકી જાય છે ત્યારે તેના ખૂંણીઆ પીંજણનાં કોશીઆંની માફક ફાટીને જૂદા પડે છે. આ દરેક ખુણીઆમાં વચ્ચોવચ એક પડદો હોય છે. તે પડદાની દરેક બાજુએ બબ્બે બીજ લાગેલાં હોય છે.

બીજ—ભીંડાના બીજ જેવાં હોય છે. તે ઘેરા ભૂરા કે કાળાસલેના રંગના હોય છે. તે એક બાજુ જરા ચપટાં ને એક છેડે જરા વાંક વળતી અણીવાળાં હોય છે. એ અણીના વાંકની અંદર ફીકી ધોળી ટપકી હોય છે. બીજ લગભગ ૧ લાઇન લાંબુ અને સૂક્ષ્મ બિંદુઓની ભાતવાળું ને જરા ખડબચડું હોય છે.

૪—ઉપયોગી અંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ } નંબર ૫૭ પ્રમાણે.
૬—ઉપયોગ }

૭—સ્થાનક—જંગલની અંધારી બાજુ અને ઘાસની તળિયોમાં ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના વધારે ગરમ પ્રદેશોમાં થાય છે.

૮—વિશેષ વિવેચન—એનું ફુલ જરા બેઠી ડાબલીના આકારનું હોય છે માટે એને ડાબલીઓ ભીંડો કહે છે.

વર્ગ—(માલ્વેસી).

નંબર. ૬૧.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—H. Cannabinus.

દૃષ્ટાંત—H. I. p. 339; N p. 30; Watt. IV. p. 231; રૂ. નિ. પા. ૬૧૦.

૨—દેશીનામ—ભીંડી, આંબોઇ (પો૦+ગુ૦), અંબાડી (મ૦); पातसन, अम्बारि (हिं०); नालिचा, फलाम्ला, रक्तपत्री, अम्बष्ठा, अम्बालिका (सं०).

૩—વર્ણન—ભીંડીના છોડવા ૩ થી ૫, કે ખાસ કરી ડુંગરાળી કાંપવાળી જમીનમાં વાવ્યા હોય તો ૧૦ થી ૧૭ ફીટ ઉંચા થાય છે. એની ડાંડી જાડી ને કાંટાવાળી હોય છે. પાન છોડવાના નીચલા ભાગમાં હૃદયાકૃતિનાં અને ઉપલા ભાગમાં ખાંચીઆવાળાં હોય છે. ફુલ ફીકા પીળા કે મેંધરી રંગનાં અંદરની બાજુ તળિયે ઘેરા જાંબુડા ચાંદલાવાળાં હોય છે. ફુલ ગોળાઈવેતી અણીઆળાં અને વાળ જેવા ઝીણા કાંટાવાળાં હોય છે. બીજ લીસાં હોય છે.

ઉપયોગ—ભીંડીના છોડવા ખાટા હોય છે. એનાં કોમળ પાનનું શાક કરવામાં આવે છે, તે પિત્તવિકારવાળા અને સંગ્રહણીના દરદીને ફાયદો કરે છે. એનાં ફુલનો રસ સાકર અને મરીની સાથે પિત્તવિકારહર અપાય છે. પાનમાં ઝાડો સાફ લાવવાનો ગુણ છે. એનાં બીજ પૌષ્ટિક ગણાય છે. બીજ વાડી પોટીસની જગોએ બાંધવામાં આવે છે. પાન ઢોરને ચારા તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે. તેમજ બીજ પણ ઢોરને ખવરાવવામાં આવે છે. એની છાલમાંથી લાંબા મુંગ રેસા નીકળે છે. તે દોરી દોરડાં બનાવવાના કામમાં આવે છે. છાલ કાઢી લીધા પછી તેની રહેલ સુકી ડાંડીઓ દેવદીવાસળી બનાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે.

રેસા સંબંધીની વિશેષ હકીકત ડા. વોટની ડીક્ષનરીમાં છે.

સ્થાનક—એના છોડવા ડુંગરમાં ઘાસની સાથે પોતાની મેળે કોઇ કોઇ ઉગેલા ચોમાસે જોવામાં આવે છે.* એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ખરા ભાગોમાં વવાય છે.

(વર્ગ—માલ્વેસી).

નંબર ૬૨.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—H. tetraphyllus.

દૃષ્ટાન્ત—H. I. p. 341; N. p. 31. Watt. IV. p. 246.

૨—દેશીનામ—કાંટાળોભીંડો (પો+ગુ૦) રાનભેંડી (મ૦)

૩—વર્ણન—કાંટાળા ભીંડાના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તે ઘણુંકરી એક તરસાની પેઠે એકલ ડાંડીએ ૪ થી ૬ ફીટ ઊંચા વધે છે તેમાં બીજી શાખાઓ ક્વચિત જ હોય છે, અને હોય છે, તો છોડવાને તળિયે હોય (શાખાઓ) હોય છે. કોઈ કોઇવાર તેનો છોડવો લંબાઈ અને એક બાજુ આવેલા ફુલના ભારને લીધે તે એક બાજુ અર્ધ કમાનની પેઠે વળી રહેલો હોય છે. એની શાખા છોડવાપર બહુધા ખરસટ વાળ આવેલા હોય છે. એમાં ભીંડા જેવા જ પાન આવે છે. તે ૩ થી ૭ ફાંટ છેદ કે ખૂણીઆવાળા અને બન્ને સપાટીએ ખરસટ હોય છે. ડીટડી ઘણી લાંબી ને જાડી હોય છે. ડીટડીની થડમાં બે ઉપપાન હોય છે. ફુલ ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી ડીટડીપર પત્રકોણમાંથી અને ડાંડી કે શાખાઓને છેડે આવેલાં હોય છે. તે કોઇવાર એક જ હારમાં એક પછી એક ઘણાં હોય છે. તે પીળા રંગનાં ૧ થી ૨ ઇંચ વ્યાસવાળાં હોય છે. પુષ્પપત્રો ૪ થી ૬ હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં ભીંડીનું રીતસર વાવેતર કરવામાં આવતું નથી, પણ બીજા મોલનો બચાવ કરવા માટે ખેડૂતો ખેતરના આગળના ભાગમાં ઘણુંકરી ભીંડી વાવવામાં આવે છે તેના રેસા ખેડુતો પોતાના ઘરકામ માટે ઉપયોગમાં લે છે.

પરો જોઈએ તરિકે બુંદગી જેવાં ફણગાં અને મથાળે ક્રમ ગ્રમ ગોળાકાર એક અણીઆળા છેડા જેવાં એક બાજુ થઈ ગએલાં હોય છે. પાંખડીઓ પું-અને સ્ત્રીકેસર બીડાની જાત પ્રમાણે હોય છે.

ફલ-૨ થી ૩ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ¾ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે. તે પ્રથમ લીલાશપડતા રંગનાં હોય છે, ને સુકાય છે ત્યારે ભુરાં થઈ જાય છે. તેને ટેરવે અણી હોય છે. ફલપર પાંચ ઉભી ધાર હોય છે. ધારો ખરસટ ને તેપર તીક્ષ્ણ અણીઆળા જરા લાંબા કાંટા આવેલા હોય છે. ફલ ઘણાં કડવાં હોય છે.

બીજ-પ્રથમ ધોળાં ને પાછળથી કાળાશપડતાં ભુરાં થઈ જાય છે, ને બીડાનાં બીજ જેવાં હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-મૂળ, છાલ અને બીજ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક અને પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-બીજા બીડાઓની પેઠે આ બીડાનાં મૂળની છાલનો ખુરાક પણ પ્રમેહ અને પક્ષાઘાતની બીમારીપર વાપરવામાં આવે છે. ડાંડીની છાલમાંથી રેશા નીકળે છે. કાચાં ફલનું ઘણું ગરીબ લોકો કેટલાક શાક કરે છે. કાચાં બીજ સાકરની સાથે પ્રમેહ ઉપર ખવરાવે છે. અને પાકાં બીજ પૌષ્ટિક પાકોમાં વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-પડતર જમીનો, વાડીઓની વાડ, અને ડુંગરપર ઘાસની સાથે એ બીડાના છોડવા ઉગતા જોવામાં આવે છે. એ બંગાલ, કોંકણ અને કાનડામાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એનાં ફલ (બીડાં) પર ઘણા સખ્ત તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા હોવાને લીધે એને કાંટાળો બીડો કહે છે. એનાં ફલને બીડારીઆં પણ કહે છે.

વર્ગ—(આકવેલી).

નંબર. ૬૩.

૧-શાસ્ત્રીય નામ-L. angulosus ?

ફ્લોરા-H. I. p. 341.

૨-દેશીનામ-માંખણીઓબીડો (પો+મુ૦); રાનભેંડ (મ૦).

૩-વર્ણન-માંખણીઆ બીડાના છોડવા ચોમાસે ઉગેલા જોવામાં આવે છે. તે ૨ થી ૩ કે વખતે ૪ થી ૬ ફીટ ઉંચા વધેલા હોય છે. ઘણીવાર તેની શાખાઓ ઝાડાં વગેરેની ઉપર અથવા જમીનપર ઢળી ગએલી હોય છે. એના છોડવામાં ૨ થી ૩ લાંબી લસરા જેવી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પણ ઘણીવાર નાહાની નાહાની ઘણી શાખાઓ તેમાં નીકળી તેનો છોડવો ઘટુંકરી શાખાઓના ભારથી એક બાજુ ઢળી ગએલો હોય છે. પાન છોડવાના નીચલા ભાગમાં બીડા જેવાં પોહોળાં, હૃદયાકૃતિનાં અને ૩ થી ૫ કે ૭ ખુણીઆં હોય છે, અને ઉપરના ભાગમાં ૩ થી ૫ ખુણીઆં અને સાંકડાં થતાં હોય છે. ફુલ પીળા સોનેરીઆ રંગનાં અથવા કોઈવાર નારંગી છાયાપડતાં હોય છે. અને તેની અંદર તેને તળિયે ઘેરા નારંગી રંગનો ચાંદો હોય છે. એને શ્રાવણ ભાદરવામાં ફુલ અને ફલ આવે છે.

એના આખા છોડવાપર ઘટુંકરી ચીકાશવાળા વાળની રૂંગાટ હોય છે.

મૂળ-છોડવાના પ્રમાણમાં ૪ ઈંચથી ફુટ કે ૧½ ફુટ લાંબું અને પેનસીલથી અંગુઠા જેવું જાડું હોય છે. એના નીચેના ભાગમાં ઝીણા ફાંટા નીકળેલા હોય છે. એનું લાકડું ધોળું ને નરમ હોય છે. તેની ઉપરની છાલ બહારથી ભુરા અને અંદરથી સફેદ રંગની મજબુત રેશાવાળી હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકણો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી સ્લેટ પેનથી આંગળી જેવી જાડી હોય છે. તે રંગે લીલી અથવા નારંગી છાયાસેની હોય છે. તેનાપર થોડા ઘણા સફેદ ખરસટ-વાળ અને સૂક્ષ્મ ગ્રંથીઓ આવેલી હોય છે. છાલ ચીવટ, રેશાવાળી અને પાતળી હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ અંદરથી પોચી અને વચમાં નરમ માવાવાળી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ડાંડીના નીચલા ભાગમાં ઘણાં મ્હોટાં અને ઉત્તરોત્તર ઉપર જતાં નહાનાં થતાં હોય છે. મ્હોટામાં મ્હોટાં પાનની ડીટડી ૧ થી ૧½ ફુટ અને નાહાનામાં નાહાનાની ૪ થી ૫ કે ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબી હોય છે. તે ઘટુંકરી એક બાજુ રતાશપડતા રંગની હોય છે. તે જરા ખરસટ અને સુતળીથી સીસાપેન જેવી જાડી હોય છે. મ્હોટામાં મ્હોટાં પાન ૧ થી ૧½ ફુટ વ્યાસનાં અને નાહાનામાં નાહાનાં ફક્ત ૧ થી ૧½ ઈંચનાં હોય છે. પાનની કોરે કાંગરી હોય છે. મ્હોટાં પાન ૭ ખુણીઆં અને નાહાનાં ૩ થી ૫ ખુણીઆં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ખરસટ હોય છે. ઉપલી સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો (ઝાંખો) હોય છે. ડીટડીને મથાળેથી પાનના ખુણીઆ જેટલી અર્થાત્ ૩ થી ૭ નસો નીકળી પાનના દરેક ખુણીઆમાં એકેકી ગએલી હોય છે. તે બહુધા પાનની બન્ને સપાટીપર સ્પષ્ટ દેખાતી બહાર નીકળતી અને ઘટુંકરી રાતા રંગની હોય છે. પાનને ચોળતાં તે ઘણું ચીકણું લાગે છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ બીડાનાં પાનને મળતો હોય છે.

પાનની ડીટડીના થડમાં ઝીણું બે ઉપપાન હોય છે.

ફુલ-ની ડીટડી પત્રોદ્દગમમાંથી અને શાખાઓને છેડે નીકળેલી હોય છે. તેપર સફેદ વાળની રૂંગાટ હોય

છે. તે ૧/૨ થી ૧ ઈંચ લાંબી અને મથાળે જાડી થયેલી હોય છે. તે લીલા અથવા જાંબુડા રંગની છાયાવાળી ને સુતળી જેવી જાડી હોય છે. પુષ્પપત્રો ૪ થી ૫ હોય છે. તે ૧/૨ થી ૩/૪ ઈંચ લાંબાં અને ૨૧/૨ થી ૩ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેનો આકાર લંબગોળ અને અણુંધા બન્ને છેડે જરા સાંકડાપણનો હોય છે. ટેરવાં બુઠાં અથવા સૂક્ષ્મ અણીવાળાં હોય છે. તેનાપર ૩ થી ૫ ઉભી નસો આવેલી હોય છે. અને તેની કોરપર સફેદ સખ્ત વાળની હાર હોય છે. તેનો રંગ ધોળુંકરી જાંબુડી છાયાવાળો હોય છે. ફુલની વાસ પારસ પીપળાનાં ફુલની વાસને મળતી હોય છે.

પુષ્પાભ્યંતરકોષ-૧/૨ થી ૩/૪ ઈંચ લાંબો અને ૩ લાઇન પોહોળો હોય છે. તેનાં પત્રો ૫ હોય છે. પણ તે પાંચે નળિયેથી જોડાઈ એક પોહોળી ભુંગળી જેવા થયેલાં હોય છે, અને મથાળે તે કમળાકાર ચીરાઈ તેનાં પાંચે ફાંટા એક બીજા સાથે મળી જઈ એક અણીઆળા પોહોળા છેડા જેવાં થયેલાં હોય છે. તેને છેડે ધોળી ફિક્કાશવાળી ૫ નસો દેખાતી હોય છે. તેની સપાટીપર ધોળા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યંતરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેની કોર ઉપરાઉપર આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો-ઝાઝાં હોય છે. પુંકેસરનલિકા પાંખડી ઓને નળિયેથી આવેલી હોય છે. તે નળિયે જાંબુડા રંગની અને મથાળે ફીકા પીળા રંગની હોય છે. તેના પર ફીકા પીળા રંગના સૂક્ષ્મ તતુંઓપર પોહોળા પરાગકોષ આવેલા હોય છે. તે અને તેમાંની પરાગરજ પણ ફીકા પીળા રંગનાં હોય છે.

ગર્ભકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલા રંગનો અંડાકૃતિના ચોકડાની રેખાથી દરાવેલો હોય છે તેને, અહડ નાની જેવો હોય છે ને તેનાપર તેના પાંચ ખાનાની પાંચ નસો દેખાતી હોય છે. નલિકા નળિયે લીલા રંગની અને પુંકેસરનલિકાથી બહાર તેના પાંચ ફાંટા ઘેરા જાંબુડા રંગના. મથાળે લીલા રંગની ચીકી-ચીકી હોય છે.

ફુલ ફળિત થઈ ગયા પછી પું૦ બા૦ અને પું૦ અભ્ય૦ કોષ અને કેસરાં ખરી જાય છે, પણ પુષ્પપત્રો ફુલ ખરતાં સુધી તેની સાથે રહે છે, ને ઉભા હોય છે, તેથી ફળ તેની અંદર ઢંકાયેલું રહે છે.

ફળ-આકારે ભીંડા જેવાં હોય છે. તે ૧/૨ થી ૧ કે ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબાં અને ૧/૨ થી ૩/૪ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે. તેનાપર પાંચ નસો સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. તે પર ઘેરા ભૂખરા રંગના સૂક્ષ્મ રુંવા આવેલા હોય છે. તે કાચું હોય છે ત્યારે ઘણું જ ચીકણું હોય છે. ને પાકે છે ત્યારે ચીરાઈ જાય છે. ફુલનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં પાંચ પડ દેખાય છે. એ દરેક પડમાં ઘણાં બીજ હોય છે. ફુલની ડીંટી આસરે ૧ ઈંચ લાંબી હોય છે. ફુલને ટેરવે સૂક્ષ્મ જાડી અણી હોય છે.

બીજ-આકારે ભીંડાનાં બીજ જેવાં હોય છે. તે એક છેડે જરા અણીયતાં અને બીજે ગોળાઈવાળાં હોય છે. તેનાં બન્ને પાસાં જરા દબાવલાં હોય છે. બીજ પ્રથમ ધોળાં ને પાકે છે ત્યારે તે કાળાશલેતા ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે. તે ૧ થી ૧૧/૨ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે. તેની સપાટીપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-નંબર ૬૨ પ્રમાણે.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળની છાલ પાણીમાં પલાળવાથી તેમાંથી ચીકણો લુઆબ નીકળે છે. તે સાકરની સાથે પ્રમેહવાળાને પીવરાવે છે. ડાંડીપરની છાલમાંથી ઝીણા રેસા નીકળે છે. તે દોરી બનાવવાના કામમાં આવે છે. પાન વાટીને પોટીસ ઠેકાણે વાપરે છે. ફુલ સાકરની સાથે પરમાવાળાને ખવરાવે છે અને કાચાં ફુલનું શાક કરી ઘણાં ગરીબ લોકો ખાય છે.

૭-સ્થાનક-પોરબંદરમાં રસ્તાઓની બાજુએ, અને બરડા ડુંગરમાં તે ઘણી જગાએ ઉગે છે. તેજ પ્રમાણે રાણાવાવ કરીને મેવાસા જંગલમાં થોરીઆળા પાસે અને ગોદાણા જંગલ પાસે સરમણીયાની તળાવમાં ત્રિથી જોવામાં આવે છે. એ ફાગણ અને જેઠમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-આ ભીંડાની શીંગોપર સખ્ત કાંટાં હોતા નથી, પણ ચીકણા નરમ વાળની રૂંવાટી હોય છે અને તે ઘણી જ કોમળ હોય છે, તેપરથી એને માખણીઓ ભીંડો કહે છે.

વર્ગ-(માલ્વેસી).

નંબર ૬૪.

૧-શાસ્ત્રીય નામ-Thespesia lampas.

દેખાવ્ H. I. p. 345; N. p. 32, Watt VI-part IV p. 13.

૨-દેશીનામ-અડબાઉ પારસપીપળો, જંગલી-પારસ પીપળો (પોરબંદર), અલ્દીબેંડ (મ૦), વન કપાસ (હિં૦)

૩-વર્ણન-એના છોડવા ૨ થી ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેમાં ૩ થી ૫ ખુણીઆં પાન આવે છે, ફુલ પારસ પીપળા જેવાં પીળાં મોટાં ચોમાસે આવે છે. ફળ શિયાળામાં ઉતાર પડે છે.

મૂળ-આંગળી જેવું જાડું થાય છે. તે ૧ થી ૧ ફુટ જેટલું જમીનમાં ઉતરેલું હોય છે. એમાંથી બીજા ફુ

આગળજ નીકળેલા હોય છે. મૂળ પોચું અને ચીકટ હોય છે, મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તે સછિદ્ર અને ચક્રાકાર દેખાય છે. ને તેમાંથી પીળો રસ ઝરે છે. વાસ ઉગ્રવાસલેતી અને સ્વાદ પ્રથમ મોહેજ ગળ્યો ને પાછળથી કડવો જણાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—એની ડાંડી મૂળ કરતાં પાતળી હોય છે, એમાંથી ક્વચિતજ બીજી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. ડાંડી ઘણુંકરી એકજ તરસાની પેઠે ઉભી વધી પછી એક બાજુ નમી જાય છે. તે લીસી ને ચળકતી હોય છે. એના કોમળ ભાગપર ભૂરા રંગના તારાકૃતિના* વાળ આવેલા હોય છે. ડાંડીની છાલ ચીકટ રેસાવાળી હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. ડીટડી ૪ થી ૮ ઈંચ લાંબી લીલાસલેના પીળા રંગની સુતળી જેવી જાડી હોય છે. પાન ૩ થી ૫ ખૂણીઆળાં હોય છે. અને એ ખૂણીઆના છેડા લાંબા અણીઆળા હોય છે. ડીટડીને મથાળેથી પાનમાં ૩ થી ૫ નસો ગએલી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો અથવા ઘેરો લીલો અને નીચેનીનો ઘણો ફીકો હોય છે. બન્ને સપાટી ચળકતી અને લીસી તોપણ ઉપરની સપાટી જરા ખરસટ હોય છે. પાનને આઈગ્લાસથી જોતાં તેમાં સૂક્ષ્મ જરા પીળા રંગના બિંદુઓ દેખાય છે. પાન ૬ થી ૭ ઈંચ લાંબાં અને ૮ થી ૯ પોહોળાં હોય છે. છોડવાના ઉપરના ભાગમાં પાન નાહનાં થતાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી ગુગળનાં પાન જેવી તેમાંથી વાસ આવે છે. અને સ્વાદ ચીકણો, ખટુંબડો અને તૂરો લાગે છે.

પાનની ડીટડીના ખડમાં લાંબાં ને ઝીણું ઉપપાન હોય છે.

ફૂલ—પત્રોખૂણમાંથી અથવા શાખાને છેડે ફૂલ આવેલાં હોય છે તેની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબી ને તેની ઉપર ઘણુંકરી બે ફૂલ આવેલાં હોય છે. આ ફૂલની ડીટડી ½ થી ૧ ઈંચ લાંબી હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં, ઘંટાકાર ને તેની વચમાં અંદરની બાજુ ઘેરા કીરમજી રંગનો ચાંદલો હોય છે. ફૂલના ઉપકોશનાં પત્રો ૪ થી ૮ હોય છે. ને સાંકડાં ને અણીઆળાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૫ હોય છે તે તળિયેથી જોડાયલાં અને મથાળે તેના દાંતા જુદા દેખાતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ પીળી હોય છે. પાંખડીઓ પાંચ મળીને ઘંટાકાર ફૂલ બનેલું હોય છે. તેને તળિયે કીરમજી રંગનો ચાંદલો હોય છે.

પુંકેસરો—ની નળિકા મથાળે પાંચ સૂક્ષ્મ દાંતાવાળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેનો મસ્તક ૪ થી ૫ ખાનાંવાળો હોય છે.

ફૂલ—ભીંડા જેવાં ઉભાં ¾ થી ૧ ઈંચ લાંબાં ને ½ થી ¾ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે તળિયે પુ૦ બા૦ કોશના ચક્રમાં ખડેલાં હોય છે. અને તેને મથાળે ભીંડાની પેઠે જાડી અણી હોય છે. ફૂલ પ્રથમ લીલાં ને સુકાય છે ત્યારે ઘેરા ભૂરા રંગનાં થઇ જાય છે. અને તે ભીંડાની પેઠે બાજુએથી ૩ થી ૫ ફાંકથી ઉભાં ઉઘડે છે. તેની સપાટીપર આંગળી ફેરવતાં તે સહેજ લીસાં લાગે છે, પણ નાહાની વસ્તુને મ્હોટી કરી દેખાડનાર કાચમાંથી જોવાથી તેનાપર સફેદ વાળની બારીક રૂંવાટી અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ગમો દેખાય છે. ફળની દરેક ફાંકમાં ઘણુંકરી ૬ થી ૧૦ બીજ હોય છે.

બીજ—ભીંડાના બીજને મળતાં ૧½ લાઈન લાંબાં ને ૧ લાઈન પોહોળાં હોય છે. તે કાળા રંગનાં ને તેને મથાળે ભૂરા રંગની લાંબી રૂંછાળ હોય છે. આ રૂંછાળ ચપટીએ ઘસવાથી નીકળી જાય છે. ને તેની નીચે બીજની સપાટી ચળકતી કાળા રંગની, ને તેપર ઝીણી નસો દેખાય છે. બી એક છેડે જરા અણી થતા ને બીજે સૂક્ષ્મ ચાંદલાવાળાં હોય છે. તે એક પડખે અંદર બેસતાં ને બીજે ગોળાઈવાળાં હોય છે. બીજ કઠણ હોય છે. તેને તોડતાં તેમાંથી તેલીયું ફીકા ગુલાબી રંગનું બાવાદાર રાતા બિંદુઓવાળું દળ નીકળે છે, તેને બીનાસ લગાડવાથી તે પીળું થઇ જાય છે.

૪—ઉપયોગી અંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, પૌષ્ટિક અને ઉપલેપક.

૬—ઉપયોગ—એના મૂળનો કાઢો વિરેચક અને પ્રમેહના દરદોમાં વપરાય છે. એની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે, તે દોરી વગેરે બનાવવાના કામમાં આવે છે. એનાં પાનને એરંડીઉતેલ લગાડી પેટના દુખાવાપર, વાગાના સોજાપર અને કાચ્ચા ફોલ્લાપર બાંધી તેનાપર શેક કરે છે તેથી દરદ નરમ પડે છે. એના કાઢામાં ફૂલને વાટીને સાધારણ દુખાવાપર લેપ કરે છે. તેમજ એનાં ફૂલ અને ફળ રંગના કામમાં વપરાય છે. કાચાં ફળ છોકરાંઓ ખાય છે. અને પ્રમેહરોગીને સાકર સાથે ખવડાવવામાં આવે છે.

૭—રહેઠાણ—ભરતખંડમાં એના છોડવા ઘણા ઠેકાણે જંગલી જગાએ ઉગે છે. તો પણ પૈસાદાર લોકોની વાડી અને બગીચામાં કરમદીના છાપરા નીચે તે વિશેષ ઉગતા જોવામાં આવે છે.

એ હિમાલય, નેપાળ અને દક્ષિણમાં થાય છે.

૮—વિશેષ વિવેચન—એનાં ફૂલ પંચાંગની જેમ ... હોય છે. ખરે ખાતાના રખાગી લોકો એને ... પણ કરે છે. પણ એના પાનને, દેખાવ પંચાંગના પાનને મળતો હોવાને લીધે એને ઓળખવામાં ... બાબતે ભૂલ કરે છે.

વર્ગ-(માલ્વેસી).

નંબર. ૬૫

૧-શાસ્ત્રીયનામ-T. populnea.

દ્દષ્ટાન્ત-H. I. p. 345; N. p. 32; Watt. VI.-part. IV. p. 45; રૂ. નિ. પા. ૫૧૯.

૨-દેશીનામ-પારસપીપળો (પો૦+ગુ૦); भेंड, भेंडी, पारसपीपर (म०), पारस पिपल, गजदन्ड, गजहन्ड (हिं०); पारिश, गर्दभाण्ड, सुपार्श्वक (सं०).

૩-વર્ણન-પારસપીપળાનાં ઝાડ ૧૫ થી ૨૫ ફીટ સાધારણ રીતે ઉંચાં થાય છે, પણ કોઇ કોઇ જગોએ તે ૪૦ થી ૫૦ ફીટ ઉંચાં પણ જોવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે તેનું થડ ½ થી ૧ કે ૧½ ફુટ વ્યાસનું હોય છે. પણ કોઇવાર તે એક માણસની બાથમાં ન આવી શકે તેવું જાડું પણ થાય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, અને તે ચોતરફ ફેલાઈ સારી ઘટા થએલી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઘણીવાર ઉંચી ચડતી કે નીચી ઝુકતી પણ હોય છે. પાન લાંબી અને નરમ ડીટડીપર આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ગોળાઈ લેતાં, તળિયે હૃદયાકૃતિનાં અને મથાળે સાંકડાં થતાં લાંબી અણીવાળાં હોય છે. તે ૩ થી ૫ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં, અંદરની બાજુ તળિયે ઘેરા જાંબુડા ચાંડલાવાળાં, ૨ થી ૩ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. ફળ લગભગ ગોળ ગોળાઇલિતા ૧ થી ૧½ ઇંચ વ્યાસનાં, તળિયે પુ૦ બા૦ કાપની ચોટડુક પ્યાલી અને મથાળે ટુકી અણીવાળાં હોય છે. ફળ સુકાય છે ત્યારે ઘણુંકરી કાળા રંગનાં થઇ જાય છે, તેપર ચાર નીક દેખાતી હોય છે. ફળ કઠણ હોય છે. બીજ બહુધા બદામી રંગનાં, ખૂણીઆવાળાં, ૩ લાઇન લાંબાં, એક છેડે સાંકડાંથતાં અણીઆળાં ને બીજે પોહોળાં ને બુઠ્ઠાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેક, ગ્રાહી, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક અને શોથઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-પારસ પીપળાનાં મૂળની છાલ ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે સંધિવા અને બળોળમાં લોહી વિકારમાં ક્વાથના રૂપમાં અપાય છે. ખરજવાં, ચાંદાં અને ગરમીનાં ચાંદાં તથા ગડગુંમડાં એના ઉકાળાથી ધોવામાં આવે છે. પારસ પીપળાની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે તેની દોરી વણવામાં આવે છે. એની છાલ રંગનાં કામમાં વપરાય છે. એનાં પાનને તેલ લગાડી જરા ગરમ કરી વાગાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. પેટના દુખાવાપર એનાં પાનનું બાફણું કરવામાં આવે છે. એનાં પાન વાટી તેની લેપડી પોટીસ તરીકે વપરાય છે. એનાં ફૂલમાંની વચલી ડાંડી (પુંકેસરતંતુનળી) સાકરની સાથે પ્રમેહવાળાને ખવરાવાય છે. તેમ છોકરાંઓ તે ભળુ ખાય છે. એનાં ફૂલ રંગના કામમાં પણ આવે છે. ફૂલ અને ફળનો રસ દાદર અને ખસ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં કાચાં ફળમાંથી પીળાશ લેતો લીલો રસ નીકળે છે, તે બીજા રંગની સાથે એજ્ઞો કામમાં લેવાય છે. પારસપીપળાનાં ઝાડમાં જખમ કરવાથી શિયાળે તેમાં સુંદર બંધાય છે, તે રતાસલેતા ઘેરા ભૂરા રંગનો હોય છે, તે મુખપાકપર મોઢામાં રખાય છે. પારસપીપળાનાં કાચાં ફળનો રસ સાકર કે ગોળમાં ગોળી કરી ખવરાવવાથી આમ, સંગ્રહણી અને હરસ મટે છે. એનાં બીજમાંથી તેલ નીકળે છે, તે ચામડીનાં દરદોપર કામ આવી શકે છે. એનાં બીજ કપાસીઆની જગોએ ઢોરને ખવરાવવામાં આવે છે. એનાં લાકડાંમાંનો ક્વાથ સાર પિત્તવિકાર ઉપર વપરાય છે. એનું સાર વગરનું લાકડું પોચું, બટકણું, અને લઇને સડી જાય તેવું હોય છે, તેથી તે બળતણ સિવાય બીજા કામમાં વપરાતું નથી. પણ એનો સાર ઘણો મજબૂત, શીશમ જેવો કાળો અને ટકાઉ હોય છે. તેને પાણી કે હવાની અસર તરત લાગતી નથી માટે તેમાંથી ખેતીના ઓજારો બનાવવામાં આવે છે. એનાં ઝાડ રસ્તાઓની બાજુએ છાયડા માટે વાવવામાં આવે છે. પારસપીપળાની ડાળો, પાન, ફૂલ અને ફળ છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ઢોરોને પુષ્કળ ખવરાવવામાં આવતાં હતાં, તેથી ઢોર જીવતાં રહ્યાં હતાં, એટલું જ નહીં પણ એના ચારાથી માતાં થયાં હતાં. એનાં ઝાડ ઢોરોના ચારા તરીકે ઘણાં ઉપયોગી છે.

"ફળ કફ કરે છે, પુષ્ટી કારક છે, કૃમીને કરે છે, વા, પિત્ત, ગળાના રોગ, છાતીના રોગ, એ સર્વેને મટાડે છે." (વૈ-રૂ.)

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, બાગો અને વાડીઓમાં વાવેલાં જોવામાં આવે છે, તેમ કેટલીક જગોએ પોતાની મેળે પણ ઉગે છે. એ બંગાળા અને દક્ષણમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-પારસપીપળાનાં ઝાડને સમુદ્રનો ખારો પવન (ઓડા) ઘણી અસર કરી શકતો નથી. એને ગોરમટીવાળી તેમજ રેતાળ મિશ્રાંશવાળી જમીન માફક આવે છે. એક વખત ઉછરી ગયા પછી તેને પાણીની દરકાર રહેતી નથી. એ જલદી વધનારૂં ઝાડ છે. કચ્છ અને કાઠિયાવાડ જેવા ઝાડ રના પ્રદેશમાં એનાં ઝાડ કાળે દુકાળે ઘણાં ઉપયોગી પડે છે, માટે એનો વધારો કરવો જોઇએ. એનાં ઝાડ બીજથી તેમજ એની ડાળો કાપી વાવવાથી પણ થાય છે. ઉત્તર કોંકણમાં એની ડાળો વાવી જંગલ

ખાતાં તરફથી એનાં ઝાડોનો ઘણો વધારો કરવામાં આવેલો છે. તે એટલાજ કારણથી કે એનાં ઝાડ ખેડૂ અને ઢોરવાળા લોકોને ઘણાં ઉપયોગી છે.*

વર્ગ–(માલ્વેસી).

નંબર ૬૬.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Gossypium herbaceum.

દૃષ્ટાન્ત–H. I. p. 346; N. p. 32; Watt. IV. p. 25; ર. નિ. પા. ૫૧૨.

૨–દેશીનામ–અરબાઉદીરવણી, લારીઉં, અને જંગલીવાંધુ (પોરબં૦)

૩–વર્ણન–અરબાઉદીરવણીના છોડવા બારે માસ જોવામાં આવે છે, તો પણ ચોમાસે વિશેષ ઉગી આવે છે. એની શાખાઓ લાંબી, સીધી તરસા કે વેલાની પેઠે વધી ગયેલી હોય છે. તે કોઇવાર ૬ થી ૧૦ કે ૧૫ ફીટ ઉંચે ઝાડોપર ચડી ગયેલી જોવામાં આવે છે. જ્યારે એની શાખાઓને ઝાડવાંની ઓથ કે આશરો મળતો નથી ત્યારે તે જમીનપર ઢળી જાય છે, અથવા ૩ થી ૪ ફેટ ફીટ ઉંચી વધે છે. એનાં પાન ભુરૂાં પાનનાં ચોંઘુ જેવાં હોય છે. અને ફુલ પણ તેવાં જ પીળા રંગનાં વિશાળે આવે છે. ફલ કાચાં જેવાં પણ નાહાનાં હોય છે.

મૂળ–જમીનમાં ઊંડુ ખાસુ હોય છે, તે બહારથી કાળું ને અંદર સફેદ હોય છે. છાલ મજબુત રેસાવાળી, વાસ સુગંધિત, અને સ્વાદ તૂરો, ચીકણો ને ખટાસલો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–કુનગીથી તે પેનસીલ જેવી જાડી, અને ભૂરા રંગની હોય છે, તેપર સૂક્ષ્મદાણા જેવી બનાક હોય છે, કોમળ શાખાઓ ભૂરાસપેના લીલા રંગની ને તેપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી અને કાળા રંગનાં છાંટણાં હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ¾ થી ૨½ ઇંચ લાંબાં અને ¾ થી ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાન ૩ થી ૫ ખુણીઆં હોય છે, તેમાં વચલો ખુણીઓ સૌથી લાંબો, અને નીચેના બે ખુણીઆ સૌથી ટુંકા હોય છે, આ પાંચે ખુણીઆનાં ટેરવાં ઘણુંકરી ગોળાઇવાળાં બુઠ્ઠાં કે અણીઆળાં હોય છે, પાન જરા જાડાં, અને બન્ને સપાટીએ ફીકા લીલા રંગનાં હોય છે. આ બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ ભુરા વાળની રૂંવાટી અને કાળાં છાંટણાં આવેલાં હોય છે. પાનની દીટડી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે, તેને મથાળેથી ૩ થી ૫ નસો નીકળી પાનના ખુણીઆઓમાં ગયેલી હોય છે, તેમાં વચલી નસપર વચ્ચોવચ લીલા કે કાળા રંગની એક ગપડી રસકુપ્પી (ગ્લેન્ડ) હોય છે. પાનને ચોળવાથી તેની વાસ કાચી કેરી જેવી, અને ચાખવાથી સ્વાદ ખટાસલેતો તૂરો, ચીકણો ને પાછળથી જરા ચીરપરો લાગે છે.

ફુલ–પત્રકોણમાંથી એકેકુ નીકળેલું હોય છે, તે પીળા ગંધકી રંગનું, અને તેની અંદર તેને તળિયે પાંચ જાંબુડા રંગના સુંદર ચળકતા ચાંડલા હોય છે, તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબું અને ૨ થી ૩ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. ફુલની વાસ પારસપીપળાનાં ફુલની વાસને મળતી હોય છે તેની દીટડી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી અને પાનની દીટડી કરતાં બહુધા જાડી હોય છે. તેને મથાળે પુ૦ બા૦ કોષથી બહાર એક ત્રણ ઉપપુષ્પપત્રોવાળો ઉપકોષ હોય છે, તેનાં ત્રણે પત્રો તળિયે જોડાયલાં અને બાજુએ છુટાં હોય છે, તેને ટેરવે બબ્બે ૨ થી ૩ છીછરા દાંતા હોય છે. આ ઉપ–પુષ્પપત્રો ½ થી ૧¼ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેપર ઉભી નસો, તેની સપાટી ખરબચ, તેપર છુટાં છવાયાં કાળાં છાંટણાં અને વખતે ભૂરા રંગના તારાકૃતિના* વાળ આવેલા હોય છે

પુષ્પબાહ્યકોષ–પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે, તેનાં પાંચે પત્રો જોડાઇને તે એક પ્યાલી જેવો બનેલો હોય છે, તે ઉપકોષ કરતાં ટુંકો હોય છે, તે લીલા રંગનો, પાંચ પોહોળા છીછરા દાંતાવાળો, અને ૨ થી ૩ લાઇન વ્યાસનો હોય છે, તેપર કાળાં છાંટણાં આવેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–પાંચ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે. તે દરેક પાંખડી છુટી તોપણ તેની કોર એક બીજીપર વળેલી હોય છે.

પુંકેસરો–ઘણાં હોય છે. તેના તંતુઓથી બનેલી નલિકા સફેદ રંગની હોય છે. તેપર અવરીત તંતુઓ ગુચ્છાળી, ફીકા પીળા કે સફેદ રંગના આવેલા હોય છે, તે પાંખડીથી ટુંકા હોય છે. પરાગકોષ અને પરાગરજ પીળાં હોય છે.

સ્રીકેસર–૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય તળિયે પોહોળા પેટાળવાળો, મથાળે સાંકડો થતો, લીસો, ચળકતો, લીલા રંગનો અને કાળાં છાંટણાંવાળો હોય છે; નલિકા પાંચ નીકવાળી, ધોળી, લીસી, ચળકતી, એક સળી જેવી ગર્ભાશયપર આવેલી હોય છે, તેને મથાળે પાંચ લાંબાં નલિકામુખ પાંચ હાંસા જેવાં રેખાનાં હોય છે, તે પુંકેસરનલિકાથી ઉંચાં હોય છે. અને તેપર પરાગરજ ચોંટી હોવાથી તે ઘણુંકરી પીળાં દેખાય છે.

ફલ–સ્રીકેસરગર્ભાશયમાં જો કે પાંચ ખાનાં હોય છે, તોપણ તેમાંથી ૩ કે ૪ ખાનાં ઘણુંકરી પૂર્ણ સ્થિતીએ

* પોરબંદર સ્ટેટમાં રસ્તાઓની બાજુએ અને બાગ બગીચામાં વાવી એનાં ઝાડોનો વધારો કરવામાં આવેલો છે એનાં ઝાડની કીમત ઘણીવાર દુકાળમાં લોકોના સમજવામાં આવેલી છે, કેમકે એનાં પાન અને ફલ ખાઇ ઘણાં ઢોર બચ્યાં છે

આવે છે. અને બાકીનાં વખતે અપૂર્ણ રહી ફૂલમાં સમાઈ જાય છે. તેથી ફૂલ ૩ થી ૪ ખાનાંવાળું દેખાય છે. તેનાં ખાનાં ભીંડાની પેરે ઉભાં ઉઘડે છે. તે દરેક ખાનાંમાં કપાસીઆ જેવાં બીજ હોય છે. એ બીજ તેનાપરના સફેદ લાંબા વાળની રૂંછાળને લીધે તે ફૂલમાં ઘણા લાંબા વખત સુધી લટકતાં રહે છે, એ બીજપરની લાંબી ધોળા વાળની રૂંછાળ (કપાસ) જાડી, ટુંકી, અને ફીકા ધોળા કે ભૂરા રંગની હોય છે. ફૂલ પ્રથમ લીલા ને સુકાય છે ત્યારે રતાસલેતા ભૂરા રંગનું થઇ જાય છે. તે ૩/૪ થી ૧ ઇંચ લાંબું હોય છે. તેમાં ૧૨ થી ૨૦ શેક બીજ હોય છે.

બીજ–કાળા રંગનાં ને કકૂણુ હોય છે. તે ૧/૪ ઇંચ લાંબાં હોય છે. તે એક છેડે અણીવાળાં હોય છે. તેનો આકાર કપાસીઆ જેવો હોય છે. તેનાપર ભૂરા રંગની કપાસીઆપર હોય છે તેવી ગોટફુટ રૂવાટી આવેલી હોય છે. ને તેથી બહાર ફીકા ધોળા રંગનું ઝીણા પણ ટુંકા તારનું રૂ હોય છે, તે તેનાપરથી સહેલાઇથી ઉતરી શકતું નથી.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહિ, ઉપલેપક, પૌષ્ટિક અને જ્વરઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–એનું મૂળ તાવના કાઢામાં વપરાય છે, તેમ પાણીમાં ઘસીને ગડગુમડાં ઉપર ચોપડાય છે. એનાં પાન વાટીને સાકર અને દૂધની સાથે પેશાબની ગરમીપર અપાય છે. એનાં પાનનો રસ ગરમ કરી કાનના દુખાવા પર કાનમાં તેનું ટીપું નંખાય છે. એનાં પાનની લેપડી મીઠાં તેલમાં કડકડાવી તે તેલ ગાળી લઈ ચામડીનાં દરદોમાં ચોપડવામાં આવે છે. સંધિવા અને વાચાના દુખાવાપર એનાં પાન બાંધવામાં આવે છે. એનાં પાનનાં વરાળીઆં પણ બાંધે છે. એનાં ફૂલ અને કાચાં ફૂલ પ્રમેહવાળાને સાકર સાથે ખવરાવાય છે. એનાં બીજને કુટી તેને જરા બાફી નહિ પાકતાં ગુંમડાં અને ગડપર બાંધવાથી તે તરત પાકી જાય છે. એના છોડને બાળી તેની રાખ તેલમાં મેળવી ને ચાંદાં અને ભાઠાં ઉપર ચોપડાય છે.

૭–સ્થાનક–રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં અને બરડા ડુંગરમાં ડુંગરપર જવાની કેડીઓની આજુ બાજુ તેમજ ચરીઆણ જંગલોમાં છૂટા છવાયા એના છોડવા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. એ ઘણી જગોએ વવાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–હીરવણીની પેરે આ છોડવાની શાખાઓ તરસાની માફક ઘણી લાંબી વધી ઝાડવાંપર ચડી જાય છે, અને તે વગરવાવે જંગલોમાં ઉગે છે, માટે એને અડબાઉ-હીરવણી કહે છે. પણ ખરી હીરવણી બાગો કે બીજી જગોએ વાવવામાં આવે છે, તેના છોડવા અને ફૂલ જાંબુડા રંગનાં હોય છે. અડબાઉ હીરવણીનાં ફૂલમાંથી કપાસીઆ તરત નીકળી નહિ જતાં ઘણો વખત સુધી તેમાં રૂની સાથે લટકતા રહે છે. માટે એને લારીયું કહે છે. આ અડબાઉ હીરવણી અથવા લારીયું બરડા ડુંગરના રબારી લોકો પોરબંદરથી પોતાનાં ઢોરો માટે કપાસીઆ લઇ જાય છે, તેમાંથી બી પડી ડુંગરમાં ઉગતું હશે એમ લાગે છે.

વર્ગ–(માલ્વેસી).

નંબર ૬૭.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Kydia calycina.

દૃષ્ટાન્ત–H. I. p. 348; N. p. 33; Watt. IV. p. 568.

૨–દેશી નામ–મ્હોટીહીરવણી (પો૦+ગુ૦); વારંગ, મોટી, પોચારી (મ૦); પોલા, પુલા (હિં૦).

૩–વર્ણન–એનાં ઝાડવાં બરડા ડુંગરમાં ૬ થી ૧૨ ફીટ ઉંચાં થાય છે. પણ બીજી જગોએ તે એથી વિશેષ ઉંચાં થાય છે. એમાં ઉંચી ચડની ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૩ થી ૫ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે ગોળાઇલેતાં તળિયે હૃદયાકૃતિનાં, કોરપર ખૂણીઆવાળાં, ૫ થી ૭ મુખ્ય નસોવાળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલી અથવા આછી રૂવાટીવાળી હોય છે, અને નીચેની રૂંછાળથી ગીચ ભરાયલી હોય છે. પુષ્પમંડપ પત્રકુંરી શાખાઓને છેડે આવેલા હોય છે. તેમાં ધોળાં, ગુલાબી, કે ફીકા પીળા રંગનાં નાહાનાં ફૂલો બહુધા ચોમાસાં ઉતાર આવે છે. ફૂલ પુ૦ બા૦ કોષની અંદર દબાયલાં હોય છે. તે ચણા જેવડાં હોય છે.

ઉપયોગ–એનાં મૂળની છાલનો કાઢો પેશાબની બળતરા ઉપર અપાય છે. પાન પોટીસ ઠેકાણે વપરાય છે. ફૂલ અને કાચાં ફૂલ પ્રમેહવાળાને અપાય છે. એની છાલમાંથી ઘણા લાંબા ને નરમ રેસા નીકળે છે, તેમાંથી દોરી દોરડાં બનાવવામાં આવે છે.

સ્થાનક–ડુંગરી પ્રદેશમાં ઉગે છે.

વિ૦ વિવેચન–એનાં પાન હીરવણી કરતાં ઘણાં મ્હોટાં હોય છે. તોપણ હીરવણીનાં પાનને મળતાં હોવાથી અહિં (પોરબંદર) ના લોકો એને મ્હોટી હીરવણી કહે છે.*

---

* પોરબંદર સ્વરથાનના બરડા ડુંગરમાં હડિયા મહાદેવની પાસે નરવર કહે છે મ્હોટા દડિયાળી ઉપરની ધાર પાસે જ્યાં હડિયા અને કુંભણુની સર્વેના ચીરા આવે છે તે જગોએ ઉગે છે. આ સિવાય બરડામાં બીજી કોઇ જગોએ આ સ્વરથાનમાં એનાં ઝાડ ઉગેલાં જોવામાં આવેલાં નથી.

વર્ગ-(માલ્વેસી).

નંબર. ૯૮

[illegible]ાસ્ત્રીયનામ-Adansonia digitata.

[illegible]-H. I. p. 348; N. p. 33; Watt.

[illegible] 105; ૩. નિ. પા. ૫૩૩.

[illegible]-દેશીનામ-ગોરખ આંબલી (પો); રૂખડો, ઘોર [illegible] (હિં૦); ગોરખ ચિંચ (મ૦); ગોરખ ઇમલી (હિં૦); [illegible]શી (ગુ૦); [illegible] પત્રણી, કલ્પતરુ (સં૦).

૩-વર્ણન-ગોરખ આંબલીનાં ઝાડનું થડ ઘણું જાડું આકા[illegible] એના થડની જાડાઇના પ્રમાણમાં [illegible] થાય છે. એ ઝાડ એના થડની જાડાઇના પ્રમાણમાં [illegible] થતું નથી, તોપણ તે ૩૦ થી ૪૦ ફીટ ઉંચુ જોવામાં આવે છે. એનું થડ ૫ થી ૧૦ કે વખતે ૨૦ થી ૩૦ ફીટ વ્યાસનું હોય છે. એ ઝાડ સૌથી જાડાં થડવાળું અને [illegible] એની શાખાઓ ચોતરફ ફેલાયેલી હોય છે તેથી તે સારા ઘેરાવાવાળું દેખાય છે. વધારે વર્ષ જીવનારું જણાય છે. એની શાખાઓ ચોતરફ ફેલાવવી હોય છે તેથી તે સારા ઘેરાવાવાળું દેખાય છે. અને એક મુખ્ય ડીંટડીપર પાંચપાંચ પાન એકઠાં આવે છે, તે શિયાળે ખરી જાય છે. એમાં વસંતઋતુમાં ધોળા રંગનાં મ્હોટાં ફુલો આવે છે, તેની પુષ્પધારણ કરનારી ઘણી લાંબી અને જાડી હોય છે, તે પત્રોણુમાંથી અકેકી નીકળેલી હોય છે, ૫૦ બા૦ ફેર એક નાહાની પ્યાલી જેવો અને મજબૂત હોય છે, તે પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે, તેનાં પાંચે પત્રોના છેડા મથાળે થોડા ઘણા દેખાતા હોય છે. ૫૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ પાંચ હોય છે. તે ૫૦ બા૦ કોશથી લાંબી અને તળિયે પુંકેસ[illegible] રોને વળગેલી હોય છે. પુંકેસરો ઘણાં હોય છે, તે તળિયે જોડાઇને એક નળી બનેલી હોય છે અને મથાળે તેના અસંખ્ય તંતુઓ ઘણા નીકળેલા હોય છે, આ તંતુઓપર એક પોલવાળા અધંગોળ પરાગકોશ આવેલા હોય છે. સ્ત્રી[illegible] કેસર ૧ હોય છે તેનો ગર્ભાશય ૫ થી ૧૦ પોલવાળો હોય છે; નલિકા ઘણી લાંબી, બહાર નીકળતી, અને તેને જેટલી પોલ હોય છે તેટલા પાનના મથાળે-ગર્ભાશયમાં જેટલી પોલ હોય છે તેટલા ભાગમાં (નલિકામ મુખ) ઉંચે પસરાતા આવેલા હોય છે.

ફુલ-એનાં ફલને સંપુટી કહે છે. તે ½ થી ૧ ફુટ લાંબું અને ૩ થી ૬ ઈંચ વ્યાસનું હોય છે. તેનો આકાર દુધલાં કે દીવાં જેવો લંબગોળ હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીપર ભૂરાશગની રૂંવાટી હોય છે. એ ફલમાં અટાસલેતા ગર્ભ હોય છે. તેમાં ઘણાં બીજ આવેલાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-ગર, છાલ અને ફલ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, મૃદુ અને પિત્તહર.

૬-ઉપયોગ-ગર અને છાલનો કાઢો ગરમીનાં દર[illegible]દોમાં ઉપલેપક તરીકે અપાય છે. એ ઝાડની છાલમાંથી [illegible] નીકળે છે. જે દોરી અને કાગળ બનાવવાના કામમાં આવી શકે છે. એ ઝાડની છાલમાં જખમ કરવાથી ઘોળો ગુંદર નીકળે છે, તેને મોઢું પાકયું હોય તો મોઢાંમાં રાખવા આપે છે, તેથી આરામ થાય છે. છાલની તો મોઢાંમાં રાખવા આપે છે, તેથી આરામ થાય છે. છાલની એની છાલનું ચૂર્ણ તાવવાળાને અપાય છે. એનાં ફલનો ગર સમરણી અને ઝાડાના દરદોમાં તેમજ પિત્તવિકારના તાવમાં ફુલાવેલા ખારાની સાથે ગોળી કરી અપાય છે. ઉન્હાળે એ ગરનો શરબત પીધો હોય તો લુની મુદ્દત અસર લાગતી નથી. છોકરાંઓને મરડા અને ઝાડા ઉપર દાડમની છાલ ઘસીને તેની સાથે એનો ગર પવાય છે. એની કોમળ શાખાઓ અને પાન ઢોરોના ચારા તરીકે ઘણાં ઉપયોગમાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-એ ઝાડ આફ્રિકાનું વતની છે. પણ હાલ આ દેશમાં વાવવામાં આવે છે, તેથી તે ઘણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે.*

૮-વિશેષ વિવેચન-એમ કહેવાય છે કે ગોરખનાથજીએ પોતાના શિષ્યોને આ વૃક્ષની નીચે બેસી બોધ કરેલો છે, તે ઉપરથી એને ગોરખ આંબલી કહે છે. બેટ શંખોધારમાં એક ગોરખ આંબલીનું ઘણા વર્ષોનું ઝાડ છે તેને કલ્પવૃક્ષ કહે છે.

આફ્રિકામાં એના એક ઝાડનું થડ જે ૩૦ ફીટ વ્યાસનું હતું. તેની ગણત્રી ડાકટર એડન્સને કરી તો તે પાંચ હજાર વર્ષનું છે, એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું

વર્ગ-(માલ્વેસી).

નંબર ૯૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Bombax malabaricum.

ક્લ્પાન્ત-H. I. p. 349; N. p. 34; Watt. I. p. 487; ૩. નિ. પા. ૪૪૫.

૨-દેશીનામ-શેમળો, શીમળો, સાંમળો (પો+ગુ૦); [illegible] (હિં); સાવરી, [illegible] (મ); [illegible], સેમર, રક્તસેમલ (હિં); શાલ્મલી, રક્તશાલ્મલી, મોચા. (સં૦)

૩-વર્ણન-શીમળાનાં ઝાડો ભરતા ફુંગરમાં ઘણાં ઉંચાં અને વિસ્તારવાળાં થતાં નથી, પણ ૧૫ થી ૨૦ કે વખતે ૩૦ ફીટ ઊંચાં થાય છે. પરંતુ હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં તેમાં પણ વિશેષ કરીને માલવામાં [illegible]

* આ સ્વરચાના ત્રણ ભાગમાં એવું એક ઝાડ ૨૦ ફી[illegible] હતું અને ૧૨ ફિટ જાડું હતું તે ૧૮૯૯ના તોફાનમાં [illegible] ગયું. ત્યાર બાદ કોઠારી પાસે હવેલી પાસે એક ફુલ [illegible] હતું તેનાં બીજાં હરિઆખેલ ભાગમાં વાવેલા તેમ[illegible] ઘણાં ઝાડો ત્યાં ઉગેલાં છે. [illegible] જાતે તપાસ્યું [illegible] એવું એક મ્હોટું ઝાડ હાલ દેખાય આવે છે. [illegible] ત્યાં [illegible] રસ્તાપર [illegible] જોવા આવે છે એક મ્હોટું ઝાડ છે.

ઘણાં ઉચાં અને ઓટ્ટુગા કિનારાઓમાં થાય છે. ત્યાં એ ઝાડ મુસાફરોને વિશ્રાન્તી આપનાર છાયડાનાં ઝાડ તરીકે ઘણાં ઉપયોગી મનાય છે. એનાં થડ પ્રથમ સીધાંને સીધાં કેટલાક ફીટ ઉચાં વધી પછી તેમાંથી ચાકની માફક સામસામી કે જરા આંતરે લાંબી શાખાઓ નીકળે છે. એનાં ઝાડપર મજબૂત પહોળી પડથીવાળા શંકુઆકારના મ્હોટા કાંટા હોય છે. પાનના ઝુમખા ઘણુંકરી શાખાઓના છેડા પાસે આવે છે, તે દરેક ઝુમખામાં ૫ થી ૭ પાન (પર્ણ) હોય છે. શિયાળે પાન તમામ પાકીને ખરી જાય છે, ત્યારે એનાં ઝાડ કેવળ ઠુંઠ જેવાં દેખાય છે પણ થોડાજ વખતમાં એને વસંત ઋતુનાં રાતા રંગના મ્હોટા ફુલો આવે છે. તેથી એનું આખું ઝાડ ફુલથી ભરાઇ રહે છે. અને એ રાતાં મ્હોટાં ફુલોને લીધે એના ઝાડો ઘણે દૂરથી રાતા દમામની માફક દેખાય રહે છે અને ઋતુરાજ વસંતની શોભામાં એ ઝાડ ફુલના દમામ જાણે મશાલનાજ દમામ વસંતને [illegible] માટે ગોઠવ્યા હોય કે નહિ! એમ જ્યાં ત્યાં [illegible]. એ ઝાડ બીજા ઝાડોની મધ્યમાં પ્રસિદ્ધ દેખાય છે. આ વખતે એ ઝાડ [illegible] લાગે [illegible] ફુલ પણ ઝુમખાંમાં મ્હોટાં આવે છે, જેમાં ઘણું [illegible] રેશમ જેવું કપાસ કે રૂ ભરેલું હોય છે [illegible] તેમાંથી એનું મૃદુ કપાસ હોળી પછી [illegible] નીકળી ઘણે ઉચે ઉડવા માંડે છે, તે જાણે વસંત [illegible] ભાગી રહેલી હોય, ને તેને [illegible] મૃદુ કપાસ કે રૂના તકીઆને [illegible] લાયક હોય, તેવો ભાસ કરાવે છે.*

* [illegible]

મૂળ–ઘણાં જાડાં અને ઉંડાં બેઠેલાં હોય છે. [illegible] ફાંટાઓ ઘણા લાંબા મજબૂત હોય છે. તે અંદરથી સફેદ સહેજ પીળું ને ઉપરથી ભૂરા રંગનું હોય છે. મૂળપરની છાલ જાડી, રાતી, ચીકણી ને બટકણી હોય છે, તેમની ફેલતરી ભૂરી, પાતળી, લીસી ને ચળકતી હોય છે, તે ઘરડી થાય [illegible] ત્યારે ખડબચડી થઇ જાય છે, અંતર છાલ રેસાવાળી ધોળી ને મજબૂત હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી રેસાવાળું અને [illegible] દેખાય છે. મૂળ કપાયા પછી તેનું લાકડું અને અંતર છાલ પણ રાતા રંગનાં થઇ જાય છે. મૂળનાં લાકડાં અને અંતરછાલની વચ્ચે રાતા રંગનો ચીકણો ગુંદર જેવો રસ નીકળતો જોવામાં આવે છે, તેમજ તેની ઉપરની છાલ અને લાકડામાં પણ ચીકાસલેનો ભૂરો રાતો રસ હોય છે. મૂળ ઉપરની છાલ તેમજ તેની પાતળી ફોતરી ઉપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓવાળી બાનક હોય છે, જે [illegible] ગ્લાસમાં જોતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. મૂળની વાસ જરા ખટાશલેતી અને સ્વાદ ચીકણો, તૂરો ને [illegible] ગળચટો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–એની ડાંડી અર્થાત્ થડ સીધું હોય છે. તે ૬ થી ૨ ફુટ કે ઘણાં મ્હોટાં ઝાડોમાં તે ઘણું જાડું હોય છે. તે ઘણુંકરી ભરની રંગનું અને તેપર પહોળી પડથીવાળા મ્હોટા કાંટા આવેલા હોય છે. ઉપરની છાલ પોચી, બટકણી, ને અંતરછાલ રેસાવાળી અને ચીકણી હોય છે. શાખાઓ ઘણુંકરી છત્રાકાર ઉતરોતર ચડતા ઉતરતા ચાકની પેઠે આવેલી હોય છે ઝીણી અને છેડાની શાખાઓપર વખતે [illegible] હોતા નથી. પણ તે ભુરા રંગની, અને ખડબચડી હોય છે. અતિ કોમળ નવીન શાખાઓ લીલા રંગની, લીસી, ચળકતી ને તેપર ધોળાં સૂક્ષ્મ છાંટણાં હોય છે.

પાન–સંયુક્ત અને આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૫ થી ૭ પાન પાસે પાસે બેઠાં આવી એક ઝુમખા જેવાં દેખાતાં હોય છે, પણ વસ્તુતાએ ૫ થી ૭ પાનનો ઝુમખો અથવા સમુદાય, એ એકજ (સંયુક્ત) પાન છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી ગોળ, લીસી અને લીલાશવાળા પીળા કે રાતા રંગની હોય [illegible] તેનાપર ઉની છીછરી નીકો હોય છે તે ઘણી જાડી હોય છે, તેને [illegible] ૫–૭ (જેટલાં પાન આવેલાં હોય છે તેટલા) [illegible] છે. એ દરેક સાથે ઝુમખામાંનાં દરેક પાનની ડીટડી જોડાએલી હોય છે. એ સાંધાઓપર નીચે તેમજ ઉપર બન્ને બાજુએ મુખ્ય ડીટડીનાં રેસાંની [illegible] ચીમટીની માફક જરા કીનારવાળી થઇ રહેલી હોય છે. એ મુખ્ય ડીટડીને છેડે જે ૫ થી [illegible] પાન આવેલાં હોય છે તેમાંનું વચલું પાન મોટું [illegible] અને તેની બાજુનાં બે પાન તેથી નાનાં અને [illegible]

...ન ઉત્તરોત્તર તેથી નાહાનાં થતાં હોય છે. આ પાન ... થી ૧૨ ઈંચ લાંબાં, અને ½ થી ૪ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે બન્ને સપાટીએ લીસાં, ચળકતાં, ફીકા કે ઘેરા લીલા રંગનાં, ડીટડી તરફ ધનુકરી સાંકડાંથતાં, અને મથાળે જરા પોહોળાં થઈ ઓગાઈ લેતાં પણ ટેરવે એકાએક લાંબી ને પોહોળી અણીવાળાં હોય છે. સામાન્ય રીતે એ દરેક પાનનો આકાર શરખાંગુ, અથવા પીપળી પણ વિશેષ કરી વર્તુળાંનાં વચમાં પાનને મળતો હોય છે. એ દરેક પાનની આસ ડીટડી ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબી અને ઉપર બે નીકળેલી હોય છે. પાનમાંની નસો ધનુકારી સામસામી, બન્ને સપાટીએ ભદાર નીકળતી, અને પાન કરતાં વિશેષ ચળકાટવાળી હોય છે. એ નસો વચ્ચેનું જાળીકામ પાનને રોશની તરફ રાખી આઈગ્લાસથી જોતાં પારદર્શક જેવું ઘણું મજેનું દેખાય છે. પાનને ચોળતાં વાસ ઉગ્ર, અને ચાવતાં સ્વાદ તૂરાસલેતો ચીકણો ને ખાવાથી ઝીણો લાગે છે. ઉન્હાળાની આખરે અને [illegible] નવાં પાન પાછાં આવે છે. ઉપ-શાખાની શરૂઆતમાં નવાં પાન [illegible] પાન નાહાનાં હોય છે, તે તરત ખરી જાય છે.

ફૂલ-મંજરી શાખાઓના છેડા પાસે ને તેઉપર [illegible]

પુષ્પબાહ્યકોશ-એક નાહાની પ્યાલી જેવો હોય છે. તે ૧ ઈંચ લાંબો, ૧½ થી ૨ ઈંચ જાડો, મથાળે ૩ થી ૫ (વખતે ૭) અનિયમિત પોહોળા કાંગરા કે દાંતાવાળો હોય છે. તે બહારથી પીળાશ પડતા લીલા રંગનો, ફીકો, ચળકતો અને અંદરથી સુંવાળો, કોઈ વખતે [illegible] અત્યંત ચળકતા મખમલી [illegible] હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે ૩ ઈંચ લાંબી, ૧ થી ૧½ ઈંચ પોહોળી, [illegible] કોરી, તેની કોર એક [illegible] જરાક [illegible] લીલી અને [illegible] ઉપર [illegible] હોય છે, પણ ફૂલ ઉઘડ્યા પછી [illegible] વખતે એવો દેખાય [illegible] જાય છે. એ વખતે [illegible] દેખાય છે. [illegible] ૧૦૦ હોય છે. તે [illegible] થી ૮૦) વખતે [illegible]

ભાગમાં અથવા આખા ઘણી છવાયેલા હોય છે. તે લીસા, ચળકતા અને આસરે ૧½ ઈંચ લાંબા હોય છે. એના તંતુઓની પાંચ જૂદી જૂદી જુડીઓ બંધાયલી (pentadelphous) દેખાય છે. એ દરેક જુડીમાં ૧૦ થી ૨૦ પુંકેસરો હોય છે. તેમાંથી ૪ થી ૮ કેસરોના તંતુઓ ઉભા અને ઓષ્ઠરનલિકાની પાસે આવેલા હોય છે, અને બાકીના પાંખડી તરફ વાંકવળેલા હોય છે. એ પુંકેસરોના તંતુઓ દરેક જુડીમાં તળિયે જોડાયલા અને મથાળે છૂટા હોય છે. પરાગકોષ ૧-પોલ-વાળા, રાતા રંગના, ને તંતુઆનાં ટેરવાંપર વચ્ચોવચથી ઝુલાવવા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પીળાશપડતા લીલા રંગનો, ઉભો, પાંચ નીકવાળો, તળિયે જરા પોહોળો, મથાળે સાંકડાયલો ને સૂક્ષ્મ સફેદ વાળની રુંવાડાંવાળો હોય છે. નલિકા તળિયે જાડી, મથાળે સાંકડીથતી, પુંકેસરોથી લાંબી, જરા જાડી, પુંકેસરતંતુ જેવા રંગની અને ૨½ ઈંચ લાંબી હોય છે. આ નલિકાને મથાળે ૫ ઝીણા ઉભા જેવાં ½ ઈંચ લાંબાં ૫ નલિકામુખ હોય છે. સ્ત્રીકેસર ફલિત થઈ ગયા પછી પુ૦ બા૦ કોશ, પુ૦ અભ્ય૦ કોશ અને પુંકેસરો ખરી જાય છે.

ફળ-એનાં ફળ નાહાનાં હોય છે ત્યારે શાખાઓને છેડે અને છેડા પાસે લીલા રંગનાં ઉભાં મોઆં રાખ્યાં હોય એવાં દેખાય છે. (આ વખતે પણ એ ઝાડનો દેખાવ એક વિસ્મિત થઈ રહે છે.) ફળ તદન પાકીને સુકાય છે ત્યારે જરા કાળા રંગનાં થઈ જાય છે. તેનો સાધારણ આકાર પીપળાં જેવો હોય છે, પણ પીંચું ડીટડી [illegible] સાંકડું થતું હોય છે, અને આખું ફળ વિશેષ કરી [illegible] સાંકડું થએલું ને ગુંડું હોય છે. [illegible] ૫ થી ૭ ઈંચ [illegible] ને ૧½ થી ૨½ ઈંચ વચમાં પોહો[illegible] હોય છે. ફળ [illegible] આખું કાપી શકાતું નથી. પણ તેનાપર ૫ ઉભી [illegible] હોય છે. તે નીચે ઉપરથી તેને [illegible] અંદરથી [illegible] જાય છે. ફળમાં [illegible] પાંચ ખાનાં [illegible] કોઈ [illegible] તેની [illegible] છે. તે [illegible] ને તેને [illegible] ૨ નીકળે છે.

બીજ-પ્રથમ ફળનાં [illegible] જાય છે [illegible] જાય છે. તેને એક છેડે [illegible] અને [illegible] ઉપર [illegible] પાંચ અને [illegible] કપાસિયા [illegible]

...વ થયો હતો. પણ આ સ્વસ્થાનમાં શેમ-
...પ્રે વિશેષ નહિ હોવાથી તેનો તુરત નાશ થયો
... પછી કડાયા અને અવેડાનાં ઝાડો ઢોરોને
...ત્રામાં આવતાં હતાં. જે વિષે તે તે આરના
... વિવેચનમાં લખાયલું છે.

...અર્ઢવાળા મરહુમ ડા૦ ડિમકની—"ફાર્મેકોગ્રાફિયા ઇન્ડિકા
... વેસ્ટર્ન ઇંડીઆ" ના ૫ મા ભાગમાં પાને ૭૨૫
... અનિશ્ચિત ઓસડોની યાદીમાં—"તેજબલ" એ
...ની દવા એક પેપી છાલ જેવી ચગાડની હોય છે,
...રે, પણ એ કયા ઝાડની છાલ છે તે નક્કી થઈ
...કયું નથી ઇ૦ ઇ૦ લખેલું છે. તો તેજબલને મળતી
...શેમળાના કાંટાઓ નીચેની પડધીવાળી છાલ જોવામાં
...આવે છે. બજારમાંથી તેજબલ મંગાવી તેની સાથે
...એનો મુકાબલો કરતાં સહેજ સાજ ફેર જણાય છે.
...પણ તેજબલની જગોએ એ શેમળાના કાંટાઓની
...પડધી ઉતારી છાલી બજારમાં વપરાતી હોય તો ચાલી
...પરથી છોલી છાલી બજારમાં ભળતી આવે છે. અને
...લાય એટલી તે તેની સાથે ભળતી આવે છે. અને
...કદાચ તેજબલ એજ હોય એમ પણ અનુમાન થઈ
...શકે એવું છે.

શેમળાનાં ઝાડમાં યમનો નિવાસ માની તેને—યમદ્રુમઃ
કહે છે. પુરાણ અને સાહિત્યોમાં જ્યાં જ્યાં મ્હોટાં
જંગલોના રસિક વર્ણન આવે છે ત્યાં ઘણુંકરી
શાલ્મલીના વૃક્ષોનું પણ વર્ણન જોવામાં આવે છે.
આ વૃક્ષ હિંદુસ્થાનમાંના ઘણા જુના કાળથી જણા-
યેલાં મ્હોટાં અને જાણીતાં વૃક્ષોમાંનું એક છે, પણ
તે કાંટાવાળું, છિન્નભિન્ન પાનવાળું, સુગંધ વગરનાં ફુલ-
વાળું, અને અસાર ફળવાળું હોવાને લીધે તે વારંવાર
કવિયોની ટીકાનું પાત્ર થઈ પડેલું છે. એક આધુનિક
કવિ કોઈ સદ્ગુણ વગરના અને દુર્ગુણોથી ભરેલા દુર્જ-
નને મ્હોટા અધિકારપર બેઠેલો જોઈ શેમળાને ઉદે-
શીને કહે છે કેઃ—

कवित.

"कंटक अनेकमसों भूषित भये हैं देह,
सुमग सघन नांहि छांया करिके छयो ॥
स्योंहु दलश्रेनी मंजु मनको हरत नांहि,
सुमन सुगंध सोंन जस कबहुं लयो ॥
स्याम कथि फल परिपाकको कहों मेवदा,
लागत सरम जातें जात न कछू कयो ॥
जाहिर जगतमांहि भरे सठसंमरऊ,
कोंन गुन गोरव तें सीम तरु तूं भयो ॥"

(क० दा० ना०)

૧૭—N. O.—STERCULIACEÆ.

વર્ગ—સ્ટર્ક્યુલિયેસી—કડાયા અને મરડાશીંગનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ગુણદોષઃ—

આ વર્ગમાં વૃક્ષો, ઝાડવાં અને નહાના છોડવાઓ થાય
છે. આ વર્ગની વનસ્પતિના કોમળ ભાગોપર ઘણુંકરી
તારાની રૂછાળ હોય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિની છાલમાં
પણ વિશેષ કરી ગુંદર જેવો ચીકણો પદાર્થ રહેલો હોય
છે. અને અંતરછાલમાંથી સુંદર સફેદ મજબૂત રેશમ
જેવા સુંવાળા ચળકતા રેસા નીકળે છે. આ વર્ગની વન-
સ્પતિને પાન આંતરે આવે છે, તે સાદાં, ખૂણીઆવાળાં
અથવા સંયુક્ત હોયછે. ઉપપાન નહાનાં હોય છે. ફુલ બહુ-
જાતીય અથવા એક કે દ્વિજાતીય હોય છે. પુષ્પબાહ્યકો-
ષનાં પત્રો ૫ હોય છે. તે એક બીજાં સાથે થોડાં ઘણાં
જોડાયલાં હોય છે. એ કોશથી બહાર વખતે એક ઉપ-
કોશ પણ હોય છે. પુષ્પાભ્યન્તરકોશની પાંખડીઓ ૫
હોય છે—અથવા મુદલ હોતી નથી. પુંકેસરો ૫–૧૦–૧૫
કે વધારે હોય છે. તે ઘણુંકરી એક બીજા સાથે જોડા-
ઇને ભુંગળી અથવા દાંડી જેવાં થઇ રહેલાં હોય છે.
એ પુંકેસરોની એના પરાગકોશ બે પોલવાળા હોય છે. ઓસર ૧
વચ્ચે વખતે ખોટાં પુંકેસરો પણ હોય છે. ફલ
હોય છે. તેમાં ઘણુંકરી ૧ થી ૫ પોલ હોય છે. ફલ
શુષ્ક* અથવા રસભર્યાં† અને તે તરેહવાર આકા-
રનાં હોય છે, અને તે ૧ થી ૫ ખાનાં કે વિભાગોવાળાં
હોય છે. એ દરેક ખાનાં કે વિભાગમાં ૧–૨ કે વધારે
બીજ હોય છે. બીજ ભૂરા કે કાળા રંગનાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં પણ નં૦ ૧૬ વાળા વર્ગમાંની
વનસ્પતિમાં રહેલા ઔષધીય ગુણો જેવા ગુણો રહેલા
છે, તે ઉપલેપક, ગ્રાહી, પૌષ્ટિક અને મૂત્રલ આદિ
જણાય છે.

છપ્પનિયા દુકાળ વખતે આ વર્ગનાં ઝાડ કોકારો,
કડાયો, અને ચાંદેડી ખાઇ હજારો ઢોરો જીવતાં
રહ્યાં હતાં.

વર્ગ—(સ્ટર્ક્યુલિયેસી.)

નંબર ૭૦.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—sterculia urens.

સ્પેશ—H. I. p. 355; N. p. 34; Watt VI. part. III p. 364; ર. નિ. પ. ૪૩૫.

૨—દેશીનામ—કડાયો, કડાય (પે૦+ગુ૦); कराई (हि०); कराड़, सफ़ेदेल, सरडोल, पन्दूक (म०); कतार ... कुटल, धवल ! (सं०).

* શુષ્ક—Dry. † રસભર્યું—Fleshy.

એ ગુંદર ઘીમાં તળીને સાકર સાથે ઓસો ખાય છે. કડાયાના ગુંદરને રાત વખને પાણીમાં પલાળી સવારે તેના રસને ગાળી લઇ તે રસ ભરોગની આંટવાળાને પીવા આપે છે. કડાયાનો ગુંદર વંસલોચન અને પીપરની સાથે ઉધરસ, ક્ષય અને એવાં છાતીનાં દરદોમાં વપરાય છે. કડાયાનું લાકડું, છાલ ડાળાં અને પાન એ ઢુકાળની વખતે તમામ ઢોરોને ખવરાવવામાં આવે છે. કડાયાનું લાકડું પોચું ને નરમ થાય છે, તેથી તે સાધારણ બળતણ તરીકે કામે આવે છે. એ સિવાય બીજા કશા કામમાં આવી તે આવતું નથી. "કડાયાની છાલનો ભૂકો તોલો ૦॥ દૂધ સાથે ખાવાથી કાંતિ વધારે છે, જાડારી છે, ભરમક રોગને ટાળે છે. ઘણો ખવાય તો વાયુનો કોપ કરે છે. (વૈ૦ ક૦ દ૦).

૭–સ્થાનક–ડુંગરમાં કડાયાનાં ઝાડો ઘણાં થાય છે. આ સ્વસ્થાનમાં દંડિપેડ, માલેક, કાલો અને રાણાવાવ જંગલના ડુંગરના પડઘરાપર તે ઘણાં ઉગે છે. રાણાવાવ અને આદિત્યાણા જંગલમાંના ભતવારી નામના પશ્ચિમોત્તર અને આદિત્યાણા જંગલના પુર્વોત્તર પડખાઉ ઉપર વિશેષ કરી કડાયાનાં જ ઝાડો થાય છે. તેપરથી તે ડુંગરમાં જ્યાંની રડી (પનવાટ) કડાયાકેડીને નામે ઓળખાય છે.

એ હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમોત્તર અને દક્ષિણ ભાગમાં થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–આ ઝાડનાં આસપાસ, સારડાયા અને પાન્ડુક એ મરાઠી નામો એની ધોળી છાલ પરથી પડેલાં જણાય છે.*

વર્ગ–(સ્ટર્ક્યુલિયેસી).

નંબર ૭૨.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–S. colorata.

દૃષ્ટાન્ત–H. I. p. 359; N. p. 35. Watt VI. part III. p. 361.

૨–દેશીનામ–કોદારો (પો૦+ગુ૦) સાઝોમી, મારકોંડ (મ૦) ગોલ્ફ (હિં૦).

વર્ણન–કોદારાનાં ઝાડપણ કડાયા જેટલાં કે તેથી થોડાં વધારે ઉંચાં થાય છે, તેની શાખા પ્રતિશાખાઓ ઉભી ચડતી તેમ જ આડી અવળી પસરાતી હોય છે. તેની અંતરછાલ ધોળા તેની છાલ ભૂરી રંગની હોય છે.

---

* કડાયામાં ઝાડો બરડા ડુંગરપર નહીં થતા હને તો ભાવનિયા દુકાળની વખતે બરડા ડુંગરમાંના ઇત્યાદિ અને પડતાં ઘણાં ઢેનોમાં ઢોર ઉપજતા રહેત નહિ. એમ ખાઈથી કહી શકાય છે. એટલું જ નહિ પણ ઘેરુંઢર વગેરેમાંનાં ઢોરો તેમ જ આગળના અને રાણાવાવ મહાલનાં તમામ ગામોની ભેંસો, ગાયો અને બકરાં કડાયામાં ઝાડની છાલ અને લાકડાં ખાઈને એ ભયંકર દુકાળમાં જીવતાં રહ્યાં હતાં. કડાયાની છાલ ખાવાથી ગાયો ભેંસોમાં દૂધ વધેલું હતું. ઘી વધારે ઉતરતું હતું, અને કેટલીક ભેંસો ઘી મટવાથી ભારી થાય તેવી ભારી થઇ ગઇ ગાભણી થઇ ગઈ હતી.

એ દુકાળની વખતે દરરોજ અફળ (lucerne)નું બીજ નહીં આ સ્વસ્થાનમાં રચાયા જણતાં ઉંટોનમાં થી ગયેલું બીજ આ સ્વસ્થાનમાં ... પણ તેવા આવતાં ઘણુ ચેતુનોએ તે ખરીદ કરી વાવેલું હતું પણ તેવા ઉપરાને ૭ માસ સુધી પાણી પાયા છતાં તે જ દરરોજ ઉગવા વધ્યા નહીં હતા. આથી નિરૂપાને ઠરે ઘણુ ચેતુનોએ જાતો ... કડાયાની છાલ ખાવા માટે હાડ થયા હતા. પણ જે જનાવરોને કડાયાની ... આવી રીતે ચેર ... વખતે બરડા ડુંગ...

કડાયાની છાલ, ડાળાં, પાન વગેરે તમામ જ્યારે કપાઇને ઢોરોના ઉપયોગમાં આવી ગયાં ત્યારે ઝાડોનાં છાલ વગરનાં ઉભાં રહેલાં ઠુંઠાં સુકાવા લાગ્યા હતા. પણ એ ઝાડોની પુનરુત્પત્તિ એનાં બીજને આધારે કાયમ રાખવા માટે એનાં તમામ છાલ વગરનાં ઝાડોનાં ઠુંઠાં જમીન બરાબર કપાવી નાખવાનો (Coppice) જંગલ ખાતાનાં રાજ પ્રમાણે ભરતી કરવામાં આવ્યો હતો.

ઉપર પ્રમાણે એટલાં ઝાડો જમીન બરાબર કપાઇ ગયાં, તેમાંથી ચોમાસાની ઋતુના વરસાદથી તેનાં જમીનમાં રહેલાં થડના અવશેષમાંથી સારા ગાલ (Coppice-shoots) ફુટી નીકળ્યા હતા. પણ જે ઝાડોનાં છાલ વગરનાં ઠુંઠાં જમીન બરાબર કપાયા (Coppice) સિવાય ઉભા રહી ગએલાં હતાં ને ઉભાં જ સુકાઇ ગયા હતા તે ઝાડો તેનાં મૂળિયાં સહિત ... તેમાંથી નવી ફુટ નીકળી નહિં હતી.

કડાયાનાં ઝાડોનાં જે ઠુંઠા જમીન બરાબર કપાવી (Coppice) નાંખવામાં આવ્યાં હતાં તેનાં સુકાઇ ગયેલાં લાકડાં પણ ઢોરોને ખવરાવવા માટે કામમાં આવ્યાં હતાં. તે એવી રીતે કે ... લાકડું આખી રાત પાણીમાં પલાળી સવારે તેના ... તે ઢોરોને ખવરાવવામાં આવતા હતા. આ સિવાય ... ઝાડનાં સુકાં લાકડાં ગરીબ લોકો બળતણ તરીકે ... થયા હતા.

કડાયાનાં ઝાડોનો ઉપર પ્રમાણેનો ઉપયોગ, કડાયાના બરડા ડુંગરમાં (અથવા બીજે ગમે ત્યાં પણ) વધારો ... અગત્યતા ખુલ્લી રીતે જણાવી આપે છે. કે બરડા ... કડાયાનાં ઝાડોનો જેમ બને તેમ બચાવ અને ... કરવો જોઇએ, કે જેથી ઉપર ન કરે ને કોઇવાર ... તોપણ આ સ્વસ્થાનમાંનાં ઢોરોને કડાયાનાં ઝાડ ... સારી રીતે બચાવી શકે.

કડાયાનાં ઝાડ વિષય હોદ્દાર, શ્રીમાન અને ... ઝાડ પણ કડાયાની પેઠે એ દુકાળમાં ઢોરોને ... કહેલાં છે. એનું વિવેચન તે તે ઝાડનાં વિશેષ ... કરવામાં આવેલું છે. કડાયાનાં ઝાડનો દુકાળ વખતે ... તરીકેનો ઉપયોગ કેટલો ઉપયોગી ... લેખમાં આવેલો ... આ લખનારે તેના એ ઉપયોગ વિષે "ઇન્ડિયન ... માર્ચ–મી સને ૧૯૦૦ માં લેખ છપાવેલો છે. Indian Forester. May. 1900.

રેસાવાળી હોય છે. પાન ૩ થી ૫ ખૂણીઆં, તળિયે હૃદયાકૃતિનાં, ૫ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં અને ૬ થી ૧૨ ઇંચ પોહોળાં શાખાઓને છેડે આંતરે આવેલાં હોય છે. ઘણુંકરી પાનની ડીટડી કડાયાનાં પાનની પેઠે લાંબી હોય છે. ઉપપાન સાંકડાં, ભસ્માકૃતિનાં અને ઉભાં હોય છે.

ફૂલ–ની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ શાખાઓને છેડે નીકળેલી હોય છે, તે વિભાજિત અને રાતી હોય છે. ફૂલની ડીટડી અને ફૂલ પણ નારંગીઆ રંગની ભૂરકીથી આચ્છાદિત હોય છે. પુ૦ મા૦ કોશ ¾ થી ૧ ઇંચ લાંબો ને નળી જેવો હોય છે, તે અંદરની બાજુ સફેદ, લીલો અથવા વાળની રૂંવાટીવાળો હોય છે. પુ૦ અભ્યન્તર કોશ હોતો નથી. પુંકેસરોના પરાગકોશ એક બીજાને વળગી એક કેડાળાની પેઠે થઇ રહેલા હોય છે. સ્ત્રીકેસરબંધના પાંચ વિભાગની પાંચ નળિકાઓ મળેલી હોય છે.

ફલ–દોરી જેવાં દેખાય છે. તે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં, લીલાં અને વાંકાં હોય છે. ફલના વિભાગો ઘણુંકરી બીજ પાકાં હોય છે ત્યારે જ જૂદા થાય છે, તેથી બીજ ફલના વિભાગોની કોરપર ચોટેલાં દેખાય છે.

બીજ–સ્નાયુઓના ભૂરા કે બદામી રંગનાં હોય છે, તે લીસાં અથવા કરચલીવાળાં હોય છે. તે બાજરી જેવડાં અથવા તેથી કાંઇક નાહાનાં હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–મૂળ, ડાંડી, છાલ અને પાન.

૫–ગુણદોષ–ઉત્તેજક, ગ્રાહી, પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–કોકડાંનાં મૂળની છાલનો કાઢો પ્રમેહ અને ઝાડાં વગેરે ઉપર અપાય છે. કોકડાની છાલમાંથી મજબૂત, સુંદર, સફેદ રેસા નીકળે છે. તે દોરી બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. કોકડાની છાલની છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ગરીબ દુઃખિયાં લોકો ભુક્કો કરીને પીતા હતા. કોકડાનું લાકડું, છાલ અને પાન દુકાળ વખતે ઢોરોને ખવડાવવામાં આવતાં હતાં.

૭–સ્થાનક–કપાસનાં ઝાડોની પેઠે કોકડાનાં ઝાડ પણ ડુંગરોના ઢોળાવ ઉપર ઉગે છે, પણ તે કડાયા જેટલાં આ સંસ્થાનમાં ઉગતાં નથી. એ પૂર્વબંગાળા અને દક્ષિણમાં થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ખાસ કુદરતે રચેલી ઉદાર કોકડાની છાલ અને ઝાડાં ઢોરોને ઘણાં ઉપયોગમાં આવ્યાં હતાં અને ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ કરતાં અને ધરાઇને ખાવાનો રિવાજ થયો. આનું કારણ એ છે કે, કોકડાનાં ઝાડ કડાયા જેવાં પણ નરમ થાય છે. તે રેસાની મજબૂતી તરીકે અત્યંત ઉપયોગી છે. એનો પણ સંગ્રહ અને જતન કરવો જોઇએ.

વર્ગ–(સ્ટરક્યુલિયેસી.)

નંબર. ૭૨

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Helicteres isora.

દૃષ્ટાન્ત–H. I. p. 365; N. p. 35; Watt IV. p. 212; રૂ. નિ. પા. ૯૪.

૨–દેશીનામ–આંટેડી, આંટેડ (પો૦); મરડાશીંગ (ગુ૦); મુરડશેંગ, કીવન (મ૦); મરોરફલી (હિં૦); મૃગશૃંગી, આવર્તકી, આવર્તની, શિદિઃ (સં૦).

૩–વર્ણન–આંટેડી અથવા મરડાશીંગનાં ઝાડવાં ૩ થી ૫ કે કોઇવાર ૬ થી ૮ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એનાં ઝાડવાંમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. શાખાઓ અને પાનપર ઘણુંકરી તારાકૃતિના ભૂરા વાળ આવેલા હોય છે. એને શ્રાવણ ભાદરવે રાતા રંગનાં ફૂલ આવે છે. જે પાછળથી ફીકા આસમાની રંગનાં થઇ જાય છે. એનાં ફલ શિયાળે પાકે છે, ને તે રસ્સીની પેઠે આંટી વળેલાં હોય છે, જેથી એનાં ઝાડવાંમાં જ્યારે ફલ હોય છે ત્યારે તે જલદીથી ઓળખાઇ આવે છે.

મૂળ–ઘણું ઉંડું ગયેલું હોય છે. એનાં મૂળના ઘણા ફાંટા નીકળેલા હોય છે. તે બહારથી ભૂરા અને અંદરથી રતાશવાળા પીળા રંગના હોય છે. મૂળ ઉપરની છાલ મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. વાસ જરા સુગંધિત અને સ્વાદ કડવાશવાળો તૂરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી આંગળી કે વખતે હાથનાં કાંડાં જેવી જાડી હોય છે. અને તેમાંથી સીધી નરસા જેવી ઘણી શાખાઓ પાસે પાસે નીકળેલી હોય છે. એની છાલનો રંગ ભૂરો કે બદામી અથવા સીસાના કાટ જેવો હોય છે. છાલપર ઉભા ચીરા અને ભૂરા રંગનાં દાણા જેવાં છાંટણાં આવેલાં હોય છે. છાલ ઘણીજ ચીકટ મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. કુમળી શાખાઓપર તપખીરીઆ રંગના વાળની ઝીણી ઝીણી રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૩ થી ૬ ઇંચ અથવા ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં, અને ૨½ થી ૬ કે ૮ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનનાં ટેરવાં અણીઆળાં અથવા બુઠાં હોય છે પાનની કોરપર કાંગરી આવેલી હોય છે ડીટડી પાસે પાનની કોર જરા વાંકી ત્રિવિભાજિત થયેલી હોય છે. પાન લગભગ અથવા ડીટડી પાસે સહેજ સાંકડાં અને ઉપર જતાં પોહોળાં ને કેટલાક ૨ કે ૩ ખૂણાવાળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચેની ફિકો હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીપર તારાકૃતિવાળા વાળ આવેલા હોય છે. અને નીચેની સપાટીપર તારાકૃતિ

[illegible] ... ની સુરતી ફેરવી [illegible] હોય છે. [illegible] આગળ [illegible] ... [illegible] ચોખ હોય છે. [illegible] [illegible] પાંખડી [illegible] સરખી [illegible] હોય છે. [illegible] અને [illegible] ... આવે છે. [illegible] અને તે [illegible] ... આવે છે.

[illegible] હોય છે.

[illegible] અને એ [illegible] હોય છે. [illegible] અને તેનાપર [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] ... ની [illegible] અને [illegible] હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ—ના પત્રો ૫ હોય છે. તે [illegible] હોય છે [illegible] ... [illegible] હોય છે. તેનાપર [illegible] અને [illegible] હોય છે એ [illegible] તેમાં ઉપરના [illegible] (ટેટ) [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] અને [illegible] બહાર [illegible] હોય છે. અને તેને [illegible] હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેમાં [illegible] હોય છે. પાંખડી [illegible] હોય છે. પાંખડીઓમાં [illegible] નિંદુઓ હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] પાંખડીઓના [illegible] સુધી [illegible] પાંખડીની અંદર [illegible] નિંદુઓ હોય છે.

પુંકેસરો—૧૦ હોય છે—તે તેની સાથે ૫ [illegible] પુંકેસરો [illegible] હોય છે [illegible] અને પાંખડીઓથી ઉંચી [illegible] રંગની, [illegible] નિંદુઓ અને તેના [illegible] હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે [illegible] હોય છે. તેના [illegible] અને [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે.

[illegible] અને [illegible] આવે છે. [illegible]

ફળ—[illegible]—પ્રથમ [illegible] અને [illegible] છે. તેના [illegible] હોય છે તે ૧ થી ૧½ [illegible] અને [illegible] હોય છે. તેની [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] અને તેને [illegible] હોય છે. તે [illegible] અને [illegible] હોય છે. તેની [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] અને [illegible] થાય છે. [illegible] હોય છે [illegible] થાય છે. [illegible]

બીજ—[illegible] હોય છે. તેનો આકાર અને [illegible] હોય છે અને [illegible] અને બીજી બાજુ [illegible] હોય છે. એની એક બાજુ ઉઠી અને બીજી બાજુ [illegible] હોય છે. બીજી સપાટી [illegible] હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ—[illegible], ઉષ્ણ, [illegible], અને [illegible].

૬–ઉપયોગ—એના [illegible] છાલનો કાઢો [illegible] [illegible] અને [illegible] થાય છે. [illegible] તેને એના [illegible] છાલને [illegible] તાર [illegible] હોય તેને એના [illegible] નાખી આપવા [illegible] તેમાં [illegible] આવે છે. તેથી [illegible] થાય છે.

એનાં [illegible] મરડાશીંગી [illegible] છે. તે મરડાશીંગ [illegible] અને [illegible] [illegible] સાથે [illegible] અને [illegible] મરડાશીંગી [illegible] સાથે [illegible] પેટમાં [illegible] આવે છે. [illegible] મરડાશીંગીની [illegible] અને [illegible] સાથે [illegible] મરડાશીંગીને [illegible] મરડાશીંગીની [illegible] તેમાં [illegible] તેને [illegible] મરડાશીંગીની [illegible] [illegible] તેનું [illegible] [illegible] સાથે [illegible] [illegible] છે. મરડાશીંગીની [illegible] [illegible] રંગના [illegible] [illegible] અને [illegible]

ખાખા ઊકાળીને બાળી તેની રાખ તેલમાં મેળવી ચાંદાંઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં સુકાં પાન તમાકુની માફક ચલમમાં દમ ઉપર પીવામાં આવે છે. એના ઊકાળાનાં ગરીબ લોકો ખાવેજાં બનાવે છે. એની છાલમાંથી નરમ રેસા નીકળે છે.

૭-સ્થાનક-ડુંગર અને તેના પાઉમાં ચોમાસે ઘાસની સાથે ઉગે છે.

એ દક્ષિણ, કોંકણ, કરનાટક અને ઓરીસામાં થાય છે.

૧૯-N. O. *Tiliaceæ.*

વર્ગ-ટિલિયેસી-ગંગેટી, સીસોટી અને ફૂંછનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષઃ—

આ વર્ગમાં વૃક્ષો, ઝાડવાં અને નાહાના છોડવાઓ થાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઘણુ ચીકણો રસ હોય છે. એની અંતરછાલ ચીવટ રેસાવાળી તેમજ ઘણાં પડવાળી પણ હોય છે. એ વર્ગમાંની વનસ્પતિને પાન આંતરે અથવા સામસામાં આવે છે. અને તે સાદાં અથવા ખૂણીઆઓવાળાં હોય છે. ઉપપાન નાહાનાં હોય છે, તે બહુધા તરત ખરી જાય છે. પુ० બા० કોરનો પડો ૪ થી ૫ હોય છે, તે એક બીજા સાથે જોડાયલાં કે છૂટાં હોય છે. તેની કોર ભરોભર અર્થાત્ જોડાજોડ (valvate-હાથની મુઠી વાળી હોય ત્યારે ચારે આંગળી જોડાજોડ થઈ રહે છે તેમ) હોય છે. પુ० અભ્ય० કોરની પાંખડીઓ ૩ થી ૫ હોય છે, અથવા મુદ્દલ હોતી નથી. તે ઉપરાઉપર (imbricate-ઘરનાં છાપરાંપર નળીઆં થોડાં થોડાં ઉપરાઉપર આવેલાં હોય છે તેમ) અથવા જોડાજોડ હોય છે. તે ઘણુંકરી પીળા રંગની અને મથાળે ખાંચવાળી હોય છે. પુંકેસરો ઘણાં હોય છે, તે એક સપાટ અથવા જાડાર નીકળતી કર્ણિકા (Torus)પરથી નીકળેલાં હોય છે. તે છૂટાં (free) અથવા પંચગુચ્છી (pentadelphous) હોય છે. એના તંતુએ ઘણુંકરી બારીક દોરા જેવા હોય છે. અને તેનાપર ૨-પોલવાળા પરાગકોશ આવેલા હોય છે. ઓકેસર ૧ હોય છે, તેમાં ૧ થી ૧૦ પોલ હોય છે. ફલ શુષ્ક અથવા રસભર્યું હોય છે. તે સ્વવિકારી (dehiscent-પોતાની મેળે ઉઘડનારૂં) અથવા અવિકારી (indehiscent-પોતાની મેળે નહીં ઉઘડનારૂં) હોય છે. તેમાં ૧ થી ૧૦ ખાડ હોય છે, અને એ દરેક ખંડમાં ઘણુંકરી એક કે વધારે બીજ હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઘણુ ઔષધીય ગુણ લગભગ નં० ૧૧ ના વર્ગમાંની વનસ્પતિના ગુણ જેવા છે. અર્થાત્ પૈષ્ટિક, ઉપલેપક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, જ્વરઘ્ન, રોપક, વાતહર, મૂત્રલ અને પ્રમેહનાશક વિગેરે.

વર્ગ (ટિલિયેસી).

નંબર ૭૫.

૧-શાસ્ત્રીય નામ-Grewia populifolia.

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 385; N. p. 38; Watt. IV. p. 182; રૂ. નિ. પા. ૧૪૧.

૨-દેશીનામ-ગંગેટી (ખેo) બાલ્લીઉં, ગંગેટી (ગુo) ગાંગી, ગાંગેટી (મo) ગાંગન, ગુલસકરી, ગાંગેરુઆ (હિo) ગાંગેરકી, નાગબલ, ચતુ ફલા (સંo).

૩-વર્ણન-ગંગેટીનાં ઝાડવાં ૩ થી ૬ કે ૫ થી ૧૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેની શાખાઓ પાતળી સીધી તરસા જેવી નીકળે છે. પણ ઘણીવાર તેમાં અગડબગડ આડી અવળી શાખાઓ પણ હોય છે. તેથી એ ઝાડવું ઘણું સુંદર લાગતું નથી. પાન પોહળાં ને નાહાનાં હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં જરા સુવાસિત જેઠ અને અશાડ મહિનામાં આવે છે. અને શિયાળો બેસતાં ફલ પાકી જાય છે.

એ ઝાડવાંના કોમળ ભાગપર વિશેષ કરી તારાકૃતિનાક વાળ આવેલા હોય છે.

મૂળ-જમીન અને ઝાડવાંના પ્રમાણમાં જાડાં થાય છે. તે કોઈ કોઈવાર આંગળી કે હાથ જેવાં જાડાં હોય છે. તે ઘણાં લાંબાં ગયેલાં હોય છે. તેમાંથી કેટલાક કાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળની ઉપરની છાલ ખડબચડી અને ભૂરા રંગની હોય છે. ને તેથી અંદર તે રતાશપીતા રંગની, ચળકતી, રસભરી હોય છે. અંતરછાલ ફીકાશપીતા પીળા રંગની, રેસાવાળી ને ઘણી મજબૂત હોય છે. એની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ગીકાશપીતો તૂરો હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તેનું લાકડું સચ્છિદ્ર અને ચક્રાકાર દેખાય છે. તે ઘણું કઠણ હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-દાંડી ક્વચિતજ હોય છે. પણ વિશેષ કરી તેનાં મૂળને મથાળેથી આડી અવળી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એ શાખાઓમાંથી કોઈ શાખા હાથનાં કાંડાં કે હાથ જેની જાડી થઈ દાંડીનું રૂપ પકડે છે. અને તેમાંથી પણ આડી અવળી કેટલીક શાખાઓ નીકળે છે. તે ભૂરા રંગની હોય છે. કોમળ શાખાઓનો રંગ લીલો હોય છે. ને તેનાપર તારાકૃતિનાક વાળ આવેલા હોય છે. શાખાની છાલ ઘણી મજબૂત ને રેસાવાળી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૩/૪ થી ૧ કે ૧ ૧/૨ ઇંચ લાંબાં અને બહુધા તેટલાંજ પોહોળાં હોય છે. ગંગેટીનાં ઝાડવાંને હમેશાં પાણી મળ્યા કરતું હોય તેવી જગાએ કોઈવાર તેનાં પાન ૧ ૧/૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને લગભગ તેટલાંજ પોહોળાં હોય છે. ને તે સાધારણ પાન કરતાં પાતળાં થઈ ગયેલાં હોય છે. સામાન્ય રીતે એકજ ઝાડવાં અથવા શાખાપર પાન તરેહવાર આકારનાં

૭-સ્થાનક-પોરબંદરની આસપાસ રાણાવાડી, બિલા, કોલેશ્વર, નવાગામ, હરીયામહેલ વગેરે જગ્યાઓના ખડામાં તેમજ રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, ઢેરાળા ને છાપરા બારગનાં જગાંઓમાં અને ભરડા ડુંગરમાં મેંગેરીનાં ઝાડાં ઘણાં છવાઈ ગયલાં ઉગે છે.

એ નીલગીરિ, દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગ, કોકણ, પંજાબ અને સિંધમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-મેંગેરીને સંસ્કૃતમાં-નાગબલા કહેવાય છે. આ નાગબલા એ ચારબલાઓમાંની ચોથી બલા છે. એ ચારે બલાના ગુણ એક સરખા માનેલા છે. જુવો નંબર ૪૧.

જુનાગઢ તરફ મેંગેરીને ચાર્ક્ષોડીયું પણ કહે છે. કારણ કે એનું ફલ ૨ થી ૪ કળીઆવાળું હોય છે, તેથી એના ચાર વિભાગ ખાનોના ચાર પાયાની માફક બહાર નીકળતા દેખાય છે. તેનો આકાર સાથે સુકાળો કરી એને ચાર્ક્ષોડીયું કહેતા હશે. અને સંસ્કૃતમાં પણ એને ચતુઃફલા કહેવાય છે તેનું પણ એજ કારણ જણાય છે.

મેંગેરીનાં ફલને ઘણાં લોકો શીકારીમેવો કહે છે. કેમકે મેંગેરી ઘણુંકરી ગીચ જંગલોમાં હોતી નથી, પણ ઉજડ જગાઓમાં હોય છે. તેથી શીકારે ગયેલા લોકોને મેંગેરી મેવાનો અર્થ સારે છે. મેંગેરીનો સ્વાદ ખટમધુરો છે. તેથી તે પાણીની તૃષા મટાડે છે. મેંગેરી મોઢામાં રાખી ધીમે ધીમે રસ ઉતારવાથી મોઢામાં પાણી આવ્યા કરે છે. જ્યારે વખતે જંગલમાં લાંબો વખત ફરવાનું હોય અને પાણી નજીકમાં ન હોય તો મેંગેરીનાં પાન અગર ફલ મોઢામાં રાખવાથી ઘણો વખત પાણીની તૃષા લાગતી નથી. ડ્રમ્મન્ડે નં૦ ૪૦ જુવો.

વર્ગ (ટિલિયેસી).

નંબર ૭૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-G. salvifolia?

ફ્લોરા-H. I. p. 386; Watt. IV. p. 182.

૨-દેશીનામ-સીમોટી (પો૦+મુ૦); ધોળી (મ૦) કે (કચ્છી).

૩-વર્ણન-સીમોટીનાં છોડવાં ભરડા ડુંગરમાં ૫ થી ૬ અથવા ૮ થી ૧૨ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેની શાખાઓ આડી વધતી પણ સીધી હોય છે. ઉંચાં નહાની નાહની ઘણી શાખાઓ નેહાળી હોય છે. આથી એ ઝાડવું ઘટાનું બહુજ સુંદર દેખાય છે. પાન લાંબાં, ફુલ પીળાં, અને ફલ પ્રથમ પીળાં ને પાકવાથી કાળાં થાય છે.

ચોમાસે જ્યારે આ ઝાડવું પાન અને ફુલથી ભરાયલું હોય છે, ત્યારે એ ઘણું જોવા લાયક થઈ રહે છે. ફુલ વૈશાક મહિનામાં અષાડ ભર વરસાદે આવે છે. અને [illegible] દિવાસામાં આખરે પાકે છે.

મૂળ-ઝાડ અને જમીનના પ્રમાણમાં નહાનું અને લાંબું હોય છે. એમાંથી લાંબા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. ને તે ફાંટાઓમાંથી બારીક રેસા જેવા ઝીણા ફાંટાઓ પણ નીકળેલા હોય છે. મૂળની ઉપરની છાલ ખડબચડી, ભુરા કે કાળા રંગની ને અંતરછાલ સફેદ હોય છે. તે મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મીઠાશ ને તૂરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી કાળાશ લેતા ભૂરા રંગની હોય છે. અને શાખાઓ પણ ઘણુંકરી તેવી જ હોય છે. કોમળ શાખાઓપર ધોળા કે તપખીરીઆ રંગના વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓપરની છાલ ખડબચડી હોય છે. તે સુકાય છે ત્યારે કાળી થઈ જાય છે. તેની અંતરછાલ ધોળા, પીળા કે ભુરી રંગની હોય છે. તે ઉમેરાનાં ઉત્તરોત્તર એક બીજી ઉપર પડ આવેલાં હોય એમ પરીની પેઠે ઉપડે છે. અર્થાત્ એ છાલમાં ઝાઝાં પડ હોય છે. તે મજબૂત રેસાવાળી ને સુંવાળી હોય છે. લાકડું મજબૂત, ભારી અને ધોળું કે પીળાશ લેતા રંગનું હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલા હોય છે. તે ૨ થી ૩ કે ૫ ઇંચ લાંબાં ને ૧ થી ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની કોર કાંગરીદાર અને દેખાવમાં અણીવાળાં કે બુઠ્ઠાં હોય છે. ડીંટડી પાસે પાનની કોર બહુધા વિષમ હોય છે. પાનની ડીંટડી અને નીચેની સપાટીપર ધોળા વાળની રૂંવાટી ચોટંફુક ચોંટી હોય છે. અને ડીંટડીને મથાળેથી ત્રણ ઉભી નસો પાનમાં ગયેલી હોય છે. તે પાનની નીચેની સપાટીપર સ્પષ્ટ રીતે બહાર નીકળતી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ પેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો ધોળો હોય છે. પાન સુકાય છે ત્યારે ઉપર કાળાં પડી જાય છે. તેની બન્ને સપાટી ખરસટ હોય છે. પણ ઉપલી સપાટી નીચેની કરતાં વધારે ખરસટ હોય છે.

પાનની ડીંટડીના પડખાંમાં સૂક્ષ્મ ઉપપત્ર હોય છે.

ફુલ-પત્રોઃક્ષમાંથી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળે છે. તે દરેક સળીપર ત્રણ ફુલો આવે છે. ફુલની ડીંટડી સળીથી પાતળી હોય છે. સળી અને ફુલની ડીંટડીપર ઝીણી રૂંવાટી હોય છે. ફુલ આતના સુંદર સુવર્ણ અર્થાત્ સોનાના રંગ જેવાં પીળાં હોય છે તેનો વ્યાસ ½ થી ¾ ઇંચ જેટલો અને તેની વાસ પારસપીપળાનાં ફુલની વાસને મળતી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-નાં પાંચ પાંખ હોય છે. તે વિભક્ત અર્થાત્ એક બીજાથી છુટાં હોય છે. ને નીચેની સપાટીએ ઝીણાં રૂંવાટી ધોળા રંગનાં, ને ઉપરનીએ પીળા રંગનાં હોય છે. તે પાંખડીઓથી લાંબાં અને અણી આવેલાં હોય છે. એ દરેક પાંખડ નીચેની સપાટીએ ઝીણી રૂંવાટી અને ત્રણ ઉભી નસો આવેલી હોય છે, એમાંથી વચલી નસ વિશેષ

૨-દેશીનામ-ધામણ, ધ્રામણ (પિ.) ધામન, ફરસની (મ૦); ધામની (હિં૦); ધનુરંગ, ધન્વન (સં૦).

૩-વર્ણન-ગરડા ડુંગરમાં ધ્રામણનાં ઝાડ ૧૫ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં જોવામાં આવે છે. તેમાં સીધી તરસા જેવી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પણ તે બહુધા ટુંકી હોય છે. પાન લાંબાં ને પોહોળાં હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં ચૈત્ર, વૈશાખ આવે છે, તેનાપર મધમાખો અને ભમરાઓ ગુંજારવ કરતાં જોવામાં આવે છે. ફલ ચોમાસું ઉતરતાં પાકે છે.

મૂળ-ઘણું મજબૂત અને ઉંડું બેઠેલું હોય છે. તેમાંથી કેટલાક જાડા ફાંટા નીકળી મુખ્ય મૂળ કરતાં પણ વખતે લાંબા ગયેલા હોય છે. મૂળની છાલ ઘણી મજબૂત અને ચીવટ રેસાવાળી હોય છે. લાકડું ઘણું કઠણ હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ૪ થી ૬ ઇંચ જાડી હોય છે. તે સીધી ને ભૂરાસસેના પીળા રંગની હોય છે. તેનાપર જરમી વર્ણા છાપાં વખતે આવેલાં હોય છે. કોમળ શાખાઓ લીલાસસેના ભૂરા રંગની હોય છે. ને તેનાપર લીલાસસેતા ભૂરા કે તપખીરીઆ રંગના ચળકતા ચીચો-ચીચ વાળની રૂંવાટી હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓની છાલ જાડી, ચીકણી અને ઘણી મજબૂત રેસાવાળી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને ૧½થી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી ઘેરા લીલા રંગની ને નીચેની ફીકા પીળા રંગની હોય છે. ને તેપર વખતે ચીચોચીચ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ને ઉપરની સપાટીપર છુટક છુટક તારાકૃતિના સૂક્ષ્મ વાળ આવેલા હોય છે. તેની ડીટડી ½થી ૧ ઇંચ લાંબી અને વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. પાનની નીચેની સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાતી ૩-૫ થી ૭ નસો હોય છે. એ મુખ્ય નસોમાંની બીજી ત્રીજી નસો સામસામી પાંસુરી એક બીજી નસો સાથે જોડા-યલી હોય છે. પાનની કોરપર કરવત જેવા દાંતા હોય છે. ને ડીટડી પાસે તેની કોર વિષમ હોય છે, ને તે જગોએ કોરપર દાંતા હોતા નથી. પાનનાં ટેરવાં સાંકડાં થતાં, ને છેવટ દાંતાની અણી આવેલી હોય છે. પાનને ચીગળતાં તે ચીકણાં લાગે છે, તેનો સ્વાદ ચીકણો ને તૂરો હોય છે.

પાનની ડીટડીના થડમાં બે પોહોળાં, જરા વાંકસેનાં અણીવાળાં ઉપપાન હોય છે.

ફુલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોક્ષમાંથી નીકળે છે. તે કોઇવાર ૨ થી ૩ અથવા તેથી વધારે એકજ પત્રોક્ષમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે ½ ઇંચથી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર ચીચ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. અને તેપર ત્રીજી નસો દેખાતી હોય છે. દરેક ભાગી સળીને મથાળે ૩ કે વધારે પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. અને તેની વચ્ચેથી બહુધા ૩ ફુલો નીકળેલાં હોય છે. ફુલની ડીટડી સળી કરતાં ટુંકી અને પાતળી હોય છે. ફુલની કળીપર પણ બહારથી ઉભી નસો દેખાય છે. ફુલ ખુલ્લા પીળા રંગનાં હોય છે. તેમાંથી સહેજ મધુરી વાસ નીકળે છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રોને બહારની બાજુ ભૂરા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે તે અંદરની બાજુ લીસાં ને પીળાં હોય છે. તે સાંકડાં અને ¼ થી ½ ઇંચ લાંબાં હોય છે. તેને છેડે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. એની કોર સહેજ અંદર વળેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-પાંચ પાંખડીનો બનેલો હોય છે. તેની પાંખડીઓ પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો કરતાં ટુંકી હોય છે. તેનાં ટેરવાં કોઇ પાંખડીમાં જરા ખડિત થયેલાં હોય છે.

પુંકેસરો-ઘણાં અને પીળા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય વાળની રૂંવા-ટીથી આચ્છાદિત થયેલો હોય છે. નલિકા જરા જાડી ને પુંકેસરો જેટલી લાંબી હોય છે. તે એક બાજુ જરા વાંકવળતી હોય છે. તેને મથાળે ચપટું, ગોળાકાર, લીલાસસેતા રંગનું મુખ આવેલું હોય છે.

ફલ-પ્રથમ લીલા રંગનાં ને પાકે છે ત્યારે કાળાસ-સેના રંગનાં થઇ જાય છે. તે ગોળાઇ સેતાં, મરીના દાણાથી મ્હોટાં, અખંડ અથવા બે વિભાગવાળાં હોય છે. ફલ સુકાયા પછી તેમાંના ઠળીઆ ઘણા સખ્ત થઇ જાય છે. તેને તોડતાં તેમાં નાહના ખડો દેખાય છે.

બીજ-સૂક્ષ્મ રતાસસેતા ભૂરા રંગનાં હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, ગ્રાહી, શોથઘ્ન ને પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-ધ્રામણની છાલ પાણીમાં ચોળી તેનો ચીકણો રસ બાજરાના લોટમાં નાંખી તે સંગ્રહણીપર અપાય છે. ધ્રામણની છાલને વાટીને ભાગનરા થતી હોય એવા સોજાપર બાંધે છે. ધ્રામણની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે, તે ઘણા મજબૂત, નરમ, લાંબા અને ભૂરા રંગના હોય છે. તેમાંથી દોરી અને ખાટલાનું વાણ બનાવે છે. કબાડી લોકો એની અંતરછાલ લાકડાંના ભારા બાંધવામાં દોરીની જગાએ વાપરે છે. એના રેસામાં તાંતણા ઘણા હોય છે. તેથી તે કાગળ બનાવવાના કામમાં ભાગ્યેજ આવી શકે છે. પરંતુ તેની દોરી ઘણી મજબૂત ને નરમ બને છે. ધ્રામણનાં લાકડાંની ભૂકી આહીરના સોરપર ઉતરી કરાવવા વાપરે છે. ધ્રામણનું લાકડું મજબૂત, ભારી ને સફેદ હોય છે, તેના કોદાળી વિગેરેના હાથા બનાવે છે. સ્વારી લોકો પોતાના કુબા બનાવવા માટે ધ્રામણનાં લાકડાં વળી ને થાંભલાની જગોએ વાપરે છે. ધ્રામણનાં લાકડાંમાંથી ખાટલાની

ઈસો ને ઉપરાં બનાવવામાં આવે છે. તેમજ રૂ પીલવાનાં લાઠીયાં પણ તેનાં લાકડાંમાંથી કરવામાં આવે છે. ધ્રામણનાં પાનપર તેલ લગાડી તે પાનને જરા ગરમ કરી સધીવાપર મુકે છે. ધ્રામણનાં ફુલ અને કાચાં ફલ સાકરની સાથે પરમાવાળાને ખવરાવે છે. તેનાં પાકાં ફલનો સ્વાદ ખટમધુરો હોય છે, તે છોકરાં મેવા તરીકે ખાય છે. ધ્રામણનું લાકડું, છાલ અને પાન વગેરે ભેંસોને ખવરાવવામાં આવે છે, તેથી ભેંસોમાં દૂધ વધે છે, એમ કહે છે. છપ્પનિયા દુકાળમાં ધ્રામણની શાખાઓ અને પાન ભેંસો વિગેરે ઢોરોને પુષ્કળ ખવરાવવામાં આવતાં હતાં.

૭–સ્થાનક–બરડા ડુંગરમાં ધ્રામણનાં ઝાડો બીલેશ્વરી, કીલેશ્વરી, ચામુંડા, કૃષ્ણા, નેતર અને તોરણીઓ એ નદી અને ઝરણોને કાંઠે વિશેષ ઉગે છે. તેમજ ગેલનસર, હડીયા, માલક, કાળા અને બધાડી ડુંગરપરના પડથારાપર અને રાણાવાવ તથા નળીયાધાર જંગલમાં ભાણવાવ અને ધ્રમકીયા વોકળા કાંઠે, અને મ્હોટી ઉેલમાં ધ્રામણનાં ઝાડો છુટાં છવાયાં ઘણાં ઉગેલાં જોવામાં આવે છે.

એ પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનનાં ગરમ ને સુકાં જંગલોમાં થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–સ્વર્ગવાસી ગુરુવર પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીનું માનવું એમ હતું કે–ધ્રામણનું જુનું નામ ધનુર્વૃક્ષ છે. તેનું કારણ એ છે કે, એની છાલના રેસામાંથી અસલના લોકો ધનુષની દોરી બનાવતા હતા. ધ્રામણ, ધ્રામણી વગેરે દેશી નામો ધનુર્વૃક્ષ ઉપરથી નીકળ્યાં હશે.

વર્ગ–(ટિલિયેસી).

નંબર. ૭૮.

૧–શાસ્રીયનામ–G. villosa.

દષ્ટાન્ત H. I. p. 388; N. p. 38; Watt. IV. p. 184.

૨–દેશીનામ–પાડેખડો, પારેખડો. (પો૦+ગુ૦) લુસકાનાં ઝાડ (કચ્છી).

૩–વર્ણન–પાડેખડાનાં ઝાડવાં ૪ થી ૮ ફીટ ઉંચાં વધે છે. તેમાં સાંબી તરસા જેવી ભુજ શાખાઓ નીકળે છે, અથવા કોઇવાર ઘણી શાખાઓ નીકળી ચોતરફ ફેલાય છે. તેની તરસા જેવી શાખાઓ કોઇવાર કંટાળા કે બાવળનાં ઝાડની ઓથે હોય, બાર ફીટ સુધી પણ વધી ગયેલી જોવામાં આવે છે. પાન ગોળાઇ સેતાં, ઉપરની સપાટીએ કરચલીવાળાં, એક સરખા આકારનાં સુંદર સુઘાટેલાં હોય છે. ફુલ જોડ આશરે સ્તાસલેતી ટપકીવાળાં પીળા રંગનાં આવે છે, અને ફુલ લુગડાં કે દોરાનાં બટન જેવાં થાય છે. તે ચોમાસાં આખરે ને શિયાળાની શરૂઆતે પાકે છે.

એનાં ઝાડવાંપર બહુધા લાંબા સુંવાળા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે.

મૂળ–એનું ખીલામૂળ ½ થી ૧ કે ૧½ ફુટ જેટલું જમીનમાં ઉતરેલું હોય છે. તેમાંથી બીજાં થોડાંક જાડાં અને ઝીણાં ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તે ઘણા લાંબા ગયેલા હોય છે. મૂળ પેનસીલથી આંગળી કે વખતે હાથનાં કાંડાં જેટલું જાડું હોય છે. તેની છાલ બહારથી ભૂરા રંગની ફોનરીવાળી હોય છે. તે ફોતરી અંદરથી પીળા રંગની હોય છે. અંતરછાલ ધોળા રંગની, જરા જાડી, ઘણી ચીકણી ને મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. મૂળનું લાકડું ધોળું ને કઠ્ઠણ હોય છે. તેને જખમી કરતાં તેના જખમવાળો ભાગ થોડીવારમાં રાતો થઇ જાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી બહુધા મૂળ જેવી જાડી અને ભૂરા રંગની હોય છે. શાખાઓ પેનસીલથી ટચલી આંગળી જેવી જાડી અને રતાસલેતા ભૂરા રંગની હોય છે. તેપર આંગળી ફેરવતાં તે ખરસટ લાગે છે. તે ઉપર જતાં ચપટી થયેલી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ધોળાસલેતા લીલા રંગની હોય છે. તેપર લાંબા નરમ વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે ડાંડી કે શાખાના ગોળ ભાગનો આડો કાપ કરી જોવાથી છાલનો બહારનો ચક્ર ભુરા રંગનો, અંદરનો લીલો, લાકડનો ધોળો અને લાકડાં વચ્ચેના ગાભાનો ચક્ર લીલો દેખાય છે. તે સૂક્ષ્મદર્શક કાચથી જોતાં લાકડનો ચક્ર ઘણાંક બારીક છિદ્રોવાળો અને ગાભાનો મોટાં છિદ્રોવાળો દેખાય છે. ડાંડી અને શાખા ઉપરની છાલ ઘણી મજબૂત રેસાવાળી, ચીકણી ને ચીવટ હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકણો ને તૂરો હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૩ ઇંચ કે વખતે ૪ થી ૬ ઇંચ પોહોળાં ને લાંબાં હોય છે. પાનની કોરપર સુંદર કાંગરી હોય છે. ને દરેક કાંગરીની ટોચપર બે કે વધારે લાંબા વાળ આવેલા હોય છે. પાનનો આકાર ગોળાઇલેતો હોય છે. તેનાં દેખાં અણીવાળાં અથવા ગોળાઇલેતાં હોય છે. અને તેની કોર ડીટડી પાસે વિભાગિત અને વિષમ (oblique) હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો ફીકો ધોળો હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ખરસટ હોય છે. તોપણ ઉપરની વધારે ખરસટ હોય છે. પાનની મુખ્ય પાંચ નસો નીચેની સપાટીએ બહાર નીકળતી અને ઉપરનીએ અંદર બેસતી હોય છે. એ નસોપર નીચેની સપાટીએ લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે. એ મુખ્ય નસોના વચલા શાખાઓમાંની ઝીણી નસો સાદી અને આડી હોય છે, તે એક મુખ્ય નસમાંથી નીકળી બીજીને મળે છે. આ નસોના શાખાઓની સપાટીપર સૂક્ષ્મ ઝીણા વાળનું અસ્તર હોય છે. પાનઉપરની સપાટીપર ઝીણી નસોના શાખાઓની સપાટીપર સૂક્ષ્મ ઉપડી આવેલી

સુની જેવી ધાર હોય છે. અને તે દરેક સુનીના દાણાપર ધોળા બે કે વધારે વાળ આવેલા હોય છે. પાનની ડીટડી ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી ને લાંબી રૂંછાળથી ભરાયલી હોય છે. પાનને ચોળવાથી મુળાનાં પાનને મળતી વાસ નીકળે છે. અને સ્વાદ તૂરો ને ખરસટ લાગે છે.

પાનની ડીટડીના થડમાં પેહેલાંજ ઉપપાન હોય છે. તે તુરત ખરી જાય છે.

ફૂલ–ની ઝુમખી ધારણ કરનારી સળી ૧ થી ૨ લાઇન લાંબી હોય છે. તે બે પાનના સાંધાની વચ્ચેથી અથવા પાનની સામી બાજુથી નીકળેલી હોય છે. તેનાપર લાંબા ધોળા વાળની રૂંછાળ અને તપખીરીઆ રંગની ભુરકી હોય છે. ફૂલની ડીટડી સળી કરતાં પાતળી અને ઘણું-કરી તેટલીજ લાંબી હોય છે. અને તેનાપર તેવાજ વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ½ ઇંચનો હોય છે. ફૂલની વાસ જરા મધુરી હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદકોષ–નાં પત્રો પાંચ હોય છે. તે હેઠળની બાજુ ભૂરા કે લીલા રંગના વાળની રૂંછાળથી ભરાયલાં હોય છે. ને ઉપરની બાજુ તે રતાશમેળા પીળા રંગનાં હોય છે. તે સમજોગ ને તેનાં ટેરવાં સાંકડાં અણીદાર હોય છે. તે ૩ થી ૪ લાઇન લાંબાં અને ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ પાંચ હોય છે. તે પુ૦ આ૦ કોષનાં પત્રોથી ઘણી ટુંકી ને તેથી આંતરે આવેલી હોય છે. તે પીળા રંગની ને તેમાં રાતાં છાંટણાં હોય છે. તે મથાળે બે વિભાગવાળી હોય છે.

પુંકેસરો–દશ હોય છે, તે પીળા રંગનાં હોય છે. તે પુ૦ આ૦ કોશનાં પત્રોથી ટુંકાં ને પાંખડીથી લાંબાં હોય છે. તેના તંતુ ઝીણા ને ઉભા હોય છે. પરાગકોશ થડમ અને તંતુપર વચ્ચે ધરાયલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય સફેદ, ચળકતા, લાંબા વાળની રૂંછાળથી આચ્છાદિત થયેલો હોય છે. નળિકા એક બાજુ જરા વાંકવળની અને લીલાશમેળા લીલા પીળા રંગની હોય છે. તે પુંકેસરતંતુથી જાડી હોય છે. અને તેને મથાળે લાલ રંગનું મુખ આવેલું હોય છે.

ફળ–પ્રથમ લીલા રંગનાં ને તેપર લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે. પણ પાકે છે ત્યારે તે રાતા રંગનાં થઇ જાય છે. ને તે વખતે એપરથી લાંબી રૂંછાળ ખરવા માંડે છે. અને ફળની છાલપર બે વાળ નીચેની અણી જેવી ઉભી પડથી રહી જાય છે. તેથી આ વખતે ફળપર આંગળી ફેરવતાં તેની સપાટી ખરસટ લાગે છે. ફળનો આકાર ગોળાકૃતિનો ને ઉપરથી જરા ચપટો હોય છે. તેનો વ્યાસ ½ ઇંચનો હોય છે. ફળની ઉપરની છાલ જરાક દાબતાં તે ભટકીને ફાટી જાય છે. તેની અંદર કેસરીઆ રંગનો ગર્ભ હોય છે. તે ગર્ભની અંદર ચાર ફળીઆ અને તે વચ્ચે લાંબા રેસા હોય છે. એ રેસા અને ગર્ભ કાઢી નાખતાં એમાંના ચારે ફળીઆ છુટાં પડે છે. એ દરેક ફળીઓ ⅓ ઇંચ લાંબો અને ૧½ લાઇન પોહોળો હોય છે. તે ઘણો કઠણ ને પીળા રંગનો હોય છે. તે એક તરફથી સહેજ વાંકવળનો હોય છે. એની સપાટી ગોળાયલી હોય છે. એની વચ્ચોવચ એક ઉભી નીક હોય છે, જે પણ એવીજ રીતે ગોળાકૃતિ ખંડિત થયેલી હોય છે. ફળમાંના ગર્ભની વાસ અને સ્વાદ ખટમધુરાં હોય છે.

બીજ–ફળીઆને ભાંગતાં તેમાંથી ૧ કે ૨ બીજ નીકળે છે. તે જરા કઠણ હોય છે. તે લીલા પીળા રંગનાં, ૧½ લાઇન લાંબાં ને ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે બન્ને બાજુ સહેજ ચપટાં હોય છે. તેને એક છેડે અણી ને બીજે કાળાશમેળો ભૂરો ચાંડલો હોય છે. એ ચાંડલાથી તે અણી સુધી તેની પાળની કોરે એક ભૂરા રંગની લહેરીઆં પડતી ધાર હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહી અને ઉદ્દીપક.

૬–ઉપયોગ–એનાં મૂળની છાલનો લુઆબ અને કાઢો ઝાડા ને સંગ્રહણી ઉપર આપવામાં આવે છે, ને પીપરની સાથે ઉધરસ અને છાતીનાં દરદોપર પણ વપરાય છે. તેની તાજી છાલને પાણીમાં ચોળી તેનો રસ સાકરની સાથે પરમા અને પેશાબની ગરમીવાળાને પવાય છે. એની ડાંડી અને છાલમાંથી રેસા નીકળે છે, જે ખુરાશ-સેના ધોળા, ટુંકા પણ મજબુત હોય છે, તે દોરી બનાવવાનાં કામમાં આવે છે. તેના પાન ને કોમળ શાખાઓ ઢોર બહુ ખાય છે. એનાં ખટમધુરાં ફળને આ સ્વસ્થાનનાં લોકો પાડેખડાં કહે છે, તે મેવા તરીકે ગરીબ લોકો બહુ ખાય છે.

૭–સ્થાનક–રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, કંટાળા ને છાપરા બાવળનાં જંગલોમાં, અને કાદી-વાળી જમીનપર પાડેખડાનાં ઝાડવાં ઉગતાં જોવામાં આવે છે. એ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–પાડેખડાનાં ફૂલને કચ્છમાં લુ-સકાં કહે છે. તે ભુજ તરફ બહુ થાય છે. ને ત્યાંથી માંડવી ને મુંદ્રા તરફ એક મેવા તરીકે જાય છે. એટલુંજ નહિ પણ, કોઇ કોઇ વાર તે મુંબઇ સુધી પણ એક નવાઇ ને મેવા તરીકે કચ્છી સૂદરથી લાવે છે. એ લુસકાં કે પાડેખડાંનાં ઝાડવાં ઘણુંકરી વેરાન જગ્યા કે જ્યાં બીજી વનસ્પતિ થોડી ઉગે છે તેમજ નકામાં પાણી હોતું નથી તેવી જગોએ વિશેષ કરી ઉગે છે. પણ એનાં ફળમાં એવો ગુણ રહેલો છે કે, તે ખાવાથી તરસની અગર લુની અસર જણાતી નથી. અને એનાં ફળ ખાધી ફળીઆ મોઢામાં કેટલીકવાર રાખી મુકવાથી મોઢામાં અમી આવ્યા કરે છે. અને પાણીની તરસ સમાય છે. એથી એમ જણાય છે કે, વેરાન જગોમાં મુસાફરી

કરતા લોકોને પાણીની તરસ ને લુથી બચાવવા આ વનસ્પતિ પરમ કૃપાલુ ઇશ્વરે તેવી જગાએ નિરમાણ કરેલી હશે.

વર્ગ-(ટિલિયેસી).

નંબર. ૭૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-G. hirsuta.

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 391; N. p. 38.

૨-દેશીનામ-ખડધામણી (પોન્સુળ).

૩-વર્ણન-ખડધામણીનાં ઝાડવાં ૨ થી ૩ ફીટ ઉંચાં થાય છે. પણ ઓથવાળી જગામાં વખતે ૪ થી ૫ ફીટ ઉંચાં પણ જોવામાં આવે છે. એનાં ઝાડવાં બારેમાસ તોપણ ચોમાસે વિશેષ હોય છે. તેની ડાંડી અને શાખાઓ લાંબા તરસાની માફક સીધી નીકળેલી હોય છે. પણ ડાંડી બહુધા ટુંકી રહી શાખા ચોતરફ લંબાઇ જાય છે. અને તેથી આ ઝાડવાં એક ઝુંડ જેવાં દેખાય છે. તેનાં પાન સાંકડાં ને લાંબાં હોય છે. ફૂલ શ્રાવણ ભાદરવે આવે છે. તે પ્રથમ ધોળાં હોય છે, ને પાછળથી પીળાં થઇ જાય છે. ફ્લ ચોમાસાં પછી પાકે છે.

એની કોમળ શાખાઓ ઉપર ઘણુંકરી તારાકૃતિના વાળ આવેલા હોય છે.

મૂળ-એનું મૂળ જમીનમાં ઉંડુ બેઠેલું હોય છે. તેમાંથી થોડા બીજા ફાંટા પણ નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ જાડી, ચીવટ, રેસાવાળી અને ચીકાસલેતા તુરા સ્વાદવાળી હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી પેનસીલથી તે વખતે અંગુઠા જેવી અને શાખાઓ સુનળીથી સ્લેટપેન જેવી જાડી થાય છે. તેનાપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. જેમાં તારાકૃતિના વાળ પણ હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૩ થી ૪ ઇંચ લાંબાં ને ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. ઓથવાળી જગ્યોમાં જ્યાં એનાં ઝાડવાં જરા મ્હોટાં હોય છે તેમાંનાં પાન ૫ થી ૬ ઇંચ લાંબાં ને ૨ થી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો ધોળાસલેતો હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીપર ખરસટ વાળની બાનક હોય છે. અને નીચેનીપર ચોટડુક સુંવાળી રૂંવાટી અને લાંબા વાળ આવેલા હોય છે. પાનની કોરપર બારીક કાંગરી હોય છે. ને ડીંટડી પાસે પાનની કોર વિષમ હોય છે. પાનનાં ટેરવાં સાંકડાં ને અણીદાર હોય છે. ડીંટડી ૧½ લાઇનથી ૨ કે ૪ લાઇન લાંબી હોય છે. તેને મથાળેથી ૩ નસો નીકળી પાનમાં ગયેલી હોય છે. પાનને ચોળવાથી તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ખરસટ, તુરો ને ચીકણો લાગે છે. પાનની ડીંટડીના થડમાં બે ઝીણાં ઉપપાન હોય છે.

ફૂલ-પત્રોકુખમાંથી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ૧ થી ૩ નીકળેલી હોય છે. એ દરેક સળીપર ૩ થી ૪ રેક ફૂલ આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીંટડી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી જેવી ઘણુંકરી જાડી હોય છે, પણ તેનાથી ટુંકી હોય છે. અને તેનાપર સળી કરતાં વિશેષ ચળકતા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ફૂલની કળી લંબગોળ, મથાળે બુઠ્ઠી અને ભૂરાસલેતા ધોળા વાળની રૂંવાટીથી એટલી બધી ભરાયલી હોય છે કે તે રંગે ધોળી દેખાય છે. એ કળીની ઉપર લીલાસલેતી ઉભી નસો દેખાય છે. ફૂલનો વ્યાસ ½ ઇંચ જેટલો હોય છે. ને તેમાં જરા સુગંધી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે પત્રો ભલ્લાકૃતિનાં ને વિભક્ત હોય છે. એ પત્રો ફૂલની પાંખડીયો લાંબાં હોય છે. તેની અંદરની બાજુ પીળાસલેતા રંગનું અને બહારની બાજુ ધોળાસલેતી લાંબી રૂંછાંવાળનું અસ્તર હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-પાંચ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે. પાંખડી લંબગોળ અને તેનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં હોય છે. પાંખડી તળીઆં તરફ સફેદ ચળકતા વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે.

પુંકેસરો-ઝાઝાં હોય છે. તેના તંતુ, પરાગોશ ને પરાગરજ પીળા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલો હોય છે. નલિકા પુંકેસરો કરતાં જરા લાંબી હોય છે. ને તેને મથાળે ૨ થી ૩ છેડાવાળું મુખ હોય છે.

ફ્લ-ગોળાકૃતિનાં તોપણ મથાળે બેઠેલાં હોય છે. તે છીછરાં ચાર ખાંચીઆવાળાં હોય છે. તે સુકાય ત્યારે રતાસલેતા રંગનાં થઇ જાય છે. તેનાપર પ્રથમ વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. પણ પાછળથી ઘણુંકરી તે ખરી જાય છે. ફ્લની નીચે ટુંકી પણ જાડી ડીંટી હોય છે. ફ્લ ૩ થી ૪ લાઇન વ્યાસનું હોય છે. ફ્લમાં ચાર નાહાના ઠળીઆ બબે પોલવાળા હોય છે.

બીજ-જાત પ્રમાણે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહી અને ઉપલેપક.

૬-ઉપયોગ-ગંગેટી (નંબર ૭૫) જેવો છે.

૭-સ્થાનક-બરડા ડુંગર ઉપર અને તેની પાસેના ચરીયાણ ઘાસની તળીઓમાં ખડધામણીનાં ઝાડવાં ઉગેલાં જોવામાં આવે છે. એ દક્ષિણમાં વિશેષ કરી થાય છે

૮-વિશેષ વિવેચન-ખડધામણીનું ઝાડવું તેની જાતનાં બીજાં ઝાડવાં (Grewias) કરતાં સૌથી નાહાનું છે. અને તે વિશેષ કરી ખડની સાથે ઉગતું જોવામાં આવે છે. માટે અહિંના લોકો તેને ખડધામણી કહે છે એનાં ફ્લને ધામણાં કહે છે. તે પાકે છે ત્યારે ગરીબ લોકો મેવા તરીકે ખાય છે.

વર્ગ—(ટિલિયેસી.)

નંબર. ૮૦

૧—શાસ્ત્રીય નામ—Triumfetta rhomboidea.
(ઇ[illegible]-H. I. p. 395; X. p. 38; Watt. VI. part. IV. p. 202; ફ. નિ. પા. ૪૮.

૨—દેશીનામ—ગીધડી, ઝીપટી (ગુ૦)-(મ૦); ગોખરૂ, [illegible] (સં૦), [illegible], [illegible], (હિં૦); [illegible] (બં૦).

૩—વર્ણન—ગીધડીના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઘણુંકરી જથ્થાબંધ ઉગે છે. તે ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે. તે કોઇવાર એકલ દાંડીને શાખા વગરના હોય છે. અને કોઇવાર તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે છૂટી છૂટી ને લાંબી હોય છે. પાન છોડવાને તળીએ મટુંબ પેટીઓ ને મોટાં અને મથાળે સાંકડાં ને નાનાં હોય છે. ફુલ સૂક્ષ્મ પીળા રંગનાં ને ફલ ગોખરૂના દાણાથી કંઇક નાનાનાં હોય છે, ને ઉપર વાંકી અણીવાળા કાંટા (hooked [illegible]) હોય છે. ફુલ ભાદરવા પછી ઉગે છે.

એના આખા છોડવાપર ઘણુંકરી ઝીણા મુશ ને તપ-[illegible]ની રૂંવાટી અને અંદર તારાકૃતિના વાળ પણ પર પર આવેલા હોય છે.

મૂળ—૨ થી ૬ ઇંચ લાંબુ, અને [illegible] [illegible] જેવું જાડું હોય છે. તેનાં મથાળાં પાનેથી બધાંને [illegible] [illegible] નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ [illegible], [illegible] અથવા [illegible] રંગની ને [illegible] હોય છે તે ચીકણી ને ચીકટ હોય છે. [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] ને નરમ હોય છે. [illegible] બન્ને [illegible] અને [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] છે.

[illegible] અને શાખાઓ—જડ જેવી જાડી હોય છે [illegible] અને લીલ, રંગની અથવા [illegible] [illegible] છે. તેના [illegible] [illegible] છે [illegible] લાગે છે. [illegible] સૂક્ષ્મ [illegible] [illegible] હોય છે. અને [illegible] [illegible] સૂક્ષ્મ [illegible] રૂંવાટી તેમજ તારાકૃતિના [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] હોય છે તેને [illegible] [illegible] તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] હોય છે તેને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

[illegible] આવેલાં હોય છે. તે [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] અને [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

નીચેની ઘણું ફીકા લીલા રંગની હોય છે. એ બન્ને બાજુએ રૂંવાટી [illegible] રૂંવાટી તેમજ તારાકૃતિના વાળ આવેલા હોય છે. પાનની દીટી ૧ સાધારણ ૧ કે ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે વાળની રૂંવાટીથી ભરેલી હોય છે. તેને મધ્યરેખાથી ૩ થી ૫ કે કદીનાજ ૭ નસો નીકળી પાનમાં ગયેલી હોય છે. ને તેની બન્ને સપાટીપર બહાર નીકળતી દેખાતી હોય છે, તોપણ ને નીચેની સપાટીએ બહુ વધારે બહાર નીકળતી હોય છે. પાનની કોર કાંગરીવાળી હોય છે. પાનને હાથપગે ને ઘણાં ચીકણાં લાગે છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ઘણો ચીકણો, તુરો અને કડવો લાગે છે.

પાનની દીટી પાસે તળિયે પેટાં ને મથાળે સાંકડાં ઉપપત્ર હોય છે. તેનાપર સફેદ લાંબા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

કૈફ—પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોભૂમાંથી અથવા તેને ચાનરીને કે તેની સાથેથી નીકળે છે. તે ઘણી પાસે પાસે હોય છે. તેપર ફુલની સૂક્ષ્મ [illegible] આવે છે. એ સળીઓ વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. દીટી સૂક્ષ્મ હોય છે. ફુલની કળી લબગોળ, ઉભી અને લચીનના આકારની હોય છે. ફુલને, વ્યાસ ⅙ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ—પાંચ પત્રનો બનેલ હોય છે ને પાંચ [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] હોય છે. તેપર વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે ફુલની [illegible] પુ—અને સ્ત્રી—કેસરે પુ૦ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે પાંચ [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. પાંચ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે.

પુષ્પાભ્યંતરકોશ—પાંચ [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. તે [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. તે [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે.

પુંકેસરો—૮ થી ૧૦ કે ૧૫ હોય છે, તે [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે

ફલ—[illegible] ઇંચ, [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

આવેલા હોય છે. એ કાંટાઓપર આડા, સૂક્ષ્મ, ધોળા, ચળકતા વાળની હાર હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૧½ થી ૨ લાઇન જેટલો હોય છે. ફૂલમાં ત્રણથી ચારેક બીજ હોય છે.

બીજ–રતાસસેતા બુરા રંગનાં હોય છે. તે ૧ લાઇન લાંબાં ને ½ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેની સપાટીપર ધોળી છારી હોય છે. બીજ એક છેડે અણીયતું ને બીજે પોહોળું હોય છે. તેની એક બાજુએ વચમાં બુઠ્ઠી ધાર અને તેનાં બે પાસાં દબાયલાં હોય છે. ને બીજી બાજુ ત્રણ ખડબચડી ઉભી નસો હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહી, ઉપલેપક અને પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–ઝીપટીનાં મૂળ અથવા તેના આખા છોડવાને છુંદીને તેનો પાણીમાં રસ કરીને ઢોરને આડું આવ્યું હોય તો રબારી લોકો ઢોરને પાય છે. બીજી દવાઓની સાથે ઝીપટીનું મૂળ ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે વપરાય છે. એનું મૂળ વાટી સાકર સાથે સંગ્રહણી અને ઝાડા ઉપર આપવામાં આવે છે. એનાં પાનને વાટી તેની લેપડી ગડ કે ગુંબડાં ઉપર મુકાય છે. એનાં પાનને ચાવીને રબારી લોકો તાજા જખમ ઉપર મુકે છે. તેથી જખમ રૂઝાઇ જાય છે. એનાં કોમળ પાનની ભાજી કરે છે. ઢોરનાં સડતાં ભાઠાંપર ઝીપટીનાં પાન વાટીને લગાડે છે. તેમજ તેના સુકા છોડવાની રાખ તેલમાં મેળવી ચાંદાં અને ભાઠાં ઉપર ચોપડે છે. ઝીપટીનાં ફૂલ અને કાચાં ફળ સાકર સાથે પ્રમેહવાળાને પેશાબની બળતરા ઉપર ખવરાવે છે. ઝીપટીની છાલમાંથી ટુકા રેસા નીકળે છે, તે ઝીણી દોરી બનાવવાના કામમા આવે છે. ઝીપટીના છોડવા ભેંસ તથા બીજા ઢોર ખાય છે. તેથી દૂધમાં ફાંપ વધે છે, એમ રબારી લોકો કહે છે.

૭–સ્થાનક–રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, ખેતરોના શેઢા અને પાણીના ધોરીયાપર, ઘાસની તળીઓમાં ઘાસ ભેગા અને ખરડા ડુંગરપર રક્ષિત જગ્યાની વંડીની આસપાસ અને ઢોર બેસતાં હોય એવી ગોરાડુવાળી જગોમાં ઝીપટીના છોડવા ઘણા ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–એનાં ફૂલને ઝાપટ કે ઝપાટ લાગવાથી તે લુગડાંને ચોટી જાય છે, તેપરથી એનું નામ ઝીપટી પડ્યું હશે.

ઝીપટીનાં ફૂલ કાચાં હોય છે ત્યારે તેપરના કાંટા કુણા અને સીધા હોય છે. પણ તે પાકી જાય છે, ત્યારે કાંટાઓની અણી વાંકી વળી તીક્ષ્ણ થઈ જાય છે. આવા વાંકી અણીવાળા કાંટા એનાં ફળપર હોવાથી કોઈ પશુ કે માણસ એના છોડવા પાસેથી નીકળે છે, ત્યારે તે છોડવાને તે પશુનાં અંગ કે પુછડાની, અને માણસના લુગડાની ઝાપટ લાગે એ સંભવિત છે. આવીરીતે ફળને ઝાપટ લાગવાથી તે તરત વાંકી અણીવાળા કાંટા વડીએ પશુને અંગે કે પુંછડે, કે માણસને લુગડે ચોટી જાય છે, અને પછી તે ફળ જ્યાં ખરે છે ત્યાં પાછું ઉગે છે. આવી રીતે આ છોડવાનો વિશેષ પસારો થવા ઇશ્વરી નિયમ રહેલો હશે, એમ ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે.

વર્ગ–(ટિલિયેસી).

નંબર ૮૧.

૧–શાસ્ત્રીય નામ–T. rotundifolia.

દૃષ્ટાન્ત–H. I. p. 395. N. p. 38; રૂ. નિ. પા. ૫૮૦.

૨–દેશીનામ–ઝીપટો (પો૦); ઝીપટો (ગુ૦); ખિંખિરાં, ખિરૂડો, કુતરેગાંદરે (મ૦); ચિરચિરા (હિં૦); ખિંખિરીટા (બં૦).

૩–વર્ણન–ઝીપટાના છોડવા કેટલેક ઠેકાણે બારે માસ જોવામાં આવે છે. તોપણ એ ચોમાસે વધારે ઉગી આવે છે. તે ૧½ થી ૩ કે ૩½ ફીટ ઉંચા હોય છે. એમાં પણ ઝીપટીની પેઠે થોડી શાખાઓ છેટે છેટે જરા લાંબી નીકળે છે. એનાં પાન ગોળાઈ લેતાં અને ફૂલ પીળાં હોય છે, તે બપોર પછી ઉઘડે છે. ફળ ઝીપટી જેવાં કાંટાળાં, પણ તેથી જરા મ્હોટાં હોય છે.

એના આખા છોડવાપર ધોળા કે ભૂરાસલેતા વાળની રૂવાટી અને તેમાં છુટક છુટક તારાકૃતિના* વાળ આવેલા હોય છે.

મૂળ–પેનસીલથી ટચલી આંગળી કે અંગોઠા જેવું જાડું થાય છે. તે લાંબું ને છેડે અણીયતું હોય છે. તેની અંદરની છાલ અને લાકડું સફેદ, ચીવટ, અને મજબૂત હોય છે. એમાંથી મગીનાં પાનને મળતી વાસ નીકળે છે. એનો સ્વાદ ચીકણો, તૂરો અને જરા મીઠાસલેતો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી સુતળીથી પેનસીલ જેટલી જાડી હોય છે. તેનો રંગ ઉપરથી ઘણુંકરી લીલાસ કે રતાશલેતો હોય છે. તેનાપર તારાકૃતિના* છત્રાકાર બરછટ વાળ આવેલા હોય છે. તેથી તેપર આંગળી ફેરવતાં તે ખરસટ લાગે છે. ડાંડીની અંતરછાલ ઘણી ચીવટ હોય છે. કોમળ શાખાપર ભુરા વાળની રૂવાટી વિશેષ આવેલી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ½ થી ૧ ૧½ ઇંચ લાંબાં ને તેટલાં જ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો જરા ધોળાસલેતો હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર તારાકૃતિના કાંટા જેવા વાળ આવેલા હોય છે. તેથી પાનપર આંગળી ફેરવતાં તે ખરસટ લાગે છે. પાન જરા જાડાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીપર વિશેષ વાળ અને સૂક્ષ્મ બિંદુઓની બાનક હોય છે. પાનનો આકાર ઘણુંકરી ગોળાઇલેતો હોય છે. તો પણ કેટલાક પાન ડીંટડી પાસે સાંકડાં હોય છે. ને મથાળે કેટલાંકને બે ચાર સૂક્ષ્મ

ખૂણીઆ નીકળેલા હોય છે. પાનની કોરપર છીછરા અનિયમિત દાંતા હોય છે. પાનની ડીટડી ½ ઇંચથી ૧ કે ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે પાનની કોર પાસે જરા પાંખ-વાળી અને જાડી થએલી હોય છે. તેનાપર ગીચોગીચ મુલાયમ વાળની રૂંવાટી ભરાયલી હોય છે. પાનની નસ વગેરેની પાસને મળી અને સ્પષ્ટ હોવાથી ચીક-ણો ને ખરસટ લાગે છે.

ફૂલ-પત્રોત્સપથી, અથવા શાખાઓને છેડે લાંબી ડેટ નીકળી તેપર ફૂલોની જરા છેડે છેડે નાહની ઝુમ-ખીઓ આંતરે આવે છે. તે અનેક ઝુમખામાં પણુંકરી ૨ થી ૮ ફૂલ હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી અને ફૂલની ડીટડી સૂક્ષ્મ હોય છે. તેપર વાળની રૂંવાટી ઘણી ગીચ હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૩ લાઇનથી ½ ઇંચ જેટલો હોય છે. ફૂલ સુવાસિત હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે દેખાવે ધૂસર વાળની ગીચ રૂંવાટીથી ભરાયલો હોય છે. તેનો રંગ રતાશપડતો લીલો હોય છે. તેનાં પત્રો સાંકડાં અને લંબાણનાં ટેરવાં નીચે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. એ પત્રો પાંખડીથી આંતરે આવેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-પાંચ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે. તેની પાંખડીઓ પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી જરા ટુંકી હોય છે. તે તળિયે સાંકડી ને વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. તે મથાળે પોહોળી હોય છે.

પુંકેસરો-આઠ ને પીળા રંગનાં હોય છે. તેના તંતુઓ ચપટા ને તેપર દાણાદાર આનક હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પીળાશપડતા ચળકતા લીલા રંગનો, કાંટાળો અને જાડો હોય છે. નળિકા પીળા રંગની, ગુચ્છાકારતુંથી ચડેલ જાડી અને વળી આવેલી હોય છે. તેનાપર લીલાશપડતા રંગનું સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

ફળ-ચણાના દાણા જેવડાં, અથવા તેથી નાહનાં હોય છે. તેનાપર પોહોળાં તળિયાં અને વાંકી તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા આવેલા હોય છે. ફળ પ્રથમ લીલાં ને પાકીને સુકાય છે ત્યારે ફીકા બદામીઆ રંગનાં થઈ જાય છે. ફળની સપાટીપર ઉપર કહેલા કાંટા સિવાય સૂક્ષ્મ તીક્ષ્ણ ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેપરના કાંટા પ્રથમ પીળાશપડતા લીલા રંગના હોય છે. ને ફળ સુકાતાં તે સુકાઈને ફીકા બદામીઆ રંગના થઈ જાય છે. એ કાંટાઓ ઉપર પણ સૂક્ષ્મવાળની રૂંવાટી વળગી આવેલી હોય છે. ફળનો આકાર સંગીન હોય છે. તેની ડીટી સૂક્ષ્મ હોય છે. ફળ ½ ઇંચ કરતાં વધારે કદર લાંબું ને તેટલું જ તળિયે પોહોળું હોય છે. ફળની અંદર એક કરતાં વધારે બીજ આવે જ પડે છે. કેમકે તે પાકતી વખતે તેમાં એક લાગી ફુલાવ પડે છે, તે બીજને ખવાઈ જાય છે.

બીજ-રતાશપડતા રંગનું હોય છે. તે એક છેડે અણીદાર અને બીજે પોહોળું હોય છે. તેની એક બાજુ ચપટી આવેલી ને બીજી બેઠેલી હોય છે. બીજ ½ ઇંચ જેટલું લાંબું અથવા તેથી જરા ટુંકું હોય છે. ને તેની સપાટી લીસી હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ- }
૬-ઉપયોગ- } ઝીપરી પ્રમાણે છે.

તોપણ ઝીપરી કરતાં આ ઝીપટાનાં પાનમાં વિશેષ ગુણ રહેલો જણાય છે. કેમકે ઝીપટાનાં પાન મળી શકે ત્યારે તેને મુકી લોકો ઝીપરીનાં પાન વાપરતા નથી. કણબી અને બીજા જંગલી લોકો જે ડુંગરમાં ઘાસ કે બળતણ વગેરે વાઢે છે, અથવા વાડી કે ખેતરોમાં માળી અને ખેડુ લોકો જે ગડપાન કે મોલ વાઢવાનું કામ કરે છે, તેઓને તે વાઢતાં જખમ થાય, તો તરત ઝીપટાનાં પાન ચાવીને જખમ ઉપર મુકે છે, તેથી લોહી વહેતું બંધ થઈ જાય છે અને જખમ પાકયા સિવાય રૂઝાઈ જાય છે. ઢોર પણ ઝીપરી કરતાં ઝીપટાના છોડવાને વધારે ખાવાનું કરે છે.

"એનાં મૂળ પાણીમાં વાટી સાકર સાથે પીવાથી લોહીનો ઝાડો તરત મટી જાય છે. ધાતુપુષ્ટી કરે છે, હારૂં છે, ભેંસ ખાય તો દૂધ વધારે કરે છે." (વૈદ્ય-રત્નાકર).

૭-સ્થાનક-ઝીપરીની સાથે ઘણીવાર ઝીપટો પણ ઉગેલો જોવામાં આવે છે. એ પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને મધ્ય હિન્દુસ્તાનમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-ઝીપટાનો છોડવો ઝીપરીના છોડવા કરતાં ઘણીવાર વધારે મ્હોટો અને રૂપ જોવામાં આવે છે. અને ઝીપરીની છાલ કરતાં એની છાલમાંથી વધારે મજબૂત રેસા નીકળે છે. માટે એને ઝીપટો કહે છે. ઝીપટાનાં ફળમાં કાંટા હોવાથી તેપણ કપડાંમાં ચોંટી જાય છે.

ત્હાંજે જખમ રૂઝવવામાં એ ઝીપટાનાં પાન એટલાં બધાં પ્રખ્યાત છે કે, આપણા લોકોમાં એક વાત ચાલે છે કે-"એક મહીઆરાને જંગલમાં ઘાસ વાઢતાં દાત-ડાનો (દાંતરડાનો) ઘાવ વાગી તેની આંગળી ચીરાઈ ગઈ, અને ઘણું લોહી નીકળવા લાગ્યું, ત્યારે તેણે દાતડાની પાસે ઉગેલા એક છોડવાનાં પાન લઈ, તેથી જખમ ઘસી નાંખ્યો કે તરત જખમ બંધ થઈ ગયો."

જો આ વાત ખરી હોય, તો જખમ રૂઝવવાનો આ ગુણ ઝીપટાના પાનમાં જણાય છે. ખેડુ, રબારી, અને બીજા ઘાસ વાઢનારા લોકોને ઘાસ વગેરે વાઢતાં ઘાસની ધારથી, અગર દાતરડાથી જખમ થાય તો તરત તેઓ ઝીપટાને ચાવી કરી તેનાં પાન ચાવી જખમ ઉપર મેલે છે, તેથી તેઓથી નીકળતું લોહી તરત બંધ થઈ જાય છે. તેથી ઝીપટાને ઉપર કહેલા લોકો ઓળખે છે.

ઝીપટાંના ચમત્કારિક ગુણનો લખનારે નજરે જોએલા દાખલાનો હેવાલ "વૈદ્યકલ્પતરૂ" નવેમ્બર ૧૯૦૫ માં આપેલો છે, તે તેમાં પાને ૨૫૯ મે છપાએલો છે.

વર્ગ-(ટિલિયેસી).

નંબર. ૮૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Corchorus olitorius.

દષ્ટાંત-*H. I. p. 397; N. p. 39; Watt. II. p. 540;* રૂ. નિ. પા. ૬૦૮.

૨-દેશીનામ-છૂંછડો, મોટી છૂંછ (પો+ ગુ૦); ચુંચ, मोठी चुंच (म०); कोस्ट, पात (हिं०), महाचञ्चु (स०)

૩-વર્ણન-છૂંછડાના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે, ને ઘણુંકરી શિયાળે સુકાઇ જાય છે. તે આસરે ૨ થી ૪ ફીટ ઊંચા વધે છે. તેમાં શાખાઓ થોડી નીકળે છે, ને તે બહુધા એક બાજુ નમતી હોય છે. પાન લાંબાં ચળકતાં દાંતાવાળી કોરવાળાં સુંદર ઘાટનાં હોય છે. ફૂલ પીળાં હોય છે. અને શીંગો (ફળ) લાંબી, જાડી અને બાહુફલીની શીંગો જેવી હાંસોવાળી હોય છે.

મૂળ-આંગળીથી અંગુઠા જેવું જાડું, ½ થી ૧ કે ૧½ ફુટ લાંબું અને ફીકા ધોળા રંગનું હોય છે. તેમાંથી ઘણા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ પાતળી, ચીવટ અને ઘણી મજબૂત હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તે સછિદ્ર દેખાય છે. વાસ જરા સુગંધિત અને સ્વાદ ફીકાસસેતો મીઠો ને તૂરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-સુતળીથી પેનસીલ કે આંગળી જેવી જાડી હોય છે. તે અંદરથી પોકળ અને પોચી હોય છે. તેપરની છાલ ચીવટ અને મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓનો રંગ ઘણુંકરી લીલો પણ રાતી કે જાંબુડી છાયાસેતો હોય છે. તે ચળકતી અને તેનાપર થોડા ચીરા અને છાપાં પડેલાં હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૬ ઈંચ લાંબાં અને ૧ થી ૩ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. તે નીચેની સપાટીપર વધારે ચળકાટવાળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી લીસી, કરચલીવાળી અને તેની કોરપર દાંતા હોય છે. પાનની દીટડી ½ થી ૨ ઈંચ લાંબી હોય છે. તેની ઉપર એક નીક, અને વાળની રૂંવાટી હોય છે. દીટડીને મથાળેથી ૩ થી ૫ નસો પાનમાં ગએલી હોય છે. તે ઉપરની સપાટીપર અંદર બેસતી ને નીચેનીપર બહાર નીકળતી હોય છે. દીટડી પાસે પાનની કોરના દાંતા જેવા નાહાના બે દેશ નીકળેલા હોય છે. તેને ટેરવે લાંબી ઝીણી અણી હોય છે. પાનનાં ટેરવા સાંકડાંઇનાં અણીદાર હોય છે.

પાનની દીટડી પાસે ઉપપાન હોય છે. તે દીટડી નાહાનાં, તળિયે પોહોળાં અને મથાળે અણીદાર હોય છે.

દંડ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ઘણુંકરી પત્રો માંથી અથવા પત્રકોણ ચાતરીને કે પાનની સામે નીકળે છે. તે પાનની દીટડી કરતાં ટુંકી હોય છે. તેના પર ૧ થી ૩ ફૂલો આવે છે. ફૂલનો વ્યાસ ½ ઈંચ જેટલો હોય છે. અને તે બપોરે ઉઘડે છે. ફૂલની દીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ, અને તેને તળિયે બે સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે પાંચે પત્રો એક બીજાથી છુટાં અને પાંખડીથી આંતરે હોય છે. તે તેથી ટુકાં હોય છે તેનો આકાર કોકણી એક લકડી હોડી જેવો હોય છે. તેને ટેરવે લાંબી ને ઝીણી અણી હોય છે. તેની સપાટી ખડબચડી ને તે ચળકતાં ને લીલા રંગનાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે તે એક બીજાથી છૂટી હોય છે. તે તળિયે સૂક્ષ્મ અણીવાળી ને મથાળે પોહોળીથતી હોય છે. તે પાનાં ½ ઈંચ લાંબી અને ¼ ઈંચ પોહોળી હોય છે. અને તેનાપર પારદર્શક સૂક્ષ્મ ચળકતાં છાંટણાં હોય છે.

પુંકેસરો-ઘણાં હોય છે. તે છુટાં ને પાંખડીથી સહેજ ટુંકા હોય છે. તેના તંતુઓ, પરાગકોષ અને પરાગરજ એ બધાં પાંખડી જેવા પીળા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તે પુંકેસરોથી કંઇક ટુંકી પણ તેથી ઘણી જાડી હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ઉભો, લીસો ને ઉભી હાંસોવાળો હોય છે. નલિકા જાડી, ટુંકી અને તેની ઉપર ગોળાઈ સેતુ પીળા રંગનું મુખ હોય છે.

શીંગ-(ફળ) ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબી અને ½ ઈંચ પોહોળી હોય છે. તે ૧ થી ૩ વખતે પાસે પાસે ભેગી હોય છે. તે ગોળ, લીસી, ચળકતી અને લીલા રંગની હોય છે (સુકાય છે ત્યારે ભૂરી થાય છે) તેપર ઉભી દશ હાંસો હોય છે એ દશ હાંસોવચ્ચેની ઉભી નીકમાં રાતી ટીપી હોય છે. જેથી એ શીંગો ઘણી સુંદર દેખાય છે. શીંગનું ટેરવું સાંકડુંથનુ ને તેપર પાંચ સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. શીંગનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં પાંચ ખંડ કે પેલ દેખાય છે. એ દરેક પોલમાં બીજ ઘણાં હોય છે.

બીજ-એલચીદાણા જેવાં દેખાય છે. તે ઘણું ને ખડબચડાં હોય છે. તે ભૂરાસપેના કાળા રંગનાં અને ¼ લાઇન લાંબાં હોય છે. તેનો આકાર ત્રિકોણ કે ચોખૂણીએ હોય છે. એ ખૂણીઆપૈકી તેનો એક ખૂણો બીજા ત્રણ કરતા જરા વધારે બહાર નીકળતો અને સાંકડો હોય છે. બીજનો સ્વાદ સહેજ ચીકાસસેતો કડવો હોય છે

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, ગ્રાહી, પૈષ્ટિક અને જ્વરઘ્ન

૬-ઉપયોગ-શૂંઝાના છોડની અરધ જખમ ઉપર ઉપાય માટે જખમ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. તે મધ અને સાકરની સાથે પેટના દુખાવાપર આપાય છે. એનાં કુમળાં પાનની ભાજી કરી લસણની સાથે ખાવામાં આવે છે. એનાં પાનને વાટીને તે પોટીસ તરીકે ગડગુંમડાંઓ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. એનાં તાજાં પાનને પાણીમાં વાટી તેનો રસ અને સુકાં પાનનો ઉકાળો પેટની વ્યાધિઓને મટાડે છે. સઘળાં સંધિવાતમાંથી ઉત્પન્ન થતા સોજાને એનાં પાનની ભૂકી ૫ થી ૬ ગ્રેઈન ઘરગથ્થુ દવાની ભૂકી સાથે અપાય છે. એનાં પાન વાળના મેલ અને ખરતા ઉપર ટાઢક માટે બાંધવામાં આવે છે. એનાં ફૂલ અને કાચી શીંગ ઉકાળેલાં ખવાય છે. વળી તે અશક્તતાને પણ સાકરની સાથે ખવડાવવામાં આવે છે. એનાં બીજનો ઉકાળો તાવ અને અતિસારના રોગમાં અપાય છે. ઘી અને મધની સાથે એનાં બીજને વાટી તે પેટના દુખાવા અને સંધિવા ઉપર ખવડાવવામાં આવે છે.

શૂંઝાના છોડને કોઈ ખાસ રોગને વાસ્તે તરીકે ખવડાવવામાં આવે છે. તેથી તે મટતાં થાય છે.

શૂંઝાની છાલમાંથી શણપાટ અને દોરડાં બનાવવાના રેશા કાઢવામાં આવે છે.

"શૂંઝ કફને હરે છે, જ્વર, હૃદરોગ, શુળ, દરદ, સંગ્રહણી, પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તરોગ એ સર્વને મટાડે છે." (વૈ૦ શબ્દાર્થ).

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, ખેતરો અને વાડીઓમાં ચોમાસાના દિવસો જેમાં એના છોડવાઓ તેને તરીકે ઉગે છે. ગુજરાતમાં ખાસ કરીને પણ એના છોડના ઘણા ભાગના ઉગેલા જોવામાં આવે છે.

એ હિન્દુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-શૂંઝની જાતની વનસ્પતિમાં આનો છોડ મોટો ઉંચો થાય છે. એનાં પાન લાંબાં, પહોળાં અને શીંગ ઘણી જાડી થાય છે, માટે એને શૂંઝડો કહે છે. શૂંઝ એ નામ સંસ્કૃત ચંચુ ઉપરથી નીકળેલું લાગે છે. કેમકે બોરશૂંઝ (C. capsularis) નં૦ ૮૩ સિવાય બાકીની તમામ શૂંઝની શીંગ પક્ષીની ચાંચ જેવી લાંબી થાય છે. માટે ચંચુનું ચુંચ, અને ચુંચનુ શૂંઝ થયું હશે.

શૂંઝડાનું ઘેમાસું બંગાળામાં વાવેતર કરવામાં આવે છે એમાંથી શણપાટ બનાવવાના રેશા (Jute-fibre) ત્યાં કાઢવામાં આવે છે. એ શણપાટની સાથે શુદ્ધ રીતેજ છે, જેમાં મુખ્યત્વે કરી ત્યાં કોથળા ભરવામાં આવે છે.

શણપાટના રેશા વિષે ઘણી સંપૂર્ણ હકીકત ડૉ૦ વૉટની ડિક્ષનરીમાં આપેલી છે. તે જીજ્ઞાસુએ વાંચવા લાયક છે.

ગ૦ નીલકંઠરાય છાયારામ કૃત "હિંદની ક્ષેત્રી રોજગાર" (સને ૧૯૦૨) માં પાનાં ૭૯, ૮૦ અને ૮૧ પણ આ વિષયમાં વાંચવા જેવી છે.

વર્ગ-(ટિલિયેસી.)

નંબર ૮૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. capsularis.

ઉલ્લેખ-H. I. p. 397; N. p. 39; Watt. II. p. 533.

૨-દેશી નામ-શૂંઝ, બોરશૂંઝ (ગુ૦); ચંચન (મ૦), નારચ (હિં૦); ક્ષત્રાક, (સં૦).

૩-વર્ણન-બોરશૂંઝના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે અને શિયાળે સુકાઈ જાય છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ લાંબા થાય છે. તે આશરે ૨ થી ૩ ઈંચ કે અર્ધો ફુટ વધી પછી તેમાંથી કેટલીક આડી અવળી શાખાઓ નીકળે છે. તેથી તેના છોડવાનો સારો ભરાવ થાય છે. કોઈવાર તેમાં એકાદ બે શાખાઓ નીકળી તે જમીનપર પથરેલી હોય છે, અથવા જમીનપર પડી પાછી ઉંચી ચડેલી હોય છે. પાન શૂંઝડા જેવાં પણ તેથી જરા નાહનાં અને સાંકડાં હોય છે. ફૂલ પીળાં, અને ફૂલ ગોળાકારશીંગો બોર કે કોઠની જેવાં થાય છે.

મૂળ-૩ થી ૧ ફુટ જમીનમાં ઉંડું ગયેલું હોય છે. તે મૂળકાલેટા પીળા રંગનું ને ઘણુ કઠણ હોય છે. તેમાંથી બેટા ઝીણા રેશાઓ નીકળેલા હોય છે. તે વખતે બીજાં મૂળ કરતાં પણ લાંબા હોય છે. મૂળની છાલ ચીકટ અને મજબૂત હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-દાંડી ક્વચિત જ હોય છે. પણ હોય છે ત્યારે તે પેનસીલથી આંગળી જેવી જાડી હોય છે. શાખાઓ નીચેની બાજુ ફીકા લીલા રંગની અને ઉપરની બાજુ જાબુડી છાયાવાળી હોય છે. તે સુતરાઉ પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે. તેપર વાળની આડી રૂંવાટી હોય છે. દાંડી અને શાખાઓપરની છાલ ઘણી ચીકટ રેશાવાળી અને તેને ઉખેડી હોય તો સળંગ ઉખડી આવે તેવી હોય છે.

પાન-આંતરે આવે છે. તે ૨ થી ૪ ઈંચ લાંબા અને ૧ થી ૧½ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તે ભાલાકાર, અને તળિયે તેની કોરના બે છેડા લંબાવેલા હોય છે. પાનનાં છેડાં સાંકડાં તથા અણીદાર અને તેની કોરપર દાંતા હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો લીલો હોય છે. નીચેની સપાટી ચિકણી સપાટીની લીપણ અસ્પષ્ટ હોય છે. પાનની વચલી નસપર વાળની આડી રૂંવાટી હોય છે. દીટી ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબી હોય છે. પાનને ચોળવાથી તેમાંથી ચીકણો રસ નીકળે છે. તે તરત સુકાઈ જાય છે. તેની વાસ ભીંડાની ભાજી જેવી હોય છે.

પાનની ડીટડી પાસે સૂક્ષ્મ ઉપપાન હોય છે.

ફૂલ-ઝૂંમખાનાં ફૂલ જોવાં પીળા રંગનાં હોય છે. તે સવારના આસરે એક વાગે ઉઘડે છે, ને [illegible] વાગ્યા પછી બંધ થઈ જાય છે. (તે ઉપરથી જણાય છે કે જે ફૂલોના વગેરે જંતુઓ બપોરથી સાંજ સુધી ફરનારાં હશે તે આ ફૂલોની મુલાકાત લેતાં હશે.) ફૂલનો પુ૦ [illegible] પ પત્રોનો, અને પુ૦ [illegible] પ પાંખડીઓનો [illegible] હોય છે. પુંકેસરો [illegible] ને સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે.

ફૂલ-[illegible] જોતાં કે [illegible] જેવાં હોય [illegible] તેની [illegible] ને [illegible] હોય છે. [illegible] અથવા [illegible] હોય છે. તે દરેક [illegible] બીજ હોય છે. ફળ કાચાં [illegible] ને [illegible] તેમાં નખ [illegible] તેમાંથી [illegible] રસ નીકળે છે. તે પાકે છે ત્યારે [illegible] જાય છે.

બીજ-[illegible] એરણીઆના જેવાં હોય છે.

૪ [illegible].

૫-ઉપયોગ-[illegible], ખાદી અને પૌષ્ટિક.

૬-[illegible]-એનાં [illegible], પાન અને કાચાં [illegible] અને શાક ઉપર ખવાય છે. [illegible] પણ [illegible] વપરાય છે. [illegible] બીજનો [illegible] [illegible] એનો [illegible] ઉકાળો [illegible] અને [illegible] તેનો રસ [illegible] [illegible] અને [illegible] આપે [illegible]

૭-[illegible]-[illegible] બાજુએ, વાડીઓની વાડ [illegible], અને [illegible] ઠેકાણે [illegible] થાય છે.

એ [illegible] [illegible] થાય છે, અને [illegible] તે [illegible] આવે છે.

૮-[illegible] વિવેચન-[illegible] ૯૮ [illegible], અને [illegible] ૯૯ [illegible], એ બે વનસ્પતિનું [illegible] [illegible] છે. એ બે [illegible] [illegible] [illegible] છે. તેમનું તેનું [illegible] [illegible] આવે છે.

* [illegible]

[illegible]

વર્ગ-(ટિલિએસી).

નંબર. ૮૪

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. trilocularis.

દૃષ્ટાન્ત.-H. I. p. 397; N. p. 37. [illegible] H. p. 544; ૩. નિ. ૫. ૧૦૮.

૨-દેશીનામ-સાંભીઝૂંઝ (પી૦); કડી ઝૂંઝડી [illegible] કડુંચ (મ૦). કડુશ્લેષ્મ, કડવાપાત (હિં૦). [illegible] સુગાક (ત૦).

૩-વર્ણન-સાંભી ઝૂંઝના છોડવા ચોમાસે ઉગે [illegible] શિયાળે સુકાઈ જાય છે. તે ૧ થી ૨ કે ૨½ [illegible] થાય છે. તેમાં શાખાઓ છેક છેક ધોડી આવેલી છે. તે ઉગી વધી પછી જરા નીચી નમી [illegible] પાન લાંબાં, ફૂલ પીળાં, અને શીંગો (ફળ) ત્રિધારી થતી ઉભી આવેલી હોય છે. તે ૧ પાસે પાસે હોય છે.

એના છોડવાના કોમળ ભાગપર ધોળા રંગના [illegible] સૂક્ષ્મ વાળની વિશેષ રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ-મુળમાંથી પેનસીલ જેવું જાડું હોય છે, [illegible] ઉપરાંત સુતળી જેવા અને ત્રીજા રેસા જેવા [illegible] નીકળેલા હોય છે. મૂળ બહારથી ભૂરા અને [illegible] સફેદ રંગનું હોય છે. તેની વાસ સુગંધિત અને [illegible] તુરો ને મગમરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી મોગરામાંની [illegible] પેનસીલ જેવી જાડી, [illegible], [illegible], [illegible] કે વખતે એકાદ બાજુ જાંબુડા રંગની છાયાવાળી છે. શાખાઓ પણ ડાંડી જેવીજ હોય છે. પણ પાતળી અને નરમ હોય છે. કોમળ શાખાઓ [illegible] [illegible] હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓની છાલ [illegible] રેસાવાળી હોય છે. તે ઉખેડી હોય તો [illegible] આવે છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ડાંડીપરનાં [illegible] ને શાખાઓપરનાં નાનાં હોય છે. તે ૧½ થી [illegible] ૪ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચથી ૧, ૧½ કે ૨ ઇંચ [illegible] હોય છે. તે ડીટડી તરફ પહોળાં ને ટેરવાં તરફ [illegible] હોય છે. ડીટડી પાસે તેની કોરના છેડાના [illegible] [illegible] હોય છે ને વખતે તે [illegible] [illegible] હોય છે, અને ડીટડી પાસે તેની ૩.૨ [illegible]

[illegible]

...ની હોય છે. પાનને દેરવે [illegible] ... આવેલાં હોય છે. પાનની ઉપર કરાથી અને ... ઝીણી રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાન ઈંચાં, ઈંચાં ... લાંબાં હોય છે. તેની ટોચને અણીથી ૩ થી ૪ ... નીચેની બાજુ અણીવાળી હોય છે. ડીટડી ૧ ઇંચથી ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેની ઉપરની બાજુ નીક હોય છે. તેની લાંબી રૂંવાટી હોય છે, ઉપર [illegible] ... હોય છે.

... સ્તર ઘોડા ને [illegible] હોય છે. ... ઉપજાવ આવેલાં હોય છે. પાનની ડીટડીના ખૂણામાં ઉપજાવ આવેલાં હોય છે. તે લાંબાં ને લાંબી [illegible] આવેલાં હોય છે.

પુષ્પ-પુષ્પપ્રકરણ કરતાં લાંબી પાનની ખૂણેથી નીક... સૂક્ષ્મ પુષ્પવાળો હોય છે. તે ... હોય છે. તેને લટિએ ને સૂક્ષ્મ પુષ્પવાળો હોય છે. તે વચ્ચે ૧ થી ૪ ફૂલો પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. તે દેખાવ ૧ થી ૪ ફૂલો પાસે પાસે આવેલાં અને ૩ ... ભાગનાં ... ઉગે છે. ફૂલ ... અને ... હોય છે. તેની ઘણ ભાગમાં ફૂલની વચ્ચે ... હોય છે.

પુષ્પભાગપ્રકરણ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો ... રંગનાં હોય છે. આ પત્રો એક બીજાથી અને ... હોય છે. તે ફૂલ ઉઘાડ થવાથી ... વિસ્તૃત હોય છે. તે ... બાજુએ આવેલાં અને ... હોય છે. તેની ... લાંબાં હોય છે. ... જેટલાં લાંબાં હોય છે. ... રૂંવાટી હોય છે. ... અને ઉપર સૂક્ષ્મ ... બનેલો હોય છે.

પુષ્પપત્રકરણપ્રકરણ-૫ ... એક બીજાથી ... વિસ્તૃત ... છે. તે ... રંગની ને ... સુધી ... હોય છે. તે પત્ર રંગની ... હોય છે. તેને ... સૂક્ષ્મ ... રૂંવાટી હોય છે. ... હોય છે, ... અથવા ... હોય છે.

... ભાગમાં ... હોય છે.

પુંકેસરો-... હોય છે. તે ... હોય છે કે તે ... પાસે ... આવેલાં હોય છે. તેના ... ને ... લાંબાં હોય છે. તેના ... રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ... હોય છે. ... પુંકેસરની ... ને ... હોય છે. ... અને તેને ... ૧ થી ... ઇંચ લાંબી ...

ડોડા-(ફળ)-... ૧ થી ... ઇંચ લાંબી અથવા ... ઇંચ ... હોય છે. તે ... જાય છે. તે ... હોય છે. ... હોય છે. ... ૧ થી ૪ ... આવેલી હોય છે. ... હોય છે. તેને ... હોય છે, અને તેને ... હોય છે. ... ૩ થી ૪ ... હોય છે. ... ૪ ... હોય છે. તે ૩ થી ...

૪ ... હોય છે. તે પાકે છે ત્યારે તેને ... એ ... ઉઘડે છે. એ દરેક ... સૂક્ષ્મ બીજ ઘણાં હોય છે.

બીજ-ફૂલ... બીજ જેવાં પણ તેથી નાનાં હોય છે. તે ... ભાગનાં હોય છે. તે ... કાળાં રંગનાં ને ... બન્ને પાસે ... હોય છે. તેનાં પાતળી ... ઉપર ... હોય છે. બીજનો સ્તર ... નથી હોય છે. તેની ... એક ... હોય છે. ... બીજને ... સીધાસરસો ... હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ- } ઝૂંડી જેવા
૬-ઉપયોગ- }

૭-સ્થાનક-... ને જમીન ઉપર છે તેની જમીને આ ... પણ ઉગે છે. પણ કોઇ કોઇ જમીને ... જોવામાં આવે છે. તે ... કરતાં વધારે ઉગેલી ... માં થાય છે. ... સિંધ અને ... કરતાં ...

૮-વિશેષ વિવેચન-એની ... કહે છે. એ ... છે. માટે એને ... કહે છે માટે ... ના ... અને ... વિશેષ પસંદ કરે ... એનાં પાન ... હોવાથી તેને ... છે. એનાં બીજ પણ વધારે ... કહે છે.* ... અથવા કહ્યું ...

(જુઓ નં૦ ૬૫)

વર્ગ-(ટિલિયેસી)

નંબર ૮૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. fascicularis. ... H. I. p. 398; N. p. 39; Watt II. p. 539; ... પૃ. ૧૦૮.

૨-દેશીનામ-... ઉગી ... (...) ... (હિં) ... (સં)

૩-વર્ણન-... ચોમાસે ઘણું ... જાય છે. તે ... આવે છે. તે ... છે. એમાં ... ૨ ફૂટ ... હોય છે. પાન ... જેવાં ... હોય છે. ... પાન, ને ... (...) ... આવેલી હોય ... ૩ ... જેવાં.

મૂળ-... ... અને શાખાઓ-... ... હોય છે. ... ... રંગની હોય છે. ને ... હોય છે.

* આ ... એનાં બીજ ... પુસ્તક ... છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબાં ને ½ થી ૧ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી લીસી હોય છે. ડીટડી ઘણી ટુકી ને તેપર વાળની રુંવાટી આવેલી હોય છે. પાન બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં, અથવા ડીટડી તરફ પહોળાં હોય છે. તેને કોર ચંતાવાળી હોય છે. પાનની ડીટડીને મથાળેથી ૩ થી ૫ નસો નીકળી પાનમાં ગએલી હોય છે એ નસોના વચ્ચેનું જાળીકામ અર્ધપારદર્શક હોય છે. પાનનો સ્વાદ મોળો ને તૂરો હોય છે.

પાનની ડીટડીના ખૂણામાં લાંબી અણીવાળાં ઉપપાન હોય છે.

ફૂલ—પાનથી વિરુદ્ધ દિશાએ અર્થાત્ તેની સામાં જાડા જાડી સૂક્ષ્મ સળીપર ૨ થી ૫ કે વધારે છત્રક ફૂલો ૫ મે પામે આવેલાં હોય છે

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે ઘણાં સૂક્ષ્મ અને વિભક્ત હોય છે. તે રંગે લીલા કે જાંબુડી છાયાવાળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ વિભક્ત હોય છે. તે પીળા રંગની ને ટુકી હોય છે.

પુંકેસરો—૫ થી ૧૦ હોય છે. તેના તંતુઓ પરાગકોશ અને પરાગરજ એ સઘળા પીળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તે પુંકેસરોથી ટુંકા હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ઉભો, અને વાળની રુંવાટીથી આચ્છાદિત થએલો હોય છે નલિકાપ્રમુખ પીળાશવાળા રંગનું હોય છે.

શીંગ—(ફલ)—શીંગો ½ ઈંચથી ¾ ઈંચ લાંબી અને ⅙ [illegible] ને તેથી સહેજ પોહોળી હોય છે શીંગ પ્રથમ પીળાશ [illegible] રંગની ને સુકાય છે ત્યારે ઘેરા તપખીરીઆ રંગની થઈ જાય છે તે ખરી પણ તેના પર ઉભી નસો કે ખૂણા હોય છે તેને દરેક ટુંકા જાડી અણી હોય છે તે શીંગ સુકાયા બાદ છે ત્યારે એ અણી મથાળેથી ચીરાઈ પણ સળી જેવી છુટી દેખાય છે. શીંગમાં ત્રણ ખાનાં હોય છે, ને તે દરેક ખાનામાં સૂક્ષ્મ બીજ ઘણાં હોય છે. શીંગપર [illegible] હોય છે.

બીજ—નો આકાર ધૂંડકાના બીજ જેવો હોય છે. પણ તે તેથી નાના હોય છે. તે ⅛ ઈંચ લાંબાં અને સ્વાદે મોળું ને કડવાં હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ }
૬—ઉપયોગ } —જુઓ નં. [illegible].

૭—સ્થાનક—આ છૂંછડી પણ બીજી છૂંછો જેવી ઉગે છે. તે પણ વિશેષ કરીને એ બેનરોના ફૂલ જેવી વધારે ઉગે છે.* એ હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે

* [illegible] હરણખુરી [illegible] ના મુખ્ય [illegible] છે. [illegible] [illegible] ની [illegible] કરી શકે છે, ને [illegible] એવા [illegible] માં રહે છે.

૮—વિ. વિવેચન—આ છૂંછડીની શીંગો જેવી થાય છે. (જુઓ નીચે નં. ૮૭) પણ ફૂલીની શીંગોથી એ જરા જાડી હોય છે. છાતમાં થાય છે અને આનો છોડવો ઉભો રહે માટે એને ઉભી બહુફલી કહે છે. બહુફલીને એના છોડવા વાપરવામાં આવે છે. એની શીંગનું હરણની ખુરી જેવું દેખાય છે, માટે, અથવા બીજનો આકાર પણ હરણની ખુરીને મળતો હોય કે એ ઉપરથી એને હરણખુરી કહેતા હશે.

વર્ગ—(ટિલિયેસી).

નંબર. ૮૬.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—C. acutangulus.

દૃષ્ટાન્ત H. I. p. 398; N. p. 39, Wat. II. p. 531; ઇ. નિ. પા. ૬૦૮.

૨—દેશીનામ—છૂંછ, છધારીછૂંછ (પો૦). છૂંછડી (ગુ૦); ગુચ (મ૦); કોસ્ટા (હિ૦); બંગુ (બં૦).

૩—વર્ણન—છધારીછૂંછના છોડવા ચોમાસે આ ઉગી આવે છે ને શિયાળે સુકાઈ જાય છે. એ ૧ થી ૨ ફીટ લાંબા હોય છે. એમાંથી કેટલીએક શાખાઓ નીકળી ઘાસ કે જમીનપર પસરાયલી હોય છે પાન પોહોળાં ને લાંબાં હોય છે. પાન બીજી છૂંછોની પેઠે કાંગરીદાર હોય છે. ફૂલ પીળાં, અને શીંગ (ફલ) છધારવાળી. અને તેને મથાળે બે શિખાગ્રવાળી ત્રણ અણી હોય છે

મૂળ—સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું અને ભૂરા રંગનું હોય છે. એમાંથી કેટલાક ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળ કડુમ અને બાજુ ઘણી શીરવાળું હોય છે. વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ મીઠાશપડતો મોળો ને તૂરો લાગે છે

ડાંડી અને શાખાઓ—સુતળીથી લઈને પેન કે પેનસીલ જેવી જાડી થાય છે. તે લીલા કે ફીકા બદામી રંગની હોય છે. તેપર ધોળા વાળની આછી રુંવાટી આવેલી હોય છે. શાખાઓ પણ એવા જ રંગની અને તેપર રુંવાટી વિશેષ હોય છે. અને અતિ કોમળ શાખાઓપર લાંબા, ચળકતા વાળની ગીચ રુંવાટી હોય છે ડાંડી તેમજ શાખાપરની છાલ મજબૂત રેસાવાળી હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબાં અને ¾ થી ૧½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની ડીટડી ½ થી ૧½ ઈંચ લાંબી અને તેપર લાંબા વાળની રુંવાટી હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીપર પણ એવી રુંવાટી આવેલી હોય છે. ડીટડીને મથાળેથી ૩ થી ૫ નસો નીકળી પાનમાં ગએલી હોય છે. તેમાં વચલી ૧

જરા જાડી અને બાજુની બે ઝીણી હોય છે. પાનની નસોવચ્ચેનું જાળીકામ અર્ધપારદર્શક હોય છે. પાનનો આકાર સમલંબ, અધસ્થથી ડીટડી તરફ પોહોળા, અને અધસ્થ ઉપર સાંકડાં થતાં અણીદાર હોય છે. ડીટડી પાસે તેના બે દાંતા વખતે અણીઆળા હોય છે, ને વખતે હોતા નથી. પાનની કોરપર દાંતા જેવી કાંગરી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલા રંગની ને નીચેની ધેરો કે ફીકા લીલા રંગની હોય છે. પાનનો સ્વાદ ચીકણો ને જરા કડવાસસેતો હોય છે.

પાનની ડીટડીના થડમાં બે ઝીણાં ઉપપાન હોય છે. તે પાનની ડીટડીથી નાહાનાં, તળિયે પોહોળાં ને મથાળે સાંકડાં થતાં લાંબી અણીવાળાં હોય છે.

ફુલ-પાનની વિરૂદ્ધ દિશાએ અર્થાત્ તેની સામેથી ફુલની સળી નીકળે છે. તે ઘણી ટુંકી હોય છે. તેને તળિયે બે ઝીણાં ઉપપત્રો હોય છે. એ સળીપર ૧ થી ૩ ફુલો આવે છે. સળી અને પુષ્પપત્રોપર લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે. ફુલનો વ્યાસ ½ ઇંચ જેટલો હોય છે. તે બપોરે ઉઘડે છે.

પુષ્પઆચ્છાદકોપ-નાં પત્રો પાંચ વિભક્ત હોય છે. તે પાંખડીથી આંતરે આવેલાં હોય છે. તે લીલા રંગનાં ને તેનાં ટેરવાં અણીદાર રાતા રંગનાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોપ-ની પાંખડીઓ પાંચ વિભક્ત હોય છે. તે પીળા રંગની, તળિયે સુક્ષ્મ ડાંડલીવાળી ને મથાળે નોકઃપસેતી પોહોળી હોય છે.

પુકેસરો-૧૦ થી ૧૫ હોય છે. તે પાંખડીથી કંઇક ટુંકાં ને સ્ત્રીકેસરથી કંઇક લાંબાં હોય છે. તેના તંતુ, પરાગકોશ અને પરાગરજ એ બધાં પીળા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલા રંગનો, ઉભો ૩ થી ૬ ધારવાળો હોય છે. તેનાપર વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. નલિકા સુક્ષ્મ ફીકા લીલા રંગની, ને નલિકામુખ પીળું હોય છે.

શીંગ-(ફલ)-૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી ને ૧ થી ૨ લાઇન પોહોળી હોય છે. તેપર ઉભી [illegible] ધાર હોય છે. શીંગને ટેરવે ત્રણ અણી જૂદી જૂદી આવેલી હોય છે. એ ત્રણે અણી મથાળે જરા બે ભાગ થયેલી હોય છે. કેટલાક નમુનામાં શીંગ આઠ ધારવાળી અને તેને મથાળે ચાર અણી દેખાય છે, જે બે વિભાગવાળી થએલી હોય છે. શીંગ પ્રથમ લીલા કે જાંબુડા રંગની છાયાલેની હોય છે. ને સુકાય [illegible] ત્યારે લીલાસસેતા ભૂરા રંગની થઈ જાય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં ત્રણ પડ અથવા ખંડ દેખાય છે. એ દરેક પડમાં સુક્ષ્મ બીજ ઘણાં હોય છે.

બીજ-રતાસસેતા કાળા રંગનાં હોય છે. તેની સપાટી સુક્ષ્મ બિંદુઓવાળી હોય છે. બીજનાં પાસાં દબાયલાં અથવા અટકેસતાં ને વખતે એમાં કેટલાક ખૂણા નીકળેલા દેખાય છે. તે ½ લાઇન જેટલાં લાંબાં હોય છે. તેનો સ્વાદ કડવો હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ અને } ઇંછડા અને બીજી ઘૂંછના
૬-ઉપયોગ- } જેવા જ છે.

૭-સ્થાનક-કાદીવાળી જમીનમાં, રસ્તાની બાજુએ, ઢોરનાં ચરીઆણવાળી જગોએ, રણ અને ખેડની કાંધીએ, વાડીઓની વાડ પાસે, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે અને ખરડા ડુંગરપર ઘાસની તળીઓમાં ઘાસ સાથે એ છધારીઇંછ ઘણી ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એની શીંગપર વિશેષે કરીને ૭ ધાર હોય છે માટે એને છધારીઘુંછ કહે છે.

વર્ગ-(ટિલિયેસી).

નંબર. ૮૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. antichorus.

દ્રષ્ટાન્ત-H. I. p. 398; N. p. 30. Watt. II. p. 335.

૨-દેશીનામ-ઝીણી ઘૂંછ, બેઠી બહુફલી, બહુફલી (પો॰)+ (ગ્રુ॰)+ (મ॰)+ (હિ॰).

૩-વર્ણન-બહુફલી ચોમાસે ઘણી ઉગી આવે છે. તેમ કેટલીક જગોએ તે બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે જમીનપર છાતજાંની માફક પથરાયલી હોય છે. તેનાં છાતજાં ½ થી ૧ ફુટ લાંબાં હોય છે. પણ કોઈ કોઈવાર તેનાં ૨ થી ૩ ફીટના ઘેરાવાનાં છાતજાં પણ મળી આવે છે. તેનાં પાન નાહાનાં, કરચલી અને કાંગરીવાળાં હોય છે. ફુલ સુક્ષ્મ પીળા રંગનાં, અને શીંગો (ફલ) રાઇની શીંગો જેવી લાંબી હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી આંગળી જેવું જાડું હોય છે. તે જમીનમાં ઘણું મજબૂત ઉંડુ પેઠેલું હોય છે. તેની છાલ બહારથી ખડબચડી, ભૂરા રંગની ને અંદરથી લીલાસસેતા રંગની હોય છે. મૂળનું લાકડું કઠણ હોય છે. વાસ મીઠાસસેની અને સ્વાદ પ્રથમ મીઠાસસેતો ચીકણો ને પાછળથી જરા કડવાસસેતો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી કવચિત જ હોય છે. પણ ઘણુંકરી મૂળને મથાળેથી થોડીક શાખાઓ નીકળી સુતળીથી સ્લેટપેન જેવી જાડી થઈ તેમાં ઘણી ઝીણી શાખાઓ નીકળે છે. કોઇ વખતે આ મુખ્ય શાખાઓ આંગળી જેવી પણ જાડી થાય છે. તે પ્રથમ લીલાસસેતા પીળા રંગની પણ પાછળથી ભૂરા રંગની થઇ જાય છે. તેની છાલપર ચીરા પડી તેપરથી રેશાતરી ઉનસ્ની દેખાય છે. શાખાઓ બટકણી હોય છે. તે ઉપરા ઉપર પસરાય

છે. તે લીસી, ચળકતી, લીલાશલેના પીળા રંગની હોય છે. તેપર ઘણુંકરી અનિયમિત નાહાની નાહાની નીકો વખતે આવેલી હોય છે. અને નાહાની શાખાઓ ઘણીવાર મરડાયલી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઉપર ધોળા સૂક્ષ્મ વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. વાસ અને સ્વાદ મૂળને મળતાં હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ગોળાઇલેતાં અથવા સંમનોળ હોય છે. તે ટેરવે સાંકડાં અથવા પોહોળાં હોય છે. તે ૧/૨ ઇંચથી ૩/૪ ઇંચ લાંબાં અને ૧/૪ ઇંચથી ૧/૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટીનો રંગ પીળાસલેનો લીલો હોય છે. તોપણ નીચેની સપાટી સહેજ ઝાંખી હોય છે. બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. પાનની કોર કાંગરીવાળી અને પાનપર કરચલી અથવા સળ પડેલા હોય છે. પાનની ડીટડી ૧/૪ ઇંચથી ૧/૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે દોરા જેવી પાતળી ને તેનાપર ધોળાવાળની રૂંવાટી હોય છે. ડીટડીને મથાળેથી ૩ નસો નીકળી પાનની અંદર ગયેલી હોય છે. જેનાપર છેટે છેટે વાળ આવેલા હોય છે. પાનમાંની નસો ઉપરની સપાટીએ અંદર બેસતી અને નીચેનીએ બહાર નીકળતી હોય છે. એ નસો અને તેની વચ્ચેનું જાળીકામ અર્ધપારદર્શક હોય છે. પાનને ચોળવાથી ચીકણું લાગે છે. ને તેમાંથી તાંદળજાની ભાજીની વાસને મળતી વાસ નીકળે છે. અને સ્વાદ ચીકણો, તૂરો ને ગળચટો લાગે છે.

ફૂલ–પાનની સામી બાજુથી સૂક્ષ્મ ડુંડી સળીપર ફૂલ આવે છે. તે બપોર પછી ઉઘડે છે. તેમાં કોઈ જાતની ખાસ વાસ હોતી નથી.

પુષ્પબાહ્યકોષ–ના પત્રો પાંચ વિભક્ત હોય છે. તે લીલા કે ભૂરા રાતા રંગનાં હોય છે. અને તે પાંખડીઓ કરતાં વખતે નાહાનાં હોય છે. તેના ટેરવા અણીઆળા ને તેની નીચે અંદરની બાજુ નોખાયલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડી પાંચ વિભક્ત હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો કરતાં પાતળી ને પીળા રંગની હોય છે.

પુકેસરો–૫ થી ૧૦ હોય છે. તેના તંતુઓ પીળા, લીસા ને ચળકતા હોય છે. ને તેને મથાળે પરાગકોશ ફીકા પીળા રંગના ને પીળી રજવાળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય જાડો, ઉભો, પીળાશલેતા રંગનો ને તેપર રાતી ટીસીઓ આવેલી હોય છે. નલિકા ફીકા પીળા રંગની પુકેસરનું કરતાં જરા લાંબી હોય છે. તેને મથાળે પીળા રંગનું ૩ થી ૪ કે ૬ ફાટવાળું અથવા ખાસા જેવું મુખ હોય છે.

શીંગ–(ફળ)–ઘણુંકરી ૧/૨ થી ૩/૪ ઇંચ લાંબી ને કેટલીક ૧ થી ૧૧/૪ ઇંચ લાંબી પણ હોય છે. તે [illegible] લાઇન પોહોળી હોય છે. તે સીધી અથવા થોડી વાંકવળતી હોય છે. તે ગોળ અને ચાર ઉભાં પડવાળી હોય છે. તે પ્રથમ પીળાસલેતા લીલા રંગની હોય છે, પણ સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રંગની થઈ જાય છે. ને ટેરવેથી તેનાં ચાર પડ ઉભાં ચીરાઈ દરેક પડમાંથી કેટલાંક સૂક્ષ્મ બીજ બહાર આવે છે. તેની સપાટી જરા ખરસટ હોય છે. ને તેપર ઉભી બહુધા ચાર રાતી ટીસીઓ આવેલી હોય છે. શીંગનું ટેરવું બુઠ્ઠી અણીવાળુ હોય છે.

બીજ–સૂક્ષ્મ સહેજ ગંઠુડી છાયાલેના ભૂરા કે કાળા રંગનાં હોય છે. તે બન્ને છેડે બુઠ્ઠાં અને તેની સપાટી પર હાંસ કે ધાર હોય છે. તે ૧/૨ થી ૧/૪ લાઇન લાંબાં અને તેથી કંઈક ઓછાં પોહોળાં હોય છે. તે સ્વાદે ગળચટાં અને જરા ચીકાસલેનાં હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ધાતુપૌષ્ટિક, ઉપલેપક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, આકી અને મૂત્રલ.

૬–ઉપયોગ–બહુફલી ધાતુપુષ્ટમાટે પ્રસિદ્ધ ઔષધ છે, તેથી ઘણા લોકો તેને ઓળખે છે બહુફલીનો આખો છોડવો વાટી તેનો રસ સાકર કે કારબોનેટ ઓફ સોડાની સાથે મુરદા, ફુકણા કે પ્રમેહના દરદને લીધે થતી પેશાબની બળતરા ઉપર વાપરવામાં આવે છે. બહુફલી ઘણા પૌષ્ટિક પાકોમાં વપરાય છે. તાવ અને સંગ્રહણીમાંથી સાજા થતા દરદીને બહુફલીનો ઉકાળો પીપરની સાથે અપાય છે. તાજી બહુફલીને વાટી તેનો રસ, અથવા સુકી બહુફલી પાણીમાં પલાળી તેનો કાઢેલો લુઆબ, અથવા બહુફલીનો ઉકાળો સાકરની સાથે સ્ત્રીઓના પ્રદર ઉપર એક અકસીર દવા તરીકે વપરાય છે. જુના પરમામાં બહુફલીનાં પાન ઘણો ફાયદો કરે છે. બહુફલીનો લુઆબ દૂધ અને સાકરની સાથે ક્ષય અને છાતીના બીજા વ્યાધી ઉપર આપવામાં આવે છે. સંગ્રહણી, ઝાડો અને દરસની બળતરા ઉપર બહુફલીનો કાઢો ઠાઢક માટે અપાય છે. ધાતુપૌષ્ટિક તરીકે બહુફલીની ફાકી સાકર કે દૂધની સાથે ઘણાલોકો રાત્રે સુતી વખતે લે છે. ધાતુક્ષીણતાને લીધે નબળાઈ થઈ કળતર, માથામાં ચક્કર, આંખની ઝાંખાઈ, હાથ પગનાં તળિયાંની બળતરા, આમડીનું સાડું થવું અને ફાટવું, કમરનો દુખાવો, પિંડિના ગોળા, છાતીમાં ધબકારો, સ્વપ્નાવસ્થા આદિ રોગ થાય છે, તે ઉપર તાજી બહુફલીને પાણીમાં વાટી તેનો રસ અને સુકી હોય તો તેને પાણીમાં પલાળી તેનો કાઢેલો લુઆબ, અગર તેનો ઉકાળો તેમાં સાકર અને પીપર નાંખી લાંબા દિવસ સુધી તેનું સેવન કરવાથી ઉપર કહેલા સર્વે રોગ મટે છે. બહુફલીમાં ઘણી ગુણ હોવાને લીધે તે વખતે કબજીઆત કરે છે, માટે બહુફલીનો પ્રયોગ ચાલતો હોય તે વેળા કબજીઆત જણાય તો દીવેલ આદિ હલકી જુલાબની [illegible]

આપી દસ્ત સાફ લાવના રહેવું. અદુકલીનાં છાનગાં તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે. અને કાળે દુકાળે તે ઢોર તેમજ માણસને બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે. ઉંટ અને બકરાંનો તે મુખ્ય ચારો છે. અને એઓમાં દૂધ અને તેનાં ઘીમાં ઘણો વધારવા અદુકલીને કુંરી કપાસીઆ સાથે તેને ખવરાવે છે.

ઓસડ તરીકે અદુકલીની માત્રા ૦ll થી ૧ તોલા-ભારની છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, પાણીના પોરીઆ કાંઠે, ચુના પાથર ખડ્ડા અને કાંકીવાળી જમીનમાં, પૈસની કોપીઓ તેમજ દરિયા કીનારે કાંકીવાળી જમીનપર અને રેતીના બંધાયેલા ઢસાપર અદુકલી આ સ્વસ્થાનમાં ઘણીજ ઉગે છે, એ સિંધ, પંજાબ, વાયવ્યપ્રાંત, દક્ષિણ, ગુજરાત, કાઠીયાવાડ અને કચ્છમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-આ છોડવામાં શીંગો અર્થાત ફળી ઘણી થાય છે, માટે એનું નામ બહુફલી છે. એ જમીનમાં છાનગાંની માફક ઉગે છે માટે એને બેઠીબહુફલી કહે છે. અને નંબર. ૮૫ વાળો છોડવો જમીનપર પથરાતો નથી પણ ઉભો હોય છે માટે તેને ઉભી બહુફલી કહે છે. ઝુંઝની જાતમાં સૌથી નાહાનો છોડવો આ છે. માટે એને ઝીણુંઝીંઝું કહે છે. એ અદુકલીનાં છાનગાં ગરીબ લોકો એકઠાં કરી પોરબંદરની બજારમાં બાંધીને ત્યાં વેચે છે. તેની કીમત એક ભારીએ ૧ થી ૨ આનાં ગાંધી લોકો આપે છે ઓપી લોકો તેને અહીં જેટલી રાખી બાકીની મુંબઈ ચડાવે છે. ગામના બીજા ગૃહસ્થ લોકો પણ ગરીબ લોકોને દાણા આપી તેની અવેજીએ અદુકલી લઇ તે ઓસડમાં કામ આવે માટે એનો સંગ્રહ ઘરમાં રાખે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં અદુકલી દરસાલ એટલી બધી ઉગે છે કે ગરીબ લોકો તેનાં છાનગાંનો બળતણ તરીકે ઉપયોગ કરે છે. વેરાન ને ઉજડ જગ્યાઓ જ્યાં બીજી વનસ્પતિ ભાગ્યેજ ઉગે છે ત્યાં એ ઘણી ઉપયોગી વનસ્પતિ ઉગે છે.

વર્ગ (ટિલિયેસી).

નંબર ૮૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. urticæfolius?

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 397; Watt. II. p. 544.

૨-દેશીનામ-અડબાઉઝુંઝડી (પો૦+ગુ૦).

૩-વર્ણન-અડબાઉઝુંઝડીના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે, તે ઘણા પાતળા અને નરમ હોય છે. એની શાખાઓ ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી હોય છે. પાન લાંબાં, સાંકડાં, બંનેબાજુ અણીવાળાં, કિનાર ખાંચાવાળાં, રેસે ઘણાં સાંકડાં થતાં અણીઆળાં હોય છે. તેની કોરપર ગુદર નિયમિત દાંતા હોય છે. પાન ક્રમાસે ઘણાં પાતળાં અને બહુધા ઘેરા લીલા રંગનાં હોય છે. તે ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ પહોળાં હોય છે. ફુલ પીળાં, અને શીંગ (ફળ) ઝુંઝડાની શીંગો જેવી તોપણ તેથી ટુંકી, પાતળી અને ઘણુંકરી ૩-હંસિઆવાળી હોય છે. તે લીસી ને ચળકતી હોય છે. એમાં ૩-ખંડ, અને દરેક ખંડમાં સૂક્ષ્મ કાળા રંગનાં બીજ ઘણાં હોયછે. તે ઝુંઝડા કે નં૦ ૮૫ વાળી ઝુંઝડીનાં બીજ જેવાં લાંબી અણીવાળાં હોતાં નથી, પણ તે ઉપરનીચે દબાયલાં અને ખુણીઆઓવાળાં હોય છે. તે સહેજ નીલાસ ને કટવાસવાળાં હોય છે.

એ ઝુંઝડી ખતર ખેતરો અને કુંવરમાં ઘાસની સાથે ઘણી ઉગે છે. એ દક્ષિણમાં વિશેષ કરી થાય છે.

એનો ઉપયોગ ઝુંઝડા અને નં૦ ૮૫ વાળી ઝુંઝડી જેવો છે.

૧૯-N. O LINEÆ.

વર્ગ-લાઇની.—અલસીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ:—

આ વર્ગમાં ઘણુંકરી ફક્ત નાહાના છોડવાઓ થાય છે. એ વર્ગ નાહાનો છે, તોપણ અલસી આ વર્ગની વનસ્પતિ હોતાં એણે એ વર્ગનું મહાત્મ્ય વધારેલું છે. એ વર્ગમાંની વનસ્પતિને પાન આંતરે આવે છે. તે સાદાં, અખંડિત કોરવાળાં, કે વખતે કાંગરીવાળાં હોય છે. ઉપપાન હોય છે, વા હોતાં નથી. પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો ૪ થી ૫ વિભક્ત કે અવિભક્ત અને ઉપરાઉપર હોય છે. પુ૦ અ૦પ૦ કોષની પાંખડીઓ ૪ થી ૫ હોય છે, તે તરત ખરી જાય તેવી હોય છે. પાંખડીઓની પાસે વળી રસગ્રંથીઓ (glands) હોય છે, તે પુંકેસરતંતુઓની ભૂંગળીને ઘણુંકરી લાગેલી હોય છે. પુંકેસરો ૪ થી ૫ હોય છે, ને તેની સાથે ઘણુંકરીને તેટલાંજ અપૂર્ણ પુંકેસરો પણ હોય છે. તંતુઓ તળિયે જોડાઇને એક ભૂંગળી જેવા થઇ રહેલા હોય છે, અને એ તંતુઓપરના પરાગકોષ ૨-પોલવાળા હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય ૪ થી ૫ ખંડ કે પોલવાળો હોય છે; નલિકાઓ ૩ થી ૫, તે ઘણી કે થોડી ઘણી જોડાયલી હોય છે. ફળ ૫ પોલવાળું હોય છે, અને તે દરેક પોલમાં ૧ કે ૨ બીજ હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઉપલેપક, મૃદી, મૂત્રલ, સારક તથા ગ્રાહક ગુણો રહેલા છે.

(વર્ગ–લાઇની.)

નંબર ૮૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Linum–usitatissimum.

દ્રષ્ટાન્ત—H. I. p. 410; N. p. 40; Watt. V. p. 2; રૂ. નિ. પા. ૬૭૮.

૨–દેશીનામ–અલસી (પો૦)+(ગુ૦); अळशी, जवस (म०), अलसी, तीसी (हिं०); मसृणा, अतसी (स०)

૩–વર્ણન–અલસીના છોડવા ૧ થી ૨ કે ઘણી સારી જમીનમાં ૩ થી ૪ ફીટ ઉંચા વધે છે.

મૂળ–ધોળા રંગનુ સ્લેટપેનથી ટચલી આંગળી જેવું જાડું અને ચારથી ૧૦ ઇંચ લાંબું થાય છે. તેમાંથી ભાગ્યે જ બીજા ઝીણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી સુનળી કે સ્લેટપેન જેવી જાડી, શાખાઓ ઉભી, સુનળી જેવી પાતળી, ગોળ અને લાંબી હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ લીસી અને ચીવટ હોય છે, તે તોડતાં તેમાંથી ઘણાજ બારીક સફેદ રસા દેખાય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં, સાંકડાં, ભાલાકૃતિનાં ને ઘાસનાં પાન જેવાં દેખાતાં, બન્ને છેડે સાંકડાં, અને અખંડ કોરવાળાં હોય છે, પાનની પાછળની બાજુ ત્રણ ઉભી નસો આવેલી હોય છે, પાન જરા જાડાં અને બન્ને સપાટીએ ફીકા લીલા રંગનાં હોય છે; તે ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ લાઇનથી ½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે.

ઉપપાન–હોતાં નથી.

ફૂલ–પાનની સામી બાજુએથી બહુધા નીકળેલાં હોય છે, તે અત્યત રૂપાળાં આસમાની રંગનાં ચક્રાકાર હોય છે, તે ½ થી ¾ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે; પાંખડીઓ જલદીથી ઉડીને ખરી પડે એવી હોય છે. ફૂલની દીટડી દોરા જેવી પાતળી હોય છે, તે ½ થી ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૫ વિભક્ત હોય છે, એ પાંચ પત્રોમાંથી બે બીજાં ત્રણ કરતાં જરા નાહાનાં હોય છે, તે લીલા રંગનાં, ટેરવાં તરફ સાંકડાંથતાં ને અણીવાળાં હોય છે. તેની સપાટીપર ઉભી ૧ થી ૩ નસો, અને તેની કોરપર આંખની પાંપડ જેવા સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની હાર હોય છે, એ પત્રોની કોર બહુધા ધોળી હોય છે. પત્રો ૨ થી ત્રણ લાઇન લાંબાં અને ૧ થી ૨ લાઇન પોહોળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ વિભક્ત હોય છે, તે ૨ થી ૨½ લાઇન પોહોળી અને તેટલી જ લાંબી હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોને જરા તાંણતાં જ (પાંચે પાંખડીઓ) ફૂલમાંથી બહાર કુદી પડે છે. તે કરોળીયાનાં પડ કરતાં પણ પાતળી હોય છે, પણ ઘણી જ ખૂબસુરત અને જોવાલાયક હોય છે, એ પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી ઉંચી હોય છે, તે તળીયે ઘણી સાંકડી સૂક્ષ્મ ધોળી અણીવાળી, અને મથાળે પોહોળી હોય છે. તેને મથાળે સૂક્ષ્મ અનિયમિત ઝીણી કાંગરી હોય છે, પાંખડીમાં તાડનાં પાનમાં હોય છે તેવી ઘેરા આસમાની રંગની ઉભી નસો હોય છે, તે ઘણીજ સુંદર દેખાય છે.

પુંકેસરો–૫ હોય છે. તે લીસાં ને ચળકતાં હોય છે; તેના તંતુઓ તળીયે ધોળા અને પોહોળા અકેકી રસકુપી (Gland) વાળા હોય છે, તે મથાળે ફીકા આસમાની રંગના હોય છે; પરાગકોશ વચમાં ધોળા ને કોરે આસમાની હોય છે. દરેક પુંકેસરની વચમાં અકેક નાહાનું ખોટું પુંકેસર પણ હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે, ગર્ભાશય પાંચ પોલવાળો, ને દરેક પોલના ઉભા બે વિભાગ થયેલા હોય છે, ને તે દરેક વિભાગમાં અકેકું આદિબીજ હોય છે; ગર્ભાશય લીસો, ચળકતો પીળાસલેતા લીલા રંગનો હોય છે. તેની ઉપર ૫ નલિકાઓ ફીકા આસમાની રંગની આવેલી હોય છે.

ફળ–પોહોળા પેટાળવાળા કળશના આકારનું ૨ ૩ લાઇન લાંબું હોય છે, તેને મથાળે સૂક્ષ્મ હોય છે, તેનાપર ઉભી લીલા રંગની ૧૦ પટી હોય છે, અને ફળમાં ૧૦ બીજ હોય છે.

બીજ–લીસું, ચપટું અને એક છેડે રતાસલેતા રંગનું ૧ થી ૧½ લાઇન લાંબું હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ઉપલેપક, મારી, પૌષ્ટિક તથા અને કફઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–અલસીના છોડવા ઢોર ખાય છે. છોડવાને બાળી તેની ભસ્મ તેલમાં મેળવી ચા દરદોપર લગાડે છે. અલસીનાં બીની પોટીસનો પ્રસિદ્ધ છે. એનાં બીનો ઉકાળો ઉધરસ ઉપર સારુ અપાય છે. અલસીનાં બીનો પાક પૌષ્ટિક તરીકે છે. તેમ જ બીજા પૌષ્ટિક પાકોમાં તેનાં બી છે. અલસીના છોડવાને પાણીમાં ગરમ કરી તેની કેવાળાને તાવમાં આપે છે. એનો ઉકાળો ગરમીમાં પણ અપાય છે. અલસીના છોડવામાંથી અને બીમાંથી તેલ નીકળે તેનો ઉપયોગ

"કફને ટાળે છે, ધાતુને કમતી કરે છે, તેજને ઘટાડે છે, અલસીનાં પાંદડાં વાયુ ને કફને છે." (વૈ. રૂગનાથજી. જુનાગઢ)

૭–સ્થાનક–વાડીઓ અને ખેતરોમાં ઘઉં, મુઆ વગેરે શીયાળુ મોલની સાથે નેદ તરીકે ઉગે

કોઈ કોઈવાર ભરડા ડુંગરમાં રેતાળ ગરીયાળ ઘાસમાં તેના છોડવા ઉગતા જોવામાં આવે છે. તેલ અને રેસાઓ માટે અળસીનું વાવેતર હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં કરવામાં આવે છે.

૯-વિશેષવિવેચન-અળસી આ સંસ્થાન (પોરબંદર)માં વાવવામાં આવતી નથી, વાડી અને ખેતરમાં અને ઘાસની તણીઓમાં તેના કોઇ કોઈ છોડવા ઉગેલા જોવામાં આવે છે; તે તેનાં બીજ ઘઉં, મગ કે બીજા બીની સાથે ભેળાઇ આવવાથી તેની સાથે ઉગી આવતાં હશે.

પણ થૉટ સાહેબે અળસી વિષે પોતાનાં વોલ્યુમ પાંચને પાને ૨ થી ૭૭ સુધી તેના ઇતિહાસ, ઔષધીય ગુણ, રેસા, અને અળસી વાવવાની રીત વગેરે બાબતોની લંબાણ હકીકત આપેલી છે તે જિજ્ઞાસુએ વાંચવા જેવી છે.

૨૦-N. O. Malpighiaceæ—

વર્ગ-માલ્પિધિયેસી—માધવીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ—

આ વર્ગમાં વૃક્ષો અને વળુંકરી વેલા જેવાં ઝાડવાં થાય છે. પાન સામસામાં અને અખંડિત કોરવાળાં સાદાં હોય છે. ઉપપાન વળુંકરી હોતાં નથી અને હોય છે તો ઘણાં બારીક હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો પાંચ હોય છે, તેમાનાં કોઈ કોઈ પત્રપર મધુકુપી* હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે વળુંકરી ઉપરા ઉપર હોય છે, અને તેની કોરપર ઝાલર હોય છે. પુંકેસરો ૧૦ હોય છે, તેમાં એક કે એથી વધારે સૌથી મોટાં હોય છે, તેના તંતુઓ છૂટા અથવા તળિયે જોડાયલા હોય છે, તેને મથાળે પરાગકોશ ૨ વિભાગવાળા આવેલા હોય છે. ઓસર ૩-પોલવાળી ૧ હોય છે. ફળ શુષ્ક અથવા રસમય હોય છે. તે ૧ થી ૩ પોલ અને પાંખવાળાંહોય છે. દરેક પોલમાં એક બીજ હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિના ગુણ મટી, શિતળ તથા પિત્ત અને કફ મનાય છે.

વર્ગ—(માલ્પિધિયેસી).

નંબર. ૯૦

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Hiptage madablota.

દાખલા-H. I. p. 418; N. p. 41; Watt. IV. p 252; રૂ. નિ. વા. ૪૫૫.

૨-દેશીનામ-રાવપીની, રગતપીણી, માધવી (પો૦)- (મું૦); મદનધીટી, ચંદ્રવેલ, હળદવેલ (મ૦); મગવરસ્ના, માર્ગ (હિં૦). માધવી, અતિમુક્ત (સં૦)

૩-વર્ણન-માધવીના વેલા ઘણા લાંબા હોય છે. પણ તેની લાંબી શાખાઓને કંઇ આધાર ન મળે તો તે આડી અવળી વીંટળાઇને એક નાહાનાં ઝાડવાં જેવી થઈ રહે છે. એના વેલા કુદરતી રીતેજ એક મંડપની પેઠે આમ તેમ અધર પસરાતા હોય છે, તેથી એના વેલાને કેટલાક રસિક ગૃહસ્થો માંડવાપર ચડાવે છે, તેને માધવીમંડપ કહે છે.

શકુન્તલા અને સાવિત્રી નાટકોમાં, અને બીજા સાહિત્યના ગ્રંથોમાં માધવીમંડપનું વારંવાર વર્ણન જોવામાં આવે છે. એના વેલાની ડાંડી કોઇવાર હાથનાં કાંડાંથી તે પગનાં સાથળ જેવી જાડી થાય છે. તેમાંથી આડી અવળી કેટલીક શાખાઓ નીકળી એક બીજામાં ગુંથાયલી હોય છે, અથવા પાસે ઝાડ મળે તો તેપર લંબાયલી હોય છે. એ શાખાઓમાંથી કેટલીક પાંસરી તરસા જેવી કોમળ શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તેનાપર ભુરા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

એનાં પાન લાંબાં અને ચળકતાં હોય છે, તે સામસામાં આવેલાં હોય છે. તે અખંડ કોરવાળાં, ચીવટ, લીસાં અને ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૨ થી ૩½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં અણીયાળાં અને ડીંટડી પાસે તેની કોર ગોળાઇવાળી, ભાલવાળી કે સાંકડીયાળી હોય છે. ડીંટડી ટુંકી હોય છે.

એનાં ફુલ ઘણાં સુંદર હોય છે. તે વસંત ઋતુમાં આવે છે. તે ધોળા ગુલાબી કે પીળા રંગનાં વિચિત્ર રચનાવાળાં અને અત્યન્ત મધુરી વાસવાળાં હોય છે. એનાં ફુલ ઉઘડે છે ત્યારે એ માધવી મંડપપર ભમરાઓનો મેળો ભરાય છે. તે વિષે રાજનિઘંટમાં લખ્યું છે કેઃ—

"माधवी चंद्रवल्ली च सुगंधा भ्रमरोत्सवा।
भृंगप्रिया भद्रलता भूमिमंडपभूषणा" ॥ १ ॥

એનાં ફુલને ધારણ કરનારી સળી શાખાઓને [illegible] અથવા પત્રોખુણામાંથી નીકળેલી હોય છે, તેપર ભુ[illegible] ની રૂંવાટી હોય છે, તે ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબી [illegible] ફુલ ½ થી ¾ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. તેનાં [illegible] કોશનાં પત્રો જુદાં અને તેની પાંચે પાંખડી[illegible] સુંદર ઝાલર આવેલી હોય છે. એ પાંચ [illegible] એક પાંખડીને તળિયે સુંદર પીળાશ [illegible] છે. એનાં ફળ ૩ થી ૪ પાંખવાળાં [illegible]

૪-ઉપયોગી અંગ-પાન, ફુલ [illegible]

૫-ગુણદોષ-શિતળ [illegible]

૬-ઉપયોગ-એનાં પાન [illegible] તેમાંથી કાઢેલી તે દેહ [illegible] ન.મહેશ્વર ઉપાધ્યાયે [illegible] ખાસ ઉપર લગાડે છે. [illegible] પડી હોય તો તે [illegible]

* મધુકુપી-Nectareal-gland.

મટી જાય છે, અને ઉત્પાત દૂર થાય છે. એનાં પાન છપ્પનિયા દુકાળમાં ઢોરોને ખવરાવવામાં આવતાં હતાં. એનાં ફૂલ પિત્ત અને ગરમીના આજારવાળાને સુંઘાડવાથી તેને ઘણો આરામ થાય છે. માથે શરદી ચડી ગઇ હોય તો એનાં ફૂલ સુંઘવાથી આરામ થાય છે. એનાં ફૂલની સુગંધી મગજને તર કરે છે એમ કહેવાય છે. એના વેલાનુ લાકડું પાણીમાં ઘસીને રસવિકારના સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં લાકડાંમાંથી ખેડુ લોકો બળદની સમેલ અને કોદાળી વગેરેના હાથા બનાવે છે.

"માધવી પિત્ત, ઉધરસ, દાહ, શોષ, ગુમડાં, એ સર્વે રોગને મટાડે છે, હલકી છે, ત્રિદોષને ટાળે છે, મધુરી છે, ટાઢી છે." (વૈ. રૂગનાથજી).

૭–સ્થાનક–ડુંગરમાં ઘટા છવાયા માધવીના વેલા જોવામાં આવે છે. પોરબંદર તાબાનમાં તે થી દ્વારકાના-થાણના બાગમાં અને સ્ટેટના રાજવાડી બાગમાં વાવ વામાં આવેલા છે

૮–વિશેષ વિવેચન–ઈંગ્રેજી સ્પેસિફિક નામ (madablota) એ દેશી માધવલત્તા ઉપરથી રાખેલું જણાય છે. એનું લાકડું પીળાસલેના રંગનું હોય છે, માટે એને **પીળચેલ** કહે છે.

માધવીનાં ફૂલની રચના, સુગંધ, સુંદરતા અને રંગ એ ખરેખર જોવા લાયક છે. માટે જ સાવિત્રી એ કહ્યું છે કે–

"માધવી માલતિની રહી, સંભાળ લેવી હવે" (શકરલાલ).

"The beauty of the whole plant is very striking, and the want of symmetry in the flowers and fruit not *less so*"

(A K. Nairne)

માધવીને વસંત સમયે ફૂલો આવે છે, માટે એને વસન્તની શોભા કહે છે. "Hiptge madablota is called delight of the Woods or delight of the Spring."

(As. Res. 4. p. 282.)

રત્નાવલી નાટકમાં વસંતનાં વર્ણનમાં રાજાની રાણી રાજાને કહે છે કે:–"આજે મને માલીદ્વારા ખબર મળી છે કે, મારી માધવી વેલમાં ફૂલ આવ્યાં છે, માટે તે જોવાને આજે મારી સાથે તમારે જરૂર આવવું જોઇએ, તમારે આજે પ્રધાન સાથે મળવાનું અને વાત કરવાનું છે તે કોઈ બીજા પ્રસંગપર રાખો."

વસન્ત સમયમાં માધવીને તો ફૂલ આવે છે, પણ બીજા શું શું ચમત્કારો થાય છે તે વિષે એક રસિક વિદ્વાન પુછે છે કે–

શ્લોક–

"प्राप्ते वसन्तसमये वद किं तरूणां
किं क्षीयते विरहिणामुरगः किमेति ॥
किं कुर्वते मधुकरा मधुपानमत्ता
किं दिग्वनं मृगगणा त्वरितं त्यजेयुः॥"

ઉપરનાં પાંચે પ્રશ્નોના ઉત્તર નીચેના પાંચ અક્ષરોમાંથી મળે છે. "दववविकल"

प्रश्न १–વસંત સમયે તરૂ (ઝાડો)ને શું થાય છે?
उत्तर–"दलं" પાન થાય છે.
प्रश्न २–વિરહી લોકોનું શું ક્ષીણ થાય છે?
उत्तर–"बलं" બળક્ષીણ થાય છે.
प्रश्न ३–સર્પ ક્યાં આવે છે?
उत्तर–"विलं" રાફડે.
प्रश्न ४–ભમરાઓ શું કરે છે?
उत्तर–"कल" શબ્દ કરે છે.
प्रश्न ५–હરણનાં ટોળાં શું જલદી મુકે છે?
उत्तर–"दवविकलं" દાવાનળની અગ્નિ

માધવીનાં ફૂલમાંના મકરંદથી મસ્ત થએલા ભમરાઓ માધવી મંડપપર આમ તેમ ફરતા, તેપર હળીમળીને ઘણી ઝિણઝિણાટ (ગુંજારવ) કરતા જોઈ તે વિષે કોઇ કહે છે:–

विकल होत मदिरा पिये मस्त पिये मद्दोत।
पै माधवि मकरंदसों भ्रमर प्रेममत (मत्त) होत।

૨૧–N. O. ZYGOPHYLLEÆ–

વર્ગ–ઝાઇગોફાઇલી–મીઠા અથવા બેઠા ગોખરુ અને ધમાસાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ:–

આ વર્ગમાં વૃક્ષો ક્વચિતજ હોય છે. પણ ઘણુંકરી ગાડવા અને નાહાના છોડવાઓ થાય છે. આ વર્ગમાંની વનસ્પતિની શાખાઓ ઘણુંકરી સાંધાઓવાળી હોય છે. પાન સામસામાં અથવા આંતરે આવે છે, તે બેખડાં કે પાનના ત્રેખડાં જેવાં અથવા પીછાં *જેવાં હોય છે. ઉપપાન ૨ ટકાઉ હોય છે, ને તે વખતે કાંટા જેવાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો ૪ થી ૫; પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ ૪ થી ૫; પુંકેસરો પાંખડીઓ જેટલાં, અથવા તેથી બે કે ત્રણ ગણાં હોય છે. ઓકેસર ૧ હોય છે તેમાં ૪ થી ૫ કે ૧૨ પોલ હોય છે. ફળ સુકું, કાંટાવાળાં અથવા પાંખો કે ધારવાળાં હોય છે, ફળની દરેક પોલમાં ૧ થી ૨ કે વધારે બીજ હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં મીઠા ગોખરુ અને ધમાસો એ પ્રસિદ્ધ દવાઓના છોડવાઓ છે.

---

* પીછાં જેવાં–pinnate–મીઠા ગોખરુ અને આમલીનાં પાન એવાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં મૂત્રલ, સ્વેદલ, ઉત્તેજક, અને વિશ્વસુધારી વૈદ્યિક ગુણ રહેલા છે.

વર્ગ-(ઝાઇગોફાઇલી).

નંબર ૯૧

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Tribulus terrestris.

(ફ્લોરા-II. I. p. 423; N. p. 42; Watt. VI. part. IV. p. 78; ૧. નિ. ૫. ૪૨.

૨-દેશીનામ-મોટા ગોખરૂ, બેઠા ગોખરૂ, ગોખરૂ. નાહના ગોખરૂ (પોમ્બુ૦), ટોવર, હાટે, લહાન ટેગુર (મ૦). ટેંગ્ચ, છોટા ગોખરૂ (હિં૦); ગોકંટક, ત્રિકંટક, ક્ષુરક, સ્વાદુકંટક (સં૦)

૩-વર્ણન:-મોટા ગોખરૂના છોડઓ ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે જમીન ઉપર પથરાય છે. એના છોડવા આશરે ૧ થી ૩ ફીટ લાંબા થયે છે અને કોઈ કોઈવાર તો એનાં ૪ થી ૬ ફીટ વ્યાસનાં ઝાંખરાં થઈ રહેલાં હોય છે. એમાં પાન ઘણું કે આંબલી જેવાં ઝીણાં હોય છે. ફૂલ પીળાં અને ફળ બેઠા કાંટાવાળાં હોય છે.

એના આખા છોડપર ધતુંરી ઝીણા અને જાડા એમ બે જાતના વાળની રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ-સળગીથી પેનશીલ જેવું જાડું હોય છે. તેમાંથી કેટલાક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. એનું મૂળ ૪ થી ૬ કે ૧૦ ઈંચ ઉંડુ ગયેલું હોય છે. તે ધોળા રંગનું હોય છે. તેની છાલ જાડી મજબૂત અને રેસાવાળી, પણ ગરનું લાકડું પોલું ને બરડ હોય છે. મૂળની વાસ સમારેથી ફાડીમાંથી નીકળતી વાસને મળતી, ને સ્વાદ મીઠાશવાળો, તેલીઓ, જરા તૂરો ને મીઠો લાગે છે.

થડી અને શાખાઓ-થડી કઈંપટાજ હોય છે. એટલે મૂળને મથાળેથી લાંબી શાખાઓ નીકળી ચોતરફ ફેલાયલી હોય છે. તે સુતળી જેવી જાડી ફીક્કા લીલા કે બદામી રંગની છાલવાળી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ અને લાંબા એમ બન્ને જાતના ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. શાખાઓ થોડે થોડે સાંધાવાળી હોય છે.

પાન-ધતુંરી સામસામા પણ વખતે આંતરે પણ હોય છે. તેમ એક પાન ટુંકું ને એક જરા તેથી લાંબું હોય છે. તે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં ને ½ થી ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે સંયુક્ત અને એકાંતર હોય છે. પાનની મુખ્ય દીટી ટેરવે અણીદાર હોય છે. એ મુખ્ય દીટીપર સૂક્ષ્મ પાન (leaflets)ની સામસામી હાર કે જોડીઓ આવેલી હોય છે, એ દરેક પાનમાં ૫ થી ૭ હાર કે જોડીઓ હોય છે. એ હારમાંનાં પાન ½ ઇંચ લાંબાં ને ૨ થી ૩ લાઈન પોહોળાં હોય છે. તેનું ટેરવું અણીવાળું ને કોર સિધી હોય છે. તેની ઉપલી સપાટીના રંગ લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. ઉપલી સપાટીપર ફેલાતી આછી અને નીચેનીપર લાંબી, ચળકતી, સુંવાળી ને પાસપાસે ગની રૂંવાટી ગીચ હોય છે. પાનને રોશની તરફ રાખી આતસ્યાકાચમાં જોતાં તેમાં અર્ધપારદર્શક છાંટણાં દેખાય છે. પાનમાંથી મૂળાનાં પાનને મળતી વાસ અને જરા ખારાસવાળો ચળચટો તૂરો સ્વાદ આવે છે.

ઉપપાન-જોડી વચમાં શાખાપર લાંબી રૂંવાટથી ભરાયલાં ૨ ઉપપાન હોય છે.

ફૂલ-ની દીટડી પર્ણાક્ષમાંથી એકેકી નીકળેલી હોય છે. તે ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં ½ થી ¾ ઇંચ વ્યાસનાં, સમાકાર અને કોઈ જાતની ખાસ ગંધ વગરનાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. એનાં પાંચે પત્રો એક બીજાથી છૂટાં, ૨ થી ૩ લાઈન લાંબાં, આશરે ૧ લાઈન પોહોળાં, ટેરવે અણીદાર, અંદરની બાજુ લીસાં, ચળકતાં, લીલા રંગનાં અને હોડીની પીઠ જેવાં હોય છે; અને બહારની બાજુ બહાર નીકળતાં અને લાંબી રૂંવાટથી ભરાયલાં હોય છે. એ પાંખડીઓ કરતાં જરા લાંબાં કે વખતે ટુંકાં ને કોરપર જરા ધોળાં ને પાતળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે પણ છૂટી હોય છે. તે તળિયે સાંકડી, મથાળે પોહોળી અને ટેરવે સૂક્ષ્મ અનિયમિત દાંતાવાળી હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો કરતાં પોહોળી, નાજુક ટુંકી અને આંતરે આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦ હોય છે, તેમાંથી ૫ પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો સામાં અને ૫ પાંખડીઓની સામાં આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ પાંખડીઓથી વિશેષ પીળા હોય છે. અને પરાગકોશ તેમજ રજ પણ પીળાં હોય છે. તે સ્ત્રીકેસરથી જરા ટુંકાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-ગર્ભાશય લીલા રંગનો ગોળ લાંબી ચળકતી રૂંવાટથી આચ્છાદિત થયેલો હોય છે. તેને મથાળે અણીસુના ડોડાપર હોય છે તેવું પાંચ લીટાવાળું ગોળ મુખ હોય છે. નળિકા ટુંકી ને જાડી હોય છે.

ફળ-ખાસ વનસ્પતિવાળી રચનાનાં ફૂલ જેવું પાંચ પાખાંવાળું હોય છે. એ પાંચે પાખાં સ્પષ્ટ દેખાતાં હોય છે. એ દરેક પાખાંને બહારની બાજુ નીચલા ભાગમાં બે ટુંકા અને વચ્ચોવચ બે લાંબા કાંટા હોય છે. ફળની નીચે ધતુંરી ૨ થી ૪ લાઈન લાંબી ને જરા જાડી દીટી હોય છે. ફળને ટેરવે સૂક્ષ્મ નળિકા અને તેનાપર પંચ મુખ આવેલાં હોય છે, તેથી એ પણ એક સૂક્ષ્મ રચનાનાં ફૂલ જેવાં દેખાતાં હોય છે. ફળનો રંગ પ્રથમ ફીકો લીલો ને સૂક્ષ્મ છે ત્યારે ફીકો ભૂરો થઈ જાય છે.

તેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ અને લાંબી બન્ને જાતની પીળી રૂંછાળ હોય છે. તેની સપાટીપર ભુઠ્ઠી અણીવાળી કાંટી આવેલી હોય છે, તેથી તે ખરસટ લાગે છે. ફૂલ ½ ઈંચ વ્યાસનું હોય છે. એનાં દરેક ખાખાંની અંદર ૧થી ૨ કે વધારે બીજ હોય છે. ફૂલનો ઉભો કાપ કરી જોતાં તેમાના ખંડ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ફૂલની વાસ કાચાં નાળીએર જેવી અને સ્વાદ ખટાશવેતો તૂરો ને તેલીઓ લાગે છે. ફૂલ સુકાય છે ત્યારે ઘણાં કઠણ થઇ જાય છે.

બીજ–કાચાં હોય છે ત્યારે ઉપરથી ધોળાં ને અંદર લીલાં દળવાળાં દેખાય છે. પણ પાકે છે ત્યારે ફીકા ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે. તેપરની હોનરી પાતળી હોય છે, તે કાઢી નાખતાં તેની અંદરનો મગજ પીળાસ-લેતા રંગનો દેખાય છે. બી પોહોળાં ને મથાળે સાંકડાં-થતાં હોય છે. તે ૧ લાઇન લાંબાં ને ½ લાઇન પોહોળા હોય છે. તેને એક છેડે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, આર્દ્રી, અને સ્વેદલ.

૬–ઉપયોગ–સંસ્કૃત દશમૂળાદિ કવાથમાં આ ગોખરૂનાં મૂળ વપરાય છે. એનાં મૂળ ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે નબળાઈ અને સંધિવા ઉપર, અને ગ્રાહી તરીકે સંગ્રહણી ઉપર વપરાય છે. એના આખા છોડવાને પાણીમાં ગરમ કરી તે પાણીની પિત્તજ્વરવાળાને બાફ સેવરાવવામાં આવે છે. એનો ઉકાળો પેશાબ સાફ લાવવાને અને પરસેવો આણવા વપરાય છે. ગુરદાં અને ફુંકશુાં માની રેતી પથરી વગેરે રોગમાં એનો કવાથ પીવરાવવામાં આવે છે. ગોખરૂનાં ફૂલ પણ ગોખરૂ કહેવાય છે. તે કેટલાક પૌષ્ટિક અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક પાકો અને કવાથમાં વપરાય છે. ગોખરૂનો પાક સ્ત્રી તેમજ પુરૂષને પૌષ્ટિક માટે અપાય છે. પ્રમેહ પ્રદર અને ગર્ભસ્થાનના વ્યાધિઓપર ગોખરૂ વપરાય છે. ગોખરૂની કરેલી બારીક કપડછાણ ભૂકી સાકર સાથે સંગ્રહણી અને અતિસાર અપાય છે.

ગરીબ લોકો દુકાળ વખતે ગોખરૂનાં પાનની ભાજી કરી ખાય છે. અને એનાં ફૂલનો ભૂકો બીજા આટા સાથે મેળવી તેના રોટલા કરે છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે ઘણા ગરીબ લોકો ગોખરૂનાં ફૂલનો ભૂકો ખાતા હતા. એના છોડવાઓમાં જ્યારે કાંટાવાળાં ફૂલ પાકેલાં હોતાં નથી ત્યારે તેના કાંટા નરમ હોવાને લીધે ઢોર પોતાની મેળે તે ખાય છે. પણ જ્યારે ફૂલ પાકી કાંટા સખ્ત થઇ જાય છે ત્યારે ઘેટું અને રબારી લોકો એનાં કાંટાળાનાં ફૂલ કુટી ઢોરોને ખવરાવે છે.

સુરતવડનાં કાઠલામાં મુખ્યત્વે કરી આ મીઠા ગોખરૂ વપરાય છે. આ મીઠા બેઠા અથવા નાહના* ગોખરૂને ખાસ કરીને મૂત્રલ છે.

૭–સ્થાનક–મીઠા ગોખરૂના છોડવાઓ રેતાળ કાંઠાવાળી જમીનપર, તેમજ રસ્તાઓની બાજુએ, ... ઓની વાડ પાસે, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, અને ... પાણી થોડો વખત ભરાઇ રહેતું હોય એવી ... અને ઘેટની જમીનમાં ઉગે છે. ગામના ... ડુંગરમાં નહી અને વોકળાઓ કાંઠે પણ આ ગોખરૂ ... ઉગે છે. એ ઘણુંકરી આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–ગોખરૂ એ નામ સંસ્કૃત ... ઉપરથી નીકળ્યું લાગે છે. સંસ્કૃત ગોક્ષુર ... ગો=ગાય અને ક્ષુર=ખરી, એ ઉપરથી થયેલું છે ... શબ્દનો મુકાબલો આ ગોખરૂનાં ફૂલ સાથે ... છે. આ ગોખરૂનાં ફૂલ જ્યારે પાકીને ઉઘડે ... ખાખાં અથવા પડ પોતાની મેળે એક બીજાથી ... પડે છે. પણ તેના વચલા ભાગનાં બે મ્હોટાં પડ ... બાજુથી જોડાયેલાં રહી જાય છે, અને ઉપરનાં ... છૂટાં પડે છે. ત્યારે એનો દેખાવ બરાબર ... ગાયનીખરી જેવો દેખાય છે. માટે એને ... કહેતા હશે. બીજું જ્યાં ગાયોને બેસવાની જગ્યા ... છે ત્યાં આ ગોખરૂ વિશેષ ઉગે છે. માટે એને ... કહેલો હશે. અને કદાચ ગાયની ખરી તીક્ષ્ણ વાળી હોય છે, તેમ ગોખરૂના કાંટા પણ તીક્ષ્ણ વાળા હોતાં તેને ગોક્ષુર અથવા ગોકંટક કહેલ... આ ગોખરૂના છોડવા અને ફૂલ બેઠા અને મીઠા... છે માટે એ બેઠા અને મીઠા ગોખરૂ કહેવાય છે. ઉભાગોખરૂ (Pedalium murex)ના છો... અને ફૂલ પણ ઉભે ધાટે ને કડવાં હોય છે, ઉભા ને કડવા ગોખરૂ કહેવાય છે. નં૦ ૪૧૪

વર્ગ—(ઝાઇગોફાઇલી)

નંબર ૯૨.

૧–શાસ્ત્રીય નામ–Fagonia ...

દૃષ્ટાન્ત–H. I. p. 425; N... III. p. 308; રૂ. નિ. ...ટકાં,

૨–દેશીનામ–ધમાસો ... ૧ હોય છે ...

उत्तरगर, उत्तरसार, (હિં૦ ... ગુ૫, ...

૩–વર્ણન:–ધમાસાના ...ની દરેક ... વિશેષ તાજા થયેલા જોવામાં ...

* પોરબંદર સ્વરથાનમાં મીઠાં ને ... ઝાડે વગડે ઉગે છે. તેનાં ફૂલ ગોખ- ... ... એકઠાં કરી પોરબંદરની બજારમાં ... આવે મેટલી વેચે છે. અને તે ગાધી લોકો ... બહાર ચડાવે છે.

૩ ફીટ લાંબા કેટલાંક વખત વધેલા હોય છે. તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે થોડી ઉંચી વધી પછી ધરતીમાંની પેઠે આડી ને નીચી નમતી ફેલાતી જાય છે. તેથી એના છોડવાઓ જરા છેટેથી જમીનપર પથરાયલા હોય એવા દેખાય છે. ડાંડી અને પાન લીલા લીલા રંગનાં હોય છે. પાન ઝીણાં ને દરેક પાનની પાસે તીક્ષ્ણ અણીદાર લાંબા બે કાંટા હોય છે. એમાં આસો કારતકમાં ગુલાબી રંગનાં પાંચ પાંખડીમાં સુંદર ફૂલો આવે છે. ફળ પણ પાંચ પાસાંવાળાં ને તેને મથાળે તીક્ષ્ણ લાંબા કાંટાવાળી અણી હોય છે.

મૂળ-સળગીથી આંગળી જેવું જાડું, બહારથી ફીકા ને અંદરથી ધોળા રંગનું હોય છે. એમાંથી થોડા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. વાસ અને સ્વાદ ઉગ્ર હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી બૂરા રંગની, જાડુંપણ જેવી જાડી અને શાખાઓ લીલા રંગની હોય છે. તેપર ઉભી નસો હોય છે. કેમકે શાખાઓપર બહેર સૂક્ષ્મ ઘણ જેવી બિંદુઓની માફક કે ફેલાયેલી હોય છે. એની શાખાઓ સાંધાવાળી હોય છે. એ દરેક સાંધા પાસે શાખ જરા જાડી અને વીંટાયેલા પીળા રંગની હોય છે. પણ તે જરા પછી થાય છે એટલે સાંધા પછીનો તેનો જાડો ભાગ ભૂખરાશ પડતા પીળા રંગનો થઈ જાય છે. એ શાખાઓના સાંધા નીચેથી પાન અને કાંટાઓ નીકળેલા હોય છે.

પાન-સમુહમાં આવેલાં હોય છે, ને ઘણાં ઝીણાં હોય છે. તેમાં કેટલાંક પાન મોટાં અને કેટલાંક નાનાં ઘણાં ઝીણાં હોય છે. પાનનો આકાર મટી જાતનાં પાન જેવો, પણ એ તેનાથી ઘણાં ટુંકાં હોય છે. પાનને છેડે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તે જાડાં, ને તેની બન્ને બાજુથી ઘણુંખરી એક સરખા ફીકા લીલા રંગની હોય છે. પાનની ડીંટી સૂક્ષ્મ ફીકા પીળા રંગની હોય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ખારાશમેળો કડવો લાગે છે.

ઉપપાન-દરેક પાનની બન્ને બાજુએ એકેક તીક્ષ્ણ અણીદાર કાંટા હોય છે. તે ½ થી ૧ ઈંચ લાંબો હોય છે. તેની અણી પાસે ઘણુંખરી સૂક્ષ્મ એવી હોય છે, અને તેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓ જેવી આછી [illegible] હોય છે.

ફૂલ-ને ડાંડીની વચ્ચેથી એકેકું ગુલાબી રંગનું ફૂલ નીકળેલું હોય છે. તેની ડીંટી અણી જાડી ને ટુંકી હોય છે. તે ફૂલ ઉપડી ગયા પછી ફળ પાકતાં સુધી છે ત્યારે નીચી નમી જાય છે. એનાં પુષ્પપત્ર વહેલાં ખરી જાય છે. એનાં ફૂલ સવારમાં ઉઘડે છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો લીલા રંગનાં, લંબગોળ, પેહોળાં અને છેડે [illegible] [illegible] કરતાં અણીદાર હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે ગુલાબી રંગની પેહોળી ને છેડે અણીદાર હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦-હોય છે. તેના તંતુઓ, પરાગકોષ અને પરાગરજ એ પીળા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧-હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પંચકોણ, પાંચ પોલાણનો, લીલા રંગનો ને રૂંછાંવાળો હોય છે. નલિકા અને તેપરનું મુખ પીળાશ પડતાં લીલા રંગનાં હોય છે.

ફળ-પાંચ પાસાંવાળું, નીચું નમેલું, મથાળે લાંબી તીક્ષ્ણ અણીવાળું, પીળા સૂક્ષ્મ રંગની રૂંવાટીવાળું અને ⅛ થી ⅙ ઈંચ વ્યાસનું હોય છે. તેનાં દરેક પાસામાં એકેક બીજ હોય છે. એનું દરેક પાસું ૧ ઈંચ કરતાં સહેજ લાંબુ અને ⅛ ઈંચ પેહોળું હોય છે. ફળ પાકીને સુકાઈ જાય છે ત્યારે ભૂખરાશ પડતા પીળા રંગનું થઈ જાય છે, અને તેનું દરેક પાસું તળિયેથી ઉઘડી તેમાંથી બીજ બહાર નીકળી જાય છે. બીજ નીકળી ગયા પછી પણ આખી ફળ એના છોડવાપર ઘણા લાંબા વખત સુધી રહી ગયેલા જોવામાં આવે છે.

બીજ-લીલાશ પડતા ભૂરા ને પાકવાથી ભૂખરા રંગનાં થઈ જાય છે. તે ચપટાં, એક છેડે ગોળાઈ સહેજ ને બીજે છેડે જરા અણીદાર હોય છે. તેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓની માફક હોય છે. બીજ ⅛ ઈંચ લાંબાં ને ⅟₁₂ ઈંચ પેહોળાં હોય છે. તેની કોર ધોળાશ પડતી પાતળી હોય છે. તે સ્વાદે ચીકણું, જરા તૂરાં ને ઉગ્ર લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-પિત્તકારી દીપક, ગ્રાહક, કફ તથા કફ, વાયુ અને પિત્ત.

૬-ઉપયોગ-ધમાસાના મૂળનો કાઢો તેમજ તેના છોડવાનો સ્વરસ પેટના દુઃખ મટાડવા માટે વપરાય છે. ધમાસાના છોડવાને વાટીને ફૂટી એક કુલડામાં ભરી પેહલી ભરી તે પેહલી ચકલીમાં નાંખી ઉકાળી તે [illegible] કરી એ ચટણીથી ખસ, દાદ અને એવાંજ [illegible] ચામડીનાં દરદોમાં લગાવવામાં આવે છે. [illegible] અને મહીના બે દહાડા આપવી ચાર ઘડી [illegible] નાખી ચટણીને એ ચટણી ઉન્હાળાની [illegible] દરદ મટ માટે ઘણા લોકો પીએ છે. [illegible] તેને બજારમાં [illegible] [illegible] છે. કાઢો [illegible] [illegible] આવતો. [illegible] [illegible] ઘણી તેની [illegible] [illegible] થાય છે [illegible] ઉપયોગ [illegible] કરે છે. [illegible] [illegible]

[illegible]

૨૪–N. O. BALSAMINEÆ.

વર્ગ–બાલસેમિની–ગુલમેંદીનો વર્ગ.

[illegible]

વર્ગ–(બાલસેમિની).

નંબર. ૬૪.

૧–[illegible]–Impatiens balsamina.

(૨)–H. I. p. 453; X. p. 44; Watt. IV. p. 334.

[illegible]

રંગનાં, એક છેટે ફીક્કા પીળા ચાંદલાવાળાં અને અડગમડી સપાટીવાળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-પાન અને ફુલ.

૫-ગુણદોષ-ઉલટી કરાવનાર, રેચક અને મૂત્રલ.

૬-ઉપયોગ-એનાં પાન અને ફુલના રસથી છોકરાંઓ હાથ અને નખ રંગે છે. એનાં પાન અને ફુલ કેટલાક રોગોમાં દવાના કામમાં આવે છે. કહેવાય છે કે એનાં બીમાંથી તેલ નીકળે છે. તે દીવો બાળવાના અને ખાવાના કામમાં આવે છે. એનાં પાન વાટીને બળતરા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-ભેજવાળી જમીનમાં ચોમાસે ઉગે છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એનાં પાન અને ફુલથી હાથને રંગે છે તેમ મેંદી માફક એને ગુલમેંદી કહેતા હશે.* બાલસમ વિષે જુઓ નં૦ ૪૨૭.

૧૪-N. O. RUTACEÆ.

વર્ગ-રૂટેસી-હરમળ અને સતાબનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ-

આ વર્ગમાં ઘણુંકરી છોડવાઓ થાય છે તેને પાન આંતરે આવે છે તે સાદા અથવા સંયુક્ત થયેલાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશની પાંખડી ૪ થી ૫ હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૪ થી ૫ હોય છે. પુંકેસરો ૨ થી ૧૫ હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે ને ૩ થી ૫ વિભાગવાળું હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ-વિરગુણકારી, પૌષ્ટિક, માદક, ... અને ... ગુણ ... જણાય છે.

વર્ગ-(રૂટેસી).

નંબર ૯૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Peganum Harmala.

ફ્લો૦-H. I. p. 486. N. p. 45, Watt VI. part. I. p. 121.

૨-દેશીનામ-હરમળ, હરમરો (પો); ઇસ્પન્દ, કૌસલ (ગુ૦): हरमार (म०); हरमर, इसबन्दलाहेरी (हिं०)

૪-વર્ણન-હરમળના છોડવા ૧ થી ૩ ફુટ ઉંચા થાય છે. તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં લીલા રંગનાં અને ઝીણાં છેદાએલાં હોય છે. એના છેડા લાંબા, સાંકડા અને અણીવાળા હોય છે. ફુલ પાંદડાંમાંથી એકેકું આવેલું હોય છે. તે ફીકી નસોવાળું પીળા રંગનું ને ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબું હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ઘણાં સાંકડાં અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીથી લાંબાં ને કાયમી રહે છે ફળ ગોળાઇવાળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વિરગુણકારી પૌષ્ટિક, દુધ વધારનાર માદક અને પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-હરમળના આખા છોડવા અગર તેનાં બીજની હવા સ્વચ્છ કરવા માટે ધુણી કરવામાં આવે છે ઘણા દિવસના દરદીની આજુબાજુની હવા ખરાબ થએલી હોય તો તેની જગોએ બીજ ધુપની સાથે હરમળની શાખાઓના કકડા અગર એનાં ફળ બાળવામાં આવે છે. હરમર અર્થાત્ કૌસપનનાં બીજ ઘણાં વિરગુણકારી પૌષ્ટિક, કફઘ્ન અને પાણીમાં વાપરવામાં આવે છે. હરમરના બીજ અગર તેના છોડવાની રાખ તેલમાં મેળવી સડતા ચાંદાં અને જખમો ઉપર લગાડવામાં આવે છે એના બીજ માદક અને ઉંઘ લાવનાર ગણાય છે ને તાવ અને પેટના દુખાવાપર અપાય છે. એના પાનનો ઉકાળો સંધિવાપર આપવામાં આવે છે એના મૂળની ભુકી મરચીઓ લેવાની સાથે ... પછી હોય તો વાળીને સમાડવામાં આવે છે. એની ધુણી સડતા જખમ અને ચાંદાંઓને આપવામાં આવે છે. કૌસપનના બીમાં લાલ એવો નીલો રંગ થાય છે ને તે મુસલમાનીને વાપરવાની ઘણી રીતે ઉપયોગ કરે છે.

૭-સ્થાનક-જુનાં ખંડેરો અને ફેર મરીવાળી જમીનમાં ઉગે છે.*

હિંદુસ્તાનમાં ને પંજાબ પ્રાંત, પંજાબ, સિંધ અને કચ્છમાં ઉગે છે

૮-વિશેષ વિવેચન-હરમળ કચ્છમાં ઘણો ઉગે છે, ને ત્યાં તેને કૌસપન કહે છે એના બીજ ત્યાં ... ઘણાં પૌષ્ટિક ને ... ગણાય છે.

નં૦ ૯૪-... ... પણ ... કામ કરે છે

* [illegible]

* [illegible]

૨૫-N. O. AURANTIACEÆ.

વર્ગ-ઓરેન્શિએસી-બીલીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ—

આ વર્ગમાં ઝાડવાં અને મોટાં વૃક્ષો થાય છે. આ વનસ્પતિનાં પાનમાં ઘણું કરી સુગંધિત તેલવાળાં ટપકાં (oil glands or pellucid dots) હોય છે. તે સાદાં, સંયુક્ત કે ઘણું કરી આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની ડીટડી પહોળી થઈ નાહાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. અને તે પાનની સાથે સાંધા જેવી દેખાતી હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો ૪ થી ૫ સાંધાથી જોડાએલી હોય છે. પુ૦ અભ્ય. કોષની પાંખડીઓ ૪ થી ૫. પુંકેસર ૪ થી ૫; પુ૦ અભ્ય. કોષની પાંખડીઓ ૮ થી ૧૦ કે ઘણાં હોય છે. સ્ત્રીકેસરો ૪-૫ અથવા ૮ થી ૧૦ કે વધારે ખાનાંવાળી હોય છે. ફળ કેસર ૧, ૪ થી ૫ કે વધારે ખાનાંવાળું હોય છે; રસ ભરેલું અને ૪ થી ૫ કે વધારે ખાનાંવાળું હોય છે. એનાં દરેક ખાનાંમાં ઘણુંકરી ૧ થી ૨ કે વધારે બીજ હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમા શાહી, ઉત્તેજક, પાચક, શાન્ત, વાયુહરતા, રક્તશોધક અને વર્ધક તથા મૂત્રલ, સ્વેદલ અને જ્વરઘ્ન ગુણો જણાવામાં આવે છે.

પપનસ, નારંગી, બીજોરાં, મીઠાં અને ખાટાં લીંબુ. એ પણ આ વર્ગની વનસ્પતિઓ છે

આ વર્ગની એક પાંદડી (Murraya paniculata) નામની વનસ્પતિ માયેરાન તરફ ઉગે છે. "એનાં મૂળ પ્રસવાની સ્ત્રીની કમરે બાંધવાથી તુરત પ્રસવ થાય છે."—(વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી વૈદ્ય કલ્પતરૂના તંત્રી)

વર્ગ-(ઓરેન્શિએસી)

નંબર. ૯૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Murraya koenigii

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 503; N. p. 47; Watt. V. p. 288, રૂ. નિ. પા. ૧૬.

૨-દેશીનામ-મીઠાલીંબડો (પો૦) કડીલીંબડો (ગુ૦); કરેપાત, કરીનીંબ (મ૦); કરનીંબ (હિં૦); નિર્ગુન્ડ (સં૦).

૩-વર્ણન-મીઠા લીંબડાનાં ઝાડવાં બાગ અને વાડીઓમાં વાવવામાં આવે છે. પણ તેનાં બી ખરીને વાડીઓની વાડમાં અને આજુબાજુ પોતાની મેળે તેનાં ઘણું ઝાડવાં ઉગી જાય છે. એનાં પાન લીંબડાની પેઠે લાંબી સળીપર આવે છે. ફુલ સૂક્ષ્મ સફેદ રંગનાં હોય છે. તે ગુચ્છાની પેઠે આવેલાં હોય છે, અને ફળ આશરે ૧ ઈંચ લંબાઈનાં રાતાં કે શ્યામરંગનાં રાતાં હોય છે તેના ગુચ્છા બહુ સુંદર દેખાય છે. એનાં પાનમાં ઘણી ઉત્તેજક સુગંધિત વાસ હોય છે, ને તેથી તેને ચટણી બનાવવામાં અને કઢીમાં વાપરે છે. પાન કડવાં હોતા નથી અને તે કઢીમાં વપરાય છે માટે એને મીઠો અને કઢીલીંબડો કહે છે.

એનાં મૂળ, છાલ અને પાન ઉત્તેજક ગણાય છે, તે શરદી ઉપર વપરાય છે. એનાં મૂળ પાણીમાં ઘસીને ઝેરી જનાવરના ડંખ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં પાન પાણીમાં ઘોઈ તે પાણી ગાળી લઈ અને પાવામાં આવે તો તેથી ઉલટી બંધ થાય છે, એમ કહેવાય છે. એનાં પાનની ચટણી પાચક ગણાય છે. અજીર્ણ અને પેટના ચુંક ઉપર એનાં સુકાં પાનની ભૂકીમાં થાણા જેવડી ગોળી કરી ખવરાવવામાં આવે છે.

એનાં સુકાં પાનનો ઉકાળો પણ ઘણી શરદી લાગેલી હોય અગર ઉલટી અને અપચો થએલો હોય તો તેપર અપાય છે.

વર્ગ-(ઓરેન્શિએસી).

નંબર ૯૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Feronia Elephantum.

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 516; N p. 48; Watt. III. p. 324; રૂ. નિ. પા. ૨૦૬.

૨-દેશીનામ-કડ, કોઠ (પો૦); કોઠું, કોઠી (ગુ૦); કેથ, કઠબેલ, કપિથ (હિં૦) કપિત્થ: કવંઠ, કવિત (મ૦); કૈથ, કટેલ, કપિત્થ (હિં૦) દધિત્થ (સં૦).

૩-વર્ણન-કોઠીનાં ઝાડ ઘણા ઉંચાં થાય છે, તેનું થડ ગોળ અને બહુધા ઘણું સીધું વધેલું હોય છે. પાન સંયુક્ત અને આંતરે આવેલાં હોય છે તેની મુખ્ય ડીટડીપર સૂક્ષ્મ પાન (Leaflets) સામસામાં આવેલાં હોય છે. ડીટડી બહુધા પાનની કોર જેવી ઉંચાવાળી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ઘેરા લીલા રંગની હોય છે. અને પાનને ચોળતાં તેમાંથી વરીઆળી જેવી સુગંધી છૂટે છે. શાખાઓમાં બીલીનાં ઝાડની પેઠે સીધા નીકળે છે. શાખાઓમાં ફુલ ઘણુંકરી ઉઘાડાની મજબૂત કાંટા આવેલા હોય છે. ફુલ ચોમાસા આખરે પાકી જાય છે. તે ઘણો લાંબો વખત સુધી ઝાડપર રહે છે. ફુલ ૧ ઈંચ વ્યાસનાં ફીકા રાતા રંગનાં બહુધા એકજ જાતીય હોય છે. તેમાં નર અને નાદા ઘણુંકરી એકજ પુષ્પમંડપની ઉપર આવેલાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી શાખાઓ અને ફુલની ડીટડીઓ ઉપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. ફળ ગોળ દડા જેવાં, ૨ થી ૨½ ઈંચ વ્યાસનાં, ભૂરા રંગનાં, ને કઠણ કાચલામાં હોય છે. તેમાં ખટમધુરો ગર અને ઘણાં બીજ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની હોય છે. તેપર તીક્ષ્ણ અણીવાળા ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબા કાંટાની જોડીઓ આંતરે આવેલી હોય છે. અને કોમળ શાખાઓપર ઘોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે કાંટાની જોડી ઉપર વચ્ચોવચ્ચથી નીકળેલાં હોય છે. તે ઘણીવાર એકજ બિંદુપરથી ૨ થી ૪ કે ૬ પાન પાસે પાસે નીકળેલાં હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી લીંબાંની સળી જેવી પાનગી, લીલા રંગની ને તેપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેને મથાળે ત્રણ પાન (leaflets) આવેલાં હોય છે, તેમાં વચલું પાન સૌથી મોટું હોય છે. બાજુનાં બે પાનની ડીટડી ટુંકી અને વચલાં પાનની તેથી વિશેષ લાંબી હોય છે. તેપર ઝીણી નીક અને ઘોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. (કોઈવાર પાંચ પાન પણ જોવામાં હોય છે.) ત્રેખડામાંનાં પાન બન્ને છેડે સાંકડાંવનાં ને વચમાં પોહોળાં હોય છે, તોપણ ટેરવાં તરફ તે વિશેષ સાંકડાંથતાં હોય છે. ટેરવું બુઠું ને છેડે ખાંચ હોય છે. એ પાન ૨ થી ૪ ઈંચ લાંબાં અને ... થી ૨½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની બન્ને ... બાજુ ઘટ્ટ લીલી ને લીસી ... પાટી ઘટ્ટકરી એક સરખા રંગની લીલી ને લીસી ... હોય છે. પાનની કોરપર કાંગરી, નીચેની સપાટીએ ... સ્પષ્ટ દેખાતી, અને પાનમાં લીંબુનાં પાનમાં હોય ... તેવા પારદર્શક સૂક્ષ્મ બિંદુઓ (pellucid glands) ... છે. તેમાં સુગંધી તેલ ભરેલું હોય છે. એ આકાશમાં ... છે. તેમાં સુરંગી તેલ ભરેલું હોય છે. પાનની વાસ જરા તીખી ... સમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. પાનની વાસ જરા તીખી ... સ્વાદ તેલીઆ અને તીરખરા લાગે છે.

ફુલ-કોમળ શાખાઓપર ઘટ્ટકરી પત્રકોણમાંથી પુષ્પ ... કસ્તુરી સળીઓ નીકળેલી હોય છે. તે શાખા ... ઉપશાખાઓવાળી હોય છે. ફુલની ડીટડી ૪ થી ૫ ... લાંબી, મથાળે જાડીથી અને સૂક્ષ્મ વાળની ... ટીલવાળી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ લીલા રંગના બિંદુઓ ... છે. ફુલ ૧ થી ૧½ ઈંચ વ્યાસનાં અને પીળા ... જેવી મધુરી વાસવાળાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૪ થી ૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં ... સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલો હોય છે. તેનાં ... લગિયે જોડાઈને એક સૂક્ષ્મ પ્યાલી જેવાં અને ... છે તેના પોહોળાં દાંતા જુદા દેખાતા હોય છે. આ ... ૧ થી ૨½ લાઈન લાંબું ને તેની કોરપર ... રૂંવાટીની આછર હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૪ થી ૫ હોય ... તેની બહારની બાજુ વિશેષ લીલી હોય છે. ફુલની ... મીમાં તે એક બીજાપર આવેલી હોય છે, તેથી તેની ... બીજાં સંયોગ ફુલ જેવી દેખાય

છે દરેક પાંખડી ½ થી ¾ ઈંચ લાંબી અને ૨ થી ૨½ લાઈન પોહોળી હોય છે. તે જાડી ને તેનું ટેરવું બુઠું અથવા ખાંચવાળું હોય છે. પાંખડીની બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ લીલા બિંદુઓ હોય છે. ફુલ ઉઘડે છે ત્યારે પાંખડીમાં હોડી જેવી પોલ દેખાય છે. પાંખડી કરમાય છે ત્યારે નીચી નમી જાય છે.

પુંકેસરો-ઘણાં હોય છે. તેના તંતુઓ જરા લીલાસ-સેતા, ઘોળા અને પરાગકોષ ભૂરા રંગના હોય છે એ પાંખડીઓ કરતાં ટુકાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તે જાડી, જ્યાં મુખવાળી લીલાસસેતા ઘોળા કે પીળા રંગની હોય છે.

ફળ-પ્રથમ લીલા રંગનાં હોય છે, અને પાકે છે ત્યારે પીળાસવેનાં ભૂરા રંગનાં થઇ જાય છે. તેની સપાટી ચળકતી અને સૂક્ષ્મ દાણાદાર ખાનકાવાળી હોય છે. ફળનો આકાર ગોળાઈવાળો, મોટા, ઓટકડા, લંબગોળ કે પેર જેવો હોય છે. ફળની ડીટી નરમ નીકળી જાય છે. તેથી ફળની નીચે ઉંડી પોલ દેખાય છે. ફળને મથાળે પણ ઘટ્ટકરી કાળા ભૂરા ચાંદલાની અદર છીછરી પોલ હોય છે. ફળ ૧½ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને બહુધા તેટલાંજ પોહોળાં હોય છે. કોઈવાર તેની પોહોળાઇ કરતાં લંબાઇ વધારે હોય છે. ફળની છાલ ઘણી કઠણ હોય છે. અને એ દરેક ફળમાં ૮ થી ૧૫ રેક ખડ હોય છે. અને દરેક ખંડમાં સુગંધિત નારંગીઆ રંગનો મીઠો ગર હોય છે. ને તેમાં ઘણાં બીજ હોય છે.

બીજ-લંબગોળ, જરા બાજુએથી ચપટાં અને રૂંવાટીવાળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-સારક, ગ્રાહી, ચિરગુણકારી પૈષ્ટિક તથા પિત્ત અને જ્વરઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-બીલીનું મૂળ દશમૂળાદિ ક્વાથમાં વપરાય છે. એનાં મૂળની છાલનો ક્વાથ તરીકે તાવમાં ... અપાય છે. તેમજ તે હૃદયના ધબકારાપર પણ ... આપે છે. બીલીનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને ઝેરી જના... વરોનાં દશ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. બીલીના ... પાનની પોટીસ આંખના દુખાવાપર મુકાય ... પાન અને પાનનો રસ સંધિવાના સોજા ઉપર લગા... વામાં આવે છે. કોમળ પાનની ચટણી બનાવવા... આવે છે, તે પિત્તશામક અને પાચક ગણાય છે. ... પાનનું અથાણું કરવામાં આવે છે, તે વાયુદનાં મ... છે. બીલીનાં ફુલની કરીવાળાને વાસ સિવડાવામાં ... છે. તેથી તેના અંગમાં ગરમી ને દુઃખાવાની આવ... બીલીનાં કાચાં સુકાં ફળની ભુકી સાકર સાથે ... અને સંગ્રહણી ઉપર તેમજ ઝાડાની સ.પે અપાય... ભૂખ ન લાગતી હોય તેપર અપાય છે. બીલીનાં

ફૂલના ગરમાંથી શરબત બનાવે છે તે ઝાડા, ઉલટી, સંગ્રહણી, મોળ અને પિત્તવિકાર ઉપર તેમજ લુ લાગી હોય તો તેપર હકીમો આપે છે. ફૂલનો સુકો ગર પણ સંગ્રહણી ઉપર વપરાય છે. બીલીનાં ફૂલને બેલ, બેલફૂલ અથવા બીલું કહે છે. તેનો મુરબ્બો કરવામાં આવે છે. તે પણ ઝાડા અને ઘણા દિવસની સંગ્રહણી ઉપર તથા લોહીવિકારપર અપાય છે. બીલીનાં પાકાં ફૂલની છાલ રંગના કામમાં વપરાય છે. એનો કવાથ અને ચૂર્ણ પણ ગ્રાહી અને ઉપલેપક તરીકે વપરાય છે. એનાં કાચાં ફૂલનું અથાણું રૂચી વધારનાર ગણાય છે. એનાં પાકાં ફૂલમાંથી ગર અને બીજ કાઢી લઇ એને તમાકુ ભરવાની ડાબલી તરીકે ઘણા લોકો વાપરે છે.

બીલીનાં ઝાડમાંથી બાવળના ગુંદર જેવો ગુંદર નીકળે છે. તે પણ ઔષધ તરીકે વપરાય છે. બીલીનું લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે. તે પીળાસ લેતા ધોળા રંગનું અને સુગંધિત હોય છે. એને તરત ઉધાત લાગી જાય છે. એ ખેતીનાં ઓજારો બનાવવાના કામમાં આવી શકે છે. પણ તે વિશેષ કરીને તેવી રીતે વપરાતું નથી. એનું લાકડું આર્યલોકો બીજા કશા કામમાં નહિ વાપરતાં એને ચંદનની જગોએ વાપરે છે. ચંદનની પેઠે બીલીનાં લાકડાંને પાણીમાં ઘસીને શ્રી મહાદેવજીને ચડાવવામાં આવે છે. બીલીનાં પાન પણ મુખ્યત્વે કરીને શ્રી મહાદેવજીને ચડે છે. બીલીના ફૂલના ગરને શેકીને વાપરવાથી વિશેષ ફાયદો થાય છે.

"બીલીના ફૂલ કુણાં હોય તો તે જઠરાગ્નિને દીપાવે છે, પાચન કરે છે, ઝાડાને બંધ કરે છે. શુળ, આમવાત, કફ, અતિસાર એ સર્વેને મટાડે છે. ને પાકલ બીલું દાહ કરે છે, ભારે છે, ત્રિદોષ કરે છે. જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે તેથી કુણાં બીલાંનો વધુ સારો ગુણ છે. કેટલાક વૈદ્યોનો તો એવો મત છે કે દ્રાક્ષ, બીલી, હરડે, એનાં તો સુકાં ફૂલમાં ગુણ છે. બીલીના મૂળ ઉલટી મૂત્રકૃચ્છ્ર ને શુળનેં મટાડે છે. બીલીનાં પાંદડાં કફ, વા, આમ, શુળ, સોજા વગેરેને મટાડે છે. બીલીનાં બીનું તેલ ગરમ છે. વાને હાંણે છે." (વૈ. રૂગનાથજી).

૭-સ્થાનક-બીલીનાં ઝાડ આખા બરડા ડુંગરમાં છુટાં છવાયાં ઉગે છે. એ આખાં હિંદુસ્થાનમાં ઘણીખરી જગોએ થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-બીલીનાં પાન આખા શ્રાવણ માસમાં શિવને ચડાવવામાં આવે છે. તેમાં પણ શ્રાવણ માસના સોમવારને દિવસે તો તે ખાસ કરીને ચડાવવામાં આવે છે. કેટલાક શ્રાવણ માસમાં સવાલક્ષ બીલીપત્ર શ્રી મહાદેવજીને ચડાવે છે. તેમાં વિશેષ કરી એવો નિયમ હોય છે કે, બીલીનો ત્રેખડો અર્થાત ત્રણ પાન મળીને એક પૂર્ણ પાન કહેવાય છે. આ ત્રણ પાનમાંથી એકાદ પાન ખરી ગયું હોય તો તે પાન ખંડિત ગણાય છે. અને તેવું ખંડિત પાન સવાલક્ષ બીલીની અંદર શ્રી મહાદેવજીને ચડાવવામાં આવતું નથી.

બીલીનાં પાનને બીલીપત્ર કહે છે. તે બીલીપત્ર શિવને ચડાવવાનું મહાત્મ્ય ઘણું મ્હોટું છે. પણ નીચે પ્રમાણે બીજાં ઝાડોનાં પાન પણ શ્રી મહાદેવજીને ચડે છે. અને બીલીઓનાં તે બધાં મળી અષ્ટબિલ્વ કહેવાય છે. તે વિષે શ્લોક છે કેઃ-

"तुलसी, बिल्व, निर्गुन्डी, अपामार्गः, कपित्थक,
शमी, आमलकी, दुर्वा, अष्ट बिल्वाप्रकीर्तिता" ॥
(लिंगार्चनचंद्रिका).

ઉપર પ્રમાણે આઠ બિલ્વ કહ્યાં છે. તે દરેકમાં જુદી જુદી ભાવના રહેલી છે તે વિષે શ્લોકો છે કેઃ-

"तुलसी श्रेयमाप्नोति बिल्वं च मोक्षसाधनं ।
निर्गुन्डी रोगनाशार्थं अपामार्गश्च पुत्रदः ॥१॥
कपित्थेन भवेद्राज्यं शमी शत्रुविनाशिनी ।
आमलकी पापनाशार्थं दुर्वा पंचविवर्धनि"* ॥२॥

૨૬-N. O. SIMARUBEÆ—વર્ગ-સિમિરૂબી-ઇંગોરીઆં અને અરડુસાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ.-

આ વર્ગમાં મ્હોટાં વૃક્ષો અને ઝાડવાં થાય છે. પાન આંતરે આવે છે. તે ઘણુંકરી ઘણાં મ્હોટાં હોય છે. તે પીછાં જેવાં, સંયુક્ત અથવા સાદાં હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી, ને હોય છે તો તરત ખરી જાય છે. પુ૦ બા૦ કોસ્યાં પત્રો ૩ થી ૫: પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૩ થી ૫: પુંકસરો ૫ અથવા પાંખડીઓથી બેમણાં હોય છે. અને તે કર્ણિકાને તળિયે વળગેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ બહુધા છૂટા હોય છે. પરાગકોષ ૨ પોલવાળા અને બહુધા અંતર્મુખ હોય છે. ઓકિસર ઘણુંકરી ૧ થી ૫ પોલવાળી ૧ હોય છે. અને તેને મથાળે ૨ થી ૫ નલિકાઓ હોય છે. તે લાંબાં પાતળી શીંગ જેવાં, અથવા સોપારી જેવાં આકારનાં ૨ થી ૫ ખાનાંવાળાં હોય છે. એ દરેક ખાનામાં ઘણુંકરી એકેક બીજ હોય છે.

---

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં બીલીનાં ઝાડ જો કે આખા બરડા ડુંગરમાં છુટાં છવાયાં ઉગે છે. તોપણ તે ગોઢાણાં, હરિવા અને તોરણીઆ જંગલમાં તેમજ કાળા અને ગેબનસર ડુંગરના ધારાપર વિશેષ જોવામાં આવે છે. પોરબંદર તળપદમાં તે સ્વસ્થાનના બાગીચાઓમાં વાવવામાં આવેલાં છે.

શ્રાવણ માસમાં બરડા ડુંગરામાંથી ખાપટ ગામના ગરીબ કોળી લોકો બીલીનાં પાન તોડી લાવી બીલીપત્ર તરીકે વાપરવા બજારમાં વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાંથી અરડુસાનાં ઉંચાં વૃક્ષો ને ઈમારીઆનાં કારાવાળાં અરલાં એ ગુજરાત અને ઠિયાવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ઘણુંકરી કડવી હોય છે. તેમાં રસગુણકારી પૌષ્ટિક, અગ્નિ. સારક, વાન્તિકારક તથા મિ શોધ અને જ્વરઘ્ન ગુણો રહેલા મનાય છે.

વર્ગ–(સિમેરૂબી).

નંબર. ૯૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ–Ailantus excelsa.

(ધ્યાન H. I. p. 518; N. p. 50; Watt. . p. 148; ૧૦ નિ૦ પા૦ ૪૮.

૨-દેશીનામ–અરડુસો, અડુસો, મ્હોટોઅરડુસો (તેલંગુ૦): મહારુખ, મારુખ, અડુના. અડુલસા (મ૦). રુખ, મહાનિંબ, મહરુખ (હિં૦) અરલુ, અરલ્ય (સં૦)

૩-વર્ણન–અરડુસાનાં વૃક્ષો ઘણિત્રાં જંગલમાં ઉગ્યા ય છે. તે બહુધા સીધાં વધેલાં અને થોડી શાખાઓ ળાં હોય છે. પણ કોઈ કારણથી તેના મુખ્ય ઉધો વામાં કંઈ હરકત થઇ હોય તેવે પ્રસંગે તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળી ઘેઘાદાર પસરાયલી હોય છે. એનાં ડ અને શાખાઓનો રંગ ભૂખરો હોય છે. અને તેપર રી ગએલાં પાનના તળિયે હૃદયાકૃતિના અને મધ્યમાં કેટલાક અર્ધચંદ્રના ડાઘ જેવી નિશાની દેખાતી હોય છે. ન ૪ થી ૫ ફીટ લાંબાં ઘણુંકરી શાખાઓના છેડા મે લીમડાની પેઠે આવેલાં હોય છે. ફુલ પીળાશલેતા લા રંગનાં ઝૂમખે આવે છે. અને ફળ પાંખ (ઉડણીઓ) ળાં હોય છે. તે લગભગ ઉન્હાળા આખર કે સમે પાકે છે.

એ વૃક્ષમાંથી કુંપળીઓનાં પાનની વાસને મળતી ખટ-મધુરી વાસ નીકળે છે, અને એનાં પાન તેમજ કોમળ ળાપર સૂક્ષ્મ મખમલી જેવી રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ–પેન્સલથી ભુરા પીળા રંગનાં હોય છે. તે રતાશ પડતાંઓવાળાં અને અંદરથી પીળાં. ધોળાં ને સ્નિગ્ધ દેખાય છે. તેપરની છાલ પીળા રંગની, જાડી, મજબુત રેસાવાળી ને રસભરી હોય છે. તેપરની રી રેતારીપર ઉભાં લીટા પડેલા હોય છે. વાસ કડવાશ-વી ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો, તુરો ને મગજરો લાગે છે.

છાલ અને શાખાઓ–પેશી અને બહુધા ભરાવદાર ય છે. તેનું લાકડું પોચું હોય છે. કોમળ શાખાઓ લીલા કે ભુરા રંગની ને તેપર મખમલી રૂંવાટી ય છે. એની છાલપર ભુરા ટપકાં ઉપસ વાળાં અને ય ભરેલું હોય છે. તેની અંદરની છાલ ધોળી, લી ને ભરાવદાર હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મગજરો કડવાસવાળો હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની મુખ્ય ડીટડી તળિયે ૧ ઈંચ જાડી ને ઉપર જતાં ગોળ અને પાતળી થતી હોય છે. તે પીળાશલેતા લીલા રંગની ને મખમલી રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. તે તળિયે ખાંચવાળી અને ઉપર જતાં તેનાપર એક બાજુ બેમાલમ ઝીણી નીક હોય છે. તેપર લીંબડાનાં પાનની પેઠે બહુધા તેવાજ આકારનાં પણ તેથી મ્હોટાં ૨૪ થી ૩૦ ઈંચ કે પાન (leaflets) સામસામાં આવેલાં હોય છે. એ પાનની નીચેની કેટલીક જોડીઓનાં પાન જરા આંતરે હોય છે. પાનની જોડી જરા છેટે છેટે હોય છે. એ જોડીમાંનાં પાનની ડીટડી સુતળી જેવી પાતળી, ½ ઈંચથી ૧ ઈંચ લાંબી ને નરમ હોય છે. તેપર મખમલી રૂંવાટી હોય છે. એ પાન ૪ થી ૮ ઈંચ લાંબાં ને ૨ થી ૩ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તેની કોર ડીટડી પાસે વિષમ અને ઉપર દાંતાવાળી હોય છે. તેનાં છેડાં સાંકડાં થતાં અણીઆળાં હોય છે. એની બન્ને સપાટીપર મખમલી રૂંવાટી હોવાથી તે સુંવાળાં લાગે છે. એની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો પીળાશલેતો ફિક્કો લીલો હોય છે. એમાં લીંબડાના પાનની નસો પેઠે નસો આવેલી હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મગજરો, તુરો ને પાછળથી મધુરો એવો જણાય છે.

ફુલ–પુષ્પ મંડપો ઘણુંકરી પત્રોખુમાંથી શાખા પ્રતિ-શાખાઓવાળા લાંબા નીકળેલા હોય છે. તેપર બહુ-જાતીય–(polygamous)–ફુલો આવેલાં હોય છે. નર ફુલનાં પુ૦ બા૦ કોશનાં પાંચ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ પાંચ પાંચ હોય છે. અને સ્ત્રી-પુંસંયોગી ફુલોમાં પણ તે તેટલાંજ હોય છે. પાંખડીઓ પહોળાં, અણ્ડાકૃતિની, અને બહુધા પાછળ વળેલી હોય છે. કોષો ૧૦–(સ્ત્રીપુંસયોગી ફુલોમાં ૨ થી ૩ તંતુઓ બહુ પાતળા અને લાંબા હોય છે) ઓરિયર ૧ હોય છે.

ફુલ–૨ થી ૩ પાતળાં લાંબાં સમભાગ ૧ થી ૬ ઈંચ લાંબાં ચપટાં હોય છે. ને ½ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તેનાં બહુ જુદા થઈ ગએલાં હોય છે. ▮ પાતળાં ફીફાં જેવાં દેખાય છે.

બીજ–ફળનાં વચ્ચે આવ ગર્ભયોગ્ય ભાગમાં ½ ઈંચ ભાગનું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ–છાલ.

૫-ગુણદોષ–ગરમ, કડવી, પિત્તભ્રમની દિવ્ય ઘણ કફ અને પિત્ત.

૬-ઉપયોગ–ગૃહસ્થઅરડુસાની ઔષધિ ઉપયોગ સ્વાદ અને હલકાની જાતની ઉપર ભરાય છે. તેમ ને ઔષધની માફક હાલની ભાષાની ઉપર પ્રવૃત્ત છે. એની છાલ ખાંસીની દવા તરી હોવા થકી કામ કરે

સોદાનો ખીચો નાંખી તેને આમે છે. એ આમ ફેફ્ફર ઉપર અપાય છે. એની છાલની ભૂકી દહીંમાં વાટીને સમડુણી અને ભાડા ઉપર વાપરવામાં આવે છે. એની છાલ વધારે વજનમાં લેવાય તો તેથી ઉલટી થાય છે, માટે તાવપર એની ભૂકી ૫ ઘઉંભાર આપવામાં આવે છે. એની છાલ ઉધરસ અને દમ ઉપર પણ અપાય છે. સ્ત્રીઓને પ્રસવ પછીની નબળાઇમાં શક્તિ આપવા માટે એની છાલ આપવામાં આવે છે. અરડુસાનાં ઝાડમાંથી ગુંદર નીકળે છે તે ડાઘ પાડી હોય તો મોઢામાં રાખવામાં આવે છે અરડુસાનું લાકડું પોચું હલકું અને કડવું હોય છે એનાં લાકડાંનાં છોડીઆં અંગ્રેજ મુસાફરીઆનાં છોડીઆંની જગોએ વાપરી શકાય તેમ છે. એનાં લાકડાંમાંથી નાહાના પ્યાલા બનાવી તેમાં રાતની વખતે પાણી ભરી રાખી તે પાણી સવારમાં ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે ઉપયોગમાં લાવી શકાય તેમ છે. એના પાનના વરાળીઆં સચિવા, મરમુમરા અને બીજી રીતે દુખતા સાંધાઓ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. અરડુસાનાં પાનમાં મીઠું અને [illegible] વાટી તેની પેટની ભરેલીની ગાંઠપર પણ કેટલાક લોકો મુકે છે. અરડુસાનાં લાકડાંમાંથી તલવારનાં મ્યાન, ઢાલ અને રોલડી તેમજ કેટલીક જાતનાં રમકડાં જેવી હલકી વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે. અરડુસાનાં તાજાં ફુલ જ્વરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે તે તાવ અને પ્રમેહ ઉપર પણ અપાય છે. અરડુસાનાં કાચા ફળને વાટી તેને તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઇ [illegible] રોગમાં તે આપવામાં આવે છે

"[illegible] દેહ નથી મળતું ત્યારે તેને બદલે અરિના (અરિષ્ટક)ના લાકડા અરડુસો વાપરે છે. ગુડ અને સોનાની સાથે તેની તાજી છાલ લેવાથી જન્મ્યા પછીની સખત [illegible] દમન છે.

માત્રા–૧ [illegible]" (ડા. ની. ગ્રી).

૭-સ્થાનક-ઝાડીઓની બાજુએ, વોકળાઓ કાંઠે અને વાડીઓની વાડો અને ખેતરોમાં કાંઠે ઉગે છે, તેમ તે વાવવામાં પણ આવે છે એ હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ, પંજાબ, અને બંગાળ ભાગમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એનું અરડુસો એ નામ સંસ્કૃત ભાષાનું અરલુ અથવા અરણ્ય ઉપરથી નીકળેલું હોય તેમ છે. એનાં ઝાડ જેને કે ઘણાં ઉંચાં, મોટાં પાનવાળાં અને [illegible] રંગનાં હોય છે, તેમજ તેનાં પાનની તાંદળજાનાં પાન જેવી હોવાથી એને મહાનિંબ પણ કહે છે અને તેને પણ મહાનિંબ લખેલો છે. પણ ખરું જોતાં અરડુસાને એ નામ વિશેષ લાગુ પડતું છે અરડુસીને પણ કેટલાક અરડુસો કહે છે. અને તેની સાથે આ અરડુસાની ભૂલ ન થાય તે માટે આને મોટોઅરડુસો કહેતા હશે.*

અરડુસાની છાલનું પ્રથક્કરણ અને વિશેષ ઉપયોગ વિષે મરહુમ ડા. નારાયણ દાજીએ એક અંગ્રેજીમાં પેપર લખેલો છે. તે હાલ ભાગ્યેજ મળી શકે તેમ છે. પણ તે ઘણો ઉપયોગી હોવાથી મળે તો વાંચવા લાયક છે.

વર્ગ–(સિમેરૂબી).

નંબર. ૧૦૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Balanites Roxburghii.

દૃષ્ટાંત-H. I. p. 522; N. p. 30; Watt I. p. 363; ૨. નિ. પા. ૫૧૩.

૨-દેશીનામ-ઇંગોરિયાં, ઇંગોરિયું (પા૦): ઇંગોરિયે (ગુ૦): हिंगणबेट, हिंगन (म०): इंगुवा, हिंगोट (हिं०); इंगुदी (सं०).

૩-વર્ણન-ઇંગોરિયાનાં ઝાડ ૧૦ થી ૨૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં નાહાની નાહાની કેટલીક શાખાઓ નીચે બેસી હોય છે. તેના છેડા બહુધા સાંખા તીક્ષ્ણ કાંટાવાળા હોય છે. એક મુખ્ય ડીંટડીપર બાજુપરી બે નાહાનાં પાન (leaflets) સામસામાં આવેલાં હોય છે. ફુલ ઉન્હાળે આવે છે, તે પીળાસયેના લીલા રંગનાં હોય છે. ફુલ સંભમોળ ને ઘણાં કડવાં હોય છે. તે ભાદરવામાં પાકવા માંડે છે.

મૂળ-કેટલાક ફાંટાઓવાળાં, ભૂરા પીળા રંગનાં, નરમ અને સછિદ્ર હોય છે. છાલ જાડી, પોચી, હલકી, [illegible] કણી અને અંદરથી પીળાસયેતા ધોળા રંગની હોય છે. વાસ ઉમ અને સ્વાદ કડવો અને તૂરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ફીકા પીળા કે [illegible] રંગની ને ખડબચડી હોય છે. શાખાઓ પીળાશવાળા લીલા રંગની ને તેપર ભાગ્યેજ સૂક્ષ્મ આછી રૂંવાટી હોય છે. કોમળ શાખાઓ લીલાશયેતા રંગની ને તેપર ઉન જેવા વાળની સૂક્ષ્મ રૂંવાટી હોય છે. અંતરછાલ જુની [illegible] કે લીલાશયેતા રંગની મજબૂત રેસાવાળી હોય છે [illegible] છાલ બહુધા પીળાસયેતા રંગની ને પોચી હોય છે

* પોટ નહેર [illegible] અરડુસી [illegible] નિયમ આ મોટો અરડુસો [illegible] કરી [illegible] નથી. [illegible] બે જાતે આવે અને વાડીઓમાં વાવવામાં આવે છે [illegible] અને ચીંચબંદરનાં સામની વાડીઓમાં મોટા અરડુસા [illegible] પ્રથમ વાવવામાં આવેલાં હતા. પણ હાલ તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મોટા અરડુસાનાં ઝાડ [illegible] [illegible] [illegible] છે. પણ તેના ઉપયોગ [illegible] [illegible] નથી. આ [illegible] અરડુસા વાવવામાં આવેલા છે અને તેમાંથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે

ટ.ખાઓ ટેરવે અણુધાર સાંધા અણીવાળા કાંટાઓ જેવી હોય છે. તેપર પાન અને ફુલો આવે છે. (જ્યારે ટ.ખાઓ કાંટાઓનું રૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે ઘણુંકરી તેપર પાન કે ફુલ અથવા બન્ને આવે છે. અને ત્યારે એવી શાખાઓ કાંટા અને શાખાઓ એ બન્નેનું કામ કરે છે).

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે સંયુક્ત બે પાન હોય છે. તેમાંનું દરેક પાન (leaflet) ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબું અને ½ થી ૧ ઇંચ પોહોળું હોય છે. તે અંડાકૃતિનું કે નળિયે જરા સાંકડું અને મથાળે પોહોળું થતું હોય છે. ઘરડાં પાન જાડાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. પણ કોમળ પાનપર ઝીણ રૂંઆળ હોય છે. પાનની દીટડી સુક્ષ્મ અને સાંધાવાળી હોય છે

ફુલ–૪ થી ૧૦ ગોળ ફુલની ઝુમ્ખીઓ પત્રોત્સુમાંથી નીકળેલી હોય છે. ફુલનો વ્યાસ ½ ઇંચનો, અને તેની વાસ જરા આંબટ પણ મધુરી હોય છે. તેની દીટડી ½ ઇંચ લાંબી, પાતળી અને રૂંઆળથી ભરાયલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે એક બીજાથી છુટાં હોય છે. તેની કોર થોડી અંદર વળેલી હોય છે. તે ફીકા લીલા રંગનાં ને બન્ને બાજુ રૂંઆળવાળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે પણ છુટી અને પુ૦ બા૦ કો૦નાં પત્રોથી આંતરે આવેલી હોય છે. તે તેઓથી જરા સાંકડી ને લાંબી હોય છે. તેપર ઉપરની બાજુ ચળકતી લાંબી રૂંઆળ હોય છે.

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે (કોઇવાર અપૂર્ણાંગ (rudimentary) ને હીસાબે ૮ થી ૯ જોવામાં આવે છે). તેના તંતુઓ લીલા ને પરાગકોષ પીળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ધોળી રૂંઆળવાળો એક આઠ કે દશ ખુણાવાળી ચપટી પાટલીપર આવેલો હોય છે. નળિકા ગુચ્છમુખવાળી, ટુંકી, અણીદાર, લીલી ને લીલા રંગની હોય છે.

ફળ–કાચરી લીંબુ જેવાં પણ જરા વિશેષ લંબગોળ હોય છે. તે કાચાં હોય ત્યારે લીલા રંગનાં ને પાકે છે ત્યારે લીંબુની પેઠેજ પીળા રંગનાં થઇ જાય છે. તેનાપર ૫ સ્પષ્ટ અને ૫ અસ્પષ્ટ રેખાની ઉંડી નસો હોય છે. ફળની ડીટી ૧½ થી ૨ ઇંચ લાંબી અને ½ કે તેટલીજ જાડી હોય છે. ફળપરની છાલ નરમ અને જરા જાડી હોય છે, તે અંદર પણ પીળી હોય છે. તે સહેલાઇથી કાઢી શકાય છે. તેની અંદર ૧ સખ્ત ટલીઉં હોય છે. ને તેની ઉપર ચળકતા ભૂરા રંગનો રસ ચીકણો નરમ ગર હોય છે. એની વાસ બરાસની જેમ અને સ્વાદ પણ તેવોજ હોય છે. એની વાસ જરા વિશેષ વાર ચાખી હોય તો માથું ચડી આવે છે. ફળ ૧ થી ૨ કે ૨½ ઇંચ લાંબું અને ૧ થી ૧½ ઇંચ પોહોળું હોય છે. તેની અંદરનું ગોટલું એવું તો કઠણ હોય છે કે તે છીણી વતી પણ મુશ્કેલીથી ભાંગે છે. ગોટલું ફળના પ્રમાણમાં ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબું અને ૧ કે તેથી વિશેષ પોહોળું હોય છે. તેનો રંગ ભૂરો ને તેપર રેસાઓ ને ઉભી નીક હોય છે. એ ગોટલાને ભાંગતાં તેમાંથી એક બીજ નીકળે છે.

બીજ–કઠણ, ફીકા પીળા રંગના મીંજ જેવું હોય છે. તે દાણાદાર જોવામાં તેલ જેવું દેખાય છે. તેની વાસ ઘી જેવી ને સ્વાદ જરા કડવાસવાળો તેલીઓ લાગે છે. એને ઘોડીવાર ખુલ્લું રહેવા દેવાથી તેપર કેટલી કીડીઓ ચડી જાય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ઉલટી કરાવનાર, રેચક તથા કૃમિ અને ગ્રાહક.

૬–ઉપયોગ–"ફળપરનો ગોળ જેવો રસ ચોપડવાથી શરીરપર દાઝ હોય તે મટે છે. ફળની અંદરનાં બીજમાંથી તેલ નીકળે છે. ઇંગોરિયાં કફ, લોહીવિકાર, આમ, ગાડ, ગુમડાં, કૃમિ, વાત, વિષ, શલ, કુષ્ટ એ સર્વે મટાડે છે. એનાં ફુલ મધુરાં ને ગરમ છે, વાત કફને મટાડે છે." (રૈ. દ્રવ્યગુણ).

ઇંગોરિયાનાં ફળને ઇંગોરિયાં કહે છે. ઇંગોરિયાનું તેલ* હાથીઓ અને ચાંમડીના દરદો ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. બીજ કફમાં ૨ થી ૩૦ ઘઉં ભાર અપાય છે. છાલ, કાચું ફળ અને પાન કૃમિઘ્ન અને રેચક ગણાય છે. ઢોરને આફરો થયો હોય તો તેપર ભરડા કુમરના રગની સાથે ઇંગોરિયાના ફળ અને ફુલનો ઉકાળો કરી તે ઢોરને પાય છે. તેથી તેનું પેટ છુટે છે. ઇંગોરિયાંના પાકાં ગોટલાંમાં બંદુકનો દારૂ ભરી ફોડવામાં આવે તો તેનો ઘણો મ્હોટો તોપ જેવા અવાજ થાય છે. એનાં ગોટલાને કોરી તેની તમાકુ રાખવાની ગોળ કે ડાબલી બનાવવામાં આવે છે. ઇંગોરિયાંનાં પાન ઢોર, ચારા તરીકે ખાય છે. "એનાં ફળ પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં તેમજ મિસર દેશમાં મેવા તરીકે ખવાય છે. અને તેમાંથી એક જાતનો દારૂ બનાવવામાં આવે છે. જે સીદી લોકો વાપરે છે. એનાં કાચાં ફળ મિસર દેશની હદરડે અને પાકાં જંગલી ખારેક કહેવાય છે." એનું લાકડું સામાન્ય રીતે કઠણ હોય છે. તે કોદાળી વગેરેના હાથા બનાવવાના કામમાં આવે છે. એનાં થડ અને ફળની છાલ ઉન ધોવાના કામમાં વપરાય છે. એનાં ફળમાનો ગર રેશમ ધોવાના કામમાં વપરાય છે. એની છાલમાંથી જે રસ નીકળે

* કવિરાજ કાલીદાસે શકુન્તલા નાટકમાં એ તેલનું વર્ણન કરેલું છે.

છે તે ઝેરી ગણાય છે. ફલનો ગર આડાપર દદીમાં અપાય છે, એમ કહેવાય છે. પાકાં ગોટલાંની દરજીની આંગળીએ પેરવાની ટોપી બનાવે છે. તેમજ અત્તરશું-ધણી પણ બનાવવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-ડુંગરાળી જમીનમાં વિશેષ કરી ઉગે છે* એ હિંદુસ્થાનના સુકા પ્રદેશોમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-સંસ્કૃત ઇંગુદી ઉપરથી હિંગોરિયાં આદિ પ્રાકૃત નામો નીકળેલાં જણાય છે.

૨૭-N. O. BURSERACEÆ.

વર્ગ-બર્સિરેસી-ગુગળનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ:-

આ વર્ગમાં વૃક્ષો અને ઝાડવાં થાય છે. તેમાંથી સુગંધિત નિર્યાસ નીકળે છે. જે ધૂપ તરીકે વપરાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિને પાન આંતરે આવે છે, તે સંયુક્ત અથવા ત્રણ પાનના ત્રેખડા જેવાં પિચ્છાકાર હોય છે. ઉપપાન કવચિત જ હોય છે. નર અને માદા ફુલો એક જ વનસ્પતિપર, અથવા જુદી જુદી વનસ્પતિપર, જુદાં જુદાં અથવા ભેળાં હોય છે. પુ૦ ભા૦ કોષના પત્રો અને પુ૦ અભ્યં૦ કોષની પાંખડીઓ ૩ થી ૬ હોય છે. પુકેસરો પાંખડીઓ જેટલાં અથવા તેથી બમણાં હોય છે. તે બધાં એક સરખી લંબાઈનાં અથવા લાંબાં ટુંકાં હોય છે. અને તે પડથીની કોર અથવા તળિયે આવેલાં હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે. તે ૧ કે ૨ થી ૫ ખાનાવાળો હોય છે. ફલ ચાબુકરી અષ્ઠિવાળી અથવા સ્ફોટકવાળી હોય છે તેમાં ૧ અથવા ૨ થી ૫ ઠળીઆ હોય છે. તેમાં બીજ ૧ હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં પાચક, વાતઘ્ન, ઉપલેપક, સારક, ગર્ભશોધક, રેચક, ઉત્તેજક, ચિરજીર્ણકારી પૌષ્ટિક, અને કફ તથા શોધક ગુણ રહેલા હોય છે.

વર્ગ-(બર્સિરેસી).

નંબર ૧૦૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Balsamodendron Mukul

(પ્રમાણ-H. I. p. 529, N. p. 51; Watt. I. p. 366; ફ. નિ. પા. ૨૭૬.

૨-દેશીનામ-ગુગર, ગુગલ, ગુગળ (હિં૦)-(ગુ૦); ગુગ્ગુલ, ગુગ્ગલ (બં૦); ગુગ્ગુળ (દિ૦); ગુગ્ગુલુ (સં૦)

* [illegible] અને [illegible] જાતિ [illegible] આવે છે

૩-વર્ણન-ગુગળનાં ઝાડવાં ૪ થી ૧૨ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એમાં આડી અવળી, લાંબી ટુંકી, કાંટા જેવી અણીવાળી ઘણી શાખાઓ થાય છે. એની છાલપરથી પાતળી ફોતરી ભુરા રંગની ઉતરી જતી દેખાય છે. અને એ ફોતરી નીચે છાલનો રંગ લીલો હોય છે. પાન ગાઢાં અને ટુકાં હોય છે, તે શિયાળે ખરી જાય છે. અને ચોમાસે વરસાદ થવાની સાથે પાછાં નવાં આવે છે. ફૂલ રાતા રંગનાં સૂક્ષ્મ હોય છે. તે ઉન્હાળે આવે છે. ફલ ઘડિલા જેવાં નાહાનાં હોય છે. તે ચોમાસાની શરૂવાતમાં પાકી જાય છે.

ગુગળનું ઝાડવું તેના ખાખી કે ભસ્મીરંગ અને કાંટાવાળી આડી અવળી શાખાઓને લીધે તે એક ઝરડાં જેવું દેખાય છે. ગુગળનાં ઝાડવાને જખમી કરવાથી પીળાસલેનો ચીક તેમાંથી નીકળે છે. તે શિયાળે ગુંદ જેવો બંધાય છે. તેને ગુગળ કહે છે.

મૂળ-જાડાં, લાંબાં અને ઝીણા કાંટાઓવાળાં હોય છે. તેનું લાકડું રસભર્યું, ભુરા રંગનું ને ગુણ હોય છે તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે સછિદ્ર અને ચાકાર દેખાય છે. છાલ રાતા રંગની, રસભરી, રેસાવાળી ને મજબૂત હોય છે. તેમાંથી પીળાસવેના રંગનો ચીક નીકળે છે. છાલ ઉપરની પાતળી ફોતરી અંદરથી રાતા ને ઉપરથી ભુરા રંગની હોય છે. તે ચળકતી ને લીસી હોય છે. વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ તુરાશવેનો કડો ને ગળચટો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-એની ડાંડી અથવા થડ ૨ થી ૬ ઇંચ કે ૧ ફુટ વ્યાસનું હોય છે, પણ તે સિધો ઉંચું હોતુ નથી. પણ તેનાપરથી આડી અવળી ઘણી શાખાઓ નીકળે છે કોમળ શાખાઓને છેડે સ્નાસવેના ભુરા વાળની રૂવાંટી હોય છે. ડાંડીનું લાકડું પીળા રંગનું ચીકટ અને દૃઢ હોય છે. છાલ લીલા રંગની જાડી ને પીળાશવેના રંગના ચીકથી ભરાયલી હોય છે. ભાગ્યા ભસ્મી રંગની પાતળી ફોતરી હોય છે. એનો ગુણ સહેજ કડવાશવેનો સુગંધિત અને સ્વાદ કડો ને ગળચટો લાગે છે

પાન-શાખાઓને છેડે, અથવા કાંટાજેવી શાખાઓને પડખે, નાહાની નવી શાખાઓ નીકળતાં તેનાપર પાન આવેલાં હોય છે. તે વખતે એકેક, અથવા બે, કે ત્રણ પાને પાને આવેલાં હોય છે. અને કોઇવાર ત્રણ પાન ત્રેખડાની પેઠે પણ આવે છે. પાનની દીટી જતી હોય [illegible] અથવા હોતી નથી. ત્રણ પાન જ્યાં આવે હોય છે ત્યારે વચલું પાન તેની આજુબાજુનાં પાન કરતાં વધારે લાંબું ને પહોળું હોય છે. પાન લીસાં, ચળકતાં, લીલા રંગનાં, દીટી તરફ સાંકડાં અને ટેરવાં તરફ પહોળાં હોય છે તેની કોર કાંગરીવાળી ? ૧ થી ?

½ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ૨ લાઇનથી ૧ ઇંચ પહોળાં હોય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી સહેજ સુગંધિત ઉચ્છ્વાસ, અને સ્વાદ ખટાસવાળો ચીકણો લાગે છે.

ફૂલ—એકજ ઝાડપર માદા અને નર ફૂલો જુદાં જુદાં આવે છે, અથવા એક ઝાડપર બધાં નર ફૂલો અને બીજા ઝાડપર બધાં માદા ફૂલો એમ પણ આવે છે, માદા ફૂલોમાં પુંકેસર અપૂર્ણ હોય છે. અને નર ફૂલોમાં સ્ત્રીકેસર પણ તેમજ પૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચેલી હોતી નથી.

ખરી ગયેલાં પાનવાળી શાખાઓને ઉપરથી અનેક, કે બે અથવા—ચાર, એકજ જગાએથી રાતા રંગનાં સાંકડાં સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—ચાર પત્રોવાળો, ઉભી પ્યાલી જેવો પાંખડીઓપર ચપટ બેઠેલો હોય છે. તેનાં મુખ પાસે તેના ચારે દાંતા ખુલ્લા દેખાતા હોય છે. તે પાંખડીઓથી અંતરે આવેલા હોય છે. તેની લંબાઇ ½ થી ૧ લાઇન જેટલી હોય છે. તેપર પીગાસલોની ટુંકી રૂવાટી આવેલી હોય છે, ને તેપર ચીકણો રસ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૪ હોય છે, તે પણી પાસે પાસે પણ છૂટી અને ઉભી હોય છે. તેનાં મુખ પાસે તે બહારની બાજુ વળેલી હોય છે. તેનાં છેડાં સૂક્ષ્મ અણીવાળાં હોય છે. પાંખડી ચળકતી અને લીસી હોય છે, તેની લંબાઈ ૧½ થી ૨ લાઇન જેટલી હોય છે, તે તળિયે જરા સાંકડીપની હોય છે.

પુંકેસરો—૮ હોય છે. તેમાં ચાર ટુંકાં અને ચાર લાંબાં હોય છે. લાંબાં ચાર પુંકેસરોના પરાગકોષ પીળા રંગના હોય છે. તે પાંખડીની નળીનાં મુખ આગળ આવેલા હોય છે. પુંકેસરતંતુઓ લીસાશ કે સ્વાસપેલા પીળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી અને ચાર પોલાણવાળો હોય છે. એની દરેક પોલમાં (૩ થી ૪ ?) પણ બહુધા ૨ આદિબીજ હોય છે. ગર્ભાશયને ફરતી ૮ થી ૧૦ દાંતાવાળી પરદી આવેલી હોય છે. નલિકા ટુંકી અને નલિકામુખ બધી ચાર વિભાગોવાળું હોય છે

ફળ—લીસાં ને ચળકતાં હોય છે, તેનો આકાર નાની બદામડી અથવા બોરીયા જેવો હોય છે, તે રંગે રતાશપર હોય છે. એને એક છેડે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે, ને તે અણી પાસેથી બન્ને બાજુએ અનેક નીક નીકળી ફળની ડીંટડી તરફ ગયેલી હોય છે. ફળની છાલનો સ્વાદ કડ-વાશરી જેવો હોય છે, ને સ્વાદ કડવો ને જરા ખટા-સવાળો હોય છે. ફળ પાકે છે ત્યારે તેની ઉપરની છાલ નીકળી જાય છે, ને અંદર પીળા રંગનો રસબધો ચળકતો ટેરી જેવો ગર દેખાય છે તેમાં ઠળિયા ને બીજ સૂક્ષ્મ હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—ચિરગુગુળી પૌષ્ટિક, શામક, ઉત્તેજક, રોપક અને લોહી સાફ કરનાર.

૬—ઉપયોગ—ગુગળનાં ઝાડનાં ઉંટ અને બકરાંનો મુખ્ય ચારો છે. ગુગળનું લાકડું સફેદ પોચું અને હલકું થાય છે, તે દાંતરડી અને ધારીયાંના હાથા કરવામાં કામે લાગે છે. અને મછીમારો લોકો જાળ પાણીપર તરતી દેખાય, માટે એના કકડા જાળને બાંધે છે. એનું લાકડું બળતણ તરીકે ગરીબ લોકો ઉપયોગમાં લે છે. શરીર અને વીર્યની નબળાઇને લીધે પગની તળી અને હાથની હથેળીમાં દુખાવો હોય તો તેપર સ્વચ્છ ગુગળ ઘી અને સાકર સાથે ખવરાવે છે. ગુગળ પરમા, ભગંદર, હરસ, વિસ્ફોટક, ક્ષય, કોઢ, સમહણી, ચામડીનાં દરદો, લોહી વિકારનાં દરદો, કંઠમાળ અને જળોદરપર વપરાય છે. સડતાં ચાંદાં અને ગડગુમડાં ઉપર ગુગળનો મલમ વાપરવામાં આવે છે. ગુગળ બીજી દવાઓ સાથે મેળ-વીને પણ ખવરાવવામાં આવે છે.

"આર્ય ઔષધ"માં ગુગળની ૫—બનાવટ આપી છે. જેવી કેઃ—૧—યોગરાજગુગળ, ૨—કૈશોરગુગળ, ૩—ત્રંબકગુગળ, ૪—સિંહનાદગુગળ, અને ૫—અમૃતા-ગુગળ. એ પાંચે બનાવટ જુદાં જુદાં દરદોમાં અપાય છે. એ બનાવવાની રીત, ઉપયોગ તથા બીજી ઘણી ઉપયોગી ગુગળ વિષેની હકીકત (ડા. વીરજી ભીખા શરદ એલ, એમ, એસ—એઓએ) વિસ્તારથી પાને ૨૨૬ થી ૨૩૧ સુધી આપેલી છે, તે જીજ્ઞાસુએ વાંચવા લાયક છે.

પડી જવાથી અથવા કંઇ લાગવાથી અંગમાં દુખાવો થાય, અથવા સાંધો દુખે, તો તેનાપર ગુગળનો લેપ કરવામાં આવે છે. શરીરમાં કોઇ જગોમાં ગાંઠ કે ચાઠાં નીકળતા હોય, ત્યારે પણ ગુગળનો લેપ કરવામાં આવે છે. એક બાજુની કમર રહી જાય છે, તેનાપર ગુગળની પટી મારે છે, અથવા લેપ કરે છે. મગજની માંદગી ઉપર પણ ગુગળનો લેપ કરે છે. હવા સ્વચ્છ કરવા માટે ગુગ-ળનો ધૂપ કરવામાં આવે છે. વાળાના સોજાપર ગુગ-ળનો લેપ કરવામાં આવે છે. પણ તેથી બહુ વાળા થાય છે, તોપણ વાળાને એ ત્વચાથી વખતે બહાર કાઢી નાખે છે. ચુનામાં ચીકાશ આવવા માટે કડીઆ લોકો ચુના સાથે ગુગળનો રસ વાપરે છે. બરોડ અને ફળિયાની ચાંદપર ચુનો અને ગુગળ ભેગાં કરીને લીંપ-ણમાં આવે છે.

ગુગળનાં ફળને ગુગળીઆં અથવા ગુગળિયાં કહે છે તે ખાટ્યું, ચાતુ દુખ અને પચ્ય અતિસાર આપ વાથી હરીયાળ ફળમાં ઠરી નીકળે તેપર મીઠું સાથે ખવરાવવામાં આવે છે. બાગી અને ઉનાળામાં ગુગળિયાં

મીઠાં સાથે ખવરાવાય છે. અને ગુગળની લીંડી છાશ સાથે આપે છે. તેથી ઉબકો બેસી જાય છે. ગુગળિ-યાને સુકાતી તેને ખાંડીને અભિયા ઉપર પીપર સાથે મધમાં ખવરાવાય છે ઝેરી જનાવર કરડ્યું હોય, તો તેના પર ગુગળીઆં મરી અને મીઠાં સાથે ગામડાંનાં લોકો ખવરાવે છે ગુગળીઆં અર્થાત્ ગુગળનાં ફળ ન મળે તો તેને અભાવે ગુગળનાં પાન ઉપર પ્રમાણે ખવરાવે છે. ગુગળનાં પાન મીઠાં સાથે ખવાથી ઝેરીલા લોકો પૈષ્ટિક [illegible] છે કેટલાંક લોકો ગુગળનાં દાતણ કરે છે, જેથી મોઢું સારી [illegible] હોય કે [illegible] હોય તો [illegible]

૭-સ્થાનક-ગુગળનાં ઝાડો પત્થર અને કાંટાવાળી [illegible] અને [illegible] વિગેરેના [illegible] [illegible] જમીનમાં ઉગે છે.* એ સિંધ, કચ્છ, [illegible], [illegible], ખાનદેશ, [illegible], રજપુતસ્થાન અને [illegible]

[illegible]–N. O. MELIACEÆ.

વર્ગ-મિલિયેસી-રોહ્ણ અને લીંબડાનો વર્ગ.

[illegible] વર્ણન અને [illegible].–

[illegible] અને [illegible] થાય છે. પાન [illegible] સંયુક્ત અને [illegible] સાદાં [illegible] [illegible] પત્રો અને [illegible] ૩ થી ૬ [illegible] છે. પુષ્પસરો [illegible] ૧૨ [illegible] તેથી વધારે હોય છે. અને તે [illegible] આવેલા હોય છે તેના [illegible] (tube) [illegible] હોય છે. અને તેને [illegible] [illegible] અને [illegible] આવેલા હોય છે [illegible] ૧ કે ૨ થી ૫ [illegible] ૧ અને તેનુ [illegible] હોય છે. [illegible] ૨ થી ૫ [illegible] ૧ થી ૫ કે વધારે બીજ હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ [illegible] હોય છે. અને [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] છે

આ [illegible] [illegible] અને [illegible] છે.

---

* [illegible]

વર્ગ-(મેલિયેસી).

નંબર ૧૦૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Melia Azadirachta.

દષ્ટાંત-H. I. p. 544; N. p. 53; Watt. V. p. 211; રૂ. નિ. પા. ૧૩.

૨-દેશીનામ-લીંબડો (પો૦ગુ૦): નિંબ,કડુનિંબ(મ૦) નીમ, નીંબ (હિં૦); નિંબ, પિચુમર્દ, પિચુમંદ, [illegible] (સં૦)

૩-વર્ણન-હિંદુસ્થાનમાં ઉપયોગી, પરોપકારી ખાંડાનાં ઝાડ ઘણાં છે. જેમાનું લીંબડાનું ઝાડ પણ એક છે. લીંબડાનું ઝાડ ૪૦ થી ૬૦ ફીટ ઉંચું અને ઘણા વિસ્તારવાળું થાય છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં ઉગે છે. એ ઝાડ જ્યાં બીજાં ઘણાં ઝાડો ન થઈ શકે ત્યાં મહેનતથી થઇ શકે છે, અને તે સારી હાલતમાં હોય છે. એ ઝાડો સારી હાલતમાં અમદાવાદ જીલ્લો, ઉત્તર કાઠીઆવાડ, કચ્છ, સિંધ અને વાયવ્ય પ્રાંતના થોડા ભાગોમાં હોય છે. ત્યાં તે વિશ્રાન્તિની જગોએ કામ આવે છે. એનાં ઝાડ નડિયાદ, અમદાવાદ ઘણે જેટલાં ઉંચાં થાય છે તેટલાં ઉંચાં બીજે કોઇ સ્થળે ભાગ્યેજ થતાં હશે. કેમકે નડિયાદ પાસે તેનાં વૃક્ષો ખરેખર ગગનસ્પર્શી (જેવાં માથેરાનના શાલ્મલીના ઝાડો થાય છે) જોવામાં આવે છે.

આ સ્થાન (પોરબંદર) ના બરડા ડુંગરમાં એનાં ઝાડ માત્ર ૨૦ થી ૨૫ કે ૨૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે અને તે ઘણા વિસ્તીર્ણ હોતાં નથી. તોપણ સ્વસ્થાનનાં કેટલાંક નદી કાંઠાના ગામોમાં તે સારાં ઉંચાં અને વિસ્તારવાળાં થાય છે

લીંબડાના ઝાડમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે તેમાં નાનકડી શાખાઓ તો ઘણીવાર નીચી ઢળી, પવનના લહેરાથી આમ તેમ જેમ પવન ઝોકાં તેમ ડોલતી હોય છે. તે જોનારના મનને પણ ડોલાવી નાખે એવી ખુબસુરત દેખાતી હોય છે એનાં ઝાડ [illegible] કડુઆ પાતાં [illegible] હોય છે તોપણ [illegible] [illegible] મુસાફરોને છાયાની જરૂર હોય છે ત્યારે એ [illegible] પાણીથી [illegible] એની છાયા એવી તો શીતળ હોય છે કે, તે [illegible] [illegible] છે. "[illegible] લીંબડી [illegible] [illegible] [illegible]" ([illegible]).

[illegible] અને [illegible] તેની [illegible] [illegible] પાન, ([illegible]) [illegible] છે. તે [illegible] અને [illegible] [illegible] તેમાં [illegible] [illegible] [illegible] છે તે [illegible]

વધારે છે. પણ વળી એનાપર આવેલાં ચકચકીત સૂક્ષ્મ છાંટણાં તો આશ્ચર્યમાન આપે છે.

એમાં ઝીણાં સફેદ ફૂલોની લંગરો પણ ઘણુંકરી નવપલ્લવોની સાથેજ લટકી રહે છે. જેમાંથી રાતની વખતે અત્યંત મધુરી પરિમળ એનાં ઝાડથી પણ ઘણે દૂર સુધી પસરી રહે છે. તે ત્યાંથી જતા આવતા મુસાફરોને મસ્ત કરી નાંખે છે. એની કોમળ ડાળો જેમ પવનને વશ હોલે છે, તેમ એનાં ફૂલોની લપટ પણ પવનની ઝપટને વશ હોય છે. પવન તેને જે બાજુ લઈ જાય તે બાજુ તે તેની સાથે ચાલી જાય છે.

લીંબડાનાં ફળ લીંબોડી અથવા લીંબોળી કહેવાય છે. તે કડવી હોય છે, તોપણ તે ચળકાટવાળી, પીળા રંગની ને સુંવાળેલી હોય છે. તે વૈશાક જેઠમાં પાકે છે, ત્યારે તે ઘણાં પક્ષીઓને ખાવા લલચાવે છે. એ રાણનાં ફળને મળતી ભાતની હોય છે. પણ રાણ રાજાઓનો અને લીંબોડી કાગડાઓનો મેવો છે

મૂળ—જમીન અને ઝાડ પ્રમાણે જાડાં અને લાંબાં હોય છે. એમાંથી કેટલાક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તેની છાલ સફેદ કે રતાસલેતા રંગની ને લીસી હોય છે. તેપરની ફોતરી ભૂરા રંગની પાતળી ને તરત ઉતરી જાય તેવી હોય છે. તેપર ચીરા પડેલા હોય છે. મૂળનું લાકડું ઘણું કઠણ હોય છે. વાસ અણગમતી અને સ્વાદ કડવો અને તૂરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—એનું થડ સીધું ને જાડું હોય છે, ને તે કોઈવાર બે માણસની બાથમાં પણ મુશ્કેલીથી આવી શકે એટલા ઘેરાવાનું હોય છે. એની ઉપરની છાલ ખડબચડી ઘેરા ભૂરા રંગની ને તેપર ઉભા ને આડા ચીરા પડેલા હોય છે. અંદરની છાલ ધોળા, રાતા અને લીલા એમ મિશ્ર રંગની હોય છે. એની કોમળ શાખાઓ લીલા કે રતાસલેતા રંગની ને બટકણી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ દાણા જેવા બિંદુઓ આવેલા અને ઝીણા ચીરા પડેલા હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓપર મીણસલેતા બિંદુઓ હોય છે. જેમાંથી રાળ જેવી ઉગ્ર સુગંધિત વાસ નીકળે છે એપર કોઈવાર સફેદ વાળની ઝાડી રૂંવાટી પણ હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ૯ થી ૧૬ ઇંચ લાંબાં હોય છે તે શાખાઓના છેડા પાસે બહુધા સમુખ કે ગુચ્છાની પેઠે પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી વચમાં જાડી હોય છે. તે ગોળ અને મૂળઆગળથી કંઇક પાતળી હોય છે. તેપર નાહાનાં પાન (Leaflets) સામસામાં અથવા જરા આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૯ થી ૧૫, કે વખતે ૧—૨ ઓછાંવત્તાં હોય છે. તે ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. એની ડીટડી સૂક્ષ્મ, તળિયે જરા ઉપરની બાજુ ચપટી ને ભૂરા રાતા રંગની હોય છે. એની કોર ડીટડી પાસે વિષમ હોય છે, ને આગળ તેપર દાંતા હોય છે. એનું ટેરવું લાંબું ને અણીવાળું હોય છે એની ઉપરની સપાટી પીળાશલેતી લીલી કે ઘેરા લીલા રંગની ને નીચેની ફીકી હોય છે. અને તેપર અનિયમિત ચળકાટવાળાં ગોળ ચપટાં સૂક્ષ્મ છાંટણાં હોય છે. તે કોમળ પાનમાં વિશેષ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કોમળ પાનની સપાટી રતાસલેતા રંગની અને નસો, ટેરવાં, અને દાંતાની અણી પીળાશલેતા લીલા રંગનાં હોય છે. પાનની વચલી નસ સ્પષ્ટ દેખાતી બન્ને સપાટીએ બહાર નીકળતી હોય છે. અને તેની બાજુની નસો ઝીણી અને બહુધા સામસામી હોય છે. પાનની ડીટડીઓપર કોઈવાર સફેદ ભૂરી ભૂખરી કે સૂક્ષ્મ રૂંવાટી હોય છે.

ફૂલ—શાખાઓના છેડા પાસે પત્રકોણમાંથી પુષ્પમંડપ નીકળેલા હોય છે. તે શાખા પ્રતિશાખાઓવાળા હોય છે. તેની સળી પાનની સળી જેવી જાડી અને બહુધા તેના જેટલીજ લાંબી કે વખતે તેથી જરા ટુંકી હોય છે. ફૂલની ડીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ, લીલા રંગની ને ભૂરા વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ⅓ ઇંચનો ને વાસ મધુરી હોય છે, તોપણ લાંબો વખત લીધાથી તે જરા કડવી જણાય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—ના પત્રો ૫ હોય છે. તે તળિયેથી જરા જોડાયલાં ને મથાળે છૂટાં હોય છે. તે લીલાશલેતા ધોળા રંગના, પોહોળાં, ટેરવે બુઠ્ઠાં કે ગોળાઇલેતાં, ભૂરા વાળની રૂંવાટીવાળાં, પાંખડીથી ઘણાં ટુંકાં અને જરા ઉપરાઉપર ગોઠવાયાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે છૂટી અને પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી આંતરે આવેલી હોય છે. તે ૨ લાઇન લાંબી, ૧ લાઇન પોહોળી, ટેરવે ગોળાઇલેતી, તળિયે જરા સાંકડી ને સફેદ રૂંવાટીવાળી હોય છે.

પુંકેસરો—૧૦ થી ૧૨ હોય છે. તે પાસે પાસે આવી ફૂલની વચમા એક નળી જેવાં થઈ રહેલાં હોય છે. તે ધોળાં ને ધોળી રૂંછાળવાળાં હોય છે. પરાગકોષ પીળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તે પુંકેસરોથી ટુંકી હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલા રંગની ગાદીપર આવેલો હોય છે. તે ગોળાઇલેતો, ચળકતો, લીસો ને લીલો હોય છે. નલિકા ધોળી કે લીલી, ને મથાળે ધોળાં કે લીલાં સૂક્ષ્મ-મુખવાળી હોય છે.

ફળ—પ્રથમ લીલાં ને પાકે છે ત્યારે પીળાં થઈ જાય છે. તે સુકાય ત્યારે ઘેરા તપખીરીઆ રંગનાં થઈ જાય છે. તે ⅔ ઇંચ લાંબાં ને ૨ થી ૩ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે લંબગોળ, લીસાં, ચળકતાં ને આંબાની કેરી

પેટુ જરા વાંકેલેનાં હોય છે. તેની નીચે જાડી પડથી ને ડીટી સ્ટી ગએલાં હોય છે. અને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ ખાડાવાળો ભૂરો ચાંડલો હોય છે. ફૂલને દાબતાં તેમાંથી દૂધ કે ચીકણો ગળ નીકળે છે, જેમાં ૧ બીજ હોય છે.

બીજ—લાંબુ ને ટેરવાં તરફ જરા સંકુચિતનું હોય છે. તેની ઉપરનું ધોળા રંગનું પડ સેહેલાઇથી નીકળી શકે છે. તેની અંદર લીલા રંગનાં ચળકતાં ૨ દળ દેખાય છે, જેને મથાળે અણી (અંકુર) હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ—વિરગુણકારીપૌષ્ટિક, ગ્રાહી, તથા શોથ, કૃમિ, કફ અને જ્વરઘ્ન.

૬–ઉપયોગ—લીંબડો સર્વાંગે કડવો થાય છે. અને તેની કડવાસમાં ગુણ રહેલો છે, ને તેને લીધે તેના કોઇ પણ અંગનો ઉપયોગ તાવમાં કરી શકાય છે. લીંબડાનાં ઝાડ મલુકરી સર્વ જગોએ મળી શકે છે. તેને સૌ કોઇ ઓળખે છે. ને તેનો સામાન્ય ઉપયોગ પણ સૌ કોઇ કરે છે. તોપણ તેનો અગત્યનો વિશેષ ઉપયોગ આ નીચે આપવામાં આવેલો છે.

મૂળ—લીંબડાનાં મૂળ અને મૂળની છાલનો ક્વાથ વિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે ટાઢીઆ તાવ પછીની નબળાઇમાં આપવામાં આવે છે. લીંબડાનાં મૂળમાં ઊંડા કાપ મુકી તેની નીચે વાસણ રાખવાથી તેમાં રસ પડે છે. તે પણ દવા તરીકે ઘણો અકસીર ગણાય છે ટાઢીઆ તાવમાં જ્યારે બીજી કોઇ પણ દવા ગુણ કરી શકતી નથી ત્યારે લીંબડાના મૂળની છાલનો કાઢો ઘણી સારી અસર કરે છે. જેને લાંબો વખત તાવ આવ્યા કરે, અને ક્વીનાઇન માફક ન આવે, ત્યારે પણ લીંબડાનાં મૂળની છાલ આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. ઝાડાની સાથે લાંબો વખત તાવ રહે એવાં દરદોમાં લીંબડાનાં મૂળની છાલનો ક્વાથ આપવામાં આવે છે. લીંબડાનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને વીંછી અને બીજા ઝેરી જનાવરોના ડંખપર ઘણુંઓ ચોપડે છે.

લીંબડાની અંતરછાલમાંથી રેસા નીકળે છે. પરંતુ તેમાંથી અત્યંત દુર્ગંધ નીકળે છે. જેથી ઘણાં લોકો એને વાપરતાં નથી. એના રેસાઓમાંથી દોરી દોરડાં અને કાગળ બની શકે પણ તેના રેસા વેપાર જોગા નીકળી શકે તેમ નથી. લીંબડાની છાલ પાણીમાં વાટીને ગાંઠ કે ગુમડાંપર ચોપડવામાં આવે છે. લીંબડાની અંતરછાલનો કાઢો સુંઠ, પીપર અને મરીની સાથે તાવમાં અપાય છે. લીંબડાની અંતરછાલ રાત્રે ટાઢા પાણીમાં પલાળી સવારે તે પાણી ગાળી સર્વ વિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે તે પીવાય છે. તાવની ગરમીમાં પાણીની તૃષા ઘણી લાગતી હોય, ત્યારે લીંબડાની અંતરછાલ પાણીમાં પાડી, તે વખતે પાણીમાં ભિંજવી, તે પાણીને ગાળીને તે પવાય છે. તેથી તૃષા મટે છે. લીંબડાની અંતરછાલ સંધિવાનાં દરદોમાં એકલી અથવ બીજી દવાઓની સાથે વાપરવામાં આવે છે. તાવમાંથી સારા થતા દરદીને લીંબડાની છાલનો ઉકાળો મરીની સાથે પવાય છે. ગળાનકાઢીઆને લીંબડાની અંતરછાલનો ક્વાથ પીવરાવવામાં આવે છે. મોઢું પાકયું હોય તો લીંબડાની અંતરછાલ મોંમાં રાખવાથી પાક ઉતરી જાય છે. લીંબડાની છાલ બાળીને તેની રાખ કપડાંથી છાંણી તે ખરજવાં અને બીજા ચાંદાંઓ ઉપર છાંટવામાં આવે છે. એની છાલ રાતો રંગ બનાવવાના કામમાં વપરાતી કહેવાય છે.

"માત્રા—લીંબડાની અંતરછાલ ૦। થી ૦॥ તોલો ક્વાથ અગર ચૂર્ણરૂપે આપવી." (ડા. વી.)

પાન—માથામાં જૂ પડી હોય ત્યારે કેટલાક લોકો લીંબડાનાં પાનને વાટીને માથામાં નાંખી માથુ ધોઇ નાંખે છે, તેથી જૂ નીકળી જાય છે, એમ કહે છે લીંબડાનાં કોમળ પાન મીઠાંની સાથે અજીર્ણ અને મંદ પર ખવાય છે. લીંબડાનાં પાન વાટીને તેની લોપરી ગાંઠ અને ગુંમડાંપર બાંધવામાં આવે છે. મરકીની ગાંઠ ઉપર પણ લીંબડાનાં પાનની પોટીસ બંધાય છે. લીંબડાનાં પાનની ધૂણી મરકીવાળી હવા સ્વચ્છ કરવાને મરકીવાળા ઘરમાં કરવામાં આવે છે. (આ ધૂણી માણસોએ લેવી જોઇએ નહિ). મરકીવાળા દરદીને લીંબડાનાં પાનનો રસ મરી કે પીપરની સાથે પીવરાવવામાં આવે છે. લીંબડાના પાનની સળીના સાત કકડા કરી, તેની સાથે મરીના સાત દાણા નાખી, સારી રીતે વાટી, તે પાણીમાં છાંણીને ટાઢીઆ, એકાંતરીઆ અને ચોથીઆ તાવપર ઘણાં લોકો પીએ છે. લીંબડાનાં પાનને વાટી તેની લોપરી મીઠાં તેલમાં કકડાવી, તે તેલ ગાળી લઇ, તેનું કાનના દુખાવાપર કાનમાં ટીપું નખાય છે. કાનમાં મોટાં ગોળીઆં કે એરીંગ પહેરવા માટે કેટલીક ઓરતો કાન વધારે છે, પણ તે પાકે નહિ એટલા માટે લીંબડાનાં પાનની સળી કાન વધારવાને પહેરે છે. આંખ દુખતા હોય અથવા શરીરે કંઇ વાગ્યું હોય તો તેમ ઉપર કહેલું તેલ ચોપડવામાં આવે છે. લીંબડાનાં પાન ને પાણીમાં ગરમ કરી તે પાણીની વરાળ આંખે બારૂ સેવરાવવામાં આવે છે. લીંબડાનાં પાનનો ક્વાથ ટાઢો કરી તેથી સડતાં ચાંદાં અને ગુમડાં ધોવામાં આવે છે. લીંબડાનાં પાન છાપનિયા દુકાળમાં તમામ જાતનાં ઢોરોને લોકો ચારા તરીકે ખવડાવતા હતા. ઉંટ અને બકરીઓનો તો તે આહાર નિત્યનો મુખ્ય ચારો છે. લીંબડાનાં પાન સુકાવીને જીવાત ન પડે એટલા માટે ચોખા, ઘઉં, મગ વગેરે અનાજમાં ઘણા લોકો રાખે છે. તેમજ ઉનની શાલ, દુશાલાઓ, અને

ચોપડીઓ કે પુસ્તકોમાં પણ તેને ઉધેઈ ન લાગવા માટે તેમાં એનાં સુકાં પાન રાખવામાં આવે છે. કોઈ માણસ ઘાયલ થયું હોય, તો તેને આ સ્વસ્થાન (પોરબંદર)ના રબારી લોકો લીંબડાનાં પાનની પથારીમાં સુવરાવવાની ભલામણ કરે છે. ધુમ ઘા વાગ્યો હોય, તો એનાં પાન વાટી તેપર બાંધે છે. સ્ત્રીઓ કાનમાં વીંધાવે છે તે પાકે નહિ એટલા માટે તેનાપર લીંબડાનાં પાનવાળું તેલ મુકે છે. ઢોરમેશાની બદહજમીમાં લીંબડાનાં પાનનો રસ પાણી સાથે મેળવી તે પાણી સવારમાં આજારીને પવાય છે. લીંબડાનાં કોમળ પાનની ચટણી પાચક ગણાય છે. લીંબડાનાં કોમળ પાન અને સાકર ચૈત્રી ચંદરને દિવસે કેટલાક લોકો દર વર્ષે ખાય છે. તે એમ માનીને કે, નવું વર્ષ બેસતાં લીંબડાનાં પાન ખાવાથી આખું વર્ષ સારી તંદુરસ્તીમાં પસાર થશે. કેટલાક ખેડુ ને બીજા ગામડીઆ લોકો ૩ થી ૭ દિવસ કે આખો ચૈત્ર મહિનો લીંબડાનાં કુંપળ (કોમળ પાન) મીઠાંની સાથે પલું-કરી ખાય છે. આંખ દુખવા ઉઠી હોય તો લીંબડાનાં પાન આંખ આડાં બાંધે છે. પોરબંદરમાં ખારવા, મેર અને બીજા કેટલાક લોકો મરકીની વખતે પોતાનાં ઘરને બારણે લીંબડાનાં પાનનાં તોરણ બાંધે છે. શીતળા, ઓરી અને અછબડા જેવાં ચેપી દરદો છોકરાંઓને નીકળે છે ત્યારે આપણા લોકો છોકરાંને પોઢીએ અથવા પથારી પાસે લીંબડાનાં પાન બાંધે છે.* લીંબડાનાં પાનની સાથે હળદર વાટી શીતળા અને ઓરી નીકળ્યાં હોય તેને ખરડ કરવામાં આવે છે. તેથી તેનાં ભીંગડાં સુકાઈ તરત ખરી પડે છે. ભેંસ અગર ગાય કે બળદને કાં મ્હોટો જખમ થયો હોય ત્યારે અહિંના ખેડુ ને રબારી લોકો તે ઢોરને શીંગડે લીંબડાનાં પાન બાંધી રાખે છે. ઢોરનાં સડતાં ચાંદાં ઉપર ખેડુ અને રબારી લોકો લીંબડાનાં પાન વાટીને મુકે છે, અને તેના ઉકાળાથી જખમ વગેરે ધુવે છે. આથી ચાંદાં અને જખમ જલદી રૂઝપર આવે છે. ભેંસને શીંગી નીકળે છે ત્યારે બરડા ડુંગરના રબારી લોકો લીંબડાનાં પાનનો ઉકાળો છાસમાં નાંખી ભેંસને પાય છે. લીંબડાનાં પાનની રાખ ઘીમાં મેળવી ગામડીનાં દરદોપર ચોપડવામાં આવે છે. લીંબડાનાં પાનને મીઠાં તેલમાં બાળી તેમાં સિંદુર અને મીણ નાંખી મલમ બનાવવામાં આવે છે, તેને લીંબડાનો મલમ કહે છે. તેની આગળી ઘણાં મસુંબડાંપર લગાડવામાં આવે છે. આવો મલમ કેટલાક ગૃહસ્થો ઘરમાંજ બનાવી ખેરાત તરીકે લોકોને આપે છે. *લીંબડાનાં પાનને વાટી તેનો લેપ સ્તનપર લગાડવામાં આવે છે, જેથી દૂધ ઘટે છે. લીંબડાનાં નાગર્ન પાન પિત્તહર હોવાથી તે કેટલીકવાર કઢીમાં નાખવામાં આવે છે. નગતા કાઢવાળાને લીંબડાનાં બે પાન અને બે દાણા મરીના દરરોજ સવારમાં ટાઢા પાણીમાં આપવાથી લાંબે વખતે એથી ઘણો ગુણ જણાય છે. માથાંના ખોડાપર લીંબડાનાં પાનનો લેપ લગાડી ગરમ પાણીથી માથું ધોવાથી ખોડો મટે છે. ઘોડાની પીઠપરનાં ચાઠાંપર ગળી અમર સરપખાનાં પાનની સાથે લીંબડાનાં પાન પણ વાટીને લગાડવામાં આવે છે. પેટમાં કૃમિ થયા હોય તો લીંબડાનાં પાન લીંબુનાં રસ સાથે ખવરાવવામાં આવે છે. લીંબડાનાં પાન અને કોમળ શાખાઓ ઉધેઈવાળી જમીનમાં ખાતર તરીકે વપરાય છે. ધર્મની કેટલીક શુભાશુભ ક્રિયાઓમાં લીંબડાના પાન વપરાય છે. "લીંબડાના પાન અને મસુરની દાળ ચૈત્ર માસમાં જે ખાય તેને સર્પનું ઝેર ચડે નહિ." (વૈ૦ ૧૦). લીંબડાનાં પાનનો બાફ તેમજ શેક કરવામાં આવે છે. "લીંબડાના પાનને પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીવડે નહવરાવવાથી ખસ, ખરજુ, દદ્રુ તથા કૃમિની પેદા કમતી થાય છે. આમલી ગમે તેટલી જુની અને ખટાશવાળી થઈ ગઈ હોય ને જેઉપરથી ફિરંગી ઉપદંશ કરેલાં હોય તથા ચૈતર ચંગ આવેલી હોય તેવા દરદીને લીંબડાનાં પાણીએ દિવસમાં ત્રણ વખત નહવરાવવાથી શરીર સીનું ને સાફ થાય છે. જ્યારે શરીર ખોડી ગરમી ફુટી નીકળે છે ત્યારે લીંબડાનાં પાનના ઉકાળાવડે સ્નાન કરવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. લીંબડાનાં પાણીવડે ઘણું દીપન થાય છે અને જલ્દી મટી જાય છે. લીંબડાનાં પાનને પાણીમાં ઉકાળી તેનાં ઠંડુ શરીરે લગાડવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. લીંબડાનાં પાન તેમજ તેના મૂળની છાલ રસ મધ સાથે

* એવી દિલ્લગીને નજર ન લાગે એમ માને છે. એ વાત ખરી જણાય છે. કેમકે એવા ચેપી રોગમાં લીંબડાનાં પાન ઘણી ને ઝેરી હવા સ્વચ્છ કરે છે. પણ એ તે ન રાખે તો હવા વધારે ઝેરી થતાં તેની નજર એટલે ઝેરી અસર છોકરાંને લાગી જાય તો તે વધારે બીમાર થઇ જાય. એવી એ ઝેરી હવાની (માણસની નહિ) નજર-અસર જાણ હોય છે. માટે ડિસઇન્ફેકટન્ટ માનીને કે નજર ન લાગવાથી આ બીને ઘરમાં લીંબડાનું ઘણું મોટું (હવા સ્વચ્છ કરવાનું) કામ કરે છે.

નવું વર્ષ બેસે ત્યારે રોગનિવારણાર્થે લીંબડાનાં કોમળ પાન ખાવાં એવી મતલબના ઘણા શ્લોકો આર્યવૈદ્યકમાં ચાલી આવેલા છે તેમાંથી દર વર્ષે ઉપયોગ કરવા ઘરમાં નીચેના શ્લોકો વપરાય આવે છે—

पारिभद्रस्य पत्राणि कोमलानि विशेषतः ।
सपुष्पाणि समादाय चूर्णं कृत्वा विधानतः ॥ १ ॥
मरीचहिंगुलवणैरजमोदेन च संयुतम् ।
भक्षयेत्पूर्वं हृष्टः सर्वरोगैर्न बाध्यते ॥ २ ॥

* આવો મલમ બનાવવાનું મ્હેં જાતે જાણ્યું, અને તેનો આરામ ઘણાં લોકોને થતો જાણ્યો. આ લેખ લખનારનું પણ અનુભવે જાણીતું થયેલું છે.

પીવાથી કમળો દૂર થાય છે, ઉલટી બંધ થાય છે, અને અમ્લપિત્તમાં ફાયદો થાય છે. જે જે વાતવ્યાધિમાં સોજો થઈ આવે છે અને તે સોજો શરીરના જૂદા જૂદા ભાગોમાં ફર્યા કરે છે તે દરદમાં લીંબડાનાં પાન બાફીને બાંધવાથી ફાયદો થાય છે. લીંબડાનાં પાન ૧ કે ૨ દિવસ બાફીને બાંધવાથી અને તેઉપર કોરો શેક કરવાથી અચુક સોજો ઉતરે છે. વાગાને લીધે શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં દેરૂ થઈ આવે છે ત્યારે પણ લીંબડાનાં પાન બાફીને બંધાય છે. લીંબડાનાં પાન ગોળ સાથે વાટી ચોપડવામાં આવે છે પણ ગોળ નાખવાથી તેની ચુસી લેવાની અસર કમી થાય છે. માટે જ્યારે ગડમા લગભગ પાક થવા આવ્યો હોય ત્યારે લીંબડાના પાનને ખૂબ બાફી વાટી એકલાંજ ચોપડવાં યોગ્ય છે." (ડા. વી. ગ્રી).

લીંબડાનાં પાન અને તલ સમ ભાગે લઈ તેની પોટીસ સડતાં ચાંદાંઓ ઉપર લગાડવાનું ચક્રદત્ત કહે છે.

"લીંબડાનાં પાંદડાં, ઘઉંનો લોટ અને તેલ સાથે વાટી નાસુરપર બાંધવામાં આવે છે. સરજ્યનો કંઈ પણ કાપકુપ કર્યા પછી થયેલ જખમને લીંબડાનાં પાનના ઉકાળાથી ધોવરાવે છે. જખ્મોના ડંખ ઉપર પણ લીંબડાનાં પાનની પોટીસ મારવી જોઇએ. દરેક જાતનાં વિષ ઉપર લીંબડાનાં પાનને વાટી તેનો રસ કાઢી પાવાથી ફાયદો થાય છે. લીંબડાનાં પાંદડાં, દારૂહળદર અને જેઠીમધ એઓનું ચૂર્ણ કરી મધ મેળવી મલમ કરવો અને તે મલમ સઘળી જાતના ઘણુ ઉપર લગાડવાથી તરત આરામ થાય છે. લીંબડાનાં પાંદડાંનો કલ્ક બાંધવાથી વ્રણ રૂઝાય છે. અને તે કલ્ક ખાવાથી ઓકારી અને પિત્ત તથા કફથી થયેલા જ્વરનો નાશ થાય છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

ફૂલ-લીંબડાનાં ફૂલ મીઠાની સાથે અથાણું અને આ શાકપર ખવાય છે.

"તેનો મોહોર, આંબલી અને મીઠાં સાથે ખાવાથી પિત્તનું શમન થાય છે તથા ઉન્હાળાની ગરમ હવાની અસર જણાતી નથી." (ડા. વી. ગ્રી)

ફૂલ-લીંબડાનાં કોમળ ફૂલ પ્રમેહ અને જ્વર ઉપર વપરાય છે. "લીંબડાનાં ફૂલને તેલમાં બાળી ખરળ કરી તેમાં મોરથુથુ મેળવી તેનો મલમ અર્શ ઉપર લગાડવામા આવે તો અર્શ ખરી પડે છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

લીંબડાનાં બીજ અને તેલ-લીંબડાનાં બીને વાટી કેટલીક સ્ત્રીઓ તેથી માથું ધુવે છે. તેથી માથાનો ખોડો, જૂ વગેરેનો નાશ થાય છે. ઘણીવાર એનાં બીને તેલમા કકડાવી તે તેલ માથામાં નાખી માથુ ધુવે છે. તેથી પણ જૂ વગેરેનો નાશ થાય છે. પણ આ બન્ને રીતે માથું ધોવાથી ગોળ ચડે છે, માથું ફરે છે, ... ઉત્પન્ન થાય છે, અને કેટલીક વાર ઉલટી પણ થા... ગર્ભીણી સ્ત્રીને લીંબડાનું તેલ માથામાં નાંખી માથું ... તે ઘણા વૈદ્યો નિષેધ કરે છે. લીંબડાનાં સુકાં ... તેલ જેવોજ ગુણ છે. એનાં બીજ જ્વર, ... જન્તુઘ્ન ગણાય છે. એનાં બીજમાંથી ૪૦ થી ૪૫ ... જેટલું તેલ નીકળે છે. રેશમી કાપડ રંગવાના કા... એનું તેલ આવતું કહેવાય છે. ને તેથી કહે છે કે, ... ઘેરો પીળો રંગ ચડે છે. એનાં બીજમાંથી, ... અથવા ઉકાળીને તેલ કાઢવામાં આવે છે. તે ... સીલોન ચડે છે. તે ત્યાં એસિડ તરીકે અને દીવો ... બળવાના કામમાં લાગે છે. એ તેલ ઘણું ગંધાય છે. તેલનાં રાસાયણિક મિશ્રણ અને પૃથક્કરણ વિ... સાહેબે પોતાની ડીક્શનરીમાં ઘણો લંબાણ હેવાલ આ... છે. બી. હેમિલ્ટન લખે છે કે-મદ્રાસમાં સ્ત્રીને ... થયા પછી તરતજ આસરે એક ઔંસ લીંબડાનું ... પીવરાવવામાં આવે છે. કારોહાંમાં એનું તેલ ... ચાંદા ઉપર વપરાય છે. એ તેલ આંચકી બેસાડવા... ખાવાને અને વેદના મટાડવા માટે દરપીડનની જે... ચોપડવાને અપાય છે. લીંબડાનાં બીજને પીલી... કાઢેલું તેલ ગળતા કોઢ (leprosy)નાં બન્ને પ્રકા... દરદોમા ચોપડવાથી ઘણો ફાયદો થવાનું (સરજન ... એલ. દત્ત, એમ. ડી.) લખે છે. ગળતા કોઢપર ... ડાનુ તેલ ચોલમોગરા (gynocardia odorata) તેલની સાથે મેળવી ચોપડવામાં આવે છે. એકલું ... ડાનુ તેલ પણ ગળતા ભાગપર ચોપડવાથી ફાયદો ... છે. લીંબડાનુ તેલ માથે નાખવાથી જૂનો નાશ થા... લીંબડાનુ તેલ સંધિવા અને એવાજ સાંધાઓ અને ... દુખાવાના દરદોપર લગાડવામા આવે છે. મદ્રાસ... પ્રખ્યાત ડોક્ટર મુદીન શેરીફ ખાનબાહાદુર ... લખે છે કે.—

લીંબડાના તેલમાંથી સાબુ બનાવવો જોઇએ. ... સાબુ કારબોલીક સાબુ જેવી રીતે કામ આ... ગડગુમડ અને સડતાં ચાંદા ધોવામા ... રીતે એ આ કામમાં આવી શકે. ... બડાનુ તેલ લગાડવામા આવે છે. લીંબ... વાથી થતી બેશુદ્ધ અને આચકામા ... માટે અંગપર લગાડવામાં આવે છે. જે છોકરા... પર શીતળાના ડાઘા ગોળાકાર નીકળેલા હોય... તેથી ત્વચા થતી ખરાબ બનેલ હોય, ... લીંબડાનાં તેલનું મર્દન કરવાથી ઘણો ફાયદો ... કુનવાને ચાંદાં પડેલા હોય, અથવા ખસ (... થઇ હોય તેનાપર કારબોલિક એસિડ, કેવડાનું તેલ ... મોઢું તેલ ચોપડાય છે તેના કરતા લીંબડાનુ તેલ ...

સારૂં કામ કરે છે. લીંબડાનું તેલ સંધિવા વગેરે ...થી થતાં જખમો સોજાપર લગાડી શેક કરવામાં ...ને તો મજ્જો ફાયદો કરે છે. લીંબડાનું તેલ માથાંના ...ઉપર ઘણું ગુણકારી છે.

"લીંબડાનું તેલ ખાડ, ખરજવાં ઉપર ચોપડાય છે. ...અસંદર વગેરેમાં ઉપયોગી છે. ગલગંડ જે ફૂટે છે અને જાડુ છિદ્રો પડે છે તેમાં આ તેલ સારૂં છે. તેમજ અમે તેવાં છિદ્રો પડ્યાં હોય અને ગમે તેટલું અંદરથી પરૂ નીકળતું હોય તેવી હાલીને તે રૂઝપર લાવે છે." (ડા. ધી. ગ્રી.).

લીંબડાનો ઓગ ખાતર તરીકે વપરાય છે અને જ્યાં તે ખાતર વપરાય છે ત્યાં ઉધી લાગતી નથી.

લીંબડાનોરસ–લીંબડાનાં ઝાડમાંથી આપોઆપ ...ચોખ્ખાં પાણી જેવો તેના કોઇ પણ ભાગમાંથી કોઇ કોઈ વખતે રસ વહે છે. આવો રસ પાણી કાઢે જે ઝાડ હોય તેમાંથી વિશેષ કરી નીકળે છે અને બીજી રીતે મૂળના ઉપયોગમાં કહ્યા પ્રમાણે રસ નીકળે છે. આ રસ મજ્જો ગુણકારી મનાય છે. તે સારસાપરીલા, ...ચાલમોગરાનું તેલ અને કૉડલિવર ઑઈલની બરોબરી કરનારો જણાય છે. લીંબડામાથી ઝરતો રસ મરી સાથે આપવાથી ઘણા દિવસનો દાદીઓ તાવ જાય છે. ...પેટનાં કૃમિ ઉપર તે મીઠાંની સાથે અને પિત્ત કે કમ...ળાપર તે મધની સાથે અપાય છે. લીંબડાનાં કેટલાંક મ્હોટાં ઝાડોમાંથી સફેદ રસ વહે છે. તે ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે દાદીઆ તાવપર અપાય છે.

લીંબડાનું લાકડું–ઘણું મજબૂત થાય છે, અને તેનો ...રંગ ...ના કે ભૂરા રંગનો હોય છે. તેને વરન ઉધાત લાગતી નથી. એનાં લાકડાંમાંથી બેનીવાડીનાં ઓજારો, નાહાની પેટીઓ, અને બીજો ઘરસંગારનો સામાન બનાવવામાં આવે છે. લીંબડાનું લાકડું ટકાઉ અને તરત નહિ સડનારૂં હોવાથી તેમાંથી દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ બનાવવામાં આવે છે. લીંબડાનાં પાકાં લાકડાંની પેટીને તરત ઉધાત લાગતી નથી એટલુંજ નહિ પણ તેની અંદર રાખેલ ચોપડીઓ કે લુગડાં વગેરેને પણ ઉધો લાગતો નથી.

શાખાઓ–લીંબડાનાં દાતણ દરરોજ કરવાથી મોઢું અને મોઢાની વાસ સારી રહે છે.

ગુંદર–લીંબડામાંથી ગુંદર નીકળે છે. તે કેટલાક પૌષ્ટિક ...પાકોમાં વપરાય છે. મોઢું પાકયું હોય તો એ ગુંદર મોઢામાં રાખવાથી ફાયદો થાય છે. લીંબડાનો ગુંદર રેશમને ઓપ અને રંગ ચઢાવવાના કામમાં વપરાતો કહેવાય છે.

લીંબડાનાં ઝાડની હવા–લીંબડાની હવા ઘણી ગુણકારી જણાય છે. માટે વાપરવાના દરદીને જો બની શકે તો દરદ હોય ત્યાંલગી લીંબડાની હવા આવે ત્યાં તેને રાખવાથી તે સાજો થાય છે. લીંબડાનું ઝાડ કોલેરા, મરકી અને મલેરિયા તાવવાળી હવા સાફ કરે છે, માટે તંદુરસ્તી ખાતાંવાળાઓએ લીંબડાનાં ઝાડ આખી જગામાં વાવવાં જોઇએ. શિરફોટકવાળા દરદીની ઉપર લીંબડાની ડાળોથી પવન આવે એવી રીતે તેને બેસાડે છે, ને તેથી એ રોગ સારો થાય છે, એમ માને છે. સુધરેલા યુરોપિયન ડૉકટરો પણ એમ માને છે કે, લીંબડાનાં ઝાડ જે જગોએ હોય તે જગોની હવા તંદુરસ્ત રહે છે, ને તેટલા માટે લશ્કરની છાવણી અને થાણાંની આજુબાજુ લીંબડાનાં ઝાડ વવરાવે છે. લોકો એવું માને છે કે, બાર વર્ષ લીંબડાનાં ઝાડ નીચે ગળત કોઢીઓ રહે તો તે પોતાની મેળે સાજો થઇ જાય છે. કેટલાક દેશોમાં લીંબડાનાં ઝાડ નીચે દરદીઓને રહેવા માટે ઝુપડાંઓ બાંધે છે. અને તેમાં વગર દવાએ સારાં થતાં સુધી દરદી રહે છે. પછી તે ઝુંપડું બીજા દરદીને કામ આવે છે, એટલે લીંબડાનાં ઝાડ ત્યાં એક નિયમિત દવાખાનાં તરીકેજ કામમાં આવી શકે છે, એમ ગણી શકાય. પોરબંદર સ્વસ્થાનનાં કુંડારણાં ગામમાં હીરબાઇ સતીના લીંબડાનાં ઝાડ નીચે ગળત કોઢીઆને રાખવામાં આવે છે. ત્યાં તે સારા થતાં સુધી રહે છે. સારા થયાના દાખલા જોવામાં આવેલા છે સ્વસ્થાન તરફથી એ ખાતાને મદદ મળે છે.

૭–સ્થાનક–લીંબડાનાં ઝાડ ડુંગર તેમજ મેદાનમાં, વાડી અને બગીચાઓમાં આપોઆપ ઉગે છે, તેમ રસ્તાની બાજુએ, ઘરને આંગણે, તળાવની પાળપર, અને ધર્મશાળા આદિ વિશ્રાન્તીની જગોએ તે વાવવામાં આવે છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–નિંબ એ સંસ્કૃત નામ ઉપરથી પ્રાકૃત નામો નીકળેલાં જણાય છે.

લીંબડાનાં ઝાડમાં દેવનો વાસો મનાય છે. અને કેટલાક લોકો તેમાં જીન કે રાક્ષસનો વાસો પણ માને છે. આમ માનીને બનતાં સુધી એનાં ઝાડને કોઇ વાઢતું નથી. કેટલાક લોકો એનાં ઝાડને પવિત્ર માનીને એની પીપળાની માફક પૂજા કરે છે. અને વંધ્યા સ્ત્રીઓ એની પૂજા કરી એને એકસો આઠ પરિક્રમા કરે છે.*

* પોરબંદર સ્વસ્થાનના બરડા ડુંગરમાં તેમાં પણ વિશેષ ...
...ખીને ગેરાણાં, આદિત્યાણું, રાણાવાવ અને નદીઆધાર જન...
...ની દક્ષિણ તરફની તળેટીઓમાં તે વિશેષ થરે છે. રાણાવાવ ...
જમીનમાંના બળવારી અને દાંડીયૂપ ડુંગરના પૂર્વ તરફના ...
ધારા લીંબડાનાં ઝાડોથી બીચ ભરાયલા છે. પણ બાર...
એનાં ઝાડ ઘણાં નાહનાં થાય છે અને આદીઆપાદ, રાણ...
વાવ, આદિત્યાણું, બીજરાણું, રોઝડાણું અને ખડબલાણું માને...
એનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં અને જાડું વિસ્તારવાળાં થાય ...
લીંબડાનાં ઝાડ કેટલાં ઉપયોગી છે ને તેના ઉપર કહેલા ...

લીંબડાનાં ઝાડમાં આટલા બધા ગુણ છતાં પણ તેની કાયમી કડવાસને લીધે કવિયોએ તેને હલકું ગણેલું છે. અને કહ્યું છે કેઃ-ગમે તો એને ચંદનની વાડ કરો, મધ કે ઘી પાઓ, અગર તેને તીક્ષ્ણ કુહાડીથી કાપી નાખો. પણ એ એના પાલનારાને તેમજ કાપનારાને એક સરખું કડવું જ છે. તે વિષે—

कवित्त—

कोउ करि थार चारु चंदनकी पालो इन्हें ।
कोउ आलपाल करो प्यार करि मनको ॥
कोउ घृत मधके कलस भरि प्यावो भूरि ।
कोउ गंधमाल्ययुत सींचो गंगपनको ॥
सुकवि कहत श्याम क्रोध करि कोउ जन ।
लहिके कुठार क्रूर काटो इन तनको ॥
जगत प्रसिद्ध पटु जांनतहे नींबतरु ।
काकको सनेही यह कटुहे सबनको ॥१॥

સોમથી જણાય છે માટે એ ઝાડોનો ઉછેરો અને તેહલો આ સ્વસ્થાનમાં વધારો અને બચાવ કરવો જોઇએ લીંબડાના ઝાડ પોરબંદર આસપાસની સડકોની બાજુએ વાવી તેનો અનુભવ લેવામાં આવેલો છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે, પોરબંદર સ્વસ્થાનની જમીન લીંબડાનાં ઝાડને માફક આવે તેવી છે. કાંકરાળી જમીનપર એનાં ઝાડ વિશેષ મોટાં થઇ શકતાં નથી તોપણ તે સામાન્યરીતે તેને પાણી મળ્યા કરે તો સાધારણ મોટાં થાય છે. મીરમ, કોળીકરાર અને કાપવાળી ઉંડી જમીનમાં એના ઝાડ ઘણા સારા થાય છે પણ આ સ્વસ્થાનમા એનો રિપુ ચોમાસાનો દરિયાનો ખારો પવન (એલડા) છે. એ ખારા પવનથી વડ પીપળ પીપળા વગેરે સબ્જ ડાળો અને મોટાં પાનવાળા ઝાડોને ઉલટી ખરાબ અસર થાય છે તેના કરતાં લીંબડાનાં કોમળ અને નાજુકના પાતળા પાનવાળાં ઝાડોને વિશેષ અસર જણાય છે લીંબડાના પાન માત્ર એકાથી બળી જાય છે એટલુંજ નહિ પણ તેની ૨ થી ૧૦ ફીટ સુધી કોમળ ડાળો પણ બળી સુકા બરડા થઇ જાય છે. આથી એના ઝાડોને ઘણું નુકશાન લાગે છે માટે એના ઝાડ જ્યાં દરિયાનો ચોમાસે ખારો પવન એનાપર ન વાય એવી ઓથવાળી જગોમાં વાવવાં જોઇએ. ચોમાસે જ્યારે ઝાડોની વૃદ્ધિ થવી જોઇએ ત્યારે પોરબંદરમાં તેનો નાશ થાય છે, એ ખરેખર શોચનીય છે ગરમી અને આદરવા અને ગુમડા વગેરેમાં વગેરે લોકો લીંબડાનાં પાન અને છાલનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. છપ્પનિયા દુકાળમાં લીંબડાનાં ઝાડ બરડા દુકાળથી ઢોરોના ચારા માટે ઘણાં ખરાં કાપી નાખ્યાં હતાં. પણ સંવત્સરની સાલમાં જ્યારે એક શાખો ૫૦ ઇંચ વરસાદ પડેલો હતો તે બીનાસનો લાભ લઇને લીંબડાનાં ચાંપા બીજ બરડા ડુંગરમાં રહિત પરદેશમાં વાવવામાં આવેલા છે. અને તેથી ઘણા ઉગવાથી બરડામાં ઠેકાણે ઉગેલા છે. તેની સંભાળ રહે તો બરડા ડુંગરમાં તેનાં વગર ખાસ્સે ઘણાં ઝાડ થઇ જાશે. અને સ્વસ્થાનને તેમજ વસ્તીને તેથી ઘણો ફાયદો થશે. પણ સ્વસ્થાની દેખરેખ સાંઢીઆના ચારા માટે એના નાહાના છોડવા ન કપાય એટલી જ તેની સંભાળ રાખવી જરૂર છે.

સારઃ—અવિવેકી મનુષ્ય ભલાને પણ બુરો ને પણ બુરોજ ગણે છે.

કોઇ ભલા અમલદારની જગોએ ક્ષુદ્ર અમલદાર નીમણુક થતાં તે વિષે આંબા અને લીંબડાની તુલના કરી કવિ કહે છે કેઃ—

कवित्त—

जाकी मंजु मंजरीकी सुभग सुवास लहि ।
दिन दिन मोदमें अधिक मन पोयोहे ॥
एसे अलि कलकंठ सुरद समेत स्याम ।
मधुफल भोगिके सफल दुख खोयोहे ॥
विदित विवेकहीन विधिने समूल यह ।
आंबको उखारिके विचारको विगोयोहे ॥
ताहि थलमांहिं काक लोकको निवास महा ।
ओगुनकी सीम कटु नींबतरु बोयोहे ॥२॥

વર્ગ—(મેલિયેસી)

નંબર ૧૦૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-M. Azedarach.

દ્રષ્ટાન્ત-H. I. p. 544; N. p. 53; Watt V. p. 221; રૂ. નિ. પા. ૧૫.

૨-દેશીનામ-બકાન, બકાનલીંબડો, બકામલીંબડો (પો+ગુ૦); बकाहन (म०); बकायन (हिं०); महानिंब, हिमद्रुम (स०).

૩-વર્ણન-બકાન લીંબડાનાં ઝાડ લીંબડાનાં જેવડાં નાહાના થાય છે. એનાં પાન લીંબડાનાં પાનને મળતાં પણ તેના કરતાં મોહોટાં અને ૨ થી ૩ બખ્ખ હોય છે જ્યારે લીંબડાના માત્ર ૧ બખ્ખ હોય છે. ફૂલ શિયાળે આવે છે. તે ફીકા જાંબુડા રંગનાં હોય છે. તેની કળી ½ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફૂલની વાસ પ્રથમ જરા મધુરી પણ પાછળથી કડવી લાગે છે ફળ ગોળાકાર જેવાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે ફીકા લીલા કે જાંબુડી છાયાસેતા રંગનો હોય છે. તેનાં પત્રો પાંખડીથી આંતરે આવેલાં ને સફેદ રૂવાંટીવાળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-૫ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે. તે અંદર લીસો ને બહારથી રૂંવાટાવાળો હોય છે. પાંખડીઓ પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી ચારગણી લાંબી અને એક બીજાથી છુટી હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦ હોય છે. તેના તંતુઓ જોડાઇને એક નળી બનેલી હોય છે. તે ઘેરા જાંબુડા રંગની, લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેનાપર ઉભી રેખાઓ આવેલી હોય છે. એ નળીની અંદર પીળી રૂવાંટી હોય છે. પરાગ

પીળા રંગના સૂક્ષ્મ હોય છે. તે તંતુનળીનાં મુખ પાસે આવેલા હોય છે. અને તેની ઉપર તંતુનળીના સૂક્ષ્મ બન્ને કાંના દેખાતા હોય છે.

સ્રીકેસર-૧ હોય છે તે પુંકેસરતંતુનળીની વચ્ચોવચ્ચ તેનાં મુખથી જરા નીચે રહેલી હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ૫ પોલાણવાળો. બીજાશયના લીલા રંગનો, લીસો, સફાઈનો અને તે એક પેરા લીલા રંગની. બગાકની, પીળી પરાગપર ઉભો હોય છે; નલિકા જાડી. નલિકામુખ મોગ, મધ્યને ૫ મોગાર્ટનના વિભાગોવાળું હોય છે. નલિકા અને તેના તેની વચ્ચે પોલ દેખાતી હોય છે. નલિકા અને તેના મુખનાં સંગમ પાસે ઘેરા જાંબુડા રંગનો એક કાંઠો હોય છે

બકાનનાં ફુલની રચના ખરેખર ઘણી સુંદર અને જોવા લાયક છે.

ફલ-સખ્ત હોય છે. તે ૧ ઈંચ લાંબુ, ઉંચુ અને ચોખ્ખુ દેખાય છે. તેની ઉપરની છાલ ભૂરા રંગની, [illegible]ની ને કરચળીવાળી હોય છે. તેમાં પોચો ગર હોય છે. તેની અંદર સખ્ત ઠળિયો હોય છે. તે આગળનાં તેમાં ૫ ખાનાં દેખાય છે પણ તેમાંથી માત્ર ૨ કે ૩ ખાનાંજ પૂર્ણ સ્થિતિએ આવેલાં હોય છે. ને બાકીનાં અપૂર્ણ રહી ગએલાં હોય છે, તેમા ભાગ્યેજ બીજ હોય છે. પૂર્ણ ખાનાંમાં લગારી એક બીજ હોય છે.

બીજ-½ ઈંચ લાંબાં, બન્ને છેડે અણીવાળાં અને કાળા રંગનાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહક, કૃમિઘ્ન, માદક અને મૂત્રલ.

ઉપયોગ-એના મૂળની છાલનો ઉકાળો કૃમિપર આપવામાં આવે અપાય છે. પણ વધારે વજનમાં આપવામાં આવે તો ઝેરની અસર કરે છે. એનાં પાનનો રસ પણ કૃમિઘ્ન તરીકે વપરાય છે. તેમજ ગુદાનાં દરદોમાં પણ અપાય છે. ખરજવાં અને પેટ.ન લાવવા માટે પણ અપાય છે. ખરજવાં અને મગજના રોગમાં એનાં પાનનો ઉકાળો અને સ્વરસ દેવાય છે. એનાં પાનને વાટીને તેની લુગદી મસ્તુમડાંપર બાંધવામાં આવે છે. માથાંના સખ્ત દુખાવાપર બકાનનાં પાન બાંધવાથી ફાયદો થાય છે. એનાં પાન સિંદુરની સાથે વાટી મરડીની આંખપર કેટલાક લોકો લગાડે છે. બકાનનાં પાન અને કાળીજીરી વાટી બાજરાના લોટમાં તેનાં પીંડીઓ કરી ઘોડાંઓને ખવરાવે છે, તેથી તેનાં પેટમાંથી જીવાત નીકળી જાય છે. અને પેટમાં ખરાબ થતું હોય તો તેપર બકાનનાં પાનનો કારો મરીની સાથે અપાય છે. ઉનનાં કપડાં અને પુસ્તકોને ઉધે ન લાગે તેટલા માટે લીમડાનાં પાનની પેઠે બકાનનાં પાન પણ તેમાં રાખવામાં આવે છે. બકાનનાં ફુલ માથાંના ઓઠાપર વાટી લગાડવામાં આવે છે. બકાનનો ગુંદર પણ લીમડાના ગુંદરની પેઠે વપરાય છે. બકાનનું તેલ કોઢ અને ચામડીનાં બીજા દરદોપર લગાડવામાં આવે છે.

બકાનનાં ફળ ઝેરી છે. તેમજ તેની છાલ, પાન, વિગેરે પણ વધારે વજનમાં ઝેરીજ અસર કરે છે. બકાનનાં ફુલની માલા બનાવે છે તે પેહેરવાથી ભૂતબાધા મટે છે એમ મનાય છે. બકાનનાં પાન રંગના કામમાં આવી શકે તેવા છે. એનાં પાનનો કારો અમેરિકામાં હિસ્ટિરીઆ ઉપર વપરાય છે, અને એ માદી તથા રેચક ગણાય છે. બકાનનાં ફલ ખાવામાં આવે તો મૃત્યુ થાય છે, એવાં તે ઝેરી છે.

"બકાનનાં પાન રક્ષ અને કડવાં હોય છે. ગ્રાહિ અને તૂરાં હોય છે, કફ. પિત્ત, ઉલટી, કોઢ, દિત્નો, દાહ, ગુમડાં, રક્તરોગ, વિષમજ્વર, હૃદયવ્યથા, સર્વ જાતના કોઢ, પરમો, વિશુચિકા, ઉદરનું વિષ, ગુલ્મ, શીતળ, મગજના રોગ, અર્શ, શ્વાસ એ સર્વેને ટાળે છે. મૂળના કટકા કરી પીએ તો ગૃધ્રસીવાત મટે."

(વૈ૦ રૂમનાયજી.)

૭-સ્થાનક-બાગ, વાડીઓ અને વાડા કે કેટલાક લોકોનાં ઘર આગળ બકાનનાં ઝાડો વાવેલાં જોવામાં આવે છે. રસ્તાઓની બાજુએ પણ તે ઘણી જગોએ વાવેલાં જોવામાં આવે છે.

૮-વિશેષવિવેચન-બકાન લીમડાનાં ઝાડ ઘણું તો ૪૦ ફીટ ઉંચાં વધે છે, જ્યારે લીમડાનાં ઝાડ તેથી ઘણાં ઉંચાં થાય છે. તો બકાનને મહાનિંબ શા માટે કહ્યો હશે તે સમજાતું નથી. અલબત બકાનનાં પાન જરા લીમડાનાં પાન કરતાં લાંબાં ને પહોળાં હોય છે, તોપણ તેનાં પર્ણ કે દલ (leaflets) લીમડાનાં પર્ણથી દુણાંજ હોય છે.

બકાનનું ઝાડ લીમડાની પેઠેજ ઓથવાળી જગે સારૂં થાય છે. એનાં પાન અને ફુલ ઘણાં સુંદર હો[illegible] લીધે એ બાગોમાં વવાય છે. જુઓ મહાનિંબ નંબર [illegible]

વર્ગ-(મેલિયેસી).

નંબર ૧૦૪

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Soymida febrifuga. [illegible]

દૃષ્ટાન્ત-H. I. p. 567; N. p. 54; [illegible] ૨૦ નિ૦ પા૦ VI. part. III. p. 318; ૨૦ નિ૦ પા૦ [illegible]

૨-દેશીનામ-રોહણ (પો૦); રોહણી (ગુ૦) રોહણી (સં૦). પેટ્રાર (મ૦); રોહન (હિં૦);

૩-વર્ણન-રોહણનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં થાય [illegible] જંગલ ડુંગરમાં તે ૨૦ થી ૩૦ ફીટ ઉંચાં જોવ[illegible] છે. એનું થડ ૧ થી ૧ કે ૨ ફીટ વ્યાસનું [illegible] તે લાંબું સીધું તરસા જેવું અને ગોળ હોય [illegible]

[illegible] શાખા, [illegible] નીકળેલી હોય છે પાન [illegible] લીમડાની પેઠે લાગી સળીપર આવેલાં હોય છે. ફુલ શ.મ [illegible] આમ્બાડીરની પેઠે ડાળીપર આવે છે અને ફળ [illegible]ના [illegible]માંથી [illegible] નાદાનાં ભૂરા [illegible] રંગના હોય છે તે [illegible] આખરે પાકે છે

મૂળ-[illegible] અને જમીનનાં પ્રમાણમાં [illegible], ઉંડા અને [illegible] હોય છે. એમાં ઘણા ફાટાઓ નીકળેલા હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible]ના [illegible] હોય છે [illegible] [illegible], [illegible] રંગની, અને તેના પરની [illegible] [illegible] રંગની ને [illegible] [illegible] હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] રંગે ને [illegible] થાય છે

ડાંડી અને શાખાઓ–[illegible] [illegible] [illegible]ના [illegible] હોય છે અને [illegible] [illegible] [illegible] રંગની હોય છે ને [illegible] [illegible] [illegible], ને [illegible] [illegible] હોય છે. તેની [illegible] [illegible] અને [illegible] રંગે ને [illegible] થાય છે. શાખાઓની [illegible] [illegible] [illegible] રંગની ને તેપર [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] આવેલા હોય છે અને [illegible] શાખાઓ [illegible] રંગની હોય છે. તેપર ઉભા ચાસ અને [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે

પાન–આંતરે આવેલા હોય છે ને પાછળી શાખાઓના [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે ને [illegible] પાનની [illegible] [illegible] [illegible] દીંટડીપર આવેલા હોય છે ને [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] પાતળી પણી [illegible] તે ૮ થી ૧૦ [illegible] લાંબા હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. તેના [illegible] [illegible] પાન [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નીચેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવેલા હોય [illegible] પાન ([illegible]) ની દીંટડી [illegible] [illegible] [illegible] રંગની હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] રંગની હોય છે પાનની ઉપરની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને નીચેની [illegible] [illegible] હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. તે ઘણું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] આકારે [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] છે. તે નીચેની [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

હોય છે. પુષ્પમંડપની પુષ્પમણી [illegible] [illegible], ભરી હોય છે. તેપર ઝીણી ઝીણી શાખા, [illegible] આંતરે આવેલી અને સાંધાઓવાળી હોય છે, તે ([illegible] [illegible] [illegible] ને લીસી હોય છે, ફુલ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] ચાસને [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–[illegible] [illegible] પાંચ [illegible] પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે પાંખડીઓ [illegible] [illegible] હોય છે તેનાં પત્રો પાંખડીઓથી આંતરે આવેલાં અને [illegible] જરા ભિન્નભિન્ન [illegible] હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે [illegible]. [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] હોય છે. તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. ને [illegible] અથવા ભિન્નભિન્ન હોય છે.

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે. તે [illegible] આવેલાં હોય છે, તેના [illegible] પાંખડીઓની પેઠે સફેદ રંગના ને [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. એ બે [illegible] વચ્ચે [illegible] [illegible] [illegible] ભૂરા રંગના આવેલા હોય [illegible] કેસરીઆ રંગની હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે તેનો [illegible] ૫ [illegible] ને [illegible] [illegible] હોય છે [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] હોય છે.

ફળ–[illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થઇ જાય છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] રંગની હોય [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે, ને તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પાકે છે [illegible] [illegible] અને બીજને [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

અંદરનો ભાગ ધોળો હોય છે ને વચલો ગાભો જરા ભૂરો હોય છે, પણ પાછળથી તે પણ ધોગાસરીના રંગનો થઇ જાય છે. ફળની અંદરની વાસ સફુરજક્ત જેવી પણ સ્વાદ કડવો હોય છે.

બીજ–ની ઉપર ફોતરાંઓનાં પડ જેવું ધોળું પડ હોય છે બીજ ચપટાં, ૨ ઇંચ લાંબાં અને તેથી સહેજ ઓછાં પહોળાં હોય છે. એ બીજને બન્ને છેડે તેપર આવેલાં ધોળાં પડના છેડા વધી આવેલા હોય છે. તે આશરે ½ થી ૨ ઇંચ લાંબા હોય છે. (આવા છેડાવાળાં બીજને અંગ્રેજ વનસ્પતિશાસ્ત્રવેત્તાઓએ પાંખવાળાં બીજ winged-seeds એ નામ આપેલું છે) બીજ પાનમાં, થડનાં અને કડવાં હોય છે. પણ તેની કડવાશ ક્રમમાં લાંબો વખત રહેતી નથી.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, ગ્રાહી અને જ્વરઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–રોહણનાં ઝાડમાં સીંકોના જેવો ગુણ રહેલો છે, તેથી તેનાં સર્વાંગ તાવની બીમારીમાં વપરાય છે. તે કડવાં હોય છે. એની છાલ સંગ્રહણી, ઝાડા અને તાવપર કામ આવે છે. મોઢું પાકયું હોય તો રોહણની છાલના ઉકાળાના કોગળા કરવાથી મટી જાય છે. અતી-સારમાં અને સંગ્રહણીમાં એની છાલના ઉકાળાની પીચકારી આપવામાં આવે છે. સંધિવા અને નબળાઇમાં એની છાલનો કાઢો અથવા ભૂકી ૪ થી ૫ ડ્રામ સુધી આપવાનું લખાયલું છે. એથી વધારે વજનમાં આપવાથી અવગુણ કરે છે. રોહણની છાલ રંગના કામમાં વપરાય છે. ચમાર લોકો ચામડાં રંગવાના કામમાં તેમજ માછી લોકો જાળ રંગવાના કામમાં રોહણની છાલ વાપરે છે. રોહણની અંતરછાલમાંથી ભૂરા-રાતા અને મજબૂત રેસા નીકળે છે. તેની દોરી અને ખાટલા ભરવાનું વાણ બનાવવામાં આવે છે. રોહણનાં પાનને ગરમ કરી સંધિવાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. રોહણનાં પાન તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે. રોહણનાં ફૂલનો ગુલકંદ બનાવવામાં આવે છે. તે સંગ્રહણી અને લોહીવાળા ઝાડાના મરડાપર અજમાવવામાં આવે છે. રોહણનાં ફૂલ મરી અને મીઠાં સાથે અજીર્ણ અને તાવ ઉપર ખવાય છે. રોહણનાં ફૂલને રોહણીઆં કહે છે. કાચાં રોહણીઆં અર્થાત્ ફૂલ ખુંદીને મોટાં ગડ અને ગુમડાં જે જલદી પાકતાં ન હોય તેનાપર પોટીસ રૂપે મુકવામાં આવે છે. રોહણનું લાકડું બહુ ટકાઉ અને મજબૂત હોય છે, તેને જલ્દી ઉધાઇ લાગી શકતી નથી. માટે નાવડાંનાં ઓજારો, ખાટલાના પાયા, વહાણના વળા, કૂવાના થાંભલા અને બીજાં પરચુરણ સામાન બનાવવા માટે એનું લાકડું વાપરવામાં આવે છે. રોહણના લાકડાનો સાર રતાશપડતા કાળા રંગનો હોય છે. તેમાંથી નાવડાના ડબા, પેટીઓ વગેરે બહુ સુંદર બની શકે છે.

રોહણનાં ઝાડમાંથી રતાશરીના રંગનો ગુંદર નીકળે છે. તે સીંગડાના ગુંદરની જગ્યાએ વપરાય છે. રોહણની છાલના ઉકાળામાં શીકારી લોકો પોતાનાં કપડાં રંગે છે.

“રોહણ ટાઢી છે, કૃમિ, વાત, ઉધરસ, કફ એ સર્વ રોગને મટાડે છે, પુષ્ટિ કરે છે, કંઠને સાફ કરે છે, રુચિ કરે છે.”

(વૈ. રૂઘનાથજી.)

૭–સ્થાનક–ડુંગરાઉ જમીનમાં રોહણનાં ઝાડ ઉગે છે.*

એ હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ, પશ્ચિમ, મધ્ય અને ઉત્તર ભાગોમાં થાય છે.

---

* પોરબંદર સ્ટેટના બરડા ડુંગરમાં રોહણનાં ઝાડો ક્યાંઈ ક્યાંઈ ઉગે છે. તોપણ આદિત્યાણા ગામની પાડમાં મોરચીઆ, બીલેશ્વરી અને ભાતપડાની ઝાડીમાં તે જથાબંધ થાય છે.

રોહણની છાલ ચામડાં રંગવામાં ઘણી ઉપયોગી છતાં કાઠીના ચમાર લોકો તેનો જવલ્લે ઉપયોગ કરે છે. આ સ્ટેટમાં ચામડાં રંગવા માટે રોહણ અને આવળની છાલ મુખ્યત્વે કરીને વપરાય છે. તેમાં આવળની છાલમાં રંગાયલું ચામડું ચીકણા જેવું અને ભૂરા રંગનું થઇ જાય છે અને તેનો કસ પાણીમાં લાંબો વખત ટકી શકતો નથી. પણ રોહણની છાલમાં રંગાયલું ચામડું રતાશપડતા રંગનું, કુમાશદાર, મજબૂત અને પાણીમાં પડવા છતાં તે બહુધા જલદી નિરમાલ થતું નથી તેથી તેની કીમત પણ વધારે ઉપજે છે, એટલા માટે રોહણની છાલ ઘણી ઉપયોગીતાને પામેલી ગણાય છે. રોહણના પાન બરડા ડુંગરના સાબરીઆ (ઉંટો) અને બેંસોનો મુખ્ય ચારો હોવાથી તેનાં પાન તે ઢોરોના ઉપયોગમાં આવે છે એટલા માટે રોહણનાં ઝાડોની કોમળ ડાળો પાન ઢોરની રબારી લોકો સાંઢીઆ અને ફરસી વડે વાઢી જાય છે. એટલુ જ નહિ પણ રક્ષિત જંગલોની બહાર અથવા ચોરીથી રક્ષિત જગ્યાની અંદર પણ જ્યારે રોહણના ઝાડ એટલાં ઉંચા થઇ ગયા હોય કે તેના પાન ઢોરના મોઢામાં ન આવી શકે ત્યારે બહુધા મેરો એવા ઝાડોને મચડીને તેની ડાળો ભાંગી નાખે છે. અથવા તેના મોવાળો કુહાડીવતી પાન ડાળી ડાળો કાપી પાડી નીચે નમાવી દે છે તેથી તે ઢોર તેના પાન સહેલાઇથી ખાઇ શકે છે આથી કરીને રોહણનાં ઝાડોનો બિલકુલ તેવો વધારો થતો નથી. જો કે આદિત્યાણું, બિલેશ્વર અને મોઢવાડું જંગલની કોરે જુના જમાનાની ઝાડીવાળી જમીન રોહણનાં ઝાડોને બહુ માફક છે પણ તે ઢોરના ચારાની વસ્તુ હોવા છતાં તેનાં ઝાડ વિશેષ ઉંચાં થયેલાં જોવામાં આવતાં નથી. નાનાં નાનાં દરખતો રોહણનાં ફક્ત આદિત્યાણાનું જંગલમાં છે. અને દર વર્ષે દરખતો ઉત્પન્ન થતા નવા ઉગે છે. જો આ ઝાડોનો સારી રીતે બચાવ અને વધારો કરવામાં આવે તો તેની છાલ અને લાકડું જે ઘણાં કીમતી છે તેમાંથી સ્ટેટને ઘણી સારી રકમની હરવર્ષે પેદાશ થઇ શકે તેમ છે, કેમકે બીજા સ્ટેટોનાં જંગલોમાંથી રોહણની છાલ ચામડાં રંગવાના કામ માટે ગુજરાત અને મુંબાઈથી વિલાયત સુધી જાય છે. આ ઝાડોનો નાશ કરનારાંઓ મુખ્યત્વે કરીને ઢોર ચરાવનારાઓ છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અંદરનો ભાગ ઘાટો હોય છે ને વચમાં ગાભો જરા ભૂરો હોય છે, પણ હવાથી તે પણ ધોળાશવાળા રંગનો થઇ જાય છે. છાલની અંદરની બાજુ સફેદ જેવી પણ સ્વાદ કડવો હોય છે.

બીજ-ની ઉપર કરોળીઆનાં પડ જેવું ધોળું પડ હોય છે બીજ ચપટાં, ૨ ઈંચ લાંબાં અને તેથી એકેક ઓછાં પહોળાં હોય છે. એ બીજને બન્ને છેડે તેવર આવેલાં ધોળાં પડના છેડા વધી આવેલા હોય છે. તે આસરે ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબા હોય છે. (આવા છેડાવાળાં બીજને અંગ્રેજ વનસ્પતિશાસ્ત્રવેત્તાઓએ પાંખવાળાં બીજ Winged-seeds એ નામ આપેલું છે) બીજ પાતળાં, ચળકતાં અને કડવાં હોય છે. પણ તેની કડવાશ મુખમાં લાંબો વખત રહેતી નથી.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-જ્વરગુણકારી પૌષ્ટિક, ગ્રાહી અને સ્તંભક.

૬-ઉપયોગ-રોહણનાં ઝાડમાં ક્વીનાઇન જેવો ગુણ રહેલો છે, તેથી તેનાં સર્વાંગ તાવની બીમારીમાં વપરાય છે, તે કડવાં હોય છે. એની છાલ સંગ્રહણી, ઝાડા અને તાવમાં કામ આવે છે મોઢું પાક્યું હોય તો રોહણની છાલના ઉકાળાના કોગળા કરવાથી મટી જાય છે. અતિસારમાં અને સંગ્રહણીમાં એની છાલના ઉકાળાની પીચકારી આપવામાં આવે છે. ટાઢિયા અને તાવમાં એની છાલનો કાઢો અથવા ભૂકી ૪ થી ૫ ગ્રામ સુધી આપવાનું લખાયેલું છે. એથી વધારે વજનમાં આપવાથી અવગુણ કરે છે. રોહણની છાલ રંગના કામમાં વપરાય છે. ચમાર લોકો ચામડાં રંગવાના કામમાં તેમજ ખાદી લોકો ઊન રંગવાના કામમાં રોહણની છાલ વાપરે છે. રોહણની અંતરછાલમાંથી ભૂરા-રાતા અને મજબૂત રેસા નીકળે છે. તેની દોરી અને ખાટલા ભરવાનું વાણ બનાવવામાં આવે છે. રોહણનાં પાનને ગરમ કરી સંધિવાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. રોહણનાં પાન તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે. રોહણનાં ફૂલનો ગુલકંદ બનાવવામાં આવે છે. તે સંગ્રહણી અને લોહીવાળા ઝાડા મટાડવા ખવડાવવામાં આવે છે. રોહણનાં ફૂલ મરી અને મીઠાં સાથે વાટેલું અને તાવ ઉપર ખવાય છે. રોહણના ફળને રોહણીઆં કહે છે. કાચાં રોહણીઆં અર્થાત્ ફળ ફુંદીને મ્હોટાં ગડ અને ગુમડાં જે જલદી પાકતાં ન હોય તેનાપર પોટીસ રૂપે મુકવામાં આવે છે. રોહણનું લાકડું બહુ ટકાઉ અને મજબૂત હોય છે, તેને જલદીથી ઉધેઈ લાગી શકતી નથી. માટે નાહાનાં ઓજારો, ખાટલાના પાયા, વહાણના વળા, કુવાના થાંભલા અને બીજો પરચુરણ સામાન બનાવવા માટે એનું લાકડું વાપરવામાં આવે છે. રોહણના લાકડાનો સાર રતાશપડતા ફિક્કા રંગનો હોય છે. તેમાંથી નાહાનાં રમકડાં, પેટીઓ વગેરે બહુ સુંદર બની શકે છે.

રોહણનાં ઝાડમાંથી રતાશપડતા રંગનો ગુંદર નીકળે છે. તે બીજાસારના ગુંદરની જગ્યાએ વપરાય છે. રોહણની છાલના ઉકાળામાં શીકારી લોકો પોતાનાં કપડાં રંગે છે.

"રોહણ ઠંડી છે, કૃમિ, વાત, ઉપરસ, દમ એ સર્વ રોગને મટાડે છે, પુષ્ટિ કરે છે, ફળને સાફ કરે છે, રુચિ કરે છે."

(વૈ. રસનાયક.)

૭-સ્થાનક-ફળદ્રુપ જમીનમાં રોહણનાં ઝાડ ઉગે છે. *

એ હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ, પશ્ચિમ, મધ્ય અને ઉત્તર ભાગોમાં થાય છે.

* પોરબંદર સ્ટેટના બરડા ડુંગરમાં રોહણનાં મોટાં ઝાડ જોવામાં આવે છે. તેમજ કાઠિઆવાડના જંગલની ઝાડીમાં મોરબી, બીલખા અને સાતપડાની ઝાડીમાં તે બહુતાયત થાય છે.

રોહણની છાલ ચામડાં રંગવામાં ઘણી ઉપયોગી થતી હોવાથી ચમાર લોકો તેનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. આ સ્ટેટમાં ચામડાં રંગવા માટે રોહણ અને આવળની છાલ મુખ્યત્વે કરીને વપરાય છે. તેમાં આવળની છાલમાં રંગેલું ચામડું પીળાશ જેવું અને ભૂરા રંગનું થઇ જાય છે. અને તેનો કસ પાણીમાં લાંબો વખત ટકી શકતો નથી. પણ રોહણની છાલમાં રંગેલું ચામડું લાલાશ પડતા રંગનું, ગુમાસદાર, મજબૂત અને પાણીમાં પડવા પછી તે બહુ જલદી નિકમ્મુ થતું નથી તેથી તેની કિંમત પણ વધારે ઉપજે છે, એટલા માટે રોહણની છાલ ઘણી ઉપયોગીને કીમતી ગણાય છે. રોહણના પાન બકરાં ઘેટાંઓ, સાંઢીયા (ઉંટ) અને ભેંસોનો મુખ્ય ચારો હોવાથી તેના પાન તે ઢોરોના ઉપયોગમાં આવે છે. એટલા માટે રોહણનાં ઝાડોની કોમળ ડાળો પાન સોતી રબારી લોકો સાંઢીયા અને ભેંસો માટે વાઢી જાય છે. એટલુંજ નહિ પણ રક્ષિત જંગલોની બહાર અથવા ચોકીથી રક્ષિત જંગલોની અંદર પણ જ્યારે રોહણનાં ઝાડ એટલાં ઉંચાં થઇ ગયાં હોય કે તેના પાન ઢોરના મોઢામાં ન આવી શકે ત્યારે બહુધા એ લોકો એવા ઝાડોને વળીને તેની ડાળો બાંધી નાખે છે. અથવા તેના એકાદ કુવાડીવતી પાન સોતી ડાળો બહુધા વાઢી નીચી નમાવી દે છે તેથી તે ઢોર તેના પાન સહેલાઇથી ખાઇ શકે છે. આથી કરીને રોહણનાં ઝાડોનો જોઇએ તેવો વધારો બનતો નથી. જો કે કાઠિયાવાડમાં, મેંદરડા અને મોડાસાંના જંગલની સફેદ ચુનાના પથરવાળી ઝાડીવાળી જમીન રોહણનાં ઝાડોને બહુ ભાવે છે. પણ તે ઢોરના ચારાની વસ્તુ હોવાથી ત્યાં તેનાં ઝાડ વિશેષ ઉંચા થયેલાં જોવામાં આવતાં નથી. નાહનાં નાહનાં હજારો રોહણના ઝાડો કેવળ કાઠિયાવાડનાં જંગલમાં છે. અને દર વર્ષે હજારો છોડવાઓ તેના નવા ઉગે છે. જો આ ઝાડોનો સારી રીતે બચાવ અને વધારો કરવામાં આવે તો તેની છાલ અને લાકડું જે ઘણાં કીમતી છે તેમાંથી સ્ટેટને એક સારી રકમની દરવર્ષે પેદાશ થઇ શકે તેમ છે, કેમકે બીજા દેશોનાં જંગલોમાંથી રોહણની છાલ ચામડાં રંગવાના કામ માટે મુંબઇ અને મુંબાઇથી વિલાયત સુધી જાય છે. આ ઝાડોનો નાશ કરનારાઓ મુખ્ય કરીને ઢોર ચારનારાઓ છે

સુડીઆનાં પાનના ગામડાનાં લોકો સુડીથી કકડા કરી સોપારી સાથે ચાવે છે, માટે એને સુડીઓ કહે છે. અને કેટલાક લોકો એને હીમી કહે છે. પણ પોરબંદરના કેટલાક વૈદરાજો એને ખોટીહીમી કહે છે, અને ખરીહીમી કાળી ડાંડી અને કાંબરીવાળાં પાનવાળી થાય છે, એમ જણાવે છે.

સ્થાનક–આ સ્વસ્થાનમાં સુડીઓ અથવા આ હીમી ચોમાસે ધરમપુર રીજ્યમાં, કંડોરણા કાંસામાં અને રાણાવાવ, ભોદ અને અણીઆરી ગામની સીમમાં ઘણી જોવામાં આવે છે.

એ પશ્ચિમ હિમાલય, નેપાલ અને પંજાબમાં થાય છે.

વિશેષવિવેચન–શેખહુસેન ખુદાબક્ષ એજન્સી પેન્સનર–ચશ્મુદારે એક વનસ્પતિકોષ રાજકોટમાં સને ૧૯૦૨ માં છપાવેલો છે–તેમાં પાને ૧૨૮ મે લખેલુ છે કે–

"હંસરાજ, લાલ લાજાપુ, હસપગી, કાલી જાય, હીમી કાલીડાંડલીનો."

આ ઉપરથી જણાય છે કે–સુડીઆને હીમી અથવા ખોટીહીમી અને કાલીડાંડલીના હંસરાજ ને કાલીડાંડલીની હીમી અથવા ખરીહીમી કે ઘરોળી કહેતા હશે. જુવો નંબર ૧૧૧. જુનાગઢ તરફ શીલીઆટીને પણ કેટલાક લોકો સુડીઓ કહે છે. નં. ૩૫૦.

૩૦–N. O. CELASTRINEÆ.

વર્ગ–સીલેસ્ટ્રિની–વીકુળા અને માલકાંગણીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ગુણદોષ–

આ વર્ગમાં વૃક્ષો અથવા ઝાડવાં થાય છે. તેમાં કેટલાક ઝાડવાં વખતે વેલા જેવાં હોય છે. કેટલાંક ઝાડવાંઓની શાખાઓ કાંટા જેવી હોય છે. આ વર્ગમાંની વનસ્પતિને પાન સામસામાં અથવા આંતરે આવે છે. તે ઘણુંકરી સાદાં હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી, અને હોય છે તો જલદીથી ખરી જાય છે. પુ૦ બા૦ કોષના પંખા ૪ થી ૫. પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ ૪ થી ૫, અને કેસિસ્વર હોતી નથી. પાંખડીઓ ઘણુંકરી કળિકામાં ત્રાંસે આવેલી હોય છે. અને કર્ણિકા સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પુંકેસરો ૩ થી ૫; અને ગર્ભકોશ ૩–પોલવાળું હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ કે ૩ થી ૫ પોલવાળી હોય છે. દરેક પોલમાં ઘણુંકરી ૧ થી ૨ કે વધારે અંડબીજ હોય છે. ફળ સમભાગ કે ચોરસ સેન્દ્ર હોય છે. બીજના ઉપર બહુધા પણી કે આવરણ (aril) હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિઓમાં ઉત્તેજક, વિરેચક અને બલકર ગુણ હોય છે.

વર્ગ–(સિલેસ્ટ્રિની).

નંબર ૧૦૬.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Celastrus paniculata.

દૃષ્ટાન્ત–H. I. p. 617; N. p. 57; Watt. II. p. 237; રૂ. નિ. પા. ૧૩૦.

૨–દેશી નામ–માલકાંકણું, માલકાંગણી, માલકાંકણી, માલકાંકણીનો વેલો(ખો૦); માલકાંગણી (ગુ૦); પેંગી, માલકાંગોની, કાંગોની (મ૦); मालकंगनी, मालकगी (हिं०); कगुनी, ज्योतिष्मती * (सं०).

૩–વર્ણન–માલકાંકણીના વેલા ઘણા લાંબા વધે છે ને તે ઉંચાં ઝાડોપર ચઢી જાય છે. કોઇ કોઇવાર એની શાખાઓ એક બીજી સાથે દોરડાની સર પેઠે વીંટળાઇ જાય છે. એની કોમળ શાખાઓ પાતળી સોટી જેવી લાંબી નીકળે છે. તે ઘણીવાર ઉંચી ચઢી પાછી નીચી ઝુકની હોય છે. અને તેના છેડા ઉપર ફુલ અને ફલનો ભાર આવે છે ત્યારે તો તે વધારે નીચી ઝુકી સહેજ પણ પવન લાગવાથી આમ તેમ ઝુલ્યા કરે છે. એ દેખાવ બહુ મનોહર લાગે છે. પાન સહેજ લાંબાં ને ચળકતાં હોય છે. ફુલ નાહાનાં, પીળાશસેતા લીલા રંગનાં, સહેજ મધુરી વાસવાળાં હોય છે, તે વૈશાક જેઠમાં આવે છે. અને અષાડ શ્રાવણમાં ફલ પાકે છે. એ ફલ ઉઘડી તેમાનાં કેસરીઆ રંગના રાતાં બીજ જ્યારે પોતાની મેળે બહાર દેખાય છે તે વખતે તે ઘણુંજ સુંદર લાગે છે. તેની રાતી ઝુમખાઓ એ વેલાની નીચી ઝુલતી શાખાઓની શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે.

મૂળ–વેલા પ્રમાણે ઝીણું કે જાડાં હોય છે. તે ઘણાં ઉંડાં અને લાંબાં ગયેલાં હોય છે. તે પેનસીલથી આંગળી કે હાથનાં કાંડાથી જાડું જેવાં, અથવા સારી ઉંડી જમીનમાં મ્હોટા વેલાનાં મૂળ એથીએ વધારે જાડાં થાય છે. મૂળની છાલ ઉપરથી ભૂરા રંગની, ખડબચડી ને અંદરથી પીળા રંગની હોય છે. એથી અંદર તે રાતા રંગની હોય છે છાલ જાડી, પોચી અને ભડકણી હોય છે. તેની વાસ જરા સુગંધિત, તીખી અને સ્વાદ તુરાશવાળો ઉગ્ર અને દાહક લાગે છે. મૂળનું લાકડું કઠણ અને તેનો સાર વચમાં રાતા રંગનો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–જાડી શાખાઓ ભૂરા કે પીળાશ રંગની હોય છે. તે મૂળ જેવી જાડી હોય છે. તેની ઉપરની છાલ ખડબચડી, ભૂરા રંગની ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. અંદરની છાલ રાતા રંગની હોય છે. કોમળ શાખાઓ સુતળીથી પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે. તે ભૂરા રાતા રંગની ને તેપર ભૂખરાબિંદુ

* જુવો નંબર ૧૧૨.

ચના રંગનાં ટપકાં હોય છે. અનિકોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર સફેદ ટપકાં હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૪ કે વખતે ૫ ઈંચ લાંબાં અને ૧ થી ૩ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે લંબગોળ, કે તળિયે સાંકડાં ને મથાળે પોહોળાં હોય છે. ને વખતે મથાળે સાંકડાં ને તળિયે પોહોળાં એમ તરેહવાર આકારનાં હોય છે. ડીટડી પાસે પાનની કોર ગોળાકારની હોય છે. કોર છીછરા દાંતાવાળી ને દેરવાં અણીદાર હોય છે. તેની બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. પાન જરા નરમ હોય છે. તેની ડીટડી પણ નરમ ને જરા મરડાયલી ને તેની ઉપરની બાજુ નીક હોય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી જરા તીખી વાસ આવે છે. અને સ્વાદ દાહક જણાય છે.

ફૂલ-શાખાઓને છેડે ફૂલની લાંબી શેડો આવે છે. તે નીચી નમતી હોય છે. તે શેડોમાં નાહાની નાહાની ઘણી ત્રિભિન્ન ઝીણી સળીઓ બહુધા આંતરે આવેલી હોય છે. તેપર ૧ થી ૬ સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ⅙ ઈંચથી ⅛ ઈંચ જેટલો હોય છે. ફૂલની ડીટડી લીલા રંગની, ઘણી ઝીણી ને સાંધાવાળી હોય છે. તેનાપર ભ.ગની ફુંપડી આવેલી હોય છે. ને તેના થડમાં સૂક્ષ્મ જાળી ખરી જાય તેવાં એક, કે બે પુષ્પપત્ર હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-૪ થી ૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે સૂક્ષ્મ લીલા રંગનો, નીચેથી જોડાયલો ને ઉપર જતાં તેનાં ૫.પે પોહોળા પત્રો જુદા દેખાતા હોય છે. તેપર બહારની બાજુ સૂક્ષ્મ રુંવાટી હોય છે. તે પુ૦ અભ્ય૦ કોશથી ટુંકો હોય છે. તેની કોર ધોળી, પાતળી ને તેપર બારીક દાંતા જેવા વાળ હોય છે. (જો ફૂલ નીચે સ્પષ્ટ દેખાય છે).

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ૪ થી ૫ હોય છે તે લંબગોળ, પીળાશલેતા લીલા રંગની હોય છે. તેનાં દેરવાં ગોળાકારનાં ને કોર જરા પાછળ વળેલી હોય છે. પાંખડી ⅛ થી ૧ લાઇન લાંબી ને તેની વચમાં એક સ્પષ્ટ દેખાતી નસ હોય છે. પાંખડીઓ પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોના સાંધાની વચ્ચે આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો-૫ હોય છે. તેના તંતુઓ ધોળા અને પરાગકોષ પીળાશલેતા ભૂરા રંગના હોય છે. એ કેસરો પાંખડીઓની વચ્ચોવચ આવેલી એક પંચકોણ કર્ણિકાના ખૂણાપર આવેલાં હોય છે. તે પાંખડીઓથી ટુંકાં અને તેના સાંધાઓની સામે હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તે કર્ણિકાની વચ્ચે આવેલી હોય છે તેનો સમોદર ડેબા ડાગલા સરનો લીલો,

ચળકતો ને ત્રણ ઢાંગોવાળો હોય છે. નલિકા ટુંકી, પીળા રંગની ને ત્રણ મુખવાળી હોય છે.

ફળ-વીબારગુંદીનાં ફળ જેવડાં થાય છે. તે પ્રથમ લીલા રંગનાં હોય છે. પણ પાકે છે ત્યારે પીળાં થઇ જાય છે. અને તેની વેંઢુનાં કાલાંની પેઠે ત્રણ ફાંક ઉઘડી જાય છે. અને તેમાં ૩ થી ૬ બીજ કેસરીયા રંગનાં પડ કે ચાપડામાં વીંટળાયલાં દેખાય છે. તેની વાસ ઉગ્ર વિદારીકંદની વાસને મળતી અને સ્વાદ પહેલાં પોપૈયાં જેવો પણ પાછળથી કડવો લાગે છે.

બીજ-૧⅓ થી ૨ લાઇન લાંબાં ને ⅔ થી ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે રંગે અને આકારે ઘઉંના દાણાને મળતાં હોય છે. તેમાંથી ફીકા ભૂરા રંગનું તેલીયું મગજ અને પીળા રંગનો પ્રત્યંકુર નીકળે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉત્તેજક, દાહક, સ્વેદલ, મૂત્રલ અને જ્ઞાનતંતુઓને શક્તિ આપનાર.

૬-ઉપયોગ-માલકાંકણીનાં મૂળને પાણીમાં ઘસી સર્પ અને બીજાં ઝેરી જનાવરોના દંશ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. માલકાંકણીની કોમળ શાખાઓ અને પાનને વાટી વાળાના સોજાપર ઘણા લોકો બાંધે છે. માલકાંકણીનાં પાન તેલ લગાડી ગરમ કરી સંધિવાના સોજાપર લગાડે છે. મગજના જ્ઞાનતંતુને શક્તિ આપવા એનાં પાનનો રસ બ્રાહ્મીના રસની સાથે તેમાં જટામાસીની ભૂકી ભેળવી ચોપડાય છે. એ મગજના દરદને ઘણો ફાયદો કરે છે. માલકાંકણીનાં ફૂલ અને ફળનું અથાણું કરવામાં આવે છે. તે વાયે ઝલાયલા માણસને ખાવા કરી ખવરાવાય છે. માલકાંકણીનાં ફૂલ અને બીજને માલકાંકણું કહે છે. અને બજારમાં માલકાંકણીને નામે એનાં ફૂલ અને બીજ વેચાય છે. માલકાંકણીનાં બીજ પીલવાથી તેમાંથી તેલ નીકળે છે. અને માલકાંકણીનાં બીજ તેલમાં કકડાવીને પણ ઔષધીય તેલ તૈયાર કરવામાં આવે છે. તે તેલ સંધિવા ઉપર ચોપડાય છે. માલકાંકણીનાં બીજ, અજમા, કીનીકડી અને જટામાસીને વાટી ભીડાં તેલમાં નાખી તેને કકડાવી તે તેલ ગાળીને સંધિવાના સોજા, પક્ષઘાત અને બીજાં જ્ઞાનતંતુની નબળાઈથી થતાં દરદો ઉપર લગાડવામાં આવે છે. અને એવાં દરદોપર માલકાંકણીનું અકેક બીજ દરદ મટતાં સુધી દરરોજ અકેક વધારી ૫૦ સુધી ખવાય છે. માલકાંકણીનાં બીજ પૌષ્ટિક પાકોમાં વપરાય છે. શરદી અને નબળાઈનાં માથાનાં દરદમાં પણ માલકાંકણીને વાટી તેલમાં કકડાવી તે તેલ માથે ચોળે છે. માલકાંકણું અને અભ્રકભસ્મને પાણીમાં વાટી તેને તેલમાં કકડાવી તે તેલ માથાના દુખાવામાં માથે ઘસાય છે, અને અંગના દુખાવામાં અંગે ચોળાય છે. માલકાંકણીનું તેલ ૫ થી

૧૦ ટીપાં આપવાથી ખરસૈાે છૂટે છે. એનું તેલ પેશાબ વધારે લાવે છે. તેથી તે જ્લોદર ઉપર વપરાય છે. એનો ખોરાક ૧૦ થી ૩૦ ટીપાં પેશાબ વધારવા અપાય છે. ટાઢીઆ તાવમાં પરસેવો આણવા અને અંગમાં દુખાવો મટાડવા માલકાંકણી, અજમોદ અને સમુદ્રફલ વાટી તેને ગરમ કરી એની શરીરે ચોળવું કરે છે. અપસ્માર અર્થાત્ ફેફરાંના રોગમાં માલકાંકણી વપરાય છે. કોઈવાર અગર બીજી રીતે આંચકી આવી જડબાં સખ્ત થઇ ગયાં હોય તો તેપર માલકાંકણીનું તેલ ચોપડાય છે.

"માલકાંકણી અને મરીનું ચૂર્ણ હમેશાં ખાવામાં આવે તો અપસ્માર મટી જાય છે. અફીણનું ઝેર ઉતારવા માટે માલકાંકણીનાં પાંદડાંનો રસ પીવરાવવામાં આવે છે. માલકાંકણીનાં બીજ ગોમૂત્રમાં વાટી પાણ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. માલકાંકણી ઉષ્ણવીર્ય, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બુદ્ધિને વધારનાર તથા કફ અને વાતહર છે. તે દસ્તને ગતી આપે છે." (વૈ૦ શા૦ મ૦ ગો૦)

"માલકાંકણીની ગોળી-માલકાંકણી આઠ તોલા, સુંઠ આઠ તોલા, અજમાનાં ફૂલનાં બે તોલા, અને ગોળ જોઇએ તેટલો. એ સર્વે મળી તોલા તોલા ભારની ગોળી કરવી. તે અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ અને રુધિરામાં અપાય છે. માલકાંકણીની ગોળી તોલા ભાર માત્રાથી ઘી સાથે ખાવામાં આવે અને યોગ્ય પથ્ય રાખવામાં આવે તો અપસ્માર જેવા વાતવ્યાધિમાં તે ઘણું સારો ફાયદો કરે છે. કેટલીક વખતે અપસ્માર સ્પષ્ટપણે જણાય તેટલા જોસનો વ્યાધિ હોતો નથી, પણ ફક્ત ભમ થાય છે. ને ફરી એક મિનિટને માટે બેશુદ્ધ થઇ જાય છે. પછી તે શુદ્ધિમાં આવે છે. ને મોઢે ફીણ વગેરે આવતા નથી. માલકાંકણીનું તેલ ચોળવાથી આંચકી અને કોલેરાની ચૂંકી ગોટલી બંધ થાય છે.

માત્રા-માલકાંકણીનું તેલ ૨ આનીથી પાવલા ભાર; તથા તેની ગોળી ½ થી ૧ તોલો." (ડા૦ વી૦ ગી૦)

માલકાંકણીનાં બીજ અને તેનાં તેલના ઉપયોગ વિષે વૉટ સાહેબની ડીક્શનરીમાં લખાણ હકીકત આપેલી છે તે વાંચવા લાયક છે.

૭-સ્થાનક-માલકાંકણીના વેલા કટાણીઓના બાગોમાં, અને વાડીઓની વાડમાં ઉગે છે.*

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-તાજા ને કાચાં માલકાંકણાં પોરબન્દરની બજારમાં કોળી લોકો વેચવા લાવે છે, તે પલંકરી વાણીઆ મુસ્લમાની સીઓ ડામા આપી તેની અરેડમાં ગુંથે છે.

* આ સ્વરધાનના રાજ્યની ભાદમાં આગમાના કહેવાતા મોટા પીપળાપર માલકાંકણીનો એક વેલો ચડેલો છે તે ઘણો જુનો અને ઘણા મોટા વિસ્તારવાળો થયેલો છે. તેને આગમાહેબની મરજીથી કોઇ પાડતું નથી. જુઓ નં૦ ૨૨૧.

વર્ગ-(સીલેસ્ટ્રીની).

નંબર. ૧૦૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Gymnosporia montana. દ્રષ્ટાંત-H. I. p. 621; N. p. 57; Watt. II. p. 239; ૩ નિ. પા. ૩૯૩.

૨-દેશીનામ-વીકળો (પો૦); વીકળો, વીકળો (ગુ૦); હેકર, હેકટ (મ૦), કાંગના (હિ૦) વૈકઙ્કત, વિકઙ્કત (સં૦).

૩-વર્ણન-સાગી માટીવાળી કંકરાળી જમીનમાં વીકળાનાં ઝાડવાં ૬ થી ૧૦ ફીટ ઉંચા વધે છે. પણ વિશેષ કરીને તે અહિ તો પથ્થરવાળી જમીનમાંજ ઉગતાં જોવામાં આવે છે. ને અહિં એ ૨ થી ૪ ફીટ ઉંચાં ઝરડાંવાળાં ઝાડવાં જેવાં થાય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે પીળાશસહિત લીલા, પીળા અથવા જાંબુડા રંગની હોય છે. તે ગમે તેવી રીતે નીચી ઉંચી આડી અવળી વધેલી હોય છે. તેપર લાંબા તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા આવેલા હોય છે. ને તે કાંટાપર વિશેષ કરી પાન અને ફૂલો આવે છે. પાન જાડાં ફીકા લીલા રંગનાં હોય છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ પીળાશસહિત રંગનાં, ગાજરનાં પાનને મળતી ઉગવાસવાળાં વિવાથે આવો ફૂલ હોગીપર પાકી જાય છે.

મૂળ-ઝાડવાં અને જમીન પ્રમાણે જાડું અને ઉંડુ ગયેલું હોય છે. તેમાંથી થોડાક કાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ ઉપરથી ખડબચડી ભૂરા પીળા રંગની ને અંદરથી ભૂરા રાતા રંગની હોય છે. તે જાડુંથી પોચી અને બટકણી હોય છે. તેની વાસ ફૂલની વાસને મળતી જરા સુગંધિત અને સ્વાદ કડવો હોય છે. મૂળનું લાકડું ઘાટું ને મજબૂત હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ભૂરા રંગની, ને તેની છાલપર ઉભા અને આડા ચીરા પડેલા હોય છે. કોમળ શાખાઓ જાડાઈથી સ્લેટપેન કે પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે. તેપરના કાંટા કોમળ હોય છે, ત્યાં સુધી તેનો રંગ પીળાશસહિત લીલો અથવા જાંબુડો હોય છે, પણ પછી ભૂરો થઇ જાય છે.

પાન-આંતરે આવે છે. પણ કોઇ કોઇવાર કાંટા અને ડાળીપર એકજ જગોએથી ઘણાં પાન ઘડ્યુંનની પેઠે પાસપાસે નીકળેલાં હોય છે. તેની ડીટડી ટુંકી હોય છે. તે જાંબુડી શાખાપર જાંબુડા રંગની હોય છે. પાન મથાળે પોહોળાં અને ડીટડી તરફ સાંકડાં થતાં, અથવા કોઇવાર બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં અથવા ટેરવાં પાસે ઘણાં પોહોળાં અને ટેરવે અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. પાનની કોર થોડી ઘણી કાંગરીદાર હોય છે. ૩

બન્ને સપાટીએ લીસાં અને ઘણુંકરી એક સરખાં ફીકા લીલા રંગનાં હોય છે. પાનની વચલી નસ સિવાય બાકીની નસો સ્પષ્ટ દેખાતી નથી. પાન આસરે ૧½ થી ૨½ ઈંચ લાંબાં અને ¾ થી ૧½ કે કોઈવાર ૨ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેને ચોળવાથી તે ચીકણું લાગે છે. અને તેમાંથી જરા વરીઆળીની વાસને મળતી વાસ આવે છે. સ્વાદ જરા ખટાસલેતો ને ઘણો તૂરો લાગે છે.

ફૂલ-કાંટાઓ ઉપર અથવા પત્રકોણમાંથી સૂક્ષ્મ ફૂલોની નાહાની નાહાની ઝુમખીઓ નીકળે છે. ફૂલ ધારણ કરનારી સળીઓ શાખાપ્રતિશાખાઓવાળી અને ઘણી પાનવાળી હોય છે. તે પીળાસલેતા લીલા અથવા જાંબુડા રંગની હોય છે. ફૂલની ડીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ અને વચ્ચોવચથી સાંધાવાળી હોય છે. તેનો રંગ પણ પીળાસલેતો લીલો અથવા જાંબુડો હોય છે. શાખા પ્રતિશાખાઓના સંબંધ પાસે સૂક્ષ્મ ફેણગ જેવાં પુષ્પપત્રો હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૧ થી ૨½ લાઇન જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકો અને પીળાસલેતા લીલા અથવા જાંબુડા રંગનો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-૫ પાંખડીનો બનેલો હોય છે. (કોઈ ફૂલમાં ૬ પાંખડી પણ હોય છે.) તેની પાંખડી દેરવે છુટી અને એક બીજીથી જૂદી દેખાતી હોય છે. તોપણ એકની કોર બીજીપર આવેલી હોય છે. તે ફૂલ ઉઘડ્યા પછી પાછળ વળી જાય છે. તેની કોરપર સૂક્ષ્મ કાંગરી હોય છે. પાંખડીઓ સહેજ ફીકા ધોળા રંગની અથવા જાંબુડી છાયાની હોય છે.

પુંકેસરો-૫ હોય છે. (કોઈ ફૂલમાં પુંકેસરો ૬ પણ જોવામાં આવે છે.) તે ફીકા ધોળા રંગના અને પાંખડીઓના સાંધાઓ વચ્ચે આવેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલા કે રાતા રંગનો જરા જાડો ઉભો કર્ણિકાની વચ્ચેથી નીકળેલો હોય છે. તેની ઉપર પીળાશ લેતા લીલા કે રાતા રંગની ત્રણ ઉંડાણવાળી સૂક્ષ્મ નલિકા આવેલી હોય છે. ફૂલની વચ્ચોવચ પીળાશલેતા લીલા અથવા ગુલાબીલેતા રંગની ઘાટી કરી પંચકોણ વાળી કર્ણિકા અર્થાત્ પટ્ટી હોય છે.

ફલ-પ્રથમ પીળાશલેતા લીલા કે જાંબુડા રંગનાં ને પાછળથી કાળાશલેતા રંગનાં થઈ જાય છે. તે મરીના દાણા જેવડાં અને તેવાજ આકારનાં હોય છે. તે પાકે છે ત્યારે ચાવકાંકણીની પેઠે ચીરાઈને તેની બે કે ત્રણ ફાડ નીચે વળી જાય છે. એમાં લીલાશલેતા પીળા રંગનો ગર અને તેમાં ૨ થી ૩ બીજ હોય છે.

બીજ-૧ લાઈન લાંબાં અને ½ લાઈન પોહોળાં હોય છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે ફીકા ધોળા રંગનાં ને ગભરાં હોય છે, ને પાકે છે ત્યારે ભૂખરલેતા રાતા રંગનાં થઈ જાય છે. બીજ એક બાજુ ઢાળ અને બીજી બાજુ ધારવાળાં હોય છે. બીજનો સ્વાદ તેલીઓ, તૂરો અને પાછળથી કડવો લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ

૫-ગુણદોષ-ઉત્તેજક, સારક તથા વિષ, જંતુ, વાત, પિત્ત કફ અને શોથઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-વીકળાનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને ગામડીઆ લોકો વીંછીના ડંખપર ચોપડે છે. સંધિવાના અને વાળાના સોજાપર તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. વીકળાનાં મૂળ અને ડાંડીની છાલ પાણીમાં ઘસીને આધાશીશીપર ચોપડવામાં આવે છે. વૉટ સાહેબ લખે છે કેઃ-એની છાલને વાટી રાઈનાં તેલમાં મેળવી માથે લગાડવાથી જૂ (pediculi) નો નાશ થાય છે. વીકળાનાં પાનને વાટીને તેના રસની સાથે જરા મીઠું અગર સાકર મેળવી કમળાવાળાને પવાય છે. વીકળાનાં પાનને અજમા સાથે વાટીને તાવવાળાને સુંઘ કરાય છે. વીકળાનાં પાન પાણીમાં ઉકાળી તેની તાવવાળાને બાફ અપાય છે. વીકળાનાં પાનને ધન્તુરાનાં પાન સાથે વાટીને અડિ-(પોરબંદર)નાં લોકો મરડીની ગાંઠપર બાંધે છે. પેશાબ બંધ થયો હોય તો વીકળાની રાખ પાણીમાં ડોહીને પીવરાવે છે. વીકળાનાં પાનને વાટી તેની પોટીસ આંખ દુખતી હોય તો તેનાપર મુકાય છે. વીકળાનાં પાનનો રસ પાંડુરોગવાળાને પવાય છે. એનું લાકડું મુંડની સાથે ઘસીને મોર્ભવિકાર તથા ગડગુમડાં ઉપર ચોપડાય છે. વીકળાનાં ફૂલ અને ફલ ઉકરસ વખતે ખાય છે. વીકળાનાં લાકડામાંથી હોકાની સર બનાવે છે; અને હાથમાં રાખવાની લાકડી પણ એમાંથી બનાવવામાં આવે છે.

“વીકળાનાં ફલ કાચાં વાયુ કરે છે. પાકાં મીઠાં હોય છે. તે ત્રિદોષ, સોજા, લોહીવિકાર, બગનગ એ સર્વે રોગને મટાડે છે વીકળાના પાનનો રસ આંખમાં આંજવાથી ફુલુ મટી જાય છે.” (વૈ૦ ર૦ ઈ૦).

૭-સ્થાનક-પોરબંદરની આસપાસ કાદીવાળી જમીનમાં તેમજ બરડાડુંગરપર ઘણાં છવાયાં વીકળાનાં ઝાડવાં ઉગે છે.

એ હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા સુકા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-બરડાના લોકો વીકળાનાં ઝાડવાંના બે ભેદ ગણે છે. એક ધોળો ને બીજો રાતો. ધોળા વીકળાના ઝાડવાંમાં તેની કોમળ શાખાઓ, પાનની ડીટડી, ફૂલની ઝુમખીઓ એ બધાં મુદલ જાંબુડા રંગનાં હોતાં નથી. તેમાં વધારે મોટાં પાનને વિશેષ ધોળાં ફૂલ હોય છે. તેપરથી એને ધોળોવીકળો કહે છે. અને બીજો રાતોવીકળો કે જેમાં કોમળ શાખાઓ, પાન, ડાંડા, ફૂલની ઝુમખીઓ આદિ સૌ રાતાં હોય છે.

दोहा।

"तितबदरी कंटककीयारी।
देखि भजनमनयात विचारी॥
यह कंटक बदरीसुत हुँसो।
रहन करत जनानेको कैसो॥

कवित।

बदरीके बाटिकाकों कंटककी बारी देखी
कल्पना किन्हीं भौंन सुमति संबूतकी॥
मर्यादि रक्षनको कंटककी देखो इने
बनें रहीं कैसी यह बारी मजबूतकी॥
कोटिककुपून पिता मातको न करे
रक्षा धरम प्रतीतिउर और धनपूतकी॥
दुनियामें देखो ऐसा कहै दलपतिराम
कंटक जेतों हु नाहि किमत कुपूतकी॥"

(અવણાખ્યાન).

વર્ગ–(રહેમ્ની).

નંબર. ૧૦૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Z. nummularia.

(ધોન્વ–II. I. p. 633; X. p. 59; Watt. VI. part. IV p. 370; ફ. ફિ. પા. ૪૨૪.

૨–દેશીનામ—ચણીબોર (ગુ૦): ઝાડવાઈ બેરડી, બેરડી, ઝાડીબેર, ચણીબોરડી, (મ૦): बदर, झाड, बदरीबेर (ह०): झाडी, झाडबेर, [illegible] (ते०). [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] (सं०).

૩–વર્ણન—બેરડી બેરડી, ચણીબોર અથવા ઝાડી-બેરડીનાં ઝાડવાં કે છોડવા ઘણા ઉગે છે. ને ૨ થી ૩ ફિટ કે કોઈવાર ૪ થી ૫ ફિટ જેટલા ઉંચા જોવામાં આવે છે. તેના ડાળી ઝાંખરાંના હોય છે. અને હોય છે તો તે ઝુંડ હોય છે પણ ઘણુંકરી એના છેડા-વાળાં ઘણાં કાંટા અને ઝાડી જેવી અસંખ્ય શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે ઝાડીરૂપ બનેલી જમીનની ઉપર ફેલાયેલું હોય છે. ને ઝાડી ઉંચી પણ હોય છે. એના ફળનેજ કે ચણીબોર કહેવાય છે. નાના ચણા જેવડાં હોય છે. ફુલ સૂક્ષ્મ [illegible] હોય છે. એને ખાવા ઘણીવાર લોકો આવે છે અને [illegible] તેમાં રસ આવે ત્યારે ખાય છે, ને પાકટ થયા [illegible] [illegible] છે. તેને ચણીબોર કરે છે.

ઝાડીબોરડીનાં ઝાંખરાં ઘણાં આતપ્રોત્સુ ઉગતાંને વાડે કે ઘણાં ઝાંખરાં કરવામાં આવે છે, અને તેને ઘણાં લોકો ઓળખે છે. એના ઝાડવાઓ ખેડુ લોકોના ખેતરના બિગાડા છે. જે તેઓને આપત્તિની વખતે કામ લાગે છે. જો કે ખેડુ લોકો તો તેને પોતાનાં ખેતરોમાંથી જેમ બને તેમ કાઢી નાખવા ચાહે છે, અને કાઢે છે. તોપણ એના છોડવા ઘણા ઠીક થાને સારે થોં તો નહિ, પણ કાને ફુટીને તે ખેતરોને મુકતા નથી. વળી તેમાં તે વિશેષ જોરથી ઉગે છે. તે ખેડુ લોકોને અત્યંત ઉપયોગી થઇ પડે છે, તે આપણે આગળ જોઈશું.

મૂળ–જમીનમાં ઘણું ઉંડુ ઊંડું હોય છે. તેમાંથી વખતે બોળ ફાંટાઓ પણ નીકળેલા હોય છે. તેનું લાકડું ઘણું સખ્ત ને સફેદ હોય છે. તેની છાલ જાડી બહાર-થી રેસાવાળી અંદરથી પીળાશપડતા રાતા અને બહા-રથી રાતા રંગની હોય છે. તેપરની ફોતરી પાતળી ને ભૂરા રંગની હોય છે. મૂળની વાસ કડવી અને સ્વાદ કડવાશપડતો ખરો તૂરો અને થોડો ખીકાશપડતો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી હોય છે ત્યારે તે લીસી ચળકતી ને સ્યામસેના રંગની હોય છે. તેપર ભારેમી રંગની છરી અને ભૂરા રંગના સૂક્ષ્મ ડાઘા જેવાં છાંટણાં હોય છે. ડાંડીના નીચલા ભાગમાં છાલ ઉપરથી ભૂરા રંગની ખરબચડી, ને તેપર ચીરા પડેલા હોય છે. કાળાશ્રિત સુવાળીથી તે પેનસીલ કે આંગળી જેવી જાડી હોય છે. તે સ્યામસેના રંગની લીસી, ચળકતી છારી ને છાંટણાંવાળી હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી સફેદ અને સફેદ દેખાય છે, ને તેની વચ્ચોવચ પીળો ગરભ હોય છે. એની ડાંડી અને જાડી શાખા-ઓપરના કાંટા કોમળ શાખાઓપરના કાંટા કરતાં ટુંકા ને વળને બન્ને વાંકા વળેલા હોય છે. કોમળ શાખાઓ સુતળી જેવી કે તેથી પણ પાતળી હોય છે, તે ચળકતી ને ઝીણા ભૂરા કે પીળા રંગની હોય છે. તેપર ઉભી લીંટીઓ અને ભૂખરાશની રૂંવાટી હોય છે. એ શાખાઓ દેખાવમાં પાતળી ગાંઠે ગાંઠે વાંકવાળી હોય છે. તેથી તે લકુટીમાં જેવી વાંકવાળી દેખાય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. ને ૧ ઇંચથી ૧ ઇંચ લાંબાના હોય છે. પણ કોઈવાર જરા ઓછાશ-વાળી અનેક સાગ વધેલા છેડામાં ને ૧ થી ૧ ઇંચ લાંબાના પણ હોય છે. તેની ડીંટી અતિ સૂક્ષ્મ ને તેપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલા ને નીચેની ફિક્કા લીલા રંગની હોય છે. ઉપરની સપાટીપર ભૂખરે ને નીચેનીપર ભૂરા વાળની વિશેષ રૂંવાટી હોય છે. પાન ગોળાકારના આકારમાં ને વખતે કોરે સૂક્ષ્મ અણીદાર હોય છે. પાનની પાય-ની બાજુ ડીંટી તરફની ત્રણ કે નહિ નીકળી પાનમાં ગયેલી હોય છે. પાન આગળ ને કોઈવાર ઇંડાકાર હોય છે. પાનની ડીંટી તરફ [illegible] [illegible] [illegible]

ઉપપાનની જગોએ બે કાંટા હોય છે, જેમાંનો એક સીધો ને લાંબો હોય છે, ને બીજો ટુંકો ને વાંકો હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે ચીકણાં લાગે છે, અને તેમાંથી વરીયાળીને મળતી વાસ આવે છે. સ્વાદ ચીકણો, તુરો ને જરા ખટાસલેતો લાગે છે.

ફૂલ–પત્રકોણમાંથી સૂક્ષ્મ સળીપર ૪ થી ૮ કે ૧૦ ફૂલોની નાહાની ગુચ્છી નીકળે છે. ફૂલ ચપટાં ને લીલાસલેતા ફીકા ધોળા રંગનાં હોય છે. તેની વાસ જરા દુર્ગંધિત હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૨ ૧/૨ લાઇન જેટલો હોય છે. ફૂલની ડીંટડી સૂક્ષ્મ અને તેનાપર ભૂરા રંગના ચળકતા લાંબાં વાળની રૂછાળ હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–લીલા રંગનાં, જરા જાડા ૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો તળિયેથી જોડાયલાં ને આગળ જતાં તેના પાંચે દાંતા જુદા પસરાતા દેખાતા હોય છે. તે નીચેની બાજુ રૂંવાટીવાળા ને ઉપરની બાજુ લીસા હોય છે. તેની વચ્ચોવચ્ચ એક ઉભી નસ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–૫ ધોળાસલેતા રંગની પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે. એની પાંચે પાંખડીઓ તળિયે અણીથતી અને છેડવાં તરફ પોહોળી થતી હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોના દાંતાના દરેક ગાળાની વચ્ચે એકેકેક આવેલી હોય છે, તે પાછળ વળેલી હોય છે.

પુંકેસરો–૫ ધોળા રંગનાં હોય છે. તે પણ પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોના દાંતાના ગાળાની વચ્ચે ઉપરની બાજુ આવેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે તેનો ગર્ભાશય ૨ પોલવાળો નલિકા ૨, પણ તે અધવચ્ચ સુધી અથવા અધવચ્ચથી થોડે ઉપર સુધી જોડાયલી હોય છે, ને તેથી ઉપર તેના ૨ છેડા વિરૂદ્ધ દિશાએ વળેલા દેખાતા હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષની ઉપર વચ્ચોવચ્ચ લીલાસલેતા રંગની ગોળ ચપટી ૧૦ બુઠ્ઠા ખૂણીઆવાળી પડથી આવેલી હોય છે, જેની વચ્ચેથી નલિકા નીકળેલી હોય એવી દેખાય છે.

ફૂલ–ગોળાઇલેતાં હોય છે. તે પ્રથમ લીલા ને પાકે ત્યારે પીળાં, રાતાં ને છેક આખરે કાળાસલેતા રાતા રંગનાં પણ થઇ જાય છે. તે ૩ લાઇનથી ૧/૨ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તે લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. વિશેષ પાકી જાય છે ત્યારે તેની ઉપરની છાલ પોચી પડી જાય છે, ને તેપર કરચલી પડે છે. ફૂલને મથાળે સૂક્ષ્મ ખાડો હોય છે. જેમાં ભૂરા રંગનું ફોતરૂં (remains of the styles) રહી ગયેલું દેખાય છે. તે સ્ત્રીકેસર નલિકાનો અવશેષ હોય છે. ફૂલને તળિયે ભૂરા રંગનું ચક્ર અને તેની વચ્ચોવચ્ચ સૂક્ષ્મ વાંકી વળેલી ડીંટી હોય છે. જેપર ભૂરી રૂંવાટી હોય છે. ફૂલની ઉપરની છાલ કાડતાં તેમાં ઘણો સખ્ત એક ઠળીઓ દેખાય છે. એની ઉપર પીળાશલેતા રંગનો માવા જેવો ગર કે રસ આવેલો હોય છે. એની વાસ અને સ્વાદ ખટમધુરાં હોય છે. એ ઠળીઓ ભુરા રંગનો ને ખાડાવાળી સપાટીવાળો હોય છે. તેને ભાંગતાં તેમાં ૨ ખંડ દેખાય છે, એ દરેક ખંડમાં એકેકું બીજ હોય છે.

બીજ—ની ઉપરની ફોતરી બદામરંગી બાનાદાર હોય છે. બીજ ૧ થી ૧ ૧/૨ લાઇન લાંબું હોય છે. તેપરની ફોતરી કાડી નાખતાં તેની અંદરથી સફેદ મીંજ (દલ) નીકળે છે. બીજની એક બાજુ જરા અંદર બેસતી અને બીજી જરા ચડીઆતી હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ—એના ગુણદોષ બોરડી જેવા છે.

૬–ઉપયોગ—એનાં મુળનાં ઘણા લોકો દાતણ કરે છે. તેથી મુખનો સ્વાદ સારો થાય છે, મુખ પાક્યું હોય તો મટી જાય છે, મુખમાં વિશેષ પાક હોય તો એના મૂળના કાઢાના કોગળા કરવાથી તે મટી જાય છે. એનાં સુકાં પાનનો કાઢો અથવા ભાંગની પેઠે એનાં પાન વાટીને પરમાવાળાને અને પેશાબની બળતરાવાળાને અપાય છે. એના છોડવા વાઢી ખેડુલોકો વાડી ખેતરો અને વાડાઓની વાડ કરે છે. તે ઘણી મજબૂત થાય છે. એનાં સુકાં પાન ઢોરને ખવરાવે છે એથી ઢોર માતું થાય છે એટલુંજ નહિ પણ દુઝણાં ઢોરમાં ઘીનો કસ વધે છે. ને ઘી દાણાદાર થાય છે. એનાં ફલ અર્થાત્ બોર શિયાળે તમામ લોકો મેવા તરીકે ખાય છે. તેમાં પણ મુસાફર લોકોનો તો એ ખાસ મેવો છે. એના ઠળીઆમાંથી જે બીજ નીકળે છે તેને અહિં (પોરબંદર) છોકરાઓ **બોરની બદામ** કહે છે. ને તે મેવા તરીકે ખાય છે. અને કચ્છમાં એ મીંજને **ચીનીમીની** કહે છે. એ મીંજ કેટલાક પૌષ્ટિક પાકોમાં વપરાય છે. છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ઘણા ગરીબ લોકો એ બોર ખાઇ, વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. એ બોરના ઠળીઆની બારીક ભૂકી કરી તે ખોરાક તરીકે વાપરતા હતા. એનાં પાનની કાંજી કરી પીતા હતા. સારે વર્ષે પણ આ સ્વસ્થાનના રબારી, કોલી અને ગરીબ ખેડુ લોકો ચણીઆંબોર વેચી ઘણા દિવસો સુધી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. બકરાં અને ગાડરાં (ઘેટાં)નો પણ એ બોરના છોડવા ખાસ ચારો છે. છપ્પનિયા દુકાળ વખતે એના છોડવાપર હજારો ગાડરાં બકરાં જીવતાં રહ્યાં હતાં. ગરીબ દુકાળીઆં ખેડુત લોકો એના છોડવાની કાંટાસોતી ડાળોને કુટેડી કાંટા જુદા પાડી એનો ભૂકો પીળી જારના આટા સાથે મેળવી તેનાં થેપલાં કરી ખાતા હતા. એ છોડવાના જુના કાંટા અથવા ડાળોના ઉકાળામાં ગોળ નાંખી કસુવાવડમાં સ્ત્રીને પીવરાવવામાં આવે છે.

અર્જુન [illegible] કહેવામાં આવે છે, [illegible] ફળ ખાવામાં [illegible] કહે છે [illegible] [illegible] અને વિગ [illegible] [illegible] આવે છે અને [illegible] વગેરે [illegible]

[illegible] ઘણી જાતની અને [illegible] [illegible] ... (પૃ. ૨૦)

૯ [illegible] - [illegible] જાતો, [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે. [illegible]

૮-[illegible] - આ [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] પછી અને [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] હોય છે અને [illegible] [illegible]

[illegible] અથવા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એટલે [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે, તે [illegible] નહી પણ તેને વખતે [illegible] [illegible] આવે છે, અને વખતે તે [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] નથી તો, તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સુધી તેના [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] [illegible] તેને [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] છે, પછી [illegible] [illegible] તેનો [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, અથવા તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] આપી દે છે તેની સાથે [illegible] કરે છે, પણ [illegible] [illegible] તો તે [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ દેખી આવે છે, અને તેને [illegible] [illegible] [illegible] હોય તો એના [illegible] સુધી તેને [illegible] [illegible] [illegible] છે, અને એથી [illegible] [illegible] આવે [illegible] તો [illegible] સુધી [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

WATT—"Food and Fodder.—The fruit is appreciated by the poorer classes, especially in times of scarcity. It is sweet, and when ... has a not unpleasant flavour, and when boiled in milk is said to make a fairly good tart. Brandis states that during the famine of 1869, which drove large numbers of the inhabitants of Marwar and other parts of Western Rajputana from their homes, it served as food for thousands. "In the winter 1869-70," he writes, "the crop of these berries had been plentiful; and when I marched through Rajputana, from Agra to Guzerat, in December 1869 and January 1870, I found the shrubs completely stripped of their fruit wherever the flocks of hungry emigrants from Marwar had passed through."

The leaves form a most valuable fodder for camels, goats, buffaloes, and cows, and are highly esteemed in the sandy districts of Sind, the Panjab, and Baluchistan. They are stored for winter use. They are supposed to be heating, and to promote the secretion of milk. In the Delhi District it is stated that camels and goats prefer this fodder to almost any other. It is said to be cut in that district twice a year in April and November, and that it sells at from 3 to 5 maunds per rupee. It is so valuable as a camel and cattle fodder

that villagers often pay their nenuce off the produce." *

વર્ગ-(રહેમ્ની.)

નંબર ૧૧૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Z. Xylopyrus.

દ્રષ્ટાન્ત-H. I. p. 634; N. p. 60; Watt. VI. part. IV. p. 374.

૨-દેશીનામ.-ગુટવેલ, ગુટબોરડી (પોનગુ૦); ગુટ્ટા, ગુરગુટી, કાંટેગુટી (મ૦), ઘૌંટ, ઘોટી, કટબેર, સીતાબેર (હિં૦); ઘોટા (સ૦).

૩-વર્ણન.-ગુટબોરડીનાં ઝાડવાંમાં ઘણુંકરીને વેલાની પેઠે તેની શાખાઓ બીજાં ઝાડવાંઓ ઉપર લંબાય છે. એનાં ઝાડવાં ૬ થી ૧૫ ફીટ વખતે ઉંચાં વધેલા હોય છે. એમાં ઉપર જતાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. કોઇવાર શાખાઓ ઉત્તરોત્તર ઉપર જતાં ટુકી થતી હોય છે. પાન ગોળાઇલેતાં અથવા પોહોળાં ને લાંબાં હોય છે. ફૂલની ગુચ્છીઓ લીલાસલેતા ધોળા પીળા રંગની હોય છે. ફલ બોર જેવાં ગોળાઇલેતાં હોય છે. એનાં ઝાડવાંમાં કોઇવાર કાંટા થોડા હોય છે. ને વખતે ભાગ્યે જ દેખાય છે, પણ બે કાંટા હોય છે ત્યારે તો એક જરા સીધો અને બીજો વાંકો હોય છે. એના કોમળ ભાગપર ભૂરા કે તપખીરીઆ રંગની રૂંવાટી હોય છે. એનાં પાન શિયાળે ખરી જાય છે.

મૂળ.-બોરડી જેવાં ને ઘણાં ઉંડાં ઊંડેલાં હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ.-ડાંડી હાથની બાજુથી સાથળ જેવી જાડી થાય છે, તે ભૂરા રંગની ને તેપર ઉભા ચીરા અને ભસ્મી રંગનાં વખતે છાપાં આવેલાં હોય છે. તેપર ઘણુંકરીને પોહોળી પડથીવાળા છૂટ વછૂટ કાંટાઓ પણ હોય છે. શાખાઓપર પાનની ડીંટડી પાસે અકેક વાંકો કાંટો અથવા બે કાંટા હોય છે. છાલ પોચી, બટકણી ને દાણાદાર હોય છે. તેનો રંગ રતાસલેતો ભૂરો હોય છે. અતરછાલ રેશાવાળી જરા મજબૂત ને રતાસલેતા ધોળા રંગની હોય છે. વાસ તીખી ને સ્વાદ તૂરો હોય છે.

પાન.-આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી ઘેરા લીલા રંગની ને તેપર આછી રૂંવાટી હોયછે. નીચેની ફીકી ને તેપર રૂંવાટી ઘણી ગીચ હોય છે. નીચેની સપાટીપર ૩ ઉભી નસો બહાર નીકળતી સ્પષ્ટ ને ઉપરનીપર પીલાસલેતા રંગની નસો દેખાતી હોય છે. પાનની કોર દાંતાવાળી ને ડીંટડીપાસે વિષમ હોય છે. ટેરવું જરા અણીદાર અથવા બુઠું હોય છે. પાનની ડીંટડી ½ ઇંચ લાંબી ને ગીચ રૂંવાટીવાળી હોય છે. પાન ચોળવાથી ચીકણાં લાગે છે, વાસ તીખી અને સ્વાદ ચીકણો, ફીકો ને પાછળથી તૂરો લાગેછે.

ફૂલ.—ની ગુચ્છીઓ ઘણી ગીચ હોય છે, ને તેપર બહુધા તપખીરીઆ રંગની વિશેષ રૂંવાટી હોય છે. પુ૦ બા૦ કોપનાં પત્રો તળિયે જોડાયલાં, પુ૦ અભ્ય૦ કોપની પાખડીઓ પાછી વળેલી; પડથી ૫ ખૂણીઆવાળી, અંડિકેસરગર્ભાશય ૩ પોલવાળો, વખતે તેમાં ૨ કે ૪ પોલ પણ હોય છે; નલિકા ૩ કે ૨ [illegible] ૪ પણ હોય છે.

ફલ.—કારતક માગસરે પાકી ગએલાં જોવામાં આવેલ છે. તે પાકે છે ત્યારે રતાસલેતા ભૂરા રંગનાં થઇ જાય છે. તે ¾ થી ૧ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તે કાચાં હોય [illegible] ત્યારે ચળકતાં અને જરા નરમ હોય છે. પણ પાકીને સુકાએ છે ત્યારે ઘણાં સખ્ત થઈ જાય છે. તેની ઉપરની છાલ પાતળી હોય છે. તેની અંદર પોચો, જરા મીઠાશલેતો, તૂરો, રેશાદાર ગળ હોય છે, ફલ સુકાઈ ગયા પછી પણ એ ગળ અડધા સુકા જેવો તેમાં રહે છે, ને ત્યારે એનો સ્વાદ જરા ખાટો ને ખ-ખાટીબોરે જેવો લાગે છે. એ ગળનો રંગ ભૂરો રાતો હોય છે ફલની ડીંડી તેને તળિએ એક સૂક્ષ્મ કુંડાળાંની વચ્ચે આવેલી હોય છે, ને ફલને મથાળે બુઠી સૂક્ષ્મ અણી (નલિકાવશેષ) હોય છે. ફલની સપાટીપર રૂંવાટી અથવા સફેદ છારી હોય છે. ફલમાં એક ઘણો સખ્ત ઠળિઓ હોય છે. તેની અંદર ૩, પણ વખતે ૨ કે ૪ ખંડ હોય છે, અને એ દરેક ખંડમાં અકેકું બીજ હોય છે.

---

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં પાલેશ્વરના છોડવા જો કે આખે બરડે ઉગે છે, તોપણ આદિત્યાપાટ, બીલેશ્વર, ખંભાળા, બોરડી, અને ભીણસાર નદીકાંઠાનાં ગામોની સીમમાં તે ઘણા ઉગે છે, તેમાં પણ આદિત્યાપાટ અને બોએડી ગામની સીમમાં તો એનાં જાળાં ને જાળાં જોવામાં આવે છે, અને તે ઉપરથી એક ગામનું નામ પણ બોએડી પડેલું છે. પોરબંદર સ્વસ્થાન જેવા એક થોડા વરસાદ અને પુષ્કળ ઢોરવાળા, તેમજ આછી જમીનવાળા મુલકમાં પાલેરાં અગર ચારોઆબોરના છોડવાઓ પણ એક ઈશ્વરી બક્ષીસ છે. ખેડુ અને રબારી લોકોનો છોડવાપર ઘણો આધાર છે એનાં ફલ ખાઈ અને વેચીને બાપટ ગામના કોળી લોકોનો તેમજ બરડાના રબારી લોકોનો કેટલાક મહિનાઓ સુધી નિભાવ ચાલ્યો જાય છે. પોરબંદરના ચુનારીઆ લોકો બીજા છોડવાઓની સાથે પાલેરાંના છોડવાઓ પણ ચુનો પકવવાની ભઠ્ઠીમાં બાળવા કાપી જતા હતા. પણ ચારા અને ફલને માટે એના છોડવા ઘણાજ ઉપયોગી હોવાથી તે નહીં કાપવાનો સ્વસ્થાન તરફથી હુકમ થયો છે.

ઓરાંના છોડવાઓ જો [illegible] કે ત્રણ વર્ષે કપાએ નહીં, તો તે સારો ફાલ આપતો અટકી જાય છે. માટે એના છોડવા દર બીજે કે ત્રીજે વર્ષે જમીન બરાબર કાપી નાખવા જોઇએ. તેનાં મૂળ ગોડવાં અર્થાત્ ખોદી કાઢવાં નહીં.

બીજ.— ૩ લાઇન લાંબાં ને ૨ પોહળાં હોય છે. તે જરા સખ્ત હોય છે. તે ચળકતાં ભુરા કાળા રંગનાં હોય છે. તે એક છેડે જરા અણીદાર હોય છે. તેની એક સપાટી બહાર નીકળી આવેલી ને તેપર ઉભી ધાર હોય છે, ને તેની બીજી સપાટી અંદર બેસતી હોય છે. બીજો મગજ ધોળા રંગનો, તેલીઓ ને સ્વાદે બદામને મળતો હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ.—છાલ, લાકડું, પાન અને ફળ.

૫—ગુણદોષ.—ગ્રાહી.

૬—ઉપયોગ—એનાં મૂળની છાલનો કાઢો પણ બોરડી અગર પાલેરાંની છાલની પેઠે ચાંદાં અને ગુંમડાંઓ ધોવામાં વપરાય છે. એની છાલ ધાવડીનાં પાનની સાથે ચામડાં અને હીરાકશી સેલાનાં કપડાં રંગવાના કામમાં આવે છે. એનાં ફળની છાલ બહેડાંની પેઠે રંગવા કામમાં વપરાય છે. એની છાલથી ચાંમડાંને કાળો રંગ બેસે છે. એનાં કાચાં ફળ, પાન અને કોમળ ડાળખાંઓ ઢોર ચારા તરીકે ખાય છે. ભરવાડો એનાં પાકાં ફળ ચાવી તેમાંથી ઠળીઆ કાઢી નાખે છે. તે ઠળીઆ ખાંડી તેમાંનાં બીજ રબારીઓનાં છોકરાંઓ ખાઈ જાય છે. ગુટબોરડીનું લાકડું ઘણું મજબૂત થાય છે. તેમાંથી ખાટલાની ઇંસ, ઉપરાં, અને કોદાળી પાવડાઓના હાથાઓ બનાવવામાં આવે છે.

૭—સ્થાનક—એનાં વેલાઓ જેવાં ઝાડવાં ડુંગરના પડખાંઓ અને ઝરણાંઓને કાંઠે ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના કેટલાક ભાગોમાં થાય છે.

૮—વિ૦ વિવેચન—ગુટબોરડીને પુટીની સાથે ભેળવી નાંખવી નહીં. કેમ કે અહીં (પોરબંદર)માં ઘણા ગુટબોરડી અને પુટીને જ્યાં સુધી ફુલ કે ફળ હોતાં નથી ત્યાં સુધી તે એક જ સમજે છે. પણ ગુટબોરડી એ બોરડીની જાત છે. એમાં ફુલ સૂક્ષ્મ અને ફળ બોર જેવાં આવે છે. અને પુટી નં૦ ૨૪ (capparis grandis) એ કેરડાંની જાત છે, એમાં મ્હોટાં ધોળાં ફુલ અને લીંબુ જેવાં મોટાં વાટાં નરમ ફળ થાય છે.

૩૨-N. O. AMPELIDEÆ.

વર્ગ-એમ્પેલિડી,-ખાટખડુંબા અને દ્રાક્ષનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ:—આ વર્ગમાં કોઇવાર છોડવા પણ વિશેષે કરીને વેલા જેવાં ઝાડવાં થાય છે. તે તંતુઓના આધારથી મોડવા, ઝાડવાં, દીવાલ અને ઉભી ભટોપર ચડી જાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિનાં પાન ઘણુંકરી આંતરે આવેલાં હોય છે. તે સાદાં, મુઠ્ઠીઆકારનાં અથવા સંયુક્ત હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ૪ થી ૫ હોય છે. પણ ઘણુંકરી ને જોડાએલે સૂક્ષ્મ પ્યાલી જેવાં થઇ ગએલાં હોય છે અથવા વિભાગિત હોય છે. પુ૦ અ૦ કોશની પાંખડીઓ ૪ થી ૫ ખડુધા મથાળે જોડાયલી હોય છે. પુંકેસરો ૪ થી ૫ હોય છે. તે પાંખડીઓની સામે અને કર્ણિકાને લગીને ઘણુંકરી આવેલાં હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ૨ થી ૬ પોલવાળો, દરેક પોલમાં ૧ થી ૨ આદિ બીજવાળો, અને ૧ નલિકાવાળો હોય છે; પણ કોઇવાર નલિકા હોતી નથી. મુખ સૂક્ષ્મ અથવા પોહોળું અને ચપટું હોય છે. ફળ રસભર્યા, ૧ થી ૬ પોલવાળાં, અને એ દરેક પોલમાં ૧ થી ૨ બીજ હોય છે. બીજ ઉભું, અને ઘણુંકરી નસો કે ધારવાળું હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઘણુંકરી પાણી જેવો રસ ઘણો હોય છે. તે ઘણીવાર ઘણો તિખાશ કે દાહક (acrid) હોય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિમાં દ્રાક્ષ તેનાં સ્વાદિષ્ટ ફળને લીધે ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. આ વર્ગની કેટલીક વનસ્પતિ ગ્રાહી, તિખાશી, શોધક, અને પૌષ્ટિકને ઠેકાણે કામ આવનારી હોય છે.

વર્ગ—(એમ્પેલિડી).

નંબર. ૧૧૧.

૧—શાસ્ત્રીયનામ:—Vitis quadrangularis.

દ્રષ્ટાન્ત:—H. I. p. 645; N. p. 61; Watt. VI. part. IV. p. 256; ફ. નિ. પા. ૧૧૨.

૨—દેશીનામ:—હાડસાંકળ, હાડસાંકર (પોરબં૦) હાડસાંધ, ન્હારંગવેલ, ચાંડવેલ (મ૦), હડસંકરી, હારજોર (હિ૦), વજ્રવલ્લી, અસ્થિસંહારી (સં૦).

૩—વર્ણન—હાડસાંકળના ઘણા લાંબા વેલા થાય છે, તે ઘણુંકરી બારે માસ જોવામાં આવે છે. તે આંગળીથી અંગુઠા જેવા જાડા, લીસા, ચળકતા અને સાંધાવાળા હોય છે. તેનો રંગ પોપટીઆલીલો અને ઘણીવાર એક કે બે બાજુ જાંબુડી છાપાલેલો હોય છે. ભીનાસવાળી સારી જમીનમાં તેના સાંધા ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબા અને ૪ બહાર નીકળતી ધારવાળા હોય છે; પણ સુકી કઠણ જમીનમાં તે ૨ ઇંચથી ૪ કે ૬ ઇંચ લાંબા અને બુઠ્ઠી ૪ ધારવાળા થાય છે. એનો દરેક સાંધો તેની ગાંઠ પાસે સંકડાયલો હોય છે. એ સંકડાએલી ગાંઠની બાજુએથી શાખાઓ નીકળે છે. તે ખડબચી, ચીકણી, અણગમતી વાસ અને ખાટા સ્વાદવાળી હોય છે. ને ઝાડપર રાખવાથી ઝટ ઝુરવા લાગી ને ખરબચ થવા લાગે છે.

પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. તે પણ એના સાંધાની સંકડાએલી ગાંઠની બાજુએથી નીકળેલાં હોય છે. તે દેખાવે જેવાં જાડાં, કોરે દાંતાઓવાળાં, લીસાં

⅚ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં, ½ થી ૧½ ઇંચ પોહોળાં, ત્રણ વિભાગવાળાં, કે મથાળે ગોલાઇવાળાં, લીલા કે આસમાની રંગની અનિયમિત છાયાવાળાં હોય છે. તેની નીચેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓની બાનક હોય છે. ડીટડી સુતળીથી સ્લેટપેન જેવી જાડી, ½ થી ⅚ ઇંચ લાંબી, ઉપરની બાજુ છીછરી નીક અને નીકમાં ઉભી નસવાળી, અને ઘણુંકરી જુદી ચાર ધારવાળી હોય છે. પાન બટકણાં, જરા ચીકણાં રસવાળાં, અણગમતી વાસ અને ખટાસવાળા સ્વાદવાળાં હોય છે.

પાનની ડીટડીના થડમાં બન્ને બાજુ એકેક નાહાનું પોહોળું ઉપપાન હોય છે.

પાનની સામી બાજુએથી શાખાઓના સાંધાઓની ગાંઠપર એકેક સુતળી જેવો પાતળો તંતુ (tendril) આવેછે. જે અગ્રયથી નીચે સાખાવાળો હોય છે, અને એ સાખાપર પુષ્પપત્ર જેવું એક સૂક્ષ્મ પત્ર હોય છે ફૂલ આવવાનાં હોય છે, ત્યારે પાનની સામી બાજુથી તંતુ નહી નીકળતા પુષ્પધારણ કરનારી એક સળી નીકળેછે. તેપર નાહાની નાહાની છત્રાકાર પાતળી સળીઓ આવી સૂક્ષ્મ ફૂલો આવે છે.

પુષ્પબાહ્યકોપ–૪ સૂક્ષ્મ પત્રો જોડાઇને એક પ્યાલી જેવો બનેલો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોપ–૪ સૂક્ષ્મ વિભક્ત પાંખડીઓવાળો હોય છે.

પુંકેસરો–૪ સ્ત્રીકેસરગર્ભાશયને તળિયે આવેલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧, તે બે ખાનાંવાળી, નલિકામુખ સૂક્ષ્મ.

ફૂલ– ગોલાઇવાળાં, રાતા રંગનાં, રસભર્યાં અને વટાણા જેવડાં હોય છે.

બીજ–તળિયે જરા સાંકડુંથતું અને મથાળે પહોળું હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–ડાંડી, પાન અને ફલ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહી, પાચક, રક્તશોધક.

૬–ઉપયોગ–હાડસાંકળીના વેલા કુટીને મુમચા વાગ્યો હોય અથવા કંઇ લાગવાથી અગર પડી જવાથી હાડકુંપર ચઇ હોય તો તેપર બાંધવામાં આવેછે, એનાં પાન સંભારથી ઉપર ખવાય છે. એનાં કોમળ પાન પ.લીમાં બાફી તેને ચોળી પાણી કાઢી નાંખી પાનને મોઠું સમારીને કચુંબર તરીકે ખવાય છે, તેથી પાચનશક્તિનો વધારો થાય છે. પડી જવાથી અગર બીજી રીતે પીઠના ભાગમાં દુખાવો થતો હોય તો હાડસાંકળીની પથારીમાં દરદીને સુવાડે છે. કાન વહેતો હોય તો કાનમાં હાડસાંકળીના રસનું ટીપું નાખવામાં આવે છે. તેમજ તે નાસાવિરેચન માટે પણ ઉપયોગમાં આવે છે. દાંતમાંથી લોહી વહેતું હોય તેપર હાડસાંકળીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓના અનિયમિત માસિક સ્ત્રાવમાં એનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છેઃ—

હાડસાંકળી ગરમ કરી તેનો રસ તોલાં ૨, ઘી તોલાં ૨, ગોપીચંદન તોલો ૧ અને સાકર તોલો ૧, એ સઘળાંને એકત્ર કરી દરરોજ સવારમાં લેવું. હાડસાંકળીની કોમળ ડાંડીઓ પાણીમાં બાફી તે પાણી કાઢી નાંખી ડાંડી કઢીમાં નાંખી ખાય છે, તેથી વા અને પિત્ત મટે છે, એમ કહેવાય છે. હાડસાંકળીની ડાંડી અને પાન વાટવાથી હાથે ખાજ ચાલે છે. તે મીઠાનાં પાણીથી ધોતાં નરમ પડે છે. એની ડાંડી અને પાનને છુંદી, તે તાવડીપર કે હાંડલીમાં બાળી, તેની રાખ મધ સાથે હમેશની બદહજમીમા વપરાય છે.

"હાડસાંકળી ગરમ છે, વા ઉપર ગુણ કરે છે, તેથી રેચ લાગે છે. કૃમિ, હરસ, કફ, ગુલ્મ, ખરજ, ગુમડાં, બરસ, ભાંગેલું હાડ એ સર્વે રોગને મટાડે છે, એ હાડસાંકળીના કટકા લઇ તેની છાલ છોલી નાંખીને અડદની દાળ પલાળી તેનાં ફોતરાં ઉતારીને હાડસાંકળી છોલેલ સાથે વાટી તેનાં વડાં કરી તેલમાં તળીને રોજ એક એક વડું ખાવાથી વાના રોગ સર્વે મટી જાય છે, વાય (વાઇ) પણ મટે છે, વડાંમાં હાડસાંકળીથી અડધ દાળ નાંખવી." (વૈ૦ રૂગનાથજી).

એનાં ફલ ઘણુંજ ખાટાં હોય છે, તેનો રસ રંગના કામમાં વપરાય છે.

૭–સ્થાનક–આ સ્વસ્થાનમાં હાડસાંકળી છાયા, અડોદર, વસવાળા, વીસલ્લાડા, મીયાણી અને કેરીખડા ગામના જુનાં ખંડેરોમાં અને મંદીરોની દીવાલપર ઉગેલી જોવામાં આવે છે. એ આખા હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા ભાગોમા થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–એના વેલાના સાંધા હાડકાંના સાંધા જેવા દેખાય છે, અને તે લાંબા હોય છે, જેથી તેનો દેખાવ લાંબી સાંકળી જેવો લાગે છે, માટે એને હાડસાંકળી કહેતા હશે.

વર્ગ–(એમ્પેલિડી).

નંબર ૧૧૨.

૧–શાસ્ત્રીયનામ. V. repanda.

દૃષ્ટાંત. H. I. p. 648; N. p. 62; Watt, VI. part. IV. p. 253.

૨–દેશીનામ–ગાંડોવેલો. (પો૦ગુ૦); કૈઝલ (મ૦).

૩–વર્ણન–એના વેલા ઘણા લાંબા અને જાડા થાય છે. તે ઝાડો અને ડુંગરોનાં ખડકો ઉપર ઘણે ઉંચે ચડી જાય છે. તે એટલા તો જોરદાર હોય છે કે,

આધારખુ જોઈને તે ચ્યાટી રે છે. એ જેમ જેમ વધતા જાય છે, તેમ તેમ એની જુની ડાંડી અને શાખાઓ-પરની છાલ ભૂરા રંગની અને પોચી થતી જાય છે, ને તેપર કરચલી અને ચીરા પડી જાય છે. એની શાખાઓ અને પાન ઝીણીઝીણી વાળની રુંવાટીથી ભરાયલાં હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, પેહોળાં, ઘણીવાર હૃદયાકૃતિનાં, ગોળાકાર જેવાં, મથાળે અણિયાળાં ટેરવાંવાળાં, કે એક, બે, વા ત્રણ ખુણીઆવાળાં, કોરપર દાંતાવાળાં, ૩ થી ૮ ઈંચ લાંબાં અને ૨½ થી ૬ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. કોમળ પાનપર ઝીણીઝીણી ભુરા વાળની રુંવાટી હોય છે. જે પાછળ જતાં ઉપરની સપાટીપરથી બહુધા ખરી જાય છે. એના પાનનો દેખાવ દ્રાક્ષનાં પાન જેવો હોતો નથી. પણ સામાન્ય રીતે કંકાસવાનાં પાન જેવો હોય છે, પાનની સામી બાજુએથી તંતુઓ નીકળે છે, એના છેડાપરની રસગ્રંથિ (gland) છોડના પવની નળી કે રંગના આધારની માફક પોહોળી અને ચપટી થઈ જઈ કે પાયાપર ગોળ ટુકડા ચોંટી જાય છે, તે કોઈવાર ½ ઈંચ વ્યાસની હોય છે, કોઈવાર તંતુઓ હોતા નથી, ત્યારે તેની લાંબી નવી નીકળેલી શાખાઓ જરા અક્કડ થઈ ઝાડવાં વગેરે પર ચઢી જાય છે. ફુલના ગુચ્છા સંયુક્ત છત્રાકાર આવે છે. ફલ પાકે છે ત્યારે કાળાં થઈ જાય છે.

દ્રાક્ષની જાતમાં સૌથી મજબૂત અને જાડો વેલો આ થાય છે, એ ઘણા મોટા વિસ્તારમાં ફેલાય છે, અને શાખાઓ વધતી જ જાય છે, જે ઝાડપર એ ચડેલો હોય છે તેને કોઈવાર એ ઢાંકી દે છે. માટે એને આ સ્થળના લોકો ઝાડખાઉવેલો કહે છે.

ઉપયોગ.—આંબવેલાનાં થડમાં વીંધ પાડવાથી સ્વચ્છ પાણીની શેડ છૂટે છે, તે મુસાફર લોકો પાણીની જગ્યાએ પીએ છે, એમ કહેવાય છે એનાં પાન અને કોમળ શાખાઓ વાટી ગાળાપર રબારી લોકો બાંધે છે. એનાં પાન ગરમ કરીને પણ ગાલના સોજાપર રાખે છે. એનું મૂળ વાટીને ઝેરી જનાવરોના ડંખપર લગાડવામાં આવે છે, ઢોરનાં આંખ કે ગાલમાં જીવાત પડી હોય તો બેત્રણ અને રબારી લોકો આંબવેલાનાં પાન વાટી તેપર બાંધે છે. એનાં ફલ પક્ષીઓ ખાય છે. એ હિન્દુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

વર્ગ—(એમ્પેલિડી)

નંબર. ૧૧૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ. V. latifolia.

દ્રષ્ટાંત-H. I. p. 652; N. p. 63; Watt. VI part IV p 255.

૨-દેશીનામ-જંગલીદ્રાક્ષ (પોરબં૦); ગોર્દલા (મ૦); માર્ગેલ (બંગાલી).

૩-વર્ણન-જંગલીદ્રાક્ષના વેલા ચોમાસામાં પહેલાં ઘણા ફુટી નીકળતા જોવામાં આવે છે. એના વેલા ઘણા લાંબા થાય છે. તે કંઈ આશરો ન મળે તો જમીનપર લાંબા પથરાય છે. પણ ઘણુંકરીને તે ઝાડોનાં કે ખડકો-પર ઘણા ઉંચા ચઢી ગએલા હોય છે. તેની ડાંડી કઠણ, લીસી, ચળકતી, લાંબા સાંધાવાળી અને સ્લેટપેનથી પેનસીલ કે આંગળી જેવી જાડી થએલી હોય છે. તેપર પાતળી ભુરી રંગની છાલ હોય છે, તે સાંધ-લીથી ઘસનાં ઉગી જાય છે, પાન દ્રાક્ષ જેવાં પણ ઘણીવાર ઘણા પોહોળાં અને મથાળે ખુણીઆવાળાં હોય છે. પાનની સામી બાજુ તંતુ આવેલા હોય છે. ફુલના ગુચ્છા અત્યન્ત સુંદર રાતા રંગના જોવા લાયક હોય છે. અને ફલ પ્રથમ લીલાં, પછી રાતાં, ને છેવટ કાળા રંગનાં મોટા ફરમતાં જેવાં થાય છે.

મૂળ-ગાંઠગઠાવાળું લાંબુ હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડીનો દરેક સાંધો ગાંઠ પાસે જાડો થએલો હોય છે. ડાંડીપર ઉભી લીટીઓ અને જાંબુડી છાયા હોય છે ને સાંધાની પાસે ખસુસ કરી ઘેરા જાંબુડા રંગની હોય છે. કોમળ શાખાઓ પણ લીસી, ચળકતી જાંબુડા રંગની હોય છે. પણ અત્યન્ત કોમળ નવી ફુટતી શાખાઓપર ધોળી ભુરી રુંવાટી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે તે ૩ થી ૬ કે ૮ ઈંચ લાંબાં અને ૪ થી ૬ પેહોળાં હોય છે. તે બન્ને સપાટીએ લીસાં, અથવા તેની નીચેની સપાટી-પરની નસોપર વખતે ભૂરા વાળની રુંવાટી હોય છે. પાન ૩ થી ૫ કે ૮ ખુણીઆવાળાં હોય છે. તેમાં ૩ કે ૪ ખુણા વખતે ઘણા ઉંડા હોય છે. કોમળ પાન બહુધા ૩ ખુણીવાળાં અને તેપર ભૂરા કે ધોળા વાળની રૂંછાં કે રૂંવાટી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલા રંગની ને નીચેની ફીકી અથવા જાંબુડી છાયાવાળી હોય છે. તેની નીચેની સપાટીપર નસો વધારે બહાર નીકળેલી, અને પાનના દરેક ખુણાની વચ્ચે લાંબી ગએલી હોય છે. તે પાનની ડીટડીને મથાળેથી નીકળેલી અને બન્ને સપાટીએ જાંબુડા રંગની દેખાતી હોય છે. પાનની કોર દાંતાવાળી અને ડીટડીનાં મથાળાં પાસે તે ગોળાઈવાળી વિભાજિત થએલી હોય છે. પાનની ડીટડી ૨ થી ૬ ઈંચ લાંબી, જરા જાડી, ઉપરની બાજુ નીકવાળી, થડમાં જરા ચપટી અને છેવટ જાડી થએલી હોય છે, તે પાનની કોર સાથે સાંધાથી જોડેલી હોવાને લીધે પાન તોડતાં તે ડીટડીને ઠેકાણેથી તરત ખરી જાય છે.

તંતુ-પાનની સામી બાજુથી પુષ્પધારણ કરનારી સળી સુતળી જેવી જાડી, લીસી, ચળકતી લીલી કે જાંબુડી છાયાવાળી ૬ ઈંચથી ૧ ફુટ લાંબી નીકળેલી હોય છે.

તેપર ઘણુંકરી વચ્ચોવચ ફૂલનો ઝુમખો નાહાની નાહાની શાખા પ્રતિશાખાવાળો નીકળે છે. અને તેટલેજ છેટે તેપર ઘણુંકરી એ સળીને ટેરવેથી ૨ જાડાવાળાનાં ગુચ્છાંવાળા તંતુઓ નીકળેલા હોય છે. ફૂલના ઝુમખાની શાખા પ્રતિશાખાઓ ઉપર ધોળા વાળની રૂંવાટી હોયછે. ફૂલ સૂક્ષ્મ રાતા રંગનાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–સૂક્ષ્મ લીલા રંગનો ગોલ પ્યાલી જેવો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ રાતા રંગની ખુરશી અને સીધી હોય છે. પણ તે ફૂલ ઉઘડયા પછી પાછળ વળી જાય છે.

પુંકેસરો–૫ હોય છે, તેના તંતુઓ રાતા રંગના અને પરાગકોશ કેસરીઆ રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે, તેની નલિકા દેખાતી નથી. પણ ગર્ભાશય રાતા રંગનો મથાળે દબાયલો પુ૦ બા૦ કોષની અંદર આવેલી કર્ણિકાની વચમાં સૂક્ષ્મ દેખાય છે.

ફૂલ–ગોળ, કાળા રંગનાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તેને મથાળે ગોળાઇસેતો ભૂરા રંગનો ચાંડલો હોય છે. ફળમાં રાતા રંગનો ચીકાસલેતો ગળ અને રસ હોય છે. એ ગળની અંદર બીજ ઢંકાયલાં હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૩ લાઈન જેટલો, અને તેમાં ૧ થી ૩ બીજ જોવામાં આવે છે.

બીજ–પર પીળા રંગનું પાતળું પડ હોય છે, તે કાઢી નાખતાં બીજ કાળાસસેતા ભૂરા રંગનું દેખાય છે, તે ⅓ ઇંચ લાંબું, ખડબચડી સપાટીવાળું, અને ચળકતું હોય છે. બીજની ઉપરની સપાટીપર વચ્ચોવચ એક ઉભી નસ હોય છે. અને બાજુપર સૂક્ષ્મ આડી નસો આવેલી હોય છે. બીજની હેઠળની બાજુએ વચ્ચોવચ એક ઉભી નસ અને તેની બાજુએ લાંબા ખાડા હોય છે. ને કોર દાણાદાર હોય છે. બીજ એક છેડે બુઠી અણી ને બીજે જરા ખાડાવાળું હોય છે. બીજ કઠણ હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–પાન અને ફૂલ.

૫–ગુણદોષ–શોથ અને જન્તુઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–આ વેલાનાં પાન વાટીને વાળાના સોજાપર પોટીસ તરીકે લગાડવામાં આવે છે. એનાં પાન સાંઠીઆ અને ફૂલ પક્ષિઓ ખાય છે.

૭–સ્થાનક–ડુંગરમાં વિશેષ કરી ગીચ ઝાડીમાં અરણ્યને કાંઠે ઉગે છે, એ હિંદુસ્થાનના વાયવ્ય પ્રાંત, અને દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગોમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–આ વેલાનાં પાન અને ફૂલ દ્રાખના વેલા જેવાં લાગે છે, પણ એ જંગલમાં ઉગે છે માટે એને જંગલીદ્રાખ કહે છે. એનાં ફૂલ જો કે દ્રાખ જેવાં ઘણાં સુંદર દેખાય છે, તોપણ તે ખાવાના કામમાં આવતાં નથી. તોપણ તે રંગ બનાવવાના કામમાં આવી શકે એમ લાગે છે. એ દ્રાખના વેલા ચોમાસાની શરૂવાતમાં વરસાદ થયાથી પહેલાંજ ઉગી જાય છે, તેથી તે તરત ઓળખાઈ આવે છે.

વર્ગ—(એમ્પેલિડી.)

નંબર. ૧૧૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ. V. carnosa.

દૃષ્ટાન્ત–H. I. p. 654; N. p, 62; Watt. VI. part IV, p. 252; રૂ. નિ. પા. ૫૬૯.

૨–દેશીનામ–ખાટખટુંબો (પો૦+ગુ૦); ઓડી, ખાંબટવેલ, તામાનીઆ (મ૦) अमलवेल, गीदड़दाख (हि०) अम्लपर्णी (स०)

૩–વર્ણન–ખાટખટુંબાના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. એ લાંબા અને પાતળા હોય છે, એમાં ત્રણ પાનના ત્રેખડાની માફક ત્રણ ત્રણ પાન ભેળાં આવેલાં હોય છે. એને તંતુ આવેલા હોય છે, જેની મારફતે એના વેલા ભીંત કે ઝાડોપર ચઢી ગએલા હોય છે. એનાં ફૂલના ગુચ્છા ફીકા લીલા રંગના, અને ફૂલ દ્રાખને મળતાં પણ કાળા રંગનાં આવે છે.

મૂળ—વિશેષ કરી ટુંકું હોય છે. તેમાંથી કેટલાએક લાંબા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. એ ફાંટાઓને છેડે કંદ કે ગાંઠ (tuber) હોય છે. અથવા ફગીઆના ની પેઠે ફાંટાને છેડે કંદ આવી, પાછો તે કંદનેજ કદનીચલે છેડે ફરિ આગળ વધે છે, અને તેપર વ એવીજ રીતે કંદ આવે છે. મૂળ અને ફાંટાઓનો રંગ ભૂરો ને તેપરની છાલ પાતળી હોય છે. કંદ અંદરથી ધોળો અને રસથી ભરેલો હોય છે. તેને કાપવાથી તેમાંથી રસ વહેવા માંડે છે, જે ઘણો વખત સુધી વહ્યા કરે છે. કંદનો દેખાવ સફેદ રતાળુ કે ફગીઆના કંદના જેવો હોય છે. તે કોઈ કોઈવાર બબે ચચાર શેરના જોવામાં આવે છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ પ્રથમ ફીકો અને પાછળથી જરા ચીરપરો લાગે છે. અને થોડીવાર પછી ઝુમ ખરસટ અને જાડી થઈ જાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—ડાંડી રાતા કે લીલા રંગની હોય છે. તે સ્લેટપેનથી પેનસીલ જેવી જાડી નીચેના ભાગમાં લીસી કે આછી રૂંવાટીવાળી, અને મથાળે ગીચોગીચ વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. તેપર ઉભી નસો હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની ડીટડી લીલા કે સ્વાસલેણ રંગની, સુંવાળી કે સ્લેટપેન જેવી જાડી, ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી, અને તળિયે જરા વધારે જાડી

ગેલી હોય છે. ડીટડીપર ઉભી નસો અને વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેની ઉપરની બાજુ સરાંગ નીક હોય છે. પાનની આ મુખ્ય ડીટડીના ટેરવાં પાસેથી એક વચમાં અને એકેક તેની બન્ને બાજુએ એમ ત્રણ પાન (પર્ણ) આવેલાં હોય છે. તેમાં વચલું પાન મ્હોટું હોય છે. એ ત્રણે પાનને નાહાની ડીટડી હોય છે. જેમાં વચલાં પાનની ડીટડી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી અને બાજુનાં બે પાનની ડીટડી એથી અરધી લંબાઈની હોય છે. એ ડીટડીઓ પણ ઉભી નસો, વાળની રૂંવાટી, અને નીકવાળી હોય છે. વચલું પાન બન્ને છેડે જરા સાંકડું થતું, ને વચમાં પોહોળું હોય છે. અને બાજુનાં બે પાનની ડીટડી પાસેની નીચલી કોર ઉપલી કોર કરતાં વધારે પોહોળી હોય છે. એ ત્રણે પાનનાં ટેરવાં કોઈવાર અણીયલાં, બુઠ્ઠાં કે અંદર દબાતાં હોય છે. પાનની કોરપર કાંગરી કે દાંતા ને ખાંચીઆ હોય છે. પાન જાડાં, રસભર્યાં, ફીકા કે મેઘ લીલા રંગનાં, બન્ને સપાટીએ વાળની મખમલ જેવી રૂંછાળવાળાં હોય છે. પાનની અંદર લીંબુના પાનની પેઠે સૂક્ષ્મ છાંટણાં દેખાય છે. પાન ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૩ પોહોળાં હોય છે. તે ચોળવાથી ચીકણાં લાગે છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ખુરખરો હોય છે.

ઉપપાન–પાનની ડીટડીના થડમાં બન્ને બાજુ એકેકું તળિયે પોહોળું, મથાળે સાંકડુંથતું, બુઠ્ઠું ઉપપાન હોય છે.

તંતુઓ–પાનની સામી બાજુ શાખાઓપર તંતુઓ (tendrils) નીકળેલા હોય છે. જે ૩ થી ૫ ફાંટાઓવાળા હોય છે. એ દરેક ફાંટાના થડમાં સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર જેવું પત્ર હોય છે. એ ફાંટાને ટેરવે ગોળ સૂક્ષ્મ રસપુટિકા (gland) હોય છે. જેમાંથી ચીકણો ચીક વહેતો હોય છે. એ ગુટિકા લીંબુ કે ઝાડપર ચોંટતાં ચપટ બેસી ત્યાં ચોટી જાય છે. જેથી વેલો તેથી ઝલાઈ ઉંચો ચઢી જાય છે.

—પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પાનની ડીટડી જેવી અથવા તેથી જરા જાડી અને તેટલીજ અથવા તેથી જરા લાંબી હોય છે. તેપર ઉભી નસો અને વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એ પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી આગળ વધતાં ત્રણ ભાગમાં વેંચાઈ જાય છે. અને એના ત્રણ ભાગોમાંથી તે દરેકમાં વળી ત્રણ ત્રણ લાંબા ફાંટાઓ નીકળે છે. એ ફાંટાઓની ઉપર સૂક્ષ્મ ડીટડીવાળાં ફૂલ આવે છે. આમાં એવો નીયમ રહેલો હોય છે કે, દર બે ફાંટાની વચ્ચેના ભાગમાં એકેક ફૂલ અને તેની બાજુની બે શાખાઓપર ત્રણ ત્રણ ફૂલ પાસે પાસે આવે છે.

પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ફૂલની ડીટડી, પુ૦ બા૦ કોષ, અને પાંખડીઓ એ સઘળાં લીલા રંગનાં અને સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટીવાળાં હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ભાગ્યેજ ૧ લાઈન જેટલો હોય છે. ફૂલની ડીટડી તળિયે પાતળી અને મથાળે જાડી થતી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–એક સૂક્ષ્મ પ્યાલી જેવો હોય છે. તેનાં ચાર પત્રોના છેડા સહેજ દેખાતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડી ૪ હોય છે. તે પ્રથમ મથાળે જોડાયેલી એક ટોપી જેવી દેખાતી હોયછે. તેની અંદર પું–અને સ્ત્રી–કેસરો તથા ઓકિસરગર્ભાશયની પડથી, એ સઘળાં ઢંકાયલાં હોય છે. ફૂલ કંઈ કારણથી કાચું ઉઘડે છે, તો તે ઉઘડતી વખતે પાંખડીઓ નીચેથી છૂટી પડી મથાળે એમજ જોડાયલી રહી એક ટોપીની માફક ખરી પડે છે. પણ જો ફૂલ પૂર્ણ સ્થિતીમાં આવી ઉઘડે છે, તો, તેની એ ચારે પાંખડીઓ મથાળેથી છૂટી પડી નીચે વળી જાય છે.

પુંકેસરો–૪ લીલા રંગનાં, છૂટાં, પાંખડીની સામાં આવેલાં હોય છે. પરાગકોશ પણ ૨ પોલાણવાળા પરાગરજ સોના પીળા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–ગર્ભાશયની પડથી પીળા રંગની, કોરપર ખાંચાવાળી; ઓકિસરનલિકા જાડી થયેલી, ઉભી, અને મથાળે ગોળ મુખવાળી લીલા રંગની હોય છે.

ફળ–પ્રથમ લીલાં, ને પાકે છે ત્યારે કાળા રંગનાં થઈ જાય છે. તે ઘણાં જ ચળકતાં હોય છે. તેની અંદર કાળો કે જાંબુડો રસ હોય છે. ફળનો વ્યાસ ૩ લાઈન જેટલો હોય છે. ફળ ગોળાઈ લેતાં, મથાળે દબાતાં, અને એક સૂક્ષ્મ અણીવાળાં હોય છે. ફળમાં ૨ થી ૪ બીજ હોય છે. ફળની નીચે તેની પડથી પણ કાળા રંગની થઈ ગયેલી હોય છે. અને પુ૦ બા૦ કોષ તથા ફળની ડીટડી લીલા રંગનાં તેની નીચે દેખાતાં હોય છે. ફળની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ઘણોજ ઉગ્ર અને ખારો હોય છે.

બીજ–૧ થી ૨ લાઈન લાંબું, પીળાશ કે લીલાશ લેતા ભૂરા રંગનું, એક છેડે અણીયલું, એક બાજુ ઉભી ધારવાળું, અને બીજી બાજુ નીકવાળું હોય છે. ધારવાળી બાજુનાં બન્ને પાસાં જરા અંદર દબાયલાં હોય છે. બીજ કઠણ હોય છે. તેને તોડતાં તેમાંથી સુકી ટોપરાં જેવું મગજ નીકળે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–તિખારી (acrid)

૬–ઉપયોગ–ખાટખટુંબાનાં મૂળ (કંદ કે પાડ) ને કુટીને વાળાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. પાકું (વેળીઓ સ્ટેપ) કરતું હોય તો તેનું જોર ઉતરવા તેના સોજાપર પણ ખાટખટુંબાનાં મૂળ વાટીને બાંધવામાં આવે છે. ખાટખટુંબાનાં પાન વાટીને ટેરનાં

ચાંદાં કે ભાઠાંમાં છુવાત પડી હોય તો તેપર પણ બાંધ-વામાં આવે છે. એનાં પાન મરકીની ગાંઠપર પણ પોટીસ ઠેકાણે લગાડે છે. એનાં પાકાં ફળમાંથી કાળો રસ નીકળે છે. તે છોકરાઓ શાઈ તરીકે રમતમાં વાપરે છે. અને છોકરીઓ રમત કરતાં એનાં રંગનાં ત્રાજવાં ત્રોફ્યાં હોય એવાં ચીત્રો કાઢે છે. એનો રંગ શાહ અને બીજો રંગ બનાવવાના કામમાં આવી શકે તેવો છે. બળદની કાંધ આવી ગઇ હોય તો તેનાપર ખાટખટુંબાનાં પાન વાટીને અફીણ એનો ચોપડે છે.

શ્રીવર પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી કહેતા કે ખાટખટુંબો ખાવામાં આવે તો ગળુ બેસી જાય છે, અને દાહ થાય છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, બાવળ અને કટાળાઓનાં જાળાંઓમાં તેમજ ડુંગરપર અને દરીઆકીનારાની રેતાળ અને કાદવાળી જમીનમાં ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમા થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એના વેલા ખાટા થાય છે માટે એને ખાટખટુંબો કહે છે. પણ હાલ જે ખાટખટુંબાના પાન (અદિ પોરબંદરમા) કાઠીયાવાડમાં લોકો બળીયાં કરવામાં વાપરે છે તે જખમેહુયાત (Bryophyllum calycinum) નાં પાન છે. એટલે એનાં પાનની સાથે આ (Vitis carnosa) ઉપર કહેલા ખાટખટુંબાનાં પાન વાપરવાની ભૂલ થવી ન જોઇએ. આ ખાટખટુંબાના દાખના જેવા વેલા થાય છે. અને જખમેહુયાત કે જેને પણ આપણા લોકો હાલ ખાટખટુંબાને નામે ઓળખે છે, તેના ૨ થી ૪ ફુટ ઉંચા બાગોમા છોડવા થાય છે. જુઓ નંબર. ૨૪૭. ૨૦ નિ૦ પા૦ ૫૯૯ વાળો ખાટખટુંબો જુદો છે.

વર્ગ-(એમ્પેલિડિ).

નંબર ૧૧૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-*V. carnosa-(Variety red)*

દષ્ટાન્ત-H. I. p. 654;

૨-દેશીનામ-ઘોડાધારી, રાતો ખાટખટુંબો (પો૦મુ૦)

૩-વર્ણન-એના વેલા રાતા રંગના પેનસીલ જેવા જાડા ૬ થી ૧૨ ફીટ લાંબા થાય છે. ડાંડી ભુરા રંગની લીસી અને તેપરથી પાતળી ફોતરી ઉતરતી દેખાય છે. ડાંડી અને શાખાઓ સાંધાવાળી, રગબરી, ઉભા ડોલિવાળી, રાતા રંગની અને સફેદ ચળકતા મખમલી વાળની રૂછાળથી ભરાયલી હોય છે.

પાન ખાટખટુંબાની પેઠે એક મુખ્ય ડીટડીપર ત્રણ ત્રણ આવેલાં હોય છે. ડીટડી ૧ ઇંચ લાંબી અને પાન ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ ઇંચ પોહોળા હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી રાતી અને તેનાપર મખમલી વાળની રૂંવાટી હોય છે. અને તેની નસોપર ડ.ઘા ધેળા ચળકતા વાળની રૂંછાળ હોય છે.

ઉપપાન-શાખાને ચોંટરૂક રાતા રંગનાં ધોળી ચળકતી રૂંછાળવાળાં બારીક હોય છે.

તંતુઓ-પાનની સામી બાજુથી નીકળેલા રાતા રંગના લાંબી રૂંછાળ અને ૩ થી ૪ ફાંટાવાળા હોય છે. તે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબા અને ઝીણી તારકે વાળાનાં ગુંછળાંની પેઠે વળેલા હોય છે. તેને છેડે લીલા રંગની ચપટી સૂક્ષ્મ રસકુપિ (gland) હોય છે. તે ખડક અગર ઝાડપર ચોંટી જાય છે.

એ વેલાનો બાકીનો દેખાવ ખાટખટુંબા જેવો થાયછે.

એ વેલાના તંતુઓ ઘોના પગની પેઠે ખડકપર ચોંટે છે. જેથી વેલો આગળ વધીને ખડકપર ઘોની પેઠે ઉંચો ચઢી જાય છે. માટે એને ઘોગંધારી કહે છે.

એનાં મૂળ વાટીને વાળાના સોજાપર ગામડીઆ લોકો બાંધે છે.

૩૩-N. O. SAPINDACEÆ.

વર્ગ-સેપિન્ડેસી-કાગડોળીઆ અને અરીઠાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ગુણદોષ:—

આ વર્ગમાં વૃક્ષો, ઝાડવાંઓ અને થોડાક ઝીણા વેલા થાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિને પાન વિશેષ કરીને આંતરે આવે છે, અને કોઇવાર સામસામાં પણ હોય છે. તે સાદા અથવા સંયુક્ત ને પીછાં જેવાં હોય છે. ઉપપાન ક્વચિત જ હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ૪ થી ૫; પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૪ થી ૫, અથવા હોતી નથી પુંકેસરો ૫ થી ૧૦ હોય છે. તે ગાદુપ કર્ણિકાની અંદર આવેલા હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ૧ થી ૪ પોલાણવાળો હોય છે. એની દરેક પોલમાં ૧ થી ૨ કે વખતે વધારે આદિબીજ હોય છે. ફળ પર્ણ-કરી ખુણીયા અથવા પાંખવાળાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં આવી, જન્તુઘ્ન. પૌષ્ટિક, વાન્તિકારક, ઉત્તેજક, વિરેચક અને શોથઘ્ન ગુણો રહેલા હોય છે.

વર્ગ-(સેપિન્ડેસી)

નંબર. ૧૧૬

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Cardiospermum Halicacabum

દષ્ટાન્ત-*H. I. p. 670. N. p. 65;* watt II. p. 153

૨-દેશીનામ-કાગડોળીઓ (પો૦); કરોળીઓ (મુ૦); *नयफटी, बोध, विजय, (म०); कनफटकी, कानफटा, नयफटी (हिं०); ज्योतिष्मति, करफी (सं०).*

૩-વર્ણન-કામોદીઆના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે ૨ થી ૬ કે ૧૦ ફીટ લાંબા હોય છે. પાન મકાન સીમળાના પાન જેવાં કનરાવર્ણાં ને રૂપ રેખામાં (in outlines)-ત્રિકોણાકાર હોય છે. ફુલ બારીક, સફેદ, અને ૬ વિભાગ કોળાની જેવાં હોય છે. તે ભાદરવા આસુમાં પાકી જાય છે.

એ આખા વેલાપર પતુંકરી ધોળી સૂક્ષ્મ રૂંછાળ હોય છે. એના વેલા ઘણા કોમળ અને સુશોભિત હોયછે.

મૂળ-સુતળીથી રસેટપેન જેવું જાડું. કેટલાક બારીક રેસાઓવાળું, બહારથી ભૂરા ને અંદરથી તેલીઆ સફેદ રંગનું ને તેમાં વચ્ચોવચ છિદ્ર દેખાતું હોય છે. મૂળની છાલ ઘણી પાતળી હોય છે. વાસ એળચીઓના બીજ જેવી ને સ્વાદ કડવો હોય છે

ડાંડી અને શાખાઓ-સુતળી જેવી જાડી પણ તેથી કોઇવાર પાતળી હોય છે. તેમાંથી કોઇવાર મુદ્દલ શાખા નીકળેલી હોતી નથી, અને વખતે કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. ડાંડી પીળાશપડતા લીલા રંગની ને તેપર ઉભી હાંસો અને સૂક્ષ્મ સફેદ વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. તે નરમ, અંદરથી પોલી અને સછિદ્ર હોય છે. કોમળ શાખાઓપર વાળની રૂંવાટી વિશેષ હોય છે. એનો સ્વાદ જરા કડવાશપડતો ચીકણો ને ઉગ્ર લાગે છે.

પાન-આંતરે આવેલા હોયછે. તે ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબાં અને લગભગ તેટલાંજ પોહોળાં હોય છે. ડીટડી ઘડમા જરા મરડાયલી હોય છે. તેની ઉપરની બાજુ નીક હોય છે. પાનપર બન્ને સપાટીએ સૂક્ષ્મ વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડીપર સામસામાં બે નાહનાં પાન આવી પેઠે લાગતાં વળી બીજાં બે પાન આવેછે. ને એક પાન વચમાં ઉપરનું આવે છે. એ દરેક પાન પાછાં ત્રણ ત્રણ વિભાજિત થએલાં હોય છે. તેમાં વચલા પાનનો છેડો જરા વધારે સાંકડો ને લમા-વલો હોય છે. પાન ચુમાસે ઘણાં પાતળાં હોય છે. ને રંગે પીળાશપડતાં લીલાં કે ઘેરાં લીલાં હોય છે.

ફુલ-પત્રોખુણામાંથી ૩ થી ૪ ઈંચ લાંબી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળેલી હોય છે. તે પાનની ડીટડીથી લાંબી ને જરા જાડી અને ઉભી હાંસોવાળી હોય છે. તેપર ધોળાવાળની સૂક્ષ્મ રૂંવાટી હોય છે. એનાં ટેરવાથી નીચે બે મુંછાળાની પેઠે વાંકવળેલા ઝીણા છેડા કે આંકડા નીકળેલા હોય છે. જેથી એનો વેલો પાસેનાં ઝાડ, વાડ કે ઘાસપર ચઢી જાય છે. એ આંકડા લીલા રંગના હોય છે. એ બન્ને આંકડાના થડમાં સૂક્ષ્મ પત્ર હોયછે. એ બે આંકડાઓથી પેઠે ઉપર એ સળીના ત્રણ ત્રણ વિભાગ થએલા હોય છે. તે દરેક વિભાગની નીચે એકેક પુષ્પપત્ર હોય છે. એ દરેક વિભાગને ટેરવે સૂક્ષ્મ ધોળા રંગનાં ફુલો આવેલાં હોય છે ફુલનો વ્યાસ ૧⅙ સાહન જેટલો હોય છે. ફુલની ડીટડી પીળાશ઼ડતા રંગની ચળ-કતી ને લીલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૪ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેમાં ૨ પત્રો સામસામાં ટુંકાં અને ૨ તેથી લાંબાં હોય છે. તે અંદર વળેલાં હોય છે. તેનો રંગ લીલો હોય છે. એ પત્રો ફલ પાકવા સુધી ડીટડીને મથાળે રહેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૪ હોય છે. તે ધોળી, ચળકતી, તળિયે સાંકડી ને મથાળે પોહોળી હોય છે. એ ચાર પાંખડીઓમાંની ૨ પાંખડીઓ પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોની સાથે વળગેલી હોય છે. એ દરેકનાં મથાળેથી જરા ઉપર ટુંકી પાંખડી જેવું કોતરૂં આવેલું હોય છે, અને બીજી ૨ નાહાની પાંખડીઓ પુંકેસરોથી જરા ઉંચી હોય છે. તેપર પણ પાંખડી જેવું કોતરૂં હોય છે.

પુંકેસરો-૮-હોય છે. તે ધોળા ને તેપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પરાગકોષ પીળા ધોળા રંગના હોય છે. સ્ત્રીકેસરની પાસેનાં ૪ પુંકેસરો બીજાં ૪ કરતાં નાહાનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-ગર્ભાશય ૩ પોલવાળો ને નલિકા ૩ વિ-ભાગવાળી હોય છે.

ફલ-૩ ખાંચીઆ કે ખુણાવાળું હોય છે. તે બહા-રથી પ્રથમ પીળાશપડતા લીલા રંગનું હોય છે, ને પાછ-ળથી ભૂરા રંગનું થઇ જાય છે. તેનો વ્યાસ ⅞ ઈંચ જેટલો હોય છે. તેની બહારનું પડ પાતળું હોય છે. તેપર જાળીદાર નસો અને બારીક સફેદ વાળની રૂંછાળ હોય છે. ફલના દરેક ખુણાપર અને ખુણાની વચ્ચોવચ એકેકી ઉભી નસ હોય છે. ફલનું ટેરવું બેઠેલું હોય છે, ને તેને મથાળે રાતા રંગની ૩ નલિકાઓ રહી ગએલી દેખાતી હોય છે. ફલનું એ ઉપરનું કોથળી જેવું પાતળું પડ કાઢી નાંખતાં તેથી અંદર વચ્ચોવચ ફોળીઆનાં પડ જેવાં ધોળા, પાતળાં ને ઉભાં ૩ પડ દેખાય છે. એ દરેક પડમાં વચ્ચોવચ એકેકું ગોળ સૂક્ષ્મ વટાણા જેવું બીજ આવેલું હોય છે. ફલ સુકાય છે ત્યારે ઉપરનું પડ પોતાની મેળે ફાટી ખરી જાય છે, ને અંદરનાં ૩ ધોળાં પડ ૩ બીજ સોતાં એના વેલાપર લાંબો વખત સુધી ઝુલ્યા કરે છે.

બીજ-પ્રથમ લીલાં હોય છે, ને સુકાય છે ત્યારે કાળા રંગનાં થઇ જાય છે. બીજ ગોળ હોય છે. તે લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તેનીપર કાળનાં પાનના આકારનો હૃદયાકૃતિનો ૧ ધોળો સુંદર ચાંલ્લો હોય છે. બીજનો વ્યાસ ૧ થી ૧⅙ સાહન જેટલો હોય છે. તે ઘણાં સખ્ત હોય છે. તે તોડતાં તેમાંથી તેલીઆ ધોળો મગજ

નીકળે છે. એ બીજ અને બીજપરનો ચાંડલો ઘણું સુધારેલાં ને ઘણાં જોવા લાયક હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-સ્નેહલ, સારક, વાન્તિકારક અને મૂત્રલ.

૬-ઉપયોગ-એનું મૂળ ઘસીને પીવાથી ઉલટી થાય છે. કહે છે કે, તે સારક, પાચક અને ચામડી લાભ કરનાર છે. તે શક્તિ આપનાર પણ છે. સંધિવા, જ્ઞાનતંતુઓના વ્યાધિ અને અર્શ ઉપર ઉપયોગી છે. એનાં બીજને પંજાબમાં (હબુલ કિલકિલ) કહે છે, એમ વૉટ સાહેબ લખે છે, અને કહે છે કે, તે તાવપર શક્તિ માટે અને સંધિવાપર પરસેવો લાવવા માટે ત્યાં વપરાય છે. કાગડોળીઆનો આખો વેલો વાટી મીઠા તેલમાં કડકાવી તે તેલ ગાળી લઇ સંધિવા, તાવ અને કમળાપર તેનું મર્દન કરવામાં આવે છે, એનાં પાનની લેપડી કાનુ મહ ઉપર બાંધ્યાથી તે તરત નરમ પડે છે, કાગડોળીઆનાં બીજની માળા કરે તે ગણપતિના બાળકને પેહેરે છે. એની માળા પેહેરવાથી ચેપી રોગ લાગુ પડતો નથી એમ માને છે. એનો વેલો દૂધમાં ઉકાળી તેને વાટી રસવીકારના સોજાઓ અને સખ્ત મચ્છુમડાપર બાંધવાથી સારો ફાયદો થાય છે, એમ કેહેવાય છે. એનાં પાન મેળા નષ્ટાર્તવમાં પેડુ ઉપર બાંધવાથી ઋતુસ્ત્રાવ થાય છે એ રોગપર એનાં પાનનો રસ પીવા પણ બીજી દવાઓ સાથે અપાય છે

૭-ઉત્પત્તિસ્થાન-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં અને ડુંગરમાં ગરીઆળુ પાસની સાથે એના વેલા ઉગેલા જોવામાં આવે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાભાગ જાણામાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એના કાળા બીમાં સફેદ ચાંદલા હોય છે માટે એને કાગડોળીઆ (કાગડાનો ડોળો) કેહેતા હશે. કેટલાક મહાકાળજીના વેલાને જ્યોતિષ્મતિ કહે છે. જુવો નં૦ ૧૦૬. કંદુવાય કે-એનાં બીજ ખાવાથી બુદ્ધિ કુશાગ્ર અને ચાકચક્ય તીવ્ર થાય છે.

આ સ્થાનમાં કાગડોળીઆની એક નાહાની જાત થાય છે, તેના વેલા, પાન, ફુલ, ફળ વિગેરે તમામ ઘણા નહાનાં હોય છે, માટે એને ઝીણકાકાગડોળીઆ (C. microcarpum) કહે છે.

વર્ગ-(સેપિન્ડેસી).

નંબર. ૧૧૭.

૧-ગ્રાહ્યીયનામ-Sapindus trifoliatus.

(જુવો-H. I. p. 682; N. p. 66; Watt. VI. part II. p. 465; ૩. નિ. ધા. ૫૧૨.

૨-દેશીનામ—અરીઠી (પો૦); અરીઠા (ગુ૦); રીઠા (મ૦); રીઠા (હિં૦),अरिष्ट, फेनील,गुच्छफल गर्भपातन (सं०).

૩-વર્ણન-અરીઠાનાં ઝાડ ૨૫થી ૨૫ ફીટ ઉંચા ખરા ડુંગરમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળી ચોતરફ ફેલાયલી હોય છે. તેમાં પાનની ઘટા ઘણી સારી હોય છે. પાન સંયુક્ત અને એકભગ્ન હોય છે, તેને છેડે ઘણુંકરી પાન હોતું નથી, પણ તેની જગોએ જરા જાડી ટુંકી અણી હોય છે. ફુલ ફીકા ધોળા રંગનાં આશુ કારતકે આવે છે, અને ફલ પોશ મહા સુધીમાં તૈયાર થાય છે. તે ૩ ખાંચીઆવાળાં હોય છે. તેથી ૩ ફલ ભેગાં હોય એમ દેખાય છે.

એ ઝાડના કોમળ ભાગપર ઘણુંકરી ભૂરા કે તપખીરીઆ રંગની રૂંવાળ હોય છે.

મૂળ-ઘણા ફાંટાઓવાળાં, જાડાં અને ઘણાં ઉંડાં બેઠેલાં હોય છે. તેની ઉપરની છાલ ભૂરા રંગની, ખડબચડી, ચીરાઓવાળી, પોચી ને બટકણી હોય છે. તેની અંદરની છાલ લીલા અને ભૂરા રંગની, લીસી, ચગારી ને બટકણી હોય છે. મૂળનું લાકડું ફીકા ભૂરા પીળા રંગનું ને રસભર્યું હોય છે, પણ કાપ્યા પછી થોડીવારમાં તે તેમજ તેપરની છાલ પીળા રંગનાં થઇ જાય છે. તેનો આડોકાપ કરી જોતાં તે વચમાં સછિદ્ર અને લકીરીઆંદાર, ચક્રાકાર દેખાય છે. વાસ જરા તીખાસવાળી સુગંધિત અને સ્વાદ કડવાસવાળો ગળચટો ને ચીરપરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ભૂરા કે ઘેરા ભૂરા રંગની હોય છે. તેપર કોઇવાર ભસ્મી રંગનાં અનિયમિત છાપાં અને છાંટણા આવેલા હોય છે. એની છાલ બહારથી ખડબચડી ને તેપર ચીરા પડેલા હોય છે. કોમળ શાખાઓ ભૂરા કે ફીકા તપખીરીઆ રંગની ને તેપર પણ ઉભા ઝીણા ચીરા પડેલા હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓપર તપખીરીઆ રંગના વાળની બહુધા ચોતરફ રૂંવાટી હોય છે. શાખાઓ ઘણી જ બટકણી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની મુખ્ય દાંડી મુળમાંથી સ્લેટપેન જેવી જાડી, તળિયે પોહોળી ને ખાંચવાળી, અને આગળ ઉપરની બાજુ જરા ચપટી ને વચ્ચોવચ ઉભી નસવાળી હોય છે. તે ૩ થી ૧૨ ઈંચ લાંબી અને ભૂરી રૂંવાટીવાળી હોય છે. તેપર પાન કે પર્ણ (leaflets) ની ૧ થી ૩ જોડી આવેલી હોય છે. તે જરા છેટી છેટી અને નીચેથી ઉપર તરફ અનુક્રમે મોટી હોય છે. કોઇવાર એ જોડીમાંનાં પાન જરા નીચાં ઉંચાં હોય છે. અને વખતે વચલી જોડી સૌથી મોટી હોય છે. તેની દાંડી ઘણી ટુંકી અને પોહોળી નીકળતી હોય છે. દાંડી પાસે એ કેટલાંક પાનની કોર જરા તિરાય હોય છે. એ પાન ૨½ થી ૮ ઈંચ લાંબાં અને

થી ૩ કે ૪ ઈંચ પેહોળાં હોય છે. તે બન્ને છેડે અણીવાળાં અથવા તળિયે સાંકડાં ને મથાળે પેહોળાં [illegible] સાંકડાંપત્રાં અથવા તળિયે સાંકડાં ને મથાળે પેહોળાં સંજોગ હોય છે. તેનાં ટેરવાં અણીવાળાં. ઓગાળ્યાં, એનાં કે અંદર બેસની ખાંચવાળાં હોય છે. એની ઉપ- સપાટીના રંગ પીળાસપેતો લીલો ને નીચેનીનો [illegible] હોય છે. એની ઉપરની સપાટીપર આછી અને ચળકતી રૂંવાટી હોય છે. પાન જરા ચીકટ ને ખર- [illegible] હોય છે. તેમાંની નસો જરા આંતરેલી સામ- [illegible] ઉભી ચડતી અને બન્ને સપાટીએ ઘણુંકરી નહાર નીકળતી, તોપણ નીચેની સપાટીએ વિશેષ બહાર [illegible] હોય છે. પાન રોશની તરફ રાખી જોતાં આ નસોવચ્ચેનું સુંદર જાળી કામ અર્ધપારદર્શક દેખાય છે. પાનની વાસ અને સ્વાદ દારૂ અને ઉગ્ર લાગે છે.

ફૂલ—શાખાઓને છેડે અને છેડા પાસે પત્રકોણમાંથી પુષ્પમંડપ આંબાના મોરની પેઠે નીકળેલા હોય છે. તે ૨ થી ૧ ફુટ શાખા પ્રતિશાખાઓવાળા હોય છે. તે ડાળાં અને [illegible] સેતા લાંબા, સુતળીથી પેનસીલ જેવા જાડા અને [illegible] ભૂરા રંગના વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલા હોય છે. ફૂલની ઢીંઢી ઘણી ટુંકી હોય છે. તેને તળિયે સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે. એ બન્ને પણ ભૂરા વાળથી આચ્છાદિત હોય છે. ફૂલ ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબાં, ફીકા પીળા રંગનાં અને રૂંછાળ- વાળાં હોય છે. તે ફલિતજ આખાં ઉઘડે છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૫ હોય છે. તેપર પણ ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં ને પીળી રૂંછાવાળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૪, પણ ઘણુંકરી ૫ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી જરા સાંકડી ને લાંબી હોય છે. તેનાપર કડપલાં જેવા ઉંચા શીરો- [illegible] ને લાંબા વાળની ઝાલરથી ભરાયલા હોય છે.

પુંકેસરો—ઘણુંકરી ૮ હોય છે. તેના લઘુઓપર લાંબા [illegible] વાળની રૂંછાં હોય છે. તેપરના પરાગોત્પાદક [illegible] હોય છે. પછી વચ્ચે [illegible] અને ટેરવેપર રૂંછાળ- વાળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેનો મથાળેથી ભૂરા [illegible] રીઆ વાળથી ભરાયલો, ૩ ખાંચીઓ ને ૩ [illegible] હોય છે. તેપર ૩ [illegible] નલિકાઓ હોય છે.

ફૂલ—કાચું હોય છે ત્યારે [illegible] ઈંચ રંગનાં અને [illegible] હોય છે. [illegible] પાકીને સુકાય [illegible] ખરી જાય છે ત્યારે ટોચથી [illegible] છે. ત્યારે ફૂલની [illegible], કસ્તુરીવાળી, અને [illegible] છે. ફૂલની નીચે ટુંકી [illegible] હોય છે અને [illegible] ફૂલ [illegible] ૧ થી ૧ ઈંચ લાંબું અને [illegible] ૧ થી

૧ ઈંચ પેહોળું હોય છે. તે સુકાયા પછી તેના ત્રણે ખાંચીઆ તરત જુદા પડે છે. એ દરેક ખાંચીઆમાં એકેકુ બીજ હોય છે. ફૂલની છાલ જરા નરમ અને ખજુર જેવા રંગવાળી હોય છે. તેની વાસ જરા ઉગ્ર- સુગંધિત અને સ્વાદ પ્રથમ જરા મીઠો પણ પાછળથી ઘણો કડવો, ચીરપરો અને ઉગ્ર લાગે છે.

બીજ—રાતા રંગનું, લીસું, ચળકતું એક ઉભી નસ અને ૩ ટુંકી નીકવાળું હોય છે. તે એક છેડે સૂક્ષ્મ બે અણીવાળું હોય છે. તે ૧ ઈંચ વ્યાસનું હોય છે. તે ઘણું કઠણ હોય છે. તેને તોડતાં તેમાંથી પીળાસપેતા રંગનાં ઉપરાઉપર બે દલ નીકળે છે, જે સ્વાદર અને તેલીઆં જણાય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—જન્તુનાશક, વાન્તિકારક, શોધ, કફ અને મેદ સાફ કરનાર તથા ઉત્તેજક.

૬—ઉપયોગ—અરીઠાનું મૂળ પાણીમાં ફળીને વીંછી અને બીજા ઝેરી જનાવરના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે. અરીઠાનાં પાન ઢોરને ચારા તરીકે ખવરાવે છે. અરીઠાનાં પાન ખાઈ ઢોરને લુ ચડી હોય તો અરીઠાનાં પાન અને છાલનો ઉકાળો કરી તે પાણીથી તે ઢોરને ભાગ [illegible] તેમજ અરીઠાનાં બીમાંથી [illegible] સોજા નદવરાવે છે. તેમજ અરીઠાનાં બીમાંથી [illegible] તેને વાટી લુ ચડી હોય એવા ઢોરને તેનો લેપ કરે છે. તેથી લુ ખરી જાય છે. અરીઠાનું લાકડું ઘણું મજબુત હોય છે. તેથી તે વિશેષ કામમાં આવતું નથી. તોપણ તે કુવા બાંધવાની વળી, પાણથા, ગોદાળી વગેરે બનાવવાના કામમાં [illegible] દાદાઓ, ફણીઆ, કાંસકી વગેરે બનાવવાના કામમાં આવે છે. [illegible] ગુણકારી ન પાકનાં હોય તેનાપર આવે છે. અરીઠાનું પાન અને ફૂલને વાટી તેની પેસ્ટ મુકવાથી [illegible] તે તરત જતી રહે છે. અરીઠાનાં ફૂલને પણ અરીઠ [illegible] કહે છે. તે સાબુની જગોએ લુગડાં ધોવામાં અને ન[illegible] વામાં કામ આવે છે. અરીઠાનાં ફીણનાં પોતાંથી આ[illegible] થીથી અને [illegible] માથાંના દુખાવામાં [illegible] વતી નાકમાં ટીપું નાખે છે, તેથી નાકમાંથી પુ[illegible] [illegible] વહે છે, ને માથાનો દુખાવો મટી જાય [illegible] ઝેરી જનાવરના કરડવાથી અથવા અફીણ વગેરે ખા[illegible] ઝેર ચડેલું હોય તો અરીઠાનાં [illegible] [illegible] કરાવવા માટે વપરાય [illegible] અરીઠાનાં બીમાંથી તેલ [illegible] નીકળે છે. તે ઔષધ તરીકે કામ આવે છે, પણ તે [illegible] છે. તે ઔષધ તરીકે કામ [illegible] અને [illegible] પડે છે. અરીઠાના [illegible] [illegible] આવે છે. તે બરાક [illegible] નથી છે. એના [illegible] બરાબર [illegible] નથી. છે કે, એની [illegible]

અરીઠાનાં ફૂલની [illegible] ૩ કે ૪ [illegible] દરજ્જા અને [illegible] પેટનો [illegible] અરીઠાનું [illegible] કામ [illegible] છે.

"ઝેરી જનાવર કરડેલ હોય અથવા ઝાડા કે કોલેરા થયેલ હોય તેની સુસ્તી ઉડાડવા માટે અરીઠાનું પાણી આપવામાં આવે છે. ડિપ્થિરિયા જેવાં દરદમાં તેની ધુંવાડી આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. તેનાં ફળની ઉપલી છાલને ખાંડી તેની સોગટીઓ બનાવી સ્ત્રીઓ નષ્ટાર્તવમાં પહેરે છે. દમમાં અરીઠા ઘણા ઉપયોગી છે. અરીઠાનાં ફળનું અંજન કરવાથી સર્પના ઝેરનો નાશ થાય છે.

માત્રા-ઉલટી કરાવા સારૂ અરીઠાનું પાણી રૂપિયા દશ ભાર. (ડા. વી. ઝી.)

"અરીઠા ત્રિદોષને મટાડનાર તથા ગર્ભને પાડનાર છે. અરીઠાની અંદરનો ગર્ભ પાચનશક્તિ વધારનાર છે. વાઇ તથા એવાં બીજાં દરદોમાં અરીઠાનો ભૂકો સુંઘાડવામાં આવે છે. શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં કળતર થતી હોય તો તેપર અરીઠાનું પાણી ચોપડવાથી મટી જાય છે. ઉલટી કરાવવા માટે અરીઠાનુ પાણી વાપરવાનું લખવામા આવેલ છે. તે તેનું આછરેલ પાણીજ આપવુ, અને તેની માત્રા ૧ થી ૧½ રૂપિયા ભારનીજ સમજવી. અરીઠાનાં બી ઝેરી છે. બીના ગર્ભની માત્રા ૨ થી ૪ ગ્રેન (ઘઉં) સુધી છે. અરીઠાની છાલને પાણીમાં વાટી સોગટી કરી સ્ત્રીઓ પ્રસવ થયા પછી પહેરે છે. અરીઠાનું ફળ સાબુ કરતાં રેશમી કપડાં ધોવામાં પચાસગણું વધારે સરસ છે. આ દેશની સ્ત્રીઓ માથાના વાળ, કપડાં તથા દાગીના સાફ કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે." (વૈ શા. મ ગો.)

"અરીઠાનાં ફીણમાં રૂના પોતાં બોળી યોની ઉપર મુકવાથી સ્ત્રીને પ્રસવ ન થતો હોય તો જલદી થાય છે." (વૈ. રૂ.)

અરીઠાની અસર ગર્ભ સ્થાન ઉપર છે અને તેથી ગર્ભપાત કરવામાં તે વપરાય છે, એમ કહેવાય છે. માથે લોહી ચડી જવાના રોગમાં, મૂર્છા અને બેશુદ્ધિમાં પણ તે વપરાય છે

૭-સ્થાનક-ડુંગર અને ડુંગરાળી જમીનમાં અરીઠાનાં ઝાડ ઉગે છે*

* પોરબંદર સ્વસ્થાનના બરડાડુંગરમાં અરીઠાનાં ઝાડ છુટાં છવાયાં ઘણી જગોએ ઉગે છે. તોપણ ગેઢાણાં રક્ષિત જંગલમાંની લાંકર અને વાંદરા ઝાને કાંઠે; તેમજ માલક ડુંગરના પડધારાપર; આદિત્યાણા જંગલમાં બધ ડીના અને રાણાવાવ જંગલમાં બનવારી ડુંગરના પૂર્વે પડધારાપર, કાળા અને હડીઆ ડુંગરમાં પણ અરીઠાનાં ઝાડ તેના પૂર્વ પડધારાપર વિશેષ ઉગેલાં જોવામાં આવે છે. બરડા ડુંગર કરતાં ગવડા અને સુલતાન બાગની કાંઠીવાળી જમીનપર અરીઠાનાં ઝાડ ઉંચાં અને વિસ્તારવાળાં જોવામાં આવે છે. પણ તેનું કારણ એ ઝાડને અવારનવાર પાણી મળ્યા કરે છે, તે છે. બરડા ડુંગરમાથી અરીઠાનાં ફળ રબારી અને બીજા ગરીબ લોકો લાવી પોરબંદરમાં સાંથીને ત્યાં વેચે છે જેથી એકાદમાસ એવા ગરીબ લોકો પોતાનુ ગુજરાન ચલાવે છે.

અરીઠાનાં ઝાડને સમુદ્રનો ખારો પવન (ઓડા-brine-laden-wind) થી ઘણું નુકસાન થાય છે, માટે તે ઓથવાળી જગાઓમાં વાવવાં જોઇએ.

૩૪-N. O. ANACARDIACEÆ.
વર્ગ-એનેકાર્ડિએસી-આંબાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ-

આ વર્ગમાં મોહોટાં વૃક્ષો અને ઝાડવાં થાય છે. પાન આંતરે અથવા સામસામાં આવેલાં હોય છે. તે સાદાં અથવા સંયુક્ત હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. નર અને સ્ત્રીફૂલ વખતે જૂદાં જૂદાં હોય છે. અથવા નર-સ્ત્રી-અને સ્રીપુંસયોગી ફૂલ પણ હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો ૩ થી ૫ હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ ૩ થી ૫ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી આંતરે આવેલી હોય છે. કોઇવાર પાંખડીઓ હોતી નથી. પુંકેસરો ૫ અથવા વધારે હોય છે. તે કર્ણિકાની ઉપર અથવા તળિયે આવેલાં હોય છે. પુંકેસરપર આવેલા પરાગકોષ ૨ પોલવાળા હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ ઉર્ધ્વસ્થાયી અર્થાત્ પુ૦ બા૦ કોષની ઉપર આવેલી હોય છે. તે ૧ અથવા ૨ થી ૬ ખાનાંવાળી હોય છે. ફળ ૧ થી ૫ ખાનાંવાળું અને તે દરેક ખાનાંમાં ઘણુંકરી ૧ બીજ હોય છે.

આ વર્ગમાંની ઘણીખરી વનસ્પતિમાંનો રસ વિદાહી (acrid) હોય છે. એ સિવાય ઔષધીયગુણ ગ્રાહી, મૂત્રલ, રક્તશોધક, પૌષ્ટિક, સારક, ઉત્તેજક, ઉપલેપક, વાતહર આદિ હોય છે.

આ વર્ગમાં સૌથી મિષ્ટ ફળ ધારણ કરનાર આંબાનું વૃક્ષ આવેલું છે. જેનો ઉપયોગ અને પ્રસિદ્ધિ સૌના જાણવામાં છે. કાજુ, ભીલામા અને અંબાડાનાં ઝાડ પણ આ વર્ગનાં છે.

વર્ગ-(એનેકાર્ડિએસી).
નંબર. ૧૧૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-*Odina Wodier.*

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 29; N. p. 68; Watt. V. p. 415; રૂ૦ નિ૦ પા૦ ૫૧૬.

૨-દેશી નામ-મવેડો (પો૦); મવેડી (ગુ૦); શાંવટી, મોયા, મોઇની (મ૦); જીંગન, માદની (હિં૦); સિગિની (સં૦).

૩-વર્ણન-બરડા ડુંગરમાં મવેડાનાં ઝાડ ઘણાં ઉગે છે. તે ૧૦ થી ૨૦ શેક ફીટ ઉંચાં થાય છે, પણ હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં તે ૪૦ થી ૫૦ ફીટ ઉંચાં વધે છે. તેમાં જાડી શાખાઓ થોડી હોય છે, પણ નાહાની નાહાની આડી અવળી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે.

પાન લાંબી સળીપર સંયુક્ત આવેલાં હોય છે, તે ઘણાં ચળકતાં ને સુંદર હોય છે, તે બહુધા શાખાઓને છેડે પાસે પાસે આવી ઘટુંબની પેઠે દેખાતાં હોય છે. તે શિયાળે ખરી જાય છે ત્યારે એ ઝાડ એક ભસ્મી રંગનાં ઠુંઠ જેવું કદરૂપું દેખાય છે. એમાં વસંતઋતુએ ઝીણાં પીળાશવાળાં રાતાં આંબાના મોરની પેઠે સૂક્ષ્મ ફુલો આવે છે, ફળ રતાશમિશ્ર રંગનાં ચાક જેવડાં ઉન્હાળે પાકે છે.

મૂળ-ભૂરા કે કાળાશવાળા રંગનાં હોય છે, તે જમીન પ્રમાણે ઊંડાં ગયેલાં હોય છે. તેની છાલ જાડી, પોચી, ખડબચડી અને રાતા રંગની હોય છે. તેઉપરની ફોતરી ખડબચડી હોય છે, અંતરછાલ રેસાવાળી અને મજબૂત હોય છે. છાલને જખમી કરતાં તેમાંથી રાતો રસ ઝરે છે. વાસ સહેજ સુગંધિત અને સ્વાદ કડવાશવાળો ખારો, ચીકણો ને તૂરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ½ થી ૧ કે ૧½ ફુટ જાડી હોય છે, તેઉપરની છાલ ભસ્મી રંગની ફડપવાં અને ગાંઠ ગઠ્ઠાવાળી અથવા લીસી હોય છે. શાખાપરની છાલ રતાશ કે ભૂરાશવાળા કાળા રંગની હોય છે. છાલ પોચી, ખડબચડી અને ચીકાશવાળા ગાંઠાવાળી હોય છે તેનો સ્વાદ ઘણો તૂરો ને પાછળથી જરા કડવો લાગે છે. શાખાઓપર ઘણુંકરી ધોળાં છાપાં અને ભૂરા રંગનાં દાણાદાર સૂક્ષ્મ છાંટેલાં હોય છે. આની કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની અને તેપર ભૂરા રંગની ભુરકી અથવા તારાકૃતિના વાળની ફુંછડાં આવેલી હોય છે.

પાન-આંતરે આવતાં હોય છે, તેની મુખ્ય ડીંટડી અથવા સળી ૧૦ થી ૧૫ ઈંચ લાંબી અને સીમડાની સળીથી કંઈક જાડી હોય છે, તે પીળાશવાળા લીલા અથવા એક બાજુ જાંબુડા રંગની છાયાવાળી, લીસી ને ચળકતી હોય છે; તેપર ભુરી ભુરકી હોય છે. એ સળીપર પાનની ૩ થી ૪ જોડી અને એક પાન સળીને છેડે વચમાં આવેલું હોય છે, જોડીનાં પાન (leaflets) ઘણુંકરી સામસામાં હોય છે. છેડાનાં વચલાં પાનની ડીંટડી ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબી અને જોડીનાં પાનની ઘણી ટુંકી હોય છે. પહેલી જોડીનાં પાન ડીંટડી તરફ બહુધા પહોળાં ને ટેરવે સાંકડાં ને અણીઆળાં હોય છે, બીજી જોડીનાં પાન પહેલીના કરતાં જરા સાંકડાં ને લાંબાં હોય છે, અને ત્રીજીનાં એથી જરા સાંકડાં ને ટુંકાં હોય છે. જોડીઓનાં તમામ પાનની કોર ડીંટડી પાસે જરા ઘણુંકરી સાંકડી અને વિષમ હોય છે. સળીના છેડાપરનું વચલું પાન બન્ને છેડે સાંકડુંપનું ને ટેરવે અણીઆળું હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ઘેરા લીલા ને નીચેની પીળાશવાળા લીલા રંગની હોય છે. બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. પાનમાંની નસો સામસામી અને બન્ને સપાટીએ બહુધા બહાર નીકળતી હોય છે. પાન ૩ થી ૬ ઈંચ લાંબાં અને ૨ થી ૩ ઈંચ પહોળાં હોય છે. આની કોમળ પાનપર સફેદ ભુરકી આવેલી હોય છે. પાનને ચોળવાથી વાસ તીખાશવાળી અને ચાવવાથી સ્વાદ ખટાશવાળો તૂરો લાગે છે.

ફૂલ-શાખાઓને છેડે ઘણુંકરી પુષ્પ ધારણ કરનારી માદા ફૂલની સાથે અને નર ફૂલની સંયુક્ત ૫ થી [illegible] તેક સળીઓ નીકળેલી હોય છે, તે ૪ થી ૮ ઈંચ લાંબી, મુનગી જેવી પાતળી, અને રતાશવાળા પીળા રંગની હોય છે. તેપર ભૂરા સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. ફૂલની ડીંટડી ઘણી સૂક્ષ્મ અને કળી બહુધા રતાશવાળા રંગની હોય છે. તેપર નાહાની મધમાંખો ગુંજારવ કરતી જોવામાં આવે છે. પુષ્પપત્રોની કોરપર વાળની હાર હોય છે. ફૂલ ૧½ થી ૨ લાઇન વ્યાસનાં આંબાના મોરની વાસને જરા મળતી ખટાશની સુગંધિત વાસવાળાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૪ થી ૫ ફીકા રાતા રંગનાં, જુદાં ને પાંખડીઓથી ટુંકાં હોય છે. તેની કોરપર વાળની હાર હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૪ થી ૫, (ઘણુ વિશેષ કરી ચાર જ હોય છે) તે પીળાશવાળા લીલા ને રાતા રંગની ટેરવે અણીઆળી હોય છે. ફૂલ ઉઘડ્યા પછી તે તરત બહારની તરફ નીચી નમી જાય છે.

પુંકેસરો-નર ફૂલમાં ઘણુંકરી ૮ હોય છે. તેમાં ૪ પાંખડીઓથી આંતરે અને ૪ તેની સામાં હોય છે. તંતુ ફીકા પીળા રંગના અને પરાગકોષ પીળી કોર અને ભૂરી બાજુવાળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-માદા ફૂલમાં ૩ થી ૪ નલિકા સૂક્ષ્મ મુખવાળી પીળાશવાળા રંગની હોય છે.

ફળ-પાકાં ફળ અરધાં લીલાં ને અરધાં રાતાં હોય છે, તે ચળકતાં, લીસાં અને આંબાની ગોટલી જેવા આકારનાં હોય છે. તે ૩ થી ૩½ લાઇન લાંબાં ને ૨ થી ૩ લાઇન પહોળાં હોય છે, એની છાલમાંથી કેરી કે બારગીઆના ગળ જેવી વાસ નીકળે છે. સ્વાદ ગળચટો ને ખટાશવાળો હોય છે. ફળની અંદર આંબાની ગોટલી જેવી કઠણ ધોળા રંગની નાહાની ગોટલી હોય છે. ફળને તળિયે પુ૦ બા૦ કોષ લાંબા વખત સુધી રહેલો હોય છે, અને તેનાં મથાળાને જરા ચાતરી તેપર ભૂરો હરતાકૃતિનો સૂક્ષ્મ ચાંડલો હોય છે.

બીજ—ફળના આકારનું, ૨ લાઇન લાંબું, અને ૧ પહોળું હોય છે, તેઉપરની છાલ પાતળી બદામીઆ રંગની હોય છે, ને તેમાં બદામના મગજ જેવો ગર હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ભારી, પાચક.

૬-ઉપયોગ-મવેડાના મૂળની છાલના ઉકાળાથી ઢોરનાં ચાંદાં અને ભાઠાં રબારીઓ ધોએ છે. મવેડાની છાલનો કાઢો મોઢું પાકયું હોય તો કોગળા કરવામાં વપરાય છે. મવેડાની છાલનો ભૂકો સંગ્રહણી ને ઝાડા ઉપર અપાય છે. મવેડાની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે, તે નરમ, ભૂરાસસેતા સફેદ અને ટુંકા હોય છે, તેમાંથી દોરી અને ખાટલા ભરવાનું વણુ બનાવવામાં આવે છે. મવેડાની છાલ શીકારી લોકો લુગડાં, અને ચમાર લોકો ચામડું રંગવાના કામમાં વાપરે છે. મવેડાનાં પાન ગરમ કરી સંધીવાના સોજાપર બધાય છે. મવેડાનાં પાનને વાટી તેની થેપલી કરી મીઠા તેલમાં બાળી તે તેલ ગાળી લઈ ચાંદાં ભાઠાં અને જખમ ઉપર ચોપડાય છે. મવેડાના ઝાડની છાલમાં જખમ કરવાથી રસ વહે છે, જે પાછળથી ગુંદર જેવો થઈ જાય છે, તે પ્રથમ સરગવાના ગુંદર જેવો પીળો, રાતો કે ધોળો એવા મિશ્ર રંગનો હોય છે, પણ તે સુકાવા માંડે છે ત્યારે રાતા કે કાળા રંગનો થઇ જાય છે. તે હીરાબોળ કે હીરાદખણુ જેવો દેખાય છે, એ ઘણા લેપમાં વપરાય છે. મવેડાનાં ફૂલ સગ્રહણી અને હમેશની બદહજમી ઉપર વપરાય છે. મવેડાનાં ફૂલને મવેડાં કહે છે. એ મવેડાંનું અથાણું થાય છે, તે વાવાળાને ખવરાવે છે. મવેડાં મીઠાં સાથે અજીર્ણ ઉપર ખવાય છે. મવેડાનાં લાકડાંની વળી, કુવાના થાંભલા, બળદની ધોંસરી, ખાટલાના પાયા, અને દશી બનાવવામાં આવે છે. મવેડાની ડાળો, છાલ અને પાન દુકાળ વખતે ઢોરને ખવરાવે છે.

૭-સ્થાનક-મવેડાનાં ઝાડ બરડા ડુંગરમાં કડાયાની પેઠે ડુંગરના પડધારાપર, અને ઝરણો, તથા ખીણોને કાંઠે ઘણાં ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-મવેડાનાં ઝાડ ઘણાં ઉપયોગી છે. કેમકે છપનિયા દુકાળમાં જ્યારે કોદારા, શેમળા અને કડાયાનાં ઝાડો અનુક્રમે ઢોરોના ચારા માટે કપાઇ ગયાં, ત્યારે છેવટે ઉન્હાળાથી તે ચોમાસાં સુધી બરડા ડુંગરપરના રબારી લોકોનાં તેમજ આસપાસના ગામડાંના ખેડુ લોકોનાં ઢોરો કેવળ મવેડાનાં લાકડાં અને ડાળાંપર જીવતાં રહ્યાં હતાં. માટે દુકાળની વખતે ઢોરોના ચારા માટે આ સ્વસ્થાન(પોરબંદર)માં જેમ બરડા ડુંગરમાં થતા કડાયાનાં ઝાડો જેટલાં ઉપયોગી છે તેટલાં જ મવેડાનાં પણ છે. તેથી કડાયાની પેઠે જ મવેડાનાં ઝાડોનો પણ જેમ બને તેમ બચાવ અને વધારો કરવો જોઇએ. મવેડાનાં ઝાડના રોપાઓ બરડા ડુંગરમાં ચોમાસે આપોઆપ હજારો ઉગી આવે છે, તેમ મવેડાની ડાળ કાપીને વાવી હોય, તોપણ જેમ વડ અને પીપળીની ડાળોમાંથી ઝાડ થાય છે, તેમ મવેડામાંથી પણ થાય છે.

સર જે. ડી. હૂકર લખે છે કે-મવેડાનાં ઝાડમાં સ્ટાર્ચ (ચોખાના સતને મળતો તત્વ) ઘણો હોય છે, તેથી તેની ડાળ વાવવાથી તેનો સહેલાઇથી વધારો થઇ શકે છે.*

૩૫-N. O. MORINGEÆ.

વર્ગ-મોરિંગી-સરગવાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણ દોષઃ-

આ વર્ગ ઘણો નાહાનો છે. એમાં માત્ર બે કે ત્રણ જાતનાં ઝાડ થાય છે. તે સાધારણ કદનાં હોય છે. તેનું લાકડું પોચું હોય છે, ને તેમાંથી બહુધા ગુંદર નીકળે છે. આ વર્ગમાંનાં ઝાડોને પાન આંતરે આવે છે; તે શિયાળે ખરી જાય છે. પાન મ્હોટાં ને સંયુક્ત હોય છે. તે એક-દ્વિ-કે ત્રિગમ હોય છે. એ પાનમાંના વિભાગો સામસામા હોય છે અને તેપર આવેલાં સૂક્ષ્મ પાન કે દલ (leaflets) પણ ઘણુંકરી સામસામાં અને અખંડિત કોરવાળાં હોય છે. પાનના વિભાગોપર ઘણુંકરી રસકુપિયો (glands) હોય છે પુ૦ બા૦ કોષ પ્યાલી જેવો પણ ૫ પત્રો કે છેડાવાળો હોય છે. એનાં પત્રો એક બીજાંથી નાહાનાં મ્હોટાં હોય છે, અને તે પાંખડીઓ જેવાં દેખાય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, ને તે પણ નાહાની મ્હોટી હોય છે. પુકેસરો ૮-૧૦ થી ૧૨ હોય છે. તે કુંભિકાની કોર ઉપર આવેલાં હોય છે, તેમાંના પુકેસરો

---

* નોંધ-તા૦ ૯ મે. ૧૯૧૦ ને રોજ હડિયા રક્ષિત જંગલની વડી બહાર ગુજીયા વિરડાની ગરબુને કાંઠે એક મવેડાના ઝાડમાં એક આશરે થયેલા જખમમાં તેના ઉપરના ભાગમાં સફેદ ગુંદર નીકળેલો જોવામાં આવતો હતો, પણ તેના નીચેના ભાગમાં કેટલોક ગુંદર સુકાઇ રતાશસેતા કાળા રંગનો થઇ ગયેલો હતો, તે હીરાબોળ કે હીરાદખણ જેવો દેખાતો હતો એમાં અમુક જાતના જંતુઓ અને તેનાં ઇંડાં જોવામાં આવતાં હતાં. જંતુઓ એ ગુંદરમાંથી રસીવાળો પદાર્થ ચુસી લેતા હોય એમ જણાતું હતું. અને આવી રીતે રસ ચુસાઇ જઇ બાકી રહેલ તે ગુંદરનો સુકો ભૂકો જખમપરથી જમીનપર ખરતો હતો, અને આસરે આવો ભૂકો પાશેરેક એકઠો થઇ રહેલો હતો.

મવેડાના ગુંદરના એવા સુકા ભૂકાને પાણીમાં વાટી બરડાના રબારી લોકો ચાંદાંપર લેપ કરે છે.

નિઘંટસંગ્રહમાં પાને (૫૨૬) મે લખેલું છે કે "મવેડીની છાલ અતીસાર, ગુમડાં, છાતીના રોગ, મુખની દુર્ગંધી, વા, કફ, એ સર્વે રોગને મટાડે છે મવેડીના ગુંદને હીરાબોલ (ગુજરાતની જાતની વનસ્પતિ Balsamodendron Myrrha નો ગુંદ. તે બજારમાં વેચાતી હીરાબોલ છે.) કહે છે, એ એક ઝાડમાંથી ઘણો થાય છે, એનું નરમ હોવાથી જખ્મ, દાજ, વાળી ગળેલો હોય તે મટે છે એ હીરાબોલના સેવનથી વાના ઘણા રોગ મટે છે, એની છાલનો ભૂકો તેલમાં તળી કરવાથી માથાંનાં ગુમડાં મટે છે"

જે પાંખડીઓની સામાં આવેલાં હોય છે, તે પૂર્ણ હોય છે, અને બીજાં ૫–૭ કેસરો ઘણુંકરી અપૂર્ણ એટલે ખોટાં હોય છે, તે પૂર્ણ કે ખરાં કેસરોથી આંતરે આવેલાં હોય છે. પૂર્ણ પુંકેસરોમાં ૧ પોલવાળા પરાગકોષ હોય છે; અને અપૂર્ણમાં તે હોતા નથી. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય ૧ પોલ અને ૩ પડવાળો હોય છે. ફળ લાંબી શીંગ જેવું, ૧ પોલ અને ૩ ઉભાં પડવાળું હોય છે. એ દરેક પડમાં ૩ ખુણા કે છેડા વા પાંખવાળાં ઘણાં બીજ હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઝેરી, વિદાહી, ઉત્તેજક, મૂત્રલ, સ્વેદલ, પાચક, વાતહર, પિત્તવર્ધક, જન્તુનાશક તથા શોથ અને કાપ ગુણો રહેલા છે.

વર્ગ–(મોરિંગી).

નંબર ૧૧૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Moringa pterygosperma.

દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 45; N. p. 70; Watt. V. p. 270; ફ. નિ. પા. ૩૧૯.

૨–દેશી નામ—સરગવો, મીઠોસરગવો (પો૦ગુ૦); शेवगा, शेगटा, सौंजना, शेगट (म०); सहजना, सेंगवा, मुनगा (हिं०) शिग्रु, शोभांजन, मधुशिग्रु, रक्तशिग्रु (सं०).

૩–વર્ણન–મીઠા સરગવાનાં ઝાડ ૧૦ થી ૨૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. કેટલીક જગોએ તે એથી ઉંચાં પણ હોય છે. તેમાં જાડી શાખાઓ થોડી પણ નાહાની નાહાની ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એનાં પાન ઘણાં લાંબાં ને ત્રિભક્ત હોય છે તે ઘણુંકરી શિયાળે ખરી જાય છે. ત્યારે એનું ઝાડ ભૂરા રંગનું કેવળ ઝરડાં કે ઠુંઠા જેવું દેખાય છે. પણ થોડા જ વખતમાં તેમાં ધોળાં ફૂલોનો બહાર આવે છે. તેથી તે સઘન ભરાઈ રહે છે. તેપર ઘણી મધમાખીઓ અને પતંગીઆઓ, તેમ જ ભીંડી અને ભમરાઓ આ વખતે આમ તેમ ઉડતાં, ફરતાં, ને ડોલતાં જોવામાં આવે છે, ત્યારે એનો દેખાવ ઘણો સુંદર થઈ રહે છે. ફૂલ પછી તેમાં લીલા રંગની લાંબી ને જરા ભરાવદાર શીંગોના ઝુમખા ઝુકી રહેલા જોવામાં આવે છે ત્યારે એ ઝાડ એક આભરણ જેવું લાગે છે.

મૂળ–ગોરખા ફાંટાઓવાળું, બહારથી ભૂરાશવાળા રંગનું ને અંદરથી સ્વાભાવે કે પીળાશપડતા ધોળા રંગનું હોય છે. તેની છાલ જાડી, ખરબચડી, રેશમી અને ઢાળી હોય છે. તેનું લાકડું પણ પોચું અને હલકું હોય છે. એમાંથી વાટેલી રાઈ જેવી તીખી વાસ નીકળતી હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–એની છાલ બહાર ઘેરા ભૂરા કે ભૂખરા રંગનું હોય છે. તેપરની છાલ જાડી, પોચી, અને તેપર ઉંડા ચીરા પડેલા હોય છે. તેની કોમળ શાખાઓનો રંગ રતાસ કે પીળાશપડતો લીલો હોય છે, ને તેપર વખતે રજ, રૂંવાટી, કે સૂક્ષ્મ દાણા જેવાં બિંદુઓ હોય છે. એનું લાકડું પોચું, હલકું, ધોળા કે ફીકા ભૂરા રંગનું અને ઘણુંકરી બટકણું હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ૧ થી ૨ ફીટ લાંબાં અને ઘણુંકરી ત્રિભક્ત (tri-pinnate) હોય છે. તેની મુખ્ય દીટડી તળિયે સ્લેટપેન જેવી જાડી ને અક્કડ હોય છે, ઉપર જતાં તે પાતળી ને નરમ થતી છેક છેડા પાસે તો દોરા જેવી પાતળી ને નરમ થઈ રહેલી હોય છે. એ દીટડીપર ૩ થી ૬ જોડી (એથી નાહનાં પાનની) ઉભી ઉભી અને સામસામી આવેલી હોય છે. એ દરેક જોડીનાં સંગમ પાસે અકેકો જાડો સાંધો હોય છે. ને એ દરેક સાંધાની ઉપર બહુધા તેની મધ્યમાં અકેકી ઉભી, દેહાળવાળી સૂક્ષ્મ રસકુપ્પિ (gland) હોય છે. પાનની એ દરેક જોડીમાં ૬ થી ૯ એથી પણ નાહનાં પાનની જોડીઓ આવેલી હોય છે. અને તેમાં પણ પાછી એથી નાહાની ત્રીજીના પાનમાં જોડીઓ હોય છે. પાનની દરેક જોડીને છેડે અકેકું પાન હોય છે. તે ઘણુંકરીને જોડીનાં પાનથી જરા મ્હોટું હોય છે. જોડીનાં પાનની મુખ્ય દીટડીઓ પણ સાંધા અને બહુધા ઉભી રસકુપ્પિવાળી હોય છે. અને પાન (leaflets)ની સૂક્ષ્મ દીટડીઓ પણ સાંધાથીજ બેઠેલી હોય છે. જોડીમાંનાં પાન (leaflets) ½ થી ¾ ઇંચ લાંબાં અને ૩ લાઇનથી ½ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે અખંડ કોરવાળાં, લીસાં, ચળકતાં ઉપર ઘેરા કે ફીકા લીલા રંગનાં ને નીચે વિશેષ ફીકા લીલા રંગનાં હોય છે. તે કોમળ હોય ત્યારે બહુધા પીળાશપડતા રંગનાં હોય છે. તે લંબગોળ કે અંડાકૃતિનાં અથવા એથી પહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં ગોળાઈવાળાં, અથવા ટેરવે અંદર પેસતી ખાંચ કે બાણી જ સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીપર ઘણી જ સૂક્ષ્મ સફેદ રૂંવાટી હોય છે, તે આગ્લાસથી દેખાય છે. એની દીટડી ટુંકી હોય છે, પણ જોડીને છેડે આવેલાં પાનની દીટડી એથી જરા લાંબી હોય છે. એ સૂક્ષ્મ દીટડીઓનો રંગ જરા પીળાશનો હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે ચીકણું લાગે છે. એની વાસ તીખી, ગરમ, અને સ્વાદ ખટાશનો ચીકણો ને પાછળથી મુળા જેવો જરા તીખો લાગે છે.

ઉપપાન–હોતાં નથી. પણ તેની જગોએ ઘણીવાર રસકુપ્પિઓ હોય છે.

ફૂલ–ઘણે ભાગે ધોળાં લાગે છે, પણ બારીકીથી રતાશપડતાં ધોળાં ને એક પાંખડી રતાશ ને પીળાશપડતાં ધોળાં દેખાય છે. ફૂલની કળી ગ્લાસપેન્ડ ધોળા રંગની, ને તેપર લીલા રંગની છાયા અને સૂક્ષ્મ ધોળી રૂંવાટી

હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ¾ થી ૧½ ઈંચનો હોય છે. તેમાંથી પ્રથમ મધુરી માધવીનાં ફૂલ જેવી વાસ નીકળે છે. પણ પાછળથી તે સહેજ તીખી લાગે છે. ફૂલ ઉડતી મધમાંખી અથવા ભ્રમરના આકાર જેવાં નિયમ વિરૂદ્ધ (irregular) હોય છે.

પુષ્પમંડપ અર્થાત્ પુષ્પધારણ કરનારી સળીઓ શાખા પ્રતિશાખાઓવાળી હોય છે. તે પાનની મુખ્ય ડીટડીથી બહુધા જાડી હોય છે. તે ફીકા જાંબુડા રંગની છાયા-લેતા લીલા રંગની, ને તેપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનની મુખ્ય અને બીજી ડીટડીઓની પેઠે પુષ્પમંડપની શાખાઓ પણ સાંધાથી બેઠેલી હોય છે. તે આંતરે આવેલી અને ઉત્તરોત્તર ઉપર જતાં નાહાનીથતી હોય છે. એ દરેક શાખાને તળિયે અકેક પુષ્પપત્ર આવેલું હોય છે. જે ફૂલની ડીટડી કરતાં ટુંકુ હોય છે. ફૂલની ડીટડી ૩ લાઇનથી ½ કે ૧ ઈંચ લાંબી હોય છે. અને તેપર ૧ થી ૩ પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. ડીટડી પુ૦ બા૦ કોષથી જરા નીચે સાંધાવાળી અને વાંકવળતી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે, તે તળિયેથી જોડાઇને એક સૂક્ષ્મ પ્યાલી ઘાટે થયેલાં હોય છે, ને ઉપર તેના પાંચે છેડા જુદા હોય છે. એ છેડાઓ એક સરખી લંબાઇના નહિ પણ નાહના મ્હોટા, પાંખડીઓ જેવા દેખાતા, અને ફૂલ ઉઘડયા પછી નીચા વળી ગએલા હોય છે. અને જ્યારે ફૂલમાં ગર્ભાધાનવિધિ થઇ જાય છે, અર્થાત્ ફૂલ ફલિત થઇ જાય છે ત્યારે ઉપર કહેલા છેડાઓ સુકાઇને તેની તળિયાંનો પ્યાલીપરથી ખરી જાય છે. એ છેડાઓ ૩ થી ૪ લાઇન લાંબા અને ૧ લાઇન પોહોળા હોય છે. તે ધોળા રંગના હોઇ તેનાપર રાતા કે લીલા રંગની છાયા અને સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે એની નીચેની પ્યાલી રાતી છાયાલેતા લીલા રંગની હોય છે, ને તેપર પણ સૂક્ષ્મવાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે વિભક્ત અર્થાત્ એક બીજાંથી છૂટી પણ નાહાની મ્હોટી હોય છે. તે ૪ થી ૫ લાઇન લાંબી અને ૧ થી ૧½ લાઇન પોહોળી હોય છે. એ પાંચ પાંખડીઓમાંથી એક પાંખડી સૌથી મ્હોટી હોય છે, પાંખડીઓનો રંગ ધોળો પણ તેમાં રાતા રંગનાં લાંબાં છાટણાં આવેલાં હોય છે. વળી કોઇ કોઇ પાંખડીઓમાં પીળા ચાંડલા દેખાય છે. તે પીળા પરાગકોષ તેને લાગવાથી થએલા હોય એમ જણાય છે. (પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો તેમજ પાંખડીઓ જરા કરમાવા લાગે છે ત્યારે તે પીળાસલેતા રંગનાં થઇ જાય છે, તેથી આ સરગવાનાં ફૂલ રાતાં, પીળાં, ધોળાં અને લીલાં એમ મિશ્ર રંગનાં દેખાય છે. પણ ફૂલ ઉઘડે છે ત્યારે તો તે બહુધા રાતાં ધોળાંજ હોય છે.)

પુંકેસરો-૧૦ હોય છે. તે પણ નાહાનાં મ્હોટાં અને બહુધા અધવચ ઉપરથી નીચાં વળેલાં હોય છે. એ ૧૦ કેસરોમાં ૫ ખરાં અને ૫ ખોટાં હોય છે. ખરાં કેસરોમાં મણી અર્થાત્ પરાગકોષ હોય છે. અને ખોટાંમાં તે હોતા નથી. ખરાં તેમજ ખોટાં કેસરોના તંતુઓ તળિયે રાતા, અધવચથી પીળા, ને તેપર ધોળા ચળકતા વાળની રૂંછાળ હોય છે. ખરાં કેસરોના તંતુઓ જાડા અને ખોટાંના પાતળા હોય છે. પરાગકોષ પીળા રંગના, કોઇવાર રતાસલેતા, ગોળાકારલેતા, અને કમળ કે એરંડાનાં પાનની પેઠે પાછળની બાજુએ વચ્ચોવચ તંતુની અણીપર બેઠેલા ને એક પોલવાળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનાપર ધોળા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી, રાતા રંગનો ૧-પોલવાળો (પણ ૩-પડવાળો) હોય છે. તેની નીચે સૂક્ષ્મ લીલા રંગની ડીંડી હોય છે. નલિકા સફેદ રંગની દોરા જેવી પાતળી ગોળ અને વાંકવળેલી હોય છે. નલિકામુખ સૂક્ષ્મ છિદ્ર જેવું ધોળા રંગનું ને લીસું હોય છે;

શીંગ-(ફલ)-ફુટથી ૧½ ફુટ કે કોઇવાર તેથી પણ થોડી લાંબી, ½ થી ૧ ઈંચ જાડી, ૩ થી ૬ ખુણીઆવાળી અને ઉભી હાંસોવાળી હોય છે. તે પ્રથમ લીલા કે ઘેરા લીલા રંગની ને સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રંગની થઇ જાય છે. તે કાચી હોય છે ત્યારે વિશેષ અમળાએલી અને નરમ હોય છે. પણ પાકે છે ત્યારે બહારથી ઘણી કઠ્ઠણ, ચીવટ, રેરવે સખ્ત અણીવાળી અંદરથી જરા પોકળ અને પોચી થઇ ગએલી હોય છે, તેમાં ઘણાં બીજ અને સફેદ પોચો નરમ ગળ જેવો ગાભો હોય છે.

બીજ-જરા પોચાં, ને બાજુએ બહુધા છેડાઓ-વાળાં હોય છે. તે ધોળાં કે ફીકા ધોળા રંગનાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઝેરી, તિક્ષ્ણ, ઉત્તેજક, પાચક, મૂત્રલ, શોથ, જન્તુ અને કફઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-સરગવાનાં મૂળની છાલ રાઇની પેઠે ઘણી ગરમ છે. તે ઘુંટીને વાના સોજાપર અથવા વાયે ઝલાએલા ભાગપર લગાડવાથી ત્યાં ફોડા ઉઠે છે. એનાં થડ અને શાખાઓની છાલ-પણ બહુધા તેવીજ ગરમ છે. એની છાલ ગર્ભપાત કરવામાં વપરાય છે. સરગવાનાં ઝાડમાંથી ગુંદર નીકળે છે તે દાંત દુખતી હોય ત્યારે દાંતમાં રખાય છે. તેથી દાંતની પીડા શાન્ત થાય છે. સરગવાનાં પાનનું શાક વાવાળા દરદીને ખવરાવવામાં આવે છે. એનાં પાન કઢીમાં પણ નાખવામાં આવે છે. એનાં પાન સંધિવાના સોજાપર બમથાં બધાય છે, તેમજ તેનો રસ વાપર ચોપડાય છે. સરગવાનાં પાન તેલમાં

નાળી તે તેલ ગાળી લઈ વાના દુખાવાપર ચોપડવામાં આવે છે. સરગવાની શીંગોનું શાક કરવામાં આવે છે, તેમજ તે કઢીમાં પણ પડે છે. એનાં પાન અગર શીંગોનું શાક સંધિવા, જલોદર, અજીર્ણ અને આફરામાં ઘણો ગુણ કરે છે. સરગવાનાં ફુલનું પણ શાક કરવામાં આવે છે. તેમજ તે કઢીમાં પણ નંખાય છે. તેના ગુણ પણ પાન અને શીંગ જેવા છે. સરગવાની છાલમાંથી જાડા ને ભરડ્યા રેશાઓ નીકળે છે. જે ચટાઈ, કાગળ કે દોરડાં બનાવવાના કામમાં આવી શકે એમ કહેવાય છે. સરગવાનાં બીજમાંથી ચોખ્ખું તેલ નીકળે છે. તે તરત બીગડી જતું નથી એનું તેલ ઘણી ઉંચી જાતના સાંચાને લગાડવા જેવું છે. એનાં તેલને અંગ્રેજી ભાષામાં બેનઓઇલ (ben-oil) કહે છે. ને તેનો ઉપયોગ ઘડીઆળો દુરસ્ત કરનારાઓ ઘણો કરે છે, એમ કહેવાય છે. ડૉ. વૉટ સાહેબ ટીકા કરે છે કે—હિંદુસ્થાનમાં સરગવાનું તેલ ભાગ્યેજ કાઢવામાં આવે છે. પણ જો હિંદુસ્થાન ધારે તો તે આખી દુનીઆને એનું તેલ પુરૂં પાડી શકે. એટલું જ નહિ પણ તેમાંથી સારો નફો મેળવી શકે. કેમકે તેનો ઉપયોગ ઉંચી જાતના સાંચાકામને લગાડવા માટે થાય છે. વળી એ તેલને સુગંધિ પદાર્થો તૈયાર કરનારાઓ પણ તેમાં સુગંધ ઉતારવા માટે ઘણું પસંદ કરે છે. કેમકે એ તેલમાં એવો ગુણ છે કે, ગમે તેવી તરત ઉડી જનારી સુગંધીને પણ તે તરત પોતામાં ઉતારીને લાંબો વખત રાખી શકે છે. "કહે છે કે બેન ઓઈલ (M. aptera) માંથી નીકળે છે. પણ સરગવામાંથી પણ તેવું જ તેલ નીકળે છે."

"સરગવાનાં બીજ પીળાંમરીને બદલે આપવામાં આવે છે.

ગાયટ-દોષપ્રલેપ-સાટોડી, દેવદાર, મુંડ, સરસવ અને સરગવાની છાલ એ પાંચે ઓસડોને ખાંડી છાસમાં લેપ કરવો.

ગુણ-મગજ અને દમક.

ભાવપ્રકાશે સરગવાની બે જાત લખી છે. સફેદ જાતનું મૂળીયું વધારે દમક છે. ને તેથી તે બહાર લગાડવાના કામમાં આવે છે. રાતી જાતનું મૂળીયું પીવાના કામમાં આવે છે. સરગવાની છાલનો ક્વાથ યકૃતોદર અને પ્લીહોદર ઉપર અપાય છે. વિદ્રધિ અને શરીરના બીજા ભાગમાં થએલા કેટલાક વરમની અંદર સરગવાના મૂળનો ક્વાથ સંચળ અને હિંગ સાથે અપાય છે. તેનું મૂળીયું મૂત્રલ છે. તે પિત્તનો સ્રાવ વધારે છે. દમની ઉપર ઉપયોગી છે. અને પેશાબની અંદર પડતી રેતીપર તેનો વરણાની સાથે ઉપયોગ થાય છે. તેની છાલ શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર ઘસવાથી તે જગ્યાપર ભભરાટ થાય છે, અને તેથી વાતજન્ય રોગ ઉપર વપરાય છે. જે જે ગાંઠો ગળાની ઉપર દેખાય છે તેમાં જો બળતરા થતી ન હોય તો તે ઉપર દોષપ્રલેપ ચોપડવો. દોષપ્રલેપ બનાવવાની રીત એવી છે કે, તેને છાસમાં વાટી ગ્રંથી ઉપર લગાડવો, ઉપર લીંબડાનાં બાફેલ પાન મુકી પાટો બાંધવો. સરસડાની છાલનો ગુણ જેમ લેપ તરીકે ઠંડો છે તેમ આનો ગુણ ઉષ્ણ છે. સરગવાનો ગુંદર મીઠાં તેલમાં મેળવી તેનું ટીપું નાખવાથી કર્ણશૂળ બેસે છે. જે વાયુથી ગોઠણ સુજી જાય છે તે ઉપર સરગવાનાં પાન બાફી બાંધવાથી આરામ થાય છે. સરગવાની છાલ અને દેવદારને કાંજીમાં વાટી ચોપડવાથી અપચીરોગ પોચો પડે છે. સરગવાની છાલ ચિત્રકનાં મૂળ અને પારેવાં તથા કુકડાની ચરક એ સાથે ખાંડી તેનો લેપ કરવાથી વાળાનો નાશ થાય છે. આ લેપથી વાળો એકદમ બળી જાય છે એમ માનવામાં આવ્યું છે. સરગવાનાં પાંદડાનો રસ આંખો ઉઠે તેપર ચોપડાય છે. તેમજ આંખમાં તેનું ટીપું નાખવાથી ફાયદો થાય છે. સરગવાનાં બીજ, સિંધાલુણ, સરસવ અને કુષ્ટ સમભાગે લઈ તેનાં ચૂર્ણને બકરીના મૂત્રમાં ખલ કરવું, ને તે ચૂર્ણ દરદીને સુંઘાડવાથી બેશુદ્ધ દરદીની તંદ્રા દૂર થાય છે.

માત્રા—૦। થી ૦॥ તોલો (ડા. વી. ગી.)

"સરગવાનાં ફુલ ગરમ, તીખાં તથા કૃમિનો નાશ કરનાર છે. સરગવાની છાલનો ક્વાથ બરોળને મટાડે છે. સરગવાનાં ફુલ આપવાથી શરદીનાં દરદ મટે છે, સોજો ઉતરે છે ને પાચનશક્તિ વધે છે. સરગવાનાં મૂળીયાંનો રસ દુધ સાથે આપવાથી પેશાબ વધે છે. સરગવાનાં મૂળીયાંનું ચૂર્ણ ૧ થી ૩ વાલ સુધી લકવો, તાવ, વાઈ તથા હિસ્ટીરીઆ ઉપર ઉપયોગી થઇ પડે છે. સરગવાના પાંદડાનો રસ કાળાં મરી સાથે વાટી જેને વાઈ આવતી હોય તેની આંખપર લગાડવામાં આવે છે. સરગવાની છાલ અને ઝીંકે ચોખાના પાણીમાં વાટી મોઢામાં રાખવાથી ડગતા દાંત તથા અવાળુ બેસી જાય છે. સરગવાના ગુંદરને દુધમાં વાટી માથાપર ચોપડવાથી માથાનો દુખાવો મટે છે. સરગવાનાં મૂળીયાં અને છાલમાં સ્વેદલ ગુણ રહેલો છે. શિરોવિરેચનને માટે તેની છાલ તથા મૂળીયાં કામ આવે છે" (વે. શા. મ. ગો.)

"સરગવાનાં બી મરી સાથે વાટી સુંઘવાથી છીંકો આવે છે. ને માથાના રોગને મટાડે છે." (વૈ. રઘનાથજી).

સરગવાનાં પાન લસણની સાથે વાટી તેમાં હળદર મીઠું અને મરી મેળવી તે કુતરાના કરડવા ઉપર બહારથી લગાડવામાં આવે છે તેમજ પેટમાં ખવરાવવામાં પણ આવે છે. તેથી પાંચ છ દહાડામાં આરામ થાય છે. એનાં ફુલ દુધમાં ઉકાળી આપવાથી તે પૌષ્ટિક છે એમ કહેવાય છે. એની છાલનો રસ ગૂમડાંઓની ખસ ઉપર

લગાડવામાં આવે છે. સરગવાનાં મૂળની છાલ પાણીમાં વાટીને અંગ્રેજી દવા કેન્થારીડીસની જગ્યાએ વપરાય છે. એની શીંગનું અથાણું કરે છે અને તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઘણું વખણાય છે. એમ ત્રણસો વર્ષ ઉપર આઈને અકબરીમાં લખાયલું છે. સરગવાનાં પાન સાંઢીઆ, બકરાં અને બીજાં પશુઓ પણ ચારા તરીકે ખાય છે.

૭-સ્થાનક-મીઠા સરગવાનાં ઝાડ વિશેષ કરીને વાડી, વાડાઓ અને બાગોમાં વાવવામાં આવે છે. એ પશ્ચિમ હિમાલય અને અવધપ્રાંતમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-આ સરગવાની શીંગો મીઠી થાય છે માટે એને મીઠો સરગવો કહે છે.

સરગવાનાં ઝાડ બીજથી થાય છે, તેના કરતાં તેની ડાળો કાપીને વાવવાથી તે જલદી થાય છે. એનાં ઝાડ જલદીથી ઉગનારાં છે, તેમ તેને સાધારણ રીતે કાંદીવાળી અને આછી જમીન વિશેષ માફક આવે છે. તેને ઘણુંકરીને એક વર્ષમાંજ ફૂલ આવી જાય છે. પણ એનાં ઝાડને સમુદ્રનો ખારો પવન ઘણું નુકશાન કરે છે. માટે એનાં ઝાડો સમુદ્રનો ખારો પવન ન વાય, એવી ઓથવાળી જગોએ વાવવાં જોઇએ.

સરગવાનાં બીમાંથી તેલ કાઢવાની તજવીજ જુનાગઢ સ્વસ્થાનના ચોરવાડમાં કૈલાસવાસી મી૦ છોટાલાલ વહીવટદારના વખતમાં કરવામાં આવેલી હતી. તેઓએ ત્યાં સરગવાનું એક પ્લાન્ટેશન કરેલું હતું. અને ત્યાં સરગવાનાં બીજમાંથી તેને પીલીને તેનું તેલ કાઢવામાં આવતુ હતુ.

સરગવાનું મૂળ અને છાલ ઘણાં દંભક છે. ને તેથી તે ગર્ભસ્થાન ઉપર બાહ્યોપચારથી પણ ઘણી ઝેરી અસર કરે છે. ને તેથી ગર્ભનો પાત થાય છે, તે વિષે લખાણ હેવાલ કર્નલ કે. આર. કિર્તિકરે પોતાનાં "પૉઇઝનસ પ્લેન્ટસ ઓફ બૉમ્બે"* વૉ. ૧ માં આપેલો છે. તે જાણવા જેવો છે.

તેઓ સાહેબે એ પેહેલા વોલ્યુમમાં સરગવાનું ચિત્ર અને તેનાં અંગોનાં વર્ણન અને તેની જાતનાં વર્ગીકરણ વિષે ઘણું મનોરંજક વિવેચન આપેલું છે. તે વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસીને ઘણુંજ ઉપયોગી છે.

સરગવા વિષે કોઇ એમ કહેશે કે તેનાં પાન, ફૂલ અને શીંગોનું શાક આપણા લોકો હમેશાં વાપરે છે. છતાં સરગવાને ઝેરી વનસ્પતિની ગણનામાં કેમ ગણેલો હશે? તે વિષે તેઓ સાહેબ ઘણો મઝેનો ખુલાસો લખે છે. જેનો થોડો સાર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

એમ નહિ સમજવું જોઈએ કે, અમુક એક વનસ્પતિનો એક ભાગ ખોરાક તરીકે વપરાતો હોય તો તેનો બીજો ભાગ ઝેરી ન હોય. ઝેર શબ્દથી સાંગો વિચાર કરી એનાં માણસના શરીરને જે વસ્તુ હરકત કરતા હોય તે સમજવું. એવા દાખલાઓ બનેલા છે કે, કેટલીક વનસ્પતિનો જ્યારે એક ભાગ સલામતી ભરેલી રીતે શાક વગેરે કરવામાં વપરાય છે ત્યારે તેનોજ બીજો ભાગ ઝેરી પુરવાર થયેલો છે. મુંબઈમાં ફ્રણસી (French beans) ની શીંગો ઘણી જાણીતી છે, ને તેથી તેનું શાક ઘણાઓ ખાય છે. એ શાક પૌષ્ટિક, સ્વેદલ તથા રેચ્ય મનાય છે. પણ તેનું મૂળ ખાવામાં આવે તો ઝેરી છે. રતાળુ (Batatas edulis) નાં મૂળનું શાક તમામ લોકો ખાય છે. તેમ તેને બાફીને અગર તળીને કે કાચાં પણ અગીઆરસના ફળાહારમાં આપણે ખાઇયે છઇએ. પણ એના વેલાની કોમળ શાખાઓ સીનાં પાનનું શાક થાણાના તુરંગમાં કેદીઓએ ખાધું હતું તેથી તેઓને તેની ઝેરી અસર થતાં ઉલટી ને ઝાડા થયા હતા, એવા બીજા પણ કેટલાક દાખલા છે. થલોડીનું મૂળીયુ ઝેરી ગણાતું નથી, પણ બીજ ઝેરી ગણાય છે. બાદીઆન ખટાઇના ફૂલ ખોરાકમાં ખટાઇ તરીકે વપરાય છે, પણ બીજ ખાવામાં આવે તો ઝેરની અસર કરે છે. જાકુલીનું ફૂલ કેટલાકો ખાય છે, પણ એક દાખલામાં તેની છાલ ચાવવામાં આવી હતી તેથી આખું મોઢું પાકી આવ્યું હતું. ઉપરના દાખલા પ્રમાણેજ સરગવો જો કે શાક અને કઢીમાં ઘણો વપરાય છે, તોપણ તેને ઝેરી વનસ્પતિની ગણનામાં લીધો છે, કેમકે તેનું મૂળ અને છાલ ઘણાં વિદાહી હોતાં તેના ઉપયોગથી ગર્ભપાત થવાના દાખલા બનેલા છે.

વર્ગ-(મોરિંગી).

નંબર ૧૨૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-M. concanensis.

દષ્ટાન્ત-H. II. p. 45; N. p. 70; Watt. V. P. 275, રૂ. નિ. પા. ૩૧૮.

૨-દેશીનામ-કડવો સરગવો, ડુંગરાઉસરગવો (પોર્ટુ૦) સજના, મુવા (મ૦); સજના (હિં૦); શિગ્રુ, શ્વેતશિગ્રુ (સં૦).

૩-વર્ણન-કડવા સરગવાનાં ઝાડ ઘણુંકરી મીઠા સરગવાનાં ઝાડ જેટલાં ઉંચા અહિં જોવામાં આવતાં નથી. એમાં કેટલીક આડીઅવળી કે વચ્ચે સીધી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એનું થડ ૧ ઇંચથી ૨ ફીટ વ્યાસનું હોય છે. પાન મીઠાસરગવાની પેઠે આવેલાં પણ ઘણીવાર તેથી લાંબાં હોય છે. ફૂલ પીળાસલેના ધોળા રંગનાં અને શીંગો (ફલ) મીઠાસરગવાની શીંગ જેવી તોપણ તેથી જરા જાડી હોય છે. એમાં ચોમાસાં આખરે ફૂલ આવી શિયાળા આખરે શીંગો પાકી જાય છે.

* "Poisonous Plants of Bombay" Vol I. by Colonel K. R. Kirtikor, I. M. S. F. L. S. (1896)

એના કોમળ ભાગપર સૂક્ષ્મ ભૂરાવાળની રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ–બહારથી ફીકા ભૂરા ને અંદરથી પીળાસલેતા ધોળા રંગનું હોય છે. તેપરની છાલ જાડી, પોચી, રસભરી, બટકણી અને કડવી હોય છે. ઉંડે અંદરના ભાગની છાલ ધોળા રંગની, તેથી બહારની પીળાસ કે રતાસલેતા રંગની, ને સૌથી બહાર તેપર ભૂરા રંગની ફોતરી હોય છે. આ ફોતરીપર ઉભા ચીરા અને સૂક્ષ્મ ગ્રંથીઓ આવેલાં હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરતાં તેની છાલમાંથી રસ ટપકે છે. મૂળની વચ્ચેનો ભાગ સચ્છિદ્ર અને તેની બાજુનો છાલનો ભાગ પોચા ગાભા જેવો દેખાય છે. તેનીવાસ વાટેલી રાઈ જેવી તીખી હોય છે

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી બહારથી ભૂરા કે કાળાસલેતા રંગની ને અંદરથી ભૂરા કે પીળાસલેતા ધોળા રંગની હોય છે. ડાંડીપરની અંતરછાલ પીળાસલેતા રંગની ચીવટ રેસાવાળી ને રસભરી હોય છે, ને તે ઉપરની છાલ પોચી, જાડી, કડવી, બટકણી અને લીલા, પીળા, રાતા અને ધોળા એમ તરેહવાર મિશ્ર રંગની હોય છે. એ છાલ ઉપરની બહારની ફોતરી અથવા છાલ ઘણી જાડી ને પોચી હોય છે, ને તેપર ઉભા ઉંડા ચીરા પડેલા હોય છે. એની ડાંડીમાં જખમ થવાથી તેમાં ફીકા ધોળા કે રતાસલેતા રંગનો ગુંદર નીકળે છે. કોમળ શાખાઓ ફીકા રાતા કે પીળા અથવા ભૂરા ભસ્મી રંગની હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ ફીકા ધોળાં કે ભૂરાં ટપકાં આવેલાં હોય છે, ને ઉભા સૂક્ષ્મ ચીરા પડેલા હોય છે. એ શાખાઓપરની છાલ અંદરથી લીલા રંગની હોય છે. શાખાઓ બટકણી હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે વચમાં પોચા ગાભા જેવી અને બાજુએ સછિદ્ર દેખાય છે. અતિ કોમળ શાખાઓપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. વાસ વાટેલી રાઈ જેવી તીખી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૨½ ફીટ કે કોઈવાર તેથી પણ થોડાં લાંબાં હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી તળિયે વખતે સ્લેટપેનથી પેનસીલ જેવી જાડી ને આગળ જતાં પાતળી થતી હોય છે. એ ડીટડીપર ઉરે ઉરે પાનની સામસામી જોડીઓ આવેલી હોય છે, અને ઘણીવાર એ ડીટડીને ટેરવે પણ એ જોડીમાંનાં એક પાન જેવું પાન આવેલું હોય છે. મુખ્ય ડીટડીપર આવેલી પાનની તમામ ડીટડીઓ સાંધાવાળી હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડીપર બીજી સામસામી એથી નાહાની બાર ડીટડીઓ આવેલી હોય છે. તે સીંગડાની સળી જેવી પાતળી હોય છે. એ દરેક ડીટડીપર પાછી સામસામી ૪ થી ૮ ડીટડીઓ એથી નાહાની આવેલી હોય છે. . અને એ ડીટડીઓપરની પાનની ૧ થી ૩ જોડીપર વળી નાહાની ડીટડીઓ પણ આવેલી હોય છે. ને તેપર સામસામાં અકેક નાહાનાં પાન (leaflets) આવેલાં હોય છે. પાનની ડીટડીઓને છેડે ઘણુંકરી એકેકું નાહાનું પાન (leaflet) આવેલું હોય છે. એ નાહાનાં પાન (leaflets)ની ડીટડીઓ ટુંકી હોય છે. એ પાન ½ થી ૨ ઈંચ લાંબાં ને ૩ લાઈનથી ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે લંબગોળ કે ગોળાઈલેતાં અથવા બન્ને છેડે જરા સાંકડાંથતાં હોય છે. તે જાડાં, ટેરવે ગોળાઈ લેતાં, ખાંચવાળાં બુઠ્ઠાં હોય છે. ડીટડી પાસે પાનની કોર ઘણુંકરી જરા વિષમ હોય છે. અને ટેરવાંપરનાં છેવટનાં પાનની કોર ડીટડી પાસે ઘણુંકરી સાંકડીથતી હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીએ વખતે સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી ફીકા લીલા રંગની અને નીચેની વિશેષ ફીકી હોય છે.

ઉપપાન–ની જગોએ ઘણુંકરી નાહાનાં સંયુક્ત પાન અને બે નાહાનાં પાનની ડીટડીવચ્ચે સૂક્ષ્મ રસકુપિ હોય છે.

ફૂલ–શાખાઓના ઉંડા પાસે પત્રકોણમાંથી ઘણું કરી સ્લેટપેન કે પેનસીલ જેવા જાડા પુષ્પમંડપ નીકળેલા હોય છે. તે શાખા પ્રતિશાખાઓવાળા હોય છે. તે લીલા રંગના પણ વખતે તેપર જરા રાતી છાયા પણ હોય છે. તે ૬ ઇંચથી ૧ ફુટ લાંબા ને પાનની મુખ્ય ડીટડીની પેઠે થડમાં જાડા થયેલા હોય છે. તેપર ભૂરા વાળની ગીચ રૂંવાટી આવવાથી તે ભૂરા દેખાતા હોય છે. તેપર આવેલી શાખા પ્રતિશાખાઓ તેમજ ફૂલોની ડીટડી નીચે અકેક સૂક્ષ્મ બુઠ્ઠાં ટેરવાંવાળું પુષ્પપત્ર આવેલું હોય છે. જે પણ ભૂરા વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલું હોય છે. ફૂલની ડીટડી નાહાની, રૂંવાટીવાળી, અને જરા વાંકવળની હોય છે, તે ફૂલ ઉઘડી ગયા પછી જેવી શીંગ મ્હોટી થતી જાય છે કે તે શીંગની સાથે નીચી નમી જાય છે.

ફૂલ ધોળાં, પણ ઘણુંકરી પીળાસલેતાં ધોળાં હોય છે. ને તેમાં વખતે જરા રાતી રીશાઓ કે છાયા હોય છે. તેની વાસ જરા મધુરી પણ પાછળથી તીખી જણાય છે. ફૂલનો વ્યાસ ¾ થી ૧ ઇંચ જેટલો હોય છે. ફૂલ ઉઘડે છે ત્યારે તેની પાંખડીઓ અનિયમિત રીતે ઉભી અને આડી થઈ રહેલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો તળિયેથી જોડાયલાં ને ઉપર છૂટાં હોય છે. તેનો જોડાયલો ભાગ એક સૂક્ષ્મ પ્યાલી જેવો બનેલો હોય છે, તે લીલા રંગનો હોય છે. ને તથા ઉપરના તેના પાંચે છૂટા ઉંડા પત્તીપરથી સાંધાવાળા હોય છે. તે ત્રણે ધોળા ને પાંખડીઓ જેવા દેખાતા હોય છે. તે ફૂલ ઉઘડ્યા પછી નીચા ઢળી જાય છે. એ પાંચ ઉંડામાંથી

૩ એક બાજુ, અને ૨ બીજી બાજુ, એમ બે બાજુએ રહેલા હોય છે. તેપર સફેદ કે ભુગવાળની રૂંવાટી હોય છે. તે પાંખડીઓથી નીચા ને તેથી આંતરે આવેલા હોય છે. તે સંબાઈપોહોળાઈમાં જરા એક બીજાથી વધતાઓછા અને પાંખડીઓ કરતાં જરા સાંકડા હોય છે. તે ½ ઈંચ લાંબા અને ૧ થી ૧½ લાઇન પોહોળા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે એક બીજાથી જરા નાહાની મ્હોટી ને છૂટી હોય છે, તે પીળી, વા પીળાસલેની ધોળી ને વખતે તેના નીચેના ભાગમાંથી રાતી લીટીઓ કે છાયા આવેલી હોય છે. તે તળીએ સાંકડીવની ને ઉપર પોહોળી હોય છે, તેનાં ટેરવાં ગોળ સેનાં, બુઠાં ને વખતે જરા સાંકડાંયનાં હોય છે. તે ૩ થી ૫ લાઇન લાંબી અને ૧½ થી ૨ લાઇન પેહેળી હોય છે. એક સૌથી મ્હોટી પાંખડી પુંકેસરોની પાછળ આવેલી હોય છે, અને બીજી બે નાહાની પાંખડીઓ પુંકેસરોની બે બાજુએ અલેહી આવેલી હોય છે, અને તેથી બે નાહાની પાખડીઓ પુંકેસરોની આગે આવેલી હોય છે એ પાંચે પાંખડીઓ પું-અને સ્ત્રી-કેસરો કરતાં લાંબી હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦ થી ૧૨ હોય છે. પણ ઘણે ભાગે ૧૦, વખતે ૧૧ અને કવચિત્જ ૧૨ હોય છે, જ્યારે ૧૦ હોય છે ત્યારે ૫ પૂર્ણ અને ૫ અપૂર્ણ હોય છે. એ એક બીજાથી આંતરે આવેલા હોય છે. પણ જ્યારે પુંકેસરો ૧૧ કે ૧૨ હોય છે, ત્યારે પણ પૂર્ણ તો ૫ જ જોવામાં આવે છે, પણ અપૂર્ણ ૬ કે ૭ હોય છે. આમ હોય છે, ત્યારે સૌથી નાહાના પૂર્ણ પુંકેસરોની બાજુએ એક વધારાનું અપૂર્ણ પુંકેસર આવેલું હોય છે, અને ઘણીવાર એવું જોવામાં આવે છે કે સૌથી નાહાના ૧ પૂર્ણ પુંકેસરની જમણી બાજુ ૨ અપૂર્ણ પુંકેસરો આવેલા હોય છે, અને સૌથી નાહાના પૂર્ણ પુંકેસર તથા વચ્ચે અપૂર્ણ પુંકેસર હોતું નથી. પણ એમ પણ જોવામાં આવેલું છે કે બે ૨ પૂર્ણ પુંકેસરો વચ્ચે ૧ અને તેની બાજુએ બબે અપૂર્ણ પુંકેસરો હોય છે. એટલે એવી રીતે બધાં કેસરો ૧૧ થી ૧૨ હોય છે

પૂર્ણ પુંકેસરો જે ૫ હોય છે, તે પાંચે એક કેટ કેટલાં પણ ચડતાં વધતાં હોય છે, અને તેઓની વચ્ચે અપૂર્ણ આવેલાં હોય છે. આ પાંચ પુંકેસરો, પૈકીનું ૧ સૌથી લાંબુ કેસર સ્ત્રીકેસરની પાછળ આવેલું હોય છે, અને એવાં ૨ જરા નાહાનાં કેસરો સ્ત્રીકેસરની બાજુએ એકેક આવેલું હોય છે, અને ૨ સૌથી નાહાનાં કેસરો સ્ત્રીકેસરની આગળ આવેલાં હોય છે. પુંકેસરતંતુઓ પીળા રંગના હોય છે. તે તળીએ જરા જાડા, રાતી છાયાવાળા ને ધોળી રૂંવાટીવાળા હોય છે. એ પાંચે પૂર્ણ પુંકેસરોના તંતુઓને મથાળે પીળા રંગના પરાગકોશ હોય છે. તેમાં પરાગરજ પણ પીળી હોય છે. પરાગકોશ ફૂલની કળીમાં સંયોગ હોય છે. પણ ફૂલ ઉઘડ્યા પછી જ્યારે એની પોલ ઉપડે છે ત્યારે એનો આકાર ગોળાઈવેનો થઈ જાય છે. એ બંને સ્થિતિએ પરાગકોશ પુંકેસરતંતુઓની અણીપર વચમાંથી જરા ચાનરીને ધરાવતા હોય છે. એટલે તે એવા કે કમળનાં પાનની પેઠે ઢાલ જેવા (peltate) કહી શકાય છે.

અપૂર્ણ પુંકેસરો પૂર્ણકેસરો કરતાં ઝીણાં ને ટુંકાં હોયછે. તે ઉપર ધોળાશ લેતા રંગનાં ને મથાળે પરાગકોશ વગરનાં હોય છે. વખતે તેઓને મથાળે જરા સૂક્ષ્મ બિંદુ જેવું ચિહ્ન હોય છે, અને ઘણીવાર સૌથી નાહાનાં ૨ પૂર્ણ પુંકેસરોની વચ્ચે જે ૧ અપૂર્ણ પુંકેસર આવેલું હોય છે તેને મથાળે ધોળા રંગની, જરા જાડી, લાંબી અને સારી અણી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧-હોય છે. તે પુંકેસરો કરતાં જરા લાંબી ને તેઓની પેઠે વાંકસેની હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ચડેલો, ઉભો, રતાસલેતા રંગનો ને સફેદ રૂંછાળ વાળો હોય છે. નલિકા ધોળા રંગની, વાંકળોથી ને રૂંછાળવાળી હોય છે. તેને મથાળે સૂક્ષ્મ છિદ્ર જેવું મુખ હોય છે.

શીંગ-(ફળ)-૮ થી ૧૦ ઈંચ અથવા ૧ થી ૧¼ ફુટ લાંબી અને ½ થી ૧ ઈંચ જાડી હોય છે. તેને તળીએ ભુરા રંગની સ્ટેરપેન જેવી જાડી ડોડી હોય છે. શીંગ ડીંટી પાસે જરા સાંકડી અને ટેરવે પણ સાંકડી થતી હોય છે. તે લીલી, ફીકાશીઆ રંગની ને વખતે જરા જાંબુડી છાયાવેની પણ હોય છે. તેપર ઉભી ૯ નસો અને ૩ થી ૬ ખુણા હોય છે તે ૩-પડવાળી અને ભીડાસગવની શીંગ કરતાં ઘણી ઓછી મરડાયલી અથવા સીધી હોય છે. તે પાકીને ૩ ખુણેથી ફાટુંકરી ઉભી ચીરાય છે. અને તેમાંથી બીજ બહાર આવે છે. શીંગ અંદરથી પીળાશલેતી લીસી હોય છે. અને તેમાં ૩ પડની વચ્ચોવચ એક ઉભી ધોળી નસ હોય છે. શીંગ અંદરથી જરા ચીકણી હોય છે; તેમાં બીજ ઘણાં હોય છે. તે એવી રીતે એક બીજાની પાસે પાસે ગોઠવાયલાં હોય છે કે, તે બીજના વચ્ચે છેડાની તરફ સીધી લીટીએ ચઢી રહેલી હોય છે. શીંગને તોડતાં તેની વાસ લીલી અને સ્વાદ કડવો ને સર્પ જેવો ચીકણો લાગે છે.

બીજ-ભીખાસલેતા પીળા રંગનાં હોય છે. તેના પર ત્રણ ખરતા છેડા (wings) હોય છે. બીજ ½ થી ⅝ ઈંચ લાંબાં અને ૩½ થી ૪ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેના છેડા પાતળા ફુટ હોય છે, તેથી તેના

ાઓ શીંગમાં એક બીજાં બીજાના ઉંડા ઉપર તેને
ાવી ઘોડા ઘણા દબાયલા હોય છે. બીજ નરમ અને
ાયાં હોય છે. તેની વાસ અને સ્વાદ શીંગને મળતાં
હોય છે. બીજની ઉપરના ઉંડા ને પડ કાઢી નાખતાં
ાંરથી તે સીધું સીધું ને ચગદેલું નીકળે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ અને } –મીઠા સરગવા જેવા છે.
૬–ઉપયોગ

૭–સ્થાનક–ડુંગર અને કાંટાવાળી જમીનમાં એનાં ઝાડ ઉગે છે. એ ગોકણ, સિંધ અને રજપુતસ્થાનમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–આ સરગવાની શીંગો પણ્ણ કડવી હોય છે, માટે એને કડવો સરગવો કહે છે. તોપણ તે મીઠા એની શીંગો કડવી હોય છે, તોપણ તે મીઠા સરગવાની શીંગો સાથે ભેળવીને લોકો બજારમાં વેચવા લાવે છે, ને તે વપરાય પણ છે. ઘોડા સરગવાનું મૂળીયું જે આવપ્રકાશમાં વધારે દંભક લખેલું છે તે ઘણુંકરી આ સરગવાનું મૂળીયું હશે.*

મીઠા અને કડવા સરગવાને મુકાબલો.

મીઠા સરગવો.

૧–પાન નાહાનાં હોય છે.
૨–ફુલની વાસ વિશેષ મધુરી હોય છે.
૩–ફુલમાં રાતી છાયા વિશેષ ને થોડી પીળી હોય છે.
૪–ફુલ જરા મ્હોટાં હોય છે.
૫–શીંગો લાંબી, પાતળી, નરમ અને વિશેષ મરડા-
    ણી હોય છે, તે ટેરવે વિશેષ સાંકડીથી અણીદાર
    હોય છે.
૬–પુષ્પમંડપ, ફુલની ડીંટડી અને પુ૦ બા૦ કોશપર
    વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે.
૭–શીંગો મીઠી થાય છે, ક્વચિત કડવી હોય છે.
૮–બાગો અને વાડીઓમાં વવરાવામાં આવે છે.

કડવો સરગવો.

૧–પાન મ્હોટાં હોય છે.
૨–ફુલની વાસ વિશેષ મધુરી હોતી નથી.
૩–ફુલમાં વિશેષ પીળી છાયા ને થોડી રાતી હોય છે.
૪–ફુલ જરા નાહાનાં હોય છે.
૫–શીંગો ટુંકી, જાડી, અને સખ્ત હોય છે. તે
    ક્વચિતજ મરડાયલી અને ટેરવે સિદ્દેજ સાંકડી
    થઈ ને સૂક્ષ્મ ટુંકી અણીવાળી હોય છે.
૬–પુષ્પમંડપ, ફુલની ડીંટડી અને પુ૦ બા૦ કોશપર
    વાળની રૂંવાટી વિશેષ હોય છે.
૭–શીંગો કડવી થાય છે, ક્વચિતજ ઓછી કડવી
    હોય છે.
૮–પોતાની મેળે જંગલોમાં ઉગે છે.

૩૬–N. O. LEGUMINOSÆ.

વર્ગ–લેગ્યુમિનોસી.

આંબલી, બાવળ, અગથીઆ, બીયા, બાવળ, ખેર અને ગોરડ વગેરે જાડુંપા શીંગોવાળાં વનસ્પતિનો વર્ગ. એને શિંબીવર્ગ કહિયે તો ચાલે.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષઃ—આ વર્ગ નં૦ ૧૬ વાળા માલ્વેસી અર્થાત્ ભીંડાના વર્ગ કરતાં ઘણો મ્હોટો અને ઉપયોગી છે. ભીંડાના વર્ગમાં આજ સુધી ૭૦૦ જાતની જૂદી જૂદી વનસ્પતિ નોંધાએલી છે, જ્યારે આ લેગ્યુમિનોસી અર્થાત્ બાવળના વર્ગમાં આજ સુધી ૭,૦૦૦ જાતની જૂદી જૂદી વનસ્પતિ વનસ્પતિશાસ્ત્રવેત્તાઓના જાણ્યા ને જોવામાં આવેલી છે. આ વર્ગ બીજા વર્ગો કરતાં ઘણો પથરાયલો છે. એટલે આ વર્ગની વનસ્પતિ ઘણી જગોએ મળી આવે છે. તેમાં પણ પતંગીઆં જેવાં ફુલવાળી વનસ્પતિ ઘણુંકરી સર્વ જગાએ થાય છે. આ સ્વસ્થાનમાં પણ બીજી તમામ જાતની વનસ્પતિ કરતાં આ વર્ગની વન-સ્પતિની ઘણી જાતો ઉગે છે

આ વર્ગમાં ૨ થી ૪ ઇંચ જેટલા નાહાના છોડવા-
ઓથી લઇ ૫૦ થી ૧૦૦ ફીટ ઉચાં વૃક્ષો થાય છે.
આ વર્ગમાં ૨ થી ૪ ઇંચથી લઈ ૫૦ થી ૧૦૦ ફી
લાંબા વેલાઓ પણ જોવામાં આવે છે. આ વર્ગ
આવેલી વનસ્પતિ ૨ થી ૪ માસથી લઈ ૫૦ થી ૧૦
કે તેથી વધી ૫૦૦ થી ૧,૦૦૦ વર્ષ સુધી જીવના
પણ હોય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિમાં વરેહવાર જના
અને આકારનાં પાન આવે છે. આ વર્ગની કોઇ
સ્પતિનાં પાન અર્ધપારદર્શક, તો કોઇમાંનાં પાનની
નસોજ તેવી હોય છે. કેટલાંનાં પાનમાં અર્ધપાર
છાટણાં હોય છે. આ વર્ગની ઘણીક વનસ્પતિનાં
દિવસે જાગૃત થઈ રાત્રે બીડાઇ જાય છે,
નિદ્રાવશ થાય છે. આ વર્ગની કેટલીક વનસ્
પાનને અડકવાથી અથવા સહેજ ફુંક
તે બીડાઇ જાય છે, અર્થાત્ કોઇ રીસાઇ
તેમ પાન સંકોચાઇ જાય છે. તેપરથી આ

---

* પોરબંદર સ્ટેશનમાં કડવા સરગવાનાં ઝાડો ઘણાં ઉગ-
માં ઝુંડબંધમાં ઉગે છે. ઢાળણ તે અહિંયાણા અને રમણ-
ાર જમરની પડતી ઝાડી અને ખડાવાળી જમીનમાં વિશેષ
ઉગતાં દેખાવમાં આવે છે. પોરબંદર તરફની આસપાસ ખાપર
અને કેશીજડા ગામની ખારીવાળી જમીનના ચાકાઓમાં તેમજ
બોખીરા ગામથી ઉગમણી દિશાએ ઘરમાં શીશેરેટોળામાં એ
ગામની ખારીવાળી ટેકરીયા તેની પૂર્વ બાજુએ કરવા સર
ગવાનાં ઝાડો ઘણાં ઉગે છે.

કેટલીક વનસ્પતિને રીસામણી કહે છે. આ વર્ગની કોઇ વનસ્પતિનાં પાન સાદાં તો કોઈનાં સંયુક્ત, કોઇનાં ત્રણ પાનના ત્રેખડા જેવાં તો કોઈનાં પક્ષીઓનાં પીછાં જેવાં થાય છે. કોઈના ત્રણ પાનના ત્રેખડામાંનું વચલું પાન પોતાનું રૂપાન્તર બદલાવી તંતુ કે પકડ (tendril) જેવું થઇ જાય છે, જે ઝાડવાં વગેરેને પકડી વેલાને તેપર ચઢાવે છે.

આ વર્ગમાં ફૂલોની રચના અને રંગરૂપ પણ વિવિધ અને સાનંદાશ્ચર્ય કરે તેવાં હોય છે. આ વર્ગની કોઇ વનસ્પતિમાં ડીટડી વગરનાં નાહાનાં ફૂલો તો કોઇમાં લાંબી ડીટડીપર આવેલાં, કોઇમાં સાદી ડીટડીપર તો કોઇમાં સયુંક્ત ડીટડીપર તે નીકળેલાં હોય છે. આ વર્ગમાં કેટલીક વનસ્પતિનાં ફૂલોનો આકાર પતંગીઆં જેવો, કેટલીકમાંનાં ફૂલોનો ઉડતી મધમાંખ કે ભમર જેવો, તો કેટલીકમાંનાં ફૂલોની રચના દડી કે ગેંદ જેવી, અને કેટલીક વનસ્પતિનાં ફૂલોની તે વાળની સાદી પીછી કે કલગી જેવી હોય છે પતંગીઆં જેવા આકારનાં ફૂલોની કળીનો આકાર વળી ઘણુંકરી સુડાની વાંકી ચાંચ જેવો હોય છે. ફૂલના રંગ પણ આ વર્ગમાં ઘણું કરી સઘળા મળી આવે છે. કેટલાંક ફૂલોનો રંગ ધોળો, તો કેટલાંકનો આસમાની, કીરમજી, સિંદુરિયા, ગુલાબી, પીળો, ફૂલગુલાબી, અને કેસરીઆ વગેરે હોય છે. એટલું જ નહિ પણ ઘણા મિશ્ર રંગોપણ એક જ વનસ્પતિનાં ફૂલોમાં ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. વળી ½ ઇંચથી ૨ થી ૬ ઇંચ લાંબાં ફૂલ પણ આ વર્ગમાં દષ્ટિયે પડે છે.

આ વર્ગમાં ફલ પણ તરેહવાર કદ અને આકારનાં હોય છે. તેમાં ઘણે ભાગે જાડી કે પાતળી શીંગો થાય છે, તે ½ ઇંચથી ૨કે ૪ ફીટ લાંબી અને $\frac{1}{16}$ ઇંચથી ૪ ઇંચ પોહોળી હોય છે. વળી અજાયબ જેવું એ છે કે $\frac{1}{16}$ ઇંચ જેટલાં બારીક ફૂલમાંથી ૪ ફીટ લાંબી શીંગ પણ થાય છે.

વર્ગનું ખાસ વર્ણન.

આ વર્ગમાં વૃક્ષો, ઝાડવાં, વેલા અને નાહાના છોડવાઓ થાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિને પાન ઘણુંકરી આંતરે આવે છે. તે સાદાં અથવા ત્રણ પાનનો ત્રેખડો અથવા પક્ષીની પાંખની પેઠે એકવાર વિભાજિત થયેલાં કે એકથી વધારે વાર વિભાજિત થયેલાં અર્થાત્ સંયુક્ત હોય છે. પાનની ડીટડી પાસે ઉપપાન ઘણુંકરી હોય છે એટલું જ નહિ પણ પાનનાં દલ (leaflets) પાસે પણ બહુધા સૂક્ષ્મ ઉપ-ઉપપાન (stipellæ) હોય છે. કોઇવાર પાનના ત્રેખડામાંનું વચલું પાન બાજુનાં બે પાન કરતાં વિલક્ષણ આકારનું અને ઘણું જ લાંબું હોય છે. અથવા તે એક તંતુ જેવું થઇ ગયેલું હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી કે ફૂલ પત્રોમાંથી અથવા પાનની સામી બાજુથી અથવા શાખાઓને છેડે આવે છે. પણ વિશેષ કરીને સાદી સળીપર અકેક ફૂલ આવેલું હોય છે. અથવા પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી શાખા પ્રતિશાખાઓવાળી થઇ મથાળે પુષ્પ ધારણ કરે છે. પુષ્પપત્રો (bracts) અને ઉપ-પુષ્પપત્રો (bracteoles) એ બન્ને ઘણુંકરી આવે છે. ફૂલ બહુધા નિયમવિરૂદ્ધ (irregular), (અર્થાત્ અસમાન એટલે એક જ ફૂલમાં નાહાની મ્હોટી પાંખડીઓ હોય તેવાં) સ્ત્રીપુંસંયોગી (hermaphrodite) એટલે નરમાદા ભેળાં, અને ભાગ્યેજ નિયમિક (regular), (અર્થાત્ સમાન એટલે એક ફૂલમાંની બધી પાંખડીઓ એકસરખા અને આકારની, એટલે નાહાની મ્હોટી નહિ એવી) અથવા બહુજાતીય (polygamous) (અર્થાત્ નર, માદા, અને સ્ત્રીપુંસંયોગી ફૂલો એકજ વનસ્પતિપર કે જૂદી જૂદીપર હોય તેવાં) હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે અવિભક્ત એટલે એક બીજા સાથે જોડાયલાં, અથવા વિભક્ત એટલે છૂટાં હોય છે. તે બહુધા અસમાન એટલે નાહાનાં મ્હોટાં હોય છે, અને કોઈવાર તે જોડાઇને તેના માત્ર બેજ ઓષ્ટ દેખાતા હોય છે. (જુઓ અગથીઆનાં ફૂલ–Sesbania Grandiflora નં૦ ૧૫૮)

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, (ભાગ્યેજ તેથી ઓછી હોય છે.) તે ઘણુંકરીને એકબીજાથી છૂટી અને અસમાન એટલે નાહાની મ્હોટી હોય છે.

પુંકેસરો–બહુધા ૧૦ હોય છે, (ભાગ્યેજ ૧૦ થી ઓછાં કે વધારે હોય છે) તે સ્ત્રીકેસરની આજુબાજુ અથવા તેને તળિયે આવેલાં હોય છે. પુંકેસરના તંતુઓ છૂટા અથવા કેટલીક રીતે એકબીજા સાથે જોડાયલા હોય છે; પરાગકોષ બે પોલવાળા અને બહુધા હમેશ ઉભા ઉઘડનારા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–ગર્ભાશય છૂટું; નલિકા સાદી નળી જેવી, ગોળ ને ઘણુંકરી નીચી નમતી; સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ નલિકાને મથાળે ગોળ અથવા કલમદાર આવેલું હોય છે; ગર્ભાશયમાં ૧ અથવા વધારે આદિબીજ આગલી શીવણ (ventral suture) પર આવેલાં હોય છે.

ફલ–ઘણુંકરી શુષ્ક શીંગ હોય છે, તે આગલી પાછલી બન્ને શીવણ (ventral and dorsal sutures) ઉપરથી ચીરાઇને ઉઘડે છે; અથવા કેટલીક શીંગો પોતાની મેળે ઉઘડતી નથી અને કેટલીક શીંગો

એક બીજાના સાંધાઓવાળી હોય છે, તે દરેક સાંધેથી તુટીને પડી જાય છે. જુવો સાગવણ નંબર ૧૭૩.

બીજ-ઘણુંકરી શીંગો, ચગદાનાં અને કડૂણ કવચવાળાં હોય છે. તેમાનાં ઘણાં ખરાં કવચની ઉપર રાતું, પીળું, કાળું કે તરેહવાર સુંદર રંગની ભાતવાળું અસ્તર કે પડ હોય છે. (ચણોઠી અને ચણોઠી, એ બીજ આવા કવચ અને પડવાળાં હોય છે. તે સૌના જાણવામાં છે).

આ વર્ગમાં મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ જાતનાં ફુલો આવે છે. ને તેપરથી આ વર્ગના ત્રણ ઉપવર્ગો કરવામાં આવેલા છે.

ઉપવર્ગ-૧ લો—Papilionaceæ.—આ ઉપવર્ગમાં ફુલ પતંગીઆં જેવા આકારનાં હોય છે તેમાં પાંખડીઓ નિયમવિરૂદ્ધ અર્થાત્ નાહાની મ્હોટી, ઉપરા ઉપર આવેલી, મુખ્ય પાંખડી (standard) સૌથી ઉપર અને સૌથી બહાર (ઘણુંકરી સૌથી મ્હોટી) આવેલી; અને બીજી ચાર પાંખડીઓ સામસામી બે જોડીએ આવેલી હોય છે. પુંકેસરો નિશ્ચિત (Definite) (અર્થાત્ સમસંખ્યાવાળાં એટલે એક જાતની વનસ્પતિનાં તમામ ફુલોનાં બધાં ફુલોમાં એક સરખી સંખ્યાવાળાં) હોય છે.

આ ઉપવર્ગમાં—અગથીઓ, અડબાઉસણ, અડબાઉસેથી, ઇીલા, ખાખરો, ઍબ્રાડેમશ, અળી, ગુવાર, ગણુી, મુંજ, ચણા, ચણોઠી, જવાસો, જેઠીમધ, તરવારી, તુવેર, દારીઆવેલ, પનરવો, પીઠવણુ, ફળીઓ અથવા વિલાયતી, ફણસીફળીઓ, બાવચી, બાબો, મગ, મગફળી, મેથી, વાલીઓલેવો, વાવેલ, સરપંખો, સમેરવો, શણ, શાલવણુ, હીરાબોડી, અને એ વગેરે ઘણી વનસ્પતિ આવેલી છે.

આ પતંગીઆં જેવાં ફુલોમાં પાંખડીઓની ગોઠવણુ નીચે પ્રમાણે હોય છે. અને તેપરથી તેઓને જુદાં જુદાં નામો આપવામાં આવેલાં છે. આવાં ફુલોમાં (દાખલા તરીકે અગથીઆ અથવા ખાખરાનું ફુલ—જુઓ, અગર તે ન હોય તો વાલોળ કે વટાણાનું ફુલ ચાલશે.) પાંચ પાંખડીઓ હોય છે તેમાં સૌથી ઉપરની અને બહારની મ્હોટી પાંખડીને મુખ્યપાંખડી અથવા પતાકા (standard); તેની અંદરની બાજુઓની બે પાંખડીઓને પાંખ (wings); અને સૌથી અંદરની નીચલી બે પાંખડીઓ જે થોડી ઘણી નીચેની કોરથી જોડાઈને નાવનાં તળિયાં કે હોડી જેવી દેખાતી હોય છે તેને હોડી (keel) કહે છે.

ઉપવર્ગ-બીજો-Cæsalpinieæ. આ ઉપવર્ગમાં ફુલ ઉડતી મધમાખ અથવા ભ્રમર જેવા આકારનાં હોય છે. તેમાં પાંખડીઓ ઉપરાઉપર, જરા નાહાની મ્હોટી, અને સૌથી ઉપરની પાંખડી ફુલની કળીમાં છેક અંદર આવેલી હોય છે. પુંકેસરો નિશ્ચિત હોય છે.

આ ઉપવર્ગમાં અશોક, આવળ, આંબલી, આમ્લી કાકચ, કુવાડીઓ, કાચકી, ગરમાળો, ગુલમોર, ગુલતુરી, રાયણ, અને સીમસો વગેરે વનસ્પતિ આવેલી છે.

ઉપવર્ગ-૩ જો-Mimoseæ આ ઉપવર્ગમાં એક દડી કે ગેંદ અથવા પીંછી કે કલંગી જેવી પુંજ રચનાની અંદર ઘણાં પાસે પાસે સૂક્ષ્મ ફુલો આવેલાં હોય છે. તેમાં પાંખડીઓ સમાન અર્થાત્ સરખી (નાહાની મ્હોટી નહિં) હોય છે. તેની કોર પાસે પાસે આવેલી, અને તે તળિયાં ઉપરથી જોડાએલી હોય છે. પુંકેસરોની સંખ્યા નિશ્ચિત અથવા અનિશ્ચિત હોય છે.

આ ઉપવર્ગમાં ગોરસઆંબલી (Inga dulcis), ખીજડો, ખેર, ગોરડ, બાવળ, બોર ડુંગળું, રીસામણી, શમાસમ, શીરસ આદિ વનસ્પતિ આવેલી છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી અને બીજા કીડી મોડી જેવા ક્ષુદ્ર જંતુઓ આદિને ખોરાક તરીકે ઘણી કામ આવે છે.

ગળીનો રંગ જે જગ જાહેર છે તે પણ આ વર્ગની વનસ્પતિ (ગળીના છોડ-Indigofera tinctoria) માંથી નીકળે છે. તેમજ રંગનાં કામમાં આવતાં ખાખરો, પતંગ અને રતાંજલીનાં ઘણાં ઉપયોગી ઝાડો પણ આ વર્ગનાં છે.

મજબૂતી માટે વખણાએલો ખેર, બળતણ માટે પ્રખ્યાત થએલો બાવળ, તેમજ ઘર સુંભારની ચીજો અને કોતર કામ માટે પ્રસિદ્ધિ પામેલો શીસમ પણ આ વર્ગમાં દાખલ છે. અત્યંત ઉપયોગી આંબલીનું વૃક્ષ અને દોરડાં બનાવવાનું શણ પણ આ વર્ગમાં આવેલાં છે. દવા તરીકે કામ આવતી પણ ઘણી ખરી વનસ્પતિ આ વર્ગમાં મળી આવે છે. ટુંકામાં ઘણી જ ઉપયોગી અને આયુ વપરાશની વસ્તુઓ આ વર્ગની વનસ્પતિ પુરી પાડે છે.

સાધારણ રીતે આ વર્ગની વનસ્પતિ ઝેરી ગણાય છે. તોપણ ઘણીમાં ગ્રાહિ, પૌષ્ટિક, ઉપલેપક, શીતલ, રેચક, પાચક, સ્નિગ્ધસૂકારીપૌષ્ટિક, લોહી સુધારનાર, મૂત્રલ, ક્ષારક, અને વાત, કફ, પિત્ત, કુષ્ટ તથા જ્વરમાં ગુણો રહેલા જણાવામાં આવે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી)-ઉપવર્ગ ૧ લો પતંગીઆં જેવાં ફુલ.

નંબર. ૧૨૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Heylandia latebrosa.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 63; N. p. 75.

૨-દેશીનામ-અડદીઓ (પો+ગુ૦).

૩-વર્ણન-અડદીઆના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે. તે જમીનપર છાતીની માફક પથરાએલા હોય છે.

તેની શાખાઓ જાડા દોરા કે ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી, લાંબી અને ભભે કુંડીઓની નીકળેલી હોયછે. તેનાં છાનગાં ૬ ઈંચથી ૧ ફુટ કે વખતે બે-ત્રણ ફીટ જેટલાં પણ લાંબાં હોય છે. એની ડાંડી ઘણીવાર હોતી નથી અને હોય છે ત્યારે સુતળી જેવી જાડી હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ ઉપર લાંબા, નરમ ને ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે. શાખાઓ ફીકા લીલા કે રતાસસેતા રંગની, અને કોમળ શાખાઓ ઘર્તુંકરી રાતા રંગની હોય છે. તેનાપર ભૂરા લાંબા વાળની વિશેષ રૂંછાળ હોય છે. એના છોડવાઓ શ્રાવણ માસને સુંદર સુધારેલાં ભારીક ઘેરા લીલા રંગનાં પાન અને પીળાં ફૂલોથી ભરકાવ થાય વિસ્તૃત મેદાનોપર છવાયલા હોય છે, ત્યારે તેનો દેખાવ ઘણોજ મનોહર લાગે છે. એનાં ફુલ સાંજની વખતે ઉઘડે છે.

મૂળ-એનું મૂળ ડાંડી જેવું જાડું અને કેટલાક રેસા જેવા બારીક કાંટાઓવાળું હોય છે.

પાન-શાખા ઉપરાપર એકસરખી અંતરાઉએ આનરે આવેલાં હોય છે. તે એક સરખા આકારનાં અને પાસે પાસે આવવાથી બહુ સુંદર લાગે છે. પાનનો સાધારણ આકાર વડનાં પેહોળાં પાન જેવો લાગે છે. પણ ડીટડી પાસે તેની અંદરની કોર કુંડી અને બહારની લાંબી હોય છે. તેની ડીટડી બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે. પાન ½ થી ½ ઈંચ લાંબાં અને ½ ઈંચથી ૩ લાઇન પેહોળાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીપર વખતે વાળની રૂંછાળ હોય છે. પણ વિશેષ કરીને તેની કોરપર ધોળા લાંબા જરા ભૂખરા વાળની હાર આવેલી હોય છે કોમળ પાનપર મૃગસલિક વાળની ગીચ રૂંછાળ હોય છે. પાનને આ-કાશ તરફ જોતાં તે અર્ધપારદર્શક જેવાં દેખાય છે. અને તેની બન્ને સપાટીપર અત્યંત સૂક્ષ્મ બિંદુઓ જોવામાં આવે છે.

ફૂલ-ઘર્તુંકરીને દરેક પર્ણકક્ષમાંથી એકેક પીળા રંગનું ફુલ નીકળેલું હોય છે. તે ½ ઈંચ લાંબું હોય છે, તેની ડીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ પાનની ડીટડી કરતાં પાતળી અને વાળની ગીચ રૂંછાળથી ભરાયલી હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદકોશ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. એ પાંચે પત્રો એકઠાંબને તેના વચ્ચુ ઘાંટા એક બાજુ અને બે બીજી બાજુ દેખાતાં હોય છે. તે લાંબા અને ટેરીં અર્ધુંમત હોય છે. તે દરેકપર બહારની બાજુ વચ્ચુ ઉંચી નસો અને લાંબા ભૂરા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે ફુલ ખાસ ઉઘડતાં પહેલાં કરતાં લાંબી હોય છે. તેની મુખ્ય પાંખડી વચમાં ઘણી પેહોળી અને અને છેડે જરા સાંકડી થતી હોય છે. તેનાપર બહુ સુંદર ઉભી લીટીઓ આવેલી હોય છે. બાજુની બે પાંખ પાંખડીઓ તેનાથી ટુંકી અને છેક અંદરની બે હોડી પાંખડીઓ ઘણી સાંકડી અને જોડાયલી હોય છે, ને તેને મથાળે લાંબી અણી હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦, તે એક ગુચ્છ થયેલાં હોય છે. તેની નળી મથાળે વિભાજિત હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ૧ પોલાણનો, નલિકા દોરા જેવી પાતળી, લાંબી, ને મથાળે સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે.

શીંગ-(ફળ)-૧½ થી ૨ લાઇન લાંબી, અને ૧ થી ૧½ લાઇન પેહોળી હોય છે. તે જરા ચપટી અને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ વાંકી અણી હોય છે. શીંગ સુકાય છે ત્યારે પીળાસસેતા ભૂરા રંગની થઇ જાય છે. તેની સપાટીપર ભૂરા સૂક્ષ્મ વાળની રૂંછાળ હોય છે. શીંગ સહેજ વાંક વળતી, અને તેમાં બે સૂક્ષ્મ બીજ હોય છે

બીજ-ચપટાં અને ભૂરા રંગનાં હોય છે. તે ઘણાં ચળકતાં અને પીળા ભૂરા રંગની ભાતવાળાં હોય છે. તેની કોરપર એક બાજુ ખાંચ હોય છે, અને તે ઘણાં કઠણ હોય છે.

૪,૫,૬-ઉપયોગ-એના છોડવાને વાટીને તેની લેપડી કઠણ ગડગુંમડાં ઉપર બાંધવામાં આવે છે. તેથી તે તરત પાકી જાય છે. અને નવિ રૂઝાતાં ચાંદાં અને ગડગુમડાંપર બાંધવાથી તે તરત રૂઝાઇ જાય છે. ભડદીઓ તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે. અને તે ખાવાથી દુઝણા ઢોરમાં દુધનો વધારો થાય છે. એમ રબારી લોકનું માનવું છે.

૭-સ્થાનક-કાદીવાળી જમીનમાં અને દરિયા કાંઠાના રેતાળ ટબાઓ ઉપર એના છોડવાઓ જથ્થાબંધ ઉગે છે એ કહદુસ્થાનના ઘણા ખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ. વિવેચન-ભડદીઆના છોડવા ચોગળા અને ચાવવાથી તે ઘણા ચીકણા લાગે છે, અને એની શીંગનો આકાર ભડદી-શાક જેવો દેખાય છે, તેપરથી એને ભડદીઓ કહેતા હશે. ચોમાસે પહેલો વરસાદ થતાં જ એના છોડવા ઉગી આવે છે, અને તે તરત વધી જાય છે, એટલે ઢોરોને ચોમાસે ઘાસ કરતાં આ વહેલું ખાણ વેહેલું મળી શકે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૧૨૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Crotalaria juncea.

દર્શન-H. II. p 79; N. p. 76; Watt. II. p. 597; ક. વિ. ભા. ૬૫.

૨-દેશીનામ-શણ (ગુ૦+મુ૦); સન, સન (હિ૦); સન, સની (દ૦); શણવા, સણ (મ૦).

૩ વર્ણન—ઝાડના ઉછેર આ છોડ ઘણુંકરી વાવ-વામાં આવતા નથી, તોપણ કોઈ જગ્યાએ બાગ અને વાડી-ઓમાં નેર નહીં તે પોતાની મેળે ઉગી આવેલા ઘણી-વાર જોવામાં આવે છે, એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે. તે ૧ થી ૪ ફીટ ઉંચા હોય છે તેમાંથી લાંબી, પાતળી ગોળ શાખાઓ ઉગી ઘણી નીકળેલી હોય છે. ડાંડી ભુખરીથી આછી જેવી લાલી, ઉભી હાંસો અને ઝીણા વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. શાખાઓ પણ તેવી જ પણ તે ઘુમટી જેવી પાતળી હોય છે. પાન અંતરે આવેલાં, ઘણી જ ટુંકી ડીંટી-વાળાં, અને બન્નેતરફ ઝીણા ચળકતા વાળની રૂંવાટી-વાળાં, લંબગોળ કે લાંબાં, અને અણીદાર હોય છે. તેનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં કે અણીદાર હોય છે. અને પાન પણ બહુધા બન્ને છેડે અણીદાર હોય છે. પાન ૧½ થી ૩ કે ૪ ઈંચ લાંબા અને ½ થી ¾ કે ૧½ ઈંચ પહોળાં હોય છે.

*ફુલ—પુષ્પ ધારણ કરનારી શાખાઓ શાખાઓને છેડે ½ થી ૧ ફુટ લાંબી સીધી ઘુમટી જેવી પાતળી ઝીણા વાળની ગીચ રૂંવાટીથી ભરાયલી આવેલી હોય છે. તેપર જરા છેટે છેટે પીળા રંગનાં પતંગીઆં જેવાં આકારનાં ફુલે ઘણુંકરી આંતરે આવેલાં હોય છે. એ દરેક ફુલની ડીંટી નીચે સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો અને પુ૦ ભા૦ કોશની નીચે બે ઉપ-પુષ્પપત્રો આવેલા હોય છે. તેપર પણ ચીંચોળીય લાંબી ભુરી રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—½ થી ¾ ઈંચ લાંબો તપખીરીઆ વાળની રૂંવાટી અને રૂંવાટીથી ચીંચોળીય ભરાયલો ને પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. એનાં પાંચે પત્રો તળિ-એથી જોડાયલાં અને ટોચે ઉપર તેના બે વિભાગ થયેલા હોય છે. એ બે વિભાગોમાંનો એક વિભાગ બે છેડા-વાળો, અને બીજો ત્રણ છેડાવાળો હોય છે. ત્રણ છેડા-વાળાના ત્રણ વિભાગ મથાળે અને તળિયે જોડાયલા હોય છે, અને બે છેડાવાળા વિભાગના બન્ને છેડા જુદા હોય છે. તે તળિયે પહોળા, મથાળે સાંકડાયલા ને અણીદાર હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫, તે ચળકતી પીળા રંગની અને પુ૦ ભા૦ કોષથી લાંબી હોય છે તેની સૌથી ઉપલી પાંખડી તળિયે સૂક્ષ્મ ડાંડી-(claw) વાળી અને મથાળે સહેજ સાંકડીપણી અને વચમાં ઘણી પહોળી હોય છે, તે ઘણી પાતળી અને તેની અંદર સૂક્ષ્મ ઉભી નસોનું જાળીકામ બહુ સુંદર દેખાતું હોય છે. બાજુની બે પાંખડીઓ એથી નાહાની અને સાંકડી હોય છે. અને તેથી અંદરની બે પાંખડીઓ જોડાયલી અને મથાળે સૂક્ષ્મ અણી જેવી થયેલી હોય છે.

પુંકેસરો—એક ગુચ્છી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પુ૦ ભા૦ કોષને તળિયે ચળકતા ઝીણા વાળની રૂંવાટીવાળો આવેલો હોય છે અને તેને મથાળે વાંકડોની, એક બાજુ વાળની રૂંવાટીવાળી અને મથાળે જરા કડચ સૂક્ષ્મ મુખ-વાળી હોય છે.

શીંગ—(ફળ) ½ થી ૧ કે ૧½ ઈંચ લાંબી અને ૩ ના કદથી ½ ઈંચ વ્યાસની હોય છે. તે ફુગેલી અને મથાળે પહોળી હોય છે, તેનાપર પીળાશવાળા તપખીરીઆ રંગના ચળકતા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે લંબગોળ ને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. શીંગમાં ૧૦ થી ૧૫ ભરવાં અને લીસાં બીજ હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—વર્ણિતાકાર, મિશ્રણકારીદિષ્ટિક અને દૈહિક.

૬—ઉપયોગ—ઝાડનું મૂળીયું ઉકાળી ઢાકરમાં વપ-રાય છે. ઝાડનાં પાનનો રસ તેલ સાથે મેળવી ચામડીનાં દરદોમાં ચામડીપર ચોપડવામાં આવે છે. ઝાડનાં બીજ કેટલાક દૈહિક પાકોમાં વપરાય છે, તેમજ ઝાડનાં બીનો ઢરાય લાગ અને નસગાળમાં અપાય છે. ઝાડના છોડવા-માંથી રેસા નીકળે છે. જે દોરડાં દોરી અને સુતળી તથા બર્ફીઆપડાં બનાવવાના કામમાં વપરાય છે.

"ઝાડુથી ઉપરી થાય છે. મળ, ગર્ભ, રક્ત એનો પાત કરે છે, શરીરમાં આગળને મટાડે છે. એનાં ફુલ કફ, રક્તરોગને મટાડે છે. પાનનો રસ કફ, વાત, તાવ, ગડાં તથા છાતીના રોગ એ સર્વેને મટાડે છે. ઝાડનાં બીજ કડવા છે, ગ્રાહિ છે, ભારે છે; ચરકસંહિતામાં ઝાડનાં મૂળ ઉધરીઆ ગણ્યાં છે. તે મૂળથી ઉધરી થાય ઘણા રોગને મટાડે છે." (દે૦ ક્રમાનુસાર).

૭—સ્થાનક—વર્ણનમાં આવી ગયું છે.

૮—વિશે વિવેચન—એની શીંગ તાન પાકી જાય છે ત્યારે તેની અંદરનાં બીજ તેમાં છુટાં થઈ જાય છે, તેથી શીંગને હલાવતાં છુટાં બીજનો અવાજ ઘુઘરા જેવો આવે છે તે ઉપરથી એને ઘંટારવા કહે છે.

વર્ગ—(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૨૩.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—C. Burhia.

દૃષ્ટાન્ત—H. H. P. 66; N. P. 76; Watt. II. P. 595.

૨—દેશીનામ—ખારસણ, વગડાઉસણ (પો૦+મુ૦+કચ્છી). ખીમ (હિં૦); ઘાસરાય (નં૦); સુજ્જાય (સં૦).

૩—વર્ણન—એના છોડવા એક ઝરડાં જેવા ઘણી શાખાઓવાળા ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા કે કેટલાક વિશેષ મોટા થાય છે. તેમાં ડાંડી સાથે જ હોય છે. પણ

ઘણુંકરી તેનાં મૂળને મથાળેથી ઉભી પાંસરી તરસા જેવી પાછળથી એકબીજામાં ગુંચાએલી, સુતળી જેવી જાડી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તેપર પીળાસલેતા ભુરા કે ધોળા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાન છેટેછેટે આંતરે આવેલાં હોય છે. તે લંબગોળ કે ભલ્લાકૃતિનાં, ફીકા લીલા રંગનાં, વાળની રૂંવાટીવાળાં, ½ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં હોય છે. પાન તરત ખરી જાય છે તેથી એના છોડવાપર ઘણીવાર પાન મુદલ દેખાતાં નથી, અને ફૂલ-શાખાઓને છેડે પીળા રંગનાં; અને શીંગ-(ફલ)-શણની શીંગો જેવી આવે છે.

એના છોડવા ઉજડ કંકરેટ કે રેતાલ જમીનમાં ઉગે છે. ઘણીવાર ખેતરોને શેઢે, વાડીઓની વાડ પાસે, અને રસ્તાઓની બાજુએ એના છોડવા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. એનું ખીલામૂળ ઘણું લાંબું અને જમીનમાં ઉંડું ઉતરેલું હોય છે. તે ઉલટી, ઉધરસ અને દમ ઉપર વપરાય છે. સોજા અને સંધિવા ઉપર તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. "શાખાઓ અને પાન ઠંડાઇ માટે વપરાય છે." (વૉટ). એની શાખાઓ ઢોર ખાય છે, અને એનાં સાવેણાં બનાવવામાં આવે છે.

એ કચ્છ, સિંધ, કાઠિયાવાડ અને પંજાબ તથા ખંભાત તરફ થાય છે.

કચ્છની રેતાલ જમીનમાં એના છોડવા ઘણા ઉગે છે. ત્યાં કેટલાક લોકો એને ભૂલથી ખિંપ કહે છે. પણ **ખિંપ** એ નામ (Leptadenia-spartinm)નું છે તે કચ્છમાં રેતીના ઢસાઓ ઉપર ઘણી ઉગે છે. તેમાંથી પણ ખરસણની પેઠે રેસાઓ કાઢવામાં આવે છે. જુઓ નંબર. ૩૫૫ ફુટનોટ.

વર્ગ-(લેગ્યુમીનોસી).

નંબર ૧૨૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. filipes.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 66; N. p. 75.

૨-દેશી નામ—મખમલીઅડદીઓ (પો૦ગુ૦).

૩-વર્ણન-મખમલીઅડદીઆના છોડવા વણ અડદીઆના છોડવા સાથે ચોમાસે ઘણા ઉગે છે, તે ½ થી ૧ ફુટ લાંબા હોય છે. તે મખમલ જેવા સુંવાળા, લાંબા ગીચોગીચ વાળની રૂંછાળવાળા હોય છે. અને એનો દેખાવ સાધારણ રીતે અડદીઆના છોડવા જેવો હોવાથી એને **મખમલીઅડદીઓ** કહે છે. તે અડદીઆની સાથે ઢોરના ચારા તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે. એની શીંગ લંબગોળ, અને ઉપસેલી હોય છે, અને તેમાં ૮થી ૧૦ બીજ હોય છે. એ હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમીનોસી).

નંબર ૧૨૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. prostrata.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 67; Watt. II. p. 613.

૨-દેશીનામ-બેઠા ફટાકીઆ (પો૦ગુ૦); છોટા ઝુનઝુન (હિં૦)

૩-વર્ણન-એના છોડવા ચોમાસે ઘાસની સાથે જમીનપર પથરાયેલા હોય છે. તેમાં પીળા રંગનાં ફૂલ ને ૪થી ૫ લાઇન લાંબી ૧૨ થી ૧૫ બીજવાળી શણની શીંગો જેવી ફુલેલી શીંગ હોય છે, તે ઘાસમાં ચાલનાં પગ નીચે દબાવાથી શીંગો ફાટતાં તેનો અવાજ ફટાકીઆ જેવો થાય છે, માટે એને **ફટાકીઆ** કહે છે.

એ ચરીઆણ ઘાસ સાથે વિશેષ ઉગવાથી ઢોરના ચારા તરીકે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૨૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. evolvuloides.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 68.

૨-દેશીનામ-વેલાળા ફટાકીઆ (પો૦ગુ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવામાં ૧ થી ૨ ફીટ લાંબી તાર જેવી પાતળી શાખાઓ નીકળે છે, તે લાંબી થઇ ઘાસ વગેરેપર વેલાની માફક ચડે છે. એનાં પાન અને તેપરની રૂંછાળનો દેખાવ કાળીશંખાવલીના છોડવા જેવો હોય છે. ફૂલ પીળાં, ને શીંગ-(ફલ) ૮ થી ૧૦ બીજવાળી હોય છે.

એના છોડવા ચોમાસે ઉંચા ડુંગરપરની ચરીઆણ તળીઓમાં ઘાસ ભેળા ઉગે છે. એની શીંગો પણ દબાય નીચે ફટાકીઆની માફક અવાજ કરી ફાટે છે. એનાં બીજ ઘણાં પૌષ્ટિક ગણાય છે. એ નીલગિરી અને ગરમ પ્રદેશમાં થાય છે.

વર્ગ—(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૧૨૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. hirsuta.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 68.

૨-દેશીનામ-ફટાકીઆ (પો૦ગુ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ૧ થી ૧½ કે ૨ ફીટ લાંબા થાય છે. એના આખા છોડવાપર ભુરા અને તપખીરીઆ રંગના વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. ડાંડી સુતળી જેવી પાતળી અને શાખાઓ જાડોળ જેવી ઘણુંકરી હોય છે, તે ઘણુંધા મથાળે બબે ફાંટા-

…ી નીકળેલી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં ½ થી ½ કે ૨ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ પહોળાં હોય છે, તેની ડીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ હોય છે. …ાન સંગમેળ કે અંડાકૃતિનાં બુઠ્ઠાં ટેરવાંવાળાં અને …વાળની આડી રૂંવાડીવાળાં હોય છે. તે પાનમાં અને તેને આતપ્ત્વાસમાં જોવાથી તેમાં સૂક્ષ્મ બિંદુઓની બનાવટ દેખાય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી શાખાઓ પત્રકોણમાંથી અથવા પત્રની સામી બાજુથી દોરા જેવી પાતળી નીકળેલી હોય છે, તેપર લાંબા તપખીરીઆ રંગની રૂંછાળ હોય છે. પુષ્પપત્રો તજિયે પોહોળાં, મથાળે અણીયાળાં અને લાંબી રૂંછાળવાળાં ફૂલની ડીટડીથી જુદાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષ ૫ પત્રોનો, તજિયે જોડાયલો, મથાળે તેના પાંચે ઉંડા જુદા દેખાતા કોરપર લાંબી વાળની હારવાળા ડીટડીથી લાંબા આવેલા હોય છે. શીંગ (ફળ) શણની શીંગ જેવી ફૂલેલી મથાળે અણીવાળી ૪ થી ૫ લાઇન લાંબી અને ૨ લાઇન પોહોળી તપખીરીઆ વાળની રૂંવાડીથી ભરાયલી હોય છે. તેમાં ૮ થી ૧૦ બીજ હોય છે.

એના છોડવા ચોમાસે મરીઆળ ઘાસની તળિયાઓમાં ઉગે છે. તેથી એનો ઉપયોગ ઢોરના ચારા તરીકે થાય છે. એનાં બીજનો ગુણ શણનાં બીજ જેવો છે. એ હિંદુસ્થાનના ગરમ પ્રદેશમાં થાય છે.

વર્ગ—(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૧૨૮.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–C. linifolia.

દ્રષ્ટાન્ત–H. II. p. 72; N. p. 75.

૨–દેશીનામ–અસ્માઉદલ (પો૦ગુ૦); શેળડી ઘાસ (મ૦), બનકુચ (હિં૦), ઇલજ્જી (સં૦).

૩–વર્ણન–એના છોડવા ½ થી ૨ ફીટ ઉંચા વધે છે. તેમાં થોડીક શાખાઓ નીકળે છે. તેપર વાળની રૂંવાડી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, ટુંકી ડીટડીવાળાં, વાળની રૂંછાળવાળાં, તજિયે જરા સાંકડાંવાળાં, મથાળે ધીંડાં પોહોળાં તેટલાં સાંકડાં હોય છે. શાખાઓને છેડે લાંબી સળીપર પીળા રંગનાં ફળ જેવાં ફૂલો આવે છે. શીંગ ૮ થી ૧૦ બીજવાળી, વાળથી ફાટી જાય છે.

ડુંગરમાં ચોમાસે ઘાસની સાથે એના છોડવા ઘણા ઉગે છે. એ હિં૦ ના ગરમ પ્રદેશોમાં થાય છે. એનો ઉપયોગ શણના જેવો છે.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૨૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–C. retusa.

દ્રષ્ટાન્ત–H. II. p. 75; N. p. 75; Watt. II. p. 613.

૨–દેશીનામ–ઘુઘરા (ચો૦ગુ૦); ઘાઘરી (મ૦); ઝુનઝુનીઆં (હિં૦); ઘર્ઘરિકા (સં૦).

૩–વર્ણન–ઘુઘરાના છોડવા ૨ થી ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેની ડાંડી અને શાખાઓ ઉભી હારોવાળી અને ભૂરાવાળની રૂંવાડીવાળી હોય છે. પાન ટુંકી ડીટડીપર આંતરે આવેલાં, તજિયે સાંકડાં અને મથાળે પોહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં ઘણુંકરી અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી ઘણુંકરી લીસી અને નીચેની ધોળા સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાડીવાળી હોય છે. પાન ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૩ લાઇનથી ૧ કે ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. શાખાઓને છેડે ઘણુંકરી ½ થી ૧ ફુટ લાંબી પુષ્પ ધારણ કરનારી શાખા નીકળેલી હોય છે. તે શાખાઓ જેવીજ હોય છે. તેનાપર જરા છેટે છેટે પીળાશસેતાં જાબુડા રંગનાં ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડીના પડમાં સૂક્ષ્મ નીચું નમતું એક પુષ્પપત્ર હોય છે. ફૂલની ડીટડી ઘણુંકરી ૩ લાઇન લાંબી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ પીળાશસેના ભૂરા વાળની રૂંવાડી આવેલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે તળિયેથી જોડાયલો અને ઉપર તેના બે ઉંડા નીકળેલા હોય છે. તેમનો એક છેડો ૨ અને બીજો ૩ પોહોળા દાંતાવાળો હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષ અંદરથી લીસો, અને બહારથી તેનાપર આડી રૂંછાળ આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેમાં સૌથી બહારની પાંખડી મોગાઘસેતી તજિયે સૂક્ષ્મ દાંડલી અને સફેદ વાળની રૂંછાળવાળી હોય છે, તેનાપર ઉભી નસોનું જાળીકામ અત્યંત સુંદર જેવા લાયક હોય છે બાજુની બે પાંખડીઓ તેથી નાહાની અને સાંકડી હોય છે, તેને તજિયે પણ સૂક્ષ્મ દાંડલી હોય [illegible]. છેક અંદરની … અને સફેદ વાળની રૂંછાળ હોય … મથાળે એક … હોડી-પાંખડીઓ સાથે જોડાયેલ … હોય છે. એ પાંખડીઓ … ચંચુ કે અણી જેવી ચડેલી હોય છે. … તજિયે પણ સૂક્ષ્મ દાંડલી અને સફેદ વાળની રૂંછા… હોય છે. એ પાંખડીઓ વચમાં વાંકવાળી અને પોહો… ચડેલી હોય છે.

પુંકેસરો–એક ગુચ્છ અને નળી જેવાં … બાજુથી ચીરાયલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે, તેનું ગર્ભાશય પુ૦ બા૦ … તજિયે લીસો મગજ… આવેલો હોય છે. નળિકા…

વધુ એનાં; તે તળિયે સાંકડાં ને મથાળે પહોળાં, દરેક પત્રકરી જરા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં, ઉપલી સપાટીએ પત્રકરી લીસાં, અને નીચેનીજ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટીવાળાં, ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૨ થી ૨½ લગ્ન પહોળાં હોય છે. ઉપપાન પણું સૂક્ષ્મ અને મીણું હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રકરી પાનની સાથે બાજુથી નીકળેલી હોય છે. તે દોરા જેવી પતલી, પીળાશપડતા ભૂરા વાળથી ભરાવદી ને ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેપર ૨ થી ૩ ફૂલ આવેલાં હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં, વનસ્પતિના આકારનાં હોય છે. દરેક ફૂલ નીચે એક ટૂંકું સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે. પુ૦ બા૦ દલનાં પત્રો ૫, તે તળિયે જોડાયલાં ને મથાળે તેના ચાંચ જેવા ભાગ છૂટા દેખાતા હોય છે. તેપર ભારીક ધોળા ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. શીંગ (૧૭) ૧ ઇંચ લાંબી, લંબગોળ પહોળી, એ.ના.ના.ની, મથાળે સૂક્ષ્મ ચાંચ અણીવાળી, પીળાશપડતા ભૂરા કે તપખીરીઆ વાળની રૂંવાટીવાળી (આ રૂંવાટી ચામડીથી ખરી જતી જોવામાં આવે છે) હોય છે. શીંગમાં બે બીજ હોય છે.

આના છોડવા ચોમાસે ડુંગરમાં પાણની સાથે ઉગે છે. તેથી ને ઢોરના ચારા તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે. એનાં બીજ કારો રીતી સુધારવા માટે [illegible] દીપિક તરીકે વાપરવામાં આવે છે.

એનાં પાન મેથી જેવાં દેખાય છે, માટે એને ભડકાતિમેથી કહે છે. આ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

વર્ગ—(લેગ્યુમીનોસી).

નંબર. ૧૩૩.

૧—શાસ્ત્રીયનામ-Melilotus parviflora.

(ગ્રંથ-H. II. p. 89; N. p. 77, Watt. V. p. 223.

૨—દેશીનામ-પીળો આડાઉ ગાળ (પિં+મુ૦). બેડ-વડેથી (સ૦). વનમેથી (હિં૦)

૩—વર્ણન—એના છોડવા ફૂટથી ૧½ ફૂટ ઉંચા થાય છે. તે ઘણા ખરા ટટ્ટાર હોય છે. તેને ડાળીઓ ઘણી ઘણી [illegible] આવે છે. [illegible] પાન (૧૦) [illegible] પાન એવા [illegible] હોય છે. ફૂલ [illegible] અને [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે.

આ [illegible]

એટલા ભેર તરીકે કાઢી ઢોરોને ખવરાવે છે. એનાં બીજ ઊંટડાંઓના ઝાડાપર પત્રકરી કામમાં આવે છે, એમ કહેવાય છે.

એ હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ પશ્ચિમ, પાવજ ભાગ અને જમાલમાં થાય છે.

એના છોડવા ગાળ જેવા દેખાય છે, વળી ઘણીવાર તે તેની સાથે ઉગે છે, અને એમાં પીળાં ફૂલ હોય છે, માટે એને પીળો આડાઉ ગાળ કહે છે.

વર્ગ—(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૩૪.

૧—શાસ્ત્રીયનામ-M. alba.

(ગ્રંથ-H. II. p. 89; N. p. 77.

૨—દેશીનામ-ધોળો આડાઉ ગાળ (પિં+મુ૦).

૩—વર્ણન—એના છોડવા પીળા આડાઉ ગાળ કરતાં જરા મોટા અને વધારે ભરાવવાળા હોય છે. એમાં ધોળાં ફૂલો આવે છે. એના છોડવા પણ પીળા આડાઉ ગાળની માફક ઘણીવાર બીજા ઘાસની સાથે નેર તરીકે ઉગે છે.

એનો ઉપયોગ ઢોરના ચારા તરીકે કરવામાં આવે છે.

વર્ગ—(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૩૫.

૧—શાસ્ત્રીયનામ-Medicago sativa,

(ગ્રંથ-H. II. p. 90; N. p. 77; Watt. V. p. 199.

૨—દેશીનામ-ગાળ (હિં૦). વિલાયતી મેથી, વિલાયતી ઘાસ (મુ૦). [illegible], વિલાયતીઘાસ, વિલાયતીમેથી (મ૦). વિલાયતીઘાસ (હિં૦): [illegible] (ફારસી); લ્યુસર્ન (ઇં૦).

૩—વર્ણન—એના છોડવા ૧ થી ૩ ફૂટ ઉંચા થાય છે. તેમાં મેથી જેવાં પણ તેથી લાંબાં ઘણાં ઘણાં પાન એક આવેલાં હોય છે. એ પાનની ટોચે પત્રકરી [illegible] હોય છે. ફૂલ [illegible] આકારની [illegible] હોય છે. શીંગ (૧૮)[illegible] વધારી [illegible] હોય છે.

[illegible]

[illegible] આ દેશ (હિંદુસ્થાન) નથી પણ [illegible] ૧૦૦ વર્ષ હિંદુસ્થાનમાં એ વાવવાનું શરૂ થયું કહેવાય છે. [illegible]

લખે [illegible] કે–"ગહ્મ એકવાર વાવી હોય તો તે ૧૦ વર્ષ સુધી રહે [illegible] અને ૪ થી ૬ વાર એક વર્ષમાં કપાય છે; જે જમીનમાં તે વાવવામાં આવે [illegible] તે જમીન નિરસ થઇ જતી નથી, પરંતુ ઉલટી સુધરે છે. ગહ્મ નબળાં ઢોરને માતું કરે છે. આજારીને સાજું કરે છે. એક એકર જમીનમાં ગહ્મ હોય તો તેથી ત્રણ ઘોડાં આખું વર્ષ નિભે છે.,,* "ગહ્મનાં બીજ ૧૫૦૦ વર્ષનાં જુનાં વાવ્યા પછી તેમાંથી રોપાઓ ઉગ્યાનો દાખલો નોંધાયલો છે."–K. R. K.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૧૩૬

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Lotus Garcini.

દષ્ટાન્ત–H. II. p. 91.

૨–દેશીનામ–મ્હોટો ભાખો, વડો ભાખો, શિયાળુ ભાખો (પોરબંદર).

૩–વર્ણન–આ ભાખાના છોડવા શિયાળે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે ૬ ઇંચથી ૧ કે ૧½ ફુટ લાંબા વધે છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એના છોડવાપર સફેદ અથવા રતાસલેતા ભૂરા વાળ ઉંચા ચડતા હોય છે. એની કેટલીક શાખાઓ ઉભી વધેલી ને બાકીની જમીનપર પથરાયલી હોય છે. પાન નાહાનાં મેથી જેવાં; ફુલ સુક્ષ્મ સફેદ કે જાંબુડી છાયાસેનાં; શીંગો (ફલ) સણુની શીંગોના આકારની હોય છે.

મૂળ–ધોળા રંગનું, સુતળીથી તે સ્લેટપેન કે પેનસીલ જેવું જાડું ને ૪ થી ૬ ઇંચ કે વખતે ફુટેક લાંબુ હોય છે. મૂળના નીચલા ભાગમાંથી વખતે થોડા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળ કે ફાંટાઓને છેડે અથવા વચમાં અમળાયેલી જરા લાંબી ગાંઠો હોય છે. મૂળ નરમ પણ ઘણું જ મજબૂત, તેની વાસ ને સ્વાદ ઉગ્ર હોય છે.

* ગહ્મ આ સંસ્થાન (પોરબંદર)માં બ્રિટિશ એડમિનિસ્ટ્રેશન થયા પહેલાં કોઇ જાણતું કે વાવતું નહિ હતું પણ સને ૧૮૮૬ ની સાલમાં મુંબઇથી પેઢેલ વહેલા સ્વસ્થાન તરફથી ગહ્મનાં બીજ મેસેસ્સ પાલેકર અને કુંપ તરફથી મંગાવી અહીંના રાજ્યવાડી બાગમા વાવવામાં આવ્યાં હતાં પણ એ ગહ્મનાં બીજ વિલાયતિ હોવાને લીધે તેના છોડવા જોઇએ તેવા જોરવાળા થયા નહિ હતા ત્યારબાદ બીજે વર્ષે અર્થાત્ ૧૮૮૭ માં કચ્છમુંદ્રેથી ગહ્મના દેશીબીજ મગાવવામાં આવ્યાં હતાં, જે ત્રિવડા અને રાજ્યવાડી બાગમા વાવવામાં આવ્યાં હતાં, એટલુંજ નહિ પણ, પોરબંદરના વાડીવાળા માળીઓને, અને છાયા તથા બોખીરા ગામના ખેડુતોને પણ સ્વસ્થાન તરફથી એના બીજ મફત વાવવા માટે આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ બીજ ઘણું સારૂ ઉગવાથી અને ગહ્મનો મોલ સારો થવાથી ચારા તરીકે એની ઉપયોગિતા ખેડુતોના ધ્યાનમાં તરત આવી હતી. તેથી બીજે વર્ષે અર્થાત્ ૧૮૮૮ માં જામ-ખંભાળીયેથી ગહ્મનું બી મગાવી લેવા માટે ખેડુતોએ પોતે પૈસા આપેલા હતા અને એવી રીતે ગહ્મના ચારાનો પસારો આ આખા સ્વસ્થાનમાં થઇ ગયો હતો. હવે ગહ્મનો ચારો આ સંસ્થાનમાં એટલો બધો સાધારણ થઇ ગયો છે કે, કોઇકજ વાડીવાળો ખેડુત એવો બાગ્યેજ નીકળશે કે, જે શિયાળે ગહ્મ નહિ વાવતો હોય. ગહ્મનો ઉકાલ ચારા તરીકે પોરબંદર તાબાના ગામોમાં ઘણો હોવાથી બોખીરા, છાયા, ઝાવર અને અડવાણા ગામોની વાડીવાળા ખેડુતો ગહ્મનો ચારો પોરબંદરમાં વેચવા માટે વાવે છે. તેમજ ગહ્મનાં બીજ પણ ખેડુતો પોતે પોતાની વાડીઓમાં પકવી તૈયાર કરી લે છે. જે પોતાના વાવવા જેટલું રાખી બાકીનું વેચે છે.

છપ્પનિયા દુકાળની વખતે ગહ્મનું દેશીબીજ ખેડુતો તેમજ સ્વસ્થાનને જોઇએ તેટલું નહિ મળવાથી હાલની ગહ્મ (મદ્રાસી)નું બીજ અહીં જે વેચાવા આવ્યું હતું તે ઘણા ખેડુતોએ ખરીદ કર્યું હતું પણ એ બીજ અહીંની જમીનને માફક નહિ આવવાથી ઘણી મહેનતે પણ તેના છોડવા બેથી ત્રણ મહિના સુધી પણ વાડવા લાયક થયા નહિ હતાં. તેને પરિણામે ઘણા ખેડુતો અને ગરીબ લોકો ઘણા થયા હતા. માટે ગહ્મનું દેશીબીજ જેમ બને તેમ સ્વસ્થાને અને સાથે ખેડુતોએ પણ આગળ પાછળ ભેગું કરી રાખવું જોઇએ, અને એ બીજ પોતાના વાવવા ઉપરાંત વધે તે દરબારને વેચવું કે વેચુ દેવું જોઇએ, કેમકે ગહ્મનું બીજ બાર મહિનાથી વધારે મુદત રહે તો અહીં વાવ્યું થઇ જાય છે. છપ્પનિયા દુકાળમાં આ સ્વસ્થાને ખેડુતોને દેશી ગહ્મનાં બીજની મદદ આપવા માટે રૂપીઆ ૪૦ થી ૪૫ ના (એક) મણના ભાવે ખરીદ કરેલું હતું પણ સાધારણ મોસમમાં એ ગહ્મનાં બીજની કીમત દરમણે રૂપીઆ ૧૦ થી ૨૫ ની હોય છે.

આ સ્વસ્થાનના દરિયા કિનારાની વાડીઓમાં ગહ્મનો મોલ એક કે બે વર્ષ સુધી બાગ્યેજ રહી શકે છે. પણ સ્વસ્થાનના અન્દરના ભાગમા જ્યાં ક્યાર જમીન હોય છે, અને સમુદ્રના ખારા પવનની વિશેષ અસર જણાતી નથી તેવી જગ્યોએ એનો મોલ ૨ થી ૪ વર્ષ સુધી સારી ચાકરી હોય તો સારો રહે છે. એનો સારો મોલ શિયાળામાં ૨૦ થી ૨૫ દિવસે અને ઉન્હાળે ચોમાસે ૩૦ થી ૪૫ દિવસે કાપવા આવે છે. ગહ્મના મોલને એ કે પુષ્કળ પાણી જોઇએ છીએ તેથીજ ભેજવાળી જમીન તેને માફક આવતી નથી છાણનો રેંક અને રાખ એ ગહ્મના મોલ માટે ઉત્તમ ખાતર [illegible] એમ અનુભવ ઉપરથી જણાવામાં આવેલું છે.

ગહ્મ ઢોરના ખાવામાં વિશેષ આવે તો તેથી તે આફરે છે, અને વખતે તેનું મૃત્યુ પણ થાય છે ગાય, ભેંસ, બળદ આદિ ઢોરો કરતાં ઘોડાઓને ગહ્મ વધારે માફક આવે છે. દુઝણાં ઢોરોને ગહ્મ વિશેષ કરી ખવરાવવામાં આવતી નથી.

ગહ્મના પાન વાદીને ગડગુમડાં અને ઘાવપર બાંધવામાં આવે છે. ગહ્મનાં ફુલાં પાનની ભરીમ ઉકાળી પેટદુખાવાર ઉપર કરી ખાય છે. તે વાયુહરી અને પેટ શિબ્ધ મધુર છે. પણ વિશેષ ખાવામાં આવે તો તેથી શૂળ (colic) થાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી કવચિતજ હોય છે. પણ પનુંકરી ભૂળને બધાએથી સુતળી જેવી પાતળી ફીકા લીલા રંગની ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે જરા ખડબચડી અને પોચી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે એકજ બિંદુ પાસેથી ૩ કે ૫ નીકળેલાં જેવાં દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃએ સૂક્ષ્મ ડીંટીપર પાન આવી વચ્ચે તે સળીની બન્ને બાજુએથી એક એક બીજું પાન નીકળેલું હોય છે. એ રીતે એનાં પાનમાં ૩ થી ૫ દલ (leaflets) હોય છે. બધાં દલને પીળાશપડતા રંગની સૂક્ષ્મ ડીંટી હોય છે. પાન (દલ) ડીંટી પાસે સાંકડાં ને મથાળે પોહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં જરા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં કે બુઠ્ઠાં હોય છે. પાન ½ ઈંચથી ¾ ઈંચ લાંબાં ને ૨ થી ૩ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલા કે ફીકા લીલા રંગની લીસી કે તેપર ઓછાંવાળાની રૂંવાટી અને સૂક્ષ્મ બિંદુઓ હોય છે. નીચેની સપાટી તેવીજ પણ તેપર બિંદુઓ ઓછાંજ હોય છે. પાન જાડાં, ચીકણાં, તથા ઉગ્ર વાસ અને સ્વાદવાળાં હોય છે.

ફૂલ-પત્રોણમાંથી પીળા રંગનું આગળજ પડતું સ્પષ્ટ દેખાતું, એકેકું ફૂલ નીકળેલું હોય છે. તેમાં રાતા રંગની ઉભી લીટીઓ હોય છે. ફૂલની ડીંટી પાનની ડીંટી જેવીજ ઘણી સૂક્ષ્મ હોય છે. ને તેપર એકેક સાંખો વાળની રૂંછાં આવેલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે, તેનાં પાંચે પત્રો નીચેથી થોડાં એક બીજા સાથે જોડાએલાં ને ઉપર ખુલ્લાં હોય છે. તે ફીકા લીલા રંગનાં ને તેપર વચ્ચે રાતી છાયા હોય છે. પત્રો ૨ થી ૩ લાઇન લાંબાં, ને ½ થી ¾ લાઇન પોહોળાં, ને તેનાપર લાંબા ધોળા વાળની ઓચિંતીય રૂંછાં આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે પુ० બા० કોષનાં પત્રોથી કંઈક ટુંકી હોય છે. મુખ્ય પાંખડી અથવા પતાકા (standard) ગોળ, ૨ થી ૨½ લાઇન લાંબી ને ૧ થી ૧½ પોહોળી હોય છે, એ તળિયે સાંકડી ને મથાળે પોહોળી હોય છે, એનાપર રાતા રંગની ઉભી નસો હોય છે. બે પાંખ પાંખડીઓ (Wings) કોયડાના આકારની, તેની અંદર ૩ રાતી સેહેજ ઝાંખી નસો દેખાતી હોય છે. હોડી અથવા ઉંક અંદરની નીચેની બન્ને પાંખડીઓ (Keel) તેની કોરથી જોડાએલી હોય છે, તેનાં ટેરવાં પેરા જાંબુડા રંગનાં હોય છે, તેની અંદર પું. અને સ્ત્રી. કેસરો ઢંકાએલાં હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦, તેમાં ૧ છુટું અને ૯ ના તંતુઓ નીચેથી જોડાએલા હોય છે. છુટું પુંકેસર બીજાં ૯ થી જરા ટુંકું હોય છે. પરાગકોષ પીળા રંગનાં સૂક્ષ્મ હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લાંબો, લીસો, ચળકતો, પુ० બા० કોષને તળિએ આવેલો હોય છે. નલિકા ચાંચવાળી ને પુંકેસરોથી લાંબી હોય છે. ને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

શીંગ-(ફલ)-૩ લાઇનથી ½ ઈંચ લાંબી, ૧ લાઇન પોહોળી, લીસી, ચળકતી, સીધી કે વચ્ચે જરા વાંકવળેલી ભૂરા રંગની ને વચ્ચે જાંબુડી છાયાએલી હોય છે. તેને ટેરવે વાંકી લાંબી અણી હોય છે. (જે સ્ત્રીકેસરનલિકા મુખાગ્નિ તેનો અવશેષ રહી ગએલો હોય છે, તે છે.) શીંગપર બન્ને બાજુ એકેક સળંગ વચ્ચોવચ ઉભી નીક કે નસ હોય છે. (જે તેની આગલી અને પાછલી સીવણ-Ventral and dorsal sutures છે.) શીંગને તળિયે સૂક્ષ્મ ડીંટી, અને શીંગમાં ૧ થી ૬ બીજ હોય છે.

બીજ-ગોળાકૃતિનાં, સેહેજ ચપટાં, લીસાં, ચળકતાં, ને ભૂરી કાળી ભાતવાળાં હોય છે. તે લગભગ ½ લાઇન આસનાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળ અને પાનને વાટી તેની લેપડી સોજો ગંડુમાળાપર બાંધે છે, તેથી ફાયદો થાય છે. એનો આખો છોડવો બાળી તેની ભસ્મ મીઠાં તેલમાં મેળવી ઘેટાનાં બાકાં અને ઉંટની પામ (ખસ) ઉપર રબારીઓ ચોપડે છે. એ આખો ગાડરાં, બકરાં અને ઢોરો વિશેષ ખાય છે.

૭-સ્થાનક-દરિયાકીનારાના રણ અને કાંઠાપર એ ખાખો ઘણો ઉગે છે.

એ સિંધ, કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં દરિયાકિનારા પાસે રેતીવાળી જમીનમાં થાય છે.

૮-વિ० વિવેચન-એના છોડવાનો રંગ ખાખા (Indigofera cordifolia) ન० ૧૩૯ના છોડવા જેવો ફીકા લીલો હોય છે. પણ આ છોડવો ખાખા કરતાં મ્હોટો હોય છે. માટે એને મોટોખાખો કહે છે. અને શિયાળે વિશેષ કરી ઉગે છે તેથી એનું શિયાળુ ખાખો એ નામ પડેલું છે. આ ખાખો પણ ઢોરના ખાધામાં વિશેષ આવે તો આફરો કરે છે. એ દરિયા કિનારાની ઉડતી રેતીનો ઠીક અટકાવ કરે છે.

વર્ગ-[લેગ્યુમિનોસી].

નંબર ૧૩૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Cyamopsis psoralioides.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 93; N. p. 78; Watt. II. p. 673; રૂ.-નિ. પા. ૬૩૪.

૨-દેશીનામ-ગુવાર (પો૦-ગુ૦), ગુવારી, ગ્વાર, મટકી (મ૦); ગ્વાર, કુરદ્દી (હિં૦); ગોરાણી (સં૦).

૩-વર્ણન-ગુવારના છોડવા ૨ થી ૩ ફીટ ઉંચા થાય છે. કોઇવાર ચોમાસે તેમાં શીંગો વિશેષ નહિ થતાં શાખાઓ અને પાનનો ભરાવ વિશેષ થઇ જાય છે, અને એવા છોડવા ૪ [illegible] ૫ ફીટ ઉંચા વધી જાય છે આવા ગુવારના છોડવાને ગુવાર બાલીગયો એટલે મોતો થઇ ગયેલો કહે છે. આવો ગુવાર ઢોરના ખાધામાં જરા વિશેષ આવે તો ઢોર આફરે છે. ગુવાર ચોમાસાં અને ઉન્હાળાની શરૂવાતમાં એમ વરસમાં બેવાર વવાય છે. ઉન્હાળાનો છોંટીઓ અને ચોમાસાનો વાંકડીઓ ગુવાર કહેવાય છે. વાકડીઓ ગુવાર મીઠો અને કુણો હોય છે. ગુવારના છોડવા, શીંગો અને દાણા એ ત્રણે ગુવારને નામે ઓળખાય છે.

ગુવારની ડાંડી અને શાખાઓપર ઉભી હાંસો, નીકો અને સખ્ત વાળની રૂંછાળ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, દાંતાવાળી કોરવાળાં, ત્રણ પાનના ત્રેખડા હોય છે. કોઇવાર બાબચીનાં પાનની પેઠે એના પાનપર કરચળી કે સળ પડેલાં હોય છે. ઉપપાન ઝીણી અણીવાળાં લાંબાં હોય છે. ફૂલ જાંબુડી છાયાસેતા રંગનાં, પતંગીઆના આકારનાં, પત્રકોણમાંથી નીકળેલી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીપર આવેલાં હોય છે. શીંગો (ફલ) ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી ૬ થી ૮ કે ૧૦ બીજવાળી ગુવાર કે ગુવારની શીંગોને નામે સારી પેઠે જણાયલી છે

એના આખા છોડવાપર ઘણુંકરી ભૂરાસલેતા ધોળા બન્ને છેડે અણીવાળા ઘણા સખ્ત વાળની રૂછાળ હોય છે. આ વાળ (છોડવાપર) અધવચથી બેઠેલા હોય છે. એની બેસણી અને ગોઠવણ પાનની બન્ને સપાટીપર આઇગ્લાસમાં જોવા લાયક છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, ગ્રાહિ, પૌષ્ટિક અને વાયુકરતા.

૬-ઉપયોગ-ગુવારના છોડવા જે જમીન વિશેષ રેતાલ થઇ ઉતરી ગઇ હોય તે જમીનને પાછી ફ્લદ્રુપ કરવા માટે વાવવામાં આવે છે. ગુવારના છોડવાઓમાં ઘણીવાર શીંગો ન આવી હોય તેથી પેહેલાં તેને ઉભા ને ઉભા વાઢી તે સોતી જમીન ખેડી નાખવામાં આવે છે, તેથી એનું લીલું ખાતર જમીનને ઘણો ફાયદો કરે છે. ગુવારના છોડવાને સુકાવી બાળી તેની ભસ્મ એડીઓમાં કે મીઠાં તેલ સાથે મેળવી બળતની કાંધ પાકી હોય તો તેપર એનું લેપો તે ચોપડે છે, તેથી તે તરત રૂઝાઇ જાય છે. ગુવારનાં પાનનું શાક ખાવાથી રાતઆંધળાપણું મટે છે. ગુવારની શીંગોનું શાક પૌષ્ટિક અને તેના શાકનો વઘાર પાચક ગણાય છે. તેની પાકી શીંગોનું શાક વિશેષ ખાવામાં આવે તો તેથી પેટપીડ થાય છે, અને માથે ચક્કર આવે છે. તે કુલાવેલો ખારો અને મરી ખાધાથી મટે છે. ગુવારની સુકી શીંગોને ગુવારની સુકવણી કહે છે, તેનું શાક તેમજ કાચરી કરવામાં આવે છે. ગુવારના દાણાને બાફી અગર તેને ભરડી તેની દાળ પાણીમાં પલાળી તેમાં મીઠું મેળવી, તે વિશેષ કરીને દુઝણાં ઢોરને ખવરાવવામાં આવે છે, તેથી ઢોર માતાં થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનું દૂધ ઘાડું, મીઠું અને તેમાં ઘીનો વધારો થાય છે. ગુવારના છોડવા અંગે લાગવાથી ચેળ થાય છે. ગુવારના સુકા દાણાને બાફીને તેની પોટીસ મરડી, બદ અને ભરલની ગાંઠ ઉપર તેમજ વાળાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. વાગવા કે પડી જવાથી મુંઝવા કે હાડકચર થઇ હોય તો તેપર ગુવારના દાણા બાફી તેને તેલની સાથે મેળવી તેનો પાટો બાંધવામાં આવે છે. કચ્છમાં ગુવારના સુકા દાણાની કોથળી ભરી તે નાહાના બાળકનાં માથાં નીચે (માથું સરખું રહેવા અથવા સરખી રીતે દબાવવા) ઓસીસાં તરીકે રાખે છે.

ગુવારના છોડવા ઢોરોને ચારા તરીકે આપવામાં આવે છે. ગુવારની સુકેલી શીંગોની ફોતરીને કચ્છમાં ગુવાત્રી કહે છે. તે પણ ઢોરોને ખવરાવવામાં આવે છે. ગુવારનો ઉભો મોલ ઢોરોના ખાધામાં વિશેષ આવે તો તેથી તે આફરે છે એટલુજ નહિ પણ કોઇવાર તેનું મરણ પણ થાય છે.

૭-સ્થાનક-રેતાલ જમીનમાં ગુવારનો મોલ સારો થાય છે. આ સ્વસ્થાન (પોરબંદર)માં છાયા, અડોદર, અને કુછડી ગામોની કહેવાતી બાસર અને માપલી નામની જમીનમાં ગુવાર ઘણો વાવવામાં આવે છે ને તે ત્યાં ઘણો સારો થાય છે.

રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, અને પાણીના ધોરીઆ કાંઠે ગુવારના છોડવા અડબાઉ પણ ચોમાસે ઉગેલા જોવામાં આવે છે.

એ હિમાલયથી દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગ સુધી થાય છે પણ વિશેષ કરીને તો વવાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-જે દેશમાં ઢોરોને ખાણમાં કપાસીઆ ખવરાવવાનો રીવાજ ચાલે છે ત્યાં ગુવારના વાવેતરપર જોઇએ તેટલું ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. કચ્છમાં ઢોરોને કપાસીઆની જગોએ ગુવારનું ખાણ

આપવાનો રીવાજ છે, તેથી ત્યાં પ્રમાણું વાવેતર વિશેષ કરવામાં આવે છે.*

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૩૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Indigofera linifolia.

સ્થાન-H. II. p. 92; N. p. 78; Watt. IV. p. 386.

૨-દેશીનામ-ભીંગુરીગળી, નાહની ગળી (પોરબુંદર); ધુધુર, મોલાઇ, ધોરથે (મ૦); ધોરથે (હિં૦).

૩-વર્ણન-ભીંગુરી ગળીના ઊગવા ચોમાસે ઘણા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. તે ઘણુંકરી ½ થી ૧ ફુટ લાંબા જમીનપર પથરાયલા હોય છે. એના આખા ઊપરપર ઝાંખું રૂપાં જેવા ચળકતા સૂક્ષ્મ વાળની ચોરફુંક ફેલાયા હોય છે. એ વાળ ગુચ્છના ઊપર હોય છે, એવી રીતે બન્ને બાજુ અણીવાળા અને વચ્ચેતનથી ઊગવાપર ચોંટેલા હોય છે. એ ધોળી રૂંવાટીને લીધે તેની શાખાઓ અને પાનની નીચેનો રંગ ધોળો લાગે છે. છોડ કઠણમૂળ હોય છે, પણ એનું મૂળ ૨ થી ૬ ઇંચ લાંબું અને સુતળીથી રસેદાર જેવું જાડું હોય છે. તેને મથાળેથી ઝીણી સુતળી જેવી જાડી નરમ ઉભી હમેશાની શાખાઓ ઘણી નીકળેલી હોય છે. પાન સાદાં અર્થાત્ એકાકી અથવા અંતરે આવેલાં હોય છે. તે ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૨ લાઇન પહોળાં હોય છે. તે ઘણીજ સૂક્ષ્મ ટીલડીવાળાં, બન્ને છેડે જરા સાંકડાંવાળાં અથવા મથાળે જરા પહોળાં અને દેરવે સૂક્ષ્મ અણીવાળાં હોય છે. ઉપપાન ઘણાંજ સૂક્ષ્મ લાંબી અણીવાળાં ઝીણાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ પત્રોખુણાંથી નીકળેલી હોય છે. તે શાખાઓથી પાનથી અને બહુધા પાનથી ટુંકી હોય છે. તેપર ૮ થી ૧૨ ફુલ જરા છેટે છેટે સ્પષ્ટ રીતે અંતરે આવેલાં હોય છે. ફુલ રાતા રંગનાં અત્યંત સુંદર હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશ ૫ પત્રોનો બનેલો, ભીંચોભીંચ રૂંવાટાથી ભરાયલો, તળિયેથી જોડાયલો, અને મથાળે તેના પાંચ અણી જેવા દાંતા એક બીજાથી જરા લાંબા ટુંકા દેખાતા હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, મુખ્ય પાંખડી અથવા પતાકા તળિયે સાંકડીવાળી, મથાળે પોહોળી, અને બાજુની બે પાંખ પાંખડીઓ સાંકડી, અને અંદરની હોડી પાંખડીઓ શીંગી અને તળિયે લાંબા ઊંટાવાળી હોય છે. પુંકેસર ૧૦, દ્વિગુચ્છી; ઓકેસર ૧, તેનો ગર્ભાશય પુ૦ બા૦ કોશને તળિયે એક પેશ અને એક આદિબીજવાળો આવેલો હોય છે. નલિકા અંદરની બાજુ વાંકવાળી, અને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ વાળની પીંછીવાળું મુખ હોય છે. શીંગ (૧૪)-ગોળાકારની, મથાળે જરા સાંકડીવાળી, ભીંચોભીંચ રૂંવાટાથી ભરાયલી, એક બીજવાળી, ½ ઇંચથી પણ નાહાની, પુ૦ બા૦ કોશને તળિયે વિશેષ કરી તેમાં દેખાવડી હોય છે. તેને મથાળે ઓકેસરનલિકાનો અનદેશ ભાગ સુકાયલો અણી જેવો રહી ગયેલો હોય છે. શીંગ ઘણી ટુંકી હોય છે. બીજ બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-માદી અને પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-એનો આખો ઊગેલો વાઢીને નહિ ફળતાં ચારાંઓ ઉપર પીઠીની જગ્યાએ સમારવામાં આવે છે. તેથી ચારો તરત ફાલઇ જાય છે. એનાં બીજ ઘણાં પૌષ્ટિક મનાય છે. તે કાઠિયાવાડ દુકાળની વખતે ગરીબ લોકો બીજી જાતની સાથે દળી તેના રોટલા કરી ખાતાં હતાં. એના પાનમાંથી ગળી જેવો રંગ નીકળે છે.

૭-સ્થાનક-ચોમાસે દુંગરમાં ઘાસની સાથે અને મેદાનમાં કાળીવાળી જમીનપર એ ઉગે છે. એ હિમાલયથી સીલોન (લંકા) સુધી સઘળી જગ્યાએ થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-ઘણુંકરીને આના જેટલા ગળીની જાતની વનસ્પતિમાં સૌથી નાહના અને પાતળા થાય છે, માટે એને ભીંગુરીગળી કહે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૩૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. cordifolia.

સ્થાન-H. II. p. 93; N. p. 78. Watt. IV. p. 385; ડ. નિ. પૃ. ૧૦૮.

*આ સંસ્થાનમાં સને ૧૮૯૧-૯૨ની સાલમાં ઘાસ ચારાની ખાધથી જમીનમાં દુકાળનો ભાગ મિટેલો નહિ હતો હતો કે દુકાળની હાનિ અહિંથી મુંબઈ મોકલવામાં આવી હતી, અને તેના બદલા તે સામાનું રોકેલા ખાતા ઉપરાંત વધેલા તેની ચારા વતી લીલવણી (ensilage) કરી ખાડામાં ભરી હતી. એ લીલવણી ચારો આખો ઉનાળો ઘણા ચાલ્યો ઢોરોએ ખાધો હતો. આ ઉપરથી સહેજ ધ્યાનમાં આવે છે કે, આ સંસ્થાન (અથવા બીજાં કોઈ દેશનું જમીન દુકાળના વાવેતર માટે વિશેષ કામના હોય તો તેના બદલામાં લીલવણી ઢોરોના ચારા વતી, તેના દાણા ઢોરોને ખવરાવવા વતી, અને તેની રૂંવાટી મુખે ભેળાયેં (દુકાળે) ખાનું બને, ઈત્યાદિ બાબત વગેરે ઢોરોને ખવરાવવામાં કામ આવે તેમ છે. દુકાળના વખતમાં વિશેષ ચારાની બચત કરેલી નહીં. આ ઢોરોની બેહાલ દુકાળની હોય ત્યાં ગુજરાતી આવી વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે છે, કેમ કે તે ઢોરોના બચાવ બહુ ઉપયોગી છે. દુકાળ અને કાઠિયાવાડમાંથી હવે કપાસીઆનો તેલ કાઢવા કારખાનું કરે ખોળ બચાવ થાય છે, તેથી ઢોરોના ચારા વતી ગુજરાતી ખાવાની સ્થાપી ખાઇ જાય છે.

નાહાની નાહાની ઘણી શાખાઓ હોય છે, પણ બહુધા શાખાઓ થોડી અને લાંબી હોય છે. પાન મેથીની પેઠે ત્રણ ત્રણ ભેગાં, અને તેમાં સૂક્ષ્મ [illegible]ઝા રંગનાં છાંટણાં હોય છે. ફૂલની મુચ્છીઓ રાતા રંગની અને શોભિત (૧૨) નાહાની ચેપારી હોય છે.

આ આખા છોડવાપર સફેદ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંછાળ હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું, ૪ થી ૮ ઇંચ લાંબું, ફીકા પીળા રંગનું અને મજબૂત હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-કેન્દ્રસ્થ ડાંડીપર નાહાની શાખાઓ આવેલી હોય છે, પણ ઘણુંકરી થોડીક લાંબી શાખાઓ તેપર નીકળી ડાંડીથી ઉભી વધી ગએલી હોય છે, અને ડાંડી તેમાં સમાઈ ગએલી હોય છે. તે સુતળી જેવી જાડી, પીળાશસેની લીલી કે વખતે એક બાજુ જાંબુડી કે રાતી છાયા સેતઃ રંગની અને સફેદ વાળની રૂંછાળથી ભરાયલી હોય છે. કેન્દ્રસ્થ ડાંડીના નીચલા ભાગની શાખાઓ લાંબી વધી જમીનપર પથરાય છે, ને ત્યાં તેમાંથી નીચેની બાજુ ઝીણાં મૂળીયાં નીકળી જમીનમાં ઉતરે છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે, તેની મુખ્ય દીટડીપર ૨ બાજુએ અને વચમાં ૧ એમ ૩ પાન આવેલાં હોય છે. તે દીટડી પાસે સાંકડાં ને મથાળે પોહોળાં હોય છે. એ ત્રણે પાન ઘણુંકરી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં અને ⅛ થી ¼ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. નીચેની સપાટીપર વિશેષ રૂંછાળ અને ભૂરાં કે કાળાં છાંટણાં હોય છે.

પાનની મુખ્ય દીટડીના મૂળમાં સૂક્ષ્મ ઉપપાન હોય છે.

ફૂલ-પત્રોત્થમાંથી રાતા રંગનાં સૂક્ષ્મ ફૂલોની નાહાની મુચ્છીઓ નીકળે છે, ફૂલની દીટડી સૂક્ષ્મ હોય છે, અને તેને તળિયે સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે. પુષ્પ-ભાજનોનાં પત્રો ૫ તળિયેથી જોડાયલાં, ને મથાળે તેના ભીંગડાં ને લાંબી અણીવાળા દાંતા પાંખડીઓથી ટુંકા અને રૂંછાળથી ભરાયલા હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ અનિયમિત સંગઠ્ઠની હોય છે, તેમાં મુખ્ય પાંખડી તળિયે સાંકડી ને મથાળે પોહોળી હોય છે. પુંકેસરો ૧૦ દ્વિગુચ્છ હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય રૂંછાળવાળો, નળિકા ટુંકી સહેજ વાંકેલી, ને મથાળે સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે.

શીંગ-(૧૪)-કાચી હોય છે ત્યારે પીળાશસેના લીલા કે જાંબુડી છાયસેના રંગની અને પાકે છે ત્યારે ભૂરા કે ભૂરાસસેના રાતા રંગની થઈ જાય છે. તેની સપાટીપર ધોળા વાળની રૂંછાળ અને પાતળા દાંત-વાળી ૪ ઉની ધાર હોય છે. શીંગ લંબગોળ, ⅙ થી ⅛ ઇંચ લાંબી અને ૧ લાઇન પોહોળી હોય છે, તે ભાગ પરી નીચી નમી જાય છે, તેને મથાળે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. શીંગ કુમળી હોય છે. તેમાં ૧ થી ૨ બીજ હોય છે. એ બે બીજની વચ્ચે શીંગમાં એક પડદો હોય છે.

બીજ-ગોળ હોય છે, તે ભૂરા કે લીલાશસેના ભૂરા રંગનાં કાળાં કે ભૂરાં ચિત્રવાળાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તે ⅓ થી ½ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે, તેને એક સૂક્ષ્મ જરા પોહોળી અણી હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-પાન અને બીજ.

૫-ગુણદોષ-ચિરગુણકારીપૌષ્ટિક અને પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-વેકરીઆનાં પાન વાટી તેની થેપલી ગડગુમડપર મેલાય છે, કેટ જેવા ચાંમડીનાં દરદોમાં તે વિશેષ ફાયદો કરે છે. વેકરીઆનાં બીજના લાડુ અને પાક કરવામાં આવે છે. તે સિવાય સંધિવા, અને નબળાઈવાળા દરદીઓને પૌષ્ટિક તરીકે ખવરા-વવામાં આવે છે. કાટલાંમાં પણ વેકરીઆનાં બીજ વાપરવામાં આવે છે. છપ્પનિયા દુકાળ વખતે વેકરી-આનાં બીજ પીસી જુવાર સાથે ભેળવી તેના રોટલા કરી ઘણાં ગરીબ કુટુંબોમાં ખાવામાં હતાં. વેકરીઆના છોડવા ઢોર ચરે છે. વેકરીઆનાં બીજમાં ઘણું પૌષ્ટિક તત્વ (નાઇટ્રોજન) છે એમ કહેવાય છે.

૭-સ્થાનક-પોરબંદર તથા બરડા છાવારણની કાંઠીયે, કરિશઃ ખેતરોમાં, ચરોના ગોચરોમાં, અને વિશેષ કરી રેતી જમીનોમાં વેકરીઓ ચોમાસે ઉગે છે. એ ગુજરાત અને દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-વેકરીઆનાં બીજ વેકર અર્થાત્ રેતીના દાણા જેવાં દેખાય છે, તે પરથી એને વેકરીઓ કહેતા હશે. ઘણીવાર વેકરીઆનાં બીજની અવેજી ભારેડીયા (crotalaria)નાં બીજ બજારમાં વેચાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૧૪૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. enneaphylla.

ઠેકાણું-H. II. p. 94; N. p. 78; Watt. IV. p. 385.

૨-દેશીનામ-ઓંદ્રગળી (પો૰મુ૰); ફુંદ્રુણી (વ૦).

વર્ણન-ઓંદ્રગળીના છોડવા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે ઘણુંકરી ½ થી ૧ કે ૧½ ફીટ લાંબા હોય છે. તે જમીનપર ચોતરફ ફેલાઈ ઘણુંકરી છાતળાં જેવા થઈ રહેલા હોય છે. એના આખા છોડવાપર ઝીણી મખીની પેઠે સફેદ રૂપાં જેવા ચળકતા સખ્ત વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. ડાંડી ક્વચિત જ હોય છે. પણ એનું મૂળ પીળા રંગનું, સુતળીથી સ્લેટપેન જેવું જાડું, તળિયે મોટા ઝીણા ફાંટાઓવાળું અને કાષ્ઠ

હોય છે. તેને મથાળેથી સુતળી જેવી પાતળી શાખા પ્રતિશાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન સંયુક્ત હોય છે, તે આંતરે આવેલાં, ને તેમાં ૫ થી ૧૧ નાહાનાં દલ (leaflets) હોય છે. મુખ્ય ડીટડી ½ થી ૧ કે ૧½ ઈંચ લાંબી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ પાન (દલ) આંતરે આવેલાં હોય છે. એ તમામ સૂક્ષ્મ પાન તળિયે સાંકડાં, મથાળે પોહોળાં, ટેરવે સૂક્ષ્મ અણીવાળાં ને સૂક્ષ્મ ડીટરડીઓ (petiolets) પર આવેલાં હોય છે. ઉપપાન તળિયે પોહોળાં અને મથાળે લાંબી અણીવાળાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી શાખાઓ અથવા સળીઓ પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે શાખાઓથી પાતળી અને પાનથી બહુધા ટુંકી હોય છે, તેનાપર ૧૨ થી ૨૦ શેક ફૂલ રાતા રંગનાં પતંગીઆંના આકારનાં અત્યન્ત સુંદર આવેલાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષ ૫ પત્રોનો, તળિયે જોડાયલો અને મથાળે તેના પાંચે ઝીણા દાંતાઓ લાંબા દેખાતા હોય છે.

શીંગ-(ફલ)-½ થી ¾ ઈંચ લાંબી, અને ⅛ થી ⅙ લાઇન પોહોળી હોય છે. તેનાપર ધોળા વાળની ઝીચ ઇંછાળ હોય છે. તે મથાળે અણીવાળી અને વચમાં જરા સંકડાયલી હોય છે. તેમાં ૨ બીજ હોય છે.

બીજ-અત્યંત ચળકતું, લીસું, ⅙ લાઇન લાંબું, ભૂરા રંગનું અને ખાડાખડબાવાળું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-પૌષ્ટિક, ચિરગુણકારીપૌષ્ટિક અને મૂત્રલ.

૬-ઉપયોગ-એનું મૂળિયું વાટીને સોજાઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એના છોડવાનો રસ ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે ગરમીના લાંબા વખતના રોગમા આપવામાં આવે છે. એના છોડવાનાં પાન ગળીનાં પાનની સાથે મેળવી ગળીનો રંગ બનાવવાના કામમાં વાપરે છે. એના છોડવા ઢોર ખાય છે. એનાં બીજ પૌષ્ટિક ગણાય છે. ગરીબ લોકો દુકાળની વખતે તેના રોટલા કરી ખાય છે.

૭-સ્થાનક-રેતની ચરીઆણવાળી જમીનોમાં ચોમાસે ભોંયગળીના છોડવાઓ ઘણા ઉગે છે.

એ ઘણુંકરી આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એનાં પાન ગળીનાં પાન જેવાં દેખાય છે, અને છોડવો ભોંયપર પથરાય છે, માટે એને ભોંયગળી કહે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૪૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. trifoliata.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 96; N. p. 79; Watt. IV. p. 386.

૨-દેશીનામ-રાતીમેથી (પો+ગુ૦); लाल मेती (મ૦); जंगली मेथी (હિં૦).

૩-વર્ણન-રાતી મેથીના છોડવા ૬ ઇંચથી ૧ કે ૨ ફુટ ઉંચા વધે છે. એ ઘણુંકરી જ્યાં ઉગે છે ત્યાં જત્થાબંધ ઉગે છે. વખતે એની શાખાઓ જમીનપર ઢળી પછી તેના છેડા ઉંચા ચડતા હોય છે. એની ડાંડી રાતી હોય છે, પાન મેથીની પેઠે ત્રણ ત્રણ ભેગાં આવેલાં હોય છે. ફૂલ અત્યંત સુંદર રાતા રંગનાં; ને શીંગ (ફલ) ઝીણી, લાંબી ને ચોધારી હોય છે. એનો છોડો જ્યારે એમાં રાતાંચોળ ફૂલ આવી રહ્યાં હોય છે ત્યારે બહુ સુંદર દેખાય છે. એને ભાદરવામાં ફૂલ અને શીંગો આવે છે. એના છોડવાપર ધોળા કે કાળાસ઼ભેર ભૂરાવાળની રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ-ફીકા ધોળા રંગનું, ઝીણા ફાંટાઓવાળું, દોરાથી સુતળી કે સ્લેટપેન જેવું જાડું, ને ૨ થી ૪ કે ૮ થી ૧૦ ઇંચ લાંબું હોય છે. એના ફાંટાઓપર સૂક્ષ્મ મરેઠા જેવી જરા પોચી ગાંઠો (tubers or nodules) આવેલી હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી અને શાખાઓ ઘણુંકરી રાતા રંગની અને સુતળી જેવી જાડી હોય છે. તેપર ઉભી હાંસો, ને ધોળા સૂક્ષ્મ ચોટડુક વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ડાંડીના નીચલા ભાગમાંથી ઘણુંકરી કેટલીક શાખાઓ ઉભી કે ઉંચી ચડતી નીકળેલી હોય છે, તે વખતે ડાંડી જેટલીજ ઉંચી વધેલી હોય છે.

પાન-આંતરે, મેથીની પેઠે ત્રણ ત્રણ ભેળાં; મુખ્ય ડીટડી ½ ઇંચ લાંબી ને પાતળી હોય છે. પાનનો આકાર મેથી કે મહમનાં પાનને મળતો એટલે ડીટડી પાસે જરા સાંકડાં ને મથાળે પોહોળાં હોય છે. ડીટડી ઉપર નીક અને ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. એ ત્રણે પાનને (દલ) પોતાની સૂક્ષ્મ ડીટરડી હોય છે. ટેરવાં ગોળાઇલિનાં, ને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. ઉપરની સપાટી લીલી, લીસી ને તેપર વખતે સફેદ વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. નીચેની સપાટી ફીકી ને તેપર સૂક્ષ્મ ગોળ પીળાસલેતા કે કાળા રંગનાં બિંદુઓ અને ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. એ દરેક પાન (દલ) ૧ ઇંચ લાંબું અને ½ ઇંચથી કંઇક પોહોળું હોય છે. તે ચોળવાથી વાસ ઉગ્ર, અને ચાવવાથી સ્વાદ ચીરપરો લાગે છે.

પાનની મુખ્ય ડીટડીના મૂળમાં સૂક્ષ્મ ઝીણાં ૨ ઉપપાન હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ઘણી ટુંકી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. જેનાપર ૬ થી ૧૨ રેક રાતા રંગનાં પતંગીઆં જેવાં સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-પાંચ પત્રોનો હોય છે. તે નીચેથી થોડો જોડાયલો, ને મથાળે તેના પાંચે દાંતા ઝીણા લાંબી અણી જેવા પાતળા દેખાતા હોય છે. એ કોષ પાંખડીઓ કરતાં ટુંકો, લીલા રંગનો, અને વાળની રૂંવાટીવાળો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-પાંચ પાંખડીઓવાળો ને રાતા રંગનો હોય છે. તેમાં સૌથી ઉપરની મુખ્ય પાંખડી પથરાઈ વળેલી અને તેની પાછળની બાજુ કાળાશલેતુ વાળની રૂંવાટી, ને ટેરવે નાહાની અણી હોય છે. એ પાંખ પાંખડીઓ સાંકડી, લીસી, અને ચળકતી હોય છે, તેને તળિયે સહેજ ડાંડી હોય છે. છેક અંદર કે નીચેની બે હોડી પાંખડીઓ બહારથી જડાયલેલા કાળા વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે.

પુંકેસરો-દ્વિગુચ્છી ૧૦ હોય છે. તેમાં ૧ છુટું અને ૯ ના તતુઓ સાથે જોડાઈ એક ચળકતી લીલાશપડતા પીળા રંગની નળી થયેલી હોય છે પરાગકોષ કાળાશપડતા ભૂરા રંગના ને મથાળે સૂક્ષ્મ અણીવાળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, તે પુંકેસરોના તતુઓથી બનેલી નળીની અંદર આવેલી હોય છે, તેપણ નલિકાનો ઉપ-રનો ભાગ વાંકવળી સહેજ નળીથી થોડો બહાર નીકળેલો હોય છે, ને તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ સહેજ પીછાં જેવું જરા ગોળાઈવાળું મુખ હોય છે.

શીંગ-(ફળ)-ચીપટી હોય છે, તે ૪ થી ૫ ઇંચ લાંબી અને લગભગ ૧ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ ઝીણી અણી હોય છે. શીંગની સપાટી ચળકતી હોય છે. ને તેપર સહેજ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. શીંગને ચાર ધાર અને સપાટીપર રાતા રંગની છાયા હોય છે. શીંગમાં ૬ થી ૮ બીજ હોય છે. શીંગો એક નહાની ઝુમખીની પેઠે નીચી નમી રહેલી હોય છે.

બીજ-લીસાં, ચળકતાં, દેશ ભૂરા કે સ્ત્રાકલેલા કાળા રંગનાં હોય છે. બીજની એક કોરે સૂક્ષ્મ ધોળી રેખા હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ- } એના ગુણદોષ બોરડીના જેવા અને દેશીમાની જ્યેષ્ઠી જેવા છે. ૬-ઉપયોગ- } બીજ વપરાય છે. એનું વિશેષ વર્ણન ન.૧૭૩ માં છે.

૭-સ્થાનક-જંગલ અને બેટની ટેકરીઓ, દેખાય દેશી અને ટેકરી બાગોમાં કોઈ કોઈ ઉગે છે. એ કચ્છના ભાગમાં વિપુલતામાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એ ભેળવાનું પાન લેલી એનું રેખન છે અને એમાં સુંદર રંગનાં ફુલ આવે છે, તેથી એને શાણીમેથી કહે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી.)

નંબર. ૧૪૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. tinta.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 96; N. p. 78.

૨-દેશીનામ-આગાડિયાળી (પોરબં૦).

૩-વર્ણન-આગાડિયાળીના છોડવા ૨ થી ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે. તેમાંથી થોડીક લાંબી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એના આખા છોડવાપર પથ્થારી પીળા ચળકતા વાળની આછી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. શાખાઓ સુતળી જેવી પાતળી અને ઉભી હાંસીવાળી હોય છે. પાન આંતરે, અને ત્રણ પાનના ત્રેખડાની પેઠે ત્રણ ત્રણ ભેગાં આવેલાં હોય છે. તેમાં વચલું પાન બાજુનાં બે પાન કરતાં વિશેષ મ્હોટું હોય છે. એ ત્રણે પાન (દલ) તળિયે જરા સાંકડાંપનાં, વચમાં પોહોળાં, અને ટેરવે જરા સાંકડાંપનાં ને અંદર બેસતી ખાંચ અને સૂક્ષ્મ અણીવાળાં હોય છે. ત્રેખડામાંનાં બાજુનાં બે પાન પહોંચારી ¾ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ ઇંચ પોહોળાં હોય છે, અને વચલું પાન ૧ થી ૨½ ઇંચ લાંબું, અને ¾ થી ૧½ ઇંચ પોહોળું હોય છે. બાજુનાં બે પાન કરતાં વચલું પાન ઉંચુ હોય છે. ઉપપાન સૂક્ષ્મ ઝીણાં સળી જેવાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી શાખાઓથી પાતળી અને પાનથી ટુંકી હોય છે. તેપર ૮ થી ૧૬ ફુલ આવેલાં હોય છે. તે જાંબુડી છાયાવાળા રાતા રંગનાં પતંગીઆના આકારનાં હોય છે.

શીંગ (ફળ)-નીચી નમતી હોય છે, તેપર ધોળા રંગના વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. શીંગ ¾ થી ૧½ ઇંચ લાંબી, અને ⅛ થી ⅙ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તે વિશેષ કરી સીધી, ટેરવે સહેજ વાંકવળી, ને સૂક્ષ્મ અણી-વાળી હોય છે. તેપર ઉભી પાંચ ધારો અને તેની અંદર ૮ થી ૧૨ બીજ હોય છે.

બીજ-⅛ ઇંચ લાંબાં, પીળા રંગનાં, લીસાં, ચળ-કતાં, અને નાહાની મગીના દાણાના આકારનાં હોય છે. તે ઘણાં ઝીણાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-મૂળ, પાન અને બીજ.

૫-ગુણદોષ-વિષહર અને પ.િ.

૬-ઉપયોગ-એનું મૂળિયું વાટીને ઘસીને ઝેરી જનાવરોના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે. કોઈની પીઠમાં વાઈ પડ્યું હોય તો તેપર એનાં પાન વાટીને ચોપડવામાં આવે છે. તેથી તે દરદ રૂઝાઈ જાય છે. એનાં પાન પણ કેટલાકની પેઠે ભાજીને ઠેર ઠેર ખાવામાં ખાવામાં વપરાય છે અને બીજ રેચક ગણાય છે.

૭-સ્થાનક-આ વનસ્પતિ ટેકરીઓ, અને તે જ પ્રાંતમાં એનાં ફુલ છાયવા ટેબ ઉપર ઉગેલા જોવામાં આવે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–એ ઝાડીના છોડવા આ સ્વસ્થાનમાં જૂજ ઉગે છે, અને તે એનાં ફૂલ સિવાય સુંદર દેખાતા નથી માટે એને ગઅડબાઉગળી કહે છે.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૧૪૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–I. paucifolia.

દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 97; N. p. 79; Watt. IV. p. 386; રુ૦ નિ૦ પા૦ ૫૮૬.

૨–દેશીનામ–ઝીલ (પો૦); ઝીલડી (ગુ૦); सुरवुन्ज, शिल्क (म०); शिल (हिं०); शिल्ल. (सं०).

૩–વર્ણન–ઝીલના છોડવા ૩ થી ૬ ફીટ ઉંચા થાય છે. પણ ઘણીવાર કઠણ જમીનમાં તે છાતડાની પેઠે ભોંયપર પથરાયલા હોય છે. એના છોડવામાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. તેમાં નીચેથી ઉપર તરફ શાખાઓ વખતે અનુક્રમે નાહાની નાહાની થતી હોય છે. જેથી તેવી શાખાઓ હંસરાજ (a Fern) જેવી નીચેથી પોહાળી ને ઉપર જતા સાંકડીથતી સુંદર દેખાય છે. શાખાઓ ધણુંકરી રાતા રંગની હોય છે. પાન સાંકડાં ને લાંબાં; ફૂલ રાતાં કે ગુલાબી રંગનાં; અને શીંગો (ફળ) ફીકા ભસ્મી કે ભૂરા ધોળા વા રતાસલેતા રંગની હોય છે.

ઝીલના આખા છોડવાપર ધોળા રૂપાં જેવા ચળકતા સૂક્ષ્મ ચોટડુક વાળની રૂંવાટી હોય છે જેથી એના છોડવાનો રંગ ફીકો ધોળો કે ભસ્મી દેખાય છે. એના છોડવા જ્યાં ઉગે છે ત્યાં જત્થાબંધ ઉગે છે.

મૂળ–એનાં મૂળ ઉંડાં બેઠેલા હોય છે. તે સુતળીથી પેનસીલ જેવાં કે મ્હોટા ને ઘણા ઘરડા છોડવામાં આંગળીથી અંગુઠા કે હાથનાં કાંડાં જેવાં જાડાં હોય છે. તે ઉપરથી ભૂરા અને અંદરથી લીલાસલેતા ધોળા રંગના ને જાડી ચીવટ રેસાવાળી છાલવાળાં હોય છે. મૂળ ૪ થી ૬ ઇંચ કે વખતે ૧ થી ૨ ફીટ લાંબાં હોય છે. એ માંથી કેટલાક લાંબા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે, તે પોચી જમીનમાં ૩ થી ૪ ફીટ લાંબા ગયેલા હોય છે. મૂળનો વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ સહેજ કડવાસલેતો તૂરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી ધોળાસલેતા ભૂરા કે રાતા રંગની, સ્લેટપેનથી આંગળી કે અંગુઠા જેવી જાડી હોય છે. તેની છાલપર ઉભા ચીરા અને ચોટડુક સફેદ વાળની રૂંવાટી આવેલાં હોય છે. કોમળ શાખાઓ વિશેષકરી લીલા કે રાતા રંગની અને તેપર ધોળાવાળની ગીચોગીચ રૂંવાટી હોય છે. અત્યંત કોમળ શાખાઓપર રૂંવાટી એટલી બધી હોય છે કે, તેને લીધે તેની શાખાઓ ધોળી દેખાય છે. શાખાઓપરની છાલ ચીવટ રેસાવાળી હોય છે. તે ઉતારી હોય તો શાખાપરથી સર્વત્ર રેસાની પેઠે ઉતરી આવે છે. તે અંદરની બાજુ પીળાસલેતા લીલા રંગની હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની એક મુખ્ય ડીટડીપર ૩ થી ૫ દલો હોય છે. તે એક બીજાથી આંતરે આવી છેવટનું એક પાન (દલ) મુખ્ય ડીટડીને છેડે આવે છે. અથવા કોઇવાર સાદાં પાનની પેઠે શાખાપર એકેક પાન પણ આવે છે. તે અકડ, બન્ને છેડે અનુક્રમે સાંકડાંથનાં, કે મથાળે જરા પોહોળાં ને ½ ઇંચથી ૧ કે ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ⅙ લાઇનથી ૧ કે ૩ લાઇન પોહોળાં હોય છે. એ સૂક્ષ્મ પાન (દલ) ની ડીટડી ઘણીજ ટુંકી પણ જરા જાડી ને સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાન (દલ) જરા જાડાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ ધોળા ચોટડુકવાળની રૂંવાટી હોય છે; તેથી તે ધોળાસલેતા રંગનાં ને ખરસટ લાગે છે. તેપરની વચલી નસ પાછળની બાજુ બહાર નીકળતી હોય છે અને તેમાં બીજી નસો દેખાતી હોતી નથી. પાન ચોળવાથી ચીકણાં અને ઉગ્ર વાસવાળાં જણાય છે, અને ચાવવાથી ગળચટાં ને તૂરા સ્વાદવાળાં લાગે છે, પણ પાછળથી જીભને ખરસટ જણાય છે.

ફૂલ–પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે ૧ થી ૬ ઇંચ લાંબી અને ધોળા કે ભૂરા ચોટડુક ગીચ વાળથી ભરાયલી હોય છે. તે પાનની મુખ્ય ડીટડી કરતાં જાડી ને લાંબી હોય છે. તેપર એક પછી એક એમ ૨૦ થી ૫૦ સેક સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં હોય છે, તે રાતા, ગુલાબી કે સિંદુરી રંગનાં, ⅙ ઇંચ લાંબાં, ને પતંગીઆં જેવા આકારનાં હોય છે. એ દરેક ફૂલની ડીટડી સૂક્ષ્મ હોય છે. તે ફૂલ ઉઘડયા પછી નીચી વળી જાય છે. તેના થડમાં સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે. તે તરત ખરી જાય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે તળિયેથી જોડાયલાં ને મથાળે તેના પાંચે દાંતા જૂદા દેખાતા હોય છે. એ પાંચ દાંતા પૈકીના ત્રણ દાંતા સાંકડા ને બે જરા પોહોળા હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષ અંદરથી ગુલાબી છાયાસલેતો ને બહારથી ધોળી રૂંવાટીને લીધે ધોળો દેખાય છે. તે ⅙ લાઇન લાંબો અને પુ૦ અભ્ય૦ કોષથી ઘણો ટુંકો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેમા સૌથી ઉપરની બહારની મુખ્ય પાંખડી ૨ લાઇન પોહોળી અને બીજી ચારે પાંખડીઓ એના કરતાં સાંકડી હોય છે. એ મુખ્ય પાંખડીની બહારની બાજુપર ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે. ને તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી, તળિયે અંદરની બાજુ પીળાસલેતા રંગનો સૂક્ષ્મ

ચાંદલો, અને તેની વચમાં રાતા રંગની ઝીણી ઉભી નસો હોય છે. મુખ્ય પાંખડીથી અંદરની બાજુની બે પાંખ-પાંખડીઓ રાતા કે ગુલાબી રંગની હોય છે. ઉક અંદર અથવા નીચેની બે હોડી-પાંખડીઓ જોડાયલી, પીળાસલેતા રંગની, ગુલાબી કોર ને કોરપર સફેદ વાળની આછી ફુમતાવાળી હોય છે. એ બન્ને પાંખડીઓને પડખે સૂક્ષ્મ છેડા હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦ દ્વિગુચ્છી (diadelphous) હોય છે. તેમાં ૯ સાથે બંધાયલાં ને એક છૂટું હોય છે. જે નવ સાથે બંધાયલાં હોય છે તે પણ મથાળે પરાગકોષથી જરા નીચે છૂટાં હોય છે. જે એક પુંકેસર તદન છૂટું હોય છે તે ગુલાબી છાયાલેના રંગનું ને બાકીનાં નવ પીળાસલેના લીલા રંગનાં હોય છે. પરાગકોષ ભુરાસલેના લીલા રંગના ને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલા રંગનો, લીસો, ચળકતો, ઉભો, જરા જાડો, અને તેનાપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. નલિકા પીળાસલેતા લીલા રંગની, ઉપરથી અંદરની બાજુ વાંકવળતી, અને તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ ગોળાકારનું બારીક વાળની પીંછી જેવું મુખ હોય છે.

શીંગ-(૧૪)-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીપર નીચી લળતી, જરા વાંકવળતી, ૪ થી ૬ લાઇન લાંબી ને લગભગ ½ લાઇન પોહોળી હોય છે. તે વીંછીનાં પુંછડાંની પેઠે વચમાં આંકાઓવાળી અને ટેરવે એક તીક્ષ્ણ કાંટા જેવી સૂક્ષ્મ અણીવાળી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ ધોળા ચોટડુક વાળની રૂંવાટી હોય છે. શીંગો ભૂરા કે રાતા ને ભૂરી રંગની હોય છે. તેપર વખતે બે ઉભી નસો હોય છે. એ દરેક શીંગમાં ૬ થી ૮ કે ૧૦ બીજ હોય છે. બે બીજ વચ્ચે શીંગની સપાટી જરા સંકડાઇને એક આંકા જેવી થયેલી હોય છે. તે પરથી શીંગમાં કેટલાં બીજ છે તે શીંગને ચીર્યાં સિવાય તેની બહારના આંકા ગણીને કહી શકાય છે.

બીજ-ભૂરાશ કે લીલાસલેના પીળા રંગનાં, ઘણાં લીસાં ને ચળકતાં મકના દાણાને મળતા આકારનાં અને ઘણાં કઠણ હોય છે. અને તે ½ લાઇન પોહોળાં અને ¾ લાઇન લાંબાં હોય છે. તે બન્ને છેડે બુઠ્ઠાં અને તેની એક બાજુ વચ્ચોવચ એક ઘેરા પીળા રંગની ટપકી (hilum) હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ખારી, રેચક, વિરહર, વિરઘ્ણકારી-પૌષ્ટિક અને પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-ઝીલનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને વીંછીના તેમજ બીજા ઝેરી જનાવરોના ડંખપર ઝેર ઉતારવા માટે ચોપડવામાં આવે છે. ઝીલનું મૂળ દૂધમાં ઉકાળી રેચ માટે વપરાય છે. એમ વૉટ સાહેબ લખે છે. ઝીલનું મૂળ સામરશીંગડાં અને સુંઠની સાથે રસવિકાર અને બીજા કરડના તમામ સોજાઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. ઝીલના છોડવાના કાઢાના, પારાની દવા ખાવાથી મોઢાંમાંથી લાળ વહેતી હોય તે વાળવા માટે કોગળા કરાવવામાં આવે છે. તેથી મોઢાંની ગરમી દૂર થાય છે. ઝીલની છડીનાં દાતણ કરવામાં આવે છે, તેથી મોઢાની ગરમી દૂર થાય છે. ઝીલની છડીની ખાતરણી, સુંડલા અને સાવેણાં બનાવવામાં આવે છે.

ઝીલનાં પાન ગળીનાં પાનની સાથે મેળવી તેમાંથી ગળીનો રંગ બનાવવામાં આવે છે. ઝીલનાં પાન મોઢું પાકયું હોય તો ચાવીને મોઢામાં રખાય છે. ઝીલનાં પાન જખમ રૂઝાવા માટે ચાવીને જખમપર મુકવામાં આવે છે. ઝીલનાં પાન વાટીને ઢોર અને ઘોડાઓનાં ભાંડાંપર રૂઝ લાવવા માટે બાંધવામાં આવે છે. ઝીલનાં પાનને વાટી ભેંસના છાંણ સાથે મેળવી તે ગરમ કરી વાળાના સોજા ઉપર ગરીબ લોકો બાંધે છે. ઝીલનાં પાન ઢોર આફરી આવ્યું હોય તો આવળનાં પાનની સાથે મેળવી તેનો ઉકાળો કરી તેમાં મીઠું નાંખી રખારી અને ખેડુ લોકો તે ઢોરને પાય છે. ઝીલનાં પાન આવળનાં પાનની સાથે વાટી તેને ગરમ કરી તેનો મરડ કે પડી જવાથી પછાડ લાગી હોય તો તેપર લેપ કરવામાં આવે છે. ઝીલનાં પાન છપ્પનિઆ દુકાળમાં કેટલાક ગરીબ લોકો ખાતા હતા. ઝીલનાં પાન અને મેંદીનાં પાનને સુકાવી તેની બારીક ભૂકી કરી તે ધોળા વાળને કલપ ચઢાવવા માટે તેને ઘણા લોકો વાપરે છે. ઝીલનાં પાનનો રસ સાકરની સાથે સંગ્રહણી ઉપર અપાય છે. ઝીલના છોડવાને બાળી તેની રાખ સરસીઆ તેલમાં મેળવી ઉઠને પામ (ખસ) થઇ હોય તો તેપર લગાડવામાં આવે છે. ઝીલનાં પાનનો રસ મધ અને દૂધની સાથે માથાંની ચકરીપર અપાય છે. ઝીલનાં પાનના રસને જરા ગરમ કરી તેલ સાથે મેળવી કાન પાકયો હોય તો તેમાં તેનું ટીપું નખાય છે. ઝીલના છોડવાની રાખ મધની સાથે ઉલટી, અજીર્ણ, અને પિત્તના રોગમાં અપાય છે. ઝીલની કાચી શીંગો પેટના દુખાવાપર મીઠાંની સાથે ખાવામાં આવે છે. ઝીલનાં પાન પાણીમાં ઉકાળી પેડુપર બાંધવાથી પેશાબ ન છૂટતો હોય તો છૂટે છે. ઝીલનાં સૂકાં પાનની ભૂકી લોટમાં મેળી કરી ઉધરસ અને દમ ઉપર અપાય છે. ઝીલનાં બીજ ગળીનાં બીજની માફક (તેમાં ઘણું નાઇટ્રોજન આવવાથી) ઘણાં પૌષ્ટિક ગણાય છે, તે છપ્પનિયા દુકાળમાં ગરીબ લોકો ખાતા હતા. ઝીલના છોડવા ખેડુતોને લોઢ પકાવાની અને સુનારીઆ લોકોને

ચુનો પકાવાની ભઠ્ઠીમાં બારી (બળતણ) તરીકે બાળવાના કામમાં આવે છે. ઘણાં ગરીબ લોકો ઝીલનું બળતણ બાળે છે.

ઝીલના છોડવાપર ગાડરાં, બકરાં, ઉંટ, ગાય અને ભેંસ ઉન્હાળાની વખતે પોતાનું ગુજરાન કરે છે, છપ્પનિયા દુકાળની વખતે ખેડુલોકો ઝીલના છોડવા કાપી લાવી તેને ધોકાવતી છુંદી, કુવાડીથી તેના નાહના કકડા કરી પોતાનાં ઢોરોને ખવરાવતા હતા. ઉન્હાળે બીજો ચારો સુકાઇ જાય છે, ત્યારે ઝીલમાં ઘણુંકરી નવી ફૂટ થાય [illegible] જે ઢોરોને ખરે ટાણે કામ આવે છે. રેતી જમીનને વધારે ફ્લદ્રુપ કરવા માટે ઝીલના પાનનું ખાતર દેવામાં આવે છે. જે જમીનમાં ઝીલના છોડવા ઉગે છે તે જમીનને ઘણી સુધારે છે. કાંપવાળી જમીન સૂર્યના તાપથી સુકાઇ તેમાં ઉંડા ચીરાઓ પડે છે. તે ઝીલના છોડવાઓ એવી જમીનમાં ઉગવાથી જમીનપર છાંયડો રાખી ફાટી જતી જમીનનો બચાવ કરે છે. કાદી કે ખડકવાળી જમીનમાં ઝીલના મુળિયાં ઉંડાં પ્રવેશ કરી કાદી અને ખડકને તોડી જમીન બનાવે છે.

૭–સ્થાનક–રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, ખેતરોને શેઢે, પડતર ખેતરો અને વાડીઓમાં રેતી તેમજ કાદીવાળી જમીનમાં, ડુંગરના પાઉની તળીવાળી કરાર જમીનમાં, અને વિશેષે કરીને નદી અને ખેડના કાંઠાઓપરની કાંપવાળી જમીનમાં ઝીલના છોડવા ઘણા ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાભાગ જાગોમા થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–'ઝિલ્લ' એ સંસ્કૃત શબ્દ દેશી ઝીલ શબ્દ ઉપરથી વૈદરાજ શોઢલે લીધો હોય એમ લાગે છે. કેમ કે ગઙ્ઘ્યાદિનિર્ઘટમાં એનું નામ જોવામાં આવતું નથી. વરસાદનુ પાણી ભરાઇ રહેતું હોય તેવી જગાઓને હિંદુસ્થાનીમાં ઝીલ કહે છે, તો આ વનસ્પતિના છોડવા એવી જગાઓમાં વિશેષકરી ઉગતા હોવાથી એનું નામ ઝીલ પડ્યુ હશે.

ઝીલ કચ્છમાં ઘણી ઉગે છે. તેમાં પણ વિશેષ કરીને લખપત–બંદર જે આ લખનારની જન્મભૂમી છે, ત્યાં મ્હોટાં તળાવોની કાંપવાળી જમીનમાં ઝીલના છોડવા બહુ મ્હોટા વિસ્તારવાળા થાય છે. ત્યાંના ઘણા ભાટીઆ ગૃહસ્થો જે વિશેષ કરીને વલ્લભીય સંપ્રદાયના મરજાદી હોય છે તેઓ બાવળનાં દાતણ કરતા નથી પણ ઝીલનાં દાતણ કરે છે. અને એટલા માટે ઝીલનાં સુકાં દાતણ લખપતથી તેઓ કચ્છમાંડવી વિગેરે કચ્છમાંના બીજાં મ્હોટાં શહેરોમાં તેમજ મુબઇ સુધી પણ એક સોગાત તરીકે મોકલે છે. ઝીલનાં દાતણ પવિત્ર ગણાય છે. કેમકે કહેવત છે કે:–

"દાતણ કરીએ ઝીલનું, તો પાપ જાય ડીલનું."*

* ઝીલના છોડવા પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં પણ જ્યાંત્યાં ઉગે છે. લોકે તે નકામા અને એક નંદ તરીકે ગણાય છે તોપણ તે સ્વસ્થાન તેમજ તેની રૈયતને અત્યન્ત ઉપયોગી છે.

ભીણુસાર અને વરતુ નદી તેમજ તેમાં ભળતા બીજા વોકળાઓના કાંઠા વરસાદનાં પાણીની ભારી ઉલથી ધોવાઇ જાય છે તેનો બચાવ ઝીલના છોડવાઓથી જેટલો થાય છે તેટલો તેઓને ઝાંડ ઉગેલાં આંબા, આંબલી, વડ કે બાવળનાં ઝાડોથી બિલકુલ થતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ કોઇવાર ઉલનાં પાણીના વેગથી આવું મોટું ઝાડ નદીઓના ભેખડવાળા કીનારાપરથી પવનને લઇ પડી જાય [illegible] અને તેથી ત્યાં પાણીને વહી જતાં અટકાવ થવાથી તેની આજુબાજુથી પાણી જોરથી વહે છે અને તેને પરિણામે ત્યાં માટીનું ઘસાણ થઇ કીનારો ધોવાઇ જાય છે. અને ત્યાં મ્હોટો ખાડો પડે છે. અને પાછળથી તે એક નવું વેન (વોકળી) થાય છે. એથી [illegible] ઝીલના છોડવાઓ નદીઓના કાંઠાપર ઉગેલા હોય છે તોપણ પાણીની ઉલથી ઉખડી જતા નથી. અને તેની આસપાસ માટી પણ ઉલથી ધોવાતી નથી. એટલુંજ નહિ પણ તે આજુબાજુ પાણીની ઉલમાં આવતા માટીના કાંપનો જમ થાય છે. તેથી ઉલથી ધોવાઇ ગએલી જમીનમાં પણ ઝીલ છોડવા ઉગેલા હોય તો તે જમીન પાછી કાંપથી ભરાય. દાખલા તરીકે વરતુ નદીની ઉલથી પારાવાડા ગામ પાસે કોબી નામની જમીન જેનાપર ખેડવાણ ખેતરો હતાં. ખેતરોની માટી ધોવાઇ જઇ ખેતરો તદન નકામાં થઇ ગ હતા. જેથી તે ખેતરોનાં રાજીનામાં અપાઇ ગયાં હતાં. પારાવાડા ગામ અને વરતુ કાંઠાની કોબીવાળી જમીનપ પણ વરતુ નદીની ઉલથી તમામ માટી ધોવાઇ જઇ ખા અને પથર ખુલ્લા થઇ ગયા હતા. અને એ જગ્યાએ એક ન મ્હોટુ વેન (વોકળો) પડી જાય એવી ધાસ્તી રાખવા આવતી હતી. આવી રીતે પારાવાડા ગામની આસપાસ વરતુ નદીના કાંઠાની જમીન ઉલનાં પાણીથી ધોવાઇ જ અટકાવવા માટે આ સ્વસ્થાનના તે વખતના એડમિનિસ્ટ્રે (હાલ સિંધના કમિશનર Mr. W. T. Morison. C S. I C. S) ડબલ્યુ ટી. મોરીસન સાહેબે ભોમીયાવદ અને પારાવાડા ગામની સીમ અંદરના વરતુ નદીના બ કાંઠાઓ અને એ નદીમાં ભળતા સુકાવો. રૂપાવો. અ ભાટી વેકરી નામના ત્રણે વોકળાઓના કાંઠાઓ તેમજ કોબ નામની જમીન એ સઘળાં રીઝર્વ અર્થાત્ રક્ષિત એટ રખાત રખાવ્યાં હતાં. (પોરબંદર સ્ટેટ–ગેઝેટ–પુસ્તક–૯–અ ૧૭–નંબર. ૮૭. તા. ૨૪–૩–૯૧). ઉપર પ્રમાણે એ સઘ જમીન રખાત રાખ્યા પછી [illegible] વર્ષની અંદર એ રખા જમીનમાં પોતાની મેળે ઝીલના હજારો છોડવા ઉગી ગયા હતા અને ત્યાર પછી ત્રીજે વર્ષે પાણીની જે ઉલ આવી હતી તે ઉલથી એ રક્ષિત જમીનમાંથી માટી નહિ ધોવાતાં તેમાં ઉલટો વિશેષ કાંપ ભરાયો હતો. અને એ જગાપર આવળ, બાવળ અને ઝીલડાં આદિ બીજા ઘણા નાહના નાહના છોડવાઓ પોતાની મેળે ઉગી ગયા હતા. આવી રીતે એ રક્ષિત જમીન આશરે દશ વર્ષ સુધી બંધ રાખવામાં આવી હતી. દરમિયાન દર વરસે તેમાંથી ઘાસ અને બીજા ઝાડવાંઓનો લાભ સ્વસ્થાન

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૪૫.

લાટીનનામ-I. hirsuta.

...ત-H. II. p. 98; N. p. 79.

દેશીનામ-ઈંછાળીગળી (પીસ્ત્રુ૦).

વર્ણન-એના છોડવા ૩ થી ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે. એના આખા છોડવા-ધામાં ઘણા જોવામાં આવે છે. એના લાંબા વાળની ભૂરા ધોળા કે તપખીરીઆ રંગના ધાંખા અને ટોચપર ...ગ હોય છે. એનાં ફુલ, કોમળ પાન, અને ડાંડી અને શાખાઓ ઘણી ગીચોગીચ આવેલી હોય છે. સ્લેટપેનથી સુનગી જેવી પાતળી, ઉપરના ભાગમાં રૂવી હાિમાવાળી, અને વખતે રતાસલેના રંગની હોય છે. પાન સંયુક્ત, આંતરે આવેલાં, એક મુખ્ય ડીટડીપર ૫ થી ૧૧

...ઈમજ બેહુનોને મળ્યો હતો. કે ૧૪ વર્ષ હાલિમાન વઇ ...ની કાણી કોળી નામની જમીનમાં એટલો બધો મોંઘ ...ગયો હતો કે, તે જમીનમાંનાં તમામ ખેતરો બેહુનોએ ઘણી ...ભારી ચાંપી માંઠાં ભેટવા માટે ...ની રામનો સ્વરૂપતને સ્તુતિ આપી ...તી ...ણી થઇ હીધાં હતા.

અને પારાવાડા ગામ અને ઉપર કહેલી કોળી નામની જમીનની વચમાંની તમામ જમીનપરની માટી ધોવાઇ જઇ ...હાડ નીકળી આવ્યા હતા અને જ્યાં પાણીનું નવું ...હા જગ નીકળી આવ્યા હતા તે ખાડાવાળી જમીન ઉપર રેન થઇ જવાની ધાસ્તી હતી તે ખાડાવાળી જમીન ઉપર રેન થઇ જવાની ધાસ્તી હતી તે પણ ખાડાની ફરતે વચમાં ગીલના છોડવાઓ ઉગી નીકળી પણ ખાડાની ફરતે વચમાં ગીલના છોડવાઓ ઉગી નીકળી ... જમીનઉપર પણ પાણીની ઉછાળનો કાંપ જામી ખાડો એ જમીનઉપર પણ પાણીની ઉછાળનો કાંપ જામી ખાડો હાલ ઠંઇ ગએલા છે. અને જમીનનો ઘણો ભાગ પુરાઇ એ હાલ ઠંઇ ગએલા છે. એથી હાલ ત્યાં નવું રેન પડવાની ધાસ્તી દૂર થઇ છે.

ભાદર નદીને કાંઠે (હરિવાળ વાડે) મીઠું પાણી રોકવાનું ખાંધકામ કરવા માટે ભાદર કાઠી ચિંભેટને નામે ઓળ-બાદ ... નદીની પાણીની ઉછળતી ધોવાઇ ન જાય ભાળી જમીન ભાદર નદીની પાણીની ઉછળતી ધોવાઇ ન જાય તેને માટે પ્રથમ તે જમીનનો બચાવ કરવામાં આવેલો હતો. ખારી તેવા બચાવ ખાતર પણ તે જમીનમાં ખારીઆ ધોરૂ આવ્યાં હતાં. અને એ જગ, અને ગીલનાં બીજ વાવવામાં આવ્યાં હતાં તે કેટલા ગીલના છોડવાઓ ફરતી રીતે ત્યાં ઉગેલા હતા એ ચિંભેટની ...ઠેરે મિટે રજાર સભાસદમાં આપ્યા હતા. એ જમીન પણ બે વર્ષની અંદર ખારી જા અને ગીલના છોડવા-ઓની ઝાડીરીને ખાસ સંધી હતી. અને છાયલિયા ફુલાળ પણ વખતે વર્ષે જ્યારે આ સ્વરૂપાનમાં એકદમ ૫૦ ઇંચ વરસાદ થયો હતો, અને એને પરિણામે આગળ કોઇ દિવસ ન આવેલી એવી ઉછાળ ભાદર નદીમાં આવી હતી ને ઉછળતી પણ હારડુ એટલી ધોવાઇ જતી જમીનનો બચાવ ખારી જગનાં ઝુમડાં અને ગીલના છોડવાઓથી થયો હતો. જ્યારે એ નદિના કાંઠાપરનાં કેટલાં એટલા ઝાડો પાણીના જોરથી ...ગત પાણીમાં વહી ગયાં હતાં.

ગીલના છોડવાઓ નદી, વોકળા, તળાવની પાળ અને બીજી એવી જગાઓપર પોતાની મેળે ઉગી આવે છે. તેવાં મૂળ ...ર અત્ર માટીવાળી જમીનમાં એવાં તો મજબૂત બેસે છે ...તેને નદીઓમાં પાણીની ઉછળ પણ કાઢી શકતી નથી. ગીલના ...ત્રો ... વાર ફરેલા ખળાવ ગાળી તેનાં બીજ આજુબાજુ

ઘરી તેના જથ્થાબંધ છોડવાઓ થઇ જાય છે. તે એટલે સુધી કે જ્યાં તે ઉગે છે ત્યાં બીજા કોઇ જાતના છોડવાને જગો નહિ આપતાં તે આજુબાજુની તમામ જમીન ઘેરી લઇ પોતાનો વિસ્તાર વધારે છે. આવાં જગાની અંદર જ્યારે નદીઓનાં ઉછળનાં પાણી વહેતાં આવે છે તે ત્યાં ધીરાં પડે છે. અને તેથી તેમાંનો માટીનો કાંપ જગાંમાં ભરાઇ વગેરે ભરે છે. ગીલના છોડવાઓ ઘણા દિવસ પાણીમાં બુડેલા રહે તો તેથી તેને વિશેષ હાનત થતી નથી. અને છોડવા પાણીથી બહાર દેખાતા રહે તોપણ એને રહે પણ તેનાં મૂળમાં પાણી ઘણા દિવસ રહે તોપણ એને નુકશાન પહોંચતું નથી.

મ્હોટી નદીઓનાં પાણીની ભારી ઉછળને ધીમી પાડવા, અને તેની નીચેની જમીનને બચાવવા, ગીલના છોડવાઓ કેટલા ઉપયોગી છે તે ઉપરની હકીકતથી જણાતાં હવે ઠોરોના ચારા તરીકે તેની ઉપયોગતા વિષે માત્ર એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, છાયલિયા દુકાળની વખતે પારાવાડા ડિવિઝનની અંદરના ઢોરા ગીલના છોડવાઓએ પારાવાડા અને સોરઠીઆનાદર ગામની તમામ ઢોરોને બીજા કશા ચારા સિવાય જીવતી રાખી હતી. અને ઉંટો ખાઇને (પેટ) ને નિભાવ્યાં હતાં.

આવા અસાધારણ ઉપયોગી ગીલના છોડવાઓનો નાશ કરનારા આ સ્વરૂપાનમાંના સુતારીઆ લોકો છે. કે જેઓ ગીલના છોડવાઓ કાપી કે જમીનમાંથી ખેંચી કાઢી હળી સુતાળી બહી કરવામાં વાપરે નાખે છે. જેથી નદી વોકળા વગેરેના કાંઠાપરના ગીલના છોડવાઓ ઓછાએ જવાથી વર્ષાદનાં પાણીથી ધોવાઇ જાય છે. અને તેને પરિણામે નદી કે વોકળા કાંઠાં પાસેનાં ખેતરો નકામા થઇ પડે છે.

ગીલના છોડવાઓ પણ પાલોદરાં (નં૦ ૧૦૯) ના છોડવાઓની રીત પ્રમાણે દર ત્રીજે કે ચોથે વર્ષે જંગલ ખાતાની રીત પ્રમાણે (coppice) જમીન બરાબર કપાય તો તે નવેસરથી નવી ફુટ કરી વધારે ઝેરવાળા થાય છે તેથી આ સ્વરૂપાનના એકું સોઇલે બારી તરીકે ઉપયોગમાં લેવા ગીલના છોડવાઓ જમીન ઉપરથી દર ત્રીજે વર્ષે કાપી લઇ જવા દેવામાં આવે તો કંઇ હરકત જેવું નથી પરંતુ બીજા ચાલતી તરી વખતે આકરાં અને બીજા ઢોરોને એમ સુતારીઆ લોકોને તે કાપી લઇ જવાની પરવાનગી આપવી જોઇએ નહિ.

ગીલના છોડવાને મોટે એ લાભ જેવા જાણવામાં આવે છે તેમજ ઉપરી વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં એ છોડવો અતિ ... એટલું કામ બજાવે છે, તે ઉપરના એનાં કાર્યથી સહેજ જણ... આવે છે. માટે એનો આ સ્વરૂપાનમાં જેમ બને તેમ વધ... અને બચાવ કરવો જોઇએ. કેમકે કાળે દુકાળે ઢોરોના ... વગેરે અને ગરીબ બેહુનો તથા રબારીઓને પોષક માટે ... આવે એવાં વિશેષ ચારાં વાળા બહુ થોડા વાવાને ઉ... શકતાં નથી.

ગીલના છોડવા ઉછળના પાણી સાથે કમાન્ડર ઇન... દિવસ એટલી હાદર સૌ.ઉ છે. માટેજ કાય સું હાલિયા... તેને સભ્ય વાળી રંગનું રૂપેરી જબના પહેરાવેલું

જાય છે. ટોરી પુ૦ ભા૦ ૧૯૯, અને ઓગષ્ટ એ બધાં જાતી ફેબ્રુઆરી મહાચમાં હોય છે.

શીંગો-(ફળ) ¾ થી ૨ કે ૨½ ઈંચ લાંબી અને એક ઇંચ પહોળી હોય છે. તે નીચી વળેલી, અંદર વાળેલી, ટેરવે સુક્ષ્મ અણીવાળી, બીજ પાસે સંકડાયેલી અને ઉપર વાળેલી રૂવાંટીવાળી હોય છે. એ રૂંવાટી સહેલાઈથી ખરી જાય છે, ને ત્યારે શીંગનો રંગ ભૂરો, મેલાઓ, કે ભરે સ્નાયુએ આવે છે. શીંગમાં ૧ થી ૪ બીજ હોય છે.

બીજ-ભૂખરા, ભૂરા રંગનાં, મગના દાણા જેવા આકારનાં, ટીપાં, સખતાં અને ⅛ ઇંચ લાંબાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-દીપક, સ્ફટી, વિરક અને રેચક

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળનો કાઢો ઝેરમાં અને બીજનું નિરનણ મશહૂર છે. એનાં પાનને વાટીને તેની લૂગદી મસ્તકના તેમજ ફેર અને પેટનાં ચાંદા ઉપર લગાડવામાં આવે છે. એ ભુકાના ઊંચાણીથી જે કેવ મતલબ સૂત (રેષ) કાઢવામાં આવે છે તેને ગળી અથવા ગળીનોકૂચો કહે છે. તે ઘણાં ફૂલદાનના ભાગમાં વપરાય છે. પેટના ખોય થઈ ગયો હોય તો પેટ પર મળીનો લેપ કરવામાં આવે છે. ઘાટાં અને રોગનાં ઉપર મળીને ચળુવીમાં વાળી ચોપડવામાં આવે છે, તેથી બધું રૂઝાઈ જાય છે. એટલું જ નહિ પણ ફર આવી નહિ તેથી તરત રૂઝ આવી જાય છે. ગળી કપડાં રંગવાના કામમાં વપરાય છે. મગનાં બીજ ઔષધિના રૂપમાં વપરાય છે. ઘણી જાતની ચામડી પરની સોજાને દૂર કરી મટાડે છે. એનાં બીજ ઘણાં દીપક મશહૂર છે. ઉધરસ અને લાળગંઠમાં, તેમજ મગજમાં રોગનાં ગરજવર મળીનો લેપ અથવા ફૂંક આપવામાં આવે છે. એનાં પાનની ભૂકી વાળને કાળા કરવા માટે વાપરવામાં આવે છે. "જોઈને જ ન થતી હોય ત્યારે મગનાં પાનનો કાઢો અપાય છે. મધુપ્રમેહમાં એનાં પાનની વડે અસરનાં પાન આપે છે. એનો કાઢો ૧૦ થી ૧૨ દિવસ પાય છે." (નાડી ગ્રેઝ આપ્ટ).

૭-ઉત્પત્તિસ્થાન-હિંદ સીતારાની રેતાળ અને કાળીવાળી જમીનમાં, ફૂલમાં, પડતી જમીનોમાં, અને જૂનાં ખેતરો અને હિમાલયે ઉપર ઘણા ઉંચાણ સુધીમાં ઉગે છે.

આ સરસ્વતીમાં ભાવ, નોરાડ, વેળાવિલ, રાણપુર, ધોર, વગેરે અને ટીંબાનું તથા અણીઆળી વાળની આજુબાજુની ટાઢ્ટી તેમજ રેતી જમીનમાં એના ઉછેર વધારે ઉગે છે.

એ કાઠીઆવાડ, કચ્છ અને સિંધના દેશોમાં થાય છે.

૮-વિ વિવેચન-ગુળના ઉત્પાદનમાં જન ગળીનાં પાન કરવાં વધારે ઉપયોગી અને એની ટોચ ભરી કરવાં બાકી હોવાને લીધે એને ગુડા અથવા ગડા કહેતા હશે.*

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૪૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. tinctoria.

રેફરન્સ-II. II. p. 99; N. p. 79; watt IV. p. 387; રૂ. નિ. પા. ૧૦૯.

૨-દેશીનામ-ગળી, ગુડી (પો૦); ગળી, ગરી (ગુ૦); નીલ, ગુળી (મ૦); નીલ, ઢોલ, ગુળી (હિં૦); નિર્હીના, શ્યામા, ઇંગની (સં૦)

૩-વર્ણન-ગળી અથવા ગુડીના ઉછેરા પણ ગુચ્છ કે મગના ઉછેરાની પેઠે ચોમાસે ઘણા ફૂટી આવેલા જોવામાં આવે છે. તે ૨ થી ૪ કે કોઈવાર ૬ ફૂટ સુધી ઉંચા વધે છે. એમાં ચોતરફ પાનવાળી, લાંબી, પતલી, ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. તેથી એના ઉછેરા ઘણુંખરૂં ઝાડવા જેવા લાગે છે. શાખાઓ કોઈવાર ઉછેરાના નીચેના ભાગમાં કઠણ જેવી થઈ ગયેલી હોય છે. પણ ઘણાંખરાં ચેરઘીલા કે કાળાશવાળા રંગનાં; ફૂલ ગુલાબીના પીળા રંગનાં; અને શીંગો (ફળ) લીલી, લાંબી, સીધી કે વચ્ચે જરા અંદર વળેલી હોય છે. એને ચોમાસે ફૂલ આવી એમાં શિયાળે શીંગો પાકે છે.

એના આખા ઉછેરાઉપર ધોળા રૂપેરી રંગના વાળની ઘણી આછી રૂંવાટી હોય છે. પણ એના કોમળ ભાગ પર તો વિશેષે કરી તપખીરીઆ રંગના રંગના વાળની ગીચ રૂંવાટી જોવામાં આવે છે. એના આખા ઉછેરામાંથી ખાસુસની ઠાકર વાસ નીકળે છે.

મૂળ-પેનસીલથી આંગળી કે અંગૂઠા જેવાં જાડાં અને જમીનમાં ઉંડાં ગયેલાં હોય છે.

થડી અને શાખાઓ-થડી ¼ થી ½ કે ૧ ઈંચ જાડી, શાખાઓ સુતળીથી ટચલી આંગળી જેવી, અને કોમળ શાખાઓ જાડા દોરાથી સુતળી જેવી જાડી હોય

* આ સરસ્વતી (વિરમગામ)માં ગળીના ઉછેરા લોકો ખાસ ઉગાવતા નથી. પણ તે ઘણા ભાગમાં વધુંખરી અમારા સ્થળમાં થાય છે. તેમજ કેટલાક ભાગમાં તે વિશેષ અને ઘણો થાય છે. ગાઈ એના ઉછેરામાંથી ગળીનો રંગ કાઢવા સ્વદેશ વગેરે ઠેકાણે ઉદ્યોગ આપવામાં આવે છે. પણ તેની ઘણી જુજ રકમ સ્વદેશને ઉપજ થાય છે. કેમકે હાલ ઘણે ભાગે એના ઉછેરાઓ નહિ મળવાથી કાચ ભરવા કાઢી તેના ખાસ આગળ ઉત્પાદનને વધારે કરવું પડે છે. આ સરસ્વતીમાં ઘણા ઉછેરામાંથી ગળીનોકૂચ કરવામાં આવે છે. પણ બીજી જાતિએ જાતી ગળીના ઉછેરામાંથી ગળીનો કૂચ કરવામાં આવે છે. તેનું વર્ણન નીચેનાં (નં ૧૪૭)માં આપવામાં આવેલું છે.

છે. અતિ કોમળ શાખાઓ બે બાજુ જરા દબાયલી, ઉભી હાંસોવાળી, અને તપખીરીઆ વાળની ચળકતી રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની મુખ્ય ડીટડી ધોળા કે ભૂરા વાળની રૂંવાટી અને નીકવાળી, ૧½ થી ૨½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેપર ૭ થી ૧૩ નાહાનાં પાન (દલ–leaflets) હોય છે. તેમાં ૬ થી ૧૨ પાન સામસામાં જોડીએ આવેલાં, અને એક પાન મુખ્ય ડીટડીને છેડે હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ઘણુંકરી લીસી તેપણ વખતે ઘણી આછી રૂંવાટીવાળી ફીકા ઘેરા કે કાળાસલેતા લીલા રંગની અને નીચેની સપાટીપર ધોળા વાળની રૂંવાટી આવવાથી તે પીળાસલેતા લીલા રંગની દેખાય છે. મુખ્ય ડીટડી સીતાં આખાં પાન કોઇવાર ૪ થી ૫ ઇંચ લાંબાં હોય છે. પણ મુખ્ય ડીટડીપરની જોડીમાં આવેલાં સામસામાં નાહાનાં પાન કે દલ ¾ ઇંચથી ૧ ઇંચ લાંબાં, અને ⅔ થી ¾ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. મુખ્ય ડીટડીના છેડાપરનું પાન સૌથી જરા મ્હોટું હોય છે. મુખ્ય ડીટડીના છેડાથી નીચે ઉતરતાં સામસામાં આવેલાં પાનની જોડી ઉત્તરોત્તર નાહાની થતી હોય છે. એ સઘળાં નાહાનાં પાનનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં હોય છે, ને તેને ડીંટરડી સૂક્ષ્મ હોય છે. એ પાન લંબગોળ, અથવા ડીટરડી પાસે ઘણુંકરી સાંકડાં, અને ટેરવાં તરફ પોહોળાં હોય છે. પાનને ચોળતાં જરા ચીકાસલેતો રસ નીકળે છે. તેની વાસ તીખી હોય છે. પાનનો સ્વાદ કડવાસલેતો હોય છે. પાન સુકાય છે ત્યારે કાળાં થઈ જાય છે

ઉપપાન ઘણા સૂક્ષ્મ હોય છે.

ફૂલ–ની કલગી અથવા પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી એકેકી નીકળેલી હોય છે. તે પાનથી ટુંકી હોય છે, ને તેનાપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એ સળીપર ઘણાં સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલા હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–સૂક્ષ્મ પાંચ દાંતાવાળો લીલા રંગનો ને ધોળા ને તપખીરીઆ વાળની રૂંવાટીવાળો હોય છે. તેના પાંચ પોહોળા દાંતામાંથી બે દાંતાની અણી જરા વિશેષ બહાર નીકળતી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેમાં સૌથી બહારની પોહોળી મુખ્ય પાંખડી અથવા પતાકા બહારથી ભૂરા રંગની અને અંદર અથવા સુધી રાતી ટીશીઓવાળી હોય છે. તેથી અંદરની બે પાંખ–પાંખડીઓ ગુલાબી રંગની અને બહારથી કાળા ભૂરા વાળની રૂવાટીવાળી હોય છે. છેક અંદરની બે હોડી–પાંખડીઓની અંદર સ્ત્રી–અને પુંકેસરો ઢંકાયલાં હોય છે. એ પાંખડીઓની બહાર પણ કાળા ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે. તે દ્વિગુચ્છી અર્થાત્ ૧ છૂટું અને ૯ ના તંતુઓ એક બીજા સાથે જોડાયલા હોય છે. તે પીળાસલેતા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તે પીળાસલેતા રંગની અને તેની નલિકાની ઉપરનો છેડો પુંકેસરોથી બહાર નીકળેલો, વાંકવળેલો અને ટેરવે સૂક્ષ્મ મુખવાળો હોય છે.

શીંગ–(ફલ)–૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી, ⅙ થી ⅕ લાઇન પોહોળી, સીધી તેપણ અંદરની બાજુ જરા વાંકવળી, ટેરવે સૂક્ષ્મ વાંકી અણીવાળી, ધોળા વાળની આછી રૂંવાટીવાળી ને ૨–ઉભી નમેવાળી હોય છે શીંગમાં ૬ થી ૧૨ બીજ હોય છે.

બીજ–ભૂરાસલેતા પીળા રંગનાં, ⅓ લાઇન લાંબાં, ⅕ લાઇન પોહોળાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તે ઘણાં કડુ હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ– }
૬–ઉપયોગ– } ગુડા જેવા છે.

ડૉક્ટર સાહેબ લખે છે કે–ગળીનાં પાનના રસમાંથી ગળીનો રંગ થાય છે. બીજમાંથી એક જાતનું તેલ નીકળે છે, તે ઔષધોપયોગી છે. ગળીનાં પાનમાંથી કાઢેલો કસ જેને ગળીનો રંગ કહે છે તે ગુડાના કસ અમર રંગ માફક ઔષધ તરીકે વપરાય છે.

"ગળી ગરમ છે, ને તેથી રેચ લાગે છે. ગળી લગાવવાથી સફેદ વાળ કાળા થાય છે. મોહ, ભ્રમ, ઉદરરોગ, બરલ, વાતરક્ત, કફ, વાયુ, આમવાત, અંધકાર ઘણા આવવા, દમ, વિષ, ગુલ્મ, કૃમિ, તાવ, કોઢ, માથાના રોગ, ગુંબડાં, એ સર્વે રોગને મટાડે છે." (વૈ૦ રત્નાકર).

"ગળીનાં મૂળિયામાં ઝેરની અસર નાબુદ કરવાનો ગુણ રહેલો છે. ગળીનાં એકલાં પાંદડાં વાટીને અથવા તે સાથે મધ મેળવીને આપવામાં આવે તો તે કાળંત્રાના સોજાને મટાડે છે. તેનાં પાંદડાનો રસ પેઢુપર ચોપડવાથી પેશાબ વધારે આવે છે. ગળીનો રંગ ચોપડવામાં આવે તો સોજો ઉતરે છે. ચાંદાં તથા નાસુર ઉપર ગળીનો ભૂકો છાંટવાથી રૂઝ આવે છે. વાઢના દરદમાં ગળીનો ભૂકો વાપરવામાં આવે છે. ગળીની કુણી ડાળીઓનો રસ મધ સાથે મેળવી નાહાનાં બચ્ચાંઓને આપવામાં આવે તો તેઓનાં મોઢાની ગરમી મટી જાય છે." (વૈ. શા. મ. ગો.).

૭–સ્થાનક–ગુડા જેવી જગોએ ઉગે છે, તેવીજ જગોએ ગળી પણ ઉગે છે. તેપણ ઉજડ ટીંબા અને કબરસ્તાનવાળી જગોમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં એના છોડવા ગળીનો રંગ બનાવા માટે ઘણીખરી જગોએ વવાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-આ છોડવાનાં પાન ગુડાના પાન કરતાં ઝીણાં, વધારે રૂંછાવાળાં અને છોડવા પણ વધારે અડાવડાયલા(?) અને તેની શીંગો ગુડાની શીંગો કરતાં પાતળી અને લાંબી હોય છે માટે એને જુદી કરી છે.

જે ગળીના છોડવામાંથી ગળીનો રંગ કાઢવામાં આવે છે ને જે ગળીના છોડવા હિંદુસ્થાનમાં ઘણી જગોએ વવાય છે તે આ ગળી (I. tinctoria) છે. પણ આ (પોરબંદર) સ્વસ્થાનમાં એ ગળીમાંથી ગળીનો રંગ કોઈ કાઢતું નથી, પણ ગુડા (I. cærulea)માંથી કાઢે છે.

ગળીનાં વાવેતર, તેની જાતો, તેમાંથી નીકળતો રંગ, તેની બનાવટ, અને તેના વેપાર વિષેનો ઘણો ઉપયોગી હેવાલ વૉટ સાહેબે (Watt. IV. p. 387 to 469) પોતાની ડિક્શનરીનાં વૉલ્યુમ ચોથામાં પાને ૩૮૭ થી ૪૬૯ સુધી પાનાં ૮૨ માં આપેલો છે, તે ઘણો વાંચવા અને જાણવા લાયક છે.*

---

* પેશાવર સ્વસ્થાનમાં ગળી (Indigofera tinctoria)-ના છોડવામાંથી તેનો રંગ કાઢવામાં આવતો નથી. પરંતુ તેના છોડવા સુકવીને ઢોરો [illegible] સને ૧૮૦૧ ની સાલમાં સ્વસ્થાન [illegible] આવેલો છે.

ગળીના છોડવા આ સ્વસ્થાનમાં [illegible] અને તેની [illegible], ખીજડી, આવળ, [illegible] આદિ [illegible] વિશેષ, અને [illegible] આજુબાજુની સીમમાં [illegible] ઉગે છે. પણ આ સ્વસ્થાનના [illegible] અળીગળીને ગુડો અથવા જંગલીગળી કહે છે. અને ગુડા અથવા જંગલીગળી (Indigofera cærulea)ને ગળી કહે છે અને તેમાંથી ગળીનો રંગ કાઢે છે. આ [illegible] ગળીના છોડવા [illegible] તેમાંથી રંગ [illegible] આવે છે તે [illegible] અળીગળી (I. tinctoria)ના છોડવા [illegible] નથી, પણ ગુડા અથવા જંગલીગળી (I. cærulea)ના છોડવા [illegible] તેમાંથી ગળીનો રંગ કાઢે છે [illegible] રંગ [illegible] છે. પણ હિંદુસ્થાનમાં [illegible] અળીગળી (I. tinctoria) છે. [illegible] ગળી (I. tinctoria)ના છોડવામાંથી રંગ [illegible] નથી અને ગુડા અથવા જંગલીગળી (I. cærulea)ના છોડવામાંથી ગળીનો રંગ [illegible] છે.

અળીગળીના છોડ (I. tinctoria) આ સ્વસ્થાનમાં [illegible] થતી નથી પણ [illegible] હોય [illegible] સ્વસ્થાનમાં [illegible]

ઠોસને આશરે ઉપર ફાયદો થાય એવા હેતુથી સને ૧૮૦૧ માં [illegible] ગામના [illegible] કાનપુરથી [illegible] બી ૨૨ પાંઉડ મગાવી [illegible] વાવવામાં આવ્યું હતું તેના છોડવાઓ ઘણા સારા ઉગ્યા હતા, પણ તેનાં પાનમાં જોઈએ તેવો [illegible] રંગ આવેલો નહિ હતો. તેનાં [illegible] બે [illegible] જણાય છે. તે એ કે [illegible] બીજ કાનપુરથી [illegible] આણ્યું હતું. અને બીજું કે આ સ્વસ્થાનની જમીન હિંદુસ્થાનની [illegible] વાવેતરને વિશેષ લાયક નહિ હોવાથી પણ [illegible] હોય, એ બનવા જોગ છે. કેમકે [illegible] ગળીનાં પાનને [illegible] ભાગ્યે [illegible] છે, તેવા ઘણા [illegible] અહિંની ગળી (Indigofera tinctoria) ને ગળી અને ગુડા (I. cærulea) ને [illegible] કરીને કહે છે. પણ તે [illegible] કહેવું પણ ઠીક [illegible] છે કે, હિંદુસ્થાનમાં [illegible] ગળીનાં પાન (I. tinctoria) [illegible] તેવાજ છોડવા જે અહિં થયે છે, તેનાં પાન [illegible] તેમાંથી [illegible] રંગ [illegible] નથી. પણ અહિં આ જંગલીગળી (I. cærulea)ના છોડવામાંથી [illegible] તો તેમાંથી [illegible] રંગ થઈ શકે છે. આ [illegible] જણાય છે કે, અહીં ગળી (I. tinctoria)ને અહિંની જમીન તેના વિશેષ રંગ આપવાને માટે લાયક [illegible] નથી. પરંતુ જંગલીગળી (I. cærulea)ને વિશેષ [illegible] આવે છે. [illegible] પાણીની [illegible] નથી, પરંતુ [illegible] આવેલી આજુબાજુની સીમ [illegible] જંગલીગળી (I. cærulea) [illegible] છે, તેમાંથી [illegible] આવે [illegible] છે, [illegible] અને તેનો પણ [illegible] નહિ. [illegible]

[illegible] હિંદુસ્થાન- [illegible] છે. પણ [illegible] નહિ. [illegible]

૧૮-વર્ગ (લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૯૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. anabaptista.

ફ્લો૦-ઇ-II. II. p. 102.

૨-દેશીનામ-એડીગળી, છાતરીગળી (પો+ગુ૦).

૩-વર્ણન-એ ગળીના છોડવા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે, તે ૧ થી ૨ ફીટ લાંબા વધેલા અને જમીનપર પથરાયલા હોય છે. તેના આખા છોડવાપર સોટ વાળની આછી રૂંછાશ આવેલી હોય છે. એના છોડવામાં કેટલીક લાંબી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. ડાંડી અને

શાખાઓ ઉભી હાંસોવાળી, અને સુતળી જેવી જાડી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં ને સંયુક્ત હોય છે. એટલે એક મુખ્ય ડીટડીપર ૫ થી ૭ પાન (દલ–leaflets) આવેલાં હોય છે. (૭ પાન ભાગ્યેજ) પણ ઘણુંકરીને ૫ પાન વિશેષ ભાગે જોવામાં આવે છે. પાનનાં ૪ દલ બે જોડીએ સામસામાં, અને એક વચમાં છેડે આવેલું હોય છે. એનું વચમાંનું પાન વખતે બન્ને છેડે સાંકડું થતું અથવા જોડીમાંનાં પાનની માફક તળિયે સાંકડું અને મથાળે જરા પોહોળું થતું હોય છે. એ પાન બીજાં ચાર પાન કરતાં જરા મ્હોટું હોય છે. એ તમામ પાન (દલ) ૩ લાઇનથી ૧ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ લાઇનથી ½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ½ થી ¾ ઇંચ લાંબી, શાખાઓથી પાતળી અને પાનની મુખ્ય ડીટડીથી જરા જાડી કે તેના જેવી પાતળી અને તેથી ટુંકી હોય છે. તેનાપર ધતુમની પેઠે બહુ પાસે પાસે રાતા રંગનાં પતંગીઆંના આકારનાં ૧૨ થી ૨૦ ફુલ આવેલાં હોય છે. શીંગો (ફલ)–¼ થી ⅜ ઇંચ લાંબી અને લગભગ ૧ લાઇન પોહોળી હોય છે. તે ચપટી, જરા વાંકવળતી, નીચી ઢળતી, છેડે સૂક્ષ્મ અણીવાળી અને ૬ થી ૮ બીજવાળી હોય છે. બીજ પીળાસલેના બૂરા રંગનાં, ચપટાં, અને કોરપર ખૂણાવાળાં હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ }
૬–ઉપયોગ } નં૦ ૧૪૩ અડબાઉ ગળી જેવા છે.

એ ગળીના છોડવા કાચા હોય છે ત્યારે ઢોર બહુ ખાય છે.

એના છોડવા ચોમાસે ડુંગરપર ઘાસની સાથે, અને મેદાનમાં કાદીવાળી જમીનપર ઘણા ઉગે છે.

૭–સ્થાનક–એ કાઠિઆવાડ, કચ્છ, સિંધ, પંજાબ અને કોકણમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–એ છાતળીની પેઠે જમીનપર પથરાયલી હોય છે, માટે એને છાતરી કે બેડી ગળી કહે છે.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૪૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Psoralea corylifolia

દૃષ્ટાન્ત–*H. II. p. 103; N. p. 80, Watt.* VI. part. I. p. 353; રૂ. નિ. પા. ૭૬.

૨–દેશીનામ–બાબચી (ગૂ૦+મુ૦); બાવચી (મ૦); बुकची, सोमराज, बावची (हि०); वाकुची, कुष्टनाशिनी (सं०).

૩–વર્ણન–બાબચીના છોડવા ચોમાસે ઉગી આવે છે. તે ૨ થી ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેની શાખાઓ મજબૂત બહુધા સીધી ને ઉંચી ચડતી હોય છે. એનાં પાન ઘણાં ચળકતાં અને કરચલીવાળાં હોય છે, ને તેનાપર કાળાં છાંટણાં આવેલાં હોય છે. ફુલ ફીકાં, ઘેરા જાંબુડા રંગનાં અને શીંગો (ફલ) એક બીજવાળી હોય છે.

મૂળ–પીળા રંગનું, સુતળીથી આંગળી જેવું જાડું હોય છે. તેમાંથી થોડા ઝીણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળ ઘણું કઠણ અને તેની ઉપરની છાલ પાતળી અને મજબૂત રેસાવાળી હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–સુતળીથી તે આંગળી જેવી જાડી થાય છે. તે ફીકા લીલા રંગની અને ઉભી હાંસોવાળી હોય છે. તેનાપર સૂક્ષ્મ છાંટણાં હોય છે. કોમળ શાખાઓઉપર ધોળા ઉંચા ચડતા વાળની હાર હોય છે. ડાંડી અંદરથી પોચી સફેદ માવાવાળી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે સાદાં હોય છે. તેનો આકાર ઘણુંકરી ગુવારનાં પાન જેવો હોય છે. પાનની સપાટી ઉપર કરચલી પડેલી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલા અથવા ઘેરા લીલા રંગની અને નીચેની ઘણુંકરી તેવીજ અથવા જરા ફીકા રંગની હોય છે. એ બન્ને સપાટીપર થોડી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પાનની સપાટીપર જે છાંટણાં આવેલાં હોય છે તે ઉપરની સપાટીપર અંદર બેસતાં, ચળકતાં અને નીચેની પર બહાર નીકળતાં દેખાય છે. પાન ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચથી ૨ કે ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની કોર દાંતાવાળી હોય છે. પાનની અંદરની મુખ્ય નસો અને તેની અંદરનું જાળીકામ અર્ધપારદર્શક ઘણું સુંદર હોય છે. પાનની ડીટડી ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર ઉભી હાંસો, છાંટણાં અને થોડી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પાનને ચોળવાથી આંગળીઓઉપર ચીકાસવાળું તેલ લાગેલું જણાય છે.

પાનની ડીટડીના મૂળમાં તળિયે પોહોળાં અને મથાળે સાંકડાંથતાં, વાંકાં વળેલાં બે ઉપપાન હોય છે.

ફુલ–પત્રકોણમાંથી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળેલી હોય છે. તેના ઉપરના ભાગપર પાસે પાસે ઘણાં સૂક્ષ્મ ફુલો આવેલાં હોય છે. સળી ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર ઉભી નસો, ધોળી રૂંછાળ અને ચળકતાં છાંટણાં આવેલાં હોય છે. ફુલની નીચે આવેલાં સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રોના ખૂણામાંથી ૧, ૨ કે વખતે ૩ ફુલો આવેલાં હોય છે. તે ¼ ઇંચ લાંબાં હોય છે. તેની ડીટડી ઘણીજ સૂક્ષ્મ હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૫ હોય છે, તે તળિયે જોડાયલાં ને મથાળે છૂટાં હોય છે. તેનાપર પણ ધોળી રૂંછાળ અને છાંટણાં આવેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–પુ૦ બા૦ કોષથી જરા બહાર નીકળતો હોય છે. તેની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. એ

પાસે પાંખડીઓની નીચે સૂક્ષ્મ સફેદ ડાંડી હોય છે. એની ટોચી એની બે વચલી પાંખડીની અંદર પુંકેસરો અને સ્ત્રીકેસરો ઢંકાએલાં હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦, તેમાં ૧ જુદું ને ૯ ના તંતુઓ એકઠા હોય છે. તે લીસા, સગડના અને પીળા રંગના હોય છે. પરાગોટ પીળાસ રંગના, અને પરાગરજ સફેદી ને પીળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય લીલા રંગનો અને સૂક્ષ્મ બિંદુઓવાળો હોય છે. નલિકા પીળા રંગની લાંબવેલી, ને વાંકે પાસે જરા ભારી થએલી હોય છે. નલિકામુખ લીલા રંગનું, ગોળાકારનું અને પુંકેસરોથી જરા બહાર નીકળતું હોય છે.

શીંગ-(ફળ)-પ્રથમ લીલા રંગની કેરીના આકારની હોય છે, તે પાકે ત્યારે કાળા રંગની થઈ જાય છે. તેમાં એક બીજ હોય છે. તેને ફળનું ઉપરનું પડ વળગી રહેલું હોય છે. તેની સપાટીપર અંદર બેસતાં ઘણાં સૂક્ષ્મ છાલરાં લીલા રંગનાં વગાડતાં આવેલાં હોય છે. એ છાલરાં ઉપરથી તેની બાકીની સપાટી ફીકા રંગની અને તે પોપચાંની પેઠે ઉપસી આવેલી જેવી દેખાય છે. ફળની લંબાઈ ૧ થી ૧½ ઇંચ અને પહોળાઈ ½ કે ૧ ઇંચ જેટલી હોય છે.

બીજ-ઝૂલુ કાળા રંગનું તેલીલું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-પાન અને બીજ.

૫-ગુણદોષ-વિશુદ્ધકારીપૌષ્ટિક, ઉત્તેજક, સારક, સુગંધિત તથા કુષ્ઠનાશક.

૬-ઉપયોગ-ઘણાં સડતાં ચાંદાં ઉપર જાયફળીના પાન વાટીને લગાડવામાં આવે છે. તેમજ જાયફળીનાં પાનનો રસ ખસ અને દાદર ઉપર પણ ચોપડાય છે. જાયફળીનું તેલ ચામડીનાં દરદોપર ચોપડવામાં આવે છે. જાયફળીનાં બીની ભૂકી હિલીબિકારથી થતાં ચામડીનાં દરદો અને વગતા કોઢ ઉપર સાકર સાથે ખવડાવવામાં આવે છે. જાયફળીનાં બીને ગુરી દૂધ અગર પાણીમાં વાટી તેની ગોળી કરી રાખવામાં આવે છે, તે દૂધમાં ઘસીને સફેદ કોઢનાં ચાઠાં ઉપર લગાડવામાં આવે છે. તેથી ઘણું કરીને કોઢનાં ચાઠાં મટી જઈ ચામડી કુદરતી રંગ પકડે છે. જાયફળી ઘણી ગરમ છે, તેથી તે ચોપડવા પછી ચિત્રી અગર ચાઠાંની જગ્યાએ ફોલ્લી ઉઠે તો થોડા દિવસ તેનો લેપ બંધ કરવો, કેમકે નહિ તો ચામડી ઘણી બળી આવે છે. એનાં બીજને તેલમાં કકડાવી તે તેલ અગ્નિની ઝાળથી બળેલું દુખતું હોય તો સાથે ચોપડે છે. અને એ તેલથી ઘણું વળે છે એમ માને છે. કુષ્ઠ તેલનાં મસાલામાં પણ ઘણીવાર સુગંધી માટે જાયફળીનાં બી નંખાય છે.

"જાયફળી કડવી, મધુર, પાકમાં તીખી, ઉષ્ણવીર્યવાળી, રૂચી ઉપજાવનાર, કેશને વધારનાર, તથા કોઢ, વ્રણ, મેળ, કાસ, શ્વાસ, અને પાંડુરોગનો નાશ કરનારી છે. જાયફળી રસાયનરૂપ છે. દસ્તને મળી આપે છે. જાયફળી ખાવા જેવાય છે. જાયફળીનું તેલ ત્વચારોગ ઉપર લગાડાય છે." (વૈ. શા. મ. ઓ.)

"બાકા-જાયફળીનાં બીજ બે આનીથી પાવશેર." (ગા. વી. શ્રી.)

"જાયફળીનાં બીજ પિત્ત, પ્રમેહ, તાવ, કૃમિ, ગુમડાં, વિદોષ, વિષ, આફરો, મેળ, એ સર્વ રોગને મટાડે છે. પુષ્ટી કરે છે." (વૈ૦ ર. ઉ.)

૭-સ્થાનક-ભરડા ડુંગરપર ગોરાણું અને હરિયા જગ્યા અને તેની તળેટીમાં તેમજ ખેતરો ને વાડીઓમાં, અને વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય એવી રેતાળ જમીનમાં એના છોડવા છૂટા છવાયા ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-સંસ્કૃત બાકુચી ઉપરથી બાવચી વગેરે નામે નીકળેલાં જણાય છે. અને સફેદ કોઢપર ખાસ વપરાય છે, માટે એને સંસ્કૃતમાં કુષ્ઠનાશિની કહેતા હશે.

મુબઈના પ્રખ્યાત મરહુમ ડાક્ટર ભાઉ દાજી અને સ્વર્ગવાસી પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી સફેદ કોઢપર જાયફળીની ગોળીનો ઉપયોગ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વિશેષ કરતા હતા. ગુજર ભગવાનલાલ ભાઈ પાસે રહેતાં લખનારે એક દાખલો જોયો હતો કે, ગીરગામમાં રહેતા શેઠ મનચેરજી નામના એક પારસી ગૃહસ્થને ત્રણ છોકરીઓ હતી. પણ આબ્યપેઠે એ ત્રણેને કપાળે અને ગાલપર સફેદ કોઢના ડાઘ હતા. તેથી તેઓને કોઈ પરણતું નહિ હતું. તેઓને ઘણે વખતે વપરાવે આ ગોળીઓથી ઘણો ફાયદો થયો હતો.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૫૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Tephrosia tenuis

દર્શન-H. II. p. 111; N. p. 80; Watt VI. part IV. p. 15.

૨-દેશીનામ-ઝીણુંશરપંખો (પો×મુ૦).

૩-વર્ણન-ઝીણુંશરપંખના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે ½ થી ૧ ફૂટ ઉંચા થયે છે. અથવા ઘણીવાર તે ૨ થી ૨½ ફીટ ઘેરાવાનાં છાતળાંની માફક જમીનપર પથરાએલા હોય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન લાંબાં ને સાંકડાં હોય છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ ફીકા જાંબુડા રંગનાં, અને શીંગ (ફળ) લાંબી અને ચપટી હોય છે.

મૂળ–ફીકા ધોળા રંગનાં સુતળીથી તે પેનસીલ જેવાં જાડાં થાય છે, અને તેમાંથી ઘણા ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તે ૩ થી ૬ કે ૧૦ ઈંચ લાંબા હોય છે. તેની વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ ઉગ્ર અને મગચરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી કવચિતજ હોય છે. પણ ઘણુંકરી સુતળી કે ઝીણા તાર જેવી પાતળી અને નરમ શાખાઓ મૂળને મથાળેથી નીકળેલી હોય છે. તે લીલા રંગની હોય છે. તેનાપર ઉંચા ચડતા શાખાઓને વળગેલા ધોળા સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, તે સાદાં હોય છે. તે ૧½ થી ૨ ઈંચ લાંબાં અને ૧ થી ૩ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે બને છેડે સહેજ સાંકડાં ને ટેરવે બુઠાં અથવા ખાંચ કે અણીવાળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ ફીકો લીલો અને નીચેનીનો ભુરાસલેનો લીલો હોય છે. ઉપરની સપાટીપર થોડી ને નીચેનીપર વિશેષ ધોળી લાંબી રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાનમાંની નસો મજબૂત, ઉભીચડતી, અને સીધી અર્ધપારદર્શક હોય છે. તેની ડીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ અને રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મગચરો અને ચીકણો લાગે છે.

પાનની ડીટડીના થડમાં બન્ને બાજુએ લીલા રંગનું લાંબી અણીવાળું અને ઉભું ચડતું એકેક સૂક્ષ્મ ઉપપાન હોય છે.

ફૂલ–પત્રકોણમાં બારીક ડીટડી ઉપર ૧ થી ૨ સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં હોય છે. તે ફીકા જાંબુડા રંગના, અને ૧ થી ૧½ લાઇન લાંબા હોય છે. તેની ડીટડી જાંબુડી ઝાંખાશની ઝીણા દોરા જેવી પાતળી અને ૨ થી ૩ લાઇન લાંબી હોય છે. તેનાપર ઉભી ચડતી ધોળી રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ–ના પત્રો ૫ હોય છે, તે ૧ લાઇન લાંબા અને રૂંવાટીવાળા હોય છે. તે તળીયે જોડાયલાં અને મથાળે તેના પાંચ છૂટા ઝીણી અણીવાળા જુદા દેખાતા હોય છે. આ પત્રો પણ ઘણીવાર જાંબુડી છાયા-વાળાં હોય છે

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે પુષ્પબાહ્યકોશ કરતાં લાંબી હોય છે. મુખ્ય પાંખડી બીજી પાંખડીઓ કરતાં લાંબી અને પહોળી હોય છે. તે ટેરવે અંદર તરફ ખાંચવાળી હોય છે. તેની બહારની બાજુ સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે તળિયે પીળા-સફેદ રંગની અને સૂક્ષ્મ ડાંડલીવાળી હોય છે. મુખ્ય પાંખડીની અંદર બે પાંખ-પાંખડીઓ તેનાથી સાંકડી, મથાળે જાંબુડા રંગની ને તળિયે પીળાસફેદ રંગની ડાંડલીવાળી આવેલી હોય છે. એ બે પાંખડીઓની અંદર તેનાથી નાહાની પાંખડી હોડી અથવા ઘુંઘટ જેવી આવેલી હોય છે. એના ઉપરના છેડા જાંબુડા રંગના અને તળિયે એ આખી પીળાસફેદ રંગની હોય છે. તેને તળિયે પણ સૂક્ષ્મ ડાંડલી હોય છે. એની અંદર પું–અને સ્ત્રી–કેસરો આવેલાં હોય છે.

પુંકેસર–૧૦ હોય છે. તેમાં ૧ છૂટું ને ૯ ના તંતુ જોડાયલા હોય છે. તંતુ મથાળે વાંકાવળતા, ને પરાગકોશ પીળા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેની નલિકા મથાળે વાંકી વળેલી, પુંકેસરોથી જરા બહાર નીકળતી ને તે ટેરવે સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે.

શીંગ–(ફલ)–½ થી ૧ ઈંચ લાંબી અને ૧ લાઇન પોહોળી હોય છે. તે ચપટી અને બંને છેડે સાંકડી-થતી હોય છે. તે પીળાસલેના ભૂરા રંગની હોય છે. તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. શીંગપર અત્યંત બારીક ધોળી રૂંવાટી આવેલી હોય છે. શીંગમાં ૬ થી ૧૦ બીજ હોય છે.

બીજ–½ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે. તે ભરાવદાર અને તેપર એક બાજુ જરા ખાંચ હોય છે. તેની સપાટી ઘણી લીસી ને ચળકતી હોય છે. એનો રંગ કાળાસલેનો ભૂરો હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–સ્વેદલ અને જ્વરઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–એનાં મૂળનો ક્વાથ તાવવાળાને મરીની સાથે અપાય છે. એનો આખો છોડવો પાણીમાં ઉકાળી તેની બાફ પણ તાવવાળાને લેવરાવાય છે. માથું દુખતું હોય તો માથાંપર એનો છોડવો બાંધવામાં આવે છે. તેમ એના છોડવાને વાટી જરા ગરમ કરી માથે લેપ પણ કરવામાં આવે છે.

૭–સ્થાનક–રસ્તાની બાજુએ, ઘાસની તળિયાંમાં, દરિયા કાંઠાની રેતાળ જમીનમાં અને ભેજવાળી જુની દીવાલ અને ખંડીએરોમાં આ સરપંખાના છોડવા ઘણા જોવામાં આવે છે.

એ કચ્છ, કાઠિયાવાડ, સિંધ, પંજાબ અને કોંકણમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–સરપંખાની જાતની વનસ્પતિઓમાં આના છોડવા સઘળી રીતે બીજા સરપંખાના છોડવાઓ કરતાં નાહાના થાય છે માટે એને અહિં (પોરબંદર)ના લોકો ઝીણકો અર્થાત્ નાહાનો સરપંખો કહે છે.

એનાં પાનને આડું તોડતાં તે તેની ઉભી ચડતી મજબુત નસોને લીધે સીધું તુટતું નથી. જેથી સરપંખો તેનાં પાનના તોડવાપરથી ઘણા લોકો ઓળખી કાઢે છે.

આ સરપંખો બીજા સરપંખાઓથી વસ્ત વરતાઇ આવે છે. કેમકે એનાં પાન સારાં હોય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૫૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-T. candida

દ્રષ્ટાંત-H. II. p. 111.

૨-દેશીનામ-ધોળો સરપંખો (પો×ગુ૦).

૩-વર્ણન-આ સરપંખાના છોડવા ૧½ થી ૨ ફીટ ઉંચા વધે છે. અને તેમાંથી ઘણી પાતળી શાખાઓ નીકળે છે. શાખાઓઉપર ઉભી હાંસો અને ભૂરી સુંવાળી રૂંછાંઞ આવેલી હોય છે. પાન આંબલી પેઠે સળીપર આવેલાં હોય છે. તે ઉપરની બાજુ લીસાં ને નીચેની બાજુ સુંવાળી રૂંછાંઞથી ભરાયલાં હોય છે. એમાં રીંગણા જાંબુડા કે ધોળા રંગનાં નાહનાં ફુલો ચોમાસાં પછી આવે છે. અને શીંગો શિયાળે પાકી જાય છે.

મૂળ-ભૂરાસ્સીના ધોળા રંગનુ, પેનસીલથી દબલી આંગળી જેવું જાડુ હોય છે. તે જમીનમાં ઘણું ઉંડુ ખોડું હોય છે. એની વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ મીઠાસ-મેતો મગરટો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી આંગળી જેવી, અને શાખાઓ સુતળીથી તે પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે મુખ્ય ડીટડી ...નાં ૬ થી ૯ ઇંચ લાંબાં હોય છે. તેની જોડી ૬ થી ... અથવા ૧૨ હોય છે. અને એક પાન મુખ્ય ડીટડીને ... વચ્ચોવચ આવેલું હોય છે. આ છેડાનું પાન બીજાં ... કરતાં લાંબુ હોય છે. જોડીના પાન ૧ થી ૧½ કે ... ઇંચ લાંબાં અને ¼ થી ½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે.

...લ-શાખાઓને છેડે અને પત્રોણુમાંહેથી પુષ્પ ... કરનારી સળી નીકળેલી હોય છે. તે ૬ થી ૯ ઇંચ ... હોય છે. ફુલની ડીટડી ⅛ થી ¼ ઇંચ લાંબી ... સુંવાળી રૂંછાંઞથી ભરાયલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે ⅛ ...ઇંચ લાંબો અને તેનાપર ગીચોગીચ સુંવાળી રૂંછાંઞ આવેલી હોય છે. તેનાં પાંચે પત્રો તળિયે જોડાયલાં ને મધ્યાને તેના દાંતા સહેજ દેખાતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે ... થી ૧ ઇંચ લાંબી ને રતાશલેતા અથવા ધોળા રંગની હોય છે. અને તેની મુખ્ય પાંખડીપર વાળની રૂંવાટી ગીચોગીચ હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦; તેમાં ૧ છૂટું અને ૯ જોડાયલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેની નળિકા મધ્યાને વળેલી, જરા ચપટી થયેલી, અને તેનાપર રૂંવાટી હોય છે.

શીંગ-(ફળ)-૩ થી ૪ ઇંચ લાંબી, ચપટી, વાંકેલી, અને ભૂરી રૂંછાંઞથી અસ્તર થયેલી હોય. તેમાં ૮ થી ૧૨ કે ૧૫ રેક બીજ હોય છે.

બીજ-ચપટાં, અડદની દાળ (reniform) આકારનાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-મૂળ.

૫-ગુણદોષ-તિરહર અને મારી.

૬-ઉપયોગ-આ સરપંખાનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને વીંછી, કાંડર અથવા મધમાખીના ડંખપર ઘણા લોકો ચોપડે છે. દરસ ઉપર સાકર સાથે પાણીમાં વાટીને પીએ છે. તેમ મરી સાથે તાવ ઉપર પણ પવાય છે.

૭-સ્થાનક-બરડા ડુંગરમાં રીરમલકી અને કરવલના નેસ પાસે ભેંસોને બેસવાની જગાઓમાં અને તોરણીઆ જંગલમાં ચોમાસે ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-ધોળા સરપખાનો દેખાવ નીચેના નં૦ ૧૫૨ ના સરપંખા જેવો જ હોય છે. પણ આમાં ધોળાં ફુલ થાય છે, માટે એને ધોળો સરપંખો કહે છે. એક પીળાં ફુલનો સરપંખો પણ થાય છે, તેનાં પાન સાંકડાં હોય છે, તેપર આછી રૂંછાંઞ હોય છે. શીંગમાં ૧૦ થી ૧૨ બીજ હોય છે તે બહારથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. એનો ઉપયોગ તાવ ઉપર કરવામાં આવે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૫૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-T. purpurea.

દ્રષ્ટાન્ત-H. II. p. 112; N. p. 80; Watt. VI. part. IV. p. 14; ર. નિ. પા. ૫૭૦.

૨-દેશીનામ-સરપખો, ધોળાકાન (પો+ગુ૦). શીરપસા, ઉન્હાલ, ઉઝારી (મ૦); સરપોંખા, સરફોકા (હિ૦), શરપુંખ, શરપુંખા (સં૦).

૩-વર્ણન-સરપંખાના છોડવા ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા વધે છે, તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. તે આડી ઉભી અથવા છાતળાની માફક પસરાતી હોય છે. તેમાં આંબલીની પેઠે સળીપર સયુક્ત નાહનાં પાન આવે છે. ફુલ પતંગીઆના આકારનાં, સુંદર ગુલાબી કે જાંબુડા રંગનાં ચોમાસાં આખરે આવી શિયાળે શીંગો પાકે છે.

એના છોડવાપર કોઇવાર ધોળા વાળની રૂંછાંઞ વિશેષ હોય છે. અને ઘણીવાર તે ઘણી ઢાંકી હોય છે. બીના... સવાળી જગોએ એમાં બારે માસ ...

તેનાપર ઘેરા ભૂરા રંગના મખમલી વાળની રુંવાટી ગીચોગીચ આવેલી હોય છે. તેને છેડે સુક્ષ્મ અણી હોય છે. શીંગમાં ૬ થી ૮ બીજ હોય છે.

બીજ-અડદના દાણાની ફાડ જેવા આકારનાં અને લીસાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-મૂળ અને પાન.

૫-ગુણદોષ-આદ્રી અને શોષક.

૬-ઉપયોગ-મૂળ સરપંખાનાં મૂળની પેઠે ઓસડના ઉપયોગમાં અને પાન ગળીનાં પાનની સાથે રંગ બનાવવાના કામમાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-આ સ્વસ્થાનમાં ખંભાળા ગામ પાસે વાસરીઆ તોકળા કાંઠે અને તોરણીઆ ડુંગરની તરાઈમાં ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-આ સરપંખાનાં ફુલ અને શીંગો ઉપર ભુરા મખમલી વાળની ગીચ રુંવાટી હોય છે, માટે એને રુંવાટો સરપંખો કહે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૫૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-T. pauciflora.

દાખલો-H. II. p. 114.

૨ દેશીનામ છાનરો સરપંખો, બીજો સરપંખો (પો૦ગુ૦)

૩-વર્ણન-છાનરા સરપંખાના છોડવા ચોમાસે ઘણા નજરમાં આવે છે તેના છોડવા વિશેષ કરી એકજ ગુમડાંમાં ઘણા ઉગે છે તેની શાખાઓ જમીનપર બહુધા ચોતરફ પથરાયલી હોય છે અને કોઈવાર તે જમીનથી ઉંચી પણ હોય છે. તેમાં ચોમાસે ગુલાબી કે ફીકા જાંબુડા રંગનાં પતંગીઆના આકારના સુંદર ફુલો આવે છે. અને તલવાર જેવી વાંકી ને ચપટી શીંગો આવી તેમાં બિયાંઓ પણ પાકે છે.

કોઈવાર એના છોડવા ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા વધેલા પણ જોવામાં આવે છે.

મૂળ-૧ થી ૧½ ફીટ લાંબાં, અને સુતળીથી પેનસીલ જેવાં જાડાં હોય છે. ને જમીનમાં ઉંડાં બેઠેલાં હોય છે. મૂળની બહારની છાલ ભુરા રંગની ને અંદરની સફેદ હોય છે. તેની વાસ કડવાસવાળી ઉગ્ર અને સ્વાદ પ્રથમ જરા કડવાસવાળો. પણ પાછળથી જેઠીમધ જેવો મીઠો ને મગમગો લાગે છે. મૂળ ચાવ્યા પછી તેનો સ્વાદ ઘણાવખત સુધી જતો નથી

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી બહુકરી હોતી નથી અને હોય છે તો બહુ ટુંકી હોય છે. પણ બહુધા મૂળને મથાળેથી સુતળી જેવી ઝીણી શાખાઓ ઘણી નીકળી ચોતરફ જમીનપર ફેલાયલી હોય છે. શાખાઓ અનિયમિતરીતે ૩ થી ૪ સુધી ધારવાળી હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ફેક ફીટ લાંબી હોય છે. તેનો રંગ ઉપરની બાજુ જાંબુડા રંગની છાયાસહિતો, અને નીચે પીળાસવાળો લીલો હોય છે. તેનાપર સફેદ વાળની રુંવાટી આવેલી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. ને દલ (લીફલેટ) મુખ્ય ડીટડીપર ૫ થી ૯ હોય છે. (વિશેષ કરી ૫ હોય છે.) પાન મુખ્ય ડીટડી સોતાં ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં હોય છે. મુખ્ય ડીટડીપર ૨ થી ૪ નાહાનાં પાનની જોડી અને એક પાન છેડે વચ્ચોવચ આવેલું હોય છે. છેડાનું પાન જોડીનાં તમામ પાન કરતાં મ્હોટું હોય છે. મુખ્ય ડીટડીપરનાં પાનની ડીટડી સુક્ષ્મ હોય છે. ડીટડી પાસે પાન સાંકડાંથતાં અને મથાળે પહોળાં અને બહુધા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફાળાસલેનો લીલો હોય છે. પાનમાંની નસો તેની (સરપંખાની) જાતની નસો પ્રમાણે અર્ધપારદર્શક અને ઉંચી થતી પાનમાં આવેલી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીપર પ્રથમ ધોળી રુંવાટી હોય છે, પણ તે વખત જતાં ખરી જાય છે. અને નીચેની સપાટીપર કાયમ રહે છે. મુખ્ય ડીટડીપરનાં પાન ½ ઇંચથી ૧ ઇંચ લાંબાં અને ૨½ લાઇનથી ½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનને ચોળતાં તે ઘણાં ચીકણાં લાગે છે. ને તેમાંથી મુળાનાં પાનને મળતી તીખી વાસ નીકળે છે. પાનનો સ્વાદ ચીકણો અને મળચટો લાગે છે.

પાનની મુખ્ય ડીટડીના મડમાં બન્ને બાજુએ લાંબી અણીવાળાં આસરે ૧ લાઇન લાંબાં સજા ઉપપાન હોય છે.

ફુલ-પત્રકોણમાંથી ૨ થી ૪ ફુલ નીકળેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૨½ લાઇન લાંબાં હોય છે. ફુલની ડીટડી ૧ થી ૧½ લાઇન લાંબી તે એક બાજુ વાંકી જાંબુડી ભાસવાળી અને ધોળી રુંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. ફુલ બહુકરી સાંજની વખતે ઉઘડે છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-નાં પડો ૫ હોય છે. તે નળીને જોડાયલાં ને મથાળે તેના પાંચે દાંતા અણીઆળા ધાર દેખાતા હોય છે. તેનાપર પણ જાંબુડા રંગની છાયા અને ધોળા વાળની રુંવાટી આવેલી હોય છે. એ ¼ ઇંચ લાંબો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ફુલ આકાર કોશ કરતાં બહુકરી લાંબો હોય છે તેની પાંખડીઓ પાંચ હોય છે તેમાં સૌથી મ્હોટી મુખ્ય પાંખડી બીજી પાંખડીઓથી પહોળી, અંદર જાંબુડા રંગની, લીસી અને બહારથી ભુરા મખમલી વાળની રુંવાટીથી ભરાયલી હોય છે તેનો આકાર ત્રાકનાં પતંગ પંખા જેવો પહોળો હોય

છે. આ પાંખડીને તળિયે પીળાશવાળા લીલા રંગની સૂક્ષ્મ ડાંડલી હોય છે. બાજુની બે પાંખડીઓ ગુલાબી અથવા ફીકા જાંબુડા રંગની હોય છે. તેને તળિયે પીળાશવાળા ધોળા રંગની સૂક્ષ્મ ડાંડલી હોય છે. અને એ ડાંડલી પાસે પાંખડીની એક કોર ઉંદરની પેઠે બહાર નીકળતી હોય છે. વચમાંની બે પાંખડીઓ મથાળે જોડાઈને હોડી અથવા ઘુંઘટ જેવી થયેલી હોય છે. તે સહેજ ગુલાબી ઝાંઈવાળી ધોળા રંગની હોય છે. એની નીચે પણ સૂક્ષ્મ ધોળા રંગની ડાંડલી હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦ હોય છે. તેમાં ૧ છૂટું અને ૯ ના તંતુઓ નીચેથી જોડાયલા હોય છે. તંતુઓ ધોળા રંગના, લીસા ને ચળકતા હોય છે. તે મથાળે એક બાજુ વાંકવળતા હોય છે. પરાગકોષ સૂક્ષ્મ પીળાશવાળા લીલા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તે પીળાશવાળા લીલા રંગની હોય છે. તેનો ગર્ભાશય અર્થાત્ પેટાળનો ભાગ જરા ચપટો અને સફેદ વાળની રૂંવાટીથી આચ્છાદિત થયેલો હોય છે. નલિકા લીસી, ચળકતી જરા ચપટી, ને એક બાજુ વાંકવળતી હોય છે. નલિકામુખપર લાંબા, ધોળા, ચળકતા વાળની ગુચ્છી આવેલી હોય છે.

શીંગ-(ફલ)-ચપટી, ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી અને ૨ સાંતિ પહોળી હોય છે. તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. શીંગની સપાટીપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. પણ તે વખતે પાકતાંથી ખરી જાય છે. તેની અંદર ૬ થી ૮ બીજ હોય છે.

બીજ-ચપટાં ને લીસાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ }
૬-ઉપયોગ } —નં૦ ૧૫૨ સરપંખા જેવા છે.

૭-સ્થાનક-પોરબંદરની આસપાસ ફળીવાળી જમીન-ર રેતાળ દરીઆકાંઠાની જમીનમાં એના છોડવા ઘણા થાય છે.

…એ કાઠિયાવાડ, સિંધ અને પંજાબમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-આ સરપંખાના છોડવા ઘણુંકરી …નંબર છાતમાં કે છાતગંની માફક પથરાયલા હોય …માટે એ છાતરો કે બેઠો સરપંખો કહેવાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૫૫.

…શાસ્ત્રીયનામ-Sesbania aegyptiaca.

…ન-H. II. p. 114; N. p. 80; Watt. …art. II p 543.

૨-દેશીનામ-જયન્તિ (પો૦); રાયશીંગણી (ગુ૦); શેવ… જયત, (મ૦); जयत, जयंती, सीजम (हि०): जयन्तिका… जयन्ता, जया (स०).

૩-વર્ણન-જયન્તિનાં ઝાડવાં ૬ થી ૧૦ ફીટ ઉંચા થાય છે, તેમાં પાતળી સોટી જેવી જરા નરમ ને છેક નીચી સુધીની ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં, આંતરે આવેલાં ને સંયુક્ત હોય છે. તેની મુખ્ય ડીંટડીપર સામસામા રેખાકાર ફીકા લીલા રંગનાં લીસાં ૨૧ થી ૪૧ નાહાનાં પાન (દલ અથવા પર્ણ-leaflets) આવેલાં હોય છે. ફુલ પત્રકોણમાંથી પાનની સળીપર કલંગીની પેઠે જરા ઝુકતાં આવેલાં હોય છે. તે ½ થી ¾ ઇંચ લાંબાં, લીસાં, ફીકા પીળા રંગનાં સહેજ જાંબુડી કે રાતી છાયાસીનાં સુંદર દેખાતાં હોય છે. શીંગ (ફલ) જરા અમળાયલી, ૬ થી ૯ ઇંચ લાંબી, ઝીણી, નરમ અને ચપટી હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વિષહર, ગ્રાહી અને જન્તુનાશક.

૬-ઉપયોગ-જયન્તિનું મૂળિયું પાણીમાં ઘસીને વીંછી ને બીજા ઝેરી જનાવરોના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે. જયન્તિનાં પાન ગડગુમડાં ઉપર પોટીસની જગોએ વપરાય છે. જયન્તિનાં પાનની પોટીસ અળિવાના સોજાપર ઘણો ફાયદો કરે છે. જયન્તિનાં પાન ઢોર ખાય છે. જયન્તિનાં કાચાં કુમળાં, પાન, ફુલ અને શીંગ સાથે વાટી તેનો ગોળો કરી તે મીઠાતેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઈ ખરજી અને સળખમવાળાને લગાડવામાં આવે છે. જયન્તિની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે. તે દોરી બનાવવાના કામમાં આવે છે. જયન્તિનાં ઝાડ નાગરવેલનાં પાનના વેલા ચઢાવવા માટે તેમજ જ્યાં વાડ જલદી કરવી હોય ત્યાં વાડ તરીકે વાવવામાં આવે છે. તેનાં ઝાડ જલદી વધી જાય છે.

૭-સ્થાનક-જયન્તિનાં ઝાડવાં આ સ્વસ્થાનમાં વડોદરેથી ની મગાવી બાગોમાં વાવવામાં આવેલાં હતાં, પણ હવે તે બાગોની વાડમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-જયન્તિનાં ઝાડવાં ધકડ જેવાં થાય છે. પણ તે ધકડથી ઉંચાં હોય છે. તેનાં પીળાં ફુલમાં જાંબુડી કે રાતી છાયા કે નસો હોવાથી તે ઘણાં સુંદર દેખાય છે, ને તે માટે પણ તે બાગોમાં વાવવામાં આવે છે.

જયન્તિનાં તાજાં મૂળ હાથમાં રાખી વીંછી કરડ્યો હોય તે જગોપર વારંવાર કેટલીક વખત ફેરવવાથી વીંછી ઉતરી જાય છે. આ બાબત મુંબાઈના સુપ્રસિદ્ધ ડૉક્ટર સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણા ભાટવડેકર એઓએ સારો શોધ કરી નિર્ણય કરેલો છે. તે (A new scorpion poison Antidote Baroda 1880) માં પ્રસિદ્ધ થએલ છે.

નીકળે છે. ડાંડીનો આરોહણ કરી જોવાથી વચ્ચોવચ ઊંડા ગાભાનો પોલો ભાગ દેખાય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૪ થી ૬ કે વખતે ૧૦ ઇંચ લાંબાં હોય છે. મુખ્ય ડીટડી ઉપર જે સૂક્ષ્મ પાન (દલ અથવા પર્ણ-leaflets) આવેલાં હોય છે, તે સામસામાં જોડીએ હોય છે, ને એ જોડી ૧૫ થી ૨૧ કે વખતે તેથી કોઈક એકાદ બે વધારે હોય છે. પાન ઉપરથી લીલાં કે ઘેરા લીલા રંગનાં અને નીચે ઘણું ફીકા રંગનાં ને ઘણાં લીસાં હોય છે. તે ½ થી 1¾ ઇંચ લાંબા ને ૧ થી ૨¼ લાઇન પોહોળાં હોય છે. પાનની ડીટડી ઘણી ટુંકી હોય છે. એ ડીટડી પાસે પાનની કોર વિષમ હોય છે. પાનને ટોચે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાનને ચોળવાથી ને ઘણાં ચીકણાં લાગે છે. ને તેમાંથી ઉગ્ર વાસ નીકળે છે. એનો સ્વાદ ચીકણો ને ફીકો હોય છે.

ઉપપાન-પાનની મુખ્ય ડીટડીના પાયા આગળ સૂક્ષ્મ અણીવાળાં ઉપપાન હોય છે, તેની કોર અને સપાટીઉપર વાળની રુંવાટી હોય છે.

ફૂલ-ફૂલની બાજુએ પત્રકોણમાંથી ૬ ઇંચ લાંબી નીકળી હોય છે. તેનાપર ૩ થી ૬ એક ફુલો આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી ૧ લાઇન જેટલી ટુંકી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-ના પંખા ૫ હોય છે, તે તળિયે જોડાયલાં ને મથાળે તેના પાંચે દાંતા સ્પષ્ટ દેખાતા હોય છે. પંખા લીલા રંગના, લાંબા, 1½ થી ૨ લાઇન લાંબાં અને તેના ગાળાઓમાં સફેદ બારીક તંતુઓ દેખાતા હોય છે. તેના દાંતાની અંદરની બાજુ વચ્ચોવચ એક લીલી ઉભી નસ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, મુખ્ય પાંખડી પહોળી ને પાછળ વળેલી હોય છે. તેની પોહોળાઈ ૩ અને લંબાઈ નીચેની ડાંડી સાથી ૩ થી ૩½ લાઇનની હોય છે. તેઉપર પીળા રંગની ને પછવાડે નારંગી રંગની છાંટણીવાળી હોય છે. બે પાખ-પાંખડીઓ તરીકે, ટોટી-પાંખડીઓની બે બાજુ એક એક ઉભી આવેલી હોય છે. એ પણ પીળા રંગની હોય છે. ને તેની નીચે પણ ડાંડી હોય છે. એ બે પાંખડીઓ ૨ થી ૨½ લાઇન લાંબી ને ૧ લાઇન પોહોળી હોય છે. ટોટી પાંખડીઓ ફીકા પીળા રંગની જરા અંકુશીદાર આવેલી હોય છે. પણ તે સેહેજ વાનમાં જૂદી પડી છે. એ બે પાંખડીઓ જોડાઈને વાંકી વળેલી હોય છે. ને તેમાં પુ-અને સ્ત્રી-કેસરો ઢંકાયલાં હોય છે. એ પાંખડીઓ પણ નીચે ડાંડીવાળી હોય છે. ને એની ૩ લાઇનની હોય છે એનો આકાર હોડીના જેવો વાંકો હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦ હોય છે. તે ઉપરથી વાંકા હોય છે. એના તંતુઓ ફીકા પીળા રંગના ને પરાગ ભગસ્થાના પીળા રંગના હોય છે. આ દશ કેસરોમાં નવ સાથે જોડાયલાં ને એક છૂટું હોય છે. જોડાયલાં ૯ તંતુ પણ ઉપર આગળ છૂટા દેખાતા હોય છે. પુંકેસરોની ભૂંગળી ૨½ થી ૩ લાઇન જેટલી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તે લીલા રંગની, નલિકા ઉપર જરા વાંકી વળેલી, ને તેપર ભૂરા પીળા રંગનું સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

શીંગ-(ફળ) લાંબી, અને વખતે જરા વાંકી હોય છે. તે ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબી, અને ૧ કે 1½ લાઇન પહોળી હોય છે. ને જરા ચપટી હોય છે. તે ટેરવે તીક્ષ્ણ અણીવાળી, લીસી અને ચળકતી હોય છે. ને તેને આકાશમાં જોવાથી તેનાપર સૂક્ષ્મ ફીકાં પીળાં છાંટણાં દેખાય છે. શીંગમાં ૧૨ થી ૨૫ બીજ હોય છે. એ દરેક બીજની વચ્ચે શીંગની સપાટીપર જરા ખાંચ પડેલી હોય છે. જેથી શીંગમાં કેટલાં બીજ છે ને શીંગપરની ખાંચ જોઇ કહી શકાય છે.

બીજ-લગભગ, 1¼ થી 1¾ લાઇન લાંબાં ને લગભગ ૧ લાઇન પહોળાં હોય છે. તે ચળકતાં, જરા પીળાશના લીલા ને ભૂરા રંગનાં હોય છે. બીજ ચોળવાથી ચીકણું ને ઉગ્ર વાસવાળાં જણાય છે. ને એનો સ્વાદ ફીકો ને ઉગ્ર હોય છે. એ પાછળથી જીભને જરા ખરબચડ કરે છે.

૪-ઉપયોગી અંગ }
૫-ગુણદોષ } —ઇકડ જેવા.

૬-ઉપયોગ-ઇકડ જેવો છે. એમાંથી ઘણા સરસ રેસાઓ નીકળે છે. એની ડાંડી સોડાની જગોએ અને શાખાઓ દીવાસળી (matches) ની ડાંડી બનાવવામાં કામ લાગી શકે તેવી જણાય છે.

૭-સ્થાનક-ઇકડની સાથે જ ઘણુંકરી લાસી ઇકડનાં ઝાડવા પણ ઉગે છે. અને ઘણીવાર જથ્થાબંધ એનાં જ ઝાડવાં થાય છે

૮-વિ૦ વિવેચન-ઇકડના ઝાડવાંમાં કાંટા વિશેષ હોય છે. અને આનાં ઝાડવામાં કાંટા ક્વચિત જ હોય છે, માટે આને લાસી ઈકડ કહે છે.

(વર્ગ-લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૫૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-S. grandiflora.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 115; K. p. 86; Watt. VI. part. II. p. 544; ૨. નિ. ...

૨-દેશીનામ-અગથીઓ (પોરચુ૦); अगथी, अगती, अगस्त्या (म०): अगस्त, हतीया (हिं०); अगस्त्य, मुनिद्रुम (स०).

૩-વર્ણન-અગથીઆનાં ઝાડ ૧૦ થી ૨૦ કે ૩૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. અગથીઆના રોપા ચોમાસે પોતાની મેળે ઉગી આવે છે. તેને પાણી નહિ મળવાથી તે ૨ થી ૪ ફીટ જેટલા નાહાના રહી જાય. ઘણીવાર તેમાં ફુલો આવી જાય છે. પણ પાણી પાયા શિવાય તેનાં આ સ્વસ્થાનમાં મોટાં ઝાડો થતાં નથી. તેમાં જાડી શાખાઓ થોડી, પણ નાહાની નાહાની ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. જાડી શાખાઓ ભુરારંગની અને નાહાની પીળાસમેતા લીલા રંગની હોય છે. પાન ½ થી ૧ ફુટ લાંબા હોય છે. તેનાં દલ આમલીની પેઠે સળીપર આવેલાં હોય છે એની મુખ્ય સળી કે ડીટડીપર ૨૦ થી ૩૦ જોડ પાનની નાહાની જોડી હોય છે. જોડીનાં પાન સાકડાં, લંબગોળ, ફીકા લીલા રંગના અને બુઠ્ઠા શીખા હોય છે. એમાં ચોમાસાં ઉતાર ફુલ આવે છે અને શિયાળામાં શીંગો પાકી તૈયાર થઈ જાય છે. એના ફુલ ઘણુંકરી (નહિં ઉગતી) લેગ્યુમિનોસી વર્ગની તમામ વનસ્પતિમાં સૌથી મોટાં હોય છે માટેજ એનું લાટીન ખાસનામ ગ્રાન્ડિફ્લોરા એટલે મોટા ફુલવાળુ રખાયલુ છે.

ફુલ-પત્રકાક્ષમાંથી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નાની ટુંકી નીકળેલી હોય છે તેપર થોડા સફેદ ગાળાની ફુલની હોય છે. તે ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબી અને તેનાપર ૨ થી ૪ એક ફુલો આવેલા હોય છે. ફુલની ડીંટડી ½ થી ¾ ઈંચ લાંબી હોય છે. ડીટડીના મથાળાં પાસે ૨ પુષ્પપત્ર હોય છે પણ તે તરત ખરી જાય છે. તેના ડાઘ ડીટડીપર રહી ગએલા દેખાતા હોય છે ફુલ ધાનોડાની પેઠે વળાંકવાળા હોય છે તે ૧ થી ૪ ઈંચ લાંબાં અને મધુરી માદક વાસવાળા હોય છે

પુષ્પબાહ્યકોશ-ના પાંચ જોડાઉને બે ખુણીઆવાળી ધુંડી ટોપી જેવા [illegible] રહેલા હોય છે તે ૧ ઈંચ લાંબા, લીલાં અને ચળકતાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ૫ ધોળા રંગની હોય છે. પણ તેની મુખ્ય પાંખડીમાં બહુધા રાતારંગની આભા હોય છે. આ પાંચે પાંખડીઓને લગીને સાંકડીને પાતળી [illegible] હોય છે. મુખ્ય પાંખડી બીજી ચારે પાંખડીઓ કરતા પહોળી હોય છે. એ ફુલ ઉઘડતા પછી આકાશ તરફની [illegible] નીચી વળી જાય છે [illegible] બે પાંખડીઓ અર્થાત્ [illegible] પાંખડીઓ વચમાંની બે હોડી જેવી પાંખડીઓની બાજુએ ઉભી આવેલી હોય છે. તે મથાળે સાંકડી અને વાંકવળી હોય છે તે ઘણુંકરી વચલી હોડી જેવી પાંખડીઓ જેટલી લાંબી હોય છે હોડી જેવી વચલી બે પાંખડીઓ પાછળની બાજુએથી જોડાયલી હોય છે, અને તેની અંદર પું-અને સ્ત્રી-કેશરો આવેલાં હોય છે. તે એ પાંખડીઓ જેટલાં લાંબાં અને તેની માફક વાંકવળેલાં હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦ હોય છે. તે દ્વિગુચ્છી અર્થાત્ ૯ ના તંતુઓ જોડાયલા અને એક છુટું, એમ હોય છે. તંતુએ ધોળા રંગના અને પરાગકોશ અને રજ પીળાં હોય છે

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તે પીળાસમેતા લીલા રંગની, લીસી, ચળકતી અને મથાળે વાંકી અણીવાળાં મુખવાળી હોય છે.

શીંગ-(ફલ)-૧ થી ૧½ ફુટ લાંબી, ⅓ ઈંચ પોહોળી, ચોધારી, અને છેડે જાડી, સાંકડી અણીવાળી, ફીકા ધોળા રંગની અને લીસી હોય છે. તેની છાલપર ઉભી કરચલી પડેલી હોય છે. અંદરની છાલ સફેદ અને પાતળી હોય છે. શીંગ તદન સુકાઈ જાય છે ત્યારે તેમાં બીજ ખડખડે છે અને શીંગ બાજુએથી પોતાની મેળે ઉઘડી બીજ તેમાંથી બહાર પડે છે. દરેક શીંગમાં ઘણુંકરી ૩૦ થી ૪૦ બીજ હોય છે.

બીજ-ચોળાનાં બીજ જેવાં, જરા ચપટાં, લીસાં અને ભુરા રંગનાં હોય છે. તે ⅓ ઈંચ લાંબાં અને ¼ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. બીની સામી બાજુએ એક લાંબ લંબગોળ પોલ્હોળો ખાડો હોય છે. અને તે ખાડાને મથાળે બે સુક્ષ્મ કાળાં ટપકાં હોય છે. બીને તેડતાં તેમાંથી સફેદ દલ નીકળે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ

૫-ગુણદોષ-વિરગુણકારી પૌષ્ટિક, પિત્તહર, વાતહર, કફહર, રેચક, સારી, અને રોચક

૬-ઉપયોગ-અગથીઆનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને સંધિવા અને બીજા સોજાઓપર ચોપડવામાં આવે છે અગથીઆનાં પાન પોટીસની જગોએ વપરાય છે. એના કોમળ પાનનું શાક કરવામાં આવે છે. પાન રેચક કહેવાય છે. અગથીઆની છાલનો ઉકાળો માતા અને ઓરી જેવા સખ્ત તાવમાં અપાય છે માથાં અને નાકના દરદમાં નાસલિરેચન તરીકે અગથીઆનાં ફુલનો રસનું નાકમાં ટીપું નખાય છે. ફુલનું શાક કરવામાં આવે છે. તે વિશેષ ખવાય તો વાયુકર્તા, અને થોડું પૌષ્ટિક મનાય છે અગથીઆનાં પાન અને ફુલ મહાદેવ, ગજાનન અને હનુમાનને ચડે છે. અગથીઆનાં ફુલ [illegible] નો ભાવ છે, તેથી તે [illegible] ના સારા કરી [illegible] આવે છે અગથીઆનાં ઝાડમાંથી ગુંદ નીકળે છે. તે ઝાડ ફુલની [illegible] મુકાય છે અગથીઆનાં ઝાડ [illegible] અને નાગરવેલના વેલા ચડાવવા માટે આધાર વગેરેમાં ઘણું વપરાય છે અગથીઆનાં

કની કરેલું ક્વાથ ક્રેસરમાં આપે છે. આસરીઆનું લાકું પેકું ને લચ્છું થાય છે. તે જલદી રુઝી જાય છે.

એનાં ફૂલનું ક્વાથ બાળકની [illegible] મટે છે, પાન અને ફૂલનો રસની [illegible] દેવાથી [illegible] મટે છે, [illegible] ભાર દો અંગ મટે, ધનનો રસ ટીકે ચેત-નની [illegible] ફૂલમાં ઠરે છે. એની [illegible] ચિત્ત વિરેક, [illegible] કફ, પાંડુ, પ્રમેહ, ગુલ્મ, કૃમિ એ સર્વે રોગને હરે છે." (વૈ. ર. ઈ.)

એની છાલનો ક્વાથ બનાવી, ઘી નાંખી, ગુળ, તજ [illegible] ઉપર આપવામાં આવે છે. આંખની આંખ [illegible] રસ આંખમાં નાખવામાં આવે છે." (ડી. ઈ. મ. મે.)

આસરીઆની છાલ [illegible] ઉપર વાપરવામાં આવે છે. પાન અને ફૂલનો સ્વરસ [illegible] રહેલું હેય જ [illegible] ની અંદર [illegible] આપ-વાથી [illegible] થાય છે." (ઈ. ડી. ઓ.)

ઉપયોગનો-આસરીઆનાં ઝાડ બાગ અને વાડીઓમાં હેય જ રસ્તાની બાજુએ વાવવામાં આવે છે. [illegible] ઘણું [illegible] તેનાં [illegible] તે [illegible] અને [illegible] પંદર જમીનમાં [illegible] આવે છે. [illegible] દક્ષિણ [illegible] આપવામાં થાય છે. [illegible] ઘણી છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-આસરીઆનાં ઝાડમાં આસરેલો [illegible] ફૂલ આવે છે. માટે એનું આસન [illegible] ઉપરથી [illegible] અને આમસેવ [illegible] છે. આસરીઆનું ઝાડ જ્યારે તેમાં પાન [illegible] હેય છે ત્યારે તે ઘણું સુંદર દેખાય છે. તે [illegible] અને [illegible] છે. એ [illegible] દેખાય છે. [illegible] સુંદર [illegible] પણ જોવામાં આવે છે. આસરીઆનાં એક જ [illegible] અને [illegible] ફૂલ આવે છે. અને [illegible] પણ હેય છે ત્યારે તેને [illegible] આસરીઆ (S. coccinea) કહે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૪૦

[illegible]-Taremdera [illegible]

[illegible]-H. II. p. 140; N. p. 61; Watt [illegible] III. p. 414.

[illegible]-[illegible] (Linn.)

૩-વર્ણન-જેઠીમધના છોડવા ૨ થી ૩ ફૂટ ઊંચા અને ઘણી ઘણી શાખાઓવાળા હેય છે. શાખાઓ પહુંચી ઉભી હેય છે. પણ કેટલીકવાર તે જમીન પર પથરાયેલી પણ હેય છે. એમાં લીલા રંગનાં [illegible] પાન આવે છે. તે પહુંચીને [illegible] હેય છે. એમાં ફૂલ અને નાની શીંગો ચોમાસાં અને શિયાળામાં જોવામાં આવે છે.

એના છોડવા જાડ ઊગેલા [illegible] જેવા દેખાય છે. એના છોડવાઓનો [illegible] ઘણાં દોરા મારો કરે તેથી એના છોડવા ઉકાળે પાન વગરનાં [illegible] જેવા દેખાય છે. એના આખા છોડવાપર [illegible] વાળની [illegible] હેય છે.

મૂળ-એનું મૂળ એના છોડવાના પ્રમાણમાં લાંબું અને જાડું હેય છે. તે પેનસીલથી [illegible] લાંબું થાય છે. એમાંથી ક્વચિત જ [illegible] નીકળે છે. પણ પહુંચી એનું એક જ [illegible] જમીનમાં ઘણું ઉંડું ઉતરેલું હેય છે. તેની છાલ બહારથી ભૂરા અને અંદરથી [illegible] રંગની હેય છે. તેપર ઉભા [illegible] હેય છે. છાલપરથી ભૂરી [illegible] ઉતારી જોતાં તેની અંદરની છાલ [illegible] રંગની, રેશાવાળી, [illegible] અને રેસાવાળી દેખાય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાંનાં [illegible] અને ત્વચાના [illegible] રંગનાં [illegible] ને [illegible] જોવામાં આવે છે. તેનું [illegible] પીળાશ પડતું [illegible] રેસાવાળું ને ચીકટ હેય છે. તેઉપર ઉભી નસો દેખાય છે. મૂળની વાસ ઉંમ અને સ્વાદ [illegible] જેઠીમધના સ્વાદને મળતો, મીઠો અને [illegible] લાગે છે.

થડી અને શાખાઓ-થડી ક્વચિત જ હેય છે. પણ હેય છે ત્યારે તે પેનસીલથી [illegible] અને [illegible] હેય છે. પણ પહુંચી મૂળને [illegible] હેય છે. [illegible] ઘણી શાખાઓ હેય છે. [illegible] રંગની [illegible] હેય છે. [illegible] ઉભી [illegible] અને [illegible]

પાન-[illegible] આવેલાં હેય છે. તે પહુંચીને [illegible] રેખાની પેઠે આવેલાં હેય છે. પણ [illegible] આવેલું હેય છે. જ્યારે [illegible] રેખાની પેઠે પાન આવેલાં હેય છે ત્યારે [illegible] પાન વચમાં પાન [illegible] હેય છે. તે [illegible] હેય છે. તેની રચના [illegible] આવેલાં હેય છે. [illegible] હેય છે. પાન [illegible] ને [illegible]

છે. તે [illegible]

હોય છે. પાન ચોળવાથી ઘણાં ચીકણાં લાગે છે, તેની વાસ ખારીજાળનાં પાનની વાસને મળતી અને સ્વાદ પ્રથમ મીઠાસભેરો ને પાછળથી ઘણો તૂરો લાગે છે.

ઉપપાન—સૂક્ષ્મ ૨ હોય છે.

ફૂલ—તીક્ષ્ણ કાંટાઓ જેવી ઝીણી શાખાઓપર ઘણું-કરી ફૂલો આવેલાં હોય છે. તે રતાસલેતા રંગનાં ½ ઈંચ લાંબાં હોય છે. પુષ્પપત્રો સૂક્ષ્મ બે હોય છે. ફૂલની દીટડી પાતળી અને જરા લાંબી હોય છે. તેનો પુ૦ બા૦ કોષ ૫ દાંતાવાળો, સૂક્ષ્મ ભૂરાસલેના રંગનો, લીસો ને ૧ થી ૧½ લાઇન લાંબો હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ પુ૦ બા૦ કોષ કરતાં લાંબી હોય છે. પુંકેસરો ૧૦ દ્વિગુચ્છી હોય છે. તનુ સફેદ રંગના ને પરાગકોષ પીળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેની નલિકા મથાળે વાંકવળેલી અને તેપર પીળાસ કે ભૂરાસભેતા રંગનું સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

શીંગ-(ફળ)—½ [illegible] ૧ ઈંચ લાંબી, મથાળે સૂક્ષ્મ અણીવાળી, લીસી, ચળકતી, રતાસલેતા રંગની ને બીજોના અનિયમિત આંકાવાળી હોય છે. તોપણ તેમાં ૧ થી ૪ કે ૮ ઠેક સૂક્ષ્મ બીજ હોય છે.

બીજ—¾ થી ૧ લાઇન લાંબાં, ½ લાઇન પોહોળાં જરા ચપટાં ને કાળાસલેના ભૂરા રંગનાં હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—સારક, મૂત્રલ, આદિ અને કાથ.

૬—ઉપયોગ—જવાસાનાં મૂળની છાલનો કાઢો સગ્ર-હણી અને પ્રમેહ તથા પ્રદર ઉપર અપાય છે. જવા-સાના છોડવાને સુકાવી તેની ધુણી હરસપર આપે છે. જવાસાનાં પાન, ફૂલ અને કોમળ શાખાઓને વાટી, તેની પોટીસ ગડગુમડાંની બળતરા ઉપર લગાડવામાં આવે છે. જવાસાનાં પાનને છીપરપર વાટીને તેનો રસ પેશાબ સાફ લાવવા માટે આપવામાં આવે છે. જવાસાનાં પાન અને સાનદાણા મરીના અને થોડાં કાકડીનાં બીજ છીપરપર ભાંગની માફક વાટી તેને લુગડેથી ગાળી, ગરમીના દહાડામાં કેટલાક લોકો ઠંડાઇ માટે પીએ છે. એથી શરીરમાં તરાવટ રહે છે, અને લુની અસર જણાતી નથી. જવાસાનાં સુકાં પાનનો કાઢો પણ પેશાબ સાફ લાવવા માટે વપરાય છે. જવાસાનાં પાન તાવમાં પરસેવો લાવવા માટે અપાય છે. જવાસાનાં પાન સુકાવી તેની બારીક ભૂકી કપડછાણ કરી નાસાવિરેચન માટે તેની ચપટી નાકમાં સુંઘાડવામાં આવે છે. જવાસાનાં પાન અને કોમળ શાખાઓ મીઠાં તેલમાં ઉકાળી, તે તેલ ગાળી લઇ, સંધિવા અને બીજાં દરદથી દુખતા ભાગોપર ચોપડવામાં આવે છે. જવાસાના સુકા છોડ-વાને બાળી તેની ભસ્મ મધ અગર સાકરની સાથે દમ અને ઉધરસ ઉપર અપાય છે. ખસ અર્થાત્ સુગંધી-વાળો ન મળતો હોય ત્યારે જવાસાની ટટ્ટીઓ ઉન્હા-ળામાં કેટલાક લોકો પોતાનાં બારણાંને આડી રાખી તેપરથી ઘરમાં ઠંડો પવન આવવા માટે તેનાપર પાણી છાંટી રાખે છે. જવાસાનાં પાનની બીડી પીવાથી ઉધ-રસ મટે છે. ધમાસાની પેઠે જવાસાના છોડવાને પણ પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીથી દાદર અને ખસ કે ખુજ-લીવાળા દરદીને નહવરાવવામાં આવે છે. કમળાવાળાને જવાસો પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીની બાફ આપવામાં આવે છે. જવાસો ઊંટ અને ભેંસો બહુ ખાય છે. અને છપ્પનિયા દુકાળમાં જવાસાના છોડવાઓએ ઘણાં ઢોર જીવતાં રાખ્યાં હતાં.

તુરંજબીન નામની જે સાકર જેવી ભૂકી બજારમાં વેચાય છે, અને જે વિશેષ કરીને કફ અને દમ ઉપર વપરાય છે, તે જવાસાની શાખાઓ ઉપરથી ઉતરે છે, તે કંધાર અને હેરાત તરફથી મુંબઇમાં આવે છે.

"જવાસો શીતળ, અને સારક છે. તાવ, ઉલટી, કફ, પિત્ત, રતવા, વિષ, તરસ એ સર્વેને મટાડે છે. ઘણુંકરી તેના ગુણ ધમાસાના જેવાજ છે." (વૈ. કૃષ્ણનાથજી)

"જવાસો હલકો, તથા મળને ખસેડનાર છે. તે મેદ, મદ, ભ્રમ, લોહીનો બગાડ, કોઢ, વાયુ તથા લોહીની ઉલટી એઓને મટાડનાર છે. જવાસાના છોડની પોટીસ અર્શ ઉપર ફાયદાકારક છે. જવાસો દૂધની સાથે પીવામાં આવે તો તે પુરૂષત્વ આપનાર છે." (વૈ. શા. મ. ગો)

૭—સ્થાનક—જ્યાં વરસાદનું પાણી ભરાઇ રહેતું હોય ત્યાં જવાસો ઘણુંકરી ઉગે છે.*

એ ગંગા, જમુનાં અને સિંધુના કિનારાપર તેમજ કોંકણ અને કાઠિયાવાડમાં થાય છે.

૮—વિશેષ વિવેચન—ભર ઉન્હાળામાં જ્યારે બીજાં ઝાડવાંઓનાં પાન ખરી જાય [illegible] ત્યારે જવાસાના છોડવા કોળીને નવપલ્લવ થાય છે. તેથી તે ખરે ઉન્હાળે ઢોરોને ચારા તરીકે ઘણા ઉપયોગી થઇ પડે છે. જવાસાનાં મૂળ ઘણાં ઉંડાં હોય છે. ભોરાસરના તળાવની પાસે જવાસાનો એક બે ફીટ ઉંચાઇનો છોડવો જમીનમાંથી ખોદાવતાં તેનું મૂળ [illegible] ફીટ અને [illegible] ઈંચની ઉંડાઇ એથી પણ ઢુંડીને નીકળ્યું હતું. આવાં લાંબાં મૂળને લીધે સંસ્કૃતમાં એને दीर्घमूल કહેતા હશે. જવા-સાનું મૂળ ઘણું લાંબું જમીનમાં ઉંડું ઉતરેલું હોવાથી

* આ સ્વરથાનમાં સહુવાવ ગામથી મિસર 'ગામ' જતાં રસ્તામાં ભોરાસર નામનું તળાવ આવે છે, ને તળાવની તળીમાં, અને તેની આસપાસની ભેખાંળુ જમીનમાં, વરુ અને ભીમુલાસ નદીને કાંઠે, તેમજ બન્ને પીડમાં જવાસો ઘણો થાય છે, આક અને અરેજ ગામની પાસે કેટલાંક ખેતરોમાં ખેતરો ફેલ જવાસાના છોડવાઓથી ભરાયલાં ઉન્હાળે જોવામાં આવે છે.

ચોમાસે વિશેષ પાણીને લીધે જવાસાનો છોડવો કોગી શકતો નથી, પણ જ્યારે આજુ બાજુનું પાણી સુકાઈ જાય છે, અને પાણીની સપાટી જમીનમાં નીચે ઉતરે છે, ત્યારે જવાસો કોગી શકે છે. માટે બીજા ઝાડવાં કરતાં જવાસાના છોડવા ઉન્હાળે વિશેષ કોળતા હશે, એમ લાગે છે. પણ કવિઓએ તેને (જવાસાને) કપુત કહેલો છે.

सवैयो.

"जो पितु देवतजीवनदान
गुमानातिही सन लैं ज्यु मकासा।
ताकर गर्जन सोर सुनी
सुकजाततुही मर है यानि दासा॥
और सुपूत वनस्पति पेखहु
पेखि पिता हिय होत हुलासा।
सो करतूत मय्यूत सहै
महिरे यमदूत कुपूत जवासा" ॥१॥

(મનણાખ્યાન. કવિ. દલપતરામ ડા.)

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૬૧.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Zornia diphylla.

દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 147; N. p. 81; Watt. VI. part. IV. p. 374.

૨–દેશીનામ–સમરાપાની (પો૦+મું૦), બરદી ચાલવરથે (મ૦); સિરવેલ (હિ૦).

૩–વર્ણન–સમરાપાનીના છોડવા ચોમાસે જોવામાં આવે છે. તે ઉભા કે કોઈવાર જમીનપર પથરાયલા હોય છે, તે ૬ થી ૧૦ કે ૧૬ ૧૮ લાંબા થાય છે. તે કોઈવાર એકલડીએ ઉગેલા હોય છે, પણ ઘણું-કરી ડાળી ઠરવિનાજ હોય છે, અને તેનાં મૂળને મથા-ળેથી કેટલીક ઝીણી સુતળી જેવી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, એના છોડવા ઘણા સુંદર અને જોવા લાયક હોય છે. એ જ્યાં ઉગે ▮ ત્યાં ઘણા પાસે પાસે ઘણું-કરી જથ્થાબંધ ઉગે છે. પાનની એક જોડી જરા લાંબી ડાંડીએ કરી આવેલી હોય છે. તે જોડીમાંનાં બન્ને પાન ઉડતી સમરાની પાંખો પેઠે પસરાયલાં હોય છે, ને ઉપરથી એના છોડવાનું નામ સમરાપાની પડેલું છે; જોડીમાંનું દરેક પાન લંબગોળ અણીયુક્તિવાળું હોય છે. તે નદુમ લીસાં, ચીકટ, ૬ થી ૧ ઈંચ લાંબાં, અને તેનાપર કાળાં છાંટણાં આવેલાં હોય છે. ઉપપાન અણીયુક્તિનાં ને તેને તળિયે લાંબે છેડો હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી જરા જાડ પણ દોરા જેવી પાતળી, અને ૧ થી ૪ કે ઈંચ લાંબી હોય છે, તેનાપર ૪ થી ૯ ફૂલો એક પછી એક આવેલાં હોય છે. પુષ્પપત્રો પોહોળાં, ચીકટ, મથાળે સાંકડાંથતાં, અણીઆળાં, તળિયે જરા પોહોળાં છેડાવાળાં અને ૫ થી ▮ ઉભી નસોવાળાં હોય છે. તે પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીપર દરેક ફૂલ નીચે અધવચથી ધરાયલાં ચોટકુક અને સામ સામાં જડે આવેલાં હોય છે. તે ½ ઈંચ લાંબાં ને ⅓ લગભગ પોહોળાં હોય છે. તેપર પણ પાનની પેઠે સૂક્ષ્મ કાળાં કે રાતાં છાંટણાં હોય છે. એ છાંટણાં પુષ્પપત્રોમાંથી આરપાર દેખાય છે; પુષ્પપત્રોની કોરપર ધોળા અક્કડ સૂક્ષ્મ વાળની હાર હોય છે. પુષ્પપત્રોની અંદર ફૂલ અને શીંગો (ફલ) લગભગ ઢંકાયલાં હોય છે.

ફૂલ–ન્હાનાં ને પીળા રંગનાં હોય છે. શીંગ ૨ થી ૬ સાંધાવાળી હોય છે, તેપર ભોંયશીંગની છાલપર હોય છે તેવું જાળીકામ હોય છે, અને તેની કોરપર કાંટા જેવા સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. શીંગના દરેક સાંધામાં એકેકુ બીજ હોય છે.

એના છોડવાઓ રસ્તાની બાજુએ, કાદી અને રેતાળ જમીનમાં, ડુંગર ઉપર ઘાસવાળી પથ્થરની કઠણ જમીનમાં, અને વિશેષે કરીને ઢોર બેસતાં હોય એવી જગોએ ઘણા ઉગે છે.

એ ઘણુંકરી આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

સમરાપાનીના આખા છોડવાને વાટીને રસવિકાર અને વાગાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. સમરાપાનીના પાનના રસનું ટીપું કાનના દુખાવાપર કાનમાં નંખાય છે. સમરાપાની ઘાસની સાથે ઢોરના ચારા તરીકે ઉપ-યોગમાં આવે છે.

"ભારરજપની (હિ૦) નાં મૂળની સાથે સમરાપાનીનું મૂળ છોકરાંઓને નીંદર લાવવા આપવામાં આવે છે, આ બન્ને જાતના છોડવાનાં પાન રાતની વખતે મીંચાઈ જાય છે, અને તે ઉપરથી આ વિચાર આવેલ હશે, એમ કહેવામાં આવે છે."–(વૉટ).

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૬૨.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Eschynomene Indica.

દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 151; N. p. 83; Watt. I. p. 126.

૨–દેશીનામ–એંબદ્રક, ઝીણું દ્રક (પો૦+મું૦).

૩–વર્ણન–એંબદ્રકના છોડવા ચોમાસે વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય ત્યાં અને ભેજવાળી રેતી જગોમાં ઘણા ઉગે છે. તેની ડાળી ઘણુંકરી પેહેલી જમીનપર પથરાઈ પછી ઉંચી વધે છે. અથવા તે તદ્દન જમીનપર પથરાય છે. તેનો રંગ ઘણુંકરી ઉપરની બાજુ રાતો હોય

છે. એના છોડવા ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા કે લાંબા વધેલા હોય છે. એમાં લાંબી, પાતળી, લીસી, ફીકા લીલા રંગની ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં અને સંયુક્ત હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર ૧૫ થી ૩૦ જોડી નાહાનાં, સાંકડાં, બુઠ્ઠાં, એક નસવાળાં આંબલી જેવાં પાન (દલ) ની ઘણી પાસેપાસે આવેલી હોય છે. અને એક પાન મુખ્ય ડીટડીને છેડે આવેલું હોય છે. પાનને અડકતાં તે રીસામણીની પેઠે વખતે થોડાં સંકોચાઇ જાય છે. ઉપપાન ભલ્લાકૃતિનાં, પાતળાં ને ગોળાઇલેતા છેડાવાળાં હોય છે. તે તરત ખરી જાય છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ પતંગીઆંના આકારનાં, પીળાસલેતા રંગનાં, રાતી ટીશીઓવાળાં, પત્રકોશમાંથી નીકળેલી ચીકાસવાળી ઝીણી સળીઓપર આવેલાં હોય છે. શીંગ (ફલ) ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી અને બહુધા ૧ લાઇન પોહોળી હોય છે. તે ચપટી, ઘણુંકરી સીધી કે જરા વાંકી ને નીચેની કોરપર ખાંચાઓ-વાળી હોય છે. એના દરેક સાંધામાં એકેકું બીજ હોય છે. સાંધા ૬ થી ૧૦ હોય છે.

ભોંયછકડની ડાંડીમાંથી ઝીણા રેસા નીકળે છે, તેની પાતળી દોરી બની શકે છે. ભોંયછકડના છોડવા ભેંસ અને ઘોડાઓ ખાય છે, ભોંયછકડના છોડવાને સુકાવી તેના પુળા બાંધી તેને ખેડુલોકો ઢોરવાડીઆંના ઝાંપા અને છજાં ઉપર જાવળી તરીક વાપરે છે. ભોંયછકડનો પાલો વાટી તેનો રસવિકારના સોજાપર લેપ કરવામાં આવે છે.

Æ. aspera (H. II. p. 152). એ ભોંયછકડની મ્હોટી જાત છે તેને સોલા અથવા શોલા, ફુલસોલા, (હિ૦) અને મરાઠીમાં ભેંડ કહે છે. આ વનસ્પતિ આ સ્વસ્થાનમાં ઉગતી જોવામાં આવી નથી, પણ કોંકણ અને બંગાળમાં તે છીછરાં પાણીમાં અગર પાણી કાંઠે ઘણી ઉગે છે. એની ડાંડી મૂળિયાં પાસે ૧ થી ૨ ઇંચ જાડી થાય [illegible] અને તે અંદરથી નરમ પોચી ગાભા (pith) જેવી હલકી, ને સફેદ હોય છે. એના ગાભા-માંથી માલવણનાં લોકો સેવતી, ગુલાબ વગેરેના ફૂલો જેવાં ફૂલો કાતરે છે, અને તેની વેણી અને માલાઓ બનાવે છે. તેમજ કેટલાંક રમકડાં પણ તેમાંથી કાતરી વેચે છે. બંગાલા તરફ અંગ્રેજ લોકોને તડકામાં પહેરવાની સોલાટોપી એના ગાભામાંથી બનાવવામાં આવે છે, માટે તેને સોલાટોપી કહે છે. સોલાટોપી તડકાની વખતે પહેરવાથી લુ અગર ગરમીની અસર માથાને બીલકુલ લાગતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ ટોપી હલકી હોવાથી તેનો માથાને કંઇ પણ બોજો જણાતો નથી.

નાસૂર ભગંદર કે બીજા જખમો સાંકડા થઇ પુરાઇ જતા હોય ને તેને શસ્ત્રક્રિયા કર્યા સિવાય તે વહેવરાવા માટે પોહોળા ને ખુલ્લા રાખવા હોય તો એ સોલા વનસ્પતિના ગાભામાંથી જોઇએ તેવી સળી બનાવી નાસુર વિગેરે જખમોમાં તે દાખલ કરવામાં આવે છે. તેથી નાસુર કે જખમોમાંથી એની સળી રસી ચુસીને ફૂલે છે, તેથી નાસુર કે જખમ વગર શસ્ત્રક્રિયાએ ખુલ્લાં રહે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે પોહોળા થાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૧૬૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pseudarthria viscida.

દૃષ્ટાંત-H. II. p. 154; N. p. 83.

૨-દેશીનામ-ચપકણોવેલો (પો૦×શુ૦).

૩-વર્ણન-ચપકણા વેલાના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તે ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે, ને કોઇવાર ઘાસ કે ઝાડવાંપર પડેલા હોય છે, અથવા કાંઇ ટેકો ન મળે તો તેની ડાંડી જમીનપર પડેલી અને તેના છેડા અડધા ઉંચા દેખાતા અથવા સીધા કે આડા જમીનપર પડેલા હોય છે. એની ડાંડી સુતળી જેવી કે તેથી પણ વખતે જરા પાતળી ને નરમ હોય છે. તેપર ઉભી રુંસો અને ચીકાસલેતા પીળા ભૂરા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. મૂળ ૨ થી ૬ ઇંચ લાંબું, સુતળી જેવું જાડું, અને ઝીણા ફાંટાઓવાળું હોય છે.

એનો આખો છોડવો ઘણુંકરી એવો ચીકણો હોય છે કે તે કપડાં કે આંગળીને લાગે તો ચોંટી જાય છે. એના છોડવા ઘણા અબલખ જેવા દેખાવના, અને ઘણ નાજુક હોય છે, તે સઘળી જગોએ ઉગતા નથી પણ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઘણુંકરી જથ્થાબંધ ઉગે છે.

પાન જરા છેટે છેટે, અને આંતરે આવેલાં હોય છે. તે સાલવણની માફક ત્રણ ત્રણ પાનના ઝુમખા હોય છે. તેની મુખ્ય ડીટડી ૧ થી ૧½ કે ૨ ઇંચ લાંબી, દોરા જેવી પાતળી, નરમ અને ઉભી નીક તથા રુંસોવાળી હોય છે. તેપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. મુખ્ય ડીટડીપરનાં બાજુનાં બે પાન સામસામાં એક જોડીએ, અને વચલું પાન તે ડીટડીને છેડે સીધું આવેલું હોય છે. બાજુનાં ૨ પાન ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં ને ¾ થી ૧ ઇંચ પોહોળાં, અને વચલું પાન ૧½ થી ૨ કે કોઇવાર ૩ થી ૪ ઇંચ લાંબું હોય છે. બાજુનાં ૨ પાન ઘણુંકરી પોહોળાઇલેતાં લંબગોળ, વિષમ કે અસમાન કોરવાળાં, અને વચલું પાન મૃદંગાકૃતિનું એટલે તળિયે સાંકડુંપડતું. વચમાં ગોળાઇલેતા ખૂણીઆપડતું પોહોળું. અને તેથી ઉપર જરા વિશેષ લાંબું અને સાંકડુંપડતું હોય છે. એ ત્રણે પાન (દલ-leaflets) ઘણાં પાતળાં હોય છે. તે દરેકને સૂક્ષ્મ ડીટડી અને

ઝીણી અણી જેવાં નાનાં ઉપપાન (stipellæ) હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ખુલ્લા લીલા રંગની અને નીચેની ઘણી ફીકી લીલી હોય છે. એ બન્ને સપાટીપર ઘણા ઝાંખા વાળની ઘણી ઝાડી રૂંવાટી હોય છે, તે વખતે પાછળથી ખરી જાય છે. પાનને આઈગ્લાસમાં જોવાથી તેની નસોઅંદરનું જાળીકામ પારદર્શક જેવું બનેલું દેખાય છે.

ઉપપાન-લાંબી અણી અને વચમાં એક ઉભી નસવાળાં મુખ્ય દાંડીના થડમાં આવેલાં હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ ટેરાથી પણ પાનની પત્રોખુણાંથી અથવા શાખાઓને છેડે નીકળેલી હોય છે, તે ઘણીવાર શાખા પ્રતિશાખાવાળી હોય છે, તેપર ઝીણાસફેદ ભુરા વાળની ગીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ફૂલની દાંડી લાંબી અને તેને તળિયે ઉપપાન જેવાં ઝીણાં લાંબી અણીવાળાં પુષ્પપત્રો હોય છે. પુ૦ આ૦ કોષ સૂક્ષ્મ હોય છે. ફૂલની પાંખડીઓ પુ૦ આ૦ કોષ કરતાં લાંબી અને ફીકા ગુલાબી કે જાંબુડી [illegible] રંગની હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦, દ્વિગુચ્છી.

સ્ત્રીકેસર-૧.

શીંગો (ફળ)-આની શીંગો ઘણી [illegible] જેવી રીતે વાંકી ચૂંકી વળેલી હોય છે. તે ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી ને ⅙ થી ⅙ [illegible] પહોળી હોય છે. તે પાનની ને ચપટી હોય છે. તેનાપર ઝીણાસફેદ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. શીંગમાં ૪-૬ બીજ હોય છે. શીંગમાં ઘણુંકરી દરેક બીજનો જૂદો ભાગ હોય છે તે ભાગની બન્ને બાજુએ સૂક્ષ્મ ઉંડા નીકળેલા હોય છે. અને તે પરનો શીંગનો [illegible] ભાગ [illegible] હોય છે શીંગ [illegible] હોય છે કે તેના પડમાં નસોનું જાળીકામ અને દેખાતાં બીજ બહારથી દેખાય છે.

બીજ-સૂક્ષ્મ ચપટાં હોય છે

આ વેલાની મૂળ વસ્તુમાં [illegible] ઉપર [illegible] આવે છે, તે [illegible] ઉપર પણ વપરાય છે, એમ કહેવાય છે.*

---

* [illegible]

[illegible]

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૬૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Uraria picta.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 155; N. p. 83; Watt. VI. part IV. p. 212; ફ. નિ. પા. ૪૦.

૨ દેશીનામ-પીળો સમેરવો (પે૦); પીઠવણ (ગુ૦); पीठवन, डनगोडा (म०); शालपर्णी, पीठवन, इत्यादि (हिं०); पृश्निपर्णी, चित्रपर्णी (सं०).

૩-વર્ણન-પીઠવણના છોડવા ચોમાસે વિશેષકરી જોવામાં આવે છે. તે ૨ થી ૪ કે ૬ ફીટ ઉંચા થાય છે. અને કોઈવાર તેની નીચેની શાખાઓ જમીનપર ફેલાઈ તેના છેડા ઉંચા થયેલા જોવામાં આવે છે. એને ઘણુંકરી સાંનાં સંયુક્ત પાન આવે છે. અને તેની ઉપરની સપાટીપર વચમાં પીળાસફેદના જુદા કે ફીકા ઘેરા રંગના પટા હોય છે. તે પાનપર ચિત્ર જેવા દેખાય છે. તેપરથી એના છોડવા તરત ઓળખાઈ આવે છે. શાખાઓને છેડે શિયાળની પુચ્છડી જેવી લાંબી સૂક્ષ્મ ફૂલની સેર (સર) અથવા ફુંદી કણસી કે મંજરી આવે છે. ફૂલ ફીકા કે ઘેરા જાંબુડા રંગનાં અને શીંગ (ફળ) પીળાસફેદના રંગની હોય છે.

એના છોડવાના કેમળ ભાગોપર વાંકી અણીવાળા સૂક્ષ્મ કાંટા જેવી રૂંવાટી આવેલી હોય છે. જેથી એ છોડવાની ફૂલકણસી ભાગ્ય થાયે છે તો તે કપડામાં ભરાઈ જાય છે

મૂળ-છોડવાના પ્રમાણમાં મૂળ ઘણુંકરી જાડું [illegible] લાંબુ, જાડું, અને જમીનમાં ઉંડું ઉતરેલું હોય છે. તેમાંથી [illegible] મૂળ [illegible] નીકળેલા હોય છે. તેની છાલ ઉપરથી [illegible] રંગની, [illegible] અને તેનાપર [illegible] ઉભા [illegible] હોય છે. તે અંદરથી [illegible] રંગની, [illegible] અને રેસાવાળી હોય છે. મૂળનું લાકડું ફીકા ઘેરા રંગનું અને ઘણું કઠણ હોય છે. [illegible] કાપ કરી જોવાથી તે [illegible] દેખાય છે. મૂળની [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એમ [illegible] [illegible] થાવે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી જમીનપરથી [illegible] [illegible] ૪ કે ૫ [illegible] [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] અને તેપર [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દેખાય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૬ થી ૧૦ કે ૧૪ ઇંચ લાંબાં અને ઘણુંકરી તેથી થોડાં ઓછાં પહોળાં હોય છે. ડાંડીના નીચલા ભાગનાં પાન વખતે સાદાં હોય છે. પણ ઉપરના ભાગ અથવા શાખા ઉપરનાં પાન સંયુક્ત હોય છે. સાદાં પાન સંયુક્ત પાન કરતાં બહુધા ટુંકાં હોય છે. સંયુક્ત પાનની મુખ્ય ડીટડી સળગી જેવી જાડી ને તેપર ઉભી હાંસો અને સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. એ ડીટડીપર ૨ થી ૩ સામસામાં પાનની જોડી આવે છે. અને વખતે સારા મ્હોટા છોડવામાં જોડીની આગળ એક પાન છેડે પણ આવેલું હોય છે જોડીમાંનાં પાનની ડીટડી ઘણુંકરી સૂક્ષ્મ હોય છે. ને દરેક પાન ૩ થી ૬ કે ૮ ઇંચ લાંબુ અને ૩ ઇંચથી ૧ કે ૧૧/૨ ઇંચ પહોળું હોય છે. તેનાં ટેરવાં સાંકડાં-[illegible], ને છેડે બુઠાં અથવા અણીવાળાં હોય છે. તેની ઉપલી સપાટીનો રંગ લીલાસપીનો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે ઉપરની સપાટીપર વચ્ચોવચ્ચ પીળાશ કે ભૂરા-[illegible] રંગના ચિત્ર જેવા પટા હોય છે. પાન સુકાય છે ત્યારે ઉપરની સપાટી કાળાસપીના રંગની થઇ જાય છે. તેની બન્ને સપાટીપર આંગળી ફેરવતાં તે ખરસટ લાગે છે. નીચેની સપાટીપર બહુધા ધોળા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તેની અંદરની નસો અને તેનીવચ્ચેનું જાળીકામ બન્ને સપાટીએ બહાર નીકળતું સ્પષ્ટ દેખાય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ખટાસપીનો તુરો અને [illegible] લાગે છે.

ઉપપાન—પાનની મુખ્ય ડીટડીના થડમાં બન્ને બાજુ [illegible] સરના આકારનું ઉપપાન આવેલું હોય છે [illegible] નસો હોય છે. જોડીમાંનાં પાનની સૂક્ષ્મ ડીટડીના થડમાં પણ આવાજ આકારનાં સૂક્ષ્મ ઉપ-ઉપપાન હોય છે.

પુષ્પ-[illegible] ઇંચની લાંબી [illegible] ઇંચ પહોળી હોય છે. તેની સપાટીપર [illegible] અને વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તેપર [illegible] સૂક્ષ્મ ફુલો આવેલાં હોય છે. તે [illegible] નીકળેલાં હોય છે. ફુલની ડીટડી [illegible] સૂક્ષ્મ પીળાશપીનું [illegible] રંગના વાળની [illegible] હોય છે. તે [illegible] ખરી જાય છે. ફુલની ડીટડી ૧ થી ૩ [illegible] લાંબી ને તેનાપર [illegible] અણીવાળા દાંત જેવી [illegible] હોય છે. ફુલ ઉઘડ્યા પછી એ ડીટડી (ફૂલના) [illegible] નીચી બાજુ વળી જાય છે. ([illegible] જોવા લાયક છે)

પુષ્પબાહ્યકોષ—ના પત્રો ૫ [illegible] જોડાયલાં છે. તેનો [illegible] ઘણુંકરી [illegible] ને [illegible] વાળની હાર હોય છે. તે તળિયે થો[illegible] મથાળે છૂટાં ને સાંકડાં હોય છે. તેમ[illegible] બે ટુંકાં ને બીજી બાજુનાં ત્રણ તેથી [illegible]

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ [illegible] સૌથી બહારની મ્હોટી પાંખડી બીજી ચા[illegible] કરતાં પહોળી હોય છે. બાજુની બે પાંખ[illegible] બે વચલી જોડાયલી હોડીજેવી થયેલી પાંખ[illegible] હોય છે.

પુંકેસરો—૧૦ હોય છે. તેમાં ૯ જોડાયલા [illegible]

સ્ત્રીકેસર—૧, નળિકા ઘણી ઝીણી ને [illegible] હોય છે.

શીંગ—(ફળ)—શીંગ લીલી અને ચળકતી [illegible] તે પ્રથમ લીલા, પછી પીળા લીલા કે કાળા, [illegible] ભૂરે રંગની થઇ જાય છે. તે સુકાય છે ત્યારે [illegible] કરચલી પડી જાય છે. તેમાં ૩ થી ૬ [illegible] હોય છે. અને એ દરેક સાંધામાં એકેકું બીજ હો[illegible] તે બે બીજનીવચ્ચે ઘણી સાંકડી થયેલી હોય છે. જેમ જેમ તે પાકતી જાય છે તેમ તેમ તેના [illegible] એક બીજા ઉપર અનુક્રમે ચડતા જાય છે. તેની શીંગ જાણે હાથા વગેરે રાખવાના [illegible] ચડાવી હોય, અથવા એક છીંકામાં [illegible] ઉપર ગોઠવેલા હોય, તેવી દેખાય છે. તે જેમ જેમ પાકતી જાય છે તેમ તેમ પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો શીંગને ચારે બાજુથી દબાવતાં જાય છે. જેથી તેના સાંધાઓ સારીરીતે [illegible] રહે છે. શીંગના ટોચના ભાગપર સ્ત્રી-કેસરનળિકા ઘણો વખત સુધી રહેલી જોવામાં આવે છે. (શીંગના સાંધાઓની ગોઠવણ અને તેની [illegible] પણ બારીકીથી જોવા જેવી છે)

બીજ—ઘણું લીસું, ચળકતું, પીળાશપીના લીલા ને કઠણ હોય છે. તે સુકાય છે ત્યારે ભૂખરી રંગનું થઇ જાય છે. તેનો આકાર ગુવારના બીજને મળતો હોય [illegible]

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—વિરેચક, ચિત્તભ્રમકારી [illegible], [illegible] અને રેચક.

૬—ઉપયોગ—એનું મૂળ દશમૂલાદિ અને [illegible] પ્રભૃતિ ક્વાથમાંનું એક છે. એનાં મૂળનો કાઢો [illegible] વગેરે વપરાય છે. [illegible] અને [illegible] આપવામાં આવે છે. એનું મૂળ [illegible] ઘણું [illegible] લાગે છે. [illegible] એનાં મૂળને પાણીમાં [illegible] આપવામાં આવે છે [illegible] પણ એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એનાં [illegible]

...ઘાને સખભમ થયો હોય તો તેને મટાડાય છે. એનાં પાન અથવા ઉકાળાની અસર ઉત્તમસરાગને એમાં જણાય છે. એનો બીજનો ઉકાળો મોઢું પાકયું હોય તો કોગળા કરવામાં વપરાય છે. ઉકાળાને ઘાંટી પડી હોય (ઉકાળે ભાગતું ભળતું હોય) તો એનાં બીજ પાણી કે દૂધમાં વાટીને ઉકાળીને પાય છે. ઉકાળે ભાગ્યું હોય તો એનાં પાનને પાણીમાં વાટી તેનો રસ આપે છે. ... સાથે ઉકાળીને ... ગરમ કરી દૂધ અને મધની સાથે ઉકાળીને પાય છે. સાંધે અને ભગંદર ઉપર એનાં બીજની બારીક ... ભૂકી કરીને ભભરાવે છે, તેથી રૂઝ આવે છે.

"ઉધરસ, ... આવવું, સસણી વગેરેમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. પીઠવણ સર્પના ઝેર ઉપર અતિ ઉપયોગી છે." (ડા. વી. ગી. શ.)

"તે ગરમ છે, કોઈક ... મધુરતા પણ હોય છે. ધાતુ પુષ્ટી કરે છે, ... ઉધરસ, વાત, ... તરસ, દાહ, ત્રિદોષ, ઉલટી, ઉન્માદ, તાવ, ... ઘાને ... મટાડે છે ને ... સારૂ ... વાપરે છે." (વૈ. રત્નાકર)

૭—સ્થાનક—એના છોડ નદી કાંઠે અને ડુંગરના પાયથા ઉપર ... ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮—વિશ વિવેચન—પીઠવણ એ નામ સંસ્કૃત પૃષ્ઠિપર્ણી ઉપરથી અપભ્રષ્ટ થયેલું લાગે છે. એનું બીજું સંસ્કૃત નામ ચિત્રપર્ણી છે તે, અને અંગ્રેજીમાં શાસ્ત્રીય ખાસ નામ પિક્ટા (picta) છે તે બરાબર છે. કેમકે એનાં પાનપર ધોળા કે ભુરાશવાળા ડાઘા ચિત્ર જેવા થયા હોય છે. એનું મરાઠી નામ રાનગાંજા છે તે એની ... અને ... ગાંજા જેવાં દેખાય છે, તે ઉપરથી પાડ્યું હશે.*

વર્ગ—(લેગ્યુમિનોસી.)

નંબર ૨૬૫.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Alysicarpus vaginalis (Var.) nummularifolius.

(ફ્લ-બ—H. II. p. 158; N. p. 84; Watt. I. p. 204.

* ... [illegible] ... એમાં ... નથી. ... [illegible] ... [illegible]

૨—દેશીનામ—ભોંય સમેરવો, ઝીણો સમેરવો, ગાડર સમેરવો (પોરબું૦): ... (મ૦).

૩—વર્ણન—ગાડરસમેરવાના છોડવા ૬ થી ૧ કે ૧૬ ફુટ લાંબા થાય છે. તે જમીનપર છાતગાંનો પેઠે પથરાય છે. એમાં કોઈવાર થોડી શાખાઓ નીકળી એક તરફ ... પથરાયલી હોય છે. પણ ઘણીવાર તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળી ચોતરફ ફેલાય છે. પાન જરા લાંબાં પણ ઘણુંકરી ગોળ ... ફુલ ... ગુલાબી, રાતા રંગનાં કે ... હોય છે. શીંગ (૧૫) સાંધાવાળી, જાંબુડી છાયાવાળાં હોય છે. ... જરા જાડી, ઉપસેલી અને તેપર કરચલી પડેલી હોય છે.

મૂળ—સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું, જમીનમાં ઉંડું ઉતરેલું. કેટલાક ઝીણા ફાંટાઓવાળું, ભુરા ધોળા રંગનું, ઉગ્રવાસ અને તુરા સ્વાદવાળું હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ—દાંડી કવચિતજ હોય છે, પણ ઘણુંકરી મૂળને મથાળેથી ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી લાંબી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે ભભુકા ... લીલી, ચળકતી, તોપણ તેનાપર ઘણા બારીક સફેદ વાળની આડી ફેલાતી અને બારીક ઉભી કરચલી આવેલી હોય છે. શાખાઓ નરમ અને તેપર ઘણુંકરી ઉભી નીક અને હાંસ હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ૧૬ થી ૫ કે ૭ લાઇન લાંબાં હોય છે. જે ૭ લાઇન લાંબાં હોય છે તે ... ૪ થી ૫ લાઇન પહોળાં હોય છે, પણ ૫ લાઇનથી ... તે પાંદડાં કે ... લગભગ ગોળ હોય છે. તે પાસેનાં ... પાન જેવાં દેખાય ... ઘણીઓમાં બોરની નાહાની બોરડીનાં પાન જેવાં દેખાય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલી અને નીચેની સફેદ વાળની આડી ફેલાતીવાળી હોય છે. પાનની ડીટડી ૧ થી ૪ લાઇન લાંબી ને દોરા જેવી પાતળી હોય છે. પાન જરા જાડાં, ખરસટ અને બહાર નીકળતી નસોવાળાં હોય છે. તે તળિયે સૂક્ષ્મ ખાંચવાળાં અને ટોચે ગોળ, ... ખાંચ અને અણીવાળાં હોય છે.

ઉપપાન—ધોળા રંગનાં, ઘાસનાં ફોતરાં જેવાં (glu... maceous) પાતળાં, લાંબાં, મથાળે સાંકડાંથતાં, અણીવાળાં, અને ઉની નસોવાળાં હોય છે.

ફૂલ—પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી શાખાઓને છે... અને પાનની સામી બાજુથી ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી ... વાળની ફેલાતીવાળી નીકળેલી હોય છે. તેનાપર ૬ થી ૧... ફૂલ આવેલાં હોય છે. કોઈવાર તે (ફુલો) એટલાં ... પાસે પાસે આવેલાં હોય છે કે, તે એક ઝુમખી જે... દેખાય છે. ફૂલની ડીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ પુ૦ મા૦ ... કરતાં ટુંકી હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદન—૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. ... ઉપપાન જેવાં ધોળા રંગનાં, ઘાસનાં ફો...

જેવાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં ત્રણ પત્રો અથવા દાંતા ભીજા અને બે જોડાઇને એક થએલો દાંતો જરા પહોળો હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશપર સુક્ષ્મ વાળની આછી રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-પુ૦ બા૦ કોશથી ટુંકો કે ભાગેજ તેથી જરા લાંબો ? હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦ હોય છે, તેમાં ૯ જોડાએલાં ને ૧ છુટું.

સ્ત્રીકેસર-૧, તેનો ગર્ભાશય વાળની સુક્ષ્મ રૂંવાટીથી ભરાએલો, નલિકા ઘણીજ પાતળી, વાંકવળી, મથાળે સુક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે.

શીંગ-(ફલ)-½ થી ¾ ઇંચ લાંબી, અને ⅛ ઇંચ પહોળી હોય છે. તેમાં ૩ થી ૬ સાંધા હોય છે. એ દરેક સાંધો એક બીજાપર ઉભો આવેલો હોય છે. શીંગ સાધારણ રીતે ભરાવદાર હોય છે. સાંધાઓ સ્પષ્ટ દેખાતા, તેપર ભૂરાશ પડતા રંગની રજ, રૂંવાટી અને કરચલી આવેલી હોય છે. શીંગને ટેરવે સુક્ષ્મ અણી હોય છે. એના દરેક સાંધામાં એકેક બીજ હોય છે.

બીજ-પીળાશ પડતા રંગનાં ઘણાંજ સુક્ષ્મ, લીસાં, ચળકતાં ને સહેજ ચપટાં હોય છે. તે 1/16 ઇંચ લાંબાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-મૂળ, પાન અને બીજ.

૫-ગુણદોષ-સ્વેદક અને શોધક.

૬-ઉપયોગ-સમેરવાનું મૂળ રસવિકારના સોજાઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એના છોડવા ગાડરાં (ઘેટાં) અને બકરાં બહુ ખાય છે. અને તેથી તે અંગમાં માતાં થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં દૂધ વધે છે. એનાં પાન વાટીને, ગુમડું પાકતું હોય તો માથે લેપ કરે છે, તેથી મટે કે ફુટી જાય છે. એના બીજ સુવાવડની વખતે ગરીબ લોકો ખાય છે એના પાન મરીની સાથે વાટી પરસેવો લાવવા તાવ ઉપર પાય છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, કાળી અને દરિયા કાંઠાની રેતાળ જમીનમાં, અને ડુંગરોમાં ઘાસની સાથે ચોમાસે ઘણો ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-બાગમાં જેમ સમેરનો પારો ઉંચો હોય છે, તેમ આ જાતની (Alysicarpus) તમામ વનસ્પતિની શીંગોના સાંધા એક બીજાપર ઉભા આવેલા હોય છે, જેપરથી આ જાતની વનસ્પતિને સમેરવો કહેવા લાગે.

આ સમેરવાના છોડવા ઘણા નાનાના અને ભોંયપર પથરાતા હોય છે. અને તે ગાડરાંબકરાંનો મુખ્ય ચારો છે, માટે એને ગાડરો, ભેંસ, અથવા ગાડરસમેરવો કહે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૬૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. V. (Var) stocksii

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 158.

૨-દેશીનામ-રૂંછાળોસમેરવો (પો૦ગુ૦).

૩-વર્ણન-આ સમેરવાના છોડવા ૧ થી ૧½ લાંબા થાય છે. તેની શાખાઓ ઘાસમાં પડેલી અ ઉંચી હોય છે. તે સુતળી જેવી પાતળી, બહુધા ભૂ રાતા રંગની અને લાંબા ભૂરા કે તપખીરીઆ રંગના વા રૂંછાળથી ભરાએલી હોય છે. એની કોમળ શાખા અને પુષ્પધારણ કરનારી સળી દોરાજેવી પાતળી છે. પાન લંબગોળ, પાતળાં, બન્ને સપાટીએ રૂંછાળા ½ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ¼ થી ૧ ઇંચ પહો હોય છે. ઉપપાન ઘાસનાં ફોતરાં જેવાં લાંબી અણી હોય છે. ફુલની ડીંટડી પુષ્પપત્ર જેવડી કે વખતે જરા લાંબી હોય છે. પુ૦ બા૦ કો૦ શીંગના પહે સાંધાથી ટુંકો અને રૂંછાળથી ભરાએલો હોય છે. (ફલ) ૩ થી ૬ સાંધાવાળી, ૪ થી ૫ લાઇન લાં ⅓ લાઇન પહોળી, ટેરવે સુક્ષ્મ અણીવાળી, ને વાળની રૂંવાટી અને સહેજ કરચલીવાળી હોય છે.

એના આખા છોડવાપર ઘણુંકરી ભૂરાવાળની રૂંછાળ હોય છે.

ડુંગરમાં ઘાસની સાથે ચોમાસે ઉગે છે. ઉપ ગાડરસમેરવા જેવો છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૧૬૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. bupleurifolius.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 158; N. p. 81.

૨-દેશીનામ-ખડસમેરવો (પો૦ગુ૦).

૩-વર્ણન-ખડસમેરવાના છોડવા ૧ થી ૨½ લાંબા થાય છે. તેની શાખાઓ નરમ અને પાત હોય છે. તે ઘાસ કે ખડરાંને આસરે સ્ફી ઉંચી થ હોય છે. તેપર વાળની રૂંવાટી ભુજ આવેલી હોય પાન આંતરે આવેલાં, ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં, અને થી ૨½ લાઇન પહોળાં હોય છે. તે બન્ને સપાટ લીસાં, ચળકતાં, ટેરવે લાંબી અણીવાળાં હોય છે. ઉ પાન, પુષ્પપત્ર અને પુ૦ બા૦ કોશ ઘાસનાં ફો જેવાં હોય છે. ફુલ સુક્ષ્મ ફીકા ગુલાબી કે રાતા રંગ થાય છે. શીંગ (ફલ) ૩ થી ૪ લાઇન લાંબી, ⅓ લા પહોળી, લીસી, ચળકતી, ટેરવે સુક્ષ્મ અણીવાળી ૩ થી ૬ સાંધાવાળી હોય છે.

...એના છોડવા ખડભેગા ઉગે છે, ને તેમાં ઝીણાં ને ...ળાં પાન હોવાથી તે ખડ જેવા દેખાય છે, તેથી ...તેને ખડસમેરવો કહે છે.

એના છોડવા સંધિવાના ક્વાથમાં વપરાય છે. એને ઘોડાં ખડુ ખાય છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૬૮.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–A. longifolius.

દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 159; N. p. 84.

૨–દેશીનામ–ઘોડાસમેરવો, ઉભો સમેરવો, મોટો સમેરવો (પો૦મુ૦); बनकी मटकीभा, मोठा घम्मद (म०).

૩–વર્ણન–ઘોડાસમેરવાના છોડવા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે ૧ થી ૩ કે ૪ ફીટ ઉંચા વધે છે. એમાં કોઈવાર બે ચાર લાંબી શાખાઓ નીકળે છે. ડાંડી મૂળગાથી પેનસીલ કે ટચલી આંગળી જેવી અને ડાળી શાખાઓ ટોચથી સ્ટીલપેન જેવી જાડી થાય છે. ડાળી અને શાખાઓ એક બાજુથી ઘણુંકરી જાંબુડા રંગની છાયવાળી હોય છે.

મૂળ–એનું ખીલામૂળ લાંબું, પણ ઝીણા રેસાઓ-વાળું, ફીકા પીળા રંગનું, કાકડી જેવી વાસ અને તરા-સ્વાદવાળું હોય છે, તે ચાવવાથી ઉભ ખાજથી ખરસટ થઈ જાય છે.

પાન–છેડે છેડે આંતરે આવેલાં, ૧½ થી ૩ કે ૬ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે નિમોળ કે સાંકડાં ભાલાકૃતિનાં, દેખાવે બુઠ્ઠાં, ચોગાળ્યેલાં ૪ લાંબી અણીવાળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીસી, લીલા રંગની, અને નીચેની ફીકા લીલા રંગની ને સહેજ વાળની આછી રૂંવાટીવાળી હોય છે. પાન જાડાં ને ખરબટ હોય છે. તેમાંની નસોનું જાળીકામ બહુ સુંદર ને સ્પષ્ટ દેખાતું હોય છે. પાનની વાસ ગેરટીની વાસને મળતી અને સ્વાદ ટેસ્ટીયો, ફીકો, ને જરા તુરો લાગે છે. પણ ઉભ ખાજથી ખરબટ થઈ જાય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી ઘણી દુર્ગંધિત વાસ નીકળે છે.

કુસુમ–પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ½ થી ૧ ફુટ લાંબી, પાનની સામી બાજુથી અથવા શાખાઓને છેડે આવે છે. એ સળીપર (જેમ એક ઉભી દીવબત્તી કે ધ્વજસ્થંભ ઉપર નાહાનાં નાહાનાં પત્રાંઓ, પછી કે ઝગા હોય, જેનાપર પણ ઇ તેવાર ચડી ફરકે તેમ) મોટે ભાગે ઉંચે જરા બહાર નીકળતાં સૂક્ષ્મ પત્રાંઓમાં જેવી પાંદી આંતરે આવેલી હોય છે. જેનાપર ઘણુંકરી અને ... સાથે ફૂલાં આવેલાં હોય છે. સળીપર ઉભી દાંડો, અને સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. ફૂલની ડીટડી ⅟₁₂ ઇંચ લાંબી ને વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–½ ઇંચ લાંબો, ઘાસનાં ફોતરાં જેવો, તેના દાંતા ઝીણા ને કોરપર લાંબા ધોળા વાળની હાર-વાળા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની મુખ્ય પાંખડી ફીકા પીળા રંગની, અને હોડી પાંખડીઓ ફીકા જાંબુડા રંગની હોય છે.

પુંકેસરો–એની જાતના નિયમ પ્રમાણે ૧૦, દ્વિગુચ્છી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧, નળિકા પાતળી વાંકવળેલી મથાળે સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે.

શીંગ–(ફળ)–૪ થી ૬ સાંધાવાળી, દેખાવે અણીવાળી, ૪ થી ૫ લાઇન લાંબી ⅛ ઇંચ પોહોળી, ઉપસેલી, લીસી, તોપણ સહેજ રૂંવાટી અને કરચલીવાળી હોય છે.

બીજ–સૂક્ષ્મ, પીળાશપડતા રંગનું, લીસું ને ચળકતું હોય છે.

આ છોડવાનું મૂળ રક્તવિકાર અને સંધિવાના સોજાપર પાણીમાં ઘસી ચોપડવામાં આવે છે. એના છોડવા ઘોડાં, ખડુ ખાય છે. લીલા ઘાસની સાથે સમેરવાના છોડવા ઘોડાને ખાવા નાખ્યા હોય તો ઘાસની અંદરથી સમેરવાના છોડવા ઘોડું વીણીવીણીને ઘાસથી પ્રથમ ખાઇ જાય છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે, સમેરવાના છોડવા ઘોડાંઓને ચારા તરીકે વિશેષ પસંદ આવે છે. આ સમેરવાના છોડવાનું વજન (Lucerne)ની પેઠે વાવેતર કરવામાં આવે તો તે એક ઘોડાંના ચારા તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે. એટલું જ નહિ પણ એના છોડવાઓની લીલવણી (ensilage) બીજાં ઢોરોને પણ ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. સમેરવાના છોડવાને કાળી-વાળી અથર રેતાળ જમીન પણ માફક આવે છે. આ સમેરવાના છોડવા ચોમાસે ખેતરોમાં નેદ તરીકે, અને ડુંગરમાં ઘાસ ભેગા ઉગે છે. અને કોઇ કોઇ જગોએ એનો વેરો ને વેરો ઉગે છે.

એ આખા હિંદુસ્થાનમાં ઘણુંકરી થાય છે.

આ સમેરવાનો છોડવો સમેરવાની જાતની વનસ્પતિમાં સૌથી લાંબો, જાડો અને ઉંચો થાય છે. તેથી એને ઉભો અને મ્હોટો સમેરવો, તથા ઘોડાં વિશેષ કરી ખાય છે માટે એને ઘોડાસમેરવો કહે છે.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૬૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–A. rugosus.

દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 159; N. p. 84.

૨–દેશીનામ–હાસોલસમેરવો (પો૦મુ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ૧ થી ૨ ફીટ લાંબા થાય છે. તેની શાખા અને પાનની નીચેની સપાટીપર ધોળા વાળની આછી રુંવાટી હોય છે. પાન તળિયે હૃદયાકૃતિનાં, મથાળે સૂક્ષ્મ અણીવાળાં, ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબાં, અને ½ થી ૧½ ઈંચ પહોળાં હોય છે. ઉપપાન ઘાસનાં ફેતરાં જેવાં પાનની ડીંટડીથી લાંબાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી શાખાઓને છેડે નીકળેલી હોય છે, તેપર ગીચોગીચ પાસે પાસે ફૂલો આવેલાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો લીસાં, ચળકતાં, અને બહુધા જાંબુડા રંગનાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં પાસે વખતે થોડા ધોળાવાળની આછી હાર આવેલી હોય છે. ફૂલ અને શીંગ (ફળ) પુ૦ બા૦ કોશમાં ઘણુંકરી ઢંકાયલાં હોય છે. શીંગ (ફળ)-૩ થી ૫ સાંધાવાળી હોય છે. તે ૨ થી ૩ લાઇન લાંબી, અને ½ લાઇન પહોળી હોય છે. તે લીસી, ચળકતી, અને ફીકા ભૂરા રંગની હોય છે. તેના સાંધાની પહોળાઇ લંબાઇ કરતાં જરા વિશેષ હોય છે, અને સાંધાપર આડી કરચલી પડેલી હોય છે.

એના છોડવા ચોમાસે ઘાસની સાથે છૂટા છવાયા ઉગે છે. તે ઢોરના ચારા તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે.

એ પણ દિ૦ માં ઘણી જગોએ થાય છે.

વર્ગ (લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૭૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. styracifolius.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 159.

૨-દેશીનામ-ગુચ્છાસમેરવો (પો૦યુ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ઘણુંકરી ½ થી ૧ કે ૧½ ફુટ લાંબા થાય છે. તે બહુધા જમીનપર પથરાયલા હોય છે. એનો સાધારણ દેખાવ લાસાસમેરવા જેવો હોય છે. તોપણ એની શાખાઓપર વાળની વિશેષ રુંવાટી હોય છે, અને પુ૦ બા૦ કોશના પત્રો વિશેષ અણીઆળાં અને તેની કોરપર લાંબા, ધોળા, રીસાવાળની આંખની પાંપણ જેવી હાર હોય છે. ફૂલ શાખાઓને છેડે ટુંકી સળીપર મઝુંજ પાસે પાસે ગુચ્છાની પેઠે આવેલાં હોય છે. માટે એને ગુચ્છાળો સમેરવો કહે છે. એનાં પાન લાસાસમેરવા જેવાં પણ તેથી નાહાનાં હોય છે.

એના છોડવા બકરાં, ઘેટાં આદિ ઢોર ખાય છે. એ ખુશરવી કાળુ જમીનમાં ચોમાસે વિશેષ ઉગે છે

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૭૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. heyneanus.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 159.

૨ દેશીનામ-સમેરવો (પો૦યુ૦); ઘામણ્ય (મ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ઘોડા સમેરવાની પેઠે ઉંચા અને જાડા થાય છે. એમાં શાખાઓ બહુએજ નીકળે છે. પાન લંબગોળ કે તળિયે જરા સાંકડાં, મથાળે પહોળાં, ને ટેરવે ગોળાઇવાળાં હોય છે. પાન પાતળાં, ઝીણી નસોવાળાં, ૨ થી ૪ કે ૬ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ૧½ કે ૨ ઈંચ પહોળાં હોય છે. એની ડાંડી અને પાનની નીચેની સપાટીપર ધોળાવાળની લાંબી રુંછાળ હોય છે.

એના છોડવા ચોમાસે ઘાસની સાથે ખેતર અને ડુંગરમાં જગ્યા આંકયા ઉગે છે. તે ઘોડાં ખાય છે. એની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે. તે કાગળ બનાવવાના કામ આવી શકે એવા હોય છે.

(વર્ગ-લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૭૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. racemosus (Belgaumensis).

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 160; N. p. 84.

૨-દેશીનામ-એડીસમેરવો(પો૦યુ૦), ગુચ્છઘામણ્ય(મ૦)

૩-વર્ણન-એડી સમેરવાના છોડવા ચોમાસે તેમ બારે માસ પણ ઘણી જગોએ જોવામાં આવે છે. ½ થી ૧ કે ૧½ ફીટ લાંબા થાય છે. એમાં લાંબી અને થોડી શાખાઓ હોય છે. તે જમીનપર ઘણુંકરી પથરાયલી હોય છે. પાન લંબગોળ; ફૂલ જાંબુડા રંગનાં અને શીંગ નાહાની હોય છે.

મૂળ-૧ થી ૪ ઈંચ લાંબું, સુતળીથી સ્લેટપેન જે જાડું, અને ચીવટ ને મજબૂત હોય છે. વાસ સુગંધિ અને સ્વાદ અણગમતો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી આમેજ હોય છે. પણ ઘણુંકરી મૂળને મથાળેથી બે ચાર કે અધિક ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે રંગે લીલી ને ચળકતી હોય છે. તેનાપર વખતે ઘણાજ સૂક્ષ્મ રીસા કે રૂંવાળની રુંવાટી આવેલી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે લંબગોળ કે તળિયે જરા સાંકડાં, મથાળે પહોળાં, ડીંટડી પાસે જરા હૃદયાકૃતિનાં ને ટેરવે બુઠાં હોય છે. તે ½ થી ¾ કે વખતે ૧ ઈંચ લાંબાં, અને ¼ થી ½ ઈંચ પહોળાં હોય છે. પાનની ડીંટડી આમેજ ૧ કે ૨ લાઇન લાંબી હોય છે પાનની બન્ને સપાટીની નસોપર અને પાનની કોરપર ધોળાવાળની હાર હોય છે. પાનમાં નસોનું જાળી પ્રાય અર્ધપારદર્શક જેવુ દેખાવ છે.

ઉપપાન-ઘાસનાં ફેતરાં જેવાં, મથાળે અણીઆળાં, ને ઉભી લીટીઓવાળાં હોય છે.

ફુલ-પાનની સામી બાજુએથી ઘણુંકરી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળેલી હોય છે. તે ૧ થી ૨ કે ૩ ઈંચ લાંબી ને ઉભી હોય છે. તેનાપર સૂક્ષ્મ પત્રીઓ કે પત્રી જેવા જરા ઉંચે ઉંચે આંતરે થાક આવેલા હોય છે, અને એ થાકે થાકે અર્થાત્ સૂક્ષ્મ પત્રીઓનાં કે પત્રીપર બબે ફુલ ઉગાં આવેલાં હોય છે. ફુલની ડીટડી સૂક્ષ્મ અને તેપર ગીચોગીચ ધોળાવાળની રૂવાટી હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ૫ હોય છે, તે નીચેથી થોડાં જોડાયલાં અને ઉપર છુટાં હોય છે. એ પત્રો પણ ઉપપાનની પેઠે ધામના કેશવાં જેવાં હોય છે. તેપર લાંબા ધોળાવાળની હાર આવેલી હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫ જાંબુડા રંગની, તેમાં પતાકા સૌથી મોહોટી, પાંખ પાંખડીઓ બે તેથી સાંકડી, અને બે હોડી પાંખડીઓ એક બીજી સાથે જોડાયલી હોય છે. જેમાં પુ-અને સ્ત્રી-કેસર આવેલાં હોય છે. પુંકેસરો-૧૦; નવ જોડાયલાં, ને એક છુટું. તે ધોળા રંગનાં હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧, ગર્ભાશય લીલા રંગનો ૧ પેશવાળો, ને તેપર ધોળાવાળની રૂવાટી આવેલી હોય છે. નલિકા વાંકવળેલી, ધોળા રંગની ને સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે.

શીંગ-(ફલ) ૨ થી ૪ લાઇન લાંબી, અને ૧/૪ થી ૧/૨ લાઇન પોહોળી હોય છે. તેમાં ૨ થી ૫ સાંધા હોય છે. અને દરેક સાંધામાં એકેક બીજ હોય છે. શીંગ પાકી ગયા પછી સાંધે સાંધે નોખા પડી જાય છે. શીંગનો રંગ ભૂરો, છાલપર જાળી જેવી નસો અને ધોળા સૂક્ષ્મ વાળની આડી રૂવાટી હોય છે.

બીજ-લીલાસસેલા પીળા રંગનું, લીસું, ચળકતું, સુવારના દાણાના આકારનું ૧/૨૦ થી ૧/૨૫ ઈંચ લાંબુ હોય છે.

એનાં મૂળ સંધિવા, સુવાવડ, રક્તપિત્ત અને વિરેચકના ક્વાથમાં વપરાય છે.

એના છોડવા ડુંગરના પાડે અને કાંઠીસાળી પથરાળી જમીનમાં ચોમાસે ઘણા ઉગે છે. તે ગાદરાં અને બીજાં તમામ ઢોર ખાય છે. એ નીલગિરી અને કોકણમાં પણ થાય છે.

એના છોડવા જમીનપર પથરાયલા હોય છે માટે એને બેઠી સમેરવી કહે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૭૩.

૧-શાસ્રીયનામ-Desmodium gangeticum

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 168; N. p. 85; watt. III. p. 82. ૨. નિ. ૫. ૩૯.

૨-દેશીનામ-એકપાની પાંદડીઓ (પે૦); સાલવણ (ગુ૦), સાલવન, સાલપરની, દાર્દે, રાનમાલ (મ૦); સરીવન, સાલપન, સાલપની, (હિં૦); શાલિપર્ણી (સં૦)

૩-વર્ણન-એના છોડવા ચોમાસે ઘણા ફુટી નીકળે છે. તે ૧ થી ૨ કે વખતે ૩ થી ૪ ફીટ ઉંચા વધે છે. તેની શાખાઓ લાંબી પસરાતી કે વખતે જમીનપર થોડી ઢળેલી હોય છે. પાન લાંબાં; ફુલ સૂક્ષ્મ ફીકા ઘેરા કે જાંબુડા વા ગુલાબી રંગનાં; અને શીંગ (ફલ) ચપટી, પાતળી અને એક બાજુ ઉંડા કાપાઓવાળી હોય છે. એમાં શ્રાવણમાસમાં ફુલ આવી ભાદરવા આસુમાં શીંગ પાકી જાય છે.

એના આખા છોડવાપર ઘણુંકરી ધોળા કે ભૂરા વાળની રૂવાટી આવેલી હોય છે.

મૂળ-એનું ખીલામૂળ જમીનમાં ઘણું ઉંડુ ઉતરેલું હોય છે. તેમાંથી થોડા લાંબા અને કેટલાક ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળ સુતળીથી પેનસીલ કે આંગળી જેવું જાડું થાય છે. તેની ઉપરની છાલ પાતળી અને ભૂરા રંગની, અને અંતરછાલ જરા જાડી, રેસાવાળી, મજબુત, અને રતાસસેલા રંગની હોય છે. મૂળનું લાકડું લીસું, ધોળાસસેલા રંગનું ને મજબુત હોય છે. વાસ જરા સુગંધિત અને સ્વાદ મીઠાસસેલો ચીકણો ને ઘણો તુરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-સુતળીથી તે પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે. ડાંડી તળિયે ભૂરા રંગની લીસી ને ચળકતી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર ઉભી હાંસો અને તે હાંસોપર ધોળા લાંબા વાળની રૂવાટીની હાર હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે તળિયે ડીટડી પાસે ગોળાઈસેલાં અને મથાળે સાંકડાયેલાં થોડાંના કાનની પેઠે સેહેજ વાંકસેલાં ટેરવે અણીયાળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ઘણુંકરી લીસી, લીલા રંગની, અને નીચેની ફીકાલીલા રંગની અને વિશેષ વાળની રૂવાટીવાળી હોય છે. પાન ૨ થી ૩ કે ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧૧/૨ થી ૨ કે ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાન પાતળાં હોય છે, તોપણ તે ચીવટ, અને તેમાંની નસો સ્પષ્ટ દેખાતી ઉંચી ચડતી પાનની નીચેની સપાટીએ વિશેષ રૂછાળવાળી હોય છે. પાનને આકાશમાં જોવાથી પારદર્શક જેવાં દેખાય છે. પાનની ડીટડી ૧/૨ થી ૧ કે ૧૧/૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર બહુધા ઉભી નસો અને ધોળા લાંબા વાળની રૂછાળ હોય છે.

પાનની ડીટડીના ચરમાં શાખાઓપર લાંબી અણીવાળાં, ઉભી નસોવાળાં, તળિયે પોહોળાયતાં ૨ ઉપપાન આવેલાં હોય છે. તે કાયમી હોય છે. અને પાનને તળિયે તેની ડીટડીનાં મથાળાંથી કંઇક નીચે ૨ સાંકડાં ઉપ-ઉપપાન આવેલાં હોય છે.

કેસર-પુષ્પ ધારણ કરનારી શાખાઓ પત્રોણમાંથી અને શાખાઓને છેડે લાંબી નીકળેલી હોય છે. તેનાપર સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો આવેલા હોય છે. ફૂલ એકેકું કે વખતે બબ્બે પાસે પાસે એકજ પુષ્પપત્રના ખૂણામાંથી નીકળેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ, પાનગી અને જાંબુડા રંગની હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે, તે તળિયે જોડાયેલાં અને મથાળે તેના દાંતા જૂદા દેખાતા હોય છે. તેના ત[illegible] દાંતા લાંબા અને ઝીણા હોય છે અને એક દાંતો પહોળો અને મથાળે ૨ ફાટવાળો હોય છે, એટલે તે બે પત્રો જોડાઇને બનેલો હોય છે. પુ૦ આ૦ કોષની પાંખડીથી ટુંકો, રાતાં છાંટણાં-વાળો અને ધોળા કે ભૂરા રંગની રેખાવાળો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તેમાં મુખ્ય પાંખડી પહોળી દેરકે અંદર બેસની ખાંચવાળી હોય છે. બાજુની બે પાંખ પાંખડીઓ વિશેષ જાંબુડા કે ગુલાબી રંગની હોય છે. અને છેક અંદરની બે હોડી પાંખડીઓ લિલાશમેના રંગની હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦ હોય છે. તેમાં ૯ ના તતુઓ જોડાયેલાં ને એક છૂટું હોય છે. તતુઓ પીળાશમેતા લીલા કે ધોળા રંગના હોય છે પરાગકોષ અને રજ પીળાશ-મેતા ધોળા કે ભૂરા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેની નલિકા પુંકેસરોથી બહાર નીકળેલી પરાગશી લીલાશમેના પીળા રંગની દેરકે સૂક્ષ્મ રૂંવાટવાળી હોય છે

શીંગ-(૧૪)-શીંગો પ્રથમ લીલા કે રાતા મિશ્ર રંગની હોય છે પણ સૂકાય છે ત્યારે પીરાભૂરા રંગની થઇ જાય છે. તે પાનગી, ચપટી, વાંકાવાળી અને દેરકે સૂક્ષ્મ અણીવાળાં હોય છે. તેનાપર સૂક્ષ્મ ધોળા રૂવાની રૂંવાટી અને ૩ થી ૫ કે ૮ સાંધા અથવા સાંધા હોય છે એ દરેક સાંધાની વચ્ચે ઢાળ એક બાજુ ઊંડી અને બીજી બાજુ વિશેષ ઊંડાણવાળી હોય છે. શીંગ ૧/૨ થી ૧ ઇંચ લાંબી અને ૧/૮ ઇંચની આસરે ૧ ઇંચ પહોળી હોય છે દરેક દરેક સાંધાપર ભરાય કે ચકચકિત રંગની બનેલી હોય છે. એ દરેક સાંધામાં એકેકું બીજ હોય છે.

બીજ-ઘણાં સૂક્ષ્મ અને ચપટાં હોય છે. તેનો આકાર [illegible] આકારને મળતો હોય છે. બીજને એક બાજુ અંદર બેસની ખાંચ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-મધુરી, ત્રિદોષહરનારી, સ્તંભક, [illegible] હલકી અને ત્રણ.

૬-ઉપયોગ-સાલવણ એ સર્જૂન દશમૂળાદિ ક્વાથ [illegible] અંગની એક વસ્તુ છે. એનાં મૂળનો કાઢો તાવ અને મરીની સાથે ઘણા દહાડા પીવાથી [illegible] તિઆર મટે છે. અને એ કાઢો લગભગ સારસાપરીલા જેવો ગુણ કરે છે. એ મધની સાથે સંગ્રહણીવાળાને અપાય છે મેવો લાવવા અને પાણીની તૃષા ઓછી [illegible] મૂળનો કાઢો પીપર અને મધની સાથે વ[illegible]

"સાલવણ, ઉપલેટ, દારૂ, શાલમાન [illegible] ક્વાથને શાલિપર્ણ્યાદિ ક્વાથ કહે છે. [illegible] મેળ નાખી પીવો. એનો ગુણ જ્વર અને [illegible] તે એકલું કફ ઉધરસ અને છાતીના બી[illegible] વ્યાધિમાં ઉપયોગી છે. જ્યાં જ્યાં કાનો [illegible] ત્યાં ત્યાં સાલવણ ઉપયોગી છે. સંતતજ્વર, [illegible] અને કેફસાનો વરમ જેની ગણત્રી સન્નિપાતમાં [illegible] તે તે દરદની અંદર શાલિપર્ણ્યાદિ ક્વાથ શાપરે [illegible] સાલવણનું રીતસર તૈયાર કરેલ મદ્ય [illegible] ઉપર અપાય છે.

માત્રા-શાલિપર્ણ્યાદિ ક્વાથ ૨ થી ૫ તોલા (વી. ઓ).

" શાલિપર્ણી ગરમ છે, ધાતુને વધારે છે, [illegible] છે, રસાયન છે, વિષમજ્વર, સન્નિપાત, વાયુ, સોજા, સંતાપ, શ્વાસ, વિષ, ઉલટી, ઉધરસ, [illegible] કૃમિ એ સર્વ રોગને મટાડે છે." (વૈ૦ રઘુનાથ[illegible])

સાલવણના મૂળને અભાવે તેનું પંચાંગ વપરા[illegible]

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, ખેતરોના [illegible] વાડીઓની વાડ અને પાણીના ધોરીઆ પાસે, નદી [illegible] વોકળા કાંઠાની જોતરમાં, અને ડુંગરોમાં ઘાસની [illegible] સાલવણના છોડવા ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-સર્જૂન શાલિપર્ણી એ [illegible] સાલવણનાં પાનનો આકાર પોડાંના કાનને મળતો હોવાથી પડેલું લાગે છે. અને શાલિપર્ણી ઉપરથી ગુજરાતી, મરાઠી અને હિંદી નામો પણ નીકળેલાં છે.

સાલવણની જાતની વનસ્પતિમાં મુખ્ય ભેદ પાનનો હોય છે. કેમકે છોડવાના પ્રમાણમાં પાન લાંબાં અને પહોળાં, એકેક અથવા ત્રણ ત્રણ ભેળાં હોય છે, એ ઉપરથી એના છોડવા કાંટિયાવડ અને ગુજરાત તરફ પાંદડીઆ કહેવાય છે. આ સાલવણના છોડવામાં ત્રણ ત્રણ પાન નહિ આવતાં એકેકું આવે છે, માટે એને એકપાનીપાંદડીઓ કહે છે.

એનાં પાન ભાજીની બાજી જેવાં રીતે મોટાં અ-ણીઆળાં ને લાંબાં હોવાથી એને મરાઠીમાં શાનસાલ-વ્હેણ કહે.

* Desmodium triquetrum-[illegible] [illegible]

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૭૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-D. triquetrum.

દ્રષ્ટાન્ત-H. II. p. 163; N. p. 84.

૨-દેશીનામ-ત્રિધારોપાંદડીઓ (પો૰મુ૰); ખોજવી ઝીમ (મ૰).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ૩ થી ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેમાં ઝુઝ શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એની શાખાઓ ઉપર ઘણુંકરી ત્રણ ઉભી ધાર આવેલી હોય છે. તેપર પિંગાશસેતા ભૂરા રંગના સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે તરત ખરી જઈ શાખાઓ ઘણુંખરૂં લીસી થઈ જાય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૬ કે ૮ ઇંચ લાંબાં અને ૩ લાઇનથી ૨ કે ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાન ભાલાકૃતિનાં, દેરવે સાંકડાંથનાં, અણીઆળાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી તદન લીસી અને નીચેની સપાટીપર વિશેષ બહાર નીકળતી ઉભી આડી નસોપર પીળા ભૂરા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. પાનની દીટડી ½ ઇંચથી ૧ કે ૧½ ઇંચ લાંબી અને તેની બન્ને બાજુ પાનની કોર જેવા છેડા નીકળેલા હોય છે. ઉપપાન પણ લાંબાં ભાલાકૃતિનાં અણીઆળાં અને તેનાપર પાસે પાસે ઉભી નસો ઘણી આવેલી હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોભુખોથી અને શાખાઓને છેડે ½ થી ૧ ફુટ લાંબી લીંબડાની સળી જેવી પાનની નીકળેલી હોય છે. તેપર ગુલાબી કે જાંબુડી છાયાસેતાં સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલની દીટડી ૧½ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ ભૂરા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. શીંગ (ફળ) ૧ થી ૩ કે ૬ થી ૮ સાંધાવાળી હોય છે. એનો દરેક સાંધો લગભગ ૨ થી ૨½ લાઇન લાંબો ને જાડુંઆ દેટલોજ પોહોળો હોય છે. શીંગને દેરવે લાંબી અણી હોય છે. ને શીંગની સપાટીપર પિંગાશસેતા ભૂરા વાળની ભરી રૂંવાટી હોય છે.

આ ત્રિધારાપાંદડીઆના ગુણદોષ અને ઉપયોગ નીચેના નંબર ૧૭૫ જેવા છે.

એના છોડવા ચોમાસે ડુંગરની ગીચ ઝાડીવાળી જગાવાળી જમીનમાં ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાભાગ આવેલાં થાય છે.

આ પાંદડીઆના છોડની શાખાઓ ત્રણ ધારવાળી અને એનાં પાન ઝુમખાનાં દેસપી ખરાક ગુદ લાંબી અણીવાળાં હોવાને લીધે એને ત્રિધારોપાંદડીઓ અને પોલાદટેખ કહે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૭૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-D. diffusum.

દ્રષ્ટાન્ત-H. II. p. 169; N. p. 85; Watt. III. p. 82.

૨-દેશીનામ-પાંદડીઓ સમેરવો, મોટોપાંદડીઓ, મેરી સાલવણ, ત્રિપાનીપાંદડીઓ (પો૰મુ૰); ત્રિપર્ણી (સં).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે, તે ૧ થી ૩ ફીટ લાંબા વધે છે. તેની શાખાઓ ઘણુંકરી તળિયેથી જમીનપર પડેલી અને તેના છેડા ઉંચા ચડતા હોય છે. અથવા તેની તમામ શાખાઓ જમીનપર પડેલી હોય છે. તેની ડાંડી અને શાખાઓપર ઉભી નસો અને પીળા ભૂરા વાળની વાંકી અણીવાળા સૂક્ષ્મ કાંટા જેવી રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાન ત્રણ ત્રણ ભેગાં ત્રેખડાની માફક આવેલાં હોય છે. ફૂલ ફીકાં ગુલાબી કે જાંબુડી વા આસમાની છાયાસેતાં હોય છે. શીંગ વાંકી ચપટી અને સાંધા કે કાપાવાળી હોય છે.

મૂળ-એનું ખીલામૂળ જમીનમાં મજબૂત ઉંડું ગયેલું હોય છે. તે સુતળીથી અંગુઠા જેવું જાડું હોય છે. છાલ ઉપરથી ભૂરા કે કાળા રંગની, અંદરથી સફેદ પણ તે તરત કેશરીઆ કે રાતા રંગની થઈ જાય છે. મૂળનું લાકડું પીળું ને તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મીઠાસસેતો તૂરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ક્વચિતજ હોય છે. પણ ઘણુંકરી ડાંડી જેવીજ મૂળને મથાળેથી કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે સુતળી કે સ્લેટપેન જેવી જાડી, ઉભી નસો અને પીળા કે ભૂરા રંગના વાંકી અણીવાળા કાંટા જેવા વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. શાખાઓનો રંગ લીલો કે જાંબુડી છાયાસેતો હોય છે. કોમળ શાખાઓપર વાળની ગીચ રૂંવાટી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની મુખ્ય દીટડી ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી, તે ઉભી નીક, અને વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. એ મુખ્ય દીટડીપર બે બાજુએ, અને એક વચમાં, એમ ત્રણ પાનનો ત્રેખડો આવેલો હોય છે. એમાં વચલા પાનની દીટડી ½ ઇંચ કે કંઇક લાંબી હોય છે. અને બાજુનાં બે પાનની દીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ હોય છે. વચલું પાન ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબુ અને ૧½થી ૨ કે ૨½ ઇંચ પોહોળું હોય છે, અને બાજુનાં બે પાન એથી ટુંકાં હોય છે. તેનો ઉપલો રંગ લીલો, નીચેનો ફીકો અને બન્ને સપાટીપર વાળની ગીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાનનાં દેરવાં ગોળાકૃતિનાં બુઠાં કે અંતર્ભેદની ખાંચવાળાં હોય છે. વચલું પાન બન્ને છેડે સાંકડું ને વચમાં ઘણું પોહોળું હોય છે. પાનને

ચોળવાથી તેમાંથી લીલા રંગનો રસ નીકળે છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ તૂરો હોય છે.

ઉપપાન—પાનની ડીટડીના થડમાં બન્ને બાજુએ અક્કેકું ઉપપાન હોય છે. તે તળિયે પોહોળાં થઇ કાનની બુટની પેઠે તેના છેડા નીકળેલા હોય છે. તે મથાળે સાંકડાંથતાં ટુંકી અણીવાળાં, ઉભી નસોવાળાં, અને કોરપર લાંબા ધોળા વાળની હારવાળાં હોય છે. ઉપ-ઉપપાન પણ એવાંજ તો પણ સાંકડાં હોય છે.

ફૂલ—પુષ્પ ધારણ કરનારી શાખાઓ લાંબી હોય છે. તે પત્રકોણમાંથી અથવા શાખાઓને છેડેથી નીકળેલી હોય છે. તેનાપર સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો, ધોળા વાંકી અણી-વાળા કાંટા જેવા વાળની રૂંવાટી, ને બબે ત્રણ ત્રણ સૂક્ષ્મ ફૂલો અક્કેક બિંદુપરથી ઘણુંકરી આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી પુષ્પપત્રો કરતાં લાંબી અને ઘણી પાતળી હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષ ફૂલની પાંખડી કરતાં ટુંકો અને તેના દાંતાઓપર લાંબા ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે.

શીંગ—(ફલ) ½ થી ¾ ઇંચ લાંબી ⅛ ઇંચ પેહોળી, ૪ થી ૬ સાંધાવાળી, ચપટી, અને સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવા-ટીવાળી ને ખડબચડી હોય છે. તેના દરેક સાંધામાં અક્કેક બીજ હોય છે. શીંગ દરેક સાંધે ઘણુંકરી બન્ને બાજુ સંકડાયલી હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

આ પાંદડીઆસમેરવાના ગુણદોષ અને ઉપયોગ સાલવણ જેવા છે. જુવો નં૦ ૧૭૩.

સાલવણ જે જગોએ ઉગે છે, તેજ જગોએ તેમાં પણ વિશેષ કરી ખેતરોને શેઢે અને પાણીના ધોરીઆ કાંઠે આના છોડવા પણ ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ, પૂર્વ, મધ્ય અને દક્ષિણ ભાગોમાં થાય છે.

નં૦ ૧૭૩ (Desmodium gangeticum) તેને અક્કેક પાન આવે છે, પણ આના છોડવાને ત્રણ ત્રણ પાન ભેળાં હોવાથી સંસ્કૃતમાં આને ત્રિપર્ણી કહે છે, જેવી રીતે એકપાનીપાંદડીઓ અર્થાત્ સાલવણ ઉપયોગમાં આવે છે, તેવીજ રીતે આના છોડવા પણ ઉપયોગમાં આવે છે.

વર્ગ—(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૭૬.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—D. latifolium.

દષ્ટાન્ત—H. II. p. 168; N. p. 85; Watt. III. p. 82.

૨—દેશીનામ—મ્હોટોપાંદડીઓ (પો૦મું૦).

૩—વર્ણન—એના છોડવા સાલવણના છોડવા જેવાજ હોય છે, પણ તે તેના કરતાં મ્હોટા થાય છે. પાન જરા વધારે પોહોળાં, જાડાં, ખરસટ અને ઘણુંકરી બુઠાં હોય છે.

એનો ઉપયોગ પણ સાલવણના જેવોજ છે. એની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે, તે કાગળ બનાવવાના કામમાં આવે છે.

સાલવણ ઉગે છે તેવી જગોએ આના છોડવા પણ ઉગે છે.

વર્ગ—(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૭૭.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—D. laxiflorum?

દષ્ટાન્ત—H. II. p. 164; N. p. 85.

૨—દેશીનામ—રૂંછાળોપાંદડીઓ (પો૦મું૦).

૩—વર્ણન—એના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તેની શાખાઓપર ઉભી હાંસો ભાગેજ હોય છે, પણ જાડી ખરસટ ધોળા ભૂરા વાળની રૂંછાળ હોય છે. એમાં ૩ પાનના ત્રેખડા આવે છે, ત્રેખડાનું વચલું પાન બા-જુનાં બે પાન કરતાં વિશેષ લાંબું હોય છે. ત્રણે પાન ઘણુંકરી તળિયે જરા સાંકડાંથતાં, વચમાં પોહોળાં, અને અધવચ ઉપરથી પાછાં ટેરવાં સુધી સાંકડાંથતાં અણીઆળાં હોય છે. પાન સુકાયા પછી પણ ઘણુંકરી લીલા રંગનાં રહે છે. તેની નીચેની સપાટીપર રૂંછાળ વિશેષ હોય છે. ફૂલ જાંબુડી કે આસમાની છાયાસેતા રંગનાં સૂક્ષ્મ હોય છે. શીંગ (ફલ) ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી, ⅛ કે ⅙ ઇંચ પોહોળી, ૪ થી ૮ સાંધાવાળી અને ચપટી હોય છે. તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ વાંકી અણી હોય છે. શીંગની સપાટીપર સૂક્ષ્મ ધોળો જરા વાંકી અણીવાળા નરમ કાંટા જેવા વાળની રૂંવાટી હોય છે. શીંગ પણ સુકાયા પછી બહુધા લીલા રંગનીજ રહે છે. તે દરેક સાંધા પાસે બન્ને બાજુ સહેજ સંકડાયલી હોય છે. તેના દરેક સાંધો ૧½ થી ૨ લાઇન લાંબો અને ½ લાઇન કે તેથી સહેજ પોહોળો હોય છે.

એના છોડવા ઘાસ ભેળા ડુંગરમાં ઉગે છે. તેથી તે ઢોરના ચારા તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે. મૂળ ઝાડા અને સગ્રહણી ઉપર વપરાય છે.

એના છોડવાપર વિશેષ ખરસટ રૂંછાળ હોવાથી એને રૂંછાળોપાંદડીઓ કહે છે. એ હિંદુસ્થાનમાં ઘણી જગોએ થાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૭૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-D. triflorum.

દષ્ટાંત-H. II. p. 173; N. p. 85; Watt. III. p. 84.

૨-દેશીનામ-ઝીણોપાંદડીઓ (પો૦); ઝીણો પાંદડીઓ (ગુ૦); રાનમેથી (મ૦); કુદલિયા (હિં૦).

૩-વર્ણન-ઝીણાપાંદડીઆના છોડવા ½ ફુટથી ૧ કે ૧½ ફુટ લાંબા થાય છે. તે પલંકરી ઘાસ કે જમીનપર પોઢેલા હોય છે. એના આખા છોડવાપર મખુંકરી સૂક્ષ્મ ધોળા કે ભુરા વાળની રુંવાટી હોય છે. એની શાખાઓ મખુંકરી દોરા જેવી પાતળી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, ત્રણ ત્રણ ભેળાં, એ ત્રણે પાન (દલ) મખુંકરી નળિયે ચોરસ અને મથાળે મખાં પોહોળાં, ને અંદર એકની ખાંચવાળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીસી, ને નીચેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની આછી રુંવાટી આવેલી હોય છે. ઉપપાન તળિયે પોહોળાં, મથાળે સાંકડાંથતાં, અને ઉભી નસોવાળાં હોય છે. એને પત્રકોણમાંથી મખુંકરી ૩ કે ૪ પણીજ પાતળી ડીટડીપર જાંબુડા રંગનાં સૂક્ષ્મ આવેલાં હોય છે. ફુલની ડીટડી અને પુષ્પા૦ કોરપર ધોળા રંગના વાળની લાંબી રુંવાટી હોય છે. શીંગ (ફલ) ૩ થી ૬ સાંધાવાળી, એક બાજુ ઉંડા ખાંચાઓવાળી ને ટેરવે સૂક્ષ્મ વાંકી અણીવાળી હોય છે. તેની સપાટી અને કોરપર વાંકી અણીવાળા ધોળા રંગના સૂક્ષ્મ વાળ જેવી કાંટી આવેલી હોય છે. બીજ સૂક્ષ્મ અને ચપટાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

એના આખા છોડવાને વાટી નહિ રૂઝનારાં ગડગુમડાં અને ચાંદાંઓ ઉપર મુકવામાં આવે છે. સંધવણી ઉપર મારી તરીકે પણ એ એક સારૂં ઓસડ ગણાય છે.

એના છોડવા દોરનાં ચરીઆણમાંથી કાઢી અને દરિયા કાંઠાની રેતાળ જમીનમાં ઘણા ઉગે છે, અને તે ઘાસની સાથે હોવાથી ઢોરના ચારા તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે.

એ હિં૦ના મેદાનમાં બહુધા સર્વત્ર થાય છે.

પાંદડીઆ (Desmodium)ની જાતમાં આ વનસ્પતિ સૌથી ઝીણી હોવાને લીધે એને ઝીણો અથવા ઝીણકો પાંદડીઓ કહેવામાં આવે છે.

(વર્ગ-લેગ્યુમિનોસી.)

નંબર-૧૭૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-D. reniforme.

દષ્ટાન્ત-H. II. p. 175; N. p. 85.

૨-દેશીનામ-નાહાનોપાંદડીઓ. પો૦-ગુ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ½ થી ૧ કે ૨ ફીટ લાંબા થાય છે. તે પલંકરી ઘાસ કે જમીનપર પોઢેલા હોય છે. એની શાખાઓ તાર જેવી બહુધા પાતળી ને લીસી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, એકાદલીનાં, કે તળિયે સાંકડાંથતાં, બહુધા લીસાં હોય છે. તે ½ થી ¾ ઈંચ લાંબાં અને તેટલાંજ કે તેથી વધારે સહેજ ત્રિકોણ પોહોળાં હોય છે. શાખાઓને છેડે પુષ્પ ધારણ કરનારી લાંબી સળી હોય છે, અને થોડાંક ફુલ પત્રકોણમાં પણ એકેકાં આવેલાં હોય છે. શીંગ (ફલ) ½ થી ¾ ઈંચ લાંબી અને ⅛ ઈંચ પોહોળી, ચપટી અને લીસી હોય છે. તેની એક કોર અખંડ અને બીજી ખાંચાઓવાળી હોય છે. શીંગમાં ૩ થી ૫ સાંધા હોય છે, તેના દરેક સાંધામાં એકેકું સૂક્ષ્મ ચપટું બીજ હોય છે.

ચોમાસે ઘાસની સાથે એના છોડવા ડુંગરમાં જોવામાં આવે છે, તે ઢોરના ચારા તરીકે તેમજ ઓસડમાં મારી તરીકે કામ આવે છે. એ હિન્દુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ થાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૮૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-D. gangeticum (Var). maculatum.

દષ્ટાન્ત-H. II. p 168.

૨-દેશીનામ-મોટકોપાંદડીઓ (પો૦ગુ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ૬ ઈંચથી ફુટેક ઉંચા થાય છે. કેટલીવાર તેની શાખાઓ જમીનપર પણ લંબાએલી હોય છે. શાખાઓ દોરા કે ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી હોય છે. પાન મોટકડાં, ½ થી ¾ કે ૧ ઈંચ લાંબાં, અને તેટલાંજ કે તેથી થોડાં ઓછાં પોહોળાં હોય છે. ઉપપાન ઉભી નસોવાળાં, મથાળે સાંકડાંથનાં લાંબી અણી જેવાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ઘણી પાતળી, શાખાઓને છેડે ૩ થી ૪ ઈંચ લાંબી આવેલી હોય છે. ફુલની પાંખડી પુષ્પાચ્છાદનથી લાંબી હોય છે. શીંગ (ફલ) ચપટી, ½ થી ¾ ઈંચ લાંબી અને ⅛ ઈંચ પોહોળી હોય છે. તેમાં ૩ થી ૫ કે કોઈવાર ૬ સાંધા હોય છે. શીંગને ટેરવે ઝીણી વાંકી અણી હોય છે. શીંગની સપાટીપર સૂક્ષ્મ સફેદ સખ્ત વાળની રુંવાટી હોય છે.

એના આખા છોડવાપર મખુંકરી સફેદ ભુરા વાળની રુંવાટી હોય છે.

ઉપયોગ-સાલપણી જેવો.

ચોમાસે ઘાસની સાથે એના છોડવા ઘટાછવાયા ઉગે છે. એ રોહિલખંડ અને બંગાલા તરફ થાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી.)

નંબર ૧૮૧.

૧-શાસ્રીયનામ-Abrus precatorius.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 175; N. p. 86; Watt. I. p. 10; ૩૦ નિ૦ પા૦ ૩૧૬.

૨-દેશી નામ-ચણોઠી, (પો૦), ગુંજા, ચણોઠી (ગુ૦); ગુંજ, ચાનોટી (મ૦); घुंघची, रती, चीरमीटी, गुंजा (हिं०)गुंजा, रक्तिका, भिल्लभूषणा (स०).

૩-વર્ણન-ચણોઠીના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તેમ તે બારે માસ પણ ઘણી જગોએ જોવામાં આવે છે. એમાં સુનળી જેવી જાડી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે એક બીજાંમાં વીંટળાયલી ઘાસ કે જમીનપર પડેલી હોય છે. અથવા ઝાડવાં વગેરેનો આસરો મળેલો હોય તો તેપર ચડેલી હોય છે. પાન આંબલી જેવાં હોય છે. ફૂલ ભાદરવા આસુમાં ઘણુંકરી આવે છે. તે ધોળાં કે ગુલાબી છાયાસેતાં કે ઘેરા જાંબુડા રંગનાં હોય છે. શીંગો (ફલ) ઘણી પાસે પાસે આવેલી ગુચ્છાની પેઠે દેખાતી હોય છે. તે ઉઘડીને તેમાંથી બીજ જ્યારે બહાર દેખાતાં હોય છે, ત્યારે તે ઘણી સુંદર લાગે છે.

મૂળ-વેલા અને જમીનના પ્રમાણમાં ઉંડાં બેઠેલાં હોય છે. તેમાંથી કેટલાક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળ રતાસ કે બૂરાસલેતા રંગનું હોય છે. તેનું લાકડું પીળાસલેતા ધોળા રંગનું ને કઠણ હોય છે. વાસ અને સ્વાદ ઉગ્ર અને ભાગ્યેજ મીઠો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી અને શાખાઓ લીલા રંગની હોય છે, ને તેનાપર સફેદ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ડાંડી સ્લેટપેન જેવી અને શાખાઓ સુતળી જેવી જાડી હોય છે. તે ઘણીજ મજબૂત હોય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મીઠાસલેતો હોય છે.

પાન-જરા છેટે છેટે આંતરે આવેલાં અને આંબલીનાં પાનની માફક સંયુક્ત હોય છે. તે મુખ્ય ડીટડી સહીત ૨ થી ૫ ઈંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી દોરા જેવી પાતળી અને ધોળા વાળની લાંબી રૂંવાટવાળી હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડીપર નાહાનાં પાન (દલ અથવા પર્ણ-leaflets) ની ૧૧ થી ૨૦ જોડી આવેલી હોય છે. એ જોડીમાંનું દરેક પાન ૩ થી ૫ લાઈન લાંબું અને ૧½ [illegible] ૨ લાઈન પોહોળું હોય છે. તે લંબગોળ કે વખને તળિયે જરા સાંકડું ને મથાળે પોહોળું હોયછે. તેનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં તોપણ સૂક્ષ્મ સાંકડી અણીવાળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ઘણુંકરી લીસી અને નીચેનીપર ધોળા વાળની બેઠી રૂંવાટી હોય છે. તેને સૂક્ષ્મ પીળાસલેતા રાતા રંગની ડીટડી, અને ડીટડીને મથાળેથી પાનમાં એક ઉભી નસ ગયેલી હોય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મગચટો ને જેઠીમધ જેવો મીઠો હોય છે. પાન પાતળાં ને તરત ખરી જાય તેવાં હોય છે.

ઉપપાન-પાનની મુખ્ય ડીટડીના થડ પાસે ઝીણું ઉપપાન નીકળેલાં હોય છે. તે લાંબા વખત રહેલાં હોય છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી ટુંકી પુષ્પ ધારણ કરનારી સ પર ફૂલોની ઝુમખી નીકળેલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે, તે ત જોડાયલાં ને મથાળે તેના સૂક્ષ્મ દાંતા દેખાતા છે. તેપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય તે ગુલાબી કે જાંબુડી છાયાસેતી ધોળા રંગની પુ૦ બા૦ કોષ કરતાં ઘણી લાંબી હોય છે. તેમાં સ ઉપરની અથવા બહારની પાંખડી પોહોળી ને બા એ પાંખ પાંખડીઓ સાંકડી હોય છે.

પુંકેસરો-૯ હોય છે, તે તળિયેથી જોડાઈને નળી જેવાં થઇ રહેલાં હોય છે. તેને મથાળે સૂક્ષ્મ હોય છે. એમાં દશમું પુંકેસર હોતું નથી.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ૧-પોલ ઘણાં બીજવાળો; નલિકા ટુંકી ને વાંકવાળી; નલિકામુખ તેને મથાળે સૂક્ષ્મ હોય છે.

શીંગ-(ફળ) ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબી અને ૩ થી કે ૪½ લાઈન પોહોળી હોય છે. તે બૂરા રંગની ને સફેદ વાળની બેઠી રૂંવાટી હોય છે. શીંગ ચપટી છે. તે સુકાય છે ત્યારે તેનાં બન્ને પડ ફાટીને અવળાં વળી જાય છે, ને તેની અંદરનાં બીજ લાંબા વખત સુધી શીંગની કોરપર રહેલાં હોય છે. ડાળીપર ઘણુંકરી ખરી જાય છે.

બીજ-કઠણ હોય છે. તે લીસાં, ચળકતાં, રાત કાળા ચાંડલાવાળાં, કે કાળાં અથવા ધોળાં કાળાં હોય તે વટાણા જેવડાં ને તેની પેઠે ગોળ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વાન્તિકારક, ઉપવેષક, પૌષ્ટિક, શી વાતહર અને ઝેરી.

૬-ઉપયોગ-ચણોઠીનાં મૂળને ઝેરી ગણવામાં છે, તોપણ ધોળી ચણોઠીનાં મૂળ દૂધમાં ઉકાળી તે છાસ કરી ઘી કાઢવામાં આવે છે. એ ઘી નાગરવે પાનમાં એક સળીભાર કફ અને ક્ષય ઉપર અપાય ચણોઠીનાં મૂળને તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી

સંધિવાથી ઝલાઇ ગએલા સાંધાપર ચોપડવામાં આવે છે. ચણોઠીનાં પાંદડાં મોં પાકયું હોય તો મોઢામાં મુકી લાળ પાડવામાં આવે છે, તેથી મોઢાની અંદરનો સોજો નરમ પડે છે. ચણોઠીના પાનને પણ તેલમાં બાળી તે તેલ મૂળનાં તેલ પ્રમાણે વપરાય છે. રસવિકારના સોજા ઉપર તેલ લગાડી તેપર ચણોઠીનાં પાંદડાંનું બંધારણ કરી માથે શેક કરવામાં આવે છે. ચણોઠીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેને મીઠાં તેલ સાથે ભેળવી તે તેલ તમામ જાતના દુખાવાપર ચોપડવામાં આવે છે. ચણોઠીનાં પાન વાટી સાકર સાથે પરમાવાળાને પાય છે. ચણોઠીનાં બીજ મૂર્છિત કરતાં પણ ઝેરી એમ કહેવાય છે. અને તેનું ઝેર ખાસ કરીને બીજપર આવેલાં રાતાં, ધોળાં કે કાળાં ચરચરીન કવચની અંદર રહેલું છે, એમ મનાય છે. ચણોઠીનાં બીજને પણ ચણોઠી, ગુંજા, અને રતિ કહે છે. એનાં બીજની માળા કરવામાં આવે છે. તેમજ તે સોનું વગેરે તોલવાના કામમાં વજન તરીકે વપરાય છે. ચણોઠીનાં બીજ વાટીને વાના દુખાવાપર તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. ચણોઠીનાં બીજપરનું ચરચરીન રાતું ધોળું કે કાળું પડ કાઢી નાંખી તેની અંદરનાં બીજને શેકી રેશી વૈદ્યો ઘણા પૌષ્ટિક પાકોમાં તેને વાપરે છે. ચણોઠીનાં બીથી કોઇ કોઇવાર ચમાર અને ઢેડ લોકો તેમજ બામના ઘતરારો ઢોરોને મારે છે.

ચણોઠીનાં પ્રયકરણ, ઝેર, અને તેના વિરોધ ઉપયોગની હકીકત વૉટ સાહેબની ડીકશનરીમાં ઘણી લંબાણથી આપેલી છે. તે ભણવા જેવી છે.

"ઔષધમાં ધોળી ચણોઠી વપરાય છે, તેમજ દરેક જાતની ચણોઠીનાં મૂળ તથા પાન પણ કામનાં છે. ચણોઠી વાપરવા પડેલાં તેને શુદ્ધ કરવા જરૂર છે, તેને એક પહર સુધી કાંજીમાં ઉકાળવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે.

બનાવટ=૧ ગુંજાભદ્રરસ—ચણોઠી ૬ ભાર, શુદ્ધ પારો ૨ ભાર, શુદ્ધ ગંધક ૧૨ ભાર, શીંગડાનાં બીજ, આંબ ને નેપાળાનાં બીજ એ ત્રણે એક એક ભાગ એ બધાને મેળવીને એક એક દિવસ ભાંગના રસની, ધંતુરાના રસની, તથા *કાકમારીના રસની ભાવના દેવી અને તેની વાલ-ભરની ગોળીઓ કરવી.

૨–ગુંજાદિ તેલ-ભાંગરાનો રસ ૧૬ શેર, ચણોઠીનો ભૂકો ૧ શેર અને મીઠું તેલ ૪ શેર એ સરવે મેળવી તેનું રીતસર તેલ સિદ્ધ કરવું.

ગુણ—એના ગુણ પૌષ્ટિક, શીતળ, વાતહર અને રોપણ.

ચણોઠીનાં મૂળ જેઠીમધને મળતાં છે અને તેનો કડક પણ જેઠીમધના શીરા જેવો થાય છે, ને તે જેઠીમધની પેઠે ઉપરસમાં વપરાય છે. ગરમીને લીધે ઉપરસ થઇ આવી હોય ત્યારે ચણોઠીનાં મૂળ અગર પાન મોઢામાં રાખવામાં આવે છે. તેનાં મૂળ તેમજ પાનને પાણીમાં વાટી પીવાથી તણખીઓ, ઉનવા વિગેરે મટે છે. ચણોઠીનાં પાન ચાવવાથી સાદ ઉઘડે છે અને તેટલા માટે તે સાકર અને ચણકબાબ સાથે મોઢામાં રાખવામાં આવે છે. તે વાતહર એટલે મગજના વ્યાધિને શમન કરનાર છે. ઉરુસ્તમ્ભ, રાંઝણ તેમજ કટીમદની અંદર ચણોઠી ઘણી ઉપયોગી છે. ગુંજાભદ્રરસ વાત વ્યાધિને માટે ઘણીજ સારી બનાવટ છે. કુષ્ટ, વાતરક્ત, વિચર્ચિકામાં તેનો કલ્ક ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. એના બીજને પાણીમાં વાટી માથાની ટાલ ઉપર ચોપડવાથી ફરીથી તે જગોએ વાળ ઉગે છે. ગુંજાદિ તેલ માથાના વાળ ખરી પડતા હોય, ખોડાની અંદર, તેમજ માથાની ચામડીમાંથી ધોળી ફોતરી ઉખડતી હોય, ત્યારે લગાડવામાં આવે છે. ધોળી ચણોઠીનો પાક કમકીરતી, નબળાઇ, નપુંસકપણા અને વીર્યસ્રાવના દરદમાં સારો ફાયદો કરે છે. તેનો પાક ખાતી વખતે સારો પૌષ્ટિક ખોરાક લેવાની જરૂર છે. માથાની ટાલપર ચણોઠીનો ભૂકો, હાથીદાંતની રાખ, ને રસવંતી એ ત્રણેને મેળવીને ચોપડવું તેથી ત્યાં વાળ ઉગે છે.

ચણોઠી વધારે ખવાય તો તેથી ઉલટી થાય છે. ચણોઠીને ચાર ઉપર ચડાવી ચામડીની અંદર ભોંકવામાં આવે છે ત્યારે તેના ભૂકાની અસર લોહીમાં ભળે છે ને તેથી એકદમ ઝેર ચડે છે. ગામનો ધણીરો જ્યારે ઢીલો પડે ત્યારે ચમાર લોકો આવી રીતે ઢોરને મારી નાંખે છે. જનાવરને જ્યારે ચણોઠીના સોટવાળી આર ભોંકવામાં આવે છે ત્યારે તે જગોએ એક ફોલ્લો ઉઠે છે. આવી રીતે બળજરી ઢોરની ચિકિત્સા ઢોરને સર્પનું ઝેર ચડ્યું હોય તે પ્રમાણે કરવી જોઇએ, ને ઢોરને ઉંટાવણ થાય તેવા ઉપાય આપવાને ઉષ્ણ પદાર્થની યોજના કરવી.

માત્રાઃ—ગુંજાભદ્રરસ ૧ થી ૨ વાલ." (ડા૦ વી૦ ગો૦).

"ચણોઠીને દેશી શાસ્ત્રમાં વિષ માનેલ છે. ચણોઠીનાં મૂળિયાં ઉલટી કરાવનાર અને ચીકાશવાળાં છે. પ્રમેહમાં તેનાં મૂળિયાંનો ઉપયોગ થાય છે." (વૈ૦ દા૦ મ૦ ગો૦).

"ચણોઠીનાં બીમાં વિષ છે. ને તે પશુ ખાવાથી ઉલટી થાય છે. ફરી ચણોઠીનાં બીનાં ફોતરાં ઉતારી તેનો શેક કરી દૂધમાં દેવી ઠળવી કરી સાકર નાંખી પીવાથી ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે. ચણોઠીનું તેલ લગાડવાથી ટાલ મટે છે." (વૈ૦ દયાલજી).

* "કાકમાચી" એ બરોબર જાણી એક વેલ છે. પણ કાકમાચી તે દિવસની જાતે ઉગતો છોડ છે, તેને પીલુડી (Solanum nigrum) કહે છે. કહવાય ઘણી ઔષધીઓ દિવસમાં ઔષધગ્રંથોમાં ને આધારે કાકમાચી લખી છે તે પીલુડી છે. જુઓ નં૦ ૩૯૯. અને કાકમાચી કેટ કાકમાચી એક નહીં.

ચણોઠી ને આંબલીનાં પાન વાટી ધુમ મા ઉપર લેપ કરવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-ચણોઠીના વેલા કંટાળાઓના ભાગોમાં, આમ લીંબાઓની વાડોમાં, અને ડુંગરપર ગીચ ઝાડીઓમાં જોવામાં આવે છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં ઉગે છે. તેમ ઘણીવાર વાવવામાં પણ આવે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-ચણોઠીનાં ફુલ અને ફલ મગુમ કે ગુવારની પેઠે આવે છે, તે ઉપરથી એને ગુંજા કહેતા હશે. રતાં બી ઉપરથી રક્તિકા અને બીજની આંખો અને ઉંદરાંઓ ચણોઠીની માળા ઘરેણાં તરીકે પહેરે છે માટે ભિલ્લભૂષણા કહેવાય છે. સોની ઘરેણાના મુળને આધારે ઘણા વૈદો સફેદ ચણોઠીનાં મુળ વાપરે છે. પણ [illegible] જેમ થોડી થાય છે તેમજ સફેદ ચણોઠી વિષે પણ સમજવું. ચણોઠી વિશેષ કરીને ત્રણ જાતની જોવામાં આવે છે. સફેદ, રાતી અને કાળી. તેના [illegible] પ્રમાણે છે.

૧-ગુલાબી ફુલવાળી વેલને રાતાં બી અથવા ચણોઠી આવે છે તેની આંખ કાળી હોય છે.

૨-[illegible] રંગનાં કાળાં ફુલવાળી ચણોઠીની વેલને કાળાં બી અથવા ચણોઠી આવે છે, ને તેને પીળી આંખ હોય છે, કોઇવાર બી તદ્દન કાળાં પણ હોય છે.

૩-ધોળાં ફુલવાળી ચણોઠીની વેલને ધોળાં બી અથવા ચણોઠી આવે છે, ને તેની આંખ કાળી હોય છે, કોઇ-વાર બી [illegible] ધોળા રંગનાં પણ જોવામાં આવે છે.

[illegible] રાતા દાણાવાળી ચણોઠી વિશેષ જોવામાં આવે છે.

[illegible] અને રબારી લોકો પોતાના [illegible] કેટલીક [illegible] ચણોઠીની બનાવટની કરે છે. તેમાં શોભામાટે [illegible] અને રાતી ચણોઠી ચોડે છે. [illegible] કેટલીક રીતે [illegible] આવે છે. તે માથામાં [illegible] રાતી અને એક સફેદ એમ ચણોઠી [illegible] હોય છે [illegible] જેવી [illegible] વાપરે છે, તે [illegible] કહેવાય છે, [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] ને તેથી તે [illegible] કહે છે કે—

"[illegible] [illegible]!"

[illegible] કહેવત [illegible] છે કે—

"[illegible]
[illegible]"

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૧૮૨.

૧-શાસ્ત્રીય નામ-Teramnus labialis.

દ્રષ્ટાન્ત-H. II. p. 184; N. p. 92.

૨-દેશીનામ-વાળીઓવેલો (પો+ગુ૦).

૩-વર્ણન-વાળીઆવેલાના છોડવા આ નીચે આપેલા નંબર ૧૮૩ વાળા ફૂંગળા વાળીયાવેલાના છોડવા સાથે ચોમાસે ઘણા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. તે વેલા જેવા થાય છે. એના વેલાનો દેખાવ ફૂંગળા વાળીયાવેલા કરતાં વિશેષ લીલાશવાળા રંગનો હોય છે. એના વેલાપર ફૂંગળા વાળીયાવેલા કરતાં જરા ઓછી ફુંગળ હોય છે. એની શાખાઓ ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી હોય છે. એને ત્રણ ત્રણ પાનના ત્રેખડા આવે છે. તે આંતરે આવેલા હોય છે. તેના ત્રેખડામાંનાં ત્રણે પાનની ઉ-રની સપાટી લીસી પેઠે લીલા રંગની, અને વખતે તેના પર ઘણીજ ઓછી રૂંવાડી હોય છે. નીચેની સપાટીપર ધોળા વાળની રૂંવાડી વિશેષ આવવાથી તેનો રંગ ફીકો દેખાય છે. એ ત્રણે પાનનાં ટેરવાં જરા સાંકડાંવાળાં સુક્ષ્મ અણીવાળાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ફૂંગળા વાળીયાવેલામાંની સળી કરતાં જરા લાંબી હોય છે. ફુલ ફીકા જાંબુડા રંગનાં હોય છે. શીંગ (૧૫) જરા સીધી ને લાંબી હોય છે. તેનો સાધારણ આકાર બાજુ લોકોનાં કળીઆની રાંપ જેવો હોય છે. શીંગપર સફેદ વાળની ફુંગળ હોય છે.

એના વેલા આ સ્થાનમાં વિશેષ જોવામાં આવતા નથી, તેથી ફૂંગળા વાળીયાવેલાની હકીકત વિશેષ લખવામાં આવેલી છે, કેમકે તેના વેલા આ સ્થાનમાં વિશેષ ઉગે છે.

ઉપયોગ-એના વેલા તમામ જાતનાં ઢોર અને વિશેષ કરીને ઘોડાં ખાવું ખાય છે.

સ્થાનક-એ હિંદના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે. ઝાડીઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, પાણીના [illegible] આ ક્ષિ અને ખેતરોના [illegible] ઉપર એના વેલા ઉગે છે.*

વિ૦ વિવેચન-એના વેલા ઢોર અને ઘોડાઓને ખવરાવે છે. તે એટલે સુધી કે જંગલમાં [illegible] [illegible] પણ જ્યારે વાળીયા વેલાના છોડવા ઉગ્યા હોય તો ઢોર તમામ જાતનાં ઘાસ મુકીને પણ તે વાળીયાવેલાને પ્રથમ ખાવાનું કરે છે. માટે તેને

* [illegible]

અથવા ગમનો વેલો એ ઉપરથી વાલી-કહેતા હશે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી.)

નંબર ૧૮૩.

–શાસ્ત્રીયનામ-T. labialis (Var) mollis.
ઈાંન-II. II. p. 184; N. p. 92.
ર-દેશીનામ-ફેળાગવાલીયો વેલો (પેન્સુ૦).
ર્ણ-વર્ણન-ફેળાગવાલીવાવેલાના ઉગવા આ રવ-
ાનમાં ચોમાસે ઘણા ઉગે છે, અને તે ઘણીવાર ઘણી
ગાએ બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે. એના વેલા
૫ થી ૬ ફીટ કે વખતે સારી ઓથવાળી જગોએ
ડાળપર ચડેલા હોય તો ૮ થી ૧૦ ફીટ લાંબા થાય છે. તે
એના વેલામાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે
ઓ બીજાંમાં કે ઝાડવાં અથવા ઘાસમાં તારનાં ગુછ-
ળાની માફક અટવાયલી કે વીંટળાયલી હોય છે. એને
ડ પાનના ત્રેખડા આવે છે. ફુલ ઝીણી કળી-
ા આસમાની રંગનાં હોય છે; અને શીંગ (ફલ)
પાતળી, છેડે વાંકવળી અણીવાળી આવે છે.
ના આખા ઉગવાપર ઘણુંકરીને ધોળે કે ભૂરા
ી ફેળાગ હોય છે.

મૂળ-એનું ખીલામૂળ બહારથી ભૂરૂં ને અંદરથી
ધું હોય છે. તે સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું કેટ-
ક ફાંટાઓવાળું હોય છે. તે ૪ થી ૮ ઇંચ લાંબું.
ધ, ઉચવાસ અને કડવાસલેના ઉગ સ્વાદવાળું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ઘણીવાર હોતી નથી,
અને મૂળનાં મથાળાપરથી કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી
હોય છે. પણ જ્યારે ડાંડી હોય છે ત્યારે તે સુતળી
જેવી જાડી, લીલાસલેતા ભૂરા રંગની, ધોળા વાળની
ફેળાગવાળી અને ઉભા ચીરાવાળી છાલવાળી હોય છે.
શાખાઓ ઝીણી સુતળી જેવી હોય છે, તે તારની પેઠે
આડીઅવળી એક બીજામાં અથવા વાડ કે ઘાસમાં વીંટ-
ળાયલી હોય છે. તેનો રંગ લીલો ને તેપર ધોળાસલેતા
નીચા ળગતા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પાન-ના ત્રેખડા આંતરે આવેલા હોય છે, તેની
મુખ્ય ડીટડી ½ થી ૧½ કે ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે,
તેની ઉપર ઉભી નીક અને ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે
ત્રેખડામાંનાં વચલાં પાનની સૂક્ષ્મ ડીટડી નીચે ½
ઇંચ લાંબી ખાસ ડીંડી (stalk) હોય છે, અને
બાજુનાં બે પાનની ડીટડી ડીટી વગરની સૂક્ષ્મ હોય
છે. વચલું પાન ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબું અને ½ થી ૧½
ઇંચ પોહોળું હોય છે. તે બન્ને છેડે જરા સાંકડું ને
વચમાં પોહોળું હોય છે. તેનું ટેરવું બહુધા બુઠું તે-
પણ તેપર એક સૂક્ષ્મ ઝીણી અણી હોય છે. બાજુનાં
બે પાન પણ એટલી જ લંબાઈ ચોરસગાઈનાં ઘણુંકરી
હોય છે, પણ તેની નીચલી કોર જરા ઉપલી કોર કરતાં
પોહોળી હોય છે. એ ત્રણે પાનની ઉપરની સપાટી
ફીકા લીલા રંગની, અને નીચેની વધારે ફીકી હોય છે.
પાન પાતળાં અને તેની બન્ને સપાટીપર ધોળા વાળની
રૂંવાટી હોય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી લીલા રંગનો
પાતળો રસ નીકળે છે, જે થોડીવારમાં ચીકણો થઇ
જાય છે. પાનની વાસ મુળાનાં પાનની વાસને મળતી
અને સ્વાદ ચીકાસલેનો ગળચટો લાગે છે. છેવટ પાછ-
ળથી જરા ખારસટ થાય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ૧ થી ૨ કે ૪
ઇંચ લાંબી, દોરા જેવી પાતળી અને ફેળાગવાળી હોય છે.
તેનાપર ૪ થી ૮ કે સૂક્ષ્મ ફુલો આવેલાં હોય છે.
ફુલની ડીટડી ટુંકી હોય છે. તેપર ધોળા વાળની રૂંવાટી
હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષ ૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે.
તેના પાંચે પત્રો તળિયેથી જોડાયલાં ને મથાળે
તેના પાંચે દાંતા છુટા દેખાતા હોય છે. તેનાપર ધોળા
વાળની ગીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષ-
ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષ કરતાં
થોડી બહાર દેખાતી હોય છે, તે ફીકા આસમાની
રંગની હોય છે.

પુકેસરો-૧૦ હોય છે. તેમાંનાં ૫ પુકેસરોના તંતુ-
ઓને મથાળે ઘણુંકરી પરાગકોષ હોતા નથી. પુકે-
સરો પાંખડીઓની અંદર ઢંકાયલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. નલિકા ટુંકી, વાંકવળેલી
અને મથાળે સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે.

શીંગ-(ફલ) કાચી હોય છે ત્યારે લીલા રંગની
ને પાકીને સુકાય છે ત્યારે કાળા ભૂરા કે કાળા રંગની
થઇ જાય છે. તેપર ધોળા લાંબા વાળની ફેળાગ હોય છે.
શીંગ પાતળી, ચપટી ૧ થી ૧½ કે ૨ ઇંચ લાંબી
અને ૧ લાઇન પોહોળી હોય છે. તે અંદરની બાજુ
સહેજ વાંકવળી હોય છે. તેને છેડે જરા અંદર
વળેલી સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. શીંગમાં ૮ થી ૧૫ બીજ
હોય છે. શીંગને ચીરવાથી તેની અંદર દરેક બીજના
ખંડ જુદા જુદા દેખાઇ આવે છે. શીંગનો આકાર
સામાન્ય રીતે એક શેરડાના ખેતીના ઓજાર કળીઆમાં
નાખવાની લોઢાની રાંપના જેવો હોય છે.

બીજ-કાળા કે ભૂરા કાળા રંગનાં હોય છે, તે
લંબચોરસ અને બન્ને બાજુથી જરા ચપટાં હોય છે. તે
½ લાઇન લાંબાં અને તેથી સહેજ ઓછાં પોહોળાં
હોય છે. બીજની એક બાજુ જરા અંદર દબાતી હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વિવરણ, રોપક અને ફુગ્ગાં દોરમાં [illegible]

૬-ઉપયોગ-ઇન્ગાગાગાતીના વેલાની જડ પાણીમાં [illegible] ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. ઇન્ગાગા [illegible] પાન [illegible] ઉપર પોટીસની જગ્યાએ [illegible] આવે છે. ઇન્ગાનો પાણીમાં વેલો તમામ [illegible] તેમાં પણ થોડા વિશેષ કરી ખાય છે [illegible] ની બેડ અને વાડીવાળા લોકો શીપ- [illegible] (સુરખી-[illegible]) કરી રાખે છે. તે [illegible] થોડા અને ઢોરોને ખવરાવે. [illegible] ખાય છે તેમ ફુગ્ગા દોરમા [illegible] નો ચારો થોડા અને ઢોરને [illegible] પણો સારો ગણાય છે. ઢોર [illegible] કુગ્ગાનું અર્થાત્ ઘણું નબળું [illegible] તેને એ [illegible] નો સારો [illegible]

૭-[illegible] નંબર ૧૮૨ પ્રમાણે છે.

૮-[illegible] વિવેચન-આના છોડવાપર પાતની ઇલાગ [illegible] અને ઇન્ગાનો પાણીવાળેલો [illegible] ની પંક્ષ ભાગમાં ભેગા કરી બધ [illegible] (ગાયો) ની રાખનો બેમલે, [illegible] કરી તેનું રીતભર ચોમાસે [illegible] પણ એક સારા ચારાની [illegible]

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૮૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-[illegible] Javanica

[illegible] II [illegible] p. 183

૨-દેશીનામ-[illegible], મ્હોરો [illegible]

૩-વર્ણન-[illegible] વેલા ઇન્ગાગાગાતીઆવેલા કાની [illegible] પાંદડાં [illegible] છે [illegible] ઉપર [illegible] અને [illegible] દેખાવ [illegible] હોય છે. [illegible] અંતરે આવેલા હોય છે. [illegible] ડીટડી ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબી, ઉની નસો [illegible] [illegible]

છે. એમાં વચલાં પાનની ડીટડી નીચે [illegible] ખાસ ડીટી (stalk) હોય છે. બાજુનાં [illegible] ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૨ ઇંચ પહોળાં [illegible] પાન ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબું હોય છે. એ ત્રણે [illegible] ઉપરથી સાંકડાંપનાં, ટેરવે અણીદાર [illegible] જરા ફાચાકૃતિનાં હોય છે. તેની ઉપરની [illegible] ઘટ ઘટ જરા લાંબા વાળની ઘડી ઇલાગ [illegible] પણ નીચેની સપાટીએ તો ઇલાગ ઘણીજ [illegible] હોય છે. પાન પાતળાં, જરા ચીકટ અને [illegible] છે. તેમાંની નસો બન્ને સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાતી [illegible]

પુષ્પધારણ કરનારી સળી દોરા જેવી પાતળી, [illegible] ૧ ઇંચ લાંબી, નરમ, અને ભૂરી ઇંવાડીથી ભીડ [illegible] થી હોય છે. તેનાપર વખતે પાસે પાસે, પણ [illegible] જરા છૂટે છૂટે, એક પછી એક રતાશપણે [illegible] આવેલા હોય છે. પુષ્પપત્રો, ફૂલની ડીટડી અને પુ [illegible] ઉપર ઇંવાડી વિશેષ હોય છે. શીંગ (૧૫) [illegible] ઇંચ લાંબી, ઇંવાડીવાળી ઇન્ગાગાતીઆ વેલાની [illegible] જેવી ફળીઆની રોપના આકારની ૪ થી ૫ બીજ [illegible] વાળી હોય છે.

એના વેલા ચોમાસુ વધુારી ફુલ ફુલમાંજ ઉગે છે, તે બીજો ખડ થાય છે. ઘણ ઝેરી મનાય છે. એ હિ [illegible] ના ઘણા પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૮૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Mucuna pruriens.

[illegible]-II. II. p. 187; N. p. 87; Watt. V. p. 286; ૧૦ નિ૦ પા૦ ૧૮

૨-દેશીનામ-ચીરત, કૈચાં (પં૦); કાય, [illegible] (ગુ૦); [illegible], કુહિરી, કુયેલી (મ૦); [illegible] (હિ૦) [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] (બં૦).

૩-વર્ણન-ચીરત [illegible] કૈચાના વેલા ચોમાસે [illegible] જોવામાં આવે છે. તે ખાસ, [illegible] ઉપર ચઢેલા હોય છે. એમાં લાંબી શાખાઓ [illegible] હોય છે. શાખાઓ ઉપર [illegible] ની ઇલાગ હોય છે. એમાં [illegible] વેલામાં હોય છે તેમ નવા નવા પાનના [illegible] છે. પાનની નીચેની સપાટીપર [illegible] ની વિશેષ ઇલાગ હોય છે. પાન [illegible] થી [illegible] ઇંચ [illegible], અને અંતરે આવેલાં હોય છે. તેની ઉપરની [illegible] હોય છે. પુષ્પધારણ [illegible] અને [illegible] થી [illegible] છે. [illegible] એક [illegible]

...વેલાં હોય છે. ફૂલની ડીંટડી ½ થી ¾ ઈંચ
...ને ફૂછાળવાળી હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષ ૩
...લાંબો ને ૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેપર થોડા
...વાળ આવેલા હોય છે, તેને હાથે અડકતાં ચીળ
...ાજ થાય છે. પુ૦ અ૦ય૦ કોષ હોઠ કે ઘેરા
...ા રંગનો અતિ સુંદર ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબો હોય
...તેમાં મુખ્ય અને બે પાંખ પાંખડીઓ ટુંકી, ને
... પાંખડીઓ જરા લાંબી હોય છે. પુંકેસરો ૧૦
... ઓીધર ૧ હોય છે.

...શીંગ–(ફળ) ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબી, બન્ને છેડે વાંક-
...ની, અંગ્રેજી S અક્ષરના આકારની, બરાબરી, ભૂરા કે
...ખારીઆ રંગના સખ્ત વાળની રૂંછાળવાળી, ૫ થી
... બીજવાળી હોય છે. શીંગપરના વાળ હાથને અડકતાં
હાથે ખાજ (ચેળ) કે ચળ આવે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–મૂળ, પાન, શીંગ, શીંગપરની રૂંછાળ અને બીજ.

૫–ગુણદોષ–પૌષ્ટિક, દાહક, કૃમિઘ્ન, તથા વાત અને કફઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–કૌચા અથવા કવચની શીંગોને એરવની શીંગો પણ કહે છે. અને તેનાં બીજને કૌચાં અથવા કચ પણ કહે છે. કવચાનાં બીજ કડવા ગોખરની સાથે દૂધમાં લેવાથી તે પૌષ્ટિક ગુણ કરે છે. કવચાનાં મૂળ જ્ઞાનતંતુઓના દરદોમાં તેને શક્તિ આપવા માટે વપરાય છે. એનાં મૂળનો ઉકાળો મધની સાથે કોલેરા ઉપર પણ આપવાનું કહેવાય છે. એનાં મૂળ તાવની પ્રવૃત્તિ ઉપર અપાય છે. તેમજ એના મૂળને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ જલોદર વગેરે દરદોપર કરવામાં આવે છે. અને મૂળનો કટકો કરી અને ગુદીએ બાંધવામાં આવે છે, એમ પણ કહેવાય છે. એનું બીજ વીંછી જે જગોએ કરડ્યો હોય તે જગોએ ઘસવાથી વીંછીનું ઝેર ઉતરી જાય છે, એમ માનવામાં આવે છે. એની શીંગપરની રૂંછાળ કૃમિઘ્ન ગણાય છે. ગુન મારી ગએલા ભાગપર ઉત્તેજક કે ફોલ્લો ઉઠાડનાર તરીકે ચોપડવાના મલમમાં એરવની શીંગપરના વાળ મેળવવામાં આવે છે. ઓીઘરા અને પુરષ પ્રમેહ ઉપર એના બીજની ભૂકી આપવામાં આવે છે. એની ભરૂજ કાચી શીંગોને બાફી તેનું શાક બનાવવામાં આવે છે.

"ગુજરાતી એરવની શીંગને અડકી જવાય ને વેદના થાય ત્યારે અડકેલી જગાપર ચોળીને ગરમ કરી સાફ કરવું ... રૂંછાળ હાથે અથવા શરીરે કોઈપણ ભાગપર લાગવાથી ખરજ ઉપડે તો શરીર ઉપર દહીં અથવા માખણ ઘસવું.

ઔષધ તરીકેની બનાવટ–૧ આત્મગુપ્તાદિચૂર્ણ; ૨ વૃદ્ધદારૂચૂર્ણ; ૩ વાનરીવટિકા.

૧ આત્મગુપ્તાદિચૂર્ણ–કવચાં અને ગોખરૂ સમભાગે લઇ તે બન્નેની બરોબર સાકર મેળવવી. તે ત્રણેના ચૂર્ણને આત્મગુપ્તાદિચૂર્ણ કહે છે.

૨ વૃદ્ધદારૂચૂર્ણ–કવચાં, ગોખરૂ, ધોળી મુસળી, ધોળા શેમળાનું મૂળ, આમળાં અને ગળોસત્વ એ બધી સમભાગે લઈ તે બરોબર સાકર મેળવવી.

૩ વાનરીવટિકા–કવચાંને આકળાં દૂધમાં સારી પેઠે ઉકાળવાં. આથી તેની ફોતરી પોચી પડશે તે ઉતારી તેને ખાંડી તેની પુષ્કળ ઘીમાં ગોળી કરવી. પછી કૌચાંના વજનથી બમણી સાકર લઇ તેની ચાસણી કરી તેમાં કૌચાંની ગોળી નાંખી દેવી. અને તેના નહાના ગોળા કરી મધમાં બુડ રાખી મુકવા.

ઉપયોગ–એરવ શીંગના કાંટા છરીવડે ખેરી દહીં, દૂધ, મધ અગર ગોળમાં નાખી આપવા, એમ બે ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ સવારે આપવાની જરૂર છે. પાછળથી જુલાબ આપવો એટલે જન્મી ગએલા કૃમિ બહાર નીકળી પડશે. ત્રણ ચાર વરસના બાળક માટે એક શીંગના કાંટા બસ છે. આત્મગુપ્તાદિચૂર્ણ દૂધમાં પીવાથી શરીરની કમજોરી દૂર થાય છે. અને શરીર બળવાન થાય છે. થોડા દિવસ સુધી તેના ચૂર્ણનું સેવન કરવાથી સાધારણ રીતે આખા શરીરનું દુખવું કે જે નબળાઇનું ચિહ્ન છે તે દૂર થાય છે. તન અને મન વધારે પ્રફુલ્લિત બને છે, અને શરીરમાં આળસ ન રહેતું એવું તેજ દેખાય છે અને સ્ફુર્તિ વધે છે. મહેનતપર જે આળસ દેખાતી હતી તે તેના સેવનથી દૂર થાય છે. કમજોરી દેખાતી હોય તે તેવીજ રીતે ઉપયોગી છે. કમવૃદ્ધદારૂચૂર્ણ પણ તેવીજ રીતે ઉપયોગી છે. ખાસ જોબનની ઇચ્છા કરનારને આ ચૂર્ણ સેવન કરવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. મદ પડી ગએલું પુરૂષત્વ જાગૃત થાય છે. જેમ વૃદ્ધ માણસોને લાકડીની વાપરવી અનેજ થાય છે. તેમ કમજોરીવાળા ગએલ યુવાનોને ખાસ જરૂર છે. તેથી કમરનો દુખાવો અને કળતર વગેરે મટે છે. વાનરીવટિકાનો દરરોજ સવારે એક લાડુ ખાવાથી શરીરમાં સારી શક્તિ થાય છે. આત્મગુપ્તાદિચૂર્ણ અને વૃદ્ધદારૂચૂર્ણ લીધા પછી દૂધ પીવાની જરૂર છે. વીર્યસ્ત્રાવની અંદર કવચાંની મગજ તે બનાવટ લેવી ઉચિત છે. કવચાં ઉત્તમ ધાતુપૌષ્ટિક દવા છે.

તેના મૂળનો ક્વાથ પીવાથી અતિ વિગેરે વાતવ્યાધિ દૂર થાય છે. ઉર્ધ્વવાતવ્યાધિમાં આ દવા ઉપયોગી છે. ને બીજ કબજ કરે છે. પાર્કીન્સન તેમજ કોઇ દવા સાથે તે કામમાં લે છે. શક્તિહીન થએલ શરીરનો બીજો કોઇ પણ ભાગ વાયુથી શક્તિહીન થયો હોય ત્યારે કવચાંવાળો ક્વાથ અપાય છે.

માત્રા–આત્મગુપ્તાદિચૂર્ણ, વૃદ્ધદારૂચૂર્ણ અને વાનરીવટિકા ૧ થી ૧ તોલો."—(ડા. વી. જી.)

"સ્ત્રીઓ કૌંચાંનાં બીનો કવાથ પ્રદર અને આર્તવ-રોગમાં વાપરે છે. કૌંચાંનાં બી, જાયફળ, કપુર, સમુદ્રશોષ, વજ અને સાકર એ તમામ સમભાગ લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરવું, અને તેમાંથી હમેશ ૧ થી ૧½ વાલ સુધી નાગરવેલના પાન ઉપર આપવું. બત્રીસ તોલા કવચાને ચાર શેર દુધમાં ઉકાળી માવો કરી તેમાં ઘી સાકર નાંખી તેનો પાક કરવો અને તેમાંથી હમેશાં બબ્બે ચચાર તોલા ખાવાથી પુરૂષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

"કવચ ઉપરનાં રૂવાડાં જરી ખેરી લઈ મધમાં ચાળી ચાટીને અથવા ગાસમાં ડોળી એમાં જરા ઘી ભુગી ચાટવાને દેવ તો પેટમાંથી કૃમિ નીકળી પડે છે. કવચાનાં વડાં કરી તેને શાકની ચાસણી પાવા રોજ ખાડવું વધું ખાવાથી પાન ખાતી હોય તો તે બંધ થાય, બળીકાય કરે, શક્તિ આપે. એથી ક્ષયરોગ, વાયુ, રક્તવિકાર, ગુમડાં એ બધાંને મટાડે છે" (વૈ. રૂગનાથજી).

મ. હર્ષકીર્તિ મુનીના યોગચિન્તામણી ગ્રંથમાં પાકાધિકાર [illegible] ૪૮ થી ૫૨ સુધીમાં કૌંચાંપાકની વિશેષ વિધિ બતાવી છે.

"[illegible] પાનનો ઉપયોગ નાસુર ઉપર થાય છે." ([illegible])

ઉત્પત્તિસ્થાન—હિન્દમાં ગોવાળિયાની ઝાડીમાં ઉપર ચઢેલાં, [illegible] અને ખેતરોની વાડમાં, કઠાણા અને છત્રા બાગાનાં [illegible], એના વેલા જેવામાં આવે છે.

એ હિન્દુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન—બાહ્યના શરીરપર વાળની રૂંવાટી હોય છે તેથી રૂંવાટી એનની શાનપર હોવાથી એને કપિકચ્છુ અને વાળની અડે એ રૂંવાટી શરીરે લાગવાથી ખંજ થાય છે માટે એને કંડૂરા કહેતા હશે. એનાં બીજ-ગર્ભનું કવચ ([illegible]) મજબૂત હોવાને લીધે એનું અન્વર્થનામ કવચ રખાયલું હશે.

એની કૌંચની રૂંવાટી શરીરે લાગવાથી ચેળ ઉઠે છે, તેના ઉપર [illegible] પાનનો રસ, અગર નરને ચાળીને અથવા છાણ લગાડવાથી તેની બળતરા મટી જાય છે.

વર્ગ—(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૮૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ—Erythrina indica.

ગ્રંથ—H. II. p. 188; N. p. 87; Watt. III. p. [illegible]; ફા. નિ. ભા. [illegible].

૨-દેશીનામ—પારિભદ્ર, પારિજાત (સંસ્કૃત), [illegible], [illegible] ([illegible]), [illegible], [illegible], [illegible], (હિ.), [illegible], [illegible], [illegible] (મ.) [illegible] ([illegible]).

૩-વર્ણન—પાનરવાનાં ઝાડ ૧૫ થી ૪૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એનું થડ જાડું હોય છે. થડ અને જાડી શાખાઓનો રંગ લીલાશપડતો ભસ્મીરંગો હોય છે, ને તેનાપર કાળા રંગના પોહોળી પડલીવાળા કાંટા હોય છે, એને ખાખરાની પેઠે ત્રણ ત્રણ પાનના ત્રેખડા આવે છે. તે શિયાળે ખરી જાય છે. ત્યારે એ ઝાડ કેવળ ઠુંઠ જેવું કદરૂપ દેખાય છે. પણ વસંત ઋતુમાં એમાં પરવાળાં જેવાં રાતાં અને શુકનાસા જેવાં વાંકાં અસંખ્ય ફૂલ આવે છે, તેમાં ઝાકળનું પાણી ભરાઈ રહે છે, તે સવારમાં ઘણી જાતનાં પક્ષીઓ પીવા આવે છે. ત્યારે એ ઝાડની શોભા ઘણી વિચિત્ર થઈ રહે છે, અને એ ઝાડ ખાખરા અને શીમળાની પેઠે ઘણું દૂરથી રાતું દેખાય આવે છે. એનાં ફૂલમાં જે મધ જેવો મીઠો અમૃતરસ રહેલો હોય છે તેનું પાન પતંગીઆં આદિ જન્તુઓ કરી શકે છે. એટલુંજ નહીં પણ આપણે પણ જો સંભાળથી એ રસ શીશ જેવી બારીક શલાકા (સળી) થી ફૂલમાંથી કાઢી શકીએ તો તે આપણને પણ ચાખવા માટે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એની શીંગો (ફળ) લાંબી અને બેરખા જેવી ગાંઠીઆઓવાળી હોય છે, તે ચોમાસે પાકે છે.

મૂળ—બહારથી ભૂરા અને અંદરથી ફીકા પીળા રંગનું હોય છે તેમાંથી કેટલાક જાડા અને ઝીણા રેસાઓ નીકળેલા હોય છે. કોમળ રેસાઓ ઉપર ઝીણા બોર જેવી ગ્રંથિયો (tubers) બંધાયલી ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. મૂળની છાલ જરા જાડી અને પોચી હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તે ચ્હોટાં છિદ્રવાળું દેખાય છે વાસ તાજી ચોળાફળીને મળતી અને સ્વાદ ચગળવાથી તે ઉગ્ર લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—એનું થડ ઝાડની ઉંચાઈના પ્રમાણમાં જાડું થાય છે તે કોઈ કોઈવાર માણસની બાથમાં ન આવી શકે એવું જાડું હોય છે કોમળ શાખાઓ ઉપરના કાંટા લીલા રંગના હોય છે, અને અતિ કોમળ શાખાપર ભૂખરાશની રૂંવાટી અને ઝુમરી હોય છે. થડ અને ડાંડીઓની છાલ ઝીણી લીસી સોના જેવી રંગની હોય છે. તેપર ફીકા પીળા ઝીણા ઉભા પટા પડેલા હોય છે. અન્દરની છાલ લીલી, સફેદ રેષાની, ઉગ્રગન્ધ અને ફીકા સ્વાદવાળી હોય છે.

પાન—ના ત્રેખડા આંતરે આવેલા હોય છે. તેની દાંડલી ભુખરાશથી ૪ થી ૬ ઇંચ જેવી લાંબી થાય છે. તે લીલી ને અણીદાર હોય છે. ને તે થડમાં જરા પહોળી થયેલી હોય છે. ને ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબી હોય છે ત્રેખડાના વચલું એ પાન બીજાં બે પાન કરતાં [illegible] હોય છે, અને તે દેખાવે ચાંચડાની આકૃતિ

. તેની કોર ડીટડી પાસે વિષમ હોય છે. વચલું ડીટડીને મથાળે લાંબી સળીપર આવેલું હોય છે. ણીઈચેતું પણ છેક ઊંડું જરા સાંકડુંપડતું અણી-ય છે, અને ડીટડી પાસે તેની કોર સાંકડીપની વાળી હોય છે. તે વચમાં ઘણું પોહોળું હોય છે. ણામાનાં ત્રણે પાનને ખાસ નાહાની ડીટડી હોય છે, બાજુનાં બે પાનની ડીટડીના થડમાં એકેક રસ-ય (gland) જેવું સૂક્ષ્મ ઉપ-ઉપપાન આવેલું છે. અને વચલાં ત્રીજા પાનની ડીટડીના થડમાં ાં બે સૂક્ષ્મ ઉપ-ઉપપાન આવેલાં હોય છે. ત્રેપ-માનાં ત્રણે પાન ચળકતા ઘેરા લીલા રંગનાં ૪ થી ૬ ય લાંબાં અને તેટલાંજ પોહોળાં હોય છે.

પાનની મુખ્ય ડીટડીના થડમાં બન્ને બાજુએ એકેકું ણીદું ઉપપાન હોય છે.

ફૂલ—ની ફણગી આડી નીકળે છે. તેની સળી ½ થી ૧ ફુટ લાંબી અને પેનસીલ જેવી કે તેથી જરા જાડી હોય છે. તે અધવચ સુધી લીસી, ચળકતી અને રતાસ-મેના રંગની હોય છે. અને તેટલામાં તેપર ફૂલ આવેલાં હોતાં નથી, પણ તેના ઉંડા તરાના બાકીના અડધા ભાગપર ભૂરી રુવાંટી અને તેની ચોતરફ પાસે પાસે જરા મધુરી વાસવાળાં ફૂલો આવેલાં હોય છે. તે એક જ જગોપરથી વખતે ૧-૨ કે ત્રણ ત્રણ ભેગાં નીકળેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી રતાશલેતા ભૂરા રંગની, ગોળ ને ½ ઇંચ લાંબી હોય છે. અને તેનાપર ભૂરી રુવાંટી આવેલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબો હોય છે, મથાળેથી સૂક્ષ્મ પર્યવિભાજિત થયેલો હોય છે. તેના-ર ભૂરી રુવાંટી આવેલી હોય છે. તે બહારથી રાતા રંગનો અને અંદરથી સફેદ હોય છે, તે જ્યારે ફૂલ ઉઘડે ત્યારે એક બાજુએથી ચીરાઈ જાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંચ પાંખડીઓમાંની એક ફીપા મ્હોટી પાંખડી મખમલ જેવી સુંવાળી અને ખુલ્લા રાતા રંગની હોય છે. તે ૨ થી ૨½ ઇંચ લાંબી અને ૧ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તેનું ટેરવું જરા જાડું ને અંદર વળેલું હોય છે. ને તેનાપર લીસો ચાંદલો હોય છે. બાકીની ચાર પાંખડીઓ એક બીજીથી છુટી હોય છે. તે ½ થી ૧ લાઈન લાંબી તથા ૨ લાઈન જેટલી પોહોળી હોય છે. તેનો રંગ કાળાશલેતો રાતો ને ઘણો ચળકતો હોય છે.

પુંકેસરો—રાતા રંગનાં ૧૦ હોય છે. તેમાં ૧ છુટું ને ૯ નીચેથી જોડાયલાં હોય છે. તેના તન્તુપરના પરાગકોશ લીલાશપડતા પીળા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેના ગર્ભાશય અથવા પેટાળ-પર ભૂરા ધોળા રંગની ઉન જેવી રુવાંટી આવેલી હોય છે. નલિકા રાતી, લીસી ને છેડેથી વાંકવળતી હોય છે. નલિકામુખ ગોળ ઘેરા લીલા રંગનું હોય છે.

શીંગ—(ફળ)—½ થી ૧ ફુટ લાંબી થાય છે. તે પાકીને સુકાવા માંડે ત્યારે કાળા રંગની થઈ જાય છે. તે બે બીજની વચમાં સંકડાયલી હોય છે. જેથી તેમાં કેટલાં બીજ છે તે શીંગ જોઈને કહી શકાય છે. તેમાં ૬ થી ૮ બીજ શીંગ બન્ને છેડે અણીદાર હોય છે. તેમાં ૬ થી ૮ બીજ હોય છે. શીંગ ઉપરની કાળી છાલ કાઢી નાખતાં અંદર સફેદ, ચળકતી, પાતળી છાલ દેખાય છે. જેની અંદર છૂટે છૂટે બીજ આવેલાં હોય છે.

બીજ—રંગે હીરા કે ઘેરા જાંબુડા રંગનાં હોય છે. તે લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તેનો આકાર ગોળાનાં બીજ જેવો હોય છે. તે ½ થી ¾ ઇંચ લાંબાં અને ૩ લાઈ-નથી ½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે કઠણ હોય છે. ને તેનું મથાળું વખતે જરા અંદર બેસતું હોય છે. તેની સપાટી એક બાજુ જરા દબાયલી હોય છે. તેમાં ભૂરા-શલેતો લાંબો કાળો ચાંદલો હોય છે. બીમાં હીરા ધોળા રંગનાં દલ હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—જન્તુનાશક, માઠી તથા શીય અને જ્વરઘ્ન.

૬—ઉપયોગ—પનરવાનું મૂળ રસવિકારના સોજા ઉપર પાણીમાં ઘસીને ઘણા લોકો ચોપડે છે. થડની અંતર-છાલ ઉપર ઘી લગાડીને તે બીડાં તેલના દીવાની સગ-પર ઝાલી તેપર જે આંજણ આવે તે આંજણ આંખ-માંથી પાણી વહેતું હોય તો આંખની કોરપર લગાડવામાં આવે છે. તેની છાલનો કાઢો પિત્તવિકારના તાવ ઉપર અપાય છે. એની છાલ રંગના કામમાં આવે છે. એનાં પાન વાટી પાનનો રસ કૃમિ ઉપર ઉપયોગી છે. એનાં પાન વાટી જાદ, મરડીની માંદ અને બીજા ગડગુમડાં ઉપર બંધાય છે. કાન દુખતો અગર વહેતો હોય તો એનાં પાનના રસનું ટીપું કાનમાં નખાય છે. એનાં પાન ગરમાટી વાગાના સોજાપર તેમજ ઢોરને બાહ્ય વગેરેમાં પ્રવાત પડી હોય તો તેપર બાંધવામાં આવે છે. એનાં પાન ઢોર ખાય છે. પણ થોડાં ખાય તો તેને બહુ ગરમ લાગે છે. ચોકીને ઘણુંમાં લાવવા માટે પનરવાનાં પાનને વાટી તેની ઘેંસ રાખવામાં આવે છે. નાગરવેલના વેલા પનરવાનાં ઝાડોપર ચઢાવાય છે. પનરવાનાં ઝાડોમાં કાંટા હોવાને લીધે તે બાગ અને વાડીઓની વાડ તરીકે વપરાય છે. એનું લાકડું ઘણું હલકું થાય છે. તેથી તે પત્થીમાં તરવાનાં તુંબડાં તરીકે વપરાય છે. એનાં લાકડ

માંથી તલવારનાં મીઆન, રમકડાં, રકાબી વગેરે બનાવવામાં આવે છે. એનાં સુકાં ફૂલ અને કાચી શીંગો રંગના કામમાં વપરાય છે. સુકાં બીજ લીંબુના રસમાં વાટી દાદરપર ચોપડાય છે.

૭–સ્થાનક–પનરવો વાડી અને વાડીઓની વાડમાં તેમજ રસ્તાની બાજુએ અને બાગોમાં વવાય છે. તેમ તે પોતાની મેળે પણ વાડો પાસે ઉગી આવે છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–એનાં સુંદર રાતા રંગનાં પરવાળાં જેવાં ફૂલોપરથી અંગ્રેજીમાં એ (Indian coral-tree) "હિંદુસ્થાનનું પરવાળાનું ઝાડ"* કહેવાય છે.

પનરવાને દરિયા કાંઠાની રેતાળ જમીન વધારે માફક આવે છે. પણ ચોમાસે દરિયાના ખારા પવનને લીધે તે બળી જાય છે અને ઓથવાળી જગોએ તે બહુ જલદી વધી જઈને સારાં થાય છે. એનાં ઝાડ ચોમાસે ડાળો વાવવાથી પણ ઉછરી આવે છે.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૧૮૭.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–E. suberosa.

દૃષ્ટાંત–H. II. p. 189; N. p. 87. Watt. III. p. 270, રૂ. નિ. પા. ૪૭૫.

૨–દેશીનામ–જગરીયો ખાખરો, જગરીયો ખાખરો, જંઘરીયો (પો૦+સુ૦); ડોલઢાક, રગરા, ફગરા (હિં૦)

૩–વર્ણન–જગરીયા ખાખરાનાં ઝાડ કાંટાવાળાં હોય છે. તે ૧૫ થી ૨૦ ફીટ બરડા ડુંગરમાં ઉંચાં વધે છે, પણ બીજી જગોએ તે ૪૦ થી ૫૦ ફીટ ઉંચા થાય છે. એને ખાખરા કે પનરવાની પેઠે ત્રણ ત્રણ પાનના ત્રેખડા આવે છે, તે શિયાળે ખરી જાય છે. ફૂલ રાતા રંગનાં પનરવા જેવાં વસંતઋતુમાં આવે છે, તે વેળા એનાં ઝાડ ઘણાં સુંદર દેખાય છે, અને દૂરથી ઓળખાઈ આવે છે. શીંગો (ફલ) ઉન્હાળો બેસતાં પાકે છે

મૂળ–ઘણાં જાડાં ને કઠણ હોય છે, તે જમીનમાં ઉંડાં પેઠેલાં હોય છે. તેની છાલ ભૂરા રાતા રંગની, રસભરી, ચીવટ અને રેસાવાળી હોય છે. તે જખમી કરતાં તેમાંથી રતાશલેતો ચીકણો રસ નીકળે છે, જે થોડીવારમાં ઘટ્ટ થઇ જામી જાય છે. તે જામ્યા પછી ખાખરાના ગુંદર જેવો દાણાદાર દેખાય છે. આ ગુંદર અને છાલનો સ્વાદ ઘણો તૂરો હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તેની અંદરનું વચલું લાકડું સછિદ્ર અને ચક્રાકાર દેખાય છે, અને તેની કોરપરની છાલમાંથી રતાશલેતો પ્રવાહી ઝરે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–એની ડાંડી અર્થાત [illegible] ૧ થી ૧ કે ૧½ ફુટ જાડું થાય છે. તેઉપર બુચમાંથી બૂચ જેવી પોચી, ભૂરા ધોળા કે પીળા રંગની જાડી છાલ હોય છે. તેનાપર ઉંડા ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. અંદરની છાલ પણ પોચી ને દાણાદાર હોય છે. શાખાઓપરની છાલ મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ભૂરા ધોળા રંગની હોય છે, તેઉપર ભુંડી અણીવાળા કાંટા હોય છે. શાખાનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં ૩ ચક્રો દેખાય છે. વચલું ચક્ર ભૂરા રંગનું રસભર્યું ને ચળકતું હોય છે, ને તેથી બહારનું ભૂરા ધોળા રંગનું, સછિદ્ર, અને તેથી બહારનું છાલનું ચક્ર પણ ભૂરા રંગનું હોય છે. શાખાપરની અંદરની છાલ લીલા રંગની ઉમરાસ તથા કડવા ને તૂરા સ્વાદવાળી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની મુખ્ય ડીંટડી ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબી, સ્લેટપેનથી પેનસીલ જેવી જાડી ને રૂંછાળવાળી હોય છે. તે થડમાં વિશેષ જાડી હોય છે. ત્રેખડામાંનાં બાજુનાં બે પાન મુખ્ય ડીંટડીપર વચલાં પાનથી ૧ કે ૨ ઇંચ હેઠાં આવેલાં હોય છે, અને વચલું પાન મુખ્ય ડીંટડીને ટેરવે આવેલું હોય છે. એ ત્રણે પાનની ખાસ ડીંટડી ઘણી ટુંકી હોય છે, અને મુખ્ય ડીંટડી બાજુનાં બે પાનથી ઉપર બહાર નીકળતી હોય છે. એ ત્રણે પાન ૨ થી ૬ કે ૯ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં અને બહુધા તેટલાંજ પોહોળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ઘેરા લીલા રંગની ને નીચેની ભૂરી ભૂરા વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. ઉપરની સપાટીપર પણ વખતે થોડી રૂંછાળ હોય છે. કોમળ પાન ભૂરા કે ધોળા રંગની મખમલી રૂંવાટીથી બન્ને બાજુ ભરાયલાં હોય છે. પાનમાંની નસો નીચેની સપાટીએ વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. રોશની તરફ પાન રાખી આડ-

* ગ્રાંટ મેડિકલ કૉલેજના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ કનેથી સાંભળ્યું છે કેઃ–"વનસ્પતિવિદ્યા (Botany) એ અરસિક કે શુષ્ક વિદ્યા છે" પણ પનરવાનું વૃક્ષ જ્યારે અમૃત જેવા મીઠા રસથી ભરાયલાં સુંદર રાતા શુકનાસા જેવા આકારનાં ફૂલોના ભારથી ભરાયલું હોય છે, ત્યારે તેને ખરેખર રસિક હૃદયથી અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટીથી અવલોકન કરી તેઓ નિહાળશે તો સાચેજ તેઓનાં હૃદય શુકના મુખે એમાં રહેલાં અમૃતનું પાન કરી અમૃત જેવાંજ રસરૂપ થશે.

પનરવાનાં ફૂલોની પુષ્પધારણ કરનારી સળીપરની તેઓની ગોઠવણ, ફૂલોની કળી અને ઉઘડેલાં ફૂલોની આકૃતિ, તેઓનો રંગ અને તેઓની અંદરની રચના, એ ખરેખર એક અવર્ણનીય સુંદરતા અને અનહદ કારીગરીની વસ્તુ છે. અને તે જે દિલ-બરે (ઈશ્વરે) બનાવેલી છે, તે કોઇ રસ્કિન (Ruskin) જેવા અદ્‌ભુત અવલોકનશક્તિ ધરાવનારાએ દિલભરીનેજ જોવા લાયક છે.

ગ્રાસમાં જોતાંથી પાનની નસોવચ્ચેનું જાળીકામ બહુ સુંદર દેખાય છે. પાનનો આકાર બહુધા વનસ્પતિનાં પાનના આકારને મળતો હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી રાતા રંગની હોય છે. તે સ્પેરપેનથી પેનસીલ જેવી જાડી થાય છે. તે ૪ થી ૧૦ ઈંચ લાંબી હોય છે. એ સળીના છેડા પાસે પહોળી ફૂલિકા ઘણાં પાસે પાસે આવેલાં હોય છે, અને એ જગાએ તેનાપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી અને વખતે ભુરાશ પણ હોય છે. ફૂલ એક પછી એક અનુક્રમે નીચેથી ઉપર તરફ ઉઘડતાં જાય છે. તે ૨½ થી ૨ ઈંચ લાંબાં અને કેટલાંક વનસ્પતિનાં ફૂલ જેવાં વાંકાં હોય છે. એકજ બિંદુ પાસેથી પહોળી ૨ થી ૩ ફૂલ નીકળેલાં હોય છે. ફૂલ દેખાવમાં જો કે ઘણાં સુંદર હોય છે, પણ તેમાં સુગંધી હોતી નથી. ફૂલની દાંડી રાતી હોય છે. તે ½ ઈંચ લાંબી, ને તેનાપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે [illegible] પુ૦ મા૦ [illegible], અને દક્ષિણે પુષ્પ ધારણ કરનારી [illegible] હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-નાં પત્રો ૫ હોય છે, તે લંબરૂપી ઉગેલાં અને મધ્યે બે જોડ જોડે દેખાતાં હોય છે. એ બે જોડ જેમ જેમ ફૂલ મ્હોટું થતું જાય છે તેમ તેમ ઉંચા ચઢતા જાય છે, તે ઠીક પાકવા સુધી [illegible] નળીઓ સુધી ચઢતા જાય છે. તે પાંખડીઓથી ટુંકા હોય છે. તેનો રંગ [illegible] રાતો, ને તેનાપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પાભ્યંતરકોશ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેમાં મુખ્ય પાંખડી સૌથી મ્હોટી રાતા નારંગીઆ રંગની હોય છે. તેની અંદરની બાજુ [illegible] પીળા રંગની ઉભી નસો હોય છે, જે અત્યંત સુંદર [illegible] જેવી દેખાય છે. તે ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબી અને ½ થી ૧ ઈંચ પહોળી હોય છે. તેનું ટેરવું [illegible] હોય છે. બાકીની ૪ પાંખડીઓ એથી ટુંકી હોય છે. તે [illegible] હોય છે. તેમાં બાજુની ૨ પાંખડીઓ ½ ઈંચ લાંબી હોય છે, અને વચલી [illegible] ૨ પાંખડીઓ ૧ ઈંચ લાંબી હોય છે, ને તેઓ વખતે [illegible] હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦ હોય છે, તેમાં ૧ છુટું, ને ૯ [illegible] જોડાયલાં હોય છે. વખતે દશે પણ [illegible] હોય છે. [illegible] રંગના અને [illegible] હોય છે. પરાગપીટ [illegible] હોય છે, અને [illegible] પણ ભૂરી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, તેને [illegible] રંગની હોય છે, તેનાપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. [illegible] લીલી, રાતા રંગની ને મથાળે સહેજ વાંકી હોય છે. [illegible] પણ જરા વાંકવાળું હોય છે.

શીંગ-(ફળ) નાહાની ને કાચી હોય છે ત્યાર સુધી તેનાપર ભુરી રૂંવાટી હોય છે, પણ જેમ જેમ તે મ્હોટી ને પાકી થતી જાય છે, તેમ તેમ તેનાપરથી રૂંવાટી ખરતી જાય છે, અને છેવટે તે લીસી થઈ જાય છે. તેનો રંગ ભૂરાશપડતો કાળો હોય છે. તે બન્ને છેડે સાંકડી-ને વચમાં ગોળ અને પોહોળી હોય છે, તેથી તેનો આકાર (ગોળ) ગાંઠીઆ જેવો દેખાય છે. તેનાં ટેરવાં-પર વાંકી વળેલી ઝીણી અણી જોવામાં આવે છે. (તે ફૂલમાં સ્ત્રીકેસરનલિકા મથાળે વાંકવાળી આપણે જોઈ આવ્યા છીએ, તેજ વાંકી અણીરૂપ હવે થઈ રહેલી છે.) શીંગ ૩ થી ૪ ઈંચ લાંબી હોય છે, તેમાં આદિબીજ ૪ થી ૮ હોય છે, પણ પૂર્ણ સ્થિતિએ માત્ર ૨ થી ૪ જ બીજ આવેલાં જોવામાં આવે છે. શીંગ [illegible] પાકવા પછી એક કોરપરથી ઉભી ચીરાય છે, અને તેમાંનાં બીજ કેટલાક દિવસો સુધી ચીરાયલી કોરપર ચોટેલાં બહાર દેખાતાં રહે છે. પછી તે બીજ પવન કે પક્ષી દ્વારા નીકળી જાય છે. શીંગ અંદરથી લીસી ને ભૂરા મખમલ જેવાં સુંવાળાં વાળના અસ્તરવાળી હોય છે. અને તેમાંનાં દરેક બીજવચ્ચે [illegible] પણ [illegible] હોય છે, અને શીંગને બન્ને છેડે પણ [illegible] જેવો ભાગ રહેલો હોય છે, જે બીજ ખરી ગયા પછી [illegible] નીકળી જાય છે. (આ શીંગની અંદરની રચના બહુ જોવા લાયક છે.)

બીજ-[illegible] નાં બીજ જેવાં હોય છે. તે ૩ લાઇન લાંબાં ને ૨ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે [illegible] લીલાં ને રાતી પટીવાળાં હોય છે. પણ પાકી જાય છે ત્યારે [illegible] રંગનાં થઈ જાય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-છાલ.

૫-ગુણદોષ-[illegible].

૬-ઉપયોગ-રોગને [illegible] હોય તો [illegible] અને [illegible] રોગને [illegible] આવે છે. [illegible] જાય છે. [illegible] પણ [illegible] ઉપયોગમાં [illegible] છે. [illegible] આવે છે. [illegible] અને [illegible] આવે છે. [illegible] ફૂલ અને [illegible] છે. [illegible] બહુ [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] આવે છે. [illegible]

લાકડાંને તરત જીવાત બેસી જાય છે. તેથી એનું લાકડું લાંબો વખત ટકી શકતું નથી. માટે એનું લાકડું બહુધા બળતણ તરીકે વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-એનાં ઝાડો ડુંગરમાં છૂટાંછવાયાં ઉગે છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં ઘણીખરી જગોએ થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એ ઝાડમાં ફૂલોનાં લંગર આવે છે, અને પાન ખાખરાની પેઠે ત્રણ ત્રણ ભેળાં હોવાને લીધે એને (લંગર ઉપરથી જંગર) જંગરીયો ખાખરો કહેતા હશે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૮૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Butea frondosa.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 194; N. p. 88; Watt. I. p. 548; ર. નિ. પા. ૪૮૨.

૨-દેશીનામ-ખાખરો (પો૦+ગુ૦). पळस (म०); पलाश, ढाक, टेसुकाझाड (हिं०); पलाश, किंशुक (स०); Bastard teak (ઇં૦).

૩-વર્ણન-ખાખરાનાં ઝાડને સૌ કોઈ ભારતવર્ષમાં સામાન્યરીતે ઓળખે છે. તે ખરડા ડુંગરમાં ૧૦ થી ૧૫ કે કોઈવાર સારી તળીવાળી જગોમાં ૨૦ થી ૨૫ ફીટ ઉંચું થાય છે. ગુજરાત આદિ બીજા સ્થળોમાં તે વિશેષ ઉંચું વધે છે. પંચમહાલ ખાખરા માટે પ્રસિદ્ધ છે. તેનું થડ ઘણુંકરી ગાંઠાગડબાવાળું અને આડુંઅવળું અથવા ઘણીવાર સીધું પણ હોય છે. થડને હાલના સરકારી જંગલ ખાતાના ઝાડ કાપવાના નિયમો પ્રમાણે વાઢયું હોય અર્થાત્ જમીન બરાબર સાફ કાપી (coppice) લીધું હોય તો તેમાંથી જે ફૂટ નીકળે છે તે સીધી અને સોટા જેવી પાંસરી થાય છે. એવી ફૂટ જ્યારે વધીને થડ જેવી જાડી થાય છે ત્યારે તે થડ બહુધા સીધું હોય છે. કુદરતી રીતે ખાખરાનું ઝાડ ઉગ્યા પછી તેને કુદરતી અથવા બીજી રીતે ઢોર કે મનુષ્યથી કંઈ હરકત ન થાય તો તેવાં ઝાડનું થડ પણ ઘણુંકરી સીધું થાય છે. ખાખરાનાં ઝાડમાં લાંબી અને જાડી શાખાઓ થોડી હોય છે પણ નાહાની નાહાની આડી અવળી ઘણી શાખાઓ તેમાં નીકળેલી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઉપર પરમકૃપાળુ ઇશ્વરે તેને ટાઢ, તડકા અને વરસાદની માઠી અસરથી બચાવવા માટે લીલાસ કે પીળાસલેતા ભૂરા મખમલી રુંવા વાળનું - અસ્તર આપેલું હોય છે. ખાખરામાં મ્હોટા ત્રણ ત્રણ પાનના ત્રેખડ આવે છે. તે શિયાળે ખરી જાય છે અને ફાગણ ચૈત્રમાં તે પાછા આવે છે, વસંતઋતુમાં ખાખરાને નારંગીઆ રાતા રંગનાં પતંગીઆં જેવા આકારનાં ફૂલો આવે છે. તેની કળી સુડાની ચાંચ જેવી વાંકી હોય છે. ફૂલ ઉઘડે છે ત્યારે ઘણુંજ સુંદર અને અજબ જેવાં દેખાય છે પણ એમાં સુગંધી હોતી નથી. એનાં ફૂલને કેસુડાં કહે છે. ખાખરામાં જ્યારે કેસુડાંનો ભરાવ હોય છે ત્યારે તે ઘણું સુંદર દેખાય છે. કોઈ કોઈવાર ઘણે છેટેથી તેનું આખું વન રાતું થઈ રહેલું જોવામાં આવે છે. ખાખરાની શીંગ ભૂરા મખમલી વાળથી ભરાવલી, લાંબી, ચપટી અને પોહોળી હોય છે. તે ચોમાસાંની શરૂવાતે પાકે છે ને તેમાં બહુધા એક બીજ હોય છે.

મૂળ-એનું ખીલામૂળ ભોંમાં ઉંડું ઉતરે છે. તેમાંથી કેટલાક જાડા અને ઝીણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તે ગમે તેવી પત્થરવાળી જમીનમાં પણ પત્થર ફાડી પોતાનો રસ્તો કરે છે. મૂળની છાલ ઉપરથી ભૂરી, વચમાં રાતા, અને છેક અંદર સફેદ રંગની હોય છે છાલ મૂળપરથી કાઢયા પછી રાતી થઈ જાય છે. તે મજબૂત ચીવટ અને રેસાવાળી હોય છે. તેની વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ પ્રથમ મીઠો અને પાછળથી કડવાસલેતો તૂરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી અર્થાત્ થડ ૧/૨ થી ૧ કે કોઇવાર ૨ થી ૩ ફીટ જાડું અને ભૂરા રંગનું હોય છે. જાડી શાખાઓ પણ તેવા જ રંગની હોય છે. તેપર ખડબચડી, જાડી ને પોચી છાલ હોય છે. જેનાપર ઉભા અને આડા ચીરા પડેલા હોય છે. અંદરની છાલ રાતી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઉપર વાળની રૂંવાટી હોય છે. છાલની વાસ કડવાસલેતી અને સ્વાદ ઘણો તૂરો હોય છે.

છાલમાંથી પોતાની મેળે અથવા તેમાં જખમ કરવાથી રતાસલેતો પ્રવાહી રસ નીકળે છે, તે ઠરીને ગુંદર જેવો થાય છે. એ પ્રથમ રાતો અને પાછળથી કાળાસલેતા રંગનો થઈ જાય છે. એ ગુંદર ઘણો બટકણો હોય છે, તેથી એના ઘણા નાહાના કકડા થઈ જાય છે. એ કકડા માણેક કે ચુની જેવા ચમકે છે.

પાન-આંતરે આવે છે, તે પસરાતાં અને ત્રણ ત્રણ ભેળાં હોય છે. તેનો ત્રેખડો ૮ થી ૧૬ ઈંચ લાંબો હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી રસ્લેટપેનથી બમણે પેનસીલ જેવી જાડી અને ૩ થી ૮ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે થડમાં વિશેષ જાડી હોય છે. ત્રેખડામાનાં પાનની ખાસ ડીટડી ઘણી ટુંકી હોય છે. પણ વચલાં પાનની તે ડીટડી નીચે લાંબી સળી હોય છે. ત્રેખડામાંનાં બાજુનાં બે પાન વચલાં પાન કરતાં નાહાનાં અને વાંકચૂકનાં અંડાકાર ૪ થી ૮ ઈંચ લાંબાં હોય છે.

ચપું પાન વચમાં ઘણું પેહોળું. ટેરવે ઓળાટેલું. ડું કે અરર ધેસની ખાંચવાળું અને તળિયે સાંકડું-ર્તું હોય છે. એ બન્ને પાનની અંદરની નસો પાનમાં બન્ને સપાટીએ ભૂરા રંગના વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી સ્પષ્ટ દેખાતી, સામસામી કે આંતરે આવેલી હોય છે. તે ઉભી ચડતી ને કોઈવાર બે ફાંટાવાળી પણ હોય છે. એ નસોતન્ત્રેનું પાનમાનું જાળીકામ પાનની નીચેની સપાટીપર નરી આંખે દેખાય છે, પણ પાનને રોશની તરફ ઉંચું ધરી આઈગ્લાસમાં તેની ઉપરની સપાટી-પર જોવાથી તેમાંની અર્ધપારદર્શક સૂક્ષ્મ રચના તો અદ્ભુત સુંદર દેખાય છે, તે જોવા લાયક છે. કોમળ પાન નરમ અને બન્ને સપાટીએ મખમલી હોય છે. પણ તે મ્હોટાં થાય છે, ત્યારે તેપરની રૂંવાટી ઓછી થઈ જાય છે, અને પાન જરા જાડું થાય છે ત્યારે તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે મેલો લીલો અને નીચેનીનો ફીકો દેખાય છે. ઉપરની સપાટી ચળકતી અને જરા ખરબચડી હોય છે, અને નીચેની ભૂરી રૂંવા-ટીને લીધે સુંવાળી લાગે છે.

પાનને ચોળવાથી તે ચીકણાં લાગે છે. એની વાસ જરા સુગંધિત અને સ્વાદ તુરો કડવાશસેતો અને પાછળથી તમતમો જણાય છે. પાનને થોડીવાર ચાવ-વાથી મોઢામાં ઘણા રસનો જમાવ થાય છે પણ પાછ-ળથી મોઢું ખરબચડું થઈ જાય છે.

ઉપપાન—નાહાનાં, વાંકવળેલાં, અને રૂંવાટીથી ભરા-યલાં હોય છે.

ફુલ—કોમળ શાખાઓ ઉપર પત્રોક્ષમાંથી અથવા શાખાઓને છેડે પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળે છે, તે ½ ફુટ કે તેથી લાંબી અને ૨ થી ૪ લાઇન જાડી હોય છે. તેનાપર લીલાશપડતા કાળા મખમલ જેવા સુંવાળા વાળનું અસ્તર આવેલું હોય છે. એ સળીપર આંતરે અને જરા છેટે છેટે અથવા ઝુમખાની પેઠે ઘણાંજ પાસે પાસે ઘણાં ફુલો આવેલાં હોય છે. ફુલની ડીંટી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી અને ⅛ ઇંચ જાડી હોય છે. તે ફુલની ટોપી નીચે સાંધાથી જોડેલી હોય છે. તે પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીથી કંઈક ફીકા રંગની, નીચી નમતી, અને જરા મરડાયલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૫ હોય છે, એ પત્રો જોડાઈને એ કેન એક પેહોળી પ્યાલી કે ટોપી જેવો બનેલો હોય છે. તેનાપર વિશેષ કાળાશસેતા મીચોમીચ મખમલી વાળનું અસ્તર હોય છે; તે ½ ઇંચ લાંબો અને મુખ પાસે એક બાજુ તેટલોજ પેહોળો અને બીજી બાજુ સાંકડો હોય છે. તેનાં મુખપર તેનાં પત્રોના એક બાજુ ત્રણ અને બીજી બાજુ બે દાંતા દેખાતા હોય છે. એ કેન અંદરથી લીલાશપીળો ચળકતો અને મખમલ જેવો સુંવાળો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. એ પાંચ પાંખડીઓમાંની સૌથી બહારની મુખ્ય પાંખડી ૧ થી ૧½ ઇંચ પેહોળી, ટેરવે સાંકડીપતી, અને તળિયે પીળાશસેતા ધોળા રંગની હોય છે. તેને તળિયે ચપટી અને ટુંકી દાંડી અને સૂક્ષ્મ સુંદર સાંધો હોય છે. એ પાંખડીની ઉપરની સપાટીનો રંગ ફુલની બીજી પાંખડીઓ કરતાં ઘેરો નારંગિયો રાતો હોય છે, અને તેની નીચેની સપાટીપર રૂપેરી મખમલી વાળનું અસ્તર હોય છે. ફુલ ઉઘડ્યા પછી એ મુખ્ય પાંખડી તેની અત્યંત રંગિન સુંદર ઉપ-રની સપાટી સ્પષ્ટ રીતે બહાર દેખાય તેમ નીચી વળી જાય છે. પાંખ અર્થાત્ બાજુની બે પાંખડીઓ વચલી બે પાંખડીઓ સાથે છૂટી પડી શકે એવી રીતે અડધી જોડાયલી રહે છે, ને અડધી ઉપરથી નીચી નમી જાય છે; એ ખરેખર અધરથી નીચી નમતી પક્ષીઓની પાંખો જેવી દેખાય છે. એ બન્ને પાંખડીઓ વાંક-વળેલી ને ટેરવે સાંકડી હોય છે. અને એને તળિયે પણ ધોળા રંગની નાહાની દાંડી હોય છે. હોડી અર્થાત્ વચમાંની બે પાંખડીઓની ઉપરની કોર એક બીજી સાથે ઘુંઘટના બે પટની પેઠે જોડાઈ તેનો આકાર અર્ધ-ચંદ્રાકાર ઘુંઘટ અથવા હોડી જેવો બનેલો હોય છે. એ અર્ધચંદ્રાકાર ઘુંઘટ અથવા હોડીની અંદર પું—અને સ્ત્રી—કેસરો તેની પેઠેજ વાંકવળેલાં અને ઢંકાયલાં હોય છે. એ બે પાંખડીઓ પણ પાંખ પાંખડીઓના જેવાજ આકારની પણ તેથી જરા પેહોળી હોય છે. એ પાંચે પાંખડીઓને તળિયે જે નાહાની દાંડી હોય છે તે તે પાંખડીઓના હલન ચલનમાં મીજાગરાનું કામ કરે છે. જે આપણે વિશેષ વિવેચનમાં નિહાળશું.

પુંકેસરો—૧૦ હોય છે, તેમાં એક છુટું અને ટુંકું હોય છે. તે મુખ્ય પાંખડીની પાસે આવેલું હોય છે; અને નવના તંતુઓ એક બીજા સાથે જોડાયલા હોય છે. તે વચલી પાંખડીઓમાં આવેલાં હોય છે. એ કેસરો પીળાશસેતા ધોળા રંગનાં, લીસાં, ચળકતાં, અને પાંખડી જેટલાં લાંબાં હોય છે. નવ કેસરો જોડાઈને જે નળિ-કાકાર પટી બનેલી હોય છે તે તળિયેથી ઉભી ચીરા-વાળી હોય છે. પરાગકોશ અને રજ ધતુકરી ભૂરા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તે નવ પુંકેસરોના તંતુઓ જોડાઈને બનેલી નળિકાકાર પટીની વચ્ચે આવેલી હોય છે, ને તે તેનાથી જરા લાંબી હોય છે. ગર્ભાશય જરા પેહોળો અને ચપટો હોય છે. અને તેનાપર ગુલાબી ઝાંયસેતા સફેદ મખમલી વાળનું અસ્તર હોય છે. નળિકા

અર્ધચંદ્રાકાર વાંકી, પાતળી, ચળકતી, લીસી અને પીળાશ-લેતા ધોળા રંગની હોય છે. નલિકામુખ નલિકાને મથાળે સૂક્ષ્મ બિંદુ જેવું હોય છે.

શીંગ-(ફળ)-૫ થી ૮ ઈંચ લાંબી અને ૧½ થી ૨ ઈંચ પહોળી હોય છે. તેનો રંગ ફીકો લીલો અને તેનાપર ભૂરા રંગની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તેની નીચે જરા જાડી, ગોળ ને ¾ ઈંચ લાંબી ડીંટી હોય છે. શીંગની બન્ને કોરપર ધાર બંધાયલી હોય છે. તે એક કોરપર પાતળી અને બીજીપર જાડી હોય છે. શીંગનાં ટેરવાં પાસે માત્ર એકજ બીજ હોય છે, અને ત્યાં શીંગ સાંકડી થએલી હોય છે. શીંગ સુકાય છે ત્યારે તેનો રંગ ફીકો ભૂરો થઈ જાય છે અને તેની ઉપર જાળીદાર નસો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ નસો બન્ને કોર નજીકથી નીકળી વચમાં એક બીજી જાળીઓમાં મળી જાય છે. શીંગ બીજ પાસેથી પોતાની મેળે ફાટે છે અને વખતે તેને ટેરવાંક પક્ષીઓ કાતરી નાંખે છે.

બીજ-૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબાં અને ૧ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તે ચપટાં ચળકતાં અને લંબગોળ હોય છે. તે ઉપર [illegible] પડ હોય છે. પણ બીજ સુકાય છે ત્યારે તે પડ ઝાંખું થઈ જાય છે. બીજ અંદરથી પીળાશ-પડતાં ધોળાં હોય છે. બીની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવટ તીખો લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉષ્ણ, દીપક, ગ્રાહક, [illegible], સારક અને [illegible].

૬-ઔષધીય ઉપયોગ-ખાખરાના મૂળની છાલનો કાઢો સંગ્રહણી અને [illegible] ઉપર અપાય છે. [illegible] હોય તો [illegible] કરે છે. [illegible] ઉપર એ કાઢાની પીચકારી આપવામાં આવે છે. [illegible] હોય તો ખાખરાની તાજી છાલનો રસ [illegible] છે. [illegible] ઉપર ખાખરાની છાલ પાણીમાં [illegible] છે. અને તેના ઉકાળાથી [illegible] ને [illegible] અંદર [illegible] છે. ખાખરાની [illegible] છે. ખાખરાનાં પાનનો ઉકાળો પણ ઉપર [illegible] અને [illegible] આવે છે. પાનને [illegible] ન [illegible] હોય તો [illegible] ઉપર અને [illegible] પણ [illegible] આવે છે. [illegible] પાણીમાં ઉકાળી [illegible] પાણીમાં [illegible]

તેની લેપડી ગળગુમડાંપર મુકાય છે.* પાનની રાખ મીઠાં તેલમાં મેળવી ખરજવાં અને ઢોરનાં [illegible] સડતાં ચાંદાંપર ચોપડવામાં આવે છે. ખાખરાનાં ફૂલ અર્થાત્ કેસુડાંને પાણીમાં ગરમ કરી પેડુપર બાંધવાથી પીશાબ બંધ હોય તો તરત છૂટે છે. કેસુડાંનો ઉકાળો પીશાબ ન આવતો હોય તો પીવા પણ અપાય છે. અને તેનો ઉપયોગ સંગ્રહણી ઉપર પણ થાય છે. ખાખરાનાં બીજને પિત્તપાપડા કહે છે. તેને પાણી અગર છાસમાં ઘસી દાદર અને વીંછીના ડંખપર ઘણાઓ ચોપડે છે. એ બીજ જરા ઝેરી છે, એને ઘસી ચોપડવાથી ચામડી લાલ થાય છે, ને વખતે ફોલ્લા ઉઠે છે. પિત્તપાપડાને વાટી તેની ભરમ ચોખાના ધોવણમાં કષ્ટાર્તવ, નષ્ટાર્તવ અને કસુવાવડવાળી સ્ત્રીને અપાય છે. પેટમાં કીરમ પડ્યાં હોય તો તેપર પિત્તપાપડાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ખાખરાના ગુંદરને ચુનિયો ગુંદર, કમરકસ અથવા ખાખરાનો ગુંદ કે ગુંગ કહે છે. તેની ભૂકી સંગ્રહણી, અતિસાર અને છાતી માંગી પડતાં લોહી ઉપર અપાય છે. એ ગુંદર બાળક અને નાજુક બાંધાની સ્ત્રીઓને પણ થોડી તજની સાથે આપી શકાય છે. એની માત્રા ૫ થી ૧૦ કે વખતે ૩૦ ઘઉંભાર સુધીની અપાય છે. એ ગુંદર ઘણા ખરા વજનમાં કાથાની જગોએ વાપરી શકાય છે. શરીરના દુખાવાપર એ ગુંદરનો લેપ કરવામાં આવે છે.

"૧-પલાશાંજન-રતાંજળી એક ભાગ, સૈંધવ બે ભાગ, હરડે ત્રણ ભાગ અને ખાખરાનો ગુંદ ૪ ભાગ તેને બારીક વાટી ચૂર્ણ કરવું.

૨-પલાશક્ષારક-પીતપાપડો, નગોત્તર, ખુરાસાની અજમો, કપીલો, વાવડીંગ અને ગોળ એને પાણીમાં વાટી ગુટી કરવી.

પલાશક્ષારક પણ જન્તુ નાશ થવાને માટે છાશની સાથે અપાય છે. પલાશક્ષારકની અંદર નગોત્તર હોવાથી તે ઉપર રેચ આપવાની જરૂર નથી. પલાશાંજન [illegible] અને [illegible] ઉપર અત્યંત ઉપયોગી છે. ખાખરાની રાખમાં પોટાશનો ભાગ રહેલો છે અને બીજ યોગ્ય દવા સાથે તેની [illegible] બનાવવામાં આવે છે.

માત્રા-પલાશ બીજ બે વાલ, ગુંદ બે વાલ, પલાશ ક્ષારક બે વાલ" (ડા૦ વી૦ ગી૦)

ખાખરો [illegible] પ્રદિપ્ત કરનાર, [illegible] અને ઉષ્ણ છે [illegible] અને [illegible]

* આ [illegible]

...છે કે પીતપાપડા (ખાખરાનું બી) ને બાળી રાખ પીવાથી ગર્ભ રહે છે. તેમજ તે રાખ દૂધ ... દીવસની સાથે પીવાથી ગર્ભપાત થાય છે." (... શા૦ મ૦ ગો૦)

"ખાખરાનાં ફૂલ ગરમ છે. એ ફૂલ ઉકાળી તેના ... પીવાથી નાશ તો ભાગ્યે ઊકરતિ કળાણુ લાગ્યું હોય ... મટે છે. ફૂલ વાનલ છે, કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મૂત્ર-..., તરસ, દાહ, વાતરક્ત, કુષ્ટ મટાડે છે, શીતળ અને ... ... છે. પલાશપાપડો મધ્ધો કડવો છે, એમાં વિ... ...લી છે. પલાશ ખવાય તો નુકશાન કરે છે, જરા ગોળની સાથે ... છે. ઘસો ખવાય તો નુકશાન કરે છે, વાટીને ચોપડવાથી દાદર, કોઢ, ... રેચથી કૃમિને હાંકે છે, વાટીને ચોપડવાથી દાદર, કોઢ, ... વગેરે મટે છે, કુષ્ટ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, અર્શ, શૂળ એ સર્વને મટાડે છે. પીતપાપડાની અંતરપુંભ કાઢી ભસ્મ-કરી ત્રીજી વારી થાય ? ચોખાના પાણી સાથે ઋતુના દિન ૪ દેવાથી ગર્ભ ન રહેતો હોય તે ઓને ગર્ભ રહે છે. ગર્ભ રહ્યા પછી ... ચોખાની દૂધ સાથે કાંઇ ... પીવાથી પ્રજા સારી થાય છે. ખાખરાનાં કુંપાં કુંપળાં ... કૃમિ તથા વાને મટાડે છે." (વૈ૦ ર૦)

સામાન્ય ઉપયોગ–ખાખરાનાં મૂળની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે તેને આ સ્વસ્થાનના લોકો ખાખરા-... નાવાંક અથવા વાંક કહે છે. એ વાંક પીળો, ડૂળો અને ... ખારટ હોય છે. તેનાં દોરડાં, દોરી અને ખાટલા ભર-વાનું પણ બનાવવામાં આવે છે. એની દોરીમાંથી કુમાર ... લોકો માટી ભરવાનાં લગડાં (ગધેડાંપર રાખવાનાં) ... બનાવે છે. ટાંકીની છાલમાંથી જે વાંક અથવા રેસા નીકળે [illegible] તે ભૂખસેવા ઘણા અને જરા નરમ હોય છે. એ રેસાઓનો પણ ઉપર પ્રમાણેજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ખાખરાનું લાકડું ટકાઉ હોતું નથી તેથી તે ... બનાવવાના કામમાં વિશેષરી વપરાય છે. (ખાખરાના ... લાકડાં એવું હોઈને ફેરવીમાંથી ભોગ પડાવાની ભૂમિ... ... આ સ્વસ્થાનમાં માત્ર ... રેવામાં આવે ... વારી કહે છે.) ... છે. આવાં બનાવવાને અહિંનાં લોકો વારી ... તેમ એનાં લાકડાંનાં ... વગેરેના ... લોકો બનાવે છે. ... લોકો પોતાના કુવા અર્થાત્ ... બાંધણી કે ... બનાવવામાં ખાખરાનું લાકડું ... જમીનમાં વાપરે છે. ખાખરાના લાકડાંની રાખ રંગમાં વપ-રાય છે. ખાખરાનાં પાનની પતરાળી અને દૂના (દડીઆ) ... બનાવવામાં આવે છે. પાનની બીડીનું ... લોકો ... કરે છે. ઉનાળે ખાખરાનાં પાન ખરી જાય છે ત્યારે ... અને ... અહિં બજારો તે ... ખાખરાના ફૂલ અર્થાત્ કેસુડાં ... પાર્કે કરવાના ... પ્રમાણે ... નથી. અને ... ... છે. ખાખરાના ... ... રંગી ... રાખી ... ... પછી ... વિશેષ ... છે.

ખાખરાનાં ફૂલ રંગના કામમાં વપરાય છે, તેનો પીળો રંગ થાય છે તે ચિરોડેકરી હોળી ઉપર લુગડાં રંગવાના કામમાં વપરાય છે.

વૉટ સાહેબે પોતાના કોશમાં ખાખરા વિષે ઘણી હકીકત આપી છે તે જિજ્ઞાસુએ વાંચવા લાયક છે.

૭–સ્થાનક–ડોળી કરાર તેમજ કાદી અને ખડાવાળી જમીનમાં ખાખરાનાં ઝાડ ઘણાં ઉગે [illegible].

એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ખરા ભાગોમાં થાય છે.*

૮–વિ૦ વિવેચન–ખાખરાનાં સૂકાં પાનને પવન લાગવાથી તેનો એક બીજાંમાં ખડખડ અવાજ થાય છે તે ઉપરથી એને ખાખરો કહેતા હશે.

પલાશ એ સંસ્કૃત નામનો અર્થ પત્ર એવો થાય છે. કિંશુક એ સંસ્કૃત નામનો અર્થ જાણે શુકાની ચાંચ ન હોય! એવો થાય છે, મતલબ કે એનાં ફૂલ શુકાની ચાંચ જેવાં રાતાં ને વાંકાં થાય છે. અને કેસુડાં, કેશુડાં તેમજ કેશુ એ પણ કિંશુક ઉપરથી નીકળ્યાં હશે.

ખાખરાનું લાકડું પવિત્ર મનાય છે. તે યજ્ઞના સમિ-ધમાં વપરાય છે. ખાખરાની લાકડી બ્રાહ્મણના છોકરાને જનોઈ દેતી વખતે બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરાવે છે તેને દંડ કહે છે.

ખાખરાનાં પાનના ત્રેખડામાનું વચલું પાન વિષ્ણુ, ડાબું બ્રહ્મા અને જમણું શિવ એમ એ પાનને ત્રિપુટી અથવા ત્રિમૂર્તિ માની તેની પુજા કરે છે.

ખાખરાનાં ફૂલ અર્થાત્ કેસુડાં દેખાવમાં અત્યંત સુંદર હોય છે. ને તેની સાથે વળી તેની સુંદરતા વધારવા માટે વારણી કે કાળા રંગની તેની નીચે મખમલી ટોપી આવેલી હોય છે. અસલની રસજ્ઞ સ્ત્રીઓ એનાં ફૂલના ગુચ્છા વાળમાં એટ કે વેણીની જગ્યાએ રાખતી, અને એનાં ફૂલ કાનમાં કર્ણફૂલ (earrings) તરીકે પહેરતી, તેથી ... ... પણ એમાં ... ... એનાં ફૂલની સુંદરતા વખાણેલી છે, પણ એમાં સુગંધી ન હોવાને લીધે કંઇક કહેવું પડ આવે છે:-

* [illegible]

"ये दोनों कहां पाइयें, सोनां और सुगंध ॥"

તેમ એવું પણ ઘણી જગોએ જોવામાં આવે છે કે એક ગુણ હોય તો બીજો ન હોય. તેપરથી કવિ રતનસી અંજારીઆએ કહ્યું [illegible] કેઃ—

"एक अधिक गुण होय तो एक न्यून गुण होय ॥
कागलफूल करमाय नहि सुगंधि तेमा नोय ॥"

શુકનાસા કેશુડાંનાં ફૂલનો ભ્રમ કરાવે છે, અને ભ્રમર જાંબુનાં ફૂલનો ભ્રમ કરાવે છે, માટે ભ્રમરાષ્ટકમાં કહ્યું છે કેઃ—

"पलाशकुसमभ्रान्त्या शुकतुण्डे मधुव्रतः ।
पतत्येव शुकोऽप्येन जम्बुभ्रान्त्या जिघांसति ॥"

સારઃ—ભમરો શુડાની ચાંચને કેસુડાંનું ફૂલ સમજી તેપર બેઠો એટલે શુડે ભમરાનો કાળો રંગ જોઈ જાંબુના ફૂલની ભ્રાન્તી કરી તેનો પ્રસાદ કરવા તૈયાર થયો.

ખાખરાનાં ફૂલ સુંદર થાય છે, પણ ફૂલમાં કંઈ માલ હોતો નથી, માટે, ઉપરના આડંબરથી ભમીને કોઈની પાસેથી સારાં ફૂલ મળવાની આશા ધરી તેનુ સેવન કરવા લાગેલા કોઈ ગુણી જનને જોઈ તેને સુચના દેવા માટે કવિ પોપટને કહે છે કેઃ—

"सवैयो—नहिं गंध लगारहि जाय अरे । बनिबंध रह्यो जाय तूं जिनतें ॥ चिर भावहि जो फल आसधरी । तबनो दुलको लहिहो तिनतें ॥ कवि श्याम कहे तरु किंसुकको यह । जानत क्यों न कुधीविनतें ॥ लखि रंग सुरंग सुवा सुलहू । द्विजको न छले न गये इनतें ॥" સાર સ્પષ્ટ છે.

ઉપર ખાખરાનાં સામાન્ય વર્ણનમા કહેવાઇ ગયુ છે કે ફૂલ **પતંગીઆં** જેવા આકારના અને અજાયબ જેવા થાય છે. અને ફૂલની પાખડીના વર્ણનમા એમ લખેલુ છે કે પાંખડી નીચે નાહાની ડાંડલી હોય છે તે મીજાગરાનું કામ કરે છે. આ ખૂબી હવે અવલોકિયે.

પતંગીઆં જેવા આકારના ફૂલો ઘણુંકરીને જન્તુઓ મારફત ફલિત થાય છે. માટે એનો આકાર પતંગીઆં જેવા જંતુઓ જેવો હોય છે. આવાં ફૂલોમાંની બધી પાંખડીઓ એક સરખી હોતી નથી, પણ પાંચ પાંખડીઓમાંથી એકાદી સૌથી પોહોળી, બીજી સાંકડી. તેમજ એકાદ પાંખડી ફૂલના આગળના ભાગમાં, બીજી વચમાં બે બાજુએ, અને બે તેની વચમાં કે સૌથી નીચે ફૂલના નીચેના ભાગમાં, એમ આવેલી હોય છે. એકજ ફૂલમાંની પાંચ પાંખડીઓ અને બીજા અવયવોનો કદ, રંગ, આકાર અને સ્થાનમાં કેટલીક જાતનું વિલક્ષણપણું જોવામાં આવે છે. એ વિલક્ષણપણું જંતુઓને તેવાં ફૂલનો કેવી રીતે સમાગમ કરવો અને તેમાંથી શી રીતે અમૃત અથવા મધ લેવું તે શીખવે છે, માટે પતંગીઆં જેવા વિલક્ષણ આકારનાં ફૂલ પતંગીઆં કે મધમાખ આદિ જંતુ જ્યારે એ ફૂલ પ આવે [illegible] ત્યારે એ ફૂલના અમુક ભાગપર બેસે અને તેના બેસવાથી ફૂલના વિભાગોમાં એક યં પેઠે હલનચલન થાય છે. એ હલનચલનથી ફૂલમ પરાગરજ તે જંતુના શરીરપર વેરાય છે. આવી ર પરાગરજથી ખરડાયલો જતુ એક ફૂલમાંથી બીજ અને બીજાંમાંથી ત્રીજાં ફૂલમાં જાય છે. અને ત્યાં ફૂલમાંની પરાગરજ બીજાં ફૂલમાં ખરે છે.

હવે ખાખરાનાં ફૂલમાં પણ ઉપર કહેલી વિલક્ષ તેના અવયવોમાં છે. અને તેનાં ફૂલ મ્હોટાં હોવા તેના અવયવો સ્પષ્ટ દેખાય છે, માટે તે આપણે તપાસી

ખાખરાનાં ફૂલમાંની સૌથી પહોળી ને ઉપરની પાં જેને આપણે **મુખ્ય પાંખડી** કહીએ છીએ તે બી પાંખડીઓથી બહાર આવેલી છે, અને તે અંદરની બા બીજી પાંખડીઓ કરતાં વધારે ઘેરા રંગની અને ઘણી દેખાવડી છે. તેની ડાંડલી ફૂલ ઉઘડ્યા પછી ભંડારીઆંના મીજાગરાની પેઠે બહારની બાજુ વાં વળે છે, તેથી આખી પાંખડી નીચી ઢળી જાય અને એક ભંડારીઆનું ઢાંકણું ઉઘાડ્યું હોય તેમ પાખડી નીચી વળી જવાથી ફૂલની અંદરની બી પાંખડીઓ દેખાય છે. આ પાંખડી અત્યાર સુધી ફૂ બીજા તેનાથી નાહાના વિભાગોને ઢાંકી રક્ષણ કરી ર હતી, તે હવે એ કામ મુકીને બીજું નવું કામ કર નિયત થઈ છે. એ નવું કામ તે તેની સુંદરતાથી જં ઓને એ ફૂલ તરફ આવવાને લલચાવવાનું છે. પાખડીનો મનોહર રંગ જોઇ મધમાખી જેવા જંતુ એ રીતે મોહ પામીને તે ફૂલ તરફ ઘણા પ્રેમથી આ છે. અને આવીને તે ફૂલમાંની બાજુની બે પાં પાંખડીઓમાંથી ગમે તે એક પાંખડીપર ઉતરે તેથી ફૂલની વચેની અથવા સૌથી નીચેની [illegible] પાં ડીઓ કે જેની કોર એક બીજી સાથે જોડાઇને ઘુંઘટ અથવા હોડી જેવા આકારની થયેલી હોય છે તે તેની નીચેની મીજાગરા જેવી ડાંડલીથી પાછળ બાજુ ધકેલાય છે. એટલે તેની અંદર ઢંકાયલાં પું-અં કેસરોનાં મથાળાં તે જંતુના શરીર તરફ તેનાથ બહાર આગળ હડસેલાય છે. અને તેથી પરાગરજ મધ માખી આદિ જતુના શરીરપર છંટાય છે. હવે જે ન પુંકેસરોના તંતુઓ જોડાઇને એક બાજુથી ચીરાયે નળી થયેલી છે, તેની અંદર તેને તળિયે અમૃત અથવ મધ રહેલુ હોય છે. એ મધ ચુસવા માટે મધમા આદિ જંતુ જ્યારે પોતાની વાળ જેવી બારીક સું એ નળીની અંદર દાખલ કરવા યત્ન કરે છે, ત્યારે એ

ાની ઉભી ચીરની આગળ જે એક પડું અને ડુંડું ુ પુંકેસર હોય છે તે તેની સૂંઢને સરરૂ નળીની ર જવા રસ્તો આપે છે. આટલા માટે જ તે નળી ક બાજુથી ચીરાએલી હોય છે. અને તેમાં જનાનો ર્ગ એક પુરાં પુંકેસરથી રક્ષિત થયેલો હોય છે. વાહ! હ! કેવી યુક્તિ! જાણે અમૃતની રક્ષા માટે એક પહેરેગીર રાખેલો છે. પણ મધમાખી કે જંતુઓને તે સેવાની પરવાનગી છે.

એક મધમાખી ફુલમાંથી મધ ચૂસીને ઉડી જાય તો પાછું ફુલ જેવું પ્રથમ હતું તેવુંજ થઇ જાય છે. અર્થાત્ પાછાં પું-અને ઓસરો પુષ્પરચની પાંખડીમાં સંતાઈ જાય છે. એથી એક મધમાખ ઉપર જેટલી પરાગરજ પડી તેટલી ગઈ, પણ બાકીની હજુ જેમની તેમ પરાગોલપર લટકાઈ રહે છે. આ કુદરતની અપૂર્વ વિલક્ષણતા છે! વળી બીજીવાર તે અથવા બીજી મધમાખ (જંતુ) એજ ફુલના સમાગમે આવે તો તેને એ ફુલ પાસે આવવાનો રસ્તો બતાવવા તેની મ્હોટી પાંખડીનો રંગીન વાવટો, તેને હીંચકાવાટપર ટીંગાવવા અને જુદ ફેરવ પાંખ-પાંખડી, તેનાપર પુષ્પવૃષ્ટિ થવા તરીકે પરાગરજ, અને ઉપરે તેનું ગળ્યું મોઢું કરવા માટે ફુલ-ધનિ મધ, એ સઘળું તૈયાર છે.

ફરો! જ્યાં આટલી આગતા સ્વાગતા થાય ત્યાં જવાને કોણ ન રાજી હોય? "એસા ઓરનો ઉમ-દુમી દિસાઓ"

ઉપર પ્રમાણે એક ફુલમાંથી બીજામાં અને બીજા-માંથી ત્રીજામાં એમ એકમેકમાં મધમાંખી આદિ જંતુઓ પરાગરજ લઇ જાય છે. ને તેથી પરસ્પર ફુલોમાં વિવાહ થાય છે. આ વિવાહો ચાતુર્માસ અને વસંત ઋતુમાં ઘણા થાય છે. અને જાતનાં ફુલોની બનાવટ અને વધારે થાય છે. કાર્ય જોયાં; અને તેઓનો જુદાં જુદાં જંતુઓની સાથેનો સંબંધ પણ તેવોજ છે. ઇશ્વરની આવી અદ્ભુત લીલા જેણે જાણવી હોય તેણે ઇશ્વરનાં રચેલા વનસ્પતિશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. એ અભ્યાસ રસરહિત નથી, પણ મનોરંજક છે. એ કેવળ મનોરંજક નથી, પણ તેની સાથે દુનિયાંદારીનાં દરેક વ્યવહારિક કામ-કાજમાં કુદરત યુક્તિ પણ દર્શાવનારો છે. આ વિષ-યમાં નીચેનાં પુસ્તકો વાંચવા જેવાં છે T

ખાખરો એ આસ્તે આસ્તે વધનારૂં ઝાડ છે. પણ એકવાર જમીનમાં તેનાં મૂળિયાં બરાબર બેઠાં અને મજબુત થયાં એટલે પછી તેના ઉપરથી ભલે તેટલા સરકાર થાય તોપણ જમીનમાં તેની જડ રહી હોય તો તેમાંથી એ ઝાડ ફેરી નીકળે છે. એનાં ઝાડ ઘણાં વર્ષ ઉગતાં નથી *

ખાખરાની શીંગોમાંથી બીજ કાઢવાં જરા મુશ્કેલ છે. માટે બીને ઇજા ન આવે એવી રીતે શીંગને બી સોતી બી જેટલા ભાગમાં કાતરી અથવા તોડી તે જમીનમાં વાવી દેવાથી ૪ થી ૫ દિવસમાં બી ઉગી નીકળે છે. એના રોપને ૨ થી ૩ પાન આવે એટલે તે બાગની જગાએ વાવવા અથવા ઉંડાં કુંડામાં કાઢી લેવા જોઇએ. કેમકે એનાં મૂળ રોપના પ્રમાણમાં ઘણાં લાંબાં થાય છે. અને તે જમીનમાં ઘણાં ઉંડાં જાય છે. એના રોપ બાગની જગાએ સારી રીતે વવાયા પછી એનાં મૂળ જમીનમાંથી ખોરાક લેવા લાગ્યાં, એટલે તેને પાણીની દરકાર રહેતી નથી, જંગલોમાં તે પોતાની મેળે પણ વરસાદ પડ્યા પછી ઉગે છે.

ખાખરાનાં પાન કાચાં હોય છે, ત્યારે ઘણુંકરી ઢોર ખાતાં નથી. કેમકે તે વખતે તે ઘણાં કડુવાં લાગે છે, પણ તે પાકવા આવે છે ત્યારે ગાયો અને વિશેષ કરી ભેંસો એ ખુબ ખાય છે.

એનાં પાન વિશેષ ખાવાથી ભેંસોમાં દુધ વધે છે, એમ ભરૂચના રબારી લોકો કહે છે.†

T Beauties of Nature, અને Nature series on British wild flowers relation to insects. by Sir John Lubbock, Bart, M. P. & C. & G.નાં એ બે પુસ્તકો તેમજ Flowers their origin, Shapes, Perfumes & colours-by J. E. Taylor F. G. S. F. L. S.નું રચેલું પુસ્તક. તથા ગુજરાતીમાં સ્વર્ગવાસી નારાયણ હેમચંદ્રનું લખેલું "વનસ્પતિ વ્યાખ્યાન"

* પેતલાંદ સ્વસ્થાનમાં તો પથ્થર અને કાંકરવાળી ભીંગરી જમીન હોવાને લીધે, તેમજ તેનો બહોળો ઉપયોગ હોવાને લીધે તે વિશેષ કપાઇ જતાં હોવાથી તેનો વિસ્તાર થોડો થાય છે. પણ એ ઝાડ દુકાળની વખતે ઢોરો અને મનુષ્યોને અત્યંત ઉપયોગી થઇ પડે છે માટે એનો ઘણો વિસ્તાર કરવો જોઇએ.

† છપ્પનિયા દુકાળમાં જ્યારે બીજી વનસ્પતિ ઉન્હાળા પહેલાંજ ગુજરાઈ ગઇ હતી ત્યારે ખાખરાનાં ઝાડ ઘર ઉન્હાળે ઘણાં કામનાં હતાં. આ સ્વસ્થાનના કાળા ડાંસાનેસના રબારીઓની તમામ ભેંસો ખાખરાના પાન ઉપર ઉન્હાળે ગુજરી રહી હતી. તેવીજ રીતે રસુલાબાદ, શિહોર, અગ્યાસ... ગામની ભેંસો પણ તે ગામની સીમ... અને અર્ધભાગનું ગામની ભેંસો પણ નિભી હતી. અર્ધભાગનું ગામ... ઘણા ખાખરાના પાન ખાઇ નિભી હતી. ... જ્યાં ઘણા ખાખરાની બાજુએ ઢોરોને પેટે ખાખરા... સપ્તમી આવી છે. તેના પાનપર ઓરીયા બનાવવા અને કાપવાથી... ઢોરોનો ઉન્હાળે નિભાવ થયો હતો.

એ દુકાળ વખતે જ્યારા અને સ્વપોટની દાયરા... તેઓને ત્યાં રહેવા... ૧૦,૦૦૦ દુબળિયાં કામે લાગેલાં હતાં. ને પાનનાં ભી આપવામાં... ઘણું ખાખરાનાં ભારાં ને પાનનાં ભી... એ ભારાં બાંધવાને પણ ખાખરાની છાલમાંથી... હતાં. એ ભારાં બાંધવાને પણ ખાખરાની... ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો... ગરીબ... આથી સ્વસ્થાનને પૈસાનો ઘણો બચાવ થયો હતો. આથી... કરાવાંસા અને અમદાવાદ ગામનાં ગરીબ દુબળિયાં...

વર્ગ (લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૯૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Canavalia ensiformis.

દૃષ્ટાન્ત અથવા ઉલ્લેખ-H. II. p. 195; N. p. 88. Watt. II. p. 97; રૂ. નિ. પા. ૬૩૬.

૨-દેશીનામ-તરવારડી, તરવારડીની વેલ, તલવારડી (પો૦) પરઓડીયાની વેલ (ગુ૦); गोवारी, गावरा, कीसमारी, आबई (म०); कडसम्बल, खडसम्बल (हिं०); असिशिम्बी, खड्गशिम्बी, शिम्बी (सं०).

૩-વર્ણન-તરવારડીના વેલા ચોમાસે ઘણા [illegible] આવે છે, તે ઘણા લાંબા થાય છે. તે ઝાડ કે વાડ

પાન વાટી પોરબંદરમાં પતરાવળી અને પડીઆ કરવા માટે વેચવા લાવતાં હતાં; અને તેથી તેઓ રીસીફ કામ ઉપર નહિ જતાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં હતાં. આ સ્વસ્થાનનાં જે ગામની સીમમાં ખાખરા ઉગે છે તે ગામના ગરીબ લોકો ખાખરાનાં પાનને સુકાવી તેની ગુડીઓ બાંધી ગાડામાં ગાડાં ભરી હમેશ પોરબંદર વેચવા લાવે છે. અને તેથી સારે વર્ષે પણ તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં ખાખરાનાં મ્હોટાં ઝાડ પાંચથી સાત વર્ષ સુધી કપાય નહિ તો પછી તે કરડાઇ જાય છે. અને વધતાં નથી. માટે ખાખરાના ઝાડને પાંચ વર્ષ રક્ષિત (Reserved) રાખી તેને સરકારી જંગલ ખાતાંના નિયમ પ્રમાણે જમીન બરાબર કાપવા (coppice) જોઇએ, અને એવી રીતે કાપ્યા પછી તેની બહુ રક્ષા કરવી જોઇએ, કેમકે તેનાં થડમાથી નીકળતી નવી ફૂટને ઢોર અગર માણસથી નુકશાન થાય નહિ તેની સભાળ રાખવી જોઇએ એવી રીતે ખાખરાનું ઝાડ કાપ્યા પછી બમણું ફોળે છે, ને તેમાં ઘણી ફૂટ નીકળે છે. એટલુંજ નહિ પણ પહેલાં કરતાં નવી ફૂટ જાડી, ઉંચી અને સીધી વધે છે, ને તેમાં પાન પણ પ્રથમ કરતાં મ્હોટાં આવે છે

આ સ્વસ્થાનનાં ગોકાણાં જંગલમાં ઉમરીવાળી વોકળાની છાવકમાં ખાખરાનાં ઘણાં ઝાડો હતાં. પણ તેનાં થડ આડાં અવળાં હતા અને તે કરડાઇ જવાથી તેમાંથી ભાગ્યેજ નવી શાખાઓ નીકળતી હતી. તેથાથી એ તમામ ઝાડોનાં થડની બેઠક ૬ થી ૯ ઇંચ જમીનપર ઉંચી રાખી તે ઝાડો કાપી લઇ જવાનો સ્વસ્થાન તરફથી ઇજારો આપવામાં આવેલો હતો. તે કપાઇ ગયા પછી બેઠકો વાંસલેથી સુધારી ગુમજ જેવા આકારની કરી લેવામા આવી હતી. ત્યારપછી એ ઝાડોમાંથી જે નવી ફૂટો નીકળી તે તરસા જેવી સીધી, અને પહેલેજ વર્ષે ૧ ફીટ ૮ ઇંચ લાંબી અને ૩ થી ૪ ઇંચ વ્યાસની થઇ હતી.

એવી રીતે કાપવાથી (coppice) ઘણાં ઝાડોમાંથી સારી ફૂટ નીકળે છે, માટે કેટલાંક ઝાડો સરકારી જંગલખાતાં તરફથી એવીજ રીતે વાઢવામાં આવે છે એ વિષે-

Mr. Bagneris પોતાનાં *Elements of Sylviculture* (London 1882) માં લખે છે કેઃ-

"The way in which the stools are cut, exercises, beyond all contradiction, more influence than anything else on the production of shoots and the well-being of the coppice. We must take into consideration the kind of inplements to use, as well as the shape to give to the surface of section and the height at which the stool should be cut. In every case, care must be taken not to split the stool or disunite the bark from the wood, so as to prevent water from permeating through between the two."

સરકારી જંગલ ખાતામાં ઝાડ કાપવાના કેટલાક નિયમો કરેલા છે. અને તે નિયમાનુસાર ઝાડો કાપવામાં આવે છે. તેથી તે ઝાડોનું લાકડું વિશેષ બગડતું નથી. ઝાડને જમીન બરાબર અથવા જમીનથી ½ થી ૧ કે ૧½ ફુટની ઉંચાઇએથી કાપી લેતાં જમીનપર જે તેના થડનો ભાગ રહે છે તેને ઝાડની बैठक (stool) કહે છે. એ બેઠક જો નિયમાનુસાર કપાયેલી હોય તો તેમાંથી ઘણી સારી નવી ફૂટ નીકળે છે. પણ જો દરકારીથી ગમે તેમ કાપી હોય તો તેમાંથી નીકળતી નવી ફૂટ સીધી સારી અને મજબૂત થતી નથી. માટે કોઇ પણ ઝાડ કાપ્યા પછી તેની બેઠકમાંથી સારી ફૂટ થવાની આશા રાખવામાં આવતી હોય તો તેવાં ઝાડને કાપવામાં નીચે પ્રમાણે તો ચોકસ સંભાળ રાખવી જોઇએ કેઃ-

૧-ઝાડ કાપવાના ઓજાર સારા તીક્ષ્ણ ધારવાળા વાપરવા.

૨-કરવત વાપરવી નહિ. કેમકે તેથી ઝાડની બેઠક ઘસ કપાવાને બદલે ઘણી ચીરાય અને ગુંદાય છે. જેથી તેની ઉપરની સપાટી ખંડિત અને પોચી થાય છે, ને તેથી બેઠકમાં વરસાદનું પાણી અગર બીજી રીતે ભીનાશ ઉતરવાથી તે તરત સડવા માંડે છે.

૩-ઝાડ કાપ્યા પછી તેની બેઠકનો એવો આકાર બનાવવો જોઇએ કે જેથી તેપર પડતું વરસાદનું પાણી તેમાં નહિ ઉતરતાં આજુબાજુ ઢળી જાય. અર્થાત્ તેનો આકાર ઢીસા ઢોળ કે ગુમજ જેવો વાંસલાથી કરવો જોઇએ.

૪-જમીનની સપાટીથી કેટલી ઉંચી બેઠક રાખી ઝાડ કાપવું તે ઝાડની જાત અને આજુબાજુની જમીનની ઉંચાઇ નીચાઇ વગેરે ઘણી બાબતોના વિચારપર આધાર રાખે છે, તોપણ સામાન્ય રીતે ઝાડના કદ પ્રમાણે ½ થી ૧ કે ૧½ ફુટ જેટલી ઉંચી બેઠક રાખી ઝાડ કાપવામાં આવે તો ઘણું કરીને હરકત રહેતી નથી.

૫-દરેક વખતે એટલી તો સભાળ ખાસ કરી રાખવી જોઇએ કે, થડની બેઠક ચીરાય નહિ. તેમ તેપરની છાલ પણ ચીરાય કે થડનાં લાકડાંથી જુદી પડે નહિ. કેમકે છાલ ચીરાય અગર થડપરથી ઉખડી પડે તો છાલ અને લાકડાં વચ્ચે ભીનાશ જવાથી નવી ફૂટને હાની થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે ઝાડને થડવર (coppice) કરવાથી કેટલાંક ઝાડોની બેઠકમાંથી નવી-ફૂટ સારી અને સબળી નીકળે છે, અને કેટલાકમાં ઘણી સભાળથી કાપ્યા છતાં પણ નબળી ફૂટ થાય છે વળી કેટલાકમાં ભાગ્યેજ ફૂટ નીકળે [illegible] માટે તમામ જાતનાં ઝાડોને ઉપર પ્રમાણે કાપવાથી તેની બેઠકમાંથી સારીજ

વગેરેની સાથ મળે ને ૧૫ થી ૨૦ ફીટ ઊંચા ચઢી જાય છે. અને નહિ તો જમીનપર આડાઅવળા પથરાય છે. તેના વેલા જાડા ને મજબૂત હોય છે. એને ઘણુ ઘણુ પાનનાં ગેમડાં આવે છે. ફૂલ ફીકાં કે પોળા સુરખી રંગનાં અથવા જાંબુડી છાયાવાળાં હોય છે. તેમાં ઘુમટવાળાં ફૂલને બાજુથી સુરખી હોય છે. શીંગ (ફળ) લાંબી ને જાડી હોય છે.

મૂળ–આંબલીથી અંકુરા જેવાં કે વખતે તેથી મોટાં જાડાં હોય છે. તેમાંથી કેટલાક ફાંટાઓ નીકળી ૪ થી ૬ એક ફીટ લાંબા ચોતરફ ફેલાયલા હોય છે. એ ફાંટાઓમાંથી વળી પાતળા ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. છાલ બદામી રંગની ને તે અંદર સફેદ હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મીઠાશપડતો તૂરો હોય છે.

થડી અને શાખાઓ–થડી અંગુઠા જેવી અને શાખાઓ આંગળી જેવી જાડી થાય છે. કોમળ શાખાઓ રુવાંટીવાળી સૂતળી જેવી પાતળી હોય છે. થડી ભૂરા રંગની અને શાખાઓ લીલા કે રતાશપડતા રંગની હોય છે. કોમળ શાખાઓનો રંગ વખતે એક બાજુ લીલો ને બીજી બાજુ રતાશપડતો અથવા ભૂરો જાંબુડો હોય છે. તેપર ફીકા ધોળા રંગનાં સૂક્ષ્મ છાંટવાં અને ટેરે વાળની આછી રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે વાટીએ કે ગુચ્છામાં ત્રણે પાનનાં ગેમડાં હોય છે. પાનની ઉપરની બાજુ ઘેરા લીલા રંગની ને નીચેની વિશેષ ઝાંખી, રુંછી અને ફીકી હોય છે. પાનની બન્ને બાજુપર ટૂંકા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. પાનનાં ગેમડાં-નાં બાજુનાં બન્ને પાનની લંબાઈ ૩ થી ૬ ઈંચની ને પહોળાઈ ૨ થી ૪ ની હોય છે. વચલું પાન ૩ થી ૭ ઈંચ લાંબું ને ૩ થી ૬ પહોળું હોય છે. એ ત્રણે પાનને ટેરવે નહાની ચુકી અણી હોય છે. બાજુનાં પાનની કેર વિષમ અર્થાત્ અંદરની કેર કરતાં બહારની બાજુ વધારે પહોળી હોય છે. અને એ બન્ને પાનનો આકાર સામાન્ય રીતે લંબગોળ હોય છે. પણ વચલું પાન ઘણુંખરું પહોળું અને બન્ને છેડે સાંકડું હોય છે. પાનની દીંડી ઉપરની બાજુ નીકળતી હોય છે. તેપર સફેદ વાળની ગીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાનને ચોળ-વાથી તેની વાસ ઉગ્ર અને ચાવવાથી સ્વાદ મીઠાશપડતો, ખારાશવાળો કડવો, અને થોડીવાર પછી જરા મોળાશ-સિનો જણાય છે.

કેસ–પુષ્પધારણ કરનારી સળી પત્રકક્ષમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે ½ થી ૧ ફુટ કે વખતે ૨ ફીટ ને ૪ ઈંચ લાંબી અને ⅛ થી ¼ ઈંચ જાડી હોય છે. તેને છેડે તેના ¾ ભાગમાં ફૂલ ૨૦ થી ૪૦ ગોછ ફુલો આવેલાં હોય છે. અને તેના તેટલા ભાગપર સફેદ વાળની ગીચ રૂંવાટી હોય છે. બાકીનો તેનો ¼ ભાગ લીલો ને સપાટ હોય છે. અને તેપર વખતે વાળની આછી રૂંવાટી પણ હોય છે. પુષ્પધારણ કરનારી સળીનો રંગ વખતે એક બાજુ લીલો ને બીજી બાજુ ભૂરો જાંબુડો કે રતાશપડતો હોય છે. ને તેપર સફેદ છાંટણાંની ભાત હોય છે. એ સળી લંબાઈમાં વાંકી હોય છે, અને તેના જેટલા ભાગમાં ફૂલો આવેલાં હોય છે તેટલા ભાગમાં તેમાં બીજો વાંક હોય છે. ને વાંકી વળેલી વિરૂદ્ધ દિશાએ વળેલો હોય છે. ફૂલ પ્રથમ સુરખી, પછી જાંબુડી છાયાવાળાં, અને કરમાય છે ત્યારે તે વિશેષ જાંબુડા કે આસમાની રંગનાં થઈ જાય છે. તે ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧½ ઈંચ પહોળાં હોય છે, ફૂલની દીંડી ઘણી ટૂંકી, લીલી ને રુંછાળી હોય છે. ને તેપર સહેજ સફેદ વાળની છાંટ કે લીલા રંગની સુરખી હોય છે. એ દીંડી એકબાજુએથી લીલા રંગની નહાની ગાંઠપર આવેલી હોય છે. તે દરેક ગાંઠ એક બીજીથી જરા છેટે અને આંતરે આવેલી હોય છે. એ દરેક ગાંઠપર ૨ થી ૩ કે વખતે ૬ કે ફૂલોની કળી આવતી હોય એમ જણાય છે. પણ તેમાંથી માત્ર ઘણુ ઘણું તો બેજ ફૂલ પૂર્ણ સ્થિતિએ આવે છે. અને બાકીની કળી અધુરીજ ખરી જતી હોય એમ લાગે છે. કેમ કે સિતેરાની ઉપર રહેલી દરેક ગાંઠપર બેજ ફૂલ પૂર્ણ સ્થિતિએ ઉઘડેલાં જોવામાં આવે છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–¼ થી ⅜ ઈંચ લાંબો હોય છે. તે ફીકા લીલા રંગનો લીસો ને ચળકતો હોય છે. તેપર ઉભી જાડી લીટી ને સફેદ વાળની આછી રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તેનાં પાંખ ૫ હોય છે, તે નીચેથી જોડાયેલાં

[illegible] દૂર નીકળે એમ નથી. પણ કેટલાક પ્રવાસ એવાં જાણે છે કે [illegible] મૂળ દૂર નીકળે છે. એ ઝાડની [illegible] દૂર નીકળે છે, તેનું આ કારણમાં [illegible] સમજાયું છે–

[illegible]

૨ ફોટોમાં બતાવેલી સાથે [illegible] મુકવામાં આવેલાં છે, ને ફોટોની [illegible] આ સ્વરૂપમાં નથી દૂર [illegible] માલુમ થઈ જાય છે.

[illegible] ૧૪ [illegible]

અને ઉપર જતાં તેના બે ઓષ્ટ (હોઠ) થયેલા હોય છે. જેમાંનો ઉપરનો ઓષ્ટ બે ગોળાઇવાળા છેડાવાળો ને નીચેનો ૩ સૂક્ષ્મ છેડાવાળો હોય છે. એ છેડા વખતે રતાસલેતા રંગના હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તેમાં એક સૌથી બહારની મુખ્ય પાંખડી (સ્ટેન્ડર્ડ) ઘણી પોહોળી ને ટેરવે વિભાજિત થયેલી હોય છે, તે પાછળની બાજુ નીચી નમેલી હોય છે, તે તળિયે પોળાસલેના લીલા રંગની સાંકડી ચપટી ડાંડલીવાળી હોય છે. એ મુખ્ય પાંખડીની સામેની ચાર પાંખડીઓ સાંકડી અને વાંકી હોય છે. તેમાંની બે બહારની પાંખ (વિંગ્સ) પાંખડીઓ તળિયે પોળી ડાંડલીવાળી ને તેથી જરા ઉપર ખાંચવાળી, અને વચમાં તે કોરપર સળવાળી હોય છે. અંદરની બીજી બે પાંખડીઓ જે હોડી (કીલ) જેવી હોય છે, તે એક બીજી સાથે મથાળાં તરફ સહેજ જોડાયલી હોય છે. પણ તે તરત છૂટી પડી જાય છે. તેની અંદર પું–અને સ્ત્રીકેસરો ઢંકાયલાં હોય છે. એ બે પાંખડીઓ પણ તળિયે પોળી ડાંડલી ને ફાચરવાળી હોય છે. ઉપરની પાંચે પાંખડીઓ લીસી, ચળકતી, જરા જાડી અને વિભક્ત હોય છે. (એ પાંખડીઓની રચના બહુ જોવા લાયક છે).

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે. તેના તંતુઓ લીસા, ચળકતા અને પોળા રંગના હોય છે. તે એકબીજા સાથે નીચેના ભાગમાં જોડાઇ એક ગુચ્છ થયેલા હોય છે. એ તંતુઓ ઉપરના ભાગમાં છૂટા અને વાંકવળતા હોય છે. તેપરના પરાગકોષ ને પરાગરજ પીળાં હોય છે. પરાગકોષ વચમાં પોહોળા ને બન્ને છેડે સાંકડાયના હોય છે. ને તે તતુપર જરા અધવચ ઉપરથી ધરાયલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તે લીલાસલેતા પોળા રંગની હોય છે. તેના ગર્ભાશયપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. અને એનાં પડ એટલાં તો પાતળાં હોય છે કે, તેની અંદર આદિબીજ કેટલાં છે તે પડબહારથી ગણી શકાય છે. નલિકા વાંકવળેલી, પોળી, લીસી, ચળકતી અને નીચે જરા જાડી થયેલી હોય છે. તેનાં ટેરવાંપર પીળા રંગનું ગોળ સ્નિગ્ધરસવાળું સૂક્ષ્મ મુખ આવેલું હોય છે.

શીંગ–(ફલ) પ્રથમ લીલા રંગની ને પાકીને સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રંગની થઈ જાય છે. તે ૫ થી ૯ ઇંચ લાંબી અને ૧ થી ૧½ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તે પ્રથમ ચપટી હોય છે. પણ જેમ જેમ તેની અંદરનાં બીજ ભરાતાં અને પાકતાં જાય છે તેમ તેમ શીંગ ઉપસીને ગોળાઇપર આવતી જાય છે. શીંગ બન્ને છેડે જરા વાંકવળતી અને ટુંકી અણીવાળી હોય છે. તેની સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. તોપણ તેનાપર સફેદ વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. તે ડીંટડી તરફ જરા સાંકડી ને ટેરવાં તરફ પોહોળીયની હોય છે. તે કાચી ને ચપટી હોય છે ત્યારે તેની એકજ કોરપર પાંચ ઉભી નસો દેખાય છે અને તે પાકીને ગોળાઇપર આવે છે ત્યારે એક કોરપર પાંચ ને બીજીપર બે ઉભી નસો દેખાય છે. શીંગ કરૂણ ને ચીવટ હોય છે. તે તદન સુકાઈ જાય છે ત્યારે તેને હલાવતાં તેમાંનાં બીજ ઘુઘરાની પેઠે વાગે છે. એ દરેક શીંગમાં ૭ થી ૧૨ બીજ હોય છે. કાચી શીંગની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મીઠાસલેતો તૂરો હોય છે.

બીજ–વાસોળીઆ જેવાં હોય છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે એકજ શીંગમાંથી વખતે પોળાં, રાતાં કે ભૂરા રાતા રંગનાં નીકળે છે, અને સુકાય છે ત્યારે તેનો રંગ ઘણુંકરી ભૂરો કે કાળાસલેતો ભૂરો થઇ જાય તેપર પીળા કે ફીકા પોળા પટાની ભાત હોય બીજ ⅔ ઇંચ લાંબાં અને ⅓ ઇંચ પોહોળાં હોય તેની સપાટી ચળકતી ને લીસી હોય છે. બીજ મ અને અંદર સફેદ હોય છે. તે બે પાસેથી સહેજ ચ લાં હોય છે. તેની કોરપર એક લાંબો પેશ ભૂરા રંગ ચાંદલો હોય છે. તેમાં ત્રણ ઉભી લીટી હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ઝેરી, ગ્રાહિ, શોથઘ્ન અને પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–તરવારડીનું મૂળિયું પાણીમાં ઘસીને વિકાર અને વાળાના સોજાપર ચોપડાય છે. એનાં પ પણ જરા ગરમ કરી એવા સોજાપર બંધાય છે. તે સેપડી ગડ અને ગુંમડાંપર મેલાય છે. ઢોરનાં સડ ભાડાંમાં જીવાત પડી હોય તો અહિંના રબારી લો તરવારડીનાં પાન વાટીને ભાઠાંપર બાંધે છે. તરવારડી પાનનો રસ કુપેલ તેલ સાથે મેળવીને ખસ ઉપર ચો ડાય છે. તરવારડીની શીંગને પણ તરવારડી કહે તે કાચી હોય છે ત્યારે તેનું વાસોળીની પેઠે શાક થ છે. પણ પાકે છે ત્યારે તેમાનાં બીજનું શાક થઈ એનાં સુકાં બીજનું શાક બનાવવામાં આવતું નથી; તર વારડીનું શાક પૌષ્ટિક મનાય છે. પણ વધારે ખાવા આવે તો કબજીયત, બદહજમી, અને સુ્ાે કરે તરવારડીના વેલા ઘણા મજબૂત હોવાને લીધે કબાડ લોકો તેને લાકડાંની ભારી બાંધવાના કામમાં વાપરે એના વેલા ઢોરના ખાધામાં વિશેષ આવે તો તેને ફરો થાય છે. તે વેલા સાંઢીયા બહુ ખાય છે, તરવ રડીના વેલા ઉડતી રેતીપર ઉગી તેને ઉડતી અટકાવે

૭–સ્થાનક–પોરબંદરની આસપાસ કાદીવાળી જમી નમાં, વાડીઓની વાડમાં, કંટાળા ને છત્રા આવળીનાં જાળાં ઓમાં, ખેતર અને વાડીઓના શેઢા ઉપર અને ચોપા રીપરના રેતીના ઢસા ઉપર તે ઉગતી જોવામાં આ છે. બરડા ડુંગરપર તેના વેલા છૂટા છવાયા કેટલી જગ્યોએ ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનમાં ઘણી જગ્યાએ થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-તરવારડીના વેલાની શીંગ તરવાર જેવી વાંકવળની હોય છે, માટે તે તરવારડી કે તલવારડી કહેવાય છે. સંસ્કૃતમાં પણ એનું નામ અસિ અને ખડ્ગશિમ્બી છે તેનો અર્થ પણ એજ છે. આ તરવારડીને વાવવાથી તેની બે ચાર જાતો થઈ છે, જે શાકના કામમાં આવે છે.

(વર્ગ-લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૯૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. obtusifolia.

૬પાન-H. II. p. 196; Watt. II. p. 96.

૨-દેશીનામ-આડ્યાવી તરવારડી, આડ્યાડી પરપોટીયા, (પાલ્યુ૦).

૩-વર્ણન-એના વેલા તરવારડી કરતાં ટુંકા હોય છે. પાન તેના જેવાં ત્રણ ત્રણ ભેગાં પણ તેનાં ટેરવાં જુદાં કે જરા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. શીંગ (ફળ) ૪ થી ૫ ઇંચ લાંબી, ૧ ઇંચ જાડી, લીસી અને ૪ થી ૬ બીજવાળી હોય છે.

એના વેલા ઘણુંકરી દરિયા કીનારાના રેતીના ટસાપર અને કેટલાએકનાં બાગોમાં જોવામાં આવે છે.

એને સાંઢીઆ બહુ ખાય છે. એની શીંગોનું શાક કરવામાં આવતું નથી, કેમકે તે ઝેરી ગણાય છે. પણ તેનાં મૂળ અને પાનનો ઉપયોગ ઉપર કહેલી તરવારડીના જેવો કરવામાં આવે છે. એના વેલા દરિયા કીનારે આરવેલ (Ipomœa biloba)ની સાથે ઉગવાથી રેતીનો સારી રીતે અટકાવ કરે છે.

એ હિંદુસ્થાનના માત્ર દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૯૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pueraria tuberosa.

૬શાન-H. II. p. 197; N. p. 65; Watt. VI. part. I. p. 363, ફ. હિ. ધા. ૧૫.

૨-દેશીનામ-ફગીનો, ફરગટો વેલો, (કંદ) ફગીઆની કાંડ (પો૦); ખાખરવેલ, વિદારિ, વિદારિકંદ (સુ૦). ઘરો, બેરાવ, વરિદર, વદરિયકંદ (હ૦). વિદારિ, ક્ષીરકંદ, ઇક્ષુગંધા, સ્વાદુકંદ (સં૦). વિદારીકંદ, ભુઈકોહળ, ક્ષુદ્રકંદ (મ૦).

૩-વર્ણન-ફગીઆના વેલા બહુ મજબૂત અને ૨૦ થી ૪૦ ફિટ કે એથી પણ લાંબા થાય છે. ને ઘણા ઉંચા ઝાડોપર ચઢી જાય છે. તેનાં પાન ખાખરાની પેઠે ત્રણ ત્રણ ભેગાં હોય છે. તે શિયાળે ખરી જાય છે. અને ઉન્હાળે બેસતાં પાછાં નવાં આવે છે. શિયાળે એના વેલામાં લાંબી લટ ઉપર ફીકા આસમાની રંગનાં ચોળાનાં ફૂલ જેવાં સહેજ મધુરી વાસવાળાં પતંગીઆંના આકારનાં નાહાનાં ફૂલો આવે છે. અને ફાગણ માસ પહેલાં ઘણુંકરી તેમાં શીંગ (ફળ) પાકીને ખરી જાય છે.

મૂળ-ના ફાંટા લાંબા અને જમીનમાં ઉંડા બેઠેલા હોય છે. તેમાં મ્હોટા કંદ કે ગાંઠા થાય છે. મૂળને છેડે એકાદ કંદ કે ગાંઠો બાઝી ફાંટો આગળ વધે છે, ને વળી તેમાં બીજો કંદ બેસે છે. અને એવી રીતે ફાંટો આગળ વધતો જાય છે, ને તેનાપર કંદ કે ગાંઠો બેસતો જાય છે. કોઇ કોઇવાર એવા ૫ થી ૧૦ કે વખતે તેથી વધારે કંદ પણ થાય છે. કંદનો આકાર સુરણની ચાકી જેવો અથવા સંભમેળ હોય છે. તે બહારથી ભૂરા રંગનો, ખરબચડો અને અંદરથી સફેદ અને રસભર્યો હોય છે. તેની વાસ સહેજ જટામાસીને મળતી ઉમ અને સ્વાદ મીઠાસવાળો મગથરો લાગે છે.

તાજા કંદને કાપતાં તેની અંદરથી સહેજ પીળો પ્રવાહી ઝરપે છે, જે થોડીવારમાં જરા ચીકણો થઈ જામી જાય છે. કંદના નાહાના કટકા કરી સુકાવ્યા હોય અથવા આખો કંદ એમનો એમ રાખ્યો હોય, તો ઘણા દહાડા રહી શકે છે. પણ તેને જખમી કર્યા પછી તે તરત બગડી જાય છે. જખમી થયેલો કંદ બહુધા ઉપરથી એવો જ દેખાય છે. પણ અંદરથી તે સુકાઈને કાળી રાખ કે મસી જેવો થઈ સુકાઈ ડહોળો થઈ જાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ફગીઆના વેલાની ડાંડી મુળગીથી તે કોઈવાર હાથની બાજુ જેવી જાડી થાય છે. તે લીસી, ચળકતી અને પેરા લીલા રંગની હોય છે. કેમળ શાખાઓ ઉપર બખને ઘણા વાળની રૂંવાટી હોય છે. ડાંડીને તોડતાં તેમાંથી ઘણો ભૂરો રસ નીકળે છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની મુખ્ય દીટડી મુળગીથી પેનસીલ જેવી જાડી અને ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર ઉપરની બાજુ સળંગ નીક હોય છે. તે બાજુમાં વાંકવળેલી ને વિશેષ જાડી થયેલી હોય છે. ને છેડે તેપર ત્રણ પાન આવેલાં હોય છે. તેમાં બે બાજુનાં પાન સામસામાં હોય છે. ને એક પાન વચ્ચોવચ હોય છે. એ ત્રણે પાનની ખાસ દીટડી ઘણી ટુંકી હોય છે. તેમાંનું વચલાં પાનની દીટડી નીચે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી દીટી કે સળી (stalk) આવેલી હોય છે. બાજુનાં બે પાન ૬ થી ૮ ઇંચ લાંબાં ને ૫ થી ૬ ઇંચ પહોળાં હોય છે. વચલું પાન ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબું અને ૫ થી ૮ ઇંચ પહોળું હોય છે. બાજુનાં પાનને પાનની કોર વિષમ આકારની એક લાંબી બીજી ટુંકી હોય છે. અને વચલાં પાનની બન્ને કોર સરખી હોય છે.

એ ત્રણે પાન પાતળાં અને બન્ને બાજુએ ખરસટ હોય છે. ને તેપર ધોળી રૂંછાળ આવેલી હોય છે.

ઉપપાન–સૂક્ષ્મ હોય છે.

ફૂલ–પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી કે લટા લીલા રંગની હોય છે. અને તેનાપર સફેદ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તે ૬ થી ૧૦ કે ૨૦ ઇંચ અથવા કોઇ કોઇ વાર ૨થી ૩ ફીટ જેટલી લાંબી થાય છે. તે સુતળીથી સીસાપેન જેવી જાડી હોય છે. એ લટામાંથી વખતે બીજી પણ ૩ થી ૫ એક નાહાની લટાઓ નીકળેલી હોય છે. લટાના છેડા તરફ ઘણુંકરી ફૂલોનો જમાવ ઘણો થયેલો હોય છે. અને એકજ બિંદુપરથી વખતે ૧ થી ૩ ફૂલ નીકળેલાં હોય છે. તે ½ થી ⅔ ઇંચ લાંબાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી પાતળી, ફીકા ધોળા વાળની રૂંવાટીવાળી, ને ½ થી ૧½ લાઇન લાંબી હોય છે. ફૂલના પુ૦ બા૦ કોશ નીચે બે સૂક્ષ્મ ફીકા આસમાની રંગનાં પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. તેપર વાળની રૂંવાટી વિશેષ હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૫ હોય છે, તે જોડાયલાં હોય છે. તેને મથાળે તેના ૩ અને ૨ એમ પાંચ દાંતા દેખાતા હોય છે. એ ત્રણ દાંતામાંનો વચલો દાંતો જરા લાંબો હોય છે. તે ફૂલ ઉઘડ્યા પછી પાછળ વળી જાય છે. આ આખા કોશપર તપખીરીઆ વાળની ચીચોમીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તે અંદરથી ફીકા, જાંબુડા કે આસમાની રંગનો હોય છે. તે ૨ થી ૩ લાઇન લાંબો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તેમાં મુખ્ય અથવા સૌથી મ્હોટી પાંખડી ફીકા આસમાની રંગની ½ ઇંચથી કંઇક વધારે પોહોળી હોય છે. તે જરા પાછળ વળેલી ને દેખાવે દ્વિવિભાજિત હોય છે. તેને તળિયે નાહાની ડાંડલી અને ફીકાસલેલા પીળા રંગનો ચાંડલો હોય છે. બે પાંખ પાંખડીઓ અર્થાત્ બાજુની બે પાંખડીઓ આસમાની રંગની અને અર્ધચંદ્રાકાર વાંકવળી હોય છે. તેને તળિયે સફેદ ડાંડલી હોય છે. ડાંડલી પાસે તેની કોરના છેડા બહાર નીકળતા હોય છે. એ મુખ્ય પાંખડી કરતાં સાંકડી અને વચલી હોડી અથવા ઘુંઘટ જેવી થયેલી બે પાંખડીઓના કરતાં લાંબી હોય છે. વચલી બે પાંખડીઓ આસમાની રંગની જોડાઇને ઘુંઘટ કે હોડી જેવી થયેલી હોય છે. તેને જરા અડકતાં તે જૂદી પડી જાય છે. તેની અંદર પું–અને સ્ત્રીકેસરો ઢંકાયલાં હોય છે.

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે, જેમાંનું એક આગળનું ઘણુંકરી ઉપરના ભાગમાં બીજાં ૯ કેસરો કરતાં વધારે છૂટું હોય છે. અને ૯ વિશેષ જોડાયલાં હોય છે. તનુ ધોળા મગ-કના, ધીમા ને પરાગકોષ લીલાસલેલા પીળા રંગના હોય છે

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે, તેનો નીચેનો ગર્ભાશય અર્થાત પેટાળનો ભાગ લીલાસલેલા પીળા રંગનો હોય છે. ને તેનાપર ચળકતા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. નલિકા ધોળી અને વાંકવળી હોય છે. નલિકાગ્રમુખ ગોળ અને તેનાપર બારીક વાળની પીંછી આવેલી હોય છે.

શીંગ–(ફળ)–૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી અને ૩ થી લાઇન પોહોળી હોય છે. તેનાપર કવચની અર્થાત્ બેરવન ફીંગપર હોય છે તેવા રતાસલેલા ભૂરા ચળકતા ચીચોમીચ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તેમાં ૨ થી બીજ હોય છે.

બીજ–લીલાસલેલા ભૂરા રંગનાં, ૧ થી ૧½ લાઇન લાંબાં અને ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેની સપાટી લીસી અને ચળકતી હોય છે. ને તેની બાજુએ વચ્ચો વચ ઘણુંકરી ભૂરો સફેદ ડાઘ હોય છે. તે ઘણાં કઠણ હોય છે. તેને તોડતાં તેમાંથી પીળા રંગનાં દળ નીકળે છે. જેની વાસ ઘણી ઉગ્ર અને સ્વાદ મગ જેવો ફીકો લાગે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–મૂત્રલ, ગ્રાહી, માદક, દૂધ વધારનાર અને પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–ફગીઆની ગાંઠ અર્થાત્ વિદારીકંદ ઘણા પૌષ્ટિક પાકો અને ચૂર્ણોમાં વાપરવામાં આવે છે. એ સોપારીના કડકા જેટલો તાજો ખાવાથી તૃષા શમે છે. એ કંદને વાટીને સાંધાના સોજાપર બાંધે છે. એને કંદને બાફીને વાળાના સોજાપર મુકે છે. એના કંદ ફૂલ અને સાકર જમવામાં ભેળી ખાઇ જાય છે. તેથી તેઓને નીશો ચડે છે, ને પાણીની તૃષા લાગતી નથી એમ કહેવાય છે. ભેંસ પાંડડ રહેતી હોય તો તેને બરડા ડુંગરના રબારીઓ એ કંદ ખવરાવે છે. સ્ત્રીઓને પણ દૂધ વધારવા માટે દૂધમાં વિદારીનું ચૂર્ણ આપે છે. ધાતુપુષ્ટિ માટે એના કંદને સાકર મેળી અને દૂધની સાથે ઉકાળી પીએ છે. એનો તાજો કંદ ખાવાથી પેશાબ સાફ ઉતરે છે. એ કંદ પચવામાં ઘણો ભારી છે. તેથી તે ઘણીવાર બીજી પાચક વસ્તુની સાથે આપવામાં આવે છે. છોકરાંને ધાંટી પડી હોય અર્થાત્ ગળાનાં જળાં હોય તો તેને વિદારીકંદની જાડી જાડી અને ઘઉંના લોટની કંજીમાં નાંખી સાકર અને દૂધ સાથે પાય છે. પ્રમેહ અમર પેશાબની બળતરામાં તાજા વિદારીકંદની સાથે વરીઆળી, સાકર અને ગુલાબનાં ફૂલની કળી પાણીમાં વાટીને પાય છે. વિદારીકંદની માત્રા તોલો ½ સુધી અપાય છે. એનાં પાન પાણીમાં ઉકાળી પેશાબ ન છૂટતો હોય તો તે પાનનું પેટપર બંધામણ કરે છે. અમુક રોગમાં વિદારીકંદ

અપાય છે. એનાં કોમળ પાન, ફૂલ અને ફળ પ્રમેહ અને કફપર અપાય છે.

છપ્પનિયા દુકાળની વખતે વિદારીકંદ પાણીમાં મીઠાં મરચાં સાથે બાફી તે પાણી કાઢી નાંખી કંદને ફુકાળીઆ લોકો ખાતા હતા. એના વેલા અને પાન હાથી અને ઘોડાં બહુ ખાય છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે જારડા ડુંગરની આજુબાજુનાં ગામડાનાં ખેડુલોકો પોતાના બળદોને એના વેલા ખવરાવતા હતા. એટલું જ નહિ પણ દરબારી ઘોડાને પણ ખવરાવવામાં આવતા હતા. જ્યારે વેલા તમામ કપાઈ ગયા ત્યારે તેના કંદ જમીનમાંથી બબે ત્રણ ત્રણ ફીટની ઉંડાઈયેથી ખોદી કાઢી તેના કકડા કરી ઘોડાં અને બળદોને ખવરાવવામાં આવતા હતા. હાલ વર્ષે પણ રજપૂત અને મહેર લોકો એના વેલા ઘોડાંને બહુ ખવરાવે છે. તેથી ઘોડાં માતાં થાય છે. એ વેલા ઘણા મજબૂત થાય છે. તેથી કણબી લોકો લાકડાંના ભારા બાંધવામાં દોરીની જગ્યાએ તેને કામમાં લે છે.

"વિદારીકંદની બનાવટ—૧ વિદારીચૂર્ણ, ૨ વિદારિકાદિ ચૂર્ણ, ૩ વિદારીખંડ પાક અને ૪ મૂત્રકૃચ્છાન્તકરસ.

૧ વિદારીચૂર્ણ—વિદારીકંદનું ચૂર્ણ કરી તેને તેના રસની ભાવના દેવી ને પછી સુકવવું. વિદારીકંદના નાના નાના કટકા કરી તેને સુકવવા અને પછી તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૨ વિદારીકાદિ ચૂર્ણ—વિદારીકંદનો ભૂકો, વંશલોચન, જેઠીમધ અને પીંપર સમ ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૩ વિદારીખંડપાક—વિદારીકંદનો ભૂકો, ઘઉંનો તથા જવનો લોટ એ સમ ભાગે લઇ તેને દૂધમાં નાંખી માવો કરવો તે માવાની ઘીમાં કીટી કરી તે કીટીને ખાંડની ચાસણીમાં નાંખી તેમાં થોડું મધ નાખવું. જે તૈયાર થાય તે વિદારીખંડપાક.

૪ મૂત્રકૃચ્છાન્તકરસ—વિદારીનો ભૂકો, ગોખરૂ, જેઠીમધ અને નાગોરી. એ દરેક ચીજ અર્ધો અર્ધો તોલો લઇ તેને ૩૨ રૂપિયા ભાર પાણીમાં નાંખી કવાથ કરવો. ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

વિદારીકંદ પૌષ્ટિક માટે અપાય છે તેનું ચૂર્ણ અને વિદારિકાદિચૂર્ણ એ બંને ધાતુપુષ્ટિ માટે ઘણા ઉપયોગી છે. નામરદાઈ, કમજોરી, શરીરની કશનર અને તે સિવાય બીજાં પણ ક્ષીણતાનાં ચિહ્ન પણ તેથી દૂર થાય છે. વીર્યસ્તંભન દવાની પેઠે તે કબજ કરનાર ચીજ નથી. વીર્યસ્તંભન દવાની પેઠે તે કબજ કરનાર ચીજ નથી. જ્ઞાની સાથે આવના દરમાં વિદારીકંદનો સ્વરસ જ્ઞાની સાથે અ-આવના દરમાં વિદારીકંદનો સ્વરસ ધાતુપુષ્ટિ માટે લીધા પછી થાય છે. વિદારીકંદચૂર્ણ ધાતુપુષ્ટિ માટે હાયકર્તા છે. વિદારિ-તે ઉપર દૂધ પીવું. એ બહુ ફાયદાકર્તા છે. જ્યારે બાળકો ગળાનાં કાદિચૂર્ણ સાકર સાથે ખવાય છે. જ્યારે બાળકો ગળાનાં જાય છે અને અનાજ ખવાતું નથી ત્યારે વિદારીખંડ-પાક તેમને ખવરાવવાથી શરીરમાં શક્તિ આવે છે. તે દૂધ વધારનાર છે, અને જે સ્ત્રીને ધાવણ કમતી હોય તે સ્ત્રીને દ્રાક્ષાસવમાં તે અપાય છે. મૂત્રકૃચ્છાન્તકરસ નામની બનાવટ જરા રસસિંદુર મેળવી લેવાથી મૂત્ર-કૃચ્છ્ર મટે છે. વિદારીના મૂળનો રસ ૮ ભાગ, દૂધ ૧૧ ભાગ, ભેંસનું ઘી ૧ ભાગ અને જીવનીયગણ ૧ ભાગ એ પ્રમાણે ચીજો લઇ તેમાંથી સિદ્ધ કરેલ ઘી ખાવા આપવાથી ભસ્મક રોગીને ભૂખ લાગતી બંધ થાય છે.

માત્રાઃ—વિદારીચૂર્ણ ૦। તોલો. વિદારિકાદિચૂર્ણ ૦।। તોલો. મૂત્રકૃચ્છાન્તકરસ ૪ થી ૬ તોલા. ખંડપાક ૧ તોલો." (ડા. વી. ગી).

૭—સ્થાનક—ફ્રગીઆના વેલા અર્થાત્ વિદારીકંદના વેલા આ સ્ટસ્થાનના હડિયા અને મોદાગ્નાં જંગલમાં ઘણા ઉગે છે. તેમાં પણ વાંદરા અને લાન્ડર ઝરની પાસે ગીચ ઝાડીમાં એના વેલા બહુ વિસ્તાર પામેલા જોવામાં આવે છે.

એ પશ્ચિમ હિમાલય, ઓરીસા અને દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮—વિ૦ વિવેચન—શ્રાવણ માસમાં એમાં નવાં પાન ફૂટે છે. માટે એને ફ્રગીઆ અથવા ફ્રગડાના વેલા કહે છે. એનાં પાન ખાખરા જેવાં થાય છે માટે એને કેટલાક લોકો ખાખરવેલ કહે છે. એના કંદ જમીનમાં ઘણા ઉંડા હોય છે માટે જમીન ઉંડી ખોદી અર્થાત્ વિદારીને તે કાઢવા પડે છે, તેપરથી કદાચ એને વિદારીકંદ કહેતા હશે. નાસિક તરફ જમીન ખોદ-નારા લોકો વડારી કહેવાય છે. વડારી એ મરાઠી શબ્દ સંસ્કૃત વિદારી ઉપરથી અપભ્રંશ થએલો જણાય છે.

વર્ગ—(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૯૨.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Phaseolus trilobus.

દષ્ટાન્ત—H. II. p 201, N. p. 89; wa VI. part. I. p. 194; રૂ. નિ. પા. ૫૮.

૨—દેશીનામ—મગામગી (પો૦); અડબાઉમગી (ગુ... મુગની (હિ... ...ટનમદ, અર્કમદ, વનમદ (મ૦); ...ષસુન (સં૦).

૩—વર્ણન—મગામગીના વેલા ચોમાસે ઘણા જો... આવે છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ લાંબા, ઘણા પાતળા જમીનપર પથરાએલા હોય છે. એની ડાંડી સુતળી જેવી... હોય છે. અને પાન ત્રણ ત્રણ ભેગાં આવેલાં હો... પણ એ ત્રણે પાન ત્રણ ત્રણ છેડાવાળાં અર્ધ... બાંનીઆવાળાં હોય છે ફૂલ પીળા રંગનાં, અને શી... મગફળી જેવી પણ પાતળી હોય છે. કોઈવાર... લોકો વધાથી એના છોડવા આસરે ૬ થી ૬... વાળા છાણમાં જેવા થઈ જાય છે. પણ તેમાં...

રણુ કરનારી ઘણી લાંબી અને ઉભી વધેલી હોય છે, ને તેપર નાહાના ફુલો અને ઘણી પાતળી શીંગો આવે છે.

મૂળ–છોડના અને જમીન પ્રમાણે ૪ થી ૧૦ ઇંચ લાંબુ, ભુરા રંગનું, સ્લેટપેન જેવું જાડું, થોડાક ફાંટા-ફાંટાવાળું અને કુણું હોય છે તેની ચાસ ઉપર પણ સ્વાદ જરા મીઠાશ જેવો તીખો અને પાછળથી મગચરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–લીલા કે જાંબુડા રંગની આછા-પની ઉભી હાંસો અને સફેદ વાળની રુંવાટીવાળી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલા હોય છે. તેની મુખ્ય ડીટડી ૧ થી ૧½ કે ૩ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેપર ઉભી નીક અને સૂક્ષ્મ [illegible] વાળની [illegible] નીચી નમતી આછી [illegible] આ મુખ્ય ડીટડીને મથાળે ત્રણ પાનનો [illegible] હોય છે જેમાંના બે બાજુના પાનની ડીટડી [illegible] હોય છે અને વચલા પાનની સૂક્ષ્મ ડીટડી [illegible] ઘણી પાસડીટડી (stalk) આવેલી હોય છે [illegible] વાળની રુંવાટી હોય છે એ ત્રણે પાનના [illegible] વચલા હોય છે તેમાં બાજુના [illegible] વિભાગ કેરા કે છીછરા હોય છે [illegible] વિભાગ હોય છે, અને [illegible] પણ નથી. પણ વચલા પાનના [illegible] સ્પષ્ટ દેખાતા હોય છે. [illegible] બાજુના બે વિભાગો કરતાં લાંબો, [illegible] ભૂમિકા જેવો દેખાતો હોય છે. [illegible] સપાટી લીસી, ગળકની, લીલા [illegible] હોય છે. એ બન્ને સપાટીપર [illegible] આછા [illegible] હોય છે એ ત્રણે [illegible] ઇંચથી ૨ ઇંચ [illegible] ચોકખાં લાગે છે. [illegible] ને જરા ચીરપરો હોય છે. [illegible] પાનદંડક ડાંડીઓવાળા, ½ થી [illegible] જરા વિભાજિત [illegible] હોય છે.

ફુલ–[illegible] કરનારી ઘણી [illegible] ૪ થી ૧૦ ઇંચ [illegible] હોય છે તે પાનની મુખ્ય ડીટડી [illegible] અને [illegible] આછી રુંવાટ [illegible] હોય છે. તેનો રંગ પીળો જાંબુડી [illegible] એ સર્વોને મથાળે ૪ થી ૮ પીળા [illegible] સૂક્ષ્મ ફુલો એક પછી [illegible] આવેલાં હોય છે. તેની ડીટડી ઘણી [illegible] હોય છે [illegible] જેટલો હોય [illegible] ફુલ [illegible] પુષ્પપત્ર હોય છે, જે પુ૦ બા૦ [illegible] હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–૫ પત્રના બનેલા હોય છે. તેના [illegible] પીળાસ[illegible] જાંબુડા કે [illegible] પીળાસલેતા રંગનાં હોય છે. તેના [illegible] અગ્ર કોણ કરતાં ટુંકા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ [illegible] પુષ્પપત્ર અને પુ૦ બા૦ કોણ કરતાં [illegible] પાંખડીઓમાંથી મુખ્ય પાંખડી (S[illegible] રંગની બહારથી ને પીળાસલેતા રંગની [illegible] તે ફુલ ઉઘડ્યા પછી જરા પાછળ [illegible] બીજી ચાર પાંખડીઓ કરતાં પોહો[illegible] બાજુ પાંખડીઓ પીળા રંગની હોય છે [illegible] પાંખડીઓ લીલાસલેના પીળા રંગની [illegible] જરા મરડાયલી હોય છે, તેની અંદર [illegible] કેસરો આવેલાં હોય છે.

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે, તેમાં ૧ છુ[illegible] તંતુઓ એક બીજા સાથે તળિયેથી જોડાય[illegible] રંગના હોય છે. પરાગકોષ પીળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય [illegible] ભરાયલો, અને સફેદ વાળની આછી રુંવાટી [illegible] છે. નલિકા ધોળા રંગની, જરા વાંકવળેલી, [illegible] સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે. તેને ટેરવે સફેદ [illegible] પીળી હોય છે. મુખ સાપા જેવું જરા [illegible] અને સ્નિગ્ધ હોય છે.

શીંગ–(ફળ)–કાચી હોય છે ત્યારે લીલા રં[illegible] પાકે છે ત્યારે ભૂરા કે ઘેરા ભૂરા રંગની થઈ [illegible] તે ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી અને ૧ લાઇન [illegible] છે, તે મગફળી જેવા આકારની ૬ થી ૧૨ બીજ[illegible] હોય છે. તેની સપાટીપર ઘણુંકરી કાળા અને [illegible] એમ બે જાતના વાળની રુંવાટ હોય છે. એની [illegible] મગફળીની પેઠે ઉભા ચીરાઇને તેમાંથી બીજ [illegible] આવે છે.

બીજ–કાચા હોય ■ ત્યારે લીલા રંગના, પણ [illegible] છે ત્યારે ભૂરા કે કાળાસલેના રંગના થઇ જાય છે તે [illegible] ½ લાઇન લાંબા ને ¼ લાઇન પોહોળા હોય છે તેનો આકાર મગદાણા જેવો હોય છે તેની સપાટીપર [illegible] જેવી ઝાંખીપીળી [illegible] હોય છે જે [illegible] સ્પાસમાં જોતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. [illegible] ઘણોગ રુંડિ દિસે આટલો (bilum [illegible]) છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–એના ગુણ સાધારણ રીતે [illegible]

૬–ઉપયોગ–એના તેલ તથા [illegible] તેથી તે આમમાં આના [illegible] છે. એના [illegible] પાણીમાં ગરમ કરી તેની [illegible] [illegible] થઈ હોય તેના ઉપર [illegible] વાટીને તેની લેપડી [illegible] [illegible] વામાં આવે છે. મગમદિની [illegible]

છે. રજપૂતાનાના રણપ્રદેશમાં ગાંગડીઆ લોકો મગામઠી ખાય છે. દુકાળની વખતે મગામઠીના દાણા ગરીબ લોકો ખોરાક તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. મગામઠીનાં પાનને દૂધમાં બાફી એક નરમ કપડામાં બાંધી આંખો દુખતી હોય તો આંખોપર પોટીસ તરીકે ગાંગડીઆ લોકો બાંધે છે, તેથી ફાયદો થાય છે.

"એના વેલા પુષ્ટિ કરે છે. નેત્રને સારા છે, વાયુનો નાશ કરે, સંગ્રહણી રોગ, તાવ, દાહ, ત્રિદોષ, અતિસાર, ઉપદંસ, પાનરક્ત, ક્ષય, પિત્ત, કૃમિરોગ, કફ, દરદ એ સર્વ રોગને મટાડે છે." (નિ૰ રત્નાકર)

૭-સ્થાનક-ચોમાસુ ઘાસની સાથે તેમજ દરિયાકિનારા અને કાંપવાળી જમીનમાં મગામઠીના વેલા ઘણા ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનમાં ઘણી જગોએ થાય છે, અને કેટલીક જગોએ વાવવામાં પણ આવે છે.

૮-વિ૰ વિવેચન-એના વેલાનાં પાન મગ તેમજ મઠ એ બન્નેનાં પાનને મળતાં હોય છે, એ ઉપરથી એને મગામઠી કહેતા હશે. એનાં બીજ ઘણાં ઝીણાં થાય છે. તેને મગી કહે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૯૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-P. aconitifolius.

(હોન-II. II. p. 202; N. p. 69; Watt. VI. part. I. p. 189; ર. નિ. મા ૬૬૦.

૨-દેશીનામ-મઠ (પો૰મુ૰); મઠ (મ૰); મોઠ (હિં૰), મકુષ્ટ, મકુષ્ટક (સં૰). કોપેડ (કચ્છી).

૩-વર્ણન-મઠના છોડવા ચોમાસે વાવવામાં આવે છે, તેમ ખેતરોને છેડે કે વાડોની આસપાસ પોતાની મેળે પણ ઉગી આવે છે. એમાં લાંબી ડીટીપર મગામઠીની પેઠે ત્રણ ત્રણ પાનના ઝુમખા આવેલા હોય છે, પણ મગામઠીનાં જેવી પેઠે આનાં પાન ત્રણ પેટાવિભાગમાં નહિ પણ ૩ થી ૫ સાંકડા વિભાગોવાળાં વહેંચાયેલાં હોય છે. એના આખા છોડવાપર ઘણુંકરી લાંબા જરાકલૈયા વાળની રૂંવાટી હોય છે. ફુલ સૂક્ષ્મ પીળા રંગનાં લાંબી ડાંડીપર આવેલાં હોય છે. શીંગ (ફળ) ૧ થી ૧½ ઈંચ ને વખતે જરા લાંબી અને ૧ લાઈન જાડી હોય છે. તેનપર લાંબા વાળની રૂંવાટી હોતી નથી, તેમાં ૬ થી ૧૦ બીજ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-બીજ.

૫-ગુણદોષ-ભેદી, મીઠી અને રૂક્ષ.

૬-ઉપયોગ-માનું પૌષ્ટિક ચકુ(?)ને ઘાસને તેવી અને બીજ વેરી મનરંજન ઉપર તેમજ ડિલ્લ

ચોપડવામાં આવે છે. એનાં પાનની લેપડી પોટીસની જગોએ વાપરે છે. જનની તળીમાં સાલપડા થયો હોય તેનાપર એનાં પાનની લેપડી ગરમ કરી બાંધે છે. એના છોડવા ઘોડાં અને ઢોરને ખવરાવવામાં આવે છે. એનું મૂળ માદક અર્થાત્ ઝેરી ગણાય છે. મઠનાં બીજને પણ મઠ કહે છે, તે મગ કે અડદની પેઠે ખોરાક તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે. મઠની દાળ કે આખા મઠ વિશેષ ખાવામાં આવે તો પેટમાં ચુંક થાય છે. પણ મઠનું ઓસામણ અજીર્ણ ઉપર પાચક ગણાય છે. તાવમાં એનું ઓસામણ પાય છે. મઠની શીંગોનાં ફોતરાં અને મઠના સુકા છોડવાના ભુકાને આ સ્થાનમાં મોઠકું અને કચ્છમાં કુટી કહે છે. તે ઉંટ અને બીજાં તમામ જાતનાં ઢોરોને ખવરાવવામાં આવે છે. મઠના દાણા ઘોડાઓને ખોરાક તરીકે સાધારણ રીતે ખવરાવવામાં આવે છે. કચ્છમાં ઘણાં ગરીબ લોકો કોપેડની દાળ અને તેના લોટના રોટલા કરી ખાય છે, અને ઘણીવાર કોપેડનો લોટ બાજરાના લોટ સાથે ભેળવી તેના રોટલા કરવામાં આવે છે. કોપેડની દાળ અથવા તેના આખા દાણા કાચા અથવા પલાળીને ગોળની સાથે નબળાં ઘોડાં અથવા બળદોને આપવામાં આવે છે. પણ દૂઝણાં ઢોરને તે આપવામાં આવતી નથી, કેમકે એથી દૂધ ઓછું થઈ જાય છે, એમ માનવામાં આવે છે. ઘણીવાર મઠના દાણા બાજરા સાથે ભેળવી ઘોડાને આપવામાં આવે છે. મઠ અથવા કોપેડના લોટનાં વડાં, વડી, પાપડ અને પુડલા કરવામાં આવે છે, તે થોડાં ખવાય તો પૌષ્ટિક ગણાય છે, પણ વિશેષ ખાવામાં આવે તો વાયુકર્તા મનાય છે. મઠનું વાવેતર આ સ્થાનમાં વિશેષ કરવામાં આવતું નથી, પણ કચ્છમાં તેનું મ્હોટા વિસ્તારમાં વાવેતર કરવામાં આવે છે, તેથી તેના છોડવાનો ચારો ઢોરોના ચારા તરીકે ઉન્હાળે ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે.

"રક્તપિત્ત, તાવ, જઠરાગ્નિ એ સર્વને મટાડે છે, વાયુ કરે છે. મધુર, રૂક્ષ, શીતળ અને હલકા છે, મઠના મૂળમાં ગ્રાહી છે. એ નીચે જણાવેલી દવામાં વપરાય છે." (નિ૰ રત્નાકર).

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી.)

નંબર-૧૯૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-P. trilobus.

(હોન-II. II. p. 203; N. p. 69; Watt. VI. part. I. p. 194.

૨-દેશીનામ-જંગલી મગ (પો૰મુ૰). મકટી, હકા. મુગવન (સં૰); મકુષ્ટ (હિં૰). જંગલીમઠ (મ૰).

૩-વર્ણન-એના વેલા મગ જેવા થાય છે. તે ચોમાસે ડુંગરમાં ઘાસ ભેળા ઘણીવાર ઉગેલા જોવામાં આવે છે. એની શીંગ ખેતરોમાં વવાતા મગ કરતાં નાહાની હોય છે. અને પાન વધારે ખરસટ અને વાળની રૂછાળથી ભરાયલાં હોય છે.

અડબાઉ મગનું મૂળ કોડર અને મધમાંખીના કરડ ઉપર દૂધમાં ઘસીને ચોપડવામાં આવે છે. એના વેલા તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે. શીંગો છોકરાં ખાય છે.

આ સ્વસ્થાનમાં મગ (P. Mungo)નું વાવેતર વિશેષ કરવામાં આવતું નથી. પણ કચ્છ સ્વસ્થાનમાં તેનું ઘણું વાવેતર કરવામાં આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે, કચ્છના વાગડ પ્રાંત જેવા મ્હોટા અને સારા મગ બીજા સ્વસ્થાનોમાં થતા નથી.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૧૯૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-P. panciflorus?

દૃષ્ટાન્ત-*H II. p. 202; N. p. 89.*

૨-દેશીનામ-જંગલી મગ (પો+ગુ૦).

૩-વર્ણન-એના વેલા લાંબા થાય છે. તે ચોમાસે ડુંગરમાં ઝાડવાં ઉપર ચડેલા હોય છે. ડાંડી સુતળી જેવી જાડી, ઉભી ઝીણી હાંસોવાળી, ત્રેખડામાંનાં પાન પાતળાં, ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં, ટેરવે સાંકડાંપનાં, ઝીણી અણીવાળાં, અને સૂક્ષ્મ ધોળાસલેતા વાળની રૂંવાટીવાળાં હોય છે. ઉપપાન નાહાનાં, વચમાથી ડાંડીને ચોટેલાં, તળિયે બે ફાટવાળાં, મથાળે બુઠ્ઠાં, ૧ થી ૧½ લાઇન લાંબાં ને ભૂરા વાળની રૂછાળવાળાં હોય છે. ફૂલ પીળાં ને શીંગ ૧½ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે.

એના વેલા ઢોર ખાય છે. પાકલ પાનની ઉપરની બાજુ એડીયું તેમ લગાડી વાળાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. અને એનું મૂળ પણ પાણીમાં ઘસીને વાળાપર ચોપડવામાં આવે છે. તેથી વાળો નીકળી જાય છે, એમ કહેવાય છે. એનું મૂળ બીજા રોગોમાં વપરાય છે, એમ પણ કહેવાય છે. પણ કયા રોગપર કેવી રીતે વપરાય છે, તે કોઇએ જણાવેલું નથી, અને એનાં મૂળને કેટલાક સોડો ગેરી ગણે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૯૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-P. radiatus.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 203. Watt. VI. part. I. p. 191; ૨. નિ, પા. ૬૬૧.

૨-દેશીનામ-અડદ (પો+ગુ૦) उड़ीद (म); उड़द (हिं०); कुरुविन्द, माष (सं०).

૩-વર્ણન-એના આખા છોડવાપર ઘણુંકરી ફીકે ઘેરા તપખીરીઆ રંગની લાંબી રૂછાળ હોય છે. એના છોડવા ખેતરોમાં એકલા અથવા બાજરાની સાથે ચોમાસે વાવવામાં આવે છે. તોપણ તેના અડબાઉ છોડવા પણ ઘણી જગોએ પોતાની મેળે ઉગી આવતા જોવામાં આવે છે. અડદનું વાવેતર આ સ્વસ્થાનમાં મગ કરતાં વિશેષ કરવામાં આવે છે.

અડદના દાણાને પણ અડદ કહે છે, તે પૌષ્ટિક ગણાય છે. શિયાળામાં અડદીઆ લાડુ બનાવવામાં આવે છે, તે પ્રસિદ્ધ પૌષ્ટિક દવા છે. અડદની દાળ પણ પૌષ્ટિક ગણાય છે. વિશેષ ખાવામાં આવે તો નબળા બાંધાવાળાને કબજીયત કરે છે. અડદનું ઓસામણ પણ ઘણું પૌષ્ટિક ગણાય છે. મગનાં ઓસામણની પેઠે તાવમાં જ્યારે પેટમાં ઘણી અગ્નિ વ્યાપે છે ત્યારે અડદનું ઓસામણ પાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૯૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Clitoria ternatea.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 208; N. p. 80; Watt II. p. 375; ૨. નિ. પા. ૩૩૯.

૨-દેશીનામ-ગરણી, કોયલ, (પો+ગુ૦); गोकर्णी, काजळी (म०); आंबिन, काळीजर, अपराजीत (हिं०), विष्णुक्रान्ता, गोकर्णिका गिरिकर्णिका, अपराजिता (सं०).

૩-વર્ણન-ગરણીના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તેમ કેટલીક જગોએ તે બારે માસ પણ હોય છે, એના વેલા સુતળી કે તારની માફક આડા અવળા ઝાડવાં કે ઘાસને વીંટળાયલા હોય છે. એના વેલા વિશેષ લાંબા હોતા નથી, પણ એમાંથી તાર જેવી પાતળી શાખાઓ ઘણી નીકળેલી હોય છે. પાન સંયુક્ત, અને ફૂલ શુસોભિત જરા મ્હોટાં આસમાની રંગનાં હોય છે અને શીંગ (ફલ) ચપટી, બન્ને છેડે અંદર બહાર વાંક લેતી હોય છે.

મૂળ-૪ થી ૬ ઇંચ કે કુટેક લાંબું હોય છે. તેમાંથી કેટલાએક ઝીણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળ મૂળ જાથી તે આંગળી જેવું જાડું હોય છે. તેપરની છાલ જાડી ઝીણા ચળકતા રેસાવાળી, રસભરી ને ધોળા રંગની હોય છે. તેની ઉપરની ફોતરી પાતળી ભૂરા રંગની હોય છે. તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. મૂળનું લાકડું સખ્ત ધોળું અને કઠણ હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને જરા દાડા લાગે છે. સ્વાદ મીઠાસલેતો તૂરો હોય છે. પણ મૂળ વિદ્યાર્થીઓનાં ચાવવા લાયક નથી.

ડાંડી અને શાખાઓ—ડાંડી ભૂરા કે લીલા રંગની હોય છે. શાખાઓ સુતળી જેવી પાતળી લીલા રંગની અને ચળકતી હોય છે. તેપર ઉભી હારો અને ધોળા ચળકતા વાળની રૂંછાળ હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. દર બે પાન વચ્ચેના સાંધા જરા લાંબા હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડીપર ૫ થી ૭ ન્હાનાં પાન આવેલાં હોય છે. તેમાં ૨ થી ૩ પાન જોડીએ સામસામાં અને છેવટનું એક પાન મુખ્ય ડીટડીને છેડે હોય છે. એ ન્હાનાં પાનોની ડીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ હોય છે, અને તે ડીટડી પાસે એકેક સૂક્ષ્મ અણી જેવું ઉપ-ઉપપાન (stipel) નીકળેલું હોય છે. મુખ્ય ડીટડીની ઉપરની બાજુ સાંકડી ઉભી નીક હોય છે. ડીટડી તેમજ પાનપર ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે. મુખ્ય ડીટડીપર આવેલાં ન્હાનાં પાન ½ થી 1½ કે ૨ ઇંચ લાંબાં અને ¾ ઇંચથી ૧ કે ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની દરેક જોડી પર્ણકરી નીચેથી ઉપર તરફ અનુક્રમે મ્હોટીથતી હોય છે, અને છેવટનું એક પાન બહુધા જોડીનાં બધાં પાનથી મ્હોટું હોય છે. એ પાન બન્ને છેડે સાંકડાંપના ને વચમાં પોહોળાં હોય છે. તેને છેડે અંદર બેસતી ખાંચ અને ખાંચમાં અથવા તેની પછવાડે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલા કે ઘેરા લીલા રંગની અને નીચેની ફીકા લીલા રંગની હોય છે. પાનને ચોળવાથી લીલા રંગનો રસ નીકળે છે. તે થોડીવારમાં ચીકણો થઈ જાય છે. પાનમાંથી મુળાનાં પાનને મળતી વાસ અને મીઠાશસહિત તૂરો ને ગળચટો સ્વાદ આવે છે.

ફૂલ—૨ ઇંચ લાંબાં ને ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની કોર આસમાની ને વચમાં તે પીળાશસહિત ધોળા રંગનાં હોય છે. એ ફૂલમાં પર્ણકરી કોઈ જાતની ખાસ વાસ હોતી નથી, પરન્તુ તે રંગે અત્યન્ત સુંદર હોય છે.

પત્રોખૂણાંથી પુષ્પ ધારણ કરનારી ડુંખી સળી નીકળેલી હોય છે. તેને મથાળે ફૂલની ડીટડીના સાંધા પાસે સૂક્ષ્મ અણીવાળાં બે પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે, સળીપર પર્ણકરી એકજ (કોઈવાર બે) ફૂલ આવેલું હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—ને તળિયે બે ગોળાકૃતિનાં પોહોળાં ઉપ-પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો ૫ પીળાશસહિત લીલા રંગનાં, તળિયે જોડાયલાં, ને મથાળે તેના પાંચે દાંતા લાંબા પટા દેખાતા હોય છે. તેપર ઉભી નસો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેમાં મુખ્ય પાંખડી (standard) બીજી ચાર કરતાં ઘણી મ્હોટી અને ચમચાના ચપટા અથવા ચાયના કાન જેવા આકારની અને પુ૦ બા૦ કોષથી ઘણી લાંબી હોય છે. પાંખપાંખડીઓ (wings) બે તેના આગલા ભાગમાં એક-બીજાંને ચોટેલી હોય છે, તેના ઉપરના છેડા અને કોર મુખ્ય પાંખડીની પેઠે આસમાની રંગનાં અને તેના નીચેના છેડા અને વચલો ભાગ પીળાશસહિત રંગના હોય છે. એ બે પાંખડીઓના નીચલા છેડા લાંબી અણીવાળા હોય છે. એ બે પાંખડીઓની અંદર ફીકા ધોળા રંગની બે ન્હાની પાંખડીઓથી બનેલી હોડી જેવી (keel) પાંખડી હોય છે. જે પાંખ પાંખડીઓથી ન્હાની હોય છે. તેને તળિયે પણ પાતળા લાંબા છેડા હોય છે. એ પાંખપાંખડીઓ અને હોડી જેવી પાંખડીઓની અંદર પું-અને સ્ત્રી-કેસરો ઢંકાયલાં હોય છે. પણ સ્ત્રીકેસર-નલિકા હોડી જેવી પાંખડીમાંથી સંભાઈને પાંખપાંખડીઓના પાછલા ભાગમાંથી બહાર નીકળેલી હોય છે.

પુંકેસરો—૧૦ હોય છે. તેમાં ૧ છૂટું ને ૯ના તંતુઓ તળિયે જોડાયલા હોય છે. તે પીળાશસહિત લીલા રંગના ને તેપર આવેલા સૂક્ષ્મ પરાગકોશ સહેજ પીળાશસહિત ભૂરા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તે જોડાયલાં નવ પુંકેસરોથી બનેલી ઉંડી નીકની અંદર આવેલી હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લાંબો, ચપટો, લીલો અને સફેદ વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલો હોય છે. નલિકા પુંકેસરોથી બહાર નીકળતી, જરા વાંકવળતી, પીળાશસહિત લીલા રંગની હોય છે. નલિકામુખ આગળ વાળની પીંછી હોય છે, ને મુખ જરા ચપટું હોય છે.

ફળ—એની શીંગ પ્રથમ લીલી પણ પાકે છે ત્યારે પીળાશસહિત ભૂરા રંગની થઈ જાય છે, તે ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબી અને ત્રણેક લાઇન પોહોળી હોય છે. તેપર સફેદ વાળની રૂંછાળ હોય છે. તેમાં ૬ થી ૧૦ બીજ હોય છે.

બીજ—કાળાશસહિત ભૂરા રંગનાં હોય છે. તે લીસાં, ચળકતાં, અને લીલાશસહિત પીળા રંગની ભાતવાળાં હોય છે. તે ચપટાં, લંબગોળ, અને તેની એક કોરપર ધોળો ખાડો હોય છે. તે ¼ ઇંચ લાંબાં, ⅛ ઇંચ પોહોળાં, ને કઠણ હોય છે. તેને તોડતાં તેપરનું કોતરું સહેલાઈથી જુદું પડે છે. તેની અંદરનો પીળાશસહિત દળ ઉબવાસવાળો, કડવા સ્વાદવાળો, અને સેસવાળો હોય એવો લાગે છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—સારક, મૂત્રલ, અને ઉપવિષ.

૬—ઉપયોગ—ગરણીનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને વીંછીના ડંખ અને બીજા સોજાપર ચોપડાય છે. છાતીના દરદમાં ગરણીનું મૂળ પાણીમાં વાટી તેને ગરમ કરી છાતીપર તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. ગરણીનું મૂળ સર્પ અને બીજાં ઝેરી જનાવરોના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે. ગરણીનાં પાન ગુંદીનાં પાનની સાથે ગોમૂત્રમાં વાટી મરીની ચાંદપર મુકવામાં આવે છે. કાનના દરદમાં

ગરણીના પાનનો રસ જરા ગરમ કરી તેલની સાથે મેળવી તેનું ટીપું કાનમાં નાખવામાં આવે છે. ગરણીનાં પાનને વાટી તેની લેપડી કફણુ ગુંમડાં ઉપર બાંધવામાં આવે છે. છોકરાંનું પેટ ચડી આવ્યું હોય અને ઝાડો કબજ હોય તો ગરણીનાં બીજ સેકીને તેમાં ગોળ નાંખી તે માતાના ધાવણમાં છોકરાંને અપાય છે. તેનો ખોરાક નાહાનાં છોકરાં માટે ½ થી ૧ બીજ અને મ્હોટાંને ૨ [redacted] ૩ બીજ અપાય છે. એનાં બીજ બીજાં વસાણાં સાથે પણ ઝાડો અને પેશાબ લાવવાને વપરાય છે. ગરણીની શીંગોમાં જે સારાં પાકેલાં બીજ હોય તેજ દવા તરીકે વપરાય છે. કાચાં કે સડેલાં અગર જીવાતવાળાં બીજ દવા તરીકે વપરાતાં નથી. ગરણીનાં ફૂલ મહાદેવ, દુર્ગા અને હનુમાનને ચડાવવામાં આવે છે. તેમજ તે બીજાં ફૂલની માળાની વચમાં આસમાની થાક નાખવા માટે પણ કામ આવે છે.

"ગરણી ગરમીના રોગને મટાડે છે, આંખને સારી છે, વિષને ટાળે છે, ત્રિદોષને સમાવે છે, વા, પિત્ત, તાવ, લોહીનો અતિસાર, ઉનમાદ, અપસ્માર, ઉધરસ, દમ, કફ, કોઢ, કૃમી, ખેન એ સર્વે રોગને મટાડે છે. મૂળથી દસ્ત આવે છે. બીજ વાટીને સુંઘવાથી માથાની પીડાને ટાળે છે." (વૈ૦ રૂગનાથજી).

એનાં બી અને મૂળના બીજા ઘણા ઉપયોગો "વૉટ સાહેબની ડીકશનરી"માં અને "આર્યઔષધ" ગ્રંથમાં આપેલા છે, તે જીજ્ઞાસુએ જાણવા જેવા છે. .

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, ચોમાસે ચરીઆણ ઘાસમાં અને ઘેર ફરતાળાઓનાં બાગાઓમાં ગરણીના વેલા ઘણા ઉગે છે. એ હિં૦ના ઘણુ ખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-ગરણીના ફૂલનો આકાર ગાયના કાન જેવો હોવાથી એને ગોકર્ણી કહે છે. અને ગોકર્ણી અથવા ગિરિકર્ણી ઉપરથી ગરણી એ નામ નીકળેલું જણાય છે. વિષ્ણુકાન્તા એ નામ પણ એના ફૂલના શ્યામસુંદર રંગ ઉપરથી પડેલું લાગે છે. અને કોયલ એ નામ પણ ફૂલના કાળા રંગ ઉપરથી હશે.

ગરણીના કેટલાક વેલામાં ધોળાં ફૂલ પણ થાય છે, અને કેટલીકવાર એકજ વેલાપર આસમાની અને ધોળાસ-ફેદનાં ફૂલ પણ જોવામાં આવે છે. ગરણીની એવડાં ફૂલની પણ એક જાત થતી કહેવાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૧૯૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. biflora.

દશાન્ત-H. II. p. 208; N. p. 90.

૨-દેશીનામ-ઉભી ગરણી (પિ૦ગુ૦).

૩-વર્ણન-આ ગરણીના છોડવા વેલાની પેઠે નહીં પથરાતાં ઉભા વધે છે. તે ૨ થી ૩ ફીટ ઉંચા થાય છે, પણ મથાળેથી થોડા નીચા ઢળતા હોય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓ સુતળી જેવી જાડી, ગોળ, ફીકા લીલા રંગની અને ઉભી હાંસોવાળી હોય છે. તેપરની ઉભી હાંસોપર ધોળા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. ડાંડીમાંથી શાખા કવચિતજ નીકળે છે, અને ડાંડીના છેડાઓપર વાળની ગીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ગરણીની પેઠે સંયુક્ત હોય છે. તેની મુખ્ય ડીટડીપર ૪ પાન બે જોડીએ અને ૧ છેડે આવેલું હોય છે. જોડીનાં પાન ½ થી ૧ ઇંચ પોહોળાં અને ૩ ઇંચ લાંબાં હોય છે અને છેડાનું વચલું પાન ૪ ઇંચ લાંબું ને ૧ [redacted] ૧½ ઇંચ પોહોળું હોય છે. આ બધાં પાન ડીટડી પાસે ગોળાઇલેતાં અને છેડા તરફ સાંકડાંથતાં લાંબી અ-ણીવાળાં હોય છે. મુખ્ય ડીટડી ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી અને તેપરનાં નાહાનાં પાનની ડીટડી ઘણી ટુંકી હોય છે. પાનની કોરપર સફેદ વાળની ઝાલર હોય છે.

ઉપપાન-૨ બારીક અણીવાળાં હોય છે, તેપર ઉભી ત્રણ નસો આવેલી હોય છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી એક ટુંકી સળીપર ઘણુંકરી બે ફૂલ નીકળેલાં હોય છે. તેમાંથી ૧ ફૂલ ફલિત થાય છે, અને બીજાનો નાશ થાય છે, અથવા બીજું પહેલાં જેટલું પૂર્ણ સ્થિતિએ આવી શકતું નથી એમ લાગે છે, કેમકે પત્રકોણમાં ઘણુંકરી શીંગ એકજ પાકતી જોવામાં આવે છે.

પુષ્પપત્રો, ઉપ-પુષ્પપત્રો, પુ૦ આ૦ કોષ એ બધાંપર સફેદ વાળની રૂંછાળ અને ઉભી નસો આવેલી હોય છે. ફૂલ ગરણીનાં ફૂલ કરતાં નાહાનાં હોય છે, પણ તેની રચના ગરણીનાં ફૂલ જેવીજ હોય છે. એમાં મુખ્ય પાંખડી આસમાની અને બાકીની ફીકા રંગની હોય છે

શીંગ (ફળ) નીચી નમેલી હોય છે, તે ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી અને ૨ થી ૩ લાઇન પોહોળી હોય છે, તે અંદરની કોર તરફ વાંકવળેલી હોય છે. તે ડીટડી પાસે સાંકડી-થતી અને છેવટે જરા વાંકી વળી અણીદાર થયેલી હોય છે. તે પીળાસફેદ ભૂરા રંગની, ચળકતી, અને સફેદ વાળની રૂંછાળવાળી હોય છે. તે ચપટી અને તેની કોર ફીનારબંધ હોય છે. એ શીંગનો આકાર સહેજ ધોળી વાલોળની શીંગને મળતો હોય છે. તેમાં ૪ થી ૬ બીજ હોય છે.

બીજ-ચળકતાં, લીસાં અને કાળાભૂરા રંગનાં હોય છે. તેપર ચીનાઇ આરસપાણ જેવા ડાઘાં હોય છે. તે ચપટાં અને કળથીનાં બી જેવાં અને ૧½ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે. એની એક ધારપર પીળાસફેદ

સરખ ચાંદલો હોય છે, ને એને બન્ને બાજુ વચ્ચોવચ અંગ્રેજી બુટ જેવો અથવા સહેજ ત્રિકોણાકૃતિવાળો બહાર નીકળી આવેલો એકેક દાગ હોય છે. બીજ ઘણાં કુંષ હોય છે. તેની અંદરનો દળ કઠ્ઠાસપેતો હોય છે. બીજ એક ઉંડુ ગોળાકારનાં ને બીજે છેરીની શ્રપેશ હોય એવી બુટી ધારવાળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ.
૫-ગુણદોષ. } મરણી જેવા.
૬-ઉપયોગ.

૭-સ્થાનક-એના છોડવા ચોમાસે ડુંગરમાં ઘણા ઉગે છે. આ સ્વસ્થાનમાં એ ગોદાણા જંગલ પાસેની રમણી ડુંગરીમાંની સરમાલી વાવની તળીમાં જથ્થાબંધ ઉગે છે. એ કોંકણમાં પણ થાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી.)
નંબર ૧૯૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Dolichos biflorus.
દષ્ટાન્ત-H. II. p. 210; N. p. 90; Watt. III. p. 175; ૬. નિ. બા. ૬૭૧.

૨-દેશીનામ-ડુંગરાઉકળથી, ડુંગરાઉ વાલોળ (પો૦); વગડાઉ-કળથી (મુ૦); રાનકુળથી (મ૦); વનકુલથી (હિ૦). કુલથા (સ૦).

૩-વર્ણન-એના વેલા ઘણા ઝીણા ને નાહાના હોય છે, તે ડુંગરમાં ચોમાસે ઉગે છે. તેનાપર લાંબા સુંવાળા ધોળા કે ભુરા વાળની ઝીણ રૂંછાળ હોય છે. પાન વાલોળની પેઠે ત્રણ ત્રણ ભેગાં; ઉપપાન ભાલાકૃતિનાં, ઉભી નસોવાળાં, અણીઆળાં; ફુલ પીળા રંગનાં પત્રકોણમાંથી ૧ થી ૩ નીકળેલાં; પુ૦બા૦કોશના દાંત ઘણા લાંબા, ઝીણા અને રૂંછાળથી ભરાયલા હોય છે. શીંગ (ફલ) ૧ થી ૧½ કે ૨ ઈંચ લાંબી, ¼ ઈંચ પોહોળી, ચપટી, અંદર વાંકવળી, ટેરવે લાંબી વાંકી અણીવાળી ને ૪ થી ૬ બીજવાળી હોય છે, તેની સપાટીપર ભરૂખા લાંબા ધોળા વાળની આછી રૂંછાળ હોય છે.

કળથીનું વાવેતર ખેતરોમાં કરવામાં આવે છે. તેના છોડવા વેલા જેવા કે વધને અરધા ઉભા અને તેની શાખાઓ આડી વેલાની માફક પથરાતી હોય છે. કળથીનાં વાવેતર વિષે વૉટ સાહેબની ડીક્શનરીમાં ઘણી બાબતો દાખલ કરી આપવામાં આવેલી છે.

ડુંગરાઉકળથીના વેલા ઢોરના ચારા તરીકે કામમાં આવે છે. તે મોટા હરિયા અને ચારેક ડુંગરમાં ત્રિવીસકરી કામમાં આવે છે.

નિઘંટસંગ્રહમાં કળથીના ઔષધીય ગુણ વિષે લખે છે કે કળથીનું પાણી કષાયરસમાં પીએ છે. કળથી રૂક્ષ છે, ગરમ છે, વા તથા કફને મટાડે છે. હેડકી, પથરી, સંગ્રહણી, તાવ, કૃમિ, શ્વાસ, ઉપરસ, ઉદરરોગ, છાતીના રોગ, પેડુના રોગ, શૂળ, મૂત્રાઘાત, નેત્રના રોગ, ક્ષયરોગ, કોઢ, સોજા, મુંઝારો, ગુલ્મ એ સર્વે રોગને વિષે પથ્યકારી છે, ને એ સર્વે રોગને કમતી કરે છે. પિત્ત તથા લોહીને વધારે છે. સર્વે વિષને ટાળે છે.

કળથી રાતા, ધોળા ને કાબરા રંગની થાય છે. તેને સેકીને તેમજ પાણીમાં પલાળી તેલમાં વધારી મસાલે ચડાવી ખાય છે.” કળથીનાં બીજને પણ કળથી કહે છે.

ગામડીઆ લોકોમાં એક રમુજ છે કે, એક બાવોજી કળથીનાં શાકથી કંટાળી જઈ પરદેશ ગયા. ત્યાં પણ તેને એક પરોણીએ કળથીજ આપી, ત્યાં બાવો બોલ્યા કેઃ—“कुलथीके साक हमे नही भावा । तेहि कारन हम यहां तहि आवा ॥ आगुं आगुं हम चला पीछे कुलथी चल आवा.” મતલબ કળથી એ કમતાં આગળ ચાલી આવી.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).
નંબર ૨૦૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-D. falcatus.
દષ્ટાન્ત-H. II. p. 211.

૨-દેશીનામ-અડબાઉવાલોળ (પો+મુ૦).

૩-વર્ણન-એના વેલા ચોમાસે ઉગે છે, તેનાપર ધોળા કે ભુરા વાળની આછી રૂંછાળ હોય છે. પાન વાલોળ જેવાં ત્રણ ત્રણ ભેગાં, પોહોળાં ને લાંબી અણીવાળાં હોય છે. વચલું પાન વચમાં વધું પોહોળું હોય છે. ઉપપાન ભાલાકૃતિનાં, ઉભી નસોવાળાં, ને નીચાં દળનાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ઘણી પાતળી, ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબી, પત્રકોણમાંથી નીકળેલી ને તેપર ૨ થી ૪ રેક ફુલ આવેલાં હોય છે. પુ૦બા૦કોશના દાંત ટુંકા, અને લીસા હોય છે. શીંગ (ફલ) ચપટી, ૧ થી ૨½ ઈંચ લાંબી, ૩ થી ૪ લાઈન પોહોળી, ૪ થી ૮ બીજવાળી ને ભરૂખા લીસી હોય છે.

એના વેલા ઢોર ખાય છે. મૂળને વાટી તેનો પગના સોજાપર લેપ કરે છે. એ હિમાલય અને પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં ઉગે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).
નંબર ૨૦૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Rhynchosia minima.
દષ્ટાન્ત-H. II. p. 223; N. p. 91; Watt. VI. part. I. p. 503.

૨-દેશીનામ-ઝીણુંકી કમરવેલ, ઝીણુંકી દાગીઆવેલ (પો૦); નાહાનીકમળવેલ (મુ૦) बारीक रानघेवडा (મ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે, તેમ ઘણી જગોએ તે બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે. તે ½ થી ૧ ફુટ કે વખતે ૨ થી ૩ ફીટ લાંબા થાય છે. તે જમીનપર ઘણુંકરી છાતળાંની પેઠે પથરાયલા હોય છે. અને કોઈવાર તેની જરા લાંબી શાખાઓ ઘાસ કે બીજાં ઝાડવાંનો ટેકો લઈ તેનાપર ચડેલી હોય છે. શાખાઓ ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી, ઉભી હાંસોવાળી અને ભૂરાસલેના ચળકતા સૂક્ષ્મવાળની ચીકાસવાળી રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે.

મૂળ-છોડવાના પ્રમાણમાં જાડું ને જમીનમાં ઉંડુ ગએલું હોય છે, તેમાથી ક્વચિતજ બીજા ફાંટા નીકળેલા હોય છે. મૂળને જખમી કરતાં તેમાંથી રતાસલેનો રસ નીકળે છે. વાસ જરા સુગંધિત અને સ્વાદ ઘણો તૂરો હોય છે.

પાન-પાન નાહાનાં ત્રિપર્ણી અર્થાત્ ત્રણ પાનના ત્રેખડા આંતરે આવેલા હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી ૩ થી ૪ લાઈન લાંબી, ઉભી હાંસો અને વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે, તેપર ૨ બાજુએ અને ૧ વચમાં એમ ૩ સૂક્ષ્મ પાન (દલ કે પર્ણ-leaflets) આવેલાં હોય છે. બાજુનાં ૨ પાન ઘણુંકરી ૩ લાઈન લાંબાં, પોહોળાં, તળિયે સહેજ સાંકડાંયનાં મથાળે પોહોળાં ને ગોળાશ્લેનાં; ને વચલું પાન ૩ થી ૪ લાઈન લાંબુ ને ૪ થી ૫ લાઈન પોહોળું, તળિયે સાંકડુંયનું વચમાં ઘણું પોહોળું, મથાળે બુઠું, સપાટ કે ગોળાઈલેનું હોય છે. એ ત્રણે પાન ફીકા કે ઘેરા લીલા રંગના, બન્ને સપાટીએ વાળની ગીચ રૂંવાટીવાળા, અને નીચેની સપાટીએ ભાગ્યેજ સૂક્ષ્મ લાલ બિંદુઓવાળાં હોય છે. એ ત્રણે પાનની સૂક્ષ્મ ડીટડીઓને મથાળેથી પાનની નીચેની સપાટીપર ૩ ઉભી નસો નીકળી પાનમાં ગએલી હોય છે. ઉપપાન અરલાકૃતિનાં હોય છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ પતંગીઆંના આકારનાં, પીળા રંગનાં, અને શીંગ (ફળ) ½ ઈંચ લાંબી, ½ ઈંચ પોહોળી, ૨ બીજવાળી, બુબીઆના આકારની, સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટીથી ગીચ ભરાયલી હોય છે.

એનું મૂળ ઘણું અરી હોય છે, તેથી તે સચરણી ઉપર વપરાય છે. એના છોડવા ગાડરાં, બકરાં અને બીજાં ઢોર પણ ખાય છે.

રસ્તાની બાજુએ, કાંઠી અને દરીઆ કાંઠાની રેતાલ જમીનમાં એના વેલા બહુધા છાતળાંની માફક ઉગે છે.

દારીઆવેલ (Rhynchosia) ની વનસ્પતિની જાતમાં આના છોડવા સૌથી નાહાના થાય છે, માટે એને ઝીણીઝીદારીઆવેલ અથવા નાહાની કમરવેલ કહે છે. એ આખાં હિંદનાં મેદાનમાં થાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૦૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-R. minima (Var) laxiflora. દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 223.

૨-દેશીનામ-દારીઆવેલ, ધાનવેલ, કમરવેલ, ત્રિંખીની વેલ, ત્રિપાની નીવેલ, (પો૦) કમળવેલ (ગુ૦); રાનઘેવડા (મ૦); ખોટીવાલોર (કચ્છી.)

૩-વર્ણન-દારીઆવેલના વેલા ૪ થી ૬ કે ૧૦ ફીટ લાંબા થાય છે. એ વેલા ઘણુંકરી બારેમાસ જોવામાં આવે છે. તોપણ ચોમાસે વધારે ઉગેલા નજરે પડે છે. એના વેલામાંથી કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, જે સાધારણ સુતળી જેવી જાડી, લીલા કે જરા જાંબુડા રંગની હોય છે. એના વેલામાં વાલોળ જેવાં ત્રણ ત્રણ પાન બેઠાં હોય છે. અને ઝીણી સળીપર ૪ થી ૧૦ શેક જાંબુડી છાયાસીતાં પીળાં સૂક્ષ્મ ફૂલો, ને ત્યાર બાદ બીજવાળી ઝીણી વાલોળ જેવી શીંગો (ફળ) આવે છે.

મૂળ-એનું ખીલામૂળ સુતળીથી તે પેનસીલ કે વખતે હથલી આંગળી જેવું જાડું થાય છે. તે ૪ થી ૬ ઇંચ કે વખતે ૧૦ ઇંચ લાંબું હોય છે. અને એમાંથી વખતે થોડા જરા લાંબા અને બારીક રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ ઉપરથી ભૂરી અને અંદરથી સહેજ રતાસલેની હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તેની છાલમાંથી ઘણો રસ વહેતો દેખાય છે, જે થોડી વારમાં રાતો થઈ જાય છે. તે પછી થીજી થઈ ગુંદરની પેઠે બંધાઈ જાય છે. ત્યારે તેનો રંગ ઘેરો રાતો અથવા કાળાસલેનો રાતો થઈ જાય છે. મૂ[ળનું] લાકડું સછિદ્ર ધોળાસલેનું હોય છે. વાસ સહેજ [ઉગ્ર] વાસલેની સુગંધિત અને સ્વાદ ઘણો તૂરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી સ્લેટપેન જેવી ... શાખાઓ સુતળી જેવી જાડી થાય છે. ડાંડી ઘણું ગોળ થઈ ગએલી હોય છે, ને તેનાપરની ઉભી ન[સો] સહેજસાજ દેખાતી હોય છે. તેનો રંગ લીલો કે ... અથવા જાંબુડી છાયાલેનો હોય છે. શાખાઓ ઉપર ... દેખાતી ઉભી નસો હોય છે, ને તેનાપર વાળની ... રૂંવાટી આવેલી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઉપર ... રૂંવાટી વધારે હોય છે. ડાંડી તેમજ શાખાને જખમ કરવાથી તેમાંથી પણ રસ નીકળે છે, જે થોડીવાર બંધાઈ ગુંદર જેવો થઈ જાય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની મુખ્ય ડીટ[ડી] ½ થી ૩ ઇંચ લાંબી, ને તેપર ઉભી નસો અને ... નીક હોય છે. એ મુખ્ય ડીટડીને મથાળે ૩ પાન ત્રેખડે આવેલો હોય છે. તેમાં વચલાં પાનની ... ડીટડી નીચે ½ ઇંચ લાંબી ખાસ ડીટી (stalk) ...

છે, અને બાજુનાં બે પાનની સૂક્ષ્મ ડીટડી નીચે બાજુ તરફ ઢળતી હોતી નથી. વચલું પાન બન્ને છેડે સાંકડુંથતું. ને વચમાં ઘણું પોહોળું હોય છે. તે ૩/૪ થી ૨ કે ૨૧/૨ ઈંચ લાંબું, ૧ થી ૨૧/૨ ઈંચ કે વખતે તેથી થોડું વધારે પોહોળું હોય છે. બાજુનાં બે પાન ૩/૪ ઈંચથી તે ૨૧/૨ ઈંચ લાંબાં ને ૧/૨ થી ૧૧/૨ કે વખતે ૧૩/૪ ઈંચ પહોળાં હોય છે. એ બાજુનાં બન્ને પાનની નીચલી કોર ઉપરની કરતાં જરા વધારે પોહોળી થયેલી હોય છે. એ ત્રણે પાનની બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે, અને કોમળ પાન અથવા તેની નસોપર આછી રૂંવાટી પણ વખતે હોય છે. એ ત્રણે પાનનાં કોરનાં સાંકડાંપના અણીદાર હોય છે, અને તેની ડીટડીને મથાળેથી ૩ ઉભી નસો નીકળી પાનમાં ગએલી હોય છે. પાનની હેઠળની સપાટીપર પીળાં ચળકતાં સૂક્ષ્મ બિંદુઓ હોય છે, જે પાન સુકાય છે ત્યારે રાતાં કે કાળાં દેખાય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો અને નીચેનીનો ફીકો હોયછે. પાનને ચોળવાથી જરા ચીકણો રસ નીકળે છે. વાસ મુગાનાં પાનની વાસને મળતી, અને સ્વાદ જરા ખટાશસેનો ને તૂરો લાગે છે. પાછળથી તુરાશ જરા ખરસટ થાય છે.

ઉપપાન–પાનની ડીટડીના થડમાં બે સૂક્ષ્મ ઉપપાન હોય છે. જે નીચેથી પોહોળાં ને ઉપર જતાં સાંકડાં હોય છે. તેનાપર ઉભી નસો ને વાળની રૂંવાટી હોય છે. એ ઉપપાન જલદીથી ખરી જાય છે.

ફૂલ–પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ઘણુંકરી દોરા જેવી પાતળી હોય છે. તે પત્રોત્કુણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે ૨ થી ૪ કે વખતે ૬ ઈંચ લાંબી હોય છે. તેપર જરા છેટે છેટે એક પછી એક ઘણુંકરી ૪ થી ૧૦ સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં હોય છે. એ સળીપર ઉભી નસો અને સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. ફૂલની ડીટડી ઘણીજ બારીક હોય છે. તે જરા નીચી નમેલી ને વખતે મરડાયલી પણ હોય છે. જેથી ફૂલ નીચાં વળેલાં દેખાય છે. ફૂલની ડીટડીના થડમાં ઘણુંજ સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે જે વહેલું ખરી જાય છે. પુ૦ બા૦ કોશ સોતું ફૂલ ૧/૪ ઈંચથી કંઈક લાંબું હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો પાંચે તળિયેથી જોડાયલાં, મથાળે તેના પાંચે દાંતા ખુલ્લા દેખાતા હોય છે. તેનો એક ફૂલની નીચલી બાજુનો દાંતો સૌથી લાંબો હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશ લીલા ભૂરા કે જાંબુડા રંગનો હોય છે. તેઉપર વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેમાં ઉપરની મ્હોટી મુખ્ય પાંખડી જાંબુડા રંગની નસોવાળી હોય છે. બાજુની બે પાંખ–પાંખડીઓ પીળા રંગની સાંકડી હોય છે. છેક અંદરની ૨ હોડી પાંખડીઓ પીળા રંગની અને મથાળે વાંકવળેલી હોય છે. જેમાં પું—અને સ્ત્રીકેસર ઢંકાયલાં હોય છે.

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે, તે ઉપર જતાં વાંકવળેલા હોય છે. તે દ્વિગુચ્છી અર્થાત્ એક છુટું ને નવનાં તતુઓ સાથે જોડાયલા હોય છે. તે ફીકા પીળા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ લીલા રંગની હોય છે. તેની નલિકા ઉપર જતાં વાંકી વળેલી અને સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે.

શીંગ (ફળ)–કાચી હોય છે ત્યારે લીલારંગની અને પાકે છે ત્યારે ભુરા રંગની થઇ જાય છે. શીંગનો આકાર ઝીણી વાલોળ કે ચુંભીઆ જેવો હોય છે. તે ચપટી, તળિયે સાંકડી, ઉપર પોહોળી, અને મથાળે સહેજ સાંકડી, ને સૂક્ષ્મ ઝીણી અણીવાળી હોય છે. શીંગ ૧/૨ ઈંચ લાંબી અને ૧/૪ ઈંચ પોહોળી હોય છે. ને તેમાં બે બીજ હોય છે. પણ કોઈ કોઈ વાર એક બીજવાળી શીંગ પણ એમાં જોવામાં આવે છે. એવી શીંગ બે બીજવાળી શીંગ કરતાં અરધી લંબાઈની હોય છે. શીંગની સપાટી, તે પાકે છે, ત્યારે જરા ચડી આવે છે. એમ બે બીજની વચમાં જરા ખાંચ હોય છે.

બીજ–એક લાઈન લાંબું ને ૧/૨ લાઇનથી કંઈક પોહોળું હોય છે. તે ચપટું, ચળકતું અને ઘણુંજ લીસું હોય છે. એની ઉપર કાળી ભૂરી અને ફીકી સફેદ ભાતક હોય છે. જેથી તે ઘણું સુંદર દેખાય છે. એની એક બાજુ જરા અંદર દબાતી હોય છે, ને ત્યાં ભૂરો કાળો ચાંડલો (hilum) હોય છે. બીજ કઠણ હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહી.

૬–ઉપયોગ–એનું મૂળ ઘણુંજ ગ્રાહી છે, અને તે સંગ્રહણી ઉપર ઘણી જાણીતી દવા છે. ઘણુંકરી તમામ ગરીબ લોકો એ વેલને જાણે છે, અને સંગ્રહણી ઉપર એના મૂળનો ઉપયોગ ઘરવૈદના સાદા ઉપયોગ તરીકે કરે છે.

એનું મૂળ જરા મરી સાથે વાટીને સંગ્રહણી ઉપર અપાય છે. પ્રદર, પ્રમેહ અને અત્યાર્તવ ઉપર પણ તે વપરાય છે. એનાં પાનને વાટી તેની લુગદી મીઠા તેલમાં કકડાવી તે તેલ ગાળી લઈ નહિ રૂઝાતા જખમો અને ગુમડાઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે, તેથી તે જલદી રૂઝાઈ જાય છે.

કેટલાક લોકો એનું મૂળ ઉકાળી તેનો કાઢો દૂધ સાકર અને મરીની સાથે અત્યાર્તન અને સંગ્રહણીઉપર પાય છે. એનાં મૂળનો કાઢો જખમ અને ગડગુંમડાં ધોવામાં વપરાય છે. એના વેલા ઢોર બહુ ખાય છે. એનાં ફૂલ સાકર સાથે પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. એનાં કાચાં બીજ છોકરાંઓ ખાય છે, તે દાળીઆ જેવાં રૂચ્યાં લાગે છે.

છે. અને એનાપર લાંબા ધોળા વાળની રૂંછાટ હોય છે, માટે એને રૂંછાળો ફૂગીઓ કહે છે.

આ વનસ્પતિનો ઉપયોગ આજ સુધી કોઇએ લખેલો જોવામાં આવતો નથી.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૦૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-R. sericea.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 225.

૨-દેશીનામ-ફૂગીઓ, મખમલી ફૂગીઓ (પોરબું૦).

૩-વર્ણન-મખમલી ફૂગીઆના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે ૧ થી ૧૫ ફીટ લાંબા થાય છે. તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે ચોતરફ ફેલાવેલી હોય છે, તે બહુધા જમીનપર પથરાય છે, પણ જો પાસે ઝાડવાં કે પથરનો આશરો મળે તો તેપર ચઢી જાય છે. એમાં ખાખરા અથવા ફૂગીઆ (વિદારીકંદના વેલા)ની પેઠે ત્રણ ત્રણ પાનના ત્રેખડ આવે છે, તેની બન્ને સપાટી મખમલ જેવી સુંવાળી હોય છે. એમાં આવણ માસમાં જાંબુડા રંગનાં સુંદર પતંગીઆંના આકારનાં મધુરી સુગંધવાળાં ફૂલની કલગી આવે છે. તે વખતે એના વેલા ઘણા સુંદર દેખાય છે. શીંગ (ફળ) દીવાળી ઉપર પાકી જાય છે. એના આખા વેલાપર ભૂખરી ભૂરાશસેતા મખમલી વાળની ઓછીવત્તી રૂંવાટી આવેલી હોય છે

મૂળ-પેનસીલથી તે હાથની કાંડી જેવું જાડું હોય છે. તેમાંથી કેટલાક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તે જમીનમાં ઘણે ૨ થી ૩ ફીટ કે તેથી પણ વધારે ઉંડા ગયેલા હોય છે. ફાંટાઓ મધ્યમે જાડા અને તળિયાં તરફ પાતળા થતા હોય છે. તેની ઉપરની છાલ ભૂરી અને અંદરની ધોળી હોય છે. તેને જખમી કરતાં તેમાંથી રાતો રસ નીકળે છે જે ચીકણો હોય છે, તે થોડીવારમાં ઘટ્ટ થઇ જાય છે. એની વાસ મિઠેજ સુગંધિત ને સ્વાદ ગોળાસવેલો ને થોડોજ તુરો હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-પેનસીલથી આંગળી જેવી જાડી હોય છે. તેનાપર ઉભી લાંબી ને મખમલી વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તેનાપર આછુંક ફેરવતાં તે સહેજ ચીકણી લાગે છે. દાંડીનો આડો કાપ કરી જોતાં તેની વચ્ચોવચ બહાર ગાભા જેવો ભાગ દેખાય છે, તેથી બહાર તેમાં ઝીણા પીળા રંગનો અને તેથી બહાર ધોળા ભાગ જોવામાં આવે છે. ઉપલા ભાગે ચોળી બહાર તેની છાલના ભાગમાંથી મોતીના રંગનો રાતો રસ નીકળે છે, જે થોડીવારમાં ઘટ્ટ થાય છે, અને છેવટે [illegible] ચીકણો, બદામી રંગનો થઇ જાય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેનો ત્રેખડો ૭ થી ૧૨ ઇંચ લાંબો અને તેટલોજ બહુધા પોહોળો હોય છે. તેનો આકાર ખાખરાના ત્રેખડા જેવો હોય છે. વચમાં પાનનું મથાળું બેગોળસેલું ગોળ કે બાગોળ સહેજ સાંકડું હોય છે. એ ત્રેખડામાંનાં બાજુનાં બે પાન ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને લગભગ તેટલાંજ પોહોળાં હોય છે. પણ વચલું પાન ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબું અને ૫ થી ૮ ઇંચ પોહોળું હોય છે. એ ત્રણે પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો સહેજ ફીકો હોય છે. એની બન્ને સપાટીપર ઓછીવત્તી મખમલી ભૂરા વાળનું અસ્તર હોય છે, ને તેમાં થોડાક લાલ ચળકાટવાળા સુગંધિત રસનાં બિંદુઓ હોય છે. પાનની મુખ્ય-ડીટડી લગભગ વિશેષ જાડી થયેલી, અને તેની ઉપરની બાજુ સળંગ ઉભી નીક હોય છે. બાજુનાં બે પાનની ખાસ ડીટડી ઘણી નાની હોય છે અને વચમાં પાનની ડીટડી નીચે એક લાંબી સળી હોય છે, જેથી એ પાન પાસેનાં બે પાન કરતાં ઉંચું દેખાય છે. પાનની નસો ડીટડીને મથાળેથી મુખ્ય ત્રણ નીકળેલી હોય છે. તે પાનમાં નીચેની સપાટીપર બહાર નીકળતી અને ઉપરનીપર સહેજ અંદર બેસતી હોય છે. પાનને ચોળવાથી મૂળાના પાનની વાસને મળતી વાસ આવે છે, અને સ્વાદ તૂરો ને ખરસટ લાગે છે.

*પાનની ડીટડીના મથાળે નાહાનાં ઉપપાન બે હોય છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી ફૂલની કલગી વિભાજિત થએલી નીકળેલી હોય છે. તે ઘણુંકરી ઉભી હોય છે, તેનાપર ૩૦ થી ૪૦ ફૂલો આવેલાં હોય છે. તે ½ થી ¾ ઇંચ લાંબાં, અને ¾ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. કલગીની સળી ૧૦ થી ૧૨ ઇંચ લાંબી, અને સુતળીથી પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે. તે મખમલી વાળની રૂંવાટીથી આચ્છાદિત હોય છે. ફૂલની ડીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ અને મખમલી વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-ના પત્રો ૫ હોય છે, તે નીચેથી જોડાયલાં ને ઉપર એક બાજુ ત્રણ અને બીજી બાજુ બે એમ તેના પાંચ દાંતા દેખાતા હોય છે. તેમાં ત્રણ દાંતા વિશેષ કપાયેલા ઘાટના દેખાય અને બે છીછરા હોય છે. આ આખો પુ૦ બા૦ કોષ મખમલી વાળથી ભરાયેલો સ્વચ્છ અથવા જાંબુડી છાયાવાળા રંગનો હોય છે. તે ¾ ઇંચ લાંબો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેમાંની મુખ્ય પાંખડી અંદરની બાજુ પેળા રંગ અથવા જાંબુડા રંગની હોય છે, ને તે બહારની બાજુ મખમલી હોય છે, અને બે હોડી પાંખડીઓ ઘણુંકરી ઘેરા રંગની હોય છે.

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે, તેમાં ૯ નીચે જોડાયલાં અને એક આગળનું સ્ત્રીકેસરની આગળ છૂટું હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય અર્થાત્ પેટાળનો ભાગ ઉભો, મખમલી ચળકતા વાળની રૂંવાટીથી આચ્છાદિત થયેલો હોય છે. નલિકા ઝીણી વાંકવળતી ને તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ નલિકાગ્રમુખ હોય છે.

શીંગ-(ફલ)–થોડી ચપટી હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી ને ૨ થી ૩ લાઇન પોહોળી હોય છે. તે નીચલે છેડે સાંકડીથતી, અને ઉપલે સાંકડી અણીદાર હોય છે. તે બન્ને છેડેથી જરા અંદર વળતી હોય છે. તે પ્રથમ ફીકા લીલા રંગની ને સુકાય છે ત્યારે તપખીરીઆ રંગની થઇ જાય છે. તેનાપર મખમલી સુંવાળા વાળની રૂંવાટી અને બીજા લાંબા પીળા નરમ વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. શીંગમાં બે બીજ હોય છે. બીજની જગોએ તે થોડી ઉપસેલી હોય છે, અને બે બીજની વચ્ચે શીંગની અંદરની કોરપર ઉંડી અને બહારની કોરપર છીછરી ખાંચ હોય છે, શીંગ ઘણું-કરી વેલાપરજ ફાટી તેમાંથી બીજ જમીનપર પડી જાય છે. ત્યારે તેની અંદરની બાજુ લીસી, ચળકતી અને ફીકા તપખીરીઆ રંગની દેખાય છે, ને ત્યારે તેનાં બે પડ મરડાઇ બન્ને વિરૂદ્ધ દિશાએ વળી ગયેલાં હોય છે. શીંગની નીચે પુ૦ બા૦ કોષ અત્યાર સુધી રહેલો દેખાય છે, એટલુંજ નહીં પણ તેમાં પુંકેસરો પણ સુકાઇ ગયેલાં રહેલાં જોવામાં આવે છે.

બીજ–⅙ ઇંચ લાંબાં અને તેથી સહેજ ઓછાં પોહોળાં હોય છે. તે અત્યંત ચળકતાં ફીકા લીલા રંગનાં અને લીસાં હોય છે. તેની સપાટી ભૂરા અને ફીકા લીલા રંગની પટીથી ચિત્રિત થયેલી હોય છે. તેને એક છેડે ફીકો ધોળો ચાંડલો હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–મૂળ અને પાન.

૫–ગુણદોષ– } ઉપરનાં નંબર ૨૦૩ મુજબ છે.
૬–ઉપયોગ– } એનું મૂળ ગ્રાહી હોતાં સંગ્રહણી, પ્રદર, પ્રમેહ, રક્તસ્રાવ, હરસ અને ઝાડાપર વપરાય છે.

૭–સ્થાનક–બરડા ડુંગરની પાઉંમાં, કંકોરણા ઢાંસા અને કરિલા રિઝર્વમાં આ ફગીઆના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે.

એ મધ્ય અને પશ્ચિમ હિમાલય અને દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–એના વેલા પણ ફગીઆના વેલાને મળતા હોય છે, અને એનાં પાનપર મખમલ જેવા સુંવાળા વાળનું ગીચોગીચ અસ્તર આવેલું હોય છે, માટે એને મખમલીફગીઓ કહે છે.

આ વનસ્પતિનો ઉપયોગ આજ સુધી કોઇએ લખેલો જોવામાં આવતો નથી.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર, ૨૦૫.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Dalbergia latifolia.

દૃષ્ટાંત–H. II. p. 231; N. p. 92; Watt III. p. 7; રૂ. નિ. પા. ૪૪૧.

૨–દેશીનામ–શીસમ, સીસમ (પોર૦+ગુ૦) શીસ (મ૦); શીસમ, શીસૂ (હિં૦); શિંશપા (સં૦).

૩–વર્ણન–શીસમનાં ઝાડ આ સ્વસ્થાનના બરડા ડુંગરમાં ગણ્યાં ગાંઠયાંજ ઉગે છે. તેનું કારણ આછી જમીન અને થોડો વરસાદ એ જણાય છે. એનાં ઝાડ બહુ વધારેમાં વધારે ૧૫ થી ૨૫ ફીટની અંદર ઉંચાં જોવામાં આવે છે. તેનું થડ અને પાકી ડાળો ખડબચડી અને ભૂરા રંગની હોય છે. એમાં નાહાની શાખાઓ ઘણી નીકળેલી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઘણુંકરી નીચી ઝુકતી હોય છે, ને તેપર વખતે ભૂરા રંગના વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં અને સંયુક્ત હોય છે, તેની મુખ્ય ડીંટડીપર ૩ થી ૫ કે ૭ પાન (દલ) ૧½ થી ૨½ ઇંચ લાંબાં આવેલાં હોય છે. એ પાનનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં કે અણીઆળાં હોય છે. તે લીસાં, ચળકતાં, તળિયે સાંકડાંથતાં, મથાળે વખતે જરા બેસતી ખાંચવાળાં, ઉપરની સપાટીએ ઘેરા લીલા રંગનાં, નીચેનીએ ફીકાં ચીવટ અને જરા અકડ હોય છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ પીળાસલેતા રંગનાં કે ધોળાં હોય છે, અને શીંગ(ફલ) પાતળી, ભૂરા રંગની, ચપટી પટી જેવી, જરા ચળકતી ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી અને ½ થી ⅔ ઇંચ પોહોળી હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–લાકડું અને પાન.

૫–ગુણદોષ–ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, શોધક.

૬–ઉપયોગ–શીસમના લાકડાંનાં છોડાં ઘણા ચિરગુણકારી કવાથમાં નાંખવામાં આવે છે. ધુપેલ તેલના વસાણામાં શીસમનાં છોડાં વપરાય છે. શીસમનાં પાન વાટી તેનો લેપ ગડગુંબડાં અને સોજાપર કરવામાં આવે છે. શીસમનાં પાન ઢોર બહુ ખાય છે. શીસમનાં પાનની લેપડી મીઠાં તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઇ આમરીના દરદમાં તે લગાડવામાં આવે છે. શીસમનું લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે. તેની લાકડી કોદાળી વગેરે ખેડુની ખેડના ઓજારોના હાથાઓ અને ગ્વાળી લોકોના કુવાની વાળી વરેણ વગેરે કરવામાં કામ આવે છે.

૭–સ્થાનક–ડુંગરના પડખારા.

૮–વિ૦ વિવેચન–શીસમનાં ઝાડ આ સ્વસ્થાનમાં ઇમારતી કે કારીગરીના કામમાં આવી શકે એવાં નહિ થવાથી તેમજ બજારમાં મળતાં શીસમનાં લાકડાં અને છોડીઆં પરદેશથી આવતાં હોવાથી તેનો વિશેષ ઉપયોગ અહિં લખવામાં આવેલો નથી.

(વર્ગ-લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૦૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-D. lanceolaria ?

સ્થાન-H. II. p. 235; N. p. 93; Watt. III. p. 6.

૨-દેશીનામ-ધોળધઢી (પિ:ન્ગુ૦).

૩-વર્ણન-એનાં ઝાડ ભરતખંડમાં ઘણે ઠેકાણે છવાયાં પહાડી ઠેકાણાંમાં કે જંગલમાં થાય છે. તે ૧૦ થી ૧૫ કે ૨૦ ફીટ સુધિ ઉંચાં થાય છે. એમાં, શીશમ, અગ- ર્તાં ૭ થી ૧૧ કે ભાગ્યેજ તેથી વધારે દલવાળાં પાન આવે છે. પાનમાંનું દરેક દળ (leaflet) ૧ થી ૨ કે ૨½ ઇંચ લાંબું અને ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ પહોળું હોય છે. તે બન્ને છેડે ઘણુંકરી લંબગોળ ને ટેરવે તિરોધ કરી અંદર બેસતી ખાંચવાળું હોય છે. ફુલના ઝુમખા અડધા શાખાઓના છેડા પાસે ઉગે અંકુશ રંગનાં સૂક્ષ્મ ફુલિયાવાળા આવેલા હોય છે. શીંગ શીશમ જેવી હોય છે.

ઉપયોગ-ઉપર કહેલા શીશમ જેવો છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૦૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pterocarpus Marsupium.

સ્થાન-H. II. p. 239; N. p. 93; Watt. VI. part. I. p. 357; ફ. નિ. પા. ૪૪૪.

૨-દેશીનામ-બીઓ (પિ:ન્ગુ૦); બીવલા, હેરી (મ૦). [illegible] (હિ૦); [illegible] (સં૦).

૩-વર્ણન-બીઓનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં થાય છે. પણ આ સ્થાનમાં તે ૧૫ થી ૨૫ ફીટ [illegible] ઉંચાં જોવામાં આવે છે. એમાં ચારથી ... [illegible] નાહની નાહની [illegible] શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, અને તે ઘટ્ટ ... પાન ... અને [illegible] ઉપર નીચેથી ડોળી હોય છે. એનાં ... છાલ ... રંગની, ખાખરી, અને તેપર ઉભા ... હોય છે. ... છાલ ... ને તેપર ... હોય ... પાન સંયુક્ત (૬ થી ૭ દલ ...) હોય છે. [illegible] રંગનાં ... છે. તે ... અને ... (૧૪) ... જાય છે. તે ... જેવી હોય છે.

...પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની ડીટડીપર ૪-૫ ... (૧૪ અથવા ઘણું) હોય છે. એ પાન ... છેડે અનિયમિત રીતે ... આંતરે આવેલાં

હોય છે. તેમાં એક પાન મુખ્ય ડીટડીને છેડે [illegible] હોય છે. મુખ્ય ડીટડી ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબી, શીંગ- સળી જેવી જાડી, લીસી, કે તેનાપર સહેજ ભૂરા વાળ ફેલાઈ હોય છે. એ પાન ૩ થી ૫ ઇંચ લાંબાં [illegible] ૨ થી ૨½ કે ૩ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તેની ડીટડી ½ થી ½ ઇંચ લાંબી હોય છે. પાનનો આકાર સાધારણ રીતે પીપરનાં પાન જેવો હોય છે. તે ડીટડી પાસે ગોળાકારનાં કે સહેજ ચોરસ, ટેરવે સાંકડાંપનાં, ટેરવું લાંબું ને છેડે સૂક્ષ્મ અણીવાળું. પણ ઘણુંકરી ટેરવાં ઘુઠું અને વચ્ચે અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીસી, ઘેરા લીલા રંગની, ને ચળકતી હોય છે. ને નીચેની ફીકી ને તેપર વખતે સહેજ ભૂરા વાળની બારીક ફેલાઈ હોય છે. પાનમાંની નસો વચલી નસમાંથી નીકળી પાધરી કોર તરફ જતી, બન્ને સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાતી, કોર પાસે જતાં પાનનાં ટેરવાં તરફ વળી વળી, કોરની કીનારીની અંદર ઉતરી- પર સમાઇ જાય છે.

ફુલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ શાખાપ્રતિ- શાખાઓવાળી શાખાઓને છેડે અને પત્રોત્સુખમાંથી આવેલી હોય છે. તે શીંગડાની સળી જેવી જાડી, અને તેનાપર ભૂરા વાળની ઘણુંકરી બારીક ફેલાઈ આવેલી હોય છે. એ સળીઓપર જ્યાં છેડે છેડે આંતરે કે અનિયમિત રીતે સૂક્ષ્મ ફુલ આવેલાં હોય છે. ફુલની ડીટડી ૧ થી ૨ લાઇન લાંબી, ½ લાઇન જાડી, સહેજ વાળની ફેલાવવાળી હોય છે. પુ૦ ભા૦ કોશનાં પત્રો પણ જોડાયલાં હોય છે, તેના ઉપરના બે દાંતા બીજાથી વધારે મોટા હોય છે. પુ૦ ભા૦ કોશ ૧½ થી ૨ લાઇન લાંબો ભૂરા વાળની ફેલાવવાળો અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશથી ટુંકો હોય છે. તે ફુલની સાથે ફલ પાકી જાય સુધી ઘણુંકરી કાયમ રહે છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે ઘણુંકરી એક બીજાથી છુટી હોય છે. તેમની મુખ્ય પાંખડી ઘણી પહોળી, ખાડાવાળી, ઉપરવળેલી, ફિકી અને નખીવાળી, અને વળીને લાંબી પાતળી ડાંડીવાળી હોય છે. બે પાંખ પાંખડીઓ મુખ્ય પાંખડી કરતાં સાંકડી ને તેને છેડે પણ પાતળી ડાંડી હોય છે. અને ફુલની છેક અણીની બે હોડી-પાંખ- ડીઓ વચ્ચે વચમાં એક બીજાં સુધી જોડાયલી હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦ હોય છે. તેના તંતુ જોડાયને જે નળી બનેલી હોય છે, તે ઘણુંકરી છેડે તેમજ અડકેલી ચીરાયલી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. નળીના ઉપલી ... [illegible] મુખવાળી હોય છે.

શીંગ-(૧૪) [illegible] હોય છે. ... [illegible] ... ને ... છે ... રંગની ... [illegible]

છે. તેનો આકાર એક ચપટાં ચકરડાં જેવો હોય છે. તેની વચ્ચોવચ એક બીજ આવેલું હોય છે. એ બીજ જેટલો શીંગનો વચલો ભાગ ઉપસી આવેલો હોય છે. શીંગને તળિયે ૨ થી ૩ લાઇન લાંબી ડીંટી હોય છે. અને શીંગની સપાટીપર એ ડીંટી પાસે ઉંડી ખાંચ હોય છે. શીંગનો વ્યાસ ૨ ઈંચ જેટલો હોય છે, ને તેની સપાટીપર ધણુંકરી ભૂરાસલેતા બારીક વાળની રૂંછાળ હોય છે. બીજ શિવાયનો શીંગનો બાકીનો ભાગ પાતળો, શીવટ, બારીક નસોની જાળીવાળો, અને કોરપર બધાયલી કીનારવાળો હોય છે.

બીજ—લીસું, બદામીઆ રંગનું, ૭ લાઇન લાંબું અને ૬ થી ૧૨ લાઇન પોહોળું હોય છે. બીજને છેડે બુઠ્ઠી અણી અને ઉપલે છેડે અણી સહેજ વાંકવળતી ને તેમાં ખાંચ હોય છે. એ ખાંચની અંદર ધોળો ચાંડલો (hilum) હોય છે. બીજની ઉપરની ફોતરી કાઢી નાંખતાં અંદરથી પીળાસલેતા લીલા કે ધોળા રંગનું ચળકતું મીંજ નીકળે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ—આહી, શોધક, સારક અને કડુક.

૬–ઉપયોગ—એનાં ઝાડમાંથી જે ગુંદર નીકળે છે તેને અંગ્રેજીમાં "ગમકાઇનો" કહે છે. એ ગુંદર કાઢવાની રીત–અને એનાં પ્રયકરણ બાબતની લંબાણ હકીકત વૉટ સાહેબે પોતાની ડીકશનરીમાં આપેલી છે, તે વાંચવા જેવી છે. બીયાની છાલ અને ગુંદર રંગના કામમાં આવી શકે છે. બીયાનાં મૂળ અથવા ડાંડીનું લાકડું પાણીમાં ધસીને દાદરપર ચોપડવામાં આવે છે. બીયાનાં પાન વાટીને ગડગુંમડાં અને સોજાઓ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. બીયાનો ગુંદર ઝાડો બંધ કરવાને વપરાય છે, એમ કહેવાય છે. બીયાનાં પાન ઢોરના ચારા તરીકે કામમાં આવે છે. બીયાના ઝાડનું લાકડું ખેતીનાં ઓજારબનાવવામાં અને સાધારણ ઘરનાં વરોણ તરીકે કામ આવે છે.

"બીયાનાં લાકડાનો સાર પીળો થાય છે, એ લાકડું પાણીમાં પલાળે તો તેનો રંગ કાળો ગળી સરખો થાય છે. એના રંગનાં માણસ હાથ પગમાં ત્રાજવાં સોયથી પાડે છે. બીયો હારો છે એથી દસ્ત સાફ આવે છે. કોઢ, ખરજ, દાદર, રતવા, ચિત્રી, પ્રમેહ, કૃમિ, કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર એ સર્વે રોગને મટાડે છે. બીયાના રેસથી વાળ કાળા થાય છે, વય છે, રસાયન છે, ત્વચાનો રંગ સારો કરે છે. બીયાનાં ફુલ કડવાં ને તુરાં છે, એનો વિપાક મધુર થાય છે, પાચક છે." (વિ૦ રૂગનાથજી).

બીયાની તાજી છાલ અને લાકડાને તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઇ ચામડીના દરદમાં ચામડીપર ચોપડવામાં આવે છે. બીયાનાં પાનને વાટીને ગળીની પેઠે ધોડાંની પીઠપર ભાઠું પડયું હોય તો તેપર લગાડે છે.

૭–સ્થાનક—બીયાનાં ઝાડ બીલેશ્વરી, ચામુંડા, અખાણી, નરઝર અને તોરણીઆ વોકળા એને કાંઈ વિશેષ કરી બરડા ડુંગરમાં ઉગે છે.

એ હિં૦ના દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન—બીયાના રંગથી આ સ્વસ્થાન (પોરબંદર)ના રબારી લોકો ધણુંકરી પોતાના જમણા હાથની બાજુપર સાંકળી ત્રોફાવે છે. કેટલાક રબારીઓ બન્ને હાથની બાજુએ પણ સાંકળી ત્રોફાવે છે. સાંકળી ત્રોફાવાનું કારણ તે લોકો પોતાનો આદધંધો બતાવે છે, એટલે તેઓનું કહેવું એવું છે કે, તેઓ મૂળ દહાડે સાંઢીયાંના ગોવાળ હતા. અને પાછળથી તેઓ ગાય ભેંસો વગેરે બીજાં ઢોરોના ગોંવાળ થયેલા છે. એ લોકો પોતાની જાતની ઓળખાણ માટે સાંકળી ત્રોફાવે છે. કદાચ કોઇ પરમુલકમાં જાય અથવા કોઇ જગોએ મરી જાય તો રબારીની ઓળખાણ તરીકે તેના હાથપર ત્રોફાવેલી સાંકળીની નીશાની તે લોકો બસ સમજે છે. બરડાડુંગરના રબારીઓ પોતાનો આદ પુરૂષ સામળ બતાવે છે—ને કહે છે કેઃ—

"आद त्वारी सांमहो । बल्ती विरोदर बाथ ॥
(संघो) शारो सामहानजो । तेनी सूरज पूरे साख" ॥

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૦૮.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Pongamia glabra.

દષ્ટાન્ત–H. II p. 240; N. p. 93; Watt VI part. I. p. 322; ફ. નિ. ૫૮ ૪૩૦.

૨–દેશીનામ–કરંજ, કણુઝી, કણુઝ (પો૦+કા૦); करंज, पणेरा करंज, (म.); करंज, करंजक, कंजा (हिं०); करञ्ज, नक्तमाल (सं०).

૩–વર્ણન–કરંજનાં ઝાડ ૨૫ થી ૪૦ ફીટ ઉંચા આ સ્વસ્થાનમાં જોવામાં આવે છે. તેનું થડ ૧ થી ૨ ફીટ કે કોઇવાર નદીના તળ કે કાંઠાપર ઉગેલાં ઝાડ તે માણસની બાથમાં મુશ્કેલીથી આવી શકે તેટલું જાડું થાય છે. થડ અને શાખાઓ ભૂરા કે જાંબલી રંગનાં હોય છે. કોઇવાર તેની પાતળી ડાંડી કે શાખાઓ વેલની પેઠે લંબાયલી હોય છે. શાખાઓ ચોફેર ધણી નીકળી પસરાયલી હોય છે. કોમળ શાખાઓ નીચી ઝુકી રહેલી હોય છે. તેપર વળી કાચ જેવાં બહુજ ચળકતાં ધેરા લીલા રંગનાં સુંદર પાન આવી રહેલાં હોય છે, ને એની શોભામાં વધારો કરવા એને ચોમાસું બેસતાં જરા કે ઝાંખી ને આસમાની ઝાંઇલેતાં સફેદ રંગનાં નાજુક ફુલોની (જાણે મોતીનીજ ગુંથેલી હોય કે નહિ! તેવી) કલંગીઓ પત્રોકોણમાં બીરાજમાન થયેલી હોય છે, અને

ચિયાળો ઘેસનાં એમાં બદામ જેવા આકારની પણ જરા ચપટી સીંગો (ફળ) ના ઝુમખા બહુમ સુધી રહેલા હોય છે. ઘણીવાર શ્રાવણમાં પાંની શીંગો પણ એમાં મોજુદ હોય છે.

જેઠ અશાડે જ્યારે વરસાદ થઈ ગયો હોય છે ત્યારે કરંજના ઝાડની શોભા ખરેખર એક જોવા લાયક થઈ રહે છે. સવારમાં જ્યને જેયું હોય તો તેનાં ઝાડની નીચે લાખો ફુલ ઝાડમાંથી ખરી વેરાઈ પડેલાં હોય છે. તે ફુલ નહિ, પણ જરા છેટેથી મોતીજ વેરાયલાં હોય તેવાં દેખાય છે, ને વખતે તે વીણી લેવાનું મન પણ થાય છે. આ મનોહર કુદરતી દેખાવ પણ એક જોવા લાયક છે, આ વખતે એનાં ઝાડ નીચે કુદરતે જાણે એક જાનદાર મોતીનો ગાલીચો બીછાવ્યો હોય કે નહિ ! તેવું દેખાય છે.

મૂળ—ઝાડ અને જમીનનાં પ્રમાણમાં પ્રણિયાં ઉંડાં અને લાંબાં ગયેલાં, અને એના ચોફેર ઘણાં ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળ પીળાશવાળા ધોળા રંગનાં, તેપરની છાલ રેસાવાળી જાડી, ખડબચડી, ને તેપરની ફોતરી પાતળી અને ભૂરા રંગની ને અંદરથી છાલ લીસી અને પીળાશવાળા ધોળા રંગની હોય છે. વાસ અને સ્વાદ તીખાં અને ઉગ્ર લાગે છે.

થડી અને શાખાઓ—એની ડાળી અર્થાત્ થડ ઉપર ધોળા કે ભસ્મી રંગનાં છાપાં, અને શાખાઓ જે ભૂરા કે લીલા રંગની હોય છે તેપર સફેદ બારીક છાંટણાં આવેલાં હોય છે. અપર કોમળ શાખાઓપર રતાશમિશ્ર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. શાખાને તોડતાં તેમાંથી કાંઝુંડી જેવી ઉગ્ર અને તીખી અણગમતી વાસ નીકળે છે.

પાન—આંતરે આવેલાં અને સંયુક્ત હોય છે. નવાં કોમળ પાન જરા પીળાશવાળાં રંગનાં ને નરમ અને પાકેલ પાન જરા અક્કડ અને ઘેરા લીલા રંગનાં હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી સુતળી જેવી જાડી ૬ થી ૮ કે ૧૦ ઇંચ લાંબી, ઘરમાં વિશેષ જાડી થયેલી, લીસી, ચળકતી અને લીલા રંગની હોય છે. આ મુખ્ય ડીટડી-પર પાન (દલ કે પર્ણ—leaflets) ની ૧ થી ૩ જોડીઓ આવેલી હોય છે, અને તેને છેડે ૧ પાન સોથી મોટું હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી લીસી હોય છે. નીચલાં પાન ૨ થી ૪ કે ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૪ ઇંચ પોહોળાં હોય છે, અને વચલું પાન ૨ થી ઇંચ લાંબું ને ૨ થી ૪ ઇંચ કે જરા વિશેષ પોહોળું હોય છે. પાનનો આકાર લંબગોળ કે સંબગોળ છે. તેનાં ટેરવાં સુધી અણીદાર હોય છે. ડીટડી હોય છે.

ઉપપાન—પાનની મુખ્ય ડીટડીની બન્ને બાજુ ઉપપાન હોય છે, તેપર વખતે ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

ફુલ—પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી અથવા ફુલની કલંગી ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબી પત્રકોણમાંથી નીકળે છે હોય છે. તે એકેક કે ૧ થી વધારે એકજ પાનના ખૂણામાં આવેલી હોય છે. તે બાંખડાની સળી જેવી પાતળી, લીલા રંગની, ચળકતી ને તેપર સફેદ અથવા ભૂરા રંગની સૂક્ષ્મ રૂંવાટી હોય છે. એનાં ચકચકીત લીલાં સુંદર પાનની અંદર આ ફુલોની કલંગીઓનો દેખાવ લીલી સાડી કે ચોલીપર મોતીના છેડા કે લટ મુકી હોય એવો સુંદર દેખાય છે. ફુલ ½ ઇંચ લાંબાં અને ઉગ્ર તીખી વાસવાળાં હોય છે. ફુલની ડીટડી ૧ અથવા એકજ બિંદુપરથી ઝુમખાની પેઠે એકથી વધારે આવેલી હોય છે. તે ½ ઇંચ કે વખતે જરા તેથી લાંબી ને ઘણી પાતળી હોય છે. તે લીલા રંગની ને તેપર ભૂરા કે તપખીરીઆ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તેની નીચે ભૂરી રૂંછાળવાળી સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે પણ તે ઘણું ત્વરિત ખરી જાય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—લાલ કે તપખીરીઆ રંગનો જરા કથમતાસ પડતી કે કટોરી જેવો હોય છે. તે ½ થી ૧ લાઇન લાંબો, ને ½ લાઇનથી ૧½ લાઇન જાડ-સનો હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ રૂંવાટી હોય છે. આ રાતા કે તપખીરીઆ રંગની પ્યાલી કે કટોરીમાં મુકાયલાં ફુલો ગુચ્છાની કે આસમાની અંબિલતાં બહુ બાનક-દાર દેખાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તેમાં સોથી ઉપરની મુખ્ય પાંખડી પોહોળી, ધોળા રંગની ને તેને તળિયે અંદરની બાજુ લીલો ચાંડલો હોય છે. તેને ટેરવે ૨ ફાટ ને બહારની બાજુ સહેજ રૂંવાટી હોય છે. તેને તળિયે વળી ટુંકી ડાંડલી ને ડાંડલી ઉપર જરા અણી હોય છે. એ પાંખડી લગભગ ½ ઇંચ લાંબી અને ૩ લાઇન પોહોળી હોય છે. તે સહેલાઇથી ઉભી ચીરાઈ તેના બે ભાગ જુદા પડી શકે છે. બાજુની બે પાંખડીઓ ઉભી, સાંકડી, તળિયે ડાંડલીવાળી, ગુલાબી કે લીલા જાંબુડા રંગની, ૩ થી ૩½ લાઇન લાંબી ને ૧ થી ૧½ લાઇન પોહોળી હોય છે. બે હોડી પાંખડીઓ એક બીજાથી તરત જુદી પડી શકે એવી હોય છે. તે ધોળી, અંદર બહાર ભૂરા વાળની રૂંવાટીવાળી અને તળિયે જરા લાંબી ડાંડલીવાળી હોય છે. એ પાંચે પાંખડીઓનો દેખાવ જરા ઉડી છીપ જેવો લાગે છે. (મોતી છીપમાંજ પાકે છે.)

પુંકેસરો—એકગુચ્છી. (monadelphous) હોડી પાંખડીઓમાં હોય છે. તેની તંતુ ધોળા, લીલા, ચળ-

કેના, મથાળે વાંકવળેલા, અને પરાગકોશ પીળા રંગના હોય છે. એક તંતુ તળિયે છૂટો ને વચમાં જોડાયલો હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય જરા ભરાયેલો, લીલા રંગનો, ભૂરી રૂંવાટીવાળો; નલિકા ધોળી, લીસી મથાળે વાંકવળેલી, સૂક્ષ્મ મુખવાળી ને પુંકેસરોથી જરા બહાર દેખાતી હોય છે.

શીંગ-(ફળ)-ચપટી અને બદામની પેઠે એક બાજુથી જરા વાંકી હોય છે. તેનું ટેરવું અણીદાર હોય છે. તે પ્રથમ લીલા પણ પાકે છે ત્યારે ભૂરા રંગની થઈ જાય છે. તે ૧½ થી ૨½ ઇંચ લાંબી અને ¾ થી ૧ કે ૧¼ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તેની સપાટી લીસી હોય છે. તેને ચીરવાથી તેમાં એક કે બે બીજ દેખાય છે. પણ ઘણુંકરી એકજ બીજ પૂર્ણ સ્થિતિએ નીકળે છે. શીંગની અંદરનો રંગ રતાશપડતો ભૂરો હોય છે. શીંગની વાસ ઉગ્ર કડવાશભરેલી હોય છે.

બીજ-ખાખરાનાં બીજ અર્થાત્ પીતપાપડા જેવું હોય છે. પણ તેથી જરા ટુંકું અને જાડું હોય છે. તે ¾ થી ૧ ઇંચ લાંબુ, અને ½ થી ¾ ઇંચ પોહોળું હોય છે. એનો આકાર આડદની દાળ જેવો હોય છે. બીજની સપાટીનો રંગ ખાખરાના બી જેવો જરા ભૂરાશપડતો રાતો હોય છે. બીજ લીસું ને ચળકતું હોય છે. તેની ઉપલી પાતળી છાલ કાઢી નાખવાથી પીળાશપડતું સફેદ રંગનું તેલીયું ને ફાટવાળું દળ તેમાં દેખાય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ તેલીયો, ચીકણો અને ઘણો કડવો લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-તિક્ત, જન્તુનાશક, કૃમિઘ્ન અને વાતહર.

૬-ઉપયોગ-કરંજનાં મૂળની છાલ કુટીને સધિવાથી ફુલેલા હાડકા ઉપર લગાડવાથી ચામડી નરમ થઈ આવે છે. અને ફુલાવો ઓછો થાય છે. કરંજના પાન વાટીને તેની લુગદી ઢોરને ઝાડામાં જુલાબ થઈ [illegible] લેપ કરવામાં આવે છે. કરંજના પાનને તેલ લગાડી તપાવી ગરમ કરેલા સોજા ઉપર તે બંધાવવામાં આવે છે. તેમ તે ચાંદાના ઘાઉપર પણ બાંધવામાં આવે છે. કરંજનાં પાનનો રસ દાદર ઉપર ચોપડાય છે. કરંજનાં પાન ઢોરના ખાણમાં આપે છે. ખાંસી ઝુલતી હોય તો કરંજનાં ફૂલ એક હુક્કામાં નાંખી તેની ચલમ ભરી પીવાથી ખાંસીનો જોર ઓછો થાય છે. કરંજનું બીજ પાણીમાં ઘસીને ખસ અને દાદર ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. કરંજનાં બીજમાંથી તેલ નીકળે છે, તેને કરંજનું તેલ કહે છે. તે દીવો બાળવા અને ચામડીનાં દરદોમાં ચોપડવા કામમાં આવે છે. કરંજનું લાકડું ધોળું અને કઠણ હોય છે. તેનાં રમકડાં અને [illegible] બનાવવામાં આવે છે. કરંજની છાલમાંથી ટુંકા રેસા નીકળે છે. છોકરાંને લાગ્યું હોય અગર ગુમડાં થયાં હોય તો કેટલાંક લોકો કરંજની શીંગ, મેડાનો કરડો, ને સોપારી કાળે દોરેથી બાંધી તે છોકરાંને ગળે બાંધે છે. અને તેથી એમ માને છે કે, કરંજની શીંગ પાસે જીવાત આવી શકતી નથી. કરંજનાં લાકડાંની રાખ રંગના કામમાં વપરાય છે. કરંજ અને ચિત્રકનાં પાન, મીઠું અને દહીંની સાથે બગાડેલા કોઈ [illegible] અપાય છે. કરંજનાં બીજનો દાણો પણ ગળાના કોઢ ઉપર સારી અસર કરે છે. ફુગના દરદ ઉપર કરંજનાં કુમળાં પાન વાટીને ચોપડવામાં આવે છે. કરજનું તેલ ખરજવા ઉપર અકસીર દવા ગણાય છે. કરંજની શીંગની છાલનો ભૂકો કુકડીઆ ખાંસી ઉપર ઉપયોગી છે. કરંજનાં મૂળની છાલનો રસ નાસુર અને ભગંદરની અંદર રૂઝ લાવવા માટે વાપરવામાં આવે છે. કરંજનાં પાન દુઝણાં ઢોરને આપવાથી તેમાં દૂધ વધે છે, એમ કહેવાય છે. કરંજનાં પાન જમીન સુધારવા માટે ખાતર તરીકે વપરાય છે. એનાં તાજાં પાનનું ખાતર જમીનને દેવાથી જમીનમાંની સૂક્ષ્મ જીવાત ને મોલનો નાશ કરે છે, તેનો નાશ થાય છે, એમ ઘણા લોકો માને છે. હાથ અને પગની ફાટપર કરંજનાં પાન બાંધવામાં આવે છે, પણ તે થોડીવાર રાખી કાઢી નાખવાં.

" [illegible] બીજમાંથી આસરે ૧ શેર તેલ નીકળે છે.

બનાવટઃ-૧ પૃથ્વિસારતૈલ ૨ તિક્તાદિઘૃત

૧ પૃથ્વિસારતૈલ-કરંજનું તેલ ૧ શેર ને ચિત્રક મૂળ, કરેણનું મૂળ, વછનાગ, અને નાળીએર બીજ (ગુંછડીનાં બીજ) દરેક પાંચ પાંચ તોલા લઈ તે બધાંને કાંજીમાં વાટી ભુક્કી કરી તેને કરંજના તેલમાં નાખવી અને તે તેલને તડકામાં રાખી મૂકવું. જે તૈયાર થાય તે પૃથ્વિસારતૈલ.

૨ તિક્તાદિઘૃત-કરંજનાં પાન અને ફળ, ફુલ, [illegible] હળદર, જેઠીમધ, પટોળનાં પાન, માલતી અને [illegible] એ બધાં સમભાગે લઈ તેનો કલ્ક કરી તે કલ્કથી ચોગણું ઘી અને ૧૬ ગણું પાણી લઈ ઘીતપ સિદ્ધ કરવું.

ગુણ-વ્રણહર.

ઉપયોગ-કરંજ એકલું ખાવાને માટે વપરાતું નથી તો પણ કેટલાક ઔષધ બનાવવામાં તે પડે છે અને [illegible] દરદ ઉપર અપાય છે. અપસ્માર અને ઉગ્ર રોગના દરદમાં પણ તે આવે છે. તેનો મુખ્ય ઉપયોગ બહાર લગાડવાનો છે. ઘણી જાતના ચર્મ રોગો ઉપર તેનું તેલ ચોપડાય છે. તેનાં પાનની પોટીસ [illegible] ઉપર બાંધવામાં આવે છે. ખાજ, વિચર્ચિકા, [illegible] તેમજ બીજા ખરાબ [illegible] ઉપર કરંજ ઘણું ઉપયોગી છે. [illegible] અને [illegible] ઉપર કરંજનું [illegible]

હાયદો થાય છે. પુત્રિસારતૈલ પણ તેવી જ રીતે ત્વક્-રોગ ઉપર વપરાય છે. અને નિકરાદિપૂત દુષ્ટવણ તથા ધારાં ઉપર મલમ તરીકે લગાડવામાં આવે છે. દુષ્ટ વિચર્ચિકાના રોગમાં કરંજનું તેલ, કડવાં કોઠીંનું તેલ, ગંધક અને કપુરનો લેપ ફાયદાકારક છે. જ્યારે જખમમાં જીવડા પડયા હોય છે ત્યારે કરંજનું, લીંબડાનું અને નગોડનું તેલ મિશ્ર કરી તે જખમ ઉપર રેડવાથી જીવડા નીકળી પડે છે. પુત્રિસારતૈલ ચોપડવાથી કુષ્ટનું દુષ્ટવણ પણ જલદી સાધ્યરૂપ ધારણ કરે છે. કરંજનાં તેલને લીંબુના રસમાં મેળવી ખુબ હલાવી દાદર ઉપર લગાડવાથી દાદર [illegible] થાય છે. તે સિવાય ભગંદર વિગેરેમાં જખમ સાફ કરવાને તે વપરાય છે. કંડુ, ખસ, ખરજવું, વિગેરે તેનાથી સાફ રહે છે. તેમજ જખમ વિગેરે પોચાઈ જાય છે. કરંજ અને ચિત્રકનાં પાનને મરીની સાથે ચૂર્ણ કરી દહીંની અંદર આપવાથી વાતરોગમાં સારો ફાયદો થાય છે.

માત્રા:-પાંદડાં અને છાલ ના તોલો." (ડા. વી. ડી.)

"કરંજની છાલનો ઉકાળો કરી વાયુના દરદ ઉપર પીવડાવવામાં આવે છે. કરંજ પેદનિના રોગને મટાડે છે. કરંજનાં પાંદડાંથી દસ્ત આવે છે. કરંજનું ફૂલ કફ, વાયુ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ તથા કોઢને મટાડનાર છે. કરંજની છાલ અને ઘી ઉકાળી લેપ કરવાથી ઉદરીનું ઝેર મટી જાય છે. કરંજનાં મૂળને ચોખાના પાણીમાં ઉકાળી લેપ કરવાથી અંત્રવૃદ્ધિ તથા ગંડમાલ દૂર થાય છે. કરંજનાં બીને ઉનાં પાણીમાં ઉકાળી તેમાં થોડો ઓળ નાંખી દેવાથી આધાશીશી મટે છે. કરંજનાં બીને વાટી કડવા કરી વમનનો વમન આપવાથી ઉલટી મટી જાય છે. કરંજનાં મૂળ અને છાલને ઉકાળી લેપ કરવાથી ઉરુસ્તંભ મટી જાય છે." (વે. દા. મ. મે.)

"કરંજનાં પાંદડાં અથવા છાલ પાણીમાં વાટી પીવાથી દરદ મટાડે છે. કરંજનું દાતણ કરવાથી મોં સાફ થાય છે. દાંતને મજબૂત કરે છે. કરંજનાં ફૂલનું બીજ ઘસી આંખમાં આંજવાથી ફૂલું મટે છે. એનાં કુણાં કમળ જઠરાગ્નિને વધારે છે. કફ, કૃમિ, એ સર્વેને હણે છે." (વૈ૦ રત્નાકર ઇત્યાદિ).

"કરંજનું તેલ લગાડવાથી ખસ આદિ રોગ મટે છે પણ તેથી ત્વક્દોષ નામનો રોગ થાય છે." (પંડિત ભગવાનદાસ ઇત્યાદિ).

૭-સ્થાનક-ડુંગરમાં વિશેષ કરીને નદી, વોકળા અને ઝરણાં કાંઠે ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.*

૮-વિ૦ વિવેચન—કરંજનાં ફૂલ મોતી જેવાં દેખાય [illegible] માટે એને સંસ્કૃતમાં નક્તમાલ કહેતા હશે.

One of the commonest and handsomest trees in the Konkan. (NAIRNE.)

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી)-ઉપવર્ગ ૨ જો-ઉડતી મધમાખ અથવા ભ્રમર જેવાં ફૂલ.

નંબર ૨૦૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-*Cæsalpinia Bonducella.*

દષ્ટાન્ત-H. II. p. 254; N. . 95; Watt. II. p. 3. ર. નિ. પા. ૪૩૩.

૨-દેશીનામ-કાકચ (પો૦ + મુ૦) સાગરગોટા, સાગરગોટી, ગજગા (મ૦); કટકરંજ, કાંટીકરંજ. (હિં૦); કુબેરાક્ષી, કંટકીકરંજ, લતાકરંજ, પૂતિકરંજ. (સં૦).

૩-વર્ણન-કાકચના વેલા જોરદાર અને ઘણા લાંબા થાય છે. તેને ઓથવાળી જગોએ ઉંચા ઝાડનો આશરો મળે તો તે ૩૦ થી ૫૦ ફીટ ઉંચે ઝાડપર ચઢી જાય છે. એના વેલા ચોમાસે ઘણા નવા ફુટે છે, અને જુના ફાગીને નવપલ્લવ થાય છે. એના વેલાપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી અને પીળાશ પડતા રંગના તીક્ષ્ણ વાંકી અણી અને પોહોળી પડથીવાળા સખ્ત કાંટા આવે છે. પાન સંયુક્ત, દ્વિતીય અર્થાત્ બેવાર કપાયેલાં (bi-pinnate) ને ઘણાં લાંબાં હોય છે, અને દલ અથવા પર્ણ (leaflets)-ની મુખ્ય ડીટડીઓપર પણ ભૂરાવાળની રૂંવાટી અને કાંટા હોય છે. ફૂલ પીળાં અને શીંગ (ફળ) પોટલી જેવી પોહોળી ને તીખા કાંટાવાળી હોય છે.

મૂળ—એનું ખીલામૂળ જાડું, મજબૂત ને જમીનમાં ઉંડુ બેઠેલું હોય છે. તેમાંથી કેટલાક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળનું લાકડું સફેદ, છાલ પાતળી, ભૂરા રંગની, અને વાસ અને સ્વાદ કડવા હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી આંગળીથી તે હાથની બાજુ જેવી જાડી થાય છે. તેપર વળેલી ઉભા તીખા કાંટા હોય છે. ડાંડી જેમ જેમ નીચેના ભાગમાં જાડી

---

* બરડા ડુંગરમાં ઠીકેઠી, જટેકેઠી, અને ખેડુસાર નદી, ગરુડા અને તેરાણીઆ વેરાવર, વધા હાન્ડર, વાનર અને સીંગાને ઓડે કરંજનાં ઝાડ ઘણાં ઉગે છે. પણ આ સ્વસ્થાનમાં કરંજનાં બીઆંથી તેલ કાઢવામાં આવતું નથી, કેમકુંમાં કરંજનું તેલ ઘણું કાઢવામાં આવે છે. કરંજનાં ઝાડ બીઆંથી તરત ઉગે છે અને તે જલદી વધનારાં છે. જો કે આ સ્વસ્થાનમાં વહેલો ચિમાસાનો ભારે પવન (મોસમ) તેને માફક આવતો નથી. તોપણ એ પવનવાળી જમીનમાં એનાં ઝાડ સારાં થઇ શકે છે અને એમાં ત્રીજે કે ચોથે વર્ષે ફળ આવે છે. માટે આ ઝાડોનો જેમ બને તેમ બચાવ અને વધારો કરવામાં આવે તો તે એક આવા સ્વસ્થાનમાં બહુ ફાયદાની ચીજ થઈ પડે એમ લાગે છે.

અને ઘરડી થતી જાય છે તેમ તેમ તેનાપરથી કાંટા કમતી થતા જાય છે, અને ડાંડીનો રંગ ભૂરો ને સુકાં લાકડાં જેવો થતો જાય છે. શાખાઓ પીળાસસ્હેતા લીલા રંગની ઉભી હાંસો અને વાંકા કાંટાવાળી અને કોમળ શાખાઓ ભૂરા કે ઘેરા તપખીરીઆ રંગના વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૨ કે કોઇવાર ૩ ફીટ લાંબાં થાય છે. તેની મુખ્ય ડીટડીપર ૧ થી ૨ ઇંચની અંતરાઇએ નાહાનાં પાન અર્થાત્ દલ કે પર્ણ (leaflets) ની મુખ્ય ડીટડીની ૪ થી ૮ જોડીઓ આવેલી હોય છે, અને એ જોડીમાંની દરેક ડીટડીપર ૭ થી ૧૦ જોડી નાહાનાં પાન એટલે દલ કે પર્ણની આવેલી હોય છે. એમાંનું દરેક દલ અથવા પર્ણ ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ લાંબું, ને ¼ થી ¾ કે ૧ ઇંચ પોહોળું હોય છે. તે લગભગોળ, તળિયે વિષમ કોરવાળું, અને મથાળે જરા સાંકડુંથતું ને બુઠું હોય છે, તેને ટેરવે સ્પષ્ટ દેખાતી સૂક્ષ્મ ઝીણી અણી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીસી, ચળકતી, ઘેરા લીલા રંગની, ને નીચેની ફીકી અને સૂક્ષ્મ વાળની આછી રૂંવાટીવાળી હોય છે. તેને તળિયે તેની ખાસ સૂક્ષ્મ પીળાસસ્હેતા રંગની જરા રૂંવાટીવાળી ડીટડી હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડીપર આવેલી દરેક જોડીનીચે તેમજ દલની દરેક જોડીનીચે પણ વાંકા બબ્બે કાંટા આવેલા હોય છે. પાનની વાસ અને સ્વાદ લીંબડા જેવાં કડવાં હોય છે.

ફુલ–શ્રાવણ ભાદરવામાં આવે છે. તેની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે સ્લેટ-પેન જેવી જાડી ભૂરા કે તપખીરીઆ રંગના વાળની રૂંછાળવાળી ને તેપર કાંટા આવેલા હોય છે, તે પીળા-સસ્હેતા લીલા રંગની હોય છે. તે સાદી વિભાજિત હોય છે. તેનાં તળિયાં તરફ ફૂલો જરા છેટે છેટે આવેલાં, અને મથાળાં તરફ ઘણાં ગીચ હોય છે. ફૂલની ડીટડી પીળાસસ્હેતા લીલા રંગની, પુ૦ બા૦ કોષ જેટલી લાંબી, ઘોળા કે ભૂરાસસ્હેતા વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી, અને મથાળે તેમજ તળિયે સાંધાથી જોડેલી હોય છે. તે ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી હોય છે, ને તેની નીચે એકેક બન્ને છેડે સાંકડુંથતું. ટેરવે લાંબી અણીવાળું ફૂલની કળીથી ઘણુંકરી લાંબું, ભૂરા કે તપખીરીઆ વાળની રૂં-વાટીથી ભરાયલું ને ફૂલની કળીપર જરા વળતું પુષ્પ-પત્ર આવેલું હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–૫ પત્રોનો, પીળાસસ્હેતા લીલા રંગનો ને ઉંડો વિભાજિત થયેલો હોય છે. તેનાપર તપખીરીઆ રંગની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તેનાં પાંચે પત્રો ફૂલની કળીમાં ઉપરા ઉપર આવેલાં હોય છે, તે ૨ થી ૩ લાઇન લાંબાં ને ૧ થી ૧½ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેનું એક પત્ર જરા બહાર નીકળેલું અને વાંકવળેલું હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–૫ પાંખડીનો બનેલો હોય છે. તેની પાંખડીઓ પણ પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોની પેઠે કળીની સ્થિતિમાં ઉપરા ઉપર હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોકરતાં જરા લાંબી ને પહોળી હોય છે. તે તળિયે સાંકડીથતી અને સફેદ વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. એ પાંચ પાંખડીઓમાંની ૧ સૌથી પોહોળી અને વાંકી પાંખડીના અંદરના ભાગમાં રાતા નારંગીઆ રંગના ચાંડલા ને છાંટણાં હોય છે.

પુંકેસરો—૧૦ હોય છે. તે મથાળે જરા વાંકવળેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ પીળાસસ્હેતા ધોળા રંગના ને રૂંવાટીવાળા હોય છે. પરાગકોષ પીળા રંગના અને પૃષ્ઠ-સ્પર્શી (versatile) અર્થાત્ પછવાડેથી અધવચમાં તંતુપર ધરાયલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તે પુંકેસરોથી જાડી, ટુંકી, લીલાસસ્હેતા રંગની ને ભૂરાવાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે.

શીંગ (ફલ)—મહા ફાગણમાં પાકી પોતાની મેળે ફાટી જઇ બીજ નીચાં પડે છે. શીંગ પ્રથમ પીળાસ-સ્હેતા લીલા રંગની ને પાકીને સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રંગની થઇ જાય છે. તે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી ને ½ થી ¾ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તેની સપાટી ચળકતી ને તેનાપર ૨ થી ૩ લાઇન લાંબા તીક્ષ્ણ અણીવાળા ઝીણી તાર જેવા કાંટા હોય છે. શીંગનું ટેરવું ગોળાકૃ-તિનું ને તેના અંદરના વાંકપર નાની અણી હોય છે. શીંગને તળિયે ૨ થી ૩ લાઇન લાંબી ને ૧ લાઇન જાડી ડીંડી હોય છે. શીંગમાં ૧ થી ૨ બીજ હોય છે. શીંગની અંદર બીજ ૧ થી ૧½ લાઇન લાંબી ભૂરા રંગની સળીથી તેની કોરપર ધરાયલાં હોય છે.

બીજ—½ થી ¾ ઇંચ લાંબાં ને ઘણુંકરી તેટલાં જ લગભગ પોહોળાં હોય છે. તેનું ટેરવું ગોળાકૃતિનું ને તે એક છેડે જરા સાંકડું હોય છે. બીજનો રંગ ભૂરો, લીલો અથવા ભસ્મીવર્ણો હોય છે. તે ઘણાં લીસાં, ચળકતાં ને કઠણ હોય છે. તેને એક છેડે કાળા-સસ્હેતો ચાંડલો ને તે ચાંડલાનીવચ્ચે ઝીણી સળી હોય છે. બીજને ભાંગતાં તેમાંથી ફીકા ધોળા કે પીળાસસ્હેતા રંગનો દાળીઓ નીકળે છે, જેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, કફ, જ્વર અને કૃમિઘ્ન,–આદી, સારક, વાત અને વિષહર.

૬–ઉપયોગ–કાકચનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને વીંછી ને સર્પના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે. કાકચનાં મૂળની છાલ તાવમાં વપરાય છે, પણ તેનો મુખ્ય બીજ જેટલો

અસરકારક નથી એમ કહેવાય છે. પણ તાવ અને એનાં બીજાં દરદોમાં થયેલી નબળાઈમાં શક્તિ આપવા માટે કાકચનાં બી કરતાં તેનાં મૂળની છાલ [illegible] આપની એ વધારે ગુણકારક માનવામાં આવે છે. કાકચનાં પાન વાટીને ઉતારેલ તેમ જ દેહનાં પેટમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તેવર ખવાય છે. કાકચનાં પાનનો રસ સંચળની સાથે પેટમાં જરૂર અથવા કલેજાંની વાઇ થઈ હોય તો તેવર આપવા અપાય છે. કાકચનાં પાનનો રસ તાવ ઉપર મરીની સાથે પીવડાવવામાં આવે છે. ઉલટી ઘણી હોય તો કાકચનાં પાનનો રસ ગરમ કરી અમર પીવાથી અટકીને જાય છે. કાકચનાં કોમળ પાન કલેજાનાં દરદમાં મીઠાની સાથે ચટણીની માફક વાટી તે ખવડાવવામાં આવે છે, તેમ જ તે ચટણી એકાંતરીઆ તાવમાં અને કૃમિ ઉપર અપાય છે. કાકચનાં પાન દુંદવીના હારા સાથે વાટી તેની પેપડી મસાની ઓ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. કાકચનાં પાનને વાટી તેની પેપડી મીઠાં તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ચાંદી સંધિ ગુંજડ અને બીજાં ચામડીનાં દરદો ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. કાંકચનાં બીજને કાકચ, કચુકા, કાચકા અથવા કોકચીઆ કહે છે. તેમાં જે દાણીઆ જેવું મીંજ હોય છે તે તાવ, દરદ, સંગ્રહણી, કમજોરત, ગાંઠ અને ઉધરી ઉપર આપવામાં આવે છે. દાણીઆ તાવમાં મરી અમર પીપરની સાથે કોકચીઆના બીજો દાણીઆ વાટીને અપાય છે. તેની માત્રા ૪ થી ૩૦ ગ્રેઈન સુધી આપવામાં આવે છે. તાવ ઉતરી ગયા પછીની નબળાઈ ઉપર પણ ક્વીનીનની સાથે કોકચીઆનાં બીજો દાણીઓ ખવડાવવામાં આવે છે. કોકચીઆને શેકી અગર તેને બીજી રીતે ભાંગી તેમાંથી જે દાણીઆ નીકળે તેને સમભાગે મરી લઈને તેની સારી પેઠે વાટી ગોળી કરી તેને હવા ન લાગે તેવી રીતે એક કુપની બાટલીમાં ભરી રાખવી, પછી તેમાંથી મોટાં માણસ માટે ૨૫ થી ૩૦ ગ્રેઈન [illegible] અને [illegible] ઉપર [illegible] વિષમજ્વરની પેઠે [illegible] કોકચીઆનો દાણીઓ પીપરની સાથે મધમાં [illegible] થાય છે. [illegible] ઉપર તેનો દાણીઓ [illegible] હોય અને [illegible] છે. [illegible] ઉકળી ઘણી હોય તેવર [illegible] દાણીઓ [illegible] છે. [illegible] બીજા [illegible] આપવું [illegible] ઘણી [illegible]

મની છાલને વાટી તેના કોલસા વાટી દાંત દુખતા હોય તો દાંતે તે મીસીની પેઠે ઘસાડવામાં આવે છે. ભરાઈ આવ્યું હોય અને આંતરી આવતી હોય, પણ કોકચીઆને શેકી તેમાંથી કાઢેલા દાણીઓ ઉકાળીને માત્ર ધાવણમાં અગર પાણીમાં ગરમ વટાય છે. કોકચીઆનાં બીજને વાટી તેનો અને સોજા ઉપર લેપ કરવામાં આવે છે. આમ રીતે પેટના દુખાવા અને તાવમાં કોકચીઆનું એક બી શેકી તેમાંથી નીકળતો એક દાણીઓ ખોરાક ખાય અને તે તેટલો એક ખોરાક કે માત્રા ગણાય છે. વા અને હિસ્ટીરીઆના દરદમાં કાકચીનાં મીંજ એરંડ અને જટામાંસી સાથે મધમાં ખાવા આપવામાં આવે છે.

કોકચીઆનાં બીજની માળા કરવામાં આવે છે તે નબળી અને બેરના બચ્ચાંને માળા ફેરવવામાં વપરે છે. કોકચીઆનાં બીની ૮ થી ૧૦ ફૂટ લાંબી માળા પરોવી આ સ્વસ્થાનના ફકીર લોકો માટીના વાસણોને ઘા માળાની ઘસીને એપ ચડાવે છે. કોકચીઆનાં બીજને છોકરાંઓ કાચની કે પથ્થરની ગોળીની જગ્યાએ રમતમાં વાપરે છે, તેમજ તે કેટલાં વરીકે પણ રમતમાં વપરાય છે.

કોકચીઆનાં બીનાં પ્રકરણ અને વિશેષ ઉપયોગ વિષે ડૉ. ખાટેની ડીકશનરીમાં વિસ્તારથી દેવામાં આપેલો છે તે ઇચ્છાનુયે વાંચવા લાયક છે.

"પૂર્તાકરંજાદિચૂર્ણ-કાંકચના મીંજ, તથા કાળાં મરી સમ ભાગે લઇ તેનું વસ્ત્ર ગાળ ચૂર્ણ કરવું. તેનો ગુણ કૃમિઘ્ન, કટુપૌષ્ટિક, જ્વરઘ્ન અને પાચક.

વિષમજ્વરમાં એક દેશી દવા ક્વીનાઈનની બરોબરી કરી શકે તેવી નથી તોપણ કાકચ વિષમજ્વરમાં ઘણુંજ ઉપયોગી છે. કેટલીક વખતે ક્વીનાઈનથી અસર થતી નથી તો એમના ચૂર્ણથી અસર થાય છે. [illegible] સીઝ કાંકચનું ચૂર્ણ પથ્ય છે તથા એરંડાનાં પાન ઉપર [illegible] તેને ભાંડી [illegible] આવે છે. તેના પાનના રસમાં [illegible] ઉપર બાંધવામાં [illegible] ઘણી પીવાથી કૃમિનો નાશ થાય છે. [illegible] કાંકચનો રસ પીવાથી [illegible] વિશે આવ્યો [illegible] છે. [illegible] રીતે [illegible] હોય તો [illegible] સ્થાન છે. એરંડાની સાથે કાંકચનું [illegible] હિસ્ટીરીઆમાં વપરાય [illegible] દાંત [illegible] છે.

ચ.મા.-કાંકચનાં મીંજ ૨ વાલ, [illegible] છે.

ક.કાંકચનાં પાનનો રસ ૨ થી ૪ [illegible], કોકચીઆનું ચૂર્ણ ૪ [illegible] (૨૦ ગ્રેન) [illegible] [illegible] છે.

ચનાં પાદડાં આદિ તથા ઋતુને નિયમિત કરનાર છે. તેનાં બીમાં સોઢી સુધારવાનો ગુણ હોવાથી તે પન (ગળતકોઢ)ના દરદ ઉપર વાપરી શકાય છે. કાંકચનું તેલ મોઢાની દાઝ મટાડવાના કામમાં આવે છે." (વિ.શા. મ. ગો)

"કાંકચીઆ ખાવાથી બરલ મટે છે. ઉલટી, હેડકી, કંપ, શ્રમ, શોષ એ સર્વે રોગને મટાડે છે." (વિ૦ રૂગનાથજી.)

૭-સ્થાનક-વાડીઓની વાડમાં, કુવાઓને કાંઠે, ગુંદી અને કોષવાર વાડાઓ પાસેના કેટાળાઓનાં જાળાંઓમાં, કાકચીઆના વેલા ઉગેલા જોવામાં આવે છે.

. એ ઘણુંકરી આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-કાંકચીઆના વેલા આ સ્વસ્થાનમાં ઘણા જુજ ઉગે છે. તે પણ વળી કોઇ કોઇ વાડીઓની વાડમાં હોય છે, પણ ઉપરના તેના ઔષધીય ગુણને લીધે તે ગરીબ લોકોને ઘણા ઉપયોગી થઇ પડે માટે એના વેલાનો વધારો વાડીઓ અને ખેતરોની વાડોમાં વિશેષ કરવામાં આવે તો તે બે રીતે ઉપયોગી થઇ શકે છે. તેમાં કાંટા હોવાને લીધે વાડની મજબૂતી રહી શકે, અને એનું સર્વાંગ તાવ જેવા સાધારણ મરજમાં બહુ અસરકારક હોવાથી ગરીબ ખેડુતો અને બીજાં ગામડીઆં લોકોને તે ઓસડ તરીકે પાસેજ વગર પૈસે તે મળી શકે. કેટલાક ખેડુતો પોતાના વાડાઓમાં કાકચના વેલા ધર્માદા ઓસડ આપવાના હેતુથીજ વાવે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૧૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Poinciana elata.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 260; N. p. 96; Watt. VI. part I. p. 309; રૂ. નિ. પા. ૪૭૯.

૨-દેશીનામ-સીધસરો, સીધસેરી (પો૦); સંધેસરો, (ગુ૦); સંધેસરા (મ૦); સિદ્ધેશ્વર, સિદ્ધનાથઃ (સં૦).

૩-વર્ણન-સીધસરાનાં ઝાડ ૧૫ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં નાહાની નાહાની લીસી ને ચળકાટવાળી ઘણી શાખાઓ હોય છે. પાન સંયુક્ત, ઝીણાં, બાવળનાં પાનની પેઠે સળીપર આવેલાં હોય છે. ફૂલ ધોળા રંગનાં, મધુરી વાસવાળાં, વસંતથી ચોમાસાં સુધી આવે છે. તે ઉઘડ્યા પછી પીળાં થઇ જાય છે. તેથી એકી વખતે એનાં ઝાડપર બે રંગનાં ફૂલોનો દેખાવ ઘણો સુંદર લાગે છે. શીંગ (ફલ) શિયાળે પાકે છે.

મૂળ-ઉંડાં ઐરેલાં હોય છે. તેમાંથી કેટલાક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તે ઘણા મજબૂત હોય છે. ઘણીવાર તે સખ્ત પથ્થર ફાડી પોતાનો રસ્તો કરે છે. તે બહારથી ભૂરા ને અંદરથી પીળાસલેતા ધોળા રંગના હોય છે. તે ઉપરની ભૂરી ફોતરી રતાસલેતા રંગની ને રસભરી હોય છે. તે જલદીથી ઉતરી જાય છે. આ અણગમતી અને સ્વાદ ચીકાસલેતો, તૂરો અને પાછળથી ખારો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-સીધસરાના ઝાડનું થડ ૪ ઇંચથી ૧ કે ૧½ ફીટ જાડું હોય છે. તે ભૂરા રંગનું લીસું ને ચળકતું હોય છે. તેનાપર વખતે ધોળાસલેત ભસ્મીવર્ણાં છાપાં અને ધોળી ટપકી હોય છે. તેની છાલ પોચી, બટકણી ને જાડી હોય છે. તે અંદરથી લીલા ને રતાસલેતા રંગની દાણાદાર હોય છે. તેનો સ્વાદ કાંઇક તૂરો ને તેલીઓ લાગે છે. શાખા વિશેષ લીસી ને ચળકાટવાળી હોય છે. તેનાપર પણ ભૂરા કે ધોળા રંગની ટપકી હોય છે. કોમળ શાખાઓ લીલા કે રતાસલેત રંગની હોય છે. તે બટકણી હોય છે ને અંદરથી તે લીલાસલેતા પીળા રંગની હોય છે.

પાન-૬ થી ૯ ઇંચ લાંબાં, આંતરે આવેલાં હોય છે. તે દ્વિભક્ત હોય છે. તેની મુખ્ય ડીંટડી ઉપર પાનના પીંછા જેવા વિભાગોની ૪ થી ૬ કે ૮ જોડી આવેલી હોય છે. એ દરેક જોડીમાંનો એક વિભાગ (અર્થાત પાન) ૧½ થી ૨ કે ૨½ ઇંચ લાંબો હોય છે. અને તેમાં ૨૦ થી ૨૫ સૂક્ષ્મ પની જેવાં પાન આવેલાં હોય છે. તે ૩ લાઇન લાંબાં ને ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં અને ડીંટડી પાસે તેની કોર વિષમ હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. કોમળ પાનપર ધોળા ચળકતા સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે ઘણાં ચીકણાં લાગે છે. અને તેમાંથી જરા તીખી ને ઉગ્ર વાસ નીકળે છે. એનો સ્વાદ ખટાસલેતો, ચીકણો ને ચીરપરો લાગે છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી લીલા રંગની કોમળ વાળની રૂંવાટીવાળી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળેલી હોય છે. તેનાપર ઝુમખાની પેઠે ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીંટડી લીલા રંગની ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી અને પાનની મુખ્ય ડીંટડી કરતાં જાડી હોય છે. તેનાપર પણ વાળની રૂંવાટી હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૨ ઇંચનો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં હોય છે. એ પાંચે પત્રો પ્રથમ બાજુએથી જોડાયલાં હોય છે, પણ ફૂલ ઉઘડે છે ત્યારે તે લગભગ તળિયાં સુધી ચીરાઇ જાય છે. એ પત્રો ટેરવે સાંકડાં અને અણીદાર હોય છે. તે બહારથી લીલા રંગનાં, વાળની રૂંવાટીવાળાં, અને અંદરથી ફીકાં પીળાં સુંવાળાં ને ઘટ્ટ અસ્તર ચઢેલાં હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે નાહાની મ્હોટી હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબી ને ૧ ઈંચ પોહોળી હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષના પત્રોથી આંતરે આવેલી હોય છે. આ પાંચે પાંખડી તળિયે સાંકડીપની ને મથાળે પોહોળી હોય છે. તેની કોરપર કાંગરીદાર ઝાલર હોય છે. પાંચ પાંખડીઓમાંહેની ચાર પીળા રંગની અને એક જે નીચેના ભાગમાં નળી જેવી થયેલી હોય છે, તે પીળા રંગની હોય છે.

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે. તે પાંખડીઓ કરતાં ઘણાં લાંબાં હોય છે. તેના તંતુઓ લીલાસસીતા પીળા કે વખતે રાતા રંગના ને ચંબુ આકાર હોય છે. તેને તળિયેથી અધવચ સુધી સફેદ ચળકતા લાંબા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે પરાગકોષ પૃષ્ઠસ્પર્શી કેસરીઆ રંગના હોય છે. પરાગરજ પણ તેવાજ રંગની હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય એક પોલવાળો લીલા રંગનો હોય છે. તેપર વાળની રૂંવાટી હોય છે. નલિકા કોરા લીલા રંગની પુંકેસર તંતુઓ કરતાં જરા ઉંચી હોય છે. તેને ટેરવે લીલા રંગનું સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

શીંગ–(ફલ)–ચપટી, ૪ થી ૮ ઈંચ લાંબી, ને ¾ ઈંચથી આસરે ૧ ઈંચ પોહોળી હોય છે. તે કાચી હોય છે ત્યારે લીલાસસીતા પીળા રંગની સફેદ વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે, પણ પાકે છે ત્યારે ભૂરાસસીના રાતા રંગની થઈ જાય છે. તે બન્ને છેડે સાંકડીપની, અણીદાર, લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેની અંદર ૫ થી ૧૬ બીજ હોય છે.

બીજ–લંબગોળ, લીસાં, ભૂરા રાતા રંગનાં અને બન્ને પાસ જરા દબાયલાં હોય છે. તેને એક છેડે ઝીણી અણી હોય છે. તેનાપર બન્ને બાજુએ પેરા રંગનાં લંબગોળ પીળા ભૂરા રંગનાં કુંડાળાં હોય છે. બીજ ૩ લાઇન લાંબાં ને ૨ લાઇન પોહોળાં હોય છે. બીની ઉપરનું પડ ઘણું કઠણ હોય છે ને તે અંદરથી પીળાસ-લેનું પાણું હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ચાદી, ઉપશેષક, રેચક તથા વિષ અને શોધક.

૬–ઉપયોગ–સીસમરાનાં મૂળ વીંછીના ડંખ ઉપર પાણીમાં ઘસીને ચોપડે છે. તેમજ તેનાં મૂળને વીંછીની પીડાવાળા ભાગપર ધર્ષીપર ફેરવવાથી વીંછી ઉતરી જાય છે. સીસમરાનાં પાંદડાંનિ વાટી માથાની ઉંદરી ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. સીસમરાનાં પાંદડાંની લેપડી ગુંમડાં ઉપર બાંધવામાં આવે છે. તેમજ મરડીની ઉપર સીસમરાનાં પાન વાટી ઘણા લોકો બાંધે છે. ગાંઠ ઉપર ચડી આવે છે. સેજા અને દરદ ઉપર સીસમરાનાં પાનને દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. ઓરીઅરપર સીસમરાનાં પાન વાટીને [...] સાથે પાય છે. વાએ ઝડાણો હોય તો એન[...] વાટીને પાય છે. એનાં પાન ત્રિદોષને ટાળે છે. [...] ઉપર સીસમરાનાં પાન ઘેટું તથા રબારી લોકો [...] મુકે છે, તેથી ઝખમ રૂઝાઈ જાય છે. ઢોરનાં [...] ઉપર પણ સીસમરાનાં પાન વાટી રબારી લોકો [...] છે. ઢોરને શીળી નીકળી હોય તો બરડાના રબ[...] લોકો સીસમરાનાં પાનનો ઉકાળો ઢોરને પાય છે. ઢો[...] મુંડ ધા વાગ્યો હોય કે લચક પડી હોય તો તે[...] સીસમરા અને આવળનાં પાન તથા રાડાની માટ[...] પાણીમાં ખુબ ગરમ કરી ઢોરના તે ભાગપર ભરે છે. સીસમરાનાં ફૂલનાં વરાળીઆં પેશાબ ન ઉતરતો હોય તો પેડુપર બાંધવાથી પેશાબ છૂટે છે. કાચી શીંગ પક્ષીઓ બહુ ખાય છે. એનું લાકડું રમકડાં, દીવાસળી અને છાસ કરવાની રવાઈનાં ફૂલો કરવામાં કામે આવે છે. સીસમરાનું લાકડું પીળાસલેનું, હલકું અને પોચું થાય છે. એનું લાકડું છાયામાં રાખ્યું હોય તો જલદી સડતું નથી, તોપણ એનાં લાકડાનિ ઉધાઈ જલદી લાગુ પડે છે.

૭–સ્થાનક–સીસમરાનાં ઝાડ બરડા ડુંગરની પાઉની ઝાડીમાં અને ઝરણોને કાંઠે ઉગે છે.* એ હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–સીસમરાનાં ઝાડ હિંદુસ્થાનનાં વતની છે કે બીજા દેશનાં? તે વિષે વિલાયતથી શંકા લખાઈ આવતાં તે 'હિંદુસ્થાનનું વતની છે.' એવું સમાધાન આ લખનારે કરેલું છે. તે ઇન્ડિયન ફોરેસ્ટર (Indian Forester) ચોપાનીઆમાં માહે જાનેવારી ૧૯૦૦ માં છપાયલું છે.

સીસમરાનાં પાન કાઠિયાવાડમાં પરરેહાની દવા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેથી એનાં ઝાડ વાડી, વાડાઓમાં અને રસ્તાઓ તથા કુવાઓની પાસે ઘણા લોકો વાવે છે. એનાં ઝાડ બીજ તેમજ ડાળો વાવવાથી પણ થાય છે.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૧૧.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Parkinsonia aculeata.

દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 260; N. p. 96; Watt. VI. part. I. p. 110.

૨–દેશીનામ–રામબાવળ(પો૦); પરદેશીબાવળ(ગુ૦); વિલાયતીબાવુલ, કેસરીબાવુલ (મ૦); વિલાયતીબાવુલ, વિલાયતીકીકર (હિ૦).

---

* એ રામનાથ જગ્યાની જોડ [illegible] અને બાજુએ, ઈશાન ખૂણાપર [illegible], અલખાવી ડુંગર, અને આદિત્યાણું જંગલમાં પાણાણીના પેટ, અને ટીંબા અને ઝાડ [illegible] જોવામાં આવે છે.

૩-વર્ણન–રામબાવળનાં ઝાડ ૧૦ થી ૧૫ ફીટ ઉચાં થાય છે. તેમાં કાંટા હોય છે. એનું થડ અને શાખાઓ પીળાસલેતા લીલા રંગનાં હોય છે. તેમાં નાહાની નાહાની ઘણી શાખાઓ હોય છે. પાન લાંબી, ચપટી ડીટડીપર સૂક્ષ્મ આવેલાં હોય છે. ફૂલ સુશોભિત પીળા રંગનાં આવે છે. તે માગસરથી વૈશાખ માસ સુધી વધારે જોવામાં આવે છે. પણ કેટલાક ઝાડોમાં તો તે બારે માસ હોય છે. એની શીંગો ઘણા લાંબા વખત સુધી ઝાડપર રહે છે. તેથી નવી શીંગો સાથે આગલા વરસની સુકેલી શીંગો પણ ઘણીવાર જોવામાં આવે છે.

એનાં ઝાડ ભર ઉન્હાળે લીલાં ઝીણાં પાન અને સુંદર પીળાં ફૂલોના ભરાવથી બહુ સુંદર દેખાતાં હોય છે.

મૂળ–એના મૂળમાંથી ઘણા ફાંટા નીકળી જમીનમાં ચોતરફ લાંબા પસરાયલા હોય છે. તેમાંથી ઘણા બારીક રેસા નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ પાતળી અને ઉપરથી ભૂરા રંગની હોય છે. તેપર ઉભા ચીરા અને નાહાના ગાંઠ ગઠળા આવેલા હોય છે. મૂળનું લાકડું સછિદ્ર કઠણ અને ધોળા રંગનું હોય છે. મૂળની વાસ અણગમતી અને સ્વાદ કડવાસલેતો તૂરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી ૪ ઈંચથી વખતે ૧ ફુટ જાડી હોય છે. તેપર પોહોળી પડથી અને તીક્ષ્ણ અણીવાળા સીધા કાંટા આવેલા હોય છે. તે બે બાજુએ અને એક વચમાં એમ ત્રણ ત્રણ કાંટા પાસે પાસે આવેલા હોય છે. તેમાં બાજુના બે ટુંકા અને સહેજ વાંકા હોય છે. અને વચમાંનો કાંટો એ બન્નેથી લાંબો હોય છે. કાંટાનો રંગ પીળાસલેતો ભૂરો હોય છે. તે ૧/૪ ઈંચથી ૧/૨ ઈંચ લાંબા હોય છે. શાખાઓ આંગળીથી તે હાથનાં કાંડાં જેવી જાડી થાય છે ને તે ઘણુંકરી સીધી તરસાની પેઠે લાંબી વધે છે ને તેના ઉપર ફીકા ધોળા રંગનાં સૂક્ષ્મ છાંટણાં હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓનું લાકડું સફેદ અને બરડપું હોય છે. કોમળ શાખાઓ વખતે રતાશલેતા રંગની હોય છે, અને તેની ઉપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. એની મુખ્ય ડીટડીઓ ત્રણ કાંટાઓની ઉપરથી ૨ થી ૪ કે વખતે ૬ નીકળેલી હોય છે. તે ૧/૨ થી ૧ કે વખતે ૧૧/૨ ફુટ લાંબી અને ૧/૧૨ થી ૧/૮ ઈંચ પોહોળી હોય છે. તે તળિયે જરા જાડી થયેલી ને સાંધાથી જોડેલી હોય છે. ને તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. એ ડીટડીપર બાવળની પની જેવાં સૂક્ષ્મ પાનની હાર આવેલી હોય છે. એ દરેક હારમાં ઘણુંકરી ફીકા લીલા રંગનાં ૩૦ થી ૬૦ પાન હોય છે. તે ૧ થી ૨ લાઇન લાંબાં હોય છે. તેની ડીટડી સૂક્ષ્મ પીળાસલેતા રંગની હોય છે. પાન ડીટડી પાસે એક બાજુ સાંકડુંનું ને મથાળે ગોળાઇલેતું પોહોળું હોય છે. તેને ટેરવે વખતે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તે જરા જાડાં હોવાને લીધે તેમાંની નસો સ્પષ્ટ દેખાતી નથી. પાનની વાસ અને સ્વાદ જરા અણગમતાં અને કડવાસલેતાં હોય છે.

ફૂલ–પત્રકોણમાંથી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળે છે. તે પીળાસલેતા લીલા રંગની અને ૧/૨ ઇંચથી તે ૧/૨ ફુટ જેટલી લાંબી હોય છે. તેનાપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એ સળીપર ૪ થી ૬ કે ૨૦ થી ૩૦ ફૂલો ચડા ઉતાર જરા છેટે છેટે આવેલાં હોય છે. તેની વાસ ગુલબાસનાં ફૂલને મળતી હોય છે. ફૂલ ૧/૨ ઇંચથી ૧ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે તેની ડીટડી પાતળી, લીલાસલેતા પીળા રંગની હોય છે. ને તે ૧/૨ ઇંચથી ૨/૩ ઇંચ લાંબી અને બહુધા ઉંચી ચડતી હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશથી જરા નીચે સાંધાવાળી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૫ હોય છે, તે તળિયેથી જોડાઈ એક લીલા રંગની સૂક્ષ્મ પ્યાલી જેવાં થઈ રહે છે. અને ઉપર તેના પાંચે છેડા છૂટા હોય છે. એ છેડા તેને તળિયેથી પ્યાલીપર સાંધાથી જોડેલા હોય છે. એના છેડા ફૂલ ઉઘડયા પછી પછવાડે વળી જાય છે. તે લીલાસલેતા પીળા રંગના હોય છે. તે ૨ લાઇન લાંબા ને ૧ લાઇન પોહોળા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે ૩ થી ૪ લાઇન લાંબી ને ૨ થી ૩ પોહોળી હોય છે. એ પાંચે પાંખડીઓને તળિયે સૂક્ષ્મ લીલા રંગની ડાંડી હોય છે. ને તે ડાંડલીપર સફેદ વાળની રૂંછાળ હોય છે. એ પાંચ પાંખડીઓમાંથી એક પાંખડી સૌથી મ્હોટી અને બહાર નીકળતી હોય છે. તેનાપર રાતાં છાંટણાં આવેલાં હોય છે. પાંખડી પાતળી અને તેનાપર કરચલી પડેલ બાનક હોય છે.

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે, તેના તંતુ ૨ થી ૩ લાઇન લાંબા, લીલાસલેતા પીળા રંગના હોય છે. તેને તળિયે સફેદ વાળની રૂંછાળ હોય છે. પરાગકોશ ભૂરાશલેતા રાતા રંગના, અને પરાગરજ પીળી હોય છે.

સ્ત્રીકેશર–૧ હોય છે, તે પુંકેસરો જેટલી લાંબી હોય છે. તે તળિયે લીલા રંગની ને ઉપર રાતી હોય છે. તેપર પણ સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. નલિકા ઝીણી, રાતી અને લીસી હોય છે. ને તેને છેડે સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

શીંગ–(ફલ)–શીંગ ૩ થી ૬ ઈંચ લાંબી અને ૨ થી ૨૧/૨ લાઈન પોહોળી હોય છે. તે કાચી હોય છે ત્યારે લીલા રંગની ને પાકે ત્યારે ભૂરા રંગની થઈ જાય છે. તે બન્ને છેડે સાંકડીથની અણીદાર હોય છે. તેની સપાટી લીસી ને તેપર ઉભી નસો હોય છે. તેમાં ૩ થી ૮ બીજ હોય છે. એ બીજવચ્ચે તે ખાંચવાળી હોય છે, તેથી તેનો આકાર માળા જેવો દેખાય છે.

બીજ—સંખ્યામાં ઘણાં હોય છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે પીળા લીલા રંગનાં ને પાકે છે ત્યારે કાળાશપડતા ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે. તેની સપાટી ઘણીજ લીસી ને ચળકતી હોય છે. અને તેપર કાળાશપડતી ભૂરી પટી અને ઝાંખુંની જાળ હોય છે. બીજ ૩ લાઈન લાંબાં અને ૧૬ પેહોળાં હોય છે. તે ઘણાં કઠણ હોય છે. તેને ભાંગતાં તેમાંથી પીળાશપડતાં બે દળ નીકળે છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો લાગે છે. કાચાં બીનો સ્વાદ મીઠાશપડતો કડવો હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—ગાદી, રેચક અને શોધક.

૬—ઉપયોગ—રામબાવળના મૂળની છાલ સુંઠની સાથે ઘસીને રક્તવિકારના સોજા ઉપર ચોપડે છે. એના ઝાડની અંતરછાલ રાત્રે પાણીમાં પલાળી સવારે તે પાણી ગાળીને પ્રમેહ ઉપર સાકર નાખી પાય છે. રામબાવળના પાનની ચટણી વાટીને ખરજવા ઉપર ચોપડે છે. રામબાવળનાં ફુલ સુંદર હોવાને લીધે મહાદેવજી અને દુર્ગાને ચઢે છે. રામબાવળનાં કાચાં બીજ છોકરાં ખાય છે. અને શીંગ પાકે છે ત્યારે શીંગને ભાંગી તેમાંથી બી કાઢી ગરીબ લોકો ખાય છે. ને વિશેષ ખવાય તો ઉપદ્રવ કરે છે. રામબાવળની છાલમાંથી કોઈ રેસા નીકળે છે. તે ટુંકા અને બરછટ હોય છે. તેથી તે દોરી બનાવવાના કામમાં આવી શકે નહિ પણ કાગળ બનાવવાના કામમાં આવી શકે એમ કહે છે. રામબાવળ ઢોરઢાંખર અને બકરાં ખાય છે. કાર્બેનિયા દુકાળની વખતે તેને વાઢી ઢોરો ફુરેટી લોકો ખાય છે, જેમો વગેરે રોગોને ભવરાવવા દવા અને રામબાવળનાં ઝાડ નીચે પડી ગએલ સુકાં પાન અને પાતરાં વગેરે ખબ રોગ અને ઘરેડાં ખાવા બનતા દવા. એના બીજ તે વખતે દુકાળીઆ ઢોરો ભરૂચ ખાતા હતાં. રામબાવળ ફોલાવણ, ખજૂરી ઉપલ્યું, ઓરિયંટીઅ ડાળવાણું, અને ઢાકાં ભીંડવણુ, નાડાનું ઝાડ હોવાને લીધે તેને વાડી, વાડા અને ખેતરોની વાડ કરવા માટે ઘણા લોકો વાવે છે. રામબાવળનું લાકડું હલકું ને ભરાઉ હોવાને લીધે [illegible] છે. એના [illegible] આવે છે. તે ભાગની વખતે [illegible] છે. પણ તે [illegible] આવે છે.

એ ઝાડ ૮ થી ૧૦ ફુટ ઉંચાં થાય. ભરી હોવે [illegible] ૪ ઈ. ૬ ઈંચ [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] આવે છે.

૭—સ્થાનક—રેતાળ કાંઠી અને બીજી ભારે જમીનમાં રામબાવળનાં ઝાડ ઉગેલાં જોવામાં આવે છે.

એ ઝાડ અસલ અમેરીકાનું વતની છે પણ હવે હિંદુસ્થાનમાં ઘણી જગોએ થાય છે.

૮—વિ૦ વિવેચન—એ પરદેશી ઝાડ હોવાથી એનું નામ કોઈ રામના ભાગે રામબાવળ રાખેલું છે, તે આખા કાઠિયાવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે.*

વર્ગ—(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૧૨.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Cassia Fistula.

ઉલ્લેખ—H. II. p. 261; N. p. 96; Watt. II. p. 217; ૬. નિ. પા. ૧૦૪.

૨—દેશીનામ—ગરમાળો (પી૦+ગુ૦); बाहवा, कर-माल, [illegible], (म०). अमलतास, गिरमाला (हिं०). राजतरु, [illegible], कृतमाल, स्वर्णांग, आरग्वध (सं).

૩—વર્ણન—ગરમાળાનાં ઝાડ ૨૦ થી ૩૦ ફુટ ઉંચાં થાય છે એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન સંયુક્ત ફુટ ૧½ ફુટ લાંબાં હોય છે. તે શિયાળે ખરી જાય છે. અને ચૈત્ર વૈશાખ મહિને તે ફુલની સાથે પાછાં આવવા માંડે છે. એમાં પીળાં ફુલોની મોટી લાંબી ને ઝુમખી [illegible] ઉપર લટકતાં દીઠાં આવે છે. આ વખતે ખરેખર એ ઝાડનો દેખાવ ઘણો સુંદર [illegible] હોય છે. શીંગ (ફળ) ગોળ અને ઘણી લાંબી હોય છે. શીંગ શિયાળે પાકે છે.

ગર્ભ—ઘણું ઉંડુ કાળું હોય છે. તેમાં [illegible] અને ગોળ, ચેપટાં, [illegible] નીકળેલાં હોય

* [illegible]

છે. મૂળનું લાકડું ઘણું કઠણ અને ધોળું હોય છે. છાલ-પરની ફોતરી ભૂરા કે કાળાસસેતા ભૂરા રંગની લીસી, અને છાલ રાતા રંગની જાડી ને રસભરી હોય છે. અંતરછાલ રતાસસેના ધોળા રંગની ટુંકા રેસાઓ અને પડવાળી હોય છે. છાલની વાસ જરા ઉગ્ર અને સ્વાદ તૂરો ને પાછળથી જરા કડવો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—એનું થડ ½ થી ૧ ફુટ જાડું, ઘણુંકરી સીધું પણ વખતે કેટલાંક કારણોથી આડું અવળું ને અગડબગડું પણ હોય છે. તેપરની છાલ ભૂરી કે ભસ્મી રંગની, લીસી અથવા ખડબચડી, અંદરથી રાતી, ચીકાસ-વાળી, મજબૂત રેસાવાળી ને તૂરા ને કડવા સ્વાદવાળી હોય છે.

શાખાઓ ધોળાસસેતા ભૂરા રગની ને તેપર ધોળાં છાપાં પડેલાં હોય છે.

કોમળ શાખાઓ કાળાસસેતા લીલા ને ભૂરામિશ્ર રંગની ઘણી લીસી ને ચળકતી હોય છે; તેપર ભૂરા કે સફેદ રંગનાં દાણાદાર છાંટણાં (tubercles) હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓ લીલા રગની લીસી, ચળકતી, સફેદ વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. ને તેપર ભૂરા કે ધોળા વાળની રૂંવાટીવચ્ચે વખતે કાળા ચાંડલાવાળાં ઘણુંકરી ગોળાશ-સેતાં છાંટણાં હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. તે લીંબડાના પાનની પેઠે લાંબી સળીપર આવેલાં હોય છે. એ સળી અથવા પાનની મુખ્ય ડીટડી થડમાં જાડી થયેલી, ઘેરા લીલા રંગની, ને તેની ઉપરની બાજુ નીક હોય છે. તે લીસી, ચળકતી વખતે સૂક્ષ્મ ધોળા કે ભૂરા વાળની આછી રૂંવાટીવાળી [illegible] ઇંચ થી ૧ કે ૧½ ફુટ લાંબી હોય છે. એ મુખ્ય ડીટડીપર ૩ થી ૮ જોડીઓ નાહાનાં પાન (દલ કે પર્ણ–leaflets)ની આવેલી હોય છે. અને ડીટડી-ને ટેરવે પાનની છેલી જોડીનીવચ્ચે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. જોડીમાંનાં પાન સામસામાં અથવા જરા આંતરે આવેલાં હોય છે. એની ડીટડી પાનના પ્રમાણમાં ટુંકી, ઘેરા લીલા રંગની, ને સફેદવાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. તે પાનની મુખ્ય ડીટડી સાથે સાંધાઓથી બેઠેલી હોય છે, ને એ સાંધા એવા કાચા હોય છે કે, પાન તે સંધિથી ડીટડીઓનું તરત ખરી પડે છે. જોડીમાંનાં પાન તળિયે પોહોળાં અને ટેરવાં તરફ સાંકડાંથતાં, ને ટેરવાં બુઠ્ઠી અણીવાળાં હોય છે. એ પાન ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં ને ૧½ થી ૨ કે ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીપર ઘણુંકરી ધોળા કે ભૂરા વા તપખીરીઆ રંગના વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલા કે ઘેરા લીલા રંગની, ને નીચેની જરા ફીકા રંગની હોય છે. કોમળ પાન ઘણાં ચળકતાં, સુંદર સોનેરી લાલાસ-સેતાં, અને વાળની ગીચ રૂંવાટીવાળાં હોય છે. પાન ઘણાં ચીવટ હોય છે. તેથી તે મુશ્કેલીએ ચાવી તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ જરા ચીરપરો ને તૂરો લાગે છે.

ફૂલ—પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી અથવા ફૂલોની માથો અથવા શેડ પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે લીલી, ચળકતી અને સફેદ વાળની રૂંછાળવાળી હોય છે. તે થડમાં એક કે ૨ લાઇન જાડી અને છેડા તરફ પાતળીથતી હોય છે. તે ઘણી નરમ હોય છે; તેથી નીચી ઝુકેલી અને થોડા પણ પવન લાગવાથી આમ તેમ ડોલતી ને ઝુલતી હોય છે. તે પાન જેટલી કે તેથી પણ કોઈવાર લાંબી હોય છે. તેનાપર થડ આગળથી જરા છેટે છેટે પણ છેડા તરફ જરા પાસે પાસે ફૂલો આવેલાં હોય છે. તે વખતે એક ૨–૩ કે ૪ થાળી પેઠે ચોતરફ ચોફેર નીકળેલાં હોય છે. ફૂલનો રંગ સોના જેવો પીળો ચકચકીત, અને તેમાં સહેજ મધુરીવાસ હોય છે. એની વાસ પ્રથમ પાકેલા ખડબુજા જેવી મીઠી પણ પાછળથી સહેજ ઉગ્ર કે તીખી લાગે છે.

ફૂલની ડીટડીના થડમાં ૩ પુષ્પપત્રો હોય છે. તે ૧ થી ૧½ લાઇન લાંબાં ને ભૂરા ચળકતા વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલાં હોય છે. તે તરત ખરી જાય છે. વચલું પુષ્પ-પત્ર બાજુનાં બે કરતાં જરા લાંબું હોય છે.

ફૂલની ડીટડી લીંબડાની સળી જેવી અથવા [illegible] જરા પાતળી હોય છે, તે ૧½ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે પણ નરમ અને બહુધા નીચી ઝુકતી હોય છે. તેનાપર સફેદવાળની રૂંવાટી હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશથી જરા નીચે સાંધાવાળી, અને સાંધાથી ઉપર જરા જાડી થયેલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે તળિયે જોડાયલાં ને મથાળે ખુલ્લાં હોય છે. તે સફેદ વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલાં, ૨ થી ૩ લાઇન લાંબાં, અને ૧ થી ૨ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં ગોળાકારનાં હોય છે. તેની અંદરની બાજુ ઉજળી લીલા રંગની નસો દેખાતી હોય છે. ફૂલ ઉઘડયા પછી એ પાંચે પત્ર પાછાં વળી જાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો કરતાં લાંબી હોય છે. તે ખુલ્લા ને ઘેરા પીળા રંગની ને ઘણીજ પાતળી હોય છે. તેને તળિયે સૂક્ષ્મ લીલા રંગની ડાંડલી (claw) હોય છે. પાંખડી ½ ઇંચથી ૫ લાઇન પોહોળી અને ¾ [illegible] ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. પાંચે પાંખડીઓ એક બીજાંથી છૂટી હોય છે. તેનાં ટેરવાં ગોળાદલેતાં હોય છે. પાંખડીપર તાડના પંખામાં ઉભીનસો હોય તેવી ઉભીનસો દેખાય છે. તે તેમાંની મુખ્ય નસોપર સફેદ ચળકતા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. એ પાંચે પાંખડીઓ આકારમાં ઘણુંકરી એક સરખી પણ કદમાં નાહાની મ્હોટી હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦ હોય છે. તેમાં ૩ સૌથી વધારે લાંબાં ને તે મથાળે તેમજ તળિયે વાંકસીનાં હોય છે. એના પરાગકોષ સૌથી મ્હોટા ને પૂર્ણ હોય છે. ૪ કેસરો ઉપર કહેલાં ૩ થી ટુંકાં હોય છે ને તે થોડાં વાંકવળેલાં હોય છે, એઓના પરાગકોષ પણ ટુંકા હોય છે, તોપણ તે પૂર્ણ હોય એમ લાગે છે. આ ૪ કેસરોથી ટુંકાં વળી ૩ કેસરો હોય છે, તે સીધાં હોય છે, એના પરાગકોષ ઘણા નાહાના હોય છે, ને પૂર્ણ સ્થિતિએ આવતા જણાતા નથી. એ દશે પુંકેસરોના તંતુઓ પીળા, લીસા ને ચળકતા હોય છે. તેઉપરના પરાગકોષ પીળા, પણ પાછળ જતાં જરા ભૂરાસલીના થઇ જાય છે. સૌથી લાંબાં ૩ પુંકેસરોની તેના વાંકસોની લંબાઇ ૧½ ઇંચની ને સૌથી ટુંકાં ત્રણ કેસરોની લંબાઇ ½ ઇંચની હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પીળાસલેના રંગનો, સહેજ વાંકી ઇંછાળવાળો; નલિકા ટુંકી ને કલમ-ચાસ સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે. સ્ત્રીકેસર પણ સૌથી લાંબાં પુંકેસરોની પેઠે વાંકવળેલી અને તે લગભગ તેટલી લાંબી હોય છે.

શીંગ-(ફળ)-પ્રથમ લીલી ને પાકીને સુકાય છે ત્યારે રતાસલેતા કાળા રંગની થઇ જાય છે. એ તદન સુકાયા પછી તેને હલાવી હોય તો તેમાંનાં બીજ ઘુઘરાની પેઠે તેમાં વાગે છે. શીંગ ગોળ, બન્ને છેડે ટુંકી અણીવાળી, ૨ થી ૨½ ફીટ લાંબી, ને ¾ થી ૧ ઇંચ પોહોળી હોય છે. શીંગની એક બાજુ ઉભી નીક અને બીજી બાજુ દોરી જેવી નીક દેખાતી હોય છે. શીંગ લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેમાં ઘણાં બીજ હોય છે. શીંગની અંદર ખાનાં પડેલાં આવેલાં હોય છે, તેઉપર મીઠો કાળા રંગનો અરીઠાના ફળની છાલમાના ગરની વાસને મળતી વાસવાળો જરા મીઠો ગર હોય છે. એ ગરમાં બીજ આવેલાં હોય છે.

બીજ-રીંગ કે પીળા ભૂરા રંગનાં, ઘણાં જ લીસાં, ચળકતાં, જરા ચપટાં, એક છેડે બુઠ્ઠી અણીવાળાં, એક ઉભી નસવાળાં, ૨½ થી ૩ લાઇન લાંબાં, ૨ થી ૨½ લાઇન પોહોળાં, ને ઘણાં કઠણ હોય છે. તે તોડતાં તેમાંથી પીળા દાળીઓ નીકળે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-રેચક, પિત્તનાશક અને શોધક.

૬-ઉપયોગ-ગરમાળાનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને સોજાઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. ગરમાળાની છાલ અને પાનનો લેપ પણ સોજાઓ ઉપર કરવામાં આવે છે. ગરમાળાની પાકી શીંગમાંનો ગળ કે ગર જુલાબ દેવા માટે ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને તથા છોકરાંઓને પણ આપી શકાય છે. પિત્તવિકાર ઉપર ગરમાળાનો ગર આંબલીના ગર સાથે અપાય છે. ગરમાળાનો ગર છોકરાંઓનું પેટ ચઢી આવ્યું હોય તો તેઉપર ચોપડવામાં આવે છે. ગરમાળાના ગરનો સંધિવા અને બીજા સોજાઓ ઉપર લેપ કરવામાં આવે છે. ગરમાળાની પાકી શીંગ બીજ અને ગરસોળી વાટી મરઘીની ગાંઠપર તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. ગરમાળાનો ગર મરઘીમાં થતી કબજીઅત અને બેશુદ્ધિ ઉપર પોરબંદરના પ્રખ્યાત ગૃહસ્થ જુમા આદમ ખત્રી મરઘીની દવામાં ખાવા તેમજ ગાંઠપર ચોપડવા આપતા હતા. બરડાપરના રબારી લોકો ગરમાળો અને આવળનાં પાન પાણીપર ઘસી દાદરપર લગાડે છે. ગરમાળાનાં ઝાડમાંથી રાતો રસ ઝરે છે તે પાછળથી કાળુ થઇ જાય છે. તેને ગરમાળાનો ગુંદર ને કમરકસ કહે છે. તે ખાખરાના ગુંદરને મળતો હોય છે. તે ડાઢ દુખતી હોય તો ડાઢમાં મુકાય છે. ગરમાળાનું લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે, તે બરડા ડુંગરમાંના રબારીલોકો પોતાનાં છાપરાં અને કુબાના થાંભલાને વરણ તરીકે કામમાં લે છે. ગરમાળાની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે, તે દોરી બનાવવાના કામમાં આવે છે. ગરમાળાની છાલ બાવળની છાલ સાથે રંગના કામમાં વપરાય છે. ગરમાળાના ફૂલનો ગુલકંદ બનાવવામાં આવે છે, તે આંતરડાના મરડામાં અપાય છે, અને ઝાડેજ અંગ ગરમ રહેતું હોય અને કબજીઅત હોય તો તેવાઓને પણ એથી ફાયદો થાય છે. બરડાના રબારીલોકો ગરમાળાનાં પાન મીઠાં ને મરચાં સાથે ખાવી જાય છે, તેથી તેઓ કહે છે કે, પેટ સાફ આવે છે. જળમૂત્રતા ઉપર ગરમાળાનાં ફૂલનો ક્વાથ અપાય છે. નાજુક બાંધાની સ્ત્રીઓને એનાં ફૂલનો ગુલકંદ ½ ઔંસ બાર દૂધની સાથે રાત્રે આપવાથી સવારે પેટ સાફ આવે છે. ગરમાળાના લાકડાંની રાખ પણ રંગના કામમાં વપરાય છે. ચામડાં રંગવાના કામમાં પણ ગરમાળાની છાલ આવી શકે છે.

બંગાળામાં દેશી તમાકુને વધારે લીજ્જતદાર કરવા માટે ગરમાળાના ગરનો તેને પાસ આપે છે, એમ કહેવાય છે.

"આરગ્વધાદિ કવાથ-ગરમાળાનો ગર, કડુ, હરડે, લીંડીપીપર અને મોથ એ બધા મળી ૨ તોલા લઇ તે પાણી ૩૨ તોલામાં ઉકાળવાં આઠ તોલા બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

ગુણ-સારક.

ગળ્યું, મળાવરોધ તથા બાળકોને ભાર સ્વો હોય તેપર અપાય છે. ગરમાળાનો રેચ ઘણો સારો ને હલકો છે. ને તેથી બાળકોને નિર્ભયપણે અપાય છે. આથી થોડું ઘણું પેટમાં ચુંથાય છે ને તેની ચુંક ન જણાય તેટલા માટે સુવાના રસમાં ઘુંટી તે બાળકોને પવાય છે. ગરમાળાનો ગર કલેજાની અંદરના સોજાના ભરાવને તોડે છે, તેની રેચક અસરથી યકૃત ઉપરથી ઘણું દબાણ ઓછું થાય છે, ને તેથી કરીને તે થોડે થોડે પિત્તનો

છે. મૂળનું લાકડું ઘણું કઠણ અને ધોળું હોય છે. છાલપરની ફોતરી ભૂરા કે કાળાસલેતા ભૂરા રંગની લીસી, અને છાલ રાતા રંગની જાડી ને રસભરી હોય છે. અંતરછાલ રતાસલેતા ધોળા રંગની ટુંકા રેસાઓ અને પડવાળી હોય છે. છાલની વાસ જરા ઉગ્ર અને સ્વાદ તુરો ને પાછળથી જરા કડવો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—એનું [illegible] થી ૧ ફુટ જાડું, ઘણુંકરી સીધું પણ વખતે કેટલાંક કારણોથી આડું અવળું ને અગડગડું પણ હોય છે. તેપરની છાલ ભૂરી કે ભસ્મી રંગની, લીસી અથવા ખડબચડી, અંદરથી રાતી, ચીકાસવાળી, મજબૂત રેસાવાળી ને તુરા ને કડવા સ્વાદવાળી હોય છે.

શાખાઓ ધોળાસલેતા ભૂરા રંગની ને તેપર ધોળાં છાંટાં પડેલાં હોય છે.

કોમળ શાખાઓ કાળાસલેતા લીલા ને ભૂરામિશ્ર રંગની ઘણી લીસી ને ચળકતી હોય છે; તેપર ભૂરા કે સફેદ રંગનાં દાણાદાર છાંટણાં (tubercles) હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની લીસી, ચળકતી, સફેદ વાળની રુંવાટીવાળી હોય છે. ને તેપર ભૂરા કે ધોળા વાળની રુંવાટીવચ્ચે વખતે કાળા ચાંડલાવાળાં ઘણુંકરી ગોળાકસેતાં છાંટણાં હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. તે લીંબડાના પાનની પેઠે લાંબી સળીપર આવેલાં હોય છે. એ સળી અથવા પાનની મુખ્ય ડીટડી ઘડમાં જાડી થયેલી, ઘેરા લીલા રંગની, ને તેની ઉપરની બાજુ નીક હોય છે. તે લીસી, ચળકતી વખતે સૂક્ષ્મ ધોળા કે ભૂરા વાળની આછી રુંવાટીવાળી [illegible] ઇંચ થી ૧ કે ૧½ ફુટ લાંબી હોય છે. એ મુખ્ય ડીટડીપર ૩ થી ૮ જોડીઓ નાહાનાં પાન (દલ કે પર્ણ–leaflets)ની આવેલી હોય છે, અને ડીટડીને ટેરવે પાનની છેલી જોડીનીવચ્ચે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. જોડીમાંનાં પાન સામસામાં અથવા જરા આંતરે આવેલાં હોય છે. એની ડીટડી પાનના પ્રમાણમાં ટુંકી, ઘેરા લીલા રંગની, ને સફેદવાળની રુંવાટીવાળી હોય છે. તે પાનની મુખ્ય ડીટડી સાથે સાંધાઓથી જોડેલી હોય છે, ને એ સાંધા એવા કાચા હોય છે કે, પાન તે સાંધેથી ડીટડીસેતુ તરત ખરી પડે છે. જોડીમાંનાં પાન તળિયે પોહોળાં અને ટેરવાં તરફ સાંકડાંથતાં, ને ટેરવાં બુઠ્ઠી અણીવાળાં હોય છે. એ પાન ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં ને ૧½ થી ૨ કે ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીપર ઘણુંકરી ધોળા કે ભૂરા વા તપખીરીઆ રંગના વાળની રુંવાટી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલા કે ઘેરા લીલા રંગની, ને નીચેની જરા ફીકા રંગની હોય છે. કોમળ પાન ઘણાં ચળકતાં, સુંદર સોનેરી લાલાસસેતાં, અને વાળની ગીચ રુંવાટીવાળાં હોય છે. પાન ઘણાં ચીવટ હોય છે. તેથી તે મુશ્કેલીએ ચાવી શકાય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ જરા ચીરપરો ને તુરો લાગે છે.

ફુલ—પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી અથવા ફુલોની લાંબી માલો અથવા શેડ પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે લીલી, ચળકતી અને સફેદ વાળની રુંછાળીવાળી હોય છે. તે ઘડમાં એક કે ૨ લાઇન જાડી અને છેડા તરફ પાતળીથતી હોય છે. તે ઘણી નરમ હોય છે, તેથી નીચી ઝુકેલી અને થોડો પણ પવન લાગવાથી આમતેમ ડોલતી ને ઝુલતી હોય છે. તે પાન જેટલી કે તેથી પણ કોઇવાર લાંબી હોય છે. તેનાપર ઘડ આગળથી તે છેટે છેટે પણ છેડા તરફ જરા પાસે પાસે ફુલો આવેલાં હોય છે. તે વખતે એક ૨–૩ કે ૪ થાકની પેઠે ફુલો ચોફેર નીકળેલાં હોય છે. ફુલનો રંગ સોના જેવો પીળો ચકચકીત, અને તેમાં સહેજ મધુરીવાસ હોય છે. એની વાસ પ્રથમ પાકેલા ખડબુજા જેવી મીઠી પણ પાછળથી સહેજ ઉગ્ર કે તીખી લાગે છે.

ફુલની ડીટડીના ઘડમાં ૩ પુષ્પપત્રો હોય છે. તે ૧ થી ૧½ લાઇન લાંબાં ને ભૂરા ચળકતા વાળની રુંવાટીથી ભરાયલાં હોય છે. તે તરત ખરી જાય છે. વચલું પુષ્પપત્ર બાજુનાં બે કરતાં જરા લાંબું હોય છે.

ફુલની ડીટડી લીંબડાની સળી જેવી અથવા તેથી જરા પાતળી હોય છે, તે ૧½ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે પણ નરમ અને બહુધા નીચી ઝુકી હોય છે. તેનાપર સફેદવાળની રુંવાટી હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશથી જરા નીચે સાંધાવાળી, અને સાંધાથી ઉપર જરા જાડી થયેલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે તળિયે જોડાયલાં ને મથાળે ખુલ્લાં હોય છે. તે સફેદ વાળની રુંવાટીથી ભરાયલાં, ૨ થી ૩ લાઇન લાંબાં, અને ૧ થી ૨ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં ગોળાકસેતાં હોય છે. તેની અંદરની બાજુ ઉભી લીલા રંગની નસો દેખાતી હોય છે. ફુલ ઉઘડયા પછી એ પાંચે પત્રો પાછળ વળી જાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો કરતાં લાંબી હોય છે. તે ખુલ્લાં ને ઘેરા પીળા રંગની ને ઘણીજ પાતળી હોય છે. તેને તળિયે સૂક્ષ્મ લીલા રંગની ડાંડલી (claw) હોય છે. પાંખડી ½ ઇંચથી ૫ લાઇન પોહોળી અને ⅔ થી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. પાંચે પાંખડીઓ એક બીજાંથી છૂટી હોય છે. તેનાં ટેરવાં ગોળાકસેતાં હોય છે. પાંખડીપર તાડના પંખામાં ઉભીનસો હોય તેવી ઉભીનસો દેખાય છે. ને તેમાંની મુખ્ય નસોપર સફેદ ચળકતા વાળની આછી રુંવાટી હોય છે. એ પાંચે પાંખડીઓ આકારમાં ઘણુંકરી એક સરખી પણ કદમાં નાહાની મ્હોટી હોય છે

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે. તેમાં ૩ સૌથી વધારે લાંબાં ને તે મથાળે તેમજ તળિયે વાંકમીનાં હોય છે. એના પરાગકોશ સૌથી મોટા ને પૂર્ણ હોય છે. ૪ કેસરો ઉપર કહેલાં ૩ થી ટુકાં હોય છે ને તે થોડાં વાંકવાળાં હોય છે, એઓના પરાગકોશ પણ ટુંકા હોય છે, તોપણ તે પૂર્ણ હોય એમ લાગે છે. એ ૪ કેસરોથી ટુકાં વળી ૩ કેસરો હોય છે, તે સીધાં હોય છે, એના પરાગકોશ પણ નાહાના હોય છે, તે પૂર્ણ સ્થિતિએ આવતા જણાતા નથી. એ રીતે પુંકેસરોના તંતુઓ પીળા, લીસા ને ચળકતા હોય છે. તેઓના પરાગકોશ પીળા, પણ પાછળ જતાં જરા ભૂખરા થઇ જાય છે. સૌથી લાંબાં ૩ પુંકેસરોની તેના વાંકમોની લંબાઇ ૩ ઇંચની ને સૌથી ટુકાં ત્રણ કેસરોની લંબાઇ ૧ ઇંચની હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પીળાશલેના રંગનો, સહેજ વાળની રૂંછાંવાળો; નલિકા ટુકી ને કલમ-ગ્રાહ સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે. સ્ત્રીકેસર પણ સૌથી લાંબાં પુંકેસરોની પેઠે વાંકવળેલી અને તે લગભગ તેટલી લાંબી હોય છે.

શીંગ–(ફળ)–પ્રથમ લીલી ને પાકીને સુકાય છે ત્યારે સ્નાયલેતા કાળા રંગની થઇ જાય છે. એ તદન સુકાયા પછી તેને હલાવી હોય તો તેમાંના બીજ ઘુઘરાની પેઠ તેમાં વાગે છે. શીંગ ગોળ, બન્ને છેડે ટુંકી અણીયની, ૨ થી ૨½ ફીટ લાંબી, ને ¾ થી ૧ ઇંચ પોહોળી હોય છે. શીંગની એક બાજુ ઉભી નીક અને બીજી બાજુ ઝીણી પણ તેવી નીક દેખાતી હોય છે. શીંગ લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેમાં ઘણાં બીજ હોય છે. શીંગની અંદર પાતળા પડદા આવેલા હોય છે, તે-પર ચીકણો કાળા રંગનો અરીઠાના ફળની છાલમાંના ગળની વાસને મળતી વાસવાળો જરા મીઠો ગળ હોય છે. એ ગળમાં બીજ આવેલાં હોય છે.

બીજ–ફીકા કે પેરા ભૂરા રંગનાં, ઘણાં જ લીસાં, ચળકતાં, જરા ચપટાં, એક છેડે બુઠ્ઠી અણીયનાં, એક ઉભી નસવાળાં, ૨½ થી ૩ લાઇન લાંબાં, ૨ થી ૨½ લાઇન પોહોળાં, ને ઘણાં કઠણ હોય છે. તે તોડતાં તેમાંથી પીળો દાળીઓ નીકળે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–રેચક, પિત્તનાશક અને શોફઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–ગરમાળાનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને સોજાઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. ગરમાળાની છાલ અને પાનનો લેપ પણ સોજાઓ ઉપર કરવામાં આવે છે. ગરમાળાની પાકી શીંગમનો ગળ કે ગર જુલાબ દેવા માટે ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને તથા છોકરાંઓને પણ આપી શકાય છે. પિત્તવિકાર ઉપર ગરમાળાનો ગર આંબલીના ગર સાથે અપાય છે. ગરમાળાનો ગર છોકરાંઓનું પેટ ચડી આવ્યું હોય તો તેપર ચોપડવામાં આવે છે. ગરમાળાના ગરનો સંધિવા અને બીજા સોજાઓ ઉપર લેપ કરવામાં આવે છે. ગરમાળાની પાકી શીંગ બીજ અને ગરસીની વાટી મરઘીની ગાંડપર તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. ગરમાળાનો ગર મરઘીમાં થતી કબજીયત અને અજીર્ણ ઉપર પોરબંદરના પ્રખ્યાત ગૃહસ્થ જુમા આદમ ખત્રી મરઘીની દવામાં ખાવા તેમજ ગાંડપર ચોપડવા આપતા હતા. બરડાપરના રબારી લોકો ગરમાળા અને આવળનાં પાન પાણીપર ઘસી ઘાદરપર લગાડે છે. ગરમાળાનાં ઝાડમાંથી રાતો રસ ઝરે તે પાછળથી કાળું થઇ જાય છે. તેને ગરમાળાનો ગુંદર ને કમરકસ કહે છે. તે ખાખરાના ગુંદરને મળતો હોય છે. તે ડાઢ દુખતી હોય તો ડાઢમાં મુકાય છે. ગરમાળાનું લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે, તે બરડા ડુંગરમાંના રબારીલોકો પોતાનાં છાપરાં અને કુબાના થાંભલાને વરણ તરીકે કામમાં લે છે. ગરમાળાની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે, તે દોરી બનાવવાના કામમાં આવે છે. ગરમાળાની છાલ સાજડની છાલ સાથે રંગના કામમાં વપરાય છે. ગરમાળાના ફૂલનો ગુલકંદ બનાવવામાં આવે છે, તે આનરડાના મરજમાં અપાય છે, અને સહેજ અંગ ગરમ રહેતું હોય અને કબજીયત હોય તો તેવાઓને પણ એથી ફાયદો થાય છે. બરડાના રબારીલોકો ગરમાળાનાં પાન મીઠાં ને મરચાં સાથે ખાવી જાય છે, તેથી તેઓ કહે છે કે, પેટ સાફ આવે છે. મધુમૂત્રતા ઉપર ગરમાળાના ફૂલનો ક્વાથ અપાય છે. નાજુક બાંધાની સ્ત્રીઓને એના ફૂલનો ગુલકંદ ¾ ઓંસ બાર દૂધની સાથે રાત્રે આપવાથી સવારે પેટ સાફ આવે છે. ગરમાળાના લાકડાંની રાખ પણ રંગના કામમાં વપરાય છે. ચામડાં રંગવાના કામમાં પણ ગરમાળાની છાલ આવી શકે છે.

જંગાળામાં દેશી તમાકુને વધારે લીજ્જતદાર કરવા માટે ગરમાળાના ગળનો તેને પાસ આપે છે, એમ કહેવાય છે.

"આરગ્વધાદિક્વાથ–ગરમાળાનો ગર, કડુ, હરડે, લીંડી-પીપર અને મોથ એ બધા મળી ૨ તોલા લઇ તે પાણી ૩૨ તોલામાં ઉકાળતાં આઠ તોલા બાકી રહે ત્યારે ઉનારી લેવું.

ગુણ–સારક.

અજીર્ણ, મળાવરોધ તથા બાળકોને ભાર રહ્યો હોય તેપર અપાય છે. ગરમાળાનો રેચ ઘણો સાદો ને હલકો છે. ને તેથી બાળકોને નિર્ભયપણે અપાય છે. આથી થોડું ઘણું પેટમાં ચુંથાય ને તેની ચુંથ ન જણાય તેટલા માટે સુવાના રસમાં ઘુંટી તે બાળકોને પવાય છે. ગરમાળાનો ગર કલેજાની અંદરના લોહીના જમાવને તોડે છે, તેની રેચક અસરથી યકૃત ઉપરથી થતું દબાણ ઓછું થાય છે, ને તેથી કરીને તે થોડો થોડો પિત્તનો

સાવ કરે છે. ગરમાળો પોતાની શોધક તથા સારક અસરથી વાતરક્ત ઉપર સારો ફાયદો કરે છે, ને તે અજીર્ણ અને બંધકોષમાં ઉપયોગી છે.

ગરમાળો ૨ ભાર, પાષાણભેદ ૩ ભાર, ધમાસો ૪ ભાર, હીમજ ૫ ભાર, ગોખરૂ ૬ ભાર એનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી લૂખાગી હોય તો ઉતરે છે.

માત્રા–સારક તરીકે ૦॥ રૂપીઆભાર, રેચક તરીકે ૧ તોલો. કાઢાની ૪ થી ૮ તોલા." (ડા૦ વી૦ ઓ૦).

"ગરમાળો હૃદ્રોગ, રૂધિરવિકાર અને ઉદાવર્તના વ્યાધિનો નાશ કરનાર છે." (વૈ૦ શા૦ મ૦ ગો૦).

"ગરમાળાનું મૂળ દૂધ સાથે પીવાથી ખસ, કોઢ, દાદર, વગેરે સર્વે ચામડીના રોગને મટાડે છે." (વૈ૦ રૂગનાથજી).

૭–સ્થાનક–ગરમાળાનાં ઝાડ બરડા ડુંગરમાં છૂટાં છવાયાં ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–ગરમાળાનું ઝાડ તેનાં સુંદર પાન અને પીળાં ફૂલથી અત્યંત સુંદર દેખાય છે. એથી એનું નામ રાજવૃક્ષ અને સ્વર્ણવૃક્ષ પડયું હશે. ગરમાળાનાં ફૂલ સ્વર્ણ જેવા રંગનાં પીળાં, તેમજ તેમાં મધુરી વાસ પણ હોય છે. માટે કેસુડાનાં ફૂલ (નંબર. ૧૮૮) જોકે ઘણાં સુંદર છે તોપણ તેમાં મધુરી વાસ નહિ હોવાથી કવિરાજ વૃંદની ટીકા તેને લાગુ થઈ શકે છે કે "યે દોનોં કહાં પાઇએ, સોનાં ઓર સુગંધ" પણ ગરમાળાનાં ફૂલ વિષે તો એમ કહિ શકાય કે "યે દોનોં યહાં પાઇએ, સોનાં ઓર સુગંધ" એનાં ઝાડ ગીરિપર ઉગે છે અને તેમાં પીળાં ફૂલની લટા કે માળાઓ ઝુકી રહેલી હોય છે તે ઉપરથી એનું નામ ગીરિમાળા પડેલુ જણાય છે, ને તેપરથી ગરમાળા થયું હશે.

ગરમાળાની જાતની વનસ્પતિ જેવી કે કાસુંદો, કાસુંદી આવળ, કુવાડીઓ, ઑયઆવળ, ચમેડ, ચમેડીયું, મીંઢી આ વગેરેનાં ફૂલ ઘણુંકરી પીળાં હોય છે. પણ એ તમામ વનસ્પતિનાં ફૂલોમાં જીવાત લાગી તે તરત ખવાઇ જાય છે. માટે એમાંથી જે વનસ્પતિનાં ફૂલ કાંઇ પણ ઉપયોગમાં લેવા માટે ભેળાં કરવાં હોય તો તે તરત કરી લેવાં જોઇએ, અને તેને ઓષધની બનાવટમાં અગર બીજી રીતે વાપરવાં હોય તો વાપરી દેવાં જોઇએ, નહિ તો તે શીશીમાં પરેલાં પણ બગડી જાય છે.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૧૩.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–C. Occidentalis.

દૃષ્ટાંત–H. II. p. 262; N. p. 97; Watt. II. p. 221; રૂ. નિ. પા. ૩૫૬.

૨–દેશીનામ–કાસુંદો (પો૦); કાસુંન્દ્રો (ગુ૦); [illegible]
ચોરલાટાકળા (મ૦); કસોંદા, કાસુરા (હિં૦); કસમર્દ (
૩–વર્ણન–કાસુંદ્રાનાં ઝાડવાં ચોમાસે ઘણાં ઉગી
છે. તે ૩ થી ૬ ફીટ કે વખતે ઓથવાળી જગ્યે
એથી પણ થોડાં ઉંચાં વધે છે. એની શાખાઓ
પસરાતી જતા છેટી છેટી ઘણી નીકળેલી હોય છે.
ગરમાળાનાં પાનની પેઠે સળીપર એકબમ આવેલાં
છે, પણ તે તેથી નાહાનાં હોય છે. ફૂલ પીળા
ઉડતી મધમાખો કે ભ્રમર જેવા આકારનાં શ્રાવણમાં
છે, અને શીંગો (ફળ) લાંબી ને ભરાવદી હોય
શીયાળે પાકે છે.

એનાં આખાં ઝાડવાંમાંથી ઉગ્ર અણગમતી
નીકળતી હોય છે. અને એ ઝાડવાંપર ઘણુંકરી
મકોડા આદિ જીવાત ચરેલી જોવામાં આવે છે.

મૂળ–એનું ખીલામૂળ આંગળીથી હાથનાં કાંડા
જાડું, થોડા જાડા ને કેટલાએક ઝીણા રેસા જેવા
ઓવાળું,બહારથી ભૂરા કાળા રંગનું ને અંદરથી પીળાશ
કે ફીકા પીળા રંગનું હોય છે. એની અંતરછાલ ઘણું
પીળા રંગની હોય છે. મૂળ કડુવુ, વાસ ઉગ્ર, તી
અને એળિયાની વાસને મળતી, ને સ્વાદ કડવો લાગે

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી આંગળીથી
કાંડા જેવી જાડી, લીસી, ચળકતી, લીલા રંગની
તેપર જાંબુડી ટીશાઓ હોય છે. શાખાઓ સુવા
આંગળી જેવી જાડી, લીસી, ચળકની લીલા રંગની
તેપર જાંબુડીછાયા અને ઉભી હાંસો ને કોમળ શાખા
પર વખતે સફેદ વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં અને સંયુક્ત હોય છે.
મુખ્ય ડીટડીપર થડમાં ઉપરની બાજુ ભૂરા કાળા
એક ચળકતી રસકુપિપ (gland) હોય છે.
ડીટડી થડમાં જાડી, ઉપરની બાજુ નીકવાળી, છેક
જુદી અણીવાળી, રંગે લીસી ને જાંબુડી છાયાની
થી ૯ ઈંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર ૩ [illegible] ૫ ના
પાન (દલ અથવા પર્ણ–leaflets)ની જોડીઓ આવે
હોય છે. તે મુખ્ય ડીટડીનાં થડથી ટેરવાં તરફ ઉતરે
મ્હોટી થતી અર્થાત્ એ ડીટડીનાં છેક ટેરવાં પાસેની
છેલી જોડી સૌથી મ્હોટી હોયછે. જોડીમાંનાં પાનની
ઘણી ટુંકી હોય છે. જોડીમાંનાં પાન ૧ થી ૪ કે ૪ા
લાંબાં ને ½ થી ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાન
પોહોળાં લંબગોળ અને ટેરવાં તરફ સાંકડાં થતાં
આળાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી લીસી ને ચળક
ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો
હોય છે. પાનની નીચેની સપાટીપર નસો સ્પષ્ટ દેખ
હોય છે, તેમાં વચલી નસનો રંગ ઘણુંકરી જાં
છાયાલેતો હોય છે. અતિ કોમળ પાનપર વાળની રૂં

હોય છે. પણ તે તરત ખરી જાય તેવી હોય છે. પાનમાંથી ઘણીજ અણગમતી ઉગ્ર વાસ નીકળતી હોય છે. સ્વાદ ચીકાસલેનો મીઠો, ને પાછળથી કડવાસલેનો ચીરપરો લાગે છે.

ઉપપાન—પાનની મુખ્ય ડીટડીના થડમાં બન્ને બાજુએ એકેક સૂક્ષ્મ ઉપપાન હોય છે.

ફૂલ—પત્રકોણમાંથી અને શાખાઓને છેડે સાદી કે શાખા પ્રતિશાખાઓવાળી કલંગીની પેઠે નીકળેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી લીલા રંગની ને તેપર સફેદ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં ને તેનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ ઈંચ જેટલો હોય છે. તેની વાસ તીખી અને અણગમતી હોય છે, જો કે ફૂલ જોવામાં ઘણાં સુંદર હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૫ અંદરથી લીલા રંગનાં અને બહારથી જાંબુડા રંગનાં છાંટભુંવાળાં, અંદરની બાજુ લીસાં, ચળકતાં, ને બહારની બાજુ ફીકાં હોય છે. તે એક બીજાંથી જુદાં નાહાનાં મ્હોટાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે એક બીજાંથી છુટી અને નાહાની મ્હોટી હોય છે. તે તળિયે સાંકડીથી, મધ્યને પેહોળી ને તેને તળિયે સૂક્ષ્મ ડાંડલી હોય છે. પાંખડી પાતળી ને લીસી હોય છે. તેપર બહારની બાજુ ઉભી નસો સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાંખડીઓ પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો કરતાં લાંબી, પેહોળી અને તેથી આંતરે આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો—પીળા રંગનાં, લીસાં, ચળકતાં, ૧૦ હોય છે. એ દશ પુંકેસરોમાંથી ૨ પુંકેસરો બીજાંસર્વકરતાં જેટલાં લાંબાં વધેલાં હોયછે; અને ૨ એથી ટુંકાં હોયછે; અને ૨ એથી પણ સહેજ ટુંકાં અથવા એ જેવડાં હોય છે; એ ૧ પુંકેસરો ઉપરના પરાગો.૧ લાંબા ને ઉભા હોય છે, ને તે મથાળેથી બે છિદ્ર વડે ઉઘડેલા હોય છે. એ છિદ્રવાળાં ૪ પુંકેસરોમાંથી ૧ મધુ મીઠું ને ટુંકું હોય છે, તેનાપરનો પરાગકોશ જાડો ગોળ, સંગયોગ ને [illegible] હોય છે; એ પુંકેસર મધુકરી ઓળખથી વાળમાં આવેલું હોય છે. બાકીનાં ૩ કદની નાહાનાં પુંકેસરો એક બીજાંની વચ્ચે વને આવેલા હોય છે જેમાંનું વચ્ચું કેસર ૨ બીજાં બે કરતાં બમણું જરા મ્હોટું હોય છે. એ બધે પુંકેસરોપરના પરાગકોષ ચપટા હોય છે.

ઉપર પ્રમાણે ૧૦ પુંકેસરોમાંથી ૯ થી લાંબા ૨ કેસરો પૂર્ણ પરાગોત્પાદક હોય છે. ને તે ઓળખવાળી ભેળ વળેલ આવેલાં હોય છે. એ છિદ્રવાળાં ૪ એથી ટુંકાં પણ ઉગ્ર સંગયોગ પરાગોત્પાદક પુંકેસરો એ [illegible] ઓળખની બાજુએ આવેલાં હોય છે તે પણ મધુકરી પૂર્ણ જણાય છે; પણ ટુંકાં હતાં ૩ પુંકેસરો ઓળખની ફળવાળું અને તેની આગળનાં

ચપટા પરાગોત્પાદકમાં હોય છે, તે અપૂર્ણ અથવા નપુંસક રહી ગએલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તે લીલા રંગની ને સૌથી લાંબા ૨ પુંકેસરોના તંતુથી જરા પાતળી અથવા તેવી જાડી હોય છે, ને તેટલીજ કે તેથી સહેજ લાંબી હોય છે, તે વાંકવળી હોય છે. તેના ગર્ભાશયપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે; નલિકા લીસી, ચળકતી ને તેનાં ટેરવાંપર જાબુડી છાયાલેનું નાગફણ જેવું સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

સીંગ—(ફળ)—જરા વાંકવળી હોય છે. તે લીસી, ચળકતી ને વળને તેપર ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ મજબૂત અણી હોય છે. સીંગ વયમાં જાંબુડા રંગની ને કોરપર લીલા રંગની હોય છે. તેની કોર બન્ને બાજુ જરા ચઢી આવેલી હોય છે. ને તેપર વચ્ચોવચ્ચ ઉભી નસ હોય છે. સીંગમાં ૧૦ થી ૨૫ કે ૩૦ થી ૪૦ બીજ હોય છે. દરેક બીજની વચમાં સીંગની અંદર પાતળો પડદો હોય છે સીંગમાં કેટલાં બીજ છે તે સીંગ જોતાંજ જણાઈ આવે છે, કેમ કે બે બીજની વચ્ચે સીંગપર જરા ખાંચ હોય છે. સીંગનાં પાસાં પ્રથમ દબાએલાં હોય છે, પણ તેમાંના બીજ પાકી જાય છે ત્યારે ઘણુંકરી પાસાં બરાબર ઉપસી આવેલાં દેખાય છે. સીંગ ૪ થી ૫ ઈંચ લાંબી ને ૨ થી ૩ લાઇન પેહોળી હોય છે.

બીજ—⅛ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે. ને લીસાં, ચળકતાં, ચપટાં જરાએ કે ધેરા ભૂરા રંગનાં હોય છે. તેને એક છેડે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તેની બન્ને બાજુ વચ્ચોવચ્ચ લંબગોળ ખાડા જોએલી હોય છે. બીજ ઘણાં કઠણ હોય છે. બીજને દેતાં તેમાંથી પીળો રંગ નીકળે છે, જેની વાસ અને સ્વાદ ઉગ્ર હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—સારક, કફઘ્ન, પિત્તહર, જ્વરઘ્ન, રેચક અને દીપક.

૬—ઉપયોગ—કાસુંદાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી વીંછીના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે. કાસુંદાનું મૂળ સાથે ઘસી દાદરપર લગાડવામાં આવે છે. કાસુંદાનું મૂળ સર્પદંશ ઉપર ઘસી ચાટે પીવા અપાય છે. કાસુંદાનાં પાન આંખ દુખવા ઉઠી હોય તો આંખપર બાંધવામાં આવે છે. કાસુંદાનાં પાન દુધમાં બાફી આંખના દુખાવાપર મુકવામાં આવે છે. કાસુંદાનાં પાન વાટીને તેની ટીકડી કરીને તેમજ કાચું [illegible] અને [illegible] ઉપર લગાવવામાં આવે છે. કાસુંદાનાં પાનની ટીકડી [illegible] તે [illegible] અને ચિત્ર ઉપર [illegible] કાસુંદાનાં ઉપર લગાડવામાં આવે છે. કાસુંદાનાં પાનનો રસ મધ અને દાદરપર ચોપડવામાં આવે છે. કાસુંદાનાં પાન પાણીમાં

ઘણી જમીન સ્વસ્થાનોમાં પડેલી હોય છે, તેમાં આનું વાવેતર કરી તેનાં પંચાંગોનો રીતસર ઉપયોગ કરવાનું અને એનાં બીજનો કાફી તરીકે વેપાર જારી કરવાનું સાહસ કરવામાં આવે તો તેથી અગણ્ય એક સ્વસ્થાનનેજ નહિ પણ દેશને ફાયદો થઈ શકે તેમ છે. દેશની એક અગત્યની વસ્તુનો વધારો કરી દેશપરદેશમાં તેનો પ્રચાર કરવો એ એક સાધારણ માણસનું કામ નથી. એવાં કામ સ્વસ્થાન, મોટા ગરાશીઆ કે મોટી થાપણવાળા પેઢીદારની મદદ સિવાય કદી થઈ શકનાં નથી. વૉટ સાહેબની ડિક્શનરીમાં "Negro-coffee" નો જે ફકરો હેવાલ (Kew Report) ક્યુરિપોર્ટને આધારે છપાએલો છે, તે દરેક દેશહિતચિંતક વ્યાપારી અને વિદ્વાન ડાક્ટરોને એકાદ ફુરસદની વખતે વાંચવાની વિનંતી કરવામાં આવે છે.

કાઠિયાવાડ, અમદાવાદ અને મુંબઈમાં કાસુદાનાં બીજ કાફી તરીકે વપરાય છે. તે વિષેની પ્રસિદ્ધિ લખનારથી બની તેટલી કરી છે. ને હજુ પ્રયત્ન જારી છે. રસ્તો બતાવેલો છે, હવે કામ કરનાર જોઈએ, સાહસ અને હોસ જોઈએ.

"દુનિયાં તો ઝુકતીહૈ, ઝુકાનેવાલા ચાહિયે"

વર્ગ (લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૧૪

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. Sophora.

દ્રષ્ટાન્ત-H. II. p. 262; N. p. 97; Watt II. p. 223; રૂ. નિ. પા. ૭૫૬.

૨-દેશીનામ-કાસુંદી (પો૦); કાસુંદરી (ગુ૦); ધાકટેરી (મ૦); કસોંદી, કસૂંદી (હિં૦); કાસમર્દ (સં૦).

૩-વર્ણન-કાસુંદીના છોડવા પણ કાસુંદાની પેઠે ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. એ પણ ૩ થી ૪ કે વખતે ૫ થી ૬ ફુટ ઉંચા વધે છે. શાખાઓ ઘણુંકરી ટુંકી કાસુંદા કરતાં ઝાઝી અને ઘણી પાસે પાસે આવી એનું ઝાડવું એક ઘટુમ ઘુમર જેવું થઈ રહેલું દેખાય છે. પાન કાસુંદાનાં પાનની પેઠે સળીપર આવેલાં હોય છે. પણ તે સળી અથવા પાનની મુખ્ય દીટડી ઉપર આવેલી નાહાનાં પાન (દલ અથવા પર્ણ leaflets) ની જોડીઓ ઘણી પાસે પાસે હોય છે. અને તે ૫ થી ૧૦ કે ૧૨ હોય છે. એ જોડીમાંનાં પાન કાસુંદાનાં પાન જેટલાં લાંબાં કે પોહોળાં હોતાં નથી પણ તેથી ટુંકાં, સાંકડાં અને દેરવે વિશેષ સાંકડાંવાળાં અણીદાર હોય છે.

ફૂલ-કાસુંદા જેવાં જ પીળાં હોય છે. અને શીંગ (ફળ) પણ તેવીજ તોપણ જરા વધારે ભરાવદી હોય છે. કાસુંદીનાં ઝાડવાંમાંથી પણ કાસુંદા જેવી જ અણગમની વાસ નીકળતી હોય છે અને તેનાપર પણ મોકડા આદિ જીવાત ચોંટેલી જોવામાં આવે છે.

કાસુંદીનું ઝાડવું કાસુંદા કરતાં વધારે સુંદર દેખાય છે. કેમકે તેની ટુંકી અને પાસે પાસે આવેલી શાખાઓમાં સુંદર લીલા રંગનાં નાહાનાં ગીચ આવેલાં પાન ને તેની અંદર વળી પીળાં ફૂલોની ઝાનક બહુ મજેની દેખાતી હોય છે. કાસુંદીનાં ફૂલો કાસુંદાનાં ફૂલો કરતાં વખતે સહેજ મ્હોટાં હોય છે, ને રંગે પણ જરા ઘેરાં હોય છે. પણ શીંગ કાસુંદાના કરતાં જરા નાહાની ને વધારે ભરાવદી હોય છે. જેથી ઘણીવાર તે મગફળીની પેઠે ગોળ થઈ રહેલી હોય છે.

કાસુંદીની બીજી બધી તરાહ ઘણુંકરી કાસુંદાને મળતી હોય છે. અને કાસુંદો જ્યાં ઉગે છે ત્યાં કાસુંદી પણ ઉગે છે. ઓષધોપચારમાં અહિં (પોરબંદર)ના લોકો કાસુંદા કરતાં કાસુંદીને વધારે પસંદ કરે છે. એનાં બીજ અને પાનનો ગંધકની સાથે મલમ બનાવી દાદર અને ખસપર લગાડવામાં આવે છે. એના ગુણ અને ઉપયોગ બધા કાસુંદા જેવા છે. એનાં અને કાસુંદાનાં પાન દુકાળની વખતે ગરીબ લોકો પાણીમાં ઉકાળી તે પાણી કાઢી નાંખી પાનમાં મીઠું મરચું નાંખી ખાય છે. પાનમાંની અણગમની વાસ પાનને ઉકાળવાથી ઘણીખરી નીકળી જાય છે.

કાસુંદી તેનાં નાહાનાં ને ઝીણાં પાનને લીધે કાસુંદાથી તરત ઓળખાઈ આવે છે, અને વિશેષ કરીને મ્હોટાં અને નાહાનાં પાન ઉપરથીજ કાસુંદો અને કાસુંદી એમ બે જુદાં નામો પડેલાં જણાય છે. કાસુંદાના છોડવા કરતાં કાસુંદીના છોડવાની આયુષ વધારે લાગે છે. કેમકે કાસુંદાના છોડવા ઘણુંકરી એકજ વર્ષમાં થોડા ફાલી મરણ પામે છે. જ્યારે કાસુંદીના છોડવાઓ ૩ થી ૪ વર્ષ લગણ ઉગતા રહે છે. અને સારો ફાલ આપ્યા કરે છે. સારી માટી અને પાણીવાળી જગોએ કાસુંદી ઘણુંકરી બારેમાસ ફાલ આપ્યા કરે છે. પણ તે પેહેલે વર્ષે અને શિયાળામાં જેટલો ફાલ આપે છે, તેટલો તેનાં બીજાં વર્ષોમાં અને ઉન્હાળે આપતી નથી. કાસુંદો તેમજ કાસુંદી એ બન્ને ઝાડવાઓનું વાવેતર નિઓકાફી માટે કરી શકાય તેમ છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૧૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. purpurea.

દ્રષ્ટાન્ત-H. II. p. 263.

૨-દેશીનામ-કાળી કાસુંદી*(પોર૦ગુ૦) ધાકો ધાકોડી (મ૦); કાળો કસોંદી. (હિં૦).

૩-વર્ણન-કાળી કાસુંદીના છોડવા કે આડતાં કાસુંદી કરતાં નાહાનાં થાય છે. અને તેની ડાંડી, શાખાઓ, પાન, ફૂલ અને શીંગ પણ નાહાનાં અને વિશેષ કરી ફીકા કે ઘેરા જાંબુડા રંગનાં હોય છે. માટે એને કાળી કાસુંદી કહે છે. કાળી કાસુંદી મળતી હોય તો ઔષધીમાં પ્રથમ તેનો ઉપયોગ ઘણુંકરી આ તરફ કરવામાં આવે છે. પણ કાળી કાસુંદી જવલેજ કોઇ બાગ અને વાડીઓમાં વાવેલી જોવામાં આવે છે. એનો આખો છોડવો ઘણુંકરીને સર્પદંસ ઉપર વપરાય છે. એની છાલ અને બીજ મધુમેહ અને પિત્તવિકારપર અકસીર દવા ગણાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી.)

નંબર ૨૧૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. Tora

દ્રષ્ટાન્ત-H. II. p. 263; N. p. 97; Watt, II. p. 224; રૂ૦ નિ૦ પા૦ ૩૦૪.

૨-દેશીનામ-કુવાડીઓ,પેવાડીઓ(પો૦ગુ૦);टाकळा, तरवटा (म०); चकुन्दा, चकवड, पनवार, पवाड (हिं०), प्रपुनाट, प्रपुन्नाड, चक्रमर्द, दद्रुघ्न (सं०); પુંવાર (કચ્છી).

૩—વર્ણન-કુવાડીઆના છોડવા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે, તે ૨ થી ૫ ફીટ ઉંચા થાય છે. એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઘણુંકરી જથ્થાબંધ ઉગે છે. ને ત્યારે તે ઘણી શાખાઓ મુકયા શિવાય એકલડાંડીએ તરસા જેવા વધી જાય છે. ને પાસવા હોય છે, ત્યારે એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. એને છ છ પાન એક સળીપર આવે છે. એનાં ફૂલ પીળાં આવળ જેવાં; ને (ફૂલ) શીંગ લાંબી ને પાતળી હોય છે. એ આખા છોડવામાંથી કાસુંદી જેવી અણગમતી વાસ નીકળે છે.

મૂળ-૪ થી ૬ ઇંચ કે ૧ ફુટ લાંબું હોય છે. તેમાંથી થોડાક જાડા અને કેટલાક બારીક રેસા જેવા ફાંટાએ નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ પાતળી પણ ઘણું મજબુત રેસાવાળી હોય છે, તે બહારથી ભુરાશપર પીળા રંગની, ને અંદર સફેદ હોય છે. મૂળનું લાકડું કઠણ ને સફેદ હોય છે. મૂળ સ્લેટપેનથી તે આંગળી જેવું જાડું હોય છે. મૂળની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મીઠાશ લેતો તેલીયો ને પાછળથી ગળચટો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ભૂરાસપેના લીલા રંગની, સુનળીથી તે આંગળી જેવી જાડી હોય છે. શાખાઓ ચળકની લીસી ને ફાકાસલેના લીલા રંગની હોય છે અને તેપર ઉભી નીક અને દાંગા હોય છે. શાખાઓના કોમળ ભાગપર સફેદ વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. શાખાઓ અંદરથી પોચા ને ઘોળા ગાભાવાળી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીંટી ૨ થી ૨½ ઇંચ લાંબી હોય છે, તે થડમાં જાડી હોય છે, તેની ઉપરની બાજુ નીક હોય છે. અને એ ડીંટી પર પાનની ૩ જોડીઓ જરા છેટે છેટે આવેલી હોય છે. તે અનુક્રમે નીચેથી ઉપર જતાં મ્હોટીથતી હોય છે. એટલે પેહેલી નીચેની જોડી સૌથી નાહાની ને ઉપરની છેલી જોડી સૌથી મ્હોટી હોય છે. ડીંટી નીચેની જોડીની વચ્ચે મુખ્ય ડીટડીની નીકની અંદર કેસરીઆ રંગની ઝીણી ⅙ થી ⅛ લાઇન લાંબી રસકુપિ (gland) આવેલી હોય છે. જોડીમાંનાં પાન ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને ⅗ ઇંચથી ૧⅕ ઇંચ પોહોળાં હોય છે તેની ડીટડી સૂક્ષ્મ હોય છે. તે ડીટડી પાસે સાંકડાં થતાં અને ટેરવાં તરફ પોહોળાં હોય છે. પાનને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. ને ડીટડી પાસે પાનની કોર જરા લાંબી ટુંકી અર્થાત વિષમ હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો ફીકો (લીલો) હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીસી ને નીચેનીપર થોડી વાળની રૂંછાળ હોય છે. પાનની નસો નીચેની સપાટીપર વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાન જાડાં હોય છે. તે ચોળવાથી ઘણાં ચીકણાં લાગે છે, અને સ્વાદે પણ ચીકણું, ને પાછળથી જરા ગળચટાં ને ચીરપરા લાગે છે.

પાનની ના થડમાં બન્ને બાજુ ...

ઝીણું લાંબું રૂંછાળથી ભરાયલું ઉ૦

માટે

? એક નાહાની સળીપર

છે. સળી ... ની

ને પા

હોય

૧ બધાં

* પેઠ.સ્તંદર રેવરપાતના બેરૂ લોકો આ કાસુંદીને પરદેશી કે વિલાયતી રતવેલીઓ કહે છે. એનાં પાન એ લોકો દૂધ ... વાટી રતવા ઉપર લગાડે છે. વીસાવાડા ... રૈડેરાના મેરની વાડીમાં એનું (કાળી ... ત્યાં પાન દમ, ક્ષય, તાવ અને ... માં ... લોકો ઘા ...

યોગ કર...

પાન અફિ...

ખારવા કોલી ...

બાંધે છે. પણ ...

જોવામાં આવતો ...

અમર કાફી તરીકે કામ

પાનની ફીકાશ હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૫ પીળાશ્યેના લીલા રંગનાં હોય છે. તેનાં પાંચે પત્રો એક બીજાથી નાહાનાં મ્હોટાં ને છૂટાં હોય છે. તેની બહારની બાજુ ઉભી નશો ને સફેદ વાળની ફીકાશ આવેલી હોય છે. સૌથી નાહાનું પત્ર લગભગ ૨ લાઇન લાંબું અને ૧ લાઇન પોહોળું હોય છે, ને સૌથી મ્હોટું પત્ર ૩ લાઇન લાંબું અને ૧½ લાઇન પોહોળું હોય છે. એ પત્રોની કોરપર જરા વધારે લાંબા વાળની હાર હોય છે. પાંચે પત્રો હોડીની પેઠે થોડાં અંદર વળેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે એક બીજાથી છૂટી હોય છે. દરેક પાંખડી નીચે અણી-વાળી અને ઉપર જતાં પોહોળી હોય છે. પાંખડી બહુજ પાનળી અને કુમાસવાળી હોય છે. પાંખડીપર ઉભી નશો હોય છે. પાંખડી સહેજ અંદર વળેલી હોય છે. પાંખડીઓ પણ એક બીજાથી જરા નાહાની મ્હોટી હોય છે. પાંખડીનાં ટેરવાં ગોળાશ્યેનાં બુઠ્ઠાં હોય છે, પણ સૌથી મ્હોટી પાંખડી (સ્ટેન્ડર્ડ) ટેરવાં પાસે પણ પોહોળી ને વચમાં ખાંચવાળી હોય છે. પાંખડી ½ ઇંચથી તે ⅔ ઇંચ લાંબી અને ૨½ લાઇનથી ૩ લાઇન પોહોળી હોય છે, તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી આંતરે આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે. તેમાં ૭ પૂર્ણ, અને ૩ અપૂર્ણ હોય છે. તંતુ પીળા, અને પરાગકોષ ભૂરાશસેતા પીળા હોય છે; જે ત્રણ પુંકેસરો અપૂર્ણ હોય છે તે ઘણાં ઝીણાં ને સૂક્ષ્મ હોય છે, તેપર પરાગકોષ પૂર્ણ સ્થિતિએ આવેલા હોતા નથી; અને ૭ પૂર્ણ પુંકેસરોના પરાગકોષ પૂર્ણ સ્થિતિએ આવેલા હોય છે, તે ઉભા હોય છે, તેપર બે બાજુએ એકેક ઉભી ફાટ, અને ટેરવે બે છિદ્ર દેખાતાં હોય છે; એ ૭ પુંકેસરોમાંથી પણ ૩ મ્હોટાં ને ૪ નાહાનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે, તે લીલા રંગની, વાંકવાળી અને પુંકેસરોથી ઉંચી હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લાંબો, બન્ને બાજુ નીકવાળો, અને તેપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. નલિકા સૂક્ષ્મ, લીસી, ને મુખ ગોળાશ્યેનું એક બાજુ જરા કથમવાસ હોય છે.

શીંગ–(ફળ)–બન્ને બાજુએથી જરા દબાયલી પણ જાડી હોય છે, તે પ્રથમ લીલા રંગની પણ પાકીને સુકાયા પછી ત્યારે ભૂરા રંગની થઇ જાય છે, તે ૬ થી ૯ ઇંચ લાંબી અને ૧½ લાઇન પોહોળી હોય છે. શીંગની ડીટી ૧ થી ૧½ ઇંચની હોય છે. શીંગ ડીટી પાસે જરા સાંકડી હોય છે, ને ટેરવે જરા લાંબી નીકળ અણીવાળી હોય છે. શીંગ એક બાજુ જરા વાંકવાળી હોય છે. શીંગની પાછળની બાજુ ૪ ને આગળની બાજુ ૩ ઉભી હાંસો હોય છે. શીંગપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની ફીકાશ હોય છે. શીંગની અંદર ૨૦ થી ૩૦ નાહનાં બીજ હોય છે.

બીજ–ચગદાં ને લીસાં હોય છે. તે એક છેડે અણીવાળાં ને બીજે જરા ખાંચવાળાં હોય છે, બીજ ⅐ ઇંચથી કાંઇક લાંબાં ને ⅛ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે બાજુએ ગોળાશ્યેનાં અને તેપર વચ્ચોવચ એક ઉભી રતાશસેતા રંગની લીટી હોય છે. બીજ ઘણાં કઠણ હોય છે. બીજ પ્રથમ લીલાં, પછી પીળાં, અને છેવટે લીલાશસેના ભૂરા રંગનાં થઇ જાય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ઉપશેષક, ચિરગુણકારીપૌષ્ટિક, રૂક્ષ અને સારક.

૬–ઉપયોગ–કુવાડીઆનું મૂળ લીંબુના રસમાં વાટી દાદરપર ચોપડાય છે. કુવાડીઆનાં કાચાં પાનનું ચોમાસે ગરીબ લોકો શાક કરી ખાય છે. અને તવંગરો તેનાં પાન બાફીને તેનું રાયતું કરે છે. તેમજ અથાણું પણ કરે છે. તે ખાવાથી પેટ સાફ આવે છે. કુવાડીઆનાં પાન અને બીજ છાસમાં પલાળી તેને વાટી દાદરપર લગાડાય છે. તેનાં પાન વાટીને તેની લેપડી ગડગુંમડાં ઉપર મુકાય છે. કુવાડીઆનાં પાનનો કવાથ ગડગુંમડાં ધોવામાં વપરાય છે. તેમજ કુવાડીઆનાં પાન વાટી ખરજવાંપર બંધાય છે. કુવાડીઆનાં ફૂલ સાકર સાથે પ્રમેહવાળાને અપાય છે. રબારી ને ભરવાડ લોકો કુવાડીઆનાં બીજને થોર કે કેટાળાનાં ક્ષીરમાં પલાળી પછી ગોમૂત્ર સાથે વાટી દાદરપર ચોપડે છે. એ લેપ રગોળી જેવી ગાંઠપર ચોપડાય છે. કુવાડીઆનાં બીજ કરંજનાં બીજ સાથે વાટી દાદરપર લગાડવામાં આવે છે. કુવાડીઆનાં બીજના લાડુ કરી સ્ત્રીઓ નગગાઇ ઉપર શીયાળે ખાય છે. કુવાડીઆનાં બીજ છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ઘણાં ગરીબ લોકો ખાતા હતા. કુવાડીઆનાં બીજ કાસુંદાના બીની માફક કાઢીને ઠેકાણે વાપરી શકાય છે. એનાં બીજ બાફીને કપાશીઆની જગોએ ગુજરાતમાં ઢોરોને ખવાડવામાં આવે છે.

"કુવાડીઆનાં બીનું સેવન ખરજ, કોઢ, દાદર, ખસ, માથાનાં ગડગુંમડાં, મેદરોગ, અરૂચી, તાવ, પરમે, ઉધરસ, દમ એ સર્વે રોગને મટાડે છે. સ્વાદે કડછાં ને તૂરાં છે, ટાઢાં છે, એનાં પાંદડાનું શાક પણ તે પ્રમાણે ગુણ કરે છે, દરી પાળીને ઘણા દિવસ સેવે તો રક્ત-પિત્ત પણ મટે છે." (વૈ૦ રૂ૦ ઇ૦).

"કુવાડીઓ, આવળ, ચમેડ, કાસુંદી, બોંયઆવળ, ગરમાળો, ચમેડીયું, મીંઢી એ દરેક ઝાડનાં બીઆં

૩-વર્ણન-કાળી કાસુંદીના છોડવા કે આડવાં કાસુંદી કરતાં નાહાનાં થાય છે. અને તેની ડાંડી, શાખાઓ, પાન, ફૂલ અને શીંગ પણ નાહાનાં અને વિશેષ કરી ફીકા કે ઘેરા જાંબુડા રંગનાં હોય છે. માટે એને કાળી કાસુંદી કહે છે. કાળી કાસુંદી મળની હોય તો ઔષધીમાં પ્રથમ તેનો ઉપયોગ ઘણુંકરી આ તરફ કરવામાં આવે છે. પણ કાળી કાસુંદી જવલેજ કોઈ બાગ અને વાડીઓમાં વાવેલી જોવામાં આવે છે. એનો આખો છોડવો ઘણુંકરીને સર્પદંસ ઉપર વપરાય છે. એની છાલ અને બીજ મધુમેહ અને પિત્તવિકારપર અકસીર દવા મનાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી.)

નંબર ૨૧૬.

૧-વાસ્તીયનામ-C Tora.

દરાન-H. II. p. 263, N. p. 97; Watt, II. p. 221; ૨૦ નિ૦ પા૦ ૩૦૪.

૨-દેશીનામ-કુવાડીઓ, પૌંવાડીઓ (પો૦ગુ૦), ટાકળા, તરવટ (મ૦); ચક્વડ, ચકવડ, પનવાર, પમાડ (હિં૦), પ્રપુનાડ, પ્રપુન્નાટ, ચક્રમર્દ, દદ્રુઘ્ન (સં૦), પુવાર (કચ્છી).

૩—વર્ણન-કુવાડીઆના છોડવા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે, તે ૨ થી ૫ ફીટ ઉંચા થાય છે. એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઘણુંકરી જથ્થાબંધ ઉગે છે. ને ત્યારે તે ઘણી શાખાઓ મુકવા વિનાય એકલડાંડીએ તરસા જેવા વધી જાય છે. ને પાસ્યા હોય છે, ત્યારે એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે અને છ છ પાન એક સળીપર આવે છે એના ફૂલ પીળા આવળ જેવા, ને (ફલ) શીંગ લાંબી ને પાતળી હોય છે. એ આખા છોડવામાંથી કુંવાડી જેવી અનુભવની વાસ નીકળે છે.

મૂળ-૪ થી ૬ ઇંચ કે ૧ ફુટ લાંબું હોય છે તેમાંથી થોડાક જાડા અને કેટલાક બારીક રેસા જેવા ફાંટો નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ પાતળી પણ મજબુત રેસાવાળી હોય છે, તે બહારથી ભૂરાશ પડતા પીળા રંગની, ને અંદર સફેદ હોય છે. મૂળનું લાકડું કઠણ ને સફેદ હોય છે. મૂળ સ્લેટપેનથી તે આંગળી જેવું જાડું હોય છે. મૂળની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ શરૂઆતમાં તો તેલીયો ને પાછળથી ગળચટો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ભૂરાસવાળા લીલા રંગની, મુનળીથી તે આંગળી જેવી જાડી હોય છે. શાખાઓ ચળકની લીસી ને ફીકાસવાળા લીલા રંગની હોય છે અને તેપર ઉભી નીક અને લીસા હોય છે. શાખાઓના કોમળ ભાગપર સફેદ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે શાખાઓ અંદરથી પોચા ને ધોળા ગાભાવાળી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી ૨ થી ૨½ ઇંચ લાંબી હોય છે, તે થડમાં જાડી હોય છે, તેની ઉપરની બાજુ નીક હોય છે. અને એ ડીટડી પર પાનની ૩ જોડીઓ જરા છેટે છેટે આવેલી હોય છે. તે અનુક્રમે નીચેથી ઉપર જતાં મ્હોટીથતી હોય છે. એટલે પેહેલી નીચેની જોડી સૌથી નાહાની ને ઉપરની છેલી જોડી સૌથી મ્હોટી હોય છે. સૌથી નીચેની જોડીની વચ્ચે મુખ્ય ડીટડીની નીકની અંદર કીરીઆ રંગની ઝીણી ⅙ થી ⅙ લાઇન લાંબી રસપ્રંથિ (gland) આવેલી હોય છે. જોડીમાંનાં પાન ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને ¾ ઇંચથી ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે તેની ડીટડી સુક્ષ્મ હોય છે. તે ડીટડી પાસે સાંકડાં થતાં અને ટેરવાં તરફ પોહોળાં હોય છે. પાનની કોર સુક્ષ્મ અણી હોય છે. ને ડીટડી પાસે પાનની કોર બન્ને બાજુ સરખી નહીં અર્થાત વિષમ હોય છે. પાનની ઉપલી સપાટીનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો ફીકો (પીળો) હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીસી ને નીચેનીપર કોમળ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનની નસો નીચેની સપાટીપર વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાન જ્યારે કુમળાં હોય છે ત્યારે ચોળવાથી ઘણાં ચીકણાં લાગે છે, અને સ્વાદે પણ ચીકણાં, ને પાછળથી જરા ગળચટાં ને ચીરપરાં લાગે છે.

પાનની મુખ્ય ડીટડીના થડમાં બન્ને બાજુ એક ઉભું, અણીવાળું ને ૪ લાઇન લાંબું રૂંવાળથી ભરેલું ઉપપાન આવેલું હોય છે.

ફૂલ-પત્રોપાન્તમાં ઘણુંકરી એક નાહાની ડાંખળીપર ૧ થી ૨ ફુલો આવેલાં હોય છે. એની પાનની મુખ્ય ડીટડી કરતાં સહેજ નાહાની [illegible] પાતળી હોય છે. અને તેના જેટલીજ લાંબી ને જાડી હોય છે. ડીટડીના થડમાં સુક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે. આ અવાંતર ડીટડી ૧ થી

* [illegible] ક્રમવાર વૈદ્યકના મિત્રુ લોકો આ કાસુંદીને પ્રપુન્નાટની કે ચિક્રાની ફળવેલીઓ કહે છે. એના પાન એ લોકો દુધ સાથે ખાવામાં વાટી ભાજી ઉપર લગાડે છે. પીઠમાવાડા (મુક્તુર્પિંદ, મ.મના નેરેસના મિલની વાડીમાં એનું (કાળી કાસુંદીનું) એક ઝાડવું હતું તેનાં પાન દમ, શ્વાસ, તાવ અને ફે બગર વાપરવા એ ગામમાં ઘણું કરી થઈ જતાં. તેમજ [illegible] કેરાલ વૈદ્યમિત્રઆ ફળવાળાની જગ્યામાં એનું ઝાડવું હતું [illegible] [illegible] [illegible] હતું અને તે [illegible] [illegible] [illegible] હતી કે તે ઝાડવું [illegible] [illegible] ત્યાં વાવેલું હતું અને તેનાં પાન [illegible], ઢકરા, દમ, ક્ષય, પ્રમેહ, અપચો, વિષમજ્વર, રોગી અને મુત્રકની તકલીફ ને [illegible] ગરીબ લોકોને [illegible] હતા અને [illegible] [illegible] દેવ ને [illegible] [illegible] અને ગાએ પીવાની [illegible] [illegible] હતા.

વાળની રૂંછાળ હોય છે. ફુલનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ ઈંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૫ પીળાશસેના લીલા રંગનાં હોય છે. તેનાં પાંચે પત્રો એક બીજાથી નાહાનાં મ્હોટાં ને છુટાં હોય છે. તેની બહારની બાજુ ઉભી નસો ને સફેદ વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. સૌથી નાહાનું પત્ર લગભગ ૨ લાઈન લાંબું અને ૧ લાઈન પોહોળું હોય છે, ને સૌથી મ્હોટું પત્ર ૩ લાઈન લાંબું અને ૧½ લાઈન પોહોળું હોય છે. એ પત્રોની કોરપર જરા વધારે લાંબા વાળની હાર હોય છે. પાંચે પત્રો હોડીની પેઠે થોડાં અંદર વળેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે એક બીજાથી છુટી હોય છે. દરેક પાંખડી નીચે અણીવાળી અને ઉપર જતાં પોહોળી હોય છે. પાંખડી બહુજ પતળી અને કુમાસવાળી હોય છે. પાંખડીપર ઉભી નસો હોય છે. પાંખડી સહેજ અંદર વળતી હોય છે. પાંખડીઓ પણ એક બીજાથી જરા નાહાની મ્હોટી હોય છે. પાંખડીનાં ટેરવાં ગોળાઈસેનાં બુઠ્ઠાં હોય છે, પણ સૌથી મ્હોટી પાંખડી (સ્ટેન્ડર્ડ) ટેરવાં પાસે ઘણી પોહોળી ને વચમાં ખાંચવાળી હોય છે. પાંખડી ½ ઈંચથી તે ⅗ ઈંચ લાંબી અને ૨½ લાઈનથી ૩ લાઈન પોહોળી હોય છે, તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી આંતરે આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો—૧૦ હોય છે. તેમાં ૭ પૂર્ણ, અને ૩ અપૂર્ણ હોય છે. તંતુ પીળા, અને પરાગકોષ ભૂરાશસેતા પીળા હોય છે; જે ત્રણ પુંકેસરો અપૂર્ણ હોય છે તે ઘણાં ઝીણાં ને સુક્ષ્મ હોય છે, તેપર પરાગકોષ પૂર્ણ સ્થિતિએ આવેલા હોતા નથી; અને ૭ પૂર્ણ પુંકેસરોના પરાગકોષ પૂર્ણ સ્થિતિએ આવેલા હોય છે. તે ઉભા હોય છે, તેપર બે બાજુએ એકેક ઉભી ફાટ, અને ટેરવે બે છિદ્ર દેખાતાં હોય છે; એ ૭ પુંકેસરોમાંથી પણ ૩ મ્હોટાં ને ૪ નાહાનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે, તે લીલા રંગની, વાંકવાળી અને પુંકેસરોથી ઉંચી હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લાંબો, બન્ને બાજુ ચીકવાળો, અને તેપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. નલિકા સૂક્ષ્મ, લીસી, ને મુખ ગોળાઈસેનું એક બાજુ જરા કલમદાર હોય છે.

શીંગ—(ફળ)—બન્ને બાજુએથી જરા દબાયલી પણ જાડી હોય છે, તે પ્રથમ લીલા રંગની પણ પાકીને સુકાઈ ગઈ હોય ત્યારે ભૂરા રંગની થઈ જાય છે, તે ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબી અને ૧½ લાઈન પોહોળી હોય છે. શીંગની ડીટી ૧ થી ૧½ ઈંચની હોય છે. શીંગ ડીટી પાસે જરા સાંકડી હોય છે, ને ટેરવે જરા લાંબી તીક્ષ્ણ અણીવાળી હોય છે. શીંગ એક બાજુ જરા વાંકવાળી હોય છે. શીંગની પાછળની બાજુ ૪ ને આગળની બાજુ ૩ ઉભી હાંસો હોય છે. શીંગપર સુક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે. શીંગની અંદર ૨૦ થી ૩૦ નાહનાં બીજ હોય છે.

બીજ—ચળકતાં ને લીસાં હોય છે. તે એક છેડે અણીયાળાં ને બીજે જરા ખાંચવાળાં હોય છે. બીજ ⅛ ઈંચથી કંઈક લાંબાં ને 1/16 ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે બાજુએ ગોળાઈસેનાં અને તેપર વચ્ચોવચ્ચ એક ઉભી રતાશસેતા રંગની લીટી હોય છે. બીજ ઘણાં કઠણ હોય છે. બીજ પ્રથમ લીલાં, પછી પીળાં, અને છેવટે લીલાશસેતા ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—ઉપલેપક, ચિરગુણકારીપૌષ્ટિક, દાહક અને સારક.

૬—ઉપયોગ—કુવાડીઆનું મૂળ લીંબુના રસમાં વાટી દાદરપર ચોપડાય છે. કુવાડીઆનાં કાચા પાનનું ચોમાસે ગરીબ લોકો શાક કરી ખાય છે. અને તરગરો તેનાં પાન બાફીને તેનું રાયતું કરે છે. તેમજ અથાણું પણ કરે છે. તે ખાધાથી પેટ સાફ આવે છે. કુવાડીઆનાં પાન અને બીજ છાસમાં પલાળી તેને વાટી દાદરપર લગાડાય છે. તેનાં પાન વાટીને તેની લેપડી ગડગુંમડાં ઉપર મુકાય છે. કુવાડીઆના પાનનો ક્વાથ ગડગુંમડાં ધોવામાં વપરાય છે. તેમજ કુવાડીઆનાં પાન વાટી બરગાંપર બંધાય છે. કુવાડીઆના મૂળ સાકર સાથે પ્રમેહવાળાને અપાય છે. રબારી ને બેડુ લોકો કુવાડીઆનાં બીજને થોર કે કંટાળાના દૂધમાં પલાળી પછી ગોમૂત્ર સાથે વાટી દાદરપર ચોપડે છે. એ લેપ રગીલી જેવી ગાંઠપર ચોપડાય છે. કુવાડીઆના બીજ કરંજનાં બીજ સાથે વાટી દાદરપર લગાડવામાં આવે છે. કુવાડીઆનાં બીજના લાડુ કરી સ્ત્રીઓ નગપાંચ ઉપર શીયાળે ખાય છે. કુવાડીઆનાં બીજ છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ઘણાં ગરીબ લોકો ખાતાં હતાં. કુવાડીઆનાં બીજ કાહુનાના બીની બદલ કાઢીને કેટલાક વાપરી શકાય છે. એનાં બીજ બાફીને કપાસીઆની જગોએ ગુજરાતમાં ઢોરોને ખવડાવવામાં આવે છે.

"કુવાડીઆનાં બીનું સેવન ખરજ, કોઢ, દાદર, ખસ, માથાના ગડગુંમડાં, પિત્તરોગ, આમ્ભી, તાવ, પરમે, ઉપદંશ, દમ એ સર્વે રોગને મટાડે છે. ત્યારે કાછાં ને તુરાં છે, હાલાં છે, એનાં પાંદડાનું શાક પણ તે પ્રમાણે ગુણ કરે છે. કરી પાકીને ઘણા દિવસ સેવે તો રક્તપિત્ત પણ મટે છે." (વૈ૦ ૨૦૬૦).

"કુવાડીઓ, આવળ, ચમેઢ, કાસોદી, બોરઆલ, ગરમાળો, અઘેડો, ગોટી એ દરેક ઝાડનાં બીજ

"ક્રાઈસોફેનિક" આસીડનો ભાગ રહેલો છે. એ આસીડનો ભુખરો તપખીરીઆ રંગનો ભૂકો થાય છે. આ અંગ્રેજી દવા દાદર માટે ઘણી સરસ છે. દાદર માટે ક્રાઇસોફેનિક આસીડની બરાબરી કરે એવી એકે દવા નથી. તેને આઉંસભર સાદા મલમ સાથે મેળવી દાદર ઉપર લગાડવાથી જલદી મટે છે. વિશેષમાં તેથી બળતરા થતી નથી. કુવાડીઆનાં પાનની ચા બાળકોને દાંત આવતી વખતે તાવ આવેછે ત્યારે પીવરાવાયછે. ભીલામું ઉઠવાથી સોજો થઈ આવે ત્યારે કુવાડીઆનાં પાનનો રસ ચોપડાયછે. આની માત્રા ૧ થી ૨ રૂપિયા ભાર." (ડા. વી. ઝી.)

૭-સ્થાનક-કુવાડીઓ આ આખા સ્ટેટ (પોરબંદર)માં ચોમાસે બારે વગડે ઉગે છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં એવીજ રીતે થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એનાં સંસ્કૃત નામો ચક્રમર્દ અને દદ્રુઘ્નનો અર્થ દાદર મટાડનાર થાય છે, ને તેજ પ્રમાણે તે વપરાય છે, અને તેનું હિંદીનામ પનવાર એ પ્રપુન્નાડ ઉપરથી નીકળેલું હશે. કચ્છમાં પણ એને કુવાડ કહે છે. કુવાડીઓ પણ એ ઉપરથીજ નીકળ્યું નામ છે. લેગ્યુમિનોસી અર્થાત્ આંબલી અને બાવળના વર્ગમાં પોરબંદર સ્ટેટમાં જે કેટલીક વનસ્પતિઓ ઉગતી હોય, તો તેમાંની એક આ કુવાડીઓ પણ છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૧૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. auriculata.

હવાલા-H. II. p. 263; N. p. 97; Watt; II. p. 215; ફ. નિ. ભા. ૯૯.

૨-દેશીનામ-આવર (પો૦), આવળ (ગુ૦); આવળ, તરવડ, (મ૦). તરવડ, રત્તો, તરવલ (હિં૦) આવારેઈ, તંગે-ડુ (તે૦). The Tanner's Cassia (Eng).

૩-વર્ણન-આવળના ઝાડવાં ૬ થી ૧૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. ને તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન આંબલી પેઠે સળીપર આવેલાં, અને ફુલ ગલગોટા જેવાં પીળાં, દળ ચીનો (ફલ) ચપટી, પાતળી અને લાંબી હોય છે. એની ડાંડી કે શાખાપર થએલા જખમમાં ઝિલકી ગુંદર બાઝે છે.

એનાં આખાં ઝાડવાંપર લટુંકીને ખુબ પીળા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

આવળ ઘેરથી બધી પ્રખ્યાત અને સાધારણ છે કે તેના વર્ણનનું કંઈ બહુ જરૂરનું નથી. તો પણ ટુંકામાં તે નીચે પ્રમાણે છે.

મૂળ-૬ ઇંચથી ૨ ફીટ, કે વખતે ઉંડી જમીન હોય તો તેથી પણ વિશેષ લાંબાં અને ઉંડાં હોય છે. તે પેનસીલથી હાથની બાજુ જેવાં જાડાં હોય છે. એનાં ખીલામૂળમાંથી કેટલાએક ઝીણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ બહારથી ભૂરા કે કાળા ભૂરા રંગની ને ખડબચડી હોય છે, ને અંદરથી તે ભૂરા લાલ સહેજ સફેદ રંગની ને કોઈવાર ભૂરા કાળા ને લીલાશપડતા રંગની પણ હોય છે. તે જાડી ને મજબૂત હોય છે. અંદરની છાલ જરા ચળકતી ને રસભરી હોય છે. તે ઉખેડ્યા પછી થોડીવારમાં કાળાશસેની થઇ જાય છે. એનું લાકડું રતાશસેના પીળા રંગનું, ઘોળું ને મજબૂત હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવાશસેનો તૂરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી આંગળીથી તે હાથનાં કાંડાં જેવી જાડી થાય છે. તેની છાલ બહારથી ભૂરા રંગની, ખડબચડી અને તેનાપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે; અંદરથી તે ફીકા લીલા રંગની હોય છે. કુમળી શાખાઓપરની છાલ ભૂરી મખમલી અથવા લીસી હોય છે, ને તેનાપર ધોળા કે ફીકા તપખીરીઆ રંગની રૂંવાટી આવેલી હોય છે; ડાંડી અને શાખાઓનું લાકડું મજબૂત, લીસું, જરા ચીકણું ને ફીકા પીળા રંગનું હોય છે, જે સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રાતા રંગનું થઈ જાય છે. છાલની વાસ ખજુરીના રસ જેવી અને સ્વાદ કડવો ને તૂરો હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ પીળાશસેનો ફીકો લીલો ને નીચેનીનો સહેજ ફીકો હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી ઉપર ૮ થી ૧૨ જોડીઓ નાહાનાં પાન (દલ અથવા પર્ણ leaflets)ની આવેલી હોય છે. જોડીમાંનું દરેક પાન જરા પોહોળું, લંબગોળ, ટોચે ગોળાઇવાળું કે જરા બેસતી ખાંચવાળું, કે ટોચે સૂક્ષ્મ અણીવાળું, એક ⅜ થી ૧ ઇંચ લાંબું ને ¼ ઇંચ પોહોળું હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી ઉપરની બાજુ નીકવાળી હોય છે અને તેનાપર નાહાનાં પાનની જોડીની વચ્ચે અને ઉભી કેસરીઆ રંગની સૂક્ષ્મ રસકુપિ (ગ્લાંડ) હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે ચીકણાં લાગે છે, ને તેમાંથી ઉગ્ર અને તીખી વાસ નીકળે છે. તેનો સ્વાદ કડવાશસેનો ચીકણો ને તૂરો લાગે છે. પાન સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રાતા રંગનાં થઈ જાય છે.

ઉપપાન-પાનની મુખ્ય ડીટડીના બાજુમાં કાનની બુટ જેવા આકારનાં, પોહોળાં, છેડે ... બે ઉપપાન હોય છે. પાનની પેઠે ઉપપાન પણ ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

ફૂલ–પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે ૧½ થી ૨ ઈંચ લાંબી, પાનની મુખ્ય ડીટડી કરતાં જાડી, અને ધોળા ભૂખરાશની રુંવાટીવાળી હોય છે. એ સળીનાં ટેરવાં પાસે ઘણુંકરી ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબી અને ભૂરા કે ધોળા વાળની રુંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. એ દરેક ડીટડીની પાસે ત્રણ ત્રણ પુષ્પપત્રો હોય છે, જેમાંનું વચલું પુષ્પપત્ર પહોળું, અથવા કે સાંકડુંપતું, અને ટોચે અણીદાર હોય છે, અને તે બાજુનાં બે પુષ્પપત્રો ઘણાં ઝીણાં, કેસરીઆ રંગના, અને વાંકાં વળેલાં હોય છે. આ ત્રણે પુષ્પપત્રોપર ભૂરા વાળની રુંવાટી હોય છે. ફૂલ સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રાતા રંગનાં થઈ જાય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૫ હોય છે તે ફૂલની કળીમાં લીલા રંગનાં ને ફૂલ ઉઘડ્યા પછી પીળાશપડતાં થઈ જાય છે. એ પાંચ પત્રોમાંથી ૩ પત્રો મ્હોટાં ને ૨ નાહાનાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે ખુલ્લા પીળા ચળકતા રંગની હોય છે. એ પાંખડીઓનો આકાર તાડના પાનના સીધા પંખા જેવો હોય છે, ને તેનાપર બારીક તાડની પાનની ઉભી નસો જેવી નસો હોય છે. પાંખડી ૧ ઈંચ લાંબી અને ¾ ઈંચ પોહોળી હોય છે. પણ પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોની પેઠે તે એક બીજાથી નાહાની મ્હોટી હોય છે. ફૂલની વાસ જરા તીખી પણ જરા કરેણનાં ફૂલની વાસને મળતી હોય છે. તેનો વ્યાસ ૧ થી ૨ ઈંચનો હોય છે.

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે. તેમાંના ૩ કેસરો સૌથી લાંબાં ને જાડાં હોય છે, અને ૪ તેથી નાહાનાં અને ૩ એથી પણ નાહાનાં હોય છે. પુંકેસરના તંતુઓ ફીકા પીળા રંગના અને પરાગકોષ ફીકા ધોળા રંગના હોય છે. પણ પરાગકોષની કોર કેસરીઆ રંગની હોય છે.

સૌથી મ્હોટાં ૩ અને તેથી નાહાનાં ૪ કેસરોના પરાગકોષ લંબગોળ ને મથાળે ભેવડી અણીવાળા હોય છે, અને સૌથી નાહાનાં ૩ કેસરોઉપરના પરાગકોષ ગોળાકારેલા ચપટા હોય છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે ૧૦ પુંકેસરોમાંથી ૭ પૂર્ણ, અને ૩ અપૂર્ણ હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ધોળા વાળની રુંવાટીથી આચ્છાદિત થયેલો હોય છે; નલિકા લીસી, સીધી તથા વાંકવળી હોય છે; અને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ કલમગાસ જેવું મુખ આવેલું હોય છે. સ્ત્રીકેસર ઘણુંકરી સૌથી લાંબા પુંકેસરો જેટલી લાંબી હોય છે.

શીંગ–(ફલ) આવળની શીંગ કાચી હોય છે ત્યારે લીલા રંગની ને પાકીને સુકાય છે ત્યારે ભુરા રાતા રંગની થઈ જાય છે. તેનું ટેરવું ગોળાકારેલું પણ છેડે અણી હોય છે. શીંગ ૪ થી ૬ ઈંચ લાંબી અને ½ થી ¾ ઈંચ પોહોળી હોય છે. તે ડીટી પાસે જરા સાંકડી હોય છે, ને તેનાપર ધોળા વાળની આછી રુંવાટી હોય છે. શીંગની સપાટીપર જાળીદાર નસો સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે છાલ પાતળી હોય છે. શીંગની બન્ને કોર જરા ચડી આવેલી ને શીંગ ચપટી હોય છે. તેમાં ૫ થી ૧૦ બીજ હોય છે. એ દરેક બીજની વચ્ચે થોડી જગાનો આંતર હોય છે.

બીજ–કાચાં હોય છે ત્યારે ફીકા લીલા રંગનાં ને પાકે છે ત્યારે લીસાં, ચળકતાં, ભુરા લીલા રંગનાં થઈ જાય છે, તે ૨ લાઇન લાંબાં અને ૧ થી ૧½ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે ચપટાં ને ઘણાં કઠણ હોય છે. તે એક છેડે જરા સાંકડાંપનાં, અણીદાર, ને બીજે ગોળાકારનાં હોય છે તેની બન્ને સપાટીપર ઘણુંકરી વચ્ચોવચ્ચ અણીવાળા ઉંડા તરાથી અનેક બાળકનાં પગલાં જેવું ચિહ્ન હોય છે, ને તેની અંદર બીજ વિરોધ થતાનું હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–શીત, તૂર, કફ અને પિત્તઘ્ન, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તથા ગ્રાહિ.

૬–ઉપયોગ–આવળનાં મૂળની છાલનો કાઢો વધરાવળ ઉપર અપાય છે. રસ્તે મુસાફરી કરતાં એટલે કે રબારી લોકોને પેટમાં પીડ થાય, અથવા ઝાડો કે ઉલટી થાય, તો આવળનાં મૂળની છાલ ચાવી તેના રસના બે ત્રણ ઘુંટડા ઉતારી જાય છે, તેથી ચમત્કારિક રીતે તરત ફાયદો જણાય છે. આવળનાં મૂળની છાલ કોલેરા, બદહજમી, ઝુરો, ઉલટી અને ઝાડો એ સર્વે રોગપર મીઠાની સાથે ચાવી, અગર વાટી તેનો રસ ઉતારવામાં આવે છે આવળની કોમળ શાખાઓ, ફૂલ અને કોમળ શીંગ બકરાં, ગાડરાં (ઘેટાં) અને ભેંસો ખાય છે. આવળનાં પાન, ફૂલ અને શીંગોનો સુકો ખાસો (પાલો) જે તેનાં ઝાડવાંઓ નીચે પડેલો હોય છે તે ગાડરાં ઉન્હાળાની વખતે અને બીજે ટાણે કાળે દુકાળે ખાય છે. ઉંટ ઘણુંકરી આવળ ખાતાં નથી. સાંતી કે ગાડામાં ઘણું જોર કરવાથી બળદ તુટી ગયો હોય તો તેને એક સેર આવળનાં મૂળની છાલને કુટી તેમાં થોડું મીઠું ભેળવી તેનો એકેક લાડુ સાત દિવસ ખવરાવે છે. ઢોરને આફરો ચડ્યો હોય તો, અગર શીળી નીકળી હોય, તો આવળનાં પાનનો ઉકાળો ઢોરને પવાય છે. આવળનાં પાન મીઠાં સાથે વાટી તેનો ગોળો કરી ઢોરને ઉધરસ અને આફરા ઉપર ખવરાવે છે. આવળનાં પાનનું પેટના દુખાવાપર બંધાણ કરવામાં આવે છે. આંખ દુખવા આવી હોય તો આવળની છાલના

રસનું ટીપું આંખમાં નાખવામાં આવે છે. આવળનાં પાન, સાજીખાર, અને આંબલીનાં પાન સાથે વાટી તેનો ધુમાડો અથવા ચોટ લાગી હોય, અગર મરડ કે લચકડી પડી હોય, તો તેપર લેપ કરવામાં આવે છે. આવળનાં પાનને વાટી તેને તેલમાં રાંધી તેમાં હળદર નાંખી તેનો પાટો પણ ચોટપર બંધાય છે. આવળનાં તાજાં પાન ઉન્હાં પાણીમાં ભીંજવી તેનાં વરાળીઆં વાના સોજાપર મુકવામાં આવે છે. આવળનાં પાનને બાફી તે વાગાના સોજા ઉપર બંધાય છે. રસવિકારના સોજાપર આવળનાં પાનને સુંઠની સાથે વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. ઢોરનાં મોઢામાંથી લાળ વહેતી હોય, અને તે ખોરાક ખાતું ન હોય, તો તેને આવળનાં પાન મીઠાં સાથે વાટી તેની જીભપર સારી પેઠે દિવસમાં ૨–૪ વખત હાથેથી ઘસે છે, તેથી લાળ વહેતી બંધ થઈ ઢોર ખોરાક ખાવા લાગે છે. ઢોરનાં પેટમાં ઉઝાન પડી હોય તો આવળ અને બકાનના પાન મીઠાં અને અજમા સાથે વાટી તેનાં બાજરાનાં લોટમાં પોંડીઆં કરી ઢોરને ખેડુ લોકો ખવરાવે છે. ઢોરનું જડબું બંધ થઈ ગયું હોય તો આવળનાં પાનને વાટી તેનો રસ કાઢી પાણી સાથે ભેળવી ઢોરનું મોઢું જોરથી ઉંચું રાખી તેમાં નળી વતી તે પાણી રેડે છે. માણસનું અંગ ઝલાઈ ગયું હોય, અથવા પક્ષાઘાત લાગી હોય, કે બીજા કોઈ કારણથી વાંકો કે બરડો ઝલાઈ ગયો હોય, તો આવળનાં પાનની ખાટલાપર પથારી કરી તેપર ગુમડું રાખી ને ઉપર ઢાંકીને સુવારી ખાટલાપર દેવતા નાખી ખાટલા નીચે શેક કરવામાં આવે છે. ફોલ્લો ગડ કે ગુમડું નરમ પડતું ન હોય તો તેપર આવળના તાજાં પાન રાખી ઉપર પાટો બાંધવામાં આવે છે, તેથી ગુમડું નરમ થઈ પીડા હળવી થાય છે. મરડા અને કફોલની ગાંઠ ઉપર આવળના પાન વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવે છે, અને આવળનાં પાનના રસની રાબ રોટલો પાપડખાર ભેળવી કરીને પવાય છે. મોઢું પાક્યું હોય તો આવળનાં પાન મોઢામાં રાખવાથી ફાયદો થાય છે. આવળનાં પાનનો ઉકાળો અથવા કાઢો ઘાલી જરૂર વાપરી શકાય છે. આવળનાં પાન અને ટોપી છાપરિયા દુકાળની વખતે ઘણાં ગરીબ લોકો ખાતાં હતાં. આવળનાં ફૂલની મોગરી ઓપિટર અને ડાંગોનો મલિક સાર વધારે જનો હોય, તો તે અટકાવને ઓછો પેરે છે. સાકરીઆ પ્રમેહમાં અને ત્રિદોષ પેશાબ જતો હોય, તો તે અટકાવવાને આવળના ફૂલને ફાકો પવાય છે. આવળનાં પાન ખાઈ એક બાળના રેચના કીડા ઢોરે છે. આવળની છાલ ખુંદી તેમાં ચૂનાનો રસ નાખી અનોર આવ્યા સુધી એ ભેળવણી રાખી, તેમાંથી એક જાતનો પીવાનો દારૂ બનાવવામાં આવે છે, આવળની છાલ એટલી બધી માદ અને રોગ્ટિક છે કે તે વિલાયતની ઓકબાર્ક (oak-bark)ની જગ્યાએ વાપરી શકાય છે. આવળની છાલ ચમાર લોકો ચામડાં રંગવાના કામમાં ખાસ કરી વાપરે છે. આવળનાં પાન, ફૂલ તથા કાચી શીંગો પણ રંગના કામમાં વપરાય છે. આવળનાં ફૂલનો ગુલકંદ બનાવવામાં આવે છે, તે પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર વપરાય છે. આવળની છાલના કાઢાથી મોં પાક્યું હોય તો કોગળા કરવામાં આવે છે. આ સ્વસ્થાનમાં ભાગ્યે બાવળ (બાવળી) થોડા થાય છે, તેથી અહિંના ઘણા લોકો આવળની કામનાં દાતણ કરે છે. તેની પીંછી જો કે બાવળ જેટલી સારી થતી નથી તોપણ એની છાલ માદિ હોવાથી એ મુખરોગને દૂર કરે છે. આવળની છાલમાંથી મજબૂત ટુંકા રેસા નીકળે છે, જે દોરી બનાવવાના કામમાં આવી શકે. આવળનાં બીજ ચમેડનાં બીજની માફક આંખના દરદમાં ભરણના કામમાં વપરાય છે. આવળનાં બીજને પાણીમાં વાટી તેની પેપલી ગડગુમડાં અને આંખના દુઃખાવાપર મુકવામાં આવે છે. આવળની શાખાઓપરથી છાલ પાડી લઈ તેની સાંઠી વગાવવ તરીકે ઘણા લોકો ઉપયોગમાં લે છે, ને એ વગાવ જરા લીલું હોય તો પણ તીવ્ર તાપથી બળે છે, અને આવળનું મૂળ લુહાર લોકો લોઢું કઠણ કરવા માટે વાપરે છે. આવળના મૂળનાં લાકડાંના કોલસા બનાવવામાં આવે છે. આવળની સાંઠીમાંથી દીવાસળી (matches) બનાવવાની કાડી બનાવી શકાય એમ કહેવાય છે.

વરસાદનાં પાણીથી ધોવાઇ જતી સડકોની બાજુઓ તેમજ નાળા કે પુલ્લોના ઢાળો (સ્લોપ)નો બચાવ કરવા તેપર આવળનાં છોડવાં ઉગાડવામાં આવે છે.

"આવળ કોઠાને સાફ કરે છે, પારદ દુધમાં બાંધી આંખપર બાંધે તો દુખતી મટી જાય છે, મોઢાના રોગ, કોઢ, ખરજ, કૃમિ, ક્ષય, ગુમડાં, ઉપરસ, વિષ, કરશ, પિત્ત, કફ, તાવ, સોજા, રક્તવિકાર, ઉદરવિકાર, દાહ, તરસ, વીગેરે સર્વે રોગને મટાડે છે. એના ફૂલ શીતળ રસ રોગ મોનાં કરમો કરે છે, પ્રમેહને મટાડે છે. તેની ફૂણી શીંગ કૃમિને હણે છે એનાં બીજ પ્રમેહ મધુપ્રમેહને મટાડે છે, તેના મૂળ ધાતુના સર્વે રોગને મટાડે છે." (વૈ૦ રત્નાકર.)

ઉત્પત્તિસ્થાનક—ખાડીવાળી તેમજ કોઈ ડુંગર જમીનમાં આવળ ઘણી ઉગે છે *

એ હિંદના દક્ષિણ પશ્ચિમ અને મધ્ય પ્રાંતમાં થાય છે

* આ સ્વસ્થાનમાં—ત્યાંનુ અને એની આસપાસ નડિયાદ માંડી આણંદ, બોરસદ, ખંભાત, કપડવંજ, ઠાસરા, મહેમદાવાદ, કઠલાલ, ધંધુકા અને બારડોલી ઘણાંખરા તાલુકામાં આવળ ઘણી થાય છે.

વર્ગ—(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૧૮.

૧—શાસ્ત્રીયનામ-C. obovata.

ઉલ્લેખ-H. II. p. 264. N. p. 96; Watt II. p. 220. ફ. નિ. પા. ૬૦.

૨-દેશીનામ—ઓંવળ (ગુ૦) મીંઢીઆવળ (ગુ૦): મોંઢ સકર, કૈરાબન (મ૦). ટેરા ત્રોદ (હિં૦). ઝુમ્બરૂમી (તે૦).

૩-વર્ણન—ઓંવળના ઊંડવા ઘોમાંસે નિગેર જોવામાં આવે છે, તે કર્ષવિસ્તાર ઉગ્યા વધે છે. પણ ઘણુંકરી જમીનપર પથરાએલા હોય છે. તે ૧ ઉંચથી ને ૨ કે ૩ ફીટ લાંબા હોય છે. કોઈવાર તેનો ઊંડવો ઓછવાળી જમીએ આવેલો હોય તો તેમાંની શાખા વખતે ૪ કે ૫ ફીટ વધેલી હોય છે. પાન આવળની પેઠે સળીપર આવેલાં હોય છે. ફુલ ફીકાસનાં પીળાં અને શીંગ (ફળ) ચપટી, પાતળી અને વાંકી હોય છે.

એના આખા ઊંડવામાંથી કાચુંડી જેવી અણગમતી વાસ નીકળે છે.

આ સ્વરૂપમાં આવળના ઝાડવાં ઘણું થયે છે, તે ઘણો ઉપયોગ કરે છે. તે એવી રીતે કે, ચમાર લોકોને તે પોતાની છાલ આપી નિભાવે છે. સવારીઆઓ એનાં દાતણ પાડી વાપરી વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. ઉન્હાળે બકરાં, ઘેટાં અને બીજા ઢોરોને તે પોતાનાં સુકાં પાન દુધ દુધ ખવરાવી નિભાવે છે. ચોમાસે જ્યારે વરસાદ થયો હોય છે ત્યારે ગાયો અને બકરાં આદિ એનાં પાન ખાય છે એ શિવાય દરવર્ષ આ આખાં સ્વરૂપમાંની આવળની છાલ પાડી લેવાનો ઇજારો આપવામાં આવે છે, તેથી છાલ પાડનારને રોજ, અને ઇજારદાર તેમજ સ્વરૂપને સારી રકમનો તે ફાયદો કરી આપે છે.

ઉપર પ્રમાણે જો આવળ એટલી બધી ઉપયોગી અને ઉપકારી વનસ્પતિ છે તોપણ તે એક નજીવી જેવી નાબુદ છે અને તેને ગુજરાતીમાં લોકો ઘણીવાર વાડી વાડી ગુજરાતી બળીમાં બાળી નાંખે છે પરંતુ તે આ સ્વરૂપમાં જેમ ઘણી થયે છે, તેમજ તે ઘણી ઉપયોગી વસ્તુ છે, તે તેના ઉપરના ઉપયોગથી જણાય છે દાતણ કર એવા છોડી અને વાઘરામાં ગુફામાં ત્યાં મજબુત અને દોરને સદેજ વાળમાં હાથે પડે ઘેર હાજરા કામ રહે છે, ત્યાં તેના દાતણ વડીકે પાનેપાને પુષ્કળ આવળ ઉગાડે છે.

આ સ્વરૂપના બરડામાં રહેતા મેહેર અને રબારી લોકો એઓ કેળવણીથી ઘણા અજ્ઞાત છે, અને એઓ પોતાની અક્કલ રહમપર ઘણું મદદ રહેતા છે, તેમજ એઓની વસ્તી દૂર આગી દવાખાનાઓમાં દવા કરવાની ઘણું જોઈએ તેવી થઈ નથી, અને તેને પરિણામે તેઓ દરબારી દવાખાનાઓના જોઈએ તેવો લાભ લઈ શકતા નથી. પણ આ લોકો કહેવાને ઘણી ખુશી ઉપજે છે કે, આવા ગરીબ લોકો ખુશીથી દવામાં સખ્ત મેહેનત કરી, સારો પગાર ખાઈ, વનૌષધી ઉગ્ગી સેવને છે માટે તેઓમાં (કદીક રડીડો પેટ) મહામોટા રોગો કર ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે અને સામાન્ય રોગ જેવા કે ઝાડા, ઉલટી, પ્રમેહ, પેટશુળ, દાહ, બરોળ અને કમળાની ટેવ વગેરે જે તેઓમાં સાધારણ રીતે કોઈ કોઈવાર જોવામાં આવે છે, તો તેનાં નીવારણ સારૂ આવળ કે જે ઘણી આકસીર દવા જણાય છે, તે સર્વ રાજીખુશ ઉપરે તેઓનાં ઘર આગળજ ઉગાડેલી છે, અને તેનો ઉપયોગ પણ એ લોકો યથાશક્તિ કરી તે ઉપર રત્ન જુસ્તું માન કરે છે.

આવળનાં ઝાડવાં ૩ [illegible] ૪ વર્ષ સુધી કાપવામાં ન આવે તો ત્યાર પછી તે પાકી જાય છે, અને તે પાકી ગયા પછી તેમાં નવીદૂર ઘણી થોડી થાય છે. અને તેની છાલમાંથી રંગનો કસ (tannin matter) ઓછો થતા જાય છે, ને કાષ્ટના (woody bark) નો વધારો થાય છે. તેથી છાલની કીંમત બજારમાં ઓછી થઈ જાય છે, માટે આવળનાં ઝાડવાં કે તેની છાલ માટે ઘણા ઉપયોગી છે તેને જંગલ ખાતાની રીત પ્રમાણે (cutting by coppice system) કપાવવાં જોઈએ.—

દરેક ખાતે કે ૧૦ એકર અર્થાત્ ૫ સાંઠમાં એક આવળનું કુદરતી જંગલ છે, ને તેમાંનાં તમામ ઝાડવાં એક સામટા કપાવવાં નહીં, તેમજ તે આખા જંગલના ત્રણથી પાંચ સરખા ભાગ (compartments) નીમવા જોઈએ, અને તેમાંનો દરેક ભાગ એક પછી એક અનુક્રમે દર વર્ષે કપાવી, તેને ૩ થી ૫ વર્ષ સુધી પછો બંધ રાખવો જોઈએ. આથી પહેલે વર્ષે જે ભાગ કપાવેલો હશે તેનો પાછો ૩ થી ૫ વર્ષે કપાવાનો વારો આવશે. એથી દરવર્ષે આવળની પેદાશ ઝાડવાંઓના નાશ સહિત ઘણી થાકી જશે.

ચમારલોકો અષાઢ અને શ્રાવણ માસમાં આવળ વાઢતા નથી. પણ તેઓ ગણપતિને માનનારા હોવાથી ભાદરવા શુદ ૪ ને દિવસે ગણપતિની પુજા કરી પછી ભાદરવાની અમાસને રોજ આવળની પુજા કરી, આવળ વાઢવી શરૂ કરે છે. આથી બે જાતના ફાયદા થાય છે, ચોમાસામાં આવળ નહિ વઢાવાથી તે રહિત (રીઝવે) રહે છે, તેથી તેની વૃદ્ધિ થાય [illegible] અને ચોમાસામાં આવળ વઢાય તો તેની છાલ સડી નાખી જાય માટે તેનો પણ બચાવ થાય છે *

આવળની છાલ પાડવાની રીત એ છે કે, આવળની પાકી શાખાઓ વાઢઃ કરી તેને ઉપર ફુંકાવાથી અથવા પથ્થરથી થોડે કે ફુટે [illegible] તેથી તેની છાલ સાંઠીમાંથી છુટી પડે છે. અથવા વધારે સુકાવાથી કે વિશેષ જાડી શાખાઓ હોય તો કલાક બે કલાક પાણીમાં પલાળી પછી તેની છાલ છુટી પાડે છે. એક માણસ એક દિવસમાં ૧૨ થી ૧૮ શેર છાલ તૈયાર કરી શકે છે. આવી રીતે પાડેલી છાલ સુકાવીને ચમાર લોકો પોતાનાં કામમાટે રાખે છે, અથવા ઇજારદારને વેચાતી આપે છે પણ ઘણુંકરી તમામ ચમાર લોકો પોતાને એક વર્ષ જોઈતી છાલ રાખી બાકીની ઇજારદારને આપે છે. તેનો ભાવ ઘણુંકરી રૂપીઆ એકની મણ ૨ થી ૨½ નો હોય છે. (રતલ ૮૦ [illegible] ૧૦૦) આવળની સુકી સંગ્રહ કરી રાખેલી છાલનો ભાવ મદ્રાસમાં બે આને રતલનો ને બેંગલોરમાં ૧ ટનનો રૂપીઆ

* આવળના આજુબાજુ ધાર્મિક વિચારોમાં પણ કેટલી ખુબી રહેલી છે, તે આવા દાખલાઓ ઉપરથી જણાય છે. આજુબાજુ ધાર્મિક વિચારો પણ કુદરતના નિયમોનાં કાયદાઓ પાળ્યો કરે છે.

રસનું ટીપું આંખમાં નાખવામાં આવે છે. આવળનાં પાન, સાજીખાર, અને આંબલીનાં પાન સાથે વાટી તેનો ધુમધા અથવા ચોટ લાગી હોય, અગર મરડ કે લચકડી પડી હોય, તો તેપર લેપ કરવામાં આવે છે. આવળનાં પાનને વાટી તેને તેલમાં રાંધી તેમાં હળદર નાંખી તેનો પાટો પણ ચોટપર બંધાય છે. આવળનાં તાજાં પાન ઉન્હાં પાણીમાં ભીંજવી તેનાં વરાળીઆં વાના સોજાપર મુકવામાં આવે છે. આવળનાં પાનને બાફી તે વાળાના સોજા ઉપર બંધાય છે. રસવિકારના સોજાપર આવળનાં પાનને સુંઠની સાથે વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. ઢોરનાં મોઢામાંથી લાળ વહેતી હોય, અને તે ખોરાક ખાતું ન હોય, તો તેને આવળનાં પાન મીઠાં સાથે વાટી તેની જીભપર સારી પેઠે દિવસમાં ૨-૪ વખત હાથેથી ઘસે છે, તેથી લાળ વહેતી બંધ થઇ ઢોર ખોરાક ખાવા લાગે છે. ઢોરનાં પેટમાં જીવાત પડી હોય તો આવળ અને ભકાનના પાન મીઠાં અને અજમા સાથે વાટી તેનાં બાજરાનાં લોટમાં પીંડીઆં કરી ઢોરને એકુ લોકો ખવરાવે છે. ઢોરનુ જડબુ બંધ થઇ ગયું હોય તો આવળનાં પાનને વાટી તેનો રસ કાઢી પાણી સાથે ભેળવી ઢોરનું મોઢું જોરથી ઉઘું ઝાલી તેમાં નળી વતી તે પાણી રેડે છે. માણસનુ અંગ ઝલાઇ ગયું હોય, અથવા પછાડ લાગી હોય, કે બીજા કોઇ કારણથી વાંસો કે બરોડ ઝલાઇ ગયો હોય, તો આવળનાં પાનની ખાટલાપર પથારી કરી તેપર લુગડું રાખી તે ઉપર દરદીને સુવારી ભોંપર દેવતા નાખી ખાટલા નીચે શેક કરવામાં આવે છે. કહ્યુ ગડ કે ગુંબડું નરમ પડતું ન હોય તો તેપર આવળનાં તાજાં પાન રાખી ઉપર પાટો બાંધવામાં આવે છે, તેથી ગુંબડું નરમ થઇ પીડા હલકી થાય છે. બરલ અને કલેજાની ગાંઠ ઉપર આવળના પાન વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવે છે, અને આવળનાં પાનના રસની સાથે શેકેલો પાપડખાર ભેળવી દરદીને પવાય છે. મોઢું પાકયું હોય તો આવળના પાન મોઢામાં રાખવાથી ફાયદો થાય છે. આવળનાં પાનનો ઉકાળો અથવા કાઢો ચાની જગોએ વાપરી સકાય છે. આવળનાં પાન અને શીંગો છપનિયા દુકાળની વખતે ઘણાં ગરીબ લોકો ખાતાં હતાં. આવળનાં ફૂલની સોગડી શ્રીપ્રદર અને સ્ત્રીઓના માસિક સ્રાવ વધારે જતો હોય, તો તે અટકાવવાને સ્ત્રીઓ પેહેરે છે. સાકરીઆ પ્રમેહમાં અને વિશેષ પેશાબ થતો હોય, તો તે અટકાવવાને આવળના ફૂલનો કાઢો પવાય છે. આવળનાં પાન ખાઇ એક જાતના રેસમના કીડા ઉછરે છે. આવળની છાલ કુંદી તેમાં ગોળનો રસ નાખી ખમીર આવ્યા સુધી એ મેળવણી રાખી, તેમાંથી એક જાતનો પીવાનો દારૂ બનાવવામાં આવે છે, આવળની છાલ એટલી બધી ગ્રાહ્ય અને પૌષ્ટિક [illegible] કે તે વિલાયતની ઓકબાર્ક (oak-bark) ની જગોએ વાપરી શકાય છે. આવળની છાલ ઘણા લોકો ચામડાં રંગવાના કામમાં ખાસ કરી વાપરે છે. આવળનાં પાન, ફૂલ તથા કાચી શીંગો પણ રંગના કામમાં વપરાય છે. આવળનાં ફૂલનો ગુલકંદ બનાવવામાં આવે છે, તે પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર વપરાય છે. આવળની છાલના કાઢાથી મોં પાકયું હોય તો કોગળા કરાવવામાં આવે છે. આ સ્વસ્થાનમાં ભાગ્યે બાવળ (બાવળી) થોડા થાય છે, તેથી અહિંના ઘણા લોકો આવળનો કામનાં દાતણ કરે છે, તેની પીછી જો કે બાવળ જેવી સારી થતી નથી તોપણ એની છાલ ગ્રાહિ હોવાથી મોંના મુખદોષને દૂર કરે છે. આવળની છાલમાંથી મજબૂત ટુંકા રેસા નીકળે છે, જે દોરી બનાવવાના કામમાં આવી શકે. આવળનાં બીજ ચમેડનાં બીજની માફક આંખના દરદમાં ભરવાના કામમાં વપરાય છે. આવળનાં બીજને પાણીમાં વાટી તેની થેપલી બનાવીને આંખના દુઃખાવાપર મુકવામાં આવે છે. આવળની શાખાઓપરથી છાલ પાડી લઇ તેની સાંઠી દાતણ તરીકે ઘણા લોકો ઉપયોગમાં લે છે, ને એ દાતણ જરા લીલું હોય તો પણ તીવ્ર તાપથી બળે છે, એ આવળનું મૂળ સુતાર લોકો લોઢું કઠણ કરવા માટે વાપરે છે. આવળનાં મૂળનાં લાકડાંના કોલસા બનાવવામાં આવે છે. આવળની સાંઠીમાંથી દીવાસળી (matches) બનાવવાની કાંડી બનાવી શકાય એમ કહેવાય છે

વરસાદનાં પાણીથી ધોવાઇ જતી સડકોની બાજુએ તેમજ નાળાં કે પુલ્લોના ઢાળો (સ્લોપ)ને મજબૂત કરવા તેપર આવળનાં ઝાડવાં ઉગાડવામાં આવે છે.

"આવળ કોઠાને સાફ કરે છે, પાંદડાં દૂધમાં વાટી આંખપર બાંધે તો દુખતી મટી જાય છે, મોડાંના દેહ કોઢ, ખરજ, કૃમિ. શૂલ, ગુંબડાં, ઉધરસ, વિષ, હલ પિત, કફ, તાવ, સોજા, રક્તવિકાર, ઉદરવિકાર, દાહ તરસ, વીગેરે સર્વે રોગને મટાડે છે. એનાં ફૂલ કરે રનો રંગ સોનાં સરખો કરે છે, પ્રમેહને મટાડે છે તેની કુંણી શીંગ કૃમિને ટાળે છે. એનાં બીજ પણ મધુપ્રમેહને મટાડે છે, તેનાં મૂળ ધાતુના સર્વ દોષ મટાડે છે." (વૈ૦ રૂસ્તમાયજી.)

૭—સ્થાનક—કાદીવળી તેમજ કોબી કરાર જમીનમાં આવળ ઘણી ઉગે છે.*

એ હિં૦ના દક્ષિણ પશ્ચિમ અને મધ્ય પ્રાંતમાં થાય છે

* આ સ્વસ્થાનમાં-વરતુ અને મીણસાર નદીકાંઠે મઢી આપાદ, બીલેશ્વર, ખંભારો, આગીઆરી, વસ્તાને કેદ અહિત્યાણ, રાણાવાવ અને બરડાનાં ઘણાંખરા ગામોની સીમમાં આવળ ઘણી ઉગે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૬૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. [illegible]

[illegible]-H. H. p. 251. N. p. 9?. Watt II. p. 220. [illegible]

૨-દેશીનામ-[illegible]

[illegible]

મૂળ–૪ થી ૬ ઈંચ કે વખતે ફુટ ૧½ ફુટ લાંબું, થોડા ફાંટાઓવાળું, સ્લેટપેનથી આંગળી જેવું જાડું. ને ઘણું મજબૂત હોય છે. મૂળની છાલ જાડી, રેસાવાળી, મજબૂત, કાળાસ પડતા રંગની, પાતળા ફોતરીવાળી ને અંદર તે પીળાસ પડતા રંગની હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તેની વચમાંનો લાકડાનો ચક્ર ધોળો, ને સઘન દેખાય છે. તેની બાજુએ છાલની પીળી કુંડલી, અને તેપરની ફોતરીની કાળી કુંડલી દેખાય છે. એની વાસ અને સ્વાદ ઉગ્ર હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી ક્વચિતજ હોય છે, પણ ઘણુંકરી મૂળને મથાળેથી કોઈવાર થોડી અને કોઈવાર ઝાઝી સુનળીથી તે સ્લેટપેન જેવી જાડી, ચળકતી, ફીકાસ પડતા ધોળા રંગની શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. કોમળ શાખાઓ અને તેના અગ્રભાગપર ભૂરા કે ધોળા રંગના વાળની રૂંવાટી ને રજ આવેલાં હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે આવળની પેઠે સળી અથવા મુખ્ય ડીટડીપર ૪ થી ૭ જોડી એટલે ૮ થી ૧૪ નાહાનાં પાન (દલ અથવા પર્ણ–leaflets) આવેલાં હોય છે. મુખ્ય ડીટડી ફીકા ધોળા રંગની, ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબી, લીંબડાની સળી જેવી કે તેથી સહેજ પાતળી હોય છે. તેપર ઉપરની બાજુ ઉભી નીક હોય છે. એ ડીટડી થડમાં ગોળાઈવાળી, જાડી ને કેસરીઆ રંગની અને સફેદ ચળકના વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. એ ડીટડીને મથાળે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે, પણ ઘણીવાર ફીકા કેસરીઆ રંગની હોય છે. એ મુ[illegible] ડીટડીપર આવેલી ૪ થી ૭ પાનની જોડી તળિયે[illegible] ઉપર તરફ દરેક જોડી અનુક્રમે થોડી મ્હોટી[illegible] હોય છે, ને છેવટની મુખ્ય ડીટડીનાં ટેરવાં પાસે[illegible] જોડી સૌથી મ્હોટી હોય છે. જોડીમાંનાં પાનની ડીટ[illegible] ઘણી સૂક્ષ્મ ને કેસરીઆ રંગની હોય છે, ને એ ડીટ[illegible] પાસે પાનની એક કોર જરા ફુલી હોય છે. એ જો[illegible] માંનાં પાનનો આકાર આવળ કે કુવાડીઆનાં પાન[illegible] મળતો હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ પીળા[illegible] લેનો લીલો ને નીચેનીનો ધોળાસ પડતો લીલો હોય [illegible] પાનની ઉપરની સપાટી લીસી ને નીચેનીપર ધો[illegible] વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. કોમળ પાનપર ઘ[illegible] કરી બન્ને સપાટીએ રૂંવાટી હોય છે. એ પાન જા[illegible] ટેરવે સૂક્ષ્મ અણીવાળાં, ½ ઈંચથી ૧ કે ૧½ ઈ[illegible] લાંબાં અને ૩ લાઇનથી તે ⅜ ઈંચ જેટલાં પહોળ[illegible] હોય છે. તેને ચોળવાથી કાસુંદ્રીનાં પાન જેવી ઘ[illegible] અણગમતી ઉગ્રવાસ અને ચીકાસ પડતો લીલો રસ નીક[illegible] છે. પાનનો સ્વાદ ચીકણો, તૂરો, ઉગ્ર અને જરા થી[illegible] પરો લાગે છે.

ઉપપાન–પાનની મુખ્ય ડીટડીના થડમાં બન્ને બાજુ[illegible] એકેક સૂક્ષ્મ ઉપપાન હોય છે, જે તળિયે પહોળું[illegible] મથાળે સાંકડું થતું, ને ટેરવે અણીદાર હોય છે. તેના

૧૦ નો કહેવાય છે. ઇજારદાર ઘણુંકરી અહીં આવળની છાલ દર વર્ષે ૭૦૦ થી ૧૦૦૦ મણ ભેળી કરાવી શકે છે કોઇવાર ગરીબ ઢેડ લોકો આવળની છાલ પાડી ચમાર અને ઇજારદારને વેચાતી આપે છે ઇજારદાર આવળની છાલનો ૫ થી ૬ મણનો એક પોટો (ફાળીનો) કે પલ્લો ભરે છે. તેની જકાત પોરબંદરમાં દર મણે એક રૂપીઓ ને બાકી રૂપીઆ એકે એક દોઢીયું લેવાય છે. મુંબઇમાં આવળની છાલના આવા એક પોટા કે પલ્લાનો ભાવ રૂપીઆ ૪ થી ૧૨ સુધીનો હોય છે. મુંબઇમાં [illegible] પરબંદરેથી જે આવળની છાલ આવે છે તે સારી ગણાય છે, ને તેનો ભાવ પણ સારો આવે છે. પણ કાઠીઆવાડ પર [illegible] આવતી છાલનો ભાવ ઓછો આવે છે, કેમ કે આ છાલમાં સાંઠી* અને રીફી† નો ભેગ હોય છે. પણ ૩ થી ૫ વર્ષની પાકી આવળ છાલ પાડવા માટે વઢાય તો તેની છાલમાં સાંઠી કે રીફીનો ભેગ આવવા સંભવ નથી. આવળના ઝાડવાં સારી અને ભેજવાળી જમીનમાં ૧૦ ફીટ ઉંચા અને હાથ જેવાં જાડાં થાય છે. આવળની છાલ મુંબઇથી વિલાયત જતી કહેવાય છે. અને ત્યાં તેના રંગથી ચામડાં રંગાય છે એટલુંજ [illegible]હીં પણ સુતરાઉ કાપડ રંગાય છે, જે ખાકીડ્રીલ ને નામે ઓળખાય છે, એમ કહેવાય છે.

* [illegible] આવળની [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible]

† [illegible] [illegible]

આવળના ફૂલ બહુ સુંદર સોનાનું જેવાં પીળાં થાય છે, ને [illegible] બહુ રૂપાળાં દેખાય છે, પણ તેમાં સુગંધ હોતી નથી. "આવ[illegible] તોરા ફુલ તેથી સુગંધ ન પમાય" તેમ એનાં ફૂલ કોઇ દેવ[illegible] પણ ચડતાં નથી. ને વિષે એક રમુજી અને શીખામણ લેવા લાય[illegible] વાત કહેવાય છે કે:—"શ્રીરામચંદ્રજી સીતાજીની શોધમાટે વ[illegible] તરફ પધારતા હતા, ત્યારે આવળના સુશોભિત ફૂલ જોઇ બ[illegible] પ્રસન્ન થયા અને તેને પુછ્યું કે, તમો સીતા વિષે કંઇ જાણો છો[illegible] તેના જવાબ વૃક્ષોએ પોતાની રૂપગર્વતાથી કંઇ આપ્યો નહિ. તેથી રામે તેને શાપ આપ્યો કે, તમે તમારા રંગપર મગરૂર છો, માટે તમારામાં સુગંધ રહેશે નહિ, અને તમને દેવ કોઇ અંગીકાર કરશે નહિ, ને તમારા ઝાડવાનો ઉપયોગ ચમાર લોકો કરશે." માટે એક ભજનમાં ગવાય છે કે:—

"મર્યાદા રામજીની ગર્વે ગયો તે નર હાર્યો,
गर्व कीयो आवलके फुलने, ता आर चमार कुंडमें डार्यो."

જ્યારે ભગવાને આ પ્રમાણે શાપ દીધો, ત્યારે તે રામને ચરણે પડી, અને [illegible] કરવા લાગી કે, અહંકારને લીધે મારો મોટો અપરાધ થયો છે, પણ તે આપ ક્ષમા કરો, આપ અમા[illegible] [illegible] કરશો ! ત્યારે પરમદયાળુ શ્રીરામચંદ્રજીએ કરૂણા કરી તેના મસ્તકપર પોતાનું ચરણ મુક્યું ને દિવસથી આવળના ભીંગની અંદર રામનું ચરણચિન્હ થઇ રહ્યું છે, અને ચમારલોકો આવળની પૂજા કરે છે." મહરનું ચરણચિન્હ (પગલું) આજે પણ આવળના બીજપર દેખાય છે, ને [illegible] ભક્તોને દર્શન કરવા અને બીજાઓને જોવા લાયક છે.

પર અર્ધપારદર્શક ૩ ઉભી નસો આવેલી હોય છે. એ પાનના થડમાં તેની એક કોર જરા બહાર નીકળેલી હોય છે, ને તેટલી તે કેસરીઆ રંગની હોય છે.

ફુલ-પત્રોકાખુમાંથી પાનની મુખ્ય દીટડી જેવી અથવા તેથી જરા પાતળી અને તેટલીજ અથવા તેથી વધારે લાંબી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળેલી હોય છે. તેપર બાળની રુંવાટી હોય છે. એ સળીપર આંબે આંબે સૂક્ષ્મ ફીકા પીળા રંગનાં ૧૦ થી ૧૫ કેક ફુલો આવેલાં હોય છે. એ દરેક ફુલની દીટડી નીચે એકેક સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે. ફુલની દીટડી લીલા રંગની, સફેદ બાળની રુંવાટીવાળી, મથાળે જરા જાડી થયેલી, વાંકવળેલી ને સૂક્ષ્મ હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે ભૂરાસલેતા લીલા રંગનાં, ૨ લાઇન લાંબાં, તેનાં રેસાં અંદર વળેલાં ને તેપર સ્પષ્ટ નસો દેખાતી હોય છે. એ પત્રો પાતળાં, એક બીજાંથી નાહાનાં મ્હોટાં, તળિયે જોડાયલાં, ને મથાળે છુટાં દેખાતાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તેની વાસ કાબુદી જેવી ઉગ્ર અને તીખી, પાંખડી કુમાશે પાતળી, એક બીજાંથી નાહાની મ્હોટી, તેના રેસાં અંદર વળતાં, તેપરની નસો સ્પષ્ટ દેખાતી, તે ૫ લાઇનથી કંઇક લાંબી, તળિયે લીલી ડાંડલીવાળી, ને છુટી હોય છે. ફુલનો વ્યાસ ½ ઇંચથી ૫ લાઇન જેટલો હોય છે.

પુંકેસરો-૧૦ હોય છે, તેમાં ૨ સૌથી મ્હોટાં, તેના પરાગકોષ કાળાસલેતા ભૂરા હોય છે. એક કેસર તેથી નાહાનું, તેનો પરાગકોષ પીળો, ૪ કેસરો તેથી નાહાનાં તેના પરાગકોષ પીળા, ને ૩ કેસરો સૌથી નાહાનાં, તેના પરાગકોષ પણ પીળા હોય છે. ૧૦ એ પુંકેસરોના તંતુઓ લીલાસલેતા પીળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે તે પુંકેસરોથી મ્હોટી જરા વાંક વળેલી હોય છે. તેનો ગર્ભાશય સફેદવાળથી આચ્છાદિત, નલિકા ફીકા લીલા રંગની, ને નલિકામુખ લીલા રંગનું ને ગોળાઇલેતું હોય છે.

શીંગ-(ફળ)-શીંગો કાચી હોય છે ત્યારે પીળાસલેતા લીલા રંગની હોય છે, ને પાકીને સુકાય છે ત્યારે લીલાસલેતા કાળા રંગની થઇ જાય છે. શીંગો પાતળી, ચપટી ને અર્ધચંદ્રાકાર જેવી અંદરની બાજુથી વાંકી હોય છે. તેને રેસે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તે બન્ને છેડે પોહોળી ગોળાઇલેતી હોય છે તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી ને ¼ થી ⅓ ઇંચ પોહોળી, લીલી, ચળકતી ને નરમ હોય છે. એમાં ૬ થી ૧૨ બીજ હોય છે. પણ ઘણુંકરી ૯ બીજ ઘણી શીંગોમાં જોવામાં આવે છે, શીંગની અંદર બીજની હાર તેની વચ્ચોવચ હોય છે. અને તે દરેક બીજની ઉપર શીંગની ઊપરની સપાટીપર બન્ને બાજુ સૂક્ષ્મ કાંગરી આવેલી હોય છે. જેથી શીંગ મેંઢા કે ઘેટાનાં શીંગડાં જેવા આકારની લાગે છે.

બીજ-તાજાં હોય છે ત્યારે તે પીળાસલેતા લીલા રંગનાં ને પાકી સુકાય છે ત્યારે ભુરાસલેતા કાળા રંગનાં થઇ જાય છે. તેની સપાટી લીસી, ચળકતી ને તેપર સૂક્ષ્મ ખાડાઓ પડેલા હોય છે. તે એક છેડે પોહોળાં ને બીજે અણીદાર હોય છે. તે ચપટાં ને તેની વચ્ચોવચ બન્ને બાજુ ઘણુંકરી લબગોળ લીસી ને કાળા રંગની જરા ઊંડી ખાડ હોય છે. બીજ ૧ થી ૧¼ લાઇન લાંબાં ને ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે ઘણાં કઠણ હોય છે. તે તોડવાથી તેની અંદર ભુરા પીળા રંગનું મીંજ કે દાળીઓ દેખાય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ. }
૬-ઉપયોગ. } એના ગુણદોષ અને ઉપયોગ લગભગ કુવાડીઆ જેવા છે. એનાં પાન ખરી મીંઢીઆવળની જગોએ રેચ આપવા માટે વાપરવામાં આવે છે.

૭ સ્થાનક-દરિયા કીનારે રેતાલ જમીનમા જ્યાં જરા મીઠાં પાણીની ભેજ રેતી હોય ત્યાં, તેમજ વાડી અને ખેતરોમાં પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, રસ્તાની બાજુએ અને ઢોરોનાં ચરીઆણ ઘાસની અંદર તે ચોમાસે ઘણી ઉગે છે એ હિં૦ ના દક્ષીણ પશ્ચીમ ભાગમાં અને સિંધ, પંજાબમાં થાય છે

૮-વિ૦ વિવેચન-એના ઊંડવા ભોંયપર પથરાય છે માટે એને ભોંયઆવળ અને એની શીંગો મેંઢાનાં શીંગડાં જેવી પોહોળી ને વાંકી થાય છે તેથી એને મીંઢીઆવળ કહે છે. પણ આ ખોટી મીંઢીઆવળ છે. બજારમાંની મીંઢીઆવળ જુદી છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૧૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. montana.

દષ્ટાન્ત. H. 11. p. 264. N. p. 98.

૨-દેશીનામ-મીંઢી(પો૦), જાડઆવળ, મ્હોટી આવળ (ગુ૦), छोटी मोटीजरवड (म०).

૩-વર્ણન-મીંઢીનાં ઝાડવાં ૧૦ થી ૧૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન આવળની પેઠે મુખ્ય દીટડીપર નાહાનાં આવેલાં હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં શાખાઓના છેડા પાસે ગુચ્છાની

પેઠે નીકળેલાં હોય છે, અને શીંગો (ફ્લ) લાંબી ને ચપટી હોય છે.

મૂળ-માંથી કેટલાએક જરા જાડા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે, અને તેમાંથી ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળી ચોતરફ લાંબા ગયેલા હોય છે. મૂળ બહારથી ભુરાસલેતા કાળા રંગનું ને અંદરથી પીલાસલેતા ધોળા રંગનું હોય છે. છાલ મજબૂત રેસાવાળી, છાલપરની ફોતરી જાડી ખડબચડી ભૂરાસલેના કાળા રંગની અને અંદરની છાલ લીલાસ કે રતાસલેના પીળા રંગની હોય છે. વાસ હરખી અને સ્વાદ કડવાસલીનો તુરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી સીધી સાધારણ વળી જેવી જાડી અને ઘણુંકરી ભરખી રંગની હોય છે. તેનાપરની છાલ સુકાયા પછી સહેલાઇથી ઉખડી પડે છે. કોમળ શાખાઓ સુકાય છે ત્યારે ભૂરાસલેતા ધોળા રંગની થઇ જાય છે. અની કોમળ શાખાઓપર ભૂરાસલેતા વાળની ગીચોગીચ રૂંવાટી અને ઉભી રેસો આવેલી હોયછે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની મુખ્ય ડીટડી સીબડાની સળી જેવી અથવા તેથી કાંઇક પાતળી હોય છે, તે ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબી, મથાળે સૂક્ષ્મ અણીવાળી, સળંગ નીકવાળી અને ભૂરા વાળની ગોચોગીચ રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. તેનાપર આવેલાં સુક્ષ્મ પાન (દલ)ની પ્રથમની બે ત્રણ જોડીની વચમાં ઊભી અકેકી સૂક્ષ્મ રસકુપ્પી (gland) હોય છે. પાન અર્થાત્ દલની જોડી ૮ થી ૧૨ આવેલી હોય છે. એ જોડીનાં પાનની ડીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ હોય છે, અને તેનાપર પણ મુખ્ય ડીટડીની પેઠે ભૂરા રંગના વાળની રૂંછાળ હોય છે. પાનની જોડી તળીએથી ઊપર તરફ ઉત્તરોત્તર જરા મ્હોટીથતી હોય છે. તેમાંનાં પાન ½ થી ¾ કે ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ૨½ લાઇનથી ¾ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીસી ચળકતી ઘેરા લીલા રંગની, અને નાચેની જરા ફીકા લીલા રંગની ને તેપર ધોળાસલેતા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. પાન સુકાય છે ત્યારે તેની ઉપરની સપાટી તદન કાળા રંગની, અને નીચેની ભૂરાસલેતી કાળી થઇ જાય છે. પાન લંબગોળ કે વખતે તળીએ જરા સાંકડાં, મથાળે સહેજ પોહોળાંથતાં, તળિયે તેની કોર ડીટડી પાસે જરા વિષમ અને ટેરવાં ગોળાઇલેતી કે ભાગ્યેજ જરા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે.

'પાનની મુખ્ય ડીટડીના થડમાં બન્ને બાજુ અકેક સૂક્ષ્મ ઝીણું ઉપપાન હોય છે, તે તરત ખરી જાય છે.

ફૂલ-શાખાઓના છેડાપાસે ઘણુંકરી પત્રકોણમાંથી ફૂલના ગુચ્છા નીકળેલા હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પણ ઘણુંકરી પાનની મુખ્ય ડીટડી જેવી જાડી હોય છે, ને તેપર ભૂરાવાળની ગીચોગીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પુ॰ બા॰ કોશનાં પત્રો ભુરાં રંગનાં, જરા જાડાં, લીસાં અને પુ॰ અભ્ય॰ કોશની પાંખડીઓ ઘણાં ફુરાં હોય છે. પુ॰ અભ્ય॰ કોશની પાંખડીઓ ઘણી જરા સાંકડી ને મથાળે પોહોળી ને ગોળાઇવેતી હોય છે. તેમાં ઊભી નસોનું જાળીકામ ઘણું મજેનું દેખાતું હોય છે. પુંકેસરો લાંબાં તેમજ ફુરાં બન્ને તળિયાં અને લીસાં હોય છે. અંડિસરગર્ભાશયપર ભૂરાવાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે, નલિકા ટુંકી, પાતળી, જરા વાંકવાળી ને સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે.

શીંગ-(ફ્લ)-૩ થી ૬ ઇંચ લાંબી અને ૪ થી ૬ લાઇન પોહોળી હોય છે. તેપર પ્રથમ ભૂરાવાળની રૂંવાટી હોય છે પણ તે પાછળથી ખરી જાય છે. તે સુકાય છે ત્યારે કાળા રંગની થઇ જાય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, શોધક, માદ્રી, મિરગુણકારી પૌષ્ટિક અને વિરેચક.

૬-ઉપયોગ-મીંઢીનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને ઢોરી અને બીજા ઝેરી જનાવરોના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે. મીંઢીનાં પાનની લેપડી ગડગુંબડાંઓ ઉપર મુકવામાં આવે છે. મીંઢીનાં પાન આવળનાં પાનની માફક રંગવા કામમાં વપરાય છે. મીંઢીનાં સુકાં પાન તમામ જાતનાં ઢોર ચારાની તંગી વખતે ખાય છે. આવળનાં ફૂલ અને શીંગો ન મળે ત્યારે મીંઢીનાં ફૂલ અને શીંગો તેની જગોએ વપરાય છે. મીંઢીની છાલનો ઉકાળો મગના દાણા ઉપર આપવામાં આવે છે. મીંઢીનાં લાકડાં સાધારણ ઘરના વરેણું બાંધવામાં કામ આવે છે. તેમજ તે બળતણ તરીકે પણ સારાં ગણાય છે.

૭-સ્થાનક-મીંઢીનાં ઝાડવાં છુટાં છવાયાં ગાઢ ડુંગરમાં ઉગે છે. એ હિં॰ ના દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન૪મીંઢીના પાન, ફૂલ, અને ફળ આવળને મળતાં હોવાને લીધે એના ઝાડવાંને કેટલા લોકો ઝાડાવળી ઝાડ-આવળ કહે છે

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૨૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. absus.

દૃષ્ટાન્ત-H. II p. 265. N p. 97. ડિમક 11. p. 210. રૂ. નિ. પા. ૨૯૫.

૨-દેશીનામ-ચમેડ (પો૦) ચીમેડ [ગુ૦] ચાકસૂ, બનાર. चकसु (हिं०) चक्षुष्या (स॰).

૩-વર્ણન-ચમેડના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ જેટલા ઊંચા વધે છે, તેમ

...કીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તેમાં કુવાડીઆની ...જ સગી ઉપર પાન આવેલાં હોય છે. પણ પાનની ...ત ભેગે જોડી હોય છે. ફૂલ ફીકાસલેતાં પીળાં, ...ને શીંગ [ફલ] નાહાની ને ચપટી હોય છે.

એના આખા છોડવાપર ઘણુંકરી ભૂરા ભીકાસલેતા ...રા ખરસટવાળની રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ-ઘણું બારીક ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબું, કાળાસલેતા ...રા રંગનું ને સુતળી જેવું પાતળું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-પણ સુતળી જેવી પાતળી ...ય છે, તેનાપર ઉભી હાંસો, અને સૂક્ષ્મ ભૂરાસલેતા ...ળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે, તે પીળાસલેતા લીલા ...ની હોય છે, કોમળ શાખાઓ ઉપર રૂંવાટી ઘણી ...ચોબીય હોય છે.

પાન-પાનની મુખ્ય ડીટડી ઘણી ઝીણી અને ૧ થી ...૨ ઇંચ લાંબી હોય છે, તેનાપર પાનની બે જોડી ...આવેલી હોય છે, જોડીમાંની પાનની ડીટડી ઘણીજ સૂક્ષ્મ ...ય છે, પાન લંબગોળ અને તેનો કોર વિષમ હોય છે. ...ન ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ પેહોળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલા રંગની અને નીચેની ફીકાસલેતા (લીલા) રંગની અને તેપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાનનાં ટેરવાં બુઠાં કે વખતે અણીદાર હોય છે, તે કુવાડીઆનાં પાન કરતાં પાતળાં હોય છે.

પાનની મુખ્ય ડીટડીના મૂળમાં બે સૂક્ષ્મ ઝીણાં ઉપપાન [stipulets] હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોના ખાતરીને અથવા તેની સામેથી નીકળેલી હોય છે. તે પાનની ડીટડી જેવડી અથવા તેથી જરા લાંબી હોય છે. તેપર એક પછી એક એમ અનુક્રમે કેટલાંક ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી સૂક્ષ્મ ને વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે, ને તેનાપર પુષ્પપત્ર હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ લાંબીશીરાં હોય છે, તેનાપર ચીચોબીય રૂંવાટા આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ફીકા કે સ્વાભાસલેતા પીળા રંગની ૫ હોય છે ને તે ઘણી નાહાની હોય છે.

પુંકેસરો-૫ હોય છે, તે બહુધા એક સરખી લંબાઇનાં હોય છે.

સ્રીકેસર-૧ હોય છે.

ફૂલ-શીંગ ઘણુંકરી બન્ને છેડે સાંકડીવાળી હોય છે, તે પ્રથમ લીલાસલેતા રંગની ને સુકાય છે ત્યારે સ્વાભાસલેતા ભૂરા રંગની થઇ જાય છે. તેની સપાટીપર સખત વાળની રૂંવાટી હોય છે. શીંગ ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી અને ⅛ ઇંચ અથવા ભાગ્યેજ તેથી સહેજ પેહોળી હોય છે, તેમાં ૫ થી ૬ બીજ હોય છે. શીંગ સુકાય છે, ત્યારે તે પોતાની મેળે જરા મરડાઇને ચીરાઇ જાય છે, ને તેમાંથી બીજ બહાર આવે છે.

બીજ-અત્યંત ચળકતાં, લીસાં, કાળાં, ને ચપટાં હોય છે. તોપણ તેની સપાટી બે બાજુપર જરા ચડતી હોય છે, બીનો એક છેડો જરા વધારે અણીયતો હોય છે. બીજની સપાટી ઉપર સૂક્ષ્મબિંદુઓ જેવા ખાડાઓ હોય છે, બીનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ લાઇન જેટલો હોય છે. બીજ ઘણું કઠણ હોય છે, તેને ભાંગતાં તેમાંથી પીળાસલેતા રંગનો દલ નીકળે છે. તેનો સ્વાદ કડવો હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-બીજ અને પાન.

૫-ગુણદોષ-શોધક અને ઉપલેપક.

૬-ઉપયોગ-ચમેડનાં પાન વાટીને નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં અને ભાઠાં ઉપર બંધાય છે, તેથી તે તરત રૂઝાઇ જાય છે. ચમેડનાં બીજમાં છોતરાં કાઢી અંદરના દાળીઆના બારીક લોટની ભૂકી આંખના દુખવામાં આંખમાં ભરાય છે, તે ચમેડનું ભરણુ કહેવાય છે. એ ભરણુ ભરી આંખ ઉપર ઘીનાં અગર પાકા તેલનાં પોલ મુકાય છે, અથવા પોટીસ ઉની કરી આંખપર મુકાય છે, તેથી આંખ સારી થઇ જાય છે. ભરણુનો પ્રમાણ ૧ થી ૨ પંડિઆર છે. ચાંદાં અને જખમ ઉપર એના લોટનો લેપ કરાય છે. એનાં બીજ પાણીમાં વાટી દાદરપર ચોપડાય છે. અજીર્ણ, દમેશની બદહજમી અને મુંડા ઉપર ચમેડના બીની ભૂકી સુંઠ, મીઠું અને મરી સાથે ખવરાવવામાં આવે છે. ચમેડનો પાક અને લાડુ કરીને આહાર ઉપર પૌષ્ટીક તરીકે ખવાય છે.

"ચમેડનાં બીજ કટુ, વા. શુક. પાચુરી, ગુલ્મ, શ્લેખમ, ઉદરસ, આફરો. મેદ, દાસ, હેડકી, દમ, નેત્રના રોગ, ઉદરરોગ, છાતીના રોગ, માથાંના રોગ, પેડુના રોગ, શ્વાસ, મૂત્રાઘાત, કોઢ, સોજા, મુંઝારો એ સરવે રોગને મટાડે છે, વિશેષ ખવાય તો ગરમી તથા શીર્ષવિકાર કરે છે. એને ફોલી બી કાઢી જરા મીઠું નાંખી ઝીણું વાટી આંખમાં આંજવાથી લાલી ચડી ગયું હોય તે ઉતરી સોજો મટી આંખ સારી થાય છે." (વૈ૦ રૂપનારાયણ.)

"ચીમડનાં પીળાં બીજ કાઢી તેને થાળી ઉપર વાટી આંખમાં આંજે છે. કેટલીક વખતે તેનાં બીજને, બળી નીચે દેવતા રાખી વાટતી વખતે શેકવામાં આવે છે. ચીમડનાં બીજની સાથે જરા વધારે મીઠાંની કટકી તથા છાશનું ટીપું નાંખી આંજવાથી ફુલ્લુબંજનો વરમ (સોજો) જલદી બેસી જાય છે. જ્યારે ફુલ્લુબંજનો વરમ થાય છે ત્યારે આંખના કાળા ભાગપર

કેટલાંક ધોળાંધોળાં ટપકાં દેખાય છે અને તે ઠેકાણે ઘાઈ પડશે એવો ભય રહે છે. ત્યારે વડાગરૂં મીઠું, છાશ અને ચીમડ એ ત્રણે વાટીને ભરવાથી આંખને આરામ થાય છે." (ડા૦ વી૦ ઝી૦).

૭-સ્થાનક-ચમેડના છોડવા ભરડા ડુંગરમાં છૂટા છવાયા ઉગે છે. તોપણ ગોંડળના જંગલની લાન્ડર ઝર, સરમાણી વાવની તળી, તેમજ કડાબા કેડીમાં તે ઘણા હોવાના જોવામાં આવે છે. તે કાદી અને પથ્થરવાળી જમીન બહુધા પસંદ કરે છે. એ હિં૦ ના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-ચમેડનો ઉપયોગ આંખ અર્થાત્ ચક્ષુ ઉપર છે, તે ઉપરથી તેને સંસ્કૃતમાં ચક્ષુષ્યા અને મરાઠીમાં આકશી કહેતા હશે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૨૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. pumila.

સ્થાન-II. II p. 266; N. p. 98.

૨-દેશીનામ-ચમેડીયું (પો૦ગુ૦); સરમલ (મ૦).

૩-વર્ણન-ચમેડીયાંના છોડવા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે $\frac{1}{2}$ થી ૧ કે ૨ ફીટ ઘણુંકરી લાંબા હોય છે. તેની શાખાઓ સુતળી જેવી પાતળી અને બહુધા જમીનપર ફેલાયલી હોય છે. એમાં આંબલીની પેઠે નાહાનાં એકલમ પાન આવેલાં હોય છે. ફુલ સૂક્ષ્મ પીળા રંગનાં અને શીંગો (ફલ) પાતળી, ચપટી ચમેડની શીંગો જેવા આકારની હોય છે.

આ આખા છોડવાપર ઘણુંકરી સૂક્ષ્મ ધોળા કે ભૂરાવાળની રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી સ્ટેટપેન જેવું જાડું, બાગેજ બીજા રેસાઓવાળું, ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબું હોય છે.

સાંઠી અને શાખાઓ-સાંઠી બાગેજ હોય છે. પણ ઘણુંકરી મૂળને મથાળેથી થોડી લાંબી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તેપર ટુંક અને લાંબા એમ બે જાતના વાળની રૂંવાટી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર વાળની રૂંવાટી ગીચ હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧$\frac{1}{2}$ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને $\frac{1}{2}$ થી $\frac{3}{4}$ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. એની મુખ્ય ડીટડીપર સૂક્ષ્મપાન (દલ અથવા પર્ણ-leaflets)ની આશરે ૨૦ જોડી આવેલી હોય છે. તે નજીકથી ઉપર નીચે ઘણુંકરી અનુક્રમે થોડી ટુંકીથતી હોય છે. મુખ્ય ડીટડી અને તેપર આવેલાં સૂક્ષ્મ પાનની પહેલી જોડીની વચમાં એક ઉભી ડાંડલીવાળી સૂક્ષ્મ જોવા જેવી રસકુપિંડ gland હોય છે. મુખ્ય ડીટડીપર વાળની સંઘ્રી રૂંછાળ હોય છે. અને તેને છેડે સૂક્ષ્મ ઝીણી અણી હોય છે. જોડીમાનાં પાન $\frac{1}{?}$ થી $\frac{1}{?}$ ઇંચ લાંબાં અને $\frac{1}{?}$ કે ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે બન્ને સપાટીએ ઘણુંકરી સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટીવાળાં, વિષમકોરવાળાં અને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણીવાળાં હોય છે. પાનમાં ઉભીનસો સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. અને પાનની નીચલી અને પોહોળી કોરપર તીક્ષ્ણ કાંટાજેવી સૂક્ષ્મ ધોળી રૂંછાળ આવેલી હોય છે.

પાનની મુખ્ય ડીટડીની બન્ને બાજુ ભાલાકૃતિનાં પણ સાંકડાં ઉભી નસો અને તીક્ષ્ણ અણીવાળાં ઉપપાન આવેલાં હોય છે.

ફુલ-પુષ્પધારણ કરનારી સળી પત્રકોણથી ઉપર એકેકી નીકળેલી હોય છે. તે પાનથી ઘણી ટુંકી હોય છે. તેનાપર ઘણુંકરી ૨ થી ૩ સૂક્ષ્મ ફુલો આવેલાં હોય છે. પુષ્પપત્રો ઉપપાન જેવાં પણ ઘણાં ઝીણાં ને ટુંકાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ૫ લાંબા દાંતાવાળાં હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડી ૫ પુ૦ બા૦ કોશથી જરા બહાર નીકળતી હોય છે. પુંકેસરો ૫ એક સરખી લંબાઈનાં અને પૂર્ણ સ્થિતિએ આવેલાં હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ તેનો ગર્ભાશય સફેદ વાળની લાંબી પીછીથી આચ્છાદિત થયેલો હોય છે. નલિકા ટુંકી, સહેજ વાંકવળતી, ને મથાળે જરા પોહોળા મુખવાળી હોય છે.

શીંગ-(ફલ)-૧ થી ભાગ્યેજ ૧$\frac{1}{2}$ ઇંચ લાંબી, અને ૧$\frac{1}{2}$ કે ૧$\frac{3}{4}$ લાઇન પોહોળી, ચપટી, બન્ને છેડે વિશેષે કરીને જરા સાંકડી થતી, ટેરવે સૂક્ષ્મ અણીવાળી, થોડી વાળની આછી રૂંછાળથી ભરાયલી ને ૬ થી ૧૨ બીજ વાળી હોય છે. તે સુકાય છે ત્યારે ઘણુંકરી કાળા રંગની થઇ જાય છે.

બીજ—$\frac{1}{?}$ લાઇન લાંબાં, ને $\frac{1}{?}$ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે લીસાં, ચળકતાં, કાળાશપડતા ભૂરા રંગનાં, એક છેડે જરા અણીવાળાં ને એક બાજુ જરા ખાંચવાળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઔષધ.

૬-ઉપયોગ-ચમેડીયાંનું મૂળ પાણીમાં વાટીને વીંછીના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે. ચમેડીયાંનાં પાનને વાટી તેની લેપડી ગડગુમડાં અને ચાંદાંઓ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. ચમેડીયાંના છોડવા ઢોર અને ઘોડાંઓ [illegible] કરી ખાય છે. ચમેડીયાંનાં બીજને વાટી તેનો લેપ સર્પવિષ અને રક્તવિકારના સોજાપર કરવામાં આવે છે. ચમેડીયાંનાં પાનને કુલ્લામાં વાટી તેને જરા ગરમ કરી કપડામાં રાખી આંખના દુખાવાપર આખે બાંધવામાં આવ છે

એનાં પાન અને બીજને પાણીમાં વાટી ખદ અને પાઇની માંકપર ચોપડવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

૭-સ્થાનક-ચમેડીયાંના છોડવા જો કે સર્વ જગોએ વરસાદની વખતે ઘાસની સાથે છૂટા છવાયા ઉગે છે, તોપણ વરસાદનું પાણી ભરાઇ રહેતું હોય તેવી રેગી જમીનમાં તે વિશેષ ઉગે છે. એ હિંદના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-ચમેડીયાંની શીંગો ચમેડની શીંગોથી જરા સાંકડી તોપણ તેવા આકારની હોય છે માટે એને ચમેડીયું કહે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૨૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Tamarindus Indica.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p 273; N. p. 99; Watt. VI. part. III. p. 404; ૬. નિ. પા. ૩૮૫.

૨-દેશીનામ-આંબલી, આમલી (પો૦+ગુ૦); ચિંચ, (મ૦); ઇમલી (હિં૦); અમ્લિકા, ચિંચા, ચિંચિકા (સં૦).

૩-વર્ણન-આંબલીનાં વૃક્ષો એટલાં પ્રખ્યાત છે કે તેનું વર્ણન કરવા જરૂર રહેતી નથી. તે આ સંસ્થાનના ભરાડ ડુંગરમાં ઘણાં ઉંચાં કે વિસ્તારવાળાં થતાં નથી. પણ નદી કાંઠે અને ગામડાંઓના પાદરમાં કેટલીક જગોએ તે ઘણાં ઉંચાં ને વિસ્તારવાળાં થાય છે. આંબલીનાં વૃક્ષમાં કેટલીક જાડી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પણ પાતળી ને ઝીણી શાખાઓ તો અસંખ્ય હોય છે, તે ચોતરફ પથરેલી હોય છે. નાહાની ને કોમળ શાખાઓ પર્ણભારી નીચી ઝુકેલી, થોડા પવનથી ઝુલતી, અતિસુંદર દેખાતી હોય છે. પાન ઝીણાં આવળની પેઠે સળીપર આવેલાં હોય છે. નવાં પાન અને ફુલ ઉનાળાની આખરે આવે છે, તે વખતે એ વૃક્ષ ઘણું સુંદર દેખાય છે. ફુલ પીળાં, પીળાં ને રાતાં એવાં મિશ્ર રંગનાં ફુલ અલબત્ત જેવી બનાવટનાં અતિ સુશોભિત હોય છે. ખરેખર એનાં ફુલો [illegible] છે. એની શીંગો અથવા કાતરા (ફળ) લાંબા, રતાશ પડતા ભૂરા રંગના હોય છે. તે ફાગણ ચૈત્રમાં પાકે છે.

મૂળ-જાડ અને જમીનમાં પ્રમાણમાં ઉંડાં ને લાંબાં ગયેલાં હોય છે. તેમાંથી કેટલાએક ફાંટાઓ નીકળી ચોતરફ ફેલાયેલા હોય છે. જાડા ફાંટાઓમાંથી ઝીણા તંતુઓ જેવા ફાંટાઓ પણ સંખ્યાબંધ નીકળેલા હોય છે. એના મૂળના ફાંટાઓ કોઇ કોઇવાર ૧૦૦ ફીટથી વિશેષ લાંબા ગયેલા હોય છે, તે ઘણા મજબૂત હોય છે. મૂળની છાલપરની ફોતરી કાળાસરીતા રંગની હોય છે. તેથી અંદરબાજુ રાતા રંગની હોય છે. છાલ મજબૂત રેસાવાળી ને ચીવટ હોય છે. લાકડું સફેદ હોય છે. વાસ ખારી અને સ્વાદ ખટાસલેનો તૂરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-આંબલીના વૃક્ષનું થડ ઘણુંજ જાડું અને સીધું હોય છે. તેને તળિયે તેના મૂળના જાડા ફાંટાઓ જમીનમાં ગએલાનો કેટલોક ભાગ ઉપરજ દેખાતો હોય છે. ત્યારે એના થડનો દેખાવ તળિયે ઘણો આળખળ જેવો થઈ રહેલો હોય છે. થડપરની છાલની ફોતરી ઘણી જાડી, ખડબચડી, ભૂરા કે કાળા રંગની, ને તેપર ઉંડા ચીરા પડેલા હોય છે. તેની અંદર એ વૃક્ષની છાલ રતાસરીતા રંગની, રસભરી, ચીવટ અને રેસાવાળી હોય છે. થડનું લાકડું ધોળા કે પીળાસરીતા ધોળા રંગનું ઘણું મજબૂત હોય છે, તેનીવચ્ચે રાતો કે કાળો સાર (heart wood) હોય છે. શાખાઓ ઘણી લાંબી ગએલી હોય છે. કોમળ શાખાઓ નરમ, નીચી નમતી, વાયે ડોલતી, તોપણ તે ઘણી મજબૂત હોય છે. કોમળ શાખાઓપર ભૂરા કે સફેદ રંગનાં દાણાદાર છાંટણાં હોય છે. અતિકોમળ અથવા નવીન શાખાઓ લીલા રંગની, લીસી, ચળકતી ને તેપર સફેદ સૂક્ષ્મ છાંટણાં અને વાળની આછી રૂવાટી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે એકજામ અને ૩ થી ૫ કે ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧$\frac{1}{2}$ થી ૧$\frac{3}{4}$ કે ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી લીસી, ચળકતી અને પાનના ભારથી થડમાં વાંકી વળતી હોય છે. તેને ટેરવે વચલું પાન હોતું નથી, પણ ભૂરા રંગની સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. એ મુખ્ય ડીટડીપર ૨૦ થી ૪૦ નાહાનાં પાન (દલ કે પર્ણ-leaflets)ની જરા છેટે છેટે ૧૦ થી ૨૦ જોડીઓ આવેલી હોય છે. એ નાહાનાં પાનને પણ સૂક્ષ્મ ડીટડી હોય છે, અને તે ડીટડી પાસે પાનની એક કોર બીજી કરતાં જરા ટુંકી અને પોહોળી હોય છે. એ પાન $\frac{1}{2}$ ઇંચથી લગભગ ૧ ઇંચ લાંબાં, અને $\frac{1}{4}$ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો, ને નીચેનીનો ઘણો ફીકો હોય છે. તેની બન્ને સપાટી લીસી હોય છે. તેનાં ટેરવાં બુઠાં અથવા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. પાન જરા જાડાં હોય છે, તેમાં ઉપરની સપાટીપર નસો સ્પષ્ટ દેખાતી નથી પણ નીચેની સપાટીપર લીલા રંગની નસો દેખાય છે. પાનને ચોળવાથી તેની વાસ ખટાસહેની ઉગ્ર અને ચાવવાથી સ્વાદ ચીકાશલેનો ખાટો ને તૂરો લાગે છે.

ફુલ-શાખાઓને છેડે પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ૨ થી ૬ ઇંચ લાંબી અને લીંબડાની સળી જેવી અથવા તેથી જરાજી નીકળેલી હોય છે. તે નરમ હોય છે, તથી

તે ફૂલોના ભારથી નીચી ઝુકી રહેલી હોય છે. તે લીસી ચળકની પીળાસલેતા લીલા રંગની હોય છે. તેનાપર જરા છેટે છેટે થોડાં સૂક્ષ્મ ફૂલો ઘણુંકરી આંતરે આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી ½ થી ¾ ઈંચ લાંબી, પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીથી પાતળી, લીસી, પીળાસલેના રંગની ને પુ૦ બા૦ કોશની સાથે સાંધાથી જોડાયલી હોય છે. એ સાંધા પાસે ડીટડીનું મથાળું જરા જાડું થયેલું હોય છે. ડીટડીને મથાળે હોડીના ઘાટનું પુષ્પપત્ર આવેલું હોય છે, જેમાં ફૂલની કળી ઢંકાયલી હોય છે. એ પત્ર પીળાસલેના રાતા રંગનું હોય છે, તેની કોરપર સફેદ બારીક વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ફૂલ ઉઘડયા ટાણે એ પુષ્પપત્ર ખરી જાય છે. ફૂલનો વ્યાસ બહુધા ૧ ઈંચ જેટલો અને વાસ સેહેજ મધુરી હોય છે

પુષ્પબાહ્યકોષ–૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેના ૩ પત્રના દાંતા ભસ્માકૃતિના લાંબા જુદા અને બે જોડાયેલા હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનો રંગ પ્રથમ ધોળો અને પછી પીળાસલેનો પીળો થઇ જાય છે. ફૂલ ઉઘડયા પછી પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો પાછળ વળી જાય છે. તેના દરેક ત્રીજા ત્રણ દાંતાની પાછળ ૧ થી ૩ ઉભી નસો હોય છે, અને બે દાંતા જોડાઇને થયેલા એક પોહોળા દાંતાની પાછળ તેથી બમણી નસો હોય છે. પત્રો લીસાં, ને જરા જાડાં હોય છે, તે ૩ થી ૫ લાઇન લાંબાં, અને ૧ થી ૧½ કે ૨ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે ફૂલની પાંખડીથી આંતરે આવેલાં હોય છે. તેનાં દેરવાં સાંકડાંયનાં અણીદાર હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેમાં ૩ લાંબી ને બે ઘણી ટુંકી કેવળ દોરા જેવી થઇ ગએલી હોય છે. લાંબી ત્રણ પાંખડીની ભોંય પીળી હોય છે, ને તેમાં રાતા રંગની ટીસીઓ આવેલી હોય છે, જેથી તે ઘણી સુંદર દેખાય છે. એ ત્રણ લાંબી પાંખડીઓમાંની ૨ બાજુએ ને ૧ વચમાં હોય છે બાજુની બે પાંખડીઓ પોહોળી હોય છે, ને વચમાંની ૧ તેથી જરા ટુંકી, સાંકડી અને મથાળે નાગફણ જેવી થએલી હોય છે, તેને દેરવે સફેદ વાળની ગુચ્છી હોય છે. એ ત્રણે પાંખડીઓની કોરપર સૂક્ષ્મ કાંગરી જેવી ઝાલર હોય છે. પાંખડી પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોથી લાંબી, પોહોળી, અને પાતળી હોય છે.

પુંકેસરો–૭ કે ૮ હોય છે, તેમાં ૩ વધેલાં ને પૂર્ણાકૃતિને આવેલાં હોય છે, અને બાકીનાં કેવળ સળી જેવાં ઘણુંજ ટુંકાં અપૂર્ણ રહી ગએલાં હોય છે. ૩ મોટાં અથવા પૂર્ણ પુંકેસરઃ અધવચ સુધી એક બીજાં સાથે જોડાયલાં ને તેથી ઉપર છુટાં હોય છે. ને વચલી પાંખડી તરફ અંદર બાજુ વાંકાં વળેલાં હોય છે. તેના તંતુ પીળાસલેતા રંગના ને લીસા હોય છે. વખતે પાછળથી પીળાસલેતા ભૂરા કે રાતા [illegible] છે. પરાગકોષ રતાસલેતા રંગના અધવચથી તંતુ ધરાયલા (versatile) હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલો, ચળકનો, તળિયે ધોળાવાળની રૂંછાળવાળો હોય નલિકા લીલા રંગની, પુંકેસરોથી જરા લાંબી, વાંકાળ સૂક્ષ્મ બારીક રૂંછાળવાળી ને ટેરવે સૂક્ષ્મ શીર્ષા મુ વાળી હોય છે.

શીંગ કે કાતરા–(ફલ)–આંબલીની શીંગ ૨ સ રતાસલેના ભૂરા રંગના થાય છે. તે ઝાડપર નીચા ઝુ રહેલા ઝુમના હોય છે. તે ૩ થી ૬ ઈંચ લાંબા ¾ થી ૧½ ઇંચ પોહોળા હોય છે. તે એક બાજુ વાંકવળતા, અને એનાં બન્ને પાસાં સેહેજ દબાય હોય છે. તે ડીટડી પાસે જરા વાંકવળના ને સાં હોય છે. ને ટેરવે ગોળાસમેતા ને સૂક્ષ્મ અણીદા હોય છે. કાતરાઉપરની છાલ પોચી ને બરડાણી હો છે, તે કાતરા તદન પાકી ગયા પછી તેની અંદર ખજુર જેવા મગજપરથી જૂદી પડી જાય છે. ને તે દાબનાં તે ગમે ત્યાંથી બટકી ભાંગી જાય છે. એ ઉ રની છાલને કાઢી નાંખી જોતાં તે અંદરથી તાન સ દેખાય છે. કાતરાની અંદરનો ગળ એક નીચે અકેક બન્ને બાજુએ એમ ત્રણ ઉભી નસોથી બ પલો કે પકડાયલો હોય છે. ગળ સ્વાદર, રતાસલે રંગનો હોય છે. તેની વાસ ખજુર જેવી અને સ્વા ખીટાસલેનો ખાટો ને તૂરો હોય છે. એ ગળની અં પાતળી ચીકટ ને લીસી છાલ હોય છે, જેની અં બીજ આવેલાં હોય છે. આંબલીના એક કાતરા અથ ફલમાં ૩ થી ૧૦ સુધી બીજ હોય છે.

બીજ–ઘણાં લીસાં ને ચળકતાં હોય છે, તેનાં બન્ને પાસાં દબાયલાં હોય છે. તે ½ ઈંચ કે તેથી જરા લાંબાં અને સેહેજ ઓછાં પોહોળાં હોય છે. અને કોરપર ને ઘણાખરા પોહોળાઇમાં સરખાં એટલે ચોરસ હોય છે તે એક છેડે જરા સાંકડાંયનાં હોય છે, તેની કોરપર એ કાળો ને ભૂરો ચાંડલો હોય છે. બીજનો રંગ કાળાશ કે રતાસલેનો ભૂરો હોય છે. બીને બન્ને પાસે વચ્ચોવચ ઘણુંકરી બીના જ આકારને મળતાં કુંડાળાં હોય છે એ કુંડાળાંની અંદર બીજ વિશેષ ઘેરા રંગનાં હોય છે. બીજ ઘણાં કઠણ હોય છે, તેને ભાંગતાં અંદરથી પીળાશલેતું કે સફેદ દલ કે દાળીઓ નીકળે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહક, પાચક, વિનદર, રેચક અને શ્રમહ.

૬—ઉપયોગ—આંબલીનાં મૂળની લાકડી ઘણી મજબૂત અને સારી થાય છે. તેમજ આંબલીનાં મૂળનું લાકડું વાળીને ખુરશી, ખાટ વગેરેની કમાન કરવાના કામમાં લઈ શકાય છે. આંબલીનાં ઝાડનાં મૂળનો સાર કાળો હોય છે, તેની શીસમ જેવી લાકડી બનાવી શકાય છે. આંબલીનું મૂળ મરીની સાથે ઘસીને સંગ્રહણીમાં મધમાં નાંખી ચટાડે છે. આંબલીનાં પાન લેપ કરવાના કામમાં આવે છે. આંબલીનાં પાન આરણનાં પાન સાથે વાટી તેનો લેપ મરડ કે ગુમડા અને હાડક્યર ઉપર કરવામાં આવે છે. આંબલીનાં પાન સીંધાલુણ સાથે વાટી તેને ગરમ કરી રુધિરના ગોળ અને મચકોડ થયેલા સાંધા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. આંબલીનાં પાનને પાણીમાં ચડી પો બાફીને તેની પોટીસ આંખના ગોળ ઉપર મુકાય છે. આંબલીનાં કોમળ પાનનું કેટલાક લોકો શાક કરે છે, તેમ તે કઢીમાં પણ નાખે છે. આંબલીનાં પાનનો કરો નહિ ફૂલનાં ચાંદાં ધોવામાં વપરાય છે. આંબલીનાં પાનનો રસ સાકર સાથે મેળવી સંગ્રહણીમાં અપાય છે. આંબલીનાં પાન આવવાની તંગી વખતે નાનાં નાનાં (પેટાં) અને બીજાં કોરાં પડે છે. સાંઠીઆ સારી મોસમમાં પણ આંબલીનો ચારો થાય છે. આંબલીનાં ફૂલનો રસ હરસ ઉપર ખાવાને અપાય છે. ફૂલને સારી પેઠે પાણીમાં બાફીને તેની પોટીસ આંખના સોજાપર મુકાય છે. આંબલીનાં ફૂલને પણ આંબલી કહે છે. અને તેનાં બીજને ફલીકા, કચુકા કે કાચકા કહે છે. આંબલીનાં બી અથવા ફલીકા કે કચુકાની ઉપરની છાલ બાળી તેની રાખ મધ સાથે પિત્તવિકાર ઉપર અપાય છે. આંબલીનાં બીજ પાણીમાં ઘસીને ઘા અને વીંછીના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે. તેમજ તેનાં બીજની અંદરના દાણાઓનો લેપ ચાંદાં અને ફુંગાં ઉપર કરવામાં આવે છે. આંબલીનાં બીમાંથી તેલ નીકળી શકે છે. તે તેલ દીવા બાળવાના તેમજ વાર્નિશ કરવાના કામમાં વપરાય છે એમ કહે છે. આંબલીના કચુકા ઉપરથી છાલ કાઢી નાંખી તેની અંદરના ગર્ભની બારીક ભુકી કરી સંગ્રહણી અને ક્ષય ઉપર અપાય છે. પાકી આંબલીનો ગર હમેશાંની કબજીયાતમાં, પિત્તવિકારમાં અને ધંતુરા અગર દારૂનો નીશો ચડ્યો હોય તો તે ઉતારવા માટે અપાય છે. પિત્તની ઉલટી ઉપર આંબલીના ગરનું પાણી આપવાથી તે બંધ થાય છે. પાકી આંબલીનો ગર ચટણી, દાળ, શાક, અને અથાણાંમાં વપરાય છે. પાકી આંબલીના ગરનો શરબત બનાવી પિત્તવિકારમાં અને ઉન્હાળામાં ઠંડક તરીકે પીવાય છે. આંબલીનો ગર ઓસડના કામમાં, જેમ જુનો અર્થાત્ ઘણા લાંબા વખતનો હોય તેમ તે વધારે સારો ગણવામાં આવે છે. આંબલીની છાલ પાણીમાં વાટીને મસુંગડાં અને ભરવાની ગાંઠ તેમજ ઝેરી જનાવરોના કરડ કે ડંખ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. કચી તેમજ પાકી આંબલી કેટલાક લોકો મેવા તરીકે ખાય છે. તદન કાચી આંબલીની ચટણી બનાવવામાં આવે છે, તે પાચક ગણાય છે. સોની લોકો ઘરેણાં અને રૂપારા વાસણો સાફ કરવામાં આંબલી વાપરે છે. આંબલીના ઝાડની છાયા મુખ્યત્વે કરીને ચોમાસે અને રાતની વખતે ઘણી નિષિદ્ધ ગણવામાં આવે છે. એની નીચે ઘણો વખત રહેવાથી શરીર સુસ્ત થાય છે, અને શરદી લાગે છે, તોપણ ગરમીની મોસમમાં જ્યાં બીજાં છાંયડાનાં ઝાડો આજુબાજુ હોતાં નથી, ત્યાં આંબલીનાં ઝાડની છાયા નીચે લોકો ઘણી ખુશીથી બેસી બે ઘડી આરામ લે છે. આંબલીનાં પાકાં લાકડાનો સાર (heart-wood) કાળો હોય છે. પણ તેની આજુબાજુનાં ધોળાં લાકડાં (alburnum) ને જલદીથી ઉધાઈ લાગે છે. ધાતુ વગેરે ગાળવામાં જ્યાં ઘણો તાપ જોઈતો હોય તેવી જગાએ આંબલીનાં લાકડાનું બળતણ પસંદ કરવામાં આવે છે. આંબલીનું લાકડું ઘણું ભારી અને તે તરત સડી જાય તેવું હોવાથી તે ઘર કામના ઉપયોગમાં વિશેષ આવતું નથી, પણ ઘંટીના સાધારણ ઓજારોના હાથા, ચોખા છડવાનાં સાંબેલાં, તેલ પીલવાની ઘાણી આદિ તેના લાકડાંમાંથી બનાવવામાં આવે છે. એનાં લાકડાંના કોલસામાંથી બંદુકનો દારૂ બનાવવામાં આવે છે. આંબલીનાં ફૂલનું શાક અને ચટણી બનાવવામાં આવે છે, તેમ તે કઢીમાં પણ વપરાય છે.

આંબલીનાં ઝાડ જો ઘણી સારી જમીનમાં તે પુરેપુરા વિસ્તારનાં ઉગેલાં હોય તો ૭૦ થી ૮૦ ફીટ ઊંચાં અને તેના થડનો ઘેરાવો લગભગ ૧૫ થી ૨૫ ફીટનો હોય છે. એનાં થડમાં ઘણીવાર પોલ પડે છે. તે એટલે સુધી કે તેની અંદરનું વચલું લાકડું ખવાઇ જાય તે એક નાહાની ઓરડી જેવું થઇ રહે છે, જેમાં ઘણીવાર જનાવરો અને ગરીબ માણસો રહે છે.

તેનાં બીને આંબલીઆ પણ કહે છે. કેટલાક લોકો તેને શેકીને અગર એમને એમ સોપારીને બદલે ખાય છે. તેને શેકવાથી તેમાં કેટલીક મીઠાશ આવે છે. અને તેને પથ્થર ઉપર પાણીસાથે ઘસી ગુંદને બદલે કાગળ ચોટાડવાને માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

બનાવટ:—૧—અમ્લિકાપાનક, અમ્લિકામંથ.

૧—અમ્લિકાપાનક—થોડોક આંબલીનો ગર લઈ પાણીમાં ચોળવો પછી તે કપડેથી ગાળી લઈ તેની અંદર મરી, સાકર, લવીંગ, એલચી અને કપુર નાંખવાં.

૨-અગ્નિકામંથ-ખજુર, દ્રાક્ષ, આંબલી, દાડમનાં બી, ફાલસાનાં ફળ, અને પાકેલાં આંબળાં દરેક તોલો તોલો લઈ તેમને ભેગાં કરી ખાંડવાં અને ૩૨ તોલા પાણીમાં નાંખી દબાવવાં.

ગુણ-સારક, રુચિકર અને પિત્તશામક.

પિત્તના પ્રકોપને લીધે ઉલટી થતી હોય તો તેનું મંથ તથા પાનક લેવાથી બેસી જાય છે. આંબલીનાં છોડીઆંની રાખ પ્રમેહમાં પેશાબની બળતરા વગેરે ઉપર સારી કામ લાગેછે. શંખવટીની અંદર આંબલીની છાલની રાખ આવે છે. તેનો ગુણ દીપન પાચન છે.

આંબલીના ઉપયોગ સામે ચેતવણી:-કાચી આંબલી કદી પણ ખાવી નહી, અને પાકી આંબલી પણ જેને માફક આવે તેણેજ ખાવી. પાકલ આંબલીમાંથી કચુકા કાઢી તેના ગરની સાથે તેથી દસમા ભાગનું મીઠું નાંખી પછી તેને ઉપયોગમાં લેવી. આંબલી ખાવી માફક આવે એમ દરરોજ ખાવી આપનો હોય તો જ આંબલી આપવી, નહિતર વખતે તે ઉલટી વિકૃતિ કરે છે. સારા માણસના પણ આંબલી ખાવાથી દાંત અંબાઈ જાય છે, જડબું દુખે છે, માથું ચડી આવે છે અને વખતે સાધા જ્વર આવી જાય છે. કેટલીક વખતે તેથી ઉધરસ, સસણી, દમ વીગેરે ઉપડી આવે છે. જે માણસની કફપ્રકૃતિ હોય તેણે તો આંબલી વાપરવી જ નહિ. જ્વરવાળા દરદીને તેમજ રતુઆના ઓને આંબલી ખાવાથી કેટલીક વખતે આંખો ઉપડી આવવાની બીની રહે છે.

આંબલીની ઝેરી અસરનો ઉપાય-જો દાંત અંબાઈ ગયા હોય તો મીઠું ચગળવું. જડબું અથવા માથું દુખીઆવે ત્યારે તજ, લવીંગ, સુંઠ, અજમા વિગેરેનો ગરમ લેપ ચોપડવો, તાવ સંબંધીને માટે સ્વેદજ ને જ્વરઘ્ન દવાઓ વાપરવી. મરી, સુંઠ, પીંપર, ઉકાળીને પાવાં, સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું, આંચકીને માટે આંચકીના યોગ્ય ઉપાય કરવા, દમને માટે ઉલટીની દવા આપવી.

માત્રા-અગ્નિકરપાનકની મરજી મુજબ; અગ્નિકામંથ ૪ તોલા." (ડા. વી. ડી.).

" વીંછીનું ઉગ્યું હોયતો આંબલીનાં પાનનો રસ ચોપડવાથી તે શાંત થાય છે." (દે. શા. મ. નો.)

" આંબલીનાં પાનના રસમાં લવીંગ, ફટકી, અફીણ નાંખી ગરમ કરી આંખ ઉપર ચોપડવાથી આંખ મટે છે." (વૈ. રસ્ન.રત્ન.)

૭-સ્થાનક-આ સ્વદેશમાં આંબલીનાં ઝાડ ભારત દેશમાં દક્ષિણ, મહીકાંઠો, કચ્છ અને મેવાડ દેશના પ્રાંતોમાં થાય છે. તેમજ આંબોળા તળાવની આજુબાજુ ને ઘણાં ઉભેલાં જોવામાં આવે છે. જાફરાબાદ, ઇત્યાદિ જામનગરમાં અને પોરબંદર અંદર વઢવાણના રાજવાડી બાગમાં આંબલીનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં અને વિસ્તારવાળાં થાય છે. એ દિ૦ ના ઘણાખરા બાગોમાં હાલ જોવામાં આવે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-આંબલીનાં વૃક્ષનું આયુષ ઘણું લાંબું હોય છે. તેમજ આંબલીનું ઝાડ ચીકણું અને ઘણું મજબૂત હોય છે. તેથી તે વરસાદ અને તોફાન વગેરેના ઝપાટાથી જલદી તુટી કે પડી જતું નથી. માટે આ સ્વદેશમાં તેમજ કાઠીઆવાડના બીજા ભાગોમાં પણ જ્યાં જ્યાં જુનાં મંદીરો, મુકામો, જુની વાવો, જુનાં તળાવો, જુનાં ખડીયરો આદિ જુનાં સ્થાનો હોય છે ત્યાં તેની પાસે બીજાં ઝાડો કરતાં આંબલીનાં ઝાડો વિશેષ જોવામાં આવે છે. આંબલીનાં વૃક્ષો મ્હોટાં વિસ્તારવાળાં જ્યાં થાય છે ત્યાં બીજાં ઝાડો તેની આજુબાજુ નાહનાં રહી જાય છે અથવા ત્યાંથી ધસાઇ જાય છે, તેથી કેટલીક જગોએ આંબલીનાં વૃક્ષોના કુંજના કુંજ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી કવિયોએ કોઇ કોઇ વાર આંબલીનાં વૃક્ષને રાજાની ઉપમા આપેલી છે. આંબલીનાં વૃક્ષો ઉંચાં અને મ્હોટાં થાય છે. પણ તેનાં પાન ઘણાં નાહાનાં હોય છે. અને તેનાં ફળ પણ વાંકાં અને ખાટાં હોવાને લીધે ખાન નામના કવિએ તેને નીચે પ્રમાણે ઉપમા આપી છે:—

"अति उतग द्रुमचिचामि । पासवान लघुपत्र ।
तो फल वाको खाटो अति । कहेजु आंब चिचिय" १

સાર-રાજા મ્હોટા મનનો હોય, પણ તેના પાસવાન અર્થાત્ સલાહકાર નહાના (મનના) હોય તો પરિણામ સારૂં આવે નહિ. એથી વિરુદ્ધ એજ કવિએ કહ્યું છે:—

" कदलि दल लघु होत है । पासवान बड पात ।
तो फल मिठो मोटो अति । कहै सुकवि कुलभान" २

સાર-કેળાનો વાળસો નાહનો થાય છે, પણ તેનાં પાસવાન અર્થાત પાન મ્હોટાં હોય છે, તો તેનાં ફળ પણ મીઠાં અને મ્હોટાં થાય છે. તેમજ જો સાધારણ રાજા પાસે પણ તેના પાસવાનો મ્હોટા મનવાળા હોય તો તેના કાર્યનું પરિણામ સારૂં આવે છે.

આંબલીનાં ઝાડને અને તેના ફળ અર્થાત્ કાતરાને પણ આંબલી કહે છે-માટે કવિ સામળભટ્ટે તે વિષે એક સુંદર કવિતા કરીને કહ્યું છે કે.—

" આ દીકરીનું નામ અકલગતિ જાણવું એજ,
ઘર ઘર તેનું કામ નિત્ય દિન પર નીજ,
માતા (આંબલીનું ઝાડ) પ્રથમી દમ એકે તન ના માગે,
દીકરી (આંબલીનું ફળ અથવા કાતરો) સાથેસાથ જોઇ
જતેની ભાગે;
તે દીકરીનો દીકરો (બીજ અથવા કચુકો) તે ખત
કેરો તન છે.
કવિ સામળ કહે સાંભળ સમજનારે વિષ વિષ વિચાર છે"

આંબલીનાં ઝાડમાં ટાકણનો વાસો મનાય છે. નાસિક તરફના ગામડીઆ લોકો એમ માને છે કે, સુવાવડવાળી સ્ત્રી નાહાનું છોકરૂં મેલી મરણ પામે તો તેનો આત્મા આંબલીના વૃક્ષમાં રહે છે.

આ સ્વસ્થાનનાં રક્ષિત જંગલો સિવાયની કોઈની માલી-કીની હદ ન હોય તેવી જમીનમાં ઉગેલાં આંબલીનાં ઝાડો-માંથી રબારી અને બીજા ગરીબ લોકો આંબલી ઉતારી પોરબંદરની બજારમાં વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

દુકાળની વખતે આંબલીના કચુકા અથવા બીજ વાટીને કે તેનો લોટ કરીને ગરીબ લોકો ખાય છે.

આંબલી સંસ્કૃત અમ્લિકા ઉપરથી અને ચિંચ સંસ્કૃત ચિંચા ઉપરથી નીકળેલું લાગે છે.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૨૩.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Bauhinia tomentosa.

(ક્ષેત્ર–H. II. p. 275; Watt. I. p. 423; ૨. નિ. પા. ૮૭.

૨–દેશીનામ–ચંપો (પો૦); પીળો આસોંદરો (ગુ૦); પીતકાંચન (મ૦); કંચન, કચનાર (હિ૦); પીતકંચન (સં૦)

૩ વર્ણન–આ ચંપાનાં ઝાડ ૧૦ થી ૧૫ ફેટ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એની કોમળ શાખાઓ ઉપર તપખીરીઆ રંગના વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેથી તે તપખીરીઆ રંગની દેખાય છે. પાન બબે બેવડાં, મથાળે પહોળાં, ગોળાઈવાળાં ને પાછળ ઉભી નસોવાળાં હોય છે. એને શાખા-ઓને છેડે પાનના ખુણામાંથી ગંધકી રંગનાં પીળાં મ્હોટાં ફુલો આવે છે. અને લાંબી ચપટી ચમેલીની સીંગોના આકારની સીંગો (ફળ) આવે છે. એમાં મોસમે ફુલ હોય છે ત્યારે એ ઝાડવેલો દેખાવ અત્યંત સુંદર લાગે છે. એ ખરેખર એક બાગમાં વાવવા જેવું ઝાડ છે. એનાં ફુલના રંગ અને કળીનાં વિદુરપણાં રસિક કવિયોએ વારે ઘડીએ વખાણ કરેલાં છે. અને તેની ઉપમા બીજી ઘણી સુંદર વસ્તુઓ ને આપેલી છે. ("કચનાર ફુલત્યો સોભત હે વન, પીત મદા અતિ ઝીન પટા")–વગેરે.

મૂળ–જમીનમાં લાંબાં ગએલાં હોય છે. તેમાંથી ડાળ-ખાઓ જાડા, અને રેસા જેવા પાતળા પણ ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તેપરની છાલ ખાખરી, જરા જાડી, ઝાંખા કે બદામીઆ રંગની હોય છે. અંતરછાલ મજ-બુત રેસાવાળી અને તે ઉપડી હોય તો લાંબા ઉપડી શકે છે. વાસ દુર્ગંધિત, સ્વાદ તુરો ને પાછળથી જરા ચીકાશ લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–એની ડાંડી અથવા થડ હાથની બાજુ જેવું જાડું થાય છે. થડ તેમજ જાડી અને પાકી શાખાઓની છાલ ભૂરા રંગની, ચળકતી, ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. તેપર કોઈ પીળા કે ભૂરા રંગનાં છાંટણાં હોય છે. એથી અંદરની છાલ લીલા રંગની ને તેથી અંદર પીળાસલેના પીળા રંગની હોય છે. તે ઘણી મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. એનું લાકડું પીળાસલેના પીળા રંગનું ને ઘણું મજબૂત હોય છે. છાલની વાસ જરા ઉગ્ર અને સ્વાદ મીઠાસલેનો તુરો ને પાછળથી જરા દાહક અને ચીરપરો લાગે છે. કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર તપખીરીઆ વાળની રૂંવાટી અને ઉભી હરોળ હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની ડીંટડી સળી જેવી પાતળી અને ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાં મથાળાં ઉપરથી નીકળી પાનમાં ૭ થી ૯ નસો ઉભી ગએલી હોય છે, તે પાનની પાછળની સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીસી ને નીચેની સફેદ વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. પાન ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં ને પહોળાઈ તેટલાં જ પહોળાં અથવા ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૨½ કે ૩ ઇંચથી પણ મોટાં વિશેષ પહોળાં હોય છે. પાન વખતે ઉપરની સપાટીએ પીળાસલેનાં લીલાં અને નીચેનીએ ફીકાં લીલાં અથવા હરિયાળ રંગનાં હોય છે. કોમળ પાનપર તપખી-રીઆ રંગની ગીચ રૂંવાટી હોય છે. પાન આસુંદ્રાનાં પાન કરતાં જરા પાતળાં હોય છે. પાનની વાસ મીઠા લીંબડા અર્થાત્ કઢીનીમ જેવી અને સ્વાદ ખટાસલેનો તુરો હોય છે. પાનની ડીંટડીના થડમાં બન્ને બાજુ અકેક ઉપપાન હોય છે.

ફેલ–ની ડીંટડીપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પુષ્પ-પત્ર લાંબાં ૨ હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશ ½ ઇંચ લાંબો અને ગીચ રૂંવાટીથી ભરાયલો હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૧½ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે.

શીંગ–(ફળ)-ચપટી, બન્ને છેડે જરા અણીયાળી હોય છે. તે ૪ થી ૫ ઇંચ લાંબી, અને ½ ઇંચથી ૫ લાઈન પહોળી હોય છે. શીંગની નીચે આશરે ½ ઇંચ લાંબી ડાંડી હોય છે. શીંગ કાચી પીળાસમિશ્ર લીલા રંગની ને સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રંગની થઈ જાય છે. તેનાપર તપ-ખીરીઆ રંગના વાળની રૂંવાટી હોય છે, તેથી તેનાપર આંબાની કેરીની કે મખમલ જેવી સુંવાળી લાગે છે. રૂંવાટી અને કદાચ શીંગપરથી ખરી પડી જાય છે. શીંગમાં ૬ થી ૧૨ બીજ હોય છે. શીંગની સુગંધ બાદામ કઠીનીમ જેવી હોય છે. શીંગ સુકાય [illegible] ત્યારે તે બર-ડાની બન્ને કોરપરથી ચીરાય છે. ને તેમાંથી બીજ બહાર ખરી જાય છે

બીજ-ગોળાઇસેનાં જરા ચપટાં, ચળકતાં, લીસાં અને લીલાસસેના ભૂરા રંગનાં હોય છે. તેનો વ્યાસ ½ ઇંચ કે તેથી કંઇક વધારે હોય છે. તેને એક છેડે સૂક્ષ્મ ખાંચ હોય છે. બી ઘણાં કડવું હોય છે. તેની અંદરથી ધોળો ને વચમાંથી પીળાસસેનો દાળીઓ નીકળે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-મારી, તથા શોથ, જ્વર, પિત્ત અને કફઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-ચંપાનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને સાંધવા અને રક્તવિકારના સોજા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. ચંપાનાં પાન અને છાલનો ઉકાળો બરડાના રબારી લોકો ઢોરને શીળી નીકળી હોય તો તેપર છાસની સાથે પાય છે. ચંપાનાં ફૂલની કળી સાકરની સાથે પ્રમેહવાળાને અપાય છે. ચંપાનાં ફૂલ મહાદેવ અને દુર્ગાને ચડાવવામાં આવે છે. ચંપાનાં બીજપરનાં છોતરાં કાઢી તેની અંદરના દાળીઆને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ ગડ, ગુમડાં, ગાંઠ, ભાડાં, મરડ અને દાડકચર ઉપર પણ કરવામાં આવે છે. ચંપાનાં મૂળની છાલનો કાઢો સંગ્રહણી ને ઝાડા ઉપર અપાય છે. ચંપાની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે. તેની દોરી બનાવવામાં આવે છે. ચંપાનું લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે, તેનું રબારી લોકો પોતાના રહેવાના કુબાનું વરણ કરે છે. એનાં ફૂલની સુકી અને તાજી કળી સંગ્રહણીપર અપાય છે, એમ કહે છે. કસીઆનાં દરદમાં એનાં મૂળની છાલનો કાઢો ઉપયોગી છે, એમ પણ કહેવાય છે. ચંપાની છાલનો ઉકાળો મોઢું પાક્યું હોય તો કોગળા કરવા માટે અને નહિ રુઝાતાં ચાંદાં અને ગડ ગુમડાં ધોવા માટે વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-આ સ્વસ્થાનમાં ચંપા અથવા પીળા આસુંદ્રાનાં ઝાડ હુડિયા જંગલમાં ચારણુંવાળા નેસની પાસે અને ચોટાળું જંગલમાં મોસીકની ઝરને કાંઠે કોઇ કોઇ જોવામાં આવે છે. એ દિવના વાજન પ્રાંતથી સીલોન સુધી થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-આ આસુંદ્રામાં પીળાં ફૂલ આવે છે, માટે એને ચંપો કહેતા હશે. પીતકંચન કહેવાનું પણ એજ કારણ લાગે છે.

ગુજરાતમાં ઉન્હાળાની આખરે ઘણુંકરી ચંપાનાં પાનનું શાક કરે છે, તે અત્યંત સ્વાદિષ્ટ થાય છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૨૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-B. racemosa.

ઉલ્લેખ-H. H. p. 276; N. p. 99; Watt. I. p. 422; ર. નિ. ચ. ૯૧

૨-દેશીનામ-આસુંદ્રો (પે૦) આસીંદરો, બૉસ્ત્રે (ગુ૦); આપટા, સોનાં, (મ૦); અશ્મંતક, યુગ્મપત્ર, સ્વેતકાંચન, વનરાજ (સં૦)

૩-વર્ણન-આસુંદ્રાનાં ઝાડ ૧૦ થી ૨૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એમાં આડી અવળી કે નીચી ઝુકતી કેટલીક નાજુક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન ઉપરના ચંપા (નંબર ૨૨૭)નાં પાનની પેઠે બબ્બે ભેગાં જોડાયલાં ને મથાળે છુટાં હોય છે. ફૂલ પીળાસસેતા ધોળા રંગનાં અને શીંગ (ફળ) લાંબી ને કઠણ થાય છે.

મૂળ-જમીનમાં ઉંડાં પેઠેલાં ને કઠણ હોય છે, તેપરની છાલ ભૂરા રંગની પાતળી ફોતરીવાળી અને અંતરછાલ રતાસસેતા ધોળા રંગની ને ચીવટ રેસાવાળી હોય છે. વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ તૂરો ને પાછળથી કડવો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ઘણુંકરી ઠુંગી અને સીધી અથવા વાંકી અને આડીઅવળી હોય છે. ડાંડી તેમજ શાખાઓ ભરભીતરથી હોય છે. તેની છાલ રેસાવાળી ને ઘણી મજબૂત હોય છે. કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર વખતે સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રુંવાટી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે બબ્બે ભેગાં વચમાંથી જોડાયલાં ને મથાળે છૂટાં હોય છે. પાનની લંબાઇ કરતાં પોહોળાઇ ઘણુંકરી જરા વધારે હોય છે. તે ૧ થી ૧½ કે ૨ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨ કે ૩½ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તેનો રંગ ફીકો લીલો મહુવા અને સપાટીએ સરખો હોય છે. બન્ને સપાટી ઘણુંકરી લીસી પણ નીચેની સપાટીએ કોઇવાર સૂક્ષ્મવાળની રુંવાટી હોય છે. દીટડી ગોળ, જરા ચળકતી, મહુવા વાળની રુંવાટીવાળી ½ થી ⅔ કે ઇંચ લાંબી ને તે શાખા તેમજ પાનની કોરના સાંધાપાસે જરા જાડી થએલી હોય છે.

દીટડીને મથાળે પાનની કોરમાં ૭ થી ૯ ઉભી નસો સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાનની વાસ લીલા ચંપાના જેવી, પણ પાનને ચોળવાથી તે ચીકણાં લાગે છે. અને તેમાંથી કુણાના પાનને મળતી વાસ નીકળે છે. એનો સ્વાદ તૂરો ને દાંત અંબાઇ જાય તેવો ખટાશસેનો હોય છે, પણ થોડીવાર પછી તે મીઠાશસેનો લાગે છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી શાખાને છેડે અથવા પાનની સામી બાજુથી નીકળેલી હોય છે. જે ૨ થી ૬ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર જરા છેટે છેટે એક પછી એક ઘોડેર ફૂલ આવેલાં હોય છે. સળીનો રંગ લીલો હોય છે. ને તેનાપર કોઇવાર વાળની રુંવાટી હોય છે. ફૂલની દીટડી ½ ઇંચ લાંબી, જરા જાડી, વાળની રુંવાટીવાળી, અને ખીલવાળી હોય છે. ને તેના સાંધાપર ઝીણી ફૂલમણું ફુટેલું આવેલું હોય છે. ફૂલની કળીનો અણીદાર ભાગ મરચાંના

આકાર જેવી, પાનગી, જરા વાંકી ને અણીદાર હોય છે. તેનાપર પુ૦ગા૦ કોઇ અસ્પષ્ટ દેખાવનો હોય છે. પુ૦ ગા૦ કોશપર વાળની આછી રૂંવાટી અને પાંખડીપર વિશેષ હોયછે.

શીંગ–(ફળ)-૪ થી ૮ ઇંચ કે ૧ ફૂટ લાંબી, અને ૩/૪ થી ૧ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તે પાકે છે ત્યારે મજુરી કાળા રંગની થઇ જાય છે. તે જરા ચપટી પણ વિશેષ ભાગે ઉપસેલી, ચીસી, ને મગજની હોય છે. તેને રેષે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તેને તળિયે ૩/૪ થી ૧૧/૨ ઇંચ લાંબી મજુરી સાંકડી ડીંડી હોય છે. શીંગમાં ૮ થી ૧૨ કે ૨૦ બીજ હોય છે. શીંગ કાળુ હોય છે. શીંગ અંદરની બાજુ વાંકવાળી હોય છે. વાંસ ભાગી અને ટચાર અક્ષરસિતો મજ્જો ને વૃતો હોય છે.

બીજ–સંગમોગ, જરા ચપટાં, ૨૧/૪ થી ૩ લાઇન લાંબાં, ને ૨ થી ૨૧/૪ લાઇન પહોળાં હોય છે. તે લીસાં, મજબુત, ધેઇ જુરા કે કનઃસરૈના કાળા રંગનાં હોય છે, તેના પેટ ઉપર જરા સાંકડોયનો સૂક્ષ્મ જુડી અણીવાળા, ને તે અણી ઉપરથી જુદાસલેના પીળા રંગનું ઉભું તિલક હોય છે, ને આશ્ચર્યમાં જોવાથી આજરેખી સાથે સુંદર લાગે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ

૫–ગુણદોષ–ભારી, તથા મૂત્રલ, શોધક, શોષ, પિત્ત અને કફઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–આસુંદ્રાનાં મૂળની છાલ સંગ્રહણી ઉપર અપાય છે. આસુંદ્રાનાં સુકાં પાનની બીડી પીવાથી કફ અને દમ મટે છે. આસુંદ્રાની છાલમાંથી રેષા નીકળે છે તે દોરી, દોરડાં અને ખાટલા ભરવાનું વણ બનાવવાના કામમાં આવે છે. આસુંદ્રાની છાલનો કાઢો ગરગુંમડાં તેમજ નહિ રૂઝનાં ચાંદાં અને ભાઠાંઓ ધોવામાં કામ આવે છે. આસુંદ્રાની છાલ અને ફળમાં ફુલ તથા શીંગો રંગના કામમાં વપરાય છે. આસુંદ્રાના ઝાડમાંથી ગુંદર નીકળે છે, તે ભાવ-ણીઆ ગુંદની જગોએ વપરાય છે. આસુંદ્રાનાં પાનમાં તમાકુ નાંખી તેની તમાકુ પીવાની બીડી વાળવામાં આવે છે. આસુંદ્રાનું લાકડું રાખુ હોય છે, તે સાધારણ મેળુ અને રબારી લોકોનાં ઘરમાં વળુ તરીકે કામે લાગે છે. આસુંદ્રાનાં પાન તમામ જાતનાં ઢોરો ખાય છે. ખીજડાનાં ઝાડ ન હોય ત્યાં આસુંદ્રાનાં ઝાડની વિજયા દશમને દહાડે પૂજા કરવામાં આવે છે. આસુંદ્રાની છાલનો ઉકાળો મોઢું પાકયું હોય તો તેના કોગળા કરવામાં આવે છે. તેથી મોઢાનો પાક બેસી જાય છે.

"સમે છે કે અજીર્ણના લોકો એનાં પાનનું અથાણું કરે છે" (વૉટ)

"આસોંદરો મૂત્ર દોષને લીધે પ્રમેહ, ઉનવા વગેરેમાં અપાય છે. વણ અને સોજામાં તેનાં મૂળીયાં મરીની સાથે વાટી પીવાથી તેમજ ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. તેનાં મૂળનો કાઢો કાળા મરી સાથે પીવાથી મુંઝારાની ગાંઠ ઉપર સારી અસર થાય છે, તે સ્વાદે સાદુ લાગે છે, અને પિત્તનો નાશ કરે છે. કુલેલાં ઉપર લોહીનો જમાવ થયો હોય ત્યારે પણ તે ફાયદો કરે છે. તાવની સાથે સખ્ત માથાના દુખાવાની અંદર તેના સ્વરસને મરીની સાથે કપાળ ઉપર ચોપડવાથી માથાનો દુખાવો નરમ પડે છે. ઉંદરનું ઝેર, વિસર્પિકા તથા વાતરક્ત વીગેરે બીજા ઉગ્ર લ્હૂદોષ ઉપર લોહી સુધારવા સારુ આ દવા મરીની સાથે ચાર છ મહિના સુધી લેવાની જરૂર છે.

માત્રા–સ્વરસની ૧ તોલો, અને છાલની ૦ા તોલો." (ડા૦ વી૦ ઝી૦)

"આસુંદ્રો શોષ, ઝેર, લોહીનો બગાડ, મેદ અને પ્રમેહને મટાડનાર છે. લાકડું ભાંગી ગયું હોય તોપણ આસુંદ્રો તેમાં હીતકારી છે. વાળુ અને સોજામાં આસુંદ્રાનાં પાંદડા વાટી ચોપડવામાં આવે છે. (વૈ. સા. મ. ગો.)

"તેમાં શીંગો થાય છે, તે સ્વાદે તુરી ને મધુરી છે, ટાઢી છે, વિશેષ ખવાય તો ભારો થાય, વાયુ કરે, કોઢ, ગુદભ્રંશ, મંડમાથ, દાહ, તરસ, ઉધરી, ગળાના રોગ, મધરંડ, અતિસાર એ વિગેરે સર્વે રોગને મટાડે છે." (વૈ૦ રૂપનારાયણ.)

૭–સ્થાનક–ડુંગર અને તેની પાડીમાં આસુંદ્રાનાં ઝાડ ઘણાં ઉગવામાં ઉગે છે. એ પંજાબ, ગુજરાતથી સીલોન સુધી થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–એની શીંગ તદન સુકાઇ જાય છે ત્યારે તેને હલાવવાથી તેમાં બીજનો ખડખડ અવાજ થાય છે. તે ઉપરથી એને ગુજરાતીમાં ઝેંઝવો કહે છે. અહોના રબારી લોકો એની શીંગને ગરપાપડી કહે છે. તે ખાય છે.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી.)–ઉપવર્ગ ૩ જો. ગેંદ કે ફલંગી જેવી પુષ્પરચનામાં ગોઠવાયલાં સૂક્ષ્મ ફૂલો.

નંબર ૨૨૫.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Adenanthera pavonia.

ધ્યાનત–H. II. p. 287; N. p. 101; Watt. I. p. 107.

૨–દેશીનામ–રાતાચણોઠ, રતાંજલી, (પો+ગુ૦); બોરલ્લુંગ, વગર (મ૦); બરીગુંચી, રક્તચંદન (હિં૦).

૩–વર્ણન–રાતાચણોઠનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં ને સીધાં વધે છે. એમાં નાની નાની પણ પાતળી ને સીધી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, થડ અને જાડી

શાખાઓનો રંગ બહુધા કાળાસલેતો હોય છે. પાન લાંબાં ને દ્વિભગ્ન (bipinnate) હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી લીંબડાની સળી કરતાં જાડી, લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેપર નાહનાં પાન (દલ કે પર્ણ-leaflets) ની મુખ્ય ડીટડીની ૪ થી ૧૦ જોડી છેટે છેટે આવેલી હોય છે. એટલુંજ નહિ પણ દરેક જોડીમાંની ડીટડી પણ વખને થોડી આંતરે આવેલી હોય છે. એ જોડીમાંની દરેક ડીટડી લીંબડાની સળીથી કેઇક પાતળી, ૬ થી ૮ ઇંચ લાંબી, લીસી ને ચળકતી હોય છે. પણ તેપર ઉપરના એક બાજુ ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એ દરેક ડીટડીપર ૧૨ થી ૧૮ દલ અથવા પર્ણ હોય છે, જે લંબગોળ, ૩ થી ૧૩ ઇંચ લાંબાં, ૧ ઇંચ પહોળાં, ઉપરની તેમજ નીચેની સપાટીએ સૂક્ષ્મ ધોળાસલેતા વાળની રૂંવાટીવાળાં, ટેરવે ગોળાઇલેતાં અને તળિએ સૂક્ષ્મ ડીટડી ને જરા વિષમ કોરવાળાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી ફલંગીઓ પત્રકોણમાંથી અને શાખાઓને છેડે આવેલી હોય છે. ફૂલ પીળાસલેતા રંગનાં હોય છે. શીંગ (ફલ) ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબી, ½ ઇંચ પહોળી, ચપટી, વાંકી, બીજ જેટલા ભાગમાં ઉપસેલી, લીસી, ચળકતી, ૧૦ થી ૧૨ બીજવાળી હોય છે. તેમાં બીજ જરા છેટે છેટે હોય છે. એની શીંગ ઝાડપર ફાટી તેનાં બન્ને પડ સુકાઇને ગુંછળાંની પેઠે વાંકાં વળી જાય છે. બીજ રાતા રંગનાં, લીસાં, ચળકતાં, વચમાં બન્ને બાજુ ચઢી આવેલાં ને કોરપર જરા પાતળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-શીતળ, શોથઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-એનું મૂળ તેમજ એનાં થડની છાલ પાણીમાં ઘસીને સોજાઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં લાકડાનો રતાંજલી ટુકડો પાણીમાં ઘસીને ઠંડક માટે લેપ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એનાં પાનને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ સંધિવા અને સોજાઓ ઉપર કરવામાં આવે છે. એનાં ફૂલ અને કાચાં ફલ (શીંગ) રંગના કામમાં વપરાય છે. એનાં બીજને બારીક વાટી તેનો લેપ માથાના સખ્ત દુખાવા ઉપર તાવની ગરમીમાં તેમજ સંધિવાના સોજાઓ, ને જે સોજાઓમાં ઘણી આગ અગન બળતી હોય તેપર લગાડવામાં આવે છે. સખ્ત ગરમીમાં ફરવાથી લુ લાગી હોયતો એનું લાકડું પાણીમાં ઘસી તે માથે લગાડવામાં આવે છે, તેથી માથામાં ઠંડક થાય છે. એનું લાકડું ઘણું કઠણ અને જરા ભારી થાય છે. તે ઘરસંભારની ચીજો બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. એનાં બીજ સોનું વીગેરે તોળવામાં વપરાય છે. એનું એક બીજ એક વાલ ગણાય અને કહેવાય છે.

૭-સ્થાનક-બાગ અને વાડીઓની વાડમાં રાતા વાલનાં ઝાડ કેટલીક જગોએ પોતાની મેળે ઉગતાં જોવામાં આવે છે. એ હિંદના દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં ને પૂર્વ હિમાલયમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-હિંદના કેટલાક માળીઓ એ ઝાડને ચંપાનું ઝાડ કહે છે. એનું લાકડું સહેજ સુગંધિત અને રતાશવાળું થાય છે, તેપરથી તે રતાંજલીને જગોએ વપરાય છે. માટે હિંદના લોકો એને રતાંજલીનું ઝાડ પણ કહે છે. પણ રતાંજલીનું ખરું ઝાડ રક્તચંદન (pterocarpus santalinus) છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૨૨૬.

શાસ્ત્રીયનામ-Prosopis spicigera.

૧-પ્રમાણ-H. II. p. 288; N. p. 101; Watt VI. part. I. 340; રૂ. નિ. પા. ૪૨૨.

૨-દેશીનામ-ખીજડો (ગુ૦); કંડો, સમી (મું૦) શમી (મ૦); છોંકર, છોંકર, समी (हिं०); शमी (सं०) સમરી, કંડો (કચ્છી).

૩-વર્ણન-ખીજડાનાં ઝાડ ૨૦ થી ૩૦ ફીટ ઉંચાં દિ જોવામાં આવે છે. એનું થડ કોઇવાર માણસની બાથમાં મુશ્કેલીથી આવી શકે એવું જાડું થાય છે. એમ નાહની ને પાતળી બહુધા નીચી લટકતી ઘણી શાખાઓ આવેલી હોય છે કેમકે શાખાઓ ઘણી નરમ હોય છે તે પાનને ભારે ઘણી નીચી ઝુકી રહેલી હોય છે. તે અંગ્રેજી (વીપિંગ વિલો) Weeping Willow (Salix Babylonica)ની ડાળો જેવી દેખાય છે. એનાં ઝાડ ઉપર કાંટા થાય છે. પાન સીસમનાંની પેઠે સંયુક્ત સીધાં હોય છે. એમાં ધોળાસલેતા પીળા રંગનાં ફૂલોની કલંગીઓ શિયાળે આવી ઉન્હાળો ઉતરતાં ઘણુંકરી શીંગો પાકી જાય છે.

મૂળ-ખીજડાનાં ખીલામૂળ જમીનમાં ઘણાં ઉંડાં ઉતરેલાં હોય છે. તેના ૬૦ થી ૮૬ ફીટ જમીનમાં ઉતરવાના દાખલાઓ નોંધાયલા છે. એનાં ખીલામૂળમાંથી થોડાક બીજા ફાંટાઓ નીકળે છે. તે પણ આડાંઅવળાં જમીનમાં સારી પેઠે ઉતરે છે. મૂળનું લાકડું કઠણ અને ધોળા રંગનું થાય છે. છાલ જરા જાડી, મજબૂત અને રેસાવાળી હોય છે. તેનો રંગ ઉપરથી ભૂરો ને અંદરથી રતાસલેતો હોય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ સહેજ કડવાસલેનો તૂરો લાગે છે.

દાંડી અને શાખાઓ-એની ડાંડી અર્થાત્ થડની છાલ ભૂરા રંગની ને તે ખડબચડી હોય છે. તેનાપર ઉભા અને આડા ચીરા પડેલા હોય છે. તેથી તે સુકાં કડબનાંની પેઠે ઉખડી જતી જોવામાં આવે છે. અતરછાલ

ચીકણી અને ચળકતા રાતા રંગની હોય છે. તેમાંથી તાજી કાકડીને મળતી વાસ નીકળે છે. એનો સ્વાદ ઘણો તૂરો હોય છે. થડપર કાંટાઓ ક્વચિતજ જોવામાં આવે છે. નીચલી જાડી શાખાઓપરના મ્હોટા કાંટાઓ તળિયે પોહોળા, ½ ઈંચ લાંબા, અને મથાળે સીધી તીક્ષ્ણ અણી-વાળા ને ભૂરા રંગના હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઉપરની છાલ ખાખી કે ભૂરા રંગની હોય છે, અને તેનાપર પૂરા ખવાયા ૧ લાઈન લાંબા અને એટલાજ પોહોળા કાંટા ભરેલા હોય છે. એ કાંટાઓનો રંગ ભૂરો કે પેરો ભૂરો હોય છે. એ શાખાઓની છાલપરથી પણ પાતળાં પડ ઉતરતાં દેખાય છે. એની વાસ રોટડીની વાસને મળતી ને સ્વાદ તૂરો અને સહેજ ગળચટો લાગે છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તેનો ઉપરથી દેખાવ આંબલીનાં પાન જેવો દેખાય છે. પણ પાનની મુખ્ય દાંડીપર ૧ થી ૪ જોડી હોય છે. તેમાં બહુધા કોમળ શાખાઓના છેડા પાસે ત્રણ અને જાડી શાખાઓપર ઘણુંકરી બે જોડી જોવામાં આવે છે. તેની દરેક જોડીથી જરા નીચે વચ્ચોવચ મુખ્ય દાંડીપર લીલા રંગની મગફળી સૂક્ષ્મ ખાલી જેવી રસગ્રંથિ (gland) હોય છે. જેમાંથી મધ લેવા માટે મંકોડા આદિ કીટ પાનપર ફરતા ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. જોડીયાનું દરેક પાન ૧½ થી ૨½ ઈંચ લાંબું અને ૧ પોહોળું હોય છે. અને એ દરેક પાનપર ઘણુંકરી ૮ થી ૧૨ સૂક્ષ્મ પાન–દલ કે પર્ણ (leaflets) સામ સામાં આવેલાં હોય છે. એ દરેક સૂક્ષ્મ પાન ½ ઈંચ લાંબું અને ૧ થી ૧½ લાઈન પહોળું હોય છે. તેની બન્ને સપાટી લીસી અને બહુધા એક સરખી ફીકા લીલા રંગની હોય છે. અતિ કોમળ પાન પીળા-શ લીલા રંગનાં હોય છે. ને તેનાપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂવાંટી હોય છે. પાનનાં ટેરવાં બુઠાં પણ તેની બે બાજુ પાસે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાનને ચોળ-વાથી તે ચીકણાં લાગે છે. તેમાંથી મુગાનાં પાનને મળતી જરા તીખી વાસ નીકળે છે. અને તેનો સ્વાદ મીઠો, તૂરો અને ખટાશપડતો ચીરપરો લાગે છે.

ફૂલ–પત્રકોણમાંથી અને શાખાઓને છેડે ફૂલની કલ-ગીઓ આવે છે. તે વખતે એકજ જગોએથી ૨ થી ૪ પાસે પાસે નીકળેલી હોય છે. એ દરેક કલગી ૩ થી ૫ ઈંચ લાંબી ને તેમાં ૧૦૦ ને આશરે ઝીણાં ફૂલો આવેલાં હોય છે. એ ફૂલો ઘણાં નાનાં એટલે ૧ લાઈન જેટલાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–ની પાંખો ૫ હોય છે. તે તળીઆને જોડેલા પ્યાલા જેવાં થઈ રહેલાં હોય છે. તેનાં મુખપર અત્યંત સૂક્ષ્મ, ઘણુંકરી પાંચ દાંતા દેખાતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે છુટી ને અણીદાર હોય છે. તે પુષ્પબાહ્યકોષ કરતાં લાંબી હોય છે.

પુંકેસરો–૧૦ હોય છે. તે પાંખડીઓ જેટલાં લાંબાં ને ફીકા રંગનાં હોય છે. તેનાપર પરાગકોષ સૂક્ષ્મ દાણા જેવા આવેલા હોય છે. તેનો રંગ વધારે પીળો હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેની નલિકા જરા વાંકવળેલી અને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

શીંગ–(ફલ) ચળકતી, લીસી, ફીકા પીળા રંગની હોય છે. તે સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રંગની થઈ જાય છે. તે ૪ થી ૮ ઈંચ લાંબી અને ચોળાફળી જેવી જાડી હોય છે. તેમાં ૧૫ થી ૨૫ બીજ હોય છે. શીંગને ચોળવાથી બાવળી-આ જેવી વાસ નીકળે છે, અને ચાવવાથી ફીકો, સહેજ તૂરો અને ગળચટો સ્વાદ લાગે છે.

બીજ–ચળકતાં, લીસાં, જરા ચપટાં ને એક છેડે અ-ણીવાળાં હોયછે. તે ૨ લાઈન લાંબાં ને ૧½ પોહોળાં હોય છે. બીની અંદરની વાસ ઘણી ઉગ્ર અને સ્વાદ મીઠાશપડતો હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહી, શિરશુળકારી પૌષ્ટિક, રોપક તથા કફ અને શોથઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–બીજડાનાં મૂળ અને થડની છાલનો ઉકાળો સમળણી અને ઝાડા ઉપર આપવામાં આવે છે. તેની અંતરછાલના ઉકાળાથી નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં ધોવામાં આવે છે. બીજડાની છાલનો કાઢો બીજાં સારક ઓસડો સાથે સંધિવા ઉપર પીવા અપાય છે. બીજડાની છાલ ચામડું રંગવાના કામમાં આવે છે. બીજડાની છાલમાંથી કુણા મજબૂત રેસાઓ નીકળે છે, તે સાધારણ દોરી બનાવ-વાના કામમાં આવે છે. બીજડાનાં પાનની ભસ્મ ઉકાળી ભરાવું હોય તો પારણુમાં મેળવી ઉકાળીને પાય છે. બી-જડાનાં પાન વાટીને સખ્ત ગડગુમડપર પોટીસ કરીને બાંધવામાં આવે છે. બીજડાનાં ફૂલ સાકર સાથે પ્રમેહ-વાળાને ખવરાવાય છે. બીજડાની ડાળીપર, અને તેના ફૂલમાં શીંગ નહિ થતાં જે માંસાંકડાના (galls) થાય છે તેનો સ્વાદ ઘણો તૂરો હોય છે, તેથી તે પ્રમેહ અને ઝાડાપર ગ્રાહી તરીકે વપરાય છે. એનો ઉપયોગ રંગમાં પણ થાય છે. બીજડાનાં ઝાડપર રસાહસેલા પેરા કાળા રંગની લાખ થાય છે. તે પણ રંગમાં અને ગ્રાહી તરીકે વપરાય છે. બીજડાનો ગુંદર બાવળના ગુંદર તરીકે ઘણી વાર બજારમાં વેચાય છે, ને બાવળના ગુંદરની જગોએ કામમાં આવે છે. બીજડાનાં પાન અને ડાંખળાં સાંઠીઆ, બકરાં, ગાડરાં અને ઊંટો ચારા તરીકે ખાય છે. બીજ-ડાની શીંગોનું અથાણું, શાક અને દાળ ઘણાં લોકો બનાવે છે.

* આ દ્રવ્ય વિશેષ ખાવાથી ખરાબ પાકને નુકશાન કરે છે, ગરમ છે, ભારે છે, રૂક્ષ છે, નખ અને રોગ

નુકશાન કરે છે. સમી ટાઢી છે, રૂચીકરે છે, હલકી છે, કફ, ઉધરસ, દમ, કોઢ, હરસ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, અતિસાર, ધોળો કોઢ એ સર્વે રોગને મટાડે છે.” (વૈ૦ રૂ૦ ર્ઠ૦).

ખીજડાની છાલ અને શીંગ છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ઘણા ગરીબ લોકો ખાતા હતા. અને તેની કોમળ ડાળો અને છાલ વિગેરેના કકડા કરી ઢોરોને પણ ખવરાવતા હતા. ખીજડાનું લાકડું ઘણું કઠણ અને મજબૂત થાય છે. તેના સારને પાણીમાં સડો લાગતો નથી. તેથી કુવામાં પાણી નીકળ્યા પછી નીચે પથ્થર આવે નહિ અને તે કુવાને પાકો બાંધવો હોય તો એમાં ખેડુલોકો ખીજડાનાં લાકડનો માચ ઉતારી તે ઉપર પથ્થરનું બાંધ કામ કરે છે. ખીજડાનું લાકડું બળતણ તરીકે સારું ગણાય છે. એનું બળતણ બોઈલરોમાં ઘણું વપરાય છે. એનાં લાકડાંના કોલસા સારા થાય છે, પણ તે બળતી વખતે તેના તણખા ઘણા ઉડે છે. ખીજડાનાં લાકડાનો દેવતા ઘણો તાપનો હોય છે, તેથી કેટલાક હોકાના બંધાણી લોકો એનો દેવતા તંબાકુ કે ગુડાકુની ચલમ ઉપર ચડાવવા બહુ આતુર રહેતા જોવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-ખીજડાનાં ઝાડો ગામડાંઓના પાદરમાં જુનાં ખંડિયેરો અને મંદિરો પાસે, વાડીઓની વાડમાં અને રસ્તાઓની બાજુએ ઉગેલાં જોવામાં આવે છે. એ કચ્છ, કાઠિયાવાડ, સિંધ, પંજાબ, રજપૂતસ્થાન અને દક્ષિણમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-સમી અર્થાત્ ખીજડાનાં વૃક્ષ-પર વિરાટ (વોટ સાહેબ birat લખે છે.) નગરીમાં પ્રવેશ કરતાં પાંડવોએ પોતાનાં શસ્ત્રો ટીંગાડેલાં હતાં. ખીજડાનાં વૃક્ષની દશેરાને દહાડે પૂજા થાય છે ખીજડાનું લાકડું યજ્ઞમાં સમિધ તરીકે વપરાય છે. ખીજડાનાં ફૂલની કલગી મહાદેવ અને દુર્ગાને ચડાવવામાં આવે છે. ખીજડાનાં પાન ગણપતિની પૂજામાં મુખ્ય ગણાય છે.

ખીજડાનાં ઝાડને બનતાં સુધી કાઠિયાવાડના ગામડીઆ લોકો કાપતા નથી, કેમકે ખીજડાનાં ઝાડમાં એ લોકો મામા ભૂતનો વાસો માને છે. તેથી તેને નીવેદ (નૈવેદ) ધરી તેની પૂજા કરે છે. ખીજડા વિષે કાઠિયા લોકોમાં એમ કહેવાય છે કેઃ—

ખીજડીઓ તો કાંટાળો, ને માંહીં છે મામો ભૂત;
એને જે કોઈ કાપશે, તેને લેશે જમના દૂત. ૧
માટે કોઈ નવ કાપશો, એ ખીજડીઆની ડાળ;
નીવેદ કરીને આપશો, તો મામો કરશે ન્યાલ. ૨

ભાગડીઆ* ભરવાડ લોકોમાં હજારથી પંદરસો લગ્ન પંદર કે વીસ વર્ષે એક સામટાં એકજ દહાડે એકજ જગોએ એકજ માંડવે થાય છે, તેને તે લોકો (ભરવાડનો) જંગ કહે છે. એ જંગમાં ભરવાડ લોકો ભવાનીનો માણુક સ્તંભ ખીજડાનો બનાવે છે. એ થંભ માટે ખીજડો કાપ પહેલાં તેની નીચે પ્રમાણે પૂજા કરે છે.

જે ગામમાં જંગ થવાનો હોય તે ગામના તમામ ભરવાડ લોકો સ્ત્રી છોકરાં સુધાં એક વૈશ સુતાર અને પોતા ગોરને સાથે લઈ ગાજતે વાજતે એક સરખસના આકારમાં ખીજડાનાં ઝાડ આગળ જાય છે. ત્યાં જંગને મુખી હોમ કરીને સ્ત્રી સહિત ખીજડાની પૂજા કરે છે કહે છે કે, પ્રથમ તો આ પૂજા કરનાર મુખીના જમણા હાથની ટચલી આંગળી કાપી તેનું લોહી ખીજડાને ચડાવતા હતા. પણ હાલ તેમ નહિ કરતાં કાળા પેટને જમણો કાન જરા ચીરી તેનું લોહી તે ખીજડાને ચડાવે છે. એ લોહી ખીજડામાં રહેતા મામાને પ્રસન્ન કરવા માટે ચડાવે છે. લોહી ચડાવ્યા પછી તે મુખીનો ગોર ખીજડાને કુવાડાથી એક કે બે ઘા કરવાનું મુખીને કહે છે, તેથી તે ઘણો ગભરાય છે, અને કંપવા માંડે છે ત્યારે ચાર પાંચ માણસો તેને કમરમાંથી પકડી રાખે છે. અને તે ખીજડાપર મુખી બે ત્રણ ઘા કરે છે, અને પછી પાછું વાળી ખીજડા તરફ નહિ જોતાં તે ત્યાંથી નાસી જાય છે. પછી વૈશ સુતાર માણુકથંભ માટે જોઈતું લાકડું તે ખીજડામાંથી કાપી ઝાડ નાંખી ગાજતે વાજતે સૌ પાછાં ઘેર આવે છે.

મનસબ બીજા લોકો કરતાં ભરવાડ લોકો ખીજડાનાં ઝાડથી બહુ બીહે છે, કેમકે તેમાં મામો માને છે

ભાગડીના ભરવાડ લોકોનો છેલ્લો જંગ જામ તાબે ખીરસરા ગામમાં સને ૧૮૯૫ના એપ્રિલ માસની તા૦ ૨૮ મીને દિને થયો હતો. તે વખતે ૭૭૫ લગ્ન એમાં થયાં હતાં. આ જંગ જોવા મુંબઈના પ્રખ્યાત કસ્ટમ કમીશ્નર મારા શુભેચ્છ મરહુમ જે૦ એમ કેમ્પબેલ સાહેબ મુંબઈથી આવ્યા હતા. તેમને આ જંગની તમામ હકીકત આ લખનારે લખાવી આપી હતી. જે તેઓએ મુંબઈની એન્થ્રોપોલોજિકલ સોસાઈટીનાં જરનલ વોલ્યુમ ૪ અંક ૧ માં છપાવેલી છે. તે ઘણી મનોરંજક અને વાંચવા લાયક છે. (The Bharwad Jang or Shepherds' Wedding. By Mr. J. M. Campbell Bombay Civil Service)

હિંદુસ્થાનમાં ખીજડાને છોંકર કહે છે. છોંકરની છાલ બાર ઉન્હાળે અત્યંત ઠંડી અને ઘાટી હોય છે. છોંકરનાં ઝાડ નીચે ગોકુલમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીને ઠકુરાણીજીને દર્શન આપેલાં છે. તેથી શ્રી વલ્લભાચાર્યજીની જ્યાં જ્યાં બેઠક છે, ત્યાં તે છોંકર-અર્થાત્ ખીજડાના ઝાડ નીચે આવેલી છે. માટે અષ્ટછાપનાં પદમાં ગવાયું છે કેઃ-

* કાઠિયાવાડમાં આને ગામ બહારની પાદરનું છે.

"શ્રીયમુનાં જલપાન કરીનિત, પ્રભુ ચરનનચિત લાઉં
એક રહોં છોંકરકી છૈયાં, શ્રી વલ્લભ ગુન ગાઉં."

એક વૈષ્ણવ કહે છે કે:-"જેમ છોંકરનાં મૂળ ઘણાં ઉંડાં હોય છે, તેમ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનાં ધર્મનાં મૂળ ઉંડાં જાણો; જેમ તેની શાખાઓ નીચી ઝુકી રહેછે, તેમ વૈષ્ણવો દીનતા ભાવથી નમીને ચાલો; અને જેમ ઉન્હાળે તેની છાયા તાપથી તપ્ત થયેલા પથિકને શીતળતા આપે છે, તેમ આ ધર્મનાં તત્વો ત્રિવિધ તાપથી તપેલાં મનુષ્યોનાં હૃદયને શાન્ત કરો."

ઉપરના ભાવથી છોંકરનાં વૃક્ષ નીચે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનાં આશ્રમો ઘણાં કહેવાય છે.

ખીજડાનાં ઝાડને જમીન બરોબર કાપી નાખવાથી (coppice) તેની ફુટ બહુ સારી જોરદાર નીકળે છે, પણ તે કેટલીક જમીનમાં વધારે ભાગે કરમાઈ જાય છે ખીજડાના ઉછેરવા થોડા વખત પછી તે પોતાનો ખોરાક પોતાની મેળે લઈ લે છે. મારવાડ, સિંધ, કચ્છ અને કાઠિયાવાડ જેવા સુકા મુલકોમાં પણ ખીજડાનાં ઝાડો ભર ઉન્હાળે લીલાંછમ જોવામાં આવે છે. વળી કાળે દુકાળે જ્યારે બીજાં ઝાડો સુકાઈ જાય છે ત્યારે ખીજડાનાં ઝાડ નવપલ્લવ જોવામાં આવે છે. આવે વખતે તેમાં વિશેષ ફાલ આવે છે એટલું જ નહિ પણ ઘણું કરી એક વર્ષમાં બે ફાલ આવે છે. જેથી તેની શીંગો તેવે ભારે વખતે ગરીબ લોકોને ખોરાક માટે ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. મારવાડમાં ખીજડાની શીંગોને સેંગરી કહેછે, તે શાક માટે મારવાડથી મુંબઈ સુધી આવે છે.

કચ્છ કાઠિયાવાડ જેવાં થોડાં પાણી અને ઝાડોવાળા દેશોમાં ઘણાં મૂળવાળાં ખીજડા જેવાં ઝાડો ખરેખર ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે છે, માટે એવા દેશોમાં એનો ભચાવ અને વધારો કરવો એ યોગ્ય ગણાશે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી.)

નંબર ૨૨૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-P. Stephaniana ?

૨સ્થાન-H. II. p. 256. Watt. VI. part I p. 342. ર. ની પા. ૪૨૩.

૨-દેશીનામ-બેરી ખીજડી (પો૦ગુ૦).

૩-વર્ણન-ખીજડા અગર શમીની એક નાહાની જાત થાય છે, તેને બેહી ખીજડી કહે છે. એ બેરીખીજડીનાં સાત પાન અને સાત દાણા કંકુના બેજાકરી આવે છે, ને તેની રાખ બચ્ચાંઓને પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો પાણીમાં અગર માતા દુધમાં પવાય છે. બેરી ખીજડી પાદરોનાં ઝાડોની માફક વધે છે. પણ તેનાં ઝાડ અહિં ઉંચાં થતાં નથી. કેમકે તે ઉંટ અને બકરાંઓનો હમેશાનો ચારો હોવાને લીધે તે હમેશાં ખવાઈ જાય છે. બેરી ખીજડીના પણ વિશેષ ગુણ ખીજડા જેવા છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૨૮

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Dichrostachys cinerea.

૨સ્થાનઃ-H. II p. 288; N. p. 102; Watt. III, p. 109.

૨-દેશીનામ-મોરડુંડીયું (પો૦) મરડ (ગુ૦); વિગથટી (મ૦); વરતુલી, સેંઠી (હિં૦)

૩-વર્ણન-મોરડુંડીઆનાં ઝાડવાં ૬થી ૧૦ કેટલીવાર ૧૨ થી ૧૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એમાં ચોતરફ ફેલાની કેટલીએક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. કેટલીએક નાહાની શાખાઓના છેડા લાંબા તીક્ષ્ણ કાંટા જેવા હોય છે. પાન સૂક્ષ્મ દલવાળાં ગોરડ કે ખેરનાં પાન જેવાં હોય છે. તેથી આ ઝાડવાનો સાધારણ દેખાવ જો કે હરમા બાવળ, ખેર કે ગોરડાનાં ઝાડ જેવો લાગે છે, તો પણ આમાં ફુલની કલંગી પાછળના ભાગમાં ગુલાબી કે જાંબુડા રંગની અને આગળના ભાગમાં પીળા રંગની હોય [illegible] તેથી આ ઝાડવું તરત ઓળખાઈ આવે છે શીંગો (ફલ), ઘટી જેવી પાતળી, અને આડી અવળી વળેલી હોય છે.

આ ઝાડવાંના કોમળ ભાગપર સફેદ ભૂરાવાળની ગીચોગીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

મૂળ-ઝાડવાંનાં પ્રમાણમાં જાડું અને તેમાંથી કેટલાએક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે, તે જમીનમાં જેમ જેમ લાંબા જાય છે, તેમ તેમ જમીનપર તેમાંથી છોડવાઓ જેવી ફુટ નીકળે છે. મૂળ પીળાસલેતા ભૂરા રંગનું હોય છે. તેપરની છાલ પાતળી ને ચીવટ રેસાવાળી હોય છે. મૂળનું લાકડું કઠણ અને પીળાસલેતા ધોળા રંગનું હોય છે. વાસ આયુગમતી અને સ્વાદ તુરાસલેતો હરમો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—એની ડાડી ઘણુંકરી હાથ જેવી જાડી થાય છે, ને તેમાંથી પાતળી શાખાઓ ઘણી નીકળેલી હોય છે. શાખાઓને છેડે કાંટા જેવી તીક્ષ્ણ મજબૂત અણી હોય છે. ડાડીનું લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે. ડાંડી અને શાખાપરની છાલ ભૂરા રંગની ખાડખડી ને તેપર સૂક્ષ્મ ભૂરાં છાંટણાં અને ભૂરા વાળની રૂંવાટી આવેલાં હોય છે. અંદરની છાલ લીલાસલેતા પીળા રંગની ને મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. છાલની વાસ દુર્ગંધિત અને સ્વાદ તુરો હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ [illegible] ½ કે વખતે ૨ ઇંચ લાંબાં, અને ½ [illegible] ૧ કે ૧½ ઇંચ પોહોળાં

હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીંટડી ભૂરા વાળની ગીચોગીચ ફેંવાડીથી ભરાયલી હોય છે. તેનાપર ૧૨ થી ૧૫ કે ૨૦ પાનની જોડી આવેલી હોય છે. એ દરેક જોડીમાં સૂક્ષ્મ પાન (દલ) ૪૦ થી ૫૨ હોય છે. એ સૂક્ષ્મ દલની કોરપર ભૂરા વાળની ઝાલર આવેલી હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીંટડીપર ઉપરની બાજુ પાનની દરેક જોડીની વચમાં એકેક સૂક્ષ્મ ઉભી ભૂરા રંગની સૂક્ષ્મ પ્યાલી જેવી રસકુપ્પી (Gland) હોય છે. એનાં સૂક્ષ્મ દલ ઘણાંજ પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. તે ચોળવાથી ચીકણાં લાગે છે, અને તેની વાસ ઉગ્ર હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી અથવા ફૂલની કલગી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી, લીલારંગની અને તેપર ભૂરાવાળની ગીચ ફેંવાડી આવેલી હોય છે. એ કલગીના નીચેના ભાગમાં જે પ્રથમ જાંબુડાં, પછી ગુલાબી, અને છેવટ પીળાશસેના રંગનાં થઇ જતા, સૂક્ષ્મ આડા અવળા વળેલા દોરા જેવા તંતુઓવાળાં ફૂલો દેખાય છે, તે ખોટાં પુંકેસરોવાળાં ફૂલો હોય છે. એથી આગળ કલગીના છેડા સુધી જે પીળા રંગનાં ફૂલો દેખાય છે, તે સ્ત્રી-પું-સંયોગી અથવા ઉભયજાતીય ફૂલો હોય છે. એ કલગીમાંના ફૂલોની વાસ સહેજ હરમાસસેતી મધુરી હોય છે. ફૂલ ઘણાં સૂક્ષ્મ હોય છે. તેને સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો હોય છે, પણ ડીંટડી હોતી નથી, તેથી તે પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીપર ચોતરફ ચોંટડુક આવી તેની એક ઘણી સુંદર જોવા લાયક કલગી બની રહેલી હોય છે.

કલગીપરનાં ગુલાબી રંગનાં ફૂલો પહેલાં ઉઘડે છે. તેમાં કેવળ ગુલાબી રંગના પુંકેસરતંતુઓ હોય છે. સ્ત્રીકેસર હોતી નથી. કેટલાક તંતુઓપર સૂક્ષ્મ ખોટા પરાગકોશ જોવામાં આવે છે. આ ફૂલોના પુ૦ બા૦ કોશ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫ ઘણી સૂક્ષ્મ હોય છે. તંતુઓ પાંખડીથી ઘણા લાંબા હોય છે, તે દરેક ફૂલમાં ઘણુંકરી ૧૦ હોય છે. તે રૂપેરી ઝીક જેવા ચળકતા દેખાય છે.

પીળા રંગનાં ફૂલો જે કલગીના છેડા પાસે હોય છે તેમાં પુ૦ બા૦ કોશ ૫ પત્રોનો; અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશ પણ ૫ પાંખડીનો પુ૦ બા૦ કોશથી લાંબો હોય છે. આ દરેક ફૂલમાં પુંકેસરો પાંખડીથી લાંબા ૧૦ આવેલા હોય છે. તેના પરાગકોશપર ૧ સૂક્ષ્મ જરીક પીળા તંતુઓપર રતાશસેની સૂક્ષ્મ રસકુપ્પિ (Gland) આવેલી હોય છે, જે બહુ જોવા લાયક છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તે પુંકેસરોથી જરા લાંબી, જાડી, ચાંચવેડી, અગ્રને જરા જાડાં ફુમતાવાળી ને પીળા રંગની હોય છે.

શીંગ-(ફળ)-પ્રથમ લીલા ને પાકે છે ત્યારે ભૂખરા લેતા રાતા રંગની થઈ જાય છે. તે ચપટી, ૧½ થી ૩ ઇંચ લાંબી ને ૨ થી ૩ લાઇન પોહોળી હોય છે. તે બન્ને છેડે જરા અણીયાળી, પ્રથમ સીધી, પણ પાકે છે ત્યારે આડી અવળી થઈ એક ગુંછળાની પેઠે એકઠી વળી જાય છે. તેપર પ્રથમ પીળાશસેના વાળની ફેંવાડી હોય છે, તે પાછળથી ખરી જાય છે, ત્યારે શીંગ લીસી ને ચળકતી દેખાય છે. એ દરેક શીંગમાં ૪ [illegible] ૮ (?) ૧૦ બીજ હોય છે. ઘણુંકરી એ શીંગો પાકતી વખતે તેમાં ઘણી જીવાત લાગી બીજ ખવાઈ જાય છે, એટલે શીંગમાંથી સારાં બીજ ભાગ્યેજ જુજ નીકળે છે.

બીજ-પીળાશસેના ભુરા રંગનાં, લીસાં, ચળકતાં ને ચપટાં હોય છે. તે ૧⅛ થી ૧⅙ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે. તેની કોરપર એક સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તેની બન્ને સપાટીએ વચ્ચોવચ એક જરા લાંબું અપૂર્ણ કુંડાળું હોય છે. એ કુંડાળાની કીનાર ઘેરા ભૂરા રંગની હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-આલી અને શીથલ.

૬-ઉપયોગ-મોરકુંડીયાંની જડ પાણીમાં ઘસીને રસવિકાર અને સંધિવાના સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. મોરકુંડીયાંનાં પાનને વાટી તેની લેપડી ગાલગુમડાં તેમજ આંખના દુખાવાપર આંખે બાંધવામાં આવે છે. મોરકુંડીયાંનાં પાન દાણાની સાથે ઘોડાને આપવાથી ઘોડાનાં પેટમાં જીવાત હોય તો તે નીકળી જાય છે. મોરકુંડીયાંનાં પાન, ફૂલ, શીંગો, તેનાપર બની રાખ, અને કેમળ શાખાઓ ચમાર લોકો ચામડાં રંગવાના કામમાં વાપરે છે. મોરકુંડીયાંની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે, પણ તે ટુંકા હોય છે, તે સાધારણ દોરી બનાવવાના કામમાં આવે છે. મોરકુંડીયાંનું લાકડું કઠણ હોય છે, પણ તે લાંબું હોતું નથી, તેથી તે ઢોરને બાંધવાના અને તંબુ ખેડવાના ખીલાઓ કરવામાં અને કોદારી વગેરે એજાર ઓજારોના હાથા કરવામાં વપરાય છે. એનાં લાકડાંની કોઈવાર હાથમાં રાખવાની લાકડી બનાવવામાં આવે છે. જે સીસમ જેવી ભારી થાય છે.

૭-સ્થાનક-કુંગરમાં ઘણાં છવાયાં મોરકુંડીયાં ઝાડ ઉગેલા વિશેષકરી કરણ પથરાળી જમીનમાં ઉગેલાં જોવામાં આવે છે. એ હિં૦ ના પાવન અને દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮-વિ૦વિવેચન-આ ઝાડનું નામ મોરકુંડીયું પડવાનું કારણ એમ જણાય છે કે, એનાં ફૂલની પીળીઅને ગુલાબી કલગીપરથી એને કદાચ મોરની ઉપમા આપી હશે. અને એનાં ઝાડનું લાકડું બહુ મજબુતની ગાંઠની વળેલાં હોય છે. માટે એનાં ઝાડને મોરકુંડીયું કહેવ

હૈ. એનાં ઝાડને દેખાવ સુંદર અને ઝાંખરાને વિશેષ મળતો આવે છે. પોરસુંદિયાં અને મારવાડનાં લાકડાં વિષે કહેવત પ્રખ્યાત છે. કે:—

"મારવો ને પોરસુંદીયું, તેનાં જડાવો લાકડાંઃ ભાઈ આવે પુંમરુ(પુંમદી) ને મારવે, એની લાજ ન જાય."

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૨૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ-Leucena Glauca.

(પ્રમાણ-H. II. p. 290; Watt. IV. p. 632

૨–દેશીનામ–સાસ્તાનાસ, વિ.વ.વિલાયતી, પરદેશી બાવળ (પો૦મુ૦).

૩–વર્ણન–નાના ભાવળનાં ઝાડ ૧૦ થી ૧૫ ફીટ ઉંચાં જોવામાં આવે છે. તેમાં કાંટા હોતા નથી. શાખાએ લાંબી કાંઠેજેવી પાંચરી ઘણી નીકળેલી હોય છે. કુમળ શાખાએ ઉપર ભૂરા રંગની રૂંવાટી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, દ્વિતક્ષ, બાવળનાં પાન કરતાં ઘણાં લાંબાં અને પેહોળાં હોય છે. એની મુખ્ય ડીટડીપર પેહેલી જોડીની વચ્ચે એક પ્યાલી જેવી મોટી રસગ્રંથિ (Gland) હોય છે. પત્રી (leaflets) સાંકડી ને અણીઆળી હોય છે, તે ઠેઠ ½ ઇંચ લાંબી અને ૧ થી ૧⅙ લાઇન પેહોળી હોય છે. એને પત્રોત્ખમાંથી ટુંકી ને જાડ ભરી ગોળાકાર ઘણાં દડાવ ફુલોથી બનેલી, ½ થી ૧ ઇંચ વ્યાસની, ફીકા પીળા કે પિળાશલેના રંગની મંજરી વાળવાળી દાંડી કે ગોટ આવે છે. તે અત્યંત સુંદર અને મૃદુ હોય છે. તેપર ભમર અને મધમાખીએ ગુંજારવ કરતાં ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. શીંગ (શબ) સીધી, ચપટી શીંગો, અગાડી, ચપટી, ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબી, ૩ થી ૪ લાઈન પેહોળી, ૧૫ થી ૨૫ બીજવાળી, પાકી ને તરત ઉઘડી જાય તેવી હોય છે. તેને રંગ રતાશપડતો ભૂરો હોય છે. બીજ અત્યંત ચીકણાં, ચળકતાં, ચપટાં, એક બાજુ જરા ભૂરી અણીવાળાં હોય છે.

એનાં ઝાડાં બાગ અને વાડીઓમાં ઉગે છે, પણ હાલ તે ઘણી જગાએ કુદરતમાં પણ વાવવામાં આવેલાં છે. એનાં ઝાડો સાધારણ ઉપરેટ બાવળ જેવો છે. એનાં મૂળ ઘણાં ઉંડા ને જમીનમાં ઉંડાં જતાં હોય છે. તેથી તે જમીનમાંથી ઘણું ઉંડથી પોષણ મેળવી લે છે, તેથી પથ્થરવાળી વેરાન જગે કે જ્યાં કોઈ પણ ઝાડવું ઉગતું ન હોય તેવી જગાએ એનાં બીજ જંગલખાતાં તરફથી વાવવામાં આવે છે. એના ઉગવા એકવાર શિયાળે જરા મોટા થવા અને એનાં મૂળ મજબુત થયાં એટલે એ જમીનમાંથી તરત જવાતું નથી. અને એનાં ઝાડ મ્હોટાંથએ તેમાંથી પોતાની મેળે બીજ પડી એનાં ઘણાં ઝાડ આ-જુબાજુ ઉગી જાય છે. એટલુંજ નહિ પણ એનાં મૂળ-માંથી જમીનપર ઉગતા જેવી શાખાએ (suckers) ફુટી તે પણ ત્યારે પછી સ્વતંત્ર ઝાડ થઇ જાય છે. માટે વેરાન જગાઓમાં જ્યાં જંગલ કરવાનું હોય ત્યાં જમો રહિત (રિઝર્વ) રાખી એ ઝાડવાનું વાવેતર (plantation by broad cast or ball system) બીજ છાંટીને કે ગાળાઓમાં વાળીને કરવામાં આવે છે.

એનું લાકડું કઠણ અને પિળા રંગનું હોય છે, તેના મેડ સોડ રોટલી વગેરે પોલ્ક ઓજારોના હાથા બનાવે છે. એની છાલમાંથી ટુંકા રેસા નીકળે છે. પાન અને કાચી શીંગો રંગવા કામમાં વપરાય છે. ફુલમાંથી અત્તર નીકળી શકે. બીજ ભૂરાં કે પોચા તપખીરીઆ રંગનાં ઘણાંજ ચીકણાં ને ચળકતાં હોય છે. તે ફેન્સિ બટુવા, નાની ટોપલીઓ, પેટીઓ વગેરેપર ચડાવીને કામમાં આવે છે. સને ૧૮૭૪ માં મુંબઈનાં દુન્નર ઉદ્યોગ અને પ્રેનીબાડીનાં પ્રદર્શનમ "Seed and Bead Industry All saints Home Mazagon." મિશનરીઓ તરફથી જૂદી જૂદી જાતનાં જંગલી બીજ પીનગના તાર કે ફેન્સિ રંગના દોરાઓમાં પરોવી તેની કંઠી, માથાં, પારા, ડગલી, પેટી પંખા ટોપલીઓ વગેરે ઘણી ફેન્સિ ચીજો બનાવી રાખવામાં આવી હતી, તેમાં નાના બાવળનાં બીજ દોરામાં પરોવી તેના ફેન્સિ બટુવા બનાવેલા હતા. તે ઘણા મજેના લાગતા હતા. આ ચીજો ઘણી મોંઘી કીમતે વેચાઇ હતી.

આ ઝાડવાનો દેખાવ બાવળ જેવો, પણ કાંટા હોતા નથી માટે એને નાનો બાવળ કહે છે.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૩૦

૧–શાસ્ત્રીયનામ–*Mimosa hamata.*

(પ્રમાણ–H. II. p. 291; N. p. 102.

૨–દેશીનામ–કસી(પો+મુ); અરદ્દ (મ૦) જેતસ્યાક-વાંચ (હિ૦) ચટ, ચર બાવટ (દક્ષી).

૩–વર્ણન–કશીનાં ઝાડવાં ૩ થી ૪ કે વખતે ૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં ઘણી શાખાએ નીકળેલી હોય છે. તે ઘણીવાર એવી સરખી રીતે ગોઠવાયેલી આવેલી હોય છે કે એનું ઝાડવું એક સરખી રીતે ગોળાકાર કાતરીને રાખેલું હોય તેવું મજેનું દેખાય છે. એમાં બેર કે ગળી આમલી જેવાં પાન આવે છે. ફુલ ગુલાબી રંગનાં અને શીંગો વાંકી, ચપટી, સાંકડાળી અને તેની બન્ને શીવણ કે કોરપર કાંટા હોય છે. આ આખા ઝાડવાંપર ઘણું-કરી પીળાશલેના ભુરા રંગની રૂંવાટી અને કાંટા હોય છે.

મૂળ-ઘણાં ઉંડાં બેઠેલાં હોય છે. એની છાલ રતાશસેતી ને રસભરી હોય છે. તેનો સ્વાદ ઘણોજ તૂરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ઉપર ભુરા વાળની રૂંવાટી અને તીક્ષ્ણ અણીવાળા જરા વાંકા કાંટા આવેલા હોય છે, કોમળ શાખાઓ ઉપર ગીચ રૂંવાટી, ઉભી નીક અને હાંસો હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં, ને દ્વિભક્ત હોય છે. તેની મુખ્ય ડીટડીપર ૩ થી ૬ નાહાનાં પાન (દલ કે પર્ણ)ની મુખ્ય ડીટડીની જોડીઓ આવેલી હોય છે. મુખ્ય ડીટડી આસરે ૧½ થી ૧¾ ઈંચ લાંબી હોય છે, તેનાપરની જોડીઓમાંની દરેક ડીટડીપર ૪ થી ૬ દલ કે પર્ણની જોડી આવેલી હોય છે. તેની ખાસ ડીટડી ઘણી સૂક્ષ્મ હોય છે. સૂક્ષ્મ પાન ⅙ થી ⅓ ઇંચ લાંબાં અને ⅛ ઈંચથી કંઇક ઓછાં પોહોળાં હોય છે. તેની સપાટીનો ઉપરનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર ધોળા સૂક્ષ્મ ચળકતા વાળની બેઠી આછી રૂંવાટી હોય છે. પાનને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી ને તળિયે તે વિષમ કોરવાળાં હોય છે; પાનને હાથ લગાડતાં તે ·ફીસાઈ જાય છે. પાનને ચોળતાં તે ચીકણાં ને અણગમતી વાસવાળાં લાગે છે. સ્વાદ ચીકણો, ખારો તૂરો ને પાછળથી જરા કડવાશસેતો જણાય છે.

પાનની મુખ્ય ડીટડીના થડમાં બન્ને બાજુ એકેક ઝીણાં અણી જેવાં સૂક્ષ્મ ઉપપાન હોય છે. અને મુખ્ય ડીટડીપર આવેલી જોડીની ડીટડીપર પણ બબ્બે સૂક્ષ્મ કાંટી જેવાં ઉપપાન છે. અને મુખ્ય ડીટડીપર વખતે સૂક્ષ્મ કાંટા પણ હોય છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી ઘણી પાતળી ભૂરા રંગની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળેલી હોય છે. તે ૧ થી ૧¾ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેપર ભૂરા રંગના સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી ને વખતે બે ચાર છુટાછુટ સૂક્ષ્મ ઝીણા કાંટા પણ હોય છે. એ સળીને મથાળે ઘણાં સૂક્ષ્મ ફીકા પીળા કે ગુલાબી રંગનાં ફૂલો પાસે પાસે આવી એક ગોળાકાર ગેંદ કે દડી બનેલી હોય છે. એ દડીનો વ્યાસ ½ ઇંચ થી ⅔ ઇંચ જેટલો હોય છે. ફૂલ સહેજ સુગંધિત હોય છે. તે કરમાય છે ત્યારે પીળાં થઇ જાય છે. અને કોઇવાર પીળાસસેતા રંગનાં પણ ફૂલો આવે છે. ફૂલની દડીની અંદર દરેક ફૂલની પાસે એકેક જરા લાંબું ભૂરાસસેતા લીલા રંગનું પુષ્પપત્ર હોય છે. ફૂલની દડીમાં જે ઘણાં સૂક્ષ્મ ફૂલો હોય છે, તેમાં કેટલાંક કેવળ નરફૂલો અને કેટલાંક સ્ત્રી-પું-સંયોગી ફૂલો હોય છે. ફૂલ તેમાંનાં પુંકેસરો સહિત લગભગ ૩ લાઇન લાંબાં હોય છે. તેમાં પાંખડી તળિયે જરા જોડાયલી ને ઉપર તેના છેડા જુદા દેખાતા હોય છે. પું અને સ્ત્રીકેસરો પાંખડીથી ઘણાં બહાર નીકળતાં હોય છે. પુંકેસરતંતુઓ ગુલાબી ને પરાગકોષ મેહેજ પીળાસસેતા રંગના હોય છે. પુંકેસરો પાંખડીથી બે કે ત્રણગણાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તે પુંકેસરો કરતાં કંઇક ટુંકી હોય છે. ગર્ભાશય ભૂરા ધોળા વાળની લાંબી રૂંવાટીથી ઢંકાએલો હોય છે. નલિકા ગુલાબી રંગની ને તેને મથાળે અણીયલું સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

શીંગ-(ફળ)-એની શીંગ મીંઢીઆવળની શીંગની માફક વાંકી વળેલી હોય છે. તે પાતળી, ચપટી, ટેરવે સૂક્ષ્મ અણીવાળી અને તળિયે ખાસ સાંકડી ડીંટીવાળી હોય છે. તેની ડીંટી તેમજ બન્ને કોર કે સીવણ ઉપર કાંટા હોય છે શીંગની સપાટી ભૂરા રંગના વાળની બેઠી રૂંવાટીથી ઢંકાયલી હોય છે શીંગ ૪ થી ૬ સાંધાવાળી હોય છે. તેના દરેક સાંધામાં એકેક બીજ હોય છે. શીંગ પાકે છે ત્યારે આ સાંધાપરથી તુટીને સાંધો જુદો પડે છે. શીંગપર રતાશ કે કાળાશસેતા ભૂરા રંગનાં છાંટણાં હોય છે. શીંગની અંદરની કોર ઘણુંકરી અખંડ અને બહાર અથવા ઉપરની કોર દરેક સાંધે સંકોચાયલી હોય છે. શીંગ ૧½ થી ૩ ઇંચ લાંબી, અને ૨½ થી ૩ કે ૩½ લાઇન પોહોળી હોય છે.

બીજ-૧½ લાઇન લાંબાં, ૧ થી ૧⅓ લાઇન પોહોળાં, એક છેડે જરા અણીયાળાં, લીસાં, ચળકતાં અને ચપટાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહિ, શોથઘ્ન

૬-ઉપયોગ-એનું મૂળ ઘણું ગ્રાહી છે, તે સંગ્રહણી અને ઝાડા ઉપર વપરાય છે. એનાં મૂળની છાલનો ઉકાળો કરી તેથી સડેલા જખમો, ચાંદાંઓ, અને નહિ રૂઝાતાં ગડગુંમડાં ધોવામાં આવે છે. ખરજવાં ઉપર એનો ઉકાળો ઘણો વપરાય છે. મોઢું પાક્યું હોય તો એની છાલને પાણીમાં પલાળી તે પાણીના કોગળા કરવામાં આવે છે. એનાં પાનને વાટી તેનો રસ સાકરની સાથે પ્રમેહ અને પેશાબની બળતરા ઉપર આપવામાં આવે છે. એનાં ફૂલ પણ સાકરની સાથે પ્રમેહ ઉપર ખવરાવે છે. એનાં પાન અને શીંગોને બાળી તેની રાખ મધની સાથે ઉધરસવાળાને અપાય છે. એનાં પાન ગાડરાં (ઘેટાં) બહુ ખાય છે. એનાં પાનને સાકરની સાથે વાટી કમળાવાળાને પણ અપાય છે. એનાં ફૂલ અને કાચી શીંગો રંગના કામમાં વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-કસીનાં ઝાડવાં ઘણુંકરી ઘટાં છવાયાં આ આખા સ્વસ્થાનમાં ઉગે છે. એ હિન્દના દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-કસીના ઝાડવાનો ઉપયોગ કોઇએ લખેલો જોવામાં આવતો નથી. પણ એનાં ઝાડવાં રસ્તાની બાજુએ, ખેતરોને શેઢે અને વાડીઓની વાડ પાસે

વિશેષ ઉગતાં હોવાથી અહિંના (પેસ્તંદર)બેકુવો અને રબારી લોકો એનાથી વિશેષ વાકેફદાર થઇ રહેલા છે. બેકુ કે રબારીને સાપ કે સંમદણી થઇ હોય તો બેતર કે રસ્તાની બાજુએથી કસીનું મૂળ કાઢી તેનો સુડીથી આસરે ૧ ઇંચનો કકડો કાપી ચાવીને બે ત્રણ ઘુંટ તેનો રસ પેટમાં ઉતારી જાય છે, તેથી ઘણો ફાયદો થાય છે. ઘાસ વાઢતાં હાથે દાતરડું વાગી જાય તો કસીનાં આકડાંનાં પાન તરત વાટી ચાવીને કે પત્થરપર વાટીને જખમપર બાંધે છે, તેથી જખમ તરત બેશ થઇ જાય છે. કસીને અન્ય ગરીબ લોકો ઘણુંકરી તમામ ઓળખે છે. કસીનાં ઝાડવાં ચોમાસે જ્યારે તેમાં ગુલાબી ફુલ આવી રહેલાં હોય છે, ત્યારે તે ઘણાં સુંદર દેખાય છે. પણ શિયાળે ઉન્હાળે તો તે એક જાતાં જેવાં થઇ રહેલાં હોય છે.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૨૩૧

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Mimosa sepiaria?

ફ્લોરા–B. II. p. 291.

૨–દેશીનામ–રીસામણી (પો૦ગુ૦); લજાળુ (મ૦); છુઈમુઈ, લજાવંતી (હિં૦), લજ્જાવતી (સં૦)

૩–વર્ણન–રીસામણીના છોડવા ભારેભાર હોય છે, ચોમાસુ શિયાળાની શરૂઆતમાં તે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે વેલની પેઠે ભટુંબા જમીનપર પથરાએલા હોય છે. પાન ચમેલીનાં જેવાં ઝીણાં અને તેની બારીક સળીપર આવેલાં હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં અને (ફલ) શીંગો ચપટી ને લાંબી હોય છે. એનો આખો છોડવો ભટુંબા રૂંવાંદાર, સખત અને લાંબુડી આકારવાળો હોય છે. એનાં પાનને જરા અડકતાં પાન રીસાઈ ગયાંનું બીડાઈ જાયછે.

મૂળ–½ થી ૧ કે ૨ ફુટ લાંબાં જમીનમાં ઉતરેલાં હોય છે. તેમાંથી કકડીવાળા બીજા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળ સુતળીથી આંગળી જેવાં જાડાં હોય છે. તેની છાલ બહારથી પીળા જેવા કાળાશવાળા રંગની હોય છે, ને તેપર ઉભા ને આડા ચીરા પડેલા હોય છે. તે અંદરથી ઝાંખા રંગની, રસભરી અને સુંવાળી હોય [illegible] ઘણા મજબુત રેસાવાળી હોય છે. મૂળનું લાકડું ઝાંખા રંગનું ને મજબુત હોય છે. સ્વાદ મુળમાં રાખીથી જરા કડવાશવાળો અને પછીજ તૂરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી ઘણીવાર જમીનમાં નીકળે છે. ને ઘણીવાર સુવાં બીજાને વળગેલી શાખાઓ ફુટેલી હોય છે, તે ૧ થી ૧૦ ઇંચ કે ૧ થી ૨ ફુટ લાંબી અને દોરાથી જાડી પાતળી હોય છે. તે પીળાશવાળા લીલા અથવા લાંબુડી આકારવાળા રંગની, ઝીણી, ચકતી

ને તેપર ઉભી ઠાંસો હોયછે. તેપર ભાગ્યેજ કોઇ કોઇ સફેદ વાળ છુટાછવાયા હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, તેની મુખ્ય દીટડી-પર ૨ થી ૪ જોડી હોય છે, મુખ્ય દીટડી અને તેપર આવેલી જોડીની દીટડી નીચે ઉભી નસ હોય છે, ને તેની કોર બન્ને બાજુ પાનની ધાર જેવી હોય છે, અને એ ધારપર વખતે છુટા છવાયા સૂક્ષ્મ ધોળા વાળ આવેલા હોય છે. એ દરેક જોડીનાં એક પાનમાં ઘણુંકરી ૧૦ થી ૨૦ ઘણાં સૂક્ષ્મ પાન સામસામાં આવેલાં હોય છે. એ સૂક્ષ્મ પાન ⅛ થી ૨ કે ૨⅛ લાઈન લાંબાં અને ½ થી ¾ લાઈન પોહોળાં હોય છે. તે ઘેરા કે ફીકા લીલા રંગનાં હોય છે, તેપર વખતે ભાગ્યુડી ઝાંયા પણ હોય છે, તેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ ફીકા ધોળા રંગનાં છાંટણાં અને છેડે ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તેની કોર ભટુંબા રાતા રંગની, ને તેપર ધોળા સૂક્ષ્મ વાળની હાર હોય છે, તે જરા જાડાં હોય છે, તેથી તેમાં વચલી નસ શિવાય બાકીની નસો ભાગ્યેજ દેખાતી હોય છે. કોઇવાર તેની ઉપરની સપાટીપર ટેરવાં પાસે સૂક્ષ્મ આડી નસો દેખાતી હોય છે. એ પાન દીટડી પાસે જરા સાંકડાં ને ટેરવે પોહોળાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે ચીકણાં લાગે છે. તેની વાસ હરેલી અને સ્વાદ સેહેજ મીઠાશભરેલો કડુઓ લાગે છે.

દૈક્ષ–પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોખૂણાંથી એકેક નીકળે છે, તે પાન કરતાં ભટુંબા લાંબી હોય છે, તે સીધી ને વખતે મથાળે વાંકેલી હોય છે, તેપર ઉભી ઠાંસો, અને અધવચમાં અથવા લગભગ તેટલેજ પુષ્પપત્ર આવેલું હોય છે. એ પુષ્પપત્ર રંગે લીલું, રાતી કોરવાળું, તળિયે પોહોળું, મથાળે સાંકડુંવતું ને અણી-આળું હોય છે. તેપર અર્ધપારદર્શક નસો આવેલી હોય છે. સળીને મથાળે કેટલાંક સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે, અને તેની ઉપર ૧૨ થી ૨૦ કે સૂક્ષ્મ પીળાં ફુલોની ડાંડી આવેલી હોય છે. (તેમાં કેટલાંક ફુલો નર અને કેટલાં સરખા હોય છે.)

પુષ્પબાહ્યકોશ–નાં પત્રો ૫ લીલા રંગનાં હોય છે. તે તળિયે જોડાએલાં ને મથાળે છેડા પાંચ દાંતા જુદા દેખાતા હોય છે, તે પાંખડીઓથી ટુંકા હોય [illegible]

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ–ની પાંખડીઓ, ૫ હોય છે. ને પીળાશવાળા લીલા રંગની અને ૧૦ થી ૧૦ કેસરનાં પગલાં ડાંડીની આંતરે આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો–૧૦ પાંખડીથી લાંબાં હોય છે. તેના તંતુઓ પાતળા અને પરાગજ પીળાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય લીલા રંગનો લંબગોળ ઝીણાંતંતુથી ભરી, લાંબી, (કે ફીકા લીલા) પીળાશ રંગની, મથાળે જરા વાંકેલી ને ટાચ ધુળવાળી હોય છે.

ફુલ-શીંગ ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબી, ૨ થી ૨½ લાઇન પોહોળી, ભુરા રંગની ને સેહેજ ચપટી હોય છે. તેને તળિયે સૂક્ષ્મ ડીટી ને મથાળે તેવડીજ અણી હોય છે. તેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ નસોનું જાળીકામ હોય છે. તે લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેની બન્ને કોર ચડી આવેલી ધાર જેવી હોય છે. તેમાં ૪ થી ૮ બીજ હોય છે.

બીજ-ભુરાસલેતા રંગનાં, પાતળાં, લીસાં, ચળકતાં, એક છેડે જરા અણીયતાં, ને બન્ને સપાટીએ લંબગોળ કુંડાળાંવાળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-મૂળ અને પાન.

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહી.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળની છાલ નળવાયુ, સંગ્રહણી, ઝાડા, પ્રમેહ, ભગંદર અને ફિસટી ઉપર અપાય છે. પાન વાટી ગુંબડાંપર મેલે છે.

"(રીસામણી) કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત, અતિસાર, પ્રદર, સોજા, બળતર, શ્વાસ, ગુંમડાં કોઢ એ સર્વેને મટાડે છે." (વૈ૦ રઘનાથજી).

("રીસામણીનાં મૂળિયાંનું ચૂર્ણ પાણી સાથે લેવાથી (ઉપર લખેલા) રોગો મટે છે. માત્ર ૧ થી ૨ વાલ સુધી છે. (વૈ૦ શા૦ મણિશંકર ગોવિંદજી જામનગર)

૭-સ્થાનક-ઘણુંકરી કરાર અને કોબી કરાર માટીનાં ખેતરોને શેઢે ઉગે છે. આ સ્વસ્થાનમાં તે કાટિર્ણા અને શ્રીનગર ગામની પાસેનાં ઘઉંનાં ખેતરમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-પાનને અડકતાં તે સંકોચાઈ નીચાં નમી જાય છે. માટે એને રીસામણી અને નમસ્કારી કહે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી.).

નંબર. ૨૩૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Acacia Arabica.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 293; N. p. 102; Watt. I. p. 18; ૩૦ નિ૦ પા૦ ૪૭૧.

૨-દેશીનામ-બાવળ, કાળોબાવળ, ગાયોબાવળ મીંઢાબાવળ, વડોબાવળ, બાબળ (પં૦); બાવળ (ગુ૦). बाभुल, बाबुल (म०); बबुल, बबुर, कीकर (हिं०); बब्बुलक, बबुल, पुरग्‍र, बब्बूल, किंकिरात (सं०).

૩-વર્ણન-બાવળ આ સ્વસ્થાનના ભરડા ડુંગરમાં ક્વચિતજ ઉગે છે. તોપણ મેદાનોમાં, નદીઓકાંઠે અને કેટલાંક ગામોના પાદરમાં તે જોવામાં આવે છે. એનાં ઝાડ કોઇવાર નાહનાં પણ ઘણુંકરી ઉંડી કરાર જમીનમાં તે ઘણાં ઉંચાં અને વિસ્તારવાળાં થાય છે. તેનું થડ સીધું, છાલ જાડી, ઘણુંકરી બહારથી કાળા રંગ શાખાઓ ઝાઝી ચોતરફ ફેલાતી ને તેનાપર ધોળાં કાં કાંટા કે શૂળ આવેલી હોય છે. પાન સંયુક્ત, દ્વિપિચ્છિ ઝીણી સળીપર ઝીણાં દલવાળાં આવેલાં હોય છે. પીળા રંગનાં અને શીંગ (ફુલ) લાંબી, જરા ચપટી માળા જેવી ખાંચાઓવાળી હોય છે.

મૂળ-જમીન અને ઝાડના પ્રમાણમાં ઉંડાં અને લાં હોય છે. તેમાંથી કેટલાએક જાડા અને રેસા જેવા ઝીણ પણ ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તેની છાલ રતાશવાળી રસભરી, ઉમવાસ અને કડવાસલેતા તૂરા સ્વાદવાળ હોય છે. મૂળનું લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-એનું થડ કોઈ કોઇવાર બાથ સની બાથમાં પણ ન આવી શકે તેવું જાડું હોય છે. તેની છાલ ભૂરા કાળા રંગની, ખડબચડી, ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. તેથી અંદરની છાલ રાતી, ને અંતરછાલ ધોળાસલેતા રંગની હોય છે. તે ઘણી મજબૂત હોય છે ને કાપ્યા પછી થોડીવારે ભૂરા રતા રંગની થઈ જાય છે કોમળ શાખાઓપરની છાલ ભૂરા રંગની ને તેપર થોડા વાળની રુંવાટી આવેલી હોય છે. શાખાઓપર ૨½ થી ૩ ઈંચ લાંબા ઘણી તીક્ષ્ણ અણીવાળા સફેદ રંગના બબ્બે કાંટા ભેળા આવેલા હોય છે. એ કાંટાઓ કોમળ હોય છે ત્યારે નરમ અને વખતે રતાશલેતા રંગના, ને તેપર થ કે ધોળા વાળની સૂક્ષ્મ રુંવાટી હોય છે. બાવળની છાલ માંથી ઘણુંકરી શિયાળા આખર ગુંદર નીકળે છે. તે ભુરાસલેતો રાતો ને ફીકા ભૂરા રંગનો હોય છે. કોઇ કોઇવાર ગુંદરની જગોએ તેની છાલમાંથી કાળા રંગનો પાતળો રસ વહે છે ને તેથી થડની છાલ આ રસથી ભરાઈ રહેલી ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. તેમજ એનાં ઝાડપર ઘણી ઝડપથી ચાલનારા મોટાઓ કુંડા અને કાળો રસ ખાતા ને એ ઝાડની ચોરી કરતા જોવામાં આવે છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૨½ ઈંચ લાંબાં ને ૧½ થી ૨ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટી પર ૬ થી ૧૨ પાનની જોડી હોય છે અને તે દરેક જોડીમાં ૩૨ થી ૪૦ સૂક્ષ્મ પાન (દલ અથવા પર્ણ *Leaflets*) હોય છે. તે પાનનો ઉપરનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચેનો સહેજ ફીકો હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડીપર ભૂરા વાળની રુંવાટી હોય છે. ને તેપર સૌથી નીચેની જોડીથી જરા નીચે એક ચપટી લીલાસલેતા ભૂરા રંગની રસપિંડ Gland હોય છે. સૂક્ષ્મ દલ અથવા પાનની મુખ્ય ડીટીઓપર પણ વાળની રુંવાટી હોય છે. પણ દલની ઉપર સૂક્ષ્મ સફેદ છાંટણાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી તેમાંથી મેંદીનાં પાન જેવી વાસ નીકળે છે, ને તેનો સ્વા

મીઠાસસેતો તૂરો ને જરા કડુઓ લાગે છે. ઉપપાનની જગ્યાએ ઘણુંકરી કાંટા હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પધારણકરનારી સળી ફુંબીને મળતા ભૂરા પાગની કુંવારીથી ભરાવલી હોય છે. તેઉપર સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. ફુલની દંડી પીળા રંગની ૩/૪ ઈંચ વ્યાસની હોય છે. પુ૦ આ૦ ટોપ ઘંટાકાર ૧/૬ ઈંચ જેટલો ટુંકો. અને પુ૦ અભ્ય૦ કોરની પાંખડીઓ એથી બમણી લાંબી હોય છે. પુંકેસરો ઘણાં, પાંખડીથી બહાર નીકળતાં ને સૂક્ષ્મ પરાગોત્પાદ્યાગાં હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે.

શીંગ-ફલ (પિંડી)-૪ થી ૬ ઈંચ લાંબી ને ૧/૨ થી ૩/૪ ઈંચ પહોળી હોય છે. તે સીધી અથવા જરા અંદરની કોર તરફ વાંકવળેલી હોયછે. શીંગની બન્ને કીનાર જરા ચડી આવેલી હોય છે. તેમાં ૬ થી ૧૨ કે ૧૫, કે ભાગ્યેજ એથી વધારે બીજ હોય છે. તે દરેક બીજ શીંગમાં એક બીજાથી જરા છેટે આવેલું હોયછે. તે શીંગમાં બન્ને બાજુ ચડી આવેલું દેખાય છે. અને એ બીજાની વચ્ચે શીંગમાં ખાંચ હોય છે. આ ઉપરથી એ શીંગમાં કેટલાં બીજ છે તે શીંગ જોઈને કહી શકાય છે. શીંગને બન્ને છેડે ઘણુંકરી સાંકડી અણી હોય છે. શીંગ તદન સુકાઈ જાય છે, ત્યારે તેને હલાવવામાં આવે તો તેમાંનાં બીજ ઘુઘરાની પેઠે ખખડે છે. સુકી શીંગનો રંગ બહારથી ઘણુંકરી ભસ્મીવર્ણો ને અંદરથી ઘેરો ભૂરો કે કાળાશસેતો હોય છે. શીંગની સપાટીપર ભસ્મીવર્ણી ભુરકી હોય છે. તે નખવડી ખરપતાં નીકળી જાય છે. તેની નીચે શીંગની છાલનો રંગ કાલો ને ચળકતો હોય છે. સુકી શીંગ ઘણી બટકણી હોય છે. શીંગની વાસ ઢરમી ને સ્વાદ કડવાસસેતો તૂરો ને ઉગ્ર હોય છે.

બીજ-ચપટાં, લીસાં ને કાળા રંગનાં હોય છે. તે ૨૧/૩ લાઈન લાંબાં ને ૧૧/૩ કે ૨ લાઈન પહોળાં હોય છે. તેનો આકાર લંબગોળ ને તેની બન્ને સપાટીપર એકેક બીજના આકારને મળતી પીળાશસેતા ભૂરા રંગની લીટીથી બનેલી કુંડલી હોય છે. બીજની સપાટીપર આઈગ્લાસથી જોતાં સૂક્ષ્મ બિંદુઓ દેખાય છે. બીજને એક છેડે પીળાશસેતા રંગની સૂક્ષ્મ ભુરી અણી હોય છે. બીજ ઘણાં કઠણ હોય છે. તેને તોડતાં તેમાંથી પીળાશસેતા રંગનાં દાળીઓ નીકળે છે, તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ તૂરાશસેતો ગળચટો ને પાછળથી મીઠાશસેતો ઉગ્ર લાગે છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહી, ઉપશોષક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, રોપણ તથા કફ અને શોધક.

૬-ઉપયોગ-ખરો બાવળ એ ખરો અરબી બાવળ કે દેશીબાવળ કહેવાય છે. એ શિવાય આ સ્વસ્થાનમાં નીચે પ્રમાણે બાવળ ઉગે છેઃ-

૧-ધોળો બાવળ-(Leucæna glanca)
૨-તલ બાવળ-(Acacia Farnesiana)
૩-છત્રો બાવળ-(A. planifrons)
૪-તલ બાવળી-(A. jacquemontii)
૫-તટકીઓ બાવળ-(A. eburnea)
૬-હરમો બાવળ-(A. leucophlœa)
૭-ખેરીઓ બાવળ-(A. catechu)
૮-ગોરડીઓ બાવળ-(A. Senegal)
૯-ખેરવેલીઓ બાવળ-(A. pennata)

પણ જે જગ્યાએ કેવળ બાવળ લખેલું હોય ત્યાં અરબી અથવા ગાંધો બાવળ (Acacia Arabica) સમજવાનો છે. બાવળ એ એક જાણીતું અને ઘણું ઉપયોગી ઝાડ છે. તેનાં લાકડાં, પાન, છાલ, ગુંદર અને પૈડાનો ઘણોખરો ઉપયોગ સૌના જાણવામાં હોય છે. તોપણ થોડા આ નીચે લખવામાં આવે છેઃ-

મૂળ-બાવળનાં મૂળની છાલનો ઉકાળો ચિરગુણકારી કરવામાં અપાય છે. તેમજ એ છાલ રંગના કામમાં પણ આવે છે. લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે. તે ગાડાંની છત્રીનાં પાડીઆં બનાવવાના કામમાં ખેડુ લોકો વાપરે છે. થડની છાલ-બાવળની છાલનો ઉકાળો મોઢું પાકયું હોયતો કોગળા કરવામાં, તેમજ સડતાં ચાંદાં અને ગડ-ગુંમડાં ધોવામાં વપરાય છે. એનો ઉકાળો સંગ્રહણી અને ઝાડા ઉપર પવાય પણ છે. બાવળની છાલનો કાઢો તાવ-વાળાને આપવાથી પરસેવો આવે છે. બાવળની છાલ ચમાર લોકો ચામડાં રંગવાના કામમાં વાપરે છે. અને માછી લોકો માછલી પકડવાની જાળ, ને શિકારી લોકો કપડાં રંગવાના કામમાં તે છાલનો ઉપયોગ કરે છે. કોમળ શાખા-ઓની છાલના રેસા કાગળ બનાવવાના કામમાં આવે છે. એની છાલના રેસામાંથી ખાટલા ભરવાનું વણ ને દોરડાં બનાવવામાં આવે છે. છાલની રાખ સડતાં ચાંદાં ઉપર ભભરાવવામાં આવે છે. છાલ બાળી તેને વાટી તે મીસીની જગ્યાએ દાંતે દેવાય છે. બાવળની અંતરછાલ રાત્રે માટીનાં વાસણમાં પલાળી સવારે સાકરની સાથે પરમા અને પીશાબની ગરમીપર અપાય છે. બાવળની છાલના ઉકાળાની પીચકારી સંગ્રહણી, ઝાડા અને શ્વેતપ્રદર ઉપર આપવામાં આવે છે. પારાની કોઈ પણ બનાવટ ખાઈ મોઢું લીધું હોય તો મોઢું વાળવા માટે બાવળની છાલના ઉકાળાના કોગળા કરવામાં આવે છે. બાવળની છાલ પાણીમાં ઘસીને સફેદ કોઢપર ચોપડવામાં આવે છે. બાવળની સુકી છાલને સારીપેઠે કુટી કપડછાણ કરી તેની ચપટી સડતાં ચાંદાં અને ઢોરનાં ભાઠાં કે જખમ-પર છાંટવામાં આવે છે. સર્પદંશ ઉપર પણ એ ભૂકી વપરાય છે. બાવળની છાલનો ઉકાળો ઓને વધારે દસ્તાન

જતું હોય તો અંગમાં સેવાય છે. ગળાનો કાકડો લાંબો થઇ જવાથી ગળાંના નીચલા ભાગમાં વાગે છે.. તેથી ખાલી ખાંસી આવ્યા કરે છે ને ગળું રાતું થઇ જાય છે. તે ઉપર બાવળની છાલના ઉકાળાના કોગળા કરવાથી ઘણો આરામ થાય છે. બાવળની છાલ દેશી દારૂની બનાવટમાં વપરાય છે. બાવળની છાલ ખત્રી અને રંગરેજ લોકો રંગના કામમાં વાપરે છે. આહી તરીકે બાવળની છાલ વશાવનથી આવતી "ઓકબાર્ક"ની જગોએ વાપરી શકાય છે. બાવળની છાલનો ઉપયોગ સાબુની જગોએ પણ કરવામાં આવે છે.

ગુંદર—બીજા બધા બાવળો કરતાં આ બાવળ આવળના ઝાડમાંથી વધારે ગુંદર નીકળે છે. બાવળનાં એક ઘણાં ઉંચાં અને મ્હોટા વિસ્તારવાળાં ઝાડમાંથી દોઢ કે બશેર ગુંદર દર વર્ષે નીકળે છે. એ ગુંદરને બાવળીઓ ગુંદ અથવા ગુંદર કહે છે. એ ગુંદર ઘણા પૌષ્ટિક પાકોમાં નાખવામાં આવે છે. મુખપાકપર ગુંદરના પાણીના કોગળા કરવાથી મુખની ગરમી દૂર થાય છે, તેમ જ ડાક દુખતી હોય તો દાઢમાં ગુંદરનો કકડો રાખવામાં આવે છે. પરમા અને પેશાબની ગરમીમાં ગુંદરનું પાણી વપરાય છે. ગુંદરના પાણીની પીચકારી આપવાથી પ્રમેહની બળતરા ઓછી થાય છે. તેમજ તેની પીચકારી ઝાડા અને સંગ્રહણી ઉપર પણ અપાય તો ફાયદો કરે છે. ફુકણાના દરદમાં પણ બાવળના ગુંદરનું પાણી ઉપયોગી છે. ઉધરસ અને દમ ઉપર એ ગુંદરની ગોળી ખવરાવવામાં આવે છે લાવની સાથે ઝાડે ને સંગ્રહણી હોય તો કાચીનાર્કની સાથે ગુંદર વાપરવામાં આવે છે. મીઠાપરમાપર પણ ગુંદર વપરાતો કહેવાય છે. સ્ત્રીઓને ખાવાના કાટલાંના લાડુમાં બાવળીઓ ગુંદર વિશેષ વપરાય છે. બાવળના ગુંદરને ઘીમાં તળી કેટલીક સ્ત્રીઓ સુવાવડે સાકર સાથે ખાય છે બાવળના ગુંદરનો પાક કરવામાં આવે છે. તે ગુંદરપાક કહેવાય છે. એ સાધારણ મીઠાઇ તરીકે વેચાય છે. બાવળનો ગુંદર શાહી પાલીશ, વાર્નીશ વગેરેમાં તેમજ ખત્રી, રંગરેજ તથા છીપા લોકોની કારીગીરીની બનાવટમાં કામે લાગે છે. કપડાંવાળા ચીતરવાના રંગ અને કેટલીક પોતાની બનાવટમાં પણ ગુંદર વાપરે છે. બાવળના ગુંદરને શ્રાવણ (Anogeissus latifolia)ના ગુંદની સાથે મેળવી તેની મેળવણીનો ભાર રેશમ વાણાપર ચઢાવવામાં આવે છે, તેથી તાણો સખત અને ટેકદાર થાય છે. "જંગલોના ઝાડમાંથી નીકળતું સૌથી ખોર કરવા માટે બાવળનો ગુંદ વાપરવામાં આવે છે" (વે૦ ફા૦ મ૦ વે.). "પૌષ્ટિક તરીકે તેનો ઘણો ઉપયોગ છે." (ડા૦ વી૦ ગી૦) બાવળોની બનાવટની ગોળીઓ, બત્તીઓમાં અને પાનડીઓ વગેરે વૈદકમાં ગુંદરનો સાધારણ રીતે ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

પાન—બાવળનાં પાન વાટી સાકરની સાથે પ્રમેહ ઉપર પીવરાવવામાં આવે છે. મોઢું પાકયું હોય તો તેનાં પાન મોઢાંમાં રાખી લાળ ખેરવાથી મોઢાંની ગરમી ઓછી થાય છે. બાવળનાં પાનને વાટી તેની થેપલી મીઠાં તેલમાં ઉકળી પાન બળી જાય ત્યારે તે તેલ ગાળી લઇ કેટલાક મલમ બનાવવામાં, તેમજ ચામડીના દરદમાં તે વપરાય છે બાવળનાં પાન વાટીને તેની થેપલી મરઘીની ગાંઠમાં થતી બળતરા ઉપર બાંધવામાં આવે છે. બાવળનાં પાનને વાટી તેની સોગઠી ઉન્હાળાના વખતમાં શીપ્રદર ઉપર અંગમાં રખાય છે. બાવળનાં પાન વાટી ગડગુંમડાં અને જખમો પર ચોપડવામાં આવે છે. બાવળનાં કોમળ પાનને વાટી તેના રસનું કાન અને આંખના દુખાવાપર તેમાં ટીપું નાખવામાં આવે છે. બાવળનાં કોમળ પાન વાટી માના દુધમાં મેળવી છોકરાંઓને આંખપર પોટીસ કરવે કર વામાં આવે છે. બાવળનાં પાંદડાં રંગના કામમાં વપરાય છે. બાવળનાં પાન પાણીમાં વાટી ગાળી સાકરની સાથે પ્રમેહ અને પેશાબની ગરમીમાં પવાય છે. "બાળકોનું મોઢું આવી જાય છે ત્યારે બાવળનાં પાન ચાવવાં ખરું મા આવે છે. કેટલીક વખતે સ્ત્રીના ધાવણ કરતાં ધાવણાં દુધનાં મુખ વાથી બાળકનાં મોઢાં આવી જાય છે. ત્યારે તેમજ બીજે ગમે તે કારણથી બચ્ચાંઓનું મોઢું આવી ગયું હોય ત્યારે સ્ત્રીઓ પોતે બાવળનાં પાન ચાવી તે ચૂકો જ્યાં બાળકનું મોઢું આવું થઇ ગયું હોય ત્યાં લગાડે છે અને તેથી બાળકનું આવી ગએલું મોઢું સારૂં થાય છે. સાહીનુજો માટે તેના પાન રક્તાતિસાર અને કફાતિસારમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઝાડામાં લોહી પડતું હોય ત્યારે પણ તે અપાય છે. બાવળના પાન, જીરૂં, અને સાકરજીરૂં એ ત્રણે વાટી ચૂર્ણની એક તોલો લેવાથી કફાતિસારનો ઘણો જલદીથી નાશ થાય છે. પીડિતાર્તવમાં તથા અત્યાર્તવમાં બાવળનાં પાનને વાટી સાકરમાં નાંખી પીવાય છે." (ડા૦ વી૦ ગી૦) "એનાં પાંદડાં ચોપડવાથી ગુમડાં નાળ વગેરે મટે છે, કફ લોહીનો ઝાડો, પ્રમેહ, કોઢ, ઉધરસ, આમ, પિત્ત, ખરજ મટાડે છે, પુરૂષાતન કમતી કરે છે." (વે૦ રત્નાકર)

બાવળનાં પાન દુકાળ વખતે ભૂખથી ભાવતાં કે એ ખવરાવવામાં આવે છે. એટલુંજ નહિ પણ માણસ પણ તે ઉકાળીને ખાય છે. સાધારણ મોસમમાં પણ ઢોર બકરાં ને બકરાંનો બાવળનાં પાન એક સાધારણ ખોરાક છે. બાવળના પાન બનાર સીંગો આખડાં રંગવાના કામમાં વાપરે છે. બાવળના કોમળપાન વાટી ને ઝાડા, સંગ્રહણી, પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર આપવામાં આવે છે. બાવળનાં કોમળપાન વાટી તેની સાથે મરી ને સાકર મેળવી ને ઉકરીમાં બનાવી એટલી ઉપર આપવામાં આવે છે, એમ કહેવાય છે

બાવળની ફુલ અને કૂંડા—બાવળનાં ફૂલનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે ઝાડા અને સંગ્રહણીની ઉપર

કરવામાં આવે છે. ચાલની મુસાફરીએ [illegible] કે [illegible] પાનની [illegible] સીવતી હોય તો બાવળની શૂળો સળીની જેમ એ અણીઓમાંથી પદ્ધતિસર વાપરવામાં આવે છે. એવું કે રબારી લોકોને રસ્તે ચાલતાં કાંટો વાગે તો બાવળની શૂળથી તે કાંટો કાઢી લે છે. બાવળની [illegible] [illegible] કે જેવું ખેતર, વાડા, ઢોરવાડીઓ વગેરેની વાડો કરવામાં તેમજ તેના ઝાંખરાની આડ તરીકે વપરાય છે.

બાવળનાં ફૂલ–[illegible] ગુચ્છરૂપે હોય છે. તે સાકરની સાથે પ્રમેહવાળાને અપાય છે. બાવળનાં ફૂલ મીઠું વાટેલું હોય તો મોઢામાં રાખવાથી મોંનો પાક ઉતરી જાય છે. એનાં ફૂલનો મુરબ્બો [illegible] થાય છે.

બાવળની શીંગ અથવા પૈસા–બાવળના પૈસાને કેટલાક લોકો પડીઆ અથવા બાવળીઆ પણ કહે છે. એ બાવળીઆ કાચા હોય ત્યારે તેનું અથાણું કરવામાં આવે છે. તે ખાવાથી ખાંસી, પિત્ત અને ઉલટી બંધ થાય છે. કેટલાક લોકો બાવળીઆ કાચા પણ ખાય છે. તે પૌષ્ટિક મનાય છે. રબારી અને ભરવાડ લોકો બાવળના પૈસા ઝાંખરાની [illegible] પાડી બકરાં અને ગાડરાં (ઘેટાં)ને ખવરાવે છે. તેમજ વિયાયેલી ગાયો આદિ દુઝણાં ઢોરોને તે ખવરાવવામાં આવે છે. તેથી દૂધનો વધારો થાય છે. ઉનાળાના દિવસોમાં જ્યારે બીજો લીલો ચારો ઢોરોને મળતો નથી ત્યારે આ ચારો ઘણો ઉપયોગી થઇ પડે છે. [illegible] બાવળમાં [illegible] વગેરે કરતાં ઘણો લાભ આવ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તે વરસમાં એને બેવાર લાભ આવ્યો હતો. સુકા પૈસા [illegible] કાળા રંગના કામમાં વાપરે છે. બાવળના પૈસામાંથી રસ કાઢી તેને જમાવે છે, તેને બજારમાં આકાડીઆ કહે છે. એ આકાડીઆ [illegible] દેશ અને બીજા [illegible] લોકોને ત્યાં વેચાય છે. તે કાળા રંગની [illegible] જેવી હોય છે. [illegible] કાળાં [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] દૂધમાં [illegible] છે. [illegible] [illegible] થાય છે. [illegible] રસ [illegible] [illegible] પણ [illegible] છે. [illegible] બાવળીઆને [illegible] [illegible] [illegible] તેનો રસ [illegible] દૂધમાં [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] છે.

*[illegible] છે, [illegible] છે, [illegible] છે. [illegible] છે, [illegible] છે. [illegible] [illegible]

બાવળના સુકા પૈસાને ઉકાળીને રંગના કામમાં વાપરે છે. અને વોટ સાહેબ લખે છે કે:–કલકત્તામાં ફક્ત રંગના કામમાં વપરાતી બાવળની સુકી શીંગોની કીમત એક રતલની ૨ થી ૩ આનાં સુધીની હોય છે. એની લીલી શીંગો શાહી બનાવવાના કામમાં આવે છે, એમ કહેવાય છે.

બીજ–બાવળનાં બીજને ભાગી તેને વાટીને તે દાંત દુખતા હોય તો દાંતે મીસી તરીકે લગાડવામાં આવે છે. બાવળનાં ઝાડપર લાખ થાય છે, તે રંગના કામમાં વપરાય છે.

બાવળનું લાકડું ઘણું મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે. તેનાં વચલા ભાગનો સાર રતાશ પડતા કાળા રંગનો હોય છે. તે ઘણો મજબૂત ગણાય છે, તેને જલદીથી ઉધાઈ લાગતી નથી, પણ તેની છાલ અને સારની વચ્ચેના પોચા લાકડાંના ભાગમાં તરત ઉધાઈ બેસી જાય છે. બાવળનું લાકડું ખેતીવાડીના તમામ ઓજારો બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. તેમજ તે ગાડીનાં પૈડાં, તેલ પીલવાની ઘાણી, સેરડી પીલવાના ચીચોડા વગેરે બનાવવાના કામમાં આવે છે. બળતણમાં પણ આ બાવળનું લાકડું સૌથી વખણાય છે. [illegible] બનાવવામાં પણ બાવળનાં લાકડાંનો ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બાવળનાં લાકડાંના કોલસા બીજા બધાં લાકડાં કરતાં સારા થાય છે.

બાવળની કામોનાં દાતણ કરવામાં આવે છે. જેથી દાંત મજબૂત થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ મોઢાની ગરમી અને વાસ પણ દૂર થાય છે.

બાવળની છાલ, પાન અને શીંગોની અસર [illegible] [illegible] અને [illegible] તેમના ટેનિક એસિડ નામના તત્ત્વને આભારી છે.

૭–સ્થાનક–પોરબંદર તાલુકાના આસપાસ [illegible] બાવળનાં ઝાડ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે. [illegible] તે ઉગતાં નથી, પણ [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] તેમજ [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] ઉગે છે. એ [illegible], [illegible], [illegible], પંજાબ, ગુજરાત અને દક્ષિણમાં થાય છે. એ બીજી ઘણી જગાએ વાવવામાં આવે છે.

૮–વિશ્વ વિવેચન—બાવળની જાતની [illegible] (Acacia)માં ઘણી [illegible] તથા [illegible] અને ઉપયોગી [illegible] [illegible] થાય છે. [illegible] એને [illegible] [illegible] [illegible]. અને [illegible] [illegible] કહેવાય છે.*

* [illegible]

બાવળનાં એક ઘણા સારા ઝાડની કીમત કેટલીક જગોએ રૂપીયા ૫ થી ૩૦ કે તેથી પણ વધારે ઉત્પન્ન થાય છે.

છે તે નવાનગર અને કાઠીઆવાડનાં બીજાં સ્વસ્થાનોમાં ઉગનાં બાવળનાં ઝાડોના પૈડા કે બીજ વરસાદની રેલમાં તણાઈ આવી એ નદીઓને કાંઠે પડે છે, તેમાંથી ઉછરેલાં લાગે છે. જયા બાવળને કરાર અને રેલની કાંપવાળી રેતાળ જમીન માફક આવે છે, અને તેવી જમીન વિશેષ કરીને આ સ્વસ્થાનમાં ઉપર કહેલી બે નદીઓને કાંઠે હોતાં ત્યાં જયાબાવળનાં ઝાડો ઉછરે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં બ્રિટિશ ઍડમિનિસ્ટ્રેશન હતું ત્યારે તેની શરૂવાતમાં કરાંચીથી જયા બાવળનાં બીજ મગાવી આખા બરડા ડુંગરમાં તેમજ વરતુ, મીણુસાર અને ભાદરકાંઠે વાવવામાં આવેલાં હતા તેના રોપા અસંખ્ય ઉગ્યા હતા. પણ તે વરતુ અને ભાદરકાંઠા સિવાય બાકીની જમીનમા થોડા ઉછર્યા હતા, એમ અનુભવ ઉપરથી જણાયું છે. બરડા ડુંગરમાં જ્યાં જ્યાં ઝરણાંને કાંઠે અને તળાવોમા સારી કાંપવાળી જમીનમાં જયાબાવળનાં ઝાડો ઉછરેલાં છે, તે પણ જોઇએ તેવાં ઉંચાં અને વિસ્તારવાળાં થયાં નથી. હડીઆ, ગોડાણા, આદીત્યાણાં, રાણાવાવ આદિ રક્ષિત જગોમા જે જયા બાવળનાં ઝાડ ઉગેલાં છે, તે ૮ થી ૧૦ ફીટથી વિશેષ ઉંચા પંદર વર્ષ દરમિયાન જોવામાં આવેલાં નથી, પણ એ ઝાડો ૧૦ રીક ફીટ ઉંચાં થઇ તેનું વધવું બંધ થાય છે અને તેની ઉપરની કોમળ શાખાઓ રતાશપેતા રંગની થઇને કરમાઈ આડી વળી જાય છે, ને ત્યારપછી તેમાથી ઘણુંકરી કોઈ પણ શાખા આગળ વધતી નથી. જો કે આ ઝાડો આવી હાલતમા સારો વરસાદ હોય તો જીવતાં રહે છે, પણ તેના કદમાં વધારો થતો નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવેલું છે કે, બરડા ડુંગરની પથ્થરવાળી જમીન જયાબાવળને બીલકુલ માફક આવી શકતી નથી. એક ચમત્કાર એવો જોવામાં આવ્યો છે કે, રાણાવાવથી કંડોરણાં ગામ સુધી જતી સડકની બન્ને બાજુએ તેમજ ડિરાણાં ડાંસામાં કરાંચીથી મગાવેલા જયાબાવળનાં બીજ વાવવામાં આવેલાં હતાં. તેમાં રાણાવાવ, ભોદના નેસડા અને વરવાળાની હદ સુધીમાં જયાબાવળનાં ઝાડ સાધારણ રીતે ઠીક ઉગેલાં છે. પણ ડિરાણાની હદમાં તેમજ ડિરાણા ડાંસામાંના જયાબાવળનાં ઝાડો તાટકીઆબાવળ (A eburnea) જેવાં અર્થાત્ આ સ્વસ્થાનમાં જે જંગલી બાવળ આડે વગેરે ઉગે છે તેવાં થઇ ગયાં હતાં. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, આ સ્વસ્થાનની કેટલીક જમીનમાં વાવેલાં સારા બાવળનાં બીજમાંથી ઉછરેલા છોડવાનું રૂપાન્તર બદલાઈ તે અહિંઆં ઉગતા જંગલી બાવળ જેવા થઈ જાય છે. આ અહિંની જમીન અને આબોહવાનો ફેરફાર લાગે છે, માટે જયાબાવળનાં બીજ બરડા ડુંગર અને મીણસાર કાંઠે નહિ વાવતાં બરડા ડુંગરમાં અને મીણસાર કાંઠે જે જંગલી બાવળ (A. eburnea) પોતાની મેળે ઉગે છે તેનો જ જેમ બને તેમ બચાવ અને વધારો કરવો જોઈએ. આ બાવળનો બચાવ કરવાથી પણ એનાં બરડા ડુંગર અને મીણસાર કાંઠે એક પાંચ દશ વર્ષમાં ઘણાં સારાં જંગલ અર્થાત્ જંગલ થઈ જાય છે. એનાં ઝાડ જો કે જયાબાવળ જેટલાં ઉંચાં અને વિસ્તારવાળાં થતાં નથી, તોપણ તે જયાબાવળને અભાવે આ સ્વસ્થાનની

બાવળના ઉપરના સાધારણ ઉપયોગથી સહેજ જણાઈ આવે છે કે, તે ઝાડ કેટલું બધું ઉપયોગી છે. દુકાળની

જમીન, આબોહવા અને લોકોની જરૂરીઆત તરફ નજર કરતાં તે ઘણાં જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ સ્વસ્થાનમાં ખેતીવાડીનાં ઓજારોના કામમાં વપરાતું અને બળતણ તરીકે જોઈતું બાવળનું લાકડું આ બાવળનાં ઝાડોમાંથી આખા સ્વસ્થાનને પુરૂં પડે છે. પણ ભાદર અને વરતુ નદીને કાંઠે જેટલાં બને તેટલાં જયાબાવળનાં ઝાડો ઉછેરવાં જોઇએ, કેમકે એ જમીન તેને બહુ માફક આવે છે. ત્યાં પણ કેવળ ભાદર અને વરતુના કાંઠા અને તે નદીઓમાં મળતા વોંકળાઓના કાંઠા સિવાય રક્ષિત રાખવાથી બીજી કાંઈ પણ મહેનત કર્યા સિવાય એક પાંચ દશ વર્ષમાં હજારો ઝાડો પોતાની મેળે થઈ આવે તેમ છે. અને તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો વરતુ કાંઠાનું ચિંગરીયું, રૂપાવેલ, મુરખાવો અને ખારીવેકરી અને વરતુના રિઝર્વ કરેલા કાંઠાઓ હાલ મોજુદ છે.

પોરબંદર સ્વસ્થાનને ઘણીખરી જમીનમાં જયાબાવળ નહિ થવાથી એ બાવળનાં જે થોડાં ઝાડો વરતુ અને ભાદર [illegible] કાંઠે છે તેની ઘણી સારી કીમત ઉપજે છે. વરતુ કે ભાદર કાંઠાના એક સારાં મ્હોટાં જયાબાવળનાં ઝાડની કીમત રૂપિયા ૫ થી ૧૫ સુધી ઉપજે છે. પણ જો તે ઝાડનું થડીયું ઘણું નીચું અને વેકા કે ગાડા વગરનું હોય તો, ને તેમાંથી ગાડાનાં પઈડાં, પૈડા અને રોટલીના ચીપીઆ તેમજ તેલ પીલવાની ઘાણી વગેરે થઈ શકે તો, તેવાં ઝાડની કીમત આકવાણું અને સોંઘાણું તરફ રૂપિયા ૨૦ થી ૨૫ સુધી પણ આવી શકે છે. વરતુ કાંઠાના લોકોને એક ઘણી ખરાબ ટેવ પડેલી છે, તે એ કે, તેઓ બાવળના ઝાડની આડી શાખાઓ સોરી (કાપી) નાખે છે, એવી મતલબથી કે, જો આડી શાખાઓ સોરી નાંખી હોય તો તે ઝાડનું પણ ઉંચું તરત જઈ શકે છે. આ માન્યતા તેઓની સાચી છે, તોપણ બાવળની જાતની વનસ્પતિમાં તેમાં પણ ખાસ કરી જયાબાવળના ઝાડમાં તો એ રીત ઘણી નુકશાન કારક છે. હરકોઈ શખ્સ જોઈ શકશે કે, વરતુ કાંઠે જે બાવળનાં ઝાડો સોરવામાં આવેલા હશે, તેમા સોરેલી ડાળની જગેએ ખાડાઓ, વેકાઓ, ગાંઠાને ગરબા પડેલા ઝાડનાં થડ અને ડાળોમા જોવામાં આવે [illegible] અને કોઈ કોઈવાર તેનાં થડ અને ડાળોમાં ઉંડા બખોલ પડી ગએલાં પણ નજરે પડે છે. આથી કરીને બાવળના જે થડની કીમત રૂ ૧૦ થી ૧૫ આવી શકે, તે આવી રીતે ખરાબ થઈ જવાથી ને કેવળ બળતણના જ કામનું તે રહેવાથી તેની બળતણ જેટલી કીમત માત્ર ઉપજે છે. કેમકે એવું વેકા અને ખાડાઓવાળું લાકડું કારીગરીનાં કામમાં આવી શકતું નથી.

કાઠીઆવાડના પોલીટીકલ એજન્ટ ઑલીવન્ટ સાહેબ જ્યારે કરાંચી જતાં પોરબંદરની મુલાકાતે આવેલ ત્યારે તેઓ સાહેબે ચોબારીના દરિયા કાંઠાના રેતીના ઢસાઓ ઉપર બાવળ વાવવાની સુચના કરી હતી, અને જેપરથી અજમાએશ તરીકે બાવળનાં બીજ ચોબારીપર વાવવા લખનાર તરફ હુકમ થયો હતો. આ રેતીના ઢસાઓ ઉપર વરસાદ પડતાં ઘણાં સારાં બી ઉગ્યાં હતાં, અને તેના છોડવા ફુટથી ૧½ ફુટ બહુજ જોરમાં ઉગ્યાં હતા, પણ તેટલા તેઓને નાળીએરીનાં પાનથી ઓડા (હરીઆનો ખારો પવન)નો બચાવ કર્યો હતો તેથી બચ્યા હતા

વખતે જ્યારે બીજાં ઝાડમાં પાન હોતાં નથી ત્યારે બાવળનાં ઝાડમાં હમેશ કરતાં વધારે પાન હોય છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમાં શીંગો પણ વધારે હોય છે. જેથી બીજા ચારાની તંગી વખતે બાવળનાં પાન અને શીંગો ઢોરોના ચારા તરીકે ઘણુંજ ઉપયોગી થઇ પડે છે. શિયાળે બીજાં કેટલાંક ઝાડવાનાં પાન ખરી જાય છે. ત્યારે પણ બાવળનાં પાન કાયમ હોય છે. તેથી શિયાળે પણ તે ચારા તરીકે બીજાં ઝાડવાંઓ કરતાં વિશેષ કામમાં આવે છે.

બાવળનું વાવેતર–કેટલીએક નદી અને વોકળાઓના કાંઠા તેમજ પડતર ખેતરો કે ખરાબાની જમીન રખત એટલે રક્ષિત (Reserved) કરવામાં આવે તો તેમાં બાવળ ને બાવળ જેવાં ઝાડવાં પોતાની મેળે વરસાદ થયે ઘણાં ઉગી આવે છે. અને વખત જતાં બાવળ વગેરેનાં ત્યાં જાળાં થઇ જાય છે. તો પણ ઘણી જગાઓ એવી હોય છે કે, જ્યાં આજુબાજુમાં બાવળનાં ઝાડો નહિ હોવાથી, અને દૂરથી બાવળનાં બીજને ત્યાં આવવાનાં કુદરતી સાધનો નહિ મળવાથી, રખત રાખેલી જમીનમાં પણ બાવળનાં ઝાડો પોતાની મેળે ઉગતાં નથી. ત્યારે તેવી જગાએ બાવળનાં ઝાડ કરવાં હોય તો ત્યાં તેનાં બીજ વાવવાની જરૂર પડે છે.

બાવળનાં બીજ વાવવા માટે ભેગાં કરવાનાં હોય ત્યારે તે નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

૧ બાવળના પૈડા ઘણુંકરી ચૈત્રવૈશાખે સુકાઇ ઝાડ નીચે પડેલા હોય છે, અથવા તે પાડવામાં આવે છે, ને તે ગાડરાં બકરાંઓને ખવરાવવામાં આવે છે, પછી પૈડા ખાધેલાં ગાડરાં બકરાંઓને એક મુકરર કરેલી જગોપર બેસાડવામાં આવે છે, તે જ્યારે ઓગાળે છે ત્યારે બીજનો ઘણો ભાગ તેનાં મોઢાંમાંથી બહાર નીકળી તેની આગળ ઢગલો થાય છે. આ બીજને ઓગાળીઆં બીજ કહે છે, તે એકઠાં કરી લેવામાં આવે છે. છતાં જે બીજ તેઓના પેટમાં રહી ગયાં હોય છે તે તેની લીંડીમાં નીકળી આવે છે. તેને હગારીઆં બીજ કહે છે. તે પણ વાવવા માટે એકઠાં કરી લેવામાં આવે છે. આવી રીતે ઓગાળીઆં અને હગારીઆં બીજ વાવવા માટે ઘણાં સારાં ગણાય છે.

૨–જો ઓગાળીઆં કે હગારીઆં બીજ ન મળે તો બાવળના પૈડામાંથી બી કાઢી તેને છાણની રેડમાં પલાળી રાખે છે. અથવા ઉકળતાં પાણીમાં બોળીને કે ટાઢાં પાણીમાં લાંબો વખત રાખી તે બીજ વાવવાના કામમાં લેવાય છે. વખતે પાણીમાં બોળ્યા શિવાય પણ બીજ વાવવામાં આવે છે. પણ તે જલદી ઉગતાં નથી. એક સાલ વાવેલાં બીજ બીજી કે ત્રીજી સાલ ઉગવાના દાખલા જોવામાં આવેલા છે. બાવળનાં બીજ તરત સડતાં નથી. કેમકે કરાંચીથી મંગાવેલાં બાવળનાં બીજ દશ વર્ષ પછી વાવવામાં આવેલાં હતાં તે સારાં ઉગ્યાં હતાં.

બી વાવવાની રીત–૧ ઉંચી નીચી અને પથ્થરવાળી કે ઘણી સખ્ત જમીનમાં બાવળનાં બીજ વાવવાનાં હોય ત્યારે તેવી જમીનમાં આસરે ૮ થી ૧૦ ફીટને અંતરે ૨ થી ૩ ફીટ ઉંડા ને પોહોળા ખાડાઓ કરવા, અને તેમાં નદી, તળાવ કે વોકળાની રેતાળ કાંપવાળી માટી ભરવી, ને તેમાં ૬ થી ૧૨ બીજ થોડે થોડે છેટે વાવવાં, અને ખાડામાંથી નીકળેલ માટી ને પથ્થરના કકડા ખાડાની આજુબાજુ એવી રીતે રાખવા કે જેથી વરસાદનું પાણી ખાડાની આજુબાજુથી જેટલું વહેતું હોય તે તમામ ખાડામાં જાય. જ્યારે વરસાદ થોડો હોય ત્યારે આવી રીતે તમામ પાણી ખાડામાં જાય તેમ કરવું. પણ વરસાદ ઘણો હોય તો પાણીનો નીકાસ રાખવો. આવી રીતે કરેલું વાવેતર જંગલખાતાંની રીત પ્રમાણે બૉલપ્લૅન્ટિંગ (Ball-planting) કહેવાય છે.

એક વરસાદ થઇ ગયા પછી બાવળનાં બીજ વાવવાં એ ઘણુંકરી સગવડતા ભરેલું થઇ પડે છે.

૨–જ્યારે જમીન ઉંચી નીચી પણ ખેડવા લાયક હોય ત્યારે તેને સારી રીતે હળથી ખેડી, તેનાં ઢેફાં વગેરે ભાંગી, જમીન સરખી કરી તેમાં ૩ ફીટ પોહોળા અને સગવડતા પડે એટલી લંબાઇના લાંબા ક્યારા કરવા. તેનાં બન્ને સાંકડાં માથાં પાણીના ઢાળની સામે ન આવે તેની સંભાળ રાખી ક્યારા બાંધવા. જો વરસાદ ઘણો હોય તો ક્યારાની બાજુએ અને થોડો હોય તો ક્યારામાં બીજ થોડે થોડે છેટે વાવવાં. આવા દરેક ક્યારાની વચ્ચે એક કે દોઢ ક્યારા જેટલી જમીન પડતર રાખવી, મતલબ કે ક્યારામાં બીજની સાથે વખતે એટલું બધું ઘાસ ઉગે છે કે તે મોટું થઇ ઝીણા રોપાઓને દબાવી દે છે. તે કાઢી નાંખવા એ પડતર જમીનપરથી ત્યાં આવજા કરવાને ને બેસવા સવડ પડે. આવી રીતે કરેલાં વાવેતરને પ્લાઉ-પ્લૅન્ટિંગ (Plough-planting) કહે છે.

૩–જ્યારે સપાટ કાંપવાળી કે કરાર જમીનમાં બી વાવવાં હોય ત્યારે તે જમીનને સારી રીતે ખેડી, ઢેફાં ભાંગી તેપર સમાર દઇ જમીન એક સરખી (Level) કરી તેમાં જાર બાજરાની પેઠે બી વાવી દેવામાં આવે

પણ પાછળથી એ બાવળના તમામ છોડવા થોડા પવનના જોરથી મૂળ સોતા ઉખડીને નાશ થયા હતા. પણ કાળારીપરનાં નાળીએરી પ્લૅન્ટેશનની ઓથવાળી જગોમાં જે રોપાઓ ઉગ્યા હતા તેમાંથી ઘણાં સારાં ઝાડો થયાં હતાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે, પોરબંદરના દરિયાકાંઠાની રેતાળ જમીન બાવળને ઘણી માફક આવે છે. પણ ચોમાસામાં દરિયાના ખારા પવનથી તેને એટલું બધું નુકસાન લાગે છે કે, દરિયાકાંઠે બાવળનાં સારાં ઝાડ થાય એવી આશા રાખવામાં આવતી નથી.

છે. આવી રીતે કરેલાં વાવેતરને બ્રૉડ-કાસ્ટિંગ (Broad-casting) કહે છે.

બાવળના રોપા ઘણુંકરી ઉન્હાળે મરતા નથી. પણ તે શિયાળામાં ઠંડીથી ઘણીવાર મરી જાય છે. માટે ઠંડીની વખતે આ રોપાઓની આજુબાજુ જે ઘાસ ઉગ્યું હોય તે કાપવું નહી પણ બાવળના રોપાઓ ઠંડી હવાથી બચી શકે ને તે ઢંકાય એવી રીતે પાસેનાં ઘાસની રોપાઓથી જરા ઉંચી ગાંઠ વાળી દેવી.

બાવળ વાવવાથી ઝુષ્મા કે કલરવાળી (rch) જમીન સુધરે છે. અને ખારચ જમીનને તે કેટલેક અંશે મીઠી બનાવે છે. બાવળનાં ઝાડ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં પછી આસ્તે આસ્તે પોતાનો જમાવ કરે છે. અને બીજાં ઝાડો ત્યાં ઉગી શકતાં નથી. માટે બીજા ઝાડો એ જમીનમા વાવવાં હોય તો બાવળનાં ઝાડો ૮ થી ૧૦ વર્ષે કાપી લેવાં જોઇએ. કેટલીક જમીનમાં બાવળનાં ઝાડો ઉપરથી નાહાનાં દેખાતાં હોય છે, પરંતુ તેનાં મૂળિયાં ઝાડના પ્રમાણથી ઘણાં જ જાડાં અને લાંબાં થએલાં હોય છે. એવી હાલતમાં તે જમીનમાંનો ઘણો કસ ચુસી લે છે.

બાવળનાં ઝાડ નીચે જો કે બીજાં ઝાડો થઇ શકતાં નથી, તો પણ ચોમાસે તેની નીચે કાળીજીરી, કાંટાશેળિયો, અરણી, અઘેડો, સમરાકોકડી, પીળીભફકડી, પોણુંકુસકું, માકરઝીપરો અને વાડગીલોડી ઉગેલી જોવામાં આવે છે.

બાવળ ઘણુંકરી નદી કે વોકળા અથવા તળાવ કાંઠે ઉગે છે. તો આવી જગોના બાવળ કાપવા હોય તો તે જમીનથી થોડે ઉંચેથી કાપી લેવા પણ જમીનમાંથી તેનાં ખોડચાં કે મૂળ કાઢવાં નહિ. કેમકે તેમ કર્યાથી કાંઠા વરસાદના પાણીથી ધોવાઇ જાય છે. નદી કે વોકળા કાંઠે જે ઝાડો ઉગે છે તે ઘણો લાભ કરે છે-તે એ કે -

૧-તેનાં મૂળિયાંથી તેના કાંઠાનો બચાવ થાય છે.

૨-પાણીપર સૂર્યનાં કિરણો બારોબર પડવાથી પાણી વરાળરૂપે જલદી ઉડી જાય છે. તેનો પણ એ રીતે ઝાડોથી બચાવ થાય છે. ઝાડ કાંઠાપર હોવાથી સૂર્યનો તાપ પાણીપર પડી શકતો નથી, અને ગરમીનો ઘણો ભાગ ઝાડોનાં પાનમાં ચુસાઇ જાય છે.

૩-કાંઠાપર ઝાડ ઉગવાથી તેની આજુબાજુની જમીન ફળદ્રુપ થાય છે. તેથી પાણી એકદમ ધસારાબંધ નહિ વહી જતાં તે ફળદ્રુપ માટીમાં ચુસાઇ રહે છે, અને આસ્તે આસ્તે આજુબાજુ ફેલાય છે.

૪-૫ નદીકાંઠે આવતા જતા ફરતા ચાલતા મુસાફરો અને પશુઓને સારો વિસામો આવે છે, અને પક્ષી પંખી આવતાં જતાં રહે ને વસ્તીનું તે સ્થાન થાય છે.

પાણીકાંઠાનાં ઝાડો આટલાં બધાં ઉપયોગી છે પણ તે પોતે સલામતી ભરેલાં ગણાતાં નથી. તે વિષે એ કહ્યું છે કેઃ-

"नदी किनारे रूखडा, कभी सलामत नांहिं;
पानी बाढ चढीयनो, मूल समेत लेजांइ"-१

બાવળની છાંયા ઉન્હાળે શીતળ લાગે છે. અને વેળે છાંયડો પણ એવો સારો હોય છે કે તડકામાં થાકેલા મુસાફરો બીજાં ઝાડોને અભાવે તેની નીચે બેસી બે ઘડી આરામ લઇ શકે છે. પણ તેમાં કાંટા હોવાને લીધે તેને કવિઓએ અવગુણી અને નીચ ગણ્યો છે. નીચ મનુષ્ય જો કે ઉપરથી આડંબરે સારો દેખાતો હોય તોપણ તેની સંગત કરવી નહિ તે વિષે રામદેવપીરના ભક્તો ગાય છે કેઃ-

"બાવળીઆની છાયારે દીસે અતિ રળી
આમણીરેજી; તેની નીચે બેસે તેને કાંટા
નખી વાગેરેજી; દેખીતાં તો બાવળીઆ
છે રે રૂપવાળારેજી; પણ તેની પાસે જાતાંરે
અંગનાં વસ્ત્ર ઓતેડાય; વારૂં મારા વીરારે
ન કરીએ સંગ નીચનોરેજી."

બાવળનાં ઝાડ વિષે કવિ દલપતરામ કહી ગયા છે-
"છાંયે વસી જન કદી સુખીયાં ન દીઠાં,
ફૂલ્યાં ન ફૂલ ન ફળ્યાં ફળ કાંઇ મીઠાં;
પ્રખ્યાતના ન પસરી જન પાળવામાં,
રૂડો ગણાય ગુણ બાવળ બાળવામાં"
અર્થાત્ બાવળનું બળતણ ઘણું સારૂં ગણાય છે.

સારાં સારાં સ્વાદિષ્ટ ફળ અને સુગંધમય પુષ્પ ઝાડોની વાડ બાવળનાં ઝાડમાં કાંટા હોવાને લીધે બાવળનાં ઝાડની અગર તેના કાંટાની કરવામાં આવે છે. તે વિષે એક કવિ કહે છે કેઃ-

कवित्त.

"अगनित कांटेकरि अंग तुव छायरहो।
गनि अति छांयामें न आतप समायेगी॥
सुमन सुवास बिन फेरि फल बार कोऊ।
करत न आस जन छुधाके गमायेगी॥
स्याम तरु तेरे यह सुन जो नहीं तो नहीं।
अपर गहो क्यों रीत अवगुन छायेगी॥
टेर टेर बार कहेंके करत बबूर मेरे।
दूर अभिलाष मोर इच्छ फल पायेगी"॥१॥

ક. સ. મ.

સાર-દુર્ગંધીથી ભરેલા, સદ્‌ગુણ વગરના, અને કેવળ લાભ નહીં આપતા અને લોકોને ,બીજાઓની પરેઠી ભરતા હુમનો પણ અતકાર કરનાર કેઇ દુષ્ટ પુરુષે

જોઇ કવિ તેના ઉદ્દેશથી ભ્રમરને કહે છે કે, તારા પાસેથી કોઇને કંઇ સુખ ન મળ્યું તો કંઇ નહિ; પણ તે ફૂલો ફૂલોએ પાત્રરૂપ થઇને બીજાનું સારાં કરશે પાસેથી પણ લોકોને થતી પ્રાપ્તિ તું શા માટે અટકાવે છે!

પ્રીતિ વગરનો, લોભી, નીચલોકોનો સંગી અને કોઇના તરફથી થતા પરોપકારમાં પણ વિઘ્ન નાખનારો કોઇ દુરજન 'તમો મારે ઘેર કેમ આવતા નથી.' એમ ગુણિ લોકોને વારંવાર કહેતો હતો. તેને ઉપર સંક્ષણાવવાને વાસ્તે કવિ ભ્રમરને કહે છે કે:–હે ભ્રમર!

"सुमन सुवासमय कपट्टुलेहरे आल ।
फल न रसालय दिखात ताहि लहियें ॥
कंटक अनेक करि पूरन प्रतच्छ अंग ।
सेग करि ताके तो प्रभेग दुःख सहियें ॥
स्याम कथि कहे घास तेरो जिनहुके पास ।
भास तिनहुको मन कारिकें [illegible] रहियें ॥
सुनहो बबुर तेरे कॉन गुनहूके लोभ ।
निकट तिहारे हम आवें यह कहियें" ॥ १ ॥

સાર–આમ છે, માટે તારા કયા ગુણના લોભથી તારી પાસે આવીએ! એ તું જ કહે.

પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં થતાં નીચેનાં ઝાડોનું લાકડું ઘણુંખરૂં પેટી, પેટારા, માંચી, ટાભલીઆ, ઇંટીઆ, ગાડીઓ, ગાડી, ગાડાં અને બીજું સુતાર તથા ખેતીકામ કરવાનાં ઓજારો બનાવવાના કામમાં વપરાય છે–

Acacia arabica–બાવળ.
Adenanthera pavonia–રતાંજલી.
Adina cordifolia–હરદરવો.
Alangium Lamarckii–અંકોલી.
Albizzia adoratissima–સરસડો.
Anogeissus latifolia–ધાવડો.
Avicennia officinalis–તવર, ચેરીઆં.
Casuarina equisetifolia–શુરી.
Cordia angustifolia–ગુંદી.
Dalbergia latifolia–શીસમ.
Dendrocalamus strictus–વાંસ.
Diospyros tupru–ટીમરવો.
Ehretia lævis–વરવારડી.
Erythrina Indica–પનરવો.
Eugenia Jambolana–રાયજાંબુ.
„ rubicunda–નદીજાંબુ.
Feronia elephantum–કોઠી.
Ficus Bengalensis–વડ.
Gmelina arboria–શીવણ.
Holarrhena antidysenterica–કડો
Ixora parviflora–નેવરી.
Melia azadirachta–લીંબડો.
„ azadirach–બકાન.
Mimusops elengi–બકુલી.
„ hexandra–રાયણ.
Morinda citrifolia–આલ.
Odina Wodier–મવેડો.
Phyllanthus emblica–રાયઆમળી.
Poinciana elata–સીધસરો.
Polyalthia cerasoides–ઉમ.
Prosopis spicegera–ખીજડો.
Schrebera swietenoides–મરખો.
Soymida Febrifuga–રોહ્યુ.
Stephegyne parvifolia–કળંબ.
Tamarindus Indicus–આંબલી.
Tectona grandis–સાગ.
Terminalia tomentosa–સાજડ.
Thespesia populnea–પારસ પીપળો.
Wrightia tinctoria–દુધલો.
Ziziphus jujuba–બોરડી.
„ xylopyrus–ચુટબોરડી.

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી.)

નંબર ૨૩૩.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–A. Farnesiana.

દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 292; N. p. 103; Watt. I. p. 48;

૨–દેશીનામ–તલબાવળ. ગોરી બાવર (પો૦+ગુ૦; गुयबाबुल, बेडिबाबुल (म); विलायती बाबुल, विलायती कीकर (हि).

૩–વર્ણન–તલબાવળનાં ઝાડ ૧૦ થી ૧૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેની શાખાઓ પાન અને ફુલ ગાયાબાવળ જેવાં દેખાય છે. પણ એનું થડ અને શીંગ (ફલ) છત્રાબાવળને મળતાં આવે છે, એનાં ઝાડમાં આડી અવળી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે તેમાં છેડાની કોમળ શાખાઓ લાંબી પાતળી તરસા જેવી ઘણુંકરી સીધી વધેલી હોય છે. પાન ગાયાબાવળની પેઠે સળીપર આવેલાં, અને પાનની મુખ્ય ડીટડીના થડમાં ગાયાબાવળની પેઠે જ બે કાંટા હોય છે. ફુલની દડીઓ પીળા રંગની, અને શીંગો (પેડા) જાડી ને વાંકવળેલી આવેલી હોય છે.

મૂળ–જાડાં, ઉંડા ખેડેલાં ને કઠણ હોય છે. તેનાપર નાહાની નાહાની મરિઓપરથી બારીક રેસા જેવા કેટલાક

ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે, છાલ ઉપરથી ભૂરી ને અંદર રાતી હોય છે. તેની વાસ અણગમતી અને સ્વાદ કડવાસલેનો તૂરો ને ઉગ્ર લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—એનું થડ ૪ થી ૬ કે ૧૦ ઈંચ વ્યાસનું હોય છે. પણ તે ટુંકું હોય છે. ઘણીવાર ઘણી શાખાઓ મૂળને મથાળેથી નીકળેલી હોય છે. તેનો રંગ ભૂરાસલેતો કાળો હોય છે. અને તેપર ભૂરા રંગનાં, આડાં ને વચમાં ચીરાવાળાં છાંટણાં હોય છે. કોમળ શાખાઓ રતાસલેના રંગની ને તેપર ધોળાં છાંટણાં હોય છે. ડાંડી અને જાડી શાખાઓપરની છાલ કાળા ભૂરા રંગની પણ તેપર તડકીઆ કે જનયાબાવળની છાલ પેઠે ઉંડા ચીરા પડેલા હોતા નથી.

કાંટાઓ—વળુંકરી ટુકા હોય છે. પણ કોમળ શાખાઓપર વખતે તે ½ થી ૧ ઈંચ લાંબા પણ હોય છે. તે સીધા ને તીક્ષ્ણ અણીવાળા હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. મુખ્ય ડીટડીપર પાનની જોડી ૪ થી ૬ અને જોડીમાંનાં દરેક પાનમાં સૂક્ષ્મ પાન (દલ અથવા પર્ણ-leaflets) ૨૦ થી ૨૮ સામસામાં હોય છે. પાનનો રંગ ઉપરની સપાટીએ ઘેરો લીલો, અને નીચે ફીકો હોય છે. ડીટડીઓ લીલા રંગની, ભૂરાવાળની રૂંવાટીવાળી, અને મુખ્ય ડીટડીપર તેનાં થડ અને પહેલી જોડીની વચમાં સૂક્ષ્મ ચપટી રાતી રસકુપિ (gland) હોય છે. સૂક્ષ્મ પાનનાં ટેરવાં જરા અણીવાળાં હોય છે, ને ડીટડી પાસે જમણી બાજુનાં પાનની જમણી અને ડાબી બાજુનાં પાનની ડાબી કોર લાંબી, ને સાંકડી ટુંકી હોય છે. એ પાનની હેઠળની બાજુ સૂક્ષ્મ ફીકા ધોળા રંગનાં બિંદુઓની ભાત હોય છે.

ફૂલ—પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ પત્રકોણમાંથી ૨ થી ૫ પાસે પાસે નીકળેલી હોય છે. તે લીલા રંગની ભૂરા વાળની રૂંવાટીવાળી, દોરા જેવી પાતળી અને પાન કરતાં ટુંકી હોય છે. તેનાપર વળુંકરી વચ્ચોવચ અથવા તેના મથાળાં નીચે સૂક્ષ્મ પુષ્પપર્ણોનું ચક્ર આવેલું હોય છે. ફૂલની ડીટડી વળુંકરી હોતી નથી તેથી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીને મથાળે પીળા રંગનાં સૂક્ષ્મ ફૂલો ખૂબ પાસે પાસે આવી જવાથી એક પીળી દડી કે ગેંદ બની રહેલી હોય છે. એ અત્યંત સુંદર દેખાય છે. એ દડીનો વ્યાસ ½ ઈંચથી ૫ લાઇન જેટલો, અને ફૂલમાં ઘેબરી જેવી મધુરી સુગંધ હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ—ની પત્રો ૫, તે નીચે જોડાયલાં ને ઉપર તેનાં મુખ પાસે તેના પાંચે દાંતા જુદા દેખાતા હોય છે. પત્રો ફીકા પીળા રંગનાં, ને તેના દાંતાના ટેરવાં લીલાશ લેતા ભૂરા રંગનાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ—ની પાંખડીઓ ૫ નીચે જોડાયલી, મથાળે પાંચે દાંતા જુદા દેખાતા, પુ૦ બા કોશનાં પત્રોથી લાંબા ને તેવા જ રંગના હોય છે

પુંકેસરો—ઘણાં હોય છે. તે પાંખડીથી લાંબાં, બહુ બારીક પીળા રંગનાં હોય છે. તેમાં તેના તંતુઓ કરતાં પરાગકોશ અને પરાગરજનો રંગ વિશેષ ઘેરો હોય છે તંતુઓ લીસા, ચળકતા અને કણાકાર બાનકવાળા હોય છે (આ પણ એક સુંદર બનાવટ આઇગ્લાસમાં જોવા જેવી છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. ફૂલની એક ■ દડીમાંનાં ફૂલો તપાસતાં ઘણાં ફૂલોમાં સ્ત્રીકેસર જોવામાં આવતી નથી, ને કોઇકમાં જ તે હોય છે. તે ઉપરથી આ ફૂલો બહુજાતીય જણાય છે.

શીંગ—(ફળ કે પૈડા)—પ્રથમ લીલા ને પાછળથી કાળા રંગની થઇ જાય છે. તે ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબી ને ½ ઈંચથી ૫ લાઇન પહોળી હોય છે. એ સહેજ અંદરની બાજુ વાંકવાળી હોય છે. તેને ટેરવે અણી અને તેનો નીચેનો છેડો સાંકડો ને તે નીચે ઓળા પડથી આવેલી હોય છે. શીંગની સપાટી લીસી પણ તેપર કરચલી જેવી ઘસ્સાની બાનક હોય છે. શીંગની બન્ને કોરપર રતાશલેતા રંગની બે ટીશીઓ હોય છે. ને એ બે ટીશીઓની વચ્ચે એક ઉભી સળંગ ફીકા ધોળા રંગની બે કોરવાળી નીક હોય છે. શીંગની અંદરનું બીજું પડ ધોળા રંગનું નરમ હોય છે. જેની અંદર તલની શીંગમાં હોય છે તેમ બે હારે બીજ આવેલાં હોય છે. શીંગની ઉપરની છાલની નીચે પીળાસલેતા રંગનો ઘણો ચીકણો રસ હોય છે. જેની વાસ અરીઠાના રસને મળતી હોય છે. શીંગ તદ્દન સુકાઇ જાય ■ ત્યારે તેને હલાવતાં તેમાં ઘુઘરાની પેઠે બીજ વાગે છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી શીંગ પાકતી વખતે શીંગ સાથે જાડી બની જાય છે, તે ઉપર ઝીણી સુતળી જેવી જાડી થઇ રહે છે.

બીજ—ઘેરા ભૂરા રંગનાં, ચળકતાં, લીસાં, જરા ચપટાં, ને એક છેડે જરા બુઠ્ઠી અણીઆળાં ને બીજે છેડે સાંકડાંવાળાં હોય છે. તે ¾ ઈંચ લાંબાં, ૧½ લાઇન પહોળાં, અને તેની બન્ને બાજુએ સંગમેળ, એક છેડે બહુ ખડિત કુલાયું હોય છે.

૪—ઉપયોગી અંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—શાહી. સિરપ્રકારી પૌષ્ટિક.

૬—ઉપયોગ—તલ બાવળનાં મૂળની છાલ પાન અને ફૂલ એ આચાર બાવળનાં મૂળ વગેરેની જગોએ વાપરવામાં આવે છે. આ બાવળનાં ફૂલ કેસરીઆ પીળા રંગનાં અત્યંત સુંદર તેમજ મધુરી સુગંધવાળાં હોય છે તેથી તેની હલ્ણી અત્તરો તથા ઢોકરીઓ વળી ઘણા બનાવે છે. અને તેને કેસરીનાં ફૂલ કહે છે. એનાં ફૂલની સુગંધ ફૂલ સુકાયા પછી બહુ દીનાં ફૂલની પેઠે

ઘણા દિવસો સુધી તેમાં જળવાઇ રહે છે. એની છીંકણી હોય છે ત્યારે તે રંગના કામમાં વપરાય છે. એનો ગુંદર બાવળીઆ ગુંદર પેઠે વપરાય છે.

એનાં ફૂલમાંથી સુગંધિત અર્ક કાઢવામાં આવે છે તે વિષે ડૉક્ટર સાહેબ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે હકીકત વાંચવા જેવી છે.

૭-સ્થાનક-તણખાવળનાં ઝાડ આ રાજસ્થાનમાં કોઇ જગોએ જથાબંધ ઉગતાં નથી. પણ તે બાગ, વાડીઓ અને ગામડાંઓના વાડાઓમાં અને કુદરતી ખાડીમાં ઝરવાં આંબાં ઉગે છે. એ દિ૦ના ઘણાખરા ભાવોમાં થાય છે, અને ઘણી જગોએ વાવવામાં પણ આવે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-આ બાવળની શીંગ બીજા બધા બાવળની શીંગ કરતાં જરા જુદી તરાહની હોય છે, તોપણ તે ઇજાબાવળની શીંગને થોડી મળતી હોય છે, પણ તેના જેટલી એ અમળાએલી હોતી નથી. એમાં તલની શીંગની પેઠે તલના બીને મળતાં બીની બે હાર હોય છે, માટે એને તલબાવળ કહે છે. એની પાકી શીંગો પોરબંદરના મોચીઓ ઘણા કામોમાં આપે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી.)

નંબર ૨૩૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-*A. jacquemontii?*

(પ્રમાણ)-H. II. p. 293, Watt. I. p. 51.

૨-દેશીનામ-તણખાવળી (પો૦); તલબાવળી (જા૦).

૩-વર્ણન-તલબાવળીનાં ઝાડવાં ૪ થી ૭ કે ૧૨ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેમાં નાની નાની પાતળી નરમ ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન બાવળનાં પાન જેવાં, ફૂલ પણ બાવળનાં ફૂલની પેઠે ગોળ દડી જેવાં પણ રંગમાં રાતાં ભાતભાતનાં હોય છે. શીંગ (૨ કે ૩ ઇંચ) ઘણી પાતળી ને વાંકાચૂંકી જેવી હોય છે.

મૂળ-એનાં મૂળ ઘણાં અને જમીનમાં ઉંડાં ઉતરેલાં હોય છે. તેમાંથી બીજા ઝીણા ડાળખાં નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ ઉપરથી ભુખરાપણાના ઝાંખા રંગની અને અંદરથી રાતી હોય છે. એ ઘણી મજબૂત અને રેસાવાળી હોય છે. એની છાલ ચીરતાં ઝીણી ઝીણી કાતરે માણી અનુભવી ખાધું કરી જાય તેવી અને સ્વાદ તુરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ભાગ્યેજ ૨ ઇંચથી જાડી થાય છે. તે ઉપરથી ભુખરા રંગની, અને ભૂરા પટ્ટાવાળી [illegible]. તે તે ઉપરથી [illegible] હોય છે. [illegible] અને [illegible] હોય છે. [illegible]

દરમી, અને સ્વાદ ઘણોજ તુરો હોય છે. કોમળ શાખાઓ પાતળી, નરમ, લીલી ઝુકતી, સીધી ભૂરા રાતા રંગની હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે, તેની મુખ્ય ડીટડીપર ૨ થી ૬ જોડી હોય છે. તેમાં સૌથી ઉપરની જોડી વચ્ચે એક રસપુટિ (gland) હોય છે. જ્યારે જોડી ૪ થી વધારે હોય છે ત્યારે ઉપરની બે જોડીઓ વચ્ચે એક રસપુટિ (gland) હોય છે. એક રસપુટિ (gland) મુખ્ય ડીટડીપર સૌથી નીચેની અર્થાત્ પહેલી જોડી નીચે પણ હોય છે. જોડીની અંદરના એક પાનમાં ૮ થી ૧૦ કે ૨૦ થી ૨૪ સૂક્ષ્મ પાન (Pinnules/leaflets) હોય છે. પાનનો રંગ બન્ને બાજુ ફીકો લીલો હોય છે, ને બન્ને બાજુ ફીકા ધોળા રંગનાં સૂક્ષ્મ છાંટણાં હોય છે. પાન ½ થી ૧ કે ૩ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી કંઇક વધારે પહોળાં હોય છે. જોડીનાં પાનમાં આવેલાં દરેક સૂક્ષ્મ પાન ૧ લાઇન લાંબાં અને ½ લાઇન પહોળાં હોય છે. પાન ચોળવાથી જરા ચીકણાં લાગે છે તેની વાસ ખારીજાળને મળતી અને સ્વાદ મીઠાશ ને ફીકો મળતો હોય છે.

એનાં પાન એક બિંદુ પાસેથી એક, બે, કે ત્રણ નીકળેલાં હોય છે ને તે બિંદુ પાસે બીજા કાંટા પણ કરી તેની ચોતરફ આવેલા હોય છે અને પાનના થડમાં એક સીધો ને રાતી તીક્ષ્ણ અણીવાળા ¼ થી ૧ ઇંચ લાંબા બે કાંટા આવેલા હોય છે.

ફૂલ-પત્રકક્ષમાંથી ૧-૨ કે ૩ પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી જુદેજુદા એકજ બિંદુ પાસેથી નીકળેલી હોય છે. તે ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેને છેડે ફૂલની નાનકડી દડી આવે છે, એ દડીનો રંગ પ્રથમ ભૂરો રાતો, પછી રાતો અને ઉઘડે ફૂલ ઉઘડે છે ત્યારે વચમાં રાતો અને બાજુએ પીળો હોય છે તેથી એ ફૂલની શોભા ઘણી સરસ લાગે છે. એમાં વરીઆળીને મળતી સુગંધ હોય છે. દરેક દડીમાં દરેક સૂક્ષ્મ ફૂલમાં પુ૦ બા૦ કોશ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશ રાતા રંગના હોય છે. પુંકેસરો ફીકા પીળા રંગના અસંખ્યાત હોય છે તેના ઉપર આવેલાં પરાગકોશ પીળા હોય છે. તેની વચમાં સ્ત્રીકેસર પીળાશ પડતી લાંબી હોય છે. ફૂલનો સ્વાદ તુરો અને તીખો હોય છે.

શીંગ-(શ૦-પૈ૦) પ્રથમ ભુખરાપણાના જેવી હોય છે અને પછી લીલી કે ભુરા રાતા રંગની થાય છે. તે પાકે ત્યારે ને ભુખરી કાળી હોય છે. તેમાં ૪ થી ૧૦ બીજ હોય છે. તેની શીંગો [illegible] હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી ને ½ થી ½ ઇંચ પહોળી હોય છે. તેને છેડે [illegible] હોય છે, [illegible]

તેપર જરા અંદર બેસતા આંકા પડેલા હોય છે. એમાં બાવળની શીંગની પેઠે રસ ભરેલો હોતો નથી.

બીજ-૧½ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે. તે ચપટાં, ગોળાઇલેતાં, લીસાં, ચળકતાં ને ભૂરા રાતા રંગનાં હોય છે. તેને એક બાજુ સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર બારીક સફેદ લીટીનું કુંડાળું હોય છે, તે બીની અણીવાળી બાજુ પાસે તુટક હોય છે. અને એ તુટક ભાગ જરા ઉંચો ચઢી આવેલો હોય છે. બીપરની ફોતરી જલદી ઉતરી જાય તેવી હોય છે, ને તેમાં પીળું દલ હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ } બાવળ જેવા છે.
૬-ઉપયોગ }

૭-સ્થાનક-તલબાવળીનાં ઝાડવાં ખારચ જમીનવાળી નદી, વોકળા, પેડની કાંપી અને ખારચ પડતર જમીન કે ટીંબાઓ ઉપર જ્યાં વિશેષ કરીને પાણી નજીકમાં હોય તેવી જગોએ ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-તલબાવળીનાં ઝાડવાં બાવળની જાતની (Acacia) વનસ્પતિમાં સૌથી નાહાનાં થાય છે. અને બીજ તલ જેવાં દેખાય છે માટે એને કદાચ તલબાવળી* કહેતા હશે. એનાં ફુલ અત્યંત સુશોભિત, પીતરક્ત મિશ્રિત રંગનાં, વરીઆળી જેવી મધુરી સુગંધવાળાં, પાતળી લાંબી શાખાઓપર અતિ મનોહર લાગે છે. એનાં ફુલમાંથી સુગંધી અર્ક કાઢી શકાય તેમ છે. એ બાગોમાં વાવવા લાયક છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).
નંબર ૨૩૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. planifrons.

ફલાન-H. II. p. 293, Watt. I. p. 51.

૨-દેશીનામ-છત્રીબાવળ (પો૦); છાત્રીબાવળ, (મુ૦).

૩-વર્ણન-છત્રીબાવળનાં ઝાડ ૧૦ થી ૨૦ કે ૩૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એની શાખાઓ ચોતરફ એવી રીતે ફેલાવવી અને એક બીજામાં અટવાયલી હોય છે કે તેથી એ બાવળના મસ્તકનો આકાર એક છત્રીના ઘુમટ જેવો અથવા સપાટ થાળી જેવો દેખાય છે. એમાં જાડી શાખાઓ થોડી નીકળેલી હોય છે, પણ નાહાની નાહાની અસંખ્ય શાખાઓ નીકળી ચઢ ઉતાર ઘાટની પેઠે આવેલી હોય છે. એ બાવળનાં છત્રી કે થાળી જેવાં મસ્તક અથવા ઉંધા વાળેલા ટોપના આકાર ઉપરથી એ બાવળ બીજા સઘળા બાવળોથી તરત ઓળખાઇ આવે છે. એમાં જાત્યાબાવળથી નાહાના કાંટા હોય છે. પાન બાવળની પેઠે સળીપર આવેલાં પણ તેથી નાહાનાં હોય છે. ફુલ ફીકા પીળા કે ધોળા રંગનાં ચોમાસે અથવા શિયાળે આવે છે; અને શીંગ (ફલ કે પૈડા) શિયાળે અથવા ઉન્હાળે પાકે છે.

મૂળ-પોચી માટીમાં ઘણાં લાંબાં પસરાયલાં હોય છે, તે કોઇ કોઇવાર ૫૦ થી ૧૦૦ ફીટ લાંબાં ગયેલાં હોય છે. એ સુનળીથી માણસના સાથળ જેવાં જાડાં હોય છે. એની ઉપરની છાલ ભૂરા રંગની, પાતળી ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. તે ફોતરીની પેઠે ઉતરી જતી દેખાય છે. અંતરછાલ ભૂરાસલેના પીળા રંગની હોય છે. એની વાસ ઘણી અણગમતી અને સ્વાદ મોહોંએ કડવાસલેતો તૂરો અને ઘણોજ અણગમતો હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તેનું લાકડું સફેદ દેખાય છે, તે ઘણું કઠણ હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-એનાં થડપર સફેદ રંગના છુટા છવાયા નાહાના મોહોટા કાંટાઓ હોય છે જેમાં કાંટા બાવળની પેઠે સીધા અને નાહાના જરા વાંકા હોય છે. મોહોટા સફેદ કાંટાની જોડી ½ થી ૧ ઇંચ કે વખતે તેથી જરા છેટી છેટી આવેલી હોય છે. અને એ જોડીઓના ગાળાઓની વચમાં નાહાના કાંટાઓની ૨ થી ૪ જોડીઓ આવેલી હોય છે. એનાં થડની છાલ જાત્યાબાવળના થડની છાલ જેવી કાળી કે ખડબચડી ઉભા ઉંડા ચીરાઓવાળી હોતી નથી, પણ ભૂરા રંગની સહેજ ખરસટ ને છીછરા ચીરાઓવાળી હોય છે. ને તેનાપર આડાં, લાંબાં, ધોળાસલેના રંગનાં છાદણાં જેવા ડાઘ આવેલા હોય છે. છાલની અંદરનો રંગ લીલો ને અંદર છાલ મજબૂત ધોળા રંગની કુંકા ચીકટ રેસાવાળી હોય છે. વાસ દુર્ગંધિત માથું ફરી જાય તેવી, ને શીંગડાની છાલની વાસને મળતી, સ્વાદ ફીકો, તૂરો ને પાછળથી લીમડા જેવો કડવો લાગે છે.

પાન-શાખાઓપરના મોહોટા કાંટાની જોડીની સહેજ ઉપર ૨ થી ૩ કે વધારે પાન એક જ ગંઠીપરથી નીકળેલાં હોય છે તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં ને ½ થી ¾ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો તેથી જરા ફીકો હોય છે. મુખ્ય ડીટડીપર ૪ થી ૧૦ જોડી હોય છે. દરેક જોડીનાં એક પાનમાં ૮ થી ૧૨ સૂક્ષ્મ પાન (દલ અથવા પર્નું-leaflets) હોય છે. એ સૂક્ષ્મ પાન લીસાં ને તેપર ઝાંખાં સફેદ ટપકાંવાળાં હોય છે પાનને ચોળતાં તેની વાસ મેથીનાં પાનને મળતી ને સ્વાદ તૂરો ને ઘણો ચીકણો લાગે છે

* તલબાવળીનાં ઝાડવા આ સ્થાનમાંથી ચુનારીના કોઠા ... ... વગેરે વાઢી ... છે ... ફુલ ... પાન ... જાત્ય ... છે. અને ... તેની છાલ, પાન, ફુલ અને ... નાખે છે

ફૂલ-મહુંરી જરા ધરી ડાળ્ખીઓમાં પાનના ખૂણામાંથી ઘણું જ ઝીણી એવી પાંચ પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પાસે પાસે નીકળેલી હોય છે. તે લાંબી અને પીળાશ્પડતા લીલા રંગની હોય છે. એ દરેક સળીપર તેનાં થડથી જરા ઉપર જરા જેટલી છાયેલો પુષ્પવલ્લેનો ગોર હોય છે. એ દરેક સળીપર ભાતનની પેઠે રસી કે સેરની માફક સૂક્ષ્મ ફૂલો ગોઠવેલાં હોય છે. તેનો રંગ ધોળો પીળો કે ધોળો હોય છે. તેમાં શીંગનાં ફૂલ જેવી મધુરી વાસ હોય છે, તે પવનથી ઘણે છેટે સુધી પ્રસરાય છે. ફૂલની દરેક સળી મહુંરી ૩ થી ૩ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફળીઓ વચ્ચે છેડે જેટલી છાયેલી હોય છે.

પુષ્પાચ્છાદકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો, તેનાં પાંચે પત્રો નળીપેઠે જોડાયેલાં, ને તેનાં ટેરવાં મહુંરી ભાતની જેટલી છાયેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ પુ૦ ભા૦ કોષથી બમણી લાંબી, નળાકાર, ને એનાં પાંચે ટેરવાં જુદાં દેખાતાં બહારથી જરા જેટલી છાયેલાં હોય છે.

પુંકેસરો-પાંખડીઓની વચમાં સૂક્ષ્મ પીળી જેવાં આવેલાં હોય છે. તેના પરાગકોષ વિશેષ પીળાશપડતા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ પુંકેસરોની પીળી વચમાં પીળા રંગની ગ્રીવાયુક્ત તંતુઓ કરતાં જરા જાડી, લાંબી, ને વાંકેલી ટેરવે સૂક્ષ્મ મુખવાળી આવેલી હોય છે.

શીંગ-(ફલ અથવા પૈડા)-કાચી હોય ત્યારે લીલા ને પાકે છે ત્યારે પીળાશપર આવી ધોળા કે ધેરા ભૂરા રંગની થઈ જાય છે. તે આડાં કે આખાં કુંડાળાં-ની પેઠે વાંકી વળેલી હોય છે. ને કોઈવાર તે પૈય-ડાના ભીડાની પેઠે અમગાળને એક બે આંટા વળી-ગએલી હોય છે. તે ૧½ થી ૩ ઇંચ લાંબી અને ૨ થી ૩ લાઈન પહોળી હોય છે. તે લીસી ને ચળકતી હોય છે, તેમાં ૮ થી ૧૨ બીજ હોય છે. શીંગ સુકાય છે ત્યારે બીજ તેની અંદર ખખડે પછી શીંગ વગાડીએ ત્યારે વાગે છે.

બીજ-પ્રથમ લીલા રંગનાં ને પાકે ત્યારે ઘેરા ભુરા રંગનાં થઈ જાય છે. તે લીસાં, ચળકતાં ને જરા લંબગોળ હોય છે. તેનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ લાઈન જેટલો હોય છે. બીની કોર એક છેડે જરા અણીદાર અને બાકીની અનિયમિત રીતે ગોળાવાળી કે બહાર નીકળતી હોય છે. બીની બન્ને સપાટીપર અનિયમિત રીતે લંબગોળ કુંડાળાં હોય છે. જેની વચ્ચેનો ભાગ વધારે ઘેરા રંગનો હોય છે, અને કુંડાળાંની કોર બન્ને બાજુએથી અણીદાર છેડા તરફ મળેલી હોય છે. એ કુંડાળાંઓની વચમાં મહુંરી ભાજરીમાં જેવી ૨ કોર છુટી અણી નીકળી આવેલી હોય છે. બીજ ઘણું કઠણ હોય છે. તેને ફોડતાં તેમાંથી પીળી દાળીઓ નીકળે છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-મળી અને ઉપયોગ.

૬-ઉપયોગ-પહોળાઈમાં બાવળના જેવો છે.

છત્રાબાવળનાં મૂળની છાલ રાતે પાણીમાં પલાળી સવારે પાણી ગાળીને સાકર સાથે પ્રમેહવાળાને પવાય છે. છત્રાબાવળનાં પાન મોં પાકયું હોય તો ચાવીને મોઢાની અંદર રાખે છે. છત્રાબાવળનાં પાન, ફૂલ, શીંગ વગેરે ભાગનો મુખ્ય ચારો છે. છત્રાબાવળનાં ફૂલ અને કાચી શીંગો પેટના વિકાર આવનો હોય તો તે ઉપર અપાય છે. છત્રાબાવળમાંથી સુંદર ધણો ગુંદર નીકળે છે, તે બાવળીઆ ગુંદરની જગાએ વપરાય છે. છત્રાબાવળનું લાકડું ઘણું ચીકટ અને કઠણ હોય છે. પણ તે વધારે લાંબું મળી શકતું નથી તેથી તે વિશેષ કરી બળતણના કામમાં વપરાય છે છત્રાબાવળનું ઝાડ ઘણા વરસનું જુનું હોય, અને તેનું થડ ઘણું જાડું થયું હોય, તો તેમાં બાવળના લાકડાની અંદર હોય છે તેવો મોટો કાળો અગર રાતો સાર (Heart-wood) હોય છે. એ સારનાં લાકડાનાં પૈડાના પાટડા, આરા અને નાઈઓ વગેરે બનાવવામાં આવે છે. પણ એનાં લાકડાંમાં મહુંરી સાર વગરનો પોચો ભાગ (sap-wood) વિશેષ હોય છે, તે ભાગ પોચો ને નરમ હોવાથી તેને તરત ઉધાઈ લાગી જાય છે. તેથી તેનું લાકડું ઘણા દિવસ ટકી શકતું નથી. છત્રાબાવળનાં લાકડાંની છાલપર ઝીણી કાંટી હોય છે, તેથી બળતણ તરીકે વાપરતાં પણ તેના લાકડાંની ઘણી સંભાળ રાખવી પડે છે. એનાં લાકડાં બળતણ તરીકે પણ હલકાં ગણાય છે. છપ્પનિયા દુકાળમાં ઘણા રબારી, કોળી અને બેડુ લોકો છત્રાબાવળનાં લાકડાં વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. છત્રા-બાવળની કામની હલકું કરે છે, તે કડવું હોય છે, માટે તેની પીળી સારી થતી નથી, ને બાવળ જેવો તેનો સ્વાદ પણ ફસ્કો હોતો નથી.

૭-સ્થાનક-બાસકરી પોરબંદરની આસપાસ કાંઠા-વાળી જમીનમાં છત્રાબાવળનાં ઝાડ ઘણાં ઉગે છે. એ હિન્દુસ્થાનના દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-આ બાવળનો મુકુટ કે ટોચ છત્રીના ઘુંમટ જેવો વચમાંથી ઉંચો અને બાજુએ ઢોળ ઢળતો અથવા સપાટ ધાણી જેવો થાય છે. તેપરથી એને છત્રોબાવળ કહે છે. છત્રાબાવળનો દેખાવ વિલાયતનાં સીડાર (cedar) ઝાડને મળતો હોય છે.*

* છત્રોબાવળ મહુંરી દક્ષિણમાં હનુમાનવાડ તરફ અને પોરબંદરની આસપાસનાં ધનિયર, ચારેયર, રાંવા અને ધરમપુર વિગેરે, ગામવાળીનું બાગ. નરેવર અને કેરીબાજાર

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નં. ૨૩૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. eburnea ?

દૃષ્ટાન્ત-H. II. P. 293; N. P. 103; Watt. I. p. 48.

૨-દેશીનામ-તટ્ટીઓ બાવળ. (પો૦મુ૦).

૩-વર્ણન-તટ્ટીઆબાવળનાં ઝાડ બાવળાબાવળનાં ઝાડ જેવાં જ થાય છે, પણ એ તેના કરતાં ન્હાનાં હોય છે. એની છાલ જો કે બાવળાબાવળની છાલ જેવી જ કાળા રંગની થાય છે તોપણ તે ઘણી તટકેલી અને લાંબા ઉભા મોટા ચીરા પડેલી હોય છે. શાખાઓ ઘણી કઠ્ઠણ અને બટકણી હોય છે. પાન બાવળાબાવળનાં પાન જેવાં તોપણ તેથી ટુંકાં હોય છે. ફૂલની દાંડી ખાસ

ઝાડીઓમાં ઊગે છે. ખરડા ડુંગરપર તે ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. અને ડુંગરના પાદનાં ગામડાંઓમાં પણ એનાં ઝાડ એક નવાઇ તરીકે રખ્યા જડ્યા જોવામા આવે છે. છત્રાબાવળનો દેખાવ વિલાયતના (Cedar) સીડાર નામના ઝાડ જેવો હોવાથી અંગ્રેજ ગૃહસ્થો અથવા અધિકારીઓ પોરબંદર આવી રાજ્યાધિ અમર ધણિધર તરફ ફરવા જાય છે તેઓ છત્રાબાવળનો દેખાવ જોઇ ઘણા ખુશ થાય છે. અને તેઓને પોતાનાં દેશનું સીડારઝાડ એ જોઇને યાદ આવે છે અને તેથી તેઓ છત્રાબાવળનાં ઝાડ તરફ ખુશી અને આનંદની સાથે જોઇ રહે છે. છત્રાબાવળનાં ઝાડનો દેખાવ ચોમાસામાં જ્યારે તે વરસાદથી ધોવાઇ ચળક હોય છે, ને તેમાં લીલાં રંગના જેવા પાનનો નીચે ભાગ હોય છે, ત્યારે એક લીલા રંગનું જે ગુંમજ જેવો બહુ રળિયામણો દેખાય છે. ચોમાસુ ઉતરતાં અને શિયાળો બેસતાં એમાં રોહેજ પીળાસલેતા ધોળાં ફૂલો આવ્યાબાદ આવે છે એ વખતે એનાં ઝાડ જરા છેટેથી એક ફૂલોથી ગુંથેલા ગુંમજ કે ગાલીચા જેવા દેખાય છે, અને એનાં ફૂલોની મધુરી વાસ ઘણે દુર સુધી ચોફેર પસરાય છે એનાં ફૂલોપર ઘણી જાતનાં પતંગીઆં, નાહાની જાતની મધમાંખો, નાહાની માખીઓ અને કવચિત ભમરાઓ પણ એની મધુરી વાસથી લલચાઇને એ ફૂલોથી ગુંથાયલા જાણે કે ગાલીચા તરફ વારંવાર આવતાં જોવામા આવે છે. આ વખતે એનો દેખાવ ઓરજ થઇ રહેલો હોય છે. આ ફુલની કે ઇશ્વરી દેખાવ એક ખરેખર જોવા લાયક છે. કોઇએ ઠીક કહ્યું છે કેઃ—

"દેખદેખો મજા કોઇ ઓરકીં [illegible]."

રાજ્યાઇ બાગ પાસે છત્રાબાવળનું બહુ ઘણું સારૂ છે. અને રાજ્યાઇ બાગમાં પણ છત્રાબાવળનાં મોટાં સુશોભિત ઝાડો છે. રાજ્યાઇ બાગ પાસેનો એ ઝાડોનો દેખાવ પરદેશી મુસાફરોને તેમાં પણ વિશેષ કરી યુરોપીઅન લોકોને, અને આપણા દેશીઓ જેઓને કદાચ આવે કવિતાને વખતે પણ સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાનો ઇશ્વર કૃપાથી શોખ હોય તો તેવાઓને (એ દેખાવ) ઘણો રમણીય લાગવાથી, કઠીઆવાડના પોલીટીકલ એજન્ટ કરનલ હંટર સાહેબની દરખાસ્ત ઉપરથી રાજ્યાઇથી ક્રીડાપુરક જવા માટે છત્રાબાવળોનાં જથ્થા વચ્ચેથી એક સડક કરી આ બાવળોનો દેખાવ જોવા માટેજ કાઢવામાં આવેલી છે. આ સડક ઉપરથી પસાર થતાં દિ.આકાંની મોસમમાં એક ખરેખર અવર્ણનીય સ્વર્ગીય દેખાવ નજરે પડે છે

[illegible] અને [illegible] ઝાડો [illegible] (મેડા) [illegible]

અને ઠેકાણે લાયક છત્રાકાર કરેલા હોય એમ જણાય આવે છે. કારણ કે છત્રાબાવળની શાખાઓ ઉંચી ન વધતા આડી વધે છે. ને તે એક બીજાંમાં ગુંથાઇને એક ઘટ થાવથી અમર ગુંમજ માફક તેનું ઝાડું બની રહે છે. તેથી એ ચોમાસાનો જોડા પવન એક બાજુ થોડો લાગે છે. અને તેની ત્રણ બાજુ જોડા પવનથી બચી જાય છે. જ્યારે બીજી સારી જાતનાં બાવળનાં ઝાડો અને બીજાં સારાં ઝાડોની શાખાઓ ઘણી ફૂટી અને ઉંચી હોય છે, તેથી તે જોડા પવનથી ભાગી જાય [illegible] છત્રાબાવળની શાખાઓ ફેલાયેલા જોડા પવનથી બચવાને જેમ કુદરતી રીતે લાયક છે, તેમજ તેનાં મૂળિયાં પણ કાંકરીવાળી જમીનમાં ઇશ્વરે લાયક કરેલાં હોય એમ જણાય છે કારણ કે પોરબંદર આસપાસ કાંકરીવાળી જમીનમાં જ્યાં જમીનપર માટી થોડી રહેલી છે, તેવી જગોએ છત્રાબાવળનાં ઝાડો ઊગે છે. એનાં મૂળિયાં જમીનમાં ઘણાં ઊંડાં જતાં પણ જેમ એની શાખાઓનું છત્ર ઉભું નહિ પણ આડું (horizontal) પસરાયનું હોય છે, તેમજ એનાં મૂળ કાંકરીવાળી જમીનમા પથરાયલાં હોય છે. અને તે ઘણાં ગયેલા હોય છે એનું મૂળ આડુંઅવળું [illegible] ફાટાઓમા વેહેંચાઇ ગયેલું હોય છે. આવી રીતે જમીન ઉપર ઉગેલા ઝાડને તે પકડીવાળી જોડું છે, એમ કહી શકાય છે. રાજ્યાઇ બાગમા સુધારો કરતાં છત્રાબાવળનાં ઝાડો કાપી નાખવામા આવેલા હતા, તેનાં મૂળિયાં ઝાડ ને ૬૦ થી ૭૦ કે ૧૦૦ ફીટ લાંબા ગયેલાં માલુમ પડ્યાં આવેલા હતા આ ઝાડોની ઉંચાઇ ફક્ત ૧૫ [illegible] ૨૦ ફીટ હતી તેના ગુંમજનો વ્યાસ ૨૫ ફીટનો અને પરીઘ ૭૫ ફીટનો હતો. અને તેના મૂળિયા ૪ થી ૬ ઇંચ જાડાઇના થડમાં આવેલા હતા. તે ૬ ઇંચથી ૮ ઇંચ જાડા હતા. બીજા ઝાડોનું મૂળ કાઢી તેવી વખતે કાઢીએ જાય છે, પણ છત્રાબાવળમા એવી ફેરફાર થાય છે તેપરથી જણાય છે કે છત્રાબાવળ પોરબંદરની આજુબાજુની જમીનને ઘણું માફક આવે છે.

[illegible] ડુંગરની વચ્ચેના બાવા, રાણાવાવ, [illegible] બોરીઆર, રાણપુર, કુછડી, ભીમરા, દેગામ, ફટાણા [illegible] અને તરખા પોરબંદરના ઘણાં ગરીબ લોકો તેમાં વિશેષ કરીને રબારી લોકો ખાખરાના દેઢ અને [illegible] આસપાસના ઉપજાઉ ગામડાંઓની સીમમાથી [illegible] ઝાડ કાપી તેના લાકડાં વેચી ગુજરાન ચલાવતાં હતાં ને લોકો અંધારા જવારે રીડીડીક કામ ઉપર ગયેલાં હતાં. એવી રીડીડીક કામ ઉપર ગયેલા લોકો એમણે લોકો ફુલ્ની જોવાનું આવતા નહિ હતા. એટલુંજ નહિ

જેવી પીળા રંગની હોય છે. અને શીંગો (ફુલ કે પૈડાં) બાવળ જેટલી પોહોળી હોતી નથી, પણ તેની શીંગો કરતાં લાંબી હોય છે. જ્યાબાવળની શીંગો જેટલો રસ એની શીંગોમાં ભરાતો નથી, અને શીંગો સુકાયા પછી ભૂરી કે ભૂરા રંગની રેહેતી નથી પણ કાળા રંગની થઇ જાય છે, અને તેની સપાટીપર વિશેષ કરચલી આવી જાય છે.

તરફીઆબાવળમાં કાંટા પુષ્કળ હોય છે, તે પીળા, સખ્ત અને પાસે પાસે આવેલા હોય છે, કોઇ કોઇવાર કોમળ શાખાઓ કાંટાઓમાં સમાઈ જાય છે, અને કાંટાઓ શાખાઓ કરતાં જોરદાર થઈ જાય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ અને }
૬–ઉપયોગ } જ્યાબાવળ જેવા છે.

૭–સ્થાનક–આ આખા સ્વસ્થાનમાં ઉગે છે. એ પંજાબ, પૂર્વ હિમાલય અને દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–એની છાલ અને લાકડું જલદીથી તરડી જાય છે માટે એને તરડીઓબાવળ કહે છે.*

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૩૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–A. leucophlaea.

દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 294; N. p. 103; Watt. I. p. 52.

૨–દેશીનામ–હરમોબાવળ (પો॰); પીળોબાવળ (ગુ॰); હીવર, નીમ્બર, पान्डरीबाबुल (म॰); सफेद कीकर, सफेद बबुल (हि॰); स्वेतबरबुरः अरिमेद (सं॰).

૩–વર્ણન–હરમાબાવળનાં ઝાડ ૧૦ થી ૧૫ ફીટ ઉચાં થાય છે. એમાં પાસેપાસે ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. અને તેથી તેનો દેખાવ ઘણીવાર ગોળાઇ-લેતા એક ડોમ જેવો થઇ રહેલો હોય છે. થડ અને શાખાઓનો રંગ પીળાસલેતો ભૂરો હોય છે. પાન બીજા બાવળની પેઠે ઝીણી સળીપર સન્મુખ આવેલાં હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડીના થડમાં લાંબા ધણુંકરી પીળા રંગના બબ્બે કાંટા હોય છે. એમાં ઘણુંકરી શાખાઓને છેડે ૧ થી ૧½ ફુટ લાંબા ને પોહોળા પુષ્પમંજરી નીકળેલા હોય છે. આવી પુષ્પરચનાને લીધે આ

ચીકીફ કામ ઉપર ગયેલા લોકોમાં વાત. કોલેરા ને દુકાળની નબળાઈથી થયેલા મરણની જે મોટી સંખ્યા આવેલી હતી તેવી આ લોકોમાં જણાઇ નહીં હતી. જ્યાબાવળના વાકડાં અને દુકાળે આવા ગરીબ લોકોને નિભાવા માટે કામ આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ માલ અને બકરાંઓને ચારા માટે તેનાં ભરી પડતાં પાન અને પૈડાં અત્યન્ત ઉપયોગી થઈ પડે છે. પોરબંદર રાજ્યની આસપાસની જ્યાબાવળની શોભા અને તેનો ઉપયોગ ઉપર પ્રમાણે હોતાં જ્યાબાવળોની રક્ષા અને વધારો કરવાની આ સ્વસ્થાનમાં કેટલી બધી જરૂર છે તે સહેજ જણાઇ આવે છે. પણ જ્યાબાવળના શત્રુઓ બીજું કોઇ નહીં પણ પોરબંદરના ખુનારીઆ લોકો છે. ખુનારીઆ લોકો જ્યાબાવળનાં ઝાડ કાપતા નથી, પણ ખીજડી શાખાઓ અને કુમળા ઊંટડાઓ મૂળમાંથી કાપી કે વાળી વાળે છે તે કાપવા કે કાપવા દેવા નહિ એટલે આ બાબતનો જો કે સારો પ્રતિબંધ સ્વસ્થાન તરફથી થયો છે, તો પણ જરા સખ્તાઇથી પ્રતિબંધ થવા જરૂર છે. છપ્પનિયા દુકાળમાં ઘણુંખરી તમામ જ્યાબાવળો કપાઇ ગયા છે. તો હવે ૧૦ કે ૧૫ વરસ સુધી પોરબંદર સ્ટેટમાંથી એક પણ જ્યાબાવળનો ઊંટડો અગર ઝાડ કાપવા દેવામાં ન આવે તો પોરબંદરની આજુબાજુના ઉપર કહેલા માઇલની સીમ જે હાલ કેવળ વેરાન જેવી દેખાય છે, તેમાં હજારો જ્યાબાવળના ઝાડો ઉગે પણ ખરાં કે કેટલાંક વરસ થઇ જાય તેમ છે ખાતરી કરી એટલુંજ જમીનમાં જ્યાબાવળનાં ઝાડો ઉગતા નથી, પણ કરી જુના ખવાયલા બાવળોને ટીંબાઓ ઉપર તે આપો આપ ઉગી જાય છે. જ્યાબાવળ પોરબંદરની એક ખાસિયતની વસ્તુ છે, અને મિસ્ટર [illegible] કુરેશીજાન લોકો અને ટેરાસ્ટ [illegible] ના કા કુરિઓસિટિ તરીકે વાયદા થઈ જાય છે.

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં તરફીઓબાવળ ભાટે વખતે ઉગે છે તોપણ તે ખરાં ડુંગરામાં અને ખીજડાવાળ નદી કાંઠે વધુ ઉગે છે.

જે બેનરો, ખારડી, ડુંગરના પડથારા, પાડ કે નદીના કાંઠા વનસ્પતિ ઉગવા માટે તદ્દન નકામાં થઈ ગયાં હોય, તે, અથવા પડ કે રસ્તાની કાંધીપર ઢુવો (Rob) ભમી જમીન ખારી થઈ ગઈ હોય, તેને પાછાં સુધારવા (reclaim) માટે તે જગ્યા કેવળ રક્ષિત (Reserved) રાખવામાં આવે તો આ સ્વસ્થાનમાં તેમાં આપો આપ તરફીઆ બાવળનાં ઝાડો ઉગી જાય છે. અગર તેમાં તેનાં બીજ વાવ્યાં હોય તોપણ તે જલદી ઉગી ઝાડો મોટાં થઈ જાય છે. ખરડા ડુંગરપર હડિયો, ગોરખમું, રાણાવાવ, આદિત્યાણું, બિલેશ્વર અને નદીઆધાર આદિ જંગલો રક્ષિત કર્યાં પછી તેમાં તરફીઆ બાવળનાં હજારો ઝાડો પોતાની મેળે ઉગી જઈ વનનાં વન થઈ ગયાં છે. ખીજડાઆર કાંઠે કોરાણામાં કાંઠામાં અને વાળોતરા ખીજડાક આદિ એ નદી કાંઠામાં આવેલી સીમમાં જ્યાબાવળનાં બીમાંથી ઉછરેલ ઊગવા તરફીઆબાવળ થઈ જાય છે. ત્યાં ઝાડીમાં તથા બારનો એ જ ખાસ ચારો છે.

તરફીઆબાવળનાં બીજ પણ જ્યાબાવળનાં બીજની પેઠે ઉગાં કરી વવાય છે. જ્યા બાવળને રેતાળ અને ખાદર નદી કાંઠાની જમીન માફક આવે છે, જ્યારે તરફીઆબાવળને આ આખા સ્વસ્થાનની જમીન ભાવે છે. બળતણ અને કોલસા બનાવવામાં તરફીઆબાવળનું લાકડું ઘણું કામ આવે છે, પણ એટીના રાખવાણ [illegible] સિવાય બીજા કશા કામમાં એનું લાકડું વિશેષ ઉપયોગી થઈ શકતું નથી. કેમકે તે વહેલ તરતી અર્થાત્ ફાટી જાય છે. તો પણ આ સ્વસ્થાનમાં લાકડાંની અછતની ઘણી ભાગ્ય દેશને લીધે આખા સ્વસ્થાનમાં ઘણું ખરું બળતણના ઉપયોગમાં આવે છે માટેજ તરફીઆબાવળનાં ઝાડોનો જેમ બને તેમ બચાવ અને વધારો કરી તેના લાકડાં બળતણનાં ઉપયોગમાં આપી જ્યાનો જે ખરેખરો ઉપયોગ વાડીઓ અને ખેતરોમાં આંતર વગેરે કરેલ છે, તે કરવા દેવાથી ખેડુતો અને સ્વસ્થાનને તેમાં ઘણા લાભ પહોંચી શકશે એવો સંભવ છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નં. ૨૩૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. eburnea ?

દૃષ્ટાન્ત-H. II. P. 293; N. P. 103; Watt. I. p. 48.

૨-દેશીનામ-તટકીઓ બાવળ. (પો૦મું૦).

૩-વર્ણન-તટકીઆબાવળનાં ઝાડ બાવળનાં ઝાડ જેવાં જ થાય છે, પણ એ તેના કરતાં ન્હાનાં હોય છે. એની છાલ જો કે બાવળની છાલ જેવી જ કાળા રંગની થાય છે તોપણ તે ઘણી તટકેલી અર્થાત્ લાંબા ઉભા મોટા ચીરા પડેલી હોય છે. શાખાઓ ઘણી કડુણુ અને બટકણી હોય છે. પાન બાવળનાં પાન જેવાં તોપણ તેથી ટુંકાં હોય છે. ફુલની ટોચ

ખડાઓમાં ઊગે છે. બરડા ડુંગરપર તે બાંજ જોવામાં આવે છે. અને ડુંગરના પાડના ગામડાંઓમાં પણ એનાં ઝાડ એક નવાઇ તરીકે રખ્યા ખડ્યા જોવામાં આવે છે. છત્રાબાવળનો દેખાવ વિલાયતના (Cedar) સીડાર નામના ઝાડ જેવો હોવાથી અંગ્રેજ ગૃહસ્થો અથવા અધિકારીઓ પોરબંદર આવી રાણાવાડી અગર ધ્રીગેશ્વર તરફ ફરવા જાય છે તેઓ છત્રાબાવળનો દેખાવ જોઇ ઘણા ખુશ થાય છે. અને તેઓને પોતાના દેશનું સીડારઝાડ એ જોઇને યાદ આવે છે અને તેથી તેઓ છત્રાબાવળનાં ઝાડ તરફ ખુશી અને આનંદની સાથે જોઇ રહે છે. છત્રાબાવળનાં ઝાડનો દેખાવ ચોમાસામાં જ્યારે તે વરસાદથી ધોવાઈ ગયલ હોય છે, ને તેમાં લીલાં રંગક જેવાં પાનનો ગીચ ભરાવ હોય છે, ત્યારે એક લીલા તંબુ કે ઘુમટ જેવો બહુ રળિયામણો દેખાય છે. ચોમાસુ ઉતરતાં અને શિયાળો બેસતાં એમાં સેહેજ પીળાસવાળા ધોળાં ફુલો સખ્યાબંધ આવે છે. એ વખતે એનાં ઝાડ જરા છેટેથી એક ફુલોથી ગુંથેલા ઘુમટ કે ગાલીચા જેવાં દેખાય છે, અને એનાં ફુલોની મધુરી વાસ ઘણે દૂર સુધી ચોફેર પસરાય છે. એનાં ફુલોપર ઘણી જાતનાં પતંગીઆ, નાહાની જાતની મધમાંખો, નાહાની માખીઓ અને ક્વચિત ભમરાઓ પણ એની મધુરી વાસથી લલચાઇને એ ફુલોથી ગુંથાયલા તંબુ કે ગાલીચા તરફ વારવાર આવતા જોવામાં આવે છે. આ વખતે એનો દેખાવ ઓરજ થઇ રહેલો હોય છે. આ કુદરતી કે ઇશ્વરી દેખાવ એક ખરેખર જોવા લાયક છે. કોઇએ ઠીક કહ્યું છે કેઃ—

"देखनेकी मज़ा कोइ ओरकों दिखाइये."

રાણાવાડી બાગ પાસે છત્રાબાવળનું જંગી ઘણું સાફ છે. અને રાણાવાડી બાગમાં પણ છત્રાબાવળનાં મ્હોટાં સુશોભિત ઝાડો છે. રાણાવાડી બાગ પાસેના એ ઝાડોનો દેખાવ પરદેશી મુસાફરોને તેમાં પણ વિશેષ કરી યુરોપીઅન લોકોને, અને આપણા દેશીઓ જેઓને કદાચ આવે કુદરતને વખતે પણ સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાનો ઇશ્વર કૃપાથી શોખ હોય તો તેવાઓને (એ દેખાવ) ઘણો રમણીય લાગવાથી, કાઠીઆવાડના પોલીટીકલ એજન્ટ કરનલ હેન્કૉક સાહેબની દરખાસ્ત ઉપરથી રાણાવાડીથી કાલીપુલપર જવા માટે છત્રાબાવળોના બાગ વચ્ચેથી એક રાજમ સડક કેવળ આ બાવળોનો દેખાવ જોવા માટેજ કાઢવામાં આવેલી છે. આ સડક ઉપરથી પસાર થતાં ચોમાસાંની મોસમમાં એક ખરેખર અવર્ણનીય સ્વર્ગીય દેખાવ નજરે પડે છે.

પોરબંદરની આસપાસની જમીન ક્ષારવાળી હોવાથી, તેમજ શહેરની પાસે સમુદ્ર આવી જવાથી તેની ખારી હવા (ઓઠા) લાગવાથી બીજાં સારી જાતનાં ઝાડો કે સારી જાતના બાગો થઇ શકતા નથી ત્યારે કુદરતે પોરબંદરની આસપાસની જમીન અને હવાને લાયક છત્રાબાવળ કરેલા હોય એમ જોવામાં આવે છે. કારણ કે છત્રાબાવળની શાખાઓ ઉંચી નહિ વધતાં આડી નમે છે ને તે એક બીજાંમાં ગુંથાઇને એક છત્ર વાળી અગર ઘુમટ આકાર તેનું બનું બની રહે છે તેથી ચોમાસાનો ઓઠા પવન એક બાજુ થોડો લાગે છે તેની ત્રણ બાજુ ઓઠા પવનથી બચી જાય છે. જ્યારે સારી જાતનાં બાવળનાં ઝાડો અને બીજાં સારાં ઝાડોની શાખાઓ ઘટ્ટંકરી છુટી અને ઉંચી હોય છે, તેથી તે પવનથી બળી જાય છે. છત્રાબાવળની શાખાઓ રેતાળ ઓઠા પવનથી બચવાને જેમ કુદરતી રીતે લાયક છે, તેમજ તેનાં મૂળિયાં પણ ક્ષારવાળી જમીનમાં ઇશ્વરે લાયક કરેલાં હોય એમ જણાય છે કારણ કે પોરબંદરની આસપાસ ક્ષારવાળી જમીનમાં જ્યાં જમીનપર માટી થોડી રહેલી છે, તેવી જગોએ છત્રાબાવળનાં ઝાડો પોતે મેળે ઉગે છે. એનાં મૂળિયાં જમીનમાં ઘણાં ઉંડાં જતાં નથી પણ જેમ એની શાખાઓનું છત્ર ઉભું નહિ પણ આડું (horizontal) પસરાયલું હોય છે, તેમજ એનાં મૂળિયાં ક્ષારવાળી જમીનમાં પસરાયલાં હોય છે. અને તે ઘણાં ગયેલાં હોય છે. એનું બીજામૂળ આડુંઅવળું થઇ ખડકના ફાટાઓમાં વેહેંચાઇ ગયેલું હોય છે. આવી રીતે જમીન કરેલા માટેને તે પલાંઠીવાળી બેઠું છે, એમ અહીંના કહે છે. રાણાવાડી બાગમાં સુધારો કરતાં છત્રબાવળનાં કેટલાં ઝાડો કાપી નાખવામાં આવેલાં હતાં, તેનાં મૂળિયાં કાપ તે ૬૦ થી ૭૦ કે ૧૦૦ ફીટ લાંબા ગયેલાં માપી જોવામાં આવેલા હતાં. આ ઝાડોની ઉંચાઈ ફક્ત ૧૫ થી ૨૦ ફીટ હતી. તેના ઘુમટનો વ્યાસ ૨૫ ફીટનો અને પરીઘ ૭૫ ફીટનો હતો. અને તેનાં મૂળિયાં ૪ થી ૬ ઇંચ માટીના થરમાં આવેલા હતાં. તે ½ ઇંચથી ૮ ઇંચ જાડાં હતાં. બીજા ઝાડોનું બીજામૂળ કાપી તોડી વખતે કરીને જાય છે, પણ છત્રાબાવળમાં એથી ઉલટું થાય છે. તેપરથી જણાય છે કે છત્રાબાવળ પોરબંદરની આબોહવાને ઘણો માફક આવે છે.

છપનિયા દુકાળની વખતે છાંયા, રાણાવાવ, કોલીખડા, બોખીરા, રતનપુર, કુછડી, શ્રીનગર, દેગામ, કોલીખડા, વગેરે અને તદ્દન પોરબંદરનાં ઘણાં ગરીબ લોકો તેમાં વિશેષ રબારી લોકો ખાપડના દેદ અને કોળીઓ પોરબંદરની આસપાસનાં ઉપરનાં ગામડાંઓની સીમમાંથી છત્રાબાવળનાં ઝાડ કાપી તેનાં લાકડાં વેચી ગુજરાન ચલાવતાં હતાં. અને તે લોકો ખંભારા તરાઓ રીફીક કામ ઉપર ગયેલાં હતાં એથી રીલીફ કામ ઉપર ગયેલાં લોકો એટલાં લોકો દુખી જોવામાં આવતા નહિ હતાં. એટલુંજ નહિ

[illegible] ૨.૫ [illegible] અને [illegible] ([illegible]) [illegible] હોતી નથી. પણ તેની [illegible] હોય છે. [illegible] નથી. અને [illegible] [illegible] પણ [illegible] જાય છે. અને તેની [illegible] જાય છે.

[illegible] હોય છે. [illegible] અને [illegible] હોય છે. [illegible] જાય છે, અને [illegible] જાય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–[illegible]

૫–ગુણદોષ અને } [illegible] છે.
૬–ઉપયોગ

૭–સ્થાનાદિ–આ [illegible] ઉગે છે. [illegible] પૂર્વ હિમાલય અને દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–[illegible] અને [illegible]

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૩૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–A. [illegible]

દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 294; N. p. 103; Watt. I. p. 52.

૨–દેશીનામ–[illegible] (હિ૦); [illegible] (મ૦); [illegible] (ક૦); [illegible] (તે૦); [illegible] (તા૦).

૩–વર્ણન–[illegible] ૧૦ થી ૧૫ ફુટ ઉંચાં થાય છે. એમાં [illegible] શાખાઓ [illegible] હોય છે. અને [illegible] હોય છે. [illegible] અને [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. એમાં [illegible] ૧ થી ૧½ ફુટ [illegible] હોય છે. [illegible]

[illegible] હોય છે. [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] પણ [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] ૧૦ થી ૧૫ [illegible] છે. [illegible] હોય છે. [illegible] છે.

* [illegible]

[illegible] (Reb) [illegible] (rechim) [illegible] (Reserved) [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] છે.

[illegible] છે. [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] છે.

આવળ બીજા આવળોથી સહેલાઇથી ઓળખાઇ આવે છે. એમાં ફીકા પીળા કે ધોળો રંગનાં ફૂલોની નાહાની ફ્રી આવે છે. અને શીંગો (ફળ) લાંબી ચપટી સહેજ વાંકવળેલી અને ભૂરા રંગની થાય છે.

ફૂલ ચોમાસે આવી શિયાળે શીંગો પાકે છે.

મૂળ–જમીન પ્રમાણે ઉંડાં બેઠેલાં હોય છે, તે કાદીવાળી જમીનમાં ઝાઝાં ઉંડાં નહિ જતાં ઘણુંકરી જમીનપર આડાં અવળાં થઇ ગુંચળાંની પેઠે વળી રહેલાં હોય છે. મૂળ બહારથી ભૂરાં અને અંદરથી પીળાસલેતા સફેદ રંગનાં હોય છે. એનું લાકડું ઘણું કઠ્ઠણ ને છાલ જાડી મજબૂત રેસાવાળી રતાસલેતા ભૂરા રંગની હોય છે, અંતરછાલ પીળાસલેતા ભૂરા રંગની ને તેપરની છાલ રાતી હોય છે, તેની વાસ જરા અણગમતી અને સ્વાદ કડવાસલેતો ઘણો તૂરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–૪ થી ૧૦ ઇંચ જાડી હોય છે. તેપરની છાલ બહારથી ભૂરાસલેતા પીળા રંગની અને અંદર રાતી હોય છે. તે પોચી, બટકણી ને દાણાદાર હોય છે. અંતરછાલ મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. તે સુકાય છે ત્યારે રાતી થઇ જાય છે. એની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ તૂરો હોય છે. શાખાઓપર સૂક્ષ્મ ભૂરા રંગનાં ટપકાં હોય છે. નવી ફૂટની કોમળ શાખાઓ રાતા રંગની હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, વખતે એક જ જગોએથી બબે ચચાર પાન પાસે પાસે નીકળેલાં હોય છે. તે ૧½ થી ૩ ઇંચ લાંબાં હોય છે. તેની મુખ્ય ડીટડીપર ૪ થી ૧૨ પાનની જોડી ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી આવેલી હોય છે. અને એ જોડીમાંનાં દરેક પાનપર બે હારે ૩૦ થી ૪૫ સૂક્ષ્મ પાન આવેલાં હોય છે. તે લીસાં જાડાં અને ફીકા લીલા રંગનાં હોય છે. દરેક સૂક્ષ્મપાન ૧ થી ૧½ લાઇન લાંબું અને ½ થી ⅓ લાઇન પોહોળું હોય છે. તેનાં ટેરવાં બુઠાં ને ડીટડી પાસે તેની એક બાજુની કોર જરા ટુંકી થએલી હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી ઢીંચણાની સાંધીથી કંઇક પાતળી ને તેપર ધોળાવાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. અને તેપર આવેલી પાનની જોડીઓએ રતાશ કે કાળાશલેતી સૂક્ષ્મ રસપ્રંથિ હોય છે.

ફૂલ–શાખાગ્રોને છેડે ૧ થી ૧½ ફુટ લાંબી પુષ્પ ધારણ કરનારી શાખાઓ નીકળી છે. તેનાપર તેથી નાહાની ઘણી શાખાઓનિશાખાઓ આવેલી હોય છે, અને તેનાપર પીળાશલેતા ભૂરા રંગના સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી મુખ્ય સળી પેનસીલની તે આંગળી જેટલી જાડી અને તેનાપરની બીજી સળીઓ સ્લેટપેનની [illegible] સુતળી જેવી પાતળી હોય છે. તેનાપર પીળાશલેતા રંગનાં [illegible] ડી એક જ જગોએથી એક અથવા બબે આવેલી હોય છે. ફૂલની ડીટડી ⅙ થી ⅓ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે પુષ્પ સળી સાથે સાંધાથી જોડાયલી હોય છે, ને તેપર પણ પીળાશલેતા ભૂરાવાળની સૂક્ષ્મ રૂંવાટી હોય છે. એ ડીટડીને વચમાં સાંધો હોય છે, ને તે સાંધે ૨ કે ૩ થી ૪ સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. ફૂલની ટી ૧ થી ૧½ કે ૨ લાઇન વ્યાસની હોય છે. તેમાં ઘણાં સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલની વાસ પોયેરા જુ ગુલાબ કે લીલા ચંપાનાં ફૂલ જેવી મધુરી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો સૂક્ષ્મ પીળાશલેતા લીલા રંગનાં ૪ થી ૫ હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ પીળાશલેતા સફેદ ૪ થી ૫ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી લાંબી હોય છે.

પુંકેસરો–ઘણાં હોય છે. તે પાંખડીઓથી લાંબા ને પીળાશલેતા રંગનાં હોય છે. તેનાપર આવેલા ભૂરા પરાગકોષ પીળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ ઝીણું હોય છે.

શીંગ–(ફળ)–ચપટી ૪ થી ૬ કે ૮ ઇંચ લાંબી અને ⅓ થી ½ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તે બન્ને છેડે સહેજ સાંકડી થયેલી અને ટેરવે અણીદાર હોય છે. તે ક્વચિત જ લાંબી અને સીધી હોય છે. પણ ઘણુંકરી પાકે છે ત્યારે વાંકી ચુકી ગુંચળાંની પેઠે વળી ગએલી જોવામાં આવે છે. તે કાચી હોય છે ત્યારે લીલાશલેતા ભૂરા રંગની અને પાકે છે ત્યારે રતાશલેતા ઘેરા ભૂરા રંગની થઇ જાય છે તેનાપર ભૂરાવાળની ગીચ રૂંવાટી અને ભૂરી ભુરકી આવેલી હોય છે. એની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકાશલેતો તૂરો અને પાછળથી મોળો દાહક લાગે છે. એમાં ૮ થી ૨૦ શીંગ બીજ હોય છે.

બીજ–નો આકાર ચમેડનાં બીજને મળતો હોય છે. તે કાળાં, ભૂરાં, લીમાં અને ચળકતાં હોય છે. તે ૨ લાઇનથી ૨½ લાઇન લાંબાં અને ૧ થી ૧½ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે ચપટાં સહેજ લંબગોળ હોય છે તેને એક છેડે અણીયેનો હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર એકેક લંબગોળ કુંડાળું હોય છે, ને તે કુંડાળાં અંતરે ભાગ વધારે ઘેરા રંગનો હોય છે. એ કુંડાળાંથી બહારની તેની સપાટીના ભાગપર સૂક્ષ્મ છાંટણાં આવેલાં હોય છે, જે બૃહદ્દર્શક કાચથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણુદોષ–આદિ.

૬–ઉપયોગ–વગડાવાળાનો ઉપયોગ વિશેષ કરીને રંગમાં થાય છે. એની છાલ, ફૂલ, શીંગ રંગના કામમાં ઘણી આવે છે. કાચી છાલને, ઉકાળે ટાંક

રૂઆનાં ચોંટાં, ખાટાં વિગેરે સીવાના કામમાં તેમજ દારૂ બનાવવામાં વપરાય છે. એની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે. તેની માંજીઓ નળી અને દોરી બનાવે છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે. તે ખેતીના ઓજારો બનાવવાના કામમાં આવે છે. એનો ગુંદર વાળાઉપર ચોપડાય છે. દુકાળની વખતે એની છાલ, કાચી શીંગો અને બીજ ગરીબ લોકો ખાય છે. મૂળ પાણીમાં ઘસી વાળાપરના સોજાપર ચોપડાય છે. ફૂલ સાકર સાથે પ્રમેહપર અપાય છે.

૭-સ્થાનક-બરડા ડુંગર અને તેની પાઉમાં હરમાબાવળનાં ઝાડો છૂટાં છવાયાં ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-નલબાવળ, ગાંયોબાવળ, તટણીબાવળ એ બાવળોની છાલ બહારથી કાળા રંગની હોય છે. પણ આ બાવળની છાલ પીળાસ અગર લીલાસલેની ધોળી હોય છે. તે ઉપરથી એને સંસ્કૃતમાં સ્વેતબબુર હિંદીમાં સફેદકીકર અને આ દેશમાં હરમોબાવળ કહેતા હશે.

હરમાબાવળનાં ઝાડને બરડાના કેટલાક રબારી લોકો મીણાહરમાનું* ઝાડ કહે છે. એ મીણાહરમાનો ગુંદર વાળા ઉપર ચોપડવાથી વાળો મરી જાય છે, એમ માને છે. કહે છે કે, મીણાહરમાનાં પાન બકરાં કે બીજાં ઢોર વિશેષ ખાય તો તેને મોણો ચડે છે, અને વખતે મૃત્યુ પણ થાય છે. અતિશયોક્તિમાં કહે છે કે, મીણાહરમાનાં ઝાડપર પક્ષી પણ બેસી શકતું નથી, અને તેનાપરથી ઉડતાં પક્ષી પડી જાય છે. પણ આવો દાખલો લખનારના જોવામાં આવેલો નથી. હરમાબાવળપર હોલાં પક્ષી (કપોત) ઘણીવાર બેઠેલાં દેખાય છે.

હોલાં પક્ષી કચ્છ અને કાઠિયાવાડ જેવા ઉજડ વેરાન પ્રદેશમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે, અને હરમોબાવળ પણ એવા પ્રદેશમાં જ બહુધા થાય છે. જે ઝાડપર હોલાં પક્ષીનો વાસ હોય તે ઝાડ કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં અપવિત્ર મનાય છે અને તે વિષે કહે છે કે:-

"ઝાડ બગડયું જેપર હોલડું બેઠું,
કુવો બગડયો જેમાં કબુતર પેઠું;
ઘર બગડયું જેમાં બગલડું પેઠું;
અને કાયા બગડી જેમાં કારડું (અફીણ) પેઠું."

એની પાકી શીંગનો રંગ ખાકી ડ્રીલ (જીન) જેવો હોય છે. ખાકી રંગની જીનનાં કપડાં પહેરવાથી સખ્ત તાપ અને લુની અસર આપણને જણાતી નથી. માટે કુદરત એમ તો નહિ હોય કે હરમોબાવળ વિશેષ કરી વેરાન અને સખ્ત ગરમીવાળા પ્રદેશમાં ઉગે છે, (કચ્છ ભુજની આસપાસ અને ત્યાં રસ્તાની બાજુએ) તેથી આવા રંગવાળી શીંગો અને તેની અંદરનાં બીજને તડકાની માઠી અસર નહિ લાગવા પરમ પ્રવીણ પરમેશ્વરે તેને આવો ખાકી રંગ ને રૂંવાટી આપ્યાં હોય! પ્રભુ ચાહે સો કરે.

(વર્ગ-લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૩૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. catechu.

દ્રષ્ટાન્ત-H. II. P. 295; N. p. 103; Watt. I. p. 27; ૨. નિ. પા૦ ૧૧.

૨ દેશીનામ-ખેરીઓબાવળ, ખેર, ખેરીઓ (પો+ગુ૦); ખૈર, ખરેરી (મ૦); ખેર, ખેર બાબુલ (હિં૦); ખદિર (સં૦).

૩-વર્ણન-ખેરનાં ઝાડ અહીં ૧૨ થી ૨૦, ફીટ ઉંચાં જોવામાં આવે છે. પણ હિં૦ ના બીજા ભાગોમાં ઘણાં ઉંચાં થાય છે. એમાં નાહાની નાહાની ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન બાવળની પેઠે દ્વિપક્ષ હોય છે. કાંટા બબે પાસે આવેલા તળિયે બહુધા પોહોળા ને મથાળે તીક્ષ્ણ વાંકી અણીવાળા હોય છે. ફૂલની લાંબી કલંગી લીલા ધોળા કે ફીકા કે ઘેરા પીળા રંગની હોય છે. શીંગ (રૂસ) પાતળી ને રાતા ભૂરા રંગની હોય છે.

મૂળ-એનું ખીલામૂળ જમીન અને ઝાડનાં પ્રમાણમાં જાડું પણ કોઇવાર ઘણું ઉંડું બેઠેલું હોય છે. તેમાંથી કેટલાક ફાંટાઓ નીકળી લાંબા પસરાયલા હોય છે. એની છાલપરની ફોતરી ભૂરા કાળા રંગની અને છાલ ભૂરાસલેતા રાતારંગની રેસાવાળી ને મજબૂત હોય છે. વાસ અણગમતી છત્રાબાવળની છાલ જેવી અને સ્વાદ ઘણો તૂરો ને પાછળથી કડવાસલેતો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી બહુધા સીધી, ભૂરારંગની ને જરા ખડબચડી હોય છે. તેપર ઉભા ને આડા ચીરા પડેલા હોય છે. છાલ જાડી રાતા રંગની, ને અંતરછાલ ધોળા રંગની હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ઘણોજ તૂરો ચીકાસલેનો ને પાછળથી મેહેજ કડવાસલેતો જણાય છે. કોમળ શાખાઓ બહુધા રાતા કે લીલાસલેના પીળા ભૂરા રંગની, ને તેપર ઝીણા ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે.

---

* મીણાહરમાનાં ઝાડ પૂર્વોત્તર આફ્રિકામાં થાય છે, તે બાવળ (acacia)ની જાતનાં ઝાડ નથી. પણ ગુગળ (Balsamodendron)ની જાતનાં છે. ગુગળની જાતનાં (B. playfairii) ઝાડના પીળાસલેતા ધોળા નિર્યાસને આરબ અને સોમાલી લોકો હોટાઈ અથવા હોઠાઈ કહે છે. અને આપણે એને મીણાહરમો કહીએ છીએ. આરબ લોકો મીણાહરમાને સાબુની જગોએ વાપરે અને સોમાલી લોકો લીખ અથવા મારવાને તેનો ઉપયોગ કરે છે, જ્યારે આપણે તેને તેલ અગર દુધમાં ઘસી વાળાપર લગાડીએ છીએ. મીણો હરમો આફ્રિકાથી આપણા દેશમાં આવે છે.

પાન–આંતરે આવેલાં, તેની મુખ્ય ડીટડીપર ૧૦ થી ૨૦ જોડી આવેલી હોય છે, જોડીનાં પાનમાં ૪૦ થી ૬૦ સૂક્ષ્મ પાન (દલ કે પર્ણ–leaflets) હોય છે, તે પ્રથમ પીળાસ૫ડતા લીલા રંગનાં ને પાછળથી ઘેરા કે કાળાસલેના લીલા રંગનાં થઇ જાય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડીપર પેહેલી જોડીથી કંઈક નીચે એક રસકુપિ૫ (gland) હોય છે, ને ડીટડીને છેડે સૂક્ષ્મ અણી (mucro) હોય છે. મુખ્ય તેમજ સાહેકારી ડીટડીઓ નીચે મણુંકરી સૂક્ષ્મ કાંટી હોય છે.

ફૂલ–પુષ્પ ધારણ કરનારી કક્ષંગી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી ૩ થી ૪ ઇંચ લાંબી હોય છે, તેમાં ઘણાં સૂક્ષ્મ ફૂલો સહેજ મધુરીવાસવાળાં લીલા ધોળા કે ફીકા વા ઘેરા પીળા રંગનાં આવેલાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશ લીલાસલેના રંગનો પાંખડીઓથી જરા ફુલો હોય છે પુ૦ અ૦ગ૦ કોશની પાંખડીઓ લીલાસલેના ધોળા કે પીળા રંગની હોય છે. પુકેસરોની પીળી ઘણી દેખાતી હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે.

શીંગ–(ફળ કે પૈડા)–૨ થી ૪ ઇંચ લાંબી અને ½ થી ¾ ઇંચ પોહોળી હોય છે તે મણુકરી બન્ને છેડે અણી થતી, ચપટી ભુરા રાતા કે ઘેરા ભુરા રંગની હોય છે તેમાં ૬ થી ૮ બીજ હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–માહી.

૬–ઉપયોગ–ખેરનાં મૂળ અને થડની છાલ માહી તરીકે ઘણી વપરાય છે. તે સમરણી, ઝાડા, પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર વપરાય છે. ખેરની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે તેની દોરી બનાવવામાં આવે છે ખેરમાંથી ખેરસાર અને કાથો નીકળે છે. તેનો ઉપયોગ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ખેરનાં ઝાડમાંથી મણુંકરી રતાશ કે પીળાસલેનો ઘણોજ સ્વચ્છ ગુંદર નીકળે છે. તે ખેરીઓ ગુંદર કહેવાય છે. તેનો શિયાળે પાક બનાવી સ્ત્રીવર્ગ વિશેષ કરી ખાય છે. ખેરનું લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે તેના વગા, થંભલા, ગાડીનાં પૈડાં અને ખેતીનાં ઓજારો બનાવવામાં આવે છે.

"દીપક તરીકે ખેરની છાલ વપરાય છે. ખેરની છાલનો ઉકાળો ઘણું ત્વદરોગમાં અપાય છે. જુદી જુદી જાતના કુષ્ઠ, વિચર્ચિકા, ખિત્રી વીગેરે જુનાં ચામડીનાં દરદોની અંદર તે અપાય છે. તેનો ક્વાથ લેવાથી પેટના કૃમિનો નાશ થાય છે. ખેરની છાલના ઉકાળાથી કૃમ મહો દિવલ છે તેથી તે જલદીથી રૂઝાયર આવે છે. તેની છાલના ક્વાથમાં કાથાની આટક સ્થંભન ગુણ રહેલા છે તે તેથી અતિસાર વીગેરેમાં વપરાય છે તેના ઉકાળાના કોગળાથી મોંમાં ઠનકી વળે છે. ખેરના ઉકાળામાં અનુકૂળ ગુણ દેખાવને લીધે તેના કાઢાથી ઘણું રોગથી દેવાં અનુકૂળ ઔષધરૂપ પ્રવેશ થઇ શકતો નથી અને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે દેખાય એવા બારીક કીડ નજરમાં પડવાથી શરીરની અંદરના બીજા કેટલાક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તેના કીડાનો પણ તે નાશ કરે છે. હાડ સુધી પહોંચેલા રોગને તે દબાવે છે." (ડા૦ વી૦ ગી૦)

"તેની છાલ શીતળ છે, ખરજ, ઉપદંસ, અરૂચી, કૃમિ, પ્રમેહ, મેદરોગ, તાવ, ગુંમડાં, કોઢ, સોજા, આમ પિત્ત, રક્તવિકાર, પાંડુ, કફ એ સર્વ રોગને મટાડે એમાં ગુણ થાય છે તે સ્વાદે મીઠી છે, બળ અને વધારે છે." (વૈ૦ રૂગનાથજી.)

ખેરનું લાકડું બળતણ તરીકે સારૂં ગણાતું નથી. એક તે ઘણું ભારે હોય છે અને બળતી વખતે ધુમાડો ઘણો કડવો લાગે છે.

૭–સ્થાનક–ડુંગરના પડથારા, પાડે અને ઝાંડિ ખેરનાં ઝાડ છૂટાં છવાયાં ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮ વિ૦ વિવેચન–એનાં પાન બાવળનાં પાનને મળતાં હોવાથી એને ખેરીઓબાવળ કહે છે.*

ખેરનાં ઝાડમાં વાંકાચૂંકા કાંટા હોવાને લીધે કવિ કહે છે કે:—

"ઉદાર દાતાની પેઠે કોઇ દુર્જન પણ પોતાની વગર પોતાની પાસે કોઇને ન આવવા દેવાને વાડ ચોકીનો બંદોબસ્ત રાખતો હતો, તેને સંભળાવવા વાસ્તે કવિ ખેરનાં વૃક્ષને કહે છે કે–હે ખેરનાં વૃક્ષ!

चंदनके तरमें रहहीं। बहु व्याल लिपटे हम भेद कहे हैं॥ कारन के अति उत्तमसे। जाने बिन रच्छन नाहि रहे हैं॥ श्याम कहे सुनु वृच्छ खदीरहि। योग यहे जन याह कहे हैं॥ तुनिच सुंदरताइ बधायन। क्यों अति कंटक क्रूर गहे हैं॥ (सार)

ચંદનનું વૃક્ષ પોતાની પાસે ઘણા સર્પોને રાખે એ ઠીક છે કેમકે જગતમાં જેના ઉપર ઘણા લોકોનો લાલચ હોય એવી ઉત્તમ વસ્તુ રક્ષણ વિના રહેતી નથી. પરંતુ તારામાં એવી કઇ સુંદરતા છે કે જેને બચાવવાને વાસ્તે તેં અનેક ક્રૂર કાંટા રાખ્યા છે."

* સરકારી જંગલ ખાતા તરફથી ખેરના બીજ મગાવી આ સ્વસ્થાનના બારડા ડુંગરમાં વાવવામાં આવેલાં હતાં તેનાં ઘણાં ઝાડ ઉગી મર્યાં હતાં. પણ [illegible] ઘણાં ઝાડ [illegible] છે પરંતુ [illegible] જોવામાં આવે છે કે, ખેરના ઝાડોને જો કે આ સ્વસ્થાનની [illegible] આવે છે. આ ડુંગરોમાં મળી નહિ દેખાય [illegible] જેવાં ઝાડ ઉગ્યાં કે વિસ્તારવાળાં થઇ શક્યાં નથી. [illegible] ઝાડ [illegible] ૧૦ થી ૯૦ ફીટ ઉગ્યાં અને ૯ થી ૧ ફીટ [illegible] થાય છે. [illegible] આ સ્વસ્થાનમાં તે માત્ર ૨૦ ફીટ ઉગ્યાં અને ½ ફુટ [illegible] જોવામાં આવે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ર૩૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. Senegal.

ફ્લોરા-H. II. p. 295; Watt, I. p. 55.

૨-દેશીનામ-ગોરડ, ગોરડીઓબાવળ (પો૦)ઃ(ગુ૦). સોમવલ્ક(સં૦); ઓડીઅેર, ખેરીઓ(કચ્છી); ખોર(સિંધી).

૩-વર્ણન-ગોરડનાં ઝાડ અતિ ૧૦ થી ૧૫ કે કોઇ વાર જ ૨૦ ફીટ ઉંચાં જોવામાં આવે છે. એની છાલ ફીકા પીળા રંગની હોય છે ને તેપરથી ભુખરાં ઝીણી છાલની પેઠે પાતળી ફોતરી ઉતરતી જોવામાં આવે છે. એ ઝાડમાં ઘેરાએલા વાંકા, ઘણું નમું નમું કાંટા હોય છે, તેપરથી એનું ઝાડ બીજા બધા બાવળોથી તરત ઓળખાઇ આવે છે. એનાં પાન વગેરેનો સાધારણ દેખાવ ખેરને મળતો હોય છે.

પાન ખેરની પેઠે સળીપર ઝીણાં આવે છે. ફુલની કલગી લાંબી પીળી કે ધોળી હોય છે. શીંગ (ફળ) ચપટી ને પોહોળી અને ખેરની શીંગ કરતાં ટુંકી હોય છે.

મૂળ-ઘણાં લાંબાં જાડાં અને ઘણાંજ મજબૂત હોય છે. તેમાંથી કેટલાએક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળનું લાકડું પીળાશલિતા ધોળા રંગનું ને કઠણ હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે સછિદ્ર દેખાય છે. તેની છાલપરની ફોતરી ભુરા રંગની ને પાતળી હોય છે. તેપર નાહાના ગોળ મસા (tubercles) આવેલા હોય છે. અંદરની છાલ રતાશલેતી અને અંતરછાલ પીળાશલિતા ધોળા રંગની હોય છે. તે પાતળી ને મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. છાલની વાસ છાલવાળાની છાલની વાસને મળતી અત્યમની કરતી ને સ્વાદ ઘણું કડવોને તુરો હોય છે. એની કડવાશ પાછળથી વધારે જણાય છે. અને તે ઘણો વખત સુધી જીભપર રહે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-એની ડાંડી ફીકા પીળા કે ધોળા રંગની હોય છે, ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે, ને છાલપરની ફાટવ જેવી પાતળી ફોતરી વચ્ચે ઘણી ઠેકાણે ઉતરી ગએલી દેખાય છે. શાખાઓ ભૂરા રંગની હોય છે, અને કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર વચ્ચે ધોળા કે ફિકા ભુરા રંગની છાંટ અને ઝીણા વાળની રૂંવાટી તથા ઉભા ચીરાઓ હોય છે. ડાંડીની છાલ રેસાવાળી ને મજબૂત હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧½ થી ૩ ઇંચ લાંબાં ને ૧ થી ૧½ ઇંચ પેહોળાં હોય છે. તેની મુખ્ય ડીટડી ઘણી ખરી ઝીણી રૂંવાટી વાળી હોય છે, ને તેને નેડે સૂક્ષ્મ [illegible] હોય છે. તે [illegible] મુખ્ય ડીટડી [illegible] હોય છે, ને તેનપર સૂક્ષ્મ [illegible] રંગની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એ ડીટડીપર ૩ થી ૬ પાનની જોડી આવેલી હોય છે, જેમાંની પેહેલી બે જોડી જરા અનિયમિત રીતે આવેલી, અને બાકીની બરાબર સામસામી આવેલી હોય છે. એ મુખ્ય ડીટડીપર પાનની પહેલી જોડીની નીચે અને છેલ્લી બે જોડીની વચમાં અનેક સંજોગ સૂક્ષ્મ રસપુષ્પિ (gland) હોય છે. પાનની દરેક જોડીમાં ૨૦ થી ૪૪ સૂક્ષ્મ પાન (leaflets) આવેલાં હોય છે. તે ઉપરની સપાટીએ લીલા ને નીચેનીએ ફીકા રંગનાં હોય છે. જોડીમાંનું દરેક પાન ½ થી ૧ ઇંચ લાંબું અને ½ ઇંચ પેહોળું હોય છે, અને તેપર આવેલાં ૪૦ થી ૪૪ સૂક્ષ્મ પાનમાંનું દરેક પાન ૨ થી ૨½ લાઇન લાંબું અને ½ લાઇન પેહોળું હોય છે. તેની કોરપર ધોળા વાળની ઝાલરી જેવું હોય છે. તેની બન્ને સપાટી લીસી, રેસાં સાંકડાંથનાં બુઠી અણી-વાળાં ને ડીટડી સૂક્ષ્મ હોય છે, એ સઘળાં પાન સામ-સામાં આવેલાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી ચીકણો રસ અને મુગાનાં પાનને મળતી એમાંથી વાસ નીકળે છે, ને સ્વાદ કડવાશલેતો તુરો લાગે છે.

ઉપપાન-દરેક પાનની મુખ્ય ડીટડીની બાજુએ ૨ જરા ઉભા ને એક ઘણો વાંકો એમ ત્રણ કાંટા આવેલા હોય છે, તે બીલાડીના નખની પેઠે તળિયેથી પોહોળા ને મથાળે તીક્ષ્ણ અણીવાળા હોય છે, તેનો રંગ પ્રથમ લીલાશલેતો પીળો હોય છે, ને તેનાપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. પણ તે પાકી જાય છે, ત્યારે તેનો રંગ રતાશલેતો ભૂરો અથવા કાળો થઇ જાય છે. તે ૧½ થી ૨ લાઇન લાંબા ને ઘણા સખ્ત હોય છે. એ કાંટા કોઇને વાગ્યા હોય તો ઘણી વેદના થાય છે.

કુસુ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી અથવા ફુલની કલગી ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી હોય છે તેમાં સૂક્ષ્મ પીળાશલિતાં ધોળાં ફુલ ખેરની પેઠે પાસે પાસે ઘણાં આવેલાં હોય છે. ફુલની વાસ મધુરી હોય છે, ને તે ⅛ ઇંચ લાંબાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પાંખડીનો બનેલો હોય છે. તેના પાંખડાંના મથાળે પીળાશલેતા લીલા રંગના દેખાતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે તે પણ જરા પીળી છાલલેતી ને પુ૦ મા૦ કોષના પાંખડાં લાંબી હોય છે.

પુકેસરો-ઘણાં હોય છે, ને ખેરનાં ફુલમાં હોય છે તેમ કોર વગરની પીળી જેવા દેખાય છે. પરાગકોશ પીળાશલિતા સૂક્ષ્મ [illegible] જેવા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, ને પુકેસરોથી કંઇક લાંબો હોય છે.

શીંગ-(ફળ)-ચપટી, ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી, ને ટૂંકા [illegible] કે લગભગ ૧ ઇંચ પેહોળી હોય છે. ને તેને [illegible] અણીવાળી, અને તેને [illegible] હોય છે. [illegible] દેખાવ [illegible] સૂક્ષ્મ [illegible] હોય છે [illegible] પ્રથમ

લીલા રંગની ને પાકે છે ત્યારે તે ફીકા પીળા અથવા ભૂરા રંગની થઇ જાય છે, તે સહેજ ખડબચડી અને તેનાપર ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. શીંગમાં ૩ થી ૬ બીજ હોય છે.

બીજ–ઘેરા ભૂરા રંગનાં, ચળકતાં, લીસાં, ચપટાં, ગોળાઇલેતાં, ૧⅙ થી ૨ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે. તેને એક છેડે જરા અણી હોય છે. ને વચ્ચોવચ બન્ને બાજુ અર્ધચંદ્રાકાર ખાડો હોય છે, તેમાં તેની જ ધોળી લીટીઓ હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહી, ઉપલેપક, પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–ગોરડનાં મૂળ અને થડની છાલ રાત્રે પાણીમાં પલાળી સવારે ગાળી લઇ તે પાણી પ્રમેહ અને પેશાબની બળતરા ઉપર વપરાય છે. ગોરડની છાલમાંથી ટુંકા રેસા નીકળે છે. તે દોરી અને બળદની રાસો બનાવવાના કામમાં આવે છે. ગોરડનાં પાન પણ બાવળનાં પાનની માફક વાટીને તેની લેપડી ગડગુમડો અને સોજાઓ ઉપર મુકવામાં આવે છે. ગોરડનાં પાન, ફૂલ અને કાચી શીંગો રંગના કામમાં વપરાય છે. ગોરડનું લાકડું મજબૂત હોય છે. પણ તે કપાયા પછી વધારે દિવસ રહી શકતું નથી. કેમકે તેને તરત ઉધાત લાગે છે. ગોરડના સાર (hert-wood) વાળા લાકડાંના ખેડુ લોકો કોદાળી વગેરેના હાથાઓ બનાવે છે. ગોરડનું લાકડું બાવળ પેઠે બળતણ તરીકે વપરાય છે. પણ તે ઘણું સારૂં ગણાતું નથી. ગોરડની કાંટાવાળી ડાળો અથવા શાખાઓ ખેડુ લોકો ખેતરવાડીઓ વગેરેની વાડ કરવામાં કામે લે છે. ગોરડની કાંટાવાળી ડાળોનો તાપ ઘણો સખ્ત થાય છે, તેથી ખેડુ લોકો ગોળની ભઠ્ઠી નીચે તે બાળી તરીકે બાળે છે. ગોરડના ઝાડમાંથી પીળાશલેતો રાતો પણ ઘણુંકરી સફેદ ગુંદર નીકળે છે, તેને ગોરડીઓ ગુંદર કહે છે. એ ગુંદર ઘણો પૌષ્ટિક ગણાય છે. શિયાળામાં ગોરડનો ગુંદર ઘણુંકરી સ્ત્રીઓ ખાય છે. ગોરડનો ગુંદર ઉપલેપક તરીકે ઉધરસ, સગ્રહણી, પ્રમેહ અને મુખપાકપર વપરાય છે. ગોરડનો ગુંદર ઘણીવાર બાવળના ગુંદર કરતાં પણ મોંઘો વેચાય છે. ગોરડના ગુંદરની સાથે બીજી જાતના ગુંદરોની ભેળ કરવામાં આવે છે, તેથી ગોરડનો ચોખો ગુંદર મળવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પણ ગોરડનો ચોખો ગુંદર બહાર બંદર ચડાવવામાં આવે તો તેની ઘણી સારી કીમત ઉપજી શકે તેમ છે. ગોરડના ગુંદર વિષેનો હેવાલ વૉટ સાહેબની ડીક્શનરીમાં લખાણથી આપેલો છે, તે જીજ્ઞાસુએ વાંચવા ને જાણવા જેવો છે.

ગોરડનાં પાનના રસમાં ગોરડની રાખ મેળવી ચાવવાથી કમળો મટે છે.

૭–સ્થાનક–ગોરડનાં ઝાડ પત્થર, ખડા, કે કાંટી વાળી જમીનમાં ઘણાં ઉગે છે. એ સિંધ, અજમેર, કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–ગોરડનાં પાન પણ થોડાં બાવળનાં પાનને મળતાં હોવાથી એને ગોરડીઓબાવળ કહે છે, પણ ખરૂં જોતાં ગોરડનાં ઝાડ ખેરનાં ઝાડને વિશેષ મળતાં આવે છે. ગોરડનું લાકડું રબારી લોક પવિત્ર માને છે, અને તેઓ લગ્ન પ્રસંગે માંડવામાં માણેક થંભની સાથે તે બાંધે છે. તેઓ વળી એમ પણ કહે છે કે, ગોરડનું ઝાડ રબારી લોકોનું આદિ ઝાડ છે, અને જે જગોએ નવી વસવાટ કરવી હોય ત્યાં તેઓ પોતાની સાથે ગોરડનાં બીઆં લઈ જાય છે. વળી ગોરડનાં ઝાડને રબારી લોકો સૂર્યાસ્ત થયાનો સમય દેખાડનાર પોતાનું ઘડીઆળ માને છે. કેમકે ગોરડનાં પાન બરાબર સૂર્યાસ્તે મીંચાઈ જાય છે. તેથી જ્યારે વરસાદ પડતો હોય અથવા ઉંચા ડુંગરોની તરાઈમાં જ્યારે સૂર્ય દેખાતો નથી ત્યારે રબારી લોકો ગોરડનાં પાનનું મીંચાવું સૂર્યાસ્ત થયાના વખત તરીકે માની પોતાનાં ઢોર વગેરે ઘર તરફ લઈ જાય છે *

* આ સ્વસ્થાનમાં ગોરડીઆ બાવળનાં ઝાડ વડોદરા બાવળનાં ઝાડની પેઠે ઘણુંકરી આડે વગડે [illegible] છે. તેમજ બરડા ડુંગરની દક્ષિણ પશ્ચિમ બાજુએ પ્રાગણી કેડીથી તે નદીઆધાર જગલના મોઝારા ડુંગર સુધી તેનાં વનનાં વન ઉગે છે. પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં ગોરડનાં ઝાડ જેમ વધારે ઉગે છે તેમજ તે વધારે ઉપયોગી પણ છે.

ગોઢાણા જગલનો બીલેશ્વરકાંઠો, મેવાસા જંગલની ઉંચ રેકાની ધોડી, આદીત્યાણાની પત્થરની ખાણોની ધારડીઓ રાણાવાવ જગલની થાંભધાર અને ભતવારી ડુંગરના પડધારા તેમજ નદીઆધાર જગલમાંની તમામ ધારડીઓ ગોરડનાં ઝાડોથી નીચ ભરાયલી છે.

બરડા ડુંગરમાંનો તેના પાઉનો દક્ષિણ પશ્ચિમ અને કેટલે પૂર્વ ભાગ વિશેષ કરી ચુના પથ્થરની ખડબચડી સખ્ત કાંટી વાળી જમીનથી બનેલો છે. તેમા ઘણી સારી જાતનાં ઇમારતી ઝાડો ઘણુંકરી થઈ શકતા નથી. પણ એ કાંટીવાળી ધારડીઓ રક્ષિત (રીઝર્વ) રાખવાથી ગોરડના ઝાડો તેનાપર પોતાની મેળે ઉગવા માંડે છે, અને થોડા વર્ષોમાં તેનો ગીચ ઝાડી થઈ જાય છે.

બરડા ડુંગરના પડધારા અને ધારડીઓની જમીનપરથી વરસાદના વહેતા જોસબંધ પાણીને લીધે તે ઉપરની માટી, પત્થર અને ઝાડના નાહાના છોડવા વગેરે તમામ ધસડાઇને વોકળાઓમા વહી જાય છે તેથી પડધારા તથા ધારડીઓ કેવળ ઉઘાડા રહી જાય છે કે જે ઉપર કોઈ ઝાડ ઉગતુ નથી. એટલુંજ નહિ પણ ઘાસપણ ભાગ્યે જ ઉગે છે. ડુંગરના આવા ઝાડ કે ઘાસ વગરના ઉઘાડા પડધારા અને ધારડીઓ ઉપર જંગલ બનાવવા માટે આ સ્વસ્થાનમાં ગોરડનાં ઝાડ અત્યંત ઉપયોગી જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ગોઢાણાં જગલના બીલેશ્વરકાંઠામાં જ્યારે તે જંગલ રક્ષિત રાખવામાં આવ્યું ત્યારે પ્રથમ ઉગવા ગોરડનાં ઝાડના ફૂટ

ડાંડી અને શાખાઓ–ભૂરા રંગની હોય છે. કોમળ શાખાઓ લીલા કે રાતા રંગની હોય છે. કાંટા નાહાના ને વાંકા વળેલા હોય છે ને તે રતાસ કે કાળાસલેતા રંગના હોય છે. ડાંડી અંગુઠાથી તે હાથની બાજુ જેવી કે વખતે સાથળ જેવી જાડી થાય છે. તેપર છૂટા છવાયા કાંટા હોય છે. શાખાઓ ઘણી લાંબી વધેલી હોય છે, અને તે જાણે કંઈ પકડવા અથવા આશરો લેવા યત્ન કરતી હોય એવી રીતે તે લંબાયલી દેખાય છે. શાખાઓ ઉપર વખતે ઉભી હાંસો અને કાંટાઓ ઘણા પાસે પાસે હોય છે. ડાંડી અને જાડી શાખાઓપરની છાલ બહારથી ભૂરા કે ઘેરા ભૂરા રંગની, ખડબચડી, ને ઉભા ચીરાઓવાળી હોય છે ને અંદરની છાલ રાતી મજબૂત રેસાવાળી હોય છે.

પાન–આતરે આવેલાં હોય છે, તે ૬ થી ૧૦ ઈંચ લાંબાં ને ૭ થી ૮ ઇંચ પોહોળા હોય છે. તે ખેર કે હરમાઆવળની પેઠે સળીપર આવેલા હોય છે. પાનની મુખ્ય ડીટડી લીંબડાની સળી જેવી પાતળી ને ઉપરની બાજુ નીકવાળી હોય છે. તેપરની પહેલી જોડીથી જરા નીચે તેનાપર એક ચપટી રસકુપિ (gland) હોય છે, અને એવી જ રસકુપિ ઉપર જતાં છેવટની ૨ કે ૩ જોડીઓવચ્ચે પણ આવેલી હોય છે. એ મુખ્ય ડીટડીપ ૮ થી ૧૬ જોડી આવેલી હોય છે. જોડીમાંનું દરેક પાન ૨ થી ૩ કે ૩½ ઈંચ લાંબું હોય છે. તેપર ગીચો ગીચ ઝીણાં સૂક્ષ્મ પાન (leaflets) આવેલાં હોય છે. તેની ૩૦ થી ૬૦ જોડી હોય છે. એ દરેક સૂક્ષ્મ પાન ૨½ થી ૩ લાઇન લાંબું અને ½ લાઇન પોહોળું હોય છે. તે બન્ને સપાટીએ લીસું, ઉપર ઘેરાલીલા ને નીચે ફીકા લીલા રંગનું હોય છે. તેની કોર સિધી હોય છે.

ફૂલ–શાખાઓને છેડે ફૂલના આંબાની પેઠે મોર કે ગુચ્છો આવેલા હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ૨ થી ૪ પાસે પાસે આવેલી હોય છે, તેપર ઉભી હાંસો ને ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. પુષ્પપત્ર સૂક્ષ્મ અણીદાર હોય છે. ફૂલની દંડી ½ ઇંચ બાસની હોય છે. તેમાંથી શીરસનાં ફૂલને મળતી મધુરી સુગંધ નીકળે છે.

પુષ્પઆચ્છાદકોષ–૫ પત્રોનો બનેલો, તેનાં પાંચે પત્રો

સિવાય ચાલતુ નથી. રબારી લોકો જ્યાં પોતાનો પ્રથમ વસવાટ કરે છે ત્યાં બકરાં સાથે રાખે છે. અને બકરાંને ચારા માટે ગોરડનાં ઝાડો જોઇએ છીએ

દુકાળની વખતે ગાડરાં (ઘેટાં) અને બકરાં જેવા અલ્પ પ્રાણીઓનો આધાર ગોરડના ઝાડપર વિશેષકરીને જોવામા આવે છે છપ્પનિયા દુકાળની વખતે બારડા ડુંગરના પાડમા આ સ્વસ્થાનના તમામ ગામોના બકરા અને ગાડરા ગોઠણપુર રક્ષિત જંગલના ખીજડાકાહાપરનાં ગોરડના વનમા સ્વસ્થાનની ખાસ પરવાનગીથી નભવા માટે રાખવામા આવેલાં હતા દુકાળ વખતે બીજા સારાં ઝાડો તરત સુકાવા લાગ્યા હતા. ત્યારે ગોરડનાં ઝાડો વધારે જોરથી કોળવા માંડ્યા હતા ગોરડનાં ઝાડનાં પાન ખાઇને બાહારવાથી માગશર મહિના સુધી, અને તેનાં ખરી પડેલ સુકાં પાનપર માગશરથી ફાગણ સુધી, અને તેનાં ફૂલ અને શીંગોપર ફાગણથી આશાડ સુધી, અને પાકેલ શીંગો જે જમીનપર પડી ગએલ હતી તે અને ત્યારપછી વરસાદ પડવાથી ગોરડનાં ઝાડમાં આવેલાં નવાં કમળાશના પાનપર આશાડથી બીજા ભાદરવા સુધી બકરાં અને ગાડરાં સારી રીતે નભ્યાં હતાં. દુકાળ જેવે વખતે સારા ચારાની તંગી હોય છે ત્યારે રબારી ભેંસો અને ગાયોની જીવવાની આશા રાખતા નથી. પણ બકરાંને ગાડરાંનો ચારો બાવળ, ખીજડો અને ગોરડ આદિ, બીજા લોકોની નજરમાં ઘણાં નકામાં જેવાં ગણાતાં વનસ્પતિ મળવાથી બકરાં ગાડરાંને બચાવવા અને રાખવામાટે તે લોકો વિશેષ ધ્યાન આપે છે. છપ્પનિયા દુકાળ વખતે બકરાંવાળા રબારીઓને દુકાળનાં (રીલીફ) કામપર જવાની જરૂર પડી નહિ હતી છપ્પનિયા પછી ૧૯૫૭ અને ૫૮ ની સાલમાં બકરાંવાળા રબારીઓ પોતાનું ગુજરાન સારીરીતે ચલાવી શકતા હતા, એટલુંજ નહિ પણ ઘેટા સુધી વેચાયાં આવ્યાં હતા. પણ એટલું અને બીજા લોકોને તે સાલોમાં સ્વસ્થાન તરફથી છપ્પનની સાલની માફક બેલાશી પૈસાની ઘણી મદદ આપવી પડતી હતી અને અનાજ રૂમાં ઘણા લોકોને નિભાવવામા આવ્યા હતાં. પણ તેમા કોઇપણ રબારી આજે જ જોવામા આવ્યો હતો. તેનું કારણ બીજું કંઇ જ નહિ પણ ગોરડના પુષ્કળ ઝાડોપર બકરાં કે જે "રબારીઓની જુની જાર" (જુવાર) કહેવાય છે તે જીવતાં રહ્યાં હતાં, અને તેપર રબારીઓનું ગુજરાન ચાલ્યુ જતુ હતુ તે

ગોરડનાં ઝાડ, પાઉંદં, ઝીલ આદિ વનસ્પતિ જે ઘણી સાધારણ જણાય છે, ને જેના તરફ ઘણા થોડાઓનું લક્ષ જાય છે, તેજ વનસ્પતિ દુકાળ જેવા ભયંકર વખતે અસાધારણરીતે ઉપયોગમા આવે છે. આવી વનસ્પતિ દુકાળ વખતે ઘણી ફૂલે ને ફાલે છે, ને તે ઘણા જીવને પાળે છે. ગોરડનાં ઝાડનાં રૂપ વાગીપણા વિગેરે જેટલું કહેવાય એટલું થોડું છે માટે જેમ ઘણા લોકો ધારે છે, ને કહે છે કે–"જંગલમાં ગોરડ શામાટે રાખ્યા હશે? અમસ્ત. કાંટા છે, કપાવી નાખવા જોઇએ, એ નકામી વસ્તુ છે." પણ તેમ નથી, છપ્પનિયા જેવા દુકાળના વખતમાં આંબા, આંબલી, વડ, પીપળા, પીપળી, અને સાગોન્વાં મ્હોટા ઝાડો રાસ ગયા છે, ત્યારે ગોરડના ઝાડો હજારો પ્રાણીઓને પાળીને હજી રહેલા છે જો આ જગોએ આંબાનાં ઝાડ હતે તો તે તમામ સુકાઇને રાસ ગયા હતે અને તે કોઇ ઢોરને બચાવી શકતે નહિ. માટે પોરબંદર જેવા કાંકરાળી જમીન અને થોડા વરસાદવાળા મુલકમા આવા ઝાડ કરતા ગોરડનાં ઝાડની કીમત વિશેષ ગણી શકાય છે. માટે જ આ સ્વસ્થાનમાં જ્યાં જ્યાં ઘણી કાંકરાળી જમીન છે ને જ્યાં બીજાં સારી જાતનાં ઝાડો થઇ શકતા નથી, તે તે જગોએ ગોરડના ઝાડોનો વધારો ને બચાવ કરવો એ પણ અગત્યનું જણાય છે. અને કુદરતે પણ આમુલકને એવી જ બક્ષીસ આપેલી છે. પથરાવાળી જમીન અને થોડા વરસાદને લીધે બીજાં સારા ઝાડો થઇ ન શકે ત્યાં કુદરતને પસંદ ગોરડ એ ઠીક જણાય છે

ગોરડનાં ઝાડો કોઇપણ મહેનત કે ખરચ કર્યા સિવાય તે આપો આપ ઉગી આવે છે તેનાં ઝાડો મ્હોટા થતા સુધી ફક્ત તેની જમીન રક્ષિત રાખવી જોઇએ

તળિયે ભેગાથયલાં, ને અધવચ ઉપરથી તેના પાંચે દાંતા જુદા દેખાતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો કરતાં લાંબી, અને તેના છેડા તેથી આંતરે આવેલા હોય છે.

પુંકેસરો–ઘણાં હોય છે. તે પાંખડીથી લાંબાં, તેના તંતુઓ પીળાશયેલા રંગના કે સફેદ હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેની નળિકા વાંકવાળી ને સમ મુખવાળી હોય છે.

શીંગ–(ફળ)–ચપટી, ઘેરા રાતા રંગની, ચળકતી, ને લીસી હોય છે, તે ૬ થી ૮ ઇંચ લાંબી અને ૧ થી ૧½ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તેને બન્ને છેડે અણી અને તેની બન્ને કોર જરા ચરી આવેલી હોય છે. તેમાં ૭ થી ૧૫ બીજ હોય છે.

બીજ–બન્ને બાજુ ઉપસેલું, ૨ થી ૩ લાઇન લાંબું, ૧½ થી ૨ લાઇન પોહોળું, કાળાશયેલા રાતા રંગનું, લીસું, ચળકતું, જરા ચપટું, એક છેડે જરા સાંકડુંથતું અને બન્ને બાજુએ વચ્ચોવચ લંબગોળ ખાડાઓવાળું હોય છે. બીજની અંદર પીળાશયેલો મીંજ દાળીઓ હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–રૂટી.

૬–ઉપયોગ–ખેરવેલનાં મૂળ અને ડાંડીની છાલ બેલની છાલ કરતાં પણ સારી હોય છે, અને તે બેરની છાલની જગોએ ઔષધિમાં વપરાય છે. એનાં ફૂલ, પાન અને કાચી શીંગો રંગના કામમાં વપરાય છે. એની છાલ માછીઓને જાળ: ચમાર લોકોને ચાંમડાં, અને શિકારીઓને ગુગડાં રંગવાના કામમાં આવે છે. એની છાલ અને પાનનો વિશેષ ઉપયોગ બાવળની છાલ ને પાન જેવો છે. ભેંસની આંખમાં ફૂલું પડ્યું હોય તો બારા ફુમરના રબારી મીઠો ખેરવેલની છાલનો કાઢો ભેંસની આંખમાં દિવસમાં બે ત્રણ વખત ટીપાં નાંખે છે. એની છાલમાંથી ઘણા સુંદર રેશમ જેવા નરમ રેસાઓ નીકળે છે. જેની સુતળી અને દોરીઓ બનાવી શકાય છે. એના વેલાને કાપતાં એના સાંધામાંથી સ્વચ્છ પાણી નીકળે છે, તે પીવા જેવું હોય છે.

૭–સ્થાનક–ડુંગર અને તેની પાડોમાં ખેરવેલના વેલાઓ ઘણા ફાલ્યા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. એ હિંદુસ્થાનમાં ઘણી જગાએ થાય છે.

૮–વિ૦વિવેચન–એના વેલાને ખેર જેવા વાંકા કાંટા અને પાન હોય છે માટે એને ખેરવેલ કહે છે. એના કાંટા વાંકા અને એવા તો તીક્ષ્ણ ને મજબૂત હોય છે કે, રબારણ અથવા બીજી કોઈપણ બાઈની ઓઢણી જે ડુંગરમાં ખસે કે ભરાઈજ રહેવા જાય છે, તેનાં ગુગડાં

કે આધાંના વાળમાં તે ભરાય છે, તો તે ઘુમડું કાઢી કે વાળ તોડીને જ નીકળે છે. માટે અહિંના રબારી ને લોકો એને ઝીંથાતોડી કહે છે. (ઝીંથા એટલે વગર તેલ નાંખેલા ને વગર ઓળેલા વાળ).

વર્ગ–(લેગ્યુમિનોસી.)

નંબર ૨૪૨.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Albizzia Lebbek.

દ્રષ્ટાન્ત–H. II. p. 298; N. p. 104; Watt. I. p. 150; રૂ૦ નિં૦ પા૦ ૧૩૪.

૨–દેશીનામ–કાળોસરસડો, કાળીયોસરસ, કાળો શિરીષ, કાળો કાંસરીઓ (પો૦ગુ૦); શિરીષ, काळा शिरस (મ૦); शिरीस, सिरिस, काला सिरस (હિં૦); शिरीष, कृष्णशिरीष (સં૦).

૩–વર્ણન–એનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં થાય છે. તેમાં જાડી શાખાઓ કોઈ કોઈવાર ઘણી લાંબી ઉગેલી હોય છે, અને પાતળી શાખાઓ પાસે પાસે આવી બહુધા નીચી ઝુકેલી હોય છે. પાન આંબલીની પેઠે સળીપર આવેલાં દ્વિભક્ત હોય છે. ફૂલ અત્યન્ત મધુરી સુગંધવાળાં, સુશોભિત, લીલાશયેલા પીળા રંગનાં ઉન્હાળે આવે છે. અને શીંગો (ફળ) લાંબી, ચપટી, પોહોળી, પીળાશયેલા ભૂરા રંગની શિયાળે પાકે છે.

મૂળ–ઘણું મજબૂત રતાશયેલા કાળાસારવાળું હોય છે. તે ઘણું જાડું ને લાંબું હોય છે. એમાંથી કેટલાએક ફણગા નીકળેલા હોય છે. એની અંતરછાલ ઘણી મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. એની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ઘણો તૂરો હોય છે. એના કોમળ ફાંટાઓપરની છાલ ભૂરાશયેલા રાતા રંગની, ને અંદરની લીલાશયેલી હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–એનું થડ કોઈ કોઈવાર માણસની બાથમાં ન આવી શકે એવું જાડું, સીધું, ગોળ ને ઘણું લાંબું હોય છે. તેની બહારની છાલ ભૂરા ને કાળાશયેલા રંગની ખરબચડી હોય છે તે અંદરથી પોચી ને પાકેલી દાડમના રંગ જેવો ને જરા ચંદનને મળતી સુગંધવાળી હોય છે. તે જાડી ને ઘણા પડવાળી હોય છે. તેથી અંદરની છાલ રાતી ને અંતરછાલ પીળાશયેલા રંગની, ચીકણી ને રેસાવાળી હોય છે. સુગંધ ખટાશયેલી ઉગ્ર અને સ્વાદ ઘણો તૂરો હોય છે. કોમળ શાખાઓની છાલ ધોળા કે લીલા રંગની હોય છે, ને તેપર ભૂરાં કાળાં ને ધોળાં છાટણાં આવેલાં હોય છે. અતિકોમળ શાખાઓપર ધોળા ને તપખીરીઆ રંગના વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ૧ થી ૧½ ફુટ લાંબાં હોય છે. તેની મુખ્ય દાંડી લીલી, ચળકતી,

લીલાસલેતા રંગની હોય છે. તે તળિયે ઉપસેલી હોય છે. તેના ઉપસેલા ભાગથી ઉપર અને પહેલી જોડીથી નીચે એક ખાડાવાળો રસકુપિ (gland) હોય છે. પાનની એક કે બીજી જોડીવચ્ચે અને વખતે છેલ્લી ૨ કે ૩ જોડીવચ્ચે પણ આવીજ નાહાની અકેક રસકુપિ હોય છે. જોડી ૨ થી ૫ કે ૮ હોય છે. જોડીમાનું દરેક પાન ઘણુંકરી ૬ થી ૮ ઇંચ લાંબું હોય છે. જોડીનાં દરેક પાનમાં ૮ થી ૧૪ કે ૧૮ નાહાનાં પાન (દલ–leaflets) આવેલાં હોય છે. પાન લીસાં, ચળકતાં ઉપરની સપાટીએ ઘેરા લીલા રંગનાં ને નીચેનીએ ફીકાં પણ વખતે વિશેષ ચળકતાં હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ¾ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં હોય છે, ને વખતે ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તેની કોર વિષમ અને ડીટડી સૂક્ષ્મ હોય છે. પાનને ચોળવાથી તાંદળજાનાં પાનની વાસને મળતી વાસ, અને ચીરપરો ને કડવાસલેતો સ્વાદ આવે છે.

ફુલ–પત્રકોણમાંથી પુષ્પધારણ કરનારી સળી ૨ થી ૪ પાસે પાસે નીકળેલી હોય છે. તે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી, ગોળ, વાળની રૂંવાટીવાળી, ચળકતી ને લીલાસસેના રંગની હોય છે. તે દરેક સળીને મથાળે ૨૫ થી ૫૦ સૂક્ષ્મ ફૂલો ઘણાં પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. તેથી તે એક ગુચ્છી જેવાં લાગે છે. ફૂલની ગુચ્છીનો વ્યાસ ૨ થી ૩ ઇંચનો હોય છે. ગુચ્છીમાનાં દરેક ફૂલની ડીટડી ૧ લાઇન લાંબી, લીલા રંગની ને વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે

પુષ્પબાહ્યકોષ–૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે, તેનાં પત્રો તળિયેથી જોડાયલાં ને મથાળે તેના પાંચેદાંતા દેખાતા હોય છે. તેપર ઘણુંકરી તપખીરીઆ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તે લગભગ ૧ લાઇન લાંબાં ને તે દરેક પત્રની વચ્ચે એક ઉભી નસ હોય છે. ને તે ભૂરાસલેના લીલા રંગનાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે પણ પુ૦બા૦ કોષનાં પત્રોની પેઠે તળિયેથી જોડાયલી ને મથાળે તેના પાંચે દાંતા દેખાતા હોય છે. તે લીલા રંગની, પુ૦બા૦કોષનાં પત્રોથી લાંબી, ને તેનાં ટેરવાં અણીદાર હોય છે. પાંખડીપર વચ્ચોવચ્ચ એક લીલા રંગની ઉભી નસ હોય છે. પાંખડી ૨ લાઇન લાંબી હોય છે.

પુંકેસરો–૨૫ થી વધારે હોય છે, તે તળિયે જોડાયલાં અને મથાળે છુટાં હોય છે. તે ઘણાંજ બારીક દોરા જેવાં હોય છે, તે ૧½ થી ૧¾ ઇંચ લાંબાં અને નીચેના ભાગમાં પીળા ને ઉપર લીલા રંગનાં હોય છે. તેને મથાળે સૂક્ષ્મ ભૂરા કે પીળાસનેના રંગના પરાગકોશ ૨ પોલવાળા આવેલા હોય છે. ફૂલ જરા કરમાય ત્યારે પુંકેસરતંતુઓનો સફેદ રંગ પીળો થઈ જાય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તે પુંકેસરો જેવાજ રંગનું ઘણુંકરી હોય છે, તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે. ગર્ભાશય બહુધા લીલાસલેતા રંગનો હોય છે.

શીંગ–(ફલ)–કાચી હોય ત્યારે ફીકા લીલાશલેના રંગની અને પાકે ત્યારે ફીકા પીળા રંગની થઈ જાય છે, પણ તેની વચમાંનાં બીજની જગોએ તેની બન્ને સપાટીપર તે ભૂરા ઘેરા રંગની થઈ જાય છે, તેથી તેની અંદર કેટલાં બીજ છે તે ઘેરા ભૂરા દેખાતા ચાંડલાઓ ઉપરથી સહેજ કહી શકાય છે. શીંગ બન્ને છેડે અણીદાર હોય છે. તેના છેડાની અણી કેટલીક વાર ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. શીંગ ૬ થી ૮ ઇંચ કે વખતે ૧ ફુટ લાંબી અને ૧ થી ૧½ ઇંચ વખતે તેથી પણ પોહોળી હોય છે. તેમાં ૬ થી ૧૦ કેક બીજ હોય છે. શીંગ તદન સુકાઈ જાય છે ત્યારે તેમાં બીજ ખડખડે છે. શીંગ જલદીથી ચીરાઈ જાય છે, તે અંદરની બાજુ લીસી, ચળકતી, ફીકા પીળાશલેના રંગની હોય છે.

બીજ–એનાં બીજ ચપટાં ને લીસાં હોય છે. તે ½ ઇંચ લાંબા ને કંઈક ઓછાં પોહોળાં હોય છે. એનો રંગ ઘેરો ભૂરો હોય છે. તે એક છેડે જરા અણીદાર અને ખાડવાળું ને બીજે ગોળાઇલેતું હોય છે. એની બન્ને સપાટીપર વચ્ચોવચ્ચ ખાડ હોય છે. જેમાં ઘેડાના પગની લાંબી નાળના આકાર જેવી નીશાની હોય છે. બીજ કઠણ હોય છે, તેને ભાંગતાં તેમાંથી પીળા રંગને દાળીઓ નીકળે છે, જેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહી, ઉપલેપક, વિષઘ્ન અને દાહ

૬–ઉપયોગ–સિરસનાં મૂળની છાલ પાણીમાં ઘસીને વીંછીઅને સર્પના ડંસ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં પાન વાટીને ગડગુમડાં અને સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. એનાં પાન ઢોર પણ બહુ ખાય છે, એનાં ફુલ પણ સોજા અને ગડગુંમડાંપર વાટીને મુકવામાં આવે છે. એનાં બીજ પાણીમાં ઘસીને દાદરપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં બીમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે, તે સફેદ કોઢ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એની છાલ રસવિકારના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. ઢોરનાં બાકોંમાં જીવાત પડી હોય તો એની છાલ વાટીને તેપર એકું અને રસાર દોઢો બાંધે છે, તેમજ એની છાલ મગના કોઢ ઉપર પણ વાટીને ચોપડવામાં આવે છે. એનાં ઝાડમાંથી ગુંદર નીકળે છે, તે સરસવાના ગુંદરની જગોએ વપરાય છે. એનું સારવાળું લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે, તે ઇમારતી અને બીજાં ઘરવખરીનાં કામમાં વપરાય છે.

૧૬-દશાંગલેપ-સરસડાની છાલ, જેઠીમધ, તગર, રતાંજળી, જટામાંસી, લીદર, દારૂહળદર, ગેરૂચી, કઠ અને વાળો એને આંડી તેનું બરાબર ચૂર્ણ કરી પાણીમાં વાટી લેપ કરવું.

સરસડાની છાલ જ્વરાદિકની અંદર અપાય છે. અને તેથી પેશાબના દાહનું શમન થાય છે. તે શીતળ છે. દશાંગલેપ લગાડવાથી દુષ્ટવ્રણની આસપાસનો સોજો, વિસ્ફોટકનો સોજો તેમજ કોઈપણ ઝેરી ચીજ અડવાથી થએલો સોજો ઉતરે છે, જે ગાંઠની અંદર સોજાથી બળતરા થાય છે તેમાં દશાંગલેપ ચોપડવો યોગ્ય છે. તગર સોજાએ જ્યારે કોઈપણ ભાગમાં બળતરા થતી હોય ત્યારે પણ દશાંગલેપ ચોપડવાથી બળતરા શાંત થાય છે. અને પૈત્તિક મધ્રમંડ જેમાં બળતરા ઘણાજ કરે છે તેમાં દશાંગલેપ ઘણોજ ઉપયોગી છે. સખ્ત માથાના દુખાવાની અંદર તેમજ વાતરક્તમાં દાહ ઉપર દશાંગલેપ ચોપડાય છે. સરસડાની બીનું તેલ શ્વેતકુષ્ઠ ઉપર લગાડાય છે. અને તેનાં બીજ બીજા ત્વકરોગમાં દવાઓ સાથે વપરાય છે. તેનો ગુણ આદિ પણ ખાવા માટે તે ઘણુંકરી વપરાતાં નથી." (ડા० વી० ગી०).

"સરસડાનાં બીજ ગ્રાહિ અને પૌષ્ટિક છે. દશાંગલેપ લગાડતી વખતે તેને ઘીનો ફરમો આપવો જોઇએ. સરસડો પીપર, મરી અને સીંધવ એઓને ગોમુત્રમાં ઉકાળી અંજન કરવાથી શુદ્ધિ આવે છે." (વૈ० શા० મ० ગો०.)

"શિરષ, વિષ, વા, ખસ, રક્તવિકાર, કોઢ, વ્રણ, ખરજ, ચામડીના રોગ, અર્શ, પરસેવાની દુર્ગંધ, સોજા, રતવા, ઉધરસ એ સર્વ રોગને મટાડે છે. શિરષનાં બીનું તેલ આંખમાં અંજન કરવાથી આંખના રોગ મટે છે." (વૈ० રૂગનાથજી).

૭-સ્થાનક-બાગ, બગીચા, વાડીઓ, રસ્તાની બાજુઓ અને નદી કાંઠે શિરષનાં ઝાડ ઉગેલાં કે વાવેલાં જોવામાં આવે છે.

એ હિ० ના ઘણુંખરા ભાગોમાં થાય છે. પણ કેટલીક જગોએ તો વાવવામાં આવે છે.

૮-વિ० વિવેચન-આ શિરષ અથવા સરસડાની છાલ ભુરાસલેના કાળા રંગની હોય છે માટે એને કાળો શિરષ કહેતા હશે.*

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી.)

નંબર ૨૪૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Albizzia odoratissima ?

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 299; N. p. 105; Watt. I. p. 156;

૨-દેશીનામ-પીળોસરસડો, પીળો કાંસકીઓ, પીળો શિરષ, પીળીઓ સરસ (પિ०ગુ०); કાળશિરષ, ચાન્દ્રાશિરીષ; (મ०) શિરીષ (હિં०); શિરીષ, શ્વેતશિરીષ. (સં०).

૩-વર્ણન-એનાં ઝાડ કાળા કાંસકીઆ કરતાં નાહાનાં જોવામાં આવે છે. તે બરડા ડુંગરમાં ઝરણાંઓને કાંઠે ઘણાં છવાયાં ઉગે છે. એનાં થડ અને શાખાઓની છાલ પીળાસલેના પીળા રંગની હોય છે, પાન કાળાશિરષ કરતાં મ્હોટાં અને ફૂલ અને શીંગો તેથી નાહાની હોય છે. શીંગો પીળાસલેના રંગની ને પોહોળી હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-કાળાકાંસકીઆ જેવા છે.

૬-ઉપયોગ-કાંસકીઆનાં મૂળને પાણીમાં ઘસીને સીઓ આયુ પીવામાં સાળુ કે અરીઠાની જગોએ વાપરે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૨૪૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. glomeriflora ?

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 300.

૨-દેશીનામ-નાહાનો કાંસકીઓ, ઝીણો કાંસકીઓ (પિ०ગુ०).

૩-વર્ણન-આ કાંસકીઆનાં ઝાડ આ સ્વસ્થાનમાં રાણાવાવ ગામથી બીલેશ્વર જતાં રાણાવાવ જંગલમાં ગરેડની ધારો અને સાત ગેહાની વોકળીઓ પાસે ઉગે છે.

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં આ શિરષનાં ઝાડ ઘણુંકરી બરડા ડુંગરમાં પોતાની મેળે ઉગતાં જણાતાં નથી. પણ બીલેશ્વરી નદીને કાંઠે અને રાણાવાવ બાગમાં એનાં ઝાડ વાવેલાં હોય એમ જણાય છે.

સરસડાનાં બીજ ગોંડલ, રાજકોટ અને સિહ્યુંમાંથી મગાવી તેના ઉછરવાનો હતો. આ સ્વસ્થાનમાં રસ્તાઓની બાજુએ વાવવામાં આવેલા છે ને વિધિ અનુભવ ઉપરથી જણાયું છે કે, એનાં ઝાડ રસ્તાઓની બાજુએ વાવવાં ઘણાં ફાયદાની છે કેમકે તેની છાયા ઘણી ધારી અને ઠરી હોય છે, ને તે બારે ઉન્હાળાની વખતે એનાં પાનમા નવા ખરાર હોવાને લીધે તેમા સારી છાયા હોય વળી ઉન્હાળા આખરે એમાં અત્યંત મધુરી વાસવાળાં સુંદર ફૂલો આવે છે જેની સુગંધ અને સુંદરતા ઉપર દરેક આવતા જતા મુસાફરોનું ધ્યાન ખેંચાય છે. એના ઉછરવા એક વખત હશે તેના મૂળ જમીનમા ઉંડા ગએલી પછી તેને પાણીની બીલકુલ દરકાર રહેતી નથી. એના માટે એ કે એઠડા પવનથી નુકશાન થાય છે તોપણ બીજા ઝાડો જેવું થતું નથી. કાંઠે દુકાને પથરવાળી જમીનમાં પણ વગર પાણીએ એના ઝાડ ટકી શકે છે વળી એના ઝાડ જલદીથી ઘણાં ફાલ્યાં વધનાર છે. તેથી રસ્તાની બાજુએ જતાં આવતાં ઢોર પણ એને વિશેષ નુકશાન કરી શકતા નથી. માટે સુગમતાથી મુલકમાં એનાં ઝાડ વાવવાં યોગ્ય છે.

તે આશરે ૨ થી ૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એનાં પાન પીળા કાંસકીઆ જેવાં હોય છે. ફૂલ ઘણાં નાનાં થાય છે, તે ચોમાસાં ઉતાર એમને એમ ખરી જાય છે. એમાં શીંગો જોવામાં આવેલી નથી. તો પણ એના નવા છોડવા જોવામાં આવે છે, તે એની જમીનની અંદરનાં મૂળના ફાંટાઓમાંથી નીકળેલા હોય છે. એનાં ઝાડવાં સાધારણ છોડવા જેવાં જ રહે છે, તેની જાડાઇ કે વિસ્તાર કંઈ જોવામાં આવેલો નથી.* એનાં મૂળનો ઉપયોગ પણ કાંસકીઆનાં મૂળ જેવો છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર ૨૪૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pithecolobium dulce.

દૃષ્ટાન્ત-*H. H. p. 302; N. p. 105. Watt.* VI. part. I. p. 287;

૨-દેશીનામ-વિલાયતી આંબલી, એકાદસી (પો૦મું૦); विलायती चिंच (म०), विलायती इमली (हिं०).

૩-વર્ણન-એનાં ઝાડને Inga dulcis પણ કહે છે. અને ઇંગાડલસીસને નામે એનાં બીજ મંગાવી મુંબઈથી આ સ્વસ્થાનના ત્રિવડા બાગની વાડ કરવા વાવવામાં આવ્યાં હતાં. પણ હવે તે બાગ અને વાડીઓની વાડોમાં પોતાની મેળે ઉગી જાય છે. એનાં ઝાડ રસ્તાની બાજુએ પણ વાવવામાં આવેલાં છે. એને ઇંગાડલસીસ ઉપરથી અહીંના ઘણાલોકો એકાદસી કહે છે.

એનાં ઝાડ ૨૦ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એમાં તીક્ષ્ણ કાંટા હોય છે. પાન દ્વિભગ, દલ ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં, ફૂલ પીળાસલીના લીલા રંગનાં, અને શીંગો કુંડાળાં કે રકુની પેઠે અમળાએલી, ૪ થી ૫ ઇંચ લાંબી, ½ ઇંચ પોહોળી, ૬ થી ૮ કાળાં બીજ અને ધોળા કે ગુલાબી ખટમીઠા મગજવાળી હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-પિત્તહર અને ઉપલેપક.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળની છાલ, પાન, ફૂલ અને કાચી શીંગ રંગના કામમાં વપરાય છે. એનાં પાન વાટીને મુંઢ ઘા કે પછાડ લાગી હોય તો તેનાપર લેપ કરવામાં આવે છે. એનાં પાન ઢોર અને ઘોડાં ખાય છે. એનાં ઝાડમાંથી ગુંદર નીકળે છે. અને એનાં બીમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે. એની શીંગ પાકે છે ત્યારે તેમનો ધોળો કે ગુલાબી ગભ ઘણા લોકો મેવા તરીકે ખાય છે. તે પિત્તવિકારવાળાને સાકરની સાથે ખવરાવવામાં આવે છે. તેમજ તે પ્રમેહવાળાને પણ ખવરાવે છે એનું લાકડું ઘણું કઠણ હોય છે. તે પૈડી વગેરેના આરાઓ અને ઓજારોના હાથાઓ બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. એનાં લાકડામાં ઘણુંકરી ઉભા ચીરા પડે છે. તેથી તે કોઇપણ લાંબી વસ્તુ બનાવવાના કામમાં આવતું નથી. એનાં ઝાડમાં કાંટા હોવાને લીધે એ વાડી અને બાગોની વાડો બનાવવાના કામમાં સારી રીતે ઉપયોગમાં આવે છે

એનાં ઝાડ જલદીથી વધનારાં છે. અને તેમાં ફળ આવ્યા પછી તેનાં બી આપોઆપ આજુબાજુ વેરાઇ એના ઘણા છોડવા પોતાની મેળે ઉગી જાય છે એ ઝાડનાં મૂળ એક વખત જમીનમાં ઊંડાં ગયાં એટલે પછી તેને પાણીની દરકાર રહેતી નથી. એનાં ઝાડને આ સ્વસ્થાનની કાળી અને ગોરમટાળી જમીન માફક આવે છે. એને સમુદ્રના ખારા પવનથી ચોમાસે નુકશાન થાય છે ખરું, પણ એનાં ઝાડ સિરસનાં ઝાડની પેઠે ઘણું કઠણ હોવાથી તે પાછાં તરત નવપલ્લવ થઇ જાય છે. અને ઓથવાળી જગ્યાએ તો એનાં ઝાડ ઘણાં સારાં થાય છે. કુમરના પાઉની જમીનમાં એનાં ઝાડનું વાવેતર કરવા જેવું છે. કેમ કે તે ઢોરોને ચારો અને માણસોને મેવો આપે છે.

વર્ગ-(લેગ્યુમિનોસી).

નંબર. ૨૪૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-P. Saman.

દૃષ્ટાન્ત-Watt. VI. part. I. p. 283.

૨- દેશીનામ-રાતો સિરસ અથવા રાતો સરસડો (પો૦મું૦).

૩-વર્ણન-એનાં ઝાડ ઘણાં જલદી ઉંચાં વધનારાં છે. એનાં પાન અને ઝાડનો દેખાવ સિરસનાં ઝાડ જેવો હોય છે. એનાં બીજ મુંબઇથી મંગાવી આ સ્વસ્થાનના રાજવાડી બાગમાં વાવવામાં આવેલાં છે. તેનાં ઝાડ તાડના પેઠે સીધાં, ઘણાં ઉંચાં વધી ગએલાં છે. એમાં ચોમાસાની શરૂવાતમાં ગુલાબી રંગનાં જરા ખુશબોદાર સિરસનાં ફૂલ જેવાં જ ગુચ્છાદાર ફૂલ આવે છે. એનાં ઝાડમાંથી ગુંદર નીકળે છે. એનું લાકડું હલકું અને પોચું હોય છે. એની છાલ પાણીમાં વાટીને રક્તવિકારના સોજા પર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં ઝાડને પોરબંદર સ્વસ્થાનની જમીન ઘણી માફક આવે છે.

* કોઇપણ ઝાડની આવી સ્થિતિ (degeneration) થવી, એ તેનો નાશ થવાની નિશાની છે. અને તે આ રૂપ દર વરસે કપાવા અને ઢોર આદિથી ખવાઇ જવાથી આવી સ્થિતિએ પહોચે છે.

૩૭-N. O. SAXIFRAGACEÆ.
વર્ગ-સેક્સિફ્રેગેસી—

પીતા આંગીઆનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ—આ વર્ગમાં ઝાડો, ઝાડવાં અને નાહાના છોડવાઓ થાય છે. પાન આંતરે અથવા સામસામાં આવે છે. ઉપપાન હોતાં નથી, અને હોય છે તો પાનની દાંડીને તળિયે ચોટેલું હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ૪ થી ૫; પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ પણ ૪ થી ૫; પુંકેસરો પાંખડી જેટલાં અથવા પાંખડીની સંખ્યાથી બમણાં; અને સ્ત્રીકેસર-ગર્ભાશય બે કે વધારે ખાનાંવાળો હોય છે. ફળ ડોડા જેવું અને તેમાં બારીક બીજ ઘણાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઘણી અને વિલાયતી ઝાડો બતાવ્યામાં આવે છે.

(વર્ગ-સેક્સિફ્રેગેસી).
નંબર ૨૪૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Vahlia viscosa.

દ્દષ્ટાન્ત-H. II. p. 399; N. p. 107.

૨-દેશીનામ-પીળોઆગીઓ (પેન્સ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ડું થી ૧ ફુટ લાંબા થાય છે. તે ઉભા, કે જમીનપર ઢળેલા હોય છે. એમાં કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન સામસામાં ડું થી ૧ ઇંચ લાંબાં, તે સાંકડાં કે બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં, અથવા કેવળ મથાળે સાંકડાંવાળાં હોય છે. ફુલ સામ પીળાં; અને ફળ ડું ઇંચ વ્યાસનું ગોળાકૃતિનું ને ઘણાં બીજવાળું હોય છે. એના છોડવાપર ચીકણા રસના બિંદુઓ અને ઝીણી રૂંવાટી હોય છે.

એનાં પાન વાટીને દેશના કપડાનાં (કોલુ એક જાતનું ઘી જેવું છે તે) ઢાલ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. તેથી તેમાંની ફાટ બરી જાય છે.

એના છોડ વેગે ખેતરમાં ઘણો થાય અને એના નીચાં નદીઓમાં ઉગે છે. એ પંજાબ, બુંદેલખંડ, અને દિ૦ની ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે.

એમાં ફુલ પીળાં થાય છે, અને એનાં પાન સુકાય છે અને આર્થિક (ઔષધ)માં ખાવામાં ઉપયોગી એવાં નથી. તે ઉપયોગી અને પીળો-આગીઓ કહે છે.

૩૮-N. O. CRASSULACEÆ.
વર્ગ-ક્રેસ્યુલેસી-જખમે હયાતનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ—આ વર્ગમાં ઘણું કરી માત્ર નાહાના છોડવાઓ જ થાય છે. તેનો ભૂંડોગ (root stock) જાડુંયા કડણ અને જાડુંસાંધું હોય છે. પાન સામસામાં અથવા આંતરે આવે છે. તે સાદાં અથવા વિભાજિત હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. પુ૦ બા૦ કોશ ૪ થી ૮ વિભાગોવાળો હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો જેટલી, તે છૂટી અથવા એક બીજા સાથે જોડાયલી હોય છે. પુંકેસરો પાંખડી જેટલાં અથવા તેથી બમણાં અને તે પાંખડીઓ ઉપર અથવા સ્ત્રીકેસરને તળિયે આવેલાં હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશયનાં ખાનાં પણ ઘણુંકરી પાંખડીઓની સંખ્યા જેટલાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ચાદિ, વિલાયતી, તર, વિર અને પિતદર નથા શોભાના ઝુંડો રહેવા કહેવાય છે.

વર્ગ-(ક્રેસ્યુલેસી).
નંબર ૨૪૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ Bryophyllum calycinum.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 413; N. p. 106, Watt, I. p. 543.

૨-દેશીનામ-પાનફુટી (પો૦) અધીરાયખુ મદીરાયખુ (મુ૦), પત્થરચટ, પાનફુટીન (મ૦), ઝખમેહયાત (હિ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ૨ થી ૪ ફુટ ઉંચા થાય છે. શાખાઓ રસભરી મુખ્યસ્થી મેડાની પેઠે લાંબી ને ઉભીવસ્થી નીકળેલી હોય છે. પાન સામસામાં, જાડાં, રસભર્યાં, અને કોરે કાંગરીવાળાં હોય છે એનું પાન જમીનના વાગ્યું હોય તો તેની કાંગરીપરથી નવા છોડવા ફુટે છે ફુલ નીચાં ઝુકેલાં, નળીઆકાર, લીલાશપડતાં રાતાં ને જાંબુડા રંગનાં હોય છે. તે સામસામી શાખાઓવાળા પુષ્પમધ્ય ઉપર આવેલાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૪ પત્રોનો બનેલો હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષ પણ ૪ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે. પુંકેસર ૮ હોય છે. સ્ત્રીકેસરના ગર્ભકોશ ૪ હોય છે, તે સાંકડા અને નળિકાઓની અંદર સમાએલા હોય છે. દરેક ગર્ભકોશમાં બીજ ઘણાં હોય છે. ફળ ૪ ડોડી જેવાં ને ઘણાં બીજવાળા હોય છે. તે પાતળા પુ૦ બા૦ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશની અંદર ઢંકાયલાં હોય છે, બીજ લંબગોળ, લીસાં ને ઉભી લીટીઓવાળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-પાન.

૫-ગુણદોષ-શિતલ, ગ્રાહક

૬-ઉપયોગ-એનાં પાન સાથ કરી વગાડી અને ગડગુમડો ઉપર મુકે છે. તેમ ને કેરી જનાવરોના ડંખપર અને કુમળા ઘા ઉપર કે જખમ ઉપર હોય

તે ઉપર પણ લગાડવામાં આવે છે, એ પોટીશ તરીકે સડતાં ચાંદાઓ ઉપર લગાડવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. એથી દુર્ગંધી દૂર થાય છે. આ સ્વસ્થાનમાં એનાં પાનનાં ભજીઆં કરવામાં આવે છે, તે તમામ વર્ણનાં લોકો ખાય છે. તે પિત્તશામક જણાય છે.

૭-સ્થાનક-એના છોડવા બાગો અને વાડીઓમાં ઘણુંકરી કુંડાઓમાં વાવેલા જોવામાં આવે છે-પણ એ પાણીના ઘેરીઆઓ કરે, બકાલાં સાથે નેદ તરીકે તેમજ વાડીઓની વાડ પાસે પોતાની મેળે જંગલી-પણે ઉગે છે. એનો છોડવો આફ્રિકાનો વતની મનાય છે, પણ હાલ તે હિંદના ઘણા ખરા બાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એનાં પાન ખાટાં હોય છે, માટે એને ખાટખરુંઓ કહે છે. પણ ખાટખરુંઓ એ નામ (vitis carnosa) નં૦ ૧૧૪ ની વેલનું પણ છે-પણ તેનાં પાનનાં ભજીઆં થતાં નથી, તે ઝેરી છે. માટે ભૂલ ન થાય તેની સંભાળ રાખવી જોઇએ. એનું નામ અર્ઘીરાવણુ મહીરાવણુ અને જખમેહયાત એ એના પાનની કાંગરીમાં આંખ તૈયાર થઇ તેમાંથી નવા છોડવા પેદા થાય છે માટે પડેલા લાગે છે.

૨૯-N. O. COMBRETACEÆ.

વર્ગ-કોમ્બ્રીટિસી-

સાજડ, હરડાં અને બહેડાંનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ-આ વર્ગમાં વૃક્ષો અને ઘણુંકરી વેલા જેવાં ઝાડવાં થાય છે. પાન આંતરે અથવા સામસામાં કે કોઇવાર ત્રણ ત્રણ પાનનો ચક્ર એવી રીતે આવેલાં હોય છે. તે સાદાં અને અખંડ-ધારવાળાં હોય છે. (વખતે કોરપર કાંગરી હોય છે.) ઉપપાન હોતાં નથી. પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો ૪ થી ૫ હોય છે. તે તળિયે જોડાયલાં હોય છે પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ ૪ થી ૫ હોય છે, અથવા મુદ્દલ હોતી નથી. પુંકેસરો ૪ થી ૫ કે ૮ થી ૧૦ હોય છે. અને તે પુ૦ બા૦ કોષપર આવેલાં હોય છે. સ્ત્રીકેસર-ગર્ભાશય અધઃસ્થાયી અને ૧ પોલવાળો હોય છે. નલિકા અને સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ સાદાં હોય છે. ફલ ગોટલી અથવા કઠણ, સોગઠાં જેવાં કે ક્ષ્મસરગોવાની સ્વાઇનાં ફુલનાં પાંખાં જેવી ઉભી ધારવાળાં હોય છે. તે ઘણુંકરી અફાટી અને એક બીજવાળાં હોય છે.

આ વર્ગમાં હરડાં, બહેડાં તથા સાજડનાં વૃક્ષો આવેલાં છે. તેનાં ફલ અને છાલ રંગ તેમજ ઔષધના કામમાં ઘણાં ઉપયોગી હોવાને લીધે તે ઘણાં પ્રખ્યાત છે

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં વિશેષ કરીને સ્રંદિ ગુણ રહેલો છે. એ સિવાય સારક, શક્તિ આપનાર, શામક તથા પિત્ત, કફ અને શોધક આદિ ગુણો પણ રહેલા છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિનાં બીજ (જેમ કે બહેડાં ને બદામનાં) ઘણીવાર ઝેરી માલમ પડેલાં છે.

વર્ગ-(કોમ્બ્રીટિસી).

નં. ૨૪૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Terminalia Catappa.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 444; N. p. 112 Watt. VI. part IV. p. 22; ફ. નિ. પ. ૧૪૦

૨-દેશીનામ-બદામ (ગુ૦); દેશીબદામ, હીડીબદામ (મુ૦); बंगालीबदाम, हिरवीबदाम (म०); जंगलीबदाम, हिंदीबादाम, बादामी (हिं०); बनाम, मद्दुम (बं०)

૩-વર્ણન-દેશીબદામનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચા અને ફેલાવાળાં થાય છે. તે ઘણીવાર ૪૦ થી ૫૦ ને કોઇવાર ૭૦ થી ૮૦ ફીટ સુધી ઉંચાં થાય છે. તેની શાખાઓ ઘણી લાંબી, લાંબા કરેલા હાથની પેઠે પસરાતી અને ડાંડીપર થાળની પેઠે તેની ચોમેર આવેલી હોય છે. તેથી એનાં ઝાડમાં એની શાખાઓના જરા ઉપર નીચે ટેલાક થાક દેખાય છે. એનું થડ ૧ થી ૩ ફીટ જાડું કે કોઇવાર તેનાં ઘણાં મ્હોટાં ઝાડમાં તે બે માણસની બાથમાં ન આવી શકે એટલાં જાડાં હોય છે. પાન શાખાઓના છેડાઓ પાસે ઘણુંકરી ગીચોગીચ કે મધુમની પેઠે આંતરે આવેલાં હોય છે. તે લંબગોળ ૬ થી ૧૨ ઇંચ લાંબાં અને ૩ થી ૬ કે કોઇવાર ૮ ઇંચ પોહોળાં હોય છે તે ડીટડી તરફ સાંકડાંથતાં ને અગ્રે પોહોળાં હોય છે. તેનું ટેરવું જરા સાંકડુંથતું ને બુઠી અણીવાળું કે ગોળાકારનું હોય છે. ડીટડી ટુંકી જાડી ને જરા ઉપરની બાજુ બેઠેલી હોય છે. તે પર તપખીરીઆ રંગની રૂવાંટી ગીચ આવેલી હોય છે. ડીટડી પાસે પાનની કોરના બન્ને છેડા બહાર નીકળતા હોય છે. પાન કોમળ હોય છે ત્યારે નરમ અને બહુધા તપખીરીઆ રંગની રૂંવાટ વાળા હોય છે, ને ત્યાર બાદ તે ઉપરની બાજુ લીસાં થઇ જાય છે. તો પણ તેની નસો અને નીચેની બાજુએ રૂવાંટી ઘણુંકરી કાયમ હોય છે. પાન બન્ને સપાટીએ ચળકતાં તો પણ નીચેની સપાટીથી ઉપરની વિશેષ ચળકતાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ પીળાસલેનો લીલો કે ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો પીળાસલેનો લીલો હોય છે. પાનમાંની નસો સામસામી તેમજ પણ જરા આંતરે લેની-ઉંચા ચડતી ને કોર પાસે પાનમાં સમાઇ જતી હોય છે. પાનની વચલી નસની બન્ને બાજુ ડીટડી પાસે પાનની પાછળની કોર આગળ ચપટી, ચળકતી, સુંદ્મ રસકુપિ હોય છે. પણ ઘણી વાર તેની તમામ નસોના ખુણામાં પણ તેવી ગ્રંથી

રસ્સુખી તિરડમાં આવે છે. ફળની ટોચ પર સૂક્ષ્મ કાંટા જેવા દાંતા કે ખાંચા અને બન્ને કે ચાર બાજુની ધાર હોય છે. ફળ ચીકટ ને બહુ ભારે હોય છે. ફળને ચોળતાં તેની વાસ હવેલી અને સ્વાદ ખટાશવાળો તૂરો લાગે છે. ફળ તાજ પાકી જાય છે ત્યારે રાતા રંગનાં થઇ જાય છે. તે સિવાય ખરી જાય છે, અને વસંત પછી નવું ફૂલની સાથે ફળો આવવા માંડે છે.

૪૬૩–બાબીસીન્ટ ઘેડા પોટેલી ખરી ગયેલાં પાનના દગ કે ખાંચા ઉપરથી ફૂલની ઝાલરી સાથે ડાળીઓ નીકળે છે. તેની ચાસી ઝુલતી જેવી ભરી, પીળાસ પડતા ધોળા રંગની, અને ત્રણ કે તરખોરીઆ રંગની સૂક્ષ્મ રૂંવાટવાળી ૪ થી ૮ ઈંચ લાંબી હોય છે. ઉપર લીલા રંગની સૂક્ષ્મ ડીટડીઓની મથાળ લગભગ ઉપર નાહાની ફૂલની ડાળીઓ આવેલી હોય છે. તેને લીધે આખું સૂક્ષ્મ ગુચ્છાદાર હોય છે. ઉપર તામ્રડીઆ રંગની ગીચ રૂંવાટ હોય છે. ફૂલ ઉઘડે છે ત્યારે તે પીળાશ કે ધોળાશપડતા ઉજળા રંગનાં હોય છે. તેનો વ્યાસ ૨ થી ૩ લાઇન જેટલો અને વાસ બહુ સુગંધિત લાગણી ભરી ને મધમાખી આકર્ષતી લાગે છે. ઉપર કહેલી સળીના ઉપલા ભાગમાં નર અને નીચેના ભાગમાં સ્ત્રી–પુંસંયોગી પુષ્પ હોય છે. નરફૂલમાં ઓરસ હોતી નથી, ને તેના પાંચ ઇંચ જેટલા પુ૦ ત્રા૦ કેસરી અંદર પુંકેસરો ૧૦ હોય છે. તેમાં ૫ પુ૦ ત્રા૦ કેસરા લાંબી બહાર અને ૫ તેની સામાં આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ પીળા અને પરાગકોશ પીળાશપડતા ભુરા રંગના હોય છે. એ ફૂલની વચ્ચોવચ ભૂરી રૂંવાટથી ઢંકાયેલી ચકતી હોય છે.

સ્ત્રી–પુંસંયોગી–ફૂલમાં પુ૦ ત્રા૦ કેસરને નીચે લીલા રંગની, રૂંવાટવાળી, ભરી ડીંટી જેવી, ઓરિસ૨ સંલગ્ન આવેલી હોય છે. પુ૦ ત્રા૦ કેસરી વચ્ચે બહુ લાંબી રૂંવાટમાં પડી અને તેની વચ્ચોવચ ઓરિસરિકા સૂક્ષ્મ અંકુરે ખૂણાવાળી આવેલી હોય છે. એ ફૂલમાં પણ નરફૂલમાં હોય છે તેવાં પુંકેસરો હોય છે.

ફેલ–૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં, ૧ થી ૧½ ઇંચ પહોળાં, બહુ રસાળવાળાં, બન્ને છેડે બહુ સાંકડાંવાળાં, વચમાં પહોળાં અથવા બહારે બહુ સાંકડાંવાળાં, કેટલાક બન્ને બાજુએ ભરી ઉપસેલાં હોય છે. તે લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. મધ્યૅતર તેનાથ ભૂરી છારી હોય છે. તે પાકે છે ત્યારે બેવ લીલા રંગનાં, આંબુડી છાયાળાં, અથવા આંબુડા કે રતાં રંગનાં, કે પીળાશપડતા પીળા રંગનાં થઇ જાય છે. તેની ઉપરની છાલ પાતળી, ભરી, બરછટ ને બખરવાળી, અથવા ચામડી ને ચીકટ હોય છે. તેનો સ્વાદ ખટમીઠો હોય છે. ફળની અંદર ફુલ રેસાવાળો કઠણ ગોટલો હોય છે. જેનો આકાર ઘરેલથી આરસી ભૂરી બદામને મળતો હોય છે. આ ગોટલીઓની અંદરથી ઘરેલી મેંદની બદામનાં બીજને મળતાં પણ તેથી નાહાનાં બીજ નીકળે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગરમી, પિત્તઘ્ન, અને પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–બદામનાં મૂળ અને થડની છાલના ઉકાળાથી મસૂડાંનાં અને ચાંદાઓ ધોવામાં આવે છે. બદામનાં પાન, છાલ, ફૂલ અને કાચાં ફળ રંગના કામમાં વાપરી શકાય છે. બદામનાં ફળ પાકે છે ત્યારે તેની ઉપરની છાલ લીલા મેવા તરીકે ખવાય છે. અને તેનો ગોટલો ભાંગી તેમાંથી કાઢેલું બીજ ઉકાળીઓ ખવાય છે. આ બીજમાંથી તેલ નીકળે છે. તે ઘરેલી બદામના તેલને લગભગ મળતું આવે છે. પણ એ જરા વધારે ઘેરા રંગનું હોય છે. એ ખરી બદામનાં તેલની પેઠે જલદીથી ચીકટ બનતું નથી. આ તેલ જો થોડી મુદતને કાઢી રાખ્યું હોય તો તે ખરી બદામના તેલની હરીફાઇમાં ઉતરી શકે. એવું તેલ સાધારણ ઘાણીમાં નીકળી શકે છે. પણ એ બદામના ...બીઓ આખરની કરાડ વિશેષ છે અને તેથી તે ઓછું પડી જવા સંભવ છે. તો પણ એવું તેલ અને બીજ ખરી બદામના તેલ અને બીજ ફુરસદે વાપરી શકાય છે. બદામની છાલ બાવળની છાલ સાથે ઉકાળી ચીકણી સેલો પેટના ઝાડાં રૅગે છે. બદામનાં કોમળ પાનનો રસ મલમ બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. ને તે મલમ ખરજવું, ખસ અને એવાંજ બીજાં ચામડીનાં દરદોમાં વપરાય છે. એ બદામનો ગુણ કહે છે કે ફૂલને ખાવામાં આવે છે. બદામનાં ઝાડમાંથી ચિકણો ગુંદ નીકળે છે. તે બાવળીઆ ગુંદરની પેઠે મોઢું પહોળું હોય તો મ્હોંમાં રખાય છે, તેથી એની ગરમી ઓછી થાય છે. એ બદામનું લાકડું જરા હલકું ને બરડ હોય છે. તેથી તે સાધારણ બનવા કામમાં આવતાં લાકડી બનાવી શકાશે. અને વિશેષ કરીને તે બળતણની જગ્યાએ વપરાય છે.

એમ કહેવાય છે કે, એનાં લાકડા રેશમને કીડા ઉછેરવામાં આવે છે. બદામનાં પાનની ખરાબી અને ચડીઆ બનાવવામાં આવે છે. પણ તે વિશેષ કરીને લીલાં હોય ત્યારેજ વાપરવામાં આવે છે, કેમકે સુકાયા પછી તે ખરી જાય છે.

" એનાં ફળ મીઠું છે. પિત્તને હરે છે. કફ અને પુષ્ટિ કરે છે." (વૈ ૨).

૭–દેશીનામ–એનાં ઝાડ ભાગ, ડાળીઓ અને ઘર

આંગણે તથા વાડાઓમાં વાવવામાં આવે છે. તેથી તે તેવી જગોએ ઉગેલાં જોવામાં આવે છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–આ બાદામનાં ઝાડ બહુધા ઘર આંગણે વવાય છે માટે એને સંસ્કૃતમાં 'પ્રહ્રુમ' એ નામ આપેલું લાગે છે.

બજારમાં જે સુકા મેવા તરીકે બદામ મળેછે તેનાં ઝાડથી આ બદામનાં ઝાડ જુદાં છે*

* પોરબંદર સ્વસ્થાનની જમીન આ બદામનાં ઝાડને ઘણી માફક આવે છે. એના ઝાડ આ સ્વસ્થાનમાં ઘણી થોડી મહેનતે થઈ શકે છે. એનાં ઝાડ ડાળીઆ વાળી તેમાંથી ઉછેરી શકાય છે. અને તે અહિંની સાધારણ જમીનમાં પણ જ્યાં અને વિશેષ કરી વારંવાર પાણી મળતું રહેતું હોય તેવી જગોએ તે એક બે વર્ષમાં ૧૦, ૧૫ ફીટ ઉંચા થઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેમાં ફાલ પણ બેસી જાય છે આ સ્વસ્થાનના ત્રિવડા, નવાબાગ વગેરે બાગોમાં એના રોપા વાવવામાં આવેલા હતા, તેમાં ૨ થી ૩ ફીટ લાંબાં અને ૧ થી ૧½ ફીટ પોહોળાં પાન માપવામાં આવેલાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ એના રોપા ૭ મહિનાની અંદર ૬–ફીટ ઉંચા વધેલા હતા. આ ઉપરથી જણાય છે કે, કાંઠી અને ભેજવાળી જમીન પણ એને ઘણી માફક આવે છે એના ઘણાં ઝાડો રસ્તાઓની બાજુએ પણ વાવવામાં આવેલાં છે. એમાં મ્હોટાં પાન અને છત્રાકાર થાકની પેઠે નીકળતી શાખાઓને લીધે એ ઘણાં સુંદર દેખાય છે. તેમ જ એને સમુદ્રના ખારા પવનથી જો કે થોડું નુકશાન થાય છે, તો પણ એના ઝાડ ખુલ્લા રસ્તાઓની બાજુએ વાવવાને યોગ્ય નથી, કેમકે એક તો એ ઝાડને તે મ્હોટું થયા પછી પણ તેને પાણી આપવું પડે છે ને બીજું એ કે, એનું લાકડું બટકણું હોવાથી તે ભારે વરસાદ અને તોફાનનો સપાટો સહન કરી શકતાં નથી. એનાં પાન અને ડાળીની વચમાં ભારે પવન ભરાવાથી એના ઝાડ મૂળસોતા ઉખડી પડે છે. અથવા તો તેના કુકડે કુકડા થઈ જાય છે. માટે બદામના ઝાડ ખાસ બગીચાઓમાં બીજા ઝાડોની ઓથમાં અને જ્યાં એને હમેશાં પાણી મળી શકે ત્યાં વાવવાને લાયક છે. એનાં ઝાડનો આ સ્વસ્થાનમાં હાલ ૧૫–૨૦ વર્ષમાં ઘણો વધારો કરવામાં આવેલો છે, અને એનાં ઝાડ સ્વસ્થાનને સારી પેદાશ પણ આપે છે, કેમકે એ ઝાડના પાકા ફળ ઉતારી જવાનો [illegible] સાલ સ્વસ્થાન તરફથી ઈજારો આપવામાં આવે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં એ બદામનાં ફળ ત્રણ જાતનાં થાય છે. ૧–ફળ પાકે છે ત્યારે ઘેરાં લીલાં, પાતળી છાલવાળાં, અને સ્વાદે ઘણાં ખાટાં, તુરાં, વિશેષ રેસાવાળાં, કદમાં મ્હોટાં ને બન્ને કોરપર ધારવાળાં હોય છે ૨–ફળ–પાકે છે ત્યારે લીલાસ-ફેતા જાંબુડા કે ઘેરા રાતા રંગનાં, જરા જાડી છાલવાળાં, સ્વાદે મીઠાસવાળાં ખાટાં તુરાં, ઓછા રેસાવાળાં, કદમાં જરા મોટાં અને બન્ને બાજુ સાધારણ રીતે ભરાવદાં હોય છે ૩–ફળ પાકે છે. ત્યારે પીળાસવાળા પીળા રંગનાં; વિશેષ જાડી પોચી અને જાડપણી છાલવાળાં, સ્વાદે વિશેષ મીઠાં, સહેજ ખટાસવાળાં તુરાં, રેસા વગરનાં, કદમાં નાહાનાં, લગભગ ગોળાકાર હોવાં તેપણ મધ્યે સહેજ સાંકડાં, બન્ને બાજુ સારી પેંઠ ભરાવદાં હોય છે.

વર્ગ–(કોમ્બ્રીટેસી).

નંબર–૨૪૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–T. belerica.

દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 445; N. p. 112; Watt. VI. prrt. IV. p. 18; રૂ. વિ. પા. ૧૦૧

૨–દેશીનામ–બહેડાં, બહેડાનું ઝાડ (પો૦); બહેડાં બહેડાનું ઝાડ (ગુ૦); બેરા, મીરડા, બેલા, બાવરા (મ૦) બહેરા, બેહેરા, (હિં૦); બિભીતક, બહેડક, કલિદ્રુમ (સં૦).

૩–વર્ણન–બહેડાનાં ઝાડ બીજી જગોએ ઘણાં ઉંચાં થાય છે. તો પણ બરડા ડુંગરમાં તે ૧૫ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં જોવામાં આવે છે. બહેડાનાં ઝાડનું થડ સીધું અથવ વાંકું ચુંકું અગડમગડ પણ હોય છે. તે ભૂરા રંગનું હોય છે. એની શાખાઓ પણ ઘણુંકરી બદામના ઝાડની શાખાઓની પેઠે છત્રાકાર પસરાતી ડાંડીની ઘેરા આવેલી હોય છે. અને પાન પણ બહુધા ક્રમ શાખાઓને છેડે ગુચ્છા કે મધુમની પેઠે નીકળેલાં હોય છે. પાન શિયાળે ખરી જાય છે. અને ફાગણ ચૈત્રમાં તે પાછાં આવે છે ત્યારે તે અત્યંત ચળકતાં ને રતાસલેતા રંગનાં હોય છે. અને તેની સાથેજ ફૂલો ફરપણ આવે છે. આ વખતે એ ઝાડ ઘણું સુંદર દેખાય છે. ફળ ભૂરા રંગનાં ને મોગરી જેવાં હોય છે.

મૂળ–ઝાડ અને જમીનના પ્રમાણમાં મૂળ જાડાં અને ઉંડા ખેંચેલાં હોય છે. તેમાંથી કેટલાક ફાંટાએ અને ઝીણા રેસાઓ નીકળી ઘણા લાંબા ગયેલા હોય છે. મૂળપરની છાલ ભૂરા રંગની, લીસી, પૃથ્વી, જાડી ને તેપર વખતે ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. છાલ પરની ફોતરી તરત ઉતરી જાય છે. મૂળનું લાકડું ઘણું સખ્ત હોય છે. તે બહારથી પીળાસલેતા રંગનું અંદરથી ભૂરા રંગનું હોય છે. વાસ અને સ્વાદ ખટાશ લેતાં તુરાં હોય છે.

થડી અને શાખાઓ–શાખાઓપરની છાલ જાડી ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. તે અનિયમિત રીતે નાહાનાં મ્હોટાં ધોળાં છાપાં આવેલાં હોય છે. કોમળ શાખાઓપર ભૂરા રાતા રંગની રૂંવાટી હોય છે. અંદરની છાલ પીળાસલેતા રંગની હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ જરા કડવાસલેતો તુરો હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૩ થી ૭ ઈંચ લાંબાં અને ૨ થી ૫ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે કોમ

ઉપર લખેલાં ત્રણ જાતનાં ફળ અનુક્રમે થોડા થોડા ગુણ સ્વાદ અને કીમતમાં અનુક્રમે ચડીઆતાં છે નંબર-નાં ફળ ઘણી મોંઘી કીમતે વેચાય છે, ને તે આને જ છે આ જાતનાં ઝાડોનો હાલ ઘણો વધારો કરેલ એટલે એ ઘણી પેદાશની વસ્તુ છે.

હોય છે. ત્યારે [illegible] અને પાકે છે ત્યારે [illegible] થઈ જાય છે. પાનનો [illegible] આકાર [illegible] પાનની [illegible] હોય છે. તે [illegible] અને [illegible] [illegible] ડીંટી તરફ સાંકડાં હોય છે. ડીંટી પાસે પાનની કોર [illegible] વિષમ હોય છે. પાનમાં તેલનાં [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] પાનની [illegible] હોય છે. પણ જેમ જેમ પાન [illegible] જાય છે તેમ તેમ તેનાથી [illegible] જાય છે. તેની [illegible] [illegible] ને [illegible] હોય છે. ને [illegible] [illegible] ને [illegible] હોય છે. પાનની નસો [illegible] [illegible] હોય છે, તે પાનની [illegible] સ્પષ્ટ દેખાતું હોય છે. પાનની ડીંટી ૧ થી ૨½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેના ઉપરની બાજુ [illegible] હોય છે. અને પાનની [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] પણ હોય છે. ને [illegible] પણ નહિ.

પુષ્પ–[illegible] પુષ્પધરણ [illegible] ૨ થી ૬ ઇંચ [illegible] હોય છે. તેના [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] પુષ્પ [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. ફૂલને [illegible] ૧½ થી ૨ [illegible] અને તેની [illegible] હોય છે. ફૂલને [illegible] હોય છે.

એ પુષ્પધરણ [illegible] [illegible] ને [illegible] સ્ત્રી–પુંકેસરોથી [illegible] હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ–[illegible] હોય છે. તે [illegible] અને [illegible] [illegible] જાય છે. તેનાં [illegible] હોય છે. તેની [illegible] બાજુ [illegible] હોય છે. [illegible] બાજુ [illegible] [illegible] હોય છે.

પુષ્પાભ્યંતરકોશ–[illegible] પુંકેસરો–[illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] ફૂલો [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] જાય છે. અને ફૂલાં [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] ખરી જાય છે, અને ફૂલાં પુંકેસરોની [illegible] ખરી પડે છે.

અંડિશય–૧–હોય છે. તેનો [illegible] ઇંડાળથી [illegible] હોય છે. [illegible], એક [illegible] [illegible], ને તેનાં [illegible] પાસે તે [illegible] હોય છે. તેનાં [illegible] ફૂલાં પુંકેસરોની [illegible] [illegible] જાય છે. એ [illegible] ૧½ થી ૨½ [illegible] અને ફૂલાં પુંકેસરો [illegible] [illegible] હોય છે.

ફળ–([illegible] ફળ પણ [illegible]–[illegible] છે.) તે [illegible] [illegible] પાકે છે. એનો [illegible] [illegible] એટલે તે ડીંટી તરફ સાંકડાં ને [illegible] તરફ [illegible] હોય છે. તે [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] હોય છે, તે [illegible] [illegible] જાય છે. ફળની અંદર [illegible] હોય છે. ને ફળને [illegible] ને [illegible] [illegible] હોય છે. ફળ ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં ને ½ થી ૧ ઇંચ [illegible] હોય છે. ફળની [illegible] [illegible] ને [illegible] હોય છે. તે [illegible] ને [illegible] હોય છે. તેની [illegible] અને [illegible] [illegible] ને [illegible] લાગે છે.

ફળમાં [illegible] [illegible] હોય છે. તેની [illegible] હોય છે. એનો આકાર [illegible] ને [illegible] ૪ થી ૫ [illegible] હોય છે. તે [illegible] ને તેના ૨–૩ [illegible] હોય છે. તેને [illegible] [illegible] [illegible] છે.

બીજ–[illegible] [illegible] હોય છે. તેની [illegible] જેવો [illegible] હોય છે. આ [illegible] જાય છે. પણ [illegible] તે [illegible] [illegible] છે.

૪–[illegible]–([illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] હોય ત્યાં તેનાં ([illegible]) પાન, ફળ, [illegible] અને [illegible].

૫–[illegible]–[illegible], [illegible] અને [illegible].

૬–ઉપયોગ–[illegible] પાનની [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] પાન અને ફળ [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] પાન [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] ફળ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] ફળની [illegible] અને [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] હોય તો [illegible] [illegible] હોય તો [illegible] [illegible], અને [illegible]

અમરવેલી, મકર અને પ્રમેહ ઉપર પણ તે વપરાય છે. અરડુસાનાં ફૂલની છાલ સરીસ અને પીપરની સાથે વાટીને ઉપરસ અને [illegible] ઉપર તે મોઢામાં રાખી તેનો રસ ઉતારવામાં આવે છે. અરડુસાનાં ફૂલની છાલ રંગના કામમાં પુષ્કળ વપરાય છે. તેમજ એનાં થડની છાલ, પાન અને ફૂલ પણ રંગના કામમાં વપરાય છે. અરડુસાનાં બીમાંથી તેલ નીકળે છે, તે ઓસડ તરીકે વપરાય છે. જંગલ ડુંગર ઉપરનાં રબારી લોકોનાં છોકરાંઓ અરડુસાની લીલના કળીઆ ભાંગી તેમાનાં બીજ ખાય છે. પણ આ બીજ [illegible] ખાવાથી નીશો ચડે છે. એમ એ લોકો પણ જાણે છે. અરડુસાનાં બીજ ખાવાથી થએલી ઝેરી-અસર તેમજ એક છોકરીનાં મરણ [illegible] કરનલ ડા૦ કે૦ આર૦ કિરતીકર પોતાનાં "મેડીસીનલ પ્લાન્ટસ ઓફ ઈન્ડિયા" નં. [illegible] ૧-(૧૮૯૧) મા લખાણથી દલીલઆપે છે. તે [illegible] જેવી છે. એનાં બી ખાવાં એ ભય ભરેલું છે. અરડુસાનાં ઝાડમાંથી પણ [illegible] ઝાડની માફક ગુંદર નીકળે છે. તે તેની મેળેજ વપરાય છે. અરડુસાનું લાકડું [illegible] થાય છે. પણ તેને [illegible] આવે છે. એનાં લાકડાનું સાધારણ પણ [illegible] કરવામાં આવે છે. એનાં લાકડાની રાખ ગોળ પકાવવાના કામમાં [illegible] છે.

"અરડુસાનાં લાકડાનો [illegible] કોલસા બનાવવાના કામમાં આવે છે. અને તેના લાકડાંથી બનાવેલ કોલસાનું [illegible] ઉત્તમ બનાય છે.

[illegible]-અરડુસાનો ગુલકંદ-અરડુસાની છાલને જરા થી [illegible] પાણીમાં નાખી [illegible] મીઠાનો [illegible] તે [illegible]. પછી તે [illegible] થાય ત્યારે [illegible] તેની [illegible] અરડુસાની છાલ કાઢી લેવી.

[illegible] માટે ફક્ત અરડુસાની છાલજ વપરાય છે. તેનું [illegible] ઝેરી [illegible] નથી. તેમજ તે [illegible] આવે છે. તેના [illegible] પાણીમાં [illegible] થાય છે. અને તેના માટે [illegible] અને [illegible] તેનો લેપ કરવો [illegible] છે.

તેની છાલ [illegible] વપરાતી નથી, પણ [illegible] જુદા જુદા [illegible] વપરાય છે.

[illegible] રીતે [illegible] તેની છાલ મોંમાં [illegible] [illegible] ત્યારે [illegible] છે. તે [illegible] આવે છે. તેના [illegible] તે પણ મટે છે. [illegible]

ઉકાળાથી ઝીણી ફોલ્લીઓ બેસી જાય છે. સાંધાનો [illegible] જવાને માટે અરડુસાની છાલ, સિંધાલુણ અને [illegible] સાથે મધમાં ચાટવાથી ફાયદો થાય છે.

અભિષ્યંદની અંદર તેની છાલનો લેપ આંખ ઉપર કરવામાં આવે છે.

માત્રા:-તેની છાલ બે વાલ." (ડા૦ વી૦ [illegible])

"અરડુસાના કળીઆનાં બીજ ઝેરી છે. ઓસડના કામમાં ફક્ત અરડુસાની છાલજ આવે છે. અરડુસાની છાલ મોઢામાં રાખવાથી ઉપરસ મટી જાય છે. અરડુસાની છાલ ઉપર ગોમૂત્ર ચોપડી સુગડું [illegible] તેપર માટી ચોપડી અગ્નિમાં ઓરવવી અને પછી બહાર કાઢી તેની [illegible] લેવી. તે છાલ મોઢામાં રાખવાથી [illegible] થાય છે. અરડુસાનો અર્ક તુરા, ઉપટી, કફ અને [illegible] નાશ કરનાર છે." (વૈ. શા. મ. મો.)

"અરડુસાનાં ફૂલ ઉષ્ણવીર્ય છે, ને તેનો સ્વાદ તીખા છે. ફૂલની છાલ મોંમાં રાખવાથી ઉપરસ મટે છે આંખને સારી કરે છે, [illegible] વધારે છે, [illegible] છે, સાદ ઉઘાડે છે. [illegible], [illegible], [illegible] રોગને મટાડે છે. અરડુસાનું બીજ ઘસી આંખમાં આંજવાથી ફૂલું મટે છે ખાવાથી મોઢો ચડે છે." (વૈ૦ ૨૦)

૭-સ્થાનક-ડુંગર અને ડુંગરાળી જમીનમાં થાય છે એ માલુમ હિંદના સઘળા ભાગોમાં થાય છે.*

૮-વિ૦ વિવેચન-સરકૂત [illegible] અને [illegible] એ નામો ઉપરથી પ્રાકૃત નામો અરડુસ વગેરે નીકળ્યાં જણાય છે. અરડુસાનાં ફૂલમાં [illegible] તેની દલીલથી આપણે જાણીએ છીએ. માટે એ ફૂલને [illegible] કહે છે એ ફૂલને [illegible] અને તેની [illegible] બેસવામાં પણ કેટલાક લોકો [illegible] માને છે. ([illegible]) અરડુસાનાં [illegible] નીચે [illegible] [illegible] જાય છે.

વર્ગ-(ફ્રેક્સીનિસી)

નંબર. ૨૫૭.

૧ શાસ્ત્રીયનામ-T. tomentosa.

દૃષ્ટાન્ત-H. II p. 117; N. p. 112; W. [illegible] VI. part. IV. p. 37. ફ. નિ. ભા. [illegible].

૨-દેશીનામ-[illegible] ([illegible]); [illegible] ([illegible]); [illegible] ([illegible]); [illegible] ([illegible]); [illegible] ([illegible]).

*[illegible]

૩-વર્ણન-ઝાડનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં થાય છે. પણ ખરાબ ડુંગરમાં તે ૧૫ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં વધે છે. એનું થડ કાળાસલેના ભુરા કે મેલા ભુરા રંગનું, ખાડાખડી ખરબચડું, સીધું કે આડું અવળું હોય છે. તેપર ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન લાંબાં, ને ફુલ શાખાઓને છેડે આંબામોરની પેઠે આવેલાં હોય છે. એનાં ફુલ સરગવાનાં ફુલ જેવાં પાંચ પાંખાં કે પત્રવાળાં હોય છે. ફુલ પાકીને રતાસલેના ભુરા રંગનાં થઇ જાય છે. તે ઘણો લાંબો વખત ઝાડમાં રહે છે. એ ફુલ જોતાં ઝાડનું ઝાડ તરત ઓળખાય આવે છે.

મૂળ-ઝાડ અને જમીનનાં પ્રમાણમાં લાંબાં થએલાં ને ઉંડાં ગએલાં હોય છે. તેમાંથી કેટલાએક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળનું લાકડું રતાસલેના પીળા રંગનું હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે વચમાં સછિદ્ર દેખાય છે. તેની બાજુએ છાલના કાપમાંથી રાતો રસ ઝરે છે, જે થોડીવારમાં ઘણો ચીકાસવાળો થઇ જાય છે. એની છાલ જાડી રેસાવાળી ને રસભરી હોય છે. તેપરની કોતરી પણ જાડી, ખાડાખડી ભુરા કે કાળાસલેના ભુરા રંગની હોય છે. વાસ જરા સુગંધિત અને સ્વાદ ઘણો તુરો લાગે છે.

દાંડી અને શાખાઓ-એનું થડ ૬ ઇંચથી ફુટ ૧½ ફુટ સુધી જાડું થાય છે. એની શાખાઓ ઘણુંકરી પાંચરી હોય છે. તો પણ એનું ઝાડ મ્હોટું થાય છે ત્યારે તેમાં નીકળની શાખાઓ જાંબુ કે બહેડાંના ઝાડની શાખાઓ પેઠે પસરાતી નીકળે છે. એની છાલ મજબુત રેસાવાળી અંદર રાતા રંગની હોય છે. અને એનું લાકડું પણ રતાસલેતા રંગનું હોય છે. એની કોમળ શાખાઓ ચીકણ કે રતાસલેતા રંગની હોય છે, તે લીસી, ચળકતી, અને વખતે રૂંવાડાથી ભરાયલી હોય છે.

પાન-સામસામાં આવેલાં હોય છે. પણ દરેક જોડીમાંનું એક પાન ઘણુંકરી બીજાથી જરા ઉચું હોય છે તે ૬ થી ૮ ઇંચ અથવા ૧-ફુટ લાંબાં અને ૨ થી ૪ કે ૬ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. કોઇવાર પાન ઘણાં ડુંગાં ને સાંકડાં પણ હોય છે. તેપર વાળની રુંવાટી હોય છે. અને ક્વચિત્ તે લીસાં પણ હોય છે. તેની ડીટડી ½ થી ¾ ઇંચ લાંબી ને તેને મથાળે પાનની કોર જરા વિષમ હોય છે. પાનની પાછળની બાજુ ડીટડીનાં મથાળાં આગળ વચલી નસની બાજુએ ૧ અથવા ૨ ૧½ થી ૨ લાઇન લાંબી અમીની ફુપિ (Nectareal-gland) લીલા રંગની આવેલી હોય છે. એનાં મુખમાંથી અમૃત કે મધ જેવો મીઠો રસ ઝરતો હોય છે. પાન ચીવટ હોય છે. તેની કોરપર સુક્ષ્મ દાંતા હોય છે. પાનની નસો જરા આંતરોમેની સામસામી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ પીળાસલેનો લીલો ને નીચેનીનો વધારે પીળાસલેનો હોય છે. કોમળ પાનનો રંગ રતાસપર હોય છે. તે બહુજ સુવાળાં હોય છે, ને વખતે તેપર સુક્ષ્મ રૂંવાટી હોય છે. પાનને ચોળવાથી ચીકણને મળતી તેમાંથી વાસ નીકળે છે. એનો સ્વાદ જરા ખટાસલેતો તુરો લાગે છે.

ફુલ-એમાં ચોમાસાની શરૂઆત પહેલાં ઉનાળા આખરે ફુલો આવે છે. તે વૈશાખમાં ફુલથી ભરપુર હોય છે. એના પુષ્પમંડપ શાખાઓને છેડે આવે છે. તે ફીકાસલેના પીળા કે ધોળા રંગના હોય છે. ફુલ ઘણાં સુક્ષ્મ હોય છે. તેનો વ્યાસ ૧¼ થી ૨ લાઇન જેટલો હોય છે. તેનો રંગ ફીકાસલેનો પીળો કે ધોળો હોય છે, તેમાંથી બહુ દુર્ગંધિત વાસ નીકળે છે. જેપર લાંબી જાતની જંગલી માંખો ભિન ભિનાટ કરી રહેલી હોય છે. પુષ્પમંડપ ૬ ઇંચથી વખતે ૧ કે ૧½ ફુટ લાંબો હોય છે. તેપરની શાખાઓ અથવા કલગીઓ ૩ થી ૬ ઇંચ કે વખતે તેથી જરા લાંબી હોય છે. તે લીંબડાની સળી જેવી પાતળી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ જરા લાંબું ૧-પુષ્પપત્ર આવી તેનાં પડખામાંથી ફુલની કળી નીકળે છે. એ પુષ્પપત્ર તરત ખરી જાય છે. પણ તેની જગોએ ઘેરા ભુરા રંગનો ચાંદલો રહી જાય છે. આ કલગીઓના ઉપરના ભાગમાં નરફુલ આવેલાં હોય છે. અને નીચેના ભાગમાં (મોટા ભાગે) ? સ્ત્રી-પુંસંયોગી ફુલો હોય છે. ફુલ જ્યારે કળીની સ્થીતિમાં હોય છે ત્યારે સ્ત્રી-પુંસંયોગી ફુલોનો ગર્ભાશય તેની ડીટડી જેવો દેખાતો હોય છે. પણ તે જરા વધે છે ત્યારે તે ફુલ જેવો જાડો દેખાય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પાંચે પત્રો નળિયેથી જોડાયલાં ને મથાળે તેના પાંચે પોહોળા ત્રિકોણાકાર દાંતા છુટ્ટા દેખાતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ હોતી નથી.

પુંકેસરો-૧૦ હોય છે. તેમાં ૫ પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી આંતરે અને ૫ તેની સામાં આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ ફીકા ધોળા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય અધોગર્ભી હોય છે. એટલે તેનાપર પુ૦ બા૦ કોષ આવેલો હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષની વચમાં ભુરાશવાળની રૂંવાટ હોય છે. નલિકા પુંકેસરોથી જરા ટુંકી, સાદી, અને સાદાં મુખ-વાળી હોય છે.

ફળ-કાચાં હોય છે ત્યારે લીલાશલેના પીળા રંગનાં હોય છે. પણ પાકીને સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રાતા રંગનાં થઇ જાય છે. તે લીસાં હોય છે. તે ૧½થી ૨ કે ૨½ ઇંચ લાંબાં હોય છે. એને ખાસ કરવાની રચનાનાં ફુલની પેઠે ૫ ઉભી ધાર કે પાંખાં હોય છે. તે આસરે ૧ ઇંચ

પોહોળાં ને જરા નરમ હોય છે, એ પાંચ ધાર કે પાંખાંમાંથી ૩ જરા ટુંકાં હોય છે. ફુલનો વચલો ભાગ ઘણો સખ્ત હોય છે. તે ચીરવાથી તેમાંથી ૧ ઉભું બીજ નીકળે છે.*

બીજ-લાંબુ, પાતળું, ઉપર ભૂરાસલેતા રાતા પાનગા પડવાળું ને અંદર તેલીયું સફેદ હોય છે,

૪-ઉપયોગીઅંગ.-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ.—ગ્રાહી, ઉપલેપક, રક્તશોધક અને ઉત્તેજક.

૬-ઉપયોગ.—સાજડમાં પોસ મરીને રતાસલેતો ભૂરો કે પીળો ગુંદર આવે છે. તે બરડા ડુંગરના રબારી લોકો કાચો જ ખાઈ જાય છે, તેને પૌષ્ટિક માને છે. એ ગુંદર ગોરડના ગુંદરની પેઠે કેટલાક લોકો ઘીમાં તળીને શીયાળે ખાય છે. એ ઉધરસ અને દમ ઉપર સારો ફાયદો કરે છે.

સાજડનાં મૂળ અને થડની છાલનો કાઢો સંગ્રહણી, ઝાડા, પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર આપવામાં આવે છે. એની છાલના ઉકાળાથી સડતાં ને નહિં રૂઝાતાં ગડ, ગુંમડાં અને ચાંદાંઓ ધોવામાં આવે છે. કાન પાકો હોય અને તેમાંથી પરૂ વહેતું હોય તો સાજડની છાલના ઉકાળાની પીચકારી કાનમાં દેવાથી ઘણો ગુણ થાય છે. સાજડની છાલ, પાન, ફુલ અને કાચાં ફલ રંગના કામમાં વપરાય છે. સાજડની છાલ ચમાર લોકો ચામડાં રંગવાના કામમાં, માછી લોકો જાળ રંગવાના કામમાં અને શીકારી લોકો કપડાં રંગવાના કામમાં વાપરે છે. પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર સાજડની છાલના ઉકાળાની પીચકારી દેવી ઘણી સારી છે. સ્ત્રીઓનો માસિક સ્રાવ નિયમસર બંધ થતો ન હોય તો તેપર સાજડની છાલની ચા, દૂધ અને સાકરની સાથે અપાય છે. સાજડની છાલનો કાઢો અથવા તેની ભુકી છાતીના ધબકારા ઉપર દૂધ અગર સાકર કે મધ વા ગોળની સાથે ૦।। તોલા સુધી ખવરાવવામાં આવે છે. પછાડ કે ગુંમધા લાગ્યો હોય અને તેથી અંગમાં લોહી જામી ગયું હોય તે છુટું પાડવા સાજડની છાલનો ઉકાળો દૂધની સાથે પવાય છે. છાતીમાંથી લોહી પડતું હોય, અગર ઉધરસમાં લોહીના બડખા આવતા હોય તો તે ઉપર પણ સાજડની છાલનો કવાથ ઘણો ફાયદો કરે છે. ક્ષયની સાથે તાવ હોય તેમાં સાજડની છાલનો કવાથ ગળોના સ્વરસની સાથે અપાય છે. સાજડનાં લાકડાંની રાખ ખાતર તેમજ રંગના કામમાં વપરાય છે. સાજડની રાખ સડતાં ચાંદાંઓ ઉપર ભભરાવવામાં આવે છે, તેથી તેમાં અંગૂર આવે છે. એની રાખ પાનમાં ચુનાની જગોએ ઘણાં લોક ખાય છે.

સાજડનાં પાન ઢોરોને ચારા તરીકે ખવરાવવામાં આવે છે. ઉંટ અને ઘોડાંનાં ભાઠાંઓ ઉપર સાજડનાં પાન અને બાવળની પંની વાટીને બરડા ડુંગરના રબારી લોકો લગાડે છે, તેથી ભાઠાં તરત રૂઝાઈ જાય છે. સાજડનાં કોમળ પાન મધુપ્રમેહ ઉપર વપરાય છે. જેઠ આબધરતી ન હોય તો રબારી લોકો સાજડની છાલ અગર પાન લઈને ઢંઝવા ઘાસની સાથે મુદામ ખવરાવે છે.

સાજડનું લાકડું ઘણું મજબૂત અને રતાસલેતા રંગનું થાય છે. તેનો સાર ગેરો કે કાળાસલેનો ભૂરો હોય છે, તે સાફ પાલીસ થઈ શકે છે. તે ઘણું ભારી હોય છે. એનાં લાકડાંમાંથી ગાડીના પૈડાંના પાટલા, આરા, ખેતીવાડીનાં ઓજારો, સાંબેલાંઓ, ખાટલાના પાયા, કપાસ પીલવાનાં લાકડાં, અને ઘરનાં વરાણ વગેરે બનાવવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક ડુંગર અને ડુંગરાળી જમીનમાં સાજડનાં ઝાડ ઉગે છે.*

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે

વર્ગ—(કોમ્બ્રીટેસી).

નંબર-૨૫૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Anogeissus latifolia.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 450; N. p. 113; Watt I. 256. p. રૂ. નિ. પા. ૫૧૮.

---

*સાજડનાં ફુલને બેવી ધાર કે પાંખાં હોય છે એવાં ફુલને દેશી વનસ્પતિ વેત્તાઓએ પાંખવાળાં ફલ (winged fruits) એ નામ આપેલું છે.

* પોરબંદરના બરડા ડુંગરના પડધારા, પાંડે અને અભપુરે આડે સાજડનાં ઝાડ ઉંડાં છવાયાં ઉગે છે. તો પણ તે કેટલાંક જગ્યામાં સરમણી વાવ પાસે, રાણાવાવ જગ્યામાં ગરેડની ઘા પાસે, અને કળા ને આભીઆ ડુંગરમાં એનાં ઝાડો જવાબ ઉગે છે. પોરબંદરના ખારવા લોકો જેઓ માછીનો ધંધો કરે છે, તેઓને જાળ રંગવાના કામમાં સાજડની છાલ ખાસ કરીને જોતી હોતાં એક ભારીએ (head-load) દોઢ આનો ફી લઈ જંગલમાંથી એની છાલ પાડી લેવાની પરવાનગી સ્વસ્થાન તરફથી આપવામાં આવે છે. આથી કરીને સ્વસ્થાનને કંઈક પેદાશ થાય છે ખરી, પણ સાજડનાં ઝાડોનો ઘણો નાશ થાય છે માટે જાળ રંગવાના કામ સારૂ સાજડની છાલની અવેજે કોઈ બીજી વસ્તુ શોધી કાઢવી જોઈએ. તવરનાં ઝાડ (Avicennia tomentosa)ની છાલ ચાંબડા રંગવાના કામમાં વપરાય છે. અને તે જાળ રંગવાના કામમાં પણ વાપરી શકાય. તવરનાં ઝાડ સમુદ્રની ખાડીમાં ઉગે છે તો એની છાલના ઉકાળામાં માછીઓની જાળ રંગવાથી તે ખારાં પાણીનાં વિરોધ નિભાવ કરી શકે એમ જણાય છે.

૨-દેશીનામ-ભુતધાવડો, ભુતખાકરો (પો૦): ધાવડો (ગુ૦): धावडा, धावडा (म०): धवा, धाउ, बक्का (हिं०): धव, शिवावृक्ष (सं०).

૩-વર્ણન-ધાવડાનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં થાય છે. તોપણ બરડા ડુંગરમાં તે ૧૦ થી ૧૫ ફેટ ફીટ ઉંચાં જોવામાં આવે છે. એમાં કેટલીક નાહની નાહાની શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એને શિયાળે ફુલ આવી ફાગણ ચૈત્રે ફળ આવી જાય છે. અને ત્યાર પછી એમાં પાન આવવા લાગે છે.

એની ડાંડી ફીકા ભુરા ધોળા રંગની હોય છે. તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. તેપરથી પાનની ફેનરી ઉતરતી દેખાય છે. અંદરની છાલ લીલા રંગની ને અંતરછાલ ધોળી ને મજબુત રેસાવાળી હોય છે.

પાન આંતરે પણ સામસામાં આવેલાં હોય તેવા દેખાય છે. તે પોહોળાં ને ઘણુંકરી બન્ને છેડે બુઠાં હોય છે.

ફુલ સુક્ષ્મ લીલાશવાળા ધોળા રંગનાં હોય છે, તે ૨ ઇંચ લાંબાં ને ૧ ઇંચ પોહોળાં અને ફુલ ઘણાં નાજીક ગોળાકારનાં લાંબી અણીવાળાં હોય છે. તે પોહોળી ચોડી ભાકડી જેવાં દેખાય છે. તેની બાજુએ તે પાંખો કે પાંખ જેવા ઉડાવાળાં હોય છે. તેનો રંગ પીળાશ-લેનો રાતો ભુરો હોય છે, તે ચગડનાં ને તેમાં એકેક ઉંનું બીજ હોય છે. ફળ ૧½ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. બીજ ભુરા રંગનું ચગડનું સ્વાદર હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ—ઝાડી

૬-ઉપયોગ—સંગ્રહણી અને ઝાડા ઉપર ધાવડાના ઝાડની છાલ અને ઉકાળો વપરાય છે. ધાવડાનાં પાન અને કાચાં ફળ ભમાર ધોળા રંગના કામમાં લે છે એનાં સુકાં પાનની ભુકી મધુપ્રમેહવાળાને અપાય છે ધાવડાનું લાકડું ઘણું મજબુત હોય છે. તેમાંથી ખેતીના ઓજારો, ગાડિયાં, અને ગાડાનાં આરા વગેરે બનાવવામાં આવે છે. ધાવડાનાં ઝાડમાંથી ગુંદર નીકળે છે તે રંગના કામમાં વપરાય છે.

"ધાવડો મધુરો, તુરો ને કડવો હોય છે. પાંડુ, પ્રમેહ, કફ, પિત્ત અર્શને મટાડે છે, ફુલ ટાઢાં, તુરાં ને રસ છે. ઝાડાને બંધ કરે છે. ભુત ગરમ ને અતિસારને રોકે છે, ધાવડાનો ગુંદર ટાઢો છે." (વૈ૦ ૨૦)

૭-સ્થાનક-ધાવડાનાં ઝાડ બરડા ડુંગરમાં ઘણુંકરી સ્થળેઓને કોઈ ઠેકાણે છૂટાં છવાયાં ઉગે છે. એ હિંદમાં ઘણી જગ્યાએ થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-ધાવડાનાં ઝાડને સંસ્કૃતમાં શિવાવૃક્ષ કહેલું છે. તેમ બરડા ડુંગરના રબારી અને ચારણ લોકો પણ એ ઝાડને પુજ્યમાન કરે છે. એ ભુતખાકરાનાં લાકડાનું છાસ કરવાની રવાઇનું એ લોકો ફુલ બનાવે છે. અને તે વિષે એમ માને છે કે, ભુતખાકરાનાં લાકડાંથી છાસ વલોવવામાં આવે તો તેમાં સંચારી લાગતી નથી. સંચારી લાગવી એટલે એક રબારી છાસ કરતો હોય, અને તેની સામે બીજો પણ પોતાનાં વાસણમાં છાસ વલોવતો હોય, તો શું જાણે શું કારણથી એકની છાસમાંથી માખણ બીજાની છાસમાં અદ્રશ્ય થઇને જાય છે. (આવી રીતે માખણ જાય તેને સંચારી લાગવી કહે છે. સચરી લાગે ત્યારે એકની છાસમાંથી માખણ મુદલ ન ઉતરે અને સામાં બીજાની છાસમાંથી તે બમણું ઉતરે આવી રીતે સચરી લાગે ત્યારે પોતાનાં ઘર કે કુવા ઉપર એ લોકો બાંસર્પાંઓભીડો અથવા અમરવેલ રાખે છે. તેથી પણ સંચારી લાગતી નથી એમ માને છે. આવી માન્યતા અહિંના રબારી, મેર, કોલી, ભરવાડ અને ચારણ આદિ લોકોમાં ઘણી ચાલે છે.

વર્ગ—(કોમ્બ્રીટેસી).

નંબર-૨૫૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Quisqualis indica.

દષ્ટાન્ત-H. II. p. 459; N. p. 113, Watt. VI. part. I. p. 388.

૨-દેશીનામ-ઝુમખાવેલ (પો૦): બારમાસીનીવેલ (ગુ૦): लालचमेली, रंगनवेल (म०): रंगनकी बेल (हिं०): रंगुनक्रीपर (अंग्रेजी).

૩-વર્ણન-ઝુમખાવેલના વેલા ઘણા લાંબા થાય છે. તે કોઇઃસ્થળે ૪૦ થી ૫૦ ફીટ ઉંચા આડોપર ચડી જાય છે. એને પાન ઘણુંકરીને સામસામાં આવેલાં હોય છે, તે ૩ થી ૪ ઇંચ લાંબાં, ને જાણે દુરથી પેરનાં પાન જેવાં દેખાય છે. તે લીસા, ચગડનાં, અથવા તેનાપર રૂંવાટા હોય છે. તે અખંડ કોરવાળાં ને છેવટે સાંકડી અણીવાળાં હોય છે. એમાં રાતા, ધોળા, ગુલાબી ને કેસરીઆ છાંટવાળા રંગનાં ફુલોના ઝુમખાઓ આવે છે. ફુલની નળી જાસવંદ ફુલની પેઠે ઘણી લાંબી ને નરમ હોય છે. તેથી એ ફુલોના ઝુમખા નીચે ઝુકતા હોય છે, તે અત્યન્ત મનોહર દેખાય છે. એનાં ફુલમાં ચાંપલીનાં ફુલ જેવી મધુરી વાસ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-પાન અને ફુલ

૫-ગુણદોષ—રેચી

૬-ઉપયોગ—ઝુમખાવેલનાં પાન વાટીને ઘાનાં સોજાઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં પાનનો ઉકાળો ચામડીનાં અને બીજાં ચિકિત્સા કામમાં વપરાય છે. હિન્દુસ્તાનના મલાયા દ્વીપમાં એનાં ફુલને વાટી તેનો

લેપ માથાપર લગાડે છે, તેથી વેદના ઓછી થાય છે. એનાં ફૂલના તરેહવાર રંગ અને તેની મધુરી વાસને લીધે એના ગજરા અને માળાઓ બનાવવામાં આવે છે. કેટલીક રસિક સ્ત્રીઓ જેઓ દક્ષણી ફેશનના અંબોડાઓ વાળે છે તેમાં ઝુમખાવેલના ઝુમખા ખોસી રાખે છે, તે બહુ સુંદર દેખાય છે.

એનાં ફૂલ મગજને તર કરનારાં છે, એમ કહેવાય છે.

૭–સ્થાનક–ઝુમખાવેલના વેલા વાડીઓની વાડોમાં અને બગીચાઓમાં વાવેલા જોવામાં આવે છે. એ હિં૦ ના ઘણાખરા ભાગોમાં વાવવામાં આવે છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–એ વેલને ફૂલના ઝુમખા આવે છે, માટે અહિંના માળીઓ ઝુમખાવેલ કહેછે. એ રંગુનથી આવેલ હશે, માટે એનું નામ રંગુનવેલ છે

એ વેલને આ દેશમાં ફળ બેસતાં નથી. તેનું કારણ ગાયકવાડ કોલેજના મરહુમ પ્રિન્સિપાલ ચેસ્ટર મેકનોટન સાહેબના માનવા પ્રમાણે એના ફૂલની લાંબી નળી જેટલી લાંબી સૂંઢવાળાં પતંગીઆ આ દેશમાં જોવામાં આવતાં નથી, તેથી એ ફૂલ ફલિત થતાં નથી. ચં ૭.

આ દેશમાં એ વેલનો વધારો કલમથી થાય છે

વર્ગ—મિર્ટેસી.

૬૦N. O. MYRTACEÆ. જાંબુ અને જામફળ અર્થાત્– જેવાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટૂંક વર્ણન અને ગુણદોષ– આ વર્ગમાં મ્હોટાં ઝાડ, અને છોડવાં થાય છે. પણ નાહાના છોડવાઓ ભાગ્યેજ હોય છે. પાન સામસામા અથવા કોઇવાર આંતરે કે ચક્રાકાર આવે છે. તે સાદાં અને ઘણુંકરી અખંડ કોરવાળાં હોય છે. પાનને ઉપપત્ર હોતા કે હોતાં નથી પણ હોય છે. પાનની અંદર ઝીણાં નસો, અથવા પડિનાં ... ની પાસે ... સામસામાં અને પાસેની આંતરી હોય છે અને એક નસ પાનની અંદરની નસો અને પાનની કોરની વચમાં સમાન આડી આંતરી હોય છે. પાનમાં ... પાનમાં હોય છે તેમ સુવાસિત પદાર્થોથી ભરેલા ... બિંદુઓ આવેલાં હોય છે. ઉપપત્ર હોતાં નથી. ને કદિ હોય છે તો તે સૂક્ષ્મ અને જલદી ખરી જાય એવાં હોય છે. ફૂલ સફેદ, ગુલાબી, જાંબુડા કે પીળા રંગનાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પાંખડાં ૪ થી ૫ હોય છે. તે ઘણુંકરી જોડાયલાં હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ, પણ પુ૦ બા૦ કોશનાં પાંખડાં જેટલી જ હોય છે. અને, તે પુ૦ બા૦ કોશની અંદર આવેલી ફલ્લિકા ઉપર આવેલી હોય છે. વખતે પાંખડી બિલકુલ હોતી નથી. પુંકેસર ઘણાં હોય છે. પરાગકોશ સૂક્ષ્મ અને ગોળાકાર

લીના હોય છે. સ્ત્રીકેસર ગર્ભાશય પુ૦ બા૦ કોશની નળી સાથે બહુધા જોડાયલો હોય છે. તે તન કે એકે અધઃસ્થાયી હોય છે. તે ૧ કે ઘણાં ખાનાંવાળો હોય છે. ફૂલને મથાળે બહુધા પુ૦ બા૦ કોશના પડેલા દંત આવેલા હોય છે. ફળ વિકાશી કે અવિકાશી હોય છે તેમાં ૧ કે ઘણાં બીજ હોય છે. બીજ ઘણુંકરી ખૂણ કે ધારવાળાં અથવા ગોળ કે બેડોળ હોય છે.

જાંબુ, પેર, ગુલજાંબુ, લવીંગ એ આ વર્ગની વનસ્પતિ છે. એની ઉપયોગિતા ઘણી પ્રસિદ્ધ છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં મુખ્યત્વે કરી ગ્રાહી, સ્થંભક, પાચક, પૌષ્ટિક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, વાયુ પિત્તશામક આદિ ગુણો રહેલા છે.

વર્ગ–(મિર્ટેસી).

નંબર–૨૫૩.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Eugenia rubicunda

દ્રષ્ટાન્ત. H. II. p. 195; N. p. II Watt III. p. 281. ફ. નિ. પા ૪૧૪.

૨–દેશીનામ–ડુંગરી જાંબુ, જંગલી જાંબુ, નદી જાં (પેટગુ૦).

શૈલજીજાબુલ, ભદ્રજાબુલ (મ૦); પાહાડીજામન, વન જામન (હિં૦). વનજંબુ, નદીજંબુ (સં૦).

૩–વર્ણન.—ડુંગરી જાંબુનાં ઝાડ ૨૦ થી ૩૦ ફૂટ ઉંચાં થાય છે. એમાં ઘણી લાંબી શાખાઓ નીકળે હોય છે. તે બહુધા ઉંચી ચડતી અને કોમળ શાખાઓ નીચી ઝુકતી હોય છે. પાન સાંકડાં, બન્ને છેડે સાંકડાં પાનાં, કદમાં પાનને મળતાં હોય છે. ફળ પાકાં ... રંગે કાળાં હોય છે. એનાં ફળને જાંબુડાં કહે છે.

મૂળ.—જમીનમાં ઉંડું જોતું હોય છે, તેમાંથી ઘણી ... ને પાતળા ફાંટાઓ નીકળી ઘણા લાંબા ... હોય છે આ ફાંટાઓ ઉપર ઘણીવાર નાહાના ... પાઓ જેવી શાખાઓ ફૂટે છે, તે કેટલીકવાર ... થઇ જાય છે બાનું લાકડું ઘણું ... છે છાલ ... રેસાસહિત ... ભૂખરા રંગની, સુગંધિત ... અને ... સ્વાદવાળી હોય છે

થડી અને શાખાઓ.—એનું થડ ૧ થી ૩ ફૂટ વ્યાસનું, સીધું અથવા આડું ટેડું અને ... રંગનું હોય છે. શાખાઓપરની છાલ લીસી ને ... રંગની હોય છે. અંતરછાલ રેસાવાળી, રતાશ પડતી, ... ભૂરા રંગની હોય છે. એની વાસ અને સ્વાદ ... બની છાલ જેવાં હોય છે. અતિ કોમળ ... ... રંગના લીલા રંગની, લીસી, ... અને સહેજ ... કે ... પુષ્કળ હોય છે.

પાન.—ધણુંકરી સામસામાં, ૩ થી ૬ ઈંચ લાંબાં અને ½થી ૧ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં લાંબાં ને બુઠ્ઠાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી લીલી, લીસી ને ચળકતી હોય છે, પણ નીચેની જરા ફીકી હોય છે. તેમાંની વચલી નસ ધોળાસલેના રંગની બન્ને સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાનને રોશની તરફ રાખી જોતાં તેમાંની નસો, જાળીકામ અને સૂક્ષ્મ છાંટણાં ચોખ્ખાં દેખાય છે. વાસ જાયફલ કે લવીંગને મળતી અને સ્વાદ ખટાસલેતો તૂરો લાગે છે. પાનની ડીટડી પાતળી, લીસી, પીળાસલેના લીલા રંગની ને ઉપરની બાજુ છીછરી નીકવાળી હોય છે. તે ½ થી ૨ ઈંચ લાંબી હોય છે.

ફૂલ.— ઉન્હાળા આખરે અને શિયાળાની શરૂવાતે આવે છે. તેની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ સામ સામી શાખા પ્રતિશાખાઓવાળી હોય છે. તે પાનથી ટુંકી હોય છે, ઉપટની ટુંકી સળીઓપર એક વચમાં ને બે બાજુએ, એમ ત્રણ ફૂલો ડીટડી વગરનાં આવેલાં હોય છે. તે પીળાસલેના ધોળા રંગનાં, ૩ લાઇનથી ¼ ઈંચ વ્યાસનાં અને પ્રથમ સુગંધિત પણ પાછળથી અણગમતી વાસવાળાં થઇ જાય છે.

પુ૦ બા૦ કોષ—પીળાસલેના લીલા રંગનો, એક સૂક્ષ્મપાલી જેવો હોય છે. તેની કોરપર ચાર કાતરાં જેવાં તેનાં ૪ પત્રોના ૪ છેડા દેખાતા હોય છે.

પુ૦ અભ્ય૦ કોષની—પાંખડીઓ ૪ હોય છે. તે એક બીજાપર આવી પુ૦ બા૦ કોષની પ્યાલીનાં મુખપર એક ટોપી કે ઢાંકણની માફક થઇ રહેલી હોય છે. પાંખડીની અંદર ઉભી સૂક્ષ્મ નસો હોય છે. પાંખડીઓથી બનેલી ટોપી કે ઢાંકણું ફૂલ ઉઘડતી વખતે ફૂલમાંથી નીકળી ખરી જાય છે, તેથી પુ૦ બા૦ કોષની ઉંડી પ્યાલીમાં પું—અને સ્ત્રી—કેસરો સ્પષ્ટ દેખાય છે.

પુંકેસરો—ઘણાં હોય છે, તેના તંતુઓ ઝીણા દોરા જેવા બારીક, લીસા, અને ચળકતા હોય છે, તે પુ૦ બા૦ કોષની કોરની અંદર તેપર આવેલા હોય છે, પરાગકોષ સૂક્ષ્મ ફીકા પીળા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર.—૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય બે પોલવાળો, પુ૦ બા૦ કોષની નીચે લવીંગના આકારનો, લીલાસલેતા પીળા રંગનો, લીસો ને ચળકતો દેખાતો હોય છે. તેમાં આદિબીજ ઘણાં હોય છે. નલિકા પીળાસલેના રંગની, પુંકેસરતંતુઓથી જાડી, ટુંકી ને મથાળે જરા વાંકેલી અણીયની હોય છે.

ફલ.—પ્રથમ લીલાં, પછી રાતાં ને આખરે કાળાં થઇ જાય છે. તે લબગોળ, લીસાં ને ઘણાં ચળકતાં હોય છે. તે ½ થી ૧ ઈંચ લાંબાં અને ⅛ ઈંચથી કંઇક ઓછાં પોહોળાં હોય છે. ફલને તળિયે સૂક્ષ્મ ખાડો હોય છે, તેમાં લીલો ચાંડલો હોય છે. ફલને મથાળે પુ૦ બા૦ કોષની પ્યાલીનો અવશેષ રહેલો હોય છે. જે તેનાં મથાળાંની કોર તરફ જરા દટેલો હોય છે. ફલપરની છાલ નરમ હોય છે, તે સેહેજ દાબતાં નીકળી જાય છે, તેની અંદર ખટમધુરો સુંદર રાતા રંગનો ગર હોય છે, ને તેની નીચે એક ઠળિયો હોય છે.

બીજ.—ઠળિયાપર ધોળા રંગનું પાતળું કવચ હોય છે, તે કાઢી નાંખતાં ઠળિયો લીલા રંગનો, લીસો ને ચળકતો દેખાય છે. તે ચાર પાંચ સાંધાનો બનેલો હોય એમ દેખાય છે. પણ એ લીલા રંગના જાડા કકડાઓ તે બીજનાં દલ છે—અને તેની વચ્ચે પ્રત્યંકુર અને આદિમૂળ ધોળા રંગનાં દેખાતાં હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ.—સર્વાંગ.

૫—ગુણકોપ.—પિત્તહર, શીતકર, ગ્રાહી અને રુચિકારક.

૬—ઉપયોગ.—એનાં મૂળ તેમ જ થડની છાલનો ઉકાળો ઝાડા તેમ જ સંગ્રહણી ઉપર વપરાય છે. એનાં કોમળ પાન મીઠાની સાથે અરૂચી અને પિત્તની ઉલટીપર અપાય છે. છપ્પનિયા દુકાળ વખતે એનાં પાન ઢોરોને ચારા તરીકે પુષ્કળ ખવરાવવામાં આવતાં હતાં. એનાં કોંપળ સુકાવી તેની ભૂકી આંબાનાં કોમળ પાનની સાથે મધુપ્રમેહવાળાને અપાય છે. એનાં ફૂલ અને કાચાં ફલ પણ ગ્રાહી તરીકે વપરાય છે. એનાં પાકાં ફલ મેવા તરીકે ખવાય છે—અને એના ઠળિયા સુકાવી તેની કરેલી ભૂકી પણ મધુપ્રમેહ ઉપર અપાય છે. એનું લાકડું ઘણું સખ્ત અને સીધું ને લીસું હોય છે. તેનાં લાઠિયાં, ખાટલાના પાયા, ઇસો, સબિલાં, કોદાળી વગેરેના હાથાઓ બનાવવામાં આવે છે. તેમ જ ખેડુત અને રબારી લોકોનાં સાધારણ ઘર અને કુબાઓનાં વરોઘુમાં એનું લાકડું વપરાય છે. એનાં લાકડાંને પાણીની અસર જલદીથી જણાતી નથી—માટે ખેડુ લોકો કોસની ગરેડી, કોઠીઆરા અને કોસનાં પૈડાં એનાં બનાવે છે.

૭—સ્થાનક.—નદી, વોકળા અને ઝરણાં કાંઠે, તેમ જ તેની વચ્ચેનાં બેટડાંઓ ઉપર એનાં ઝાડ ઉગે છે.*

એ દક્ષિણમાં વધારે થાય છે.

* પોરબંદર સ્વસ્થાનના બરડા ડુંગરમાં ધુવરી જાંબુનાં ઝાડ ઘણાં ઉગે છે. એનાં લાકડાંમાંથી લાઠિયાં બનાવવા માટે સ્વસ્થાન તરફથી તે કાપી લેવા દર વર્ષે સંધવીઆ લોકોને ઇજારો અપાય છે. એનાં ફલ ડુંગરના રબારીઓ અને ખાપડ નામના કોલી લોકો ઉતારી લાવી પોરબંદરની બજારમાં વેચી બે માસ પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

વર્ગ-(એજ).

નંબર ૨૫૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-E. Jambolana.

ઇશાન્ત-H. II b. 499; N. p. 114; Wall III. p. 234. રૂ. નિ. પા. ૪૧૪.

૨-દેશીનામ-જાંબુ, રાયજાંબુ (પો૦); રાજજાંબુ, રાવણાં (ગુ૦) થોરજાંભૂળ, राजजांभूळ, राजले (મ૦); जामन, बडाजामन, कालाजामन (હિં૦); जंबू राजजंबू (સં૦).

૩-વર્ણન-રાયજાંબુનાં ઝાડો ઘણાં ઉંચા અને વિસ્તારવાળાં થાય છે. એની નાહાની શાખાઓ ઘણી જ નીચી ઝુકેલી હોય છે. પાન મોટા પીપરનાં પાન જેવાં અતિ ચળકતાં, લીસાં, અગાડનાં સૂક્ષ્મ અર્ધપારદર્શક બિંદુઓવાળાં હોય છે. એમા ઉન્હાળે સૂક્ષ્મ ધોળા રંગનાં ફુલો સામસામી શાખાઓવાળા પુષ્પમંડપો ઉપર આવેલાં હોય છે. અને ફુલ વાંદની સાથે જ ખરી નીચે પડે છે એમાં એટલો ભાર ફાલ આવે છે કે ઘણીવાર તેના ભારને લીધે એની જાડી ને મોટી શાખાઓ પણ અચાનક તુટી પડે છે. તેમાં પણ એક વાર્ષિક થઈ ગયા પછી જો પવન વાતો ન હોય અને ઝાડની ડાળો સ્થિર હોય તો ફળના ભારથી તે જરૂર બટકી પડે છે. માટે ચોમાસે જ્યારે એમાં ફાલ હોય છે, ત્યારે એનાં ઝાડ નીચે જવું કે બેસવું પણ જોખમ ભરેલું થઇ પડે છે. એનાં ફળ પણ પ્રથમ લીલાં, પછી રાતાં ને માથે એક વરસાદ થયો કે, પાકી કાળા મેવા જેવાં થઈ જાય છે. તે એવાં તો સુંદર હોય છે, કે જોનાર મન હરણ કરી લે છે. તે ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબા થાય છે. તે મેવેજ ખટાશ-[illegible] મધુરા ને તુરા હોય છે પણ તેનો સ્વાદ એવો [illegible] છે કે, એક ફળ ચાખ્યા પછી બીજું ખાવાનું મન થાય છે એનાં ફળ લીલા મેવા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

એનાં ઝાડ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં વાવવામાં આવે છે. પણ કેટલીક જંગલોમાં આપોઆપ પણ ઉગે છે.

"જંબુદ્વીપ"* હિંદુસ્થાનના અસલી નામમાં લીધી [illegible] ને [illegible] આ જાંબુનાં જ છે. તેમાં [illegible] છે. [illegible] કચ્છમાં [illegible] નદીકાંઠાની વાડીઓમાં જે જાંબુ [illegible] છે ને [illegible] છે. એને [illegible] જાંબુ કહે છે. તે ૨ થી ૨½ ઇંચ લાંબાં ને ૧ થી ૧½ ઇંચ [illegible] હોય છે. કહે છે કે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં એવાં જાંબુ કોઈ જગોએ થતાં નથી.

* [illegible] ([illegible]) [illegible]

ઉપયોગ.—એના મૂળ અને થડની છાલ કપડાં વગેરે ચામડાં રંગવાના કામમાં વપરાય છે. એની છાલનો ઉકાળો પ્રમેહ, પ્રદર, ઝાડા અને સંગ્રહણી ઉપર અપાય છે. એના ઉકાળાથી માછી લોકો જાળ રંગે છે. બાવળ છોડના ઉકાળામાંથી ભઠીનો કસ તળિયે બેસવા જાંબુની છાલનો ઉકાળો તેમાં નાંખવામાં આવે છે. જાંબુનાં ઝાડ-માંથી ગુંદર નીકળે છે, તે માંડી તરીકે વપરાય છે. મોઢું પાકયું હોય તો જાંબુની છાલના ઉકાળાથી કોગળા કરવા આરામ થાય છે. એનાં કાચાં ફળના રસમાંથી એક જાતનો સરકો બનાવવામાં આવે છે. તે વાયુહરતા, [illegible] અને રુચિકર્તા ગણાય છે. જાંબુની છાલનો તાજો રસ બકરીનાં દૂધમાં છોકરાંઓને ઝાડા ઉપર અપાય છે એનાં પાનનો સ્વરસ એકલો અથવા તેની સાથે બીજી કંઈ દવાઓ મેળવી તે સંગ્રહણી ઉપર દેવાય છે. એનાં બીની ભૂકી મધુપ્રમેહ ઉપર વપરાય છે. એનાં બીની આંબાની ગોટલી સાથે કરેલી ભૂકી સંગ્રહણી ઉપર સારી અસર કરે છે. એનાં બીજની ભૂકી ૧૧૦ ઘઉંભાર આપવાથી ઝેરકોચલાનું ઝેર ચડ્યું હોય તો ઉતરી જાય છે. ફળો ઝરમર ઝાડા ઉપર વપરાય છે. પારાની મિશ્રવાળી દવા ખાવાથી અથવા બીજી રીતે મોઢામાંથી લાળ પડતી હોય તો તેપર જાંબુની છાલના કાઢાના કોગળા કરવાથી તે બંધ થાય છે. એનાં પાકાં ફળ મૂત્રાશયની પથરી વિગેરે પર ફાયદો કરનાર ગણાય છે. એનાં પાન પોટીસ તરીકે વીંછીના ડંખપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં પાકાં ફળમાંથી બનાવેલો સરકો પ્લીહોદર ઉપર અને દવા તરીકે વપરાય છે. એની માત્રા ૧ થી ૨ ડ્રામ જેટલી છે. એનાં પાકાં ફળને મીઠું લગાડી કલાક રાખી પછી ખાવાથી વધારે લિજ્જત આપે છે, ગોવામાં એનાં પાકાં ફળમાંથી એક જાતનો દારૂ બનાવવામાં આવે છે એનાં ફળ વિશેષ ખાવામાં આવે તો તાવ થાય છે, અને સાંધા જકડાય છે, અને તાવ આવે છે. [illegible] રીએ તે ખાવાં નહી. જાંબુનાં ફળ અને પાનના રસનો સોડાખારમને ભાવના દેવામાં આવે છે. જાંબુની છાલની માત્રા ૨ થી ૪ આના ભાર.

"સારાં પાકાં તાજાં ફળને રસ કાઢી, તેમાં થો[illegible] એટલું મીઠું નાંખી એ રસને એક મજબૂત [illegible] શીશીમાં ભરી રાખવું. પછી તેમાંથી [illegible] એક આંતરે કરવા અને વધુ [illegible] ફાયદો થાય છે. તેવ, મન્દું કે ભાવ [illegible] દેવ જાંબુથી ખાવાં નહી." (પંડિત [illegible])

"મોટાં જાંબુનાં ફળ શ્રમ, [illegible], ઉલટી, [illegible] ફુલી, દાહ, ઓતો [illegible], [illegible] અને [illegible] જાંબુનો ગુણ જણાવે ભારીને [illegible] કરે છે. [illegible] નહી." ([illegible])

જાંબુની ઘણી જાત થાય છે, તેમાં સૌથી મ્હોટાં ને સ્વાદિષ્ટ ફળ આમાં થાય છે. માટે એને રાજજાંબુ, રાયજાંબુ અને રાવણાં કહે છે.

આ જાંબુનાં ઝાડનું લાકડું ડુંગરી જાંબુ જેવું સખ્ત હનું નથી, પણ મ્હોટું થાય છે. તેથી તે પાટલા, પેટી, પેરાશ, ગાડાં, ખેતીવાડીના ઓજારો આદિ બનાવવાના કામમાં આવે છે. એનાં લાકડાંની રાખ સાબુ બનાવવાના કામમાં આવે છે, એમ કહેવાય છે.

વર્ગ લાઇથ્રેસી
૪૧–N. O. LYTHRACEÆ.
ધાવડી અને મેંદીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ગુજરાત–આ વર્ગમાં ક્ષુપો, ઝાડવાં અને નાહાના ઊંડવાઓ થાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિની કોમળ શાખાઓ ઘણુંકરી ચોધારી હોય છે. પાન સામસામાં કવચિત ક્રમાંતરે અથવા ગુચ્છા કે ચક્રની પેઠે આવેલાં હોય છે. તે સારાં અને અખંડિત કોરવાળાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ૩ થી ૬ હોય છે તે જોડાયલાં હોય છે. અને કોઇવાર તેની સાથે થોડાં વધારાનાં નહાનાં પત્રો પણ હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ પુ૦ બા૦ કોશના પત્રોના દાંતા જેટલી હોય છે. અને તે એ કોશની નજીકે મથાળે આવેલી હોય છે. અથવા કોઇવાર પાંખડીઓ મુદ્દલ હોતી નથી. પુંકેસરો ઘણુંકરી ઘણાં હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશની નજીકપર આવેલાં હોય છે. સ્રીકેસરમણ્ડલપુ૦ બા૦ કોશની નજીકે તળિયે (કોઇવાર અધઃસ્થાયી) છુટો હોય છે. તે ૨ થી ૬ પોલવાળો હોય છે. એમાં આદિબીજ ઘણાં હોય છે. સ્રીકેસરનલિકા લાંબી અને નલિકાગ્રમુખ સાદું અથવા બે ફાંટાવાળું હોય છે. ફળ ચીવટ અથવા પાતળી છાલવાળું હોય છે. ને છુટું અથવા થોડું ઘણું પુ૦ બા૦ કોશનાં તળિયાને લાગેલું હોય છે. ફળમાં ૨ થી ૬ પોલ કે ખાનાં હોય છે. પણ જો તેમાંના પડદા અપૂર્ણ રહી જાય તો તેમાં એકજ ખાનું દેખાય છે. ફળ સ્વવિકાશી કે અવિકાશી હોય છે. બીજ ઘણાં, ખુણીયા કે ધારવાળાં અથવા પાંખવાળાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ દાડમ, ધાવડી અને મેંદી એ રંગ અને ઔષધી ગુણ માટે પ્રસિદ્ધ છે. તેમ એ વર્ગના કેટલાક ઊંડવાઓમાં (જેવા જલબ્રાહ્મીઓ) વિરાહી ગુણ પણ રહેલો છે.

વર્ગ–(લાઇથ્રેસી).
નંબર–૨૫૫.

૧–શાસ્રીયનામ–Woolfordia floribunda.

દૃષ્ટાન્ત–H. 11. p. 572; N. p. 120; Watt VI. part. IV. p. 312, ફ. નિ. પા. ૨૬૨.

૨–દેશીનામ–ધાવડી (પો૦), ધાવણી (ગુ૦); ધાવડી (મ૦); ધાઇ (હિં૦); ધાતકી, અગ્નિજ્વાલા, તામ્રપુષ્પી (સં૦).

૩–વર્ણન.–ધાવડીનાં ઝાડવાં ૫ થી ૧૨ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં પાતળી અને લાંબી ઘણી શાખાઓ હોય છે. વચલી શાખાઓ ઘણુંકરી નરસાની માફક સીધી અને વખતે આડી પણ વધે છે, પણ નીચેની શાખાઓ બહુધા આડી હોય છે કોઇવાર છેક નીચેની શાખાઓ જમીનપર પડેલી હોય છે, અને એવી શાખાઓપર માટી ચડી જવાથી, અને તેને ભીનાશ મળવાથી, તે ઉંધ અથવા જમીનની કલમની પેઠે સ્વતંત્ર મૂળ ફુટી રોપ થઇ જાય છે. પાન સાંકાં; ફૂલ રાતાં, ઘણાં; ફળ દાડમીનાં ફૂલ જેવા આકારનાં; અને ફળ નાહાની ગોળાઇવાળી શીંગ જેવાં હોય છે.

ધાવડીને પોસ અને મહામાસમાં ફૂલ આવે છે. અને ચૈત્ર વૈશાખે તેમાં બીજ પાકી જાય છે. એને રાતા ફૂલના ગુચ્છાઓ આવેલા હોય છે, ત્યારે એનાં ઝાડવાં ઘણે છેટેથી પણ ફૂલના રાતા રંગને લીધે સ્પષ્ટપણે સુંદર દેખાય છે.

મૂળ.–લાંબાં, અને જમીનમાં ઉંડાં ગએલાં હોય છે. તેનું લાકડું કઠણ અને રતાસપીના પીળાશ રંગનું હોય છે. તેની છાલ રાતા રંગની ને તે ઉપર ભુરા રંગની હોતરી હોય છે. છાલ બટકણી ને પોચી હોય છે. તેની વાસ સહેજ સુગંધિત અને સ્વાદ કડવાસસેતો તુરો હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ.–દાંડી ૧ ઇંચથી તે વખતે હાથની બાજુ જેવી જાડી થાય છે, તેનાપર ભુરાસસેતા રંગની છાલ હોય છે, અને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. કોઇ કોઇ વાર દાંડી થોડી વધી તે ઉપરથી પાતળી સોટી જેવી શાખાઓ નીકળે છે. તેની છાલ ભુરા કે રતાસસેતા રંગની હોય છે. તે લીસી ને તેપર પણ ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. તે ઉપરની પાતળી છાલ ઉખેડી હોય તો તે રેસાની પેઠે ઉચડી આવે છે. કોમળ શાખાઓ ઉપર ભુરા વાળની રૂવાટી હોય છે. દાંડી અને શાખાઓનું લાકડું કઠણ હોય છે.

પાન–સામસામાં આવેલાં હોય છે, પણ વખતે જોડીમાંનું એક પાન જરા નીચું, ને બીજું ઉંચું, એમ પણ હોય છે. તે ભાલાં, ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં, અને ½ થી ૧ ઇંચ અથવા કોઇવાર ૧½ ઇંચ પોહોળાં, અને છેરવે સાંકડાંથતાં અણીદાર હોય છે. તેની દીંટડી બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે. અને તેની વચલી નસપર ભુરાવાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ ફીકાસસેતો લીલો અને નીચેનીનો પીળાસસેતો હોય છે. જેપર સૂક્ષ્મ કાળાં બિંદુઓ અથવા ટપકાંની ભાત અને ભુરા રંગની છારી હોય છે. કોમળ પાનપર બન્ને બાજુ ભુરા રંગની

ગીચોગીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાન સુકાય ત્યારે જરા અક્કડ અને ખડબચડાં થઈ જાય છે. પાનની વાસ ખટાસલેતી અને સ્વાદ પણ ખટાસલેતો અને તૂરો લાગે છે.

ફૂલ–પત્રકોણમાંથી અથવા પાનની નીચેની પાન ખરી ગએલી શાખા અથવા એ બન્ને સ્થળેથી એક અથવા એકથી વધારે પુષ્પધારણ કરનારી સળી નીકળેલી હોય છે. તેમાં સૂક્ષ્મ શાખાઓ નીકળી, તેપર ઘણુંકરી પાસે પાસે ઝુમખીની પેઠે ફૂલો આવેલાં હોય છે. દરેક ફૂલની લંબાઈ ¾ ઇંચથી ⅞ ઇંચ જેટલી અને તેનાં મુખ પાસે તેની પોહોળાઈ લગભગ ¼ ઇંચ જેટલી હોય છે. દીટડી લીલા રંગની ½ ઇંચ લાંબી અને ઉપર જતાં જરા જાડી થયેલી હોય છે. તેનાપર રતાસલેના કાળા રંગના છુટા છવાયા સૂક્ષ્મ બિંદુઓ જેવા અણીદાર વાળની બાનક હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–જરા વાંકવળેલો, રાતા રંગનો, ચળકતો, દાડમીનાં ફૂલની માફક નીચેથી જોડાયલો, જાડો, અને ઉપર જતાં દાંતાવાળો હોય છે. એ દરેક દાંતાના ગાળાની વચમાં બહારની બાજુ વળી અકેક ઘણો સૂક્ષ્મ દાંતો હોય છે. એટલે કુલ બાર દાંતાઓ હોય છે. મુખ્ય છ દાંતા તળિયે પોહોળા ને મથાળે સાંકડા હોય છે; અને સૂક્ષ્મ દાંતાપર ભૂરા રંગની રૂંછાળ હોય છે. પુ૦ બા૦ કો૦ ફૂલ સુકાઈ જતાં સુધી પણ તે સાથે રહે છે. અને તેનો રાતો રંગ પણ છેવટ સુધી કાયમ રહે છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૬ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષ કરતાં જરા ફીકા રંગની અને તેના મુખપરના મુખ્ય દાંતાઓના ગાળાઓની અંદરની બાજુ આવેલી હોય છે. તે પાતળી ને અણીદાર હોય છે. તે મુખ્ય દાંતાઓ કરતાં કઇક લાંબી હોય છે.

પુંકેસરો–૧૨ હોય છે. (પણ કોઇવાર ૧૧ થી ૧૩ હોય છે) તે ઝીણા દોરા જેવાં અને પુ૦ બા૦ કોષથી ઘણાં બહાર નીકળેલાં અને તેની નળીની અંદર ચોંટેલાં હોય છે. તે લીસાં, ચળકતાં, અને રાતા રંગનાં હોય છે. એ બાર કેસરોમાંથી ત્રણ સ્ત્રીકેસરનલિકા જેટલાં લાંબાં હોય છે; અને બીજાં ત્રણ તેથી લાંબાં હોય છે; અને બાકીનાં ૬ વચલી ચાસનાં હોય છે. તેમાં પણ ત્રણ જરાક એક બીજાંથી લાંબાં ટુંકાં હોય છે. પરાગકોષ ભૂરાસલેતા રાતા અથવા આબાશી રંગના, સૂક્ષ્મ, ને અધવચથી તંતુપર ધરાયલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય પીળાસલેતા ધોળા રંગનો, લીસો, ચળકતો, અને પુ૦ બા૦ કોષની અંદર આવેલો હોય છે. તે લંબગોળ, બાજુએ જરા દબાયલો, અને બેવડવાળો હોય છે; નલિકા રાતી, લીસી, ચળકતી, જરા વાંકવળેલી, અને પુંકેસરતંતુઓથી લાંબી હોય છે. નલિકાગ્રમુખ નલિકાને મથાળે સૂક્ષ્મ આવેલું હોય છે. તે ચળકતું અને ભૂરાસલેના રંગનું હોય છે.

ફૂલને ચોળવાથી તેમાંથી રાતા રંગનો રસ નીકળે છે, તે થોડી વારમાં ચીકણો થઈ જાય છે, વાસ મધુરી ને સ્વાદ સહેજ ખટાસલેતો પણ ઘણો તૂરો લાગે છે.

ફળ–લીલાસલેના ભૂરા રંગનું, ચળકતું, ½ ઇંચ કંઇક લાંબું, અને ૧ લાઇન પોહોળું હોય છે. સાંકડુંચતુ અણીદાર (જે સ્ત્રીકેસરનલિકાનો ભાગ) હોય છે. તેની સપાટીપર કરચલી પડેલી હોય છે. બે બાજુ ઉભી નીક હોય છે. તેની છાલ ભડ હોય છે. ફૂલની અંદર વચ્ચોવચ એક લીલા રંગનો સ્થંભ (સ્ટેન્ડ) આવેલો હોય છે. તેની ઘણાં સૂક્ષ્મ બીજ ગીચોગીચ ગોઠવાયલાં હોય છે.

બીજ–જરા ચપટાં, લાંબાં, એક છેડે જરા અને બીજે પોહોળાં હોય છે. તેની લંબાઈ ½ જેટલી હોય છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે પીળા રંગનાં હોય છે; પણ પાકીને સુકાય છે ત્યારે તે રંગનાં થઈ જાય છે. અને તેનાપર એક બાજુ સૂક્ષ્મ નીક પડી જાય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–પાન અને ફૂલ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહી અને પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–ધાવડીનાં પાન અને ફૂલ ઝાડા અને પ્રદર ઉપર વપરાય છે. એનાં પાન કારો અને ભૂકો લોહી વહેતું હોય તે બંધ કામમાં ગ્રાહી તરીકે વાપરવામાં આવે છે. ફૂલનો દૂધ અને સાકર સાથે સંગ્રહણી, સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ, પ્રદર. પ્રદર, અને છાતીમાંથી પડતાં લોહી બંધ અપાય છે, તેથી ઘણો ફાયદો થાય છે. કેટલાક પાકોમાં ધાવડીનાં ફૂલો વપરાય છે. ફૂલની ઘણીજ ભૂકી મધ અથવા સાકર સાથે પણ સંગ્રહણી ઝાડાપર વાપરવામાં આવે છે. એનાં ફૂલને દૂધની વાટી રતવા ઉપર લેપ કરવામાં આવે છે. દરસમાં પડતું હોય તો તેપર હરડાં અગર હીમજના ભૂકાની ધાવડીનાં ફૂલનો ભૂકો અપાય છે. એનાં ફૂલના સડનાં ચાંદાં અને ગડગુંબડાં ધોવામાં આવે છે. તેમાં જલદી અસર આવે છે. એની ભૂકી જરા સાના ભૂકા સાથે મેળવી મધમાં ચટાડવાથી બંધ થાય છે. ધાવડીનાં ફૂલની ભૂકી વંસલોચનની મધમાં ઉધરસ ઉપર અપાય છે. ધાવડીનાં સાકર સાથે પ્રમેહ ઉપર ખવરાવાય છે. ધાવડીનાં ઉકાળાથી વહેતા હરસ ધોવાથી ફાયદો થાય છે. એનાં ડીનાં ફૂલ દારૂ બનાવવાના કામમાં આવે છે. એનાં

રાત્રે માટીનાં વાસણમાં પલાળી સવારે જરા ગરમ કરી પાણી ગાળી લઈ તે પાણીથી દુખતી આંખો ધોવાથી આંખે આરામ થાય છે. ધાવડીનાં ફૂલ રંગના કામમાં ઘણાં વપરાય છે. ધાવડીનાં પાન ભરડા ઢુગરના રબારીઓ ઢોરને ખવરાવે છે. શીળીવાળાં ઢોરને ઉનાળામાં લોહી પડતું હોય, ત્યારે રબારી અને મજુરા લોકો આવળનાં પાન ૧ ભાર, ને ધાવડીનાં પાન ૪ ભારનો કાઢો ઉકાળી તે ઠારો થયે તેમાં બાજરા અથવા ઘઉંના લોટની કાંજી મેળવી ઢોરને પાય છે. એનાં પાનનો ઉકાળો ને ભૂકો રંગમાં વપરાય છે. એનો રંગ ફટકડીથી કે રાતો થાય છે. એનો આલ અથવા મજીઠના રંગ સાથે મેળ કરે છે. અને ચમાર લોકો પણ રોહણની છાલ સાથે ધાવડીનાં પાનનો મેળ કરી ચામડું રંગે છે.

ધાવડીનાં ફૂલના રંગ વિષેની હકીકત વૉટ સાહેબની ડીક્શનરીમાં લંબાણથી આપેલી છે, તે જીજ્ઞાસુઓએ વાંચવા લાયક છે.

"ધાતક્યાદિ કવાથ-ધાવડીનાં ફૂલ, કુણાંબીલાં, લોદર, વાળો અને ગજપીપર વગેરેનો રીતસર કવાથ કરવો.

વૃદ્ધગંગાધરચૂર્ણ-જે અતિસાર, રક્તાતિસાર તેમજ કેટલાક ભાગમાંથી લોહી પડવા ઉપર ઘણું સરસ છે, તેમાં ધાવડીનાં ફૂલ આવે છે. અન્નાસવમાં મધની સાથે અને રક્તાતિસારની અંદર દહીની સાથે ધાવડીનાં ફૂલ લેવાય છે. ધાવડીનો કાઢો બાળકોને અતિસારની અંદર મધની સાથે અપાય છે. એના કાઢાથી ઉલટી બેસી જાય છે.

માત્રા-ધાવડીનાં ફૂલ ॥ થી ॥। તોલા, ધાતક્યાદિ કાઢો ૪ થી ૮ તોલા, બાળકોને માટે ॥ થી ૧ તોલા." (ડા॰ વી॰ ક્રી॰)

"ધાવડી કફદર, પિત્તહર, મધુ, લોહીનાં દરદ, વિષ, કૃમિ તથા રતવાને મટાડે છે. ધાવડીના ફૂલના ભૂકાને ચોળી ઉપર મુકવામાં આવે તો તેમાં પડેલી રસી સુકાઈ જાય છે ને ઘારાં રૂઝાય છે. ધાવડીનાં ફૂલનો અર્ક તૃષા, અતિસાર, વિષ, કૃમિ અને રતવાનો નાશ કરે છે." (વૈ॰ શા॰ મ॰ મો॰)

"ધાવડીનાં ફૂલમાં ગુણ છે, ઓને લોહીવિકાર રક્તપ્રદર મટાડે છે. ગર્ભ ન રહેતો હોય તો તેના સેવનથી રહે છે. પાત થઈ જતો હોય તો તેના સેવનથી પાત ન થાય. ડાબાસર આદિ બીજી ઘણી દવામાં પડે છે." (વૈ॰ ફૂ॰ દ॰)

૭-સ્થાન-ડુંગરાળી જમીનમાં, નદી અને વોકળાઓની કોતરમાં થાય છે.

એ લગભગ આખા હિંદુસ્થાનમાં ઉગે છે.*

* હિમાલય પર્વતમાં હરિદ્વાર અને દેહરાદુન ... જંગલોમાં, તેમજ ... તથા ... અને મેં. ... (footnote partially illegible)

૮-વિશેષવિવેચન-સંસ્કૃત ધાતકી નામના અપભ્રંશ ધાવડી, ધાવરી અને ધાઈ વગેરે થયેલાં જણાય છે. અને અગ્નિજ્વાલા તથા તામ્રપુષ્પી એ બે નામો, ધાવડીનાં ફૂલો ઘણું છેટેથી અગ્નિના ભડકા (જ્વાળા) જેવાં રાતાં એક સામટાં દેખાઈ રહે છે, તેપરથી પડેલાં લાગે છે.

કામળુરોકળી (Ruellia patula)માં ફૂલને પેટગંટરમાં કેટલાક લોકો ધાવડીનાં ફૂલ કહે છે. પણ ખરી ધાવડી આ છે.

ધાવડીનાં ફૂલમાં ૩ તરાહનાં (trimorphic) પુંકેસરો જોવામાં આવે છે. એ સકારણ હોય છે એનો અભ્યાસ એ એક ઘણો રસિક વિષય છે.

"It is trimorphic after the manner described by Mr. Darwin in Lythrum salicaria" (Sir J. D. Hooker).

જેમ ધાવડીનાં ફૂલમાં લાંબાં, ટુકાં અને વચલી રાસનાં પુંકેસરો આવેલાં છે, તેમજ કેટલાંક ફૂલોમાં ૩ તરાહની સ્ત્રીકેસરો પણ આવે છે, અને એવાં ફૂલો ઘણુંકરી જંતુઓ મારફત ફલિત થતાં હોવાથી મી॰ ડાર્વિન કહે છે કેઃ-"એઓમાંની સ્ત્રીકેસર પોતા જેટલી ઉંચાઈનાં પુંકેસરોના પરાગથી ફલિત થાય છે." એ પણ એક કુદરત કે ઇશ્વરની અદ્ભુત લીલાની અચરજ જેવી વાત છે, પણ તે ખરેખર જોવા ને જાણવા જેવી લાગે છે. એ વિષેની મનોરંજક વાતો અંગ્રેજીમાં નીચેના પુસ્તકમાં આપેલી છે.

"Flowers; their origin, shapes, Perfumes and colours." by J. E. Taylor, P. h. D. &c. Page 240 (London 1878.)"

વર્ગ—(લાઇથ્રેસી).

નંબર-૨૫૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Lawsonia alba.

દર્શાન-H. II. p. 573; N. p. 120; Watt. IV. p. 597. ફ. ફિ. પા. ૫૪૦.

૨-દેશીનામ-મેંદી (પો॰ગુ॰મ॰); મહેંદી, હિના (હિ॰); મેંદિચ (સ॰).

૩-વર્ણન-મેંદીના ઝાડવાં ૪ થી ૮ ફુટ કે કોઈવાર ૧૫ કે ૨ ફુટ ઉચાં જોવામાં આવે છે. એની શાખાઓ પાતળી, ચોરસ, સીધી, લાંબી સોટીઓ જેવી નીકળે છે. કેટ કેટલીક તેની કોમળ કે જુની શાખાઓની અણી કાંટા જેવી તીક્ષ્ણ હોય છે. પાન નાહાનાં, અંડાકૃતિનાં ... ધિયા અને ફૂલ મેંદી ભરીના દાણા જેવાં હોય છે.

મૂળ-વર્ણનમાં ઉગ્ર પીળાં અને ઘણાં ફિકાશવાળાં હોય છે. તે ઘણું સખ્ત હોય છે. તેની ઉપરની

છાલ ભૂરા રંગની, લીસી, પાતળી, ઉતરતી કોતરીવાળી; ને તેથી અંદરની રતાસલેતી, ને છેક અંદરની સફેદ હોય છે. વાસ અણુગમતી અને સ્વાદ ખટાશલેતો તૂરો ને પાછળથી ગળચટો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–એની ડાંડી ઘણી સખ્ત, આગડગડી, ભૂરા રંગની, ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. શાખાઓ આડવાંના નીચેના ભાગમાં ઘણું-કરી અનિયમિત પણ ઉપરના ભાગમાં સામસામી હોય છે. તે ધોળાસલેતા ભૂરા રંગની, લીસી ને ચળકતી હોય છે. કોમળ શાખાઓની છાલ ફીકા ધોળા રંગની, લીસી, ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. અત્યંત કોમળ શાખાઓનો રંગ રાતો કે જાંબુડો હોય છે, અને તે ચોધારી હોય છે.

પાન–સામસામાં આવે છે. તે લીસાં, ચળકતાં, લીલા રંગનાં, રૂ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ લાંબાં, અને રૂ થી ⅜ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેમાં વચલી નસ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. ડીંટડી ઘણી ટુંકી હોય છે. પાન બન્ને છેડે અણીયતાં, ને વખતે ડીંટડી તરફ જરા પોહોળાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે ઘણાં ચીકણાં લાગે છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો ને ચીકણો લાગે છે. પાનને આઇગ્લાસમાં જોવાથી તેપર બન્ને બાજુએ અત્યંત સૂક્ષ્મ છાંટણાં દેખાય છે. પાન જાડાં, રાતી કોરવાળાં, ને કોમળ પાન વખતે બન્ને બાજુ રાતાં હોય છે.

ફૂલ–શાખાઓને છેડે પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ આવે છે, તેપર ફૂલ ઝુમખીઓની પેઠે આવેલાં દેખાય છે. ફૂલ ફીકા પીળા ધોળા કે રતાસલેતા રંગનાં સુવાસિત હોય છે. ફૂલની ડીંટડી ઘણી ટુંકી હોય અને ફૂલ ½ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–૪ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો તળિયેથી જોડાયલાં ને મથાળે તેના ચારે દાંતા જુદા દેખાતા હોય છે. તે ફીકા લીલા કે રતાસલેતા ચળકતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૪ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી બહાર નીકળતી ને કરચલી-વાળી હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોની નળીને મથાળે આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો–બધાં મળી ૮ હોય છે. પણ કોઇવાર તેથી વધારે પણ હોય છે. જ્યારે ૮ હોય છે ત્યારે ઘણુંકરી દર બે પાંખડી વચ્ચેના ગાળામાં બબ્બે હોય છે, પણ વધારે હોય છે ત્યારે એક ગાળામાં ૨ ને બીજામાં ૩ એમ હોય છે. પરાગકોષ ફીકા પીળા, ને તંતુઓ ફીકા ધોળા ને લીસા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ગોળ, ધોળા રંગનો, લીસો, ચળકતો, ને ચાર પોલવાળો હોય છે. નલિકા લીસી, ધોળી, વચમાંથી વાંકવળેલી, પુંકેસ-તંતુઓ જેવી, કે તેથી જરા જાડી, તેટલીજ લાંબી, ને સૂક્ષ્મ લીલા કે રતાસલેતા મુખવાળી હોય છે.

ફલ–પ્રથમ ફીકા લીલા કે જાંબુડા રંગનાં, લીસાં, ને અત્યંત ચળકતાં હોય છે. પણ સુકાય છે ત્યારે [illegible] ખેરીઆ રંગનાં થઇ જાય છે. તે ગોળ, ને તેને [illegible] ચાગે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તેની સપાટીપર [illegible] અને ૪ ઉભી છીછરી નીક દેખાય છે. ફૂલનો [illegible] ¼ ઇંચ જેટલો હોય છે. ફૂલને તળિયે પુ૦ બા૦ કો[illegible] અને ડીંટી રહેલાં હોય છે. ફૂલની છાલ પાતળી હોય છે. ફૂલમાં ૪ ખંડ અને દરેક ખંડમાં સૂક્ષ્મ ઘણાં બીજ હોય છે.

બીજ–ઘેરા ભૂરા રંગનાં, ⅛ થી ⅓ લાઇન લાંબાં, અને ⅙ લાઇન પોહોળાં હોય છે, તે એક છેડે સાંકડાં થતાં અણીદાર હોય છે. તે ત્રિખુણીઆં અથવા અનિયમિત ખુણાવાળાં હોય છે. તેની સપાટી કરચલીવાળી ને ઘણી ચળકતી હોય છે. બીજનો સ્વાદ જરા ખટાશલેતો તૂરો ને ગળચટો લાગે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–પિત્તશામકારી પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, [illegible] અને શોધક.

૬–ઉપયોગ–મેંદીનું મૂળ અને લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે. તેનાં ખેડુલોકો કોદાળી વગેરેના હાથા બનાવે છે. મેંદીનાં પાન રંગારીલોકો રંગના કામમાં વાપરે છે. તે પ્રસિદ્ધ છે. મેંદીનાં સુકાં પાન ગળીનાં પાનની સાથે મેળવી તેની ભૂકી કરી સફેદ વાળને કાળો કરવા [illegible] વામાં વપરાય છે, પણ તે પાછળથી રાતો થઇ જાય છે. મેંદીનાં તાજાં પાન વાટી સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ હાથે અને પગે રાતો રંગ થવાને લગાડે છે. પણ તેથી હાથ પગની તળા ગરમી ઓછી થાય છે, એમ કહેવાય છે. કેમકે હાથ પગની બળતરાપર પણ મેંદીનાં પાન વાટી મુકવામાં આવે છે. મેંદીનાં પાન વાટીને [illegible] સોજાપર લગાડવામાં આવે છે. માથું દુખતું હોય તો મેંદીનાં પાન વાટી તેની થેપલી ઘણાલોકો બન્ને લમણે બાંધે છે. મોહું પાકયું હોય તો એનાં પાનના ઉકાળાથી કોગળા કરાવવામાં આવે છે. મેંદીનાં પાનની ભુકીને તેલમાં કકડાવી તે તેલ ગાળી લઇ નહી રૂઝતાં [illegible] ઓ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. માથાંના સખ્ત દુખવામાં મેંદીનાં ફૂલને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ [illegible] કરવામાં આવે છે. મેંદીનાં ફૂલમાંથી અત્તર [illegible] આવે છે, જેને હિનાનું અત્તર કહે છે. તે ગરમ [illegible] ગણાય છે, તે શિયાળામાં વિશેષ વપરાય છે. કાન [illegible] હોય તો કાનમાં એ અત્તરનું ટીપું નાંખે છે. એનાં [illegible] અને કાચાં ફૂલ બીજા રંગોની સાથે ભેળ કરવા [illegible]

વાપરે છે. મેંદીનાં બીજ બજારમાં ઘણીવાર કુમરકઅને નામે ઓળખાય છે, તે કેટલાક વૈદિક પાકો બનાવવામાં વપરાય છે. મેંદીની છાલનો ઉકાળો બરોળની ગાંઠ, કમળા, અને પેસાબની પથરી ઉપર પીવા અપાય છે. ખરજવાં અને બળતા ઘાં ઉપર એનો કાઢો વિરસ્ફોટક-કારી વૈદ્યિક નરીકે વપરાય છે. જેવી રીતે આંબળાનાં પાન વાટી તેલમાં ઉકાળી તેનો પાએસાં ઉપર પાટો બાંધવામાં આવે છે—તેવીજ રીતે મેંદીનાં પાનનો પણ પાએસાં ઉપર પાટો બંધાય છે. શીળી નીકળી હોય તેના પગનાં તળિયાને મેંદીનાં પાન વાટી તેની પેપડી બાંધે છે, અને તેથી શીળીની અસર આંખોને લાગતી નથી, એમ મનાય છે. વાળને લગાડવાથી વાળ મજબૂત થાય છે, એમ પણ મનાય છે. એનો ઉકાળો દાઝયા ઉપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં ફૂલથી ભરેલા તકિયા કે ઓશીકાંપર માથું રાખી સુવાથી નિરોધ કે નિદ્રા આવે છે. એનાં બીજ મધ અને સુંઠની સાથે માથાંનું દરદ ઓછું કરનારાં ગણાય છે. એનાં પાનનો રસ પાણી અને સાકર સાથે મેળવી પાવાથી વીર્યસ્રાવ અટકે છે. નખ ભાગ્યા થતા હોય કે ખરી પડતા હોય તો મેંદીનાં પાન વાટી તેપર લગાડવાથી ફાયદો થાય છે. આંખના દુખાવાપર પણ મેંદીનાં પાનની પેપડી દૂધમાં ગરમ કરી આંખે મુકવામાં આવે છે.

"ક્ષય રોગ ઉપર મેંદીનો રસ ને સાકર પાય છે." (વૈ૦ ક૦)

૭-સ્થાનક-મેંદી બાગ બગીચા અને વાડીઓમાં વાવવામાં આવે છે. તેમજ તે નદી નાળાંઓ કાંઠે પોતાની મેળે પણ ઉગે છે.*

એ હિં૦ના ઘણા ખરા ભાગોમાં વાવવામાં આવે છે.

૮-વિશેષ-વિવેચન-મેંદીનાં ઝાડવાંની ડાળો કાપી વાવવાથી તે જલદી મ્હોટાં થાય છે. એની ડાળો બાગોમાંના રસ્તાઓની બાજુએ વિશેષ કરીને વવાય છે. એની કોમળ શાખાઓ પાતળી અને નરમ હોવાથી એનું કાતરણકામ ઘણું સારૂં થાય છે. તેથી એના ઝાડવાંમાં મોર, હાથી, વાઘ, બંગલા, ખુરસી, ટેબલ, કોચ વિગેરે કાતરવામાં આવે છે, તે બાગોમાં ઘણું જોવા લાયક થઈ રહે છે.†

જે મેંદીના ઝાડવાંમાં કાંટા જેવી શાખાઓ હોય છે, તે કાંટાળી મેંદી કહેવાય છે. જંગલી મેંદી બહુધા આવી હોય છે.

વર્ગ-(એજ)

નંબર. ૨૫૭.

૧ શાસ્ત્રીયનામ-Ammannia baccifera.

દષ્ટાન્ત-H. II. p. 569; N. p. 120; Watt. I. p. 216.

૨-દેશીનામ-જલઆગીઓ (પો૦+ગુ૦) અગ્નિપુત્રે, ભરવાકુલ (મ૦); દાદમારી, વનમરિચ (હિં૦).

૩-વર્ણન-જલઆગીઆના છોડવા મીઠાં પાણી કાંઠે અથવા પાણીમાં ઉગે છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા થાય છે. એની શાખાઓ અને પાન સામસામાં ને વખતે આંતરે આવે છે. પાન ૧ થી ૨½ ઈંચ લાંબાં, અને સાંકડાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં બહુધા બુઠ્ઠાં હોય છે. ફૂલ અને ગોળાકારનાં ફૂલની પત્રકોણમાં ગુચ્છી કે ઝુમખીઓ આવે છે. તે ધોળા કે રતાસલેના રંગની હોય છે. બીજ કાળાં હોય છે.

એનાં પાનને વાટી ફોડા (blister) ઉઠાડવા માટે ઘણા ગામડીઆ લોકો સંધિવા અને ઝલાઈ ગએલા ભાગોપર લગાડે છે. તેથી ઘણી બળતરા થાય છે, એમ કહેવાય છે.

જલ આગીઆની બેચાર જાતો આ સંસ્થાનમાં થાય છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં ઘણુંકરીને ઉગે છે.

---

૪૨. N. O. SAMYDACEÆ.

વર્ગ-સેમિડેસી-ધોળા ઉમનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ-આ વર્ગમાં વૃક્ષો અને ઝાડવાં થાય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે.

---

* પોરબંદર સંસ્થાનમાં બરડા ડુંગરની ખાડીમાં વાડર, સીં, અને કાળાપીપીની ઝાળે કાંઠે મેંદીનાં ઝાડવા ઘણાં ઉગે છે.

† હૈદર નામનો એક રસિક અને રમુજી શાયર મેંદીને નીચે પ્રમાણે અલંકાર આપે છે કે.-

સોરઠ-

"બાગ મેંયે ફલ્લેહદતોં મઝુબ ઘૂમ રહી ।
દસ્તાંર ન કહીં પરદગા ઘૂમ રહી ॥
મેંહદિયા ઓર ચંબેલી ગુલનારીનો ગુલાબ ।
બાબની મસ્ત હો ડાલોંરે સદા ઘૂમ રહી ॥
પાન તો કત્લ હુવે યારકે લાબસેં મિલકર ।
મેહદીપી સો હિનાં બર કહે પા ચૂમ રહી ॥
ચરકીયા ટીક નયા વય કરે પર હૈરરે લાક ।
અક્લ પહેલી તર્ષે અપને તો તૂન રહી" ॥

ઉપરની કવિતામાંનાં છેલ્લાં બે ચરણોનો ભાવાર્થ એવો જ-ભાવ છે કે.-"એક નવયૌવનાનાં નાયકને પગે મેંદી લગેલી જોઈ, મેંદીને શું અહંકાર આવ્યો તે કંઈ કીધ સુજ્યું નહીં (તેથી એમજ કહ્યું કે મેંદી પગપર ચુંબન કરી રહી છે.) કેમકે મરી અક્લ તો ૧ પીંજવાની તાંતની પેઠે લટકી રહેલી છે."

૨-દેશી નામ-કડવીપાડર (પો૦); કડવી પડવલ, કડવી પટોલ (ગુ૦); कडुपडवल, जंगली परोल, रान पडवल (म०); जंगली चीचोंडा, वनपरोल (हिं०); कडुपटोल (सं०).

૩-વર્ણન-કડવી પાડરના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે કંટોલાંના વેલા જેવા દેખાય છે તેમાં પાનની વિરૂદ્ધ દિશાએ અર્થાત્ સામી બાજુ ઝીણા તારના ગુંછળાં જેવા તંતુઓ નીકળે છે, તેની મદદથી તે પાસેનાં ઝાડવાં વગેરેને પકડી તેપર ચઢી જાય છે. જો પાસે કાંઇ ચઢવાનો આસરો ન મળે તો તે જમીનપર પથરાય છે. તેનાં પાન પોહોળાં અને ૫ થી ૭ ખૂણીઆં હોય છે. એમાં શ્રાવણ ભાદરવે ધોળા રંગનાં ફુલ આવે છે. તે ૧ ઇંચ વ્યાસનાં, અને અણગમની વાસવાળાં હોય છે. ને તે બહુધા સવારમાં ઉઘડે છે. ફળ રાતાં થાય છે.

આ આખા વેલામાંથી એક જાતની અણગમતી કડવાસસેતી વાસ નીકળે છે.

મૂળ-ફીકા ધોળા રંગનું હોય છે. તે સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું થાય છે. તેમાંથી થોડાક બીજા લાંબા ઝીણા ફાંટા અને બારીક રેસા નીકળેલા હોય છે. તેની વાસ અને સ્વાદ કડવાં હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-પીળાસસેતા લીલા રંગની હોય છે. તે સુતળીથી સ્લેટપેન જેવી જાડી હોય છે. તેનાપર ઘણુંકરી પાંચ ઉભી હારો અને સફેદ રૂંછાળ આવેલી હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે સછિદ્ર, પોચી અને પોકળ દેખાય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ જરા તીરખરો લાગે છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે નરમ અને ૧½ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને ૨ થી ૬ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની કોરપર સૂક્ષ્મ દાંતા હોય છે. તેની કોર ડીટડી પાસે ઘણી પોહોળી થઇ બે ભાગમાં વેંચાયલી હોય છે. પાનની ડીટડી લાંબી, જાડી અને તળિયે જરા મરડાયલી હોય છે. તે ઉપરની બાજુ છીછરી નીકવાળી ને નીચેની બાજુ ગોળાઇલેની હોય છે. તે પીળાસસેતા લીલા રંગની, ચળકતી અને જરા ખરસટ હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીપર મખમલી વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. પાનની મુખ્ય નસો ડીટડીને મથાળેથી ૫ થી ૭ નીકળી પાનના ખૂણાઓમાં ગયેલી હોય છે. તે પાનની નીચેની બાજુ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. એ નસો જરા ખરસટ હોય છે. પાનની વાસ અણગમની અને સ્વાદ કડવો હોય છે

તંતુઓ-પાનની ડીટડી કરતાં પાતળા હોય છે. તે ૨ થી ૩ ઇંચ જેટલા સીધા વધી પછી તેમાંથી ત્રણ ફાંટા નીકળે છે, તે ઝીણા વાળાની માફક ગુંછળાં વળી રહે છે.

ફૂલ-નર અને માદા ફુલ જૂદા જૂદા વેલાપર આવે છે, પણ ઘણુંકરી એકજ વેલાપર આ બન્ને જાતીનાં ફૂલો નીકળતાં જોવામાં આવે છે. જ્યારે એક વેલાપર આ બન્ને જાતીનાં ફૂલો આવેલાં હોય છે ત્યારે નર અને માદા ફૂલો જૂદી જૂદી સળીપર આવેલાં હોય છે. એકજ પત્રકોણમાંથી વખતે ૨ કે ૩ પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ઉભી નીકળે છે. તેમાં બે સળીપર નર ફુલ ને એકપર માદા ફુલ આવે છે. એમાં જે નરફુલ વાળી બે સળી નીકળેલી હોય છે તેમાંની એક ઘણી નાહાની રહી જાય છે, ને તેપર એક જ ફુલ આવે છે અને બીજી સળી જે ૪ થી ૬ વેક ઇંચ લાંબી થઇ તેનાં મથાળાં પાસે વધારે ફૂલો આવે છે. કોઇવાર એક પત્રકોણમાંથી એક નર અને એક માદા એમ બે જાતીનાં ફૂલો આવે છે. ને વખતે જૂદા જૂદા પત્રકોણમાંથી નર અને માદા ફુલ જૂદાં જૂદાં આવે છે.

નરફૂલ-ની ડીટડી જરા લાંબી અને સળી જેવી પાતળી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો તળિયેથી જોડાઇને લાંબી નળી જેવું થઇ રહેલાં હોય છે. અને મથાળે તે પાંચ પત્રોના પાંચ દાંત જૂદા દેખાતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે તળિયે જોડાયલી અને મથાળે તેના છેડાપર આળસ જેવી સુંદર બારીક તંતુની ગુંથણી કે ઝાલર આવેલી હોય છે. (તે જોવા લાયક છે.)

પુંકેસરો-ત્રણ પીળાસસેતા રંગનાં હોય છે તે પુ૦ બા૦ કોશની વચ્ચોવચ્ચ આવેલાં હોય છે. તેનાપરના પરાગકોશ બે બેપોલવાળા, અને એક પોલવાળો હોય છે.

સ્રીકેસર-આ ફૂલમાં હોતી નથી.

માદા ફૂલ-ધારણ કરનારી ડીટડી ટુંકી અને જરા જાડી હોય છે. તેનાપર એક આદિફલ (સ્રીકેસરમાંહેલ) આવેલું હોય છે. તે ફલની ઉપર પુ૦ બા૦ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશ આવેલા હોય છે. તે નરફુલમાંના પુ૦ બા૦ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશ જેવા અને બહુધા તેવાજ હોય છે.

પુંકેસરો-આ ફૂલમાં હોતાં નથી.

સ્રીકેસર નલિકા-ત્રણ પુ૦ બા૦ કોશની નળીની અંદર આવેલી હોય છે. ને તેને મથાળે જરા લાંબી ફાટવાળાં ત્રણ મુખ હોય છે.

ફલ-કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં અને પાકે છે ત્યારે સિંદુરિયા રંગનાં રાતાં થઇ જાય છે. તેમાં ઝીણી ધોળી છાંટણી અને ૧૦ કે ૧૨ ધોળી લીટી હોય છે. જે ફલને મથાળે તેની અણી ફાટી ઝીકડી થાય છે. ફલનો આકાર વાડકારેલાં જેવો હોય

છે. તે લીસાં અને બન્ને છેડે સાંકડાંયનાં લાંબી અણીવાળાં હોય છે. તે ૧½ થી ૩ કે વખતે ૬ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચથી ૧ કે ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. ફૂલની નીચે લીસી, લીલી, ચળકતી સૂતળી જેવી જાડી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી ડીંટી હોય છે. ફૂલ ડીંટી પાસે તદન લીલા રંગનું હોય છે. તે તેનાં મથાળાંની અણી અને તેને તળિયે ડીંટી પાસે જરા વાંકવેલું હોય છે. આ બન્ને વાંક એક બીજાથી વિરૂદ્ધ હોય છે. ફૂલનું તળિયું અને મથાળાંની અણી લીલા રંગનાં, અને વચમાં રાતો રંગ આવવાથી ફૂલ પાકયા પછી ઘણું જ સુંદર દેખાય છે. તેને ટેરવે ઝીણાં ફાનસાં જેવી અંકિસરનલિકા રહી ગયેલી દેખાતી હોય છે. ફૂલમાં રાતા રંગનો રસભર્યો ચીકણો ગર હોય છે. તેમાં ૮ થી ૧૪ દેક બીજ હોય છે. તે ત્રણ હારમાં ગોઠવાયલાં જોવામાં આવે છે. ફૂલની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ પણ તેવો જ ને પાછળથી જરા ચીરપરો લાગે છે.

બીજ–પર પાતળું રાતા રંગનું પડ હોય છે. તે સહેજ ચોળતાં નીકળી જાય છે. એટલે અંદરથી તે ધોળાસમેના બૂરા રંગનું લીસું ને ચળકતું હોય છે ને તેની સપાટી ભાનકદાર હોય છે. તે ½ ઇંચ લાંબું અને ¼ પોહોળું હોય છે. તેનાં બન્ને પાસાં જરા ઉપસેલાં હોય છે. તેનો એક છેડો સાંકડો અણીયલો હોય છે, ને તે અણીને ટેરવે ખાંચ હોય છે. તે ખાંચમાં સૂક્ષ્મ ધોળી અણી જેવું બિંદુ હોય છે. તેના-પર વચ્ચોવચ તેની અણી તરફથી નીકળતી એક સાંકડી પટી હોય છે. અને એ પટીની બન્ને બાજુ બૂરા રંગની લહેરિયાં કે કાંગરીવાળી જરા પોહોળી બીજી પટી આવેલી હોય છે. જેના છેડા ઠેઠ બીજની અણી સુધી સંધાયલા હોય છે. બીજ ઘણું કઠણ હોય છે. તેને તોડતાં તેમાંથી ધોળા રંગનું તેલીયું દળ નીકળે છે. બીજનો સાધારણ દેખાવ ટોરાપર વગગના ગીંગોડા* જેવો હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–રેચક, સારક, પાચક, શોધક, ચિરગ્રહણકારી પૈત્તિક તથા જ્વર, કફ અને કૃમિઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–કડવી પાડરનાં મૂળ અને ફૂલ જુલાબ દેવાના કામમાં બીજી દવાઓ સાથે વપરાય છે. મૂળનો સ્વરસ ઘણો રેચક મનાય છે. પાનનો સ્વરસ ઉલટી કરાવનાર ગણાય છે. પાનની પોટીસ ગંડગુમડાં ઉપર બંધાય છે. તલ્લી અને કલેજાંની ટેફ ઉપર કડવી પાડરનાં પાનનાં વરાળિયાં બંધાય છે. પાનની ડીંટડીનો કાઢો કરમ તરીકે વપરાય છે. કલેજાંના સોજા અને પિત્તવિકારના માથાના દરદમાં એનાં પાન અને ફૂલનો રસ ઉપયોગી છે. એમ કહેવાય છે. કડવી પાડરના વેલા પાણીમાં ઉકાળી તાવવાળાને તેની બાફ અપાય છે. તેમજ તાવના કવાથમાં એના વેલાનો ઉપયોગ થાય છે. ફીરંગ ઉપર બીજી દવાઓ સાથે કડવી પાડર વપરાય છે, નિરફોટક અને લોહીવિકારનાં દરદોમાં બીજી દવાઓ સાથે કડવી પાડરનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. કોમળ શાખાઓ અને સૂકાં ફૂલનો ઉકાળો દિવસમાં બે વાર બે ઔંસ સુધી રેચ માટે અપાય છે. એનો કાઢો સાકર સાથે પાચનશક્તિ વધારવા માટે પણ વપરાય છે. બાફેલાં કાચાં ફૂલ કૃમિઘ્ન ગણાય છે. એનાં બીજ પેટનાં દરદો અને ફીરંગ ઉપર વપરાય છે. કડવી પાડરનો વેલો ૧૮૦ ઘઉં ભાર અને તેટલા જ ધાણાને રાતના પાણીમાં પલાળી સવારે તે પાણી ગાળી લઈ તેમા મધ નાંખી તેના બે ભાગ કરી એક સવારે અને એક સાંજે પાવાથી નહિ ઉતરતા તાવ ઉતરી જાય છે.

ડા. વીરજી ઝીણા રાવલ લખે છે કેઃ–

" પટોળને જંગલી પડવલ કહે છે. અને આ ભાગના (કાઠિયાવાડ હશે!) વૈદ્યો તેની પ્રતિનિધિ તરીકે કડવી ધીસોડી વાપરે છે.

૧–પટોળાષ્ટક=પટોળ, હરડાં, બેહડાં, આમળાં, લીમડો, કરીઆતું, ખેરની છાલ અને આસન, સમ ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૨–પટોળાદિ કાઢો=પટોળ, ઇન્દ્રજવ, દેવદાર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, દ્રાક્ષ, નાગરમોથ, જેઠીમધ, ગળો અને અરડુસી સમ ભાગ લઈ તેનો રીતસર કવાથ કરવો. (પટોળનાં) બીજ જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે, અને તે જ્વરઘ્ન તથા કૃમિઘ્ન છે. પટોળાદિ કાઢો સંતત અને સતત જ્વરમાં ઉપયોગી છે. એટલું જ નહિ પણ એકાંતરીઆ, તરીઆ, ચોથીઆ વગેરે વિષમજ્વર ઉપર તેમજ ઉષ્ણપૂર્વક વિષમજ્વર ઉપર પણ તે અપાય છે. પટોળાદિ કવાથ તેમજ પટોળાષ્ટકચૂર્ણ ઉષ્ણોદક સાથે સેવાથી સારી પેઠે રેચ લાગે છે અને તેથી મધુતોદર, પ્લીહોદર તેમજ બીજા ઉદર રોગની અંદર તે વપરાય છે. કમળાની અંદર પટોળનો રેચ અપાય છે. પટોળને (ફળ હશે!) ઘીમાં તળી મસાલો ભરી ઘઉંની રોટલી સાથે ખાવાથી વીર્યસ્રાવના દર્દમાં ફાયદો થાય છે. તથા એ ધાતુપૌષ્ટિક દવા ગણાય છે. વિચર્ચિકા, કુષ્ઠ અને વાનરકાની અંદર પટોળનો કાઢો આપવો સારો છે. પટોળાષ્ટક પણ તેવી જ રીતે વપરાય છે. પટોળાષ્ટકનો કાઢો કરી તેમાં ગુગળ મેળવી પીવાથી ઉપદંશની ફૂટ બેસી જાય છે, અને તેટલા માટે તે ગળોની સાથે અપાય છે. અમ્લપિત્તની અંદર પટોળાષ્ટકનું ચૂર્ણ ફાયદાકારક છે, અને તેટલા માટે પટોળ, ત્રિફળા અને લીંમડાની છાલ એ ત્રણેનો કાઢો કરી મધ

* ટચાક.

૨-દેશી નામ-કડવીપાડર (પો૦); કડવી પડવલ, કડવી પરોલ (ગુ૦); कडुपडवल, जंगली परोल, रान पडवल (म०); जंगली पीचौंडा, वनपटोल (हिं०); कटुपटोल (सं०).

૩-વર્ણન-કડવી પાડરના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે કંટોલાંના વેલા જેવા દેખાય છે. તેમાં પાનની વિરૂદ્ધ દિશાએ અર્થાત્ સામી બાજુ ઝીણા તારના ગુંચળાં જેવા તતુઓ નીકળે છે, તેની મદદથી તે પાસેનાં ઝાડવાં વગેરેને પકડી તેપર ચઢી જાય છે. જો પાસે કોઇ ચડવાનો આસરો ન મળે તો તે જમીનપર પથરાય છે. તેનાં પાન પોહોળાં અને ૫ થી [illegible] ખૂણીઆં હોય છે. એમાં શ્રાવણ ભાદરવે પોળા રંગનાં ફુલ આવે છે. તે ૧ ઇંચ વ્યાસનાં, અને અણગમની વાસવાળાં હોય છે. ને તે બહુધા સવારમાં ઉઘડે છે. ફલ રાતાં થાય છે.

આ આખા વેલામાંથી એક જાતની અણગમની કડવાસભેની વાસ નીકળે છે.

મૂળ-ફીકા ધોળા રંગનું હોય છે. તે સુનગીથી પેનસીલ જેવું જાડું થાય છે. તેમાંથી થોડાક બીજા લાંબા ઝીણા ફાંટા અને બારીક રેસા નીકળેલા હોય છે. તેની વાસ અને સ્વાદ કડવાં હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-પીળાસભેના લીલા રંગની હોય છે. તે સુનગીથી સ્લેટપેન જેવી જાડી હોય છે. તેનાપર ઘણુંકરી પાંચ ઉભી હાંસો અને સફેદ રૂંછાળ આવેલી હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે સછિદ્ર, પોચી અને પોકળ દેખાય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ જરા ચીરપરો લાગે છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે નરમ અને ૧½ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને ૨ થી ૬ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની કોરપર સૂક્ષ્મ દાંતા હોય છે. તેની કોર ડીટડી પાસે ઘણી પોહોળી થઇ બે ભાગમાં વેંચાયલી હોય છે. પાનની ડીટડી લાંબી, જાડી અને તળિયે જરા મરડાયલી હોય છે. તે ઉપરની બાજુ છીછરી નીકવાળી ને નીચેની બાજુ ગોળાકારેની હોય છે. તે પીળાસભેના લીલા રંગની, ચળકતી અને જરા ખરસટ હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીપર મખમલી વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. પાનની મુખ્ય નસો ડીટડીને મથાળેથી ૫ થી ૭ જણી પાનના ખૂણાઓમાં ગયેલી હોય છે. તે પાનની નીચેની બાજુ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. એ નસો જરા ખરસટ હોય છે. પાનની વાસ અણગમની અને સ્વાદ કડવો હોય [redacted]

તંતુઓ-પાનની ડીટડી કરતાં પાતળા હોય છે. તે ૨ થી ૩ ઇંચ જેટલા સીધા વધી પછી તેમાંથી ત્રણ ફાંટા નીકળે છે, તે ઝીણા વાળની માફક ગુંચળાં વળી રહે છે.

ફૂલ-નર અને માદા ફૂલ જૂદા જૂદા વેલાપર આવે છે, પણ ઘણુંકરી એકજ વેલાપર આ બન્ને જાતીનાં ફુલો નીકળતાં જોવામાં આવે છે. જ્યારે એકજ વેલાપર આ બન્ને જાતીનાં ફુલો આવેલાં હોય છે ત્યારે નર અને માદા ફુલો જુદી જુદી સળીપર આવેલાં હોય છે. એકજ પત્રકોણમાંથી વખતે ૨ કે ૩ પુષ્પધારણ કરનારી સળી ઉભી નીકળે છે. તેમાં બે સળીપર નર ફુલ ને એકપર માદા ફુલ આવે છે. એમાં જે નરફુલવાળી બે સળી નીકળેલી હોય [redacted] તેમાંની એક ઘણી નાહાની રહી જાય છે, ને તેપર એક જ ફુલ આવે છે અને બીજી સળી જે ૪ થી ૬ વેંક ઇંચ લાંબી વધે છે તેનાં મથાળાં પાસે વધારે ફુલો આવે છે. કોઇવાર એક પત્રકોણમાંથી એક નર અને એક માદા એમ બે જાતીનાં ફુલો આવે છે. ને વખતે જૂદા જૂદા પત્રકોણમાંથી નર અને માદા ફુલ જૂદાં જૂદાં આવે છે.

નરફૂલ-ની ડીટડી જરા લાંબી અને સળી કરતાં પાતળી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો તળિયેથી જોડાઇને લાંબી નળી જેવા થઇ રહેલાં હોય છે. અને મથાળે તે પાંચ પત્રોના પાંચ દાંત જૂદા દેખાતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે તળિયે જોડાયલી અને મથાળે તેના છેડાપર ઝાલર જેવી સુંદર બારીક તંતુની ગુંથણી કે ઝાલર આવેલી હોય છે. (તે જોવા લાયક છે.)

પુંકેસરો-ત્રણ પીળાસલેતા રંગનાં હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષની વચ્ચોવચ આવેલાં હોય છે. તેનાપર પરાગકોષ બે બેપોલવાળા, અને એક પોલવાળો હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-આ ફુલમાં હોતી નથી.

માદા ફૂલ-ધારણ કરનારી ડીટડી ટુંકી અને જાડી હોય છે. તેનાપર એક આદિફલ (સ્ત્રીકેસરકોષ) આવેલું હોય છે. તે ફલની ઉપર પુ૦ બા૦ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોષ આવેલા હોય છે. તે નરફુલમાંના પુ૦ બા૦ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોષ જેવા અને બહુધા તેવાજ હોય છે.

પુંકેસરો-આ ફુલમાં હોતાં નથી.

સ્ત્રીકેસર નલિકા-ત્રણ પુ૦ બા૦ કોષની નળીની અંદર આવેલી હોય છે. ને તેને મથાળે જરા લાંબી ફાંટવાળાં ત્રણ મુખ હોય છે.

ફૂલ-કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં અને પાકે છે ત્યારે સિંદુરિયા રંગનાં રાતાં થઇ જાય છે. ફલપર ઝીણી ધોળી છાંટણી અને ૧૦ કે ૧૨ ધોળી લીટી હોય છે. જે ફલને મથાળે તેની અણી જેવી અણીદાર છેડે ભેગી થાય છે. ફલનો આકાર વાડકારેલાં જેવો હોય

છે. તે સીધાં અને બન્ને છેડે સાંકડાંપણાંનાં લાંબી અણીવાળાં હોય છે. તે ૧½ થી ૩ કે વખતે ૬ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચથી ૧ કે ૧½ ઇંચ પહોળાં હોય છે. ફૂલની નીચે લીલી, સીધી, ચળકતી સુતળી જેવી જાડી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી ડીંડી હોય છે. ફૂલ ડીંડી પાસે તદન લીલા રંગનું હોય છે. તે તેનાં પાંખડાંની અણી અને તેને તળિયે ડીંડી પાસે જરા વાંકેલું હોય છે. આ બન્ને વાંક એક બીજાથી વિરુદ્ધ હોય છે. ફૂલનું તળિયું અને પાંખડાંની અણી લીલા રંગનાં, અને વચમાં રાતો રંગ આવવાથી ફૂલ પાકયા પછી ઘણું જ સુંદર દેખાય છે. તેને દેરવે ગીધું હોનારાં જેવી ઓરિસર-નહિકા રહી ગયેલી દેખાતી હોય છે. ફૂલમાં રાતા રંગનો રસભર્યો ગોકળો ગર હોય છે. તેમાં ૮ થી ૧૪ ઠેક બીજ હોય છે. તે પણ દારમાં ગોઠવાયેલાં જોવામાં આવે છે. ફૂલની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ પણ તેવો જ ને પાકળથી જરા ગીરવો લાગે છે.

બીજ—૫૨ પાતળું રાતા રંગનું પડ હોય છે. તે સહેજ ગોળનાં નીકળી જાય છે. એટલે અંદરથી તે પિંગાશરીના જેવા રંગનું લીસું ને ચળકતું હોય છે ને તેની લંબાઈ આનકદાર હોય છે. તે ½ ઇંચ લાંબું અને ⅓ પહોળું હોય છે. તેનાં બન્ને પાસાં જરા ઉપસેલાં હોય છે. તેનો એક છેડો સાંકડો અણીયો હોય છે, ને તે અણીને દેરવે ખાંચ હોય છે. તે ખાંચમાં સૂક્ષ્મ ધોળી અણી જેવું ચિહ્ન હોય છે. તેના પર વચ્ચોવચ તેની અણી તરફથી નીકળની એક સાંકડી પટી હોય છે. અને એ પટીની બન્ને બાજુ બીજા રંગની લહેરિયાં કે કાંગરીવાળી જરા પહોળી બીજી પટી આવેલી હોય છે. જેના છેડા કે બીજાની અણી સુધી સંબંધવાળા હોય છે. બીજ ઘણું કઠણ હોય છે. તેને ઠેકાણે તેમાંથી પીળા રંગનું તેલીયું દળ નીકળે છે. બીજનો આકાર દેખાવ ઠેરોઠેર બજારના ગોળિયા* જેવો હોય છે.

૪—ઉપયોગી અંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—રેચક, ઉષ્ણ, પાચક, દીપક, વિરેચ ભ્રામરી વિષહર તથા ત્વક, કફ અને કૃમિઘ્ન.

૬—ઉપયોગ—કડવી પાડરનાં મૂળ અને ફૂલ જુલાબ દેવાના કામમાં બીજી દવાઓ સાથે વપરાય છે. મૂળનો સ્વરસ પણ રેચક મનાય છે. પાનનો સ્વરસ પિત્તરી તાવમાં વપરાય છે. પાનની પોટીસ સડેલા ઉપર વપરાય છે. નાકો અને હરસની ટેકા ઉપર કડવી પાડરનાં પાનનો સ્વરસ વપરાય છે પાનની ટીકડી કરી કામ તરીકે વપરાય છે. કફેગ્રંથી સોજા અને વિષ-વિકારના સાધનમાં તારમાં એનાં પાન અને ફળ વપ

* દવાના.

ઉપયોગી છે, એમ કહેવાય છે. કડવી પાડરના વેલા પાણીમાં ઉકાળી તાવવાળાને તેની બાફ અપાય છે. તેમજ તાવના કવાથમાં એના વેલાનો ઉપયોગ થાય છે. કોરમ ઉપર બીજી દવાઓ સાથે કડવી પાડર વપરાય છે, વિસ્ફોટક અને લોહીવિકારનાં દરદોમાં બીજી દવાઓ સાથે કડવી પાડરનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. કોમળ શાખાઓ અને સૂકાં ફૂલનો ઉકાળો દિવસમાં બે વાર બે ઓંસ સુધી રેચ માટે અપાય છે. એનો કાઢો સાકર સાથે પાચનશક્તિ વધારવા માટે પણ વપરાય છે. બાફેલાં કાચાં ફૂલ કૃમિઘ્ન મનાય છે. એનાં બીજ પેટનાં દરદો અને કોરમ ઉપર વપરાય છે. કડવી પાડરનો વેલો ૨૮૦ ગ્રેઇન ભાર અને તેટલા જ ધાણાને રાતના પાણીમાં પલાળી સવારે તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં મધ નાંખી તેના બે ભાગ કરી એક સવારે અને એક સાંજે પાવાથી નહિ ઉતરતા તાવ ઉતરી જાય છે.

ડા. વીરજી ગીબ્બ રાવલ લખે છે કેઃ—

"પટોળને જંગલી પડવલ કહે છે. અને આ ભાગના (કાઠિયાવાડ હશે?) વૈદ્યો તેની પ્રતિનિધિ તરીકે કડવી ઘીસોડી વાપરે છે.

૧—પટોળાદ્યક=પટોળ, હરડા, બહેડાં, આમળાં, લીમડો, કરીઆતું, ખેરની છાલ અને આસન, સમ ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું

૨—પટોળાદિ કાઢો=પટોળ, ઇન્દ્રજવ, દેવદાર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, દારુ, નાગરમોથ, જેઠીમધ, ગળો અને અરડૂસી સમ ભાગ લઈ તેનો રીતસર કવાથ કરવો. (પટોળનાં) બીજ જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે, અને તે વ્રણઘ્ન તથા કૃમિઘ્ન છે. પટોળાદિ કાઢો સતત અને સતત જ્વરમાં ઉપયોગી છે. એટલું જ નહિ પણ એકાંતરીઆ, તરીઆ, ચોથીઆ વગેરે વિષમજ્વર ઉપર તેમજ ઉપદ્રવકારક વિષમજ્વર ઉપર પણ તે અપાય છે. પટોળાદિ કવાથ તેમજ પટોળાધરચૂર્ણ ઉપદંશ સાથે સેવવાથી સારી પેઠે રેચ લાગે છે અને તેથી યકૃત, પ્લીહોદર તેમજ બીજા ઉદર રોગની અંદર તે વપરાય છે. કમળાની અંદર પટોળનો રેચ અપાય છે. પટોળને (ફૂલ હશે?) ઘીમાં તળી મસાલો નાખી પડની ચટણી સાથે ખવડાવી પીતજ્વરના રોગમાં ફાયદો થાય છે. તથા એ પાચુરીઆ રચવા મનાય છે. વિસ્ફોટક, કુષ્ઠ અને વાતરક્તની અંદર પટોળનો કાઢો આપવો સારો છે. પટોળધર પણ તેવીજ રીતે વપરાય છે. પટોળધરનો કાઢો લઈ દેવો સુવર્ણ મેળવી પીવાથી ઉપરાંતની ફૂટ મેળી જાય છે, અને તેટલા માટે તે કરોળી ઠુંઠે અપાય છે. અર્ધાંગવાયુની અંદર પટોળાધરનું ચૂર્ણ ફાયદાકારક છે. અને તેટલા માટે પટોળ, ત્રિફળા અને લીમડાની છાલ એ સર્વેનો કાઢો કરી મધ

મેળવી પીવાય છે. સવિશ આમવાત તથા જીર્ણવાત-વ્યાધિ ઉપર, પણ પટોળ પ્રસિદ્ધ છે. પટોળનાં પાનનો રસ ટાલ પડી ગયેલ જગ્યા ઉપર ચોપડવા ભલામણ કરે છે. પટોળનું ચૂર્ણ લેવાથી સોજો દૂર થાય છે. પટોળ જ્યાંસુધી ખવાય ત્યાંસુધી ઘણો સારો ખોરાક લેવો.

માત્રાઃ-પટોળાષ્ટક ૦। થી ૦॥ રૂપીઆ ભાર, પટોળાદિ કાઢો ૪ થી ૮ તોલા."

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવીંદજી લખે છે કેઃ-"પટોળ અને લીંબડાના કાઢાથી જો વ્રણને ધોવામાં આવે તો તે સારૂ થાય છે. અને તેમાં રૂઝ આવે છે. પટોળના કલ્કને અથવા તેના કાઢાને સરસીઆ તેલમાં નાંખી રીત પ્રમાણે તે તેલને સિદ્ધ કરી દાઝેલા ભાગપર, પરૂ નીકળતું હોય તેવા ઘારાંપર તથા દાદ્રપર લગાડવાથી સારો ફાયદો થાય છે. પટોળ લીંબડો અને અરડુસાના પાદડાંનો રસ ટાઢા પાણીમાં પીવરાવવામાં આવે તો ઉલટી બંધ થાય છે. અને પિત્તવિકાર મટી જાય છે. એકલા પટોળનો કાઢો કરી પીવાથી ઉલટી થઇ ત્રિદોષ મટે છે."

૭-સ્થાનક-બરડા ડુંગર ઉપર અને પોરબંદર તલપતની આસપાસ-કાદીવાળી કે રેતાલ જમીનપર અને વાડી ને ખેતરોની વાડમાં કડવી પાડરના વેલા ચોમાસે ઉગે છે. એ હિન્દના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એનાં કડવાં ફૂલને લીધે એને કડવીપાડર કહેતા હશે.

વર્ગ—(કયુકરબિટેસી).

નંબર-૨૬૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Lagenaria vulgaris.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 613; N. p. 130; Watt. IV. p. 580; રૂ. નિ. પા. ૭૯.

૨-દેશીનામ-કડવી તુંબડી (પો૦+ગુ૦); કડુ ભોપળે (મ૦); કટુતુંબી, કટુતુમ્બી (હિં૦), કડુતુંબી (બં૦).

૩-વર્ણન-કડવી તુંબડીના વેલા ઘણા લાંબા થાય છે. એને લાંબી જાડી પોકળ ડીટડીવાળાં ગોળાઇલેનાં બહુધા પાંચ ખૂણીઆં પોહોળાં પાન આવે છે. તંતુઓ લાંબાં અને બે શાખાઓવાળા હોય છે. ફૂલ મ્હોટાં ધોળા રંગનાં અને ફળ લાંબાં ગોટકડાં, કે ડીટડી પાસે સાંકડી ડોકવાળાં આગળ જતાં લંબગોળ, અથવા ગોળાઇલેનાં ને ટેરવે ખાડાવાળાં એમ તરેહવાર આકારનાં હોય છે. એનાં ફળ કોઇ કોઇ વાર ૫ થી ૬ ફીટ લાંબાં થાય છે. એના વેલા જે વાવવામાં આવે છે અને જેમાં મીઠાં ફળ થાય છે તેને દુધીઆં કહે છે. અને પોતાની મેળે ઉગનારા વેલામાં જે કડવાં ફળ થાય છે તેને તુંબડી અથવા તુંબડાં કહે છે. દુધીઆનો ગર્ભ અને બીજ ટાઢાં અને મગજને શક્તિ આપનારાં ગણાય છે. દુધીઆના ગર્ભનો મુરબ્બો અને પાક બનાવાય છે. તે ભુરાંકોળાં (કુષ્માણ્ડ)ની જગોએ વાપરવામાં આવે છે. કડવી તુંબડીનું સર્વાંગ ઔષધમાં વપરાય છે. ને તેનો ગુણ મૂત્રલ, રેચક તથા વિષ અને દીપન ગણાય છે. કડવી-તુંબડીનું મૂળ પાણીમાં વાટીને ઝેરી જનાવરોના દંશપર ચોપડવામાં આવે છે. કડવી તુંબડીનું મૂળ અને સાભરનું શીંગડું પાણીમાં વાટી રસવિકાર અને ઝેરી જનાવરના કરડના સોજાઓ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. પેશાબ બંધ થયો હોય તો કડવી તુંબડીનાં પાનને પાણીમાં ગરમ કરી પેડુપર બાંધવામાં આવે છે, તેથી પેશાબ છૂટે છે. કડવી તુંબડીનાં પાન બીજી દવાઓ સાથે જુલાબ દેવામાં વપરાય છે. ગરમીના કે શરદીવિકારમાં માથાના દુખાવાપર કડવી તુંબડીનાં પાન ઘણા લોકો માથે બાંધે છે. તેથી માથાની વેદના ઓછી થાય છે. તડકામાં ફરનાર મુસાફરને લૂ ન લાગે એટલામાટે કડવી તુંબડીનાં પાન માથે બાંધી રાખે છે. કડવી તુંબડીનો ગર્ભ ઘણોજ રેચક ગણાય છે. અને તે જાણે અજાણ્યે ખાવામાં આવે તો તેની કોલેરા જેવી અસર થાય છે, એમ કહેવાય છે કે ઘોડાઓને રેચ આપવા માટે પંજાબમાં એનો ગર્ભ દેશી નાળબંધો વાપરે છે.

"કડવી તુંબડીના ગર્ભને ઝીણોવાટી જરા નાકમાં સુંઘવાથી નાકમાંથી પાણી નીકળી માથાનાં રોગ ટાળે છે. એ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી ઉલટી થાય છે. ઉદરવ, દમ, છાતીના રોગને મટાડે છે. ગરમી, વિષ, સોજા, ગુંમડાં, તાવ એ સર્વે રોગને મટાડે છે. તુંબડીનાં પાનના પણ તુંબડાં જેવાજ ગુણ છે. કડવી તુંબડીનો ગર્ભ ચરકસંહિતામાં ઉલટીમાં ગણ્યો છે. તેથી ઉલટી થઇને કફના સર્વે રોગને મટાડી છાતીના સર્વે રોગને મટાડે છે." (વૈ૦ રૂગનાથજી).

સુકાં તુંબડાંમાંથી ગર્ભ અને બીજ કાઢી તુંબડાં બાવા જોગી વગેરે લોકો પાણી ભરવાના કામમાં વાપરે છે, તેમજ એવાં તુંબડાં સતાર, તંબુરા વગેરે વાજીંત્રો બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. મ્હોટાં તુંબડાં માછી વગેરે લોકો પાણીમાં તરવાના ઉપયોગમાં લેછે. કડવી તુંબડીનો ગર્ભ રેચક ઉલટી કરાવનાર અને ઝેરી ગણાય છે. માટે એથી સંભાળવાનું છે. "કડવી તુંબડીના ફળનો કકડો પાણીમા ઘસી નાશ્યનિરેચન આપવાથી કમળો મટે છે. (સ્વા૦ શીવાનંદજી પરમાણંદજી પંજાબી).

સ્થાનક-વાડીઓની વાડમાં, ખેતરોના શેઢાઓ ઉપર અને વાડીઓના મોલની સાથે નેઃ તરીકે કડવી તુંબડીના વેલા ઉગતા જોવામાં આવે છે.

એ હિં૦ ના ઘણાખરા ભાગોમાં વાવવામાં આવે છે.

વિ૦ વિવેચન—એના વેલા ફુલ વગેરે કડવાં હોય છે, માટે એને કડવીતુંબડી કહે છે. કોઈ મનુષ્યનો સ્વભાવ કજીઆરો અગર નઠારો હોય ને તે આગળઉપર પણ સુધરે નહિ, તો તેને ટોણો મારવા માટે કેટલાએક લોકો કડવી તુંબડીની ઉપમા આપે છે. કહ્યું છે કે—

कडघोबेलकी कडवी तुंबडियां
सव तीरथकर आई ॥
गंगाथी नाही जमुनांथी नाही
तोउ न गई कडुवाई ॥ १ ॥

કોઈ દુષ્ટ માતાના ઉદરથી ઉત્પન્ન થએલી સઘળી બેહેનો કડુક બોલવાના સ્વભાવમાં તુલ્ય છતાં પણ બીજી કેટલીક રીતે પરસ્પરથી વિલક્ષણ સ્વભાવવાળી જોવામાં આવતાં કવિ કહે છે કેઃ—

कवित्त.

"उपजत तुंबिफल तुंबिलतिकामें जोहि।
सकल समान कटुताईको धरतिहै॥
पैंहु तिनमांहि कितनीक जगजानतहे।
डूबते जनोंको शिघ्र तारिके तरतिहै॥
सुकवि कहत श्याम के तीसूके काष्टसंग।
मिलिके रसीक प्रियनाद उचरतिहै॥
और कितनीहीं तामें दुग्ध उरधारीयह।
देखहु प्रतछ्छ पान रक्तको करतिहै" ॥१॥

સાર—તુંબડીની લતામાંની સઘળી તુંબડીઓ કડવાપણામાં તો સરખીજ નીવડે છે—પણ જુવો કે કેટલીક તેઓમાં ડુબતાં માણસોને તરત તારીને પોતે પણ તરે છે. કેટલીએક સુકાં કાષ્ટ સાથે મળીને રસિક નાદનું ઉચ્ચારણ કરે છે. અને બાકીનાં હૃદયોવાળી કેટલીએક તો બીજાંઓનાં લોહીજ પીએ છે.

વર્ગ—(ક્યુકરબિટેસી).

નંબર—૨૬૨.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Luffa acutangula (Var) amara.

દૃષ્ટાન્ત—H. II. p. 615; N. p. 127; Watt. V. p. 95; રૂ. નિ. પા. ૮૨.

૨—દેશીનામ—કડવી ગીસોડી, કડવાં તુરીઆં, વાડ ગીસોડી, (પો૦+ગુ૦); कडु दुरई, वन तुरई, कडु दोडकी, कडु शीराली (म०); करवी तुरी, घट तुरईआ, (हिं०); कटुघोषातकी, तिक्तघोषातकी (सं०).

૩—વર્ણન—કડવી ગીસોડીના વેલા ચોમાસે ઉગી આવે છે. એ ઘણા લાંબા વધે છે, ને થામીનાં ઝાડવાં વગેરે ઉપર ચડી જાય છે. કોઈ કોઈવાર છત્રાખાવળ અને કંટાળાઓનાં જાળાંઓમાં એના વેલા ઉગી તે ઝાડોપર ચડી જઈ ચોતરફ ફેલાઇ રહેલા હોય છે. તેમાં જ્યારે આવણ ભાદરવા માસમાં સાંજની વખતે પીળા રંગનાં સુંદર મ્હોટાં ફુલો ઉઘડતાં હોય છે ત્યારે એનો દેખાવ બહુ રળિયામણો થઈ રહેલો હોય છે. એનાં પાન શાકમાં વપરાતી ગીસોડી અગર તુરીઆં અને ગુમખડાનાં પાનને મળતાં પણ તેથી નાહાનાં હોય છે. ફુલ અને ફળ પણ તેવાંજ હોય છે. એના વેલાના કોમળ ભાગપર ખરસટ વાળની રૂંછાળી હોય છે.

મૂળ—સ્લેટપેનથી આંગળી જેવું જાડું, બુરા પીળા રંગનું, ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબું, ઝીણા અને જાડા ફાંટાઓવાળું, ઉગ્રવાસ અને કડવા સ્વાદવાળું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—એના વેલા સુતળીથી પેનસીલ જેવા જાડા, ઉભી હાંસો અને ખરસટ વાળની રૂંછાળવાળા હોય છે. એના વેલાનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી સછિદ્ર અને પોચા પોકળ દેખાય છે. એનો રસ પીળાસલેતો લીલો હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. તેના ગાળા લાંબા હોય છે. પાનની ડીટડી વેલા જેવી જાડી, ઉભી હાંસો, અને ધોળાવાળની રૂંછાળવાળી, ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબી અને ઉપરની બાજુ ઉભી નીકવાળી હોય છે. પાન ૫ થી ૭ ખુણીઆં હોય છે. તેને તળિયે ડીટડી પાસેના તેના બે છેડા અંદરની બાજુ જરા વિશેષ વધીને એક બીજાપર આવી ગએલા હોય છે. તે ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબાં ને ઘણુંકરી તેટલાંજ પોહોળાં હોય છે. તેની કોરપર સૂક્ષ્મ દાંતા અને તેની બન્ને સપાટી ખરસટ હોય છે. ઉપરની સપાટીનો રંગ બહુધા ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો લાગે છે.

તંતુઓ—પાનની સામી બાજુથી પાનની ડીટડી કરતાં પાતળા તંતુઓ નીકળેલા હોય છે. તેનાપર પણ ઉભી હાંસો અને વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. તંતુઓ ૨ થી ૫ ઝીણા દોરા જેવી શાખાઓવાળા હોય છે. જેથી તે સંયુક્ત કહેવાય છે.

ફુલ—નર અને માદા ફુલો જુદાં જુદાં હોય છે. પણ તે વખતે એકજ પત્રકોણમાંથી અથવા જુદા જુદા પત્રકોણમાંથી જુદાં નીકળેલાં હોય છે.

નરફુલ—એની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી સુતળી જેવી જાડી, ૩/૪ થી ૨ ફુટ લાંબી, ઉભી હાંસો અને ધોળા વાળની રૂંછાળવાળી હોય છે. તેના થડમાં લીલી, ચળકતી, ચપટી રસગ્રંથિઓવાળું એક નાહાનું પુષ્પપત્ર આવેલું હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીની અધવચથી ઉપરના તેના ભાગપર એક પછી એક પાસે પાસે ઘણુંકરી ફુલો આવેલાં હોય છે, તે તેના છેડા પાસે એટલાંતો ગીચોગીચ આવેલાં હોય છે કે ત્યાં તે એક ગુચ્છી જેવાં

દેખાય છે. ફૂલ એક પછી એક ઘણુંકરી ઉઘડે છે. તે પીળા રંગનાં અને મધુરી સુગંધવાળાં હોય છે. તે સાંજની વખતે ઉઘડે છે. તેનો વ્યાસ ૧ થી ૨ ઇંચ જેટલો હોય છે. ફૂલની ડીટડી ઘણી પાતળી ½ ઇંચ લાંબી અને સફેદ વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. તે અધ્ધરથી જરા નીચે સાંધાવાળી હોય છે. અને એ સાંધા નીચે એક જાડાં સૂક્ષ્મ પાન જેવું બુઠ્ઠી અણીવાળું ૧ લાઇન લાંબું એક પુષ્પપત્ર હોય છે. તેની બહારની બાજુ ૨ થી ૪ ચપટી, ગોળાઇલેતી, રસભરી સ્પષ્ટ દેખાતી રસકુપિયો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો નીચેથી જોડાયલાં ને ઉપર જતાં તેના પાંચે અણીદાર દાંતા જુદા દેખાતા હોય છે. તેપર વાળની રૂંછાળ હોય છે. એ દરેક દાંતાની પાછળની બાજુ ૪ ભાંગીતુટી ઉભી રસકુપિયોવાળી નસો હોય છે. એ કોષ ½ ઇંચ લાંબો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર બહારની બાજુ તેમજ તેની અંદર તેને તળિયે વાળની રૂંછાળ હોય છે. તે તળિયે સાંકડી અને મથાળે પોહોળી હોય છે.

પુંકેસરો–૩ હોય છે. તે અનુક્રમે એક બીજાથી જરા નાહાનાં હોય છે. તેના તંતુઓ ૧ થી ૧½ લાઇન લાંબા ધોળા કે પીળાસલેતા હોય છે. તેને તળિયે ધોળા, ચળકતા કોમળ વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેપરના પરાગકોષ પીળા રંગના હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ રૂંવાટી હોય છે. પરાગકોષનો આકાર હાથની મુઠી વાળેલી હોય એવો દેખાય છે. પુંકેસરો પુ૦ બા૦ કોષ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોષથી ટુંકાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–હોતી નથી.

માદાફૂલ–ને ઘણુંકરી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી હોતી નથી પણ તે એકેકું ટુંકી ડીટડીપર આવેલું હોય છે. પણ જ્યારે માદાફૂલને પુષ્પધારણ કરનારી સળી હોય છે, ત્યારે તે પણ ઘણી ટુંકી હોય છે. ને તેપર માદાફૂલની પાસે થોડાં નરફૂલો પણ આવેલાં હોય છે. પણ જો માદાફૂલ પૂર્ણ સ્થિતિએ આવે છે તો નરફૂલો કાચાંજ રહી જાય છે. માદા ફૂલની ડીટડી એ પરિણામે ફળની ડીટી થાય છે. આ ફૂલમાં ફલ અધઃસ્થાયી છે, એટલે ફૂલનો પુ૦ બા૦ કોષ સ્ત્રીકેસરગર્ભાશયની મથાળે આવે છે. આ ફૂલની ડીટડીપર ઉભી હાંસો અને વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એ હાંસો સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ઉપરની ૧૦ હાંસો સાથે મળેલી હોય છે. ગર્ભાશય બન્ને છેડે જરા સાંકડાયનો વાળની રૂંછાળવાળો હોય છે. તેને મથાળે નરફૂલ જેવડું તેવાજ રંગ અને આકારનું ફૂલ આવેલું હોય છે. તેનો પુ૦ બા૦ કોષ ૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. પણ એનાં પત્રો નરફૂલના પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોની પેઠે તળિયે જોડાયલાં હોતાં નથી, પણ સેહેજ જોડાય ગર્ભાશયપર ચોટેલાં હોય છે ને મથાળે તે છૂટાં હોય છે. તે દરેક પત્ર તળિયે પોહોળું ને મથાળે સાંકડુંથતું અણીદાર હોય છે. ગર્ભાશયપરની ૧૦ ઉભી હાંસોમની ૧ હાંસો આ પાંચે પત્રોમાં એકેકી ગયેલી હોય છે. અને પત્રપર આ હાંસની બાજુએ લીલા રંગની ચળકતી ચપટી રસકુપિયો અને વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે નરફૂલમાંની પાંખડીઓની પેઠે છૂટી અને નસો તેમજ વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે.

પુંકેસરો–હોતાં નથી.

સ્ત્રીકેસર–ગર્ભાશય અધઃસ્થાયી હોતાં પુ૦ બા૦ કોષે તળિયે આવી ગયેલો છે. અને પાંખડીઓની વચ્ચેથી નલિકા ૧ લાઇન લાંબી, જરા જાડી, ને પીળાશપેર રંગની નીકળેલી હોય છે. તેનાપર ૩ છૂટાં મુખ આવેલાં હોય છે. તે પીળા રંગનાં હોય છે. તે મથાળેથી બીકઠવાની ખુરપીની પેઠે વાંકવળેલાં હોય છે ને તેપર સૂક્ષ્મ પીળી રૂંવાટી હોય છે.

ફલ–૩ થી ૬ ઇંચ લાંબું, ૧½ ઇંચ જાડું, ૧૦ ઉભી હાંસો કે ધારવાળું, ટેરવે અણીવાળું, બન્ને સાંકડુંથતું, જાડી અને વાંકવળેલી ડીટીવાળું હોય છે. તેની સપાટી લીસી ને ફીકા લીલા રંગની હોય. તેને આઇગ્લાસમાં જોવાથી તેપર સૂક્ષ્મ સફેદ છાંટ દેખાય છે. ફલપર વખતે ધોળા વાળની રૂંછાળ પણ હોય છે. ફલ સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રંગનાં થઇ જાય છે. તેના મોહાને સૂક્ષ્મ ઢાંકણીવાળી નાહાની ઢાંકણી (lid) હોય છે, જે ફલ તદન સુકાઈ જાય છે ત્યારે તે પોતાની મેળે ઉઘડીને પડી જાય છે. ને ફલની અંદરનાં જાળીદાર રેષામાંનાં ૩ લાંબાં છિદ્રોમાંથી બીજ નીકળી નીચે ખરી જાય છે. ફલની અંદર ઘણાં બીજ હોય છે. ફલની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

બીજ–ભૂરા કાળા રંગનાં ચપટાં ને ચળકતાં હોય છે. તે ⅜ ઇંચ લાંબાં ને ¼ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની સપાટી ખડબચડી ને તેને એક છેડે જરા પોહોળી અણીદાર હોય છે. બીજની બન્ને બાજુની વચ્ચેની કીનારપર સ્પષ્ટ ફરતી ધાર હોય છે. બીજને તોડતાં તેમાંથી સફેદ તેલિયાં દલ નીકળે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ

૫–ગુણદોષ–ઝેરી, રેચક, ઉલટી કરાવનાર, કૃમિઘ્ન અને નાસાવિરેચક.

૬-ઉપયોગ-કડવી ગીસોડીનાં પાન જરા ગરમ કરી સર્પવિકાર અને વાળાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. એનાં કાચાં ફળનો રસ બળ મેળ અને ઝેરી જનાવરોના દંશ-પર ઘણા લોકો ચોપડે છે. એનાં સુકાં ફળની બારીક ભુકી કરીને સુંઘવાથી માથાના દુખાવાપર નાકે સુંઘાડે છે, તેથી નાસપ્રિરેચન થઈ માથું મટી જાય છે. એનું ફળ ઓષધમાં વાપરવાથી ઝાડા અને ઉલટી થાય છે, એનાં પાન અને કાચાં ફળનો રસ રોગની કાળજી ઘણીજ મસ ખાતાં હોય તો તેપર એનું લોકો લગાડે છે. કડવી ગીસોડીના વેલા પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીથી વાથી જ્વાલતા ભામો ભરવામાં આવે છે.

"કડવી ગીસોડીનું ૧ ફળ પાણીમાં નાખી રાત રાખી તે પાણી સવારે આશરે રૂપીઆ ૪ ભાર પીવાથી ઝાડો, ઉલટી થાય છે. કોઠાને સાફ કરે છે. આફરો, વા, કફ, પિત્ત, પાંડુ, વિષ, ગરલ, મુઝારો, કોઢ, દરસ, સોજા, ઉદરવિકાર, કમળો, ગુલ્મ, અરૂચી, પ્રમેહ, તાવ, દમ, એ સર્વ રોગને મટાડે છે. કડવાં તુરિયાં (Luffa acutangula) તથા જંગલી કડવી ગીસોડીનાં ફળ ચરકસંહિતામાં ઉલટી કરાવવામાં ગણ્યાં છે." (વૈ૦ ત્રમનાયક)

ડા૦ મુહીન શેરીફ ખાનબહાદુર લખે છે કેઃ-

"કડવાં તુરિયાં અને કડવી ગીસોડીનાં પાકાં અને સુકાં બીજ ઉલટી લાવનાર છે, પણ તેમાં કડવાં તુરિયાંનાં બીજનો એ ગુણ અચોકસ અને અનિયમિત છે. કોઈ વાર તેની ૨૦ થી ૩૫ ઘઉં ભારની માત્રા આપી હોય તો તેથી સારી રીતે ઉલટી થાય છે; પણ કેટલાક દાખલાઓમાં એવું જોવામાં આવેલું છે કે ઉપરની માત્રા બિલકુલ ઉલટી લાવતી નથી, અથવા એથી કલાકોના કલાકો જોસ ભેર ઉલટી થયા કરે છે. પણ કડવી ગીસોડીનાં બીજ એટલીજ કે એથી થોડી ઓછી માત્રામાં આપવાથી તે સારી રીતે ઉલટી કરાવે છે, અને તે નિયમસર હોય છે.

કડવી ગીસોડીનું ફળ ઉલટી લાવનાર છે, પણ એ ફળમનો કયો ચોકસ ભાગ વિશેષ ઉલટી કરાવે છે તે લોકો જાણતા નથી. માટે તેઓ બી સોતું આખું ફળ રાત્રે પાણીમાં પલાળી સવારે તેને ગાળી લઈ ઉલટી અને ઝાડા માટે આપે છે. આવી રીતે આ ફળનો ટાઢો રસ આપવાથી પેટમાં ઘણું ચુંથાય છે. અને તેનું કાર્ય અચોકસ અને અનિયમિત થાય છે. એટલા માટે એ રીત બરાબર લાગતી નથી. મેં કડવી ગીસોડીના ફળના જુદા જુદા ભાગો વાપરી જોયા છે. તેથી માલુમ પડ્યું છે કે, એનાં બીજમાં ઉલટી કરાવનારો ચોકસ ભાગ છે. એનાં બીજનું દળ-મીંજ (મગજ) હિંદુસ્થાનમાં સૌથી સારી ઉલટી કરાવનાર ઓષધી છે. અને તે અમેરિકન ઇપીકાકુઆના જેટલું વજનમાં આપવાથી તેના જેટલો બરાબર ગુણ કરે છે. એનાં બીજનું મીંજ થોડા વજનમાં ઉપલેપક અને કફઘ્ન કામ કરે છે. કેમકે એમાં તેલ અને ઘઉંના સત જેવો પદાર્થ (આલ્બ્યુમેન) રહેલો છે. ઉપરના ગુણ ઉપરાંત સંગ્રહણી ઉપર એનાં બીજ સારી અસર કરે છે. મેં કડવી ગીસોડીનાં બીજનું મીંજ અને ઇપીકાકુઆના ઘણા દરદીઓ ઉપર સરખા વજનમાં અને સરખી રીતે જુદાં જુદાં વાપરી જોયાં છે. તો કડવી ગીસોડીનાં બીજનો ગુણ ઇપીકાકુઆનાના ગુણ જેટલો જ જણાયો છે. કડવી ગીસોડીનું મીંજ ૧૧ થી ૧૫ ઘઉં ભાર મોળ અને ઉબકો લાવે છે. જ્યારે ૨૦ થી ૩૦ ઘઉંભાર ઉલટી કરાવે છે. અને ૫ થી ૧૦ ઘઉંભાર ઉપલેપક અને કફ કાઢવાનું કામ કરે છે. કડવી ગીસોડીનાં મીંજ વાટીને પાણી સાથે મેળવવામાં આવે છે ત્યારે તે શીકાકસીના પોચા રંગનું મિશ્રણ થાય છે, એ મિશ્રણ મેં હાલ સુધી દવામાં વાપરેલું છે."

કડવી ગીસોડીનું ફળ અગર તેનો કોઈપણ ભાગ દવા તરીકે ખવરાવવામાં ઘણી સંભાળ રાખવાની છે. અને તે અનુભવી ડાક્ટરો અને વૈદ્યોએ જ વાપરવાનાં છે.

૭-સ્થાનક-વાડીઓની વાડમાં તેમજ કંટાળા અને ભાવળનાં જંગલોમાં કડવી ગીસોડીના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમોત્તર ભાગમાં અને પૂર્વ બંગાળમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એના વેલા મીઠી ગીસોડી જેવા થાય છે, પણ તે વિશેષ કરી વાડોપર ચડેલા અને કડવા હોય છે. માટે એ વાડ અને કડવી ગીસોડી કહેવાય છે. પોરબંદરની આસપાસ ઘીંગેશ્વર અને ચાડેશ્વર જંગલોમાં એ ઘણી ઉગે છે. એને અહિંના રબારી અને બીજા કેટલાક લોકો કડવાં કુકડવેલાં પણ કહે છે. પણ કુકડવેલાં (Luffa echinata) જુદાં છે.

વર્ગ-(કયુકરબિટેસી).

નંબર-૨૬૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-L. echinata.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 615; N. p. 127; Watt. V. p. 97; ર. નિ. પા. ૮૦.

૨-દેશીનામ-કુકડવેલાં (પોરબં૦): દેવડાંગરી, કુકડવેલ (મ૦); બિદાલી (હિં૦): કર્કટી, દેવદાલી (સં૦). બજારમાં એનાં બીજને વાઉપલાંબીજ કહે છે.

૩-વર્ણન-કુકડવેલના વેલા ૧૦ થી ૨૦ ફીટ લાંબા થઈ ચોતરફ ફેલાય છે. આસરો મળે તો વાડ કે ઝાડપર

ચડી જાય છે. **નર અને માદા** ફૂલના વેલા જૂદા જૂદા હોય છે. **નર** ફૂલના વેલા કરતાં માદા ફૂલના વેલા વધારે જોરદાર અને વિસ્તારવાળા જોવામાં આવે છે. નરફૂલના વેલાપરનાં પાન ગાવત્રસુકર્ણાં કે ઈંદ્રાવણાં જેવાં થાય છે અને માદા ફૂલના વેલાપર મ્હોટાં ને ચીભડીનાં પાન જેવાં પાન આવે છે. બન્ને વેલાપર પાંચ ખૂણીઆં પાન હોય છે. બન્ને વેલાપર સફેદ ફૂલ આવે છે. બન્ને વેલાપર ખરસટવાળની રૂંવાટી હોય છે. ફૂલ ચોમાસાં આખરે આવે છે અને ફલ શિયાળે પાકી જાય છે. ફલ કાંટાવાળાં હોય છે.

મૂળ–સુતળીથી આંગળી જેવું જાડું, બહારથી ભૂરા ને અંદર સફેદ રંગનું હોય છે. તે અંદર રસભર્યું અને સછિદ્ર હોય છે. મૂળનાં મથાળાંથી જરા નીચે કેટલાક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ–સુતળીથી પેનસીલ જેવી જાડી, ઉભી હાંસો અને સફેદ વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઉપરની રૂંવાટી ગીચ હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ પોચી અને અંદરથી પોકળ હોય છે. રંગ પીળાસલેતો લીલો ને સ્વાદ કડવાસલેતો હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૫ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તે પાંચ ખૂણીઆં, કોરપર દાંતાવાળાં, જરા જાડાં, બન્ને સપાટીએ ખરસટવાળની રૂંવાટીવાળાં, ઉપર લીલા ને નીચે ફીકા રંગનાં હોય છે. પાનની ડીટડી $1\frac{1}{2}$ થી ૩ કે ૫ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે થડમાં જરા મરડાયલી, શાખાઓ કરતાં જરા પાતળી, ને તેપર ઉભી નસો અને ધોળા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાનની કોર ડીટડી પાસે વિભાગિત હોય છે. ડીટડીને મથાળેથી નસો નીકળી પાનના ખૂણીઆઓમાં ગએલી હોય છે. એ નસો અને તેની વચ્ચેનું જાળીકામ અર્ધપારદર્શક હોય છે. પાનને ચોળવાથી લીલા રંગનો રસ નીકળે છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

પાનની ડીટડીના થડમાં એકેક સૂક્ષ્મ ઉપપાન હોય છે. તેપર ગોળાઇલેતી, ચળકતી, લીલા રંગની લીસી રસકુંપિયો હોય છે.

તાં–પાનની પાસેથી તંતુઓ નીકળેલા હોય છે. શાખા કે ફાંટાઓવાળા હોય છે. પણ કોઇવાર શાખાઓ પણ જોવામાં આવે છે. તેપર ઉભી અને સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. તંતુઓ પાન વખતે લાંબા હોય છે.

ફૂલ–નર અને માદા ફૂલો જૂદા જૂદા વેલાપર આવે છે. એ બન્ને જાતનાં ફૂલો ધોળાં હોય છે. એ બન્નેની વાસ સુવાસિત હોય છે, એ બન્ને જાતનાં ફૂલો બહુધા ૧ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તે સવારમાં ઉઘડી સાયંકાળ થતાં સુધી ઉઘડેલાં રહે છે.

નરફૂલ–એની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી એક કરતાં વધારે એક જ પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે તેમાં એક સળી આસરે ૪ થી ૮ ઇંચ લાંબી વધેલી હોય છે. સળીઓ પીળાસલેતા લીલા રંગની ઉભી હાંસો અને વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. આ સળીઓના છેડા પાસે ફૂલો વધારે ગીચોગીચ હોય છે. દરેક સળી પર આશરે ૬ થી ૧૨ રેક ફૂલો આવે છે.

ફૂલની ડીટડી–$\frac{1}{2}$ થી ૧ ઇંચ લાંબી, અધવચમાંથી સાંધાવાળી, પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી કરતાં પાતળી અને વિશેષ ચળકતા વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે પીળાસલેતા લીલા રંગનો $\frac{1}{2}$ ઇંચ વ્યાસનો ને વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલો હોય છે, એનાં પાંચે પત્રો તળિયે જોડાયલાં અને મથાળે તેના પાંચે દાંતા સાંકડા અણીદાર અને પાંખડીઓથી આંતરે આવેલા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેની સપાટી અને કોરપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. અને તેની પાછળની બાજુ પીળાસલેતા લીલા રંગની ૩ થી ૫ ઉભી નસો આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો–૩ હોય છે. તે પાંખડીઓ કરતાં ટુંકાં હોય છે. તેના તંતુઓ અને પરાગકોશ લીલા રંગના ને પરાગરજ પીળી હોય છે. બે પરાગકોષ બબે પોલવાળા ને એક એક પોલવાળો હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–હોતી નથી.

માદાફૂલ–માદાફૂલને પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી હોતી નથી. પરંતુ ટુંકી ડીટડી હોય છે. તે એકજ પત્રકોણમાંથી એકેક કે કોઇવાર ૨ થી ૩ ફૂલો પણ નીકળેલાં હોય છે. તેની ડીટડીને મથાળે સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય લીલા રંગનો વાળની ગીચ રૂંવાટીથી આચ્છાદિત થએલો આવેલો હોય છે. અને તેને મથાળે પુ૦ બા૦ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોષ નરફૂલના જેવા આવેલા હોય છે. તેની પાંખડીઓની વચમાં પુંકેસરો હોતા નથી. પણ સ્ત્રીકેસરનલિકા જાડી, લીલા રંગની મથાળે ત્રણ છેડાવાળી આવેલી હોય છે. એનો દરેક છેડો બબે ભાગમાં વેંચાયલો હોય છે, એટલે મથાળે ૬ ભાગ દેખાય છે. સ્ત્રીકેસરનલિકા પાંખડીઓથી ટુંકી હોય છે.

ફલ–કાચાં હોય છે ત્યારે તેપર *તારાકૃતિના વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે પ્રથમ લીલા રંગનાં ને સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે. તે જરા લંબગોળ અથવા બન્ને છેડે સાંકડાંયતાં હોય છે. તે ૧ થી $1\frac{1}{2}$ ઇંચ લાંબાં અને $\frac{1}{2}$ થી ૧ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની સપાટીપર જરા જાડી ઉભી પડઘીવાળા સીધા ગીચોગીચ કાંટા હોય છે.

અને એ કાંટાઓપર પણ સૂક્ષ્મ ધોળા ખરસટ વાળ આવેલા હોય છે. ફુલના મુખપર (મથાળે) સૂક્ષ્મ કાણું (lid) હોય છે. જેની વચ્ચોવચ્ચ ઓકિસરર્નેગ્રિઝ એક લાંબી ઉભી અણી જેવી રહી ગયેલી હોય છે. ફુલ લદન સુકાઇ જાય છે. ત્યારે આ ઢાંકણું પોતાની મેળે ફુલપરથી ચીરાઇને ખરી જાય છે. અને ફુલની અંદરનાં રેસાઓનાં ત્રણ છિદ્રોમાંથી બીજ બહાર પડવા માંડે છે. ફુલમાં બીજ ઘણાં હોય છે. ફુલ ઘણાં કડવાં હોય છે.

બીજ–પ્રથમ ધોળાં ને પાકે છે ત્યારે ભૂરાં અથવા કાળાશ્પડતાં ભૂરાં થઇ જાય છે. તે ૧⅙ થી ૨ લાઇન લાંબાં ને ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેની સપાટી ખરબચડી હોય છે. તે બન્ને સપાટીએ બોરાં, ને તેને ફરતી સહેજ ધાર હોય છે. તેને એક છેડે એ ધારને જરા અણી ને ખાંચ હોય છે. બીજની ઉપરનું પડ કાઢી નાખતાં તેની અંદર ભૂરા રંગનું તેલીયું બીજ દેખાય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ઝેરી, રેચક, ઉલટી કરાવનાર, શોધક અને વિષદર.

૬–ઉપયોગ–કુકડવેલનાં ફુલ પણ કડવી ગીસોડીની માફક ઉલટી અને ઝાડા લાવે છે. કુકડવેલનાં ફુલને કુકડવેલાં કહે છે. તે તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગરમી થઈ હોય અને બીજી બીજા ચામડીનાં દરદોપર ચોપડવામાં આવે છે. કુકડવેલનાં મૂળ અને રસ ઝેરી જનાવરોના દરદપર લગાડવામાં આવે છે. હાથ પગ ટાઢા થઇ જતા હોય તો કુકડવેલાનો રસ તેપર ઘણા લોકો ચોપડે છે. એના વેલાનો ઉકાળો પેટની ચૂંક અને જળોદર ઉપર આપવ છે.

"ગોરખાક ઝેરી તાજની અંદર તેનું બીજ [illegible] વાપરવામાં આવે છે તેમજ આપવ પણ છે. કુકડવેલો રેચક ઝાડા ભરે છે. ને તેથી પટિદોસ અને [illegible] કોઢમુખ વગેરેની ઉપર આપવ છે. એ [illegible] દરદ ઉપર આપવ છે. તેનો રસ [illegible] ઉલટી થાય છે ને આણી રીતે [illegible] બહાર કાઢી શકે છે.

[illegible]

વિષને મટાડે છે. હરસ, સોજા, કૃમિ, ગુલ્મ, કફ, કમળો, તાવ, દમ, ઉધરસ, હેડકી એ સર્વેને મટાડે છે. ચરકસંહિતામાં કુકડવેલ ઉલટીમાં ગણી છે. તેથી ઉલટી થઇ કફના કુપના સર્વ રોગ મટાડે છે." (વૈ. રઘનાથજી.)

કુકડવેલ પણ કડવી ગીસોડીની માફક ઝેરી છે.

૭–સ્થાનક–ખેતરોની વાડો અને કુમર તેમજ જંગલવાળી જગોએ એના વેલા ચઢેલાં આ સ્થળોનમાં જોવામાં આવે છે.

એ ગુજરાત, સિંધ અને બંગાલમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–એના સુકા વેલા ફુલ [illegible] પાઓને ત્યાં મળે છે.

વર્ગ–(ક્યુકરબિટેસી).

નંબર ૨૬૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–M[illegible]

દશન્ત–H. II. p. 61[illegible]; [illegible]

૨–દેશીનામ–[illegible] (સિંધી); [illegible] (હિં૦).

૩–વર્ણન–[illegible]

[illegible]

રંગ લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે, અને એ બન્ને સપાટી ખરસટ ને સફેદ વાળની આછી રૂંવાટીવાળી હોય છે. પાનની ડીટડી ૧½ થી ૨ ઈંચ લાંબી ને ઉભી હાંસો-વાળી હોય છે. તેપર ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી અને સળંગ નીક હોય છે. પાનને ચોળવાથી મુળાનાં પાનને મળતી વાસ આવે છે, ને સ્વાદ જરા કડવો લાગે છે.

તંતુઓ-પત્રકોણમાંથી નીકળેલા હોય છે, તે સાદા (શાખા વગરના) અને ઘણા પાતળા હોય છે. તે અધ-વચથી આગળ ગુંછળીવળેલા હોય છે.

ફૂલ-નર અને માદા ફૂલો જૂદા જૂદા પત્રકોણમાંથી નીકળેલાં હોય છે.

નરફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ૧ થી ૨ કે વખતે ૩ ઈંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર વચ્ચોવચ એક પુષ્પપત્ર ને ૧ થી ૨ ફૂલ આવેલાં હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૧ ઈંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે પ્રથમ લીલાસલેતા રંગનો હોય છે, ને પાછળથી કાળો થઇ જાય છે. તેનાં પાંચે પત્રો તળિયેથી જોડાયલાં અને મથાળે તેના પાંચે દાંતા જૂદા દેખાતા હોય છે. તેપર વાળની રૂંવાટી હોય છે. એ દરેક પત્રની અણી વિશેષ લીલા રંગની ને ઝીણી હોય છે, ને તેની સપાટીપર બહારની બાજુ ઉભી નસો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે ધોળા રંગની, પોહોળી, અને પુ૦બા૦કોષનાં પત્રોથી બમણી લાંબી હોય છે. તેની અંદરની બાજુ પીળા ચાંડલા અને બહારની બાજુ આછી રૂંવાટી હોય છે.

પુંકેસરો-૩-૫ હોય છે. તેમાં ૨ અને ૩ એમ બે થાકે તે જોડાયલાં હોય છે. તેના તંતુઓ ધોળાસલેતા રંગના ટુંકા અને જરા જાડા હોય છે. તેનાપર પીળા રંગના વાંકવળેલા પરાગકોષ ૨ અને ૩ એમ ૫ આવેલા હોય છે, તેમાં ૨ ટુંકા અને ૩ માંનો ૧ જરા ઊંચો હોય છે. પરાગરજ વિશેષ પીળી હોય છે. (આ વર્ણન શંકાશીલ છે-doubtful.)

સ્ત્રીકેસર-હોતી નથી.

માદાફૂલ-એની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ઘણું-કરી નરફૂલમાંની સળી જેટલી લાંબી કે તેથી જરા ટુંકી હોય છે. ને તેનાપર પણ નરની પેઠે એક કે બે ફૂલ આવેલાં હોય છે. (નર તેમજ માદા ફૂલોમાં ઘણું-કરી તેની સળીપરનું એકજ છેડાપર આવેલું ફૂલ પૂર્ણ-રિતે લાંબા હોવામાં આવે છે.) માદા ફૂલ પણ નરફૂલ જે હોય છે.

પુષ્પ અને માદા ફૂ ૫ પત્રો અને ધોળા વાળની એ બન્ને જાતનાં ફૂલો સ્ત્રીકેસરગર્ભ મથા વાસ સુવાસિત હોય છે. એ બા.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડી ૫ હોય છે. તે કોમળ, ધોળા રંગની, ઉભી અને નસોવાળી હોય છે.

પુંકેસરો-હોતાં નથી.

સ્ત્રીકેસર-નો ગર્ભાશય પુ૦ બા૦ કોષની નીચે લીલા રંગનો, ઉભી હાંસોવાળો આવેલો હોય છે. ને પાંખડીઓની વચમાંથી નલિકા લીલા રંગની ૧½ લાઇન લાંબી એક સળી જેવી નીકળેલી હોય છે. જેને મથાળે ત્રણ પહોળાં મુખ આવેલાં હોય છે. તેના છેડા ઉંચા ને જરા અંદર વળેલા હોય છે. નલિકા અને તેનાં મુખપર આછી રૂંવાટી હોય છે.

ફૂલ-બન્ને છેડે અણીવાળાં, અને જરા ચાંકવાળાં હોય છે. તે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં, ½ ઇંચ પોહોળાં અને ૮ થી ૧૦ ઉભી હાંસોવાળાં હોય છે. એમાં ૧ થી ૮ બીજ હોય છે. ફૂલપર ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. ફૂલની વાસ અને સ્વાદ કડવાં ચીભડાં જેવાં હોય છે. ફૂલ કાચાં હોય છે ત્યારે ઘણું કડુણ હોય છે.

બીજ-પ્રથમ ભૂરાં ને સુકાય છે ત્યારે કાળાં થઇ જાય છે. તેની સપાટી જરા ખડબચડી, ને તેનાપર બાજુએ સળંગ એક લીટી હોય છે. તેની છાલ મજબૂત હોય છે. બીજના એક છેડા અથવા મુખનો ભાગ પહોળો ખડબચડો હોય છે. બીજ કાચાં હોય છે ત્યારે બન્ને બાજુ દબાતાં હોય છે. પણ પાકી જાય છે ત્યારે તેની બન્ને બાજુ ઘણી બહાર નીકળી આવેલી દેખાય છે. બીજ ૨ લાઇન લાંબું ને ૧ થી ૧½ લાઇન પોહોળું હોય છે. બીની અંદરનું મીંજ સફેદ, મીઠું અને કે લીસુ હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-પાન અને ફૂલ.

૫-ગુણદોષ-શીતલ, સારક.

૬-ઉપયોગ-એનાં કાચાં પાનનું શાક કરવામાં આવે છે. તે સારક અને વાયુહર્તાં મનાય છે. એનાં કાચાં ફૂલનું અથાણું કરવામાં આવે છે. કહે છે કે એનાં ફૂલનાં ચીરીઆં કરી મીઠાં તેલમાં બોળી તડકે સુકાવે છે. સુકાઇ ગયા પછી તે ફૂમાં વીંટાળી જખમપર બંધાવામાં આવે ને તેથી જખમ રૂઝાઇ જાય છે.

૭-સ્થાનક-કાળીકરાર જમીનમાં એના છોડવા ઉગતા જણાય છે.*

એ સિંધ અને પંજાબમાં થાય છે.

* પોરબંદર સ્વરથાનમાં રાણાવાવથી વરવારે જતાં રસ્તે વાવ પાસે કુકાવારપાનાં ખેતરો અને ખરાબાઓ તેમજ વરવાળ પાસે રસ્તાની બાજુએ છોડીઓના વેલા ચોમાસે ઘણા થાય છે. પાન અને ફૂલનું ગરીબ લોકો શાક કરે છે, તેટલા માટે વરવાળા અને આસપાસનાં ગામડાંનાં લોકો ખાસ કરીને ચોમાસે છોડીઓનાં ફૂલ વીણવા આવે છે.

વર્ગ-(ક્યુકરબીટેસી).

નંબર-૨૬૫-Female.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-M. Dioica.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 617; N. p. 127; Watt. V. p. 258; ર. નિ. ૫. ૬૩૧.

૨-દેશીનામ-કંટોલી (પો૦): કંકોડી (ગુ૦): કર્કોટિ (સ૦): ખેખસા, ખેઠ-કાંટ, ખેલાકકરા (હિં૦): કર્કોટકી (બં૦).

૩-વર્ણન-કંટોલીના વેલા ચોમાસે ઘણા ફુટી આવે છે. તે સુતળી જેવા પાતળા હોય છે. પાન અખંડિત અથવા ખંડિત કોણવાળાં, હૃદયાકૃતિનાં, પહોળાં કે લંબગોળ, અથવા પોહળાં ઘણું ૩ થી ૫ ખુણીઆં હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં સાંજની વખતે ઉઘડે છે. ફળ કુકડવેલાંની પેઠે કાંટાવાળાં હોય છે.

મૂળ-એનાં મૂળ બહુવર્ષાયુ હોય છે. તે કંદ જેવાં હોય છે. તે ઘણીવાર ઉપરથી જાડાં અને તળિયે પાતળાં થતાં સરીઆ કે શલજમને મળતાં હોય છે. તે ૬ ઇંચથી ૧ ફુટ લાંબાં ને મધ્યને ૨ થી ૩ ઇંચ વ્યાસનાં ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. તે કોઇવાર બમણાં, ટુકાં અને અનિયમિત રીતે સંગઠિત થએલાં પણ હોય છે. એના કેરમાંથી સુતળી જેવા પાતળા લાંબા ફાંટાઓ પણ નીકળેલા હોય છે. મૂળની ઉપરની છાલ ખાખરાની ને ભૂરા રંગની હોય છે. તે ઘણી પાતળી હોય છે, તેથી નખવતી મૂળને ખોતરતાં તે ઉતરી જાય છે. મૂળનો આડો કાપ કરતાં તે અંદરથી ફીકા પીળા રંગનું, રસભર્યું અને દાણાદાર સત્વવાળું દેખાય છે, તેની વચ્ચોવચ એક ભૂરા રંગનો ચાંદલો હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ પ્રથમ સ્વાદશે ને પાછળથી કડવો લાગે છે.

થડો અને શાખાઓ-લીસી, ચળકતી, પીળાશસહિત લીલા રંગની, ઉભી હારોવાળી અને સુતળીથી સ્ટિકપેન જેવી જાડી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ઘણુંકરી ત્રણ ખુણીઆં હોય છે, પણ ક્વચિત્ ૪ થી ૫ ખુણીઆં પણ હોય છે. તેનો વચલો ખુણીઓ ઘણુંકરી ત્રિકોણ લાંબો હોય છે. નીચેના ઉંડા બહુધા ટીંટી તરફ અંદર વળેલા હોય છે. પાન ઘુમાડે ખાતાં ને કોરપર સૂક્ષ્મ દાંતાવાળાં હોય છે. તે ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૩½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે ખુલ્લા લીલા રંગનાં, ને તેની ઉપરની સપાટી જાડી રૂંવાટીવાળી, અને નીચેની લીસી, અથવા વિરલ રૂંવાટીવાળી હોય છે. પાનની ટીંટીના ભાગમાં અને તે ઉપર પણ સફેદ બારીક રૂંવાટી હોય છે.

તંતુઓ-સાદા અને ઓછવચી અગ્રભાગની કુંચળી પેઠે વળેલા હોય છે.

ફૂલ-નર અને માદા ફુલો જૂદા જૂદા વેલાઓ ઉપર આવે છે.

નરફૂલ-ની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોદ્ગમમાંથી એકેલી નીકળેલી હોય છે. તે ૨ થી ૬ ઇંચ લાંબી હોય છે, ને તેપર ફુલની નીચે એક પુષ્પપત્ર હોય છે. જેમાં ફુલનો પુ૦બા૦કોશ બહુધા ઢંકાયલો હોય છે. ફુલ ૧ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પાંચે પત્રો તળિયેથી જોડાયલાં, પાંખડીથી ટુકાં, સાંકડાં ને રંગે પીળાશસહિત લીલાં હોય છે. તે ½ ઇંચ લાંબાં અને સૂક્ષ્મવાળની રૂંવાટીવાળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેપર બન્ને બાજુ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તે પાંચે પાંખડીઓ તળિયે થોડી જોડાયલી હોય છે.

પુંકેસરો-૩ હોય છે. તે પાંખડીઓથી ટુકાં હોય છે. તેના બે તંતુઓપર બબ્બે પરાગકોશ અને એકપર એક હોય છે. જે તંતુઓપર બે પરાગકોશ આવેલા હોય છે તે તંતુઓ મથાળેથી બે વિભાગવાળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-હોતી નથી.

માદા ફૂલની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પણ ઘણું-કરી લાંબીજ હોય છે. ને તેને તળિયે પુષ્પપત્ર હોય છે. પુ૦ બા૦ અને પુ૦ અભ્યં૦કોશ સ્ત્રીકેસરગર્ભાશયની ઉપર આવેલા હોય છે. નલિકા અને તેનાં મુખ પાંખડીઓની વચ્ચે હોય છે.

ફળ-૧ થી ૨ ઇંચ (ક્વચિત્જ ૩ ઇંચ) લાંબું અને ૧ થી ૧½ ઇંચ પોહોળું હોય છે. તે તળિયે પોહોળું કે ગોળાકારનું ને મથાળે અણીવાળું હોય છે. તેનાપર તળિયેથી પોહોળા ને મથાળે સાંકડાવતા વાંકનેથી અણીવાળા કાંટા હોય છે.

ફળ કાચું હોય છે ત્યારે બહારથી લીલું ને અંદર ધોળું હોય છે, પણ તદ્દન પાકી જાય છે ત્યારે તે અંદર બહાર પીળા રંગનું થઇ જાય છે. ને બે ચાર જગોએથી અનિયમિત રીતે તડકી કે ફાટી જાય છે. ને તેમાંનાં બીજ લાલ ગર જેવાં રાતાં બહાર દેખાઇ આવે છે. એક ફળમાં ઘણુંકરી ૧૫ થી ૨૫ લગી બીજ હોય છે. ફળની વાસ તુરિયાને મળતી અને સ્વાદ પણ બહુધા મોળાશ-પડતો તેવોજ હોય છે.

ફળ જ્યારે કુમળાં હોય છે ત્યારે તે પત્રોદ્ગમની પાસે હોય છે. ને ફળની નીચે પાસેજ પુષ્પપત્ર પણ હોય છે. પણ જેમ જેમ ફળ વધતું જાય છે તેમ તેની નીચેની ડીંટી અને સળી પણ વધતાં જાય છે. તે ફળ જ્યારે પૂર્ણસ્થિતિએ આવે છે ત્યારે તેની નીચેનું પુષ્પપત્ર ડીંટીની નીચે અને સળીની ઉપર એમ વચમાં આવી

જાય છે. ફૂલનો આકાર ઉંધાં તુંબડાં અથવા ગરીઆ જેવો હોય છે. ફૂલનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં બીજની ૫ હારો દેખાય છે. પણ તેમાંથી બહુધા ૩ હારોમાંનાં બીજ પૂર્ણસ્થીતિયે આવેલાં જોવામાં આવે છે, ને બાકીની ૨ હારમાંનાં બીજ કાચાંજ રહી સમાઇ જાય છે.

બીજ–૩/૪ થી ૧/૪ ઇંચ લાંબાં અને સેહેજ ચપટાં હોય છે. તે એક છેડે જરા અણીયતાં હોય છે. બીજની ઉપરનું ચીકણું ચળકતું રાતું પડ કાઢી નાંખતાં તે અંદરથી ભુરા રંગનું દેખાય છે. તેની સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેની બાજુએ ધોળા રંગની સલંગ પટી હોય છે. બીજ સખ્ત હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–મૂળ, પાન અને ફૂલ.

૫–ગુણદોષ–વિરેચક, ઉપસેપક, શોધક.

૬–ઉપયોગ–કંટોલીનાં મૂળને તેલમાં વાટી ચામડીનાં દરદોપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં મૂળને પાણીમાં ઘસી ઝેરી જનાવરોના ડંશપર ચોપડાય છે. કંટોલીનાં ફૂલને કંટોલાં કહે છે. તેનું શાક થાય છે. જે વાયુદરતા અને પાચક મનાય છે. આંતરડાના દરદવાળાને તે ઘણું ગરમ પડે છે. એનાં મૂળ, મરી, રતાંજળી અને ટોપરાનાં તેલની સાથે મેળવી માથે ચોપડવાથી માથાની વેદના ઓછી થઈ જાય છે. એનાં મૂળને પાણીમાં ઉકાળી પીવાથી અંતરરોગીની લાળ અને ઉંદરનું ઝેર નીકળી જાય છે. આંતરડાં ને વેદના દરસની બીમારી ઉપર એનાં મૂળનું ચાટણ ખવરાવવામાં આવે છે. એનાં સુકાં ફૂલની ભુકી નાકે સુંઘવાથી છીંકો આવી માથાનું દરદ મટે છે. એનું મૂળ ક૬ ઉપર પણ વપરાય છે.

"કુણાં કંટોલાંનું શાક શૂળ, ગુલ્મ, પિત્ત, ત્રિદોષ, કફ, કુષ્ટ, કાસ, પ્રમેહ, શ્વાસ, તાવ, મોઢામાંથી લાળ પડતી હોય તે, અરૂચી, એ સર્વેને ટાળે છે. કંટોલીનાં પાંદડાં કૃમિ, ક્ષય, ઉધરસ, હેડકી, અર્શ એ સર્વેને મટાડે છે. એનો કંદ મધ સાથે ખાવાથી માથાના રોગને દૂર કરે છે." (વૈ૦ રૂપનાથજી).

૭–સ્થાનક–ડુંગરની પાઉની કાંઠી એટલે પથ્થરવાળી જમીનમાં કંટોલીના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગેલા જોવામાં આવે છે.*

એ દિ૦ ના ઘણુંભાગ ભાગે,માં થાય છે.

વર્ગ અને શાસ્ત્રીયનામ–એજ કંટોલી મુજબ.

નંબર–૨૬૬–Male.

૨–દેશીનામ–કંટોલો (પીં૦); વાંઝ કંટોલી, વાંઝણી કોડી (ગુ૦); વંધ્યાકર્કોટી, સર્વોષધી (સં૦).

૩–વર્ણન–કંટોલાના વેલામાં એકલાં નરફૂલ થાય છે. એમાં માદા ફૂલ થતાં નથી. એટલે ફળ કદીએ થાય? માટે એના વેલાને કંટોલો કહે છે. અને આગળ કહેલી કંટોલીના વેલામાં માદાફૂલ થઈ ફળ થાય છે. એટલે તેને કંટોલી કહે છે. અને આ કંટોલાના વેલાને ઘણા લોકો વાંઝ કંટોલી કહે છે. એના વેલા કંટોલી જેવાજ થાય છે. એના વેલા નીચે પણ કંટોલીના જેવા પેંડ કંદ હોય છે. તેનો સ્વાદ તૂરાસવાળો કડવો હોય છે.

"તે ઘસીને પીવાથી ઉલટી ને ઝાડો થાય છે. તેથી ઘણી જાતનાં વિષને ટાળે છે. સર્પના વિષને તુરત ઉતારે છે, રતવા, ગુંબડાં, રક્તવિકાર, આંખ તથા માથાનું દરદ, ઉધરસ, કફ, એ સર્વે રોગને મટાડે છે. સ્થાવર જંગમ વિષને ટાળે છે. શિર ઉપર ઘસી ચોપડવાથી ઘણો ગુણ કરે છે. ગરમ છે. એ કંદને મેળવી સુકવી તેનો લોટ કરી રાખે છે. તે લોટ શરદી ઉપર સુંઘતી વખતે ડાકે ચોળે છે. તેથી ગરમી આવે છે ને શીત મટે છે. સુવાવડી બાયડીઓને માથામાં ઘાલે છે તથા તેને આળગાંથી નહવરાવે છે." (વૈ૦ રૂપનાથજી)

"વાંઝણી કોડીના મૂળને વાટી કલ્ક કરી ઘી નાખીને પીવાથી ઝેર દૂર થાય છે. તેનો કાંદો એક તોલાભાર લઇ તે મધની સાથે દેવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે. સ્તનરોગ પર વાંઝણી કોડીનું મૂળ ઉકાળી લેપ કરવામાં આવે છે તેના કાંદાને ચોખાના ધોવણમાં ઉકાળી પીવરાવવાથી અને ચોપડવાથી સર્પવિષ દૂર થાય છે. તેના કંદના ચૂર્ણને સાકરની સાથે ખાવાથી રક્તાર્શ મટે છે. વાંઝણી કોડીના મૂળને ઘીમાં ઉકાળી તેમાં સાકર નાંખી તેનું નસ્ય દેવાથી અપસ્માર રોગ મટે છે." (વૈ૦ શા૦ મ૦ મો૦).

કંટોલાના વેલા પણ જ્યાં કંટોલી ઉગે ત્યાં ઉગે છે.

પિ૦ વિવેચન–વાંઝ કંટોલી અને ઘોળીના કદ ઘણીવાર બજારમાં મિશ્રભેગા વેચાય આવે છે. વાંઝ કંટોલીનું મૂળની બુટી સર્વોષધીની જગ્યાએ વપરાય છે તેમ કાળીઝીરીની અવેજી પણ કામમાં આવે છે પણ વાંઝ કંટોલી ખાસ વાપરવાની હોય ત્યારે જુદી જુદી એટલે વનસ્પતિ ઓળખી કરવામાં આવે છે.*

* [illegible] સ્વરૂપના [illegible] બીજકોઠાકોઠ [illegible] [illegible] પ્રમાણ છે. અને [illegible] કંટોલીઓ કહેવું છે.
[illegible] ફૂલ ડુંગરમાંથી [illegible] છે.

* [illegible]

વર્ગ—(કયુકરબિટેસી).

નંબર-૨૬૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Cucumis trigonus !

દષ્ટાન્ત-H. II. p. 619; N. p. 127; Watt II. p. 636; રૂ. નિ. પા. ૧૧૯.

૨-દેશીનામ-ગાયવસુકણું, ગાયવસુકણુંના વેલા (પો૦+સુ૦).

૩-વર્ણન-ગાયવસુકણુંના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે ઈંદ્રાણુંના વેલા જેવા થાય છે. પણ તેથી બધી રીતે તે મ્હોટા હોય છે. એ વેલા ઘણુંકરી જમીનપર પથરાયલા હોય છે, અને ૪ થી ૧૦ ફીટ લાંબા હોય છે. એમાંથી ઝાઝી શાખાઓ નીકળેલી હોતી નથી. પાન પાંચ ખુણીઆં હોય છે. તંતુ સાદા અને ઝીણા દોરા જેવા હોય છે. એમાં નર અને માદા ફૂલ એકજ વેલાપર આવે છે. ફૂલ ચોમાસે આવી ફળ બહુધા શિયાળે પાકે છે. તે ગોળાઇલેનાં હોય છે.

એના આખા વેલાપર ધોળા, ચળકતા, ખરસટ વાળ હોય છે.

મૂળ-મથાળે પેનસીલથી અંગુઠા જેવું જાડું થાય છે. અને નીચે જતાં તે સાંકડુંથતું હોય છે. તેનો રંગ ફીકાસલેલો ધોળો હોય છે. તે ½ થી ૧½ ફીટ લાંબું હોય છે. તેમાંથી કોઇવાર તેની અધવચથી નીચે ૪ થી ૫ એક ઝીણા ફાંટા નીકળેલા જોવામાં આવે છે. તેની વાસ અને સ્વાદ કડવાં હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ક્વચિતજ હોય છે પણ ઘણુંકરીને મૂળને મથાળેથી ૨ થી ૪ કે ૮ ફેક ફીટ લાંબી બે ચાર શાખાઓ નીકળે છે. તે સુતળી જેવી જાડી અને ફીકાસલેતા લીલા રંગની હોય છે. તેનાપર ઘણુંકરી પાંચ ઉભી હાંસો અને ખરસટ ધોળી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. તેનો સ્વાદ પહેલાં તૂરો, અને પાછળથી સહેજ કડવો લાગે છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેનો આકાર ઇંદ્રાણાંનાં પાનને મળતો હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં

એકસો વનસ્પતિ (શતૌષધિ) નાં નામો લેખે આવેલી વર્ણપાણી બતાવેલાં નીચે પ્રમાણે છે એ વનસ્પતિના પ્રતિનિધિ ટીકમાં લખેલા છે.—

१ सारेईनुं	मूल	२६ नारेथीनालनुं (नांदुर्षो)	मूल
२ वांगिरियानुं (बचेलनु)	,,	२७ भामुलस्तनुं	,,
३ मरपंडानु	,,	२८ गैमिरानुं (कांगड)	,,
४ कायानुं	,,	२९ पटलनुं (बंडीनुं)	,,
५ बांबटानुं	,,	३० कांचलीनुं	,,
६ कुन्स्तम्भनुं (पीतासपी)	,,	३१ मदुस्तनुं (राल)	,,
७ कुनईनुं	,,	३२ मीसीनुं (मैटीक्सेरो)	,,
८ करोलीनुं	,,	३३ कीर्तीनुं	,,
९ रवीडपेरनुं	,,	३४ नागवल्लीनुं(नागरवेल)	,,
१० कारोर्ईमनुं	,,	३५ शणनुं	,,
११ पोर्ष्थेन्सरनुं	,,	३६ बांजोरीनुं	,,
१२ क्यासीनु	,,	३७ सदंडीनुं (चल्पेटी)	,,
१३ बेटीमोरोदनीनुं	,,	३८ जलसानुं	,,
१४ कारबीनुं (स्पास)	,,	३९ सादननु	,,
१५ सवेरटुं	,,	४० बेरदानुं	,,
१६ बेर्टनुकर्तनु(कटावरी)	,,	४१ केलनु	,,
१७ देवबन्दीनुं(मालवकुरण्य)	,,	४२ कुरनुं	,,
१८ कुबेरंनुं (बरेटो)	,,	४३ मलनु	,,
१९ निर्गुंडीनुं	,,	४४ केटीनु	,,
२० देवदारनुं (स्तावरन)	,,	४५ ब्राक्षिनु (तंदरबनी)	,,
२१ बननुं	,,	४६ बंसननु (सदरवी)	,,
२२ उसपनुं	,,	४७ कमलनु	,,
२३ पीपरनुं	,,	४८ कांसरडीबनुमूल	,,
२४ ब्रमुनु	,,	४९ सर्पंगरनु	,,
२५ रूपसलनुं	,,	५० बासनु	,,

५१ दर्भनु	मूल	७६ कदवनुं (कलम)	मूल
५२ शेलवनु	,,	७७ गजमोमीनुं (मोगवरी)	,,
५३ मांगपानु	,,	७८ हिंगोरानुं (हिंगोरीयां)	,,
५४ आवकनु	,,	७९ नागलमुषी(चमारदुधेली)	
५५ मोटावबनुं गंधार्य घासनुं	,,	८० अग्नीमथीनु (अरणेरी)	,,
५६ घेलटीनुं-(कुंवार)	,,	८१ गोन्दरणनुं	,,
५७ धवावलनुं	,,	८२ चमेलीनुं (बोलर)	,,
५८ दुर्वनु	,,	८३ वायवीनुं	,,
५९ आसोरीनुं	,,	८४ दीपुनु	,,
६० बोरदीनुं	,,	८५ अगर्दीनुं	,,
६१ गुल्मीनुं	,,	८६ बीरेयनु (बरणो)	,,
६२ वानु	,,	८७ मोपानुं	,,
६३ भसकुल्यनवीनुं	,,	८८ धवनुं (उभाकुली)	,,
६४ आवडीनु (माकड)	,,	८९ खीवडानु	,,
६५ बावदनु	,,	९० गदुरीनुं	,,
६६ अटलमंडनु	,,	९१ नार्तीभेटीनु	,,
६७ कपोटेनु	,,	९२ सधाबर्चीनु	,,
६८ कुसडनु	,,	९३ बेरनुं (बलजबनी)	,,
६९ सलपचनुं	,,	९४ पोथचनु (पटाकलन)	,,
७० रलोंमर्दनु	,,	९५ पारिबरीरटनु	,,
७१ बोरीकडकस्तरनु (बरवी)	,,	९६ सवर्चनिधनु (दिवनी)	,,
७२ कामारटीनु	,,	९७ तन्दीनु	,,
७३ मटोरटीनु	,,	९८ सेनरनु	,,
७४ पोटीयोरटीनु (वर)	,,	९९ फलबन्दीनुं (बली)	,,
७५ मधुरनुं	,,	१०० वीरबलीनुं.	,,

અને ૨ થી ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેના પાંચે ખુણીઆનાં મથાળાં ગોળાઈલેતાં હોય છે. ને તેની કોરપર સૂક્ષ્મ દાંતા અને ખરસટ ધોળા વાળની હાર હોય છે. પાન બન્ને સપાટીએ ખરસટ હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી ઘેરા લીલા રંગની ને નીચેની ફીકી લીલી હોય છે. પાનની ડીટડી ¾ ઇંચથી ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે બહુધા શાખા જેવીજ જાડી હોય છે. ને તેનાપર પણ ઉભી હાંસો અને ખરસટવાળ આવેલા હોય છે. તેને મથાળેથી મુખ્ય પાંચ નસો નીકળી પાનના ખુણીઆઓમાં ગએલી હોય છે. તે પાનની નીચેની સપાટીએ વધારે બહાર નીકળતી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીપર અંદર બેસતા અને નીચેની-પર બહાર નીકળતા રેતીના દાણા જેવા સૂક્ષ્મ ખરસટ બિંદુઓની બનાવટ હોય છે. પાનનો સ્વાદ ઇંદ્રાયણાંના પાન જેવો કડવો હોતો નથી.

ફૂલ—એકજ શાખાપર નર અને માદા ફૂલો જૂદા જૂદા પત્રકોણમાં આવેલાં હોય છે. તે પીળા રંગનાં ને ૩ થી ૪ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે.

નરફૂલ—એક પત્રકોણમાંથી બહુધા એકજ નર ફૂલ નીકળે છે. પણ કોઈવાર બે પણ જોવામાં આવે છે. ફૂલની ડીટડી ½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે પીળાસલેતા લીલા રંગની ને તેપર, લાંબા ખરસટ ધોળા વાળ આવેલા હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—ના પત્રો ૫ હોય છે. તે તળિયેથી ઠેઠ મુખ સુધી જોડાયલા અને મથાળે તેના ફક્ત સૂક્ષ્મ પાંચ દાંતા લીલા દેખાતા હોય છે. આ કોષ ફૂલની ડીટડી જેટલો લાંબો, લીલા રંગનો, ને તેપર પણ ધોળા ખરસટ વાળ આવેલા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ પાંચ હોય છે. તે તળિયે જોડાયલી અને ઉપર તેના પાંચે છેડા છૂટા દેખાતા હોય છે. પાંખડીની અંદરની બાજુ ફીકાસલેતા લીલા કે ભૂરા રંગની ઉભી નસો આવેલી હોય છે. ને બહારની બાજુ તેને મથાળે સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુંકેસરો—ત્રણ હોય છે. તે ફીકા પીળા રંગનાં હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે. તે પાંખડીથી ઘણાં ટુકાં હોય છે. પરાગકોષ પીળા રંગના હોય છે. એકપર તેમાં એક અને બેપર બબે પોલ હોય છે. સંયોજક પરાગકોષની ઉપર ચઢી આવેલી હોય છે, અને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ કલંગી હોય છે. આ ત્રણે પુંકેસરો બહુધા છૂટાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—આ ફૂલમાં હોતી નથી. (પણ કેટલાંક પુષ્પો તપાસતાં પુ૦બા૦કોષને તળિયે એ પુંકેસરોથી નીચે પીળાસલેતી ચળકતી, લીસી, ગોલ, મથાળે જરા બેઠેલી કળિકા જેવી સૂક્ષ્મ ઢગી દેખાય છે.)

માદાફૂલ—પત્રકોણમહિથી એકેક નીકળેલું હોય છે. તેની ડીટડી પ્રથમ ટુંકી હોય છે. પણ જેમ જેમ ફૂલ મ્હોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તેની ડીટડી લાંબી થતી જાય છે. તે ફૂલ પાકતા સુધી બહુધા પાનની ડીટડી જેવી જાડી અને તેટલીજ લાંબી થઇ જાય છે. ડીટડીને મથાળે આદિફલ (સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય) આવેલું હોય છે. તેનાપર નરફૂલના પુ૦બા૦ અને પુ૦અભ્ય૦કોષ જેવા પુ૦બા૦ અને પુ૦અભ્ય૦ કોષ આવેલા હોય છે.

પુંકેસરો—આ ફૂલમાં હોતાં નથી.

સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ઉભો, ને લીલા રંગનો હોય છે. તેપર સફેદ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. નલિકા ટુંકી અને તેને મથાળે ત્રણ મુખ આવેલાં હોય છે.

ફલ—લીસાં ને મ્હોટાં લીંબુ જેવડાં હોય છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે લીલાં ને પાકે ત્યારે પીળાં થઇ જાય છે. કાચાં હોય ત્યારે તેનાપર ફીકા ધોળા રંગના દશ લાંબા ઉભા પટા હોય છે ને પાકે છે ત્યારે એ પટા પીળા રંગના થઇ જાય છે, અને ઘણીવાર તે ફૂલના રંગ ભેળે અદ્રશ્ય પણ થઈ જાય છે. ફલ લગભગ અથવા ગોળાશ લેતાં હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ¾ થી ૧¼ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. ફલને ટેરવે સૂક્ષ્મ ભૂરા રંગનો ઉધો વાળેલો પડધી જેવો ચાંડલો હોય છે. ફલને આડો કાપકરી જોતાં તેમાં ચીભડાં કે કાકડી જેવાં ઘણાં બીજ દેખાય છે. તે ફીણવાળા રસની અંદર આવેલાં હોય છે. અને તે ફલની કોર તરફ ત્રણ થોકે ગોઠવાયલાં હોય છે. ફલની અંદરની વાસ કાકડી જેવી અને રસ કડવો હોય છે.

બીજ—ચીભડાં કે કાકડી જેવાં ધોળાં, ૧ થી ૧½ લાઇન લાંબાં, ને ¼ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે લંબગોળ, લીસાં ને ચપટાં હોય છે.

૪—ઉપયોગી અંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—રેચક, વાન્તિકારક, વિરેચક તથા જ્વર અને કૃમીઘ્ન.

૬—ઉપયોગ—આથવસુકાણાંનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને વીંછી તેમજ બીજાં ઝેરી જનાવરોના ડંખપર ચોપડાય છે. કીરમ, અજીર્ણ અને જળોદર ઉપર એનાં મૂળી કાળી મરીની સાથે અપાય છે. રક્તવિકારના સોજા એનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને ચોપડાય છે. એનું મૂળ મરી અને સુંઠ સાથે પાણીમાં વાટી તેને ગાળીને તાવ ઉપર અપાય છે. એના વેલાનો ઉકાળો કરી તે પાણીની તાવ-વાળાને બાફ અપાય છે. એનાં ફલમાં વીંધુંકરી તેમાંથી બી કાઢી નાંખી, અંદર મરીના દાણા ભરી તેનાપર કપડમાટી કરી તેને સુકા પામે અથવા ગામની કોરમાં જમીનમાં દાટી મુકે છે. કેટલાક દિવસ પછી તેને કાઢી

તેમાંનાં મરી મીઠું અને સુવા સાથે વાટી એ ભૂકી રાખી મૂકે છે. તે અજીર્ણ, તાવ વગેરે ઉપર વપરાય છે. ડુંગરમાં ગાયવસુકણાંનાં મૂળ, ફળ અને વેલાનો ઉપયોગ ઇંદ્રવારણાંના જેવો કરે છે. એ વિરેચક ગણાય છે. પણ ઇંદ્રાણાં કરતાં એ વધારે રેચક કહેવાય છે.

૭–સ્થાનક–રસ્તાઓની બાજુએ, દરિયા કીનારાની રેતાળ જમીનમાં, પોરબંદર તાલુકાની આસપાસના ખડા ઉપર, પણ વિશેષ કરીને તે બરડા ડુંગરમાં ઘાસની તળીઓમાં અને વરસાદ કોરાણું ગામની કરાર જમીનમાં ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–એમ કહેવામાં આવે છે કે આનું ફળ ભૂલથી ઢોર ગાય વગેરેના ખાવામાં આવે તો તે વસુકી જાય છે, માટે એનાં ફળને ગાયવસુકણું કહે છે. એનાં ફળને કેટલાક લોકો મ્હોટાં ઇંદ્રાણાં પણ કહે છે. કેમકે ઇંદ્રાણાંનાં ફળ કરતાં વખતે એ જરા મ્હોટાં હોય છે પણ ખરાં ઇંદ્રાણાં આ તેમજ આ નીચે લખેલાં ઇંદ્રાણાં એ બેમાંથી એકે નથી. આને અંગ્રેજીમાં કેટલાક cucumis pseu-do-colocynthis કહે છે. એનાં ફળ અને મૂળ ખરાં ઇંદ્રાણાંની જગોએ વપરાય છે. પણ ખરાં ઇંદ્રાણાં citrullus colocynthis છે.*

CUCUMIS MACULATA?

કોઠીંબાં–એના વેલા ચોમાસે ખેતરો અને ડુંગરની વાડોમાં ઉગે છે. એનાં ફળ કોઠીંબાં કહેવાય છે. તે ૧ થી ૨½ ઇંચ લાંબાં ને ⅞ થી ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે રંગે લીલાં પણ કોઇવાર ગુલાબીઝાંખરાવાળાં હોય છે. તેપર ઝાંખું ચિત્રામણ કે ૧૦ ઝાંખા ઉભા પટા હોય છે. તેનો આકાર લગભગ કે ડીંટડી તરફ સાંકડો થતો હોય છે. તે લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તેનો આડો કાપ કરતાં તે અંદરથી ધોળા રસભર્યો અને ૩–બીજ-સ્થાનવાળાં દેખાય છે. તેનાં બીજ ધોળાં, લીસાં, ચપટાં ને છેડે સાંકડાંપનાં હોય છે. કોઠીંબાં સ્વાદે ખટમીઠાં (કવચિત કડવાં) થાય છે. તે ગરીબ લોકો ખાય છે, તેમજ તેનું અથાણું અને શાક પણ થાય છે. કોઠીંબાંને ઉભાં ચીરી તડકે સુકાવી તેની કાચરી કરવામાં આવે છે–તે કોઠીંબાંની કાચરીને નામે વેચાય છે.

ચીભડાં, રાજગરા આદિ પણ ચોમાસે આ સ્થાનમાં ઘણી જગોએ જંગલી ઉગે છે, તેમ વવાય પણ છે.

---

* નીચે જુઓ ઇંદ્રાણાંના વિશેષ વિવેચનમાં.

વર્ગ–(કુકરબિટેસી).

નંબર ૨૬૮.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Cucumis prophetarum?
દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 619, Watt. II. p. 634–37; રૂ. નિ. પા. ૧૧૯.

૨–દેશીનામ–ઇંદ્રાણાં (પો૦): કાંટાળાં ઇંદ્રાણાં (ગુ૦); कांटे इंद्रायन (म०); खार इंद्रायन (हिं०); घकारिनी, ऐन्द्री, इन्द्रफला (सं०).

૩–વર્ણન–ઇંદ્રાણાંના વેલા બારે માસ કેટલીક જગોએ જોવામાં આવે છે. તોપણ ચોમાસે તે ઘણા ઉગી આવે છે. તે ૨ થી ૪ કે ૬ ફીટ લાંબા વધે છે. તેમાં સુતળી જેવી પાતળી શાખાઓ નીકળી તે ઘણુંકરી જમીનપર પથરાય છે. પાન ૩ થી ૫ ખૂણીઆં હોય છે. પાનને જરા ચાતરીને ઘણુંખરું દરેક પાન પાસેથી અકેકો સાદો તંતુ નીકળે છે. ફૂલ પીળાં, અને ફળ પ્રથમ લીલાં ને પાછળથી પીળાં થઇ જાય છે. તેપર ૮ થી ૧૦ ઉભા ધોળા પટા હોય છે. ફળની સપાટીપર કાંટા હોય છે. એના આખા વેલાપર સફેદ ખરસટ વાળની રૂંછાળ હોય છે, અને એ આખો વેલો કડવો હોય છે.

મૂળ–વેલાના પ્રમાણમાં જાડું ને જમીનમાં ઉંડુ ગયેલું હોય છે. તે સ્લેટપેનથી અંગુઠા જેવું જાડું, ધોળા રંગનું, મથાળે જાડું ને તળિયે સાંકડુંથતું ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબું હોય છે. તેમાંથી બીજા ફાંટાઓ ભાગ્યેજ નીકળેલા હોય છે. છાલ જરા જાડી ખરસટ અને તેપર પાતળી ફોતરી હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી ચક્રાકાર દેખાય છે, ને તેમાંથી જરા ગાડો રસ નીકળે છે, જે થોડીવારમાં પાતળો પડી વેહેવા મંડે છે. આ રસ વહી ગયા પછી ચક્ર સછિદ્ર દેખાય છે. વાસ અને સ્વાદ કડવાં હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–નવા છોડવાઓમાં ડાંડી હોય છે, પણ જુના છોડવાઓનાં મૂળને મથાળેથી કેટલીક શાખાઓજ નીકળે છે–ડાંડી તેમજ શાખાઓ લીલા રંગની, ઉભી હાંસોવાળી, નરમ, અને સખ્ત સફેદ વાળની રૂંછાળવાળી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, તેની ડીંટડી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. પાન ૩ થી ૫ ખૂણીઆં હોય છે, તેમાં વચલો ખૂણીઓ લાંબો હોય છે. આ ત્રણે ખૂણીઆઓ છેડવે ગોળાકૃતિવાળા, કે વખતે તેમાં પાછા ફુટા બે ત્રણ ખૂણીઆ નીકળેલા હોય છે. પાન ½ થી ૧ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તે લીલા રંગનાં ને બન્ને સપાટીએ ખરસટવાળની રૂંછાળવાળાં હોય છે. પાનની કોર કાંગરીદાર અને ગીચ રૂંછાળથી ભરાએલી હોય છે. પાન જરા જાડાં ને ઝાંખી નમેલાવાળાં હોય છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી પીળા રંગનાં, ૩ લાઇનથી ૧/૨ ઇંચ વ્યાસનાં કડવી વાસવાળાં ફૂલો નીકળેલાં હોય છે. તેમાં **નર અને માદા** ફૂલ એકજ વેલાપર જૂદાં જૂદાં હોય છે. નર ફૂલની ડીંટડી માદા ફૂલની ડીંટડી કરતાં ટુંકી ને પાતળી હોય છે.

. **નરફૂલ**-નો પુ૦ બા૦ કોષ ૫ પત્રોનો, તળિયેથી જોડાયલો, ને મથાળે તેના પાંચે દાંતા જૂદા દેખાતા હોય છે. તે લીલા રંગનો ને રૂંછાળવાળો હોય છે.

પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ પતળિયેથી જોડાયલી, ને મથાળે તેના પાંચે દાંતા જૂદા દેખાતા હોય છે. તેપર ધોળી રૂંછાળ હોય છે. પાંખડીપર અંદરની બાજુ અકેક નીક અને બહારની બાજુ નસ હોય છે. પાંખડી પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી લાંબી ને આંતરે આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો-૩ પીળા રંગનાં, ઉભાં, એ ત્રણેનાં મથાળાં જરા જોડાયલાં હોય છે. એકમાં એક અને બેમાં બબ્બે કોષવાળા પરાગકોષ હોય છે.

' **સ્ત્રીકેસર**-અપૂર્ણ હોય છે.

માદાફૂલ-નો પુ૦ બા૦ કોષ નર ફૂલ જેવો પણ સ્ત્રીકેસરગર્ભાશયને મથાળે આવેલો હોય છે.

પુ૦ અભ્ય૦ કોષ-ની પાંખડીઓ ૫ નર ફૂલ જેવી.

પુંકેસરો-હોતાં નથી.

સ્ત્રીકેસર-૧ તેનો ગર્ભાશય અધોરથાયી, લીલા રંગનો અને કાંટાળો હોય છે; નલિકા ઘણી ટુંકી ૩ હોય છે, એ ત્રણેપર બબ્બે ફાંટાવાળું મુખ હોય છે, એટલે મુખ છ દેખાય છે. તે લીલા રગનાં હોય છે.

ફૂલ-લંબગોળ, ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબું, અને ૧ થી ૧૧/૨ ઇંચ પોહોળું, બંને છેડે ગોળાઇલેતું પણ બુઠું, મથાળે ભૂરા ચાંડલાવાળું, અને તળિયે ૧/૨ થી ૧ ઇંચ લાંબી નરમ ડીંટીવાળું હોય છે. તેપર આવેલા ૮ થી ૧૦ પટા ડીંટીને મથાળેથી નીકળી ફૂલને મથાળે આવેલા ભૂરા ચાંડલાને લાગેલા હોય છે. આ પટાઓના ગાળામાં ફૂલપર સફેદ ચીત્રી હોય છે. ફૂલ તદન પાકીને અત્યંત પીળાં થઇ જાય છે, ત્યારે તે પોચાં પડી જાય છે, અને તેપરના પટા અને ચીત્રી ઝાંખાં પડી જાય છે. ફૂલમાં પીળાસમેતા લીલા રંગનો ચીકણો ફીણવાળો રસ હોય છે-તેમાં ઘણાં બીજ હોય છે. ફૂલની વાસ અને સ્વાદ અત્યંત કડવાં હોય છે.

બીજ-પીળા રંગનાં, ૧૧/૨ લાઇન લાંબાં અને ૩/૪ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે બન્ને છેડે જરા સાંકડાં થતાં તોપણ એક છેડે જરા વિશેષ અણીઆળાં હોય છે. બીજ ચપટાં, ચળકતાં અને લીસાં હોય છે. તેની અંદરનો મગજ ધોળો, તેલીઓ ને ચળકતો હોય છે પણ કડવો હોતો નથી.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-રેચક, વાન્તિકારક, પાચક, વિરૂપ કારી પૈષ્ટિક, શોથ, જ્વર અને કૃમીઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-આ ઇંદ્રાણાંનાં મૂળ કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં ઘરવૈદાંની પ્રસિદ્ધ દવા છે. એનાં મૂળ ઘરમાં ડોસાડોસીઓ ઘરનાં છાપરાં વગેરેમાં ખોસી રાખે છે. તે પેટપીડ, અજીર્ણ, અને તાવ ઉપર મરી કે મીઠું સાથે ચવરાવે છે. એનું મૂળ પાણીમાં વાટી તેમાં મીઠું કે મરીની ભૂકી નાંખી એ પાણીને ઝાંખી તાવ ઉપર પાય છે. ઝેરી જનાવરના કરડ અને મોળા ઉપર ઇંદ્રાણાંનાં મૂળ વાટી તેનો લેપ કરે છે. .કૃમી ઉપર પણ એનાં મૂળ અપાય છે. તાવ પછીની અશક્તિપર એનાં મૂળ, પીપર અને કડુ રાત્રે પાણીમાં પલાળી સવારે તે પાણી ગાળી લઇને પાય છે. એના વેલાને પાણીમાં ઉકાળી તેની તાવવાળાને બાફ પણ આપે છે. નખ પાકે હોય તો એનું ફૂલ ખેડુ અને એવાજ બીજા ગામડીઆ લોકો પાકેલા નખપર પેહેરે છે. પણ તેથી નખમાં તાણ અને વેદના ઘણી થાય છે, જો કે પાકનાર નખની આસુબાજુની જગો ફુગાઇ સોજો ઓછો થાય, છે, પણ અનુભવ ઉપરથી એ ઇલાજ જોખમી માલુમ પડયો છે. એના કરતાં લોટની પોટીસ ઘણું સારૂં કામ કરે છે. એનાં ફૂલ ઘોડાઓને બહુ ખવરાવે છે,. તે નરવાં ગણાય છે, અને ઘોડાના પેટમાં કરમ પડી હોય તો એથી નીકળી જાય છે. એ ઘણાં કડવાં હોય છે, તોપણ ઘોડા ઘણી ખુશીથી ખાઇ જાય છે. અને કોઇવાર તે પોતે ઘાસની સાથે એનાં ફૂલનો ચારો કરી જાય છે.

૭ સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, દરિયા કીનારા પાસેની રેતાળ અને કાદીવાળી જમીનમાં, ખેતની બાજે અને ખારચ જમીનમાં વિશેષ કરી ઉગે છે.

એ સિંધ, કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં વિશેષ કરી થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-આના વેલા અને ફળ ઇંદ્રાણાં કહેવાય છે. કેમકે એ ખરાં ઇંદ્રાણાં જેવાં કડવાં હોય છે. એના ફૂલને કેટલાકો કાંટાળાં ઇંદ્રાણાં પણ કહે છે. કેમકે એનાં ફૂલપર કાંટા હોય છે. મરહુમ ડૉક્ટર ડિમક સાહેબ "કોરેરી ઇંદ્રાયન" ને નામે મુંબઇમાં વેચાતાં ફળને Ecballium elaterium લખે છે તે ખરાં ઇંદ્રાણાં કે આ ઇંદ્રાણાં નથી.

સ્વર્ગવાસી વૈદરાજ રઘનાથજી ભાઇ લખે છે કે-"ઇંદ્રવાણીના વેલા થાય છે, એકમાં નાહાના કોઠાંદમાં ફૂલ થાય છે, તે ઘણુંકરી ખારી જમીનમાં થાય છે."

એ આ ઇંદ્રાણાં છે. "બીજી મ્હોટી કુમારિ જમીનમાં થાય છે, તે ફળ પેલા કરતાં મ્હોટું ને કોક તેમાં ગીર્ણાં કાંટા કાકડીના નરાં ઉપર હોય એવા હોય છે." એ બીજી, તે ગાયવસુકણાં છે.

ડા. પીરજી ભીખા રાવળ એલ. એમ. એન્ડ એસ લખે છે કે:- "ઇન્દ્રવર્ણું બે જાતનું થાય છે. એક મ્હોટું અને એક નહાનું. મોટી ઇન્દ્રવારણીને ગાયશુકણું કહે છે. તે ઔષધમાં વપરાતું નથી. ઇન્દ્રવર્ણાંનાં ફળ સંતરોંના કરોળા જેવડાં થાય છે ને તે બાવે કાંટા કાંટા હોય છે."

રા. વૈદશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી લખે છે કે:- "આંખની ખારી હોય ત્યારે ઇન્દ્રવારણાંનું ફળ આંગળીના ટેરવાં ઉપર પહેરવામાં આવે છે."

ઉપરની હકીકતથી એમ જણાય છે કે:-ખરાં ઇંદ્રાણાં અથવા જેને સંસ્કૃતમાં ઇંદ્રવરુણી કે મહેન્દ્રવારુણી કહે છે તેની જગાએ ઘણુંખરું કાઠિયાવાડમાં ગાયવસુકણાં અને કાંટાળાં ઇંદ્રાણાં ઔષધ તરીકે વપરાય છે. પણ ખરાં ઇંદ્રાણાં વિષે શાર્ઙ્ગધર લખે છે કે:-

"મહેન્દ્રવારુણીકાપ્રા વિશાલા ચ મહાફલા ॥
ચિત્રફલા સુરંગી અપુસી ચ સા ॥"

વળી દત્તરામજી ભાષ નિઘંટસંગ્રહ પાને ૮૨ મે લખે છે કે:-

"ગોરક્ષ અપુસને મોટી ઇન્દ્રવારણી પણ કહે છે ચરકસંહિતામાં ત્રપુસકાંનાં ફળ ઉલટી કરાવવામાં લખ્યાં છે." આ મ્હોટી ઇન્દ્રવારણી એ ખરાં ઇંદ્રાણાં છે. એનાં ફળને સિંધ અને કચ્છમાં તુમાડોં અને તુ કહે છે. એના ફળ પાકે છે ત્યારે ઘણાં સુંદર લાગે છે, કેમકે તે પીળી નારંગી જેવાં ને ગોળ થાય છે, ને વળી તે પર ચિત્રિત પટ્ટોરી ૧૦ કે ૧૫ હોય છે. પણ સ્વાદે કડવાં ઝેર હોય છે. તેથી સારા દેખાતા પણ અંદરથી નઠારા સ્વભાવના માણસને તુની ઉપમા અપાય છે, કે "દેખાવમાં તો તુનાડોં (૧૪) પણ કાળા દોવ છે" આ ખરાં ઇંદ્રાણાંનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે.

શાસ્ત્રીયનામ-Citrullus Colocynthis.

ગ્રંથાન્ત-H. II. p. 620; N. p. 198, Watt. II. p. 326; ફા. નિ. પા. ૧૧૮.

દેશીનામ-ઇંદ્રવર્ણું, ઇંદ્રવણું, ઇંદ્રાણું, ઇંદ્રવારણું (ગુ.). ઇન્દ્રાયન, ઇન્દ્રાયણ, (મ૦). ઇન્દ્રાયન, ઇંદ્રાયણ (હિં૦), ઇન્દ્રવારુણી, મહેન્દ્રવારુણી (સં૦).

આ ઇન્દ્રાયણના વેલા અગ્રભાગનાં અને કાંટાળા ઇંદ્રાણાંના વેલા કરતાં નાના હોય છે. એનાં નાનાં પાન લગભગ ત્રિકોણાકાર ખંડ થાય છે. લંબાઈ ૨ થી ૩ ઇંચ હોય છે. નર અને માદા ફૂલ એક જ વેલા પર જુદાં જુદાં આવે છે. તે ફિક્કાં પીળાં રંગનાં હોય છે. ફળ ગોળાકારનાં ૨ થી ૩ ઇંચ વ્યાસનાં પ્રથમ લીલાં ને પાછળથી પીળાં સફેદ રંગિત પટાઓવાળાં હોય છે. તે લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. એનો આખો વેલો કડવો હોય છે. બીજ ભૂરાં, લીસાં, ચળકતાં, સંગ્રાહ્ય, ચપટાં, એક છેડે ગોળાકારવાળાં, બીજે અણિયાળાં અણી પાસે ધોળી ટપકી અને બન્ને બાજુ કુંકી બને નીક હોય છે. બીજ બે લાઇન લાંબાં ને ૧½ પહોળાં હોય છે. બીજ પણ કડવું હોય છે.

આ ઈન્દ્રાયણના ફળગર્ભના ગરભમાંથી અંગ્રેજી દવા કોલોસિંથ (colocynth) બનાવવામાં આવે છે. જે ઘણી જ રેચક છે. કચ્છ અને સિંધમાં આ ઇંદ્રાણાંનાં ફળ (તુનાડોં)માં મરી ભરી તેપર કપડ માટી કરી તે થાય બાંધવાની જગાએ અમર ચુલા પાસે જમીનમાં કેટલાક દિવસો સુધી દાટી રાખે છે, પછી તે મરી પેટ પીડ વગેરે ઉપર ખાવા આપે છે. સિંધ અને કચ્છમાં એના વેલા ઘણા ઉગે છે. આ (પોરબંદર) સ્વસ્થાનમાં તે કવચિત જ જોવામાં આવે છે. પણ એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં ઉગે છે, અને કેટલીક જગાએ તે વાવવામાં આવે છે. એને દરિયા કિનારા પાસેની રેતાળ જમીન ઘણી માફક આવે છે.

"ઇન્દ્રવારણીનાં ફળ તથા મૂળથી જુલાબ લાગે છે. પિત્ત, ઉદરવિકાર, કફ, કોઢ, ગાંઠ, પ્રમેહ, ઉધરસ, કમળો, જ્વર, ગુલ્મગર્ભ, ભગંદર, પિત્ત, રક્તરોગ, આમ, વગેરે, એ સર્વ રોગને મટાડે છે. ચરકસંહિતામાં તેનાં મૂળ તથા ફળ ઔષધમાં લખ્યાં છે." (વૈ૦ ૨૦)

"ઇંદ્રવારણું-મળને ભેદનાર તથા ઉષ્ણવીર્ય છે. મસ્તકમાં લોહીનો જમાવ થયો હોય ત્યારે ઇંદ્રવારણાનો જુલાબ ઉપયોગી છે. વધરાદ ઉપર ઇંદ્રવારણાંના મૂળને બીડીમાં નાંખી તે બીડી પીવરાવવામાં આવે છે. સ્તનરોગ ઉપર ઇંદ્રવારણાંના મૂળને ઉકાળી તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. ઇંદ્રવારણાંનાં મૂળને પાણીમાં ઉકાળી તેમાં ઘી, મરી તથા પીપર નાખી પીવાથી મૂળ મટે છે. એનું મૂળ, પીપર અને તેથી ચેગણો ગોળ સાથે ભેળવી તેમાંથી હમેશ એક એક તોલો ખાવામાં આવે તો અતિસાર મટી જાય છે. એનાં મૂળને એરંડિયા સાથે ઉકાળી અથવા દૂધથી પીવામાં આવે તો આંતરદાહ મટે છે. એનાં ફળ તથા મૂળને ઠંડા પાણીમાં વાટી વાયુ કરી બગલમાં તથા ગોઠા, ગડગુમડ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં મૂળને ખારી અથવા બકરીનું દૂધમાં ઉકાળી દેવ કરવાથી અને પીવાથી પેટમાંનો મટે છે. ઇંદ્રવારણાનો ધૂમાડો આપવાથી અંદરનો આરામ થાય છે. આમચિકિત્સાના ખાસ મટાડવા માટે એનાં ફળનો રસ ફેટ તેલ મિશ્રિત છે. આ રસ ચાર વાર દિવસે બારીક ઉપર પણ લગાવવામાં આવે છે ઇંદ્ર-

રણાનાં બીમાંથી તેલ કહાડી તેને દીવો બાળવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે." (વિ. શા. મ. ગો.).

"ઇંદ્રવર્ણું એકલું વાપરતાં તેની સાથે બીજા વાતહર પદાર્થો વાપરવાની જરૂર છે. તેથી સુંઠ લાવવાની ઇંદ્રવર્ણાની અસર જણાતી નથી.

માત્રા-ઇંદ્રવર્ણાના ગર અને પાડની ૧ એક વાલ. એનાં મરીની માત્રા ૨ બે વાલ. મરી, સુંઠ અને સિંધાલુણ સાથે આપવાં." (ડા. વી. ઝી. રા.).

ઇન્દ્રવારણાંનાં ફૂલ એટલાં તો કડવાં હોય છે કે તેની કડવાસ માટે પ્રસિદ્ધ છે. અને કવિઓએ પણ તેનું વર્ણન કરેલું છે. શામળ ભટ્ટે કહ્યું છે કે:-

"ઇંદ્રવારણું હોય, કોય ખાતે નવ ખાય;
આવળ કેરાં ફૂલ, તેથી સુગંધ ન પમાય."

કેટલીક વનસ્પતિનાં ફૂલ કાચાં હોય ત્યારે ખાટાં કે કડવાં હોય છે, પણ પાકે છે ત્યારે મીઠાં થઈ જાય છે. પણ ઇન્દ્રવારણું તો પાકે છે તો પણ કડવું જ રહે છે. તેપર કહ્યું છે કેઃ-

वयसः परिपाकेऽपि यः खलः खल एव सः ॥
सुपक्वमपि माधुर्यं नोपयातीन्द्रवारुणम् ॥ १ ॥

સાર-ઇન્દ્રવર્ણાંનું ફૂલ પાકે તોપણ કડવું જ રહે છે, તેમ જે ખલ પુરૂષ છે તે વૃદ્ધ થાય તોપણ ખલ જ રહે છે.

વર્ગ-(કયુકરબિટેસી).

નંબર-૨૬૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Cephalandra indica.

દષ્ટાન્ત-H. II. p. 621; N. p. 128; Watt. II. p. 252; રૂ. નિ. પા. ૯૭.

૨-દેશીનામ-કડવીઘેલી, ઘેલી, કડવાંઘેલાં, ઘોલેરાં, ઘીલોડાં (પીઠગુ૦); ટોડ્લી, ગિલેરી, ઘોલી, (મ૦); कंदुरी, कदुरीकीबेल, बिम्बा, (हिं०); तिक्ततुंडी, कटुतुंडी (सं०).

૩-વર્ણન-કડવીઘેલીના વેલા ચોમાસે ઘણા ફૂટી નીકળતા જોવામાં આવે છે. તે ગાંઠે ગાંઠે સાંધાવાળા હોય છે. તેને ઝીણા વાળાની પકડ જેવા તંતુઓ હોય છે. તેથી તે ઝાડવાં વગેરેને પકડી તેપર ઘણે ઉંચે ચઢી જાય છે. એનાં પાન ૫-ખૂણીઆં ને પોહોળાં હોય છે. નર અને માદા ફૂલવાળા વેલા સરખા હોય છે. નરના વેલાપરનાં ફૂલ ઉઘડી પરાગ ઉડી ગયા પછી તે ખરી જાય છે. અને માદાના વેલાપરનાં ફૂલ ફલને ટેરવે ઘણા લાંબા વખત સુધી રહે છે. ફલ લંબગોળ અને લાલ હોય છે. એના વેલા ઘણે ભાગે ઘેરા લીલા રંગના લીસા ને ચળકતા હોય છે.

મૂળ-એનાં મૂળ લાંબાં, અગડગાં, વખતે ગાજર કે મુસલીકંદ જેવાં પણ થાય છે. એનાં મૂળમાંથી કેટલાક લાંબા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તે સુનળીથી પેનસીલ જેવા પાતળા કે વખતે હાથની બાજુ જેવા જાડા થઇ ગયેલા હોય છે. મૂળ ઉપરની છાલ ભૂરા રંગની, ખડબચડી અને પાતળી હોય છે. તેનાપર નાહાના ઉદ્દગમો કે ગાંઠગડબા હોય છે. તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. તેની પાતળી ફોતરી ઉતરી જતી દેખાય છે. મૂળનો રસ અંદરથી ધોળો હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદર રસભર્યો અને દાણાદાર દેખાય છે. તેમાંથી રસ કાઢ્યા પછી થોડીવારમાં એ રસ ચીકણો, ને મૂળનો રસ પીળાસલેતો થઇ જાય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ફીકો તૂરો અને દાહક જણાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી સ્લેટપેનથી પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે, તે થડમાં ઉપરથી ભૂરા રંગની ફોતરીવાળી અને અંદર લીલા રંગની હોય છે. શાખાઓ સુનળી જેવી જાડી અને લીલા રંગની હોય છે. તેપર આંગળી ફેરવતાં તે જરા ખસરટ લાગે છે. તેપર સહેજ દેખાતી ઉભી હાંસો હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે બહુધા પંચ ખૂણીઆં હોય છે. તે બન્ને સપાટીએ લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી ઘેરા લીલા રંગની ને નીચેની ફીકા લીલા રંગની હોય છે. એ બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓની ભાનક હોય છે. તે આઇગ્લાસમાં જોતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. પાનની કોરપર ઘોળી રૂંવાટી અને સૂક્ષ્મ દાંતા હોય છે. તેના પંચ ખૂણાનાં ટેરવાં ઉપર સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાન ૧½ થી ૪ ઇંચ પોહોળાં અને લગભગ તેટલાંજ લાંબાં હોય છે. પાનની ડીટડી ગોળ હોય છે. તે શાખા કરતાં જાડી અને ½ થી ૨½ ઇંચ લાંબી અને થડમાં જરા મરડાયલી હોય છે. પાન નરમ પણ જરા જાડાં હોય છે. તેની કોર ડીટડી પાસે વિભાગિત હોય છે. પાનની નીચે વચલી નસનાં તળિયાં પાસે ૩ થી ૫ ચેક ચળકતી, લીલી અંદર બેસતી રસકુપિઓ દેખાય છે. પાનમાંની મુખ્ય ૫ નસો ડીટડીનાં ટેરવાં પાસેથી નીકળી પાનના પાંચે ખૂણામાં ગયેલી હોય છે. પાનને ચોળવાથી લીલો રસ નીકળે છે. જે થોડીવારમાં આંગળાંપર સુકાઈ જાય છે, ને પાછળથી જરા ચીકણો લાગે છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ફીકો અને મોળો હોય છે.

તંતુઓ-શાખાઓ અને પાનની ડીટડી કરતાં પાતળા હોય છે. અને તે સાદા હોય છે. અર્થાત્ તેમાંથી બીજી શાખાઓ નીકળેલી હોતી નથી.

ફૂલ-નરપુષ્પ-પત્રકોણમાંથી પાનની સળીપર એકેક નીકળે છે. તેની સળી ½ થી ૧½ ઇંચ લાંબી, લીલી, ને

પીગાસસેતા લીલા રંગની હોય છે. તે પું૦ ભા૦ કોશથી નીચે સાંધાથી જોડેલી હોય છે. એટલે ફુલ ઉઘડ્યા પછી જરા હાથ લગાડતાં ફુલ એ સાંધેથી ખરી જાય છે.

પુષ્પઆહારકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે નીચેથી જોડાયલો ને ઉપર તેના પાંચે દાંતા જુદા દેખાતા હોય છે. તેનાં ટેરવાં જરા રતાસપેતા રંગનાં હોય છે. એ કોષ પું૦ અભ્ય૦ કોષ કરતાં ઘણો ટુંકો હોય છે. તે લીમો, ચળકનો ને પીગાસસીનો લીલા રંગનો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-૫ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે. તે નીચેથી જોડાયલો ને ઉપર તેની પાંખડીના પાંચે દાંતા જુદા દેખાતા હોય છે. તે પું૦ બા૦ કોષના દાંતાથી આંતરે આવેલા હોય છે. આ કોષ ૧ ઇંચ લાંબો અને ૧½ ઇંચ જેટલો મુખ પાસે પોહોળો હોય છે. તેની બાહારની બાજુ પીગાસસીના લીલા રંગની નસો હોય છે. તેના દાંતાનાં ટેરવાંપર લીલી સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તેની અંદર અને બહાર પીળા ચળકતા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુંકેસરો-ત્રણ હોય છે. તે પું૦ અભ્ય૦ કોષથી ટુંકાં હોય છે. એ ત્રણેના તંતુઓ નીચેથી જોડાઈને એક પીળા-સસીનો નાહાનો સ્થંભ બનેલો હોય છે. તેનાપર પરાગ-કોષ આવેલા હોય છે. તેમાં એક પરાગકોષ એક પોલ-વાળો અને બે બબે પોલવાળા હોય છે. એ પોલ લહે-રિયાંની પેઠે આવેલી હોય છે. તે પીળા રંગની પરાગરજથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

સ્ત્રીકેસર-આ ફુલમાં હોતી નથી.

માદાફૂલ-ના વેલાપર પણ નર ફુલના વેલાની પેઠે પત્રકોણમાંથી એકેક ફુલ નીકળે છે. તે ફુલની દીટડી નર ફુલની દીટડી કરતાં જાડી અને ½ થી વધારે ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર આદિ ફળ (સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય) આવી, તે ફળનાં મથાળાંપર પું૦ બા૦ અને પું૦ અભ્ય૦ કોષ આવેલા હોય છે. તે નર ફુલમાંના પું૦ બા૦ અને પું૦ અભ્ય૦ કોષ જેવા અને તેવડાજ હોય છે. પુંકેસરો આ ફુલમાં હોતાં નથી (અને હોય છે તો નપુંસક હોય છે). સ્ત્રીકેસરનલિકા લીલા રંગની, લીસી અને જાડી હોય છે. તેને મથાળે ત્રણ ઉભાં, જાડાં, પીળા રંગનાં દાણાદાર નલિકામુખ આવેલાં હોય છે, તે બહુધા દ્વિવિભાજિત હોય છે,

ફલ-લંબગોળ હોય છે. તે ૨ થી ૨½ ઇંચ લાંબું અને ½ થી ૧ ઇંચ પોહોળું હોય છે. તેની સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેની દીટી લીલા રંગની, જરા જાડી, ½ ઇંચથી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફળને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તે કાચાં હોય [illegible] ત્યારે લીલા રંગનાં અને કડવાં હોય છે. અને તેનાપર ૧૦ ઉભી ધોળા રંગની પટી કે ટીપી હોય છે. પણ પાકે [illegible] ત્યારે એ રાતા રંગનાં અને ઘણુંજ નરમ થઇ જાય છે. તેની અંદર રાતો ગર્ભ હોય છે. અને તે ગર્ભમાં નાહાનાં ઘણાં બીજ હોય છે. ફળનો સ્વાદ કડવો હોય છે. પણ તદન પાકે છે ત્યારે કડવાસ જતી રહે છે.

બીજ-ટીકાસહિત પીળારંગનાં ને ચપટાં હોય છે. તે એક કોરે જરા વાંકવળનાં અને એક છેડે આડી કાપેલી હોય એવી અણીવાળાં હોય છે. બીજ ⅕ ઇંચ લાંબાં, અને ⅛ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ખડબચડી અને તેની બન્ને બાજુ વચ્ચે કોર બંધાયલી હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-શોધક, ઉપલેપક, મૂત્રલ અને ગ્રાહી.

૬-ઉપયોગ-એનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને ઝેરી જના-વરોના ડંખ ઉપર તેમજ રક્તવિકારના અને બીજા સોજાઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. મધુપ્રમેહ ઉપર ધાતુની મારેલી દવાઓ આપવામાં આવે છે તે ઉપર અનુપાન તરીકે ઘોલીના મૂળનો રસ તોલા ૧ સુધી દરદીને અપાય છે. ઘોલીનાં મૂળની છાલ સુકાવી તેની બારીક ભૂકી કરી તે ગ્રા૦ ધઉંભાર આપવાથી રેચ લાગે છે, એમ કહેવાય છે. પ્રમેહ અને પેશાબની બળતરા ઉપર ઘોલીના વેલા અને પાનનો રસ પવાય છે. થોર કાપનારા લોકો થોરનું દૂધ હાથ કે મોડાંપર પડવાથી તડતડે નહિ એટલા માટે ઘોલીના પાનનો રસ હાથ અને મોડાંપર ચોપડી પછી થોર કાપે છે. આંખમાં થોર કે કેથાળાનું છીર પડયું હોય તો ઘોલીનાં પાનના રસનું ટીપું આંખમાં પાડવામાં આવે છે. ઘોલીનાં પાનના રસમાંથી લીલો રંગ બનાવે છે. ઘોલીનાં પાન વાળા ઉપર બંધાય છે. ઘોલીના પાનની પોટીસ કરૂણ ગુંબડને ફોડી નાખી તેની અંદરની બળતરાને શાન્ત કરે છે. એનાં [illegible] કાચાં હોય ત્યારે ઘણુંજ કડવાં હોય છે. પણ પાકી જાય [illegible] ત્યારે તેની કડવાસ ઓછી થઇ જાય છે. તેથી તે પક્ષી અને કોઈવાર છોકરાંઓ ખાય છે. કેટલાંક લોકો એનાં કાચાં ફળનું અથાણું કરે છે.

"ચરકસંહિતામાં ઉલટી કરાવવામાં ઘોલીનાં મૂળ જણાવ્યાં છે. માટે તેનાં મૂળથી ઉલટી થઈને કફ, પિત્ત, પાંડુરોગ, વિષ, અરૂચી, રક્તપિત્ત એ સર્વે રોગને મટાડે છે. ફળ અમથાં ખાય તો ઉલટી થાય છે, વાયુ કોપાવે છે, સોજો, વિષ, પિત્ત, રક્તવિકારને ટાળે છે." (વૈ. રૂ. દી.)

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે અને થોર કંટાળાઓનાં જાળા-ઓમાં કડવી ઘોલીના વેલા ઘણા ઉગે છે.

એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એનાં પાકાં ફળના રાતા રંગ ઉપરથી એને ઘોલી કહેતા હશે. કેમકે ઘોલીનાં પાકાં ફળનો રંગ ઘણોજ રાતો ને સુંદર લાગે છે. તેપરથી બીજા

કોઇ ફૂલના રાતા રંગને પણ તેની ઉપમા આપી ઘણા લોકો કહે છે કે—"તે ફૂલનો રંગ રાતો ઘોલ જેવો છે."

કડવાં ઘોલાંને વારંવાર વાવવાથી તેનાં ફળ મીઠાં થઈ જાય છે. કડવી ઘોલીનાં મૂળ કાઢી લાવી તેના બબ્બે ત્રણ ત્રણ ઇંચના કકડા કરી ચોમાસાની શરૂવાતમાં વાડીઓમાં વવાય છે તેમાંથી જે વેલા ઉત્પન્ન થાય છે તેનાં ફળ આસ્તે આસ્તે કડવાશ મુકી દઈ મીઠાં થઇ જાય છે.

ઘોલીનાં પાનનો રસ કાઢીને દિવસે ઘણું લોકો સાદી તરીકે વિપાનાને કર્મરોગ શમવા માટે રાખે છે.

"રક્તપિત (Hemorrhage)અને ક્ષય મટાડવાને એનાં ફૂલાં મગીમાં વપરાય છે"—(વૈદ્યકલ્પતરુ માસિક અમદાવાદ ડિસેમ્બર ૧૯૦૧).

વર્ગ—(ક્યુકરબિટેસી).

નંબર ૨૭૦.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Bryonia laciniosa.

પ્રમાણ—H. H. p. 622; N. p. 129; Watt. I. P. 542; ર. નિ. પા. ૧૨૩.

૨—દેશીનામ—શિવલિંગી (ગુજ૦): શિવલિંગ, ચોપટી, ઈગોરે, ઘળટેબેગંડે (મ૦); બજગુંડલ (હિં૦). લિંગિની, શિવવલ્લી (સં૦).

૩—વર્ણન—શિવલિંગીના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળી ચોતરફ ફેલાયેલી હોય છે. એનાં પાન કારેલીનાં પાનને મળતાં હોય છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ ફીકા લીલા પીળા રંગનાં અને ફળ મોટાં બોરાં જેવડાં હોય છે. તે પાકે છે ત્યારે રાતા રંગનાં થઈ જાય છે, ને તેનાપર ધોળી લીટીઓ હોય છે.

મૂળ—મૂળાની પેઠે જેવું જાડું, ½ થી ૧ ફુટ લાંબું, ને તેમાંથી નીકળેલા ફાંટાઓ વખતે એથી લાંબા હોય છે. મૂળ ફીકા ધોળા રંગનું ને કડવાશવાળા સ્વાદવાળું હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ—તેઓ લીસા ને ચળકતા હોય છે. શાખાઓ સૂતળી જેવી પાતળી ને તેપર ઉભી લીટીઓ આવેલી હોય છે. એ લીટીઓપર સૂક્ષ્મ કાંટા આવેલા હોય છે, તેપર આંગળી ફેરવતાં તે ખરબચડ લાગે છે. સ્વાદ કડવાશવાળો હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે ને ફૂમાને ચાળેલાં હોય છે. તે ૩—૫ કે ૭ ખૂણિયાં હોય છે. તેનો વચલો ખૂણીઓ ઘણુંકરી મોટો હોય છે. પાનની કોર દાંતાવાળી હોય છે. તેની ઉપલી બાજુ લીલા રંગની ખરબચડ ને ધોળા રંગની ફૂલ્લીઓવાળી હોય છે. નીચેની બાજુ ફીકા લીલા રંગની ને જરા લીસી હોય છે. પાન ૧½ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૩ કે ૪ ઇંચ પહોળાં હોય છે. પાનની ડીટડી ૧ થી ૩½ ઇંચ લાંબી, ખરસટ ને સખત વાળની ફૂલ્લીઓવાળી હોય છે. ને તેપર ઉપરની બાજુ નીક હોય છે. પાનની વાસ કારેલાનાં પાન જેવી અને સ્વાદ ફીકાસલેનો તૂરો, પણ પાછળથી જરા ચીરપરો ને કડવો લાગે છે.

તંતુઓ—ઝીણા ને બે શાખાઓવાળા હોય છે.

ફૂલ—એકજ પત્રકક્ષમાંથી નર અને માદા ફૂલ જૂદાં જૂદાં નીકળેલાં હોય છે. તેમાં નરફૂલ ૩ થી ૪ અને માદા ૧ થી ૩ હોય છે.

નરફૂલ—૩ લાઇનથી ½ ઇંચ લાંબી ઝીણી ડીટડી પર ફૂલ આવેલું હોય છે. તેનો વ્યાસ ૩ લાઇન જેટલો, રંગ ફીકાસપનો પીળો, ને વાસ કડવી હોય છે. ફૂલની ડીટડી લીલાશલેની પીળી ને ચળકતી હોય છે તેપર સફેદ સૂક્ષ્મ વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો તળિયેથી જોડાઇ એક પોહોળી પ્યાલી જેવાં બનેલાં હોય છે, ને મથાળે તેના પાંચ દાંતા લીલા રંગના જરા દેખાતા હોય છે, તે પાંખડીઓથી ટુંકા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે ફીકા પીળા રંગની, દેરવે સાંકડી થતી, બન્ને બાજુએ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટીવાળી, પાંચ ઉભી નસોવાળી, તળિયેથી જોડાયલી ને મથાળે છુટી હોય છે.

પુંકેસરો—૩ હોય છે, તે પાંખડીઓથી ટુંકાં હોય છે. તેના તંતુઓ ફીકા પીળા રંગના, ચળકતા, ને પરાગકોષ પીળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—હોતી નથી.

માદાફૂલ—ની ડીટડી નરફૂલની ડીટડી કરતાં જાડી અને ટુંકી હોય છે. તે લીલા રંગની ને ચળકતી હોય છે. તેને મથાળે સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય લીલા રંગનો, ગોળ લંબગોળ ને સૂક્ષ્મ પીળા રંગની રુવાંટીઓ આવેલો હોય છે, તેને મથાળે પુ૦ બા૦ કો૦ અને પુ૦ અભ્ય૦ કો૦ નર ફૂલમાં હોય છે તેવાજ આવેલા હોય છે.

પુંકેસરો—હોતાં નથી. (પણ જો જુવે નહિ તો હોય તો ફૂલની પાંખડીઓ અને સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય વચ્ચે ૩ પીળાશપડતા રંગના નકામી ફુલ જેવા ડાંડા છે તે પુંકેસરોનાં અવશેષ હશે.)

સ્ત્રીકેસર—જોડે ગર્ભાશય આગળમાં હોય છે ... બા૦ કોષને તળિયે આવી મળેલ છે અને કેસરની પાંખડીઓની વચમાં લીલા રંગની, ... ટુંકી અને પાંખડીઓથી ટુંકી ફીકા રંગની ... રૂંવાટીવાળી આવેલી હોય છે.

ફૂલ–એક પત્રોણમાં ઘણુંકરી ૧ થી ૩ હોય છે. તે બહુધા જોગ હોય છે. તે ⅜ ઈંચ આસનાં, રાતા રંગનાં, ૮ થી ૧૦ ભાંગી તુટી સફેદ ટીલીઓવાળાં, અને મધ્યએ સૂક્ષ્મ ભૂરા રંગની બોરડી અણીવાળાં હોય છે. ફળમાંથી લીલાસરીતો ચીકણો રસ નીકળે છે, જેની અંદર ઘણુંકરી ૧ બીજ હોય છે. ફળની વાસ અણગમની ને સ્વાદ કડવો હોય છે.

બીજ–બ્રાઉન રંગનાં હોય છે. તે ½ ઈંચ લાંબાં અને ⅓ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તેની સપાટી ખાડાવાળી હોય છે. તેનાં બીજનો આકાર જટાધારી સાધુ શિવલિંગ જેવા બન્ને બાજુએથી હોય છે. તેની બન્ને બાજુ વચ્ચે એક ધાર હોય છે. બીજનો એક છેડો બોથાઈ-ચેલો અને બીજો ખુરપીની અણી જેવો હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ

૫–ગુણદોષ–તીખા, સારક અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–શિવલિંગીનાં પાનનો રસ કાચી સોજાપર ઘણો સારો ચોપડે છે. એના વેલાને ફળસીતો સુકાવી તે બીજા લોકો સાથે ચિરગુણકારી દવામાં વપરાય છે.* "શિવલિંગીનાં ફળ બાળી તેમાં વધારી શાક કરી ૧૦–૧૫ ખાવાથી ગુણકાર લાગે છે, તેથી પેટ ચાર ચૂંક, બરશ, કોઢ, આમ, વિષ, રક્તદોષ, સોજા, ઉદરરોગ, એ સરવેને મટાડે છે." (વૈ૦ ૨૦)

૭–સ્થાનક–વાડીઓ અને બેનરોની વાડોમાં શિવલિંગીના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–એનાં બીજના આકાર ઉપરથી એનું નામ શિવલિંગી પડેલું જણાય છે.

વર્ગ—(ક્યુકરબિટેસી).

નંબર–૨૭૧.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Mukia scabrella.

સ્થાન–H. II. p. 623, N. p. 129; Watt. V. p. 297. ફ. નિ. ૫. ૧૭૪.

૨–દેશીનામ–ચણકનીબટી (ગો૦+મુ૦ ક); ચીપડો. ટેટી (મ૦); બિલ્લી, બનવટી (હિં૦). વટ્ટાકુલો (હં૦).

૩–વર્ણન–ચણકનીબટીના બીજના વેલા ચોમાસે ઉગી આવે છે. પાન બોમડીનાં પાન જેવાં, ફૂલ સૂક્ષ્મ પીળા રંગનાં, અને ફળ ચણાના જેવડાં નાનાં જેવાં હોય છે. તે પાકે છે ત્યારે રાતા રંગનાં થઈ જાય છે. એના વેલા ખરસટ હોય છે, ને તે ઘણા લાંબા હોતા નથી.

મૂળ–૨ થી ૬ ઈંચ લાંબું, ફીકા ધોળા રંગનું, ઝીણા ફાંટાઓવાળું અને સુતળી જેવું જાડું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–સુતળી જેવી જાડી ને તેના-પર ઉભી હારો અને ધોળા રંગના લાંબા અને ટુંકા એવા બે જાતના ખરસટ વાળ આવેલા હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઉપર વાળ વિશેષ ગીચ હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. શાખાના નીચેના ભાગનાં પાન જરા મ્હોટાં અને ડીટડીવાળાં હોય છે. ને શાખાના છેડાનાં પાનને બહુધા લાંબી ડીટડી હોતી નથી. પાનની બન્ને સપાટી ખરસટ અને તેની કોરપર દાંતા હોય છે. પાન ૩ થી ૫ કે ૭ ખુણીઆં હોય છે. તે ⅔ ઈંચથી ૩ ઈંચ પહોળાં, અને ડીટડી સોતાં ઘણું-કરી તેટલાં જ લાંબાં હોય છે. પાનની વાસ અને સ્વાદ ગીસોડીનાં પાન જેવાં હોય છે.

તંતુઓ–સાદા, દોરા જેવા પાતળા ને પીળાશસેના રંગના હોય છે.

ફૂલ–બહુધા એક જ પત્રોણમાં નર અને માદા ફુલો જુદાં જુદાં ગુચ્છીઓની પેઠે આવેલાં હોય છે. તેમાં નર ફુલો પુષ્પ ધારણ કરનારી નાહાની સળીપર અને માદા ફુલો અત્યંત ટુંકી ડીટડીપર આવેલાં હોય છે.

નરફૂલ–પુ૦ બા૦ કોશ ૫ પત્રોનો, પત્રો ત્રિજિયેથી જોડાએલાં, ને મથાળે તેના પાંચે દાંતા જુદા દેખાતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ–ની પાંખડીઓ ૫ પીળા રંગની હોય છે.

પુંકેસરો–૩ હોય છે. તેના પરાગકોશ બે બેપોલ-વાળા, ને એક એક પોલવાળો હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–હોતી નથી.

માદાફૂલ–સ્ત્રીકેસર ગર્ભાશય (ફલ) ને ટેરવે પુ૦ બા૦ કોશ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશ નરફૂલમાં હોય છે, તેવા જ આવેલા હોય છે.

પુંકેસરો–હોતાં નથી.

સ્ત્રીકેસર–તેનો ગર્ભાશય ગોળ પેટાળવાળો, બાજરી ફરતીથી સ્ત્રીકેસરીય અવયવો. પુ૦ બા૦ કોશની નીચે આવી જાય છે, અને તેને મથાળે પાંખડીઓની વચ્ચે સ્ત્રીકેસરવાહિકા જરા જાડી, ટુંકી, ને ટેરવે ૨ થી ૩ છેડા (મુખ)વાળી આવેલી હોય છે.

ફૂલ–ઘણા જેવડાં હોય છે. તે એક પત્રોણમાં ઘણું-કરી ૧ થી ૪ હોય છે. તે પ્રથમ લીલા રંગનાં હોય છે, ને ટેરવે રંગ લાંબા ગીચ વાળની ફરતા હોય છે. પણ તે જેમ જેમ પાકતાં જાય છે તેમ તેના વાળ ફરતા ઉતરતી જાય છે અને ફળના રંગની છટો પીળી

* દેવનાગરીમાં સ્પર્શેન્દ્ર શિવલિંગીનું વર્ણન કરેલું આવી જાય છે, તેથી અમે પણ તે, તેમ ગણ્યે છે.

બાનક દેખાય છે. તે તદન પાકી જાય છે ત્યારે તે ઘણાં ચળકતાં રાતા રંગનાં થઈ જાય છે. ફૂલ ગોળ, અને ½ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે. તેમાં ૫ થી ૮ બીજ હોય છે. ફૂલનો સ્વાદ કાચાં ચીભડાં જેવો હોય છે.

બીજ–ચપટાં, ૧½ લાઇન લાંબાં, ને ¾ લાઇન પોહોળાં, રંગે પીળાં કે ફીકાં ધોળાં હોય છે, બીની સપાટી ખડબચડી હોય છે. તેને એક છેડે બુટ્ટી અણી અને તેની બન્ને બાજુ વચ્ચે એક કીનાર (ધાર) હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–મૂળ અને ફૂળ.

૫–ગુણદોષ–કૃમિઘ્ન અને સારક.

૬–ઉપયોગ–એનાં કાચાં અને પાકાં ફળ છોકરાં ને ગોવાળીઆ ખાય છે. ફૂલનો ગુણ કૃમિઘ્ન અને સારક મનાય છે. એનાં મૂળનો કાઢો પેટના ચુંકાને મટાડે છે. મૂળ ચાવવાથી દાંતનો દુખાવો મટે છે. બીનો ઉકાળો પરસેવો લાવે છે, એમ કહેવાય છે.

૭–સ્થાનક–રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, ઢોરનાં ચરીઆણ ઘાસની સાથે અને ચણીઆં બોરનાં ઝાડવાંમાં ચણકચીભડીના વેલા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–એનાં ફૂલ ચણા જેવડાં અને તેનો સ્વાદ ચીભડાં જેવો હોવાને લીધે એને ચણકચીભડી કહે છે.

ચીભડાંના (Cucurbitaceæ) વર્ગમાં જેમ મ્હોટામાં મ્હોટું ફૂલ પતકાળાં વા ડાંગર (Cucurbita maxima) અને તુંબડાં (Lagenaria vulgaris)–નાં હોય છે. તેમ નાહાનામાં નાહાનાં ફૂલ ચણકચીભડીનાં છે.

એનાં ફૂલ ગોવાળીઆ જંગલમાં ગાયો ચારતાં ખાય છે માટે એને ગ્વાલકકરી કહે છે.

વર્ગ–(કુકુરબિટેસી).

નંબર–૨૭૨.

૧–શાસ્રીયનામ–Corallocarpus epigœa.

દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 628; N. p. 129; Watt. II. P. 533; ૩. નિ. પા. ૫૮૯.

૨–દેશીનામ–કડવી નાઈ (પેમ્ઙ્ગુ૦); કડવીનાર (મ૦); આકાશગડ, કડવીનાદ (હિં૦); કટુનારી, નાડી (સં૦);

૩–વર્ણન–કડવી નાઈના વેલાનો સાધારણ દેખાવ ધોલાના વેલા જેવો થાય છે. તે ચોમાસે ઘણા ઉગી આવેલા જોવામાં આવે છે. વેલાની ડાંડી લીલા રંગની, લીસી, ચળકતી, અને પાન ૩ થી ૫ ખૂણીઆં ઘોલાંનાં પાન જેવાં પણ તેથી નાહાનાં હોય છે. ફૂલ નર અને માદા ઘણુંકરી એકજ પત્રકોણુમાંથી નીકળેલાં, લીલાશ લેતા પીળા રંગનાં હોય છે. ફૂલ કડવી પાડળનાં ફૂલની પેઠે સાંકડી ટુંકી અણીયતાં, વચમાં સિંદુરિયા રંગનાં, અને તળે ઉપર લીલા રંગનાં હોય છે. તેથી તે ઘણાં સુંદર અને જરા અજાયબ જેવાં દેખાય છે.

મૂળ–એનાં મૂળને કંદ કહે છે. કેમકે એના વેલા નીચે કોઇવાર ગોળાઇલેનો, કોઇવાર ઉંધા વાળેલા [illegible] ગમ જેવો, કે બીજી રીતે બેડોલ કંટોલીના કાંદા જેવો કંદ થાય છે. તે બહારથી ભૂરાસ કે પીળાસલેનો ધોળો અને અંદરથી ધોળો હોય છે. તેની છાલ ખડબચડી અને પાતળી હોય છે. એને કાપવાથી એમાંથી તરત પ્રવાહી રસ નીકળે છે. જે થોડીવારમાં ઘટ્ટ થઈ ગુંદની પેઠે બંધાઇ જાય છે. એનો સ્વાદ કડવો, થીકો ને ખટાશલેનો હોય છે. એની કડવાસ થોડા વખત પછી જરા ગળચટાશલેતી ને ઘણો વખત સુધી જણાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી કવચિતજ હોય છે. પણ ઘણુંકરી એના કાંદાપરથી સુતળી જેવી પાતળી, લીસી, લીસી, ચળકતી, બે માસુમ ઉભી હાંસેવાળી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે જરા લાંબા સાંધાવાળી, સાંધા પાસે જરા જાડી થએલી, અને દરેક સાંધે જરા વિરૂદ્ધ વાંકલેતી હોય છે. તેથી સાંધા પાસે ખૂણો થએલો હોય છે. શાખાને તોડતાં તેમાંથી રસ નીકળે છે. એનો સ્વાદ ફીકો, જરા ખટાશલેતો, ને પાછળથી અણુગમનો લાગે છે.

પાન:–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૩ થી ૫ ખૂણીઆં કે વિભાગવાળાં હોય છે. પાનનો વચલો ખૂણીઓ વિશેષ લાંબો હોય છે. ડીંટડી ½ થી ૧ ઈંચ લાંબી, ગોળ અને જરા મરડાયલી હોય છે. કેટલીક વખતે ધોળાં લાંબાં છાંટણાંની ભાગી તુટી હાર હોય છે. ડીંટડી પાસે પાનની કોર પોહોળી, ખાંચવાળી અર્થાત્ હૃદયાકૃતિની હોય છે. પાનના ખૂણીઆ કે વિભાગો પોહોળા હોય છે. પાનને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી અને કોરપર સૂક્ષ્મ દાંતા તથા ધોળા ચળકતા ડુંગ જેવા વાળની હાર હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો અને નીચેનીનો ફીકો લીલો હોય છે. પાન બન્ને સપાટીએ ખરસટ હોય છે. પાન ૧½ થી ૨ ઈંચ લાંબાં અને ૨ થી ૩ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે કુમાસે જરા જાડાં હોય છે. તેની ડીંટડીને મથાળેથી ઘણુંકરી ૩ મુખ્ય નસો નીકળી પાનના ખૂણીઆઓમાં ગએલી હોય છે. અને તેમાંથી ઉપર જતાં પાછા ૨ કે ૩ ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. પાનનો સ્વાદ મોળો, પણ પાછળથી જરા ખટાશલેનો ગળ્યો લાગે છે. પાનની સામી બાજુથી અકેક સાદો ગુંછળુંવળેલો તંતુ નીકળેલો હોય છે.

નૂંસ-નરફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ૧½ થી ૨ કે કોઈવાર ૪ ઈંચ લાંબી હોય છે. તે લીંગડાની સળી જેવી પાતળી, લીસી, ને ચળકતી હોય [illegible] તેને મથાળે સૂક્ષ્મ ફૂલોની ગુચ્છી આવેલી હોય છે. ફૂલની ડીટડી ઘણી ઝીણી, ટુંકી, ને તેપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. ડીટડીના થડમાં ૧ સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૧½ લાઇન જેટલો હોય [illegible] ને તે બહુધા તેટલુંજ લાંબું હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. એનાં પાંચે પત્રો તળિયેથી જોડાઇને ટુંબડીના પેટાળની પેઠે ચઢી આવેલાં હોય છે. ને તેને મથાળે તેના પાંચે દાંતા છુટા દેખાતા હોય છે. એ પત્રોપર ઉભી લીલા રંગની રીશીઓ હોય છે. પત્રો ફીકાસસેના લીલા રંગનાં ને તેપર સફેદ વાળની આછી રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એ પત્રો પાંખડીઓથી આંતરે આવેલાં હોય છે. તે પાંખડીઓથી વખતે જરા ટુંકાં અને સાંકડાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં બહુધા અંદર વળતાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે લીલાસસેના પીળા રંગની, ને તેપર બન્ને બાજુએ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે, પાંખડીઓ એક બીજાથી છુટી, અને તેની કોરપર સૂક્ષ્મ વાળની ઝાલર હોય છે. તેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ પીળા રંગના ચળકતા બિંદુઓ અને પાંચ ઉભી નસો હોય છે. પાંચેના ટેરવાં બુઠાં અને સહેજ સાંકડાંયેલાં હોય છે. પાંખડી પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો કરતાં જરા પોહોળી, ને ફૂલ ઉઘડી ગયા પછી તે પછવાડે વળી જાય છે.

પુંકેસરો-(નરકેસર)–૩ હોય છે. તે પાંખડીઓની વચ્ચોવચ આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ લીલા રંગના અને પરાગકોષ પીળા હોય છે. પુંકેસરો પાંખડીઓ કરતાં ટુંકાં હોય [illegible]

સ્ત્રીકેસર–હોતી નથી. ને હોય છે તો ચિહ્નમાત્ર.

માદાફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી હોતી નથી, પણ ½ થી ¾ ઈંચ લાંબી ને જરા જાડી ડીટડી હોય [illegible] તે લીલાસસેતા પીળા રંગની, લીસી, ચળકતી હોય છે. માદાફૂલ વખતે એકજ પત્રકોણમાં ૧ થી વધારે પણ હોય છે. માદાફૂલની ડીટડીને મથાળે સ્ત્રીકેસર-ગર્ભાશય આવેલો હોય છે. તે લીલા રંગનો, લીસો ને ચળકતો હોય છે. અને તેનાપર ધોળાં છાંટણાંની બહુધા દશ ઉભી હાર હોય છે. એ ગર્ભાશયની ઉપર પુ૦ બા૦ કોષ આવેલો હોય છે. તે નરફૂલમાંના પુ૦ બા૦ કોષ જેવો ને તેના જેવોજ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-પણ નરફૂલમાં હોય છે તેવો ને તેવોજ હોય છે.

પુંકેસરો–હોતાં નથી.

સ્ત્રીકેસર–ગર્ભાશય અધઃસ્થાયી હોતાં પુ૦ બા૦ કોષની નીચે આવી ગયેલો હોય છે અને આ ફૂલની પાંખડીઓની વચ્ચોવચ્ચ લીલા રંગની, ટુંકી ને જરા જાડી નલિકાઓ સૂક્ષ્મ સ્થંભની પેઠે આવેલી હોય છે. જેને મથાળે લીલા રંગનાં, ત્રણ નલિકામુખ પાસે પાસે આવી જઇ એક ગોળાકાર ગુચ્છી જેવાં દેખાતાં હોય છે.

ફૂલ—કાચું હોય છે, ત્યારે લીલા રંગનું હોય છે. ને પાકે છે ત્યારે સિંદુરિયા રાતા રંગનું થઇ જાય છે. તે બન્ને છેડે જરા સાંકડુંપનું હોય છે, તોપણ ટેરવે વધારે સાંકડું અને લાંબી અણીયનું હોય છે. ફૂલની ડીટી જાડી ને પીળાસસેતા રંગની હોય છે. ને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ પ્યાલી કે ટોપી જેવો લીલાસસેતા પીળા રંગનો ફૂલનો સાંધો હોય છે. સાંધાપરથી ફૂલની અણી સુધીનો તેનો વચલો ભાગ રાતો હોય છે. અને તેની મથાળાની અણી લીલી હોય છે. તેથી ફૂલ વચમાં જાડું, રાતું, અને તળિયે તેમજ મથાળે લીલા રંગનું હોય છે. તેથી તે ઘણું સુંદર દેખાય છે. ડીટી સોતું ફૂલ ૧ ઈંચ લાંબું અને ૩ થી ૪ લાઇન પોહોળું હોય છે. ફૂલ પાકી જાય છે ત્યારે ગળીને ઘણું નરમ થઇ જાય છે. તેથી તેને જરા તાણતાં તે તેની ડીટી ઉપર આવેલા ટોપી કે પ્યાલી જેવા સાંધાપરથી તે એક ડાબલીની પેઠે સપાટ ઉખડી નીકળી પડે છે. ને તેમાંથી પીળા રંગના રસમાં વીંટળાયલાં બહુધા ૬ થી ૧૦ બીજ નીકળે છે. રસની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ જરા ગળ્યો અને પાછળથી ઘણો ઉગ્ર ને સહેજ ચીરપરો લાગે છે.

બીજ–૧⅓ થી ૧½ લાઇન લાંબાં, અને લગભગ ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે કાળાસસેતા ભૂરા રંગનાં, ચળકતાં, બન્ને બાજુએ ચઢી આવેલાં અને બન્ને બાજુ હોય છે. તે એક છેડે બુઠી ખંડિત અણીવાળાં ને બીજે અખંડિત અણીવાળાં હોય છે. બીને તોડતાં તેમાંથી ધોળા રંગનું તેલીયું બીજ નીકળે છે. તે કડવું હોતું નથી.

૪–ઉપયોગી અંગ–મૂળ.

૫–ગુણદોષ–શીત, પિત્ત અને કૃમિઘ્ન; પિરગુણકારી પૌષ્ટિક, રેચક અને ઉલટી કરાવનાર.

૬–ઉપયોગ–કડવી નઇના કાંદાને પાણીમાં ઘસીને રસવિકારના સોજા ઉપર ચોપડવાથી સોજો ઉતરી જાય છે. કડવીનઇના કાંદાનો ક્વાથ વિરેચક અને બીજાં મીજાજ લોહીવિકારનાં દરદોમાં અપાય છે. અતિસાર અને સંગ્રહણીના પાછલા દરજામાં કડવી નઇનો કાઢો વપરાય છે. અજીર્ણ અને મચરકા ઉપર પણ કડવી નઇનો કાઢો આપવામાં આવે છે. કડવી નઇનો સૂકો કાંદો, ટુંગળી અને રૂ એ ત્રણ ચીજોનો એરંડીના તેલમાં મલમ

બનાવી સંધિવા ઉપર લગાડમાં આવે છે. સર્પદંશ ઉપર કડવી નઇનો કંદિ પવાય છે, તેમ પાણીમાં ઘસીને તેના દંશ ઉપર ચોપડવામાં પણ આવે છે. કડવીનઇ પીપર અને મરીની સાથે ક્ષુર્ણ તાવપર અપાય છે. કડવીનઇનો કંદિ મરકીની ગાંઠપર પણ ચાપડવામાં આવે છે. તેમજ કેટલાએક લોકો તેને મરકીમાં પાય પણ છે. એની માત્રા બે આનીથી પાવલી ભાર.

કડવી નઇના કાંદાનો ખાસ ગુણ રેચક અને ઉલટી કરાવનાર ગણવામાં આવે છે. અને એનો કંદિ ઝેરી અસર કરે છે. તે વિષે કરનલ કે. આર. કિર્તીકર પોતાનાં "પૉઇઝનસ પ્લાન્ટસ ઑફ્ બૉમ્બે." વોલ્યુમ બીજામાં વિસ્તારથી વિવેચન આપે છે તે વાંચવા લાયક છે.*

૭—સ્થાનક-વાડીઓની વાડમાં, કટાળા અને ગુગળનાં ઝાડવાંઓનાં જાળાંઓમાં અને સખ્ત પત્થરવાળી જમીનમાં વિશેષ કરી કડવીનઇના વેલા ઉગે છે.

એ હિં૦ ના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮—વિ૦ વિવેચન-કડવીનઇનાં ફૂલને ગામડીઆ લોકો **સર્પનાંધોલાં** અથવા સર્પના ખોસીઆ કહે છે.

કડવીનઇના કાંદા આ સ્વસ્થાનમાંથી ગાંધી લોકો મુંબઇ મોકલે છે.

વર્ગ-(કયુકરબિટેસી).

નંબર-૨૭૩.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Ctenolepis cerasiformis.

દ્રષ્ટાન્ત—H. II. P. 630; N. p. 130.

૨—દેશીનામ—આંખફુટામણી (પોરબં૦) કુતીગુભા (કચ્છી).

૩—વર્ણન—આંખફુટામણીના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. એ વેલાને સાદા તંતુઓ નીકળે છે. તેની મદદથી એ વાડ વગેરેને પકડી તે ઉપર ચઢી જાય છે. એનાં પાન ૩ થી ૫ કે ૭ ખૂણીઆં હોય છે. તે કારેલીનાં પાન જેવાં દેખાય છે. એમાં સૂક્ષ્મ ફુલી ને ચણીઆં બોર જેવડાં ફૂલ થાય છે.

એ પાનના સુંદર આકારને લીધે એ વેલા ઘણા સુંદર દેખાય છે. તે સુકાય છે ત્યારે કાળા થઇ જાય છે. એમાં ઉપપાન જેવાં પુષ્પપત્રોના વિલક્ષણ આકાર ઉપરથી એના વેલા ચણકચીભીડી અને શિવલિંગના વેલાથી તરત જુદા ઓળખાઇ આવે છે.

મૂળ—રંગે ધોળું હોય છે. તે ૪ થી ૮ ઇંચ કે વખતે ૧ થી ૧$\frac{1}{2}$ ફુટ લાંબું હોય છે. તે સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું હોય છે. તેમાંથી વખતે બે ત્રણ બીજ ફાંટાઓ અને થોડા ઝીણા રેસા નીકળેલા હોય છે. એની વાસ કડવાસલેની અને સ્વાદ હરમો અને થોડી વાર પછી સહેજ કડવો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—સુતળીથી પેનસીલ જેવી જાડી થાય છે. તેનાપર ઉભી પાંચ હારો અને રુંવાળા હોય છે. તેથી તેનાપર આંગળી ફેરવતાં તે ખરબચડી લાગે છે. તે ફીકા લીલા રંગની હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ હરમો હોય છે.

તંતુઓ—ઝીણા ને લાંબા હોય છે. તે અધવચ ગુંચળું વળેલા હોય છે. તે બહુધા પાનની વિરુદ્ધ દિશાએથી નીકળેલા હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ખરસટ હોય છે. તે ઉપરની સપાટીએ ઘેરા લીલા રંગનાં ને નીચે ફીકાં હોય છે. તેના ખૂણીઆ નીચેથી ઉપર જતાં અનુક્રમે વધારે પોહોળા ને લાંબાવતા હોય છે તેમાં વચલો ખૂણો સૌથી લાંબો હોય છે. પાન ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં ને ૧ થી ૪ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની કોર પર કરવત જેવા દાંતા હોય છે. તેની ડીટડી ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

પત્રકોણ પાસે ઉપપાન જેવાં પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. તે જરા લાંબાં કે ગોળાઇલેનાં હોય છે, ને તેની કોરપર લાંબી ને ઝીણી અણીવાળા દાંતા આવેલા હોય છે

ફૂલ—નર અને માદાફૂલો એક જ વેલાપર ઘણુંખરૂં એક જ પત્રકોણમાં આવેલાં હોય છે.

નરફૂલ—પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ઘણી ખરી $\frac{1}{2}$ થી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેપર અનુક્રમે ૪ થી ૮ ફૂલો આવેલાં હોય છે. તે સળીનાં ટેરવાં આગળ ઘણે પાસે પાસે હોય છે. ફૂલ ફીકા લીલા રંગનાં, થાળી કે રકાબીની પેઠે સપાટ પસરાયલાં, અને આસરે $\frac{1}{4}$ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તેપર સોનાં જેવી ચળકતી પીળી કણીઓ દેખાય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—લીલા રંગનો, ત્રિજે ભાગે જોડાયલો ને મથાળે તેના પાંચ દાંતા દેખાતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી લાંબી અને તેથી આંતરે આવેલી હોય છે. તેની કોરપર વાળની ઝાલર હોય છે. પાંખડીમાં ત્રણ ઉભી નસો આવેલી હોય છે. જે આઇગ્લાસમાંથી જોતાં પાછળની બાજુ ઘણી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

પુંકેસરો—૩ હોય છે. તે પાંખડીઓથી ટુંકાં હોય છે. એ ત્રણે પુંકેસરો પાછળની બાજુથી એક બીજાની

* The Poisonous Plants of Bombay. By Surgeon Major K. R. Kirtikar, I. M. S. F. L. S. Vol. II. p. 482.

ચોંટેલી રહેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ લીલા, અને પરાગકોશ તથા તેમાંની રજ પીળાં હોય છે. પરાગકોશ ઉપર જ્યાં ટોપરાં જેવા થઈ અંદરની બાજુ વાંકવળેલા હોય છે. તેમાંયે પરાગકોશને બે, અને એકને એક પોલ હોય છે. ફૂલ ઉઘડયા પછી પાંખડીઓ વિશેષ પસરાઈને જરા નીચી વળી જાય છે, તેથી પુંકેસરો પાંખડીનાં મુખથી બહાર નીકળતાં સ્પષ્ટ દેખાઈ રહે છે.

સ્ત્રીકેસર—આ ફૂલમાં હોતી નથી.

માદાફૂલ-પુષ્પધારણ કરનારી ડીંટી ૧ ઈંચ લાંબી અને નરફૂલ ધારણ કરનારી સળી કરતાં જાડી હોય છે. તેપર આદિફલ (સ્ત્રીકેસરબીજાશય) આવેલું હોય છે, ને તે ફૂલની ઉપર પુ૦ બા૦ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશ આવેલા હોય છે, તે નરફૂલમાંના પુ૦ બા૦ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશ જેવા અને બહુધા તેવાજ હોય છે.

પુંકેસરો—આ ફૂલમાં હોતાં નથી.

સ્ત્રીકેસર—બીજાશય લીલા રંગનો હોય છે. તે લીસો, અણકેરો તથા તેપર ધોળાં છાંટણાંની ઝાંખી ભાત હોય છે. નલિકા ૧ લીલા રંગની, અને તેપર તેવાજ રંગનાં ત્રણ શૃંગાકારોનાં મુખ હોય છે.

ફલ-કાચાં હોય છે, ત્યારે કળાં અને ફીકા લીલા રંગનાં ને તેનાપર સફેદ છાંટણાં હોય છે. ને પાકે છે ત્યારે મરચાં, રાતાં, અને પાછળથી કાળાં થઈ જાય છે. તેનો આકાર શંકાકૃતિનો તોપણ તેની પેટોળાઈ સહેજ વધારે હોય છે. તેની સપાટી લીસી ને સહેજ ચળકતી હોય છે. તે અરીઠાંની બી જેવાં અથવાં મ્હોટાં મહુડાંની બોર જેવાં હોય છે. તેનો વ્યાસ ૧ ઈંચનો હોય છે. ફૂલ પાકવા માંડે છે ત્યારે તેની ડીંટી એક બાજુ વાંકી વળી ફૂલને નીચું વાળી મૂકે છે. ફૂલને ટોચે પુ૦ બા૦ કોશના અવશેષ કાળા રંગના રહેલા જોવામાં આવે છે. ફૂલમાં ૧ થી ૩ બીજ હોય છે. પણ વિશેષ કરીને બે બીજ જોવામાં આવે છે. તે પકાવેલાં તાંબરીઆના ગુણ જેવા ગરમાં વીંટળાએલાં હોય છે. એનો ગર સ્હેજ સહેજ ચીકણો અને ગળ્યો હોય છે. પણ ૧ છબકો સહેજ કડવો લાગે છે.

બીજ-બદામી રંગનાં, ચપટાં ને લીસાં હોય છે. તે જરા એક બાજુ વાંકવાળાં હોય છે. તે ૩ લાંબાં અને ૧૬ પહોળાં હોય છે. તે એક છેડે ચપટાં જરા અણીદાર ને બીજે છેડે ગોળ હોય છે. તેની એક બાજુથી કોર ઉપર ધારદાર નીકળેલી હોય છે. અને બીજી બાજુ જરા ઉપસેલી હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-મૂળ, પાન અને ફૂલ.

૫-ગુણદોષ-ઉષ્ણ, કડવું અને વિષ્ટંભકારી રેચક.

૬-ઉપયોગ-આંખફુટામણીનાં મૂળિયાં મરપંખાની સાથે તાવના કવાથમાં વપરાય છે. ભટ્ઠીયું અને અરૂચી ઉપર એનાં મૂળ મરીની સાથે અપાય છે. એનું મૂળ વાટીને સંધિવાના સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં પાનને વાટી તેની પોટીસ ગડગુમડ ને સોજાઓ ઉપર મુકવામાં આવે છે. પાકાં ફૂલનો ગુલાબ પ્રમેહવાળાને સાકર સાથે ખવરાવે છે. તેમ પાકાં ફૂલ છોકરાં ને પક્ષીઓ ખાય છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ અને ખેતર તથા વાડીઓની વાડપર એના વેલા ઘણા જોવામાં આવે છે. એ કચ્છ, સિંધ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એનાં બીજનો દેખાવ ફુટેલી આંખ જેવો હોય છે માટે એને આંખફુટામણી કહેતા હશે.

C. Garcinii-પણ આ સ્વસ્થાનમાં ક્વચિત ઉગે છે. એનાં પાનનો વચલો ખુણીઓ વિશેષ લંબિત હોતો નથી.

૪૪-N. O. CACTEÆ.

વર્ગ-(કૅકટી.)

હાથલાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ગુણદોષ-આ વર્ગમાં વૃક્ષો, ક્ષુપો અને નાહાના છોડવાઓ થાય છે. આ વર્ગમાંની વનસ્પતિની શાખાઓ જાડી, ચીરીઓ, ખૂણા કે ધારોવાળી હોય છે. પાનની જગે એ કાંટાઓ કે નાહની ગુચ્છીઓ આવેલી હોય છે. ફૂલ સુંદર તરેહવાર રંગ અને કદનાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશની નળી સ્ત્રીકેસરબીજાશયને વળગેલી હોય છે. અને એ કોશના છેડા ૩ કે ઘણા હોય છે. તે ટુંકા અને ઉગારૂપર આવેલા હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ઘણી હોય છે, તે ઘણી અથવા વધારે હારોમાં ઉપરાઉપર આવેલી હોય છે. પુંકેસરો ઘણાં હોય છે. તે છૂટાં અથવા પાંખડીઓનાં તળિયાંને વળગેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ ઝીણા દોરા જેવા હોય છે. સ્ત્રીકેસરબીજાશય ૧ કોશવાળું, નલિકા ૧ અને નલિકામુખ બે કે ઘણાં ફાટેલાં હોય છે. ફૂલ રસભર્યું ૧ કોશ અને ઘણાં બીજ વાળું હોય છે. બીજ લંબગોળ કે અંડાની કાટ જેવા આકારનાં ને જરા ચપટાં હોય છે.

હાથલાના વર્ગની વનસ્પતિઓ વિશેષે કરીને અમેરિકામાં ઉગે છે. આપણા દેશમાં હાથેરો ઉગે છે, તે પણ અમેરિકાની આવેલી છે. તોપણ હવે તે આખા હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર પેદાશ થાય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઘણો રસ હોય છે. ને તે રસ ઉડી ન જાય તે માટે ઇશ્વરે તેને જાડી છાલ આપેલી છે. કેમકે એ સુકા મુલકમાં થનારી વનસ્પતિ છે. આ વર્ગની વનસ્પતિને ખરાં પાન ભાગ્યેજ હોય છે. માટે એની શાખાઓની રસભરી ત્વચા પાનનું કાર્ય સારે છે.

આ વર્ગની પાનવગરની વનસ્પતિની ડાંડી અથવા શાખાઓનાં ઘણુંકરી ત્રણ રૂપાન્તરો થયેલાં જોવામાં આવે છે. ૧–સ્તંભની પેઠે નીકળે છે; ૨–દડાઓની પેઠે; અને ૩–સાંધાઓથી વધે છે. આમાં આપણો **હાથલો** ત્રીજા રૂપાન્તરમાં આવે છે. અર્થાત્ સાંધાઓથી વધનારી એ વનસ્પતિ છે. એની શાખાઓના સાંધાઓ પાન કે હાથ જેવા દેખાય છે. જેપરથી એનું **હાથલો** હાથવાળો, એ નામ પડેલું જણાય છે. એને કેટલાએક લોકો **હાથલોથોર** અથવા કંટાળો કહે છે. પણ એ વનસ્પતિ થોર અગર કંટાળાના વર્ગની નથી. તેમ કેટલાએક લોકો થોર કંટાળાને ભૂલથી કેક્‌ટસ (cactus) કહે છે. પણ ખરો કેક્‌ટસ (cactus) **હાથલો** છે. હાથલાને ઇંગ્રેજીમાં **પ્રિકલિપેર (Prickly-Pear)** કહે છે.

દડા અથવા સ્તંભની પેઠે ઉગનારી આ વર્ગની વનસ્પતિ હાલ આ દેશના બાગ બગીચાઓમાં શોભા તરીકે વાવેલી કેટલીએક જોવામાં આવે છે.

આ વર્ગમાં કેટલીક વનસ્પતિનાં ફૂલ રાતની વખતે જ ઉઘડે છે. તે બહુ જોવા લાયક હોય છે. એની એક જાત **સારિયસ ગ્રાન્ડિફ્લોરસ (Cereus grandiflorus)** નામની વનસ્પતિ છે. તે પણ હાલ આપણા દેશના રાજા, મહારાજા કે ગ્રુહસ્થના બગીચામા જોવામાં આવે છે. એનું ફૂલ રાતનું ઉઘડે છે. તે વિષે એવું કહેવાય છે કે તે ફૂલ આખી વનસ્પતિ સૃષ્ટિમાં સુંદરમાં સુંદર વસ્તુ છે.—એક અંગ્રેજ વિદ્વાન લખે છે કે:—

"Do you wish to see the prettiest thing you ever saw in your lives? If so, come this moment to my conservatory. My night blowing *Cereus* has her coming-out party to night."

(*Narne. p. 132.*)

હાથલાનો ગુણ શોથ, પિત્ત અને કફઘ્ન તરીકે મનાય છે.

વર્ગ–(કેક્‌ટી).

નંબર ૨૭૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Opuntia Dillenii.

દૃષ્ટાન્ત–H. II. p. 657; N. p. 131; Watt. V. p. 190; રૂ. નિ. પા. ૧૧૦.

૨–દેશીનામ.—હાથલો (પો૦); થોર હાથલો (ગુ૦); નાગફન, સમર, ચપલ (મ૦); નાગફની, હથ્યાથોર (હિં૦).

૩ વર્ણન—હાથલાનાં ઝાડનાં ઉજડ ટીંબા, ગામડાંઓનાં પાદરમાં, ગઢની રાંગ પાસે, ખેતર, વાડી કે વાડાઓની વાડમાં ઘણાં જોવામાં આવે છે. એનાં ઝાડવાં વિશેષ ઉંચાં વધતાં નથી પણ આજુબાજુ એનો વિસ્તાર ઘણો વધે છે. અને જે જગોએ એ ઝાડવાનો એક નાહાનો કકડો પડ્યો હોય તો તેમાંથી પણ તે વધીને થોડા વખતમાં મ્હોટું ઝાડવું થઇ જાય છે. ને આજુબાજુની જમીન ઘેરી લે છે. જો એનાં ઝાડવાંઓને કાપી સારી કાબુમાં રાખવામાં ન આવે તો એનો વિસ્તાર એટલો બધો વધી જાય છે કે પછી ત્યાંથી જમીન ખુલી કરવી ઘણી મુશ્કેલ થઇ પડે છે. એટલું જ નહીં પણ એને ખસેડતાં ઘણું ખરચ પણ કરવું પડે છે. એ ઝાડવાંનાં ડીરાં જમે તેમ આડાં અવળાં જમીનપર પડેલાં હોય તો પણ તેના સાંધા ઉપરથી તે ઘણુંકરી સીધાં વધી આવે છે.

એનાં મૂળ પાતળાં ને રેસા જેવાં હોય છે. શાખાઓ સાંધાવાળી અને બહુધા સીધી વધનારી હોય છે. એના સાંધાપર બીજા સાંધા ફૂટે છે ને એવી રીતે એનો વધારો થતો જાય છે. સાંધાઓ પોહોળા, લંબગોળ, ચપટા, માણસના હાથની હથેળીને મળતા ને પાન જેવા દેખાવ હોય છે. કોમળ સાંધાઓ સાંકડા ને ચળકતા હોય છે. સાંધાઓ ઉપર જે નાહાના નાહાના ઉભ્રમો હોય છે જે તરત ખરી જાય છે, અને જેની જગોએ સાંધાઓ પર નાહાના ખાડાઓ દેખાય છે, તેની મણુના પાનમાં કરવામાં આવેલી છે. કાંટાઓ એક કે વખતે બબ્બે હોય છે, તે સીધા, તીક્ષ્ણ અણીવાળા, ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબા, ધોળાસફેતા રંગના અને ઘણા મજબૂત હોય છે. આ કાંટા આજુબાજુ બીજા ઘણા ઝીણા અસંખ્ય ટુંકા કાંટાઓ આવેલા હોય છે. ફૂલ રતાસલીના પીળા રંગનાં હોય છે, તે વિસ્તૃત સાંધાઓની ઉપલી કોરપરથી નીકળેલાં હોય છે, તે ઉઘડે છે. તેના પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો જોડાયલાં હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ ઘણી હોય છે. પુંકેશર પણ ઘણાં હોય છે. તે પાંખડીઓથી ટુંકાં હોય છે. સ્ત્રીકેસર એક પોલ અને ઘણાં આદિબીજવાળા હોય છે. ફૂલ અધઃસ્થાયી હોય છે, તે પાકે છે ત્યારે રાતું ને રાતા રંગનું થઇ જાય છે.

ઉપયોગ–હાલ ઘણી જગોએ ખેતરો, વાડીઓ અને વાડાઓની વાડ હાથલાથોરની કરવામાં આવે છે. કેટલાક ગામડાંઓને ફરતી એની વાડ એક ગઢ તરીકે પણ કરવામાં આવે છે. એની વાડમાંથી મનુષ્ય કે પશુ આવી શકતું નથી. એટલું જ નહીં પણ એને કોઇ ઢોર એના કાંટા હોવાને લીધે ખાઇ શકતું નથી. તેમ એ વાડ લ

સારી રીતે તાજી હોય તો એમાં આગ પણ લાગી શકતી નથી. એની વાડ હમેશાં નીચથી સાફ રાખવી જોઈએ. નહીં તો એમાં સાપ અને તાવનાં ઘર થાય છે. એનાં ઝાડોને પાણી આપવું પડતું નથી. અને એ સારી જમીન કરતાં વેરાન અને ઓછા ફળદ્રુપતાની જમીનમાં વધારે ઉગે છે.

એનાં પાન (હાથના સાંધાઓ) પરથી કાંટા પાડી નાંખી પાનને બાફી તેની પોટીસ ભરવી, પાકાં, સોજા અને રસ ગુંમડાં ઉપર બાંધવામાં આવે છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે એના કાંટા પાડી એના નાહાના નાહાના કકડા કરી ઢોરોને ચારા તરીકે એ ખવડાવવામાં આવતાં હતાં. એનાં પાકાં ફળ પક્ષીઓ અને છોકરાંઓ ખાય છે. એનાં ફળ ખાધાથી પિત્તવિકારનો નાશ થાય છે. એનાં ફળમાંથી રાતો રંગ નીકળે છે. એનાં ફળને દેવતામાં શેકવી તેનો રસ કાઢી છોકરાંઓની ડુકરીઆખાંસીપર આપવામાં આવે છે, એમ કહેવાય છે. એનાં ફળનો શરબત કફને હલકો કરે છે. એનું પાકું ફળ ખાવાથી પેશાબ રાતા રંગનો ઉતરે છે. એનાં પાનના કાંટા ઉતારી પાનનો ગલોજ નરમ માવો કરી તે આંખના દુખાવા-પર આંખે બાંધવામાં આવે છે. એનાં પાનનો રસ પ્રમેહ ઉપર તેમજ રેચક તરીકે વપરાય છે. વાળાઉપર એનાં પાનની પોટીસ બંધાય છે. એનાં ફળ દુકાળની વખતે ગરીબ લોકો ખિચડ ખાય છે. એનાં ફળમાંથી એક જાતનો રસ્તુ મનાવની તજવીજ સ્પેન દેશમાં કરવામાં આવેલી છે, ડો વૉટ સાહેબ પુછે છે કે હિંદુસ્થાનમાં એવી તજવીજ શા માટે ન થઈ શકે? (હિંદુસ્તાન ઘણીઓ દેશ નથી માટે) કે જ્યાં હાથલો પુષ્કળ ઉગે છે. હાથ-લાથોરપર રેશમનો કીડો ઉછરે છે, એમ કહેવાય છે.

"હાથલા થોરના કાંટા પાડી હાથલાને સાફ કરી વાની માંહ ઉપર બંધારણ કરવાથી માંદ મટે છે. એનાં રાતા પાકાં ફળ ભોંશીને ખાવાથી દમ અને ખરજને મટાડે છે."

(વૈ. રૂ.)

૪૫-N. O. FICOIDEÆ.

વર્ગ-(ફિકૉઇડી) સાટોડાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકુ વર્ણન અને ગુણદોષ:—આ વર્ગમાં કેવળ નાહાના છોડવાઓ જ થાય છે. તેનાં પાન સાદાં, રસ-ભર્યાં, સામસામાં અથવા ચક્રની પેઠે આવેલાં હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી, અને હોય છે તો ફેનતાં જેવાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ૪ થી ૫ હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશ અર્થાત્ પાંખડીઓ હોતી નથી, અને હોય છે તો ઘણી સૂક્ષ્મ હોય છે. પુંકેસરો ૫—અથવા ઘણાં હોય છે. સ્ત્રીકેસરસ્થાન ૧ થી ૫ ખાનાંવાળો અને નલિકાઓ ખાનાં જેટલી હોય છે. ફળ ૧થી ૫ ખાનાંવાળું અને દરેક ખાનામાં ૧ કે વધારે બીજ હોય છે. બીજ ગોળાકારસીતાં ને ચપટાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં મૂત્રલ, સારક, પાચક, વિર-ગુણકારી પૌષ્ટિક, ઉપલેપક, તથા શોથ અને જ્વરઘ્ન ગુણો રહેલા છે.

વર્ગ-(ફિકૉઇડી).

નંબર-૨૭૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Trianthema monogyna.

(સ્થાન-H. 11. p. 660; N. p. 133; Watt VI. part IV. p. 77; રૂ. નિ. પા. ૧૩૪.

૨-દેશીનામ-સાટોડો (પોપ્યુ૦); વર્ષા, ઘાટોળ (મ૦). લેન-ઘાબુને (હિં૦); વર્ષાભૂ, મહલનકઃ (સં૦).

૩-વર્ણન-સાટોડાના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે. તે ૧ ઈંચથી ૨ કે ૪ ફીટ જેટલા લાંબા થાય છે. તે છાનગાંની પેઠે જમીનપર પથરાય છે. શાખાઓ લીલી ને ચળકતી હોય છે. પાન ગોળાઇવાળાં ને પોહોળાં હોય છે. ફૂલ ધોળાં અથવા ગુલાબી છાયાવાળાં, અને ફૂલ રતાશ કે કગાસઈના રંગનાં મથાળે ઉંડા ને પોહોળા ખાડાવાળાં હોય છે.

મૂળ-ઘેઝા રંગનું, મજબૂત પાતળી છાલવાળું હોય છે. તેમાંથી વખતે બારીક રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકાશભર્યો મોળો ને પાછળથી તમતમો લાગે છે.

દાંડી અને શાખાઓ-દાંડી ઘણુંકરી હોતી જ નથી ને હોય છે તો ઘણી ટુંકી હોય છે. પણ ઘણે ભાગે મૂળને મથાળેથી શાખાઓ નીકળી એક તરફ કે ચોતરફ ફેલાય છે. તે આંગળીથી પેનસીલ જેવી જાડી થાય છે. તે રંગે ફીકી લીલી ને જાંબુડી છાયાવાળી હોય છે. તેપર એક બાજુએ ઉભી હાંસ અને એની વચ્ચે ધોળા વાળની હાર હોય છે. તે બટકણી ને અંદરથી રસભરી હોય છે.

પાન-સામસામાં, તેમાં એક બાજુનું ટુકું ને તેની સામી બાજુનું તેથી લાંબું હોય છે. પાનનો આકાર ગોળાકારસીતો, તેમજ વિશેષ કરીને તે ડીટડી પાસે જરા સાંકડાવાળાં ને મથાળે અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. તેની ડીટડી ડું ઈંચ જેટલી લાંબી, ઉભી નીક અને નીકમાં સૂક્ષ્મ ધોળા ચળકતા વાળની રૂછાળવાળી હોય છે. પાન લીસાં, જાડાં, રસભર્યાં, અને બટકણાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો લીલાશપડતો ફીકો હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી સૂક્ષ્મ-દર્શક કાચમાં જોવાથી તેપર ઘણાં ચળકતાં સૂક્ષ્મ

બિંદુઓ નીકળી આવેલાં દેખાય છે અને નીચેની સપાટીપર અંદર બેસતાં એવાં જ બિંદુઓ અગરક જેવાં ચકચકીત જોવામાં આવે છે. પાનની કોર ગુલાબી કે રાતા રંગની હોય છે. પાન ૧½ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને તેથી કંઇક જ ઓછાં પોહોળાં હોય છે. તેને ચોળવાથી પાતળો રસ નીકળે છે, વાસ અણગમની અને સ્વાદ ખટાશનો મળચટો લાગે છે.

ઉપપાન-હોતાં નથી, તોપણ સામસામાં આવેલાં બે પાનની ડીટડી તળિયે પોહોળી થઇ એક બીજાં સાથે જોડાઇ જઇ એક ખોલી જેવી થઇ રહેલી હોય છે, તેથી તે ઉપપાન હોય એવી જોનારને વખતે ભૂલ થાય છે.

ફૂલ-પત્રોકળમાંથી એકેકું ડીટડીવગરનું નીકળેલું હોય છે. તેની વાસ ગુલખાસનાં ફૂલને મળતી અને તેનો વ્યાસ ૧½ થી ૨ લાઇન જેટલો હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદકોષ-પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે, તેનાં પાંચે પત્રો પીળા કે ગુલાબી રંગના હોય છે, તેની પાછળની બાજુ પીળી ચળકતી રૂંછાળીવાળી લીલા રંગની એક ઉભી નસ હોય છે. એ નસનો છેડો પત્રનાં ટેરવાંની પાછળ અણીદાર વાંકા કાંટાની પેઠે વધેલો હોય છે. એ કાંટાનું ટેરવું ગુલાબી રંગનું હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-હોતો નથી.

પુંકેસરો-૧૦ થી ૨૦ હોય છે, તેના તંતુઓ પીળા, ચળકતા ને લીસા હોય છે. પરાગકોષ ગુલાબી રંગના હોય છે. બધા કેસરો એક સરખી લંબાઇનાં બનુધા હોતાં નથી.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય બરાબરો, ઉ[illegible] રચનો; નલિકા પીળી, ચળકતી અને તેનું મુખ [illegible] ને જાડા રંગનું હોય છે.

ફળ-૨ થી ૨½ લાઇન લાંબું ને ૧½ પોહોળું હોય છે. તેને મથાળે ખાડો, અને તેનો તળિયાનો ભાગ પાતળો, નરમ ને ઢીલો હોય છે. ફળ ઉપરના ભાગમાં ૨હેલું [illegible] અને સખ્ત હોય છે. તેમાં ૪ થી ૬ કે ૧૦ થી ૧૨ બીજ હોય છે.

બીજ-કાળાં, પોહોળાં, ચપટાં ને ગોળાઇનાં હોય છે. તેપર ઝીણા ખાડા હોય છે, તે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાં જોતાંથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-નરમ, રેચક તથા શીત અને [illegible].

૬-ઉપયોગ-સારોડાનાં પાન ઢોરોની [illegible] ઉપર આપતાં રેચક કરવાની અંદર વપરાય છે. તેનાં [illegible] અને [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] છે. અને [illegible] [illegible] છે એમ કહેવાય છે. એનાં પાનને વાટી તેની લેપી આમારા અને બગનરા કરતાં ગુંમડાંઓ ઉપર ભેગ કે તેથી ટાઢક થાય છે, અને સોજો ઉતરે છે. એનાં પાનની ભાજી ગરીબ લોકો ખાય છે. એના ઉપર બીજા ચારાની ગેરહાજરીમાં ઢોરોને ખવરાવે છે. તેમને તે વિશેષ માફક આવે છે. દુકાળ વખતે એનો ચારા તરીકે ઘણો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એના છોડ શિયાળાની શરૂવાતમાં ઉપાડી તેની સુકવણી કરી રખે છે, તે ચારાની તંગી વખતે ભેંસ, ગાય, બળદ વગેરે ઢોરોને એકલોજ ખવરાવે છે. સારે ચોમાસે ઢોરોને માંખી, ડાંસ, મચ્છર અને મમીઓ કરડે નહીં એટલા માટે થોડા સુકા ઘાસની સાથે સારોડાના તાજા છોડ બાળી ઢોરો આગળ તેની ધુણી કરે છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે એનાં બીજ દુકાળિયાં લોકો ખાતાં હતાં. સારોડાની ભાજી વિશેષ ખાવામાં આવે તો કેટલી ઝેરની અસર થાય છે, એથી ઝાડા ને અજીર્ણ થાય છે એમ એટકિન્સન સાહેબ લખે છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડી અને ખેતરમાં નેહ કરીને, અને ચોમાસે તો એ ઘણુંરી ભાગે વગડે ઉગે છે. એ આખા હિંદમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન.-સારોડાનાં પાન બીજી જાતનાં સારોડી કરતાં પોહોળાં, લાંબાં ને ગોળ હોય છે. માટે એને સારોડો કહે છે.

વર્ગ—(ફિકૉઇડી).

નંબર-૨૭૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-T. Crystallina.

દ્રષ્ટાન્ત-H. II. p. 660; N. p. 133, W. VI-part IV. p. 76; ઇ. નિ. પા. ૧૩૧.

૨-દેશીનામ.-સારોડી (પો૦ગુ૦); [illegible] (મ૦) [illegible] (હિં૦); [illegible], [illegible] (સં૦).

૩-વર્ણન-સારોડીના છોડવા પણ [illegible] [illegible] ફૂટી આવે છે, તે પણ જમીનપર [illegible] પેઠે ફેલાએલા હોય છે. એનાં પાન સારોડા કરતાં [illegible] ને [illegible] હોય છે. ફૂલ રાતા રંગનાં અને [illegible] પણ સર્વ હોય છે.

મૂળ-જમીનમાંથી તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. તે ૪ ઇંચથી ૧ કે ૨½ ફૂટ લાંબું હોય છે. તેની છાલ ભૂરી ને [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દેખાય છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ.—મૂળને મથાળેથી કોઇ કોઇ વાર ૪ થી ૫ ફીટ લાંબી શાખાઓ નીકળી ચોફેર જમીનપર પથરાએલી હોય છે. તે રતાસસેતા ફીકા લીલા કે ધોળા રંગની હોય છે, તે પર સોનાકણી જેવાં છાંટણાં હોય છે. શાખાઓ સુનળીથી પેનસીલ જેટલી જાડી હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ખટાસસેતો ફીકો ને ચીકણો હોય છે. શાખાઓ સાટોડા જેટલી ભટકણી હોતી નથી. પણ મજબૂત હોય છે.

પાન-સામસામાં, ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં ને ½ થી ¾ પોહોળાં હોય છે. તેનાં કેરવાં બુઠ્ઠાં અથવા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે, તેની ઉપરની સપાટી ફીકા લીલા અને નીચેની ધોળાસસેતા રંગની હોય છે. પાન તેમજ તેની ડીટડીપર પણ સોનાકણી જેવી ચકચકીત છાંટણી હોય છે. વાસ અણગમતી અને સ્વાદ ચીરપરો ને ગળચટો લાગે છે. પાનમાં બહુધા વચલી નસ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે.

ફૂલ— પત્રોણમાંથી એક અથવા વધારે નીકળેલાં હોય છે. તે ગુચ્છીની પેઠે પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોળનાં પત્રો રાતા રંગનાં ને તેની પાછળ લીલી અણી કેરવાં પાસે દેખાતી હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષ હોતો નથી. પુંકેસરો ૫ હોય છે. ઓકેસર ૧ અને તેની નલિકા સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે.

ફૂલ—રાતા રંગનાં, મથાળે ખાડાવાળાં ને માણસની દાઢના આકાર જેવાં હોય છે. તેમાં ૨ થી ૪ બીજ હોય છે

બીજ—કાળા રંગનાં, ચપટાં, સૂક્ષ્મ બાનકવાળાં હોય છે. તેનો સ્વાદ તેલીયો ને ચીરપરો હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ—શોથઘ્ન અને રેચક.

૬-ઉપયોગ—એનાં મૂળ પાણીમાં વાટીને રક્તવિકાર તેમ જ વાળાના સોજાઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. ઘેરી જનાવરોના ડંખપર પણ એનું મૂળ ઘસીને લગાડે છે. પાન પોટીસ તરીકે બધિ છે. બીજ દુકાળ વખતે ગરીબ લોકો ખાય છે. અને એના છોડવા સાટોડાની પેઠે ઢોરને ચારા તરીકે ખવરાવવામાં આવે છે. મૂળ રેચક મનાય છે.

૭-સ્થાનક—સાટોડા ભેગી સાટોડી પણ ઘણી વાર ઉગે છે, તોપણ ખેતર કે વાડીઓ કરતાં મોહોરમવાળી ભરપની અને જરા ભીનાશવાળી જગોમાં એ વધારે ઉગે છે.

એ હિં૦ના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન—એનાં પાન સાટોડા કરતાં સાંકડાં ને ટુંકાં હોવાને લીધે એને સાટોડી કહે છે. ગામડીઆ લોકો ઘણીવાર સાટોડાને પણ સાટોડી કહે છે.

T. pentandra અને T. decandra એમ સાટોડીની બીજી બે જાત પણ આ સ્થાનમાં ઉગે છે. પેહેલીમાં ઓકેસર નલિકા ૨ અને પુંકેસરો ૫ હોય છે. અને બીજીમાં નલિકા ૨ અને પુંકેસરો ૧૦ હોય છે. એ બન્નેના છોડવાઓની તરાહ સાટોડી જેવી ને ઉપયોગ પણ તેવો જ છે. પેહેલી સાટોડીથી ગર્ભનો પાત થાય છે, એમ કહેવાય છે.

વર્ગ (ફિકોઇડી).

નંબર ૨૭૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Mollugo hirta.

દષ્ટાન્ત-H. II. p. 662; N. p. 133; Watt. V. p. 235; ર. નિ. પા. ૫૮૯.

૨-દેશીનામ.—મીઠો ઓખરાડ (પો૦); ધોળો ઓખરાડ (ગુ૦); ચોઠક (મ૦); ગંદી બુટી (હિં૦); ઓસરાગી, મિસ્ઘ્ન (સ૦).

૩-વર્ણન—મીઠા ઓખરાડના છોડવા ચોમાસાં પછી શિયાળાની શરૂવાતમાં ઘણા જોવામાં આવે છે. તે છાતળાની પેઠે જમીનપર પથરાએલા હોય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે ½ થી ૧ કે ૧½ ફીટ લાંબી હોય છે. એ આખા છોડવાપર ઘણુંકરી ધોળા રંગની ગીચ બહુધા૦ તારાકૃતિની રૂંછાળ હોય છે. તેથી આખો છોડવો ધોળો દેખાય છે. પાન સામસામાં તળિયે સાંકડાં મથાળે પોહોળાં, ને ટુંકી ડીટડીવાળાં હોય છે. તે કોઇવાર બેથી વધારે એક ગુચ્છાની પેઠે પણ આવેલાં હોય છે. તે જરા જાડાં. ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં, અને ¼ થી ½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. ફૂલ પત્રોણમાં ગુચ્છીની પેઠે આવેલાં હોય છે. તે સેહેજ ગુલાબી કે લીલા રંગનાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો ૫; પુ૦ અભ્ય૦ કોષ હોતો નથી; પુંકેસરો ૧૦ થી ૧૨; ઓકેસર ૧; નલિકા ૫ સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે. ફૂલ લંબગોળ ને પુ૦ બા૦ કોષથી ટુંકું હોય છે. તેમાં બારીક બીજ ઘણાં હોય છે. બીજપર ખડબચડી બાનક અને ધોળા રંગના દોરા જેવો છેડો હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ—સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ—રેચક મૂત્રલ અને શોથઘ્ન.

૬-ઉપયોગ—એનો પાલો જલોદર વગેરેપર કવાથમાં વપરાય છે. એના આખા છોડવાને વાટી તેની લેપલી ગડગુમડાંઓ ઉપર બાંધવામાં આવે છે, એના છોડવાને બાળી તેની રાખ મીઠાં તેલમાં મેળવી તે તેલ નદી ફુંટતાં ગુંમડાં અને ચાંદાઓપર ચોપડવામાં આવે છે. એના છોડવા ઉંટ બહુ ખાય છે. દુકાળની વખતે ભેંસો આદિ બીજાં ઢોર પણ ખાય છે.

૭-સ્થાનક—નદી, તળાવ વિગેરેની પાણીના ભરપની જમીન સુકાય છે તેમાં તેમજ રસ્તાઓની બાજુએ એના છોડવા ઘણા ઉગે છે.

એ આખા હિ૦માં થાય છે.

૮-વિ૦ વિ૦-એનો સ્વાદ મીઠાસલેતો ખારો હોય છે, માટે એને મીઠો ઓખરાડ કહે છે.

વર્ગ-એજ.

નંબર-૨૭૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-M. Spergula.

દૃષ્ટાંત-H. II. p. 662

૨-દેશીનામ—કડવો ઓખરાડ (પોન્ગુ૦).

૩-વર્ણન—કડવા ઓખરાડના છોડવા પણ બહુધા શિયાળાની શરૂવાતમાં વધારે જોવામાં આવે છે. તે છાનજાની પેઠે જમીનપર પથરાયલા હોય છે. તેની શાખાઓ ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી, બહુધા લીસી, અને બન્ને ફાંટાવાળી હોય છે. પાન સામસામાં તેમજ ગુચ્છાની પેઠે ૪ થી ૫ પાન પાસે પાસે પણ આવેલાં હોય છે. તે ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં, અને ⅛ થી ¼ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે તળિયે સાંકડાં, ઉપર પહોળાં, અને ટેરવે બહુધા સાંકડાંથતાં અણીઆળાં હોય છે. તેમાં વચલી નસ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. તેની દીટડી ⅛ ઇંચ જેટલી લાંબી જ હોય છે.

ફુલ પત્રોખુણામાં ગુચ્છાની પેઠે આવેલાં હોય છે. તે ઘણાં બારીક હોય છે. તેની દીટડી દોરા જેવી પાતળી અને ½ થી ¼ ઇંચ લાંબી હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ઘણુંકરી દીટડીથી જરા ટુંકાં હોય છે. તે લંબગોળ અને તેની કોર પાતળી ને ધોળી હોય છે પુ૦ અભ્ય૦ કોશ હોતો નથી. પુંકેસરો ૫ થી ૧૦. સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ ૩ સુક્ષ્મ હોય છે. ફળ બારીક ને તેમાં ઘણાં બીજ હોય છે. બીજ સુક્ષ્મ ખાડાથકી ખાનકવાળાં હોય છે. તેપર ધોળા રંગનો દોરા જેવો એક વાંકો વળેલો છોડો હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-૬-ગુણદોષ અને ઉપયોગ—નીચેની વનસ્પતિ અરસ જેવા છે.

૭-સ્થાનક—ભીનાશવાળી જગાએ બહુધા અરસની સાથે એના છોડવા પણ ઉગે છે. એ હિ૦ના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન—એનો સ્વાદ કડવો હોય છે માટે એને કડવો ઓખરાડ કહે છે. એ અરસની જગાએ ઘણીવાર ભળતામાં વેચાય છે. અને તે ઔષધ નહી ચાલે છે. એને કાંટેલો ઓખરાડ પણ કહે છે.

વર્ગ-એજ.

નંબર ૨૭૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-M. Stricta.

દૃષ્ટાન્ત-H. II. p. 663; N. p. 133; Watt V. p. 255.

૨-દેશીનામ-અરસ (પો૦+ગુ૦+મ૦).

૩-વર્ણન—અરસના છોડવા ½ થી ૧ ફુટ જેટલા ઉંચા થાય છે. તેનાં પાન તળિયે સાંકડાં, મથાળે પહોળાં, ને ટેરવે અણીયનાં સાંકડાં કે ગોળાઇવાળાં બુઠાં હોય છે તે ½ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને ⅛ થી ¼ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે લીસાં ને જરા જાડાં હોય છે. તે છોડના થડમાં ઘણુંકરી એક ચક્રની પેઠે ચોમેર આવેલાં હોય છે. તેથી પાનનું જમીનપર છાતરું થઈ રહેલું હોય છે. એ પાનનાં ચક્ર વચમાંથી કેટલીક લીસી, ચળકતી, ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી ઉભી ડાળીઓવાળી શાખાઓ ઘણ વચમાંથી નીકળેલી હોય છે. તેપર દોરાજેવી પાતળી, લાંબી, બન્ને ત્રણ ત્રણ ફાંટાઓવાળી સળીઓ આવેલી હોય છે જેના સાંધાઓ પાસે સૂક્ષ્મ, પાતળાં, ધોળાં પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. એ સળીઓપર ગુચ્છા કે કલગીની પેઠે ઘણુંકરી ઘણી પાતળી દીટડીપર છુટાં છુટાં ફુલ આવેલાં હોય છે. તે ઘણાં બારીક હોય છે. ફળ લંબગોળ અને બીજ કાળા રંગનાં સુક્ષ્મ ખાડાથકી ખાનકવાળાં હોય છે. તેપર છોડો હોતો નથી.

૪-ઉપયોગીઅંગ.-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ—પિત્તજ્વરકારી પૌષ્ટિક, ચાટુ, પાચક, મૂત્રલ તથા રેચક અને જ્વરઘ્ન.

૬-ઉપયોગ.—અરસ પ્રસિદ્ધ છે. તે ગાંધીઓને ત્યાં વેચાય છે. એનો ઉપયોગ તાવ, અજીર્ણ, મૂત્રાઘાત વિગેરે રોગપર કરવામાં આવે છે. એનો ફાંટ સ્ત્રીઓનો માસિકસ્રાવ ઓછો થતો હોય તો તે ખુલ્લો લાવવા અપાય છે. ઘણા પૌષ્ટિક પાકો અને ઔષધીઓમાં વપરાય છે. અતિસાર અને કોલીકાપર એનો ઉકાળો બીજા વસાણાં સાથે વપરાય છે. પાન પૌષ્ટિક તરીકે ગડગુમડાંપર વાટીને બંધાય છે.

૭-સ્થાનક—મીઠા અને કડવા ઓખરાડની સાથે ઘણીવાર અરસના છોડવા પણ ઉગે છે.

એ આખા હિ૦માં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન—અરસના છોડવા ઓખરાડની પેઠે જરા કડવા હોતા નથી.

૪૬-N. O. CORNACEÆ.

વર્ગ-કોર્નેસી. અંકોલીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષઃ-આ વર્ગમાં વૃક્ષો અને ક્ષુપવાં થાય છે. પાન સામસામાં અથવા આંતરે આવે છે, તે અખંડિત કોરવાળાં હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. પુષ્પબાહ્યકોષનાં પત્રો ૪ થી ૫ (અથવા ૫ થી ૧૦ દાંતાવાળાં) હોય છે. તેની નળી ઓકિસરગર્ભાશયને વળગેલી હોય છે. પુષ્પાભ્યન્તરકોષની પાંખડીઓ હોતી નથી, અને હોય તો ૪ થી ૫ (અથવા ૫ થી ૧૦) હોય છે. પુંકેસરો પાંખડીઓ જેટલાં અથવા તેથી બમણાં કે ત્રમણાં હોય છે. તે પાંખડીઓની સાથે રસભરી કર્ણિકાની અંદર આવેલાં હોય છે. ઓકિસરગર્ભાશય અધઃસ્થિત હોય છે, તે ૧ થી ૪ ખાનાં કે પોલવાળો હોય છે. તેને મથાળે બહુધા રસભરી કર્ણિકાનો મુકુટ આવેલો હોય છે. ઓકિસરનલિકા ૧, તે લાંબી અથવા ટુંકી હોય છે. ઓકિસરનલિકામુખ સાદું અથવા વિભાગિત હોય છે. ફળ ઘણું રસભર્યું, ૧ થી ૪ પોલ અને બહુધા ૧ થી ૨ ઠળિયાવાળું હોય છે. તેને મથાળે ઘણુંકરી પુ૦ બા૦ કોષના અવશેષ રહેલા હોય છે. બીજ લબગોળ અને ગર્ભભર્યું હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, વાન્તિકર, શોધક, વિષહર તથા જ્વર અને શોથઘ્ન આદિ ગુણો રહેલા છે.

વર્ગ-(કોર્નેસી.)

નંબર. ૨૮૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Alangium lamarckii.

દષ્ટાન્ત-H. II. p. 741, N. p. 137; Watt. I. p. 153. ફ. નિ. પા. ૧૨૪.

૨-દેશીનામ-અંકોલી, અંકોલ, (પો૦), આંકોલ, અંકોલી (ગુ૦); આંકોઠ, આંકોલી (મ૦); અંકોલા, અંકોલ અને ઢેરા (હિં૦); અંકોટ, અંકોટક (સં૦).

૩-વર્ણન-અંકોલીની ડાળવાર ઘણી શાખાઓ નીકળી ચોતરફ તેનો વિસ્તાર ફેલાય છે. ત્યારે તેની ઉંચાઈ ૮ થી ૧૦ ફીટ જેટલી હોય છે. પણ જ્યારે તેનું ઝાડ તરસાની પેઠે પાંસરૂં વધે છે ત્યારે તે ૨૦ થી ૨૫ ફીટ ઉંચું જોવામાં આવે છે. તેની શાખાઓ ઘણુંકરી ધોળી હોય છે. પાન લાંબાં અને સાંકડાં હોય છે. ધોળા રંગનાં શિયાળા ઉતાર આવી ફળ જેઠમાં ઘણુંકરી પાકે છે.

મૂળ-ઝાડ અને જમીનના પ્રમાણમાં જાડું અને ઉંડું ગયેલું હોય છે. તેમાંથી કેટલાક બીજા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તે આડા અવળા જમીનમાં ફેલાયેલા હોય છે. તેની ઉપરની છાલ ઘેરા ભૂરા રંગની, ખડબચડી, અને તેનાપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. તેની અંદરની છાલ ધોળી હોય છે. છાલ નરમ અને બટકણી હોય છે. તેની વાસ સહેજ સુગંધિત અને સ્વાદ લીંબડાને મળતો કડવો અને તૂરો હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતા તેની અંદરનું વચલું લાકડું ભૂરા રંગનું સછિદ્ર દેખાય છે. તેથી બહાર છાલનું ધોળું અને ભૂરૂં એમ બે રંગનાં ચક્રો દેખાય છે.

થડ અને શાખાઓ-અંકોલીનું થડ માણસના હાથથી તે સાથળ જેવું જાડું થાય છે. તેપરની છાલ ફીકા ભૂરા રંગની હોય છે. ને તેની ઉપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. અંદરની છાલ લીલાશપડતી ધોળી હોય છે. તે નરમ અને બટકણી હોય છે. તેની વાસ અને સ્વાદ લીંબડા જેવાં કડવાં હોય છે. શાખાઓ ફીકા ધોળા રંગની ને લીસી હોય છે. ને તેનાપરથી કેટલીક શાખાઓ કાંટા જેવી તીક્ષ્ણ અણીવાળી પણ ઘણુંકરી નીકળેલી હોય છે. અતિકોમળ શાખાઓ ભૂરા રંગની ને તેપર વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબાં, ૧ થી ૨ ઇંચ પોહોળાં, અને લીસાં હોય છે. તે તળિયે વિષમ અર્થાત્ લાંબા ટુંકા કોરવાળાં અને મથાળે બુઠી અણીવાળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ ફીકો લીલો અને નીચેનીનો સહેજ પીળાશ લેતો હોય છે. તેની ડીટડી જરા વાંકી, ૨ થી ૩ લાઇન લાંબી અને વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. પાનમાંની નસો તેની નીચેની સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. તેમાં વચલી નસ બહુધા ધોળી હોય છે. અતિ કોમળ પાનપર વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ખટાશલેતો કડવો હોય છે.

ફૂલ-કોમળ શાખાઓ ઉપર ખરી ગયેલાં પાનના ખૂણામાંથી ઘણુંકરી બબે ફૂલ એકજ જગોએથી નીકળેલાં હોય છે. તેનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ ઇંચ જેટલો હોય છે. ફૂલની સુગંધ જાઇનાં ફૂલ જેવી મધુરી હોય છે. તેની ડીટડી લીલા રંગની ને તેપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ- ૫ થી ૧૦ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેપર વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેનાં પત્રો તળિયે જોડાયલાં અને ઉપર તેના ૫ થી ૮ કે ૧૦ સૂક્ષ્મ દાંતા દેખાતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ થી ૧૦ પણ ઘણુંકરી ૬ થી ૮ જોવામાં આવે છે. તે ½ ઇંચ લાંબી અને આશરે ¼ અથવા ⅛ લાઇન પોહોળી હોય છે. તેપર સહેજ વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેનો રંગ

બહારની બાજુ પીળાશસહિત અને અંદરની બાજુ ધોળા હોય છે.

પુંકેસરો—ઘણાં હોય છે. તેના તંતુ અને પરાગ કોશ ધોળા રંગનાં હોય છે. તંતુની આસપાસ ફૂલમાં લાંબી રૂંવાટી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. નલિકા ધોળા રંગની અને પુંકેસરતંતુ કરતાં સહેજ જાડી હોય છે. નલિકામુખ પણ ધોળા રંગનું હોય છે. તે જરા જાડું અને પોહોળું થયેલું હોય છે. ફૂલમાંથી પાંખડી અને પુંકેસરો કાઢી નાંખ્યાથી સ્ત્રીકેસરનલિકા નીચે તેના ગર્ભાશયનો ભાગ ધોળા રંગનો ચપટો પડથી જેવો દેખાય છે.

ફળ—કાંચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં હોય છે. અને તેપર ઉભી નસો દેખાય છે. છાલ ચીવટ અને સ્પર્શે કડવી હોય છે. ફળ ૪ થી ૫ લાઇન વ્યાસનું હોય છે. તેની સપાટી લીસી ને ચળકની હોય છે. ને જખને તેપર થોડા ભૂરા વાળ કે રજ હોય છે. તેને મથાળે ગોળ પડથી હોય છે. જેની વચમાં એક છિદ્ર હોય છે. એ પડથીની બહાર લીલાસસહિત ભૂરા રંગની દલિતની ભૂંગળી આવેલી હોય છે. (ભૂંગળી પુ૦ બા૦ કોશ થોડો મ્હોટો થઇ ફળને મથાળે રહી ગએલો હોય છે, તે છે) જેની ઉપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. એ ફળ પાકે છે ત્યારે જાંબુ જેવાં કાળાં થઇ જાય છે. ત્યારે તેની છાલ એટલી બધી નરમ થઇ જાય છે કે તેને સહેજ દબાવતાં તેમાંથી કાંજી જેવો રસ અને ગર બહાર નીકળી આવે છે. જેનો સ્વાદ ખટાસસહિત મીઠો હોય છે. એ ગરની અંદર એક પેગ ભૂરા રંગનો કઠણ ઠળીઓ હોય છે તેને એક છેડે જરા અણી અને એક ધાર હોય છે. અને તેનાં બન્ને પાસાં સહેજ દબાએલાં હોય છે આ ઠળીઆને તોડતાં તેમાંથી એક બીજ નીકળે છે.

બીજ—ની ઉપરની છાલ પાતળી ને ફીકા બદામી રંગની હોય છે. તે નખવતી ખરચી નાખતાં અંદરથી બીજ ફીકા રંગનું રસદાર્યું અને તેલીયું દેખાય છે. તે ૨ થી ૩ લાઇન વ્યાસનું હોય છે. તેની વાસ ઉગ્ર હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વર્ણિનાશક, રેચક, શોધક, રોપક, સ્વેદલ, વિષઘ્ન, ઝેરી તથા જ્વર અને શોથઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-ઓકોળીનાં મૂળ અને થડનું લાકડું પથ્થરપર ઘસીને વિંછી અને સર્પવિષના ઝેરના તેમજ બીજાં જનાવરના ડંખ ઉપર ચોપડાય છે. વિરેચક, વમનકારક અને એવાંજ બીજાં ઔષધીનાં દરદોમાં ઓકો-ળીના મૂળની છાલ વપરાય છે. સમાકુંભાર્ધ ફ્રાયાં ઉપર એનાં મૂળની છાલ પાણીમાં ઘસીને ચોપડાય છે. એનાં મૂળની છાલ અડધું અને ઝેરના ઉતાર રેચ તરીકે આપવામાં આવે છે. એનાં મૂળની છાલનો કાઢો જ્વર અને સર્પના ડંસ ઉપર પાય છે. એનાં મૂળની છાલની ભૂકી, કફ, ઉપદંશ અને તાવમાં પરસેવો કાઢવા અપાય છે. ઓકોળીનાં પાનને પાણીમાં ઉકાળી દર્દ ભરાવવા દરદીને એ પાણીથી નવરાવે છે. સાંધિવા ગોળાપર એનાં પાન ગરમ કરી બંધાય છે. એનાં ફળ પાકે છે ત્યારે તેમાંનો ગર છોકરાં અને પક્ષીઓ ખાય છે. તે સારી અને પૌષ્ટિક છે. ઓકોળીનું લાકડું ઘણું કઠણ થાય છે. તે કોદાળી વગેરેના હાથા કરવા વપરાય છે. એની શાખાઓમાંથી એક લોક હોકો પીવાની સર બનાવે છે, અને એની પાન મોની થાપજે કોર બાંધવાના વાડામાં જાવળી તરીકે વાપરે છે

મદ્રાસવાળા ડા. મુદીન શેરીફ ખાનબહાદુર લખે છે કેઃ—"ઓકોળીનાં મૂળની છાલ સંધિવા સિવાય બીજે જે દરદો ઉપર ઇપીકાકુઆના અપાય છે, તે દરદોપર આપી શકાય છે. છાલની બારીક ભૂકીની માત્રા ઉલટી લાવવા માટે ૪૫ થી ૫૦ ગ્રેઇનની, તાવમાં પરસેવો લાવવા માટે ૬ થી ૧૦ ગ્રેઇનની, અને વિરેચક ભારી પૌષ્ટિક તરીકે ૨ થી ૫ ગ્રેઇનની છે."

મૅંગલોરવાળા સરજન સી. સાહેબ થૅંક મટેરિયા મેડીકાનરીમાં લખે છે કે—એનાં મૂળની છાલની ભૂકી જલદી, જાંઘી, અને જલોદર દરેક વીસરીસ ચોથે દિવસ તેને પેટની ગાંઠના જોરને અટકાવવા માટે આપવામાં આવે છે. એની છાલ ૪૦ ગ્રેઇનની માત્રામાં સર્પના ઝેર ઉપર અપાય છે.

ડા. વારંજી મીબુ રાજા એલ. એમ. એન્ડ એસ લખે છે કે—"ઓકોળી સોજીવિકારમાં ઘણું સારું કામ કરે છે. ઉપદંશ, વાતરક્ત, ને ઉંદરના ઝેરથી થયેલાં સોજીને સુધારે છે. તેનાં લાકડાંને ઘસી તેનો રસ પીવાથી ઉંદરના ઝેરનો નાશ થાય છે. ઉંદરના ઝેરથી જ્યાં ઉપસેલાં હોય તેમાં તથા તેની બધી જાતના દાહમાં તથા સખત મસામાં ઓકોળી કામ કરે છે. ઉંદરના ઝેરથી થતાં ખરજવાં હોય તે મટે છે વધારે આ દવા ઘણી અકસીર છે ઉંદરના ઝેરથી રક્તને બગાડે છે. અને ઉંદરવાળા દરદીનું લોહી વાતરક્તવાળા દરદીને મળતું આવે છે. તેમાં ઓકોળીનું લાકડું ઘસીને પીવાથી ફાયદો થાય છે. બીજી ઔષધ એની સાથે તે કામમાં પડે છે. ઉંદરમાં ઓકોળી સખત થયું હોય તેનું લાકડું પાણીમાં ઘસી શીશાની દવા કરે છે તેની છાલની ઓછી માત્રા લેવાથી ઓકોળી થાય છે. માત્રા—ઉલટી કરાવવા માટે તેનું ચૂર્ણ ૫ થી ૬ ગ્રેઇન સ્વેદલ તરીકે ૧ થી ૨ ગ્રેઇન, રેચક તરીકે ૧ થી ૧ ગ્રેઇન."

વૈદ્ય હકીમો મહુડીકર નોંધમાં લખે છે કે—

"અંકોલ રક્તવાતને દૂર કરે છે. સર્પના ઝેરને ઉતારે છે, અંકોલીનાં મૂળિયાનો રસ રેચક છે, તે પેટના જીવડાને કાઢી નાખે છે. તે જલોદરમાં બહુ વપરાય છે. કોઢનાં દરદોપર તે ઘણી ફતેહમંદીથી વપરાય છે. તેના ફળના તેલનો ગુણ રોપક છે, તેથી તે ઘણા ઉંડા જખમને પણ પુરી રૂજ લાવે છે. અંકોલીનાં મૂળિયાનો કલ્ક મધ તથા ચોખાના ધોવણની સાથે પીવામાં આવે તો જખા અતિસાર મટે છે, તથા વછનાગનું ઝેર પણ દૂર થાય છે."

સ્વર્ગવાસી વૈદ્ય રૂઘનાથજી આમ લખે [illegible] કે:—

"ફળ વધુ ખાધાથી મોંમાં ગરમી લાગે છે. અંકોલ્યનાં ફળનું બી અંદર તેલ સરખું લાગે છે, પણ તેનું તેલ કહેલું ક્યાંઇ દેખવામાં આવ્યું નથી. તે તેલના ઘણા પ્રયોગ લખ્યા છે પણ તે કાંઇ થતા દીઠા નથી. કેવળ સબેલાજ જોયા છે. અંકોલનું મૂળ પાણીમાં ઘસી પીવાથી ઉલટી જારો થઇને કુતરાં હડકાવાં અને ઉંદરનું વિષ મટે છે. મીંદડાંનું ઝેર પણ અંકોલનું મૂળ મટાડે છે."

અંકોલનાં મૂળની છાલની હૃદય (Heart) ઉપર થતી ઝેરી (ઘાતક) અસર વિષે સરજન મેજર ડા૦ કે૦ આર૦ કીર્તિકર પોતાનાં પૉઇઝનસ પ્લૅન્ટસ ઓફ બોમ્બે" વા. ૧ માં જે હકીકત આપે છે તે જાણવા જેવી છે.

૭-સ્થાનક—ડુંગરી પ્રદેશમાં વિશેષ કરી ઝરણાંઓને કાંઠે ઉગે છે.*

એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન—સંસ્કૃત નામોપરથી દેશીનામો નીકળેલાં લાગે છે.

૪૭—N. O. RUBIACEÆ.

વર્ગ રૂબિયેસી.

હરદરવા અને ભમરછાલનો વર્ગ. વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને સુલક્ષણ—આ વર્ગ પણ મોટો અને ઘણો ઉપયોગી છે. આ વર્ગમાં વૃક્ષો, ઝાડવાં, નાહાના છોડવા અને વેલાઓ થાય છે, તેમાં ઘણાં ઝાડવાં કાંટાળાં પણ હોય છે. પાન સામસામાં અથવા ગુચ્છા પેઠે આવેલાં હોય છે, તે સાદાં અને અખંડ કોરવાળાં હોય છે. ઉપપાન ઘણું કરી બે પાનની જોડીની મધ્યમાં શાખાપર આવેલાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશ અંડકોશરના ગર્ભાશયની સાથે જોડાયલો હોય છે. અને તેના દાંતા તરેહવાર આકારના અને ક્રમે તે સંખ્યામાં તેનાપર આવેલા હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૪ થી ૫ હોય છે. પુંકેસરો પાંખડીઓ જેટલાં અને તેનાપર આવેલાં હોય છે. કર્ણિકા બીજગર્ભાશયની ઉપર આવેલી હોય છે. બીજ-સરગર્ભાશય અધઃસ્થિત (inferior) ૨ થી ૧૦ પોલાણવાળો હોય છે, નલિકા સાદી અથવા ફાંટાવાળી, અને બીજકેસરાગ્રમુખ તરેહવાર હોય છે. આદિબીજ ગર્ભાશયના દરેક પોલમાં ૧ કે વધારે હોય છે. ફળ તરેહવાર આકારનાં હોય છે, તે પોતાની મેળે ઉઘડનારાં (વિકાશી) અથવા નહિઉઘડનારાં (અવિકાશી) હોય છે. તેમાં બે કે ઘણાં બીજ હોય છે. બીજ સૂક્ષ્મ અથવા મ્હોટાં, જુદા જુદા આકારનાં ને ઘણુંકરી કણયુ હોય છે.

આ વર્ગમાંની સૌથી પ્રસિદ્ધ અને ઉપયોગી વનસ્પતિ જૂન (કોફી), સિંકોના, મજીઠ અને આલ છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં જ્વરઘ્ન, ગ્રાહી, સ્થિરગુણકારી પૈષ્ટિક, રેચક, વાન્તિકારક, ગ્રાહક અને વિષારી ગુણ રહેલા છે.

*આ સ્વસ્થાનનાં આદિત્યાણું જંગલમાં જતાં વાડીઓના રસ્તાની જમણી બાજુ મસ્તુને કાંઠે, ગોડાણા જવા પાસે બાવળ વાવના બાગમાં, અને પ્રાચ્છી કેડીને માર્ગે નાગોથી ડુંગરપર જતાં ઘોડના ચાલાના ઝરા કાંઠે, તેમજ વાંદરાઝરને કાંઠે અંકોલીનાં વણઝાં ઝાડવાં મોટાં ઉગેલાં જોવામાં આવે છે.

વર્ગ—(રૂબિયેસી).

નંબર—૨૮૧.

૧ શાસ્ત્રીયનામ—*Adina cordifolia.*

દૃષ્ટાન્ત—H. III. P. 24; N. P. 142; Watt, I. P 114; રૂ. નિ. પા. ૫૨૭.

૨-દેશીનામ—હરદરવો, હળદરવો (પિઝ્ગુ૦); હેદ, હલદરવા (મ૦); હરદા, હરદુ, હલદવા (હિં૦); હરિદ્રુમ (સં૦).

૩-વર્ણન—હરદરવાનાં ઝાડ આશરે ૧૫ થી ૭૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેનું થડ ઘણુંકરી સીધું હોય છે, તે ૧½ થી ૧ કે ૧½ ફુટ વ્યાસનું હોય છે. શાખાઓ લાંબી અને ચોતરફ ફેલાતી હોય છે. થડ અને શાખાઓની છાલનો રંગ ભૂરો કે ભસ્મી હોય [illegible] ને તેપર ચીરા પડેલા હોય છે. કોમળ શાખાઓ રતાસસેના ભૂરા રંગની ને તેપર ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર ચળકતા ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પાન—સામસામાં હોય છે. તેની કુંપળ પ્રથમ ૨ (બે) ઉપપાનોની વચ્ચે ઢંકાએલી હોય છે, પણ પાનની કુંપળ ઉઘડી પાન મ્હોટું થવા માંડે [illegible] ત્યારે ઉપપાનો ખરી પડે છે. તમામ પાન એક સરખા આકારનાં ઘણાં સુંદર હોય છે. તે ૫ થી ૧૫ ઇંચ લાંબાં અને તેટલાંજ પોહોળાં હોય છે. તે તળિયે ડીંટડી પાસે વિભાજિત અને ટેરવે અણીવાળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો અને નીચેનીનો ફીકો લીલો હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી

બહુધા લીસી તોપણ સહેજ ખરસટ અને નીચેની બાજુની રૂંવાટીવાળી હોય છે. પાનની દીટડી સુતળીથી પેનસીલ જેવી જાડી અને ૨ થી [illegible] ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર બાજુની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાનમાં ઘણું-કરી સામસામી નસો હોય છે, તે નીચેની સપાટીપર બહાર નીકળતી હોય છે. પાનની દીટડી અને એ નસોનો રંગ બહુધા જાંબુડી છાયાસિતો હોય છે, અને તેપર બાજુની ગીચ રૂંવાટી હોય છે. પાનને રોશની તરફ આડું રાખી ઉપરની સપાટીમાં આઈગ્લાસ (નાહાની વસ્તુને મ્હોટી કરી દેખાડનાર કાચ)થી જોતાં તેની નસોવચ્ચેની જાળીની રચના પારસપીંપળ જેવી બહુ સુંદર દેખાય છે. પાનને ચોળવાથી તેની વાસ ઉગ્ર અને ચાવવાથી તેનો સ્વાદ તીખો, અને પાછળથી જરા કડવાસસીનો લાગે છે.

ઉપપાન—બે સામસામાં હોય છે. તે ગોળાઇસીનાં ને તેની ઉપર ઘણુંકરી ઉભી નસો હોય છે. તેની અંદર તેને તળિયે ચીકણો રસ અને તેની બહારની બાજુ ધોળા બાજુની રૂંવાટી હોય છે. ઉપપાન ½ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે, તે તળિયે વખતે જાંબુડી છાયાસિતા રંગનાં હોય છે.

ફૂલ—સુવાસિત, સુંદર પીળાસસેતા રંગનાં, ફૂલોની દડી ચૈત્રથી વૈશાક જેઠમાં આવે છે. તેની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોખુણમાંથી ૧ થી ૩ નીકળેલી હોય છે. અને એ દરેક સળીપર તેને મથાળે ઘણાં સૂક્ષ્મ ફૂલોથી બનેલી ¾ ઇંચથી ૧ ઇંચ વ્યાસની એક દડી આવેલી હોય છે. સળી પાનની દીટડી કરતા બહુધા પાતળી, ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબી, અને બાજુની રૂંવાટીવાળી હોય છે. તે મથાળે સાંધાવાળી હોય છે. એ સાંધા પાસે પુષ્પપત્ર હોય છે તે તરત ખરી જાય છે. એની દરેક દડીપર જે ઘણાં સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં હોય [illegible] તે દરેક ફૂલમાં પુ૦ બા૦ કોશપત્રો ૫, પુ૦ અભ્ય૦ કોશ પાંખડીઓ ૫, પુંકેસરો ૫, ને સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે.

ફલ—સૂક્ષ્મ—૨ પોલવાળું—દરેક પોલમાં ઘણાં બારીક બીજ હોય છે.

૪—ઉપયોગી અંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—શોથઘ્ન, શોધક, રોપક.

૬—ઉપયોગ—એનાં મૂળની છાલ પાણીમાં ઘસીને ઢોરી જનાવરોના ઝખમપર ચોપડાય છે. એનાં થડની છાલ તેલમાં ઉકાળી તે તેલ નહીં રૂઝાતાં ચાંદાં અને ગડ-ગુંબડાં ઉપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં પાનની મુસાફર લોકો પતરાવડી બનાવે છે. એનાં પાન છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ઢોરોને ખવરાવવામાં આવતાં હતાં. એનાં કાચાં ફૂલ સુકાવી મરીની સાથે વાટી કપડછાણ કરી તેની ચપટી માથાના સખ્ત દુખાવામાં સુંઘાડવામાં આવે છે તેથી આરામ થાય છે એમ કહેવાય છે. એનાં ફૂલ સુંઘવાથી પણ માથાનો દુખાવો ઓછો થાય છે, પણ કોઇ વખત સુંઘવાથી નીંદ્રા ચડે છે અને વમન થાય છે. હરદરવાનું લાકડું પીળા રંગનું થાય છે. તે જે રીતે પાલીશ થઇ શકે તેવું હોય છે. તેમાંથી મઝાના લોકો રમકડાં અને બીજી નાહાની નાહાની વસ્તુઓ (કરનીગર)ની ચાલે બનાવે છે. એનાં લાકડાંથી સાધારણ ઘરનું વેરણ જેવું કે બારણાં, વળી, કાંસકા અને બારસાખ વગેરે બનાવવામાં આવે છે. એનું લાકડું ભીનાસમાં રહે તો સડી જાય છે.

"હરદરનો કફને મટાડે છે, સુંવાળાં રેસાને સોધીને રુઝવે છે, શરીરની કાન્તિને વધારે છે, પિત્તને શાંત કરે છે અને ઉલટીને મટાડે છે." (વૈ૦ રૂગનાથજી).

૭—સ્થાનક—ચોકળા અને ઝરને કાંઠે તેમજ ડુંગર પડથારા અને પાડુની જમીનમાં હરદરવાનાં ઝાડ છૂટાં છવાયાં ઉગે છે. એ હિં૦ના વિશેષકરી સૂકા ભાગ વિષે થાય છે.

૮—વિશેષ વિવેચન—એનાં લાકડાંનો રંગ હળદર જેવો પીળો હોય છે માટે એને હળદરવો કહે છે.

વર્ગ—(રૂબિયેસી).

નંબર ૨૮૨.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Stephegyne Parvifolia.

દૃષ્ટાન્ત—H. III. p. 25; N. p. 142; Wat. VI. part III. p. 360; ફ. નિ. ૫૦ ૪૨૮.

૨—દેશીનામ—કલમ, કળમ (પે૦); કંમ (કો૦); करम, कलम (म०); करंब, कलम (हिं०); कलकदम्ब (सं०).

૩—વર્ણન—કળમનાં ઝાડ ૧૫ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં ડુંગરમાં ઉંચાં જોવામાં આવે છે. તેમાં પાસે પાસે ઘણી શાખાઓ નીકળી તેની ઘણીસારી સઘનપણે થઇ હોય છે. પાન ગોળાઇસીતાં તોપણ જરા લાંબાં હોય છે. એમાં હરદરવાથી કંઇક નાહાની ફૂલની દડીઓ વૈશાકે આવે છે. તેમાં ફીકા પીળા રંગનાં પીળાં સોનેરી ફૂલની સુગંધને મળતી સુગંધવાળાં સુંદર સૂક્ષ્મ ફૂલ આવેલાં હોય છે, તેમાંથી ઘણી મધુરી સુગંધ ચોતરફ બહેકી રહેલી હોય છે. અને તે ફૂલપર ભમર અને બીજી નાહાની નાહાની મધમાખો ગુંજારવ કરી રહેલાં હોય છે. આ વખતે આ ઝાડનો દેખાવ ઘણો મનોહર એક જોવા લાયક થઇ રહે છે. ફલ એજ દડીમાં ઘણા લાંબા વખત સુધી ઝાડપર ટકી રહે છે. તે શિયાળા ઉતાર હોળી સુધી ખરી જાય છે.

મૂળ—એનું ખીલામૂળ ઉંડું અને લાંબું ગયેલું હોય છે. તેમાંથી થોડા ફાંટાઓ ફૂટી જમીનમાં લાંબા ફેલાયલા હોય છે. ને તેમાંથી નવી ફૂટો જમીનપર)"

કળે છે. અને જમીનમાં ઝીણા રેસા જેવા તેમાંથી ગના ફાંટા નીકળે છે. મૂળની છાલ ફીકા ધોળા કે રા રંગની હોય છે. તેપરની ફોનરી જરા જાડી હોય . અંતરછાલ રતાશસીતા રંગની હોય છે. લાકડું પણું ણ ને તે પણ રતાશસીતા રંગનું હોય છે. છાલની લ અણગમતી અને સ્વાદ કડવાસલેવો તૂરો લાગે છે. ગને કાપ્યા પછી ને થોડીવારે વધારે રતાશ પકડે છે.

દાંડી અને શાખાઓ—આ ૧ ઈંચથી ૧ ફુટ જેટલું ડું થાય છે. તે ભસ્મી રંગનું ને લીસું હોય છે. તેપર હેર ડાઘાં પડેલાં હોય છે. કેટલાર તેપરની છાલ ખડબચડી ને ભૂરા રંગની હોય છે. ને તેપર ઉભા ચીરા ડેલા હોય છે. શાખાઓ ઉપર જતાં જુદી ને ચોધારી થેલી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ ધણા જેવાં છાંટણાં હોય . તે આપની ખરી જેવાં વચમાંથી બે ફાટ થયેલાં હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની, ને તેપર ધોળા વાળની રુંવાટી અને પીળાં છાંટણાં આવેલાં હોય છે. આ શાખાઓ બે કે ચાર ધારવાળી ને જરા ભારવાળી હોય છે.

પાન—સામસામાં આવે છે. તે ૩ થી ૬ ઈંચ લાંબાં અને ૨ થી ૪ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેનો આકાર હૃદયાકૃતિનો સંજોગ ને અધવચ ઉપરથી સાંકડો થતો એમ વરેહવાર હોય છે. તોપણ પાનનો સાધારણ આકાર ગુંદાનાં સાંકડાં પાનને મળતો હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલા ને નીચેની ફીકા લીલા રંગની હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ વાળની રુછાગ હોય છે. તેથી તેપર આંગળી ફેરવતાં તે સુંવાળાં લાગે છે. ડીટડી પાસે તેની કોર ગોળાષ્ટલોની પણ વિશેષ કરીને વિભાજિત થયેલી હોય છે. પાનનાં રેસાં ગોળાષ્ટલોનાં કે વખતે જુદી અણીઓનાં હોય છે. પાનની નસો વખતે સામસામી પણ ઘણુંકરી આંતરે હોય છે. તે ઉપરની સપાટીપર અંદર બેસતી અને નીચેનીપર બાહાર નીકળતી હોય છે. એ નસોવચ્ચેનું બારીક જાળીકામ આતશી-મ્લાસ (નાહાની વસ્તુને મ્હોટી કરી દેખાડનાર કાચ)થી જોતાં ઘણું સુંદર દેખાય છે. પાનની ડીટડી ૧/૨ થી ૧ ઈંચ લાંબી હોય છે. તે રતાશસીતા રંગની હોય છે, ને તેનાપર ગીર હોય છે. અતિ કોમળ પાન રતાશસેતા રંગનાં હોય છે. અને તેને ટેરવે વખતે અણી હોય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી અણગમતી વાસ આવે છે, અને ચાખવાથી તેનો સ્વાદ તુરો ને ચરાઇથી મળતો લાગે છે.

પાનને બે સામસામાં ઉપપાન હોય છે. તે ફિક્કા કે સ્તાસનિયા રંગનાં હોય છે. તેની ટોચની સપાટીપર વાળની રુછાગ હોય છે. તે ઉપર ઉભી નસો હોય છે. તે તળિયે સાંકડાં ને ટેરવાં તરફ પોહોળાં ને ગોળાષ્ટલોનાં હોય છે. તે ૩/૪ ઈંચથી ૧ ઈંચ લાંબાં ને ૧/૨ થી ૩/૪ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે તરત ખરી જાય છે.

ફૂલ—પુષ્પધારણ કરનારી સળીઓ પત્રોણમાંથી અથવા શાખાને છેડેથી નીકળે છે. તે ઘણુંકરી સામસામી હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબી ને મથાળાં તરફ જરા ચોધારી હોય છે. ને તેપર બારીક ભૂરા વાળની રુંવાટી હોય છે. આ સળીઓને મથાળે આસરે ૧ થી ૨ લાઇન લાંબી, જરા જાડી સળીપર ફૂલની દડી આવે છે. તેનો વ્યાસ આસરે ૧/૨ થી ૧ ઇંચનો હોય છે. આવી દરેક દડીમાં આસરે ૧૫૦ થી ૨૦૦ કે તેથી વખતે થોડાં વધારે સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં હોય છે. તે દરેક ફૂલ એ દડીમાં જૂદું જૂદું ગોઠવાયલું હોય છે. ફૂલની એ સળી નીચે સામસામાં બે મ્હોટાં પુષ્પપત્રો જેવાં પાન આવેલાં હોય છે. તે ૧૧/૨ થી ૨ ઈંચ લાંબાં અને ૧/૨ થી ૧ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે રંગે લીલાસસેતાં પીળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીસી ને નીચેનીપર વાળની રુંવાટી હોય છે. ને તેમાં નસો પણ વધારે આવેલી હોય છે. તેનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં ને ડીટડી પાસે તેની કોર સાંકડી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—એક સૂક્ષ્મ પ્યાલીના આકારનો પીળાશસેતા પીળા રંગનો હોય છે. તે આસરે ૧/૨ લાઇન લાંબો, અને તેના મુખપર જરા લાંબી સખ્ત રુછાગ આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયેથી જોડાઇને એક નળી જેવી થયેલી હોય છે. ને ઉપર તેના છેડા છુટા હોય છે. પાંખડીની નળી ઘણી પાતળી અને આસરે ૧/૮ ઈંચ લાંબી હોય છે અને તેના છેડા તેથી ટુંકા હોય છે.

એ ફૂલને બારીકીથી તપાસતાં કેટલાક ફૂલોમાં ૪ કે ૬ પાંખડી, અને તેટલાજ પુંકેસરો જોવામાં આવેલાં છે. પણ ઘણુંખરી (મેજોરિટી) તો પાંખડી, ને પુંકેસરો પાંચજ હોય છે.

પુંકેસરો—પાંખડી જેટલાંજ અને તેની નળીપર આવેલાં હોય છે. ને પાંખડીથી નાહાનાં ને રંગે પિળાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ ને તેનો ગર્ભાશય બે પોલાણનો હોય છે. નલિકા ઝીણી, પાંખડીથી બહાર નિકળતી ને સીધી હોય છે. નલિકામુખ સંજોગ ને નલિકાથી જાડું હોય છે.

ફળ—ફૂલ ઉઘડી ગયા પછી તેની પાંખડી પુંકેસરો અને સ્ત્રીકેસરનલિકા એ સૌ ખરી જાય છે. અને ફક્ત સ્ત્રીકેસરનો ગર્ભાશય (અથવા ફળ) તેના મુખપર પુ૦ બા૦ કોષ સહિત દડીપર રહી જાય છે. આ વખતે દડી ૧/૨ થી ૩/૪ ઈંચ વ્યાસની થઇ રહેલી હોય છે. તેમાં દરેક ફળ ૧૧/૨ લાઇન લાંબું ને ૧/૨ લાઇન પોહોળું હોય છે. તે તળિયે સાંકડું ને તેને મથાળે પુ૦ બા૦ કોષની

ફુડવી હોય છે. તેની સપાટી ખડબચડી હોય છે. તે તદન પાકી જાય છે ત્યારે તે મથાળેથી ચીરાઇ જાય છે. ને તેની અંદર આવેલા પાતળા પડવાળા બે ખંડ અર્થાત્ પોલ જુદી જુદી ચીરાઇ તેમાંથી ઘણાં બારીક બીજ બહાર નીકળે છે.

બીજ-ઘણાં સૂક્ષ્મ હોય છે. તે રતાસલેતા ભૂરા રંગની બારીક ભૂકી જેવાં દેખાય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ટાઢી અને જવરઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળ અને થડની છાલ વાટીને સંધિવાના દુખાવા ઉપર ચોપડાય છે. એની છાલનો ક્વાથ તાવ અને પેટના દુખાવા ઉપર અપાય છે. એનાં પાન છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ઢોરને પુષ્કળ ખવરાવવામાં આવતાં હતાં. એના ફૂલ અને કાચા ફળ રંગના કામમાં વપરાય છે. એનાં પાન ફૂલ અને ફળ વાટી તેને તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લાગ નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં અને મસ્તકના ગુમડાં ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનું લાકડું સાધારણ ટકાઉ અને હલકું હોય છે. તે ખેતીવાડીના ઓજારો, રમકડાં, ખાટલાના પાયા, રકાબીઓ, પ્યાલા, ડબીઓ વગેરે બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. એના લાકડાના રમારી મોટા માછવા અને કુવા બાંધવાની વાળીઓ કરે છે.

"ધારાકદંબ ગુણમાં કદંબ જેવો જ છે. કદંબવૃક્ષ અને તેનું કાચું ફળ એ ટાઢાં છે, વર્ણને સારો કરે છે. ગ્રાહિ છે, વીર્યને પુષ્ટી કરે છે. યોનીરોગ, રક્તવિકાર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ અને ગુમડાંને ટાળે છે. રૂક્ષ છે, ધીના દુધને વધારે છે, વિશેષ ખાવ તો આફરો કરે છે. તેનાં કુણાં પાકાં રક્તપિત ને અતિસારને ટાળે છે, અરૂચીને મટાડે છે. એનાં પાકાં ફળ વાત હરે છે. પિત્ત અને કફને કરે છે. ધારાકદંબની છાલ તાવ ઉપર દેછે. એની છાલના રસમાં રૂ બોળી છોકરાને ધાંટી પડી હોય તો લગાવે મટે છે. આનો રસ કાઢી ખરીજીરાની સાથે મિશ્રી ઓખધ કરીને છે." (વૈ૦ કૃષ્ણાચાર્ય).

૭-સ્થાનક-બરડા ડુંગરમાં વેણુ અને ખંભાળાને ડારિ, ડુંગરના પડખારા અને ખાડીમાં છૂટી છવાઈ કદમનાં ઝાડ ઉગે છે.

આ હિંદુસ્તાનના ઘણાભાગ સુકા જંગલોમાં થાય છે

૮-વિશેષવિવેચન-શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર આનંદકંદની આજ-સુધીનું મોટું કદંબવૃક્ષ (Anthocephalus cadamba) આ સ્થાનમાં ઉગતું નથી પણ ધારાકદંબ અર્થાત્ કદમનાં નાનાનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે એની શાખાઓ અને પાનની ઘટા તેમજ એમાં આવેલી સુગંધિત ફૂલની કેડી દીઠે એનાં ઝાડ જેવાં તો સુંદર લાગે છે કે એ બરડાના જંગલોમાં જણાઇ આવે છે.

વર્ગ—(રૂબિયેસી.)

નંબર ૨૮૩.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Hymenodictyon Excelsum.

દૃષ્ટાન્ત—H. III. p. 35; N. p. 149; Wa: IV. p. 317; રૂ. નિ. પા. ૫૩૦.

૨-દેશીનામ-ભમરછાલ (પો૦)+(ગુ૦); કૌંગ (મ૦); भौलन, भोंसर (हिं०); भ्रमरछल्ली (सं०).

૩ વર્ણન-ભમરછાલનાં ઝાડ ૧૫થી ૨૦ કે ... ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેની જાડી શાખાઓ ઉંચી ... અને કોમળ ડાળી અવળી અને નીચી ઝુકી હોય ... એનું થડ ડ઼ થી ૧ ફુટ કે તેથી વધારે જાડું હોય ... તેની છાલ જાડી, પોચી, ઉપરથી લીસી કે ... ભૂરાસ્યાના લીલા રંગની ને અંદરથી ઝીણા રાતા રંગની અને કડવી હોય છે. એનું લાકડું પોચું, ઝીણા પીળા ભૂરા રંગનું હોય છે. એનાં ઝાડને જખમી કરતાં ... નસોમાંથી એક જાતનો પ્રવાહ ઝરે છે તે ભૂરા રંગ ... અને ચીકણો હોય છે. તેની વાસ મધ જેવી અને સ્વાદ કડવો હોય છે. પાન સામસામાં, ૪ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં (કોઇવાર ૧ થી ૧½ ફુટ) અને ૩ થી ૪ (કોઇવાર ... ૮ ઇંચ) ઇંચ પોહોળાં હોય છે. ઉપપાન ... દાંતાવાળાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી ... વિભાજિત હોય છે. તેપર ભૂરાવાળાની ... હોય છે. આ સળીઓ પાસેનાં ઉપરનાં (પુષ્પપત્ર જેવાં) પાન લાંબી ડીંટડીવાળાં ૩ થી ૫ ઇંચ લાંબાં, ... નસોવાળાં, ને સાંકડાં હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં હોય છે. ફળ ½ ઇંચ લાંબાં ને ઘણાં બીજવાળાં હોય છે.

૪ ઉપયોગીઅંગ-છાલ, પાન અને લાકડું.

૫ ગુણદોષ-ટાઢી અને જવરઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળની છાલ ... રંગવાના કામમાં વપરાય છે. એની ભમરછાલનો કાઢો તાવ ઉપર અપાય છે. એનાં પાન છપ્પનિયા દુકાળ વખતે તમામ ઢોરને ખવરાવવામાં આવતા હતાં. એનાં પાન રક્તવિકાર ... અને મસ્તકનાંગુમડાંપર બાંધવામાં આવે છે. એનું લાકડું રમકડાં, કાંસકી, ડબીઓ, તરવારનાં મિયાન ... બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. બરડા ડુંગરના ... લોકો ખાસ વયોવાની સ્વાઇ ભમરછાલનાં ... બનાવે છે. એની છાલ રંગના કામમાં વપરાય છે

વૈદ્ય સાહેબે પોતાની ડીક્શનરીમાં ભમરછાલનું ... કરી લિંગથી પુષ્પકરણ થવા બાબતનો બનાવ ... આપેલ છે.

૭-સ્થાનક-ડુંગરોમાં ઉગે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં સાત વીરડાના ભાગમાં અને ગેલન-સર, હડિયા, અને આસેક ડુંગરના ઉંચા પડધારાપર ભમરછાલનાં થોડાં ઝાડ ઉગે છે. એ હિં૦ના કેટલાક ખુશ બાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-આ ઝાડનાં પાનની પાછળની બાજુએ ઘણુંકરી ચોમાસાની મોસમમાં રાતી પીંખપર કાળા પાંચ આંકડાવાળી ભમરીઓ બેઠેલી હોય છે, તે ઉડે છે ત્યારે ભમરા જેવો અવાજ થાય છે, આ ઉપરથી કદાચ એને ભમરછાલ અથવા ભમરછલી કહેતા હશે.

નેવરીનાં ઝાડપર પણ આવી ભમરીઓ જેવામાં આવે છે. (નં૦ ૨૯૦).

વર્ગ-(રૂબિયેસી).

નંબર ૨૮૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Oldenlandia corymbosa.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 64; N. p. 143; Watt. V. p. 480; રૂ. નિ. પા. ૨૧.

૨-દેશીનામ-પરપટ (પો૦+ગુ૦); पापडी पापडी (મ૦); दमन-पापर, पित्तपापडा (હિં૦); पर्पट (સં૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે. તે ૨ ઈંચથી ૧½ ફુટ ઉંચા થાય છે. કોઇવાર એમાં સામ-સામી કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, અને ઘણીવાર તે ઓછીવધીએ પણ ઉગેલા હોય છે. પાન સામસામા, સાંકડાં, કે ભાલાકૃતિનાં હોય છે. તે ½ થી ૨ ઈંચ લાંબાં હોય છે. ઉપપાન ઝીણાં સળી જેવાં હોય છે. ફુલ સૂક્ષ્મ પીળા રંગનાં અને ફળ નાહાની પોહોળી શીંગ જેવાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-જ્વરઘ્ન અને પિત્તશમનકારી પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-એના છોડવાનો ક્વાથ તાવ, સંધિવા, ઉપદંસ, અજીર્ણ, પિત્તવિકાર અને ઉલટી ઉપર આપ-વામાં આવે છે. એનાં પાનનો રસ હાથની હથેલી અને પગનાં તળિયાંની દાહ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-એ આખા હિન્દુસ્થાનમાં આરોગ્ય ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-બજારમાં વેચાતો શાહતરા-પિત્તપાપડા (નં૦ ૧૩), ખડશીશીઓ પિત્તપાપડા (નં૦ ૪૨૪) અને ખાખરનાં બીજ (નં૦ ૧૯૮) જે પણ પિત્તપાપડા કહેવાય છે, એ ત્રણેથી આ પરપટ જુદો છે.

વર્ગ-(રૂબિયેસી).

નંબર ૨૮૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-O. Heynii.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 65; N. p. 143.

૨-દેશીનામ-પરપટી (પો૦+ગુ૦); घमुरी (મ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા પણ પર્પટ જેવા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે. એનાં પાન ઘણાં સાંકડાં હોય છે. ફુલ ઘણુંકરી પીળાં અને ઘણાં સૂક્ષ્મ હોય છે. એના છોડ-વાનો ઉપયોગ પણ ઉપરના નં૦ ૨૮૪ મુજબ થાય છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં ઘણુંકરી ડુંગરી પ્રદેશમાં ઉગે છે.

વિશેષવિવેચન-આ વર્ગની બીજી પણ આવી નાહાની વનસ્પતિઓ કેટલીક આ સ્વસ્થાનમાં ચોમાસે ઉગે છે. જેની નોંધ હજુ પૂર્ણપણે થએલી નથી.

વર્ગ-(રૂબિયેસી).

નંબર ૨૮૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Randia dumetorum.

દૃષ્ટાંત-H. III. p. 110; N. p. 144; Watt. VI. Part. I. p. 389; રૂ. નિ. પા. ૭૭.

૨-દેશીનામ-મીંઢોળ, મીંડળ (પો૦+ગુ૦); गेल, मदन (મ૦); मदन, मैनफल (હિં૦); मदन, गाल्वः (સં૦).

૩-વર્ણન-મીંઢોળનાં ઝાડ ૬ થી ૧૫ ફીટ ઉંચા થાય છે. તે ઘણા વિસ્તારવાળાં હોતાં નથી પણ ઘણુંકરી લાંબા તરસાની પેઠે ઉંચાં વધેલાં હોય છે. તોપણ તેમાં નાહાની નાહાની ઘણુંકરી સામસામી આડી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તેથી આ ઝાડને મથાળે થોડો ભરાવ દેખાય છે. પાન પોહોળાં, ચળકતાં, લીલાં કે પેશ લીલા રંગનાં હોય છે. તે ટુંકી શાખાઓ ઉપર ભટ્ટ પાસે પાસે આવી જવાથી ચચ્ચાર, પાંચ પાંચ પાન શાખાઓને છેડે ગચ્છની પેઠે નીકળ્યાં હોય એમ દેખાય છે. [illegible] પાનમાં કેટલાંક લાંબાં, અને કેટલાંક ટુંકાં હોય છે. [illegible] શિયાળે ખરી જાય છે અને ઉન્હાળા [illegible] અને ચોમાસાની શરૂઆતે નવાં આવે છે. એ [illegible] કાંટા હોય છે. ફુલ લીલાસફેદ [illegible] કે [illegible] મધુરી સુગંધવાળાં હોય છે. ફળ [illegible] [illegible] કે રતાશલેતાં ભુરાં હોય છે.

મૂળ-જમીન પ્રમાણે ઉંડું [illegible] હોય છે. [illegible] કાંકરીવાળી જમીનમાં તેના કેટલાક [illegible] [illegible] તેનાં ખીલામણ કરતાં વધારે [illegible] હોય છે.

થડી અને શાખાઓ-[illegible] કે હાથ જેવું જાડું હોય છે. [illegible] કેટલીક પાનની શાખાઓ [illegible] હોય છે. થડી અને

શાખાઓની છાલ ખડબચડી અને તેપરથી પાતળી ફોતરી ઉતરતી દેખાય છે. તેપર ભૂરા રંગની ભુરકી હોય છે. કોમળ શાખાઓ જરા દબાયલી અને પાનની પાસે જરા પોહોળી થયેલી હોય છે. શાખાઓપરના કાંટા પાનના સાંધાથી ઉપર એકેક આંતરે આવેલા હોય છે. શાખાનો આડો કાપ કરી જોવાથી તેમાં ચાર ચક્રો દેખાય છે. પહેલું ચક્ર તેની વચ્ચોવચ ગાભાનું ચળકતું ભૂરા રંગનું હોય છે, તેથી બહાર બીજું ચક્ર સછિદ્ર ધોળા રંગનું સૂક્ષ્મ પડદાથી ગોઠવાયલું માલમ પડે છે, ત્રીજું પાછું ભૂરા રંગનું, અને ચોથું લીલા રંગનું છાલનું ચક્ર દેખાય છે. શાખાઓપર ભરમી રંગનાં નાહાનાં છાપાંઓ અને ડાઘા હોય છે. અંદરની છાલ લીલા રંગની ને બટકણી હોય છે. ચાકડું કડુઆ, અને વાસ તથા સ્વાદ અણુગમતાં હોય છે.

પાન–સામસામાં આવેલાં હોય છે. તે ડીટડી પાસે સાંકડાં, મધ્યાળે પોહોળાં, ટેરવે ગોળાઇલેતાં કે અંદર બેસતી ખાંચવાળાં અથવા બુઠ્ઠી અણીવાળાં હોય છે. તે ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીએ ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનમાંની નસો ક્વચિતજ સામસામી પણ ઘણુંકરી આંતરે આવેલી હોય છે. વાસ અને સ્વાદ અણુગમતાં હોય છે.

ઉપપાન–તળિયે પોહોળાં, મથાળે અણીયતાં, સફેદ વાળની રૂંવાટીવાળાં, અને ઉભી ઝાંખી નસોવાળાં હોય છે.

ફૂલ–પુ૦ બા૦ કોષપર ભૂરા કે ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે ૨ લાઇન લાંબો, અને તેનાં મુખપર ઘણુંકરી જરા લાંબા ટુંકા ૬ દાંતા દેખાતા હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેમાં મોઘરા જેવી મધુરી સુગંધ હોય છે. તેની નળી ½ ઈંચ લાંબી અને મથાળે તેના મુખના વિસ્તૃત ભાગનો વ્યાસ પણ ½ થી ૧ ઈંચ જેટલો હોય છે. કળીની સ્થીતિમાં પુ૦ બા૦ કોષ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોષ લીલા રંગના હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ડાંટાઓપરથી અથવા પત્રકોણમાંથી વખતે એકજ મધી પાસેથી ૨ થી ૪ નીકળેલી હોય એમ દેખાય છે, અને વખતે કોમળ શાખાઓને છેડે એકેક ફૂલ આવેલું હોય છે. ફૂલની ડીટડી જરા ટુંકી અને વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. અને પુ૦ બા૦ કોષના દાંતા ટેરવે અણીયાળા કે ગોળાઇલેતા અને ઉભી નસોવાળા હોય છે. પુંકેસરો ૫ હોય છે. તે પાંખડીઓના ગાળામાં નળીના મુખપર આવેલા હોય છે. તેના તંતુઓ સ્પષ્ટ દેખાતા નથી, માત્ર પરાગકોષ દેખાય છે. તે નળીમાં ચોતરફ ચોંટેલા, ધોળા રંગના, લંબગોળ, અને અણીયાળા હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પુ૦ બા૦ કોષની સાથે જોડાયલો હોય છે. એટલે પુ૦ બા૦ કોષના છેડાઓ ગર્ભાશયને મથાળે આવી જાય છે, નલિકા ધોળા રંગની ½ ઈંચ લાંબી, અને લીસી હોય છે. નલિકાગ્રમુખ લીલાસલેતું પીળું, જરા ઉંચું, બે વિભાગવાળું, ચીકણા રસવાળું, અને ચળકતું આવેલું હોય છે.

ફળ–૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબું, ½ થી ૧ કે ૧½ ઈંચ પોહોળું, મથાળે દબાતું, ને તળિયે સાંકડુંથતું હોય છે. તેની સપાટી ચળકતી અને કરચલીવાળી હોય છે તેમાં બે ખંડ હોય છે, એ દરેક ખંડમાં ઘણાં સૂક્ષ્મ બીજ ચીકણા અણગમતા વાસવાળા ગરમાં આવેલાં હોય છે જ્યારે ફૂલ તદન સુકાઇ જાય છે, ત્યારે તેની અંદરનો ગર પણ સુકાય છે, અને બીજ તેમાં ચોટી રહે છે. જે ફળને હલાવતાં એ બીજાનો કરુણ થયેલ સ્વર ફળમાં ખડખડ વાગે છે.

બીજ–રતાશલેતા ભૂરા રંગનાં ૧½ થી ૨ લાઇન લાંબાં ને ½ થી ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે તે ઘણું કડુઆ હોય છે. બીની સપાટીપર વખતે એક કે બે બુઠ્ઠી ધાર હોય છે. બીજને તોડતાં તેનો દેખાવ મુર અથવા રેંઝન જેવો ને ઘણો ચળકતો દેખાય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–મૂળ, ડાંડી, પાન અને ફૂલ.

૫–ગુણદોષ–વાન્તિકારક, ગ્રાહી, અને શોધક.'

૬–ઉપયોગ–એનાં મૂળ અને ડાંડીની છાલ પાણીમાં ઘસીને ગડગુમડાં અને સોજા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં પાન ગડગુંમડાંની સખ્ત પીડા ઉપર વાટીને મુકવામાં આવે છે. મીંઢળનાં ફળની* છાલ અને ગર વાટીને મોઢાંપર થતા ખીલ અને ગડગુંમડાંઓ ઉપર તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. મીંઢળનાં ફળને ભાંગી તેમાંથી તેના ગળને કાઢી તેની કપડછાણ ભૂકી કરીને અથવા એ ગળને પાણીમાં પલાળી સારી પેઠે ચોળી તેનો રસ કપડાંથી ગાળી લઇ ઉલટી અને ઝાડાની ઉપર કામમાં લેવાય છે. એના કેવળ ગળની ભૂકી સારી રીતે કપડછાણ કરી ૧૫ થી ૪૦ ઘઉં ભાર ઉલટી માટે, ૧૫ થી ૩૦ ઘઉં ભાર સમઢણી માટે, અને ૫ થી ૧૦ ઘઉં ભાર પરસેવો લાવવા અને કફ કઢાવવા માટે આપવી એમ લખવામાં આવેલું છે. મીંઢળનાં ફળનો ગર કૃમિઘ્ન અને ગર્ભપાતક પણ મનાય છે. મીંઢળનો ગર ચોખાના ધોવણમાં વાટીને પેટનો ચુંક મટાડવા માટે ડુંટીપર ચોપડવામાં આવે છે. મીંઢળનું લાકડું ઘણું કઠણ હોય છે. તે કોદાળી વગેરેના હાથા કરવાને એકુ લોકો વાપરે છે. મીંઢળનું ફૂલ મરડાશીંગીની સાથે લગ્ન વખતે વર કન્યાને હાથે બાંધવામાં આવે છે.

મીંઢળના ઉપયોગની વિશેષ હકીકત વૉટ સાહેબની ડીક્શનરીમાં લંબાણથી આપેલી છે તે વાંચવા લાયક છે.

* મીંઢળનાં ફળને પણ મીંઢળ કહે છે.

"મીંડીળ શરીરને શુદ્ધ કરનાર, અને લગરોગ, વાયુ. કફ તથા વિષનું શમન કરનાર છે. તે ઉષ્ણવીર્ય છે. અને અંદરનાં ગુંમડાંને મટાડનાર છે. મીંડીળનો ગર્ભ ૬–૭ વાલ સુધી આપવાથી ઉલટી થાય છે, અને ૧ થી ૨ વાલ સુધી તે મરડા ઉપર સારી અસર કરે છે. મરડા ઉપર વાપરવું હોય તો તેની ઉપર થોડું અફીણ ઉમેરવું. મીંડીળનો ગર્ભ અંગ્રેજી દવા ઇપીકાકયુઆનાનો પ્રતિનિધી ગણાય છે, ઝેરી પદાર્થ ખવાણો હોય ત્યારે દેશી દવામાં મીંડીળ બહુ વપરાય છે. ઉલટી વધારે કરાવવાની જરૂર હોય તો વખતોવખત ગરમ પાણી પાયા કરવું. મીંડીળનાં મૂળની છાલનો ભૂકો લોહીના ઝાડાપર અપાય છે." (વૈ. શા. મ. ઓ.).

"મદનાદિવમન–અરડુસી, વજ, લીંબડાની છાલ, પટોળાનાં પાન અને રાંઝણનાં ઝાડની છાલ એ બધાં સમભાગે લઇ એ બધાંનાં વજનથી સોળગણું પાણી મુકી ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું અને તે પાણી ગળી લઇ તેની અંદર મીંડીળનો ગર્ભ આશરે ૨ આનીથી ૦। ભાર મેળવી પી જવો. એનો ગુણ વાન્તિકારક અને ગ્રાહી.

માત્રા–વમન તરીકે ૦। ભાર, મરડાની અંદર ૨ થી ૪ વાલ." (ડા. વી. ગી.)

"મીંડીળનાં બીનો ભૂકો ૩ થી ૬ વાલ સુધી રેચ સારુ દેવાય છે અને ૭ થી ૮ વાલ સુધી ઉલટી સારુ દેવાય છે. ચામડીના રોગ, કોઢ, આફરો, ગુલ્મ હરસ, તાવ એ સર્વેને મટાડે છે." (વૈ. રૂગનાથજી)

૭–સ્થાનક–મીંડીળનાં ઝાડ ભરડા ડુંગરમાં ઘણી છવાયાં ઘણી જગોએ ઉગે છે.

એ હિ૦ ના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–મીંડીળને સંસ્કૃતમાં મદન કહે છે, અને તેનાં ફુલને કામદેવનું સ્વરૂપ માને છે, અને મરડાશીંગીને સ્ત્રીનું સ્વરૂપ માને છે, આવી માન્યતા ઉપરથી વરકન્યાને પરણતી વખતે મીંડીળ અને મરડાશીંગી હાથે બાંધે છે, એમ કેટલાકોનું કહેવું છે.

વર્ગ—(રૂબિયેસી.)

નંબર–૨૮૭

૧–શાસ્રીયનામ–Randia dumetorum (Var.) Longispina.

દૃષ્ટાન્ત–H. III. p. 110, N. p. 145; Watt. VI. part. I. p 389/391.

૨–દેશીનામ–લાસોમીંડીળ, બીઢું (પિત્તનુ૦).

૩–વર્ણન–લાસા મીંડીળનાં ઝાડ મીંડીળનાં ઝાડ કરતાં ઉંચાં અને જાડી શાખાઓવાળાં હોય છે. તેનું થડ પીળાસલેના ભૂરા રંગનું હોય છે. તે ૪ થી ૬ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. એમાં જાડી શાખાઓ થોડી હોય છે. તે ઉંચી ચડતી હોય છે ને નાહાની નાહાની ઘણી શાખાઓ હોય છે તે આડી અવળી અને વખતે નીચી નમતી હોય છે. શાખાઓ કૂણી હોય છે. તેનું લાકડું પીળાસલેના ધોળા રંગનું હોય છે. છાલ જાડી, પોચી ને ભટકણી હોય છે. તે પીળાસલેના ભૂરા રંગની હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઉપર તપખીરીઆ રંગની રૂંવાટી કે ભુરકી હોય છે. કાંટા સામસામા અથવા આંતરે આવેલા હોય છે. તે સીધા મજબુત અને જરા જાડી અણીવાળા હોય છે. તે ૧ થી ૨½ ઇંચ લાંબા અને મુનગીથી સ્લેટપેન જેવા કે થડમાં તેથી પણ જરા જાડા હોય છે.

પાન–ઘણુંકરીને કાંટાઓની નીચે એક કરતાં વધારે પાસે પાસે ગુચ્છાની પેઠે નીકળેલાં હોય છે. પણ કોમળ શાખાઓપર તે સામસામાં આવેલાં હોય છે. તે ટુંકી દીટડીવાળાં, તળિયે સાંકડાં, મથાળાં તરફ પોહોળાંઇવાળાં અખંડ કોરવાળાં અને લીસાં હોય છે. તેની લંબાઇ ૧ થી ૪ ઇંચ અને પોહોળાઇ ½ થી ૨ કે ૨½ ઇંચની હોય છે.

ફૂલ–શિયાળે આવે છે, તે ઘણી મધુરી વાસવાળાં, મ્હોટાં અને ધોળા રંગનાં હોય છે. તેની પાંચે પાંખડીઓ પસરેલી હોય છે, તે કરમાય છે ત્યારે પીળાસલેતા રંગની થઇ જાય છે. ઓકિસરગર્ભાશય લંબાં ને લીસા રંગનો હોય છે.

ફલ–ચેત્ર વૈશાખે પાકે છે ત્યારે તે પીળાસલેતા ભૂરા રંગનું હોય છે. તે ૨ થી ૨½ ઇંચ લાંબું અને ૧½ થી ૧¾ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. તે તળિયે પોહોળું જરા ઢબાડું, અને મથાળે સહેજ સાંકડુંવનું હોય છે. તેને મથાળે ગોળ પડથી હોય છે. ફળની સપાટીપર ઝાંખી ઉભી નીક આવેલી હોય છે. ફળની છાલ જાડી અને જરા કૂણી હોય છે. ફળમાં વચ્ચોવચ પાંચ સખ્ત પડ હોય છે, આ દરેક પડમાં તેમાના માવા(pulp)ની અંદર ઘણાં બીજ આવેલાં હોય છે. ફળની છાલ અને માવાનો રંગ પીળાસલેતો ભૂરો હોય છે. વાસ અણગમતી અને સ્વાદ ગળચટો લાગે છે.

બીજ–પીળાસલેના ધોળા રંગનાં ને લીસાં હોય છે. તે સહેજ ચપટાં ને બે ત્રણ ખુણા ખુણાવાળાં હોય છે. તે ૧ લાઇન લાંબાં ને ½ લાઇન પોહોળાં હોય છે. બીજ કઠણ હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–મૂળ, પાન અને ફળ.

૫–ગુણદોષ–શોધક, ગ્રાહી અને શોધઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–લાસામીંડીળનાં મૂળની છાલનો કાઢો નહિ રૂઝાતાં ગડગુંમડાં અને ચાંદાં ધોવાના કામમાં ઘણાઓ વાપરે છે. એનાં પાન અને ફળને ઓટાવીને તેની પોટીસ

પાડાં અને બીજાં કરણ ગુચ્છાંઓ ઉપર બાંધવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-ડુંગરમાં વિશેષકરી ઝરણાં અને વોકળાઓ કાંઠે, તેમજ બીજા જંગલોની છાયાવાળી નજીકોમાં ઉગે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં ફરતાં નેસ પાસે માલકની છાયામાં અને ઈંડિયા તથા ઓરાળાં જંગલમાં એનાં ઝાડ જોવામાં આવે છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એનાં ફુલનો રંગ અને દેખાવ બીજાનાં ફુલને મળતો હોય છે માટે બરડા ડુંગરના કેટલાક રબારીઓ એને બીજું કહે છે, અને મીંઢળનાં ફલને મળતું તેપણ લીસું હોય છે માટે એને સારો મીંઢળ કહે છે, આ પાછલું નામ બરાબર છે.

વર્ગ-(રૂબિયેસી.)

નંબર ૨૮૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-R. uliginosa.

ઉદાહ-H III. P. 110; N. P. 144; Watt VI part I. P. 391; ફ. નિ. પા. ૫૩૬

૨-દેશીનામ-ગાંગડ (પો૦) ગરેડાં (ગુ૦), પેન્ડ્રા (મ૦). પિંડાલુ (હિં૦), પિંડાળી (બ૦).

૩-વર્ણન-ગાંગડનાં ઝાડ ૧૦ થી ૨૦ ફીટ ઉંચાં વધે છે. તેમાં શાખાઓ કે પાનનો ઝાઝો વિસ્તાર હોતો નથી. ને સીધા નરસાની પેઠે વધેલાં, ને મથાળે થોડી આડી અવળી અવળસવળી, વળી કાંટાવાળી શાખાઓવાળાં હોય છે. પાન લીસાં ને મીંઢળનાં પાન કરતાં મ્હોટાં હોય છે, તે શિયાળે થડુંકરી ખરી જાય છે. ફુલ ચૈત્ર વૈશાખે કે જેઠ માસ સુધીમાં આવે છે. તે સફેદ રંગનાં, ખુશબોદાર અને મીંઢળથી મ્હોટાં હોય છે. ફલ પીળા રંગનાં બોર જેવાં થાય છે.

મૂળ-ઝાડના પ્રમાણમાં લાંબું અને જાડું હોય છે. મૂળની ઉપરની છાલ બહારથી ભુરા રંગની, પોચી અને સ્વાદમાં તૂરા છે તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ જરા તૂરો અને બહાકલેરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-સાંઠાનું થડ ૪ થી ૬ ઈંચ જાડાઈનું હોય છે. કોમળ શાખાઓ થડુંકરી રૂંવાળી હોય છે, અને તેના વચ્ચે સીધા અણીદાર ભુરા રંગના કાંટા આવેલા હોય છે. શાખાઓ ઉપરની છાલ પીળા ભુરા રંગની બહારથી ને તેમાંથી કાપવાં ઉતરવાં હોય છે. તેની અંદરની છાલ ધોળી ને તેથી અંદરની ભુરી રંગની હોય છે. તે કઠણ ને ચોખ્ખી હોય છે તેની વચ્ચે મીંઢળની છાલની સમાને ખરસી અને સ્વાદ ખાટો તૂરો હોય છે

પાન-સામસામાં તો પણ શાખાઓને છેડે ઘણાં પાસે પાસે ગુચ્છાની માફક આવેલાં હોય છે. તે દીટે પાસે સાંકડાં અને ટેરવાં તરફ પોહોળાં હોય છે. તેમ ઓળ હોય છે. પાનની નીચેની સપાટીપર તેમાંની નસે બહાર નીકળેલી દેખાય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ચળકતી, લીસી, ને લીલા રંગની અને નીચેની ફીકી અથવા ધોળાસવેની હોય છે. પાનની કોર ઘણું પાછળની બાજુ વળેલી હોય છે. કોમળ પાનની નીચેની સપાટીપર વચ્ચે ધોળાવાળની રૂંવાટી હોય છે. કોઈ પાન તોડવાથી દૂધ જેવો ચીક નીકળે છે. પાન મ્હોટાં થતા જાય છે તેમ રૂંવાટી ઉતરતી જાય છે. પાન ૨ થી ૪ કે ૬ થી ૮ ઈંચ લાંબાં ને ૧½ થી ૩ કે ૪ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી તેમાંથી મુગાનાં પાનની વાસને મળતી વાસ ને ચાખવાથી સ્વાદ ખરો તૂરો લાગે છે.

ઉપપાન-તળિયે પોહોળાં ને મથાળે સાંકડાં હોય છે,

ફુલ-૧½ થી ૨ ઈંચ વ્યાસનાં, ૫ થી ૭ પાંખડીઓવાળાં, ધોળા ચંપાનાં ફુલની વાસને મળતી મીઠી વાસવાળાં અત્યંત સુંદર હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-લીલા રંગનો, ઘડપણના પુ૦ બા૦ કોશ જેવો જાડો, મુખપર પાંચ વિભાગવાળો દીર્ઘ ચળકતો અને ½ થી ¾ ઈંચ લાંબો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ૫ થી ૭ હોય છે, તે તળિયેથી જોડાયલી અને મથાળે તેના ૫ થી ૭ છેડા જુદા દેખાતા હોય છે. આ કોશ છેડા ઉપર બીજા પર બેઠેલા આવેલા ને ગોળાઈસિનો હોય છે. પાંખડીઓ નળીનાં મુખ પાસે રૂંવાળ હોય છે.

પુંકેસરો-૫ અથવા પાંખડીના છેડા જેટલાં હોય છે તે પાંખડીના છેડાઓ વચ્ચેના ગાળાઓમાં આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ સ્પષ્ટ દેખાતા નથી પણ પરાગકોશ દેખાય છે. જે ¾ ઈંચ લાંબા ને મથાળે અણીદાર હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પુ૦ બા૦ કોશની અંદર આવેલો હોય છે તે. જેમ જેમ ગર્ભ વધતો જાય છે તેમ તેમ પુ૦ બા૦ કો૦ પણ તેની સાથે વધતો ને જાડો થતો જાય છે. ને આખરે તે ગર્ભ ફલ થઈ ફલ બની જાય છે. ગર્ભસ્થાન [illegible] પુ૦ અભ્ય૦ કોશની નળીની અંદર હોય છે. તેનું મુખ પાંખડીઓથી બહાર નીકળી આવેલું, પીળા રંગનું, મીંઢળ જેવું, ફિરકિરિત, અને ૪ ખાંચાવાળું ને ૨ ફાંટાવાળું હોય છે.

ફલ-પ્રથમ લીલાં ને પાકે છે ત્યારે પીળાં થઈ જાય છે. તે લીસાં ને ગોળ હોય છે સુકાયા પછી તેના [illegible] ૧½ ૮ ૧ કાપવાથી પછી તે કઠણ થઈ જાય છે.

ઈંચ લાંબું ને ૧ થી ૧ કે ૧½ ઈંચ પોહોળું હોય છે. ફળની અંદર બે પેલ અને ગર્ભ તથા તે ગર્ભમાં ઘણાં બીજ હોય છે. એ ગર્ભ અને બીજ સુકાયા પછી કાળાં થઇ જાય છે. ને તેમાંથી આંબલીના ગર્ભ જેવી સુગંધી નીકળે છે.

બીજ–મેથીના દાણાથી કંઇક મ્હોટાં હોય છે. તે ગર્ભનાં, લીસાં ને ઘણાં કઠણ હોય છે, તેને ભાંગતાં તેનો મગજ કોપરાં જેવો દેખાય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–મૂળ, ડાંડી, પાન અને ફળ.

૫–ગુણદોષ–ગરમી ને રેચક.

૬–ઉપયોગ–એનાં મૂળની છાલનો કાઢો સડતાં ચાંદાં અને ઘારાં ધોવાના કામમાં આવે છે, તેમજ તે સમદણી ને સ્તનપર બપાય છે. ગાંગડનાં પાન ગરમ કરી વાળાના સોજાપર બંધાય છે. ગાંગડનાં ફળને પણ ગાંગડ કહે છે. એ ગાંગડને ગરમ રાખમાં શેકી એમનો ગર્ભ કાઢી આદા અને સંધિવાપર બપાય છે. તેમજ તે કાચુ મડ અને ગુમડાં ઉપર પોટીસ કેળાવે મુકાય છે. કાચાં ગાંગડનું અથાણું અને શાક કરે છે. શાક કાચાં કેળાંનાં શાક જેવું થાય છે. મુંબઈમાં તે પેન્ડરૂ ને નામે મારકીટમાં વેચાય છે. તેનું ઘણુંકરી કોંકણી લોકો શાક કરે છે. ગાંગડનાં પાન ઢોર ખાતું ખાય છે. એનું લાકડું પાણીમાં ઘસીને સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે.

૭–ઉત્પત્તિસ્થાન–આ સ્વસ્થાનમાં ગાંગડનાં ઝાડ બોડી–આરની સ્વને કદિ, ગોહલવાડ જંગલમાં ગુલર ડુંગરના પડખાંમાં અને તળીમાં, તેમજ આદીલાણું અને તેરણીઆ જંગલના પાદરમાં છુટાં છવાયાં ઉગે છે.*

એ દિ૦ના પૂર્વ, મધ્ય અને દક્ષિણ ભાગોમાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–ફળ તદન સુકાઈ જાય ▪ ત્યારે તેમાંનો ગર્ભ બીજ સોતો કઠણ થઇ નરસિયેરના ગોટાની પેઠે ફળમાં છુટો પડે છે, અને ફળને હલાવવાથી તે તેમાં ગડગડ વાગે છે, તેપરથી તેનું નામ ગાંગડ પડેલું લાગે છે. ગાંગડનાં ફુલ એવાં તો સુશોભિત અને સુગંધવાળાં થાય છે કે એ ઝાડ બગીચામાં વાવવા લાયક છે.

વર્ગ–(રુબિયેસી).

નંબર૦ ૨૯૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Gardenia lucida.

દષ્ટાન્ત–H. III. p. 115; N. p. 115; Watt III. p. 482; ક. નિ. પા. ૧૭૧.

૨–દેશીનામ–માલણ, માલડી (પો૦); દેઘમારી, દેંઘમલ્લી (ગુ૦)–(મ૦)–(હિં૦); નાડિહિંગુ, રામડી (સં૦).

૩–વર્ણન–માલણનાં ઝાડવાં બરડા ડુંગરમાં ૫ થી ૧૦ કે ૧૫ ફીટ ઉંચાં જોવામાં આવે છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. એનાં પાન લાંબાં ને બહુ ચળકતાં હોય છે. તે શિયાળે ખરી જાય છે ને ઉન્હાળો બેસતાં પાછાં આવે છે. ફાગણ માસમાં ઘણુંકરી આ ઝાડવાંમાં નિલાડાંનાં મૂળ જેવી ઘણી અનુગમની ઉમ્બાસવાળો ગુંદર આવે છે. ઉન્હાળો ઉતરતાં અને ચોમાસું બેસતાં એમાં લાંબી નળીવાળાં મ્હોટાં સફેદ સુગંધિત ફુલો આવે છે અને આલુના ડોડવા જેવાં એનાં ફળ શિયાળે પાકે છે.

માલણનું ઝાડવું તેનાં ચકચકીત સુંદર પાન અને મ્હોટાં મધુરી સુગંધવાળાં ફુલોથી બહુ સુંદર દેખાય છે.

મૂળ–ભૂખરાસફેદ પોળા રંગનું ને કઠણ હોય છે. તે–પરની છાલ ભૂરી કે ભસ્મીવર્ણી હોય છે. તેપરની પાતળી ફોતરી કાઢી નાખતાં અંદરની છાલ અંદર બહાર લીસી દેખાય છે. અને ▪ આઈગ્લાસ (ન્હાની ચીજને મ્હોટી કરી દેખાડનાર કાચ)માં જોતાં તેપર જરપોસ જેવી ચકચકીત સૂક્ષ્મ ટીપકીઓ દેખાય છે. એ છાલ પાતળી ને બટકણી હોય છે. તેની વાસ અને સ્વાદ અનુગમતાં હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી ટુકી, સીધી તથા ૩ થી ૫ ઈંચ જાડી હોય છે. તેમાંથી ઘણુંકરી સામ-

---

* બરડા ડુંગરપર ગાંગડનાં હજારો ઝાડ હોવા છતાં તદ્દન ભાગ્યે, પુરાણ હવે તે કેવળ નિરમાલ (Degenerated) થઈ ગયાં છે તે માત્ર ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચાં વધે છે, અને તેમાં ફળ કે ફુલ આવતાં નથી. પરંતુ ચોમાસે તેનાં જમીન અંદર રહેલાં મૂળપરથી રોપા જેવી શાખાઓ ફુટી તેપર પાન આવી તે ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચાં થઇ તેટલાંજ રહી જાય છે. હાલિયાત તેને ઢોર ખાતાં ખાઇ જાય ▪ રક્ષિત જંગલ (Reserved Forest) કે જેમાં ઢોરો ચારવાની બંધી હોય છે, તેમાં એના મોટા મ્હોટાં થઇ રહે છે. આ નીચે આપેલી ઝાડીમાંનાં ઝાડો પણ ઢોરોનાં ચરવા વતી ઘણાં ઉજડાયાં છે, તે ઝાડોની પણ ધીમે ધીમે રક્ષિત જંગલો બહાર ઢોરોમાં ચરવા અને ખુંદવાથી ચગદાય ભારે જેવી સ્થિતિ થાય છે. જામનગર અને પોરબંદર ડુંગરની વચ્ચે ગાંગડનાં ઝાડોની આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ટીમરવો, ખાખરો, કારીબટો, ખાખરા, રાયણ, બેર, રોહણ, વાંસ, હરરરવો, સરસડો, ખાખરો, ખાખડી, સાજડ, ધોમનો, કાયમ, અંકુ, અરજુન, ચારોળો, તિરણો, અસની, સીસમ, સીસમડી, ભોજરો, વડ, પીપળો, પીપળી, ઉમરો, કાળુ, આરાસીંદી, કડાયો, કોઢારો, દુધલો, નેતરી, ધીનરો, મકોડો, આમળાં, સીધસરો, ઉમ, કરંજ, ધીણી અને બદ્ડોર.

બરડા ડુંગરમાં ઉન્હાળે ઘાસ ભાગ્યેજ હોય છે, કેમકે તે તો શિયાળામાંજ કમાઈ વેચાઈ ગયેલું હોય છે. તેથી ઉન્હાળામાં ઘાસને અભાવે ઢોરોનો નિભાવ કેવળ ઉપર કહેલાં ઝાડોનાં પાનપર થાય છે. તે માટે પણ બરડા ડુંગરમાં રક્ષિત જંગલો રાખવાની આવશ્યકતા જણાય છે.

સામી, સીધી, ઉંચી ચઢતી, ને સ્વસ્તિકની પેઠે ઘણીક શાખાઓ નીકળે છે. ડાંડી અને શાખાઓનો રંગ ફીકો ધોળો અથવા ભસ્મીવર્ણો હોય છે. અને તેપર ધોળાં છાપાં પડેલાં હોય છે. તેની છાલ અંદરથી લીલાસ‍લેના પીળા અને ભૂરા એવા મિશ્ર રંગની હોય છે. કોમળ શાખાઓ ગોળ, પીળાસલેતા લીલા રંગની, લીસી, ચળકતી અને બિશાખી થતી હોય છે. તેને મથાળે ઘણું-કરી ચીકણો, ચળકતો, પીળાસલેતો લીલો ગુંદર જેવો રસ અથવા સોનાકણી જેવા ચળકતા રસનાં બિંદુઓ અથવા ટીપાં આવેલાં હોય છે.

પાન–સામસામાં આવે છે. તેની ડીટડી ટુંકી હોય છે. પાન લંબગોળ, બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં ને ટેરવે બહુધા બુઠ્ઠી અણીવાળાં હોય છે. તે ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં (કોઇવાર એથી વધી ૮ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં પણ થાય છે.) અને ૧½ થી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે, તે બન્ને સપાટીએ કાચ જેવાં ચળકતાં હોય છે. તોપણ સુંવાળાં હોતાં નથી, કેમકે તેપર સૂક્ષ્મ ધોળા ટુંકા ખરસટવાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરાલીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. પાનમાંની નસો ક્વચિતજ સામસામી પણ ઘણુંકરી જરા આંતરેજ નીકળેલી હોય છે. તે સાદી અને સમાન્તર હોય છે. તે નીચેની સપાટીએ જરા વધારે બહાર નીકળતી ઘણી સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાનનાં કુંપળ નીકળતી વખતે તેપર ચાયચીન પીળાસ‍લેના લીલા અણગમતી વાસવાળા ગુંદરની કણીઓ આવેલી હોય છે. પાનની નસો અને ડીટડી ઉપર પણ આ ગુંદર જેવો રસ હોય છે. પાનની વાસ ઘણી અણગમતી હોય છે.

પાનની ડીટડીની વચમાં બે નાહાનાં ઉપપાન હોય છે. તે તળિયે પોહોળાં ને ટેરવે સાંકડાં થતાં હોય છે. તે પાનનાં, એક બીજાં સાથે જોડાયલાં, ને તે ઉપર ઉભી નસો હોય છે.

ફૂલ–પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણ ઉપરથી અથવા શાખાઓને મથાળેથી કે બે શાખાઓની વચ્ચેના ગળાનાં પાનની નીચેથી એકેક નીકળે છે. તે ગોળ, લીસી, અને ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેને મથાળે ફૂલની અમળાયલી કળી આવે છે. ફૂલ સાંજની વખતે ઉઘડે છે. તેની વાસ નેવરીનાં ફૂલની વાસને મળતી મધુરી હોય છે. ફૂલ પાછળથી પીળાં થઇ જાય છે. અને સુકાય [illegible] સારે કાળાં પડી જાય છે. તે કરમાયા પછી તેની પાંખડી નળીથી ખરી છુટી વળી જાય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–½ ઇંચથી કંઇક લાંબો હોય છે. તે ટુંકી પ્યાલી જેવો અંકિસરગર્ભાશય ઉપર આવેલો હોય છે. મુખપર તેના ૫ થી ૭ દાંતા ઝીણા અણીદાર જુદા દેખાતા હોય છે. તેપર વખતે થોડા ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે લીલા રંગનો, ચળકતો ને તેપર ચીકણ ગુંદર જેવા પીળાસલેતા લીલા રંગનું કુદરતી વાર્નીશ થયેલું હોય છે. તેથી તે અત્યંત ચળકતો દેખાય છે. તેપર ભૂરા બિંદુઓની ભાનક હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ થી ૭ હોય છે તે તળિયે જોડાઇને લાંબી નળી જેવી થયેલી હોય અને ઉપર તેના ૫ થી ૭ છેડા છુટા હોય છે. ન ૨ થી ૨½ ઇંચ લાંબી ને ૧ [illegible] ૧½ લાઇન પે હોય છે. તે પીળાસલેતા લીલા રંગની અને વખતે તે પર ભૂરાવાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. નળી ૫ થી ૭ ઉભી છીછરી નીક હોય છે, અને તેની ધોળા, ચળકતા, લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે, ડીઓના છેડા પસરાતા હોય છે. ત્યાં ફૂલનો વ્યાસ ૪ ઇંચનો હોય છે, પાંખડીનો છેડો ૧½ થી ૨ લગ્નિ ને ½ થી ¾ ઇંચ પોહોળો હોય છે. તેની પાછળ વળતી હોય છે.

પુંકેસરો–૫ થી ૭ અર્થાત્ પાંખડીઓ જેટલાં છે. તે પાંખડીઓના ગાળાઓમાં આવેલાં હોય છે. પાંખડીઓ પાંચ હોય [illegible] ત્યારે પુંકેસરો પણ હોય છે. તે ભૂરા કે ધોળા રંગનાં, અને દોરા જેવાં હોય છે. તેમાં તંતુઓ હોતા નથી, માત્ર પરાગ હોય છે. તે ઉભા અને ¾ ઇંચ લાંબા હોય છે તે પાંખડીના ગાળામાં અને અરધા ઉપર દેખાતા હોય આ પરાગકોષ અધરવચથી નળીનાં મુખપર બહુધા આવેલા હોય છે. પરાગકોષપર ચાર ઉભી નીક હોય તે ઉઘડીને તેમાંથી ફીકા પીળા રંગની રજ બહાર

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પુષ્પા હેઠળ લીલા રંગનો ચળકતો ને ઉપર જાડો થનો હોય તેનાપર લીલા રંગનું કુદરતી વારનીશ અને સૂક્ષ્મ કે વાળની ભાનક દેખાય છે. નલિકા ધોળા રંગની ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર લાંબું, પીળાશ રંગનું, મથાળે જાડું થતું, બાજુએ બે નીક ને બે ફાટવાળું મુખ આવેલું હોય છે.

ફૂલ–લંબગોળ, ચળકતું અને લીસું હોય છે તે સહેજ પીળાસલેતું લીલું હોય છે. તે સુકાય છે ભૂરા રંગનું થઇ જાય છે. તેની ડીટી ½ ઇંચ લાંબી હોય ફૂલને મથાળે ૫ થી ૭ લાંબા ઝીણા અણીદાર વાળો એક લાઇન વ્યાસનો મુકુટ હોય છે. લંબાઇ ¾ થી ૧ ઇંચ અને પોહોળાઇ ½ થી ⅔ હોય છે. ફૂલનો આડો કાપ કરતાં તેમાં દેખાય છે. તેની વાસ કાચાં ચીભડાં જેવી અને દાંત અંબાઇ જાય તેવો ખાટો અને છે. ફૂલ સહેજ કડવું હોય છે.

બીજ-૨ થી ૧ લાઈન જેટલાં લાંબાં હોય છે. તે નિયમિત આકારનાં અને રંગે રાતાં કે ભૂરાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-ગુંદર અને પાન.

૫-ગુણદોષ-વાતહર, ઉત્તેજક, આંખમાં ભેસાડનાર ા જન્તુ અને કૃમિઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-માલણના ગુંદ અથવા ગુંદરને ડીકામારી, કામાળી, અથવા ડીકામારી કે ડીકામાળી કહે તે ગુંદર બજારમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને તે ધનવંતરીની એક ધારણ થઇ છે. તે પેટના દુખાવાપર એકલો અથવા ૌષધીઓની સાથે વાટીને ચોપડાય છે. કીરમ, ઉલટી, સ, મરડજમી, વાયુ, હિસ્ટીરીઆ અને આંચકી પર એ ગુંદર પાણીમાં વાટી પીવરાવાય છે. એ ગુંદ- ની માત્રા ૧ થી ૨ રતીભાર અપાય છે. જખમ કે ચાંદાં પરથી માખીઓ ઉડી રાખવા માટે એ ગુંદરનો ઉપ- યોગ કરવામાં આવે છે. માલણનાં પાન ભરડા ડુંગરના વારીઓ વાળા ઉપર બાંધે છે. અને જેસકે ગાયને બાકું ડયું હોય તો તેપર માલણનાં પાન વાટીને મૂકે છે. એનાં પાન વાટીને જખમ ઉપર મારવાથી જખમ રૂઝાઇ જાય છે. એનાં ફાયદા ઘણા થયાં છે એમ ડા૦ સિરસ્થી કહે છે.

"ડીકામારી ગરમ છે, કફ, વાયુ, આંતરડાંના કૃમિઓ, આફરો મટાડે છે. મનના ખેદને ટાળે છે." (વૈ. ૨ ૪.)

"ડેકામારી છાતીનાં દરદને મટાડે છે. ડેકામારીથી ઉલટી બંધ થાય છે, વેમ કેટલાઓને ઉલટી થાય પણ છે. તે પેટાગ્નિને વધારે છે અને શરીરને સતેજ રાખે છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

પ્રો૦ વૉટ અને મરહુમ ડા૦ ડિમકે ડીકામારીનાં ગુણધર્મ પ્રકરણ વિશે જે હકીકત લખી છે તે જાણવા જેવી છે.

૭-સ્થાનક-ડુંગરમાં ગાદરીઆ, ભારીઆ અને બખારીની જગ્યાને ફરી માલણનાં ઝાડવાં ઘણાં ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-વિરમના ડુંગરની ટોચો કાયપર થાનાં તેમાંથી જેવો પ્રકાશ દેખાય છે તેવો પ્રકાશ માલણનાં પાનપર પડતી ટોચોનો દેખાય છે. રાતની વખતે એનાં પાનમાંથી એક જાતનો ઉજાસ જોવામાં આવે છે તે પાણીમાં જેમ ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ દેખાય તેવો ઝગારો દેખાય છે.

માલણનાં ઝાડવાંમાં બહાર વખત લેવાં ઘેરાં ફુલો ઉપજે છે. જેથી તેનું આખું ઝાડવું ધોળા સુગંધી ફુલોથી ભરાઇ જાય છે. આ વખતે એ ઝાડવાંના ઘણાં સુશોભિત લીલા રંગનાં પાન અને ધોળાં સુગંધી ફુલોનો બહાર એ એક અત્યન્ત મનોહર જોવા લાયક દેખાવ થઇ રહે છે. એનો દેખાવ, અને એનાં સુશોભિત ફુલોની મધુરી સુગંધથી એની પાસેથી જતા આવતા મુસાફરોને એ પોતા તરફ નજર કરવા અને ફુલ લેવા લલચાવે છે, ત્યારે એવો ભાસ થાય છે કે જાણે વ્રજમાં મથુરાં ને વૃંદાવન, અને કાઠિયાવાડમાં જુનાગઢ, જામનગર, અથવા કચ્છ ભુજની માલણો બજારમાં સાંજની વખતે સુગંધી ફુલોના હાર અને ગજરા લઇ વેંચવા બેઠેલી હોય છે, તેઓની પાસેથી જતા આવતા રસિક લોકોને તેઓના સુંદર પોશાક અને પાસે રાખેલાં સુંદર સુગંધિત ફુલોની ભભક તેઓની પાસેથી ફુલો લેવા લલચાવે છે. તેવીજ રીતે આ ઝાડવાં પણ મુસાફર લોકોને પોતા તરફ આકર્ષણ કરે છે. માટેજ કોઇએ એ ઝાડવનો માલણની સાથે મુકાબલો કરીને એનું નામ માલણ કે માલડી રાખેલું હશે.

બરડા ડુંગરના રબારી લોકો એનાં નામ વિષે એમ કહે છે કે "હાંજની વખતે માલણ હારો પોશાક પેરી ફુલવેચવા બેહુસે. તેમ આ ઝાડનું પણ સોમાસે લીલાં લગડનાં પાનપેરી ફુલથી હોભેસે. માટે એને અમે માલણ કહીયેસ."

માલણનું ઝાડવું ખરેખર એક એવુંતો સુંદર છે કે તે બાગબગીચાઓમાં એક ફુલઝાડ તરીકે વાવવા લાયક છે. પણ તેમાં મ્હોટી ખોડ એ છે કે તેમાંથી નીકળતો ગુંદર કે રસ અત્યન્ત દુર્ગંધવાળો હોય છે. ત્યારે કહ્યા સિવાય છુટકો નથી કેઃ-

"ખેરોનાં કહાં પાઇયે
સોનાં ઔર સુગંધ,"-(વૃંદ).

વર્ગ-(રુબિયેસી.)

નંબર-૨૯૦

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Ixora parviflora.

દ્રષ્ટાન્ત-H. III. p. 149; N. p. 146; Watt. IV. p. 533; ફ. વિ. ધ. ૪૧૭.

૨-દેશીનામ-નેવરી (પો૦ગુ૦); નેવાળી, લટોપ, કુરટ, ટોકરી, (મ૦); નેવટી (હિં૦); નેવાળી (સં૦).

૩-વર્ણન-નેવરીનાં ઝાડ ૧૦ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન રાયણનાં પાન જેવાં દેખાય છે. ફુલ વસંત ઋતુ પછી ગ્રીષ્મ સુધી આવ્યા કરે છે. તે મધુરી સુગંધવાળાં હોય છે. તેની મધુરીવાસ ઘણે છેટે સુધી પ્રસરી રહેલી રહે છે. ફલ બેરખાં જેવાં, જાંબુડા કે કાળા રંગનાં હોય છે. પાકતાં શાખાઓ અને પુષ્પમંજરી જરા ગરદાં હોય છે.

મૂળ-ભરૂં, અને જમીનમાં ઉંડુ ઉતરેલું હોય છે. તેમાંથી કેટલાએક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. એ ફાંટાઓ

[illegible]

[illegible]

બીજ–રૂ થી ૧ લાઇન જેટલાં લાંબાં હોય છે. તે અનિયમિત આકારનાં અને રંગે રાતાં કે ભૂરાં હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–ગુંદર અને પાન.

૫–ગુણદોષ–વાતહર, ઉત્તેજક, આંચકી બેસાડનાર તથા જન્તુ અને કૃમિઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–માલણના ગુંદ અથવા ગુંદરને ડીકામારી, ડીકામાળી, અથવા ડીકામારી કે ડીકામાળી કહે છે. તે ગુંદર બજારમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને તે ઘરેલુની એક સાધારણ દવા છે. તે પેટના દુખાવાપર એકલો અથવા બીજીઆની સાથે વાટીને ચોપડાય છે. કોરમ, ઉલટી, ઝાડા, અદદજમી, વાયુ, હિસ્ટીરીઆ અને આંચકી ઉપર એ ગુંદર પાણીમાં વાટી પીવરાવાય છે. એ ગુંદરની માત્રા ૧ થી ૨ રતીભાર અપાય છે. જખમ કે ચાંદાં ઉપરથી માખીઓ છેટી રાખવા માટે એ ગુંદરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. માલણનાં પાન બરડા ડુંગરના રબારીઓ વાળા ઉપર બાંધે છે. અને જેમ કે ગાયને ભાઠું પડયું હોય તો તેપર માલણનાં પાન વાટીને મુકે છે. એનાં પાન વાટીને જખમ ઉપર બાંધવાથી જખમ રૂઝાઇ જાય છે. એનાં કાચાં ફળ ખવાય છે એમ ડા૦ લિસ્બો કહે છે.

"ડીકામારી ગરમ છે, ક૦, વા, ઝાડાનો કબજો, આફરો મટાડે છે. મનના મોહને ટાળે છે." (વૈ. શ. ૪.)

"ડીકામારી છાતીનાં દરદને મટાડે છે. ડીકામારીથી ઉલટી બંધ થાય છે, તેમ કેટલાએકને ઉલટી થાય પણ છે. તે પેશાબને વધારે છે અને શરીરને સતેજ રાખે છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

ડા૦ ધોંડ અને મરહુમ ડા૦ ડિમકે ડીકામારીનાં રસાયણી પ્રકરણ વિષે જે હકીકત લખી છે તે જાણવા જેવી છે.

૭–સ્થાનક–ડુંગરમાં સાતપીરડા, આભુરા અને બખારીની બરણને ઠાંઠે માલણનાં ઝાડવાં ઘણાં ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–દિવસનાં સૂર્યની કીર્ણો ઝાડપર પડતાં તેમાંથી જેવો પ્રકાશ દેખાય છે તેવો પ્રકાશ માલણનાં પાનપર પડતી કીર્ણોનો દેખાય છે. રાતની વખતે એનાં પાનમાંથી એક જાતનો ઉજાસ જોવામાં આવે છે તે પાણીમાં જેમ ચંદ્રનું અજવાળું દેખાય તેવો છેટેથી દેખાય છે.

માલણનાં ઝાડવામાં વરસાદ પડયા કેડે ફુલો ઉઘડે જેથી તેનું આખું ઝાડવું સફેદ સુગંધી કુસુમોથી ભરાઇ જાય છે. આ વખતે એ ઝાડવાનાં ઘણાં ચકચકિત લીલા રંગનાં પાન અને સફેદ સુગંધી ફુલોનો બનાવ એ એક અત્યન્ત મનોહર જોવા લાયક દેખાવ થઇ રહે છે. એનો દેખાવ, અને એનાં સુશોભિત ફુલોની મધુરી સુગંધથી એની પાસેથી જતા આવતા મુસાફરોને એ પોતા તરફ નજર કરવા અને ફૂલ લેવા લલચાવે છે, ત્યારે એનો ભાસ થાય છે કે જાણે બજારમાં મથુરાં ને વૃંદાવન, અને કાઠિયાવાડમાં જુનાગઢ, જામનગર, અથવા કચ્છ ભુજની માલણો બજારમાં સાંજની વખતે સુગંધી ફુલોના હાર અને ગજરા લઇ વેંચવા બેઠેલી હોય છે, તેઓની પાસેથી જતા આવતા રસિક લોકોને તેઓના સુંદર પોશાક અને પાસે રાખેલાં સુંદર સુગંધિત ફુલોની ભભક તેઓની પાસેથી ફુલો લેવા લલચાવે છે. તેવીજ રીતે આ ઝાડવાં પણ મુસાફર લોકોને પોતા તરફ આકર્ષણ કરે છે. માટેજ કોઇએ એ ઝાડવાનો માલણની સાથે મુકાબલો કરીને એનું નામ માલણ કે માલણી રાખેલું હશે.

બરડા ડુંગરના રબારી લોકો એનાં નામ વિષે એમ કહે છે કે "સાંજની વખતે માલણ હારો પોશાક પેરી ફૂલવેચવા બેઠેલી, તેમ આ ઝાડવું પણ ચોમાસે લીલાં ચળકતાં પાનપેરી ફૂલથી હોબેસે. માટે એને અમે માલણ કહીએસ."

માલણનું ઝાડવું ખરેખર એક એવુંતો સુંદર છે કે તે બાગબગીચાઓમાં એક ફુલઝાડ તરીકે વાવવા લાયક છે. પણ તેમાં મ્હોટી ખોડ એ છે કે તેમાંથી નીકળતો ગુંદર કે રસ અત્યન્ત દુર્ગંધિવાળો હોય છે. ત્યારે સબ્યા સિવાય છુટકો નથી કેઃ–

"ચેરતો કહીં પાઇયેં
સોના ઓર સુગંધ,"–(વૃંદ).

વર્ગ–(રુબિયેસી.)

નંબર–૨૫૦

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Ixora parviflora.

દ્રષ્ટાન્ત–H. III. p. 142; N. p. 140; Watt. IV. p. 533; રૂ. નિ. પા. ૪૫૭.

૨–દેશીનામ–નેવરી (પો૦ગુ૦), નેવાળી, છતઘેરા, કુરટ, ગોવરી, (મ૦). નેવારી (હિં૦); નેવાળી (સં૦).

૩–વર્ણન–નેવરીનાં ઝાડ ૧૦ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન જાબુનાં પાન જેવાં દેખાય છે. ફૂલ વસંત ઋતુ પછી ચોમાસાં સુધી આવ્યા કરે છે. તે મધુરી સુગંધવાળાં હોય છે. તેની મધુરીવાસ ઘણે છેટે સુધી પ્રસરી રહેલી રહે છે. ચોખાઇ લેનાં, જરાયુક કે ઝાંખા રંગનાં હોય છે. કોમળ શાખાઓ અને પુષ્પમંજર જરા ચપટાં હોય છે.

મૂળ–જાડું, અને જમીનમાં ઉંડું ઉતરેલું હોય છે. તેમાંથી કેટલાએક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. એ ફાંટાઓ

પેનસીલથી આંગળી કે વખતે હાથની બાજુ જેવા જાડા હોય છે. તે જમીનમાં લાંબા ગયેલા હોય છે. તેનો રંગ ઉપરથી કાળો અને અંદર ભૂરો રાતો હોય છે. તેની છાલ લીસી, જાડી અને બટકણી હોય છે. વાસ સહેજ સુગંધિત અને સ્વાદ તૂરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-એનું થડ સીધુ અથવા અગડગડું હોય છે. તે ½ થી ૧½ ફુટ વ્યાસનું હોય તેપરની છાલ ખડબચડી હોય છે. તે ભૂરા ધોળા રંગની અને તેપરથી કડપલાં ઉતરી જતાં દેખાય છે. અંદરની છાલ ભૂરા રાતા રંગની, જાડી, અને બટકણી હોય છે. તેની વાસ સહેજ અણગમતી અને સ્વાદ તૂરો હોય છે.

પાન-સામસામાં આવેલા હોય છે તે બન્ને સપાટીએ ચળકતાં અને લીસાં હોય છે. ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો અને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. પાન ૩ થી ૬ ઈંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે ચીવટ અને જરા જાડાં હોય છે. ડીંટડી-પાસે પાનની કોર જરા ખાંચવાળી, સાંકડીયની અને ટેરવાં તરફ સહેજ પોહોળી થઇ ટેરવે અણીવાળી હોય છે. કોઇવાર ટેરવાં બુઠ્ઠાં અથવા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં પણ હોય છે. પાનની ડીંટડી ટુંકી અને તળિયે સાંધાવાળી હોય છે.

પાનની જોડીની વચ્ચે શાખાપર બન્ને બાજુ તળિયે પોહોળું અને મથાળે અણીવાળું આશરે ૨-લાઇન લાંબું એકેક ઉપપાન આવેલું હોય છે.

ફૂલ-કોમળ શાખાઓને છેડે ઘણુંકરી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ ચોકની પેઠે બબ્બે ફાંટાવાળી સામસામી નીકળેલી હોય છે. તેમાં સૂક્ષ્મ સળીઓપર મોતીની ઝુમખીઓ જેવી ફૂલોની ઝુમખીઓ આવેલી હોય છે. તેથી કુદરતીરીતે સુગંધિત બારીક સફેદ ફૂલોના સુંદર ગુચ્છાઓ શાખાપર બની રહેલા હોય છે. તે ઘણા સુંદર દેખાય છે. (ખરેખર આ ફૂલોના પુષ્પમંડપ ને ફૂલોની રચના જોવા લાયક છે.)

ફૂલને ધારણ કરનારી મુખ્ય સળીઓ ૪ થી ૬ ઈંચ લાંબી, લીસી, ચળકતી, લીલા કે રાતા રંગની હોય છે. કોઇવાર તેનાપર સૂક્ષ્મવાળની રૂંવાટી પણ આવેલી હોય છે. ફૂલની ડીંટડી ½ લાઇન જેટલી લાંબી અને પુ૦ બા૦ કો૦ પણ તેટલોજ લાંબો હોય છે. તે લીલા રંગનો, તળિયેથી જોડાયેલો, અને મથાળે તેનાં ૪ પત્રોનાં ચારે બુઠ્ઠાં ટેરવાં જરા રતાશલેતા રંગનાં દેખાતાં હોય છે. પુ૦ અ૦ બા૦ કોશની પાંખડી પણ તળિયેથી જોડાયલી, ઝીણી-નળી જેવી, અને મથાળે તેના ચારે છેડા જુદા દેખાતા હોય છે. તે ફૂલ ઉઘડ્યા પછી પાછળની બાજુ નીચા ઢળી જાય છે. નળી ½ ઇંચથી કંઇક ઓછી હોય છે, અને તેને મથાળે તેના છેડા ૧½ લાઇન લાંબા હોય છે. પાંખડીઓ ગુલાબી છાયા લેતી ધોળી હોય છે.

પુંકેસરો-૪ હોય છે, તે પાંખડીઓ વચ્ચેના ગાળાઓમાં આવેલાં હોય છે. તેના પરાગકોષ પાંખડીના છેડાથી સહેજ ટુંકા હોય છે. અને તે પીળા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-નલિકા ઘણી પાતળી, ધોળા રંગની, અને તેપર સૂક્ષ્મ સફેદ વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. ગર્ભાશય ૨-પોલવાળો, ચળકતો ને લીલા રંગનો હોય છે. સ્ત્રીકેસરાગ્ર મુખ લાંબું, લીલા રંગનું ને ફૂલની પાંખડીઓથી બહાર ફૂલ ઉઘડ્યા પછી ઉંચું દેખાતું હોય છે.

ફલ-કાચાં હોય ત્યારે પીળાશલેતા લીલા રંગનાં, અને પાકે છે ત્યારે ઘેરા જાંબુડા અથવા કાળા રંગનાં થઇ જાય છે. તેનો આકાર ગોળાઇલેતો અને તેનું ટેરવું અંદર બેસતું હોય છે, ને ત્યાં ચારે બાજુ ચાર રતાશલેતા ચાંડલા હોય છે. ફલનો વ્યાસ ૨ થી ૩ લાઇન જેટલો હોય છે. ફલઉપરની છાલ નરમ હોય છે. તે જરા ચોળતાં નીકળી જાય છે. તેની અંદર ચીકાશલેતો રસ હોય છે. જેની વાસ અણગમતી અને સ્વાદ જરા મીઠાશલેતો લાગે છે. એ રસની અંદર બે ફીકાશલેતા ભૂરા રંગના ઠળીઆ નીકળે છે, જે ગોળાઇલેતા ને એક બાજુ ચપટા હોય છે. એ દરેક ઠળીઆનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ લાઇન જેટલો હોય છે. તેના ચપટા ભાગપર એક નીક હોય છે. ઠળીઆની છાલ ચીવટ તોપણ એટલી નરમ હોય છે કે તે નખવતી તોડતાં નીકળી જાય છે. એ ઠળીઆમાં એક બીજ હોય છે.

બીજ-ભૂરા રંગનું, ગોળાઇલેતું, એક બાજુ ચપટું, નરમ અને તે સફેદ મગજવાળું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહિ, શોધક અને મારક.

૬-ઉપયોગ-એનું મૂળ પાણીમાં ઘસી સોજા ઉપર ચોપડાય છે. એની છાલ રંગના કામમાં વપરાય છે, તેમજ છાલનો ઉકાળો નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં અને ગડગુંમડાં ધોવામાં કામ આવે છે. નેવરીનાં પાન વાળાના સોજાપર બંધાય છે. છપનિયા દુકાળ વખતે નેવરીનાં પાન જેમેને ભરૂ ખવરાવવામાં આવતાં હતાં. એનાં ફૂલ સુંઘવાથી મગજ તર થાય છે. પણ ઘણીવાર સુંઘે તો એક જાતનો નીશો ચડે છે. એનાં પાકેલાં ફલ પક્ષિ અને છોકરાંઓ ખાય છે. એનાં પાકેલાં ફલમાંથી કાળો રંગ નીકળે છે. કાચાં ફલ રંગના કામમાં વપરાય છે, એમ કહેવાય છે. નેવરીનું લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે. તેમાંથી એનીનાં નાહાનાં ઓજારો, કોદાળી પાવડા વગેરેના હાથાઓ, ખાટલાના પાયા, અને ખેડુ લોકોનાં સાધારણ ઘરોનું વરણ કરવામાં આવે છે.

"નેવરી સ્વાદે કડવી અને તૂરી હોય છે, ટાઢી છે, ત્રિદોષને ટાળે છે. આંખ, મોઢા, કાનના રોગને મટાડે છે. ફૂલની સુગંધથી શ્રમ મટે છે." (વૈ૦ રૂમનાથજી).

૭-સ્થાનક-ડુંગરમાં નેવરીના ઝાડ ઘણાં ઉગે છે. તોપણ જંગલ અને વોકળા કાંઠે તે વિશેષ જોવામાં આવે છે. આ સ્વસ્થાનના રાજવાડી બાગમાં નેવરીનાં ઝાડ ઘણાં છે. એ દિ૦ ના ઘણા બાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-નેવરીનાં ફૂલ સુવાસ છે તોપણ તેમાંથી લાંબો વખત સુધી બોલસરીનાં ફૂલની પેઠે સુગંધી આવતી નથી.

નેવરીનાં ઝાડમાં ફૂલ આવ્યા પછી રાતી પાંખોપર કાળા ચાંદલાવાળી ભમરીઓ સખ્ત બ્ધ જોવામાં આવે છે. આ ભમરીઓ બ્લિસ્ટર ઉઠાડવાના કામમાં આવે છે, એમ કહેવાય છે. અમલતાસનાં પાનપર પણ આવી ભમરીઓ હોય છે. (નં૦ ૨૮૩).

વર્ગ—(રુબિયેસી).

નંબર. ૨૯૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Morinda tinctoria. (Yar.) tomentosa

ઠેકાણ-H. III. p 156; N. p. 147; Watt. V. p. 274.

૨-દેશીનામ-આલ (પો૦)×(ગુ૦); નાગકુડા, આનેતી (મ૦), આલ, આચ (હિં૦); ઐંડ્ડુગ્ગ ? (સ૦).

૩-વર્ણન-આલનું ઝાડ ૧૨ થી ૨૦ ફીટ ફીટ જેટલા ડુંગરમાં ઉંચું થાય છે. એમાં નાહની નાહાની ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, પાન લાંબાં અને વાળની રૂંવાટીથી ભરાવલાં હોય છે. ફૂલ મધુરી સુગંધવાળાં ધોળા રંગનાં વેલાક જોડામાં આવે છે. અને ચોમાસે ફૂલ તૈયાર થઇ જાય છે.

એનાં ફૂલ અને ફૂલની રચના જરા વિલક્ષણ હોય છે તે જોવા લાયક છે.

મૂળ-ઘણું ઉંડું પેસેલું હોય છે. એમાંથી વખતે કેટલાક ફાંટાઓ પણ નીકળેલા હોય છે. મૂળ ઉપરથી ભૂરા અને અંદરથી રતાસલેતા પીળા કે ફીકા ધોળા રંગનું હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તેનું લાકડું સછિદ્ર અને વચમાંથી પોકળ પોચા ગાભાવાળું દેખાય છે. મૂળની છાલ ઘણી જાડી, પોચી, રસભરી ને બટકણી હોય છે. તેનો રંગ પીળાશલેતો રાતો અથવા ભૂરાસલેતો કાળો હોય છે. છાલપરની ફોતરી પાતળી, લીસી ને ભૂરા રંગની હોય છે. વાસ હલકી, અને સ્વાદ પ્રથમ મીઠો અને પાછળથી કડવો ને મગમચો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-થડ ૪ થી ૧૦ ઇંચ જાડું હોય છે, તેની છાલ પીળાસ કે રતાસલેતા ભૂરા રંગની હોય છે. તે ઉપર જાડુંધા ઉભા અને આડા પણ ચીરા પડેલા હોય છે. તે પોચી ને હલકી હોય [illegible] તેનું લાકડું કેસરીઆ રંગનું હોય છે. કોમળ શાખાઓ ચોધારી અને ફીકા કે વખતે પીળાસલેતા રંગની હોય છે. તે અંદરથી પોકળ હોય છે. તેપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. કોમળ શાખાને તોડતા તેમાંથી કાચી આંબલી જેવી વાસ નીકળે છે. અતિ કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની હોય છે. તે બે બાજુથી દબાયલી ને ચોધારી હોય છે. તે ઉપર પણ ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. એ શાખાઓમાંથી અણગમની વાસ નીકળે છે.

પાન-સામસામાં આવે છે, તે ૪ થી ૮ ઇંચ લાંબાં ને ૨ થી ૪ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેના બન્ને છેડા સાંકડા હોય છે. ને વખતે ડીટડી પાસેનો છેડો જરા પોહોળો હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ફીકા લીલા રંગની ને નીચેની વધારે ફીકી હોય છે. એ બન્ને સપાટીપર મખમલી ભૂરા રંગના વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનમાંની નસો કવચિતજ સામસામી, પણ ઘણુંકરી સહેજ આંતરે આવેલી હોય છે. તે ધોળા રંગની, બન્ને સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાતી, અને નીચેની સપાટીએ વિશેષ બહાર નીકળતી હોય છે. પાનને ચોળવાથી આંગળાંને સહેજ રતાસલેતો રંગ આવી જાય છે.

પાનની જોડીની ડીટડીના થડમાં બન્ને બાજુ એકેક પોહોળું ઉપપાન હોય છે. તેને ટેરવે ટુંકી અણી હોય છે. અતિ કોમળ શાખાપરનાં પાન વચ્ચેનાં ઉપપાન ટેરવે બે ફાટવાળાં હોય છે અથવા તે સુકાય છે ત્યારે વખતે બે ફાટવાળા થઇ જાય છે.

ફૂલ-પત્ર કોણમાંથી અથવા પાનની કે પાનની જોડીમાંનાં એક પાનની સામે બીજા પાનની જગોએથી પુષ્પધારણ કરનારી સળી નીકળે છે. તે પાનની ડીટડી જેવી અથવા તે કરતાં ઘણી પાતળી હોય છે. તે ½ ઇંચથી ૧½ કે ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે લીલા રંગની ને તેપર ભૂરાવાળની રૂંવાટી હોય છે. તેનાં પાસાં દબાયલાં, ને તેને ટેરવે ૧૨ કે ૧૫ રેક ફૂલો છૂટાં છૂટાં પણ એક બીજાની પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ ઇંચ જેટલો હોય છે, ફૂલની કળી પ્રથમ લીલી ને પછી પીળી થઇ જાય છે. તેપર ભૂરાવાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-ઉર્ધ્વસ્થાયી અર્થાત્ બીજકોષગર્ભાશયની ઉપર આવેલો હોય છે. તે સૂક્ષ્મ હોય છે. તે એક નાહાની નળી કે પચીકાણુ પ્યાલી જેવો હોય છે. તે લીલા રંગનો ને તેપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ પાંચ હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મવાળની રૂંવાટી હોય છે. પાંખડી તળિયે જોડાઇને એક નળી જેવી બનેલી હોય છે. ને મથાળે તેના પાંચે છેડા છૂટા હોય છે. નળી પીળાસલેતા રંગની ને છેડા ધોળા રંગના હોય છે.

પુંકેસરો-૫ હોય છે. તે પાંખડીની નળીનાં મુખ પાસે આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ સૂક્ષ્મ ઝીણાદોરા જેવા હોય છે. તે સ્ત્રીકેસરનલિકાને ચોટેલુક હોય છે. અને પરાગકોષ જરા લાંબા હોય છે. પરાગકોષ અને પરાગરજ પીળાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પુ૦ બા૦ કોષથી નીચો ને લીલા રંગનો હોય છે. તે પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીને મથાળે અનિયમિત આકારની લીલી ગાંઠની અંદર આવેલો હોય છે. નલિકા લાંબી, લીસી, ચળકતી ને ધોળા રંગની હોય છે. તેને મથાળે બે છેડાવાળું લાંબુ મુખ હોય છે તે પાંખડીની નળી અને પુંકેસરોથી ઉંચુ હોય છે.

ફલ-૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી, ભૂરાવાળથી ભરાયલી એક જાડી ડીટીપર બેડોળ ફલ આવેલાં હોય છે. તેપર વાળની સહેજ રૂંવાટી હોય છે. તે ફીકા લીલા રંગનાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે, તે સુકાતાં ભૂરાસલેતા કાળા રંગનાં થઇ જાય છે. તે ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં ને ૧ થી ૧⅙ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે ઉપર લીલી નસોથી કેટલીક પંચ કે ષટ્કોણ આકૃતિઓ થઇ રહેલી હોય છે. તેથી આ ફલ ચિત્રિત દેખાય છે. એ દરેક આકૃતિની વચ્ચોવચ એક નાહાનું કુંડાળું હોય છે, અને એ દરેક કુંડાળાની વચમાં એક પોપચાં જેવું સહેજ ઉંચું થઇ આવેલું છિદ્ર અથવા બિંદુ જોવામાં આવે છે. ફલની અંદર ધોળાસ કે પીળાસલેનો જરા કઠ્ઠણ ગળ હોય છે, તેમાં ઘણું બીજ હોય છે. ગળમાંથી ઉગ્રવાસ નીકળે છે.

બીજ-ભૂરા રંગનાં, ખડબચડાં, અને કઠ્ઠણ હોય છે. તે ૨ થી ૩ લાઇન લાંબાં ને ૧ થી ૨ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે એક બાજુ સહેજ ચપટાં, ને તેનો એક છેડો જરા સાંકડો થતો હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહી, શોધક.

૬-ઉપયોગ-મૂળ પાણીમાં ઘસીને ઝેરી જનાવરોના દંશ ઉપર ચોપડાય છે. તેની છાલનો ઉકાળો નહિ રૂઝાતાં ગડગુંમડાં ધોવામાં વપરાય છે. એનાં પાનની રાખ તેલમાં મેળવી નહિ રૂઝાતાં ચાંદાંઓપર ચોપડાય છે. ફૂલ સુગંધિત હોતાં ગણપતીને ચડાવે છે. ફૂલ જરા ગરમ કરી તેમાંથી બી કાઢી પોટીસની જગાએ વપરાય છે. છાલ અને લાકડું પીળો રંગ બનાવવાના કામમાં આવે છે. એનાં લાકડાંની વળીઓ અને થાંભલા કરે છે. તેમજ કોદાળી વગેરેના હાથા બનાવવામાં પણ તે વપરાય છે. ખેતીના નાહાના ઓજારો બનાવવામાં એનું લાકડું હલકું ગણાય છે.

૭-સ્થાનક-બરડા ડુંગરમાં છૂટાં છવાયાં આડનાં આડવાં ઉગે છે. રાજવાડી બાગમાં એક ઝાડ ડુંગરમાંથી રોપ લાવી વાવવામાં આવેલું છે. તે હાલ ઘણું ઉંચું અને વીસ્તારવાળું થયેલું છે.

એ હિં૦ ના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એનાં ફલ દુકાળ વખતે ગરીબ લોકો ગરમ રાખમાં ઓરીને ખાય છે, એમ કેટલાક ખેડુલોકો કહે છે.

એનાં સુંદર પાન અને સુગંધી ફૂલોને લીધે એનાં ઝાડ બાગ બગીચાઓમાં વાવવા લાયક છે.

વર્ગ-(રૂબિયેસી).

નંબર-૨૯૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Hydrophylax Maritima.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 199.

૨-દેશીનામ-દરિયાઇ શંખલો (પો૦ગુ૦).

૩-વર્ણન-દરિયાઇ શંખલાનાં છાતગી ચોમાસે ઘણાં ઉગેલાં જોવામાં આવે છે. તે ૪ થી ૬ ઇંચનાં થાય છે. ઘણીવાર તેની શાખાઓ ૨ થી ૩ કે ૬ થી ૧૦ ફીટ લાંબી વધી જમીનપર પથરાયલી હોય છે. એની ડાંડી રેતાળ જમીનમાં નીચેની નીચે ચાલી જાય છે, તે જમીનમાં મૂળ અને જમીનની ઉપર શાખાઓ મુકતી જાય છે. આ શાખાઓ વખત જતાં સ્વતંત્ર રોપા થઈ જાય છે.

મૂળ-એનું ખીલામૂળ સુતળીથી તે અંગુઠા જેવું કે કોઇવાર માણસના હાથનાં કાંડાં જેવું જાડું થાય છે. તે જમીનમાં ૨ થી ૩ ફીટ ઉંડું ઉતરે છે. તેમાંથી ક્વચિતજ બીજી શાખાઓ નીકળે છે. મૂળની ઉપરની છાલ કાળાસલેતા ભૂરા રંગની હોય છે. તે ખડબચડી અને તેનાપર ઉભા ચીરા પડેલા દેખાય છે. અંદરની છાલ ભૂરા રાતા રંગની, દળદાર અને ઘણી પોચી હોય છે. છાલની વાસ અણગમતી અને સ્વાદ ફીકો તૂરો ને પાછળથી જરા ચીરપરો ને જીભને ખરસટ કરે તેવો લાગે છે. મૂળનું લાકડું ઘણું પોચું, ને ભૂરા ધોળા રંગનું હોય છે, તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં મ્હોટાં છિદ્રોવાળો ચક્ર દેખાય છે. ને તેથી બહાર છાલનો ચક્ર પણ સછિદ્ર દેખાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી જે જમીનમાં ચાલી જાય છે, તે પેનસીલથી આંગળી જેવી જાડી હોય છે.

તેનો રંગ કાળાશપડતો ભૂરો, તેની ઉપરની છાલ ખડબચડી, અને તેની ઉપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. ડાંડીનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાંના વચલા ગાભાનો ભાગ સ્પષ્ટ ભૂરો દેખાય છે ને તેથી બહાર લાકડાનું ચક્ર મૂળના જેવુંજ સછિદ્ર પણ વધારે પીળું હોય છે. ને છાલનો ભાગ મૂળની છાલ જેવોજ પણ વેરસો સછિદ્ર દેખાતો નથી. ડાંડી કાપતાં તે મૂળ કરતાં સેહેજ કઠણ જણાય છે. જમીન ઉપરની ડાંડીની શાખાઓ લીસી, ચળકતી, લીલાશપડતા પીળા રંગની ને વખતે જાંબુડા રંગનાં છાંટણાંવાળી હોય છે. તે પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે.

પાન-સામસામાં, તેની ડીટડી જાડી અને ટુંકી, પાનની ઉપરની બાજુ પોહોળી નીક, પાછળની બાજુ જાડી નસ, પાનની કોર પાછળની બાજુ જરા વળેલી, ને તેપર ખરસટ સૂક્ષ્મ દાંતા આંગળી ફેરવતાં જણાય છે. પાન જાડાં ટોકણાં જેવાં, બન્ને સપાટીએ એક સરખા લીલા રંગનાં, લીસાં, ચળકતાં ને ટેરવે અણીદાર અને જરા પાછળ વળેલાં હોય છે. પાનમાં નસો દેખાતી નથી. તે ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં અને ¼ થી ½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. આઇગ્લાસમાં જોતાં પાનની કોરપર પીળા દાંતા અને સપાટીપર પીળાં સૂક્ષ્મ છાંટણાં દેખાય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ખારાશપડતો અણગમતો હોય છે.

ઉપપાન-બન્ને સામસામાં પાનની ડીટડી સાથે જોડાઇ જઇ એક ભૂંગળી જેવાં થઇ જાય છે, એ ભૂંગળીની ઉપરની કોરપર શાખાની બન્ને બાજુ ૧ થી ૩ દાંતા નીકળેલા દેખાય છે.

ફુલ-પત્રોખુમાંથી એક અથવા બે ફુલ નીકળે છે. ફુલની વાસ પાકાં પીંપિળાં જેવી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૪ હોય છે. તે નીચેથી જોડાએલાં, અને ઉપર તેના ચારે દાંતા છુટા દેખાતા હોય છે. તેની કોરપર સફેદ રૂંછાળ હોય છે. (કોઇક ફુલમાં પાંચ દાંતા પણ હોય છે.) પુષ્પાભ્યંતરકોષની નળી એક બાજુ વાંકી વળેલી હોય છે. અને તે બે ઓષ્ઠ ધારવાળી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૪ હોય છે, તે ગુલાબી અથવા ફિકા જાંબુડા રંગની હોય છે. તે નીચેથી જોડાએલી ને ઉપર તેના ચારે છેડા જુદા પસરાએલા દેખાતા હોય છે.

પુંકેસરો-૪ હોય છે. તે પાંખડીની નળીની અંદર મુકાએલાં હોય છે. તંતુ સફેદ, પાંખડીથી કંઇક બહાર નીકળતા, અને પરાગકોષ જાંબુડા રંગના હોય છે. પાંખડીની નળીની અંદર જ્યાં પુંકેસરના તંતુઓ પાંખડી સાથે જોડાએલા હોય છે, ત્યાં ચર્મ જેવી ચળકતી સુંદર સફેદ રૂંછાળનું ચક્ર હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, તે પુંકેસરો તેમજ પાંખડીઓ કરતાં લાંબી હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પુષ્પાભ્યંતરકોષની નળીની અંદર લીલા રંગનો દેખાતો હોય છે. નલિકા ધોળા રંગની, અને નલિકામુખ સેહેજ કલમતરાસ એ ભાગવાળું હોય છે, તેપર બારીક રૂંછાળ હોય છે.

ફલ-જેમ જેમ ગર્ભાશય મ્હોટો થતો જાય છે તેમ તેમ પુષ્પાભ્યંતરકોષ પણ તેની સાથે ભળી જઇ મ્હોટો થતો જાય છે. ને અંતે તે એકઠું થઇ ફલ બની જાય છે. ફલની ઉપર પુષ્પાભ્યંતરકોષના ૪ કે ૫ દાંતા રહી ગએલા દેખાય છે. ફલ લાંબું, એક બાજુથી જરા વળેલું, લીસું, ચળકતું, અને ફીકાશપડતા લીલા રંગનું હોય છે. તે સુકાઇ જાય છે ત્યારે પીળું અને ભૂરા કે બદામી રંગનું થઇ જાય છે. તે એક બાજુથી જરા ચપટું, અને બીજી બાજુ બહાર નીકળતું હોય છે. ફલપર કાળાં સૂક્ષ્મ છાંટણાં આવેલાં હોય છે. ફલમાં ૧ થી ૨ બીજ હોય છે. ફલ ½ ઇંચથી લગભગ ¾ ઇંચ લાંબું, અને ¼ ઇંચ કરતાં કંઇક પોહોળું હોય છે. તે વચમાંથી પોહોળું, તળિયે અણીયલું, અને ટેરવે પણ સેહેજ સાંકડું હોય છે. તેની કોર પાતળી ધારવાળી હોય છે. તેની બન્ને બાજુએ વચ્ચોવચ એકેક ઉભી ધાર હોય છે. એ ઉભી ધાર અને કોરની વચ્ચે પણ વળી ૧ થી ૨ વચલી ધારથી સહેજ ઓછી ધાર હોય છે.

બીજ-રાતા ચોખાના દાણા જેવું ને ચળકતું દેખાય છે. તે ¼ ઇંચ લાંબું ને ⅛ લાઇનથી કંઇક ઓછું પોહોળું હોય છે. તે ઉપર ને છેડે જરા જુદી અણીયલું હોય છે. બીજનો આકાર એક બાજુએ ઉંધી વાળેલી કોડિણી હોડી જેવો હોય છે, અને તેની બીજી બાજુએ વચ્ચોવચ ઉભી નીક હોય છે તેમાં ગાભો દેખાય છે. બીજપર સૂક્ષ્મ ચળકતી ભાત હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વિશદી અને ઔષધ.

૬-ઉપયોગ-એનાં પાન ફુલ અને કાચાં ફલ ભીંડા તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઇ જખમ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એના આખા રોપા સૂકાવી તેની રાખ તેલમાં મેળવી તે તેલ રોગનાં ચાંદાં, ભાઠાં, મસ અને ખરજ વગેરે ક્ષમિત (એક ટીપું પડી જાય છે તે રોગ) ઉપર રુઝ લાવવા અને તેમાં જીવાત નહિ થાવા લગાડવામાં આવે છે. ઉટને થતી પામ અને ધાધરવાળી ખુજલી (Mange) ઉપર પણ એ તેલ ચોપડવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-એ હિંદના દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગના સમુદ્ર કિનારાપરના રેતીના ટેકરાઓપર થાય છે.

આ સ્વસ્થાનમાં શ્રીઅજ્ઞાનીથી મદ્રાસ સુધી તે દરિયા કિનારાના રેતીના ટેકરાઓ ઉપર ઉગે છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એનાં ફૂલ શંખલા જેવાં દેખાય છે, વળી એના રોપા દરિયા કાંઠે ઉગે છે માટે એને આ સ્વસ્થાનના લોકો દરિયાઇ શંખલો કહે છે.

ઉડતી રેતી બંધ કરવાને એના રોપા ઘણા ઉપયોગી છે, માટેજ ઇશ્વરે એને સમુદ્ર કિનારા પાસે રેહેવાને સ્થાન આપેલું હશે.

વર્ગ-(રૂબિયેસી).

નંબર-૨૯૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Spermacoce hispida.

દષ્ટાન્ત-H. III. p. 200; N. p. 148; Watt. VI. part. III. p. 320.

૨-દેશીનામ-ખરસટ શંખલો (પો૦); મધુરી જડી (ગુ૦); ઘોટી, મદનઘાંટી (મ૦); सुगंधी बुटी, मदनघंटी (हिं०); मदनघटी (सं०).

૩-વર્ણન-એના છોડવા જમીનપર પથરાયલા હોય છે. તેની શાખાઓ ૧ થી ૩ ફીટ કે ભાગ્યેજ તેથી થોડી લાંબી હોય છે. તે ચોધારી, રતાશલેતા રંગની ને ઘણી ખરસટ હોય છે. પાન સામસામાં, જરા જાડાં, પોહોળાં કે ગોળાઇલેતાં હોય છે. તે ½ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ¼ થી ¾ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની સપાટી ખરસટ હોય છે. ફૂલ ધોળા કે ફીકા જાંબુડા અથવા આસમાની રંગનાં હોય છે. તે પત્રકોણમાં ગુચ્છીઓની પેઠે આવેલાં હોય છે. તે ૩ લાઇનથી ૨ ઇંચ લાંબાં હોય છે. ફૂલ દરિયાઇ શંખલાનાં ફૂલ જેવાં હોય છે. તેની સપાટીપર બહુધા ખરસટ રૂંછાળ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક અને વિદાહી.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળ રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટક ઉપર ચિરગુણકારી કવાયમાં વપરાય છે. એના આખા છોડવાનો ઉપયોગ દરિયાઇ શંખલાના છોડવાની માફક કરવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-દરિયાઇ શંખલાની સાથે દરિયાની રેતીના ઢગાઓ ઉપર તેમજ ડુંગરમાં અને કાદીવાળી જમીનમાં પણ એ ચોમાસે ઘણા ઉગે છે.

એ આખા હિન્દુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એનો છોડવો ખરસટ થાય છે, અને તેનો દેખાવ તથા ફૂલ દરિયાઇ શંખલાને મળતાં હોય છે, માટે એને **ખરસટ શંખલો** કહે છે. એનાં મૂળમાં ઉપલસરીનાં મૂળ જેવી સુગંધિત વાસ હોય છે તેથી એને **સુગંધીબુટી** પણ કહે છે.

આના મૂળની સુગંધી ઉપરથી કપુરી મધુરીની કદાચ ભૂલ થતી હશે.

૪૮-N. O. COMPOSITÆ.

વર્ગ-કૂમ્પોઝિટી-સહદેવી અને સાંગરાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ-આ વર્ગ નં. ૩૬ વાળા આંબલી, આવળ, બાવળના (લેગ્યુમિનોસી) વર્ગથી પણ ઘણો મ્હોટો અને સર્વત્ર પસરાયલો છે. આ વર્ગમાં હાલ સુધી ૮,૦૦૦ થી ૧૦,૦૦૦ જૂદી જૂદી વનસ્પતિઓ વિદ્વાનોને જણાયલી છે.

આ મ્હોટા વર્ગમાં વિશેષ કરીને નાહાના છોડવાઓ થાય છે. એમાં થોડાંક ઝાડવાં, અને વૃક્ષો તો ભાગ્યેજ હોય છે. પાન આંતરે, કોઇવાર સામસામાં, કે ગુચ્છાની પેઠે આવે છે, તે સાદાં અથવા વિભાજિત હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. ફૂલની રચના આ વર્ગમાં બહુ જાણવા અને જોવા જેવી હોય છે. એમાં તરેહવાર આકાર અને રંગનાં ફૂલો આવે છે. સાધારણ રીતે આપણને આ વર્ગનાં ફૂલ એક સળી કે ડીટડીપર ઉંધી વાળેલી હાથ જેવી પોહોળી પથી, દડી કે પ્યાલીના આકાર જેવાં આવેલાં જોવામાં આવે છે.—દાખલા તરીકે—બાગમાં ઉગતાં સુરજમુખનાં ફૂલો એક પોહોળી પથી કે ચક્રાકાર સૂર્યમંડલ જેવાં, ઉટકટા અથવા ગોરખમુંડીનાં ફૂલ એક ગોળ દડી જેવાં, અને સહદેવી કે ચાંચડમારીનાં એક લાંબી પ્યાલીના આકારનાં દેખાય છે; અને તે એક ફૂલ હોય એમ સાધારણ જોનારને લાગે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે એ પથી, દડી કે પ્યાલીમાં ઘણાં નાહાનાં નાહાનાં ફૂલો આવેલાં હોય છે. અર્થાત્ ઘણાં નાહાનાં નાહાનાં ફૂલો બહુજ પાસે પાસે ગોઠવાઇને જે આકારનો સમુદાય બનેલો હોય છે, તે એક ફૂલ જેવો દેખાય છે, ને તેને આપણે ફૂલ કહીએ છીએ, એને અંગ્રેજીમાં ફ્લાવરહેડ (flower head) કહે છે. આ ફૂલ (flower head)માં આવેલાં નાહાનાં નાહાનાં દરેક ફૂલને અંગ્રેજીમાં ફ્લોરેટ (floret) કહે છે, અને આપણે તેને ફૂલડી કહીએ તો ચાલે. ત્યારે આ દરેક ફૂલડી (floret) એક સ્વતંત્ર ફૂલ છે, એમ સમજાય છે. તો આવી ઘણી ફૂલડીઓ એક પોહોળી ગોળ કે બીજા તરેહવાર આકારની કર્ણિકા અથવા પટ્ટીપર પાસે પાસે આવવાથી આ વર્ગનું એક ફૂલ (flower head) બનેલું હોય છે.

આ ફૂલડીઓ (florets)ને પુષ્પપત્રો હોતાં નથી, અને હોય છે, તો તે ફોતરાં, કડપલાં કે ભીંગડાં, અથવા કાંટા જેવી સળી જેવાં થઇ રહેલાં હોય છે, અને તે કર્ણિકા અથવા પટ્ટીપર ફૂલડીઓ સાથે આવેલાં હોય છે. આ કર્ણિકા અથવા પટ્ટીને બહાર એક ઉપ-પુષ્પ-

પત્રોનું આચ્છાદન આવેલું હોય છે. તેનાં પત્રો ૧,૨,૩ કે વધારે હાર કે ચક્રમાં ગોઠવાયલાં હોય છે.

ફુલડીનું વર્ણન–પુ૦ બા૦ કોશ ઉર્ધ્વસ્થાયી (superior) હોય છે. પણ તેનું તરેહવાર રીતે રૂપાન્તર થયેલું હોય છે. કેમકે તે સ્ત્રીકેસરગર્ભાશયને વળગેલો હોય છે. તેથી તે ઉટકટાનાં ફુલો સિવાય બીજાં ફુલોમાં ગર્ભાશયથી જુદી રીતે સ્પષ્ટ ઓળખી શકાતો નથી; અને જો તેના કોઇ અવયવ દેખાતા હોય છે, તો તે કાંટા, કેશાગ્ર કે રૂંછું વાળ (pappus) અથવા ઉતરાં કે ભીંગડાં (paleæ, scales) જેવા થયેલા જોવામાં આવે છે.

પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૪ થી ૫ હોય છે. તે તળિયે જોડાઇને નળી જેવી થયેલી હોય છે, અને મથાળે તેના દાંત ઘણીવાર સૂક્ષ્મ ખુલ્લા દેખાતા હોય છે; અથવા પાંખડીઓ જોડાઇને તળિયે એક ટુંકી નળી જેવી અને આગળ વધી તેના લાંબા ૨ પટી જેવા પાતળા ઓષ્ઠ થયેલા હોય છે; આ બે ઓષ્ઠમાંથી એકના ૨ લાંબા વિભાગ થયેલા હોય છે, અને બીજાને મથાળે માત્ર ૩ સૂક્ષ્મ દાંત હોય છે; અથવા આ પાંખડીના ૨ ઓષ્ઠ ન થતાં તળિયે ટુંકી નળી થઇ ઉપર એકજ પટી જેવો લાંબો ઉડો નીકળેલો હોય છે, અને ત્યારે આ ઉડાને મથાળે સૂક્ષ્મ પાંચ દાંતા હોય છે.

આ વર્ગમાં ફુલ વિષે વિશેષ માહીતી એ છે કે, આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ આ વર્ગનાં ફુલમાંની ફુલડીની પાંખડીઓ બે તરાહની હોય છે. એક ઉભી નળી જેવી અને બીજી પાતળી લાંબી પટી જેવી. હવે આ વર્ગની કેટલીક વનસ્પતિનાં ફુલોમાં વચમાં ઉભી નળી જેવી પાંખડીવાળી ફુલડીઓ, અને તેની ચોફેર ફુલની કોરપાસે જરા લાંબી પાતળી પટી જેવી પાંખડીવાળી ફુલડીઓ હોય છે; જેની પાંખડી બહુધા ઝવેર કે વાવટાના ઉડાની પેઠે અથવા સૂર્ય કે તારાની કિરણો પેઠે કર્ણિકાથી બહાર નીકળતી દેખાતી હોય છે (ઉદાહરણ સુરજફુલ જુઓ) બીજાં વળી એવાં ફુલ જોવામાં આવે છે કે, જેમાં બધી ફુલડીઓ નળી જેવી પાંખડીઓવાળી ઉભીજ હોય છે, અને તે ફુલની કોર પાસે લાંબી પટીવાળી પાંખડીઓ મુદલ દેખાતી નથી– (ઉદાહરણ સહદેવી અને ચાંચડમારી જુઓ). તોપણ આ વર્ગની ઘણીખરી વનસ્પતિમાં આ બન્ને જાતની પાંખડીઓવાળી ફુલડીઓ હોય છે. માટે એનાં ફુલ–(flower head) ના સાધારણ દેખાવ ઉપરથી તેના નીચે પ્રમાણે બે ભેદ કરેલા છે:—

૧–જે ફુલ (flower head) માં બધી ફુલડીઓ (florets) ઉભી નળી જેવી હોય છે તેવાં ફુલને પડધી જેવાં મથાળાંવાળું (head discoid) એટલે ભરેલા પ્યાલા કે ફુલચાટકા જેવું ફુલ કહે છે.

૨–જે ફુલ (flower head) માં બધી ફુલડીઓ અથવા ફુલની કોર પાસેથી ફુલડીઓ (florets) લાંબી પટી જેવી પાંખડીવાળી હોય તેવાં ફુલને કિરણોવાળાં મથાળાંવાળું (head rayed) એટલે સૂર્યમુખ જેવું ફુલ એમ કહે છે.

ઉપલાં ફુલમાં બધી ફુલડીઓ દ્વિજાતીય (નરમાદા) હોય છે, અથવા વચલી ફુલડીઓ દ્વિજાતીય, અથવા નરફુલોવાળી, અને ફુલની કોર પાસેની અર્થાત્ બહાર નીકળતી ફુલડીઓ માદાફુલો અથવા નપુંસક હોય છે. અને કોઇવાર નરફુલડીઓ એક ઉડવાપર અને તમામ માદાફુલડીઓ બીજા ઉડવાપર હોય છે.

પુંકેસરો–પાંખડીઓના દાંતા જેટલાં અને તે તેની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે. પરાગકોશ ઘણુંકરી, કોશસંયોગી (syngenesious) એટલે એક બીજા સાથે ચોટેલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય અધઃસ્થાયી, (inferior) ૨ ખાનાં પણ એક પોલ અને એક ઉભાં આદિબીજવાળો હોય છે; નલિકા પાતળી અને મથાળે બે ઉડાવાળી હોય છે.

ફૂલ–(an achene) કાળી છરી જેવાં હોય છે, ને જો પુ૦ બા૦ કોશના અવયવ ઉતરા, કાંટા, કેશાગ્ર કે વાળ જેવા હોય છે તો તે ફુલને મથાળે આવેલા હોય છે. ફલ સુક્કું અને અવિકાશી એટલે પોતાની મેળે નહિ ઉઘડનારૂં હોય છે. તે સુંવાળી જેવું ગોળ, કે ચપટું, અથવા ધારવાળું હોય છે; ને તેપર ઘણીવાર ઉભી નસો, ટીસીઓ કે લીટીઓ હોય છે. ફલ બીજડાં જેવું દેખાય છે.

બીજ–ઉભુ અને પાતળી ત્વચાવાળું હોય છે.

આ વર્ગમાં એનાં ફલ છે તેજ બીજ કહેવાય છે. જેમ કે કાળી છરી, ભાંગરા, સહદેવી આદિનાં ફલ જે આપણે બીજને નામે ઓસડોમાં વાપરીયે છીએ તે બીજ નહિ પણ ફુલજ છે.

આ વર્ગનાં ફુલ અને ફલની સાધારણ રચના ધ્યાનમાં આવ્યા પછી આ વર્ગની કોઇ પણ વનસ્પતિ ફુલ સોતી જોવામાં આવે તો તે આજ વર્ગની છે, એમ સાધારણ રીતે ચોકસાઇથી કહી શકાશે. કેમકે આ વર્ગનાં ફુલોની સાધારણ બનાવટ ઓળખાણ માટે ઘણી સહેલી છે.

આ વર્ગમાં રંગ માટે ઘણી પ્રસિદ્ધ થયેલી વનસ્પતિ કસુંબો છે. સેવતી અથવા ગુલદાઉદીનાં ફુલ તરેહવાર રંગ, રૂપ અને સુગંધીવાળાં શિયાળે આવે છે તે તેમજ બાગોમાં ગુલહજારા અથવા ગલગોટાનાં ફુલો જે બારે માસ ઘણુંકરી જોવામાં આવે છે તે પણ આ વર્ગનાં છે

આ વર્ગની ઘણુંકરી તમામ વનસ્પતિમાં એક જાતનો કડવો તત્વ રહેલો છે, ને તેને લીધે આ વર્ગની વનસ્પતિ

ધણીખરી કટુ-પૌષ્ટિક તરીકે ઔષધિઉપયોગી છે. એમાં વાત, પિત્ત, અને કફઘ્ન ઉપરાંત સારક, સ્વેદલ, ઉત્તેજક, માદક, દીપક, વિરજુકારીપૌષ્ટિક, નાદક તથા કૃમિ, જન્તુ નાશક અને ગુણો રહેલા છે

આ વર્ગના સુદર, સુધારેલાં મનહર ફુલ જે તરેહવાર રંગ અને રચનાવાળાં હોય છે, તેમાં વળી મધ પણ ભરેલો હોય છે આ ફુલનો સુંદર રંગ મધમાંખો આદિ જન્તુઓને પોતા તરફ લલચાવવા માટે, તરેહવાર રચના તેઓને સગવડતાથી બેસવા માટે, અને મધ તેઓનુ મીઠું મોં કરવા માટે હોય છે. આ વર્ગમાં દવણા (artemisia vulgaris)ની જાતની વનસ્પતિના ફુલ પવનથી અને બાકીની કેટલીએક વનસ્પતિનાં (ફુલ) માંખો મધમાંખી અને પતંગીઆ આદિ જન્તુઓથી ફલિત થાય છે. ઉપરાંત આવા જન્તુઓ આ ફુલોમા કન્યાનાં લગ્ન માટે વર લાવી આપે છે, અને તેના બદલામાં કન્યાનાં માબાપ (ફુલો) વર લાવનાર વધામણીઆઓને મીઠું મોઢું કરવા માટે મધ ખવડાવે છે.-આ ઘણીજ ખૂબી કે લીજ ડિર ગરજહોન લબક અને જે. ઈ. ટેલર કરેલ પોતાના પુસ્તકોમાં એવા તો રસિક વર્ણન આપેલા છે કે તે પુસ્તકો* એકવાર વાંચવા લીધાં એટલે પછી તે હાથમાંથી નીચે મેલવા મન થતુ નથી. ખરેખર આવાં વર્ણન વાંચ્યા પછી આ ફુલો તરફ કઇ જુદીજ રીતે જોવાતુ, અને તેમાં રહેલી કુદરતી લીલા જણાય છે, અને તે ઉપરથી તે ઈશ્વરના ગુણગાન કરવાનુ એક નવિન ઉત્સાહથી મન પ્રેરાય છે.

વર્ગ—(કમ્પોઝિટી).

નંબર-૨૯૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Vernonia cinerea.

હવાલા-H. III. p. 233, N. p. 153, Watt. VI-part IV. p. 231. ક. નિ. પા. ૫૮૧

૨-દેશીનામ-સહદેવી, સહદેવી, સહદેવી, સહદેવી (પ્રા॰); સહદેવી (ગુજ); સહદેવી, સહદેવી (સં॰). સહદેવી, સહદેવી, સહદેવ (હિં॰); સહદેવ (બં॰).

૩ વર્ણન-સહદેવીના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. અને કદરૂપ ઓવડળ, ની જમીનને તે ઉત્પન્ન થય છે. તે ૬ થી ૧ કે ૨-૨૮ ઇંચ ઉંચા થાય છે.

---

* (1) Nature series on British Wild Flowers Relation to Insects, by Sir John Lubbock, Bart., M. P., & C. & C. London (1875).

(2) Flowers; their Origin, shapes perfumes and colours by J. E. Taylor Ph. D & & London 1878.

એમાં કોઇવાર બે ચાર લાંબી શાખાઓ ડાંડીથી નિરોધ ઉગી વધેલી, અથવા શાખાઓ ટુંકી અને ઝાંખી હોય છે. કોઇવાર તે જમીનપર ઢળેલી પણ હોય છે. પાન લાંબાં કે ગોળકડાં, ફુલ જાંબુડા રંગનાં અને ફલ કાળી જીરી જેવાં હોય છે. એના આખા છોડવાપર ધણુંકરી સફેદ કે ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ-એનું ખીલાસૂળ ૨ થી ૪ કે ૬ ઇંચ લાંબુ, થોડા જાડા અને કેટલાક બારીક રેસા જેવા ફાંટાવાળું, પીળા રંગનું, સુકવાથી સ્લેટપેન જેવું જાડું, ફુલ કે પાતા જેવી સુગન્ધિવાસ અને જરા તેલીયા ને થીરપરા સ્વાદવાળુ હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી નળીથી સીસાપેન જેવી જાડી, લીલા કે કોઇવાર જાંબુડી છાયાવાળા રંગની, ઉભી નશો અને પીળાવાળની થોડઘણી રૂંવાટી અને છુટાવાળની રૂંવાટવાળી હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી લગ્યોલગ્ય ધોળા ગાભા (pith) વાળી અને બાજુથી સછિદ્ર પોચી અને લીલા રંગની દેખાય છે. શાખાઓ ડાંડી જેવીજ પણ પાતળી હોય છે.

પાન-તરેહવાર આકારનાં, જાડાં કે પાતળાં, અને આંતરે આવેલાં હોય છે. તે કોઇવાર ઘણાં પોહોળાં કે સાંકડાં; તેનાં છેડા બુઠાં, અણીયાળાં, કે ખાંચવાળાં; તેની કોર છીછરા કે ઉંડા દાંતા, લહેરિયાં અને ધોળા વાળની હારવાળી; અને ડીટડી પાસે તેની કોર સાંકડી થતી કે છેક ડીટડીનાં તળિયાં સુધી તેની કોરના છેડા ઉતરેલા હોય છે. ડીટડી ચપટી હોય છે. પાન ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબા અને ½ થી ૧ કે ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ખરસટ, ઉપરની લીલા કે ધોળા લીલા રંગની, નીચેની ફીકી, સૂક્ષ્મ બિંદુઓની ભાતવાળી અને નશોવાળી હોય છે. પાનને રોશની તરફ રાખી આઇગ્લાસથી જોતાં તેની નશો આરનું જાળીકામ તથા બિંદુઓ અંધારદર્શક જેવાં દેખાય છે. વગર ચોળે પાન સુગન્ધિ, અને ચોળવાથી જરા તીખી વાસવાળા થાય છે. તેમાંથી ઓછુંવત્તુ લીલા રંગનો રસ નીકળે છે. સ્વાદ કડવાશ અને ખારાશ તેલ જેવો ચીકણો હોય છે.

ફુલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી ડાળીઓ શાખાઓને છેડે ધણુંકરી નાહની નાહની વચ્ચ શાખાપ્રતિશાખાવાળી આવેલી હોય છે. તેને મથાળે ¼ ઇંચ લાંબાં જાંબુડા રંગનાં ફુલ (flower head) આવેલાં હોય છે. એ દરેક ફુલમાં જાંબુડા રંગનાં સૂક્ષ્મ ફુલડીઓ (florets) હોય છે. ફુલ ઉઘડે છે ત્યારે એ ફુલડી ખરી પડે કે ફુલકટોરી (flowerhead) જેવું અને બહારે બહાર છેક જેવું દેખાય છે આ વખતે ફુલ ¼ ઇંચથી ૩ ભાગ છે, તે ફુલની અંદર ઉંચા ઉભ ફુલ, ત્યારે ફલ જેવાં

સાંમી અણીવાળાં, લીલાસપેના રંગનાં ફોનસાં જેવાં પુષ્પ-પત્રો આવેલાં હોય છે. આ પત્રોપર ઘતુંકરી વચ્ચોવચ્ચ એક ઉભી નસ, ને ધોળા તથા ભૂરા સૂક્ષ્મ વાળની ફેસાટી હોય છે. તેનાં ટેરવાં ઘતુંકરી જાંબુડા રંગની છાયાવાળાં હોય છે. બહારનાં પુષ્પપત્રો સાંકડાં અને ટુકાં હોય છે, અને તેથી અંદરનાં લાંબાં અને પોહોળાં હોય છે. તેપર વચમાં ૩ ઉભી નસો હોય છે.

પુષ્પઆદ્યકોષ-બીજકોષના મથાળાપર બારીક ઊના જેવા વાળનું ફુંદણું અને તેની અંદર આવેલા લાંબા ધોળા સૂક્ષ્મ દાંતાવાળા વાળની પીંછી (pappus) હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડી બીજકોષને મથાળેથી નીકળેલી હોય છે. તે તેની બહાર આવેલા લાંબા ધોળાવાળની પીંછી કરતાં લાંબી હોય છે એ પાંચે પાંખડીઓ તળિયેથી જોડાઇ નળી જેવી થયેલી હોય છે. અને મથાળે તેના પાંચે દાંતા ભૂરા દેખાતા હોય છે. તમામ ફુલડીઓ એકસરખી જાંબુડા રંગની, એકજ ઘાટની, અને પું-તથા-સ્ત્રીકેસરોવાળી હોય છે.

પુંકેસરો-૫ ફીકા ધોળા રંગનાં હોય છે, તે પાંખડીથી ટુકાં હોય છે. તેના પરાગકોશ એક બીજા સાથે લાગેલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ફુલની પાંખડીને તળિયે આવેલો હોય છે. નલિકા ધોળા કે ફીકા જાંબુડા રંગની હોય છે. તેની ઉપરના તેના બે ઉભા પાંખડીથી બહાર વાંકવળેલા દેખાતા હોય છે.

ફલ-બીજ (achenes) ભૂરા રંગનાં, ફીકા ધોળા સૂક્ષ્મ વાળથી આચ્છાદિત થયેલાં ને ચળકતાં હોય છે. તે ⅙ લાઇન લાંબાં હોય છે. તે તળિયે સાંકડાં ને મથાળે પોહોળાં હોય છે. તેને મથાળે ધોળા સફેદવાળની પીંછી અને તેની બહાર ફીકા ધોળા ટુકા સૂક્ષ્મ ઊના જેવા વાળનું ફુંદણું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ત્વગ્ય, મધુર, સારક, કટુ અને ઉષ્ણ.

૬-ઉપયોગ-મેદરડીના છોડવાનો કવાથ તાવ, આફરો, ઝાડા, અને પેશાબ થોડો આવતો હોય તે ઉપર અપાય છે. મેદરડીને પાણીમાં ઉકાળી તેની બાફ તાવવાળાને અપાય છે. મેદરડીનાં પાનનો રસ સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. તેવી રીતે ભાથાનાં દુખાવાપર મેદરડી માથે બાંધવાથી ફાયદો થાય છે. મેદરડીનાં બીજ કૃમિ ઉપર અપાય છે. મેદરડીનાં કોમળ પાનની ભાજી ખોરાક કરે છે. આંખના દુખાવાપર મેદરડીનાં કોમળ પાન અને ફુલ વાટી તેની વડી તેલમાં ઉકાળી તે તેલ વાળી ઘણે દેના રોગ આંખ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. ખડશીંગીઓ જે રોગોપર વપરાય છે, તેપર તેવીજ રીતે મેદરડી પણ વપરાય છે. મેદરડીનો ગુણ ખડશીંગીઆ, કરીઆતાં, કાસની ને કાળી જીરી જેવો છે. કાળી-જીરીનાં બીજને અભાવે મેદરડીનાં બીજ ઘોડાની પેટપીડ ઉપર વપરાય છે. મેદરડીને તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે.

"મેદરડીનાં મૂળની ટોપી કરી માથે પહેરવાથી તાવ ઉતરી જાય છે. કાળી મેદરડીનો રસ શરીરે લગાડવાથી સિધ્મકુષ્ટ મટે છે મેદરડી માથે બાંધવાથી નીંદર ન આવતી હોય તો આવે છે." (વૈ. રૂગનાથજી).

૭-સ્થાનક-ચોમાસે સર્વ જગોએ ઉગે છે.

૮-વિશેષવિવેચન-સંસ્કૃત સહદેવી ઉપરથી સદોડી, મેદરડી અને સાદેડી વગેરે નામો નીકળેલાં લાગે છે.

મેદરડીના છોડવા આખુ કારતકમાં ભીલના ગુડીઆ કે વાઘરી લોકો એકઠા કરી સુકાવી ગાંધીઓને લાં વેચે છે તેની એક ખારીની કીમત ૦) ના થી એક આના જેટલી આવે છે. સહદેવા જુઓ નં૦ ૪૭.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી).

નંબર. ૨૯૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-V. anthelmintica.

ઇન્ડા-વ-II. III. p. 236; N. p. 154; Watt. VI. p. IV. p. 229; ર. નિ. પા. ૫૭૬.

૨-દેશીનામ-કાળીજીરી (પા૦), કાળીજીરી (ગુ૦); કાલાજીરા, કાલીજીરી (મ૦), કાળીજીરી (હિ૦); નિત્તમિરદ, વનજિરક (સ૦)

૩-વર્ણન-કાળીજીરીના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તે ૩ થી ૫ ફીટ ઉંચા અને બહુધા ગીચોગીચ ઉગેલા હોય છે. ને જ્યાં ઉગે ત્યાં ઘતુંકરી જથાબંધ ઉગે છે. એકવડાયા છોડવામાં કોઇવાર તેની નળીની શાખાઓ જમીનપર લોટેલી હોય છે. અને મોટા છોડવાઓમાં તેની ઉપરની શાખાઓ ઉભી થતી ડાંડીથી પણ બહુધા ઉંચા વધી ગએલી હોય છે. પાન લાંબા કાંગરીદાર, ફુલ ફીકા જાંબુડા રંગનાં અને ફલ (achenes) કાળાં હોય છે. એના આખા છોડવાપર ઘતુંકરી ચીકાશવાળા વાળની ફેસાટી હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી આંગળી જેવું જાડું, ધોળા રંગનું, ઘણાજ ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓવાળું, અને કઠણ હોય છે. છાલ રસભરી, ચીકણી; વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવાશ-વાળો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ⅙ થી ⅙ ઇંચ જાડી, લીલા ફીકા રીંગણ રંગની, ચાકાળી, ઉભી ટુંકી હારો અને નીચાણની હોય છે. તેઓપર ટુંકા કાંટા જેવા વાળ

આવેલા હોય છે. તે અંદરથી પોગી હોય છે. શાખાઓ ડાંડીને ઘણુંકરી સમાવી લઈ પોતે ઉપર વધી ગએલી હોય છે. તે સુતળીથી પેનસીલ જેવી જાડી અને ચળકતી હોય છે. તેનાપર ધોળા સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી, પારના દાણાની માફક, ઉભી હાંસો ને નીકો આવેલી હોય છે. તે વખને જાંબુડી છાયાસેના રંગની હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે વચમાં પોહોળાં અને બન્ને છેડે સાંકડાંઘનાં, ટેરવે અણીદાર હોય છે. ડીટડી નાહાની ને ઉપરની બાજુ બેઠેલી હોય છે. પાનની કોર કાંગરીદાર, અને ડીટડીપર બન્ને બાજુ સાંકડી થઇ ઉતરેલી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો જરા ફીકો હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીપર બહાર નીકળેલા ખડબચડા સૂક્ષ્મ દાણા, અને નીચેનીપર અંદર બેસતા ખાડાઓ હોય છે. આ બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાન ૩ થી ૮ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૩ કે ૩½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી લીલો રસ નીકળે છે. વાસ ભાજીનાં પાન જેવી અને સ્વાદ કડવો હોય છે

ફૂલ–(flower head) શાખાઓને છેડે અને બે શાખાઓની વચમાં આવેલાં હોય છે. તે ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ જેટલાં લાંબાં અને તેટલાંજ ઘણુંકરી પોહોળાં હોય છે, જે ફૂલો બે શાખાઓની વચ્ચે નીકળેલાં હોય છે તેને ધારણ કરનારી સળી ટુંકી, ને છેડે આવેલાં ફૂલો નીચેની પાનળીને જરા લાંબી હોય છે. આ સળીઓ (peduncles)-પર સૂક્ષ્મ રૂંછાળ અને સફેદ બિંદુઓ હોય છે. ફૂલની બહારની હારનાં પુષ્પપત્રો લીલા રંગનાં લાંબાં અને કોરપર જાંબુડા રંગની છાયાસેનાં હોય છે. એથી જરા ઉપરની હારનાં પુષ્પપત્રોના ટેરવાં વખતે પોહોળાં, બુઠાં, કે અણીદાર અને વખતે અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. ને તેપર પણ સફેદ રૂંછાળ અને સૂક્ષ્મ સફેદ બિંદુઓ હોય છે. અંદરનાં પુષ્પપત્રો સાંકડાં હોય છે. તેની કોર ધોળી ને ટેરવાં જાંબુડી છાયાસેના રંગનાં ને અણીદાર હોય છે. દરેક ફૂલ (flower head) માં આશરે ૪૦ કે સૂક્ષ્મ ફૂલડીઓ (florets) હોય છે.

પુષ્પાધિકોષ–ઔકિસરમાંસબની ઉપર રૂંવાટીની ટુંકી કુંડળી અને વાળની પીછી હોય છે, તેજ છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–પાંખડી ૫ હોય છે. તે નીચેથી જોડાઇ નળી જેવી થએલી અને ઉપર તેના પાંચે દાંતા જુદા દેખાતા હોય છે. નળી ધોળા રંગની ને દાંતા ઘેરા જાંબુડા કે જાંબલી રંગના હોય છે.

પુંકેસરો–પાંચ હોય છે. તેના તંતુ ધોળા રંગના ઘણું બારીક પાંખડીની નળીની અંદર આવેલા હોય છે. પાંચે પરાગકોષ નળીની પેઠે જોડાયલા, ધોળાશવાળા, પણ વચમાં અને ટેરવે ઘેરા જાંબુડા રંગના હોય છે તે પાંખડીના દાંતાથી ઉંચા દેખાતા હોય છે. પરાગરજ ધોળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. નલિકા ટુંકી અને તેનાં મથાળાંના બે ધોળા છેડા એક બીજાથી વિરૂદ્ધ દિશાએ આંકડાની પેઠે વાંકા વળેલા હોય છે, તેપર સૂક્ષ્મ સફેદ વાળની રૂંછાળ હોય છે. આ છેડા પરાગકોષની નળીથી ઉંચા આવેલા હોય છે. ગર્ભાશય પાંખડીથી નીચે કણુ-કાપર આવેલો હોય છે. તે ફીકા ધોળા રંગનો હોય છે. મથાળે ટુંકી કુંડળીની અંદર સફેદ ચળકતા વાળની પીછી (pappus) હોય છે. એ પીછીમાંના વાળપર પણ અત્યંત ઝીણા સૂક્ષ્મ વાળની રૂંછાળ કે દાંતા હોય છે. પીછીના વાળ પાંખડીની નળી જેટલા લાંબા હોય છે.

ફળ–(achenes) પ્રથમ ફીકા ભૂરા રંગનાં, ને પાકે છે ત્યારે કાળાં થઇ જાય છે. એ તળિયે જરા સાંકડાં, ને મથાળે પોહોળાં હોય છે. તેપર ઉભી નસો અને સફેદ વાળની સૂક્ષ્મ રૂંછાળ આવેલી હોય છે. આ દરેક ફળને તળિયે ધોળી ટપકી અને મથાળે ટુંકાં છોતરાં જેવાં કાતરવાનું કુંડાળું આવેલું હોય છે. આ કુંડાળાં વચમાં સફેદ લાંબા વાળની પીછી હોય છે. જે તરત ખરી જાય છે. પરંતુ છોતરાં જેવું કુંડાળું ઘણા લાંબા વખત સુધી ફળને મથાળે રહે છે. ફળ ૧½ થી ૨ લાઇન લાંબાં અને ½ લાઇન મથાળે પોહોળાં હોય છે. ફળને ચોળતાં તેની વાસ જરા સુગંધિત પણ કડવી, અને સ્વાદ પણ કડવો લાગે છે. આ દરેક ફળમાં એક બીજ હોય છે, પણ આ ફળ એજ કાળીજીરીનાં બીજ કહેવાય છે. ફળની કાળી ફોતરી કાઢી નાખતાં તેની અંદરથી ભૂખરા-સેના ધોળા રંગનું તેલીયું મીંજ નીકળે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–વિરગણકારી પૌષ્ટિક તથા જ્વર, કૃમિ અને શોથઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–કાળીજીરીનાં બીજ કૃમિ ઉપર ખાસ કરી આપવામાં આવે છે. તેમજ અજીર્ણ અને પેટના દુખાવા ઉપર પણ એનાં બીજ વપરાય છે. ઘેટાંનાં પેટમાં જીવાત પડી હોય તો કાળીજીરીનાં બીજ બાજ-રાના લોટમાં મેળવી તેનાં પીંડીઆં કરી ઘેટાંઓને અપાય છે. કાળીજીરીનાં પાનને વાટી વાગવાના સોજાઓ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. તેમજ નાગાગરની સાથે કાળીજીરીનાં બીજને દાકોરા વાગ્યાના રોગીને ખવરાવવામાં આવે છે. કેટલાક લોકો કાળીજીરીનાં બીજ અને મરીની ભુકી કરીને પીએ છે. કાળીજીરીનાં મૂળ પાણીમાં વાટીને ઢોરી જનાવરોનાં ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. કાળી-જીરીનો આખો છોડવો બાળી તેની રાખ અથવા તેનાપર તેલમાં મેળવી માથે ચોપડવામાં આવે છે, તેમજ

કાળીજીરીનાં પાનનો રસ માથાના ખોડા, દાદર, અને ખસપર લગાડવામાં આવે છે.

"કાળીજીરી રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વીર્યને વધારનાર, ભૂખ આપનાર, તથા ચક્ષુને હિત છે. કૃમિનો નાશ કરવામાં તે અંગ્રેજી દવા સેન્ટોનાઇનની બરોબરી કરે છે. કાળીજીરી સ્ત્રીઓને સુવાવડમાં તાવ, કમકોવતી, અગ્નિમાંદ્ય વગેરેપર આપવામાં આવે છે. અને બાળક જન્મ્યા પછી અનિયમિત રક્તસ્રાવ થયા કરે તેને અટકાવવા માટે પણ અપાય છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

"બનાવટ ૧-કાળીજીરી ચૂર્ણ. કાળીજીરી અને કાળા તલને સમભાગે મેળવી ખાંડી તેનું ચૂર્ણ કરવું. કુષ્ટ વગેરે દરદોની અંદર સારી પેઠે મહેનત કર્યા પછી ધમીનો વખ્યા બાદ કાળીજીરીચૂર્ણ આસરે બે ચાર માસ સેવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે. ચીત્રી, કરોળીઆ તેમજ વાતરક્ત ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ કરવો કહેલ છે. જુનું શીળસની અંદર કાળીજીરીના ફાકડા દિવસમાં બે ત્રણ વખત લેવાથી તે દબાય છે. જ્યારે શીળસ ઉપડે છે ત્યારે ઉનીગાખ ચોપડવાની સાથે કાળીજીરીનો ફાકડો મારવા અપાય છે. તે સિવાય ત્રિફળા સાથે મેળવી કાળીજીરીનું લકડોખમાં ઘણા દિવસ સુધી સેવન કરવું પડે છે. પેટ-ચુંક, આફરો, અગર અજીર્ણ હોય ત્યારે તથા પેટમાં ગોળો ચઢ્યો હોય ત્યારે કાળીજીરી તેલવાળી કરીને અગર એમને એમ લેવાય છે. પેટના કૃમિ માટે કાળીજીરી ખવરાવ્યા પછી એક સારો જુલાબ આપવા જરૂર છે. કાળીજીરીને લીંબુના રસમાં ઘસી વાળને લગાડવાથી જુનો નાશ થાય છે. તેમજ કાળીજીરીને પાણીમાં વાટી પીવાથી ઝીણો ઝીણો તાવ હોય તે મટી જાય છે. એક ભાગ હરતાલ, ચાર ભાગ કાળીજીરી, અને એક ભાગ ત્રિફળા મેળવી તેને ગૌમૂત્ર સાથે વાટી લેપ કરવાથી શ્વેતકુષ્ઠ, અને ચિત્રી ઘણી જલદીથી ઓછાં થાય છે. ચિત્રી દુર કરવાને માટે તેનો આ પ્રયોગ ઘણો સારો છે. અને દરેક વૈદ્યે એ અજમાયશ કરવા જેવો છે.

માત્રા-કાળીજીરી ૨ થી ૪ વાલ, બચ્ચાંને માટે ૧ વાલ, ચૂર્ણ ૧ તોલો." (ડા. વી. ગી.)

"કાળીજીરી જુંઆને ટાળે છે, દુશાલામાં રાખવાથી ઉધઇ બેસતા નથી." (વૈ. રૂગનાથજી).

૭-સ્થાનક-વાડીઓની વાડ પાસે, બાવળ વગેરેનાં ઝાડવાં નીચે અને કાદીવાળી જમીનમાં ઉગે છે. એ આખા હિન્દમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-કાળીજીરીના બીજનો આકાર જીરાને મળતો હોવાથી એને કાળીજીરી કહે છે. એના છોડવા તેમજ બીને પણ કાળીજીરીને નામે ઓળખે છે.

કાળીજીરીનાં ફુલ ઉઘડ્યાપછી તેમાંનાં બીજ તરત પાકી જઇ ખરી જાય છે. માટે વાઘરી આદિ ગરીબ લોકો ભાદરવા આસુમાં તેનાં બીજ એકઠાં કરી પોરબંદરની બજારમાં ગાંધીને ત્યાં વેચે છે અને ડુંગરનાં પાડોનાં ગામડાંના લોકો પોતાનાં ઘરેલાં માટે પણ એના બીજ સંઘરી રાખે છે. કાળીજીરીના છોડવા આ સ્થાનમાં વિશેષ નહીં ઉગવાથી કાળીજીરી ઘણી એકઠી થઇ શકતી નથી.

કીલોંજીને પણ કાળીજીરી કહે છે, પણ તે (Nigella sativa)નાં બીજ છે.

વર્ગ-(કંપોઝિટી).

નંબર-૨૯૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-V. cinerascens.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 237.

૨-દેશીનામ-વડી સહદેવી, મોટી સેદરડી (પો૦ગુ૦).

૩-વર્ણન-મોટી સેદરડીના છોડવાની ડાંડી અને શાખાઓ ધોળા રંગની હોય છે. છોડવા ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેમાં ઘણુંકરી તળિયે શાખાઓ હોતી નથી પણ અધવચમાંથી કેટલીક લાંબી શાખાઓ નીકળે છે. તે ઘણીવાર ડાંડીથી ઉંચી વધી જાય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે, તે તળિયે સાંકડાં ને મથાળાં તરફ પોહોળાંયતનાં હોય છે, દેરવાં બહુધા ઓગાઇ-લેનાં હોય છે. પાન ½ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ½ પોહોળાં હોય છે. તે બન્ને સપાટીએ ઘણુંકરી એક સરખાં ધોળાસલેતા લીલા રંગનાં હોય છે. શાખાઓને છેડે નાહાની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓપર ½ ઇંચ વ્યાસનાં જાંબુડા રંગનાં ફુલો આવે છે. આ દરેક ફુલ-(flower head)થી બહાર લાંબાં, ઝીણાં, સાંકડાં ઘનાં દેરવાવાળાં પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. ફુલ ઉઘડે છે ત્યારે અત્યંત સુંદર ઘેરા જાંબુડા રંગનાં દેખાય છે. ફુલ ઘણાં બારીક સુંવાળા વાળની રૂવાટી અને મથાળે સફેદ લાંબા વાળની પીછીવાળાં હોય છે.

એના આખા છોડવાપર ફીકા ધોળા રંગની રૂવાટી હોય છે; એની ડાંડી અને શાખાઓના ધોળા અને ફુલના ઘેરા જાંબુડા કે આસમાની રંગપરથી એના છોડવા તરત ઓળખાઇ આવે છે. સેદરડી કરતાં આના છોડવા વધારે કડુવા અને ભરાવદાર હોય છે. માટે એને મોટી સેદરડી કહે છે.

એનાં મૂળ અને ફુલનો સેદરડી પેઠે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એ કાઠિયાવાડ, સિંધ અને પંજાબમાં થાય છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી.)
નંબર ૨૯૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Elephantopus scaber.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 242; N. p. 154; Watt. III. p. 208; રૂ. નિ. પા. ૫૬૯.

૨-દેશીનામ-ખરસટ ભોંપાત્રી (પો૦+ગુ૦) પાથ્રી (મ૦); ગોમી (હિં૦); શતમૂલીચ, ગોજિહ્વા (મ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે ઘણા ખરસટ વાળથી ભરાએલા હોય છે. તે બધે શાખાઓયના ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા થાય છે. એના થડમાં પોહોળાં લમગોળ લાંબાં કાંગરીદાર ઘણુંજ ખરસટ પાન આવે છે, તે ઘણુંકરી છાતળાંની પેઠે જમીનપર પથરાયલાં હોય છે. તેનાપર વખતે જાંબુડા રંગની છાયા હોય છે. શાખાપરનાં પાન જરા છેટાં છેટાં અને નાહાનાં અને આંતરે આવેલાં હોય છે. શાખાઓપર પાન જેવા પુષ્પપત્રોની અંદર તોરા પેઠે જાંબુડા રંગનાં ફૂલ (flower head) આવે છે, તેના પુષ્પપત્રો તીક્ષ્ણ અણીદાર અને ખરસટ હોય છે ફૂલ ફેચ્છાળવાળાં અને ઉભી નસોવાળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ચિરગ્રણકારી પૌષ્ટિક, જ્વરઘ્ન અને મૂત્રલ.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળનો કાઢો સાકરની સાથે પ્રમેહવાળાને અપાય છે. તેમ જ તે સંધિવા અને તાવના કાઢામાં વપરાય છે. એનાં પાનને પાણીમાં ગરમ કરી તાવવાળાને બાફ અપાય છે. પેશાબ ન છૂટતો હોય તો એનાં પાન પાણીમાં ઉકાળી તે ગરમ પાણીમાં આભારીને બેસાડવાથી પેશાબ છૂટે છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, પાણીના મોરીઆ કાંઠે, પણ વિશેષ કરીને ડુંગરમાં ચરીઆળ ઘાસની હળ હળ જગામાં અને બીજાં ઝાડવાંઓને છાંયડે ઘણુંકરી કરણ જગામાં ઉગે છે. એ હિંદના ઘણા ખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન.-એના છોડવાનાં પાન જમીનપર ભોંપાત્રીનાં પાન પેઠે ચોતરફ પથરાય છે, અને તે ઘણાં ખરસટ હોય છે, માટે એને ખરસટભોંપાત્રી કહે છે. એના છોડવા નીચે ઘણાં મૂળનો ગુમખો હોય છે. માટે એને શતમૂલિકા અને એનાં ખરસટ લાંબાં ગાયની જીભ જેવાં પાનને લીધે એને ગોજિહ્વા કહેતા હશે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી.)
નંબર ૨૯૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Ageratum conyzoides.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 243; N. p. 155. રૂ. નિ. પા. ૫૮૧. સફેદ સૈદરી.

૨-દેશીનામ-માંકડમારી, અજગંધા, ગંધારી સેદરી (પો૦+ગુ૦); ઘાનેરા ઓસાડી (મ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા વધે છે, એમાં થોડી લાંબી શાખાઓ હોય છે, પાન સામસામાં, તેમ વખતે આંતરે પણ આવેલાં હોય છે, તે ઘેરા લીલા રંગનાં, બન્ને સપાટીપર ધોળા ખરસટ વાળની રૂવાટીવાળાં, પાતળી ડીટડીવાળાં, તળિયે ચોડાં સાંકડાંથનાં, વચમાં પોહોળાં, અને અગ્રવચ ઉપરથી પાછાં સાંકડાંથનાં છેરવે બુટ્ટી અણીવાળાં હોય છે. પાનની કોર કાંગરીવાળી હોય છે. પાન ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ૧½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેમાં ૩ ઉભી ઝાંખી નસો હોય છે. ફૂલ (flower head) ધોળાં કે કોઈવાર ફીકા જાંબુડા રંગની છાયાલેતાં હોય છે. તે શાખાઓને છેડે નાહાના ગુમખાની પેઠે ટુંકી પાતળી ડીટડીપર આવેલાં હોય છે. આ દરેક ફૂલ (flower head)ની ડીટડીપર ઘણુંકરી અક્કેકું ઉપપુષ્પપત્ર આવેલું હોય છે. પુષ્પપત્રોની હાર ૨ થી ૩ હોય છે, તે સાંકડાં, મથાળે અણીયનાં, અને વચમાં ઘણુંકરી ઉભી ૨ નસોવાળાં હોય છે.

ફૂલ-બીજ-(achenes)-કાળા રંગનાં, તળિયે થોડી ટપકીવાળાં, એક બાજુ જરા વાંકલેતાં, ⅛ લાઇન લાંબાં અને ૫ ઉભી ધારવાળાં હોય છે. એને મથાળે સૂક્ષ્મ દાંતાવાળા ૫ ધોળા રંગના, ઉભા, લાંબી અણીવાળા છોતા હોય છે.

એના આખા છોડવાપર ધોળા ખરસટ વાળની રૂવાટી હોય છે. એનું મૂળ ધોળા રંગનું અને છોડવાના પ્રમાણમાં ટુંકું હોય છે. એના આખા છોડવામાંથી તેમાંપણ વિશેષ કરીને એનાં પાન અને ફૂલને જરા ચોળવાથી તેમાંથી ઘણી ઉગ્ર વાસ નીકળે છે, જે ચોમાસે બોકડો (બકરો) વરસાદથી ભીંજાએલો હોય, અને તેમાંથી જેવી વાસ નીકળે છે, તેને મળતી હોય છે. તેપરથી એને અજગંધા કહેતા હશે. એની વાસ પાસે માંકડ આવતા નથી એમ કહેવાય છે જેપરથી એને માંકડમારી કહે છે.

કાળીજીરી અને સહદેવી સાથે અજગંધા પણ ઉગે છે. એના ગુણ વૈ. ડગનાથજી સહદેવી જેવા લખે છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી).
નંબર. ૨૯૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Cyathocline lyrata.

દૃષ્ટાંત-H. III. p. 246; N. p. 155.

૨-દેશીનામ-ઓખરાડ (પો૦); ગંગોત્રી (ગુ+મ૦).

૩-વર્ણન-ગંગોત્રીના છોડવા ચોમાસાં ઉતાર અને શિયાળે જોવામાં આવે છે. તે ½ થી ૧ કે ૨ ફીટ ઉંચા

હોય છે. કોઈવાર તેની નીચેની શાખાઓ જમીન સરસી પણ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, વિભક્તિન, ૧ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તેની કોરપરના વિભાગો પણ ઉંડા કે છીછરા દાંતાવાળા હોય છે. ફુલ અત્યન્ત સુંદર ગુલાબી છાયાસેવાં જાંબુડા રંગનાં હોય છે. એના આખા છોડવાપર નીકરુ સ્વાદુ ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે, એમાંથી સુગંધિત વાસ નીકળે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–મૂત્રલ.

૬–ઉપયોગ–એના તાજા છોડવા પેડુપર બાંધવાથી પેશાબ ન છુટતો હોય તો છુટે છે. સોજીવિકારના ભાગના સખ્ત દુખાવાપર એના છોડવા માથે બાંધવાથી દુખાવો નરમ પડે છે.

નદી, વોકળા, કુવાના કાંઠા, અને તળાવ વગેરેને કાંઠે જમીનમાં ઉગે છે, આ સ્થાનમાં તે હલકા ફુવારાના પ્રાંતીઆ તળાવ કાંઠે થાય છે.

એના છોડવા ઘણુંકરી ભીનાશવાળી જમીનમાં અને નદી, નાળાં કે તળાવને કાંઠે ઉગે છે, માટે પાણી સાથે તેના આવા સંબંધને લીધે અને તે એટલા તો સુંદર હોય છે કે તેના તરફ તુરત માણસનું લક્ષ જાય છે, જેથી એનું અંગ્રેજી નામ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. એનાં પાન અને ફુલ બહુ જોવા લાયક છે.

વર્ગ–(કમ્પોઝિટી).

નંબર ૩૦૦.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Grangea maderaspatana.

વર્ણન–H. III. p. 247; N. p. 155; Watt. IV. p. 175.

૨–દેશીનામ–ઝીણીમુંડી, નાહાની ગોરખમુંડી (પો૦+મુ૦); મસીપત્રી (સં૦); મસ્તરૂ (હિં૦); અફસન્તીન (અરબી); બરંજાસિફ-કોહી (ફારસી).

૩–વર્ણન–નહાની ગોરખમુંડીના છોડવાઓ શિયાળે ઘણા ખેતરમાં થાય છે. તે ઘણાખરી માફક જમીનપર પથરાયલા અને કોઈવાર ઉભા હોય છે. તે ૪ થી ૮ ઇંચ કે વખતે ફુટેક લાંબા હોય છે. એના આખા છોડવાપર લાંબા, ધોળા ને જરા ખરસટ વાળની રૂંછાળ હોય છે. એના છોડવામાં કોઈવાર બે ચાર અને કોઈવાર ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય [illegible] એનાં પાનનો આકાર મોંપાસીનાં પાનને મળતો હોય છે. ફુલ પીળાં, અને ફુલ ભૂરાં ને સૂક્ષ્મ હોય છે.

મૂળ–મૂળસહિત ઉગેલા રસનાં છોડવાના પ્રમાણમાં ઘણાં જાડાં હોય છે. તે ડોંગી સુતળી જેવાં પાતળાં અને ભાગ્યેજ શાખાવાળાં હોય છે. તે ૧ થી ૬ ઇંચ લાંબાં હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ–દાંડી કદમિનાજ હોય છે. પણ ઘણુંકરી મૂળને મથાળેથી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તેપર ઉભી લીસો અને ધોળા ખરસટ વાળની રૂંછાળ હોય છે. તે સુતળી જેવી જાડી અને ગોળ કે વખતે મથાળે ચપટી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે રંગે ફીકાં લીલાં અને બન્ને સપાટીએ ધોળાવાળની રૂંછાળવાળાં હોય છે. તેને ડીંટડી હોતી નથી. તે શાખા પાસે સાંકડાંપનાં, દાંડીને ચોંટડુક થઈ નીકળેલાં હોય છે. તે મથાળે પહોળાંપતાં અને તેની કોર છીછરા વિભાગોવાળી હોય છે. આ વિભાગોપર સૂક્ષ્મદાંતા આવેલા હોય છે.

ફુલ–પત્રની સામી બાજુએ કે શાખાઓને છેડે ઘણું કરી એકેક આવેલું હોય છે. ફુલની ડીંટડી ½ થી ¾ ઇંચ લાંબી અને ધોળા લાંબા વાળની રૂંછાળથી ગીચ ભરાએલી હોય છે. દરેક ફુલ (flower head) ની નીચે ૬ થી ૧૦ લીલા રંગનાં પુષ્પપત્રો હોય છે. તેપર ધોળાવાળની લાંબી રૂંછાળ હોય છે. એ દરેક ફુલમાં ઘણી સૂક્ષ્મ ફુલડીઓ (florets) હોય છે. તે પીળા રંગની હોય છે. ફુલ અર્ધગોળાકાર હોય છે. તેનો વ્યાસ ૨ થી ૩ લાઈન જેટલો હોય છે.

ફલ–બીજ–(achenes) ભૂરા રંગનાં, ચપટાં, કોર અને વચમાં ઘણુંકરી ધારવાળાં, ½ લાઈન લાંબાં હોય છે. તેને મથાળે ભૂરા ધોળા સૂક્ષ્મવાળની પાંખડીથી ટુંકી કુંડળી હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ચારક, વેદનાશામક, શિરશુળહારી પૌષ્ટિક, પાચક અને મૂત્રલ.

૬–ઉપયોગ–એનાં પાનનો રસ જરા ગરમ કરી, તેલ સાથે મેળવી, તે તેલનું ટીપું કાનના દુખાવાપર કાનમાં નાંખવામાં આવે છે. પેટના દુખાવાપર, કોલેરા, અને આંચકીપર પણ એનાં પાનનો કવાથ અપાય છે. એનાં પાનનો કવાથ હિસ્ટીરીઆ અને ગર્ભાશયથી આવતાં હસ્તાનપર વાપરવામાં આવે છે. એના છોડવા પાણીમાં ગરમ કરી સંધિવાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે.

૭–સ્થાનક–
૮–વિશેષ વિવેચન– } એના છોડવા ગોરખમુંડી જેવા દેખાય છે, વળી એ ગોરખમુંડીની પેઠે શિયાળે ખેતરોમાં અને ભીનાશવાળી જમીએ ઉગે છે, પણ મુંડીથી નાહાના હોય છે માટે એને ઝીણી કે નાહાની

ગોરખમુંડી કહે છે. એના છોડવા હિંદુસ્થાનમાં ઘણી ખરી જગોએ થાય છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી.)

નંબર. ૩૦૧.

૧-શાસ્રીયનામ-Conyza stricta?

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 258; N. p. 155.

૨-દેશીનામ-વડો ફુલવો (પો૦); મ્હોટો ફુલવો (ગુ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે, તે ૨ થી ૩ કે ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે, તેમાં પાતળી, લાંબી, ઉંચી ચડતી પાને પાને ઘણુંકરી શાખા હોય છે. છોડવાની ડાંડી સુતળીથી પેનસીલ કે ટચલી આંગળી જેવી તળિયે જાડી થએલી હોય છે. તેપર ઉભી હાંસો અને ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી આવેલી હોય છે. શાખાઓ જાડા દોરાથી તે સુતળી જેવી જાડી હોય છે. તેપર ઉભી હાંસો અને સફેદ વાળની વિશેષ રૂછાળ હોય છે.

પાન આંતરે આવેલાં, તળિયે સાંકડાંથતાં મથાળે પોહોળાં ને ટેરવે પાછાં સાંકડાં થતાં ને ટેરવે ઘણુંકરી સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાનની કોરપર છેટે છેટે સૂક્ષ્મદાંતા હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર જરા ખરસટ ધોળા વાળની રૂછાળ હોય છે. છોડવાના નીચલા ભાગનાં પાન ૩ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૨ ઇંચ પોહોળાં અને તેના ઉપરના ભાગનાં તેમ જ શાખાઓપરનાં ½ થી ૧½ કે ૨ ઇંચ લાંબાં અને ¼ થી ½ કે ૧ ઇંચ પોહોળાં હોય છે.

ફુલ-(flower head) નાહાની નાહાની પાતળી શાખોઓને છેડે ગુચ્છાની પેઠે અથવા અનિયમિત રીતે સૂક્ષ્મ ⅙ થી ¼ ઇંચ લાંબાં પીળા રંગનાં ફુલ આવેલાં હોય છે. તેનાં બહારનાં પુષ્પપત્રો ટુંકાં ને અંદરનાં લાંબાં હોય છે, તેપર ધોળા વાળની ઝાલર જેવી લાંબી રૂછાળ હોય છે.

ફુલ-બીજ-સૂક્ષ્મ, ભુરા રંગનાં, જરા ચપટાં ને મથાળે ધોળા વાળની પીંછીવાળાં હોય છે. એના છોડવાનો ઉપયોગ ન૦ ૩૦૨-ચાંચડમારીની માફક કરવામાં આવે છે.

એના છોડવા અહીં દરિયા અને માલેકના ઉંચા ડુંગરોપર તેમજ જુનાં ખડેર અને જુની દીવાલોપર જોવામાં આવે છે એ હિં૦માં બીજી ઘણી જગોએ થાય છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી.).

નંબર ૩૦૨.

૧-શાસ્રીયનામ-Blumea Wightiana.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 261; N. p. 157.

૨-દેશીનામ-ચાંચડમારી (પો+ગુ૦); सेतमामुरडा (म०); सेतककरंधा (हिं०).

૩-વર્ણન-ચાંચડમારીના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે, તે ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા થાય છે, કોઇવાર તેની નીચેની શાખાઓ જમીન સરસી નીકળેલી હોય છે. એની શાખાઓ ડાંડીથી બહુધા પાતળી, ઉંચી ચડતી, અને ટુંકી હોય છે, તો પણ ડાંડીના છેડા પાસેની નાહાની શાખાઓ વખતે ડાંડીથી થોડી ઉંચી વધી જાય છે. ડાંડી સુતળીથી પેનસીલ જેવી, અને શાખાઓ જાડા દોરાથી જાડી સુતળી જેવી જાડી હોય છે. તેપર ઉભી હાંસો, સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી અને લાંબા મુલાયમ સફેદ વાળની રૂછાળ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, ડીટડી પાસે સાંકડાંથતાં, ઉપર પોહોળાં, ટેરવે ગોળાઇ-સેતાં કે અણીવાળાં હોય છે. તેની કોર દાંતાવાળી હોય છે. કોમળ પાનપર વાળની રૂછાળ વિશેષ હોય છે, અને કોઇવાર આ રૂછાળમાં ચીકાસ હોય છે. પાન ½ થી ૫ ઇંચ ડીટડી સોતાં લાંબાં, અને ૩ લાઇનથી ૧½ કે ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. એમાં લાંબી પાતળી ડીટડીપર શાખાઓને છેડે તેમજ પત્રકોણમાંથી ફીકા જાંબુડા રંગનાં ¼ ઇંચ વ્યાસનાં ફુલો (flower head) આવેલાં હોય છે. ફુલ-બીજ સૂક્ષ્મ હોય છે.

આ આખા છોડવામાંથી એક જાતની ઉગ્ર વાસ નીકળતી હોય છે. કપુરીઆ અને પીળી ચાંચડમારીના છોડવા પણ આને મળતા હોય છે. પણ આનાં જાંબુડાં ફુલને લીધે આ તેઓથી તરત જુદા ઓળખાઈ આવે છે.

એના છોડવા ઢોરવાડીઓમાં કે તબેલાઓમાં ચાંચડ ન થાય એટલા માટે ખેડુ અને બીજા લોકો બાંધી રાખે છે. માથાપર ઘણી શરદી લાગી માથું દુખતું હોય તો એના છોડવા જરા ગરમ કરી પાતળા કપડામાં લપેટી માથે બાંધે [redacted] તેથી શરદી [redacted] થાય છે.

એની વાસ પાસે ચાંચડ આવતાં નથી માટે એને ચાંચડમારી કહે છે. ખેતર અને વાડીઓમાં, તેમજ ભીનાસવાળી જગોએ એના છોડવા ઘણા ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનમાં ઘણી જગોએ થાય છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી).

નંબર ૩૦૩.

૧-શાસ્રીયનામ-B. lacera.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 263; N. p. 157; Watt. I. p. 459, રૂ. નિ. પા. ૫૬૫.

૨-દેશીનામ-કપુરીઓ, પીળી ચાંચડમારી (પો૦); પીળો કપુરીઓ, કલ્હાર (ગુ૦); मामुरडा (म०) ककरंधा (हिं०); कुकुन्दर (सं०).

૩-વર્ણન-કપુરીઆના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે. તેમાંથી કપુર જેવી ઘણી ઉગ્ર સુગંધિત વાસ નીકળતી હોય છે. એના છોડવા ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા હોય છે. કોઈવાર તેની શાખાઓ જમીનપર ફેલેલી પણ હોય છે. એના આખા છોડવાપર ઘણુંકરી સુક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી, અને ચીકાસલેતા કે સુંવાળા વાળની રૂછાળ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, લાંબા અને કોરપર દાંતાવાળાં હોય છે. ફુલ flower head પીળા રંગનાં અને ફુલ-બીજ achenes સુક્ષ્મ અને ખુણીઆવાળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-જ્વર, શોથ, કૃમિ અને જન્તુઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળ તાવ અને સંધિવાના કવાથમાં વપરાય છે. એનાં મૂળ મોઢામાં રાખવાથી જીભે શોષ પડતો હોય તો મટે છે. એનાં પાનનો રસ મધની સાથે કૃમિ ઉપર અપાય છે. એનાં પાન વાટીને તેની થેપલી ઢોરનાં ચાંદાંમાં જીવાત પડી હોય તો તેપર બાંધવામાં આવે છે. એના આખા છોડવા મચ્છર અને ચાંચડને દૂર કરવા ઘણા લોકો પોતાનાં ઘરમાં બાંધે છે. એનાં પાન મરીની સાથે કોલેરા ઉપર અપાય છે.

"એનાં પત્ર ટાઢાં છે. લોહીવિકાર, કફ, તરસ, બળતર વગેરે મટાડે છે." (વૈ૰ રૂગનાથજી).

૭-સ્થાનક-એના છોડવા રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, પાણીના ધોરીઆ અને વોકળા, નદી, તળાવ-ખાબોચીઆં વગેરેને કાંઠે ઉગે છે. ડુંગરપર ચરીઆણ જમીનમાં પણ એના છોડવા ઉગેલા જોવામાં આવે છે.

એ હિ૰ના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

વિ૰ વિવેચન-કપુર જેવી વાસ હોવાને લીધે એને કપુરીઓ કહે છે. કપુરીઆની ઘણી જાતો થાય છે, પણ જેટલામાંથી કપુર જેવી વાસ નીકળે છે તેટલા બધાને કપુરીઓ અને ચાંચડમારી કહે છે. મરાઠીમાં એવા છોડવાને ભામુરડા અને હિન્દુસ્થાનીમાં કકરૂંધા કહે છે. (N. p. 156).

કેટલાક લોકો આને કપુરીમધુરી પણ કહે છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી).

નંબર ૩૦૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Laggera alata.

દષ્ટાન્ત-H. III. p. 271; N. p. 157.

૨-દેશીનામ-મોટો કલ્હાડ (પો૰ ગુ૰); મોસુરદા (મ૰)

૩-વર્ણન-એના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે, તે ૨ થી ૩ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેમાં થોડીક ઉંચી ચડતી કે પસરાતી શાખાઓ હોય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓપર સ્રાવસલેતા વાળની રૂછાળ, અને પાનની કોર જેવી પાતળી ધાર આવેલી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને વાળની રૂછાળથી ભરાયલાં હોય છે; તેને ડીટડી હોતી નથી, તેથી તેની કોર તળિયે ડાંડી અને શાખાઓપર ઉતરેલી હોય છે, તે દાંતાવાળી હોય છે. એને શાખાઓના છેડા પાસે ફીકા જાંબુડા રંગનાં ફુલો (flower heads) આવે છે, તેનાં બહારનાં પુષ્પપત્રો બહુધા પાછળ વળેલાં અને અંદરનાં તેથી લાંબાં અને સીધાં હોય છે. ફુલ-બીજ (achenes) સુક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી અને મથાળે ધોળા વાળની પીછીવાળાં હોય છે.

એના છોડવાનો ઉપયોગ પણ નં૰ ૩૦૨ ના જેવો છે.

એમાં પાનને ડીટડી હોતી નથી માટે એને બોડો કલ્હાડ કહે છે. વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય એવી દળદર જગ્યાઓમાં એના છોડવા ઉગે છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી).

નંબર ૩૦૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-L. aurita.

દષ્ટાન્ત-H. III. p. 271; N. p. 157; Watt. IV. p. 584.

૨-દેશીનામ-અડબાઉમૂળો (પો૰ગુ૰); जंगली मूळी, भीतमूळी (મ૰+હિં૰).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે, તે ૧½ થી ૨½ ફીટ ઉંચા થાય છે. એમાં ઉંચી ચડતી થોડીક પાતળી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, તળિયે સાંકડાંથતાં, મથાળે પોહોળાં, પણ છોડવાના ઉપરના ભાગ અને શાખાઓપરનાં પાનનાં ટેરવાં અણીવાળાં હોય છે; પાન ઘણાં પાતળાં હોય છે, તેને ડીટડી હોતી નથી તેથી તેની કોર ડાંડી કે શાખાને ચોટકુક થએલી હોય છે, અને ત્યાં તેની કોરના બેક છેડા માણસના કાનની બૂટ જેવા નીકળેલા હોય છે, અથવા ત્યાં ૩ થી ૫ ચોક સુક્ષ્મ પાન જેવા છેડા આવેલા હોય છે.

ફુલ-(flower head) જાંબુડા રંગનાં શાખાઓના છેડા પાસે આવેલાં હોય છે, તેનાં પુષ્પપત્રો ધોળા, સુંવાળા, લાંબા વાળની રૂછાળવાળાં હોય છે.

ફુલ-બીજ-(achenes) સુક્ષ્મ હોય છે.

એના આખા છોડવાપર ધોળા રંગના સુક્ષ્મ સુંવાળા વાળની રૂછાળ હોય છે, ને તેમાં ચીકાસ હોય છે, જેમાંથી એક જાતની જરા સુગંધિત તોપણ અણગમતી ઉગ્ર વાસ આવે છે.

એનું મૂળ છોડવાના પ્રમાણમાં નાહાનું અને ફાંટાઓવાળું હોય છે. એની ડાંડીને તળિયે અને મૂળને મથાળે સફેદ લાંબા સુંવાળા વાળની રૂના પોલ જેવી ખાસ રૂંવાટી હોય છે.

એનો ઉપયોગ પણ નં૦ ૩૦૨ જેવો કરવામાં આવે છે. એના છોડવાનાં તળિયાંનાં પાન મૂળાનાં પાન જેવાં દેખાય છે, વળી એ જુની દીવાલ કે ખંડેરોની માટીની ભીતમાં કે તેની પાસે ઉગે છે, માટે એને **ભીંતમૂળી** કહે છે.

વર્ગ–(ઇમ્પોઝિટી).

નંબર ૩૦૬.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Pluchea lanceolata.

દૃષ્ટાન્ત–H. III. p. 272; N. p. 158; Watt. VI. part I. p. 291, રૂ. નિ. પા. ૧૩૧.

૨–દેશીનામ–રાસના, राशना (ગો૦+ગુ૦) (મ૦+હિં૦); रास्ना (સ૦).

૩–વર્ણન–રાસનાના છોડવા બારે માસ જોવામાં આવે છે. પણ તે ચોમાસા ઉતાર શિયાળે વિશેષ ફૂટી નીકળે છે. એનાં મૂળ સુતળીથી પેનસીલ જેવાં કે કોઇવાર ઘરડા છોડવા નીચે આંગળીથી હાથનાં કાંડાં જેવાં જાડાં થાય છે. એનાં મૂળ રેતાળ જમીનમાં ઉંડાં બેઠેલાં હોય છે. અને તે જમીનમાં ને જમીનમાં ૨૫–૫૦ ફીટ કે તેથીએ લાંબાં ચાલ્યાં જાય છે. તના ફાંટાઓ ચોતરફ પસરાતા હોય છે. તે જેમ જેમ જમીનમાં લાંબા વધતા જાય છે, તેમ તેમ જમીન ઉપર થોડે થોડે છેટે છોડવા જેવી ફૂટ મુકતા જાય છે. આવી રીતે તે જ્યાં ઉગે છે ત્યાં એક ઘણુંકરી તેનુંજ સ્વતંત્ર જાથું બંધાઈ જાય છે.

મૂળ–ભૂરા રંગનાં, બહુધા લીસાં, ઉભી ઝીણી કરચલીવાળાં, સીધાં કે અગડમડી ગાંઠો ને અનિયમિત ખાંચોવાળાં હોય છે. આ ગાંઠો કે ખાંચાઓ ઉપર વખતે ઉન જેવા ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે. મૂળપરની છાલ જરા જાડી, પોચી, બટકણી અને તરત તેપરથી ઉતરી શકે એવી હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી ધોળાસહીતા ભૂરા રંગનું અને સછિદ્ર ચક્રાકાર ગોઠવાએલાં ખપાટીઆં જેવાં પડોવાળું દેખાય છે. અને તેમાં વખતે જરા રૅઝીન જેવો રસ દેખાય છે. વાસ તીખાસવાળી, ઉગ્ર અને સ્વાદ સહેજ કડવાસસીતો દાહક અને તેલીયો ને ગળચટો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–સુતળીથી ટચલી આંગળી જેવી જાડી, અને ભૂરાવાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર ઊન કે રૂ જેવા લાંબા ધોળા વાળની રૂના પોલજેવી ગીચ રૂછાળ હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે $\frac{3}{4}$ થી ૨$\frac{1}{2}$ ઇંચ લાંબાં અને $\frac{1}{4}$ થી $\frac{3}{4}$ કે ૧$\frac{1}{4}$ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર ધોળા કે ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. કોમળ પાનપર ધોળા, ચળકતા લાંબા વાળની ગીચ ભુરી રૂંછાળ હોય છે. પાનને ડીંટડી હોતી નથી, ને હોય છે તો ઘણીજ ટુંકી હોય છે. પાન તળિયે સાંકડાંથતાં, મથાળાં તરફ સહેજ પોહોળાં, અને ટેરવે સાંકડાં અણીયનાં હોય છે. શાખાઓના ઉપરના ભાગનાં સાંકડાં પાન ઘણુંકરી પારેલી મીંઢીઆવળનાં પાનને ઘણાં મળતાં હોય છે. પાનમાંની નસો ઝાંખી, ને ઉંચી ચડતી હોય છે.

ફૂલ–ફૂલના ઝુમખા શાખાઓને છેડે આવેલા હોય છે. તેમાંનું દરેક ફૂલ–(flower head) ૨ થી ૩ લાઇન લાંબું હોય છે. તેનાપર પોહોળાં, બહુધા બુઠ્ઠાં, વાળની રૂંવાટીવાળાં પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. તે અળશી ધાણાનાં ફોતરાં જેવાં દેખાય છે.

ફૂલ–બીજ–ઘેરા ભૂરા રંગનાં, સૂક્ષ્મ, લીસાં, ઉભી દાંસોવાળાં હોય છે. ખોટાં ફૂલપરની ધોળી વાળની પીંછીમાંના વાળ તળિયે જોડાયલા હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–વિરગુણકારી પૈષ્ટિક અને વાયુહર્તા.

૬–ઉપયોગ–રાસનાનાં મૂળ સંધિવાના ક્વાથમાં ખાસ કરીને ઘણા જુના વખતથી આ દેશમાં વપરાય છે. મૂળને અભાવે એની ડાંડી પાન વગેરે પણ વપરાય છે. છપનિયા દુકાળ વખતે એનાં મૂળ અને છોડવા પણ ખેડુ લોકો ઢોરને ખવરાવતા હતા.

"બનાવટ:–રાસ્નાપંચક

૧–રાસ્નાપંચક:–રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ અને એરંડીમૂળ દરેક એ ચીજો સમભાગ લઇ તેને અધકચરી કરી રીતસર ક્વાથ કરવો.

ગુણ:–ઉષ્ણ, વાતહર.

ઉપયોગ:–તમામ જાતના વાતવ્યાધિ ઉપર ઉપયોગી છે. અને તેની તે અસરમાં વૃદ્ધિ થાય તેટલા માટે તેને ગુગળની સાથે મેળવવામાં આવે છે. સંધિવા, ગૃધ્રસી, રાંઝણ તથા ઉરુસ્તંભમાં તે ઉપયોગી છે. જૂદી જૂદી જાતના વાતરોગ ઉપર તેની જૂદી જૂદી બનાવટો વપરાય છે. તે સિવાય તે અર્ધાંગ અને અર્દિત રોગમાં અપાય છે. કેટલીક જાતના વાતવ્યાધિમાં જ્ઞાનતંતુની શક્તિ કમી થાય છે, અને કેટલાક વ્યાધિમાં જ્ઞાનતંતુ બરોબર હોય છે, પણ તે ભાગનું લોહી દૂષિત થયેલું હોય છે. અને ત્યાં કોઇ બીજા બહારના પદાર્થનો જમાવ થયેલ જણાય છે. લોહીમાં તે દરદોની અંદર એક જાતનો ચીકણો પદાર્થ મળેલો હોય છે ને ત્યાં રાસ્નાનો ક્વાથ ઉપયોગી છે. જ્ઞાનતંતુની વિકૃતિથી થયેલ અર્ધાંગ, અર્દિત અને પક્ષાઘાતમાં તેની અસર ઘણીજ મોટી છે. રાસ્ના આમવાત ઉપર ઉપયોગી ▪ પણ બીજા રક્તદૂષિત વાતરોગની પેઠે તેમાં પણ બીજી સારક

દવા મેળવવાની જરૂર પડે છે. આમવાત ઉપર રાસ્નાને એરંડમૂળની સાથે મેળવવું યોગ્ય છે અને તેટલા માટે રાસ્નાપંચક વધારે માફક આવે છે. લોહીની અંદર આ પ્રસંગે અમ્લરસનો જમાવ થયેલો હોય છે અને તેથી તે દૂર કરવાને માટે રાસ્નાની સાથે સારક દવાની જરૂર છે.

માત્રા–રાસ્નાપંચક ૨ તોલા." (ડા. પી. ડી.)

"રાસ્ના, ગોખરૂ, એરંડમૂળ, દેવદાર, સાટોડી, ગળો અને ગરમાળાનો ગોળ એ સાત ઔષધોનો કાઢો રાસ્નાસપ્તક કહેવાય છે. એ કાઢાની અંદર સુંઠ નાખી પીવામાં આવે તો જાંઘ, કેડ, પડખાં, પીઠ વગેરેમાં થતી પીડા તથા સઘળી જાતના વાતરોગ મટે છે. રાસ્ના, ગળો, ભગદાળો, જેઠીમધ, ગોખરૂ અને એરંડમૂળ એ છ ઓસડોનો કાઢો એરંડતેલ નાખી પીવામાં આવે તો અંત્રવૃદ્ધિ જે અંતરગળ કહેવાય છે અને જેથી વૃષણ મોટાં થાય છે તે મટે છે. રાસ્ના અને મનસીલથી સિદ્ધ કરેલ તેલનું અંજન કરવામાં આવે તો તંદ્રિક સન્નિપાતનો નાશ થાય છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

યોગચિંતામણી–નામના વૈદક ગ્રંથમાં રાસ્નાદિ ક્વાથ બે લખ્યા છે. તેમાં એક લઘુ એટલે નાહાનો રાસ્નાદિ ક્વાથ એ "રાસ્નાદિ પંચક"જ છે. પણ બીજો રાસ્નાદિ ક્વાથ લખેલો છે જેમાં ૩૨ જણસો આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ–

"રાસ્ના, ગળો, એરંડાનું મૂળ, દેવદાર, કચોરો, કપુરો, ભાંગબીજ, વજ, કાળીપાટ, પરીયારી, સાટોડીની જડ, બીલી, અરણી, શિવણ, પાડળ, ટીટૂ એ પાંચેનાં મૂળ અતિવિષ, ગોરખમુંડી, કોઠાસગેરો, જવાસો, અજમો, પુષ્કરમૂળ, આસગંધ, પ્રસારણી, ગોખરૂ, અરડુસો, ડોલ્લીનાં મૂળ, વરધારો, સતાવરી, વિદારીકંદ, ગુગળ અને વાળો એ બત્રીસ ઔષધો બરોબર ભાગે લઇ જવ ખાંડી કરી ત્રણ ભાગ પાડી એક ભાગનો ક્વાથ વિધિ પ્રમાણે કરવો. ગુગળનો પ્રતિવાપ (ક્વાથને ગાળી લીધા પછી જે બીજી ભૂકી ઉપર ભભરાવે તે પ્રતિવાપ) દેઇ પીએ તો સર્વ વાયુરોગ એટલે કંપવાયુ, ટાઢવાયુ, પ્રતાનકવાયુ, મન્યાસ્તંભ, મુખરોગ, પક્ષઘાત, અર્દિત (આડકીયો)વાયુ, આક્ષેપક વાયુ (જેને હિસ્ટીરીયા વાયુ કહે છે તે), કુબડાપણું, હનુમદ (સ્વર મદ), આઢ્યવાયુ, લોળકાપણું, લંગડાપણું, ખભાની રગોનું રહી જવું, ગ્રધ્રસીવાયુ, જાનુવો અને ઢમરૂ વીગેરે વાયુરોગ તથા મેદો, શૂળ, કેડનું ઘરડાઇ જવું, આમવાત, નિરામ તથા સાત ધાતુની અંદર પેઠેલો વા એકજ સ્થને રહેલો વાયુ રોગ મટે છે; તથા વિશેષ કરીને વાતરક્ત ઉપર આ બત્રીસીક્વાથ ગુગળના પ્રતિવાપથી આપવો એમ શ્રી આત્રેયઋષિએ કહેલ છે, અથવા ગુગળના ચૂર્ણથી અથવા યોગરાજ ગુગળથી વા અજમોદાદિ ચૂર્ણથી અથવા એરંડતેલના પ્રયોગથી આ ક્વાથ પીએ તો સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ નિશ્ચે દૂર થાય છે."

૭–સ્થાનક–કાદવવાળી તેમજ દરિયા કિનારા પાસેની રેતીના ટસવાળી જમીનમાં ઉગે છે. *

એ કાઠિયાવાડ, કચ્છ, સિંધ, પંજાબ, અવધ–કાનપુર અને બંગાળમાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–રાસ્નાનાં મૂળ જમીનમાંથી ખોદી કાઢવા પછી તેની જાડી અને ઝીણી એમ બે જાત જૂદી પાડવામાં આવે છે. તેમાં સુતળી જેવા ઝીણા લાંબાં મૂળના કાંટાઓની ઝુડીઓ જૂદી બાંધવામાં આવે છે અને તે મોંઘી વેચાય છે.

વર્ગ–(કમ્પોઝિટી.)

નંબર–૩૦૭.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Sphæranthus indicus.

દૃષ્ટાંત–H. III. p. 275; N. p. 157; Watt. VI. Part. III. p. 320; રૂ. નિ. પા. ૭૩.

૨–દેશીનામ–ગોરખમુંડી (ગો०); મુંડેરી (કચ્છી); મુંડી (ગુ०)+(મ०); ગોરખમુંડી (હિં०) મુંડી, મુંડતવ (સં०).

૩–વર્ણન–મુંડીના છોડવા ૧ થી ૧ કે ૧½ ફુટ લાંબા થાય છે. તે ઘણુંકરી જમીનપર પથરાયેલા હોય છે. એના આખા છોડવાપર સફેદ વાળની રૂંછાળ હોય છે. એનાં મૂળ જરા ઉંડાં ખોડેલાં હોય છે. એનાં મૂળને મથાળેથી કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે સુતળી જેવી જાડી અને પાનની કોર જેવી કોર અગર દાંતાવાળી હોય છે. પાન ડાંડીને ચોટતુક આંતરે આવેલાં હોય છે. પાન પોહોળાં કે લંબગોળ હોય છે. તે ½ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ¾ કે ¾ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે ઘણુંકરી ડાંડી તરફ સહેજ સાંકડાંપણાં અને મથાળે પોહોળાં હોય છે. તેની કોરપર સૂક્ષ્મ અણીવાળા દાંતા હોય છે. પાનનો રંગ ઘણુંકરી બન્ને સપાટીએ એક સરખો ફીક્કો લીલો હોય છે. શાખાઓને છેડે ઘણુંકરીને ફીક્કા કે ઘેરા ગુલાબી કે જાંબુડા રંગનાં ફુલોની

---

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં એ રાસ્ના કાદેલા ગામથી મીયાંણી ગામ સુધી દરિયા કિનારે ખાડા અને રેતાળ જમીનમાં થયે છે. તેમાં પણ નવીબંદર (ભાદરકાંઠે) અને કુછડા ગામની સીમમાં તો એ ઘણીજ થાય છે.

આ સ્વસ્થાનના ગોઢી લોકો દરિયા કિનારેથી રાસ્ના ભેગી કરી ઘેર લાવી પોતાની દુકાનોમાં વેચવા રાખે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે મુંબઈ અને બીજે બંદરે અંદર ચડાવે છે. રાસ્નાના ગાંધીયા અરબી અદિથી કાઠિયાવાડનાં મોકલેલા બજારોમાં પણ જાય છે.

દડી આવેલી હોય છે. જે $\frac{1}{2}$ થી $\frac{3}{4}$ ઇંચ વ્યાસની હોય છે. એ દડીમાં પાસે પાસે ઘણાં સૂક્ષ્મ ફૂલો ગોઠવાયલાં હોય છે. એની વાસ ઉગ્ર સુગંધિત હોય છે. એ ફૂલોની દડીમાં સૂક્ષ્મ ઝીણાં ફોતરાં જેવાં પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. તેની વચ્ચોવચ્ચ લીલી લીટી અને કોરપર સૂક્ષ્મ વાળની હાર હોય છે. તેનાં ટેરવાં ગુલાબી કે જાંબુડા રંગનાં ઘણુંજ સુંદર દેખાય છે. એના છોડવા ઘણુંકરી શિયાળે ભીનાસવાળાં ખેતરોમાં વિશેષ ઉગતા જોવામાં આવે છે. એ ઘણુંકરી હિંના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–કૃમિ અને શોથઘ્ન તથા ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–એનાં મૂળનો કાઢો સંધિવા ને પેટના દુખાવાપર અપાય છે. એનાં મૂળને વાટીને તેનો રસ હરસ, સંધિવા, અને રક્તવિકારના સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. એના છોડવાનો ઉકાળો તાવ અને માથાનાં દરદમાં અપાય છે, અને તેની બાફ પણ દેવાય છે. એનાં ફૂલ અને મૂળનો ભૂકો ફીરંગ ઉપર સાકરની સાથે અપાય છે. એના આખા છોડવાને તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઇ ચાંમડીનાં દરદોમાં ચોપડવામાં તેમજ ખવરાવવામાં આવે છે. ગોરખમુંડીનો મુરબ્બો મગજની ગરમી અને નેત્રરોગપર અપાય છે.

"મુંડી ગલગંડ, અપચી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કૃમિ, પિત્ત, પાંડુ, શ્લીપદ, અરૂચી, વાઇ, બરલ, મેદરોગ, હરસ, યોનીશૂળ, ગંડમાલા, કફ, વા, ઘેલછા, ઉધરસ, દમ, કોઢ, વિષ, અતિસાર, ઉલટી, એ સર્વે રોગને મટાડે છે." (વૈ० રૂગનાથજી.)

વિ० વિવેચન–એનાં સૂક્ષ્મ ફૂલોની દડી ગોળ થાય છે, માટે એને મુંડી કહેતા હશે અને ગોરખનાથજી પોતાના શીષ્યોને એ મુંડી કોઇ પણ જાતના દરદ ઉપર આપતા હતા માટે એને ગોરખમુંડી અથવા ગોરખમુંડી કહે છે, એમ ઘણા લોકોનું કહેવું છે. કેટલાક કાનફટાનાથ લોકોને મોઢેથી સાંભળવામાં આવ્યું કે ગોરખનાથજી આ મુંડીનો રસ પોતે હમેશ પીતા હતા, માટે એને ઉપરનાં નામ આપવામાં આવેલાં છે એનાં ફૂલની દડી કદંબનાં ફૂલના દડાની માફક ગોળ હોય છે, અને એનો છોડવો ભોંય સરસો ઉગે છે માટે સંસ્કૃતમાં ભૂકદમ્બ કહેતા હશે.

વર્ગ—(કમ્પોઝિટી).

નંબર ૩૦૮.

૧—શાસ્ત્રીયનામ–Anaphalis cutchica.

દૃષ્ટાન્ત–H. III. p. 284.

૨–દેશીનામ–ફુલવો, કાળોફુલવો, કારીઉં ફુલડું (પો०+ગુ०).

૩–વર્ણન–કાળા ફુલવાના છોડવાઓ ચોમાસે ઉગે છે. તે ફુટ ૧$\frac{1}{2}$ ફુટ ઉંચા થાય છે. કોઇવાર તેની શાખાઓના નીચેના ભાગ જમીનપર ઢળી પછી ઉંચાથતા હોય છે. એનાં પાન ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં $\frac{1}{2}$ થી $\frac{3}{4}$ ઇંચ પોહોળાં તળિયે વખને જરા સાંકડાંથનાં અથવા શાખાઓને ચોંટડુક જરા પોહોળાં થઇ નીકળેલાં ને ટેરવે અણીઆળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલા રંગની ને નીચેની ફીકી કે ધોળાસલેતી હોય છે. એને ફુલના ગુચ્છા લાંબી સુતળી જેવી પાતળી પાન વગરની શાખાઓને છેડે આવે છે. ફૂલનાં પુષ્પપત્રો ધોળા રંગનાં ને ઉપરા ઉપર આવેલાં હોય છે.

એના આખા છોડવાપર સફેદ સુંવાળા વાળની રૂંછાળી હોય છે. એના છોડવા સુકાય ત્યારે ઘણુંકરી કાળા રંગના થઇ જાય છે. માટે એનાં ધોળાં ફૂલના ગુચ્છા અને સુકાય ત્યારે રંગ કાળો થઇ જવાને લીધે એને કાળોફુલવો કહે છે.

એના આખા છોડવાને પાણીમાં ઉકાળી તેની તાવવાળાને બાફ આપે છે.

એ કાઠિયાવાડ અને કચ્છમાં થાય છે. કચ્છ ઉપરથી cutchica છે.

વર્ગ–(કમ્પોઝિટી).

નંબર ૩૦૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Gnaphalium indicum.

દૃષ્ટાન્ત–H. III. p. 289; N. p. 158.

૨–દેશીનામ.–ફુલવો (પો०+ગુ०)

૩–વર્ણન–એના છોડવા વરસાદનું પાણી ભરાઇ રહેતું હોય એવી જગોમાં અને સુકાતાં તળાવોમાં ઉગે છે. તે ૪ થી ૬ ઇંચ કે વખતે ફુટેક ઉંચા થાય છે. તેમાં વખને કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. જે દોરા કે ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, ૩ લાઇનથી ૨ ઇંચ લાંબાં, તળિયે સાંકડાં અને મથાળે પોહોળાં હોય છે. તે ટેરવે બુઠાં કે જરા અણીઆળાં હોય છે. શાખાઓને છેડે અને પત્રકોણમાંથી સૂક્ષ્મ પીળાસલેનાં ધોળાં ફૂલોની ઝુમખીઓ નીકળેલી હોય છે. એના આખા છોડવાપર ધોળા રંગના સુંવાળા લાંબા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. છોડવા ધોળા સુંવાળા અને નરમ દેખાતા હોય છે.

એનાં પાન વાટીને દુઝતા હરસ ઉપર ચોપડે છે. દાઝ અને બળતરા ઉપર ટાઢક માટે એના છોડવા બાંધે છે.

· એના છોડવા નાહના અને તેને મથાળે ફૂલો આવ્યાં આવવાથી એને ફુલવો કહે છે.

વર્ગ—(કુમ્પોઝિટી.)

નંબર-૩૧૦

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Vicoa auriculata.

દૃષ્ટાન્ત—H. III. p. 297; N. p. 156.

૨-દેશીનામ-સોનાંસળી, સોનાસરી (પો૰ગુ૰); સોનકી (મ૰)

૩-વર્ણન-સોનાસળીના છોડવા ૧½ થી ૩ ફીટ ઉંચા થાય છે. તે કોઇ કોઇ જગોએ ચોમાસે જથ્થાબંધ ઉગેલા જોવામાં આવે છે. કોઇવાર તેને ઝાડવાં કે પત્થરનો આશરો મળ્યો હોય તો તે તરસાની પેઠે લાંબા ૪ થી ૫ ફીટ વધી ગયા હોય છે. એમાં ક્વચિતજ શાખા હોય છે. પણ ઘણુંકરી ટુંકા છોડવામાં બે ચાર લાંબી પાતળી શાખાઓ નીકળી છોડવાની ડાંડી કરતાં વિશેષ ઉંચી વધી જાય છે. ત્યારે ડાંડીનું મથાળું ટુંકું રહી જઇ નબળું પડી જાય છે અને તે શાખાઓની ઉપર વધી શકતું નથી. પાન સાંકડાં ને લાંબાં, ફુલ પીળાં અને ફલ સૂક્ષ્મ ફીકા ભૂરા રંગનાં હોય છે.

મૂળ-છોડવાના પ્રમાણમાં ઘણું ટુકું હોય છે. તેનું લાકડું ધોળા રંગનું. છાલ કાળા કે ભૂરા રંગની, વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ સુવાને મળતો તીખો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ચળકતી, સુતળીથી સ્લેટપેન જેવી જાડી, તરસાની પેઠે સીધી વધેલી, કાળા કે ઘેરાભૂરા વા રતાસલેતા રંગની, અથવા જાંબુડી છાયાસેની હોય છે. ડાંડી તેમજ શાખાઓપર ઉભી હસ્તિ અને સફેદ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તે બટકણી પોચી અને તેનો સ્વાદ ગાજરની લોદર જેવો હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. ડીટડી હોતી નથી અને હોય છે તો ઘણી ટુંકી હોય છે. પાન ૧ થી ૩ કે ૪ ઇંચ લાંબાં અને ૧ ॥ ૨ લાઇનકે ⅙ થી ½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનને તળિયે તેની કોરના બન્ને છેડા બહાર નીકળેલા અને મથાળે તેનું ટેરવું સાંકડુંથતું હોય છે. પાનની કોર ઘણુંકરી પછવાડે વળેલી, તેની ઉપરની સપાટી ઘેરા લીલા કે કાળાસલેતા રંગની, નીચેની ફીકી; એ બન્ને સપાટીપર ધોળા કણુ કાંટા જેવા વાળની રૂંછાળ હોય છે, તેથી તેપર આંગળી ફેરવતાં પાનની સપાટી ખરસટ લાગે છે. વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ કડવાસલેતો હોય છે. પાન સુકાયા પછી ઘણુંકરી ઉપરની બાજુ કાળાં થઇ જાય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ડાંડી અને શાખાઓના છેડા પાસે પત્રોકાણુમાંથી નીકળેલી હોય છે, તે પાતળી, લાંબી અને ધોળા વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. તેપર પીળા રંગનું પુષ્પચક્ર (flower head) આવેલું હોય છે. આ ચક્ર ઘણાં સૂક્ષ્મ પુષ્પો પાસે પાસે આવીને બનેલું હોય છે. તે ½ થી ⅔ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. તેની નીચે પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. આ પત્રો ફૂલના કરતાં વખતે લાંબાં અને સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટીવાળાં હોય છે. ફલ-બીજ-(achenes) સૂક્ષ્મ ફીકા ભૂરા રંગનાં ને તેપર વખતે બારીક વાળની રૂંવાટી અને ધોળા લાંબા વાળની મથાળે પીંછી હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વિાદર, વિરશુણકારીપૌષ્ટિક અને પાચક.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળ પાણીમાં ઘસીને ઝેરી-જનાવરના કરડના સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. એના છોડવાનો ઉકાળો સંધિવા, તાવ, અજીર્ણ અને ખાટા ઓડકાર આવવાથી શરીરમાં ઠામઠાં ફુટી નીકળ્યાં હોય તો તેપર અપાય છે. ઢોર આફર્યું હોય તો સોનાસળીના છોડવા આવળનાં પાનની સાથે ખારી સોડા ઢોરને ખવરાવે છે.

૭-સ્થાનક-ખરડા ડુંગરમાં ચરીઆણ ઘાસની સાથે એના છોડવા ઉગે છે. એ હિં૰ ના સુકા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૰ વિવેચન-એનાં ફુલ પીળા રંગનાં, સોના જેવાં ચળકતાં ઝીણી સળીપર આવેલાં હોય છે, તે કચ્છ અને કાઠિયાવાડની સ્ત્રીઓનાં નાકમાં પહેરવાનાં સોનાનાં ફૂલને મળતાં દેખાય છે, તેથી એને સોનાસળી કહે છે.

વર્ગ—(કુમ્પોઝિટી).

નંબર ૩૧૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pulicaria Wightiana.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 298; N. p. 158.

૨-દેશીનામ-સીરોડિયાં(પો૰); સોનાંસળિયાં (ગુ૰).

૩-વર્ણન-સીરોડિયાંના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે, તે ૪ ઇંચથી ૧ ફુટ કે ૧½થી ૨ ફીટ લાંબા હોય છે. તે કોઇ વાર ઉભા વધેલા હોય છે, અને કોઇ વાર જમીનપર છાતળાંની પેઠે પથરાયા હોય છે. એના થડમાંથી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન લાંબાં, અને ફુલ પીળા રંગનાં શાખાઓને છેડે સુંદર ચક્રાકાર આવેલાં હોય છે. ફલ (એકિનિસ achenes) કાળીજીરી જેવાં લાંબાં ફીકા કે ઘેરા ભૂરા રંગનાં હોય છે.

એના છોડવાપર ધોળા ખરસટ વાળની રૂંછાળ હોય છે. એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઘણુંકરી જથ્થાબંધ ઉગે છે, તેથી શ્રાવણ ભાદરવે જ્યારે એના છોડવા ફુલોથી ભરેલા હોય છે ત્યારે આખાં મેદાન પીળા રંગનાં સુશોભિત થઇ રહે છે.

મૂળ-૨ થી ૧૦ ઈંચ લાંબું, સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું, બહારથી ભૂરા ને અંદરથી પીળાસલેતા ધોળા રંગનું હોય છે. તેમાંથી થોડાક ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળમાંથી એક જાતની ખાસ જરા અણગમની વાસ નીકળે છે, અને તેનો સ્વાદ તેલીયો, તૂરો, ચીરપરો અને ગળચટો લાગે છે.

દાંડી અને શાખાઓ-ફીકા લીલા રંગની સુતળી જેવી પાતળી હોય છે. તેપર ઝાંખી ઉભી હાંસો અને સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ¾ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. વખતે કોઇ છોડવામાં તળિયાંના પાન ટુંકાં અને મથાળાનાં લાંબાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી બહુધા એક સરખા ફીકા લીલા રંગની અને સફેદ વાળની રૂંછાળથી ભરાયલી હોય છે. પાનનાં ટેરવાં ઘણુંકરી બુઠ્ઠાં હોય છે, પણ વખતે અણીવાળાં પણ હોય છે. પાનની કોર અખંડ અથવા ખાંચ કે દાંતાવાળી હોય છે. તળિયાંના પાન જે પોહોળાં હોય છે તે પાતળાં, ને તેપર નસો દેખાતી હોય છે, તેમ તેની નીચે ¾ ઈંચ લાંબી ડીટડી પણ હોય છે; પણ મથાળાનાં લાંબાં બુઠ્ઠાં પાન જરા જાડાં હોય છે, ને તેમાં ફક્ત વચલી નસજ દેખાતી હોય છે, અને તે શાખાને ચોટફુક નીકળેલાં હોય છે. પાનની વાસ સહેજ સુગંધિત અને સ્વાદ તેલીયો, ગળચટો ને ચીરપરો હોય છે.

ફૂલ-શાખાઓને છેડે ½ ઈંચથી ¾ ઈંચ વ્યાસનાં ફૂલો આવે છે. ફૂલથી જરા નીચે શાખાપર એક પુષ્પપત્ર હોય છે, ને તેથી જરા ઉપર ફૂલને છેક તળિયે શાખા જરા જાડી થયેલી હોય છે. ફૂલને તળિયે લીલા રંગનાં સાંકડાં ¼ થી ½ ઈંચ લાંબાં પુષ્પપત્રો સફેદ વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલાં ફૂલની ચોફેર આવેલાં હોય છે. તે જરા પાન જેવાં હોય છે. આ પાન જેવાં પુષ્પપત્રોની અંદર પાતળાં ફીકા રંગનાં અણીદાર પુષ્પપત્રો જેવાં જ ફેરનરાં આવેલાં હોય છે.

ફૂલ-flower head ની કોરપર ચોફેર ખુલ્લા પીળા રંગની પટી જેવી પાતળી પાંખડીઓવાળી ફૂલડીઓ આવેલી હોય છે. તેની પાંખડીઓ સુરજમુખ ફૂલમાં તેની કોરપર હોય છે તેમ સુરજનાં કિરણની પેઠે પસરાયલી હોય છે. તેને છેડે ૩ થી ૫ સૂક્ષ્મદાંતા અને તેની પછવાડે ૪ કે ૫ ઉભી બારીક નસો હોય છે. આ કોરપરની પાંખડીઓ સ્ત્રીપુષ્પોની હોય છે, એટલે એમાં પુંકેસરો હોતાં નથી, પણ સ્ત્રીકેસરનલિકા મથાળે બે ફાંટાવાળી પાંખડીની પોળી નળીને મથાળે આવેલી હોય છે.

ઉપરની કોર અથવા કીનારીનાં સ્ત્રીપુષ્પોનાં ચક્રની વચ્ચોવચ્ચ કર્ણિકાનાં ફૂલો આવેલાં હોય છે, તેમાં નરમાદા ભેગાં હોય છે, તે ઘેરા પીળા રંગનાં હોય છે. તેની પાંખડીઓ ઉભી નળી જેવી હોય છે, તેનાં મુખપર સૂક્ષ્મ પાંચ દાંતા દેખાતા હોય છે.

પુંકેસરો-ઉપરનાં કર્ણિકાનાં ફૂલોની અંદર ૫ આવેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-ગર્ભાશય અધોગર્ભા હોતાં કર્ણિકા ઉપરનાં ફૂલોની નીચે ઉભા આવેલા હોય છે. સ્ત્રીકેસરનલિકા સૂક્ષ્મ હોય છે. જેની ઉપર બે છેડા (મુખ) આવેલા હોય છે. કર્ણિકાનાં ફૂલોની પાંખડીઓની બહાર લાંબા સૂક્ષ્મ દાંતાવાળી સફેદ વાળની પીંછી (પેપસ pappus) હોય છે. અને એ પીંછીથી બહાર સ્ત્રીકેસરગર્ભાશયને મથાળે સૂક્ષ્મ વાળ જેવાં ફેનરાં આવેલાં હોય છે, જેની ગણના પુ૦ બા૦ કોષની અંદર કરવામાં આવેલી છે. ફૂલની વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ ચીરપરો અને પાછળથી અકલકરાને મળતો લાગે છે.

ફળ-ભૂરા રંગનાં હોય છે, તે તળિયે જરા સાંકડાં ને મથાળે જરા પોહોળાં હોય છે. તે લીસાં, ચળકતાં ને તેપર ઉભી નસો હોય છે. ફળ ¼ લાઈન લાંબાં હોય છે. તેને તળિયે ધોળી ટપકી ને મથાળે સૂક્ષ્મ ધોળા લાંબા વાળની પીંછી અને પુ૦ બા૦ કોષની નાહાના મ્હોટા દાંતા જેવી દેખાતી પ્યાલી હોય છે. તે વચલી પીંછી કરતાં ઘણી ટુંકી હોય છે. ફળનો સ્વાદ કડવાસલેતો હોય છે.

બીજ-જે (achnes) ફળ છે, તેજ બીજ છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ અને ૬-ઉપયોગ -એના છોડવાને પાણીમાં ઉકાળી તેની બાફ તાવ વાળાને અપાય છે. બાકીનો ઉપયોગ સોનાસળી જેવો છે.

૭-સ્થાનક-આંસ્વરસ્થાનમાં તે ચોમાસે બારે વગડે ઉગે છે. એ દક્ષણ, માઇસુર, કોકણ અને કાઠિયાવાડમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એનાં ફૂલ રંગે પીળાં અને એનો આકાર અહિંના (પોરબંદર) મેર અને રબારી લોકોના કાનમાં પહેરવાનાં સોનાનાં સાશોરિયાને મળતો હોવાથી એને અહિંનાં લોકો સીશોરિયાં કહે છે. એનાં ફુલ મહાદેવજીને ચડે છે. એનાં સુંદર પીળાં ફૂલને લીધે એના છોડવા બગીચાઓમાં ફૂલના ક્યારામાં વાવવા લાયક છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી).

નંબર-૩૧૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-xanthium strumarium.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 303; N. p. 161; Watt VI. part. IV. p. 318.

૨-દેશીનામ-ઝાડરીયું (પો૦+ગુ૦); સંકેશ્વર, કુકુન્દી, કુકુન્દી (મ૦); કુકરોંદા (હિં૦); કારિષ્ટ (સં૦). મોસહ કલાન (ફાર્સી).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ૨ થી ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે. તે ખરસટ હોય છે. તેના ઉપરના ભાગમાં કેટલીક પસરાળી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં ૧ થી ૪ ઈંચ લાંબાં પોહોળાં, ઘણુંકરી ત્રિકોણાકૃતિનાં, તળિયે સાંકડાં ને વચ્ચે ૩-ત્રિખૂણાં-વાળાં હોય છે. ફુલ ફીકા જાંબુડા રંગનાં; અને ફળ ચાંચી અણીવાળા કાંટા અને બે ટુંકી અણીવાળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-શોધક.

૬-ઉપયોગ-એનું મૂળ ઘસીને બાળાના સોજાપર ચોપડાય છે. એનાં પાન પાણીમાં ગરમ કરી પીશાબ ન છુટતો હોય તો પેડુપર બાંધવામાં આવે છે, તેથી પીશાબ છૂટે છે. એના છોડ અગર પાનને બાળી તેની રાખ તેલમાં મેળવી ચાંદાં અને ભાઠાંઓ ઉપર ચોપડાય છે. એનાં પાન રંગના કામમાં આવે છે. પાનના રસનું ટીપું કાનના દુખાવાપર કાનમાં નખાય છે. ફળ કાનમાં પેહેરે તેની સામેનું માથું મરે, એમ કહે છે.

૭-સ્થાનક-પાણીનાં ખાબોચીઆં ને તળાવ સુકાવા માંડે એવી દળદર જગામાં એના છોડવા ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ગરમ ભાગોમાં વિશેષ કરી થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-કમ્પોઝિટી અર્થાત્ સહદેવી, ભાંગરા અને ઉટકંટાના વર્ગમાં આના છોડવાને જ માત્ર નૂન્ય થાય છે. એ ફળને મથાળે બે કાંટા જેવી અણી હોય છે. જે ઉપરથી એને કુકુન્દી અને કુમુન્દી કહે છે. એનાં ફળ ઝેરી મનાય છે. ડૉ૦ વાટ સાહેબ લખે છે કે "ટેનો આખો છોડવો ઢોરને ઝેરની અસર કરે છે, અને શાન્તિથી તેનું મૃત્યુ લાવે છે, એમ અમેરિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં માલમ પડેલું છે." એની છાલમાંથી મુંરાળા બારીક રેસા નીકળે છે.

વર્ગ—(કમ્પોઝિટી).

નંબર ૩૬૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Siegesbeckia orientalis.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 304; N. p. 159.

૨-દેશીનામ-પીળી ભકડી (પો૦+ગુ૦).

૩-વર્ણન-પીળી ભકડીના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે ૧ થી ૨ કે ૩ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેમાં છેટે છેટે થોડી શાખાઓ આવેલી હોય છે. પાન પોહોળાં, ફુલ પીળાં અને ફળ ખડબચડાં કાળા રંગનાં હોય છે.

મૂળ-૨ થી ૬ ઈંચ લાંબું, સુતળીથી સ્લેટપેન જેવું જાડું અને લીલાસપીતા ભૂરા રંગનું હોય છે. તેમાંથી કેટલાક બીજા ફાંટા નીકળેલા હોય છે. તેની વાસ સુ-વાસિત અને સ્વાદ ચીરપરો, તેલીઓ, અને જીભને થોડી વાર ખરસટ કરી મુકે તેવો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ચળકતી લીલાસપીના પીળા રંગની, સુતળી કે સ્લેટપેન જેવી જાડી, ગોળ, અને ધોળા ખરસટ વાળની રૂંછાળવાળી હોય છે. કોઈ વાર તેનો રંગ જાંબુડી છાયાસીતો હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ જરા તેલીઓ અને કડવાસપીતો હોય છે. શાખાઓ બબ્બે કે ત્રણ ત્રણ ફાંટાવાળી હોય છે.

પાન-સામસામા તેમજ આંતરે આવેલાં હોય છે. તે શાખાઓના નીચલા ભાગમાં સામસામાં, પણ ઉપરના ભાગમાં ઘણુંકરી આંતરે હોય છે, પાનનો આકાર ત્રિખૂણીઓ, અથવા ચીલ, કે બરેલાનાં પાન જેવો હોય છે. તેની બન્ને સપાટીએ ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે કાળાસ-સીતો લીલો અને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. પાનનાં ટેરવાં સાંકડાંયનાં બુઠ્ઠી અણીવાળાં, કોર કાંગરીવાળી અને ડીટડી પાસે જરા વિષમ થઈ થોડી ડીટડીપર ગએલી હોય છે. ડીટડીપરથી પાનમાં ૩-ઉભી નસો ગએલી હોય છે. જે ઉપરની સપાટીપર ગુલાબી છાયાસીની અને નીચેનીપર ધોળાસસેતી દેખાય છે. પાન ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબાં, અને ૧ થી ૧½ કે ૨ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી લીલો રસ નીકળે છે. તેની વાસ અને સ્વાદ મુળાનાં પાનને મળતાં હોય છે.

ફુલ-પાનની સામી બાજુએની શાખાઓના ખૂણા-માંથી અને કોઈવાર શાખાઓને મથાળે ફુલની ડીટડી આવે છે. તે ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબી હોય છે. આ ડીટડીને મથાળે ચારકાર નાહાનાં પુષ્પપત્રો જેવાં પાન આવેલાં હોય છે. તેપર સફેદ વાળની રૂંછાળ હોય છે. આ પાનોની વચ્ચે ૧૦ થી ૧૫ રેક પીળા રંગની સૂક્ષ્મ ફુલડી પાસે પાસે આવી એક તોરા જેવું ફુલ (flower head) બનેલું હોય છે. આ તોરા અગર ફુલમાં તેની કોરપરની ફુલડીમાં પોહોળી પટી જેવી લાંબી પાંખડી દેખાય છે, અને વચમાંની ફુલડીઓમાં પાંખડીના ઘણું-કરી પાંચે દાંતા દેખાતા હોય છે. આ ફુલો નરમાદા મિશ્રિત હોય છે. આ નર મારા ફુલોનું આચ્છાદન ૨ થી ૩ દાંતાવાળું, સફેદ વાળની રૂંવાડીવાળું, એક બાજુથી જરા અંદર બેસતું અને બીજી બાજુએ બદામડીના પેટાળની પેઠે બહાર નીકળતું હોય છે. પાંખડી ⅙ ઈંચ લાંબી અને તેપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાડી હોય છે. પુંકેસરે

કાળાશસહિત ભૂરા રંગનાં બીજસરનલિકાપર એક નળીની પેઠે આવેલાં હોય છે. બીજસરનલિકાના ૨-ચાંકાંવાળા છેડા સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટીવાળા હોય છે.

ફૂલ-કાચું હોય છે ત્યારે ફીકા લીલા રંગનું અને પાકે છે ત્યારે કાળું થઈ જાય છે. એપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેનું પેટાળ એક બાજુ બહાર નીકળતું, અને ખાડાવાળું હોય છે. તેની અંદરનું બીજ સફેદ અને મીઠું હોય છે. તે ૧૧⁄૨ લાઈન લાંબું, તળીયે સાંકડું અને મથાળે પહોળું હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગરમ, મારી.

૬-ઉપયોગ-એનાં પાન વાટીને વાળાના સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે, તેથી સોજો હલકો પડે છે. એનાં પાનનો રસ જરા ગરમ કરી તેલ સાથે મેળવી ને તેલ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી કાનના દુખાવાપર કાનમાં તેનું ટીપું નાખવામાં આવે છે. એના છોડવા પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીની વરાળ ગાયોને આપવામાં આવે છે, તેથી ગરમીનો તાવ હલકો પડે છે. એના છોડવાની રાખ કરી તે તેલ સાથે મેળવી ઢોરના કોહેલા ભાગપર ચોપડવામાં આવે છે. ઢોરનું એક અંગ ભાગી જાય છે તેને બહારના લોકો કમેડો કહે છે.

૭-સ્થાનક-ખાળ વગેરે જગાના છાયડામાં, વાડીઓની વાડ પાસે, રસ્તાઓની બાજુએ, ખેતરોના શેઢાપર, ઢેર ઢેકાણે અને મુશળીઓ જેવા ઝાડવાઓની ઓથમાં એના છોડવા ઘણા ઉગે છે.

એ આખું વરસ થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એનાં ફૂલનો આકાર પાણી ભરવાની બાટલીની પેઠે એક બાજુ બહાર નીકળતાં પેટાળવાળો હોય છે, અને એના છોડવામાં ઘીલાં ફૂલ થાય છે માટે એને ઘીલી બાટલી કહે છે.

વર્ગ-(કંપોઝિટી)

નંબર-૩૧૬

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Eclipta alba.

પ્રમાણ-H. III. p. 304; N. p. 160; Watt III. p. 231; દ. નિ. પા. 310.

૨-દેશીનામ-ભાંગરો, ધોળો ભાંગરો (ગુજરાતી); ભાંગરા, ભાંગરા (મ૦); કેસુરિયા (હિ૦) ભૃંગરાજ, માર્કવ, નિર્ગુંઠક, (સં૦).

૩-વર્ણન-ભાંગરાના છોડવા ચોમાસામાં ઘણા જોવામાં આવે છે. છેક તે ભોંયસરસી ફેલાયેલો અથવા ઉભો પણ હોય છે. એના છોડવા ૧⁄૨ ફૂટથી તે ૧ કે ૨ ફૂટ ઉંચા થાય છે. તે ઉપરથી ઉભા પણ બહુધા ભોંય-સરસા ભાગવાની પ્રકૃતિ ધરાવનાર હોય છે. ચળકતી, લીલી, કાળી કે જાંબુડી છાયાસહિત હોય છે. પાન જરા લાંબાં, ફૂલ ધોળાં અને ફળ કાળાં હોય છે.

મૂળ-૨ થી ૬ ઈંચ લાંબું, સુતળીથી ટચલી આંગળી જેવું જાડું, ઝીણા રેસા જેવા કેટલાક ફાંટાવાળું હોય છે. તેની છાલ ઉપરથી ભૂરી કે રતાશવાળી અને અંદરથી સફેદ હોય છે. વાસ વાટેલી રાઈને મળતી અને સ્વાદ ચીરપરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી મૂળ જેવી જાડી અને શાખાઓ સુતળી જેવી પાતળી હોય છે. તેપર સફેદ સખ્ત વાળની રૂંવાટી હોય છે. ડાંડી અંદરથી પોલી હોય છે.

પાન-સામસામાં આવેલાં હોય છે, તે ૧ થી ૪ ઈંચ લાંબાં અને ૧⁄૪ થી ૧૧⁄૨ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો અથવા કાળાશસહિતનો અને નીચેનીનો જરા ફીકો હોય છે. નીચેની સપાટી વિશેષ ચળકતી હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર સફેદ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તે બન્ને છેડે ભાલાકાર સાંકડાંખાનાં અને કોરપર ઝીણાં દાંતા કે મેહરિયાંવાળાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી કાળાશવાળો લીલો રસ નીકળે છે. એની વાસ તીખી અને સ્વાદ પ્રથમ ચીરપરો ને પાછળથી કડવો લાગે છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી અથવા શાખાઓને છેડે ૧ થી ૪ પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ૧⁄૨ થી ૧૧⁄૨ ઈંચ લાંબી નીકળે છે તે દરેકને મથાળે ફૂલનો ચક આવે છે. એ ચકનો વ્યાસ ૧⁄૪ થી ૧⁄૨ ઈંચ જેટલો હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી તળિયે પાતળી અને મથાળે જાડી થએલી હોય છે, ને તેપર સખ્ત સફેદ લાંબા વાળની ચીપેચીપ રૂંવાટી હોય છે. આ સળીને મથાળે એક ગોળ પડથી આવી તેની કોરપર બહારની બાજુ ૮ થી ૧૦ ઠીક ઉભી નમેલાવાળાં, સફેદ વાળની રૂંવાટીવાળાં ને ઠેરવે અણીદાર પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. આ પુષ્પ ચક્રના અંદરના ભાગમાં પડથીપર ચકની કિનારીએ એક હાર જરા લાંબી પાંખડીવાળાં ફૂલોની આવેલી હોય છે. જે બહુધા બીજરહિત હોય છે. એની પાંખડીઓ એક છેડે જ પડેલી બહાર નીકળતો ને તેની વચમાં બીજસરાગ્રમુખ ૨ છેડાવાળું દેખાતું હોય છે. આ ચકની વચ્ચોવચ્ચ જરા ટુંકી પાંખડીવાળાં ફૂલો દેખાય છે. પાંખડીના મુખપર ૪ થી ૫ દાંતા હોય છે. તેની અંદર પુંકેસરોના પરાગકોષ પીળા રંગના દેખાય હોય છે આ બન્ને જાતનાં ફૂલોને તળિયે પડથીપર સૂક્ષ્મ બીજ જેવા બીજાશયકોષો આવેલા હોય છે, જે પાંખડીઓ આવીને ફૂલ ખરી ગયા પછી ફળ અને બીજ તરીકે રહી જાય છે. કેટલાંક વખતે ફૂલ પીળાં પણ હોય છે.

ફૂલ-બીજ-નજરે સાંકડાં, મથાળે પોહોળાં, જરા ચપટાં અને કાળાશપડતા રંગનાં હોય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ જરા તેલીઓ અને ચીરપરો લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તથા શોથ અને પિત્તઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-ભાંગરાનાં પાનનો રસ મીઠા તેલમાં મેળવી આમડીના રોગમાં તે યોજવામાં આવે છે. ભાંગરાને વાટી તેની ચેપલી તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઇ વાળ વધારવામાં અને તે કાળા કરવામાં વપરાય છે. ભાંગરાનાં પાન સુકાવી તેની ભૂકી ધોળા વાળને કલપ લગાડવામાં વાપરે છે. ભાંગરાનો રસ ઘી અને કોકરાંનો હાથે પગે માજ્યાં લોહારે છે તે કાળાં કરવા વપરાય છે. ચોમાસે બીનાસને લીધે પગનાં આંગળાંઓ વચ્ચે ફાટ પડે છે, ને તે પાકે છે, તેપર ભાંગરાનો રસ એકલો અથવા તેલમાં મેળવી લગાડવામાં આવે છે. ભાંગરાનો રસ કમળાવાળાને પવાય છે. પિત્તવિકારના જ્વરાંતરપર ભાંગરાનો રસ અપાય છે. ભાંગરાનો રસ પ્રમેહવાળાને પેશાબની અરબી ઉપર પવાય છે. ઢોરનાં આંકડીઓમાં જીવાત પડી હોય તો ભાંગરાનાં પાન સીતાફળનાં પાન સાથે વાટીને તેપર બંધાય છે. તથી અગર બીજા કારણથી જલોદર થયો હોય તો તેપર ભાંગરાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ભાંગરાનાં પાનને વાટી મસુંમાં અને સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. ભાંગરાનાં પાનનો રસ જરા ગરમ કરી તેલની સાથે મેળવી તેનું ટીપું કાનના દુખાવામાં કાનમાં નાંખવામાં આવે છે. ભાંગરાનાં પાન રંગના કામમાં વપરાય છે. ભાંગરાનાં પાનનો તાજો રસ પણ વાળ કાળા કરવામાં વપરાય છે. ભાંગરાનાં પાનને ઘીમાં મેળવી તે ઘી પિત્ત અને પીનસ રોગમાં (નાકમાં) સુંઘાય છે અને માથા-પર ઘસવામાં આવે છે. આંખના દુખાવાપર ભાંગરાનાં પાનની પોટીસ બાંધવામાં આવે છે. બરલની ગાંઠ ફૂટી હોય તો તેપર ભાંગરાનો કવાથ અપાય છે, અને તેની પોટીસ ગાંઠપર બાંધવામાં આવે છે. હાથ પગની ભગતરાપર ભાંગરાનો રસ ચોપડવામાં આવે છે. પિત્તની ઉલટી અને તાવ બંધ કરવાને ભાંગરાનો રસ અપાય છે. તેમ જ ભાંગરાના છોડવાને પાણીમાં ગરમ કરી તેની બાફ આપવામાં આવે છે. ભાંગરાનો રસ મીઠાં તેલમાં મેળવી ફીલપાય અથવા હાથીપગાપર ચોપડવામાં આવે છે. માથાના સખ્ત દુખાવા ઉપર ભાંગરાનાં પાનને જરા સુંઠ સાથે વાટી માથાપર લેપ કરવામાં આવે છે. ભાંગરાનો રસ તેલમાં મેળવી માથાના ખોડા અગર ઉંદરીપર ચોપડવામાં આવે છે.

આર્યભિષક્ ગ્રંથમાં "ભૃંગરાજચૂર્ણ, ભૃંગરાજતૈલ, અને ષડબિંદુતૈલ, એમ ત્રણ બનાવટો આપેલી છે. તરતનાં જન્મેલાં બાળકને ભરાઇ જવાપર ૨ ટીપાં ભાંગરાનો રસ આઠ ટીપાં મધની સાથે મેળવી ચટાડવામાં આવે છે. મગજના વ્યાધિમાં તે ઉપયોગી છે. કોકણની અંદર આંચકી ઉપર તેની ખીર કરી ખવરાવવામાં આવે છે, તે ભાંગરાનો રસ ૧ તોલો, કુવાનો રસ ૦॥ તોલો, મુંડીનો રસ ૨ તોલા, નગોડનો રસ ૧ તોલો, અને અગથીઆનો રસ ૩ તોલા, એ બધા રસથી ચોગણું નાળીએરનું પાણી લઇ ઉકાળવું, તેમાં થોડા ચોખા નાંખી ખીર કરી તે દિવસમાં એક બે વખત ભોજનની સાથે આપવી તેથી આંચકી બેસી જાય છે."

(ડા. વી. ઝી.).

"ભાંગરો દાંતને સારો છે, તેનો મુખ્ય ગુણ શોધક, ઉષ્ણ, રોપણ તથા કફઘ્ન છે, તેની માત્રા ૦। થી ૦॥ તોલા સુધી છે. આંચકી, અપસ્માર, તાવ વગેરે દરદોમાં તેનો કવાથ અપાય છે. ભાંગરાના રસથી ચાંદાં ધોવાય છે. ઘણા પ્રયોગોમાં ભાંગરાના રસની ભાવના આપવામાં આવે છે." (રે. ઘા. મ. ગો.).

"ભાંગરો કફ, વા, કૃમિ, દમ, ઉધરસ, સોજા, પાંડુ, કોઢ, આંખના રોગ, માથાના રોગ, છાતીના રોગ, વધરાવળ, ખરજ એ સર્વ રોગને મટાડે છે. દાંતના રોગને મટાડે છે, રસાયન છે, જીવન વધારે છે, વિષને ટાળે છે, મૂત્રાતિસાર મટાડે છે." (વૈ. રઘુનાથજી).

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, વોકળા, નદિ, તળાવ, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, તેમ જ તળાવ ખાબોચીઆં વગેરે સુકાતાં હોય તેમાં, તેમ જ કાદીવાળી અને દરિયાકાંઠાની રેતાળ જમીનમાં ભાંગરો પુષ્કળ ઉગે છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-સંસ્કૃત ભૃંગરાજ ઉપરથી ભાંગરો અને માર્કવ. ઉપરથી માકા એ નામો નીકળેલાં છે. ભાંગરો સરાવણામાં કામ આવે છે, તેમ જ ત્રિપિંડીના ત્રણ દિવસ બાવળ, બોરડી, ઘો આદિને જેવી રીતે લોકો પિતૃનિમિત્ત પાણી રેડે છે, તેમ ભાંગરાને પણ રેડે છે. તેથી સંસ્કૃતમાં તેનું નામ પિતૃપ્રિય હશે. કેશને કાળા કરે છે માટે કેશરાજ કહે છે.

કાળો, ધોળો, અને પીળો. એમ ત્રણ જાતના ભાંગરા કહેવાય છે. પણ ખરું જોતાં ધોળો અને પીળો એ બે જાતના જ ભાંગરા થાય છે. પીળા ભાંગરાનાં ફૂલ પીળાં થાય છે, અને કાળા ભાંગરાનાં ધોળાં થાય છે. ધોળા ભાંગરાના છોડવા કેટલીકવાર વિશેષ-કાળા થાય છે, પણ તેમાં ફૂલ તો ધોળાં જ હોય છે, પણ તેનાં ફલ-બીજ (achenes) કાળાં થાય છે તેથી જ્યારે આ ભાંગ-

રાના છોડમાં ફૂલ ખરી ગયાં હોય ત્યારે એ કાળો ભાંગરો એમ મનાય છે. પણ ખરૂં જોતાં કાળો અને ધોળો ભાંગરો એક જ છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી.)

નંબર ૩૧૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Flavieria repanda.

દૃષ્ટાન્ત-N. p. 162;

૨-દેશીનામ-પીળો ભાંગરો (પી૦+ગુ૦);

૩-વર્ણન-પીળા ભાંગરાના છોડવા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તેમજ તે કેટલીક જગોએ વિશેષ-કરી-ઉન્હાળુ મોલની સાથે ઉન્હાળે પણ જોવામાં આવે છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા અથવા જમીનપર પથરાયલા હોય છે. એમાં કેટલીક લાંબી પસરાતી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓ ફીકાસલેતા પીળા લીલા રંગની અથવા જાંબુડી છાયાલેતી હોય છે. પાન જરા જાડાં અને લાંબાં હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં અને ફળ અગર બીજ સૂક્ષ્મ કાળા રંગનાં હોય છે.

મૂળ-ઉપરથી ભૂરૂં, અંદરથી સફેદ, ૪ થી ૬ ઈંચ લાંબું, કેટલાક ઝીણા ફાંટાવાળું હોય છે. તે પેનસીલથી ટચલી આંગળી જેવું જાડું, ઘણું કઠણ, ઉમવાસ અને સ્વાદવાળું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી મૂળ જેવી જાડી ને અંદરથી પોચા માવાવાળી હોય છે. શાખાઓ સામસામી, શાખાઓ ઉપર પ્રતિશાખાઓ પણ તેવી જ રીતે સામસામી નીકળેલી હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ સાંધાવાળી હોય છે. અને તેના ઉપર ઉભી હાંસો આવેલી હોય છે.

પાન-સામસામાં આવેલાં હોય છે. તે ડાંડી અને શાખાઓને એટલાનો ચોટડુક થઈને નીકળેલાં હોય છે કે, તેની ડીંટડી જાણે પોહોળી થઇ ડાંડી અથવા શાખામાં સમાયલી હોય તેવો દેખાવ છે. પાનની બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. ઉપરની સપાટીનો રંગ પીળાશલેતો લીલો કે ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. પાનમાં ૩ થી ૫ ઉભી નસો હોય છે. તે ઉપરની સપાટીએ અંદર બેસતી અને નીચેનીએ બહાર નીકળતી હોય છે. પાન બન્ને છેડે સાંકડાંથતાં અને કોરપર મસુંકરી દાંતાદાંતાં હોય છે. કેટલાંક પાનમાં કોરના દાંતા સફેદ હોય છે. પાન ૧ થી ૧½ કે ૩ ઈંચ લાંબાં અને ૩ લાઇનથી ૧ કે ૧½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે સહેજ ચીકણું લાગે છે. અને ગંધ ગાજર જેવી અને સ્વાદ કડવાશલેતો ખાખરો હોય છે.

ફૂલ-પાનના ખૂણામાં પીળાં સૂક્ષ્મ ફૂલો તોરાની માફક ઘણાં પાસે પાસે ગોઠવાયલાં હોય છે. આવા ફૂલ-વાળા બે પત્રકોણમાંથી એકેક શાખા નીકળેલી હોય છે. આ દરેક શાખાને મથાળે પાનની જોડી આવી તેના ખૂણા-ઓમાં પાછાં ફૂલ આવે છે. અને એ ખૂણાઓમાંથી વળી પ્રથમની પેઠે બે સામસામી શાખાઓ નીકળે છે. એમ ઉત્તરોત્તર નાહાની નાહાની શાખાઓ નીકળતી જાય છે અને તેપર પાનની જોડી આવી વળી તેના ખૂણાઓમાં ફૂલ આવી શાખાઓ આવતી જાય છે. છેલી ત્રણ શાખાઓમાંથી વચલી શાખા ઘણુંકરી સમાઇ જાય છે. અને બાજુની બે શાખાઓ નીકળી તેને મથાળે ફૂલ આવી ત્યાંથી શાખાઓ નીકળતી બંધ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ ફૂલના તોરાની આજુબાજુ છેવટ ૩ થી ૪ રેક સૂક્ષ્મ પાન જેવાં પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. કેટલાંક ફૂલોની પાંખડી ધોળી અને કેટલાંકની પીળી હોય છે. પાંખડીના દાંતા પાંચ; પુંકેસરો ૫; ઓીસર ૧; કેસરાગ્રમુખના ૨ લાંબા છેડા બહાર નીકળતા અને આંકડાની માફક વાંકવળેલા દેખાતા હોય છે. ફળ અને બીજ (achenes) લીસાં, ચળકતાં, ઉભી હાંસોવાળાં કાળા રંગનાં ½ લાઇન લાંબાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-માહી.

૬-ઉપયોગ-પીળા ભાંગરાના છોડવા બીજો ચારો નહિ મળતાં ભેંસો વગેરે ખાય છે. એના છોડવા રંગના કામમાં વપરાય છે. એનાં પાનને વાટી તેની ભેળી મરડુંભડાંપર બાંધવામાં આવે છે. એના છોડવાને ખુંદી તેને તેલમાં ઉકાળી તે તેલ નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં અને ગુમડાં ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, અને ખેતરોમાં તેમજ ચોમાસામાં અને ઉન્હા-ળામાં બીજા મોલસાથે નેદ તરીકે ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એનાં ફૂલ પત્રકોણમાં ભાંગરાની પેઠે આવેલાં દેખાય છે. અને તે રંગે પીળાં હોવાથી અને છોડવાનો દેખાવ પણ થોડો ભાંગરાના છોડવાને મળતો હોવાથી એને પીળો-ભાંગરો કહે છે.

આ પીળા ભાંગરાના છોડવા જ્યાં ઉગે છે ત્યાં જ્યાંત્યાં ઉગી જાય છે. તે આ દેશનો વતની હોય એમ જણાતું નથી. કેમકે તે બરડા ડુંગરપર તેમજ કાઠિયાવાડ, કે કચ્છ કે ગુજરાતમાં કાળા ભાંગરાની માફક સર્વે જગોમાં ઉગતો જોવામાં આવતો નથી. આ સંસ્થા-નમાં પણ તે પોરબંદર તાલુકાની આસપાસની વાડીઓ અને પડતર જમીનમાં ઉગે છે.

રેવરન્ડ નેર્ને સાહેબે આપેલું વર્ણન આ છોડવાને મળતું આવે છે, જે ઉપરથી એને ઉપરનું શાસ્ત્રીયનામ આપવામાં આવેલું છે. પણ તેઓનો પિવળાભાકરા એટલે પીળો ભાંગરો (Wedelia calendulacea) આ સ્થાનમાં જોવામાં આવતો નથી.

વર્ગ-(કંપોઝિટી).

નંબર-૩૧૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Blainvillea Latifolia.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 305; N. p. 161.

૨-દેશીનામ-ધોળું ફુલડું, ધોળું સીરોરીયું (પોરબં૦).

૩-વર્ણન-છોડવા ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેમાં થોડીક લાંબી અક્કડ શાખાઓ નીકળે છે. પાન પોહોળાં, તળીયે સાંકડાંયનાં સામસામાં અને આંતરે આવેલાં ૧ થી ૨ કે કોઇવાર ૪ ઈંચ લાંબાં હોય છે. ફુલ (flower head) ધોળા રંગનાં ને ફલ (achenes) ખૂણીઆવાળાં હોય છે. એના આખા છોડપર ઘણું-કરી ખરસટ ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-શીતળ.

૬-ઉપયોગ-એનાં પાન ભાંગરાનાં પાનની સાથે કાળો રંગ કરવાને વપરાય છે. એનાં પાનનો સધિવાના સોજાપર પાણીમાં વાટી લેપ કરે છે. ફુલ વાટીને આધાશીશી ઉપર ચોપડાય છે.

૭-સ્થાનક-એના છોડવા પીળીબદાડી સાથે ચોમાસે ઘણા ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એનાં ફુલ સીરોરીઆં જેવાં પણ રંગે સફેદ હોય માટે એને ધોળાં ફુલડાં અથવા સીરોરીઆં કહે છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી.)

નંબર ૩૧૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Glossocardia linearifolia.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 308; N. p. 161; Watt. III. p. 508.

૨-દેશીનામ-આકાશિસુવા, શીંગડીઆસુવા, પથરના સુવા, વરસાદનાસુવા (પોરબં૦); પથરસુવા (મ૦); સેરી (હિં૦); પિપ્પરિ (સં૦)

૩-વર્ણન-એના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તે ૩ થી ૬ ઇંચ કે ફુટેક લાંબા થાય છે. તે વખતે ઉભા કે જમીનપર પથરાયલા હોય છે. તેમાંથી સુતળી જેવી પાતળી, લીસી, ચળકતી, ઉભી દાંસોવાળી થોડીક શાખાઓ નીકળે છે. પાન સુવા જેવાં ઝીણાં, ત્રિભાજિત નીકળતી તળિયે ચપટી થએલી લાંબી ડીટડીવાળાં, ટેરવે સૂક્ષ્મ અણીવાળાં, ૩ થી ૫ ચેક વિભાગોવાળાં, ચપટાં, ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં, બહુધા અંદર વળતી કોરવાળાં સામસામાં (ક્વચિત જ આંતરે) આવેલાં હોય છે. ફુલ (flower head) શાખાઓને મથાળે અને પત્રકોણમાંથી અક્કડ આવેલું હોય છે. તેને તળીયે શાખાથી પાતળી નાહાની ડીટડી હોય છે. આ ડીટડીને મથાળે ફુલથી નીચે ૨ થી ૩ સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો હોય છે. તેની અંદર ફુલથી બહાર ૨ થી ૨½ લાઇન લાંબાં, ૧ લાઇન પોહોળાં, લંબગોળ પાતળી ધોળી કીનારવાળાં પુષ્પપત્રો હોય છે. તેની સપાટીપર વચ્ચોવચ્ચ લીલા રંગની પટીની વચમાં ઉભી બાનકદાર ટીસીઓ હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં તેની કોરપર લાંબી પટી જેવી પાંખડીવાળી ફુલડી પણ બે ચાર હોય છે. ફલ (achenes) ૩ થી ૪ લાઇન લાંબાં, ½ લાઇન પોહોળાં અને ચપટાં હોય છે. તે એક બાજુ ઉભી પોહોળી નીકવાળાં અને બીજી બાજુ ઉભી નસવાળાં હોય છે. તેઓ બન્ને બાજુ તેમજ બન્ને પાસે લાંબા ભૂરાસફેતા ચળકતા વાળની રૂંછાળવાળાં હોય છે. ફલનો રંગ કાળો હોય છે, અને તેને મથાળે કાળા રંગની બે સૂક્ષ્મ ઝીણાં શીંગડાં જેવી અણી હોય છે. આ ફલ લાંબું, મથાળે બે કાળી અણી વાળું અને તેને બન્ને પાસે ભૂરા રંગના લાંબા વાળની રૂંછાળને લીધે, તેનો દેખાવ એક ફુલ કે બીજના કરતાં એક જંતુને મળતો વિશેષ લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ:-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-શીતળ અને દસ્તાન વધારનાર.

૬-ઉપયોગ:-એનાં પાન ઘણાં ગરીબ લોકો ભાજી તરીકે અથવા કાચાં ખાય છે. એનો આખો છોડવો વાટી વાળાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. એનાં પાનનું શાક માસિક આવ વધારવા માટે સ્ત્રીઓને ખવરાવવામાં આવે છે. એનાં પાનના રસનું કાનના દુખાવાપર કાનમાં ટીપું નાખવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-કાદવાળી જગામાં ઉગે છે. એ ઉત્તર, મધ્ય અને દક્ષિણ હિં૦માં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એના છોડવા પથરવાળી જમીનમાં ઉગે છે, અને એનાં પાન સુવા જેવાં દેખાય છે, માટે એને પથરસુવા કહે છે. પાનની વાસ સુવા જેવી, અને સ્વાદ ગાજર જેવો હોય છે. એનું મૂળ ભૂરા ધોળા રંગનું ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબું, ૧ થી ૧½ લાઇન જાડું, અને

જરા સુગંધિત વાસવાળું હોય છે. એમાંથી ભાગ્યે જ બીજી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. મૂળ મથાળે જાડું ને તળિયે સાંકડું હોય છે, તેનો ક્વાથ સંધિવા ઉપર અપાય છે, એમ કહેવાય છે.

વર્ગ-(કંપોઝિટી.)

નંબર ૩૧૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Bidens pilosa (Var.) Bipinnata.

ફ્લોરા-H. III p. 309. N. p. 161.

૨-દેશીનામ-સમરા કોકડી, ફુમીયુ (પો+ગુ૦).

૩-વર્ણન-સમરા કોકડીના છોડવા ચોમાસે ઘણા [illegible] ૨ ફીટ ઉંચા વધે છે. [illegible] શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન [illegible] પાન [illegible] કાંગરેદાર રીતે વિભાજિત થયેલાં હોય છે. ફુલ પીળાં અને ફળ કાળાં સળી જેવાં હોય છે. [illegible] છોડવાપર કોઈ કોઈ ઠેકાણે થોડા ઘણા બારીક [illegible] હોય છે.

મૂળ-[illegible], સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું, ઉપર [illegible] અને અંદર ફીકા ભુરા રંગનું હોય છે. [illegible] કેટલાક જાડા અને [illegible] નીકળેલા હોય છે. વાસ [illegible] અને સ્વાદ પ્રથમ [illegible] જેવો અને [illegible].

ડાંડી અને શાખાઓ—ડાંડી [illegible] જેવી જાડી, [illegible] તેની ખાસ સીધી અને [illegible] હોય છે. ડાંડી [illegible] હોય છે. [illegible], ઉભી લીટીઓવાળી, લીલા રંગની, [illegible] અને [illegible] હોય છે. [illegible] શાખાઓ [illegible], અને તેપર વાળની રૂંવાટી હોય છે. વાસ અને સ્વાદ મૂળ જેવા હોય છે.

પાન-[illegible]

મુળાનાં પાનને મળતી અને સ્વાદ સહેજ ખારાશ પડતો લાગે છે. પાનની સપાટીને આઇગ્લાસથી જોતાં બન્ને સપાટીએ ભૂરા કે કાળાશ પડતા રંગની ભાત દેખાય છે.

ફુલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી મજબૂત, લાંબી, કે ટુંકી ને પાતળી હોય છે. તેપર પીળા રંગનું જરા સુગંધિત વાસવાળું એકેક ફુલ (flower head) આવેલું હોય છે. તે ૧ થી ૩ લાઈન લાંબું અને લગભગ તેટલા જ વ્યાસનું હોય છે. આ દરેક ફુલની બહાર પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. તેમાંનાં બહારનાં પુષ્પપત્રો ટુંકાં, સાંકડાં અને કોરપર પીળા સૂક્ષ્મ વાળની હારવાળાં હોય છે. અને અંદરનાં પુષ્પપત્રોની કોર ફીકા પીળા રંગની, પાતળી, અને તેની પાછળ વચ્ચોવચ લીલી નસ હોય છે. આ પત્રો બહારનાં પત્રો કરતાં જરા લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. આ દરેક ફુલમાંની ફુલડીની પાંખડી પીળા રંગની, નીચેથી ભૂંગળી ને મથાળે તેના પાંચ છેડા સૂક્ષ્મ દાંતા જેવા દેખાતા હોય છે. કોઈવાર ફુલની કિનાર પાસે ફુલડીની પાંખડી પાતળી પટી જેવી મોટી હોય છે, ત્યારે તે ફીકા પીળા કે ધોળા રંગની હોય છે. પાંખડીપર બહારની બાજુ પીળા સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પુંકેસરો પીળા રંગનાં પાંખડીની અંદર હોય છે. સ્ત્રીકેસરનલિકાના બે છેડા પાંખડીથી બહાર નીકળી બન્ને બાજુ નીચા વળેલા હોય છે. તેપર પણ કંઈ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી દેખાતી હોય છે.

ફળ-(achenes) ઉભાં, લાંબાં, ચાર ખુણીઆં, કાળા રંગનાં ને તેપર [illegible] સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે [illegible] ઇંચ લાંબાં અને ૧ લાઈનથી કંઈક ઓછાં પહોળાં હોય છે. તેને તળિયે પીળાશ પડતો સીધો [illegible] હોય છે અને મથાળે કંઈ ૪ ઉભા પીળાશ પડતા [illegible] રંગના ઝીણા કાંટા (awns) હોય છે. એ કાંટાઓ ઉપર [illegible] વાળા આવેલા હોય છે, જે એક વખત ફુમકામાં ભરાય છે તો તે સહેલાઈથી નીકળી શકતા નથી.

બીજ-ભૂરા પીળા રંગનું, લીસું ને ચળકતું હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-પંચાંગ.

૫-મુખ્યરોગ-[illegible]

૬-ઉપયોગ-[illegible]

તે ભગી જાય ત્યારે તેમને વાટી ઝીણી વાટી તે તેલ ચામડી-પર ચોપડવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-ચોમાસે સમરાકોકડીના છોડવા રસ્તાની બાજુએ, બાવળ વગેરે ઝાડોના છાંયડા નીચે, તેમજ રેતીની નદીઆસુ જગોએ ઘણા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. એ આખા હિંદમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એનાં ફુલ પાકીને સુકાય છે ત્યારે તેપરના કાંટા જરા આડા પસરાઈ એક બીજા સાથે ગુંચાઈ જઈ એ ફુલના સમુદાયનો આકાર એક મોટા કોકડી જેવો થઈ રહે છે, જેપરથી એને સમરાકોકડી કહે છે. એ કોકડીમાંના કાંટા ઢોરના મોઢામાં ભરાઈ કુચીઓમાં ઘાસની માફક વીંટી જાય છે, માટે એને કેટલાક સોનો કુસીયું કહે છે.

વર્ગ—(કમ્પોઝિટી.)

નંબર ૩૧૯

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Glossogyne pinnatifida

સ્થાન-H. III. p. 310; N. p. 161; Watt III. p. 508.

૨-દેશીનામ-કામસુવા (પો૰મું૰).

૩-વર્ણન-એના છોડવા બહુ પથરવાળી જમીનપર ગ્રામમાં છુટા છવાયા ઉગે છે. તેનો સાધારણ દેખાવ આગળની સુવા જેવો હોય છે. પાન વિભાજિત; ફુલ પીળાં; અને ફુલ ઉંડી નીચવાળાં હોય છે.

ઉપયોગ-આગળની સુવા પ્રમાણે.

એના છોડવા નાહાના અને પાન ઝીણાં સુવા જેવાં હોય છે, માટે એને કામસુવા કહે છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી.)

નંબર ૩૨૦

૧-શાસ્ત્રીનામ-Tridax procumbens.

સ્થાન-H. III. p. 311.

૨-દેશીનામ-પારેલી આંબેલો (મિ૰મું૰).

૩-વર્ણન-એના છોડવા બહુધારી ભાગે ઘાસ જોવામાં આવે છે. તેમજ કેટલેક ઉગે છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ લાંબા અને બહુધારી જમીનપર પથરાયલા હોય છે. એમાં ઉંડી [illegible] કેટલાક જગ્યાએ મુળની જેવી પાતળી નીકળેલી હોય છે. પાન સામસામાં ઉગેલાં, તેમજ ઉંડાં વિભાજિત થયેલાં, બન્ને તરફ ઝાંખીદાર ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ પહોળાં હોય છે. પુષ્પ ધરાવનારી સળી બહુ લાંબી હોય છે; તેપર

એકેક ફુલ (Flower head) આશરે ½ ઈંચ વ્યાસનું પીળાશવાળા રંગનું આવેલું હોય છે. તેનાં અંદરનાં પુષ્પપત્રો પાન જેવાં લીલાં ને ટુંકાં હોય છે. ફુલ-બીજ ભુરા રંગનાં અને વાળની ફુંછડાવાળાં હોય છે.

એના આખા છોડપર સખ્ત ઘોળાવાળની ફુંવાટી હોય છે.

એનાં પાનના રસનું કાનના દુખાવાપર કાનમાં ટીપું નાંખે છે. તેમજ પાનનો રસ આંબરાનાં પાનના રસની પેઠે ત્વચાપર ચોપડવામાં આવે છે. એના છોડવા સુકાએ એનાં પાન આંબરાની પેઠે કાળાં થઈ જાય છે. એના છોડવા બાગ અને વાડીઓમાં નેદ તરીકે તેમજ રસ્તા-ઓની બાજુએ અને ઘાસ ભેગા ઉગે છે.

આ અમેરીકાનો છોડવો છે. તોપણ હાલ તે નેદ તરીકે અહીં ઘણો ઉગે છે. એનાં પાન આકારે સુંદર હોય છે—માટે બાગોમાં વાવવા લાયક છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી.)

નંબર ૩૨૧

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Echinops echinatus.

સ્થાન-H. III. p. 358; N. p 164; ફા. નિ. પા. ૫૮૮.

૨-દેશીનામ-ઉંટકટો, ઉતકટો, શુળીઓ (પો૰મું૰): उष्ट्रकंटक, ऊंटकटारा (म०); ऊंटकटेरा (हि०) उत्कंटक (सं०).

૩-વર્ણન-ઉંટકટાના છોડવા ૧ થી [illegible] કે ૨½ ફીટ ઉંચા થાય છે, તે શિયાળે જોવામાં આવે છે, એમાં ફુલ ન આવ્યાં હોય ત્યાંસુધી એ દારૂડીના છોડવા જેવા દેખાય છે. પણ ફુલની ટોપી આવે વખત ઉંટકટો ઓળખાઈ આવે છે. એના એકરાખમાં ચોતરફ શાખાઓ આવે છે, તે ઉભી વધેલી હોય છે. પાન લાંબાં, કાંટાવાળાં અને કોરપર વિભાજિત હોય છે. ફુલ ફીકા ભભુરા રંગનાં કાંટા-વાળી ગોળ ટોપીમાં આવે છે. ફુલ-બીજ લાંબાં હોય છે.

એના આખા છોડપર ધોળા વાળની ફુંછડા અને લાંબા તીક્ષ્ણ કાંટા આવેલા હોય છે.

મુળ-૪ થી ૬ ઈંચ કે વધારે ટુંકો લાંબું અને સ્લેટ પેનની આંગળી જેવું જાડું હોય છે. એની છાલપરની રેખાની ઝાંખી ભુરી હોય છે. તે નખથી ખરડાઇ નીકળી જાય છે. છાલ ફીકા પીળા જેવી ઝાંખાપડતા રંગની, રેખાથી અને જરા ખરબચડી હોય છે. તેમજ તે નખથી ઉખેડવાથી સહેજ ઉખડી શકે છે. મુળનું આખું ફળ, વિશું, વચમાં પોચું અને બાજુએ કઠિન આકાર હોય છે. સ્વાદ ઉગ્ર અને જરા કડવો હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ—દાંડી ભગરેથી પેન્સીલ જેવી જાડી હોય છે. કાળક્રમે દાંડી જેવીજ જેવડા

ઉંચી થતી હોય છે, તે ધણીવાર ડાંડીથી ઉંચી વધી જાય છે. ત્યારે ડાંડીનું જોર શાખાઓમાં સમાઇ જઇ તે ઉપરના ભાગમાં પાનથી પડી જાય છે. ને તેને મથાળે ફુલ આવી જાય છે. શાખાઓપર ઉભી હારો અને રૂના તાંતણા જેવા નાજુક વાળની રૂંછાળ હોય છે.

પાન–આંતરે, દારૂડીની પેઠે કોરપર ભમ, ૨ થી ૭ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલા રંગની, ચળકતી અને ગોળ ટોપકાંવાળા વાળની રૂંવાટીવાળી; અને નીચેની ધોળા રંગની અને ધોળા લાંબા તાંતણા જેવા વાળની ચોટડુક રૂંછાળવાળી હોય છે. તેની કોરના વિભાગને છેડે અને ખૂણાઓપર લાંબા તીક્ષ્ણ કાંટા હોય છે. પાનને ડીંટડી હોતી નથી, પણ તેની વચલી નસ તળિયે બહાર નીકળતી ડીંટડી જેવી દેખાતી અને મથાળે ચપટીચની હોય છે. પાનની નસો ધોળાસફેના રંગની હોય છે. પાનને ચોળવાથી તેની વાસ વજ જેવી અને ચાખવાથી સ્વાદ તેલ જેવો અને કડવાસવાળો લાગે છે.

ફુલ—ડાંડી અને શાખાઓના છેડા પાસે આવેલાં હોય છે આ દરેક ડોડીમાં પીળા કે ફીકા આસમાની રંગની નળીઆકારની ચામને મળતી વાસવાળી સૂક્ષ્મ ફુલડીઓ (Florets) આવેલી હોય છે. ફુલની ડોડીનો વ્યાસ ૧ થી ૨ ઇંચ જેટલો હોય છે. આ ડોડીની અંદર સૂક્ષ્મ ફુલની બહાર ચોતરફ પુષ્પપત્રોની હારો આવેલી હોય છે. આ ડોડીમાંનાં દરેક સૂક્ષ્મ ફુલની પાંખડી ૫ હોય છે. તે તળિયે જોડાઈને નળી જેવી બનેલી હોય છે. અને મથાળે તેના પાંચે છેડા ચીરાઈ પડી જેવા જૂદા દેખાતા હોય છે, જે પાછળથી પાછળ વળી જાય છે. આ પાંખડીની નળીપર સૂક્ષ્મ ગોળ ટોપકાંવાળા ધોળા ચળકતા વાળની રૂંછાળ હોય છે. પાંખડીના પાંચ જૂદા છેડા તેની નળીની ઉપર થોડા એક બીજાને મળી જઇ વાંક ખાધેલા હોય છે. તેથી ત્યાં એક કોથળી જેવી ફુલ બનેલી હોય છે. નળી સોતી પાંખડી ૫ લાઇન લાંબી હોય છે, તેમાં ૨½ લાઇન નળી અને ૧ લાઇન નળીના મુખપરની કોથળી જેવી ફુલ, અને ૧½ લાઇન એ ફુલ ઉપરના ભાગીના પાંખડીના જૂદા છેડા હોય છે તે.

પુંકેસરો–૫ હોય છે. તેના તંતુ પોળા, લીસા, અને પાંખડીની નળીમાંથી ઉપર આવી નળી ઉપરની ફુલમાં વાંક ખાઈ પરાગકોષે મળેલા હોય છે. પરાગકોષ લાંબા જૂદા રંગના એક બીજાની બાજુએ એક નળી જેવા બનેલા હોય છે. પરાગકોષને નીચેથી છેડે સૂક્ષ્મ ફાંટા આવેલી નીકળેલી હોય છે. પરાગરજ પિળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો અંડાશય પાંખડીની નળી નીચે આવેલ હોય છે. તે પિળા રૂંવાટી ને તેના ધોળાવાળાની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. તેને મથાળે રૂંવા દાંતાવાળા વાળનું રૂંછડું આવેલું હોય છે. નલિકા લીસીને આસમાની રંગની હોય છે. તે પુંકેસરતંતુઓ કરતાં જાડી અને ફુલની પાંખડીની નળીમાંથી પરાગકોષની નળીમાં થઇને તેથી બહાર નીકળેલી હોય છે, જ્યાં તેના બે છેડા દેખાતા હોય છે. આ છેડા પ્રથમ સીધા ને એક બીજાને વળગેલા હોય છે, પણ પાછળથી છૂટા પડી એક બીજાથી વિરૂદ્ધ દિશાએ વાંકાવળી જાય છે.

ફલ–બીજ–ફુલ પાકી ગયા પછી ફુલની ડોડી પોતાની મેળે ઢીલી પડી ઉઘડવા માંડે છે, અને તેમાંથી ફલ છૂટાં પડે છે. દરેક ફલ (achene)ની નીચે સૌથી બહાર લાંબા ચળકતા ધોળાવાળની પીંછી હોય છે. એ પીંછીમાંના વાળ સખ્ત અને સૂક્ષ્મ દાંતાવાળા હોય છે આ વાળમાં પવન ભરાવાથી તમામ વાળ ચોતરફ ફેલાઈ ફલની બહાર એક નાહાની ડોડી કે વિમાન બની જાય છે. આ ડોડી વા વિમાનમાં ફલ જ્યાં પવન લઇ જાય છે ત્યાં ઉડી જાય છે. ફલની બહારના આ વાળ કાઢી નાંખતાં તેની અંદર કાળા ભૂરા રંગનાં મથાળે પિળા કાંટાવાળાં ફોતરાં ઉપરા ઉપર આવેલાં દેખાય છે. ને એ ફોતરાં કાઢી નાંખતાં તેની અંદર ફલને ચોંટી રહેલાં કાળા રંગનાં ઉભી નસોવાળાં ફોતરાં હોય છે. જેને મથાળે પિળા દાંતા જેવા છોના હોય છે. આ ફોતરાં કાઢી નાખ્યા પછી ફલ (બીજની) દેખાય છે. તે નીચે સાંકડું ને મથાળે પોહોળું હોય છે. એને મથાળે સૂક્ષ્મ વાળની કુડી ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે. તે આંગળી લગાડતાં ખરી જાય છે. ફલ ૨ થી ૨½ લાઇન લાંબું અને ½ લાઇન પોહોળું હોય છે. તેની સપાટી ધોળાસફેની હોય છે. તેમાં બીજ એક હોય છે. બીજ સફેદ મગજ જેવું ને કડવા સ્વાદ વાળું હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–વિગુણકારી પૌષ્ટિક, જ્વર, પૌષ્ટિક તથા દીપક અને કફઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–ઉરકડાનું ચંદ્રિકું સન્નિપાતના કફમાં તેમજ ઘણુ પૌષ્ટિક પાકના મસાલામાં નાખવામાં આવે છે. ઉરકડાનાં પાનનો રસ ઉત્તમ અને રસ ઉપર મધની આવે અપાય છે. ઉરકડાનાં પાનપરના કાંટા કાઢી તેને ખુંદી તેની સેવડી ઘણ્ય મરચુંનાંખીપર નાંખવામાં આવે છે. આર્યાવર્ત ઘણા ખૂણાવાળામાં ઉરકડાનું ચંદ્રિકું ખુંદી કાઢે વાડી તેનો મ.મ.પર લેપ કરવામાં આવે છે. ઉરકડાના ઉકાળા વાટી પેઠે કોઇથી ખુંદી એમને આ ધરવામાં આવે છે. તેથી તેમાં દુઃખ અને દર્દ નાબુદ થાય છે.

"જ્વર, અશ્મરી તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર તેનાં મૂળિયાંનો કવાથ કરીને અપાય છે. કફમાં પણ વપરાય છે. ઉટકટાનો ઉકાળો તૃષા મટાડવામાં બહુ ઉપયોગી છે. તેનાં બી શીતળ, પૌષ્ટિક અને તૃપ્તિ આપનાર છે. ઉટકટાનાં મૂળ, ગોખરૂ તથા કૌંચાનાં બીજને દૂધમાં ઉકાળી પાક કરી શક્તિ વખત સુધી પીવામાં આવે તો ધાતુ પુષ્ટિ થાય છે. તેમજ તેનાં મૂળનું એકલું ચૂર્ણ પણ દૂધમાં ઉકાળી પીવામાં આવે તો પુરૂષત્વ આપે છે. ઉટકટાના મૂળને પાણી સાથે વાટીને અથવા તેનાં મૂળનાં ચૂર્ણને મધ સાથે મેળવીને ખાવામાં આવે તો ઉધરસને બહુ સારો ફાયદો કરે છે. સર્પ અને વીંછીના ઝેર ઉપર ઉટકટાનાં મૂળને ઉકાળીને લેપ કરવાથી અને પીવાથી તેનું ઝેર ઉતરી જાય છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

"માત્રા—॥ થી ॥। ભાર." (ડા. બી. ક્રી.)

"ઉટકટાનું મૂળ વાટી પીવાથી કફ, વા મટે છે. ઓને પ્રસવ તરત થાય છે. પિત્ત, વાત, પ્રમેહ, તરસ, છાતીના રોગ, વિસ્ફોટક એ સર્વેને ટાળે છે." (વૈ. કૃષ્ણપાયણ).

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, કાળી અને રેતાળ જમીનમાં તે ઘણો ઉગે છે. કોઈ કોઈ જગોએ તેના છોડવા એટલા જથાબંધ ઉગે છે કે તેથી મેદાનનાં મેદાન ભરાઈ જાય છે. એ હિ૦ના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

વિ૦ વિવેચન-ઉટકટાના આખા છોડવાપર કાંટા થાય છે, તોપણ તેની ફુલની ઢીંઓમાં મજબૂત,-જાડા, તીક્ષ્ણ અણીદાર, અને ઉભા કાંટા હોય છે. તે ઉપરથી એનું સંસ્કૃત નામ ઉત્કંટકઃ (ઉભા કાંટાવાળું) અને તેપરથી પ્રાકૃત ઉટકટો અથવા ઉંટકટો થયેલું જણાય છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી).

નંબર-૩૨૨.

શાસ્ત્રીયનામ-Tricholepis glaberrima.

દષ્ટાન્ત-H. III. p. 381; N. p. 164; Watt. VI-part IV. p. 80; ફ. નિ. પા. ૫૭૯.

૨-દેશીનામ-કુસીઆરૂ (પો૦મુ૦), બ્રહ્મદંડી, ઘોટવેલ (મ૦); બ્રહ્મદંડી (હિ૦). બ્રહ્મદંડી, કંટકફલા, અજદંડી (સં૦).

૩-વર્ણન-બ્રહ્મદંડીના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તે ૧ થી ૩ કે ૪ ફીટ ઉંચા અને સીધા વધે છે. તેમાં ભાગ્યેજ બીજી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પણ ઘણું-કરી ડાંડીના છેડા પાસે વખતે બે ચાર શાખાઓ ઉગી નીકળેલી હોય છે. પાન લાંબાં, સાંકડાં, કોરપર કાંટા-વાળાં; ફુલ ગુલાબી કે ફીકા જાંબુડા રંગનાં; અને ફલ ફીકા કે કાળાસવાળા ભૂરા રંગનાં હોય છે.

મૂળ-૨ થી ૮ ઈંચ લાંબું, સુતળીથી આંગળી જેવું જાડું, બહારથી ભૂરૂં, અંદરથી સફેદ, કઠણ અને જરા રસભર્યું અને પાતળી છાલવાળું હોય છે. એમાં ક્વચિત બીજા જાડા કે ઝીણા ફાંટા નીકળેલા હોય છે. વાસ અને સ્વાદ ઉગ્ર હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-મૂળ જેવી જાડી, ગોળ, ઉભી હાંસોવાળી, ચળકતી, લીલા કે ફીકા રંગની ને અંદરથી ધોળી અને પોચી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે છોડવાના નીચલા ભાગપર ૨ થી ૬ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ૧½ કે ૨ ઈંચ પોહોળાં, અને તેના ઉપલા ભાગ અને શાખાઓ-પરનાં ૧ થી ૪ ઈંચ લાંબાં અને ⅙ થી ½ કે વખતેજ તેથી થોડાં વિશેષ પોહોળાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીપર કાળાં ટપકાં હોય છે. અને વખતે તેની સાથે સફેદ ટપકાં પણ હોય છે. ઉપરની સપાટી લીલી, નીચેની ફીકી, બન્ને સપાટી ખરસટ અને ચળકતી હોય છે. પાનને ડીંટડી હોતી નથી એટલે તે ડાંડી કે શાખાને ચોંટડુક થઈ નીકળેલાં હોય છે. પાનની કોરપર કરવતના દાંતા જેવા તીક્ષ્ણ કાંટા હોય છે. પાનની નીચલી સપાટી-પરની વચલી નસ વધારે બહાર નીકળતી, પીળાસલેતા લીલા રંગની, અને તેપર સૂક્ષ્મ દાંતા જેવા કાંટાની વખતે હાર આવેલી હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ખારાસ-લેનો હોય છે.

ફુલ-શાખાઓને છેડે ઘણુંકરી એકેક ફુલ (flower head)ની ડોડવી આવે છે. તે ½ થી ¾ ઇંચ લાંબી હોય છે. એ દરેક ડોડવીપર બહારની બાજુ તીક્ષ્ણ ને વખતે વાંકી લાંબી અણીવાળાં કાંટાવાળાં સાંકડાં ને લીલા ભૂરા રંગનાં પુષ્પપત્રો આવલાં હોય છે. ફુલની પડઘીપર ફુલડીઓ (florets) સાથે પણ ઝીણાં, અણી-વાળાં, પાતળાં ને દોરા જેવાં ફોતરાં આવેલાં હોય છે. દરેક ફુલડી (floret) ગુલાબી અથવા ફીકા જાંબુડા રંગની હોય છે. તેની પાંખડી ૫ હોય છે. તે જોડાઈને તળિયે ફીકા ગુલાબી કે ધોળા રંગની નળી જેવી બનેલી હોય છે. અને મથાળે તેના પાંચે દાંતા સૂક્ષ્મ દેખાતા હોય છે. પુંકેસરો પાંખડીથી જરા ટુંકાં હોય છે. ઓક-સરના બે છેડા પુંકેસરોથી ઉંચા જઈ પાંખડી જેટલા લંબાએલા હોય છે.

ફલ-બીજ-(achenes) પ્રથમ ધોળાં અને પછી ફીકા ભૂરા કે કાળાસલેતા રંગનાં થઈ જાય છે. તે ૧½ થી ૨ લાઇન લાંબાં અને ¾ લાઈન પોહોળાં હોય છે. તે સહેજ ચપટાં, ઉભી હાંસોવાળાં, તળિયે એક બાજુ સૂક્ષ્મ ખાંચવાળાં, સાંકડાં અને મથાળે સૂક્ષ્મ દાંતાવાળાં સફેદ ફોતરાં જેવા વાળની પીંછીવાળાં હોય છે. એનો સ્વાદ કડવો હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, પૌષ્ટિક તથા જ્વર અને જન્તુઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-એનાં બીજ પૌષ્ટિક પાકો અને ઘોડાઓના મસાલાઓમાં વપરાય છે. તેમજ તે તાવ અને ફીરમની ફાકીમાં પણ વાપરવામાં આવે છે. એના આખા છોડવાને બાળી તેની ભસ્મ તેલમાં મેળવી નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં વગેરેપર મુકવામાં આવે છે. એનાં બીને વાટી તેની સોજાપર ખરડ કરે છે.

૭-સ્થાનક-ડુંગરાળી જમીનમાં ઉગે છે. આ સ્વસ્થાનમાં ખેવાસા જંગલ અને બીલની કેડીમાં તે વિશેષ જોવામાં આવે છે. એ દક્ષિણ, કોકણ, મારવાડ, માળવા અને કાઠિઆવાડમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એની ફુલની ડોડવીમાંથી ફુલડીઓ ખરી ગયા પછી કાંટાવાળાં પુષ્પપત્રો ઘણા વખત સુધી રહે છે. તે સળી કે શાંપડાના કાંટા જેવાં દેખાય છે, અને તે વખતે કપડામાં ચોટી જાય છે, તેપરથી એને કુસીઆરૂં કહે છે. એનાં પાનની કોર, નસો, તેમજ પુષ્પપત્રોપર કાંટા હોય છે. માટે એને સંસ્કૃતમાં कंटफल कहेल હશે. પણ બ્રહ્મદંડી શા માટે કહેલ હશે તે સમજાતું નથી.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી.)

નંબર ૩૨૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-T. radicans.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 381; N. p. 164.

૨-દેશીનામ-એકુસીઆરૂં (પોરબં૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા બ્રહ્મદંડીથી નાહાના થાય છે. તે ઉભા કે કોઈવાર તેની શાખાઓ જમીનપર પડેલી હોય છે. પાન નાહાનાં ઝીણાં ને આકારે બ્રહ્મદંડીનાં પાન જેવાં હોય છે, પણ વખતે તે અનિયમિત રીતે વિભાગીત પણ થએલાં હોય છે. એનાં ફુલની ડોડવી બ્રહ્મદંડીના ફુલ જેવી પણ નાહાની હોય છે. ફુલ ફીકા જાંબુડા રંગનાં અને ફલ (achenes) ફીકા ભુરા રંગનાં હોય છે.

આનાં બીજ પણ બ્રહ્મદંડીનાં બીજની માફક બીજા મસાલા સાથે ઘોડાની પેટપીડ ઉપર અપાય છે.

આના છોડવા ઘણુંકરી બેનરોની કાળી જમીનમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી).

નંબર. ૩૨૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-T. amplexicaulis.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 381; N. p. 165.

૨-દેશીનામ-ઉભોમુખો (પોરબં૦).

૩-વર્ણન-આના છોડવા પણ બ્રહ્મદંડી જેવા થાય છે. પણ તે તેના કરતાં જરા મ્હોટા અને જાડી ડાંડી અને શાખાઓવાળા હોય છે. એનાં પાન લાંબાં, લંબગોળ, તળિયે ડીંટડી કે શાખાપર તેના છેડા નીકળેલા હોય છે. ફુલ બ્રહ્મદંડી જેવાં પણ મ્હોટાં અને [illegible] ભૂરાં, પોહોળાં અને સીધાં હોય છે.

આનો ઉપયોગ પણ બ્રહ્મદંડી માફક કરવામાં આવે છે.

એનાં પાન બ્રહ્મદંડી કરતાં લાંબાં અને મ્હોટાં હોય ડાંડીના નીચેના ભાગપરનાં પાન ઘણુંકરી નીચાં નમતાં હોય છે, અને તે જરા છેટેથી મુગાનાં પાન જેવાં દેખાય છે. માટે એને ઉભોમુખો કહેતા હશે.

આના છોડવા પણ ઘણુંકરી બેનરોને સેરે કાળી જમીનમાં ઉગે છે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી).

નંબર. ૩૨૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Volutarella divaricata.

દૃષ્ટાંત-H. III. p. 383; N. p. 165. watt. VI. parp IV. p. 297.

૨-દેશીનામ-બ્રોંબડી, બાદાવર્દ (પોરબં૦); [illegible] (મ૦); बादावर्द (हिं०).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ચોમાસે જોવામાં આવે છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ લાંબા અને ઘણુંકરી તેની શાખાઓ આડી જમીનપર પથરાયલી હોય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓ ઉભી ધારોવાળી, લીસી, કે ખરબચડ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં અને ઘણુંકરી વિભક્તિત ખાંચા વાળાં પણ હોય છે. તે ૧ થી ૨ કે ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૩ થી ૬ અથવા ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેના વિભાગોપર કાંટા જેવી અણી હોય છે. ફુલ ફીકા જાંબુડા રંગનાં અને ફલ ઉભી ધારોવાળાં, ઝાંકરાં, ખરસટ વાળની ચોંટીમાં આવેલાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, ગ્રાહક તથા [illegible] અને જ્વરઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-એના છોડવાનો કાઢો તાવ, કફ, ઉધરસ અને નબળાઈ ઉપર વપરાય છે.

૭–સ્થાનક–એના છોડવા કરાર જમીનનાં ખેતરોમાં તેમ જ ડુંગરની પાઉમાં ચરીઆણ ઘાસની સાથે હમેશા જોવામાં આવે છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–એનાં ફૂલનો દેખાવ પણ સાધારણ રીતે અઘાડીનાં ફૂલ જેવો હોય છે. પણ એની શાખાઓ આડીઅવળી ઓખવર રખડની હોય છે. માટે એને ઓંઘરી કહે છે.

બરડાના રબારી લોકો ઢોરના ડંખ ઉપર એનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી ચોપડે છે. એ સિવાય બીજો કાંઇ ઉપયોગ આ છોડવાનો અહિંઆ (સ્વસ્થાન પોરબંદરમાં) થતો જોવામાં આવતો નથી. પણ મુંબાઇની બજારમાં ઓષધીઓને ત્યાં આઘાવર્દને નામે જે ઓસડ મળે [illegible] તે આ છોડવાના કકડા હોય છે. એનો ઉપયોગ મુનાની દવામાં વિશેષ કરે છે.

વર્ગ–(કંપોઝિટી).

નંબર ૩૨૬.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Dicoma tomentosa.

દૃષ્ટાન્ત–H. III. p. 389; N. p. 165; Watt. III. p. 111.

૨–દેશીનામ–ધોળો હરણચરો (પો૦+ગુ૦).

૩–વર્ણન–ધોળા હરણચરાના છોડવા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે ૧ [illegible] ૧½ ફીટ લાંબા હોય છે. તેમાં કેટલીએક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એના આખા છોડવાપર ઘણુંકરીને ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને હરણચરાનાં પાન જેવાં સાંકડાં હોય છે. તેને દાંતી હોતી નથી, દેવળ જરાં કે અણીદાર હોય છે. ફૂલ (flower head) ઘણુંકરીને શાખાઓના છેડા પાસે આવેલાં હોય છે. તેની બહારનાં પુષ્પપત્રો કાંટાવાળાં હોય છે, ને પીળાશભેલા રંગના ને ચળકતાં હોય છે. ફળ (achenes) ૧ લાઇન લાંબાં, અને ઘટ્ટ વાળની રૂંછાળથી ભરાવદાં હોય છે, ઉપરની બાજુની પીંછી ફિક્કા કે ભૂરા રંગની હોય છે. ફળપર ઘણુંકરી ૧૪ ઉભી લીટીઓ હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સ્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–જાણ્યા.

૬–ઉપયોગ–એનો ઉપયોગ આ તરફ કરતું કોઇ જોવામાં આવ્યું નથી. પણ વૉટ સાહેબની ડીક્શનરીમાં લખેલું છે કે–સ્ટોક્સને ૧૮૪૫ પછી ખબર પડી જે ઢોર આવે છે તેમાં એના છોડવાનો કાઢો વાપરવામાં આવે છે. એ કારણથી ઘણું ઉપયોગી છે.

૭–સ્થાનક–એના છોડવા ખાસ ડુંગરના ઘણુંકરી ઢંઢળુ જમીનમાં લાંપડા ઘાસની સાથે હમેશા જોવામાં આવે છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–એના છોડવાનાં પાન હરણચરાનાં પાનને ઘણાં મળતાં આવે છે, પણ એપર ધોળી રૂંછાળ હોય છે, માટે એને ધોળો હરણચરો કહે છે.

વર્ગ–(કંપોઝિટી.)

નંબર ૩૨૭.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Lactuca Heyneana.

દૃષ્ટાન્ત–H. III. p. 403; N. p. 165.

૨–દેશીનામ–સોનકી (પો૦+ગુ૦), લાંબી મોતી (મ૦).

૩ વર્ણન–સોનકીના છોડવા ૧ થી ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે. છોડવાને તળિયે પાનનો ભરાવ વિશેષ હોય છે. ને ઉપર જતાં પાન છેટે છેટે અને ઘણુંકરીને નાહાનાં આવે છે. પાન મુળાનાં પાન જેવા આકારનાં લાંબાં તે વિશેષ ઉંડાં કપાએલાં, લીસાં અને ઘણી બારીક કાંટા જેવી કોરવાળાં હોય છે. છોડવાના તળિયાનાં પાન કોઇવાર ડાંડીનાં પાન કરતાં નહાનાં, મધ્યાગે વિશેષ ગોળાકારનાં, અને કોઇવાર તેથી લાંબાં હોય છે. આ નીચેનાં પાન ૩ થી ૮ કે ૧૨ ઇંચ લાંબાં, અને ડાંડીપરનાં ૧½ થી ૯ ઇંચ લાંબાં, અને ½ થી ૩ ઇંચ પોહોળા હોય છે. તે તળિયે સાંકડાયેલાં ને મધ્યાગે પોહોળાં હોય છે. તળિયે તેની કોર ડાંડી કે શાખાને ચોટકુ ને બે બાજુ ઉકાવાળી હોય છે. અને મધ્યાગે તેની કોરનો ઉંડો વચલો ખૂણીઓ ઘણુંકરી વિશેષ લાંબો પોહોળો ને ત્રિખુણીઓ થએલો હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ પણ લીસી અને ઉભી લીટીઓવાળી હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં, અને ફળ ઘણાં સૂક્ષ્મ કાળાશમિશ્ર રંગનાં મધ્યાગે ધોળા વાળની પીંછીવાળાં હોય છે. એની સપાટી ખરબચડી અને તે પીંછીના વાળ કરતાં ટુકાં હોય છે.

એનાં પાનનો ઉપયોગ પોટીસ કરવામાં કરવામાં આવે છે. એનો છોડવો તોડતાં એમાંથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે, તે આદિક વસ્તુ છે.

એના છોડવા ખાસ પોરીચ્છ કરી, ચાકીઓની વાડ પાસે, મકાનોનાં જુનાં ખોરડ, જુની દિવાલ વગેરેપર ઉગે છે.

એ હિન્દના પશ્ચિમોત્તર અને દક્ષિણ પશ્ચિમ ભ.ગે.માં થાય છે.

વર્ગ–(કંપોઝિટી).

નંબર ૩૨૮.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–L. remotiflora.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 403. N. p. 166. Watt IV. p. 578.

૨-દેશીનામ-પાથરડી (પો૦+ગુ૦); उदीरकानी (म०).

૩-વર્ણન-આના છોડવા પણ સોનકીને મળતા હોય છે, પણ તે તેટલા ઉંચા ને જબર થતા નથી તે લીસા હોય છે. એનાં પાન વખતે અખંડ કે ભમેડારવાળાં હોય છે. તે તળિયે ડાંડીને ચોટકુક આવી બન્ને બાજુ છેડાવાળાં થયેલાં, અને પાતળાં હોય છે. ફુલ પીળાં, અને ફલ ખડબચડાં, કાળા રંગનાં, અને તેને મથાળે આવેલી ધોળી વાળની પીછી જેટલાં ઘણુંકરી લાંબાં હોય છે.

એનાં પાનનો ઉપયોગ સોનકી પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. એનો આખો છોડવો ગોવામાં ટેરેકઝેકમ (taraxacum) ની જગોએ વાપરવામાં આવે છે, એમ મરહુમ ડીમક સાહેબ લખે છે.

(TARAXACUM OFFICINALE-H. III. p. 401) ટેરેકઝેકમ પણ આજ વર્ગની વનસ્પતિ છે. તેના છોડવામાંથી પણ દૂધ જેવો રસ નીકળે છે. એનાં મૂળિયાંમાં રેચક, મૂત્રલ, અને ચિરગુણકારી પૈષ્ટિક ગુણ માનવામાં આવે છે.

(Beeton's medical Dictionary).

પાથરડી પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, દીવાલની પાસે અને રેતાળ ભીનાસવાળી જગોએ ઉગે છે.

એના પાનની કોરના કપાયલા છેડા વખતે ઉંદરના કાન જેવા દેખાય છે, તે પરથી મરાઠીમાં એને ઉંદીરકાની કહેતા હશે. પણ ખરી ઉંદરકાની નંબર ૬૮૬ (Ipomœa reniformis) વાળી છે.

વર્ગ-(કુંપોઝિટી)

નંબર-૩૨૯

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Sonchus oleraceus.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 414; N. p. 166; Watt VI. part III. p. 275.

૨-દેશીનામ-દુધાળી સોનકી (પો૦+ગુ૦); म्हातार (म०); तीतलीया (हिं०).

૩-વર્ણન-દુધાળીસોનકીના છોડવા ઘણુંકરી સિવાળે જોવામાં આવે છે. તે ૧ થી ૨ કે ૨½ ફીટ ઉંચા થાય છે. પાન લાંબાં, કોર બહુધા વિભાજિત, તે છોડવાને તળિયે પાસે પાસે આવી એક છાવણું થઇ રહેલું હોય છે. પણ તેની ડાંડી અને શાખાઓપરનાં પાન છેટે છેટે અને નીચેથી ઉપર તરફ અનુક્રમે નાહાનાં થતાં હોય છે. ફુલ પીળાં, અને ફલ તપખીરીઆ રંગનાં ચપટાં હોય છે.

એના છોડવાને તોડતાં એમાંથી પીળાસલેતો ચીકણો દૂધ જેવો રસ નીકળે છે.

મૂળ-સ્લેટપેનથી ટચકી આંગળી જેવું જાડું, અને ફીકા ધોળા રંગનું થાય છે. તેમાંથી ભાગ્યેજ એક બે ફાંટા નીકળેલા હોય છે. પણ બારીક રેસા જેવા ફાંટા તેમાં ઘણા નીકળ્યા હોય છે. છાલ જરા જાડી, વાસ તીખાસલેતી, અને સ્વાદ કડવાસલેતો ચીરપરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી પણ મૂળ જેવી જાડી કે તેથી મોટી પાનળી હોય છે. તે ફીકાસલેતા લીલા રંગની, અથવા જાંબુડી છાયાલેતી, ઉભી નસોવાળી, ઉત્તરોત્તર ક્રમે શાખાયતી, લીસી, અને ચળકતી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર ઉભી રેખાઓ, અને ગોળ, શર્તાં, વચમાં ખાડવાળાં ટોપકાંવાળા અર્ધપારદર્શક સૂક્ષ્મ છેટે છેટે વાળ આવેલા હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ અંદરથી પોકળ હોય છે. તેને તોડતાં તેની કોરપરથી દૂધ નીકળે છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ઘણો કડવો હોય છે.

પાન-૨ થી ૬ ઇંચ લાંબાં, ને ½ થી ૨ કે ૨½ ઇંચ પોહોળાં, ને આંતરે આવેલાં હોય છે. છોડવાના થડમાં જે ગીચ પાન આવેલાં હોય છે, તેનો આકાર મુળાનાં પાન જેવો એટલે તળિયે સાંકડાં અને મથાળે તે પોહોળાંથતાં, અને કોરપર વિભાજિત હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓઉપરનાં પાન તળિયે પોહોળાં અને મથાળે સાંકડાંથતાં હોય છે. પાનને ડીંટડી હોતી નથી. તેની કોર ડાંડી અને શાખાઓને લગોલગ માણસના કાનની બૂટની માફક બન્ને બાજુ અર્ધગોળ વળેલી હોય છે. તેની કોરપર કાંટા જેવી તીક્ષ્ણ અણી હોય છે. પાનનાં રેરવાં સાંકડાં અને અણીદાર હોય છે. પાનની વચલી નસ જાડી ને વિશેષ પારદર્શક પીળા રંગની હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો, ને નીચેનીનો ઘેરો ભૂરખી હોય છે. આ બન્ને સપાટી લીસી, પણ ઉપરની ચળકતી હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ સહેજ કડવો હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ બહુધા શાખાઓને છેડે કે પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. ફુલ નાહાની ડીંટડીપર પાસે પાસે આવી એક અનિયમિત છત્રાકાર ગુચ્છા જેવાં લાગે છે. ફુલની ડીંટડી નીચે એકેક સૂક્ષ્મ ઉપપુષ્પપત્ર પાનના આકારનું આવેલું હોય છે. તેની અંદર સફેદ ચળકતા વાળની રૂંછાળ હોય છે. ફુલની ડીંટડીપર રાતા ટોપકાંવાળા વાળ અને વચમાં સફેદ વાળની રૂંછાળ પણ હોય છે. દરેક ફુલને તળિયે તેથી બહાર, તળિયે પોહોળાં મથાળે સાંકડાં થતાં ફીકા લીલા રંગનાં પુષ્પપત્રોની ત્રણ હાર હોય છે, તેપર સૂક્ષ્મ ટોપકાંવાળા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય.

છે. દરેક ફૂલ (flower head) ½ થી ¾ ઈંચ લાંબું અને મથાને તેટલુંજ પહોળું હોયછે. તે પીળા રંગનું ડીંગસનાં ફૂલજેવી મધુરી વાસવાળું, તેની કળી ગોળાશ-સેની સંમમેળ, મથાને ખાડવાળી; પણ ઉઘડેલું ફૂલ તળિયે પહોળા પેટાળવાળું ને મથાળે જરા વિશેષ ગોળાશવાળું એક સપાટ પીકદાનીના આકારનું હોય છે તે ઘણુંકરી બપોર પછી ઉઘડી સૂર્યાસ્ત પહેલાંજ બંધ થઇ જાય છે. તે બંધ થયા પછી તેનો આકાર ઉંધા ગ-રીઆ કે સીધા ચંબુ જેવો તળિયે પહોળો ને મથાળે સાંકડો દેખાય છે. આ દરેક ફૂલની અંદર સૂક્ષ્મ ઘણી ફૂલડીઓ (florets) આવેલી હોય છે. તેની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે તળિયે જોડાઈને નળી જેવી અને મથાળે એક પાતળી પટી જેવી થયેલી હોય છે. તેના ટોચપર પાંચ સૂક્ષ્મ દાંતા દેખાય છે. પાંખડીની નળી સ્ત્રીકેસરગર્ભાશયનાં મથાળાં ઉપર વાળની ઝુલડીની અંદર આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો-પાંખડીથી નીચાં હોય છે. પરાગકોષ કાળા રંગના અને પરાગરજ પીળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પાંખડીને તળિયે ચપટો થયેલો ને ઉભો હોય છે. સ્ત્રીકેસરશિખાના બે છેડા વાંકાવળેલા પાંખડીથી બહાર નીકળતા હોય છે, તેપર સૂક્ષ્મ રૂંછાળ હોય છે.

ફલ-બીજ-(achenes) ફળ ફીકા તપખીરીઆ રંગનાં, લગભગ એક લાઈન લાંબાં, અને ½ લાઈન પહોળાં હોય છે. તે તળિયે સાંકડાં, ઉપર પહોળાં થતાં, પણ ટેરવાં પાસે પાછાં સાંકડાંજેવાં હોય છે. તે જરા વાંકવળેલાં, ચપટાં, ખૂણાવાળાં સપાટીવાળાં. ઉભી નસો અને કોરપર ધારવાળાં હોય છે. એ ધારા પર પણ સૂક્ષ્મ દાંતા હોય છે. એનો સ્વાદ જરા-ખારાશસહેતો તેલીઓ લાગે છે. ફળને મથાળે સફેદ વાળની પીંછી હોય છે.

એનાં મૂળને પાણીમાં ઘસી સાપ અને વીંછીના ડંખપર લગાડે છે. એનાં પાન વાટીને આંખો વગેરેમાં ઈજા થઇ હોય તો તેપર લગાડવામાં આવે છે. એનો રસ ખાવામાં આવે તો તે ઝેરની અસર કરે છે, એમ કહેવાય છે. પણ વૉટ સાહેબ લખે છે કે:—એનાં મૂળ અને પાન બંગાળામાં તાવ અને શક્તિની દવા તરીકે વપરાય છે. એના છોડવા ઢોર ખાય છે.

બાગ અને વાડીઓમાં પાણીના ધોરીઆ કાંઠે અને બીજા ભેજ સાથે એના છોડવા નેંદ તરીકે ઉગે છે.

એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

એના છોડવા સોનકી જેવા અને એમાંથી ઘણું દૂધ નીકળે છે, માટે એને દુધાળી સોનકી કહેતા હશે.

વર્ગ-(કમ્પોઝિટી).

નંબર ૩૩૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Launæa pinnatifida.

દષ્ટાન્ત-H III. p. 416; N. p. 166; Watt. IV p. 595. ફ. વિ. પા. ૬૬૩.

૨-દેશીનામ-ભોંપાથરી (પો૦+ગુ૦); પાથ, ભૌંપાથરી, બપરસો (મ૦); બનકે (હિં૦); દેશર (કચ્છી), ઘીરમાણી (ર્હેમ પોરબંદર).

૩-વર્ણન-ભોંપાથરી ચોમાસે ઘણી જોવામાં આવે છે. પણ ઘણી જગોએ તે બારે માસ પણ હોય છે. એના છોડવા જમીનપર છાતણાની માફક પથરાય છે. એનાં પાન મૂળાનાં પાનની પેઠે કોરપર કપાએલાં હોય છે. તે જમીનપર ચકની માફક પથરાયલાં હોય છે. એનાં પાનના ચકમાંથી લાંબી ડાંડી નીકળતી દેખાય છે, ને તેપર નાહાનાં પાન અને પીળાં ફૂલો આવે છે. ફૂલ સવારમાં ઉઘડી ઘણુંકરી દશ વાગ્યા પછી બંધ થઇ જાય છે. ફૂલ ઘણાં બારીક હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી પેનસીલ જેવાં જાડાં હોય છે. તેનાં સુવાળી જેવાં પાતળાં મૂળ જમીનમાં લાંબાં ચાલ્યાં જાય છે. રેતાળ જમીનમાં તેમાં ઝીણી લાંબી ગાંઠો બંધાય છે. મૂળનાં ફાંટા વખતે ૧ થી ૨ ફીટ લાંબાં હોય છે. મૂળની છાલનો રંગ પીળાશભેનો ભૂરો હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરવાથી તેની અંદર પીળા રંગનાં સછિદ્ર ચક્રો દેખાય છે, તેમાંથી પીળો દૂધ જેવો રસ નીકળે છે. તે થોડા વખત પછી ઘાડો થઇ જાય છે. અને આખરે એનો રંગ, વાસ અને સ્વાદ બદલાઈને મગતાં થઈ જાય છે. મૂળની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો અને પાછળથી ગળચરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી તોડવાથી તેમાંથી સોનાવર્ણું પીળું ક્ષીર નીકળે છે. ડાંડી સુતળી જેવી જાડી, નરમ, લીસી ને ફીકા બરફી રંગની હોય છે. તેમાંથી છેટે છેટે થોડીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. ડાંડી કવચિતજ ઉભી, પણ ઘણુંકરી તે જમીનપર પડેલી હોય છે. અને ત્યાં તે પત્રોના ગાંઠ પાસેથી જમીનમાં સૂક્ષ્મ ઝીણાં મૂળિયાં મૂકે છે.

પાન-ઘણુંકરી મૂળને મથાળેથી નીકળી જમીનપર ચક્રાકાર પથરાઈ રહેલાં હોય છે. તેની કોર વિભાજિત થયેલી, તેની બંને સપાટી લીસી, ફીકા લીલા રંગની, અને તેની કોરપર ધોળા રેસા કરવત જેવા દાંતા આવેલા હોય છે. પાન ડીંટડી પાસે સાંકડાં અને ઉપર જતાં પહોળાં જાડાં ૪ થી ૬ ઈંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ખારાશસહેતો નીકળ્યો ને પાછળથી ગળચરો લાગે છે.

ફુલ-મૂળને મથાળે પાનના ચક્રમાંથી ૧૦ થી ૧૨ પુષ્પ ધારણ કરનારી ડાંડી નીકળેલી હોય છે, જે ચોતરફ પસરાઈ ૧½ થી ૨ ફીટના ઘેરાવાનું છાતણું બની રહે છે તેનાપર પાન અને ફુલ આવેલાં હોય છે. ફુલ (flower head) કોઈવાર ૧ કે ૨ અને કોઈવાર એકજ સળીપર ઘણાં આવેલાં હોય છે. ફુલની સળી ઘણું-કરી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. ફુલ રંગે પીળાં અને સુરજમુખ (head rayed) જેવાં અર્થાત્ ચક્રાકાર હોય છે. તે ઘણી સૂક્ષ્મ ફુલડીઓ (florets) થી બનેલાં હોય છે. ફુલનો વ્યાસ ½ થી ⅔ ઈંચ જેટલો અને તેની વાસ સહેજ કડવાસલેની હોય છે. ફુલની ડીંટડીપર સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર જેવાં પાન હોય છે. ફુલની નીચે પુષ્પપત્રોની બે ત્રણ હાર હોય છે. તેમાં સૌથી નીચલી હારનાં પત્રો નાહાનાં અને તેનાં ટેરવાંપર કાળી રસગ્રંથિ (gland) હોય છે. તેથી ઉપરની હારનાં પત્રો જરા લાંબાં અને સૌથી ઉપરનાં એથી પણ લાંબાં હોય છે. આ ત્રણે હારનાં પુષ્પપત્રો વચમાં ભૂરાસલેના લીલા રંગનાં ને કોરપર પાતળાં ને સફેદ હોય છે, અને તેનાં ટેરવાં સાંકડાંથનાં અણીદાર હોય છે. ફુલડીઓ (florets)ની પાંખડીઓ ઝીણી પટી જેવી લાંબી, ને ટેરવે પાંચ સૂક્ષ્મ દાંતાવાળી હોય છે. (આ ઉપરથી જણાય છે કે તેની પાંચે પાંખડી મળી એક ચપટી ઝીણી પટી બનેલી હોય છે, તે આ પાંચ દાંતા ઉપરથી દેખાય છે.) આ પાંખડીઓ બહારથી વચમાં રતાસલેના ને કોરપર ફીકા પીળા રંગની હોય છે. અને અંદર પણ તેવીજ હોય છે. આ પાંચ-પાંખડીઓ તળિયે જોડાઈને એક સાંકડી નળી જેવી થએલી હોય છે. એ નળી રંગે પીળી, ચળકતી, ને લીસી હોય છે.

પુંકેસરો-૫, એક બીજા સાથે જોડાએલાં પીળા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧, તેનો ગર્ભાશય પીળાસભેના લીલા રંગનો, પાંખડીની નળી નીચે આવેલો હોય છે. તેનાં મથાળાંપર સફેદ ચળકતા લીસા કોમળ વાળની પીંછી હોય છે. સ્ત્રીકેસરનલિકાના બેઉ પુંકેસરનલિકાથી ઉપર બહાર આવેલા એક બીજાથી વિરૂદ્ધ દિશાએ વાંકવળેલા હોય છે.

ફુલ-બીજ-(achenes)-⅙ ઈંચ લાંબાં, અને પેટેલાં હોય છે. તે ભૂરા રંગનાં, લીસાં, ચળકતાં, જરા વાંકડીયાં, ને ઘણુંકરી ચોખૂણાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં સાંકડાંવાળાં હોય છે. આ ફળપર ઉની હાંસ અને ચર હોય છે. ફળનો સ્વાદ તમતમો અને પાછળથી કડવાસલેનો લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગરમ.

૬-ઉપયોગ-એનાં પાનનું શાક કરે છે, તે વિશેષ ખાવામાં આવે તો પેટમાં પીડ થાય છે. પણ થોડું ખાધેલું પૌષ્ટિક અને વાયુહરતા ગણાય છે. એનાં પાન સાકર સાથે પ્રમેહવાળાને ખવરાવાય છે. એનાં પાન વાટીને સળિવાના સોજા અને બીજાં ગુંમડાં ઉપર બાંધવામાં આવે છે. એના છોડવા ભેંસ અને ગાયોને દૂધ વધારવા માટે ખવરાવવામાં આવે છે.

"ભોંપાત્રીની ભાજી કોઢ, પ્રમેહ, લોહીવિકાર, મૂત્ર-કૃચ્છ્ર, તાવને ટાળે છે." (વૈ. રૂગનાથજી).

૭-સ્થાનક-દરિયા કાંઠાની રેતાળ જમીનમાં, પાણીના ઘોરીઆ કાંઠે અને એવીજ ઘણુંકરી ભેજવાળી જગોએ ઉગે છે. એ હિં૦ ના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એના છોડવા અને પાન ભોંયપર પથરાય માટે એને ભોંપાત્રી કહે છે. ચોમાસે ભોંપાત્રી ગરીબ લોકો વેચવા આવે છે, તેનું શાક ગરીબ તેમજ તવંગર લોકો પણ કરે છે.

આ ભોંપાત્રી રેતીપર ઉગવાથી ઉડતી રેતીને દબાવે છે.

૪૬-N. O. PLUMBAGINEÆ.

વર્ગ-પ્લમ્બેજિની-ચિત્રક અને પચીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ગુણદોષ.-આ વર્ગમાં નાહાનાં ઝાડવાં અને છોડવા થાય છે. એને પાન આંતરે અથવા ગુચ્છાની પેઠે આવે છે. ફુલ રાતા, આસમાની અથવા ધોળા રંગનાં, અને તેને પુષ્પપત્રો હોય છે. પુ૦ ભા૦ કોશ અણિયાળી નળી અથવા ભુંગળી જેવા આકારનો, અને તેપર ૫ થી ૧૦ લીટીઓ આવેલી હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫ છૂટી અથવા તળિયે જોડાએલી હોય છે. પુંકેસરો ૫ પાંખડીઓને સામાં આવેલાં હોય છે. તેના તતુંઓ લગભગ છૂટા અથવા તળિયે પાંખડીને ચોંટેલા, અને તેપરના પરાગકોશ લગનોળ હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી, ૧ પોલ અને પાંચ ખૂણા-વાળો. નલિકા ૫ છૂટી અથવા તળિયે જોડાએલી હોય છે, ગર્ભાશયમાં આદિબીજ એક હોય છે. ફળ પાતળી છાલ-વાળું હોય છે. તે પુ૦ ભા૦ કોશની અંદર ઢંકાએલું હોય છે. અને તે પાકી જાય છે ત્યારે તળિયેથી ઉઘડે છે. બીજ લાંબું ને ભુંગળી જેવું હોય છે.

રવેન અને રક્તચિત્રક આ વર્ગમાં આવેલા છે. સ્વેતચિત્રકના મૂળની છાલ ચાંદું (ફોલ્લો) ઉઠાડે છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં વિશેષી ગુણ રહેલા છે. બીજી રીતે પાચક, ઉત્તેજક, મળી વગેરે ગુણ ધરાવનારી છે.

"ચિત્રાના વર્ગની વનસ્પતિ ઉપર જે ફુલ જેવી છાલી કે રજ આવે છે તે એક જાતની રસગ્રંથિઓ છે"

-(Lt. Colonel K. R. Kirtikar).

વર્ગ-(પ્લમ્બેજિની).

નંબર ૩૩૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Plumbago Zeylanica.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 480; N. p. 166; Watt. VI. part. I. p. 295; રૂ. નિ. પા. ૧૫૪.

૨-દેશીનામ-ચિત્રો, ચિત્રક, ધોળો ચિત્રો (પો૦ ગુ૦); चित्रक (म०); चीता, चित्रा (हिं०) चित्रक, श्वेतचित्रक (सं०).

૩-વર્ણન-ચિત્રાનાં ઝાડવાં ૩ થી ૬ ફીટ ઉંચાં થાય છે. કોઈવાર તેની શાખાઓ તળિયેથી અથવા મથાળેથી નીચી નમેલી હોય છે.

મૂળ-એનું ખીલામૂળ પેનસીલથી અંગૂઠા જેવું જાડું થાય છે, અને તેમાંથી બીજા સુતળીથી સ્લેટપેન જેવા જાડા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તે ½ થી ૧ કે ૨ ફીટ લાંબા હોય છે. તેની ઉપરની છાલનો રંગ ભૂરો અને અંદરનીનો સફેદ હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોવાથી છાલની અંદરનો ભાગ પીળાશપડતા રંગનો દેખાય છે, અને તેમાંથી પીળો રસ ઝરે છે. તેની અંદરનું વચલું લાકડું પીળું હોય છે. એની વાસ સહેજ સુગંધિત પણ તીખી હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી કવચિતજ હોય છે, પણ ઘણુંકરી તેનાં મૂળને મથાળેથી પાતળી સોટી જેવી કેટલીએક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે લીસી ને લીલા રંગની હોય છે. તેનાપર ઉભી નસો આવેલી હોય છે. તેનો આડોકાપ કરી જોતાં તેની મધ્યમાં ધોળા રંગનો છિદ્ર ભાગ દેખાય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ઘણુંકરી એકસરખા રંગની, ચળકતી, અને લીસી, લીસી, અથવા જરા રૂંવાટીવાળી હોય છે. તે ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે બન્ને છેડે ઘણુંકરી સાંકડાંપડતાં હોય છે. પાનની દીંટી ⅛ ઈંચ લાંબી, તળિયે પોહોળી અને શાખાને ચોંટેલી હોય છે.

ફૂલ-ફુલની કલગી કોમળ શાખાઓને છેડે અને વખતે પત્રોખુણામાંથી નીકળેલી હોય છે, તે ૩ થી ૬ કે ૧૨ ઈંચ લાંબી હોય છે. તે કેટલીવાર વિભાજિત થએલી હોય છે. આ દરેક કલગીમાં ૧૬ થી ૨૫ કે ૩૦ ફુલો આંતરે ગોઠવાએલાં હોય છે. પુષ્પપત્રો પાસે પાને બહુધા ૩ હોય છે. તેમાં વચલું પત્ર પાસેનાં બેથી વધારે લાંબું હોય છે. આ પત્રો તળિયે પોહોળાં ને મથાળે સાંકડાં હોય છે. ફુલ ધોળા રંગનાં હોય છે. ફુલની કલગી અને પુષ્પપત્રો ઉપર ચીકણાં રસ અને વખતે રસથી ભરાએલી ફોલ્લીઓ આવેલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે તળિયેથી જોડાઈ નળી આકાર બનેલાં અને મથાળે તેના પાંચ સૂક્ષ્મ દાંતા દેખાતા હોય છે. એ કેટલાંક લીલા રંગનો હોય છે, તેપર ગોળ મથાળાંવાળા ચીકણા રસથી ભરાયલા કાંટા જેવા વાળ હોય છે. કોશ ⅜ થી ½ ઈંચ લાંબો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે જોડાઈને તળિયે નળી જેવી થએલી હોય છે, અને મથાળે તેના પાંચે છેડા દેખાતા હોય છે. નળી ¾ ઈંચ લાંબી અને ઘણી સાંકડી હોય છે.

પુંકેસરો-૫ હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે.

ફળ-⅓ ઈંચ લંબાઈનું, લંબગોળ ૧-પોલાણવાળું, પુ૦ બા૦ કોષની અંદર ઢંકાયલું ને એક બીજવાળું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-મૂળ અને પાન.

૫-ગુણદોષ-ઉત્તેજક, વિદાહી અને ગર્ભપાતક.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળની છાલ પાણી કે દૂધમાં ઘસીને ફરફોલો અથવા બ્લિસ્ટર ઉઠાડવાને વપરાય છે. ચિત્રાનાં મૂળ વાટીને એનું સીધું અગાડના મસ ઉપર ચાંપે છે તેથી મસ ખરીને સુકાઈ જાય છે. ચિત્રાનાં મૂળ ઘણાં ઉત્તેજક અને પૌષ્ટિક પાકોમાં બીજી દવાઓ સાથે વપરાય છે. સંધિવા, જળોદર, સંગ્રહણી, અજીર્ણ, હરસ, અરૂચી, વાતરોગ, કફ, પિત્ત, કોઢ, સોજા, આફરો, મરોડ, મુત્રાશયની ગાંઠ, ગડગુંબડાં વગેરે ઘણા દરદોની બીજી દવાઓ સાથે ચિત્રાનાં મૂળ વપરાય છે.

ચિત્રાનો ઉપયોગ "આર્યઔષધ" ગ્રંથમાં પાને ૨૪૩ મે વિસ્તારથી લખાયલો છે તે જાણવા લાયક છે.

લાક અને આ ચિત્રો ગર્ભપાત કરવામાં કેમ વપરાય છે તે, અને તેની ઝેરી અસર વિષે ડૉક્ટર કે. આર. કિર્તીકર* સરજન, ઇન્ડીઅન મેડિકલ સરવીસ, એફ. એલ. એસ. એઓએ બનાવેલાં "પૉઇઝનસ પ્લૅન્ટ્સ ઑફ બૉમ્બે" વૉલ્યુમ ૧, અને ૨, અંગ્રેજીમાં છપાયલાં છે, તેમાંનાં બીજાંમાં ઘણા વિસ્તારથી ઘણી ઉપયોગી હકીકત આપવામાં આવેલી છે, તે ઇચ્છાનુસાર વાંચવા લાયક છે.

૭-સ્થાનક-ડુંગરવાળી જમીનમાં ચિત્રાના છોડવા છૂટાછવાયા ઉગેલા જોવામાં આવે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં આસીઆપાટ અને રાણાવાવ ગામના બાગોમાં, તેમજ દરબારી મહેલાં, અને આસીઆપાટના ગામની ઉત્તર બાજુના ટીંબાપર, બરડુંગરના મધુવનમાં, દરિયા અને મહાદ ડુંગરની ઓડીથી અડાવલી ગીચ નદીઓમાં અને સાનરીવાળ ભાગમાં આ ચિત્રાના છોડવા ઉગેલા જોવામાં આવે છે.

* Poisonous Plants of Bombay Vol. I and II with coloured Illustrations—by K. R. Kirtikar, F.L.S., Lieutenant-colonel, Indian Medical service, civil Surgeon, Ratnagiri. &c. &c. ([illegible]).

વિશેષ વિવેચન–આ ચિત્રામાં સફેદ ફુલ હોવાને લીધે એને ધોળોચિત્રો અથવા શ્વેતચિત્રક કહે છે.

વર્ગ–(પ્લમ્બેજિની.)

નંબર–૩૩૨.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–P. rosea.

સ્થાન–H. III. p. 481; N. p. 168; Watt. VI. Part. I. p. 294; રૂ. નિ. પા. ૧૬૪.

૨–દેશીનામ–રાતોચિત્રો (ગુ૦); લાલચિત્રા (મ૦); લાલચિત્ર (હિં૦); રક્તચિત્રક (સં૦).

૩–વર્ણન–રાતા ચિત્રાના છોડવા પણ ફુલના રંગ અને પાનના થોડા ફેરફાર સિવાય ધોળાચિત્રા જેવા હોય છે. એનો ઔષધીય ગુણ પણ ધોળાચિત્રા જેવો છે. આ લાલ ફુલના ચિત્રાના છોડવા ઘણી જગોએ જોવામાં આવતા નથી. પણ બાગોમાં ઘણીવાર રાતા અને આસમાની રંગનાં ફુલવાળા ચિત્રાના છોડવાઓ વાવેલા જોવામાં આવે છે.

વર્ગ–(પ્લમ્બેજિની).

નંબર ૩૩૩.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Vogelia indica.

સ્થાન–H. III. p. 481; N. p. 168.

૨–દેશીનામ.–ધવી, ધર્ફ (ગુ૦); રાતોચિત્રો (બુરહાનપુર)

૩–વર્ણન–ધવીનાં ઝાડવાં ૪ થી ૮ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે લાંબી લાકડીની પેઠે ઘણુંકરી સીધી હોય છે. ઘણીવાર એનાં ઝાડવાં કોતરો અને છત્રાળાવગનાં ભાગોમાં ઉગે છે ત્યારે એની શાખાઓ વેલાની પેઠે આડી અવળી ગુંચાઈ જાય છે. અને કોમળ શાખાઓ એવાં ઝાડોની ઉપર ફેલાયેલી રહે છે. પાન ફીકા લીલા કે ભુખરી રંગનાં હોય છે, તે શાખાઓને વચમાં થઈ નીકળેલાં હોય એમ દેખાય છે. ફુલ ફીકા પીળા અને રાતા એવા મિશ્ર રંગનાં હોય છે, તે કાર્તકથી ફાગણ માસ સુધી આવ્યા કરે છે. ફુલ લાંબાં, ખનિસરણી, ભમ્મીદાર, ફીકા કે ઉંચા ભુરા રંગનાં હોય છે.

મૂળ–આંગળીથી અંગુઠા જેવું કે ઘણું જુનાં ઝાડવાંઓ તે હાથ જેવું જાડું હોય છે. તેમાંથી કેટલાક લાંબા પાતળા ફાંટા નીકળેલા હોય છે. તેનું લાકડું કઠણ અને ફીકા પીળા કે રાતા રંગનું હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે કેંદ્ર અને ચક્રાકાર દેખાય છે. મૂળની છાલ જાડી, ચેપવાળી, ચીકાશવાળી અને ફીકા પીળા કે રાતા રંગની હોય છે. આસમાની ઉપરથી ફોતરી ભૂરા રંગની ને ખડબચડી હોય છે. તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. મૂળની વાસ ઉગ્ર અને [illegible] લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી કવચિતજ હોય છે પણ ઘણુંકરી તેનાં ઠુંમડાં ઉપરથી લાંબી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. જરા જુની શાખાઓ ભૂરા રાતા રંગની હોય છે. તે આંગળીથી અંગુઠા જેવી જાડી હોય છે. એની છાલ ખડબચડી અને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. જુની શાખાઓપરથી પાન ખરી ગયાં હોય છે. એટલે પાનની જગોએ તેની ઉપર નેતરની સાદડીમાં હોય તેવા ગોળ કાપા થઈ રહેલા હોય છે. શાખાનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરની બાજુ ચક્રાકાર દેખાય છે. કોમળશાખાઓ લીલાસભેલા રંગની હોય છે. તેમાં વખતે જાંબુડા રંગની છાયા આવેલી હોય છે. તે સુતળીથી પેનસીલ જેવી જાડી, લાંબી, સીધી તરસા જેવી હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓ જાંબુડા રંગની હોય છે, ને તેનાપર ચોતરફ ઉભી ઝીણી હારો દેખાતી હોય છે. કોમળ શાખાનો આડો કાપ કરી જોતાં તે વચમાં સફેદ સછિદ્ર પોચા ગાભાવાળી દેખાય છે. આ શાખાઓ ઉપર ફીકા ધોળા રંગની છારી કે રજ આવેલી હોય છે. શાખાઓ પાનની વચેથી એકાંતરે નીકળેલી હોય એમ લાગે છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, તેને દીટડી હોતી નથી. પાનની કોર ઘણુંકરી શાખાને આંટો કરી મળેલી હોય છે. તેથી શાખાઓ પાનની વચેથી નીકળેલી હોય એમ દેખાય છે. અથવા બીજા બોલીમાં બોલીએ તો હૃદયાકૃતિનાં પાનની કોરના તળિયાંના બન્ને છેડા શાખાની બહાર વધી જોડાઈ ગયેલા હોય છે. કેટલાંક પાનની કોરના છેડા શાખા પાસે બહાર નીકળી અદર વળતા હોય છે, પણ તે એક બીજાની સાથે જોડાયલા હોતા નથી. અથવા શાખા પાસે પાનના છેડા થોડા જોડાઈ જાળીના પડદા રહેલા હોય છે.

પાનની બન્ને સપાટીપર ફીકા ધોળા રંગની રજ[*] હોય છે. પાન બન્ને સપાટીએ ખરસદ હોય છે. તે જાડાં હોય છે તેથી તેમાંની વચલી નસ સિવાય બાકીની નસો ઝાંખી દેખાય છે. પાનને રોશની તરફ રાખી આતસીકાચમાંથી જોતાં તેમાં બારીક નસોનું કાચ-નાકદર જાળીકામ અતિ સુંદર પારદર્શક જેવું જોવામાં આવે છે. પાન ૧ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચથી ૩ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તેની કોરપર ઘણુંકરી કરચલી પડેલી હોય છે. તેનાં ટેરવાં ઘણુંકરી જરા વળેલાં અણીવાળાં કે અદર બેઠેલી ખાંચવાળાં હોય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી ઉગ્ર તીખી વાસ આવે છે.

* જુઓ ડા. D K B. Kirtikar

ફૂલ–શાખાઓને છેડે પુષ્પ ધારણ કરનારી ૧ થી ૧½ ફુટ લાંબી વિભાજિત સળીઓ નીકળેલી હોય છે. તે સૂતળી જેવી જાડી હોય છે. તેપર ક્રમે ક્રમે ઘણાં ફૂલો એક પછી એક ગોઠવાયલાં હોય છે, તેથી તે સુંદર ફૂલોથી ગુંથાયલી કલગીઓ જેવી દેખાય છે. ફૂલમાંથી જરા તીખી વાસ નીકળતી હોય છે. ફૂલ લગભગ ½ ઇંચ લાંબાં અને તેનાં મુખનો વ્યાસ ⅓ ઇંચ જેટલો હોય છે. એ દરેક ફૂલને તળિયે ૩–પુષ્પપત્રો ઘણુંકરી રતાશલેતા રંગનાં આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી સૂક્ષ્મ રાતા રંગની પુષ્પપત્રો કરતાં ટુંકી હોય છે. તે ફૂલ ઉઘડ્યા પછી નીચી નમી જાય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–પાતળાં ૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે, તે ફીકા પીળા રંગનો હોય છે. તેનાં પત્રોની કોરપર અતિ સુંદર ઝીણી કે લહેરીઓ આવેલાં હોય છે, તે ખરેખર જોવા લાયક છે. આ દરેક પત્રપર વચ્ચોવચ એક ઉભી રાતા રંગની નસ હોય છે. પત્રો ૨ થી ૩ લાઇન લાંબાં અને ૧ થી ૧½ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે ટેરવે સાંકડાંપનાં અને પાંખડીઓથી નાહાનાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયે જોડાએલી નળી જેવી બનેલી હોય છે, અને મથાળે તેનાં મુખ પાસે પાંચ છેડા જુદા દેખાતા હોય છે. દરેક પાંખડીપર આછી ઉભી રાતા રંગની નસ હોય છે.

પુંકેસર–૫ હોય છે. તેના તંતુઓ પાંખડીની નળીની અંદર આવેલા હોય છે. તે તળિયે ચોટેલા હોય છે. તે ફીકા પીળા અને પરાગકોશ પીળા રંગના હોય છે

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય સંયોગ, પીળાશલેતા લીલા રંગનો, ઉભી પાંચ હાંસીવાળો હોય છે, તેની તળિયાં પાસે રાતા રંગનું કુંડાળું હોય છે. નલિકા અને નલિકાગ્રમુખ ફીકા પીળા રંગનાં હોય છે. નલિકાને મથાળે તેના મુખના પાંચ છેડા ઉંચા પીછી જેવા દેખાતા હોય છે, નલિકા અને ગર્ભાશયના સંબંધ પાસે ધોળા, લીલા ચળકતા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે.

ફૈલ–કરમાયા પછી પાંખડી, પુંકેસરો અને સ્ત્રીકેસર–નલિકા સુકાઈને ખરી જાય છે, અને સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય પુ૦ બા૦ કોશની અંદર ઢંકાયલો રહે છે. તેમાં જ્યારે બીજ પાકી જાય છે, ત્યારે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો પણ એક પછી એક ખરી જાય છે.

ફૈલ–૨½ લાઇન લાંબું, ૨ લાઇન પોહોળું. ટેરવે અણીઆળું, અને અણી પાસે તે કાણું થયેલું હોય છે. તેની અણી ધોળા વાળની રૂંછાળની અંદર ઢંકાયલી હોય છે. ફલમાં ૧ ઉંડું બીજ હોય છે.

બીજ–પીળાશલેતા લીલા કે ભૂરા રંગનું હોય છે. તેને દાબતાં તેમાંથી લીલા રંગનું દલ નીકળે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ચિત્રક જેવા.

૬–ઉપયોગ–ચિત્રક જેવો.

ઘણીનાં મૂળનો ગુણ ચિત્રક જેટલો વિશેષ ગણાતો નથી. ઘણીનાં પાન અને ફૂલ ફૂલ ગુંથવાના કામમાં વપરાય છે. ઘણીની રાખ તેલમાં મેળવી ઢોરોનાં ભાઠાંઓ અને ચાંદાપર ચોપડવામાં આવે છે. ગરીબ લોકો ઘણીને ભાજીતણુ તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. તે ભાજીતણું લીલું પણ બને છે.

૭–સ્થાનક–ઘણીનાં ઝાડવાં આ સ્વસ્થાનમાં ડાંગવાળી જમીનપર ઘણાં ઉગે છે. એ પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–જુનાગઢમાં ઘણીને શાલોચિયો કહે છે.

૫૦–N. O. PRIMULACEÆ.

વર્ગ–પ્રાઇમ્યુલેસી–કાળી કુવડીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ગુણદોષ–આ વર્ગમાં ઘણુંકરી નાહાના છોડવા થાય છે. તેનાં પાન સામસામાં, આંતરે અથવા ગુચ્છાની પેઠે આવે છે. ઉપપાન હોતાં નથી. પુ૦ બા૦ કોશ અધઃસ્થાયી, તેનાં પત્રો ૫, કે વખતે ૪ થી ૯ હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫, કે વખતે ૪ થી ૯ હોય છે. પુંકેસરો પાંખડી ઉપર ૫ આવેલાં હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ૧ પોલવાળો, તેમાં આદિબીજ ઘણાં હોય છે. ફલ પોતાની મેળે ઉઘડનારૂં, ઘણાં બીજવાળું, બીજ બારીક અને ખૂણીઆવાળાં હોય છે.

આ વર્ગમાંની ફક્ત એકજ વનસ્પતિ આખા પશ્ચિમ હિંદુસ્થાન અને બીજા ભાગોમાં, તેમ આ સ્વસ્થાનમાં ઉગે છે–તે "કાળી કુવડી" છે. એનો ગુણ રોચક ગણાય છે.

વર્ગ–(પ્રાઇમ્યુલેસી).

નંબર–૩૩૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Anagallis arvensis (Var)–Cerulea.

દષ્ટાન્ત–H. III. p. 506; N. p. 169; Watt I. p. 235.

૨–દેશીનામ–કાળીકુવડી, કાળીફુદડી (પા૦ગુ૦); અંકમારી, ઝંખની (હિં૦).

૩–વર્ણન–કાળીકુવડી ચિમાસે ઉગે છે. તેના છોડવા ૩ થી ૬ ઇંચ ઉંચા અને ૧ થી ૧½ ફુટ ઘેરાવાના હોય છે. કોઇવાર તેની શાખાઓ જમીનપર ફેલાઇ તે છત્રાં જેવા દેખાય છે. તેમાં પાસે પાસે શાખાઓ અને પાન આવવાથી તેના છોડવાઓનો દેખાવ ઘણો

ભરેલો લાગે છે. ફૂલ તારાકૃતિનાં, મધ્યમ કદનાં, ફીકા કે ઘેરા જાંબુડા કે આસમાની રંગનાં, જરા છૂટે છૂટે શિખાએ આવે છે. તેથી એ છોડવા ઘણાજ સુંદર દેખાય છે. ફળ ગોળ મરીના દાણા જેવડાં ઘણુંકરી ૧૦ ઉભી લીટીવાળાં હોય છે. એના છોડવાની સૌથી વિશેષ શોભા વધારનાર એનાપર સોનેરી ઝીકનાં કામ જેવી ચળકતી સૂક્ષ્મ બિંદુઓની બાનક હોય છે, તેથી તેઓ અત્યન્ત મનોહર લાગે છે.

જોકે કાળી કુલડીના છોડવા ઘણા નાહના થાય છે, તોપણ તે એક ખરેખર જોવાલાયક વસ્તુ છે. એનાં સુંદર ફૂલો મ્યાઇક્રસ્કોપ (સૂક્ષ્મદર્શક કાચ) થી જોવામાં આવે ત્યારે તો આ વાક્ય યાદ આવે છે કે—"Never lose an opportunity of seeing anything beautiful. કોઇ પણ સુંદર વસ્તુ જોવાની તક ગુમાવવી નહીં."

મૂળ—સુતળીથી સ્લેટપેન જેવું જાડું ને ૨ થી ૧૦ ઇંચ લાંબું હોય છે, તેમાંથી થોડા બારીક રેસા જેવા ફાંટા નીકળેલા હોય છે. તેનો રંગ રતાસલેનો ધોળો હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ—ડાંડી ભાગ્યેજ હોય છે, પણ જ્યારે હોય છે ત્યારે તે ટુંકી અને તેનાપરથી નીકળતી લાંબી શાખાઓમાં તે સમાઇ ગએલી હોય છે. શાખા પ્રતિશાખાઓ ચોધારી હોય છે અને તે ચોકની પેઠે સામસામી ચોસાર આવેલી હોય છે. તે સુતળી જેવી જાડી, લીલાશ કે પીળાસલેના રંગની, લીસી, ચળકતી, જરા ઉંચી ચડતી ઘણુંકરી બખે ફાંટાવાળી હોય છે.

પાન—સામસામાં આવેલાં હોય છે. તે શાખાઓને ચોંટડૂક થઈ નીકળેલાં હોય છે, તેમાં ડીટડી હોતી નથી. શાખાના ઉપરના ભાગમાં વખતે ૩ પાન ગુચ્છાની પેઠે સામસામાં નીકળેલાં હોય છે. જ્યારે આવી રીતે ૩ પાન નીકળેલાં હોય છે, ત્યારે શાખાપરની ચાર ધારની વચ્ચે એક પાંચમી ધાર પણ હોય છે. તમામ પાનનો એક સુંદર એક નમુનેદાર આકાર હોય છે. તે થોર મુળિયાનાં પાન જેવાં દેખાય છે. તેનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં હોય છે. પાન ૧/૨ ઇંચથી ૧ કે ૧ ૧/૨ ઇંચ લાંબાં અને ૧/૪ થી ૧/૨ ઇંચ કે ૫ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી લીસી અને સહેજ ચળકતી હોય છે. પાનની નીચલી સપાટીપર વખતે ફીકા જાંબુડા રંગનાં છાંટણાં હોય છે. પાનમાં ઉભી લાંબી નસો હોય છે. તે ઉપરની સપાટીએ અંદર બેસતી અને નીચેની એ બહાર નીકળતી હોય છે.

ઉપપાન હોતાં નથી.

ફૂલ—પત્રકોણની વચ્ચોવચથી એકેક ફૂલ નીકળેલું હોય છે. તેની ડીટડી દોરા જેવી પાતળી, લીસી, ચળકતી અને ૧ થી ૧ ૧/૨ કે ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે ગોળ હોય છે. તે પ્રથમ ઉભી અને ફૂલ ઉઘડયા પછી બહુધા આડી કે નીચી વળી જાય છે. ફૂળનો વ્યાસ ૩ લાઇનથી ૧/૨ ઇંચ જેટલો હોય છે. ફૂલ ખરેખર તો લીલા, રાતા, ધોળા, પીળા અને આસમાની એમ પાંચ રંગ મિશ્રિત અર્થાત્ પંચરંગી હોય છે, તોપણ તેની પાંખડી આસમાની રંગની હોતાં ફૂલ આસમાની રંગનું કહેવાય છે, અને તે તેમજ છે. ફૂલમાં સહેજ ગુલઆસનાં ફૂલને મળતી મધુરી વાસ હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૫ હોય છે, તે સાંકડાં, અણીઆળાં અને લીલા રંગનાં હોય છે. તે પાંખડીઓથી આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની કોર ધોળા રંગની ચળકતી ને પાતળી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીપર વચ્ચોવચ એક ઉભી નીક અને નીચેનીપર બહાર નીકળતી નસ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેને મથાળે સૂક્ષ્મ અનિયમિત કાંગરી અને ગોળ મથાળાંવાળા અથવા સાદા વાળની ઝાલર આવેલી હોય છે. આ દરેક પાંખડીને તળિયે રાતા રંગનો ચાંડલો અને વચમાં અનિયમિત ધોળા રંગનાં છાપાં હોય છે.

પુંકેસરો—૫ હોય છે. તે પાંખડીને તળિયે તેની કોરપર ઉગ્યાં હોય છે. તેના તંતુઓ તળિયે ધોળા ધોળી રૂંછાળવાળા અને વચમાં રાતા રાતી રૂંછાળવાળા અને તેને મથાળે પરાગકોષ પીળા રંગના હોય છે. પુંકેસરો પાંખડીથી વખતે સહેજ ટુંકાં હોય છે.

સ્રીકેસર—એક હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ગોળાઈ લેતો લીસો, ચળકતો અને ધોળાસલેના લીલા રંગનો હોય છે; નલિકા તળિયે ધોળા રંગની, ઉપર રાતા રંગની, લીસી ચળકતી અને પુંકેસરોથી જરા ટુંકી હોય છે; નલિકાગ્રમુખ લીલાસલેના રંગનું હોય છે. ગર્ભાશયમાં ગર્ભબીજ ઘણા હોય છે.

ફળ—પ્રથમ લીલા રંગનાં અને પાકી જાય છે ત્યારે ભૂરા રંગનાં થઇ જાય છે. તે લીસાં, ચળકતાં અને પાતળી છાલવાળાં હોય છે. ફળનો વ્યાસ ૧/૨ ઇંચ જેટલો હોય છે. ફળને તળિયે પુ૦ બા૦ કો૦ ફળ સુકાય ત્યાંસુધી રહેલો જોવામાં આવે છે. અને ફળને મથાળે સ્રીકેસરનલિકા પણ લાંબી અણી જેવી રહેલી હોય છે. ફળની સપાટીપર દશ ઉભી અને એક વચ્ચોવચ આડી રેખા હોય છે. આ આડી રેખાપરથી ફળ એપરની ઢાંકણીની માફક ઉઘડે છે અને તેમાંથી ઘણાં સૂક્ષ્મ બીજ બહાર આવે છે.

બીજ—ભૂરા કે ઘેરા ભૂરા રંગનાં અને ત્રિખુણીઆં હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ ખાડાઓ જેવી બાનક હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—ટી.ચ.

૬-ઉપયોગ—એના છોડવાને વાટી તેની લૂગદી જખમ, સોજા, ચાંદાં, ખાંદાં અને ખરજની ઔષધ બાંધવામાં આવે છે.

એની વિશેષ ઉપયોગ એનો અહીં જોવામાં આવતો નથી, પણ ડા૦ વૉટ સાહેબ (Dr. Watt) પોતાની ડીક્શનરીમાં લખે છે કે—"Used to intoxicate fish and to expel leeches from the nostrils, in cerebral affections, leprosy, hydrophobia, dropsy, epilepsy and mania. Formerly it was used in Europe in epilepsy, mania, hysteria, delirium, enlargement of the liver, spleen, dropsy, emaciation, stone, the plague, bites of serpents and mad animals and in numerous other diseases.

Said to be poisonous to dogs, producing inflammation of the stomach."

૭-સ્થાનક—ઘઉં, રજકો (Lucerne) રીંગણી, મુળા આદિ શિયાળુ મોલની સાથે નેંદ તરીકે ઉગતી જોવામાં આવે છે. તેથી અનુમાન થાય છે કે, એની બીજ ઓમિજ બહારથી અથવા રજકા સાથે ભેગાઇને આવી ગઇ હશે.

૮-વિશેષવિવેચન—રાતી ફુલડીનાં ફુલ આસમાની રંગનાં અત્યન્ત સુંદર હોય છે. તે સૂર્યોદયે ઉઘડી સૂર્યાસ્ત ટાણે બંધ થાય છે. એનાં ફુલ જોતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.

વૉટ સાહેબ આ વિષે લખે છે કે—

"The generic name is derived from [ ] again, and [ ] to make glorious, or to cause mirth, from its fabled virtue to remove sadness. This name was most probably suggested from the beauty of the flowers, or from the fact that as the sun rises and sets, so the sparkling Anagallis opens and closes, hence the popular name Poor-man's weather-glass."

જોહોન માહામ સાહેબ જણાવે છે કે—"From anagelao-to laugh again; to cheer the spirits." એપરથી એ નામ આપવામાં આવેલું છે.

રેવરન્ડ નેર્ન સાહેબ કહે છે કે—

"This is the common *pimpernel*, or shepherd's weather-glass. It is found occasionally in the Deccan in moist places, and is common in the Pashan valley and in the S. Ghats. But it is the blue flowered variety, comparatively rare in England, which is oftenest found. The only representative of the Primrose order found in W. India seems to be rather a doubtful native, and is at all events, much better known at home."

રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજના મરહુમ પ્રિન્સિપાલ (લખનારના એક પરમ મિત્ર અને મુરબ્બી) મૅકનાટન સાહેબ પોતાની (*The flowers of the field) ભાષણમાં રાજકુમારોને સંભળાવે છે કે:—

"There is another little herb, very common in our garden-plots in the cold weather, and very common in England also, whose *Gujarâti* name I cannot discover. In England we call it the Pimpernel (Anagallis arvensis). It rejoices my heart when I see it here in flower, every year, in January and February. The only difference between our pimpernel and the English one is that the latter is commonly red, while ours is always blue. (The English anagallis is sometimes blue also.—c. m.) It is a little cosmopolitan of the vegetable world as the sparrow is among birds. You may know it by its flower-stalks curving inwards and downwards as soon as its flowers wither."

રાતી ફુલડીની રાતાં ફુલની જાત વિષે સર જહોન લબક પોતાના એવા વિચાર દરશાવે છે કે:—"The Scarlet Pimpernel (Anagallis arvensis) to waken at seven and close soon after two."

૫૧-N. O. SAPOTACEÆ.

વર્ગ-સેપોટેસી-રાણુ અને બોલસરીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ગુણદોષ—આ વર્ગમાં વૃક્ષો અને ઝાડવાં થાય છે. આ વર્ગની કેટલીએક વનસ્પતિ-

* Common Thoughts on serious subjects.—by the late Chester Macnaghten, M. A. Principal Rajkumar College Rajkote (Kattiawad).

† British Wild Flowers Relation to Insects.—(sleep of flowers) Sir John Lubbock.

માંથી બહુધા દૂધ નીકળે છે. અને તેના કોમળ ભાગો-પર તપખીરીઆ રંગના વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાન આંતરે આવે છે. તે ચીવટ અને અખંડ કોરવાળાં હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી, અને હોય છે તો તરત ખરી જાય છે. પુ૦ બા૦ કોષ અધઃસ્થાયી હોય છે. તેનાં પત્રો ૪ થી ૮ હોય છે. તે ઘણુંકરી એક બીજાંપર આવેલાં, અથવા તે બે હારમાં ગોઠવાયલાં હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીની નળી ટુંકી હોય છે, અને તેના છેડાઓ ૪ થી ૮ અથવા પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી ૨ કે ૪ ગણા હોય છે. પુંકેસરો પાંખડીઓ જેટલાં અથવા તેથી બે કે ત્રણ ગણાં હોય છે, તે પાંખડીઓની નળીપર આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ બહુધા ટુંકા હોય છે. અને પરાગકોષ રેષાકાર અથવા લંબગોળ થતા ભલાકૃતિના હોય છે. પુંકેસરોની સાથે જ્યારે ખોટાં પુંકેસરો હોય છે ત્યારે તે તેનાથી આંતરે આવેલાં હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી ને ૨ થી ૮ પોલવાળો હોય છે. નલિકા ઝીણી, અને નલિકાગ્ર-મુખ એક બિંદુ જેવું હોય છે. આદિબીજ ગર્ભાશયની દરેક પોલમાં એકેક હોય છે. ફલ અવિકાશી ને ૧થી ૮ બીજવાળું હોય છે. બીજ ઘણુંકરી લીસું, મ્હોટું અને બરડણા કવચવાળું હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં મહુડા, રાણ અને બોલસ-રીનાં ઝાડો ઘણાં પ્રસિદ્ધ અને ઉપયોગી છે. મહુડાનું ઘી અને દારૂ જગજાહેર છે. રાણનાં ફૂલની મીઠાસ આગળ બીજાં ફલ પાણી ભરે છે. અને બોલસરીનાં ફૂલોમાં મધુરી સુગંધ એવી તો લપટાઈ રહેલી હોય છે કે તે ફૂલો સુકાઈ ગયા પછી પણ તે તેની પ્રીતિ છોડી શકતી નથી.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઓષધીય ગુણો ગ્રાહી, પૌષ્ટિક, માદક, વિદાહી, રૂચિકારક અને કફઘ્ન રહેલા છે.

વર્ગ—(સેપોટેસી.)

નંબર ૩૩૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Mimusops Elengi.

દૃષ્ટાન્ત-H. III. p. 548; N. p. 172; Watt. V. p. 219; રૂ. નિ. ૫ા. ૪૬૮.

૨-દેશીનામ-વરસડી (પો૦); બકુલી, બોલસરી, પરસોલી (ગુ૦); बकुल, बारसोली, बवोर, बाओली (म०); मुलसरी, मौलसर, बकुल, मौलसरन (हिं०); बकुलः (स).

૩-વર્ણન-બકુલીનાં ઝાડ સીધાં વધે છે. તે ૧૫ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. કોઈ જગોએ એથી વિશેષ ઉંચાં પણ હોય છે. એનાં થડની છાલ બહારથી લીસી ને ભૂરા કે કાળાસલેતા રંગની હોય છે. શાખાઓ ચોતરફ ફેલાની ઘણી નીકળેલી હોય છે. તેના ઉંચા ચડતા હોય છે. તેથી એનાં મસ્તકનો મુકુ ગોળાઈલેતો સઘન ઘટાવાળો થઈ રહેલો હોય છે. આંતરે આવેલાં, ટુંકી ડીટડીવાળાં, લંબગોળ, ટેરં અણીયનાં, ચીવટ, બન્ને સપાટીએ લીસાં, ઘ ઘેરા કે કાળાસલેતા લીલા રંગનાં, મોજાંવાળી કો ૩ થી ૪ ઈંચ લાંબાં, ૧ થી ૧½ ઈંચ પોહોળાં બહુધા નીચાં ઝુકતાં હોય છે. ઉપપાન નાહાનાં, ફૂનિનાં, હોડીનાં તળિયાં પેઠે વચમાં પોલવાળાં તપખીરીઆ રંગની રૂંવાટીવાળાં હોય છે. તે ખરી જાય છે.

ફૂલ-ફૂલની ડીટડી પત્રોખણમાંથી ૧ થી ૮ની હોય છે. તે ગદાકાર, ટુંકી અને જરા નીચી નમતી છે. તે દરેકપર એકેક ફૂલ આવેલું હોય છે. ફૂલ કદનાં, નીચાં નમતાં, ધોળા રંગનાં અને અત્યંત પરિમળવાળાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-અધઃસ્થાયી, ૮ પત્રો બે ગોઠવાઈને બનેલો હોય છે. પત્રો ભલાકૃતિનાં લાંબાં અને તપખીરીઆ રંગની રૂંવાટીવાળાં હોય

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડી ચક્રાકાર આવેલી છે. તેની નળી અત્યંત ટુંકી ને રસભરી હોય છે. કોરના છેડાની બે હાર હોય છે. તેમાં પહેલી ૧૬ સોળ, અને બીજી હારમાં ૮ છેડા હોય છે. ઘણુંકરી અંદર વળતા ને એક બીજાપર આવેલા છે. છેડા ભલાકૃતિના અને મથાળે જરા વિભાજિત છે. (અમૃતકુપિ Nectary અથવા) ખોટાં પુંકેસ છેડા આઠ હોય છે. તે પુંકેસરોથી આંતરે આવેલા છે. તે રૂછાળવાળા અને વિભાજિત હોય છે.

પુંકેસરો-૮ હોય છે. તે પાંખડીની નળીપર આ હોય છે. તેના તંતુઓ ટુંકા અને રૂછાળવાળા હોય પરાગકોષ રેષાકાર, તીક્ષ્ણ અણીવાળા, તળિયે વિભા અને અંદર વળતા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય આઠ પોલ આઠ આદિબીજવાળો હોય છે.

ફૂલ-અડાકાર, લીસું, ચળકતું, પાકી ગયા પછી પ રંગનું, ¾ થી ૧ ઈંચ લાંબું. અને તેમાંથી જેટલાં બ નીકળે તેટલાં પોલવાળું હોય છે. ઘણુંકરી તેમાંથી બીજ નીકળે છે, ને ભાગ્યેજ બે હોય છે.

બીજ-લંબગોળ, લીસું, ચળકતું, વખતે બાજુ જરા દબાયલું, ને રતાસ કે કાળાસલેતા ઘેરા રંગનું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહિ,સ્થિરગુણકારી પૌષ્ટિક અને ઉત્તેજક.

૬–ઉપયોગ–બકુલીનાં મૂળનું લાકડું ચંદનની જગ્યાએ વપરાય છે. તેમજ રસવિકારના સોજાપર તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. બકુલીનાં પાન આદિ તરીકે વપરાય છે. બકુલીના ફૂલનો અર્ક નબળાઈ ઉપર અને શરદી લાગી હોય તો શરીરમાં હુંફીયારી લાવવા માટે અપાય છે. બકુલીનાં સુકાં ફૂલની બારીક ભૂકી સુંઘવાથી નાસાશિરેચન થાય છે. બકુલીનાં ફૂલ અત્યન્ત સુવાસિત હોવાને લીધે તેની માળા અને સ્ત્રીઓની માથે પહેરવાની વેણી ગુંથવામાં આવે છે. બકુલીનાં ફૂલ કેટલીક રસિક સ્ત્રીઓ પોતાનાં કપડાંમાં સુગંધ થવા માટે રાખે છે. એનાં કાચાં ફૂલ ચાવવાથી દાંત હલતા હોય તો મટી જાય [illegible] એમ કહેવાય છે. બકુલીનાં બીજમાંથી તેલ નીકળે છે, તે મીઠાં તેલની જગ્યાએ વપરાય છે. બકુલીની છાલ રંગના કામમાં આવે છે. બકુલીની છાલનો કાઢો ગુરધ, ફુકણું અને સંગ્રહણીનાં દરદો ઉપર બાદી તરીકે અપાય છે. મોઢું પાકયું હોય તો બકુલીની છાલના ઉકાળાના કોગળા કરાવે છે.*

બકુલીની છાલ બાજરાની છાલ સાથે રંગના કામમાં વપરાય છે. બકુલીની છાલ ચામડું રંગવાના કામમાં પણ આવે છે. બકુલીનાં પાકાં ફૂલ પક્ષીઓ અને છોકરાંઓ ખાય છે. બકુલીનાં પાકાં ફળનો ગર સંગ્રહણી ઉપર વપરાય છે. બકુલીનાં ફળનો મુરબ્બો પણ કરવામાં આવે છે, એમ કહેવાય છે. બકુલીનું લાકડું ઘણું મજબૂત થાય છે. તે ઠીક કે ઘેરા રતાશલેતા ભૂરા રંગનું હોય છે. તેમાંથી ઘરસુંગારની કેટલીક ચીજો બનાવવામાં આવે છે. એને ઓપ ઘણો સારો ચડે છે.

"જ્યારે દાંત ઢીલા પડી ગયા હોય છે અથવા સાવ હલતા હોય [illegible] ત્યારે તેનાં ફૂલ ચવાય છે તેમજ તેની છાલના કોગળા કરવામાં આવે છે, તેથી અવાળુ અને દાંતનાં પીઢાં ઉપર ચડેલો સોજો હલો પડે છે, ને ત્યાં ચરેલા લોહીના જમાવનું ગળવું થાય છે. તેની છાલનો ઉકાળો હયાકર્માં ઘણું અને ધારાં ધોવાના કામમાં આવે છે. તેની છાલનો ઉકાળો પીવાથી પેશાબમાં લોહી પડતું હોય તો બંધ પડે છે.

"છાલની માત્રા ના થી ૦॥ તોલો" (ડા. બી. શ્રી.)

"બોલસરી સ્વાદે મધુરીને તુરી હોય છે. શીતળ છે, વિષને ટાળે છે, આનંદને વધારે છે. બોલસરીનાં ફૂલ ટાઢાં છે, મીઠાં છે, મગજનો સંમદ કરે છે. એનાં ફળ મીઠાં તુરાં ને ટાઢાં છે. કફ પિત્તને હરે છે. વિશેષ ખાવામાં આવે તો પેટ ચડે છે. બોલસરીની છાલ તુરી ને મધુરી છે. એ સારી પેઠે ચાવે તો દાંતમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો તેને બંધ કરે છે. તથા દાંત હલતા હોય તેને દૃઢ કરે છે. તેનાં બી દાંત હલતા હોય તેને દૃઢ કરે [illegible] ને વાટીને નાકે સુંઘે તો માથું દુખતું મટાડે છે." (વૈ. ક.).

૭–સ્થાનક–આ સ્વસ્થાનમાં એનાં ઝાડો વાડી અને બગીચાઓમાં ઉગેલાં જોવામાં આવે છે. ઘણીવાર તે પોતાની મેળે વાડીઓની વાડમાં ઉગી જાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–બકુલીનાં ફૂલની સુવાસની કવિયોએ ગુણીજનના ગુણ અને કીર્તિની સાથે તુલના કરેલી છે.

કોઈ રાજાએ જૂદા જૂદા અધિકારો ઉપર જૂદા જૂદા માણસોની નીમણૂક કરી તેમાં સૌની રીતે એક વિદ્વાન્ પુરુષની પણ કોઈ ખુણાના અધિકાર ઉપર નિમણૂક કરી હતી. પરંતુ તે વિદ્વાન્ પુરુષે અધિકાર ઉપર રહીને પોતાના ગુણનો એવો ચમત્કાર દેખાડયો કે જેની રાજાને પ્રથમ ખબર ન હતી. આ જોઈને કવિ કહે છે કેઃ–

કવિત.

"महिरुह पोखनमें परम प्रवीनहूने ।
पोखेंहे विविध विध पुंज पादपनको ॥
स्वभाविक त्योंहु यह उपवन ताके मांहि ।
कोउथलहूमें लाहि थोये वकुलनको ॥
स्याम कवि कहत मरम इन बातनको ।
जानवेमें कहिये विदित हे कवनको ॥
क्योंकि इक कोनमें रहीके निज फूलनसों ।
करहीं सुवास मय सकल भुवनको ॥"

સાર–બકુલીનું ઝાડ બાગના એક ખુણામાં હોય તે પણ તે પોતાનાં ફૂલોની સુવાસથી આખો બાગ સુવાસિત કરી આપે છે. તેમજ ગુણીજન સઘળા અધિકારીઓને સરખા ગણનારા એક રાજાએ એક ગુણી અધિકારીની કશી વિશેષ કદર કરી નહિ હતી પરંતુ એ વિદ્વાને એ અધિકાર ઉપર રહીને એવી કીર્તિ વધારી કે જેનું સઘળાઓ વર્ણન કરવા લાગ્યા. આ જોઈને કવિ કહે છે કેઃ–

સવૈયો.

"सबहीं द्रुमपें यह मालि सदा ।
सम प्रीतिनसों सनदृष्टि धरे हें ॥
लघु बोलसरी यह ए इनमें ।
कबहुं करुना न विसेस धरे हें ॥
तदपी यह वेगहिं फूलन दारमें ।
गंजहीं फूलनके उपरे हें ॥

* સાબન–દેહરાદૂન–નરસરી કે. આર. કીર્તિકર અને એમ. એસ. ફેલો. લિનીયન–સોસાયટી, એમણે રચેલ પોતાનાં "ઈન્ડિઅન મેડિસિનલ પ્લૅન્ટ્સ" પુસ્તક ૧ ભાગે બીજાસ્થળમાં છાપેલું પાને ૨૪ મે પ્લેન પેરેગ્રાફમાં બકુલીની છાલની ઝેરી અસર બાબતનો એક દાખલો આપેલો છે, દાંતની પીડા મટાડવા બકુલીની છાલનો ૫ દિવસ કાઢો ચાવવાથી આખું મોઢું પાકી આવેલું હતું અને તેમાંથી પુષ્કળ લાળ વહેતી હતી.

इनकी ग्रसयोहनसों अलिके कुल।
श्याम कथि दिसि मौन मरे हैं॥

સાર-માળીએ એક બાગમાંનાં બધાં ઝાડોપર સમાન દૃષ્ટિ રાખી હતી. તો પણ બોરસલીનાં ઝાડે થોડા વખતમાંજ એવાં સુવાસિત પુષ્પો પ્રફુલ્લિત કર્યાં કે જેની સુગંધથી પ્રસન્ન થયેલા ભમરાઓએ સઘળી દિશાઓને ગુંજારવથી ભરપુર કરી મુકી. તેમજ ગુણીજનની કીર્તિ વિષે પણ સમજવું.

વર્ગ—(સેપોટેસી).

નંબર ૩૩૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-M. hexandra.

હૂકર્સ-II. III. p. 519; N. p. 172; Watt. V. p. 251; રૂ. નિ. પા. ૪૧૯.

૨-દેશીનામ-રાજ (પો૦); રાન, રાયણી, રાયણ, રાણોકડી (ગુ૦); रायन, रांजन, खीरणी (म०); खीरी, खीरनी, रांजन (हिं०); राजादनि, क्षीरिणी (सं०).

૩-વર્ણન-રાજનાં ઝાડો ઘણાં ઉંચાં અને વિસ્તારવાળાં થાય છે. એનાં થડ ઘણાં જાડાં, વાંકાંચુંકાં અને મોટા ગઠ્ઠાઓવાળાં હોય છે. શાખાઓ પણ મોટા ગઠ્ઠાઓવાળી ઘણી નીકળેલી હોય છે. પાન નેતરીનાં પાનને મળતાં, લીસાં, ચળકતાં, જાડાં શાખાઓને છેડે ઘણાં પાસે પાસે ગચ્છની પેઠે આવેલાં હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં ને ફળ પાકે પીળાં થાય છે.

રાજનાં ઝાડને જખમી કરતાં તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. જે પીલીવારમાં ઘટ્ટ થઇ જાય છે પણ તેમાં તાર બંધાઇ જાય છે. રાજના ઝાડોમાં કોઈ કોઈ જગોએ ચોમાસે અને શિયાળે એમ બેવાર ફાલ આવે છે. પણ ચોમાસાનો ફાલ ઘણુંકરી કાચોજ ખરી જાય છે. અને શિયાળાનો ફાલ કાચો ખરતો નથી પણ તેમાં ફળ પાકે છે. માટે શિયાળાનો ફાલ સાચો કહેવાય છે. રાજનાં મ્હોટાં ઝાડમાંથી કોઈ કોઈવાર રતાશપડતો ગુંદર નીકળતો જોવામાં આવે છે.

મૂળ-રાજનાં મૂળ ઘણાં મજબૂત જમીનમાં ઉંડાં ગએલાં હોય છે. તેનું લાકડું ફીકા પીળા રંગનું મજબૂત ટોપણ ભટકતું હોય છે. છાલ લીસી, રતાશપડતી ભૂરી, રેસાદાર ને બરછટ હોય છે. અંતરછાલ રેસાવાળી ને ચીકટ હોય છે. છાલની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ તૂરાશ પડતો ગળચટો ને ચાવવાથી બહુજ કડવો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-રાજનાં થડ ૧ થી ૩ હાથ જાડાં અવ્યવસ્થિત મ્હોટા વિસ્તારવાળાં અને જુનાં ઝાડોનાં તો ને માણસની બાથમાં ન આવી શકે એવાં કે એથી પણ જાડાં હોય છે. પણ જાડાઇના પ્રમાણમાં તે ઘણુંકરી ઉંચાં હોતાં નથી. ઘણાં જુનાં ઝાડોનાં થડીઆમાં ઉંડી ને પોલાણી પોલ પડેલી ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. જેમાં માણસ કે જનાવર સહેલાઇથી બેસી શકે છે. જુનાં થડની ઉપરની છાલ કાળાશપડતા ભૂરા રંગની ને ખડબચડી હોય છે. તેની અંદરની છાલ લીસી ને તેથી અંદરની રાતી હોય છે. તે પોચી, ભટકણી અને સ્વાદે તૂરી ને કડવી હોય છે. શાખાઓ આડીઅવળી તોપણ ઘણુંકરી તે પાંસરી તરફ જરા લાંબી નીકળેલી હોય છે. નાહાની શાખાઓ પણ ઘણી કઠણ ને નાહાના નાહાના ગાંઠાઓ કે ઢગુ શાખાઓવાળી હોય છે. શાખાઓની છાલ ઘણુંકરી ફીકા પીળા કે ભુરખી રંગની અને લીસી હોય છે. તેની અંદરની છાલ લીલી ને અંતરછાલ પીળી હોય છે. કોમળ શાખાઓની છાલ ઘણુંકરી કડવી હોતી નથી.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે મથાળે બહુધા પોહોળાં અને તળિયે ડીટડી પાસે જરા સાંકડાં હોય છે. પાનને દેરવે અંદર બેસતી ખાંચ હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેમાં ઉપરની સપાટી ઘેરા લીલા રંગની અને નીચેની ફીકાશપડતા લીલા કે પીળાશપડતા રંગની હોય છે. પાન ઘણાં ચીકટ, અખંડ કોરવાળાં પણ કોઇવાર તેની કોર જરા પાછળ વળતી હોય છે. પાન ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનમાંની નસો ઘણુંકરી સામસામી ને તે નીચેની સપાટી કરતાં ઉપરની સપાટીપર વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પણ પાનની વચલી નસ પાનની નીચેની સપાટીએ ઘણી બહાર નીકળતી ને પીળા રંગની હોય છે. પાનની ડીટડી ૧થી ૧½ ઇંચ લાંબી, મજબૂત ને જરા મરડાએલી હોય છે ને તેપર ભૂરા રંગની વખતે છારી પણ હોય છે. પાનનો સ્વાદ તૂરો હોય છે.

ફૂલ-એકજ પત્રોદ્ભવમાંથી બહુધા ૨ થી ૫ ફૂલો આવેલાં હોય છે. તે દરેક ફૂલની ડીટડી જરા જાડી, ગોળ, લીલાશપડતા રંગની, ને ભૂરી છારીવાળી હોય છે. તે આકડ, ગદાકાર ઉભી, અને પાનની ડીટડી કરતાં કંઇક પાતળી ને ½ ઇંચથી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેને મથાળે એકેક ફૂલ આવેલું હોય છે. ફૂલ ચક્રાકાર પસરાયલું હોય છે. તેનો રંગ પીળો પણ જરા કરમાય છે ત્યારે પીળાશપડતો થઇ જાય છે. ફૂલનો વ્યાસ ½ ઇંચ જેટલો હોય છે. ને તેમાંથી બહુજ ફૂલને મળતી જરા સુવાસ નીકળે છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-૬ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેમાં ૩ પત્રો બે હારમાં ગોઠવાયલાં હોય છે. તે દરેક હારમાં ત્રણ ત્રણ હોય છે. એ બન્ને હારમાં પત્રો એકબીજાથી

આંતરે આવેલાં હોય છે. અંદરની હારનાં ત્રણ પત્રો બહારની હારનાં પત્રોથી જાડાં ને કોરપર પીળાશલેતા રંગનાં હોય છે. અને બહારની હારનાં ત્રણ પત્રો કુમાશે જાડાં, રંગે ભૂરાં, ને ભૂરી છારીવાળાં હોય છે. આ પત્રો સાંધી ઉગેલાં ખરે છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીની નળી ટુંકી હોય છે. ને મથાળે તેના ઉરાઓ છૂટા નીકળેલા હોય છે. આ ઉરાઓ બે હારમાં ગોઠવાયલા હોય છે. તે બહારની હારમાં ૧૨ અને અંદરની હારમાં ૬ ઉરા આવેલા હોય છે. આ ઉરાઓ વખતે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો કરતાં જરા લાંબા હોય છે.

પુંકેસરો—૬ હોય છે. તે પાંખડીપર આવેલાં હોય છે. તેપરના પરાગકોષ પીળાશલેતા ભૂરા રંગના હોય છે. ખોટાં પુંકેસરો સાચાં કેસરોથી આંતરે આવેલાં, પીળા રંગનાં, ને તે પાંખડીની પેઠે વિભાજિત હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-ગર્ભાશય ૬ પોલવાળો ને ભૂરા રંગનો હોય છે. નલિકા પીળાશલેતા લીલા રંગની, સહેજ વાંક-વળેલી, સૂક્ષ્મ મુખવાળી ને ઉભી આવેલી હોય છે.

ફલ-લંબગોળ, લીંબોડી જેવાં હોય છે. તે કોઇવાર વિશેષ ગોળાઇલેતાં ૩ વખતે અને ઉડે સાંકડાંવનાં પણ હોય છે. ફલમાંથી દૂધ નીકળે છે. ફલ પ્રથમ લીલાં ને પાકે છે ત્યારે પીળા રંગનાં થઈ જાય છે. તે લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તે ૧/૨ ઇંચથી ૩/૪ કે કોઇવાર ૧ ઇંચ જેટલાં લાંબાં પણ જોવામાં આવે છે. તે ૧/૪થી ૧/૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. ફલ સાંકડું ને લાંબું હોય છે, તેમાં ઘણુંકરી ૧ બીજ હોય છે. પણ પોહોળું ને ગોળાઇલેતું હોય છે તેમાં ૨ કે વખતે ૩ બીજ પણ જોવામાં આવે છે. ફલ ઘણાં મીઠાં હોય છે.

બીજ—લીસાં, ચળકતાં, કાળા ભૂરા રંગનાં, ૧/૨ ઇંચ લાંબાં, ને ૧/૪ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે એક છેડે ગોળાઇલેતાં ને બીજે અણીયલાં હોય છે. અણીવાળે છેડે તેન લાંબો ધોળો ચાંડલો હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—ગ્રાહી, પૌષ્ટિક.

૬—ઉપયોગ—રાયણનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે ખજુરી જેવો છે. રાયણનાં ફલ પૌષ્ટિક ગણાય છે. તેનાં બીજ પાણીમાં વાટીને ઝેરી જનાવરોના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે. રાયણમાંથી નીકળતું દૂધ દાઢ દુખતી હોય તો દાઢે લગાડવામાં આવે છે. તેથી દાઢ મજબૂત થાય છે, એમ કહેવાય છે. રાયણનાં પાન ઘાસની તંગીની વખતે ઢોરનો મુખ્ય ચારો ગણાય છે. રાયણનાં ફલ વિશેષ ખાવામાં આવે તો પેટમાં સોજો થાય છે. રાયણનાં પાકાં ફલને ઘી લગાડી એક કે બે દિવસ રાખી મુકે છે, ને પછી તે ખાવામાં લે છે, તો વધારે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. એટલુંજ નહિ પણ તાજાં ફલ ખાતાં મોમાં ફુચો વળે છે તે આથી વળતો નથી. આવી રીતે ઘી લગાડી ફલને સારી પેઠે સુકવી ઘણા લોકો તેને મેવા તરીકે જ્યાં રાયણ થતી ન હોય ત્યાં મોકલે છે. રાયણનું લાકડું ઘણું ચીકટ, મજબૂત અને તે સારો ઓપ લઈ શકે તેવું હોય છે. તેનાં લાકડાંમાંથી તેલ પીલવાની ઘાણી, અને શેરડી પીલવાના ચીચોડાની લાટ બનાવવામાં આવે છે. ખત્રી, ધોબી અને ભાવસાર લોકો લુગડાંની કુંડી કરવાને મોહારો અને ઘાડી રાયણનાં લાકડાંનાં બનાવે છે. કપાસમાંથી કપાસીઆ જુદા પાડવાના સંચામાં આવતાં લાઠીઆં ખાસ કરી રાયણનાં લાકડાંનાં વાપરવામાં આવે છે. હાથમાં રાખવાની મોઠાવાળી અત્યંત સુંદર લાકડીઓ રાયણની બને છે. આ લાકડીઓ સારી રીતે પાલિશ કરવામાં આવી હોય તો તે હાથીદાંત જેવી લીસી ને ચકચકીત થાય છે. રાયણનાં લાકડાંમાંથી ખેતીના ઓજારો જેવા કે વાવવાના દાંતા, કણીઆંના ડાકા, ચરડાં, વગેરે બીજી ઘણી ચીજો કરવામાં આવે છે. રાયણનાં ઘણાં જાડાં થડમાંથી તેલ પીલવાની ઘાણીની કોઠી બનાવવામાં આવે છે. રાયણનાં લાકડાંને પાણીની અસર વિશેષ જણાતી નથી. માટે પથ્થર વગરનાં તળિ-યાંવાળા કુવામાં પાકું બાંધકામ કરવું હોય તો તેમાં ખીજડાનાં લાકડાંને અભાવે રાયણનાં લાકડાંનો માંચ ઉતારે છે. ને તેપર પછી પાકું બાંધકામ કરવામાં આવે છે. રાયણનાં ફલપર ઉન્હાળે ઘણા ગરીબ લોકોનું ગુજરાન ચાલે છે.

અમદાવાદ તરફ રાયણનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. ત્યાં એનાં ફલ સુકાવી મુંબઇમાં કેટલાક લોકો વેચવા જાય છે. એનાં સુકાં ફલને રાયણકેકડી કહે છે. ને મુંબઇમાં ફેરીવાળાઓ "અમદાવાદી મેવા રાયણે પારીર, રાયણે પારીર" એમ પોકારી વેચે છે.

"ફલ ઝાડેથી ઉતાર્યાં પછી એક બે દી રહેવાથી તેનો ક્ષીર મરી જાય છે. તે પછી ફલ સ્વાદિષ્ટ થાય છે. એ ધાતુપુષ્ટિ કરે છે, ગરમીને ટાળે છે, ભારે છે, તૃપ્તિ કરે છે, શરીરને સ્થુળ કરે છે, હૃદયને સ્નિગ્ધ છે. પ્રમેહ, તરસ, મૂર્છા, મદ, ભ્રમ, ક્ષય, ત્રિદોષ, રક્તવિકાર, એ સર્વે રોગને મટાડે છે. એનું કાચું ફલ ગુરૂ છે, જઠરને વગાડે છે, ચીકણું ને ગ્રાહી છે. આમને વધારે છે. એનાં પત્ર અને છાલ ગ્રાહી છે. તે વાટી લગાડવાથી ગુંબડાં મટાડે છે. એનાં બીનું તેલ થાય છે, તે ખવાય છે, તથા દીવે બાળે છે. રાયણનો કણીઓ ઘસી ચોપડવાથી વીંછીનું ઝેર ઉતરે છે." (વૈ૦ રૂગનાથજી).

૭—સ્થાનક—ગરડા ડુંગરમાં રાયણનાં ઝાડ ઘણાં ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-રાણુ એ નામ રાયણી ઉપરથી અને રાજનિ એ સંસ્કૃત રાજાદનિ ઉપરથી નીકળ્યાં હશે. કેમકે ભરઉન્હાળે જ્યારે બીજાં મીઠાં ફ્લની ગેરહાજરી હોય છે ત્યારે રાણુનાં ફ્લ જો બરાબર પાકયાં હોય તો તે એવાં તો જોવામાં મનહર અને ખાવામાં મીઠાં લાગે છે કે રાજા તો શું? પણ મહારાજા પણ એનાં ફ્લ આરોગી તેનાં વખાણ કર્યાં વિના રહે નહિ. માટે એ ખરેખર રાજાદનિ છે, અર્થાત્ રાજાને આરોગવાનો તે મેવો છે. ખીરણી ખીરી અને ખીરણ એ નામો સંસ્કૃત ક્ષીરિણી ઉપરથી નીકળેલાં છે. કેમકે રાણુમાંથી ક્ષીર અર્થાત્ દૂધ નીકળે છે માટે ક્ષીરિણી એ સંસ્કૃત નામ બરાબર છે.*

પર-N. O. EBENACEÆ.

વર્ગ-એબીનેસી-ટીંબરવાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ-આ વર્ગમાં વૃક્ષો અને ઝાડવાં થાય છે. પાન બહુધા આંતરે આવે છે, તે

---

* પોરબંદર સ્ટેટમાં રાણુનાં ઝાડો બરડા ડુંગરમાં ઘણાં હસે છે, પણ તે ઘણાં ઉંચાં કે વિસ્તારવાળાં થતાં નથી. પણ મધુવન અને કંડેલા પાસેનાં વેરણ નામના જંગલમાં એના ઝાડ ઘણાં ઉંચાં અને વિસ્તારવાળાં જોવામાં આવે છે.

મધુવન અને કંડેલા જંગલમાં જે રાણુના ઝાડો હાલ મોજુદ છે તે ૭૦૦ થી ૧,૦૦૦ વર્ષનાં જુનાં હોય એમ તેઓના વિસ્તાર અને કદ ઉપરથી જણાય છે. કેમકે રાણુનાં ઝાડો ઘણાં ધીમે વધનારાં છે, અને તે વળી આંબલીનાં ઝાડોની પેઠે ઘણી લાંબી આયુષ્ય ભોગવનાર છે. કંડેલા ગામ પાસે એક મહાદેવનું મંદિર છે, તેને મહાકાલનું મંદિર કહે છે. તેમાં એક શીલાલેખ સંસ્કૃત ભાષામાં સાતસેં વરસનો જુનો એક ભીંતમાં ચોડી દેવામાં આવેલો છે. તેમાં કંડેલાના રાણુનાં જંગલને વેલાવન એ નામથી લખેલું છે જે આજ સુધી પણ વેલાવન ઉપરથી વેરણનું વન કહેવાય છે.

હવે અજાયબ જેવું એ છે કે, મધુવન તેમજ કંડેલામાં જંગલમાં રાણુનાં મોટાં ઝાડો સિવાય બીજી જાતનું કોઈ ઝાડ જોવામાં આવતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ રાણુનું કોઈ નાહાનું ઝાડ ઉગતું જોવામાં આવતું નથી. જો કે ચોમાસે વરસાદ પડવા પછી રાણુનાં દરેક ઝાડ નીચે સેંકડો રોપાઓ તેનાં બીઆથી ઉગેલા જોવામાં આવે છે, પણ તે ૩ [illegible] ૪ ઇંચ જેટલા વધીને પાછા સુકાઈ જાય છે. પણ એવું જોવામાં આવેલું છે કે આ બન્ને જંગલોમાં રાણુનાં મોટાં ઝાડોની આજુબાજુ જે કાંટાળાં ઝાડવાં હોય તો તેમાં રાણુના નાહાના છોડવા પોતાની મેળે ઉગી આવે અને ઝાડ સ્વરૂપના પણ થએલા જોઈએ છીએ પણ એમ સાંભળવામાં આવે છે કે, મધુવન અને કંડેલા જંગલમાંનાં રાણુનાં ઝાડો કંટાળીઓનાં નીચે જગાઓમાં ઉગેલાં છે, એમ તેઓએ તેઓના બાપદાદાઓના કહેવાથી સાંભળેલું છે હાલ કંડેલા તેમજ મધુવનનાં રાણુનાં ઝાડોની આજુબાજુથી કંટાળા વગેરેનાં ઝાડવાં કપાઈ નીકળી ગયા છે, તેથી રાણુનાં નવાં ઝાડો ત્યાં ઉગતાં નથી.

રાણુનું ઝાડ ઘણું ધીમું અને ધીરે ધીરે વધનારૂં છે, માટે તેને ઉછેરવાને કેટલાંક વર્ષો સુધી કંટાળા જેવાં નાહાનાં ઝાડવાંઓનો આશ્રય જોઈએ જોઈએ, જો ન મળે તો તે ઉગી શકતાં નથી. હાલ આ બન્ને જંગલોમાંથી રાણુનાં ઘણાં જુનાં ઝાડો કપાઈ ગયાં છે, તે તેમાં નવાં ઉગતાં નથી. એટલુંજ નહિ પણ બરડા ડુંગરમાંથી પણ રાણુનાં ઘણાંએક ઝાડો છપ્પનિયા દુકાળ વખતે કપાઈ ગએલાં છે, અને સત્તાવનની સાલમાં તો ઘણાં ઝાડોનો નાશ થયેલો છે. માટે બરડા ડુંગરમાં તેમજ ઉપર કહેલાં બે જંગલોમાં રાણુનાં ઝાડોનો જેમ બને તેમ આ સ્વસ્થાનમાં બચાવ અને વધારો કરવો જોઈએ. કેમકે તે ગરીબ લોકો અને ઢોરોને ઘણાંજ ઉપયોગી છે.

રાણુનાં પાન આ સ્વસ્થાનના ખેડુતો અને રબારી લોકો દુઝણી ગાયો અને ભેંસોને ખવરાવે છે, તેથી દુધમાં ફાયદો થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે ઢોર માતાં થાય છે બરડાડુંગર, મધુવન અને કંડેલામાંનાં રાણુનાં ઝાડોનાં પાન છપ્પનિયા દુકાળમાં ઢોરોના ઉપયોગમાં આવેલાં હતાં, અને તેથી ઘણાં ઢોરો બચવા પામ્યાં હતાં. ઉન્હાળે રાણુનાં પાન તોડી રબારી લોકો હમેશ પોતાનાં ઢોરોને ખવાડે છે, તે પાનને કોળ કહે છે.

છપ્પનિયા દુકાળની વખતે રાણુનાં ઝાડોમાંથી તમામ પાન અને તેની કોમળ શાખાઓ ઢોરોના ઉપયોગ માટે કપાઈ જવાથી તે ઝાડોમાં કેવળ ઠુંઠ ઉભાં રહેલાં હતાં. જેપર સત્તાવનની સાલમાં એકદમ કોઈ વખતે નહિ થયેલો એવો ૫૦ ઇંચ વરસાદ અધિક થયેલો હતો અને તેને પરિણામે રાણુનાં ઝાડનાં શાખા અને પાન વગરનાં રહેલાં ઠુંઠાં એકદમ સુકાઈને નાશ ગએલાં હતાં. કેમકે એટલા બધા એકદમ ભારે વરસાદથી રાણુનાં ઝાડનાં મુળિયામાં જે અતિશય પાણી શોસાયનું હતું તે ઝાડમાં જોઈએ તેટલું રાખી બાકીનું પાન અને કોમળ શાખાઓ દ્વારા (તે તેમાં નહિ હોવાથી) બહાર કાઢી નાખવાનું કામ કુદરતી રીતે બંધ રહેલું હતું. બરડા ડુંગરમાંનાં આ સુકાઈ ગએલાં ઝાડનાં લાકડાં આજ સાત વર્ષ થયાં રોજ સેંકડો ભારીઓ અને ગાડાંઓ પોરબંદરમાં વેચાવા આવે છે. અને તેથી ઘણા ગરીબ લોકોને નભાવ થાય છે અને સ્વસ્થાનને પેદાશ થાય છે. રાણુનાં ઝાડ બરડા ડુંગરમાં ઢોરના ચારા માટે અત્યંત ઉપયોગી વળી એટલા માટે છે કે, જ્યારે શિયાળે ઉન્હાળે ઘાસ મળતું નથી અને બીજાં ઝાડોનાં પાન ખરી જાય છે, ત્યારે રાણુનાં પાન ખરતાં નથી, અને ખરે ઉન્હાળે ચારાની તંગીની વખતે તે ચારાની ખોટ પુરી પાડે છે રાણુનાં ફ્લ આ સ્વસ્થાનના રબારી, કોળી, ચારણો, મીઆણા અને ઉપર બીજા લોકો ડુંગરમાંથી વીણી લાવી પોરબંદરની બજારમાં વેચી ખરે ઉન્હાળે પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે માટે આ અતિ ઘણાં ઉપયોગી અને કીમતી ઝાડોનો જેમ બને તેમ વિસ્તાર વધારવો એ અતિ જરૂરનું છે

એનાં ઝાડ બીઆથી ઉગે છે. જો ઉન્હાળે પાકે છે. તે વખત ફળ ખાઈને તેનાં બીજ જો વરસાદ પડવા પહેલાં કંટાળીઆ ઝાડવાં જેવા જગાઓમાં તેને નાખી દીધાં હોય તો તેનાં જગાઓમાં ઉગી જાય છે. ને તે ઉગી ગયા પછી ડુંગરમાં તેને ઢોરોનું નુકસાન થતી પડતી નથી માટે જે કંટાળીઆ કે જગાઓમાં તેના છોડવા ઉગ્યા હોય તે જ્યાંસુધી મોટાં થાય ત્યાં સુધી તે જગાં કે કંટાળા કાપવાં નહિ.

કંટાળીઓ અને મીઠાઈ બનાવનારાઓ હાલ વેચી પાકેલ રાણુનાં ફ્લ ખાઈને બીજ નાખે છે. તેથી પણ ઘણાં ઝાડ ઉગી નીકળી જાય છે.

અખંડ કોરવાળાં અને ઘણુંકરી ચીવટ હોય છે. ફુલ નર અને માદા ઘણુંકરી જૂદાં જૂદાં ઝાડપર હોય છે. ફુલની દાંડી સાંધાવાળી હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ૩ થી ૭ તે બહુધા અવિભક્ત એટલે જોડાયલાં હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૩ થી ૭ તેમજ ઘણુંકરી અવિભક્ત હોય છે. પુંકેસરો ૩ થી ૭ કે તેથી બમણાં કે ત્રણ ગણાં હોય છે. તે સ્ત્રીકેસરગર્ભા-શયને તળીએ આવેલાં હોય છે. તંતુઓ ઘણા, અથવા બબે કે એથી વધારે સંખ્યામાં જોડાયલા હોય છે. પરાગપીંડ સાંકડા અને ઉભા ઉઘડનારા હોય છે. સ્ત્રીપુષ્પમાં વખતે ખોટાં નરકેસરો હોય છે, તે સાચાં જેવાં દેખાય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ઉપરવેસ્થાયી, નલિકા ૨ થી ૮; અને ગર્ભાશયમાં તેટલાજ અથવા તેથી બમણાં ખાનાં કે પોલ હોય છે; આદિબીજ નલિકાઓની સંખ્યા કરતાં ઘણુંકરી બમણાં હોય છે. ફલ ચીવટ અથવા ગરભર્યું, અવિકાશી ને ઘણાં અથવા થોડાં બીજ-વાળું હોય છે. ફલની નીચે બહુધા પુ૦ બા૦ કોશ વધીને કાયમ રહેલો હોય છે.

આ વર્ગમાં અબનુસ પ્રખ્યાત છે. અને ટીમરવાનાં પાનની તમાકુ પીવાની બીડી બનાવવામાં આવે છે તેથી તે પણ સૌના જાણવામાં છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ગ્રાહી, પૌષ્ટિક, શોધક અને વિષઘ્ની ગુણો રહેલા છે.

વર્ગ-(એબીનેસી.)

નંબર ૩૩૭.

૧-શા. ના.-Diospyros Tupru?

ઠેકાણાં-H. III. p. 563; N. p. 173. Watt. III. p. 136, ફ. નિ. પા. ૭૯૧.

૨-દેશીનામ-ટીમરવો, ટીમરુ. ટીમરુ (મિશ્ર઼૦); ટેંબુર્ણી (મ૦). ટેંદુ, તમ્બ (હિં૦) તિંદુક (સં૦).

૩-વર્ણન-ટીમરવાનાં ઝાડ મધ્યમ કદનાં ૧૦ થી ૨૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં નાહાની નાહાની આડી અવળી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તેનાં પાન પ્રથમ રતાશ કે પીળાશપડતા રંગનાં અને નરમ હોય છે, પણ પાછળથી તે રંગ લીલો કે કાળાશપડતા રંગનો અને કઠણ થઈ જાય છે. શિયાળે ઘણુંકરી ખરી જાય [illegible] ઉનાળે [illegible] આવે છે. ફુલ સૂક્ષ્મ પીળાશ-પડતા રંગનાં શિયાળે આવી ફલ ઉનાળે પાકી જાય છે.

મૂળ-એનાં મૂળ જમીનમાં ઉંડાં પેઠેલાં હોય છે. તેનું લાકડું રતાશપડતા રંગનું ને ઘણું કઠણ હોય છે. ઉપર ભાગની ત્વચા રતાશપડતી અને ઉપરથી [illegible] રંગની ને તેપર ઉભા ઉંડા ચીરા પડેલા હોય છે. તે જાડી, પોચી અને દાણાદાર હોય છે. વાસ અણગમતી અને સ્વાદ ખટાશલેતો તુરો લાગે છે.

થડ અને શાખાઓ-એનું થડ સીધું હોય છે, તેમનો સાર કાળાશલેતા રંગનો હોય છે. થડપરની છાલ કાળાશલેતા રંગની અને ખડબચડી હોય છે. તેપર ઉભા ને આડા ઉંડા ચીરા પડેલા હોય છે. તે અંદરની બાજુ રતાશલેતા રંગની અને તુરા સ્વાદવાળી હોય છે. શાખાઓપરની છાલ ફીકા ધોળા રંગની હોય છે. કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર રતાશલેતા ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પાન-એને પાન અનિયમિત રીતે આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. કોઈવાર એકજ ઝાડમાં કેટલાંક પાન ૧ ફુટ લાંબાં અને ૪ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની દાંડી ⅙ થી ½ ઇંચ લાંબી હોય છે. પાન બન્ને છેડે સાંકડાંપડતાં, અથવા તળિયે પોહોળાં કે સાંકડાં, અથવા લંબગોળ હોય છે. કોમળ પાનપર બન્ને બાજુએ ભૂરાશલેતા વાળની વિશેષ રૂંવાટી હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે ચીકણાં લાગે છે, તેનો સ્વાદ ખટાશલેતો તુરો હોય છે.

ફુલ-એનાં ફુલ નર અને માદા જૂદાં જૂદાં હોય છે, તે ઘણાં બારીક અને તેપર તપખીરીઆ રંગના વાળની રૂંવાટી હોય છે. માદા ફુલના પુષ્પ બાહ્યકોશનાં પત્રો સૂક્ષ્મ ૪ થી ૬ હોય છે પણ વિશેષ કરી પાંચજ જોવામાં આવે છે, ફલમાં તેનાં પત્રોની કોર બાહાર વળી ગએલી હોય છે. તે ફલની સાથે મ્હોટાં થાય છે.

ફલ-એનાં ફલ કાચાં હોય છે ત્યારે ઘણાં કઠણ હોય છે, તે લીલા રંગનાં અને તેપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. પણ તે પાકે છે ત્યારે નરમ, ચળકતાં, પીળાં અને પીળા રંગનાં થઈ જાય છે. અને તદન પાકી જાય છે ત્યારે સુંવાળાં થઈ જાય છે. તેને દાબતાં તેમાંથી તેનો ગર અને બીજ તરત બાહાર નીકળી આવે છે. ફલ ગોળ અથવા લંબગોળ હોય છે, તેનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ ઇંચ જેટલો હોય છે. ફલ પાકે ત્યાં સુધી પણ પુષ્પબાહ્યકોશ તેને તળિયે ચોટેલો રહે છે, તે આ વખતે ½ થી ૧ ઇંચ જેટલો મ્હોટો થઈ ભૂરાશલેતા [illegible] રંગનો થઈ રહેલો હોય છે. ફલની દાંડી પણ ફલને મજબૂત ચોટેલી હોય છે, તે ½ ઇંચ લાંબી ને [illegible] રંગની હોય છે. પાકાં ફલોનો ગર પીળાશ-પડતા રંગનો હોય છે. તેની વાસ અને સ્વાદ [illegible] હોય છે. ફલમાં ૨ થી ૮ બીજ હોય છે.

બીજ-[illegible] રંગનાં હોય છે. તે ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ½ ઇંચ પોહોળાં

હોય છે. તેની સપાટી સૂક્ષ્મ ભાનકદાર હોય છે. બીજની એક કોર જરા દબાયલી અને સીધી હોય છે, તેને એક છેડે ભૂરો ચાંડલો હોય છે. આ ભૂરા ચાંડલાપરથી એક નીક નીકળી બીજના બીજા છેડાને આંટો દઈ ગએલી હોય છે. બીજ ઘણું કઠ્ઠણ હોય છે, તેનાપરની નીક ઉપરથી તેને છરી વતી ઉભું ચીરતાં તેનાં બે દળ જુદાં પડે છે. તેમાં ટોપરાં જેવું તેલવાળું મગજ ભરેલું હોય છે, તેની અંદર ધોળા કે પીળાસ્રલેતા રંગનો પ્રત્યંકુર સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહી, પિત્તહર અને શીતળ.

૬–ઉપયોગ–ટીંબરવાનાં ઝાડનાં મૂળની છાલની ભૂકી અને તેનો ક્વાથ સંગ્રહણી, પ્રમેહ અને કફ ઉપર આપવામાં આવે છે. ટીંબરવાનું લાકડું કઠ્ઠણ થાય છે, તેનાં મોસવડા, વળી, ઓરડાંની થાંભલીઓ અને ખાટલાના પાયા બનાવવામાં આવે છે. ખેતીના ઓજાર કોદાળી પાવડા વગેરેના હાથા પણ એનાં લાકડાંના કરવામાં આવે છે. એનાં લાકડાનો સાર ઘણો ભારે હોય છે, તેને સડો લાગતો નથી, તેમાંથી હાથમાં રાખવાની નાહાની ગેબીઓ બનાવે છે. એના સારમાંથી સુતાર અને સંઘાડીઆ લોકો નાહાની મોહોટી કોતરકામવાળી અને બીજી લીસી ચીજો બનાવે છે. ટીંબરવાનું લાકડું બળતણ તરીકે વપરાય છે, પણ તે કનિષ્ટ ગણાય છે, કેમકે તેનું લાકડું અને તેમાંથી થતા કોલસા બળતી વખતે તડતડ અવાજ કરી ચોતરફ આગના તણખા ફેંકે છે. ટીંબરવાનાં પાનનો ઉપયોગ હાલ તમાકુ પીવાની બીડીઓ બનાવવામાં ઘણો થાય છે. એનાં પાન ઉન્હાળાની મોસમમાં બીજા ચારાની ગેરહાજરીમાં ભેંસો આદિ ઢોર બહુ ખાય છે. ટીંબરવાનાં ફૂલ અને કાચાં ફલ ગ્રાહી તરીકે વપરાય છે. કાચાં ફલનો રસ જખમ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે, તેથી જખમ તરત રૂઝાય છે. ફલની સુકી છાલ તમાકુ પીવાની ચલમમાં પીવાથી દમ અને હેડકી મટે છે. કાચાં ફલની બારીક ભૂકીનો ઉકાળો ઓપ્રદરમાં પીચકારી દેવા વપરાય છે. ટીંબરવાની છાલ અને કાચાં ફલ રંગના કામમાં આવે છે. કાચાં ફલમાંનો ગળ લોઢાનાં વાસણમાં ચોળી તડકે રાખવાથી જાંબુડા રંગનો થઈ જાય છે, તે કપડાંપર લગાડવાથી કપડાંને જાંબુડો રંગ ચડે છે. કાચાં ફલનો ઉકાળો મોચી લોકો જાળ રંગવાના કામમાં વાપરે છે, અને ચીકણો રસ હોડીને તળિયે ચોપડે છે.

જરા કાચસેરાં ફલની અંદરનો ગળ ઘણોજ ચીકણો હોય છે, તે ડિસ્ટ્રિક્ટમાં ગુંદરની જગોએ કાગળનાં પડીકીઓ ચોટાડવાને વાપરી શકાય છે. કાચો ગળ ઘણોજ તૂરો હોય છે, તે ખાવાથી જીભ અને ગળું ઘણું શોષ મારી જાય છે, અને જીભ જાડી અને ખરસટ થઈ જાય છે, તે મીઠાંના પાણીના કોગળા કરવાથી મટે છે. પાકાં ફલ ગરીબ લોકોનો ખોરાક અને તવંગરોનો મેવો છે. ફલને તદન પાકી જતાં ઘણો વખત લાગે છે, અને તે તદન પાકી જતાં સુધી ઝાડપર રહે તો તેને હરીયાં પક્ષીઓ અને ખેર તથા બીજી જીવાત નુકસાન કરે છે. માટે એનાં ફલ ચડાઉ થાય એટલે ઉતારી બાજરામાં રાખી વિશેષ પકાવે છે, અથવા ખાલી મટકામાં રાખી અગ્નિની બાફથી પકાવે છે. પણ ઝાડપર કુદરતી રીતે પાકેલ ફલ ઘણાં ગળ્યાં લાગે છે. તદન પાકી ગએલ ફલમનો ગળ મીઠો અને દાણાદાર થઈ જાય છે, અને તેમાંની ચીકાશ અને તૂરાસ પણ ઓછી થઈ જાય છે. અને કાચાં ફલમાં જે ચીકણો પ્રવાહી હોય છે તે આમાં હોતો નથી. આવાં પાકાં ફલ ખાવાથી પ્રમેહ, લોહીવિકાર, પિત્ત અને ગરમીનો આજાર મટે છે. પણ તે ઘણાં ખાધાથી ઘણી તરસ લાગે છે, અને જેમ જેમ પાણી પીવાય છે, તેમ તેમ પેટ ફૂલે છે. વખતે પેટમાં ગૅસ અને ચુંક થાય છે, ગળે શોષ લાગે છે, હોડ સુકાય છે અને ક્વચિત માથે ચકરી આવે છે. એનાં બીજ પાણીમાં ઉકાળવાથી તેલ નીકળે છે. તે તેલ રક્તપિત્તવાળાની સુનપર ચોપડવામાં આવે છે.

૭–સ્થાનક–ટીંબરવાનાં ઝાડો આખા બરડા* ડુંગરમાં સંખ્યાબંધ ઉગે છે. અને બીજી કેટલીક જગોએ પણ થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–સંસ્કૃત તિન્દુક ઉપરથી ટીંબરવો વગેરે નામ નીકળેલાં જણાય છે.

કચ્છ, કાઠિયાવાડ, સિંધ, કોકણ, દક્ષિણ, ગુજરાત અને બીજા કેટલાક પ્રાંતોમાં ટીંબરવાનાં પાનની બીડી પીવા માટે ઘણી વખણાય છે. અને તેથી ટીંબરવાનાં પાનનો મ્હોટો વેપાર ચાલે છે. એટલુંજ નહિ પણ ઘણાં ગરીબ લોકો જેને કંઈ ધંધો કે નોકરી મળતી ન હોય તે પણ બીડી વાળતાં શીખી ટીંબરવાની બીડી વાળવા મંડી જાય છે. અને તેથી રોજ ०)॥ થી ०। પેદા કરે છે. જો કોઈ વેપાર અને ધંધો આજ કાલ સુધી વધી પડેલો હોય, અને ૫ વર્ષના છોકરાથી તે

* પોરબંદર સ્વસ્થાનનાં ખાપટ ગામની કોલણો બરડા ડુંગરની પાડમાંથી ટીંબરવાનાં લીલાં પાનની ભારીઓ લાવી પોરબંદરમાં તમાકુના વેપારીઓને ત્યાં વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. અને આદિત્યાણું, બીલેશ્વર, આશીઆપાટ, બોરડી અને ખંભાળા ગામનાં લોકો પાન સીમમાં સુકાવી તેના પડા બાંધી ગાડાં ભરી જહાજ બંદર ચડાવવા માટે ગાડાં પોરબંદરમાં વેચવા લાવે છે. તેવાં દરેક ગાડાંપર દરબારી જગાત લેવાય છે. ટીંબરવાનાં પાકાં ફલ કોલણો પોરબંદરમાં ફેરી કરીને વેચે છે, તેની ગરજી તેઓને ખાસ્તાં એવાં ગરીબ લોકો દાણો આપે છે.

૧૦૦ વર્ષના ડોસા સુધી, અને કેટલીક હલકી વર્ણની તો સ્ત્રીઓને પણ જો કોઈ શોખ એવો લાગેલો હોય, કે, ખાધા સિવાય ચાલ્યું જાય, પણ તે શોખ સિવાય એકઘડી પણ ચાલે નહિ તો તે "ઈશ્વરવાના પાનની તમાકુની બીડી પીવાનો છે." દેખાદેખી ઉચ્ચવર્ણમાં પણ આ શોખ અર્થાત્ એ ખરાબ ટેવ પસરવા લાગી છે. પણ તમાકુની બીડી પીવાથી ઘણીવાર ઘણાં ભયંકર પરિણામો બની જાય છે, તેના બે ચાર જાણીતા દાખલા આ નીચે સમજુતી જાણ્યુ માટે લખવામાં આવે છેઃ-

કેટલાક લોકો બચાવ કરે છે કે, તમાકુની બીડી પીવાથી પાણી લાગતું નથી. પણ ત્યારે જુવો એક પ્રવીણ ડાક્ટર શું કહે છે.

તમાકુ પીવાથી થતું નુકસાન.

"આજ કાલ આપણામાં ઘણા લોકો સિગારેટ, (બીડી) અથવા તમાકુ પીવે છે. એ કુટેવ એટલી બધી વધી ગઇ છે કેઃ-

નાહાના ૭ થી ૮ વર્ષના બાળકો પણ બીડી પીતાં શીખે છે. પ્રથમ તો દેખાદેખીને લીધે શોખને ખાતર પીવે છે. પણ લાંબે વખતે તેઓને તે શોખ પ્રાણ સમાન થઇ પડે છે. તે માત્ર ખાધા પછી નહીં, પણ ઝાડે જંગલ જવાની જગાએ પણ પીતા જોવામાં આવે છે, એવી ખરાબ જગાએ બીડી પીવી એ કુટેવ થોડી ઘણી વધી કહેવાય નહિ. આ કુટેવથી ઘણાઓને ક્ષય, છાતીનાં દરદો અને આંખના દરદો થાય છે, ને રતાંધળા પણ થાય છે, અને ઉમ્મર ઘટી જાય છે. એના પુરાવા દાખલ-ઈગ્લાંડમાં નેલરેક્ષર નામનો એક પ્રખ્યાત આંખનો ડાક્ટર કહે છે કેઃ-આંખના ૧૦ રોગીમાંથી ૭ રોગીઓએ સીગારો અર્થાત્ બીડી અથવા તમાકુ પીવાથી પોતાની અમુલ્ય આંખોનું તેજ ગુમાવી દીધું છે, તેમજ આંધળા થયા છે, અને કેટલાકની ઉમ્મર ઘટી ગઇ છે." (ને. એ. દરપન.)

બીડી પીને ફેંકવાથી એક ખળાવાડમાં ખડ઼ે સળગ્યું ને તેમાંથી ગામડામાં આગ ફેલાઇ તે આખું ગામ બળી ગયું.

બીડી પીવાથી આ સ્ટેટનાં ખંભિઆર ગામમાં એક છોકરાની આંગડી સળગી તે વરત નહિ ઉતરતાં છાતી એટલી બધી બળી ગઇ કે છોકરો ૨ દિવસમાં મરણ પામ્યો.

આ સ્ટેટના નવિયાધાર જંગલમાં એક ઘાસ વાઢનારે મોરીઆણની એરડાજરીમાં બીડી પીને ઠેઠું બળતું ખોખું તેની સમજ પ્રમાણે તેણે પગેથી ઓલવી નાંખેલું હતું. પણ થોડા વખતમાં તેમાંથી આગ સળગી તે ૩ માઇલમાં જંગલ બળી ગયું હતું. જેમાં બે માણસ અને ૭ જનાવરો દાઝી ગયાં હતાં.

એક ડાક્ટરનો એવો મત છે કે બ્લીદ, પેટ઼ન, આંખ, છાતી, મગજ અને હૃદયના દરદીએ તો ભૂલે ચુકે પણ બીડી પીવી નહીં." બીડી પીવાથી થોડીવાર મન ઉત્તેજિત થાય છે. પણ પાછળથી તે ઘણું ઢીલું ને નિસ્તેજ થઇ જાય છે, એમ કહેવાય છે.

"કફ કડણ, બાદી હરણ, ધાત ફટણ, બલહીન; લોહીમેંસે પાની કરે, દો ગુન અવગુન તીન."-(બારોટ રામદાસ માણકીવાળી શીખરીવાળા કચ્છ બીડીનું વ્યસન મુકતાં કહેલું. અને કહેલું કે કફ અને બાદી પણ દવાના પ્રમાણમાં સેવાથી હરે છે.)

"તમાકુની બીડીનો ઉપયોગ કરવાથી માણસો ભૂત જેવાં બની જાય છે, એવાં માણસનું શરીર લાકડાં જેવુ સુકાઇ જાય છે. અજીર્ણ, માથાનો દુખાવો, શરીરનું ધ્રુજવું, આંચકી અને જ્ઞાનતંતુજાળના બગાડથી જે ઘણી જાતનાં દરદો થાય છે તે એનાં સેવનથી ઉત્પન્ન થાય છે. એથી ચેહરાની રતાશ ઉડી જઇ શરીર પીળું પડી જાય છે. પક્ષઘાત અને નપુસંકપણું ઉત્પન્ન થાય છે." (વૈ. શા. મ. એ.).

મેહેતા નારણદાસ મેઘજી કચ્છ મુંદ્રાવાળાએ બીડીનો તિરસ્કાર કરી તેને તજી દેતાં તે સંબંધમાં પોતાનો દરશાવેલો અભિપ્રાય.

"ફેફસાં બાળનારી, ચહેરાને ફીકો કરનારી, હાથ પગ ગાળનારી, પ્રકૃતિમાં તમોગુણ વધારનારી, દ્રષ્ટિને મંદ કરનારી, જગમાં ધટાડો કરનારી, ઘણા સેવનથી અંધાપો બક્ષનારી, વીર્યને પાંખો કરી તેનું સત્વ હરવાવાળી, તથા સર્વે રીતે નુકશાન કરનારી તમાકુની બીડી, કે જેને માટે વિદ્વાનો સખ્ત વિરૂદ્ધ લાગણી ધરાવે છે. તે નાપાક તમાકુની બીડી હું આજથી પરમેશ્વર કે જે મારો પરમપિતા છે તથા જેની દ્રષ્ટિ વિષે મને પુર ઇતબાર છે તથા સંપુર્ણ વિશ્વાસથી હું તેને માનું છું તેના મજબૂત સોગન લઇ આજથી છોડું છું."

"તમાકુની બીડીનો તિરસ્કાર મી૦ ગ્લેડસ્ટનને ભારી હતો. એકજ વેળા પોતાની આખી જીંદગાનીમાં તેણે બીડી પીધી હતી, અને તે ભી હાલના શહેનશાહ જેઓ તે વેળા પ્રિન્સ ઓફ્ વેલ્સ હતા તેમને પોતાને મકાને પધારેલા જોઇ તેમને રાજી રાખવા મી૦ ગ્લેડસ્ટને નાનકડી બીડી હોઠે લગાડી, પાછળથી એમને એમ ફેંકી દીધી હતી. બીડીનો વાસ તે નામદાર ખમી શકતા નહિ. અને કપડાંપરથી તે પારખી લેતા કે કયા શખ્સ બીડી પીને આવેલો છે. એક તબીબ કહે છે કે, જેણે પોતાની તંદુરસ્તી નિભાવવીજ હોય તેણે બીડી પીવી. તે કહે છે કે, જે જવાન એટલે બધા ફીકાચંદ હોય કે ટેને પોતાનું બળ ભારી પડતું હોય, જેનાં ફેફસાં, કલેજું, ગુરદાં એટલાં મજબુત હોય કે તેને તેમની તંદુરસ્ત હાલત પીડા સમાન હોય; જે માણસની સાંભળવાની, સ્વાદ લેવાની કે સુંઘવાની ઇંદ્રિયો એવી નિપુણ

હોય કે તેમની નિસ્તુતા જરા જુદી કરવાની જરૂર હોય; જે ધણીનું ભેજું એટલું બધું ચાલાક હોય કે તેટલી ચાલાકીથી તેને ચસકી જવાનો સંભવ હોય; અથવા જે કોઈનું તનમન એટલું હદથી જ્યાદા હોય કે તેને ઓછું કરવાની અગત્ય હોય;–તો તેવા ધણીએ બીડી પીવી પાથરવી; પણ એવો કોઈ પણ માણસ હોય એ શક ભરેલું છે. તમાકુથી કોઈએક બી માણસને બરોબર ફાયદો થયેલો સાબિત થયો નથી; પણ તેનાથી સખ્યાબંધ લોકોને નુકસાન થયેલું સિદ્ધ છે. સૌ કોઈ જાણે છે કે તમાકુમાં જે મુખ્ય વસ્તુ "નિકોટિન" નામની આવે છે, તે કાતિલ ઝેર છે. બીડી પીનાર યા તમાકુ ચાવનાર આસ્તે આસ્તે આ ઝેર તે શરીરમાં પચાવે છે, તેથી તેને આદત પાડે છે. પણ તેમ તે આસ્તે આખ્ખે શરીરનો બિગાડ કરી તેનું સત્યાનાશ વાળે છે. એટલે કે તમાકુ તંદુરસ્ત માણસને નબળો બનાવે છે. અને નબળાનું આયુ ખરાબ કરે છે." (તા૦ ૨૨–એપ્રિલ ૧૯૦૧ ના "રાસ્ત ગોફતાર" પરથી ઉતારો.)

"*Tobacco* is a poison deadly in large doses, pernicious and harmful in all doses. It taints the breath, ruins the digestion, obliterates taste and smell, spoils the blood, oppresses the brain, depresses the heart, irritates the nerves, wastes the muscles, obstructs the liver, dims the vision, stains the skin, and deteriorates and contaminates every organ and tissue with which it comes in contact in the body. Its (Tobacco) influence is to lessen vitality, to benumb the sensibilities, to Shorten life to kill."—(ડા૦ કેલોગ.)

કુંડલીઓ.

"બીડીકી બગડયા પના કેતાં માથે વાર ।
ફાકત વર્તામાં લી પીયે પીયે પવન બંજાલ ॥
પીયે પવન બંજાલ મન માને તેમ ચાલે ।
બીડી બજાવે બીન બગર પાઈ મુખમાં ઘાલે ॥
દુખ દેખાં લાગો કહે ચ કલિજુગમાં વેપાર ।
બીડીકી બગડયા પના કેતાં માથે વાર ॥ ૧ ॥"
(કચ્છ–રાવ દેશળ સુંદર નાળ જી–લો. દ. ઝુ. ક.)

૪૩-N. O. OLEACEÆ
વર્ગ–ઓલીએસી–ચમેલી અને મરવાનો–વર્ગ.

વર્ણન: ઝાડ અને ઝુંડો–આ વર્ગનાં ઝાડ, ઝાડવાં અને વેલા ઘણાં જાતનાં થાય છે. પાન સામાં કે આંતરે, સાદાં, ત્રિપત્રી કે પીંછાની મા વિભાજિત થયેલાં, ને તે અખંડિત અથવા દાંતા કોરવાળાં હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. પુ૦ વા૦ સૂક્ષ્મ ૪ થી ૫ કે ૯ વિભાગોવાળો; પુ૦ અભ્ય૦ ૪ થી ૯ વિભાગોવાળો; પુંકેસરો ૨; અંડિસરમાં છૂટો, અને બે ખાનાં અથવા પોલવાળો; ને તેનાં ખાનામાં આદિબીજ ૧ થી ૨ કે વધારે દરેક ઉભાં થી ઉઘડનારાં અથવા નહીં ઉઘડનારાં હોય છે. બીજ પાન અથવા કુણુ કચવાળાં હોય છે.

આ વર્ગ બીજા વર્ગોથી બે પુંકેસરોને લીધે ત ઓળખાઇ આવે છે. આ વર્ગમાં અત્યંત મધુરી સુગં વાળી હારશૃંગાર, ડોલર, ચમેલી, જાઇ, જુઇ, બગરો અને નરીઓ આદિ ઉત્તમ પુષ્પિત વન વનસ્પતિયો આવેલી છે, જે સૌની જાણમાં છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં મારી, વાયુહરતા, ગ્રાહક અને કામોદીપન ગુણો રહેલા છે.

વર્ગ–(ઓલીએસી.)
નંબર ૩૩૮.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Schrebera swietenioide

દ્રષ્ટાન્ત–H. III. p. 604; N. p. 170; Wat VI. part. II. p. 488; ફ. નિ. પા. ૪૪૯.

૨–દેશીનામ–મરખો, નકઠીનું ઝાડ (ગુ૦+પ્રા૦, નકટી, મોકા, मोखवो (म०); मोक्ष, गोली, मंगा (हिं०); मोक्षक, घण्टपाटली (सं०).

૩–વર્ણન–મરખાનાં ઝાડ ભરડા ડુંગરમાં ૧૫ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. પણ હિંદુસ્થાનના બીજા પ્રાંત તે ૪૦ થી ૫૦ ફીટ ઉંચાં વધે છે. તેમાં નાના નાહાની ઘણી શાખાઓ નીકળી ઘેનાદર દેખાવવી હો છે. તે જ્યારે નવા પાનના ભરાવમાં હોય છે ત્યાં જરા છેટેથી (એ ઝાડ) એક લીંબડા જેવું એ દર દેખાય છે. પાન સામી મુખ્ય દીંટીપર સંયુ આવે છે. ફુલ ભૂરા પીળા રંગનાં ઉન્હાળે આવે છે, મધુરી સુગંધવાળાં હોય છે. ૧૫ લાંબાં પીળાં આશ રંગનાં, દેરડે પીંડનાં ને ડીંટડી પાસે સાંકડાં હોય તે પાકીને સુકાય જાય છે ત્યારે તે દેરડેથી ઉઘ તેના બે ભાગ જુદા થઇ જાય છે. અને એ દ ભાગમાં એક લાંબી ધાર દેખાય છે, આ ફળને જ્યા આડો ઉભો ભાગ એકમાં આવે છે, ત્યારે તે નાક ઓનાં નાક જેવો દેખાય છે. અર્થાત્ નાકનો ઉભો ભાગ કાપી નાખ્યો હોય તેવો આ ફળથી દેખાવ હો મરખાનાં ઝાડને નકઠીનું ઝાડ પણ કહે છે. અને ઝાડને તેના ફળ ઉપરથી કહે છે.

મૂળ—જમીન પ્રમાણે ટૂંકું લાંબું હોય છે. તે ઉપરથી ભૂરા અને અંદરથી પીળાશપડતા પીળા રંગનું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—શાખાઓ ભૂરાશપડતા રંગની હોય છે. તેપરની છાલ ખાખરી ને તેનાપર ભૂરાં ખડ-બચડાં ટપકાં આવેલાં હોય છે. શાખાનો આડો કાપ કરી જોતાં તેની છાલનું ઉપરનું પડ ભૂરું ને વચ્ચોવચનું અતિશે લીલું પીળા ગાભા જેવું જોવામાં આવે છે.

પાન—આમસામાં આવેલાં હોય છે, તો પણ કેટલાંક પાન સહેજ જરા આંતરે પણ હોય છે. તેની મુખ્ય ડીટડી ૧ ફુટથી ૧½ ફુટ લાંબી અને તે મૂળનીથી સ્પીટપેન જેવી જાડી હોય છે. તે ફીકાશપડતા લીલા રંગની, લીસી અને ચળકતી હોય છે. તેની ઉપરની બાજુ લાંબી નીક હોય છે. એ ડીટડી મૂળમાં વધારે જાડી થયેલી હોય છે. અને ઉપર જતાં તેપરનાં દરેક બે પાનના સાંધા પાસે તે સહેજસાજ જાડી થયેલી હોય છે. એ ડીટડીપર નાહાનાં પાનની પત્તુંકરી ૩ થી ૫ જોડી આવેલી હોય છે. ને એક પાન એ ડીટડીને છેડે એના ઉપર વચ્ચોવચ આવેલું હોય છે. આ બધાં પાનની ડીટડી પણ મુખ્ય ડીટડીની માફક ઉપરની બાજુ નીકવાળી હોય છે. તે લગભગ ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. જોડીમાંનાં પાન ૩ થી [illegible] ઇંચ લાંબાં અને ૨ થી ૪ ઇંચ પોહોળાં હોય છે, તે લંબગોળ, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તેની કોર ડીટડી પાસે વિષમ અને તેનાં ટેરવાં લાંબી અણીવાળાં હોય છે. મુખ્ય ડીટડીના ટેરવાંઉપરનું ઉપટનું પાન બન્ને છેડે પત્તુંકરી સાંકડું ને વચમાં પોહોળું હોય છે. ને તેની કોર ડીટડી પાસે આગળ વિષમ હોય છે. પાન લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલા રંગની ને હેઠળની ફીકા લીલા રંગની હોય છે. તેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ લીલા રંગનાં છાંટણાં હોય છે. પાનમાંની નસો ઉપરની સપાટીપર સહેજ અંદર બેસતી અને હેઠળનીપર બહાર નીકળતી હોય છે. પાનને ચોળવાથી તેની વાસ ઉગ્ર અને તેને ચાખવાથી સ્વાદ મરી જેવો તીખો લાગે છે.

ફૂલ—શાખાઓને છેડે પુષ્પધારણ કરનારી સળીઓ નીકળેલી હોય છે. તે ૩ થી ૪ ઇંચ લાંબી હોય છે.

પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ફૂલની ડીટડી અને પુ૰ મા૰ કોશ એ બધાં ફળની સાથે થોડાં વધીને જાડાં થાય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ ફીકા લીલા રંગની હોય છે. તે પાનની મુખ્ય ડીટડી જેવી જાડી અથવા તેથી પાતળી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. આ સળીઓપર ઉત્તરોત્તર નાહાની અને પાતળીથતી ત્રણ ત્રણ શાખાઓવાળી સળી નીકળેલી હોય છે. તે સળીઓને છેડે અથવા એમાંથી વળી નાહાની સળીઓ નીકળી તેને મથાળે પત્તુંકરી બે બાજુએ ને એક વચમાં એમ ત્રણ ત્રણ ફૂલો આવેલાં હોય છે. પુષ્પપત્રો સૂક્ષ્મ હોય છે. ફૂલની ડીટડી પાતળી ને સૂક્ષ્મ હોય છે. તેપર વાળની રૂંવાટી વિશેષ હોય છે. આ ત્રણ ફૂલોમાં વખતે વચલાં ફૂલની ડીટડી ટૂંકી રહી જાય છે, અથવા સમાઇ જાય છે.

પુષ્પઆચ્છાદકોશ—અનિયમિત રીતે પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે લીલા રંગનો, ને તેનાપર વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તે ૧ [illegible] ૧½ લાઇન લાંબો હોય છે. તે ફળમાં ૩ લાઇન લાંબો અને ૨½ લાઇન આશરેનો થઇ જાય છે. અને તેપરથી વાળની રૂંવાટી ખરી જાય છે. તેનાં પત્રો તળિયેથી જોડાઇને એક નળી આકાર ઉપર પ્યાલા જેવાં થઇ રહેલાં હોય છે. અને તેના મુખપર અનિયમિત સૂક્ષ્મ દાંતા અને બે ખાંપા દેખાતા હોય છે. તેનાપર ઉભી ઝાંખી નસો આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ—ની પાંખડીઓ અનિયમિત રીતે ૪ થી ૭ હોય છે. તે નીચેથી જોડાઇ નળી થયેલી હોય છે. એ નળી તળિયે પોહોળી હોય છે. અને ઉપર તેનાં મુખ પાસેથી પાંખડીના ૪ થી ૭ (પત્તુંકરી ૭) ઉંડા ખચકાના છેદા દેખાતા હોય છે. આખા ફૂલનો વ્યાસ ½ ઇંચ જેટલો હોય છે. પાંખડીઓના ઉંડાની કોર જરા પાતળી અને પીળી હોય છે. ને વચમાં ભૂરાશલેતા તંતુઓની ખાનક હોય છે.

પુંકેસરો—૨ હોય છે. તે બન્ને પાંખડીની નળીની અંદર તેનાં મુખથી નીચે તેપર આવેલાં હોય છે. તેના તંતુ સૂક્ષ્મ હોય છે. પરાગકોશ લંબગોળ હોય છે. તે પાંખડીની નળીથી કાંઇક ઉપર દેખાતા અથવા નહિ દેખાતા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય બે પોલાણવાળો, લીસો, લાંબો, ચળકતો, જાડો અને ઉભો પુ૰ મા૰ કોશની અંદર આવેલો હોય છે. નલિકા પાંખડીની નળીથી ઉપર જરા દેખાતી હોય છે. તેનું મુખ બે વિભાગવાળું હોય છે.

ફળ—ડીંટી તરફ સાંકડાં ને ટેરવાં તરફ પોહોળાં હોય છે. ડીંટી ½ થી ¾ ઇંચ લાંબી ને લીમડાની સળી જેવી જાડી હોય છે. પુ૰ મા૰ કોશ ફળની નીચે ફળ પાકી સુકાઇ જતા સુધી પણ રહેલો હોય છે. ફળ ૧½ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને ¾ ઇંચથી ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. એ કાચાં હોય છે ત્યારે લીલાં ને નરમ હોય છે, પણ પાકીને સુકાય છે ત્યારે પીળાશલેતા ભૂરા રંગનાં ને કઠણ થઇ જાય છે. તે ચળકતાં, ને તેની ઉપર ધોળાં, ઝીણાં, બહાર નીકળતાં છાંટણાં હોય છે. તેથી તેપર આંગળી ફેરવતાં તે ખરસટ લાગે છે. ફળ પાકે છે ત્યારે ટેરવાંની વચ્ચોવચથી પોતાની મેળે ઉભું ઉઘડે છે. તે ૨ પોલાણવાળું અને તેમાં ઘણાં બીજ હોય છે. તે જેમ

જેમ ઉઘડતું જાય છે તેમ તેમ તેમાંથી બીજ નીકળી પડી કે ઉડી જાય છે. આ ફલને પાકતા ટાણે ઘણુંકરી જીવાત લાગે છે તેથી ફલમાં કાણાં પડે છે. અને અંદરથી કેટલાંક બીજ ખવાઈ ગયેલાં જોવામાં આવે છે.

બીજ–ઘેરા ભૂરા રંગનાં ૧ થી ૧$\frac{1}{2}$ ઈંચ લાંબાં અને ૨$\frac{1}{2}$ થી ૩ લાઈન પોહોળાં હોય છે. તે મોઢા આગળ જરા જાડાંપણેલાં અને વચમાંથી છેડા તરફ સાંકડાંથતાં ને ઘણાં પાતળાં હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–વાયુહરતા તથા અર્શ અને શોથઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–મરખાનાં મૂળ અને ડાંડીની છાલ પાણીમાં ઘસીને રસવિકાર અને સંધિવાના સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. મરખાનાં કાચાં પાનનું શાક અને અથાણું થાય છે. તે ખાધાથી અજીર્ણ અને અરૂચી મટે છે. મરખાના પાન ગરમ કરી તેનાં વરાળિયાં સોજાપર બંધાય છે. બરલ મ્હોટી થઈ હોય તો મરખાનાં પાનનો ઉકાળો પવાય છે. અને બરલની ગાંઠપર મરખાનાં પાન સાજીખારની સાથે વાટી ચોપડાય છે. મરખાનાં ફલને મરખાં કહે છે. કાચાં મરખાનું અથાણું થાય છે. તે ખાધાથી હરસ, કબજીયત અને આંતરડાંની નબળાઈ મટે છે. મરખાનું લાકડું ઘણું લીસું થાય છે, તેનાં રમકડાં, ઢંતિયા, બસોયાં, ખાટલાના પાયા, ઘોડીઓ વગેરે બનાવવામાં સંઘાડીઆ લોકોને તે કામ આવે છે.

"મરખો પાચક, મારી, ગરમ અને ક્ષાર છે. તે બરલ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, વિષ, કફ, વા, મેદ, શળ, શુક્રરોગ, કાનના રોગ, ખરજ, કૃમિ એ સર્વે રોગને મટાડે છે. મરખાનાં ફૂલ કુષ્ઠ, વા, ગરમી, કફને ટાળે છે ને મરખાનાં ફલ જઠરાગ્નિને દીપાવે છે. પ્રમેહ, પાંડુરોગ, હરસ, પાણુતી, ઉદરવ્યાધી એ સર્વે રોગને મટાડે છે. દસ્ત સાફ લાવે છે." (વૈ. રૂ. ઇ.)

૭–સ્થાનક–બરડા ડુંગરમાંના દહિયા, માલક અને આદિત્યાણું રહિન જંગલના પડધારા ઉપર તેમજ બીલેશ્વરી પાસે આદિત્યાણાંની ઝરણને કાંઠે મરખાનાં ઝાડ છૂટાંછવાયાં ઉગે છે.

એ હિમાલય અને દક્ષિણમાં વિશેષ કરી થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–મરખો ને મોકા એ નામો સંસ્કૃત મોક્ષક ઉપરથી નીકળેલાં જણાય છે. અને મરખાનાં ફલનો આકાર પેર અથવા ઘંટા જેવો થાય [illegible] અને તે પાકીને સુકાય [illegible] ત્યારે તેની [illegible] પાટલી છૂટી પડી જાય [illegible] માટે એને સંસ્કૃતમાં ઘંટાપાટલી કહેલ હશે.

૫૪–N. O. SALVADORACEÆ.

વર્ગ–સાલ્વેડોરેસી–ખારી અને મીઠી જારનો વર્ગ. વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષઃ–

આ નાહાના વર્ગમાં વૃક્ષો અને ઝાડવાં થાય છે. એમાં પાન સામસામાં અને અખંડ કોરવાળાં હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. પુષ્પબાહ્યકોશ ૩ થી ૫ વિભાગિત; પુષ્પાભ્યન્તરકોષની પાંખડીઓ ૪; પુંકેસરો ૪; સ્ત્રીકેસર ૧; તેનો ગર્ભાશય ૧ થી ૨ પોલવાળો; દરેક પોલમાં આદિબીજ ૧ થી ૨; નલિકા ટુંકી; અને નલિકાગ્રમુખ દ્વિવિભાગિત હોય છે.

આ વર્ગમાં ખારી અને મીઠી જારનાં ખારી જમીનમાં થનારાં પ્રસિદ્ધ ઝાડો આવેલાં છે. તેમાં ઉત્તેજક, વિરેચક, પૌષ્ટિક, પાચક, મૂત્રલ તથા કફ અને વાતઘ્ન ગુણો રહેલા ગણાય છે.

વર્ગ–(સાલ્વેડોરેસી).

નંબર–૩૩૯.

શાસ્ત્રીયનામ–Salvadora persica.

દૃષ્ટાન્ત–H. III. p. 619; N. p. 177; Watt VI–part II. p. 448; રૂ. નિ. પા. ૩૯૫.

૨–દેશીનામ–ખારી જાર, ખારી જાળ, પીલુ (પિ૦ગુ૦); मीरज, मीरजोली, पीलु (म०); जाल, छोटापीलु (हि०); गुडपीलु (सं०); दरख्तेमिस्वाक (फारसी).

૩–વર્ણન–ખારી જારનાં ઝાડ ૧૦ થી ૨૦ ફીટ ઉચાં થાય છે. તે વાંકાં ચુંકાં ઘણી શાખાઓવાળાં હોય છે. પાન જાડાં અને ફીક્કાં પીળાશપડતા લીલા રંગનાં હોય છે. ફૂલ પોષ કે માહા મહિને આવે છે. ફલ ચૈત્ર વૈશાખમાં પાકે છે. તે રાતા કાળા અને સફેદ રંગનાં હોય છે.

મૂળ–જમીન પ્રમાણે લાંબુ કે ઉંડું ગયેલું હોય છે. તેમાંથી કેટલાક ફાંટા નીકળી આડાઅવળા જમીનમાં ગયેલા હોય છે. મૂળની છાલનો ઉપરનો રંગ ભૂરો અને પીળાશપડતો હોય છે. તેનાપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે, અને તેની અંદરનો રંગ ફીક્કો ધોળો હોય છે. તે અંદરથી ચળકતી અને લીસી હોય છે. છાલ પોચી અને બટકણી હોય છે. વાસ અને સ્વાદ રાઈ જેવાં તીખાં હોય છે. મૂળનું લાકડું ફીક્કા ધોળા રંગનું, કઠણ અને ભરડ રેસાવાળું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–એનું થડ નહિ જેવું આડું અવળું હોય છે, તોપણ કોઈ કોઈવાર તે માણસની બાથમાં ન આવી શકે એવું જાડું થાય છે. તેમાંથી આડી અવળી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એનાં થડ અને જાડી શાખાઓ ઉપરની છાલ ધોળાશપડતા ભૂરા રંગની હોય છે. તે ઉપર ઉંડા ચીરા પડેલા હોય

છે, તેથી તે ખડબચડી લાગે છે. કોમળ શાખાઓ ઘણી લાંબી ને સીધી અથવા નીચી લટકતી લીલા રંગની, લીસી અને ચળકતી હોય છે. તેનાં લાકડાં તેમજ છાલની વાસ તીખી રાઈ જેવી હોય છે, અને સ્વાદ જરા ખારાસલો મીઠો, ચીરપરો, અને પાછળથી ચરો ફીકો લાગે છે. એનું લાકડું સફેદ, પોચું અને બટકણું હોય છે.

પાન—સામસામાં હોય છે. ડીંટડી પીળાસલેતા રંગની ૩ લાઇનથી ૨ ઇંચ લાંબી, અને ગોળાઇલેતી હોય છે. પાન બન્ને છેડે સાંકડાં અને વચમાં પોહોળાં હોય છે. પાનનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં કે તેપર સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાન ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ૧/૨ થી ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી બહુધા એકસરખા લીલા રંગની લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેમાં નસો સ્પષ્ટ દેખાતી હોતી નથી. અને પાન બટકણાં હોય છે. પાનને આઈગ્લાસમાં જોવાથી લીંબુનાં પાનમાં હોય તેવાં અર્ધપારદર્શક ઝાંખાં છાંટણાં દેખાય છે. પાનમાં તીખી વાસ, અને તેલીયો, ભભરો અને ખારાસલો ચીરપરો સ્વાદ હોય છે.

ફૂલ—ના મોહોરની સળીએ શાખાઓને છેડે અને પત્રોખુમાંથી ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબી નીકળેલી હોય છે. આ પુષ્પમંડપની રચના બહુધા નિયમિત અને ઘણી સુંદર હોય છે. એમાંની સળીયો ચોક (ક્રાસ)ની પેઠે સામસામી નીકળેલી હોય છે. એટલે એક જોડી ઉત્તર-દક્ષણ તો બીજી તેપર પૂર્વ-પશ્ચિમ એમ પોતા ફેરાથી ઉત્તરોત્તર ચોસાર ફુંટીયતી ચતુષ્કરી આડી આવેલી હોય છે, અને ઉંચટની એક વચલી સળી ઉભી હોય છે. ફૂલો આ મંડપપર સામસામાં અથવા આંતરે અને ઉપર જતાં અનિયમિત રીતે આવેલાં હોય છે. તે જરા છેટાં છેટાં હોય છે, તેથી બહુ મજેના નાહના સોનાના ઓપરા જેવાં લાગે છે. ફૂલના મોહોરની સળી, ફૂલની ડીંટડી, અને ફૂલ એ સઘળાં પીળાસલેતા લીલા રંગનાં હોય છે. ફૂલ ઘણુંજ સૂક્ષ્મ હોય છે. તેની વાસ અને સ્વાદ શાખની મળતાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્રો ૪ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તર કોષ—ની પાંખડીએ ૪ હોય છે, તે ફૂલ ઉઘડયા પછી બહારની બાજુ નીચી વળી જાય છે.

પુંકેસરો—૪ હોય છે. તે પાંખડીથી આંતરે આવેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ગોળ, તે ૧ પોલ અને ૧ અંડબીજવાળો હોય છે. નલિકા હોતી નથી. નલિકામુખ ગર્ભાશયને મથાળે સૂક્ષ્મ હોય છે.

ફૂલ—ગોળ, ચળકતાં, લીલાં, ૨ થી ૨૧/૨ લાઇન વ્યાસનાં, જરા છેટે છેટે ૧ લાઇન લાંબી ડીંટડીપર આવેલાં હોય છે. ફૂલની છાલ પાતળી હોય છે. તે ફાડતાં તેમાંથી તકમરીઆંના લુઆબ જેવો મીઠો લુઆબ નીકળે છે. તેમાં એક બીજ આવેલું હોય છે. ફૂલની વાસ તીખી અને સ્વાદ ચીરપરો ને મીઠાશલેતો હોય છે.

બીજ—ભૂરા કે ભૂરાસલેતા કાળા રંગનાં હોય છે. તેને એક છેડે અણી હોય છે. એ અણીથી જરા ઉપર ફીનારીવાળી ખાડ હોય છે. એ ખાડની કીનારી ઉપરથી ઉપર તરફ એક ઉભી નસ નીકળેલી હોય છે. બીજ ૧ થી ૧૧/૨ લાઇન વ્યાસનાં તીખી વાસ અને ચીરપરા કડવા સ્વાદવાળાં હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—ઉત્તેજક, વિદાહી, વાયુનાશક અને સારક.

૬—ઉપયોગ—એનાં મૂળ ઘણાં ગરમ હોય છે, તો પણ તેનું મુસલમાન લોકો દાતણ કરે છે. તે લાંબા વખત મોઢામાં રાખતાં નથી અને તેની છાલ ઘણુંકરી દાતણ કર્યાં પહેલાં ઉતારી નાખે છે. એનાં મૂળની છાલ કુંટીને ચામડીપર લગાડવાથી ફોલ્લો ઉઠે છે. એનાં મૂળ અને થડની છાલ કુંટીને વાયી ઝલાઇ ગયેલા સાંધાપર બાંધે છે. એનાં પાન અને કોમળ શાખાઓનો કાઢો મધની સાથે ઉપરસ અને કફ ઉપર અપાય છે. એનાં પાન સંધિવાના સોજા ઉપર બંધાય છે. એનાં કોમળ પાન અજીર્ણ અને શૂળવાયુ ઉપર મીઠાની સાથે અપાય છે. એનાં પાન સૂકવી ચલમમાં ભરી તે ચલમ દમ અને ઉધરસવાળાને પવાય છે. એનાં પાનનો કાઢો ઝેરી જનાવર કરડયું હોય તો તેનું ઝેર ઓછું કરવા અપાય છે. એનાં પાનનો રસ શરીરનું લોહી ઓછું થઇ દાંતના પાયામાંથી લોહી નીકળતું હોય તો તેપર વપ-રાય છે. એનાં પાન ગરમ કરી લુગડામાં વીંટી તેનો શેક વાયુથી ઝલાયલાં અંગ ઉપર કરવામાં આવે છે. એનાં પાન વાટીને વાળા અને ગુંમડાંપર મુકાય છે. એનાં ફૂલ પણ પાનની પેઠે અજીર્ણના ઓસડમાં કામ આવે છે. એનાં ફૂલને પીલુ અથવા પીલુડાં કહે છે. તે ગરીબ લોકોનો મેવો છે. પીલુડાં ખાવાથી દસ્ત સાફ આવે છે અને પાચનશક્તિ વધે છે. પણ વધારે ખાવામાં આવે તો માથું ચડે છે અને માથામાં ચક્કર આવે છે. એનું લાકડું બળતણ તરીકે સારૂં બળતું નથી, કેમકે તેમાંથી કડવો ધુમાડો નીકળે છે. તો પણ ગરીબ લોકો એનું બળતણ બાળે છે. એનાં બીજમાંથી તેલ નીકળે છે તેને ખાખણનું તેલ કહે છે. તે સંધિવાપર વપરાય છે. એનાં લાકડાંને ઉધેઇ કરી ઉધી લાગતી નથી તેથી એનાં લાકડાંમાંથી સામાન ગુજરાની માંચી અને પટડી બનાવવામાં આવે છે. એનાં ઝાડ ઉંટનો મુખ્ય ચારો છે.

"જ્યાં દેશ પીલુ, ખાખર ને આકડો, ત્યાં શું કરે દેશ જાયો"—(વૈ૰ ગુજરાતી.)

૭-સ્થાનક-ખારચ જમીનમાં ઉગે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં એનાં ઝાડ મોકજી, એડકા અને પાદરડી ગામોના ધેડમાં, મીઆણી અને સિમેંટની બેટી ઉપર, વાડીઓની વાડમાં અને કોઇવાર ખેતરોને શેઢે ઉગે છે. એ કચ્છ, કાઠિઆવાડ, સિંધ અને પંજાબમાં વિશેષ થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એનાં ઝાડ ખારચ જમીનમાં વિશેષ કરી ઉગે છે, વળી એનાં પાનનો સ્વાદ પણ ખારાસલેનો હોય છે, માટે એનાં ઝાડને ખારી (જાર) કહે છે; અને એનાં ઝાડ જ્યાં ઉગે છે, ત્યાં ધીમે ધીમે જથાબંધ ઘણાં ઉગી જાય છે, અને એનાં ઝાડનાં થડમાંથી જમીન બરાબર ઘણી શાખાઓ નીકળી ચોતરફ ફેલાઇ એ ઝાડની આજુબાજુ એક જાળું થઇ જાય છે. આવાં જાળાં ઉપરથી એનાં ઝાડને જાળ (જાર) કહેતા હશે. અને તેપરથી એનાં ઝાડનું ખારીજાર નામ પડેલું હશે.

ફારસી નામ 'દરખતે-મિસ્વાક' એટલે દાતણનું ઝાડ, એવો અર્થ થાય છે. ખારી જારનાં ફલ મીઠી જારનાં ફલ કરતા નાહાનાં થાય છે માટે એને લઘુપીલુ અને છોટા પીલુ કહે છે.* શિવાય બીજાં ઝાડો ઉગતાં નથી. માટે ત્યાંના ખેડુ લોકો પોતાના ખેતરને શેઢે એકાદ ખારી જારનું ઝાડ હોય તો તેનો છાંયડા માટે બહુ બચાવ કરે છે. એ ઝાડમાં ઘેડીઆ કોલી લોકો પોતાના દેવ મામાનો વાસ માને છે. એટલે તે લોકો એ ઝાડની પુજા કરે છે, અને તેને સોમવારે જારે છે, અર્થાત્ નૈવેદ ધરે છે. આ ઝાડમાં મામાનો વાસ મનાયાથી એને ત્યાંના લોકો કાપતા નથી. આથી આવાં ઝાડની રક્ષા થાય છે † અને ઘેડ જેવી ઉજડ જગ્યાનાં ખેતરોમાં શેઢાપર એકાદ ખારી જારનું ઝાડ હોય તો તેની છાયા નીચે બેસી બપોરની વખતે ખેડુ લોકો પોતાનાં બેરી છોકરાં સાથે રોટલા ખાઇ ઘડીભર આરામ લે છે. કોઇ કોઇવાર ઘેડનાં ખેતરોમાં મુદ્દલ ઝાડનું હોતું નથી તો પણ જો એકાદ ખારી જારનું ઝાડનું હોય તો તેની શાખાઓમાં ખેડુ લોકોની સ્ત્રીઓ પોતાનાં નાહાનાં બાળકોની ઝોળી બાંધી તેઓને આરામ દે છે.

ઘેડ જેવી ખારચ જમીન કે જ્યાં આંબા આદિ સારાં ફલ અને છાયાનાં વૃક્ષો ઉગતાં નથી ત્યાં પીલુ (ખારી ને મીઠી જાર)નાં ઝાડ પણ તેની અલ્પ છાયા અને ફલને લીધે ગરીબ લોકોને ઘણાં ઉપયોગી થઇ પડે છે. જેમ એક પરદેશી મ્હોટા ધનાઢ્ય ઉદાર ગૃહસ્થ કરતાં થોડા ધનવાળો દેશી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગરીબ લોકોને સંતુષ્ટ કરતો હોય તો તેને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે. આવા ગૃહસ્થોની સરખામણી પીલુનાં ઝાડ સાથે કરી કવી કહે છે કે:—

કવિત્ત.

लघु फलवारे वृच्छ पीलू के मयी में धन्य।
अतिसय लोकप्रिय संतत रहावे हैं॥
छुधारत जीव मनुषादि जे कहावत हैं।
जाके फल मच्छ कारि अमित अघावे हैं॥
स्याम कवि और कामतरुपर आदि तरु।
गुरु फलयुक्त तासों कहो का कहावे हैं॥
नाम मात्र जाकी छांह थमके मिटावनमें।
कबहु प्रतच्छ यह नजर न आवे हैं॥

(કo રયાo ભo)

વર્ગ-(સાલ્વેડોરેસી.)

નંબર ૩૪૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-S. oleoides.

દ્રષ્ટાન્ત-H. III. p. 620; Watt. VI. part. II. p. 447; રૂ. નિ. પા. ૪૯૫.

૨-દેશીનામ-મીઠી જાર, મીઠી જાળ, પીલુ (પોo+ગુo) ગોડ પીલુ (મo); बडा पीलु, जाल (हिo); बृहत्पीलु (संo).

વર્ણન-મીઠી જારનાં ઝાડ ૧૨ થી ૧૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એનાં થડ અને શાખાઓનો દેખાવ સાધારણ રીતે ખારી જાર જેવોજ હોય છે. પણ એનાં પાન ઝીણાં ને જરા લાંબાં હોય છે, તેથી એનું ઝાડ ખારી જારનાં ઝાડથી તરત જુદું ઓળખાઇ આવે છે. એનાં ફુલ પીળાસલેનાં લીલાં કે ધોળાં હોય છે. તે મહા ફાગણે આવી ફુલ ચેત્ર વૈશાખે પાકે છે.

મૂળ-એનાં મૂળની છાલની વાસ અને સ્વાદ થોડાં તીખાં હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ભૂરા રંગની હોય છે. તેપરની છાલ ખડબચડી અને તેપર ઉભાં લકીરીઓ જેવા ચીરા પડેલા હોય છે. કોમળ શાખાઓ [illegible] તરસા જેવી, લીલા રંગની, ચળકતી અને મધ્યરેખાથી નીચી મુકેલી હોય છે. અને કોમળ શાખાપર ભૂરાશ પડતી રૂંવાટી હોય છે. શાખાઓ ઘણુંકરી સામસામી નીકળેલી હોય. કોમળ શાખાઓ પાન પાસે જડ

---

* આ સ્વસ્થાનમાં થડ અને એરડા પાદરડી ગામો તરફ ઘેડમાં પ્રાંસ (Tamarix) અને ખારી જારનાં ઝાડો.

† જંગલ ખાતાંના રખેવાળીઆ શક્તિ જંગલોમાંનાં ઝાડોની રક્ષા કરે તેના કરતાં સારી રીતે ઝાડો પવિત્ર મનાવાથી તેઓની વગર ખરચે વધારે સારી રક્ષા થઇ શકે છે. રજવાડોમાં એક ઝાડમાં દેવતા દેવનો વાસ મનાવીઆવી રીતે તેની રક્ષા કરવામાં આવી હતી, જેથી તે ઝાડ કાપનારા ફુલામાં પણ આવાદ રહ્યું હતું. નંo ૪૧૪ જુવો.

ચપટી ઘસેલી હોય છે. વાસ ભીમસેની અને સ્વાદ ભીમસેની તૂરો ને ચીરપરો લાગે છે.

પાન-સામસામાં હોય છે. કોમળ પાનપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનની અને સપાટીનો રંગ પલુંકારી ઘેરો ભરેલો, અને પાન જાડાં હોય છે. તે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં ને ૨ થી ૩ લાઈન પહોળાં હોય છે. તેનું ટેરવું આંકું અણીદાર અને ડીટડી ૧ થી ૨ લાઈન લાંબી અને પીળાશસહિત રંગની નરમ હોય છે. પાનમાં નસો દેખાતી નથી પણ વચલી નસની બંને બાજુએ અને સપાટીએ ઉભી નીક અથવા ઝીણી નસો દેખાય છે. પાનની સપાટીપર ધોળા ધાબા રંગનાં સૂક્ષ્મ છાંટણાં હોય છે. પાન બટકણાં, તીખાં ચમચમતાં, અને ખારા, ચીરપરા, ને મીઠા સ્વાદવાળાં હોય છે.

ફૂલ-શાખાઓના છેડા પાસે પત્રકારી પત્રકોણમાંથી પુષ્પમંડપ (panicles) નીકળેલા હોય છે. તેની શાખાઓ લીલા રંગની સુતળી જેવી પાતળી અને તેનાપર ઘણાજ સૂક્ષ્મ ભુરા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ફૂલ સામસામાં અને શાખાઓને છેડે ભેગાં હોય છે. ફૂલની વાસ સહેજ મધુરી અને તેનો વ્યાસ ⅓ થી ⅔ લાઈન જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-ના ખંડ પીળાશસહિત લીલા રંગના ૪ હોય છે. તે પાંખડીથી આંતરે આવેલા હોય છે.

પુષ્પાભ્યંતરકોષ-ની પાંખડી પીળાશસહિત ધોળા રંગની ૪ હોય છે. આ દરેક પાંખડીપર ઉપરની બાજુ વચ્ચોવચ એક ઉભી નસ અને નીચેની બાજુ તે પોતીની ઘેરી નસો હોય છે.

પુંકેસરો-૪ હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકાં ને આંતરે આવેલાં હોય છે. તંતુ પીળાશસહિત લીલા અને પરાગકોષ ધોળા રંગના અને ભાગ કરવાની રચનામાં ફૂલ [illegible] હોય છે. પરાગરજ પીળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, તે [illegible], લીસા [illegible] અને તેપર [illegible] હોય છે.

ફળ-[illegible] હોય છે. તે [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે.

બીજ-[illegible] હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-[illegible]

૫-[illegible] અને [illegible].

૬-[illegible] પાન અને ફૂલ [illegible].

ને તીખાશ થોડી હોવાથી આનાં પાન દરના કામમાં વિશેષ વપરાય છે. અને ફૂલ ખાવામાં તથા તેના બીજમાંથી તેલ કાઢવામાં આ ખારી જાર કરતાં વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

૭-સ્થાનક-ખારી જારનાં ઝાડ ઉગે છે ત્યાં મીઠી જારનાં ઝાડ પણ પુષ્કળ ઉગે છે.*

૮-વિશેષવિવેચન-ખારી જારનાં કરતાં આ જાતનાં ફૂલ મોટાં અને મોડાં થાય છે. માટે એને મોટી-જાર કહે છે. ગુજરાતમાં પણ આજ કારણને લીધે તેને [illegible] કહે છે.

૫૫-N. O.-APOCYNACEÆ.
વર્ગ-એપોસાઇનેસી.-કરમદી અને દુધલાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ઉપયોગ—આ [illegible] કોઈ કોઈ વખત [illegible] અને ઝાડ થાય છે. પાન પત્રકારી ઘણું કરીને, [illegible], [illegible], સામસામાં અથવા ગુચ્છ [illegible] આવે છે. ઉપપાન હોતાં નથી. આ વર્ગમાં [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] એમ ઘણાં રંગનાં ફૂલ થાય છે. [illegible] અને [illegible] રંગનાં ફૂલો [illegible] વિશેષ [illegible] આવે છે. આ વર્ગની [illegible] ફૂલ [illegible] આવે છે ([illegible] અને [illegible]). [illegible] ૪ થી ૫ [illegible] હોય છે. [illegible] ૪ થી ૫ હોય છે, તે ફૂલની [illegible] ઉપર [illegible] (Twisted in bud) હોય છે. પુંકેસરો ૪ થી ૫ હોય છે, તે પાંખડીના [illegible] અથવા [illegible] આવેલાં હોય છે. [illegible] હોય છે. ફળ [illegible] હોય છે, [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે, [illegible] હોય છે.

* [illegible]

રનાં હોય છે, તે પાંખવાળાં અથવા તેને ટેરવે રૂંવાળાં વાળની પીંછી હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ઘણે ભાગે ઝેરી હોય છે. તોપણ કેટલીકનાં ફલ અને બીજ ખવાય છે (જેમ કે કરમદાં અને ઈંદ્રજવ). આ વર્ગની વનસ્પતિ ઝેરી, ગ્રાહી, પિત્ત અને જ્વરઘ્ન તથા વિશહર અને વિદાહી ગણાય છે.

વર્ગ–(એપોસાઇનેસી).

નંબર. ૩૪૧.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Carissa carandas.

દૃષ્ટાંત–H. III. p. 630; N. p. 178. watt. II. p. 165; ફ. નિ. પા ૪૨૭.

૨–દેશીનામ–કરમદી, કરમદાં (પેઢ્યુ૦); करवंदी, करन्दा, कांद, हरडुंडी (म०); करौंदी, करौंदा, करोना (हिं०); करमर्दक (सं०).

૩–વર્ણન–કરમદીનાં ઝાડવાં ૧૫ થી ૨૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેની શાખાઓ કોઈવાર વેલાની પેઠે લાંબી વધી જમીનપર આડીઅવળી પથરાયલી હોય છે. ને જો તેની પાસે બીજાં ઝાડનો આસરો મળે તો તેપર તે ૩૦ થી ૪૦ શેક ફીટ સુધી ઉંચી ચઢી જાય છે. એ ઝાડવામાં નાહાની નાહાની બહુધા બેશાખી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. ને તેપર ઘણુંકરી સામસામા, જાડા, મજબુત કાંટા આવેલા હોય છે. પાન સુંદર, ચળકતાં ને લીસાં હોય છે. કરમદીને શિયાળો ઉતરતાં સુંદર, સફેદ કે ગુલાબી છાયાલેતા રંગનાં ફૂલોની ગુચ્છીઓ આવે છે. તેની સુગંધ જુઈનાં ફૂલ જેવી મધુરી ને જરા ખટાસલેતી હોય છે. ફૂલ આવ્યાં હોય છે ત્યારે એનાં ઝાડવાં સુંદર દેખાય છે. ફલ ચૈત્રથી જેઠ સુધીમાં પાકે છે. તે ગોળાઇલેનાં ને કાળા રંગનાં થાય છે. રસિક ગૃહસ્થો પોતાના બાગબગીચાઓમાં જેમ વિલાયતી રંગીન ઝાડવાંઓને અથવા મેંદીને કતરાવી મનમાનતા આકાર અને કદના ગોળાઓ કતરાવી રાખે છે, તેમ કરમદીની શાખાઓ ચોતરફ ફેલાઈ, એકબીજામાં બીંટળાઈ, નાહાના મ્હોટા તરેહવાર આકારના તેના કુદરતી રીતે થઇ રહેલા ગોળાઓ ડુંગરોમાં વારંવાર જોવામાં આવે છે.

મૂળ–એનું ખીલામૂળ ઝાડવાં અને જમીનના પ્રમાણમાં જાડું અને ઉંડું હોય છે. એમાંથી કેટલાક લાંબા ફાંટાઓ નીકળી ચોતરફ ફેલાયલા હોય છે. અને એ ફાંટાઓમાંથી બીજા ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓ પણ ઘણા નીકળેલા હોય છે. મૂળનું વચલું લાકડું ઘણું કઠણ હોય છે. તેની ઉપરની છાલ ખડબચડી, અને ભૂરા રંગની હોય છે. ને અંદરની છાલ ફીકા પીળા રંગની ને તેમાં રાતી છાયા હોય છે. તે ઘણી પોચી ને બટકણી હોય છે. એની વાસ ઘણી દુર્ગંધિત (તે એટલે સુધી કે તે જરા લેવાથી માથું ચડી આવે છે) અને એનો સ્વાદ કડવાસલેનો તૂરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી હાથની બાજુથી તે માણસના સાથળ જેવી જાડી થાય છે. તેપર મજબૂત બે અણીવાળા કાંટા હોય છે. તે સુતળીથી પેનસીલ જેવા જાડા ને ½ થી ૨ ઇંચ લાંબા હોય છે. ડાંડી ઉપરની છાલ બહારથી ખડબચડી ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. ને તે અંદરથી લીલાસલેતા પીળા રંગની ને તેમાં રાતી ટીશીઓ હોય છે. તે પોચી ને બટકણી હોય છે. તેની વાસ સહેજ દુર્ગંધિત અને સ્વાદ કડવો ને તૂરો હોય છે. ડાંડીનું લાકડું પણ ઘણું મજબૂત હોય છે. કોમળ શાખાઓ જખમી કરતાં તેમાંથી દૂધ નીકળે છે, તે થોડીવારમાં ઘણું ચીકણું થઇ બંધાઈ, કાચા રબર જેવું થઈ જાય છે. એ શાખાઓ લીસી ને પેરુ લીલા રંગની હોય છે. ને તેનાપર બહુધા એક અણીવાળા તીક્ષ્ણ કાંટા હોય છે. ને વખતે બે અણીવાળા મજબૂત સામસામા કાંટા પણ હોય છે, ને એ બે કાંટાની વચમાંથી પાછી શાખા નીકળેલી હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓ વખતે રાતા રંગની હોય છે, અને તેનાપર સૂક્ષ્મ રાતા વાળની રુંવાટી હોય છે.

પાન–સામસામાં આવેલાં હોય છે. તે ૧½ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ડીંટડી ઘણી ટુંકી હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેમાં ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો, અથવા ઘેરો લીલો, ને નીચેનીનો ફીકો લીલો અથવા સફેદ હોય છે. પાન જરા જાડાં અને ચીવટ હોય છે. તેમાંની નસો ઉપરની સપાટીએ ઝાંખી ને નીચેનીએ જરા વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાનની વાસ અણગમતી અને સ્વાદ તૂરો હોય છે.

ફૂલ–પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ દ્વિભંગી કે ત્રિભંગી હોય છે. ને તે ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનો રંગ બહુધા રાતો ને તેનાપર ભૂરા વાળની રુંવાટી કે ભુરકી આવેલી હોય છે. ફૂલની ડીંટડી ઘણી ટુંકી ને રાતા રંગની હોય છે. તેપર પણ વાળની રુંવાટી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–સૂક્ષ્મ ૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો તળિયેથી જોડાયલાં ને ઉપર તેના પાંચે છેડા છુટા હોય છે. તે સાંકડા ને અણીયના હોય છે. તેનાપર વાળની રુંવાટી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–૫ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે. તેની પાંખડીઓ તળિયેથી એકબીજાંને જોડાઈ ⅝ ઇંચ જેટલી લાંબી નળી બનેલી હોય છે. અને મથાળે તેના પાંચે છેડા છુટા અને પસરાના હોય છે.

તેનો વ્યાસ ½ થી ¾ ઇંચનો હોય છે. એના ઉંડા સાંકડા ને અણીયના હોય છે. ને તેની બન્ને બાજુએ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાંખડીની નળી તેના મુખથી નીચેના ભાગમાં જરા રતાસસેતી હોય છે, ને તેનાપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે, ને એથી નીચેનો નળીનો ભાગ જે લીલા રંગનો હોય [illegible] ને લીસો હોય છે.

પુંકેસરો—૫ હોય છે. તે પાંખડીની નળીની અંદર તેનાં મુખ પાસે આવેલાં હોય છે. પરાગકોશ લાંબા અણીઆળા અને ભૂરા રંગના હોય છે. તે મથાળે એક બીજાને લાગેલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—ગર્ભાશય પુ૦ બા૦ કોશની અંદર ઢંકાયેલો ને લીસો હોય છે. નલિકા આશરે ૨ લાઇન લાંબી, લીસી અને લીલા રંગની હોય છે. નલિકામુખ સહેજ જાડું અને અસ્પષ્ટ રીતે દ્વિવિભાગિત થયેલું હોય છે. ને તેની વચમાંથી સૂક્ષ્મ વાળની પીછી મુકાયલી હોય છે.

ફળ—લીસાં, ને સહેજ ચળકતાં હોય છે. તે ½ થી ¾ કે લગભગ ૧ ઇંચ લાંબાં હોય છે. ને તેથી જરા ઓછાં પોહોળાં હોય છે, એટલે તે ગોળાશસેતાં કે જરા લંબગોળ હોય છે. તે તદન કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા અથવા ફીકા જાંબુડા રંગની છાયાસેતાં હોય છે. અને અર્ધપક્વ થાય છે ત્યારે ધોળાશ કે મુલાબી ઝાંઈસેતાં દેખાય છે, પણ તદન પાકી જાય છે ત્યારે જાંબુડા રંગનાં થઇ ઉપટ મુંદર શ્યામ રંગનાં થઇ જાય છે. તેને તળિયે પુ૦ બા૦ કોશ લાંબા વખત સુધી ચોંટેલો રહે છે. તેથી ફળ જાણે તેની અંદર જડેલું હોય કે નહિ! તેવું દેખાય છે. કાચાં ફળને તોડતાં તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. ને પાકામાંથી દૂધ મિશ્રિત જાંબુડા રંગનો રસ નીકળે છે. કાચાં ફળની વાસ અને સ્વાદ ખાટાં હોય છે. ને પાકાનાં તે ખટમધુરાં હોય છે. વખતે પાકાં ફળ તોડયા પછી તેપર ઘણીવાર તડકો પડવાથી કે ચોવીસ કલાકથી વધારે રહેવાથી તેનો સ્વાદ કડવો થઇ જાય છે. અને કેટલાક ઝાડોનાં ફળ કડવાં પણ હોય છે.

બીજ—ભૂરા રંગનાં, પાતળાં ને બેડોળ આકારનાં હોય છે. તે એક બાજુ દાળ સેતાં ને બીજી બાજુ અંદર દબાતાં ને વચમાં જરા લાંબા પોળા આંકવાળાં હોય છે. તેની કોરપર ચોતરફ ધાર બંધાયલી હોય છે. આકારનાં હોય છે. તે એક બાજુ દાળ સેતાં ને બીજી બાજુ અંદર દબાતાં ને વચમાં જરા લાંબાં પોળા આંકવાળાં હોય છે. તેની કોરપર ચો તરફ ધાર બંધાયલી હોય છે.

૪—ઉપયોગી અંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—પિત્તહર, મળી, રક્તજંક.

૬—ઉપયોગ—કરમદીનું મૂળ પેટના દુખાવા ઉપર અપાય છે. તેના પાનનો કાઢો તાવમાં અપાય છે, એમ કહેવાય છે. કરમદીના ફળને કરમદાં કહે છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે તેનું અથાણું અને મુરબ્બો કરવામાં આવે છે. તે ખાવાથી પિત્તવિકારવાળાને બહુ ફાયદો કરે છે. કાચાં ફળ ખાવાથી માથું ચડે છે. અને ગળે શોષ પડે છે. તે સાકર અને આંબલી ખાવાથી ઉતરે છે. કાચાં કરમદાંને મીઠું ચોળી તે અથાણાં કે કચુંબરની જગોએ ખાવામાં આવે છે. બીજાં અથાણાંને વિશેષ ખટાશ આપવા માટે તેમાં થોડાં કાચાં કરમદાં નાખવામાં આવે છે. ફળ પાકે છે ત્યારે લીલા મેવા તરીકે ખવાય છે. પાકાં ફળનો શરબત બનાવવામાં આવે છે. તે પીવાથી લુની અસર જણાતી નથી. પિત્તવિકાર અને શરીરમાંથી લોહી પડી શુષ્ક થઇ જતું હોય તો તેપર એ શરબત અપાય છે. કરમદીનાં પાન ઢોર બહુ ખાય છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે કરમદીનાં પાનપર ઘણી ભેંસો નીભી હતી. કરમદીનાં લાકડાં બાળવાના કામમાં સારાં ગણાતાં નથી તોપણ વપરાય છે. કરમદીનાં ઝાડવાંને મજબૂત તીક્ષ્ણ કાંટા હોવાને લીધે તેનાં ઝાડવાં મજબૂત વાડ કરવા માટે ઘણી જગોએ વાવવામાં આવે છે.

"કરમદીનું મૂળ ઘસીને પીવાથી કૃમિને ટાળે છે, દસ્ત સાફ લાવે છે, કાચાં ફળ રુચીકારી છે, તે પિત્ત અને કફને હરે છે, તેના સંભારાં વિગેરે કરે છે. પાકાં ફળ વાત, ગરમી, ત્રિદોષ, વિષ અને કલેજાનાં દરદને મટાડે છે." (વૈ. રૂ. ઇં.)

"મૂળને પાણીમાં વાટી તેલમાં ઉકાળી લેપ કરવાથી ખરજવું મટે છે. એ તેલથી ઘાની અંદર કીડા પડયા હોય તોપણ તેનો નાશ થાય છે. મૂળને પાણીમાં ઉકાળી પીવાથી સર્પડંશનું ઝેર ઉતરી જાય છે. તેમજ તે કાઢાનો લેપ કરવાથી વિષમજ્વર ઉતરી જાય છે. કરમદાં તૃષા અને ખાટા ઓડકારને હરનાર છે." (વૈ. શા. મ. મો.)

૭—સ્થાનક—કરમદીનાં ઝાડવાં આખા ગુજરાત* ડુંગરમાં છૂટાં છવાયાં, અને ઝાડીની પેઠે પણ ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા સૂકા અને રેતાળ ભાગોમાં થાય છે.

* કરમદીનાં કાચાં અને પાકાં ફળ બારડા ડુંગરમાંના રબારીઓ અને ખારવા રાખની ફાળનો પોરબંદરમાં વેચી ઉન્હાળે બે ત્રણ મહિના સુધી પોતાનો નીભાવ કરે છે. કરમદાં બહુધા રસ્તાનાં ફૂલનાં સાથે વેચાય છે. ત્યારે વેચનાર "લ્યોરે ફાકુ કરમદાં" એમ પુકારતી ફેરી ફરીને વેચે છે, તે ખાવા એવાં શરીન હોલો બાળકો કે ભોળા દાણા આપી તેની ખરીદી કરે છે.

૮-વિ૦વિવેચન-કરપર્ણ ઉપરથી કરમદી વગેરે નામો નીકળેલાં જણાય છે.*

વર્ગ-(એપોસાઇનેસી).

નંબર-૩૪૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Vinca pusilla.

દ્દષ્ટાન્ત-H. III. p. 640; N. p. 179; Watt VI. part IV. p. 243.

૨-દેશીનામ-કરપતીરાઇ, પરવનીરાઇ (પો૦ગુ૦).

૩-વર્ણન-કરપની રાઇના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તે ૧/૨ ફુટથી ૧ કે ૨ ફીટ લાંબા હોય છે, તે કોઇવાર જમીનપર પથરાયેલા હોય છે.

મૂળ-સુતળીના રસીદપેન જેવું જાડું, પીળા રંગનુ અને મજબુત હોય છે, તેમાંથી ઝીણા રેસા જેવા થોડા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-દાંડી જાડી સુતળી જેવી અને શાખાઓ ઝીણી (સુતળી જેવી) હોય છે, તે સુંવાળી હોય છે, તેની ચાર ધાર જરા બહાર નીકળતી હોય છે, તે લીસી ને ચળકતી હોય છે, તેને તોડતાં તેમાંથી જરા દુધ જેવો રસ નીકળે છે.

પાન-સામસામાં હોય છે, તે ૧ થી ૨૧/૨ ઇંચ લાંબા ને ૧/૪ થી ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલા રંગની અને નીચેની લીલા પીળા રંગની હોય છે, તે બન્ને લીસી હોય છે, તે તળિયે પોહોળાં અને ટેરવા તરફ સાંકડાંમાં અણીઆળાં હોય છે, તેની કોરપર સૂક્ષ્મ પીળા દાંત હોવાને લીધે કોર ખરબચડ લાગે છે. પાન જરા કરમાયા પછી કોર પાછળ વળી જાય છે, દીટડી સૂક્ષ્મ અને તળિયે પોહોળી હોય છે, તેના ઉપરપર સૂક્ષ્મ ઉપપાન જેવી અણી આવેલી હોય છે.

ફુલ-પત્રકોણમાંથી સૂક્ષ્મ દીટડીપર ધોળા રંગનું એકેક આવે છે. તે ૨ થી ૩ લાઇન વ્યાસનું હોય છે.

પુષ્પભાજનકોશ-નાં પાંખડાં ૫ હોય છે, તે ઘણાં ઝીણાં હોય છે, અને ફીંગ પાકી જાય ત્યાં સુધી પણ દીટડીપર તે કાયમ રહે છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે તળિયે જોડાએલી લાંબી નળી જેવી અને મથાળે રકાબી જેવી બનેલી હોય છે. તેની નળીનું મુખ સાંકડું અને ફુગાવદાર હોય છે.

પુંકેસરો-પાંખડીની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, પણ તેના ગર્ભાશયનાં બે ખાનાં એક બીજાથી જુદાં પડી ગયેલાં હોય છે, નલિકા ઘણીજ ઝીણી હોય છે, અને તેને મથાળે ઉભી પટ્ટી જેવું મુખ હોય છે.

ફલ-એક ફુલનું પરિણામ ફીંગ બબે ભેગી હોય છે, તે પ્રથમ પીળાસલેતા લીલા રંગની અને પાકીને સુકાય છે ત્યારે તપખીરીયા રંગની થઇ જાય છે. કાચી ફીંગ તોડતાં તેમાંથી ઘણું દુધ નીકળે છે. તે ૧ થી ૧૧/૨ કે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી અને ૧/૪ થી ૧/૨ લાઇન વ્યાસની હોય છે. તે ગોળ, અને ટેરવે અણીઆળી, લીસી અને ચળકતી હોય છે. તેપર બારીક ઉભી લીસો હોય છે, તેની છાલ પાતળી હોય છે તેથી તેમાં ભરેલાં બીજ છે તે બહારથી જણાય છે, તેમાં ૧૦ થી ૨૦ બીજ હોય છે, ફીંગ પાકે છે ત્યારે અંદરની બાજુથી ઉભી ચીરાઇ તેમાંથી બીજ બહાર પડે છે.

બીજ-કાળા રંગનાં હોય છે. તે લગભગ ૧ લાઇન લાંબાં અને ૧/૨ લાઇન પોહોળાં હોય છે, તે સાંકડાં લંબગોળ, અને બન્ને છેડે ગોળાકૃતિનાં હોય છે. તેની સપાટીપર ઉભી ખડબચડી નસોની બાનક હોય છે, અને તેપર એક બાજુ ઉંડી આડ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-શીતલ અને વેદનાશામક.

૬-ઉપયોગ-એના આખા છોડવા સુકાની તેલમાં ઉકાળી તે તેલ સંધિવા, તેમજ દરપીના અને જખમ ઉપર લગાડવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-આ રાજસ્થાનમાં રણની બાજુએ, પડતર ચરીઆળ જમીનમાં, અને ભરડા ડુંગરના પાસેનાં પડતર ખેતર અને ખાડાઓમાં ચોમાસે કરપનીરાઇ ઘણી ઉગે છે.*

એ હિં૦ ના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-આ છોડવાની ફીંગો રાઇની સીંગો જેવી લાંબી અને ઝીણી થાય છે. માટે એને કરપનીરાઇ કહેતા હશે. કરપની એટલે શું. કેટલાક લોકો એને પરવનીરાઇ પણ કહે છે.

* [illegible]

* [illegible]

* [illegible]

વર્ગ–(એપોસાઇનેસી).

નંબર–૩૪૩.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Holarrhena antidysenterica.

દૃષ્ટાન્ત–H. III. p. 644; N. p. 179; Watt IV. p. 255; ફ. નિ. પા. ૧૫૫.

૨–દેશીનામ–કારીખરો (પો૦); કડો, ઈંદ્રજવનું ઝાડ (ગુ૦); કુડા, પાંડરકુડા (મ૦); કુરિચા, કરા (હિ૦); કુટજ, ઇંદ્રવ (સં૦).

૩–વર્ણન–કારીખડાનાં ઝાડવાં ૪ થી ૧૦ ફીટ ઉચાં થાય છે. તેમાં લાંબી સોટી જેવી પાતળી ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. પાન લાંબાં, પોહોળાં અને જરા પાતળાં હોય છે. તે ઝાડવાંના કદના પ્રમાણમાં મ્હોટાં લાગે છે. તે શિયાળે પર્ણરહિત ખરી જાય છે. તે વસંતે પાછાં આવવા માંડે છે. ફૂલ ગુચ્છાદાર ઉન્હાળે ઉનરતાં અને ચોમાસું બેસતાં આવે છે. તે જાઈ જેવી મધુરી સુગંધવાળાં અને ધોળા રંગનાં હોય છે. એની સુગંધ ઘણે [illegible] સુધી પસરાય છે. એની (ફળ) શીંગો લાંબી, બબે ભેળી, ને ટેરવે જોડાયલી હોય છે. તે નીચી લટકતી ઝુલી રહેલી હોય છે. એનાં ઝાડવાંને જખમી કરતાં તેમાંથી દૂધ નીકળે છે.

મૂળ–જમીનમાં ઉંડું પેઠેલું હોય છે. તે ઘણું કઠણ હોય છે. તેમાંથી ક્વચિતજ બીજા જાડા કે ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળે છે. મૂળનું લાકડું જરા પીળાસ-લેતા ધોળા રંગનું હોય છે. તેની છાલ જખમી કરતાં તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. છાલ ઉપરથી ભૂરા કે કાળાસ-લેતા રંગની અને ખડબચડી હોય છે. ને અંદરથી તે રતાશલેતા રંગની હોય છે. એ પોચી, બટકણી અને દાણાદાર હોય છે. તેની વાસ સહેજ અણગમતી ને સ્વાદ કડવો લાગે છે.

થડી અને શાખાઓ–થડી ૨ થી ૪ કે કોઈવાર ૬ ઇંચ જાડી હોય છે. તેપરની છાલ બહારથી ભૂરાસ-લેતા રંગની ને અંદરથી રાતા, ધોળા, લીલા એવા મિશ્ર રંગની હોય છે. પણ જરા સુકાય છે ત્યારે કેવળ રતા-શલેતા રંગની થઇ જાય છે. તે જાડી, પોચી, બટ-કણી અને દાણાદાર હોય છે. તેની વાસ અને સ્વાદ કડવાં હોય છે. શાખાઓ રતાશ કે કાળાશલેતા ભૂરા રંગની હોય છે, તેપર ફીકા ધોળા કે ભૂરા રંગનાં ગોળ કે લાંબાં છાંટવાં હોય છે. કોમળ શાખાઓ ફીકા લીલા રંગની હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનની જોડી પાસે તે જરા ચપટી થએલી હોય છે, શાખાઓને તોડતાં તેમાંથી સફેદ મૃદુ જેવા કોમળ તંતુઓ નીકળે છે.

પાન–સામસામાં આવે છે, તે લંબગોળ, ૪ થી ૮ ઇંચ કે ૧ ફુટ લાંબાં, અને ૩ થી ૬ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેનું ટેરવું સાંકડું થતું હોય છે. કોમળ પાન ઉપરની બાજુ પીળાશલેતા લીલા રંગનાં ને નીચેની બાજુ ફીકાં હોય છે. તેપર બન્ને બાજુ સૂક્ષ્મ રૂંવાટી હોય છે. પાકાં પાન ઘેરા લીલા રંગનાં હોય છે. તેપર ઉપરની બાજુ પર્ણકરી માત્ર તેની નસોપરજ, ને નીચેની બાજુ આખી સપાટીપર બારીક ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. ને વખતે ઉપરની સપાટી લીસી પણ હોય છે, આઇગ્લાસ (નાહાની વસ્તુને મ્હોટી કરી દેખાડનાર કાચ)માં જોવાથી પાનપર સૂક્ષ્મ લીલા રંગના બિંદુઓ જેવી બાના દેખાય છે. પાનપર આંગળી ફેર-વતાં તે મખમલ જેવાં સુંવાળાં લાગે છે. પાનમાંની નસો ધોળા રંગની હોય છે. જેથી તે બન્ને બાજુ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તો પણ નીચેની બાજુ તે બહાર નીકળતી હોય છે. તે પાનમાં આંતરે તેમજ સામસામી આવેલી હોય છે. તેની ૮ થી ૧૪ જોડી હોય છે. પાનની ડીટડી ½ ઇંચ જેટલી ટુંકી હોય છે. પાનની કોર ડીટડી પાસે જરા વિષમ હોય છે.

ફૂલ–શાખાઓને છેડે તેમજ પત્રકોણમાંથી ફૂલના ગુચ્છા દ્વિભંગી કે ત્રિભંગી સળીઓપર આવેલા હોય છે. તે ૩ થી ૬ ઇંચ વ્યાસના હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓપર રૂંવાટી અને વખતે રાતા રંગની ટીશીઓ હોય છે. ફૂલની ડીટડીપર સૂક્ષ્મ બબ્બે પુષ્પ-પત્રો આવેલાં હોય છે. તેની કોરપર ભૂરા કે ધોળા વાળની હાર હોય છે. ફૂલની ડીટડી ઘણી પાતળી હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૧ [illegible] ૧½ ઇંચનો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–૫ સૂક્ષ્મ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો ½ ઇંચ લાંબાં અને લીલા રંગનાં હોય છે. તે સાંકડાં, મથાળે અણીવાળાં, અને તેનાપર ભૂરા વા-ળની રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે નીચેના ભાગમાં જોડાઇને પાતળી નળી જેવી થએલી હોય છે. અને મથાળે તેના લંબગોળ, ગોળાઇલેતા ટેરવાંવાળા પાંચે છેડા ખુલ્લા દેખાતા હોય છે. પાંખડીની નળી લીલા રંગની હોય છે. તેપર ઉભી પાંચ નીક અને અંદર બહાર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. નળીનું મુખ અંદરની બાજુ પીળા રંગનું હોય છે.

પુંકેસરો–૫ હોય છે, તે ફૂલની નળીની અંદર ડોક તળિયે આવેલાં હોય છે. તેથી ફૂલની પાંખડીમાં ઉપરથી કંઇ દેખાતું નથી. પુંકેસરતંતુઓ સૂક્ષ્મ લીલા રંગના હોય છે. અને પરાગકોષ સફેદ હોય છે, ને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. એ પાંચે પરાગકોષની કોર એક

બીજ સાથે લાગેલી હોય છે, તેથી પરાગકોશનો એક શંકુઆકાર ટોપી જેવો દેખાવ થઇ રહેલો હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. ગર્ભકોશ (carpels) બે દેખાય છે. તે લીલા, લીસા, અને ઉભા હોય છે. તે પુ૦ મા૦ કોશને તળિયે આવેલા હોય છે. નલિકા દોરા જેવી ઝીણી, ફીકા પીળા રંગની, લીસી અને અત્યંત ચળકતી હોય છે. નલિકાગ્રમુખ બે વિભાગવાળું હોય છે. ગર્ભાશયનલિકા અને તેનાં મુખની વચ્ચે એક ઉભી નીક હોય છે. જેથી ગર્ભકોશ બે છે એમ તરત દેખાઈ આવે છે. એ બે ગર્ભકોશ અર્થાત્ હવે (ઓવરીઝ) શીંગ જેમ જેમ મ્હોટી થતી જાય છે તેમ તેમ તેના બે વિભાગો (ગર્ભકોશ) છૂટા પડતા જાય છે, તે આખરે છેક તેનાં ટેરવાં પાસે તે જરા જોડાયલા રહે છે. તે જ્યારે શીંગ ઘણી પાકીને ચીરાવા માંડે છે ત્યારે પરસ્પરથી તદ્દન જૂદા પડી જાય છે.

ફલ-શીંગો બબ્બે ભેગી હોય છે. તે થડમાં ને ટેરવાં પાસે એક બીજાને ચોટેલી હોય છે. પણ પાકે છે ત્યારે ટેરવે છૂટી પડી જાય છે. પણ થડમાં ચોટેલી રહે છે. તે લીસી, ચળકતી અને લીલા રંગની હોય છે. પણ પાકે છે ત્યારે ભૂરાશપડતા રાતા રંગની થઈ જાય છે. તે ½ થી ૧ ફુટ લાંબી અને ¼ ઇંચ જાડી હોય છે. તેનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં હોય છે. તેની સપાટીપર ધોળા, ભૂરા કે પીળા ચાંઠા હોય છે. અને તેની ઉપરની બાજુ સ્પષ્ટ નીક હોય છે. તે શીંગ પાકવા પછી ચીરાઈ જાય છે. ને તે રસ્તે શીંગમાંથી બીજ ખરીને ઉડી જાય છે.

બીજ-કાચાં હોય છે ત્યારે લીલાશપડતા રંગનાં હોય છે, પણ પાકે છે ત્યારે ધંઉવરણાં થઈ જાય છે. તે ½ ઇંચ લાંબાં અને ⅛ ઇંચથી કાંઈક ઓછાં પોહોળાં હોય છે. તેની એક બાજુ ઉભી ઉંડી નીક હોય છે. અને તેમાં એક સ્પષ્ટ નસ હોય છે. બીજને એક છેડે કાળાં ચપટાં મખમલાંવાળી ઝુમ્મી, અને બીજે ધોળા ભૂરા રંગની ધાર હોય છે. બીજની સપાટી લીસી અને તેપર સૂક્ષ્મ દાણાદાર બાનક હોય છે. બીના છેડાપરની મૂછ રેશમની પીંછી બીજ કાચાં હોય ત્યારે ધોળી હોય છે. પણ તે પાકે છે ત્યારે ભૂરા રંગની થઈ જાય છે. તે સુંવાળી, ચળકતી અને ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. બીજ નરમ હોય છે, તેને તોડતાં તેમાંથી સફેદ તેલીયું મગજ દેખાય છે. એની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ તૂરાશ-પડતો તેલીયો ને કડવો લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-કડવી, પાચક, દીપક, સ્તિગ્ધકારી પૌષ્ટિક તથા કફ, કૃમિ અને જ્વરઘ્ન.

૬ ઉપયોગ—એનાં મૂળ અને સૂકી છાલનો કાઢો સંગ્રહણી અને ઝાડા ઉપર વપરાય છે. તેમજ તે વિર-ગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે અને તાવ તથા ઝીરમ ઉપર પણ આપવામાં આવે છે. એની સૂકી છાલને વાટી તેની જલોદરવાળાને શરીરપર લેપ કરવામાં આવે છે. એની છાલનો કાઢો અથવા ભૂકી સંધિવામાં આપવામાં આવે છે. આ કારીખડા અથવા કડવા ઇંદ્રજવનાં ઝાડની છાલને કડાછાલ કહે છે.*

કારીખડાનાં પાન બરડા ડુંગરમાં ભેંસોનો મુખ્ય ચારો છે, તેનાં પાનની પતરાવડી પણ બનાવવામાં આવે છે. કારીખડાનાં બીજને ઇંદ્રજવ અથવા કડવા ઇંદ્રજવ કહે છે. ઇંદ્રજવની કાચી શીંગ વાટીને વીંછીના ડંસ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એ શીંગોનું અથાણું થાય છે. તે પાના દહીંને ખવરાવે તો ફાયદો થાય છે.

"કડાછાલ ઉકાળી તેનો અવલેહ કરે છે, તે કુટજાવલેહ કહેવાય છે. તેથી અતિસાર, સંગ્રહણી વગેરે મટે છે. કૃમિની કઢી તથા શાક થાય છે. એથી આમ રોગ મટે છે. એની શીંગને કડાકૂથી કહે છે. એ કુળીનું શાક, અથાણું, સંભારા વગેરે કરે છે. એથી પણ મોઢે મરડો, અરૂચી મટે છે. ઇંદ્રજવ છાસમાં વાટીને પીવાથી હરસનું લોહી પડતું હોય તે બંધ થાય છે. વાટીને હરસ ઉપર ચોપડી મુકવાથી હરસની વેદના મટાડે છે. તે ઝાડો, તાવ, અતિસાર, કૃમિ, રતવા, વાતરક્ત, કફ, ઘસ શુળ એ સર્વે રોગને મટાડે છે.

એની માત્રા તોલો ૦। થી ૦॥ સુધી દેવાય છે." (વૈ૦ રુ૦ ઈ૦).

કડાછાલ અને ઇંદ્રજવની બનાવટ અને તેના ગુણ વિષે ડા. વીરજી મીઘા રાવળ ઘણું ઉપયોગી અને જાણવા લાયક વર્ણન આપે છે. જેમાંથી કેટલુંક આ નીચે આપવામાં આવે છે. પણ તેઓનાં મૂળ પુસ્તકમાંનું આખું વર્ણન પણ વાંચવા લાયક છે.

કડાછાલની તેઓએ સાત બનાવટ આપેલી છે. "૧ ઘન. ૨ કુટજાવલેહ. ૩ કુટજારિષ્ટ. ૪ ઘનંઘિષ્ટ કરીનાઝીનની ગોળી, ૫ કુટજાષ્ટક, ૬ કુટજપુટપાક ૭ કુટજાદિચૂર્ણ." આ સાતે બનાવટોની વિ[illegible] પછી તેનો ઉપયોગ લખે છે કે-"અતિસાર, રક્તાતિસાર, પિત્તાતિસાર, અને આમાતિસાર ઉપર આ ઘણી સરસ છે. ઝાડાના મરજમાં તે જૂદી જૂદી રીતે વપરાય છે. ઝાડાની અંદર જ્યારે કાચા મળ આવે છે તથા લોહી પડે છે ત્યારે કડાછાલ ઘણી ઉપયોગી છે. ગમે તેવો સખત રક્તાતિસાર હોય તથા ગમે તેટલી સખત આંકડી આવતી હોય તોપણ કડાછાલ એક દ

* કડાછાલને અંગ્રેજી ભાષામાં (conessi bark) કહે છે એ શિવાય બીજી વસ્તુ છે પણ કડાછાલ તરીકે તેનો ઉપયોગ કેમ કરવામાં આવે છે, તેથી કડાછાલની શીંગ ઉપર ગઈ ગઈ છે, એમ કહેવાય છે.

રે છે. મરડામાં તથા રક્તાતિસારમાં કડાછાલની બરોબરી કરી શકે એવું બીજું એકે આર્ય ઔષધ નથી. ઈમેટીન દવામાં ઈપીકાકયુએના નામની દવા જે સખ્ત અને તીક્ષ્ણ રક્તાતિસાર ઉપર ઘણી ઉપયોગી છે તેની બરાબરી કડાછાલ કરી શકે છે. પુટપાક અને ઘનસત્વ એ બન્ને બનાવટો ઘણી જલદીથી અસર કરે છે. અર્શ અને રક્તપિત્તમાં પણ કડાછાલ સરસ ફાયદો કરે છે. અર્શ ઉપર કડાછાલની ખાસ અસર છે. તેથી લોહી પડતું બંધ થાય છે, શરીરમાં ચેતન આવે છે, શરીર પીળું મટે છે, ને રોગાની ફીકાશ પણ ઓછી થાય છે. જ્વરઘ્ન તરીકે કડાછાલ વિષમજ્વરમાં ઘણો સારો ઉપાય છે. તરીઆ, એકાંતરીઆ, રોજીઆ અને સઘળા મુદતે આવનારા તાવમાં તે અક્સીર ઉપયોગી છે. તેમજ પિત્તજ્વર તથા બીજા ખરાબ તાવમાં તે વપરાય છે. જ્વરઘ્ન તરીકે અમેરીકન દવા ક્વીનાઈનથી આ જરાક ઉતરતું છે. અને ક્વીનાઈન અને કડાછાલ એ બન્નેનું મિશ્રણ કરવાથી તેની અસરમાં વધારો થાય છે. વિષમજ્વરમાં જ્યારે ક્વીનાઈન કાંઈ કામ નથી કરતું ત્યારે ઘનમિશ્રિત ક્વીનાઈન ઘણી [illegible] અસર બતાવે છે. કડાછાલનો ગુણ કૃમિ કાઢવાના કરતાં તેને નહિ ઉત્પન્ન થવા દેવાનો વધારે છે. કડાછાલનો સ્વરસ મધ સાથે દેવાથી કમળામાં અને પ્રમેહમાં ફાયદો થાય છે. પ્રદરની અંદર લોહની સાથે કડાછાલ અપાય છે.

ઇંદ્રજવ.

૧-ઇંદ્રયવાદિ ચૂર્ણ-ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, કુડાંબીલી, સોરટ, મોચરસ, અને ધાવડીનાં ફૂલ આ છ ઔષધો એકઠાં કરી તેનું ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણને લઘુગંગાધર ચૂર્ણ પણ કહે છે.

૨-ઇંદ્રયવાદિ કાઢો-ઇંદ્રજવ, ધાણા અને પટોળ એ ત્રણેનો રીતસર કવાથ કરી મધ અગર સાકર નાખી પીવો.

૩-ઇંદ્રયવાદિ ક્ષીરપાક-ઇંદ્રજવ અને દૂધ ચાર તોલા લઈ પાણીમાં વાટી લુગદી કરી તેમાં ૧૪ તોલા પાણી નાખી ઉકાળવું. આઠ રૂપિયા ભાર પાણી રહે ત્યારે તેને ઠંડુ પાડી અંદર મધ નાખી પીવું.

ઇંદ્રજવ આપણા લોકોમાં ઝાડાની દવા તરીકે ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં કોઈ પણ જાતનું ઝેરી તત્વ નહિ હોવાને લીધે તે ઘેર ઘરમાં છુટથી આપવામાં આવે છે. અને નિર્ભયપણે બાળકોને અપાય છે. ઝાડો જાડો ને રક્તાતિસાર તેમજ સાદો ઝાડો પણ આથી મટે છે. ઝાડો, અર્શ, રક્તપિત્ત તેમજ [illegible] જ્યારે [illegible] ત્યારે ઇંદ્રજવ અપાય છે. તેનો કાઢો [illegible] રક્તપિત્ત ઉપર ઘણા સારા લાગુ પડે છે. બાળકોના સખ્ત મરડાને તે બેસાડે છે. તેમજ તે મ્હોટા માણસને પણ ઘણો સારો છે. લઘુગંગાધર ચૂર્ણ ઘણુંજ સારૂં સ્તંભન છે. ઇંદ્રજવમાં ગ્રાહિની સાથે પાચન ગુણ હોવાને લીધે તે બીજી સ્તંભન દવાઓ કરતાં વધારે સારૂં કામ કરે છે. ઇંદ્રજવને લીધે એક તરફથી ઝાડો બંધ થાય છે, અને બીજી તરફથી આમનું પાચન થાય છે, જેથી ઝાડો બંધ થતાં ઝાડો થવાનું કારણ પણ [illegible] થાય છે. અને ઝાડો કબજ થવાથી પેટ ચડી આવવાની પણ ધાસ્તી રહેતી નથી. ઇંદ્રજવ બાળકોને પાવાથી ઉલટી શમાય છે. અને પિત્તશામક હોવાને લીધે જ્વરની અંદર તે વપરાય છે. તેની પ્રમથ્યા પીવાથી પિત્તજ્વરની તૃષા અને ઉલટી દબાઈ પડે છે. કડુ હોવાને લીધે પેટનું[illegible] અને કૃમિની અંદર તે લાગુ પડે છે. ઇંદ્રજવને વાટી દૂધમાં પવાય છે. મ્હોટા માણસો પણ પેટના દુખાવા તથા કૃમિને માટે ઇંદ્રજવનો કાઢો પીએ છે.

માત્રા-ઇંદ્રજવ ના રૂપિયાભાર, કાઢો રૂપિયા ૪ ભાર, પ્રમથ્યા રૂપિયા ૪ ભાર."

ઇંદ્રજવને તાવડીપર જરા શેકી તેપરની ફોતરી કાઢી નાખી તેની ભુકી કરી તે મીઠાની સાથે ફાકડો ભરવાથી પેટનો ચુંક, ઝાડો, અજીર્ણ વગેરે દરદો મટે છે. સંગ્રહણી અને તાવના બીજા ઔષધોમાં ઇંદ્રજવ વાપરવામાં આવે છે. દમ ઉપર ઇંદ્રજવની ફાકી અપાવે છે.

૭-સ્થાનક-ભરતખંડમાં કુમારમાં કારીખરા અર્થાત્ ઇંદ્રજવનાં ઝાડવાં ઘણાં ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા સુકા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-કારીખરાના પાન સુકાયા પછી દુધલાનાં પાનની પેઠે ઝાંખાં કાળાં થતાં નથી. માટે એને મરાઠીમાં પાન્ડરાકુડા અર્થાત્ ધોળ કુડા કહેલ હશે. એનાં બીજ જવના દાણા જેવાં આકારે થાય છે. અને ઇંદ્રના આયુધ વજ્રનો આકાર પણ જવના દાણા જેવો જુની ઔષધ ગ્રંથોમાં ઇંદ્રની મૂર્તિના હાથમાં ચિત્રેલો જોવામાં આવે છે. માટે ઇંદ્રના વજ્રના આકારની સાથે જવના દાણાનો અને તેની સાથે કારીખરાનાં બીજનો મુકાબલો કરી તે ઉપરથી કદાચ એને સંસ્કૃતમાં ઇંદ્રજવ કહેલ હશે, ને તેપરથી પ્રાકૃત ઇંદ્રજવ એ નામ નીકળેલું હોય એમ જણાય છે.

કુડા અથવા કુટજનાં ગુણદોષ [illegible] પણ હજી [illegible] વિશેષ [illegible] દૂર થયેલાં નથી.

[illegible] સુધીની [illegible] ઇંદ્રજવનાં [illegible] કોઈ [illegible] રીતે [illegible] કોઈ [illegible] તે ઉપરથી [illegible] ઇંદ્રજવનાં [illegible] છે કે—

कवित्त.

सुनहो कुटजवरु सावधान व्हेके चित्त।
हितरूपताको हम वचन कहत है ॥
दैव वस व्हेके दिव्यथलको रहनवारो।
आयकर तेरो अब आश्रय गहतहे ॥
स्याम काय कहत गुमान मन मानि पतो।
ताको अपमान तू क्यों करि यो चहतहे ॥
पूरित अमंद मकरंद रसकंजनाको।
कोविद मलिंद यह मानीतो महतहे ॥

હે કુટજવર, દિવ્ય મકરંદરૂપી રસથી ભરેલાં કમળોના રસભોક્તા આ ભ્રમર દૈવને વશ થઈ અહીં આવી હમણાં તારો આશ્રય લેછે. તો તું અભિમાન ધરી તેનું અપમાન કરવા શા માટે ઇચ્છે છે?"

મ્હોટા ગુણીજનોને એકવાર મ્હોટી વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા પછી દૈવવશાત્ તે મુકાઈ જઈ કોઈ નાહાની વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય, તો તેને પણ તેવા ગુણીજનો આનંદથી સ્વીકારી લેછે. તે વિષે કમલ, ભ્રમર અને કુટજને ઉદ્દેશીને એક શ્લોક છે –

यः प्राग्भवी नलिनीवनरसक्तः कुमुदिनी कुलकेलिकलापः ॥ विधिवशेन विदेशमुपागतः कुटजपुष्परसं बहु मन्यते ॥

"Younder *bee* has a great affection for the cluster of *lotuses* and has gaily deposited herself amongst them; now in course of time, she came roaming to another place, and here she highly prized the flavour of the *Kutaja*-flower."

વર્ગ–(એપોસાયનેસી).

નંબર–૩૬૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Wrightia tinctoria.

ફ્લોરા–II. III. p. 653, N. p. 180; Watt. VI. Part. IV. p. 310; ફ. નિ. પા. ૧૫૪.

૨–દેશીનામ–દુધલો (ગુજ); મીઠા ઇંદ્રજવનું ઝાડ (ગુ-); कालाकुडा, काळाकुडा (म०); कालाइंद्रजौ (हिं०); श्वेतकुटज, कृष्णकुटज (सं०).

૩–વર્ણન–દુધલનું ઝાડ ૧૦ થી ૨૫ ફીટ ઉંચું થાય છે. તેમાં નાહાની નાહાની ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. થડ ઘેરા રીંગ કે કથ્થઇ રંગનાં, સુંવાળાં અને અણીવાળાં હોય છે. ઝાડ શિયાળામાં રંગનું સુંદર અવસ્થાવાળું ખીલવું શરૂ થાય છે, ત્યારે એનાં ઝાડ ઘણું સુંદર દેખાય છે. શીંગો (ફળ) ઘણી લાંબી, પાતળી, અને જોડી જોડી ઝુમખામાં લટકતી હોય છે. તે બહુધા શિયાળે પાકે છે. તે વેળા પણ શીંગો સાથે એનાં ઝાડોનો દેખાવ ઘણો અજાયબ જેવો લાગે છે.

દુધલાનો કોઇ પણ ભાગ ઝખમી કરતાં તેમાંથી દુધ નીકળે છે, તે ઝેરી છે

મૂળ–ઉપરથી ભૂરાસલેના ધોળા અને અંતરથી પીળાસલેના રંગનું હોય છે. તેમાંથી જાડા અને ભારીક રેસા જેવા કેટલાક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તેની છાલ ઉપરથી ખડબચડી, જાડી, પોચી ને બરડ હોય છે. તેમાંથી દુધ નીકળે છે. એની વાસ ઉમ હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ભસ્મી કે ફીકા ધોળા રંગની હોય છે. તે હાથનાં કાંડાંથી સાથળ જેવી જાડી હોય છે. પણ ઘણુંકરી તેની ડાંડી સાધારણ વળી જેવી જાડી અને તેનીજ સીધી નીકળેલી હોય છે. તેપર ધોળાં કે ભસ્મીવર્ણાં છાપાં હોય છે. કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર ભૂરાં છાંટણાં હોય છે.

પાન–સામસામાં હોય છે. તેની દીટડી ૧ થી ૪ લાઇન લાંબી હોય છે. તે સાંધાથી છુટેલી હોય છે. તેથી પાન જરા સુકાય છે કે તે તરત શાખાપરથી ખરી પડે છે. પાન ૩ થી ૬ કે ૧૦ ઇંચ લાંબાં, અને ૧ થી ૪ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેને દેખાવે લાંબી, ને સાંકડી અણી હોય છે. ને દીટડી પાસે પાનની કોર સાંકડી અથવા ગોળાઇનેની કે જરા વિભાજિત હોય છે. ને તે બહુધા વિષમ હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો, કે ઘેરા લીલો, અને નીચેનીનો ઘણો ફીકો હોય છે. પાનની નસો ઉપરની સપાટીએ અંદર બેસતી ને નીચે નીચે બહાર નીકળતી હોય છે. તે ઘણુંકરી સમાંતર હોય છે. ને તેની ૬ થી ૧૨ જોડી હોય છે. તે પ્રથમ નાખી પણ પાન ઘરડું થવા આવે છે ત્યારે નીચેની બાજુ વિશેષ બહાર નીકળેલી દેખાય છે.

ફૂલ–શાખાઓને છેડે લીલા રંગની દિગંતી અથવા નિશાખી ઝીણી સળીઓ નીકળે છે. તેપર ફૂલના ઝુમખા આવે છે. તે ૩ થી ૫ ઇંચ વ્યાસના હોય છે. ફૂલની સુગંધ મધુરી હોય છે, પણ પાસેથી જરા તીખી લાગે છે. ફૂલનો વ્યાસ ½ થી ¾ કે લગભગ ૧ થી ૧½ ઇંચનો હોય છે. પુષ્પપત્રો સૂક્ષ્મ હોય છે. ફૂલની દીટડી ½ થી ¾ ઇંચ લાંબી, અને લીલા રંગની હોય છે. તેપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ–૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો લીલા રંગનાં અને પાંખડીથી ઘણાં ટુંકાં હોય છે. તેપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. એ પત્રો દરેક કિનારમાં અને મધ્યમાં જરા જરા વાંકાંચુંકાં હોય છે. બહુધા છુટાં હોય છે. તેની કોર બારીક પડતી ને ઝિણા અવયવ રૂપથી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-૫ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે. તેની પાંખડીઓ તળિયેથી ત્રોકાણિ નળી જેવી થએલી હોય છે, અને મથાળે તેના પાંચે ઉંડા સાંકડા લાંબા, લંબગોળ, જુદા દેખાતા અને પસરાતા હોય છે. પાંખડીપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી, અને કેટલાક કડપર્ણવાળા, ઝાલર જેવા, સફેદ તંતુઓ ઉભા ને આડાઅવળા આવેલા હોય છે.

પુંકેસરો-૫ હોય છે. તેના તંતુઓ સૂક્ષ્મ ને તળિયે જરા પહોળા થએલા હોય છે. તે પાંખડીની નળીનાં મુખ પાસે આવેલા હોય છે. તેઓના પરાગકોષ એક બીજા સાથે ચોંટેલા બીજા તરફ એકબીજાની અણીવાળી ટોપી જેવા થઇ રહેલા હોય છે. તેના નીચલા ભાગમાં સફેદ વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પરાગકોષની કોર અને વચલી બાજુ પીળા ભૂરા રંગની હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ૧: પણ ગર્ભકોષ ઉભા બે હોય છે. એ બન્નેની નલિકા ઉપર જતાં એક થઇ ગએલી હોય છે. તેનાપર રેતીનાં ઘડીઆળ અથવા ડમરૂ ઘાટનું નલિકાગ્રમુખ આવેલું હોય છે. તે પરાગકોષથી બનેલી શંકુઆકાર ટોપી નીચે ઢંકાએલું હોય છે.

ફૂલ-શીંગ પ્રથમ પીળા લીલા રંગની હોય છે. પણ પાછળથી કાળાશપડતા રંગની થઇ જાય છે. તે ૧ થી ૧½ ફૂટ લાંબી અને ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ પહોળી હોય છે. તે લીસી ને ચળકતી હોય છે. તે કારીખડાની શીંગો પેઠે બબે ભેળી આવેલી હોય છે. તે ચાર્મા ઓટીને અને ટેરવાં પાસે એક બીજાને ચોંટેલી હોય છે. તેની ઉપલી બાજુ સળંગ ઉભી નીક હોય છે, જે શીંગ પાકે ચીરાઇને તેમાંથી બીજ નીકળી ખરી પડી જાય છે. એની શીંગમાં પણ કારીખડાનાં બીજ જેવાં જ લાંબાં ભૂરા રંગનાં ઘણાં બીજ હોય છે.

બીજ-લગભગ ½ ઇંચ લાંબાં અને કારીખડાનાં બીજ જેટલાં કે તેથી સહેજ પહોળાં હોય છે. રંગ પણ તેના જેવાંજ અથવા તેથી જરા પીળા રંગનાં હોય છે. તે એક છેડે અણીઆળાં ને બીજે ચપટાં ને સફેદ હોય છે. તેનાપર એક બાજુ ઉભી સફેદ નીક હોય છે, અને બીજી બાજુ ઉભી નસો જેવી ભાત હોય છે. બીજને ચપટે છેડે રેશમ, ચળકતા, રૂપેરી મૃદુ વાળની ૧½ થી ૨ ઇંચ લાંબી પીંછી હોય છે. બીજ મધુ ભાતવાળાં હોય છે. તેને તોડતાં અંદરથી પીળાશપડતો ધોળો તેલીયો મગજ દેખાય છે, જેની વાસ ઢોરનાં દૂધ જેવી અને સ્વાદ તેલીઓ અને તુરો લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઝેરી, ગરમ અને શીતલ.

૬-ઉપયોગ-દુધલાનાં પાન અને ડાંખળી સૂકી છાશ પાણીમાં ઘસી સંધિવાના સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં પાન ઢોર ખાય છે. એની છાલ અને પાન રંગના કામમાં વપરાય છે. એની મધુરી વાસવાળાં સફેદ સુંદર ફૂલ શિવ અને હનુમાનને ચડે છે. એનાં બીજને મીઠા ઇંદ્રજવ કહે છે. એમાં કારીખડાનાં બીજ જેવી કડવાશ હોતી નથી તેથી તે વિશેષ વપરાતાં નથી. પણ ઘણીવાર કડવા ઇંદ્રજવની સાથે આ ઇંદ્રજવનો ભેગ થએલો જોવામાં આવે છે. મીઠા ઇંદ્રજવની પણ સાકરની સાથે પ્રમેહ અને સંગ્રહણી ઉપર ફાકી ભરાવે છે. દુધલાનું લાકડું સાધારણ કઠણ, ધોળું અને લીસું હોય છે. તેને પાલીશ કરવાથી તે હાથી દાંત જેવું સુવાળું અને ચકચકીત થાય છે. તેથી તે સંઘાડીઆના કામમાં આવે છે. એના લાકડાનાં લાકડીઓ, રમકડાં, ડબીઆ, દાંતીઆ, અને ખેતીના ઓજારોના હાથા વગેરે બનાવવામાં આવે છે.

દુધલાનું દૂધ માણસના ખાવામાં આવે તો મૃત્યુ થાય એવું ઝેરી છે, એમ કહેવાય છે.

૭-સ્થાનક-બરડા ડુંગરમાં દુધલાનાં ઝાડો ઘણાં છવાયાં ઉગે છે. *

એ હિંદુસ્થાનના મધ્ય અને દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-દુધલાનાં ઝાડને તોડતાં તેમાંથી ઘણું દૂધ નીકળે છે. અને એનું લાકડું પણ ધોળું દૂધ જેવું સફેદ હોય છે, માટે એને દુધલો કહેતા હશે. એનાં બીજ કડવાશ વગરનાં હોવાને લીધે એને ભરડીમાં ગોડ ઇંદ્રજવ એટલે મીઠા ઇંદ્રજવ અને એનાં પાન સુકાય છે ત્યારે કાળા રંગનાં થઇ જાય છે તેથી એને કાલાકુડા કહેતા હશે.

વર્ગ-(એપોસાઇનેસી).

નંબર ૩૪૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-W. tomentosa.

(પ્રમાણ-H. III. p. 653; N. p. 180; Watt. VI. part IV. p. 317.

૨-દેશીનામ-રૂંછાળો દુધલો (પો૦બં૦); કાળા કુડા (મ૦); દુધી (હિં૦).

૩-વર્ણન-રૂંછાળા દુધલાનાં ઝાડ ૬ થી ૧૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એની શાખાઓ ચોતરફ પસરાતી હોય છે. પાન લીંબુનાં આકારનાં પાન જેવાં હોય છે. તે શિયાળે ખરી જાય છે. ફૂલ પીળાશસહિત ધોળા રંગનાં આંટદાર આકારમાં આવે છે, અને શીંગો કારતક આસરે પાકે

---

* આ વિશેષ કરીને તે બારડા ડુંગર ભાગમાં ખીલસા કાંટાથી ભાણવાળના ભેંસદેની કડી સુધી ભરાય છે.

દુધલાનાં લાકડાંમાંથી કાથ પીરસવાનાં લાડીઆં બનાવવા માટે તે ઘણી દેવ સ્વરૂપ સારૂંથી ઉત્તેરો આપવામાં આવે છે. આ ઉત્તેરો ઘણુંકરી કાઠિયાવાડ દેકાણે ચાલે છે.

છે. તે દુધલાની પેઠે બખે ભેળી હોય છે. એનાં પાન અને કોમળ શાખાઓપર ભૂરા વાળની ગીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એને જખમી કરતાં એમાંથી પીળાસલિતા રંગનો ચીકણો દૂધ જેવો રસ નીકળે છે.

મૂળ–ઉંડાં એસેલાં હોય છે. ખીલામૂળમાંથી થોડા લાંબા, અને તેમાંથી ઝીણા ફાંટા ફૂટેલા હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–એની ડાંડીપરની છાલ ભૂરા ધોળા રંગની, પોચી અને ખડબચડી હોય છે, તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. અંતરછાલ રેસાવાળી અને મજબૂત હોય છે. એનું લાકડું મજબૂત અને સફેદ હોય છે, શાખાઓ ભૂરા રાતા રંગની હોય છે, તેની છાલપર ઉભા ચીરા અને ભૂરા કે સફેદ રંગનાં છાંટણાં આવેલાં હોય છે.

પાન–સામસામાં, ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૨ થી ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં, તેનાં ટેરવાં લાંબી અણીવાળાં, અને તેની ડીટડી ઘણી ટુંકી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ મેશ લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. તે બન્ને સપાટીપર ચળકતા ભૂરા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પાનની નસો ઘણુંકરી સામસામી અને નીચેની સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાન સુકાય છે ત્યારે કાળા ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે.

ફુલ–પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ શાખા પ્રતિશાખાઓવાળી હોય છે, તેથી ફૂલો ગુચ્છાની પેઠે આવેલાં દેખાય છે. ફૂલ દુધલાનાં ફૂલ કરતાં મ્હોટાં હોય છે, તે ૧ થી ૧½ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે.

ફુલ–એની શીંગો પણ દુધલાની શીંગો પેઠે ઝાડપર નીચી ઝુકી રહેલી હોય છે, તે ઘેરા લીલા કે કાળા રંગની હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ ખડબચડાં ભૂરાં કે સફેદ છાંટણાં હોય છે. શીંગ ½ થી ૧ ફુટ લાંબી અને ½ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તે બે બાજુએ ચપટી અને બે નીકવાળી હોય છે, આ નીકની બાજુએથી બે શીંગો એક બીજીને ચોટેલી હોય છે, એટલે તે સલંગ તેનાં ટેરવાંની અણી સુધી તે એકજ શીંગ હોય એમ દેખાય છે, (દુધલામાં તે ફક્ત ટેરવેજ એક બીજાને ચોટેલી હોય છે, તેથી બે શીંગો જૂદી સ્પષ્ટ દેખાય છે.) પણ એ નીકપરથી શીંગ ચીરી હોય તો તે સહેલાથી ઉભી ચીરાય છે, અને બે શીંગો ઠેઠ ડીટડી સુધી સલંગ એક બીજીથી છુટી પડે છે. એ દરેક શીંગમાં ઇંદ્રજવ જેવાં ઘણાં બીજ હોય છે.

બીજ–૩ લાઇન લાંબાં અને ઇંદ્રજવ જેટલાં પોહોળાં હોય છે, તે એક છેડે અણીવાળાં ને બીજે સફેદ ચળકતા વાળની પીછીવાળાં હોય છે. બીજ અંદરથી સફેદ, તેલીયા મગજ જેવું ને તુરા સ્વાદવાળું હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–મૂળ, છાલ અને પાન.

૫–ગુણદોષ–વિષહર અને શોથઘ્ન બાહ્યોપચારમાં.

૬–ઉપયોગ–એનાં મૂળની છાલ સર્પ અને વીંછીના ડંખપર ચોપડાય છે. એનાં [illegible] અને શાખાઓની છાલ તેમજ પાન વાટીને રસવિકારના સોજાપર લગાડવામાં આવે છે. પાન અને છાલ રંગના કામમાં વપરાય છે. લાકડું વાળ ઓળવાની કાંસકી, દંતીઆ અને સાધારણ રમકડાં બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. [illegible] વનસ્પતિ પણ ઘણી ઝેરી ગણાય છે.

૭–સ્થાનક–બરડા ડુંગરમાં ઘણી જગોએ ઉગે છે. એ હિંના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–એનાં પાનપર ભૂરા વાળની રૂંછાળ હોય [illegible] માટે એને રૂંછાળોદુધલો કહે છે.

૫૬–N. O. ASCLEPIADEÆ.

વર્ગ–એસ્કલેપિયેડી–આકડા અને ચમાર દુધીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુકું વર્ણન અને ગુણદોષ:–આ અત્યંત ઝેર અને નવાઈ જેવાં ફૂલવાળા, દૂધવાળા (દૂધઝેરી) મોટા વર્ગમાં નાહાના છોડવા અને ઝાંડવાં થાય છે. તેમાં વિશેષ કરી વેલા હોય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિને પાન ઘણુંકરી સામસામાં અને કવચિતજ આંતરે આવે છે. તે અખંડ કોરવાળાં અને બહુધા જાડાં હોય છે. ઉપપત્ર હોતાં નથી. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ ઘણુંકરી પત્રકોણમાંથી અથવા પત્રકોણને આંતરીને નીકળેલી હોય છે. તેનાપર છત્રાકાર કે ગુચ્છાની પેઠે ફૂલો આવે છે. ફૂલ વિશેષકરી નૈયમિક (regular) હોય છે. (ઘણુંકરી Ceropegia ની જાતમાં તે ફીડામારીનાં [illegible] જેવાં લાંબાં હોય છે.) પુ૦ બા૦ કોષ અધ:સ્થાયી અને ૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો અથવા પત્રોના દાંતા ઘણુંકરી ઉપરાઉપર આવેલા અને કાયમી હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયેથી ઘણુંકરી જોડાઈને નળી જેવી બનેલી અને મથાળે તેના છેડાની કોર એક બીજાને લગોલગ અથવા ઉપરાઉપર આવેલી હોય છે. તેની નળી અથવા મુખ પાસે બહુધા વાળ જેવા ઝીણા તંતુઓનું, કે કડપતાં અથવા છેડાઓનું કુંડાળું હોય છે. તે પાંખડીઓનો મુકુટ (corolline corona) કહેવાય છે. પુંકેસરો ૫ હોય છે. તેના તંતુઓ છુટા અથવા એક બીજા સાથે અને તેના છેડાઓથી બનેલ મુકુટ (Staminal corona) ની સાથે જોડાઈને તે સ્ત્રીકેસરની ચોતરફ એક નળી ત્ર્યંબની પેઠે આવેલા હોય છે. પરાગકોષ ૨ પોલાણ

જોડાયલા અથવા છૂટા હોય છે. તે ઓકિસરામુખને લાગેલા હોય છે. પરાગના સમુદાય રવાદાર અથવા મીણ જેવા મૃદુ હોય છે. તે પરાગકોશની દરેક પોલમાં એક અથવા બે હોય છે. આ સમુદાય બારીક તંતુઓ કે બે થાપાથી જોડાયલા હોય છે. ઓકિસર ૧ ઉર્ધ્વસ્થાયી હોય છે. પણ તેના ગર્ભાશયનાં બન્ને ખાનાં (carpels) એક બીજાથી તદન જૂદાં હોય છે. એ બન્ને ખાનાંપરની નલિકા પણ જૂદીજ હોય છે. પણ તે બન્ને નલિકાઓ ઓકિસરાગ્ર એટલે નલિકાગ્રમુખની અંદર જોડાઈને એક થયેલી હોય છે. ઓકિસરગર્ભાશય અને નલિકા પુંકેશરોથી બનેલા સ્થંભ કે મુકુટની વચમાં ઢંકાયલાં હોય છે. નલિકા અથવા ઓકિસરાગ્રમુખ ઘણુંકરી પંચકોણ, ટુંકું, ચપટું અને પરાગકોષની વચ્ચે ઢંકાયલું હોય છે. અથવા તે તેઓથી ઉપર નીકળી લાંબા અગર ટુંક સાદા કે વિભાજિત સ્થંભ જેવું દેખાતું હોય છે. આદિબીજ ઘણાં અથવા થોડાં હોય છે. તેની ગર્ભાશયના દરેક ખાનાંમાં બે હાર થયેલી હોય છે. ફલ ટુંકી કે લાંબી બે (બેવડી) શીંગ જેવાં હોય છે. બીજ ચપટાં, ચપટી કોરવાળાં અને મથાળે લાંબી સફેદ વાળની સુંદર પીછીવાળાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિનાં ફૂલોના અવયવોની રચના ઘણી બારીક અને વિચિત્ર છે. આ વર્ગ કલ્હેરના વર્ગને ઘણોજ મળતો છે. એટલુંજ નહી પણ આ વર્ગની વનસ્પતિનાં ફૂલો તપાસ્યાં ન હોય ત્યાં સુધી એ બે વર્ગની વનસ્પતિ એક બીજાથી ઓળખવી ઘણી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. કેમકે એ બન્ને વર્ગમાં દૂધ નીકળે છે, બન્નેમાં પાન સામસામાં હોય છે, બન્નેનાં ફલ બેવડી શીંગો જેવાં હોય છે, અને બન્નેમાં બીજને છેડે મૃદુ વાળની પીછી હોય છે. પણ આ વર્ગનાં ફૂલોમાં જે પુંકેશરોનો અજાયબ જેવો મુકુટ, તેના પરાગકોશની અને ઓકિસરાગ્રમુખની રચના જોવામાં આવે છે એવી બીજા કોઈ પણ વર્ગમાં જોવામાં આવતી નથી. તેથી આ વર્ગનાં ફૂલોનો સારી રીતે એકવાર અભ્યાસ કર્યાં પછી આ વર્ગની વનસ્પતિ બીજા કોઈ પણ વર્ગની વનસ્પતિથી તરત ઓળખવી સેહેલ થઈ પડે છે.

આ વર્ગનાં ફૂલોની અટપટી રચના વિષે પ્રખ્યાત વનસ્પતિવેત્તા સર. જે. ડી. હુકર તથા રેવરન્ડ. એ. કે. નેર્ન સાહેબ નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—

"The analysis of the plants of this order is most difficult, and in dried specimens never satisfactory, from the fleshiness and complexity of the coronal processes and anthers. I have spent many months over the Indian ones, and have kept pretty close to the generic limits adopted in the "Genera Plantarum" I have, however, been obliged to abandon the tribe Stapeleæ, to suppress Vincetoxicum, and to propose several new genera."

(SIR, J. D. HOOKER).

"It comes near to the last, but the staminal crown, which outwardly is not the least like the stamens and pistil in any other plants, is quite peculiar to this order."

(REV. A. K. NAIRNE).

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં આકડો સૌથી પેહેલે નંબરે ઔષધોપયોગી છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઝેરી, માદક, ગ્રાહી, ઉપલેપક, શોધક, વાન્તિકારક, ક્ષોભક, સ્વેદલ તથા શોપ જ્વર અને કાસ આદિ ગુણો રહેલા છે.

વર્ગ–(એસ્કલેપિયેડી).

નંબર ૩૪૬.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Hemidesmus Indicus.

દ્દષ્ટાન્ત–H. IV. p. 5. N. p. 183. Watt. IV. p. 219. રૂ. નિ. પા. ૭૪.

૨–દેશીનામ–કાગડીઓ કુરેર (પો૦), ધુરીવેલ, ઉપલસરી, ઉસબો, ઉસબામગરબી, (ગુ૦); अनंतमूळ, उपरसाल, लहानकवळी. (म०); मगरबू, हिंदीसालसा (हिं०); सारिवा, उत्पलसारिवा (सं०).

૩–વર્ણુન–કાગડીઆ કુરેરના વેલા ૫ થી ૧૫ ફીટ લાંબા થાય છે. એમાં ઘણુંકરી લાંબાં, સાંકડાં અને તેજસ્વી પાન આવે છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ, લીલાશલેતા પીળા કે સહેજ જાંબુડીછાયાવાળા રંગનાં ભાદરવા આસુમાં આવે છે. અને કારતક માગશરમાં શીંગ (ફલ) તૈયાર થઈ જાય છે. કોઈ કોઈ જગોએ એના વેલામાં ઉન્હાળે પણ ફૂલો જોવામાં આવે છે.

મૂળ–સ્લેટપેનથી તે ટચલી આંગળી જેવાં જાડાં, બહારથી ઘેરા ભૂરા કે કાળાશલેતા રંગનાં, ને અંદરથી ફીકા ધોળા રંગનાં હોય છે. એની ઉપર ઉભી કરચલી પડેલી હોય છે. એ ઘણુંકરી પીપરીમૂળના ગોટા જેવાં ગાંઠાગડબાવાળાં હોય છે. એની વાસ કપુરકાચલીને મળતી તોપણ તેના જેટલી મધુર હોતી નથી, ને જરા તીખી હોય છે. સ્વાદ સહેજ ચીરપરો, તેલીયો,

મીઠો ને ગળચટો લાગે છે. તાજાં મૂળને તોડતાં તેમાંથી દૂધ નીકળે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–સુતળીથી તે સ્લેટપેન જેવી જાડી, ખડબચડી, ભૂરા, કાળા, કે વખતે જાંબુડા રંગની અને ભૂરા કે ધોળા વાળની રૂંવાટી અને ટપકાંવાળી હોય છે. તેને તોડતાં તે તરત તુટતી નથી ને તુટે છે ત્યારે તેમાં સફેદ ચળકતા ઝીણા રેસાઓ દેખાય છે. ને તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. ડાંડીપર તુટક તુટક ઉભી લીંટીઓ અને કરચલી હોય છે. ડાંડી તાર કે સુતળીનાં ગુંચળાંની પેઠે ઝાડી અગર ઘાસ કે ઝાડવાંમાં વીંટળાયેલી હોય છે.

પાન–સામસામાં આવે છે. તેની ડીંટડી બહુ ટુંકી હોય છે. એનાં પાનનો આકાર બે ચાર તરાહનો થાય છે. ને કોઈવાર લંબગોળ અને બુઠ્ઠાં ટેરવાંવાળાં અથવા ટેરવે સૂક્ષ્મ અણીવાળાં હોય છે ને કોઈવાર તે ઝીણાં ને લાંબાં, લાંબી અણીવાળાં હોય છે, અને કોઈવાર તેનાં ટેરવાં અર્ધચંદ્રની ખાંચવાળાં હોય છે. જ્યારે એનાં પાન ઘણાં નાનાં હોય છે ત્યારે તે ઘણુંકરી ઝીણાં અને લાંબી અણીવાળાં હોય છે, અને તેની ઉપરની સપાટીપર વચ્ચોવચ સફેદ પટી હોય છે. પાન ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧½ ઇંચ પહોળાં, અથવા ને ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ પહોળાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી ચળકતી, ઉપરની ઘેરા લીલા રંગની અને નીચેની ધોળાશવાળી ફીકી હોય છે. પાનની કોર ઘણુંકરીને જાંબુડા રંગની ને વખતે તેની નીચેની સપાટી પણ જાંબુડી ઝાંખવાળી હોય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ જરા ખટાશવાળો તૂરો હોય છે.

ફૂલ–પત્રકોણમાંથી ફૂલની ઝુમખીઓ નીકળેલી હોય છે. તેની બહારની ટીંટડીઓપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી, અને પીળાં, અણીઆળાં વાળની રૂંવાટીવાળાં પુષ્પપત્રો [illegible] આવેલાં હોય છે. ફૂલ બપોર વખતે બહુધા ઉઘડે છે, અને તે તોડવા પછી તરત પાછાં બંધ થઈ જાય છે.

પુષ્પકોષ–[illegible] ૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો જાંબુડા રંગનાં ને રૂંવાટીવાળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યંતરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ ને [illegible] આકારની હોય છે. તે જાડી, ૫૦ [illegible] કોષની પત્રોથી લાંબી, ઘેરૂં બહાર જાંબુડી ઝાંખવાળી અને અંદર લીલાશવાળા પીળા રંગની હોય છે.

પુંકેસરો–૫ હોય છે.

સ્ત્રીકેસરો–૨ હોય છે.

શીંગ–(ફળ) શીંગો ૨ સામસામી આવેલી હોય છે. (પણ ને એકજ ફળનું વર્ણન છે) ને પ્રથમ લીલા રંગની હોય છે. પણ પાછળથી ફીકી કે ધેરૂ જાંબુડા રંગની થઈ જાય છે. તેનાં ટેરવાં સાંકડાંથઈ બુઠ્ઠી અણીવાળાં હોય છે. ટેરવાંની અણી હાથીની સૂંઢની પેઠે જરા અંદર વળેલી હોય છે. શીંગની ઉપરની બાજુ જરા ચપટી ને તેપર ઉભી નીક હોય છે. શીંગની સપાટી ઉપર ધોળા વાળની ઝાંખી રૂંવાટી હોય છે. શીંગ ૪ થી ૫ ઇંચ લાંબી ને ૧ થી ૧½ કે વખતે ૨ લાઇન પહોળી હોય છે. કાચી શીંગ તોડતાં તેમાંથી દૂધ નીકળે છે જે થોડીવારમાં ઘટ્ટ થઈ જાય છે. શીંગની અંદર વચ્ચોવચ રાતા રંગની સળી હોય છે, ને તેની બાજુએ સફેદ રેશમી વાળની પીંછીવાળાં ચપટાં ઘણાં બીજ આવેલાં હોય છે. શીંગની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ તૂરો હોય છે.

બીજ–પ્રથમ પીળાં હોય છે, પણ પાછળથી પીળાં, ભૂરાં કે કાળાં થઈ જાય છે. તે એક બાજુ જરા લાગતાં ને બીજી બાજુ વચ્ચોવચ એક ઉભી નસ અને ખાડાવાળાં હોય છે. તે લગભગ ૨ થી ૨½ લાઇન લાંબાં હોય છે, બીજ ચપટાં અને ટેરવાં તરફ સાંકડાંથઈ બુઠ્ઠી અણીવાળાં હોય છે. એ અણીપર સફેદ રેશમ રૂપાં જેવા ચળકતા સફેદ અત્યંત ઝીણા વાળની આશરે ૧ ઇંચ લાંબી પીંછી હોય છે. જ્યારે શીંગ ફાટીને બીજ બહાર નીકળે છે ત્યારે બીજની ચોતરફ એ પીંછીના વાળ ફેલાઈ એક છત્રીની માફક ગોળાકાર થઈ, વચમાં બીજને લઈ, તે હવામાં ઉડવા માંડે છે. અને જે જગોએ તે સર્વ શક્તિવાન પ્રભુની તે બીજને ઉગાડવાની ઇચ્છા હોય છે ત્યાં તે ઉતરે અથવા પડે છે. એનું બીજ જ્યારે હવામાં ઉડે [illegible] ત્યારે તે વિમાનમાંજ બેઠું હોય કે નહિં એવો ભાસ થાય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–મૂળ.

૫–ગુણદોષ–વિરપુષ્ટકારી પૌષ્ટિક, શિતલ, દીપક મૂત્રલ અને સ્વેદલ.

૬–ઉપયોગ–કામડીઆ કુરેસની મૂળનો ક્વાથ ઘી, હરીઆળાં અને મિશ્રીની સાથે સપિત્ત, શિરોઘટ, [illegible] [illegible], ખજવાળ, ઢપેશાની બદબાસ્ત, આંચી અને રોગ પ્રકર ઉપર આપવામાં આવે છે. સારસાપરીલા જે જે દરદોમાં આપવામાં આવે છે તે તે દરદોમાં તેની જગ્યાએ કામડીઆ કુરેસનું મૂળ વપરાય છે. માટે એને દેશી સારસાપરીલા (Indian Sarsaparilla) કહે છે. અને વિલાયતથી આવતી ખરી સારસાપરીલા જે પણ ઘણી ચીકણી વેલ (Smilax officinalis)નાં મૂળીયાં છે. તેને જમૈકા સારસાપરીલા કહે છે. ડૉ. ડી. કે. અને વગેરે ઉપર કામડીઆ કુરેસનાં મૂળનો ઉપયોગ કરે અને [illegible] [illegible] ઇંગ્રેજોને પણ પસંદ છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ટુકડે ટુકડે આપેલાં હોય.

ા ને ઉપર પણ એનાં મૂળનો કાઢો જીરાની સાથે પાય છે. શિરોરોગ અને આંટીનાં દરદોમાં કાગડીઆ કુડેરનાં મૂળનો કાઢો આયોડાઇડ ઓફ પોટાશીયમ ી સાથે અપાય છે. તેથી નરમ ફાયદો જણાય છે. ગનોર ઉપર કાગડીઆ કુડેરનાં મૂળ, ગળો, પાપડનાં ાન, આંબાનાં પાન, અરડુસીનાં પાન, અરજુનનાં પાન, ાંસનાં પાન, પરવટ, પેરનાં પાન, પેરની છાલ, કરીઆતું, કરાઆત અને સીસમાનાં પાન એ સર્વે દવાઓ મિશ્ર કરી એના કાઢાની બાફ દઈને આખે અંગે ચોપડવામાં આવે છે, તેમજ એ કાઢો પવાય પણ છે.

"ઉપલસરીને દાંતપર ઘસવામાં આવે તો તેથી દાંત દુખતા મટે છે. તે વાટીને માથે ચોપડવામાં આવે તો માથાનું શુળ મટે છે. ઉપલસરીનું મૂળ મીઠું, ચીકાસવાળું, લોહી સુધારનાર તથા પૌષ્ટિક ગણાય છે. પીશાબનો ધારો પી.ગો. ટીમ થઈ ગયો હોય તો તેનો આ કરી પીવરાવાય છે. તાવમાં ભૂખ લાગતી ન હોય ત્યારે તેજ આ પાવામાં આવે તો બહુ ફાયદો બતાવે છે. ઉપલસરી એકલી કદી વપરાતી નથી. પણ તે બીજા દવા અને તે તે દરદને લાયક પદાર્થો સાથે મેળવી વપરાય છે. ઉપલસરી, વાવો, મોથ, કડુ અને સુંઠ એ સર્વે પદાર્થો સમભાગે લઈને ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૮ કે ૧૦ વાલ દિવસમાં બે વખત પાણી સાથે આપવામાં આવે તો કઠેલ દરદોનો નાશ કરે છે." (પે. હા. મ. મે.)

"મનાવર–સારિવાદિકવાથ–અનન્તમૂળ, સ્યામલતાનું મૂળ (કાળીસારીવાનું મૂળ અથવા બીજી સારીવાનું મૂળ), ઈન્દ્રવારૂણાનું મૂળ, અને ધોળી મૂ અધર્ા ૨ તોલો લઇ તેને બત્રીશ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૮ તોલા પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું અને તે પીપર તથા ગુગળ સાથે રૂપિઆ ૪ ભાર સવારે તથા ૪ ભાર સાંજરે પીવું. તેનો ગુણ–પૌષ્ટિક, મૂત્રલ અને સ્વેદલ છે.

આ દવા ઉપદંશથી બગડેલું લોહી સુધારે છે. સંધિવા, શિરોરોગ, ચામડીનું ખરી પડવું અને ઉપદંશના દરદોમાં તે ઘણી ઉપયોગી છે. એનો કવાથ લેવાથી તૃષા, વમી અને ઉબકો બંધ થાય છે. પેશાબ સારૂ ઉતરે છે, પસીનો આવે છે. અને જ્વરની અંદર સારો ફાયદો થાય છે. અનંતમૂળને કેળનાં પાનમાં બાંધી તેને ખુબ શેકવું પછી તેને જીરાં ને સાકર સાથે લઈ જવું. તેથી ઉનવા પેશાબમાં થતી બળતરા શાન્ત થાય છે. અને મૂત્રમાર્ગના વરમની અંદર ફાયદો થાય છે. કેટલીક લખને ઉપયુ સાકરવાળું ચૂર્ણ ઘી સાથે લેવાય છે. તેની મૂત્રલઅસર ઘણી સરસ છે. પાંચરૂપિઆભાર અનન્તમૂળ (બન્ને સારીવા સાથે) ને પચાસ રૂપિઆભાર પાણીમાં નાંખી તેનું હીમ કરી તે હીમ પીવાથી પીશાબ પુષ્કળ થાય છે, ને પસીનો પુષ્કળ આવે છે, જે જ્વરાદિકની અંદર ફાયદો કરે છે. તે પાચક છે ને ભૂખ લગાડે છે.

માત્રા–અનંતમૂળ–૦। થી ૦॥ તોલો, સારિવાદિકવાથ ૪ તોલા." (ડા. વી. ડી.)

"સારીવા ધાતુને વધારે છે, ખરજ, કોઢ, તાવ, શરીરની દુર્ગંધ, મંદાગ્નિ, દમ, અરૂચી, આમ, ત્રિદોષ, વિષ, રક્તરોગ, પ્રદર, કફ, અતિસાર, તરસ, બળતર, મૂત્રની વેદના, ક્ષયરોગ એ સર્વ રોગને હરે છે." (રે. કૃષ્ણાયણ.)

૭–સ્થાનક–એના વેલા કાંઈ કે પથ્થરવાળી રેતાળ જમીનમાં તેમજ ચુનાપથ્થરવાળી જગાઓમાં અને વિશેષ કરી કુમળી ચીકણી માટીવાળી કઠણ જમીનમાં ઉગતા જોવામાં આવે છે.–એ કોંકણ, કાઠિયાવાડ, દક્ષણ અને ઉત્તર હિ૦માં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન એની કોઈ કાગળાની ચાંચ જેવી લાંબી થાય છે, અને પાન પણ પહોળાશીને મુધાકુડેર જેવાં લાંબાં થાય છે, ને પરથી એને કાગડીઓ કુડેર કહે છે. કાગડીઆ કુડેરનાં તાજાં મૂળમાં મધુરી સુગંધ અને મીઠાસયેનો સ્વાદ હોય છે. પણ જેમ જેમ તે જુનાં થતાં જાય છે તેમ તેમ તેમાંથી સુગંધ અને સ્વાદ ઓછાં થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ પણ આખરે નાબુદ થઈ જાય છે, માટે એનાં જુનાં થયલાં મૂળ ઓષધ તરીકે વાપરવાને લાયક રહેતાં નથી.

આર્યઆયુર્વેદમાં સારિવા બે જાતની છે. એક શ્વેતસારિવા અને બીજી કૃષ્ણસારિવા. શ્વેતસારિવા એ ઉપલસરી (Hemidesmus Indicus) લાગે છે અને કૃષ્ણસારિવા તે (Cryptolepis Buchanani) હોય એમ જણાય છે, કેમકે મરાઠીમાં અનંતમૂળને સાહાનકાવળી અને કૃષ્ણ સારિવાને મોઠીકાવળી અને કાળીકાવળી કહે છે. તેમ અનંતમૂળના વેલા મોઠીકાવળીના વેલાઓ કરતાં નાહાના થાય છે અને તેના જેટલા કાળા થતા નથી માટે શ્વેત અને કૃષ્ણ એમ બે ભેદ પડેલા જણાય છે. પણ ઉદયચંદ દત્તને અધારે ડા૦ ડિમક અને વોટ (Ichnocarpus frutiscens)ને શ્યામલતા કહી છે. અનંત-મૂળ ને કેટલાક કપુરીમધુરી પણ કહે છે અને તેની જગોએ ઓષધી તરીકે વાપરે છે–પણ કાઠિયાવાડમાં ઘણે ભાગે ગોરખગાંજાનાં મૂળ કપુરીમધુરી ને નામે વપરાય છે–જુવો નં૦ ૪૭૨.

વર્ગ–(એસ્કલેપિયેડી.)

નંબર ૩૪૭.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Oxystelma esculentum.

દષ્ટાન્ત–H. IV. p. 17; N. p. 184; Watt. V. p. 675.

૨-દેશીનામ-નારોટ(પો૦); જલદુધી(ગુ૦), દુધતાની, ધુદ્દાની (મ૦); दुधलता (हि०); तिक्तदुग्धा, दुग्धिका (सं०).

૩-વર્ણન આ નારોટ અથવા જલદુધીની વેલ ઘણી પાતળી હોય છે. તે લાંબી વધી પાસેનાં ઝાડવાં કે ઘાસ વગેરેપર આડી અવળી ઘણી શાખાઓ મેલી ફેલાયલી ને વીંટળાયલી હોય છે. એની ડાંડી સુતળી જેવી પાતળી અને નરમ હોય છે. એને જખમી કરતાં એમાંથી દૂધ નીકળે છે પાન લાંબાં ને સાંકડાં હોય છે. ફૂલ ધોળાં ગુલાબી અને જાંબુડી ભાનકવાળાં હોય છે. શીંગ (ફલ) લાંબી ને જરા જાડી હોય છે. એનાં પાન શિયાળે ખરી જાય છે. અને ચોમાસાંની શરૂવાતમાં વરસાદ પડતાં જ તે પાછાં આવે છે. ને તેની સાથે ઘણુંકરી ફૂલ પણ આવે છે. એના વેલા ફૂલ સોતા ઘણા મનોહર લાગે છે.

મૂળ-પાતળાં અને લાંબાં હોય છે. જ્યારે એ વેલ પાણી કાંઠે હોય છે ત્યારે એનાં મૂળ વધારે પાતળાં અને તેમાંથી લાંબા ધોળા કે ભૂરા બારીક રેસાઓ નીકળેલા હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી લીલા રંગની કે ભાગ્યે જ જાંબુડી હોય છે. તેને તોડતાં તે ઘણી ચીવટ લાગે છે. ને તેમાં સફેદ બારીક રેસા હોય છે. કોમળ શાખાઓપર આછી રૂંવાટી હોય છે.

પાન-સામસામાં આવે છે. તેની ડીંટડી ઘણી પાતળી ½ થી ¾ ઇંચ લાંબી હોય છે. પાન ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ¾ કે વખતે તેથી જરા પોહોળાં હોય છે. એને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ઘણુંકરી એક સરખા લીલા રંગની હોય છે, પણ નીચેની સપાટીએ વખતે ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. પાનની કોર જરા પાછળ વળેલી હોય છે. તેની વચલી નસ પાછળની બાજુ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. એને આકાશમાં જોતાં તેની ઉપરની બાજુ બીજી નસો અર્ધપારદર્શક દેખાય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર ને સ્વાદ ચીકાસલેતો સહેજ ચીરપરો અને કડવો લાગે છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ પત્રકોણ પાસેથી નીકળેલી હોય છે. તે ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબી હોય છે. તે ઘણી પાતળી ને નરમ હોય છે. તે લીલા રંગની ને તેપર વખતે ધોળાવાળની રૂંછાળ હોય છે. ફૂલની ડીંટડીઓ ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી, વાળની રૂંછાળવાળી, પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીપર અનિયમિત રીતે આવેલી હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ¾ ઇંચથી ૧ ઇંચ જેટલો હોય છે. ફૂલ ધોળાં, સહેજ ફીકી ગુલાબી છાયાવાળાં ને અંદરની બાજુ જાંબુડી ટીશીઓની ભાનકવાળાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તે લીલા રંગનો, ધોળી રૂંછાળવાળો ને પાંખડીઓ કરતાં ઘણો ટુંકો હોય છે

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયેથી જોડાયલી ને મથાળે તેના દાંતા છૂટા ખુલ્લા દેખાતા હોય છે. પાંખડીની કોરપર સફેદ વાળની ઝાલર હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષને તળિયે ૧ મુકુટ હોય છે.

પુંકેસરો-૫ હોય છે. તેને તળિયે પણ ૫ કડપવાળો મુકુટ લાગેલો હોય છે. તંતુઓ ટુંકા, અને જોડાયલા હોય છે. પરાગકોષનાં ટેરવાં પાતળાં, અંદર વળેલાં, અને તેની દરેક પોલમાં એકેક પરાગસમુદાય હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ બીજાસનના લીલા રંગનું ને ચપટું હોય છે. તેનું મથાળું જરા અંદર બેસતું હોય છે.

શીંગ-(ફલ)-શીંગો સામસામી, ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી, ટેરવે સાંકડીથતી અથવા બુઠ્ઠી વાંકવળેલી અને લીસી હોય છે.

બીજ-½ ઇંચ લાંબાં, પોહોળાં ને ચપટાં હોય છે ને તેપર મૃદુ વાળની પીછી હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહી, ઉપલેપક તથા કફ અને શોધક.

૬-ઉપયોગ-એના સુકા વેલાનો ક્વાથ મોઢું પાક્યું હોય તો કોગળા કરાવવાને અપાય છે. તેમજ એના ક્વાથથી નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં વગેરે ધોવાય છે. ગંધક ને મોરથુથુની સાથે એનું દૂધ ભેળવી ખસઉપર ચોપડવામાં આવેછે. એનાં મૂળ અને પાનનો ઉકાળો તાવવાળાને અપાય છે. એનાં તાજાં મૂળ કમળા ઉપર ઓરીસામાં અકસીર દવા ગણાય છે. એનાં ફૂલ અને પાન દુકાળની વખતે ગરીબ લોકો ખાય છે. એના વેલા અને મૂળ ઢોરને ચારા તરીકે અપાય છે.

૭-સ્થાનક-નદી અને વોકળાઓની બીનાસવાળી કોતરમાં, તેમજ પાણી કાંઠે અને ડુંગરમાં ઘરીઆળ ઘાસની સાથે એના વેલા ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એના વેલામાંથી દૂધ નીકળે છે અને એ ઘણુંકરી જલકાંઠે ઉગે છે, માટે એને જલદુધી કહે છે. એનાં ગુલાબી ફૂલ ઘણે છેટેથી દેખાય છે અને જ્યારે એના વેલા ઘાસ કે ઝાડવાંપર વીંટળાયલ હોય છે ત્યારે ફૂલ સિવાય એનો બાકીનો ભાગ તરત દેખાતો નથી, અને કેવળ ફૂલજ દેખાય છે. આ ઉપરથી બર્ડિ (પોરબંદર)ના લોકો એને નારોટ કહે છે બર્ડિના ખેડુ વગેરે લોકો એ ઝાડ કે મોલપર કંઇ રોગ લાગવાથી તેનો કંઇ જુદો દેખાવ દેખાતો હોય તો તેને નારોટ કહે છે.

વર્ગ—(એસ્કલેપિયેડી)

નંબર ૩૪૮.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Calotropis procera.

દ્રષ્ટાન્ત—H. IV. p. 18; N. p. 184; Watt. II. p. 49; ૨. નિ. ૫. ૩૧૧

૨—દેશીનામ—આકડો, રાતોઆકડો નાહાનોઆકડો (પો૦મુ૦); लालमदार, लालरूई, लाल आकड़ा (म०) लाल आक, आक, मदार, लालमदार (हि०); रक्तार्क, अर्क (सं०).

૩—વર્ણન—આકડાનાં ઝાડવાં ૫ થી ૧૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં લાંબી ઉંચી ગાંઠની પાંચરી કેટલીએક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન જાડાં, લાંબાં અને પોહોળાં હોય છે. પાનને ખરખેથી ફૂલના છત્રાકાર તેરા નીકળેલા હોય છે. તેમાં ફૂલ ફીકી કે ઘેરી જાંબુડી છાયા-સેનાં હોય છે. ફૂલ કેરી જેવાં દેખાય છે. તે એક બાજુ વાંકવળેલાં ને પોચાં હોય છે. આકડાનાં આખાં ઝાડ-વાંમાંથી અણગમની વાસ નીકળતી હોય છે અને એનો કોઇપણ ભાગ તોડવાથી એમાંથી પુષ્કળ દૂધ નીકળે છે.

આકડાનાં ઝાડવાંપર ઘણીવાર લીલા કે પીળા રંગનો મેલો (ઇન્વાન) જોવામાં આવે છે. જે એનાં પાન અને કોમળ શાખાઓપર લીલો કે પીળો થર જામેલો હોય એવો દેખાય છે.

મૂળ—આકડાનાં મૂળ જમીનમાં મજબૂત ઉંડાં ગયેલાં હોય છે. તે આંગળીથી હાથની બાજુ જેવાં જાડાં થાય છે. એમાંથી કેટલાક જાડા ને તેમાંથી ઝીણા ફાંટાઓ નીક-ળેલા હોય છે. મૂળનું લાકડું પોચું અને ધોળું હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે સછિદ્ર દેખાય છે. મૂળની છાલ પોચી, ખરબચડી, જાડી ને ફીકા ધોળા રંગની હોય છે. તેની ઉપર ભૂરાશસેના રંગની પાતળી ફોતરી હોય છે, જે નખથી ખરવતાં નીકળી જાય છે. છાલની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવાશસેતો મગમરો ને પાછળથી ઘણો ઉગ્ર લાગે છે,

થડી અને શાખાઓ—એનું થડ અને જાડી શાખાઓ ભૂરા ધોળા રંગની ને તેપરની છાલ ખાંચખાડી ઉભા ચીરાવાળી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ગોળ, લીલી, ચળ-કતી ફીકા લીલા રંગની, અને અતિ કોમળ શાખાઓ જરા ચ્પાપટી ને તેનાપર ધોળી રૂંવાટી અને રજ હોય છે. જેથી તેનો રંગ ધોળો દેખાય છે. એ ધોળી રજ જરા આંગળીથી ઘસતાં શાખાપરથી સહેલાઇથી નીકળી જાય છે. શાખાઓને કાપતાં તેની વચેના ગાભામાંથી ઘણું દૂધ વહે છે. અને શાખાઓ સૂકાય છે ત્યારે વચમાં ભુંગળાની પેઠે પોકળ થઇ જાય છે.

પાન—સામસામાં આવેલાં હોય છે. તે સામાન્ય રીતે વડનાં પાન જેવાં દેખાય છે. ડીંટડી વડનાં પાન જેવી જાડી પણ ઘણીજ ટુંકી હોય છે. તેથી પાનની ડીંટડી પાસેના પાનની કોરના બન્ને છેડા શાખાને અડકતા હોય છે. એટલુંજ નહિ પણ માણસના કાનની બુટની માફક જરા વાંક લઈ ઉપર ચડી આવેલા હોય છે. ને ત્યાં પાનની વચલી નસની પાસે સૂક્ષ્મ ભૂરાશસેના ધોળા કાંટા જેવા વાળ કે રસપુષ્પિપો આવેલી હોય છે. કોમ-ળપાનની બન્ને સપાટીપર ધોળાવાળની રૂંછાળ હોય છે. પણ જેમ જેમ પાન ઘરડાં થતાં જાય ▮ તેમ તેમ તેનાપરથી એ રૂંવાટી ઓછી થતી જાય છે. તેથી ઘરડાં પાન જાડાં, લીસાં, ચળકતાં, લીલા કે ફીકા લીલા રંગનાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં અણીદાર અને તેમાંની નસો વડનાં પાનની માફક બન્ને બાજુએ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. તે ૩ થી ૧૦ ઈંચ લાંબાં અને ૩ થી ૭ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની વાસ અને સ્વાદ ઘણાં ઉગ્ર અને અણગમનાં હોય છે. પણ પાછળથી એનો સ્વાદ જરા કડવાશસેનો મગમરો અને તેલીઓ લાગે છે.

ફૂલ—પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોના આંતરીને નીકળેલી હોય છે. તે ફીકા ધોળા કે પીળાસસેતા રંગની લીસી, ચળકતી, ધોળી છારીવાળી, પેનસીલ જેવી જાડી, ૩ થી ૬ ઈંચ લાંબી અને બહુધા શાખાપ્રનિશાખાઓ-વાળી હોય છે. તેનાપર ફૂલો છત્રાકાર આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીંટડીના થડમાં ઝીણું, ધોળાસસેના રંગનાં પુષ્પ-પત્રો હોય છે. ફૂલની ડીંટડી સુતળી જેવી પાતળી, નરમ, ગોળ, આસરે ½ થી ૧½ ઈંચ લાંબી, વખતે જાંબુડી છાયાસેની ધોળી રૂંછાળવાળી હોય છે. ફૂલમાં કરેણનાં ફૂલને મળતી જરા મધુરીવાસ હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૧½ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—ના પત્રો ૫ હોય છે. તે પાંખડી-ઓથી આંતરે આવેલાં ને તેનાપર મોટુંક ગયેલાં હોય છે, તે મથાળે અણીવાળાં અને વચમાં પોહોળાં હોય છે. તે બહારથી ફીકા ધોળા કે લીલાશસેતા રંગનાં ધોળી છારીવાળાં ને અંદરથી લીસાં, ચળકતાં, પીળાસસેના લીલા રંગનાં, તળિયે લીલા ચોંટેલા અને ૬ થી ૮ કે સૂક્ષ્મ દોરાજેવી અણીવાળી રસપુષ્પિ (glands) વાળાં હોય છે. તે ૨ લાઇન લાંબાં ને ૧½ લાઇન પોહોળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયે જોડાયલી ને મથાળે તેના પાંચે છેડા છૂટા દેખાતા હોય છે. પાંખડી ½ થી ¾ ઈંચ લાંબી અને ¼ થી ૩½ લાઇન પોહોળી હોય છે. પાંખડીના છેડા અંદરની બાજુ અધવચ ઉપરથી જાંબુડા રંગના ઉભા ચાંઠાવાળા ને તેથી નીચે તે લીલાશસેના ધોળા રંગના હોય છે. એ દરેક છેડામાં જરા ઝાંખી ઉભી ૩ નસો હોય છે. પાંખડી જરા જાડી, લીસી ને ચળકતી હોય છે. ફૂલ ઉઘડી ગયા પછી વખત જતાં તેના છેડાનાં ટેરવાં પાછળ નમી

જાય છે. પાંખડીઓના છેડા ટેરવે સાંકડા, અણીયાળા, બહુ સુંદર દેખાતા હોય છે. તેનાં ટેરવાંની અણીપર સૂક્ષ્મ રૂવાં હોય છે.

પુંકેસરો–૫ હોય છે. તેના તંતુઓ જોડાઈને બીજ-કેસરની ચોફેર એક નળી કે સ્તંભની પેઠે રહેલા હોય છે. તેની બહારની બાજુ પાંચ ઘેરા જાંબુડા રંગનાં કે પીળાં આંકડા બનેલાં પાંખા જેવા તેના છેડાઓ (corona) આવેલા હોય છે. તે પરાગકોષોને વળગેલા હોય છે. પરાગકોષનાં ટેરવાં અંદર વળેલાં ને પાતળાં હોય છે. પરાગકોષ બે પોલાણવાળા હોય છે. ને દરેક પોલાણમાં એકેક પરાગસમુદાય હોય છે. પરાગના બે સમુદાય પીળાસલેના રંગના અત્યંત પાતળા પારદર્શક જેવા હોય છે. તે મથાળે અત્યંત બારીક તંતુઓથી બે થાપાથી જોડાયલા હોય છે. આ થાપા કાળાશનીના રંગના હોય છે. અને તે બીજકેસરમુખના દરેક ખૂણાપર કાળા બિંદુ જેવા દેખાતા હોય છે. પરાગસમુદાયને રેશાની તરફ રાખી આઇગ્લાસમાં જોતાં તેમાંની ખરી બનાવટ જાણી જેવી નજરે પડે છે. તે જોવા લાયક છે.

બીજકેસર–૧ હોય છે. તેના ગર્ભાશયનાં બન્ને ખાનાં ઉભાઅંડાકાર લીલા રંગનાં એક બીજાથી વચમાં તદન જુદાં હોય છે. તેપર આવેલી નલિકા પણ બે જુદી જુદી હોય છે. પણ તે બીજકેસરમુખની અંદર જોડાયલી હોય છે, ને ત્યાં તે ફીકા જાંબુડા રંગની હોય છે. બીજકેસરમુખ મથાળે ઉંચાવાળેલા ટોપ જેવા હાળવાળુ, પંચ ખૂણીયું, લીનું, ચળકતું, ૧⅙ લાઇન વ્યાસનું ને ફીકા લીલા રંગનું હોય છે તેના પાંચ ખૂણાપર જે પાંચ કાળાશવેલાં અણી જેવાં બિંદુઓ દેખાય છે તે બે પરાગસમુદાયના થાપા હોય છે. અને તેના દર બે ખૂણાની વચ્ચેના ભાગ અંદર દબાતા ભાગ ઉપર તેને મથાળે જે અત્યંત પાતળાં પડના બે છેડા આવેલા હોય છે તે પરાગકોષનાં ટેરવાંવતી સંપર્ક આવેલા જણાય છે.

ફળ–(ટેટી અથવા ફેરી)–એની ટેટી બબ્બે સામસામી બેઠેલી હોય છે. (કેટલેક એક ટેટી સમાઇ જઇ અને કેવળ જુદું સ્થિતિને આવેલી જોવામાં આવે છે) એનો આકાર લાંબી ચાંદી કેરી જેવા હોય છે. તે ૧ થી ૧⅙ ઇંચ લાંબા અને સ્ટીલપેન જેવા આકાર અંદર વાંકવળેલા હોય છે. ... ...

હોય છે. ... ... અંદરની છાલ આ-

દરની બાજુ ઝીણારેસાઓની જાળીવાળી દેખાય છે. એ છાલ કાઢી નાખ્યા પછી અંદર બીજું પડ આવે જે બહારની બાજુથી બારીક રેસાની જાળીથી ભરેલું ને અંદરની બાજુ તે લીસું હોય છે. તેની અંદર એ બીજોની પાસે પાસે એક સુંદર જોવાલાયક રચનાથી ગોઠવાયલાં ઘણાં બીજ આવેલાં હોય છે. એ દરેક બીજને સાંકડે છેડે સફેદ વાળની મૃદુ પીછી આવેલી હોય છે. તે એ ફેરીનાં ટેરવાં તરફ વિશેષે કરી એક બીજાપર ગોઠવાયલી હોય છે.

બીજ–પ્રથમ લીલાસનેતા રંગનાં હોય છે. ને પાકે સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે. બીજ છેડે ગોળાઇવાળું, વચમાં પોહોળું, ને બીજે (છે) સાંકડુંથતું ગયું હોય છે. બીજની કોરપર કીનાર આવેલી હોય છે. બીજની સપાટીપર બહુધા સૂક્ષ્મ રૂવાંટી હોય છે. બીજ ૨ થી ૨⅙ લાઇન લાંબુ ને ૧ થી ૧⅙ લાઇન પોહોળું હોય છે. બીજને સાંકડે છેડેથી એક બહુ વચ્ચોવચ્ચ લાંબી નસ નીકળેલી હોય છે, તે તેના બીજ છેડાને પોહોંચ્યા પહેલાંજ બીજની અંદરથી બહાર આગળ સમાઈ ગએલી હોય છે. બીજને સાંકડે છેડે ચળકતા વાળની જે પીછી હોય છે તે ૧ થી ૧⅙ ઇંચ લાંબી હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–કડ અને રેચક, વિરલ્ગણકારી ઉષ્ણ, સ્વેદલ, મૂત્રલ, મારી, વાન્તિકારક અને વિરાવી ને ... દુધ ઝેરી ગણાય છે.

૬–ઉપયોગ–મૂળ–આકડાની જડનું મંજન ... કરે છે. તેથી દાંત મજબૂત થાય છે. આકડાના મૂળની છાલની ભૂકી વિરેચક અને રક્તપિત્તપર વપરાય છે. એ ભૂકીનો ખોરાક (માત્રા) ૧, ૨, ૩, ૫ થી ૧૦ ... ભાર અપાય છે. સન્નિપાતપર ૫ થી ૧૦ ઘંઉભાર ... આવે છે. આકડાનાં મૂળની છાલ ઔષધ તરીકે વાપરવી હોય ત્યારે તે જેમ બને તેમ મ્હોટાં ઝાડોના ... મૂળની લેવી તે સુકાવીને ને છાપ ઉપરની ... ધુળવાળી છાલ છરીવતી ઢોળી કાઢવી, અને જ્યાં ... ચોખ્ખી છાલ રહે ત્યારે તેને ફરી ... મજબૂત બુચવાળી શીશીમાં ભરી રાખવી ને ... ત્યારે તેમાંથી વાપરવી. ચોખ્ખી છાલની ભૂકીનો ... થોડને મળતો થાય છે. એ ભૂકી વધારે વજનમાં ... ઉલટી થાવે છે. એ ભૂકી કફ અને ઉત્તેજક ... ગુણ કરે છે. ... ભૂકી ... આકડાનાં મૂળની છાલનો ૫ ... ... અને ... ... છે. ... ... મૂળની છાલ ૫ થી ૧૦ કે ૧૫ ... ... ૧ ... ...

કરી આપવાથી સંગ્રહણી તરત મટે છે. આકડાની છાલની ભૂકી ૧ થી ૩ ઘઉંભાર ભગંદર, વિસ્ફોટક, ઝાડા, સંગ્રહણી અને બીજાં રસવિકારનાં દરદોમાં આપવામાં આવે છે. એનાં મૂળની છાલની ભૂકી તમાકુની માફક બીડીમાં નાંખીને ચાંદીનાં દરદોથી લોહી બગડ્યું હોય તો તેને તે બીડી પીવા અપાય છે. આકડાનાં મૂળની છાલની ભૂકી સર્પદંશ ઉપર પણ આપવામાં આવે છે. આકડાનાં મૂળની છાલની ભૂકી ઉપદંશ, અર્ધાંગ, આંચકી, ધનુર, દમ, ભ્રમ અને સ્ત્રી-સન્નેપાત (હીસ્ટીરિયા) પર અપાય છે. આકડાનાં મૂળની છાલ અંગ્રેજી દવા ઇપીકાકયુઆનાની જગોએ વાપરવાને સારી છે એમ કહેવાય છે. આકડાનાં મૂળની છાલનો ઉકાળો ટાઢીઆ તાવપર ઉપયોગી છે.

"આકડાનાં મૂળની શોધક તરીકે તેની માત્રા ઘણી નાહાની છે, ૧ થી ૨ વાલ માત્રા ઘણા દિવસ સુધી જારી રાખવાથી લોહી સુધરે છે. એક વખતે એની મ્હોટી માત્રા લેવામાં આવે તો તેથી ઉલટી થાય છે. આકડાનાં મૂળને ચૂર્ણ તરીકે અગર બીજી દવાઓ સાથે ક્વાથમાં નાંખી પીવાથી લોહી સુધરે છે. કફના વ્યાધી ઉપર આકડો ઘણો પ્રશસ્ત છે.

અર્કાદિચૂર્ણ–આકડાનાં મૂળીઆં એક ભાર, લીંમડાની અંતરછાલ આઠ ભાર, ને ગળો આઠ ભાર એ પ્રમાણે ત્રણે ચીજો લઈ તેને સુકવી ચૂર્ણ કરવું.

અર્કાદિક્વાથ–ગજપીપર, મરી, સુંઠ, અને સિંધાલુણ એ ચારે ચીજો સમભાગે લઈ તેના સમગ્ર વજનથી વીશમો ભાગ આકડાની છાલ નાંખવી અને તેનો રીતસર ક્વાથ કરી આપવો. ૭ વાલ આકડાનું ચૂર્ણ ઉના પાણીમાં આપ્યું હોય તો તેથી ઉલટી થાય છે. આકડાનાં મૂળનાં ચૂર્ણને આકડાના રસની જ ભાવના દઈ તેને સુકવવું અને તેમાંથી બત્તીઓ કરી તેનો ધુમાડો દમ ઉપર લેવો. પ્લીહોદર, યકૃતોદર, જલોદર ને કેટલાક ઉદરવ્યાધિમાં આકડો આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. અને તેટલા માટે તેને ઉષ્ણ અને વાતહર પદાર્થ સાથે મેળવવામાં આવે છે. અર્કાદિ ક્વાથ મુખ્ય કરીને ઉદરના રોગ ઉપર વધારે માફક આવે છે. તેથી જરૂર અગર બહુત વર્ધ્યા હોય તે બેસી પડે છે.

માત્રા–આકડાની છાલનું ચૂર્ણ ૧ વાલ, વમન તરીકે ૨ આનીથી પાવલા ભાર, અર્કાદિચૂર્ણ પાવલા ભાર, અર્કાદિ ક્વાથ ચાર તોલાં" (ડા. વી. શ્રી.)

"આકડાનાં મૂળીઆં લોહી સુધારનાર, ચિત્તની શુદ્ધિ કરનાર તથા વૃદ્ધિ કરનાર, ભૂખને આપનાર અને રેચક છે. મૂળીઆંનો ભૂકો પ્લીહા, યકૃત, ચામડીનાં દરદો, પેટના કૃમિ, ઝાડા વિગેરે દરદો ઉપર અપાય છે. આકડાનાં મૂળીઆંની છાલ ઉખેડી નાંખી સુકવી તેને ભૂકો કરવામાં આવે છે. દમના દરદીને ઉલટી કરાવવી હોય તો આકડાનાં ચૂર્ણથી કરાવવી. આકડાનું ચૂર્ણ અને જેઠીમધ સમ ભાગે લઈ ગોળમાં ગોળી વાળવી. તે અડધા અડધા વાલની એક એક ગોળી દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવાથી સૂકી ઉધરસમાં બહુ ફાયદો કરે છે. ઉધરસ અને ઝાડાનાં દરદોપર આકડાનાં ચૂર્ણની સાથે માત્રાના પ્રમાણમાં અફીણનો ઉમેરો કર્યો હોય તો તે વધારે ફાયદેમંદ નીવડે છે. આકડાનું ચૂર્ણ અને જેઠીમધનો ભૂકો સમ ભાગે લઈ એક એક વાલનું પડીકું દિવસમાં ત્રણ વખત આપવામાં આવે તો તેથી ઉધરસનું દરદ મટે છે." (વૈ. શા. મ. ગો).

"આકડાનાં મૂળની છાલ ઇપિકાકયુઆના જેવો ગુણ કરે છે. ૨ થી ૮ ગ્રેન સુધી દેવાથી ઉલટી ઝાડા થાય છે. પરસેવો આવે છે. ચાંદીના રોગને મટાડે છે. આકડો સ્વાદે કડવો ને ગરમ છે. કૃમિ, ખરજ, ગુંમડાં, કફ, વિષ, બરલ, ગુલ્મ, હરસ, ઉદરરોગ, મુઝારો, ઉધરસ, દમ એ સર્વે રોગને મટાડે છે." (વૈ. રૂગનાથજી). આકડાના મૂળની છાલનું ચુર્ણ સાકરની ભૂકી સાથે મેળવી ૫ થી ૧૦ ઘઉં ભાર આપવાથી ખાંસી મરડો, ઝાડો, વિસ્ફોટક અને ટાઢીઓ તાવ મટે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–આકડાનું લાકડું હલકું, પોચું અને પોકળ હોય છે. તેથી તે બીજા કશા કામમાં આવી શક્તું નથી, પણ એનાં લાકડાં હોમનાં સમિધમાં વપરાય છે. એનાં લાકડાંના કોલસા બનાવી તેમાંથી બંદુકનો દારૂ કરવામાં આવે છે. એનાં લાકડાંને બાળી તેની રાખ મધની સાથે ઉધરસ અને દમવાળાને અપાય છે. ખારવી જમીન સુધારવા માટે એનાં લાકડાનું ખાતર બનાવવામાં આવે છે. એની શાખાઓની છાલમાંથી રેશમ જેવા સુંવાળા મજબુત બારીક ટકાઉ રેસા નીકળે છે. તે દોરી, દોરડાં, કાપડ અને કાગળ બનાવવાના કામમાં આવી શકે તેવા હોય છે. પણ તે પુષ્કળ જથ્થામાં નહિ મળી શકવાથી તેનો ઉદ્યોગ આગળ વધતો જોવામાં આવતો નથી. એનાં લાકડાંની રાખમાંથી ખાર કાઢવામાં આવે છે, તે અઘાડાના ખારની માફક ઉધરસ ઉપર વપરાય છે. દરિયાકાંઠાની ઉડતી રેતીનો બચાવ કરવા માટે આકડાનાં ઝાડવાં ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. અને તે આપો આપ રેતાળ જમીનમાં ઉગે છે.

આકડાનું ક્ષીર.–આકડાનું દૂધ ભેગું કરી સુકાવાથી તે ગટાપરચા જેવું થાય છે. આકડાનાં દૂધને ચમાર લોકો ચામડાંપરથી વાળ કાઢી નાંખવા અને ચામડાંને રંગ આપવા માટે વાપરે છે. આકડાનાં દૂધમાં મીઠું પલાળી તેને ચાટી તે દાંતે ઘસવાથી દાંત દુખતા હોય તો તે મટી જાય છે. આકડાના દૂધમાં મીઠું પલાળી એક માટીના વાસણમાં ભરીને જમીનમાં દાટી તેપર અડાયાં છાણાંનો

નાશ કરવામાં આવે છે. તે સારી પેઠે ભળી ગયા પછી એ મિશ્રનું દાંતને મંજન આપે છે. તેથી દાંતની ખરીથી દુખતી હોય તો તે મટે છે. અને દાંતમાં કીડ હોય તો નીકળી જાય છે. આકડાનું દૂધ પેટમાં જવાથી ઝાડા અને ઉલટી થાય છે. આકડાનાં દૂધને સુકાવી તેની ૨ થી ૩ ગ્રેન જેટલી ગોળી દમ અને ઉપદંશવાળાને અપાય છે. [illegible] દુખાવાપર આકડાનાં દૂધનો લેપ કરવામાં આવે છે. મારવાડના લોકો ખરજ ઉંદરીપર ઘણા ભાગે આકડાનાં દૂધનો લેપ કરે છે.

"અર્કતૈલ-મીઠું તેલ એક રતલ, આકડાનું છીર (દૂધ) ચાર રતલ અને હળદર તથા મનસીલ એ બન્ને મળીને અરધો રતલ એ સઘળાને ઉકાળી તેનું રીતસર તેલ સિદ્ધ કરવું.

જે જે દરદીને આકડાના છીરની ભાવના દેવામાં આવેલી હોય છે તે તે દવાનો ઘણો ઉપર સારો ફાયદો થાય છે. આકડાનું છીર ઘણું [illegible] છે. ને જે જે જગાએ તે લગાડીએ તે જગાએ તરત [illegible] આવે છે. જ્યારે સાધારણ [illegible] નીકળતા હોય છે તથા તે સાધા [illegible] હોય છે ત્યારે તે જગાએ આકડાનું છીર કેટલાક [illegible] છે. કેટલાક મીઠા આકડાનું અને થોરનું [illegible] કરી તેનો લેપ કરે છે. જ્યારે કોઈપણ [illegible] આકડાના [illegible] હોય અને [illegible] ન હોય તો એ [illegible] આકડાના છીરની [illegible] દેવામાં આવે છે. [illegible] વિગેરે [illegible] આકડાનાં છીરમાં થાય છે. તેમજ [illegible] આકડાનાં છીરમાં બુડી કેટલાક [illegible] દેવાય છે. [illegible] લોકોમાં [illegible] છે. [illegible] આકડાના [illegible] (છીર) માં બુડી [illegible] અને [illegible] છે. અર્કતૈલ [illegible] તેનો ગુણ [illegible] છે. [illegible] તથા [illegible] પડે છે." (ડૉ○ [illegible])

"આકડાનું છીર [illegible] [illegible] છે. [illegible] છે. અને [illegible] છે. આકડાનાં [illegible] આકડાનાં [illegible] છે. [illegible] છે." ([illegible])

[illegible] અને આકડાનું [illegible] આવે છે. આકડાનું [illegible] છે.

આકડાના છીરની ૨ થી ૪ ઘડી ભારની ગોળી, ઉરુ-ટીપું, અર્ધાંગ, આંચકી, ધનુર, દમ, શ્રમ અને ગોસને-ખાત જેવાં દરદોમાં અપાય છે.

"આકડાના દુધથી જુલાબ લાગે છે તેથી કોઢ, ગુમ, હડકાયાનું વિષ મટે છે." (વૈ○ ર○).

પાન-આકડાનાં પાનને શેકી તેના રસનું ટીપું કાનના દુખાવાપર કાનમાં નાખવામાં આવે છે. આકડાનાં પાનનું બાંધણ મરડીની ગાંઠ, પેટના દુખાવા, સંધિવા, રક્તવિકાર અને વાગાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. આકડાનાં પાનને એરંડીનું તેલ લગાડીને વાગાના સોજાપર બાંધતાં સોજો બાંધે છે. માથાંના દુખાવાપર આકડાનાં પાન બાંધવામાં આવે છે. આકડાનાં પાન બાળી તેમાં [illegible] તે તેલ ચાળી [illegible] અર્ધાંગ અને વાના સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. માથું ચસકી ગયું હોય અથવા તડકામાં ફરવાથી માથે લુ લાગી હોય તો અથવા માથું ઘણું ગરમ રહેતું હોય તો માથાંપર આકડાનાં પાન રાખી તેપર ટોપી, ફેંટો કે પાઘડી મોટો પહેરી રાખે છે. તેથી મગજ ટાઢું રહે છે. આકડાનાં પાન સુકાવી તેની બારીક ભૂકી કરી જખમ રૂઝાવવાના મલમમાં તે નાખવામાં આવે છે. એ મલમથી જખમ તરત રૂઝાઈ જાય છે. આકડાનાં પાન સીંધાલુણ સાથે એક માટીના વાસણમાં ભરી તે વાસણને કપડ માટી કરી પાનની ભસ્મ બનાવી તે ભસ્મ જલોદર, અને [illegible] તથા [illegible] ની ગાંઠપર આપવામાં આવે છે. આકડાનાં સુકાં પાનની ઘણી બારીક ભૂકી નહિ રુઝાતાં ગાંઠીઆ ઉપર ભભરાવવામાં આવે છે. પગનાં આંગળીઓમાં [illegible] ચાંદાં પડ્યાં હોય તો ઉકાળી તપાવી તેપર આકડાનાં [illegible] ચાર પાન રાખી તે પાનપર કેટલાક મેલો પણ [illegible] છે. આકડાનાં પાનનું ખાતર ઘણું કે ફળદ્રુપ (ખાદ) [illegible] ખારવાળી જમીનને આપવાથી તે જમીન સુધરે છે. એ જમીનમાં ઓછામાં ઓછો મેલ આવે એ હોય તે [illegible] અને આકડાનાં પાનનું ખાતર કેટલાક મેલો આવે છે.

"અર્ક ફૂલ રસ-આકડાનાં કુમળાં કુમળાં પાંદડાં લઈ તેમને ચીંથરામાં રસમાં વાટી તેમાં થોડું તેલ અને થોડું સીંધાલુણ નાખી ગોળો કરવો. પછી તેને ભભુતમાં [illegible] અંદર મૂકી ઉપર કપડમાટી કરી પુટપાકની રીતે પ્રમાણે રીતસર પકાવો. પાક ત્યારે તે ગોળો બહાર કાઢી લઈ તેનો [illegible] નીચેની રીતે.

આકડાનાં પાંદડાં [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] પડે છે, તે [illegible] છે, તે [illegible] થાય છે. [illegible] છે. આકડાનાં [illegible] તેલ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible]

બાંધી દેવાથી વાગો વધારે સારી રીતે સંધાય છે. અર્કાંકુરરસનું ટીપું કાનમાં નાખવાથી કાનના ચસકા, કર્ણનાદ વિગેરે દુર થાય છે. કાનના ચસકાની અંદર આ ઘણો સારો ઉપાય છે." (ડા. પી. શ્રી.).

"આકડાનાં પાંદડાંપર જરા ઘી ચોપડી તેપર થોડો દીંગનો ભૂકો પાથરી તેને નવશેકાં કરી પછી તેને દાબી રસ કાઢી તે રસનાં ટીપાં કાનમાં નાખવામાં આવે તો કાનના ચસકા વગેરે દરદો મટે છે. આકડાનાં પાંદડાંને સુકાવી ભૂકો કરી તેની બીડી વાળી કર્ણાં દરદમાં પીવાય છે. (વૈ. શા. મ. ગે.)

ફૂલ–આકડાનાં ફુલમાં તેની પાંખડીપર આવેલાં પુંકેસરોનો મુકુટ (corona) ઔષધરામમુખ મગીને રેવાયડાં કહેવાય છે, ને ઔષધમાં જ્યાં ફુલનો ઉપયોગ લખેલો હોય ત્યાં આ રેવાયડાં વપરાય છે.

આકડાનાં ફુલનાં રેવાયડાં મીઠાની સાથે પચાવી ચૂર્ણ, સુંઠ અને પિત્તવિકાર ઉપર આપવામાં આવે છે. આકડાનાં ફુલ ઉપરીઉં, અર્ધાંગ, આંચકી વિગેરે દરદો ઉપર પણ વપરાય છે. એના ફુલ સુકાવી તેની ૧ થી ૫ ઘઉં ભારની ગોળી આંચકીવાળાને જરૂરીયાત પ્રમાણે ૪ થી ૬ કલાકે એક એક ગોળી અપાય છે. આકડાનાં ફુલ પાંચ ઘઉં ભાર તેમાં મરી અને મીઠું મેળવી કોલેરા, અજીર્ણ અને દિવસના ધગધગાટપર અપાય છે. "એનાં ફુલ મીઠાની સાથે ખાંડીને ખાવાથી કમિ, શૂળ, પેટના રોગને મટાડે છે. ઉદર્દ, વિષ તથા કફ, શ્વાસ એ સર્વેને ટાળે છે." (વૈ. ફ.)

આકડાનાં સુકાં ફુલ ૧ થી ૨ ઘઉંભાર સાકરની સાથે જુનાં કોઢ, વિસ્ફોટક અને પ્રમેહમાં અપાય છે. તેપર ધનો ખોરાક સેવાય છે.

"અર્કઅહિફેનાદિ ગુટિકા–આકડાનાં રેવાયડાં ને ખસખસ ચાર વાલ, અફીણ એક વાલ અને અજમો અરધો તોલો, એ ચાર ચીજો બરાબર મેળવી તેની મગ જેવડી ગોળી કરવી. કેટલાક વૈદ્યો વખતે અજમો નાખતા પણ નથી.

કાસકર્તરી ગુટિકા–૧૨૫ રેવાયડાંને સુકવી તેમાં અર્ધો તોલો લવંગ, લવીંગ, જાવંત્રી અને આકડાની સાથે મેળવી અર્ધા ભારની ગોળી કરવી.

અર્કઅહિફેનાદિ ગુટિકા–ખાલી ઉધરસ, દમ, રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત અને હૃદની અંદર આપવાથી ઉધરસમાં સારો ફાયદો થાય છે. આકડાની અસર, શ્વાસનલિકા ઉપર ઘણી સારી છે. ને વમનો વમન તે કરી કોઈ વમન કરે છે. વિધાસ્થાન કાની ચીકાશને તોડે છે, ને તેથી તેને બહાર નીકળી આવવાને યોગ્ય કરે છે, અને એ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરવી નિયમ પ્રમાણે કરીયાં

ચાલ્યા કરે છે તેથી કફ બહાર નીક... રીતે કફ બહાર નીકળતાં વધારે ઉ... છે ને વધારે ઉધરસ આવવાથી દરદી... ને તેને વસમુ ન લાગે તેટલા માટે અ... શામક દવાની તેની સાથે યોજના કર... વિરોધમાં જ્યારે દમ ચડે છે ત્યારે ઉમ... શાન્તિ થાય છે. ને તેવાજ વમન ગુણ... વાથી તે તીક્ષ્ણ દમના સોજાને બેસાડે... દમનો જુસ્સો બેસી જાય પછી દમ ફ... એવી સાવચેતીને માટે કાસકર્તરી ગુટિકા... કરે છે. માત્રા–અર્કઅહિફેનાદિ ગુટિકા ૧... કાસકર્તરી ગુટીકા ૧ ગોળી." (ડા. પી. શ્રી.)

"રાતા આકડાનું ફુલ મધુર તથા કડવું છે... કફ, અર્શ, ઝેર, રક્તપિત્ત, સંગ્રહણી તથા સો... નાર છે. આકડાનાં ફુલ ૨ વાલ અને તીખાં ૨... મેળવી ગોળમાં ચાર ગોળી કરવી. તેમાંથી એ... ગોળી દિવસમાં બે વખત આપવાથી ઉધરસ... ઉપર ઘણુ ફાયદો થાય છે. ઉધરસના દરદમ... આકડાનાં ફુલનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યાં તેનાં... ડાનો ઉપયોગ કરવો. આકડાનાં રેવાયડાં, અજમે... અફીણની વજન પ્રમાણે ગોળી બનાવી લેવામાં... તો ઉધરસ, દમ, સંગ્રહણી વિગેરે દરદો દુર થાય... (વૈ. શા. મ. ગે.).

આકડાનાં ફુલમાંનાં રેવાયડાંની માળા હનુમાન, મ... દેવ તથા દુર્ગાને ચડાવવામાં આવે છે.

રૂ અથવા આકડાની ડોડી–આકડાનાં ફળમાંથી મ... સુંવાળું ચળકતું ૨ નીકળે છે. જે તકીઆ, ગાદલાં અ... ભરેલાં રાખવાના ડાબલા અગર પેટીઓમાં ભરવામ... આવે છે. આકડાનું ૨ ભરેલાં ગાદલાંપર સુવાથી વા... મટી જાય છે.

આકડાના વિશેષ ઉપયોગ વિશે વૉટ સાહેબે પોતાની ડીકશનરીમાં ઘણુ સંભાળ્યુ ટેવાય આપેલો છે. તે વાંચવા લાયક છે. તેમ નીચેનાં પુસ્તકમાં Poisonous Plants of Bombay Vol. II (By Surgeon-Lient-Colonel K R. Kirtikar, I. M. S., F. L. S.) કરનલ ડાક્ટર કે. આર, કીર્તિકરે આકડાનું કુદરતિરંગે આપેલું ચિત્ર ઘણું મનોહર છે. ને તેનાં અંકુરનું મૂળથી તે અન્કુર સુધીનું વર્ણન તેમાં પણ તેનાં ફુલમાંનાં પું૦ અને સ્ત્રીકેસરોની બારીક બનાવટ અને તે કેવીરીતે ફલિત થાય છે તેપર કરેલું વિવેચન તો ઘણુંજ રસિક છે. એ વર્ણન વાંચવા જેવું... જેને આકડાના વર્ગની વનસ્પતિ... ઔષધો...

તાપ કરવામાં આવે છે. તે સારી પેઠે બળી ગયા પછી એ મીઠાનું દાંતને મંજન આપે છે. તેથી દાંતની ગરમીથી દુખતી હોય તો તે મટે છે. અને દાંતમાં કીડ હોય તો નીકળી જાય છે. આકડાનું દૂધ પેટમાં ગયાથી ઝાડા અને ઉલટી થાય છે. આકડાનાં દૂધને સુકાવી તેની ૨ થી ૩ ઘઉં ભારની ગોળી દમ અને ઉપદંસવાળાને અપાય છે. સંધિવાના દુખાવાપર આકડાનાં દૂધનો લેપ કરવામાં આવે છે. માથાંના ખોડા અગર ઉંદરીપર ઘણા ગરીબ-લોકો આકડાનાં દૂધનો લેપ કરે છે.

"અર્કતેલ-મીઠું તેલ એક રતલ, આકડાનું છીર (દૂધ) ચાર રતલ અને હળદર તથા મનસીલ એ બન્ને અડધો અડધો રતલ એ સઘળાંને ઉકાળી તેનું રીતસર તેલ સિદ્ધ કરવું.

જે જે દવાઓને આકડાનાં છીરની ભાવના દેવામાં આવેલી હોય તે તે દવાઓ કફ ઉપર સારો ફાયદો કરે છે. આકડાનું છીર ઘણું ક્ષોભક છે. ને જે જે જગોએ તે લગાડીએ તે જગોએ તડતડી આવે છે. જ્યારે સાંધા-ઓમાંથી ચસક નીકળતા હોય છે તથા તે સાંધા સુજી ગયેલા હોય છે ત્યારે તે જગોએ આકડાનું છીર કેટલાક લોકો ચોપડે છે. કેટલાક લોકો આકડાનું અને થોરનું છીર ભેગું કરી તેનો લેપ કરે છે. જ્યારે કોઈપણ બનાવટની અંદર આકડાના ગુણ લેવા હોય અને આકડો નાખવાનો વિચાર ન હોય તો એ બનાવટને આકડાના છીરની ભાવના દેવામાં આવે છે. બંગ, નાગ વિગેરે ધાતુનું શોધન આકડાનાં છીરમાં થાય છે. તેમજ અભ્રક-ને આકડાનાં છીરમાં ઘુટી કેટલાક પુટ દેવાય છે. છીરની ક્ષોભક અસર ત્વકરોગમાં કામની છે. હરસના મસા કાડવાને તે ઉપયોગી છે. દારૂહળદરના ચૂર્ણને આકડાના ને થોરના રસ (છીર) માં ઘુટી ભગંદર અને નાળને લગાડવાથી તે જલદી રૂઝાય છે. અર્કતૈલ લગાડવાથી ખસ ખરજવાં વિગેરે દુર થાય છે. તેનો ગુણ દાહક છે. તે તેલ લગાડવાથી હરસના મસા સુકાઈ જાય છે. તથા કેટલીક વખત ખરી પડે છે." (ડા૦ વી૦ ગી૦).

"આકડાનું છીર કડવું, ગરમ, સ્નિગ્ધ, ખારાસવાળું તથા હલકું છે. રેચ આપવામાં તે ઘણું ઉત્તમ છે. અને કોઢ, ગોળો તથા પેટનાં દરદને મટાડનાર છે. આકડાનાં છીરને રૂનાં પુમડાં ઉપર લઈ દુખતા દાંતપર લગાડવામાં આવે તો સારો ફાયદો થાય છે. અભ્રખને આકડાનાં છીરની ભાવના દેવાથી તે ગુલાબી રંગ જલદી પકડે છે. વાળ ખરાવવાને તેનો ઉપયોગ કરે છે. આકડાના રસથી (છીર) ગર્ભપાત થાય છે." (વે૦ શા૦ મ૦ ગો૦).

મીઠું, મોરથુથુ અને આકડાનું છીર ભેગાં વાટી ખસ ... દાદર ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. આકડાનું છીર ... અને બીજા ઘણા મારવાના કામમાં વપરાય છે.

આકડાના છીરની ૨ થી ૩ ઘઉં ભારની ગોળી, ... લીધું, અર્ધાંગ, આંચકી, ધનુર, દમ, ભ્રમ અને ઓર-પાત જેવાં દરદોમાં અપાય છે.

"આકડાના દુધથી જુલાબ લાગે છે તેથી કોઢ, કુ... હડકાયાનું વિષ મટે છે." (વૈ૦ રૂ૦).

પાન—આકડાનાં પાનને શેકી તેના રસનું ટીપું કાન-દુખાવાપર કાનમાં નાખવામાં આવે છે. આકડાનાં પાન બધીજાતનું મરડીની ગાંઠ, પેટના દુખાવા, સંધિવા, સ્થૂ... અને વાગાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. આક... પાનને એરંડીયું તેલ લગાડીને વાગાના સોજાપર ... લોકો બાંધે છે. માથાંના દુખાવાપર આકડાનાં પાન ... બાંધવામાં આવે છે. આકડાનાં પાન મીઠાં તેલમાં ... ડાળી તે તેલ ગાળી લઈ અર્ધાંગ અને વાના સોજા... ચોપડવામાં આવે છે. માથું ચસકી ગયેલું હોય અથ... તડકામાં ફરવાથી માથે લુ લાગી હોય તો અથવા ... ઘણું ગરમ રહેતું હોય તો માથાંપર આકડાનાં પા... રાખી તેપર ટોપી, ફેંટો કે પાઘડી લોકો પહેરી રા... છે. તેથી મગજ ટાઢું રહે છે. આકડાનાં પાન સુકા... તેની બારીક ભૂકી કરી જખમ રૂઝાવવાના મલમમાં ... નાખવામાં આવે છે. એ મલમથી જખમ તરત રૂઝ... જાય છે. આકડાનાં પાન સીંધાલુણ સાથે એક માટીના વાસણમાં ભરી તે વાસણને કપડ માટી કરી પાન... ભસ્મ બનાવી તે ભસ્મ જળોદર, અને તલી તથા ક... જૂની ગાંઠપર આપવામાં આવે છે. આકડાનાં સુકા... પાનની ઘણી બારીક ભૂકી નહિ રૂઝતાં ચાંદાંઓ ઉપર ભભરાવવામાં આવે છે. પગનાં આંગળીઓમાં ... ચાંદાં પડયાં હોય તો ઈંટ તપાવી તેપર આકડાનાં ... બાર પાન રાખી તે પાનપર કેટલાક લોકો પગ ... છે. આકડાનાં પાનનું ખાતર સુણ કે કશર (reh) ... ખારસ જમીનને આપવાથી તે જમીન સુધરે છે. જમીનમાં ચોખાનો મોલ સારો લેવો હોય તે ... ને આકડાનાં પાનનું ખાતર કેટલાક લોકો આપે ...

"અર્ક કુર રસઃ—આકડાનાં કુણાં કુણાં પાંદડાં ... તેમને લીંબુના રસમાં વાટી તેમાં થોડું તેલ અને ... સીંધાલુણ લઈ ગોળો કરવો. પછી તેને આકુનાં પા... અંદર બાંધી માથે કપડ માટી લગાડી પુટપાકની ... પ્રમાણે રીતસર પકવવો. પાકે ત્યારે તે ગોળો ... કાડી લઈ તેનો રસ નીચોવી લેવો.

આકડાનાં પાંદડાં શેકી કપાળે રાખવાથી ... ભરેલો આજુઉપર તાવ ઓછો પડે છે, ને પરસેવો ... છે, ને માથું દુખતું મટી જાય છે. વાગાની ... ડાનાં પાંદડાં ઘણો સાધારણ ઉપાય છે. આકડાનાં પાંદ... તેલ લગાડી જરા વરાળીમાં કરી વાગાના સોજાપર ... ટીપા તેલનું પોતું મુકી તે ઉપર તે પાન મુકી ...

નાખી દેવાથી ઘણો વધારે સારી રીતે સંચરણ છે. અર્કાંકુરરસનું ટીપું કાનમાં નાખવાથી કાનના ચસકા, કર્ણનાદ વિગેરે દુર થાય છે. કાનના ચસકાની અંદર આ ઘણો સારો ઉપાય છે." (ડા. વી. શી.)

"આકડાનાં પાંદડાંપર જરા ઘી ચોપડી તેપર થોડો દીવાનો ભૂકો ભભરી તેને નવશેકાં કરી પછી તેને દાબી રસ કાઢી તે રસનાં ટીપાં કાનમાં નાખવામાં આવે તો કાનનો ચસકા વગેરે દરદો મટે છે. આકડાનાં પાંદડાંને સુકાવી ભૂકો કરી તેની બીડી બનાવી કફનાં દરદમાં પીવાય છે. (વૈ. શા. મ. ગે.)

ફૂલ—આકડાનાં ફૂલમાં તેની પાંખડીપર આવેલાં મુકે-સરોનો મુકુટ (corona) ઓષિસામુખ મળીને રેવાચકાં કહેવાય છે, ને ઓષધમાં જ્યાં ફૂલનો ઉપયોગ લખેલો હોય ત્યાં આ રેવાચકાં વપરાય છે.

આકડાનાં ફૂલનાં રેવાચકાં મોઠાંની સાથે ખવાતી અજીર્ણ, ઝીણો અને પિત્તવિકાર ઉપર આપવામાં આવે છે. આકડાનાં ફૂલ ઉપલીંદું, અર્જીર્ણ, આંચકી વિગેરે દરદો ઉપર પણ વપરાય છે. એનાં ફૂલ સુકાવી તેની ૩ થી ૪ ઘઉ ભારની ગોળી આંચકીવાળાને જરૂરીયાત પ્રમાણે ૪ થી ૬ કલાકે એક એક ગોળી અપાય છે. આકડાનાં ફૂલ પાંચ ઘઉ ભાર તેમાં મરી અને મીઠું મેળવી કોલેરા, અજીર્ણ અને વિષના ઉપચારપર અપાય છે. એનાં ફૂલ મોઠાંની સાથે ખાઈને ખાવાથી કૃમિ, શૂળ, પેટના રોગને મટાડે છે. ઉપરનું વિશ તથા કફ, ગુલ્મ એ સર્વને ટાળે છે." (વૈ. ક.)

આકડાનાં સુકાં ફૂલ ૧ થી ૨ ઘઉભાર સાકરની સાથે શરદ રોગ, શિરરોગ અને પ્રમેહમાં અપાય છે. તેમજ ફૂલનો ખોરાક સેવવ છે.

"અર્કાંગ્રહિરેનાદિ ગુટિકા—આકડાનાં સ્વાદિષ્ટ ને સિન્દ્રહ ચાર વાલ, અફીણ એક વાલ અને જાવન્ત્રી, લવિંગ એ ચાર ચીજો બરાબર મેળવી તેની ... ગોળી કરી. કેટલાક વૈદ્યો વમને અજમો ... પણ નથી.

કાસકર્તરી ગુટિકા—૧૨૫ રત્તાંને સુકાવી તેમાં ... લવિંગ, કાથો, જાવંત્રી અને અકલકરો ... મેળવી અને મરી જેવડી ગોળી કરવી.

અર્કાંગ્રહિરેનાદિ ગુટિકા—ખાવી ઉધરસ, દમ, રક્ત- ... ઉધરસ અને કફની અંદર આપવાથી ઉધરસમાં ... થાય છે. આકડાની અસર, આરોગ્યદાયક ... ઘણી સરસ છે. ને વમનો વમન કરે છે ... કરે છે. સિન્દ્રહ કફની ચીકાશને તોડે છે. ને ... બહાર નીકળી જવાને રોકે છે, અને ... કફની ક્રિયા ઘટવી નિયમ પ્રમાણે કરીને આસ્થા કરે છે તેથી કફ બહાર નીકળી આવે છે. આ રીતે કફ બહાર નીકળવાનાં વધારે ઉધરસ થવાની જરૂર છે ને વધારે ઉધરસ આવવાથી દરદીની છાતી ન દુખે ને તેને વસમુ ન લાગે તેટલા માટે અફીણ જેવી પીડાશામક દવાની તેની સાથે યોજના કરવામાં આવી છે. ત્રિદોષમાં જ્યારે દમ ચડે છે ત્યારે ઉલટી કરવાથી દમની શાન્તિ થાય છે. ને તેવીજ વમન ગુણ આકડામાં રહેવાથી તે તીક્ષ્ણ દમના સોજાને બેસાડે છે. આવી રીતે દમનો જુસ્સો બેસી ગયા પછી દમ ફરીને ન ઉપડે એવી સાવચેતીને માટે કાસકર્તરી ગુટિકાનું ફરી સેવન કરે છે. માત્રા—અર્કાંગ્રહિરેનાદિ ગુટિકા ૧ વાલ, અને કાસકર્તરી ગુટિકા ૧ ગોળી." (ડા. વી. શી.)

"ધાતુ આકડાનું ફૂલ મધુર તથા કડવું છે અને કૃમિ, કફ, અર્શ, ઝેર, રક્તપિત્ત, સંગ્રહણી તથા સોજાને મટાડનાર છે. આકડાનાં ફૂલ ૨ વાલ અને તીખાં ૨ વાલ સાથે મેળવી એકંદર ચાર ગોળી કરવી. તેમાંથી એક એક ગોળી દિવસમાં બે વખત આપવાથી ઉધરસના દરદ ઉપર ઘણું ફાયદો થાય છે. ઉધરસના દરદમાં જ્યાં આકડાનાં ફૂલનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યાં તેનાં રેવાચકાંનો ઉપયોગ કરવો. આકડાનાં સ્વાદિષ્ટ, અજમો અને અફીણની વજન પ્રમાણે ગોળી બનાવી સેવામાં આવે તો ઉધરસ, દમ, સંગ્રહણી વિગેરે દરદો દુર થાય છે." (વૈ. શા. મ. ગે.)

આકડાનાં ફૂલમાંનાં રેવાચકાંની માળા હનુમાન, મહાદેવ તથા દુર્ગાને ચઢાવવામાં આવે છે.

રૂ અથવા આકડાની રૂઈ—આકડાનાં ફળમાંથી ઘણું સુવાળું ચળકતું રૂ નીકળે છે. જે તકીયા, ગાદલાં અને ઘરેણાં રાખવાના ડાબડા અગર પેટીઓમાં ભરવામાં આવે છે. આકડાનું રૂ ભરેલાં ગાદલાંપર સુવાથી વા મટી જાય છે.

આકડાના વિશેષ ઉપયોગ વિષે ચૉર સાહેબે પોતાની ડીક્ષનરીમાં ઘણું લખાણ દેખાવ આપેલો છે. તે ગ્રંથ થાય છે તેમ નીચેનાં પુસ્તકમાં Poisonous Plants of Bombay Vol. II (By Surgeon-Lieut–Colonel K R. Kirtikar, I. M. S., F. L. S.) કર્તા ડાક્તર કે. આર. કીર્તિકરે આકડાનું કુદરતિરીતે આપેલું ચિત્ર ઘણું મનોહર છે. ને તેનાં અંગેનું ખાસી તે જેનુંકર સુંદર વર્ણન તેમાં પણ તેનાં ફૂલમાંના પું• અને સ્ત્રીકેસરોની બારીક બનાવટ અને તે કેવીરીતે ફલિત થાય છે તેપર કરેલું વિવેચન તો ઘણુંજ રસિક છે. એ ખરેખર વાંચવા જેવું છે. "અને જો કે આકડાના વંશની વનસ્પતિનાં ફુલોમાં તેમાં પું• અને સ્ત્રીકેસરોની રચના ગૂઢાશયવાળી, ઘણી બારીક અને ગુપ્ત

તાપ કરવામાં આવે છે. તે સારી પેઠે બળી ગયા પછી એ મીઠાનું દાંતને મંજન આપે છે. તેથી દાંતની બત્રીશી દુખતી હોય તો તે મટે છે. અને દાંતમાં કીડ હોય તો નીકળી જાય છે. આકડાનું દૂધ પેટમાં જવાથી ઝાડા અને ઉલટી થાય છે. આકડાનાં દૂધને સુકાવી તેની ૨ થી ૩ ઘંઉ ભારની ગોળી દમ અને ઉધરસવાળાને અપાય છે. સંધિવાના દુખાવાપર આકડાનાં દૂધનો લેપ કરવામાં આવે છે. માથાંના ખોડા અગર ઉંદરીપર ઘણા મરીઝ-લોકો આકડાનાં દૂધનો લેપ કરે છે.

"અર્કતૈલ-મીઠું તેલ એક રતલ, આકડાનું છીર (દૂધ) ચાર રતલ અને હળદર તથા મનસીલ એ બન્ને અડધો અડધો રતલ એ સઘળાંને ઉકાળી તેનું રીતસર તેલ સિદ્ધ કરવું.

જે જે દવાઓને આકડાનાં છીરની ભાવના દેવામાં આવેલી હોય છે તે તે દવાઓ કફ ઉપર સારો ફાયદો કરે છે. આકડાનું છીર ઘણું શોષક છે. ને જે જે જગોએ તે લગાડીએ તે જગોએ તતડી આવે છે. જ્યારે સાંધાઓમાંથી ચસકા નીકળતા હોય છે તથા તે સાંધા સુજી ગયેલા હોય ત્યારે તે જગોએ આકડાનું છીર કેટલાક લોકો ચોપડે છે. કેટલાક લોકો આકડાનું અને થોરનું છીર ભેગું કરી તેનો લેપ કરે છે. જ્યારે કોઇપણ બનાવટની અંદર આકડાના ગુણ લેવા હોય અને આકડો નાખવાનો વિચાર ન હોય તો એ બનાવટને આકડાના છીરની ભાવના દેવામાં આવે છે. બંગ, નાગ વિગેરે ધાતુનું શોધન આકડાનાં છીરમાં થાય છે. તેમજ અભ્રખને આકડાનાં છીરમાં ઘુંટી કેટલાક પુટ દેવાય છે. છીરની શોષક અસર ત્વકરોગમાં કામની છે. હરસના મસા કાઢવાને તે ઉપયોગી છે. દારૂહળદરના ચૂર્ણને આકડાના ને થોરના રસ (છીર) માં ઘુંટી ભગંદર અને નાળને લગાડવાથી તે જલદી રૂઝાય છે. અર્કતૈલ લગાડવાથી ખસ ખરજવાં વિગેરે દુર થાય છે. તેનો ગુણ દાહક છે. તે તેલ લગાડવાથી હરસના મસા સુકાઈ જાય છે. તથા કેટલીક વખત ખરી પડે છે." (ડા૦ વી૦ ગી૦).

"આકડાનું છીર કડવું, ગરમ, સ્નિગ્ધ, ખારાશવાળું તથા હલકું છે. રેચ આપવામાં તે ઘણું ઉત્તમ છે. અને કોઢ, ગોળો તથા પેટનાં દરદને મટાડનાર છે. આકડાનાં છીરને રૂનાં પુંભડાં ઉપર લઈ દુખતા દાંતપર લગાડવામાં આવે તો સારો ફાયદો થાય છે. અભ્રખને આકડાનાં છીરની ભાવના દેવાથી તે ગુલાબી રંગ જલદી પકડે છે. ધ.ગ. ખડીઆને તેનો ઉપયોગ કરે છે. આકડાના રસથી (છીર) ગર્ભપાત થાય છે." (વૈ૦ શા૦ મ૦ ગો૦).

સેંધવ, મેંગનુરુ અને આકડાનું છીર ભેગાં વાટી ખસ ઉપર ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. આકડાનું છીર અને મીઠું ઘણું મારણના કામમાં વપરાય છે.

આકડાના છીરની ૨ થી ૩ ઘઉં ભારની ગોળી, લીયું, અર્ધાંગ, આંચકી, ધનુર, દમ, શ્રમ અને એ વાત જેવાં દરદોમાં અપાય છે.

"આકડાના દુધથી જુલાબ લાગે છે તેથી કોઢ, ક હડકાયાનું વિષ મટે છે." (વૈ૦ રૂ૦).

પાન—આકડાનાં પાનને શેકી તેના રસનું ટીપું કાન દુખાવાપર કાનમાં નાખવામાં આવે છે. આકડાનાં પાન બંધાણ મરડીની આંક, પેટના દુખાવા, સંધિવા, રસ અને વાળાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. આક પાનને એરંડીયું તેલ લગાડીને વાળાના સોજાપર લોકો બાંધે છે. માથાંના દુખાવાપર આકડાનાં પાન બાંધવામાં આવે છે. આકડાના પાન મીઠાં તેલમાં ડાળી તે તેલ ગાળી લઈ અર્ધાંગ અને વાના ચોપડવામાં આવે છે. માથું ચસકા મારતું હોય અથ તડકામાં ફરવાથી માથે લુ લાગી હોય તો અથવા ઘણું ગરમ રહેતું હોય તો માથાંપર આકડાનાં રાખી તેપર ટોપી, ફેંટો કે પાઘડી લોકો પહેરી છે. તેથી મગજ ટાઢું રહે છે. આકડાનાં પાન સુક તેની બારીક ભુકી કરી જખમ રૂઝાવવાના મલમમાં નાખવામાં આવે છે. એ મલમથી જખમ તરત રૂ જાય છે. આકડાનાં પાન સીંધાલુણ સાથે એક વાસણમાં ભરી તે વાસણને કપડ માટી કરી પાનની ભસ્મ બનાવી તે ભસ્મ જળોદર, અને તરી તથા બેની આંઢપર આપવામાં આવે છે. આકડાનાં સુ પાનની ઘણી બારીક ભુકી નહિ રહેતાં ચાંદાંઓ ઉપ ભભરાવવામાં આવે છે. પગનાં આંગળાંઓમાં ચાંદાં પડયાં હોય તો ઇંટ તપાવી તેપર આકડાનાં બાર પાન રાખી તે પાનપર કેટલાક લોકો પગ શેકે છે. આકડાનાં પાનનું ખાતર સુણા કે કશર (rab) ખારય જમીનને આપવાથી તે જમીન સુધરે છે. જમીનમાં ચોખાનો મોલ સારો લેવો હોય તે નને આકડાનાં પાનનું ખાતર કેટલાક લોકો આપે છે.

"અર્ક કુર રસઃ—આકડાનાં કુણાં કુણાં પાંદડાં તેમને લીંબુના રસમાં વાટી તેમાં થોડું તેલ અને સીંધાલુણ લઇ ગોળો કરવો. પછી તેને બાજુનાં પાન અંદર બાંધી માથે કપડ માટી લગાડી પુટપાકની પ્રમાણે રીતસર પકવવો. પાકે ત્યારે તે ગોળો કાઢી લઇ તેનો રસ નીચોવી લેવો.

આકડાનાં પાંદડાં શેકી કપાળે બાંધવાથી ભરેલો અજીર્ણ વાયુ ઓછો પડે છે, ને માથું દુખતું મટી જાય છે. વાળાની પાંદડાં પણ સાધારણ ઉપાય છે. આકડાનાં પાંદડાં તેલ લગાડી જરા નરમ કરી વાળાના તેનું પોતું મુકી તે ઉપર તે પાન મુકી

બાંધી દેવાથી ચાંદો વધારે સારી રીતે સંધાય છે. અર્કાંકુરરસનું ટીપું કાનમાં નાખવાથી કાનના ચસકા, કર્ણનાદ વિગેરે દુર થાય છે. કાનના ચસકાની અંદર આ ઘણો સારો ઉપાય છે." (ડા. વી. શ્રી.)

"આકડાનાં પાંદડાંપર જરા ઘી ચોપડી તેપર થોડો દીવનો ભૂકો પાથરી તેને નવશેકાં કરી પછી તેને દાબી રસ કાઢી તે રસનાં ટીપાં કાનમાં નાખવામાં આવે તો કાનના ચસકા વગેરે દરદો મટે છે. આકડાનાં પાંદડાને સુકાવી ભૂકો કરી તેની બીડી વાળી પીવાથી કફનાં દરદમાં પીવાય છે. (વૈ. શા. મ. ગો.)

ફુલ—આકડાનાં ફુલમાં તેની પાંખડીપર આવેલાં પુંકેશરોનો મુગટ (corona) ઔષધિમાં મુખ્ય ભાગ છે તેને પાયડાં કહેવાય છે, ને ઔષધમાં જ્યાં ફુલનો ઉપયોગ લખેલો હોય ત્યાં આ રેવાયડાં વપરાય છે.

આકડાનાં ફુલનાં રેચક મીઠાની સાથે પચાવી અજીર્ણ, ગુલ્મ અને પિત્તવિકાર ઉપર આપવામાં આવે છે. આકડાનાં ફુલ ઉપયોગી, અર્ધાંગ, આંચકી વિગેરે દરદો ઉપર પણ વપરાય છે. એનાં ફુલ સુકાવી તેની ૧ થી ૪ ઘઉં ભારની ગોળી આંચકીવાળાને જરૂરીયાત પ્રમાણે ૪ થી ૬ કલાકે એક એક ગોળી અપાય છે. આકડાનાં ફુલ પાંચ ઘઉં ભાર તેમાં મરી અને મીઠું ... ની ગોળી, અજીર્ણ અને દિવસના ખમકારાપર અપાય છે. "એનાં ફુલ મીઠાંની સાથે બાળીને ખાવાથી કૃમિ, શુળ, પેટના રોગને મટાડે છે. ઉદરનું વિર તથા કફ, ગુલ્મ એ સર્વેને હાલે છે." (વૈ. ક.)

આકડાનાં સુકાં ફુલ ૧ થી ૨ ઘઉંભાર સાકરની સાથે ... રોગ, વિસ્ફોટક અને પ્રમેહમાં અપાય છે. તેપર દૂધનો ખોરાક લેવાય છે.

"અર્કઅહિફેનાદિ ગુટિકા—આકડાનાં સ્વાદિષ્ટ ને ... ચાર વાલ, અફીણ એક વાલ અને અજમો ... ચાર ચીજો બરાબર મેળવી તેની ... જેવડી ગોળી કરવી. કેટલાક વૈદ્યો વખતે અજમો નાખતા પણ નથી.

કાસકર્તરી ગુટિકા—૧૨૫ રતીભારને સુકવી તેમાં ... તોલો અફીણ, લવિંગ, જાવંત્રી અને અકલકરો સાથે મેળવી ભજે આની ભારની ગોળી કરવી.

અર્કઅહિફેનાદિ ગુટિકા—ખાંસી ઉધરસ, દમ, રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત અને ફેફસાની અંદર આવવાથી ઉધરસમાં ... ઘણો ફાયદો થાય છે. આકડાની અસર, શ્વાસનલિકા ઉપર ઘણી સરસ છે. ને વમનો વમન તે કફ કાઢું ... ગન કરે છે. વિશેષમાં કાની નળીઓને તોડે છે, ને ... તેને બહાર નીકળી આવવાને પ્રેરણા કરે છે, અને ... શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરવી નિયમ પ્રમાણે દરદીમાં આસ્થા કરે છે તેથી કફ બહાર નીકળી આવે છે ... રીતે કફ બહાર નીકળવાની વધારે ઉધરસ થવાની છે ને વધારે ઉધરસ આવવાથી દરદીની છાતી ... ને તેને વસમું ન લાગે તેટલા માટે અફીણ જેવી શામક દવાની તેની સાથે યોજના કરવામાં આવે ... વિશેષમાં જ્યારે દમ ચડે છે ત્યારે ઉલટી કરવાથી ... શાન્તિ થાય છે. ને તેવાજ વમન ગુણ આકડામાં ... વાથી તે તીક્ષ્ણ દમના સોજાને બેસાડે છે. આથી ... દમનો જુસ્સો બેસી ગયા પછી દમ ફરીને ન ઉ... એવી સાવચેતીને માટે કાસકર્તરી ગુટિકાનું દરદી સે... કરે છે. માત્રા—અર્કઅહિફેનાદિ ગુટિકા ૧ વાલ, અને કાસકર્તરી ગુટીકા ૧ ગોળી." (ડા. વી. શ્રી.)

"રાતા આકડાનું ફુલ મધુર તથા કડવું છે અને કૃમિ, કફ, અર્શ, ઝેર, રક્તપિત્ત, સંગ્રહણી તથા સોજાને મટાડનાર છે. આકડાનાં ફુલ ૨ વાલ અને તીખાં ૨ વાલ સાથે મેળવી ગોળમાં ચાર ગોળી કરવી. તેમાંથી એક એક ગોળી દિવસમાં બે વખત આપવાથી ઉધરસના દરદ ઉપર બહુ ફાયદો થાય છે. ઉધરસના દરદમાં જ્યાં આકડાનાં ફુલનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યાં તેનાં રેવાયડાંનો ઉપયોગ કરવો. આકડાનાં સ્વાદિષ્ટ, અજમો અને અફીણની વજન પ્રમાણે ગોળી બનાવી લેવામાં આવે તો ઉધરસ, દમ, સસણી વિગેરે દરદો દુર થાય છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

આકડાનાં ફુલમાંનાં રેવાયડાંની માળા હનુમાન, મહાદેવ તથા દુર્ગાને ચડાવવામાં આવે છે.

રૂ અથવા આકડાની રૂની—આકડાનાં ફળમાંથી ઘણું મુલાયમ ચળકતું રૂ નીકળે છે. ને તકીઆ, ગાદલાં અને ભરેલાં રાખવાના કામમાં અગર પેટીઓમાં ભરવામાં આવે છે. આકડાનું રૂ ભરેલાં ગાદલાંપર સુવાથી વા મટી જાય છે.

આકડાના વિશેષ ઉપયોગ વિષે વૉટ સાહેબે પોતાની ડીક્શનરીમાં બહુ લંબાણ હેવાલ આપેલો છે. તે વાંચવા લાયક છે. તેમ નીચેનાં પુસ્તકમાં Poisonous Plants of Bombay Vol. II (By Surgeon-Lieut-Colonel K R. Kirtikar, I. M. S., F. L. S.) કરનલ ડાક્ટર કે. આર. કીર્તિકરે આકડાનું કુદરતિરીતે આપેલું ચિત્ર ઘણું મનોહર છે. ને તેનાં અંગોનું ભાગથી તે અંકુર સુધીનું વર્ણન તેમાં પણ તેનાં ફુલમાંનાં પું॰ અને સ્ત્રીકેશરોની બારીક બનાવટ અને તે કેવીરીતે ફલિત થાય છે તેપર કરેલું વિવેચન તો ઘણુંજ રસિક છે. એ વર્ણન વાંચવા જેવું છે. અને ... આકડાના વર્ગની વનસ્પતિનાં ફુલોમાં તેમાં પું॰ અને સ્ત્રીકેશરોની રચના ગોઠવણથી, ઘણી બારીક ...

તાપ કરવામાં આવે છે. તે સારી પેઠે બળી ગયા પછી એ ભીકાનું દાંતને મંજન આપે છે. તેથી દાંતની બત્રીશી દુખતી હોય તો તે મટે છે. અને દાંતમાં કીડ હોય તો નીકળી જાય છે. આકડાનું દૂધ પેટમાં ગયાથી ઝાડા અને ઉલટી થાય છે. આકડાનાં દૂધને સુકાવી તેની ૨ થી ૩ ઘંઉ ભારની ગોળી દમ અને ઉધરસવાળાને અપાય છે. સંધિવાના દુખાવાપર આકડાનાં દૂધનો લેપ કરવામાં આવે છે. માથાંના ખોડા અગર ઉંદરીપર ઘણા ગરીબ-લોકો આકડાનાં દૂધનો લેપ કરે છે.

"અર્કતૈલ-મીઠું તેલ એક રતલ, આકડાનું છીર (દૂધ) ચાર રતલ અને હળદર તથા મનસીલ એ બન્ને અડધો અડધો રતલ એ સઘળાંને ઉકાળી તેનું રીતસર તેલ સિદ્ધ કરવું.

જે જે દવાઓને આકડાનાં છીરની ભાવના દેવામાં આવેલી હોય છે તે તે દવાઓ કફ ઉપર સારો ફાયદો કરે છે. આકડાનું છીર ઘણું શોધક છે. ને જે જે જગોએ તે લગાડીએ તે જગોએ તડતડી આવે છે. જ્યારે સાંધા-ઓમાંથી ચસકા નીકળતા હોય છે તથા તે સાંધા સુજી ગયેલા હોય છે ત્યારે તે જગોએ આકડાનું છીર કેટલાક લોકો ચોપડે છે. કેટલાક લોકો આકડાનું અને થોરનું છીર ભેગું કરી તેનો લેપ કરે છે. જ્યારે કોઈપણ બનાવટની અંદર આકડાના ગુણ લેવા હોય અને આકડો નાખવાનો વિચાર ન હોય તો એ બનાવટને આકડાના છીરની ભાવના દેવામાં આવે છે. બંગ, નાગ વિગેરે ધાતુનું શોધન આકડાનાં છીરમાં થાય છે. તેમજ અભ્ર-ખને આકડાનાં છીરમાં ઘુંટી કેટલાક પુટ દેવાય છે. છીરની શોધક અસર લકવામાં કામની છે. હરસના મસા કાઢવાને તે ઉપયોગી છે. દારૂહળદરના ચૂર્ણને આક-ડાના ને થોરના રસ (છીર) માં ઘુંટી ભગંદર અને નાળને લગાડવાથી તે જલદી રૂઝાય છે. અર્કતૈલ લગાડવાથી ખસ ખરજવાં વિગેરે દુર થાય છે. તેનો ગુણ ઠંડક છે. તે તેલ લગાડવાથી હરસના મસા સુકાઈ જાય છે. તથા કેટલીક વખત ખરી પડે છે." (ડા० વી० ગ્રી०).

"આકડાનું છીર કડવું, ગરમ, સ્નિગ્ધ, ખારાશવાળું તથા હલકું છે. રેચ આપવામાં તે ઘણું ઉત્તમ છે. અને કોઢ, ગોળો તથા પેટનાં દરદને મટાડનાર છે. આકડાનાં છીરને રૂનાં પુંભડાં ઉપર લઈ દુખતા દાંતપર લગાડવામાં આવે તો સારો ફાયદો થાય છે. અભ્રખને આકડાનાં છીરની ભાવના દેવાથી તે ગુલાબી રંગ જલદી પકડે છે. વાળ બનાવનારાઓ તેનો ઉપયોગ કરે છે. આકડાના રસથી (છીર) મર્દન થાય છે." (વૈ० શા० મ० ગો०).

સંચળ, મોરથુથુ અને આકડાનું છીર ભેગાં વાટી ખસ અને દાદર ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. આકડાનું છીર ઘણો અને બીજા ઘણું અસરકારક કામમાં વપરાય છે. આકડાના છીરની ૨ થી ૩ ઘઉં ભારની ગોળી, ફિ-ઘીયું, અર્ધાંગ, આંચકી, ધનુર, દમ, ભ્રમ અને એવાંને વાત જેવાં દરદોમાં અપાય છે.

"આકડાના દુધથી જુલાબ લાગે છે તેથી કોઢ, ગુમ, હડકાયાનું વિષ મટે છે." (વૈ० રૂ०).

પાન—આકડાનાં પાનને શેકી તેના રસનું ટીપું કાનના દુખાવાપર કાનમાં નાખવામાં આવે છે. આકડાનાં પાન બંધાણ મરડીની ઝાંડ, પેટના દુખાવા, સંધિવા, રક્તપિત્ત અને વાળાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. આકડાનાં પાનને એરંડીયું તેલ લગાડીને વાળાના સોજાપર કેટલાંક લોકો બાંધે છે. માથાંના દુખાવાપર આકડાનાં પાન માથે બાંધવામાં આવે છે. આકડાનાં પાન મીઠાં તેલમાં કકડાવી તે તેલ ગાળી લઈ અર્ધાંગ અને વાના સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. માથું ચસકા મારતું હોય અગર તડકામાં ફરવાથી માથે લુ લાગી હોય તો અથવા ઘણું ગરમ રહેતું હોય તો માથાંપર આકડાનાં પાન રાખી તેપર ટોપી, ફેંટો કે પાઘડી લોકો પહેરી રાખે છે. તેથી મગજ ટાઢું રહે છે. આકડાનાં પાન સુકવી તેની બારીક ભૂકી કરી જખમ રૂઝાવવાના મલમમાં તે નાખવામાં આવે છે. એ મલમથી જખમ તરત રૂઝાઈ જાય છે. આકડાનાં પાન સીંધાલુણ સાથે એક માટીના વાસણમાં ભરી તે વાસણને કપડ માટી કરી પછી ભસ્મ બનાવી તે ભસ્મ જલોદર, અને તલી તથા બરોળની ગાંઠપર આપવામાં આવે છે. આકડાનાં સુકાં પાનની ઘણી બારીક ભૂકી નહિ રૂઝતાં ચાંદાઓ ઉપર ભભરાવવામાં આવે છે. પગનાં આંગળીઓમાં (ફાટ) ચાંદાં પડ્યાં હોય તો ઇંટ તપાવી તેપર આકડાનાં દશ બાર પાન રાખી તે પાનપર કેટલાક લોકો પગ [illegible] છે. આકડાનાં પાનનું ખાતર શુણા કે કસર (ક્ષાર) વાળી ખારચ જમીનને આપવાથી તે જમીન સુધરે છે. જે જમીનમાં ચોખાનો મોલ સારો લેવો હોય તે જમીનને આકડાનાં પાનનું ખાતર કેટલાક લોકો આપે છે.

"અર્ક કુર રસઃ—આકડાનાં કુણાં કુણાં પાંદડાં લઈ તેમને લીંબુના રસમાં વાટી તેમાં થોડું તેલ અને થોડું સીંધાલુણ લઈ ગોળો કરવો. પછી તેને બાજુનાં પાનની અંદર બાંધી માથે કપડ માટી લગાડી પુટપાકની વિધિ પ્રમાણે રીતસર પકવવો. પાકે ત્યારે તે ગોળો બહાર કાઢી લઈ તેનો રસ નીચોવી લેવો.

આકડાનાં પાંદડાં શેકી કપાળે બાંધવાથી કફ ભરેલો અણુઉતાર તાવ ઓછો પડે છે, ને પરસેવો આવે છે, ને માથું દુખતું મટી જાય છે. વાળની બાર ગાંઠ ડાનાં પાંદડાં ઘણો સાધારણ ઉપાય છે. આકડાનાં પાંદડાંને તેલ લગાડી જરા ગરમાગરમ કરી વાગ્યાપર મૂકવામાં આવે છે. ફોડ-લીઓ તેમનું ચોડું સુઝી તે ઉપર તે પાન મુકી શકે

[illegible]

તાપ કરવામાં આવે છે. તે સારી પેઠે બળી ગયા પછી એ ભીડાનું દાંતને મંજન આપે છે. તેથી દાંતની બત્રીશી દુખતી હોય તો તે મટે છે. અને દાંતમાં કીડ હોય તો નીકળી જાય છે. આકડાનું દૂધ પેટમાં ગયાથી ઝાડા અને ઉલટી થાય છે. આકડાનાં દૂધને સુકાવી તેની ૨ થી ૩ ઘંઉ ભારની ગોળી દમ અને ઉપરસવાળાને અપાય છે. સંધિવાના દુખાવાપર આકડાનાં દૂધનો લેપ કરવામાં આવે છે. માથાંના ખોડા અગર ઉંદરીપર ઘણા ગરીબ-લોકો આકડાનાં દૂધનો લેપ કરે છે.

"અર્કતૈલ-મીઠું તેલ એક રતલ, આકડાનું છીર (દૂધ) ચાર રતલ અને હળદર તથા મનસીલ એ બન્ને અડધો અડધો રતલ એ સઘળાંને ઉકાળી તેનું રીતસર તેલ સિદ્ધ કરવું.

જે જે દવાઓને આકડાનાં છીરની ભાવના દેવામાં આવેલી હોય છે તે તે દવાઓ કફ ઉપર સારો ફાયદો કરે છે. આકડાનું છીર ઘણું શોષક છે. ને જે જે જગોએ તે લગાડીએ તે જગોએ તતડી આવે છે. જ્યારે સાંધા-ઓમાંથી ચસકા નીકળતા હોય છે તથા તે સાંધા સુજી ગયેલા હોય છે ત્યારે તે જગોએ આકડાનું છીર કેટલાક લોકો ચોપડે છે. કેટલાક લોકો આકડાનું અને થોરનું છીર ભેગું કરી તેનો લેપ કરે છે. જ્યારે કોઇપણ બનાવટની અંદર આકડાના ગુણ લેવા હોય અને આકડો નાખવાનો વિચાર ન હોય તો એ બનાવટને આકડાના છીરની ભાવના દેવામાં આવે છે. બંગ, નાગ વિગેરે ધાતુનું શોધન આકડાનાં છીરમાં થાય છે. તેમજ અભ્ર-ખને આકડાનાં છીરમાં ઘુંટી કેટલાક પુટ દેવાય છે. છીરની શોષક અસર ત્વકરોગમાં કામની છે. હરસના મસા કાઢવાને તે ઉપયોગી છે. દારૂહળદરના ચૂર્ણને આક-ડાના ને થોરના રસ (છીર) માં ઘુંટી ભગંદર અને નાળીને લગાડવાથી તે જલદી રૂઝાય છે. અર્કતૈલ લગાડવાથી ખસ ખરજવાં વિગેરે દુર થાય છે. તેનો ગુણ દાહક છે. તે તેલ લગાડવાથી હરસના મસા સુકાઈ જાય છે. તથા કેટલીક વખત ખરી પડે છે." (ડા૦ વી૦ ગી૦).

"આકડાનું છીર કડવું, ગરમ, સ્નિગ્ધ, ખારાશવાળું તથા હલકું છે. રેચ આપવામાં તે ઘણું ઉત્તમ છે. અને કોઢ, ગોળો તથા પેટનાં દરદને મટાડનાર છે. આકડાનાં છીરને રૂનાં પુંમડાં ઉપર લઈ દુખતા દાંતપર લગાડવામાં આવે તો સારો ફાયદો થાય છે. અભ્રખને આકડાનાં છીરની ભાવના દેવાથી તે સુવાળી રંગ જલદી પકડે છે. વાળ ખમેડવાને તેનો ઉપયોગ કરે છે. આકડાના રસથી (છીર) મરંપાત થાય છે." (વૈ૦ શા૦ મ૦ નો૦).

મીંઢ, મોરથુથુ અને આકડાનું છીર ભેગાં વાટી ખસ અને દાદર ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. આકડાનું છીર ઘરો અને ભીંડા ધણુ મારવાના કામમાં વપરાય છે.

આકડાના છીરની ૨ થી ૩ ઘઉં ભારની ગોળી સીયું, અર્ધાંગ, આંચકી, ધનુર, દમ, ભ્રમ અને ર પાત જેવાં દરદોમાં અપાય છે.

"આકડાના દુધથી જુલાબ લાગે છે તેથી કેટ હડકાયાનું વિષ મટે છે." (વૈ૦ ર૦).

પાન—આકડાનાં પાનને શેકી તેના રસનું ટીપું દુખાવાપર કાનમાં નાખવામાં આવે છે. આકડાનાં બંધાણ મરકીની ગાંઠ, પેટના દુખાવા, સંધિવા, ર અને વાગાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. આ પાનને એરંડીયું તેલ લગાડીને વાગાના સોજાપર લોકો બાંધે છે. માથાંના દુખાવાપર આકડાનાં પા બાંધવામાં આવે છે. આકડાનાં પાન મીઠાં તેલમાં ડાળી તે તેલ ગાળી લઈ અર્ધાંગ અને વાના ચોપડવામાં આવે છે. માથું ચસકા મારતું હોય તડકામાં ફરવાથી માથે લુ લાગી હોય તો અથવ ઘણું ગરમ રહેતું હોય તો માથાંપર આકડાનાં રાખી તેપર ટોપી, ફેંટો કે પાઘડી લોકો પહેરી છે. તેથી મગજ ટાઢું રહે છે. આકડાનાં પાન તેની બારીક ભુકી કરી જખમ રૂઝાવવાના મલમ નાખવામાં આવે છે. એ મલમથી જખમ તરત જાય છે. આકડાનાં પાન સીંધાલુણ સાથે એ વાસણમાં ભરી તે વાસણને કપડ માટી કરી ભસ્મ બનાવી તે ભસ્મ જળોદર, અને તરી તથ જાની સોંઢપર આપવામાં આવે છે. આકડાનાં પાનની ઘણી બારીક ભુકી નહિ રૂઝતાં ચાંદાં ભભરાવવામાં આવે છે. પગનાં આંગળાંઓમાં ચાંદાં પડયાં હોય તો ઇંટ તપાવી તેપર આકડાનાં બાર પાન રાખી તે પાનપર કેટલાક લોકો પગ શે આકડાનાં પાનનું ખાતર ગુજ્રા કે ક્ષાર (alkalic) ખારચ જમીનને આપવાથી તે જમીન સુધરે છે. જમીનમાં ચોખાનો મોલ સારો લેવો હોય તે નને આકડાનાં પાનનું ખાતર કેટલાક લોકો આપે

"અર્કાંકુર રસ:—આકડાનાં કુણાં કુણાં પાંદડાં તેમને લીંબુના રસમાં વાટી તેમાં થોડું તેલ અને સીંધાલુણ લઇ ગોળો કરવો. પછી તેને જાંબુનાં પ અંદર બાંધી માથે કપડ માટી લગાડી પુટપાકની પ્રમાણે રીતસર પકવવો. પાકે ત્યારે તે ગોળો કાઢી લઇ તેનો રસ નીચોવી લેવો.

આકડાનાં પાંદડાં ગરમ કરીને દબાવવાથી આરેસો આજુઉનાર તાવ ઓછો પડે છે, ને પરસેવો છે, ને માથું દુખતું મટી જાય છે. વાગાની અંદર આ ડાનાં પાંદડાં ઘણો સાધારણ ઉપાય છે. આકડાનાં પાં તેલ લગાડી જરા નરમ કરી વાગાના સોજાપર ટીપા તેડનું પેટું મુકી તે ઉપર તે પાન મુકી

ન્યૂં. દેરથી ન મે ત્યારે આ રીતે વાપરવું છે. આકડાનું દીધું કાનમાં નાખવાથી કાનના સણકા, બહેરાશ વિગેરે દૂર થાય છે. કાનના સણકાની અંદર આ પણ એક સારો ઉપાય છે." (ડા. પી. મી.)

"આકડાનાં પાંદડાંપર જરા ઘી ચોપડી તેના ઉપર હીંગનો ભૂકો ભભરાવી તેને ગરમ કરી પછી તેને દાબી રસ કાઢી તે રસનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાથી કાનનો સણકો વગેરે દરદો મટે છે. આકડાનાં પાંદડાં સુકાવી ભૂકો કરી તેની બીડી વાળી કેટલાંક દરદમાં પીવાય છે. (વૈ. શા. મ. મો.)

ફૂલ—આકડાનાં ફૂલમાં તેની પાંખડીઓ ઉપર આવેલો ફૂલનો મુકુટ (corona) ઓળિવરાંખુણ જાતિ કુવાયપરું કહેવાય છે, ને વૈદકમાં જ્યાં ફૂલનો ઉપયોગ લખેલો હોય ત્યાં આ કુવાયપરું વપરાય છે.

આકડાનાં ફૂલનાં કુવાયપરાં ખૂણાની ઉધરસ, અજીર્ણ, ક્ષય અને પિત્તવિકાર ઉપર આપવામાં આવે છે. આકડાનાં ફૂલ ઉધરસ, અજીર્ણ, ખાંસી વિગેરે દરદો ઉપર પણ વપરાય છે. એનાં ફૂલ સુકાવી તેની ૨ થી ૫ ઘઉં ભારની ગોળી ખાંસીવાળાને જરૂરીઆત પ્રમાણે ૪ થી ૬ કલાકે એક એક ગોળી અપાય છે. આકડાનાં ફૂલ પાંચ ઘઉં ભાર તેમાં મરી અને મીઠું ભેગાં કરી, અજીર્ણ અને વિના પગારાપર અપાય છે. "એનાં ફૂલ મીઠાની સાથે આપીને આપવાથી કૃમિ, શૂળ, પેટના રોગને મટાડે છે. ઉદરનું વિષ તથા કફ, ગુલ્મ એ સર્વને દાબે છે." (વૈ. ક.)

આકડાનાં સુકાં ફૂલ ૧ થી ૨ ચોખાભાર સાકરની સાથે જ્વર કોઠ, વિરોચક અને પ્રમેહમાં અપાય છે. તેમ ફૂલનો ભોરાક લેવાય છે.

"અર્કઅહિફેનાદિ ગુટિકા—આકડાનાં ફૂલની ને શિંગરફ ચાર વાલ, અફીણ એક વાલ અને અજમો અરધો તોલો, એ ત્રણ ચીજને ભાગાર મેળવી તેની મગ જેવડી ગોળી કરવી. કેટલાક વૈદ્યો બનાવે અજમો નાખતા પણ નથી.

કાસકર્તરી ગુટિકા—૧૨૫ રતાળુની સુકવી તેમાં એક તોલો ભાયફળ, લવીંગ, જાયફળ અને આકડારો સાથે મેળવી ભણે આની ચણાની ગોળી કરવી.

અર્કઅહિફેનાદિ ગુટિકા—ખાંસી ઉધરસ, દમ, રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત અને ક્ષયની અંદર આપવાથી ઉધરસમાં ઘણો ફાયદો થાય છે. આકડાની અસર, શ્વાસનળીકા ઉપર ઘણી સારી છે. ને વમનો વમન તે કરી કફનું શમન કરે છે. શિંગરફ કફની ચીકાશને તોડે છે, ને તેથી તેને બહાર નીકળી આવવાને યોગ્ય કરે છે, અને શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા કુદરતી નિયમ પ્રમાણે શરીરમાં ચાલવા દે છે તેથી કફ બહાર નીકળી આવે છે. આવી રીતે આ અહિફેનાદિનાં ચાટણ ગળી આવે છે ને વધારે ઉધરસ આવવાથી રોગીની ઊંઘ ન ઉડે ને તેને વખતનો વખત આરામ લેવાનું કામ અર્કમાં આવે છે. ફેફસાંમાં આવેલ દમ થઈ ને જરા ઉધરસ કફની ક્ષણિક થાય છે. ને તેનોજ વખત ધૂમ્ર આકડાનાં રહે ને રમતી છે. આવી રીતે દમનો ચૂરેલો ની દમ ન ઉપર એવી આશ્ચર્યની ગુટિકાનું કરે છે ખાસ-અર્કઅહિફેનાદિ ગુટિકા ૧ વાલ, અને કાસકર્તરી ગુટિકા ૧ ગોળી." (ડા. પી. મી.)

"જાના આકડાનું ફૂલ મધુર તથા કડવું છે અને કૃમિ, કફ, અર્શ, ઝેર, રક્તપિત્ત, સંગ્રહણી તથા ગોળાને નાશ કરે છે. આકડાનાં ફૂલ ૨ ભાગ અને ચીત્રાં ૨ ભાગ લઈ ગોળામાં ગોળી કરવી. તેમાંથી એક એક ગોળી દિવસમાં બે વખત આપવાથી ઉધરસના દરદ ઉપર ઘણો ફાયદો થાય છે. ઉધરસના દરદમાં જ્યાં આકડાનાં ફૂલનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યાં તેનાં કુવાયરાંનો ઉપયોગ કરવો. આકડાનાં ફૂલની, અજમો અને અફીણની વજન પ્રમાણે મેળવી ગોળી લેવામાં આવે તો ઉધરસ, દમ, કફ વિગેરે દરદો દૂર થાય છે." (વૈ. શા. મ. મો.)

આકડાનાં ફૂલમાંનાં રતાંઘળીની માળા હનુમાન, મહાદેવ તથા ફુંટને ચડાવવામાં આવે છે.

રૂ અથવા આકડાની રેશી—આકડાનાં ફળમાંથી ઘણું મુલાયમ રેશમ જેવું રૂ નીકળે છે. એ તકીઆ, ગાદલાં અને ઓશીકાં સરખાના ડાબલા અગર પેટીઓમાં ભરવામાં આવે છે. આકડાનું રૂ ભરેલાં ગાદલાંપર સુવાથી વા મટી જાય છે.

આકડાના વિશેષ ઉપયોગ વિષે ચોક સાહેબે પોતાની ડિક્શનરીમાં ઘણું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત આપેલો છે. તે વાંચવા લાયક છે. તેમ નીચેનાં પુસ્તકમાં Poisonous Plants of Bombay Vol. II (By Surgeon-Lient-Colonel K R. Kirtikar, I. M. S., F. L. S.) કરનલ ડાક્ટર કે. આર. કીર્તિકરે આકડાનું કુદરતીરંગે આપેલું ચિત્ર ઘણું મનોહર છે. ને તેનાં અંગોનું મૂળથી તે અંકુર સુધીનું વર્ણન તેમાં પણ તેનાં ફૂલમાંનાં પું૦ અને સ્ત્રીકેશરોની બારીક બનાવટ અને તે કેવીરીતે ફલિત થાય છે તેપર કરેલું વિવેચન તો ઘણું જ રસિક છે. એ વારંવાર વાંચવા જેવું છે. અને જો કે આકડાના વર્ગની વનસ્પતિનાં ફૂલોમાં તેમાં પું૦ અને સ્ત્રીકેશરોની રચના ચીકાશવાળી, ઘણી બારીક અને ગુપ્ત

તાપ કરવામાં આવે છે. તે સારી પેઠે બળી ગયા પછી એ મીઠાનું દાંતને મંજન આપે છે. તેથી દાંતની બત્રીશી દુખતી હોય તો તે મટે છે. અને દાંતમાં કીડ હોય તો નીકળી જાય છે. આકડાનું દૂધ પેટમાં ગયાથી ઝાડા અને ઉલટી થાય છે. આકડાનાં દૂધને સુકાવી તેની ૨ થી ૩ ઘઉં ભારની ગોળી દમ અને ઉધરસવાળાને અપાય છે. સંધિવાના દુખાવાપર આકડાનાં દૂધનો લેપ કરવામાં આવે છે. માથાંના ખોડા અગર ઉંદરીપર ઘણા ગરીબ-લોકો આકડાનાં દૂધનો લેપ કરે છે.

"અર્કતેલ–મીઠું તેલ એક રતલ, આકડાનું છીર (દૂધ) ચાર રતલ અને હળદર તથા મનસીલ એ બન્ને અડધો અડધો રતલ એ સઘળાંને ઉકાળી તેનું રીતસર તેલ સિદ્ધ કરવું.

જે જે દવાઓને આકડાનાં છીરની ભાવના દેવામાં આવેલી હોય છે તે તે દવાઓ કફ ઉપર સારો ફાયદો કરે છે. આકડાનું છીર ઘણું શોધક છે. ને જે જે જગોએ તે લગાડીએ તે જગોએ તડતડી આવે છે. જ્યારે સાંધા-ઓમાંથી ચસકા નીકળતા હોય છે તથા તે સાંધા સુજી ગએલા હોય છે ત્યારે તે જગોએ આકડાનું છીર કેટલાક લોકો ચોપડે છે. કેટલાક લોકો આકડાનું અને થોરનું છીર ભેગું કરી તેનો લેપ કરે છે. જ્યારે કોઈપણ બનાવટની અંદર આકડાના ગુણ લેવા હોય અને આકડો નાખવાનો વિચાર ન હોય તો એ બનાવટને આકડાના છીરની ભાવના દેવામાં આવે છે. બંગ, નાગ વિગેરે ધાતુનું શોધન આકડાનાં છીરમાં થાય છે. તેમજ અભ્ર-કને આકડાનાં છીરમાં ઘુટી કેટલાક પુટ દેવાય છે. છીરની શોધક અસર ત્વકરોગમાં કામની છે. હરસના મસા કાઢવાને તે ઉપયોગી છે. દારૂહળદરના ચૂર્ણને આક-ડાના ને થોરના રસ (છીર) માં ઘુટી ભગંદર અને નાળને લગાડવાથી તે જલદી રૂઝાય છે. અર્કતેલ લગાડવાથી ખસ ખરજવું વિગેરે દુર થાય છે. તેનો ગુણ દંશક છે. તે તેલ લગાડવાથી હરસના મસા સુકાઈ જાય છે. તથા કેટલીક વખત ખરી પડે છે." (ડા૦ વી૦ ઝી૦).

"આકડાનું છીર કડવું, ગરમ, સ્નિગ્ધ, ખારાશવાળું તથા હલકું છે. રેચ આપવામાં તે ઘણું ઉત્તમ છે. અને કોઢ, ગોળો તથા પેટનાં દરદને મટાડનાર છે. આકડાનાં છીરને રૂનાં પુંભડાં ઉપર લઈ દુખતા દાંતપર લગાડવામાં આવે તો સારો ફાયદો થાય છે. અભ્રખને આકડાનાં છીરની ભાવના દેવાથી તે ગુલાબી રંગ જલદી પકડે છે. વ.ગ. ખમેલવાને તેનો ઉપયોગ કરે છે. આકડાના રસથી (છીર) ગર્ભપાત થાય છે." (વૈ૦ શા૦ મ૦ ગો૦).

ગંધક, મોરથુથુ અને આકડાનું છીર એમાં વાટી ખસ અને દાદર ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. આકડાનું છીર ખરો અને બીજી ધાતુ મારવાના કામમાં વપરાય છે.

આકડાના છીરની ૨ થી ૪ ઘઉં ભારની ગોળી, લીયું, અર્ધાંગ, આંચકી, ધનુર, દમ, ભ્રમ અને એ... પાત જેવાં દરદોમાં અપાય છે.

"આકડાના દુધથી જુલાબ લાગે છે તેથી કોઢ, ... હડકાયાનું ઝેર મટે છે." (વૈ૦ ર૦).

પાન–આકડાનાં પાનને શેકી તેના રસનું ટીપું ક... દુખાવાપર કાનમાં નાખવામાં આવે છે. આકડાનાં પ... બંધાણુ મરડીની ગાંઠ, પેટના દુખાવા, સંધિવા, રર્... અને વાળાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. આક... પાનને એરંડીયું તેલ લગાડીને વાળાના સોજાપર ... લોકો બાંધે છે. માથાંના દુખાવાપર આકડાનાં પાન ... બાંધવામાં આવે છે. આકડાનાં પાન મીઠાં તેલમાં ... ડાવી તે તેલ ગાળી લઈ અર્ધાંગ અને વાના સોજ... ચોપડવામાં આવે છે. માથું ચસકા મારતું હોય ... તડકામાં ફરવાથી માથે [illegible] લાગી હોય તો અથવા ... ઘણું ગરમ રહેતું હોય તો માથાંપર આકડાનાં ... રાખી તેપર ટોપી, ફેંટા કે પાઘડી લોકો પહેરી ... છે. તેથી મગજ ટાઢું રહે છે. આકડાનાં પાન સુ... તેની બારીક ભૂકી કરી જખમ રૂઝાવવાના મલમમાં નાખવામાં આવે છે. એ મલમથી જખમ તરત રૂ... જાય છે. આકડાનાં પાન સીંધાલુણ સાથે એક માટી... વાસણમાં ભરી તે વાસણને કપડ માટી કરી પ... ભસ્મ બનાવી તે ભસ્મ જળોદર, અને તરી તથ... બાંની ગાંઠપર આપવામાં આવે છે. આકડાનાં સુ... પાનની ઘણી બારીક ભૂકી નહિ રૂઝતાં ચાંદાંઓ ઉ... ભભરાવવામાં આવે છે. પગનાં આંગળાંઓમાં ... ચાંદાં પડયાં હોય તો ઈંટ તપાવી તેપર આકડાનાં ... બાર પાન રાખી તે પાનપર કેટલાક લોકો પગ ... આકડાનાં પાનનું ખાતર જુવાર કે કપર (?) ... ખારચ જમીનને આપવાથી તે જમીન સુધરે છે. ... જમીનમાં ચોખાનો મોલ સારો લેવો હોય તે ... તને આકડાનાં પાનનું ખાતર કેટલાક લોકો આપે છે.

"અર્કાંકુર રસઃ–આકડાનાં કુણાં કુણાં પાંદડાં ... તેમને લીંબુના રસમાં વાટી તેમાં થોડું તેલ અને ... સીંધાલુણ લઈ ગોળો કરવો. પછી તેને આંકુનાં ... અંદર બાંધી માથે કપડ માટી લગાડી પુટપાકની ... પ્રમાણે રીતસર પકવવો. પાકે ત્યારે તે ગોળો ... કાઢી લઈ તેનો રસ નીચોવી લેવો.

આકડાનાં પાંદડાં શેકી કપાળે રાખવાથી ... ભરેલો અળઉતાર તાવ ઓછો પડે છે, ને પરસેવો ... છે, ને માથું દુખતું મટી જાય છે. વાળાની અંદર ... ડાનાં પાંદડાં ઘણો સાધારણ ઉપાય છે. આકડાનાં પાંદડાં ... તેલ લગાડી જરા ગરમ કરી વાળાના સોજાપર ... ટીપા તેલનું પોતું મુકી તે ઉપર તે પાન મુકી ...

ખાંસી દેરથી ઘટે છે ત્યારે આવી રીતે અમલ થાય છે. અર્કપુષ્પનું તીખું કાનમાં નાખવાથી કાનના અમણ, કર્ણનાદ વિગેરે દુર થાય છે. કાનના અણાની જડતા ઘટે છે ઉપયોગ છે” (ડા. વી. પી.)

“આકડાનાં પાંદડાંપર ઘી ચોપડી તેના ઉપર શેક દઇને ગરમ કરી પછી તેને દબાવી તેનો રસ કાઢી તે રસનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાથી કાનનાં અમણા વગેરે દરદો મટે છે. આકડાનાં પાંદડાંને સુકાવી બાળી તેની ભસ્મ બનાવી ઘણાં દરદમાં અપાય છે. (વૈ. શા. મ. મે.)

ફૂલ—આકડાનાં ફૂલમાં તેની પાંખડીઓ આગળ મુગટો મુકુટ (corona) ઓળખાય છે, તેને દવાઓમાં કહેવાય છે, ને ઔષધમાં જ્યાં ફૂલનો ઉપયોગ લખેલો હોય ત્યાં આ દવાઓમાં વપરાય છે.

આકડાનાં ફૂલનાં રસમાં મીઠાની સાથે પચેલી અજીર્ણ, શૂળ અને વિષૂચિકા ઉપર આપવામાં આવે છે. આકડાનાં ફૂલ ઉધરસ, અજીર્ણ, આફરો વિગેરે રોગો ઉપર પણ વપરાય છે. એના ફૂલ સુકાવી તેની ૩ થી ૪ ઘઉં ભારની ગોળી આંબલીના બીજ જેવડી પ્રમાણે ૪ થી ૬ સુધી એક એક ગોળી અપાય છે. આકડાનાં ફૂલ પાંચ ઘઉં ભાર તેમાં મરી અને મીઠું મેળવી ગોળીઓ, અજીર્ણ અને વિષમ જ્વરપર અપાય છે. “એનાં ફૂલ મીઠાની સાથે ખાઈને ખાવાથી કૃમિ, શૂળ, પેટના રોગને મટાડે છે. ઉદરનું વિષ તથા કફ, ગુલ્મ એ સર્વને હણે છે.” (વૈ. ક.)

આકડાનાં સુકાં ફૂલ ૧ થી ૨ ઘઉંભાર આકડાની લાકડી શ્વાસ રોગ, વિસ્ફોટક અને પ્રમેહમાં અપાય છે, તેમજ દમનો બેઠક મટે છે.

“અર્કઅહિફેનાદિ ગુટિકા—આકડાનાં ફૂલ ને ચાર ભાગ, અફીણ એક ભાગ અને અજમો તોલો, એ સર્વ ચીજને બરાબર મેળવી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરવી. કેટલાક વૈદ્ય બજારે અફીણ નાખતા પણ નથી.

કાસકર્તરી ગુટિકા—કરંજ સાઠોડીને સુકવી તેમાં આકડો તોલો લવિંગ, સમેજ, જાવંત્રી અને આકડાને સાથે મેળવી ખંડે ચણાની ભારની ગોળી કરવી.

અર્કઅહિફેનાદિ ગુટિકા—આથી ઉધરસ, દમ, રક્તપિત્ત, ઉરઃક્ષત અને છાતીની અંદર આપવાથી ઉધરસમાં સારો ફાયદો થાય છે. આકડાની અસર, શ્વાસનળિકા ઉપર ઘણી સારી છે. ને કફનો વધારે તે કાઢી કફનું શમન કરે છે. શ્વાસનળિકાની ચીકાસને તોડે છે, ને તેથી તેને બહાર નીકળી આવવાને યોગ્ય કરે છે, અને જે શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા કુદરતી નિયમ પ્રમાણે શરીરમાં

થતાં કરે છે તેથી કફ બહાર નીકળી જાય છે. આવી રીતે કફ બહાર નીકળવામાં વધારે ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે તે વધારે ઉધરસ આવવાથી હરકતથી પણ ન ફુટે તે તેને વધવા ન આપે તેટલા માટે અફીણ જેવી ઘેન લાવનાર દવાની તેની સાથે મેળવણ કરવામાં આવી છે. વિષમાં જ્યારે દમ થાય ને જ્યારે ઉધરસ ઉઠવાથી છાતી દુખતી હોય છે તે તેઓને વખત ઘણું આરામ રહે. તથા તે ગોળીનું સેવન કરવાથી ઊંઘ આવે છે. આવી રીતે દમનો જુસ્સો ઓછો થતાં વળી દમ ફરીને ન ઉઠે એવી અવસ્થાને માટે કાસકર્તરી ગુટિકાનું સારૂ ફળ કરે છે. માત્રા—અર્કઅહિફેનાદિ ગુટિકા ૧ વાલ, અને કાસકર્તરી ગુટિકા ૧ ગોળી.” (ડા. વી. પી.)

“આકડાનું ફૂલ મધુર તથા કડવું [illegible] અને કૃમિ, કફ, અર્શ, ઝેર, રક્તપિત્ત, સંગ્રહણી તથા ગુલ્મને મટાડનાર છે. આકડાનાં ફૂલ ૨ તોલા અને મરી ૨ તોલા લઈ પાણીની સાથે ખરલ કરી ચણા જેવડી ગોળી કરવી. તેમાંથી એક એક ગોળી દિવસમાં [illegible] વખત આપવાથી ઉધરસના દરદ ઉપર બહુ ફાયદો થાય છે. ઉધરસના દરદમાં જ્યાં આકડાનાં ફૂલનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યાં તેનાં ફૂલકાંડીનો ઉપયોગ કરવો. આકડાનાં ફૂલકાંડી, અજમો અને ખારીજીની બબ્બે પ્રમાણે મેળવી ચણાની ગોળીમાં આપે તો ઉધરસ, દમ, શરદી વિગેરે દરદો દુર થાય છે.” (વૈ. શા. મ. મે.)

આકડાનાં ફૂલોની રચનાની માળા હનુમાન, મહાદેવ તથા દુર્ગાને ચઢાવવામાં આવે છે.

રૂ અથવા આકડાની ડોડી—આકડાનાં ફળમાંથી ઘણું સુંવાળું ચળકતું રૂ નીકળે છે. જે તકીઆ, ગાદલાં અને ઓશીકાં બનાવવા અગર પેટીઓમાં ભરવામાં આવે છે. આકડાનું રૂ ભરેલાં ગાદલાંપર સુવાથી વા મટી જાય છે.

આકડાના વિશેષ ઉપયોગ વિષે ડૉ. ફાર્ડુને પોતાની ડીક્ષનરીમાં બહુ લંબાણ લેખ આપેલો [illegible] તે વાંચવા લાયક છે. તેમ નીચેનાં પુસ્તકમાં Poisonous Plants of Bombay Vol. II (By Surgeon-Lient–Colonel K R. Kirtukar, I. M. S, F. L. S.) કર્નલ ડાક્ટર કે. આર. કીર્તિકરે આકડાનું કુદરતી રીતે આપેલું ચિત્ર ઘણું મનોહર છે. ને તેનાં અનેક ભાગથી તે અન્કુર સુધીનું વર્ણન તેમાં પણ તેનાં ફૂલમાંના પું૦ અને સ્ત્રીકેસરોની બારીક બનાવટ અને તે કેવી રીતે ફલિત થાય છે તે પર કરેલું વિવેચન તો ઘણું જ રસિક છે. એ વારંવાર વાંચવા જેવું છે. અને જો કે આકડાના વર્ગની વનસ્પતિનાં ફૂલોમાં તેમાં પું૦ અને સ્ત્રીકેસરોની રચના ગીચાસપણી, ઘણી બારીક અને ગુપ્ત

હોવાને લીધે તે અક્ષુશાઈથી સમજી શકાતી નથી, તોપણ આવાં રસિક વર્ણન વારંવાર વાંચવાથી અને તેનાં ફૂલની રચના વારંવાર જોવા અને આવાં વર્ણન સાથે મેળવવાથી તે જાણી શકાય છે. અને તે જાણ્યા પછી બહુ મજા આવે છે. અને ઇશ્વરની શું કારીગીરી! શું ખુબી! એક કાર્યમાં એક જન્તુ પાસેથી પણ કેટલાં બધાં કાર્ય કરાવી લેવાની તેની ચતુરાઇ અને ડાપણ! એ અપરંપાર જોવામાં આવે છે. અને તે ઇશ્વરનો મહીમા હમેશને માટે આપણા હૃદયમાં રમી રહે છે.

આકડાની ઝેરી અને ગર્ભપાતક અસર તથા કપિકાકયુઆનાની જગોએ તેનાં ગુણનાં અનિશ્ચિતપણાં વિષે તેઓ સાહેબે ઘણો લંબાણ હેવાલ દાખલા દલીલોથી આપેલો છે તે વાંચવા લાયક છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓ અને ખેતરોની વાડોમાં, દરિયા કાંઠે રેતીના ઢસાઓ ઉપર, જુનાં ખંડિયેરો અને કીલાઓની દીવાલમાં અને મદીરો તથા જુના કુવાના કાંઠાઓ પાસે આકડાનાં ઝાડવાં ઘણીવાર ઉગેલાં જોવામાં આવે છે.

એ સિંધ, પંજાબ, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, દક્ષિણ અને મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિ૰ વિવેચન-સંસ્કૃતમાં આકડાને अर्क કહે છે. આકડાનાં ફૂલની પાંખડી સૂર્યનાં કિરણોની માફક પસરાયલી હોય છે. માટે એને अर्क કહેતા હશે. अर्क નામ સૂર્યનું છે. અકબર બાદશાહનો જન્મ આકડાનાં ઝાડવાં નીચે થયેલો હતો તેથી તેનું નામ અકબર પાડયું હતું એમ કહેવાય છે.

આકડાનાં ફૂલને કટલાક લોકો ડોડી, કેટલાક કેરી, કેટલાએક ગાવડી, કેટલાએક ચરકલી અને કેટલાએક પોપટ કહે છે. કચ્છમાં એને આકડાની ભેંસ કહે છે. ગાવડી અને ભેંસ એ નામો એનું ફૂલ તોડતાં દુધ નીકળે છે માટે રખાયલાં હશે અને ડોડી, કેરી ચરકલી અને પોપટ એ નામો એના તેવા મળતા આકાર ઉપરથી પડેલાં લાગે છે. આ આકડાની તદન ધોળાં ફૂલની એક જાત થાય છે તેને ધોળોઆકડો કહે છે ગુણ સરખા છે.

બકરાં આકડો ખાય છે પણ ઉંટ ખાતા નથી તેપરથી કહેવત છે કેઃ-" ऊट मेले आकडो ने बकरी मेले कांकरो કચ્છી ભાષામાં એક કહેવત છે કે-" અકડકાડી, ને રાવરીઆણુ."

આકડાનાં દુધની ઝેરી અસર સારી પેઠે લોકોના જાણવામાં છે ને તેપરથી એક કાઠીઆવાડી ભજનમાં ગવાય છે કેઃ-" आकडांआनां दुधरे दाँत अति ऊजळांरेजी, पग एने पंथे निंदरे मृत्युक थाय; बारमारा बोहारे नकाररंये संगत नीचनीरेजी. "-

---

વર્ગ-(એસ્કલેપિયેડી).

નંબર ૩૪૯

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. gigantea.

દષ્ટાન્ત-H. IV. p. 17; N. p. 184; W II. p. 34; ફ. નિ. પા. ૩૧૧.

૨-દેશીનામ-આકડો, મ્હોટો આકડો, આક આકડો (પોસ્ગુ૰); (मोहोरद (म०); बडाआक, (हिं०); अर्क. (सं०).

૩-વર્ણન-આ આકડાનાં ઝાડ નાહાના આકડા જે આ તરફ જોવામાં આવતાં નથી. તોપણ તે કદ અગર બગીચાઓમાં કોઇવાર જોવામાં આવે છે. ઝાડ નાહાના આકડા કરતાં વખતે મ્હોટાં અને વિસ્તારવાળાં હોય છે. એનાં ફૂલ નાહાના આકડાનાં કરતાં મ્હોટાં અને એની પાંખડીના છેડાઓ અમગાઇને વળેલા હોય છે. તે જરા કરમાય છે તેનો રંગ ઘણીવાર આસમાની છાયાએનો થઇ આ આકડાની તદન ધોળાં ફૂલની પણ એક જાત પણ ધોળાં ફૂલના નાહાના ને મ્હોટા એ બન્ને જુજ જોવામાં આવે છે. ગુણ બધાના સરખા તોપણ સફેદ આકડાનાં મૂળ ઔષધ તરીકે વૈદો વિશેષ પસંદ કરે છે.

વર્ગ-(એસ્કલેપિયેડી).

નંબર. ૩૫૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pentatropis microphyl

દષ્ટાન્ત-H. IV. p. 20; N. p. 185; W VI. part. I. p. 131; ફ. નિ. પા. ૬૨.

૨-દેશીનામ-શીંઓડી,સીંઓડી,સુરજવેલ (પોસ્ગુ शींपोञ (म०); अमबारवेल (हिं०); सूर्यवल्ली, छागदिं (सं

૩-વર્ણન-શીંઓડીના વેલા ઘણુંકરી બારેમાસ જોવામાં આવે છે. તોપણ તે ચોમાસે ઘણા હોય છે. તે શાખાઓ સુતળી જેવી ઝીણી હોય છે. તે તારની માફક ગુંચળાં વળી એક બીજી શાખાઓ વીંટાઇ ગયેલી હોય છે. તે વાડ, ઝાડ કે ઘાસ વગેરે ઓથ પાસે ઉગેલી હોય તેપર ચડેલી હોય છે. પાન જાડાં ને ઘણુંકરી દોકડાં જેવાં હોય છે. ફૂલ સહેતા લીલા રંગનાં ને શીંગ (ફળ) લાંબી ને ચની હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી આંગળી જેવાં જાડાં, ૬ થી ૧ લાંબાં ને રંગે ઘેરાં કે કાળાસહેતાં ભૂરાં હોય છે. વાસ કડવી અને સ્વાદ પ્રથમ મીઠો અને કડવો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—જ્યાં રોપાથી તે મુનગી કે લિંમોલ જેવી જાડી થાય છે. તે લીસી, ચળકતી ને ભંગુરી છાયાસેની હોય છે. તેને નોટની તેમાંથી એરંજ લીલાશપેનો રસ અને સફેદ ઓજૂ જાગા તંતુઓ નીકળે છે.

પાન—સામસામાં આવે છે તે જાડાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તેનો રંગ ઉપરની સપાટીપર લીલો ને નિચેનીપર ફીકો હોય છે. પાનપર વચ્ચે ભંગુરી રંગની ઝાંખ પણ હોય છે. પાનની ડીંટડી ટુંકી હોય છે, ને તેપર ધનુકરી સફેદવાળની રૂંવાટી હોય છે. પાન ૩/૪ ઇંચથી તે ૧ કે ૨ ઇંચ લાંબાં, અને ૧ લાઇનથી તે ૧ કે ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનનો આકાર ખરખોડીનાં પાનને મળતો હોય છે. તેપણ પાનની કોર ડીંટડી પાસે ખાંચવાળી ને મથાળે સાંકડી-થતી હોય છે. પાનને ટેરવે સ્પષ્ટ દેખાતી સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાનની કોરપર અને અતિકોમળ પાનપર ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. પાનની વાસ ખારી કે મુળાનાં પાનની વાસને મળતી જરા તીખાશ-વાળી હોય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી લીલાશપેનો રસ નીકળે છે. સ્વાદ ખારો, જરા તીખાશપેનો કે તુરસો લાગે છે.

ફૂલ—ચોમાસુ બેસતાં આવે છે. તે પીળાશ કે પીળાશ-પેતા લીલા રંગનાં હોય છે. એમાં ચોમાસાં ઉતાર શીંગો પાકી જાય છે. બીજો ફાલ ભાદરવા આસુમાં આવે છે. તેમાં શીંગો થતી નથી. માટે તેને ખોટો ફાલ કહે છે. કેટલીક જગાએ એમાં બારે માસ ફૂલ આવ્યા કરે છે, પણ શીંગો થતી નથી.

પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોખુને જરા આગળીને નીકળેલી હોય છે. તે ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ લાંબી, પાનની ડીંટડીથી વચ્ચે જરા પાતળી, ને બહુધા ભંગુરી છાયાસેની હોય છે. તેપર વચ્ચે આછી રૂંવાટી હોય છે. તેને મથાળે લાંબી અણીવાળાં, ભંગુરી છાયાસેતાં, ધોળાવાળની આછી રૂંવાટીવાળાં સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. એ પુષ્પપત્રોના ધડમાંથી ૩ થી ૮ ફૂલો છત્રાકાર નીકળેલાં હોય છે. તેની ડીંટડી દોરા જેવી પાતળી, નરમ, બહુધા નીચી ઝુકતી, લીસી, ચળકતી, ભંગુરી છાયાસેતી, તજિયે પાતળી ને મથાળે જાડીથતી ¼ થી ½ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફૂલની કળીનો આકાર તજિયે પોહોળો, પંચકોણ, અને મથાળે ચક્રઆકાર નો હોય છે. તેમાં પાંખડીઓ જમણી તરફથી ડાબી તરફ અમળાયલી હોય છે. ફૂલમાં સહેજ મધુરી વાસ હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ⅓ થી ½ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—ના પત્રો ૫ હોય છે. તે તજિયે જરા જોડાયલાં, પોહોળાં ને મથાળે છૂટાં અણીઆળાં હોય છે, ઘણી ધનુકરી ભંગુરા રંગની હોય છે. તજિયે તેની કોર થોડી એક બીજાપર આવેલી હોય છે. તે પીળાશપેતા લીલા રંગનાં, લીસાં, ચળકતાં, અણીમણાં, ½ થી ⅓ લાઇન લાંબાં અને પાંખડીઓથી આંતરે આવેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તજિયે જોડાયલી, પોહોળી, ત્રિકોણાકાર અને મથાળે છૂટી સાંકડી થતી, લાંબા સાંકડા ફેરાવાળી હોય છે. તે બહારથી લીસી, ચળકતી, અને અંદરથી તજિયે ભંગુરી છાયાસેની અને સૂક્ષ્મ ધોળાવાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. તેનો દેહ ઉંડો ૩ થી ૩½ લાઇન લાંબો ને ધનુકરી એક બાજુ વાંકવળેલો હોય છે.

પુંકેસરો—૫ હોય છે. તેના તંતુઓ એક બીજા સાથે જોડાઈને સ્ત્રીકેસરની ચોતરફ એક નળીની પેઠે આવેલા હોય છે. તેના ઉંચા અથવા મુકુટ (corona) પીળા રંગના પાંચ પાંખાં જેવા સ્ત્રીકેસરની બાજુએ દેખાતા હોય છે. તે પાંખડીઓથી ટુંકા હોય છે, અને તે તજિયેથી ઉપર તરફ વાંકાવળી તેની મથાળાની અણી સ્ત્રીકેસરમુખ તરફ વળેલી હોય છે. પરાગકોશનાં ટેરવાં અંદર વળેલાં, સ્ત્રીકેસરમુખની બાજુને ચોટેલાં હોય છે. પરાગસમુદાયના તંતુનાં ટેરવાં મથાળે જોડાયલાં હોય છે. તે અત્યંત ચળકતાં પેરા ભૂરા રંગનાં સ્ત્રીકેસરમુખના પાંચ ખુણાઓપર પાંચ બિંદુ જેવાં દેખાતાં હોય છે. તેને વળગેલા બે પરાગસમુદાય પીળાશપેતા રંગના, ચળકતા, અર્ધપારદર્શક જેવા ને સૂક્ષ્મ હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. પણ તેના ગર્ભાશયનાં ખાનાં ૨ જૂદાં જૂદાં હોય છે. તે તજિયે એક બીજાને જરા વળગેલાં પણ મથાળે એક બીજાથી તદન છૂટાં હોય છે. તેને મથાળે આવેલી નલિકા પણ બન્ને છૂટી હોય છે. પણ તે મથાળે સ્ત્રીકેસરમુખની અંદર જોડાયલી હોય છે. સ્ત્રીકેસરમુખ એક સૂક્ષ્મ ગોળાઈવાળું, પંચખૂણીયું, મથાળે લીસું, ચળકતું, લીલા રંગનું આવેલું હોય છે. તેની કોરપર પાતળું પડ હોય છે, જે ખસેડતાં તેને વળગેલાં પાંચે પરાગસમુદાયનાં ટેરવાં અને સમુદાય સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. એની બનાવટ ઘણી બારીક અને અજાયબ જેવી હોય છે. તે આઈગ્લાસમાં જોવા લાયક છે.

શીંગ—(ફળ)—૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી અને ½ થી ¾ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તે પ્રથમ લીલા રંગની ને સુકાય છે ત્યારે ભુરા રંગની થઈ જાય છે. શીંગ ધડમાં જરા સાંકડી, વચમાં પોહોળી ને અધવચ ઉપરથી સાંકડીથતી ટેરવે અણીઆળી હોય છે. શીંગની ઉપરની બાજુ વચ્ચોવચ અને તેની બન્ને કોરે એકેક ધાર હોય છે. શીંગની અંદર વચ્ચોવચ એક રતાશસેતા ભૂરા રંગની સળી હોય છે. ને તેની આજુ બાજુ હારબંધ ઘણી સુંદર રીતે ઘણાં બીજ ગોઠવાયલાં હોય છે, તે જોવા લાયક છે. જ્યારે બીજ ફળમાંથી બહાર નીકળે

હોવાને લીધે તે સહેલાઇથી સમજી શકાતી નથી, તોપણ આવાં રસિક વર્ણન વારંવાર વાંચવાથી અને તેનાં ફૂલની રચના વારંવાર જોવા અને આવાં વર્ણન સાથે મેળવવાથી તે જાણી શકાય છે. અને તે જાણ્યા પછી બહુ મજા આવે છે. અને ઇશ્વરની શું કારીગીરી! શું ખુબી! એક કાર્યમાં એક જન્તુ પાસેથી પણ કેટલાં બધાં કાર્ય કરાવી લેવાની તેની ચતુરાઇ અને ડાપણ! એ અપરંપાર જોવામાં આવે છે. અને તે ઇશ્વરનો મહીમા હમેશને માટે આપણા હૃદયમાં રમી રહે છે.

આકડાની ઝેરી અને ગર્ભપાતક અસર તથા ફાર્માકોગ્રાફીઆ ઇન્ડિકાના કર્તાઓએ તેનાં ગુણનાં અનિશ્ચિતપણાં વિષે તેઓ સાહેબે ઘણો લખાણ હેવાલ દાખલા દલીલોથી આપેલો છે તે વાંચવા લાયક છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓ અને ખેતરોની વાડોમાં, દરિયા કાંઠે રેતીના ઢસાઓ ઉપર, જુનાં ખંડિયેરો અને કીલાઓની દીવાલમાં અને મહીરો તથા જુના કુવાના કાંઠાઓ પાસે આકડાનાં ઝાડવાં ઘણીવાર ઉગેલાં જોવામાં આવે છે.

એ સિંધ, પંજાબ, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, દક્ષિણ અને મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-સંસ્કૃતમાં આકડાને अर्क કહે છે. આકડાનાં ફૂલની પાંખડી સૂર્યનાં કિરણોની માફક પસરાયલી હોય છે. માટે એને अर्क કહેતા હશે. अर्क નામ સૂર્યનું છે. અકબર બાદશાહનો જન્મ આકડાનાં ઝાડવાં નીચે થયેલો હતો તેથી તેનું નામ **અકબર** પાડ્યું હતું એમ કહેવાય છે.

આકડાનાં ફૂલને કેટલાક લોકો ડોડી, કેટલાક કેરી, કેટલાએક ગાવડી, કેટલાએક ચરકલી અને કેટલાએક પોપટ કહે છે. કચ્છમાં એને આકડાની ભેંસ કહે છે. ગાવડી અને ભેંસ એ નામો એનું ફૂલ તોડતાં દુધ નીકળે છે માટે રખાયલાં હશે. અને ડોડી, કેરી ચરકલી અને પોપટ એ નામો એના તેવા મળના આકાર ઉપરથી પડેલાં લાગે છે. આ આકડાની તદન ધોળાં ફૂલની એક જાત થાય છે તેને ધોળોઆકડો કહે છે ગુણ સરખા છે.

બકરાં આકડો ખાય છે પણ ઉંટ ખાતા નથી તેપરથી કહેવત છે કે:-" उट मेले आकडो ने बकरी मेले कांकरो કચ્છી ભાષામાં એક કહેવત છે કે:-" અકડકાડી, ને રાવરીઆણુ."

આકડાનાં દૂધની ઝેરી અસર સારી પેઠે લોકોના જાણવામાં છે ને તેપરથી એક કાઠીઆવાડી ભજનમાં ગવાય છે કે:-" आकडाआनां दुधरे दीसे अति ऊजळांरेजी, पण एने पीधे निश्चेरे मृत्युक थाय; वारंमारा वांरारे नकरिये संगत मोचनोरेजी. "—

વર્ગ-(એસ્કલેપિયેડી).

નંબર ૩૪૯

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. gigantea.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 17; N. p. 184; T II. p. 34; રૂ. નિ. પા. ૩૧૧.

૨-દેશીનામ-આકડો, મ્હોટો આકડો, ** આકડો (પો+ગુ૦); (મોટાહર (મ૦); ** (હિં૦); अर्क. (સં૦).

૩-વર્ણન-આ આકડાનાં ઝાડ નાહાના આક.. આ તરફ જોવામાં આવતાં નથી. તોપણ કે અગર બગીચાઓમાં કોઇવાર જોવામાં આવે છે. ઝાડ નાહાના આકડા કરતાં વખતે મ્હોટાં અને વિસ્તારવાળાં હોય છે. એનાં ફૂલ નાહાના આક.. કરતાં મ્હોટાં અને એની પાંખડીના ઊભાં અણગાઇને વળેલા હોય છે. તે જરા કરમાય કે તેનો રંગ ઘણીવાર આસમાની છાયાલેતો ** આ આકડાની તદન ધોળાં ફૂલની પણ પણ ધોળાં ફૂલના નાહાના ને મ્હોટા એ જુજ જોવામાં આવે છે. ગુણ બધાના સરખા - તોપણ સફેદ આકડાનાં મૂળ ઔષધ તરીકે આ.. વૈદ્યો વિશેષ પસંદ કરે છે.

વર્ગ-(એસ્કલેપિયેડી).

નંબર. ૩૫૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pentatropis microph..

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 20; N. p. 185; VI. part. I. p. 131; રૂ. નિ. પા. ૬૨.

૨-દેશીનામ-શીંગોટી,શીંગોડી,સુગજવેલ (સિ૦- શીંગોટા (મ૦); અમબારવેલ (હિં૦); સૂર્યવલ્લી, ** ,

૩-વર્ણન-શીંગોટીના વેલા ઘણુંકરી બારેમાસ આવે છે. તોપણ તે ચોમાસે ઘણા હોય છે. શાખાઓ સુતળી જેવી ઝીણી હોય છે. તે તારની માફક ગુંછળાં વળી એક બીજી શાખાઓ વીંટાઇ ગયેલી હોય છે. તે વાડ, ઝાડ કે ઘાસ ** ઓથ પાસે મળેલી હોય તેપર ચડેલી હોય છે. પાન જાડાં ને ઘણુંકરી ઢોકળાં જેવાં હોય છે. સલેતા લીલા રંગનાં ને શીંગ (ફળ) લાંબી થતી હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી આંગળી જેવાં જાડાં, ** લાંબાં ને રંગે ધોરાં કે કાળાસલેતાં ભૂરાં હોય છે. વાસ કડવી અને સ્વાદ પ્રથમ મીઠો અને ** કડવો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—જ્યારે કૂમળી ને સુંવાળી કે નસીબ જેવી ભરી થાય છે, ત્યારે લીલી, ચળકતી ને સુંવાળી છાલવાળી હોય છે. તેને તોડતાં તેમાંથી મેદૂજ ક્ષારસેનો રસ અને સફેદ ફીણ જેવાં તંતુઓ નીકળે છે.

પાન—સામસામાં આવે છે તે જાડાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે, તેનો રંગ ઉપરની બાજુએ ઘેરો લીલો ને નીચેની બાજુએ ફીકો હોય છે. પાનપર વચમાં જાંબુડા રંગની રેખા પણ હોય છે. પાનની ડીંટડી ટુંકી હોય છે, ને પર મધુરી સુંદરતાની રૂંવાટી હોય છે. પાન ૩ થી ૪ ૧ કે ૨ ઇંચ લાંબાં, અને ૧ ઇંચથી તે ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનનો આકાર હરડેના પાનને મળતો હોય છે. તેઓ પાનની કોર ડીંટડી પાસે ખાંચવાળી ને મથાળે સાંકડી થતી હોય છે. પાનને ટેરવે સ્પષ્ટ દેખાતી સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાનની કોરપર અને અગ્રભાગ પાનપર ઝીણી વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. પાનની વાસ કડી ને સુગંધી પાનની વાસને મળતી જરા તીખાશવાળી હોય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી ક્ષારસેનો રસ નીકળે છે. સ્વાદ ખારો, જરા તીખાશસેનો કે કડવો લાગે છે.

ફૂલ—ચોમાસામાં બેસતાં આવે છે. તે પીળાશ કે પીળા રંગનાં લીલા રંગના હોય છે. એમાં ચોમાસામાં ઉનાળ બીજ થઈ જાય છે. બીજે કાળ ઉતરવા આવ્યામાં આવે છે. આમાં બીજ થતાં નથી. માટે તેને ઝેરી કાળ કહે છે. કટોકટ જગાએ એમાં બારે માસ ફૂલ આવ્યા કરે છે, પણ બીજ થતાં નથી.

પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોની જરા અગ્રભાગે નીકળેલી હોય છે. તે ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ લાંબી, પાનની ડીંટડીથી વધારે જરા પાતળી, ને જાડુ જાંબુડી મથાળેની હોય છે. તેપર વધારે આછી રૂંવાટી હોય છે. તેને મથાળે લાંબી અણીવાળાં, જાંબુડી છાયાવાળાં, ઝાંખાશની આછી રૂંવાટીવાળાં સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. એ પુષ્પપત્રોના ખૂણામાંથી ૩ થી ૮ ફૂલો આકાર નીકળેલાં હોય છે. તેની ડીંટડી દોરા જેવી પાતળી, નરમ, જાડુ નીચી ઝુકતી, લીલી, ચળકતી, જાંબુડી છાયાવાળી, તથા પાતળી ને મથાળે જાડીથતી ૧ થી ¾ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફૂલની કળીનો આકાર ઈંડાને મળતો, પંચકોણ, અને મથાળે ચપટો આકાર હોય છે. તેમાં પાંખડીઓ જમણી તરફથી ડાબી તરફ અમળાયેલી હોય છે. ફૂલમાં સહેજ મધુરી વાસ હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ½ થી ¾ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદક—નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે તળિયે જરા જોડાયેલાં, પોહોળાં ને મથાળે ઇંડા અણીવાળાં હોય છે, ઘણી મધુરી જાંબુડા રંગની હોય છે. તળિયે તેની કોર થોડી એક બીજાપર આવેલી હોય છે. તે પીળાશસેના લીલા રંગનાં, લીસાં, ચળકતાં, ખડબચડાં, ½ થી ¾ લાંબાં અને પાંખડીઓથી અંતરે આવેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયે જોડાયલી, પોહોળી, ત્રિકોણાકાર અને મથાળે છૂટી સાંકડી થતી, લાંબા સાંકડા ઘેરાવાની હોય છે. તે બહારથી લીલી, ચળકતી, અને અંદરથી તળિયે જાંબુડી છાયાવાળી અને સૂક્ષ્મ ધોળાશની રૂંવાટીવાળી હોય છે. તેનો લોક ઉંચો ૩ થી ૪ લાઈન લાંબો ને મધુરી એક બાજુ વાંકવાળો હોય છે.

પુંકેસરો—૫ હોય છે. તેના તંતુઓ એક બીજા સાથે જોડાઈને ઓઈશની ચોફેર એક નળીની પેઠે આવેલા હોય છે. તેના ઉપર અથવા મુકુટ (corona) ધોળાં રંગના પાંચ પાંખાં જેવા ઓઈશની બાજુએ દેખાતા હોય છે. તે પાંખડીઓથી ટુંકા હોય છે, અને તે તળિયેથી ઉપર તરફ વાંકાવળી તેની મથાળાની અણી ઓઈશરામમુખ તરફ વળેલી હોય છે. પરાગકોશનાં ટેરવાં અંદર વળેલાં, ઓઈશરામમુખની બાજુને ચોટેલાં હોય છે. પરાગસમુદાયના તંતુનાં ટેરવાં મથાળે જોડાયલાં હોય છે. તે અત્યંત ચળકતાં પેણ જેવા રંગનાં ઓઈશરામમુખના પાંચ ખૂણાઓપર પાંચ બિંદુ જેવાં દેખાતાં હોય છે. તેને વળગેલા બે પરાગસમુદાય પીળાશસેના રંગના, ચળકતા, અર્ધપારદર્શક જેવા ને સૂક્ષ્મ હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. પણ તેના ગર્ભાશયનાં ખાનાં ૨ જુદાં જુદાં હોય છે. તે તળિયે એક બીજાને જરા વળગેલાં પણ મથાળે એક બીજાથી તદ્દન છૂટાં હોય છે. તેને મથાળે આવેલી નલિકા પણ બન્ને છૂટી હોય છે. પણ તે મથાળે ઓઈશરામમુખની અંદર જોડાયલી હોય છે. ઓઈશરામમુખ એક સૂક્ષ્મ ગોળાકારનું, પંચખૂણીયું, મથાળે લીસું, ચળકતું, લીલા રંગનું આવેલું હોય છે. તેની કોરપર પાતળું પડ હોય છે, જે ખસેડતાં તેને વળગેલાં પાંચ પરાગસમુદાયનાં ટેરવાં અને સમુદાય સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. એની બનાવટ ઘણી બારીક અને અજાયબ જેવી હોય છે. તે આઈગ્લાસમાં જોવા લાયક છે.

શીંગ—(ફળ)—૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી અને ½ થી ¾ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તે પ્રથમ લીલા રંગની ને સુકાય છે ત્યારે ભુરા રંગની થઈ જાય છે. શીંગ થડમાં જરા સાંકડી, વચમાં પોહોળી ને અધવચ ઉપરથી સાંકડીથતી ટેરવે અણીઆળી હોય છે. શીંગની ઉપરની બાજુ વચ્ચોવચ અને તેની બન્ને કોરે એકેક ધાર હોય છે. શીંગની અંદર વચ્ચોવચ એક રતાશસેના ભુરા રંગની સળી હોય છે. ને તેની બાજુ બાજુ દાસ્તાન ઘણી સુંદર રીતે ઘણાં બીજ ગોઠવાયલાં હોય છે, તે જોવા લાયક છે. જ્યારે બીજ ફળમાંથી બહાર નીકળે

હોવાને લીધે તે સહેલાઇથી સમજી શકાતી નથી, તોપણ આવાં રસિક વર્ણન વારંવાર વાંચવાથી અને તેનાં ફૂલની રચના વારંવાર જોવા અને આવાં વર્ણન સાથે મેળવવાથી તે જાણી શકાય છે. અને તે જાણ્યા પછી બહુ મજા આવે છે. અને ઇશ્વરની શું કારીગીરી! શું ખુબી! એક કાર્યમાં એક જન્તુ પાસેથી પણ કેટલાં બધાં કાર્ય કરાવી લેવાની તેની ચતુરાઇ અને ડાપણુ! એ અપરંપાર જોવામાં આવે છે. અને તે ઇશ્વરનો મહીમા હમેશને માટે આપણા હૃદયમાં રમી રહે છે.

આકડાની ઝેરી અને ગર્ભપાતક અસર તથા હપિફાકયુઆનાની જગોએ તેનાં ગુણનાં અનિશ્ચિતપણાં વિષે તેઓ સાહેબે ઘણો લખાણ હેવાલ દાખલા દલીલોથી આપેલો છે તે વાંચવા લાયક છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓ અને ખેતરોની વાડોમાં, દરિયા કાંઠે રેતીના ઢગલાઓ ઉપર, જુનાં ખંડિયેરો અને કીલાઓની દીવાલમાં અને મહીરો તથા જુના કુવાના કાંઠાઓ પાસે આકડાનાં ઝાડવાં ઘણીવાર ઉગેલાં જોવામાં આવે છે.

એ સિંધ, પંજાબ, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, દક્ષિણ અને મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-સંસ્કૃતમાં આકડાને અર્ક કહે છે. આકડાનાં ફૂલની પાંખડી સૂર્યનાં કિરણોની માફક પસરતી હોય છે. માટે એને અર્ક કહેતા હશે. અર્ક નામ સૂર્યનું છે. અકબર બાદશાહનો જન્મ આકડાનાં ઝાડવાં નીચે થયેલો હતો તેથી તેનુ નામ અકબર પાડયું હતું એમ કહેવાય છે.

આકડાનાં ફળને કેટલાક લોકો ડોડી, કેટલાક કેરી, કેટલાએક ગાવડી, કેટલાએક ચરકલી અને કેટલાએક પોપટ કહે છે. કચ્છમાં એને આકડાની ભેંસ કહે છે. ગાવડી અને ભેંસ એ નામો એનુ ફળ તોડતાં દુધ નીકળે છે માટે રખાયાં હશે અને ડોડી, કેરી ચરકલી અને પોપટ એ નામો એના તેવા મળતા આકાર ઉપરથી પડેલાં હશે છે. આ આકડાની તદન ધોળાં ફૂલની એક જાત થાય છે તેને ધોળોઆકડો કહે છે. ગુણ સરખા છે.

આકડો આકડો થાય છે પણ ઉંટ ખાતા નથી તેપરથી કહેવત છે કે—"ઉંટ મેલે આકડો ને બકરી મેલે કાંકરો" કચ્છી ભાષામાં એક કહેવત છે કે—"આકડકાડી, ને ઘરીઆણુ."

આકડાનાં ફૂલની ઝેરી અસર સારી પેઠે લોકોના જાણવામાં છે ને તેપરથી એક કાવ્યકારી ભજનમાં લખ્યું છે કે—"आकके फूल दूसरे संग अति उन्मत्त होंयँ, मन ही मैं विचार ...; ... ..."

વર્ગ-(એસ્કલેપિયેડી).

નંબર ૩૪૯

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. gigantea.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 17; N. p. 184, II. p. 34; રૂ. નિ. પા. ૩૧૧.

૨-દેશીનામ-આકડો, મ્હોટો આકડો, આકડો (પો-ગુ૦); (મોંદાર (મ૦); मदार (हिं०); अर्क (सं०).

૩-વર્ણન-આ આકડાનાં ઝાડ નાહાના આકડા આ તરફ જોવામાં આવતાં નથી. તોપણ તે અમર બગીચાઓમાં કોઇવાર જોવામાં આવે. ઝાડ નાહાના આકડા કરતાં વધારે મ્હોટાં અને વિસ્તારવાળાં હોય છે. એનાં ફૂલ નાહાના આકડા કરતાં મ્હોટાં અને એની પાંખડીના છેડાઓ અમળાઇને વળેલા હોય છે. તે જરા ... તેનો રંગ ઘણીવાર આસમાની છાયાવાળો ... આ આકડાની તદન ધોળાં ફૂલની પણ એક જાત પણ ધોળાં ફૂલના નાહાના ને મ્હોટા એ ... ભુજ જોવામાં આવે છે. ગુણ બધાના સરખા ... તોપણ સફેદ આકડાનાં મૂળ ઓષધ તરીકે ... વૈદો વિશેષ પસંદ કરે છે.

વર્ગ-(એસ્કલેપિયેડી).

નંબર. ૩૫૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pentatropis micro...

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 20; N. p. 18...; VI. part. I. p. 131; રૂ. નિ. પા. ...

૨-દેશીનામ-શીંગોટી, શીંગોડી, ... શીંગોશ (મ૦); अमरबेल (हिं०); ...

૩-વર્ણન-શીંગોટીના વેલા ઘણુંકરીને ... આવે છે. તોપણ તે ચોમાસે ઘણા ... શાખાઓ સુતળી જેવી ઝીણી હોય છે ... તારની માફક ગુંચળાં વળી એક ... વીંટાઇ ગએલી હોય છે. તે વાડ, ... ઓથ પાસે મળેલી હોય તેપર ચડી ... પાન જાડાં ને ઘણુંકરી ડોકળાં જેવાં હોય છે ... સફેતા લીલા રંગનાં ને શીંગ (ફળ) ... થતી હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી આંગળી જેવાં જાડાં, ... લાંબાં ને રંગે ધોળાં કે કાળાશ પડતાં ... વાસ કડવી અને સ્વાદ પ્રથમ મીઠો ... કડવો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—જાડા દોરાથી તે સુતળી કે રસીસ જેવી જાડી થાય છે, તે લીસી, ચળકતી ને ભુરી છાયાસેતી હોય છે. તેને તોડતાં તેમાંથી સેહેજ ખાસસેતો રસ અને સફેદ ઝીણા લાંબા તંતુઓ નીકળે છે.

પાન—સામસામાં આવે છે. તે જાડાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તેનો રંગ ઉપરની સપાટીપર લીલો ને નીચેનીપર ફીકો હોય છે. પાનપર વખતે જાંબુડાં રંગની છાયા પણ હોય છે. પાનની ડીટડી ટુંકી હોય છે, ને તેપર ઘણુંકરી સફેદવાળની રૂંવાટી હોય છે. પાન ડીટડી સુધી તે ૧ કે ૨ ઇંચ લાંબાં, અને ૧ લાઇનથી તે ૧ કે ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનનો આકાર કેરખોડીનાં પાનને થોડો મળતો હોય છે. તોપણ તેની કોર ડીટડી પાસે ખાંચવાળી ને મથાળે સાંકડી-થતી હોય છે. પાનને ટેરવે સ્પષ્ટ દેખાતી સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાનની કોરપર અને અતિકોમળ પાનપર ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. પાનની વાસ ખારી કે મુળાનાં પાનની વાસને મળતી જરા તીખાસવાળી હોય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી લીલાસસેતો રસ નીકળે છે. સ્વાદ ખારો, જરા તીખાસસેતો કે ફીકો લાગે છે.

ફુલ—ચોમાસું બેસતાં આવે છે. તે પીળાસ કે પીળાસસેતા લીલા રંગનાં હોય છે. એમાં ચોમાસાં ઉતાર શીંગો થઈ જાય છે. બીજે હાથ આસરવા આશુમાં આવે છે. એમાં શીંગો થતી નથી. માટે તેને ખોટો હાલ કહે છે. કેટલીક જગોએ એમાં બારે માસ ફુલ આવ્યા કરે છે, પણ શીંગો થતી નથી.

પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોઉપુને જરા આતરેથી નીકળેલી હોય છે. તે ½ ઇંચથી ⅔ ઇંચ લાંબી, પાનની ડીટડીથી વખતે જરા પાતળી, ને બહુધા જાંબુડી છાયાસેતી હોય છે. તેપર વખતે આછી રૂંવાટી હોય છે. તેને મથાળે લાંબી અણીવાળાં, જાંબુડી છાયાસેતાં, ધોળા વાળની આછી રૂંવાટીવાળાં સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. એ પુષ્પપત્રોના થડમાંથી ૩ થી ૮ ફુલો છત્રાકાર નીકળેલાં હોય છે. તેની ડીટડી દોરા જેવી પાતળી, નરમ, બહુધા નીચી ઝુકતી, લીસી, ચળકતી, જાંબુડી છાયાસેતી, તળિયે પાતળી ને મથાળે જાડીથતી ⅓ થી ⅔ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફુલની કળીનો આકાર તળિયે પોહોળો, પંચકોણ, અને મથાળે ઘુમ્મટઆકાર જેવો હોય છે. તેમાં પાંખડીઓ જમણી તરફથી ડાબી તરફ અમળાયલી હોય છે. ફુલમાં સેહેજ મધુરી વાસ હોય છે. ફુલનો વ્યાસ ½ થી ⅔ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—ના પત્રો ૫ હોય છે. તે તળિયે જરા જોડાયલાં, પોહોળાં ને મથાળે છુટાં અણીવાળાં હોય છે, ઘણું ઘણુંકરી જાંબુડા રંગની હોય છે. તળિયે તેની કોર થોડી એક બીજાંપર આવેલી હોય છે. તે પીળાસસેતા લીલા રંગનાં, લીસાં, ચળકતાં, ખડબચડાં, ½ થી ⅔ લાઇન લાંબાં અને પાંખડીઓથી આંતરે આવેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયે જોડાયલી, પોહોળી, ત્રિકોણાકાર અને મથાળે છુટી સાંકડી થતી, લાંબા સાંકડા છેડાવાળી હોય છે. તે બહારથી લીસી, ચળકતી, અને અંદરથી તળિયે જાંબુડી છાયાસેતી અને સૂક્ષ્મ ધોળાવાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. તેનો દરેક છેડો ૩ થી ૩½ લાઇન લાંબો ને ઘણુંકરી એક બાજુ વાંકવળતો હોય છે.

પુંકેસરો—૫ હોય છે. તેના તંતુઓ એક બીજા સાથે જોડાઇને ઓકિસરની ચોફેર એક નળીની પેઠે આવેલા હોય છે. તેના છેડા અથવા મુકુટ (corona) ધોળા રંગના પાંચ પાંખાં જેવા ઓકિસરની બાજુએ દેખાતા હોય છે. તે પાંખડીઓથી ટુંકા હોય છે, અને તે તળિયેથી ઉપર તરફ વાંકાવળી તેની મથાળાની અણી ઓકિસરાગ્રમુખ તરફ વળેલી હોય છે. પરાગકોષનાં ટેરવાં અંદર વળેલાં, ઓકિસરાગ્રમુખની બાજુને ચોટેલાં હોય છે. પરાગસમુદાયના તંતુનાં ટેરવાં મથાળે જોડાયલાં હોય છે. તે અત્યંત ચળકતાં ઘેરા ભૂરા રંગનાં ઓકિસરાગ્રમુખના પાંચ ખૂણાઓપર પાંચ બિંદુ જેવાં દેખાતાં હોય છે. તેને વળગેલા બે પરાગસમુદાય પીળાસસેતા રંગના, ચળકતા, અર્ધપારદર્શક જેવા ને સૂક્ષ્મ હોય છે.

ઓકિસર—૧ હોય છે. પણ તેના ગર્ભાશયનાં ખાનાં ૨ જૂદાં જૂદાં હોય છે. તે તળિયે એક બીજાને જરા વળગેલાં પણ મથાળે એક બીજાથી તદન છૂટાં હોય છે. તેને મથાળે આવેલી નલિકા પણ બન્ને છૂટી હોય છે. પણ તે મથાળે ઓકિસરાગ્રમુખની અંદર જોડાયલી હોય છે. ઓકિસરાગ્રમુખ એક સૂક્ષ્મ ગોળાઇસેતું, પંચખૂણીયું, મથાળે લીસું, ચળકતું, લીલા રંગનું આવેલું હોય છે. તેની કોરપર પાતળું પડ હોય છે, જે ખસેડતાં તેને વળગેલાં પાંચ પરાગસમુદાયનાં ટેરવાં અને સમુદાય સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. એની બનાવટ ઘણી બારીક અને અજાયબ જેવી હોય છે. તે આઇગ્લાસમાં જોવા લાયક છે.

શીંગ—(ફળ)—૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી અને ½ થી ⅔ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તે પ્રથમ લીલા રંગની ને સુકાય [redacted] ત્યારે ભુરા રંગની થઈ જાય છે. શીંગ થડમાં જરા સાંકડી, વચમાં પોહોળી ને અધવચ ઉપરથી સાંકડીથતી ટેરવે અણીઆળી હોય છે. શીંગની ઉપરની બાજુ વચ્ચોવચ અને તેની બન્ને કોરે એકેક ધાર હોય છે. શીંગની અંદર વચ્ચોવચ એક રતાસસેતા ભૂરા રંગની સળી હોય છે. ને તેની આજુ બાજુ ટાસબંધ ઘણી સુંદર રીતે ઘણાં બીજ ગોઠવાયલાં હોય છે, તે જોવા લાયક છે. જ્યારે બીજ ફુલમાંથી બહાર નીકળે

હોવાને લીધે તે સહેલાઇથી સમજી શકાતી નથી, તોપણ આવાં રસિક વર્ણન વારંવાર વાંચવાથી અને તેનાં ફૂલની રચના વારંવાર જોવા અને આવાં વર્ણન સાથે મેળવવાથી તે જાણી શકાય છે. અને તે જાણ્યા પછી બહુ મંજા આવે છે. અને ઇશ્વરની શું કારીગીરી! શું ખુબી! એક કાર્યમાં એક જન્તુ પાસેથી પણ કેટલાં બધાં કાર્ય કરાવી લેવાની તેની ચતુરાઇ અને ડાપણ! એ અપરંપાર જોવામાં આવે છે. અને તે ઇશ્વરનો મહીમા હમેશને માટે આપણા હૃદયમાં રમી રહે છે.

આકડાની ઝેરી અને ગર્ભપાતક અસર તથા કપિકાકયુઆનાની જગોએ તેનાં ગુણનાં અનિશ્ચિતપણાં વિષે તેઓ સાહેબે ઘણો લખાણ હેવાલ દાખલા દલીલોથી આપેલો છે તે વાંચવા લાયક છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓ અને ખેતરોની વાડોમાં, દરિયા કાંઠે રેતીના ઢગાઓ ઉપર, જુનાં ખંડિયેરો અને કીલાઓની દીવાલમાં અને મહીરો તથા જુના કુવાના કાંઠાઓ પાસે આકડાનાં ઝાડવાં ઘણીવાર ઉગેલાં જોવામાં આવે છે.

એ સિંધ, પંજાબ, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, દક્ષિણ અને મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-સંસ્કૃતમાં આકડાને અર્ક કહે છે આકડાનાં ફૂલની પાંખડી સૂર્યનાં કિરણોની માફક પસરાયલી હોય છે. માટે એને અર્ક કહેતા હશે. અર્ક નામ સૂર્યનું છે. અકબર બાદશાહનો જન્મ આકડાનાં ઝાડવાં નીચે થયેલો હતો તેથી તેનું નામ અકબર પાડયું હતું એમ કહેવાય છે.

'આકડાનાં ફૂલને કેટલાક લોકો ડોડી, કેટલાક કેરી, કેટલાએક ગાવડી, કેટલાએક ચરકલી અને કેટલાએક પોપટ કહે છે. કચ્છમાં એને આકડાની ભેંસ કહે છે. ગાવડી અને ભેંસ એ નામો એનું ફૂલ તોડતાં દુધ નીકળે છે માટે રખાયલાં હશે અને ડોડી, કેરી ચરકલી અને પોપટ એ નામો એના તેવા મળતા આકાર ઉપરથી પડેલાં લાગે છે. આ આકડાની તદન ધોળાં ફૂલની એક જાત થાય છે તેને ધોળોઆકડો કહે છે. ગુણ સરખા છે.

બકરાં આકડો ખાય છે પણ ઉંટ ખાતા નથી તેપરથી કહેવત [illegible] કે:-" उट मेले आकडो ने बकरी मेले काकरो કચ્છી ભાષામાં એક કહેવત છે કે:-" આકડાડી, ને ચાવરીઆણુ."

આકડાનાં દૂધની ઝેરી અસર સારી પેઠે લોકોના જાણવામાં છે ને તેપરથી એક કાઠીઆવાડી ભજનમાં ગવાય છે કે:-" आकडाआनां दुधरे दीसे अति ऊजळारेजी, पण एने पंथे नियेरे मृत्युक थाय; बाहमारा वीरारे नकरिये संगत नीचनारेजी." —

વર્ગ-(એસ્કલેપિયેડી).

નંબર ૩૪૯

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. gigantea.

દ્રષ્ટાન્ત-H. IV. p. 17; N. p. 184; II. p. 34; ર. નિ. પા. ૩૧૧.

૨-દેશીનામ-આકડો, મ્હોટો આકડો, આકડો (પો+ગુ૦); (મોઠરૂઇ (મ૦); मदार (હિં૦); अर्क (સં૦).

૩-વર્ણન-આ આકડાનાં ઝાડ નાહાના આકડા જેટલાં આ તરફ જોવામાં આવતાં નથી. તોપણ કે અમર બગીચાઓમાં કોઇવાર જોવામાં આવે છે. ઝાડ નાહાના આકડા કરતાં બમણે મ્હોટાં અને વિસ્તારવાળાં હોય છે. એનાં ફુલ નાહાના આકડા કરતાં મ્હોટાં અને એની પાંખડીના છેડાએ અમળાઇને વળેલા હોય છે. તે જરા ફુગરે તેનો રંગ ઘણીવાર આસમાની છાયાલેતો છે. આ આકડાની તદન ધોળાં ફૂલની પણ એક જાત પણ ધોળાં ફૂલના નાહાના ને મ્હોટા એ બુજ જોવામાં આવે છે. ગુણ બધાના સરખા. તોપણ સફેદ આકડાનાં મૂળ ઔષધ તરીકે વૈદ્યો વિશેષ પસંદ કરે છે.

વર્ગ-(એસ્કલેપિયેડી).

નંબર. ૩૫૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pentatropis microphylla.

દ્રષ્ટાન્ત-H. IV. p. 20; N. p. 183; VI. part. I. p. 131; ર. નિ. પા. ૬૨.

૨-દેશીનામ-શીંગોડી, શીંગોડી, સૂરજવેલ, શીંગોટા (મ૦); अमरबेल (હિં૦); सूर्यवल्ली, ~

૩-વર્ણન-શીંગોડીના વેલા ધણુંકરી બારેમાસ આવે છે. તોપણ તે ચોમાસે ઘણા હોય છે. શાખાઓ સુતળી જેવી ઝીણી હોય છે. તે તારની માફક ગુંછળાં વળી એક બીજી શાખાએ વીંટાઇ વળેલી હોય છે. તે વાડ, ઝાડ કે ઘાસ ઓથ પાસે મળેલી હોય તેપર ચડેલી હોય છે. પાન જાડાં ને ધણુંકરી ટોકણાં જેવાં હોય છે. સફેતા લીલા રંગનાં ને શીંગ (ફલ) લાંબી થતી હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી આંગળી જેવાં જાડાં, દોઢ લાંબાં ને રંગે ધેરાં કે કાળાસજેતાં ભૂરાં હોય છે વાસ કડવી અને સ્વાદ પ્રથમ મીઠો અને કડવો લાગે છે.

ને જાંબુડી છાંયાસેતાં હોય છે. તે જાડાં ને રસભર્યાં હોય છે. તે આકડાનાં ફૂલ જેવાં દેખાય છે.

શીંગ-(ફલ)—૪ થી ૫ ઈંચ લાંબી ને ૧½ થી ૨ ઈંચ વ્યાસની હોય છે. તે ફીકા લીલા રંગની, લીસી ને સૂક્ષ્મ સફેદ છાંટણાંવાળી હોય છે. જે તેની ડીટડી પાસે સ્પષ્ટ દેખાતાં હોય છે. શીંગની બાજુઓ ઉપસેલી અને બન્ને બાજુએ એકેક બહાર નીકળતી ધાર હોય છે. તેની વચમાં એક લીટી જેવી ઝીણી ધાર હોય છે. શીંગ ડીટી પાસે ડીટી તરફ વળેલી ને જરા સાંકડી હોય છે. ને ટેરવે સાંકડીયતી અણીદાર હોય છે. એની અણી ડીટીની બાજુથી વિરૂદ્ધ દિશાએ વળેલી હોય છે. શીંગને જખમી કરતાં તેમાંથી ઘણું દૂધ નીકળે છે, જે થોડા વખતમાં ચીકણું થઈ તેના તાર બંધાઈ જાય છે. શીંગનો આડો કાપ કરતાં તેમાં ઘણાં બીજ દેખાય છે. તેની છાલની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ગોળાસસેતો તૂરો લાગે છે.

બીજ-ચપટાં અને પાનગાં હોય છે. તે ૩ લાઇન ..નાં ને ૨ પોહોળાં હોય છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે .. રંગનાં ને પાકે છે ત્યારે ઘેરા ભૂરા રંગનાં થઈ .. છે. એ દરેક બીપર આકડાના બીની પેઠે સફેદ .. ચળકતા મૃદુ ઝીણા વાળની પીછી હોય છે.

ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

..ગુણદોષ-માલી, ઉપસેપક તથા જ્વર. .. અને

.. ..ં મૂળ પ્રમેહ અને પેશાબના સાથે અપાય છે. એનાં મૂળ દૂધમાં વાટીને ..ર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં મૂળની .. અને મધની સાથે કાપર અપાય છે. .. લેવામાં આવે તો ઉલટી થાય છે. ..નાં પાનની પેઠે ગરમ કરી વાળાના .. આવે છે. એનાં ફૂલ મીઠાં હોય ..નીજ થાય છે. એનાં ફૂલ ઉધરસ .. ખવરાવવામાં આવે છે એની .. ..ો શાક કરે છે, તે બહુ સ્વા.. ..દના ગણાય છે. પણ વિરોધ ..દના થઈ પડે છે. મધુપ્રમેહ ..નાં ઘસીને પાય છે. એની .. સુકાઝા ચકચકીત રેશમ .. વેશા દોર થાય છે. સફેદ .. દૂધ અને સાકરની સાથે .. એનાં પાનને પાણીમાં ..ઈ અપાય છે. .. તેની ડાળી કૂંણી .. ને ચીગટ છે.

કૃમિ, પ્રમેહ, શ્વેતકુષ્ઠ, કફ ને પિત્તવિકારને મટાડે છે." (વૈ. રૂ.)

૭-સ્થાનક-એના વેલા ડુંગરાળી જમીનમાં ઘણુંકરી ચરીઆળ ઘાસની સાથે ઉગે છે. એ હિં૰માં ઘણી જગોએ થાય છે.

૮-વિ૰વિવેચન-એમાંથી ઘણું દૂધ નીકળે છે. માટે એને ક્ષીરકોડી અથવા ક્ષીરિણી કહે છે. અને તેપ૰રથી શિરડોડી અને ખરખેર કે ખજ્રેર નામો નીકળેલાં છે. એનાં ફૂલ બરાબર આકડાનાં ફૂલ જેવાં દેખાય છે માટે એને અર્કપુષ્પી કહે છે.

વર્ગ-(એસ્કલેપિયેડી.)

નંબર ૩૫૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Sarcostemma brevistigma.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 26; Watt. VI. part. II. p. 477; ફ. નિ. પા. ૫૭૩.

૨-દેશીનામ-ચોરવેલ, સાંદીઆવેલ, ચીરાડી (પો૰); સોમવેલ (ગુ૰); રાનશેરયેલ, સોમયેલ (મ૰); સોમલતા (હિં૰); સોમ, સોમવલ્લી, સોમક્ષીરી (સ૰).

૩-વર્ણન-ચોરવેલના વેલા ખરસાણી અર્થાત્ ડાંડ-લીઆ થોરની ડાળીઓ જેવા થાય છે. તેનો રંગ બરમી અથવા પીળાસસેનો ફીકો લીલો હોય છે. એના વેલા ઝાડવાંઓ ઉપર ચડેલતા, પણ ઘણુંકરી આ સ્વસ્થાનમાં તે કેટાળાનાં ઝાડવાંઓમાં વિશેષ કરીને ઉગે છે. એની શાખાઓ જરા સખ્ત, ગોળ અને લીસી હોય છે. તે ડાંડલીઆ થોરની પાતળી શાખાઓની પેઠે લાંબા સાંધાઓ-વાળી હોય છે. તેમાં પુષ્કળ દૂધ હોય છે. તે ઉપરના ભાગમાં પેનસીલથી આંગળી જેવી જાડી અને નીચેના ભાગમાં વિશેષ જાડી, ખડબચડી અને ઘણી સખ્ત હોય છે. એમાં વિશેષકરી પાન જોવામાં આવતાં નથી. પણ એની કોમળ શાખાઓને સાંધે કદાચ સૂક્ષ્મ પાન આવતાં હશે તો તે તરત ખરી જતાં હશે.*

એને શાખાઓને છેડે સફેદ ફૂલોની છત્રાકાર ગુચ્છીઓ આવે છે. એની પુષ્પ ધારણકરનારી સળી ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબી અને પાતળી હોય છે. તેપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. ફૂલની ડીટડી ૩ લાઇનથી ½ ઈંચ લાંબી, સોય જેવી પાતળી, ફીકા પીળા રંગની અને સફેદ વાળની આછી રૂંવાટીવાળી હોય છે. ફૂલની વાસ બટમોગરાનાં ફૂલ જેવી અત્યંત મધુરી હોય છે. અને એનો વ્યાસ ½ ઈંચ જેટલો હોય છે.

* એને ફાગણમાં ઝીણું પાન આવી પંદરો દિવસ રહી ફાગણમાં ખરી જતાં હોય તો તેમ થવા સંભવ છે. કેમકે ડાંડલીઆ થોરને પણ ઝીણું પાન આવી ખરી જાય છે.

ત્યારે તે તેની સાથે રહેલી મૃદુવાળની રૂપેરી પીંછી-રૂપી વિમાન (Baloon) મારફત હવામાં ઉંચે ચડી જાય છે.

બીજ-૨કે ઈંચ લાંબાં અને ૧ ઈંચ પોહોળાં હોય છે, તે એક બાજુ ઢાળવાળાં ને બીજીએ ખાડવાળાં હોય છે. બીજને પોહોળે છેડે સૂક્ષ્મ કાંગરી હોય છે. ને વેને સાંકડે છેડે રૂપાં જેવા ધોળા, ચળકતા, અત્યંત ઝીણા, સુંવાળા વાળની ૧થી ૨ ઈંચ લાંબી પીંછી હોય છે. બીજનું પીંછીવાળું ટેરવું આડો કાપ મુકતાં હોય તેવું સપાટ જેવું હોય છે ને તેપર ધોળી આડ હોય છે. બીની બન્ને સપાટીપર કરચલી અને સૂક્ષ્મ દાણા-દાર વધભીરીઆ રંગનાં છાંટણાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-સાદો, શીતલ, પાચક અને ચિરગુણ-કારી પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-શીમીટીનાં મૂળની ફાકી અને કાઢો વધ-ગુચ્છ, અજીર્ણ, તાવ, સંગ્રહણી અને છોકરે ભરાઈ આવ્યું હોય તો તેપર અપાય છે. એનાં મૂળ સવિતાના કવાથ અને પાકમાં વપરાય છે. એનાં પાન ગરીબ લોકો કાચાં કે કચુંબરની જગોએ રોટલા સાથે ખાય છે. અજીર્ણ ઉપર એનાં પાન મીઠાં સાથે ખવરાવાય છે. એની શીંગને શીંગિરાં કહે છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે છોકરાંઓ અને ઘણાં ગરીબ લોકો ખાય છે, તેમજ તેનું અથાણું પણ કરવામાં આવે છે, શીમીટીનાં ફૂલ સાકરની સાથે પ્રમેહવાળાને અપાય છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, અને કોટાળાઓ વગેરે ઝાડાંપર ચઢેલા શીમીટીના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે.

એ કચ્છ, કાઠિઆવાડ, સિંધ, પંજાબ અને દક્ષિણમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-શીમીટીના ફૂલની પાંખડીઓના ઉંડા સૂર્યનાં કિરણોની પેઠે પસરાયલા ને આડા વળતા હોય છે, તે ઉપરથી એને સંસ્કૃતમાં સૂર્યવલ્લી કહેલ હશે. એનાં ફૂલ શીંગ જેવાં લાંબાં થાય છે માટે એનું નામ શીંગિટી પડેલું હશે. એની કાચી શીંગો પણ રોટ-લાની સાથે ઘણા ગરીબ લોકો ખાય છે. એની શીંગોને કચ્છમાં ધાધા કહે છે. અને એના વેલાને ઘાધી-આસ કહે છે

જુનાગઢ તરફ શીમીટીને સુતીઓ કહે છે (નં ૧૦૫).

વર્ગ-(એસ્ક્લેપિયેડી).

નંબર-૩૫૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Holostemma Rheedii.

પ્રમાણ-H. IV. p. 21; N. p. 185; Watt. IV. p. 261; ફ. નિ. ઘ. ૧૩.

૨-દેશીનામ-ખરખેર, ખીરવુ, (પાં૦); ખરખેર, ખ[illegible] વેલ (ગુ૦); ખીરકોડી, શિરકોડી, દુદુરલી (મ૦); ખીરં[illegible] (હિં૦); क्षीरकंडि, अर्कपुष्पी, जीवंती, क्षीरिणि (सं०).

૩-વર્ણન-ખરખેરના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી આ[illegible] છે. તેની ડાંડી મુનગીથી સ્લેટપેન જેવી જાડી હોય [illegible] પાન પોહોળાં જરા લાંબાં અને તળિયે હૃદયાકૃતિ હોય છે. ફૂલ ધોળાં, ફીકા જાંબુડા રંગની છાંટવાળાં આકડાનાં ફૂલ જેવાં હોય છે. તે ઘણાં સુંદર દેખાય છે, શીંગ (ફળ) ટુંકી ને જાડી હોય છે. ફૂલ ફળ ચોમાસે આવે છે. એ વેલાનો કોઈ પણ ભાગ જખમી કરવાથી એમાંથી દૂધ નીકળે છે.

મૂળ-જમીનમાં ઉંડું પેઠેલું હોય છે. તેમાંથી બીજા ફાંટાઓ ક્વચિતજ નીકળે છે. તે સ્લેટપેનથી અંગુઠા જેવું જાડું અને ધોળા રંગનું હોય છે. તેપરની છાલ જાડી, બટકણી ને પોચી હોય છે. તેપરની રેસા વાળી ને ખડબચડી હોય છે. મૂળનો આડો કાપ મૂકી જોતાં તે અંદરથી સછિદ્ર અને ચક્રાકાર દેખાય છે તેમાંથી દૂધ વહે છે. વાસ સુગંધિત પણ જરા તીવ્ર અને સ્વાદ મીઠાસવાળો ચીરપરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ચોમાસે વરસાદ પડવા પછી એની ડાંડી જુનાં મૂળમાંથી ફૂટી આવે છે, તેમ નવા વેલાઓ પણ ઉગી આવે છે. ડાંડી લીલી, ચળકતી લીસી ને વખતે જાંબુડી છાયાવાળા રંગની હોય છે તેમ ઘણુંકરીને દરેક પાનના ખૂણામાંથી ટુંકી ટુંકી પાતળી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે, એની ડાંડી અને શાખાઓ વખતે એક બીજામાં વીંટળાયલી હોય છે. અને તે કેટલીક ઉંચી વધી પછી પાસેનાં ઘાસ, ઝાડવાં કે પાસેના ઝાડપર ચડી જાય છે.

પાન-સામસામાં આવેલાં હોય છે. તેની જાડી ડીંટડી પર જરા ઉંડી ઉંડી હોય છે. પાન લીલા કે પેણું લીલા રંગનાં હોય છે. તેમાંની નસો જાંબુડા રંગ જેવી રંગની હોય છે. તે ડીંટડીને મથાળેથી નીકળી પાનમાં ગયેલી હોય છે. પાન જરા જાડાં ને સુંવાળાં હોય છે. પાનનાં ટેરવાં સાંકડાંથી અણીદાર અને ડીંટડી પાસે તેની કોર અને ઉંડા માણસના કાનની બુટની પેઠે જરા અંદર વળેલા હોય છે. કોમળ પાનપર ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાન ૨ થી ૬ ઈંચ લાંબાં અને ૧ થી ૨ કે ૨½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીરપરો હોય છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી છત્રાકાર જેવા ફૂલના ગુચ્છાઓ નીકળેલા હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી ડાંડી [illegible] ફૂલની ડીંટડી ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબી હોય છે. ફૂલ ૧ થી ૧½ ઈંચ વ્યાસનાં, મધુરી સુગંધવાળાં, [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

છે ત્યારે તે તેની સાથે રહેલી મૃદુવાળની રૂપેરી પીછી-રૂપી વિમાન (Baloon) મારફત હવામાં ઉચે ચડી જાય છે.

બીજ-૨½ લાઇન લાંબાં અને ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે, તે એક બાજુ દાળવાળાં ને બીજીએ ખાડવાળાં હોય છે. બીજને પોહોળે છેડે સૂક્ષ્મ કાંગરી હોય છે. ને તેને સાંકડે છેડે રૂપાં જેવા ધોળા, ચળકતા, અત્યંત ઝીણા, સુંવાળા વાળની ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી પીછી હોય છે. બીજનું પીછીવાળું ટેરવું આડો કાપ મુકયો હોય તેવું સપાટ બુઠું હોય છે. ને તેપર ધોળી આડ હોય છે. બીની બન્ને સપાટીપર કરચલી અને સૂક્ષ્મ દાણાદાર વપખીરીઆ રત્નનાં છાંટણાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહી, શોધક, પાચક અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-શીંગોટીનાં મૂળની ફાકી અને કાદો વધ-રાવળ, અજીર્ણ, તાવ, સમદરણી અને છોકરૂં ભરાઈ આવ્યું હોય તો તેપર અપાય છે. એનાં મૂળ સવિવાના કવાથ અને પાકમાં વપરાય છે. એનાં પાન ગરીબ લોકો અથાણાં કે કચુંબરની જેમેજ રોટલા સાથે ખાય છે. અજીર્ણ ઉપર એનાં પાન મીઠાં સાથે ખવરાવાય છે. એની શીંગને શીંગોટાં કહે છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે છોકરાંઓ અને ઘણાં ગરીબ લોકો ખાય છે, તેમજ તેનું અથાણું પણ કરવામાં આવે છે, શીંગોટીનાં ફૂલ સાકરની સાથે પ્રમેહવાળાને અપાય છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, અને કંટાળાઓ વગેરે ઝાડવાંપર ચડેલા શીંગોટીના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે.

એ કચ્છ, કાઠિયાવાડ, સિંધ, પંજાબ અને દક્ષિણમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-શીંગોટીનાં ફૂલની પાંખડીઓના છેડા સૂર્યનાં કિરણોની પેઠે પસરાયલા ને આડા વગેલા હોય છે, તે ઉપરથી એને સંસ્કૃતમાં સૂર્યવલ્લી કહેતા હશે. એનાં ફૂલ શીંગ જેવાં લાંબાં થાય છે માટે એનું નામ શીંગોટી પડેલું હશે. એની કાચી શીંગો પણ રોટલાની સાથે ઘણા ગરીબ લોકો ખાય છે. એની શીંગોને કચ્છમાં પોપા કહે છે. અને એના વેલાને ઘોધીઆસ કહે છે.

જુનાગઢ તરફ શીંગોડીને સુડીઓ કહે છે (નં. ૧૦૫).

વર્ગ-(એસ્કલેપિયેડી).

નંબર-૫૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Holostemma Rheedii.

(દ્દાન્ત-H. IV. p. 21; N. p. 185; Watt. IV. p. 261; ફ. ફિ. ભા. ૬૩.

૨-દેશીનામ-ખગ્ગેર, ખીરખુ, (પો૦); ખગ્ગેર, ખીરવેલ (ગુ૦); શીડોડી, શિરડોડી, દુદુરલી (મ૦); ક્ષીરવેલ (હિં૦); ક્ષીરડોડિ, અર્કપુષ્પી, જીવંતી, ક્ષીરીણિ (સં૦).

૩-વર્ણન-ખગ્ગેરના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તેની ડાંડી સુતળીથી સ્લેટપેન જેવી જાડી હોય છે. પાન પોહોળાં જરા લાંબાં અને તળિયે હૃદયાકૃતિનાં હોય છે. ફૂલ ધોળાં, ફીકા જાંબુડા રંગની છાયાવાળાં આકડાનાં ફૂલ જેવાં હોય છે. તે ઘણાં સુંદર દેખાય છે, શીંગ (ફલ) ઠુંઠી ને જાડી હોય છે. ફૂલ ફલ ચોમાસે આવે છે. એ વેલાનો કોઈ પણ ભાગ જખમી કરતાં એમાંથી દૂધ નીકળે છે.

મૂળ-જમીનમાં ઉંડું એરેલું હોય છે. તેમાંથી બીજા ફાંટાઓ ક્વચિતજ નીકળે છે. તે સ્લેટપેનથી આંગળી જેવું જાડું અને ધોળા રંગનું હોય છે. તેપરની છાલ જાડી, બટકણી ને પોચી હોય છે. તેપરની રેસી પાતળી ને ખડબચડી હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી સચ્છિદ્ર અને ચક્રાકાર દેખાય છે. તેમાંથી દૂધ વહે છે. વાસ સુગંધિત પણ જરા તીખી અને સ્વાદ મીઠાસલેલો ચીરપરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ચોમાસે વરસાદ પડયા પછી એની ડાડી જુનાં મૂળમાંથી ફૂટી આવે છે, તેમ નવા વેલાઓ પણ ઉગી આવે છે. ડાંડી લીસી, ચળકતી, લીલા ને વખતે જાંબુડી છાયાવાળા રંગની હોય છે. તેમ ઘણુંકરીને દરેક પાનના ખૂણામાંથી ઠુંઠી ઠુંઠી પતળી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે, એની ડાંડી અને શાખાઓ વખતે એક બીજામાં વીંટળાયલી હોય છે. અને તે ઘણી ઉંચી વધી પછી પાસેનાં ઘાસ, ઝાડવાં કે પાલોંપર ચડી જાય છે.

પાન-સામસામાં આવેલાં હોય છે. તેની ડીટડી ઉપર જરા છેડી ઉંડી હોય છે. પાન લીલા કે પેસ રંગનાં હોય છે. તેમાંની નસો જાડુધા રાતા રંગની હોય છે. તે ડીટડીને મથાળેથી નીકળી પાનમાં ગયેલી હોય છે. પાન જરા જાડાં ને સુંવાળાં હોય છે. પાનનાં ટેરવાં સાંકડાંથતાં અણીદાર અને ડીટડી પાસે તેની કોર બન્ને છેડા માણસના કાનની બૂટની પેઠે જરા અંદર વળેલા હોય છે. કોમળ પાનપર ધોળા વાળની ઝીણી રૂંછાળ હોય છે. પાન ૨ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨ કે ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીરપરો હોય છે.

ફુલ-પત્રકોણમાંથી છત્રાકાર જેવા ફૂલના ગુચ્છાએ નીકળેલા હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી તેમજ ફૂલની ડીટડી ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફૂલ ૧ થી ૧½ ઇંચ વ્યાસનાં, મધુરી સુગંધવાળાં, ઘાટાં, ઘડી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (I.)

[illegible]

[illegible] II [illegible] VI [illegible] II. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

છે ત્યારે તે તેની સાથે રહેલી મૃદુવાળની રૂપેરી પીછી-રૂપી **વિમાન** (Baloon) મારફત હવામાં ઉંચે ચડી જાય છે.

બીજ–૨½ લાઇન લાંબાં અને ૧ લાઇન પોહોળાં હોય છે, તે એક બાજુ લીસાં ને બીજીએ ખાડવાળાં હોય છે. બીજને પોહોળે છેડે સૂક્ષ્મ કાંગરી હોય છે. ને તેને સાંકડે છેડે રૂમાં જેવા ધોળા, ચળકના, અત્યંત ઝીણા, સુંવાળા વાળની ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી પીછી હોય છે. બીજનું પીંછીવાળું રેસું આડો કાપ મુકયો હોય તેવું સપાટ શું હોય છે. ને તેપર ધોળી આડ હોય છે, બીની બન્ને સપાટીપર કરચલી અને સૂક્ષ્મ દાણાદાર તપખીરીઆ રંગનાં છાંટણાં હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહી, શીતલ, પાચક અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–શીંગોટીનાં મૂળની ફાકી અને કાઢો વધ-રાવળ, અજીર્ણ, તાવ, સંગ્રહણી અને છોકરે ભરાઈ આવ્યું હોય તો તેપર અપાય છે. એનાં મૂળ સુખિયાના કવાથ અને પાકમાં વપરાય છે. એનાં પાન ગરીબ લોકો અગાઉ કે ફર્ચુંઅરની જગોએ રોટલા સાથે ખાય છે. અજીર્ણ ઉપર એનાં પાન મીઠાં સાથે ખવરાવાય છે. એની શીંગને શીંગોટાં કહે છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે છોકરાંઓ અને ઘણાં ગરીબ લોકો ખાય છે, તેમજ તેનું અથાણું પણ કરવામાં આવે છે, શીંગોટીનાં ફૂલ સાકરની સાથે પ્રમેહવાળાને અપાય છે.

૭–સ્થાનક–રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, અને કંટાળાઓ વગેરે ઝાડવાંપર ચડેલા શીંગોટીના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે.

એ કચ્છ, કાઠિયાવાડ, સિંધ, પંજાબ અને દક્ષિણમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–શીંગોટીનાં ફૂલની પાંખડીઓના છેડા સૂર્યનાં કિરણોની પેઠે પસરાયલા ને આડા વળતા હોય છે, તે ઉપરથી એને સંસ્કૃતમાં સૂર્યવલ્લી કહેતા હશે. એનાં ફૂલ શીંગ જેવાં લાંબાં થાય છે માટે એનું નામ શીંગોટી પડેલું હશે. એની કાચી શીંગો પણ રોટલાની સાથે ઘણા ગરીબ લોકો ખાય છે. એની શીંગોને કચ્છમાં ઘોઘા કહે છે. અને એના વેલાને ઘોઘીઆસ કહે છે.

જુનાગઢ તરફ શીંગોટીને સુડીઓ કહે છે (નં. ૧૦૫).

વર્ગ–(એસ્કલેપિયેડી).

નંબર–૩૫૧.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Holostemma Rheedii.

દ્રષ્ટાન્ત–H. IV. p. 21; N. p. 185; Watt. IV. p. 261; રૂ. નિ. ભા. ૧૩.

૨–દેશીનામ–ખર્જોર, ખીરણ, (પો૦); ખરખેર, ખીરવેલ (ગુ૦); શીડોંડી, શિરડોડી, દુદુરલી (મ૦); છીરવેલ (હિ૦); क्षीरकोडि, अर्कपुष्पी, जीवंती, क्षीरीणि (सं०).

૩–વર્ણન–ખર્જોરના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તેની ડાંડી સુતળીથી સ્લેટપેન જેવી જાડી હોય છે. પાન પોહોળાં જરા લાંબાં અને તળિયે હૃદયાકૃતિનાં હોય છે. ફૂલ ધોળાં, ફીકા જાંબુડા રંગની છાયાવાળાં આકડાનાં ફૂલ જેવાં હોય છે. તે ઘણાં સુંદર દેખાય છે, શીંગ (ફલ) ટુંકી ને જાડી હોય છે. ફૂલ ફલ ચોમાસે આવે છે. એ વેલાનો કોઈ પણ ભાગ જખમી કર્યાં એમાંથી દૂધ નીકળે છે.

મૂળ–જમીનમાં ઉંડું બેઠેલું હોય છે. તેમાંથી બીજા ફાંટાઓ કવચિતજ નીકળે છે. તે સ્લેટપેનથી આંગળી જેવું જાડું અને ધોળા રંગનું હોય છે. તેપરની છાલ જાડી, બટકણી ને પોચી હોય છે. તેપરની કોરની પાનરી ને ખડબચડી હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી સછિદ્ર અને ચક્રાકાર દેખાય છે. તેમાંથી દૂધ વહે છે. વાસ સુગંધિત પણ જરા તીખી અને સ્વાદ મીઠાસલેતો ચીરપરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ચોમાસે વરસાદ પડ્યા ભેગી એની ડાંડી જુનાં મૂળમાંથી ફૂટી આવે છે, તેમ નવા વેલાઓ પણ ઉગી આવે છે. ડાંડી લીસી, ચળકતી, લીલા ને વખતે જાંબુડી છાયાલેતા રંગની હોય છે. વેલા ઘણુંકરીને દરેક પાનના ખૂણામાંથી ટુંકી ટુંકી પાતળી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર સહેજ વાળની રૂંવાટી હોય છે, એની ડાંડી અને શાખાઓ વખતે એક બીજામાં વીંટળાયલી હોય છે. અને તે કેડી ઉંચી વધી પછી પાસેનાં ઘાસ, ઝાડવાં કે પાસેના ઝાડ પર ચડી જાય છે.

પાન–સામસામાં આવેલાં હોય છે. તેની જોડી ડાંડી પર જરા છેટી છેટી હોય છે. પાન લીલા કે પીરા લીલા રંગનાં હોય છે. તેમાંની નસો બહુધા રાતા રંગની હોય છે. તે ડીટડીને મથાળેથી નીકળી પાનમાં ગયેલી હોય છે. પાન જરા જાડાં ને સુંવાળાં હોય છે. પાનના ટેરવાં સાંકડાંથતાં અણીદાર અને ડીટડી પાસે તેની કોરના બન્ને છેડા માણસના કાનની બૂટની પેઠે જરા અંદર વળેલા હોય છે. કોમળ પાનપર ધોળા વાળની ઝીણી રૂંછાળી હોય છે. પાન ૨ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨ કે ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીરપરો હોય છે.

ફૂલ–પત્રકોણમાંથી છત્રાકાર જેવા ફૂલના ગુચ્છાઓ નીકળેલા હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી તેમજ ફૂલની ડીટડી ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફૂલ ૧ થી ૧½ ઇંચ વ્યાસનાં, મધુરી સુગંધવાળાં, ધોળાં, ફીકી

ધારણ કરનારી સળી ફુલની ડીટડી અને પુ૦ ભા૦ કોશ-પર ભુરા રંગના વાળની રૂંવાટી હોય છે. એની ડીટડીના મુળમાં એક સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે. ફુલની ડીટડી ½ થી ૧ ઈંચ લાંબી હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશ ૫ પત્રોનો તળિયે જોડાયલો ને મથાળે છુટો હોય છે. તેનાં પત્રો પાતળાં ને પાંખડીઓ કરતાં ટુંકાં હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે ½ થી ¾ લાઇન લાંબી ને પાતળી હોય છે. તે પણ તળિયેથી જોડાયલી ને મથાળે છુટી હોય છે. એ પાંચે પાંખડીઓ જોડાઈને તળિયે જે એક ટુંકી નળી બનેલી હોય છે તેની વચમાં ૨ મુકુટ આવેલા હોય છે, જેના છેડા ઓીકેસરામમુખની ઉપર વળેલા હોય છે. એ મુકુટ દૂર કરતાં ઓીકેસરામમુખ આગળ પીળા રંગનાં પાંચ પુંકેસરો દેખાય છે,

ઓીકેસરામમુખની નીચે ૨–ઓીકેસરગર્ભાશયના ૨–વિભાગ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

એ ફુલોની અંદર કોઈ જાતની ખાસ વાસ હોતી નથી પણ એનું શાક ઘણું સ્વાદિષ્ટ થાય છે, તેથી ચોમાસે ઘણાં લોકો એનું શાક ખાય છે. તે કફ, પિત્ત અને વાયુહરતા મધુર છે. પણ વિશેષ ખાવામાં આવે તો વાયુ અને અમારાના દસ્ત પડે છે.

એના વેલા ડુંગરાળી જમીનમાં ચરીઆણ ઘાસની સાથે ઉગે છે.

વર્ગ–(એસ્ક્લેપિએડી).

નંબર ૩૫૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Dregea volubilis.

દષ્ટાન્ત–H. IV. p. 46; N. p. 186; Watt. III. p. 193. ૧. નિ. ૫. ૧૧.

૨–દેશીનામ–માલની, ડોડી, મ્હોટી ડોડી (પ્ર૦); ડોડી (ગુ૦); હિરનદોડી, બાંબી, હરનદોડી, શાનદોડી, દોડી (મ૦); નાયદિવલી, (હિ૦); મધુમલ્લી (સં૦).

૩–વર્ણન–માલની અથવા મ્હોટી ડોડીના વેલા ઘણા લાંબા થાય છે. તે કોઈ કોઈવાર ૩૦ થી ૪૦ ફિટ ઉંચા ઝાડપર ચડી ગએલા હોય છે. એમાં સુતળી કે સ્લેટ પેન જેવી જાડી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. ડાળી અથવા ઘરડી શાખાઓ ભુરા રંગની હોય છે. શાખાઓ લીસી, ચળકતી ને તેનાપર ભુરા રંગના દાણાદાર છાંટણાં આવેલાં હોય છે. કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની, ઘણી નરમ, અને તેનાપર ભુરા સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એને જખમી કરતાં વખતે એમાંથી પીળાશ-સેના રંગનું દૂધ નીકળે છે. પાન સામસામા આવેલાં હોય છે. તે ૪ થી ૬ ઈંચ લાંબાં અને ૨ થી ૩ કે ૪ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે તળિયે ગોળાકારનાં કે લાંબી ટુંકી કોરવાળાં અથવા હૃદયાકૃતિનાં હોય છે. અને મથાળે સેહેજ સાંકડાંથીનાં અણીઆળાં હોય છે. પાન-માંની નસો બન્ને સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાનની ડીટડી નરમ ને ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબી હોય છે. પાન અને તેની ડીટડીપર બન્ને બાજુ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફિકો હોય છે. અત્યંત સૂક્ષ્મ પાન-પર ફીકા તપખીરીઆ રંગના વાળની ઝીણ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પુષ્પધારણ કરનારી સળી પત્રોક્ષ પાસેથી નીકળેલી હોય છે. તે સુતળી જેવી જાડી, નરમ ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબી ને ભુરા વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. તેને મથાળે ૧૧ થી ૨૦ કે ફુલનાં છત્ર આવેલાં હોય છે. ફુલની ડીટડી જાડા દોરાકે ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી, ½ થી ૧ ઈંચ લાંબી, પીળાશસેતા લીલા રંગની, નરમ, અને સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. ફુલ લીલા રંગનાં ½ કે ¾ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે. તે ઘણાં સુંદર લાગે છે. તે ઘણુંકરી ચોમાસાની વખતે વિશેષ જોવામાં આવે છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્ર ૫, હોય છે, તે આશરેજ ½ ઈંચ લાંબાં હોય છે. તેની નીચેની સપાટી અને કોરપર ધોળા વાળની જરા લાંબી રૂંવાટ આવેલી હોય છે. તેની અંદરની બાજુ પીળાશસેતા લીલા રંગની, લીસી, ને તેને આકાશમાં જોતાં તેમાં ઉભી ધોળી નસો દેખાય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫, હોય છે. તેના છેડા ઘણુંકરી ઢેરવે ´બુઠા કે જરા અંદર બેસતી ખાંચવાળા હોય છે. તેની કોરપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની ઘણુંકરી હાર હોય છે. તેની બહારની સપાટી પણ સેહેજ રૂંવાટીવાળી અને અંદરની લીસી હોય છે. પું–અને ઓીકેસરો પાંખડીઓની વચમાં ૧½ લાઇન વ્યાસનાં એક સૂક્ષ્મ પાંચ પાંખડીઆં સ્વાદનાં ફુલ જેવાં ફુલડામાં આવેલાં હોય છે. શીંગ (ફલ) પર ભૂરાવાળની જરકી હોય છે. તે ૩ થી ૬ ઈંચ લાંબી ને ૧ થી ૧½ ઈંચ પોહોળી હોય તે છેડા તરફ જરા સાંકડી ને બુઠી હોય છે. તે સામસામી બે જોડી હોય છે. બીજ પોહોળાં, લીસાં, ચળકતાં, ને તેને છેડે મૃદુવાળની પીછી હોય છે. એનાં પાન અને કોમળ શાખાને ચોળવાથી મુગાના પાનની વાસને મળતી તીખી વાસ આવે છે અને એનો સ્વાદ જરા ચીરપરો ગળચટો ને પાછળથી સેહેજ કડ-વાસસેનો લાગે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–વાન્તિકારક તથા શીત અને કફઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–એનાં મુળ ઉલટી કરાવવા અને કફ કરાવવા માટે વપરાય છે. એના વેલા ઘણા મજબૂત હોય છે. તે દોરીની જગોએ ઝાડી સોટા લાકડાંના ભારા બાંધવામાં વાપરે છે. એનાં પાન પેટના દુખવાપર બાંધારણ

પુષ્પબાહ્યકોષ–૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પાંચે પત્રો તળિયેથી જોડાએલાં ને મથાળે તેના પાંચે દાંતા જૂદા દેખાતા હોય છે. આ દરેક પત્ર બે પાંખડી વચ્ચેના ગાળા નીચે આવેલું હોય છે અને એ દરેકને ટેરવે સૂક્ષ્મ ભૂરા રંગની રસકુપ્પિ હોય છે. આ કોષ ઘણો સૂક્ષ્મ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે ½ ઇંચ લાંબી અને ૧ લાઇન પોહોળી હોય છે. તેની કોર બહુધા પાછળ વળેલી હોય છે. અને ટેરવાં બુઠ્ઠાં હોય છે. પાંખડીઓની વચ્ચે સફેદ રંગનો ગોળ પડધીપર ગોઠવાએલો મુકુટ આવેલો હોય છે.

પુંકેસરો–૫ હોય છે. તેના પરાગકોષનાં ટેરવાં અંદર વળેલાં અને તેની દરેક પોલમાં એકેક પરાગસમુદાય હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–ઓકેસરાગ્રમુખ જરા પીળાસલેતા રંગનું ને અણીયલું હોય છે.

શીંગ–(ફળ)–૪ થી ૫ ઇંચ લાંબી અને ½ ઇંચ જાડી હોય છે. તે જરા ચીવટ અને ટેરવે જરા સાંકડી થતી સીધી હોય છે.

બીજ–ચપટાં ½ ઇંચ લાંબાં, પહોળાં ને ટેરવે બુઠ્ઠી અણીવાળાં ને સફેદ વાળની સૂક્ષ્મ પીછીવાળાં હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–મારક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, શોથહારક અને જન્તુઘ્ન, પાચક અને રસાયણ છે.

૬–ઉપયોગ–થોરવેલની ડાંડલીઓ અહિંના ખેડુતો ઉધઇ (white-ants) ઓછી કરવા માટે પાણીમાં પલાળી તે પાણી જે ક્યારાં કે જગો ઉપર ઉધાઇ લાગતી હોય ત્યાં નાખે છે. તેથી ઉધાઇ ઓછી થઇ જાય છે. ખુરપકા પછી ઢોરોના સાંધા ઝલાઇ જાય તો થોરવેલને પાણીમાં ઉકાળી તે પાણી ગાળીને તેથી તેવી ઢોરોને નવરાવે છે, તેથી અંગ છૂટું થઈ જાય છે. આ ઉપાય પોરબંદરની ખારવીઓ ખાસ કરીને કરે છે. થોરવેલના ભાગીઃ કકડા કરી તેને પાણીમાં ઉકાળી, એક કપડામાં લઇ ફરિયાદના ગોઠણપર લગાડે છે. થોરવેલ સાંઠીઆ થતું ખાય છે.

"આ વેલામાંથી સફેદ દૂધ ઘણું નીકળે છે ને તે અત્યંત તિક્ત નહિ હોતાં જરા ખટાશવાળું હોય છે. તેથી મુસાફરો તૃષા મટાડવા માટે એની કુમળી ડાળીઓ ચૂસે છે." (Roxburgh).

આ થોરવેલ અર્થાત્ સોમવલ્લીનો રસ યજ્ઞાદિ વખતે પીવા માટે તૈયાર કરવા અને તેના ઉપયોગ વિષે વગેરે મ. દેવની ડીક્શનરીનાં વોલ્યુમ ૪–પાને ૨૪૭ મે ઘણી લંબાણ હકીકત આપેલી છે, તે ખરેખર વાંચવા જેવી છે.

કહે છે કે તેનાથી બુદ્ધિ વધે છે અને ચિત્તને સ્થિર કરનાર છે.

ખરી સોમવલ્લી કઇ છે? તે હજુ જણાતું નથી.*

"સોમવલ્લી થોરની જાતના વેલા થાય છે એ જંગલીઓમાં થાય છે ને અંધારીઆમાં ખરી સોમવલ્લી યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણ પીએ છે. તે સ્વાદે ખાટી છે. એ પવિત્ર છે, રસાયણરૂપ છે, એથી ત્રિદોષ ટાળી છે, ગરમી, બળતર, તરસ, શોષ મટાડે છે, કરે છે. યજ્ઞનું સાધન છે. તેની ચોવીસ જાત છે." (ર્નિ

૭–સ્થાનક–ડુંગરાળી જમીનમાં તેમજ કંતારનાં જાળાંઓમાં ઉગે છે.

એ કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને દક્ષિણમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–એના વેલા ડાંડલીઓ થાય છે માટે એને થોરવેલ અને સાંઠીઆ માટે સાંઠીઆવેલ કહે છે. એનું ચીરોડી ક્ષીરણીપરથી ચીરોડી અને તે પરથી ચીર શબ્દો ને અક્ષરો બદલાઇ ને પડેલું લાગે છે.

એના વેલા ચોમાસા આખરે જ્યારે એમાં મધુરી સુગંધવાળાં સફેદ ફુલ આવી રહેલાં ત્યારે એ ઘણા મનોહર લાગે છે. એ ખરેખર વાવવા લાયક છે.

વેદમાં લખ્યું છે કે, "ગાયત્રી પક્ષિનું રૂપ આકાશમાંથી સોમવલ્લી લાવી. ત્યારે તેનું પાનું વાગ્યું, તેથી પલાશ થયો." માટે મુનીએ તેના કર્યાં છે. (શત પથ બ્રાહ્મણ–વેબર–ઍડિશન– ભાષ્ય ૧-૭-૧-૧-૮-૨-૧૦. (પંડિત ભગવાનલાલ

વર્ગ—(એસ્કુલેપિયેડી).

નંબર ૩૫૩.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Tylophora ?

દ્રષ્ટાન્ત–H. IV. p. 39, N. p. 11.

નિ. પા. ૬૧.

૨–દેશીનામ–રાડારડી (પો ૪ ગુ૦)

૩–વર્ણન–રાડારડીના વેલા ચોમાસે ઊગે છે. એનાં પાન ખજોર કરતાં પાતળાં હોય છે રૂંઆળાં હોય છે. એનાં ફુલ પીળાસલેતા નીચી મુકની ઝુમખીઓ પેરે આવેલાં હોય

---

* મુનેમાં પારસી ગ્રહસ્થો હૈમ નામની વનસ્પતિ ઉત્સવોમાં વાપરે છે તે જુદા જુદા ઝાડની છે એમ ડિમ્મક માને છે હૈમ એ ગ્નેટમ (Periploca aphylla) આગાની જાતી, અને પલાની ફુવર (Sarcostemma scandens) ની જાતી (Ephedra vulgaris) રચીને બનાવવામાં આવેલી છે.

† દેશની જાત નથી પણ બહારની જાત છે

રણ કરનારી સળી ફૂલની ડીટડી અને પુ૦ બા૦ કોશ-૨ ભૂરા રંગના વાળની રૂંવાટી હોય છે. એની ડીટડીના ડમાં એક સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે. ફૂલની ડીટડી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશ ૫ પત્રોનો જિયે જોડાયલો ને મથાળે છૂટો હોય છે. તેનાં પત્રો લગાં ને પાંખડીઓ કરતાં ટુંકાં હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ રની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે ૨ થી ૫ લાઇન લાંબી ખાનગી હોય છે. તે પણ તળિયેથી જોડાયલી ને મથાળે ટી હોય છે. એ પાંચે પાંખડીઓ જોડાઇને તળિયે જે ક ટુંકી નળી બનેલી હોય છે તેની વચમાં ૧ મુકુટ આવેલો હોય છે, જેના ઉપર ઓરસ્યમુખની ઉપર લા હોય છે. એ મુકુટ દૂર કરતાં ઓરસ્યમુખ આગળ ળા રંગનાં પાંચ પુંકેસરો દેખાય છે.

ઓરસ્યમુખની નીચે ૨—ઓરસગર્ભાશયના ૨-કોશ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

એ ફૂલોની અંદર કોઇ જાતની ખાસ વાસ હોતી નથી પણ એનું શાક ઘણું સ્વાદિષ્ટ થાય છે, તેથી ચોમાસે ઘણું કોઈ એનું શાક ખાય છે. તે કફ, પિત્ત અને વાયુ હરતા મનાય છે. પણ વિશેષ ખાવામાં આવે તો વાયુ અને અપચો થઇ પડે છે.

એના વેલા ગુજરાતી જમીનમાં ચરીઆણ ધાસની લ.ઉ [illegible] છે.

વર્ગ-(એસ્કુલેપિએડી).

નંબર ૩૫૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Dregea volubilis.

સ્થાન-II. IV. p. 46; N. p. 186; Watt. III. p. 193. ફ. નિ. ભા. ૧૧.

૨-દેશીનામ-માલતી, ડોડી, મ્હોટી ડોડી (હિ૦). ડોડી (મ૦); [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] (સં૦); [illegible], (તે૦), [illegible] (ત૦).

૩-વર્ણન-માલતી અથવા મ્હોટી ડોડીના વેલા ઘણા [illegible] થાય છે તે કોઈ કોઈવાર ૩૦ થી ૪૦ ફીટ ઉંચા [illegible] ચઢી ગએલા હોય છે. એનો સુતળી કે રસ્સી જેવી જાડી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. ડાળી [illegible] ધોળી શાખાઓ ભૂરા રંગની હોય છે. શાખાઓ [illegible], જાડાઈ ને તેનાપર ભૂરા રંગના [illegible] [illegible] હોય છે. કુમળી શાખાઓ ઘેરા રંગની, ઘણી [illegible], અને તેના પર ભૂરા સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી આવેલી [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઇંચ લાંબાં અને ૩ થી ૪ [illegible] ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે [illegible] [illegible]

લાંબી ટુંકી કોરવાળાં અથવા હૃદયાકૃતિનાં હોય છે. અને મથાળે સહેજ સાંકડાંથનાં અણીઆળાં હોય છે. પાન-માંની નસો બન્ને સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાનની ડીટડી નરમ ને ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી હોય છે. પાન અને તેની ડીટડીપર બન્ને બાજુ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. અત્યંત સૂક્ષ્મ પાન-પર ફીકા તપખીરીઆ રંગના વાળની ગીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પુષ્પધારણ કરનારી સળી પત્રોના પાસેથી નીકળેલી હોય છે. તે સુતળી જેવી જાડી, નરમ ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી ને ભૂરા વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. તેને મથાળે ૧૬ થી ૨૦ ફીક ફૂલનાં છત્ર આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી જાડા દોરાકે ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી, ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી, પીળાશલેતા લીલા રંગની, નરમ, અને સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. ફૂલ લીલા રંગનાં ½ કે ¾ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તે ઘણાં સુંદર લાગે છે. તે વર્તુળકી ચોમાસાની વખતે વિશેષ જોવામાં આવે છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્ર ૫, હોય છે, તે આશરે ⅙ ઇંચ લાંબાં હોય છે. તેની નીચેની સપાટી અને કોરપર ધોળા વાળની જરા લાંબી રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તેની અંદરની બાજુ પીળાશલેતા લીલા રંગની, લીસી, ને તેને આકાશ્ભાસમાં જોતાં તેમાં ઉભી ધોળી નસો દેખાય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫, હોય છે. તેના ઉપર વર્તુળકી રેખા 'ભુરા કે જરા અંદર પેસતી ખાંચવાળા હોય છે તેની કોરપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની વર્તુળકી હાર હોય છે. તેની બહારની સપાટી પણ સહેજ રૂંવાટીવાળી અને અંદરની લીસી હોય છે. પું-અને ઓરસો પાંખડીઓની વચમાં ૧½ લાઇન વ્યાસનાં એક સૂક્ષ્મ પાંચ પાંખડીનાં રચાયલાં ફૂલ જેવાં મુકુટમાં આવેલાં હોય છે. ડીંબ (ફળ) પર ખૂણવાળી ભરેલી હોય છે. તે ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબી ને ૧ થી ૧½ ઇંચ પહોળી હોય છે તે ઉપર તરફ જરા સાંકડી ને ખુલ્લી હોય છે. તે સામસામી બે જોડી હોય છે. બીજ ચેપટાં, ઈંડાં, ચગદાં, ને તેને છેડે રૂનુમાની પીછી હોય છે. એનાં પાન અને કોમળ શાખાને ચેતરવાથી દૂધના જેવની વાસને મળતી તીખી વાસ આવે છે અને એનો સ્વાદ જરા તીખો તેમજ મોળો ને પછીથી સહેજ કડ-વાશવાળો લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ

૫-ગુણદોષ-[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible]

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળ ઉલટી કરાવનાર અને કફ [illegible] [illegible] [illegible] છે. એના વેલા [illegible] [illegible] હોય છે. તે રેંગીની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

કરેલા તેમજ મંજુમરાંપર પણ ખાવામાં આવે છે. એનાં ફુલ ઘણાં સુગંધિત હોય છે, તે દેવને ચડાવવામાં આવે છે. એની કળી [illegible] ફુલવાડીમાં [illegible] લોકો ગાયમાં [illegible] નીકળી હોય તો છાસમાં ઉકાળીને આપે છે. એ ડોડિમાંથી ધોળું દૂધ નીકળે છે. એની કોમળ શાખાઓના રસનું ટીપું નાકમાં નાખવાથી છીંકો આવી નાસાવિસ્થાન(?) થાય છે. એની શાખાઓમાંથી મજબૂત રેસા નીકળે છે. અને તેનાં દોરડાં નાગપુર તરફ માછલાં પકડવામાં વપરાય છે, એમ કહેવાય છે.

૭–રેચાનક—એના વેલા બગીચા અને ખેતરોની વાડ્યાં તેમ જ ડુંગરપર ઘણા છવાય ઝાડોપર ચડેલા જોવામાં આવે છે. એ ચોમાસું વિશેષ ફુલે છે. એ કોંકણ, દક્ષણ, કાઠિયાવાડ અને બંગાળામાં થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન—એનું મરાઠી નામ ઉતરીએ [illegible] એના વેલા ડોરીની જાતોએ [illegible] વગેરે ખાવામાં આવે છે તેથી નીકળ્યું હશે. એના વેલાને આ તેમજ જુનાગઢ સંસ્થાનના માળી લોકો માલતી અથવા મધુમાલતી કહે છે અને એનાં ફુલો માલતી કે મધુમાલતીનાં ફુલોને નામે વેચવા મંદીરોમાં વપરાય છે. પણ એનાં ફુલ લીલા રંગનાં હોય છે. અને માલતીનાં ફુલનું વર્ણન કવિઓએ સ્વાભાવિક કે રંગનું જેવા રંગનું તે હોય છે, એમ કહેલું છે. માલતી (Echites caryophyllata)નું નામ પણ કહેવાય છે. અને તેના ફુલ ફુલનાં ફુલ જેવાં સહેજ સ્વાભાવિક ઘાટનાં હોય છે. માટે ખરી માલતી વખતે તે હશે. કેમકે એક કવિએ માલતીનાં ફુલના રંગ જેવું ગોરાપણાનું [illegible] રંગનું વર્ણન કરેલું છે. રૂપમંજરી [illegible] એક કવિતામાં તે લખે છે કે:—

" [illegible] मालतीके [illegible] गुलाब [illegible] "

વર્ગ—(એસ્ક્લેપિયેડી).

નંબર ૩૫૫

૧–શાસ્ત્રીયનામ—Leptadenia reticulata.

ગ્રંથ—H. IV. p. 63; N. p. 195; Watt. IV. p. 630; ફ. વિ. ૧૯. ૧૨.

૨–દેશીનામ—ખરખોડી, ખરખોડી, [illegible] (ગુ૦) ડોડી, ડોડિ, [illegible] (મ૦) [illegible] (સં૦).

૩–વર્ણન–[illegible] વેલ [illegible]

[illegible]

જેમ જેમ વેલો વધતો જાય છે અને જુનો થતો જાય છે, તેમ તેમ તેના નીચેના ભાગની છાલ જાડી, ધોળી, ખરબચડી અને બુચ જેવી પોચી થતી જાય છે. એના રેસા [illegible] એક બીજામાં એવા વીંટળાયેલા હોય છે કે તે એક [illegible] થઇ ગએલા હોય છે. [illegible] નથી. નવી ડાળીઓ રંગે [illegible] લીલી હોય છે. અને તેનાપર ઝીણી ભુરીક રુવાંટી હોય છે. પાન [illegible], ને ફુલ [illegible] ધોળાશવાળાં [illegible], ને ડોડા લાંબા હોય છે.

મૂળ—[illegible] જેવાં કે વખતે [illegible] ઘણાં લાંબાં [illegible] હોય છે. ને તેમાંથી કેટલાક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ બહારથી [illegible] ખરબચડી ને [illegible] હોય છે. છાલ [illegible] બાજુ [illegible] ધોળી હોય છે. [illegible] છે. છાલ [illegible] પોચી ને [illegible] હોય છે. [illegible] ને રેસાવાળું [illegible] હોય છે. [illegible]

થડી અને શાખાઓ—[illegible] થાય છે. તેની ઉપરની છાલ [illegible] અને [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. અને [illegible] રંગમાં [illegible] હોય છે. કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની [illegible] અને એક બીજામાં વીંટળાયેલી હોય છે. એના [illegible] હોય છે.

પાન—સામસામાં આવે છે. તે ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં ને ૧ થી ૧½ ઇંચ પહોળાં હોય છે. પણ [illegible] એવા દેશને [illegible] આવવામાં આવે છે ત્યારે એનાં પાન [illegible] ૪ ઇંચ લાંબાં ને [illegible] પહોળાં થાય છે. પાન [illegible] અને [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] ડીંટી પણ [illegible] ને ½ થી ૧ ઇંચ [illegible] લાંબી હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] થઇ નીકળે છે [illegible] સ્વાદ [illegible] હોય છે.

ફુલ—[illegible] હોય છે. [illegible] ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. [illegible] હોય છે.

[illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] ૧ ઇંચ [illegible] હોય છે.

[illegible] પાસે ૧ ઈંચ જેટલો હોય છે. ફુલમાંથી સ્હેજ [illegible] સુગંધ આવે છે. ફુલને રંગ પીળાશ્વેતો લીલો હોય છે.

પુષ્પમંડલકોશ—૫ પાંદડાં હોય છે, ને તેનાપર [illegible] રૂંછડી હોય છે. એની તે જાત પીળાશ્વેતો [illegible] છે. પાંદડી અણી સુધી હોય છે. પાંચે પાંખ[illegible] અંતરે આવેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ—ની પાંખડીઓ ૫ ને વચમાં [illegible] ને ફરતે પીળા રંગની, અને જાંબુ રંગનીરંગની. [illegible] વગેરે, દરેક પાંખડી દેખાવ [illegible] [illegible] ત્યાં તેની ઉપર વિશેષ [illegible] છે. બે પાંખડીના વચલા વચમાં આવેલી જાંબુ પીળા[illegible], તેને એ ફુલની સાથે જોડેલ હોય છે.

પુંકેસરો—૫ હોય છે, તેના પરાગો.ને પીળા [illegible] હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે, પણ તેના બીજકોશ ૨ હોય [illegible], ને ફુલ [illegible] વચ્ચું હોય છે.

શીંગ—(ફળ) આશરે ૩ થી ૪ ઈંચ લાંબી ને ૧ થી ૧ ઈંચ જાડી હોય છે. એની સપાટી લીસી [illegible] છે. અને તેપર એક [illegible] રંગની [illegible] હોય છે. એ [illegible] અને છેડે અણી[illegible] હોય છે. અણી સુધી અને [illegible] ઉપર વગેરે લીસી [illegible] છે. શીંગને રંગ [illegible], [illegible], [illegible] ઉપર અને [illegible] હોય છે. શીંગનો [illegible], મેલા અને [illegible] હોય છે. શીંગને [illegible] પીળા [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] છે. તે જાત [illegible] [illegible] [illegible] થઈ જાય છે, ને [illegible] વખતે [illegible] [illegible] જેવું થઈ જાય છે. શીંગ પાકે [illegible] ત્યારે [illegible] અને [illegible] થાય છે.

બીજ—આશરે અને [illegible] અને તેઓનાં [illegible] રેશમ જેવાં પંજીરનાં હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—મૂળ, પાન અને ફુલ.

૫—મુખ્યસ્વાદ—[illegible], કડવી તથા તીખ અને [illegible].

૬—ઉપયોગ—એનાં મૂળ વાટીને [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે. એનાં મૂળ [illegible] [illegible] [illegible] છે. એનાં પાનને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે. એનાં પાનને [illegible] તેની [illegible] કરી તે [illegible] [illegible] છે. એનાં પાનને [illegible] તેની [illegible] [illegible] અને [illegible] ઉપર [illegible] આવે છે. એનાં પાનનો [illegible] [illegible] છે. એનાં પાનનો રસ [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] છે. એની શીંગને [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] હોય છે ત્યારે તેનું [illegible] [illegible] આવે છે, તે [illegible] [illegible] છે.

૭—સ્થાન—[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] અને [illegible] વગેરેનાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જોવામાં આવે છે.

એ [illegible], [illegible], [illegible] અને [illegible] થાય છે.

૮—વિશવિવેચન—[illegible] [illegible] અને [illegible] એના વેલા [illegible] આવે છે. એની શીંગોનું [illegible] હોય અને [illegible] [illegible] બહુ [illegible] થાય છે. તે [illegible] [illegible] [illegible] પસંદ કરે છે. એના વેલા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] બે જાતની થાય છે. એક કડવી અને બીજી મીઠી. જે [illegible] [illegible] છે તે કડવી [illegible] છે. અને જે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે તેને મીઠી કહે છે. [illegible] મીઠી [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. ત્યારે તેની શીંગો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પડે છે. અને તેને [illegible] [illegible] [illegible] બહુ [illegible] [illegible] છે એટલુંજ નહિ પણ એના વેલા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] આવે છે. પણ એના વેલાને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એનો [illegible] [illegible] થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ એનાં [illegible] [illegible] [illegible] એની શીંગો [illegible] રહે છે.

એની શીંગ [illegible] છે ત્યારે એમાંનાં બીજની [illegible] [illegible] [illegible] શીંગમાં [illegible] પડે છે, ને શીંગને આમ તેમ [illegible] તે શીંગમાં ખડખડ વાગે છે. માટે એને ખડખોડી અથવા ખડખોડી કહે છે.*

* *Leptadenia spartium*—[illegible] [illegible] [illegible] ૨ થી ૪ [illegible] [illegible] થાય છે—એમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] ને [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રંગની હોય છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] છે. તે [illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (ડુંગી) *sand dunes or drifting sand hills* [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરે છે. તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] મૂળ અને [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે. અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.—જુઓ નં° ૬૬૩.

વર્ગ-(એસ્કલેપિયેડી)

નંબર ૩૫૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Dæmia extensa.

દૃષ્ટાન્ત-*H. IV. p. 20; N. p. 185; Watt. III. p. 3;* રૂ. નિ. પા. ૯૨.

૨-દેશીનામ-ચમાર દુધી, ચમાર દુધેલી (પો૦); નાગલા દુધેલી (મુ૦); उतरण, उतरनी, मेंढाशूंगी (म०); सगौवनी, जुट्टक, उतरन (हिं०); चांडालदुग्धिका, फलकण्टा, युग्मफला, उत्तरवारुणी (सं०).

૩-વર્ણન-ચમાર દુધીના વેલા બારે માસ હોય છે. તોપણ ચોમાસે તે ઘણા ઉગી નીકળે છે. એની શાખાઓ એક બીજામાં તારની માફક વીંટળાઈ રહે છે. અને તે બીજાં ઝાડોપર ઘણે ઉંચે સુધી ચઢી જાય છે. એનાં પાન ગોળાઇલેતાં ને ટેરવે અણીદાર હોય છે. એને લીલાસલેતા ધોળા રંગનાં ફૂલના ઝુમખા આવે છે. અને શીંગ કે ડોડી (ફળ) બબ્બે ભેળી આવે છે. તેના છેડા હુકની પેઠે વાંકા વળેલા હોય છે. એ શીંગોપર કાંટા હોય છે. ફૂલ ચોમાસે આવી ફલ શિયાળે પાકે છે.

એ વેલાનો કોઇ પણ ભાગ જખમી કરવાથી તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. એના વેલાપર રૂછાળ હોય છે અને એમાંથી દુર્ગંધિત ઉશ્વાસ નીકળતી હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી આંગળી જેવાં જાડા, ઘણા બારીક કાંટાઓવાળાં, ધોળાં, પોચાં ને અંદરથી સછિદ્ર હોય છે એની છાલ પોચી, બટકણી, ધોળા રંગની, ને ભુરા રંગની પાતળી ફોતરીવાળી હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવાસલેતો હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ટચલીપેનથી તે આંગળી જેવી જાડી થાય છે. તે ઉપર જતા પાતળી થઇ તેમાંથી ઘણી ઝીણી લાંબી સુતળી કે તાર જેવી શાખાઓ નીકળે છે. દાંડી અને શાખાઓ લીલા અથવા રીંગા જાંબુડા રંગની હોય છે. તેપર ધોળાવાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર રૂંવાટી ગીચ હોય છે. એના વેલાને તોડતાં એમાંથી બારીક લાંબા ધોળા રેસા દેખાય છે.

પાન-સામસામાં ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબી ડીટડીપર આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબાં ને ૪ રેક પોહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં અણીયનાં અને ડીટડી પાસે તેની કોરના બન્ને છેડા ડીટડી તરફ ઘણા અંદર વળેલા હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરા લીલો અને નીચેનીનો ચળકતો ફીકો હોય છે. તે બન્ને સપાટી ખરસટ હોય છે. નીચેની નસોપર સફેદવાળની રૂંછાળ હોય છે. પાનને ચોળવાથી લીલા રંગનો રસ નીકળે છે. જેની વાસ ઘણી દુર્ગંધિત હોય છે. પાનની સાધારણ વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ પ્રથમ ચીરપરો ને પાછળ કડવો લાગે છે.

ફૂલ-પત્રકોણથી જરા દૂરીને પુષ્પ ધારણ કરત સળી નીકળેલી હોય છે. તે ૨ થી ૪ કે ૬ થી ૧૨ ઇ લાંબી હોય છે. તે સુતળી જેવી પાતળી, લીલા કે રી જાંબુડા રંગની, અને ધોળા વાળની રૂંછાળવાળી હે છે. આ સળીને અગ્રથી ઉપર ઘણુંકરી ફૂલો આવે હોય છે. તેમાં તેને છેડે પાસે પાસે ઘણાં ફૂલો આ જવાથી તે ઝુમખા જેવાં દેખાય છે. તેથી નીચે સળી પર છેટે છેટે અથવા એકજ બિંદુપરથી ૨ કે ૩ ફૂ નીકળેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી ઘણી નરમ, પાત અને ૧½ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર કાં જેવા સફેદવાળની રૂંછાળ હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ઇંચ જેટલો, વાસ અણગમતી, ને રંગ લીલાસપી પીળો, ધોળો, કે વખતે જાંબુડી છાયાલેતો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે ટેરવે અણી દાર, પાંખડી કરતાં ટુંકાં, અને ધોળી રૂંછાળવાળાં હોય છે

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડી પાંચ હોય છે. તે તળિ યેથી સાંકડી થઇ એક બીજાંપર એવી રીતે આવે હોય છે કે તે તળિયે નળી જેવી દેખાય છે. તે ઉપરના ભાગમા પોહોળી ને ખુલ્લી હોય છે. તેની કોરપર અંદરની બાજુ સફેદ લાંબા તંતુ જેવા વાળ આવેલા હોય છે. ને બહારની બાજુ તે લીસી ને ચળકતી હોય છે.

પુંકેસરો-ઘણુંકરી પુંકેસરોના મુકુટના ૫ સરે છેડા સ્ત્રીકેસરામમુખપર આવેલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-સ્ત્રીકેસરામમુખ ગોળાઇલેતું હોય છે. તેની નીચે બે ધોળા રંગની નલિકા આવેલી હોય છે. તે નીચે ઉતરી બે લીલા રંગની ગર્ભાશયની પોલની સાથે અટકે મળી ગએલી હોય છે.

શીંગ-(ફલ)-બબ્બે ભેળી સામસામી પણ પાછળ વળી બન્ને એક બીજાની પાસે આવી રહેલી હોય છે. એના પાછલાંનો સાંકડા છેડા પણ વખતે એક બીજાંની પાસે પાસે આવી જવાથી આ બે શીંગો એક સાંકળી સાંકળની કડી જેવી દેખાય છે. આ બન્ને શીંગોની ડીટડી ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. શીંગ ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી અને ૩-જાડાઇનથી ¾ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તે પ્રથમ લીલા કે ફીકા જાંબુડા રંગની હોય છે. પણ પાકે છે ત્યારે ભુરા રંગની થઇ જાય છે. તેની સપાટીપર ધોળી સૂક્ષ્મ રૂંવાટી અને નરમ ઉભા કાંટા હોય છે. એ કાંટાઓની ઉપર પણ સફેદ રૂંછાળ હોય છે. શીંગને ચીરતાં તેમાંથી પીળાસલેતા રંગનું પડ નીકળે છે. જેની અંદર આકડાનાં ફૂલની પેઠે ઘણા બીજ હોય છે.

બીજ-પ્રથમ લીલાં, ને સુકાય છે ત્યારે ભુરા રંગનાં થઇ જાય છે. તે ¼ ઇંચ લાંબાં, ૧½ લાઇન પોહોળાં

ચપટાં હોય છે. તેની એક સપાટી ચળની ને બીજી
ક દબાની હોય છે. તેની કોરપર કાંગરી હોય છે. એને
ડે ઉંડે સફેદ ચળકના સુંદર વાળની પીછી હોય છે.
૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.
૫-ગુણદોષ-કફ અને શોથઘ્ન તથા વાન્તિકારક.
૬-ઉપયોગ-સર્પદંશ ઉપર એનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને
ડવામાં આવે છે. એનું મૂળ ઉધરસ અને કફવાળાને
ાય છે. એનાં પાનનો ઉકાળો પણ કફ કાઢવા અને
ી કરાવવાને વપરાય છે. ચમાર દુધીનાં પાનને વાટી
. રક્ત મોળ અને સુના સાથે મેળવીને સન્ધિવાના
ા અને સખ્ત ગડગુમડપર તેનો લેપ કરવામાં આવે
એનાં પાન ગડગુમડઓપર પોટીસને ઠેકાણે વપરાય
રસવિકારના સોજાપર એનાં પાનનાં વગડોઓ
ય છે. એનાં પાનનો કાઢો કૃમિ ઉપર અપાય છે.
ાં પાનનો રસ કાજી તુલસીના રસની સાથે મેળવી
ી કરાવા અપાય છે. એનાં ફૂલ પણ કફ અને ઉલટી
ા માટે અપાય છે. એનાં ફૂલ મીઠા સાથે ઓકરી-
ાગાને અપાય છે. એની શીંગો કે ડોડીમાંથી સુંદર
ી રંગનું પસમાહ્દાર રૂ નીકળે છે. જે રસિક સ્ત્રીઓ
ાઓમાં ભરી તેમાં નાજુક ધરેણુંઓ રાખે છે.
ાર લોકો મુએલાં ઢોરનાં ચામડાં ઉપરથી વાળ
ારી નાખવાના કામમાં ચમાર દુધીના વેલા વાપરે
તેઓ એના વેલાઓનો બારીક ભૂકો વાળવાળાં
ડાંપર મોકું છાંટી તેપર ભભરાવે છે, અને તેને
ે બે દિવસ રહેવા દે છે, એટલે વાળ ઉતરી જાય છે.
િય અને ગડગુંમડાંના દુખાવાપર કેટલાક મરીજ લોકો
ાર દુધીનું દૂધ લગાડે છે. એનાં દૂધની ભોળમાં ભેળી
ી દમવાળાને ખવરાવે છે. એના વેલામાંથી અત્યંત
ીક રેશમ જેવા રેસા નીકળે છે. તેમાંથી સુંદર દોરી
ે કપડાં વણી શકાય છે. પણ એમાંથી રેસા કાઢ-
ાં ઘણો વખત લાગે છે, જેથી તેનો ઉદ્યોગ ભાગ-
ાં મેથી શકાય તેવો નથી. ચમાર દુધીના વેલાની
ા દેશમાં મેળવી ઢોરનાં ભાડાં અને ચાંદાઓ ઉપર
ાડવામાં આવે છે, તેથી તરત રૂઝ આવે છે, એનાં
ાને વાટી તેની ટેપલી પાડાંપર લગાડવામાં આવે છે.
ા વેલા ભકરાં બહુ ખાય છે.
"ચમારદુધીનાં પાન અજમા સાથે ભાટી વાટી ગોળી
ી ખાય તો ઉધરસ મટે છે, દમને મટાડે છે. ગુંમડ,
મ, તાવ, પિત્ત, પ્રમેહ, કફ, સોજા, કોઢ, દાદર, ખેન,
ત્રકૃચ્છ્ર, યોનિરોગ એ સૌને ટાળે છે. એના પાંદડાંનું
ક કરી ખાય તો કૃમિ, હરસ, કોઢને ટાળે, ગરમ છે.
નાં ફૂલ ગરમ છે. તે જઠરાગ્નિ દીપાવે છે, પિત્તનો
પ કરે છે." (વૈ. રૂ.)
૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, કુવાઓને કાંઠે, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે અને ઢંટાળાની જગ્યાઓમાં ઉગે છે.

એ હિં૰ના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એના વેલા ચમારલોકો વાપરે છે માટે એ **ચમારદુધી** કહેવાય છે. સંસ્કૃત उत्तरवारुणी ઉપરથી ઉતરણ અથવા **ઉતરણી** એ નામો નીકળેલાં જણાય છે. એની બે શીંગો ભેગી હોય છે ને તેપર કાંટા હોય છે. માટે એને युग्म અને कंटफल એ નામો અપાયલાં હશે. રાની દુધેલી ન૰ ૪૮૯ ને પણ નાગલા દુધેલી કહે છે.

વર્ગ-(એસ્કલેપિયેડી).

નંબર-૩૫૭

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Ceropegia bulbosa.

દૃષ્ટાંત-H. IV. p. 67; N. p. 187; Watt. II. p. 262.

૨-દેશીનામ-કુંદેર, દોડકા કુદેર (પોતર્ગુ); खापरफ्रु (म०), सुलरकंदु (हिं०);

૩-વર્ણન-કુંદેરના વેલા ચોમાસે ફૂટી નીકળે છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ કે કોઇવાર ૪ થી ૫ ફીટ લાંબા થાય છે. એની નીચે કંદ હોય છે. પાન જાડાં, ફૂલ ફીડાબારી જેવાં અજાયબ તરેહનાં, અને શીંગ (ફળ) બે સામસામી હોય છે.

મૂળ-એના કંદ બટેટાના આકારના ગોળાઈ લેના કે લગભગ કે વખતે સુરણની ચાકી જેવા બેઠા ઘાટના હોય છે. એ કંદ પહેલે વર્ષે બહુ નાહાના હોય છે. પણ પછી વર્ષોવર્ષ એમાં વધારો થતો જાય છે. એ ૨ થી ૪ ઇંચ વ્યાસનો ને ૧½ થી ૨ ઇંચ જાડાઈનો ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. એની ઉપરની છાલ બટેટાની છાલ જેવી પાતળી ને ભૂરા રંગની હોય છે. અને કંદ અંદરથી સફેદ ને રસભર્યો હોય છે. એની વાસ જરા કડવાસલેની ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવાસલેનો ગળચટો ને કડૂઓ લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-એની ડાંડી સુતળી જેવી પાતળી, લીસી અને રસભરી હોય છે.

પાન-સામસામાં આવેલા હોય છે, તે લંબગોળ, પોહોળાં, કે ગોળાઈલેનાં હોય છે. તે ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં અણીદાર છૂટાં કે ખાંચવાળાં હોય છે. તે લીસાં, ચળકતાં, રસભર્યાં ને જાડાં હોય છે.

ફૂલ-એની પુષ્પધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી નીકળેલી હોય છે. તે લીસી ને ચળકતી હોય છે. તે લીલા ભૂરા કે જાંબુડા રંગની છાંયાલેની હોય છે. તે ઝીણી સુતળીથી કંઈક જાડી હોય છે. તેને

મથાળે અનિયમિતરીતે ૪ થી ૮ ટેક ફૂલો પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીંટડી સળી કરતાં ટુંકી અને પાતળી હોય છે. તેના થડમાં સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે. ફૂલનો આકાર લાંબી કુપિ કે પુંપેડી જેવો હોય છે. તેની વાસ જરા સુગંધિત અને તેની લંબાઈ ૧ થી ૧½ ઇંચની હોય છે. ફૂલનો રંગ લીલાશસલેતો જાંબુડો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૫ હોય છે, તે ૧ લાઇન લાંબાં, ટેરવે અણીદાર, લીસાં, ચળકતાં અને વખને તેનાપર ભૂરી રજ હોય છે. એનો રંગ લીલો ભૂરો કે જાંબુડી છાયાયેતો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ જોડાઇને નળી જેવી થયેલી હોય છે. તે તળિયે થોડી ઉપસેલી હોય છે. અને તેથી આગળ પાછી સાંકડી થઇ તેનાં મોઢાં તરફ તે પાછી પોહોળી થઈ તેના પાંચ ખૂણા નીકળેલા હોય છે. તેથી આગળ વળી તે સાંકડી હોય છે. એના દરેક ખૂણાપરથી તેના વિભાગ થયેલા હોય છે. પણ એ પાંચ વિભાગોનાં ટેરવાં એક બીજાં સાથે જોડાયલાં હોય છે. ફૂલની નળી ઘણુંકરી લીલા રંગની, લીસી ને ચળકતી હોય છે. પણ તેના પાંચ વિભાગોની અંદરનો રંગ જાંબુડો હોય છે. ને તેપર લાંબી રૂંછાળ હોય છે.

પુંકેસરો–પાંખડીની નળીની અંદર તેને તળિયે આવેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ ગોળાકારનું, ચપટું, પીળાશસેતા રંગનું હોય છે. તેનાપર ઘણુંકરી પુંકેસરોના મુકુટના છેડાઓ આવેલા હોય છે.

શીંગ–(ફળ)–સામસામી બબ્બે ભેળી હોય છે, તે લીસી, ચળકતી, લીલા ભૂરા અને કાળાસલેતા પટાવાળી હોય છે. તે ૩ થી ૪ ઇંચ લાંબી, ૧ થી ૧½ લાઇન પોહોળી, ટેરવે સાંકડીયતી, બુઠાં ટેરવાંવાળી હોય છે. એમાં ધોળી પીંછીવાળાં ઘણાં બીજ હોય છે.

બીજ–તળિયે પોહોળાં, ઉપર જતાં સાંકડાં, ને છેડે સફેદ, ચળકતા, સુંવાળા, લાંબા વાળની પીંછીવાળાં હોય છે. બીજ એક બાજુ ચડી આવેલાં ને બીજી બાજુ ખાડાવાળાં હોય છે. એની સપાટીપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓની ખાનક હોય છે. તે ⅓ ઇંચ લાંબાં, ૧ લાઇન પોહોળાં, અને ચપટાં હોય છે. તે પ્રથમ લીલાં, ને પાછળથી ભૂરા કે ઘેરા ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવાસલેતો હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–કંદ અને પાન.

૫–ગુણદોષ–પિત્તશામક, પૈષ્ટિક, અને પાચક.

૬–ઉપયોગ–એના કંદ અને પાનનું શાક કરવામાં આવે છે. તે પિત્તવિકારવાળાએ ખાવાથી તેને ફાયદો થાય છે. ખેડુ અને રબારી લોકોનાં છોકરાંઓ કુંદેરના કંદ કાચા પણ ખાય છે, તે પાચક અને પૈષ્ટિક મ

૭–સ્થાનક–ડુંગરોની ખડકોમાં, અને પાયેરાં, વગેરેનાં ઝાડવાંના થડ પાસે ઘણુંકરી કુંદેર એ હિંoના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮–વિo વિવેચન–આ કુંદેરના કંદ ઘણુંકરી જેવા અને પાન પોહોળાં ને ગોળાકારનાં હે માટે એને ઢોકળાકુંદેર કહે છે. કુંદેરનાં પાન ભરની વખતે ખારા ને ખાટા સ્વાદવાળાં થ ને ઓટ વખતે ફીકાં થઈ જાય છે.

વર્ગ–(એજ).

નંબર–૩૫૮.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–C. Lushii.

દષ્ટાન્ત–H. IV. p. 68; N. p. 187.

૨–દેશીનામ–સુઈયાકુંદેર (પોસ્ત્યુ•).

૩–વર્ણન–સુઈયાકુંદેરનાં પાન ૪ થી ૮ ઇંચ અને ½ થી ⅓ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે ટેરવે થતાં અણીદાર હોય છે. માટે એને સુઈયાકુંદે છે. એના કંદ પણ ઉપર પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેર

વર્ગ–(એજ).

નંબર–૩૫૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–C. esculenta.

દષ્ટાન્ત–H. IV. p. 68; Watt. II. p.

૨–દેશીનામ–દુધીઆકુંદેર, મીઠીકુંદેર (પોસ્ત્યુ

૩–વર્ણન–એના વેલા ઉપરની બન્ને કુંદેરો ટુંકા થાય છે. પાન મધ્યમ કદનાં લંબગોળ, કૃતિનાં, અથવા લાંબાં અને ઝીણાં હોય છે. એ નાહાનો, બહુધા બરેટા જેવો, ઘણો ધોળો અને હોય છે. માટે એને દુધીઆ કે મીઠીકુંદેર કહે

૪–વિશેષ વિવેચન–આ કુંદેરની તપાસમાં એ આઓ ઘણો વખત ગાળે છે. કેમ કે એ કુંદેર મળે છે. પણ મળે ત્યારે ગોવાળીઆઓ ઘણા થઈ જાય છે. આ કુંદેર પણ તેઓ કાચી ખા અને કહેવાય છે કે, દુધીઆ કુંદેર ખાનારને ગાંડનો આભાર થતો નથી.

બીજી એક કુંદેર થાય છે (C. aculata?) પીપરીયાકુંદેર કહે છે. તેના વેલા ૧ થી ૨ લાંબા વધે છે.

મૂળ–બટાટા જેવાં, અંદર રસભર્યાં અને હોય છે. તેની ઉપરની ફોતરી પાતળી હોય છે ને કેટલાક ઝીણા રેસા નીકળેલા હોય છે. એનો કંદ

૧ ઇંચ લાંબો ને તેથી થોડો ઓછો પોહોળો હોય છે. તેની વાસ અણગમતી અને સ્વાદ જરા ગળચટો ને પાછળથી તોરા જેવો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–એના વેલાની ડાંડી સુતળી જેવી જાડી હોય છે. તે લીસી, ચળકતી ને વખતે જરા જાંબુડી છાયાએના રંગની હોય છે.

પાન–સામસામાં આવે છે. તે લીસાં, ચળકતાં, જાડાં અને પીપરીનાં પાન જેવા આકારનાં હોય છે. તેની ડીંટડી ½ ઇંચ લાંબી ને જરા જાડી હોય છે. તેમાંની નસો ગૂઢ હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં ને ½ થી ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો જરા ફીકો હોય છે. તેનો સ્વાદ પ્રથમ ફરસો ને પાછળથી ખરુંખરો લાગે છે,

એના કંદ અને પાન ઓસડ અને ઢોરઓ બહુ ખાય છે, તે પિત્તશામક ગણાય છે.*

૫૭–N. O. GENTIANACEÆ.

વર્ગ–જેનૂશિયેનેસી–મામેજવા અને કરિયાતાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ–આ વર્ગમાં નાહાના છોડવાઓ થાય છે. તે ઘણુંકરી ઉભા અને તેની ડાંડી અથવા શાખાઓ ચોધારી હોય છે. તેનાપર વખતે બારીક વાળની રુંવાટી પણ હોય છે. પાન સામસામાં, સાદાં કે ત્રિપત્રી, ૩ કે ૫ નસોવાળાં હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. ફુલ બહુજ સુંદર, પીળાં, રાતાં, સફેદ, ગુલાબી અને ભીન્નભિન્ન આસમાની એવાં તરેહવાર રંગનાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષ અધઃસ્થાયી, છૂટો, કાયમી, ચારથી પાંચ વિભાગવાળો હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ પણ ૪ થી ૫. પુંકેસર તંતુઓ વખતે તળિયે ચપટા થયેલા હોય છે; પરાગકોષ સળંગ અને ઉભા હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી, એક પોલવાળો, અને તેમાં અંડિબીજ સંખ્યાબંધ હોય છે; નલિકા ૧ અને સ્ત્રીકેસરમુખ બે. ફુલ બહુધા પાનમાં પડવાળું હોય છે. બીજ બારીક, અને કોઇવાર પાંખવાળાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ઘણુંકરી ઘણી કડવી હોય છે. પ્રખ્યાત કડવું કરિયાતું (Ophelia chirata.) આ વર્ગનો છોડવો છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં જ્વર અને કૃમિઘ્ન, સારક, ઉત્તેજક, અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક ગુણો રહેલા હોય છે.

---

* પીપરીયાકુંદેર–પોરબંદર સ્ટેટમાં ચુના પથ્થર આગવાળી જમીનમાં ચોમાસે થાય છે તે સિવાય, રાણાવાવ, કુતીઆણા અને છાયાનું જંગલ વગેરેમાં વિશેષ કરીને થાય છે.

વર્ગ–(જેનૂશિયેનેસી).

નંબર ૩૬૦.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Enicostema littorale.

દષ્ટાંત–H. IV. p. 101; N. p. 191; Watt. III. p. 245; ૨. નિ. પા. ૫૮૩.

૨–દેશીનામ–મામેજવો (પો૦ગુ૦); मामिजवा (म०); छोटाकिरायता (हिं०); मामेजक (सं०).

૩–વર્ણન–મામેજવાના રોપા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે ઘણે ઠેકાણે જથાબંધ ઉગે છે. એના રોપા ૨ થી ૪ ઇંચ કે ૧ થી ૧½ ફુટ સુધી ઉંચા વધે છે. તેની ડાંડી જમીન તરફ ઢળીને ઉંચી ચડતી હોય છે અથવા ઉભી હોય છે. ડાંડી ચોરસ, પાન લાંબાં, ફુલ ધોળાં ને ફુલ સૂક્ષ્મ લીલાં ને ચળકતાં હોય છે. એનો આખો રોપો પાનથી ભરેલો અને કરીઆતાં જેવો કડવો હોય છે.

મૂળ–૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં, સુતળી જેવાં જાડાં, અને ભૂરા ધોળા રંગનાં હોય છે. મૂળમાંથી ઝીણા રેસા જેવા ફાંટા પણ થોડા નીકળતા જોવામાં આવે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–એની ડાંડી કોઇવાર લાંબી ચાલી, જમીનપર મૂળ મુકતી જાય છે. તે ફીકાસલેતા લીલા રંગની, લીસી, ચળકતી, સુતળી જેવી જાડી અને ચોરસ ચાર ધારવાળી હોય છે. શાખાઓ સામસામી, અથવા વખતે પત્રકોણમાંથી એક પણ નીકળેલી હોય છે. લાંબા રોપામાં શાખા ક્વચિતજ નીકળેલી હોય છે.

પાન–સામસામાં આવેલાં હોય છે. તેને ડીંટડી હોતી નથી. તે બન્ને છેડે સાંકડાંથતાં હોય છે. તે લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી ફીકા લીલા રંગની અને નીચેની પણ ઘણુંકરી તેવીજ હોય છે. પાનમાં ત્રણ ઉભી નસો આવેલી હોય છે. જે પાનની નીચેની બાજુએ બહાર નીકળતી સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાન ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચથી ¾ કે લગભગ ૧ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ સફેદ બિંદુઓ આતશીકાચમાં જોવાથી દેખાય છે.

ફુલ–પત્રકોણમાં ત્રણ ત્રણ આવેલાં હોય છે, એટલે બે પાનની જોડી વચ્ચે તે છ દેખાય છે. ફુલ ધોળાં હોય છે. તે બપોરની વખતે પૂર્ણ ઉઘડે છે. તેનો વ્યાસ બે લાઇન જેટલો હોય છે. ફુલની વાસ સહેજ સુગંધિત પણ પાછળથી જરા દાહક લાગે છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–સૂક્ષ્મ પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો ફીકાસલેતા લીલા રંગનાં, ને તેની કોર ધોળા રંગની હોય છે. પત્રો ૧ લાઇન લગભગ લાંબાં અને પાંખડીઓ કરતાં ટુંકાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે નીચેથી જોડાઇને નળી જેવી થયેલી હોય છે, ને ઉપર તેના પાંચે છેડા છુટા હોય છે. નળી ફીકાશવાળા લીલા રંગની અને છેડા ધોળા હોય છે.

પુંકેસરો-૫ હોય છે. તે પાંખડીની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકાં હોય છે. તેના તંતુ ધોળા હોય છે, ને તેને તળિયે સુક્ષ્મ છેડા નીકળેલા હોય છે. પરાગકોષ પીળા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-પાંખડીની નળીની વચ્ચોવચ્ચ એક આવેલી હોય છે. તે પુંકેસરોથી વખતેજ મેરજ ઉંચી હોય છે. ગર્ભાશય ૧ પોલાણવાળો, લંબગોળ, ઉભો ને લીલા રંગનો હોય છે. નલિકા ધોળા રંગની, ને તેપરનું મુખ જરા જાડું ફીકાશવાળા લીલા રંગનું હોય છે.

ફૂલ-દરેક પત્રોત્પણમાં ત્રણ ફૂલ આવેલાં હોય છે. એટલે પાનની દરેક જોડીમાં ૬ ફૂલ આવેલાં દેખાય છે. ફૂલ પ્રથમ લીલા રંગનાં ને પાછળથી ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે. તે ૧ લાઇન લાંબાં ને ½ થી ⅔ લાઇન પોહોળાં હોય છે. ફળને ટેરવે સુક્ષ્મ અણી હોય છે. ફૂલ સુક્ષ્મ દાણા જેવાં લંબગોળ હોય છે. તેની સપાટી ચળકતી ને ખડબચડી હોય છે. ફળમાં ઘણાં બીજ હોય છે.

બીજ-સુક્ષ્મ, ભૂરા રંગનાં ગોળાઈવાળાં હોય છે. તેની સપાટીપર બારીક બિંદુઓ જેવા ખાડાઓની જાળ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-જ્વરઘ્નકારી પૈત્તિક તથા કૃમિ, વાત, કફ અને જ્વરઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-મામેજવાનાં પાન વાટીને મરીની સાથે તાવવાળાને અપાય છે. મામેજવાના પાન તાવથી માથું ચઢ્યું હોય તો માથે બાંધવામાં આવે છે. મામેજવાનું અષ્ટકું થાય છે. તે અષ્ટકું. કૃમિ, વાયુ, રક્તવિકાર વગેરેને ઘણો ફાયદો કરે છે. મામેજવાની તાવવાળાને બહુ અપાય છે. મામેજવાનાં પાનનો ક્વાથ તાવથી થયેલ નબળાઈમાં શક્તિ માટે અપાય છે.

૭-સ્થાનક-મામેજવો ચોમાસે ઘણુંકરી સર્વ જગોએ ઉગે છે. તોપણ દરિયા કિનારા નજીક રેતાળ જમીનમાં અને ખારા ઉપર ઘણો ઉગે છે. એ૦ હિં૦ ના ઘણા-ખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-મિંઢળના જેવા સીંગા મામે-જવાનું અષ્ટકું સિદ્ધ કરે છે, ને સીંગા તેને આપવું માટે આખામાં દેવે છે એટલુંજ નહિ પણ તેને મુકી મુખ્ય દેવતા થઈ જાય છે.

વર્ગ-(જેનશિયેનેસી).

નંબર. ૩૬૧

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Erythraea Roxburghii

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 102; N. p. 191; Wa. III. p 268.

૨-દેશીનામ-ઝીણુંકરિયાતું (પો૦) + (કં૦) મ્હાનાકિરાયત, સંટક (મ૦); સેતચિરાયતા, ચોટા चिरायता (हिं०)

૩-વર્ણન-ઝીણાં કરિયાતાંના રોપાઓ ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે, તે ૨ થી ૪ ઇંચ, અથવા કોઈ વખત દરીક ઇંચ જેટલા ઉંચા વધે છે. એની ડાંડી ચોરસ, ઘણીજ ટુંકી, અને સળી જેવી પાતળી હોય છે એને થડમાં પાન જરા પોહોળાં અને ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં થાય છે, પણ ડાંડીના જરા ઉપરના ભાગપર બે એક નાહાના અને સાંકડાં હોય છે. એમાં પુષ્પ ધારણ કરનારી બળે ફુટેલાણી શાખા પ્રતિશાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તેપર ગુલાબી રંગનાં સુક્ષ્મ ફુલો આવેલાં હોય છે. એનાં ફૂલ અને બીજ ઘણાં બારીક હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ- }
૬-અને ઉપયોગ } -એના રોપા કડવા હોવાં

લીધે તે તાવ અને બીજા દરદોમાં કરિયાતાંની જગ્યાએ વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-ખેતરોને શેઢે, વાડીઓની વાડ પાસે અને વિશેષ કરી જ્યાં વરસાદનું પાણી ભરાઇ રહેતું હોય એવા ખાડાખાબોચીઆં કાંઠે, તેમજ નદી અને વોકળાઓ કાંઠે ઉગે છે. એ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-કરિયાતાંની જાતની અપેક્ષાએ સૌથી નાહાના રોપા આના થાય છે, માટે એને ઝીણું કરિયાતું કહેતા હશે.

વર્ગ-(જેનશિયેનેસી).

નંબર. ૩૬૨

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Canscora perfoliata.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 104; N. p. 191; (Wat. II. p. 127. see Hooker No. 5, and Watt's No. 392, 333, 324 and 315)

૨-દેશીનામ-ગળુંકરિયાતું. (પો૦ + કં૦) ચિરાયતા (મ૦)

૩-વર્ણન-ગળ્યાં કરિયાતાંના છોડ ૮ થી ૧૦ ઇંચ કે વખતે ૧ થી ૧½ ફુટ ઉંચા વધે છે. ડાળખી

[illegible] પણ [illegible], ઉપર જતાં અને ટોચે નીકળેલી, [illegible] ફૂલ [illegible] ગુચ્છામાં બેઠેલાં [illegible], અને ફૂલ [illegible] હોય છે.

મૂળ-ઘણું લાંબું, જાડું [illegible], જેવા [illegible], [illegible] અને [illegible] હોય છે.

થડી અને શાખાઓ-જમીન [illegible], [illegible] અથવા તેથી પણ [illegible] હોય છે. તે [illegible] હોય છે.

પાન-[illegible], [illegible] (નીચેનાં પાન [illegible] વખતે [illegible] હોય છે) [illegible] ઇંચ લાંબાં, અને [illegible] ઇંચ [illegible] હોય છે. તે [illegible] હોય છે. [illegible] હોવાથી [illegible] નાની હોય છે. તેની [illegible] અને [illegible] હોય છે.

ડૂંડા-પુષ્પ [illegible] એકાકી [illegible] હોય છે, તે [illegible] અને [illegible] હોય છે. [illegible] પુષ્પપત્રો આવેલા હોય છે. [illegible] અને [illegible] હોય છે. તેને [illegible] પુષ્પપત્ર હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૪ પત્રોનો બનેલો હોય છે અને તે [illegible] ઇંચ લાંબો, તેના પત્રો [illegible] આકારના તે [illegible] હોય છે, તેને [illegible] ૪ [illegible] દેખાય. હોય છે. [illegible] હોય છે, અને તેની [illegible] બાજુ ઉપર બહાર [illegible] હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-૪ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે. તેમાં ૩ પાંખડીઓ સ્પષ્ટ દેખાતી [illegible] હોય છે, તેનો [illegible] હોય છે [illegible] હોય છે. પાંખડીઓ [illegible] નળી જેવી થયેલી હોય છે, તે [illegible] હોય છે. સ્પષ્ટ દેખાતી ફૂલની ૩ પાંખડીઓમાંથી ૨ [illegible] અને ૧ [illegible] સાંકડી હોય છે. ફૂલની નળીનું મુખ [illegible] હોય છે. પાંખડીઓના [illegible] અંદર [illegible] હોય છે.

પુંકેસરો-૪ હોય છે. તે ફૂલની નળીની અંદર પાંખડીપર આવેલાં હોય છે. પરાગકોષ [illegible] કેસરીઆ રંગના [illegible] હોય છે. તે ફૂલની નળીથી જરા ઉંચા દેખાતા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, તેનો સ્ત્રીબીજ [illegible], [illegible], અને [illegible] હોય છે. નલિકા [illegible] રંગની હોય છે. તે સાંકડી પાંખડી તરફ નમતી, અને પરાગકોષથી જરા [illegible] હોય છે, તેના [illegible] હોય છે.

ફળ-૩ ઇંચ લાંબાં, અને તેમાં [illegible] ઘણાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-[illegible]

૫-ગુણદોષ અને
૬-ઉપયોગ } —[illegible]

આ [illegible] વિદ્યુત્ [illegible] નથી [illegible] તેના [illegible] અને [illegible] હોય છે.

૭-સ્થાનક-[illegible] હોય [illegible], નદી અને [illegible] [illegible] આવે છે. એ [illegible] થાય છે.

(આ [illegible] કરીને [illegible] અને [illegible] આવે છે)

૮-વિશેષ વિવેચન-[illegible] ઉપયોગ [illegible] અને સારું કરવાનું [illegible]

૫૮-N. O. BORAGINEÆ.
વર્ગ-બોરેજિની-ગુંદી, ઉપાકુશી અને કારબારાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ગુણદોષ.-આ વર્ગમાં નાહાના [illegible], [illegible] અને [illegible] છે. આ વર્ગની વનસ્પતિ ઉપર બહુધા. સોટ [illegible] આવેલી હોય છે. તેને લીધે તેના પાન વગેરે ખરસટ લાગે છે. પાન આંતરે કે વખતે [illegible] આવે છે. ઉપપાન હોતા નથી. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ પલુંકરી વીંછીની પુંછડીની આકૃતિ કે હાથીની સૂંઢની માફક વળી ગયેલી હોય છે. પુ૦ [illegible] અને [illegible], તેના પત્રો ૪ થી ૮ પલુંકરી કાયમી રહે છે. પુ૦ [illegible] કોષની પાંખડીઓ પણ ૪ થી ૮ [illegible], તેની નળીની અંદર બહુધા [illegible], કે [illegible] જેવાં [illegible], કે [illegible] હોય છે. પુંકેસરો પાંખડી જેટલાં ને પાંખડીપર આવેલાં હોય છે. સ્ત્રીકેસરકોષ ઉર્ધ્વસ્થ.થી, બે પેશાનો, દરેક પેશામાં (૧ થી) બે સ્ત્રીબીજ, અથવા ૪ પેશાનો અને દરેક પેશામાં એકેકું સ્ત્રીબીજ હોય છે. નલિકા સાદી અથવા બે કે ચાર ફાંટાઓવાળી હોય છે. ફળમાં બે કે ચાર બીજ જેવાં બીજડાં (nutlets) હોય છે. બીજ પલુંકરી પાનની છાલમાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે નીચેથી જોડાઇને નળી જેવી થયેલી હોય છે, ને ઉપર તેના પાંચે છેડા છુટા હોય છે. નળી ફીકાસલેના લીલા રંગની અને છેડા ધોળા હોય છે.

પુંકસરો-૫ હોય છે. તે પાંખડીની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે. તે પાંખડીથી ટુકાં હોય છે. તેના તંતુ પોળા હોય છે, ને તેને તળિયે સૂક્ષ્મ છેડા નીકળેલા હોય છે. પરાગકોષ પીળા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-પાંખડીની નળીની વચ્ચોવચ એક આવેલી હોય છે. તે પુંકેસરોથી વખતેજ મેરેજ ઉંચી હોય છે. ગર્ભાશય ૧ પોલાણવાળો, લંબગોળ, ઉભો ને લીલા રંગનો હોય છે. નલિકા ધોળા રંગની, ને તેપરનું મુખ જરા જાડું પીળાસલેતા લીલા રંગનું હોય છે.

ફૂલ-દરેક પત્રકોણમાં ત્રણ ફૂલ આવેલાં હોય છે. એટલે પાનની દરેક જોડીમાં ૬ ફૂલ આવેલાં દેખાય છે. ફૂલ પ્રથમ લીલા રંગનાં ને પાછળથી ભૂરા રંગનાં થઇ જાય છે. તે ૧ લાઇન લાંબાં ને ⅔ થી ⅔ લાઇન પોહોળાં હોય છે. ફૂલને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ શીંગ જેવાં લંબગોળ હોય છે. તેની સપાટી ચળકતી ને ખડબચડી હોય છે. ફૂલમાં ઘણાં બીજ હોય છે.

બીજ-સૂક્ષ્મ, ભૂરા રંગનાં ગોળાઇલેતાં હોય છે, તેની સપાટીપર બારીક બિંદુઓ જેવા ખાડાઓની બાનક હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તથા કૃમિ, વાત, કફ અને જ્વરઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-મામેજવાનાં પાન વાટીને મરીની સાથે તાવવાળાને પવાય છે. મામેજવાનાં પાન તાવથી માથું ચડયું હોય તો માથે બાંધવામાં આવે છે. મામેજવાનું અથાણું થાય છે. તે અજીર્ણ, કૃમિ, વાયુ, રક્તવિકાર વાળાને ઘણો ફાયદો કરે છે. મામેજવાની તાવવાળાને ખાંડ અપાય છે. મામેજવાનાં પાનનો કવાથ તાવથી થયેલ નબળાઇમાં શક્તિ માટે અપાય છે.

૭-સ્થાનક-મામેજવો ચોમાસે ઘણુંકરી સર્વ જગોએ ઉગે છે, તોપણ દરિયા કિનારા નજીક રેતાલ જમીનમાં અને ખડા ઉપર ઘણો ઉગે છે. એ૦ હિં૦ ના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-પોરબંદરના ખારવા લોકો મામેજવાનું અથાણું વિશેષ કરે છે, તે લોકો તેને અથાણાં માટે બજારમાં વેચે છે એટલુંજ નહિ પણ તેને સુકવી મુંબઇ વેચવા લઇ જાય છે.

વર્ગ-(જેન્શિયેનેસી).

નંબર. ૩૬૧

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Erythræau Roxburg
દષ્ટાન્ત-H. IV. p. 102; N. p. 191; W. III. p 268.

૨-દેશીનામ-ઝીણુંકરિયાતું (પો૦) + (ગુ મહાનકિરાયત, લ્હાન (મ૦); સેનકિરાયત, ૧ ચિરાયતા (હિં૦).

૩-વર્ણન-ઝીણાં કરિયાતાંના રોપાઓ ચોમાસે ઉગી આવે છે, તે ૨ થી ૪ ઇંચ, અથવા ૧૦ દરીક ઇંચ જેટલા ઉંચા વધે છે. એની ડાંડી ઘણીજ ટુકી, અને સળી જેવી પાતળી હોય છે એ થડમા પાન જરા પોહોળાં અને ⅔ થી ૧ ઇંચ લાં થાય છે, પણ ડાંડીના જરા ઉપરના ભાગપર તે એ નાહાનાં અને સાંકડાં હોય છે. એમાં પુષ્પ ધાર નારી બળે ફુટિાવાળી શાખા પ્રતિશાખાઓ નીક હોય છે, તેપર ગુલાબી રંગનાં સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં છે. એનાં ફૂલ અને બીજ ઘણાં બારીક હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ- } -એના રોપા ▮થ હેર
૬-અને ઉપયોગ }
લીલ તે તાવ અને બીજાં દરદોમાં કરિયાતાંની વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-ખેતરોને શેઢે, વાડીઓની વાડ પ અને વિશેષ કરી જ્યાં વરસાદનું પાણી ભરાઇ રહે હોય એવા ખાડાખાબોચીઆં કાંઠે, તેમજ નદી અને વોકળાઓ કાંઠે ઉગે છે. એ આખા હિંદુસ્તાન થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-કરિયાતાંની જાતની વનસ્પતિ સૌથી નાહાના રોપા આના થાય છે, માટે એને ઝીણું કરિયાતું કહેતા હશે.

વર્ગ-(જેન્શિયેનેસી).

નંબર. ૩૬૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Canscora perfoliata.
દષ્ટાંત-H. IV. p. 104; N. p. 191; (Wats II. p. 127. see Hooker No. 5, and Watt's No. 382, 383, 384 and 385)

૨-દેશીનામ-રાતુંકરિયાતું, (પો૦ + ગુ૦); ઢઢ કિરાયતા (મ૦).

૩-વર્ણન-રાતાં કરિયાતાંના છોડવા ૮ થી ૧૦ ઈંચ કે વખતે ૧ થી ૧½ ફુટ ઉંચા વધે છે. શાખાએ

અંતરછાલ ધોળી અને લાંબા રેસાવાળી હોય છે. જડા-રની છાલ રતાશસેતા રંગની અને સૌથી ઉપરની ફોતરી જાડી, ખાડાવાળી ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. છાલ ઉખેડતાં અંતરછાલ અને મૂળનું લાકડું પીળાં, ચળકતાં, ચીકણાં અને ધોળા રંગનાં દેખાય છે. પણ થોડીવારમાં તે રાતાં થઇ જાય છે. છાલની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકાશસેતો તૂરો ને ફીકો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—ઝાડ ૭ થી ૯ કે ૧૦ ફીટ ઉચું વધે છે. તે ૪ ઇંચથી ૧½ કે ૨ ફીટ વ્યાસનું થાય છે. થડની ઉપર અથવા પાસેથી જાડી શાખાઓ નીકળે છે. થડ તેમ જ જાડી શાખાઓની ઉપરની છાલ ભૂરા રંગની, ખાડાવાળી, અને તેપર ઉભા ને આડા ઉંડા ચીરા પડેલા હોય છે. ને અંતરછાલ મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. વચેનું પાકું લાકડું ઘણું કઠણ અને રાતા ભૂરા કે કાળા સારવાળું હોય છે. પણ બાજુનું લાકડું જરા નરમ હોય છે. કોમળ શાખાઓ ભૂરા રંગની, ખરસટ, અને તે ઉપર સફેદ કે બદામી રંગનાં છાપાં હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર વખતે સૂક્ષ્મ રૂંછાં હોય છે.

પાન—સામસામાં તોપણ જરા આંતરે આવે છે. પાનની દાંટડી ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેની ઉપરની બાજુ છીછરી પોહોળી નીક હોય છે, અને તેપર ભૂરી રૂંછાં આવેલી હોય છે. પાન ઘણુંકરી બે-ડોળ હોય છે. તે એકસરખી લંબાઇ કે પોહોળાઇનાં હોતાં નથી. એક જોડીમાં વખતે એક પાન લાંબું અને પોહોળું, તો બીજું ટુંકું ને સાંકડું હોય છે. પાનને ઇજાવ જલદી લાગે છે. તેથી કેટલાંક પાન ખવાઇને બેડોળ થઇ ગયેલાં હોય છે. તોપણ સરેરાશ પાનની લંબાઇ ૨ થી ૫ ઇંચ અને પોહોળાઇ ¾ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ જેટલી હોય છે. તે દાંટડી પાસે સાંકડાં અને મથાળાં તરફ પોહોળાઇવાળાં હોય છે. મથાળાં બુઠ્ઠાં અથવા જરા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. પાનનો રંગ ઉપરથી લીલો ને નીચે સહેજ ફીકો હોય છે. ઉપરની સપાટી અને નીચેની નસો ચળકતી હોય છે. બાજુ સપાટી ખરસટ અને તેનાપર સહેજ રૂંછાં હોય છે, પણ નીચેની સપાટીપર નસોના ખુણાઓમાં સફેદ ધોળી રૂંછાં સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાન સુકાયા પછી વધારે ખરસટ લાગે છે. પાનને રોશની તરફ રાખી આઇગ્લાસમાં જોવાથી તેની અંદરનું જાળીકામ ઘણું સુંદર અર્ધપારદર્શક દેખાય છે. પાન ચાવતાં ઘણાં ચીકણાં અને તૂરાં લાગે છે.

ફૂલ—શાખાઓને છેડે પુષ્પ ધારણ કરનારી વિભા-જિત સળીઓ દેતાની પેઠે નીકળે છે. તે પીળાશસેતા લીલા રંગની હોય છે. તેનાપર ભૂરી રૂંછાં આવેલી હોય છે. ફૂલની દાંટડી ઘણી ટુંકી, અને વ્યાસ ⅙ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદકોષ—½ ઇંચ લાંબો, પીળાશસેતા લીલા રંગનો ને નીચેથી જોડાયલો હોય છે. તેનાપર સૂક્ષ્મ રૂંછાં આવેલી હોય છે. તેનાં મુખ પાસે પાતળા, સૂક્ષ્મ ચાર કે વધારે દાંતા દેખાતા હોય છે. ફૂલ જેમ જેમ પાકતું ને મ્હોટું થતું જાય છે તેમ તેની સાથે આ કોષ પણ લીલો, ચળકતો અને પોહોળો થતો જાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ઘણુંકરી ૪ હોય છે. તે પુ૦ આ૦ કોષ કરતાં લાંબી હોય છે. તે નીચેથી જોડાયલી ને ઉપર તેના ચાર છેડા જૂદા, અને પાછળ વળેલા હોય છે.

પુંકેસરો—૪ ધોળા રંગનાં, પાંખડીના છેડા જેટલાં લાંબાં ને તેથી આંતરે આવેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલાશસેતા પીળા રંગનો ને ચળકતો હોય છે. નલિકા ચાર ફાંટા-વાળી, અને પુંકેસરો જેટલી લાંબી હોય છે.

ફળ—અડધાં કે તેથી કંઇક ઓછાં પુ૦ આ૦ કોષમાં ઢંકાયલાં હોય છે. તે ૩ લાઇનથી ½ ઇંચ લાંબાં ને તેથી કંઇક ઓછાં પોહોળાં હોય છે. તેનું ડેરવું સાંકડું-થતું, અને મથાળે કાળી અણીવાળું હોય છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં, લીસાં અને તેપર સફેદ છાંટણાંની બાનક હોય છે. અને પાકે છે ત્યારે પુ૦ આ૦ કોષ તરફ જરા સાંકડાં, ને ડેરવાં તરફ પોહોળાં, અને રંગે પીળાં થઇ જાય છે. તેની છાલ પાતળી હોય છે. તે જરા દાબવાથી તેમાંથી ઠળિયો રસસોતો બહાર નીકળી આવે છે. એ રસ ઘણો જ ચીકણો, જરા મીઠો, અને પીળા રંગનો હોય છે. ઠળિયો રંગે ભૂરાશસેતો પીળો હોય છે. તેની સપાટી ખાડાવાળી હોય છે. તેપર બે સ્પષ્ટ દેખાતી અને બે જરા ઝાંખી એમ ચાર ધાર હોય છે. તેને તળિયે અને ડેરવે ન્હાના ગોખા હોય છે. જેમાં સફેદ રેસા આવેલા હોય છે. આ ઠળિયામાં ચાર ખંડ હોય છે. તે દરેક ખંડમાં નીયમ પ્રમાણે એકેકું બીજ હોવું જોઇએ, પણ ઠળિયો ભાંગતાં તેમાંથી ઘણુંકરી એકજ બીજ નીકળે છે. તેપરથી જણાય છે કે, તેના બાકીના ત્રણ ખંડ અધુરા રહી જાય છે.

બીજ—નરમ, ધોળા રંગનું, ને છીજેલાં કોપરેલ તેલ જેવું દેખાય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—ગ્રાહિ, કફઘ્ન અને ઉપલેપક.

૬—ઉપયોગ—મૂળ અને દાંડીની છાલ તેમજ પાન, ફૂલ અને ફળનો કાઢો પ્રમેહ અને સંગ્રહણી ઉપર આપવામાં આવે છે. મોઢું પાકવું હોય તો એના કાઢાના

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં વિશેષ કરી ગુંદર જેવો ચીકણો પદાર્થ રહેલો હોય છે. અથાણાં માટે વપરાતાં ગુંદાં (Cordia mixa)નાં ફળનાં ઝાડ આ વર્ગનાં છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ઉપલેપ, મૂત્રલ, અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે વપરાય છે.

વર્ગ-(બોરેજિની).

નંબર ૩૬૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Cordia monoica.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. P. 137.

૨-દેશીનામ-કડગુંદી, કરપતિ ગુંદી (પો૦ + ગુ૦); ભોંકરી (મ૦), લિસ્રા (હિં૦)

૩-વર્ણન-કડગુંદીનાં ઝાડ ૧૦ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં મ્હોટી ડાળો થોડી પણ નાહાની નાહાની ઘણી આડી અવળી શાખાઓ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, અને ગુંદાનાં પાનથી નાહાનાં હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ખરસટ હોય છે. તેમાં ઉભી નસો નમી હોય છે. તેનાં ટેરવાં ઘણુંકરી બુઠાં કે અણીવાળાં હોય છે. ડીંટડી ગોળ અને ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. પાન શિયાળે ખરી જાય છે, અને ઉન્હાળે પાછાં આવે છે. ફૂલ ઉન્હાળે આવી ફળ ચોમાસે પાકે છે.

પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ વિભાજિત હોય છે. તે કોમળ શાખાઓના ગાળામાંથી અથવા તેને છેડે ગુચ્છાની પેઠે આવેલી હોય છે ફૂલ ધોળાં, સુવાસિત, અને એક કે દ્વિજાતીય અથવા બહુજાતીય હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશ અવિભક્ત પત્ર ૫; પુ૦ અભ્ય૦ કોશ અવિભક્ત પાંખડી ૫; પુંકેસરો ૪ થી ૫; સ્ત્રીકેસર ૧. ફળ પાકે છે ત્યારે પીળા રંગનું થઈ જાય છે. તે લીસું, ચળકતું અને મથાળે અણીવાળું હોય છે. તેમાં ગુંદાં જેવો ચીકણો રસ અને ફળિયો હોય છે. ફળિયામાં ૪ ખાં હોય છે, પણ તેમાંથી માત્ર એકજ ખાંમાં એક બીજ પાકે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-છાલ, પાન, ફૂલ અને ફળ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, રોપક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, અને સ્નેહી.

૬-ઉપયોગ-કડગુંદીનાં પાનને છાંયડે સુકવી તેનો ભૂકો અને કાંટો સાકરની સાથે સંગ્રહણી અને પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. ફૂલ અને કાચાં ફળ સાકર સાથે પેટની બળતરામાં ખવરાવાય છે. સુકાં ફળનો કાઢો બીજી દવાઓ સાથે ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે વપરાય છે. ગુજરાત અને કડગુંદીનાં ફળની સમભાગ ચણા જેવડી ગોળી કરી ઘી સાથે ઉંદરવાયુ અને નાસુરવાયુ ઉપર અપાય છે. એનાં ફળનું ટેટલાક લોકો અથાણું અને શાક કરે છે. અંતર છાલના ટુકડાને દૂધમાં નાખી તેમાં ૨ અગર કપડું બોળી સ્તનોના સોજા ઉપર તે આવે છે. કડગુંદીની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે તે દોરી બનાવવામાં આવે છે. લાકડું હલકું ને પોચું છે. તે બળતણના કામમાં વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-વાડીઓની વાડ અને બાગોમાં વાવે ઉગે છે.

એ કચ્છ, કાઠિઆવાડ અને દક્ષિણમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એનાં પાન અને ફળ ગુંદા કરતાં નાહાનાં અને કડવું થાય છે. માટે એને કડગુંદી કહેતા હશે. કરપતી (ગુંદી) એ સંસ્કૃત સ્થલપદ, તલપદ ઉપરથી કરપત અપભ્રંશ થયેલ છે જેનો અર્થ ખાસ અહિંનું અથવા જ્યાં થતું હોય તેનું એવો થાય છે.

વર્ગ-(બોરેજિની).

નંબર ૩૬૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. Rothii.

દૃષ્ટાંત-H. IV. p. 138; N. p. 194; Wat. II. p. 565; રૂ૦ નિ૦ પા૦ ૪૨૦.

૨-દેશીનામ-લીયારગુંદી, ગુંદી (પો૦+ગુ૦); (મ૦); ગોંદી (હિં૦); લઘુશ્લેષ્માતક (સં૦).

૩-વર્ણન-લીયારગુંદીનાં ઝાડ ૧૫ થી ૩૦ ફિટ ઉંચાં થાય છે. તેની શાખાઓ લાંબી અને વધે છે. પાન લાંબાં અને સાંકડાં હોય છે ફૂલ પીળાં અને નેવરીનાં ફૂલ જેવી સુવાસિત હોય છે. તે ફાગણમાસમાં આવી ફળ વૈશાકમાં પાકે છે.

સાધારણ રીતે આ ઝાડનું થડ આડું ટેડું, અને પરની છાલ ખડબચડી અને ભૂરા રંગની હોય, ઝાડ સુંદર દેખાતું નથી પણ એમાં જ્યારે ફૂલના ઝુમખા ઝુકી રહેલા હોય છે, અને તે કોમલ, સુઆ, લેલાડી, કાબર અને બુલબુલ એની ઝુકી કોમળ શાખાઓ ઉપર બેસી તેને વધારે ઝુકાવી રહેલાં હોય છે, ત્યારે ઘણો મનોહર અને આલ્હાદક જેવો થાય છે.

મૂળ-ઉંડી જમીનમાં ઉંડાં ખેડેલાં હોય છે. ડીકરી કે કાંકરાળી જમીનમાં થોડું જમીન પ્રમાણે ઉંડું બેસી તેમાંથી નીકળી ચોતરફ ફેલાય છે. તે ૧૦૦ ફીટ લાંબા હોય છે. મૂળ ૪ ઇંચથી ૧ હોય છે. તેનું લાકડું ઘણું કઠણ હોય છે. રંગે કે ઝાખા સારવાળું, અને બાજુએ

ંતરછાલ ધોળી અને લાંબા રેસાવાળી હોય છે. જાડા-
ી છાલ રતાશસેતા રંગની અને સૌથી ઉપરની ફોતરી
ાળી, ખાડખચડી ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે.
ાલ ઉખેડતાં અંતરછાલ અને મૂળનું લાકડું લીલાં,
ાસતાં, ચીકણાં અને ધોળા રંગનાં દેખાય છે. પણ
હીવારમાં તે રાતાં થઇ જાય છે. છાલની વાસ ઉગ્ર
ને સ્વાદ ચીકાશસેલો તૂરો ને ફીકો હોય છે.

થડી અને શાખાઓ–થડ ૩ થી ૬ કે ૧૦ ફીટ
નું વધે છે. તે ૪ ઇંચથી ૧½ કે ૨ ફીટ વ્યાસનું થાય
. થડની ઉપર અથવા પાસેથી જાડી શાખાઓ નીકળે
. થડ તેમજ જાડી શાખાઓની ઉપરની છાલ ભૂરા
ગની, ખાડખચડી, અને તેપર ઉભા ને આડા ઉંડા
ીરા પડેલા હોય છે. ને અંતરછાલ મજબૂત રેસાવાળી
ોય છે. વચેનું પાકું લાકડું ઘણું કઠણ અને રાતા
ગ કે કાળા સારવાળું હોય છે. પણ બાજુનું લાકડું
ત્યા નરમ હોય છે. કોમળ શાખાઓ ભૂરા રંગની,
ખરસટ, અને તે ઉપર સફેદ કે બસ્મી રંગનાં છાપાં
ોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર
ખતે સૂક્ષ્મ રૂંછાળ હોય છે.

પાન–સામસામાં તેપણ જરા આંતરે આવે છે.
ાનની ડીટડી ⅙ ઇંચથી ⅓ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેની
ઉપરની બાજુ છીછરી પોહોળી નીક હોય છે, અને
તેપર ભૂરી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પાન ઘણુંકરી ઘે-
રાળ હોય છે. તે એકસરખી લંબાઇ કે પોહોળાઇનાં
હોતાં નથી. એક જોડીમાં વખતે એક પાન લાંબું અને
પોહોળું, તો બીજું ટુંકું ને સાંકડું હોય છે. પાનને
દબાવ જરાક લાગે છે. તેથી કેટલાંક પાન ખવાઇને
વિયોગ થઇ ગયેલાં હોય છે. તેપણ સરેરાશ પાનની
લંબાઇ ૧ થી ૫ ઇંચ અને પોહોળાઇ ½ થી ૧ કે
૧½ ઇંચ જેટલી હોય છે. તે ડીટડી પાસે સાંકડાં અને
મથાળાં તરફ પોહોળાંયતાં હોય છે. મથાળાં બુઠ્ઠાં
અથવા જરા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. પાનનો
રંગ ઉપરથી લીલો ને નીચે સહેજ ફીકો હોય છે. ઉપ-
રની સપાટી અને નીચેની નસો ચળકતી હોય છે. આખ
સપાટી ખરસટ અને તેનાપર સહેજ રૂંછાળ હોય છે,
પણ નીચેની સપાટીપર નસોના ખુણાઓમાં સફેદ
ઝાંખી રૂછાળ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાન સુકાયા પછી
વધારે ખરસટ લાગે છે. પાનને રોશની તરફ રાખી
આઇગ્લાસમાં જોવાથી તેની અંદરનું જાળીકામ ઘણું
સુંદર અર્ધપારદર્શક દેખાય છે. પાન સ્વાદે કડવું ચીકણું
અને તૂરાં લાગે છે.

ફૂલ–શાખાઓને છેડે પુષ્પ ધારણ કરનારી વિભા-
જિત સળીઓ દોરાની પેઠે નીકળે છે. તે પીળાશસેતા
લીલા રંગની હોય છે. તેનાપર ભૂરી રૂંછાળ આવેલી
હોય છે. ફૂલની ડીટડી ઘણી ટુંકી, અને વ્યાસ ⅙ ઇંચ
જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–⅙ ઇંચ લાંબો, પીળાશસેતા લીલા
રંગનો ને નીચેથી જોડાયલો હોય છે. તેનાપર સૂક્ષ્મ
રૂંછાળ આવેલી હોય છે. તેનાં મુખ પાસે પાતળા,
સૂક્ષ્મ ચાર કે વધારે દાંતા દેખાતા હોય છે. ફૂલ જેમ
જેમ પાકતા ને મ્હોટું થતા જાય [illegible] તેમ તેની સાથે
આ કોષ પણ લીલો, ચળકતો અને પોહોળો થતો જાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ઘણુંકરી ૪ હોય
છે. તે પુ૦ બા૦ કોષ કરતાં લાંબી હોય છે. તે નીચેથી
જોડાયલી ને ઉપર તેના ચારે છેડા જૂદા, અને પાછળ
વળેલા હોય છે.

પુંકેસરો–૪ ધોળા રંગનાં, પાંખડીના છેડા જેટલાં
લાંબાં ને તેથી આંતરે આવેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલાસસેતા
પીળા રંગનો ને ચળકતો હોય છે. નલિકા ચાર ફાંટા-
વાળી, અને પુંકેસરો જેટલી લાંબી હોય છે.

ફળ–અડધાં કે તેથી કંઇક ઓછાં પુ૦ બા૦ કોષમાં
ઢંકાયલાં હોય છે. તે ૩ લાઇનથી ½ ઇંચ લાંબાં ને
તેથી કંઇક ઓછાં પોહોળાં હોય છે. તેનું ટેરવું સાંકડું-
પાતળું, અને મથાળે કાળી અણીવાળું હોય છે. તે કાચાં
હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં, લીસાં અને તેપર સફેદ
છાંટણાંની ભાત હોય છે. અને પાકે છે ત્યારે પુ૦ બા૦
કોષ તરફ જરા સાંકડાં, ને ટેરવાં તરફ પોહોળાં, અને
રંગે પીળાં થઇ જાય છે. તેની છાલ પાતળી હોય છે.
તે જરા દાબવાથી તેમાંથી ઠળિયો રસસોતો બહાર
નીકળી આવે છે. એ રસ ઘણોજ ચીકણો, જરા મીઠો,
અને પીળા રંગનો હોય છે. ઠળિયો રંગે ભૂરાશસેતો
પીળો હોય છે. તેની સપાટી ખડબચડી હોય છે. તેપર
બે સ્પષ્ટ દેખાતી અને બે જરા ઝાંખી એમ ચાર ધાર
હોય છે. તેને તળિયે અને ટેરવે નાહાના ગોખા હોય
છે. જેમાં સફેદ રેસા આવેલા હોય છે. આ ઠળિયામાં
ચાર ખંડ હોય છે. તે દરેક ખંડમાં નીયમ પ્રમાણે
એકેકું બીજ હોવું જોઇએ, પણ ઠળિયો ભાંગતાં તેમાંથી
ઘણુંકરી એકજ બીજ નીકળે છે. તેપરથી જણાય [illegible]
કે, તેના બાકીના ત્રણ ખંડ અધુરા રહી જાય છે.

બીજ–નરમ, ધોળા રંગનું, ને છોલેલા કોપરેલ તેલ
જેવું દેખાય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહિ, કફઘ્ન અને ઉપલેપક.

૬–ઉપયોગ–મૂળ અને ડાંડીની છાલ તેમજ પાન,
ફુલ અને ફળનો કાઢો પ્રમેહ અને સંગ્રહણી ઉપર
આપવામાં આવે છે. મોઢું પાકયું હોય તો એના કાઢાના

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં વિશેષ કરી 'ગુંદર જેવો ચીકણો પદાર્થ રહેલો હોય છે. અથાણાં માટે વખણાયલાં ગુંદાં (Cordia mixa)નાં ફલનાં ઝાડો આ વર્ગનાં છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ઉપલેપ, મૂત્રલ, અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે વપરાય છે.

વર્ગ–(બોરેજિની).

નંબર ૩૬૩.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Cordia monoica.

દષ્ટાન્ત–H. IV. P. 137.

૨–દેશીનામ–કડગુદી, કરપતિ ગુદી (પો૦ + ગુ૦): ભોંકરી (મ૦), પિંડા (હિં૦).

૩–વર્ણન–કડગુદીનાં ઝાડ ૧૦ થી ૧૫ ફીટ ઉચાં થાય છે. તેમાં મ્હોટી ડાળો થોડી પણ નાહાની નાહાની ઘણી આડી અવળી શાખાઓ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, અને ગુંદાનાં પાનથી નાહાનાં હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ખરસટ હોય છે. તેમાં ઉભી ત્રણ નસો હોય છે. તેનાં દેસ્તાં ઘણુંકરી બુઠાં કે અણીવાળાં હોય છે. દીટડી ગોળ અને ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબી હોય છે. પાન શિયાળે ખરી જાય છે, અને ઉન્હાળે પાછાં આવે છે. ફૂલ ઉન્હાળે આવી ફલ ચોમાસે પાકે છે.

પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ વિભાજિત હોય છે. તે કોમળ શાખાઓના ગાળામાંથી અથવા તેને છેડે ગુચ્છાની પેઠે આવેલી હોય છે. ફૂલ ધોળાં, સુવાસિત, અને એક કે દ્વિજાતીય અથવા બહુજાતીય હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષ અવિભક્ત પત્ર ૫; પુ૦ અ૦વ૦ કોષ અવિભક્ત પાંખડી ૫, પુંકેસરો ૪ થી ૫; સ્ત્રીકેસર ૧. ફલ પાકે છે ત્યારે પીળા રંગનું થઈ જાય છે. તે લીસું, ચળકતું અને મથાળે અણીવાળું હોય છે. તેમાં ગુંદા જેવો ચીકણો રસ અને ઠળિયો હોય છે. ઠળિયામાં ૪ ખડ હોય છે, પણ તેમાંથી માત્ર એકજ ખંડમાં એક બીજ પાકે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–છાલ, પાન, ફૂલ અને ફલ.

૫–ગુણદોષ–ઉપલેપક, રેચક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, અને ગ્રાહી.

૬–ઉપયોગ–કડગુંદીનાં પાનને છાંયડે સુકવી તેનો ભૂકો અને કાઢો સાકરની સાથે સંગ્રહણી અને પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. ફૂલ અને કાચાં ફલ સાકર સાથે પેશાબની બળતરામાં ખવરાવાય છે. સુકાં ફલનો કાઢો બીજી દવાઓ સાથે ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક ઠેકાણે વપરાય છે. ગુગળ અને કડગુંદીનાં ફલની સમભાગ ચણા જેવડી ગોળી કરી ઘી સાથે કંઠમાળ અને નાસુરવાળા દરદીને અપાય છે. એનાં ફલનું કેટલાક લોકો અથાણું અને શાક કરે છે. અંતર છાલના ઉકાળાને દૂધમાં મેળવી તેમાં ૨ અગર ૩ પડું ભેળવી બનાવેલાના ગોળા ઉપર તે આવે છે. કડગુંદીની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે, દોરી બનાવવામાં આવે છે. લાકડું રતુંબડું હોય છે. તે બળતણના કામમાં વપરાય છે.

૭–સ્થાનક–વાડીઓની વાડ અને ખરાબાની જગ્યાએ ઉગે છે.

એ કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને દક્ષિણમાં થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–એનાં પાન અને ફલ ગુંદાનાં કરતાં નાહાનાં અને કડવાં થાય છે, માટે એને કડગુંદી કહેતા હશે. કરપતી (ગુંદી) એ સંસ્કૃત, નપત ઉપરથી કરપત અપભ્રંશ થયેલ; જેનો અર્થ ખાસ અગ્નિનું અથવા જ્યાં થતું હોય એવો થાય છે.

વર્ગ–(બોરેજિની).

નંબર. ૩૬૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–C. Rothii.

દષ્ટાન્ત–H. IV. p. 138; N. p. 194; ડિમક II. p. 565; ૩૦ નિ૦ પા૦ ૪૨૦.

૨–દેશીનામ–લીંયારગુંદી, ગુંદી (પો૦+ગુ૦): ગોંદી (મ૦): ગોંદી (હિં૦): લઘુશ્લેષ્માતક (સં૦).

૩–વર્ણન–લીંયારગુંદીનાં ઝાડો ૧૫ થી ૩૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેની શાખાઓ લાંબી અને ઘણું કરી લટકતી વધે છે. પાન લાંબાં અને સાંકડાં હોય છે. ફૂલ ધોળાં અને તેવરીનાં ફૂલ જેવી સુવાસિત હોય છે. તે ફાગણમાસમાં આવી ફલ અષાડ કે વૈશાખમાં પાકે છે.

સાધારણ રીતે આ ઝાડનું થડ આડું ટેડું, અને તે ઉપરની છાલ ખડબચડી અને ભૂરા રંગની હોવાથી એ ઝાડ સુંદર દેખાતું નથી. પણ એમાં જ્યારે કેસરી રંગના ફૂલના ઝુમખા ઝુકી રહેલા હોય છે, અને તે ઉપર કોયલ, સુડા, લેલાડી, કાબર અને બુલબુલ આદિ પક્ષીઓ એની ઝુકતી કોમળ શાખાઓ ઉપર બેસી પોતાના ભારથી તેને વધારે ઝુકાવી રહેલાં હોય છે, ત્યારે તેનો દેખાવ ઘણો મનોહર અને અજાયબ જેવો લાગે છે.

મૂળ–ઉંડી જમીનમાં ઉંડાં ખેડેલાં હોય છે. અને છીછરી કે કાદીવાળી જમીનમાં તેનું ખીલવું થોડું જમીન પ્રમાણે ઉંડું બેસી તેમાંથી બીજા ફાંટા નીકળી ચોતરફ ફેલાય છે. તે કોઇ કોઇવાર ૫૦ થી ૧૦૦ ફીટ લાંબા હોય છે. મૂળી ૪ ઈંચથી ૧ ફુટ જાડી હોય છે. તેનું લાકડું ઘણું કઠણ હોય છે. તે રક્ત રાતા કે કાળા સારવાળું. અને બાજુએ પીળું હોય છે.

અંતરછાલ ધોળી અને લાંબા રેસાવાળી હોય છે. બહારની છાલ રતાસલેના રંગની અને સૌથી ઉપરની ફોતરી જાડી, ખડબચડી ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. છાલ ઉખેડતાં અંતરછાલ અને મુળનું લાકડું લીલાં, ચળકતાં, ચીકણાં અને ધોળા રંગનાં દેખાય છે. પણ થોડીવારમાં તે રાતાં થઇ જાય છે. છાલની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકાસલેનો તુરો ને ફીકો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—થડ ૩ થી ૬ કે ૧૦ ફીટ ઉંચું વધે છે. તે ૪ ઇંચથી ૧½ કે ૨ ફીટ વ્યાસનું થાય છે. થડની ઉપર અથવા પાસેથી જાડી શાખાઓ નીકળે છે. થડ તેમજ જાડી શાખાઓની ઉપરની છાલ ભૂરા રંગની, ખડબચડી, અને તેપર ઉભા ને આડા ઉંડા ચીરા પડેલા હોય છે. ને અંતરછાલ મજબૂત રેસાવાળી હોય છે. વચેનું પાકું લાકડું ઘણું કઠણ અને રાતા ભૂરા કે કાળા સારવાળું હોય છે. પણ બાજુનું લાકડું જરા નરમ હોય છે. કોમળ શાખાઓ ભૂરા રંગની, ખરસટ, અને તે ઉપર સફેદ કે ભસ્મી રંગનાં છાબાં હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર વખતે સૂક્ષ્મ રૂંછાળ હોય છે.

પાન—સામસામાં તોપણ જરા આંતરે આવે છે. પાનની દીટડી ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેની ઉપરની બાજુ છીછરી પોહોળી નીક હોય છે, અને તેપર ભૂરી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પાન ઘણુંકરી બેડોળ હોય છે. તે એકસરખી લંબાઇ કે પોહોળાઇનાં હોતાં નથી. એક જોડીમાં વખતે એક પાન લાંબું અને પોહોળું, તો બીજું ટુંકું ને સાંકડું હોય છે. પાનને જીવાત જલદી લાગે છે. તેથી કેટલાંક પાન ખવાઇને બેડોળ થઇ ગયેલાં હોય છે. તોપણ સરેરાસ પાનની લંબાઇ ૧ થી ૫ ઇંચ અને પોહોળાઇ ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ જેટલી હોય છે. તે દીટડી પાસે સાંકડાં અને મથાળાં તરફ પોહોળાંપનાં હોય છે. મથાળાં બુઠ્ઠાં અથવા જરા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. પાનનો રંગ ઉપરથી લીલો ને નીચે સહેજ ફીકો હોય છે. ઉપરની સપાટી અને નીચેની નસો ચળકતી હોય છે. બન્ને સપાટી ખરસટ અને તેનાપર સહેજ રૂંછાળ હોય છે, પણ નીચેની સપાટીપર નસોના ખુણાઓમાં સફેદ લાંબી રૂછાળ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાન સુકાયા પછી વધારે ખરસટ લાગે છે. પાનને રોશની તરફ રાખી આઇગ્લાસમાં જોવાથી તેની અંદરનું જાળીકામ ઘણું સુંદર અર્ધપારદર્શક દેખાય છે. પાન સ્વાદે ઘણાં ચીકણાં અને તુરાં લાગે છે.

ફુલ—શાખાઓને છેડે ગુચ્છ ધારણ કરનારી વિભાજિત સળીઓ તોરાની પેઠે નીકળે છે. તે પીળાસલેના લીલા રંગની હોય છે. તેનાપર ભૂરી રૂંછાળ આવેલી

હોય છે. ફુલની દીટડી ઘણી ટુંકી, અને વ્યાસ ½ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ—½ ઇંચ લાંબો, પીળાસલેતા લીલા રંગનો ને નીચેથી જોડાયલો હોય છે. તેનાપર સૂક્ષ્મ રૂંછાળ આવેલી હોય છે. તેનાં મુખ પાસે પાતળા, સૂક્ષ્મ ચાર કે વધારે દાંતા દેખાતા હોય છે. ફુલ જેમ જેમ પાકતા ને મ્હોટું થતા માંડે તેમ તેની સાથે આ કોષ પણ લીલો, ચળકતો અને પોહોળો થતો જાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ઘણુંકરી ૪ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષ કરતાં લાંબી હોય છે. તે નીચેથી જોડાયલી ને ઉપર તેના ચારે છેડા જૂદા, અને પાછળ વળેલા હોય છે.

પુંકેસરો—૪ ધોળા રંગનાં, પાંખડીના છેડા જેટલાં લાંબાં ને તેથી આંતરે આવેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલાસલેતા પીળા રંગનો ને ચળકતો હોય છે. નલિકા ચાર ફાંટાવાળી, અને પુંકેસરો જેટલી લાંબી હોય છે.

ફુલ—બધાં કે તેથી કંઇક ઓછાં પુ૦ બા૦ કોષમાં ઢંકાયલાં હોય છે. તે ૩ લાઇનથી ½ ઇંચ લાંબાં ને તેથી કંઇક ઓછાં પોહોળાં હોય છે. તેનું ડેરવું સાંકડું-પડતું. અને મથાળે કાળી અણીવાળું હોય છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં, લીસાં અને તેપર સફેદ છાંટણાંની ભાત હોય છે. અને પાકે છે ત્યારે પુ૦ બા૦ કોષ તરફ જરા સાંકડાં, ને ડેરવાં તરફ પોહોળાં, અને રંગે પીળાં થઇ જાય છે. તેની છાલ પાતળી હોય છે. તે જરા દાબવાથી તેમાંથી ઠળિયો રસસોતો બહાર નીકળી આવે છે. એ રસ ઘણો જ ચીકણો, જરા મીઠો, અને પીળા રંગનો હોય છે. ઠળિયો રંગે ભૂરાસલેતો પીળો હોય છે. તેની સપાટી ખડબચડી હોય છે. તેપર બે સ્પષ્ટ દેખાતી અને બે જરા ઝાંખી એમ ચાર ધાર હોય છે. તેને તળિયે અને ડેરવે નાહાના ગોખા હોય છે. જેમાં સફેદ રેસા આવેલા હોય છે. એ ઠળિયામાં ચાર ખંડ હોય છે. તે દરેક ખડમાં નીયમ પ્રમાણે એકેકું બીજ હોવું જોઇએ, પણ ઠળિયો ભાંગતાં તેમાંથી ઘણુંકરી એકજ બીજ નીકળે છે. તેપરથી જણાય કે, તેના બાકીના ત્રણ ખંડ અધુરા રહી જાય છે.

બીજ—નરમ, ધોળા રંગનું, ને છોલેલાં કોપરેલ તેલ જેવું દેખાય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—ગ્રાહિ, કફઘ્ન અને ઉપલેપક.

૬—ઉપયોગ—મૂળ અને ડાંડીની છાલ તેમજ પાન, ફુલ અને ફલનો કાઢો પ્રમેહ અને સંગ્રહણી ઉપર આપવામાં આવે છે. મોટું પાકયું હોય તો એના કાઢાના

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં વિશેષ કરી 'ગુંદર જેવો ચીકણો પદાર્થ રહેલો હોય છે. અથાણાં માટે વખણાયલાં ગુંદાં (Cordia mixa)નાં ફળનાં ઝાડો આ વર્ગનાં છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ઉપલેપ, મૂત્રલ, અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે વપરાય છે.

વર્ગ-(બોરેજિની).

નંબર ૩૬૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Cordia monoica.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV P. 137.

૨-દેશીનામ-કઠગુંદી, કરપતિ ગુંદી (પો૦ + ગુ૦); મોંકરી (મ૦), ચિડા (હિં૦).

૩-વર્ણન-કઠગુંદીનાં ઝાડ ૧૦ થી ૧૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં મ્હોટી ડાળો થોડી પણ નાહાની નાહાની ઘણી આડી અવળી શાખાઓ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, અને ગુંદાનાં પાનથી નાહાનાં હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ખરસટ હોય છે. તેમાં ઉભી નસો હોય છે. તેનાં દેટાં ઘણુંકરી ગુંડાં કે અણીવાળાં હોય છે. ડીંટડી ગોળ અને ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબી હોય છે. પાન શિયાળે ખરી જાય છે, અને ઉન્હાળે પાછાં આવે છે. ફૂલ ઉન્હાળે આવી ફળ ચોમાસે પાકે છે.

પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ વિભાગિત હોય છે. તે કેટલીક શાખાઓના સાંધામાંથી અથવા તેને છેડે ગુચ્છાની પેઠે આવેલી હોય છે. ફૂલ ધોળાં, સુવાસિત, અને એક કે દ્વિજાતીય અથવા બહુજાતીય હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશ અવિભક્ત પત્ર ૫, પુ૦ અભ્ય૦ કોશ અવિભક્ત પાંખડી ૫; પુંકેસર ૪ થી ૫, સ્ત્રીકેસર ૧. ફળ પાકે છે ત્યારે પીળા રંગનું થઈ જાય છે. તે લીસું, ચળકતું અને અણીવાળું હોય છે. તેમાં ગુંદાં જેવો ચીકણો રસ અને ઠળિયો હોય છે. ઠળિયામાં ૪ ખાડ હોય છે, પણ તેમાંથી માત્ર એકજ ખાડમાં એક બીજ પાકે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-છાલ, પાન, ફૂલ અને ફળ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, રોચક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, અને મધુરી.

૬-ઉપયોગ-કઠગુંદીનાં પાનને છાંયડે સુકવી તેના ભૂકો અને ક.ટ. સાકરની સાથે સંગ્રહણી અને પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. ફૂલ અને કાચાં ફળ સાકર સાથે પેશાબની અટકાયતમાં અપાય છે. ગુંદાં ફળનો ઠાઠો બીજી દવાની સાથે ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક દેહજ વપરાય છે. ગુંદા અને કઠગુંદીનાં ફળની સમભાગ ચણા જેવડી ગોળી કરી ઘી સાથે ... અને ... અપાય છે એનાં ફળનું કેટલાક લોકો અથાણું અને શાક કરે છે. અંગર છાલના કકડાને દૂધમાં ભેળવી તેમાં ...

અગર કપડું બોળી રતવાના સોજા ઉપર તે આવે છે. કઠગુંદીની છાલમાંથી રેસા નીકળે? દોરી બનાવવામાં આવે છે. લાકડું હલકું ને છે. તે બળતણના કામમાં વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-વાડીઓની વાડ અને ... વાવે ઉગે છે.

એ કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને દક્ષિણમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એનાં પાન અને ફળ ... કરતાં નાહાનાં અને કડવું થાય છે. માટે એને કઠગુંદી કહેતા હશે. કરપતી (ગુંદી) ... સ્થલપદ, તલપદ ઉપરથી કરપત અપભ્રંશ ... જેનો અર્થ ખાસ અહિંનું અથવા ત્યાં થતું ... એવો થાય છે.

વર્ગ-(બોરેજિની).

નંબર. ૩૬૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. Rothii.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 138; N. p. 191; ... II. p. 565; ૩૦ નિ૦ પા૦ ૪૨૦.

૨-દેશીનામ-લીયારગુંદી, ગુંદી (પો૦+ગુ૦); (મ૦); ગોંદી (હિં૦); લઘુશ્લેષ્માતક (સં૦).

૩-વર્ણન-લીયારગુંદીનાં ઝાડ ૧૫ થી ૩૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેની શાખાઓ લાંબી અને ... વધે છે. પાન લાંબાં અને સાંકડાં હોય છે ફૂલ ... ધોળાં અને નેવરીનાં ફૂલ જેવી સુવાસિત ... હોય છે. તે ફાગણમાસમાં આવી ફળ ... વૈશાખમાં પાકે છે.

સાધારણ રીતે આ ઝાડનું થડ વાંકું ... પરની છાલ ખડબચડી અને ભૂરા રંગની ... ઝાડ સુંદર દેખાતું નથી. પણ એમાં જ્યારે ... ફૂલના ઝુમખા ઝુકી રહેલા હોય છે, અને ... કોમળ, સુઆ, લેલાડી, ... અને ... એની ઝુકી કોમળ શાખાઓ ઉપર બેસી ... તેને વધારે ઝુકાવી રહેલાં હોય છે, ત્યારે એનો ... ઘણો મનોહર અને ... જેવો ...

મૂળ-ઉંડી જમીનમાં ઉંડાં ગયેલાં હોય છે. ... છીછરી કે કાંકરાળી જમીનમાં ... થોડું જમીન પ્રમાણે ઉંડું બેસી તેમાંથી ... નીકળી ચોતરફ ફેલાય છે. તે ... ૧૦૦ ફીટ લાંબાં હોય છે. મૂળ ૪ ઈંચથી ... હોય છે. તેનું લાકડું ઘણું કાચું હોય છે. ... ... અને ...

અત્યારસ પિળી અને લાંબા રેસાવાળી હોય છે. મહા-રની છાલ રતાશપડતા રંગની અને સૌથી ઉપરની ફોતરી જાડી, ખડબચડી ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. ત્રાસ છેદનો અંતરભાગ અને બહારનું લાકડું લીલાં, પાળાનાં, ચીકણાં અને પિળા રંગનાં દેખાય છે. પણ હવાવાળમાં તે રાતાં થઈ જાય છે. છાલની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકાશભરેલો તૂરો ને ફીકો હોય છે.

કાંડી અને શાખાઓ-ઝાડ ૭ થી ૯ કે ૧૦ ફીટ ઉંચું વધે છે. તે ૪ ઇંચથી ૧½ કે ૨ ફીટ વ્યાસનું થાય છે. થડની ઉપર અથવા પાસેથી જાડી શાખાઓ નીકળે છે. થડ તેમજ જાડી શાખાઓની ઉપરની છાલ ભુરા રંગની, ખડબચડી, અને તેપર ઉભા ને આડા ઉંડા ચીરા પડેલા હોય છે. ને અંતરભાગ મજબુત રેસાવાળી હોય છે. વચેનું પાકું લાકડું ઘણું કઠણ અને ગાઢા ભુરા કે કાળા રંગવાળું હોય છે. પણ બાજુનું લાકડું જરા નરમ હોય છે. કોમળ શાખાઓ ભુરા રંગની, ખરસટ, અને તે ઉપર સફેદ કે ભરુચી રંગનાં છાપાં હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર વખતે સૂક્ષ્મ રૂંછાં હોય છે.

પાન-સામસામાં તેપણ જરા આંતરે આવે છે. પાનની દાંડી ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેની ઉપરની બાજુ છીછરી પોહોળી નીક હોય છે, અને તેપર ભૂરી રૂંછાં આવેલી હોય છે. પાન ઘણુંકરી પિ-ડોળ હોય છે. તે એકસરખી લંબાઇ કે પોહોળાઇના હોતાં નથી. એક જોડીમાં વખતે એક પાન લાંબું અને પોહોળું, તો બીજું ટુંકું ને સાંકડું હોય છે. પાનને ઇજાવ જલદી લાગે છે. તેથી કેટલાંક પાન ખવાઇને બેડોળ થઇ ગયેલાં હોય છે. તોપણ સરેરાસ પાનની લંબાઇ ૧ થી ૫ ઇંચ અને પોહોળાઇ ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ જેટલી હોય છે. તે દીટડી પાસે સાંકડાં અને મથાળાં તરફ પોહોળાંથતાં હોય છે. મથાળાં બુઠાં અથવા જરા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. પાનનો રંગ ઉપરથી લીલો ને નીચે સહેજ ફીકો હોય છે. ઉપ-રની સપાટી અને નીચેની નસો ચળકતી હોય છે. બન્ને સપાટી ખરસટ અને તેનાપર સહેજ રૂંછાં હોય છે, પણ નીચેની સપાટીપર નસોના ખુણાઓમાં સફેદ લાંબી રૂંછાં સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાન સુકાયા પછી વધારે ખરસટ લાગે છે પાનને રોશની તરફ રાખી આઇગ્લાસમાં જોવાથી તેની અંદરનું જાળીકામ ઘણું સુંદર અર્ધપારદર્શક દેખાય છે. પાન સ્વાદે ઘણાં ચીકણાં અને તૂરાં લાગે છે.

ફૂલ-શાખાઓને છેડે પુષ્પ ધારણ કરનારી વિશા-ખિત સળીઓ તોરાની પેઠે નીકળે છે. તે પીળાશપડતા લીલા રંગની હોય છે. તેનાપર ભૂરી રૂંછાં આવેલી હોય છે. ફૂલની દીટડી ઘણી ટુંકી, અને વ્યાસ ½ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદક-½ ઇંચ જાડો, પીળાશપડતા લીલા રંગનો ને નીચેથી જોડાયલો હોય છે. તેનાપર સૂક્ષ્મ રૂંછાં આવેલાં હોય છે. તેના મુખ પાસે પાતળા, સૂક્ષ્મ ચાર કે વધારે દાંતા દેખાતા હોય છે. ફૂલ જેમ જેમ પાકતાં ને મોટું થતું જાય તેમ તેની સાથે આ કોશ પણ લીલો, ચળકતો અને પોહોળો થતો જાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ઘણુંકરી ૪ હોય છે. તે પુ૦ આ૦ કોશ કરતાં લાંબી હોય છે. તે નીચેથી જોડાયલી ને ઉપર તેના ચાર છેડા જુદા, અને પાછળ વળેલા હોય છે.

પુંકેસરો-૪ પિળા રંગનાં, પાંખડીના છેડા જેટલાં લાંબાં ને તેથી આંતરે આવેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલાશપડતા પીળા રંગનો ને ચળકતો હોય છે. નળિકા ચાર ફાંટા-વાળી, અને પુંકેસરો જેટલી લાંબી હોય છે.

ફળ-અંડાકાર કે તેથી કંઇક ઓછાં પુ૦ આ૦ કોશમાં ઢંકાયલાં હોય છે. તે ૭ લાઇનથી ½ ઇંચ લાંબાં ને તેથી કંઇક ઓછાં પોહોળાં હોય છે. તેનું ડેરું સાંકડું-ચપટું, અને મથાળે કાળી અણીવાળું હોય છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં, લીસાં અને તેપર સફેદ છાંટણાંની ભાત હોય છે. અને પાકે છે ત્યારે પુ૦ આ૦ કોશ તરફ જરા સાંકડાં, ને ડેરવાં તરફ પોહોળાં, અને રંગે પીળાં થઇ જાય છે તેની છાલ પાતળી હોય છે. તે જરા દાબવાથી તેમાંથી ઠળિયો રસસોતો બહાર નીકળી આવે છે. એ રસ થોડોજ ચીકણો, જરા મીઠો, અને પીળા રંગનો હોય છે. ઠળિયો રંગે ભૂરાશપડતો પીળો હોય છે. તેની સપાટી ખડબચડી હોય છે. તેપર બે સ્પષ્ટ દેખાતી અને બે જરા ઝાંખી એમ ચાર ધાર હોય છે. તેને તળિયે અને ડેરવે નાહાના ગોખા હોય છે. જેમાં સફેદ રેસા આવેલા હોય છે. એ ઠળિયામાં ચાર ખંડ હોય છે. તે દરેક ખડમાં નીયમ પ્રમાણે એકેક બીજ હોવું જોઇએ, પણ ઠળિયો ભાંગતાં તેમાંથી ઘણુંકરી એકજ બીજ નીકળે છે. તેપરથી જણાય છે, તેના બાકીના ત્રણ ખંડ અધુરા રહી જાય છે.

બીજ-નરમ, ધોળા રંગનું, ને છીજેલાં કોપરેલ તેલ જેવું દેખાય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહિ, કાસ અને ઉપલેપક.

૬-ઉપયોગ-મૂળ અને કાંડીની છાલ તેમજ પાન, ફૂલ અને ફલનો કાઢો પ્રમેહ અને સંગ્રહણી ઉપર આપવામાં આવે છે. મોટું પાક્યું હોય તો એના કાઢાના

કોગળા કરાવાય છે. એનાં પાન વાટીને ગુંમડાં અને ચાંદાં ઉપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં સુકાં પાનનો કાઢો તેમજ ભૂકી સાકર અગર મધની સાથે ઉધરસ અને ક્ષયમાં અપાય છે. એનાં પાન ઉંટ અને બકરાંનો મુખ્ય ચારો છે. એનાં પાન છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ઢોરોના ચારા તરીકે ઉપયોગમાં આવતાં હતાં. એટલુંજ નહિ પણ એનાં સુકાં પાનની કોફી કરી ઘણાં ગરીબ લોકો પીતાં હતાં. એનાં કાચાં ફુલને સુકવી તેની ભૂકી અગર કાઢો પેશાબના દરદોમાં વપરાય છે. એનાં પાકાં ફુલ કોયલ બુલબુલ આદિ બીજાં પક્ષિઓ, તેમજ છોકરાંઓ, અને ગરીબ લોકો ઘણાં ખાય છે. પણ ફુલ ઝાઝાં ખાવાથી વખતે પેટપીડ થાય છે. આ ગુંદીમાંથી ગુંદર નીકળે છે. તેનો બાવળના ગુંદર સાથે ભેળ થાય છે. એની છાલમાંથી ઘણા મજબૂત રેસા નીકળે છે. તેના ખેડુલોકો દોરડાં, બળદનાં જોતર અને રાસ આદિ બનાવે છે. આ ગુંદીનું લાકડું બીજાં તમામ જાતનાં ગુંદાનાં ઝાડનાં લાકડાં કરતાં ઘણું કઠણ અને કાળા રંગનું હોય છે. તે ખેડુલોકોને વરણ અને ખેતીનાં ઓજારો બનાવવાના કામમાં આવે છે. એનું લાકડું ઘણું ટકાઉ અને સારૂં પાલીસ થઈ શકે તેવું હોય છે. તેથી એમાંથી ઘરસંગારની પણ કેટલીક ચીજો બનાવવામાં આવે છે.

૭–સ્થાનક–વાડીઓની વાડોમાં અને કોઈ કોઈવાર કેદારા અને બાવળની જાળીઓમાં એનાં ઝાડ ઉગેલાં જોવામાં આવે છે.

એ સિંધ, પંજાબ, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, મલબાર અને હરદ્વારમાં થાય છે.

એનાં ટકાઉ લાકડાં અને મીઠાં ફુલને લીધે ઘણા લોકો એનાં ઝાડો પોતાના વાડાઓમાં વાવે છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–આ ગુંદીનાં ફુલને લીયાર કહે છે. તે ઉપરથી એનાં ઝાડનું લીયારગુંદી નામ પડેલું હશે.*

આ સ્વસ્થાનમાં જોકે ગુંદીનું લાકડું કીમતી ગણાય છે તોપણ જે દેશોમાં સાગ અને બીજાં ઈમારતી ઝાડો ઘણાં મ્હોટાં થાય છે ત્યાં ઘરના વરોળામાં ગુંદીનું લાકડું વપરાતું નથી. કેમકે તે હલકું ગણાય છે. તે વિષે વૈતાલભટ્ટ ગુંદીને ઉદ્દેશીને કહે છે કેઃ–

"ગુંદી છપરપર ચઢત, શાગોંકો કોન કહાવત
ખરસે હોત સંગ્રામ, તુરીકો કોન બખાનત
કાગદકા પોપટ પઢત, પોપટકો કોન પઢાવત
બેસ્યાસેં હોત ઘરબાર, સુકર્મી કોન ઘર લાવત
લસનસેં હોત મુખવાસ, એલચી કોન ચબાવત
બૈતાલ કહે સુન વિક્રમા,
જો કુપુતસેં સરત સુકાજ, સુપુતકો કોન સંભારત" ।

વર્ગ–(બોરેજિની.)

નંબર ૩૬૫.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–C. Perrottetii.

દષ્ટાન્ત–H. IV. p. 138.

૨–દેશીનામ–અડબાઉગુંદી (પો૰મું૰).

૩–વર્ણન–આ ગુંદીનાં ઝાડવાં ૪થી ૬ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એનું થડ અથવા ડાંડી ભાગ્યેજ હાથના કાંડા જેવી જાડી થાય છે. પણ વિશેષ કરીને એમાંથી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર રૈંવાં રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પાન સામસામાં અથવા કોઈ આંતરે આવેલાં હોય છે. તે વખતે એકજ ગાંઠેથી બે ત્રણ ભેગાં નીકળેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે ઘણાં સાંકડાં અને મથાળે પોહોળાં હોય છે. મથાળે કેટલા થોડા દાંતા આવેલા હોય છે. પાનની બન્ને બાજુ ખરસટ અને તેનાપર રૈંછાળ આવેલી હોય છે. ફુલ લીયારગુંદી જેવાં પણ તેથી નાહાનાં હોય છે.

એનાં પાન, ફુલ, ફલનો ઓષધીય ઉપયોગ લીયારગુંદીની પેઠે થઈ શકે છે.

એ હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ ભાગમાં થાય છે.*

વર્ગ–(બોરેજિની.)

નંબર ૩૬૬.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Ehretia lævis.

દષ્ટાન્ત–H. IV. p. 141; N. p. 195; Watt III. p. 203.

૨–દેશીનામ–વડવારડી, ચેડીયાગો (પો૰મું૰) દાત્રાંગ (મ૰); ચમરાર (હિં૰); હલેદાચાલ્ય (સં૰)

૩–વર્ણન–વડવારડીનાં ઝાડ ૫ થી ૨૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એનું થડ ૪ થી ૮ ઇંચ જાડાઇનું હોય છે

* આ સ્વસ્થાનમાં સાગનાં ઝાડો થતાં નથી, અને બીજાં ઈમારતી લાકડાંમાં ચાડો પણ જુજ અને નાહાનાં થાય છે સાગનાં ઝાડ આ સ્વસ્થાનનાં રાજુલાના દક્ષિણ જંગલમાં એકાદ કેદની ઉપર નગારીઆ ડુંગરની ઝાડીમાં થોડાં વાવવામાં આવેલાં છે. તે સિવાય તે બરડા ડુંગરમાં ક્યાંઈ પેતાની મેળે ઉગેલાં જોવામાં આવતાં નથી. તેથી લીયારગુંદીનું લાકડું અહિંના ખેડુલોકો ખેતીનાં તમામ ઓજારો બનાવવામાં વાપરે છે. અને એને અહિંના સુતાર લોકો પોરબંદરી સાગ [illegible] છે. કેમકે આ ગુંદીનું લાકડું તેઓને સસ્તું અને સહેલાઈથી મળી શકે છે.

* આ ગુંદીનાં ઝાડવાં રાણાવાડીના ખરાબાં અને [illegible] વગેરેનાં જગાઓમાં લઢીયાળી જમીનમાં ઉગે છે. અને ઘણું કરી આ ઝાડ કેદાળ એટલે ઝાડવાંની વચમાં ઉગેલાં જોવામાં આવે [illegible]

એમાં જાડી શાખાઓ થોડી અને નાહાની ઘણી નીકળેલી હોય છે. પાન કાગુંદી જેવાં, ફૂલ ફીકા જાંબુડા રંગનાં, ને ફલ ગોળ, મરીના દાણા જેવડાં હોય છે. ફૂલ વૈશાક જેઠ માસમાં આવે છે.

મૂળ–બહારથી ફીકા ભૂરા કે કાળા ભૂરા રંગનું ને અંદરથી સફેદ હોય છે. પણ તેને કાપ્યા પછી તરતજ તેનો રંગ તપખીરીઓ થઇ જાય છે. ને પાછળથી કાળાસ પકડે છે. તેની છાલ જરા જાડી, પોચી અને બટકણી હોય છે. તેની વાસ જરા ખારી અને સ્વાદ તૂરો ને થીકાશમિતો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ભૂરા કે ભસ્મી વર્ણાં હોય છે. કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર ભૂરા કે તપખીરીઆ રંગની રૂછાળ અને રજ આવેલાં હોય છે. છાલ રેસાવાળી, મજબૂત ને ચીવટ હોય છે. લાકડું કઠણ અને મજબૂત થાય છે,

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ડીટડી પાસે સાંકડાં, વિરમોહરવાળાં, અને ઉપર જતાં ટેરવાં પાસે પોહોળાં હોય છે. ટેરવાં ગોળાઇલેનાં બુઠ્ઠી અણી અથવા અંદર પેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. તે ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ¾ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. પણ નીચેની સપાટી ઉપરની કરતાં વધારે ચળકતી હોય છે. આ બન્ને સપાટી જરા ખરસટ હોય છે. ઉપરની સપાટીપર લુંછ, અને નીચેનીપર ધોળી રૂછાળ વિશેષ હોય છે. તેની કોરપર વખને ટેરવાં પાસે છીછરા દાંતા હોય છે. મ્હોટાં પાનની પાછળની બાજુ પણ કોમળ પાનની બન્ને બાજુ ભૂરી રૂછાળ અને રજ આવેલાં હોય છે.

ફૂલ–જુની શાખા અને પાન ખરી ગએલાં હોય છે, તેના ઝાડપર રહેલા અવશેષમાંથી ઘલુંકરી નવી શાખા નીકળી, તે શાખાને છેડે જરા સુવાસિત ફૂલોની ઝુમખીઓ આવે છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી બબે ફાંટાવાળી ૧ [illegible] ૨ ઇંચ લાંબી ને તેપર ભૂરી રૂછાળ ને રજ હોય છે. ફૂલની ડીટડી ૧ થી ૨ લાઇન લાંબી અને તેનાપર પણ ભૂરી રૂછાળ અને રજ આવેલાં હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૩ થી ૩½ લાઇન જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–અવિભક્ત ૫ પત્રોવાળો હોય છે. તેના પાંચે પત્રોના દાંતા મથાળે જુદા દેખાતા હોય છે. અને તે દરેક દાંતાની કોરપર જરા લાંબી ધોળાસલેતી રૂછાળ આવેલી હોય છે. તે લીલા રંગનો, ભૂરી રૂછાળવાળો, અને ½ લાઇન લાંબો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડી ૫, તે અવિભક્ત હોય છે. તેના પાંચે છેડા મથાળે જુદા દેખાતા હોય છે. ફૂલની નળી ૧½ લાઇન લાંબી હોય છે, અને તેના છેડા તેટલાજ લાંબા ને ¾ લાઇન પોહોળા, અને તેની કોર જરા પાછળ વળેલી હોય છે.

પુંકેસર–૫ હોય છે. તે ફૂલની નળીની અંદર જોડેલાં, ને તેનાં મુખથી ઉંચાં વધેલાં દેખાતાં હોય છે. તંતુઓનો રંગ નીચે ફીકો જાંબુડો ને ઉપર ઘેરો હોય છે. પરાગકોષ પીળા રંગના તંતુની બારીક અણીપર અધવચથી ધરાયલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–ફૂલની વચ્ચોવચ્ચ એક હોય છે. ગર્ભાશય પીળાસલેતા લીલા રંગનો, લીસો, ચળકતો ને ઉભો, બે ખાનાવાળો હોય છે. નલિકા ફીકા જાંબુડા રંગની, નરકેસરતંતુથી સહેજ ટુંકી, ને તેથી જરા જાડી ને મથાળે બે ઝુંમખી જેવા છેડાવાળી હોય છે. નલિકામુખ આ છેડાને મથાળે સૂક્ષ્મ ગોળાઇલેતાં આવેલાં હોય છે.

ફલ–ગોળાઇલેતાં, મથાળે બેઠેલાં ૧ થી ૪ ઠળિયા અને બીજવાળાં હોય છે.

બીજ–બીજ સૂક્ષ્મ પીળા રંગનું તેલીયું હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક અને ઉપલેપક.

૬–ઉપયોગ–એનાં મૂળની છાલનો કાઢો સંધિવા અને વિસ્ફોટકમાં અપાય છે. પાનનો ઉકાળો સાકર સાથે પ્રમેહવાળાને પાય છે. ફલ છોકરાં અને પક્ષિયો ખાય છે. અંતરછાલમાંથી રેસા નીકળે છે, તેની દોરી બનાવવામાં આવે છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે એનાં પાન ઢોરને ખવરાવવામાં આવતાં હતાં. એનું લાકડું ઘણું મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે. તેથી તે ખેતીવાડીના ઓજાર બનાવવાના કામમાં અને ઘરનાં વળગુ કોઠે વપરાય છે. ફૂલ અને કાચાં ફલ રંગમાં વપરાય છે.

૭–સ્થાનક–બરડા ડુંગરમાં આ ઝાડ વિશેષ જોવામાં આવતાં નથી. પણ રાજધાની અને બીજી વાડીઓની વાડમાં તેમજ પોર કંટાળાના જાળાંઓમાં ઘણાં છવાયાં ઉગેલાં હોય છે.

એ ઘલુંકરી આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–એમ માનવામાં આવે છે કે આ ઝાડનું લાકડું જેના ઘરમાં જાય ત્યાં વઢવાડ કરાવે છે, માટે એનું નામ વઢવારણી પડ્યું છે. પેઢીગાળો એટલે વઢીને માગો આપવી.

વર્ગ–(બોરેજિની).

નંબર ૩૬૭.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–E. obtusifolia.

દષ્ટાન્ત–H. IV. p. 142; Watt. III. p. 204.

ફેસ્ગા કરાવાય છે. એનાં પાન વાટીને ગુંમડાં અને સોજા ઉપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં સુકાં પાનનો ક્વાથ તેમજ ભુકી સાકર અગર મધની સાથે ઉધરસ અને દમમાં અપાય છે. એનાં પાન ઉંટ અને બકરાંનો મુખ્ય ચારો છે. એનાં પાન છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ઢોરોના ચારા તરીકે ઉપયોગમાં આવતાં હતાં. એટલુંજ નહિ પણ એનાં સુકાં પાનની કાંજી કરી ઘણાં ગરીબ લોકો પીતાં હતાં. એનાં કાચાં ફળને સુકવી તેની ભુકી અગર ક્વાથ પેશાબના દરદોમાં વપરાય છે. એનાં પાકાં ફળ કાગડા બુલબુલ આદિ બીજાં પક્ષિઓ, તેમજ છોકરાંઓ, અને ગરીબ લોકો ઘણાં ખાય છે. પણ ફળ ઝાઝાં ખાવાથી વખતે પેટપીડ થાય છે. આ ગુંદીમાંથી ગુંદર નીકળે છે. તેનો બાવળના ગુંદર સાથે ભેળ થાય છે. એની છાલમાંથી ઘણા મજબૂત રેસા નીકળે છે. તેના ખેડુતો દોરડાં, બળદનાં એતર અને રાસ આદિ બનાવે છે. આ ગુંદીનું લાકડું બીજાં તમામ જાતનાં ગુંદાના ઝાડનાં લાકડાં કરતાં મજબુત અને ઘણાં સારાંગુણ હોય છે તે ખેડુતોને વખણ અને ખેતીનાં ઓજારો બનાવવાના કામમાં આવે છે. એનું લાકડું પણ ઠરાઉ અને ભારે પાલીસ થઈ શકે તેવું હોય છે. તેથી એમાંથી બન્દુકની પણ કેટલીક ચીજો બનાવવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-વાડીઓની વાડોમાં અને કોઈ કોઈવાર ખેતરો અને બાગનાં જંગલોમાં એનાં ઝાડ ઉગેલાં જોવામાં આવે છે.

એ સિંધ, પંજાબ, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, મલબાર અને દક્ષિણમાં થાય છે.

એનાં લાકડી લાકડાં અને મોટાં ફળને લીધે ઘણા લોકો એનાં ઝાડ પોતાના વાડાઓમાં વાવે છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-આ ગુંદીનાં ફળને લીયાર કહે છે. તે ઉપરથી એનાં ઝાડનું લીયારગુંદી નામ પડેલું હશે.*

આ સ્થળનાં [illegible] ગુંદીનું લાકડું કીમતી ગણાય છે. [illegible] જે કેટલા હાથ અને બીજા ઉપયોગી ઓજાર બનાવે છે ત્યાં ઘણા વરસોમાં ગુંદીનું લાકડું વપરાતું નથી. કેમકે તે હલકું ગણાય છે. તે વિષે વૈતાળ-ભટ્ટ ગુંદીને ઉદ્દેશીને કહે છે કેઃ-

"ગુંદી છપરપર ચડત, શામોં હોત મારસે હોત સંગ્રામ, દુરીથી હોત કાગદકા પીપટ પડત, પીપટો હોત બેસ્વાસે હોત ઘરબાર, સુકમીં હોત ઘર. વસનસે હોત મુખવાસ, એસથી હોત બેતાલ કહે સુન વિક્રમા, જો ગુણસે સરત સુકાજ, સદ્ગુણો હોત સંપાદ

* [illegible]

વર્ગ-(બોરેજિની.)

નંબર ૩૬૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. Perrottetii.

દ્રષ્ટાન્ત-H. IV. p. 138.

૨-દેશીનામ-અડબાઉગુંદી (પો૰+ગુ૰)

૩-વર્ણન-આ ગુંદીનાં ઝાડ ૪થી ૬ ફિટ ઉંચાં છે. એનું થડ અક્કલ ડાંડી આગળજ હાથના ... જાડી થાય છે. પણ વિશેષ કરીને એમાંથી ... શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. (કોમળ શાખાઓ ઉપર) રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પાન સામસામાં અથવા આંતરે આવેલાં હોય છે. તે વખતે એકજ ... બે ત્રણ ભેગાં નીકળેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૨ ... લાંબાં અને ½ થી ૧ ઇંચ પહોળાં હોય છે. ... સાંકડાં અને મથાળે પહોળાં હોય છે. ... થોડા દાંતા આવેલા હોય છે. પાનની ... ખરસટ અને તેનાપર રૂંછાળ આવેલી હોય છે. ... ફળ લીયારગુંદી જેવાં પણ તેથી નાહનાં હોય છે.

એનાં પાન, ફૂલ, ફળનો ઔષધીય ઉપયોગ ... ગુંદીની પેઠે થઇ શકે છે.

એ હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ ભાગમાં થાય છે.*

વર્ગ-(બોરેજિની.)

નંબર ૩૬૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Ehretia laevis.

દ્રષ્ટાન્ત-H. IV. p. 141; N. p. 175. W. & III. p. 203.

૨-દેશીનામ-વડગુંદી, ... (હિંદુ...) ... (મ૰); ... (હિં૰); ... (...)

૩-વર્ણન-વડગુંદીનાં ઝાડ ૫ થી ૧૦ ફિટ ... થાય છે. એનું થડ ૪ થી ૮ ઇંચ જાડું હોય ...

* આ ગુંદીનાં ... [illegible]

એમાં જાડી શાખાઓ થોડી અને નાહાની ઘણી નીકળેલી હોય છે. પાન કડછુંદી જેવાં, ફૂલ ફીકા જાંબુડા રંગનાં, ને ફલ ગોળ, મરીના દાણા જેવડાં હોય છે. ફૂલ વૈશાક જેઠ માસમાં આવે છે.

મૂળ-બહારથી ફીકા ભૂરા કે કાળા ભૂરા રંગનું ને અંદરથી સફેદ હોય છે. પણ તેને કાપ્યા પછી તરતજ તેનો રંગ તપખીરીઓ થઇ જાય છે. ને પાછળથી કાળાશ પકડે છે. તેની છાલ જરા જાડી, પોચી અને બટકણી હોય છે. તેની વાસ જરા ખારી અને સ્વાદ તુરો ને થોડાકઘણો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ભૂરા કે બરખી વર્ણો હોય છે. કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર ભૂરા કે તપખીરીઆ રંગની રૂંછાળ અને રજ આવેલાં હોય છે. છાલ રેસાવાળી, મજબૂત ને ચીવટ હોય છે. લાકડું કઠણ અને મજબૂત થાય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ડીટડી પાસે સાંકડાં, વિસ્મોકારવાળાં, અને ઉપર જતાં ટેરવાં પાસે પોહોળાં હોય છે. ટેરવાં ગોળઘસેલાં બુઠ્ઠી અણી અથવા અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. તે ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ¾ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે પેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. પણ નીચેની સપાટી ઉપરની કરતાં વધારે ચળકતી હોય છે. આ બન્ને સપાટી જરા ખરસટ હોય છે. ઉપરની સપાટીપર ભુરૂ, અને નીચેનીપર ધોળી રૂંછાળ વિશેષ હોય છે. તેની કોરપર વખતે ટેરવાં પાસે છીછરા દાંતા હોય છે. મ્હોટાં પાનની પાછળની બાજુ પણ કોમળ પાનની બન્ને બાજુ ભૂરી રૂંછાળ અને રજ આવેલાં હોય છે.

ફૂલ-જુની શાખા અને પાન ખરી ગએલાં હોય છે, તેના ઝાડપર રહેલા અવશેષમાંથી ઘણુંકરી નવી શાખા નીકળી, તે શાખાને છેડે જરા સુવાસિત ફૂલોની ઝુમખીઓ આવે છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી બન્ને દાંટાવાળી ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી ને તેપર ભૂરી રૂંછાળ ને રજ હોય છે. ફૂલની ડીટડી ૧ થી ૨ લાઇન લાંબી અને તેનાપર પણ ભૂરી રૂંછાળ અને રજ આવેલાં હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૩ થી ૩½ લાઇન જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-અવિભક્ત ૫ પત્રોવાળો હોય છે. તેના પાંચે પત્રોના દાંતા મથાળે જુદા દેખાતા હોય છે. અને તે દરેક દાંતાની કોરપર જરા લાંબી પીળાસલેતી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. તે લીલા રંગનો, ભૂરી રૂંછાળવાળો, અને ½ લાઇન લાંબો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડી ૫, તે અવિભક્ત હોય છે. તેના પાંચે છેડા મથાળે છૂટા દેખાતા હોય છે. ફૂલની નળી ૧½ લાઇન લાંબી હોય છે, અને તેના છેડા તેટલાજ લાંબા ને ¾ લાઇન પોહોળા, અને તેની કોર જરા પાછળ વળેલી હોય છે.

પુંકેસર-૫ હોય છે. તે ફૂલની નળીની અંદર બેઠેલાં, ને તેનાં મુખથી ઉચાં વધેલાં દેખાતાં હોય છે. તંતુઓનો રંગ નીચે ફીકો જાંબુડો ને ઉપર ધેરો હોય છે. પરાગકોષ પીળા રંગના તંતુની બારીક અણીપર મધ્યસ્થથી ધરાયલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-ફૂલની વચ્ચોવચ એક હોય છે. ગર્ભાશય પીળાસલેતા લીલા રંગનો, લીસો, ચળકતો ને ઉભો, બે પોલવાળો હોય છે. નલિકા ફીકા જાંબુડા રંગની, નરકેસરતંતુથી સહેજ ટુંકી, ને તેથી જરા જાડી ને મથાળે બે ફુંગળી જેવા છેડાવાળી હોય છે. નલિકામુખ આ છેડાને મથાળે સૂક્ષ્મ ગોળાઇલેતાં આવેલાં હોય છે.

ફલ-ગોળાઇલેતાં, મથાળે બોઠાં ૧ થી ૪ ઠળિયા અને બીજવાળાં હોય છે.

બીજ-બીજ સૂક્ષ્મ પીળા રંગનું તેલીયુ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-પિત્તગુણકારી પૌષ્ટિક અને ઉપલેપક.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળની છાલનો કાઢો સંધિવા અને વિસ્ફોટકમાં અપાય છે. પાનનો ઉકાળો સાકર સાથે પ્રમેહવાળાને પાય છે. ફલ છોકરાં અને પક્ષિયો ખાય છે. અંતરછાલમાંથી રેસા નીકળે છે, તેની દોરી બનાવવામાં આવે છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે એનાં પાન ઢોરને ખવરાવવામાં આવતાં હતાં. એનું લાકડું ઘણું મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે. તેથી તે ખેતીવાડીના ઓજાર બનાવવાના કામમાં અને ઘરનાં વરખુ કેમકે વપરાય છે. ફલ અને કાચાં ફલ રમમાં વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-બરડા ડુંગરમાં આ ઝાડ વિશેષ જોવામાં આવતાં નથી. પણ રાણાવાડી અને બીજી વાડીઓની વાડમાં તેમજ થોર કંટાળાનાં જાળાંઓમાં છૂટાં છવાયાં ઉગેલાં હોય છે.

એ ઘણુંકરી આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એમ માનવામાં આવે છે કે આ ઝાડનું લાકડું જેના ઘરમાં જાય ત્યાં વઢવાડ કરાવે છે, માટે એનું નામ વઢવારડી પડ્યું છે. વેઢીગાળો એટલે વઢીને ગાળો આપવી.

વર્ગ-(બોરેજિની).

નંબર ૩૬૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-E. obtusifolia.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 149; Watt. III. p. 204.

૨-દેશીનામ-બુઠ્ઠાં પાનની વઢવારડી, નાહાની વઢવારડી (પોર્બં૦).

૩-વર્ણન-નાહાની વઢવારડીનાં ઝાડવાં ૪ થી ૫ ફીટ જેટલાં ઉંચાં થાય છે. તેનાં પાન વઢવારડીથી નાહાનાં અને તજીએ ઘણાં સાંકડાં અને વિશેષ રૂંછાળવાળાં હોય છે. પુષ્પધારણ કરનારી સળી અને ફૂલ વઢવારડી કરતાં જરા મ્હોટાં હોય છે. એનાં ફૂલમાં વિશેષ રસ હોય છે.

એનો ઉપયોગ વઢવારડી પ્રમાણે છે.

આ સ્થળસ્થાનની રાજવાડી અને આદિલાબાદ જંગલના ભાગમાં કાદીવાળી જમીનમાં વિશેષકરી નાહાની વઢવારડી ઉગતી જોવામાં આવે છે.

એ કાઠિયાવાડ, સિંધ અને પંજાબમાં થાય છે.

વિશેષવિવેચન-એનાં ઝાડ વઢવારડી જેવાંજ પરંતુ તેથી નાહાનાં થાય છે માટે એને નાહાનીવઢવારડી કહે છે.

વર્ગ-(બોરેજિની).

નંબર. ૩૬૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Coldenia procumbens.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 144; N. p. 195; Watt. II. p. 502.

૨-દેશીનામ-બાસરીઓ ઓખરાડ (પોર્બં૦); ત્રિપંખી (મરાઠી૦); ત્રિપંખી (હિં૦).

૩-વર્ણન-આના વાર્ષિક છોડવા ½ થી ૧ કે ૧½ ફીટ લાંબા થાય છે. તે ઘણુંકરી જમીનપર પથરાયલા હોય છે. એના આખા છોડવાપર ઘણી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. એની ડાંડી સ્પેટપેનથી ઘનમીસ જેવી જાડી, અને શાખાઓ સુતળી જેવી પાતળી થાય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. તેપર ઘણી રૂંછાળ અને કરચલી હોય છે. પાન ડીંટડી પાસે જરા સાંકડાં, વિષમ કોરવાળાં, અને મથાળે પોહોળાં હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબાં હોય છે. તેની કોરપર સુક્ષ્મ દાંતા હોય છે. પત્રકોણમાં ધોળા રંગનું એક સુક્ષ્મ ફૂલ આવેલું હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશ ચાર ખંડ પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ, ગોળાકૃતિ ભૂંગળી જેવી બેઠેલી હોય છે. પુંકેસર ચાર પાંખડીની નળીપર આવેલાં હોય છે, સ્ત્રીકેસર ૧ ઉપરાંતથી ને ચાર પેશવાળી, અને નળિકા દ્વિવિભક્ત હોય છે. ફળ ચાર સુક્ષ્મ બીજાં (nutlets) નું બનેલું હોય છે. તે નીચેથી પોહોળું ને મથાળે અણીદાર હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-દીપક.

૬-ઉપયોગ-એના આખા છોડને સુકાવી તેની ભૂકી કરી તેલમાં મેળવી સોજાપર ચોપડે છે અને બાસરીઓ ઉપર

અઢીના એકુલો ચોપડે છે. એના છોડવા સુકાવીને મેથીનાં બીજ સાથે વાટી, ઉનાં કરી સખ્ત ગુંમડાંપર બાંધવાથી તેને પકાવી તરત ફોડી નાખે છે. એનાં પાન વાટીને સંધિવાના સોજાપર ચોપડવાથી આરામ થાય છે.

૭-સ્થાનક-વરસાદનું પાણી ઉતરી જવાથી સુકાતું હોય એવા ખાડા ખાબોચીઆં, ઘેડ, અને તળાવ કે નદી કાંઠે ઉગે છે.

એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એના છોડવા ઓખરાડની પેઠે બીની જગામાં ઉગે છે. બાસર નામની જમીનમાં એવાં વાળાં ખેતરોમાં એ વધારે જોવામાં આવે છે માટે એ અહિંના લોકો બાસરીઓ ઓખરાડ કહે છે. એ મરાઠી અને હિંદી નામ ત્રિપંખી એ સંસ્કૃત ત્રિ ઉપરથી પડેલું જણાય છે. એના છોડવા શિયાળે કે ઉન્હાળે સુકાવા માંડે છે. તેથી એમાં ફૂલ અને ફ ઘણો થોડો વખત રહે છે. અને કદાચ તે ત્રિપક્ષ અર્થ ત્રણ પખવાડીઆં રહેતાં હશે અને તેપરથી એનું સં નામ ત્રિપક્ષિ રહેલું હશે.

વર્ગ-(બોરેજિની).

નંબર. ૩૬૯

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Heliotropium supinum

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. 149; N. p. 196.

૨-દેશીનામ-ધોળીઓખરાડ (પોર્બં૦); ચમરી (મ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ½ થી ૧ કે ૧½ ફીટ લાંબા થાય છે તે ઘણુંકરી જમીનપર પથરાએલા હોય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે સુતળીથી સ્ટેટપેન જેવી જાડી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ½ થી ૧ કે ૧½ ઈંચ લાંબાં ને ½ થી ¾ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે ડીંટડી તરફ સાંકડાંથતાં ને મથાળે પોહોળાં; અથવા અંડાકૃતિનાં, ને કોરપર લોમાં જેવાં કે બુઠ્ઠાં હોય છે. એની ડીંટડી પાનથી ઘણુંકરી ટુંકી હોય છે. પાનની ઉપલી સપાટીપર તેની નસો ભાર બેસતી હોય છે, તેથી પાનપર સળ પડેલા હોય એવું તે દેખાય છે. ફૂલની મંજરી હાથીની સુંઢની પેઠે એક તરફ વાંકી વળેલી હોય છે. તેપર પાસે પાસે ઘણુંકરી એકજ બાજુ તરફ સુક્ષ્મ ધોળાં ફૂલો આવેલાં હોય છે. તેનો પુ૦ બા૦ કોશ ૫ ખંડનો હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે પુ૦ બા૦ કોશની અંદર ભરાઇ રહેલી હોય છે. પુંકેસર ૫ ને સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે. ફળ ૨ થી ૪ બીજાંથીનું ને ઢેકાં જેવું હોય છે.

એના આખા છોડવાપર પીળા રંગના ઘતુંકરી સુંવાળા વાગની ગીચ રૂંછાળ આવેલી હોય છે. તેથી છોડવા પીળા દેખાય છે.

ઉપયોગ–એના છોડવા ઉંટ અને ભેંસને ચારાતરીકે વાપરવામાં આવે છે. એના આખા છોડવાને સળગાવી રાખ કરી કપડે છાણી મીઠા તેલમાં મેળવી માથાના ખોડા અને પગનાં ખરજવાંપર લગાડવામાં આવે છે.

સ્થાનક–વરસાદનું પાણી ભરાઇ રહેતું હોય એવાં નીચાણીઓમાં, તળાવ અને ખેડની કાંઠીએ કિનારે પાણી હોય તે જમીનમાં એના છોડવા ઘણા ઉગે છે.

એ કચ્છ, કાઠિયાવાડ, સિંધ, પંજાબ, કોંકણ અને દક્ષણમાં થાય છે.

વિશેષવિવેચન–ખેડનાં પડતર ખેતરોમાં અને ઘરની કાંઠીએ વિશેષકરી ઉગે છે માટે એને પરીઓ ખેતરાઉ કહે છે.

વર્ગ–(બોરેજિની).

નંબર ૩૭૦.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–H. Indicum.

દૃષ્ટાન્ત–H. IV. p. 152; N. p. 196; Watt. IV. p. 214.

૨–દેશીનામ.–હાથીસૂંઢ (પોરબુ૦); ભુરૂંડી (મ૦); હાથીસુંડી, હસ્તશુંડ, હસ્તીશુંડ (હિં૦); ભુરૂંડી (સં૦).

૩–વર્ણન–હાથીસૂંઢાના છોડવા ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા વધે છે. તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. પાન આંતરે અથવા જરા આંતરોએનાં સામસામાં હોય છે. તે ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં, અને ½ થી ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે ડીંટી તરફ ખાંચવાળાં, કે સાંકડાંપનાં, કે બન્ને છેડે સાંકડાંપનાં, કરચલીવાળાં, બહુધા દાંતાવાળાં, લીલા કે ખેરા લીલા રંગનાં ને રૂંછાળવાળાં હોય છે.

ફૂલ–ની મંજરી ૧ થી ૮ ઇંચ લાંબી, બહુધા પાનની વિરૂદ્ધ દિશાએથી નીકળેલી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ ફીકા જાંબુડા રંગનાં ફૂલો આવેલાં હોય છે. તે મંજરીપર એક બાજુ બે હારમાં ગોઠવાયલાં હોય છે.

ફૂલ–⅙ ઇંચ વ્યાસનાં, હાંસિયાવાળાં, અને લીસાં હોય છે. તેના તરત બે ભાગ થઇ જાય છે, એ દરેક ભાગમાં બબે બીજ હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–જ્વર, શોથ અને વિશ્ચ.

૬–ઉપયોગ–હાથીસૂંડાંનું મૂળિયું પાણીમાં વાટીને વીંછીના દંશ તથા સર્પના દંશપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં પાનનો રસ તાવવાળાને અપાય છે, તેની માત્રા અડધાથી ત્રણ ડ્રામ સુધીની ડવાઇન સાહેબ લખે છે. એનાં પાન આંખના દુખાવાપર તેમજ ગડગુમડાં અને ચાંદાંઓપર કામમાં આવે છે. એનાં પાનનો રસ એડીભા તેલ સાથે ઉકાળી ચોપડવાથી વીછીની વેદના મટે છે, અને હડખાયા કુતરાંના કરડને સારો કરે છે. હાથીસૂંઢાનાં પાનની થેપલી મીઠા તેલમાં ઉકાળી તે તેલ વાનરકાનપર ચોપડવામાં આવે છે, એમ કહેવાય છે. હાથીસૂંઢાના ઉકાળાની તાવવાળાને બાફ લેવરાવે છે.

૭–સ્થાનક–ભેજ અને પાણીની ભરપવાળી જમીનમાં ઉગે છે.

એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–એનાં ફૂલની મંજરી હાથીની સૂંઢ જેવી છેડે વાંકવળી હોય માટે એને હાથીસૂંઢાં કહે છે.

વર્ગ–(બોરેજિની).

નંબર. ૩૭૧.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–H. ovalifolium.

દૃષ્ટાન્ત–H. IV. p. 150; N. p. 196.

૨–દેશીનામ–બેઠાળી હાથીસૂંઢાં (પોરબુ૦).

૩–વર્ણન–એના છોડવા ૬ ઇંચથી કંઇક લાંબા થાય છે. એમાંથી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. શાખાઓ થોડી જમીન સરસી હોય છે. અને તેના ઉપરના છેડાઓ ઘણુંકરી ઉંચા ચડતા હોય છે એમાં સફેદ રંગનાં ઘણાં સુંદર તારાકૃતિ જેવાં દેખાતાં આકર્ષણ ભારદારમાં સૂક્ષ્મ ફૂલો આવે છે. ને દ્રશ્ય ચિત્તાને પાકે છે.

મૂળ–૨ થી ૪ ઇંચ લાંબું, સુતળીથી સ્લેટપેન જેવું જાડું, અને તેપરની છાલ રાતા કે ભૂરા રંગની હોય છે. મૂળ અંદરથી ધોળું હોય છે. પણ તેને તોડતાં થોડીવાર પછી તે રતાસલેતા ભૂરા રંગનું થઇ જાય છે. એની વાસ અણગમતી હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ–સુતળી જેવી જાડી હોય છે. તે લીલા રંગની, જાડી અગળી અને તેનાપર ધોળા રંગના ઉંચા ચડતા ચોટડુકવાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં, અને ½ ઇંચથી કંઇક લાઇન પોહોળાં હોય છે. પાન બન્ને છેડે સાંકડાંપનાં અર્થાત્ અંડાકૃતિનાં હોય છે. તેને ટેરવે વખતે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે, અથવા હોતી નથી. ડીંટી જરા જાડી હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીનો રંગ બહુધા એક સરખો હોય છે. અને તેપર ધોળા રંગના વાળની ઘેરેલી રૂંવાટી હોય છે.

ફૂલ–શાખાઓને છેડે ઘણુંકરીને એક કે બે (ઘણુંકરીને બે) હાથીની સૂંઢની માફક છેડે વાંકવળતી ફૂલોની

મંજરી નીકળેલી હોય છે. તે ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેપર ઘણુંકરી એકજ બાજુ સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં હોય છે. એ ફૂલનો વ્યાસ લગભગ ½ ઇંચ જેટલો કે વખતે તેથી જરા ઓછો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-લીલા રંગનો, પાંચ પત્રોનો હોય છે. જેનાપર ધોળી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. ફૂલની પાંખડી અર્થાત્ પુ૦ અભ્ય૦ કોષ પાંચ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે. એ પાંચે પાંખડીઓ તળિયેથી જોડાઇને નળી થયેલી હોય છે, એ નળી જેટલો એનો ભાગ લીલાસયેના પીળા રંગનો હોય છે. ને તેનાપર બહારની બાજુ રૂંછાળ આવેલી હોય છે. એ નળીને મથાળે પાખડીના પાંચે છેડા તારાકૃતિની માફક છૂટા બહુ સુંદર દેખાતા હોય છે. પુંકેસરો પાંચ, ને સ્ત્રીકેસર ફૂલની પાંખડીની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે.

ફલ-સૂક્ષ્મ, ચારખાનાંવાળાં, ને તેનાપર જરા જાડી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. ફલ પાકીને સુકાય છે ત્યારે તેનાં ચારે ખાનાં જુદાં પડે છે. એ દરેક ખાનાંમાં અકેકું બીજ હોય છે.

બીજ-બારીક હોય છે. અને તેનાપર ઘણી ગીચો-ગીચ રૂંછાળ આવેલી હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વિષહર અને શોથઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-એનો પાલો વાટીને ઝેરી જનાવરોના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે. પાન પોટીસની જગોએ કામ આવે છે. એના આખા છોડવાને સુકાવી તેની ભસ્મ કરી માખણ કે પીયલાં ઘીમાં મેળવી તેને ચાંદાં અને ધારાઓ ઉપર અહીંના લોકો લગાડે છે. તેથી તેમાં તરત ફેર આવે છે, એમ કહેવાય છે.

૭-સ્થાનક-એના છોડવા કાંઠી તેમજ ભેજવાળી જમીનમાં ઉગે છે.

એ કચ્છ, કાઠિયાવાડ, સિંધ, દક્ષણ અને બંગાલામાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એના છોડવાનો દેખાવ સાધારણ રીતે હાથીસૂંઢા જેવો હોય છે. પણ એની શાખાઓ વેલાની પેઠે ઘણીવાર જમીનપર પથરાય છે માટે એને અહિંના લોકો વેલાળાંહાથીસૂંઢાં કહે છે.

વર્ગ-(ઓરેજિની).

નંબર. ૩૭૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-H. marifolium.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 152; N. p. 196,

૨-દેશીનામ-ઝીણુંકું હાથીસૂંઢું (પોન્ગુ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ½ [illegible] ૧ ફુટ [illegible] છે. તે કોઇવાર જમીનપર ઢળેલા પણ હોય છે. પાન ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ¼ ઇંચ પે` છે, તેની કોર ઘણુંકરી પાછળ વળેલી હોય છે. મંજરી ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી ને હાથીની સૂંઢ વાંકી વળેલી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ ધોળાં ફૂ હોય છે, જેમાં વચ્ચોવચ પીળો ચાંડલો હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષની અંદર બહુધા ઢંકાએલું હોય છે ૪-ખાનાં અને ૪-બીજવાળું હોય છે.

એના છોડવા હાથીની સૂંઢ જેવી છેડે વાંકી ફૂલોની મંજરી અને ઘણાં ઝીણાં સાંકડાં પાનને તરત ઓળખાઈ આવે છે.

એનો ઉપયોગ વેલાળાં હાથીસૂંઢાં પ્રમાણે આવે છે. એ ચોમાસે ચરીઆણ ઘાસની સાથે ઉગે છે. હાથીસૂંઢાની જાતમાં સૌથી ઝીણાં પા છોડવાનાં થાય છે. માટે એને ઝીણુંકું હાથીસૂંઢું

(વર્ગ-ઓરેજિની.)

નંબર ૩૭૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Trichodesma Indicu

દૃષ્ટાન્ત H. IV. p. 153; N. p. 1 Watt-VI.-part. IV. p. 80; ર.નિ. ઘ.

૨-દેશીય નામ-ઉંધાફૂલી (ગુ૦); હિંદી, ... छोटाफुल्या (म०); हेट मुंडिया, रत मुडिया, औंधाफूली ... अधःपुष्पी, रोमालु (सं०).

૩-વર્ણન-ઉંધાફૂલીના છોડવા ચોમાસે ઘણા [illegible] તે ૧ થી ૨½ ફીટ ઉંચા થાય છે, અને ઘણીવાર શાખાઓ જમીનપર ફેલાએલી પણ હોય છે. ફૂલ ફીકાં ગુલાબી, જાંબુડાં કે આસમાની રંગનાં ઉંધાં વળેલાં હોય છે. ફલ ઉભાં, બહારથી ધોળા અને ૪ વિભાગ થએલાં હોય છે. એનો બાહ્ય ખરસટ વાળથી ભરાએલો હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું, છોડવાના ઘણમાં ટુંકું, ભૂરાસલેતા કાળા રંગનું ને કડ તેની ઉપરની છાલ પાતળી ને ખડબચડી, અને રની રેસભરી, સફેદ ને ચળકતી હોય છે. અને સ્વાદ ફીકો ને ચીકણો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી અને શાખાઓ લીલા કે રાતા રંગની, મૂળ જેવી જાડી, ખરસટ પડઘીવાળા તીક્ષ્ણ લાંબા વાળની હોય છે. શાખાઓ સાંધાપર જરા જાડી છે. તે અંદરથી પોચી ને પોકળ હોય છે.

પાન—ડોડવાના નીચેના ભાગમાં આંતરે અને ઉપર ઘણુંકરી સામસામાં હોય છે, અથવા એથી હોય છે. નીચેના પાનમાં વખતે સૂક્ષ્મ ડીટડી છે, પણ ઉપરનાં પાન તો શાખાને ચોંટડુક હોય તેની ઉપરની સપાટી ઘેરી લીલી ને નીચેની ફીકી છે, અને એ બન્ને સપાટી ખરસટ હોય છે. એનાં પાન ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં, અને ૧ થી ૨½ પોહોળાં હોય છે. અને ઉપરનાં પાન એથી નાહાનાં, ઉપરનાં તો વખતે ઘણાં સાંકડાં હોય છે. પાનમાં ડીંટી કે શાખા પાસેની તેની કોર વિષમ છે. અને ઘણુંકરી તેની કોરના છેડા એ જગોએ ગોળાઈસેના ને બહાર નીકળતા હોય છે. પાનની નીચેની સપાટીએ બહાર નીકળતી હોય છે. પાને રોશની તરફ રાખી જોવાથી તેમાંની નસો અને સૂક્ષ્મ છાંટણાં અર્ધપારદર્શક દેખાય છે. વાસ ઉગ્ર ને સ્વાદ ચીકણો હોય છે.

ફૂલ—પત્રોત્રણમાંથી, તેની સામી બાજુએથી અને શાખાઓને છેડે ફૂલ નીકળેલાં હોય છે. ફૂલની ડીંટડી ½ થી ૧½ ઇંચ લાંબી, પાતળી અને જાંબુડા રંગની [illegible] છે. તેપર ખરસટ રૂંવાટી હોય છે. તે મથાળે જાડી હોય છે, તેપર એકેકું ફૂલ આવેલું હોય છે, તે ઉંધુ વળેલું હોય છે. તેનો વ્યાસ ¾ થી ¾ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુ૦ બા૦ કોષ—૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે, તેનાં પાંખડીઓ તળિયે થોડાં જોડાએલાં ને મથાળે છૂટાં હોય છે. લીલા રંગનાં, વખતે લાલ છાયાસીતાં, અને ભૂરી કે સફેદ રૂંવાટીવાળાં, ½ ઇંચથી કંઈક લાંબાં હોય છે. આ દરેક પત્રની દેહણની બાજુ વચ્ચોવચ એક જાંબુડા રંગની ઉભી નસ હોય છે. તળિયે તેની કોરના બે છેડા બહાર નીકળતા ને ગોળાઈ સેના હોય છે, ને મથાળે તે સાંકડુંપતું અણીઆળું હોય છે.

પુ૦ અભ્ય૦ કોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે તળિયે જોડાએલી ને મથાળે છૂટી હોય છે. પાંખડી પોહોળી ને છેરવે અણીદાર હોય છે. પાંખડીઓની નળી ફીકા લીલા રંગની ને ૨ લાઈન લાંબી હોય છે. તેથી કંઈક ઉપર પાંખડીઓની વચ્ચે અર્ધચંદ્રાકાર ભૂરા રંગના પાંચ ચાંડલા હોય છે.

પુંકેસરો—૫ હોય છે, તેના તંતુઓ ટુંકા અને પરાગકોષ લાંબા, ભાલાકૃતિના અને એક બીજામાં જોડાઈ મથાળે શંકુઆકાર થઈ રહેલા હોય છે. તેની સંયોજક પાછળની બાજુ રૂંછાળવાળી, અને તેનાં ટેરવાં એક બીજામાં અભરાઈ રહેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય લીસો, ગળાકૃતિ, ફીકા લીલા રંગનો, ઉભો, ચાર વિભાગવાળો હોય છે, નલિકા પાતળી અને તેને મથાળે ગોળાઈવાળું સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

ફળ—૨ લાઈન લાંબું ને ૧½ પોહોળું હોય છે. તે ચાર વિભાગ અર્થાત્ ચાર ખંડવાળું હોય છે, તેના દરેક ખંડમાં એકેકું બીજ હોય છે.

બીજ—૧ લાઈન લાંબું, એક છેડે અણીદાર ને બાજુએ નસોવાળું હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—ઉપલેપક, સ્નિગ્ધ, શોધ અને ગ્રાહ્ય.

૬—ઉપયોગ—એનાં મૂળને છીપર ઉપર વાટી તેની લેપડી સંધિવા અને ભગતરા કરતા સાંધાઓ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં પાનને વાટી તેની ગડગુંમડાંઓ ઉપર પોટીશ બાંધવામાં આવે છે. તે ઠારી અને ગુંમડાંને જલદી પકાવી નાખનારી ગણાય છે. એના છોડવાનો કવાથ સર્પદંશ ઉપર પવાય છે. એનાં ફૂલ સાકરની સાથે પ્રમેહવાળાને ખવરાવે છે. એનાં બીજની મધ અગર સાકરની સાથે ગોળી કરી દમ અને ઉધરસવાળાને અપાય છે. એનો છોડવો પેશાબની બળતરા ઉપર વપરાય છે.

"ઉંધાફૂલી નેત્રના રોગને ટાળે છે, ને પેટમાં ઉકા થઇ ગયો હોય તેને ફાડે છે." (વૈ. ૨. ઇ.)

૭—સ્થાનક—વિશેષ કરી આખા હિંદુસ્થાનમાં ચોમાસે આડે વગડે ઉગે છે. તેને પથર કંકરવાળી અને રેતાળ જમીન વિશેષ માફક આવે છે. રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, ખેતરોને શેઢે, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે અને ચરીઆણ ઘાસની સાથે તે ઘણી જોવામાં આવે છે.

૮—વિશેષવિવેચન—એનાં ફૂલ ઉંધાં રહે છે તેથી એને ઉંધાફૂલી કહે છે. એના છોડવાપર સખ્ત સફેદ પડવીવાળા રોમ અર્થાત્ વાળ હોય [illegible] માટે એને સંસ્કૃતમાં રોમશ કહેતા હશે. એના છોડવા સુકાય છે ત્યારે વિશેષ કરી કાળા થઇ જાય છે ત્યારે તેપર આવેલા વાળની પડથી રેતીના સફેદ દાણા જેવી એનાં પાનપર સ્પષ્ટ દેખાઇ રહે છે. એના છોડવા તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે.* ઉંધાફૂલીની એક બીજી જાત (T. amplexicaule) પણ આ સ્વસ્થાનમાં ઉગે છે. તેનાં સ્વરૂપ પણ ઉંધાફૂલી જેવાં છે. તે વર્ષાદ ઘણો હોય ત્યારે ઘણી ઉગે છે.

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં છપનિયા દુકાળ પછી સત્તાવનની સાલમાં પુષ્કળ વર્ષાદ થયો હતો, તે સાલમાં નવિબંદર, ધમિસર, ધર્મપુર, કાંટેલા અને ચારિઠર જંગલમાં ચરીઆણ ઘાસ ઘણું ખુબ ઉગ્યું હતું. પણ ઉંધાફૂલીના છોડવાઓથી આ જગ્યો ભરાઈ ગયાં હતાં. તે ઘાસ તરીકે ઢોરોના ચારા માટે ઉપયોગમાં આવેલા હતા.

આ સ્વસ્થાનના ખેડુ લોકો ઉંધાફૂલીના છોડવાથી એક સુકો કરે છે તે એવી રીતે કે—ઢેખાળા બાજરીની કાંધ પછી

ઉર્ધ્વસ્થાની, ૨ ખાનાં ને ૨ પોલવાળા અથવા વચ્ચે ખોટા પડદા આવવાથી ૪ પોલવાળા હોય છે. તેની બહાર અણુધા કુંડાળું વળી એક કલિકા કે પડથી આવેલી હોય છે. અંડિસરનલિકા ૧ કે ક્વચિત ૨: અંડિસરાગ અથવા નલિકામુખ નલિકાને મથાળે બિંદુ, કે ૨ છેડા, કે ૨ દંડી, અથવા ૨ ફાંટાવાળું હોય છે. દરેક પોલમાં ૨ આદિબીજ કાષ્ઠાં, ઉભાં ને ઉંધાં વળેલાં હોય છે. ફળ બહુધા ગોળ હોય છે. તે અંડિસારી, અથવા ૨ થી ૪ પડદાવાળું કે ડાભડીની પેઠે ઉઘડનારૂં અથવા અનિયમિત રીતે બટકી ફાટી જનારૂં હોય છે. તેમાં ૧ થી ૪ બીજ હોય છે. બીજ ઉભાં હોય છે. તે એક બાજુ ગાળેલાં ને બીજી બાજુ ૩ ધાર ને ત્રિકાસવાળાં પાસાંવાળાં હોય છે. તે લીસાં, અથવા તેપર રૂવાં કે સાંખી ફેનાળનું અસ્તર હોય છે.

આ વર્ગના વેલા અને ફૂલ એકવાર ધ્યાનમાં આવ્યાં એટલે તે ભૂલાતાં નથી. આ વર્ગમાં સૌથી લાંબો ને જાડો વેલો સમુદ્રશોષ અને નાહાનામાં નાહાની વનસ્પતિ વિષ્ણુકાંતા અને પડિયો છે. આ વર્ગના ઘણા ખરા વેલામાંથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે. તે વિલાયતી દવા [illegible] જલાપ (નસોતરની વેલ) જે રેચક તરીકે ઘણી પ્રખ્યાત છે તે આ વર્ગની છે. કાળાદાણા ને નામે બજારમાં વેચાતા ઘનવેલનાં બીજ તેમજ એકાદશીના ફળાહારમાં અને શાકમાં વપરાતાં રતાળુ પણ આ વર્ગનાં છે.

આ વર્ગના મુખ્ય ગુણ રેચક, અને સામાન્ય ગુણ [illegible], [illegible], પૌષ્ટિક, દુર્ગંધનાશક, શીત અને કફઘ્ન, [illegible] પૌષ્ટિક અને મૂત્રલ છે, તથા ઝેરી પણ છે.

વર્ગ—(કનવાલ્વ્યુલેસી).

નંબર ૩૭૫.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Rivea hypocrateriformis.

[illegible]–H. IV. p. 184; N. p. 190. Watt. VI. part. I. p. 557. ઢ. નિ. પા. ૫૬૦.

૨–દેશીનામ–[illegible] (પ્રિ૦×ગુ૦); [illegible] (મ૦); [illegible], [illegible] (હિ૦); [illegible] (બ૦).

૩–વર્ણન–[illegible] વેલા ઘણા મજબૂત અને લાંબા હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] વાડ કે [illegible] [illegible] [illegible] છે. અને [illegible] [illegible] આડા અવળા [illegible] છે. તેની ડાંડી અને શાખાઓ [illegible] [illegible] [illegible] રંગની હોય છે. ને [illegible] આવળી [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] ને [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. તે [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible]

ઉન્હાળે ને ચોમાસે આવે છે. ફળ [illegible] તપખીરીઆ રંગનાં શિયાળે પાકે છે.

એના વેલાના કોમળ ભાગ અને પાનની સપાટીપર ઘોળા બેઠેલા વાળની રૂવાટી આવેલી,

મૂળ–ઘણાં લાંબાં અને જમીનમાં ઉંડાં ગયેલાં [illegible] તેમાંથી બીજાં ઝીણા ફાંટાઓ પણ નીકળેલા [illegible] મૂળનું લાકડું ભૂરા રંગનું, ચીકટ અને રસવાળું [illegible] તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં એક [illegible] સછિદ્ર કુંડાળાં દેખાય છે. તેમાંથી દૂધ જેવો રસ [illegible] છે, તે થોડી વારમાં બંધાઇને ભૂરા રંગનો [illegible] મૂળની છાલની ઉપરની ફોતરી ભૂગર્ભના [illegible] તરત નીકળી જાય એમ હોય છે. ચાખ [illegible] પણ ઉગ્ર અને જરા ચીરપરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી ભૂરા રંગની [illegible] આડી અવળી ઘણીવાર આંટીઓ [illegible] ચઢી ગયેલી હોય છે. તે પેનસીલથી આંગળી [illegible] હાથનાં કાંડાં કે બાજુ જેવી જાડી હોય છે. [illegible] જ્યાં ત્યાં ગોળા અને ખાડા પડેલા હોય છે. [illegible] ગોળા કે ખાડા પાસે નાહાની મ્હોટી ગાંઠે [illegible] હોય છે. એ ગાંઠાપરથી નવી શાખાઓને [illegible] દેખાય છે. ડાંડીની છાલપર સૂક્ષ્મ [illegible] હોય છે. તેથી તેપર આંગળી ફેરવતાં તેની [illegible] ખરચટી લાગે છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં [illegible] રથી સછિદ્ર અને ચક્રાકાર દેખાય છે. તે [illegible] સપેના લીલા રંગની હોય છે. તેની [illegible] જરી ને લીલા રંગની હોય છે. કોમળ [illegible] આંટીઆળી કે મરડાયલી હોય છે. તે [illegible] સીસ જેવી જાડી હોય છે. તે [illegible] કરી ખરસટ હોય છે. તેનો રંગ [illegible] ભૂરો કે જાંબુડી છાયાવાળો હોય છે. ને તેપર વાળની ઝાંખી રૂવાટી આવેલી હોય છે એ [illegible] કરતાં તેમાંથી થોડું [illegible] ઝરે છે. [illegible] લીલા રંગની હોય છે. ને તેપર [illegible] વાળની ગીચ રૂવાટી આવેલી હોય છે. [illegible] દેખાય છે. વાસ અને સ્વાદ ઉગ્ર અને [illegible]

પાન–આંતરે આવેલા હોય છે. તે [illegible] લાંબાં ને [illegible] થી ૬ ઇંચ પહોળાં હોય છે [illegible] ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેને [illegible] પાને બન્ને બાજુ લીલાશપડતા રંગની [illegible] રમફૂલિય હોય છે. પાનની ઉપલી [illegible] [illegible] લીલા રંગની ને નીચલી [illegible] રંગની હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

નની કોર પોહોળી થઈ દ્વિવિભાજિત થએલી . પાન જરા જાડાં હોય છે. તેને ચોળવાનાં તે ણું લાગે છે. વાસ તીખી અને સ્વાદ ચીકણો લો હોય છે.

-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી બહુધા પત્રકોણમાંથી હોય છે. તે પાનની દીટડી જેવી કે તેથી સહેજ ને ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર ગની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એ સળીને ૧ થી ૩ ફૂલો આવેલાં હોય છે. કોઇવાર એ ફૂલ મ્હોટાં થઈ વચલું ફૂલ કળીની દશા ખરી જાય છે. અને ઘણીવાર એક બાજુનું ર હોતાં વચલું ને એકજ બાજુનું ફૂલ હોય છે. ાર ત્રણથી વધારે ફૂલ પણ હોય છે ફૂલની ૩ લાઇનથી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેને તળિયે પુષ્પપત્રો હોય છે. તે તરત ખરી જાય છે. ફૂલની લીલાશસેના પીળા રંગની, ચળકની ને ડાળીથી તરફ જાડી અભગાઉથી હોય છે. તેને મથાળે સોંદ વાળની આછી રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાંખડીઓના ભાગની નીક દેખાતી હોય છે. જ્યારે સ કાયમ હોય છે ત્યારે તેમાંથી વચલું ફૂલ પ્રથમ અને બાજુનાં બે અનુક્રમે એક પછી પડે છે.

પત્રાધિકોષ—નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે પુંઅભ્ય॰ પાંખડીની નજીકપર ચોટક આવેલાં હોય છે. તે અથવા તેનાપર ઘાટા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેની સાથે સૂક્ષ્મ ભૂરા કે કાળા રંગનાં બિંદુઓ હોય છે. તે ૨ થી ૩ લાઇન લાંબાં અને તેથી ઓછાં પોહોળાં હોય છે. તેનો રંગ લીલાશસેતો અથવા જાંબુડી છાયાસેતો હોય છે. એ પાંચ નાં બે પત્રો બીજાં ત્રણ પત્રોથી બહાર આવેલાં છે. અને તેની કોર અંદરનાં પત્રોપર આવેલી હોય છે.

પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે થી જોડાને ૨ થી ૨½ ઇંચ લાંબી અને ૧½ લાઇન પોહોળી નળી બનેલી હોય છે. અને ઉપરનો તેનો ભાગ એક સપાટ ગોળ રકાબીની પસરાવેલો હોય છે. તેનો વ્યાસ ૨ ઇંચ જેટલો છે. એ પસરાવલા વિભાગની કોરપર પાંચ પાંખભાગના પાંચ ખાંચા અને પાંચ પટીઓ દેખાતાં છે. એ પટીઓનો રંગ લીલાશસેનો પીળો હોય છે.

કેસરો—પીળા રંગનાં ૫ હોય છે. તેમાં ૨ લાંબાં ટુંકાં હોય છે. લાંબાં પુંકેસરો ½ ઇંચથી ૫ લાઇન ટુંકાં ૨ થી ૩ લાઇન લાંબાં હોય છે. પુંકેસરો ની નળીની અંદર બહુધા વચ્ચોવચ આવેલાં હોય તેના તંતુઓને તળિયે રૂપેરી ચળકના સૂક્ષ્મ લંબગોળ મધ્યગાંઠાળા અર્ધપારદર્શક કેસર જેવા તંતુઓ આવેલા હોય છે. પરાગકોષ સહેજ લીલાશસેના પીળા રંગના હોય છે. તે ઉભા, મથાળે ધનુંકારી બુઠા, અને તળિયે તેના બે ઉંધા નીકળેલા હોય છે. પરાગકોષ ૧½ લાઇન લાંબા અને ½ થી ⅔ લાઇન પોહોળા હોય છે. પરાગરજ પીળા રંગની હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પુંભ્યા॰ કોષને તળિયે પીળાશસેના લીલા રંગનો આવેલો હોય છે. તે સહેજ પીળાશસેના ઘાટા રંગની ગોળ ઉર્મિકા વડે ઘેરેલો હોય છે. નલિકા પીળા રંગની, પુંકેસરતંતુઓથી સહેજ જાડી, લીસી, ચળકની અને લગભગ ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. નલિકામુખ બે સાંકડા લંબગોળ ઉંટા જેવાં હોય છે. તે દરેક ઉંટો ૧½ લાઇન લાંબો અને ½ લાઇન પોહોળો હોય છે.

ફૂલ—સહેજ લંબગોળ હોય છે. તે પ્રથમ પીળાશસેના લીલા રંગનાં, ચળકતાં અને લીસાં હોય છે. ને પાકે છે ત્યારે પીરા તપખીરીઆ રંગનાં થઈ જાય છે. તેને મથાળે સૂક્ષ્મ સખ્ત અણી દેખાય છે. તે સ્ત્રીકેસરનલિકાનો અવશેષ હોય છે. પુંભ્યા॰ કોષનાં પત્રો ફૂલની સાથે બુઠાં અને પોહોળાં થાય છે. તે કાચાં ફૂલમાં તેનાપર ચોટેલાં હોય છે. પણ ફૂલ પાકે છે ત્યારે એ પત્રો પીરા તપખીરીઆ રંગનાં થઈ નીચાં નમી જાય છે. ફૂલને તળિયે સૂક્ષ્મ ડીટી હોય છે. ફૂલનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં ચાર ખંડ દેખાય છે. ને તે દરેક ખંડમાં એકેકું બીજ હોય છે. પણ એ ચારે ખંડ અને તેમાંનાં બીજ ભાગ્યેજ પૂર્ણ થયેલાં હોય છે. પણ ઘણું કરીને ૩ થી ૨ કે ૧ ખડ અને બીજ પૂર્ણ સ્થીતિયે આવે છે. ફૂલનો વ્યાસ ½ ઇંચ જેટલો હોય છે. ફૂલ સુકાય છે ત્યારે સહેજ દાબવાથી બટકી જાય છે. તેમાંનાં બીજ એક દાણાદાર ફીકા ઘાટા રંગના માવાની અંદર આવેલાં હોય છે. કુદરતી રીતે પણ ફૂલ સુકાઇને બહુધા અધવચથી નીચે તરફી તેનો ઉપરનો ભાગ ખરી જાય છે. ને તેનો નીચેનો ભાગ એક પ્યાલીની પેઠે રહી જાય છે. તેમાં બીજ અને તેપર આવેલો ઘાટો માવો રહેલો જોવામાં આવે છે. એ માવો નખથી ખરપતાં નીકળી જાય છે. ફૂલ ઘણાં શુષ્ક હોય છે.

બીજ—લીસાં, ચળકતાં ને ફીકા ભૂરા રંગનાં હોય છે. તેની એક બાજુ ત્રણ ધાર અને બીજી બાજુ દાળ હોય છે. તેને એક છેડે ઘેરા ભૂરા રંગનો સૂક્ષ્મ ચાંદલો હોય છે. અને તેનો બીજો છેડો જરા સાંકડો થતો હોય છે. બીજ ૨ થી ૩ લાઇન લાંબાં ને ૧½ થી ૨ પોહોળાં હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—પૌષ્ટિક તથા વિષ, શોથ અને કફઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–ફાંગનાં મૂળ પૌષ્ટિક પાકોનાં બીજાં વસાણાં સાથે વપરાય છે. ફાંગનાં મૂળ અને ડાંડી પાણીમાં વાટીને વીંછી તથા બીજાં ઝેરી જનાવરોના દંશપર તેમજ રક્તવિકાર અને વાળાના સોજાપર ચોપડાય છે. ફાંગની ડાંડીનો ઉકાળો કરી, મતવા અને રબારી લોકો ભેંસ અગર ગાયને ઓર તરત ન પડતી હોય તો તે પડી જવા પાય છે.

"આઠ શેર પાણીમાં દોઢ શેર ફાંગના વેલાના કટકા ઉકાળી ત્રણશેર પાણી રહે ત્યારે તેને ઉતારી તે નવશેકુ રહે ત્યારે નળીમાં ભરી ગાય કે ભેંસને પાય છે. એ ઉકાળો પાયા પછી એક કલાકમાં ઓર ન પડી જાય તો ફરીવાર પાય છે. જરૂર પડે તો ત્રણ ટંક પાય છે."–(મતુવા મુસા ઉમર).

ફાંગનાં પાન જરા ગરમ કરી તેનાપર એરંડીયું તેલ લગાડી અથવા તેનાં વરાળીઆં સધિવાના સોજાપર બંધાય છે. તેનાં પાનનાં ભજીયાં ને શાક કરવામાં આવે છે. ફાંગનાં પાન ખાઈને છપ્પનિયા દુકાળમાં ઘણાં ગરીબ લોકો નભ્યાં હતાં. ફાંગનાં ફૂલ અત્યંત મધુરી વાસવાળાં હોય છે, તેની વાસ લેવાથી મગજ તર થાય છે. ને મગજની નબળાઈવાળાને ફાંગનાં ફૂલ ખાસ કરી સુંઘાડવામાં આવે છે. ફાંગનાં સુકાં ફૂલની અંદરનો સફેદ માવો પૌષ્ટિક પાકોમાં વપરાય છે. એ માવો માદક ગણાય છે. ફાંગના વેલા સાંઢીઆ અને બીજાં ઢોરો ચારા તરીકે ખાય છે.

"ફાંગ ટાઢી છે, તૂરી છે, ગ્રાહિ છે, વાયુ કરે છે, આફરો કરે છે. પિત્ત, કફ, છાતીના રોગ, ઉધરસ એ સર્વેને હણે છે." (વૈ. રૂ. ઈ.).

૭–સ્થાનક–રસ્તાઓની બાજુએ, કટાળા ને છગા બાવળનાં જાળાંઓમાં, વાડીઓની વાડમાં અને કાદીવાળી જમીનપર ફાંગના વેલા ઘણા ઉગે છે.

એ પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનનાં સુકાં જંગલોમાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–આ સ્વસ્થાનમાં સમુદ્રશોષના વેલા કરતાં ફાંગના વેલા વધારે ઉગે છે. માટે અહિંના ગાંધીઓ વરધારાને બદલે ફાંગના કટકા વેચે છે. વરધારા વિષે જુઓ નંબર ૩૭૬.

વર્ગ–(કનવોલ્વ્યુલેસી).

નંબર ૩૭૧.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Argyreia speciosa.

સ્થાન–H. IV. p. 185; N. p. 200; Watt. I. p. 310. રૂ. નિ. પા. ૩૫૦.

૨–દેશીનામ–સમદરસોષ, સમુદ્રશોષ (પો૦); સમુદ્રશોષ, વરધારો (ગુ૦); समुद्रशोष (म०+हिं०); समुद्रफल, वृद्धदारक, वृद्धदारु, हस्तीवल्ली, अजान्त्रेदवल्ली (सं०).

૩–વર્ણન–સમુદ્રશોષનો વેલો બહુ લાંબો અને જાડો હોય છે. તે ૪૦ થી ૫૦ ફીટ ઉંચાં ઝાડોપર જઈ તેનાપર ફરી વળે છે. એ વેલામાં જાડી ને [illegible] ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એ વેલાની [illegible] અને તેના મ્હોટા કદ ઉપરથી ઈંગ્રેજીમાં એને (E[illegible] creeper) અર્થાત્ હાથીવેલ અને સંસ્કૃતમાં હસ્તીવલ્લી કહે છે. ઘણા વિસ્તારવાળા અને [illegible] વેલાઓમાંનો આ એક વેલો છે. અને આ (કનવો[illegible]લેસી) વર્ગમાં સૌથી લાંબો અને જબર વેલો [illegible] જ્યારે એ વેલાને ઉંચે ચડવાનું કંઈ સાધન મળે[illegible] ત્યારે તે જમીનપર ઘણા મ્હોટા વિસ્તારમાં [illegible] ફેલાઈ રહે છે. એમાં પોહોળાં ને મ્હોટાં હોય [illegible] સફેદ મુંવાળી ફેછાળવાળાં પાન આવે છે. એમાં [illegible] ઘંટાકાર ઘેરા ગુલાબી રંગનાં ફૂલો ચોમાસે અને [illegible] ળાની શરૂવાતમાં આવે છે, ને ફલ શિયાળે પાકી [illegible]

સમુદ્રશોષના વેલામાં ચોમાસે જ્યારે [illegible] ગુલાબી ફૂલો આવી રહેલાં હોય છે ત્યારે એ વેલો મનોહર દેખાય છે.

એ વેલાના કોમળ ભાગપર રેશમ જેવા [illegible] ધોળા વાળની ચોટડુક રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

મૂળ–વેલાના પ્રમાણમાં જાડું અને લાંબું [illegible] છે. તો પણ તે હાથનાં કાંડાથી સાથળ જેવું [illegible] જોવામાં આવેલું છે. એનાં ખીલામૂળમાંથી બીજ [illegible] ફાંટાઓ ફૂટેલા હોય છે. તે ૪ થી [illegible] ઈંચ [illegible] હોય છે. તે જમીનમાં ઘણા ઉંડા અને [illegible] ગયેલા હોય છે. એ ફાંટાઓમાંથી વળી ઝીણા [illegible] નીકળેલા હોય છે. તે સુતળીથી આંગળી જેવા [illegible] હોય છે. મૂળ અને તેના ફાંટાઓનો રંગ ઉપરથી [illegible] સહેજ ભૂરો હોય છે. તેની ઉપરની છાલ પાતળી [illegible] અને તેનાપરથી પાતળી ફોતરી ઉતરી જતી [illegible] છે. જેથી તેનો ફોતરી ઉતરેલ ભાગ [illegible] રીઆં જેવો દેખાય છે. એ પાતળી છાલની [illegible] ચળકતા ગાભા જેવી છાલ હોય છે. તે સુકી [illegible] થોડા વખતમાં પીળી અથવા ભૂરી થઈ [illegible] કાળો થઈ જાય છે. મૂળ અથવા તેના ફાંટાઓને [illegible] કાપ કરી જોતાં તેનો વચલો ભાગ સચ્છિદ્ર [illegible] છે. ને તેની બહારની કોર પાસેથી દૂધ જેવો રસ [illegible] છે. તે ઘણો ચીકણો હોય છે. તે થોડીવારમાં [illegible] ધોળો ભૂરો થઈને પાછળથી કાળાશપડતો ભૂરો [illegible] જાય છે. તેની ને મૂળની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ [illegible] અગર તીખો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી વેલાની [illegible] ણમાં જાડી હોય છે. તે સામાન્ય રીતે [illegible] હાથનાં કાંડા જેવી જાડી હોય છે. પણ [illegible]

ને ખરાબ વેશમાં તે ૧ થી ૧½ કે ૩ ફીટ વ્યાસની છે. ડાંડીનો રંગ ફિક્કો ધોળો હોય છે. તેની ઉપરની પાતળી હોય છે. તેનાપર ઉભાં લહેરીઆં અને ખાબડાં પડેલાં હોય છે. ઉપરની પાતળી છાલ લીલા રંગની છાલ હોય છે. ડાંડીનો આડો કાપ ત્યાં તેમાં વચ્ચોવચ લીલાશપડતા રંગનું ચગદાના જેવું ચક્ર દેખાય છે. તેથી બહાર સફેદ ધોળા ચક્ર હોય છે. અને તેથી બહારના ચક્રમાંથી ક છાલ પાસેથી દૂધ જેવો રસ વહે છે. જે થોડી-જાય છે. વાસ અને સ્વાદ મૂળને મળતાં સ્વાદ કંઈક કડવાશપડતો હોય છે. કોમળ શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે ઉપર ધોળા વાળની રૂંવા-આસ્તર આવેલું હોય છે. તેથી તે ધોળી દેખાય ને ધોળી રૂંવાટી નીચે છાલ લીલા રંગની હોય છે. શાખાઓનો આડો કાપ કરી જોવાથી તેમાંનો ભાગ લીલો દેખાય છે. ને તેમાંથી દૂધ જેવા રસને બાદ કરતાં તેના વચલા ભાગમાંથી લીલો પ્ર-સરે છે.

ાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૧૦ ઈંચ ફુટ લાંબાં હોય છે. તેની લંબાઈ અને પહોળા-ઘોડેજ અંતર હોય છે. તેની ડીંટડી ગોળ અને ી હોય છે, ને તેનાપર ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય તેને મથાળે બન્ને બાજુ એકેક ચપટી, ભડભચડી, કે કાળાશપડતા રંગની રસકુપિ (gland) લી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીસી, ચળ-, અને ફીક્કે કે ઘેરા અથવા કાળાશપડતા લીલા ી હોય છે. અને તેની નીચેની સપાટીપર રૂપાં : ચળકતા, ઘટ્ટ, ને મખમલ જેવા સુંવાળા વાળની ી આવેલી હોય છે, તેથી તે સફેદ દેખાય આવી રીતે સમુદ્રશોકનાં પાનની બન્ને સપાટી એક થી તદ્દન જુદા રંગની હોવાને લીધે તેનાં પાન ઘણાં ફેદાર દેખાય છે. પાનનાં રેસાં અણીઆળાં હોય છે ડીંટડી પાસે પાનની કોર બે વિભાગવાળી હોય છે. માંની નસો બહુધા સામસામી ને સમાન્તર હોય તે પાનની નીચેની સપાટીપર સ્પષ્ટ દેખાતી હોય પાનને મસળવાથી તે ચીકણું લાગે છે. તેની વાસ : અને સ્વાદ મગાસરો હોય છે.

ફુલ—પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણ પાસેથી ળેલી હોય છે. તે પાનની ડીંટડી જેવી બહુધા જાડી, ગ અને તેટલીજ અથવા તેથી વધારે લાંબી હોય પણ ઘણુંકરી તેની લંબાઈ ૬ ઈંચથી ૧ ફુટની હોય ને તેનાપર ધોળા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. સળીને મથાળે ફુલનો અર્ધછત્રાકાર ઝુમખો આવેલો ય છે. ફુલની ડીંટડી સૂક્ષ્મ અથવા ½ [illegible] ૧ ઈંચ લાંબી હોય છે. બહારનાં પુષ્પપત્રો ૧½ થી ૨ ઈંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧½ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તે નહાનાં પાન જેવા આકારનાં હોય છે. તે પાતળાં ને નરમ ખરી જાય તેવાં હોય છે. તેની કોરપર લહેરીઆં કે અક્કર હોય છે. ને તેપર પાન જેવી નસો અને રૂંવાટી હોય છે. અંદરનાં પુષ્પપત્રો એથી નાહાનાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ—નાં પત્રો ૫ હોય છે. તેમાં ત્રણ બહારનાં પત્રો જરા મ્હોટાં અને અંદરનાં બે તેથી નાહાનાં હોય છે. પત્રો બહારની બાજુ ધોળી રૂંવાટીવાળાં અને અંદર લીસાં હોય છે. તે ½ ઈંચ કે તેથી સહેજ લાંબાં ને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણીવાળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયેથી છેક છેડા સુધી જોડાઈને એક ઘંટાકાર ફુલ બનેલું હોય છે. તેની લંબાઈ ૧½ થી ૨ ઈંચ અને મથાળે તેના મુખનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ ઈંચ જેટલો હોય છે. તે બહારથી સફેદ રૂંવાટીવાળુ ને અંદર ઘેરા જાંબુડા રંગનું હોય છે.

પુંકેસરો—૫ ધોળા રંગનાં હોય છે. તે પાંખડી અગર ફુલના મુખની અંદર આવેલાં હોય છે. તેમાં ૨ લાંબાં ને ૩ ટુંકાં હોય છે. તેના તન્તુઓ લીસા ને ચળકતા હોય છે. ને તેને તળિયે સફેદ ચળકતા વાળની કેસર હોય છે. પરાગકોશ બાણાકૃતિના અને ઉભા હોય છે. પરાગરજ ગોળ અને સફેદ હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પુ॰ બા॰ કોશને તળિયે એક લીસી, ચળકતી ફીકા ધોળા રંગની પચકોણ પથ્થીની વચ્ચોવચ આવેલો હોય છે. નલિકા ધોળા રંગની, લીસી, ચળકતી, ને સાંકડીપની હોય છે, તે લાંબાં પુંકેસરોના પરાગકોશથી નીચે ને ટુંકાના પરાગકોશની ઉપરની અણીની લગભગ પહોંચેલી હોય છે. તેને ટેરવે દાણાદાર સફેદ બે સાંકડાં લગભગ ગોળ મુખ આવેલાં હોય છે.

ફળ—½ થી ⅔ ઈંચ વ્યાસનું હોય છે. તે લંબગોળ અથવા ગોળ હોય છે. તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે ફીકા લીલા રંગનાં ને તેપર ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. પણ પાકીને સુકાય છે ત્યારે લીસાં, ચળકતાં પીળાશપડતા ભૂરા કે તપખીરીઆ રંગનાં થઈ જાય છે. ફલ એક ગોળ નાહાની પથ્થીપર બેઠેલું હોય છે. ફલને દાબતાં તે અનિયમિત રીતે તટકી જાય છે. કુદરતી રીતે પણ ફલ બહુધા તેમજ કાચી ઉપરથી ખરી જાય છે. ફલનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં ચાર ખંડ દેખાય છે. એ દરેક ખંડમાં એકેકું બીજ હોય છે. તેમાં પૂર્ણ અવસ્થાએ ૪ થી ૧ બીજ આવે છે. ફલમાં ભૂરા રંગની બારીક ભૂકી હોય

૬-ઉપયોગ-ફાંગનાં મૂળ પૌષ્ટિક પાકોનાં બીજાં વસાણાં સાથે વપરાય છે. ફાંગનાં મૂળ અને ડાંડી પાણીમાં વાટીને વીંછી તથા બીજાં ઝેરી જનાવરોના દંશપર તેમજ રક્તવિકાર અને વાળાના સોજાપર ચોપડાય છે. ફાંગની ડાંડીનો ઉકાળો કરી, મનવા અને રબારી લોકો ભેંસ અગર ગાયને ઓર તરત ન પડતી હોય તો તે પડી જવા પાય છે.

"આઠ શેર પાણીમાં દોઢ શેર ફાંગના વેલાના કટકા ઉકાળી ત્રણશેર પાણી રહે ત્યારે તેને ઉતારી તે નવસેકુ રહે ત્યારે નળીમાં ભરી ગાય કે ભેંસને પાય છે. એ ઉકાળો પાયા પછી એક કલાકમાં ઓર ન પડી જાય તો ફરીવાર પાય છે. જરૂર પડે તો ત્રણ ટંક પાય છે."-(મનુવા મુસા ઉમર).

ફાંગનાં પાન જરા ગરમ કરી તેનાપર એરંડીયું તેલ લગાડી અથવા તેનાં વરાળીઆં સંધિવાના સોજાપર બંધાય છે. તેનાં પાનનાં ભજીયાં ને શાક કરવામાં આવે છે. ફાંગનાં પાન ખાઈને છપ્પનિયા દુકાળમાં ઘણાં ગરીબ લોકો નભ્યાં હતાં. ફાંગનાં ફૂલ અત્યંત મધુરી વાસવાળાં હોય છે, તેની વાસ લેવાથી મગજ તર થાય છે. ને મગજની નબળાઈવાળાને ફાંગનાં ફૂલ ખાસ કરી સુંઘાડવામાં આવે છે. ફાંગનાં સુકાં ફૂલની અંદરનો સફેદ માવો પૌષ્ટિક પાકોમાં વપરાય છે. એ માવો માદક મનાય છે. ફાંગના વેલા સાંઢીઆ અને બીજાં ઢોરો ચારા તરીકે ખાય છે.

"ફાંગ ટાઢી છે, તુરી છે, આહિ છે, વાયુ કરે છે, આફરો કરે છે. પિત્ત, કફ, છાતીના રોગ, ઉધરસ એ સર્વેને ટાળે છે." (વૈ ક. ઈ.).

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, કઠાળો ને છત્રા ભાવરાનાં જાગાંઓમાં, વાડીઓની વાડમાં અને કાદીવાળી જમીનપર ફાંગના વેલા ઘણા ઉગે છે.

એ પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનનાં સુકાં જંગલોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-આ સંસ્થાનમાં સમુદ્રશોષના વેલા કરતાં ફાંગના વેલા વધારે ઉગે છે. માટે અહિંના ગાંધીઓ વરધારાને બદલે ફાંગના કટકા વેચે છે. વરધારા વિષે જુઓ નંબર ૩૭૬.

વર્ગ-(કનવોલ્વ્યુલેસી).

નંબર ૩૭૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Argyreia speciosa.

રેફરન્સ-H. IV. p. 185; N. p. 200; Watt. I. p. 310. ફ. નિ. પા. ૩૫૦.

૨-દેશીનામ-સમદરસોષ, સમુદ્રશોષ (પો૦); સમુદ્રશોષ, વરધારો (ગુ૦); સમુદ્રશોષ (મ૦+હિં૦); સમુદ્રપાલક, વૃદ્ધદારક, વૃદ્ધદારુ, હસ્તીવલ્લી, અંતઃકોટરપુષ્પી (સં૦).

૩-વર્ણન-સમુદ્રશોષનો વેલો બહુ મજબૂત હોય છે. તે ૪૦ થી ૫૦ ફીટ ઉંચાં જઇ તેનાપર ફરી વળે છે. એ વેલામાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એ અને તેના મ્હોટા કદ ઉપરથી ઈંગ્લિશમાં એને creeper) અર્થાત્ હાથીવેલ અને હસ્તીવલ્લી કહે છે. ઘણા વિસ્તારવાળા મોટે વેલામાંનો આ એક વેલો છે. અને આ (લેસી) વર્ગમાં સૌથી લાંબો અને જબર વેલો જ્યારે એ વેલાને ઉંચે ચઢવાનું કંઇ સાધન ત્યારે તે જમીનપર ઘણા મ્હોટા વિસ્તારમાં ફેલાઈ રહે છે. એમાં પોહોળાં ને મ્હોટાં હૃદ સફેદ મુંવાળી ફેછાળવાળાં પાન આવે છે. ઘંટાકાર ઘેરા ગુલાબી રંગનાં ફૂલો ચોમાસે ળાની શરૂઆતમાં આવે છે, ને ફળ શિયાળે પાકે

સમુદ્રશોષના વેલામાં ચોમાસે જ્યારે ગુલાબી ફૂલો આવી રહેલાં હોય છે ત્યારે મનોહર દેખાય છે.

એ વેલાના કોમળ ભાગપર રેશમ જેવા ધોળા વાળની ચોટડુક રૂંવાટી આવેલી હોય છે

મૂળ-વેલાના પ્રમાણમાં જાડું અને લાંબું છે. તો પણ તે હાથનાં કાંડાથી જાડું જોવામાં આવેલું છે. એનાં ખીલામૂળમાંથી ઝીણા ફાંટાઓ ફૂટેલા હોય છે. તે ૪ થી ૬ ઇંચ હોય છે. તે જમીનમાં ઘણા ઉંડા અને ગયેલા હોય છે. એ ફાંટાઓમાંથી વળી ઝીણા નીકળેલા હોય છે. તે સુતળીથી આંગળી જેવા હોય છે. મૂળ અને તેના ફાંટાઓનો રંગ ઉપર સલેટો ભૂરો હોય છે. તેની ઉપરની છાલ ઘણી અને તેનાપરથી પાતળી ફોતરી ઉતરી જાય છે. જેથી તેનો ફોતરી ઉતરેલ ભાગ રીઆં જેવો દેખાય છે. એ પાતળી છાલની ચળકતા ગાભા જેવી છાલ હોય છે. તે ભુરી થોડા વખતમાં પીળી અથવા ભૂરી થઇ છેવટે કાળો થઇ જાય છે. મૂળ અથવા તેના ફાંટાને કાપ કરી જોતાં તેનો વચલો ભાગ સફેદ છે. ને તેની બહારની કોર પાસેથી દૂધ જેવું છે. તે ઘણો ચીકણો હોય છે. તે થોડીવારમાં લેવો ભૂરો થઇને પાછળથી કાળાશસહિત ભૂરો થઇ જાય છે. તેની ને મૂળની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ અગર તીખો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી વેલાની ઉંચાઇ મુજબમાં જાડી હોય છે. તે સામાન્ય રીતે હાથનાં કાંડાં જેવી જાડી હોય છે. પણ કોઈક

એ એક મેસમેરિઝ્મ જેવું જણાય છે. પણ દંશમાંથી પણ પીડા નીકળી જતી એ કામ સ્પીરિટઆમોનિયા સારૂં કરે છે.

સમુદ્રશોષનું સંસ્કૃત નામ वृद्धदारु અથવા वृद्धदारक છે એમ ઘણા વિદ્વાન્ ડાક્ટરો અને વૈદ્યોનું માનવું છે. અને वृद्धदारुનું ગુજરાતી નામ વરધારો થયું છે, એમ પણ કહેવાય છે.

જામનગરવાળા ડા. વીરજી ઓધા રાવલ. એલ. એમ. એન્ડ એસ. લખે છે કેઃ—(આર્ય ઔષધ પાનું ૩૬૫ સમુદ્રશોષ.)

"સમુદ્રશોષનું મૂળ વરધારાને બદલે વપરાય છે. તેનો ઉપયોગ વરધારાને મળતો છે." વળી (પાને ૩૭૮ મે વરધારો.)

"વરધારો શું ચીજ છે તે હજી નક્કી થયું નથી, કેટલાકોનું એમ માનવું છે કે વરધારો એ સમુદ્રશોષનું મૂળિયું છે, પણ ખરૂં જોતાં તે તદન જૂદીજ જાતનું ઝાડ છે."

મુંબઈવાળા મરહુમ ડા॰ ડિમક સાહેબ પણ સમુદ્રશોષનું સંસ્કૃત નામ वृद्धदारक આપે છે. (Dymock. mat. med. W. Ind. part. III. p. 473.) અને સમુદ્રશોષનાં મૂળના ગુણ અને ઉપયોગ વરધારાને મળતા આપે છે. પણ ગુજરાતી નામ વરધારાને તેઓ વર્ગ કોનેરેસી–Connaraceaeમાં મુકી તેનું શાસ્ત્રીયનામ રોરિયા સેન્ટેલોઇડિસ Rourea santaloides લખે છે. તેથી સમુદ્રશોષ અને વરધારો એ બે જૂદી જૂદી વનસ્પતિ છે એમ માની શકાય. (Dymock. mat. med. W. Ind. part. II. p. 170.)

કલકત્તાવાળા ડા॰ વોટ સાહેબ સમુદ્રશોષનું સંસ્કૃત નામ वृद्धदारक લખે છે, પણ વરધારો જૂદી વનસ્પતિ છે. એમ માની તેને Rourea santaloides એ શાસ્ત્રીયનામ આપે છે. (Watt. Vol. VI. part. I. p. 570.)

કૈલાસવાસી ડા॰ સખારામ અર્જુન વરધારાનું શાસ્ત્રીય નામ Rourea santaloides આપે છે. (Bomb. Drug. p. 36.) પણ આગળ વધતાં લખે છે કે, જે વર્ગની આ વનસ્પતિ છે તે વર્ગમાંની વનસ્પતિયો ઔષધના કામમાં આવતી જણાઈ નથી. આ વનસ્પતિનો પાન સીતો લાલ્ગે નમુનો સુરતથી મેળવવામાં આવ્યો હતો, અને બજારના વરધારાના નમુના સાથે મેળવતાં તેને મળતો બરોબર જણાયો હતો.

જામનગરના પ્રખ્યાત વૈદરાજ સ્વર્ગસ્થ ઝંડુભટ્ટ ૧૮૮૨ માં સુરતથી એક વન સ્પતી વેલનો નમુનો મુંબે લાવ્યા હતા. તેને વરધારો કહેતા હતા. આ નમુનો ગુરૂવર સ્વર્ગસ્થ પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી પાસે હાલ્તાથી તેઓ કાટેમે તે નમુનો આ વખતને તપાસવા આપ્યો હતો. આ નમુનો પણ Rourea santaloidesની વર્ણનને મળતો આવ્યો હતો. (Dalzell. Bomb. Flo. p. 53).

રેવરન્ડ એ. કે. નૈર્ન સાહેબ Rourea santaloides ના નીચે પ્રમાણે દેશી નામો આપે છે. વાધાટિ, વાકેરિ, વરધારા. (Nairne p. 71.)

કૈલાસવાસી પ્રખ્યાત ડા॰ ઉદયચંદ દત્ત वृद्धदारकનું શાસ્ત્રીયનામ Argyreia speciosa આપે છે.

(U. chand Dutt. mat. Med. of the Hindus p. 206.).

ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે સુરત તરફ Rourea santaloidesને વરધારો કહેતા હશે. અને તેને દવા તરીકે वृद्धदारुની જગોએ વાપરતા હશે. અને તેનાં મૂળ કે ડાંડીના કકડા સુરત અને ત્યાંથી મુંબઈની બજારમાં આવતા હશે. અને તે કદાચ સમુદ્રશોષ અને કુમિનાં મૂળ અને ડાંડીના કકડાને મળતા હશે, અને તેપરથી આવો ગુંચવાડો ઉત્પન્ન થતો હશે. પણ વરધારાની વેલ (Rourea santaloides) માત્ર કોકણથી ત્રાવણકોર સુધી ઉગે છે, પણ સમુદ્રશોષની વેલ તો લગભગ આખા હિંદુસ્થાનમાં ઉગે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે ઘણી જગોએ વાવવામાં પણ આવે છે. તેથી સમુદ્રશોષની વેલ જેટલી હિંદુસ્થાનમાં પ્રખ્યાત હોય તેટલી વરધારાની હોઇ શકે નહિ. અને वृद्धदारक એ સંસ્કૃત નામ માત્ર સુરત કે કોકણમાંજ પ્રચલિત છે તેમ નથી. પણ એ નામ ઘણા જુના વખતથી હિંદુસ્થાનના મોહોટા ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું જણાય છે. કેમકે તે ચરક, માધવકર અને શાર્ઙ્ગધર જેવા જુના વૈદક ગ્રંથોમાં લખાયેલું છે. માટે વરધારો એ કેવળ આધુનિક પ્રાકૃત નામ હશે. અને તે वृद्धदारु ઉપરથી સુરત તરફ એકાદી વેલને લાગુ કરવામાં આવેલું હશે, એમ જણાય છે.

હવે બીજી બાબતપર સમુદ્રશોષ બહુધા આખા હિંદુસ્થાનમાં ઉગે છે. અને તેનું સંસ્કૃત નામ वृद्धदारु પણ આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રખ્યાત છે. જેથી वृद्धदारु અથવા वृद्धदारक એ સમુદ્રશોષ હોય એમ નીચેનાં વર્ણનપરથી જણાય છે.

"श्वेतकांडा पत्रशाखावल्लिरवाद्वृद्धदारुका ।
अंतःकोटरपुष्पी च श्वेतरोमभिः सुसंवृता ॥
[illegible] ॥ (रा. नि. प. ३४६)"

ઉપરનું વર્ણન સમુદ્રશોષની વેલને તાન મળતું આવે છે. માટે वृद्धदारु અને સમુદ્રશોષનો આ નીચે મુકાબલો કરવામાં આવે છે.

વૉટ સાહેબની ડીક્શનરીમાં કાળા દાણાની વિશેષ હકીકત લખી છે તે વાંચવા લાયક છે.

વર્ગ-(કનવોલ્વ્યુલેસી).

નંબર-૩૭૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. calycina.

દષ્ટાન્ત-H. IV. p. 201; N. p. 204.

૨-દેશીનામ-ધોળીકુદરડી (પો૦મુ૦).

૩-વર્ણન-ધોળીકુદરડીની વેલ ચોમાસે ઘણી ઉગી આવે છે. તે એની જાતની વેલ પેઠે વાડ, ઘાસ કે ઝાડપર ચડેલી હોય છે. એનાં પાન રાની કુદરડીને મળતાં તોપણ લાંબસેરાં હોય છે. ફૂલ ગુલાબી કે ધોળા રંગનાં નાહાનાં શ્રાવણ ભાદરવે આવે છે. એનું ફૂલ ગોળાઈ-સેનું ને મથાળે અણીવાળું હોય છે. એ વેલને તોડતાં તેમાંથી ધોળો દૂધ જેવો રસ નીકળે છે. એના વેલા-પર ધોળા કે ભૂરા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

મૂળ-૨ થી ૬ ઇંચ લાંબુ, સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું અને ફીકા ધોળા રંગનું હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોવાથી તે સછિદ્ર ને દૂધ જેવા રસથી ભરેલું દેખાય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-સુતળી જેવી જાડી હોય છે. એમાંથી ઘણી પાતળી શાખાઓ નીકળી આડી અવળી ફેલાઈ ઘાસ કે ઝાડવામાં વીંટળાયલી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર ગીચ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેનો આકાર સાધા-રણ રીતે રાની કુદરડીને મળતો હોય છે. તોપણ કોઈ-વાર એનાં પાન વચમાં વધારે સાંકળાં હોય છે. તે ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબાં ને ૨ થી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. ટેરવું અણીયનું અને દીટડી પાસે તેની કોરના બે વિભાગ થયેલા હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચે ફીકો. બન્ને સપાટી લીસી અથવા ખરસટ હોય છે. ઉપરની સપાટીપર બૃહદર્શક કાચથી જોતાં તેપર સફેદ સૂક્ષ્મ બિંદુઓની ભાત દેખાય છે. પાનની દીટડી ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર વાળની લાંબી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પાનને ચોળ-વાથી તે ચીકણું લાગે છે અને તેની વાસ મુળાને મળતી અને સ્વાદ ચીકણો ને ચીરપરો લાગે છે.

* પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી નીક-ળેલી હોય છે. તે પાનની દીટડી જેટલીજ ઘણુંકરી લાંબી હોય છે. અને તેના જેવી અથવા તેનાથી જરા જાડી હોય છે. તેનાપર વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. આ સળીપર ઘણુંકરી ૧ થી ૫ ફૂલ આવેલાં હોય છે. ફૂલની દીટડી ½ ઇંચ લાંબી હોય છે. પુષ્પપાત્રો ઝીણાં ને ½ ઇંચ લાંબાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તેમાં બહા-રનાં બે પોહોળાં ને અંદરનાં ૩ સાંકડાં હોય છે. તે ફૂલ ખરી ગયા પછી ફળની સાથે વધારે મ્હોટાં થતાં જાય છે. જે બહારનાં બે પત્રો વધારે પોહોળાં હોય છે, તેનાં તળીઆના બે છેડા વધારે બહાર નીકળતા હોય છે. અને અંદરનાં ત્રણમાંનું એક પત્ર બહારનાં બે પત્રોની સાથે વધારે પોહોળું ને મ્હોટું થાય છે. આ પત્રોની કોરપર સફેદ વાળની ઝાલર હોય છે. તે પાકતાં ને ઘેરા લીલા રંગનાં હોય છે. તેપર દીસાઈ પીળી ઉભી ૩ થી ૫ નસો હોય છે. ને તેની બાજુ-એવીજ નસોથી બનેલી સૂક્ષ્મ કમાન જેવી જાળીની ભાત હોય છે. આ પત્રોપર વખતે વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડી ૫ હોય છે. પુ૦બા૦ કોષથી બહાર નીકળતી હોય છે. તે જોડાઈ ગરણી જેવા આકારની બનેલી હોય છે. મથાળે તેને વ્યાસ આસરે ૧ ઇંચનો હોય છે. તેના પાંચ છેડા જરા અણીયના હોય છે. અને તેના વચલા ભાગ સફેદ કરચલી વળેલા હોય છે. પાંખડીપર વખતે ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે.

પુંકેસરો-૫ ધોળા રંગનાં હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય અર્થાત્ પેટા-ળનો ભાગ બહાર નીકળતો, લીસો ને ચળકતો હોય છે. નલિકા પુંકેસર જેટલી લાંબી હોય છે. તેને મથાળે બે સફેદ દડી જેવાં મુખ હોય છે.

ફળ-કાચું હોય છે ત્યારે ધોળાશ લેતા રંગનું હોય છે ને પાકે છે ત્યારે ભૂરા રંગનું થઈ જાય છે. તે ગોળાઈ સેનું ને તેને મથાળે ઝીણી અણી હોય છે. તેની સપાટીપર ઉભી નસો આવેલી હોય છે. ફળનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં ચાર પડ અને ચાર બીજ દેખાય છે. ફળ લીસું ને લગભગ ½ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે.

બીજ-½ થી ¾ ઇંચ લાંબાં હોય છે. તે એક બાજુ ઢળેલાં ને બીજી બાજુ તેનાં પાસાં દબાયલાં ને ખૂ-ણાવાળાં હોય છે. તે ચળકતાં ને ભૂરી રૂંવાળવાળાં હોય છે. તેની કોરપર સફેદ લાંબા બારીક વાળની હાર હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વિસ્દર અને શોધક.

૬-ઉપયોગ-મૂળ પાણીમાં વાટીને વીંછી અને બીજા ઝેરી માંખીઓના ડંસપર ચોપડાય છે. પાનની લેપી ગઠ્ઠુમડાં અને વાળાના મોઢાપર બાંધે છે. કોમળ શાખાઓ, ફૂલ અને ફળને વાટી, તેમાં ઉકાળી, ગાળી લઈ તે તેલ ખરજવાં અગર ચાંમડીનાં રોગપર ચોપડાય છે.

૭-સ્થાન:-આફ્રિકાનાં જંગલમાં ટીપકાંને કાંઠે. ગોવાનાં જંગલમાં સાન્તાક્રુઝને કાંઠે, અને સાતપુડી વગેરે પ.મેની નદીઓમાં ભરૂ એવી આ પીળી કુરડી ઘણાખરી ઉગે છે. એ પશ્ચિમ હિમાલય અને દક્ષિણમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-ગોળ મુખવાળાં ફૂલને કોઈના ઝેળી કુરડી કહે છે. આ વેલનાં ફૂલ પલુંકરી રંગે પીળાં હોય છે, માટે એને પીળી કુરડી કહે છે.

વર્ગ-(કનવોલ્વ્યુલેસી).

નંબર ૩૮૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. pentaphylla.

ર્પાન-H. IV. p. ૨૦૨; N. p. ૨૦૨;

૨-દેશીનામ-પાંચ પાનની કુરડી (ગો૦) ભૌવરી (મ૦).

૩-વર્ણન-પાંચ પાનની કુરડીના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તેની ચીતરેલ શાખા દેખાય છે. જો વાડ કે ઝાડની ઓથ મળે તો તેના વેલા ઉંચા ચઢી જાય છે. તે ૧૦ થી ૧૨ કે ૨૦ ફીટ લાંબા હોય છે. તેનાપર પીળાશસેતા લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે. અને એને શેમળાની પેઠે પાંચ નખ્ખાનાં પાન એક ડીટડીને મથાળે બેઠાં આવે છે. ફૂલ સફેદ ચોમાસુ આસરે આવે છે. ફૂલ એની જાત પ્રમાણે ગોળાકારનું ને અણીદાર હોય છે. તેનાં પાંચ પાન અને તેના પુ૦ બા૦ કોરપર આવેલી ભેરની શીશપર રૂંછાળ હોય છે તેની રૂંછાળથી તરત ઓળખાઈ આવે છે.

મૂળ-સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું હોય છે. તે જમીન પ્રમાણે થોડું ઉંડું ગયેલું હોય છે. તેમાંથી બીજાં ઝીણાં ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તે કોઈકોઈવાર ૪ થી ૬ ફીટ લાંબા જમીનમાં પથરાયલા હોય છે. મૂળની છાલ પાતળી અને ફીકા ભૂરા રંગની હોય છે. તેની અંદર મૂળનું લાકડું ધોળા રંગનું મજબૂત રેસાવાળું હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે સ્પષ્ટ રીતે છિદ્રોવાળું દેખાય છે. તેની અન્તરછાલ પાસેથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે. જે થોડીવારમાં ચીકણો થઈ જોવાઈ જાય છે. એની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મળચટો ને ચીરપરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-મૂળ જેવી જાડી હોય છે. તેનો રંગ પલુંકરી ભૂરાશસેતો રાતો હોય છે. ને તેપર વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે, કોમળ શાખાઓનો રંગ વખતે પીળાશસેનો રાતો હોય છે. ને તેનાપર લાંબા ઉભા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. આ વાળ પલુંકરી સૂક્ષ્મ બિંદુ જેવી ગ્રંથીપરથી નીકળેલા હોય છે. ડાંડી કે શાખાઓને જખમી કરતાં તેમાંથી પણ થોડો દૂધ જેવો ચીકણો રસ નીકળે છે. શાખાઓ અંદરથી પોલી ને પોકળ હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની ડીટડી ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબી અને મથાળેથી સહેજ મરડાયલી હોય છે. તેનો રંગ પણ શાખા જેવો પીળો અથવા પીળાશસેનો રાતો હોય છે. ને તેનાપર લાંબા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. આ ડીટડીને છેડે પાંચદલ આવેલાં હોય છે. તે ૧½ થી ૩ ઇંચ લાંબાં ને ½ થી ૧½ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે બહુધા બન્ને છેડે સાંકડાં હોય છે. ને મધ્યથી ઉપર પહોળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે પેરો લીલો ને નીચેનીનો સહેજ ફીકો હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર આછા વાળની રૂંછાળ હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે પણાં ચીકણાં લાગે છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મળચટો ને ચીગણો હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે પાનની ડીટડી જેવી જાડી કે વખતે તેથી સહેજ પાતળી હોય છે. તે તેટલીજ પલુંકરી લાંબી હોય છે. ને તેપર પુષ્કળ વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. આ સળીને મથાળે ૧ થી ૩ કે વખતે તેથી વધારે ફૂલ આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી સળી કરતાં જાડી હોય છે તે તળિયે પાતળી ને ઉપર જતાં વિશેષ જાડી ને ચપટીસની હોય છે. તે ૧ થી ૧½ કે વખતે ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર ગીચોગીચ લાંબા ભૂરા વાળની રૂંવારી આવેલી હોય છે. સળીને ડીટડીના સંગમપર સૂક્ષ્મ બે પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. જે ગીચવાળથી ભરાયલાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તેમાંનાં બહારનાં પત્રો મ્હોટાં અને વાળની રૂંછાળથી ભરાયલાં હોય છે. ફૂલ પાકતી વખતે તે ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચ પહોળાં થઈ જાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડી ૫ હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી, તળિયે ઓસાસ્ને નળી જેવી ને મથાળે પહોળી ગરણીનાં મુખના આકારની ચળેલી હોય છે.

પુંકેસરો-૫ લીસાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. નલિકામુખ ૨ ગોળ દડી જેવાં હોય છે.

ફળ-તળિયે પોહોળું, ઉપર સાંકડુંથતું ને અણીદાર હોય છે. તે લીસું હોય છે. તેનો રંગ ફીકાશસેતો ભૂરો હોય છે. તે ½ ઇંચ લાંબું. ને લગભગ તેટલુંજ પોહોળું હોય છે. તે સુકાઈ જાય છે ત્યારે તેનાં ચાર પડ જૂદાં પડી જાય છે. ને તેની અંદરનું પડ જે કાળાશસેનુ ભૂરા રંગનું પાતળું હોય છે તેની બાજુએ છિદ્ર થઈ

બીજ તે રસ્તે નીકળી જાય છે, તેમાં ૩ થી ૪ બીજ હોય છે.

બીજ—પીળા રંગનાં હોય છે. તે લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તે લગભગ ⅔ ઇંચ જેટલાં લાંબાં ને લગભગ ૧½ લાઇન જેટલાં પોહોળાં હોય છે. તેને એક છેડે સફેદ ચાંડલો હોય છે. અને બીજો છેડો ઘણુંકરી અંદર બેસતો હોય છે. તેની એક બાજુ ઢાળવાળી ને બીજી બે દબાયલાં પાસાં અને ત્રણ ધારવાળી હોય છે. બીજ કઠણ હોય છે. તે તોડતાં તેમાંથી રવાદાર ચળકતો ભૂરા-રંગનો મગજ નીકળે છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—મૂળ પાન અને બીજ.

૫—ગુણદોષ—વિષહર અને શોથઘ્ન.

૬—ઉપયોગ—એનાં પાન અને મૂળનો ઉપયોગ નંબર. ૩૭૯ પ્રમાણે છે.

૭—સ્થાનક—પોરબંદરના રાણાવાડી બાગ અને બીજી વાડીઓની વાડમાં, દરિયા જંગલ માહિલા ગાંસીઆ-તળાવપરની ગીર બાવળની ઝાડીમાં, બાખીઆ ડુંગરની પાસેની અધારી ઝરને કાંઠે, તેમજ કરવલનેસ પાસે થાપુરા વોકળાને કાંઠે ચોમાસે એના વેલા ઉગે છે.

એ હિં॰ના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮—વિશેષવિવેચન—એના વેલામાં પાંચ નાહાનાં પાન મળીને એક પાન થાય છે. માટે એને પાંચ પાનની કુરડી કહે છે.

વર્ગ—(કનવોલ્વ્યુલેસી)

નંબર ૩૮૧.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—I. pes-tigridis.

સ્થાન—H. IV. p. 204; N. p. 203. Watt. IV. p. 483.

૨—દેશીનામ—વાઘપાદી, વાઘપાદીની વેલ. (પો॰સુ॰); લાગુલકના (હિં॰).

૩—વર્ણન—વાઘપાદીના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે ૪ થી ૧૦ ફીટ લાંબા વધે છે. તેનાપર ભૂરા કે ધોળા વાળની લાંબી રૂંછાળ હોય છે. તેને તોડતાં તેમાંથી દૂધાળસનો રસ નીકળે છે. તેના વેલા ઘણું-કરી જમીનપર કે ઘાસમાં ફેલાયલા હોય છે, અને કોઇ [illegible]ની ઓથ મળે તો તેપર ચડેલા હોય છે. [illegible] અને શાખાઓનો રંગ પીળાશપડતો લીલો છે, કેટલીકવાર જાંબુડી ઝાંખાસનો પણ હોય છે. [illegible] પેનસિલ જેવી. અને શાખાઓ મુળગીથી સ્લેટ-પેન જેવી જાડી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓમાંથી નીકળેલા લાંબા ખરસટ વાળની રૂંછાળ હોય છે, જેથી શાખાઓપર આંગળી ફેરવતાં તે ખરસટ લાગે છે. પત્ર આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ૧ થી ૫ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તે હાથની હથેલીનાં આંગળાંની પેઠે ઉંડાં વિભાગિત થએલાં હોય છે, તેના વિભાગો ૫ થી ૯ હોય છે, તે તળીએ થોડા સાંકડા, વચમાં પોહોળા અને છેવટાં તરફ સાંકડાથતાં અણીઆળા હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ પીળાશપડતો લીલો કે ઘેરો લીલો હોય છે, અને નીચેનીનો ઘણો ફીકો બલ્કે ધોળાશવાળો હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર ખરસટ લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે. પાનની ડીટડી ૧ થી ૫ ઇંચ લાંબી અને શાખા જેવી કે વધારે તેથી પણ જરા જાડી હોય છે, તેની ઉપરની બાજુ સપાટ ઉંડી નીક હોય છે. ડીટડીનો રંગ શાખા જેવો અને તેપર ધોળા વાળની લાંબી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનાર સળી પત્રકક્ષમાંથી નીકળેલી હોય છે, તે ૧ થી [illegible] ઇંચ અથવા પાનની ડીટડી જેટલી લાંબી અને ઘણુંકરી તેની જ જાડી થાય છે. તેપર પણ ધોળા વાળની લાંબી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. એ સળીને મથાળે વખતે ૧ થી ૩ કે ઘણુંકરી ઘણાં ફૂલો એક ગુચ્છની પેઠે આવેલાં હોય છે. તેમાં બહારનાં પુષ્પપત્રો ૧ ઇંચ લાંબાં ને ૩ લાઇનથી વધારે ⅓ ઇંચ પોહોળાં હોય છે તે તળિયે પીળાશભર્યા રંગનાં ને ૩ નસોવાળાં હોય છે. તે ઉપર તે ઘેરા લીલા રંગનાં હોય છે. અંદરનાં પુષ્પપત્રો એથી ટુંકાં હોય છે. આ બધાં પુષ્પપત્રોપર ઘણું-કરી લાંબા જરા સુંવાળા વાળની રૂંછાળ હોય છે. પુષ્પ ધોળાં કે ગુલાબી રંગનાં મધ્યમ કદનાં હોય છે. પુ॰ બા॰ કોશનાં પત્રો ૫ હોય છે. તે એકબીજાથી જરા લાંબાં ટુંકાં હોય છે. પત્રો ⅓ થી ⅔ ઇંચ લાંબાં હોય છે. તે સાંકડાંપના મથાળે અણીઆળાં હોય છે, તેપર બન્ને બાજુ રૂંછાળ હોય છે. પુષ્પાભ્યન્તરકોશની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે તેની જાત પ્રમાણે ભૂંગળીની હોય છે. તેને મથાળે તેનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ ઇંચનો હોય છે, પણ કોરપર તેમાં પાંચ ઉંડી ખાંચ આવેલી હોય છે. પુંકેસરો પણ તેની જાત પ્રમાણે ૫ હોય છે. બીજાશય ૧ હોય છે. ફળ ગોળાકારનું મથાળે સાંકડુંથતું અણી-આળું હોય છે. તે પાકે છે ત્યારે ફીકા તપખીરીઆ રંગનું થઈ જાય છે, તે બે પડવાળું હોય છે, તેનાં દરેક પડમાં બબ્બે બીજ હોય છે. બીજ લીસાં કે તેપર મખમલી સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

૪—ઉપયોગી અંગ—મૂળ અને બીજ.

૫—ગુણદોષ—શોથઘ્ન અને રેચક.

૬—ઉપયોગ—મૂળ પાણીમાં ઘસીને સર્પદંશ અને સોજાના ભાગપર ચોપડાય છે. બીજ રેચક કહેવાય છે.

૭—સ્થાનક—બરડા ડુંગરપર ચોમાસે ઘાસ ભેગી

અને પોરબંદર તથા આસપાસની કાદીવાળી જમી-
માં ઉગે છે.

એ ઘણુંકરી આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એનો પાન વાઘ કે દીપડાના
ંજાના આકારનાં થાય છે માટે એને વાઘપાદી કહે છે.

વર્ગ-(કનવોલ્વ્યુલેસી).

નંબર ૩૮૨

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. pes-tigridis var. hepa-
ticifolia.

દૃષ્ટાંત-H. IV. p. 204; N. p. 203; Watt
V. p. 488.

૨-દેશીનામ-રૂંછાળા ગરીઆની વેલ (પો૦ + ગુ૦).

૩-વર્ણન-આ વેલ પણ ચોમાસે ઘણી ઉગે છે. તે વાઘપાદી જેટલી લાંબી થતી નથી, તેમ તેનાપર ઘણી લાંબી ખરસટ વાળની રૂંછાળ પણ હોતી નથી, તો કે થોડી રૂંછાળ હોય છે ખરી. પાન બહુધા ૩ ખૂણીઆ-વાળાં હોય છે, તેમાં વચલો ખૂણીઓ બીજા એથી લાંબો અને ટેરવે લાંબી અણીવાળો હોય છે. ફૂલની સળી ટુંકી અને તેપર થોડાં ફૂલો હોય છે. ફૂલનો રંગ ને નાહદ વાઘપાદીનાં ફૂલ જેવાં હોય છે. પણ ફૂલની પાંખડી અને ફૂલ ઉપર લાંબા પીળા વાળની વિશેષ રૂંછાળ હોય છે. બીજ કાળા રંગનાં ને તેપર બુરાસસેના પીળા લાંબા વાળની રૂંછાળ અને તપખીરીઆ રંગનો ચાંદલો હોય છે. આ ઉપરથી જ એને રૂંછાળો ગરીઓ કહેતા હશે. એનાં પાન વાટીને સોજા કે ગડગુમડ઼ાં ઉપર બાંધે છે.

વર્ગ-(કનવોલ્વ્યુલેસી).

નંબર ૩૮૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. pes-tigridis-var capitellata.

H. IV. p. 204; N. p. 203; Watt
IV p. 488.

૨-દેશીનામ-આગ.ઉશરીઓ (પો૦): આ વેલમાં બીજો કંઇ ફરક નથી પણ પાન હાથપૂનિનાં બહુધા અખંડ કેરવાળાં ને લાંબાં હોય છે. એવા વેલા થોડા જોવામાં આવે છે.

વર્ગ-(કનવોલ્વ્યુલેસી).

નંબર-૩૮૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. eriocarpa.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 204; N. p. 203;
Watt. IV. p. 485.

૨-દેશીનામ-બોડી કુદરડી (પો૦+ગુ૦); માંવર (હિં૦)

૩-વર્ણન-બોડી કુદરડીની વેલ ચોમાસે ઘણી ઉગી આવે છે. તે ૨ થી ૪ કે વખતે ૬ એક ફીટ લાંબી થાય છે. એ આખી વેલપર ધોળા ખરસટ વાળની રૂંછાળ હોય છે. પાન લાંબાં, ફૂલ ધોળાં કે ગુલાબી રંગનાં નાહાનાં, અને ફળ ગોળાઇ લેતાં અણીવાળાં હોય છે. આ વેલને જખમી કરતાં તેમાંથી ફીકા ધોળા રંગનો થોડો રસ નીકળે છે.

મૂળ-સુનગીથી પેનસીલ જેવું જાડું, ધોળા રંગનું ને જમીનમાં ઉંડુ બેઠેલું હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-મૂળને મથાળેથી ઘણુંકરી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે બહુધા એક તરફ વળેલી હોય છે. આ શાખાઓ સુનગી જેવી પાતળી ને ફીકા લીલા રંગની કે જાંબુડી છાયાસેની હોય છે. તેપર થોડા ખરસટ વાળની રૂંછાળ હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧½ થી ૨½ ઇંચ લાંબાં ને ½ થી ૧ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પણ કોઇ-વાર તે વધારે જબર વેલમાં ૪ ઇંચ લાંબાં અને ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો, ને નીચેનીનો ઘણુંજ ફીકો બધો ધોળાસસેનો હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ખરસટ હોય છે. ને તેપર ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. પાન લમગોળ, તળિયે હૃદયાકૃતિનાં, વચમાં લાંબાં, ટેરવે સાંકડાંથતાં લાંબી અણીવાળાં હોય છે. પાનની દીટડી વેલની દાંડી જેવી જાડી હોય છે. તેપર ઉપરની બાજુ નીક હોય છે. તે ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. દીટડી પાસે પાનના બે છેડા કાનની બુટ જેવા જરા ગોળાઇ લેતા બહાર નીકળેલા હોય છે. પાનને ચાખતાં તે ઘણાં ચીકણાં લાગે છે, વાસ ઉમ અને સ્વાદ ચીકણો ને ચીરપરો લાગે છે.

ફૂલ-પત્રોત્કુમાંથી ૫-૭ ફૂલની ગુચ્છી ટુંકી સળી-પર નીકળેલી હોય છે. કેટલંપર એક જ ફૂલ પત્રોત્કુમાં આવેલું હોય છે. પુષ્પપત્રો ૨ સાંકડાં ને ફૂલથી લાંબાં હોય છે, તેપર ખરસટ ધોળા વાળ વિશેષ આવેલા હોય છે. ને ½ ઇંચ લાંબાં હોય છે. ફૂલને દીટડી હોતી નથી.

પુષ્પઆચ્છાદકોશ-નાં પત્રો ૫ હોય છે, તે પુષ્પપત્રોથી ટુકાં હોય છે. બહારનાં બે પત્રો તળિયે ઘણાં પોહોળાં ને અણીએ સાંકડાંથતાં હોય છે. અંદરનાં ત્રણ પત્રો પણ તેવાંજ હોય છે. તોપણ તે બહારનાં બે પત્રો કરતાં જરા સાંકડાં ને ટુંકાં હોય છે. આ પાંચે પત્રોનો તળિયેનો પોહોળો ભાગ આછો લીલો ને ફિક્કા રંગનો

હોય છે. ને ઉપરનો ભાગ લીસો ને ખરસટ રૂંછાળવાળો હોય છે. પત્રોના છેડા પછવાડે વળેલા હોય છે. ને પત્રો ૩ લાઇન લાંબાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-પાંખડી ૫ સફેદ કે ગુલાબી રંગની હોય છે. તે જોડાઇને ગરણી જેવી થયેલી હોય છે, તેની નળી ૨ થી ૨½ લાઇન લાંબી અને તેના મુખપરનો તેનો વિસ્તૃત ભાગ પણ તેટલો જ હોય છે. પાંખડીની પડીપર ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે.

પુંકેસરો-૫ હોય છે, તેમાં ૨ લાંબાં ને ૩ ટુંકાં હોય છે. તે ફૂલની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે. તંતુ ધોળા, પરાગકોષની કોર ગુલાબી અને પરાગરજ ધોળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, તેનો પેટાળ (ગર્ભાશય) બહાર નીકળેલો ને તે ધોળી, ચળકતી, લાંબી, ઉભી રૂંછાળથી ઢંકાયલો હોય છે. નલિકા ધોળા રંગની, લીસી, ચળકતી ને દોરા જેવી પાતળી હોય છે. નલિકામુખ દણાદાર ધોળા રંગનું ગોળ દડી જેવું હોય છે.

ફલ-પુ૦ બા૦ કોષથી ટુંકું હોય છે. ફૂલમાં પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો તળિયે જરા સાંકડાં થઈ ગયેલાં હોય છે. અને ફૂલમાં જે તેના છેડા પાછળ વળતા હોય છે, તે ફલપર પાછા આગળ નમેલા હોય છે. ફલ ૧ થી ૧½ લાઇન વ્યાસનું ને તેટલુંજ લાંબુ હોય છે. તે ગોળ અને મરીના મ્હોટા દાણા જેવડું હોય છે, તેને મથાળે જાડી પડધીવાળી સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. કાચું ફલ ધોળાસ લીના રંગનું અને પાકે છે ત્યારે ભૂરા રંગનું થઇ જાય છે. ફલનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં ચાર ખંડ અને દરેક ખંડમાં એકેકુ બીજ દેખાય છે.

બીજ-ભૂરા રંગનાં હોય છે. તે ¾ થી ૧½ લાઇન લાંબાં અને ½ લાઇનથી ¾ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે તેની જાત પ્રમાણે એક બાજુ ઢાળવાળાં ને બીજી બાજુ દબાયલાં પાસાંવાળાં ને ત્રણ ધારવાળાં હોય છે. તેનો એક છેડો જરા સાંકડો થતો અને બીજે સૂક્ષ્મ ઉંડો ચાંડલો (pit) હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-શીતલ.

૬-ઉપયોગ-એનું મૂળ અને પાન પાણીમાં વાટી ... સોજાપર ચોપડાય છે. એના આખા વેલાને ઉકાળીને પાણી નીતારી વેલા કપડામાં નાંખી ... સંધિવાના સોજાપર મુકવામાં આવે છે. દુકા... ... મરીભ લોકો એનાં પાન અને ડાંડીનું ... કરી ખાય છે.

૭-સ્થાનક-ખેતર અને વાડીઓના પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, તેમજ ખેતર વાડીના ખોલ સાથે, અને ખરડા ડુંગરમાં ચરીઆણ ઘાસ ભેગી ભોડી કુદરડી ઉગેલી જોવામાં આવે છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય [illegible]

૮-વિશેષવિવેચન-એનાં ફૂલ ડીટડી વગરનાં હોય છે, માટે એને ભોડીકુદરડી કહે છે.

વર્ગ-(કનવોલવ્યુલેસી).

નંબર. ૩૮૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. tridentata.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 205; N. p. 204.

૨-દેશીનામ-ભીંતગરીઓ (પો૦).

૩-વર્ણન-ભીંતગરીઆના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. પણ કોઈ કોઈ જગોએ તે ઉન્હાળે પણ જોવામાં આવે છે. તે ૧ થી ૩ એક ફીટ લાંબા હોય છે. તેની શાખાઓ ભીંતપર કે જમીનપર પથરાયલી હોય છે. તે વેલા જેવી દેખાય છે.

મૂળ-ઘણીવાર વેના છોડવાના પ્રમાણમાં જાડું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ક્વચિતજ હોય છે. પણ ઘણુંકરીને મૂળને મથાળેથી ઝીણી સૂતળી જેવી ઘણી શાખાઓ નીકળી જમીનપર એક તરફ કે ચૌ તરફ ફેલાયલી હોય છે. તે લીસી ને ચળકતી હોય છે. અને તેના પર હળી હાંસો આવેલી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ½ થી ¾ ઇંચ લાંબાં અને ૨ થી ૩ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેની ડીટડી સૂક્ષ્મ હોય છે. તે બહુધા ભરડાયલી હોય છે. ડીટડી પાસે પાનની કોરના છેડા બહાર નીકળતા ને દાંતાળા હોય છે અને મથાળે ૧ કે ૩ થી ૪ દાંતા હોય છે. મથાળું બુઠું અથવા જરા અંદર બેસતું હોય છે. પાન તેની ડીટડી પાસેના છેડા ઉપર જરા સાંકડાં અને મથાળે પોહોળાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે.

ફૈલ-પુષ્પધારણ કરનારી સળી દોરા જેવી પાતળી હોય છે. તે પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે પાન જેવડી અથવા તેથી જરા લાંબી હોય છે. તેનાપર ૧ થી ૩ ફૂલો આવેલાં હોય છે. પણ ઘણા નમુનામાં એકજ ફૂલ જોવામાં આવેલ છે. ફૂલની ડીટડી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી કરતાં જાડી હોય છે. અને તેનાપર હળી હાંસો આવેલી હોય છે, તેને તળીએ બે સૂક્ષ્મ પુષ્પ પત્રો હોય છે. ફૂલ નાહાનાં પીળા રંગનાં હોય છે, તેનું જાંબુડો ચાંડલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષનાં-પત્રો ૫ પોહોળાં અને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણીવાળાં હોય છે. અને ફૂલના બીજા વિભાગો તેની જાત પ્રમાણે હોય છે.

ફૂલ-ગોળાકાર લેતું, લીસું ને ચળકતું હોય છે, તે પીંક તપખીરીઆ રંગનું અને તેનાપર પેરૂ રંગની જાળી જેવી

સો દેખાતી હોય છે. તે ½ ઇંચ આશરે હોય છે. ફલ રીયા જેવાં હોય છે. તેની છાલ ઘણી પાતળી હોવાથી સુકાતાંની તરફથી અનિયમિત રીતે ફાટી બીજ બહાર આવે છે. ફલમાં ૨ ખંડ, અને ૨ થી ૪ બીજ હોય છે.

બીજ-ઘેરા ભુરા કે કાળાસલેતા રંગનાં હોય છે, ½ ઇંચ લાંબાં ને ⅓ પોહોળાં હોય છે. તેની કાળી બાજુપર વચ્ચોવચ અર્ધચંદ્રાકાર ઘણી બહાર નીકળતી ભુરી ધાર આવેલી હોય છે. બીજ ઘણાં સુખ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-રોધક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક અને રેચક.

૬-ઉપયોગ-બીનસરીઆનાં મૂળ અને બીજ સધિવા અને સોહીવિકારનાં દરદોપર અપાતા ક્વાથમાં અને રેચમાં અપાતી દવા સાથે વપરાય છે. એનાં પાન વાટીને ગડગુમડાં ઉપર મેલાય છે. એનો આખો છોડવો વાટી તેને તેલમાં કડકાવી તેલ ગાળી લઈ, નહિ રુઝાતાં ગુમડાંઓ અને ચાંદાં ઉપર લગાડવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-એના છોડવા ઘણુંકરી જુની દીવાલ, ખડની રાંગ, અને કાદીવાળી જમીનપર ઉગે છે. દાખલા તે ખંભાત તળાવની નવી પાળપર વિશેષ ઉગતા જોવામાં આવે છે.

એ દક્ષિણ અને ઉદાનામપુર તરફ પણ થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એના છોડવા વિશેષકરી ભીંતપર ઉગે છે માટે એને ભીંતગરીઆ કહે છે.

વર્ગ-(કનવોલ્વ્યુલેસી).

નંબર. ૩૮૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I reniformis.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 206; N. p. 205; Watt. IV. p. 491; ૧. નિ. પા. ૧૦૭.

૨-દેશીનામ-ઉંદરકાની, ઉંદરી, ઉંદરી (પંજાબ); ઉંદીરચની (મ૦); ચુહકાની (હિં૦); કાનુચની, મુષરી (સં૦).

૩-વર્ણન-ઉંદરકાનીના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તેમ તે ઘણી જગાએ બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે. તે ૧ થી ૨ કે વખતે ૩-૪ ફીટ લાંબા વધેલા હોય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. તે કોઇવાર એક તરફ વધેલી અથવા ચોતરફ ફેલાઇ એના વેલા છાતીમાં જેવા દેખાતા હોય છે. એના વેલાને ઘણુંકરી ગાંઠે ગાંઠે મૂળ ફુટી જમીનમાં ઉતરતાં જાય છે, અને ઉપરની બાજુ તેમાંથી શાખાઓ ને પાન નીકળતાં જાય છે, ને એવી રીતે તેની શાખાઓ આગળ વધતી જાય છે. પાન નડદાનાં, ઉંદરના કાન જેવાં, મથાળે કમાનાકાર ગોળાઈલેનાં હોય છે. ફુલ સુક્ષ્મ પીળા રંગનાં, અને ફલ તેની જાત પ્રમાણે ગોળાઈલેનાં અણીદાર હોય છે.

મૂળ-એનું ખીલાભૂળ લાંબું ને પાતળું હોય છે. તેમાંથી બારીક રેસા જેવા ઘણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તે બહારથી ભુરા ને અંદરથી સફેદ રંગનું હોય છે વાસ સુગન્ધિત અને સ્વાદ ચીકાશલેનો જરા કડવો હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-દાંડી સુતળી જેવી અને શાખાઓ ઝીણા તાર જેવી હોય છે. તે પીળાસલેના લીલા અથવા ભુરાસલેના રાતા રંગની હોય છે. તેનાપર ઘણુંકરી સફેદ લાંબા વાળની રૂંવાટ હોય છે

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ½ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને તેટલાંજ કે વખતે જરા વધારે પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. કોઇવાર પાનપર જાંબુડી છાયા પણ હોય છે. ડીટડી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી અને સફેદ રૂંવાટવાળી હોય છે. પાનની કોર ડીટડી પાસે ખાંચવાળી અને મથાળે ગોળાઈલેની અથવા અંદર બેસતી ખાંચવાળી હોય છે. તેની કોરપર વખતે કરકરી હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે ઘણાં ચીકણાં લાગે છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકણો ને તીરખરો હોય છે.

ફુલ-પત્રોખૂણામાંથી વગર સળીએ, અથવા ઘણીજ ટુંકી ને જરા જાડી સળીપર ૨ થી ૫ એક ફુલ આવેલાં હોય છે. તેના પુષ્પપત્રો બહુ સુક્ષ્મ હોય છે. ફુલ ½ થી ⅓ ઇંચ લાંબાં ને ઘટાકાર હોય છે. તે ઘણુંકરીને મધ્યાને ઉઘડે છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-ના પત્રો ઘણાં સુક્ષ્મ ૫ હોય છે. તેમાં ૨ બહારનાં લગભગ, અણીઆળાં ને ટુંકાં હોય છે. અને અંદરનાં ૩ બે છેડાવાળાં ને તેની કોરપર લાંબી રૂંવાટ હોય છે ફલમાં તે વિશેષ પોહોળાં થઇ જાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે એકઠ્ઠને ઘટાકાર બનેલી હોય છે. તે મથાળે બહુધા ત્રિભાજિત હોય છે.

પુંકેસરો-૫, તે તેની જાત પ્રમાણે ફુલમાં આવેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે.

ફલ-ગોળાઈલેનાં ચણાના દાણા જેવડાં થાય છે. તે લીસાં અથવા આછી રૂંવાટીવાળાં હોય છે. તેને મથાળે જાડી પડઘીવાળી સુક્ષ્મ અણી હોય છે. ફલપર ૪-હાંસો સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. તે કાચાં હોય છે ત્યારે ભુરાશલેના લીલા અથવા બદામી રંગનાં હોય છે. ને પાકે છે ત્યારે ઘેરા ભુરા રંગનાં થઇ જાય છે. તેનો આકાર

કાપ કરી જોતાં તેમાં ૨ ખંડ અને એ દરેક ખંડમાં એકેકું બીજ દેખાય છે.

બીજ-એક બાજુ બહાર નીકળતાં ને બીજી બાજુ દબાતાં હોય છે. તે સીસાં રંગના કે કાળા ભૂરા રંગનાં હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓની બાનક હોય છે તે લગભગ ૧ લાઇન કે તેથી સહેજ લાંબાં હોય છે.

૪-ઉપયોગાંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વિરશુદ્ધકારી પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, શોધક, વિષહર અને શોથઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-ઉંદરકાનીના વેલાનો ઉકાળો ઉંદર કરડ્યો હોય તેને પીવરાવવામાં આવે છે. ઉંદરના કરડને એના ઉકાળાથી ધોવામાં આવે છે એનાં પાનનો સ્વરસ સાકર સાથે પ્રમેહવાળાને અપાય છે. સંધિવાપર રાસ્નાદિ કવાથ સાથે ગાધી લોકો ઉંદરકાનીનો પાલો ઘણીવાર આપે છે. ઉંદરકાની, સરોડી અને મરીનો કાઢો તાવ પછીની અશક્તિ ઉપર અપાય છે. વિસ્ફોટક ઉપર ઉંદરકાનીનો કવાથ ઘણો ફાયદો કરે છે. પેશાબ બંધ થયો હોય તો ઉકાળો અથવા સ્વરસ પવાય છે. તેમજ તેનાં પાનને વાટી તેનો પેડુપર લેપ કરવામાં આવે છે. ગુડદાં અને ફુકશુના દરદોમાં એનાં પાનનો સ્વરસ ગળોના સ્વરસની સાથે પીવા અપાય છે. રતવા ઉપર ઉંદરકાનીનાં પાન વાટીને ચોપડવામાં આવે છે. ઉંદરકાનીના પાન અને ડુંગળી સમભાગે વાટી તેમાં જરા સિંદૂર નાખી તેની લેપડી મરકીની ગાંઠપર ઘણાં લોકો બાંધે છે ઉંદરકાનીનો પાલો સાધારણ રીતે ગડગુમડઓ ઉપર પોટીસ તરીકે બંધાય છે. ઉંદરકાનીના પાલાના ઉકાળાની બાફ તાવ અને વાતરક્તવાળાને લેવરાવાય છે. ઉંદરકાનીના પાનનો રસ ભાંગરાના રસની સાથે મેળવી પિનસરોગમાં નાસાવિરેચન તરીકે અપાય છે. દુકાળ વખતે ઉંદરકાનીનું ગરીબ લોકો શાક કરીને ખાય છે. સર્પદંશ ઉપર પણ ઉંદરકાનીનો રસ પીવરાવાય છે. તેમ દંશપર ચોપડાય પણ છે. કાનના દુખાવાપર ઉંદરકાનીનો રસ જરા ગરમ કરી મીઠાં તેલસાથે મેળવી તેનું ટીપું કાનમાં નાખવામાં આવે છે. માથાના સખ્ત દુખાવાપર ઉંદરકાનીનો પાલો માથે બંધાય છે. ઘેલછા ઉપર અપાતા કવાથમાં ઉંદરકાનીનો પાલો વિશેષ કરી વાપરવામાં આવે છે. ઉંદરકાનીનાં સુકાં પાન અને મરીની કેટલાક લોકો ચા પીએ છે.

ઉંદરકાનીના રસની માત્રા ૧ થી ૨ તોલા જેટલી છે.

"ઉંદરકાનીના પાલાને ઉકાળી નાહવાનાં લોકોને ઉકરાના પેટના રોગ, દમ, ખાંસી મટી જાય ...ારે કડવી ને તૂરી હોય છે. ટાઢી છે, મૂત્રવિકાર, ...મ, યોનિના રોગ, શૂળ, તાવ, પ્રમેહ, આફરો, ...નીના રોગ, વિષ, પાન્ડુ, ભગંદર, કોઢ એ સર્વ રોગને મટાડે છે." (વૈ. રૂ.)

"ઉંદરકાનીનો ગોધક ગુણ ઘણો ગરમ છે. તેના પાંદડાનો સ્વરસ પીવાથી વિકાર પામેલું લોહી સુધરે ને ખાસ પિત્તની વૃત્તિ હોય તો તે ઉપર ઘણું કામ કરે છે. વાતરક્ત તથા ઉંદરવાની બળતરા ઉંદરકાનીનો રસ પીવાથી શાન્ત થાય છે. ઉંદરવા તેમજ એવા બીજા રોગપર તેની અસર થવા માટે ઘણાં એટલા જખમ સુધી તેનો ઉપયોગ જારી રાખવો જરૂર છે." (ડા. ગી. ઓ.)

"ઉંદરકાની તીખી, કડવી તથા રેચક છે. સોજાપર ઉંદરકાનીનું ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ પાણીમાં મેળવી ચોપડવામાં આવે છે. સર્પવિષપર ૧ થી ૨ તોલા ઉંદરકાનીનો રસ પીવરાવવામાં આવે છે. માથાના રોગપર ઉંદરકાનીનું શરબત કરી પીવામાં આવે છે." (વૈ. શા. મ. ઓ.)

૭-સ્થાનક રસ્તાઓની બાજુએ, બાગો અને વાડીઓમાં પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, કોઈ કરાર જમીનના ખેતરોમાં તેમજ ભીનાસવાળી રેતી જમીનમાં વિશેષ ઉગે છે.

એ કચ્છ, કાઠિયાવાડ, રજપુતાના અને દક્ષિણમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એના પાનનો આકાર ઉંદરના કાનને મળતો હોવાથી એ ઉંદરકાની કહેવાય છે, (જુઓ નં૦ ૩૨૮.) એના વેલા જમીનમાં મૂળ મૂકતા જાય વધે છે માટે એને સંસ્કૃતમાં મૂષકી લખેલી છે. ઉંદરના વિષપર એનાં નામ ઉપરથી એનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તો તે સંભવિત છે. જેવી ભીનાસવાળી જગોએ ઉંદરકાનીના વેલા ઉગે છે તેવીજ જગોએ બ્રાહ્મી (Hydrocotyle asiatica) ના વેલા પણ ઉગે છે. અને તેનાં પાન પણ ઉંદરકાનીને મળતાં હોય છે. તે પરથી ઘણીવાર બ્રાહ્મીની જગોએ ઉંદરકાની વપરાય છે. બ્રાહ્મીની એક સૂક્ષ્મપાનની જાત (H. minima) પણ થાય છે. એ બન્ને જાતની બ્રાહ્મી મુંબઇના બાગોમાં ઘણી સાધારણ ઉગે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં તેમજ કાઠીઆવાડના ઘણાખરા મુલક ભાગોમાં બ્રાહ્મી ઉગતી જણાતી નથી. (કોંકણમાં તે ઘણી ઉગે છે.) માટે તેને બદલે ઉંદરકાની વપરાય છે.

ઉંદરકાનીના વેલાને તાણતાં તેનાં મૂળ આસ્તે આસ્તે તણાઇને જમીનમાંથી બહાર આવે છે. દરમિયાન તેનાં પાન અને ડાંડી ખેંચાઇને આગળ આવી જાય છે, તેથી અહીંના ખેડુ અને ચમારી લોકો એમ માને છે કે એના વેલાને જેમ તાણીએ છઇએ તેમ વધતો જાય છે. આ પરથી એક ઉંદરકાનીના વેલાને ઓળખવાની એ લોકોએ સમજ રાખી છે.

વર્ગ-(કનવોલ્વ્યુલેસી).

નંબર ૩૮૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. obscura.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 207; K. p. 203; Watt. IV. p. 488.

૨-દેશીનામ-વજવેલ, ગુંબડવેલ, વાડ ફુદરડી (પો+ મુ૦); ઘેટી મોંવરી (મ૦); બનકેવા (હિં૦).

૩-વર્ણન-વજવેલના વેલા ચોમાસે પસુજ ઉગી આવે છે. તે ઘણી જગોએ બારેમાસ પણ જોવામાં આવે છે. એના વેલા જાડી સુતળી જેવા પાતળા અને ચોડી શાખાઓવાળા હોય છે. પાન પોહોળાં અને હૃદયાકૃતિનાં હોય છે. અને ફુલ પીળાશસેના ધોળા રંગનાં હોય છે. જે સવારનાં ઉઘડે છે. ફલ ગોળાઈ લીનાં અણીઆળાં હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું હોય છે. તે ½ થી ૧ ફુટ જમીનમાં ઉંડુ ઉતરેલું હોય છે. તે ભુરા ધોળા રંગનું હોય છે. તેમાંથી થોડા ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળને જખમી કરતાં તેમાંથી ધોળા રંગનો પાતળો રસ નીકળે છે. વાસ સહેજ વજને મળતી અને સ્વાદ તુરાશસેનો તીખો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-પીળાશસેના લીલા અથવા જાંબુડા રંગની હોય છે. તે લીસી અથવા તેનાપર ધોળા-વાળની રૂંવાટી હોય છે. ડાંડીને જખમી કરતાં તેમાંથી ધોળા રસને મળતો જ્વાપાણી જેવો રસ નીકળે છે. વાસ અને સ્વાદ વજ જેવો હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબાં અને તેટલાં જ લગભગ પોહોળાં છે. તેનો આકાર સમાદ્રુપીડીનાં પાનને મળતો હોય છે. તે ગોળાશ-સેનાં ને તેને ટેરવે ઘણુંકરી અણીઆળી હોય છે. ડીટડી પાસે તેની કોર વિભક્ત થયેલી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો અથવા કાળાશસેનો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. તેની બન્ને સપાટી લીસી અથવા તેપર થોડી સૂક્ષ્મવાળની રૂંવાટી હોય છે. તેની કોરપર પણ સૂક્ષ્મ ધોળાવાળની હાર આવેલી હોય છે. પાનની ડીટડી વચમાંથી નીકળતાં પાન એક બાજુ વળી રહેલાં હોય છે. ડીટડીને મધ્યરેખાથી ૫ થી ૭ નસો નીકળી પાનની અંદર પ્રસરેલી હોય છે. ડીટડીને મધ્યરે ને બાજુ આવેલી સૂક્ષ્મ, લીલા રંગની, ચળ-કતી, ખરી રહેલી હોય છે. ડીટડીપર ધોળા-વાળની રૂંવાટી હોય છે. ડીટડી શાખા જેવી અથવા તેથી પણ જાડી હોય છે. તે ૧ થી ૨ કે વખતે ૩ થી ૪ ઈંચ લાંબી હોય છે. તેની ઉપરની બાજુ છીછરી નીક હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે ઘણાં ચીકણાં લાગે છે. તેની વાસ અને સ્વાદ વજને મળતાં હોય છે. તે ચાવ્યા પછી હોઠપર ઘણા વખત સુધી તગ તમાટ રહે છે.

ફુલ-પુષ્પધારણ કરનારી સળી પત્રોખૂણમાંથી નીક-ળેલી હોય છે. તે ૧ થી ૩ કે ૩½ ઈંચ લાંબી હોય છે. તે દોરા જેવી પાતળી અને લીલા કે જાંબુડા રંગની હોય છે. તેપર ધોળાવાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. આ સળી લગભગ પાનની સામી બાજુ વળી ગયેલી હોય છે તેને મથાળે લગભગ એકજ ફુલ આવે છે. પણ કેટલીવાર ૧ થી ૩ ફુલો પણ હોય છે. ફુલ ૧ થી ૧½ ઈંચ વ્યાસના હોય છે. તેનો રંગ સાધારણ રીતે પીળા-શસેનો ધોળો હોય છે. પણ ફુલની પાંખડી ને જરા રોશની તરફ રાખી જોતાં તેમાં સહેજ રાતી ઝાંઈ જોવામાં આવે છે. ફુલમાં કોઈ જાતની ખુશ્બોની વાસ હોતી નથી. ફુલની ડીટડી ½ ઈંચથી ૧ કે ૧½ ઈંચ લાંબી હોય છે. અને તે પુષ્પધારણ કરનારી સળી કરતાં જાડી હોય છે. તે લીલા રંગની ને તેપર ધોળાવાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ડીટડી ઉપર તરફ જાડીપણી હોય છે. પુષ્પ-ધારણ કરનારી સળી અને ડીટડીના સંગમ ઉપર બે સાંકડાં સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો સામસામાં આવેલાં હોય છે. તેની અણી જાંબુડા રંગની હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે પીળા-શસેના લીલા રંગનાં હોય છે. તે લીસાં ને ધોળાવાળની રૂંવાટીવાળાં હોય છે. બે બહારના પત્રો જરા લાંબાં ને સાંકડાં અને અંદરના જરા પોહોળાં ને ટુંકાં હોય છે. પત્રો ½ ઈંચ લાંબાં હોય છે. એ પત્રોનાં ટેરવા પણ જાંબુડા રંગના અણીઆળા હોય છે. ફલ પાકતી વખતે એ પત્રો ફુલની સાથે પોહોળા ને જુદાં થઈ ઉપરે જરાક વળી જાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડી ૫ હોય છે. પણ તે તેની જાત પ્રમાણે ભેળાઈને એક ભૂંગળી જેવા આકા-રની થઈ રહેલી હોય છે પાંખડીની નળી જેટલી પુ૦ બા૦ કોશની અંદર ઢંકાયેલી હોય છે તેટલોજ ભાગ જાંબુડા રંગની હોય છે. તે પાંખડીની નળી ½ થી ૧ ઈંચ લાંબી હોય છે. અને મધ્યે તેનો ખુલ્લો ભાગ તેટલોજ અથવા ૧ થી ૧½ ઈંચ વ્યાસનો હોય છે. પાંખડીની નળીની અંદર તેને તળિયે જાંબુડા રંગનો ચાંદો હોય છે.

પુંકેસર-૫ ધોળા રંગનાં હોય છે ને ફુલની પાંખ-ડીની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે તેમાં ૩ ટુંકાં ને ૨ લાંબાં હોય છે તેના તન્તુ તળિયે ધોળા, ચપટા વાળની રૂંવાટી હોય છે. પરાગકોષ ઉભા ને તેનાં ટેરવા જુદા હોય છે.

[illegible]

૩–પાઉંન–ગલીંદરડીની વેલ ઘણી જોવામાં આવે છે. તેનાં થાંભા ને [illegible] આવે છે. તે જાડો કે પાંડો ઉપર ચુંવાળો [illegible] હોય છે. તેનાં પાન મોટાં [illegible] એમાં અનુપ બારેમાસ ફુલ આવે [illegible] પણ ચોમાસે વિશેષ થાય છે. ફુલ [illegible] નાનાં, [illegible] એનાં ફુલ સવારમાં ઉઘડી [illegible]

સુવા–સુવાળીથી તે [illegible] થાય છે. તેના ઉપરના ભાગમાંથી [illegible] [illegible] છે. [illegible] હોય છે. [illegible] તેના આકાર [illegible] દેખાય છે. [illegible]

[illegible] અને શાખાઓ.–[illegible] [illegible]

ફૂલ–પુષ્પધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે તળિયેથી પાતળી અને મથાળે જાડી-થતી હોય છે. તે કોઇવાર તળિયે ૧ લાઇન અને મથાળે ½ ઇંચ જાડી હોય છે. તેની લંબાઇ ૧ થી ૫ કે ૭ ઇંચની હોય છે. તેનો રંગ બહુધા ફીકો જાંબુડો અને મથાળે વખતે પીળાસસેતો લીલો હોય છે. તે ધણુંકરી લીસી હોય છે. પણ તેનાપર વખતે વાળની રૂંવાટી કે હાર આવેલી હોય છે. એ સળીને મથાળે ૩૦ થી ૨૫ સીક ફૂલો એક છત્ર કે ગુચ્છાની પેઠે આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી ½ થી ⅔ ઇંચ લાંબી હોય છે. અને તે ૧ થી ૧½ લાઇન જાડી હોય છે. તે તળિયે પાતળી ને મથાળે જાડી હોય છે. ફૂલની ડીટડીને મથાળે ઘેરા લીલા રંગની બે રસકુપિ હોય છે. પુષ્પપત્રો નાહાનાં, સાંકડાં, અને જલદીથી ખરી જાય તેવાં હોય છે. ફૂલની વાસ જરા કેરેણનાં ફૂલની વાસને મળતી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો પાંચ હોય છે. તે લીલાં કે પીળાસસેતાં લીલાં કે જાંબુડી છાયાસેનાં હોય છે. તે એક બીજાંપર ધણુંકરી બાજુએથી ચોટકુક બેઠેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૨½ લાઇન લાંબાં હોય છે. તેનાપર કોઇવાર વાળની આછી રૂંવાટી પણ હોય છે તે પુ૦ અભ્ય૦ કોશની નળીપર ચોટકુક રહેલાં હોય છે. તે પુ૦ અભ્ય૦ કોશ ખરી ગયા પછી ફૂલની સાથે પોહોળાં થઇ રેરવેથી જૂદાં પડી ફૂલ સુકાતી વખતે બહુધા નીચાં વળી જાય છે. તે વચમાંથી જરા જાડાં, અને તેની કોર ધોળી ને પાતળી હોય છે. તેનાં રેરવાં ફૂલમાં જરા સાંકડાં પણ ફૂલમાં ગોળાઇસેતાં પોહોળાં ને બુઠ્ઠાં થઇ ગયેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડી પાંચ હોય છે. પણ તે જોડાઇને નીચેના ભાગમાં નળી અને મથાળે ગોળાકાર રકાબી જેવી થઇ રહેલી હોય છે. નળી તળિયે જેટલી પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રની અંદર ઢંકાયલી હોય છે તેટલી ધોળા રંગની ને બાકીની ફીકા જાંબુડા કે ગુલાબી રંગની હોય છે. આખું ફૂલ બહુધા ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબું હોય છે. તેમાં ⅔ થી ૧ ઇંચ નળી અને બાકીનો ભાગ તેનાં મુખપર સપાટ હોય છે. મથાળે તેનો વ્યાસ ૧ થી ૧½ ઇંચનો હોય છે. તેની નળી અંદરના ભાગમાં ઘેરા જાંબુડા રંગની હોય છે.

પુંકેસરો–પાંચ હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકાં હોય છે. ને પાંખડીની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ ઘણા પાતળા, સફેદ, લીસા ને ચળકતા હોય છે. તેને તળિયે થોડા ચળકતા ધોળા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પરાગકોષ ગુલાબી કે જાંબુડા રંગના બરછા-કૃતિના હોય છે. ને પરાગરજ ધોળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પુ૦ બા૦ કોશની અંદર ઢંકાયલો હોય છે. તે લીસો, ચળકતો અને લીલાસસેતા પીળા રંગનો હોય છે, તે એક પીળી કર્ણિકા ઉપર બેઠેલો હોય છે. નલિકા ઝીણી ને ધોળી હોય છે. તે પુંકેસરો જેટલી અથવા તેથી જરા ટુંકી ને મથાળે જરા વાંકવળતી હોય છે. તેનાપર નલિકામુખ સૂક્ષ્મ દાણાદાર જરા વિભાજિત થયેલી દડી જેવું મુકાયલું હોય છે.

ફળ–ભુરા રંગનાં, પાતળી છાલવાળાં, ગોળ અને મથાળે અણીવાળાં હોય છે. અને તળિયે સૂક્ષ્મ ઢાલ જેવી પાતળી પડલી હોય છે. તે ૨ થી ૩ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે. તે ચાર ખંડવાળાં હોય છે, એ દરેક ખંડમાં એકેકું બીજ હોય છે. ફૂલની સપાટી જાળીદાર અને લીસી હોય છે. પણ તેની અંદરના ચાર ખડની ચાર લીટીઓ તેપર સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે.

બીજ–૧ લાઇન લાંબાં ને પોહોળાં હોય છે. તે ભૂરાસસેતા ધોળા અથવા ફીકા ભસ્મી રંગનાં હોય છે. તેને એક છેડે એક સૂક્ષ્મ છિદ્ર અથવા કાળાસસેતા રંગનો ચાંડલો હોય છે. ને બીજે છેડે દોરા જેવો તાર નીકળી વચમાં અમળાઇ બીજા બીના એવા છેડા સાથે વળગેલો હોય છે, જેથી એ ફૂલમાંના બન્ને બીજ એક ધોળાસસેતા લાંબા વાળ જેવા બારીક તારથી એક બીજાં સાથે બંધાયલાં હોય છે. બીજ ત્રણ બાજુવાળાં હોય છે. તેની વચલી બાજુ ગોળાઇસેતી અને બીજી બે બાજુ જરા અંદર દબાતી હોય છે. એ ત્રણ બાજુએ ત્રણ જૂદી જૂદી નસો ઉભી આવેલી હોય છે. એ ત્રણે તેના છેડાપરનાં છિદ્રને ત્રણ બાજુથી મળતી હોય છે. બીજની સપાટીપર ચળકતા મખમલી અત્યન્ત સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ– } ઉપરના નમ્બર ૩૮૭ પ્રમાણે છે.
૬–ઉપયોગ– }

આનાં પાન છપ્પનિયા દુકાળમાં ઘણા ગરીબ લોકો ખાતા હતા.

૭–સ્થાનક–આ સ્થાનમાં વજવેલની સાથે ઘણીવાર આ વેલ પણ ઉગેલી જોવામાં આવે છે. આ વેલ રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે વજવેલ કરતાં ઘણી વધારે ઉગે છે.

એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–આનાં પાન નિરોગ કરી આમળાના લોકો શુંબડાં ઉપર બાંધે છે માટે એને પણ કેટલાક લોકો શુંભડવેલ કહે છે. પણ એની દાંડી અને ફૂલોના રંગ રાતો હોવાથી એને રાતી શુંભડવેલ અને રાતીકુદરડી પણ કહે છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ સફેદ રંગની હોય છે. તેના ગર્ભાશયનો પેટાળ જરા બહાર નીકળેલો હોય છે. નલિકા ઝીણી હોય છે. તે લાંબાં પુકેસર જેટલી લાંબી હોય છે. નલિકાગ્રમુખ નલિકાને ટેરવે દાણાદાર ગોળ દડી જેવું હોય છે.

ફૂલ–½ ઇંચ લાંબું અને ½ અથવા તેથી કંઇક ઓછું પોહોળું હોય છે. તે વચમાંથી ઉપસેલું અને મથાળે સાંકડુંથતું હોય છે. તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તે લીસું ને પીળાસલેતા લીલા રંગનું હોય છે, પણ સુકાય છે ત્યારે તપખીરીઆ રંગનું થઇ જાય છે, ફૂલનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં ચાર ખંડ દેખાય છે. તે દરેક ખંડમાં એકેકું બીજ હોય છે.

બીજ–૧ થી ૧½ લાઇન લાંબાં હોય છે. તેનાપર ભુરા રંગના મખમલી વાળની રૂવાંટીનું અસ્તર હોય છે. તેની એક બાજુ ઢાળવાળી અને બીજી દબાયલી અને બુઠ્ઠી ધારવાળી હોય છે. તેને એક છેડે જરા બુઠ્ઠી અણી અને બીજે જરા ઉંડો ચાંદલો (pit) હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–શોધક અને રોપક.

૬–ઉપયોગ–એના મૂળ પાણીમાં વાટીને સંધિવા ને રસવિકારના સોજાપર ચોપડાય છે. પાનને વાટી તેની લેપડી ગડગુમડાંપર મુકવામાં આવે છે. એના આખા વેલાને વાટી તેને તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઇ ચામડીના દરદોમાં અંગપર ચોપડાય છે. એનાં ફૂલ અને કાચાં ફૂલને વાટી તે પોટીસ તરીકે બાકાંપર બાંધવામાં આવે છે.

એનાં પાન મેથી ભૂકી કરી અને ઘીમાં તળીને આંખનાં (aphthous) દરદમાં તે આંખે લગાડવાના કામમાં આવે છે, એમ કહેવાય છે.

૭–સ્થાનક–રસ્તાની બાજુએ, થોર કંટાળાઓના જાળાઓમાં અને ઘણુંકરી તમામ વાડીઓ અને ઝાડીઓમાં એ વેલ ઉગેલી જોવામાં આવે છે.

એ ઘણુંકરી આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–એ વેલમાંથી વજ જેવી સુગંધ આવે છે. માટે એને વજવેલ, અને એનાં પાન સાધારણ રીતે ગામડાંનાં લોકો ગુંબડાંપર બાંધે છે માટે એને ગુંબડવેલ કહે છે.

વર્ગ–(કનવોલ્વ્યુલેસી.)
નંબર ૩૯૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–I. sepiaria.

દૃષ્ટાન્ત–H. IV. p. 209; N. p. 203; Watt. IV. p. 491.

૨–દેશીનામ–રાની ફુદરડી, રાની ગુંબડવેલ (પો૦);+ હનુમાન વેલ (મુ૦); आमटी (म०); वनकलमी (हिं०); लक्ष्मणा (सं०).

૩–વર્ણન–રાનીફુદરડીની વેલ ઘણુંકરી જોવામાં આવે છે. તોપણ ચોમાસે તે વિશે આવે છે, તે ઝાડો કે વાડો ઉપર ગુંચળાની પેઠે ચડેલી હોય છે. તેનાં પાન ગળોનાં પાન જેવાં. એમાં બહુધા બારેમાસ ફૂલ અને ફલ થયા કરે પણ ચોમાસે વિશેષ થાય છે. ફૂલ ગુલાબી રંગનાં ફલ નાહાનાં, ગોળાઇલેતાં તપખીરીઆ રંગનાં. એનાં ફૂલ સવારમાં ઉઘડી સાંજે કરમાઇ જાય છે.

મૂળ.–ગુંચળીથી તે ટચલી આંગળી જેવું થાય છે. તેના ઉપરના ભાગમાંથી કવચિત્ સ્લેટપેન જેવા જાડા કે ઝીણા રેસાઓ નીકળે છે. મૂળની છાલ જરા જાડી, ઉપરથી ભુરા પીળા રંગની હોય છે. મૂળનું લાકડું ધોળા રંગનું તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે સછિદ્ર અને દેખાય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ દાહક હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ.–એ વેલની ડાંડી લીસી અને ચળકતી હોય છે. પણ કોઇવાર તેનાપર વાળની રૂંવાટી હોય છે. ડાંડીનો રંગ લીલો અથવા રતાસલેતો હોય છે. ને વખતે પીળો પણ હોય છે. ડાંડી સુતળી જેવી જાડી હોય છે. જખમી કરતાં તેમાંથી જરા દૂધ નીકળે છે. બારીક દાણાની બાનક અને લાંબા વાળની રૂંવાટી હોય છે, તેથી તે ખસરટ લાગે છે. તેપર ઊભી નસો પણ હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તોપણ કેટલે ... મરડાઇને પાન એકજ હારમાં આવેલાં હોય દેખાય છે. પાનની ડીટડી ૧ થી ૨ કે ૨½ ઇંચ હોય છે. તે ઘણુંકરી વેલ જેવી જાડી હોય છે. આકાર ગળોનાં પાનને ઘણુંકરી મળતો હોય ઘણીવાર એક જ વેલપર ત્રણખૂણીઆં કે સાંકડાં અને લાંબી અણીવાળાં પાન પણ આવે છે. આકાર જેવાં મોટકડાં પાન ઘણુંકરી ૧½ થી ... ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. પણ ત્રિખૂણીઆં ... પાન ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨ ... હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો ... લીલો ને નીચેનીનો સહેજ ફીકો હોય છે, ... બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓની બાનક ... કેટલાંક પાનમાં પાનની ઉપરની સપાટીપર ... નસ પાસે જાંબુડા રંગનાં છાંટણાં કે ... પાનને ચોળવાથી તે ઘણાં ચીકણાં ... છે. ... મુગાનાં પાનની વાસને મળતી અને સ્વાદ ... જરા ખારો લાગે છે.

કેસર-૧ હોય છે. તેનો પેટાળ (ગર્ભાશય) એક
ળી, ચગાઉની, પીળાશસેના લીલા રંગની એક મૂકીની
થી આવેલો હોય છે. તે લીસો ને ચળકતો હોય છે.
લિકા લાંબી, ઝીણી, ધોળી ને તેને મથાળે હાથાકાર ને સૂક્ષ્મ
ળીઓવાળું ફીકા જાંબુડા રંગનું મુખ આવેલું હોય છે

ફળ-જ્યારે પાકે છે ત્યારે ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે. તેનો
સ ૩ ઇંચ જેટલો પહોળી હોય છે. તે
ગળાકારનું ને ઉપર સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તેની
પાટી કેડ઼ પર કરચલીવાળી હોય છે. તેમાં ૨ થી ૪
બીજ હોય છે.

બીજ-કાળાશસેના ભૂરા રંગનાં હોય છે. તેનાપર
મખમલી વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે એક બાજુ ગોળાઈ
વાળાં અને બીજી બાજુ સપાટ ધારવાળાં હોય છે. તે
એક ઉપર જાણે અર્ધાંકનાં ને બીડે છે. ફીકા પીળા
ખાડા (pit) વાળાં હોય છે. તે ઘણાં કઠણ હોય
છે. તેની અંદરનો મગજ ફીકા ભૂરા રંગનો, ઉમદાહ
ચાટો, દાણાદાર, ચળકતો ને તેલીયા વાસવાળો હોય છે.
બીજ ૧ થી ૧½ લાઈન વ્યાસનાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-સાદો, પૌષ્ટિક, રેચક અને વહ્નિકારક.

૬-ઉપયોગ-એની કોમળ શાખાઓને પાનનું ચોમાસું
પર્યંતરી તમામ જાતનાં લોકો શાક કરે છે. તે ટાઢું
ને શક્તિ આપનારું મનાય છે. સીધા અગર બાફીનું
ઝેર ઉતરી કરાવી કાઢી નખાવવા માટે એનાં પાનનો
રસ વપરાય છે, એમ કહેવાય છે. એનો રસ રેચક છે,
એમ મનાય છે. ગમાલા, આસામ, મદ્રાસ, બરમા
અને મલાકામાં એના વેલા વાપરવામાં આવે છે. એ
વિષે મે૦ વૉટ સાહેબ વિશેષ હકીકત આપે છે તે
વાંચવા જેવી છે.

"નાડાની ભાજી ટાઢી છે તે ગરમી, સોજીવિકારને
મટાડે છે. કફને કમજ કરે છે, વાયુ કરે છે." (વૈ. રત્નાકર).

૭-સ્થાનક-વરસાદમાં ભરાઈ રહેતાં પાણીનાં તળાવો,
અને ખીણે કાંઠે, તેમજ નદી નાળામાં સ્થિર પાણીને
કાંઠે, અથવા જે ખાડા ખાબોચીઆમાં પ્રથમ વરસાદનું
પાણી ભરાઈ રહેલું હોય છે, ને તે સુકાતું હોય તેવી
જગ્યામાં નાડાની વેલ ઉગે છે. આ સ્થાનમાં જન્ને પેટ
અને ઓનવર પામે પેટ તરફ આવેલાં સઘળી જગામાં
તે ઘણી ઉગે છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-આ વેલની ડાંડી નાની થાક
પોકળ હોય છે, અને તેનું શાક થાય છે. માટે એને
નાડાની ભાજી કહેતા હશે. એ વેલ સ્થાગુની પેઠે
કદીમ કરી વાવવામાં આવે છે.

:———

વર્ગ-(કનવોલ્વ્યુલેસી.)

નંબર ૩૯૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. Turpethum.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 212; X. p. 204; Wat. IV. p. 493; ફ. નિ. પા. ૧૧૭.

૨-દેશીનામ-નસોતર, નસોતરની વેલ (પો૦+ગુ૦): નીસોતર (મ૦), નીસોતર, નિસ્વત, દાસત (હિં૦); ત્રિવૃત્, ત્રિપુટ (સ૦).

૩-વર્ણન-નસોતરના વેલાઓ ઘણા લાંબા વધે છે. તે લીસા અથવા તેના આખા વેલાપર થોડી ઘણી કોમળ ભૂરી કે ધોળી રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એની ડાંડીપર ઘણુંકરી ૩ થી ૪ ધાર કે નગો હોય છે ડાંડી ઘણુંકરી જમીનપર આડીઅવળી પથરાયલી હોય છે, અથવા ઝાડવાં વગેરેની ટોચપર આડીઅવળી કે ગુચ્છાની પેઠે આંટી ખાય, વિટળાઈને ઉપર ચઢેલી હોય છે. તેને જખમી કરતાં તેમાંથી સહેજ દૂધ નીકળે છે. એનાં પાનનો આકાર હૃદયાકૃતિનો, ભાલાકૃતિનો અથવા એમ તરેહવાર આકારનો હોય છે. એમાં મદા, ફાગણે ફુલ આવી ચૈત્ર વૈશાખે ફળ પાકી જાય છે. એના વેલા ઘણીવાર જાંબુડી છાયાસેના હોય છે. એના વેલા જેમ જેમ જમીનપર વધતા જાય છે, તેમ તેમ તેપરનાં પાનની ગાંઠ નીચેથી તે જમીનમાં મૂળિયાં નાંખતા જાય છે. એના વેલાપર જ્યારે એક સામટાં પાસે પાસે ફૂલો ઉઘડી રહ્યાં હોય છે ત્યારે જાણે સફેદ નાદાનાં પક્ષીઓનું ટોળું બેઠું હોય એવો એનો સુંદર દેખાવ થઈ રહેલો હોય છે.

મૂળ-એનાં મૂળ આસરે ૩ થી ૪ ફીટ લાંબાં જોવામાં આવે છે. તે આંગળીથી વધારે હાથનાં કાંડાં જેવાં જાડાં અને છેડે પાતળાંધનાં હોય છે. તેની ઉપરની છાલ કાળાશસેના ભૂરા રંગની, લીસી, અને અંદરની ફીકા પીળા રંગની હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી સફેદ પીળા રંગનું દેખાય છે, અને તેની કોર પાસેથી દૂધ વહે છે. જે થોડીવાર પછી ઘાડું થઈ ભૂરા રંગનું થઈ જાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ઘણુંકરી પેનસીલથી તે ટચલી આંગળી જેવી જાડી હોય છે. ને તેને વળ ચઢાવ્યો હોય એવી રીતે તે પણીક જગોએથી અમળાયલી કે મરડાયલી હોય છે. એની કોમળ શાખાઓ ઉપર ઘણુંકરી ધાર હોતી નથી પણ ઘણીવાર તેપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પાન-આંતરે આવે છે. તે ૨ થી ૮ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૫ ઇંચ કે લગભગ તેટલાંજ પહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીસી, અથવા બારીક ધાંટ.

ભુરાશવાળી, લીલા રંગની, અને નીચેની ફીકી અને રૂંછા-ળવાળી હોય છે. કોમળ પાનની કોર ઘણુંકરી જાંબુડા રંગની હોય છે, ને તેપર મૃદુ રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પાનનો આકાર પીપળા કે ટાંભાના પાનના આકાર જેવો કે નાડાની ભાજી જેવો એમ તરેહવાર હોય છે. તેનાં ટેરવાં અંદર બેસનાં અથવા ટેરવે અણી હોય છે. ડીટડી પાસે તેની કોર વિભાજિત થયેલી અથવા ગોળાઈની અથવા ટાંભાનાં પાનની પેઠે ડીટડીપર થોડી ઉતરી આવેલી હોય છે. ડીટડી ૨ થી ૬ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેપર વખતે બે નસો હોય છે. પાનની નસો હેઠળની બાજુ વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. ડીટડી મરડાવલી અને તેનો રંગ પીળાસલેતો અથવા જાંબુડો હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે ચીકણાં લાગે છે, અને તેમાંથી મુળાનાં પાનને મળતી તીખી વાસ નીકળે છે. સ્વાદ ચીકણો અને જરા ચીરપરો હોય છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી પુષ્પધારણ કરનારી સળી નીકળી, દરેકપર ૧ થી ૩ ફૂલો આવેલાં હોય છે. તે ચળકનાં, સહેજ મધુરી વાસવાળાં ને સહેજ ગુલાબી છાયાલેનાં હોય છે. તેની લબાઇ ૧ થી ૨½ ઇંચની અને મુખ પાસે પહોળાઇ પણ તેટલીજ હોય છે. ફૂલ ઘણુંકરી મધ્યાને ઉઘડે છે. તેમાં ઘણુંકરી તળિયે પીળો ચાંદલો હોય છે.

પુષ્પઆચ્છકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે, તેમાં ૨ મ્હોટાં અને ૩ નાહાનાં હોય છે. એનો રંગ ઘણુંકરી ફીકો જાંબુડો હોય છે. તેપર સફેદ રૂંછાળ આવેલી હોય છે. આ પત્રો ફૂલ ઉઘડી ગયા પછી ફૂલની સાથે વધારે મ્હોટાં થાય છે. આ કોષ ૧ ઇંચ લાંબો અને ½ ઇંચ પોહોળો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-પાંખડીઓ ૫ જોડાઇને ધતુરાનાં ફૂલ જેવી થઇ રહેલી હોય છે. તે ધોળા અથવા ફૂલ ગુલાબી રંગની હોય છે,

પુંકેસરો-૫ હોય છે. તે ફૂલની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે. તેની લંબાઇ આશરે ૧ ઇંચની હોય છે. તેના તંતુઓ નીચેના ભાગમાં જરા પોહોળા થયેલા હોય છે. અને તે પાંખડીની નળી સાથે જોડાયલા હોય છે. તેની કોરપર સફેદ ચળકની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. તે તંતુઓનો ઉપરનો ભાગ ગોળ, લીસો ને અણી-વાળો હોય છે. તેની અણીપર પરાગકોષ અધવચથી ધરવલા હોય છે, જે રકુની પેઠે વળેલા બેરડાવાળાનાં સાંખાં ગુચ્છાં જેવા દેખાય છે. તે પોસન લાગવાથી તંતુની અણીપર આમ તેમ હીંચોળા ખાય છે. પરાગ-કોષ સહેજ ફીકાસલેતા પીળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો આકાર પોહોળા પેટાળ અને લાંબી નળીવાળી ગુલાબદાનીને મળતો હોય છે.

ફૂલ-મ્હોટાં થયેલાં પુ૦ આ૦ કોષનાં પત્રો મૅનું ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબું હોય છે. તેનો આકાર ગરીબા જેવો એટલે નીચે પોહોળો અને ઉપર જતાં સાંકડો થતો હોય છે, તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તેને તળિયે ફીકા લીલા રંગની ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી જરા જાડી ડીટી હોય છે. ફૂલનો નીચેનો ભાગ પીળો ને ઉપરનો ફીકો જાંબુડો હોય છે. ફૂલની સપાટીપર ઝીણી રૂંછાળ હોય છે.

ફૂલપરથી પુ૦ આ૦ કોષનાં પત્રો કાઢી નાંખતાં અંદર એક પીળી ગોળ પડઘીપર ચાર ગોળ પાયાનાં ચોકડી જેવો તેના પેટાળનો ભાગ દેખાય છે, તે ૧ થી ½ ઇંચ વ્યાસનો હોય છે. આ પેટાળનો નીચેનો ભાગ બે પાનવાળી પેટાળાં પડમાં ઢંકાયલો હોય છે. અને તેના બી-જના ભાગપર ફીકા લીલા રંગનું જરા જાડું પડ આવેલું હોય છે. આ ચોગઠાં અર્થાત્ ફૂલનાં પેટાળની વચ્ચે-વચ સ્ત્રીકેસરનલિકા ઝીણી અણી જેવી રહેલી હોય છે. ફૂલના પેટાળ ઉપરનાં પડ કાઢી નાંખતાં તેમાંથી ૪ બીજ નીકળે છે.

બીજ-કરુણ, કાળા રંગનાં, લીસાં, ઝાંખાં ને કાળાં વટાણા જેવડાં હોય છે. તેને મથાળે પીળો ચાંદલો હોય છે. બીજ અંદરથી પીળાસલેના રંગનાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-મૂળ, ડાંડી, પાન ને ફૂલ.

૫-ગુણદોષ-રેચક અને શોધક.

૬-ઉપયોગ-નસોતરની ધોળી અને કાળી એવી બે જાત થાય છે. તેમાં કાળી વધારે ઝેરી અને રેચક છે માટે તે ઓસડના કામમાં લેવાતી નથી. પણ ધોળી જાત દવાના કામમાં વપરાય છે. તેનાં મૂળ અને ડાંડીની છાલનો ભૂકો કે કવાથ સચળ, સુંઠ અને પીપળ એ સાથે રેચ લેવા માટે વાપરવામાં આવે છે. એનાં મૂળની છાલમાં રેચક ગુણ વધારે રહેલો હોય છે, કેમકે એમાં રાળ (રેઝીન) જેવો તત્ત્વ રહેલો છે, તેજ રેચ લાવે છે. કહે છે કે અંગ્રેજી જાલપના રેચ જેવો નસોતરનો રેચ લાગે છે અને વખતે એથી ઘણો સારો રેચ પણ લાગે છે. એનો રેચ અજીર્ણ, આફરો, જલોદર, કોઢ, સુજ, સન્નિપાત અને અર્ધાંગ દરદોપર અપાય છે.

૧-ત્રિવૃતાદિચૂર્ણ-નસોતર ૫ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, અને સચળ ૯ ભાગ, તેનું ચૂર્ણ કરવું.

૨-પંચસમચૂર્ણ-નસોતરનું મૂળ, સુંઠ, હીમજ, પીપર અને સંચળ એ પાંચે ચીજ સમભાગે લઇ તેનું ઝીણું ચૂર્ણ કરવું.

૩-નારાચ ચૂર્ણ-નસોતરનું મૂળ ૨ તોલા, લીંડી પીપર ૨ તોલા, અને સાકર ૮ તોલા, એ ત્રણેનું ભેગું ચૂર્ણ કરવું.

ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણનો સવારમાં ઉના પાણીથી ફાકડો મારવા યોગ્ય છે. તેથી પાંચ આશર સાત દસ્ત આવે

છે. તેમજ તેથી એક બે ઉલટી પણ થાય છે. આથી પિત્ત નીકળી જાય છે અને પેટની અંદર અજીર્ણનો ભરાવ હોય તે દૂર થાય છે. યકૃતોદર, પ્લીહોદર, અને જલોદરની અંદર નસોતર ઉપયોગી છે. તેથી મળાવરોધ દૂર થાય છે. અને મળાવરોધથી જે બીજી વિકૃતિ થતી જોઈએ તે અટકે છે. તથા માથાનો દુઃખાવો હલકો પડે છે. તેથી ફૂખસ વિગેરે બંધ પડે છે. વાતવ્યાધિમાં શરીરનું શોધન કરવાને માટે નસોતરનો રેચ અપાય છે. અંધિવા, ગૃધ્રસી, કટિગ્રહ તેમજ બીજા દુર્જયવાત વ્યાધિમાં તેનો રેચ અપાય છે. તેનાં મૂળને વાટી કપાળ ઉપર ચોપડવાથી આધાશીશી હલકી પડે છે. નસોતરનો રેચ ઉના પાણીમાં લેવાથી બહુ લાગે છે. ભસ્મક રોગની અંદર પણ પિત્તનો પ્રકોપ ઘણો થએલો હોય છે. ભેંસના દૂધમાં નસોતર નાંખી ખૂબ ઉકાળી તે દૂધ ભસ્મક રોગીને પાવું; તેથી તેને દસ્ત લાગે છે, પિત્તનું શમન થાય છે અને દરદીની બહુ ક્ષુધા બંધ પડે છે. નસોતરનો રેચ સોજા ઉપર સેવાય છે તેમજ તે પેટની અંદરના કૃમિને દૂર કરે છે.

માત્રા-નારાચ ચૂર્ણ, ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ, અને પંચસમ ચૂર્ણ ૦। થી ૦।। તોલો." (ડા. વી. ઝી.)

"ધોળી, કાળી તથા રાતી એ પ્રમાણે નસોતર ત્રણ જાતની થાય છે. ધોળી નસોતર ગરમ, રુક્ષ, મધુર, રેચક તથા વાત, પિત્ત, તાવ, ઉદરરોગ અને સોજાનો નાશ કરનાર છે. કાળી નસોતર અતિ રેચક તથા મૂર્છા, દાહ, ભ્રમ અને મદનો નાશ કરનાર છે. રાતી નસોતર કફ તથા કૃમિરોગને હરનાર, રુક્ષ, મધુર, રેચક અને જ્વર, હૃદ્રોગ તથા ગુલ્મ રોગને મટાડનાર છે. કાળી નસોતર ધોળી નસોતર કરતાં ઓછા ગુણવાળી છે. નસોતરના જુલાબથી પેટમાં ચીંટ આવે છે. જો નસોતરમાંથી વચલી ડાંડી કહાડી નાંખવામાં ન આવે તો તેથી પેટમાં વધારે ચુંક આવે છે. સુંઠ એક ભાગ, સંચળ એક ભાગ અને નસોતર ચાર ભાગ; એઓનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ત્રણથી દશ વાલ સુધી જલોદર વિગેરે દરદો ઉપર જુલાબ માટે અપાય છે. સાધારણ રીતે જુલાબ ગરમ પાણીમાં લેવાય છે પણ નસોતરનો જુલાબ ગરમ પાણીમાં લેવાથી તે બહુજ લાગે [redacted] માટે તે ટાઢા પાણીમાં લેવો જોઈએ. નસોતર, પીનપાપડો, કરમાણી અજમો, કપીલો, વાવડીંગ અને સોના એઓનો ફાક કરી છાશની સાથે પીવામાં આવે તો કૃમિ દૂર થાય છે." (વૈ. શા. મ. મ.)

૭-સ્થાનક-નસોતરના વેલા વાડીઓની વાડમાં, રસ્તાઓની બાજુએ, દૂર ડુંગરાઓનાં જંગલોમાં અને પાણીનાં ખાબોચીઆં કાંઠે ઉગે છે.* એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-આના વેલાનું નસોતર એ નામ એના વેલાની ડાંડીપર ઘણુંકરી ત્રણ ઉભી ધારો અથવા નસો હોય છે, તે ઉપરથી પડેલું હશે. ત્રિવૃત્ત શબ્દનો અર્થ પણ ત્રણ ધાર કે ત્રણ આંટી એવો થાય છે. ત્રિવૃત્ત ઉપરથી હિંદી તિરબલ અને તરબલ નામ નીકળેલાં લાગે છે. એનું નસોતર નામ પાડવાનું બીજું કારણ એમ પણ કહેવાય છે કે એમાં ઘણો નસો રહે છે.

નસોતર વિષે ડા૦ વૉટ સાહેબે લંબાણ હકીકત આપી છે તે વાંચવા જેવી છે.

વર્ગ-(કન્વોલ્વ્યુલેસી).

નંબર ૩૯૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-I. biloba.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 212; N. p. 204; Watt. IV. p. 162; રૂ. નિ. પા. ૫૯૭.

૨-દેશીનામ-આરવેલ (પો૦); રાવરપત્રી (કચ્છી); મરયાદવેલ (ગુ૦+મ૦). દુપાતિલતા (હિં૦); મરિયાદવલ્લી (સ૦).

૩-વર્ણન-આરવેલના વેલા ઘણા લાંબા થાય છે. તે જમીનપર પથરાયલા હોય છે. અને કોઈવાર ઓથ મળી હોય તો તેપર પણ ચડેલા હોય છે. તે બારે માસ જોવામાં આવે છે, તોપણ ચોમાસે વિશેષ ઉગે છે. એમાં આસુંદ્રા જેવાં મથાળે બે વિભાગવાળાં પાન, અને ઘેરા ગુલાબી કે જાબુડા રંગનાં ઘંટાકાર મ્હોટાં ફૂલ થાય છે. તે દિવસના નવેક વાગે ઉઘડે છે, અને બપોર નમતાં બંધ થાય છે. ફૂલ ગોળાકારસીતાં, ને અણીદાર હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી હાથનાં કાંડાં જેવાં જાડાં થાય છે. તે જમીનમાં ઘણાં ઉંડાં ગએલાં હોય છે. તેમાંથી કેટલાક જાડા, અને બીજા ઝીણા રેસા જેવા ઘણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. કોમળ મૂળિયાં ધોળાં ને પાકલ કાળા રંગનાં હોય છે. તેને જખમી કરતાં તેમાથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે, જે થોડા વખતમાં બધાઈ પડે અને કાળો થઈ જાય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તે સછિદ્ર દેખાય છે. તેપરની બહારની છાલ પાતળી અને રસભરી હોય છે, ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-આ આરવેલના વેલાની ડાંડી ૧૦૦ ફીટ લાંબી હોય છે, તેમાંથી બીજી ઘણી શાખાઓ નીકળે છે, તે પણ ઘણી લાંબી વધે છે. ડાંડી અને શાખાઓ જેમ જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ તે જમીનમાં મૂળિયાં ને ઉપર શાખા મુકતી જાય છે.

* આ સ્વરૂપમાં અર્ધગરમાં આવેલા હલવી બાજની વાડમાં, અને તેની સાથે સંલગ્નીનાં બગીચાં, શત્રુંજય જંગલમાં હોલનાડના ફૂલના ચોગાન જેટલા પાસે, અને કોલેજ ઓનેરેટના મેલ રોડનાં નાકે પણ દેખાશે એના વેલા ઘણા થયે છે.

ને એવી રીતે એના વેલાઓનું ઘણા મોટા વિસ્તારમાં જમીનપર ભર્યું ભર્યું જોઈ જાય છે. ડાંડી ભૂરા કે કાળા રંગની હોય છે, ને તેપર આંગળી ફેરવતાં તે ખરસટ લાગે છે. તે આંગળીથી અંગોઠા જેવી જાડી હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે ભૂંગળીની પેઠે સછિદ્ર દેખાય છે. તેમાંથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે, તે થોડા વખતમાં ઘટ્ટ અને કાળો થઈ જાય છે. કોમળ શાખાઓનો રંગ રાતો કે પીળાશ્લેનો લીલો હોય છે, તે [illegible] ને ગળપણી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને તેટલાંજ પહોળાં હોય છે. પણ ઘણીવાર તેની લંબાઈ કરતાં પહોળાઈ વધારે હોય છે. તે ગોળાકૃતિનાં અને ઘેરાં આગુડાનાં પાનની પેઠે અંદર બેસતી [illegible] કે બે વિભાગવાળાં હોય છે. તે જાડાં, લીસાં અને [illegible] હોય છે. તે બન્ને બાજુઓએ બહુધા એક [illegible] પીળાશપડતા લીલા કે ઘેરા લીલા રંગનાં હોય છે. તેની કોર ડીંટડી પાસે વખતે થોડી વિભાજિત થયેલી હોય છે. ડીંટડી બહુધા રાતા રંગની ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબી, અને તેપર ઉપરની બાજુ નીક હોય છે. તેને [illegible] પાનની કોર પાસે બન્ને બાજુ એકેકી કાળા, [illegible] કે પીળાશપડતા લીલા રંગની રસગ્રંથિ હોય છે. [illegible] નસો પહોળી સામસામી અને ઉંચી ચડતી [illegible] અને તેની વચ્ચેનું જાળી કામ અર્ધપારદર્શક હોય છે. પાનની કોર બહુધા [illegible] રંગની હોય છે. [illegible] તેની મધ્ય રેખાની અણી હોય છે [illegible] ને ઘણા નીકળતા આવે છે, પાન [illegible], અને [illegible] ને [illegible] છે.

ફૂલ–[illegible] પુષ્પદંડ [illegible] નીકળે છે, તે [illegible], અને ૧ થી [illegible] ઇંચ [illegible] હોય છે. [illegible] ફૂલની ડીંટડી [illegible] ઇંચ લાંબી, [illegible], પીળાશપડતા લીલા [illegible] હોય છે. તે [illegible] ફૂલની ડીંટડી [illegible] હોય છે. તે [illegible] ને [illegible] હોય છે. તે [illegible] જાય છે. ફૂલ [illegible] હોય છે. તે [illegible] ઇંચ [illegible] અને [illegible] ૪ ઇંચ [illegible] હોય છે.

[illegible]

નમો હોય છે, પત્રોના ટેરવાં બહુધા અંદર બેસતી [illegible] વળ્યાં હોય છે. અને તેની પાછળની વચલી નસ [illegible] અણી જેવી થઈ બહાર નીકળતી હોય છે. [illegible] પત્રોમાંથી અંદરનાં ૩ મોટાં અને બહારનાં ૨ [illegible] હોય છે. તે લીસાં ખડબચડાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય [illegible] જોડાઈને ઘંટાકાર ફૂલ બનેલું હોય છે. પાંખડી [illegible] ને ચળકતી હોય છે. પાંખડીની કોર બહુધા [illegible] થયેલી હોય છે.

પુંકેસરો–૫ હોય છે. તે ફૂલની નળીની અંદર [illegible] હોય છે. તે ધોળા રંગનાં ને પાંખડીથી ટુંકાં [illegible] આ પાંચ કેસરોમાંથી ૩ ટુંકાં ને ૨ લાંબાં, તે [illegible] રથી પણ વખતે જરા લાંબાં હોય છે. તંતુને [illegible] સફેદ રુંવાટી હોય છે, પરાગકોશ ઉભા, અને [illegible] હોય છે, પરાગરજ ગોળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય પીળાશ [illegible] લીલા રંગનો, લીસો ને ચળકતો હોય છે. તે [illegible] કોષની અંદર એક પીળાશનીના રંગની [illegible] આવેલો હોય છે. તે ૪, કે વખતે ૨ પોલવાળો [illegible] છે. નલિકા ધોળા રંગની, લીસી, ચળકતી, [illegible] સરો કરતાં આગળ લાંબી, પણ પાંખડી [illegible] હોય છે. નલિકામુખ ૨, સફેદ સૂક્ષ્મ [illegible] જેવું [illegible]

ફળ–પ્રથમ લીલાં, પછી રાતાં, અને તદ્દન [illegible] ત્યારે ઘેરા ભૂરા કે કાળા રંગનાં થઈ જાય છે. તે [illegible] હોય છે, તેપર ૪ ઉભી નીક હોય છે. તે [illegible] લાંબાં અને તેટલાંજ લગભગ પહોળાં હોય છે [illegible] તેનાતરીનાં ને મથાળે સહેજ [illegible] ને તેને [illegible] સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. ફળનો આડો કાપ કરી [illegible] ૪ ખંડ દેખાય છે, તે દરેક ખંડમાં એકેક બીજ [illegible] આખંડ તેમજ બીજ કોઈવાર ૩ કે [illegible] આ [illegible] હોય છે. અને બાકીનાં અપૂર્ણ રહી ગયેલાં હોય છે. [illegible] ફળ બરાબર છોકરાંઓને રમવાના ગરીઆ જેવું [illegible] એટલે તેને ગરાડે અથવા [illegible] નાગ [illegible] નહિ કે [illegible] હોય છે. તેથી તેને [illegible] પર ફેરવ્યું હોય તો તે ગરીઆની પેઠે [illegible] પાછી ગમ પછી તેને સહેજ [illegible] તે [illegible] બહારથી ઉપડી જાય છે, અને તેની અંદરનું [illegible] તેમાંથી બહાર નીકળી [illegible]

બીજ–૨ થી ૩ [illegible] લાંબાં અને [illegible] [illegible] હોય છે તે [illegible] હોય છે, અને [illegible] [illegible] વાળી [illegible] ને તેની [illegible] એક બાજુ [illegible] બાજુ ૩ [illegible], એ ફળનાં [illegible] અને [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible]

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–રેચક, શોધક, ઉપલેપક, મૂત્રલ અને સારક.

૬–ઉપયોગ–આરવેલનાં સૂકાં મૂળ પાણીમાં ઘસીને રક્તવિકાર અને વાગાના સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. આરવેલના વેલા ઉંટ અને બકરાં વિશેષ ખાય છે. છપ્પનિયા દુકાળ વખતે આરવેલના વેલા ઘણા લોકો પોતાનાં ઢોરને ખવરાવવા માટે લઇ જતાં હતાં. આરવેલનાં પાન વાટી તેની લેપડી પાઠાં ઉપર બાંધવાથી ઘણો ફાયદો કરે છે. આરવેલનાં પાન હાથ પગે સોજા મરડાની માંદપર પણ બાંધે છે. આરવેલનાં પાન એરડીયું લગાડી જરા ગરમ કરી વાગાપર બંધાય છે. આરવેલનાં પાનને પાણીમાં વાટી સાકર સાથે પ્રમેહવાળાને પીવરાવાય છે. આરવેલનાં પાન સોનાના વેલા પાણીમાં ઉકાળી તે પાણી ગાળી લઇ તેથી વાયે ઝલાયું હોય તેને નવરાવાય છે. આરવેલનાં મુંદર ફૂલો મહાદેવજી અને ગણપતિને ચડે છે. આરવેલનાં કાચાં ફૂલ વાટીને કડુ ગડગુંબડાં ઉપર મુકવામાં આવે છે, તેથી તે બેસી અથવા પાકી જાય છે. દરિયા કીનારાની ઉડતી રેતી આગળ વધતી અટકાવવા માટે આરવેલના વેલા અત્યંત ઉપયોગી છે.

"મર્યાદવેલ્લ ટાઢી છે, મદિ છે, સારક છે, વાયુ કરે છે, એથી ગર્ભ રહે છે, વિશુચિકા તથા શ્રમને ટાળે છે, અને ત્નોઘાર ઉપર એનો રસ ચોપડે છે તથા પાય છે." (વૈ. રૂ. ૪).

૭–સ્થાનક–દરિયા કીનારાના રેતીના ટસાઓપર આરવેલના વેલા ઉગે છે.

એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–મર્યાદવેલ દરિયાની ભરતીનું પાણી ચડતું હોય તેની મર્યાદ સુધી ઉગે છે, તે પરથી એનું નામ મર્યાદવેલ પડેલું લાગે છે.

કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં વિશેષ કરીને સમુદ્રની ભરતી (Tide) ને વીર અને ઓટ (Ebb) ને આર કહે છે. એ (આર) ઉપરથી એનું આરવેલ નામ પડેલું છે.

અંગ્રેજીમાં એ વેલાને (Goats' foot creeper) ગોટ્સ ફુટકીપર, અને લેટિનમાં (pes-carpi) પિસકાર્પિ કહે છે. તે એટલા માટે કે એનાં પાન બકરાંની ખરી પેઠે વચ્ચે બે ફાટવાળાં હોય છે.

આરવેલ ઉડતી રેતી અટકાવવામાં એટલી બધી પ્રખ્યાત છે કે તેને અંગ્રેજીમાં (sand bind weed, or creeper) "સૅન્ડ બાઇન્ડ વીડ ઑર ક્રીપર" અર્થાત્ રેતી બાંધનાર નેદ કે વેલ કરીને કહે છે.

આરવેલનું દરિયા કીનારે ગીચ જાળું બંધાયું હોય ટો તેની નીચેથી રેતી ઉડી શકતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ દરિયાની ભરતીનું પાણી પાછું હટી જતાં પાણીમાં ભીંજાયલી રેતી સુકાઇ પવનના સપાટાથી ઉડી કિનારા તરફ આગળ વધે છે, તે આરવેલનાં જાળાંને અથડાઈ પાછી પડે છે, ને ત્યાંથી તેને ઓટનું પાણી પાછી દરિયા તરફ ઘસડી જાય છે. આ બન્ને રીતે આરવેલ ઉડતી રેતીને આગળ નહિ વધવા દેવામાં ઘણીજ મદદગાર થઈ પડે છે.

આરવેલનાં બીજ કે કલમ ચોમાસે વાવ્યા પછી તેની કંઈ મસાગત અર્થાત્ ચાકરી કરવી પડતી નથી. જે કંઈ સંભાળ રાખવાની છે તે એટલીજ કે તે જગો રિઝર્વ અર્થાત્ રક્ષિત રાખવી જોઇએ. એટલે તેમાં ઢોર કે માણસોને જા આવ કરવા દેવાં જોઇએ નહિ.

કચ્છ અને કાઠિયાવાડ જેવા મુલકોમાં જ્યાં દરિયા કિનારે ધૂળી રેતી ઉડી જમીન તરફ વધી તેની ટેકરીઓ જેવા ઢસા (Dunes) બંધાય છે, ત્યાં આરવેલ ઘણીજ ઉપયોગી છે એટલુંજ નહિ પણ તે એક આશિર્વાદ રૂપ છે.*

પોરબંદર સ્વસ્થાનના દરિયા કીનારે ઉડતી રેતીના ઢસાઓ (Dunes or sand-hills) ઉપર કુદરતી રીતે નીચેની વનસ્પતિ ઉગે છે, ને તે ખરેખર ઉડતી રેતી આગળ વધતી અટકાવવામાં સાધનરૂપ થઈ પડે છે:–વાન્દંતી, લસડીયું, મીઠા ગોખરૂ, પાલીરાં, મોટા આખો, વેકરીઓ, ભોંયભળી, આખો, ભીલુંડીસરપંખો, અડદીઓ, જેઠીમધ, જવાસો, સમરાપાની, ભોંયસમેરવો, ગોટકો પાદડીઓ, અડબાઉ તરવારડી, મગામડી, કમળવેલ, ભોંયઆવળ, કુકડવેલ, ચાપવસુકલું, કાંટાળું ઇંદ્રાણું, સાટોડો, દરિયાઈ સખલો, ખરસટ સખલો, સરેડી, રાસ્ના, સીસોરીઆં, ભાંગરો, ઉટકટો, ભોપાત્રી, આકડો, શીમોડી, ગભારદુધી, ભભિજવો, વેધાળો હાથીથડો, ઉંધાફુલી, કારમાસ, ફાંગ, સખાવલી, કાળી સંખાવલી, વાટકીભણી, ભોરીભણી, કાગમેરી, કડવા ગોખરૂ, ધામણરોહણી, ખડસેલીઓ, રનોળીઓ, વનેડો, મોટાવસેડો,

* પોરબંદર સ્વસ્થાનના મીયાણી બંદરથી માધુપુર સુધી દરિયા કીનારે રેતીના ઢસાઓ ઉપર આરવેલ ઘણો થાય છે. તેથીજ પોરબંદર દરબારે ઘોડાકી અને જુરીયાન્નેશનની આજુ બાજુની દરિયા કીનારાની રેતાળ જમીનમાં આરવેલ રહ્યા કરે છે, તે ઉપરાંત બીજા વેલાની કલમો અને એનાં બીજ વાવવામાં આવેલાં છે, જેથી હાલ ત્યાં એનું ગીચ જાળું થઈ રહેલું છે.

એમ સાંભળવામાં આવેલું છે કે કચ્છમાંડવી ને રેતાળ દરિયા કીનારે કોઠિયા કોઠા પાસે પ્રથમ આરવેલ (ત્યાં કહેવાતી રાવણાયતો) ઘણી ઉગેલી હતી તે કેળુ ગયે ત્યારથી ત્યાંથી કોઈ રીતે નીકળી ગયેલી છે એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે હાલ ઉડી રેતી ગામ સુધી આગળ વધી ગયેલી છે, અને બરાબર રેતીના ઉંચા ઢસા (Dunes-sand hills) થઈ ગયેલા છે.

ગોરખમાંજો, કીડામારી, દુધેલી, દરિયાઈ ગજવેલ, કુંવાર, સીસમુંળીયું, ચગીમોથ, મોથ, કાંસાં, કાસડો ઘાસ, અંધારૂં ઘાસ, અડબાઉ પાલખ.

વર્ગ-(કનવોલ્વ્યુલેસી).

નંબર ૩૯૨.

૧-શાસ્રીયનામ-I. dasysperma.

દ્રષ્ટાન્ત-H. IV. p. 215.

૨-દેશીનામ-દીપડવેલ (પો૦+ગુ૦).

૩-વર્ણન-દીપડવેલ ચોમાસે ઘણી ઉગી આવે છે. તે ઘણી લાંબી હોય છે, તેને વાડ કે ઝાડવાંની ઓથ મળે તો તેપર ચડી જાય છે, તે નહિ તો જમીનપર આડી અવળી ફેલાય છે. એમાં સાંકડા ઉંડા વાળાં વિભાગિત પાન આવે છે. ફુલ પીળા, રંગનાં અંદર જાંબુડી કોટરવાળાં અને ફળ ગોળાઈવાળાં અણીદાર હોય છે. ફુલ શ્રાવણ ભાદરવે આવે છે. ને ફળ ચોમાસાં ઉતાર પાકે છે. એ આખી વેલ ઘણુંકરી કોઈ પણ જાતની રૂંછાળ વગરની લીસી હોય છે.

મૂળ-૪ થી ૬ ઇંચ કે એક ફુટ લાંબું હોય છે. તે સુતળીથી ટચલી આંગળી જેવું જાડું થાય છે. તેમાંથી કોઈવાર થોડા ઝીણા ફાંટા પણ નીકળેલા હોય છે. તેને જખમી કરતા તેમાંથી દુધ જેવો રસ નીકળે છે. મૂળ ઉપરની છાલ ફીકા ધોળા કે ભૂરા રંગની ને ખડબચડી હોય છે. મૂળનો આડોકાપ કરી જોતાં તે સછિદ્ર ને સફેદ દેખાય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ દાહક અને ગળચટો લાગે છે.

દાંડી અને શાખાઓ-મૂળને મથાળે થોડી દાંડી વધી તેમાંથી કેટલીક સુતળી જેવી જાડી શાખાઓ નીકળી ચોમેર ફેલાય છે. તે ફીકા લીલા રંગની, લીસી, ચળકતી અને ઉભી હાંસીવાળી હોય છે. તેપર સુક્ષ્મ જાંબુઆ રંગનાં દાણાદાર છાંટણાંની ભાત હોય છે, તેથી તેપર આંગળી ફેરવતાં શાખા ખરસટ લાગે છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં ને લગભગ તેટલાંજ પોહોળાં હોય છે. પાનના વચમાંથી મુખ્ય ૩ વિભાગ થાય છે. તેમાંથી વચલા વિભાગના ૩ અને બાજુના ૨ વિભાગના ૨ એમ સાત વિભાગ થાય છે. અને બાજુના સૌથી નીચલા વિભાગના પાછા બીજે નાહના વિભાગ થાય છે. આવી રીતે આખું પાન ૧૧ વિભાગવાળું હોય છે. વિભાગો બહુધા બન્ને છેડે સાંકડાવાળા બાંધા ને કેરવે છુટી અણીવાળા હોય છે. પાન પાતળાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો હોય છે. અને નીચેનીનો સહેજ ફીકો હોય છે. પાનપર આંગળી ફેરવતાં તેની સપાટી ખરસટ લાગે છે. પાનમાંની નસો બન્ને સપાટીએ દેખાતી જરા બહાર નીકળતી હોય છે, અને એ નસો વચેનું બારીક જાળીકામ તો ઘણુંજ જોવા લાયક છે. પાનની ડીટડી શાખા જેવી કે તેથી કંઈક પાતળી હોય છે, તે પીળાસલેના લીલા કે જાંબુડી છાયાના રંગની હોય છે, તેપર ઉપરની બાજુ સળંગ નીક હોય છે, તે ૧ થી ૩½ ઇંચ લાંબી હોય છે. પાનને ચોળતાં તે ઘણાં ચીકણાં લાગે છે, તેની વાસ મુગાનાં પાનની વાસને મળતી અને સ્વાદ ચીકણો ને ચીરપરો લાગે છે.

પાન જેવાંજ વિભાગિત ઉપપાન પાનની જોડે પાનની ડીટડીના થડ પાસે નાહાનાં પાન હોય છે. તેથી આ વેલ તરત ઓળખાઈ આવે છે.

ફુલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી નીકળે છે. તેપર ૧ થી ૩ ફુલો આવે છે. સળી શાખા કરતાં બહુધા પાતળી અને ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફુલની ડીટડી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી, તળિયે પાતળી મથાળે જાડી, અને ઉભી હાંસીવાળી હોય છે. પુષ્પ પત્રો ડીટડીને તળિયે આવેલાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે ૨ થી ૩½ લાઈન લાંબાં ને ૧½ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે લીસાં, ચળકતાં ને લીલા રંગનાં હોય છે. તેની કોર અંદર વળેલી હોય છે. તેથી તે ચમચાનાં ચાપટાં જેવાં દેખાય છે. અંદરનાં ૩ પત્રો બહારનાં ૨ પત્રો કરતાં જરા લાંબાં હોય છે, તેની કોર ફીકા રંગની ને પાતળી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે જોડાઈને ઘંટાકાર કે ગરણી જેવી થયેલી હોય છે, તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી, અને તેના મુખનો પોહોળાવ આશરે ૧ થી ૧½ ઇંચ વ્યાસના હોય છે.

પુંકેસરો-૫ હોય છે. તે ફુલની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે. તેમાં ૨ લાંબાં, ને ૩ ટુંકાં હોય છે. તંતુ ધોળા રંગના અને પરાગકોષ જાંબુડી છાયાવાળા અથવા ધોળા, ને પરાગરજ પણ ધોળી હોય છે. તંતુ તળીએ જરા પોહોળા થયેલા, જાંબુડી છાયા અને રૂંછાળા હોય છે. પરાગ કોષ ઉભા, ટેરવે સાંકડા અને બુઠ્ઠી અણીવાળા હોય છે.

સ્રીકેસર-૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય લીસો, ચળકતો, ફીકા પીળા રંગનો, ઉભો, મથાળે જરા સાંકડો થતો એક ગોળ પડથી વચ્ચે આવેલો હોય છે. નલિકા ધોળા રંગની દોરા જેવી પાતળી, લીસી ને ચળકતી હોય છે. નલિકામુખ જાંબુડી છાયાવાળું, દાણાદાર, બે ફાંટ પડી જેવું હોય છે.

ફૂલ-કાચાં હોય છે ત્યારે પીળા લીલા રંગનાં, ચળકતાં, રસભર્યાં, અને પહોળાં, પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોથી ઢંકાયલાં હોય છે. દરેક પુષ્પપત્ર વચમાંથી બહાર ઉપસી આવેલું હોય છે, તેથી ફૂલ એક લીલી દાબિયાળા મણકા જેવાં દેખાય છે. અને તેની નીચે તેવાજ રંગની જાડી ડીંટી હોય છે. ફૂલ પાકે છે ત્યારે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો તેપરથી ખરી પડવા માંડે છે, અને ફૂલનો ઉપરનો રંગ જાંબુડી કાળાસનો થઈ જાય છે; ફૂલ જ્યારે તદન પાકી સુકાય આવે છે ત્યારે તે ભૂરા રંગનાં, ચળકતાં અને મોળાં થઈ જાય છે. અને પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો તેપરથી ઉતરી નીચાં વળી જાય છે. ફૂલનો આડો કાપ કરી જોઈશું તો તેમાં ૪ ખાનાં દેખાય છે, ને તે દરેક ખાનાંમાં એકેક બીજ હોય છે. ફૂલની છાલ પાતળી હોવાથી તે ત્રટકી જાય છે, અને તેમાંથી બીજ બહાર આવે છે.

બીજ—⅙ ઇંચ લાંબાં ને તેટલાંજ જાડાં પોહોળાં હોય છે. તે તેની જાત પ્રમાણે એક બાજુ લાગેલાં ને બીજી બાજુ ૩ ધારવાળાં હોય છે. તે એક છેડે જરા અણીવાળાં ને બીજે ગોળાઈવાળાં હોય છે. તેપર મખમલી વાળની રૂવાટી હોય છે. બીજ પીળા ભૂરા કે કાળા રંગનાં હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–મૂળ, પાન અને બીજ.

૫–ગુણદોષ–શોધક અને રેચક.

૬–ઉપયોગ–એનાં મૂળ અને પાનનો વાટો અને સર્પવિષના સોજા ઉપર લેપ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બીજ રેચક છે, એમ કહેવાય છે.

૭–સ્થાનક–બરડા ડુંગરપર હળિયા જંગલમાં પ્રાંસીઆ તળાવ કાંઠે, ઢેરણીઆ જંગલમાં વીરડાની હારીમાં, અને પોરબંદર તાબાના ગામમાં રાણાવાવ અને મહારાજ બાગમાં ઉગે છે. એ દક્ષિણ, દક્ષિણખંડ અને લીંબડામાં થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–એનાં પાન દીપડાના પંજાના આકારને મળતાં હોવાથી એને દીપડવેલ કહેવા હશે.

આ વેલ તેનાં નહાનાં પાન અને ફૂલનો શોભાને લીધે તે બાગોમાં વાવવા લાયક છે.

વર્ગ—(કનવોલ્વ્યુલેસી).

નંબર ૩૯૩.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Convolvulus microphyllus.

દૃષ્ટાન્ત–H. IV. p. 218; N. p. 205. ૨ નિ. પૃ. ૩૫૩.

૨–દેશીનામ–સંખાવલી, શંખાવલી (પો૦ગુ૦): શંખપુષ્પી, શંખહોલી (મ૦); શંખપુષ્પી (હિં૦); શંખપુષ્પી, શંખાલુલિકા (સં૦).

૩–વર્ણન–સંખાવલી ચોમાસે ઘણી ઉગે છે. પણ તે ઘણી જગ્યાએ બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે. એના છોડ ૨ ▒ ૬ ઇંચ ઉંચા વધી ઘણી તેની શાખાઓ જમીનપર પથરાય છે. કોઈવાર તેની શાખાઓ ૪ થી ૬ ફીટ વેલાની પેઠે વધી જમીન કે ઘાસ ઝાડવાંપર ફેલાયલી કે વીંટળાયલી પણ હોય છે. અને કોઈવાર તે ૨ થી ૪ ફીટ વધી જમીનપર ચોતરફ ફેલાઈ તેનાં ઝાડવાં થઈ રહેલાં હોય છે. શાખાઓ ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી હોય છે, પાન જરા લાંબાં, ધતુરાની જેવાં રેસવાંવાળાં, ને ફૂલ સફેદ કે ફીકા અથવા પીળા ગુલાબી રંગનાં રકાબી જેવાં મોળાં હોય છે. તે ચોમાસામાં ઉપડે છે. ફૂલ ગોળાઈ સેનાં સૂક્ષ્મ અણીવાળાં હોય છે.

એના આખા છોડવાપર સફેદ, જાંબુડા કે ભૂરા રંગના સુંવાળા વાળની રૂવાટી અને રૂછાળ હોય છે, તેથી એના છોડવાનો રંગ ધોળાશ કે ભૂખરાશનો લીલો દેખાય છે. એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઘણુંકરી જથાબંધ ઉગે છે.

મૂળ–સુતળીથી આંગળી જેવાં જાડાં અને ૪ થી ૬ ઇંચ કે વખતે ૧ થી ૧½ ફુટ લાંબાં થાય છે. તે મથાળે જાડાં અને તળિયે સાંકડાંયેલાં હોય છે. તેની છાલ જાડી હોય છે. તે બહારથી ભૂરા રંગની ને ખડબચડી હોય છે. અને અંદરથી તે ફીકા પીળા રંગની, ચોખાના સતને મળતા પીળા રસવાળી હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તેનું લાકડું સછિદ્ર અને સફેદ દેખાય છે. આ લાકડાં અને અંતરછાલ વચેથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે. વાસ તલનાં તાજાં તેલ જેવી અને સ્વાદ તેલીયો, દાહક અને ચીરપરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–સુતળી જેવી પાતળી અને સફેદ વાળની રૂવાંટીથી ભરાયલી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર પીળી કે જાંબુડી છાયાસેની સિરીત રૂછાળ આવેલી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ⅛ થી ⅙ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની ડીંટડી ઘણી સૂક્ષ્મ હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીપર સુંવાળા ધોળા વાળની રૂછાળ હોય છે. તે ડીંટડી તરફ સાંકડાં ને મથાળાં તરફ પોહોળાંયેલાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં બહુધા બુઠ્ઠાં કે અંદર બેસની ખાંચવાળાં હોય છે, પણ કોઈવાર તે અણીઆળાં પણ હોય છે. પાન ચોળતાં ઘણાં ચીકણાં લાગે છે, તેમાંથી સુવાનાં પાનની વાસને મળતી વાસ આવે છે. સ્વાદ ખારાસલેલો ચીકણો ને ચીરપરો લાગે છે.

ફૂલ–પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે પાનથી ટુંકી અથવા લાંબી હોય છે. તેપર સફેદ વાળની રૂવાટી હોય છે. તેને મથાળે ૧ થી ૩ ફૂલો આવે છે, તેની વાસ કરેણનાં ફૂલની વાસને

દાંડી અને શાખાઓ–સુતળી જેવી પાતળી, લીસી અને ચળકતી હોય છે. તેનાપર ઉભી લીટીઓ, ને બહુધા ત્રણ નસો, ને કોઈવાર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી પણ આવેલી હોય છે. શાખાઓ ઘણું-કરી અમળાયલી અર્થાત્ વળદાર (twisted) હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબાં અને ½ ઈંચ થી ૧ કે ૧½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાન ટેરવે સાંકડાંથતાં અણીઆળાં કે બુઠ્ઠાં હોય છે. અને તળિયે ડીટડી પાસેના કોરના બે છેડા બહાર આડા નીકળતા હોય છે. પાનની ડીટડી વળદાર ½ થી ¾ ઈંચ લાંબી હોય છે.

ફૂલ–પુષ્પધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે ઉપર ૧ થી ૩ ફૂલો આવે છે. પણ ઘણા નમુનામાં ૧ થી ૨ જ ફૂલો જોવામાં આવેલ છે. સળી ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબી, દોરા જેવી પાતળી ને નરમ હોય છે. ફૂલની ડીટડી બહુધા સળી કરતાં જાડી ને ટુંકી હોય છે. અને તેને તળિયે બે સાંકડા સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. ફૂલ ગુલાબી, ફીકા જાંબુડા, કે ધોળા રંગનાં હોય છે, તેનો વ્યાસ ½ થી ૧ ઈંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે ¼ ઈંચ લાંબાં, લીલા રંગનાં, ટેરવે બુઠ્ઠાં અને લાલ કીનારી-વાળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડી ૫ હોય છે. તે જોડાઈને તળિયે નળી જેવી ને મથાળે પોહોળી ગર-ણીના આકાર જેવી થયેલી હોય છે. તે લીસી ને ચળ-કતી હોય છે.

પુંકેસરો–૫ પાંખડીની નળીની ઉપર આવેલાં હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકાં હોય છે. તેના તતુઓ તળિયે પીળાસલેતા રંગના વાળની રૂંવાટીવાળા ને ઉપર ધોળા ને લીસા હોય છે; પરાગકોષ જાંબુડા રંગના, અને પરા-ગરજ ધોળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીસો, ચળ-કતો, ધોળા રંગનો. પીળા રંગની પડથીપર આવેલો, ૨ પોલ અને ચાર આદિબીજવાળો હોય છે; નલિકા ૧, ધોળી, દોરા જેવી પાતળી અને નલિકામુખ જાડાં ટુંકા અને ધોળા બે છેડાવાળું હોય છે.

ફલ–ગોળાઈલેતું, મથાળે અણીઆળું, લીસું, ચળકતું, ધોળાસલેતા ભૂરા રંગનું હોય છે. તે ½ ઈંચ લાંબું ૨ ખંડ અને ૪ બીજવાળું હોય છે. કોઈવાર અપૂર્ણ-તાને લીધે ૨ કે ૩ બીજ તેમાં પકવ થએલાં હોય છે. ફલની સાથે ફૂલની ડીટડી પણ જાડી થએલી હોય છે.

બીજ–લીસાં હોય છે.

ઉપયોગ–એનાં મૂળ રેચક મનાય છે, વેલા ઢોર ખાય છે, અને પાનની ભાજી થાય છે. તેમજ વાડીને મડગુંબડાં ઉપર મુકાય છે.

સ્થાનક–નોંદ તરીકે વાડી કે ખેતરોને શેઢે ઘઉં, રીંગણી, ગદબ, ગાજર આદિ બીજા મોલની આ વેલ ઉગતી જોવામાં આવે છે. એ આખાં પ હિ૦માં થાય છે.

વિશેષ વિવેચન–એનાં પાનના ત્રણ છેડામાંથી વર છેડો લાંબો અને ટેરવા તરફ વિશેષ સાંકડોથનો છે, તે હરનની ખુરી સાથે તેનો મુકાબલો કરી હરનપગ અથવા હરનપાદી કહેતા હશે.

વર્ગ–(કનવોલવ્યુલેસી).

નંબર ૩૯૬.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Evolvulus alsinoides

દૃષ્ટાન્ત–H. IV. p. 220; N. p. 206; Wat III. p. 305; રૂ૦ નિ૦ પા૦ ૭૫૩.

૨–દેશીનામ–કાળીસંખાવલી, ઝીણીફુદરડી(પોરબ વિષ્ણુકાન્તા (મ૦); શ્યામકાન્તા (હિં૦); લઘુવિષ્ણુકાન્તા (સં૦)

૩–વર્ણન–ઝીણી ફુદરડી અથવા લઘુ વિષ્ણુકાન્ત છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. પણ તે કેટલીક જગોએ બારે માસ પણ હોય છે. તે ઈંચથી ૧ કે ૧½ ફુટ લાંબા વધે છે. તેની શાખાઓ ઘણુંકરી જમીનપર પથરાએલી હોય છે, તોપણ કાંઈ ઘાસ વગેરેની ઓથ મળે તો તે તેનાપર ચડાય છે. જ્યારે તે જમીનપર પથરાયલી હોય છે ત્યારે ઘણીવાર તે ચોત-રફ ફેલાઈ તેનો છોડવો એક છાતળાં જેવો થઈ રહેલો હોય છે. પાન નાહાનાં અને તે સરખી અંતરાએ આવેલાં હોય છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ, સુંદર શ્યામ રંગનાં શ્રાવણ ભાદરવે વિશેષ આવે છે. ફલ સૂક્ષ્મ ગોલાઈલેતાં અણી-આળાં હોય છે.

એના આખા છોડવાપર ઘણુંકરી સફેદ, સુંવાળા, લાં ચળકતા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. તેથી સફેદ દેખાય છે.

મૂળ–૨ થી ૬ ઈંચ લાંબું, અને સુતળીથી પેન જેવું જાડું હોય છે. તેમાંથી થોડાક રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળ ફીકા ધોળા ર ઉગ્રવાસ અને તેલીયા ચીરપરા સ્વાદવાળું હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી કવચિત જ હોય પણ ઘણુંકરી તેનાં મૂળને મથાળેથી ઝીણી સુતળી તાર જેવી લાંબી, નરમ, કેટલીક શાખાઓ નીકળે હોય છે. તેનાપર લાંબા ધોળા વાળની રૂંછાળ અને ટું વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ½ થી ૧ ઈ લાંબાં અને ¼ થી ½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ડીટ

સૂક્ષ્મ હોય છે. ડીંટડી પાસે પાન ઘણે ભાગે સાંકડાં કે વિષમ કોરવાળાં હોય છે. પાનનાં રેસાં જુદાં કે અણીઆળાં હોય છે. પાનનો આકાર સામાન્ય રીતે વડનાં પાન જેવો હોય છે, પણ ઘણે ભાગે તે સાંકડાં ને લાંબાં હોય છે. તેપર બન્ને બાજુ અને કોરપર સફેદ વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી પાનની ડીંટડીને સમોવડ પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળેલી હોય છે, તે ઘણે ભાગે પાનથી લાંબી અથવા ટુંકી હોય છે. તેનાપર ધોળા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. સળી પાનની ડીંટડી કરતાં ઘણે ભાગે પાતળી હોય છે. તેને મથાળે ૧ થી ૩ સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૨½ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે. ફૂલની ડીંટડી પુષ્પધારણ કરનારી સળી કરતાં ટુંકી અને પાતળી હોય છે, અને તેનો રંગ જરા પીળાશભર્યો હોય છે. સળી અને ડીંટડીના સંગમ પાસે સાંકડાં, અણીઆળાં સૂક્ષ્મ ૨ પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે, તેપર ધોળા વાળની રૂંછાળ આવવાથી તે ધોળાશભર્યા લીલા રંગનો દેખાય છે. તેનાં પત્રો પાંખડીથી ટુંકાં અને ટેરવે અણીઆળાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-પાંચ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે, તેની પાંખડીઓ જોડાઇને તળિયે નળી જેવી ને મથાળે સપાટ રકાબી જેવી વળેલી હોય છે. તે તળિયે ધોળી અને મથાળે આસમાની રંગની હોય છે. તેની કોરપર સહેજ રતાશભરી ઝાંય હોય છે. તેને બહારની બાજુ પડીપર સફેદ ૨ વાળની રૂંછાળ હોય છે.

પુંકેસરો-પાંચ, પાંખડીની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે. તંતુઓ આસમાની છાયાભર્યા અને પરાગકોષ તથા રજ ધોળાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-એક હોય છે, ગર્ભાશય પીળાશભર્યો લીલો ને ચળકતો હોય છે, તે પું૦ બા૦ કોષની અંદર આવેલો હોય છે. નલિકાઓ બે સફેદ સૂક્ષ્મ હોય છે, તે બે દોરા જેવાં ઝીણાં લાંબાં નલિકામુખમાં વિભાજિત થઈ જાય છે, એટલે સળી જેવાં ૪ મુખ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ફળ-ઝીણાં ભૂરાં કે લીલાશજેવા રંગનાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તે ⅙ ઇંચ લાંબાં, ગોળાઇવાળાં પણ જરા ચોખૂણીઆં દેખાતાં હોય છે. તેપર ચાર ઉભી લીટીઓ હોય છે. તે સુકાઇને તરડી જાય છે, તેમાં ૪ બીજ હોય છે.

બીજ-સંખાવલીનાં બીજ જેવાં હોય છે. તે 1/12 ઇંચ લાંબાં, ઘેરા ભૂરા કાળાશપડતા રંગનાં અને ત્રણ હાંસીઆં હોય છે.

ઉપયોગ-સંખાવલી જેવો છે. પણ આનું શાક કરવામાં આવતું નથી.

સ્થાન-રસ્તાઓની બાજુએ, ખરીબાજુ ઘાસવાળી જગ્યાએ, ચોમાસી પાણીની રેતાળ જમીનમાં અને કાદવાળી જમીનમાં એના છોડવા છુટા છવાયા ઉગે છે.

વિશેષ વિવેચન-આ છોડવામાં ઘણુંજ સુંદર સૂક્ષ્મ શ્યામવર્ણનાં ફૂલો આવે છે. માટે એને લઘુવિષ્ણુક્રાન્તા કહેતા હશે. અને ફુદરડી જેવાં ફૂલની જાતમાં આનાં ફૂલ અને શાખાઓ ઝીણાં હોવાથી એને ઝીણી ફુદરડી કહે છે. એનાં ફૂલ ખરેખર એક સૂક્ષ્મ સુંદર વસ્તુ જોવા જેવી છે. કોઇવાર એનાં ફૂલનો રંગ સફેદ હોય છે, ત્યારે એને શિવકાન્તા કહે છે.

વર્ગ-(કનવોલ્વ્યુલેસી).

નંબર ૩૬૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Cressa cretica.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 225; N. p. 206; watt. II. p. 588; રૂ. નિ. પા. ૫૮૨

૨-દેશીનામ-પડિયો (પો૦); ખરિયો (ગુ૦); ઉન, રુંગ (हिन्दी); रुदंती, खारी, चावल (म०); रुदंती, अवंती रुद्रवंती, पवित्रक, चणपत्री (सं०).

૩-વર્ણન-પડિયાના છોડવા ૬ ઇંચથી ફુટ કે ૧½ ફુટ લાંબા વધે છે. તે કોઇવાર થોડા ઉંચા વધે છે, પણ વિશેષ કરીને તે જમીનપર છાતળાની માફક પથરાયલા હોય છે. શાખાઓ ઘણી ગીચોગીચ આવેલી હોય છે. તે અનુક્રમે નીચેથી ઉપર તરફ ઘટુખા નાહાનીયની નીકળેલી હોય છે. જેથી એ શાખાઓની રૂપરેખા ત્રિકોણ થઈ રહેલી હોય છે. પાન સૂક્ષ્મ; ફૂલ ધોળાં કે ઝીણાં ગુલાબી; અને ફળ ગોળાઇવાળાં બારીક હોય છે.

એના આખા છોડવાપર ધોળા, ચળકતા, જરા લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે. જેથી તેનો આખો છોડવો ધોળાશભર્યો લીલો દેખાય છે. એના છોડવા વિશેષ કરી ખારાશ જમીનમાં શિયાળે ઘણા જોવામાં આવે છે. તેનાપર ઝાકળનાં બિંદુઓ પડેલાં હોય છે. તે સવારમાં મોતી જેવાં સુંદર દેખાય છે. એના છોડવાનો દેખાવ જરા છેટેથી ચણાના છોડ જેવો લાગે છે.

મૂળ-ધોળા રંગનું, ને સુતળી જેવું ઝીણું હોય છે. તે જમીન પ્રમાણે ટુંકું કે લાંબું હોય છે. કોઇ કોઇવાર ૨ થી ૩ ફીટ લાંબાં મૂળ પણ જોવામાં આવે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ક્વચિત જ હોય છે, પણ ઘણુંકરી મૂળને મથાળેથી કેટલીક શાખાઓ નીકળી ચોતરફ ફેલાયલી હોય છે. તે સુતળી જેવી જાડી ને ગોળ હોય છે. તે ચળકતી ને તેનાપર લાંબી ને ધોળી રૂંછાળ હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ઘણાં પાસે પાસે હોય છે. તે એટલે સુધી કે પાનની વચ્ચેથી એની શાખા દેખાઈ શકાતી નથી. પાનની વચ્ચેથી તે શાખા નહીં દેખાવાનું બીજું કારણ એ પણ છે કે, દરેક પત્રકોણમાંથી ઘણુંકરી સૂક્ષ્મ શાખા નીકળેલી હોય છે, તે ઘણુંકરી મ્હોટી શાખાના ઉપરના ભાગપર પાનથી આગળજ વધીને બહાર નીકળેલી હોય છે, તેથી બે પાન વચ્ચેનો ગાળો દેખાતો નથી. પાન ૩ ઈંચથી કંઈક લાંબું ને તેથી કંઈક ઓછું પોહોળું હોય છે. તેની ડીંટડી ઘણી સૂક્ષ્મ હોય છે ને ઉંચે ઉપરનાં પાનને તો ડીંટડી દેખાતીએ નથી. પાન ડીંટડી તરફ પોહોળાં ને ટેરવાં તરફ સાંકડાંથતાં હોય છે. પાનનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં અથવા અણીદાર હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીપર ધોળા, નરમ ને લાંબા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. તેથી પાન ધોળાશપડતા લીલા રંગનાં દેખાય છે. પાન જરા જાડાં હોય છે, તેપરથી એક જાતનો પ્રવાહી ઝર્યા કરે છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકાસમિશ્રિત તૂરો ને જરા ખારો લાગે છે.

પુષ્પ-શાખાઓના છેડા પાસેના પત્રકોણમાંથી અથવા શાખાઓને છેડે નાહાની ગુચ્છી અથવા કલગીની માફક આવેલાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-ના પત્રો ૫ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ જોડાયલી હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોથી લાંબી હોય છે.

પુંકેસરો-૫, તે પાંખડીથી લાંબાં ને ધોળા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલા રંગનો ને બેગર્ભસ્થાનો હોય છે. નલિકા બે લાંબી, મથાળે સૂક્ષ્મ કુમખવાળી હોય છે.

ફલ-સૂક્ષ્મ ગોળાકારનું હોય છે. તેને મથાળે સ્ત્રીકેસર-નલિકાની સૂક્ષ્મ અણી જેવી લાંબા વખત સુધી રહી ગયેલી જોવામાં આવે છે. ફલમાં સૂક્ષ્મ બીજ ચાર હોય છે. કેટલીક અપૂર્ણતાને લીધે ઓછાં પણ જોવામાં આવે છે. ત્યારે ત્રણ, બે, કે એક હોય છે.

બીજ-સૂક્ષ્મ દાણા જેવાં અને લીસાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગરમી, અવસ્ર, કુમ્મર્યાંક.

૬-ઉપયોગ-પડિયાને સુકાતી તેનાં પાન મધની સાથે કફરોગને ખવરાવાય છે. એનો કવાથ ઉધરસ અને દમ ઉપર પથ્ય છે. પડિયો સેકીને ખવરાવવાથી તેમાં રસ વધે છે, ને તે વધારે મીઠું થાય છે. તેનું ઘી પણ ચોર અને સ્વાદર થાય છે. પડિયાના છોડ ભીંજ વરતુની સાથે નાખી રક્તપિત્તવાળાને તેની ભાજી આપય છે. છાપરિયા દુકાળની વખતે પડિયો અહીંની સેંકડો ઢોર જીવતાં રહ્યાં હતાં. સાધારણ મોસમમાં પણ ઉન્હાળે કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં ઢોરોને પડિયાનો ચારો ખવરાવવાનો રિવાજ છે.

"રૂદંતી રક્તપિત્ત, કૃમિ, શ્વાસ, કફ, પ્રમેહ એ સર્વેને ટાળે છે, રસાયન છે." (વૈ. રૂ. ઈ.)

૭-સ્થાનક-ચેડની ખારચ જમીન અને પેડીઓ પડતર ખેતરોમાં વિશેષ ઉગે છે.*

એ આખા હિંદુસ્થાનમાં ઘણુંકરી થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એના છોડવા ભાંગી પડે છે ત્યારે સૂક્ષ્મ મોતી જેવા બિંદુઓથી આચ્છાદિત થઈ રહે છે. તેપરથી પાણી ટપકી તેની આજુબાજુની જમીન પણ ખારચ હોવાને લીધે ભીની થઈ રહે છે, માટે પડિયાને સંસ્કૃતમાં રૂદતી, રૂદંતી, ને રૂદંત્રી કહેવાય છે. છોડવાનો દેખાવ જરા છેટેથી ચણાના છોડવા જેવો દેખાય છે માટે એને ચણખી કહે છે.

વર્ગ-(કનવોલ્વ્યુલેસી).

નંબર. ૩૯૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Cuscuta hyalina.

દ્રષ્ટાન્ત-H. IV. p. 226.

૨-દેશીનામ-ચીડીઆ, માખણીઆપીર (પી૦); અમરવેલ (ગુ૦); निरमुली (म०); निराधारी (हिं०).

૩-વર્ણન-ચીડીઆના ઝીણા તાર જેવા પીળા રંગના વેલા થાય છે, તે દોરાના ગાગડા કે તાંતણા જેવા દેખાય છે. તે જ્યાં ઉગે છે, ત્યાં તેના ઘણા વેલાઓ એકબીજા સાથે વીંટળાઈ ભેળાઈને એક પીળા રંગનો પીંડ કે જથો થઈ રહેલો હોય છે. તે ભાદરવાથી કાર્તિક માગસર માસ સુધી વધારે જોવામાં આવે છે. પણ કોઈકવાર ઉન્હાળે પણ હોય છે. તે કાંટા, તાંદળજા, કણજી, થાપ, સાટોડી અને નગરણીના છોડવાઓ ઉપર વીંટળાયલા વિશેષ કરી જોવામાં આવે છે.

એના વેલા પણ બીજી પુષ્પધારણ કરનારી વનસ્પતિની પેઠેજ બીજમાંથી ઉગે છે, પણ તે ઉગતાંજ તેની પડખે કાંટા કે તાંદળજા જેવી વનસ્પતિ ઉગી હોય છે, તેપર ચડે છે, અને પછી તેપર રહી તેમાંથી પોતાનો ખોરાક લે છે. જ્યારે આવી રીતે ચીડીઆના વેલા પોતાની મેળે બીજી વનસ્પતિમાંથી પોતાનું પોષણ કરી શકે છે ત્યારે તેનાં મૂળ સુકાઈને ખરી જાય છે.

ચીડીઆની દોરી (ગાગડા કે તાંતણા) કાંટા આદિ બીજી વનસ્પતિપર જે તરફથી વીંટળાય છે તે તરફ

* પડિયાની સ્વાભાવિક-ખારાશ, ચોરાશ, ખેતરા, ચાર, જમીન અને હિંદુસ્તાન પેઠે અને પાતાળ વખત ઘરે આવનાર્ં પડિયો ઉગી શકે છે.

તેની ડાંડી ને સૂક્ષ્મ લીલાશસેના રંગની પ્યાલી (ચુસણી)ની હાર આવે છે. આ પ્યાલીની હારની હાર ડાંગા વગેરે વનસ્પતિનાં અંગમાંથી રસ ચુસી લે છે. આવી રીતે ખોરાક ચુસી લઈ ચીડીઓ પોતાનું ગુજરાન કરે છે, અને તે જે વનસ્પતિપર ચડેલો હોય છે તે ધીમે ધીમે નાશ પામે છે.

મૂળ–ઘણાં સૂક્ષ્મ હોય છે. તે તરત ખરી જાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–દોરા જેવી ઝીણી અને તારના ગુંછળાની માફક આડીઅવળી, સીધી કે ગોળાકાર વળેલી હોય છે. તે સ્વાશસેના પીળા રંગની હોય છે. તે એક બીજી સાથે તેમજ જે વનસ્પતિપર ચોંટેલી હોય છે તેપર એની તો ચીટગાઈ ચોટકુક ચોંટેલી હોય છે કે, તોડયા સિવાય તે છૂટી પડી શકતી નથી. તે ઘણી કોમળ, લીસી, ચળકતી અને રસભરી હોય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મોળો હોય છે.

પાન–હોતાં નથી, પણ એની ડાંડીમાંથી શાખાઓ નીકળે છે, તેના મોઢા પાસે સૂક્ષ્મ પત્ર જેવું રોનક હોય છે, પણ તેની પાનમાં ગણના કરવામાં આવેલી છે.

ફુલ–ઉપર કહેલાં રોનકના ખૂણામાંથી ઘણુંકરી ૧થી ૬ કે વધારે નહાનાં નહાનાં ફુલોની ઝુમખીઓ નીકળે છે. એ ઝુમખીઓમાંનું દરેક ફુલ [illegible] થી [illegible] ઇંચ લાંબું અને [illegible] ઇંચ મથાળે પોહોળું હોય છે. તેનો આકાર ઘંટીના જેવો અને રંગ લીલાશસેનો પીળો અને ધોળો હોય છે. તે ઘણાં ચામડીત હોય છે. પુષ્પપત્રો સૂક્ષ્મ હોય છે. તે પણ લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. ફુલનો સ્વાદ કડવો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–ની પત્રો ૫ કે ૪ હોય છે, તે તળિયે જોડેલાં ને મથાળે દાંત જેવાં બાંકાં અને અણિઆળાં હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડી ૪ કે ૫ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોથી લાંબી ને આંતરે આવેલી હોય છે. તે મથાળે ગાંઠીકની અણિઆળી, ધોળી, ચળકતી, અને વિશેષ પારદર્શક હોય છે.

પુંકેસરો–૫ કે ૪ હોય છે. તે પાંખડીના ગાળા વચ્ચે ઓકેક આવેલું હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકાં હોય છે. તેના તંતુઓ ધોળા અને પરાગકોશ ને રજ પીળાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલો, ચળકતો, અને દેહેળા પેટાળવાળો પીળા રંગનો હોય છે. નલિકા ૨ ધોળા રંગની હોય છે. તેમાં વળને એક ટુંકી ને બીજી તેથી જરા લાંબી હોય છે. તે બન્નેને ગોળાકારનું પીળા રંગનું સૂક્ષ્મ ઓકેક મુખ આવેલું હોય છે.

ફલ–ગોળાકારનાં મથાળે ખાડાવાળાં લીલા પીળા કે [illegible] રંગનાં હોય છે. તેમાં બે ખંડ અને ચાર [illegible] હોય છે. ફલ ઝીણા મગના દાણા જેવડાં ૧ લાઇનના વ્યાસનાં હોય છે.

બીજ–[illegible] થી [illegible] ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તેનો આકાર તેની જાત પ્રમાણે એક બાજુ ઢાળેલો ને બીજી બાજુ ત્રણ ધારવાળો હોય છે. તે લીસાં, ચળકતાં ને પીળાસલેતા રંગનાં હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–પૌષ્ટિક, વેદના મટાડનાર, રેચક તથા શોધક અને જ્વરઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–ચીડીઓ રતવા અને બીજાં મચકોડાં ઉપર પોટીસ તરીકે બાંધવામાં આવે છે. હાથપગની બગલપર તે બાંધવાથી ટાઢક થાય છે. કેટલાક પૌષ્ટિક પાકો ને ચુરાણની દવામાં ચીડીઓ અને તેનાં બીજ વપરાય છે. ચીડીઆનાં ફુલ મરીની સાથે તાવ ઉપર ખવરાવવામાં આવે છે. સંધિવા અને સોઢીવિકારના દરદોમાં ચીડીઆનાં બીજ બીજી દવાઓ સાથે અપાય છે.

૭–સ્થાનક–રસ્તાની બાજુએ વરસાદની વાડ ઉપર, અને વાડીઓમાં ડાંગા, તીતજાળ, કારેલી, ખારેડી, તલવણી, અને ખરેવા ઉપર, તથા કાદીવાળી જમીનપર દસ્યુપરાના છોડવા ઉપર ચીડીઆના વેલા (તાંતણા) ચડેલા જોવામાં આવે છે.

એ કચ્છ અને સિંધમાં પણ થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–ચીડીઓ ડાંગા વગેરે [illegible] નિપર મજબૂત ચોંટી રહેલો હોય છે. [illegible] મહીનાં સેલા ચીડીઆ કહેવાં [illegible] એને માખણપીઠ કહે છે, અને [illegible] રાખે છે તેથી છાશમાં માખણ વધારે [illegible] માને છે.

ચેર અને બીજાં કેટલાંક [illegible] જેવા પીળા રંગના વેલા [illegible] અને આકાશવેલ કહે છે. [illegible] આકાશવેલ બે [illegible] આપણા લોકો [illegible] જાતની વનસ્પતિ [illegible] નામથી ઓળખે [illegible] કહે છે:–

૧–[illegible]

૨–[illegible]

૩–[illegible]

૬૦–N. O. SOLANACEÆ.

વર્ગ–સોલેનેસી–ધતુરા અને ભોરીંગણીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટૂંકું વર્ણન અને ગુણદોષ–આ ક્ષોભક વર્ગમાં નાહાના છોડવાઓ અને ઝાડવાં થાય છે. તેમાં કેટલાકપર તીક્ષ્ણ કાંટા હોય છે. આ વર્ગ પણ ઘણો જાણીતો અને પૃથ્વીના ઘણા ભાગપર પસરાયેલો છે. આ વર્ગની વનસ્પતિને પાન ઘણુંકરી આંતરે આવે છે. પણ ઘણી વાર બબ્બે પાન ડાંડી કે શાખાની એકજ બાજુએ પણ નીકળેલાં હોય છે. તે અખંડ કોરવાળાં અથવા ખૂણીઆ કે બહુ વિભાગોવાળાં હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. પુ૦ બા૦ કોપ અર્થાત્ ફૂલની ટોપી અપસ્થાયી, ઘણુંકરીને ૫ કે ૧૦ વિભાગોવાળી, કાયમી ને ફૂલની સાથે બહુધા વધનારી હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોપની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. પણ તે થોડી ઘણી જોડાઈને તળિયે નળી જેવી થયેલી હોય છે. ને મથાળે તેના ઓછા વધતા ખૂણીઆ નીકળેલા હોય છે. સમુદ્રશોષના વર્ગનાં ફૂલની પેઠે આ વર્ગની ફૂલની પાંખડી પણ બહુધા ૫ પડીવાળી હોય છે. આ વર્ગમાં સફેદ, આસમાની, ફીકા જાંબુડા, પીળા, એવા રંગનાં ઘણાં સુશોભિત ફૂલો આવે છે. પુંકેસરો ૫ હોય છે, તે પાંખડીની નળીમાં આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ બહુધા ટુંકા અને પરાગકોષ લાંબા ને પોહોળા અથવા લબગોળ હોય છે. તે ઉભા અથવા મથાળે છિદ્રથી ઉઘડનારા હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય બહુધા ૨ પોલવાળો હોય છે, પણ વખતે ૧ થી ૫ પોલવાળો પણ થાય છે. આદિબીજ દરેક પોલમાં ઘણાં હોય છે. ફળ ગોળ અથવા લાંબુ હોય છે. તે પોતાની મેળે નહિ ઉઘડનારૂં, તળિયેથી ઉઘડનારૂં, અથવા પડદાપરથી ઉઘડનારૂં અને ઘણુંકરી ૨ પોલ અને ઘણાં બીજવાળું હોય છે. બીજ ઘણુંકરી ચપટાં અને ગોળાઈલેતાં હોય છે.

આ વર્ગની જગજાહેર સર્વપ્રિય (માની લીધેલી) વનસ્પતિ તમાકુ (*Nicotiana tabacum*) છે. જેને આખી દુનીઆના સર્વ કોમના લોકો અત્યંત માનની નજરથી (વ્યસન હોય માટે) જોય છે. અને તેનું કોઈ પણ રીતે ઘણી આતુરતાથી ગ્રહણ કરે છે. કવિએ પણ ઠીક મગ્ન કરી કહેલું છે કે–"જગત વશ કીધું તમાકુને ભૂકે; કોઈ ચાવે, કોઈ સુંઘે કોઈ પીએ ફૂંકે."

બીજી પ્રખ્યાત ખોરાકની વનસ્પતિ બટેટા (solanum tuberosum) છે, તે પણ સર્વમાન્ય છે.

ત્રીજી મસાલાની વનસ્પતિ મરચાં (Capsicum annuum) છે. તેને આદર આપ્યા સિવાય પણ કોઈકને જ ચાલતું હશે.

ચોથી બકાલાની વનસ્પતિ રીંગણાં (Solar Melongena) છે. એનું શાક પણ સિવાય બહુ લોકો આરોગે છે. એ શાકશ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. અર્થાત્ રીંગણાં શાક માત્રનો રાજા મનાય છે.

એ સિવાય ઘોડાકુન, પોપટી, ભોરીંગણી અને ધતૂર આદિ ઔષધોપયોગી વનસ્પતિ પણ આ વર્ગમાં આવેલી છે.

આ વર્ગનો મુખ્ય ગુણ ઝેરી છે. તોપણ એમાંની કેટલીક વનસ્પતિ માદક, ઉત્તેજક, પૌષ્ટિક, કફ, પિત્ત અને શોથઘ્ન; વિરસુગુણકારી પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, ગ્રાહી, આદિ અને વેદનાશામક તરીકે વપરાય છે.

વર્ગ–(સોલેનેસી.)

નંબર. ૬૯૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Solanum nigrum.

દૃષ્ટાંત–H. IV. p. 229; N. p. 208; Watt. IV. part. III. p. 263; રૂ. નિ. પા. ૬૧૨.

૨–દેશીનામ–પીલુડી (પોન્ચ૦); કપિર (સં) काकमाची, वायसी, मको (म०); मकोय, गुरकमाई (हिं०); काकमाई, जपनेफला (बं०).

૩–વર્ણન–પીલુડીના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. અને ઘણી જગોએ તે બારેમાસ પણ જોવામાં આવે છે. તે ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે. તેની શાખાઓ મરચી, રીંગણી કે ધતુરાની શાખાઓ પેઠે આડી અવળી નીકળેલી હોય છે. પાન મરચીનાં પાનને મળતાં; ફૂલ સૂક્ષ્મ ધોળા રંગનાં ને ફળ ગોળ વટાણા જેવડાં હોય છે. તે પાકે છે ત્યારે રાતાં, ને કાળા રંગનાં થઈ જાય છે. તેની નીચી ઝુકતી ઝુમખીઓ બહુ સુંદર દેખાય છે.

મૂળ–સુતળીથી તે ટચલી આંગળી જેવું જાડું થાય છે. તેના ઉપરના ભાગમાંથી કેટલાક ફાંટાઓ અને બારીક રેસા જેવા તંતુઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળ બહારથી ભૂરા ને અંદરથી સફેદ રંગનું હોય છે. તેની છાલ રસભરી જરા જાડી ને નરમ હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને તીખી, અને સ્વાદ ઉગ્ર અને ચીરપરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી મૂળ જેવી ઘણુંખરી જાડી હોય છે. તે ગોળ, ભૂરાસહેના લીલા રંગની હોય, નસો અને સૂક્ષ્મ છાંટવાળી ને જરા ખરસટ હોય છે. ઘણીવાર ડાંડી અને શાખાઓ લીલા કે કાળા રંગની લીસી ને ચળકની હોય છે. તેપરની છાલ અંદરથી લીસો ને તે ઉતારી હોય તો શાખાપરથી સળંગ ઉતરી આવે એવી નરમ હોય છે. ડાંડીનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી વચ્ચોવચ લીલા પોચા ગાભાવાળી દેખાય છે. ને તેની બાજુનું લાકડું ધોળાસહેના રંગનું ને સખ્ત હોય છે. શાખાઓ ઘણુંકરી બબ્બે ફાંટાવાળી હોય છે. ટ

લીસી, ચળકતી, ઉભી હાંસિઆવાળી અને પાનની ડીટડીની કોર સાથે બહુધા સળંગ મળેલી હોય છે. કોમળ શાખા-ઓપર સફેદ વાળની રૂંછાળ હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. તે બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં, ઉપરની સપાટીએ ઘેરા લીલા રંગનાં અને નીચેનીએ ફીકાં લીલાં હોય છે. તે બન્ને સપાટીએ લીસાં હોય છે. પણ કોમળ પાનપર બન્ને સપાટીએ બહુધા રૂંછાળ હોય છે. પાનની કોર તેની ડીટડીપર બન્ને બાજુ ચોડી ઉતરેલી હોય છે. પાનની કોરપર અનિયમિત લહેરીઆં કે મોજાં આવેલાં હોય છે. ને વખતે કોરપર દાંતા પણ હોય છે. પાન ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. ડાળીપરનાં નીચેનાં પાન વખતે ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. એ પાનને કોરપર વચમાં દાંતા હોય છે. શાખાપરનાં કેટલાંક પાનની કોર ડીટડી પાસે વિષમ હોય છે. પાનને ચોળવાથી લીલા રંગનો રસ નીકળે છે. તે થોડા વખતમાં ચીકણો થઇ સુકાઇ જાય છે. પાનની વાસ રાઇ જેવી તીખી ને સ્વાદ બહાદ્રસેનો ચીકણો ને પાછળથી ચીરપરો ને અણગમનો લાગે છે. પાન જરા જાડાં હોયપણ નરમ હોય છે.

દૂંઠ—પુષ્પધારણ કરનારી સળી પત્રોકક્ષથી ઘણી નીચી શાખાપર આડી નીકળેલી હોય છે. તે ½ ઇંચ લાંબી ને તેપર ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે ગોળ, અને પાનની ડીટડી કરતાં પાતળી હોય છે. તેને મથાળે તેથી ટૂંકી ને ટુંકી ૬ થી ૧૦ ફુલની ડીટડી બહુધા છત્રાકાર આવેલી હોય છે, જેને મથાળે ધોળા રંગનાં પસરાતાં સૂક્ષ્મ રૂંઆ આવેલાં હોય છે. ફુલની ડીટડીપર પણ ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે. ફુલનો બાસ ૩–લાઇનથી ½ ઇંચ જેટલો અને વાસ તીખી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષના–પત્રો ૫ લીલા રંગનાં હોય છે. તે તળિયે જોડાએલાં, મથાળે છુટાં, પોહોળાં, બુઠ્ઠાં, અને સફેદવાળની રૂંછાળવાળાં હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકાં ને તેનાથી આંતરે આવેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયેથી જોડાએલી ને મથાળે તેના પાંચ દાંતા છુટા ખુલ્લા આડા પસરાએલા દેખાતા હોય છે. પાંખડીની બન્ને સપાટી અને કોરપર સફેદ સૂક્ષ્મ ચળકતા વાળની રૂંછાળ હોય છે. પાંખડીની વચ્ચોવચ પીળાસયેતા રંગની ઉભી નસ હોય છે. પાંખડીનાં ટેરવાં સાંકડાંયનાં હોય છે.

પુકેસરો—ફુલની વચ્ચોવચ પીળા રંગનાં ૫ ઉભાં પુંકેસરો હોય છે. તે પાંખડીઓ કરતાં સહેજ ટુંકાં હોય છે. તેનુંઓ પરાગોત્ર કરતાં ટુંકા, પીળાસયેતા લીલા રંગના, ચળકતા ને વાળની આછી રૂંછાળવાળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—પુંકેસરોની વચ્ચે લગભગ તેના જેટલીજ ઉંચી એક સ્ત્રીકેસર આવેલી હોય છે. તેની નલિકા પીળી ને તેનું મુખ લીલું હોય છે. નલિકાના નીચલા ભાગમાં ધોળી રૂંછાળ હોય છે.

ફૂલ—ની મુખળીઓ ઘણી ખુલતુંમાં રીતે નીચી નમી રહેલી હોય છે. ફુલ ગોળ હોય છે તે ½ ઇંચ વ્યાસનાં ચળકતાં ને લીલાં હોય છે. તેને મથાળે સૂક્ષ્મ પીળાસ-પેના રંગનું ટપકું અને તેને તળિયે તેની ટોપીના દાંતા તેની પાછળ ઉંધા વળી રહેલા હોય છે. ફુલને દાબતાં તેમાંથી લીલા રંગનો રસ નીકળે છે જેમાં ઘણાં સૂક્ષ્મ બીજ હોય છે. ફુલનો સ્વાદ ખટમીઠો હોય છે.

બીજ—ફીકા પીળા રંગનાં, ચપટાં, એક છેડે અણી થતાં, ½ લાઇન વ્યાસનાં ને ½ લાઇન લાંબાં હોય છે. તે જરા કઠણ અને તેની સપાટી સૂક્ષ્મ બિંદુઓની ભાતવાળી હોય છે. બીજનો સ્વાદ ખારો અને ઉમ હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—શીતલ, સારક, મૂત્રલ અને પિત્ત-શુભકારી પૌષ્ટિક.

૬—ઉપયોગ—પીલુડીનો પાલો અને ભાજીમાં સંધિવા, જલોદર, વિસ્ફોટક અને બીજાં ચામડીના દરદોમાં અપાતા ક્વાથમાં વપરાય છે. પીલુડીનો પાલો વાટીને તેનો રસ તમામ જાતના સોજાઓપર ચોપડવામાં આવે છે. પીલુડીનો પાલો ધંતુરાનાં પાનની સાથે વાટી ભરડીની ગાંઠપર બાંધવામાં આવે છે. અને પીલુડીનાં પાનનો રસ ગુંદ અને પીપરની સાથે જરા ગરમ કરી ભાડીવાળાને પાય છે.

"કાકમાચીનું પર્ચાંગ રેચક અને મૂત્રલ છે અને જલોદર, પ્લીહોદર તથા ક્ષયજ્વરદોષમાં ઉપયોગી છે. (ડા. વી. શી).

કાકમાચીનાં ફુલ શક્તિ આપનાર અને મૂત્રલ મનાય છે. તે કફેન્દ્રના દરદની સાથે સંયોગ હોય તો તેમાં પણ અપાય છે. તે તાવ, આફ્રા અને દાતમાં ઉપયોગી મનાય છે. હડકાયા કુતરાંના રોગપર એનાં ફુલનો રસ ચોપડાય છે, તેમજ ખાવા પણ અપાય છે. એના પાલાનો રસ યકૃતોદરમાં અપાય છે. એનાં મૂળનો ક્વાથ જરા ગોળ ભેળવી નિદ્રા લાવવા માટે અપાય છે.

"પીલુડી સોજા, ગુલ્મ, કફ, દરસ, હેડકી, દમ એને મટાડે છે. ધાતુ વધારે છે, દસ્ત લાવે છે, સ્વર સારો કરે છે. મનના રોગને મટાડે છે, ત્રિદોષને મટાડે છે. રસાયન છે." (વૈ. રૂ.)

૭—સ્થાનક—રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, ખેતરો અને વાડીઓને શેઢે, પાણીના ધોરીઆ આદિ,

૩-વર્ણન-આ રીંગણીના છોડવા ૧½ થી ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે. એમાં શાખાઓ થોડી હોય છે, તેથી એના છોડવાઓ વિશેષ ભરાવવાળા થતા નથી. એના છોડવાઓનો સાધારણ દેખાવ વાડીમાં વવાતી રીંગણીને મળતો હોય છે. એના કાંટા ઘણા તીક્ષ્ણ હોય છે. પાન વવાતી રીંગણીને મળતાં પણ તેથી નાહાનાં હોય છે. ફુલ ફીકા કે ઘેરા જાંબુડા રંગનાં કે આસમાની ને જરા મ્હોટાં હોય છે. ફળ ગોળાકારનાં પીળાં થાય છે.

મૂળ-ઉંડાં બેઠેલાં હોય છે. તે સુનળીથી આંગળી જેવાં જાડાં, કેટલાક ફાંટાઓવાળાં, બહારથી ભૂરાં ને અંદરથી સફેદ હોય છે. મૂળની છાલ બરછટ, પોચી, ઉગ્ર વાસ અને તૂરા ને જરા ચીરપરા સ્વાદવાળી હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-સુનળીથી પેનસીલ જેવી જાડી અને ભૂરાસલીના લીલા રંગની હોય છે. શાખાઓપર તારાકૃતિના વાળની ગીચ રૂવાટી અને પીળાસલીનાં રંગના ચળકતા તીક્ષ્ણ કાંટા હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલા હોય છે. તે ૧ થી ૬ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ૨ કે ૫ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાન જરા જાડાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી કરતાં નીચેની સપાટીપર તારાકૃતિના વાળની ગીચ રૂંવાટી હોય છે. અને બન્ને સપાટીએ તેમાંની નસોપર કાંટા હોય છે. પાનની દીટડીપર પણ તારાકૃતિના વાળ અને કાંટા આવેલા હોય છે. દીટડી પાસે પાનની કોર ઘણુંકરી વિષમ કે બન્ને જરા ભિન્નભિન્ન બનેલી હોય છે. તેની કોરપર ખુણીઆ કે દાંતા હોય છે.

ફુલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પાનના ખુણાને બાતરીને નીકળેલી હોય છે. તેપર ઘણુંકરી બે ફુલ હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીપર તારાકૃતિના વાળ અને સૂક્ષ્મ કાંટા આવેલા હોય છે. ફુલ ૧ થી ૧½ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યાસકોશ-૫ પર્ણનો બનેલો હોય છે. તેનાં ફાડ ત્રિકોણી અણીવાળાં અને મૂળ પાસે તેના ખાંચ ઘણા પહોળા દેખાતા હોય છે. તેપર તારાકૃતિના વાળ અને સૂક્ષ્મ કાંટા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે નીચેથી જોડાએલી ને માથે તેના દાંતા છુટા દેખાતા હોય છે. પાંખડીની બન્ને બાજુએ તારાકૃતિના વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પુંકેસર-૫ હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકાં હોય છે. તેના તંતુ ટુંક હોય અથવા સૂક્ષ્મ હોય છે. તે પાંખડીના મૂળની અંદર આવેલા હોય છે. પરાગકોશ ૧/૩ કે ½ ઈંચ લાંબા, પીળા રંગના ને માથે છેદ ચીરાએલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ પાંખડીની નળીની અંદર લીલાશપર રંગની હોય છે.

ફળ-પ્રથમ લીલા રંગનાં, ને તેપર ધોળા પટા હોય છે. પણ પાકે [illegible] ત્યારે પીળા રંગનાં ને તેપરના [illegible] અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. ફળ ગોળાકારનાં લીસાં ને ½ થી ૧½ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે. તેને માથે ભૂરાસલીનો કાળો ચાંડલો હોય છે. અને તળીયે તેની ટોપી (calyx) લીલા રંગની તારાકૃતિના વાળ અને સૂક્ષ્મ કાંટાવાળી, ફળની સાથે વધેલી, તેના પાંચ (આકણાં) પોહોળા દાંતા સહિત ફળપર ચોટકુ ઝાલેલી હોય છે. ફળ એ ટોપીથી ઘણું બહાર નીકળેલું હોય છે. એ ટોપી નીચેની ડીંટી સ્પષ્ટપણેથી કાંઇક જ પાતળી, સખ્ત અને જરા મરડાયલી હોય છે, તેનાપર પણ તારાકૃતિના વાળ ગીચોગીચ આવેલા હોય છે. ડીંટી ½ થી ¾ ઈંચ લાંબી હોય છે. ફળનો આડો કાપ કરતાં તે અંદર રસભર્યો ને લીસાં દેખાય છે. તેમાં સૂક્ષ્મ બીજ ઘણાં હોય છે.

બીજ-જરા ઉંડેથી ભૂરાશ લેતા ભૂરા તલના દાણા જેવાં દેખાય છે. તે બન્ને પાસે બહાર નીકળતાં, કોરપર એક છેડે ખાંચવાળાં, ⅛ ઈંચ લાંબાં ને તેથી કાંઇ ઓછાં પોહોળાં હોય છે. તે સખ્ત અને તેની સપાટી સૂક્ષ્મ બિંદુઓવાળી હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ- }
૬-ઉપયોગ- } -વાડરીંગણી જેવા છે.

વોટ સાહેબ લખે છે કે-તેનાં ફળનું શાક બનાવી અથાણું કરીને કેટલીક જનોએ દેશીઓ ખાય છે. પણ તરફ તેમ બનું જોવામાં આવતું નથી.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, દિવાની ડાબીએ, વાડી અને ખેતરોના શેઢાઓપર, અને વિશેષ કરીને રેતાળ જમીન કે જ્યાં ઝાઝો ઘાસ ઉગેલો હોય છે તેવી જમીનમાં ઉભી રીંગણીના છોડવા પણ વિશેષ ઉગતા જોવામાં આવે છે.

એ સિંધ, પંજાબ, કચ્છ અને કાઠિવાડમાં વિશેષ કરી થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એના છોડવા ઉભા અને વિશેષ કરી રેતાળ જમીનવાળાં ખેતરોને હોડે ઉગે છે માટે એને ઉભી અને ભોંયરીંગણી કહે છે.

વર્ગ-(સોલેનેસી).

નંબર ૪૭૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-S. xantho-carpum.

ગ્રંથ-II. IV. p. 236; N. p. 273. Wat. VI. part. III. p. 273; ઇ. નિ. ય. ગ.

૨–દેશીનામ–ભોરીંગણી, પટરીંગણુ (પો૰) ભોંયરીંગણી, બેઠીરીંગણી (ગુ૰); ભુઈંરિંગણી, કટેરિંગણી, ભોંયરિંગણી (મ૰); કટેલી, કટઈ (હિં૰); કંટકારી, નિદગ્ધિકા (સં૰).

૩–વર્ણન–ભોરીંગણીના વેલા જમીનપર પથરાયલા હોય છે; તે ૨ થી ૪ ફીટ લાંબા વધે છે. તેપર તીખી અણીવાળા પીળાશસહિત રંગના કાંટા હોય છે. એના વેલામાં એને મારૂક આરની જમીનમાં શાખાઓ ચોતરફથી નીકળી ૪ થી ૫ ફીટના ઘેરાવાનાં એનાં છાતળાં થઇ રહેલાં હોય છે. શાખાઓ ઝડુધા આડી અવળી હોય છે. પાન લાંબાં, કોરપર કપાયલાં, ને તેપર પણ કાંટા હોય છે. ફૂલ ફીક્કા કે ઘેરા જાંબુડા કે આસમાની રંગનાં, ને ફૂલ ભોંયરીંગણીનાં ફૂલ કરતાં કંઇક નાહાનાં હોય છે.

મૂળ–લાંબું અને ઉંડું ગયેલું હોય છે, તે પેનસીલથી આંગળી જેવું જાડું હોય છે. એમાંથી ઝીણા ફાંટાઓ કચિતજ નીકળેલા હોય છે. પણ રેસા જેવા ફાંટાઓ તેમાં ઘણા હોય છે. તેની છાલનો ઉપરનો રંગ ભૂરો ને અંદરનો સફેદ હોય છે. છાલ જાડી હોય છે. મૂળનું લાકડું કઠણ અને સફેદ હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ–સુતળીથી પેનસીલ જેવી જાડી, લીલા કે પીળાશસહિત લીલા રંગની, બે બાજુ નસોરવાળી હોય છે. તેપર તીક્ષ્ણ અણીવાળા ½ ઇંચ લાંબા ઉભા કાંટા આવેલા હોય છે. તે પીળાશસહિત ધોળા રંગના હોય છે. અને ભૂરા રંગના સૂક્ષ્મ કાંટા પણ તેપર ચપટ બેઠેલા હોય છે. કેમળ શાખાઓપર ભૂરા વાળની ઓછીઓછી રૂવાટી અને તારાકૃતિના વાળ હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે બન્ને સપાટીએ ચળકતાં લીલા રંગનાં હોય છે. તેની નસોપરના કાંટા લાંબા હોય છે. પણ તેની નાડીની સપાટીપર બન્ને બાજુએ તારાકૃતિના ભૂરા રંગના વાળ જેવા કાંટા હોય છે. પાન ૩ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૩ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તેની ડીંટી ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી ને જાડી હોય છે. તેપર લાંબા તેમજ તારાકૃતિના કાંટા હોય છે. પાનની કોરપર ખૂણાઓ અથવા લાંબા દાંતા હોય છે.

ફૂલ–પુષ્પધારણ કરનારી સળી પત્રોની વચ્ચેથી ચાલીને ઘણુંકરી નીકળેલી હોય છે. તેપર લાંબા તેમજ તારાકૃતિના કાંટા આવેલા હોય છે. ફૂલની ડીંટી સળી કરતાં ઘણી ને ટુંકી હોય છે. ને તેપર પણ બન્ને જાતના કાંટા આવેલા હોય છે. ફૂલ ૧ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેમાં પાંચે પત્રો તળિયેથી જોડાયલાં ને ટોચેથી છેટા પડેલા હોય છે. ભૂરા કેશવાળા હોય છે. તેપર બન્ને જાતના કાંટા અને ઓછા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયે જોડાયલી ને મથાળે છૂટી હોય છે. તેની બહારની બાજુ ભૂરા વાળની રૂવાટી હોય છે.

પુંકેસરો–કેસરીઆ રંગનાં ૫ હોય છે. તેના તંતુઓ સૂક્ષ્મ અને પરાગકોશ લાંબા ને મથાળે બે છિદ્રવાળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ ગર્ભાશય ફીકા પીળા રંગનો હોય છે. નળિકા પુંકેસરો કરતાં લાંબી, પાતળી, અને તેનું મુખ જરા વાંકવળેલું હોય છે.

ફળ–કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં ને તેપર ભૂરી કે ધોળી પટીઓનું ચિત્રામણ હોય છે. પણ પાકે ત્યારે તે પીળા રંગનાં થઇ જાય છે. તે ગોળાકારસહિતાં ને ½ થી ¾ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તે લીસાં ને તેને મથાળે ભૂરો ચાંદલો હોય છે. ફળની નીચે તેની ટોપી (કાંપ્ત) ભૂરા રંગની ચોરેલી હોય છે. ફળમાં રીંગણાંમાં હોય છે એવો ગર્ભ ને રસ હોય છે. તેમાં રીંગણાં જેવાં ઘણાં બીજ આવેલાં હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ તીખાસસહિતો ચીરપરો લાગે છે.

બીજ–ગોળાકારનાં સંગમેળ, એક છેડે જરા ખાંચવાળાં, અને બન્ને સપાટીએ જરા ઉપસેલાં અને ફીકા પીળા રંગનાં હોય છે. તે ⅛ લાઇન જેટલાં વ્યાસનાં હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ચિરગુણકારી પૈષ્ટિક તથા જ્વર, કાસ, વાત અને રોગઘ્ન.

૬ ઉપયોગ–એનાં મૂળ પણ વાડરીંગણી પેઠે દશમૂળાદિ કાઢામાં વપરાય છે. કફ અને છાતીનાં દરદોપર એનાં મૂળ સોનાગેરૂ ઉકાળવાનો રવાજ અગર તેને ફરી દૂધમાં રાંધી તે દૂધ વલોવી માખણ કાઢી તેનું ઘી આપવામાં આવે છે. એનાં મૂળ અને ફળનું ચાટણ કરી કેટલાક લોકો છાતીનાં દરદોપર ખાય છે. એનાં ફળની પણ રાખ દુખતી હોય તો દાંતને પુષ્ટી આપે છે. ભોરીંગણીનાં બીજ છાપનિયા દુકાળની વખતે ઘણા ગરીબ લોકો ખાતા હતા. એના ટેટા વાટીને અરૂંધતાંઓ ઉપર લગાડવામાં આવે છે.

"ભોરીંગણીનું પંચાંગ ઔષધમાં વપરાય છે. ભોરીંગણીને સંસ્કૃતમાં કંટકારી કહે છે. ઔષધિપ્રયોગમાં મુખ્યત્વે કરીને ભોરીંગણી વપરાય છે.

બનાવટ–૧–કંટકારી અવલેહ ૨–કંટકારી ઘૃત ૩–કંટકારી પુટપાક.

એનો મુખ્ય કફ અને જ્વરઘ્ન.

કફ, જ્વર, ખાંસી, દમ, શ્વાસ વગેરેમાં ભોરીંગણી અતિ ઉપયોગી છે. જ્યારે છાતીમાં કફ ભરેલો હોય

ત્યારે ભોરીંગણીનો ક્વાથ લેવાથી કફ બહાર નીકળી આવે છે. ભોરીંગણીનાં પંચાંગનો ભુકો હુકામાં લેવાથી દમ હલકો પડે છે. શ્લેષ્મ અને સંતત્ જ્વરમાં તે અપાય છે. દાંતનું ઘણું સખ્ત શુળ જે અફીણ, તજનું તેલ, આદુ, તુળસી વગેરેથી નથી બેસતું તે ફક્ત એક વખત ભોરીંગણીનો ધુવાડો લેવાથી બેસી જાય છે. ભોરીંગણીનાં બીનો ધુમાડો લેવાની રીત એવી છે કે, એક કોડીઆમાં દેવતા નાંખી તે ઉપર ભોરીંગણીના દાણા મૂકવા. પછી તે ઉપર ઘડો ઉંધો વાળી તેનું તળું જે આ વખતે ઉપર રહેશે તેમાં એક તીનું પાડવું ને તેની અંદર એરકાનું ભુગળું રાખી અગર બીજી કોઈ જાતની નળી રાખી ને વાટે તેનો ધુવાડો જે દાંતમાં કોતર પડ્યું હોય અગર જે દાન દુખતા હોય તે ભાગપર લેવો. ભોરીંગણીનાં મૂળિયાંનો ઉકાળો તેમાં પીપર અને મધ નાંખી ઉધરસ અને શળખમ ઉપર પીવાય છે. તેમ જ તેનાં ફળનો ઉકાળો સિંધાલુણ અને હીંગ સાથે ઘણા સખ્ત દમમાં અપાય છે. બે તોલા ભોરીંગણીનો રસ લઈ તેમાં બે તોલા અનનમૂળનું ચૂર્ણ નાંખવું અને તે કાંજીની અંદર આપવું. તેથી કફ અને મૂત્ર બે સાફ થવાથી તાવનું જોર પણ પોચું પડે છે. ભોરીંગણીમાં પણ થોડો ઘણો તાવ ઉતારવાનો ગુણ રહેલો છે. દશ મૂળની અંદર નાહાની અને મ્હોટી એ બે ભોરીંગણી આવે છે. તેનો ગુણ ખસુસ કરીને ઉધરસના ઉપર વધારે છે.

માત્રા-કંટકારીરસ ૨ થી ૪ તોલા." (ડા૦ વી૦ શ્રી૦)

"ભોરીંગણીનાં મૂળ જઠરાગ્નિને દીપાવે છે, કફ, વા, તાવ, દમ, ઉધરસ, સળેખમ એ સર્વેને મટાડે છે. તેનાં ફળ ખરજ, કૃમિ, કોઢ, કફ, વા, એ સર્વેને ટાળે છે. તેનાં ફુલ સુકવી તેનો ભુકો નાકનાં છોકરાને જરા મધ સાથે ચટાડે તો ભરાણું હોય તે મટી જાય તથા ઉધરસ પણ મટી જાય છે." (વૈ૦ રૂગનાથજી).

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, ઘેડ અને રેતી જમીનમાં, કરારજમીનવાળાં ખેતરોને શેઢે અને પાણીના કાંઠીઆ કાંઠે ભોરીંગણીના છોડવા ઘણા ઉગે છે, એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એના છોડવા ભોંયપર પથરાય છે માટે એને ભોંયરીંગણી કહે છે.

વર્ગ-(સોલેનેસી).

નંબર-૪૦૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Physalis minima.

શસ્ત્ર-H. IV. p. 238; K. p. 209; Watt. VI part. I. p. 224; રનિ. પા. ૫૮૪.

૨-દેશીનામ-ગ્રીલુડી પોપટી(પો૦); પરપોટી (.. ખાનમોરી, લ્હાનફોપટી (મ૦); बनटपरिया, चीरपोटे, [illegible] पटी (हिं०); चिरपोटा (बं०).

૩-વર્ણન-ઝીણુડી પોપટીના છોડવા ચોમાસે [illegible] જોવામાં આવે છે. એ કે ફુટથી ૨ ફીટ વિસ્તારના [illegible] છે. એ કોઈવાર ઉભા ને કોઈવાર જમીનપર પથરાએલ હોય છે. એનાં પાનનો આકાર ધતુરાનાં પાન જેવો [illegible] કરી હોય છે. પણ તે ઘણાં નાહાનાં હોય છે. ફુલ [illegible] પીળા રંગનાં ને ફળ પાતળાં અણીઆળાં પોપટાની [illegible] ઢંકાયલાં હોય છે.

એના આખા છોડવાપર પણુકરી [illegible] રૂંછાળ હોય છે.

મૂળ-૨ થી ૬ ઇંચ લાંબું, ધોળા રંગનું, [illegible] સ્લેટપેન જેવું જાડું, કેટલાક રેસાઓવાળું, ઉગ્ર વાસ અને અટપટા સ્વાદવાળું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ફીકા લીલા રંગની હોય છે. તે સુતળીથી પેનસીલ જેવી જાડી ને [illegible] હાંસોવાળી હોય છે. એની શાખાઓ પણ [illegible] રીંગણીની શાખાઓ પેઠે આડી અવળી હોય છે. [illegible] અને શાખાઓપર ઉગ્યા ચડતા સફેદ કે જાંબુડી [illegible] સેતા જરા સખ્ત વાળની રૂંવાડી હોય છે. શાખા [illegible] ચળકતી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. [illegible] બન્ને સપાટીપર ફીકા ધોળા રંગની નસો અને [illegible] વાળની રૂંછાળ દેખાય છે. પાનની કોરપર [illegible] દાંતા હોય છે. પાનને ચોળવાથી તેમાંથી [illegible] નીકળે છે, વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ખદાસવાળો, [illegible] ને કડવો લાગે છે.

ફૂલ-ની ડીટડી પત્રકોણુમાંથી એકેકી નીકળેલી હોય છે, ને જરા નીચી નમતી, પીળાસવાળા લીલા રંગની, ને રૂંછાળવાળી હોય છે. તેને મથાળે એકેક ફુલ આવેલું હોય છે. તેનો વ્યાસ ½ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-લીલા રંગનો, રૂંછાળવાળો ને [illegible] જોડાયલાં ૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે, તે ½ ઇંચ [illegible] હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે [illegible] ફીકા પીળા રંગની કે વખતે જાંબુડી છાંટવાળી હોય છે. તે નળીને જોડાયલી, વાળની રૂંછાળવાળી, ને [illegible] મુખની કોરપર પાંચ દાંતા પુ૦ બા૦ [illegible] દાંતાથી આંતરે આવેલા દેખાતા હોય છે. પાંખડી [illegible] પુ૦ કોષથી લાંબી હોય છે.

પુંકેસરો–૫ હોય છે. તે પાંખડીની અંદર આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ ધોળા રંગના, અર્ધપારદર્શક, ચગ-કના ને તેપર ધોળી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. પરાગ-કોશ અને રજ પીળાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ગોળાકારનો, લીસો, ચળકતો; નલિકા પુંકેસરતંતુથી જરા પાતળી, લીસી, ચળકતી, ધોળા રંગની, ને તેને મથાળે પીળા રંગનું સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

ફલ–રૂ ઈંચ વ્યાસનાં અર્થાત્ ચણીબાં બોર જેવડાં અથવા તેથી કંઈક મ્હોટાં અને લીસાં હોય છે. તે ઉપર તેનો પુ૦ બા૦ કોશ અથવા ટોપી વધીને તેને ઢાંકી દીધેલું હોય છે. એ વધેલી ટોપી અથવા કોશને પોપટો કહે છે. એ પોપટાને મથાળે ૪ થી ૫ સૂક્ષ્મ દાંતા હોય છે. ને તેની સપાટીપર ૫ થી ૧૦ ઉભી નસો હોય છે. પોપટાની અંદર ફલ પાકે છે ત્યારે પીળાશ-લેતા રાતા રંગનું થઈ જાય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ જરા કડવાશલેનો ચીરપરો અથવા ખટમીઠો હોય છે. ફલમાં સૂક્ષ્મ બીજ ઘણાં હોય છે.

બીજ–ફીકા ભૂરા રંગનાં રીંગણીનાં બીજ જેવાં હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓની આનક હોય છે. તે ૧/૧૨ ઈંચ વ્યાસનાં ને કોરપર એક બાજુ ખાંચવાળાં હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–શીત અને પિત્તઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–એનાં ફલ પિત્તવિકારવાળા ખીકાં ક.રે ખાય છે. ફલ પાકે છે ત્યારે છોકરાંઓ પણ ખાય છે તે વધારે ખવાય તો ટાઢ લાગી તાવ આવે છે. એ[illegible] સુકાં ફલ પેશાબ વધારે લાવવાના કાઢામાં વપરાય છે. એના આખા છોડવાને વાટી તેની થેપલી [illegible] ગડગુંમડાંપર બાંધવામાં આવે છે.

"ફલ પાકે ત્યારે ખાય તો વાયુ કરે છે, [illegible] રસ, કફને મટાડે છે" (વૈ૦ ૨૦)

૭–સ્થાનક–રસ્તાઓની બાજુએ, [illegible] પોરીઆ કરી, વરસાદનું પાણી [illegible] રેતાળ જમીનમાં, તેમજ [illegible] જમીનના બેનરોમાં ઉકાળે [illegible] એના છોડવા ઘણા ઉગતા જો[illegible]

૮–વિ૦વિવેચન–એનું [illegible] પાતળા પોપટા જેવું [illegible] છે, તેપરથી એને [illegible] ફાકનજ કહે છે.

એનાં ફલની [illegible] શરત કરી ફલ[illegible] નીકળે છે [illegible]

મ્હોટી પોપટી (Physalis peruviana) [illegible] અંગ્રેજીમાં કેપગુઝબેરી (Cape Gooseberry) કહે છે એ હાલ બાગ અને વાડીઓમાં [illegible] એનાં ફલ બોર જેવડાં થાય છે તે [illegible] સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. એનું શાક અને મુરબ્બો [illegible] છે. એના છોડવા કેટલીક વાડીઓમાં [illegible] ઉગતા પણ જોવામાં આવે છે.

વર્ગ–(સોલેનેસી [illegible]

નંબર [illegible]

૧–શાસ્ત્રીયનામ–[illegible]
દ્રષ્ટાન્ત–H. IV. [illegible]
VI. part. IV. [illegible]
૨–દેશીનામ–[illegible]
કાઠીવાના પૈ.૫૮ [illegible]
આઉમય, [illegible]
(હિ૦), [illegible]
૩–વર્ણન–[illegible]
આવે છે. [illegible]
છે. [illegible]

[illegible] ૦
[illegible]ની
[illegible] થઈ
[illegible] એ
[illegible]તાની
[illegible] દનાં.
[illegible]ભરમાં
[illegible]મુકવામાં
[illegible]ધો અને
[illegible] તે સમ-
[illegible] મુજબમાં
[illegible] છોટા-
[illegible]આપવામાં
[illegible] પોતાના
[illegible]—" મૂળ
[illegible] થયા."
[illegible]વાથી ૨
[illegible]દરથીઓ
[illegible] છે.
[illegible]વાં વૃક્ષ
[illegible] ખાડે છે.

[illegible] માફક ઓંક-
[illegible]સુધી સોળે
[illegible] સુધી ચોપડવું.
[illegible]ર છે. અને તેથી
[illegible]રી એક મધ્ય બિંદુથી
[illegible] છે. જેમ જેમ ઓંક ઉપર
[illegible] આગળી એશુદ્ધિમાં હોય
[illegible]. આખરે [illegible] ફરી
[illegible] લેપ અને
[illegible]થી ને
[illegible]ગમની
[illegible]ઉપર

[illegible]
અને
એ
[illegible]
[illegible]ઉપર
[illegible]

આંગળી જેવી જાડી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર ધોળાસલેના રંગની રૂંવાટી હોય છે. ડાંડી કે શાખાનો આડો કાપ કરતાં તે જરા કૃષ્ણ લાગે છે. તે વચ્ચોવચ લીલા રંગની, સછિદ્ર ને પોચી હોય છે. ને તેથી બહારનું લાકડું સઘન ને ધોળાસલેના રંગનું સખ્ત હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચથી ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની ડીટડી ટુંકી અને તે ઉપરના ભાગમાં નીકવાળી હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીનો રંગ ઘણુંકરી એક સરખો ફીકો લીલો હોય છે. કોમળ પાનપર બન્ને સપાટીએ ધોળાસલેતા રંગની રૂંવાટી હોય છે. પાનની કોર ડીટડી પાસે બહુધા વિષમ (oblique) હોય છે. પાન કોઇવાર બબે પાસે પાસે નીકળેલાં હોય છે. પાનનાં ટેરવાં સાંકડાંયનાં કે અણીઆળાં હોય છે. પાનની કોરપર કોઇવાર લહેરીઆં કે અનિયમિત ખાંચા હોય છે. પાન જરા જાડાં, ઉગ્ર વાસ, અને કડવાસલેતા ચીરપરા સ્વાદવાળાં હોય છે.

ફુલ–પત્રકોણમાં ૧ થી ૩ કે ૬ ફૂલ પાસે પાસે ઝુમખાની પેઠે નીકળેલાં હોય છે. તેને વખતે ટુંકી ડીટડી હોય છે, ને વખતે તે હોતી નથી. ફૂલ પીળાસલેતા લીલા રંગનાં હોય છે. તે ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧½ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–નાં પત્રો ૫ તળિયેથી જોડાયલાં ને મથાળે તેના પાંચે દાંતા સાંકડા અણીઆળા દેખાતા હોય છે; એ પત્રોપર ધોળાસલેતા વાળની રૂંવાટી હોયછે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયેથી જોડાયલી ને મથાળે તેના દાંતા દેખાતા હોય છે. પાંખડી પુ૦ બા૦ કોષથી બહાર નીકળેલી ને તેના દાંતા તેનાથી આંતરે આવેલા હોય છે. તેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી અને તેની કોરપર વાળની હાર હોય છે.

પુંકેસરો–૫ હોય છે. તે પાંખડીઓથી સહેજ ટુંકાં હોય છે. તંતુઓ ધોળાં ને પરાગકોષ ભૂરા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–ગર્ભાશય પીળાસલેતા લીલા રંગનો, બહાર નીકળતાં પેટાળવાળો ને ૨–પોલવાળો હોય છે, નલિકા ધોળા રંગની ને તેનાપર લીલાસલેતા રંગનું ગોળ મુખ આવેલું હોય છે.

ફુલ–જેમ જેમ મ્હોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તેની નીચેની ટોપી કે પોપટો (calyx) મ્હોટો ને પોહોળો થતો જાય છે. ને ફલ તેની અંદર ઢંકાયલું રહે છે. ફલ અને તેનાપર ઢંકાયલો પોપટો પ્રથમ લીલા રંગનાં હોય છે. પણ પાકવા આવે છે ત્યારે તે રાતા રંગનાં થઇ જાય છે. તેમાં ફલ ઘણા લાંબા વખત સુધી રાતા રંગનું રહે છે. ફલપર ઢંકાયલા પોપટાનું મુખ સાંકડું ને પેટાળ પોહોળું હોય છે. તેનાપર દશ ઉભી નસો હોય છે. જેમાંની ૫ નસો તેના મુખપરના ૫ દાંતાઓમાં ગ... હોય છે. અને તેની વચમાંની ૫ નસો સહરવુ દાંત... જરા નીચે સમાઇ ગયેલી હોય છે. પોપટાપર સ્ન... વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. પોપટો ½ થી ¾ ઇ... લાંબો ને ઘણો પાતળો હોય છે. તે કાઢી નાખતાં તે... અંદરથી વટાણા જેવડું કાચું હોય તો લીલું, ને પ... હોય તો રાતું, લીસું ને અત્યંત ચળકતું ગોળ ફળ નીક... છે. એ ફળને મથાળે સૂક્ષ્મ ચાંટલો અને તળિયે મેલ... પેઠે ખાડ હોય છે. તે ½ ઇંચ કે તેથી જરા વધ... મોટા વ્યાસનું હોય છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વ... કડવાસલેતો ઘણો ઉગ્ર હોય છે. ફલમાં સૂક્ષ્મ બી... ઘણાં હોય છે.

બીજ–ચપટાં ફીકા કે પીળાસલેતા ભૂરા રંગનાં, ... લાઇનથી કંઇક ટુંકાં, ચળકતાં ખડબચડી સપાટીવાળાં અને રીંગણી કે મરચીના બીજના આકારને મળતાં હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–શોથઘ્ન, માદક અને મૂત્રલ.

૬–ઉપયોગ–ઘોડાકુનનાં મૂળ મરકીની ગાંઠ અને ... વાળાના સોજા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં પાન પણ ગડગુંમડાં, પાઠાં વગેરે ઉપર વાટીને બાંધવામાં આવે છે. એનાં ફૂલ ફલથી ઊકરાં રમે છે. એનાં પાનને મેર... ડીયું તેલ લગાડી જરા ગરમ કરી અને પાઠાંપર બાંધ... વાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. એનાં મૂળ મૂત્રલ પણ મના... ગણાય છે તેથી તે મરકીના તાવપર ખવરાવવામાં આવ... નથી. તો પણ કેટલાક ખારવાઓ અને કોળી લો... ગરીબ લોકો એને પાણીમાં વાટીને પેવાની મેગ પી... છે. તેથી ઝાડા અને ઉલટી થવાના દાખલાઓ જોવા... આવેલા છે. એનાં બીજ પણ વાટીને ગડગુંમડાંપર ચો... ડવામાં આવે છે. મરકીની ગાંઠપર એનો ગુણ સારો જણા... લિવિશે વિવેચનમાં તેની વિશેષ હકીકત આપવામાં આવે... છે. મરકીની ગાંઠપર લેપ કરવામાં તેની અસર જણ... યેલી છે. પણ એ દરદમાં ઘણુંકરી કબજીયત અને મેલ... હોય છે. તેથી ઘોડાકુન શોભક, રક્ષ અને માદક હો... તે ખાવા આપવું દુરસ્ત જણાતું નથી.

૭–સ્થાનક–રસ્તાઓની બાજુએ, કાદીવાળા ખડ... ઉપર. ઉકરડા અને ખંડીએર જગોમાં, અને વાડીઓન... વાડ અને કુવાઓના કાંઠા પાસે ઘણુંકરી ઘોડાકુનન... છોડવા ઉગે છે.

એ હિ૦ના ઘણા ખરા સુકા ભાગોમાં થાય છે.

૮–વિ૦વિવેચન–સંસ્કૃત અશ્વગંધા ઉપરથી આસુન... અને અસગંધા એ નામો નીકળેલાં જણાય છે. આ... ઘોડાઆસુન અને ઘોડાકુન એ નામો પણ ...

અશ્વગંધા, વાજીગંધા ઉપરથી અર્થ ઘટને પડેલાં હશે. કેમકે અશ્વ અને વાજી એ ઘોડાનાં જ નામો છે.

બજારમાં ગાંધીને ત્યાં અમન અથવા આસુનનાં નામથી ધોળાં, ઝીણી ગરમર જેવાં પાતળાં, ને લાંબાં મૂળિયાં મળે છે. તે ઘોડાકુનનાં મૂળિયાંથી જૂદાં છે. અને તે ખરી અશ્વગંધાની જગોએ વપરાય છે ઘોડાકુન અને અશ્વગંધા એ બે જૂદી જૂદી વનસ્પતિ છે. એમ એ બન્ને વનસ્પતિનાં મૂળિયાં તપાસતાં જણાયવું છે. માટે આર્યઔષધમાં જે અશ્વગંધા લખેલી છે, તેના ગુણદોષ અને ઉપયોગ આ જગોએ ઘોડાકુનને લગાડેલા નથી.*

ફેબ્રુઆરી સન. ૧૯૦૩ માં છપાવવામાં આવેલી છે. એ જાહેરખબરનાં હેન્ડબિલો પણ છપાવવામાં આવેલાં છે. તેનો થોડો હેવાલ આ નીચે આપવામાં આવે છે.

આસરે સાતેક વર્ષપર એક જૈન સાધુએ એક જડી-(ઘોડાકુનનું મૂળ)નો આસરે ૨ ઇંચ લાંબો અને ૧½ ઇંચ પોહોળો કકડો પોરબંદર ખાંજવાપોળના મરહુમ મેનેજર શેઠ જેચંદ સાવડીઆને આપેલો હતો. અને તે ગમે તેવી ગાંઠપર ચોપડવાથી તે ગાંઠ ફૂટી જાય છે, અને આરામ થાય છે, એમ તેને કહ્યું હતું. આ સાધુ અહીંથી ચાલ્યા ગયા બાદ કેટલેક મહિને કમનસીબે પોરબંદરમાં સંવત ૧૯૫૪ ની સાલમાં પહેલી મરકી થઈ. ત્યારે મરકીની ગાંઠપર શેઠ જેચંદ સાવડીએ એ જડીનો ઉપયોગ કરેલો, ને તેથી ચાર પાંચ દરદીઓની ગાંઠો ફૂટી જઈ સારા થયા. પછી જ્યારે એ જડીનો માત્ર ½ ઇંચ જેટલો કકડો બાકી રહ્યો ત્યારે તેણે તે વખતના અહિંના ચીફ મેડિકલ ઑફિસર રા. રા. રા. ડાક્ટર હરી શ્રીકૃષ્ણ દેવને એ કકડો દેખાડયો. અને તેના ગુણ સંબંધી વાત કરી ત્યારે તેઓ સાહેબે શેઠ જેચંદ સાવડીઆને મારી પાસે એ જડીના કકડાની પરીક્ષા કરાવા મોકલ્યા. આ જડી સુંઘતાં જ મને ઘોડાકુનનાં મૂળિયાં જેવી વાસ આવી. (આથી પહેલાં ઘોડાકુનનું મૂળિયું મારા સુંઘવામાં આવેલું હતું. અને મેં પોતે તે નખવડા ઉપર લગાડેલું હતું. અને એક વાણીઆના દરદીને પગના સોજાપર ચોપડવા આપેલું હતું. જેથી જો કે તાણ વધારે જણાઈ હતી તોપણ વાળો ઘણો બહાર નીકળી આવ્યો હતો. ને સોજો ઓછો થઈ ગયો હતો.) તેપરથી ઘોડાકુનનું મૂળિયું આ સ્વસ્થાનના બાગમાંથી કઢાવી એ જડીના કકડા સાથે તેની વાસ, સ્વાદ ને તેનો આડો કાપ આઇગ્લાસથી જોઈ મેળવતાં સરખાં લાગ્યાં. તે પરથી ઘોડાકુનનાં મૂળનો એક મ્હોટો કકડો શેઠ જેચંદને એજ રીતે વાપરવા આપેલો. અને ડા૦ દેવ અને કમ્પાઉન્ડર મી૦ નરોત્તમે તેમજ આસિસ્ટંટ ડાક્ટર મી૦ મણીશંકરે પણ પ્લેગની ગાંઠપર ઘોડાકુનનું મૂળ અજમાવતાં તેની સારી અસર જોવામાં આવી હતી. એ વખતની મરકી વખતે ૧૫ ખારવા, ૪ બોઈ, ૬ તરીઆ, ૨ કોળી, ૧ મતવો, ૪ બ્રાહ્મણ ને ૧૦ મુસલમાન સારા થયા હતા. બીજી સવત ૧૯૫૬ અને ત્રીજી સવત ૧૯૫૮ ની મરકી વખતે પણ પ્લેગવૉર્ડ ડૉ૦ મી૦ નરોત્તમે અને મી૦ ગોરધને ઘોડાકુનનાં મૂળ પ્લેગની ગાંઠોપર ચોપડવા વાપરેલાં તેથી ઘણી ગાંઠો સારી થઈ હતી. ઘોડાકુનનાં મૂળ મરકીની ગાંઠપર ચોપડાય [illegible] એ વાત ઘણા લોકોની જાણમાં આવવાથી લોકો પોતાની મેળે પણ એનાં મૂળિયાં લાવી ગાંઠપર લગાડતાં હતાં.

ઘોડાકુનનાં મૂળિયાં સને ૧૯૦૨ માહે ડીસેમ્બરમાં અમદાવાદમાં ભરવામાં આવેલાં પ્રદર્શનમાં મુકવામાં આવેલાં હતાં. અને તે જોવા આવનાર ઘણા વૈદ્યો અને બીજાઓને એ મૂળનો ગુણ મરકીપર કેવો છે તે સમજાવવામાં આવ્યું હતું. અજમાયેશ માટે બે મૂળિયાં વડોદરા કળાભુવનમાંના કેમિસ્ટ માસ્તર મોતીલાલ છોટાલાલ ત્રિવાડીને અને, સુરતના એક ગૃહસ્થને આપવામાં આવેલાં. તેમાંથી વડોદરાવાળા માસ્તર મોતીલાલ પોતાના તા૦ ૧૩-૨-૦૩ ના કાગળમાં લખે છે કે:—"મૂળ પાણીમાં ઘસી ગાંઠપર ચોપડવાથી ૧૦ કેસ સારા થયા." અને સુરતથી ખબર મળ્યા છે કે "આ ચોપડવાથી ૨ કેસ ખરેખર સારા થઈ ગયા છે." આ બન્ને ગૃહસ્થોએ વધારે મૂળ મગાવતાં મોકલી આપવામાં આવેલાં છે.

પોરબંદરના ગાંધી લોકો ઘોડાકુનનાં સુકાં મૂળિયાં વેચે છે. પણ તે તાજાં હોય તો જ ચમત્કારિક ગુણ દેખાડે છે.

તાજાં મૂળને પાણીમાં ઘસી તેને ચંદનની માફક ગાંઠપર ચોપડવું. તથા ગાંઠની આજુબાજુ જ્યાંસુધી સોજો હોય અગર જગ્યા લાલ થઈ હોય તેટલા સુધી ચોપડવું. આ લેપ સુકાયા પછી તે તાણ કરે છે. અને તેથી ફેલાયલો સોજો અગર ગાંઠ ઘણું કરી એક મધ્ય બિંદુપર આવી તે ઉપર આવતી જાય છે. જેમ જેમ ગાંઠ ઉપર નીકળતી આવે છે તેમ તેમ આજારી બેશુદ્ધિમાં હોય તો શુદ્ધિમાં આવતો જાય છે. આખરે ગાંઠ પાકી ફૂટી જાય છે. તેપર બાજુએ એ લેપ અને ગાંઠના મુખપર ઘઉંના લોટની પોટીસ મુકવાથી ને છેવટે પ્લેગ પ્લૅસ્ટર અગર સાધારણ સાદા મલમની પટ્ટી લગાડવાથી ગાંઠ રૂઝાઈ જાય છે. મરકીની ગાંઠપર આ દવા ચોપડવી શરૂ હોય ત્યારે આજારીને પીવાની દવામાં પ્રો૦ ગજ્જરની પ્લેગ મીક્ચર અગર બીજી મરકીની દવાઓ વૈદ્ય અને ડાકટરો આપે છે. પોરબંદરમાં મરકીની ગાંઠપર એ ઘોડાકુનનું મૂળિયું ઘસી ચોપડવાથી ઘણાં લોકો

* ઘોડાકુનનાં મૂળિયાંનો મરકીની ગાંઠપર કરવામાં આવેલા ઉપયોગની જાહેરખબર પોરબંદર સ્ટેટ ગેઝેટ તા. ૧૬.

સારાં થયાં છે. જેમાંનાં કેટલાંકનાં નામો તે જાહેર ખબરમાં છપાએલાં છે.

મુંબઈ સમાચાર વગેરે કેટલાંક પત્રોમાં ધોડાકુનની જાહેર ખબર છપાયા પછી કાઠીઆવાડ, કચ્છ, સિંધ, ગુજરાત, મારવાડ, દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંના કેટલાક લોકો તરફથી ધોડાકુનનાં મુળિયાં મંગાવવામાં આવતાં પોરબંદર સ્વસ્થાન તરફથી તે ખેરાત તરીકે મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં. પણ દિલગીરી એ છે કે, ધોડાકુનના છોડવા આ સ્વસ્થાનમાં જ્યાંત્યાં ઉગતા નથી. અને હવે ઉગે છે તેવાજ તેને અહિંના ગરીબ લોકો કાઢી લઈ જઇ તેનો સંગ્રહ કરી રાખે છે. પણ સ્વસ્થાને આ ઉપયોગી ખેરાતની વનસ્પતિનું પ્લાન્ટેશન કરેલું છે.

વર્ગ-(સોલેનેસી.)

નંબર ૪૦૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Lycium europæum.

દર્શન-H. IV. p. 240; N. p. 210; Watt. V. p. 99.

૨-દેશીનામ-કચુરો, કાગમેંદી (પો૦) અટીમદી (ગુ૦); ગાંગરે, ગોંઝ (મ૦). અકમૈદી, શીરખીર, (હિં૦)

૩-વર્ણન-કચુગના ઝાડવાં ઝાંખરાં જેવાં કદરૂપાં થાય છે. તે ૬ થી ૧૦ ફીટ ઉંચાં વધે છે. તેની શાખાઓ કાંટાવાળી ફીકા ધોળા રંગની હોય છે. પાન ઝીણાં ને કુંળાં હોય છે. ફુલ ધોળા રંગનાં ને ફુલ સૂક્ષ્મ, પીળા, કે રાતા કે કાળાશલેના રંગનાં થાય છે.

એ ઝાડવાંમાંથી અણગમતી તીખી વાસ નીકળતી હોય છે. ફુલ ચોમાસાં આખર અને શિયાળાની શરૂઆતમાં આવે છે. ફલ માગશર પોસમાં પાકી જાય છે. એનાં ઝાડવાં જમીન બરાબર કપાઈ ગયાં હોય, અને પછી એમાંથી નવી ફુટ નીકળી હોય, તે પાંસરી તરસા જેવી મથાળે વાંકેલી નીકળેલી હોય છે. તે ખરેખર જરા છેટેથી વાંખાં હંસરાજ (Fern) જેવી સુંદર દેખાય છે. એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં જગ્યા બંધ ઉગી જાય છે. એનાં જગમાંથી શાખાઓ જેવા તરસા જમીનથી ...ર આવી સ્વતંત્ર ઝાડવાં થઈ જાય છે. અને એવી ...રે એનું એક જાડું બની જાય છે. એનાં ઝાડવાંનો ...ને વરસાદ જામી ગયો હોય ત્યારે પાનના ભરા-ઈએ મેંદીનાં ઝાડવાં જેવો દેખાવ લાગે છે.

મૂળ-પેનસીલથી જાડા જેવું જાડું, કેટલાક લાંબા ... બહારથી ભૂરું ને અંદર સફેદ હોય છે. ... જાડી, ફેલી ને ખટકણી હોય છે. રેતાળ જમી-... ...ના ફાંટાઓ ૧૦ થી ૧૫ ફીટ લાંબા વધેલા હોય છે. મૂળનું લાકડું જરા કઠણ હોય છે, ... કાપ કરતાં તેમાં ૫ થી ૬ ચક્રો દેખાય છે. ... વચલું પેહેલું ચક્ર ધોળા રંગનું પોચા ગાભા જેવું ... છે. તેથી બહારનાં ૩ ચક્રો ફીકા ધોળા રંગનાં ને ... સછિદ્ર દેખાય છે. તેથી બહારનું ચક્ર વધારે સ... તેથી બહારનું છાલનું ચક્ર ધોળા રંગનું દેખાય છે ... અંદરથી રસભર્યું હોય છે. તેનો કાપ થોડીવારમાં ... લીલો ભૂરા રંગનો થઈ જાય છે. મૂળની વાસ ... તીખી, તોપણ જરા સુગંધિત હોય છે. અને સ્વા... મીઠાશલેનો ને પાછળથી તીખો, ચીકણો ને ... લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી મૂળ જેવી ... ભૂરા રંગની, ઉભા ચીરાઓવાળી ને ખરબચડી હોય ... શાખાઓ ફીકા ધોળા રંગની, ઉભી હારિઓવાળી, ... કતીને લીસી હોય છે. તેપર કાળા સૂક્ષ્મ બિંદુઓ ... છે. તેપર નાહાની નાહાની અણીઆળા લાંબા કાં... જેવી ઘણી શાખાઓ આવેલી હોય છે જેપર ... પાન અને ફુલ હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે વખતે ૧ ... ઘણીવાર એકજ જગોએથી ૨-૪ પાન ... મચુંમની પેઠે નીકળેલાં હોય છે. ડીટડી સૂક્ષ્મ હોય ... પાન ઝીણાં ને લાંબાં હોય છે. તેનો સાધારણ ... મેંદીનાં પાનને મળતો હોય છે. તે બન્ને છેડે ... થતાં અથવા દેરવાં તરફ જરા પોહોળાં હોય છે ... જાડાં, ફીકા લીલા રંગનાં, ટેરવે ગોળાઈ લેતું કે ... અણીવાળાં હોય છે. તે ½ ઇંચથી ૧ ઇંચ લાંબાં ... ⅛ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પણ ઘણીવાર ઝાડવાંના ... ભાગપર અથવા થડેથી વઢાયલાં (coppice) ઝાડવાં... નવી ફુટમાં તે ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ... પોહોળાં હોય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ... સ્વાદને મળતો હોય છે.

ફુલ-એક કે એક કરતાં વધારે ફુલો એકજ ... ઝુમાંથી નીકળેલાં હોય છે. તેની ડીટડી પુ૦ ભા૦ ... કરતાં વખતે ટુંકી હોય છે ફુલની વાસ ... મળતી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-ના પત્રો ૫ હોય છે. તે ... જોડાયલાં ને મથાળે તેના પાંચે દાંત છુટા દેખાતા હોય ... છે. પત્રો લીલા રંગનાં, ⅛ થી ⅛ ઇંચ લાંબાં હોય ... તેના દાંતાની કોર સફેદ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. ... તળિયેથી જોડાઇ એક નળી જેવી બનેલી હોય છે ... મથાળે તેના પાંચે દાંતા છુટા દેખાતા હોય છે. ... નળી પુ૦ બા૦ કોષ કરતાં લાંબી હોય છે. તેના ...

કોર પાછળ વળેલી હોય છે. પાંખડીની નળી સહિત લંબાઇ રૂ ઇંચની અને તેનાં મુખનો વ્યાસ ⅔ ઇંચથી ૩ લાઇન જેટલો હોય છે. પાંખડી કવચિતજ જાંબુડી છાયાવોની, પણ ઘણુંકરી સફેદજ હોય છે.

પુંકેસરો-૫ હોય છે. તેમાંનાં ૩ ઘણુંકરીપાંખડીનાં મુખ સુધી લંબાયલાં હોય છે. તે ફીકા ધોળા રંગનાં હોય છે.

સ્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ફીકા પીળા રંગનો તેવાજ રંગની સૂક્ષ્મ પડદીપર બેઠેલો હોય છે. નલિકા ધોળા રંગની, પુંકેસરતંતુથી જાડી અને પાંખડીની નળીનાં મુખ સુધી લંબાયલી હોય છે, તેનું મુખ લીલા રંગનું અને ગોળાઇવેલું હોય છે.

ફલ-પ્રથમ લીલાં, ને પાકે છે ત્યારે પીળા, રાતા કે કેસરીઆ રંગનાં થઇ જાય છે. ને કવચિતજ કાળાં થાય છે. તે લીસાં, ચળકનાં અને ⅙ ઇંચ વ્યાસનાં અર્થાત્ મરીના નાહાના દાણા જેવડાં હોય છે. ફલને મથાળે કાળા રંગની સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. ફલનાં તળિયાનો ઉપ્ર જરા લબાઇ તેની રોપી (calyx) ની અંદર આવેલો હોય છે. તેની રોપીના પાંચે દાંતા એક તરફ થઇ તેપર ફલ એવી રીતે અત્યારે ધરાયલું હોય છે, કે જાણે એક છોકરાંએ હાથનાં પાંચે આંગળાં હથેલી સોનાં એક બાજુ વાકાંવાળી પંજામાં લાડુ પકડયો હોય એવું દેખાય છે. ફલમાં રાતા રંગનો મીઠાસભેલો ગળ હોય છે, જેમાં કેટલાંક સૂક્ષ્મ બીજ આવેલાં હોય છે. ફલની વાસ ઉગ્ર, અને સ્વાદ મીઠો ને પાછળથી જરા ચીરપરો લાગે છે.

બીજ-રતાસ લેતા ભૂરા રંગનાં, ચપટાં, ખડબચડાં, મરચીનાં બીજને મળતાં ને ઘણાં સૂક્ષ્મ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-શોભક, રોપ અને કાસ, તથા મારક.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળ અને પાન વાટીને ધોલકકુનની પેઠે ગડ અને ગુમડાંઓ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં કોમળ પાનનું કેટલાક ગરીબ લોકો શાક કરે છે. એનાં ફલ પાકે છે ત્યારે બુલબુલ પક્ષી અને રબારીઓનાં છોકરાંઓ ખાય છે. એનાં ફલ પૌષ્ટિક તરીકે વપરાય છે, એમ કેહેવાય છે. એનાં પાન, ફલ અને કાચાં ફલને વાટી તેની ચેપલી બીડાં તેલમાં કકડાવી તે તેલ ગાળી લઇ સોજાઓ અને ચામડીનાં દરદોપર લગાડવામાં આવે છે. વાડીઅણીની પેઠે એનાં ઝાડવાંની ઘણા ખેડુતો વાડ કરે છે. એનાં સુકાં ઝડાં ગરીબ લોકો બાળે છે.

* જ્યું શ્રી નવનીતમિશ્રાના દસ્તાવેજમાં આપણુ કે નવનીતનો પીડા હોય કે નહીં ? એવુંજ તે દેખાય છે. એ પ્રમાના લેવા લાયક છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, કુવાઓના કાંઠા આગળ, કાંદી (પથ્થર) વાળી જમીનમાં તેમજ દરિયાકિનારાની રેતાળ ભોંયમાં એના છોડવા ઉગે છે.

એ પશ્ચિમ હિં૰માં થાય છે.

૮-વિશેષાવવેચન-એનાં ઝાડવાનો દેખાવ મેંદી જેવો હોવાને લીધે એને કાગમેંદી કહે છે.

એની બે જાત (L. barbarum, L. ruthenicum) ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં થાય છે. તેને ત્યાં "કહોટોર, ખિચર, ખિટસર અને કિટસરમ" કહે છે. (વૉટ) આ નામોપરથી કચુરો નીકળ્યું હોય એમ લાગે છે.

"કોહટોર (L. barbarum)નાં ફલ સોતી ડાગો ખાવાથી ઘણા ઉંટા મરી ગયા એવું જાહેર થએલું છે." તે વિષે વૉટ સાહેબ જણાવી દેખાડે છે કે,

કચુરાની "(Lycium) કોઇપણ જાતની વનસ્પતિ ઉપરની હકીકત જાહેરમાં આવ્યા પેહેલાં ઝેરી ધારવામાં આવેલી નથી. જો કે એ બને ધંતુરાના વર્ગની છે."

વર્ગ-(સોલેનેસી).

નંબર ૪૦૬.

૧-શાસ્રીયનામ-Datura alba.

દષ્ટાન્ત-H. IV. p. 243; N. p. 210; Watt. III. 36; રૂ. નિ. પા. ૩૦૬.

૨-દેશીનામ-ધતુરો. ધોળો ધંતુરો (પો૰); ધતુરો, ધોળો ધતુરો (ગુ૰). પાન્ઢ્રા ધોતરા, (મ૰); સફેદ ધતુરા (હિં૰); धतूर, स्वेतधतूर (સં૰).

૩-વર્ણન-ધતુરાના છોડવા ઘણુંકરી બારેમાસ હોય છે. તોપણ ચોમાસાં આખર અને શિયાળાની શરૂવાતમાં તે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે ૨ થી ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેમાં બહુધા ઉંચી ચડતી આડી અવળી પસરાતી કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે ઘણુંકરી ગાંઠે ગાંઠે વિરૂદ્ધ વાંકવાળી હોય છે. પાન ઘણુંકરી પોહોળાં ને દાંતાવાળાં હોય છે. ફૂલ ધોળા રંગનાં, તમાકુ પીવાની ઉભી ચલમના આકારનાં, જરા મધુરી તોપણ ઘણી ઉગ્ર સુગંધવાળાં, ને લાંબાં હોય છે. તે રાત્રમાં ઉઘડે છે. અને તેની ગંધ ચોતરફ હવામાં ફેલાય છે. ફલ ગોળાઇલેતાં, લીંબુ જેવડાં ને કાંટાવાળાં હોય છે.

ધતુરાના આખા છોડવામાંથી ઘણી ઉગ્રવાસ નીકળે છે.

મૂળ-એનું ખીલામૂળ ઘણું ઉંડુ ગયેલું હોય છે. તે આંગળીથી હાથનાં કાંડા જેવું જાડું હોય છે. એમાંથી કેટલાક ઝીણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. એનું લાકડું સખ્ત અને ધોળું હોય છે. છાલ ભૂરાસલેતા રંગની, રસભરી ને ઉગ્રવાસવાળી હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ–દાંડી લીલા ભૂરા કે જાંબુડા રંગની છાયાલેતી પેનસીલથી અંગુઠા જેવી જાડી હોય છે. તે લીસી, ચળકતી ને તેનાપર ધોળી બાનકવાળા ઉભા ચીરા ને વખતે ભૂરા રંગની સૂક્ષ્મ ગ્રંથીઓ પણ હોય છે. શાખાઓ સ્લેટપેનથી ટચલી આંગળી જેવી જાડી લીલા કે જાંબુડી છાયાલેતા રંગની, લીસી, ચળકતી, લીલાસલેના રંગના સૂક્ષ્મ છાંટણાંવાળી હોય છે. કોમળ શાખાઓ પર સૂક્ષ્મ છાંટણાં તેમજ ધોળા કે ભૂરા વાળની રૂંવાટી પણ હોય છે. છાલ મજબુત હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. પાનની ડીટડી સુતળીથી સ્લેટપેન કે પેનસીલ જેવી જાડી અને ૨ થી ૪ કે ૬ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેનાપર આછી રૂંવાટી હોય છે. તે ગોળ, લીસી ને ચળકતી હોય છે. પાન ૨ થી ૮ ઇંચ લાંબાં અને ૨ થી ૫ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેનો ઉપરનો રંગ ફીકો ઘેરો કે કાળાસલેતો લીલો ને નીચેનો ચળકતો ફીકો લીલો હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેપર આંગળી ફેરવતાં તે ઘણાં સુવાળાં લાગે છે. તે જાડાં તો પણ ઘણાં નરમ હોય છે. તે તળિયે પોહોળાં, ઉપર જતાં સાંકડાં ને છેરવે અણીયતાં હોય છે. પાનની કોર ડીટડી પાસે જરા વિશેષ વિષમ (oblique) હોય છે. ને કોરપર જરા લાંબા ને પોહોળા દાંતાવાં પાનની એક નસ ગયેલી હોય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી ઉગ્રવાસ અને પીળાસલેનો લીલો રસ નીકળે છે.

ફૂલ–ની ડીટડી પત્રકોણને જરા ચાતરીને અક્કેકી નીકળેલી હોય છે. તે ફીકા લીલા રંગની ૧/૨ થી ૧ ઇંચ લાંબી અને સુતળીથી સ્લેટપેન જેવી જાડી હોય છે. તેપર બારીક રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–ફીકા કે પીળાસલેતા લીલા રંગનો, ગોળ, ૨ થી ૩ કે ૪ ઇંચ લાંબો અને ૧/૪ થી ૧/૨ ઇંચ પોહોળો હોય છે. તે પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. એનાં પત્રો તળિયેથી જોડાઇ એક ભુંગળી કે નળી થઇ રહેલી હોય છે. અને એ નળીના મુખ પાસે તેના પાંચે છેડા છુટા દેખાતા હોય છે. તે જરા લાંબા નરમ અને અણીવાળા હોય છે. તેની અણી જરા જાડી થયેલી હોય છે. એનાં દરેક પત્રપર એક ઉભી નસ હોય છે. અને તેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ રૂંવાટી અને ચકચકીત બિંદુઓ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયેથી જોડાઇને એક લાંબી ભુંગળી જેવી થઇ રહેલી હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી અને પાંચ ઉભી નસો હોય છે. પાંખડીનું મુખ ઉભી ચલમની પેઠે પોહોળું હોય છે. તેની નળી અંદરથી પીળાસલેતા લીલા રંગની ને પાંખડી ધોળી હોય છે. તેના મુખનો વ્યાસ ૨ થી ૩ ઇંચનો અને આખાં ફૂલની લંબાઈ ૫ થી ૬ કે ૮ ઇંચની હોય છે. તેનાં મુખના છેડા અણીઆર હોય છે, ને તેની અણી જરા પાછળ વળેલી હોય છે.

પુંકેસરો–૫ હોય છે. તે ૨ થી ૬ ઇંચ લાંબાં ને પાંખડીની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે. તે તળિયેથી અરધાય સુધી પાંખડી સાથે લાગેલાં અને મથાળે છુટાં હોય છે. તેના તંતુઓનો છુટો ભાગ ગોળાઇલેનો, ધોળો, ચળકતો ને મથાળે સાંકડો અણી થનો હોય છે. અને જેટલો ભાગ પાંખડી સાથે લાગેલો હોય છે. તેટલો ફીકો ધોળો, વચમાં નીકવાળો, નીકની બન્ને બાજુએ સૂક્ષ્મ ઢેરીઆં જેવી બાનકવાળો, અને રૂપાં જેવી ચળકતી સૂક્ષ્મ વાળની રૂંછાળવાળો હોય છે. તંતુઓ તળિયે ચપટ હોય છે. પરાગકોષ ૧/૪ થી ૧/૩ ઇંચ લાંબા અને ૧/૮ ઇંચ પોહોળા હોય છે. તે ઉભા, ફીકા ધોળા, કે બદામી રંગના હોય છે. તે ચાર ઉભી હાંસીવાળા હોય એમ તળિયે દેખાય છે. પણ તે મથાળે જરા ચપટા હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ રૂંવાટી હોય છે. પરાગરજ પણ ગેરૂ જેવા રંગની હોય છે. અને તે ફૂલ ઉઘડ્યા પછી તરત ખરી જાય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી, બે પોલવાળો, પીળાસલેના ધોળા રંગનો, ધોળાસલેતા રંગના કાંટાઓવાળો. તળિયે પોહોળો, મથાળે સાંકડો અને તે એક પીળા રંગની લીસી ચળકતી ગોળ પડઘીમાં બેઠેલો હોય છે. નલિકા પુંકેસરોથી જરા ટુંકી કે લાંબી, તેના જેવી પાતળી, રંગે ધોળી, મથાળે જરા જાડીથની ને પીળાસલેતા બે છેડાવાળાં સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે. નલિકાપર વખતે સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી પણ હોય છે.

ફળ–ફૂલ ઉઘડ્યા પછી તેની પાંખડી કરમાઇને ખરી જાય છે. તેની સાથે પુંકેસરો પણ નીકળી જાય છે. અને ત્યારપછી ફૂલની ટોપી (calyx) અને સ્ત્રીકેસર રહે છે. તે જેમ જેમ ફળ પાકતું જાય છે તેમ તેની નીચેની ટોપીની નળી કરમાતી જાય છે, ને આખરે તેનાં તળિયાંની જરા ઉપરથી આડી ચીરાઇ તે નીકળી જાય છે. અને તેનું તળિયું ફળની સાથે વધી એક ગોળ જાડી પડઘી કે ઢાલ જેવું ફળની નીચે થઇ રહે છે. તે ફળ સુકાઇ તેમાંથી બીજ નીકળી ગયા સુધી પણ તેની નીચે કાયમ રહે છે. તેની નીચે ફળની ડીંટી પણ નીચી નમી કાયમ રહે છે. ફળ કાચું હોય છે ત્યારે ફીકા લીલા રંગનું, ચળકતું, ને તેપર સૂક્ષ્મ રૂંવાટી દેખાય છે, ને તેપર તળિયે પોહોળા ને મથાળે સાંકડાપના જરા બુઠ્ઠી અણીવાળા સૂક્ષ્મ કાંટા હોય છે એ કાંટાઓની આસપાસ લીલા રંગની લીટીવાળાં આસનો ફળપર હોય છે તેને મળનાં અનિયમિત કુંડાળાં દેખાય છે. ફળ પાકે છે ત્યારે ભૂરા રંગનાં થઇ જાય છે. અને

ના: વખતે એની મથાળીપર ભરતું તેની ભાગ બેસવાને તૈયાર હોય નીકળવા ઉપર જે નદી જેવા સાગ રહેવાય છે તેમ સૂકાય છે ત્યારે મધ્યેથી અથવા બાજુએથી અનિયમિત રીતે પોતાની મેળે ફાટી જાય છે.

બીજ-પ્રથમ પીળાં ને પછી ચપટાં હોય છે. પણ પાકવાથી ખૂણાઓના ભાગ ફરતી થઈ જાય છે. તે પૃષ્ઠ ભાગે જરા દબાયલાં હોય છે. બીની બાજુથી જોતાં તે ખાંચાવાળાં હોય છે. તે તેના ભાર પાસનાં સૂક્ષ્મ બિંદુઓની ભાતવાળાં હોય છે. તે એક ઇંચ જરા અર્ધભાગનું ને બીજે બે ગાળવાળું હોય છે. ગર્ભ એલબ્યુમેનના ખાડા પાસે બીની અને ઉપર ઘરી આવેલી હોય છે. તે તેની વચ્ચે નીક અથવા અનિયમિત ઊંડાં નસ હોય છે. બીજ ઝૂમખાં ૧ કાઠ'ન લાંબું હોય છે

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઝેરી, માદક, ઉન્માદક, કફ, મદી તથા જન્તુ અને કફઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-ધતુરાનાં મૂળને પાણીમાં ઘસીને ઉંદર અને ઝેરી જાનવરોના કરડપર ચોપડવામાં આવે છે. ધતુરાનાં પાન અને તેનો રસ પણ સોજાપર લગાડવામાં આવે છે. ધતુરાનાં પાનને શેકી અને કાંદાની સાથે વાટી તેની ઉપરથી બાંધવામાં આવે છે. રોગનાં સ્તનમાં ગાંઠ પડી હોય તો તેને ચોપડી શેકો. ધતુરાના ઉપરનાને બાળી તેની ધુણી આપે છે. ધતુરાના ફળને સુકવી તેની ભૂકી તમાકુની સાથે કેટલાક લોકો અને અંગ્રેજી લોકો દમ ઉપર ચલમમાં પીએ છે. તે એની ભૂકી થોડા વજનમાં હોય તો તેથી દમ મટે છે. પણ વધારે હોય તો તેથી એવા લોકો ચલમ પીધા પછી ઘણીવાર ગાંડા બની જાય છે. ધતુરાનાં પાનનું મુત્રાશય, પ્લીહોદર અને સાધારણ પેટના દુખાવાપર લેપન કરવામાં આવે છે. ધતુરાનાં બીજ તેના યોગ્ય પ્રમાણમાં કેટલાક પૌષ્ટિક અને સ્તંભન પાકોમાં નાખવામાં આવે છે. ધતુરાનાં પાન તેનાપર એરંડીયું લગાડી તે વાગેલા સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. ધતુરાનાં પાન સાટોડાનાં પાનની સાથે વાટી તેમાં અફીણ મેળવી તે સંધિવાના દુખાવાપર ચોપડવામાં આવે છે. ધતુરાના ફળને ધતુરાના ડોડવા અથવા જીંડવાં કહે છે. એના ડોડવા મીઠાં તેલમાં કકડાવી તે તેલ ગાળી લઈ પગ અને અંગના બીજા કોઈપણ ભાગની ફાટપર તે ચોપડવામાં આવે છે. ધતુરાનાં તાજાં ડુંડવા લેવાપર એક્કી તેમાં જરા મીઠાનું નાંખી તેને બાળી તેનો લેપ દાદર અને ખસ ઉપર કરવામાં આવે છે. ધતુરાનું તેલ કેટલાક ગાંધીને ત્યાં વેચાતું મળે છે. તે ખાંસડીના દરદોને દુખાવાપર ચોપડવામાં આવે છે. ધતુરાનાં પાનની બીડી કેટલાક લોક દમ ઉપર પીએ છે. પણ એ પીવામાં ઘણી સંભાળ રાખવાની છે. કેમકે તે ઘણી નીશાવાળી પણ છે. ધતુરાનાં બીજ કેટલાક લોકો ધનની અંદર નાંખી નશો ઉત્પન્ન કરે છે. કેટલાક લોકો એનાં બીજ ખાંડી ભાંગમાં નાખે છે. પણ તે ઘણાં ઝેરી છે ધતુરાનો કોઈપણ ભાગ વધારે પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં કરવો નહિ. કેમકે જનાવરને અને માણસને ઝેર અથવા મુર્છા આવી પણ તેની અસર થાય છે, જેમ બેલાડોના કરે છે. ધતુરાના આખા છોડમાં ઝેર છે પણ તે તેનાં બીજમાં વિશેષ રહેલું છે. ધતુરાને ગુણ એટ્રોપા બેલાડોના (Atropa Belladonna) જેવો છે એટલે કેટલાક દરદ મટાડવા માટે અને આંખની કીકીઓ પહોળી કરવા માટે વપરાય છે. તેવીજ રીતે ધતુરો પણ વપરાય છે. ધતુરાનો ઉપયોગ દમ, ઉધરસ, હાંફણ વગેરે અને ધનુર્વાયુ કરવામાં આવે છે. ધતુરાનો ઉપયોગ વધારે કરવાથી ચક્કર, મૂર્છા, આંખની કીકીઓનું પહોળું થવું વગેરે ચિન્હો જણાય છે. અને કેટલીક વખત તેથી મૃત્યુ પણ થાય છે. કેટલાક ચોરો ધતુરાની ભૂકી ખાવાની ચીજમાં ભેળવી બીજાને બેભાન કરી લૂંટી લે છે. ધતુરાનાં બી ભૂકી તેની ધૂણીપર ઉષ્ણ વાસણમાં મૂકવામાં આવે છે. જ્યારે તેની ધુણી તે વાસણમાં ભરાઈ જાય છે, ત્યારે તે વાસણમાં દારૂ ભરવામાં આવે છે. તેથી તેમાં ધતુરાનો વાસ બેસી જાય છે. શિયાળાની ઋતુમાં કાઠીઆ વાડુ અને મસાલાનો પાક કેટલાક બનાવવામાં આવે છે. તેમાં પણ કેટલીકવાર ધતુરાનાં બી વાપરવામાં આવે છે. આવી ખોરાકમાં જો તે વિશેષ વજનમાં નાખવામાં આવેલાં હોય તો તેથી ઘણું નુકશાન થાય છે. અથવા ધતુરાની મિશ્રણવાળી મીઠાઈ ખાવાથી કેટલાક ધૂર્ત લોકો લોકોને લુંટી જાય છે. સ્તનના સોજાપર ધતુરાના રસમાં હળદર મેળવી ચોપડવામાં આવે છે.

"ધતુરાનાં બીજ, હીરાબોળ અને વછનાગ એ ત્રણે સરખે ભાગે લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી ધતુરાના પાનના રસમાં એક પહોર મર્દન કરવું, પછી તેની મગ મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી, તેમાંથી ૨ અથવા બે ગોળી દૂધ સાથે ખાવી, ખાંડુ અથવા ધનુર્વાના દરદવાળાને દેવી, કંઈ ન ખાવું, જળ ન પીવું, તરસ લાગે ત્યારે દૂધ પીવું. ઘઉં, ઘી, દૂધ, ચોખા અને સાકર એટલી ચીજ ખાવી. આ દવા અનેકવાર અજમાવેલી છે. આઠ દિવસની અંદર ધનુર્વાયુ રોગી તદુરસ્ત થાય છે." (વૈદરાજ નારાયણ ઉમીયાશંકર પંડીત. ચોરવાડ)

"ધતુરાનાં બીજને ચાર પહોર ગૌમૂત્રમાં રાખી મુકવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે. તે પછી તેની ઉપરની ફોતરી કાઢી નાખી પછી ઔષધમાં વપરાય છે.

બનાવટ-૧-સ્વચ્છંદભૈરવરાંકુશ ૨-કનકસુંદરરસ ૩-ઉન્માદગજકેશરીરસ ૪-વિશ્વવિધ્વંસિનીવટી.

(આ બનાવટો આર્યઔષધમાં પ્રસિદ્ધ છે.)

ધતુરો ખાવાની દવા કરતાં ધુમ્રપાનની દવા તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. ધુમ્રપાનથી તેની અસર જલદી જણાય છે. ખાંસી અને દમની અંદર ધતુરો સૌથી વધારે ઉપયોગી દવા છે. ઉધરસ ઉપર ખાવાની ગોળીઓને ધતુરાના રસની ભાવના દેવામાં આવે છે. અને ત્યારે તેની અસર શ્વાસનળિકાના શ્લેષ્મપિંડને બેભાન કરી પીડા ઓછી જણાવા દેવાની છે તોપણ તેના કરતાં તેની બીડી કરીને પીવી એ વધારે સારી છે. ગમે તેવો સખ્ત દમ ધતુરાનાં પાન અગર ડોડાની બીડી કરી પીવાથી એકદમ બેસી જાય છે. કોઈ દરદીની ખાસ જુદી પ્રકૃતિ હોય ને તેથી તે ફાયદો ન કરે તે જુદી વાત છે. પણ ઘણે ભાગે તો ફાયદો કરે છે. તે ઘણી ઝેરી દવા હોવાને લીધે વાપરતાં ઘણો વિચાર રાખવો જોઇએ. શરૂવાતમાં સૌથી ઓછી માત્રા આપવી અને જ્યારે બે ચાર વખત ધતુરો આપવાથી વૈદ્યને ખાત્રી થાય કે દરદીથી ધતુરો સહન થશે ત્યારે જ તેની પૂરી માત્રા આપવી. ધતુરાનાં અર્ધા સુકા પાનનો ભૂકો ૨ વાલ લઈ તેની કાગળમાં બીડી કરવી ને તે એક બીડી પીવી. આથી ઘણુંકરીને તરત દમ બેસી જાય છે. કદાચ એક બીડીથી પા કલાક સુધી દમ ન બેસે તો પા કલાક પછી તેજ માત્રાની બીજી બીડી પીવી, એમ ઘણામાં ઘણી ત્રણ બીડી પાવી, ત્રણથી ઉપરાંત વધવું નહિ. જો ત્રણ બીડી પીધા છતાં અસર ન થાય તો સમજવું કે, હવે ધતુરો ફાયદો નહિ કરે. ધતુરો માફક આવશે કે નહિ તે જાણવા બીજી બીડી પીતાં વિચાર કરવો. જેને માફક નથી આવતી તેને તેથી ભયંકર ચિહ્ન થાય છે. તેથી માથામાં ચકરી આવે છે, ગળું બળ્યા કરે છે અને મોઢામાં શોષ પડે છે. તથા આંખની કીકી પહોળી થઈ જાય છે. આમ થાય તો બીજી કે ત્રીજી બીડી પાવી નહિ. જેને તે માફક આવે છે તેમને વારંવાર તે પીવાની ટેવ પડી જાય છે. ને પછી ને ધીમી અસર કરે છે. પાનના કરતાં તેના ભીંડીની અસર ઘણી વધારે છે. જેમ દવા તાજું ઉપયોગું હોય તેમ ધતુરાની અસર વધારે જણાય છે. માટે દમ કેટે કે તરતજ ધતુરાની બીડી શરૂ કરવી. જો આપણાં ડુબ્બાં પાનની બીડી તૈયાર ન હોય તો પછી સુકેલા પાનની બીડી પીવી પણ ઠીક છે. આ સિવાય ધતુરાની ડાંખળીઓ લઈ તેને સુકવી બારીક કકડા કરી તાજી સુકી તમાકુની સાથે તેની કેટલીક કરી પીવી તે રીતે પણ ફાયદો કરે છે. ને ડાંખળીની કકડીઓની અથવા ચોડી ભાગ કરવામાં બીડી કરવી. અને આ બીડીના બે ત્રણ દમ લેવા. એક બીડી બે ચાર દિવસ સુધી ચાલે છે. ધતુરાની બીડીના બે ત્રણ દમ લેવાય કે દમ હલકો પડે છે અને ગળફા કે બળખા છૂટવા પડે છે. આ ફાયદો ફક્ત બે મીનીટમાં જણાઈ આવે છે.

જીર્ણ ઉધરસની અંદર તેનો રસ આપવાથી ફાયદો થાય છે. હેડકીમાં પણ ધતુરાનું ધુમ્રપાન કરવું પડે છે અને તે લેવાની રીત પણ દમના પ્રમાણે છે.

રની અંદર ધતુરો વધારે ઉપયોગી છે. અને તે મુખ્ય કરીને વિષમજ્વરમાં તેનો ખાસ ફાયદો છે. જ્વરાંકુશ નામની બનાવટ ઘણા સખ્ત ટાઢીયા જ્વર ઉપર ફાયદો કરે છે. ધતુરાના રસનાં પાંચ ટીપાં મરીના ભૂકામાં નાંખી તે ભૂકાનો ફાકડો મારી જવાથી ટાઢીઓ તાવ અટકે છે. જ્વરને માટે બીજી ઘણી સારી દવા હોવાથી ધતુરો ઘણુંકરી વૈદ્યો વાપરતા નથી.

ઉન્માદ રોગમાં શ્વેત ધતુરાનું મૂળિયું દૂધમાં ઉકાળી તેમાં ઘી નાંખી પીવાથી ફાયદો થાય છે.

ઉન્માદગજકેશરીરસ નામની બનાવટ પણ ઉન્માદની અંદર ફાયદા કારક છે. ધતુરાનાં પંચાંગ તેલમાં કકડાવી તે તેલ માથામાં લગાડવાથી જુને નાશ થાય છે.

ધતુરાની ઝેરી અસર-ધતુરાની ઝેરી અસર થવા માટે મુખ્યત્વે કરીને તેનાં બીજ વપરાય છે. માટે તેના બીજ વાપરતાં ઘણો વિચાર રાખવામાં આવે છે. ધતુરાનાં આસરે પાંચ બી ખાવાથી તેની ઝેરી અસર જણાઈ રહે છે. ધતુરો ખાનાર દરદીને મગજમાં ફેર પડે છે, અને ગળું બળ્યા કરે છે, તેના માથામાં ચક્કર આવે છે. તેને કોઈ જાતની શુદ્ધિ હોતી નથી. તે ગાંડા માણસની માફક ઉંચું અને આડું અવળું જોયા કરે છે અને ગમે તેવી સબબ વગરની જાફક કર્યા કરે છે. તે ઉઠી ઉઠીને દોડવા માગે છે, પણ ઉઠીને ચલવાની ખબર રહેતી નથી, તેમજ તે આમ તેમ ફાંફાં મારે છે. તે ચિત્ર વિચિત્ર પદાર્થો હવામાં દેખે છે, અને તે પકડવાને જાય છે. કેટલીક વખત તે બડબડાટ કર્યા કરે છે. તેની આંખ લાલ ઘેરા રંગની થઇ જાય છે, કીકી પહોળી થાય છે. અને તે પોતાનાં કપડાંને અને બીજી ચીજોને બીજ તેની હદેમાં આવે તેને ખાવે છે. આ દવા તે ખરેખરો વિશુદ્ધ મનોવેગ હોય છે. જો ધતુરાના બીજ વધારે ખાવામાં હોય અને તેનું ઝેર વધ્યું હોય તો તેની નાડી ક્ષીણ થઇ જાય છે. શરીર ઠંડું પડે છે અને શરીર ઠંડું થઇ જાય છે. જો બીજ ઘણાં ખવાયાં હોય અને ઝાડી ચાલે બનાવો હોય તો માણસ પાંચ સાત કલાક થયા પછી તે મૂર્છામાં આવે છે. અને એક બે દિવસે તે તરત સાજો થઇ જાય છે. તોપણ તેનો ભ્રમ આઠ દિવસ સુધી રહે છે.

ઉપાય-રાતીને મોઢામાં ફટકડી રાખવી તેમજ રેચ આપવો. ઉપ્સુર્દન [illegible] મળી મોરે [illegible] ખોરું. ચાંબુદિયો* [illegible] પણ તેનો [illegible] ઉપચાર મરે પરત છે.

માત્રા-ધતુરાનાં પાન પીવાનાં અથવા મરે એક [illegible] ફળ, ધૂમ્રપાનને મરે ૨ થી ૪ [illegible], તેનાં બીજ ૧ થી ૨ રતીભાર." (ડા. રા. મી.)

"ધતુરાનાં ફળ બીજમાં [illegible] છે, તેની માત્રા [illegible] થાય છે. ધતુરાના [illegible] જાતની શોથી [illegible] છે તે ઉપાય [illegible] થાય છે. એની માત્રા પ્રમાણે [illegible] હોય છે, ચામડીનો [illegible] છે. મુંઝારો, [illegible], ભ્રમ, [illegible] વગેરે કરીને મરાય છે. [illegible] વગેરે ધતુરાની [illegible] ઉપાય કામ આવે છે. ધતુરાની [illegible] છે. [illegible] આપો છો." (વૈ. ૧૪૧૮)

ધતુરાના [illegible] ભારે [illegible] છે અને ફળ [illegible] ઉપાય [illegible] ધતુરા [illegible] અને [illegible] છે, તે [illegible] છે.

૭ ક્ષારતત્ત્વ-ધતુરાની [illegible], [illegible] અને [illegible], અને [illegible] ધતુરાના [illegible] છે.

૮ વિશ વિવેચન-ધતુરા [illegible] છે. [illegible]

ધતુરાની [illegible], પાન અને ફૂલની ગોઠવણ એક ખરેખર સુંદર [illegible] છે. એનાં ફૂલ ઘણાં [illegible] નવીન [illegible] તેની [illegible] થઈ છે. [illegible] જેવી [illegible] તેમ જ ધતુરાનાં [illegible] ફૂલ [illegible] આવે છે.*

જ્યાં બીજી વનસ્પતિ ન ઉગે ત્યાં પણ ધતુરો ઉગે છે, અને જ્યાં [illegible] ત્યાં પણ તે ઉગે છે, [illegible] ઉકરડા (dunghills) વગેરે [illegible] ઉગે છે [illegible] નથી, તે પણ [illegible] નીચે પ્રમાણે છે:—

"Datura (ધતુરો) is artistically speaking a plant of great beauty, and quite a garden ornament. Dr. Christison of Edinburgh remarks that the Thorn-apple (Datura) is the day had become quite an ornament of the Edinburgh Gardens. Kerner observes, that in the Datura plant the various forms, and the distribution of the green leaves, [illegible] and [illegible], on the surface of the stem is very characteristic. The [illegible] form afford [illegible] for observation. The unequal size of adjoining leaves on the same branch [illegible] quite an erratic phenomenon. Looking down upon a horizontally projecting branch of the Datura plant, the larger and smaller leaves will be found arranged in quite a peculiar and striking manner."

ધતુરો [illegible]

* [illegible]

* The Poisonous Plants of [illegible] by [illegible] F. [illegible]

* [illegible]

છે). તેની સાથે એક મ્હોટા પણ સાદા વિદ્વાનની તુલના કરી, જામનગરવાળા કવિ સ્વામી જયસિંહ બ્રહ્મભટ કહે છે કેઃ—

કવિત્ત.

"सिरपें धरत तोहि पांननां करतजन ।
मोजको उदधि भूतनाथ तयनों न होत ॥
संग राउरेको रस राजज्ञो करत नांहि ।
धायकें विशुद्धि यह कैसें गुनभोन होत ॥
स्याम कवि सेवा तुव भुवन कनकमय ।
क्यों करि करत तूं सुलभ जग जो [illegible] होत ॥
कहां तरु कनक तिहारे सम सिद्धिप्रद ।
कहियें प्रसिद्ध वृच्छ अवरांहि कोन होत ॥"

કોઈ મોટા અને રાજાના માનપાત્ર વિદ્વાનને જે કોઈ બોલાવે તેને ત્યાં આશ્રો જતો જોઈ કવિ તેના ઉદ્દેશથી ધતુરાને કહે છે કે—હે ધતુરા! જો સદાશિવ તને મસ્તકપર ધરત નહીં અને તારૂં પાન (પીવું) કરત નહી તો તે અપાર મોજ દેવાવાળા થાત નહી. રસરાજ (પારદ) પણ તારો સંગ કરત નહી તો તે શુદ્ધ થઈને ગુણોના ભંડારરૂપ કેમ થાત? તારા સેવનનો પ્રભાવ પણ જગતને સુવર્ણમય દેખાડે એવો છે. આવા ગુણવાળો તું જો જગતમાં સુલભ ન હોત તો બીજો કયો વૃક્ષ તારા જેવો સિદ્ધિ આપનાર ગણાત અને પ્રસિદ્ધ થાત? (કોઈ નહી)."

વર્ગ—(સોલેનેસી).

નંબર ૪૦૭.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—D. fastuosa.

દૃષ્ટાન્ત—H. IV. p. 212; N. p. 209; Watt. III. p. 32; વ. નિ. પા. ૩૦૬.

૨—દેશીનામ—કાળોધતુરો, (પો૦); કાળો ધતુરો (ગુ૦); કાયપોલા (મ૦); કાલા ધતુરા (હિં૦) કૃષ્ણધત્તૂર (સં૦).

૩—વર્ણન—કાળા ધતુરાના છોડવા પણ ધોળા ધતુરાની પેઠે ઉગે છે. પણ એની ડાંડી, કોઈવાર પાન, ફુલ અને ફલ એ ઘેરા પેરા કે કાળાશલેતા જાંબુડા રંગનાં હોય છે. એના છોડવા ધોળાધતુરાઓના છોડવા કરતાં વિશેષ ભરાવદાર અને જરા ભરાઉ હોય છે. પણ તેના જેટલા ઉંચા ભાગ્યેજ હોય છે. એના કેટલાક છોડવાઓમાં પાન અને ફુલ કેવળ બહારની બાજુથીજ કાળાં હોય છે અને કેટલાકમાં તદ્દન કાળાં હોય છે. તોપણ ફુલ તદ્દન કાળાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. કાળા ધતુરાનાં ફુલ ઘણીને ધોળા કરતાં વિશેષ પેરોગાં હોય છે. અને પાન પણ પેહોળાં અને જરા ભરાઉં હોય છે.

કાળા ધતુરાનો એક બેવડાં ફુલનો (double flowered variety) નમુનો તપાસતાં તેનાં ફુલ નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવેલાં છે.

ફુલની સામાન્ય તર્ઈ ધોળા ધતુરાના જેવીજ હોય છે. ફુલ ૫ થી ૮ ઈંચ લાંબાં અને મુખપર ૩ થી ૪ ઈંચ વ્યાસનાં હોય છે, તેમાં ઘણી મધુરીવાસ હોય છે અને તે થોડીવાર લીધા પછી પણ ધોળાં ફુલની વાસ જેટલી અણગમતી લાગતી નથી, તો પણ તે ઘણીવાર સુધી લઈ શકાતી નથી. કેમકે તે પાછળથી એવી તીક્ષ્ણ અને માદક જણાય છે. પુ૦ બા૦ કોશ ૩ ઈંચ લાંબો, ભીછરી ૫ ઉભી નસોવાળો, ફીકા લીલા રંગનો, ને તે પર કાળાશલેતા જાંબુડા રંગની છાયા હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશના મુખ પાસેના ૫ છેડા એક બીજાંથી જરા લાંબા ફુંકા હોય છે. તેમાં લાંબા છેડા તરફ ફુલની પાંખડીની નળી જરા વાંકવળેલી હોય છે. પુ૦ અ૦ બા૦ કોશની પાંખડીની નળી જેટલી પુ૦ બા૦ કોશની નળીની અંદર ઢંકાયલી હોય છે તેટલી તે પીળાશલેતા લીલા રંગની, લીસી, ચળકતી અને સ્વર્ણબિંદુ જેવાં ચળકતાં સૂક્ષ્મ છાંટણાંવાળી હોય છે. અને તેથી બહાર તે ધોળા રંગની ને તેપર રતાશલેતા જાંબુડા રંગની છાયા હોય [illegible] પાંખડીના મુખપર તેના પાંચ કે [illegible] અણીઆળા છેડા દેખાતા હોય છે, પાંખડીના દરેક વિભાગપર [illegible] નસો હોય છે. બહારની પાંખડી કાઢી નાખતાં અંદરની પાંખડી જો કે તેથી નાહાની તો પણ તે દેખાય છે. પણ તેનાપર ઉભી ખપાટીઆં જેવી [illegible] દાસો અને ધોળાં અસ્તર જેવા છેડાઓ હોય છે. સરો ૫ થી ૬ હોય છે, તેના તતુઓપર પણ [illegible] ઝીણા છેડાઓ હોય છે. પરાગકોશ આસમાની [illegible] લેતા હોય છે. અંડિકારમધ્યાંશના કંઠાઓ ઉપર [illegible] છાંટણી આવેલી હોય છે. નલિકા જાંબુડા રંગનું તેનું મુખ ચલુંકરી ધોળું હોય છે.

૪—ઉપયોગી અંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ અને
૬—ઉપયોગ } —ધોળા ધતુરા જેવા છે.

ધોળા ધતુરા કરતાં આ ધતુરો વિશેષ ઝેરી મનાય.

૭—સ્થાનક—ધોળા ધતુરાના છોડવા ઉગે છે જગોએ આના છોડવા પણ ઉગે છે.

૮—નિ૦ વિવેચન—ડાંડી, પાન ફુલ વગેરેના [illegible] લેતા જાંબુડા રંગ ઉપરથી એને કાળો ધતુરો [illegible]

૬૨—N. O. SCROPHULARINEÆ.

વર્ગ—સ્ક્રોફ્યુલેરિની—આગીઆ, અને પાત અને હનિોટીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ—આ વર્ગમાં ઘણા [illegible] ભાજીઓ અને નાહાના છોડવાઓ થાય છે. [illegible]

આવેલ જ હોય છે. પાન ડાંડી કે શાખાના ફક્ત નીચલા ભાગનાં અથવા બધાં સામસામાં હોય છે; અથવા આંતરે કે ગુચ્છાની પેઠે આવે છે. ઉપપાન હોતાં નથી. પુ૦ બા૦ કોશ ભાગસ્થળી, તેનાં પત્રો ૪ થી ૫ ને તે બહુધા કાયમી હોય છે. અને તે ઘણુંકરી સઘળાં એક સરખાં કદનાં હોતાં નથી. પુ૦ અભ્યંતરની પાંખડીઓ ૪ થી ૫ હોય છે. તે સ્ત્રીકેસરઆધારને લગીને આવેલી હોય છે. તે નહાની મ્હોટી અને બે હોઠ બહુધા બે ઓષ્ઠરૂપ હોય છે. પુંકેસરો ઘણુંકરી ૪ હોય છે, તેમાં બે ટુંકાં અને બે તેથી લાંબાં હોય છે; કેટલીકવાર પાંચમું પુંકેસર પણ જોવામાં આવે છે, પણ તે ઘણુંજ નાહાનું ને અપૂર્ણ હોય છે; કેટલીકવાર પુંકેસરો માત્ર ૨ જ હોય છે ને કેટલીકવાર ૫ પૂર્ણ પુંકેસરો પણ હોય છે. પરાગકોશ બહુધા ૨ જુદાં ખાનાં કે પોલાણવાળા હોય છે. પરાગ ઘણુંકરી બોર કે ખાંડી જેવી હોય છે. સ્ત્રીકેસરઆધાર બે પોલાણવાળો; નલિકા સાદી; અને નલિકાગ્રમુખ બેભાગ, અથવા ચપટું થયેલું. ફળ દ્વિવિભા-જિત અથવા બે સૂક્ષ્મ પાંખડી જેવા પોલાણ કાંટાઓવાળું હોય છે, ફળ નાહાની શીંગ જેવાં, ૨ થી ૪ કે ઘણાં બીજવાળાં હોય છે. બીજ ઘણાં બારીક અને વરેહવર આકારનાં હોય છે.

આ પણ એક સામાન્ય રીતે મ્હોટો વર્ગ છે. તોપણ એમાં ઘણી પ્રસિદ્ધ વનસ્પતિઓ જોવામાં આવતી નથી. આ વર્ગની વનસ્પતિમાં પીળા, રાતા, ધોળા, ગુલાબી અને જાંબુડા રંગનાં ફૂલો આવે છે. પણ તેમાં ઘણુંકરી ખુશબો નહિ હોવાથી તે વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારાં હોતાં નથી. કડવીકુંવરી (Herpestis Monniera) એ તાવપર ઘણી આશ્મીર દવા મનાય છે. તે તેમજ જુવાર તથા શેરડીપર જે પીળાં, કે જાંબુડાં, અથવા ધોળાં ફૂલનો આગીઓ (Striga hirsuta) થઈઆવે ઉગે છે તે આ વર્ગની વનસ્પતિ છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઔષધીય ગુણ કટુ, મૂત્રલ, વિરેચનકારી પૌષ્ટિક, ઉગ્ર અને શામક તથા ઝેરી રહેલ છે.

વર્ગ—(સ્ક્રોફ્યુલેરિની).

નંબર ૪૦૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Celsia coromandeliana. (ફ્લોરા-H. I. IV. p. 251; N. p. 215, Watt. II. p. 241.

૨-દેશીનામ-કસર (હિં૦); કલ્હાર (ગુ૦); કોકસ (મ૦). કુકરેંદ, કોકરેંદ (હિં૦); કુકસુ (બં૦).

૩-વર્ણન-કદપ્રમાણ છોડવા ૧½ થી ૨ કે વખતે ૩ ફૂટ ઉંચા થાય છે. તે ઘણું કરીને ઉભો, અથવા કે મુળાના છોડવા જેવા દેખાય છે. એની શાખાઓ બહુધા સીધી ને ઉભી ચડતી હોય છે. પાન મુળા કે સરસવનાં પાન જેવાં; ફૂલ પીળાં; ને ફળ ગોળાકાર શીંગનાં નાહાનાં હોય છે.

એ આખા છોડવાપર સફેદ વાળની રૂંછાળ અને ચીકણું બિંદુ કે રસ હોય છે. ને તેમાંથી ઉગ્રવાસ નીકળે છે. એ સુકાય છે ત્યારે બહુધા કાળા થઈ જાય છે.

મૂળ-૪ થી ૧૦ ઈંચ લાંબું, ભૂરા ધોળા રંગનું, સુંગળીથી ટચલી આંગળી જેવું જાડું ને વખતે કેટલાક ફાંટાઓવાળું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી મૂળ જેવી જાડી, અને શાખાઓ પાતળી, ઘણુંકરી ઉભી ચડતી અને લાંબી હોય છે. તેપર ધોળી ચીકણાસની રૂંછાળ અને ઉભી ઝીણી લકીરો હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેમાં છોડવાનાં નીચેનાં પાન ૨ થી ૪ ઈંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેનાં ઘેરવાં ગોળાકૃતિનાં ને વખતે તે સાંકડાંપણાં ને ઘેરવે અણી હોય છે. તેની કોર દાંતા કે કાંગરીદાર હોય છે. તળિયે તે દીંટી પાસે મુળા કે રાઈનાં પાનની માફક કપાયલાં કે ખાંચીઆ-વાળાં હોય છે. છોડવાના ઉપરના ભાગનાં અને શાખાઓ-પરનાં પાન એથી નાહાનાં હોય છે. તેનાં ઘેરવાં તીક્ષ્ણ અણીવાળાં હોય છે. કોર દાંતા કે કાંગરીદાર અને દીંટી બહુધા હોતી નથી. પાનની ઉપરની સપાટી ઘેરા લીલા રંગની ને નીચેની જરા ફીકા રંગની ચીકણાસવાળા વાળની રૂંછાળવાળી હોય છે ઉપરની સપાટીપર સૂક્ષ્મ ખાડા ને જાડી રૂંછાળ હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને જરા તીખી હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ½ થી ૧ કે ૨ ફીટ લાંબી હોય છે. તેપર જરા છેટે છેટે પીળા રંગનાં ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ¾ ઈંચ જેટલો હોય છે દરેક ફૂલની દીંટી નીચે નાહાનાં પાન જેવું એકેક પુષ્પપત્ર હોય છે. એ પુષ્પપત્રનું ઘેરવું લાંબું, અણીવાળું, અને સપાટી રૂંછાંટીવાળી હોય છે. તે ફૂલની દીંટી કરતાં ટુંકું હોય છે. ફૂલની દીંટી ½ ઈંચથી કંઈક લાંબી ને તેપર ચીકણાસની રૂંછી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-૫ પત્રોને જોડેલ હોય છે. તેનાં પત્રો તળિયે જોડેલાં ને ઘેરાવે સાંકડાં અને અણીદાર હોય છે. તે લીલા રંગનાં ને તેપર ચીકણા વાળની રૂંછી હોય છે.

પુષ્પાભ્યંતરકોશ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે.

પુંકેસરો-૪ હોય છે. તેના તંતુઓપર રૂંછી આવેલી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેની નલિકા ઉભી, વાંકોચૂકી, અને જરા ઘણી સૂક્ષ્મ રૂંછીવાળી હોય છે.

ફુલ-ગોળાઇલેતું ઠું ઇંચથી ૨ઠું લાઇન વ્યાસનું હોય છે. તેને મથાળે ઝીણી અણી (ત્રિકિસરનલિકા સ્ત્રી ગર્ભલી) હોય છે. ફલની સપાટીપર ઉભી નીક હોય છે. તે તેનાં ટેરવાંપરની અણીને મળેલી હોય છે. તેની સપાટી ચળકતી ને ખડબચડી હોય છે.

બીજ-કાળા ભૂરા રંગનાં ચળકતાં ને અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-મારી, શામક અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળ ચાવવાથી પાણીની તરસ તરત મટે છે. અને ઠંડક થાય છે. એનાં મૂળ ઉલટી કરાવે છે, અને કફ પણ કાઢે છે. મધુપ્રમેહ, ઝાડા અને સંગ્રહણી ઉપર પણ એ વપરાય છે. સંગ્રહણી ઉપર એનાં પાનનો રસ સુંઠની સાથે અપાય છે. રાઇના તેલની સાથે એનાં પાનનો રસ સમભાગે ભેળવી હાથની હથેળી અને પગની તળિયોની બળતરા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. હરસમાંથી લોહી વહેતું હોય તો એનાં પાનનો રસ પાણી અને સાકર સાથે આપવાથી ફાયદો થાય છે. વિસ્ફોટકનાં ચાંદાં થયાં હોય તેવા દરદીને એના છોડવાનો રસ અડધો ઘુંટડો પવાય છે. એનું મૂળ પિત્તની શુદ્ધિ તથા વૃદ્ધિ કરવા માટે વપરાય છે. આ વનસ્પતિ તત્કાલ ચમત્કાર દેખાડનારી કહેવાય છે. તેમ તે લોહીના વેગને નરમ પાડનાર પણ ગણાય છે.

૭-સ્થાનક-ચોમાસાનું મીઠું પાણી ભરાઇ રહેતું હોય, અને શિયાળે સુકાતું હોય, એવા ખાડા ખાબોચીઆં અને તળાવોની સુકાતી જમીનમાં બહુધા શિયાળે એના છોડવા ઉગે છે.

એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-આ અને ભીંતગલોડીને કેટલાક લોકો સનેપાત કહે છે. પણ તે ખોટો સનેપાત કહેવાય છે. અને ખરો સનેપાત કરાંચીથી કચ્છ અને કાઠીઆવાડમાં આવે છે.

તે (Schweinfurthia sphærocarpa. H. IV. p. 252); ને ડુરર સાહેબ "બજારમાં વેચાતો સનેપાત" લખે છે.

આ સનેપાત "સનેપાતરોગ ઉપર વપરાય છે. અને નાકમાંથી લોહી વહેતું હોય તો તેની બારીક ભૂકી નાકે [illegible] છે. (Watt.)

કચ્છ અને કાઠીઆવાડની સ્ત્રીઓ કરાંચીથી આ [illegible]પાત નામની દવા ઘર ઘરાઉ મંગાવે છે. અને તે [illegible] ધારણ ન કરતી હોય તેવી સ્ત્રીને ખવરાવે છે.

એનાં બીજ ઘણાં સુંદર થાય છે, તે આઇગ્લાસમાં જોવા લાયક છે.

વર્ગ-(સ્ક્રોફ્યુલેરિની).

નંબર. ૪૦૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Linaria ramosissima.

દ્દષ્ટાન્ત-H. IV. p. 251; N. p. 215; Watt IV. p. 642.

૨-દેશીનામ-ભીંતગલોડી, કાનોટી (પોરબં૰)

૩-વર્ણન-ભીંત ગલોડીના છોડવા વેલાની પેઠે દીવાલે કે નદી વોકળાઓના ખડકમાં અધર લટકતા કે વેલા પથરાયલા ઉગે છે, એમાં ઝીણી ઝીણી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન તરેહવાર આકારનાં ને નાહાનાં હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં અને ફલ સૂક્ષ્મ ગોળાઇવેતાં હોય છે. એના વેલાઓ બહુધા ચોમાસાં આખરે શિયાળાવમાં આવે છે. એની શાખાઓ લાંબા તાર કે જાળીની માફક ઘણુંકરી જ્યારે હવામાં અધર લટકતી અને હીંસતી હોય છે, ત્યારે તે તેનાપરનાં નાહાનાં પાન અને ભભાભભ જેવાં સુંદર ફુલોથી ઘણો સુંદર દેખાવ આપે છે.

મૂળ-ભૂરા ધોળાશનું, સુતળીથી સ્લેટ પેન જેવું જાડું, અમળતું, થોડા ફાંટાઓવાળું, ૧ થી ૨ કે ૮ [illegible] ઇંચ લાંબું હોય છે. તેની વાસ મુળા જેવી ને સ્વાદ કડવાશલેતો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-મૂળને મથાળેથી થોડી શાખાઓ ડાંડી જેવી નીકળેલી હોય છે. તે સુતળી જેવી જાડી, આછી ધોળી રૂવાંટીવાળી, ગોળ, ચળકતી, [illegible] તોપણ નરમ અને લીલા રંગની હોય છે. તે ૧ થી ૧ઠું કે કોઇવાર ૩ ફીટ જેટલી લાંબી હો[illegible] એમાંથી કેટલીક ઝીણાવાળા જેવી પ્રતિશાખાઓ નીકળેલી હોય છે.

પાન-શાખાઓના નીચલા ભાગમાં સામસામ ઉપલા ભાગમાં આંતરે આવેલાં હોય છે. પાનને ઉપર ચળકતો ઘેરો લીલો અને નીચે ફીકો હો[illegible] પાનનો આકાર તરેહવાર હોય છે. છેક નીચેના [illegible] પાન પોહોળાં, હદયાકૃતિનાં, કે ડીટડી પાસે [illegible] કોરવાળાં હોય છે. તેથી ઉપરનાં પાન મથાળે [illegible] વનાં બુઠી અણીવાળાં હોય છે. તેથી ઉપરનાં તળિયે પોહોળાં ને ડીટડી પાસે તેની કોરના બન્ને થોડા ગોળાઇલેતા બહાર નીકળેલા, અથવા [illegible] પાન અડવીનાં પાન જેવા આકારનાં, અને કેટલાંક [illegible] કોરમાં એકજ છેડો હોય છે. કેટલાંક પાનની [illegible] મોળાં, અને કેટલાંકની દાંતાવાળી હોય છે. છેક [illegible] પાન ટેરવે અણીવાળાં, તળિયે પોહોળાં અને સાંકડાં છે. પાન અનુક્રમે તળિયેથી શાખાના છેડા તરફ ન[illegible] નાં હોય છે. એટલે છેક નીચેનાં પાન ૧ થી ૨

લાંબાં અને ૧ થી ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. અને તેની ડીટડી ½ થી ¾ ઇંચની હોય છે. અને ઉંક ઉપરનાં પાન ¾ ઇંચ લાંબાં ને ½ ઇંચ પોહોળાં અને તેની ડીટડી ૧ થી ૨ લાઇન લાંબી હોય છે. પાન બટકણાં ને જરા જાડાં હોય છે, પાનમાં ૩ થી ૫ ઉભી નસો હોય છે. પાન ચોળતાં તેમાંથી લીલો રસ નીકળે છે. વાસ મુળાનાં પાન જેવી અને સ્વાદ કડવાસસેલો મીરપરો લાગે છે.

ફૂલ–ની ડીટડી ઘણી પાતળી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે ½ કે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી, લીલી, લીલા રંગની, ને તેપરનાં ફૂલ પાસે જરા વાંકી વળેલી હોય છે. ફૂલની વાસ ગુલબાસનાં ફૂલને મળતી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો તળિયેથી જોડાયલા અને મથાળે તેના અણીદાર છેડા સ્પષ્ટ દેખાતા હોય છે. તેપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. આ ૫ પત્રોમાંથી ૨ પત્રોની વચમાં પાંખડીઓનો નખલો (spur) જરા બહાર નીકળી વાંકો વળેલો હોય છે. અને એનાં ૩ પત્રો પાંખડીપર આવેલાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે બે ઓઠમાં વેહેંચાયલી હોય છે. તેમનો એક ઓઠ જે વચમાં ખાડાવાળો અને તેના નખલાની તરફ વળેલો હોય છે, તેનાં મુખપર ૩ દાંતા હોય છે. ને બીજા ઓઠપર દાંતા ૨ હોય છે. પાંખડીપર બહારની બાજુ સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાંખડી ¾ ઇંચ અને તેનો નખલો ૧ લાઇન લાંબો હોય છે. પાંખડીના મુખની અંદર તેના નીચેના ઓઠની અંદરની બાજુ ૨ જરા બહાર નીકળતા ઘેરા પીળા રંગના ચાંલ્લા હોય છે, પું૦ અને સ્ત્રીકેસરો પાંખડીની અંદર ઢંકાયલાં હોય છે.

પુંકેસરો–૪ હોય છે. તેમાં ૨ ટુંકાં ને ૨ તેથી લાંબાં હોય છે. તંતુઓ ફીકા પીળા રંગના ને પરાગકોષ જરા ગુચ્છાથી છવાએલા હોય છે. ટુંકાં ૨ પુંકેસરો પાંખડીના ઉપલા ઓઠમાં અને લાંબાં ૨ નીચેના ઓઠના નખલાની નજીકનાં મુખપર આવેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧–હોય છે. તેનો ગર્ભાશય બહાર નીકળતા પેટાળવાળો, લીલા રંગનો ને રૂંછાળવાળો હોય છે, નલિકા લાંબાં પુંકેસરો કરતાં ટુંકી, અને ટુંકાં કરતાં જરા લાંબી હોય છે. નલિકામુખ ગોળ, અને વાંકું વળેલું હોય છે. તે ચાર પરાગોવાળી બનેલા એક વિષમ ચતુષ્કોણની વચ્ચે આવેલું હોય છે.

ફૂલ–½ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. તેને ટરવે ઘણુંકરી વાંકી વળેલી સ્ત્રીકેસરનલિકા રહી ગએલી હોય છે. ફૂલનો આકાર ગોળ-લંબગોળ ને મથાળે સેહેજ ચાંચો હોય છે. તેપર રૂંવાટી હોય છે. તે વખત જતાં ખરી જાય છે. ફૂલનો રંગ પ્રથમ ફીકો લીલો ને સુકાય છે ત્યારે ઘેરો ભૂરો થઈ જાય છે. ફૂલમાં ઘણાં બીજ હોય છે.

બીજ–ઘણાં સૂક્ષ્મ ને ગોળાઈવાળાં, બારીક દાંતાવાળાં, ને ખડબચડાં હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–જ્વર અને શોથઘ્ન,

૬–ઉપયોગ–ભીંતમરોડીનો પાલો વાટીને જલદી નહિ ભરાતાં કે ફૂટતાં ગડગુંમડાં ઉપર પોટીસ ઠેકાણે વપરાય છે. એનાં પાન તાવ ઉપર મરીની સાથે અપાય છે. ડા. વૉટ અને મરે લખે છે કે:–એ મધુપ્રમેહ ઉપર વપરાય છે. એનાં મૂળ અને પાન સર્પ અને વીછીના ડંખપર વાટીને બંધાય છે.

૭–સ્થાનક–સખ્ત પથ્થરવાળી જમીનમાં, તેમજ જુની દીવાલ, જુના કીલ્લાઓ અને જુનાં ખંડીયરોના ટીંબાઓ ઉપર એના વેલા છૂટા છવાયા ઉગે છે.

એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮–વિ૦વિવેચન–એના વેલા બહુધા જુની ભીંતોપર વિશેષ જોવામાં આવે છે. તેમ એનાં પાન પાતાળગરોડીનાં પાન જેવાં હોય છે. માટે એને ભીંતગરોડી કહે છે. અને એનાં પાનની કોરના છેડા ડીટડી પાસે કાનની બૂટ જેવા નીકળેલા હોય છે, તેપરથી એને અહિંના કેટલાક લોકો કાનેટી કહે છે.

વર્ગ–(સ્ક્રોફ્યુલેરિની.)

નંબર. ૪૧૦.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Lindenbergia urticæfolia

દર્શક–H. IV. p. 262; N. p. 215; Watt. IV. p. 642.

૨–દેશીનામ–પથ્થરચટી, ભીંતચટી (પો૦+ગુ૦); કોઇ, ગઝારા (મ૦).

૩–વર્ણન–પથ્થરચટીના છોડવા ચોમાસા આખર ઘણા ઉગી આવે છે. તે ½ ફુટથી ૧ કે ૧½ ફુટ ઉંચા વધે છે. તે ઘણીવાર પથ્થર કે જમીનપર વેલાની પેઠે પથરાયલા પણ હોય છે. એની શાખાઓ તળિયેથી મથાળાં તરફ ઉત્તરોત્તર નાહાનીથતી એક સામટી કેટલીએક એનાં મૂળનાં મથાળાંપરથી નીકળેલી હોય છે. અને કેટલીકવાર તે એક સરખા કદની ઝુમખની પેઠે આવેલી હોય છે. પાન પોહોળાં–પાનના ઝુમખા જેવાં, દાંતાવાળાં; ફૂલ પીળાં, અને ફલ નાહાની ઉભી શીંગો જેવાં ને ફીકા ભૂરા રંગનાં હોય છે.

વર્ગ-(સ્ક્રોફ્યુલેરિની):

નંબર ૪૧૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Striga lutea.

દૃષ્ટાંત-H. IV. p. 299; N. p. 219; Watt. VI. part. II. p. 126, 127. Vol. VI. part III. p. 302, 310 and 374.

૨-દેશીનામ-આગીઓ, ધોળો આગીઓ (પોર૦ગુ૦)

૩-વર્ણન-આગીઓ ઘણુંકરી બીજા વરસાદ પછી ઉગતો જોવામાં આવે છે. એ ૪ કે ૬ ઈંચથી ૧ ફુટ કે કોઇવાર વધારે ઓથવાળી જગોમાં ૧½ કે ૨ ફીટ જેટલો ઉંચો થાય છે. એનો છોડવો વખતે શાખા વગરનો અને ઘણીવાર શાખાઓવાળો હોય છે. પાન ઝીણાં ને લાંબાં, તેપર ખરસટ ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે. એમાં ફૂલો સુંદર સફેદ રંગનાં આવે છે. તેથી એ ઘણો સુંદર દેખાય છે. કોઇવાર એમાં પીળાં ને કોઇવાર જાંબુડી છાયાલેતાં ફૂલો પણ હોય છે. ફૂલ નાહાનાં લંબગોળ થાય છે. આગીઆના છોડવા સુકાય છે ત્યારે કાળા થઇ જાય છે.

મૂળ-૨ થી ૪ ઇંચ કે કોઇવાર તેથી જરા વધારે લાંબુ હોય છે. તે જાડી સુનળીથી સ્લેટપેન કે પેનસીલ જેવું જાડું હોય છે. એમાંથી ક્વચિતજ શાખા નીકળતી લાગે છે, સુકાઇ ગએલ નાહાનાં પાન જેવાં છોતરાં એનાપર આંતરે આવેલાં દેખાય છે. એનો રંગ ફીકો ધોળો હોય છે. એમાંથી ઘણા ધોળા ઝીણા રેસા (sucking fibrils) નીકળેલા હોય છે. જે થોડા વખત પીળા રંગના થઇ જાય છે. અને તેને (માખણીઆ પીંડાની માફક) સૂક્ષ્મ ઉંધી પ્યાલી (sucking cup) અથવા પોહોળી પકડ આવે છે. જે જુવાર અથવા શેરડીનાં મૂળપર સખ્ત બેસી જાય છે. એ રેસા અહિ ઘણા વધતા જાય છે. અને એ મોલનાં મૂળને વીંટળાતા જાય છે. એ રેસાઓમાંથી પાછા બીજા નવા છોડવાઓના ફોંટા પણ નીકળે છે. એ પીળા ઝીણા તાંતણા વધી જઇ વખતે જુવારનાં બધાં મૂળોને વીંટી વળે છે. મૂળનો વાસ મરચાં જેવો અને સ્વાદ જરા તીખો ને ઉગ્ર હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી સેહેજ પીળાસલેતી લીલા રંગની હોય છે. તે તલની શાખા પેઠે ચોરસ કે ચાર હાંસોવાળી હોય છે. ને તેનાપર ખરસટ સફેદ મજબૂત વાળની રૂંછાળ હોય છે. એ સુનળીથી તે સ્લેટપેન જેવી જાડી થાય છે. એમાંથી જ્યારે શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, ત્યારે વચલી ડાંડી સૌથી ઉંચી અને શાખાઓ ઉત્તરોત્તર નીચેથી ઉપર આવતાં ઉંચી ચડતી હોય છે, ને તે વળી ચોસાર (cross arms or decussate) હોય છે. જેથી એનો દેખાવ બહુ મજેનો લાગે છે.

પાન-જરા આંતરો લેતાં સામસામાં હોય છે. [...]પર નીચેનાં પાન ૨ ઇંચ લાંબાં ને ⅙ ઇંચ [...] હોય છે. ટેરવું અણીદાર અને ડીંટડી ટુંકી અથ[...] કરી હોતી નથી. ઉપરનાં પાન એથી ટુંકાં [...] પાનની વચલી નસ ફક્ત પાછળની બાજુએ સ્પષ્ટ હોય છે. પાનની કોર અને પાછળની વચલી સૂક્ષ્મ કાંટા વધારે સખ્ત અને દાંતા જેવા આવે[...] છે. પાન બન્ને સપાટીએ ઘણુંકરી એક સરખાં લીલા રંગનાં હોય છે. એ બન્ને સપાટી ખરસ[...] તેનાપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાન [...] બાજુ અરધાં વાંકાંવળેલાં જેવાં ઘણુંકરી હો[...] પાનની વાસ ચોળવાથી પીલુનાં પાન જેવી અને કડવાસલેતો, કડવો અને ઉગ્ર લાગે છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી એકેક ધોળા રંગનું નીક[...] તે કલગીની પેઠે એક પછી એક ઠેઠ શાખા કે [...] ઉપરના છેડા સુધી નીકળેલાં હોય છે. ફૂલ [...] નીચેથી ઉપર તરફ ઉત્તરોત્તર ઉઘડતાં જાય છે[...] ઉઘડી ગયેલાં ફૂલોમાં તરત ફળ પાકી ઉઘડી [...] અસખ્ય બીજ બહાર ખરી જાય છે. એક શા[...] તળિઆનાં ફૂલ ઉઘડી જઇ, ફળ થઇ, બીજ ખરી છે, ત્યારસુધી હજુ તેની વચેનાં ફૂલ ઉઘડતાં હો[...] ને છેડે ફૂલની કલિયો બધાતી હોય છે. ફૂલ પી[...] જાંબુડા હોય છે. પણ ઘણુંકરીને તો ધોળાંજ છે. ફૂલનો વ્યાસ ૩ લાઇનથી ½ ઇંચનો હોય [...] ફૂલની લંબાઈ તેની નળી અને પુ૦ બા૦ કોશ [...] ½ ઇંચ કે વખતે ૧ ઇંચની હોય છે.

દરેક ફૂલના પુ૦ બા૦ કોષથી બહાર લીલા બે પુષ્પપત્રો હોય છે. તે પાન જેવાં પણ તેથી [...] અને પુ૦ બા૦ કોષથી બહુધા જરા ટુંકાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે બીજાથી જરા નાહાનાં મ્હોટાં હોય છે. એ દરેક[...] બહારની બાજુ એક, અને બે પત્રોના દાંતાના [...] વચે એક ઉભી નસ હોય છે. એટલે પુ૦ બા૦ ઉપર બધી મળી ૧૦-ઉભી નસો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાખડીઓ ૫ હોય છે[...] નીચેથી જોડાઇ સાંકડી નળી જેવી થયેલી હોય છે[...] તે ઉપર જઇ તેના બે ઓષ્ઠ થયેલા હોય છે. તે[...] ઉપરનો ઓષ્ઠ બે દાંતાવાળો અને નીચેનો જરા [...] પોહોળો અને ૩-દાંતાવાળો થયેલો હોય છે. પાંખ[...] નળી તળિયે સીધી અને જરા વિશેષ પોહોળી ને ઉપર સાંકડી, ને પુ૦ બા૦ કોશનાં મુખ પાસેથી [...] વળેલી, ને જરા અંદર દબાયલી હોય છે. તે પુ૦ [...] કોશ કરતાં જરા ઉંચી અને અંદર તેમજ બહાર [...] રૂંવાટીવાળી હોય છે.

પુંકેસરો–૪ હોય છે. તે પાંખડીની નળીની અંદર આવેલાં હોય છે. એ ૪–માંથી ૨–ટુંકાં ને ૨–જરા લાંબાં હોય છે. પરાગકોશ ઢાંકા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તે પું૦ ભા૦ કરતાં જરા ટુંકી હોય છે. ગર્ભાશય પું૦ ભા૦ કોશને તળિયે પીળાશપડતા ફીકા રંગનો, જરા ભાગવાળો અને ઉભો આવેલો હોય છે. નલિકા પીળાશપડતા ફીકા રંગની, જરા વાંકી વળેલી, ને મથાળે જરા લાંબાં મુખવાળી હોય છે.

ફળ–લંબગોળ, ૧ થી ૨ લાઇન લાંબાં ને ૧ લાઇન પહોળાં હોય છે. એ પ્રથમ લીલાં, ને સુકાએ કાળાં થઈ જાય છે. ફળની સપાટી પ્રથમ સપાટની, ને તેપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓ દેખાય છે. ફળને ટોચે સૂક્ષ્મ અણી, ને બાજુએ ખાંચો નીક, અને બીજી બે બાજુએ બે નલિકા હોય છે. ફળ પાકીને એ નલિકાપરથી ઉભાં ફાટે છે, ને તેમાંથી બીજ બહાર આવે છે. ફળમાં સૂક્ષ્મ બીજ ઘણાં હોય છે.

બીજ–અનંત સૂક્ષ્મ, ખૂણાવાળાં, કાળાશપડતા ભૂરા રંગનાં, લંબગોળ, એક છેડે જરા અણીવાળાં હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–વિકારી.

૬–ઉપયોગ–આગીઆના આખા છોડવાને બાળી તેની રાખ ખડાં તેલ સાથે મેળવી ખેડૂતો ઢોરનાં ચાંદાં ઉપર લગાડે છે.

૭–સ્થાનક–ખરીબાજુ ઘાસની સાથે તેમજ [illegible] ખેતરો અને જુવારના [illegible] વિગેરે સિવાયે આગીઆના છોડ ઉગેલા જોવામાં આવે છે.

એ [illegible]

૮–વિવેચન–એના છોડ સુકાય છે. ત્યારે [illegible] હોય તેવા કાળા દેખાય છે માટે એને આગીઓ કહેતા હશે. આ આગીઆમાં [illegible] હોય છે માટે એને [illegible] આગીઓ કહે છે.

આ આગીઓ એક સ્વતંત્ર ઉપજતી વનસ્પતિ છે, તેપણ તેનાં મૂળમાંથી નીકળેલા [illegible] બીજી વનસ્પતિનાં મૂળપર ચોંટી રહી, તેમાંથી રસ ચુસે છે. ને તેને પરિણામે તે બીજી વનસ્પતિ કરમાઈ, સુકાઈ જાય છે. [illegible]

ડોળીઆ એવાં મૂળના સંબંધમાં તરત આવી શકવાથી તેપર ચોંટી પડી તેમાંથી રસ ચુસી લે છે. પણ ઘાસની જાતની વનસ્પતિ સિવાયની વનસ્પતિ ઘણું કરીને છોડવાનાં મૂળ જમીનમાં ઘણાં ઉંડાં ને જાડાં સીધાં ઉતરે છે. તેનાં રસ ચુસનારાં મૂળિયાં (Sucking fibrils) ઘણાં બારીક, ટુંકાં અને જમીનમાં ઉંડાં હોય છે. તેથી આગીઓ કે જેનાં મૂળ ટુંકાં, અને રસ ચુસનારા ડોળીઆ જમીનમાં લાંબા પણ છીછરા હોય છે, તે ઉંડાં મૂળમાંથી રસ ચુસી શકતા નથી. આગીઓ નાબુદ કરવાના બીજા ઉપાય છેઃ–

(૧)–આગીઆની કળીઓ અર્થાત્ ફળ પાકે નહિ તે પહેલાં તેના તમામ છોડવાઓ મૂળમાંથી ઉપાડીને બાળી નાંખવા જોઈએ.

(૨) જે ખેતરોમાં આગીઓ ઉગતો હોય તે ખેતરોમાં સારી પેઠે ખાતર નાખ્યા કરવું તેમજ તેની જમીન વારંવાર ખેડ્યા કરવી. મળ ખાતર (પુદ્રેટી), અને એરંડીના કે બીજા ખોળનું તેવું ખાતર તે જમીનને આપ્યા કરવું. તેમજ શણ (Lucerne), [illegible], મગ અને મઠ આદિ કઠોળની જાતનો પાક એવાં ખેતરોમાં વાવ્યાં કરવો, જેથી જમીનમાં કસ પાછો આવે છે અને આગીઓ જતો રહે છે.

સૌથી મહેતવનો અને સરસ ઉપાય ખેતરોમાંથી આગીઓ દૂર કરવાનો એ છે કે, જાર અને બીજા ઢોરોનું છાણ અને મૂત્ર જેટલું બને તેટલું આગીઆવાળાં ખેતરમાં નાંખ્યા કરવું. મતલબ એવી [illegible] ખેતરમાંજ [illegible] પણ તેની [illegible] દૂર [illegible] રિવાજ [illegible] જેથી આખા ખેતરમાં એ ખાતરનો લાભ મળી શકે. જુવારનો પાક અને છાણથી આગીઆનો સમૂળગો નાશ થાય છે. અને જમીન અદ્ભુત ફળદ્રુપ થાય છે. ઘણા અનુભવી ખેડૂતોનું કહેવું છે. વળી એમ. ખેડૂતોનું કહેવું એમ પણ છે કે જુવારમાં આગીઓ એ આળસુ ખેડૂત અને ઝુંપડ જમીનની નિશાની છે.*

* [illegible]

વર્ગ–(સ્ક્રોફ્યુલેરિની).

નંબર. ૪૧૩.

૧–શાસ્રીયનામ–S. orobanchoides.

દૃષ્ટાન્ત–H. IV p. 299; N. p. 219.

૨–દેશીનામ–રાતોઆગીઓ (પો૦ગુ૦) તાંબડીકરીયા મવત (મ૦) લાલ આગીઆ (હિં૦).

૩–વર્ણન–રાતાઆગીઆના છોડવા ધોળા આગીઆ કરતાં ટુંકા હોય છે. પણ તે જરા જાડા હોય છે. તે લીસા, ચળકતા, ફીકા જાંબુડા, ગુલાબી કે કીરમજી રંગના હોય છે. એનાં પાન સખ્ત, ટુંકાં અને ઉભાં આવેલાં હોય છે. તે સામસામાં અથવા આંતરે હોય છે. તે બહુધા કડપલાં જેવાં દેખાય છે. ફૂલની કલંગી શાખાઓને છેડે આવેલી હોય છે. ફૂલ ઘણાં ઝીણાંઝીણાં અથવા જરા છેટાં છેટાં હોય છે. તેનો રંગ ફીકો ધોળો, ગુલાબી, ઘેરો જાંબુડો ને વખતે કરમાય છે ત્યારે વર્તુંકરી આસમાની થઇ જાય છે. ફલ ગોળાઇ લેતાં હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ– }
૬–ઉપયોગ– } –ધોળા આગીઆ પ્રમાણે છે.

૭–સ્થાનક–કાદીવાળી જમીનપર ચરીઆળુ ઘાસની સાથે વિશેષ કરીને હરણખુરાના છોડવાપર તે ઘણો ઉગે છે. તેમ જાર બાજરાના મોલ ભેગો પણ ખેતરોમાં ઉગતો જોવામાં આવે છે.

૮–વિશેષવિવેચન–એના પણ છોડવા સુકાય છે ત્યારે બહુધા કાળા રંગના થઇ જાય છે. પણ પ્રથમ રાતા હોય છે માટે એને રાતો આગીઓ કહે છે.

૬૨–N. O. BIGNONIACEÆ.

વર્ગ–બિગ્નોનિએસી–રગતરોહિડાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણ દોષ–

આ વર્ગમાં ઘણુંકરી ઘણાં ઉંચાં વૃક્ષો, ઝાડવાં અને વેલા થાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિનાં પાન, ફૂલ અને ફલ પણ બહુધા મ્હોટાં થાય છે. પાન સામસામાં, ગોળચાર સાદાં પણ ઘણુંકરીને ૧ થી ૩ વાર વિભાજિત થએલાં હોય છે. ફૂલ ધોળાં. રાતાં, પીળાં એવા તરેહવાર રંગ અને ભિંગુલના જેવા આકારનાં થાય છે. ફ્રે પુ૦ બા૦ કોષ ઘંટાકાર અને પાંચ પત્રોવાળા હોય છે; તેનાં પત્રો તળિયે જોડાયલાં અને આ ૨ થી ૫ દાંતા દેખાતા હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષ પાંખડિયો ૫ હોય છે, તે તળિયે જોડાયલી અને સૌ તેના બે ઓષ્ઠ વિકાસ પામેલા હોય છે. પુંકેસર હોય છે, તેમાં ૨ ટુંકાં અને ૨ લાંબાં હોય છે; (કોઈ પાંચમું પુંકેસર પણ વખતે હાજર હોય છે.) આ પાંખડીની અંદર જ્યાં તેનું પેટાળ બહાર નીકળે છે તે સ્થાનપર આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ લીસા, અથવા તેને તળિયે વાળની ઈછાળ આવેલી છે; પરાગકોષ બે પોલવાળા, અને કવચિતજ યોથી બહાર દેખાતા હોય છે. સ્રીકેસરગર્ભાશય પોલવાળો ને તેનાં દરેક પોલમાં ઘણાં અંડ કેટલીક હારોમાં જોડાયલાં હોય છે, પણ તેના હોય છે; નલિકા લાંબી અને લીસી હોય છે; સ્રીકેસરમુખ બે વિભાગોવાળું હોય છે. ફલ ઘણુંકરી લાંબી ચપટી શીંગો જેવાં હોય છે; તે બહુધા પોતાની ઉઘડે છે. બીજ પાતળાં, ચપટાં અને ઘણુંકરી પાંખવાળાં હોય છે.

મુંબઇનાં ઘણાં ઉંચાં ઝાડ જે હાલ ઘણાં અને સડકોની બાજુએ વાવેલાં જોવામાં આવે છે જેમાં લાંબી નળીવાળાં સુંદર સફેદ સુગંધી ફૂલો થાય છે, તે (Millingtonia hortensis) છે. એ બ્રહ્મદેશનાં વતની છે. તેમજ પીળી કસ્તુરી પીળીકસ્તુરીને નામે ઓળખાતાં ઝાડવાં બાગબગીચાઓમાં તેના સુંદર પીળા ફૂલોના ગુચ્છાઓ વવાતાં જોવામાં આવે છે. તે (Bignonia) પણ આ વર્ગના છે. એ દક્ષણ અમેરિકાનું વતની

આર્યઔષધના પ્રસિદ્ધ દશમૂલાદિકવાથ ની વનસ્પતિ ટેંટુ स्योनाक (Oroxylum indicum) અને પાડલ અથવા પાડલી पाडला, (Stereospermum chelonoides) પણ આ છે. એનાં ઝાડ કોંકણ અને ઘાટપર થાય છે, તે પેહેલાને અજાણથી માટે અને બીજાને તેનાં સુગંધી, મ્હોટાં રાતા રંગનાં વસન્ત સમયે આવતાં ફૂલો શોભા માટે મુમ્બઇના બાગોમાં વાવેલાં જોવામાં આવે છે. પાડલાનાં ફૂલ ગ્રાહક, અંગુવાલિની અને કામ કહેવાય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં શાહી, પૌષ્ટિક, રક્તરોધક અને વર્ધક, અસ્થિસન્ધાનકારક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક ક્ષ રૂ તથા જ્વરઘ્ન ગુણો મનાય છે.

આવેલ જ પરે છે તેથી તે જમીન વદન કસ વગરની થઈ જાય વળી તે જમીન ભુખરી ને કસ વગરની છે. તેથી તેમાં આગીઓ વિશેષ થાય છે. માટે એ જમીનમાંથી આગીઓ દૂર કરવા ઢેફાં કરવા છે, તેજ ઉપાય છે.

વર્ગ-(બિગ્નોનિએસી).

નંબર-૪૧૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Tecoma undulata.

સ્થાન-H. IV. p. 378; N. p. 225; Fast. VI. part. IV. p. 1; રૂ. નિ. પા. ૪૪૭.

૨-દેશીનામ-રગતરોહિડો (પો૰ગુ૰) रगतरोहीडा (म॰); રોહ,રક્તરોહ(હિ૰); रोहितक, रक्तपीतपुष्प, दाडिमच्छद (सं॰).

૩-વર્ણન-રગત રોહિડાનાં ઝાડ ૧૦ થી ૧૫ ફીટ ઉંચાં જોવામાં આવે છે. એમાં ઝાડી શાખાઓ થોડી અને ઝીણી ઝીણી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. શાખાઓ સીધી ને બહુધા ઉંચી ચડતી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઘણીવાર નીચી ઝુકી રહેલી હોય છે. પાન ઘણાં પણ સાંકડાં દાડમડીનાં પાન જેવાં દેખાતાં હોય છે. કોમળ શાખાઓને પાનપર કોઈવાર ભૂરા રંગની ફેળાળ જોવામાં આવે છે. એને શિયાળામાં કેસરીઆ રંગનાં મોટાં ફૂલો આવી, ગ્રીષ્મ ઉન્હાળે પાકે છે.

મૂળ-ઝાડના પ્રમાણમાં લાંબાં અને જમીનમાં ઉંડા ગયેલાં હોય છે. તેમાંથી બીજા ફાંટાઓ ફૂટેલા હોય છે આ ફાંટાઓ જમીનમાં ઘણા લાંબા જઈ તેપરથી જમીનની ઉપર રોપા જેવી શાખાઓ (suckers) ફૂટે છે. અને ધીમે ધીમે આ શાખાઓ સ્વતન્ત્ર ઝાડવાં થઈ જાય છે. મૂળની છાલનો રંગ ભૂરો હોય છે, ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. અંતરછાલ ફીકા રાતા રંગની, મજબૂત રેસાવાળી અને રસભરી હોય છે. તે જાડી અને ચીકાશવાળી હોય છે. તેની વાસ જરા આંગળીના ચરને મળતી ખારી અને સ્વાદ કડવાસસેલો તૂરો હોય છે. એની કડવાસ કરીઆતાની પેઠે ઘણા વખત સુધી જીભપરથી જતી નથી. મૂળનો આડો કાપ કરી જોવાથી તેની અંદરનું વચલું લાકડાનું ચક્ર વધારે સ્વાસસેતું ને સછિદ્ર દેખાય છે અને તેથી બહારનું ચક્ર પહેલા કરતાં ઘેરા રંગનું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી અને શાખાઓનો રંગ ભૂરો ભસ્મી વર્ણો હોય છે. તેની છાલ ઉપરથી ખડબચડી ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે અને તેની અંદરની છાલ લીલાશસેના પીળા રંગની હોય છે. તેની વાસ [illegible]રી જારની વાસને મળતી, તીખી, અને સ્વાદ કડવાસ. [illegible]તો તૂરો હોય છે. ડાંડીમાંથી કોમળ શાખાઓ દાડમીની શાખાઓની પેઠે લાંબી, સીધી સોટીઓ જેવી નીકળેલી હોય છે. તેનો રંગ ભૂરાસપેનો રાતો હોય છે. આ શાખાઓ પર્ણકારી સામસામી આવેલી હોય છે ને તેપર [illegible] ચીરા અને ભૂરા રંગનાં છાંટણાં આવેલાં હોય છે. [illegible]નો આડો કાપ કરી જોવાથી તેની અંદર વચ્ચોવચ ઓક સઘન ચક્ર દેખાય છે, ને તેથી બહારનું બીજું ચક્ર સછિદ્ર, ને તેથી બહારનું ત્રીજું ચક્ર છાલનું હોય છે.

પાન-સામસામાં આવેલાં હોય છે. પણ કોઈ કોઈ પાન આંતરે આવેલું પણ દેખાય છે. તે ૩ થી ૬ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ૧½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેની કોરપર મોજાં કે લેહરીવાં હોય છે. પાનના ટેરવાં ધર્તુંકરી બુઠ્ઠાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી ધર્તુંકરી એક સરખા ફીકા લીલા રંગની હોય છે. તે લીસી અને તેપર ભૂરા રંગની છારી હોય છે. પાનની ફણ વચલી નસ નીચેની સપાટીએ બહાર નીકળતી ફીકા પીળા રંગની સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાનની ડીંટડી જરા વાંકી વળેલી હોય છે, તે ⅛ થી ¼ ઈંચ લાંબી હોય છે. તે નીચેની બાજુએ ગોળ અને ઉપરની બાજુ નીકવાળી હોય છે. એ નીક પાનની વચ્ચોવચ્ચ ઠેઠ સુધી ટેરવે ગયેલી હોય છે. પાન જરા સુકાવાથી તે ભસ્મી રંગનાં થઈ જાય છે. ને તેની બન્ને સપાટીપર અબરખ જેવું ચળકતું પડ દેખાય છે. પાનને ચોળવાથી તે ચીકણાં લાગે છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ તૂરાસસેનો કડવો હોય છે.

ફૂલ-શાખાઓને છેડે સુંદર કેસરીઆ રંગનાં ફૂલોના ગુચ્છા આવે છે. ફૂલમાં સહેજ મધુરી સુગંધ હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી સૂતળી જેવી જાડી, ચળકતી, ને લીલા રંગની હોય છે. તેપર તારાકૃતિના વાળની સૂક્ષ્મ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એવી એકેક સળીપર ૨ થી ૩ ફૂલો આવેલાં હોય છે. અને વખતે શાખાપરથી પરબારું એકેક ફૂલ પણ નીકળેલું હોય છે. ફૂલની ડીંટડી ⅛ થી ¼ ઈંચ લાંબી હોય છે. તેપર પણ તારાકૃતિના વાળની રૂંવાટી હોય છે. એ ડીંટડીના મધ્યમાં બે સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો હોય છે. જે વહેલાં ખરી જતાં લાગે છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-ફીકા કેસરીઆ રંગનો પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. એ પાંચે પત્રો તળિયેથી એક બીજા સાથે જોડાયલા, અને ઉપર જતાં તે જૂદાં દેખાતાં હોય છે. એ પત્રો પોહોળાં ને બુઠ્ઠાં હોય છે. [illegible] પત્ર સૌથી વધારે પોહોળું હોય છે. [illegible] ¼ ઈંચ લાંબો, અને તેટલોજ [illegible] હોય છે. તેને તળિયે વખતે [illegible]

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-[illegible] છે. તેની પાંચે પાંખડીઓ [illegible] મળવાથી તેના ઉપર [illegible] આ કેફનો [illegible] તેની નળીની અંદર [illegible] હોય છે. એ [illegible] થી [illegible]

થયેલા હોય છે. જેથી ફૂલ ઉઘડે છે ત્યારે તેમાંનાં પું- અને સ્ત્રી-કેસરો સ્પષ્ટ રીતે ઉપરના ઓષ્ઠમાં દેખાતાં હોય છે.

પુંકેસરો–૫ હોય છે. તે ફૂલની પાંખડીની નળીની ઉપર આવેલાં હોય છે. તે સ્ત્રીકેસરનલિકાથી ઘણુંકરી ટુકાં હોય છે. આ પાંચ પુંકેસરોમાંથી બે સૌથી લાંબાં, ને બે તેથી કંઇક ટુકાં હોય છે, અને એક સૌથી ટુકું હોય છે તે પરાગકોષ વગરનું હોય છે. ને બાકીનાં ચારે પુંકેસરોને મથાળે પરાગકોષ આવેલા હોય છે. પુંકેસરતંતુ ફીકા પીળા રંગના અને પરાગકોષ પીળા રંગના હોય છે. તે પાછળથી કાળા થઇ જાય છે. સૌથી લાંબાં બે પુંકેસરો ૧⅜ ઇંચ કે તેથી કંઇક લાંબાં અને સૌથી નાહાનું કેસર આસરે ૧ ઇંચ લંબાઇનું હોય છે. પરાગકોષ ⅛ લાઇન લાંબા, સહેજ લબગોળ, અને બુઠ્ઠી અણીવાળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૫૦ બા૦ કોશની વચ્ચોવચ એક ચક્રાકાર પડથીની મધ્યથી સ્ત્રીકેસર નીકળેલી હોય છે. તેનો રંગ ફીકો પીળો હોય છે. તેની નલિકા ૧⅞ ઇંચ લાંબી હોય છે. અને નલિકાગ્રમુખ બે વિભાગવાળું નાગફણ જેવું ચપટું હોય છે.

ફળ–શીંગ ૬ થી ૮ ઇંચ લાંબી ને ½ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તે જરા વાંકવળતી ને ચપટી હોય છે. તેની વચ્ચોવચ એક ઉભી નીક હોય છે. તે ભૂરા રંગની ને લીસી હોય છે. શીંગનાં પડ પાતળાં ને તેમાં ઘણાં બીજ હોય છે.

બીજ–પાતળાં, ભૂરા કે ધોળા રંગનાં હોય છે. તે ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની પાંખ સાંકડી અને તેને ફરતે ગોળાઇલેતી હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–વિરગુણકારી પૌષ્ટિક, રક્તશોધક, વાતહર, ક્ષયઘ્ન, સારક અને પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–રગતરોહિડાનાં મૂળ અને ડાંડીની છાલનો ઉકાળો દૂધમાં મેળવી, જે પડી ગયેલ હોય, અથવા જેને હાડકચર થઇ હોય, કે જેને મુઢ ઘા વાગ્યો હોય, તેવાને પીવા આપવામાં આવે છે. તેથી બંધાઇ ગયેલું સાંધી દ્રઢ થાય છે. રગતરોહિડાની સુકી છાલની ભુકી સંધિવા, ક્ષયરોગ અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર દૂધમાં ઉકાળી વપરાય છે. દમ અને સિરૌટકના દરદીને પણ આ દવા આપવામાં આવે છે. સુવાવડ પછી સ્ત્રીનું શરીર અશક્ત થઇ જાય તો તેને રગતરોહિડાનાં પાનનો કાઢો દૂધ અને સાકરની સાથે આપવામાં આવે છે. જળોદર, તલ્લી, આંતરડાનો જુનો રોગ, હરસ, મુંઝારો અને ફંફામાં કોઇ પણ રોગથી શરીર તવાઇ નબળું થઇ ગયું તો તેપર રગતરોહિડાની છાલ અગર પાનનો ભૂકી વપરાય છે. ખસ ઉપર રગતરોહિડાની છા ગૌમૂત્રમાં ઘસીને ચોપડવામાં આવે છે. રગતરોહિડાનું ઘણું કડવું થાય છે. તેમાંથી ખેતીના ઓજારો બના આવે છે.

"રગતરોહિડાનું ને હરડેનું ચૂર્ણ ગૌમૂત્રની અંદર હોદરમાં પીવાય છે. તેમજ તે હરસને મટાડે છે. રોહિડાની છાલનો ભૂકો અડધો તોલો લઇ ૨૦ ભાર દૂધ ખૂબ ઉનું થાય ત્યારે તેમાં નાંખી દે પછી તે ઉતારી લેવું. આવી રીતે આ ભૂકો અને વપરાય છે ને કેટલાક વૈદો તેને ગુલ્માબીચા કહે છે

માત્રા–રગતરોહિડાની છાલ ⅛ થી ½ મા (ડા૦ વી૦ ગ્રી૦).

"રગતરોહિડો બરલ, મુઝારો, ગુલ્મ, ઉદરરોગ મુંઝારો, નેત્રના રોગ, કાનના રોગ, મેદરોગ, શુળ, આ એ સર્વે રોગને મટાડે છે ને વિષને ટાળે છે." (વૈ.

૭–સ્થાનક–રગતરોહિડો સિંધ, પંજાબ, ગુજરા કાઠિયાવાડ, રજપુતાના, બલુચિસ્તાન અને અફગાનિસ્તાન થાય છે. પૂર્વ તરફ તે જમુના સુધી ઉગે છે. કા તરફ તે તેનાં સુંદર ફૂલો માટે જ કેટલીકવાર બગીચાઓ વાવવામાં આવે છે.*

૮–વિશેષ વિવેચન–રગત રોહિડાનાં પાન અને દાડમીનાં પાન અને ફૂલ જેવાં દેખાય છે તેપરથી ઘ તમાં એને દાડમીવૃક્ષ અને દાડમીપુષ્પ એ નામ આપાયલાં હશે.

એનાં ઝાડ, પાન અને ફૂલ વિષે કહેવાય છે કે— "A tree with drooping branches like

* રગતરોહિડાનાં ઝાડ આ સ્વસ્થાનમાં વિશેષ ઉગતાં નથી. પણ જ્યાં ને ઉગે છે ત્યાં ૫, ૧૦ કે ૧૫ ઝાડનો ઘેરો જોવામાં આવે છે. વળી એવું બને છે કે એનું એકાદ મોટું ઝાડ થઇ તેમાં આખેજ ફૂલ આવે છે, અને ફૂલ આવે છે તો તેમ શીંગ ક્વચિતજ પાકે છે. તેથી એનાં ઝાડનો વિસ્તાર ઘણો એનાં મુળિયાંના ફુંટાઓપરથી રોપાઓ જેવી ફુટો નીકળી જોવામાં આવે છે. આ સ્વસ્થાનમાં એનાં ગણ્યાં ગાંઠ્યાં ઝાડ અહિલ્યાબાઇ વીડી, મેવાસા ગામની પાદ, બામોટની હદ રીબુવાડા ગામપાસે વીરજીનેટના ખેતરોને શેઢે, ખાપ કંટાળાઓનાં ઝાપામાં, ખારવા નેસપાસે અને પેરવાંર ઉતાર ગાળામાં થઇને વનારીવાવપર જવાના રસ્તાની બાજુ પગવાટે ખાંચો કાંઠે થાય છે. એનાં ફૂલ એટલાં સુંદર થાય છે કે એ ઝાડ ખરેખર બાગોમાં વાવવા લાયક છે એ ઔષધિઓપયોગી ઝાડનો જંગલોમાં પણ વધારો કરવા છે. વનારીવાવ પાસેનાં ઝાડને સિંદુર લગાડી તેને દેવ મનાયેલો છે. તેથી તેનાં ડાળ પાન સિવાય કોઇ પણ નેગ કરે નહીં.

the weeping willow: when in flower few trees can present a more noble or beautiful sight. This is a rare tree, and worthy of cultivation, for the sake of its elegant foliage and showy flowers."—(Graham. Cat. Bomb. plants p. 124.)—I should add that it should also be cultivated for the sake of tis medicinal virtues J. I.*

* રાજકોટ રાજકુમાર કૉલેજના મરહુમ પ્રિન્સિપાલ (મારા પરમ મિત્ર) [illegible] અને વનસ્પતિ [illegible] આ ઝાડનો ઘણ [illegible]

રાજકુમાર કૉલેજની પશ્ચિમે રેલ્વેના ભાઠાપર એક ખેતરને શેઢે એક ઝાડ ઉગેલું હતું. તેમાં ફૂલ ફળ આવતાં નહીં. એ ઝાડને ઓળખવા તેમાં ફૂલ ફળ જોવા મેંક્નાટન સાહેબ દર અઠવાડીયે પોતાની વારીએ એ ઝાડ પાસે જતા. એમ ૧૦ વર્ષ સુધી જોયા કર્યાં પણ તેમાં ફૂલ ફળ દેખાયાં નહીં તેથી એ ઝાડ કયું છે તે ઓળખી શકાયું નહીં. એ અરસામાં જ્યારે જ્યારે મારે રાજકોટ જવાનું થયું ત્યારે તેઓ સાહેબ અને પણ એ ઝાડ જોવા લેઈ જતા. પણ તેમાં ફૂલ ફળ નહીં હોવાને લીધે મેં પણ એ ઝાડને ઓળખ્યું નહીં હતું. પછી પેલી વખત જ્યારે એ ઝાડ જોવાને અમે ગયેલા તે વખતે એનાં પાનની આજુ બાજુની ધાર ચીરાઈ ગયેલી દેખાઈ અને એની ડાળીઓને પાન સુકાઈ ગયાં જોવામાં આવ્યા ને એ ઝાડ લગભગ મરી જવાની તૈયારીમાં હોય એવું દેખાયું. આ જોઈ સાહેબ બહુ દિલગીર થયા અને કહેવા લાગ્યા કે:—"જો મારા મિત્ર એક મિત્ર (ઝાડ)ને મેં ૧૦ વર્ષ સુધી જોયો છે, તેણે પોતાની ઓળખાણ કે નામને માટે પોતાનાં ફૂલ ફળ દેખાડ્યાં નહીં, અને આજ તે આવી રીતે મરવાની તૈયારીએ આવી ગયેલ છે, એથી મને ઘણુ દુખ થાય છે. હવે કદાચ આપણે એને નહીં ઓળખી શકીએ, પણ શું કરીએ? કંઈ ઉપાય નથી."

આ વખતે તેઓની આંખમાં પાણી આવ્યુ હતું. પછી થોડી મુદત વાદ પાન ફૂલનાં મેં એક મિત્રને પુછ્યું કે પેલા ઝાડની શાખ કેમ પાડી ગયું? ના કે આ મરી. તેનો ઉપયોગ થઈ ગયેલ છે તેને એની છાલ તે દુખના પાન છે તેથી ઉપરથી ઓળખાણ થાય છે, તે મિત્રને કહ્યું તેઓને એ ઝાડનું નામ તેનું જાણ્યુ નહીં. મેં વિચાર કર્યો કે આ ઉપર કુદરત દેખાડવાની છાપ જણાય છે, કદાચ તેજ એ ઝાડ હશે પણ નથી કર્યો વિચાર સારૂં મને કેમ સૂઝયું! પણ પછી નક્કી કરી એ ઝાડ કુદરત કેવી રીતે ઓળખ છે એમ કહેવાને મેં લખી મોકલ્યું ત્યારે તેઓ ખુશી થયા અને લખ્યું કે:—"I am still little glad that the tree has given its name from heaven after its death." Late—Mr. Macnaghten's love of Botany.

૬૩-N. O. PEDALINEÆ.

વર્ગ-પિડાલિની-તલ અને કડવા ગોખરૂનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષઃ—આ નમણું નાક* જેવા આકારનાં સુંદર ફૂલવાળા નાહાના વર્ગમાં નાહાના મ્હોટા ઉછરવાઓ થાય છે. તેપર રસ કે ચીકાશ હોય છે. પાન સામસામાં, અથવા શાખાઓનાં ઉપરના ભાગમાં વખતે આંતરે આવે છે; તે અખંડ કોરવાળાં, દાંતાવાળાં, કે વિભક્તિન હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. પુ॰ ખા॰ કોશ ૪ થી ૫ પત્રોવાળો હોય છે. પુ॰ અભ્ય॰ [illegible] પાંખડીઓ ૫, પણ તે જોડાઇને નળિકાકાર [illegible] હોય છે, તેના મુખ પાસે તે નાહાના મ્હોટા બે ઓષ્ઠવાળી હોય છે. પુકેસરો ૪ હોય છે. તેમાં ૨ લાંબાં ને ૨ ટુંકાં હોય છે. કોઈવાર બે જ હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ૨ પોલવાળો, અધિબીજ થોડાં કે ઘણાં હોય છે; નલિકા દોરા જેવી પાતળી અને નલિકામુખ બે વિભાગવાળું હોય છે. ફળ ૨ થી ૪ પોલવાળું, અવિકાશી, અથવા સ્ફુટિકાશી, અને બીજ ઘણું કરી ચપટાં હોય છે.

આ વર્ગ જો કે નાહાનો છે, તોપણ એમાં એક વનસ્પતિ એવી છે, જે આખી દુનિયાને કરોડો રૂપીઆની પેદાશ કરાવે છે, તે તલ છે; તલનું તેલ સર્વના જાણવા અને વાપરવામાં આવે છે.

આ વર્ગમાં ઉપલેપક, મૂત્રલ, પૈષ્ટિક, દુગ્ધવર્ધક, સારક, તથા જ્વર અને કફઘ્ન ગુણો રહેલા છે.

વર્ગ-(પિડાલિની.)

નંબર ૪૧૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pedalium Murex.

દ્રષ્ટાન્ત-H. IV. p. 386; N. p. 220; Watt. VI. part. I. p. 123. ૨. નિ. ખ. ૪૩.

૨-દેશીનામ-ઉભાગોખરૂ, કડવા ગોખરૂ. મોટા ગોખરૂ (પો॰ + મુ॰) લેંહુર. ગોખરીઆ (મ॰); બડા ગોખરૂ, કડુઆ ગોખરૂ (હિં॰); ઘેનુર, ગિલ્ગિજુર (ઈં॰).

૩ વર્ણન-કડવા ગોખરૂના છોડવા ઘણું કરી ૪ થી ૧૦ ઈંચ ઉંચા વધે છે. પણ ઘણીવાર તેની શાખાઓ ૧ થી ૧½ ફુટ જેટલી લાંબી જમીનપર છાતીની માફક પથરાયેલી પણ હોય છે. પાન પેટુરાં ને દાંતાવાળાં થાય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં, ગરણીના આકારનાં

* "नर्तकप्य तिलपुष्प नासी; वदन यौन मदन;"—(કેમ્બ્રિ).

આવે છે. ફૂલ કાંટાવાળાં હોય છે. એ આખા છોડવામાં ચીકણો ને કડવો રસ હોય છે. એના છોડવા જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઘણુંકરી જથ્થાબંધ ઉગે છે. એનાં ફૂલ સવારમાં ઉઘડી સાંજે કરમાઇ જાય છે. એના છોડવામાંનાં ઘેરાં લીલાં પાનની અંદર છૂટક છૂટક પીળા રંગનાં ફૂલો ઉઘડયાં હોય છે, તેથી એનો દેખાવ સવારની વખતે ઘણો મનોહર લાગે છે.

મૂળ-નારંગીઆ રંગનાં, સુનળીથી ટચલી આંગળી જેવાં જાડાં, ૩ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં, અંદરથી ધોળા રંગનાં ને કૂણુ હોય છે. તેમાંથી કેટલાએક ઝીણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તે ખીલામૂળ કરતાં પણ વખતે લાંબા હોય છે, વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવાસલેતો, ચીકણો, પાછળથી જરા મીઠાસલેતો તૂરો ને ચીરપરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ઘણુંકરી સામસામી નીકળેલી હોય છે. તે રસેટપેનથી ટચલી આંગળી જેવી જાડી, લીસી, ચળકતી, પોચી અને ફીકા લીલા રંગની હોય છે. કોમળ શાખાઓપર અણીવાળા તેમજ ગોળ મથાળાંવાળા સૂક્ષ્મવાળની આછી રૂંછાળ અને તેની વચમાં સૂક્ષ્મ ચળકતાં બિંદુઓ પણ હોય છે. છાલ મજબૂત હોય છે. સ્વાદ કડવો ને ચીકણો હોય છે.

પાન-કોઇવાર આંતરે, પણ ઘણુંકરીને સામસામાજ આવેલાં હોય છે. તેમાં એક જોડીનું એક પાન ઉત્તર અને બીજું દક્ષિણ, તો તેની ઉપરની બીજી જોડીનું એક પાન પૂર્વ અને બીજું પશ્ચિમ, વળી તેથી ઉપરની જોડીનાં પાન ઉત્તર દક્ષિણ, એમ ઉત્તરોત્તર પાનની જોડીઓ શાખાઓ ઉપર આવેલી હોય છે. તેથી પાનની ચોપડની માફક ચોસાર અર્થાત્ ચાર હાર થઇ રહેલી હોય છે. પાનની ડીટડી ઉપરની બાજુ નીકવાળી હોય છે. તે ½ થી ૧½ ઇંચ લાંબી હોય છે. કોમળ પાનની ડીટડીપર ધોળા, ચળકતા, અણીદાર તેમજ ગોળ માથાંવાળા વાળની રૂંછાળ, અને ચળકતાં સૂક્ષ્મ બિંદુઓ આવેલાં હોય છે. પાન જાડાં, ટેરવે પોહોળાં, કોરપર દાંતાવાળાં, ઉપરની સપાટીએ લીલાં, ને નીચેનીએ ફીકા લીલા રંગનાં હોય છે. તે ½ થી ૧ કે ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં, અને ½ થી ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. કોમળ પાનની બન્ને સપાટીપર ચળકતાં બિંદુઓ અને વાળની રૂંછાળ આવેલાં હોય છે. પાન ચીકણાં, વાસ ઉગ્ર, સ્વાદ ચીકણો ને કડવો હોય છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી એકેક નીકળેલું હોય છે. તેની વાસ જરા કડવી અને રંગ પીળાસલેતો ધોળો, ફીકો પીળો કે પીળો હોય છે. તેનાં મુખનો વ્યાસ ½ થી ૧ ઇંચનો અને તેની નળી પણ ½ ઇંચથી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફૂલની ડીટડી ૧ લાઇન અથવા તેથી કંઇક લાંબી હોય છે. તે જરા જાડી અને તેનાપર ચળક બિંદુઓ આવેલાં હોય છે. તેનો રંગ લીલાશ કે છાયાલેતો પીળો હોય છે. તેના થડમાં બન્ને બાજુએ રાતા રંગની સૂક્ષ્મ રસકુપિ (gland) હોય છે. તે મધ જેવો મીઠો રસ ભરેલો હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદકોષ-ના પત્રો ૫ હોય છે. તે તળિયે જોડાયલાં અને મથાળે તેના છેડા છૂટા દેખાય છે. તે જાંબુડી છાયાલેતાં, તળિયે પોહોળાં, ને સાંકડાંથતાં અણીદાર હોય છે. તે ૧ લાઇન હોય છે. આ પાંચ પત્રોમાંથી ૨ પત્રો એક ઘણાં પાસે પાસે આવેલાં હોય છે, ને બીજાં ત્રણ એક બીજાથી જરા છેટે હોય છે. જેમાંનું વચલું જરા વધારે બહાર નીકળતું, અને તળિયેથી નીચું હોય છે. તેની અંદર ફૂલની નળી તે જગોએ જરા નીકળતી જોવામાં આવે છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે તળિયેથી જોડાઇને નળી જેવી થયેલી, અને મ તેના ગોળ.ઇલેલા પાંચ વિભાગ જૂદા દેખાતા હોય તેમાંનો એક વિભાગ જરા વધારે બહાર નીકળેલો છે. તેથી ફૂલ કલમત્રાસ દેખાય છે. એની નળી મુખના વિભાગોપર ચળકતાં સૂક્ષ્મ બિંદુઓ હોય એની નળિનાં મુખની અંદર સૂક્ષ્મ વાળની રૂં આવેલી હોય છે. જ્યાં તેનો રંગ વિશેષ પીળો છે. ને તેમાં જાંબુડા રંગની ઉભી લીટીઓ હોય છે.

પુંકેસરો-૫ જોવામાં આવે છે. (એના વર્ગ પ્રમ ૪ જોઇએ) તે ફૂલની નળિની અંદર હોય છે. તેમાં પુંકેસરો સ્ત્રીકેસરનલિકા જેટલાં લાંબાં, ને ૨ કે કંઇક ટુકાં હોય છે. ને એક કેસર ઘણુ નાહાનું ગએલું હોય છે. જેને મથાળે પરાગકોષ નહિ મા માત્ર કેસરીઆ રંગની ટપકી હોય છે. પુંકેસરતંતુ પરાગકોષ અને પરાગરજ એ ફીકા પીળા રંગનાં હોય

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય બે પોલાણ ફીકા પીળા રંગનો, સફેદ ચળકતા વાળની રૂંછાળ ભરાયલો હોય છે. નલિકા પાતળી અને નલિકામુખ બે વિભાગવાળું, એ લાંબા પુંકેસરોથી જરા ઉંચું આવે હોય છે. તેનો એક વિભાગ નીચો નમેલો હોય છે

ફલ-½ થી ¾ ઇંચ લાંબું, ૩ લાઇન જાડું, પ્રથમ પીળાસલેતા લીલા રંગનુ ને સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રંગનું થઇ જાય છે. તેની સપાટી ચળકતી ને તેપર સૂક્ષ્મ ચળકતાં બિંદુઓ હોય છે. ફૂલને તળિયે જરા જાડી ડીટી હોય છે. તે વચમાં ચારે બાજુએ ચાર કાંટાવાળું ને મથાળે સેહેજ અણીયતુ હોય છે. સુકાયલાં ફૂલની સપાટી ખડબચડી અને કરચલી વળેલી હોય છે. ફૂલની

ાટો કાપ કરી જોતાં તેમાં બે પોલ દેખાય છે. તે
ે૩ પોલમાં ૧ થી ૨ બીજ હોય છે. ફુલની વાસ
ામ અને સ્વાદ ચીકણો, મગચટો, ને સહેજ કડવો લાગે છે.

બીજ-સંગ્રહણ, ને કાચાં હોય છે ત્યારે ધોળા રંગનાં
ાય છે. ને પાકી જાય છે ત્યારે બહારથી ભૂરાં કે
ાસાસેલાં ભૂરાં થઇ જાય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-પૌષ્ટિક, ઉપશેષક, ચિરયુવકારી પૌષ્ટિક
અને પિત્તહર તથા મૂત્રલ.

૬-ઉપયોગ-કડવા ગોખરૂનાં મૂળ પણ મીઠા ગોખ-
ાનાં મૂળની પેઠે દશમૂળાદિ ક્વાથમાં ઘણીવાર વપ-
ાય છે. એનાં મૂળનો કાઢો પિત્તવિકારમાં અપાય છે.
એના આખા છોડવાને ગરમ દુધમાં બોળી તે દુધ કેટ-
લાક લોકો પૌષ્ટિક તરીકે પીએ છે. એનાં પાનનો ફુવાણ
સાકર સાથે પ્રમેહવાળાને પવાય છે. એનાં ફુલ, તલ
અને સાકર ભેગાં કરી પ્રમેહ ઉપર તેમજ પૌષ્ટિક તરીકે
મહાં લોકો ખાય છે. એનાં ફલને ગોખરૂ, કડવા
ગોખરૂ અને ગોખરૂકાંટા કહે છે. તેનો ક્વાથ તણ-
ખીઆ અને પેશાબની ગરમી ઉપર અપાય છે. એનાં
ફલ ઘણા પૌષ્ટિક પાકોમાં વપરાય છે.

"૧ વૃદ્ધદંડચૂર્ણ-કચર્યાં, ગોખરૂ, ધોળી મુશળી,
ધોળા રીંગણાનું મૂળીઉં, આંબળાં, ગળોસત્વ ને સાકર એ
સાને ચીજો સમભાગે મેળવવી તેનું નામ વૃદ્ધદંડચૂર્ણ.

૨ ગોક્ષુરાદિ અવલેહ-ગોખરૂનું પચાંગ અડી રતલ
લઇ તેને ૫૩૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળવું ને જ્યારે ૧૦૮
તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું પછી
તેની અંદર સવા રતલ સાકર નાખી તેની બરાબર
ચાસણી કરવી ને તેમાં નીચે પ્રમાણે ચીજોનું બારીક
ચૂર્ણ નાખવું. સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી, તજ, એલચી,
નાગકેશર, તમાલપત્ર, જાયફળ, અર્જુનવૃક્ષની છાલ,
કાકડીનાં બીજ એ દરેક બબે તોલા અને વંશલોચન
ચાર તોલા. જે તૈયાર થાય તેનું નામ ગોક્ષુરાદિ અવલેહ.

૩-ગોક્ષુરાદિકાઢો-બાવળ, હરડે, ધમાસો, ગોખરૂનું
પંચાંગ, ગરમાળાનો ગોળ ને સાકડીઓ પાષાણભેદ એ
સર્વ બે તોલા લઇ તેને બત્રીશ તોલા પાણીમાં ઉકાળવું,
ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

ગુણ-ધાતુપૌષ્ટિક, મૂત્રલ અને શીતળ.

ઉપયોગ-ગોખરૂ ધાતુપુષ્ટિને માટે ઘણા વખણાય
છે. નહાના ગોખરૂ કરતાં મ્હોટાં ગોખરૂ ગુણમાં ચડે
છે, નબળાઇ, કમઝોવતી, વીર્યસ્રાવ, મૂત્રવ્યાધિ તેમજ
પંઢત્વમાં ગોખરૂ બહુ ઉપયોગી છે. ગોખરૂ અને તલ
એ બકરીના દૂધ અને મધની સાથે લેવાથી હસ્તક્રિયાથી
થતા શુક્રદોષમાં (નબળાઇમાં) સારો ફાયદો થાય છે.
હસ્તક્રિયા સિવાય રાત્રીએ સ્વપ્નામાં કદાપિ વીર્યસ્રાવ થતો
હોય તોપણ ગોખરૂનું ચૂર્ણ લેવું યોગ્ય છે. વૃદ્ધદંડચૂર્ણ
ખાસ શુક્રદોષ ઉપર ઉપયોગી છે. તેથી હાથ પગનું
તુટવું, અને કમરનો દુખાવો બંધ થાય છે. ધાતુપુષ્ટિને
માટે ગોખરૂનો પાક કરી લોકો ખાય છે. સિવાય તેની
અંદર મૂત્રલ અને શીતળ ગુણ સારો છે. તેના લીલા
છોડવાને પલાળવાથી એકદમ ચીકણો લુઆબ થાય છે,
એને સાકરની સાથે મેળવીને પેશાબની બળતરા, પ્રમેહ,
ઉનવા, અશ્મરી વિગેરે મૂત્રવ્યાધિમાં એ અપાય છે;
અગર પેશાબમાં કાંઇ પણ સફેદ પદાર્થ પડતો હોય તો
તેથી બંધ થાય છે. તેનો લુઆબ જલદીથી બગડે છે.
અને તેથી જો દરેક વખતને માટે તાજો લુવાબ કરવામાં
આવે તો વધારે સારૂં. ગોક્ષુરાદિ કાઢો લેવાથી તીક્ષ્ણ મૂત્ર-
વ્યાધિ જેમાં સખ્ત દાહ હોય છે, તેપણ શાન્ત થાય
છે. અને મૂત્રકૃચ્છ્રની સખ્તી પીડા દૂર થાય છે. મૂત્રા-
ઘાતમાં તે અપાય છે. પિત્તાતિસારની અંદર ગોખરૂ
ઉપયોગી છે. જ્યારે ગરમી લાગવાને લીધે ઘણો સખ્ત
પાતળો ઝાડો થાય છે, ત્યારે ફક્ત પિત્તશામક દવાની
જરૂર છે. અને સ્તંભન દવાની કોઇપણ જાતની જરૂર
નથી. બીલી, કડાછાલ, બહુફળી, વાળો, તેમજ ગોખરૂ
એ બધી દવાઓ જુદી જુદી અથવા એકત્ર કરી આપ-
વાથી દરદનું મૂળ કારણ દૂર થાય છે. ધાતુપુષ્ટિને માટે
ગોખરૂનાં ફલ ચૂર્ણરૂપે અગર પાકમાં વપરાય છે. અને
શીતળ અને મૂત્રલ ગુણને માટે તેનાં પચાંગનો અગર
ફળનો લુઆબ અપાય છે. ગોખરૂનું ચૂર્ણ મૂત્રલ તરીકે
લુઆબ જેટલો ફાયદો કરતું નથી. ગોખરૂનો અવલેહ પણ
મૂત્રરોગમાં ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. જ્યારે પેશા-
બમાં લોહી પડતું હોય છે, અને પેશાબ બંધ થઇ જાય
છે, અગર પેશાબ કરતી વખતે બહુજ મહેનત પડે છે,
ત્યારે તેમજ પથરી વિગેરેના રોગમાં ગોખરૂ ઉપયોગી છે.

માત્રા-ચૂર્ણ ૦। થી ૦॥ તોલો, વૃદ્ધદંડચૂર્ણ ૦।
થી ૦॥ તોલો, અવલેહ ૨ તોલા, કાઢો ૪ થી ૮
તોલા (ડા. વી. ઝી).

"બળ વધારે છે, ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે, પથરી,
પરમે, મૂત્રકૃચ્છ્ર એ સર્વે રોગને મટાડે છે." (વૈ. રૂ.)

"ગોખરૂ, બલામૂળ, રીંગણીમૂળ, ગોળ અને સુંઠ
એ ઓષધોથી આફળેલું દુધ અને દુધથી ચોગણું પાણી
સાથે મેળવી તેનો કાઢો કરવો, તમામ પાણી બળી
જાય અને દુધ બાકી રહે ત્યારે તે દુધ પીવું તેથી
મળમૂત્ર સાફ થાય છે. ને કફજજ્વર દૂર થાય છે.
ગોક્ષુરાદિયુગળ એ નામથી પ્રખ્યાત થયેલા પ્રયોગનો
ઉપયોગ કરવાથી પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત, વાત-
રક્ત, વાતરોગ, ધાતુદોષ તથા પથરી વગેરે દરદો મટે
છે. અને તે ખાસ પ્રમેહપર વપરાય છે. ગોખરૂ અને

તલનાં ફૂલ એ બે ઔસડનું સમભાગ ચૂર્ણ કરવું. પછી તેની અંદર મધ તથા ઘી મેળવી તેનો માથાપર લેપ કરવામાં આવે તો કેશની વૃદ્ધિ થાય છે." (નિ શા. મ. ગો.)

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, [illegible] ૫.સેની રેતાળ તેમજ કાદીવાળી જગો ઉપર અને ડોરનાં ગોગજુવાળી જગોમાં કડવા ગોખરૂના છોડવાઓ ચોમાસે જ્યાંત્યાં ઉગે છે. એ દક્ષિણ હિં૦માં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-આ ગોખરૂના છોડવા અને ગોખરૂ કાંટા ઉભા હોવાથી એને ઉભા ગોખરૂ અને એનો સ્વાદ કડવો હોવાથી એને કડવા ગોખરૂ કહે છે.*

વર્ગ-(પિડાલિની)

નંબર ૪૧૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Sesamum laciniatum.

[illegible]-II. IV p 387, ફ. નિ પા. ૬૭૯.

૨ દેશીનામ-અડબાઉ તલ(પી૦), જંગલી તલ(ગુ૦).

૩-વર્ણન-અડબાઉ તલના છોડવા ચોમાસે ઉગી આવે છે તે ૧ થી ૨ ફીટ, કે કોઈવાર ૩ થી ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે ઘણીવાર તેના નાહાના છોડવાઓ, અથવા ઉંચા અને મોટા છોડવાઓની નીચેની શાખાઓ જમીન [illegible] નીકળેલા હોય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓ [illegible] ને તેપર [illegible] રૂવાટી હોય છે. શાખાઓ [illegible] સામસામી આવેલી હોય છે

મૂળ-એનું [illegible] રૂવાટી [illegible] આમળી એનું [illegible]. ૪ થી ૧૦ ઈંચ લાંબુ, બહારથી પીળાસસેના અને અંદરથી સફેદ રંગનું હોય છે. તેમાંથી કેટલાક [illegible] અને [illegible] નીકળેલા હોય છે પાન છોડવાના નીચેના ભાગમાં સામસામાં, અને ઉપર આંતરે આવેલા હોય છે. નીચેના પાન [illegible] [illegible], ૨ થી ૫ ઈંચ લાંબા, ને ૧½ થી ૨½ ઈંચ પહોળાં હોય છે. [illegible] પાન [illegible], સાંકડાં, [illegible] અને [illegible] હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીપર [illegible] [illegible] રૂવાટી હોય છે.

ફુલ-[illegible], સુંદર ને [illegible] રંગનાં, નમણાં ને ૧ થી ૩ [illegible] નીકળેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબાં અને મુખપાસે તે ½ થી ૧ ઈંચ હોય છે. ફુલની ડીટડી ઘણી ટુંકી, લીલા રંગની તેપર ચળકતી રૂંવાટી હોય છે. ડીટડીની બન્ને [illegible] પીળા રંગની ઘણી સુક્ષ્મ ગોળાઈ લેતી એકેક ફુલ્લ (gland) હોય છે. પુ૦ બા૦ [illegible] લાંબો, ૫ અવિભક્ત પત્રોનો બનેલો, અને [illegible] રૂંવાટીથી ભરાયલો હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ [illegible] ઓનો બનેલો હોય છે. એની પાંચે પાંખડીઓ [illegible] નળી જેવી બનેલી હોય છે. ને મુખ પાસે તેનું [illegible] છેડા જુદા દેખાતા હોય છે. એમાંનો એક [illegible] બીજાઓથી વધારે બહાર નીકળેલો, મોટો [illegible] [illegible], ને નમણો હોય છે. પાંખડીની બહારની ચળકતા વાળની રૂંવાટી અને તેની નળીની અંદર [illegible] રંગનાં સુક્ષ્મ ટપકાં હોય છે. પુંકેસરો ૪ હોય છે. બે નાહાનાં ને બે મ્હોટાં હોય છે. એ ચારે [illegible] પાંખડીની નળીની અંદર આવેલાં અને તેનાથી [illegible] હોય છે. તે [illegible] પીળા કે [illegible] રંગનાં [illegible] પરાગકોષ અને રજ પણ [illegible] તેવાંજ [illegible] સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે. તે પુંકેસરોથી ઉંચી હોય છે ગર્ભાશય લીલા રંગનો ને પીળા ચળકતા [illegible] રૂંવાટીથી આચ્છાદિત થયેલો હોય છે. [illegible] પાતળી ને તેપર બે લાંબા છેડાવાળું મુખ હોય છે

ફળ-૧ ઈંચ લાંબુ અને ½ ઈંચ પહોળું હોય તે ચોધારૂં, અંદરની બાજુ જરા વાંકવળું, [illegible] ઉપનું આવેલું હોય છે એની સપાટીપર ચળકતા [illegible] એકેકી રૂંવાટી, અને એના [illegible] સુક્ષ્મ [illegible] છે. એના ફળનો આડો કાપ કરી જોતાં એમાં [illegible] દેખાય છે. પણ વસ્તુતાએ એની ખરી બે પોલ છે એ દરેક પોલમાં ઘણું સુક્ષ્મ બીજની હારો [illegible] હોય છે. ફળ કડવું હોય છે.

બીજ-કાચું હોય છે ત્યારે [illegible] પણ પાકી [illegible] ત્યારે [illegible] કે કાળા રંગનું થઈ જાય છે. [illegible] બાજુએ ચપટું. એક છેડે ગોળાઈ લેતું, ને બીજે [illegible] હોય છે. તે ½ [illegible] લાંબું, [illegible] [illegible] કડવી વાસ અને કડવા તેલીના સ્વાદવાળું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-[illegible] [illegible], [illegible]

૬-ઉપયોગ-એના [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] વપરાય છે. એનાં પાન [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. એની [illegible] ને [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] છે. એના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે. એના [illegible] [illegible]

* [illegible]

[illegible] (Prim [illegible]) [illegible]

બાળી તેની રાખ તેલમાં મેળવી ગડગુંમડાં અને ખશીનાં દરદોપર ચોપડવામાં આવે છે. તેમજ એનું કો બગદની કાંધપર ચાંદું પડ્યું હોય તો તેપર એ લગાડે છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, ખેતરોને શેઢે, ડીઓની વાડ પાસે, ડુંગરમાં ઘાસની સાથે અડબાઉ નાં છોડવા ઉગે છે.

એ દક્ષિણમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-આ તલ વાવવામાં આવતા નથી, પોતાની મેળે ઉગે છે. માટે એને અડબાઉતલ કે છે.

વર્ગ-(પિડાલિની).

નંબર ૪૧૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-S. prostratum.

દ્રષ્ટાંત-H. IV. p. 387.

૨-દેશીનામ-કાગતલ (પો+ગુ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ઘણા નહાના હોય છે, અને માંથી ભાગ્યેજ બીજી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એમાં નીચેનાં પાન વખતે ૨ થી ૩ ખુંણીઆવાળાં પણ કેટલે કરીને બધાં પાન સાદાંજ હોય છે, તેપર ધોળા ધળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એનાં ફૂલ અને ફલ અડબાઉ તલ જેવાં તોપણ ઘણાં નહાનાં હોય છે. એમાં કાળાશપડતાં કે રતુંબડાં ઝીણી તલી જેવાં બીજ થાય છે, તેને કાગતલ કહે છે. તે ગામડાંનાં લોકો ધરમની ક્રિયા કરવામાં વાપરે છે. એના છોડવાનો ઉપયોગ અડબાઉ તલના જેવો છે. એના છોડવાઓ ચોમાસે દરિયા કાંઠાના રેતીના ઢુવાઓ ઉપર અને ધેડની કાંપીઓ ઉગેલા જોવામાં આવે છે. ખેતરોમાં વવાતા સાધારણ ધોળા ને કાળા તલ (Sesamum Indicum)નો ઉપયોગ સારી પેઠે જાણીતો છે. એ તલ જેઠ મહિને વવાય છે ને ભાદરવે પાકે છે. તેને અસાડાતલ કહે છે. અને આવતે વાવે છે તે ઝાકળીઆતલ કહેવાય છે. જે તલના છોડમાં ૨ થી ૩ ફલ ભેગાં આવે છે તે તલ કહેવાય છે અને એકેક ફલ હોય તે તલી કહેવાય છે.

વર્ગ-(પિડાલિની).

નંબર ૪૧૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Martynia diandra.

દ્રષ્ટાન્ત-H. IV. p. 386; "Says an American weed (Called Tigerclaw or Devil's claw), is Common......in India." N. p. 226; Watt. V. p 192.

૨-દેશીનામ-વીંછીડા (પો૦); વીંછીડા (ગુ૦); વીંચું-આકડા (મ૦); बिछु, हथाजोरी (हिं०).

૩-વર્ણન-વીંછીડાના છોડવા ૨ થી ૫ ફીટ ઉંચા વધે છે. એમાં લાંબી પોકળ ડીટડીપર કડવી તુંબડીનાં પાનને મળતાં પાન આવે છે. ફૂલ ગુલાબી રંગનાં, તલ જેવાં, અને ફલ કાળા રંગનાં વીંછીના આંકડા જેવા તીક્ષ્ણ બે કાંટાવાળાં હોય છે. જેપરથી તે છોડવો તરત ઓળખાઇ આવે છે. ફૂલ અત્યંત સુંદર અને કોમળ હોય છે તેથી એ છોડવા સુશોભિત દેખાય છે.

મૂળ-½ થી ૧ ફુટ લાંબું, પેનસીલથી આંગુઠા જેવું જાડું, બહારથી કેસરીઆ રંગનું, ને અંદર ફીકા પીળા રંગનું ને પોચું હોય છે. એનો આડો કાપ કરી જોતાં તે સછિદ્ર અને રસભર્યું દેખાય છે. એમાંથી થોડા ઝીણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવાસલેતો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી પેનસીલથી હાથનાં કાંડાં જેવી જાડી હોય છે ડાંડીનો નીચલો ભાગ ખડબચડો, ભૂરા રંગનો ને વાળની રૂંવાટી વગરનો હોય છે. પણ તેનો ઉપરનો ભાગ અને કોમળ શાખાઓ પીળાશલેતા લીલા કે જાંબુડા રંગનાં હોય છે. તેનાપર ધોળા રંગના લાંબા ચળકતા મથાળે પડધીવાળા ચીકણા વાળની રૂંછાળ હોય છે. તેપર આંગળી ફેરવતાં તે ચીકાસવાળી લાગે છે. ડાંડી અંદરથી પોકળ હોય છે.

પાન-સામસામાં આવેલાં હોય છે. પાનનો વ્યાસ ૨ થી ૫ કે ૧૦ થી ૧૨ ઇંચ જેટલો હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર સફેદ ચળકતા ચીકણાવાળની રૂંછાળ હોય છે. તેપર આગળી ફેરવતાં તે ચીકણાં પણ મખમલી લાગે છે.

ફુલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ૧½ થી ૨ ઇંચ લાંબી, પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય. તેનાપર ૬ થી ૧૨ ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી ટુંકી અને ઘણી પાનળી હોય છે. તે ½ થી ½ ઇંચ લાંબી હોય છે. સળી તેમજ ડીટડી સફેદ ચળકતા વાળની રૂંછાળથી ભરાયલી હોય છે બે પુષ્પપત્રો ગુલાબી રંગનાં ½ ઇંચ લાંબાં ને ૩ લાઇન પોહોળાં પુ૦ બા૦ કોશની નીચે આવેલાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો, ½ ઇંચ લાંબો, ફીકી લીલી કે ગુલાબી છાયાલેતો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-નીપાંખડીઓ ૫ તલના ફૂલની પેઠે જોડાઇને નળીઆકાર બનેલી ને મથાળે તેના પાંચે છેડા જુદા છૂટા દેખાતા હોય છે. તેમાં વચલો છેડો સૌથી મ્હોટો તેની બાજુના બે તેથી નાહાના, ને તેથી

નીચેના બે તેથી પણ નાહાના હોય છે. આ પાંચે છેડાની અંદરની બાજુ ઘેરા જાંબુડા રંગના ચાંડલા હોય છે. તેમાં વચલા સાંથી ઘેરા ચાંડલા નીચે વળી પીળા રંગનો ચાંડલો હોય છે. ને ત્યાંથી પીળાં છાંટણાંની હાર પાંખડીની નળીમાં ઉતરેલી હોય છે. એ પીળાં છાંટણાંની હાર ઉપર વળી પુષ્પની શોભામાં વધારો કરવાને સ્વર્ણરજ જેવી ચળકતી સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હારબંધ આવેલી હોય છે. અને નળીના બાકીના ભાગપર ફીકા જાંબુડા રંગનાં છાંટણાં હોય છે.

પુંકેસરો–૪ હોય છે. તેમાં ૨ પછવાડે અડધા વળેલા આંકડાની પેઠે વળેલાં હોય છે. ને તેનાં મથાળાં નાગફણ જેવાં વાંકાં થએલાં હોય છે. (એ બે નાગફણ જેવા આંકડાની વચમાં વળી એક સૂક્ષ્મ પુંકેસર હોય એમ એક પુંકેસરનું મૂળ ચિહ્ન દેખાય છે.) બીજા બે પુંકેસરો આગળની બાજુ બેવડાઈને ઉંચાં વધી આવેલાં હોય છે, ને તેનાં મથાળાંપર પરાગકોષ આવેલા હોય છે. એ ચારે પુંકેસરો ધોળા રંગનાં હોય છે.

સ્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીસો, ચળકતો, ને ચઢી આવેલો ઉંચો દેખાતો હોય છે. નલિકા પુંકેસરો કરતાં ઘણી ઉંચી વધેલી હોય છે. ને તેનું મુખ બે વિભાગવાળું, ચપટું, ને નાગફણ જેવું હોય છે.

ફલ–પ્રથમ લીલા રંગનાં, સેહેજ ચીકાસવાળાં ને મખમલી હોય છે. તેપર ચળકતા સફેદવાળની રૂંવાટી હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં ને ½ થી ૧ ઇંચ લગભગ પોહોળાં હોય છે. એનાપર બન્ને બાજુએ અણેકી નીક હોય છે. એનું ટેરવું વાંકું થઈ વીંછીના કાંટા પેઠે ઉપર તરફ વાંકવળેલું હોય છે. ફલની દીટી ½ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફલ તદન પાકીને સુકાઈ જાય છે ત્યારે તેની છાલ ઘેરા ભૂરા રંગની થઈ ફાટી ઉખડી જાય છે. છાલ ઉતરી ગયા પછી તેની અંદરનો ભાગ કાળા રંગનો, ખાડાખડબાવાળો બે તીક્ષ્ણ કાંટાવાળો, વચમાં પોહોળો ને મોઢાં આગળ બે અણીવાળો દેખાય છે. તેને વીંછીડા કહે છે એના મુખમાં મજા લાંબા વખત સુધી છોડવાપર રહેલા જોવામાં આવે છે. ફલ સુકાયા પછી મજાં કઠણ થઈ જાય છે. તેનો આડો કાપ કરતાં તેમાં ચાર પોલ ને દરેક પોલમાં અનેક બીજ દેખાય છે.

બીજ–લગભગ ½ ઇંચ લાંબું અને ½ ઇંચ પોહોળું હોય છે. તેની ઉપરની છાલ કાળા રંગની ચકચકીત ઉની માનડવાળી હોય છે. તે નખથી ખરવાં તદન નીકળી જાય છે.\ ને તેની અંદર બદામી રંગનું મીઠા સ્વાદવાળું બીજ હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–વિવર, શીતલ અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–એનાં મૂળ ઉકા ગોખરુનાં ... દૂધમાં ઉકાળી કેટલાક લોકો પૌષ્ટિક તરીકે પીએ છે એનાં પાનને વાટી તેની લેપથી ચાંભડીના સોજા પર લગાડવામાં આવે છે. એનાં ફૂલ સાકરની પ્રમેહવાળાને અપાય છે. એનાં ફલ અર્થાત્ ... પાણીમાં ઘસીને વીંછીના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે એનાં બીજ પૌષ્ટિક પાકોમાં વપરાય છે, તેમજ સાકરિઆ પ્રમેહ અને ગજાતાનેર ઉપર ખવરાવવામાં આવે છે

૭–સ્થાનક–ગાયો, ભેંસો અને બકરાં આદિકને બેસવાની જગાઓ પાસે, કોઈ કોઈવાર બેનોમાં ... તરીકે, અને કુંભારની વાડમાં વીંછીડાના કેટલાક છોડ ચોમાસે જોવામાં આવે છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–એનાં ફલમાં વાંકા વળેલા વીંછી કાંટા હોય છે જેપરથી એનાં ફલ અને છોડને વીંછીડા કહે છે.

એનાં ફલ સ્ત્રારી અને બીજાં ગામડીઆં લોકો ... કે બાળકોની ખોળીમાં મઢાવી છોકરાંઓના ગળામાં ... છે. ને તેઓ એમ માને છે કે–દીકરા કે સાપથી ... નહિ, એવી કઠણ છાતીવાળું તે છોકરું થાય છે.

૬૪–N. O. ACANTHACEÆ.
વર્ગ–એકેન્થેસી–કંટાશોળિયા અને અરડુસીઆનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ–આ મોટા વર્ગ ઘણો ભાગે નહાના છોડવા, અને ક્ષુપનાં થાય છે. ... સામસામાં, અખંડ કોરવાળાં, અથવા દાંતાં કે ... વાળાં, અને કોઇવાર વિભાજિત હોય છે. ઉપપત્ર હોય નથી. આ વર્ગમાં ફૂલ વિશેષ કરી જાંબુડાં, આસમાની, ગુલાબી, સફેદ પીળાં ને કોઈવાર જંબાલી રંગનાં ... છે. ફૂલને પુષ્પપત્રો અને ઉપપુષ્પપત્રો બન્ને ... કરીને હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો ૫ હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ ૫ નહાની મ્હોટી હોય ... અથવા પાંખડીઓના ૨ હોઠ (હોઠ) નીકળેલા હોય છે. પુંકેસરો ૨ અથવા ૪ હોય છે, તે પાંખડીની નળીની અંદર તેપર આવેલાં હોય છે. પરાગકોષ ૧ કે ૨ પોલવાળા હોય છે. પડથી બહુધા સ્પષ્ટ હોય છે સ્રીકેસર ગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી, ૨ પોલવાળો, દરેક પોલમાં અર્ધબીજ ૧ કે વધારે; નલિકા પાતળી ને ... કાંટાવાળી હોય છે; ફલ નહાની શીંગ જેવાં અને ... ઉઘડનારાં હોય છે. બીજ કઠણ, ઘણુંકરી ચપટાં, ... ગોળ, અને ઘણુંકરી વાંકી અણીવાળા કાંટા ... લગીને આધારે પોલમાં જોડેલાં હોય છે; બીજની ... ટીપર બહુધા લાંબા કે ટુંકા વાળની રૂંછાં આવેલ

હોય છે, તે બીજ જરા પાણીમાં ભીંજાવાથી રસ્પષ્ટ દેખાય છે.

આ વર્ગ ઘણો પ્રસારવાળો છે, એની આ સ્વસ્થાનમાં પણ ઘણી જાતની વનસ્પતિ ઉગે છે, ને તે જરથાબંધ થાય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ગ્રાહી, પાચક, વાત-પિત્ત-જ્વર અને કાસ, તેમજ સારક અને શોધક ગુણો રહેલા છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં અરડુશી ઘણી પ્રખ્યાત છે.

વર્ગ-(એક્રે-થેસી.)

નંબર ૪૧૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Elytraria crenata.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 394; N. p. 243.

૨-દેશીનામ-શનમૂળી (પો૦)મ(ગુ૦).

૩-વર્ણન-શનમૂળીના છોડવા ભોંપાત્રીની પેઠે જમીનપર પથરાયેલા હોય છે. તેમાં ડાંડી ઘણુંકરીને જમીન ઉપર દેખાતી નથી, પણ તેનાં મૂળને મથાળેથી કેટલાંક પાન નીકળી જમીનપર ચોતરફ ફેલાઈ રહેલાં હોય છે. એટલે તેના છોડવા પાનનાં છાતગાં જેવા થઈ રહેલા હોય છે. એનાં પાન ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબાં, અને ૧½ થી ૨ પોહોળાં હોય છે. તે લાંબિયે જરા સાંકડાં, મથાળે પોહોળાંવાળાં, ટેરવે ગોળાઈવાળાં અને કોરે કાંગરીદાર હોય છે. તે ફીકા કે ઘેરા લીલા રંગનાં અને વખતે વાળની ઝુવાળીવાળાં હોય છે. છોડવાના છાતગાંની વચમાંથી ઘણુંકરી ૪ ઇંચથી ૧ ફુટ લાંબી પુષ્પ ધારણ કરનારી કલંગી નીકળેલી હોય છે. તે જરા છેટેથી ખારસીઆનાં ફુલની ચીક જેવી દેખાય છે. તેનાપર પાસે પાસે પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. પુષ્પપત્રો અને ઉપ-પુષ્પપત્રો કોરપર ઘીંગાસવાળાં પાતળાં અને વાળની હારવાળાં હોય છે. ફુલ ધોળાં કે જાંબુડી છાયાવાળાં હોય છે. પુ૦બા૦કોષ ½ ઇંચ લાંબો, અને પુ૦અભ્ય૦કોષ તેથી લાંબો હોય છે. પુંકેસરો ૨ હોય છે. કેટલીવાર અપૂર્ણ બીજાં બે પુંકેસરો પણ હોય છે. ફુલ (સીંગ) ½ ઇંચ લાંબું અને મથાળે અણીવાળું હોય છે. તે ૨ પોલાણવાળું અને તેમાં સૂક્ષ્મ બીજ હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-મૂળ.

૫-ગુણદોષ-ચિરસ્થાયી પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળનો કાઢો તાવ અને સંધિવા ઉપર મરી અગર પીપરની સાથે અપાય છે.

૭-સ્થાનક-ભરડા ડુંગરપર ચોમાસે છૂટાછવાયા પણ ડોળવાં ઘાસની કાપવાળી જમીનમાં તે વિશેષ ઉગતા આ સ્વસ્થાનમાં જોવામાં આવે છે. એ હિ૦માં ઘણી જગોએ થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એના છોડવાનાં છાતગાં નીચે ઘણાં મૂળનો ગુમખો થાય છે માટે એને શનમુળી કહે છે.

વર્ગ-(એક્રે-થેસી)

નંબર-૪૨૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Hygrophila serpyllum.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 406; N. p. 230.

૨-દેશીનામ-સરપટ (પો૦); रानतीवन (म०).

૩-વર્ણન-સરપટના છોડવા ½ થી ½ ફુટ કે ૧½ ફુટ લાંબા થાય છે. તે ઘણુંકરી જમીનપર વેલાની માફક પથરાયેલા હોય છે. તેનાપર ધોળા કે ભૂરા વાળની ઝુવાળ હોય છે. પાન ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં, ને લંબગોળ કે અણ્ડાકૃતિનાં અથવા ગોળાઈવાળાં હોય છે. ફુલ ફીકાં કે ઘેરા આસમાની રંગનાં હોય છે. ફળ (સીંગ) ½ ઇંચ લાંબી અને તેમાં ૮ થી ૧૦ બીજ હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-શોધક.

૬-ઉપયોગ-એના આખા છોડવાને ફક્ત મસમમાં અહીંના લોકો વાપરે છે, અને એનાં પાનને વાટી તેની લેપડી ગડગુંમડાંપર બાંધવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-બરડા ડુંગરમાં ભીનાસવાળી જગોએ અને વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય એવા ખાડાખાબોચી-આમાં ઉગે છે. એ હિ૦માં ઘણી જગોએ થાય છે.

વર્ગ-(એક્રે-થેસી).

નંબર ૪૨૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-H. spinosa.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 408; N. p. 231; Watt IV. p. 316; રૂ. નિ. પા. ૫૫૫.

૨-દેશીનામ-એખરો (પો૦+ગુ૦); खलछन्द (म०); तालमेखाना, तालीमखाना (हिं०); इक्षुगंधा, कोकिलाक्ष (सं०).

૩-વર્ણન-એખરાના છોડવાઓ બહુધા ભીડાં પાણી કાંઠે ૨ થી ૫ ફીટ ઉંચા વધે છે. અને તે ઘણીવાર એકથી વધારે એક જ જગોએ ભેગા ઉગેલા હોય છે. તેમાં કેટલીવાર સામસામી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે અને કેટલીવાર તે એકલ ડાંડીએ તરસાની પેઠે ઉંચા વધી ગયેલા હોય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓને શેરડીની પેઠે ગાંઠો હોય છે. પાન લાંબાં, અને ડાંડી તથા શાખાઓને ગાંઠે ગાંઠે આવેલાં હોય છે. કાંટાઓ અને ફુલ.ની દંડી પણ એ ગાંઠાપર જ આવે છે. તેથી એને ગાંઠે ગાંઠે દંડી અગર ઝુમખા જેવું દેખાય છે. ફુલ ફીકા આસમાની કે જાંબુડા રંગનાં હોય છે, તે શિયાળે આવે છે. ફલ ટુંકાં અને સાંકડાંપનાં સંગમેળ હોય છે.

એખરાના આખા છોડવાપર ધતુરકરી ધોળા, સખ્ત, તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા જેવા વાળની રૂંછાળ હોય છે.

મુળ—એનું ભીલામુળ પેનસીલથી તે અંગુઠા જેવું જાડું હોય છે. તેનો રંગ ભુગસલેનો રાતો હોય છે. તે જમીનમાં વિશેષ ઉંડુ જતું નથી. પણ તેમાંથી સુતળીથી સ્લેટપેન જેવા જાડા કેટલાક લાંબા ભુરા રાતા રંગના ફાંટાઓ નીકળી, તે ચોતરફ ફેલાયલા હોય છે. તે ૧/૨ થી ૧ કે ૧૧/૨ ફુટ લાંબા હોય છે. મુળની વાસ ઉગ્ર, અને સ્વાદ જરા કડવાસ અને ચીકાસલેતો તુરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—ડાંડી સ્લેટપેનથી તે આંગળી જેવી જાડી હોય છે. તે નીચલા ભાગમાં ગોળ અને લીસી હોય છે, પણ ઉપર જતાં તે ચોધારી થઈ જાય છે. તેની ચારે ધારો ખુલ્લી હોય છે. ડાંડીનો આડો કાપ કરી જોતા તે અંદરથી પોકળ અને નરમ દેખાય છે. તેની વચ્ચોવચ જુવાર કે બાજરાના સાંઠાની અંદર હોય છે તેવો પોચો, ફીકા પીળા રંગનો, ચળકતો ગાભો હોય છે જેની વાસ અને સ્વાદ ગેરડી જેવાં લાગે છે, પણ મીઠાશ થોડી હોય છે. ડાંડીના ઉપરના ભાગમાં [illegible], તીક્ષ્ણ અણીવાળા, ભુરા રંગની પડખીપર કાંટા જેવા સખ્ત વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. શાખાઓ [illegible] હોય છે, ને હોય છે ત્યારે ધતુરકરી સામ-[illegible], ને વખતે એકજ શાખા પણ નીકળેલી હોય છે. શાખાઓ સુતળીથી પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે. તે પણ ડાંડી જેવી ચોધારી ને ભરુચા જેવી ચડતી હોય છે, ને [illegible] અંદરથી પોલી હોય છે.

પાન—સામસામા આવેલા હોય છે તેમાં બહારનાં બે [illegible] લાંબાં હોય છે, ને બીજાં તેથી અંદરનાં [illegible] અને પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. એટલે પાનનો ઝુમખો ડાંડી કે શાખાની ગાંઠ ઉપર આવેલો હોય, એમ દેખાય છે. પાન ૨ થી ૭ ઈંચ લાંબા અને ૧/૨ થી ૧ કે ૧૧/૨ ઈંચ પહોળા હોય છે. તેની બન્ને બાજુએ [illegible] કાંટા જેવા પડખીવાળા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. ઉપલી બાજુની લીલા રંગની ને નીચેની સફેદ [illegible] હોય છે. નીચેની બાજુએ પાનમાંની વચલી નસ [illegible] દેખાતી [illegible] રંગની હોય છે. પાનની કોર ધતુરકરી [illegible] ને સૂક્ષ્મ સખ્ત રૂંછાળવાળી હોય છે. પાન બન્ને છેડે ધાવુંકરી અણિયાળાં હોય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી [illegible] જેવી ઉગ્રવાસ આવે છે, અને તેનો સ્વાદ [illegible] ને [illegible] લાગે છે.

ફુલ—પાન અને ડાંડીની વચ્ચે ફુલની કળી આવેલી હોય છે. [illegible] ઘણાં ફુલો આવેલાં હોય છે. તેનાં [illegible] હોય છે. ને [illegible] ૧ થી ૧૧/૨ ઈંચ લાંબા અને તીક્ષ્ણ અણીવાળા હોય છે. ફુલ ૧/૨ થી ૧ ઈંચ લાંબાં અને સફેદ મધુરી વાસવાળાં હોય છે. ફુલમાં પાન જેવાં દેખાતાં પણ તેથી ઘણાં નાનાં પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. તે ૧/૨ થી ૧ ઈંચ લાંબાં હોય છે. તેની [illegible] કોમળ પુષ્પપત્રો ૨ થી ૩ લાઈન લાંબાં, [illegible], સફેદ લાંબી રૂંવાટીથી ભરાયલાં હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદિકોશ—નાં પત્રો ૪ હોય છે, તે [illegible] રુતિનાં અને ૩ થી ૪ લાઈન લાંબાં હોય છે તે [illegible] અંદરનાં પુષ્પપત્રો જેવાં હોય છે, પણ તેથી [illegible] છે. તેનાપર વિશેષ કોમળ અને ચળકતી [illegible] રૂંછાળ આવેલી હોય છે. એ ચાર પત્રોમાંનું [illegible] બીજાં ત્રણ પત્રો કરતાં જરા મોટું હોય છે અને [illegible] ત્રણ પત્રોમાંનાં એક પત્રને મથાળે અંદર એકથી [illegible] કે સૂક્ષ્મ ફાટ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે [illegible] પર થોડી સફેદ સૂક્ષ્મ રૂંછાળ હોય છે. તે [illegible] જોડાઈ એક સફેદ નળી જેવી બનેલી હોય છે, તે [illegible] તે બે ઓષ્ઠમાં (હોઠ) વહેંચાયલી હોય છે. તેમાં નીચલો ઓષ્ઠ ત્રણ ખુણીઓ, ને ઉપલો મોટી [illegible] જાની પેઠે મથાળે વળેલો હોય છે. નીચલા [illegible] બહારની બાજુ ભુરા રંગની, ને સામસામી નસો [illegible] હોય છે. તેમાં ત્રણ નસો ઉભી હોય છે. તે એ [illegible] ત્રણ પાંખડી સંયુક્ત થઈ બનેલો છે, એમ [illegible] એ ઓષ્ઠની અંદરની બાજુ જ પીળા ડાઘા [illegible] અને એ ડાઘાની આજુ બાજુ [illegible] સૂક્ષ્મ તનુઓ હોય છે.

પુંકેસરો—૪ હોય છે. તે પાંખડીની નળીનાં [illegible] પાસેથી નીકળેલાં હોય છે. તેમાં ૨ ટુંકાં ને ૨ [illegible] હોય છે. લાંબાં બે મુખ્ય પુંકેસરોના તનુઓની [illegible] પુંકેસરો સૂક્ષ્મ ફાંટાની પેઠે નીકળેલા હોય છે [illegible] પીળાશવાળા ભુરા રંગના, ને તેપર સૂક્ષ્મ વાળની [illegible] હોય છે. પરાગકોશ ધોળા રંગના હોય છે તેની [illegible] અથવા મુખની કોર ઘેરા જાંબુડા રંગની હોય છે [illegible] તેની નીચે સફેદ રૂંછાળની ઝાલર હોય છે [illegible] પીળી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. [illegible] રંગનો, લીસો ને ચળકતો હોય છે. [illegible] અણી અને લાંબી હોય છે. તેનાપર સૂક્ષ્મ [illegible] રુંવાટી હોય છે. તે ઉપર જતાં [illegible] હોય છે [illegible] પાસે તેનો રંગ [illegible] હોય છે [illegible] સૂક્ષ્મ [illegible] જેવું [illegible] હોય છે.

ફળ—[illegible] જેવું હોય છે [illegible] ૧ [illegible] હોય છે. તે [illegible] હોય છે. તેનો [illegible]

ભૂરો થઈ જાય છે. તેનાપર સામસામી બે નીક અને બે ધાર હોય છે. ને તેનું રેસું જાળીઆળું હોય છે. તેમાં ૪ થી ૮ બીજ હોય છે.

બીજ—ચપટાં, કાળાસલેતા ભૂરા રંગનાં, પણ અંદરથી સફેદ હોય છે, તે ૬ થી ૭ લાઇન લાંબાં, ને તેથી સહેજ ઓછાં પહોળાં હોય છે. બીજનો આકાર અડુધા ચાંદનાં પાન જેવો હોય છે. તેનું રેસું ઓળાઈરેલું, ધોળી ને પાતળી કોરવાળું હોય છે. તેને તળિયે ખાંચ હોય છે. ને તે ખાંચપાસેની તેની કોર જરા વિષમ હોય છે બીની સપાટીપર સૂક્ષ્મ રૂંછાંઓ હોય છે. તે જરા ભીની કરવાથી લાંબા તંતુઓ જેવી દેખાય છે. બીને મોઢામાં ચોટીઆર રાખવાથી તે ચીકણું લાગે છે, અને પાણીમાં પલાળવાથી તેપર ગુંદર જેવો ચીકણો રસ કે લુઆબ પથરાય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—બીજ.

૫—ગુણદોષ—નિરગુણકારી પૌષ્ટિક, પિચ્છિલ, મૂત્રલ, ઉત્તેજક અને શોધક.

૬—ઉપયોગ—એખરાનાં મૂળનો કાઢો પેશાબ સાફ લાવવા માટે વપરાય છે. સુજવા અને જિર્ણોદરનાં દરદોમાં એનાં મૂળ બીજાં વસાણાં સાથે ઉપયોગમાં લેવાય છે. એનાં પાનનો ઉકાળો પણ ઉપરનાં દરદોમાં તેમજ તાવ અને પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. બીજ પૌષ્ટિક ખોરાક અને કામાગ્નિમાં વપરાય છે. બીજની ફાકી અથવા તેને પાણીમાં પલાળી તે પાણી સાકર સાથે પ્રમેહ ઉપર પવાય છે. તેમ તે દૂધ અને સાકર સાથે ઉકાળી પૌષ્ટિક તરીકે પીવામાં આવે છે. એના આખા છોડવાને સૂકવી તેની ફાકી બારમ પેશાબ લાવવા માટે અપાય છે. તેમજ તે તેલમાં મેળવી ટાલની [illegible] પડતાં વાળ ઉપર ચોપડાય છે. એની બારીક [illegible] જગ્યાએ [illegible] વપરાય છે, એમ કહેવાય છે.

"એખરાના [illegible] રાખ મિસરી [illegible], અને [illegible] ઓર [illegible] થાય છે. [illegible] થાય છે, અને [illegible] થાય છે. [illegible] કરવાથી [illegible] ઘટે છે [illegible] અને [illegible] થાય છે.

[illegible]—એખરાનાં બી [illegible] (વા૦ ચી૦ ગી૦).

"એખરો [illegible] (ચિ૦ સ૦ મે૦).

"[illegible] ([illegible]) [illegible] કરે છે. એખરાનું [illegible] એખરાનું પાન

પાથરી શેક નાખવાથી પણ વાથી ઝલાયો હોય તે મટે છે." (વૈ૦ રૂ૦ ઉ૦).

૭—સ્થાનક—એખરો વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય એવાં ખાડા ખાબોચીઆંમાં અને નદી વોકળાનાં સ્થિર પાણીમાં ઉગે છે.*

એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮—વિશેષ વિવેચન—એખરાની ડાંડીમાંથી શેરડી જેવી વાસ નીકળે છે, માટે એને સરકૃતમાં ઇક્ષુગંધા કહે છે. અને એનાં સુંદર આસમાની રંગનાં ફુલની વચમાં પીળા કાંટા હોવાથી એને કોકિલાક્ષ કહેતા હશે. તાલમખાનાં એટલે તળાવમાં ઉગનાર, અને તાલીમખાના (તાલીમ—કસરત) એ નામ ઉપરથી મુલકમાં તાલીમ કરનારા પહેલવાનો એખરાનાં બીજ શક્તિ અને પુષ્ટિ માટે વાપરે છે.

વર્ગ—(એક્રેન્થેસી).

નંબર ૪૨૨.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Ruellia patula.

ઇન્ડ્યાન—H. IV p. 412; N. p. 231.

૨—દેશીનામ—ધામકુરોકડી, ધામકુરોકરી, ધોળી ધાવણી, પાનતંબોલ, ચણુડી, માંકડવેલી (પો૦ચ૦).

૩—વર્ણન—ધામકુરોકડીના છોડવા ચોમાસે બહુ જોવામાં આવે છે, અને કેટલીક જગોએ તે બારે માસ પણ થાય છે. તે કેટલીવાર ઉભા પણ ઘણીવાર જમીનપર પથરાયલા હોય છે. તે ૬ થી ૧૨ ઇંચ કેટલીવાર ૨ ફીટ જેટલા લાંબા ને ડાળાંના ભરેલા હોય છે. પાન પહોળાં ને ઈંડાકારનાં ભુરાં હોય છે. ફુલ ભાદરવાથી ઠેઠ માગસર પોષ સુધી આવ્યા કરે છે. તે ફિક્કાં, લાંબી નળીવાળાં હોય છે તે [illegible] ઉઘડી, સવારે ખરી જાય છે. ફુલ ભૂરા રંગનાં, [illegible] જેવાં [illegible] હોય છે.

એ ધામકુરોકડીના છોડવા જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઘણું કરી જથ્થાબંધ ઉગે છે. કેટલીક જગોએ એના છોડવાઓથી ચોમાસે મેદાનો છવાયલાં હોય છે. ત્યાં ઘણીવાર તેનાં [illegible] ફુલ ખરેલા હોય, તેની [illegible] લાગે છે. [illegible] પણ એક [illegible] થાય છે.

ફળ—એનું ફળ ૨ થી ૮ ઇંચ લાંબું, ને [illegible] હોય છે [illegible] ભૂરારંગનું. [illegible] અને [illegible] હોય છે.

* [illegible]

એ હિ૦ ના દક્ષિણ ભાગમાં વિશેષકરી થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એના છોડવા બ્રામણદોકળીના છોડવા જેવા દેખાય છે, પણ ફૂલ જાંબુડા કે આસમાની રંગનાં હોવાને લીધે એને કાળીધાવણી કે કાળી બ્રામણદોકળી કહે છે.

એ કાળી બ્રામણદોકળીના છોડવા કાળી માટીમાં વિશેષ કરી છાંયડે ઉગે છે. જ્યારે બ્રામણદોકળીના છોડવા રાતી અને કાદીવાળી જમીનમાં વિશેષ કરી છાંયડો ન હોય તેવી જગોએ ઉગે છે. કાળીનાં ફૂલ સવારે ઉઘડી સાંજે ખરી જાય છે. જ્યારે ધોળીનાં ફૂલ સાંજે ઉઘડી સવારે ખરી જાય છે. ફૂલ ન હોય ત્યારે એ બન્નેના છોડવા ઓળખવા મુશ્કેલ પડે એવા તે એક બીજા સાથે મળતા આવે છે. (૯-૪-૯૪)

વર્ગ-(એકેન્થેસી).
નંબર ૪૨૪.

૧-શાસ્રીયનામ-Dædalacanthus purpurascens.

દૃષ્ટાંત-H. IV. p. 420, N. p. 238; Watt. III. p. 2.

૨-દેશીનામ-દશમૂલી (પો૦); गुलशाम (म० हि०).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ૨ થી ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે. પાન ૬ થી ૧૦ ઈંચ લાંબાં ને ૨ થી ૪ ઈંચ પોહાળાં હોય છે. શાખાઓ ધણુંકરી ચોધારી હોય છે. એમાં જાંબુડી છાયાસેનાં આસમાની ફૂલોની કલંગીઓ નીકળેલી હોય છે. એ કલંગીઓપર ફૂલોની નીચે પુષ્પપત્રો પાસે પાસે ઉપરાઉપર ગોઠવાયલાં હોય છે. તે ½ થી ૧ ઈંચ લાંબાં, બહાર નીકળતી નસોવાળાં, અને લાંબી રૂછાળની હારવાળાં હોય છે. ફલ (શીંગ) ½ ઇંચ લાંબાં હોય છે.

એનાં મૂળ સાધવા, તાવ અને શ્વેતપ્રદર ઉપર વપરાય છે. એના છોડવા ચોમાસે ડુંગરમાં ઘણુંકરી બાવળ વગેરે ઝાડવાંની નીચે ઉગે છે. તેમાં શ્રાવણ ભાદરવે ફૂલ આવે છે.

એના છોડવા નીચે ઘણાં મૂળોનો ઝુમખો થાય છે માટે એને દશમૂલી કહે છે.

વર્ગ-(એકેન્થેસી.)
નંબર. ૪૨૫.

૧-શાસ્રીયનામ—Blepharis boerhaaviæfolia.

દૃષ્ટાંત-H. IV. p. 478; N. p. 234; રૂ.નિ. પા. ૭૦

૨-દેશીનામ-ઉટીંગણ, ચોપાનીવેલ (પો૦); ઓટીગણ (મુ૦); उटंगन (म०); उतंजन (हिं०); नकुलनी (सं०).

૩-વર્ણન-ઉટીંગણના છોડવા વેલા જેવા થાય છે. ચોમાસે ઘણા ઉગે છે. તે ૧ થી ૪ ફીટ લાંબા છે. તેની શાખાઓ ઝાડવાં કે ઘાસ વગેરેની એર ચડેલી હોય છે, અથવા જમીનપર ચોતરફ ફેલા હોય છે. પાન દરેક ગાંઠે ચાર ચોકની માફક આવેલાં છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ ફીકા ધોળા, ગુલાબી કે આસમાની રંગ અને ફલ નાહાનાં, લીસાં ચળકતાં ભૂરા રંગનાં હોય

એના આખા વેલાપર બહુધા ધોળી રૂછાળ હોય

મૂળ-સુતળી જેવું ઝીણું ને ફીકા પીળા રંગનું છે. તેમાંથી કેટલાક બારીક રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવાસેતો તેલીયો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ઝીણા તાર કે સુતળી જેવી જાડી થાય છે. તે પીળાસલેના લીલા રંગની કે જાંબુડી છાયાસેતી હોય છે. તેનાપર સફેદ વાળની રૂછાળ આવેલી હોય છે. ડાંડી અંદરથી પોકળ હોય છે. ગાંઠે ગાંઠે જરા જાડી થયેલી હોય છે. તેનો સ્વાદ સેનો કડવો અને પાછળથી થીરપરો લાગે છે.

પાન-ચાર પાન પાસે પાસે ડાંડીની એક જ ગાંઠ પરથી નીકળેલાં હોય છે. અને તે ચોપડની પેઠે ચારે દિશાએ પસરાયલાં હોય છે. જેથી પાનનો ચોક દેખાય છે. પાનની ડીટડી બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે. ને તેનાપર લાંબી ધોળી રૂછાળ હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલા રંગની ને નીચેની ફીકા લીલા રંગની હોય છે. પણ પાન સુકાય છે ત્યારે નીચેની સપાટી પીળાસલેના રંગની થઈ જાય છે. પાન પાતળાં હોય છે, તેપર આંગળી ફેરવતાં તે બન્ને સપાટીએ ખરસટ લાગે છે. પાનની બન્ને સપાટી અને કોરપર પણ સફેદ વાળની રૂછાળ હોય છે. પાન બન્ને છેડે સાંકડાં અને વચમાં પોહોળાં હોય છે. તેને દેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાન ½ થી ૨½ ઇંચ લાંબાં અને ૩ લાઇનથી ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર, અને સ્વાદ પહેલો મીઠો અને જરા ખટાસલેનો તૂરો લાગે છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી એકેકુ નીકળેલું હોય છે, આ પત્રકોણમાંથી પુષ્પ ધારણ કરનારી પાતળી સળી નીકળે તેપર એક કે એકથી વધારે ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલની નીચે બે બહારનાં અને ચાર અંદરનાં એમ ૬ પુષ્પપત્રો હોય છે. તે ૩ થી ૪ લાઇન લાંબાં હોય છે. બહારનાં બે પુષ્પપત્રો નાહાનાં, અને અંદરનાં ચાર તેથી મ્હોટાં હોય છે. આ બધાં પત્રો તળિયે સાંકડાં ને ઉપર પોહોળાં હોય છે. એની કોરપર લાંબા કાંટા હોય છે અને એ કાંટાપર વળી ધોળા વાળ જેવા પણ ઘણા સૂક્ષ્મ કાંટા હોય છે. જેથી તે કાંટા ઘણા ખરસટ હોય છે. અને તે જ્યાં અડકે છે ત્યાં ચોટી કે બાઝી રહે

છે. એ પુષ્પપત્રોપર ત્રણ ઉભી નસો હોય છે. અને એ નસોની વચ્ચે ઊંડી નથી અને ઝીણી નસોનું જાળી જેવું અંદર દેખાતું હોય છે. ૧॥ કે ઇંચ લાંબાં હોય છે.

પુષ્પભાગિકોષ-ઉપર કહેલાં ૪ પત્રોની અંદર આવેલો હોય છે. તે પણ સરખુ પત્રે. જોડેલો જ અદુંધો હોય છે. તે ચાર પત્રોનો બનેલો હોય છે. એ ચાર પત્રોમાંથી એક પર સૌથી મોટું, બીજું તેથી નાનું અને બીજાં બે તેથી પણ નાનાં હોય છે. એ ચારે પત્રોપર સૂક્ષ્મ પીળા વાળની રૂંવાટી અને ઉભી નસો આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-પાંચ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે. તે નીચે ભેગાઇને નળી જેવી થએલી હોય છે. અને ઉપર તેના બે ભાગ થએલા હોય છે. તેમાંનો નીચેનો ભાગ ત્રણ ખૂણીઓ, પહોળો ને ઉપરનો સાંકડો હોય છે. નીચેના પહોળા ભાગપર પીળી પટી અને ઉપર પણ ૨ આડવાળી જાંબલી લીટીઓ હોય છે.

પુંકેસરો-૪ હોય છે. તેમાં બે ટુંકાં ને બે લાંબાં, અને તે પુ○ અભ્ય○ કોષની પાંખડીપર આવેલાં હોય છે. બે પુંકેસરોનાં તંતુઓને પરાગકોષથી જરા નીચે સુધી ઝીણી નીકળેલી હોય છે. પરાગકોષ પીળાશ પડતા અને તેની ઉપર સફેદ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ઉંચો ને ૨ ખાનાં વાળો હોય છે. નલિકા અને નલિકાગ્રભાગ પીળાં હોય છે.

ફલ-સંપુટ, જરા ચપટું, ટીંકુ ને અણીવાળું હોય છે. પણ તે સુકાય છે ત્યારે બહુ કેવળું થઇ જાય છે. તેપર અને બન્ને બાજુ એક ઉભી લીટી જેવી રેખા હોય છે. ને તેને ટોચે ઝીણી અણી હોય છે.

બીજ-ચપટાં ને ચોરસ ઘાટનાં બહુ રેસાંળાં હોય છે. તે ભીનાં થવાથી તે ઉપર ચીકણો ક્ષુઆબ આવે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-બીજ.

૫-ગુણદોષ-મધુર, પૌષ્ટિક, અને શીતલ.

૬-ઉપયોગ-ઉંટીગણનાં બીજ ઘણાં વૈદિક ગ્રંથોમાં વપરાય છે. તેમજ બીજને પાણીમાં પલાળી તેનો લુઆબ પ્રમેહ અને પેશાબની બળતરા ઉપર અપાય છે. એનાં બીજની ભૂકી પણ સાકર સાથે પ્રમેહ ઉપર અપાય છે.

"બીજ પૌષ્ટિક છે, મૂત્રપિંડને બળ આપે છે. પાંડુ, ક્ષય, પ્રમેહ, રક્ત, પિત્ત એ સર્વે રોગને મટાડે છે." (વૈ. રૂ. ૯.)

માત્રા-ર આનીથી ૪ રુપીઆભાર.

૭-સ્થાનક-ગીલગીટ ઘુરવોમાં પાણીની લગે ઘણા ભાગમાં એનાં વેલ ઉગેલ જોવામાં આવે છે. તેમ એ વરસાદની વખતમાં, ખાંડેલ ખેતરોમાં થોડું અને બાર માસમાં કોઇની સાથે તેર લગી પણ ઉગે છે.

એ હિંદુસ્તાનના ઘણું ભાગમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-સંપૂર્ણ વનસ્પતિ અને ઝુડ-વાળી ચોપાનીવેલ એ નામે એને ચાર પાનની ચોરસી આવે છે, તે ઉપરથી પોતાનું નામ ધરાવે છે. એનાં બીજ બજારમાં સોંપીને ત્યાં વેચાય છે.

એનાં બીજ પાણીમાં નાંખવાથી એનાપરની ચોરા જેવી સખત રૂંવાટી છૂટી થવા માંડે છે. અને બીજની આજુબાજુ લુઆબ બનવા માંડે છે, આ ચમત્કાર દેખાતી એનાં બીજનું પૌષ્ટિક વગેરેનું મહત્ત્વ વધારી ઘણું ઉદ વૈદો વૈદકોને ઠગી જાય છે.

વર્ગ-(એકેન્થેસી).

નંબર ૪૯૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-B. mollugimifolia.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 479; N. p. 234.

૨-દેશીનામ-જીણુ ઉંટીગણ (પંજાબી○); કાલેઝાક (મ○).

વર્ણન-એના છોડવા ઉંટીગણના છોડવા કરતાં ટુંકા હોય છે. પણ એમાંથી ચમચાર પાનની ચોકડી આવે છે. તેનાં પાન સાંકડાં અને ટોચે અણીદાર હોય છે. તે ૧ થી ૧ ઇંચ લાંબાં, ૧॥ અને ૧॥ ઉંટીગણ જેવાં પણ તેથી નાનાં હોય છે. એનાં ફળમાં પણ બીજ ૨ હોય છે.

ઉંટીગણ ઉગે છે તેવી જગ્યાએ એ પણ ઉગે છે અને એનો ઉપયોગ પણ ઉંટીગણ જેવો છે.

વર્ગ-(એકેન્થેસી).

નંબર ૪૯૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Barleria Prionitis

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 482; N. p. 235; Watt. I. p. 400; ર. નિ. પૃ. ૧૨૧

૨-દેશીનામ-કાંટાશેળીઓ, પીળો કાંટાશેળીઓ(ગુજ○); પીવળા કોરાંટા (મ○); કટસરૈયા, વજ્રદંતી (હિં○); કુરંટક (સં○).

૩-વર્ણન-કાંટાશેળીઆના છોડ ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. અને કેટલીક જગ્યાએ તે બારેમાસ પણ જોવામાં આવે છે. એના છોડવા ૨ થી ૫ ફુટ ઉંચા વધે છે. એનાં ડાળી સામસામે નીકળેલી હોય છે. કોઈ કોઈવાર તેની સામસામી કતારોકે બબ્બેના ગાળામાં, તેના ઉપર ઉગવાથી, તે દેખાવે કોઈની પેઠે લાંબી વધીને આડ-વાંકી ઉપર આવેલી જોવામાં આવે છે. પાન લાંબાં અને અણીદાર હોય છે. ૧॥ ઈંચ જેટલાં આસપાસી ૨૨

થઈ કારતક માગશર સુધી આવ્યા કરે છે. ફલ ઘેરા ભૂરા રંગનાં, ઉભાં, લાંબી અણીવાળાં હોય છે.

મૂળ—ગૈનસીંગથી અંગોઠા જેવાં જાડાં હોય છે. તેમાંથી કેટલાક લાંબા ફાંટાઓ ને થોડા ઝીણા રેસા નીકળેલા હોય છે. તેની ઉપરની છાલ ભૂરા રંગની, અંદરની સફેદ ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. મૂળનું લાકડું કઠણ, પીળા રંગનું, જરા સુગંધિત વાસવાળું અને કડવાશપડતા સ્વાદવાળું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—ડાંડી પણ મૂળ જેવી જાડી થાય છે. તે ભૂરા રંગની ને ગોળાઇવાળી હોય છે. કુમળી શાખાઓ લીલા રંગની, ચળકતી, ચાર હાંસોવાળી અને જરા જાડા સાંધાવાળી હોય છે. ડાંડી અંદરથી કઠણ અને શાખાઓ પોચી હોય છે.

પાન—સામસામાં, ઘેરા લીલા રંગનાં, જાડાં, બન્ને સપાટીએ મખમલી લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તે સુકાય [illegible] ત્યારે નીચેની સપાટીએ તે પીળા રંગનાં દેખાય છે. તે બન્ને છેડે સાંકડાંવાળાં અને છેડે કાંટા જેવી અણીવાળાં હોય છે. તે ૨ થી ૮ ઇંચ લાંબાં અને ૨ થી ૪ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તેને આધશ્વાસમાંથી કિનારી તરફ જતાં તેમાં ઝાંખાં, લાંબાં સૂક્ષ્મ અર્ધપારદર્શક ટપકાં દેખાય છે. પાનને ચોળવાથી વાટેલી રાઇને મળતી તીખી વાસ, અને ચાવવાથી ખીરપરા, ચીકણો, મગમગો અને પાછળથી કડવાશપડતો સ્વાદ લાગે છે.

પાનની દાંડી ચપટી હોય છે. તેની અંદરની બાજુ [illegible] ચાર લાંબા કાંટા આવેલા હોય છે. અને [illegible] એ ચાર કાંટાની અંદર બીજા [illegible] કાંટા આવેલા હોય છે. એ કાંટા ઘણા તીક્ષ્ણ હોય છે.

ફૂલ—શાખાઓને છેડે પત્રકોણમાંથી ૧ થી ૩ ફૂલ ૧½ થી ૨½ ઇંચ લાંબાં નીકળેલાં હોય છે. તેમાં સુવાસ [illegible] હોય છે. પણ તેની ભૂરાશ અને ભૂરાશ પડતા પીળા રંગને લઈને તે ઘણાં મનોહર લાગે છે. ફૂલ શાખાઓના છેડા પાસે ઘણાં [illegible] અને પાને [illegible] ગયેલાં હોય છે, તે નીચેથી ઉપર તરફ ધીમેધીમે અનુક્રમે ઉઘડતાં જાય છે. તે ભાદરવા મહિનામાં ઉઘડે છે. ફૂલના પુષ્પભાગ [illegible] નીચે ચાર [illegible] ૩—પુષ્પપત્ર નીકળેલાં હોય છે. તેમાંનું એક વચલું [illegible] ને જરા મોટું હોય છે. તેની અણી કાંટા જેવી હોય છે. અને તેની બાજુનાં બીજાં ને પુષ્પપત્ર નાનાં હોય છે એ પત્રો ઉપરથી [illegible] અને [illegible] હોય છે

પુષ્પબાહ્યકોષ—નાં પત્ર ૪ હોય છે. તેમનાં ૨—બહારનાં પત્રો મોટાં અને અંદરનાં ૨ [illegible] તેથી નાનાં ને સાંકડાં હોય છે. એ ચારે પત્રો [illegible] દેખાતાં હોય છે. તે ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ લાંબાં, ને ૧¼ થી [illegible] પહોળાં, અને લીલા રંગનાં હોય છે. તેઓ તીક્ષ્ણ કાંટા જેવી અણી હોય છે. એ દરેક પત્રની અંદર અર્ધપારદર્શક ઉભી નસો અને ઘાટા [illegible] આવેલી હોય છે. તેની બહારની બાજુ [illegible] સૂક્ષ્મ બિંદુઓની ભાત દેખાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે એ પાંચે પાંખડીઓ તળિયેથી જોડાઇને નળી જેવી બનેલી હોય છે અને (ફૂલની) અધવચથી એક પાંખડી એક બાજુ વળી ગએલી અને ચાર પાંખડીઓ તેથી ઉલટ અર્ધનળિકા પેઠે વળીને તેથી વિરુદ્ધ દિશામાં વળી ગઈ દેખાતી હોય છે. પાંખડીઓ ઝાંખી અને ભૂરાશ પડતી હોય છે. તેમજ તેની નળીની બહારની બાજુ વચ્ચે ઘાટા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુંકેસરો—૪ હોય છે. તે પાંખડીની નળીની અંદરથી નીકળેલાં હોય છે. તેમાં ૨ ઘણાં ટુંકાં નળીની અંદર રહી ગએલાં હોય છે, ને ૨ લાંબાં વધી નળીની ઉપર આવેલાં હોય છે. એના તંતુઓ પીળાશપડતા ધોળા રંગના ને તેના મૂળમાં નળીની અંદર સફેદ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પરાગકોષ પીળા રંગના તંતુપર અધવચથી ભરાયેલા અને તેનાં તળિયાં તંતુના સમ પર્વે દ્વિવિભાજિત હોય છે. લાંબાં ૨ પુંકેસરોના પરાગકોષમાંથી ઘણી પીળા રંગની પરાગરજ નીકળતી જોવામાં આવે છે, અને ટુંકાના પરાગકોષમાં કોઇ જાતની રજ દેખાતી નથી. લાંબાં પુંકેસરના પરાગકોષ લંબગોળ અને ટુંકાંપરના ચપટા ને પહોળા હોય છે. લાંબાં ૨ પુંકેસરો અને સ્ત્રીકેસરનલિકા ફૂલની નળીની અંદરથી નીકળતાં જરા ટુંકી પાંખડી તરફ વળેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીસો, [illegible] પીળાશપડતા લીલા રંગનો, [illegible], નીચેથી પહોળો ને મથાળે સાંકડાપણે [illegible] તેના તળિયામાં [illegible] પટલીપર આવેલો હોય છે. નલિકા લાંબી ને પુંકેસરોથી જરા લાંબી અને તેથી જરા પાતળી [illegible] પીળા રંગની, ચળકતી ને લાંબી હોય છે તેને મથાળે [illegible] રંગનું સૂક્ષ્મ ટોચ જેવું જરા જાડું મુખ હોય [illegible]

ફલ—પ્રથમ લીલાશપડતાં ને પાછળથી ઘેરા ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે. તે પ્રથમ લીલાં ને ચળકતાં હોય છે ને સુકાય છે ત્યારે [illegible] થઈ જાય છે. [illegible] બન્ને બાજુ [illegible] ઉભી નીક હોય છે, અને બીજ [illegible] અંદરના [illegible] હોય છે. ફલ [illegible] થી ૧ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચથી જરા [illegible] હોય છે. તે [illegible] ઉભા [illegible] અણીવાળાં હોય છે ફલમાં ૨ [illegible] અને તે દરેક [illegible] (૩) [illegible]

કાંટા હોય છે. ને તે કાંટાને આધારે તેમાં અનેક બીજ રહેલું હોય છે. એકંદરે દરેક ફળમાં ૨ બીજ હોય છે.

બીજ-પ્રથમ બ્રાઉનિશ પીળા રંગનાં ને તદન સુકાઈ જાય છે ત્યારે સ્ટ્રાના નખબીરીઆ રંગનાં થઈ જાય છે. તે એક છેડે જરા સાંકડાં અને એક બાજુ વચ્ચોવચ એક ઉભી નસવાળાં હોય છે. તે ચપટાં ને ⅙ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. બીજને તેલનાં તેમાંથી ચીકણો રસ નીકળે છે, જે ઘણો કડો હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વિરેચક, મિરકુગામી ડિમ્યુલ્ક, ડિપ્ટિક, સ્ટોક, ટોનિક, રોચક તથા કફ, જ્વર અને દીપક.

૬-ઉપયોગ-કાંટાશેળીઆનાં મૂળનો ક્વાથ તાવ, કફ, કમળો, સોજો અને વિરેચકના દરદીને અપાય છે. એનાં મૂળ મરીની સાથે ચટણીમાં વાટી અસાધ્ય ઉપર અપાય છે. મુંબઈની (હોવર) ગાંઠ ઉપર કાંટાશેળીઆનાં મૂળ ઉકાળીને તેમાં મેળ નાંખી અહિંના મદ્રેર ચેડા તે ઉકાળો થાય છે. કાંટાશેળીઆનાં પાનનો રસ મરીની સાથે તાવ અને ઉધરસ ઉપર અપાય છે. કાંટાશેળીઆનાં પાનનો રસ સાકરમાં ને ગોળમાં ચોપડાય છે. એનાં પાનની પેસ્ટી મીઠાં તેલમાં કકડતી ભાજી લઈ તે તેલ જખમ અને ચાઠુંઓમાં ઉપર ચોપડાય છે, તેમજ કાનના દુખાવાપર કાનમાં આ તેલનું ટીપું નાખવામાં આવે છે. સાદા જખમ અને ચાંઠાંઓ ઉપર એનાં પાનની લોપરી બાંધવાથી તેમાં રાહત રૂઝ આવે છે. અજમા અને મીઠાં સાથે એનાં પાનનો રસ પેટના દુખાવાપર અપાય છે. ચોપડી ચટણીમાં ઘણો વખત ઓળખવાથી પગનાં આંગળાંની ફાટો પડે નહિ એટલા માટે ઓસડમાં વધે એનાં પાનનો રસ વપરાવામાં આવે છે. દરદીઓ તાવમાં એનાં પાનનો રસ મરીની સાથે અને સુકાં પાનની ભૂકી ચેપાની રૂપે આપવામાં આવે છે. એનાં ફૂલ સાકરસાથે પ્રમેહવાળાને અપાય છે. એનાં ફૂલ પીળા રંગનાં અત્યંત સુંદર અને કોમળ હોય છે, તેની વેણી ગુંથીને દક્ષણી ઓરતો તેમજ અહિંની દક્ષણી મુસલમાની ઓરતો અને છોકરીઓ પસંદ કરીને માથામાં નાંખે છે, તે જરા છેટેથી ચેલની વેણી જેવી સુંદર દેખાય છે. કાંટાશેળીઆનાં ફૂલ મહાદેવજીને પ્રિય છે એમ માની ઘણાં હિંદુ એનાં ફૂલ મહાદેવજીને ચડાવે છે. કાંટાશેળીઆના છોડને બાળી તેની રાખ મધમાં ઉધરસ ઉપર અપાય છે. તેમજ તેની રાખ તેલમાં મેળવી દેખાતાં ભાગ અને ચાંદાં ઉપર લગાડવામાં આવે છે. છોકરૂં અધૂરું જન્મ્યું હોય તો કાંટાશેળીઆનું પાન જરા ગરમ કરી તેના રસનું ટીપું મોમાં મેલી છોકરાને અપાય છે. કાંટાશેળીઓ આ સ્વસ્થાનમાં ઉંદ અને ભાગનો દુઃખ મટે છે. કાંટાશેળીઆનાં પાનના રસની સાથે સાથે મેળવીને ગર્ભના તરમાં ઉદરમાં ઉપરે તે દરદીને અપાય છે. એનાં બીજ વૈદ્યક પાકમાં વપરાય છે.

"તેની છાલનો કાઢો મ્હોટી ઉધરસમાં અપાય છે, તેમજ તેની છાલ નિર્ગુંડી, કુંભ, કે, વાતરક્ત વગેરે દરદોમાં બીજી યોગ્ય રસાયણ દવા સાથે ક્વાથમાં અપાય છે. એનાં પાનની રાખ કરી ઘીમાં કાલવી ભરનીયર મુંઢાં ઉપર ચોપડવાથી તે રૂઝાઈ જાય છે. તેની લીલી છાલનો રસ દુધમાં પીવાથી મૂત્રને ટકે છે.

પ્રમાણ-પાન અને છાલનો સ્વરસ ૨-તોલા અને છાલનું ચૂર્ણ ૧ તોલો." (ડા. વી. ક્રી.).

"કાંટાશેળીઓ કફને વધારનાર, ઝેરને મટાડનાર અને પરસેવો લાવનાર છે. કાંટાશેળીઆના ફળના બંધાં-મને થઈ વાટી બેવડી કરી તેલમાં તળી વાટીને પ્રથમ કરી ખરજવાં, દાદર, ખસ, ગુમડાં તથા ચાંદાં વગેરે ઉપર ચપરાય છે. ખરજવાં ઉપર તો તેની ઘણી સારી અસર છે. તેનાં પાંદડાંનો રસ ૧ થી ૨ તોલા પાણી સાથે પીવાથી પસેવો થાય છે, ઉધરસ હલકી પડે છે અને દરદી દૂર થાય છે." (વૈ. શા. મ. ગો.).

"દાંતના રોગ ને શીળીવિકારને મટાડે છે, વાયુનો રોગ નાશ કરે છે." (વૈ. રૂપનાથજી).

૭-સ્થાનક-વાડીઓની વાડમાં, અને પડતર ફાળીવાળી જમીનમાં કાંટાશેળીઆના છોડવા આ આખા સ્વસ્થાનમાં ઘણા ઉગે છે. એ પાંદુરી આખા હિં૦માં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-કાંટાશેળીઆ ચાર જાતના થાય છે. તેમાં આ પીળાં ફૂલનો હોવાથી એને પીળો કાંટાશેળીઓ કહે છે.

વર્ગ (એકેન્થેસી).

નં૦ ૪૨૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Neuracanthus sphaerostachyus.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 491; N. p. 238.

૨-દેશીનામ-ચેર (ગુ૦); ચોર (મ૦).

૩-વર્ણન-ચોમાસે ઘણા ફૂટી નીકળેલા જોવામાં આવે છે. તે ૧½ થી ૨½ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેની શાખાઓ પાંસરી ઉભી વધેલી હોય છે. તેનાં પાન સામસામાં સૂક્ષ્મ ફીટીવાળાં હોય છે. અને એ બન્ને પત્રોમૂળી વચ્ચે ઘણાં ગોળાકાર પુષ્પગુચ્છ અને ફૂલો આવવાથી એનાં બે પાન વચ્ચે કીશ આસમાની રંગની ગાંઠો એક હોઈ કે કુવા જેવી દેખાય છે. તેમાં આસમાની રંગનાં નાનાં ફૂલ ચોમાસામાં ઉતર આવે છે. ફળ ચપટાં ને કાકડીનાં બીજ જેવાં હોય છે.

મૂળ-ઘણું કઠણ અને જમીનમાં ઉંડું પેઠેલું હોય છે. તે ફીકા ધોળા રંગનું ને લીસું હોય છે. તે ગાંઠા ગડબા જેવું થયેલું અને તેમાંથી ઘણા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળની વાસ જરા સુગંધિત અને સ્વાદ ચીરપરો હોય છે. મૂળનાં મથાળાનાં અને ડાંડીનાં તળિયાના ભાગપર વખતે ભૂરા કે ધોળા, લાંબા ચળકતા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-જમીનની બરોબર એકજ છોડવાના થડ ઉપરથી ઘણી ઉભી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે મુનગીથી પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે. અને ૨ થી ૨½ ફીટ લાંબી હોય છે. તે તેની ગાંઠ અગર સાંધાથી ઉપર જરા જાડી થયેલી હોય છે. તેનો રંગ લીલાસસેતો પીળો હોય છે. અને તેની ઉપર સફેદ ખરસટ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. શાખાઓના કોમળ ભાગ સ્પષ્ટ ચોધારા હોય છે. ને તેના નીચેના ભાગપર સહેજ ઉભી લીટીઓ આવેલી હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી ધોળા, પોચા ભાગવાળી દેખાય છે.

પાન-૩ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી રંગે લીલી ને નીચેની જરા ફીકી હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર ધોળા સખ્ત વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેથી તેનાપર આંગળી ફેરવતાં તે ખરસટ લાગે છે. પાન આકારે લંબગોળ હોય છે. તેનાં ટેરવાં બુઠ્ઠી અણીવાળાં અને તળિયે તેની કોર જરા બે ફાંટાળી હોય છે. પાનની કોરપર સફેદ વાંકા સખ્ત વાળની રૂછાળી હોય છે. પાનમાંની નસો બહુધા સામસામી હોય છે, ને તે નીચેની સપાટીએ બહાર નીકળતી હોય છે. પાનની નસો વચેનું જાળીકામ બારીક ને અર્ધપારદર્શક જેવું દેખાય છે.

ફૂલ-પત્રકોશુમાં (પ્રથમ કહી ગયા તે પ્રમાણે) દડી કે કુમા જેવી ગાંડમાં ગીચોગીચ ઘણાં ફૂલો આવેલાં હોય છે. એ ગાંઠ કે દડી ½ થી ૨ કે ૨½ ઇંચ જેટલા વ્યાસની હોય છે. તેમાં ફૂલનાં પુષ્પપત્રો ૩ લાઇન લાંબાં ને ૨ પોહોળાં હોય છે. તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તેનાપર અત્યંત કોમળ સફેદ ચળકતા વાળની રૂંવાટી અને ઉભી પાંચ નસો હોય છે. એ પત્રોનો રંગ ફીકો જાંબુડો કે આસમાની રંગની છાયાલેનો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે લગભગ ½ ઇંચ લાંબાં હોય છે. તે તળિયેથી જોડાએલાં ને મથાળે તેનાં પાંચે પત્રો ત્રણ અને બે એમ ▮ ઓઠમાં ખુલ્લાં દેખાતાં હોય છે. અર્થાત્ તેનો એક ઓઠ ૩ દાંતાળો અને બીજો ૨ ફાંટાળો હોય છે. એ પત્રો પુષ્પપત્રો કરતાં ઘણાં સાંકડાં અને લાંબી અણીવાળાં હોય છે. તે અતિ સુંદર ચળકતાં જાંબુડા રંગનાં હોય છે. ને તેનાપર ધોળા ચળકતા મખમલી વાળની ઘટ્ટ રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે ૪ થી ૫ લાઇન લાંબી હોય છે. તે નીચેથી જોડાએલી નળી જેવી થયેલી હોય છે. એ નળી ફીકા ધોળા રંગની લીસી અને ચળકતી હોય છે. તેથી ઉપરનો ફુલેલો ભાગ ચળકતા ધોળા નરમ વાળની રૂંવાટીવાળો હોય છે. અને તેનું મુખ આસમાની રંગનું હોય છે. પાંખડીની અંદર નળીના મુખ આગળ ભૂરા રંગનો ચાંદો અને ધોળા વાળની રૂંવાટી આવેલાં હોય છે.

પુંકેસરો-૪(),ધોળા રંગનાં હોય છે. તે પાંખડીની નળીમાં આવેલાં હોય છે. તેમાં ૨ ટુંકાં ને ૨ લાંબાં હોય છે. તેના પરાગકોષપર સફેદ વાળની પીછી જેવી રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તે ધોળા રંગની, લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેની નલિકા જરા ઉપરના ભાગમાં વાંકી હોય છે. મુખ એક બાજુએ ચાટવા જેવું હોય છે.

ફૂલ-લીસું, ચળકતું, ફીકા ભૂરા રંગનું હોય છે. તે મથાળે સાંકડુંથતું, લાંબી અણીવાળું, અને તળિયે બુઠ્ઠી અણીવાળું હોય છે. તે ¼ ઇંચ લાંબું અને ⅛ ઇંચ પોહોળું હોય છે. તે બન્ને પાસે ને બન્ને કોર ચપટ દબાયલું હોય છે. તેપર વચ્ચોવચ બન્ને પાસે ઉભી નવ લીટીઓ હોય છે, અને બબે લીટી બન્ને પાસેથી બે કોર તરફ ગયેલી હોય છે. જેથી તેની કોરપર ફીરતી અગર ધાર દેખાય છે, એ બન્ને કોરની વચ્ચે પણ ગાડે ઉભી લીટી આવેલી હોય છે. ફલ ઘણું કઠણ હોય છે તેપર કુદરતી વારનીશ હોવાને લીધે તે એટલું તો સુંવાળું હોય છે કે ચપટીમાં તેને પકડતાં તેમાંથી તે સરી જાય છે. તેને સંભાળથી ઉભું ચીરતાં તેમાં બે પોલ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ દરેક પોલમાં બબે ઉભાં ઉપરાઉપર બીજ આવેલાં હોય છે. તેમાંનાં ઉપરનાં ૨ બીજ નીચે એકેક જરા ઉચો વાંક વળનો (ફક જેવો) કાંટો આવેલો હોય છે. જેનાપર એ બીજ (ફલમાં) અંદર અદ્ધર રહેલ હોય છે.

બીજ-½ લાઇન વ્યાસનાં હોય છે. તે ચપટાં ને ગોળાકારનાં હોય છે. તેને એક છેડે સૂક્ષ્મ ખાંચ હોય છે. જેમાં ભૂરો કે કાળાસલેતો ચાંદો હોય છે. બીજ ફીકા ધોળા રંગનાં હોય છે. તે ઉપર સફેદ લાંબા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે બીજ સાથે ચોંટતુંક થઇ રહેલી હોય છે. બીજને ભીનાં કરવાથી એ રૂંવાટ બીપરથી છુટી કે રેશમની માફક ઉવરી આવે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગેણુદોષ-ચિત્તપ્રસુકારી પૌષ્ટિક, ઉપલેપક અને કાર

૬-ઉપયોગ—એનાં મૂળનો ક્વાથ સંધિવાતના દરદોમાં અપાય છે. અદીના લોકો એના છોડની ભસ્મ ઉપ-દંશ અને દમ ઉપર ગોળ અગર મધની સાથે મેળવી કરી ખવરાવે છે. એનાં ફૂલ, કાચાં ફળ, અને બીજ સાકર સાથે પ્રમેહ ઉપર અપાય છે.

૭-સ્થાનક-ડુંગરોમાં ઘાસની સાથે [illegible] એના છોડવા ઉગે છે.

આ કચ્છમાં પણ થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન—એના છોડવામાં ફૂલના દશ અગર વીશ હોય છે, માટે એને ગોકર અને ગોકર કહે છે.

વર્ગ—(એકેન્થેસી).

નંબર, ૪૨૭

૧-શાસ્ત્રીયનામ Andrographis echioides.

(ધ્યાન-H IV. p. 505; N. p. 239;

૨-દેશીનામ-કાળું કરીઆતું (ગુ૦+મ૦); [illegible] (સ૦).

૩-વર્ણન—કાળા કરીઆતાંના છોડવા ચોમાસે ભેળવામાં આવે છે. તે ૧ કે ૧½ ફુટ જેટલા ઉંચા હોય છે. ડાંડી ગોળ; પાન સામસામાં ચોકારની પેઠે, જેથી [illegible] આ છોડવાનો દેખાવ થોડે ઉંચેથી [illegible] દેખાય છે. ફૂલ ધોળા ને ભંજુડા રંગમિશ્રિત હોય છે. ફળ (કોશ) લાંબાં ને બન્ને છેડે સાંકડાં હોય છે.

એના આખા છોડવાપર સૂક્ષ્મ વાળની રુવાટી હોય છે.

મૂળ-ધોળા ધોળા રેસાનું, સૂતળીથી સ્લેટપેન જેવું જાડું. તેમાંથી કેટલાક ઝીણા રેસા જેવા ફાંટા નીકળેલા હોય છે. તે ૨ થી ૪ ઈંચ લાંબું અને સુગંધિ વાળું અને કડવા સ્વાદવાળું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી સૂતળીથી સ્લેટપેન જેવી જાડી, ચોધારી, ધુળ જેવા રંગવાળી, ઝીણી લીલી અને કોઈ વખત વચલા વાળની રુવાટીથી ભરાયેલી હોય છે. શાખાઓ ક્વચિત જ હોય છે, અને હોય છે, ત્યારે ડાંડીના સાંધાથી ૧ કે ૨ જોડ સામી નીકળેલી હોય છે.

પાન-સામસામાં, દેખી એક જોડી ઉપર લગભગ તે દેખ ઉપરની બીજી જોડી ફુલ ચોકડી, એ રીતે ઉપર વળી ઉપર લગભગ એમ ઉપરાઉપર (ચોકડી-ઓઈને) આવેલાં હોય છે, જેથી તે બે છોડવાને ચાર હારનો દેખાવ આપે છે, ડીંટી હોતી નથી. પાન બન્ને છેડે અણીદાર લાંબાં તે, પણ છેવટે બુઠાં હોય છે. પાનની કોરપર ધોળા વાળની હાર હોય છે. તેની ઉપલી બાજુ લીલી, ધોળા વાળની રુવાટીવાળી, ખાડવાળી અને ચળકાટ વગરની હોય છે. પાન

૧½ થી ૨½ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની નસો નીચેની સપાટીપર વધારે બહાર નીકળતી હોય છે. પાન ડાંડી પાસે વચ્ચોવચ્ચ વખતે જરા ભંજુડા રંગની છાયાવાળાં હોય છે. પાનને ચોળતાં ચીકાશવાળો લીલો રસ નીકળે છે. વાસ મૂળાનાં પાનની વાસ જેવી તીખી, અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

ફૂલ—આખા છોડવાપર ઘણુંકરી દરેક પત્રકોણ-માંથી એકેક પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળેલી હોય છે. તે પાનની પેઠે જ પાનની ઉપર આડી અવળી આવી રહેલી હોય છે. એ સળીમાંથી ઘણુંકરી એક કે બે શાખા પ્રતિશાખા નીકળેલી હોય છે. સળી ચોધારી, જરા રોશથી ઝીણી સૂતળી જેવી પાતળી, ૧½ થી ૨½ ઈંચ લાંબી, અને લીલા રંગની હોય છે, તેપર એળા રોમકોશવાળા, ચીકાશવાળા, ધોળા વાળની રુવાટી આવેલી હોય છે. સળીપર ફક્ત ઉપરની જ એક બાજુ ઘણુંકરી ફુલો આવેલાં હોય છે. તે ઉભાં અને ½ ઈંચ લાંબાં હોય છે, ફુલ નજીકે ધોળાં, ને મથાળે અંદરની બાજુ ભંજુડા રંગવાળાં હોય છે. ફૂલમાં કંઈ ખાસ વાસ હોતી નથી, પણ બધું એનાં પુષ્પ ધારણ કરનારી શાખાઓ અને પુ૦ આ૦ કોશની ઉપરના ભાગને રેસવે જે ચીકણા રસનાં ટપકાં આવેલાં હોય છે, તેને લીધે એ ફુલ પાસેથી જરા સુગંધ આવે છે. ફુલની ડીંટી ઘણી સૂક્ષ્મ હોય છે, તેને નજીકે સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર આવેલાં હોય છે, તે લીલા રંગનાં, ને તેપર રોમકોશવાળા ચીકણા વાળની રુવાટી આવેલી હોય છે

પુષ્પઆચ્છાદકકોશ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પાંચે પત્રો લીલા રંગના અને ચીકણા વાળની રુવાટીથી ભરાયલાં હોય છે. એ પત્રો નજીકે જરા જોડાયલાં ને મથાળે છુટાં હોય છે. તે ઘણા ઝીણાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ—ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે નીચેથી જોડાયલી ½ ઈંચ લાંબી નળી બનેલી હોય છે. ને મથાળે બ્હાર તેના બે એષ્ઠ થયેલા હોય છે. તેમાં ૧ એષ્ઠ પોહોળો ને ૩ દાંતાવાળો હોય છે. એ ૩ દાંતામાં વચલો દાંતો જરા વધારે પેઠે છે અને અંદરથી ધોળા ભંજુડા રંગનો હોય છે, અને બાજુના બે દાંતા જરા સાંકડા હોય છે. બીજો એષ્ઠ સાંકડો અને ૨ દાંતાવાળો હોય છે. એના બે દાંતા ઘણા સ્પષ્ટ દેખાતા હોતા નથી પણ આ એષ્ઠ વચ્ચે વધારે ખાંચ હોય છે. તેની અંદરની બાજુએ એષ્ઠની ટોચે ભંજુડા રંગનું ટપકું કે લીટી હોય છે. ફુલની પાંખડીઓ નળીની ઉપર ધોળા વાળની રુવાટી હોય છે. (આ ચિત્રમાં એષ્ઠથી એ ફુલ અજબ જેવા દેખાય છે.)

પુંકેસર—૨ હોય છે. તે પાંખડીની નળીની બ્હાર આવેલાં પણ તેથી જરા ઉંચાં દેખાતાં હોય છે. તેના

તંતુઓ પીળા ગુલાબી છાયાલેતા અને સફેદ વાળની રૂંછાળવાળા હોય છે. પરાગકોશ ઘેરા જાંબુડા રંગના અને તળિયે ધોળી રૂંવાટીવાળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીસો, ધોળી રૂંછાળવાળો, પુ૦ ખા૦ કોરની અંદર ઉગો આવેલો હોય છે. નલિકા ઝીણી, ગુલાબી છાયાલેની ધોળી, રૂંછાળવાળી, પુંકેસરો જેટલી લાંબી અને લીલાસલેનાં ઝીણાં મુખવાળી હોય છે.

ફલ-ભૂરા રંગનું, ½ ઇંચ લાંબું અને ⅙ ઇંચ પોહોળું હોય છે. તે બન્ને બાજુ નીકળતું, લીસું, ચળકતું તોપણ જરા રૂંવાટીવાળું હોય છે. તે ૨ પોલાણવાળું, અને તેની દરેક પોલમાં (દકજેવા) કાંટાને આધારે બીજ રહેલાં હોય છે.

બીજ-પીળાસપેનાં ભૂરાં, ચળકતાં, ખડબચડાં, એક છેડે સૂક્ષ્મ અણીવાળાં અને ૧ લાઇન લાંબાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ખારાશ અને વિરગુણકારીપૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-કાળા કરિયાતાનો કાઢો મરીની સાથે તાવ અને સંધિવાપર વપરાય છે. એના છોડવાને પાણીમાં ઉકાળી તેની બાફ તાવવાળાને અપાય છે.

૭-સ્થાનક-ચોમાસે ખરાડ ડુંગરમાં ઘાસની સાથે અને પોરબંદરની આસપાસ કાદીવાળી જમીનપર એના છોડવા ઘણા ઉગે છે. એ હિં૦ માં ઘણી જગોએ થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એના છોડવાનો સ્વાદ કડવો, અને એનો છોડવો સુકાય છે ત્યારે કાળો થઈ જાય છે, માટે એને કાળુંકરિયાતું કહેતા હશે.

વર્ગ-(એકે-થેસી).

નંબર. ૪૩૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Lepidagathis trinervis.

ફ્લોરા-II. IV. p. 517; N. p. 237.

૨-દેશીનામ-હજુચડો, પાંગેર (પોરબં૦).

૩-વર્ણન-હજુચડાના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે, તોપણ તે બારેમાસ પણ જોવામાં આવે છે. તે ધર્ણુંકરી જમીનપર છત્રાંની પેઠે પથરાયલા હોય છે. તેનાં છત્રાં ૪ થી ૬ ઇંચ કે ૧ થી ૨ ફીટનાં ઘેરાવનાં હોય છે. એની શાખાઓ સુતળી જેવી જાડી, ઘણ ધોળા લીલા રંગની, પાન ઝીણું, ફૂલ ધોળાં ગુલાબી કે બદામી રંગનાં, છોડવાના મથાળે અને એની શાખાઓ ઉપર તીક્ષ્ણ કાંટા કાંટાવાળી માથે કે કલગીમાં આવેલાં હોય છે. ફલ ધોળા ભૂરા રંગનાં હોય છે.

મૂળ-૨ થી ૩ ઇંચ ઊંડું હોય છે. તેના કેટલાક ફાંટા જરા લાંબા થએલા હોય છે. મૂળ કડવું, મથાળે સુતળી જેવડી જાડું. ઉપર ભૂરા અને અંદર સફેદ રંગનું હોય છે. મૂળની વાસ અને સ્વાદ ઉર ફીકાં હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-મૂળને મથાળે ધર્ણુંકરી વાળી ફૂલની માહોની આજુબાજુ અને વચમાંથી શાખ નીકળેલી જોવામાં આવે છે, તે સુતળી જેવી ચોધારી, પાનને ગાંઠે ગાંઠે જરા જાડી થએલી, પીળા વાળની રૂંવાટીવાળી, ફીકા ધોળા, લીલા કે છાયાલેના રંગની હોય છે. તેની વાસ ફીકી સ્વાદ મોહેજ કડવાસલેતો ગળચટો લાગે છે.

પાન-સામસામાં આવેલાં હોય છે, તે ½ થી કે કોઇવાર ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં, અને ¼ થી કોઇવાર ૨-લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે શાખાને થી નીકળેલાં હોય છે. તેમાં ડીટડી હોતી નથી. તે છેડે જરા સાંકડાં થતાં, ટેરવે તીક્ષ્ણ અણીવાળાં, સપાટીએ એક સરખા ફીકા લીલા રંગનાં, અને તેમજ કોરપર જરા ખરસટ હોય છે. તેમાં વચલી તેની નીચેની સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાતી બહાર ની હોય છે, અને એ નસની બાજુએ અકેક સીધી હોય છે. પાનની વાસ અને સ્વાદ સહેજ કડવાં લાગે

ફૂલ-પત્રકોણમાંથી ફૂલની કલગીઓ ½ ઇંચ કે વખતે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી અને ½ થી ઇંચ પોહોળી નીકળેલી હોય છે. તેમાં કોઈ કલગીઓ ધર્ણુંકરી છોડવાના મૂળનાં મથાળાં પાસે એકઠી થઈ ૨ થી ૩ કે ૪ ઇંચ ઘાસના એક ગાડાં જેવી થઈ રહેલી હોય છે. એ કલગીઓમાં પુષ્પપત્રોના કાંટા પાસે પાસે આવવાથી એ કલગીઓ ગાંઠાઓ કાંટાઓથી ભરાયલાં લાગે છે. એ કલગીમાં ધર્ણુંકરી ફૂલ એકબાજુ આવેલાં હોય છે. એ પુષ્પપત્રો પાસે પાસે અને થોડાં ઉપરા ઉપર ધર્ણુંકરી એકબાજુ ગોઠવેલાં હોય છે. તે તળિયે ને ટેરવે લાંબી તીક્ષ્ણ કાંટા જેવી અણીવાળાં અણીપર સફેદ સૂક્ષ્મ અને પત્રોની કોરપર રૂંછાળા હોય છે. એ દરેક પત્રની પાછળની ઉભી વચ્ચોવચ સ્પષ્ટ દેખાતી નસ હોય છે સમાઈ ગએલી હોય છે. એ પુષ્પપત્રોની પુષ્પપત્રો હોય છે. તેની અણી જરા

પુષ્પબાહ્યકોશ-૨ થી ૩ લાઇન પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પાંચ અને મથાળે લીલા રંગનાં હોય છે. તે એ મથાળે પોહોળાઈનાં હોતાં નથી અને ટુંકાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં પુષ્પપત્રોને મથાળે જેવી લાંબી અણી હોતી નથી. તેનાં પાંચે કાંટાવાળી પીળી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડી ૫ હોય છે. તે ૨½ થી ૩ લાઇન લાંબી અને મુખ આગળ ૨ લાઇન પહોળી હોય છે. તે તળીએ ભોગળને નળી જેવી મળેલી હોય છે, ને તેને મથાળે તેના બે ઓષ્ઠ (હોઠ) વિકસિત થયેલા હોય છે. ઉપરનો ઓષ્ઠ ટુંકો અને સાંકડો, અને નીચેનો (ઓષ્ઠ) તેથી લાંબો અને ૩ વિભાગવાળો હોય છે. સાંકડો ઓષ્ઠ ઉભો ને તેપર રતાશ કે બૂરાશસીના રંગનાં લહેરીયાં જેવાં આડાં છાંટણાં આવેલાં હોય છે, તેના પેટાળમાં ખાંચ હોય છે. તે તરફ પું૦ અને સ્ત્રીકેસરો વળેલાં હોય છે. તે બે ઓષ્ઠથી જરા ટુંકાં હોય છે. પહોળો ઓષ્ઠ પાછળની બાજુ જરા નીચો નમતો હોય છે. તેની પીઠમાં અંદર બેસતી પહોળી ખાંચ હોય છે. તેપર જાંબુડા અને પીળા રંગનાં છાંટણાં હોય છે. પાંખડીની નળી એક લાઇન લાંબી હોય છે. પાંખડીપર અંદર વિશેષ અને બહાર થોડા ધોળા લાંબા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો–૪ હોય છે. તેમાં ૨ લાંબાં ને ૨ ટુંકાં હોય છે. તેના તંતુ ધોળા રંગના ને તેપર જાંબુડા કે બૂરા રંગનાં છાંટણાં હોય છે. પરાગકોષ ધોળાશ કે પીળાશસીના બૂરા જાંબુડા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ફીકાશસીનો લીલો ને ચળકતો હોય છે. નલિકા પાતળી, જરા વાંક-વાળી, ધોળા રંગની ને તેપર ધોળા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે. નલિકામુખ જરા કથ્થઇમાસ થયેલું સૂક્ષ્મ હોય છે.

ફલ–૧½ થી ૩ લાઇન લાંબું અને ½ થી ¾ લાઇન પહોળું હોય છે. તે તળીએ પહોળું ને મથાળે સાંકડું અર્ધુંચપટું હોય છે. તે ફીકા બૂરા રંગનું, લીસું ને ચળકતું હોય છે. ફલની બન્ને બાજુ બે ઉભી ખાંચ હોય છે. અને તે દરેક ખાંચમાં એકેકું બીજ હોય છે.

બીજ–૧ લાઇન લાંબું અને ½ લાઇન પહોળું હોય છે. તે કાળાશસીના બૂરા રંગનું ને તેપર ધોળી રૂંછાળ વેલી હોય છે. જરા પલળી લસાટવાથી એ રૂંછાળ બરતી નીકળી જાય છે. ત્યાર બાદ બીની સપાટીપર ની તે લીસી, ચળકતી અને વચમાં ઉભી નસવાળી થાય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ત્વગ્ય, સ્વેદલ અને મલ્લી.

૬–ઉપયોગ–એના આખા છોડવાને બાળી તેની રખ તેલમાં મેળવી તે તેલ ચાંદાં, ખરજ, માથાનો ખોડો અને સોજા ઉપર લગાડવામાં આવે છે. તેમ તે દાદર અને ખસ ઉપર પણ ગંધકની સાથે ચોપડવામાં આવે છે. એની કોમળ શાખાઓ અને પાન ખરકેલીઆની જગોએ શાકમાં વપરાય છે. એનાં પાનની ચા કરીને પણ ગાંભડાના લોકો ચાની જગોએ પીએ છે. હરણચરાના છોડવા તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે. અને સુકા છોડવા ગરીબ લોકો બળતણ તરીકે વાપરે છે.

૭–સ્થાનક–આ આખા સ્વસ્થાનમાં હરણચરો ઘણા મોટે ઉગે છે. એ કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મુંબાઇ અને મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–એના છોડવા હરણીઆં બહુ ચરે છે માટે એને હરણચરો કહે છે. ભર ઉન્હાળે જ્યારે બીજો ચારો સુકાઈ જાય છે, ત્યારે ઝાકળ પડવાથી હરણચરામાં નવી ફુટ થાય છે, તે બકરાં અને ગાડરાંને ચારા તરીકે કામ આવે છે. હરણચરાનો ચારો ગાડરાં (ઘેટાં)ઓ માટે ઘણો વખણાય છે. પણ દુકાળ જેવાં વર્ષોમાં બીજાં બળતણને અભાવે ગરીબ લોકો હરણચરાનાં મૂળાં (મૂળ) જમીનમાંથી ખોદી બળતણ તરીકે બાળવામાં વાપરે છે. તેથી એવે વખતે ચરીયાણ ઘણું ઓછું થઇ જાય છે. હરણચરો ચરીયાણ માટે એટલો બધો ઉપયોગી છે કે, તેને જમીનમાંથી ખોદી કાડવો ન જોઇએ. એનાં મૂળ જમીનમાં રહેલાં હોય તો તેમાંથી બારે માસ નવી ફુટ થયા કરે છે. એનું ચરીયાણ ઘણું નિરોગી અને ગાડરાં (ઘેટાં)ને માતાં કરે એવું મનાય છે. એટલુંજ નહી, પણ એનાં ચરીયાણથી ગાડરાની ઉનના તાર લાંબા અને નરમ થાય છે. એમ આ સ્વસ્થાનના કણબીઓ અને રબારીઓનું કહેવું છે.

વર્ગ–(એકેન્થેસી).

નંબર. ૪૩૧.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Justicia heterocarpa.

દૃષ્ટાન્ત–H. IV. p. 531; N. p. 240.

૨–દેશીનામ–ખેતરાઉખડમેથીઓ (પો૦+ગુ૦)

૩–વર્ણન–એના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તે ૧ થી ૧½ ફુટ ઉંચા થાય છે. પાન સામસામાં ડીંટડી તરફ પહોળાંઇવતાં અથવા બન્ને છેડે જરા સાંકડાંઇનાં હોય છે. તે ½ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ¼ થી ૧ ઇંચ પહોળાં હોય છે. ફુલ પત્રકોણમાં ગુચ્છીની પેઠે આવે છે. તે ઘણાં બારીક હોય છે. ફલ સૂક્ષ્મ ને બે તરહનાં હોય છે. એક સંભગોળ અને ચાર બીજવાળાં, અને બીજાં એક બીજવાળાં અને વેકરીઆની ટોચ ઉપર હોય છે, એવી ઘટર કે ઉડાવાળાં હોય છે.

એ ઘણુંકરી કરાર કે કાળી કરાર જમીનમાં વિશેષે કરી પડતર ખેતરોમાં ઉગે છે. *

---

* એના છોડવા ચોમાસે આ સ્વસ્થાનની રાજધાની બાજની પડતર જમીનમાં ઘણા ઉગે [illegible] બીજે કેઇ જગોએ તે વિશેષ જોવામાં આવતા નથી.

એ સિંધ, પંજાબ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં થાય છે.

એના આખા છોડવાને પાણીમાં ઉકાળી તેની તાવ વાળાને બાફ આપવામાં આવે છે. એની ડાંડી અને પાન ખડસેલીઆને મળતાં હોવાથી એને ખેતરાઉખડસેલીઓ કહે છે.

વર્ગ-(એક્રેન્થેસી)

નંબર. ૪૩૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Justicia sp?

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 524.

૨-દેશીનામ-ઝીણુંઅરડુસી,નાહાનીઅરડુસી(પો૰ગુ૰).

એના છોડવા ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા વધે છે. તેમાં સામસામાં જરા લાંબાં પાન આવેલાં હોય છે. ફૂલની કલગી અરડુસીનાં ફૂલની કલગીને મળતી પત્રકોણમાંથી ઘણુંકરી ઉભી નીકળેલી હોય છે. ફૂલ ગુલાબી કે જાંબડી છાયાસિતાં હોય છે.

એના છોડવા ચોમાસે આ રસ્થાનના રાજ્યાડી બાગ અને ડુંગરમા આદિત્યાણાં વીરડીમાં ચોરસ્ખીઆની આસપાસ બાવળોનાં ઝાડ નીચે ઘણુંકરી ઉગતા જોવામાં આવે છે.

એનો ઉપયોગ અરડુસીની પેઠે તાવમાં કરવામાં આવે છે.

વર્ગ-(એક્રેન્થેસી).

નંબર ૪૩૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Adhatoda vasica.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 540; N. p. 241; Watt I. p. 109; રૂ. નિ. પા. ૧૦.

૨-દેશીનામ-અરડુસી, (પો+ગુ૰): अडुसा, अडुलसी वाकस, वासुक (म०), अडुसा, वासक (हि०); अटरुष, वासक, आटरुस (सं०).

એને ઘણુાએ અરડુસો અથવા નાહાનો અરડુસો પણ કહે છે.

૩-વર્ણન-અરડુસીનાં ઝાડવાં ૪ થી ૮ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એમાં સામસામી ઉભી ચડતી શાખાઓ નીકળે છે. પાન સામસામાં ૪ થી ૮ ઇંચ લાંબાં ને ૨ થી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે બન્ને છેડે સાંકડાંથતાં ને સહેજ રૂંછાળવાળાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ લાંબી કલગી જેવી હોય છે. તે ઘણુંકરી શાખાઓના છેડા પાસે નીકળેલી હોય છે. ફૂલ ધોળા રંગનાં, ને હોઠ જાંબુડા કે ભૂરા રંગનાં છાંટવાળાં હોય છે. ફળ ૩/૪ ઇંચ લાંબાં, અને ચાર બીજવાળાં હોય છે.

એ વાડી, વાડાઓ અને બાગબગીચાઓમાં વાવવામાં આવે છે. તેમ તે પોતાની મેળે પણ ઘણી જગોએ ઉગે છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ચિરકુણકારી પૌષ્ટિક, તથા વાત, પિત્ત, કફ, અને શોથઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-અરડુસી દવા તરીકે ઘણા લાંબા વખતથી હિંદુસ્થાનમાં પ્રખ્યાત થયેલી છે. એનો ઉપયોગ સાધારણ ગામડીઆ લોકો પણ પોતાની મેળે કરે છે. એવી તે એક ઘરવૈદાની વનસ્પતિ છે. કેટલાક લોકો અરડુસીના છોડવા પોતાને ઘરઆંગણે અને વાડાઓમાં વાવે છે. તેનાં પાન ખેરાત તરીકે દવા માટે જોઇતાં હોય તેને લઇ જવા આપે છે. આ ખરેખર એક ઘણું પરોપકારી, ને ધર્મનું કામ છે.

અરડુસી ઝાડા, સંગ્રહણી, લોહીની ઉલટી, તરસ, પિત્ત, તાવ, કમળો, પ્રમેહ, અતિસાર, ત્રિદોષ, ઉલટી, કોઢ, રક્તપિત્ત, અરૂચી, એકાંતરીઓ અને તરીઓ તાવ, નેત્ર રોગ, ઉરઃક્ષત, પિનસરોગ, આંચકી, સંધિવા, સોજા અને જળોદર ઉપર વપરાય છે, પણ ખાસ કરીને તે જુની ઉધરસ, દમ, કફ અને ક્ષયમાં તો તે એક અસીર અકસીર દવા ગણાય છે. એનો ઉપયોગ ઘણાં વૈદ્ય પુસ્તકોમાં લખાયલો છે. જેથી અહીં કંઇ પણ વિશેષ નહિ લખતાં ઉદાહરણમાં નીચેનો શ્લોક લખવો બસ જણાય છે.

"वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च।
रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमुपसीदति"॥
(वैद्यजीवन).

વર્ગ-(એક્રેન્થેસી)

નંબર ૪૩૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Rungia repens.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 549; N. p. 318; Watt. VI. part. I. p. 593; રૂ. નિ. પા. ૨૯.

૨-દેશીનામ-ખડસલીઓ, ખડસેલીઓ, ખડશેલીઓ, ખડશેડીઓ (પો૰+ગુ૰); घाटी पित्तपापडा (म०); करवीर (हिं०); पर्पट (सं०).

૩-વર્ણન-ખડસલીઓ ચોમાસે ઘણો ઉગે છે. એને છોડવો જરા ઉંચા વધીને ચોતરફ શાખાઓ નાંખે છે. એ ભેજવાળી અને સારી જમીનમાં તે ૧ થી ૧½ ફુટ ઉંચો થાય અને વધે છે, પણ ખુલ્લી જગાએ તે ઉગીને જમીનપર પથરાએ છે, અને ૬ થી ૧૦ કે ૨૦ ઇંચના ઘેરાવનું છાતરાં નાંખે છે. એની શાખાઓ જમીનપર પથરાઇને છે, ત્યાં વખતે ઝીણાં મૂળીઆં મુકે છે. પાન લાંબાં કે

ચોરસાં હોય છે. ફૂલ આવેલી ડીંડ કે મંજર ઉપર રુવાંટી ભરેલાં આંગુરી પત્રકોવાળાં આવે છે. ફલ (શીંગ) લલના ડાંખૂ જેવા આકારની, લીલા કે ભૂરા રંગની હોય છે. એના આખા પૃષ્ઠભાગપર ધોળા ખરસટ વાળની રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ–૨ થી ૮ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ¾ ઇંચ જાડાં હોય છે. તે ઉપરથી ભૂરા ને અંદરથી સફેદ રંગનાં, કઠણ ને ચીકટ હોય છે. વાસ અને સ્વાદ ઉગ્ર અને કડવાશવાળાં હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ–દાંડી કરચલીવાળી હોય છે, પણ ઘણુંખરી મૂળને મથાળેથી દાંડી જેવી કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે ચોરસ કે ગોળ લીલા રંગની હોય છે. તેનાપર ઘણી ટાંચો અને ધોળા ખરસટ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે તે સુતળી જેવી જાડી, અને અંદરથી પોચા ધોળા માવાવાળી હોય છે, અને પાન પડે ત્યાં જાડી થએલી હોય છે. વાસ અને સ્વાદ કડવાં હોય છે.

પાન–સામસામાં હોય છે. તે ૧ થી ૧½ કે ૨½ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ¾ ઇંચ પહોળાં હોય છે તે ઘણુંખરી બન્ને છેડે સાંકડાં અથવા ચોરસાં હોય છે. કોરી સરળ હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલી, ને નીચેની ફીકી હોય છે. તે બન્ને સપાટીપર ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનને આઈગ્લાસમાં જોતાં તેમાં અર્ધપારદર્શક બિન્દુ દેખાય છે. વાસ અને સ્વાદ કડવાં હોય છે.

ફૂલ–શાખાઓને છેડે ૨ થી ૩ કે ૬ ઇંચ લાંબી અને ૧ થી ૨ લાઇન પહોળી ફુલી કે ડીંડ જેવી મંજર નીકળી તેપર ચોતરફ સૂક્ષ્મ ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલ ½ ઇંચ લાંબું અને ૧ થી ૧½ લાઇન વ્યાસનું હોય છે. ફૂલની બહાર ૩ પુષ્પપત્રો અને ૨ ઉપપુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે, તે વચમાં લીલાં અને કોરપર ધોળા રંગનાં હોય છે, તેની કોર પાતળી ને તેપર ધોળા વાળની ઝાલર હોય છે.

પુષ્પઆધારકોષ–નાં પત્રો ૫ ઘણાં ઝીણાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયેથી જોડાઈ નળી જેવી થએલી હોય છે, અને મથાળે તેના ૨ ઓષ્ઠ વિભક્ત થએલા હોય છે. તેમાં ઉપરનો ઓષ્ઠ વચમાં જરા બે ફાટવાળો અને સાંકડો, તથા નીચેનો ઓષ્ઠ નીચે ઢળેલો અને ૩ વિભાગવાળો હોય છે. પાંખડીપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુંકેસરો–૨ હોય છે, તે પાંખડીથી ટુંકાં અને તેની નળીની ઉપર આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ ધોળા અને પરાગકોશ ભૂરાશવાળા રંગના હોય છે. પરાગકોશને નીચલે છેડે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ઉંચો, સાંકડો, પીતાસ્પદનો લીસો અને પુ૦ આ૦ કોશને તળિયે આવેલો હોય છે. નળિકા ધોળા રંગની અને મથાળે ૨ ફાટ થએલી હોય છે. તે પાંખડીથી ટુંકી અને ધોળા વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે.

ફલ–(શીંગ)–૧ થી ૧½ લાઇન લાંબાં ને ½ લાઇન પહોળાં હોય છે. ઉપર અને બાજુ ઓછી ઉંચી નીક, અને સફેદ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે દરેક ફલમાં ૪ બીજ હોય છે

બીજ–સૂક્ષ્મ ફાચરાના જેવા ભૂરા રંગનાં, ખરબચડાં અને ચપટાં હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ

૫–ગુણદોષ–[illegible], સ્વેદલ, મૂત્રલ, જ્વર અને વિષમ તથા ત્રિદોષહર.

૬–ઉપયોગ–ખડસલીઓ તાવની દવા તરીકે કાઠિયાવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનો કવાથ મરી અને મધની સાથે તાવ, ઉધરસ, અજીર્ણ, ઝાડો, સેંદ્રિવિકાર અને જીર્ણજ્વર ઉપર આપવામાં આવે છે. ખડસલીઆને સૂકવી તેની બારીક ભૂકી મરીની સાથે પરસેવો લાવવા તાવ ઉપર તેમજ કફ અને ફીરંગ ઉપર અપાય છે. ખડસલીઆને પાણીમાં ઉકાળી તેની બાફ તાવવાળાને અપાય છે. તાજો અથવા સૂકો ખડસલીઓ મરી સાથે ભાંગની પેઠે વાટી તેનું પાણી છાંટી તાવ હોય ત્યારે પણ તે દરદીને પવાય છે. ખડસલીઆની ફાકી મધ સાથે પિત્તજ્વર ઉપર અપાય છે. ખડસલીઓ પરસેવો લાવી ફીકી સારૂ કરે છે, અને તાવ ગયા પછી શરીરમાં રહેલી નબળાઈને દૂર કરે છે. ખડસલીઆનાં તાજાં પાન વાટી તેમાં એરીઉં તેલ મેળવી માથાના ખોડા ઉપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં પાન વાટી તેની લુગદી મૂઢ માર કે કરૂણ ગઠ્ઠુંઆં ઉપર પણ લગાડવામાં આવે છે.

“ખડસલીઆનાં પાંદડાંની ભાજી કરીને ખાય તો સેંદ્રિવિકાર, પિત્ત, તાવ, તરસ, કફ, ભ્રમ, દાહ, લોહીની ઉલટી એ સર્વેને ટાળે છે. ખડસલીઆની ભાજી સ્વાદે કડવી, ટાઢી ને વાયડી હોય છે.” (નિ૦ રત્નાકર).

*ખડસલીઆનું હીમ.

ખડસલીઓ, દ્રાક્ષ, વાળો, ધાણા, ગળો ને કરીઆતું એ છ દવાઓ તોલો તોલો લઈ તેને આખી રાત ખુલ્લું પલાળી રાખવું.

તેનું હીમ પીવાથી સન્નિપાતજ્વર, સતતજ્વર, [illegible] વિગેરે ઉતરે છે. તાવની અંદર હમેશાં પિત્તનો ઉદ્રેક હોય છે અને તેથી ખડસલીઓ [illegible] છે. તેના હીમથી તાવની સખ્ત તૃષા [illegible] ઓછી થાય છે. અને [illegible]

જાય છે. પિત્તના ઝાડા વગેરેમાં જ્યારે ઉલટી થતી હોય છે અગર તડકે રખડી આવવાથી જ્યારે મોળ, ઉછાળા ને ઉલટી થાય છે ત્યારે ઉપરનું હીમ લેવું ઘણુંજ ફાયદાકારક છે. જ્વરને લીધે થતો હાથ પગ તથા શરીર અંદરનો દાહ તેમજ માથાનો સખ્ત દુખાવો બંધ પડે છે. કેટલીક વખતે જ્વર વગર ગરમીને લીધે કરી માથું દુખ્યા કરે છે તેમાં તથા આધાશીશીમાં પિત્તપાપડો સારો છે. માથામાં ચડી ગએલ ગરમીને તે હીમ ઉતારે છે અને આંખને ઠંડક કરે છે. પિત્તજ્વરના જૂદા જૂદા કવાયની અંદર તે પડે છે. અને બીજી પિત્તશામક દવાઓ સાથે ખડસલીઓ વપરાય છે. જ્વરની અંદર મુખપાક થાય છે તે આ હીમ પીવાથી અગર કોગળા કરવાથી હલકું પડે છે. તે મૂત્રલ છે તેથી જ્વરની ગરમી હટે છે, તેમ જ લાહ્યચોળ પેશાબ સાફ થાય છે. ઉનવા, તનખીઓ તથા પ્રમેહની અંદર પણ બળતરા શાંત કરવા માટે પિત્તપાપડો સાકર સાથે અપાય છે. જીર્ણ ત્વક્‌રોગમાં હમેશાં પિત્તાધિક્ય હોય હોય છે ને થોડા ઘણા દિવસ સુધી ખડસલીઓ સેવવાથી ફાયદો થાય છે.

માત્રા;-ખડસલીઓ "ા રૂપિયા ભાર, તેનું હીમ ૫ થી ૧૦ તોલા." (ડા. વી. ઝી).

મારા ગુરૂવર સ્વર્ગવાસી પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીની ખડસલીઓ એ ખાસ દવા હતી. ખડસલીઆ અને ગળોનો સ્વરસ તેમજ કાઢો અને ફાકી મરી અગર પીપરીમૂળની સાથે ઘણી જાતના તાવપર તેઓ વાપરતા હતા. તેમ જ પરસેવો લાવવા ખડસલીઆની ફાકી ગરમ અગર ટાઢાં પાણીની સાથે આપતા હતા.

૭-સ્થાનક-ખડસલીઓ દરિયા કીનારાની રેતાળ અને કાદીવાળી જમીનમાં, તેમ જ રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, ડુંગરમાં ચરીઆણ ઘાસની સાથે ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનમાં ઘણી જગોએ થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-ખડસલીઓ એ નામ એના છોડવા ખરસટ હોય છે, વળી તે ખડની સાથે ઉગે છે ત્યારે તેની સળીઓ લાંબી વધે છે, વળી તેનાપર જે ફૂલની માંજર આવે છે, તે પણ ખરસટ અને ખડની સળી કે શેડની પેઠે લાંબી હોય છે-આ સઘળાં કારણોને લઈ, પડેલું લાગે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં વાઘરી, ધુડધોયા, રાવરીઆ કોળી અને ખારવા લોકો ખડસલીઓ સિવાએ ઉપાડી લઇ તે ગાંધીને ત્યાં વેચે છે. અને કેટલાક ખારવા લોકો તેને મુંબઈ વેચવા લઇ જાય છે.

ખડસલીઓ જેવી જમીનમાં ઉગે છે, તેના ગુણવાળો તે ગણાય છે-આ સ્વસ્થાનમાં તે ત્રણ જુદી જુદી જગોએ ઉગનારો ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ટ ગણાય છે:—જેમકે

૧-દરિયા કિનારાની ખુલ્લી હવા અને કાદીવાળી નપર જે ખડસલીઓ ઉગે છે, તે છાતળાં જેવો હો તેમાં પાન જાડાં ને ગોટકડા નાહાનાં હોય છે. કડવાસ વધારે હોય છે-માટે એ ઉત્તમ ગણાય છે

૨-વાડીઓની વાડ અગર બીજાં ઝાડવાની ઓ ખાતરવાળી જમીનમાં એના છોડવા ઉંચા વ પાન લાંબાં અને પાતળાં થાય છે. એમાં કડવાસ ક હોય છે-માટે એ દવા તરીકે મધ્યમ ગુણવાળો ગ

૩-ડુંગરમાં ખડ ભેળા ઉગે છે, તે ખડની સાથે કે બે ફીટ ઉંચો વધી જાય છે, એની ડાંડી ઘણી લાંબી ને વિશેષ પોચી થાય છે. એના છોડ પીળા થઈ જાય છે, પાન જુજ હોય છે, તે અને સાંકડાં હોય છે. ફૂલનાં માંજર ઘણાં હોય પણ તે પાતળાં અને ઓછાં ભરાવવાળાં હોય છે. કડવાશ ઘણી જ જુજ હોય છે-માટે એ દવ ઘણો કનિષ્ટ ગણાય છે-પણ ગાંધીને ત્યાં ઘણે આ ખડસલીઆની ડાંડીના કકડા હોય છે.

વર્ગ-(એકેન્થેસી).

નમ્બર ૪૩૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-R. elegans.

દ્રષ્ટાન્ત-H. IV p. 549; N. p. 242.

૨-દેશીનામ-ડુંગરી ખડસલીઆ. (પો+ગુ૦)

આ ખડસલીઆના છોડવા ઘણુંકરી ઉભા હોય ૧ થી ૧ કે ૨ ફીટ ઉંચા થાય છે. એમાં ઘેરા આસમાની કે જાબુડા રંગનાં ફૂલો આવે છે. છોડવાનો સાધારણ દેખાવ ખડસલીઆ જેવો હોય એમા વિશેષ કડવાસ હોતી નથી. તોપણ ખડસલી અભાવે એને તેની જગોએ કેટલાક લોકો વાપરે

વર્ગ-(એકેન્થેસી.)

નમ્બર ૪૩૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-R. parviflora.

દ્રષ્ટાન્ત-H. IV. p. 550, N. p. 242, F VI. part. I. p. 592.

૨-દેશીનામ-વરોખડસલીઓ (પો૦); મોટો ખ લીઓ (ગુ૦).

આ ખડસલીઆના છોડવા અને પાન જરા થાય છે, એમાં પણ જાબુડા કે આસમાની રંગનાં આવે છે, ફૂલની માંજરનો દેખાવ ખડસલીઆની જેવો હોય છે, ખડસલીઆને અભાવે આના છોડ પણ તેની જગોએ વપરાય છે

વર્ગ–(એક્રેન્થેસી)

નંબર ૪૩૭.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Peristrophe bicalyculata.

દૃષ્ટાન્ત–H. IV. p. 554; N. p. 248; Watt. VI. part. I. p. 141.

૨–દેશીનામ–કારીઅપેડી, કાળીઅપેડી, લાસીઅપેડી (પો૦-ગુ૦): રાનઘોલવના (મ૦): ઇસ્બંગલ, નસી, નસર્બંગા (હિં૦): ચરચરા ? (સં૦).

૩–વર્ણન–કારીઅપેડીના ઉછરા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે ૨ થી ૪ કે ૫ ફીટ ઉંચા વધે છે. એની ડાંડી ચઢ્ઢોળુ હોય છે. શાખાઓ સામસામી, પસરતી, ઘણી નીકળેલી હોય છે. તે ઉત્તરોત્તર ઉપર જતાં નહાની થતી હોય છે. તે ચોધારની પેઠે એટલે બે સામસામી શાખા ઉત્તર દક્ષિણ, તો તે ઉપરની બે પૂર્વ પશ્ચિમ એમ ઉત્તરોત્તર આવેલી હોય છે. આથી છોડવાનો દેખાવ એક ઘુમટ જેવો થઈ રહેલો હોય છે. ડાંડી ને પાન થોડાં અપેડાને મળતાં હોય છે. ફૂલ ગુલાબી રંગનાં, ને ૧ઇંચ (લગભગ) લાંબાં ને સાંકડાં હોય છે. એના આખા ઉછરાપર જરા ખરસટ સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ–કાષ્ઠ, જરા ધોળા રંગનું. સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું અને ૪ થી ૧૦ ઇંચ લાંબું હોય છે તેમાંથી કેટલા જાડા અને ઝીણા રેસા જેવા પાતળા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. છાલ પાતળી, વાસ કડવાસલીની ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–સુતળીથી ટચલી આંગળી જેટલી જાડી, સાંધાઓવાળી, સાંધાપાસે ડાબડાની જેમ પેઠે જાડી થએલી, અને જરા વાંકી, ધેરા લીલા રંગની ૬–હાંસોવાળી, જરા ઝીણા ધોળા વાળની રૂંવાટી વાળી અને ખરસટ હોય છે, ડાંડીનાં નીચલાં ભાગ જેઈ વાર જમીનપર લાગેલ હોય છે, તો ત્યાં તે મૂળ ફુટે છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે કોરપર ચઢ્ઢોળુ અને લીલા રંગની અને વચ્ચોવચ પોલી, પીળી અને સફેદ દેખાય છે. વાસ અને સ્વાદ મૂળ જેવાં ઉગ્ર અને કડવાં હોય છે.

પાન–સામસામાં, ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૨½ ઇંચ પોહોળાં, દેખે અણીયાળાં, તળિયે વિષમ અથવા મોળુંહવેલી કોરવાળાં, પાતળાં, ધેરા લીલા રંગનાં, ધોળા વાળની રૂંવાટીવાળાં ને સપાટીએ ખરસ-ટવાળી કોરવાળાં હોય છે. તેની ડીટડી પાતળી, નીકળેલી, ⅛ થી ૨½ ઇંચ લાંબી હોય છે. પાનમાંની નસો ઘણીખરી અપેડાનાં પાનમાંની નસોની પેઠે પાસેપાસે, સામસામી કે આંતરે, ઉભી જતી અને પાનની નીચેની સપાટીપર વધારે બહાર નીકળતી હોય છે. પાનને ચોળતાં નીકળસલેનો ઘેરો લીલો રસ નીકળે છે. વાસ મુળાનાં પાન જેવી અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

ફૂલ–પત્રોમાંથી પુષ્પધારણ કરનારી સળી શાખા પ્રતિશાખાવાળી, ધોળા વાળની રૂંવાટીવાળી નીકળેલી હોય છે. તેપર બબ્બે કે ત્રણ ત્રણ ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલ, વગર વાસવાળાં ગુલાબી રંગનાં, ¾ ઇંચ લાંબાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી સળી કરતાં પાતળી, ¼ થી ૧ ઇંચ લાંબી અને ધોળા વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. એ દરેક ડીટડીને તળિયે એકેક સૂક્ષ્મ, લીલા રંગનું ઝીણું પુષ્પપત્ર આવેલું હોય છે.

ફૂલની ડીટડીને મથાળે પુ૦ આ૦ કોષ૦ બેવડો હોય છે. જેમાંનો બહારનો પુ૦ આ૦ કોષ પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. આ પાંચ પત્રોમાંથી એક પત્ર બીજા ચાર કરતાં વધારે લાંબું અને પોહોળું હોય છે, તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે, વચમાં લીલી નસ અને તેની કોર ધોળા રંગની હોય છે. બીજાં ચાર પત્રો પણ એવાંજ હોય છે. આ પત્રો ½ ઇંચ લાંબાં હોય છે. અને એમાંથી સૌથી મ્હોટું પત્ર ૩–લાઇન જેટલું હોય છે. આ પાંચે પત્રોની કોરપર ધોળા વાળની હાર આવેલી હોય છે. એ પુ૦ આ૦ કોષ કાઢી નાખતાં તેની અંદર બીજો પુ૦ આ૦ કોષ દેખાય છે, જેનાં પાંચે પત્રો ધોળાં, ઝીણાં, લાંબી અણીવાળાં અને પાતળાં હોય છે, એની કોરપર પણ ધોળા વાળની હાર હોય છે.*

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તે તળિયેથી એકાદ નળી જેવી થએલી અને મથાળે તેના બે ઓષ્ઠ નીકળેલા હોય છે. એમાં ઉપરનો ઓષ્ઠ સાંકડો ને ત્રણ દાંતાવાળો અને નીચેનો પોહોળો ને બે દાંતાવાળો હોય છે. નળી ધોળા રંગની ને તેપર વાળની રૂંવાટી હોય છે, તે વચ્ચોવચથી જરા મરડાયલી હોય છે. ઉપરના સાંકડા ઓષ્ઠની અંદર ધોળી નસો દેખાય છે, અને નીચેના પોહોળા ઓષ્ઠના અંદરના પેટાળ ભાગપર લેથી થોડા ઉંચાં પું૦ અને ઓગસ્ટ સંખાયલાં હોય છે. ઉપરનો ઓષ્ઠ ૧ લાઇનથી કંઇક ઓછો અને નીચેનો વચ્ચોવચ ૧½ લાઇન પોહોળો હોય છે.

પુંકેસરો–૨, તે પાંખડીઓથી ટુંકાં હોય છે. તેના

* અંદરના પુ૦ આ૦ કોષથી બહાર અને બહારના પુ૦ આ૦ કોષથી અંદર એક બાજુ અંદરનાં પુ૦ આ૦ કોષના જેવાં ૩ થી ૪ પુ૦ આ૦ કોષના પત્રો જેવાં ફૂલટાં દેખાય છે. ને અંદરના પુ૦ આ૦ કોષનાં પત્રો કરતાં નહાનાં હોય છે.

આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે, [illegible] ઉપર આ કાળીઅપેડીને [illegible] [illegible] આપ્યા હશે, [illegible] [illegible] (કે આ [illegible]) [illegible] પુ૦ આ૦ કોષ [illegible]

તંતુઓ પીળા, વાળની રૂંવાટીવાળા, અને પરાગકોશ જાંબુડા રંગના, ને ૨-પોલવાળા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પુ૦ બા૦ કોશની અંદર પાતળો, લીલા રંગનો, અને ઉભો આવેલો હોય છે. નલિકા પીળા રંગની, લીસી, પુંકેસરતંતુથી પાતળી, અને તેથી જરા બહાર નીકળતી, ટેરવે સૂક્ષ્મ બે ફાટવાળી હોય છે.

ફલ-(યોગ)-ઉભાં, ૨½ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૧ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે તળિયે સાંકડાં ને મથાળે જાંબુડા રંગની અણીવાળાં હોય છે. તે વચમાં જરા ચપટાં, પોહોળાં અને ખાંચવાળાં હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. તે કાચાં લીલાં કે ભૂરા રંગનાં હોય છે. તેમાં ઉભી બે પોલ હોય છે. એ દરેક પોલમાં બબ્બે (૧૬ જેવા) આડા કાંટા હોય છે. એ દરેક કાંટામાં એકેક બીજ ભરાયલું હોય છે. કુલ બીજ ચાર હોય છે

બીજ-કાંઇક ભૂરા કે પીળા રંગનાં હોય છે, તે અરડુસાનાં બીજ જેવાં ચપટાં ને ગોળાઇ લેતાં હોય છે. તેની આજુબાજુ ઝીણી અણીવાળા જરા ચીકણા કાંટા જેવી રૂંવાટ હોય છે તેની કોરપર વાળની રૂંવાટ વિશેષ હોય છે. બીને સ્વાદ ખટાસલેનો ચીકણો હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-તમરસ. અને પિત્તહર.

૬-ઉપયોગ-કચીઆવાને અભાવે આના છોડવાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે નાર, આર્જર્ણ, સોજા, રક્તવિકાર, કામટ્રો અને ઉપરસ તેમજ અશક્તિ ઉપર એનો કલ્ક અને કાકી મરી અગર પીપરની સાથે અપાય છે. એનાં પાનનો રસ નેત્રરોગ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એના છોડવાની રાખ કરના મલમમાં વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે અને ઝાડીવાળી જગાઓમાં ઘાસની સાથે કાળી ભોંયમાં છોડવા ઘણા ઉગે છે. એ દિવસમાં ઘણી જગોએ થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એના છોડવાનો દેખાવ અરડુસા જેવો પણ એમાં કાંટા હોતા નથી માટે એને લાલ અરડુસી અને જે સૂકાય છે ત્યારે કાળો થઈ જાય છે. માટે એને કાળીઅરડુસી કહે છે એની ડાળી અને શાખાઓના સાંધા કાચબાની ઢાલના સાંધાને મળતા હોય છે, તેથી એને કાચબાઢાલ કદાચ કહેતા હશે. અને ત્રિભુવનનાથના વિષયની પણ એમ જણાય છે.

એનાં પાનનો રસ આફ્રાનાં ટેરવા ચોપડવામાં આવે છે-(ડાંગ-ગુજરાત)

૬૫-N. O. VERBENACEÆ.

વર્ગ-વર્બીનેસી.-રતવેલીઆ અને શીવણનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ-આ વર્ગમાં કું અને ઘણાં ઉપયોગી વૃક્ષો, ઝાડવાં અને નાહાના છો થાય છે. એ વર્ગની વનસ્પતિની શાખાઓ બહુધા ઠિ અને લાંબી હોય છે. પાન સામસામાં અથવા ચ આવે છે. ઉપપાન હોતાં નથી. ફુલ સફેદ, બાદ ગુલાબી અને પીળા કે બે ત્રણ મિશ્ર રંગનાં આ પુ૦ બા૦ કોશ અવિભક્ત પત્રોવાળો, બહુધા ઘણો ટ ટકનારો અર્થાત્ કાયમી, અને ૪ થી ૫ દાંતાવાળો છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશ અવિભક્ત પાંખડીઓવાળો, પાં બે ઓષ્ઠવાળો અથવા નાહાના કહોડા પાંચ છે વિભાગોવાળો હોય છે. પુંકેસરો ૪, તેમાં ઘણું ટુંકાં ને બે લાંબાં હોય છે. પણ કોઈવાર બે પાં આઠ પણ હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧, ગર્ભાશય ઉપ ૨ થી ૪ ખંડ, (કોઇવાર એક ખંડવાળો) નલિકા (શિવણનાં ફુલમાં મથાળે ક્રમ ત્રાસ દેખાતી હોય ફલ લાંબું કે ગોળ, ૧ થી ૩ ખંડવાળું અને તેના ખંડમાં ઘણુંકરી એકેક બીજ હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ માહી, ઉપલેપક, પૈત્તિક, ગુણકારી પૌષ્ટિક, રક્તશોધક, કુમારવંક અને શોથ તથા કૃમિઘ્ન ગુણવાળી હોય છે.

આ વર્ગમાં સૌથી ઉપયોગી, સર્વ રોગોમાં અને કરોડો રૂપિયાની પેદાશવાળી વનસ્પતિ છે સાગ હોય છે.

વર્ગ-(વર્બનિસી).

નંબર-૪૩૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Lantana Indica (Var. albiflora.

દ્દષ્ટાન્ત-H IV p. 562, N. p. 215; W. IV. p. 386.

૨-દેશીનામ-ધણીદારીઆ (ગો૦), ધણીદારી (મ૦); ઘનેરી (બ૦).

૩-વર્ણન-ધણીદારીઆનાં ઝાડવાં ૩ થી ૬ કે ૪ થી ૮ ફુટ ઉંચા થાય છે એમાં ઘણી ડાળી નીકળેલી હોય છે પાન જરા પહોળાં, ... પાનને મળતાં, ને કોટ કાંગરિદાર હોય છે ... બહુધા ધોળા ગોટાવાળાં, અને ... જેવડાં થાય છે. એ આખા ... જરા સુગંધિત પણ ઉગ વાસ નીકળે છે. ... ફુલ આવી ડિસેમ્બરે ફલ પાકે છે.

મૂળ-પેનસીલથી તે હાથનાં કાંડાં જેવું જાડું, કેટલાંક જાડાં અને થોડાં ઝીણાં રેસાઓ જેવા ફાંટાઓવાળું હોય છે. તેપરની છાલ પોચી, બદામી, ઉભા ચીરાવાળી અને તેની અંતરછાલ પીળાશલેના પીળા રંગની ને સભરી હોય છે. મૂળનું લાકડું ઘણું કઠણ, પીળાશલેના પીળા રંગનું, ને વખતે જુનાં લાકડાંમાં રાતો કે કાળો સાર પણ હોય છે. વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ જરા ઉગ્ર ને ગળચટો લાગે છે.

દાંડી અને શાખાઓ-દાંડી સુનળીથી તે આંગળી જેવી જાડી, ગોળધારી, ભૂરા રંગની, ખરબચડી છાલવાળી હોય છે. કોમળ શાખાઓ બદામી, લીલા ને જાંબુડી છાયાલેના રંગની, અને ખરસટ ધોળા વાળની રૂવાટીવાળી હોય છે.

પાન-સામસામાં આવેલાં હોય છે. વખતે કોમળ શાખાઓપર ત્રણ બાજુએ એક એમ ત્રણત્રણ પાનના ઝુમખાં આવેલા હોય છે. પાન ઉપરથી ફીકા લીલા ને નીચેથી ફીકા ધોળા રંગનાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી ખરસટ લાગે છે. તે બન્ને સપાટીપર ધોળા વાળની રૂવાટી અને સફેદ કરચલી આવેલી હોય છે. પાનની ધાર કાંગરીદાર હોય છે. ડીંટડી પાસે પાનની કોર સાંકડી થતી, વચમાં પહોળી અને અધવચ ઉપરથી વળી સાંકડી થતી છેવટે સાંકડી હોય છે. પાનની ડીંટડી ½ ઇંચ લાંબી ને તેની ઉપરની બાજુ છીછરી નીક હોય છે. તેપર ધોળા વાળની રૂવાટી હોય છે. પાન ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં, અને ½ થી ૨ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તેને ચોળવાથી તે ચીકણાં લાગે છે. એની વાસ ભાંગનાં સુકાં પાનની વાસને મળતી, અને સ્વાદ સહેજ કડવાશલેનો તમતમો હોય છે.

ફૂલ-પત્રોઙ્ગમાંથી પુષ્પધારણ કરનારી સળી ૧ થી ૩ કે વખતે ૬ ઇંચ લાંબી, એક કે એકથી વધારે નીકળેલી હોય છે. ને તેને મથાળે ૧ થી ૨ ઇંચ જેટલા ભાગમાં ફૂલોની માંજર આવેલી હોય છે. સળી ચોરસ ને તેપર સૂક્ષ્મ ખરસટ વાળની રૂવાટી હોય છે.

ફૂલની માંજર તળિયેથી પહોળી, અને મથાળે લાંબી અણીવાળી, ½ ઇંચ લાંબાં ને ¼ ઇંચ પહોળાં, સૂક્ષ્મ વાળની રૂવાટીવાળાં, બહારની બાજુ ઉભી ધોળી નસોવાળાં પુષ્પપત્રો પાસે પાસે આવી ગોઠવાયલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-સૂક્ષ્મ ઉભા પ્યાલા જેવો બનેલો હોય છે. ને તેપર રૂવાટી ભીચ આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ તળિયેથી જોડાઈને નળી જેવી બનેલી ને મથાળે તેના છેડા પસરાયલા હોય છે. એ છેડાઓની વચ્ચે ઘણીવાર નળીના મુખ પાસે પીળો ચાંડલો હોય છે. પાંખડીનાં મુખપર તેના ચાર ભાગ ઘણુંકરી દેખાતા હોય છે, તેમાં ત્રણ એક બાજુ. અને એક સામી બાજુ હોય છે. ત્રણ ભાગમાંનો વચલો ભાગ જરા બહાર નીકળેલો અને તેની સામેનો એક ભાગ વધારે પોહોળો હોય છે. પાંખડીની નળી ગોળ, સાંકડી ને ત્રણ લાઇન લાંબી હોય છે, તેપર બહુધા જાંબુડા રંગની છાયા અને સૂક્ષ્મ વાળની રૂવાટી આવેલી હોય છે.

પુંકેસરો-૪ હોય છે. તેમાં ૨ કેસરો લાંબાં હોય છે એ ચારે કેસરોના તંતુઓ ધોળા અને પરાગકોષ પીળા રંગના હોય છે. એ ચારે કેસરો પાંખડીની નળીની અંદર તેપર આવેલાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પીળાશલેના લીલા રંગનો ૨ પોલ અને ૨ બારિક બીજવાળો હોય છે. નલિકા ફીકા ધોળા રંગની અને નલિકામુખ લીલા રંગનું ચગદુ ને એક બાજુ જરા નમતુ હોય છે.

ફૂલ-કાચુ હોય છે ત્યારે લીલા રંગનું, ચગદું, ને પાકે છે ત્યારે કાળા રંગનું થઈ જાય છે. એ મરી જેવડું, અને તેપર સફેદ વાળની વખતે રૂવાટી હોય છે. તેની ઉપરની છાલ પાતળી હોય છે, તે ફૂલને દાબનાં નીકળી જાય છે. ને તેમાંથી જાંબુડા રંગનો રસ નીકળે છે. ફૂલની અંદર કઠણ ખડબચડા જરા ચપટા ઠળીઆની અંદર ૨ પોલ અને દરેક પોલમાં એક ધોળા રંગનું બી હોય છે ફૂલનો સ્વાદ ખટમધુરો ને ઉગ્ર હોય છે.

બીજ-સૂક્ષ્મ ધોળાં દલ જેવુ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-રોપક અને શોધક.

૬-ઉપયોગ-ધાણીદારીઆના મૂળનો કાઢો કપ્પાતી ઓને પચાય છે, એમ કહે છે. ધાણીદારીઆનાં મૂળને કુટેડી સુગડાની એક પોટલીમાં બાંધી પાણીમા નાખી ઉકાળી તે પાણીને સાજો લઈ, સુવાવડી સ્ત્રીનું અંગ ઝલાઈ ગયુ હોય તો તે પાણીથી તેને નવરાવે છે. ધાણીદારીઆનાં પાન અને ફૂલ વાટી મીઠાં તેલમાં કકડાવી તે તેલ સાજી લઈ નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં અને ગુંમડાંઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. તેથી તે તરત રૂઝાઈ જાય છે. ધાણીદારીઆનાં પાન વાટી તેની થેપલી ઢોરનાં ખાંડાં અને ચામડીમાં જીવાત પડી હોય તો તેપર બાંધે છે એનાં ફૂલ પાકે છે ત્યારે કોઈ વાર છોકરાંઓ રમતાં રમતાં ખાય છે. ફૂલમાંથી જાંબુડો રંગ નીકળે છે તે શાઈ બનાવવાના કામમાં આવી શકે છે, એમ કહેવાય છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, કટાણા ને છત્રા ભાવગનાં જંગલમાં, વિશેષ કરી કાદીવાળી જમીનમાં ચોમાસે એના છોડવા ઘણા ઉગે છે.

એ હિંદના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એનાં સફેદ ફૂલ વચ્ચે ઘણીવાર પીળો ચાંદલો હોય છે. માટે એને ધાણીદાળીઆ કહે છે.

तंतुओ धोळा, वाळनी ફૈવાટીવાળા, અને પરાગકોષ જાંબુડા રંગના, ને ૨–પોલવાળા હોય છે.

સ્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પુ૦ બા૦ કોષની અંદર પાતળો, લીલા રંગનો, અને ઉભો આવેલો હોય છે. નલિકા ધોળા રંગની, લીસી, પુંકેસરતંતુથી પાતળી, અને તેથી જરા બહાર નીકળતી, છેડે સૂક્ષ્મ બે ફાટવાળી હોય છે.

ફૂલ–(શીંગ)–ઉભાં, ૨૬ થી ૩ લાઇન લાંબાં અને ૧ લાઇન પેહોળાં હોય છે. તે તળિયે સાંકડાં ને મથાળે જાંબુડા રંગની અણીવાળાં હોય છે. તે વચમાં જરા ચપટાં, પેહોળાં અને ખાંચવાળાં હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ વાળની ફૈવાટી હોય છે. તે ફીકા લીલા કે ભૂરા રંગનાં હોય છે. તેમાં ઉભી બે પોલ હોય છે. એ દરેક પોલમાં બબ્બે (હક જેવા) આડા કાંટા હોય છે. એ દરેક કાંટામાં એકેકુ બીજ ઝલાયલું હોય છે. કુલ બીજ ચાર હોય છે.

બીજ–ફીકા ભૂરા કે ધોળા રંગનાં હોય છે, તે મરચાનાં બીજ જેવાં ચપટાં ને ગોળાઇ લેતાં હોય છે. તેની સપાટીપર બુઠ્ઠી અણીવાળા જરા ચીકણા કાંટા જેવી ફેછાળ હોય છે. તેની કોરપર વાળની રૂછાળ વિશેષ હોય છે. બીનો સ્વાદ ખટાસલેતો ચીકણો હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–જ્વરઘ્ન. અને વિષહર.

૬–ઉપયોગ–કરીઆતાને અભાવે આના છોડવાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તાવ, અજીર્ણ, સોજા, રસવિકાર, આમદ્રાં અને ઉધરસ તેમજ અશક્તિ ઉપર એનો કવાથ અને ફાકી મરી અગર પીપરની સાથે અપાય છે. એનાં પાનનો રસ સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. એના છોડવાની રાખ રૂઝના મલમમાં વપરાય છે.

૭–સ્થાનક–રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે અને ક્યારીવાળી જગાઓમાં ઘાસની સાથે કાળી અધેડીના છોડવા ઘણા ઉગે છે. એ હિં૦માં ઘણી જગોએ થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–એના છોડવાનો દેખાવ અધેડા જેવો પણ એમાં કાંટા હોતા નથી માટે એને લાસી અધેડી અને એ સુકાય છે ત્યારે કાળો થઈ જાય છે. માટે એને કાળીઅધેડી કહે છે. એની ડાંડી અને શાખાઓના સાંધા કાગડાની જાંઘના સાંધાને મળતા હોય છે, જેપરથી એને કાકજંઘા કદાચ કહેતા હશે. અને હિંદીનામ નસબંગાનો અર્થ પણ એજ જણાય છે.

એનાં પાનનો રસ સાપનાં ઝેરપર પીવરાવવામાં આવે છે–(હકીમ–જુનાગઢ)

૬૫–N. O. VERBENACEÆ.

વર્ગ–વર્બીનેસી.–રતવેલીયા અને શીવણનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ–આ વર્ગમાં અને ઘણાં ઉપયોગી વૃક્ષો, ઝાડવાં અને નાહાના થાય છે. એ વર્ગની વનસ્પતિની શાખાઓ બહુધા [illegible] અને લાંબી હોય છે. પાન સામસામાં અથવા [illegible] આવે છે. ઉપપાન હોતાં નથી. ફૂલ સફેદ, [illegible] ગુલાબી અને પીળા કે બે ત્રણ મિશ્ર રંગનાં આવે છે. પુ૦ બા૦ કોષ અવિભક્ત પત્રોવાળો, બહુધા પક્વ રહ્યા ટકનારો અર્થાત્ કાયમી, અને ૪ થી ૫ દાંતાવાળો હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષ અવિભક્ત પાંખડીઓવાળો, પાંચ બે ઓષ્ટવાળી અથવા નાહાના મ્હોટા પાંચ છેડાના વિભાગોવાળી હોય છે. પુંકેસરો ૪, તેમાં બહુધા બે ટુકાં ને બે લાંબાં હોય છે. પણ કોઈવાર બે પાંચ કે આઠ પણ હોય છે. સ્રીકેસર ૧, ગર્ભાશય [illegible], ૨ થી ૪ ખંડ, (કોઇવાર એક ખંડવાળો) નલિકા એક (શિવણનાં ફૂલમાં મથાળે કલમ ત્રાસ દેખાતી હોય છે) ફળ લાંબું કે ગોળ, ૧ થી ૩ ખંડવાળું અને તેના દરેક ખંડમાં ઘણુંકરી એકેક બીજ હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ગ્રાહી, ઉપલેપક, પૈત્તિક, [illegible] ગુણકારી પૌષ્ટિક, રક્તશોધક, દુગ્ધવર્ધક અને [illegible] શોથ તથા કૃમિઘ્ન ગુણવાળી હોય છે.

આ વર્ગમાં સૌથી ઉપયોગી, સર્વ દેશોમાં પ્રસિદ્ધ અને કરોડો રૂપિયાની પેદાશવાળી વનસ્પતિ એ [illegible] વૃક્ષ છે.

વર્ગ–(વર્બનિસી).

નંબર–૪૩૮.

૧–શાસ્રીયનામ–Lantana Indica (Var) albiflora.

દષ્ટાન્ત–H.IV. p. 562; N. p. 245; [illegible] IV. p. 566.

૨–દેશીનામ–ધાણીદારીઆ (પો૦); ધાણીદારીઆ (ગુ૦); ઘણેરી (મ૦).

૩–વર્ણન–ધાણીદારીઆનાં ઝાડવાં ૩ થી ૪ કે [illegible] ૬ થી ૮ ફીટ ઉંચા થાય છે. એમાં ઘણી ડાળીઓ [illegible] નીકળેલી હોય છે. પાન જરા પોહોળાં, [illegible] પાનને મળતાં, ને કોરે કાંગરીદાર હોય છે. ફૂલ [illegible] બહુધા પીળા ચાંદલાવાળાં, અને ફળ કાળા રંગનાં [illegible] જેવડાં થાય છે. એ આખા ઝાડવામાંથી એક [illegible] જરા સુગંધિત પણ ઉગ્ર વાસ નીકળે છે. એને [illegible] ફૂલ આવી શિયાળે ફળ પાકે છે.

બીજ-સૂક્ષ્મ ને અંદર પોચું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, ગ્રાહી અને શોથઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-માથું દુખતું હોય તો રતવેલીઆનાં પાનને વાટીને તેનો માથે લેપ કરવામાં આવે છે. પેશાબ બંધ થયો હોય તો રતવેલીઆના વેલાને પાણીમાં ગરમ કરી તે પેડુપર બંધાય છે. મુખ્યત્વે કરીને રતવા અને ઘામીઆં ગુંબડાંઓ ઉપર રતવેલીઆને વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. મરડીની ગાંઠ અને સોજા ઉપર પણ રતવેલીઆની પોટીસ ઘણા લોકો બાંધે છે. છોકરાંને પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો રતવેલીઆનાં પાનનો રસ ગરમ કરી તેનું ટીપું મધમાં નાખી છોકરાંને ચટાડે છે. પ્રમેહ ઉપર પણ રતવેલીઆનો રસ અપાય છે. ગાર્યાની ઉંદરી અને બોડા ઉપર પણ રતવેલીઆનો રસ લગાડવામાં આવે છે.

રતવેલીઆનાં પાનનો રસ સુવાવડમાં સ્ત્રીઓને પીવડાવવામાં આવે છે.

"રતવેલીઓ વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, નેત્રને હીત, તુરો, તુરો, દારો તથા રક્તપિત્ત, અતિસાર અને દાહને મટાડનાર છે." (વૈ. શા. મ. ગો.).

"રતવેલીઓ છોકરાંને ગરમી ઉપર થાય છે, વાટીને પીવાથી લોહીનો ઝાડો મટે છે, શ્વાસ, તરસ, વિષ, દાહ શ્રમ, મૂર્છા, તાવ વગેરે મટાડે છે. જાઠરાગ્નિને દીપાવે છે, ઘણો ખાવામાં આવે તો હરડી કરે છે." (વૈ૦ ૨૦)

૭-સ્થાનક-દરિયા કીનારાની રેતાળ જમીન જ્યાં વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તેવી, તેમજ ભીજી ભેજવાળી જમીનમાં અને નદી નાળાં કે તળાવ કાંઠે, તેમજ વાડી કે ખેતરોના શેરીઆ કાંઠે રતવેલીઆના છોડવા ઉગે છે. એ આખા હિં૦માં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-રતવેલીઆના વેલા ઘણુંકરી રાતા રંગ છે. તે ઉપરથી અથવા રતવા ઉપર એના વેલાનો તમામ લોકો ઉપયોગ કરે છે તે ઉપરથી એનું નામ રતવેલીઓ પડેલું જણાય છે. જલપીંપળી એ નામ એના વેલા જળને કાંઠે ઉગનાર તથા એમાં પુષ્પધારણ કરનાર ડુંડી લીંડીપીપર જેવી દેખાય છે, માટે પડેલું લાગે છે.

વર્ગ-(વર્બીનેસી)

નંબર ૪૪૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Tectona grandis.

ફ્લો૰-II. IV. p. 570; N. p. 248; Watt. VI. Part IV. p. 1; ઠ. નિ. પા. ૫૨૨.

૨-દેશીનામ-સાગ (પોર્ત્યુ૦); સાગવન (મ૦); સાગન (હિં૦); શાક (સં૦).

૩-વર્ણન-સાગનાં વૃક્ષો ૨૦ થી ૪૦ કે ૫૦ થી ૧૫૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. પણ આ સ્વસ્થાનના ભરડા ડુંગરમાં તો તે ૧૫ ફીટથી ઉંચાં જોવામાં આવેલાં નથી. એની શાખાઓ ઘણી જાડી, અને પ્રતિશાખાઓ ચોધારી, ફીકા પીળા રંગની અને તારાકૃતિના વાળની રુંવાટીથી આચ્છાદિત થએલી હોય છે. પાન સામસામાં, ઘણાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. ફૂલના પુષ્પમંડપો શાખાઓને છેડે શાખા પ્રતિશાખાઓવાળા આવેલા હોય છે. તેપર પીળાશપડતા રંગનાં સૂક્ષ્મ અસંખ્ય પુષ્પો આવેલાં હોય છે. પણ તેમાંથી ઘણુંજ થોડામાંજ ફલ પાકે છે. ફલ ભૂરા રંગનાં, સખ્ત અને બહુધા ૪ ખાંચીઆવાળાં હોય છે, તેપર રુંવાટીનું અસ્તર ઘણું ગીચ હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહી, પિત્તશામક, કેશવર્ધક તથા શોથઘ્ન અને કફઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-મૂળ અને થડની છાલ કફ અને ઉધરસ ઉપર આપવામાં આવે છે. પાન રંગના કામમાં વપરાય છે. સુકાં પાનની ભસ્મ મધની સાથે પિત્તવિકારપર અપાય છે. ફૂલ સાકર સાથે પ્રમેહ ઉપર ખવરાવવામાં આવે છે. એનાં બીજનું તેલ માથાના વાળ ખરી જતા હોય તો તેપર લગાડવામાં આવે છે. પેશાબ બંધ હોય તો એનાં બીજનું પેડૂપર બંધાણ કરવામાં આવે છે. સાગનું લાકડું અજીર્ણ ઉપર ક્વાથના રૂપમાં અપાય છે. સંધિવા ઉપર એનાં લાકડાંને પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. સાગનું લાકડું પ્રસિદ્ધ છે, અને તે સર્વે જાતનાં કામમાં વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-એનાં ઝાડ હિં૦ માં ઘણી જગોએ થાય છે.*

૮-વિ૦ વિવેચન-સાગનાં ઝાડોને ઓરા (દરીઆનો ખારો પવન) પવનથી ઘણું નુકસાન થાય છે. પણ તે ભરડા ડુંગરના પાછળના ભાગમાં ઉંડી માટીવાળી જમીનમાં વાવવામાં આવે તો તે સામાન્ય રીતે ઠીક થઇ શકે એમ જણાય છે. આ સ્વસ્થાનમાં સાગનાં ઝાડો મ્હોટાં નહીં થઇ શકવાનું કારણ તેને જોઇતી યોગ્ય જમીનનો અને સંદિગ્ધ ખાતર નહીં મળવાનું છે. કેમકે ભરડા ડુંગરની જમીન માટીવાળી ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. વળી વર્ષાદ ઓછામાં ઓછો ૧૦ અને વધારેમાં વધારે ૩૦ ઇંચ સરેરાશ જણાવામાં આવે છે. તો સાગનાં ઝાડોને ૫૦ થી ૧૨૦ ઇંચ વર્ષાદ જોઇએ છીએ. પણ સાધારણ રીતે ઉછરવાને ૩૦ ઇંચ વર્ષાદ તો દરસાલ પડવોજ જોઇએ, જે આ સ્ટેટમાં ભાગ્યેજ હોય છે.

* આ સ્વસ્થાનમાં તે રાણાવાવ જગલની મોટા ડેરી ઉપર વાવવામાં આવેલાં છે. જુઓ નકશો ૩૪૪.

પાણીહારીઆની પીગાં તથા ગુજરાતી કૂવાની જાત અદિના ભાગોમાં ઉગે છે.

એનું મૂળ ગમે તેવા પથ્થર કે કાદીને તોડીને જમીનમાં ઉંડું જાય છે. એટલે લાંબે દહાડે એ પથ્થર તોડી જમીન બનાવે છે.

વર્ગ-(વર્બનિસી).

નંબર ૪૩૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Lippia nodiflora.

દૃષ્ટાંત-H. IV. p. 563, N. p. 245; Watt. V. p. 78; ૩ નિ. પા. ૩૩૦.

૨-દેશીનામ-રતવેલીઓ (પો૦), રતુલીઓ (ગુ૦). [illegible], ज़ोलीआ (म०); भुई ओकरा, इक, जलपीपली (हिं०); जलपिप्पली, [illegible] (सं०).

૩-વર્ણન-રતવેલીઆના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. એ જમીનપર એક બે બાજુ અથવા ચોતરફ [illegible] છે. એની ડાંડી અને શાખાઓમાંથી પાનની ગાંઠે ગાંઠે જમીનમાં મૂળિયાં મુકાતાં જાય છે. અને ઉપરની બાજુ શાખાઓ નીકળતી જાય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એના છોડવા અથવા વેલા ૬ થી ૧૦ ઇંચ ફેલાયેલા, અને કોઇવાર તે ૨ થી ૫ ફીટ લાંબા હોય છે. એના વેલા લીલા તેમજ રાતા રંગના પણ થાય છે. અને કેટલીકવાર એકજ વેલામાં બન્ને રંગ હોય છે પાન [illegible] સાંકડાં, મથાળે પહોળાં, ને [illegible] હોય છે. ફૂલ ધોળા પીળાશ ગુલાબી કે જાંબુડી [illegible] હોય છે ફળ સૂક્ષ્મ હોય છે

મૂળ-[illegible] રંગનાં, [illegible] જેવાં પાતળાં, બારીક રેસા જેવા [illegible] ને [illegible] હોય છે. તે [illegible] ને [illegible] હોય છે. તેપરની ફોતરી [illegible] ને [illegible] દેખાતી હોય છે. મૂળની વાસ [illegible] જેવી અને સ્વાદ કડવાસવાળો ચીરપરો ને [illegible] આવે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી [illegible] જેવી જાડી હોય છે. [illegible] નીચે અને થોડે સૂક્ષ્મ વાળની [illegible] હોય છે. [illegible] શાખાઓ નીચે અને [illegible] ઘણાં રંગનું હોય છે. ડાંડી [illegible] ને [illegible] હોય છે.

પાન-[illegible] આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને [illegible] ½ ઇંચ કે [illegible] ૧ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તેની ડીંટડી ટુંકી, ચપટી, ને [illegible] હોય છે. પાન ડીંટડી પાસે સાંકડાં, મથાળે પહોળાં ને [illegible] હોય છે ને [illegible] ને [illegible] હોય છે. તેની [illegible] [illegible] ને [illegible] હોય છે. [illegible]

તરફ રાખી આકાશમાં જોતાં તેમાં રેષા જેવી ઝીણી બાનક દેખાય છે. વચલી નસ સિવાય બીજી નસો ભાગ્યેજ [illegible] પાનને ચોળવાથી તેમાંથી ખારાસની તીખી [illegible] છે. અને ચાવવાથી કડવાસનો ચીરપરો સ્વાદ [illegible]

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પર્ણ [illegible] જેવી હોય છે. તે પત્ર કરતાં લાંબી ને પાતળી તે ચપટી ને બે બાજુ નીકળેલી હોય છે. [illegible] મથાળે સ્પષ્ટ દેખાતાં પુષ્પપત્રો પહોળાં [illegible] આવેલાં હોય છે. તેની વચમાંથી સીંટી [illegible] લાંબી અને જાડી ડુંડી નીકળેલી હોય છે. તે [illegible] ૩ ઇંચ લાંબી ને ½ ઇંચ પહોળી હોય છે. [illegible] બાજુએ સૂક્ષ્મ ધોળાં અથવા [illegible] ગુલાબી [illegible] રંગનાં જરા જાંબુડી છાયાસીનાં ફૂલો આવેલાં તે જેમ જેમ ડુંડી વધતી જાય છે તેમ તે નીચેનાં ફૂલો ઉઘડી, ફળ પાકવા માંડે છે, ને ફૂલો ઉપરતાં જાય છે. એ ડુંડીપર દરેક ફૂલ પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. તે પહોળાં [illegible] તેની વચ્ચોવચ એક જાડી નસ અને [illegible] હોય છે. તે તળિયે લીલા રંગનાં ને મથાળે વખતે જાંબુડી છાયાસેલા રંગનાં હોય છે. ને ધોળા વાળની ફુગાળવાળાં હોય છે. આ [illegible] પાસે પાસે ઉપરા ઉપર થયેલી રચનાથી [illegible] એ ડુંડીપર દશ હારમાં તે ગોઠવાયેલાં હોય એમ [illegible]

પુષ્પબાહ્યકોશ-ઉપર કહેલાં પુષ્પપત્રો [illegible] બા૦ [illegible] સૂક્ષ્મ બે દાંતવાળો આવેલો તે વચમાં જાંબુડી છાયાસીના રંગનો ને તે [illegible] હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડી ½ ઇંચ સાંકડી નળીવાળી, અને બે હોઠવાળી હોય [illegible] નીચલો હોઠ જરા લાંબો ને પહોળો હોય [illegible] ઉપરનો બે દાંતવાળો અને પહોળો ૩ દાંતાવાળો પાંખડીની નળી તળિયે ધોળા પીળા રંગની ને ગુલાબી કે જાંબુડી છાયાવાળા રંગના હોય છે.

પુંકેસરો-પીળા રંગનાં ૪ હોય છે. તે નળીની અંદર આવેલાં ને પાંખડીથી ટુંકાં [illegible]

સ્ત્રીકેસર-સૂક્ષ્મ ૧ હોય છે.

ફળ-ફિક્કા [illegible] રંગનું, બે [illegible] અને [illegible] હોય છે. એ દરેક પોતામાં એક બીજ [illegible] ફળની સપાટી સૂક્ષ્મ [illegible] હોય છે. [illegible] સાંકડું, મથાળે પહોળું, ને [illegible] સૂક્ષ્મ [illegible] છે. ફળની [illegible] [illegible] [illegible] હોય [illegible] [illegible] ફળના બે [illegible] જુદા પડે છે.

બીજ-સૂક્ષ્મ ને અંદર પોચું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, ગ્રાહી અને શોથઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-માથું દુખતું હોય તો રતવેલીઆનાં પાનને વાટીને તેનો માથે લેપ કરવામાં આવે છે. પેશાબ બંધ થયો હોય તો રતવેલીઆના વેલાને પાણીમાં ગરમ કરી તે પેડુપર બંધાય છે. મુખ્યત્વે કરીને રતવા અને ધામીઆં ગુંમડાંઓ ઉપર રતવેલીઆને વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. મરડીની ઝાડ અને સોજા ઉપર પણ રતવેલીઆની પોટીસ ઘણો સારો બાંધે છે. છોકરાંને પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો રતવેલીઆનાં પાનનો રસ ગરમ કરી તેનું ટીપું મધમાં નાંખી છોકરાંને ચટાડે છે. પ્રમેહ ઉપર પણ રતવેલીઆનો રસ અપાય છે. માથાની ઉંદરી અને ખોડા ઉપર પણ રતવેલીઆનો રસ લગાડવામાં આવે છે.

રતવેલીઆનાં પાનનો રસ સુવાવડમાં સ્ત્રીઓને પીવરાવવામાં આવે છે.

"રતવેલીઓ વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, નેત્રને હીત, તુખો, તુરો, હારો તથા રક્તપિત્ત, અતિસાર અને દાહને મટાડનાર છે." (વૈ. શા. મ. ગો.).

"રતવેલીઓ છોકરાંને ગરમી ઉપર પાય છે, વાટીને પીવાથી લોહીનો ઝાડો મટે છે, શ્વાસ, તરસ, વિષ, દાહ શ્રમ, મૂર્છા, તાવ વગેરે મટાડે છે. જઠરાગ્નિને દીપાવે છે, ઘણો ખાવામાં આવે તો ઝરદી કરે છે." (વૈ૦ ર૦)

૭-સ્થાનક-દરિયા કીનારાની રેતાલ જમીન જ્યાં વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તેવી, તેમજ બીજી ભેજવાળી જમીનમાં અને નદી નાળાં કે તળાવ કાંઠે, તેમજ વાડી કે ખેતરોના શેરીઆ કાંઠે રતવેલીઆના છોડવા ઉગે છે. એ આખા હિ૦માં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-રતવેલીઆના વેલા ઘણુંકરી રતના મટ છે. તે ઉપરથી અથવા રતવા ઉપર એના વેલાનો તમામ લોકો ઉપયોગ કરે છે તે ઉપરથી એનું નામ રતવેલીઓ પડેલું જણાય છે. જલપીંપળી એ નામ એના વેલા જલને કાંઠે ઉગનાર તથા એમાં પુષ્પધારણ કરનાર ડુંડી લીંડીપીપર જેવી દેખાય છે, માટે પડેલું લાગે છે.

વર્ગ-(વર્બીનેસી)

નંબર ૪૪૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Tectona grandis.

દૃષ્ટાંત-H. IV. p. 570; N. p. 246; Watt. VI. Part IV. p. 1; રૂ. નિ. પા. ૫૨૨.

૭૨

૨-દેશીનામ-સાગ (પો+ગુ૦); સાગવાન (મ૦); સાગન (હિં૦); શાક (સં૦).

૩-વર્ણન-સાગનાં વૃક્ષો ૨૦ થી ૪૦ કે ૫૦ થી ૧૫૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. પણ આ સ્વસ્થાનના બરડા ડુંગરમાં તો તે ૧૪ ફીટથી ઉંચાં જોવામાં આવેલાં નથી. એની શાખાઓ ઘણી જાડી, અને પ્રતિશાખાઓ ચોધારી, ફીકા પીળા રંગની અને તારાકૃતિના વાળની રૂંવાટીથી આચ્છાદિત થએલી હોય છે. પાન સામસામાં, ઘણાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. ફૂલના પુષ્પમંડપો શાખાઓને છેડે શાખા પ્રતિશાખાઓવાળા આવેલા હોય છે. તેપર ધોળાસફેત રંગનાં સૂક્ષ્મ અસંખ્ય પુષ્પો આવેલાં હોય છે. પણ તેમાંથી જૂજ ફૂલોમાંજ ફલ પાકે છે. ફલ ભૂરા રંગનાં, સખ્ત અને બહુધા ૪ ખાંચીઆવાળાં હોય છે, તેપર રૂંવાટીનું અસ્તર ઘણું ગીચ હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહી, પિત્તશામક, કેશવર્ધક તથા શોથ અને કામ.

૬-ઉપયોગ-મૂળ અને થડની છાલ કફ અને ઉધરસ ઉપર આપવામાં આવે છે. પાન રંગના કામમાં વપરાય છે. સુકાં પાનની ભસ્મ મધની સાથે પિત્તવિકારપર અપાય છે. ફૂલ સાકર સાથે પ્રમેહ ઉપર ખવરાવવામાં આવે છે. એનાં બીજનું તેલ માથાના વાળ ખરી જતા હોય તો તેપર લગાડવામાં આવે છે. પેશાબ બંધ હોય તો એનાં બીજનું પેડૂપર બંધાણુ કરવામાં આવે છે. સાગનું લાકડું અજીર્ણ ઉપર ક્વાથનાં રૂપમાં અપાય છે. સંધિવા ઉપર એનાં લાકડાને પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. સાગનુ લાકડું પ્રસિદ્ધ છે, અને તે સર્વે જાતનાં કામમાં વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-એનાં ઝાડ હિં૦ માં ઘણી જગોએ થાય છે.*

૮-વિ૦ વિવેચન-સાગનાં ઝાડોને ઓકા (દરીઆનો ખારો પવન) પવનથી ઘણું નુકસાન થાય છે. પણ તે બરડા ડુંગરના પાછળના ભાગમાં ઉંડી માટીવાળી જમીનમાં વાવવામાં આવે તો તે સામાન્ય રીતે ઠીક થઇ શકે એમ જણાય છે. આ સ્વસ્થાનમાં સાગનાં ઝાડો મ્હોટાં નહીં થઇ શકવાનું કારણ તેને જોઇતી યોગ્ય બીનાસ અને સેંદ્રિય ખાતર નહીં મળવાનું છે. કેમકે બરડા ડુંગરની જમીન માટીવાળી ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. વળી વરસાદ ઓછામાં ઓછો ૧૦ અને વધારેમાં વધારે ૩૦ ઇંચ સરેરાસ ગણવામાં આવે છે. તો સાગનાં ઝાડોને ૫૦ થી ૧૨૦ ઇંચ વરસાદ જોઇએ છીએ. પણ સાધારણ રીતે ઉગવાને ૩૦ ઇંચ વરસાદ તો હરસાલ પડવોજ જોઇએ. જે આ સ્ટેટમાં ભાગ્યેજ હોય છે.

* આ સ્વસ્થાનમાં તે રાજ્યવાળ જનગરની બોડ કેડીની ઉપર વાવવામાં આવેલ છે. જુઓ નંબર ૩૧૪.

ધાણીદારીઆની પીળાં તથા ગુલાબી ફૂલની જાત અહિના બાગોમાં ઉગે છે.

એનું મૂળ ગમે તેવા પથ્થર કે કાદીને તોડીને જમીનમાં ઉંડું જાય છે. એટલે શાંમે દહાડે એ પથ્થર તોડી જમીન બનાવે છે.

વર્ગ-(વર્બનિસી).

નંબર ૪૨૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Lippia. nodiflora.

પ્રમાણ-H. IV. p. 563; N. p. 245; Watt. V. p. 78; ર. નિ. પા. ૩૩૦.

૨-દેશીનામ-રતવેલીઓ (પો૦), રતુંલીઓ (ગુ૦). જલ્પીપરી, રતોલીઆ (મ૦); भुई ओकरा, छठ, जलपीपली (हि०); जलपिप्पली, मत्स्यगंधा (सं०).

૩-વર્ણન-રતવેલીઆના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે એ જમીનપર એક બે બાજુ અથવા ચોતરફ ફેલાય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓમાંથી પાનની ગાંઠે ગાંઠે જમીનમાં મૂળિયાં મુકાતાં જાય છે. અને ઉપરની બાજુ શાખાઓ નીકળતી જાય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એના છોડવા અથવા વેલા ૬ થી ૧૦ ઇંચ ઉંચાઇના, અને કોઇવાર તે ૨ થી ૫ ફીટ લાંબા હોય છે. એના વેલા લીલા તેમજ રાતા રંગના પણ થાય છે. અને કેટલીકવાર એકજ વેલામાં બન્ને રંગ હોય છે પાન તળિયે સાંકડાં, મથાળે પોહોળાં, ને દાંતવાળાં હોય છે. ફૂલ ધોળાં પીળાં ગુલાબી કે જાંબુડી છાયાસેતાં હોય છે. ફળ સૂક્ષ્મ હોય છે.

મૂળ-ભૂરા રંગનાં, સુતળી જેવાં પાતળાં, બારીક રેસા જેવા ફાંટાવાળા ને જરા સખ્ત હોય છે. તે અંદરથી ફીકા સફેદ ને રસભર્યાં હોય છે. તેપરની ફોતરી પાતળી ને ઉતરી જતી દેખાતી હોય છે. મૂળની વાસ પીપરી મૂળ જેવી અને સ્વાદ કડવાસસેતો ચીરપરો ને પાછળથી જરા ગળચટો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી બહુધા મૂળ જેવી જાડી હોય છે. તેપર ઉભી નીક અને સફેદ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર નીક અને રૂંવાટી ઘણાં સ્પષ્ટ હોય છે ડાંડી અંદરથી પોચી ને પોકળ હોય છે.

પાન-સામસામાં આવેલાં હોય છે. તે ½ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ૩-અષ્ટમાંશ ½ ઇંચ કે કવચિતજ ૧ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ડીટડી ટુંકી, ચપટી, ને નીકવાળી હોય છે. પાન ડીટડી પાસે સાંકડાં, મથાળે પોહોળાં ને દંતુરમાં હોય છે. તે જાડાં ને અગ્રસ્થ ફાંકવાળાં હોય છે. તેની ઉપલી સપાટીનો રંગ લીલો કે ફીકો ને નીચલીનો ફીકો હોય છે. પાનને પ્રકાશની તરફ રાખી આકાશમાં જોતાં તેમાં રેતીના જેવી ઝીણી બાનક દેખાય છે. પાન જાડાં હોવાથી વચલી નસ સિવાય બીજી નસો ભાગ્યેજ દેખાય. પાનને ચોળવાથી તેમાંથી ખારાસસેતી તીખી... છે. અને ચાવવાથી કડવાસસેતો ચીરપરો સ્વાદ...

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રાંકુરમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે પત્ર કરતાં લાંબી ને પાતળી... તે ચપટી ને બે બાજુ નીકવાળી હોય છે. એ મથાળે સ્પષ્ટ દેખાતાં પુષ્પપત્રો પોહોળાં દાંડા... આવેલાં હોય છે. તેની વચમાંથી સીડીપેઠે લાંબી અને જાડી ટુંકી નીકળેલી હોય છે. તે ½ થી ૩ ઇંચ લાંબી ને ⅓ ઇંચ પોહોળી હોય છે. એ ટુંકી બાજુએ સૂક્ષ્મ ધોળાં અથવા ફૂલ ગુલાબી કે જાંબુ રંગનાં જરા જાંબુડી છાયાસેતાં ફૂલો આવેલાં હોય છે. તે જેમ જેમ ટુંકી વધતી જાય છે તેમ તેમ તેના નીચેનાં ફૂલો ઉઘડી, ફળ પાકવા માંડે છે, ને ઉપરનાં ફૂલો ઉઘડતાં જાય છે. એ ટુંકીપર દરેક ફૂલની નીચે પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. તે પોહોળાં ઉપર ટોચવાળાં, તેની વચ્ચોવચ્ચ એક જાડી નસ અને કોરપર ઝીણી રૂંવાટી હોય છે. તે તળિયે લીલા રંગનાં ને મથાળે કે ... વચ્ચે જાંબુડી છાયાસેતા રંગનાં હોય છે. તે ... ધોળા વાળની રૂંવાટીવાળાં હોય છે. આ પુષ્પપત્રો પાસે પાસે ઉપરા ઉપર થએલી રચનાથી સાધારણ રીતે એ ટુંકીપર દશ હારમાં તે ગોઠવાયલાં હોય એમ દેખાય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-ઉપર કહેલાં પુષ્પપત્રોની અંદર પુ૦ બા૦ કોશ સૂક્ષ્મ બે ફાટવાળો આવેલો હોય છે. તે વચમાં જાંબુડી છાયાસેતા રંગનો ને તે રૂંવાટીવાળો હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડી ⅙ ઇંચ લાંબી, સાંકડી નળીવાળી, અને બે હોઠવાળી હોય છે. એ નીચલો હોઠ જરા લાંબો ને પોહોળો હોય છે. ઉપરનો હોઠ બે દાંતાવાળો અને પોહોળો ૩ દાંતાવાળો હોય છે. પાંખડીની નળી તળિયે ફીકા પીળા રંગની ને તેના ઉપરના ભાગ ગુલાબી કે જાંબુડી છાયાસેતા રંગના હોય છે.

પુંકેસરો-પીળા રંગના ૪ હોય છે. તે પાંખડીની નળીની અંદર આવેલાં ને પાંખડીથી ટુંકાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-સૂક્ષ્મ ૧ હોય છે.

ફળ-ફીકા ભૂરા રંગનું, ને પોલાણવાળું અને ... લાંબું હોય છે. એ દરેક પોલામાં બબ્બે બીજ હોય છે. ફળની સપાટી સૂક્ષ્મ બાનકવાળી હોય છે. તે ... સાંકડું, મથાળે પોહોળું, ને દરેક સૂક્ષ્મ ... હોય છે. ફળની વચ્ચોવચ્ચ ઉભી રેખા ... હોય છે. તે ... ટીડીપરથી ફળના બે વિભાગ જુદા પડે છે.

બીજ–સૂક્ષ્મ ને અંદર પોચું હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ઉપસેપક, ગ્રાહી અને શોથઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–માથું દુખતું હોય તો રતવેલીઆનાં પાનને વાટીને તેનો માથે લેપ કરવામાં આવે છે. પેશાબ બંધ થયો હોય તો રતવેલીઆના વેલાને પાણીમાં ગરમ કરી તે પેડુપર બંધાય છે. મુખ્યત્વે કરીને રતવા અને ખામીઆં ગુંમડાંઓ ઉપર રતવેલીઆને વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. મરઘીની ગાંઠ અને સોજા ઉપર પણ રતવેલીઆની પોટીસ ઘણા લોકો બાંધે છે. છોકરાંને પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો રતવેલીઆનાં પાનનો રસ ગરમ કરી તેનું ટીપું મધમાં નાંખી છોકરાંને ચટાડે છે. પ્રમેહ ઉપર પણ રતવેલીઆનો રસ અપાય છે. માથાની ઉંદરી અને ખોડા ઉપર પણ રતવેલીઆનો રસ લગાડવામાં આવે છે.

રતવેલીઆનાં પાનનો રસ સુવાવડમાં સ્ત્રીઓને પીરશવવામાં આવે છે.

"રતવેલીઓ વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, નેત્રને હીત, ક્ષુધો, તુરો, હાડો તથા રક્તપિત્ત, અતિસાર અને દાહને મટાડનાર છે." (વૈ. શા. મ. ગો.).

"રતવેલીઓ છોકરાંને ગરમી ઉપર પાય છે, વાટીને પીવાથી લોહીનો ઝાડો મટે છે, શ્વાસ, તરસ, વિષ, દાહ ભ્રમ, મૂર્છા, તાપ વગેરે મટાડે છે. જઠરાગ્નિને દીપાવે છે, ઘણો ખાવામાં આવે તો શરદી કરે છે." (વૈ૦ ર૦)

૭–સ્થાનક–દરિયા કીનારાની રેતાળ જમીન જ્યાં વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તેવી, તેમજ બીજી ભેજવાળી જમીનમાં અને નદી નાળાં કે તળાવ કાંઠે, તેમજ વાડી કે ખેતરોના શેરીઆ કાંઠે રતવેલીઆના છોડવા ઉગે છે. એ આખા હિં૦માં થાય છે.

૮–વિશેશ વિવેચન–રતવેલીઆના વેલા ઘણુંકરી રતા રંગ છે. તે ઉપરથી અથવા રતવા ઉપર એના વેલાનો તમામ લોકો ઉપયોગ કરે તે ઉપરથી એનું નામ રતવેલીઓ પડેલું જણાય છે. જલપીંપળી એ નામ એના વેલા જલને કાંઠે ઉગનાર તથા એમાં પુષ્પધારણ કરનાર ડુંડી લીંડીપીપર જેવી દેખાય છે, માટે પડેલું લાગે છે.

વર્ગ–(વર્બીનિસી)

નંબર ૪૯૦.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Tectona grandis.

દૃષ્ટાંત–H. IV. p. 570; N. p. 246; Watt. VI. Part IV. p. 1; રૂ. નિ. પા. ૫૨૨.

૨–દેશીનામ–સાગ (પ્રેસ–ગુ૦); सागवन (म०); सागन (हि०); शाक (सं०).

૩–વર્ણન–સાગનાં વૃક્ષો ૨૦ થી ૪૦ કે ૫૦ થી ૧૫૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. પણ આ સ્વસ્થાનના બરડા ડુંગરમાં તો તે ૧૫ ફીટથી ઉંચાં જોવામાં આવેલાં નથી. એની શાખાઓ ઘણી જાડી, અને પ્રતિશાખાઓ ચોધારી, ફીકા પીળા રંગની અને તારાકૃતિના વાળની રૂંવાટીથી આચ્છાદિત થએલી હોય છે. પાન સામસામાં, ઘણાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. વૃક્ષના પુષ્પમંડપો શાખાઓને છેડે શાખા પ્રતિશાખાઓવાળા આવેલા હોય છે. તેપર પીળાસયુકના રંગનાં સૂક્ષ્મ અસંખ્ય પુષ્પો આવેલાં હોય છે. પણ તેમાંથી જૂજ ફુલોમાંજ ફલ પાકે છે. ફલ ભૂરા રંગનાં, સખ્ત અને બહુધા ૪ ખાંચીઆવાળાં હોય છે, તેપર રૂંવાટીનું અસ્તર ઘણું ગીચ હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહી, પિત્તશામક, કેશવર્ધક તથા શોથ અને કફઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–મૂળ અને થડની છાલ કફ અને ઉધરસ ઉપર આપવામાં આવે છે. પાન રંગના કામમાં વપરાય છે. સુકાં પાનની ભસ્મ મધની સાથે પિત્તવિકારપર અપાય છે. ફુલ સાકર સાથે પ્રમેહ ઉપર ખવરાવવામાં આવે છે. એનાં બીજનું તેલ માથાના વાળ ખરી જતા હોય તો તેપર લગાડવામાં આવે છે. પેશાબ બંધ હોય તો એનાં બીજનું પેડૂપર બંધાણ કરવામાં આવે છે. સાગનું લાકડું અજીર્ણ ઉપર ક્વાથનાં રૂપમાં અપાય છે. સંધિવા ઉપર એનાં લાકડાને પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. સાગનું લાકડું પ્રસિદ્ધ છે, અને તે સર્વે જાતનાં કામમાં વપરાય છે.

૭–સ્થાનક–એના ઝાડ હિં૦ મા ઘણી જગોએ થાય છે.*

૮–વિ૦ વિવેચન–સાગનાં ઝાડોને ઓડા (દરીઆનો ખારો પવન) પવનથી ઘણું નુકસાન થાય છે. પણ તે બરડા ડુંગરના પાછળના ભાગમાં ઉંડી માટીવાળી જમીનમાં વાવવામાં આવે તો તે સામાન્ય રીતે ઠીક થઇ શકે એમ જણાય છે. આ સ્વસ્થાનમાં સાગનાં ઝાડો મ્હોટાં નહીં થઇ શકવાનું કારણ તેને જોઇતી યોગ્ય ભીનાસ અને સેંદ્રિય ખાતર નહીં મળવાનું છે. કેમકે બરડા ડુંગરની જમીન માટીવાળી ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. વળી વરસાદ ઓછામાં ઓછો ૧૦ અને વધારેમાં વધારે ૩૦ ઈંચ સરેરાસ ગણવામાં આવે છે. તો સાગનાં ઝાડોને ૫૦ થી ૧૨૦ ઈંચ વરસાદ જોઇએ છીએ. પણ સાધારણ રીતે ઉગવાને ૩૦ ઈંચ વરસાદ તો હરસાલ પડવોજ જોઇએ. જે આ સ્ટેટમાં ભાગ્યેજ હોય છે.

---

* આ સ્વસ્થાનમાં તે રજુવાવ જંગલની મોડક કેડીની ઉપર વાવવામાં આવેલાં છે. જુવો નંબર ૩૬૮.

ધાણીદારીઆની પીળાં તથા ગુલાબી ફૂલની જાત અહિંના બાગોમાં ઉગે છે.

એનું મૂળ ગમે તેવા પથ્થર કે કાદીને તોડીને જમીનમાં ઉંડું જાય છે. એટલે લાંબે દહાડે એ પથ્થર તોડી જમીન બનાવે છે.

વર્ગ-(વર્બાનેસી).

નંબર ૪૨૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Lippia nodiflora.

દૃષ્ટાંત-H. IV. p. 563; N. p. 245; Watt. V. p. 78; ફ. નિ. પા. ૩૩૦.

૨-દેશીનામ-રતવેલીઓ (પો૦), રતુણીઓ (ગુ૦); जलपींपली, रतोलीआ (म०); भुई ओकरा, इक, जलपीपली (हिं०); जलपिप्पली, मत्स्यगंधा (सं०).

૩-વર્ણન-રતવેલીઆના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. એ જમીનપર એક બે બાજુ અથવા ચોતરફ ફેલાય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓમાંથી પાનની ગાંઠે ગાંઠે જમીનમાં મૂળિયાં મુકાતાં જાય છે. અને ઉપરની બાજુ શાખાઓ નીકળતી જાય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એના છોડવા અથવા વેલા ૬ થી ૧૦ ઇંચ ઘેરાવાના, અને કોઇવાર તે ૨ થી ૫ ફીટ લાંબા હોય છે. એના વેલા લીલા તેમજ રાતા રંગના પણ થાય છે. અને કેટલીકવાર એકજ વેલામાં બન્ને રંગ હોય છે. પાન તળિયે સાંકડાં, મથાળે પોહોળાં, ને દાંતાવાળાં હોય છે. ફૂલ ફીકા ધોળા ગુલાબી કે જાંબુડી છાયાસેતાં હોય છે. ફલ સૂક્ષ્મ હોય છે.

મૂળ-ભૂરા રંગનાં, સુતળી જેવાં પાતળાં, બારીક રેસા જેવા ફાંટાવાળાં ને જરા સખ્ત હોય છે. તે અંદરથી ફીકાં સફેદ ને રસભર્યાં હોય છે. તેપરની ફોતરી પાતળી ને ઉતરી જતી દેખાતી હોય છે. મૂળની વાસ પીપરી મૂળ જેવી અને સ્વાદ કડવાસસીગો ચીરપરો ને પાછળથી જરા ગળચરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી બહુધા મૂળ જેવી જાડી હોય છે. તેપર ઉભી નીક અને સફેદ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર નીક અને રૂંવાટી ઘણાં સ્પષ્ટ હોય છે. ડાંડી અંદરથી પોચી ને પોકળ હોય છે.

પાન-સામસામાં આવેલાં હોય છે. તે ½ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ૩-લાઇનથી ½ ઇંચ કે કવચિતજ ૧ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ડીટડી ટુંકી, ચપટી, ને નીકવાળી હોય છે. પાન ડીટડી પાસે સાંકડાં, મથાળે પોહોળાં ને દાંતાવાળાં હોય છે. તે જાડાં ને ખરસટ રૂંછાળવાળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે રતો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. પાનને રાતની તરફ રાખી આકાશમાં જોતાં તેમાં રેતીના જેવી ઝીણી બાનક દેખાય છે. પાન જાડાં હોવા... વચલી નસ સિવાય બીજી નસો ભાગ્યેજ દે... પાનને ચોળવાથી તેમાંથી ખારાસસેતી તીખી... છે. અને ચાવવાથી કડવાસસેતો ચીરપરો સ્વા...

ફુલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાં... બેઠી હોય છે. તે પત્ર કરતાં લાંબી ને પાનની ... તે ચપટી ને બે બાજુ નીકવાળી હોય છે. એ... મથાળે સ્પષ્ટ દેખાતાં પુષ્પપત્રો પોહોળા ફાંદા... આવેલાં હોય છે. તેની વચમાંથી સીડીપર... લાંબી અને જાડી ડુંડી નીકળેલી હોય છે. તે ½... કે ૩ ઇંચ લાંબી ને ⅓ ઇંચ પોહોળી હોય છે. એ... બાજુએ સૂક્ષ્મ ધોળાં અથવા ફૂલ ગુલાબી કે ૩... રંગનાં જરા જાંબુડી છાયાસેતાં ફૂલો આવેલાં હો... તે જેમ જેમ ડુંડી વધતી જાય છે તેમ તેમ... નીચેનાં ફૂલો ઉઘડી, ફલ પાકવા માંડે છે, ને ... ફૂલો ઉઘડતાં જાય છે. એ ડુંડીપર દરેક ફૂલની ... પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. તે પોહોળાં ઉપસ ... તેની વચ્ચોવચ્ચ એક જાડી નસ અને ટેરવે ઢુંકી ... હોય છે. તે તળિયે લીલા રંગનાં ને મથાળે ... વખતે જાંબુડી છાયાસેતા રંગનાં હોય છે. તે ... ધોળા વાળની રૂંછાળવાળાં હોય છે. આ પુષ્પ... પાસે પાસે ઉપરા ઉપર થયેલી રચનાથી ... એ ડુંડીપર દશ હારમાં તે ગોઠવાયલાં હોય એમ દેખા...

પુષ્પબાહ્યકોષ-ઉપર કહેલાં પુષ્પપત્રોની ... પુ૦ બા૦ કોષ સૂક્ષ્મ બે ફાટવાળો આવેલો હો... તે વચમાં જાંબુડી છાયાસેતા રંગનો ને તે રૂંછાળ... હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડી ⅙ ઇંચ ... સાંકડી નળીવાળી, અને બે ઓષ્ઠવાળી હોય છે. ... નીચલો ઓષ્ઠ જરા લાંબો ને પોહોળો હોય છે. ... ઓષ્ઠ બે દાંતાવાળો અને પોહોળો ૩ દાંતાળો હોય ... પાંખડીની નળી તળિયે ફીકા પીળા રંગની ને તેના ... ગુલાબી કે જાંબુડી છાયાસેતા રંગના હોય છે.

પુંકેસરો-પીળા રંગનાં ૪ હોય છે. તે પાંખડીની નળીની અંદર આવેલાં ને પાંખડીથી ઢંકાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-સૂક્ષ્મ ૧ હોય છે.

ફલ-ફીકા ભૂરા રંગનું, બે પોલવાળું અને ½ ઇંચ લાંબું હોય છે. એ દરેક પોલમાં એકેકું બીજ હોય છે. ફલની સપાટી સૂક્ષ્મ બાનકવાળી હોય છે, તે ... સાંકડું, મથાળે પોહોળું, ને ટેરવ સૂક્ષ્મ અણીવાળું હો... છે. ફલની વચ્ચોવચ્ચ ઉભી ધોળી લીટી હોય છે, ... લીટીપરથી ફલના બે વિભાગ જુદા પડે છે.

બીજ-સૂક્ષ્મ ને અંદર પીળું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, માદી અને શોથઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-માથું દુખતું હોય તો રતવેલીઆનાં પાનને વાટીને તેનો માથે લેપ કરવામાં આવે છે. પેશાબ બંધ થયો હોય તો રતવેલીઆના ડેલાને પાણીમાં ગરમ કરી તે પેડુપર બંધાય છે. ગુમ્બડાને કરીને રતવા અને સાંધાઓમાં ગુંમડાંઓ ઉપર રતવેલીઆને વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. મરડીની ઓડ અને સોજા ઉપર પણ રતવેલીઆની પોટીસ પણ લોકો બાંધે છે. છોકરાંને પેટમાં આર રહ્યો હોય તો રતવેલીઆનાં પાનનો રસ ગરમ કરી તેનું ટીપું મધમાં નાંખી છોકરાંને ચટાડે છે. પ્રમેહ ઉપર પણ રતવેલીઆનો રસ અપાય છે. માથાની ઉંદરી અને ખોડા ઉપર પણ રતવેલીઆનો રસ લગાડવામાં આવે છે.

રતવેલીઆનાં પાનનો રસ સુવાવડમાં ઓરીઓને પીવડાવવામાં આવે છે.

"રતવેલીઓ વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, નેત્રને હીત, ઢુખો, ગુરો, દારો તથા રક્તપિત્ત, અતિસાર અને દાહને મટાડનાર છે." (વૈ. શા. મ. ગ્રં.).

"રતવેલીઓ છોકરાંને ગરમી ઉપર થાય છે, વાટીને પીવાથી લોહીનો ઝાડો મટે છે, શ્વાસ, તરસ, વિષ, દાહ શ્રમ, મૂર્છા, તાવ વગેરે મટાડે છે. જઠરાગ્નિને દીપાવે છે, ઘણો ખાવામાં આવે તો હાની કરે છે." (વૈ૦ ૧૦)

૭-સ્થાનક-દરિયા કીનારાની રેતાળ જમીન જ્યાં વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તેવી, તેમજ બીજી કેટલાની જમીનમાં અને નદી નાળાં કે તળાવ કાંઠે, તેમજ ચાર કે પાંચ વર્ષના પીરીઆ કાંઠે રતવેલીઆના છોડવા ઉગે છે. એ આખા હિં૦માં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-રતવેલીઆના વેલા ઘણુંકરી ફાટ થાય છે. તે ઉપરથી અથવા ફુલવા ઉપર એના વેલાનો તમામ લોકો ઉપયોગ કરે ▪ તે ઉપરથી એનું નામ રતવેલીઓ પડ્યું જણાય છે. ભરસીપીપડી એ નામ એના વેલા જાડને કરી ઉગનાર તથા એમાં પુષ્પ-ખરજુ કસ્તર ફુટી લીલીડંબર જેવી દેખાય છે, માટે પડયું હશે છે.

વર્ગ-(વર્બીનેસી)

નંબર ૪૪૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Tectona grandis.

(Vol-II. IV. p. 570. N. p. 245, Watt. VI. Part IV. p. 1; ફ. નિ. ઘ. ૧૨૨.

૭૫

૨-દેશીનામ-સાગ (પો૦ગુ૦); સગવન (મ૦); સાગન (હિં૦); શાક (સં૦).

૩-વર્ણન-સાગનાં વૃક્ષો ૨૦ થી ૪૦ કે ૫૦ થી ૧૫૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. પણ આ સ્વસ્થાનના ભરડા ડુંગરમાં તો તે ૧૫ ફીટથી ઉંચાં જોવામાં આવેલાં નથી. એની શાખાઓ ઘણી જાડી, અને પ્રતિશાખાઓ ચોધારી, ફીકા ધોળા રંગની અને તારાકૃતિના વાળની રૂંવાટીથી આચ્છાદિત થએલી હોય છે. પાન સામસામાં, ઘણાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. ફુલના પુષ્પમંડપો શાખાઓને છેડે શાખા પ્રતિશાખાઓવાળા આવેલા હોય છે. તેપર ધોળાસફેદ રંગનાં સૂક્ષ્મ અસંખ્ય પુષ્પો આવેલાં હોય છે. પણ તેમાંથી જૂજ ફુલોમાંજ ફળ પાકે છે. ફળ ભૂરા રંગનાં, સખ્ત અને ઘણુંખરૂં ૪ ખાંચીઆવાળાં હોય છે, તેપર રૂંવાટીનું અસ્તર પણ ગીચ હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-માદી, પિત્તશામક, રેચવર્ધક તથા શોથ અને કાસ.

૬-ઉપયોગ-મૂળ અને થડની છાલ કફ અને ઉધરસ ઉપર આપવામાં આવે છે. પાન રંગના કામમાં વપરાય છે. સુકાં પાનની ભરમ મધની સાથે પિત્તવિકારપર અપાય છે. ફુલ સાકર સાથે પ્રમેહ ઉપર ખવરાવવામાં આવે છે. એનાં બીજનું તેલ માથાના વાળ ખરી જતા હોય તો તેપર ચોપડવામાં આવે છે. પેશાબ બંધ હોય તો એનાં બીજનું પેડુપર બંધણ કરવામાં આવે છે. સાગનું લાકડું અજીર્ણ ઉપર કાઢાનાં રૂપમાં અપાય છે. સોજા ઉપર એનાં લાકડાંને પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. સાગનું લાકડું પ્રસિદ્ધ છે, અને તે સર્વે જાતનાં કામમાં વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-એનાં ઝાડ હિં૦ માં ઘણી જગ્યાએ થાય છે.*

૮-વિ૦ વિવેચન-સાગનાં ઝાડોને ઓછા (રીઆનો ખરો પવન) પવનથી ઘણું નુકશાન થાય છે. પણ તે ભરડા ડુંગરના જંગલના ભાગમાં ઉંચી જાતિના ઝાડોનાં વાવેતરમાં વાવવામાં આવે તો તે સામાન્ય રીતે ઠીક થઈ શકે એમ જણાય છે. આ સ્વસ્થાનમાં સાગનાં ઝાડો મોટાં નહીં થઈ શકવાનું કારણ તેને જોઈતી જમીન અને ભેજ મળતાં નથી મળતાનું છે. કેમકે ભરડા ડુંગરની જમીન પથ્થરવાળી જણાય છે. વળી વરસાદ એકંદરમાં ૧૦ અને વધારેમાં વધારે ૩૦ ઈંચ સરેરાશ પડતો આવે છે. તે જાતનાં ઝાડોને ૫૦ થી ૧૨૦ ઈંચ વરસાદ જોઈએ. પણ સામાન્ય રીતે ઉછરવાને ૩૦ ઈંચ વરસાદ તો જોઈએ. સરેરાશ જોઈએ તે આ શહેરમાં મળતા હોય છે.

---

* આ સંસ્થાનમાં તે ઘણુંખરૂં ... [illegible]

ખરડા ડુંગરની જમીન બેઝૉલ્ટ, ટ્રેપ, ગ્રેનાઇટ અને લાઇમસ્ટોનની બનેલી છે. અને એવી જમીનમાં સાગ થાય એ સંભવિત છે. કેમકે સાગનાં મોભલી ઝાડો જેવાં કે સાજડ, ખેર, દુધલો, કારીખડો, આપટો વાંસ વિગેરે ખરડા ડુંગરમાં સામાન્ય રીતે પણ ઉગે છે.

સાગનાં વાવેતર વિષે વિશેષ માહિતી જંગલ ખાતાંનાં પુસ્તકમાં લખવામાં આવશે. આ સ્ટેટના રાજવાડી બાગમાં સાગનાં ઝાડો વાવ્યાં છે તે સારાં થયાં છે.

વર્ગ-(વર્બેનિસી).

નંબર ૪૬૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Premna herbacea ?

દ્રષ્ટાન્ત-H. IV. p. 581. Watt. VI. part. I. p. 336

૨-દેશીનામ-ઘીની, ઘીનવી, ઘીનેલી (પંજાબ). ભૂમિજમ્બુ (સં૦): ભૂમિજમ્બુક (મ૦).

૩-વર્ણન-ઘીનીનાં ઝાડવાં બારે માસ હોય છે. તો પણ ચોમાસે ઘણાં જોવામાં આવે છે. તે ૩ થી ૫ કે ૬ થી ૮ [illegible] ઉંચા થાય છે. કોઈવાર ૪ થી ૮ ઇંચ ઉંચાં પણ હોય છે. એ સિવાય સુકાં ઝરડાં જેવાં થઈ રહેલાં હોય છે. પણ ચોમાસે નવપલ્લવ થવાથી જરા સુંદર દેખાય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે બહુધા પાતળી ને સીધી [illegible] જેવી હોય છે. પાન [illegible] પાન જેવાં તો પણ તેથી પાતળાં ને [illegible] હોય છે. ફુલ ચોમાસે આવે છે, તે લીલાશવાળા [illegible] સૂક્ષ્મ હોય છે. ફળ પણ ચોમાસા આખરે પાકે છે. તે ખાવા પીળું જેવડાં હોય છે.

એનાં ઝાડવામાંથી જરા સુગંધિત તો પણ ઉગ્ર ગંધ નીકળતી હોય છે.

મૂળ-[illegible] આસરે [illegible] હાથની લાંબું જેવું [illegible] જરા રંગની પાતળી છાલવાળું. [illegible] કે [illegible] રંગનું ને [illegible] કપુરને મળતી વાસવાળું હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-દાંડી આસરે લીલા રંગની, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] રંગની હોય છે. શાખાઓ સીધી [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], અથવા [illegible] હોય છે [illegible] રૂંવાટી હોય છે.

પાન-[illegible] હોય છે તે [illegible] ઇંચથી ૧ કે ૧½ ઇંચ [illegible] ને ½ થી ¾ કે ૧ ઇંચ [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે ફુલ [illegible] [illegible] [illegible]

પાસે આવેલાં હોય છે. તેમાંથી પેરનાં પાનને સુગંધિત વાસ નીકળે છે. સળી તેમજ [illegible] રંગની ને ધોળી રુંવાટીવાળી હોય છે. [illegible] લાંબાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-તળિયે જોડાયલો, ને મથાળે પાંચે દાંતા જરા જૂદા દેખાતા હોય છે. એના [illegible] લીલા ને પીળા સૂક્ષ્મ બિંદુઓ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે તેમાંથી ૨ જોડાઇને નાગફણની પેઠે ઉંચી [illegible], [illegible] હોય છે, ને ૩ છુટી દેખાતી હોય છે, તેમાંની [illegible] [illegible] બનેલી હોય છે. પાંચે પાંખડીઓ [illegible] પીળા રંગની, ને તેઓની વચ્ચે [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે.

પુંકેસરો-૪ ધોળાં હોય છે, [illegible] [illegible] પાંખડીની અંદર ઢંકાયલાં હોય છે. પરાગ [illegible] બે પોલવાળા, જાંબુડી [illegible] [illegible] હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો [illegible] [illegible] રંગનો હોય છે. નલિકા જરા વધારે [illegible] [illegible] નાગફણ જેવી, પાંખડીની અંદર [illegible] [illegible] નીકળતી હોય છે.

ફળ-પ્રથમ લીલાં, પછી પીળાં, રાતાં અને [illegible] કાળાં થઈ જાય છે; તે ૨ થી [illegible] [illegible] [illegible] ગોળાઇલીનાં, અને ચળકતાં હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. ફળની વાસ ઉગ્ર અને [illegible] [illegible] હોય છે. ફળપરની છાલ અને તેની [illegible] રસ કાઢી નાંખતા તેમાંથી એક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નીકળે છે. તેનાપર [illegible] [illegible] છે. તે એક બાજુ [illegible] ને બીજી બાજુ [illegible] [illegible] હોય છે. અને એ [illegible] [illegible] [illegible] બે [illegible] હોય છે. એ સિવાને [illegible] [illegible] થી ૪ [illegible], અને ૧ થી ૪ [illegible] [illegible]

બીજ-[illegible], ને એક છે [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] હોય છે

૪-ઉપયોગીઅંગ-[illegible].

૫-ગુણદોષ-[illegible] [illegible]

૬-ઉપયોગ-ઘીનીનાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઘીનીના પાનની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. ઘીનીનાં પાન, ફુલ અને [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે. ઘીનીનાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] ને ઘીનીનાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને ઘીનીનાં [illegible] [illegible]

આરામ થાય છે. ધીનીનું લાકડું સુકું તેમજ લીલુ દીવાસળીની પેઠે બળે છે, તેથી લીલા ભાગતણુની સાથે ધીનીનું લાકડું દીવાસળી તરીકે ખાસ કરી કેટલાક લોકો બાળે છે. ધીનીનાં લાકડાંમાંથી દીવાસળીની કાંડી સારી થઈ શકે એમ ઘણા લોકો કહે છે. ધીતીનાં પાન અને કોમળ શાખાઓને વાટી તેની લુગદી તેલમાં બાળી તેને તેલ સાથે સારી પેઠે વાટી તે તેલ નહિ રૂઝાતાં ચાંદાંઓ, ઢોરનાં ભાઠાંઓ અને ઘા લાગ્યા હોય તો તે-પર બરડા ડુંગરના રબારીઓ અને ખેડુ લોકો લગાડે છે.

૭-સ્થાનક-પોરબંદર સ્વસ્થાનના બરડા ડુંગરમાં તેમજ કાંઠીવાળી જમીનપર ધીનીનાં ઝાડવાં છૂટાંછવાયાં [redacted] છે. એ હિં૰ના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૰ વિવેચન-ધીનીનું લાકડું દીવે સળગાવતાં તેનાપર ઘી કે તેલ લગાડી બાળ્યું હોય તેવી રીતે બળે છે. માટે એને ધીની અગર ધીતેલી કહે છે. એના કેટલાક ઊંડવાઓ ઘણા નાહાના હોય છે ને તેમાં કાળાં ફળ પાકી જાય છે, આ ઉપરથી એને મૂનિ જમ્બુક કહેતા હશે.

વર્ગ-(વર્બીનિસી).

નંબર-૪૯૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Gmelina arborea.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 581; N. p. 246; Watt. III. p. 514; રૂ. નિ. પા. ૫૨.

૨-દેશીનામ-શિવણ, શવન, સવન (પો૰ગુ૰). શિવન, કમાર, ઘમાર (મ૰); શિવન, કમહાર, ગંહાર, ગમ્ભાર કમારી (હિં૰); કાશ્મર્ય, કમ્હરી, ગંભારી, મધુપર્ણી, શ્રીપર્ણી (સ૰)

૩-વર્ણન-શિવણનાં ૫૦ થી ૬૦ ફીટ ઉંચાં વૃક્ષો થાય છે. પણ બરડા ડુંગરમાં તે ૧૦ થી ૧૫ કે ૨૦ ફીટ ઉંચાઈનાં માત્ર જોવામાં આવે છે. એનાં થડ અને શાખાનો રંગ અને દેખાવ સાગનાં ઝાડને મળતો હોય છે. પણ એનાં પાન સાગથી નાહાનાં અને પીપળાના પાનને મળતા આકારનાં હોય છે. તેથી એ ઝાડ સાગથી જુદું વરતાઈ આવે છે. તે શિયાળે ખરી જાય છે. અને હોળી પછી નરતજ નવાં પાન અને ચૈત્ર માસમાં ભૂરાશપેતા પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. અને વૈશાક જેઠમાં ફળ પાકે છે. એનાં ફૂલપર નાહાની મધમાખી અને ભમરાઓ ગુંજારવ કરતા જોવામાં આવે છે. એના ફળ રંગે પીળાં, લીલાં, નારંગનાં અને સાધારણ જાંબુ જેવડાં હોય છે.

મૂળ-જાડાં, મજબૂત અને જમીન પ્રમાણે ઉંડાં ગએલાં હોય છે. તેમાંથી નાહાના નાહાના ઝીણા ફાંટાઓ ઘણા નીકળેલા હોય છે. મૂળનું લાકડું કઠણ અને ધોળું હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે ચક્રાકાર દેખાય છે. મૂળની છાલ જાડી, રસભરી, પોચી, બટકણી અને ધોળા રંગની હોય છે તેનાપર ભૂરા રંગની પાતળી ફોતરી હોય છે. જે નખથી ખરપતાં તરત નીકળી જાય છે. વાસ શેરડીની વાસને મળતી સુગંધિત અને સ્વાદ તમતમો, સહેજ મળચટો, તૂરો, તેલીયો અને કડવો લાગે છે.

કાંડી અને શાખાઓ-એનું થડ વૃક્ષના પ્રમાણમાં જાડું થાય છે. પણ આ સ્વસ્થાનમાં તે ૪ થી ૬ ઈંચ અથવા ફુટ ૧½ ફુટ જાડું થાય છે. તેની ઉપરની છાલ ફીકા ધોળા રંગની અને તેપર ઉભા ચીરા અને સફેદ છાંટણાં હોય છે. અંદરની છાલ લીલા રંગની અને તેની વાસ ઘણી ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો હોય છે. એમાં જાડી શાખાઓ થોડી હોય છે, પણ નાહાની નાહાની ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ચોધારી અને લીસી હોય છે. પણ તેમાંથી નવી નીકળેલી નાહાની શાખાઓ ઉપર વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પાન-સામસામાં આવે છે. તે ૪ થી ૧૦ ઈંચ લાંબાં અને ૨ થી ૪ કે વખતે ૭ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે ડીંટડી પાસે સાંકડાં, વચમાં ઘણાં પોહોળાં અને ટેરવે લાંબી અણીવાળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલા રંગની ને નીચેની ભૂરા રંગની કે ફીકી હોય છે. એ બન્ને સપાટીપર વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ડીંટડીને મથાળેથી મુખ્ય ત્રણ નસો નીકળી પાનમાં ગયેલી હોય છે. ડીંટડી ૧ થી ૧½ કે ૩ થી ૪ ઈંચ લાંબી અને ભૂરાવાળથી ભરાયલી હોય છે. તેને મથાળે ૨ થી ૬ રસકુપિ આવેલી હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી શાખાઓને છેડે આવે છે. તે ½ થી ૧ ફુટ લાંબી હોય છે. તેનાપર લગભગ સામસામી બીજી નાહાની નાહાની ડીંટડી જેવી સળીઓ આવી તે દરેક સળીપર ૧ થી ૩ ફૂલો આવે છે. પુષ્પપત્રો ૨ થી ૩ લાઈન લાંબાં અને ½ થી ¾ ઈંચ પોહોળા, જરા વિષમ કોરવાળા ને ટેરવે સાંકડાં થતાં હોય છે ફૂલની ડીંટડી ઘણી ટુંકી અને જાડી હોય છે. તે પુ૰ બા૰ કોશની નીચે સાંધાવાળી હોય છે. એ સઘળાપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-ભૂરા લીલા રંગનો અને ફૂંછાળથી ભરાયલો, ૧ થી ૧½ લાઈન લાંબો હોય છે. તેનાં પાંચે પત્રો જોડાઈને ફૂલની પાંખડીની નળી નીચે એક પ્યાલી કે ટોપીની પેઠે થઈ રહેલાં હોય છે. અને તેનાં મુખપર અનિયમિત પાંચ સૂક્ષ્મ દાંતા દેખાતા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ અવિભક્ત હોય છે. તેની બહારની બાજુ ધોળાશવેની રૂંવાટી હોય છે. તે તળિયે જોડાઈને જરા વાંકી, ટુંકી, પોહોળી નળી જેવી થયેલી હોય છે. એ નળી બહારથી ભૂરા અને

બરડા ડુંગરની જમીન બેઝૉલ્ટ, ટ્રેપ, ગ્રેનાઇટ અને લાઇમસ્ટોનની બનેલી છે. અને એવી જમીનમાં સાગ થાય એ સંભવિત છે. કેમકે સાગનાં સોબતી ઝાડો જેવાં કે સાજડ, ખેર, દુધલો, કારીખડો, આપટો વાંસ વિગેરે બરડા ડુંગરમાં સામાન્ય રીતે પણ ઉગે છે.

સાગનાં વાવેતર વિષે વિશેષ માહિતી જંગલ ખાતાંનાં પુસ્તકમાં લખવામાં આવશે. આ સ્ટેટના રાજવાડી બાગમાં સાગનાં ઝાડો વાવ્યાં છે તે સારાં થયાં છે.

વર્ગ-(વર્બીનેસી).

નંબર ૪૪૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Premna herbacea ?

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 581; Watt. VI. part. I. p. 336

૨-દેશીનામ-ઘીતી, ઘીનવી, ઘીતેલી (પો+ગુ૦). મૂગામ (હિં૦); ભૂમિજમ્બુક (સં૦).

૩-વર્ણન-ઘીતીનાં ઝાડવા બારે માસ હોય છે. તો પણ ચોમાસે ઘણાં જોવામાં આવે છે. તે ૩ થી ૫ કે ૬ થી ૮ ફીટ ઉંચા થાય છે. કોઈવાર ૪ થી ૮ ઇંચ ઉંચાં પણ હોય છે. એ સિવાએ સુકાં ઝરડાં જેવાં થઈ રહેલાં હોય છે. પણ ચોમાસે નવપલ્લવ થવાથી જરા સુંદર દેખાય છે. એમા ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે બહુધા પાતળી ને સીધી તરસા જેવી હોય છે. પાન અરણીનાં પાન જેવાં તો પણ તેથી પાતળાં ને ફુંકાં હોય છે. ફુલ ચોમાસે આવે છે, તે લીલાસલેના ધોળા રંગનાં સૂક્ષ્મ હોય છે. ફલ પણ ચોમાસાં આખરે પાકે છે. તે ખારાં પીલુ જેવાં હોય છે.

એનાં ઝાડવાંમાંથી જરા સુગંધિત તો પણ ઉગ્ર ગંધ નીકળતી હોય છે.

મૂળ-ફાંટાઓવાળું, આંગળીથી હાથની બાજુ જેવું જાડું, ભૂરા રંગની પાતળી છાલવાળું, ફીકા ધોળા કે કેસરીઆ રંગનું ને દલદર અગર કપૂરને મળતી વાસવાળું હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-દાંડી અંદરથી લીલા રંગની, તુલસી જેવી વાસવાળી, બહારથી અગડગઠ્ઠી, આડી અવળી, ખાડા ખડબા, ચીરા અને ઉભી હાંસોવાળી, ફીકા ધોળા કે ભૂરા રંગની હોય છે. શાખાઓ સીધી તરસા જેવી, ઉભી ચરની, લીલા, ફીકા ધોળા, અથવા જાંબુડા રંગની હોય છે. તેપર સફેદવાળની રુંવાટી હોય છે.

પાન-સામસામાં હોય છે. તે ½ ઇંચથી ૧ કે ૧½ ઇંચ લાંબાં ને ½ થી ¾ કે ૧ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેમાંથી ઘણી ઉગ્ર ગંધ નીકળે છે.

ડુસ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી શાખા પ્રતિશાખાઓ ના ઝુમખા જેવી હોય છે. ફુલ ત્રણ ત્રણ બહુધા પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. તેમાંથી પેરનાં પાનને સુગંધિત વાસ નીકળે છે. સળી તેમજ ફુલની રંગની ને ધોળી રુંવાટીવાળી હોય છે. [illegible] લાંબાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-તળિયે જોડાયલો, ને મથાળે પાંચે દાંતા જરા જુદા દેખાતા હોય છે. એના લીલા ને પીળા સૂક્ષ્મ બિંદુઓ હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય તેમાંથી ૨ જોડાઇને નાગફણની પેઠે ઉભી [illegible] હોય છે, ને ૩ ખુલી દેખાતી હોય છે, તેમાંની બે પાછળ વળેલી હોય છે. પાંચે પાંખડીઓ ધોળા રંગની, ને તેઓની વચ્ચે સફેદ લાંબા [illegible] હોય છે.

પુંકેસરો-૪ ધોળાં હોય છે, તે [illegible] પાંખડીની અંદર ઢંકાયલાં હોય છે. પરાગ [illegible] બે પોલવાળા, જાંબુડી છાયાસેતા ભૂરા રંગના [illegible]

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો [illegible] રંગનો હોય છે. નલિકા જરા વધારે [illegible] નાગફણ જેવી, પાંખડીની અંદર પુંકેસરોથી [illegible] નીકળતી હોય છે.

ફલ-પ્રથમ લીલાં, પછી પીળાં, રાતાં અને [illegible] કાળાં થઈ જાય છે; તે ૨ થી ૨½ [illegible] ગોળાઇસેતાં, અને ચળકતાં હોય છે. સ્વાદે [illegible] ખારો હોય છે. ફલની વાસ ઉગ્ર અને [illegible] ચીકણો હોય છે. ફલપરની છાલ અને તેનો [illegible] રસ કાઢી નાંખતાં તેમાંથી એક ફીકા ભૂરા રંગનો [illegible] સખ્ત ઠળિયો નીકળે છે. તેનાપર જાળીદાર [illegible] છે. તે એક બાજુ ગોળાઇસેતો ને બીજી બાજુ [illegible] અણીવાળો હોય છે. અને એ અણીથી જરા નીચે [illegible] બે છુટા છેડા હોય છે, એ ઠળિયાને તોડતાં તેમાં [illegible] થી ૪ પોલ, અને ૧ થી ૪ બીજ દેખાય છે.

બીજ-લંબગોળ, ને એક છેડે જરા અણીવાળું [illegible] છે. ચળકતું એરંડીના મગજ જેવું તે લીલું હોય [illegible]

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-શિરશુળહારી પૌષ્ટિક તાવઘ્ન અને [illegible]

૬-ઉપયોગ-ઘીતીનાં મૂળનો કવાથ [illegible] વાપરવાનું કેટલાક લોકો કહે છે. ઉધરસ, [illegible] ઉપર ઘીતીનાં પાનની ભાજીમાં ભેળી કરીને [illegible] ખવરાવે છે. ઘીતીનાં પાન, ફુલ અને ફલનો [illegible] પર ચોપડવામાં આવે છે. ઘીતીનાં ફલ [illegible] છોકરાંઓ ખાય છે. માથું દુખતું હોય તો [illegible] વાટીને તેનો માથાપર લેપ કરવામાં આવે છે. [illegible] લગાવવાથી માથું દુખતું હોય તો ઘીતીનાં પાન [illegible]

૩-વર્ણન—નગોડનાં ઝાડવાં ૮ થી ૧૨ કે ૧૫ ફીટ ઉચાં થાય છે. તેમાં પાતળી ને ઝીણી ઝીણી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તેની શાખાઓ ફીકા ધોળી કે ભૂરા રંગની હોય છે. પાન સંયુક્ત હોય છે. તેમાં ૩ થી ૫ પાન (leaflets) એકઠાં હોય છે. આ દરેક પાન ભાલાકૃતિનાં, સાંકડાંપાનાં, લાંબી અણી-દારભાગવાળાં હોય છે. તેની ઉપરની બાજુ ઘેરા લીલા કે ફીકાશવાળા લીલા રંગની, ને નીચેની બાજુ ધોળા રંગની ને ધોળી રૂંવાટીવાળી હોય છે. પુષ્પધારણ કરનારી સળીઓ શાખાને છેડે ને પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે ઘણી લાંબી ને ધોળી રૂંવાટીવાળી હોય છે. તેપર ભંભુરી છાયાવાળાં અથવા ફીકા આસમાની રંગનાં સૂક્ષ્મ ફૂલ આવે છે. ફલ વટાણા જેવડાં ને કાળા રંગનાં હોય છે.

એના આખા ઝાડમાંથી એક જાતની પ્રકમ જરા સુગંધિત પણ ખાટકણી અણગમતી વાસ નીકળતી હોય છે. એનાં ઝાડવાં દશ નરીક ઘણાં પ્રસિદ્ધ છે. એની બે જાત થાય છે. એની એક જાતમાં પાનની કોર કાંગરીવાળી હોય છે. એનાં ઝાડ વાડ બગીચા અને વાડીઓમાં ઉછેરવામાં આવે છે. તેમજ જંગલો અને વેરાનોમાં કંઈ આપોઆપ પણ ઉગે છે. એનાં ઝાડને જમીન બરોબર કાપી નાખવાથી એના નવા ફેરા (coppice) ઘણા સુંદર જોરદાર નીકળે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ—શોથ, જ્વર અને કફઘ્ન, પૌષ્ટિક, વાયુહરણ, મૂત્રલ, ઉત્તેજક, આદ્રી અને જન્તુનાશક તથા દીપન આર્તવકર.

૬-ઉપયોગ—નગડ અથવા નગોડનાં મૂળ તાર, કફ અને સંધિના કાઢાઓ અને પાકોમાં વપરાય છે. એનાં પાન વાયુ અને કૃમિ ઉપર આપવામાં આવે છે. કાન દુખતો હોય તો નગડનાં પાનનો રસ જરા ગરમ કરી તેલ સાથે મેળવી કાનમાં તેનું ટીપું નાંખવામાં આવે છે. આંખના દુખાવાપર નગડનાં પાન બાંધે બાંધવામાં આવે છે. નગડનાં પાન પાણીમાં ગરમ કરી તેનાં વરા-ળીઓ સંધિવાના સોજા, વ.ગોના સોજા, તેમજ ગડ અને ગુમડાંઓપર બાંધવામાં આવે છે. નગડનાં કોરાં પાન પણ એમજ ગરમ કરી વાળાપર બાંધે છે. નગડના પાનને વાટી તેની ચેરથી ભીનાં તેલમાં બાળી તે તેલ ચાળી ...ર્ણ સામડીયા ઘણાખરા રોગોપર ચોપડવામાં આવે ... તેમજ તે ધારાં, ચાંદાં, નાસુર અને ભગંદર ઉપર ...ણ લગાડવામાં આવે છે. વળી અગ અકડાઈ ગયું ...ય તો તેને નગડનાં પાનના કાઢાથી શેકો શેક ... અને એ પાણીથી આનંદરીને નવરાવે પણ છે. ...ું દુખતું હોય તો માથાપર નગડનાં પાન બાંધવામાં ... છે. નગડનાં પાનની લેપડી નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં

તેમજ ઢોરનાં ઝાડાં તેમાં પણ વિશેષ કરીને જેમાં ઈજાર ભરેલી હોય તેપર તે બાંધવામાં આવે છે. નગડના સુકાં પાનથી ભરેલાં ગાદલાં અને ઓશીકાંપર વાના દરદીને સુવાડવામાં આવે છે. માથું દુખતું હોય તો માથાં નીચે એનાં પાનથી ભરેલું ઓશીકું રાખે છે, હાથ અને પગમાં ભગનરા થતી હોય તો તેપર નગડનાં પાન બાંધે છે. નગડનાં સુકાં પાનની ભૂકીની ચલમમાં ભરી ફુંકતાં તાવ અને ઉધરસમાં ખાય આપાય છે. એનાં સુકાં પાનની ભૂકી બીડી અગર ચલમમાં તમાકુની માફક પીવાથી ઉધરસ અને કફ મટે છે. નગડના પાન આધાશીશીપર વપરાય છે. નગડનાં ફૂલ અને ફલ કૃમિ ઉપર ખવરાવવામાં આવે છે. નગડનાં ફૂલ અને ફલ પૌષ્ટિક અને ઉત્તેજક પાકોમાં વપરાય છે. નગડનાં સુકાં પાન ગ્રહણ સાથે મેળવી સનેપાત, ઉન્માદ, વાયુ અને મરકીવાળા દરદીના ઓરડામાં હવા સ્વચ્છ કરવા માટે કેટલાક લોકો બાળે છે. હાથ પગ લોહી મરડીની ગાંઠ ઉપર પણ નગડનાં પાન બાંધે છે. જનોના દુખ ઉપર પણ નગડનાં પાન વાટીને પરાળીઓમાં બંધાય છે. નગડનાં પાનની ધુમાડી સરદી ચાંદાં, વહેતાં ધારાં અને ખરજવાને આપે છે. એનાં તાજાં પાન પાણીમાં ઉકાળી તેની બાફ લાગવાવાળાને આપે છે. ધારાં ઉપર નગડ અને આરવેલનાં પાનની પોટીસ બાંધવામાં આવે છે. નગડનાં સુકાં પાનની ભૂકી અજમા અને મીંડાની સાથે પેટના સુંઢાપર અપાય છે.

"નગડ કેશને કાળા કરે છે. આંખના રોગને મટાડે છે. આમવાયુ. શૂળ, કૃમિ, કોઢ, અરૂચી, કફ. ગુંબડાં, સોજા, નસર. તાવ, મેદરોગ, વિષ, સળેખમ, દમ, ઉધરસ એ સર્વે રોગને મટાડે છે. કમર વાથી અશક્તી હોય તો મટાડે છે. નગડનાં પાંદડાં ચાવવાથી દાંત હાલતા હોય તે મટે છે. નગડનાં ફૂલ કડવાં ને ગરમ છે. તે (પાન જેટલા ગુણ કરે છે અને) ગુલ્મ, અરૂચી, ખરજ એ સર્વે રોગને મટાડે છે." (વૈ૦ ર૦).

"નગડ સન્નિપાતરોગ અને આંચકી ઉપર ઉપયોગમાં અપાય છે. ઈન્દ્રવૃદ્ધિ, કમર, લચક, વગેરેપર નગડનાં પાંદડાંનાં વરાળીઓ આપવામાં આવે છે. નગડનાં બી અને પીપર એઓનો કાઢો કરી તેમાં જરા શીંગી હીંગ નાંખી પીવામાં આવે તો હેડકી બેસી જાય છે. કહે છે કે નગડ અને શેરડીનાં મૂળ રવીવારે સવારમાં કેડ ઉપર બાંધવાથી બધી જાતના તાવ જતા રહે છે." (વૈ૦ શા૦ મ૦ મો૦)

"નગોડનાં પાન માથે બાંધવાથી માથાનું પેટ્યું પડે છે. નગોડના પાનના રસને કાગાં મરી સાથે મેળવી પે તોથા રસ ગોમૂત્ર સાથે પીવાય છે." (તેથી વાત-જ્વર કમી થાય છે, અને શરદી દૂર થાય છે.) (ડા. વી. ગી.)

ધનુર્ખરાં ઓસરોની ગોળી વાળ્યા પહેલાં નગોડનાં પાનના રસની તેને ભાવના આપવામાં આવે છે. નગોડનાં પાન પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણીથી સુવાવડ પછી સ્ત્રીને નવરાવે છે. નગોડનાં પાનની ભૂકી આંતરિયા તાવમાં અપાય છે.

૭–સ્થાનક–નગોડ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે, અને તે પ્રસિદ્ધ છે.

૮–વિશેષવિવેચન–સંસ્કૃત નિર્ગુંડી ઉપરથી નગદ, નગડ, અને નગોડ વગેરે પ્રાકૃત નામો નીકળેલાં છે.

વર્ગ–(વર્બીનેસી.)

નંબર ૪૪૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Clero dendron phlomoides.

દૃષ્ટાન્ત–H. IV. p. 590; N. p. 247; Watt. II. p. 374; રા. નિ પા. ૪૭.

૨–દેશીનામ–અરણી, (ગુ૦+મ૦); अरन, अरनी, अरणी (म०); अरनी, पीरन, (हिं०); अर्णी, अग्निमन्थ, तालि (सं०).

૩–વર્ણન–અરણીનાં ઝાડવાં ૫ થી ૧૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન પોહોળાં, ફૂલ ધોળાં, અને ફળ નાહાનાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે.

અને કારતક માગસરમાં ફૂલ ફળ આવે છે. એનાં ઝાડવાં જ્યારે સફેદ સુગંધી લાંબી નળીવાળાં ફૂલોથી ભરાએ હોય છે, ત્યારે એનો દેખાવ બહુ સુંદર લાગે છે.

મૂળ–મજબૂત, ઉંડાં, અને કેટલીક શાખાઓવાળાં હોય છે. એનું લાકડું ઘણું સખ્ત, ખાખી રંગનું ને તે અંદરથી ચક્રાકાર અને સછિદ્ર હોય છે. છાલ જાડી, પોચી, બટકણી, પીળાશસેતા ભૂરા રંગની હોય છે. છાલપરની ફોતરી પાતળી હોય છે. ઘરડી છાલપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ તૂરો, ભગચરો, ચીરપરો ને કડવો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી ફીકા ધોળા રંગની ને તેપર ઉભા ચીરા અને સૂક્ષ્મ ભૂરા ડાઘા જેવાં છાટણાં આવેલાં હોય છે. તેની છાલ જાડી, પોચી ને બટકણી ને લાકડું પીળાશસેતા ધોળા રંગનું હોય છે. કોમળ શાખાઓ લીલા રંગની ને તેપર ભૂરી છે.

પાન–સામસામાં આવેલાં હોય છે.
ટેરવાં તરફ સાંકડાંવતાં, બહુધા વિ.
કોર ટેરવાં અને ડીટડી પાસે દાંતાર
પણ વચલા ભાગમાં દાંતાવાળી હોય
બન્ને સપાટીએ ધતુંકરી એકસરખા

રંગનાં, તોપણ તેની નીચેની સપાટી જરા વિશેષ ઝ કતી હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ખરસટ ને ગ્રંથિદર્શક છાંટણાંવાળી હોય છે. પાનની ડીટડી ½ થી ૨ ઇંચ લાંબી, આછી રૂંછાળ ને ઉપરની બાજુ નીકવાળી હોય છે. પાનનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં ને સાંકડાં હોય છે. પાન ½ થી ૪ કે વખતે ૬ ઇંચ લાંબાં, અને ½ થી ૪ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી લીલા રંગનો જરા ચીકાશ સેતો રસ નીકળે છે. વાસ ઉગ્ર, અને સ્વાદ ચીરપરો, ખારાસસેતો કડવો, ને પાછળથી જીભને ખારો જણાય છે.

ફૂલ–પત્રકોણમાંથી અથવા શાખાઓને છેડે પુષ્પધારણ કરનારી સળી આવી તેપર ફૂલો નીકળે છે. વળી એ સળીની પ્રતિશાખાઓપર ત્રણ ત્રણ ફૂલો આવે છે. તે ધોળા રંગનાં, લાંબી નળીવાળાં હોય છે. તેમાં જુસતુરીનાં ફૂલની પેઠે પું–અને સ્ત્રીકેસરો ફૂલની બહાર નીકળેલાં દેખાતાં હોય છે. ફૂલની સુગંધ જાઈનાં ફૂલ જેવી હોય છે. ફૂલ ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને મુખભાગ ½ થી ¾ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. પુષ્પધારણ કરનારી સૂક્ષ્મ સળીઓ, પુષ્પપત્રો તેમ જ પુ૦ બા૦ કોષ એ સઘળાં પીળાશસેતા લીલા રંગનાં હોય છે. અને તેપર સૂક્ષ્મ ધોળા વાળની રૂવાટી હોય છે. જે સૂક્ષ્મ શાખાપર ત્રણ ત્રણ ફૂલો આવેલાં હોય છે, તેમાંનાં વચલાં ફૂલની ડીટડીપર પુષ્પપત્રો હોતાં નથી. અને તેની બાજુનાં બે ફૂલની ડીટડીપર ૨ પુષ્પપત્રો હોય છે. ફૂલની ડીટડી ઝીણી ને ૧½ થી ૨ લાઇન લાંબી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે, તેપર સૂક્ષ્મ લીલાં છાંટણાં હોય છે. તે ફળ જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ તેની સાથે વધતો જાય છે. તે ૩ થી ૪ લાઇન લાંબો. તળિયેથી જોડાએલો, ને અધવચથી ઉપર તેના પોહોળા અણીઆળા પાંચે દાંતા જૂદા દેખાતા હોય છે એ દરેક દાંતાપર એક વચ્ચોવચ ઉભી લીલી નસ હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષનું મુખ વિશેષ વિકાસિત હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–૫ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે. તેની પાંચે પાંખડીઓ તળિયેથી જોડાઈને નળી જેવી થએલી હોય છે. ને છેક ઉપર તેનાં પાંચે છુટા જૂદા દેખાતા હોય છે. નળી પીળાશસેતા ધોળા રંગની હોય છે. ને તેપર ગોળ [illegible] ધોળા સૂક્ષ્મ રૂવાંટી રૂંછાળ હોય છે.

પુંકેસરો–૪ હોય [illegible] નળીની અંદરથી
નીકળી ઘણાં ઉંચાં [illegible] તેના તંતુઓ
[illegible] અને ચળકતા [illegible] ભૂરા
રંગના હોય છે.
[illegible] હોય

તેનો એક સૂક્ષ્મ પરધીપર આવેલો હોય છે. તેની ચાર બાજુએ અકેકી ઉભી નીક હોય છે. નલિકા પુંકેસરોની બરોબર અથવા તેથી જરા ઉંચી વધેલી હોય છે. એ તે કેસરોથી સહેજ પાતળી, લીસી, ચળકતી સફેદ ને ઉપર જતાં જરા જાંબુડી છાયાસહિતની હોય છે. તે ટેરવે બે સૂક્ષ્મ ઉકરાળી હોય છે.

ફળ-પ્રથમ લીલા રંગનાં, અત્યંત લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. પણ પછી જ્યારે પીળાશસહિત ભૂરા રંગનાં થઇ આખરે કાળાં થઇ જાય છે. તે ૩ થી ૪ લાઇન લાંબાં ને ૨ થી ૨½ લાઇન મથાળે પહોળાં હોય છે. તે તળિયેથી સાંકડાં ને મથાળે પહોળાં હોય છે. તેને મથાળે સૂક્ષ્મ ખાડો હોય છે. જેની વચ્ચે કાળાશવાળા રંગનું સૂક્ષ્મ અણી જેવું ટોચકું દેખાતું હોય છે. ફળની સપાટીપર ૪ ઉભી નીક હોય છે. એ ચારે નીક ફળને મથાળે વચ્ચોવચ્ચ ભેળી થયેલી હોય છે. ફળનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં ચાર વિભાગો દેખાય છે. એ દરેક વિભાગની અંદર એકેક બીજ હોય છે. પણ ઘણી-વાર એ ચાર વિભાગોમાંથી એક કે બે વિભાગ અપૂર્ણ હોય છે. ફળની વાસ ઉગ્ર હોય છે.

ફળમાં ઘણીવાર રોગ થવાથી વખતે એકે બીજ પાકતું નથી. અને કેટલીકવાર તેની જગોએ પીળો દાણાદાર પદાર્થ ફળમાંથી નીકળે છે.

બીજ-પ્રથમ પીળાં ને પાછળથી ભૂરા રંગનાં થઇ જાય છે. તે એક છેડે સાંકડાં અણીદાર ને બીજે પહોળાં હોય છે. તેનાં બન્ને પાસાં એક બાજુથી ચપટાં દબાયલાં હોય છે. તે લીસાં હોય છે. તેની ઉપરનું પડ કાઢી નાખતાં અંદરથી સફેદ ચળકતું મગજ જેવું દળ નીકળે છે. બીજ ૧½ થી ૨ લાઇન લાંબાં ને ½ થી ૧ લાઇન પહોળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-શોથ, જ્વર, વાત અને જંતુઘ્ન તથા ત્રિગુણકારી પૈષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-અરણીનું મૂળ સંસ્કૃત દશમૂળાદિ ક્વાથમાંનું એક છે. એનું મૂળ ત્રિગુણકારી પૈષ્ટિક કાઢાઓ અને પાકોમાં વપરાય છે. એનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને વીંછીના ડંખપર ચોપડવામાં આવે છે. એનું મૂળ ઊકરૂં ભરાઈ આવ્યું હોય તો દૂધ કે પાણીમાં ઘસી પાય છે, અને એનાં પાનનો છાતીપર શેક કરે છે. અરણીનાં પાનનો રસ સોજાઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં પાન વિરેચક, પ્રમેહ અને ચાંદીનાં દરદોમાં અપાય છે. આંખ દુખતી હોય તો અરણીનાં પાન આંખપર બંધાય છે. અરણીનાં પાનનો રસ ઉધરસ ઉપર મધમાં અપાય છે. રક્તવિકારના સોજાપર, માથાના સખત દુખાવાપર, અને ઘાઆપર અરણીનાં પાન જરા ગરમ કરી બાંધવામાં આવે છે. અરણીનાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં રૂની વાટ બોળી સૂકવીને બાળી તેમાંથી દીવો બાળવામાં આવે છે, તેપર આંજણ પાડી, એ આંજણ ઢોરની દુખતી આંખોમાં આંજે છે, તે એ આંજણને અરણીનું આંજણ કહે છે.

ઢોરોને શીળી નીકળી હોય તો તેપર બરડા ડુંગરના રબારી લોકો અરણીનાં પાનનો ઉકાળો છાસમાં મેળવી ભેંસને પાય છે. ઢોરને ઉદરામણ થયું હોય તો આવળનાં પાનની સાથે અરણીનાં પાન પણ વાટી તેનો રસ ઢોરને પાય છે. અરણીનાં લાકડાંમાંથી હોકો પીવાની નળીઓ ગામડીઆ લોકો બનાવે છે

અરણીનાં પાનનો રસ જલોદર, હાંગ, ઢીંચપાય આદિના સોજાઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. અરણીનાં પાનનો રસ તેલમાં નાંખી ગરમ કરી તે તેલ પણ સોજાઓ વગેરે ઉપર લગાડવામાં આવે છે. અરણીનાં કાચાં ફળ અને ફૂલને વાટી તેની પપડી પાડી ઉપર બાંધવામાં આવે છે. અરણીનાં ફૂલ ઘણાં સુગંધિત હોય છે, તે શરદીથી માથું દુખતું હોય તો તેને સુંઘાડવામાં આવે છે.

"બનાવટ-અગ્નિમન્થાદિ લેપ-અરણી, કારીજીરી, ડીકામારી, સરપંખો ને સુંઠ આ બધી દવા સમભાગે લઇ, તેને ખાંડી, બારીક ભૂકો કરવો.

અગ્નિમન્થાદિ લેપને પાણીમાં ઘસી જરા નવશેકો કરી આખા શરીર ઉપર લગાડી દેવાથી શીળ થાય છે. એ લેપ ચોપડતી વખતે આંખમાં જવા ન દઇએ નહિ તો આંખ બળવા માંડે છે. આ લેપની ભીનાશથી દરદીને ટાઢ વાવા લાગે તો નીચે શેક નાખવો. અગ્નિમન્થાદિ લેપ ગરમ હોવાને લીધે સૂતિકાના રોગ ઉપર ઘણી સારી અસર કરે છે. પેટની અંદર પણ ઉષ્ણ તથા વાતહર દવા તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. દરદના જોરથી થયેલી તંદ્રાને તે દૂર કરે છે. એનાં મૂળની અંદર સારી સુગંધિ રહેલી છે. તેનું ફાંટ પીવાથી વાતજ્વર દૂર થાય છે, ને અનાજનું પાચન થાય છે. તેનાં પાંદડાંનો સ્વરસ મરી સાથે લેવાથી શરદી મટે છે. જેને અકલકરો, સુંઠ, અને પીપર વગેરે દવાઓ ઘણી ગરમ લાગે છે તેને આ દવા લેવી યોગ્ય છે.

માત્રા-સ્વરસની ૧ તોલો, અરણીનાં મૂળની છાલ ૦। થી ૦॥ તોલો." (ડા૦ પી૦ ડી૦).

"અરણી-પાંડુરોગ, કફ અને શરદીનો નાશ કરનાર છે." (વૈ૦ શા૦ મ૦ ગો૦).

"અરણીનાં પાંદડાં હરસ, કૃમિજ્વર, આમવાત, પિત્ત, મેદરોગ એ સર્વે રોગને મટાડે છે. વિશેષ કરી સ્ત્રીના શૂળ આદિ યોનિરોગને ટાળે છે. (નિ૦ ર૦).

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, કુંડાળા અને છત્રા બાગનાં ભાગોઓમાં અને નદી તથા વોકળાઓને કાંઠે અરણીનાં ઝાડવા ઘણુંકરી ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિઠ વિવેચન-અરણી પ્રસિદ્ધ દવા હોવાને લીધે કેટલાક લોકો એનાં ઝાડવાં પોતાની વાડી કે વાડાઓમાં વાવે છે. અને તેનાં પાન દવા તરીકે ઘણા ગરીબ લોકોને મફત આપે છે.

વર્ગ-(વર્બનિસી.)

નંબર ૪૭૫.

૧-ગ્રાસીયનામ-Avicennia officinalis.

(ગ્રન્થ-H. IV, p. 604, N p. 248, Watt. I. p. 360; ર. નિ. પા. ૫૩૮.

૨-દેશીનામ-તવર (પં૦); તવરિયાં (ગુ); તિવર (મ૦), તિવર (હિં૦), તિવર, ચેરીઆ, [illegible] ઝાડ (કચ્છી), તુવર, [illegible] (સં૦).

૩-વર્ણન-તવરનાં ઝાડ ૨૦ થી ૩૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેનું થડ [illegible] બે બાજુસની બાજુમાં [illegible] છે તેનું [illegible] થાય છે. ઘણીવાર ઘણાં જુનાં ઝાડમાં તે [illegible] બાવળીનાં થડની પેઠે પોકળ થઇ ગએલું હોય છે. તેમાં [illegible] કે [illegible] મેરેથાથી [illegible] છે એનાં ઝાડમાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. એનાં [illegible] ઘણાં [illegible] અને [illegible] રંગનાં હોય છે. [illegible] રંગનાં [illegible] આવે છે, જેમાંથી [illegible] સુધી [illegible] હોય છે. એનાં [illegible] બાવળીનાં [illegible] જેવાં થાય છે તે [illegible] પડે છે.

એનાં [illegible] હોય છે. ને જ્યારે [illegible] વખતે તેનાં થડ [illegible] હોય છે ત્યારે [illegible] થઇ જાય છે.

મૂળ-[illegible] ને [illegible] હોય છે, તેમાંથી [illegible] હોય છે, [illegible] ને [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] રંગની ને [illegible] હોય છે, [illegible] લીલા ને તેની [illegible] રંગની [illegible] હોય છે. અને [illegible] હોય છે. તે પ્રથમ [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible]

સખ્ત થતાં જાય છે. આ ઉભાં [illegible] કાઢવાનું કામ કરે છે. આ [illegible]

ડાંડી અને શાખાઓ-એનાં થડ [illegible] રીતે ભમરેલાં, [illegible], [illegible] કે [illegible] તો તે સીધાં હોય છે. તેની છાલ [illegible] પોચી ને બટકણી હોય છે. શાખાઓ સીધી [illegible] ઘણુંકરી જાડી ને ધાનગી [illegible] જેવી જાડી હોય છે તે [illegible] રંગની હોય છે, ને વખતે તેપર [illegible] પડેલા હોય છે, તેપરની [illegible] દેખાય છે. [illegible] શાખાઓપરની [illegible] નખથી ખરપતાં નીકળી જાય છે. તે [illegible] છાલ હોય છે. શાખાઓનો [illegible] ઘણો ચીકો દેખાય છે. તે સઘન હોય છે [illegible] શાખાઓનો રંગ [illegible] કે [illegible] છે. તે [illegible] જેવી જાડી ને [illegible]

પાન-સામસામાં આવે છે, તે ૨ થી [illegible] ઇંચ [illegible] અને ૩ થી ૧½ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે [illegible] બટકણાં હોય છે. તેનાં [illegible] ને [illegible] થતાં ને [illegible] ને [illegible] પાનની ડીંટડી [illegible] હોય છે. ને ડીંટડી [illegible] સાંકડું થએલું હોય છે. ડીંટડીની બન્ને [illegible] વખતે [illegible] હોય છે, ને ડીંટડીપર [illegible] ઘણીવાર [illegible] હોય છે. પાનની ઉપરની [illegible] ને કાચ જેવી ચળકતી, લીલા, [illegible] લીલા કે [illegible] લીલા રંગની હોય છે. અને નીચેની [illegible] છે. પાન સુકાય છે ત્યારે તેની ઉપરની [illegible] જાય છે. પાનને [illegible] તેમાંથી [illegible] નીકળે છે. અને ત્યાર [illegible] ને [illegible] છે. પાનની વચ્ચેની નસ ઘણી [illegible]

ફુલ-[illegible] [illegible] ને [illegible] હોય છે, [illegible] ઘણી [illegible] અને તેનો [illegible] હોય છે [illegible]

પુષ્પવ્યાકોશ-[illegible]

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-[illegible]

[illegible]

૪-ઉપયોગીઅંગ-મૂળ.

૫-ગુણદોષ-મધુરી, [illegible] અને [illegible]

૬-ઉપયોગ—તજના [illegible] પાન [illegible] [illegible] ઉપયોગમાં આવે છે. [illegible]

[illegible]

"તજરીઆથી [illegible] [illegible] કરે છે." [illegible]

૭-સ્થાનક-દરિયાની [illegible] [illegible] ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-[illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] છે કે તજનાં બીમાંથી તેલ નીકળે છે. પણ આ તરફ એનાં બીમાંથી તેલ નીકળતું હોય એમ જોવામાં આવતું નથી.*

* [illegible]

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, કંતાળા અને છત્રા બાવળનાં જાગાઓમાં અને નદી તથા વોકળાઓને કાંઠે અરણીનાં ઝાડવા ઘણુંકરી ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-અરણી પ્રસિદ્ધ દવા હોવાને લીધે કેટલાક લોકો એનાં ઝાડવાં પોતાની વાડી કે વાડાઓમાં વાવે છે. અને તેનાં પાન દવા તરીકે ઘણા ગરીબ લોકોને મફત આપે છે.

વર્ગ-(વર્બનિસી.)

નંબર ૪૯૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Avicennia officinalis.

હવાલા-H. IV. p. 604; N. p. 248; Watt. I. p. 360; રૂ. નિ. પા. ૫૩૮.

૨-દેશીનામ-તવર (પો૦); તવરિયાં (ગુ); तिवर (म०); तिवा (हिं०); तिमर, चेरीआ, समुद्रनो झाड (कच्छी); तुवर, तुवरक, लाग्रोंडुल (मं०).

૩-વર્ણન-તવરનાં ઝાડ ૨૦ થી ૩૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેનું થડ કોઇ કોઇ વાર બે માણસની બાથમાં ન આવી શકે તેવું જાડું થાય છે. ઘણીવાર ઘણાં જુનાં ઝાડમાં તે કેવળ આંબલીના થડની પેઠે પોકળ થઇ ગએલું હોય છે. તેમાં માણસ કે જાનવર મેહેલાઇથી રહી શકે છે. એનાં ઝાડમાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. એનાં પાન ઘણાં ચકચકીત અને મધ્યમ કદનાં હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં ચૈત્ર વૈશાખે આવે છે, જેમાંથી ઘણી મધુર સુગંધ ઉંડે સુધી ફેલાતી હોય છે. એનાં ફળ લીલા ધોળા રંગનાં આંબલીનાં કાતરાં જેવાં થાય છે. તે અષાડ ઉતરતે પાકે છે.

એનાં ઝાડની સુંદર ઘટા હોય છે. ને જ્યારે દરિયાની ભરતી વખતે તેનાં થડ પાણીમાં ડુબેલાં હોય છે ત્યારે એનો દેખાવ એક ચોગમ થઇ રહે છે.

મૂળ-ઘણાં ઉંડાં ને લાંબાં ગયેલાં હોય છે. તેમાંથી ઘણા ફણગાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળનું લાકડું પીળાશ-વેતું ને ઘણું સખ્ત હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં એક પછી એક ઘણાં ચક્રો દેખાય છે. મૂળપરની છાલની બહારની બાજુ કે ઘેરા ભુરા રંગની ને ખરબચડી હોય છે. તેની અંદર લીલા ને તેથી અંદર ફીકા ધોળા રંગની છાલ હોય છે. મૂળને તેના ફણગાઓમાંથી અણીઆળા ફણગાઓ જમીનની સપાટીથી ઉપર ઉભા આવેલા હોય છે. તે પ્રથમ નરમ ને કુમળા હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી સફેદ અને પીળા ગભારાવાળા દેખાય છે. પણ જેમ જેમ તે પાકા ને જાડા થતા જાય છે, તેમ તે સખ્ત થતા જાય છે. આ ઉભા ફણગાઓ હવા કાઢવાનું કામ કરે છે. આ અગત્યથી ગયુ[illegible]

ડાંડી અને શાખાઓ-એનાં [illegible] ને બીજી [illegible] રીતે બગડેલાં, ખવાયલાં, ખુંદાયલાં કે કપાયલાં ન હોય તો તે સીધાં હોય છે. તેની છાલ ભુરા ધોળા રંગની પોચી ને બટકણી હોય છે. શાખાઓ સીધી તથા [illegible] ઘણુંકરી જાડી ને પાતળી વળી જેવી જાડી હોય કે તે ફીકા ધોળા રંગની હોય છે, ને વખતે તેપર [illegible] ચીરા પડેલા હોય છે, તેપરની બહારની [illegible] દેખાય છે. કુમળી શાખાઓપરની ધોળી છાલ [illegible] નખથી ખરપતાં નીકળી જાય છે. તે હેઠળ [illegible] છાલ હોય છે. શાખાઓનો આડો કાપ કરી જોતાં ઘણાં ચક્રો દેખાય છે. તે સઘન હોય છે. અને [illegible] શાખાઓનો રંગ ફીકો ધોળો કે પીળાશવેતો [illegible] છે. તે સુનળી જેવી જાડી ને ભડુકા ચોપારી [illegible]

પાન-સામસામાં આવે છે, તે ૨ થી ૩½ ઇંચ લાં[illegible] અને ૧ થી ૧½ ઇંચ પેહેળાં હોય છે. તે [illegible] બટકણાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં કોઇવાર લાંબાં ને [illegible] થતાં ને કોઇવાર ટુંકાં ને બુઠ્ઠી અણીવાળાં હોય [illegible] પાનની ડીટડી ટુંકી હોય છે. ને ડીટડી પાસે પાન [illegible] સાંકડું થયેલું હોય છે. ડીટડીની બન્ને કોરપર [illegible] કોર વખતે લંબાયલી હોય છે, ને ડીટડીપર ઉપરની [illegible] ઘણીવાર ભુરી રૂંવાળ હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી [illegible] ને કાચ જેવી ચળકતી, લીલા, ઘેરા લીલા કે [illegible] લીલા રંગની હોય છે. અને નીચેની ફીકા ધોળા રંગની [illegible] છે. પાન સુકાય છે ત્યારે તેની ઉપરની સપાટી [illegible] જાય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી વાટેલી ચાહ જેવી [illegible] નીકળે છે, અને સ્વાદ કડવાશનો ખારો ને તેથી [illegible] છે. પાનની વચલી નસ ઘણી સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ ઘણુંકરી [illegible] એને છેડે પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તેને [illegible] ફુલોની ચોટડુક ઝુમખીઓ આવેલી હોય છે [illegible] સુગંધ પાકેલ હાફુસી આંબાની સુગંધને મળતી [illegible] મધુરી હોય છે. અને તેનો વ્યાસ ½ ઇંચનો હોય છે. ફુલની નીચેનાં પુષ્પપત્રો રૂવાંટીવાળાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-નાં પત્ર ૫ હોય છે. તેની [illegible] પાંખડીઓની પેઠે બાળી ધોળી રૂંવાળ આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ૪ હોય છે [illegible] નળિકાથી જોડાવલી અને મથાળે તેના [illegible] હોય છે. તે મોઢાંના ભાગમાંથી [illegible] આવે છે. પાંખડીઓ અંદરથી પીળી, [illegible] રંગની હોય છે ને બહારથી [illegible] ઘણી મખમલી રૂંવાળી હોય છે.

પુંકેસરો–૪ હોય છે. તે દરેક બે પાંખડીના મધ્યની નળમાં આવેલું હોય છે. તેના તંતુઓ ઘણા ટૂંકા અને પરાગકોશ મધ્ય ભાગ હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો બીજાશય ગભમાંથી લાંબી ડાંડીથી આચ્છાદિત થયેલો હોય છે. તેની ટોચે વચ્ચે... બે ડાળ થઈને તે મથાળે બે ફાંટાવાળી હોય છે.

ફળ–નો આકાર આમલીના કાતરા કે બાવળની શીંગ જેવો લાંબો ને છાતીએ ચપટી શીંગનો હોય છે. તે ૧ થી ૨૩ ઇંચ લાંબી ને ૨ થી ૧ ઇંચ પહોળી હોય છે. ફળનો રંગ ઉ... થોડો હોય છે. તેને દેરે ફૂંગ ભરી હોય છે. ફળ એક બાજુએ જરા ચાંચવાળું, ને મધ્યો હોય છે. તેની સપાટીપર ઝીણી ઉંચી રુવાટી હોય છે. કે નમણો ભરવાનાં નીકળી જાય છે. ફળ જ્યારે પાકે હોય છે. તે પાકે છે ત્યારે તેની અંદરની બે ફાડ થાય છે. ને અંદરથી દૂધના ... આકારનું એક તીર્થ જાતનું પાન જેવું બીજ નીકળે છે. ફળની નીચે પુષ્પપત્રો અને પુ... ભા... કાયમ રહેલા હોય છે.

બીજ–નાં બે દળ જાડાં પાન જેવાં દેખાય છે. તે પૈસા જેવાં રંગનાં ને ભાગના દેખાય છે. તેની એક બાજુ કોર ઘાટની ફિક્કી હોય છે. તેની બીજી બાજુ છાતીપર હોય છે તેના ઉપર ... રંગની જાંબલીવર્ણની ... બિંદુઓ દેખાય છે. એના બન્ને દળ ભેગા થયેલાં હોય છે. તે ઉપરના ... નીચેનું દળ ઉપર ... પાંડાંને જોડાયેલું હોય છે. એમાંથી ઉપરનું દળ ... ને અંદરના ... બહાર નીકળેલી બાજુએ અંકુરનું મૂળ જરા જાડું થયેલું ને કોર વાંકાં ફિક્કા ભરાવદાર સ્પષ્ટ દેખાય છે. ને ઉપરની બાજુ પીળા રંગનાં અંકુરનાં બે પાન ઝાડમાંથી ... જાનના આકારને મળતા ... ફુટેલીમાંથી નીકળતાં ખુલ્લી રીતે જોવામાં આવે છે. ભીની વાસ ભારી ને ... પણ ભારાસનો સ્વાદ ને જરા કડવો લાગે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–માદી, કફ અને અન્ય.

૬–ઉપયોગ–તરવરનાં સૂકાં પાન કેળવણીને ... અર્દના ... સૂકાં પાન છે. તરવરનાં પાન ઉનાળાની ઋતુમાં તેમજ કાચે ઢોરને ચારા તરીકે ખવરાવવામાં આવે છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે તરવરનાં પાનપર સેંકડો ઢોર જીવનાં રહ્યાં હતાં. તરવરનાં પાન ભેંસ, ગાય, બકરાં અને ઉંટ ખાય છે. ઉંટનો તો તરવરનાં પાન ખાવે ખાસ મુખ્ય ચારો છે. તરવરનાં પાન ફૂલ અને ફળ કુમળાં ઢોરોને ખાસ કરીને ખવરાવવામાં આવે છે, તેથી તેમાં દૂધનો વધારો થાય છે. એનાં પાન અને કાચાં ફળ ... પોટીસ ઠેકાણે બાંધવામાં આવે છે. એનાં ફળ સોપારી સાથે ખાવાથી બહુ કરસાં લાગે છે, તેથી તે પણ સોનાં ખાય છે.

પણ એ ફળ ખા... વડેલાં તેમાં રહેલાં સો... વાળાં ... અર્દના ... ફળ ખાવી વખતે ... ને ... અને ... થીમાં ... તરવરનાં ... લેઈ ... છે, તે ... એમ ... છે. તરવરની ... વપરાય છે. તરવરનો ... ચામડાં ... ઉપયોગી ... ફળ ... તેને તરવર ... રાખ પણ રંગના ... કામમાં તેમજ ... વિકારપર વપરાય છે. તરવરનું લાકડું ઘણું ... પણ મજબૂત હોય છે. તેના ... કે ... પાવડા વગેરેના હાથા ... કામમાં આવે છે. તરવરનું લાકડું ... નથી પણ ઉપયોગમાં આવે છે. એ ... હોય તેપણ સારી રીતે બળે છે. એનાં ... નમૂનાં જાડાં લાકડાંને ... છે. તરવરનું લાકડું ... સંધાડીઆઓને કામ આવે છે. તેઓ એમાંથી ... અને ... ઉપર અને પાયા, ... પાટલીઓ, ... અને ... આદિ બનાવે છે. એનું લાકડું વળી, ... વગેરેની જગાએ પણ વપરાય છે. તરવરનાં લાકડાંની ... જગાએ પણ ... ધોવાના કામમાં પણ આવે છે. તરવરનાં લાકડાંના કોલસા ઘણા સારા બને છે. ... દેશના ... તરવરના લાકડાંનો ... થતાં ... જ્યારે ... તરવરનું લાકડું ... હોય છે તેથી તે ... નથી પણ તેની ... થઈ શકે છે.

તરવરનાં મૂળ ... ગણાય છે ને એનાં કાચાં ... પોટીસની જગાએ વપરાય છે. એના લાકડાંની રાખ જેમ સુતારો ... ધોવાના કામમાં આવે છે તેમ તે ... વગેરેના ... કામમાં પણ વપરાય છે.

"તરવરીઆથી કુષ્ટરોગ તથા ... મટે છે." (વૈ. ર.)

૭–સ્થાનક–દરિયાની ભરતી ઓટવાળી ખાડીની ... ઉગે છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–કેટલાક લોકો અને વૈદ્યો પાસેથી સાંભળેલું છે કે તરવરનાં બીમાંથી તેલ નીકળે છે. પણ આ તરફ એનાં બીમાંથી તેલ નીકળતું હોય એમ જોવામાં આવતું નથી.*

* ... તરવરની તેમજ ... અને નદી ... ખાડીમાં તરવરનાં ઝાડ ઘણું ઉગે છે. તે ... ઉપયોગી છે કેમકે તેનાં પાન અને ફળ ઢોરના ચારા તરીકે ઘણાં ઉપયોગી ... છે છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ...

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, કંટાળા અને છત્રા બાવળનાં જાળાઓમાં અને નદી તથા વોકળાઓને કાંઠે અરણીનાં ઝાડવા ઘણુંકરી ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-અરણી પ્રસિદ્ધ દવા હોવાને લીધે કેટલાક લોકો એનાં ઝાડવાં પોતાની વાડી કે વાડાઓમાં વાવે છે. અને તેનાં પાન દવા તરીકે ઘણા ગરીબ લોકોને મફત આપે છે.

વર્ગ-(વર્બનિસી.)
નંબર ૪૪૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Avicennia officinalis.

દષ્ટાન્ત-H. IV. p. 604; N. p. 248; Watt. I. p. 360; રૂ. નિ. પા. ૫૨૮.

૨-દેશીનામ-તવર (પો૦); તવરિયાં (ગુ); તિવર (મ૦); ચિના (હિં૦); તિમર, चेरीमां, चकलनां झाड (कच्छी); तुवर, तुवरक, सागरोद्भूत (सं०).

૩-વર્ણન-તવરનાં ઝાડ ૨૦ થી ૩૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેનું થડ કોઇ કોઇ વાર બે માણસની બાથમાં ન આવી શકે તેવું જાડું થાય છે. ઘણીવાર ઘણાં જુનાં ઝાડમાં તે કેવળ આંબલીનાં થડની પેઠે પોકળ થઇ ગએલું હોય છે. તેમાં માણસ કે જાનવર સેહેલાઇથી રહી શકે છે. એનાં ઝાડમાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. એનાં પાન ઘણાં ચકચકીત અને મધ્યમ કદનાં હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં ચૈત્ર વૈશાકે આવે છે, જેમાંથી ઘણી મધુર સુગંધ છેટે સુધી ફેલાતી હોય છે. એનાં ફલ ફીકા ધોળા રંગનાં આંબલીનાં બોટકાં જેવાં થાય છે. તે અશાડ ઉતરતે પાકે છે.

એનાં ઝાડની સુંદર ઘટા હોય છે. ને જ્યારે દરિયાની ભરતી વખતે તેનાં થડ પાણીમાં ડુબેલાં હોય છે ત્યારે એનો દેખાવ એક ઓરજ થઇ રહે છે.

મૂળ-ઘણાં ઉંડાં ને લાંબાં ગયેલાં હોય છે. તેમાંથી ઘણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળનું લાકડું ધોળાસલેતું ને ઘણું સખ્ત હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં એક પછી એક ઘણાં ચકો દેખાય છે. મૂળપરની છાલની ફોતરી ભૂરા કે ઘેરા ભૂરા રંગની ને પાતળી હોય છે. તેની અંદર લીલા ને તેથી અંદર ફીકા ધોળા રંગની છાલ હોય છે. મૂળને તેના-ફાંટાઓમાંથી અતિકોમળ ફાંટાઓ કીચડની સપાટીથી ઉપર ઉભા આવેલા હોય છે. તે પ્રથમ નરમ ને હલકા હોય છે. તેનો આરો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી સછિદ્ર અને પોચા ગાભાવાળા દેખાય છે. પણ જેમ જેમ તે ઘરડા ને જાડા થતા જાય છે, તેમ તે સખ્ત થતા જાય છે. આ ઉભા ફાંટાઓ શ્વાસ કાઢવાનું કામ કરે છે. આ અજાયબી જેવુંજ

દાંડી અને શાખાઓ-એનાં [illegible] જો બીજ કે રીતે ભગડેલાં, ખવાયલાં, છુંદાયલાં કે કપાયલાં ન તો તે સીધાં હોય છે. તેની છાલ ભૂરા ધોળા રંગની પોચી ને બટકણી હોય છે. શાખાઓ સીધી તગડાં જેવી ઘણુંકરી જાડી ને પાતળી વળી જેવી જાડી હોય તે ફીકા ધોળા રંગની હોય છે, ને વખતે તેપર ચીરા પડેલા હોય છે, તેપરની ફોતરી ઉતરી ગઈ દેખાય છે. કોમળ શાખાઓપરની ધોળી છાલ કે રેસાં નખથી ખરપતાં નીકળી જાય છે. તે હેઠળ લીલા રંગની છાલ હોય છે. શાખાઓનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં ઘણાં ચકો દેખાય છે. તે સઘન હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓનો રંગ ફીકો ધોળો કે પીળાસલેનો ધોળો હોય છે. તે સુનળી જેવી જાડી ને બહુધા ચોખૂણી હોય છે.

પાન-સામસામાં આવે છે, તે ૨ થી ૩½ ઇંચ લાંબાં અને ¾ થી ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે જાડાં ને બટકણાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં કોઇવાર લાંબાં ને અણીવાળાં થતાં ને કોઇવાર ટુંકાં ને બુઠી અણીવાળાં હોય છે. પાનની ડીટડી ટુંકી હોય છે. ને ડીટડી પાસે પાન ઘણું સાંકડું થયેલું હોય છે. ડીટડીની બન્ને કોરપર પાનની કોર વખતે લંબાયલી હોય છે, ને ડીટડીપર ઉપરની બાજુ ઘણીવાર ભૂરી રૂંછાળ હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલી ને કાચ જેવી ચળકતી, લીલા, ઘેરા લીલા કે કાળાસલેતા લીલા રંગની હોય છે. અને નીચેની ફીકા ધોળા રંગની હોય છે. પાન સુકાય છે ત્યારે તેની ઉપરની સપાટી કાળી થઇ જાય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી વાટેલી રાઇ જેવી વાસ નીકળે છે, અને સ્વાદ કડચાસલેતો ખારો ને તેલીઓ હોય છે. પાનની વચલી નસ ઘણી સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ ઘણુંકરી શાખાઓને છેડે પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તેને મથાળે ફૂલોની ચોટડુક ઝુમખીઓ આવેલી હોય છે. ફૂલની સુગંધ પાકેલ હાફુસી આંબાની સુગંધને મળતી પણ મધુરી હોય છે. અને તેનો વ્યાસ ½ ઇંચનો હોય છે. ફૂલની નીચેનાં પુષ્પપત્રો રૂંવાટીવાળાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તેની કોર પાંખડીઓની પેઠે લાંબી ધોળી રૂંછાળ આવેલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૪ હોય છે. તે તળિયેથી જોડાયલી અને મથાળે તેના દાંતા જૂદા હોય છે. તે સેહેજ તાણવાથી આખો કોષ બહાર નીકળી આવે છે. પાંખડીઓ અંદરથી પીળી, ચળકતી ને રસભરી હોય છે. ને બહારથી એના દાંતાઓ ઉપર લાંબી મખમલી રૂપેરી રૂંછાળ હોય છે.

પુંકેસરો-૪ હોય છે. ને તેઓ બે પાંખડીના માળાની વચમાં આવેલું હોય છે. તેના તંતુઓ ઘણા ટુંકા અને પરાગકોશ જરા જાડા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો બીજાશય અગ્રભાગથી લાંબી રૂંવાટથી આચ્છાદિત થયેલો હોય છે. નલિકા વચ્ચેથી સૂક્ષ્મ, ને તે અગ્રભાગે બે ફાંટાવાળી હોય છે.

ફલ-નો આકાર આંબલીનાં બીજાં કે આંબાની આંબલી કે બદામડીને મળતો હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં ને ½ થી ૧ ઇંચ પહોળાં હોય છે. ફળનો રંગ ફીકો ધોળો હોય છે. તેને ફરતે ટુંકી રૂંવાટી હોય છે. ફલ એક બાજુએ જરા ચોરસ ઘાટનાં, ને અપરાં હોય છે. તેની અણીપર ટીકી ચાંચી જેવી હોય છે, જે નમણી આગળનાં નીકળી જાય છે. ફલ જરા સખ્ત હોય છે. ને પાકે છે ત્યારે તેની છાલની બે ફાડ થઈ જાય છે. ને અંદરથી ફણગાઓ આકારનું એક લીલાં જાડાં પાન જેવું બીજ નીકળે છે. ફલની નીચે પુષ્પપત્રો અને પુ૦ આ૦ કોશ કાયમ રહેલા હોય છે.

બીજ-નાં બે દલ જાડાં પાન જેવાં દેખાય છે, તે પીળા લીલા રંગનાં ને મજાનાં હોય છે. તેની એક બાજુ સહેજ બગલી ફુવાડી હોય છે. તેની અણીપર નારંગીની ફાડપર હોય છે તેવા સૂક્ષ્મ બિંદુઓ દેખાય છે. એનાં બન્ને દલ બેવડ વળેલાં હોય છે ને ઉપરના દલમાં નીચેનું દલ બેવડ વાળીને મુકાયલું હોય છે. એમાંથી ઉપરનું દલ કાઢી લેતાં અંદરના દલની બહાર નીચેની બાજુએ પ્રત્યંકુરનું મૂળ જરા જાડું થયેલું ને થોડું લાંબી રૂંવાટથી ભરાયલું સ્પષ્ટ દેખાય છે. ને ઉપરની બાજુ પીળા રંગની પ્રત્યંકુરની બે પાન કળિકાવાળી પેટાના કાનના આકારને મળતાં પીળાં રૂંવાટીમાંથી નીકળતાં ખુલ્લી રીતે જોવામાં આવે છે. બીજની વાસ ખારી ને સ્વાદ પણ ખારાશસેતો મગફળી ને જરા કડવો લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ખારી, કડ અને જરાશ.

૬-ઉપયોગ-તવરનાં સુકાં પાન ઢોરનાં ચારામાં ઘણીના ખરચ લોકો પાય છે. તવરનાં પાન ઉનાળાની મોસમમાં તેમજ કાળે દુકાળે ઢોરને ચારા તરીકે ખવરાવવામાં આવે છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે તવરનાં પાનપર સેંકડો ઢોર જીવતાં રહ્યાં હતાં. તવરનાં પાન ઘેટાં, ગાય, બકરાં અને ઉંટ ખૂબ ખાય છે. ઉંટનો તો તવરનાં પાન ખાસ મનનો પસંદ ચારો છે. તવરનાં પાન ફૂલ અને ફલ દુઝણાં ઢોરોને ખાસ કરીને ખવરાવવામાં આવે છે, તેથી તેમાં દુધનો વધારો થાય છે. એનાં પાન અને કાચાં ફલ ગડગુમડાઓપર પોટીસ કરીને બાંધવામાં આવે છે. એનાં ફલ બાજરી સાથે ખાવાથી ઘણાં ફરસાં લાગે છે, તેથી તે ઘણાં લોકો ખાય છે.

પણ એ ફલ ખાવા પહેલાં તેમાં રહેલાં ક્ષાર કાઢવાથી આંતેડુ અને અદિનાં દોષો દૂર કરે છે. તે ફલ પાણી વખતે કાઢી નાખે છે. તવરનાં ફલ તવરિયાં અને ચેરીઆં કહેવાય છે. તવરિઆં (ફલ)નું પાણી કેટલાક વ્યાધિ કરે છે, તે જાડાથી શાથી જાય છે, એમ કહે છે. તવરની છાલ ચામડાં રંગવાના કામમાં વપરાય છે. તવરનો ગુંદર ટાઢમાં પીળો પડી હોય તો ટાઢમાં મુકાય છે, તેથી આરામ થાય છે. તવરનાં બીજ ઉકાળીને ખાવાથી આવે છે. તેને તવર સોપારી કહે છે, તેથી ઝાડા થાય છે. તવરનાં લાકડાંની રાખ પણ રંગના કામમાં તેમજ ધણી વાર ચિન-ત્રિકાપર વપરાય છે. તવરનું લાકડું ઘણું પાણીનું તો પણ મજબુત હોય છે. તેના ઘેનીનાં ઓજારો જેવાં કે કોદાળી પાવડા વગેરેના હાથા કરવામાં આવે છે. તવરનું લાકડું બળતણ તરીકે પણ ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીલું હોય તોપણ સારી રીતે બળે છે. એનાં બળતણનાં જાડાં લાકડાંને ખાસ કરે છે. તવરનું લાકડું સંઘાડીઆઓને કામ આવે છે, તેઓ એમાંથી પલંગ અને ઢોલીઆની ઇસ, ઉપલાં અને પાયા, મુગદળ, બંધાવાં, પીઢીઓ, ખાંચી, રીઝલીઓ, અને વેલણાં આદિ બનાવે છે. એનું લાકડું વળી, બાલાવટ વગેરેની જગોએ પણ વપરાય છે. તવરનાં લાકડાંની ભરમ ખાર.ની જગોએ પુસ્તક ધોવાના કામમાં પણ આવે છે. તવરનાં લાકડાંના કોલસા ઘણા સારા થાય છે તેનો રંગ ભપકાદાર રહે છે. માટે ટોપાના બનાવનારાઓ તવરના લાકડાનો રંગના ગડગપર ચડાવવા પડેલો રીતે જણાવે છે. તવરનું લાકડું ઘણું ચીકટ હોય છે તેથી તે ઉધઈ ખાતું નથી પણ તેની આડી કાનગી થઈ શકે છે.

તવરનાં મૂળ પીળાં થાય છે ને એનાં કાચાં ખાજ પોટીસની જગોએ વપરાય છે. એના લાકડાંની રાખ જેમ સુતરાઉ કપડાં ધોવાના કામમાં આવે છે તેમ તે થાળી વગેરેના મેલ ધોવાના કામમાં પણ વપરાય છે.

"તવરીઆથી કુષ્ટરોગ તથા અગ્નદગ્ધ મટે છે." (વૈ. ર.)

૭-સ્થાનક-દરિયાની ભરતી ઓટવાળી ખાડીની કીચડમાં ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-કેટલાક લોકો અને વૈદ્યો પાસેથી સાંભળેલું છે કે તવરનાં બીમાંથી તેલ નીકળે છે. પણ આ તરફ એનાં બીમાંથી તેલ નીકળતું હોય એમ જોવામાં આવતું નથી.*

* પોરબંદર તરફની તેમજ જામનગર અને નવી બંદરની ખાડીમાં તવરનાં ઝાડ ઘણાં ઉગે છે. તે અત્યંત ઉપયોગી છે. કેમકે તેના પાન અને ફૂલ ઢોરના ચારા તરીકે ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. છપ્પનિયા દુકાળ વખતે પોરબંદર, ખાપટ, સોમારિક,

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડમાં, કંટાળા અને છત્રા બાવળનાં જાળાઓમાં અને નદી તથા ચોકળાઓને કંઠે અરણીનાં ઝાડવા ઘણુંકરી ઉગે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશ વિવેચન-અરણી પ્રસિદ્ધ દવા હોવાને લીધે કેટલાક લોકો એનાં ઝાડવાં પોતાની વાડી કે વાડાઓમાં વાવે છે. અને તેનાં પાન દવા તરીકે ઘણા ગરીબ લોકોને મફત આપે છે.

વર્ગ-(વર્બેનિસી.)

નબર ૪૪૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Avicennia officinalis.

(દ્રષ્ટાન્ત-H. IV, p. 604; N p. 248; Watt. I. p. 360; ફ. નિ પા. ૫૩૮.

૨-દેશીનામ-તવર (પો૦); તવરિયાં (ગુ); તિવર (મ૦); તિવા (હિં૦); તિમર, ચેરીઆ, મકલનો ઝાડ (કચ્છી), તુવર, તુવરક, લાળરોહૂત (સં૦).

૩-વર્ણન-તવરનાં ઝાડ ૨૦ થી ૩૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેનું થડ કોઇ કોઇ વાર બે માણસની બાથમાં ન આવી શકે તેવું જાડું થાય છે. ઘણીવાર ઘણાં જુનાં ઝાડમાં તે કેવળ આંબલીનાં થડની પેઠે પોકળ થઇ ગએલું હોય છે. તેમાં માણસ કે જાનવર સેહેલાઇથી રહી શકે છે. એનાં ઝાડમાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. એનાં પાન ઘણાં ચકચકીત અને મધ્યમ કદનાં હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં ચૈત્ર વૈશાખે આવે છે, જેમાંથી ઘણી મધુર સુગંધ છેટે સુધી ફેલાતી હોય છે. એનાં ફળ ફીકા ધોળા રંગનાં આંબલીનાં બોટકાં જેવાં થાય છે. તે અષાડ ઉતરતે પાકે છે.

એનાં ઝાડની સુંદર ઘટા હોય છે. ને જ્યારે દરિયાની ભરતી વખતે તેનાં થડ પાણીમાં ડુબેલાં હોય છે ત્યારે એનો દેખાવ એક ઓરજ થઇ રહે છે.

મૂળ-ઘણાં ઉંડાં ને લાંબાં ગએલાં હોય છે. તેમાંથી ઘણા ફણગાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળનું લાકડું પીળાસ-સેનું ને ઘણું સખ્ત હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં એક પછી એક ઘણાં ચકો દેખાય છે. મૂળપરની છાલની ફોતરી ભૂરા કે ઘેરા ભૂરા રંગની ને પાતળી હોય છે. તેની અંદર લીલા ને તેથી અંદર ફીકા ધોળા રંગની છાલ હોય છે. મૂળને તેના ફણગાઓમાંથી અણિદાર ફણગાઓ કીચડની સપાટીથી ઉપર ઉભા આવેલા હોય છે. તે પ્રથમ નરમ ને દડકા હોય છે, તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી સછિદ્ર અને પોચા ગાભાવાળા દેખાય છે. પણ જેમ જેમ તે મરતા ને જાડા થતા જાય છે, તેમ તે સખ્ત થતા જાય છે. આ ઉભા ફણગાએ શ્વ... કાઢવાનું કામ કરે છે. આ અજાયબી જેવું -

થડી અને શાખાઓ-એનાં થડ જો ... રીતે બગડેલાં, ભરાયલાં, ઘુંદાયલાં કે કપાયલાં ન હોય તો તે સીધાં હોય છે. તેની છાલ ભૂરા ધોળા ... પોચી ને બટકણી હોય છે. શાખાઓ સીધી તરફ ... ઘણુંકરી જાડી ને પાતળી વળી જેવી જાડી હોય ... તે ફીકા ધોળા રંગની હોય છે, ને વખતે તેપર ... ચીરા પડેલા હોય છે, તેપરની ફોતરી ... દેખાય છે. કોમળ શાખાઓપરની ધોળી છાલ ... નખથી ખરપતાં નીકળી જાય છે. તે હેઠળ લીલા ... છાલ હોય છે શાખાઓનો આડો કાપ કરી જોતાં ... ઘણા ચકો દેખાય છે. તે સઘન હોય છે. ... શાખાઓનો રંગ ફીકો ધોળો કે પીળાસનો ધોળો ... છે. તે સુનળી જેવી જાડી ને મજબુત ચોધારી હોય ...

પાન-સામસામાં આવે છે, તે ૨ થી ૩½ ઇંચ ... અને ¾ થી ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે ... બટકણાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં કોઇવાર લાંબાં ને ... થતાં ને કોઇવાર ટુંકાં ને બુઠ્ઠી અણીવાળાં હોય ... પાનની ડીટડી ટુંકી હોય છે. ને ડીટડી પાસે પાન ... સાંકડું થએલું હોય છે. ડીટડીની બન્ને કોરપર પાન... કોર વખતે લંબાયલી હોય છે, ને ડીટડીપર ઉપરની ... ઘણીવાર ભૂરી રૂંવાળ હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ... ને કાચ જેવી ચળકતી, લીલા, ઘેરા લીલા કે ... લીલા રંગની હોય છે. અને નીચેની ફીકા ધોળા રંગની ... છે. પાન સુકાય છે ત્યારે તેની ઉપરની સપાટી કાળી ... જાય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી વાટેલી ચાહ જેવી ... નીકળે છે, અને સ્વાદ કડવાશનો ખારો ને તીખો ... છે. પાનની વચલી નસ ઘણી સ્પષ્ટ દેખાતી હોય ...

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ ઘણુંકરી ... ઓને છેડે પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તેને ... ફૂલોની ચોટલુંક ઝુમખીઓ આવેલી હોય છે. ... સુગંધ પાકેલ હાફુસી આંબાની સુગંધને મળતી ... મધુરી હોય છે. અને તેનો વ્યાસ ⅙ ઇંચનો હોય ... ફૂલની નીચેનાં પુષ્પપત્રો રૂંવાટીવાળાં હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદન-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તેની ... પાંખડીઓની પેઠે લાંબી ધોળી રૂંછાળ [illegible]ારેલી હોય ...

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-ની પાંખડીઓ ૪ હોય છે. ... તનિયેલી જોડાયલી અને મથાળે તેના કાંપ ... હોય છે. તે ફિક્કેજ નારંગી રંગની આછો પીળા ... આવે છે પાંખડીઓ અંદરથી ઘણી, ... રંગની હોય છે ને બહારથી ... ગાંની મખમલી ફીકી રૂંવાળ હોય છે.

[illegible]

૪-[illegible]

૫-[illegible], [illegible] અને [illegible]

૬-[illegible] અને [illegible] નહીં [illegible]

[illegible] ઊભા કરે છે [illegible]

૭-[illegible]

૮-[illegible] છે કે [illegible] તેલ [illegible] છે. [illegible] હોય એમ [illegible] નથી.*

* [illegible]

૫૧-N. O. Labiatæ. વર્ગ-લેબિયેટી.-

તુલસી, મરવો અને તકમરિયાંનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ—આ એક મોટા અને સારી રીતે વિસ્તાર પામેલા વર્ગમાં નાહાનાં છોડ-વાઓ અને ઝાડવાં થાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિમાં બહુધા સુગંધિત તેલવાળા બિંદુઓ હોય છે, તેમાથી

કુંજડી અને કારિકા ગામનાં ઢોરો ઉન્હાળે પોરબંદરની ખાડીમાંનાં તવરનાં ઝાડના પાનના આસરાપર ટકતાં રહ્યાં હતાં. તેમજ મીઆણી બંદરની ખાડીમાંનાં તવરનાં પાન ખાઇને વીસાવાડા (મુળ દ્વારકા) ફુકા, વડાળા અને મીઆણી ગામોનાં ઢોરોનો નિભાવ થયો હતો. સાધારણ મોસમમાં પણ ઉન્હાળે જ્યારે મીઆણી બંદર તરફ ચરીઆણ ઘાસ મળતું નથી, ત્યારે ત્યાંના લોકો ખાડીમાથી તવરના પાન પોતાનાં ઢોરોને ખવરાવવાની તરસાલ સ્વસ્થાન તરફથી પરવાનગી મેળવે છે. કાળે દુકાળે તવરનાં ઝાડ ઢોરો બચાવવા માટે તે એટલા બધા કીમતી છે કે તેનો ખરેખર હમેશા બચાવ અને વધારો થવા દેવો જોઇએ. પ્રથમ પોરબંદર અને મીઆણીની ખાડીમાં તવરનાં મોટાં વિસ્તારવાળા વન કે જંગલો હતાં. પણ તે છપનિયા દુકાળમાં અને તવરનાં લાકડાંની બળતણ તરીકે હમેશ થતી માગ ણીથી તેનાં ઝાડ ઘણાં કપાઇ ગયાં છે. પોરબંદરની જેટલા હેડીઓ માટે જોઇતું બળતણ આ તવરનાં ઝાડમાથી કાપી લઈ જવામાં આવે છે. કચ્છની સાંઢીઆ બારે માસ આ તવરના પાનપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. તેમ તવરનાં લાકડાં પણ સ્વસ્થાન તરફથી વેચવામાં આવે છે. એટલે સાધારણ રીતે સ્વ-સ્થાનને આ તવરનાં ઝાડોની એક મોટાં જંગલ જેટલી પેદાશ છે. એટલુંજ નહિ પણ દુકાળની વખતે તો તેની આઢ-તરી રીતે ઘણી ઉપજ થાય છે. દુકાળ વખતે બીજાં ઝાડો વરસાદ વગર સુકાઈ જાય છે. પણ તવરનાં ઝાડો તો સમુદ્ર સુકાય નહિ ત્યાં સુધી સુકાતાં નથી. કેમકે તેને સમુદ્રનું પાણી ઇશ્વરી નિયમાનુસાર દરરોજ બારેમાસ મળ્યા કરે છે. તવરનાં ઝાડ વગર મહેનતે વગર ખરચે પોતાની મેળે ઉગ્યા કરે છે. જ્યારે એનું પ્લાન્ટેશન કરવામાં આવે છે ત્યારે પણ તેમાં કંઇ વિશેષ કડાકુટ કરવી પડતી નથી. માત્ર તેનાં પાકાં ફળ ભેગાં કરી ખાડીની કીચડમાં ચોપી જવાથી તેના રોપાઓ ઉગી નીકળે છે. અથવા તવરનાં ઝાડો થડવડ (coppice) કાપતી વખતે ફુલ આવતાં હોય એવાં સારાં મ્હોટાં ઝાડો (standards) દર એકરે ૮ [illegible] ૧૦ બી ખરવા માટે ઉભાં રાખવામાં આવે તો તેમાથી બી ખરીને આપોઆપ તે જગોમાં એની ઝાડી થઇ જાય છે. અગર ૪ થી ૬ ઇંચના રોપાઓ આવાં ઝાડની આજુબાજુથી લઇ જઇ ખાલી કીચડમાં ચોપવાથી પણ તે લાગી જાય છે. તવરનાં ઝાડમાં ઉંટો અને બકરાં ચારવામાં આવે ને તેથી એના કુમળા રોપાઓ ખવાઈ અને ખુંદાઈ જવાથી તેમજ મ્હોટાં ઝાડવા ઓમાથી ફાલેલી નાહાની ડાળો હમેશાં કપાવાથી સારા લાકડાં તરીકે તવરનાં ઝાડની કીમત ઘણી ઓછી થઇ જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ જો વિશેષ ચરીઆણ છુટથી આ ઝાડોમાં કરવામાં આવે તો ધીમે ધીમે આ ઝાડો ખંડાઇ, ભાગ્યાં પડી, ઠીંગણાં થઈ ધસાઈ જાય છે. અને તેથી કીચડ ખુલ્લી થઈ જાય છે. એટલા માટેજ તવરનાં ઝાડવાંઓ પણ જંગલોનાં ઝાડવાંની પેઠેજ રક્ષિત રાખી તેમાથી જેટલો ભાગ આવતી ખવાનો દોષ લેશમાત્ર આવ્યાં માત્ર ઉદ અને બેટોને આ સાલ ચાલતા રૈયતી પરવાનગી આપવામાં આવે છે એ નિયમ રખાયલો છે

કુદરતી રીતે તવરનાં ઝાડ, ખરો કે આપણને તે કામ કામમાં આવતા નથી, તોપણ દરિયાની કીચડ જમાવી રાખવાને માટે, તેમજ ખાડીના રેન અગર ફુંટાઓના કાંઠા ભરતી એટમાં ધોવાઇ જતા અટકાવવા માટે, તે અત્યંત ઉપયોગી છે. એટલુંજ નહિ પણ દરિયાની ખાડીમાં ભરતીની વખતે ઘસડાઇ આવતો છરનો અગર મરેલાં પ્રાણીજ અને વનસ્પતિ પદાર્થ, જે તેની કીચડમાં જમાવ થાય છે, ને જે એટ થઇ ગયા પછી સુકાવા માંડે છે, અને જેમાથી એટલી બધી દુર્ગંધિ નીકળે છે કે તે ઘણે દુર સુધી પણ માણસોથી સહન થઈ શકતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ માણસોને તે રોગીષ્ટ કરે છે આવી રીતે ભરતી ઓટથી ખાડીઓમાં કુદરતી રીતે પ્રાણીજ અને વનસ્પતિ વસ્તુઓનો એટલા બધા મોટાપા વિસ્તાર અને જથામા જમાવ થાય છે કે તેને અને તેમાંથી નીકળતી બદબોને દુર કરવા લાખો રૂપિઆ ફુપિઆના ખર્ચ કરી ગયા કે પાછા બંધ બાંધવામાં આવે તો તેથી પણ એ કાર્ય થઈ શકવું મુશ્કેલ છે, તે સર્વ સર્વ શક્તિમાન પ્રભુ પોતેજ નિજેચ્છાથી આવી ખાડીઓમાં અનવરત જેવા તવરના ઝાડો સ્થપાયમાન ઉગાડીને એક [illegible] માત્રમાં કરે છે. (પ્રભુ ચાહે સો કરે). આ બાબત ઘણી મહત્વ અને બારીક અભ્યાસની છે. ને જે કોઇ તેનો ખરી રીતે અભ્યાસ કરે છે તેને તેની માહિતી મળે છે

સને ૧૯૦૨ ના ડીસેંબર માસના ઇન્ડિયન એગ્રિકલ્ચરિસ્ટ અને ઇ-ફોરેસ્ટર (Indian Agriculturist & I. Forester) માં એક નીચેની મતલબનો લેખ છપાયલો છે કે—દરિયાની ભરતી એટવાળી ખાડીઓમા થતી બેસુમાર નકામી અને તેમાથી નીકળતી બદબોની સામે તવર (Mangrove) ના ઝાડો ઇશ્વરી તંદુરસ્તીખાતાં (Sanitations) છે. (દીલગીર છું કે એ લેખની સાલ અને તારીખની નોંધ અત્યારે મળી શકી નથી.)* એ લેખનો વિષય ખાડી કાંઠાના શહેરના તંદુરસ્તી ખાતાના દરેક અમલદારે વાંચવા લાયક છે. તવરના અને તેની જાતનાં બીજાં ઝાડો જે ખારા પાણીથી ખાડીઓમા ઉગે છે, તેનાં બીજ ખાડીનાં પાણીમાં પડ્યા પછી તેના રોપાઓ ઉગતા નથી, પણ ખરેખર ડહાપણના ભંડાર એવા પરમેશ્વરે તેમાં એવી ખુબી રાખી છે કે એ ઝાડના રોપાઓ ઝાડપરજ બીજમાં વાવવા લાયક તૈયાર થઇને પછી નીચા પડે છે તે કીચડમાં આપો-આપ ચોપાઈ જઈ મેળવેલા થાય છે

"Mangrove roots solidify the mud where they vegetate, and raise it, and their sanitary value is increased from the tannin yielded to the mud by the falling leaves, bark, and seeds, which is a powerful antidote against putrefaction."

(Ind. Forester. Decr. 1902).

---

* પાછળથી નોંધ મળી આવી છે—Ind. Agri. September 1895.

તરેહવાર ક્ષિપસંદ સુગંધી આવે છે. આ વર્ગની વનસ્પતિની ડાંડી અને શાખાઓ ઘણુંકરી ચોખારી હોય છે. પાન સામસામાં અથવા શાખાપર ચક્રાકાર આવેલાં હોય છે, તે બહુધા કોરપર કાંગરીકે દાંતાવાળાં હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. ફુલ પુષ્પધારણ કરનારી સળીપર શાખાની પેઠે આવેલાં હોય છે. આ થાક એની આખી સળી-મંજરી કહેવાય છે. પુ૦ બા૦ કોષ ૨ ઓષ્ટવાળો અથવા ૪ થી ૫ દાંતાવાળો ને કાયમી હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશની પાંખડીઓ જોડાયલી, ઉપર ૨ ઓષ્ટવાળી, અથવા ૪ થી ૫ વિભાગોવાળી હોય છે. પુંકેસરો પાંખડીની નળીપર ૨ ટુંકાં અને ૨ લાંબાં, અથવા બે ઉપરનાં અપૂર્ણ હોય છે. સ્ત્રીકેસર ગર્ભાશય પૂરો, ઉર્ધ્વ ૪ વિભાગોવાળો; નલિકા એ ચાર વિભાગોની વચ્ચેનાંથી નીકળેલી; સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ બે ફાંટાળું; આલ્બ્યુમીન સ્ત્રીગર્ભાશયના દરેક વિભાગમાં ૧ તે ઘણું કરી ઉભું હોય છે. ફલ ચાર બીજવાળું, ચાર વિભાગોવાળું તે પુ૦ બા૦ કોષને તળિયે રહેલું હોય છે. બીજ નાહનાં, ઉંચા ખુણાવાળાં, તળિયે ઘણુંકરી સફેદ ટપકીવાળાં અને લીસાં હોય છે. તે પાણીમાં ભીંજવ્યાં હોય તો ચીકણાં થાય છે.

આ વર્ગમાંની ઘણા લાંબા વખતથી પવિત્ર મનાતી તુળસી જગપ્રસિદ્ધ છે. ગ્રીકલોકો પણ એને પવિત્ર માનતા હતા. એનું શાસ્ત્રીયનામ "ઓસાઈમમ્ સેંક્ટમ્" (Ocimum sanctum) છે, તેમાં સેંક્ટમ્ એટલે પવિત્ર એ ખાસ નામ એની સાથે રહેલું છે, અને સાધારણ અંગ્રેજી ભાષામાં પણ એને "હોલી બેઝિલ" (Holy basil) એટલે પવિત્રબેઝિલ કહે છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ હવા સ્વચ્છ કરનાર, ઉપયોગમાં ગરમી, પૌષ્ટિક, ઉત્તેજક, સ્વેદલ, દીપ્ય, વાત, કફ અને વાતિસારક સ્વભાવ છે.

વર્ગ-(લેબિયેટી).

નંબર. ૪૪૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Ocimum basilicum (pilosum).

હવાલા-H. IV. p. 608; N. p. 231; Watt. V. p. 440; ફા. નિ. ખા. ૩૨૭।

૨-દેશીનામ-નામરીઓ (ગુ૦); આજવલા। મરૂબો (મુ૦),કુસ્મર્વા (મ); તુલ્લમે-રિહાન, રિહાન, નિજબો, બરબર (હિ); બર્બરી, બર્બર, કબર્બરીકે (બં)

૩-વર્ણન-નામરીઓના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે, ને તે ઘણી જગેએ બારેમાસ પણ જોવામાં આવે છે. એ નાનાં ઉગે છેલાં ઘણું કરી ઘણા જોર ઉગે છે. એના છોડવા ૧½ થી ૨½ ફીટ ઉંચા વધે છે. તે તુલસી જેવા દેખાય છે. એને પાન, અને ફુલની મંજરી તુળસીની પેઠે જ આવે છે. એનાં ફુલ ધોળાં ને ફળ કાળાં થાય છે.

એના આખા છોડવાપર ઘણું કરીને સફેદ કે જાંબુડી છાયા લેતા રંગના નીચા નમતા વાળની રૂંવાટી હોય છે. અને એના છોડવામાંથી લીલીચા (Lemon-grass) ના છોડવામાંથી નીકળતી સુગંધને મળતી પણ ઘણી તીક્ષ્ણ સુગંધ નીકળતી હોય છે, જેથી એનો છોડવો તરત ઓળખાઈ આવે છે.

મૂળ-સુતળીથી આંગળી જેવું જાડું, કેટલાક ફાંટાઓવાળું, બહારથી ભૂરા કે કાળા રંગનું, અંદર ફીકા ધોળા કેભૂરા રંગનું, સખ્ત ને સુગંધિત હોય છે. છાલ પાતળી, ફીકા ધોળા રંગની ને તેપર પાતળી ફેતરી હોય છે. જેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે, તે ઉતરી જતી દેખાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી મૂળ જેવી જાડી, ફીકા ભૂરા કે કાળાશલેતા રંગની, ગોળ હોય છે. તેપરની છાલ પાતળી, તેની ફેતરીપર ઉભા ચીરા, અને તે ઉતરી જતી હોય એવી દેખાય છે. શાખાઓ સામસામી, ચોરસ, ચળકતી, ઉભી હારે અને સફેદ વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે.

પાન-સામસામાં હોય છે, તે લીલા કે જાંબુડી છાયા લેતા રંગનાં, ½ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને ¾ લાસ્થી ૧ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં હોય છે. તેની ડાંટડીની કોરપર લાંબા ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીસી ને નીચેનીપર ધોળા વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓ દેખાય છે. તેને જરા ચોળતાં તેમાંથી ઘણી સુગંધીઆવે છે, સ્વાદ તીખીયો ને ચીરપરો હોય છે.

ફુલ-ની મંજરી શાખાઓને છેડે આવે છે. તેમાં ત્રણ મંજરીઓ એવી રીતે પાસે પાસે આવેલી હોય છે કે વચલી મંજરી શાખાને છેડે આવી ગયા પછી તેની બન્ને બાજુએથી અકેકી સામસામી શાખા નીકળે છે, તે વચલી મંજરીથી કંઇક ઉંચી વધી પછી તેને છેડે માંજર કે મંજરી આવે છે. આ મંજરીઓ ૪ થી ૬ ઇંચ કે વખતે ૧ ફુટ જેટલી લાંબી હોય છે. તેમાં થોડે થોડે છેટે તુલસીની મંજરીમાં હોય છે તેવા ગોળ ચક્રાના થાક-કે વર્તુળો (verticels) આવે છે. એ દરેક થાક કે વર્તુળ (verticel)માં ૬ એટલે કે અર્થાત્ ફુલ હોય છે. એ દરેક ફુલની ડીટડી સૂક્ષ્મ હોય છે, તે ફુલની સાથે જરા લાંબી થઈ પિડીત નીચી નમી જાય છે. ૩૩ ફુલોના દરેક થાક કે વર્તુળની નીચે ૨ સામસામાં પુષ્પપત્રો હોય છે, તે સૂક્ષ્મ ડીટડીવાળાં, વચમાં પહોળાં ને રેરડે અર્ધાંડાકાર, અને કોરપર સફેદ, લાંબા

અને નરમ વાળની ફંઝાળવાળાં હોય છે. ફુલની માંજર કે મંજરીની સળી ચોરસ, ચારે ખુણે બુઠ્ઠી ઉભી બહાર નીકળતી હાંસીવાળી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે, તે લીલા રંગનો અથવા જાંબુડી છાયાલેનો હોય છે. તે ⅙ ઈંચ લાંબો હોય છે. તેનું ઉપરનું ૧ પત્ર પોહોળું ને ગોળાઈ-લેનું હોય છે, તેપર ઉભી ૩ નસો અને ધોળા લાંબા વાળની ફંઝાળ હોય છે. ફુલ ઉઘડી ગયા પછી તેની કોર જરા ઉપરની બાજુ વળી આવે છે, ને તેથી તેમાં ઉપરની બાજુ ખાડો દેખાય છે. એ પત્ર એથી નીચેનાં ૪ પત્રોમાંના ઉપરનાં ૨ પત્રોને વળગેલું હોય છે. એથી નીચેનાં ૪ પત્રો નીચેના ભાગમાં એક બીજા સાથે જોડાઈ એક પોહોળી કોથળી કે નળી જેવાં થઈ રહેલાં હોય છે. એમાંનાં છેક નીચેનાં ૨ પત્રો જરા લાંબાં ને લાંબી અણીવાળાં હોય છે. અને એથી ઉપરનાં બે પત્રોની અણી ટુંકી હોય છે. એ ચારે પત્રોના દાંતા સાંકડા હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-૫ પાંખડીઓનો બનેલો હોય છે, તે ફુલ ઉઘડે છે ત્યારે પુ૦ બા૦ કોષથી બહાર નીકળતો દેખાય છે. એની પાંચે પાંખડીઓ તળિયેથી જોડાઈ એક નળી જેવી થએલી હોય છે, અને આગળ તેના બે ઓષ્ટ નીકળેલા હોય છે, ઉપલો ઓષ્ટ પોહોળો અને નીચલો સાંકડો ને જરા લાંબો હોય છે. આ કોષની બહારની બાજુ ધોળા, ચળકતા કે રાતી છાંટ-ણીવાળા લાંબા વાળની ફંઝાળ હોય છે. એ કોષ ⅙ ઈંચથી કંઈક લાંબો હોય છે. એ પુ૦ બા૦ કોષની અંદરથી સહેજ ખેંચતાં આખો બહાર નીકળી આવે છે, તે કાઢી પુ૦ બા૦ કોષની અંદર જોતાં તેનાં મુખ આગળ ધોળા વાળની ફંઝાળ ચોતરફથી આડે આવેલી દેખાય છે.

પુંકેસરો-૪ હોય છે, તે પુ૦ અભ્ય૦ કોષની નળીમાં આવેલાં હોય છે. તેમાંનાં બે બે કોઈ કરતાં લાંબાં હોય છે. તંતુઓ, પરાગકોષ અને પરાગરજ ધોળા રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-પુ૦ બા૦ કોષની અંદર આવેલા ચાર બીજદાંવાળા ગર્ભાશયની વચ્ચોવચ્ચથી એક રાતા રંગની નલિકા ઉપરથી વાંક વળેલી નીકળેલી હોય છે, તેને છેડે જરા લાંબી બે ફાટ હોય છે.

ફળ-પુ૦ બા૦ કોષને તળિયે વચ્ચોવચ્ચ ૪ ઉભાં બીજડાં (nutlets) ખુલ્લાં દેખાતાં હોય છે, તે છે. પુ૦ બા૦ કોષ આ વખતે નીચો નમી જાય છે, તેથી તેમાંનાં બીજ બહાર જમીનપર પડે છે.

બીજ-કાળાં, લંબગોળ, જરા હાંસીવાળાં, ⅟₂₀ ઈંચ લાંબાં ને ⅟₃₀ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેની સપાટીપર

બારીક ખાડાઓ અને તેને એક છેડે સૂક્ષ્મ સફેદ ... હોય છે. બીનો સ્વાદ ચીકણો ને જરા ચીરપરો હો...

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, ઉતેજક, કફઘ્ન અને ...

૬-ઉપયોગ-તકમરીઆંનાં મૂળને પાણીમાં ... વીંછીના ડંખપર કેટલાક લોકો લગાડે છે. તકમરી... બીજને પાણીમાં પલાળી તેનો લુવાબ સાકરની ... પ્રમેહ, પ્રદર, પેશાબની બળતરા, કફ, ઝાડા ... સંગ્રહણી ઉપર અપાય છે. તકમરીઆંનાં બીજ ... પલાળી કેટલાક લોકો પૌષ્ટિક માનીને અને કે... અગ્યારસના ઉપવાસ (અપવાસ)ને દિવસે ... નહીં રમાતાં ચાંદાં અને ખરજવાપર એનાં બી... લુવાબ લગાડવામાં આવે છે. ઉન્હાળે તડકામાંથી ... આવી ઠંડક કરવા માટે પણ કેટલાક લોકો તકમર... (તકમરીઆંનાં બીજ પણ તકમરીઆં કહેવાય ...) પાણીમાં પલાળી પીએ છે. તકમરીઆંના આખા છે... ઘરમાંથી મચ્છર, ચાંચડ વગેરે ભગાડી મૂકવા કે... લોકો ઘરમાં ઉંચે બાંધી રાખે છે, દુકાળ વખતે ... છોડવા ઢોર વિશેષ કરીને ખાય છે. એવી રીતે ... દરદીની પાસેની હવા સ્વચ્છ કરવા તકમરીઆંના ત... છોડવા ગામડીઆ લોકો ઘરમાં રાખે છે. તીવ્ર ... થતી હોય તેવા ભાગપર તકમરીઆંનાં પાન ... વેદના ઓછી થાય છે. કોઈ પણ જખમ કે ... માંખી વિગેરે જંતુઓ આર્ણીગ (ઇંડા) મૂકી જાય તે... તકમરીઆંનાં પાનનો રસ લગાડવાથી આર્ણીગનો ... થાય છે. તકમરીઆંનાં સુકાં પાન નાંખી મલમ ... વવામાં આવે છે તેને તકમરીઆંનો મલમ ... એ મલમ દાદર, ખસ, ખરજવું અને એવાં ... પરનાં દરદો ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. ... અને તકમરીઆંનાં પાનના રસથી બનાવેલી ... ટાઢીઆ તાવમાં શરૂ થતી ટાઢની વખતે ... તકમરીઆંનાં પાનના રસનું ટીપું કાનના ... કાનમાં નંખાય છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે ... લોકો તકમરીઆંનાં બીજ પીસી જુવારના લોટની ... મેળવી તેની રોટલી કરી ખાતા હતા. પાન ... તે ઉપર તકમરીઆંનાં બીજનો લુવાબ પીવાય છે. ... લીધે માથું બહેર મારી ગયું હોય તો માથે તકમરીઆં... પાન બાંધવાથી ફાયદો થાય છે. પાન ... ગરદી મટે છે. પાન જલ્દમાં અને માથે ... હોય તો તકમરીઆંનાં પાન એક સ્વચ્છ ... કપડાંમાં લપેટી તેને થોડી થોડીવારે સુંઘવાથી ... ગુણ થાય છે. પિત્ત, મૂ. રોગ, અને ... તકમરીઆંનાં બીજનો લુવાબ સારી અસર ... ગોઓને માસિક સ્ત્રાવ વિશેષ જતો હોય ...

હોય તો સ્ત્રીઓ પોતાની મેળે ચહેરાની રીતે તકમરીઆનો ગુલાબ પીએ છે. કોઈ પણ કારણથી શરીરમાં દાહ થતો હોય તો તકમરીઆનો ગુલાબ પીધાથી દાહની શાંન્તિ થાય છે. ઉલટી જેવું થતું હોય, અને કંઈ પણ ખાવાની રુચી થતી ન હોય તેને પ્રસંગે તકમરીઆંનાં તાજાં પાન સુંઘાડવાથી અરૂચી મટે છે, ને મુખનો સ્વાદ સારો થાય છે. દમ અને ઉધરસ ઉપર તકમરીઆંનાં સુકાં પાનની ભૂકી મધ અગર ગોળમાં અપાય છે.

"આમરા ઉપર તકમરીઆં અને તીખાં (મરી) સાથે વાટી ચોપડાય છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

૭–સ્થાનક–ડુંગર અને ઝાડીવાળી જમીનમાં ઉગે છે.*

૮–વિ૦ વિવેચન–તકમરીઆં એ નામ તુખ્મે-રિહાંન (રિહાનનાં બીજ) ઉપરથી નીકળેલું છે.

એના તાજા છોડવામાંથી લવન્ડર અગર ટોઈલેટ વૉટર ને મળતી વાસ પણ નીકળતી હોય છે. એનો અર્ક ખેંચી આવી કોઈ વસ્તુ બનાવવા તજવીજ કરે તો તે થઈ શકે એમ જણાય છે.

તકમરીઆંના છોડવા આસુ–કાર્તિકમાં ગરીબ લોકો ઉપાડી લાવી પોતાને આંગણે સુકવે છે. પછી એ સુકા છોડવાઓની ઝુડી બાંધી તેપર થોડું પાણી છાંટી ઝુડીને ચાકડીવડી પોચે હાથે કુટે છે. તેથી બીજ છોડવામાંથી બહાર નીકળી આવે છે. આ બીજ સુપડે ઝાટકી, સાફ કરી એ લોકો પોરબંદરની–બજારમાં આપીને ત્યાં ૧ થી ૨ આને શેર (૪૦ રૂપીઆ ભારનો) વેચે છે. એના છોડવાની સાંઠી બળતણ તરીકે ગરીબ લોકો બાળે છે.

વર્ગ–(લેબીએટી.)

નંબર ૪૪૭.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Ocimum gratissimum.

દર્શન–H. IV. p. 608; N. p. 251; Watt. V. p. 443; રૂ. નિ. પા. ૩૨૧.

૨–દેશીનામ–રામતુલસી, (પો૦+ગુ); रानतुलसी, राव-तुलस (म०); रामतुलसी, बनतुलसी, मालतुलसी, (हि०); रायतुलसी (बं०).

૩–વર્ણન–રામતુલસીના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે ૪ થી ૮ ફીટ ઉંચા વધે છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. તે ઘણુંકરી બે સામસામી હોય છે. પાન તુલસી જેવાં પણ તેથી મ્હોટાં હોય છે. ફુલની માંજર પણ તુલસી જેવીજ આવે છે. અને ફલ પણ તુલસીની પેઠે પુ૦ ભા૦ કોશમાં ચાર વિભાગોવાળાં હોય છે.

એનો આખો છોડવો દેખાવમાં થોડો તુલસીને મળતો હોય છે, પણ એમાંથી મીઠી વાસ નીકળે છે. એના છોડવાપર તુલસી કે તકમરીઆં જેટલી રૂંવાટી હોતી નથી.

મૂળ–સ્લેટપેનથી આંગળી કે હાથનાં કાંડાં જેવું જાડું થાય છે. તે ઘણું કઠણ અને ૬ ઈંચથી ૧ ફુટ લાંબું હોય છે. એમાંથી કેટલાએક જાડા લાંબા, તેમજ ટુંકા રેસા જેવા ઝીણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. જાડા ફાંટા વખતે બીજા મૂળ કરતાં પણ લાંબા હોય છે. મૂળનો રંગ ઉપરથી ભૂરો કે કાળો અને અંદરથી ફીકો-પીળો હોય છે. તેપરની છાલ પાતળી હોય છે. મૂળની વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ તેલીઓ ને કડવાસયુક્ત મળતો ચરો લાગે છે.

થડી અને શાખાઓ–ડાંડી ભૂરા રંગની, લીસી, સ્લેટપેનથી તે આંગળી કે અંગુઠા જેવી જાડી હોય છે. તેપરથી પાતળી ફોતરી ઉખી ઉતરતી દેખાય છે. ડાંડીનો આડો કાપ કરી જોતાં તે વચમાં ફીકા પીળા પોચા ગાભાવાળી દેખાય છે. શાખાઓ ઘણુંકરી બબ્બે સામ-સામી કે ત્રણ ત્રણ નીકળેલી હોય છે. તે લીસી, ચળકતી, ફીકા લીલા રંગની અને ચોધારી હોય છે. તે સુતળીથી પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે. અતિ કોમળ શાખાઓ ઉપર આછી રૂંવાટી હોય છે.

પાન–સામસામાં આવે છે. તે પાનળાં, બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં ને વચમાં પોહોળાં હોય છે. તે ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૨ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેની કોરપર કાંગરી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો અને નીચેનીનો ફીકો લીલો હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ ગોળ બિંદુઓની જાળ હોય છે. પાનની નસોપર આછી રૂંવાટી હોય છે. પાનની ડીટડી ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી, ને તેપર ઉપરની બાજુ છીછરી નીક હોય છે. એ નીકની બન્ને કોરપર અને વચમાં ધોળા વાળની હાર હોય છે. ડીટડી નરમ ને નીચી ઝુકતી હોય છે.

ફૂલ–શાખાઓને છેડે ફુલનાં ઉભાં માંજર ૪ થી ૮ ઇંચ લાંબાં આવેલાં હોય છે. માંજર ધારણ કરનારી સળી લીંગડાની સળી જેવી પાતળી, ચોધારી, ને તેપર વાળની ગીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. એ સળી વખતે જાંબુડી છાયાવાળી હોય છે. તેનાપર આશરે ૧૫ થી ૨૪ સૂક્ષ્મ ઝૂમખાં અથવા ફુલોનાં ચક્ર ⅓ ઇંચ છેટે છેટે આવેલાં હોય છે. તે દરેક ચક્રમાં છ ઝૂમખાં અર્થાત્ ફુલો હોય છે. તેમાં ત્રણ ત્રણ ઝૂમખાં એ સળીની બન્ને બાજુ આવેલા હોય છે. એ બન્ને બાજુના ત્રણ ત્રણ ઝૂમખાં નીચે મોટું પુષ્પપત્ર આવેલું હોય છે. તે વખતે

* પોરબંદર સ્ટેટમાં તકમરીઆંના છોડવા સ્ટેશનોની બાજુએ, અને અસ્લિયાળીની ધરમશાળાની આસપાસ ભાગોમાં, અને બાકી કુંવારી પાકના ક્યારામાં અતિ ઘણું ઉગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વિષહર, જ્વરઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-એનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને ઝેરી જનાવરોના દંશ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. સર્પદંશ થયો હોય તેને નીંદર નહિ આવવા માટે વારંવાર સર્પના ચારાનાં પાનને વાટી સુંઘાડે છે. ઢોરને છેરામણ થયું હોય તો બરડા ડુંગરના રબારીઓ આવળનાં મૂળની છાશ ૨ ભાગ, અને સર્પનો ચારો ૧ ભાગ લઈ તેનો ઉકાળો કરી તે ઢોરને પાય છે. એનાં સુકાં ફૂલ ફૂલનો મરીની સાથે કાઢો કરી તે તાવ વાળાને પરસેવો લાવવા માટે અપાય છે. શરદી લાગવાથી માથું દુખતું હોય તો તેપર સર્પના ચારાનાં પાન વાટી માથે લેપ કરવામાં આવે છે. અને એનાં ફૂલ સુંઘાડવામાં આવે છે. સર્પના ચારાના આખા છોડવાને પાણીમાં ઉકાળી તેની તાવવાળા માણસને બાફ અપાય છે.

૭-સ્થાનક-બરડા ડુંગરમાં એના છોડવા છૂટા છવાયા ઘણી જગોપર ઉગે છે.*

એ મધ્ય-અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-કોઈ વિચિત્ર દેખાતી, ઝીણાં પાનવાળી તેમજ કાદી અને ભોંયરાં જેવી જગ્યાપર, કોઈ વનસ્પતિ ઉગતી હોય તો તેવી વનસ્પતિને આ સ્વસ્થાનના ગામડીઆ લોકો સર્પનોચારો, સર્પના સુવા વગેરે નામો આપે છે. આ સર્પનો ચારો પણ તેમાંની એક વનસ્પતિ છે. એ કાદીવાળી જમીન કે જેમાં ઘણુંકરી સર્પો રહે છે, અને વારંવાર તે દેખાવ આપે છે, એવી જગાએ એ વનસ્પતિ ઉગે છે. માટે એને સર્પનોચારો કહે છે. એનાં પાન જરા દૂરથી ગલગોટાનાં પાન જેવાં દેખાય છે, અને તેમાં આસમાની ફૂલ હોવાથી એને આસમાનીગલગોટો કહે છે. એમાં લવન્ડર જેવી સુગંધ હોવાથી એને જંગલી લવન્ડર પણ કહે છે.

આ જંગલી લવન્ડર અર્થાત્ સર્પના ચારાના તાજા છોડવામાંથી બહુ તીક્ષ્ણ વાસ નીકળે છે. એમાંથી રસાયણ શાસ્ત્રીઓ અને બીજા વૈદ્ય વિદ્વાનોએ તેલ કાઢી જોવું જોઈએ, કે જેથી જો એ કામમાં ફતેહમંદી મળે તો આ વનસ્પતિ જે હાલ કેવળ નકામી પડતર રહી સુકાઈ જાય છે તેનો ઓહોળો ઉપયોગ થઈ શકે. એ વનસ્પતિનો દવા તરીકે થોડો ઉપયોગ બરડાના ગામડીઆ અને રબારી લોકોએ કરેલો છે, તે સિવાય બીજા કોઈએ તે કરેલો હોય એમ જણાતું નથી. પણ એ વનસ્પતિ અસ્ખી ઉસ્તે ખુદુસની જગોએ વાપરી શકાય એમ જણાય છે. ઉસ્તેખુદુસ (Lavandula stoechas) એ એશિયામાઈનરથી હિંદુસ્થાનમાં આવે છે, તો તેની જગોએ જંગલી-લવન્ડર અથવા સર્પનોચારો ઉપયોગમાં આવી શકતો હોય તો શામાટે તેનો ઉપયોગ ન કરવો?

જંગલી લવન્ડર વિષે "બૉમ્બે ગેઝેટીયર વૉલ્યુમ ૨૫ બૉટનિ" માં પાને ૨૨૪ મે મરહુમ ડાક્તર લિસ્લે લખે છે કે, આ વનસ્પતિ દખણ અને પુનામાં થાય છે. તે યુરોપમાંથી (લવન્ડર) તેલ આવે છે તે જગોએ કામમાં લઈ શકાય.

લખનારના મુરબ્બી મરહુમ ડાક્ટર સખારામ અર્જુને ઉસ્તે ખુદુસના ગુણ વિષે લખે છે કે.-"તે ઉત્તેજક સ્વેદલ અને ઋતુને નિયમિત કરનાર છે. અને દેશી સ્ત્રીઓ એ દવાને અલફ્રૂજનનાં નામથી ઘણી વાપરે છે." (Bombay Drugs p. 100 1879)

યુરોપથી આવતું લવન્ડર તેલ (Lavandula vera) નામની વનસ્પતિમાંથી બનાવવામાં આવે છે. એ વનસ્પતિ આપણા જંગલી લવન્ડરની બહેન છે. તો જંગલી લવન્ડરમાંથી પણ બહુધા તેવું તેલ નીકળી શકે એ સંભવિત છે. માટે આ બાબતમાં વિદ્વાન ડાક્ટરો, વૈદ્યો, રસાયનશાસ્ત્રીઓ, તેમજ ગાંધી અને સુગંધિત તેલ વેચનારા વેપારીઓનું મુબારક ધ્યાન ખેંચવા વિનતિ કરવામાં આવે છે.

ઘણા અઢાર માસની વાત છે કે આજ ૨૦ વર્ષ ઉપર કોઈએ મીઆન આ વનસ્પતિ સંબંધી કંઈ પુછપરછ જો કોઈએ કરેલી હોય તો તે ફક્ત એકજ યુરોપીઅન બાઈ (Mrs. Quin) એ કરેલી છે. અને એ વનસ્પતિનો નમુનો તેઓએ રાજકોટની રસાયણ શાળાના ઉપરી- (Mr. Lee) પર તપાસવા માટે મોકલી આપ્યો હતો. જેનું શું પરિણામ આવ્યું તે લખનારને જણાયવું નથી. કેમ કે એ પ્રયોગશાળા જ થોડાં વર્ષો ઉપર બંધ થએલી છે.

વર્ગ-(લેબિયેટી).

નંબર ૪૫૩.

૧-શા. નામ-Salvia Ægyptiaca (var.) Pumila.

દ્રષ્ટાન્ત-H. IV. p. 656; Watt. VI part II. p. 450.

૨-દેશીનામ-લવીંગીઓ ચાટ (પોરબંદર). ખરપણી (કચ્છી).

* તોપણ આદિત્યાણા જંગલની ખાણો, બંધુવાળાના બોવના કાદા, ગોઢાણા જંગલમાંનો ખીઓઝ કાદો, અને આદિત્યાણા વીરડીની સાતપડીની કાદીમાં તે દમલા મેટે ઉગે છે ભાદરવા આસોમાં એનાં આસમાની ફૂલોથી સઘળું જગાઓની કાદી આસમાની થઈ રહેલી હોય છે. એ દેખાવ પણ એક જોવા લાયક થાય છે.

૩-વર્ણન-લવીંગીઆબાદના છોડવા શિયાળે શરૂ થઈ ગયા પછી વિશેષ જોવામાં આવે છે. એની જાડુ વાંકું મૂળને મથાળેથી ચોફેર ઘણી શાખાઓ નીકળે છે, તે બહુધા જમીનપર છાતલાની પેઠે પથરાય છે, ને કોઈવાર શાખાઓ થોડી ઉંચી પણ વધે છે. એના છોડવા ૬ થી ૯ ઇંચ કે કોઈવાર ૧ થી ૧½ ફુટ ઘેરાવાના હોય છે. એમાં ઘણાં નાહાનાં પાન આવે છે, તેપર કરમલી પડેલી હોય છે. એને શાખાઓને છેડે આસમાની ફુલોની મંજરી આવે છે, તેના પુ૦ બા૦ કોશપર ધોળા રંગના સુંવાળા લાંબા વાળની રચના વિશેષ આવે છે, તેથી એના છોડવા ધોળા રંગના દેખાય છે. એનાં પાનને મસળવાથી આબેહૂબ અસલ લવીંગની સુગંધને મળતી સુગંધ આવે છે, તેથી એ તરત ઓળખાઈ આવે છે.

મૂળ-સ્ટોકપેનથી તે આંગળી જેવું જાડું, ૨ થી ૧૦ ઇંચ લાંબું અને ભૂરા રંગનું મજબુત હોય છે. એની વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ પ્રથમ વિશેષ જણાતો નથી પણ થોડીવાર પછી બળતરા જેવી જીભને ઠારક જણાય એવો ગેરાશ આવે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-સુતળી જેવી પાતળી હોય છે. તે મૂળને મથાળેથી થોડી અથવા સંખ્યાબંધ નીકળેલી હોય છે. ને ગોળ, ભૂરા રંગની અને સફેદ રુવાંટાની કેશાળીવાળી હોય છે. કોમળ શાખાઓનો રંગ લીલો લીલો અને તેનાપર સફેદ સુંવાળા લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે. વાસ અને સ્વાદ મૂળને મળતાં હોય છે.

પાન-સામસામાં હોય છે, તે ¾ ઇંચ લાંબાં ને ⅜ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાન જાડે છેડે સાંકડાં, અથવા ડીંટડી તરફ સાંકડાં ને ટેરવાં તરફ પોહોળાં, ને બન્ને ટેરવે અણીવાળાં કે બુઠ્ઠાં હોય છે. તેની કોરપર સૂક્ષ્મ કાંગરી હોય છે. તે અસાધારણ રીતે પાછળ વળેલી દેખાય છે. તેમાંની નસો પાછળની બાજુ સ્પષ્ટ હોય છે. પાનને મસળતાં અસલ જેવી ખુશબુદાર સુગંધ તેમાંથી નીકળે છે, ને સ્વાદ પ્રથમ જરા તમતમો ને પાછળથી ઠંડકવાળો લાગે છે.

ફુલ-શાખાઓને છેડે તેમજ પત્રકોણમાંથી ફુલોની મંજરી નીકળેલી હોય છે. એ મંજરીમાં ફુલના વર્તુળ એકબીજા ઉપર લગભગ જોડાયેલાં આવેલાં હોય છે, એ દરેક વર્તુળ કે ચક્રની આસપાસ બે સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે, અને દરેક વર્તુળમાં ૨ થી ૩ ફુલ હોય છે. તેની ડીંટડી સૂક્ષ્મ હોય છે.

પુ૦ બા૦ કોશ-નળીને ઓષ્ઠ સ્પષ્ટ દેખાતા હોય છે. તે ઘેરા લીલા રંગના ને તેપર લાંબા, સુંવાળા અને ઘોળા રંગની ગીચ રૂંછાળ આવેલી હોય છે.

પુ૦ અભ્ય૦ કોશ-ની પાંખડીઓ ૫ તળિયેથી જોડાઇને સૂક્ષ્મ નળી જેવી બનેલી હોય છે, અને આગળ તેના બે ઓષ્ઠ નીકળેલા હોય છે.

પુંકેસરો-દેખાતાં ૨ પૂર્ણ હોય છે, તેના તંતુઓ અને પરાગકોશની કોર આસમાની રંગનાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે, તેની નલિકા ટેરવે બે વિભાગવાળી હોય છે.

ફલ-પુ૦ બા૦ કોશ સુકાય છે, ત્યારે ભૂરા રંગનાં થઇ જાય છે, ને તેના ૨ ઓષ્ઠ જે પ્રથમ પહોળા ખુલ્લા હોય છે, તે અત્યારે પાસે પાસે આવી ગયા હોય છે. એ કોશને તળીયે ૪ ઉભાં કાળા રંગનાં ને લીસાં બીજકો-(nutlets) વાળું ફલ આવેલું હોય છે.

બીજ-ઉપર કહેલાં ફલનો ¼ ભાગ, અથવા ફલ ચતુર્થાંશ કે ફલનું ચોથીયું, એજ એક બીજ છે. તે બન્ને છેડે બુઠ્ઠી અણીવાળાં, ઉભે કાળાં, ¹⁄₁₆ ઇંચ લાંબાં ને ¹⁄₃₂ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે બાજુએ જરા દબાયલાં જેવાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-પાચક, પૌષ્ટિક, ઉષ્ણવીર્ય અને ગિરજુબારી પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળ પાણીમાં વાટીને સંધિવા તથા સ્નાયુવિકારના સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. એના પાનને સૂકવી તેની ભૂકીની ઉધરસ અને દમ ઉપર મધ અથવા સાકરની સાથે મેળવી કરી ફાકીને આપવામાં આવે છે, તેથી ફાયદો થાય છે. એનાં ફુલ સાકરની ભાજી સાથે ચોળી સુંઘવાથી માથાની પીડા મટે છે. એનાં બીજ પલાળી તેમાં સાકર મેળવી તે પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. તેમજ એનાં બીજ ગ્રાહી, શામક, હરસમસા પરનું લોહી અને પેશાબની બળતરા ઉપર અપાય છે. એના મૂળનો કાઢો મરીની સાથે તાવ અને અજીર્ણ ઉપર અપાય છે. એનાં પાન અને બીજ પિરજબારી અને પૌષ્ટિક ક્વાથ તથા પાકોમાં વપરાય છે. એના છોડવા બાકાં અને ચાટી (પેટી) ભરાય છે. એનાં પાન કેટલાક લોકો કપડાંમાં રાખે છે.

૭-સ્થાનક-કોલીકગર અને કાઠીઆની જમીનમાં એના છોડવા ઉગે છે. એ દક્ષિણ અને દેશમાં પણ થાય છે.

૮-વિશિષ્ટવિવેચન-એના છોડવામાંથી [illegible] [illegible] જેવી સુગંધ નીકળે છે-પણ અસલ સુગંધ દેખાને લીધે એને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. તે

* [illegible]

રાજકોટ અને ગોંડલ તરફ વિશેષ ઉગે છે. કચ્છમાં એ ઉટનો મુખ્ય ચારો છે.

પંજાબમાં એનાં બીજને તુખ્મે માલ્ગા કહે છે, પણ ખરાં તુખ્મેમાલૂગ (Lallemantia Royleana) આજ વર્ગની બીજી વનસ્પતિનાં બીજ છે.

વર્ગ-(લેબિયેટી).

નંબર. ૪૫૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Anisomeles ovata.

દષ્ટાન્ત-H. IV. p. 672; N. p. 258; Watt. I. p. 235.

૨-દેશીનામ-ચોધારો (પો૦+મુ૦); गोपाली (म०), नेतृ (तं०); आरामफीपला (हं०).

૩-વર્ણન-ચોધારાના છોડવા ચોમાસે ઉગી આવે છે, તે ૨ થી ૬ ફીટ ઉંચા વધે છે. એની ડાંડી અને શાખાઓ ચોધારી હોય છે. શાખાઓ સામસામી નીકળેલી હોય છે. ડાંડી તેમજ શાખાઓ ફીકા જાંબુડા રંગની ઝાંયવાળી હોય છે. તે પર સફેદ વાળની ઉની હારો અને ગીચ રુંવાટી આવેલી હોય છે. ડાંડી તેમજ શાખાઓનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી સફેદ ચોરસ આકારવાળી દેખાય છે. ડાંડી પેનસીલથી તે આંગળી જેવી અને શાખાઓ સુતળીથી સ્લેટપેન જેવી કે વધારે જાડી તેથી જાડી હોય છે.

પાન-સામસામાં હોય છે, ને છોડવાના નીચેના ભાગમાં મોટાં ને ઉપરના ભાગમાં ન્હાનાં હોય છે. પાન ૧½ થી ૪ કે ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૮ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે જાડાં ને તે પર [illegible] વાળની ઝાંખી રુંવાટી બન્ને બાજુએ હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલા ને નીચેની લીલા-સફેદ ફીકા [illegible] રંગની હોય છે. ઉપરની સપાટીપર ચોક્ક સૂક્ષ્મ બિંદુઓ અને નીચેનીપર તે [illegible] હોય છે. પાનની દીટી ½ ઇંચથી ૨ કે ૫ ઇંચ લાંબી, ઉપર નીકથી, ને જાંબુડા રંગની ઝાંયવાળી હોય છે. પાન દીટી પાસે પહોળાં અને ઉપર અણીદાર હોય છે. પાનની કોર બુંઠ દાંતાવાળી હોય છે, તેમાં પાનનાં દેખાતાં ઉભી ડાંખળી સાથી [illegible] હોય છે. પાનની રગ [illegible] ઉપર-ચૂંટિત અને [illegible] [illegible], સીકોડો અને [illegible] થાય છે.

ફુલ-પાંદડાંના ખૂણામાં ફુલની ટંડી આવેલી હોય છે. તેમાં [illegible] ઘણાં ફુલો હોય છે. શાખાઓને છેડે પણ ફુલની ટંડી [illegible] આવે છે. ફુલને [illegible] [illegible] હોય છે. ફુલપાંખ નીચેથી [illegible] ને [illegible] હોય છે પુ૦ ચાર કેસર ૪ ચોંટેલો બનેલો હોય છે, તેનાં પત્રો જોડાઇને નળીઆકાર થયેલાં મુખ પાસે તેના દાંતા દેખાતા હોય છે, પુ૦ ગ્રંથ કે પાંખડીઓના ૨ હોઠ નીકળેલા હોય છે, તેમાં ઉપલો હોઠ અખંડ અને નીચેનો ખંડિત હોય છે. પુંકેસર હોય છે, તેમાં ૨ ટુંકાને ૨ લાંબાં હોય છે. બીજાશય હોય છે, નલિકા લાંબી માથાએ ૨ ફાંટા (મુખ-) વાળી હોય છે.

ફલ-પુ૦ ચા૦ કોષને તળિયે ૪ ઉભાં બીજાશય હોય છે.

બીજ-લીસાં, લંબગોળ ½ ઇંચ લાંબાં હોય છે.

૩-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વાયુહર્તા, શ્રમી, અને વિરેચનથી [illegible].

૬-ઉપયોગ-ચોધારાનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને છોકરાંના ઉબકાર તેમજ [illegible] ચોપડવામાં આવે છે, તેથી મોળો ઉતરી જાય છે. ચોધારાનાં પાનને પાણીમાં ગરમ કરી તે પાણીની વરાળ [illegible] આપે છે. ચોધારાનાં પાનને વાટી તેની લુગદી ગોળી કરી આપવા અને આંખ ઉપર ચોપડવી ફાયદો થાય છે. ચોધારાનાં ફુલ અને બીજ પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. ચોધારાનો આખો છોડવો વાટી તેની ભૂકી તેલમાં મેળવી તે તેલ માથાની ઉંદરી અને [illegible] પર લગાડવામાં આવે છે. એની રાખ પીપર સાથે મધમાં આપવાથી ઉધરસ [illegible] કરે છે.

વૉટ-સાહેબ લખે છે કે-ચોધારાના [illegible] સીલોનમાં એક જાતનો [illegible] [illegible] [illegible] છે. તે ગર્ભસ્થાનના વ્યાધિપર ઉપયોગી ગણાય છે.

૭-સ્થાનક-કપરજમીનવાળાં ખેતરાઉ ઠેકાણે, [illegible] જમીનવાળા રસ્તાઓની બાજુએ અને વાડીઓની [illegible] પાસે એના છોડવા ઉગે છે. એ હિં૦માં ઘણી જગ્યાએ થાય છે.

૮-વિ૦વિવેચન-શાખાઓ ચોધારી હોવાથી એને ચોધારો કહે છે.

વર્ગ.-(લેબિયેટી).

નંબર ૪૫૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ.-A. malabarica.

દષ્ટાન્ત-H. IV. p. 673. N. p. [illegible] Watt. I. p. 231.

૨-દેશીનામ-[illegible], [illegible]. ([illegible]) [illegible], [illegible] ([illegible])

૩-વર્ણન-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ૩, ને ૬ [illegible] છે, તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

તીરસાર હોય છે. એના આખા છોડપર મંદ.ગા મખમલ જેવા ધોળા લાંબા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેથી તે શોભીતો ને ધોળો દેખાય છે. માટે એને ધોળો ચોધારો કહે છે. એમાં પણ ચોધારાની પેઠે રાતાં ફૂલો ગોળ ઝુંડોમાં આવેલાં હોય છે. ફૂલ હોય છે ત્યારે એના છોડ ઘણા સુંદર લાગે છે. ચોધારાના છોડવા ઉગે છે તેવી જગોએ આના છોડવા પણ ઉગે છે, એનાં પાન ચોધારાનાં પાન કરતાં જરા સાંકડાં હોય છે.

એના છોડવા પણ ચોધારાના છોડવાની પેઠે જરા સુગંધિત હોય છે.

ઉપયોગ—એનાં પાનનો ઉકાળો તાવ અને શરદીવાળાને અપાય છે. એનો ઉકાળો પણ ચોધારાની પેઠે નાવણમાં પરસેવો લાવવાને માટે વપરાય છે. કહે છે કે, એનો ઉકાળો છોકરાંઓને ખુંસ, ખરજવી અને દાંત આવતાં જ્વર આવે છે, તેમાં અપાય છે. એનું મૂળ સુંઠની સાથે વાટી કાનખજુરાના કરડ ઉપર તેમજ હાથીપગાના સોજા ઉપર ચોપડાય છે. તેથી તાત્કાલિક ફાયદો જણાય છે. એના પાનનાં પતરાંમાં સંધિવાના સોજા અને વાગવાના સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. ગરમીને લીધે માથું ચડ્યું હોય તો એનાં સુકાં પાનને ઝીણાં કપડાંમાં વીંટીને તે સુંઘવાથી ઘેરી છીંકો આવી માથું મટી જાય છે.

(વર્ગ—(લેબિયેટી).

નંબર ૪૫૬.

૧—લાટીનનામ—Leucas urticaefolia

હવાલો—H. IV. p. 680; N. p. 259.

૨—દેશીનામ—કુમો (પો૦નુ૦).

૩—વર્ણન—કુમાના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે અને શિયાળો પછી સુકાઈ જાય છે. તે ½ થી ૧ કે ૧½ ફુટ જેટલા ઉંચા વધે છે. એમાં જાડી શાખાઓ નીકળી એના છોડવાનો આકાર અગર ઘાટ થાય છે. શાખાઓ ઉંચી હોવી જરા અંદર વળી હોય છે. તેથી એ આખા છોડવો દેખાવ એક ઘુમટ કે ગુમટ જેવો સુશોભિત થઈ રહ્યો હોય છે. કોઈ વાર એમાં શાખા નહિ નીકળતાં એક દાંડીએ એના છોડવા વધી જાય છે. એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં પુષ્કળ જથ્થાબંધ ઉગે છે. એનાં પાન પહોળાં, ધારે કાંગરીવાળાં, ને સુંવાળાં હોય છે. ફૂલની દડી અથવા ઝુમા પાનની જોડી વચ્ચે આવે છે. તે દરેક દડી અથવા ઝુમખામાં ધોળા રંગનાં સૂક્ષ્મ ફૂલો હોય છે. ફૂલ પુ૦ બા૦ કોશની અંદર ઢંકાયલાં હોય છે.

એના આખા છોડપર પહોળી ધોળા કે ભુરા રંગની રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ—એનું મૂળ ભુરાશપડતા ધોળા રંગનું ને સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું હોય છે. તેપરથી ૬ ઇંચ લાંબું હોય છે. એમાંથી બીજા ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ ઘણી પાતળી અને તેમાંની સળી (લાકડું) કઠણ હોય છે. તેની વાસ જરા સુગંધિત અને સ્વાદ ડહોળો, તીખરો અને ગળચરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—ડાંડી ફીકા લીલા રંગની, ચોધારી, સ્લેટપેન જેવી જાડી અને ધોળાવાળની રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. શાખાઓ સુતળી જેવી પાતળી હોય છે. તે પોલી અને અંદરથી સફેદ માવાવાળી હોય છે. તે સામ સામી આવેલી હોય છે. તેનાપર નીચા નમેલા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પાન—સામસામાં આવે છે. તે ૧ થી ૧½ ઇંચ (ભાગ્યે ૩ ઇંચ) લાંબાં ને ½ થી ૧ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર સૂક્ષ્મ સુંવાળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. તેથી તેનાપર આંગળી ફેરવતાં તે સુંવાળાં લાગે છે. નસો નીચેની સપાટીએ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાનની ડીટડી ½ થી ⅓ ઇંચ લાંબી હોય છે ને પાન ડીટડી પાસે પહોળાં ને છેવટ તરફ સાંકડાંવતાં હોય છે. તેની કોરપર કાંગરી હોય છે. કેટલાંક પાન ડીટડી પાસે સાંકડાં બનાં હોય છે ને ત્યાં તે કાંગરી વગરનાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી લીલો રસ નીકળે છે. તેની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ જરા કડવાશસેનો લાગે છે ને પછવાડેથી ઉગ્ર જરા ખારાટ થઈ જાય છે.

ફૂલ—પાનના ખૂણાઓમાંથી ફૂલની દડી અથવા ઝુમખાઓ નીકળેલા હોય છે. તે ½ થી ૧ ઇંચ વ્યાસના હોય છે. એ દરેક દડી અથવા ઝુમખામાં આશરે ૫૦ થી ૧૫૦ જુદાં જુદાં ફૂલો હોય છે. દરેક દડી નીચે ઝીણાં અણીદાર પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશ જેટલાં લાંબાં અને સફેદ વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલાં હોય છે. તેની કોરપર લાંબા ધોળા વાળની હાર હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ—¼ થી ⅓ ઇંચ લાંબો હોય છે. તે નાદાની લાંબી કોથળીના આકારનો હોય છે. તે તળિયેથી સાંકડો, જરા વાંકવળેલો અને ઉપર જતાં તેના મુખ આગળ તે કલશવાસ કપાયલા જેવો હોય છે. તે સફેદ વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલો હોય છે. અને તેના ઉપર પાંચ ઉંચી નસો હોય છે. એ નસોની અણી તેના મુખથી સહેજ બહાર નીકળતી હોય છે. એ ઉંચી નસોની અંદર વળી આડી ને કમાનદાર ઝીણી ભુરા કે લીલા રંગની નસો આવેલી હોય છે. જેથી આ કોશપર ઘણી મજેની જાળીદાર ભાત દેખાય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—ધોળા રંગનો અને પુ૦ બા૦ કોશથી સહેજ બહાર નીકળતો હોય છે. તે તળિયે નળી

જેવો અને તેનાં મુખ પાસે તે ૨ ઓષ્ઠ (હોઠ) વાળો હોય છે. એ બે ઓષ્ઠમાંથી ઉપરનો ઓષ્ઠ પોહોળો, અંદર વળેલો, અને તેની કોરપર ધોળા વાળની ઝાલર હોય છે. નીચેનો ઓષ્ઠ ત્રણ છેડાવાળો હોય છે.

પુંકેસરો–૪ હોય છે. તેના પરાગકોશ રાતા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલા રંગનો, ચળકતો, ચાર વિભાગોવાળો, પુ૦ બા૦ કોશની અંદર તેને તળિયે આવેલો હોય છે. તેની નીચે ફીકાપીળા રંગની ઉભી પડથી હોય છે. નલિકાને મથાળે બે વિભાગવાળું મુખ હોય છે.

ફલ–પુ૦ બા૦ કોશની અંદર તેને તળિયે ઉંડું, ચળકતું ચાર વિભાગોવાળું, લીલા રંગનું આવેલું હોય છે. તે પાકે છે ત્યારે ભૂરાસલેતા કાળા રંગનું થઇ જાતે છે. એ ફલના ચાર વિભાગો ચાર બીજડાં (nutlets) જેવા હોય છે.

બીજ–દરેક ફલ ચતુર્થાંસ એક બીજજ છે. તે પ્રથમ લીલા રંગનાં અને ચળકતાં હોય છે. પણ સુકાય છે ત્યારે ભૂરાસલેના કાળા રંગનાં થઇ જાય છે. તે ½ લાઇન લાંબાં અને ¼ પોહોળાં હોય છે. તે એક છેડે જરા અણીથનાં ને બીજે ગોળાવાળાં હોય છે. તેની સપાટી પર ત્રણ ઉભી ધાર હોય છે, બીનો સ્વાદ તેલીયો અને ઉગ્ર હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–સ્વેદલ, મૂત્રલ અને જ્વરઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–એના છોડવાનો કાઢો તાવપર મરી સાથે અપાય છે. તેમજ તેના છોડવા પાણીમાં ઉકાળી તેની તાવવાળાને બાફ દેવાય છે. પેશાબ બંધ થયો હોય તો એના છોડવા ગરમ પાણીમાં બોળી લુગડામાં નાંખી તે નીચવી નાંખી પેડુપર બાંધવામાં આવે છે. તેથી પેશાબ છૂટે છે. સંધિવા ઉપર તેનાં વરાળીઆં બંધાય છે. એના છોડવાની ભસ્મ ધુપેલ તેલમાં મેળવી ગુંમડાં અને માથાંના ખોડાપર ચોપડાય છે.

૭–સ્થાનક–આ સ્વસ્થાનમાં ચોમાસે કુબાના છોડવા આડે વગડે ઉગે છે.

એ સિંધ ને પંજાબમાં પણ થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–એના છોડવામાં ગોળ કુબા જેવી ફૂલની દડીઓ આવે છે, માટે એને કુબો કહે છે. કુબાની જાતની બધી વનસ્પતિ એક સાધારણ કુબાને નામે ઘણુંકરી ઓળખાય છે. અને તેના ગુણ પણ બહુધા સરખાજ છે.

વર્ગ–(લેબિયેટી).

નંબર. ૪૫૭.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–L. Stelligera.

દૃષ્ટાન્ત.–H. IV. p. 680; N. p. 25

૨–દેશીનામ–ડુંગરાઉકુબો (પો+ગુ૦). ગુમ્ગુમા (મ૦).

૩–વર્ણન–એના છોડવા ૧½ થી ૩ ફીટ ઉંચા થાય છે. શાખાઓ ચોધારી હોય છે. પાન સામ સામાં, લંબગોળ, કોરે દાંતાવાળાં, ૧½ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ¾ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે ઉપરની સપાટીએ ખરસટ કે લીસા અને નીચેનીએ રૂંછાંવાળાં હોય છે. ફૂલની દડી ૧ થી ૧½ ઇંચ વ્યાસની હોય છે, તેમાં ફૂલ ઘણાં ગીચ ભરાયલાં હોય છે. પુ૦બા૦ કોશ ½ થી ¾ ઇંચ લાંબો, નળીઆકાર, રૂંછાંવાળો અને મુખ પાસે બહુધા કલમત્રાસ કપાયા જેવો હોતો નથી, અને તેના દાંતા પસરાના હોય છે.

એના છોડવા ડુંગરમાં કોઇ કોઇ જગોએ ચોમાસે ઉગે છે.

ઉપયોગ–કુબા જેવો.

વર્ગ–(લેબિયેટી.)

નંબર–૪૫૮.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–L. Longifolia.

દૃષ્ટાન્ત–H. IV. p. 686; N. p. 259.

૨–દેશીનામ–લાંબાં પાનનો કુબો (પો+ગુ૦)

૩–વર્ણન–એના છોડવા ૧ થી ૧½ ફિટ ઉંચા થાય છે. શાખાઓ ચોધારી હોય છે. પાન સાંકડાં ને લાંબાં હોય છે. ફૂલની દડી ½ થી ¾ ઇંચ વ્યાસની હોય છે. પુ૦બા૦ કોશ ૧૦ દાંતાવાળો હોય છે.

એના છોડવા ચોમાસે ઝીણાં પાનના કુબા ઉગે છે તેવી જગોએ ઉગતા જોવામાં આવે છે. કુબાની જાતની વનસ્પતિમાં એનાં પાન સૌથી લાંબાં હોય છે, માટે એને લાંબાં પાનનો કુબો કહે છે.

ઉપયોગ–કુબા જેવો.

વર્ગ–(લેબિયેટી).

નંબર. ૪૫૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–L. Cephalotes.

દૃષ્ટાન્ત. H. IV. p. 689; N. p. 259. Watt. IV. p. 633; ૨. નિ. ૫. ૫૧૪.

૨-દેશી નામ-એનરાઉ કુમો, ડાશીનો કુમો (પીત્ર પુ૦) લુમ્બા, કુંમા, દેગકુમા, શેતશડ (મ૦); ગુમા, મોટા પાતી, દેલશેના, ઘુરપિ (હિં૦); દ્રોણપુષ્પી (સં૦)

૩-વર્ણન-એનરાઉ કુમ્માના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે ½ થી ૧ અથવા ૧½ વા ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે. તેમાં કોઈ વાર માત્ર બે ચાર લાંબી શાખાઓ હોય છે, અને કોઈ વાર તેમાં વધારે શાખાઓ નીકળી છોડવાનો દેખાવ એક ઝુમર જેવો થઈ રહેલો હોય છે. એમાં પોહોળાં, કાંગરીઆળાં, જરા ખરસટ પાન આવે છે. ફૂલ ધોળા રંગનાં નાહાની નાહાની દડી કે કુમ્માઓની અંદર આવે છે. ફૂલ પુ૦ ભા૦ કોશની અંદર સૂક્ષ્મ હોય છે.

એના આખા છોડવાપર ખરસટવાળની રૂંવાટી કે રૂંછાળ હોય છે.

મૂળ-બુરાસલેતા પીળા રંગનું હોય છે, તે સુતળીથી પેનસીલ જેવું જાડું અને ૨થી ૬ ઇંચ કે તેથી થોડું લાંબું હોય છે. તેમાંથી થોડા જાડા અને ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે, મૂળ કઠણ અને તે-પરની છાલ પાતળી હોય છે. વાસ ઉગ્ર અથવા સહેજ સુગંધિત અને સ્વાદ તેજીલો, ચીરપરો અને ગળચટો લાગે છે.

દાંડી અને શાખાઓ-ફીક્કા લીલા રંગની, ને ચોધારી હોય છે, તેપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે, દાંડી સ્લેટપેનથી ટચલી આંગળી જેવી જાડી હોય છે, શાખાઓ સામસામી, નીચા દરજ્જાના વાળની રૂંવાટીવાળી અને ચોધારી, બહુધા ઉભી ચડતી હોય છે. તે અંદરથી પોચી ને સફેદ માવાવાળી હોય છે. વાસ સહેજ સુગંધિત અને સ્વાદ તેજીલો, તૂરો ને કડવાસલોનો હોય છે.

પાન-સામસામાં હોય છે, ને ૧ થી ૨ કે વખતે ૩ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ કે ૧½ થી ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેનો આકાર અરડૂસીનાં પાનને મળતો હોય છે. તેની કોરપર કાંગરી હોય છે, તે ડીટડી પાસે પોહોળાં અને ટેરવાં તરફ સાંકડાંપણાં હોય છે, અથવા બન્ને છેડે સાંકડાં હોય છે, અને ડીટડી પાસેની કોર કાંગરી વગરની હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલા, અને નીચેની ફીક્કા (લીલા) રંગની હોય છે, તે બન્ને સપાટીપર પોચા ખરસટ વાળની રૂંછાળ હોય છે. અને તુલસીનાં પાનમાં હોય છે તેમ તેપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓ હોય છે. પાનની ડીટડી ¼ થી ½ ઇંચની હોય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી લીલા રંગનો પચો રસ નીકળે છે. પાનની વાસ તુલસીનાં પાનની વાસને મળતી ઉગ્ર, અને સ્વાદ જરા કડવાસલો હોય છે.

ફૂલ-શાખાઓને છેડે પત્રકરીને ફૂલની દડી અથવા કુમ્મા આવેલા હોય છે, ને ૧ થી ૨ ઇંચ વ્યાસના હોય છે. તે બે પત્રકોણમાંથી નીકળેલા હોય છે, તેની ઉપર શાખાનો છેડો આવવાથી ફૂલના કુમ્મા વચ્ચેથી બે લાંબાં છત્ર જેવાં પાન નીકળ્યાં હોય એમ દેખાય છે. એ દરેક કુમ્મામાં બહુધા ૫૦ થી ૧૦૦ જૂદાં જૂદાં નાહાનાં ધોળા રંગનાં ફૂલો આવેલાં હોય છે. એ દરેક દડી અથવા કુમ્મા નીચે ઘણાં પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. તે ભાલા-કૃતિનાં, મજબૂત નસોવાળાં, અને તીક્ષ્ણ લાંબી અણી-વાળાં હોય છે. તેનો રંગ લીલો હોય છે, તે ½ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧½ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેનાપર સફેદ વાળની રૂંવાટી અને તેની કોરપર લાંબા ધોળા વાળની હાર હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-એક લાંબી કોથળી, કે લાંબા છેડા પ્યાલા અથવા દડીઆ (કુનાં) જેવો હોય છે, તે તળિયે જરા સાંકડો, મોહે જ વાંકવળતો, અને મથાળે મુખ પાસે જરા કદમવાસ થયેલો હોય છે, તે તળિયે ધોળા ને મથાળે લીલા રંગનો હોય છે, તેપર સફેદ વાળની રૂંવાટી અને ૧૦ ઉભી મજબૂત નસો આવેલી હોય છે. એ ઉભી નસોના ગાળામાં આડી અને કમાનદાર સૂક્ષ્મ નસોની બાનક હોય છે. પુ૦બા૦ કોશનાં મુખપર ૧૦ ઝીણા અણી જેવા દાંતા હોય છે, અને એ દાંતા જેવડા ધોળા ચળકતા સફેદ વાળની કોશનાં મુખમાં રૂંછાળ હોય છે. પુ. બા. કોશ ½ થી ⅜ ઇંચ લાંબો, તળિયે સાંકડો ને તેનું મુખ ૧ થી ૧½ લાઇન પોહોળું હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-ની પાંખડીઓ ૫ હોય છે, તે તળિએ જોડાઈને નળી જેવી થયેલી હોય છે, અને મથાળે તેના ૨ ઓષ્ઠ નીકળેલા હોય છે. તેમાં નીચલો ઓષ્ઠ ૩ છેડાવાળો હોય છે, તેનો વચલો છેડો સૌથી મોટો હોય છે, ઉપલો ઓષ્ઠ ઉભો, નાગફણીની પેઠે વાંકો વળેલો, અદર પોલવાળો, અને બહારની બાજુ મથાળે સફેદ ચળકતા, જરા સુંવાળા વાળની લાંબી રૂંવાટીવાળો હોય છે. પું૦ અને સ્ત્રી કેસરો આ ઓષ્ઠમાં ઢંકાયલાં હોય છે.

પુંકેસરો-૪ હોય છે, તેના તતુંઓ ધોળા ને તે-પરના પરાગોશ બુરાસલેતા રાતા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય પુ૦ બા૦ કોશને તળિયે ૪ વિભાગોવાળો આવેલો હોય છે; નળિકા લાંબી, ધોળી અને મથાળે કદમવાસ સૂક્ષ્મ મુખ-વાળી હોય છે.

ફૂલ-ફૂલ ફળિત થઈ ગયા પછી તેની પાંખડી વગેરે તરત ખરી જાય છે. પણ પુ૦ બા૦ કોશ ફળમાં બીજ પાકી ગયા સુધી રહે છે. તેનું મુખ પ્રથમ ધોળા વાળની રૂંછાળથી ઢંકાયલું હોય છે. તે બીજ પાકી ગયા પછી પુ૦ બા૦ કોશ સુકાઈ, તેનાં મુખમાંની રૂંછાળ ખરી જાય છે, અને બીજને બહાર આવવા રસ્તો આપે છે. પુ૦

જેવો અને તેનાં મુખ પાસે તે ૨ ઓષ્ઠ (હોઠ) વાળો હોય છે. એ બે ઓષ્ઠમાંથી ઉપરનો ઓષ્ઠ પોહોળો, અંદર વળેલો, અને તેની કોરપર ધોળા વાળની ઝાલર હોય છે. નીચેનો ઓષ્ઠ ત્રણ છેડાવાળો હોય છે.

પુંકેસરો-૪ હોય છે. તેના પરાગકોશ રાતા રંગના હોય છે.

સ્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય લીલા રંગનો, ચળકતો, ચાર વિભાગોવાળો, પુ૦ બા૦ કોશની અંદર તેને તળિયે આવેલો હોય છે. તેની નીચે ફીકાપીળા રંગની ઉભી પડથી હોય છે. નલિકાને મથાળે બે વિભાગવાળું મુખ હોય છે.

ફૂલ-પુ૦ બા૦ કોષની અંદર તેને તળિયે ઉભું, ચળકતું ચાર વિભાગોવાળું, લીલા રંગનું આવેલું હોય છે. તે પાકે છે ત્યારે ભૂરાસલેતા કાળા રંગનું થઇ જાતે છે. એ ફૂલના ચાર વિભાગો ચાર બીજડાં (nutlets) જેવા હોય છે.

બીજ-દરેક ફૂલ ચતુર્થાંસ એક બીજજ છે. તે પ્રથમ લીલા રંગનાં અને ચળકતાં હોય છે. પણ સુકાય છે ત્યારે ભૂરાસલેના કાળા રંગનાં થઈ જાય છે. તે ⅟₁₂ લાઇન લાંબાં અને ⅟₈ પોહોળાં હોય છે. તે એક છેડે જરા અણીયતાં ને બીજે ગોળાવાળાં હોય છે. તેની સપાટી પર ત્રણ ઉભી ધાર હોય છે, બીનો સ્વાદ તેલીયો અને ઉગ્ર હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-સ્વેદલ, મૂત્રલ અને જ્વરઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-એના છોડવાનો કાઢો તાવપર મરી સાથે અપાય છે. તેમજ તેના છોડવા પાણીમાં ઉકાળી તેની તાવવાળાને બાફ દેવાય છે. પેશાબ બંધ થયો હોય તો એના છોડવા ગરમ પાણીમાં બોળી લુગડામાં નાખી તે નીચવી નાખી પેડુપર બાંધવામાં આવે છે. તેથી પેશાબ છૂટે છે. સંધિવા ઉપર તેનાં વરાળીઆં બંધાય છે. એના છોડવાની ભસ્મ ધુપેલ તેલમાં મેળવી ગુંમડાં અને માથાંના ખોડાપર ચોપડાય છે.

૭-સ્થાનક-આ રત્સ્થાનમાં ચોમાસે કુબાના છોડવા આડે વગડે ઉગે છે.

એ સિંધ ને પંજાબમાં પણ થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એના છોડવામાં ગોળ કુબા જેવી ફૂલની દડીઓ આવે છે, માટે એને કુબો કહે છે. કુબાની જાતની બધી વનસ્પતિ એક સાધારણ કુબાને નામે ઘણુંકરી ઓળખાય છે. અને તેના ગુણ પણ જુદા સરખાજ છે.

વર્ગ-(લેબિયેટી).

નમ્બર. ૪૫૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-L. Stelligera.

દ્દષ્ટાન્ત-H. IV. p. 686; N. p. 25

૨-દેશીનામ-ડુંગરાઉકુબો (પોમ્બુ૦). કુ
ગુબા (મ૦).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ૧½ થી ૩ ફીટ ઉંચા
શાખાઓ ચોધારી હોય છે. પાન સામ
ગોળ, કોરે દાંતાવાળાં, ૧½ થી ૪ ઇંચ
½ થી ⅞ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે ઉપ
ખરસટ કે લીસા અને નીચેનીએ ફિ
ફૂલની દડી ૧ થી ૧½ ઇંચ વ્યાસની
ઘણા ગીચ ભરાયલાં હોય છે. પુ
ઇંચ લાંબો, નળીઆકાર, કેળા
જુદુધા કથમત્રાસ કપાયા જેવે
દાંતા પસરાતા હોય છે.

એના છોડવા ડુંગરમાં
ઉગે છે.

ઉપયોગ-કુબા ને

વ

૧-શાસ્ત્રીયના
દ્દષ્ટાન્ત-H.
૨-દેશીનામ
૩-વર્ણન-એન
છે. શાખાઓ ચોધ
હોય છે. ફૂલની દ
પુ૦બા૦ કોશ ૧૦
એના છોડવા કે
જગ્યાએ ઉગતા કે
સ્પતિમાં એનાં પ
લાંબાં પાનનો કુ
ઉપયોગ-કુ

૧-શાસ્ત્રીય
દ્દષ્ટાન્ત. H
Watt. IV. ૬

૬૭-N. O. NYCTAGINEÆ.

વર્ગ-નિક્ટેજિની-પુનર્નવા અને ગુલ-બાસનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ:-

આ એક નાહાના અને ભાગ્યેજ પ્રસિદ્ધ થએલા વર્ગમાં ઝાડો અને ક્ષુપ વેલા જેવા ઉછરવાઓ થાય છે. પાન સામસામાં, અખંડ કોરવાળાં અથવા ખાંચ કે સેટ્ટીઓવાળી કોરવાળાં હોય છે. પાનની જોડીમાં ઘણું-કરી એક પાન જરા મ્હોટું ને બીજું નાહાનું હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. બાહ્યાન્તર પુષ્પકોશ (perianth) પાંખડીઓ જેવો અને અવિભક્ત હોય છે; નળી ફળને ફરતી આવેલી હોય છે. તે કાયમ રહે છે. પાંખડીના છેડા કે દાંતા ૩ થી ૫ દેખાતા હોય છે. પુંકેસરો ૧ થી ૯ કે ૩૦, તે ઓછીસરગર્ભાશયની હોળ આવેલા હોય છે; તંતુઓ નાહાના મોહોટા; પરાગકોષ બીથ. બેઠા અથવા ૨ પોલવાળા હોય છે. ઓછીસરગર્ભાશય છૂટો, ૧ પોલવાળો; નળિકા ૧; નળિકામુખ સાદું અથવા ઘણા ફાંટાઓવાળું હોય છે; આદિબીજ ૧ ઉભું હોય છે. ફળ પાતળી છાલવાળું, બાહ્યાન્તરપુષ્પ કોશની કઠણ નળીની અંદર ઢંકાયલું હોય છે. બીજ ઉભું, અને તેની ત્વચા તેની સાથે ચોટેલી હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ત્રણ પરમુલકની વનસ્પતિ હાલ સાધારણ રીતે બાગોમાં જોવામાં આવે છે.

૧-ગુલબાસ-(Mirabilis dichotoma) એમાં લાલ, પીળાં અને ધોળાં ફૂલો થાય છે, કોઇવાર એ ત્રણે રંગો એકજ ફુલમાં મિશ્ર હોય છે. આ ફૂલો જેટલાં દેખાવમાં સુંદર હોય છે તેટલાંજ તે સુગંધીવાળાં પણ હોય છે. તે સાંજનાં ૪ વાગે ઉઘડે છે અને અંગ્રેજીમાં (marvel of Peru અને "four-o'clock") "ચારવાગ્યા" કહે છે. એને ભાદરવા આસુમાં ફૂલ આવે છે, એ ત્યાં એ વાર ઉગે છે, ત્યાંપછી એનાં બીજ પડવાથી એ પોતાની મેળે ઉગી આવે છે.

૨-દાનીવેલ-(Bougainvillea spectabilis) એને બોગનવેલીઆની વેલ પણ કહે છે. એમાં શિયાળે અને ઉન્હાળે ફુલો થાય છે. તે નાહનાં ને પીળાશપડતા રંગનાં હોય છે. પણ એમાં પુષ્પપત્રો રતાશ રંગનાં ઘણાંજ સુંદર દેખાતા હોય છે, તે ઘણાંજ ધ્યાન ખેંચનારા હોય છે. આ રાતાં પુષ્પપત્રોની શોભા માટેજ એની વેલને બાગોમાં કે બંગલા પાસે કમાનો, ઝાડો કે ભીંતોપર ચડાવેલી જોવામાં આવે છે.

૩-વેલાની સાઇર-(Pisonia morindifolia) ઝાડ છે, એમાં લાંબાં, નરમ, પીળા, પીળા, પીળા લીલા રંગનાં પાન થાય છે-આ પાન પણ ઘણાં સુંદર લાગે છે, તેને લીધે એનાં ઝાડો બાગ કે બંગલાના ફરતાં આગળ શોભા માટે વાવવામાં આવે છે.

આપણા દેશની આ વર્ગની વનસ્પતિ ચાર પાંચ જાતના વસેડા થાય છે, તે છે. એમાં પણ ઘણાં સુંદર ગુલાબી રંગનાં સૂક્ષ્મ ફૂલો થાય છે, પણ તે બારીક હોવાને લીધે તેના તરફ તરત લક્ષ ખેંચાતું નથી, પણ એનાં ફૂલો આઈગ્લાસમાં જોવા લાયક છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં રેચક, મારી, મૂત્રલ, ઉપશે-પક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, તથા કફ અને શોથઘ્ન ગુણો રહેલા જણાય છે.

વર્ગ-નિક્ટેજિની.

નંબર ૪૬૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Boerhaavia verticillata.

દષ્ટાન્ત-H. IV. p. 710; N. p. 264; Watt; I. p. 485; રૂ. નિ. પા. ૧૩૪.

૨-દેશીનામ-મ્હોટોવસેડો, ઓરસોગોરસો (પો૦), ઉસરગુલર (સિંધી), વખખાપરો, પુનર્નવા (ગુ૦); સાટા, પુનર્નવા (મ૦), પુનર્નવા, બિસખપરા (હિં૦); પુનર્નવા, વિષ-ખર, શોથઘ્ન. (સં૦).

૩-વર્ણન-મ્હોટા વસેડાના ઉછરવાઓ વેલા જેવા થાય છે. તે ચોમાસે ઘણા નવા ફુટી આવે છે. તેમાં જાંબુડી છાંયાસેની ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન પોહોળા, જાડાં અને જુદાં હોય છે. ફુલ સૂક્ષ્મ ફીકા પીળા કે ગુલાબી રંગનાં અને ફલ લવીંગ જેવાં હોય છે.

મુળ-લાંબું અને જાડું હોય છે. તેમાંથી ભાગ્યેજ બીજા ફાંટા નીકળેલા હોય છે. તેની ઉપરની છાલ બદા-મીઆ રંગની, જરા ચીવટ અને અંદરની સફેદ હોય છે. મૂળની અંદરનો ભાગ સફેદ રેસા અને સત્ત્વવાળો હોય છે. તેમાંથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે. એની વાસ ઉગ્ર અને કડવાસવાળી, અને સ્વાદ ગળચટો લાગે છે, અને પાછળથી ઉગ્ર કડવાશ થઈ જાય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી મૂળમાંથી આગળ જેવી જાડી, ભૂરી, ઘોળી, તેપરની છાલ પોચી, ખડબચડી ને તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં ઘણાં ચક્રો એક બીજામાં દેખાય છે. શાખાઓ લીલી, ચળકતી, લીલી કે જાંબુડી છાયાની, સાંધાવાળી ને લટકતી હોય છે. તેનો દરેક સાંધો પાનની જોડી પાસે જરા જાડો ફુલેલો હોય છે. વાસ ખરીજાતને મળતી હોય છે.

પાન-સામસામાં, એક સપાટીએ લીલાં અને સુવાના પાન જેવા આકારનાં હોય છે. પાનની દરેક જોડીમાંનું એક પાન મ્હોટું ને એક નાહાનું હોય છે. તેમાં વળી

એવી ખુબી હોય છે કે, એક જોડીમાંનું ડાબું પાન મ્હોટું હોય છે, તો તેની ઉપરની બીજી જોડીનું જમણું પાન મ્હોટું હોય છે, એજ અનુક્રમ ઉત્તરોત્તર પાનમાં ચાલ્યો જાય છે, પાન ૨ થી ૪ ઈંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૩ ઈંચ પહોળાં હોય છે. શાખાના છેડા પાસેનાં પાન ઘણુંકરી નાહાનાં અને અણીદાર હોય છે. પાનની કોર બહુધા જાંબુડા રંગની ખાંચ કે લહેરીઆંવાળી હોય છે. પાનને ચોળવાથી તે ચીકણાં અને ઉગ્રવાસવાળાં જણાય છે, એનો સ્વાદ ચીકણો અને સહેજ ખારાસપડતો ને [illegible] કોહવાણી થઈ જાય તેવો હોય છે. કોમળ પાનપર વખતે સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાનની ડીટડી નીકવાળી, લીલા કે જાંબુડા રંગની છાયાલેની હોય છે.

ફૂલ–પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી કે વખતે ડાળની અગ્ર આગળીને નીકળેલી હોય છે. તે ઘણુંકરી પાનની જોડીમાં જે નાહાનું પાન હોય છે તેના ખૂણામાંથી જ નીકળે છે. તોપણ મ્હોટાં પાનના ખૂણામાંથી પણ કોઈ કોઈવાર તે નીકળેલી જોવામાં આવે છે. તે શાખાઓથી પાતળી અને ૩ થી ૬ ઈંચ લાંબી હોય છે. તેના છત્રાકાર નાહનાં ધોળાસલેનાં કે ગુલાબી રંગનાં ફૂલ આવેલાં હોય છે. આ દરેક સળીપર ઉપગ ઉપર ઘણુંકરી ૨ થી ૩ ફૂલનાં છત્રો હોય છે, તે દરેક છત્ર વચ્ચે ૧ થી ૧½ ઈંચની અંતરાઈ હોય છે. પહેલાં છત્રમાં ૫, અને તેથી ઉપરનામાં તેટલાં જ કે તેથી ઓછાં અને તેથી ઉપરનામાં તેથી ઓછાં કે વખતે ૧, એમ અનિયમિત ફૂલ આવે છે. ફૂલ ઉઘડી ગયા પછી મધ્યાંહ્ન [illegible] જાય છે. આ ફૂલોની વાસ [illegible] જેવી દુર્ગન્ધવાળી હોય છે. ફૂલની ડીટડી ઘણી [illegible] ને ½ થી ¼ ઈંચ જેટલી લાંબી હોય છે. [illegible] તેમજ ડીટડી લીલી ને ચળકતી હોય છે. ડીટડીના [illegible] સૂક્ષ્મ રૂંવાટીવાળું પુષ્પપત્ર હોય છે. ફૂલની ડીટડીને છેડે [illegible] આવેલો હોય છે. તેની ઉપર [illegible] આચ્છાદિત થયેલી હોય છે. આ [illegible] હોય છે. આ [illegible] હોય છે. [illegible] ઈંચ જેટલો હોય છે. તેની [illegible] હોય છે.

[illegible] હોય છે. તે વખતે [illegible] હોય છે. [illegible] સંબંધની [illegible] નથી, [illegible] અને [illegible] હોય છે.

[illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે.

ફૂલ–ડીટડીપર નમતાં, ચીકટ, તળિયે જરા [illegible] થતાં, મથાળે પહોળાં, લીલા રંગનાં, ઊંચી ઉભી રેખાઓ અને આસમાની રંગનાં છુટાં છાટણીવાળાં ૧½ [illegible] લાઈન લાંબાં અને ½ લાઈન મથાળે પહોળાં હોય [illegible] તેનાં ટેરવાં બહાર નીકળતાં અને વચમાં ધોળી [illegible] વાળાં હોય છે. તેના મુખ આગળ ચોફેર [illegible] ઝીણી ગ્રંથિઓ (glands) આવેલી હોય છે. [illegible] અંદર એક ઉનું બીજ હોય છે.

બીજ–ધોળાસલેના રંગનું, લીસું ને ચળકતું હોય [illegible]

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–શોથઘ્ન, સારક, મૂત્રલ અને [illegible]

૬–ઉપયોગ–પુનર્નવાનાં મૂળ સાંધવા, રક્તવિકાર, [illegible] વિકાર અને તમામ જાતના સોજાના વિકાર ઉપર [illegible] ઘસીને ચોપડવામાં આવે છે. એનું મૂળ [illegible] પણ ચોપડાય છે. એનું મૂળ સરિવા, [illegible] કાઢા અને પાકોમાં બીજી દવાઓ સાથે વાપરવામાં [illegible] છે. એનાં મૂળનો કાઢો અથવા ભુકી દસ્ત અને [illegible] સાફ લાવવા તેમજ ઉધરસ અને દમ ઉપર આપ[illegible] આવે છે. એનાં પાનની પોટીસ [illegible] એનાં પાનનો રસ સોજા ઉપર ચોપડાય છે. એનાં [illegible] પેશાબ છુટવા માટે પેડુપર ગરમ બાફીને [illegible] છે. એનાં મૂળની ભુકી વધારે વજનમાં લેવાથી [illegible] થાય છે. પ્રમેહમાં વધારે પેશાબ લાવવા માટે [illegible] પાનનો રસ અપાય છે. એનાં પાનનો [illegible] ઉપર બીજા ક્ષારવાળી ઓસડો સાથે અપાય છે [illegible] જલોદર અને બીજા એવાં ઝેરી જનાવરોના [illegible] શરીર સુજી ગયું હોય તો એનાં પાન અને [illegible] અથવા સુંઠની સાથે વાટી તેની લુગ્દી [illegible] દૂધ વધારવા માટે ઢોરને એનો પાલો [illegible] છે. આ વેલનો મુખ્ય ચારો છે. [illegible] ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

"પુનર્નવાષ્ટક"–પુનર્નવાના મૂળ, [illegible] [illegible] [illegible] દેવદાર, હરડે અને [illegible] તોલે લઈ [illegible] [illegible] ઉકાળાનો ચોથો ભાગ બાકી [illegible] [illegible] પુનર્નવાનો રસ [illegible] ઉતરે છે. અને તેથી [illegible] (જલોદર) તેમજ [illegible] [illegible] ઉપયોગી છે. પુનર્નવાષ્ટક [illegible] તેમજ [illegible] [illegible] [illegible] પુનર્નવાષ્ટક [illegible] [illegible] [illegible] પુનર્નવાષ્ટક આપવું છે. [illegible]

આસરે બે ત્રણ વખત લેવાથી આરામ અને મૂત્ર સાફ કરે છે. જુદી જુદી જાતના લવરોમાં પુનર્નવાષ્ટક અપાય છે. પુનર્નવાષ્ટક વિષમજ્વર, શીતપિત્ત, વાતરક્ત અને કુષ્ઠની અંદર અપાય છે. ઉકાળો કરેલી અંદર આ કલ્પ બહુ સારો છે. પુનર્નવાનાં મૂળ જુદા જુદા અનુપાનથી નેત્રરોગમાં અંજન માટે વપરાય છે. ઉરુસ્તંભ, કૃમિ, ઝર્ણુ સંધિવા અને સંધિવા અગ્નિ જે રોગનો વ્યાધિ સી ભાય છે, તેમાં પુનર્નવાષ્ટક ફાયદો કરે છે.

માત્રા–પુનર્નવાષ્ટક ૪ થી ૮ તોલા; અને સ્વરસ ૨ તોલા, મૂળનો ભૂકો ૦। થી ૦॥ ભાર" (ડા. પી. ગો.).

"આ ઝેરમને રોકાવે છે. અર્શ, સુંમડી, પાંડુરોગ, આલીના રોગ, શૂળ, રક્તવિકાર, અને ઉદરરોગ એ સર્વેને મટાડે છે. એનાં મૂળને નેત્રમાં આંજવાથી નેત્રના બધા રોગ મટાડે છે." (રૈ. રત્નાકર).

એનાં મૂળ અને પાનને તેલમાં ઉકાળી તે તેલ માથી ઠંડ મૈ.ળ અને ચાંદાં ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.

૭–સ્થાનક–દરિયા કિનારાની રેતાળ જમીનમાં, વાડીઓની વાડમાં, રસ્તા અને ભાગોના ભાગમાં ઉગે છે.

એ સિંધ, કચ્છ, સરીબાબાદ, ગુજરાત, પંજાબ અને દક્ષિણમાં થાય છે.

૮–વિશેષવિવેચન–ભૂમિ ઉપર આનું મૂળ એક બાજુ રહી ફેલાને લીધે સંસ્કૃતમાં એનું નામ શોથઘ્ન રાખવામાં આવેલું છે. સંસ્કૃત વિસ્તારે ઉપરથી વર્ષાભાવ્ય વગેરે પ્રાકૃત નામો નીકળેલાં લાગે છે. એના વેલા રેત ચરી જાય છે, પરંતુ એનાં મૂળીયાં બહુ ઊંડું હોવાને લીધે જમીનમાં રહે છે, તેમાંથી વરસાદ પડે નવી શાખાઓ ફૂટી આવે છે, અને તે જ્યાં એક વાર ઉગેલા હોય છે, ત્યાં બીજે સાલ પણ નવા ઉગેલા દેખાય છે. માટે એને સંસ્કૃતમાં પુનર્નવ એટલે ફરીથી નવા કહેતા હશે. શ્વેતપુનર્નવા એ સફેદવાળું નામ છે, કાં તો ધોળાં મૂળ ઉપરથી અથવા તો ધોળાં ફૂલ ઉપરથી શ્વેતપુનર્નવ એ નામ નીકળેલું જણાય છે. પણ પુનર્નવાના એકજ છોડવામાં ઘણુંકરી સફેદ અને ગુલાબી ફુલ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે, અને નાહાના વસેડાના છોડ તદન સફેદ પણ હોય છે.

વર્ગ–(નિક્ટેજિની).

નંબર ૪૬૨.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–B. repens.

ઈશ્વાન્ત–H. IV. p. 709; N. p. 264; Watt: I. p. 485; ૨. નિ. પ. ૬૩૪.

૨–દેશીનામ–નાહનો વસેડો, ધોળો વસેડો, વસેડી, પુનર્નવ, રાતો વસેડો (પોસ્ગુ૦); વડ. ટપકપુનર્નવ, પાષાણભેદ (મ૦); લાલપુનર્નવ, થીર (હિ૦). રક્તપુનર્નવા, પુનર્નવા (સં૦).

૩–વર્ણન–નાહના વસેડાના છોડવા ઘણુંકરી જમીનપર પથરાયલા હોય છે. તે ૧ થી ૧૦ ફીટ લાંબા અને બહુધા રાતા રંગના હોય છે. એના કેટલાક છોડવાઓ ફીકા લીલા રંગના પણ હોય છે. આ છોડવા સુકાય છે ત્યારે ઘણુંકરી કાળા રંગના થઈ જાય છે. ડાંડી અને શાખાઓ ઝીણી સુતળી કે સ્લેટપેન જેવી જાડી હોય છે. પાન લાંબાં કે ગોળાકાર, પહોળાં, અણીઆળાં કે ગોળાકાર લંબગોળ, ઉપર લીલા કે ઘેરા લીલા અથવા રાતા રંગનાં, અને નીચે ફીકા ધોળા કે રતાશવાળા રંગનાં ૩ થી ૧ કે ૧૦ઈંચ, ઈંચ લાંબાં હોય છે. પાનની કોર ડીંટી પાસે ખાંચવાળી કે ગોળાઈ લેતી હોય છે. કોર ઘણુંકરી રાતા રંગની અને કોઈવાર જરા ખાંચા ખાંચાવાળી હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોમુખમાંથી નીકળેલી હોય છે, તે શાખાથી પાતળી અને પાનથી લાંબી હોય છે. તેને મથાળે ઘણુંકરી દડી કે છત્રની પેઠે ફીક, ઘેરા ગુલાબી રંગનાં સૂક્ષ્મ ફૂલો પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. તે સવારમાં ઉઘડે છે. ફળ સૂક્ષ્મ અંડાકૃતિનાં, ચીકટ, અને ઉભી હાંસોવાળાં હોય છે. એનાં મૂળ મોટા વસેડાથી પાતળાં, વખતે એકાદ બે ફાંટાવાળાં હોય છે. પણ તેના જેટલાં ધોળાં હોતાં નથી. એના છોડવા ઘણુંકરી પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, ચરીઆણ ઘાસની સાથે, અને વિશેષે કરીને કાદવાળી અને દરિયા કિનારાની રેતાળ જમીનમાં ઉગે છે. મૂળ સુકાવાથી હાથનાં કાંડાં જેવું જાડું થાય છે.

વિ૦ વિવેચન–વસેડાની જાતમાં આના છોડવા સૌથી નાહાના થાય છે. માટે એને વસેડી કહેતા હશે.

આ વસેડાના ગુણ અને ઉપયોગ મોહોટા વસેડા જેવા છે.

વર્ગ–(નિક્ટેજિની).

નંબર ૪૬૩.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–B. repanda.

ઈશ્વાન્ત–H. IV. p. 709; N. p. 264.

૨–દેશીનામ–વસેડો (પો૦); પુનર્નવ (ગુ૦); સાટા (મ૦); પુનર્નવા (હિ૦) + (સં૦).

૩–વર્ણન–એના વેલા પણ મોહોટા વસેડા જેવા થાય છે. તોપણ તેના કરતાં ફીકા રંગના હોય છે. એનાં પાન જાડાં, ખડબચડાં, ફીકા લીલા રંગનાં, ત્રિકોણાકૃતિનાં, અને કોરપર ખાંચા કે લહેરીઆંવાળાં હોય છે. તેનાં રેસાં જરા સાંકડાંપનાં રેસે ઘણુંકરી અણી હોય છે. ફુલ

મોહોટા વસેડા જેવાં અને ફલ સૂક્ષ્મ હોય છે, મોહોટા વસેડાની સાથે અથવા જરા ભેજવાળી મોરમ મટીવાળી જમીનમાં એના છોડવા ઘણુંકરી ઉગે છે, એનો ઉપયોગ પણ મોહોટા વસેડા જેવો છે.

૬૮–AMARANTACEÆ
વર્ગ–એમેરેન્ટેસી.—ઢાંપડી, ડણુઝા અને અધેડાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષઃ—આ ઘણા પ્રસિદ્ધ વર્ગમાં નાહના છોડવાઓ થાય છે, પણ ઝાડવાં તે ભાગ્યેજ હોય છે. છોડવાની ડાંડી અને શાખાઓ ઘણુંકરી રાતા રંગની અને ઉભી હાંસો કે રીશાઓવાળી હોય છે, તે બહુધા લીસી ને ચળકતી હોય છે. પાન સામસામાં અથવા આંતરે આવે છે, તે કરચલીવાળાં, સાદાં અને ઘણુંકરી રાતી કોરવાળાં હોય છે. એમાં ઘણુંકરી શાખાઓને છેડે લાંબી કે ટુંકી સળીપર માંજરની પેઠે ફુલો આવે છે, અથવા પત્રકોણમાં અને છેડે પણ ફુલોના ઘસુમ કે ગુચ્છીઓ આવે છે; પુષ્પપત્રો અને ઉપપુષ્પપત્રો ઘણુંકરી પાતળાં અને ફોતરાં જેવાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો ૫ હોય છે, તે ગઠિલાં અથવા સુકાં હોય છે, ફુલની કળીમાં તે ઉપરા ઉપર આવેલાં, અને ફુલમાં છેવટ સુધી કાયમ રહેનારાં હોય છે; કોઈવાર આ પત્રો ૨ થી ૩ જ હોય છે, તે છુટાં અથવા જોડાયલાં હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશ અર્થાત્ પાંખડીઓ હોતી નથી. પુંકેસરો ૧ થી ૫, તે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોની સામાં આવેલાં હોય છે, તંતુઓ છુટા અથવા તળિયે જોડાયલા હોય છે, અથવા તેઓની વચ્ચે કોઈવાર આવેલાં ખોટાં પાતળાં પુંકેસરોની સાથે તે જોડાઈને તેઓની સ્ત્રિકેસરગર્ભાશયની નીચે એક પ્યાલી બનેલી હોય છે, પરાગકોષ ૧ [illegible] ૨ પોલ કે ખાનાંવાળા હોય છે; સ્ત્રિકેસરગર્ભાશય ૧ ખાનાં કે પોલવાળો, નલિકા ૧ થી ૩; આદિબીજ એક કે વધારે હોય છે. ફલ શુષ્ક, કાયમી અને બાહ્યાન્તરયુક્ત કોષ (Perianth) માં બંધ થએલું અથવા તેના આધારથી રહેલું હોય છે. બીજ ઘણુંકરી ગોળાઈલેતું, ચપટું, લીસું અને બટકણાં કવચવાળું હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં પણ પુષ્પપત્રો બહુધા ચળકતાં, રંગીન, અને તરત ધ્યાન ખેંચનારાં હોય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિ ઘણુંકરી શાકભાજી માટે કામ આવે છે, તાંદળજાની ભાજી, ડભિો, મોરથમાંજો જલજાંબવો એ બધાં આ વર્ગનાં કુટુંબીઓ છે.

હાલ ઘણા બાગોમાં રાતાં અને ધોળાં ગોટા જેવાં ફુલવાળી વનસ્પતિ ઉગેલી જોવામાં આવે છે, જેને અહીંના માળીઓ વગેરે ખડગોટા કહે છે. તે (Gomphrena globosa) પણ આ વર્ગની . . . પણ તે અમેરિકાની વતની છે.

આ વર્ગમાં મૂત્રલ, ઝાડી, સારક, પિત્તશુક્રકારી પૌષ્ટિક અને ઉપલેપક તથા કફઘ્ન ગુણો રહેલા છે. આ વર્ગમાં વનસ્પતિ અધેડામાં ઘણો ક્ષાર રહેલો છે.

વર્ગ–(એમેરેન્ટેસી)
નંબર-૪૬૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Celosia argentea.

દૃષ્ટાંત–H. IV. p. 714; N. p. 266; Watt II. p. 210.

૨–દેશીનામ–સાંપડી (પો૦) લાંપડી (ગુ૦); [illegible] (મ૦); સુરવારિ, સફેદમુર્ગી (હિ૦).

૩–વર્ણન–ઢાંપડીના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તે ૧ થી ૩ કે ૫ ફીટ ઉંચા વધે છે. કોઈવાર તેમાં શાખાઓ હોતી નથી ત્યારે તે લાંબા તરસા જેવા દેખાય છે. અને ઘણીવાર તેમાં લાંબી શાખાઓ પસરાતી આવેલી હોય છે. ત્યારે તે એક ઘુમર જેવા ભરાવદાર સુશોભિત થએ છે, એની શાખાઓ લાંબી ઉંચી જતી ને નરમ હોય છે. પાન લાંબાં ને સાંકડાં હોય છે. ફુલોની ફલગી ઘી ગુલાબી અને ચળકતા ધોળા રંગની આવે છે. ફુલ [illegible] રંગનાં ઉગી ડાભલી જેવાં હોય છે.

મૂળ–ધોળા રંગનું, પેનસીલથી અંગુઠા જેવું જાડું ને થોડા રેષાંઓવાળું હોય છે. તેનો આડો કાપ મી જોતાં તે અંદરથી રસભર્યું ને કોમળ દેખાય છે. એની વાસ જરા સુગંધિત અને સ્વાદ મીઠાસવાળો લાગે ને પાછળથી જરા ચળચરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–સુતળીથી આંગળી જેવી જાડી, લીલા, રાતા, જાંબુડા, અથવા એવા મિશ્ર રંગની ઉભી હાંસોવાળી અને ચળકતી હોય છે. અને કોમળ શાખાઓપર તારાકૃતિના વાળની રુંવાટી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૫ કે વખતે ૧૦ ઇંચ લાંબાં થાય છે. તેમાં ઘણુંકરીને છોડના નીચેના ભાગપરનાં પાન લાંબાં ને ઉપરના ભાગનાં ટુંકાં હોય છે. પાન ½ ઇંચથી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. કોઈએક છોડમાં લાંબાં અને સાંકડાં પાન હોય છે ને કોઈએકમાં પોહોળાં ને ટુંકાં હોય છે. તે વખતે એકજ છોડમાં એ બન્ને પ્રકારનાં પાન હોય છે. પાન ઘણુંકરી ટેરવાં તરફ સાંકડાંથતાં, ને ટેરવું અણીદાર હોય છે. પાનની ડીંટડી વખતે ટુંકી ને વખતે લાંબી હોય છે. તે નીકવાળી હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. તેમાં ઉપરની ઘેરા લીલા રંગની ને નીચેની ફીકા લીલા રંગની હોય છે. પાનો

ગોળાવાળી લીલો રસ નીકળે છે. તેની વાસ સુવાના પાનની વાસને મળતી ને સ્વાદ નીકસલીવો તૂરો ને અગચટો લાગે છે.

ફૂલ-ફૂલની કલંગી શાખાઓને છેડે નીકળેલી હોય છે. તે ૨ થી ૬ ઇંચ અથવા ૧ ફુટ લાંબી હોય છે. તે શંકુઆકાર, ને નરમ હોય છે. તેથી તેની અણી જે ગુલાબી રંગની નીચી ઝુકેલી હોય છે તે એવી તો સુંદર લાગે છે કે, તે આપણા મનને પણ પોતાની તરફ ખેંચી લે છે. એ કલગીમાં કોઇવાર એક બે ફાંટા નીકળેલા હોય છે અને કોઇવાર એ ચપટી થઇ નાગફણી જેવી દેખાતી હોય છે. એ કલગીમાં સૂક્ષ્મ ફૂલો પાસે પાસે ઘણાં ગોઠવાયલાં હોય છે. તેમાં નીચેનાં ફૂલો પ્રથમ ઉઘડે છે ને ઉપરનાં અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર ઉઘડતાં જાય છે. તેથી એમ બને છે કે ઉપરનાં ફૂલોની કળી હજુ ઉઘડી પણ ન હોય તેથી પહેલાં નીચેનાં ફૂલોમાં ફળ પાકી જાય છે. આથી આખી કલંગીમાં ત્રણ રંગ દેખાય છે. તેમાં નીચેનાં ફૂલો બહારથી રૂપા જેવાં ચળકતાં ધોળા રંગનાં, વચમાંનાં ફૂલો ઉઘડેલાં હોય છે તે ધોળા લીલા ને ઝીણા ગુલાબી એમ મિશ્ર રંગનાં, અને છેક ઉપરનાં ગુલાબી રંગનાં હોય છે.

આ કલંગીમાંનાં દરેક ફૂલની સૂક્ષ્મ દાંડી નીચે સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્ર હોય છે, તે પુ૦ આ૦ કોશનાં પત્રોથી ટુંકાં ને વચમાં લાંબી અણીવાળાં હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૩ થી ૫ ઇંચ જેટલો હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-નાં પત્રો ૫ હોય છે. તે લાંબા, સાંકડાં ને ટેરવે અણીદાર હોય છે. આ દરેક પત્રમાં ૩ ઉભી નસો હોય છે. પત્રો અંદરના ભાગમાં નિગરે લીલા રંગનાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-અથવા પાંખડીઓ હોતી નથી.

પુંકેસરો-૫ હોય છે. તેના તતુઓ ફીકા ધોળા કે ગુલાબી રંગના, લીલા, ચળકતા ને પરાગકોશ ફીકા કે પીળા ગુલાબી રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-ગર્ભાશય લીલા રંગનો, લીસો ને ચળકતો હોય છે. નલિકા ટુંકો બેટલી લાંબી, દોરા જેવી પાતળી, પીળા ગુલાબી રંગની, ને સૂક્ષ્મ મુખવાળી હોય છે.

ફળ-તળીએ જરા ચોડું, ઉપરથી ચપટું, ને વચમાંથી ડગલીની ટાંકણીની માફક ઢોળાવવાળું હોય છે. એ ટાંકણાંપર વર્તુલાકાર ચોખટાવાળી ધારી ચમકેલી હોય છે. તે ટાંકણાંપર વર્તુલાકાર ઝીણી જેવી દેખાતી હોય છે. દરેક ફળમાં ઘણુંકરી ૪ બીજ હોય છે. ફળ ૧ ઇંચ લાંબાં હોય છે તે પાકતી ફીકા ભૂરા રંગનાં થઇ જાય છે.

બીજ-કાળાં, લીસાં, અત્યન્ત ચળકતાં, કોરે દબાયલાં ને ગોળાઇવાળાં હોય છે. તેની એક બાજુ જરા ખાંચ હોય છે, તે $\frac{1}{16}$ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે.

ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-મૂત્રલ, ઉપલેપક તથા કફ અને શીતલ.

૬-ઉપયોગ-લાંપડીનું મૂળ મૂત્રલ કાઢાઓમાં વપરાય છે. એનાં પાન વાટીને ગડ ગુંમડાંપર ચોપડવામાં આવે છે. તેમજ રસવિકાર અને ઝેરી જનાવરોના કરડ ઉપર એનાં પાન વાટી લેપ કરવામાં આવે છે ગરીબ લોકો એનાં પાનનું શાક કરી ખાય છે. એનાં બીજ પ્રમેહ, કફ અને સમલણી ઉપર અપાય છે. એના છોડવા ઢોર ગાઉ ખાય છે. એના સુકા છોડવાની રાખ કફ અને દમ ઉપર મધ સાથે આપવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, પડતર ખેતરોમાં, તેમજ ખેતરો અને વાડીઓના મોલ સાથે નીંદ તરીકે, અને ડુંગરપર ચરીઆણુ ઘાસ સાથે વિશેષ કરીને ચોમાસામાં ને ત્યાર પછી ઉગે છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એનાં ફૂલની કલંગી લોકડીની પુંછડી જેવી જરા છેટેથી દેખાય છે. તે ઉપરથી લોકડીનું લાંપડી કે લાંબડી થયું હશે. અથવા એની કલંગી ઘણી સુંવાળી હોય છે, અને આ નાહનાં લોકો સુંવાળી વસ્તુને લાંબી અથવા લાંપસેરી કહે છે તે ઉપરથી પણ લાંપડી એ નામ કદાચ નીકળેલું હોય. સ્વારી લોકોને પુછતાં તેઓ કહે છે કે લાંપડીનાં ફૂલ ધોળાં થાય છે અને લાંપડો ઘાસ પણ થાય છે ત્યારે ધોળું થઇ જાય છે. આ ધોળી સરખામણી ઉપરથી અમે એને લાંપડી કહીએ છીએ.

ધોળી કલંગી ઉપરથી એને હિંદુસ્થાનીમાં સફેદ મુર્ગા કહેતા હશે.

વર્ગ-(એમેરેન્ટેસી).

નંબર ૪૬૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Digera arvensis.

ક્યાં ઘ-H. IV. p. 717. N. p. 266; Watt. III. p. 112. ક. ની ચ. ૬૦૧.

૨-દેશીનામ-કણુજો (સિં૦). કહેજરો (ગુ૦). લીલપા (મ૦). લકદુકેભુ, ગોલ (હિં૦). ફ્રાન્ક, તબટીલ (તું૦).

૩-વર્ણન-ચોમાસા છેલ્લા ભાગમાં ઘણા ઉગી આવે છે. ને કેટલીક જગાએ તો બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે. તે ૬ ઇંચથી ૨ ફુટ કે વધારે ઉંચા અને આડાઅવળી જમીનમાં ૩ ફુટ જેટલા ઉંચા વધે છે. તે ઘણું કરીને છે ત્યાં ઘણુંકરી અરધાનાર ઉંચે છે. એના

છોડવા ઘણીવાર છૂટા છવાયા જમીનપર પથરાયલા પણ હોય છે. એના છોડવામાં લાંબી પસરાની કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે ઘણીવાર ડાંડીથી પણ ઉંચી વધેલી હોય છે. પાન લાંબાં અને પોહોળાં હોય છે. ફૂલની મંજરી ગુલાબી રંગની હોય છે, ને ફુલ બારીક બદામડી જેવાં થાય છે.

મૂળ–સુતળીથી પેનસીલ જેવાં જાડાં, જરા નરમ, પોચાં, મથાળે રતાસલેનાં ને તળિયે ધોળા રંગનાં હોય છે. તેનો આડો કાપ કરી જોતાં તે રસભર્યાં ને ચળકતાં દેખાય છે તેમાંથી કેટલાક ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ગીકાસલેનો તેલીયો અને ગીરપરો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી ફીકાસલેના લીલા રંગની, લીસી, ચળકતી, ઉભી દાંગોવાળી, મૂળ જેવી જાડી, અંદરથી નરમ ને પોચી હોય છે. તે પત્રોની પાસે ઘણુંકરી રાતા રંગની હોય છે. તેપરની છાલ પાતળી ને ઘણી મજબૂત હોય છે. કોમળ શાખાઓપર વખતે ધોળા ચળકતા લાંબા વાળની રૂંવાળ હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, પાનની ડીરડી ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબી, ઉપરની બાજુ પોહોળી નીકવાળી અને પાછળની બાજુ ઉભી દાંગોવાળી હોય છે, ડીટડીપરની નીકની બન્ને ધાર રાતા રંગની ને તેપર ધોળા ચળકતા લાંબા વાળની ભિન્ન ભિન્ન હાર આવેલી હોય છે. પાન ૧½ થી ૪ ઈંચ લાંબાં અને ½ ઈંચથી ૩ કે ૩½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીલા રંગની, લીસી ને ચળકતી હોય છે ને નીચેની ફીકા લીલા રંગની, ને તેનાપર આછી રૂંવાટી હોય છે. પાન લંબગોળ, કે ગોળકાં, કે લાંબાં ને સાંકડાં હોય છે. પણ ઘણુંકરી તે ડીટડી તરફ પોહોળાં ને ટેરવાં તરફ સાંકડાંપતાં હોય છે. પાનની કીનારી ઘણુંકરી રાતી અથવા ફીકા ધોળા રંગની હોય છે, ને તેપર સફેદ ચળકતી બેહોળી સૂક્ષ્મ કાંગરી આવેલી હોય છે. પાનની કોર ડીટડી પાસે વખતે જરા ખાંચવાળી હોય છે. પાનનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં, અણીયાળાં અથવા ખાંચવાળાં હોય છે. ને તેને છેટે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાનમાંની નસો ઉપરની સપાટીએ અંદર ધસેલી અને નીચેનીએ બહાર નીકળેલી હોય છે. પાનને ટેરવાની તરફ રૂછી જેવી ત્રાંસી નસો અર્ધપારદર્શક દેખાય છે. પાનને મસળવાથી ફીકાસલેના લીલા રંગનો રસ નીકળે છે, તે થોડા વખતમાં આંગળાંપર સૂકાઈ ચીકણો થઈ જાય છે. પાનની વાસ મુળાના પાનની વાસને મળતી અને સ્વાદ મોળો ચીકણો ને જરાજ ગીરપરો લાગે છે.

ફૂલ–પત્રોખૂણાંથી સુતળી જેવી પાતળી, લીલા રંગની ૧ થી ૩ ઈંચ, કે ૧½ ફુટથી ૧ ફુટ લાંબી પુષ્પ ધારણ કરનારી એક કે બબ્બે નીકળેલી હોય છે. તેપર ઉભી દાંગો આવેલી હોય છે. એ સળી અથવા ઉભી ને અક્કડ હોય છે. ને કોઈવાર જ છેડા નીચા ઝુકતા હોય છે. એ સળી કે મંજરીમાં કરી અધવચથી ઉપર સૂક્ષ્મ ગુલાબી રંગનાં ૧ થી લાઈન લાંબાં ફુલો આવેલાં હોય છે, તેની વાસ સુગંધિત હોય છે. ફુલ એ મંજરીમાં જરા [illegible] છેટે વાવલાં હોય છે. તે ઘણુંકરી ત્રણ ત્રણ પાસે પાસે હો પણ તેમાં પાસેનાં બે કલંગીવાળાં લીલાં રંગનાં જેવાં થઈ ગએલાં હોય છે. દરેક ફૂલને ૩ પુષ્પ હોય છે. જે ફૂલ કરતાં જરા ટુંકાં હોય છે. પુષ્પ બહારની બાજુ લીલા રંગની નસ હોય છે. પુષ્પપત્રો પેઠે અંદર અર્ધ પોલવાળા અને ટેરવે અણીયાળ

પુષ્પબાહ્યકોષ–પાંચ પત્રોનો બનેલો હોય છે. પાંચ પત્રોમાંથી ૨ બહારનાં પત્રો લાંબાં ને સાંકડાં ડાઘ ટેરવાંવાળાં ફીકા ગુલાબી રંગનાં હોડીની પેઠે અર્ધ પોલવાળાં હોય છે. અને ૩ અંદરનાં પત્રો વચ્ચોવચ હોય છે. જે પૈસા ગુલાબી રંગનાં ને જેવાં દેખાતાં હોય છે. એનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં અને ધોળાસલેના રંગનાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તકોષ–અર્થાત્ પાંખડીઓ–હોતી ન

પુંકેસરો–૫ હોય છે. તે ગુલાબી રંગનાં ને પુ૦ કોષનાં પત્રો જેટલાં લાંબાં હોય છે. પરાગોપ ૨ ખાના તેવાજ રંગના ઘણા સૂક્ષ્મ હોય છે. પરાગરજ ફીકા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–પુ૦ બા૦ કોષની વચ્ચોવચ સ્ત્રીકેસર લીલા રંગનો ચળકતો આવેલો હોય છે. તેને ગુલાબી રંગની નલિકા પુંકેસરતંતુથી કંઈક લાંબી તેનાથી કંઈક લાંબી, ઉપર જતાં સેહજ વાંકવાળી, બે છેડાવાળી નીકળેલી હોય છે. એના બે છેડા બહાર વળી જાય છે.

ફળ–પ્રથમ ફીકા લીલા રંગનું હોય છે. જાથી ઘેરા બુરા રંગનું થઈ જાય છે. તે સાવ રતાશ પડતા વાલના દાણાની પેઠે બંને બાજુથી બહાર નીકળ આવેલું હોય છે. તેને મથાળે સૂક્ષ્મ ખાંચ ને તેમાં અણી હોય છે. ફળની સપાટી બરછટ અને હોય છે. ફળ ½ લાઈનથી ૧ લાઈન લાંબું અને ½ થી લાઈન પોહોળું હોય છે. ફળની બન્ને બાજુ ધાર હોય છે. જેના છેડા ફળને મથાળે બે બાજુ બહાર નીકળતા દેખાતા હોય છે.

બીજ–બદામ કે કાળા રંગનું, અત્યન્ત ચળકતું ને હોય છે. તે ½ લાઈન લાંબાનું અને ફળની પેઠે બન્ને બહાર નીકળતું હોય છે. તેની ટોચની ટોચ હોય છે. કોટપર એક બાજુએ ખાંચ હોય છે અંદરથી સફેદ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-મૂત્રલ અને શારી.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળ અને પાનનો ઉપયોગ સાંપ-
ાં મૂળ અને પાન પ્રમાણે થાય છે. કણુઝાનાં પાનનું
ક કરી ગરીબ લોકો ખાય છે. દૂઝણાં ઢોરમાં તેમાં
ઈ કરીને ભેંસોને દૂધ વધારવા માટે કણુઝરનો ચારો
વરાવવામાં આવે છે. ફૂલ અને બીજ પ્રમેહ ઉપર
કર સાથે અપાય છે.

"એનાં પાનનું શાક મધુર ને કષાય હોય છે, સખાર છે,
સ્તંભ કરી પછી દસ્ત લગાડે છે. કણુઝો હારો છે.
ત કાને હાલે છે." (વૈ. શ.)

૭-સ્થાનક-ચોમાસે આડે વગડે ઉગે છે. એ હિંદુ-
સ્તાનના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦વિવેચન-કણુઝાના છોડવા એ એક સાધારણ
તરો અને વાડીઓમાં નેદ તરીકે ઉગે છે. ચોમાસે તે
ે જગોએ આડે વગડે ઉગવાથી ઢોરોને ચારા તરીકે
ણો જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. અપિતુ કે તાંદળજાના
ર્ગમાં જો કોઈ વનસ્પતિ આ સ્વસ્થાનમાં ઘણી ઉગતી
ય તો તે કણુઝો છે.

કણુઝાનાં ફૂલ અને ફલ ઘણાં ભારીક હોય છે. પણ તેની
ભાવટ અને રચના ઘણી અજાયબ જેવી છે. તે ફૂલની
ડીથી તે પાકી જવા સુધી બહુ જ બારીકીથી
વિલોકવા જેવી છે. ફૂલની કળી ૨-૩ રંગ ધારણ કરે
. ફૂલની કળીની સ્થિતિમાં તેના પરાગકોષ, ફૂલ ઉઘડ્યા
છી તે કેસરની સ્થિતિ, સ્ત્રીકેસરબીજકાનું પરાગરજ
ાથી ખરતી પરાગરજ લેવાને ફૂલમાં ચોતરફ ફરવું એ
બધી કુદરતી લીલા ખરેખર ઘણી મનોરંજક અને
ોવા લાયક છે. ફૂલની મંજરીપર ત્રણ ત્રણ ફૂલો એક
ી ક્રમે પાને આવે છે. એમાંથી બાજુનાં બે ફૂલો
ણે સ્થિતિએ નહિ આવતા વચલાં ફૂલની બન્ને બાજુ
ો કાંપલાં જેવાં સ્થી જાય છે. તે લીલા રંગની બે
પાક કે પાંદ જેવાં બને છે. અને વચલું ફૂલ ઉઘડી
ઈ પાકી તેમાં ફલ જેમજેમ પાકતું ને વધતું જાય છે,
તેમતેમ એ બે પાંક કે પાંદ પણ ફૂલની સાથે તેની
બન્ને બાજુ રહીને વધતાં જાય છે. તે જ્યારે ફલ પાકી
રહે ત્યારે તેને વચમાં લઈ બન્ને બાજુ સજ્જ થઈ
જાય છે. આ વખતે એનો આકાર બે સામસામાં લીલાં
પાંખી કે મોર મોકલાં હોય એવો દેખાય છે. આ કુદરતી
બનાવટ એક કારીગર, ચીતારા, જડીઆ, કે કુદરતી
બનાવની ખૂબી જોનારાઓએ ખરેખર જોવા લાયક છે.
એની બનાવટ બરીક દેખાવે તે આશ્ચર્યકારકમાં જોવા
વિરેય ૨૫૯ દેખાય છે.

વર્ગ-(એમેરેન્ટેસી).

નંબર-૪૬૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Amarantus spinosus.

દષ્ટાન્ત-H. IV. p. 718; N. p. 266; Watt I. p. 215; રૂ. નિ. પા. ૩૫૫.

દેશીનામ-કાંટાળોદીમડો, કાંટાળો ડાંભો (પો-ગુ૦); કાંટે માઠી, કાંટે માટ, કાંટિ માટ (મ૦); કટેલીઆ (હિં૦); કંટકમારિષ (સં૦);

૩-વર્ણન-કાંટાળા દીમડાના છોડવા ચોમાસે ઉગી આવે છે. તે ૧½ થી ૨½ ફીટ ઉંચા વધે છે. એમાં શાખાઓ ઘણી નીકળે છે, ને તે ઘણીવાર નીચી નમતી હોય છે. કોઈવાર એના છોડવા જમીનપર છાતળાંની પેઠે પથરાયલા પણ જોવામાં આવે છે. શાખાઓ લીલા રંગની, કોઈવાર જાંબુડી છાયાસેતી ને લીસી હોય છે. પાન પોટાળાં, લંબગોળ, લાંબી ડીટડીવાળાં હોય છે. એનાં પત્રોદબુમાં તીખી અણીવાળા સીધા કાંટા આવેલા હોય છે. ફૂલ ફલ પીળાશસેતા લીલા રંગનાં હોય છે.

મૂળ-સ્લેટપેનથી આંગળી જેવું જાડું, કરેલીએક હાંટા-ઓવાળું, બહારથી ભુરા અને અંદર સફેદ રંગનું હોય છે. તે સખ્ત હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ પ્રથમ મીઠા-સસેતો ચીકણો ને પાછળથી ખીંગો ને ગળમરો લાગે છે.

દાંડી અને શાખાઓ-મૂળ જેવી જાડી થાય છે. શાખાઓપર ઉભી લીટીઓ હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. ડીટડી લાંબી ફીકા લીલા રંગની ને ઉપર નીકળતી હોય છે. પાનની ઉપ-રની સપાટી ઘેરા લીલા રંગની ને નીચેની ફીકા લીલા રંગની હોય છે. પાનમાંની નસો ઉભી અતની, ઘણીકરી સામસામી, ઉપરની સપાટીપર અંદર બેઠતી ને નીચેની-પર બહાર નીકળતી હોય છે. પાનનો આકાર લંબ-ગોળ અથવા ડીટડી તરફ પોટાળો ને ટેરવાં તરફ સાંકડો, અથવા ડીટડી તરફ થોડો સાંકડો હોય છે. એના ટેરવાં બુઠ્ઠાં હોય છે. પણ પાનની વચલી નસ (mid-rib) પાછળની બાજુ ટેરવે સૂક્ષ્મ કાંટા જેવી થઈ જરા ઉપર નીકળેલી હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી લીસી હોય છે કોમળ પાનપર સૂક્ષ્મ વાળની જાળી હોય છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી કાચું અણગમે લગતી વાસ નીકળે છે. તેનો સ્વાદ ફીકાશસેતો ગળ-પણ લાગે છે.

કાંટા-પાનની ડીટડીની બન્ને બાજુએ પાનના ખૂ-ણામાં ડીટડીથી બહાર નીકળતા લીસા કે પેંગાશસેતા લીલા રંગના સીધા તીખા અણીવાળા કાંટા આવેલા હોય છે. તે ઘણાં પ્રકારનાં ટેરવે કાંટા વાળા અણીદાર હોય છે. કાંટાની ઉપરની બાજુ ઉભી લીટ હોય છે.

ફૂલ-પત્રકોણમાં સૂક્ષ્મ ફૂલોની નાહાની ઝુમખીઓ તેમજ શાખાઓને છેડે લાંબી નરમ લટ અથવા લસ્સા જેવી કલગીઓ આવેલી હોય છે. તેમાં વચલી લાંબી કલગીઓનાં મૂળ પાસે થોડી ટુંકી કલગીઓ પણ હોય છે.

નર અને માદા ફૂલો એકજ કલગીપર જુદાં જુદાં આવેલાં હોય છે. તેના નીચલા ભાગમાં વિશેષ માદા ફૂલો અને ઉપલા ભાગમાં નર ફૂલો દેખાય છે.

પુષ્પપત્રો અણીદાર પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો જેવડાં અથવા તેથી લાંબાં હોય છે. તે વચમાં લીલા રંગનાં ને કોરપર પાતળાં ફીકા ધોળા રંગનાં ચળકતાં હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો પાતળાં, પીળાસલેના રંગનાં ને ચળકતાં હોય છે. તેની બહારની બાજુ વચ્ચોવચ એક લીલી ટીલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ-અર્થાત્ પાંખડીઓ હોતી નથી.

પુંકેસરો-૫ હોય છે. તેના તંતુઓ ફીકા ધોળા રંગના જાડના ને પરાગકોશ પીળા હોય છે.

માદાફૂલ-નો પુ૦ બા૦ કો૦ પણ ૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પાંચે પત્રો વચમાં લીલા ને કોરે ધોળાસલેના રંગનાં હોય છે તે નર ફૂલના પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો કરતાં જરા પહોળાં ને ટેરવે તેટલાં અણીદાર હોતાં નથી. એમાં પણ પાંખડીઓ હોતી નથી.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેના ગર્ભાશયનાં બન્ને પાસાં બહાર નીકળી આવેલાં, ગોળાકારસેનાં ઉભાં ને જરાં ચપેટાં હોય છે. તેપર સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખના બે લાંબા ખડબચડી સપાટીવાળા છેડા આવેલા હોય છે.

ફળ-ફીકા લીલા રંગનું હોય છે. તે સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રંગનું થઈ જાય છે. તેની સપાટી ખડબચડી હોય છે ને તેમાં ૧ બીજ હોય છે.

બીજ-કાળા ને ઘેરા તપખીરીઆ રંગનાં હોય છે. તે ઘણું જ લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તે ગોળાકારસેનાં, એક છેડે જરા અણીવાળાં, અને લગભગ ¼ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તેનાં બન્ને પાસાં બહાર નીકળી આવેલાં હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઉપલેપક, મૂત્રલ, શીતલ, ગ્રાહી અને પિત્તહર.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળનો કાઢો પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. પિત્તજવરકારી અને રેચક ક્વાથમાં એનું મૂળ વપરાય છે. એનાં મૂળને પાણીમાં ઘસીને ત્રાંસાખોલો ...... અને એનો ક્વાથ ...... તાવ પીવાને પણ આપે છે. એનાં પાન વાટી .... પર ...... છે. એનાં પાનનું ...... કાઢી ખાય છે. એનું છોડવા ...... ને ...... વાપરવામાં આવે છે. એની ભાજી ...... માનવામાં આવે છે. એનું મૂળ સારી પેઠે વાટીને ...... ગડ ને ગુંમડાંને જલદી પકાવવાને માટે તેનાપર ...... વામાં આવે છે. એનું શાક ખાવાથી વિશેષ પેશાબ ...... છે. પ્રમેહની અંદર જ્યારે પેશાબ ઘણો ગરમ ઉતરે ત્યારે એનો ક્વાથ આપવાથી તે ટાઢક કરે છે.

"એની ભાજી ખાવાથી રક્તવિકાર, પિત્તવિકાર મટે છે." (વૈ. રૂગનાથજી.)

એના સુકા છોડની રાખ ઉપદંશ અને ક્ષયપર વપરાય છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, પડતર જમીન અને વિશેષકરી જ્યાં ઢોર બેસતાં હોય તેવી જગ્યાએ એના છોડવા ઉગે છે.

એ આખા હિં૦ માં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એના છોડવા ડીમડા અથવા ડાંભ જેવા થાય છે પણ એમાં કાંટા હોય છે માટે એ કાંટાળોડીમડો અથવા ડાંભો કહે છે*

વર્ગ-(એમેરેન્ટેસી)

નંબર. ૪૬૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. gangeticus.

ઇલ્લાન્ત-H. IV. p. 710; N. p. 257; Watt I. p. 212; ફ. નિ. ૫. ૬૦૪

૨-દેશીનામ-અઢબાઉડાંભો (પોરબં૦); ...... (મ૦); मालनातिया (હિ૦); मारिष (સં૦).

૩-વર્ણન-ડાંભો વાડીઓમાં વાવવામાં આવે છે, તે પણ તેના જંગલી છોડવા રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે અને વાડીઓમાં ...... ભાજીઓ સાથે પોતાની મેળે પણ ઉગી આવે છે. તે અઢબાઉડાંભો કહેવાય છે. એના છોડવા ૧ થી ૨ ફુટ ઉંચા હોય છે. પાન લાંબાં અને ધણુંકરી નીચેથી સાંકડાંવાળાં હોય છે. એને ફૂલની ઝમરી લાંબી આવે છે.

એના ડાંખળાનું ગરીબ લોકો શાક કરે છે. ...... પાન ઉકાળી બાફી પેટે ગડગુમડાંપર ...... છે. આના છોડવા ઢોર ...... રાજી ખાય છે.

વર્ગ-(એમેરેન્ટેસી)

નંબર. ૪૬૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. viridis.

ઇલ્લાન્ત-H. IV. p. 720. N. p. 257, Watt I. p. 218.

* .... છે.

૩-વર્ણન-વરસાદની ભાજી ચોમાસે આડે વગડે ઘણી ઉગી આવે છે. અને વાડીઓમાં બીજા મોલની સાથે તેમજ પાણીના ધોરીઆ કાંઠે તેના છોડવા પોતાની મેળે ઉગતા બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે. એના છોડવા ૬ ઈંચથી ફુટ કે ૧½ ફુટ ઉંચા થાય છે. કોઇ વાર એની શાખાઓ જમીનપર પથરાયલી હોય છે. એના છોડવા ઢીમડા કરતાં ઘણા પાતળા હોય છે. એનાં પાન વાડીઓમાં વવાતા તાંદરજાનાં પાન જેવાં પણ તેથી સાંકડાં ને ટુંકાં હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ ફીકા લીલા રંગની અને લીસી હોય છે. ફૂલની નાહાની ગુચ્છીઓ પત્રકોણમાં આવેલી હોય છે.

એના છોડવા ઉકેડા, ખંડિયેર જગાઓ અને રસ્તાની બાજુએ ઉગે છે માટે એને ઉકેડીભાજી અને અડબાઉ તાંદળજો કહે છે;

આ ભાજીનું ચોમાસે તેમજ આડે દહાડે પણ લોકો શાક કરે છે. એનાં પાન અને મૂળનો ઉપયોગ ઢીમડા જેવો છે. આ વરસાદની ભાજીનું શાક વાડીઓમાં વાવતા તાંદરજા અગર બીજી ભાજીઓનાં શાક કરતાં એક નોખીજ લીજ્જતનું હોય છે. આ ભાજી બજારમાં ક્વચિતજ વેંચાતી મળે છે, પણ ઘણુંકરી ચોમાસે ગરીબલોકો તેમજ એ ભાજી ખાવાના શોખીન લોકો પોતેજ જ્યાં ઘણી ઉગતી હોય ત્યાંથી વીણી લાવે છે.

એનાં પાન વાટીને ગડગુંબડપર પોટીસ તરીકે બાંધવામાં આવે છે. એ પાચક, પૌષ્ટિક અને મૂત્રલ ગણાય છે. એનું શાક વિશેષ ખાવાથી દસ્ત લાગે છે. ગરમીના આજારપર એનાં મૂળનો કાઢો ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે આપવામાં આવે છે. તેમજ લોહી સુધારવા માટે એનું શાક અવારનવાર ખવરાવવામાં આવે છે.

આ ભાજીના છોડવા ઉપર ચોમાસાં ઉતાર દોરા જેવા પાતળા પીળા રંગના તાંતણાઓ ઘણુંકરી વીંટળાયલા હોય છે. તેને અમરવેલ અથવા આંખફૂટીઓ પીંડો કહે છે (જુઓ નંબર, ૨૯૮).

વર્ગ-(એમેરેન્ટેસી).

નંબર. ૪૭૦

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pupalia lappacea.

દ્રષ્ટાન્ત-H. IV. p. 724: N. p. 267.

૨-દેશીનામ-ગાડરઝીપટો (પો૦), વાડઝીપટો, ધોળો ઝપટો (ગુ૦).

૩-વર્ણન- ગાડરઝીપટો ચોમાસે ઘણોજ જોવામાં આવે છે. પણ કોઈ કોઈ જગોએ તે બારે માસ પણ હોય છે. એના છોડવા ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે. પણ એ થોડ ંવા પછી એની શાખાઓ ઘણુંકરી આડી અવળી વળી ઘણી લાંબી વધી જાય છે, ને તેને વાડ કે કંટાળા વગેરેનાં ઝાડવાંની ઓથ મળે તો આશરે તેનાપર ૪ થી ૬ ફીટ ઉંચી ચડી જાય. પાન લાંબાં, બહુધા કાંટાશેળીઆનાં પાન જેવાં છે. ફૂલ ફીક્કાસલેના લીલા રંગનાં ને ફલ ફીકા ધોળા ર ફૂવાટી અને કાંટાઓની અંદર આવેલાં હોય છે.

એના આખા છોડવાપર ભૂરા વાળની ફૂવાટી હોય

મૂળ-સુનગીથી આંગળી જેવું જાડું, ફાંટાએ બહારથી ભૂરા અને અંદરથી ધોળા રંગનું, નરમ બટકણી છાલવાળું, સુગંધિત વાસ અને ગળચટા, સ્વાદવાળું હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતા ચક્રાકાર દેખાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-મૂળ જેવી જાડી હોય તે લીલા, કે વખતે રાતા, કે જાંબુડા રંગની છાય હોય છે. તેપર ભૂરા વાળની ફૂવાટી આવેલી હોય શાખાઓપર બહુધા ઉભી ટીશીઓ હોય છે. શાખ બહુધા સામસામી અને તેનાં સાંધાઓ જાડા હોય છે.

પાન-સામસામાં આવેલાં હોય છે. ડીટડી ટુંકી છે. પાનની કોર ડીટડી પાસે સાંકડીયની ને ડીટડીની બન્ને બાજુ થોડી ચડી ગયેલી હોય પાન વચમાં પોહોળાં ને ટેરવાં તરફ સાંકડાં થતાં હોય ટેરવાં બુઠ્ઠાં કે સેહેજ અણીઆળાં હોય છે. પાન જાડાં, બન્ને સપાટીએ ભૂરા વાળની ફૂવાટીવાળા, લીલા ને તળે ફીકા રંગનાં હોય છે. તેની નીચેની સ જરા વધારે ચળકતી હોય છે. પાનને રેસાની તરફ આઇગ્લાસમાં જોતાં તેમાં અર્ધપારદર્શક છાંટણાં છે. પાન ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૨ પોહોળાં હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ગળચટો

ફૂલ—શાખાઓને છેડે ફૂલની ગુચ્છીઓ કરનારે સળી શેડની માફક ૧ થી ૧½ કે ૩ ફીટ હોય છે. તેનાપર જરા છેટે છેટે ફૂલની ગુચ્છી આવેલી હોય છે. ફૂલનાં પુષ્પપત્રો તળિયે પોહોળાં ટેરવે લાંબી અણીવાળાં હોય છે. તેની કોર પાતળી ધોળા રંગની હોય છે. ને તેની વચ્ચોવચ લીલી નસ હોય છે. ફૂલનો વ્યાસ ૩ લાઇન જેટલો હોય

પુષ્પબાહ્યકોષ—૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. પત્રો પુષ્પપત્રો કરતા સાંકડાં હોય છે. આ દરેક પ ૩-ઉભી લીલા રંગની નસો હોય છે. ને તેની બહાર બાજુ ધોળા લાંબા વાળની રૂવાટી હોય છે. એ પત્રો ટેરવાં અણીદાર હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ—અર્થાત્ પાંખડીઓ હોતી ન

પુંકેસરો—૫ હોય છે. તે એક બીજાથી છૂટા એક ગોળ ધોળા રંગની સ્તંભ પ્યાલીના કાંઠા

આવેલાં હોય છે. તે રાતાં અથવા જાંબુડા રંગનાં હોય છે, ને તે પુ૦ ભા૦ કોશનાં પત્રો કરતાં ટુંકાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય બહાર નીકળેલો, ધોળા રંગનો, ને નલિકા પાતળી, ઘુંડીસરખાંતુઓ જેટલી લાંબી, લીલાસમેત રાતા કે જાંબુડા રંગની હોય છે.

ફુલ-મથાળે સાંકડાં, વચમાં પોહોળાં ને તળિયે પણ જરા સાંકડાંઈનાં હોય છે. તે પ્રથમ લીલાં, ને પાછળથી ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે. તેપર ગીચોગીચ ધોળા ભૂરા વાળની રુંવાટી અને વાંકી તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા આવેલા હોય છે. આ વખતે એ કાંટાસોતી ફુલની ગુચ્છીનો વ્યાસ ½ ઇંચ જેટલો હોય છે.

બીજ-કાળાં, અત્યંત ચળકતાં, અને લીસાં હોય છે. તે જરા ચપટાં ને તેને એક છેડે ખાંચ હોય છે. બીજ ⅛ લાઇનથી કંઇક લાંબાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-મૂત્રલ, ઉપલેપક તથા શીત અને કડવા.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળનો કવાથ પેશાબ સાફ લાવવા માટે વપરાય છે. પાન વાટીને પોટીસ તરીકે ગડગુંમડાં અને સોજાઓ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. બીજ સાકર સાથે પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. એના આખા છોડવાને બાળી તેની ભસ્મ મધમાં મેળવી કફ અને ઉધરસવાળાને અપાવાય છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, અને ડુંગરમાં ચરીઆણ ઘાસની સાથે ગાડરૂઝીપટાના છોડવા ઘણા ઉગે છે. એ હિ૦ માં ઘણી જગોએ થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એના ફુલપરના કાંટા માણસનાં કપડાંઓમાં, ગાયો ભેંસો વગેરેનાં પુંછડાંઓમાં, પણ વિશેષ કરીને ગાડરાંઓના (ઘેટાં) વાળ (ઉન) માં ભરાઇ રહે છે. માટે એને ગાડરૂઝીપટો કહે છે.

વર્ગ-(એમેરેન્ટેસી).

નંબર ૪૭૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-*Ærua javanica.*

(સ્થાન-H. IV. p. 727; N. p. 268; Watt. I. p. 124.

૨-દેશીનામ-બૂર (પો૦ કચ્છી); कल, शल (म०).

૩-વર્ણન-બૂરના છોડવા ૨ થી ૪ કે ૫ ફીટ જેટલા ઉંચા વધે છે. એમાં પાતળી શાખાઓ ઘણી નીકળેલી હોય છે. પાન જરા જાડાં ધોળાસમેતા રંગનાં હોય છે. એની શાખાઓને છેડે ખુબથી ભરેલી ધોળા રંગની કલગીઓ નીકળેલી હોય છે. એ આખા છોડવાનો દેખાવ સફેદ લાગે છે, તેથી તરત ઓળખાઈ આવે છે.

મૂળ-છોડ પ્રમાણે પેનસીલથી તે આંગળી કે અંગુઠા જેવું અથવા વખતે હાથનાં કાંડાં જેવું જાડું પણ થાય છે, અને તે જમીન પ્રમાણે જમીનમાં ઘણું ઉંડું ઉતરેલું હોય છે. એનાં મથાળાં પાસે એમાંથી થોડાક ફાંટાઓ સુતળીથી આંગળી જેવા જાડા અને વખતે થોડા ઝીણા રેસાઓ જેવા ફાંટા પણ નીકળેલા હોય છે. મૂળ ઘણું કઠણ અને મજબુત રેસાદાર હોય છે. મૂળનો આડો કાપ કરી જોતાં તે સછિદ્ર અને ઘણાં ચક્રોવાળું દેખાય છે. એની છાલ પાતળી હોય છે. ને તે બહારથી ફીકા ભૂરા રંગની ને અંદરથી સફેદ હોય છે. એની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ઉગ્ર ને પાછળથી ગળચટો લાગે છે.

થડી અને શાખાઓ-પેનસીલથી અંગુઠા જેવી જાડી હોય છે. તેનાપર સફેદ ફીકા ધોળા વાળની રુંવાટી હોય છે. ડાંડીનો આડો કાપ કરી જોતાં તે પણ મૂળની પેઠે સછિદ્ર અને ચક્રોવાળી દેખાય છે. ડાંડી થોડી વધી, તેમાંથી ઘણી પાતળી શાખાઓ નીકળી ચોતરફ લાંબી અથવા ઉંચી વધે છે. એ શાખાઓ સુતળીથી તે પેનસીલ જેવી કે વખતે તેથી જાડી પણ હોય છે. તેનાપર ઉભી હાંસો હોય છે. ને તે અંદર લીલા રંગની હોય છે. ને તેનાપર સફેદ વાળની રુંવાટી આવેલી હોય છે. એ રુંવાટી નખથી ખરપી નાંખવાથી ઉતરી શકે છે. એ શાખાઓનો આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં વચ્ચોવચ્ચ જરા મ્હોટાં છિદ્રોવાળા ગાભા (pith)નો ભાગ દેખાય છે. ને તેથી બહાર ડાંડી જેવાં જ ચક્રો એમાં પણ જોવામાં આવે છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર ધોળી રુંછાળી ગીચ ભરેલી હોય છે, તેથી તે ફીકા સફેદ રંગનાં દેખાય છે. પાન ટેરવે ઘણુંકરી બુઠાં ને ડીંટડી તરફ સાંકડાંઇનાં હોય છે. તે ૧ થી ૩ કે ૪ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ કે ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. નસો પછવાડેની બાજુ જરા સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાનની ઉપરની રુંવાટી નખથી ખરપી કાઢવાથી તેની સપાટી લીલા રંગની દેખાય છે, ને તે આઇગ્લાસમાં જોવાથી તેમાં અર્ધ પારદર્શક છાંટણાં અથવા જાળી દેખાય છે. પાનને ચોળવાથી તેની વાસ ઉગ્ર, અને ચાવવાથી સ્વાદ ઉગ્ર ને ગળચટો લાગે છે.

ફેલ-શાખાઓને છેડે સૂક્ષ્મ અસંખ્ય ધોળા ફુલોથી ભરેલી, ઉભી ને અંદર વળેલી, ૧ થી ૬ ઇંચ લાંબી (જાણે મોતીથી જ ગુંથેલી હોય કે નહિં એવી) કલગી એકેક આંતરે આવેલી હોય છે. કોઇવાર એક કલગીમાં વખતે નાહાની એક બે બીજી કલગીઓ પણ આવેલી હોય છે, શાખા ઉપરની છેવટની વચલી કલગી કોઈ કોઈ વાર ½ થી ૧ ફુટ જેટલી લાંબી પણ જોવામાં આવે છે. એ કલગીપર ચોતરફ સૂક્ષ્મ ફુલો ગોઠવા-

થતાં હોય છે. અને તે કલગીને ટેરવે વિશેષ હોય છે. તેથી તે કલંગીનું ટેરવું ફુલોથી ભરેલું બહુ સુંદર દેખાય છે, ને કલગી ગોળ દેખાય છે. એ સૂક્ષ્મ ફુલો લાંબા ધોળા વાળની રૂંછાળથી ભરાએલાં હોય છે. પુષ્પપત્રો ધોળાં, પોતેરાં ૨ થી ૩ હોય છે, ને તેની અંદર પુ૦ બા૦ કોશનાં ૫ પત્રો તેથી લાંબાં આવેલાં હોય છે, તેમાં અંદરનાં ત્રણ પત્રોની વચ્ચોવચ લીલી પટી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-હોતો નથી.

પુકેસરો-જોવામાં આવેલાં નથી, માટે જણાય છે કે બીજાં ફુલોમાં હશે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. નલિકા સૂક્ષ્મ અને નલિકામુખ ૨ ફાંટાવાળું, ફીકા ગુલાબી રંગનું હોય છે. તેપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે.

ફલ-સૂક્ષ્મ, એક પોલાણવાળું, પાનની ફોનરાં જેવી ભગ્ગાવાળું અને ૧ બીજવાળું હોય છે.

બીજ-ચપટું, કાળું, ને ગોળાઇનું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વાયુહર્તા, શાદી અને મૂત્રલ.

૬-ઉપયોગ-એના મૂળ પેશાબ લાવવાના કવાથમાં વપરાય છે. એનાં ફુલ છે, તે પણ બૂર (woolly bracted spikes) કહેવાય છે. અને એ બૂર ગાદી, તકીઆ અને ગાદલાં ભરવામાં કામ આવે છે. એથી બરૂમિયાં ગાદી અને તકીઆ પણ પોચા લાગે છે. વધુથી સલવાતા માણસને બૂર ભરેલા ગાદલાપર સુવાડે છે, તેથી ફાવટો આવશે. જુના સુકા છોડવાની પથારી પર પણ વાએ સલાએલો હોય તેને સુવાડવામાં આવે છે, તેથી આરામ થાય છે.

૭-સ્થાનક-આ રજસ્થાનમાં ચોમાસે દરીઆ કીનારા પાસેના રેતીના ટબા અને ખરા ઉપર, તેમજ ખરાબ ફુરસદમાં ઘાસની સાથે એના કોઇ કોઇ છોડવા ઉગે છે.

એ હિં૦ ના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-એનાં ફુલ બાજરાનાં ડુંડાં કે ઘુંઘ જેવાં લટકાં અને સુકાં હોય છે, તે ઘણાં એનું નામ બૂર પડ્યું હશે, એમ લાગે છે. એ બૂર બજારમાં બોલવાબને નામે વેચાય છે.

વર્ગ-(એમેરેન્ટેસી).

નંબર ૪૩૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-E. Lanata.

ફ્લોબ્રિ-II. IV. p. 728; N. p. 296; Watt I. p. 121.

૨-દેશીનામ-ગોરખગંજો, ગોરખડી (ગુ૦); પાંડરી કલ્હે (મ૦)ગોરખ (મ૦) કોલ્મ્કુડી, લુપુંકાલી (હિં૦).

૩-વર્ણન.-ગોરખગાંજાના છોડવા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે ૨ થી ૧ ફુટ ઊંચા છોડ વધેલા હોય છે, એ ઘણુંકરી ઉભા પણ કોઇ જમીનપર પથરાએલા પણ હોય છે. તેનાપર ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે.

મૂળ-એનું ખીલામૂળ ફીકા ધોળા કે ભૂરા રંગનું જમીનમાં ઘણું ઉંડુ ઉતરેલું હોય છે. તેમાંથી બીજ રેસા જેવા કેટલાક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. એનો વાસ જરા સુગંધિત અને સ્વાદ મીઠાશ લીનો ચાખે ને પાછળથી ઉગ્ર ને જરા કડવાશપેનો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-મૂળને મથાળેથી કેટલી સુતળી જેવી જાડી શાખાઓ નીકળેલી હોયછે. તેપર ધોળા વાળની રૂંછાળ આવેલી હોય છે, તેથી તેને સફેદ ધોળાસપેનો ભૂરો લીલો દેખાય છે. ડાંડીની વાસ સ્વાદ મૂળને મળતાં હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૐ થી ૧ (વાર ૧) ઇંચ લાંબાં અને ૨ થી ૩ સાઇન પહોળાં હોય છે. તે ડીટડીપાસે સાંકડાં ને મથાળે પોહોળાં, ગોળાઇ લેતાં કે ટેરવે સૂક્ષ્મ ણુઠ્ઠી અણી હોયછે. બન્ને સપાટીપર ધોળા વાળની રૂંછાળ હોય છે. એનો રંગ ફીકો ધોળાસપેનો ભૂરો લીલો દેખાય. ડીટડી પાસેથી પાનની ત્રણ નસો દેખાતી હોય. પાનને ચોળવાથી તાંદળજાનાં પાનની વાસને મળતો વાસ અને સ્વાદ પ્રથમ ગીગરો ને પાછળથી ચરો લાગે છે.

ફુલ-ધણાંજ સૂક્ષ્મ લીલા રંગનાં હોય છે. એ દર્શિકાસથી એનાં વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે. પાનના ખૂણામાંથી ફુલોની ૧-૨-૪ કે તેથી વધારે કલગી નીકળેલી હોય છે. તે ૐ થી ૐ ઇંચ લાંબી હોય અને ૧ સાઇન જાડી હોય છે. કોઇ કોઇવાર કલગીઓ પાનના ખૂણામાંજ ગુચ્છાની પેઠે આવેલી હોય છે, એ કલગીઓનો રંગ ભૂરો હોય છે. એ દરેક કલંગીપર લીલીપીળવણી ઘણાં સૂક્ષ્મ ફુલો ઉતરોત્તર ચડઉતર ગોઠવેલાં છે. કલંગીની સળી સફેદ વાળથી ભરેલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોશ-નાં પત્રો ૫ હોય છે, તેની બહારની બાજુ સફેદ રૂંવાટીવાળી, અને અંદરની બાજુ લીલી હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોશ-બાહ્યકોશની પાંખડીઓ હોતી નથી.

પુકેસરો-૧૦ હોય છે, તેમાં ૫ વંધ્યા હોય છે. તંતુઓ ફીકા પીળા અને પરાગકોશ પીળા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે.

ફલ-સૂક્ષ્મ હોય છે, ને ભાગ્યેજ જોવા આવે છે. એક બીજવાળું હોય છે.

બીજ-કાળા રંગનાં, ચળકતાં, બન્ને બાજુ બહાર નીકળતાં, અને એક છેડે જરા અણીયતાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, ઉપલેપક, કૃમિ.

૬-ઉપયોગ-એના મૂળ દહીંમાં વાટી કમળાવાળાને અપાય છે. એનાં મૂળ સંધિવા અને વિસ્ફોટકના કાઢામાં વપરાય છે. એનાં સુકાં પાન અને ફુલ ચલમમાં નાંખી દમ અને ઉધરસવાળાને પવાય છે. એનાં ફુલ પણ ભૂરે કહેવાય છે, તેનો ભૂરની પેઠે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બીજ પ્રમેહપર અપાય છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, કાદીવાળી જમીનપર, વાડીઓની વાડમાં, પાણીના ધારીઆ કંઠે, અને દરિયા કાંઠાની રેતાળ જમીનમાં તે ઘણો ઉગે છે. એ હિ૦ માં ઘણી જગોએ થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એમ કહેવાય છે કે, ગોરખનાથજી આનાં પાન અને ફુલ હમેશ ચલમમાં નાંખી પીતા હતા. પોતાના શીષ્યને જપે તે વ્યાધી થઈ હોય તોપણ આની જડી ખાવાને આપતા હતા. આ ઉપરથી એને गोरखबुटी અથવા गोरखगांजो કહે છે, એનાં મૂળમાં કપુર જેવી જરા સુગંધિત વાસ હોય છે, તે ઉપરથી એને કપુરીમધુરી કહે છે. એની વાસ ઇન્ડિયન સારસાપરીલાની વાસને મળતી હોય છે. કપુરમધુરું એ નામ કેટલાક શાસ્ત્રિઓ આપે છે. જુવો નં૦ ૩૪૬. अनंतमूळ.

વર્ગ-(એમેરેન્ટેસી)

નમ્બર. ૪૭૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-.E. scandens.

દૃષ્ટાંન્ત-H. IV. p. 727; N. p. 268; Watt. I. p. 125.

૨-દેશીનામ-વેલારોગોરખગાંજો, વેલારી કપુરીમધુરી (પો૦ગુ૦).

૩-વર્ણન-વેલારા ગોરખગાંજાનો દેખાવ સાધારણ રીતે ગોરખગાંજા જેવો હોય છે, પણ એના છોડવા વેલાની પેઠે ઝાડવાં વગેરેપર ચડેલા હોય છે, અથવા તે જમીનપર આડા અવળા પથરાયેલા હોય છે. એની ડાંડી સુતળી જેવી પાતળી હોય છે, પાન ગોરખગાંજા કરતાં મ્હોટાં ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧½ ઇંચ પોહોળાં ને લીલા રંગનાં હોય છે. આના છોડવા ઘણુંકરી ફક્ત ચોમાસેજ જોવામાં આવે છે. તોપણ ભાગ બગીચાની ભીની અને છાયાવાળી જગોમાં કોઈવાર એ બારે માસ પણ હોય છે.

એનો ઉપયોગ ગોરખગાંજા જેવોજ કરવામાં આવેછે.

વર્ગ-(એમેરેન્ટેસી)

નંબર ૪૭૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ.-Achyranthes aspera.

દૃષ્ટાન્ત-H. IV. p. 730, N. p. 268; Watt. I. p. 81; ફ-નિ-ભા-૧૨૬.

૨-દેશીનામ.-અઘેડો, અઘાડો (પો૦), અંઘેડી (ગુ૦); अघाडा, सुराट (म०); लटजीरा, चिरचिरा, चिर चिरीआ (हि०); अपामार्ग, शरमञ्जरि (सं०).

૩-વર્ણન.-અઘેડાના છોડવા ચોમાસે ઉગેલા જોવામાં આવે છે. અને કેટલીક જગોએ તે બારેમાસ પણ હોય છે. તે ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે. કોઈવાર એના છોડવા વગર શાખા નીકળે લાંબા તરસાની પેઠે વધેલા હોય છે. અને કોઈવાર તેમાં ઘણી શાખાઓ આંતરે પસરાતી નીકળેલી હોય છે. વખતે એની શાખાઓ જમીનપર પથરાયલી પણ હોય છે. અને ઘણીવાર તે કેટલાક બીજાં ઝાડવાંઓને આસરે ઓથમાં રહી ૬ થી ૮ ફીટ ઉંચી વધી ગએલી હોય છે. પાન લાંબાં કે ગોટકડાં હોય છે. ફુલ નાહાનાં, ઘણુંકરી રાતા રંગનાં, લાંબી શીંકપર આવેલાં હોય છે. ફુલ નીચાં વળેલાં, ભૂરા કે ભૂરા રાતા રંગનાં હોય છે.

એના છોડવા રાતા, ફીકા લીલા, કે ધોળાસહેતા રંગના હોય છે. અને તેપર ઘણુંકરી ધોળા કે ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ—સુતળીથી આગળ જેવું જાડું હોય છે, તેમાંથી કેટલાક જાડાં અને ઝીણાં ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. તે બહારથી ફીકા પીળા, અને અંદરથી પીળા રંગનું હોય છે. છાલ પાતળી ને બટકણી હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ તૂરો ને ભળભળો હોય છે. પાકવાથી ઉગ્ર ખરસટ થઈ જાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—ડાંડી સુતળીથી આંગળી જેવી જાડી થાય છે. તે રાતા લીલા કે ધોળા રંગની હોય છે. તેપર ધોળા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઘણુંકરી નરમ ને ચોધારી હોય છે. તેપર ઉભી હાંસો અને ગીચ રૂંવાટી આવેલી હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ અંદરથી પોલી હોય છે.

પાન—સામસામાં હોય છે. તે બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં, અથવા તળિયે પોહોળાં કે ગોળાઇ લેતાં ને મથાળે સાંકડાં થતાં, અથવા ગોટકડાં, ને વખતે ટેરવે પોહોળાં ને તળિયે સાંકડાં થતાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં, ખાંચવાળાં કે અણીઆળાં હોય છે. ઘણીવાર પાનની કોર જરા રાતી હોય છે. પણ કેટલીકવાર પાનની નીચેની સપાટી અથવા બન્ને સપાટી રાતા રંગની હોય છે. કોઈવાર પાન મુદ્દલ રાતા રંગનાં હોતાં નથી. પાનની બન્ને સપાટી-

પર ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. પણ કોમળ પાન-પર તો તે જરા લાંબી અને મખમલ જેવી સુંવાળી હોય છે. પાનમાંની નસો સામસામી, બહુધા ઉંચી ચઢતી, નીચેની સપાટીએ બહાર નીકળતી ૬ થી ૧૨ હોય છે. પાનની કોરપર વખતે મોજાં કે લેહેરિયાં હોય છે. પાન જાડાં ૧ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચથી ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનને ચોળવાથી વાસ ભાજી જેવી અને સ્વાદ ઉગ્ર, તીખો, ચીરપરો, ગળચટો ને પાછળથી જીભને ખરસટ કરે તેવો હોય છે.

ફૂલ—શાખાઓને છેડે, વાળની ગીચ રૂંવાટીવાળી, ૧ થી ૩ ફીટ લાંબી, સૂતળી જેવી પાતળી શેડ કે સળીપર નાહાનાં ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલો સોની શેડ બહુધા ઉભી, તળિયે પાતળી અને મથાળે જરા પોહોળી થતી વચમાં એક બે ગેરસમાતી છેક ટેરવે જરા અ-ણીદાર હોય છે. તે જ્યારે ઘણી પાસે પાસે આવી જાય ત્યારે જરા છેટેથી જાણે નાગણીનાં બચ્ચાં આકાશમાં અમૃત લેવાને માટે એકદમ દોડતાં ઉંચાં ચઢતાં હોય એવી દેખાય છે.

ફૂલ—ચળકતાં, લીલાસલેતાં, ધણુંકરી રાતા રંગનાં હોય છે. તેની વાસ ગુલબાસનાં ફૂલની વાસને મળતી મધુરી હોય છે. ફૂલનો બ્યાસ ⅙ થી ⅙ ઇંચ જેટલો હોય છે. એ દરેક ફૂલની નીચે ૩ પુષ્પપત્રો હોય છે. જે પુ૦ બા૦ કોપ કરતાં ટુંકાં હોય છે. એ ૩ પત્રો-માંથી એક પત્ર બીજાં બે કરતાં જરા લાંબું હોય છે. તે ભાલાની અણી જેવું હોય છે. ને તે ફૂલની નીચેની બાજુએ આવેલું હોય છે, અને જે બે પત્રો એથી ટુંકાં હોય તે ફૂલની ઉપરની બાજુ આવેલાં હોય છે. એની વચ્ચે તીક્ષ્ણ લાંબા કાંટા જેવી અણી નીકળેલી હોય છે. એની કોર પત્રના થડમાં જરા ગેળાઇ લેતી પાતળી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોપ—૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેનાં પત્રો ભાલાંની અણી જેવાં હોય છે. તે પુંકેસરોથી જરા લાંબાં હોય છે.

પુષ્પાભ્યન્તરકોપ—અર્થાત્ પાંખડીઓ હોતી નથી, પણ તેની જગોએ ખોટાં પુંકેસરોના તંતુઓનું એક ઝાલ-રદાર ચક્ર આવેલું હોય છે. એ તંતુઓ પુંકેસરોથી જરા ટુંકા હોય છે.

પુંકેસરો—૫ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોપનાં પત્રોની સામે આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ રાતા ને પરાગકોષ કે વખતે જરા રાતી છાયાલેતા હોય છે. પરાગકોષ ...ોને ટેરવે અધવચથી ધરાયલા હોય છે.

સ્ત્રીકેસર—૧ હોય છે. તેના ગર્ભાશયનો ઉપરનો ભાગ ચક્રાકાર રાતા રંગનો, ચળકતો, ચપટો, પડઘી જેવો. ખોટાં પુંકેસરોની ઝાલરવાળા ચક્રમાં આવેલો હોય છે. ગર્ભાશય તળિયે સાંકડો ને મથાળે જરા પોહોળો છે. નલિકા રાતા રંગની ને પુંકેસરોથી જરા લાંબી છે. તેને મથાળે સ્પષ્ટ દેખાતું સૂક્ષ્મ મુખ હોય છે.

ફૂલ—ફૂલ ઉઘડી ગયા પછી તે તરત પાછાં ... નીચાં વળી જાય છે, ને તેમાં ફળ પાકવા માંડે ... ફળ તેની ઉપરનાં પુ૦ બા૦ કોપનાં પત્રો અને પુ... પત્રો સોતું ⅛ લાઇનથી કંઇક પોહોળું અને ૧⅛ થી ... લાઇન જેટલું લાંબું હોય છે. તે ભૂરા રંગનું, ... ને ટેરવે અણીયતું હોય છે. તેનાપરથી પુ૦ બા૦ ... અને પુષ્પપત્રો કાઢી નાખતાં તેની અંદર સંગેમાળ ... રંગનું ચળકતું લીસું એક બીજ હોય છે.

બીજ—૧ થી ૧⅙ લાઇન લાંબું, એક છેડે ... અણીવાળું ને બીજે સપાટ ખાંચવાળું હોય છે. તે ... ધોળા રંગનું હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ.—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, ગ્રાહી, ... પૌષ્ટિક તથા વિષ, કફ અને શોધક.

૬—ઉપયોગ—અધેડાનું મૂળ ચિરગુણકારી પૌ... પાકો અને ક્વાથમાં વપરાય છે. એનું મૂળ પ... ઘસીને વીંછી ને સર્પના દંશ ઉપર ચોપડાય છે. મૂ... છાશ મરી સાથે તાવ ઉપર અપાય છે. એનાં મૂળનો ... વા અને જલોદર ઉપર વપરાય છે. એનાં પાન વાટી ... ભડાં ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં સૂકાં પાન ... નાખી તે ચલમ દમવાળાને પાય છે. એનાં પાનનો ... પ્રમેહ અને પેશાબની ગરમી ઉપર અપાય છે. એનાં પાન ... વાટી મીઠા તેલમાં કડકડાવી તે તેલ ગાળી ... દુઃખતો હોય તો કાનમાં ટીપું નાખે છે. એ તેલ ... રૂઝાતાં ચાંદાં વગેરે ઉપર પણ ચોપડવામાં આવે ... અધેડાના સુકા છોડવાને બાળી તેની રાખ ... પેશાબની બળતરા, કફ, દમ અને પેટના ગુંમડપર ... સાથે અપાય છે. અધેડાનાં બીજ સાકર ... ઉપર ખવરાવવામાં આવે છે. કેટલાએક લોકો ... બીજ પૌષ્ટિક પાકોમાં વાપરે છે. અને પૌષ્ટિક ... સાકર સાથે ખાય છે. અધેડાની રાખ ... વપરાય છે. એની રાખમાંથી ઘણો પોટાસ નીકળે ... કેટલાએક બાવા અને જોગી લોકો ભૂખ નહિ ... માટે અધેડાનાં બીજ ખાય છે. અધેડાનાં બીજ ... ઘણાં ભારી છે. અધેડાનાં બીજ સમરણી અને ... માંથી લોહી પડતાં બંધ કરે છે. અધેડાની ભૂકી ... વિરેચન માટે અપાય છે. અધેડાની ડાંડીનું ... દીવાળીપર ઘણા લોકો કરે છે. તેમજ એની ડાંડી ... આદિ ધર્મક્રિયાઓમાં સમિધની જગોએ વાપર... અધેડાની રાખમાંથી ક્ષાર કાઢવામાં આવે છે. તે

ઔષધ તરીકે વપરાય છે. અપેડાનાં પાન અને મરીને વાટી તેની ગોળમાં ચાર ચણા ભારની ગોળી કરી તાઢીઆ તાવ ઉપર ક્વીનાઈનની જગોએ અપાય છે.

" અપેડાનીભસ્મ-અપામાર્ગક્ષાર-અપેડાને બાળી તેની રાખ ચોગણું પાણીમાં ઉકાળી તે પાણી સ્વચ્છ રહેવા દેવું, બાદ કપડાં વતી ગાળેલ પાણી ઉકાળી લેવું, આ પાણીને બાળતાં જે તળે જામી રહે તે અપામાર્ગક્ષાર-

૨-અપામાર્ગક્ષારતૈલ-અપેડાની રાખને માટીના વાસણમાં ચોગણા પાણીમાં મેળવી તેને રાતના ચાર પહોર રાખી મુકી પછી સવારે આછરી રહેલ ભાગ પાણી લઈ પાણીથી ચોથા ભાગ તેલ નાખી, ફક્ત તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી પકવવું જે તૈયાર થાય તે અપામાર્ગક્ષારતૈલ.

અપામાર્ગક્ષાર કફની ખાંસી તોડે છે, અને તેથી ગળામાં સહેલાઈથી નીકળી આવે છે. મુત્રલ તરીકે અપામાર્ગ ઘણો સરસ છે ને જલોદર, શોથ તથા ઉદરરોગની અંદર તે ઉપયોગી છે. અપામાર્ગના પંચાંગને શેર ભર પાણીમાં નાખી તેનું કાઢ કરી અઢાર તોલા દિવસમાં બે ત્રણ વખત પીવાથી જલોદરવાળા દરદીનું પેટ નરમ ઢીલું પડે છે અને મૂત્ર છૂટ આવે છે. અપેડાની કુમળી ડાંડીનો રસ પીવાથી અથવા બીજ મેરી જનાવરોના ડંખ ઉપર ચોપડવાથી તેનું ઝેર ચડતું નથી. અપેડાનાં પાન તથા બી વાટીને પેટમાંથી ઉતરી જાય છે, અને સર્પદંશ તેમજ હડકવામાં અપાય છે. તેનો ક્ષાર પેટમાં આપવાથી શૂળ, ગુલ્મ, આફરો વગેરે બેસી જાય છે. અપેડાના બીની ખીર કરી ઘણું માફક આવે છે. તેથી લાંબા વખત સુધી ભૂખ લાગતી નથી, કેટલા માટે ભસ્મક રોગની અંદર તેની યોજના કરવામાં આવે છે. તેના મૂળની ખીલી બનાવી દાંતમાં ઘસવાથી દાંતનો નાશ થાય છે. અપામાર્ગક્ષારતૈલના ટીપાં નાખવાથી બહેરાપણાને કાનના મેલ ધોઈ જાય છે. અપામાર્ગક્ષાર અને હલદર સાથે મેળવી ચમાડવાથી ઘણો ધણો થાય છે અને નાહવાના મેલ મસા ઉપર લગાડવાથી તે ખરી પડે છે.

અપેડાનું મૂળની એક તોલો ચાવા સાથે લેવાથી રતાંધળાપણું દૂર થાય છે. અને તેના મૂળને પાણી સાથે વાટી આંખે આંજવાથી દુર થાય છે.

માત્ર-અપામાર્ગક્ષાર-૧ થી ૨ વાલ" (ડા૦ વી૦ ઘો૦)

" દવે. અપેડો એકલા મુત્રલ છે. અપેડાનો રસ વીછીના ડંખ ઉપર ચોપડે છે. અપેડાનાં ફૂલો ગળ ફૂલ સાથે દાળમાં વપરાય છે." (વૈ૦ દ૦ મ૦ રો૦)

" અપેડો તીક્ષ્ણ ને ક્ષાર છે. અગ્નિ કરે છે એથી ઉતરી જાય છે. એની માત્રા વાલ ૪ થી ૮ સુધી દેવાય છે ને તેના ક્ષારની માત્રા વાલ ૧ થી ૨ સુધી દેવાય છે." (વૈ૦ ૨૦).

૭-સ્થાનક.-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, ઢોરનાં બેસવાની જગાઓમાં અને ઢોરોની બેસવાની જગોમાં તેમજ ચરીઆણ ઘાસની સાથે તે ઘણો ઉગે છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એની મંજરી ખરસટ હોવાને લીધે એને સરતુનમાં સરમજરી કહેતા હશે.

વર્ગ-(એમેરેન્ટેસી).

નંબર. ૪૭૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Alternanthera sessilis.

દર્શન-H. IV. p. 731; N. p. 209; Watt. I. p. 199.

૨-દેશીનામ-જળજાંબવો, પાણીની ભાજી (પો૦+મુ૦); ચાંકળી (મ૦).

૩-વર્ણન-જળજાંબવાના છોડવા પત્થરી ભીનાશવાળી જગોએ અને પાણી કાંઠે ઉગે છે. તે જમીનપર વિશેષ કરી પથરાયેલા હોય છે. તેની શાખાઓ જેમ જેમ આગળ વધતી જાય છે તેમ ગાંઠે ગાંઠે પત્થરી જમીનમાં મૂળ મુકતી જાય છે. એની શાખાઓ લીલી, નગારી, પીળાશપડતી લીલી, કે રાતી ને જાંબુડી છાયાસેની હોય છે. શાખાઓની ગાંઠ ગાંઠે જરા જાડી અને સુંવાળી હોય છે. પાન સામસામાં, લગભગ જરા ચાંકાં ને બધાંય પહોળાં હોવાં ઠેરવે અણીઆળાં કે બુઠ્ઠાં હોય છે. ફુલ ધોળાં કે ગુલાબી રંગનાં, સૂક્ષ્મ ગુચ્છીઓની પેઠે પત્રોખૂણામાં આવેલાં હોય છે. અને ફળ સૂક્ષ્મ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-મૂત્રલ, કડી અને શીતળ.

૬-ઉપયોગ-ગરીબ લોકો એનું શાક કરીને ખાય છે. નાહવાની ઉકાળીની માત્રાને ધાવણ વધારવા માટે એનું શાક ખાસ કરીને ખવરાવવામાં આવે છે. આંખ દુખતી હોય તો એનાં પાન પાણીમાં ઉકાળી પાણી ગાળી તે પાણીથી આંખ ધોવામાં આવે છે. રતાં અને ફોડીઓ ફુંસીઓ ઉપર જળજાંબવાનાં પાન વાટી ચોપડવામાં આવે છે. એ સેવનનો અડવા સાપના એનાં પાંદડાં બનાવી તૈયાર કરે છે હજુ ઉકાળો દાક માટે ચોપડવામાં આવે છે. એનાં પાન વાટીને સાથના પાણી પેઠે ઠ.મદાસ પણ ચોપડવામાં આવે છે. એનાં પાનને અપેડાનાં પાન અને મરીની સાથે વાટી દુધ સાથે આંખ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં

પાનનો રસ ભાંગરાના પાનના રસની સાથે ગાયનાં ઘીમાં મેળવી નાકે સુંઘવાથી નાકમાંનો પીનસ રોગ મટે છે, એમ કહેવાય છે.

૭-સ્થાનક-એ કોંકણમાં વિશેષ ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-આ વનસ્પતિની શાખાઓ અને ઘણી વાર પાન પણ જાંબુડા રંગનાં હોય છે અને તે પાણી અર્થાત્ જલ પાસે ઉગે છે. માટે એને જલભાંગરો અથવા પાણીની ભાજી કહે છે.* (જુવો નં૦ ૩૮).

૬૬-N. O. CHENOPODIACEÆ.

વર્ગ-ચીનોપોડિયેસી-ચિલ અને બરેકાનો વર્ગ

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ગુણદોષ:-આ વર્ગમાં નાહના છોડવા અને ઝાડવાં થાય છે. આ વર્ગની ઘણી ખરી વનસ્પતિ રસભરી હોય છે. પાન આંતરે આવે છે, તે બહુધા સાદાં હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. ફુલ ઘણાં નાહાનાં ગુચ્છીની પેઠે ઘણીકરી આવે છે. તે બહુધા લીલા રંગનાં અને એકકે દ્વિજાતીય હોય છે. આ વર્ગની કેટલીક વનસ્પતિમાં ઉન્હાળે ને ચોમાસે એમ બે વાર ફુલો આવે છે. પુષ્પપત્રો ૧ થી ૩ અથવા હોતાં નથી. પુ૦ બા૦ કોશ અથવા આ જગોએ બાહ્યાન્તરપુષ્પકોશ (perianth)નાં પત્રો ૩ થી ૫ ઘણીકરી તળિયે જોડાવેલાં હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોશ અર્થાત્ પાંખડીઓ હોતી નથી. પુકેસરો બહુધા ૫. તે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રો સામે અને બીજકોશના તળિયે અથવા તળિયે આવેલાં હોય છે. પરાગકોશ ૨ પોલાણવાળા હોય છે. બીજકોશ-ઉર્ધ્વસ્થાયી, બીજાશયમુખ ૨ થી ૪. ૧૮ મુખ. એક બીજવાળું, રસભરી અને બહુધા મોટા થયેલા પુ૦ બા૦ કોશ અથવા બાહ્યાન્તરપુષ્પકોશ (perianth)ની અંદર આવેલું હોય છે. બીજ ગડ- ળી, પાતળી અથવા ચોટડ આકારવાળું હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ બહુધા ક્ષારવાળી હોય છે. અને ઘણી ખરી ખારવાળી જમીનમાં અને ખારી કાંઠે કે દરીયાની ભરતી ઓટવાળી કીચડવાળી જમીનમાં ઉગે છે. આમાંની કેટલીક વનસ્પતિનો રંગ થોડે ઘણે સુનો હોય છે. ચિલપાલા ભાજી અને શાક તરીકે વપરાતી ચીજ અને પાલખની ભાજી આ વર્ગની છે, અને હાલ અંગ્રેજી "બીટરૂટ" (Beta vulgaris) એને આપણા અહીંના અહીંઆં ઘણુંજ કહે છે. તેમજ આ વર્ગની વનસ્પતિ છે. એનું શાક સારું થાય છે, તેથી ઘણા લોકો નથી. આ વર્ગની પોથીની વેલ પણ ઘણે ભાગે થાય છે, તેનાં પાનનાં ભજીયાં તમામ વર્ણનાં લોકો આ વર્ગની વનસ્પતિમાં વિશેષ કરી સારક, પૌષ્ટિક અને ઉત્તેજક ગુણો રહેલા છે. જેને [illegible] માજીસાર આ વર્ગની વનસ્પતિઓમાંથી બનાવવામાં આવે

* જેમાંથી સ્વભાવમાં [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને ૩૬.

વર્ગ-(ચીનોપોડિયેસી).

નંબર ૪૭૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Chenopodium sp.

ઇન્ડેક્ષ-H. V. p. 3, N. p. 970, Watt II. p. 265; ૨. નિ. પા. ૬૦૧.

૨-દેશીનામ-ચિલ, ચિલની ભાજી (પોપુન)

૩-વર્ણન.-ચિલના છોડવા ૨ થી ૩ ફીટ) ઉંચા પણ થોડા વિશેષ વધેલા હોય છે. તે ઘણી બારે માસ પણ વિશેષ કરી શિયાળામાં વધારે આવે છે. એમાં ઉભી થતી કેટલીક શાખાઓ આવે છે. કોઈવાર તેની શાખાઓ જમીનપર છવાઈ ઝાડ પણ પડેલી હોય છે. પાન ઓલ જેવાં, લીલા રંગનાં ને ફુલ મેળાયલાં ને ઘણાં હોય છે.

આ આખા છોડવાનો રંગ ઘણીકરી લીલો હોય છે. પણ ઘણીવાર તેપર જાંબુડા રંગની રીશાઓ અથવા છાપા આવેલી હોય છે. આ છોડવામાંથી એક જાતની ખાસ વાસ નીકળતી હોય છે. એના છોડવાના કોમળ ભાગપર ધોળા રંગની મધ્યવર્તી છાંટણાં આવેલાં હોય છે.

મૂળ.-ધોળા રંગનાં, સ્પંજવાળી તે જમીનમાં જતાં અને ઘણા ઝીણા રેસા જેવા [illegible] છાલ પાતળી ને બહારનું પાતુંજ સખત હોય છે. ગુણમાં કાપ કરી જોતાં તે સખત અને ચકાકાર દેખાય છે.

દાંડી અને શાખાઓ.-દાંડી લીલી, ગુણવાળી આંગળી જેટલી જાડી હોય છે. તેમાંથી પાતળી ૨ કે ૩ [illegible], ને કોઈવાર ઘણી શાખાઓ હોય છે. દાંડી તેમજ શાખાઓ ઉપર [illegible] પટીઓ આવેલી હોય છે. તે કોમળ શાખાઓ ઉપર બહાર નીકળતી હોય છે. દાંડી તેમજ શાખાઓ અંદર અને પોચી હોય છે.

પાન.-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે [illegible] આકાર પે હોવાં ને સાંકડાં, ને [illegible] ટુંકાં હોય છે. તે દાંતાવાળાં હોય છે. [illegible] ને પણ હોય છે. પાન [illegible] ભાગનાં હોય છે, તેમજ [illegible]

પાનની વચલી નસ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. તે ભાગોને તેની કોર વખતે કાંગરીદાર, વખતે ૨–૩ દાંતાવાળી, કે વખતે સાદી હોય છે. ઘણીવાર તેનાં નીચેનાં મ્હોટાં પાનમાં ૨–૩ છેડા કે ખાંચીઆ હોય છે. વખતે તેપર એકજ ખાંચીઓ હોય છે. પાન વખતે બન્ને છેડે સાંકડી-થતાં કે વખતે તળીએ પહોળાં ને ટેરવાં તરફ સાંકડાં-થતાં હોય છે. ટેરવાં ઘણુંકરી બુઠ્ઠાં હોય છે. પણ વખતે ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી ઘણું કરી એક સરખા ફીકા લીલા રંગની હોય છે. પાનને ચોળવાથી લીલો રસ નીકળે છે તે થોડી-વારમાં ચીકણો થઈ આંગળાંપર સુકાઈ જાય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકાસભરેલો, ખારો ને તીખો લાગે છે.

ફૂલ-પત્રોઙ્ગમાંથી અને શાખાઓને છેડે સૂક્ષ્મ ફૂલોની લીલા રંગની નાહાની ઝુમખીઓ આવેલી હોય છે. ફૂલની કળી ગોળાઈભરેલી હોય છે. અને ઉઘડેલાં ફૂલનો વ્યાસ ૧⁄૮ થી ૧⁄૬ લાઇન જેટલો હોય છે. કોઇવાર ફૂલની શાખા અનિશ્ચયશાખાઓવાળી સળીઓ નીકળી તેપર ફૂલોની ઝુમખીઓ તેને છેડે આંતરે આવેલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ-અથવા આ જગોએ બાહ્યાન્તરયુક્ત કોશનાં પત્રો ૫ હોય છે. તેની કોર ધોળા રંગની હોય છે.

પાંખડીઓ-હોતી નથી.

પુંકેસરો-૫ હોય છે. તે પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોની અંદરની બાજુ તેની સામે આવેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ લીલાસભરેલા ધોળા રંગના ને પરાગકોશ પીળા હોય છે. પુંકેશરો પુ૦ બા૦ કોશનાં પત્રોથી જરા લાંબાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-ગર્ભાશય ફૂલની વચ્ચોવચ ગોળાઈભરેલો, સપાટ, ફીકા લીલા રંગનો, સૂક્ષ્મ બિંદુઓની ભાતવાળો હોય છે. તેની ઉપર વચ્ચોવચ ફીકાસભરેલા પીળા રંગની સૂક્ષ્મ મુખવાળી પાતળી સળી જેવી બે નલિકાઓ હોય છે.

ફલ-૧⁄૬ થી ૧⁄૪ લાઇન વ્યાસનું હોય છે. તે પ્રથમ લીલા રંગનું ને સુકાય છે ત્યારે ભૂરા રંગનું થઈ જાય છે. તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ ખાડો હોય છે. ને તેની કોરપર પાંચ ખાંચાં જેવા વિભાગો થઈ રહેલા હોય છે. ફલની છાલ પાતળાં પડ જેવી હોય છે. ને તેમાં ૧ બીજ હોય છે.

બીજ-કાચાં હોય છે, ત્યારે પીળાસભરેલા ભૂરા રંગનાં ને પાકે છે ત્યારે કાળા રંગનાં થઈ જાય છે. તે ગોળા-કારનાં હોય છે. તેનો વ્યાસ લગભગ ૧⁄૨ લાઇન જેટલો હોય છે. બીની સપાટીપર સૂક્ષ્મ બિંદુઓની ભાત હોય છે. તેની એક બાજુ જરા ખાડો ને અણી હોય છે. બીજની અંદરથી સફેદ મગજ નીકળે છે. જેનો સ્વાદ ચીકાસભરેલો તેલીઓ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-મૂત્રલ, શોધક, સારક અને પાચક.

૬-ઉપયોગ-ભાજી, ટોપા, મેથી, સુવા અને રીંગણાંનાં ભેગાં શાકની અંદર થોડી ચિલની ભાજી પણ નાખવામાં આવે છે. એથી એ શાકમાં એક જાતનો વિલક્ષણ સ્વાદ થાય છે. આવું શાક ભેળાનું શાક કહેવાય છે. ચિલના છોડવામાંથી ક્ષાર નીકળે છે. રક્તપિત્તવાળા અને પિત્તવિકારવાળાને ચિલનું શાક ખવરાવવામાં આવે છે. હરસ ઉપર એનું શાક ખવાય છે. ચિલનાં બીઉપરની ફોતરી કાઢી નાખી તેના મીંજના લાડુ કરવામાં આવે છે. તે કમરના દુખાવાવાળા ને પેશાબના દરદવાળાને ખવરાવવામાં આવે છે. પેશાબ બંધ થયો હોય તો તેપર ચિલનું શાક ખવરાવવામાં આવે છે.

ચિલના છોડવા જે જમીનમાં ઉગે છે તે જમીન-માંથી તે ક્ષાર ચુસી લે છે, તેથી એવી જમીન મીઠી થતી જાય છે.

૭-સ્થાનક-વાડી અને ખેતરોમાં, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, તેમ જ ભાઠાંમાં અને બીજા મોસની સાથે ચિલના છોડવા નેંદ તરીકે ઘણા ઉગેલા જોવામાં આવે છે.

વર્ગ-(ચીનોપોડિયેસી).

નંબર ૪૭૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Chenopodium ?

દૃષ્ટાન્ત. H. V. p. 4; N. p. 270; Watt. II. p. 267; ફૂ. નિ. પા. ૬૦૧.

૨-દેશીનામ-બરેલો (પોરબં૦).

૩-વર્ણન-બરેલાના છોડવા પણ ઘણુંકરી બારે માસ જોવામાં આવે છે. તોપણ શિયાળે તે ઘણા ઉગી નીકળે છે. એના છોડવા ચિલને મળતા હોય છે. પણ એનાં પાન ચિલનાં પાન કરતાં ઘણાં પહોળાં થાય છે. તેપરથી ચિલના અને બરેલાના છોડવા જો પાસે પાસે ઉગ્યા હોય તોપણ તે એક બીજાથી તરત પરખાઈ આવે છે. એના છોડવા ચિલના છોડવાથી ટુંકા અને એમાં શાખાઓ વધારે પાસે પાસે હોય છે. ફૂલ અને ફલ ચિલ જેવાં જ હોય છે. એના છોડવા ચિલ કરતાં જરા વધારે લીલાસપર હોય છે. ચિલના છોડવાની પેઠે બરેલાના છોડવાને પણ કોઇવાર જાંબુડા રંગની દીંડીઓ ને છાયા હોય છે. એના છોડવાના કુમળા ભાગપર ચિલની પેઠે સફેદ રજ નહિ હોતાં તેને બદલે સફેદ ચળકતા સૂક્ષ્મ ટુંપિ gland જેવા વાળની ભાત આવેલી હોય છે.

મૂળ-ચિલ જેવું.

ડાંડી અને શાખાઓ–ચિલ જેવી જાડી, શીસી, ચળકતી, તેપર ચિલની પેઠે ઉભી ધોળાસ કે રતાસવાળા રંગની પટીઓ આવેલી હોય છે. શાખાઓને છેડે ચળકની રજ અને રેછાળ હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ચિલનાં પાન કરતાં લાંબાં ને પોહોળાં હોય છે. તે તળિયે સાંકડાં ને ઉપર જતાં પોહોળાં અથવા એથી ઉલટાં અને વખતે બન્ને છેડે સાંકડાં ને વચમાં પોહોળાં હોય છે. તે શાખાઓના નીચલા ભાગમાં મ્હોટાં ને ઉપલા ભાગમાં ટુકાં ને સાંકડાં હોય છે. તેની કોરપર કાંગરી હોય છે. પણ ઘણુંકરી નીચલાં પોહોળાં પાન ધતુરા કે અરણીનાં પાનના આકારનાં હોય છે. ને તેની ડીટડી પાસે કોર થોડી કાંગરી કે દાંતા વગરની હોય છે. પાનની ડીટડી ટુંકી હોય છે. તે જાડાં, બન્ને સપાટીએ એક સરખા લીલા રંગનાં ને તેપર સૂક્ષ્મ ફીકા સફેદ રંગની બાનક હોય છે. પાનમાંની નસો ચિલનાં પાન કરતાં વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે, ચોળવાથી લીલો રસ નીકળે છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ખારાસવાળો ચીરપરો લાગે છે.

કૈલ–ચિલની પેઠે જ સૂક્ષ્મ લીલાં ફુલની ગુચ્છીઓ આવેલી હોય છે. પણ પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ ચિલ જેટલી લાંબી હોતી નથી, પણ તેના કરતાં વખતે જાડી હોય છે. ફુલની ડીટડી પણ ચિલનાં ફુલની ડીટડી કરતાં ટુંકી હોય છે. ફુલની ગુચ્છીઓ ઘણી ગીચ હોય છે. એ ગુચ્છીઓની અંદર સફેદ ચળકની રેછાળ અને રજ આવેલી હોય છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–પત્રો ૫ લીલા રંગનાં ને તેની કોર જરા ધોળાસવાળી અને બહારની બાજુ જરા વધારે બહાર નીકળતી હોય છે.

પાંખડીઓ–હોતી નથી.

પુંકેસરો–પાંચ પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રોની સામે, તન્તુઓ ધોળાસવાળા ને પરાગકોષ પીળાસવાળા હોય છે. પુંકેસરો પુ૦ બા૦ કોષથી જરા લાંબાં હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–ગર્ભાશય ફુલની વચ્ચોવચ ગોળાઈવાળો સૂક્ષ્મ મુખવાળી બે નલિકાઓવાળો હોય છે.

ફલ–ચિલનાં ફલ જેવડાં, ને તેવાજ આકારનાં હોય છે. પણ તેની ઉપરનાં પડનાં પાંખાની કોર અણીવાળી, ને ઉંચી નીકળેલી હોય છે. અને તેની સપાટીપર સફેદ ચળકની રેછાળ હોય છે. ફલની અંદર ૧ બીજ હોય છે.

બીજ–કાળા રંગનાં, ચક્રાકાર, બન્ને બાજુએ ચપટાં (રાનચાલ) નાં બીની પેઠે બહાર નીકળેલાં ને કોરપર બુઠી ધારવાળાં હોય છે. એ લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. એની એક બાજુપર કોર પાસે ચિલનાં બી પેઠે સૂક્ષ્મ અણી ને લાંબો ખાડો હોય છે. બીનો વ્યાસ ૧/૧૬ થી ૧/૧૨ લાઇન જેટલો હોય છે. બીની અંદર સફેદ મગજ હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ચિલ જેવા.

૬–ઉપયોગ.–ગરીબ લોકો બીજી ભાજીને અભાવે બરેલાની ભાજીનું શાક ખાય છે. એનું શાક રતાંધળાપણું ટાળે છે. એનું શાક વધુન અને તલ્લીના વિકારને મ[illegible] ટાળે છે, પેશાબ વિશેષ લાવે છે. એના છોડવા ઢોરને વિશેષ ખવરાવવામાં આવે છે, તેથી દુધ વધે છે, એમ કહે છે. ખારવાળી જમીનનો ખાર ઓછો કરવા [illegible] બરેલો વાવવામાં આવે છે. અને ઘણુંકરી તે પોતાની મેળે જ ઉગે છે. તેને પાણી પાઇને મ્હોટો થવા દે છે. અને બી પાકવા પેહેલાં તેને ઉપાડી નાખે છે, [illegible] જમીનમાંથી ખાર ઓછો થઈ જાય છે, ત્યારબાદ તે જમીનમાં બીજો મોલ વાવે છે, તેનો ખાર થોડો જણાય છે. બરેલામાંથી સાજીખાર કાઢવામાં આવે છે. તે [illegible] કેટલીક જગોએ બરેલો કહેવાય છે. છપનિયા દુકાળમાં જ્યારે વાડીઓમાં બીજો મોલ સારો નહિ ઉગ્યો [illegible] ત્યારે બરેલો ઘણો ઉગ્યો હતો. તે પોતાના [illegible] ખેડુતો ચારા તરીકે ખવરાવતા હતા.

વર્ગ—(એજ).

નંબર ૪૭૮.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Atriplex stocksii.

હપાન્ત.–H. V. p. 7; N. p. 210

૨–દેશીનામ–ખડખાઉપાલખ, ખડખાઉકરે[illegible]

૩–વર્ણન—ખડખાઉપાલખના છોડવા ફીકા [illegible] ધોળાસવાળા રંગના હોય છે. તે ૧/૨ થી ૧ [illegible] ઉંચા થાય છે. કોઇવાર તે ૨ થી ૩ ફીટ લાંબા [illegible] પેઠે જમીનપર પથરાએલા હોય છે. પાન [illegible] ગોળાઇ લેતાં, જરા જાડાં ને કોરપર વખતે [illegible] હોય. ફુલની ગુચ્છીઓ પત્રકોણમાં અને શાખાઓ[illegible] આવેલી હોય છે. ફલ પાકતી વખતે પુષ્પવ[illegible] ઘણાં સાંકડાં અને આશરે ગોળાઇવાળાં [illegible]

એની ડાંડી અને શાખાઓના [illegible] રંગ [illegible] એના છોડવા તરત ઓળખાઇ આવે છે. એ [illegible] કીનારે ભરૂચ શહેર કે રેતીવાળી જમીનમાં [illegible] પુષ્પપત્રોનો દેખાવ પાલખનાં પુષ્પપત્રો જેવો [illegible]

એના છોડવા બીજા ભાજીની તંગી વખતે [illegible] ખવરાવવામાં આવે છે.

વર્ગ—(એજ).

નંબર ૪૭૯.

૧—શાસ્ત્રીયનામ-Sueda nudiflora.

H. V. p. 14; N. p. 271; Watt. VI. part III. p. 356. મોરસ. એનાં પાનનું કચુંબર, રાયતું અને વઘારીયું કરે છે. એનો ઊકડો સાજીખાર બનાવવામાં વપરાય છે. એના છોડવા ખાડી કાંઠે ઉગે છે.

વર્ગ.—(એજ).

નંબર ૪૮૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-S. maritima.

H. V. p. 14; N. p. 271; Watt. VI. part. III. p. 380.-લાંણો. લુણો-(પોરબં૦).

એનાં પાનનું પણ કચુંબર અને રાયતું કરવામાં આવે છે. એના છોડવા ઉંટ બહુ ખાય છે. એ ખાડી કાંઠે તેમ જ ઉસર જમીનમાં બહુ ઉગે છે. છપ્પનિયા દુકાળ વખતે એનાં પાન અને બીજ ગરીબ લોકો ખાતા હતા.

વર્ગ (એજ).

નંબર ૪૮૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Arthrocnemum in[illegible]

H. V. p. 12; N p. 270; Watt. I. p. 328.

લોકડો (પો૦). ખારચ (મં૦); મચેંઢ (હિ૦).

એના છોડવામાં પાન થતાં નથી. [illegible] બારાનાની, લાખલાખી અને આજરે [illegible] એના છોડવા ખાડીમાં ઘણા ઉગે છે. તે [illegible] કરે છે ? એમાંથી પણ સાજીખાર [illegible]

વર્ગ (એજ).

નંબર ૪૮૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Basella [illegible]

H. V. p. 20; N. p. [illegible] 101; ક. નિ. પા. ૧૦૨.

પોઈ, પોઈની વેલ [illegible]

વેલ(મં૦); પોઈ, પોઈની વેલ [illegible]

પોઈની વેલ [illegible] છે, પણ એમાંથી વેલ [illegible] આવે છે. તેમ તે [illegible] વેલા અને પાન [illegible] છે. એનાં પાનનું [illegible]

છે. એ પાણકર અને [illegible] બાંધે છે. એનાં [illegible] છે. વાડીઓની વચ્ચે અને [illegible] ઉગે છે. તે બહુ [illegible]

૭૦-N. O. P[illegible]

વર્ગ-પોલિગોનેસી-[illegible]

[illegible]

વર્ગનું ફુલ [illegible] છોડવા અને [illegible] છે. [illegible]

[illegible]

[illegible] ક અને [illegible] પણ [illegible] વરેલ પાણી [illegible] ખાકેરી નીક [illegible] પાન એનું હેરવે [illegible] હાય છે. તે [illegible] વધારેલું હેય છે. [illegible] છે. એ [illegible] હાય છે. [illegible] એનાં [illegible] પુષ્પીમાં [illegible]

૧ થી ૨ ફુટ ઊંચુ ફુટ લંબાઈની હોય છે. શાખાઓ ઝીણી સુતળી જેવી પાતળી, લીલા રંગની અને ચળકતી હોય છે. તેનાપર ઉભી હારો અને સૂક્ષ્મ સફેદ ખરસટ રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે, તે ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ લાંબાં અને ½ ઇંચ પહોળાં હોય છે, તેની બન્ને સપાટીપર કરચલી જેવી ભાત હોય છે, પાનની કોર બહુધા ભુરાશ પડતી રંગની અને તેનાં ટેરવાં અણીવાળાં હોય છે. પાનને ડીંટી હોતી નથી, પણ તે તળિયે સાંકડાં થતાં જાય છે. પાનની વચલી નસ મોગરી આંખી જેવી દેખાતી હોય છે. પણ તેમાં બીજી નસો હોતી અગર દેખાતી નથી. પાન [illegible] પાણી પડવાથી જરા કાળાં થઈ જાય છે. ઉપપાન નળીની પેઠે ને ઉપરના ભાગમાં ચળકતાં પીળા [illegible] હોય છે. તેની કોરપર લાંબી ઝાલર હોય છે. પત્ર-[illegible] સૂક્ષ્મ ગુલાબી રંગનાં, અને [illegible] [illegible], લીલાં, ચળકતાં કાળાશ પડતાં ભૂરા રંગનાં હોય છે.

એનાં મૂળનો ભારે ઉપયોગ થાય છે. એના [illegible] ને [illegible] તેની રાખ તેલમાં મેળવી તે તેલ નહિ [illegible] અને ખરજવાપર ચોપડવામાં આવે છે. [illegible] કે, એનાં [illegible] આંતરડાંના દરદમાં [illegible] છે.

ઉત્પત્તિસ્થાન—જ્યાં [illegible] પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તેવા [illegible] [illegible] અને [illegible] જગાઓમાં ઉગે છે.

વિશેષવિવેચન—[illegible] આ [illegible] રોપા કરતાં આ [illegible] રૂપ [illegible] રીતે ઘણા [illegible] હોવાથી [illegible] [illegible].

વર્ગ—(પોલિગોનેસી).

નંબર-૬૮૯.

૧—શાસ્ત્રીયનામ-Polygonum?

[illegible]-H. V. p. 23; N. p. 272. Watt. VI. part I. p. 317.

૨—દેશીનામ—[illegible] ([illegible]).

૩-વર્ણન—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે અને ફુલ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

મૂળ—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible]

[illegible] રંગનું ૬ થી ૧૨ ઇંચ ઉંચુ ને થોડા [illegible] હોય છે. વાસ જરા ખટાસ[illegible] સુગંધિત અને [illegible] ઘણો તૂરો હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ—મૂળને મથાળેથી [illegible] શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તે ૬ થી ૧૨ ઇંચ [illegible], એક બીજીમાંથી ઘણે [illegible] [illegible] ફાંટાઓવાળી, [illegible] પેનથી પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે. [illegible] અને તેનાં કડપણાં ઉતરતાં દેખાય છે. [illegible] રાતા રંગની સુગંધિત અને તૂરા સ્વાદવાળી હોય છે. [illegible] શાખાઓ ઉપપાન (stipules) ની અંદર [illegible] હોય છે.

પાન—આંતરે આવેલાં હોય છે. તે તળિયેથી [illegible] સાંકડાં ને મથાળે પહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં [illegible] [illegible] કે જરા સપાટ હોય છે. પાન લીસાં, [illegible], [illegible] અણીવાળાં, બન્ને સપાટીએ ફીકા પીળા કે લીલા રંગનાં ૨ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ¾ ઇંચ [illegible] હોય છે. વાસ ખટાસની [illegible] અને [illegible] ચીકણો, [illegible] ને તૂરો લાગે છે.

ઉપપાન—શાખાને વીંટળાઇ [illegible] [illegible] [illegible] રહેલાં હોય છે. તે ઉપરાઉપર હોય છે. તે પાનની [illegible] શાખાઓ પાસે જોડાએલાં હોય છે. [illegible] [illegible] રાતાં હોય છે.

ફુલ—શાખાઓના છેડા પાસે [illegible] [illegible] પુષ્પ ધારણ કરનારી ભાગોઓ નીકળેલી હોય છે. તે [illegible] ૪ ઇંચ લાંબી, લીલા રંગની, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને શાખાઓ કરતાં પાતળી હોય છે. [illegible] [illegible]પર ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી એવી પાતળી [illegible] આવેલી હોય છે. એનાપર [illegible] [illegible] [illegible] ફુલ આવેલાં હોય છે. ફુલ ૧ થી ૧½ [illegible] [illegible] ગુલાબી રંગનાં હોય છે. તેના નીચે ફીકા [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible], ને [illegible] [illegible] [illegible] ગુલાબી હોય છે.

ઉપયોગ—એનું મૂળ [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] છે. તેને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને બીજા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] એના મૂળનો [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] શકે છે.

ઉત્પત્તિસ્થાન—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે તેની [illegible] [illegible] [illegible] છે.

વિશેષવિવેચન—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

અને સાતોત્સવો કે ધુંએ કરે છે. એના છોડના મોદ્ધક* ગામ સિવાય બીજી કોઈ જગોએ આ સ્વરથાનમાં જોવામાં હજુ આવેલા નથી.

૭૧-N. O. ARISTOLOCHIACEÆ

વર્ગ-એરિસ્ટોલોકિયેસી. કીડા-મારી અને નોરવેલનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ગુણદોષ:-આ વર્ગમાં નાહાના છોડવા અને ઝાડવાં થાય છે, તે ઘણુંકરી વેલા જેવાં હોય છે. પાન આંતરે આવે છે. ઉપપત્ર હોતાં નથી. પાત્રાંતરઘુમ્નોષ (Perianth) [આર્થાત્ પુ૦ બા૦ કોશ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશ જોડાયલા] ઉર્ધ્વસ્થાયી, (૩-વિભાગવાળો અથવા નલિકાકાર અથવા તરેહવાર આકારનો હોય છે) પુંકેસર ૬ અથવા વધારે, તે સ્ત્રીકેસર-નલિકાને તળિયે ફરતાં કુંડાળાંની માફક આવેલાં હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ૪થી૬ પોલવાળો, નલિકા ટુંકી અને સ્થંભ જેવી; નલિકાગ્રમુખ વિભાજિત; ને આદિબીજ ઘણાં હોય છે. ફલ ગોળાઇ વિનાં અથવા લાંબાં અને ઘણાં બીજવાળાં હોય છે. બીજ ચપટાં અથવા તરેહવાર આકારનાં હોય છે.

આ એક નાહાનો વર્ગ છે, પણ એમાંની વનસ્પતિમાં ઘણા ચમત્કારિક ઔષધીય ગુણો રહેલા છે. વિશેષ કરી એમાં ઉગ્ર કડવાશ હોય છે. તેથી તે વિરગુણકારી પૌષ્ટિક, વિષહર, કૃમિ, જ્વર, શીત, અને શોધ્ય, સારક અને ઉત્તેજક તરીકે વપરાય છે.

વર્ગ-(એરિસ્ટોલોકિયેસી).

નંબર. ૪૮૫

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Aristolochia bracteata.

દૃષ્ટાન્ત-H. V. p. 75; N. p. 274; Watt. I. p. 314; ર. નિ. પ૮ ૫૮૭.

૨-દેશીનામ-કીડામારી (પો૦+ગુ૦) ગંડિમાર (મ૦), ધીંગરાઈ, ગદ્દાની (હિ૦); ધંદ્માણિ, કીટારી, (સં૦).

૩-વર્ણન-કીડામારીના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે ½ થી ૧ ફુટ કે વખતે ૨ થી ૩ ફીટ લાંબાં હોય છે. કોઈ વાર તે ઉભા છોડવા જેવા અને નાહાના હોય છે. ભેજવાળી જગોએ (જેવી કે વાડીઓની વાડ) એના વેલા વાડપર ચડી ઘણા લાંબા ગયેલા હોય છે. એનાં પાન લીસાં, નાહાનાં અને ભસ્મી રંગનાં હોય છે. ફુલ કુંદેરનાં ફુલ જેવાં લાંબાં અને જાંબુડા રંગનાં હોય છે. ફલ ઉભી હાંસિવાળાં, લીલા રંગનાં, નાહાની બોડી એરડીનાં ફલ જેવાં અને તેવા જ આકારનાં હોય છે.

મુળ-પીળાશલેના રંગનાં ૨ થી ૬ ઈંચ કે કુટેક લાંબાં, સુતળીથી પેનસીલ જેવાં જાડાં, અને કેટલાક ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓવાળાં હોય છે. મૂળની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો ને ગળચટો લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ચળકતી અને લીસી હોય છે. તેપર ઉભી હાંસિ આવેલી હોય છે. તે સુતળીથી સ્લેટપેન જેવી જાડી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીસી અને નીચેની જરા ખરસટ હોય છે. પાનની કોરપર કરચલી જેવી ઝાંખર હોય છે. પાનનાં ટેરવાં ગોળાઈ વિનાં બુઠ્ઠાં કે બુઠ્ઠી અણીવાળાં હોય છે. ડીટડી પાસે પાનની કોરના પોહોળા બે ભાગ થયેલા હોય છે, અને તે બન્ને ભાગના છેડા અંદરવળેલા હોય છે. ડીટડીમાંથી પાનની ઘણુંકરી પાંચ નસો નીકળેલી હોય છે. તેમાં બે નસો પાનની કોરના બન્ને છેડા તરફ વળેલી હોય છે, અને ત્રણ નસો ત્રિશુળની માફક ઉભી પાનમાં ગયેલી હોય છે. તે પાનની નીચેની સપાટીપર બહાર નીકળતી સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાનની ડીટડી ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબી હોય છે, તેનાપર ઉપરની બાજુ છીછરી નીક અને નીચેની બાજુ ઉભી નસો હોય છે. ડીટડીપર વખતે પોડી સૂક્ષ્મ રુંવાટી પણ હોય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

ફૂલ-૨ થી ૨½ ઈંચ લાંબાં, બહારથી ફીકા અને અંદરથી ઘેરા જાંબુડા રંગનાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પાનની ડીટડી કરતાં સહેજ પાતળી હોય છે. તે પત્રોપાશ્વમાંથી ઘણુંકરી એકેકી નીકળેલી હોય છે. તેપર એક નાહાનાં પાન જેવું ટેરવે ગોળાઈવાળું પુષ્પપત્ર આવેલું હોય છે. તે કોઈવાર સળીને તળિયે અને કોઈવાર વચમાં આવેલું હોય છે. એ સળીને ટેરવે સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય જરા જાડો, ■ ઉભી હાંસિવાળો આવેલો હોય છે. એ ગર્ભાશયની ઉપરથી ફુલની પાંખડીની નળી નીકળેલી હોય છે, તે તળિયે કુપ્પીની પેઠે ફુલેલી હોય છે. અને તેથી આગળ જતાં એ નળી સાંકડી થઇ એનાં મોઢાં આગળ એ પુપેડીનાં મોઢાં પેઠે ખુલ્લી થઇ ગયેલી હોય છે, અને એનાં એ મોઢાંપરથી એ નળીનો એક છેડો લાંબો વધી ગએલો હોય છે. જેની કોર બહાર વળેલી હોય છે. એ છેડાનો

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં વાડી ચાખિશું હતું ઘાસને ઢોર ખાતા ઢોરને કહે છે તેથી એ વસ્ત તરીકે ઢોરમાન વિષે ગામડીઓ લોકો કહે છે કે:-

" ઘાસ વાડનું ખપ ખુબ ન વાળે,
એને નામે નામ;
ઉગ્યાં સાહેબની નગરમાં,
તે એની હેવે ગામ "

રંગ અંદરથી ઘેરો જાંબુડો હોય છે, ને તેપર તેવાજ રંગના સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે.

ગર્ભાશયની ઉપર એક ફૂલની નળીનો જે ફૂલેલો ભાગ હોય છે તેની અંદર ગર્ભાશયને મથાળે ૬ પીળાસલેતા રંગની અંદર વાંકવળની સ્ત્રીકેશરનલિકાઓ આવેલી હોય છે, ને એ નલિકાની થડની બાજુએ ચોતરફ પુંકેસરોના પીળા પરાગકોષ બબેની જોડી એમ બાર દેખાતા આવેલા હોય છે.

ફૂલ–¾ થી ૧ ઈંચ લાંબાં, અને ¼ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. એમાં જૂદી જૂદી ૬ ફાંક હોય છે. એ દરેક ફાંકપર બહારથી ઉભી અણીદાર હાંસ હોય છે. જ્યારે ફૂલ સુકાવા માંડે છે ત્યારે એ ફાંકો જૂદી પડે છે. એ દરેક ફાંકમાં ૬ થી ૭ બીજ હોય છે.

બીજ–ચપટાં, કાળાં અને ત્રિખૂણીઆં હોય છે. તે ૧¼ લાઈન લાંબાં અને ૧ થી ૧¾ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે એક છેડે અણીયતાં અને બીજે અંદર બેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. તે એક બાજુએ ઉભી નીકવાળાં અને બીજી બાજુ ખડબચડી કરચલીવાળી બાનકવાળાં હોય છે. એ કરચલીવાળી કાળી બાનક નખવતી ખરપનાં બીપરથી નીકળી જાય છે, અને તેની નીચે બીની સપાટીનો રંગ પીળો દેખાય છે. બીને ચોળવાથી તેની વાસ સુગંધિત અને સ્વાદ કડવાસલેતો લાગે છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ચિરગુણકારીપિષ્ટિક, સ્વેદલ, સારક તથા વિષ, વાત, જ્વર, શોથ અને જન્તુઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–ઝેરી જનાવરોના ડંખ ઉપર કીડામારીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસીને તેનો લેપ કરવામાં આવે છે, તથા પવાય છે. પાન જુલાબ માટે અપાય છે. છોકરાંને કબજીયત હોય તો કીડામારીનાં પાન વાટીને પેડુપર ભરવામાં આવે છે. કીડામારીને વાટીને તાવવાળાને તેની લરડ કરવામાં આવે છે. કીડામારીને મરી સાથે વાટીને તાવવાળાને પવાય છે. કીડામારી, માલકાકણી અને સમદર ફળને ભેળાં વાટી તાવવાળાને તેની ખરડ કરવામાં આવે છે. તેથી પરસેવો આવે છે ને નબળાઈ દૂર થાય છે. કીડામારીનો રસ તેલમાં નાંખી સડતાં ચાંદાં અને ભાઠાંપર લગાડવામાં આવે છે. કીડામારી અને રાસ્ના એ સંધિવા સાથે તાવ હોય તો તેમાં તેનો ક્વાથ કરી પવાય છે. પેટમાં કીરમ પડ્યાં હોય, તો કીડામારીને વાટીને પીવા આપે છે. કીડામારીને પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીની બાફ તાવમાં અપાય છે. કીડામારીનાં મૂળ અગર પાનનો ક્વાથ [illegible] કષ્ટાની હોયતો તેને અપાય છે. પેટમાં ચુંક થતો હોય તો સુંઠ અને મીઠાંની સાથે કીડામારીની ફાકી ભરવામાં આવે છે. જખમ કે ચાંદાંમાં કીડ પડી હોય તો તે દૂર કરવા માટે કીડામારીનાં પાનના રસનાં તેમાં નખાય છે. કીડામારી દસ્તાન સાફ લાવનાર ગણાય છે.

"તેના બીનો ફાકડો ભરવાથી પેટના જંતુનો નાશ થાય છે. મુવેલાં જંતુને બહાર કાઢવાને માટે તે ઉપર રેચ લેવાની જરૂર પડે છે. વાયુ, ગુલ્મ, આફરો, મરડો, અરૂચી ઉપર ફાકી તરીકે તે વપરાય છે. બાળકોના ઉધરસ તથા ઉલટી ઉપર અપાય છે. મળાવરોધ અને જરાને માટે તે બાળકોને પાય છે. એનો રસ એડીઆ તેલ સાથે પેટપીડ માટે અપાય છે. કીડામારીનાં મૂળ અને પંચાંગ રસને દૂધની સાથે મેળવી ઉપદંશમાં અને અફીણની સાથે મેળવી પ્રમેહમાં આપવાથી ફાયદો થાય છે.

અણુડતાર, તરીઆ, રોઝીઆ, ને એકાંતરીઆ તાવમાં તે અપાય છે.

માત્રા–ચૂર્ણ ०। તોલો, સ્વરસ મોટા માટે ૨ તો અને બાળક માટે ०॥ તોલો." (ડા. વી. ક્રી.)

"વાથી ડીલ દુખતું હોય તો અજમા સાથે તે ખરડ કરે છે, કીડામારીનું મૂળ ઘસી આંખથી ફુ અફીણ સાથે પાય છે. તેથી ફાયદો થાય છે." (વૈ૦ ૨૦).

૭–સ્થાનક–રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની પાસે, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, કાળી કરાર જમીનવાળા ખેતરોમાં બીજા મોલની સાથે નેદ તરીકે, તેમજ દરિયા કાંઠાની રેતાળ અને કાદવાળી જમીનમાં ઉગે છે. કચ્છ, કાઠિઆવાડ, સિંધ અને દક્ષણમાં વિશેષ કરી થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–કીડામારી [illegible] સ્વસ્થાનમાં ઉગે છે. તે ભાદરવા અને આસુ મહિનામાં ખારવા બીજા ગરીબ લોકો ઉપાડી એકઠી કરે છે. તે પોતાના કામ જોગી ઘરમાં રાખી બાકીની ૧ થી ૨ આને ભારીને હીસાબે પોરબંદરના ગાંધીઆને વેચાતી આપે છે. કીડામારી પોરબંદરથી બહાર દેશાવર પણ ચડે છે.

A. indica.–નોરવેલ (ગુ૦) સાપસન (મ૦) [illegible] (હિં૦) अर्कमुला ? (સં૦).–એના વેલા મુંબઈની આસપાસ ઘણા ઉગે છે. અને તે સાપના ઝેરપર વપરાવાને માટે પ્રસિદ્ધ છે.

૭૨–N. O. Loranthaceæ. વર્ગ–લોરેન્થેસી.

વાંદો અથવા તરૂરોહિણીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ–આ વર્ગનાં ઝાડ જમીનમાં નહિ ઉગતાં બીજાં ઝાડોપર ઉગે છે. એનાં પાન ઘણુંકરી સામસામાં આવે છે, તે અખંડ કેસરનાં, જાડાં અને રસભર્યાં હોય છે. આ વર્ગની કેટલીક વનસ્પતિ પાન વગરની પણ હોય છે. ઉપપાન હોતાં નથી. પુ૦ બા૦ કોશ ઓકેસરઅંડાશય સાથે જોડાયલો હોય

છે; પુ૦ અબ્ય૦ કોરાની પાંખડીઓ ૪ થી ૮ હોય છે, તે પૂરી અગર જોડાયલી હોય છે. પુંકેશરો પાંખડીઓ જેટલાં હોય છે; તે તેની સામાં અને તેનાપરજ ચડુંઘા આવેલાં હોય છે. ઓીકેસરગર્ભાશય અધઃસ્થાયી, ૧-પોલવાળો; આદિબીજ ૧ ઉભું; નલિકા લાંબી અથવા ટુંકી; નલિકામુખ સાદું; ફલ ૧ બીજવાળું અને ઘણુંખરૂં રસભર્યું હોય છે. બીજ ફલની અંદરના ગર્ભ કે મધ્ય ભાગ સાથે ચોટેલું હોય છે.

ઘણી જગોએ આંબા, ઉમર અને કોઠુમ્બર વગેરેનાં વૃક્ષોપર લાંબાં જાડાં લીસાં પાન અને ફલવાળી ઘણુંકરી વેલા જેવી વનસ્પતિ ઉગેલી જોવામાં આવે છે, તેને વાંદો કહે છે, અને સાગ, મરખા કે ટીમરવા વગેરે જંગલી ઝાડોપર વગર પાનની હાડસાંકળ જેવા પણ ચપટા અને ટુંકા સાંધાવાળી વનસ્પતિ ઉગેલી હોય છે, તેને બોડોવાંદો કહે છે.

આ વનસ્પતિનો ગુણ ભારી મનાય છે. અંગ્રેજીમાં આ વર્ગની વગર પાનની વનસ્પતિને "મિસ્લેટો" (Mistletoe) કહે છે.

વર્ગ-(લોરેન્થેસી).

નંબર ૪૮૬.

૧-શા. ના.-Loranthus longiflorus.

દૃષ્ટાન્ત-H. V. p. 214; N. p. 282; Watt. V. p. 92; ૧. નિ. ૫. ૩૪૫.

૨-દેશીનામ-વાંદો, (ગુ૦), બાંદો, વાંદો (મુ૦), बंदगुल, बांद, बांदा (म०); बांदा, बदा, बंदाक (हिं०). वंदक, वृक्षरूहा, वृक्षभक्षा, वृक्षादनी, अमरवल्लरी (सं०).

૩-વર્ણન-વાંદાના સખ્ત વેલા જેવા છોડવા આંબા વગેરે ઝાડોપર ઉગે છે. તે ૩ થી ૬ ફીટ લાંબા થાય છે. તે જાડની પેઠે ઘણીવાર જે ઝાડપર ઉગેલા હોય છે તેની શાખાઓપરથી નીચા ઝુલતા કે લટકતા હોય છે. ઘણીવાર એની શાખાઓ ટુંકી ને ઉંચી ચડતી પણ હોય છે.

પાન-સંગમેળ કે લગભગ પેઠા ને રેસાં વગર સાંકડાં ઘર્યાં, જાડાં, રસભર્યાં, લીસાં, ઘેરાલીલા રંગનાં, સામસામાં કે વખતે આનરે આવેલાં હોય છે. તે ઘણુંકરી ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૨ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે વખતે એક બાજુ વાંકવળેલાં પણ હોય છે.

ફૂલની-કળી પત્રોત્પત્તિથી અથવા તેને આસરીને ૧ કે બેથી વધારે નીકળેલી હોય છે. તે તેમજ તેપરનાં ફૂલો ઉપર વગર વળેલાં હોય છે. ફૂલ પેટાં અથવા ગુચ્છમાં આવેલાં, ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી નળી જેવાં લાંબાં, એક બાજુ વાંકવાળાં, બીજવાળાં, ઘણુંખરાં લીલા રંગનાં, પાછળ વળેલા લાંબા ૫ પાંખડીઓવાળાં હોય છે. પુંકેશરો ૫ જરા પાંખડીથી બહાર નીકળેલાં અને રાતા પરાગકોશવાળાં હોય છે. ઓીકેસર ૧, અધઃસ્થાયી, ૧-પોલવાળી; અને ફલ લીસું, અંડાકૃતિનું મથાળે પુ૦ બા૦ કોરના અવશેષવાળું, ½ ઇંચ જેટલું હોય છે. તે એક પોલ અને એક બીજવાળું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ચાહી.

૬-ઉપયોગ-વાંદાની શાખાઓ અને પાન રંગના કામમાં વપરાય છે. એનાં સુકાં પાન અને ફૂલનો ઉકાળો ઝાડા અને સંગ્રહણી ઉપર ગુણ કરે છે. પેશાબ ઘણો આવતો હોય તો તે ઉપર આંબાનાં વૃક્ષપર ઉગેલા વાંદાના પાનની ભૂકી અને કાઢો અપાય છે.

"(વાંદો) સ્વાદે કડવો ને તૂરો હોય છે, ટાઢો છે, કફ, વા, સેંદ્રિવિકાર, ગુમડાં, નાકસુર, વિષ વિગેરે રોગને મટાડે છે. કેટલાક માણસો તે ઉપરથી મંતર જંતર કરે છે, વશીકરણ થાય છે, એમ કહે છે. બાંદાના કલ્પ પણ લખે છે, પુષ્ટિ કરે છે, એ પ્રમાણે ગ્રંથોમાં છે"

(વૈ. ર.)

૭-સ્થાનક-આંબા, આસુંદર, ટીમરવા અને હરમા બાવળના ઝાડોપર એના છોડવા વિશેષ કરીને ઉગે છે. એ હિ૦ ના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-જે ઝાડપર વાંદો ઉગે છે તે ઝાડનો રસ તે ચુસી લે છે, તેથી ધીમે ધીમે તે ઝાડ સુકાઇ જાય છે, માટે સંસ્કૃતમાં વાંદાને વૃક્ષભક્ષા અને વૃક્ષાદની કહે છે.

વાંદાના બીજની આજુબાજુ એક જાતનો ચિકટ પદાર્થ હોય છે, પણ તે વગર હરકને પક્ષીઓના અન્ન રસ્તામાંથી પસાર થઇ જે ઝાડની ડાળપર ખી પડે ત્યાં તે મજબુત પકડાઇ રહે છે. અને બી ત્યાં ઉગી તે ડાળપરથી રસ ચુસી છોડવો વૃદ્ધિ પામે છે, બુલબુલ જાતની ચકલીઓ વાંદાની વિશેષ ખાય છે, એમ કહે વાય છે. આ જાતની ચકલીઓ આંબા અને ટીમરવાનાં ઝાડોપર ઘણીવાર જોવામાં આવે છે.

વર્ગ-(લોરે-થસી).

નંબર-૪૮૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Viscum angulatum.

દૃષ્ટાંત-H. IV. p. 225; N. p. 281; Watt. VI. part. IV. p. 246; ૨. નિ. ૫. ૩૪૫.

૨-દેશીનામ-બોડોવાંદો (ગુ૦+મુ૦), बांदा, हाडबांदळ (म०), बंदा, बांदा (हिं०); वृक्षरुहा (सं०).

વર્ણન-બોડોવાંદો પણ વાંદાની પેઠે ઝાડોપર ઉગે છે. એના છોડવા પણ ઘણુંખરી વેલાની પેઠે ઝાડોની ડાળીઓ-

પરથી નીચા લટકના હોય છે. તે ૨ થી ૩ ફીટ લાંબા હોય છે. તે જે ડાળપર ઉગેલા હોય છે તેપર તે એક-રુપ થઇ તળિયે ચપ્પટ બેસી ગએલા હોય છે.

ડાંડી-થડ પાસે ગોળ પેનસીલથી આંગળી જેવી જાડી અને આગળ વધતાં ચપટીથતી હોય છે. શાખાઓ હાડસાંકળની પેઠે સાંધાઓવાળી હોય છે. તેનો રંગ પીળાસપેતો લીલો હોય છે. એના સાંધાની ગાંઠ જરા વધારે પીળાસપેતા રંગની હોય છે. અને તેની કોર પાસેથી જરા ચીકણો રસ નીકળતો હોય છે. શાખાનો દરેક સાંધો બહુધા ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબો અને ½ ઈંચથી ૩ લાઇન પોહોળો હોય છે. શાખાઓની સપાટીપર કર-ચલી અને ઉભી નસો હોય છે. તે બટકણી ને અંદર લીલા રંગની હોય છે. વાસ ઉગ્ર, સ્વાદ પ્રથમ ખીરપરો ને પાછળથી બળચટો લાગે છે. શાખાઓ બન્ને કુંટાવાળી અને વખને ઉપર જતાં એકજ શાખામાંથી ૪ થી ૬ ફાંટા પણ થએલા હોય છે. એના સાંધાઓમાં ઘણુંકરી એવો નિયમ જોવામાં આવે છે કે એક સાંધો ઉભો ને બીજો તેની ઉપરનો આડો હોય છે.

પાન-હોતાં નથી પણ શાખાઓ ચપટી, પાતળી હોતાં પાનની ગરજ સારતી હોય એમ જણાય છે.

ફુલ-શાખાઓના સાંધાઓ પાસે બન્ને બાજુએ અનિયમે ફુલો આવે છે. તે વખતે એકેક અને ઘણીવાર બને ચહુચાર પાસે પાસે હોય છે. તે સાંધા પાસે ચપ્પટ બેઠેલાં હોય છે. એના બાહ્યાન્તરયુક્તકોશના અવયવો તરત ખરી જાય છે. એમાં નર અને માદા ફુલો જુદાં જુદાં હોય છે.

ફલ-અધઃસ્થાયી, રસભર્યું અને ચિકટ પદાર્થવાળું હોય છે. તે રંગે લીલું, ને એક લાઇન વ્યાસનું હોય છે. તેની સપાટી ખડબચડી હોય છે. ફલને ઠેરવે ડાંકણું અને સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. ફલની ઉપરની છાલની અંદરથી ચીકણો તાર બંધાતો ધોળો રસ, ને તેની હેઠળથી એક બીજ નીકળે છે.

બીજ-લીલા રંગનું, ફલથી કિંચિત નાહાનું, ઉભી નસો અને આડી એક ખાંચવાળું હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગરમી અને વિષાક્ત.

૬-ઉપયોગ-એનો ઉકાળો વિષવિકાર અને સંગ્રહણી ઉપર અપાય છે.

૭-સ્થાનક-મુંબઇ, ખંભાત, સુરત, ધોલેરા અને દક્ષિણનાં ઘણાંખરા ઠેકાણા ઉપર ઉગે છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એમાં પાન હોતાં નથી માટે એને અપર્ણાઢ્ય કહે છે. એની શાખાઓના સાંધા સાંકળી જેવા દેખાય છે માટે એને હાડસાંકળ કહેવામાં છે.

સ્થાનિક અને બહારના એવું લોકો જેને છ હોય તેને કાળીચઉદસને દિવસે બોરડીએ તેનાં આંગળાંપર બાંધે છે. તેથી એમ માને છે કે બોરડીનાં પાન જેમ ખરી ગયાં છે, તેમ એ બાંધેલી [illegible] આંગળું ખરી જશે, પણ આંગળું ખરતું તો જોવામાં આવ્યું નથી, એક મત છે.

૭૩-N. O. EUPHORBIACEÆ
વર્ગ-યુફોર્બિએસી-થોર કુંટાળા અને એરંડાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ-આ પણ એક મોટો વર્ગ છે, અને તે ઘણી જગોએ પસરાયેલો છે. આ વર્ગમાં નાહાના છોડવાઓ, ઝાડવાં, વેલાઓ અને મોટાં ઝાડ થાય છે. તેમાં ઘણુંકરી વિલાયતી ઝેરી દૂધ જેવો ધોળો રસ હોય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિને પાન આંતરે અને કોઇવાર સામસામાં આવે છે. તે બહુધા સાદાં, અને કોઇવાર ખંડિત કોરવાળાં, વિભાજિત કે સંયુક્ત હોય છે. ઉપઉપપાન પણ વખતે હોય છે. પુષ્પરચના [illegible] હજાર હોય છે. ફૂલ ઘણુંકરી બારીક અને [illegible] ધ્યાનમાં ન આવી શકે એવાં હોય છે. પું-અને સ્ત્રી-પુષ્પો અર્થાત્ નર અને માદા-ફૂલો ઘણુંકરી એક વનસ્પતિપર જુદાં જુદાં હોય છે. (જુઓ એરંડો) [illegible] જુદાં જુદાં ઝાડોપર પણ હોય છે (જુઓ અમન) [illegible] આજુ બાજુ પુષ્પપત્રો પણ ઘણુંકરી આવેલાં હોય [illegible] પુ૦ બા૦ કોશ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોશ બહુધા જુદાં [illegible] નથી, પણ બાહ્યાન્તરયુક્તકોશ (Perian[illegible] હોય છે. તે અધઃસ્થાયી, અને તેના વિભાગો [illegible] કડપલાં કે ભીંગડાં જેવા હોય છે. ઘણીવાર ને [illegible] નથી, અને કેટલીકવાર તે બેવડા હોય છે. જ્યારે [illegible] હોય છે ત્યારે અંદરના નાહાના વિભાગોને [illegible] એનું રૂપ અપાય છે. પુંકેસરો તરેહવાર હોય છે. [illegible] ગર્ભાશય ૨ પોલાણવાળાં અને બહુધા દ્વિવિભાજિત [illegible] હોય છે. અંડાશયગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી, તે ઘણુંકરી [illegible] ખાનાં (carpels) વાળાં હોય છે. એનાં ખાનાં [illegible] ઘણું એક બીજાની સાથે જોડાએલાં હોય છે. [illegible] ખાનાં જેટલાં, તે છુટાં અથવા જોડાએલાં, અને [illegible] અથવા વિભાજિત થએલાં હોય છે. નલિકાગ્રભાગ [illegible] કરી નલિકાની ઉપરની સપાટી અથવા તેના [illegible] હોય છે. અંડબીજ દરેક ખાનામાં ૧ થી ૨ [illegible] છે. ફલ ત્રણ વિભાગવાળું, ફાટવાથી ઘણું [illegible] વિભાગો જુદા પડે એવું, અથવા ત્રણ [illegible] છે. બીજ બહુધા લીસું, ચળકતું, અને આચ્છાદન [illegible] દોરડાની આકારવાળું, કાંઇ કે [illegible] હોય [illegible] તેના મુખ પાસે વખતે આચ્છાદ (aril) હોય છે.

આ વર્ગમાં કેટલાંક ઝાડો ઘણાં પ્રસિદ્ધ છે. સીંધા આદિના દુખાવાપર કંટાળા અને ડાંડલીઆ થોરનું દૂધ ઘણું: મરીજ લોકો લગાડે છે, અને વાડી વગેરેની વાડ કરવામાં એ બન્ને થોરનાં ઝાડોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેથી એ બન્ને ઝાડવાં સૌના જાણવામાં છે. ઘણા ભાગ બગીચાઓમાં રસ્તાની બન્ને બાજુએ વાડ કરી વિલાયતી થોર (Pedilanthus tithymaloides-Lady-slipper.) વાવેલો ઘણો જોવામાં આવે છે, તેમાં રાતા રંગનાં અંગ્રેજી અણીવાળા સ્લિપર (જોડા) જેવાં ફૂલ થાય છે. તે, અને રંગ બેરંગી સુંદર પાનવાળાં ઝાડવાં જેને અંગ્રેજીમાં ક્રોટન્સ (crotons) કહે છે, અને આપણે પણ તેને તે જ નામથી ઓળખીએ છીએ, તે આ વર્ગની વનસ્પતિ છે. ક્રોટન્સ કેવળ બગીચાઓમાં માત્ર શોભા માટે વવાય છે. પરદેશી અનરોટનાં ઝાડ પણ આ વર્ગનાં છે.

આ વર્ગમાંની વનસ્પતિમાંનો દૂધ જેવો રસ ઘણો ઝેરી હોય છે. આ વર્ગમાં કેટલાંક ઝાડવાં એટલાં બધાં ઝેરી હોય છે, કે તેની પાસેથી આપણે ચાલ્યા હોઈએ અથવા તેને અડકીએ તોપણ અંગમાં દાહ થવા અને આંખો ને હોઠ બળવા માંડે છે. આ વર્ગમાંની ખાજવણી (Dalechampia indica)ની વેલને અડકતાં તેપર આવેલા વાળ શરીરના કોઈપણ ભાગને લાગતાં બળતરા અર્થાત્ ખાજ થાય છે.

આ વર્ગની તમામ વનસ્પતિઓમાં એરંડા (Ricinus communis) અને રાય આંબળાં (Phyllanthus emblica)માં ઝાડો તેનાં તેલ અને ઔષધીય ગુણ માટે તે ઘણી પ્રખ્યાતી પામેલાં છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાંનો દૂધ જેવો રસ જો કે ઘણો ઝેરી સ્વભાવ છે તોપણ તે ઔષધિઉપયોગી છે. આ સિવાય આ વર્ગની વનસ્પતિમાં રેચક, વાન્તિકારક, વિષઘ્ની, મૂત્રલ, ગ્રાહક, વાત અને પિત્તહર, સ્વેદલ, વિરગુણકારી પૌષ્ટિક, શામક, માદી, રંજક, પૌષ્ટિક, દીપક, ઉપલેપક તથા શોધ, જ્વર અને કફઘ્ન ગુણો રહેલા જણાય છે.

વર્ગ—(યુફોર્બિએસી)

નંબર ૪૮૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Euphorbia hypericifolia. દ્દષ્ટાન્ત-H. V. p. 249; N. p. 239; Watt. III. p. 296; ર. નિ. ૫. ૫૬૫.

૨-દેશીનામ-દુધેલી, દાડરુંમરો (પો૦); દુધેલી (ગુ૦); દુધમોગરા, દુધં (મ૦); दुधी, दुधेदलव, दसारदाना (हिं०); दुग्धिका (सं०).

૩-વર્ણન-આ દુધેલીના છોડવાઓ ચોમાસે ઘણા ઉગે છે. તે ½ થી ૧ ફૂટ કે કોઈવાર એથવાળી જમીનમાં થોડા વિશેષ ઉંચા વધે છે. ઘણીવાર તે જમીનપર પથરાયલા પણ હોય છે. એના છોડવાઓ જ્યારે ઉંચા વધે છે ત્યારે તેમાં શાખાઓ ભાગ્યેજ નીકળે છે. અને એવા છોડવાઓ મથાળેથી વાંકરાળી નીચા વળેલા હોય છે. પણ જમીનપર પથરાયલા હોય છે તે છોડવાઓમાં તેનાં મૂળ પાસે થોડી ઘણી ઘટુંકરી શાખાઓ હોય છે. પાન લંબગોળ કે અંડાકૃતિનાં; ફૂલ સફેદ કે ગુલાબી રંગનાં, અને ફૂલ લીલાં કે જાંબુડી છાયાવાળાં રંગનાં હોય છે.

એનો કોઈપણ ભાગ તોડતાં તેમાંથી ચીકણું દૂધ નીકળે છે.

મૂળ-ચીલું, ૨ થી ૪ કે ૬ ઇંચ લાંબું, બહારથી ભૂરૂં ને અંદરથી સફેદ રંગનું અને સૂક્ષ્મ રેસાઓ જેવા ફાંટાઓવાળું હોય છે. વાસ અને સ્વાદ ઉગ્ર હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-ચળકતા ફીકા લીલા કે જાંબુડા રંગની, બહુધા સુતળી જેવી જાડી અને ધોળા વાળની ઝાડી રૂંવાટીવાળી હોય છે.

પાન-સામસામાં આવે છે. ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં અને ⅓ થી ½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીસી, ઘેરા લીલા રંગની કે વખતે જાંબુડી છાયાસેતી અને નીચેની રૂંછાળાવાળી, ઘણી ફીકી અથવા ભસ્મી રંગની, કે આસમાની રંગની છાયાવાળી હોય છે. દીંટડી પાસે પાનની કોર વિષમ અને અખંડિત હોય છે. ને તેથી ઉપર તે સૂક્ષ્મ દાંતાવાળી હોય છે. પાનમાં સૂક્ષ્મ સુંદર પારદર્શક બાનક હોય છે. પાનને યોગવાથી તે ઘણાં ચીકણાં લાગે છે, ને તેમાંથી ઉગ્ર વાસ આવે છે. સ્વાદ જરા ખટાસલેનો તૂરો લાગે છે.

ઉપપાન સૂક્ષ્મ હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી ટુંકી સળી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તેજ કોણમાંથી વખતે એકાદ સ્વતંત્ર ફૂલ પણ નીકળેલું હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીપર સૂક્ષ્મ ફૂલો ઘણા પાસે પાસે આવવાથી તેપર ફૂલોની નાહાની નાહાની ગુચ્છીઓ આવેલી હોય એમ દેખાય છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ ઉપકોશની અંદર આવેલાં હોય છે. ઉપકોશ તળિયે સાંકડો ને મથાળે પોહોળો હોય છે. તેમાંથી ૪ રસપિંડ નીકળેલી હોય છે. ને તેને ૪ પાંખડીઓ જેવા સફેદ કે ગુલાબી રંગના છેડાઓ વળગેલા હોય છે. તે વખતે એક બીજાથી નાહાના મ્હોટા હોય છે. એજ ઉપકોશમાંથી કેટલાંક નરફૂલ નીકળેલાં હોય છે. જે કેવળ પુંકેસરો જેવાં જ દેખાય છે. માદાફૂલ પણ એની વચ્ચોવચથી એક નીકળેલું હોય છે, તેનો ગર્ભાશય એક લાંબી દાંડીપર ઉંચો આવેલો હોય છે.

તેને મથાળે ૩ ગુલાબી રંગની સૂક્ષ્મ નલિકાઓ નીકળેલી હોય છે. તે બધે ફાંટાઓવાળી હોય છે.

ફળ-લીલા કે સહેજ જાંબુડી છાયાથીના રંગનું હોય છે. તે સ્પષ્ટ રીતે ૩ ખાંચીઆવાળું દેખાતું હોય છે. તે ૧/૬ લાઇન વ્યાસનું અને વાળની આછી રૂંવાટીવાળું હોય છે. ફલને જરા ચોળતાં તેનાં ત્રણે પડ જૂદાં પડી જાય છે. એ દરેક પડમાં એકેક બીજ હોય છે.

બીજ-એરંડી જેવાં આકારનાં હોય છે. એનો રંગ ઘેરો ભૂરો કે ફીકો કાળો કે આસમાની છાયાલેતો હોય છે. તે લીસાં ને તેને મથાળે ઉભી ધાર અને કેટલાક સૂક્ષ્મ ખાડાઓ પડેલા હોય છે. બીજ ૧/૩ લાઇન લાંબું અને ૧/૬ લાઇન પોહોળું હોય છે.

ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહી, પૌષ્ટિક, માદક અને શોધક.

૬-ઉપયોગ-દુધેલી સાકર સાથે પ્રમેહ, સંગ્રહણી અને ઝાડા ઉપર કેટલાક લોકો ખાવા આપે છે. પણ તે વિશેષ ખવાય તો ઝેરની અસર કરે છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, ખેતરોને શેઢે અને દરિયા કાંઠે રેતીના ઢસાપર ચોમાસે ઘણી ઉગે છે. એ હિં૦ના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એમાંથી દૂધ નીકળે છે. માટે એને દુધેલી કહે છે. અને એનાં ફૂલ ફલની સૂક્ષ્મ ગુચ્છીઓ કુમરાના દાણાની બાંધેલી ગુચ્છીઓ જેવી દેખાય છે. તેપરથી એને અહિંના (પોરબંદર) લોકો ઠાકરકુમરો કહેતા હશે.

વર્ગ-(એજ).

નંબર. ૪૮૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-E. pilulifera.

દષ્ટાન્ત-H. V. p. 250; N. p, 289; Watt III. p. 298; ફ. નિ. પા. ૫૬૫.

૨-દેશીનામ-રાતો ઠાકરકુમરો, મોટો ઠાકરકુમરો, મોટી દુધેલી (પો૦); રાતી દુધેલી, નાગલાદુધેલી (ગુ૦): નાયટી, मोठी दुधी (म०) लाल दुधी,बडी दुधी, दुधी, (हिं०), नागार्जुनी (सं०).

૩-વર્ણન-રાતી દુધેલીના છોડવા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. પણ તે ઘણી જગોએ બારે માસ પણ હોય છે. એની શાખાઓ સુતળી જેવી જાડી, રતાસલેતા રંગની, અને ભૂરા વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. તે કોઇવાર ૬ ઈંચ અને ઘણીવાર તે ૧ થી ૨ ફીટ લાંબી હોય છે. એના છોડવા કેટલીક વખત ઉભા તોપણ મથાળેથી જરા નીચા નમના પણ ઘણુંકરી જમીનપર પથરાએલા હોય છે. પાન સામસામાં, ટુંકી ડીંટીવાળાં ૧/૨ થી ૧૧/૨ ઈંચ લાંબાં ને ૧/૪ થી ૩/૪ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. તે લંબગોળ અથવા પોહોળાં, મથાળે અણીઆકૃતિનાં, ડીંટડી પાસે વિષમ કોરવાળાં, અને કોરપર ઝીણા દાંતાવાળાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલી અને નીચેની રતાસલેતા રંગની હોય છે. અથવા બન્ને સપાટી રતાસલેતા રંગની ને ઉપરની સપાટીપર વચ્ચોવચ્ચ જાંબુડી લેતા રંગનાં ધાબાં હોય છે. પણ બન્ને સપાટીપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાનને સૂર્યની તરફ જોતાં તેમાં પારદર્શક છાંટણાંની બાનક દેખાય છે. પાનને ચોળતાં ચીકણાં લાગે છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ થોડાક લેતો તૂરો લાગે છે. ફૂલની પત્રકોણમાંથી નાહાની નાહાની ગુચ્છી અથવા ઝુમખાઓ નીકળેલી હોય છે. તેનો રંગ બહુધા ગુલાબી કે જાંબુડી છાયાલેતો હોય છે. એકજ ફૂલમાં પણ નર અને માદા પ્રથમ કહેલી દુધેલીનાં ફૂલની પેઠે એક ઉપડામાં આવેલાં હોય છે. તે સૂક્ષ્મ હોય છે.

ફલ-ફૂલોની વચમાંથી નીકળી તેની ડીંટીપર ઘણાં વળી રહેલાં હોય છે. તે એરંડીના આકારનાં ૩ ફાંટાવાળાં ખાંચીવાળાં હોય છે. તે જુવારના દાણા જેવડાં હોય છે.

બીજ-સૂક્ષ્મ ભૂરા રંગનાં, એરંડીના આકારનાં સ્પષ્ટ દેખાતી ૩-હાંસીવાળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-માદક.

૬-ઉપયોગ-આ દુધેલી પણ ઉપરનાં નંબર (૪૮૮) મુજબ દવા તરીકે વપરાય છે. એનાં પાનની સેળભેળ ગોળી કરી દમવાળાને કેટલાએક લોકો ખવરાવે છે. એ દુધેલીનો ઉપયોગ ઝાડા અને કૃમિ ઉપર કરવામાં આવે છે. તેમજ પ્રમેહ ઉપર પણ તે અપાય છે.

"દુધી બે ચાર જાતની થાય છે. ગુણે સર્વ સરખી હોય છે. ગર્ભને સ્થાપન કરે છે, ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. ગ્રાહિ છે, ઉષ્ણ છે. પ્રમેહ, કફ, કોઢ, કૃમિને મટાડે છે, વાયુ કરે છે, રૂચી કરે છે, પારાને બાંધે છે, રસાયન છે, રક્ષ છે, ઝાડાને કબજ કરે છે." (વૈ. રૂમનાથજી).

વૉટ સાહેબની ડીકશનરીમાં આ દુધેલી વિષે લખેલું છે કે "એનાં મૂળ ઉલટી મટાડવાને આપવામાં આવે છે. એનો છોડવો છોકરું ધવડાવનારી માનું ધાવણ ઓછું થઇ ગયું હોય, અથવા ઓછું થઇ ગયું હોય, તો તેમાં વપરાય છે. દમ ઉપર એનો ઉપયોગ ખાસ કરીને વખણાએલો છે. એ છોડવાનું પ્થકરણ કરવામાં આવેલું છે. તો એમાં કોઇ એવી દમવાળી વસ્તુ જણાયલી નથી. એના ગુણદોષ વિષેનો અજમાયશોનાં એ જરા અને માદક (નીશો લાવનાર) માલમ પડેલ છે. દમ ઉપર એ ચોક્કસ ઉપાય તરીકે કાર્ય કરતો

નથી. પણ એથી ઉલટું કોઇ વખતે દમના દરદીને દમ બેસાને દરસ્ત કરતા થઇ પડે તેમ જણાય છે."

૭-સ્થાનક-નંબર (૪૮૮) વાળી દુધેલી સાથે આના છોડવા પણ ઉગે છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-આ દુધેલીના છોડવા પથ્થરીવાળા થાય છે. માટે એને લાલ દુધેલી કહે છે. અને નાયડી અને લાલ દુધેલી એ નામો સંસ્કૃત નામાનુંના ઉપરથી નીકળેલાં હશે. એનો રસ દાદર ઉપર ચોપડાય છે માટે એને નાયડી કહે છે, એમ પણ કહેવાય છે.

વર્ગ-(એજ).

નંબર ૪૯૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-E. thymifolia.

દૃષ્ટાન્ત-H. V. p. 252; N. p. 260; Watt. III. p. ૨૦૦; ૨. ની. ૫. ૫૧૫.

૨-દેશીનામ-ઝીણીદુધેલી, ઝીણો દ્રાક્ષ્માસ્ટરો (પો૦); નાહાની દુધેલી (ગુ૦); સહાન દુધી, નાયડી દુધી, (મ૦); છોટી દુધી (હિં૦); લઘુદુગ્ધિકા (સં૦).

૩-વર્ણન-આ દુધેલીના છોડવા ઘણા ઝીણા થાય છે. ને તે ઘણુંકરી જમીનપર પથરાયલા હોય છે. એ કોઇવાર જરા પીળાશસેના લીલા રંગના ને કોઇવાર જાંબુડા રંગની છાયાસેના હોય છે. એનાં પાન ફુલ વગેરે દુધેલીને મળતાં હોય છે. પણ તે ઘણાં બારીક હોય છે. અને ફુલ પત્રોસ્થમાં થોડાં હોય છે. એના છોડવા જો કે ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે તોપણ તે શિયાળે અને ઉનાળે પણ ઘણી જગ્યાએ મળી આવે છે. એને ઓરાંઓ ખાય છે અને પ્રમેહ ઉપર સાકર સાથે પરૂવ છે.

એ ઘાસ અને રસ્તાઓ ઉપર વિશેષ કરી થાય છે. એનું દૂધ ઘણું રેચક છે એમ કહેવાય છે.

એના ગુણદોષ દુધેલી જેવા છે.

વર્ગ-(યુફોર્બિએસી).

નંબર-૪૯૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Euphorbia sp?

દૃષ્ટાન્ત-H. V. p. 244; N. p. 256.

૨-દેશીનામ-વડી દુધેલી (પોરબં૦).

૩-વર્ણન-આ દુધી શિયાળે ઉગે છે. એનો આખો છોડવો લીસો ને ફીકા લીલા રંગનો હોય છે. તે ૧ થી ૧½ ફુટ ઉંચો હોય છે. એની થડ પાસેથી થોડીક લાંબી શાખાઓ નીકળે છે. વચમાં વખતે શાખાઓ નીકળ્યા વગરજ છોડ તરભાની પેઠે વધી જાય છે, અને ઉપર જતાં એમાં પાંચી શાખાઓ નીકળે છે. તેના બબ્બે ફાંટા થયેલા હોય છે, આ દર બે ફાંટાની વચમાં એકેકું ફુલ આવેલું હોય છે, એવી રીતે શાખા પ્રતિશાખા બબ્બે ફાંટાળી છેક સુધી નીકળતી જાય છે, અને દર બે ફાંટાની વચ્ચેના ખુણામાંથી એકેકું ફુલ આવતું જાય છે. પાન ઝીણાં ને લાંબાં હોય છે, તે તોડતાં તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. ફુલ એકેકું આવેલું હોય છે, તેમાં નર અને માદા એકજ કોષપર હોય છે, ફલ ૩ ફાંક, અને ૩ બીજવાળું હોય છે.

મૂળ-ખીલામૂળ ૪ થી ૫ ઇંચ લાંબું, સ્લેટપેન જેવું જાડું, ધોળા રંગનું અને એમાંથી આગળ જ બે ચાર ઝીણા ફાંટા નીકળેલા હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ખીલામૂળ જેવી કે વખતે તેથી જરા પાતળી હોય છે, તે લીસી ને ચળકતી હોય છે. થડ પાસેની શાખાઓ સુતળી જેવી પાતળી અને નરમ હોય છે, અને છોડનાં મથાળાં પાસેની શાખાઓ જેના ભાગાઓમાં ફુલ આવેલાં હોય છે તે વિશેષ નરમ, પાતળી તથા ઘણુંકરી ફુલી હોય છે.

પાન-છોડના નીચલા ભાગમાં આંતરે, અને મથાળાં તરફ ફુલવાળી શાખાઓપર સામ સામાં આવેલાં હોય છે. આ સામ સામાં પાનની દરેક જોડી શાખાઓના બે ફાંટાની નીચે આવેલી હોય છે. પાન ½ ઇંચથી ૩ ઇંચ લાંબાં, અને ⅛ થી ¼ લાઇન પોહોળાં હોય છે, પાનની ડીટડી જણાતી હોતી નથી, પાનને તળિયેથી પાનમાં ૩ નસો નીકળેલી હોય છે, તેમાં વચલી નસ ઘણી સ્પષ્ટ પાછળની બાજુ સ્પષ્ટ દેખાતી પાનમાં સલંગ ગએલી હોય છે, અને બાજુની બે નસો ઝાંખી હોય છે, અને તે પાનની અધવચમાં ઘણુંકરી સમાઇ ગએલી હોય છે. પાનનાં દેરવાં સાંકડાં અણીવાળાં હોય છે. પાન નરમ હોય છે.

ફુલ-ઉપરની શાખાઓના બે ફાંટાના ખુણામાંથી એકેકું ફુલ નીકળેલું હોય છે, ફુલનો કોષ લીલા રંગનો, ઉભો ને કુંભ હોય છે, તેના મુખમાં કેટલાક તંતુઓ આવેલા હોય છે, અને એ કોષનાં મોંઢા પાસે તેના ૪, કોઇવાર ૫, પોહોળા છેડા કેસરીઆ કે રતાસલેના રંગના નીકળેલા હોય છે. તે જાડા, ચકચકીત અને રસવાળા સપાટ હોય છે, અને તે દરેક છેડાપર બે શીંગડાં જેવી સુક્ષ્મ અણી નીકળેલી હોય છે. (પુંકેસર ૧ હોય છે, તે એ કોષની વચ્ચે આવેલું હોય છે, પરાગકોષ સુક્ષ્મ અને પીળો હોય છે.) સ્ત્રીકેસર ૧, એ કોષની વચ્ચોવચથી નીકળી એક બાજુ આડી વળેલી હોય છે, તે લીલા રંગની ને તેના ગર્ભાશય નીચે ડીટડી હોય છે, ગર્ભાશય ૩ ફાંકવાળો, તેની ટચે ફાંક બહાર નીકળતી

સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે; નલિકા-દરેક અવયવ ઉપરથી દ્વિભિન્ન થએલી હોય છે.

ફલ-૨ે સાર્ધન લાંબું ૩-ફાંક ને ૩-બીજવાળું. કાચું હોય ત્યારે લીસું હોય છે અને સુકાય ત્યારે તેનાપર સૂક્ષ્મ નમોની ભાનક દેખાય છે.

બીજ-જરા પોહોળાઈ લેતું લંબગોળ હોય છે, તેની સપાટી ખડબચડી હોય છે, તે કાળાસનેતા રંગનું હોય છે, ને તેપર સફેદ ભૂકી જેવો પદાર્થ ચોટેલો હોય છે, તેને સાંકડે છેડે ફીકા ધોળા રંગની દાળ જેવા આકારની સૂક્ષ્મ નાભ (caruncle) હોય છે.

૪+૫-સર્વાંગ ઝેરી છે.

૬-ઉપયોગ-આ દુધી ઝેરી ગણાય છે, એના છોડવાને બાળી તેની રાખ ઢોરનાં ચાંદાં રુઝવવાના મલમમાં એડુ સીઓ વાપરે છે.

૭-સ્થાનક-વાડી અને ખેતરોને શેઢે ઉગે છે. (ઝવેરીબાગ, પોરબંદર તા. ૨૧-૧-૦૪).

૮-વિશેષ વિવેચન-દુધેલીની જાતમાં બીજી દુધેલીઓ કરતાં આ દુધેલીના છોડવા ઉંચા હોય છે માટે એને અહિના માળી અને ખેડુતો વડીદુધેલી કહે છે.

વર્ગ-(એજ).

નંબર ૪૯૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-E. microphylla.

દષ્ટાન્ત-H. V. p. 252; N. p. 289; Watt. III. p. 296.

૨-દેશીનામ-એક ફુલી દુધેલી (પો॰); દુધી (ગુ॰મ॰).

૩-વર્ણન-એના છોડવા ઘણુંકરી ૨ થી ૬ ઇંચ ઉંચા કે જમીનપર પથરાયલા હોય છે. એની શાખાઓ ઘણી પાતળી હોય છે. પાન સૂક્ષ્મ અને ફુલ ઘણુંકરી શાખાઓના ખાંચીઆઓમાં અથવા છેડે એકેકું આવેલું હોય છે. ફુલ સૂક્ષ્મ એરડીનાં ફુલ જેવું ત્રણ ખાંચીઆ કે ફાંકવાળું હોય છે. એની દરેક ખાંચ કે ફાંકમાં એકેકું બીજ હોય છે. બીજ લંબગોળ, એક છેડે જરા અણીવાળું, ટૂંકું સાર્ધન લાંબું હોય છે. તે કાળું ને ખડબચડી સપાટીવાળું હોય છે.

એના આખા છોડવાનો રંગ ઘણુંકરી પીળાસપડતો ધોળો કે ફીકો લીલો હોય છે. આ દુધેલી ઘણી ઝેરી ગણાય છે.

વર્ગ-(યુફોર્બિએસી).

નંબર ૪૯૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-E. Elegans.

દષ્ટાન્ત-H. V. p. 246; N. p. 292.

૨-દેશીનામ-ઉનારવાં (પોર॰).

૩-વર્ણન-ઉનારવાંના છોડવા ૧ થી ૨૧/૨ ફુટ થાય છે. એની શાખાઓ બધે ફાંટાયલી હોય છે ને તે એવી રીતે પસરાયલી હોય છે કે એ એક મથાળું છત્રાકાર થઈ રહેલું હોય છે.

મૂળ-સુતળીથી આંગળી જેવું જાડું, લાંબું પણ થતું ફીકા ધોળા રંગનું હોય છે. તેનો આડો કાપ કરવાથી તેમાં કોઈ જાતનું ચક્ર દેખાતું નથી પણ તે પોચું ગાભા જેવું ને સછિદ્ર દેખાય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-લીલાસપડતા ધોળા કે ભુરા રંગની, લીસી ને મૂળ જેવી જાડી હોય છે. તેનો આડો કાપ કરતાં તેની વચમાં સછિદ્ર ગાભો દેખાય છે. દાંડી પોકળ હોય છે. શાખાઓના ફાંટાઓના સાંધા સામાં બાજુએ પાન આવેલાં હોય છે. તે પુષ્પપત્રો જેવાં દેખાય છે. શાખાઓના ઉપરના ભાગમાં તે ગીચોગીચ આવેલાં હોય છે. એ પુષ્પપત્રો જેવાં પાન વચ્ચે કેસરીઆ રંગનાં રાતાં ફુલ નીકળેલાં હોય છે. ફુલ મકાઈના મ્હોટા દાણા જેવડાં, એરડાનાં ફુલની પેઠે ત્રણ ખાંચીઆવાળાં, ભૂરા રંગનાં ને લીસાં હોય છે. તેના દરેક ખાંચીઆ વચ્ચે એક ઉભી નસ અને તેની બાજુની સપાટીપર ઝીણી નસો લાગી દેખાય છે. ફુલને દાબવાથી તેની ત્રણે ફાંકે જુદી પડે છે. જે દરેકમાં એકેકું બીજ હોય છે. બીજ કાળા રંગનાં, ખડબચડી સપાટીવાળાં, એરડીના બીજને મળતાં હોય છે.

એના છોડવાની રાખ તેલમાં મેળવી ખેડુતો ઢોરને કોઈ અગર પીડપર ચાંદાંઓમાં જીવાત પડી હોય છે તેપર લગાડે છે, તેથી જીવાત ખરી જાય છે. એના આખા છોડવા ઘણા ઝેરી ગણાય છે. તેને કોઈપણ ઢોર ખાતું નથી.

એ વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તેવા ખાબોચીઆમાં ઉગે છે.*

૮-વિ॰ વિવેચન-એના છોડવા ઉન્હાળો બેસતાં બાજરામાં આવે છે. ને તેમાં તેજ વખતે ફુલ અને ફલ પણ થાય છે. આ વખતે બીજાં ઝાડો ઘણુંકરી સુકાઈ ગએલાં હોય છે, અને ઉનાળાનાં જોરમાં ફેલાય છે તેથી એને ઉનારવાં (ઉન્હાળવાં) કહેતા હશે.

વર્ગ-(યુફોર્બિએસી).

નંબર ૪૯૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-E. Tirucalli.

દષ્ટાન્ત-H. V. p. 254; N. p. 290; Watt. III. p. 301; ફ. નિ. પા. ૧૧૦.

---

* ફિ આ સ્થળના ભાગ ૧૨૭, ગોળ, અઢ ઠાડે ખુલ્લું ઉગેલું ખેતીમાં ઘણા થાય છે.

૨-દેશીનામ-થોર, ખરસાણીયોર (પો૦); ડાંડલીઓથોર, પરદેશીથોર (ગુ૦); થોર, નીવડુંગ (મ૦); થોહર, સેહુંડ (હિં૦); સ્નુહ્, બહુક્ષીરઃ (સ૦).

૩-વર્ણન-થોરનાં ઝાડ ૧૦ થી ૨૦ ફીટ ઉંચાં વધે છે. તેની શાખાઓ ડાંડલી જેવી હોય છે. પાન ઘણુંકરી હોતાં નથી. તોપણ કોમળ શાખાઓપર વખતે ચંમચોળ, રેખાકાર સૂક્ષ્મ પાન હોય છે. ફુલ સૂક્ષ્મ પીળાસલેતા રંગનાં હોય છે. તે ફાગણથી આષાડ સુધી આવે છે. ફલ ભૂરા રંગનાં ફેલાગથી ભરાયલાં હોય છે.

થોરને તોડતાં તેમાંથી ઘાટું, ચીકણું, ધારું ક્ષીર નીકળે છે, જે થોડીવાર રહ્યા પછી પીળું થઈ જાય છે. તે ઝેરી અને ચાંમડીપર ફોલ્લા ઉઠાડે તેવું હોય છે.

મૂળ-જમીનને ઝાડ પ્રમાણે ઉંડાં ને લાંબાં હોય છે. એમાં ઘણા ફાંટા નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ પાતળી ને ધોળી હોય છે, તેપરની ફોતરી ભૂરા રંગની નરત ઉતરી જાય તેવી હોય છે. મૂળનું લાકડું પોચું, નરમ ને મજબૂત બારીક રેસાઓવાળું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી ફુટથી ૧ કે ૧½ ફુટ જાડી હોય છે, કોઈવાર એથીએ જાડી હોય છે. તે વખતે સીધી પણ ઘણુંકરી આડી અવળી હોય છે. તેની અંદરનું લાકડું હલકું, સફેદ, અને હાથી દાંત જેવું લીસું હોય છે. ડાંડીપરની અંતરછાલ ફીકા પીળા રંગની, રેસાવાળી, મજબૂત ને જરા જાડી હોય છે. તેથી બહારની છાલ પોચી, બટકણી, લીલાશલેતા ભૂરા રંગની હોય છે. ને એ છાલપરની સૌથી બહારની ફોતરી જરા કે ઘેરા ભૂરા રંગની, ખડબચડી ને તેપર ઉભા ને આડા ચીરા પડેલા હોય છે. એ ફોતરી ચીભડાની છેડી જેવી જાડી હોય છે. તે અંદરની બાજુ રાતા ને કાળા રંગની હોય છે. શાખાઓ કોમળ હોય છે ત્યારે લીલા રંગની હોય છે. પણ જેમ જેમ જાડી ને જુની થતી જાય છે, તેમ તેમ ફીકા લીલા ને ભૂરા રંગની થતી જાય છે. કોમળ શાખાઓ સ્લેટપેનથી પેનસીલ કે તેથી આંગળી જેવી જાડી ને ગોળ હોય છે. તે લીસી ને ચળકતી હોય છે. ને તેપર ઉભી ટીલીઓની ભાત હોય છે. એ શાખાઓ વખતે આંતરે આવેલી હોય છે. ને કોઈવાર અનિયમિત રીતે છેટે છેટે પણ આવેલી હોય છે. પણ ઘણુંકરી જુની શાખાઓની ટોંચ ઉપર એકજ જગોએ [illegible] કે ૫ કોમળ શાખાઓ પાસે પાસે આવી જઈ એક ગુચ્છાની પેઠે નીકળેલી જોવામાં આવે છે. શાખાઓ સાંધાવાળી હોય છે. તેને તોડવી હોય તો તે સાંધાપરથી સહેલાઈથી તૂટી આવે છે.

પાન-ઘણુંકરી હોતાં નથી. પણ હોય છે ત્યારે આંતરે આવેલાં હોય છે. તે કોમળ શાખાઓપર છૂટાં છૂટાં હોય છે. ને શાખાઓનાં ટેરવાંપર અથવા સાંધાઓ પાસે ૪ કે ૫ પાન પાસે પાસે આવી ગચ્છમની પેઠે પણ નીકળેલાં હોય છે. તે પીળાશલેતા લીલા રંગનાં હોય છે, તેને ડીંટડી હોતી નથી, તે ઘણાં કોમળ હોય છે ત્યારે તેપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે, પણ પાછળથી રૂંવાટી ખરી જાય છે. પાન બન્ને છેડે જરા સાંકડાં થતાં, ને ટેરવે બહુધા બુઠ્ઠાં હોય છે. તે ½ ઇંચથી ¾ ઇંચ લાંબાં ને ½ ઇંચ જેટલાં કે તેથી કંઇક ઓછાં પોહોળાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી ઘણુંકરી એક સરખા રંગની હોય છે. તેની નીચેની સપાટીપર ઉભી છીછરી પોહોળી નીક હોય છે.

ફૂલ-કોમળ શાખાઓને છેડે અને બે શાખાઓના સાંધાઓની વચ્ચે સૂક્ષ્મ પીળાશલેતા રંગનાં ૫ થી ૬ એક ફુલો પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. તે નાહાના દાણા જેવાં દેખાય છે. નર અને માદા ફુલો પાસે પાસે હોય છે. પણ ઉપયોગમાં ઘણુંકરી માદા ફુલો જ દેખાય છે. ફુલની સૂક્ષ્મ ડીંટડી નીચે બે સામ સામાં અડધ ઉપડેલ પુષ્પપત્રો હોય છે. ઓકિસરગમાંથવ ગીચ ભૂરા વાળવાળી કુંડલીની વચેથી નીકળેલા હોય છે. તેને મથાળે ૩-ચીરા દેતા જેવી નલિકાઓ નીકળેલી હોય છે. જે દરેક વાંકવળેલી ને મથાળે બે ફાંટા થયેલી હોય છે.

ફલ-પ્રથમ પીળાશલેતા લીલા રંગનાં, ને સુકાય છે ત્યારે (કાળાશલેતા) ભૂરા રંગનાં થઈ જાય છે. તે ૧ થી ૧½ લાઈન લાંબાં ને ½ લાઈન પોહોળાં હોય છે. તેપર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. ફલના પેટાળ નીચે ટુંકી ડીંટી હોય છે. ને મથાળે કાળા રંગના ૩-બાજુ વળેલા ઝીણા તંતુ જેવા આંકડા (સ્ટાઇલસને સ્ટિગ્મા) હોય છે. ફલ બેસી પછી વિશેષ દિવસ રહી શકતાં નથી, તરત સુકાઈ ખરી જાય છે. ફલપર જે ભૂરી રૂંવાટી હોય છે તે જરા આંગળીથી ઘસતાં નીકળી જાય છે. ત્યારે ફલ ઘેરા ભૂરા રંગનું, લીસું ને ૩-ઉભી નસો કે ધારવાળું દેખાય છે. આ નસોની વચ્ચેના ફલના પેટાળનો ભાગ બહાર નીકળેલો હોય છે. ફલ ૩-ખોલવાળું હોય છે.

બીજ-સૂક્ષ્મ, રતાશલેતા પીળા રંગનું, લાંબસેંક, ને એક છેડે સાંકડુંવત્ હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઝેરી, રેચક, વિદારી.

૬-ઉપયોગ-થોરનાં સર્વાંગમાંથી દૂધ અર્થાત્ ક્ષીર નીકળે છે. તે ચેતવણીથી ચાખવી નહતી પાછી આવે છે. એનું ક્ષીર વાથી દુખતા સાંધા ઉપર અને બીજા દુખાવાઓ-

પર ઘણું લેહો ગેપડે છે, અને તેથી દુખાવો નરમ પડે છે. એ થોર લકડાં બહુ બાળ છે. એ થોરનું લાકડું પોચું અને ઘણું હીણું થાય છે. તે કમાડ વગેરે ઘરખૂંગારના સામાનમાં હાથી દાંત જેવી ધોળી બાનક કરવામાં વપરાય છે. આ ખરસાણી થોરનાં લાકડાંના કોલસામાંથી બાનકબાજી બનાવવાનો દારૂ બનાવવામાં આવે છે. ખરસાણી થોરનાં લાકડાં એગુશીઓ પોતાનાં ઢોર બાંધવાના ઢોરવાડીઓમાં બાંધવાના કામમાં ચાંભલા અને વળીઓની જગોએ વાપરે છે. તેમજ કોસનાં મંડાણના થૂણા, ટેક વગેરે એનાં બનાવે છે. ઘણા ગરીબ લોકો એનાં લાકડાં બળતણ તરીકે બાળે છે. ખરસાણી થોરની સુકી ડાંડલીઓ (ડાળી) કુંભાર અને ભાઠી લોકો નીભાડા અને ભઠ્ઠીઓમાં ખાસ કરીને બાળે છે. એનો ધુમાડો ને જોરદાર હોય છે. ખરસાણીથોરની રાખ રંગના કામમાં વપરાય છે. ખરસાણીથોર વાડી, બગીચા, બાગ, ખેતરો, વાડાઓની વાડ, અને નવાં ખેતરોની આજુબાજુ વાડીઓમાં કરવા માટે રોપવામાં આવે છે. તેમજ ઓટા અને ઊંચા રસ્તાઓની બાજુએ [illegible] નાળાંઓ પાણીના ઊંચા વહેણ [illegible] પાણીથી [illegible] અટકાવવા માટે અને વાડી, ખાડી અને ઢોર વગેરે પણ ભાગ ઊંચા [illegible] ન પડે તેનો બચાવ કરવા માટે પણ આ થોર તેનાપર વાવવામાં આવે છે. આંબા અને બીજાં ઝાડો [illegible] ખાસ (ઓડા) [illegible] ન જાય તે માટે તેનાં ઝાડોની આજુબાજુ તેમજ પણ [illegible] ખરસાણી [illegible] વાવવામાં આવે છે. થોરનાં લાકડાં વેચી ઘણા ગરીબ [illegible] દુકાળમાં [illegible] કરો. [illegible] આ [illegible] વનસ્પતિ પણ લાકડાં અને ગરીબ લોકોને ઘણી [illegible] તેની [illegible] ઉપર છે.

[illegible] વપરાય છે. તેનાં [illegible] પેટ [illegible] થઈ જાય છે. તેનું [illegible] પણ કરે છે. [illegible] દૂધની [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] ગુણ, [illegible], [illegible] [illegible]).

૭-[illegible]

૮-[illegible]

એની કોમળ શાખાઓ [illegible] ડાંડલી જેવી [illegible] માટે એને ડાંડલીઓ થોર કહે છે.

કાઠીઆવાડમાં દેવાત પંડિત નામનો એક ભજન કર્તા થયેલ છે. તેણે ઘણાં ભજનો બનાવેલાં કે જેમાંનાં કેટલાંક ભજનો આગમ કહેવાય છે. (આગમ એટલે ભવિષ્યમાં શું થશે તે) એક આગમમાં ગાયેલ છે કેઃ—

"થોરે કેળાં લાગશે, જુગો પછી જુગોરે હો.
શેરડીએ ચમરી આવશે, જુગો પછી જુગોરે હો."

ઉપરનાં આગમમાં થોરે કેળાં લાગશે એટલે થીલું તે જ નહિ પણ થોરનાં ફુલ [illegible] થોય છે. કેમકે થોરને પાણીની તંગી હોય છે ત્યારે [illegible] કરીને ફૂલ બેસે છે. પણ જ્યાં પાણી પુરતું મળતું [illegible] છે, ત્યાં ઉન્હાળો બેસતાં તેમાં ફુલ નહિ આવતાં નવી શાખાઓ આવી તેપર પાન આવે છે. તેમજ [illegible] પણ પાણી પુરતું ન મળે તો તેના સાંઠા પાકી તેપર [illegible] ચમરી આવી જાય છે. માટે ઉપરનાં આગમમાં [illegible] તેની મતલબ એવી જણાય છે કે, [illegible] વરસાદની તંગી રહેશે. એવું હાલ કેટલાક વર્ષ [illegible] જોવામાં પણ આવે છે.

વર્ગ-(યુફોર્બિએસી.)

નંબર. ૪૬૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-E. Nivulia.

વર્ણન-H. V. p. 255. N. p. 290; W. III. p. 280. વ. નિ. પા. ૧૧૦.

૨-દેશીનામ-કટાગો, થોરકંટાગો (ગુ૦); [illegible] કંટાગો (મ૦). [illegible] (બં૦); [illegible] (હિં૦). [illegible] (સં૦).

૩-વર્ણન-[illegible] ઘણાં [illegible] અને તે ઘણી જગોએ [illegible] સારી પેઠે જણાયલાં છે. માટે એનું વર્ણન [illegible] વિશેષ પ્રયોજન જણાતું નથી. તોપણ તેનું [illegible] આ રીતે આપવામાં આવે છે, [illegible] અને [illegible] માનવામાં આવે છે, [illegible] ૪ થી ૧૦ કે ૧૫ થી ૨૫ ફિટ [illegible] અને [illegible] તેનું [illegible] ૫૦ થી [illegible] થી ૧૦૦ ફિટ [illegible] [illegible]

શાખાના સાંધા પાસે નાહાની નાહાની ચોહેર બીજી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તેથી તે શાખા એક નાહાના ઝુમર જેવી દેખાતી હોય છે. આવી રીતે એનાં ઝાડવામાં નીચે ઉપર તેમ જ ચોહેર નાહાના નાહાના ઝુમર જેવી શાખાઓ આવવાથી એનું આખું ઝાડવું નાહાના નાહાના ઘણા ઝુમરોથી બનેલું પોતે એક મ્હોટા ઝુમર જેવું દેખાય છે. શાખાઓપર જરા છેટે છેટે બબે તીક્ષ્ણ કાંટાઓ આવેલા હોય છે. જે સૂક્ષ્મ અણી જેવી પાણી-પરથી નીકળેલા હોય છે. આ દર બે કાંટાની વચ્ચેથી પાન નીકળેલાં હોય છે. તે જાડાં, અને લીસાં અને રસભર્યાં હોય છે. તેનો આકાર ફાચર જેવો હોય છે. તે શિયાળે ખરી જાય છે, અને ચોમાસે પાછાં આવે છે. એને શિયાળાથી ફુલ આવવા માંડે છે, તે ઉન્હાળા આખર સુધી આવ્યા કરે છે. તે પેરા ગુલાબી કે પીળાશવાળા નારંગીઆ રંગનાં હોય છે. ફલ ઉન્હાળો બેસતાં પાકે છે, તે ૩ ખાંચીઆં રવાઈ જેવાં હોય છે.

થો.ડાંગળાનો કોઈ પણ ભાગ જખમી કરવાથી ચીકણું દૂધ નીકળે છે જે થોડા વખતમાં જાડું થઈ તેનો તાર બંધાય છે.

મૂળ– એનાં મૂળમાં ઘણા ફાંટીઓ નીકળેલા હોય છે. તે જમીનમાં ચોતરફ ફેલાયેલા હોય છે. પણ ઘણા ઉંડા ઉતરેલા હોતા નથી. મૂળ ઝાડવાંના પ્રમાણમાં ઘણાં ટુંકાં હોય છે. તે બહારથી ભૂરાં ને અંદર સફેદ હોય છે. વેસ્ટી હોનરી પાતળી હોય છે, તે તરત ઉતરી જાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–એની ડાંડી અથવા થડ દાહની બાજુથી તે સાથળ જેવી જાડી હોય છે. પણ તેમાંથી નીકળેલી શાખાઓ બહુધા ડાંડીથી ઉંચી વધી જાય છે, તેથી ડાંડી ઘણુંકરી શાખાઓમાં સમાઈને ટુંકી રહી જાય છે. તે લીસી ને ગોળ હોય છે. શાખાઓ જેમ જેમ ઘરડી થતી જાય છે તેમ તેમ તેનો રંગ ભૂરચીસ્યો થતો જાય છે. પણ કોમળ ડાંડી કે શાખાઓનો રંગ ફીકો લીલો કે લીલાશપડતો પીળો હોય છે. શાખાઓ ઝુમરની પેઠે ચોતરફ વધતી હોવાથી એમાં શાખાઓનો જથાવ વિશેષ થઈ જાય છે. એમાં નીકળતી નવી શાખા થોડી સમાન્તર સીધી વધી પછી તે ઉંચે વધે છે, અને એજ અનુક્રમ ઉત્તરોત્તર ચાલ્યો જાય છે. તેથી કરીને એનાં ઝાડવાંની ઉંચાઈ થોડી થાય છે. પણ તેનો આજુ બાજુ ઘણો વિસ્તાર વધી તેના ઘેરાવામાં ઘણી જમીન રોકાય છે. જે શાખાઓ એનાં ઝાડવાં નીચેના ભાગમાં જમીનને લાગી રહેલી હોય છે તે આસ્તે આસ્તે જમીનમાં મૂળ મુકી પોતે સ્વતંત્ર ઝાડવું થઈ જાય છે. શાખાઓપર બબે કાંટાની હાર બરાબર ખીલાના પેચની પેઠે (spirally) આવેલી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે વિશેષ કરી શાખાઓને છેડે હોય છે. પાનને ડીંટડી કવચિત્‌જ હોય છે, પણ હોય છે ત્યારે તે જાડી ને ઘણી ટુંકી હોય છે. પાન ફીકાં લીલાં કે ભુરથી રંગનાં હોય છે, તેની બન્ને સપાટીનો રંગ બહુધા એક સરખો હોય છે, તોપણ નીચેનીનો વખતે પીળાશપડતો હોય છે. પાનમાં માત્ર તેની વચલી નસ નીચેની સપાટીએ બહાર નીકળતી દેખાય છે. પાન ૧ થી ૩ (કોઈવાર એથી વિશેષ) ઈંચ લાંબાં અને એટલાંજ કે કંઈ ઓછાં પોહોળાં હોય છે. પાનનાં ટેરવાં પોહોળાં ને બુઠ્ઠાં હોય છે. પણ વખતે ટેરવે નાહાની અણી પણ હોય છે. પાન તળિયે પોહોળાં કે સાંકડાં થતાં હોય છે. તે વચમાંથી હોડીની પેઠે અંદર પોલવાળાં અને ટેરવાં પાસે પાછાં બહાર નીકળતાં હોય છે. પાનની કોર વખતે જાંબુડી છાયાસીતી હોય છે. પાનને તોડતાં તેમાંથી લીલો રસ નીકળે છે. વાસ ઝાબુઝબની અને સ્વાદ ખટાશલેતો હોય છે.

ફુલ–એમાં જ્યારે પોસ માસે ફુલ આવે છે, ત્યારે પાન ખરી ગએલાં હોય છે. એ ખરી ગયેલાં પાનના જે ચાંડલાઓ શાખાઓપર બે કાંટાઓની વચ્ચે તેઓથી જરા ઉપર રહેલા હોય છે, તેપરથી ઘણુંકરી પુષ્પધારણ કરનારી સળી નીકળે છે. તે પીળાશપડતા લીલા રંગની, જરા જાડી, લીસી અને ટુંકી હોય છે. તેપર ઘણુંકરી ગુચ્છીઓની પેઠે ફુલ આવે છે. ફુલની લંબાઈ ½ ઈંચની અને તેનો વ્યાસ ⅓ ઈંચ જેટલો હોય છે. કેટલાંક ઝાડવાંમાં ફુલની ડીંટડીનો રંગ લીલો અને ફુલોનો પીળો હોય છે. પણ ઘણાં ઝાડવામાં ડીંટડીનો રંગ ભૂરો લીલો કે કોઈવાર જાંબુડી છાયાસેનો ને ફુલનો રાતો હોય છે. પુકેસરો પીળાં ફુલમાં પીળાં અને રાતાંમાં ફીકાં કે ધોળાં હોય છે. પણ પરાગકોશ અને રજ તો બન્ને રંગનાં ફુલોમાં ઘણુંકરી પીળાં જ હોય છે. વખતે પરાગકોશ રાતા રંગના પણ હોય છે.

પુષ્પધારણ કરનારી સળીપર ઘણુંકરી ફુલના ૩–ઉપકોર એક હારમાં આવેલા હોય છે. એ દરેક ઉપકોરામાં એકેકું ફુલ હોય છે. તેને તળિયે એક સૂક્ષ્મ દાંતાવાળું પુષ્પપત્ર હોય છે. એ ૩ ઉપકોશમનો વચલો ઉપકોશ ડીંટડી વગરનો હોય છે. તેમાં નરફુલ હોય છે અને બાજુના ૨ ઉપકોશ ડીંટડીવાળા હોય છે. તેમાં દ્વિજ-તીય અર્થાત્ નર અને માદાફુલો ભેગાં આવેલાં હોય છે. એ ઉપકોશના ૪ છેડા ઉભા, પોહોળા અને આગ-સ્વાળા હોય છે. તેપર પાંખડીઓ જેવી રસપુષ્પિયો લગભગ આવેલી હોય છે. તે ચળકતી ને રસભરી હોય છે.

ઉપર કહેલાં ૩ ફુલોમાંથી પ્રથમ વચલું નરફુલ ઉઘડે છે. તેમાં સૂક્ષ્મ પુકેસરો જ હોય છે. તેની બાજુએ રાતા રંગનાં ઉપ–ઉપકોશનાં સૂક્ષ્મ પત્રો આવેલાં હોય છે. તે

પર ઘણાં લોકો ચોપડે છે, અને તેથી દુખાવો નરમ પડે છે. એ થોર બકરાં બહુ ખાય છે. એ થોરનું લાકડું ધોળું અને ઘણું હીમું થાય છે. તે કબાટ વગેરે ઘરશૃંગારના સામાનમાં હાથી દાંત જેવી ધોળી બાનક કરવામાં વપરાય છે. આ ખરસાણી થોરનાં લાકડાંના કોલસામાંથી આતશબાજી બનાવવાનો દારૂ બનાવવામાં આવે છે. ખરસાણી થોરનાં લાકડાં એકુલોકો પોતાનાં ઢોર બાંધવાનાં ઢોરવાડીઆં બાંધવાના કામમાં થાંભલા અને વળીઓની જગોએ વાપરે છે. તેમજ કોસનાં મંડાણના સૂત્ર, ઢેપ વગેરે એનાં બનાવે છે. ઘણા ગરીબ લોકો એનાં લાકડાં બળતણ તરીકે બાળે છે. ખરસાણી થોરની સુકી ડાંડલીઓ (ડાળી) કુંભાર અને ખાંપી લોકો નીભાડા અને ભઠ્ઠીઓમાં ખાસ કરીને બાળે છે. એનો તાપ એક સરખો ને જોરદાર હોય છે. ખરસાણીથોરની રાખ રંગના કામમાં વપરાય છે. ખરસાણીથોર વાડી, ખેતરો, બાગ, બગીચા, વાડાઓની વાડ, અને નવાં જંગલોની આજુબાજુ વાડોલીઆં કરવા માટે વાપરવામાં આવે છે. તેમજ ઓટલા અને ઉંચા રસ્તાઓની બાજુએ વિશેષકરી નાળાંઓ પાસેના ઉંચા ઢાળવાળાનાં પાણીથી ધોવાઈ જતા અટકાવવા માટે અને વાડી, માંડી અને ઢોર વગેરે પણ આવા ઉંચા ઢાળ પરથી કોઇ વખતે ગબડી ન પડે તેનો બચાવ કરવા માટે પણ આ થોર તેનાપર વાવવામાં આવે છે. આંબા અને બીજાં સારી જાતનાં ઝાડો દરિયાના ખારા (ખોડા) પવનથી ઝાડોને બળી ન જાય તે માટે તેવાં ઝાડોની આજુબાજુ તેમાં પણ વિશેષકરી દરિયાની બાજુ તરફ ખરસાણી થોર વાવવામાં આવે છે. થોરનાં લાકડાં વેચી ઘણાં ગરીબ લોકો છપ્પનિયા દુકાળમાં નભ્યાં હતાં. કારણ દુકાળે આ કેરડોજેવી વનસ્પતિ પણ બકરાં અને ગરીબ લોકોને ઘણી ઉપયોગી થઇ પડે છે. તેની ડાળ કાપી વાવવાથી ઉગે છે.

“ખરસાણીથોર ઘણો વપરાય છે. તેનાં કુમળાં મોરાં ખાવાથી પેટપીડ મટી જાય છે. તેનું બંધકોષ પણ હરે છે. એના દૂધની ભાજરાના લોટ સાથે રોટલી કરી ખાવાથી જુલાબ લાગી પેટનો રોગ મટે છે. થોરની રાખમાંથી કાઢેલો ખાર દવાઓમાં વપરાય છે. ખરસાણીથોરના દૂધથી રેચ લાગે છે. ઉપરી રોગ છે. ગુલ્મ, બન્ધ, કોઢ, મુસારો, વા, પરમ, શુળ, આમ, સોજા, ગંડ, આફરો, પાંડુ, મુંઝારો, તાવ, ઉન્માદ, મેદરોગ, વીંછીનું ઝેર, કોઇ જાતનું વિષ, દરદ, બરોળ એ સર્વને મટાડે છે.” (નિ. રત્નાકર).

૭-સ્થાનક-વાડીઓની વાડ અને રસ્તાની બાજુએ ઠેકઠેકાણે ક્વચિત્ જંગલોમાં આવે છે.

૮-વિશ વિવેચન-ખરસાણીથોર અહિઆનો જંગલી છે પણ તે હાલ આખા હિંદુસ્તાનમાં ફેલાયેલો છે

એની કોમળ શાખાઓ ગોળ ડાંડલી જેવી [illegible] માટે એને ડાંડલીઓ થોર કહે છે.

કાઠીઆવાડમાં દેવાત પંડિત નામનો એક ભક્ત થઇ ગયેલ છે. તેણે ઘણાં ભજનો બનાવેલ જેમાંનાં કેટલાંક ભજનો આગમ કહેવાય છે. (આગમ એટલે ભવિષ્યમાં શું થશે તે) એક આગમમાં ગાયેલ છે કેઃ—

“થોરે કેળાં લાગશે, જીવો ધણી જીવેરે થઈ;
શેરડીએ ચમરી આવશે, જીવો ધણી જીવેરે થઈ.”

ઉપરનાં આગમમાં થોરે કેળાં લાગશે એટલું જ નહિ પણ થોરનાં ફુલ વિશે કહેલ હશે એમ છે. કેમકે થોરને પાણીની તંગી હોય છે ત્યારે [illegible] કરીને ફુલ બેસે છે. પણ જ્યાં પાણી પુરતું મળે છે, ત્યાં ઉન્હાળો બેસતાં તેમાં ફુલ નહિ આવતાં શાખાઓ આવી તેપર પાન આવે છે. તેમજ શેરડીને પણ પાણી પુરતું ન મળે તો તેના સાંઠા પાકી તેપર ચમરી આવી જાય છે. માટે ઉપરનાં આગમનો ની મતલબ એવી જણાય છે કે, વરસાદ થોડો થશે, બીનાયતની તંગી રહેશે. જેવું હાલ કેટલાંક વર્ષો જોવામાં પણ આવે છે.

વર્ગ-(યુફોર્બિએસી.)

નંબર. ૪૬૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-E. Nivulia.

દૃષ્ટાન્ત-H. V. p. 255; N. P. 231; W. III. p. 289; ૨. નિ. પા. ૬૬૦.

૨-દેશીનામ-કંટાળો, થોરકંટાળો (પો૦); કાંટાળો (ગુ૦); વડેનીવડુગ, નીરખુળ (મ૦); [illegible] કટપોદર (હિં૦); વજ્રશ, વજ્રી, સેહુંડ (સં૦).

૩-વર્ણન-થોરકંટાળાનાં ઝાડાં ઘણાં [illegible] અને તે ઘણી જગોએ અસાધારણ ઉગનાં હોવાથી સારી પેઠે જણાયલાં છે. માટે એનું વર્ણન આપવાનું વિશેષ પ્રયોજન જણાતું નથી. તોપણ તેનું [illegible] આ નીચે આપવામાં આવે છે, કેમકે તે એવો [illegible] અને કદરૂપો માનવામાં આવે છે, એવા તે [illegible] ઝાડવાં ૪ થી ૧૦ કે ૧૫ થી ૨૫ ફિટ ઉંચાં [illegible] અને કોઇ કોઇવાર તેનું [illegible] ૨૦ થી [illegible] ૭૫ થી ૧૦૦ ફિટ [illegible] જોવામાં આવે છે [illegible] જ્યાં ઉગે છે ત્યાં [illegible] વિસ્તારમાં ફેલાઈ જાય છે. એની [illegible] મૂળની ડાંડીનો [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] હોય છે. [illegible]

સોડા ભુંગરાને બાળવણ તરીકે વાપરે છે. કુંભાર સોડા નીભાડા પકવવામાં પણ ભુંગરાં બાળે છે. ભુંગરાં સુકાઈ ગયા બાદ પછી તે ભીંજાઈ નરમ થયેલાં હોય ત્યારે તેને ભરડી અને ચારાંથી બીજા ચારાને અભાવે ખાય છે. કેરડાની કાચી ભાજીની સીંગો સાથે પાણીમાં ઉકાળી એને થોડી ખારાશ હોય તેનાપર રગડી અને એટલું સોડા તે પાણીમાં નાખે છે. તેથી શીંગોનો વિકાર તેના અંગમાં રહેતો નથી, એમ તેઓ કહે છે.

"કેરડા સૈરનાં પાંદડાંનું શાક તથા અથાણું કરીને ખાય છે. તેથી પેટના રોગ મટે છે. જ્યા આમ પડે છે. કેરડાનાં ડાંખળાની ક્ષારમારક નામની દવા થાય છે. (વૈ૦ ૨૦).

"કેરડાનાં મૂળને વાટી તેનો નરમ આવે વાગાના સોજા, જખમ અને નગારાપર ચોપડવાથી વાગાની પીડા મટી જાય છે. અનુભવેલું છે."

(વૈદ્ય નારાયણજી. ઉ૦ પરીખાર ચોરવાડ).

૭–સ્થાનક–કેરડાનાં ઝાડવાં પથ્થરવાળી જમીનો-પર ઘણું ઉગે છે. એ કચ્છ, કાઠિયાવાડ, સિંધ અને દક્ષિણ તથા મુલતાન અને બાહ્ય હિમાલયમાં થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–થોરમાંથી દૂધ નીકળે છે અને કેરડામાંથી પણ દૂધ નીકળે છે માટે એને પણ કેટલા-એક થોરો ધોર કહે છે. પણ આમાં કાંટા હોવાને લીધે એને થોરકાંટાળો કહે છે.

મરહુમ. ડા૦ ઉદેચંદ દત્ત લખે છે કે–"આષાઢ શુદ ૧૫ને દિવસે હિંદુઓ પોતાનાં કુળીઆમાં કેરડો વાવી તેમાં સર્પોની દેવી મનસાનું આવાહન કરી તેની પૂજા કરે છે."

આટલું તો ખરું છે કે કેરડાનાં ઝાડવાંઓમાં સર્પો નિવાસસ્થાન કરી રહે છે. કારણ કે તેની ઠેકાણે કોઈ મનુષ્ય કે ઢોર જઈ શકતું નથી, ને તેથી સર્પોને તેમાં ચારો–ઓકરો મળવાથી તે ત્યાં રહે છે.*

કેરડાનાં ઉગ મથાળાનાં ઝીરાં (ડાંગાં)માં રોપ ફેરવ

પથ્થરવાળી ભાઠાની જમીનપર કેરડાનાં ઝાડવાં ઘણાં ઉગે છે, પણ તે ઘણાં ઉપયોગી પણ છે જે જગ્યાએ તે ઉગે છે તે જગ્યાના પથ્થરને તેનાં મૂળ ધીરેધીરે પોચાં કરે છે, ને તેને તોડે છે. તેથી જમીન સારી થાય છે. તેમજ એનાં ડાળાં, પાન, ફૂલ અને ફળ વગેરે ત્યાંજ પડી તે જમીનપર સેંદ્રિય ખાતરનો તે જમાવ કરે છે. જેથી તે જમીન ખાતરવાળી બને છે. પક્ષીઓ બોરડ, બાવળ, બોરડી, રાયણ કે બીજાં એવાં ઝાડ કે વેલાઓનાં ફળ ખાઈ કેરડાઓનાં ઝાડવાં ઉપર બેસી જાય છે. અને તેથી તેનાં પાકાં બીજ એનાં જાળાંમાં પડે છે. તે બીજ એ કેરડાનાં ઝાડની ઓથમાં વરસાદ પડે ઉગી નીકળે છે. અને તેના છોડવાઓ ધીમે ધીમે કેરડાનાં ઝાડવાં જેટલા ઉંચા તો તેમાંજ વધી જાય છે. ત્યાર સુધી એ છોડવાઓને કુદરતી રીતે કેરડાનાં ઝાડવાં છાયડો, ખાતર, હીમાસ, ગરમી અને બચાવ આપે છે. વળી એ છોડવાઓને કેરડાની કુદરતી વાડ હોવાને લીધે કોઈ ઢોર કે મનુષ્ય નુકસાન કરી શકતું નથી. માટે જ ઘણી જાતનાં વેલા અને ઝાડો આ રેવ-સ્થાનમાં પ્રથમ કેરડાઓનાં જાળામાં કુદરતી રીતે ઉગે છે. ને તે તેમાં ઉછરી મોટાં થાય છે પણ જો આ રેવસ્થા-નની કાંટાવાળી હરિયાળી સિવાયની ખાલી ઉજ્જડ જમીનપર કેરડાનાં ઝાડવાં ઉગેલાં ન હોય તો એવી ખુલ્લી જમીનપર કોઈ પણ કારણથી પડેલાં બીજ સૂર્યના તાપથી બળી જાય, ઢોરોનાં પગ તળે ચગદાઈ જાય, વરસા-દના પાણીથી ઘસડાઈ જાય, અથવા બીજી રીતે એ બીજની બરબાદી થાય. પણ આવી જગ્યાએ કેરડાઓનાં ઝાડવાંઓ ઉગવાથી તેમાં પડેલાં બીજ જળવાઈ રહે છે, અને વરસાદ પડે તેની ઓથમાં ઉગી આવે છે એટલું જ નહિ પણ આવાં બીજને ઉગવા માટે કરાડો જમીન પણ પોચી અને ખાતરવાળી તૈયાર કરી રાખેલી હોય છે. કેરડાનાં જાળાંઓ પાસે જ ખુલ્લાં મેદાનમાં પડેલાં કેટલાં પણ ઝાડ ઉગેલું જોવામાં આવતું નથી. તેનું કારણ એ જ હોય છે કે, ખુલ્લી જગ્યાપર પડેલાં બીજ પવન વરસાદ અગર બીજા કારણોથી ઉડી, તણાઈ, અથવાઈ રહીને બગડી જાય, અથવા તો તેની અંદરમાં જીવનનો નાશ થયેલ હોય છે. એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કેટલાં ઝાડવાં માટે કેર-ડાના જેવાં ઝાડ બાબત ઝાડવાંઓની ઘણી જરૂર આ રેવ-સ્થાનમાં જ છે કહેતાં નથી.

મનુષ્યના અનુભવમાં અને કાંટાળા ઝાડનું ઉછેરણ (વેરા-ન)નું જંગલમાં દાખલો એ ઉપરથી મળે છે કે જેનું જોવામાં આવે છે તે પણ પ્રથમ કેરડાઓનાં જાળાંઓમાં ઉગી મોટાં થયેલાં હતાં. [illegible] વર્ષ વરસાદ પડ્યા પછી આ [illegible] તેનાં જાળાંમાંથી [illegible] ઉગી આવે છે [illegible] સુધી [illegible] નથી. પણ એ આ ભાઠાપટમાં કેરડાનાં ઝાડવાં હોય છે તો તેમાં પડેલાં બીજમાંથી તેના નવા છોડવા ઉગી [illegible] છે. આ ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે આ રેવસ્થાનમાં ઘણાં ઝાડ ઉગવા માટે કેરડાનાં ઝાડવાંની કેટલી જરૂર છે. આ ભાઠા પ્રદેશમાં ઘણાં એવાં ઝાડ કેરડાનાં ઝાડવાંની અંદર ઉગેલાં, બાવળ, બોરડી, રાયણ આદિ ઝાડો તેમ જ કેરડાનો વેલો, કેટલાં એવાં ઝાડો, બાવળ, રાયણ આદિ ઘણાં ઝાડ કેરડાંઓનાં

* રેતાળ રણમાં કેરડાનાં ઝાડવાં ઘણાં ઉગે છે અને તેનાં મૂળો જમીનમાં ઘણે ઉંડે જાય છે તેને કેરડાની જાળીઓ કહે છે. [illegible] કેરડાનાં ઝાડવાં ઉપર [illegible] અને તે [illegible] હોય નથી. પણ [illegible] (પથ્થર) વાળી જમીનપર તે ઘણું [illegible] કરે છે.

[illegible] વિલાયતી [illegible] સાહેબ [illegible] સાહેબે મરહુમ [illegible] વોટસન સાહેબની સુચનાથી [illegible] કેરડાનાં ઝાડ (ડીરડો) [illegible] હતા. [illegible] વરસે [illegible] [illegible] જમીન અને [illegible] કેરડાનાં ઝાડવાં ઘણું હતું. [illegible] હવે [illegible] છે, અને તે જમીન [illegible] સુધી [illegible] છે.

કેરડાનાં ઝાડવાં જે જમીનપર ઘણું વર્ષો સુધી રહે છે તે જમીન ઘણી ફળદ્રુપ થઈ જાય છે [illegible]

પણ ઝાલરવાળાં હોય છે. ઉપકોશ નારંગીઆ રંગનો અને ઉપ-ઉપકોશ રાતા રંગનો હોય છે. પુંકેસર તંતુઓ તળિયે સાંધાવાળા અને ફીકા પીળા રંગના હોય છે. પરાગકોશ રાતા ને પરાગરજ પીળી હોય છે.

એ વચલું નરફૂલ ઉઘડી ગયા પછી તે કરમાવા માંડે છે, ત્યારે તેની બાજુનાં બે દ્વિજાતીય ફૂલો ઉઘડે છે. એના ઉપકોશ પણ નારંગીઆ રંગના હોય છે. તે-પર સૌથી પહેલાં વચ્ચોવચ્ચ સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખનાં પીળાસ-સેતાં ૩ બિંદુઓ ને તે પછી સ્ત્રીકેસરનલિકાઓ ૩ રાતા રંગની દેખાય છે. તે તળિયે જોડાયલાં હોય છે. એ પછી સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ૩ ખાંચીઆવાળો ને ત્યાર કેડે તેની ડીટી બહાર આવે છે. જે વાંકવળી નીચાં નમી જાય છે. એ બન્ને ઘણુંકરી રાતા રંગનાં હોય છે. એની ડીટીને મથાળે અને ગર્ભાશયની નીચે સૂક્ષ્મ ૩ પત્રો હોય છે. અને તેની આજુ બાજુ પુંકેસરો આવેલાં હોય છે. જેની બાજુએ ઉપ-ઉપકોશનાં પત્રો હોય છે.

એ બે દ્વિજાતીય ફૂલોની બાજુએ જે બે સૂક્ષ્મ પુષ્પ-પત્રો જેવા ઉપકોશ હોય છે તેમાંથી વળી (બે દ્વિજાતીય) ફૂલો નીકળે છે. (એનાં ફૂલોની રચના અટપટી પણ મનોરંજક છે.)

ફૂલ-વૈશાક મહિને ફલ પાકી અને જેઠ મહિને બી ખરી જાય છે. ફલની ડીટી આસરે ૧-ઈંચ લાંબી, લીસી, ને રંગે ગુલાબી હોય છે. ફલ ૩-ખાંચીઆ કે ફાંકાવાળાં હોય છે. ફલનો વ્યાસ ½ ઈંચ જેટલો હોય છે. ફલની દરેક ફાંકમાં એકેક બીજ હોય છે. ફલ પાકવા આવે છે ત્યારે ઘણુંકરી ઊંધાં વળી જાય છે, અને દરેક ફાંક સાંધાઆપરથી છૂટી પડી જાય છે.

બીજ-ગોળાઈસેતુ, લગભગ ½ ઈંચ લાંબું, લીસું. કાળાસસેતા ભૂરા ફીકા ધોળા પટાઓથી ચિત્રિત થયેલું અર્થાત્ કાબરચિત્રુ હોય છે. એની ઉપરનું ચિત્રકામ ટીટાડીનાં ઈંડાંપરનાં ચિત્રકામને મળતું હોય છે. બીજ-પર કાળે પટે અરધી લંબાઈ સુધીની એક નસ હોય છે. બીજમાંથી એરંડીનાં બીજ જેવું તેલીયું મજ્જ નીકળે છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ઝેરી, રેચક, નિદ્રાળી, ઉલટી કરાવનાર તથા શોથ અને કફઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-ચોર કંટાળાનાં ઝાડવાંને સાધારણ રીતે કુંટાળો કહે છે. અને તેમાંથી નીકળતાં ઝેરી દૂધને છીરને નામે ઓળખે છે. એનાં ફૂલને લચીંગીઆં અથવા મરીઆં અને ફલને રવીઆં કે રવાઈડાં કહે છે. વૉટ સાહેબ લખે છે કે, એને ઉકાળતાં એમાંથી ગટાપર્ચ્યાને મળતો ગુંદર જેવો પદાર્થ બને છે. કંટા-ળાનું છીર. રેચક અને ચામડીને લાલ કરનાર અથવા તેપર

ફોડો ઉઠાડનાર ગણાય છે. એનો રેચ આપવો
ત્યારે એનાં છીરમાં બીજી દવાઓ ભીંજાવામાં
દરેડે, લીંડીપીપર અને નસોતર આદિ વસાણું
છીરમાં પલાળવામાં આવે છે. તે પછી એ
ઘણા સખ્ત જુલાબ તરીકે આફરા, જળોદર વગે
અપાય છે. કંટાળાનું મૂળ મરીની સાથે સર્પદં
ચોપડવા તેમજ ખવરાવામાં વપરાય છે, ચાંમડીનાં
પર એનું છીર ચોપડવામાં આવે છે. જેને હડ
કુતરે કરડ્યું હોય, પણ હડકવાની નીશાની હજુ
શરીરમાં પાધરી થઈ ન હોય, તે પહેલાં અપા
કંટાળાનાં પાનને ગરમ કરી તેના રસનું ટીપું તેલ
મેળવી કાનના દુખાવાપર કાનમાં નંખાય છે-
સાથે મેળવી એનો રસ આંખના દુખાવામાં અં
તરીકે વપરાય છે. [illegible]ા છેલ્લો ઉપાય અનુભવ
વાનો છે. છોકરાઓની ઉધરસ ઉપર આટો અને
કરવા કંટાળાનાં કુમળાં કમરાં મેળી પછી તેનો
કાઢી તેમાં ગોળ મેળવી અપાય છે. ઘી અગર
મેળવી નહીં રૂઝાતાં ચાંદાંઓ વગેરેપર ચોપડવામાં
છે. એ સર્પનાં ઝેરનું નિવારણ ગણાય છે. કં
છીરમાં હલદરની ભૂકી મેળવી હરસ ઉપર લ
ચક્રદત્તે ભલામણ કરી છે. તેમ એજ મેળવણીમાં
ભીંજવી સોઢીઆળ દુઝતા હરસપર બાંધવાને પ
મંથકાર કહે છે. કંટાળા અને આકડાનાં છીરમાં
હળદરની ભૂકી ભીંજવી તેની વાટ ભગંદર વગેરેપર
રવાનું પણ કહેલું છે.

કંટાળાનાં કોમળ પાનની કચુંબર અને
વામાં આવે છે. તે સંધિવાના દરદીને ખ
આવે છે. કંટાળાના પાનને ઉનાં કરી
પેટપર કલેજાં અને તલ્લીનાં દરદમાં બંધાય
આવે છે. કંટાળાનાં કોમળ પાન બાફી તેનો ર
મધ સાથે મેળવી તે પ્રમેહવાળાને ચટાડવામાં આ
કંટાળાની કોમળ શાખાઓ અને પાન બકરાં અને
(ઘેટાં) બહુ ખાય છે. એનાં ફૂલ અર્થાત્ મરીઆં
ફલ કે રવડાં પણ બકરાં અને ગાડરાં ખાય છે.
ગુંબડાંપર તેને બેસાડી દેવા માટે કંટાળાની
બાળીને રખારી લોકો તેપર બાંધે છે. એનાં છી
ઉપયોગ સાધારણ રીતે ડાંડલીઆ થોરનાં છીર જે
વામાં આવે છે. કંટાળાનું છીર વાળાના સોજાપર
વાથી ગઠાયેલા સાંધાઓપર ચોપડવામાં આવે છે.
ળાનાં ડીરાં અને રોપાઓ વાવી ખેતર અને વાડીએ
થોરની માફક વાડ કરવામાં આવે છે. એની
કાપી વાવવાથી તે ઉગી જાય છે કંટાળાની સૂકી
અથવા ડાળાને ભુંગરાં અથવા ભુંગળાં કહે છે.
જરા સુગંધિત વાસ નીકળે છે. તમામ

લોકો ભુંધરાને ભગનણુ નરીકે વાપરે છે. કુંભાર લોકો વાસિયા પકવવામાં પણ ભુંગળાં આગે છે. ભુંગળાં સુકાએ ઉપર આગ પછી તે બીજાએ નરમ થયેલાં હોય ત્યારે તેને ભરડાં અને આકરાંઓ બીજા ચારાને અભાવે ખાય છે. કેટાગાની ડાળી ભાકરીની લીંડી સાથે પાણીમાં ઉકાળી જેને શીળી નીકળી હોય તેનાપર રમાડી અને એવું લોકો તે પાણીમાં ચાલે છે. તેથી શીળીનો વિકાર તેના અંગમાં રહેતો નથી, એમ તેઓ કહે છે.

"કંટાળા થોરનાં પાંદડાંનું શાક તથા અથાણું કરીને ખાય છે. તેથી પેટના રોગ મટે છે. જરા ગરમ પડે છે. કંટાળાનાં ડાંડલાની ભરમારક નામની દવા થાય છે. (વૈ० ર૦).

"કંટાળાનાં મૂળને વાટી તેનો નરમ ભાગ વાગાના ઠેકાણે, જખમ અને ભગનારાપર ચોપડવાથી વાગાની પીડા મટી જાય છે. અનુભવેલું છે."

(વૈદ્ય નારાયણ, ઉ० પડીઆર ચોરવાડ).

૭–સ્થાનક–કંટાળાનાં ઝાડવાં પથ્થરવાળી જમીનો-પર ઘણાં ઉગે છે. એ કચ્છ, કાઠિયાવાડ, સિંધ અને દક્ષિણ તથા ગુજરાત અને બાબ્ય હિમાલયમાં થાય છે.

૮–વિ० વિવેચન–થોરમાંથી દૂધ નીકળે છે અને કંટાળામાંથી પણ દૂધ નીકળે [illegible] માટે એને પણ કેટલાએક લોકો થોર કહે છે. પણ આમાં કાંટા હોવાને લીધે આને થોરકંટાળો કહે છે.

મરહુમ. ડા० ઉદેચંદ દત્ત લખે છે કે:–આષાઢ શુદ ૧૫ને દિવસે હિંદુઓ પોતાનાં ઘરોમાં કંટાળો વાવી તેમાં સર્પોની દેવી મનસાનું આવાહન કરી તેની પુજા કરે છે."

આટલું તો ખરું [illegible] કે કંટાળાનાં ઝાડવાંઓમાં સર્પો વસીસથાપન કરી શકે છે. કારણ કે તેની હદમાં કોઈ મનુષ્ય કે ઢોર જઈ શકતું નથી, ને તેથી સર્પોને તેમાં સારો–આસરો મળવાથી તે ઘણા રહે છે.*

*પોરબંદર સંસ્થાનમાં કંટાળાનાં ઝાડવાં ઘણાં વધારે ઉગે છે. અને તેવી ઘણી જમીનો બનાવાં વન છે તેને કંટાળાનાં જાળાંઓ કહે છે. બરડા ડુંગરપર કંટાળાનાં ઝાડવાં થોડાં ઉગે છે અને તે ઘણા વિસ્તારવાળાં હોતાં નથી. પણ દરિયા કિનારા પરેલી કાંઠી (પથ્થર) વાળી જમીનપર તે ઘણા વિસ્તારવાળાં અને જથ્થાબંધ ઉગે છે.

સ્વર્ગવાસી કૈલાસવાસી મહારાણા સાહેબ ભાવ વિક્રમાતજી સાહેબે મરહુમ કરનલ વોટસન સાહેબની સુચનાથી પોરબંદરની આસપાસના કંટાળાઓ રહિત (રીઝર્વ) રખાવ્યા હતા. કોઇ ઠેકાણે કંટાળો વાડે તો તેને ઘણી સખ્ત સજા કરવામાં આવતી હતી. તેથી કાંઠીવાળી જમીન અને પત્થર ભારાઓમાં કંટાળાઓનાં ઝાડવાં ઘણાં ઉગી ગયાં હતાં. પણ તે હવે કપાઈ ગયાં છે, અને તે જમીન ખેતી વાડી માટે ખેડુતોને આપાઈ ગએલી છે.

કંટાળાનાં ઝાડવાં જે જમીનપર ઘણાં વર્ષો સુધી રહે છે તે જમીન ઘણી ફળદ્રૂપ થઈ જાય છે આ સંસ્થાનની ઘણા

કંટાળાનાં ઉછ મથાળાનાં ડીરાં (ડાંગાં)માં રોપ ફુટેર

પથ્થરવાળી ભાઠાળી જમીનપર કંટાળાનાં ઝાડવાં ઘણાં ઉગે છે, પણ તે ઘણાં ઉપયોગી પણ છે. જે જમીનો તે ઉગે છે તે જમીના પથ્થરને તેનાં મૂળ ભારે આસ્તે પોચાં કરે છે, ને તેને તોડે છે. તેથી જમીન સારી થાય છે. તેમજ એનાં ડાળાં, પાન, કાંટા ફુલ અને ફળ વગેરે સડીને ખરી તે જમીન પર સેંદ્રીય પદાર્થનો તે જમાવ કરે છે. જેથી તે જમીન ખાતરવાળી બને છે. પક્ષીઓ બોરડ, બાવળ, બોરડી, રાયણ કે બીજાં એવાં ઝાડ કે વેલાઓનાં ફળ ખાઈ કંટાળાઓનાં ઝાડવાં ઉપર બેસી જાય છે. અને તેથી તેનાં પાકાં બીજ એનાં જાળાંમાં પડે છે. તે બીજ એ કંટાળાનાં ઝાડની ઓથમાં વરસાદ પડે ઉગી નીકળે છે. અને તેના છોડવાઓ ધીમે ધીમે કંટાળાનાં ઝાડવાં જેટલા ઉંચા તો તેમાંજ વધી જાય છે. ત્યાર સુધી એ છોડવા એને કુદરતી રીતે કંટાળાનાં ઝાડવાં છાંયડો, ખાતર, ભીનાશ, ગરમી અને બચાવ આપે [illegible] વળી એ છોડવાઓને કંટાળાની કુદરતી વાડ હોવાને લીધે કોઈ ઢોર કે મનુષ્ય નુકશાન કરી શકતું નથી. માટેજ ઘણી જાતના વેલા અને ઝાડો આ સંસ્થાનમાં પ્રથમ કંટાળાઓનાં જાળામાં કુદરતી રીતે ઉગે છે. ને તે તેમાં ઉછરી મોટાં થાય છે. પણ [illegible] આ સંસ્થાનની કાઠીવાળી દરિયા કિનારાની ખારી હવાવાળી જમીનપર કંટાળાનાં ઝાડવાં ઉગતાં ન હોય તો એવી ખુલ્લી જમીનપર કોઈ પણ કારણથી પડેલાં બીજ સૂર્યના તાપથી બળી જાય, ઢોરોનાં પગ તળે ચગદાઈ જાય, વરસાદનાં પાણીમાં ધસડાઈ જાય, અથવા બીજી રીતે એ બીજની અવ્યવસ્થા થાય. પણ આવી જમીનો કંટાળાઓનાં ઝાડવાંઓ ઉગવાથી તેમાં પડેલાં બીજ જળવાઈ રહે છે, અને વરસાદ પડે તેની ઓથમાં ઉગી આવે છે. એટલું જ નહિ પણ આવાં બીજને ઉગવા માટે કદાચ જમીન પણ પોચી અને ખાતરવાળી તૈયાર કરી રાખેલી હોય છે. કંટાળાનાં જાળાંઓ પાસેજ ખુલ્લાં મેદાનમાં ઘણાંખરાં કોઈ પણ ઝાડવું ઉગેલું જોવામાં આવતું નથી. તેનું કારણ એજ હોય છે કે, ખુલ્લી જમીનપર પડેલાં બીજ પવન વરસાદ અગર બીજા કારણોથી ઉડી, ધસડાઈ, અવ્યવસ્થિત થઇ ગએલાં, અથવા તો તેની અંદરમાં જીવનનો નાશ થયેલો હોય છે એવી ખબર થાય [illegible] કે કોમળ જાતનાં ઝાડો થોર-કંટાળા જેવાં મુખ્ય જાતનાં ઝાડવાંઓની ઓથ વગર આ સંસ્થાનમાં થઈ શકતા નથી.

મહુવુમ્હ એજ્યુકેશનમાં અને કારેવા ગામનાં થેરણ (વિશાવન)ની જગ્યામાં હાલ જે રાયણનાં ઝાડો મોટાં વર્ષોનાં જુનાં જોવામાં આવે છે તે પણ પ્રથમ કંટાળાઓનાં જાળાંઓમાં ઉછરી મોટાં થયેલાં હતાં. હાલ દર વર્ષે વરસાદ પડ્યા પછી આ બન્ને વનમાં રાયણોનાં ઝાડો નીચે તેનાં બીજમાંથી હજારો રોપાઓ ઉગી આવે છે. પણ તેમાંથી એક રોપો ખુલ્લા મેદાનમાં ઉછરતો નથી. પણ [illegible] ત્યાં આસપાસમાં કંટાળાનાં ઝાડવાં હોય [illegible] તો તેમાં પડેલાં બીજમાંથી તેના નવા રોપાઓ ઉછરી અનુક્રમે મોટા થઇ આવે છે. આ ઉપરથી ખુલ્લી રીતે જણાય છે કે આ સંસ્થાનમાં ઘણાં ઝાડો ઉગવા માટે કંટાળાનાં ઝાડવાંઓની ઓથ ઘણી ઉપયોગી છે. આ આખા સંસ્થાનમાં જ્યાં જોઇએ ત્યાં કંટાળાનાં ઝાડવાંની અંદર બોરડ, બાવળ, બોરડી, રાયણ આદિ ઝાડો તેમજ કેટલાએક વેલાઓ ઉગેલાં જોવામાં આવશે. બાવળ, રાયણ આદિ ઘણાં ઝાડો કંટાળાઓમાં

ડગરી મ્હેળાં થઈ તેથી બહાર ઉંચા નીકળે છે, ને તે પોતાની મેળે પોતાનો બચાવ કરી શકે એવાં મજબૂત થઈ વિશેષ વધવા માંડે છે, ત્યારે કેટલાનાં ઝાડવાં આસ્તે આસ્તે પોતાની મેળે નબળાં પડી સુકાઈ જાય છે. આવી રીતે સુકાઈ ગયેલા ડગલા પણ ત્યાં જ પડ્યા રહે તો ઘણો વખત સુધી તેમાં ઉજરેલાં ઝાડોને તે ખાતરરૂપ થઈ પડે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં કરીવાળી ખરાબાની જમીન જે બેસવાને ઓરડાના લાયક ન હોય, તેનાપર માણસો મુકરર ન હોય તેનાપર કોઈ જાતનું ઝાડનું ઉગનું ન હોય, તેનાપર ઘાસ પણ ભાગ્યેજ ઉગતું હોય, અને કેવળ પત્થર દેખાતા હોય, એવી જમીન રક્ષિત (reserved) રાખવાથી તેનાપર સૌથી પ્રથમ કેટલાંક હલકી જાતના ઘાસ અને નેહ ઉગી કાંટાળાંઓના રોપાઓ આપો આપ ઉગવા માંડે છે. અને ધીમે ધીમે તેનું જંગલ થઈ જાય છે. તેની ઓથમાં કેટલાક ઔષધિઓ વાર્ષિક ભિન્નવર્ગીય અને સારી જાતના ઘાસ ઉગવા માંડે છે. અને ધીમે ધીમે કાંટાળી વનસ્પતિના ઝાડના બીજ કાંટાળાંઓમાં ઉગી, ફરી તેવા જાતના અને જમીન ભરી જાય છે

કાંટાળાંના ઝાડવાં આવા ઉપયોગી છે, છતાં કેટલાંક લોકો કહે છે કે -"કાંટા એટલે શું' કાંટા શા માટે આવવા જોઈએ હશે ? અને કાંટાળાં ઝાડવાં રાખવાથી ફાયદો પણ શું ? આવા વિચાર કરનારા ભાઈઓએ એટલી બાબત ખ્યાલમાં રાખવી જોઈએ કે તેઓને મન કાંટાળાં ઝાડવાં નકામી વસ્તુ હશે, પરંતુ ઈશ્વરી સૃષ્ટિમાં તે એવા નકામાં નથી. સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરે પીરકાંટાળાના ઝાડવાં એવી ખરાબ જમીનના રક્ષણ માટે નિરમાણ કરેલાં છે કે એવી જમીનમાં બીજી કોઈ સારી જાતના ઝાડો થાય [illegible] થઈ શકે છે માટે કાંટાળાં ઝાડવાંઓ [illegible] અનુકૂળ, અને પશુ પક્ષી આદિ પ્રાણીઓને અને સારી જાતનાં ઝાડવાં ઉગવા માટે [illegible] છે. વળી એવું પણ જોવામાં આવે છે કે [illegible] જમીન કે જ્યાં કોઈ સારી જાતના બીજ [illegible] થઈ શકે છે તેવી જમીનમાં કાંટાળાં ઝાડવાં વિશેષ [illegible] નથી. પણ સમુદ્ર કિનારા પાસેની ખારોપાટની જમીન અને ખરાબ ડુંગરપર પણ કેવળ [illegible] [illegible] [illegible] જમીનને [illegible] [illegible] આવે છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કાંટાળાં ઝાડવાં ન હોય તો [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

શિયાળ થાય છે. એનાં સુકા ફળ જે જમીનપર [illegible] છે, તેને સ્મારી લોકો ખાયાંકરે છે. તે પણ [illegible] ખાય છે. બીજો કંઈ ચારો ન મળે ત્યારે સુકાં [illegible] અને ભાડાં ખાય છે. એટલુંજ નહિ પણ [illegible] જાનવરો પણ તે ખાય છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે [illegible] ચારાં અને ભાડાં કેવળ પીરકાંટાળાઓમાં [illegible] રહેલાં હતાં. પીર કાંટાળાની નવી ડાળો [illegible] નહિ શકતાં હતાં તેથી તેની ડાળો [illegible] હતા અને તે થોડી સુકાયા પછી તેનો [illegible] જાનવરને તેઓ ખવરાવતા હતા.

આ સ્વસ્થાનમાં છપ્પનિયા દુકાળમાં પાણીની તંગી [illegible] સત્તાવનની સાલમાં ભારે વરસાદને લીધે પીર કાંટાળા [illegible] ઝાડવાં ઉભાં સુકાઈ ગયાં હતાં. તે વાડી બળતણ [illegible] કોળી, વાઘરી, ઢેડ, સ્મારી અને ગરીબ લોકોએ તે [illegible] પોતાનું ગુજરાન ચલાવ્યું હતું. અને [illegible] [illegible] હતા. સાધારણ વરસે પણ ગામડાંના સ્મારી અને [illegible] બળતણ તરીકે પીર કાંટાળાનાં જુંમળાં બાળે છે. એટલુંજ [illegible] ચેડું સીસેગોળ બનાવવાની ભઠ્ઠીમાં પણ એનું બળતણ [illegible] બહાર તરવાળાના હજારો ખારવા, કોળી, સીપાઈ, અને [illegible] કોમને ગુજરાનું જ બળતણ વગર પૈસે [illegible] લોકો માટીનાં વાસણો અને [illegible] [illegible] [illegible] પીરકાંટાળાનાં જુંમળાં હમેશ બાળે છે. તેમ [illegible] પણ કપડાં રંગવાની ને ઉકાળવાની ભઠ્ઠી [illegible] બળતણ બાળે છે ઉપર પ્રમાણે પીર કાંટાળાની [illegible] સારી બળતણ તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે અને [illegible] તેની હજારો ભારીઓ હંમેશ વપરાય [illegible] છે. [illegible] પણ તેની ઉપયોગિતા કોઈક ખ્યાલમાં આવે છે

વરસાદ અને પવનના તોફાનને વખતે ઝાડનાં [illegible] સ્મારી વગેરેનાં બહાર ફુલતા મ્હોટાં રોગોનો [illegible] [illegible] છે આ તોફાનની વખતે-હજારો ઝાડો [illegible] કાંટાળા ઝાડવાંની ઓથમાં બચી શકે છે [illegible] ઓથ ન મળે ને તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે. સને ૧૯૦૨ ની સાલમાં મ્હોટું તોફાન [illegible] જે વખતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતું. તે વખતે ફુંકી, મહેસા, મીનવર, [illegible] [illegible] [illegible] હજારો ઝાડો અને ઝાડવાંઓને [illegible] [illegible] આવો રીત આવતી તે સમાચાર જ્યાં હતાં ત્યારે [illegible] અને મીઠાપુરી [illegible] ઝાડવાંઓને [illegible] [illegible] નહિ આવવાથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

ી માટીનું વાસણ ફૂટયું હોય તો તેનાપર એ ચીરાડી ઝરણી કે લાખની પેઠે [દિવાપર] ગરમ કરી લગાડે છે જેથી તે વાસણ સંધાઇ જાય છે. એ લાખની પેઠે દેવ-તાપર ચોમાસે છે. એનો ધૂપ સારો થાય છે.

વર્ગ-(યુફોરબીઅસી).

નંબર. ૪૯૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Briedelia retusa.

ઠેકાણું-H. V. p. 266; N. p. 291; Watt. I. p. 536; ૨. નિ. પા. ૫૨૮.

૨-દેશીનામ-એકદરો, અસન (પોરબંદર); कसाना, ख्याफेल (म०); खाज, कसी, गौंति (हिं०) एकवीर (सं०).

૩-વર્ણન.-એકથડાંના ઝાડો ૧૫ થી ૨૦ ફીટ જેટલાં અહિં ઉંચાં થાય છે. એનું થડ ૨ ફુટ જેટલું કે કોઇવાર તેથી થોડું વિશેષ જાડું હોય છે. તે ધોળુંકરી ભૂરી રંગનું ને તેનાપર ઉભા, જાડા, મજબૂત, શંકુ આકારના છૂટા છવાયા કાંટાઓ આવેલા હોય છે. એમાં મથાળે નાહાની શાખાઓ ઘણી નીકળેલી હોય છે. તેમાંની કેટલીક નીચી ઝુકેલી હોય છે. પાન ઘણાં ચકચકીત ને લીસાં હોય છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ ભૂરાસહિત પીળા કે લીલા વા પીળા રંગનાં હોય છે. અને ફલ પ્રથમ લીલાસહિત પીળા રંગનાં, ચળકતાં ને લીસાં હોય છે. ને પાકે ત્યારે કાળા રંગનાં થઈ જાય છે. તે ગોળાકારનાં ધોળુંકરી વટાણા જેવડાં હોય છે. તે ચોમાસાં આખરે પાકે છે.

મૂળ-ઘણાં જાડાં અને જમીન પ્રમાણે ઉંડાં ગયેલાં હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-એના થડની છાલ લીસી કે તેપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. અતિ કોમળ શાખા-પર ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. અને કેટલીક શાખા-

---

પેઢુંને અને સ્વારીઓ વસ્તી વારવાર આરડ્યો આવતાં ડિસ્ટ્રિક્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટર મે૦ હેલી અને મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબે મોચણીથી મધુપુર સુધીના દરિયા કીનારાના કંતાનો નહિ કાપવા માટે પોરબંદર સ્ટેટ ગેઝેટમાં હુકમો કરેલા હતા. (પો૦ સ્ટે૦ ગે૦ પુ૦ ૩૦ અં-૧૭. ન૦ ૮૮. તા૦ ૨૪-૩-૧૮૯૬).

હાલ થોડાં વરસો દરમિયાન પોરબંદર તળપના ખારા ઉતાર ભાગનું નામનું અવસાની જમીનમાં પીયત અને બીજાં બાગતાં વાવવા માટે વાડાઓ કરવા ઊભીયા કરાવવા કોળી લોકોને સ્વસ્થાન તરફથી પરવાનગી આપવામાં આવેલી છે. જેથી આ જમીનવાળી કંતાનાં ઘણાં ઝાડવાઓ કાપી નાંખી જમીન ખુલ્લી કરવામાં આવેલી છે જ્યારે પણ કંતાનો આ જમીનપરથી ઉખડી ગયા ત્યારે પણ ઘણા પેઢુંનો અને સ્વારી લોકો તરફથી ફરીયાદ કરવામાં આવતાં સ્વસ્થાન તરફથી એવો હુકમ કરવામાં આવેલો હતો કે-" પોરબંદરના બારાથી બુરડી ખાડી આગળ સુધી ખાડીની ઉત્તર બાજુ તરફ માત્ર કંતાન કાપી ખુલ્લાં થઇ જાય માટે અને જમીન સાફ કરવા રજા આપવી, પણ સરહદ ખાડીથી દક્ષિણે અર્થાત્ દરિયા કીનારા તરફના કંતાનોને બીલકુલ કાપવા નહિ" સરહદ રેખાની ઉત્તર તરફના કંતાનો કપાઈ ગયા બાદ કેટલાંક કારણોને લીધે જો દરિયા કીનારા તરફના કંતાનો કપાઈ જાય તો તેથી સ્વસ્થાનને આગળ ઉપર બહુ મોટું નુકશાન થાય, તે એ કે:—

૧ એ કંતાનોમાં ઝાઝાંમાં ચોમાસે પોરબંદરનાં ઢોર ચરવા જાય તેનો ચારો એ કંતાન કપાઈ જવાથી બંધ થાય.

૨ કુંડી નામનું વાડવું અને ભાડું જે એ કંતાનોમાં ચરવા આવે છે તેને તેફાન કે ભારે વરસાદની ઝડીથી બચાવે એ કુંતાનમાં આશ્રય મળે છે, તે એ જ્યારે કપાઈ જાય તો બંધ થાય.

૩ સ્વસ્થાનનાં દરબારી સાંઢીઆં કંતાનોમાં કેટલા દુંગ ચરેલા વેલા ખાઈ લગભગ ૭ મહિના સુધી ચોખ્ખાં નિભે છે. અને તેને પરિણામે તેટલી વખત ખાડીઆંનાં દરસાં ખરીદ કરવા ઉપરખર્ચને ઉગતી મોટા રકમનો જે બચાવ થાય છે, તે, અને સાંઢીઆંનો ચારો એ કંતાન કપાઈ જવાથી બંધ થાય.

૪ આવેલા કંતાનમાંથી ઝુંસાગાંની સેંકડો ભારીઓ દરરોજ પોરબંદરના ખારવા, બોઈ, સીપાઇ આદિ ગરીબ લોકો વગર પૈસે બળતણ માટે લાવે છે, તે પણ એ કંતાન કપાઈ જતાં બંધ થાય.

૫ કુંભાર અને ચુનારીઆ લોકો નીભાડા અને ચુનાની ભઠ્ઠીમાં બાળવા જોઇતાં ઝુંસરાં આવરમાંથી લઈ આવે છે. તેપણ એ કંતાન કપાઈ જતાં બંધ થાય. જેથી કુંભારો ગામનો કચરો (Municipal refuse) જે હાલ બેહુલોકો ખાતર તરીકે લઈ જાય છે તે (કુંભારલોકો) નીભાડામાં બાળી નાખે અને ચુનારીઆ લોકો ઝુંસરાંને અભાવે પાલાં, જેડીમધ, કેરડા, બાવળ, અને ઝરા બાવળના છોડવાઓ પડતર જમીનમાંથી કાઢી લઈ બળતણ તરીકે બાળી નાખે. આથી પડતર જમીન વેરાન થાય, ઢોરનો ચારો ઓછો થાય, અને કાળે દુકાળે ખારાં ખારાં જેવા હલકા અલ્પ પ્રાણીઓને ચારાની ભારે તંગી થાય. આથી પણ સ્વસ્થાનને આડકતરી રીતે ઘણું નુકશાન થાય.

૬ ખાડી દરમિયાન હમેશાં ખારવા અને બોઈ લોકોની બારા ઉતાર આગળ પાસે સિવિગેશનફંડપ રાખવામાં આવે છે. એ તમામ લોકોને આવેલા કંતાનોમાંથી બળતણ મફત મળે છે, તે પણ એ કંતાન કપાઈ જતાં બંધ થાય.

૭ બારા જગત પાસેની ખાડીમાં મીઠું પકવવાના કુવા અને અગર છે. એ કુવાઓ અને અગરમાં ખાડીની ધસ અને દરિ-યાની રેતી તોફાન અગર સાધારણ પવનથી ઉડી નહિ પડવાના બચાવ તરીકે બારા જગતના કંતાનો દરિયાકિનારાઓ તર-ફના બહુ ઉપયોગી છે. અને આ અતિ અગત્યનાં કારણ માટે તે ઘણા વિચારથી રાખવામાં આવેલા છે. પણ જો એ કંતાનો તદન કપાઈ જાય તો તર તોફાનથી બચાવ ખાડીની ધસ અને દરિયા કીનારાની ઉડતી રેતી મીઠાંના કુવા અને અગરમાં અને કદાચ ખાડીમાં પણ ભરાઇ જાય તો તેથી સ્વસ્થાનના મીઠાંના કુવા અને અગરને અતિ ઘણું નુકશાન થવા સંભવ રહે માટે પોરબંદરના બારા ઉતાર કુંભી જતા ખાડીની દક્ષિણ બાજુના કંતાનો બીલકુલ કાપવા ન જોઇયે, કેમકે ઉપર કહેલી હકીકત પ્રથમ બહુ સામાન્ય લાગે છે, પરંતુ વખત જતાં તેની અસર ઘણી નુકશાનકારક થઈ પડે છે

ઓપર કાળા સૂક્ષ્મ છાંટણાં હોય છે. થડ તેમજ શાખાઓનું લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે અંડાકૃતિનાં કે તળિયે સાંકડાં ને મથાળે પોહોળાં થતાં, અથવા તળિયે પાહોળાં ને મથાળે સાંકડાં થતાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટી લીસી ચળકતી ને ફીકા કે ઘેરા લીલા રંગની ને નીચેની ઘણા ફીકા લીલા રંગની હોય છે. નીચેની સપાટીપર વખતે સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી પણ હોય છે. પાનની કોર ઘણુંકરી પછવાડે વળેલી હોય છે. પાનની અંદરની નસો ઘણુંકરી સામસામી અને બન્ને સપાટીપર બહાર નીકળતી હોય છે. તેમજ એ નસો વચ્ચેનું જાળી કામ પણ બન્ને સપાટીએ બહાર નીકળતું દેખાય છે. પાન ચીવટ અને જાડાં હોય છે, તે ઘણુંકરી મુદલ પારદર્શક હોતાં નથી. પાન અક્કડ હોય છે ને તે નીચેની સપાટીપર ખરસટ લાગે છે. પાન ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં, અંદર પેસતી ખાંચવાળાં કે અણીદાર હોય છે. પાનની ડીટડી જરા જાડી, ¼ થી ½ ઇંચ લાંબી અને ભૂરા વાળની રૂંછાળવાળી હોય છે. પાન સુકાયા પછી પણ પાનની નીચેની સપાટીનો ફીકો લીલો અથવા દરિયાઈ રંગ (glaucous) જેવો ને તેવો જ રહેતો દેખાય છે.

ફુલ–નર અને માદાફૂલ જૂદાં જૂદાં ઝાડપર હોય છે. તે લીલાસલેતા પીળા રંગનાં હોય છે. તે પત્રકોણમાં તેમજ શાખાઓને છેડે સૂક્ષ્મ ગુચ્છીઓની પેઠે આવેલાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી કલગીના છેડા લીસા અથવા રતાસલેતા ભૂરા વાળની રૂંવાટીથી ભરાયલા હોય છે. જે ફુલ પત્રકોણમાં આવેલાં હોય છે તે ઘણાં પાસે પાસે બેઠેલાં હોય છે. અને કલગીપરનાં ફુલ થોડે થોડે અંતરે અને બહુધા આંતરે આવેલાં હોય છે. પુષ્પપત્રો ઘણાં સૂક્ષ્મ, બુઠ્ઠાં અને રૂંછાળવાળાં હોય છે.

નર એને માદાફૂલના પુ૦ બા૦ અને પુ૦ અભ્ય૦ કોષનાં પત્રો અને પાંખડીઓ પાંચ પાંચ હોય છે.

નરફૂલમાં પુંકેસરો ૫–અને ખોટી સ્ત્રીકેસર હોય છે. માદાફુલમાં (પુંકેસરો હોતાં નથી) સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી ૨–પોલ અને ૪–આદિ બીજવાળો; નલિકાઓ ૨–તે દરેક ૨–ફાંટાવાળી હોય છે.

ફુલ–પ્રથમ લીલાસલેતા પીળા રંગનાં, ચળકતાં, લીસાં અને રસભર્યાં હોય છે. પણ પાકે છે ત્યારે કાળા રંગનાં થઇ જાય છે. અને સુકાય છે ત્યારે તેપર મરીના દાણાપર હોય ▮ તેવી કરચલી પડી જાય છે. ફુલ ગોળાઇલેતાં વટાણા કે ચણા જેવડાં હોય છે. તે ¼ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. ફુલની નીચે પુ૦ બા૦ કોષ સૂક્ષ્મ ડીંગીસોતો ફુલ સુકાયા સુધી લાગેલો હોય છે. ફુલની વચ્ચોવચ છીછરી ને પોહોળી નીક હોય છે, જેથી તે બે ભાગથતું દેખાય છે. ફુલનો આડો કાપ કર્યે બે પોલ કે ખંડ સામસામા દેખાય છે. એ દરેક ... ઘણુંકરી એક જ પાતળું, કરચલી વળેલું, બદામી ... ને અંદરથી લીસું બીજ હોય છે.

બીજ–ઉપર પ્રમાણે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–ડાંડી, છાલ અને પાન.

૫–ગુણદોષ–આર્દ્રી તથા શીથ અને કમિત.

૬–ઉપયોગ–એની છાલ અને પાન સામડું ... કામમાં આવી શકે છે. એનાં પાન ઢોરને ખવરાવ... આવે ▮ તેથી તેના પેટમાં કરમ પડી હોય તો ની... જાય છે. એના પાનને એરંડીયું તેલ લગાડી ... કરી સંધિવા અને રસવિકારના સોજાપર બાંધવામાં ... છે. એની છાલ આદિ તરીકે વપરાય છે. એનું ... ઘણું મજબૂત હોય છે. તે બળદની ધોંસરી, ચેલાં, ... માંચી અને કોદાળી પાવડા વગેરેના હાથાઓ બનાવ... કામમાં આવે છે.

"એકલકંટો ગરમ છે, વાના દરદને મટાડે છે, ... વાતને ટાળે છે, પેટમાં પડખાંના તથા કડીનાં ... ટાળે છે" (વૈ૦ ૨૦).

૭–સ્થાનક–ડુંગરમાં ઝરણાંઓને કાંઠે ઘેરજ... ઝાડીવાળી તળીઓ અને પડથારઓપર એનાં ઝા... છવાયાં ઉગે છે.

એ હિં૦ માં ઘણી જગોએ થાય છે.

૮–વિ૦ વિવેચન–આવળ, ખેર, બોરડી અને ... આદિ ઘણાં ઝાડોને બધે કાંટા હોય છે. અને ... નનાં ઝાડને ઘૂટો છવાયો એકો કાંટો આવેલ... છે માટે એનાં ઝાડને એકલકંટો કહે છે.

વર્ગ–(એજ).

નંબર ૪૯૭.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–B. stipularis Emblic...

દૃષ્ટાન્ત.–H. V. p. 270, N. p. 291; W... I. p. 536.

૨–દેશીનામ–એકલકંટાની વેલ (પો૦); અસન... (ગુ૦); चीकन, असानवेल (म०); कसीआल (हि०)

૩–વર્ણન–એકલકંટાની વેલના વેલા થાય છે. પાન એકલકંટાનાં જેવાં થાય છે. ફુલ સૂક્ષ્મ પીળાશ... લીલા રંગનાં હોય છે. તેમાં નર ને માદા ફુલ જૂ... વેલાપર હોય છે. ફુલ ½ ઇંચ વ્યાસનું કાળાશ... જાંબુડા રંગનું થાય છે.

એનો ઉપયોગ અસનના જેવો કરવામાં આવે... એનું લાકડું બળતણ તરીકે વપરાય છે.

વર્ગ-(યુફોર્બિએસી).

નંબર ૪૯૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Phyllanthus.

(ઇ૦-૧-H. V. p. 289; K. p. 291; Watt. VI. part. I. p. 217; ર. નિ. પા. ૧૦૨.

૨-દેશીનામ-આંમળાં, રાયઆંમળાં (પોર્તુ૦). આમલ્ય, આવલા (મ૦); આવળા, આંમલા (હિં૦). આમલક, ધાત્રી (સં૦).

૩-વર્ણન.-આંમળાનાં ઝાડનાં ભારત ક્રમમાં ૧૫ થી ૨૦ ફુટ ઉચાં જોવામાં આવે છે. પણ બીજી જગાએ તે એથી વિશેષ ઉચાં થાય છે. તેનું થડ ઘણુંખરું વાંકું હોય છે. અને તેનાપરથી કટાણે કે મુગળનાં ઝાડોની પેઠે છાલ ઉખડી જતી જોવામાં આવે છે. એની છાલ ભુરાશપડતી અને ભસ્મી રંગની હોય છે. શાખાઓ જો કે સીધી તોપણ ટુંકી અને ઘણુંકરી આડી નીકળેલી હોય છે. તે લીસી અથવા તેના ઉપરના રવાટીવાળા હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ઘણાં પાસે પાસે એવી રીતે ગોઠવાયલાં હોય છે કે તે એક સંયુક્ત પાનમાંનાં નાહાનાં પાન કે દલ leaflets હોય એવાં દેખાય છે, તે ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં, અને ૧ થી ૧½ લાઇન પોહોળાં હોય છે. ડીંટડી ઘણી સુક્ષ્મ હોય છે. પાનની રેસાં જુદાં હોય છે. ઉપપાન સૂક્ષ્મ હોય છે. એમાં નર અને માદાફૂલ જુદાં જુદાં હોય છે. તે લીલાશપડતા પીળા રંગનાં હોય છે. એના પુ૦ ભા૦ કોશ ૫ થી ૬ પત્રોના બનેલા હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષ આપેલું પાંખડીઓ હોતી નથી. નરફુલની નીચે ડીંટડી હોય છે. અને માદાફુલની નીચે ડીંટડી હોતી નથી અથવા તો ઘણી સુક્ષ્મ હોય છે. નરફુલમાં પુંકેસરતંતુઓ જોડાયલાને ટુંકા હોય છે. તેના પરાગકોષ છુટા હોય છે. માદાફુલમાં તેના ગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી અને નીચેના ભાગમાં દેખાતી હોય છે. પણ સ્ત્રીકેસરમુખનાં ત્રણ છેડા વાંકા વળેલા, જરા ચપટા વળેલા અને ખરબચડ વિભાજિત થયેલા સ્પષ્ટ દેખાતા હોય છે. ફળ ગોળાકારનું, લીલું, ભરાવદાર, ભુખરી રંગનું ને ૧ ઇંચના વ્યાસનું હોય છે. ફળની અંદરનો ઠળિયો છૂટા ત્રણ ખૂણીઆ અને ત્રણ પોલાણવાળો હોય છે અને બે દરેક પોલાણમાં બબ્બે બીજ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-ફળ.

૫-ગુણદોષ-ઠંડી, મૃદુ, પિત્તઘ્ન, રક્તરોધક, મૂત્રલ અને રસાયન.

૬-ઉપયોગ-આંમળાનું ફળ પાણીમાં પલાળી તેની સુગંધ કેશર તેલ કે સેલખડીમાં વાપરવામાં આવે છે. આંમળાનાં ફળ અને તેનું ચૂર્ણ ચંદનની જગાએ વપરાય છે. તેને પાણીમાં ઘસીને તેનું ચંદન શિરને ચડાવવામાં આવે છે. આંમળાનાં પાન પણ બીલીપત્રની પેઠે શિવને ચડાવવામાં આવે છે. આંમળાનાં પાન કાવત્રી કહેવાય છે. તે પૂજા અને યજ્ઞાદિમાં વપરાય છે. આંમળાનાં ઝાડની છાલ, પાન, ફુલ અને ફળ રંગના કામમાં વપરાય છે. આંમળાનાં ફળ આર્યઔષધમાં કહેવાતાં ત્રિફળા નામનાં ત્રણ ફળોમાંનું એક છે. કેમકે આંમળાં, હરડાં અને બહેડાં એ ત્રણ ફળ ભેગાંને ત્રિફળા કહેવાય છે. આંમળાનાં ફળનું અથાણું અને મુરબ્બો કરવામાં આવે છે. આંમળાનો મુરબ્બો ઝાડા અને સંગ્રહણી ઉપર ખવડાવવામાં આવે છે. આંમળાનાં સુકાં ફળ પિત્તવિકાર ઉપર અને શિરશુળકારી પૈત્તિક રોગોમાં વપરાય છે. આંમળાનાં સુકાં ફળ શાહી બનાવવાના કામમાં આવે છે. આંમળાનાં ફળનો ઉપયોગ ઘણાં દરદોપર કરવા વૈદ્યકગ્રંથોમાં લખાયલું છે. પરંતુ માતાગુરુ વર સ્વર્ગવાસી પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીનું માનવું એવું હતું કે " આંમળાનાં ફળનો ઉપયોગ હદોગ (હાર્ટ ડીસીઝ) ઉપર બીલકુલ કરવો નહિ. કેમકે આંમળાંની અસર હૃદયનું કાર્ય મંદ કરવાની છે" આંમળાનાં કાચાં ફળમાં જેટલો રંગનો ક્ષાર (tannic acid) હોય છે, તેના કરતાં તદન પાકી ગયેલાં ફળમાં તે ઓછો થઇ જાય છે. પણ તેનાં પાનમાં ઘણોકે ભારદસ્તા જેટલો ક્ષાર હોય છે. અને પ્રોફેસર હુમલ કહે છે કે આંમળાનાં પાન સારી રીતે સુકાવી તેની ભુકી કરી વિલાયત મોકલી હોય તો તે તરત વેચાઈ જાય. આંમળાંના ઉપયોગ વિષે ડૉ૦ સાહેબની ડીક્ષનરીમાં લખાણ લખેલું આપેલું છે, તે વાંચવા લાયક છે.

" આર્યઔષધ " (ડા૦ પી૦ વી૦ ડાયમ૦ એસ૦ શ્રમ૦ એન્ડ એસ ભગવત) માં આંમળાંની બનાવટ ૧ ત્રિફળા, ૨ ધાત્ર્યવલેહ, ૩ આમલકાદ્યારિષ્ટ, ૪ ધાત્રીલોહ, ૫ રસાયનચૂર્ણ, અને ૬ ધાત્રીઅરિષ્ટ, એ છ બનાવટો તૈયાર કરવાની રીત, તેના ગુણ અને ઉપયોગ લખાણથી આપેલાં છે તે જીજ્ઞાસુએ જોવા જેવાં છે.

" આંમળાંનાં ફળ ઘણાં ઠંડાં છે, ધાતુપુષ્ટિ કરે છે, સર્વ ઇંદ્રિઓના બળને વધારે છે, અન ઉપર રૂચી કરે છે. દાહ, પિત્ત, રક્તવિકાર, શ્રમ, ઉલટી, રક્તસ્ત્રાવ, મંદાગ્નિ, વિષ, જ્વરરોગ, પ્રમેહ એ સર્વ રોગને મટાડે છે. સુકાં આંમળાં કેશ વધારે છે, આંખ દૃષ્ટિને સારી કરે છે. મેધાશક્તિ બુદ્ધિને વધારે છે. તેનાં બીજ તરસ, ઉલટી, શ્વાસ ઉધરસને મટાડે છે. આંમળાં વાયુના રોગીને મુત્રાશ્રી વગેરે રોગીને દેવાં નહિ. " (વૈ૦ ૧. ૯)

" આંમળાંમાં ખાટાશ હોવાથી તે વાયુને દૂર કરે છે. મધુર અને ઠંડાં હોવાથી પિત્તને નાશ કરે છે. અને રૂક્ષ તથા તુરાં હોવાથી કફને દૂર કરે છે. એ રીતે ત્રિદોષને

હિતકારી અને સ્વરને પણ હિતકારી છે. હરડાં, બહેડાં અને આમળાં એ ત્રણેના સમભાગ ચૂર્ણને ત્રિફળા કહે છે. કેટલાએકનો એવો મત છે કે એક ભાગ હરડે, બે ભાગ બહેડાં અને ચાર ભાગ આંમળાં લેવાં પણ આ તેમની ભૂલ છે. જો આખાં લેવાં હોય તો એક હરડે, બે બહેડાં અને ચાર આંમળાં લેવાં. આ પરસ્પર વજનમાં સરખાં થાય છે. આંમળાં ત્રણ, હરડે બે, બહેડું એક અને આંબાની ગોટલી પાંચ તથા લોહનું ચૂર્ણ એક તેનો પાણીમાં વાટી લોઢાની કડાઈમાં આખી રાત રાખી મુકવું અને બીજે દિવસે તેનો લેપ કરવો તેથી નાહાનપણામાં ધોળા થઈ ગએલા કેશ મટે છે." (વૈ. શા. મ. ગો.)

૭–સ્થાનક–આંમળાંનાં ઝાડ ડુંગરમાં ઉગે છે. તેમજ બાગ બગીચાઓમાં વાવવામાં પણ આવે છે.*

એ હિં૦ ના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે.

૮–૧૫૦ વિવેચન–આ આંમળાંનાં ફલ આંમરીનાં ફલ કરતાં મ્હોટાં થાય છે. માટે એને રાયઆંમળાં કહે છે. ફાગણ સુદ ૧૧ ને આમલકી અગ્યારસ કહે છે, તે દિવસ એનાં વૃક્ષની પૂજા કરે છે. એમાં લક્ષ્મીનો વાસો મનાય છે. એ શિવવૃક્ષ પણ કહેવાય છે.

વર્ગ–(યુફોર્બિએસી).

નંબર. ૪૯૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–P. madraspatensis.

દ્રષ્ટાન્ત–*H. V. p. 292; N. p. 292; Watt. VI. part I. p. 221.*

૨–દેશીનામ–બકરાટો (પો૦). કનોછા (ગુ૦); કાનોછા (મ૦); કનોછા (હિં૦).

૩–વર્ણન–બકરાટાના છોડવા ચોમાસે અને ઉન્હાળે ઘણા ઉગી આવે છે, તો પણ તે કેટલીક જગોએ બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે. તે ૪ થી ૬ ઈંચ જેટલા કે વખતે ૨ થી ૪ ફીટ લાંબા પણ વધેલા હોય છે. એના છોડવા જ્યારે સીધા વધેલા હોય છે, ત્યારે વિશેષ લાંબા હોતા નથી પણ કોઈ કોઈવાર જુના છોડવાઓમાં તેની શાખાઓ લાંબી વધી આડી અવળી ફેલી જોવામાં આવે છે. કોઈવાર તેની શાખાઓ જમીનપર છાતનાંની પેઠે પથરાયલી હોય છે. શાખાઓ ઘણુંકરી છેટી છેટી નીકળેલી અને છોડવાની ડાંડી કરતાં ઘણીવાર વિશેષ વધી ગએલી હોય છે. તે કોઈવિદ્ર એક બાજુ લીલા ને બીજી બાજુ રાતા રંગની હોય છે, ને વખતે તદ્દન રાતા રંગની પણ હોય છે. તાજા અને નાહાના છોડવે ઘણુંકરી સીધા વધેલા ને લીલા રંગના હોય છે. ઘ[...] એકાકી એટલે સાદાં હોય છે. પણ તે મેથીનાં પ[ાન] જેવાં પોહોળાં દેખાય છે. ફુલ ઘણાં સૂક્ષ્મ પીળાશ કે રતાશલેતા લીલા રંગનાં હોય છે. ફલ ભોંયઆંમળાં જેવાં પણ ઘણાં બારીક લીલા રંગનાં હોય છે.

મૂળ–સુતળી જેવાં ઝીણાં ને ઉંડાં ગયેલાં હોય છે. તેમાંથી જાડા ફાંટાઓ ક્વચિત જ નીકળેલા હોય છે. પણ ઘણુંકરી રેસા જેવા ઝીણા ફાંટાઓ તેમાં ઘણા હોય છે. મૂળ બાહારથી ભૂરા કે રતાશલેતા રંગનું ને અંદર ધોળું અને રસભર્યું હોય છે. તે નરમ અને ઘણું ચીવટ હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી સુતળીજેવી લાંબી અને શાખાઓ તેથી પાતળી હોય છે. તે લીસી, ચળકતી, ઉંડી હારિઆવાળી, બહુધા સીધી ને ઉંચી વધતી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ઘણુંકરી ડાંડી અને શાખાઓના નીચેના ભાગમાં છેટાં છેટાં ને ઉપરનાં પાસે પાસે હોય છે. તે ½ થી ૧ કે ૧½ ઈંચ લાંબાં અને ⅛ ઈંચથી ½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. જુના અને લાંબા છોડ વાપરનાં પાન લાંબાં અને સાંકડાં હોય છે, ને તે અથવા તેની કોર વિશેષ કરી રાતા રંગનાં હોય છે. નાહાના અને નવીન છોડવા ઉપરનાં પાન ટુંકાં ને પોહોળાં હોય છે. તે ફીકા લીલા રંગનાં પણ તેની કોર રાતા રંગની હોય છે. પાનની ડીંટડી ઘણી સૂક્ષ્મ હોય છે. પાન ડીંટડી પાસે સાંકડાંથતાં અને ટેરવાં પાસે પોહોળાં થઈ ટેરે જરા ખાંચ હોય છે. અથવા ટેરવે સાંકડાંથતાં હોય છે ને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. તે બન્ને સપાટીએ લીસાં હોય છે. ઉપરની સપાટી લીલી ને ચળકતી ને નીચેની ફીકી ને ચળકાટ વગરની હોય છે. પાન ચોળવાથી જરા ચીકણાં લાગે છે. સ્વાદ ચીકણો, તૂરો ને પાછળથી જરા કડવાશલેતો હોય છે.

ઉપપાન–તળિયે પોહોળાં, બે છેડા નીકળતાં, પછી સાંકડાં, લાંબી અણીવાળાં, રતાશલેતા ધોળા રંગનાં ને પાતળાં હોય છે.

ફુલ–નર અને માદા–ઘણુંકરી એક જ પત્ર[કોણ]માંથી નીકળેલાં હોય છે. તેમાં ૨ થી ૫ નર–અને માદાફૂલ હોય છે. નરફૂલ ઘણાં બારીક, ને મા[દા] તેથી મ્હોટાં હોય છે. નરફૂલની ડીંટડી ઘણી [...] અને માદા ફૂલની તેથી લાંબી હોય છે, તે ફૂલ ઉ[ઘડ્યા] પછી પાછળ વળી જાય છે. બન્ને જાતનાં ફૂ[લની] ડીંટડી ધોળા, લીલા કે રાતા રંગની, લીસી ને ચ[ળકતી] હોય છે. નરફૂલ ⅟₁₆ ઈંચ અને માદા ⅛ ઈંચ લાં[બાં] હોય છે.

નરફૂલનો પુષ્પ બાહ્યકોષ–૬ પત્રોનો બનેલો છે. તેનાં પત્રો રતાશ કે લીલાશલેતા રંગનાં [...]

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં આંમળાંનાં ઝાડ બરડા ડુંગરમાં ફટીઆ અને ગોઢાણું જંગલના પડપાસ અને બીજા જંગલોમાં ઝાઝું ને ચેકણઓ કરે ફૂલ વાવ્યાં ઉગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-પિત્તઘ્ન, વિરસ્રુસારીમૃત્રિક, ઉપશોષક અને રુક્ષી.

૬-ઉપયોગ-કમળાઉપર ભોંયઆમરીનાં મૂળનો ક્વાથ અપાય છે. ભોંયઆમરીનાં પાન વાટીને ખસરા કરતાં ગડગુંમડાં અને સોજાઓ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં પાન મેથી સાથે સંગ્રહણી ઉપર વપરાય છે. સાકરની સાથે એનાં પાન, ફૂલ અને ફળ પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. પેશાબ છૂટથી આવવાને ભોંયઆમરીનો ક્વાથ આપવામાં આવે છે. તેમજ જલોદર અને કમળાઉપર તથા ગર્ભસ્થાનના વ્યાધિમાં પણ ભોંયઆમરીનો કાઢો અપાય છે. ભોંયઆમરીનાં બીજ પૌષ્ટિક પાકોમાં વાપરવામાં આવે છે.

"ભોંયઆમરી ખાટી ને ટાઢી છે. પાન્ડુ, પિત્ત, રક્તવિકાર, તૃષા, કોઢ, વિષ, શ્વાસ, તરસ, જ્વર, હેડકી, ઉધરસ, ક્ષય, ક્ષત, ભ્રમ, પ્રમેહ, પેશાબના રોગ એ સર્વે રોગને મટાડે છે. વિશેષે કરીને જે સ્ત્રીને પ્રજા ન થતી હોય તેને એના સેવનથી પ્રજા થાય છે." (વૈ૦ ૨૦).

૭-સ્થાનક-ચોમાસે ભોંયઆમરી ઘણેકરી આડે ઘરે ઉગે છે.

૮-વિશેષ વિવેચન—એનાં પાન અને ફળ આંમળાં જેવાં હોય છે. પણ ઊકડાં ઘણાં નાહાનાં હોય છે, માટે એને ભોંયઆમરી કહે છે.

વર્ગ-(યુફોર્બિએસી).

નંબર ૫૦૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Fluggia leucopyrus.

૬૫ાન-H. V. p. 326; N. p. 293; ૩. નિ. પા. ૫૩૫.

૨-દેશીનામ-દ્રુમરી (ગુ૦): શીકુળી (મુ૦): પાન્ડરફળી, આરેરૂવન (મ૦): વારલી? (હિં૦) પાન્ડુફળી, મૃગેષ્ણી (સ૦).

૩-વર્ણન-દ્રુમરીનાં ઝાડવાં ૩ થી ૬ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એમાં તરસા જેવી ઉભી ને આડી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તેના છેડા અણુધા કાંટા જેવા અણીવાળા હોય છે. એનાં ઝાડવાં સાધારણ રીતે આછાં જેવાં દેખાય છે. એનાં પાન પોહોળાં કે ગોળાઇલેતાં, તળિયે જરા સાંકડાંથતાં ને ટેરવે બુઠાં કે ખાંચવાળાં હોય છે. દીંટાન નાહાનાં ને અણીદાર હોય છે. એને ન-ન્હાની શાખાઓના છેડા પાસે પાંદડાંપર સૂક્ષ્મ ધોળાં ફૂલોની ઝુમખીઓ આવે છે. અને ફળ પણ પાકે છે ત્યારે ધોળાં થઇ જાય છે. તે ગોળાઇલેતાં, મીઠાં, ને રસભર્યાં ગોળીના દાણા જેવાં દેખાય છે. તે ૨ થી ૩ લાઇન વ્યાસનાં ને મથાળે જરા ચપટાંથતાં હોય છે. તેની ડીટી ઝીણી ને ૩ લાઇન લાંબી હોય છે. ફળ ૩ પોલવાળાં હોય છે. તે દરેક પોલમાં બે બીજ હોય છે. એટલે ફળમાંથી ૬ બીજ નીકળે છે. બીજ ⅛ ઇંચ લાંબાં, પેરા ભૂરા રંગનાં, ચળકતાં, એક બાજુ ગોળવાળાં અને બીજી બાજુ ૩ ધારવાળાં હોય છે. તેની વચલી ધારને ઊંડે સૂક્ષ્મ ખાડો હોય છે અને તેની બાજુની બે ધારવેની સપાટી અંદર દબાતી હોય છે. બીજને આતશીકાચમાં જોતાં તેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ ખાડાઓની ભાત દેખાય છે.

આ ઝાડવાંમાં ઘણુંકરી ચોમાસે પાનઅને ફૂલનો ભરાવ હોય છે અને ફળ પણ શ્રાવણ માસમાં પાકે છે. જ્યારે સફેદ ફળની ઝુમખીઓ એ ઝાડવાંમાં હોય છે ત્યારે એ જલદી ઓળખાઇ આવે છે, અને તે જરા સુંદર પણ લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વિદાહી, જન્તુઘ્ન અને પૌષ્ટિક.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળ અને પાન દૂધમાં વાટીને રક્ત અને રક્તવિકારના સોજાઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. એનાં પાન ઢોરનાં ભાગમાં જીવાત પડી હોય તો તેપર વાટીને લગાડે છે, તેથી જીવાત મરી જાય છે. એનાં ફળ પાકે છે ત્યારે ગામડીઆં લોકો અને છોકરાંઓ ખાય છે. તે ટાઢાં અને પૌષ્ટિક ગણાય છે. "એને મૂત્રાઘાત મૂત્રકૃચ્છ, પિત્તરોગ, જ્વર એ સર્વે રોગો મટાડે છે." (વૈ૦ ૨૦)

૭-સ્થાનક-પથરવાળી જગાઓમાં, વાડીઓની વાડમાં, પાણીના પીરીઆપર, જુના કુવાઓની પાસે અને ડુંગરમાં દ્રુમરીનાં ઝાડવાં છૂટાં છવાયાં ઉગે છે.

એ કાઠિયાવાડ, દક્ષિણ અને પંજાબમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એનાં ફળ દ્રુમરા જેવાં ધોળાં થાય છે માટે એને અહિંના લોકો દ્રુમરી કહે છે. એનું મરાઠી નામ પાન્ડરફળી તો બરાબર જ છે. કેમકે એનાં ફળ ધોળાં થાય છે. પણ એનું શીકુળી એ નામ જો કે આખા કાઠીઆવાડમાં બોલાય છે, તોપણ તે શા ઉપરથી પડેલું હશે તે જણાતું નથી.

વર્ગ-(યુફોર્બિએસી)

નંબર-૫૦૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Breynia patens.

૬૫ાન-H. V. P. 329 N. P. 293; ૩. નિ. પા. ૫૩૬.

વર્ગ-(એજ).

નંબર ૫૦૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-P. distichus.

દ્દષ્ટાન્ત-H. V. p. 304; N. p. 292; Watt. VI. Part I. p. 217; ૩-નિ-પા-૫૪૪.

૨-દેશીનામ.-આંમરી, કાંકણાં, દરફારેવડી (પા૦); ખાટી આંમળી, દરપડરેવડી (ગુ૦); હરફારેવડી, કાટબાંવળ (મ૦); हरफारेवरी, चलमेरी (हिं०); लवली (सं०).

૩-વર્ણન-આંમરી અથવા દરફારેવડીનાં ઝાડ બાગ અને વાડીઓમાં વાવવામાં આવે છે તેમ તે પોતાની મેળે પણ ઘણાં ઉગે છે. એની શાખાઓ ખડબચડી છાલવાળી ને બહુધા ટુંકી હોય છે. એની પાનવાળી શાખાઓ ડીટડી જેવી લાગે છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ લાંબી હોય છે. પાન પાતળાં, મથાળે પીળાસસેના લીલા રંગનાં, ને તળિયે ફીકાસસેતા લીલા કે ધોળા રંગનાં હોય છે. ડીટડી ઘણી ટુંકી હોય છે. પાન ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં, ૧ થી ૧½ ઇંચ પોહાળાં, તળિયે ગોળાઇસેતાં ને મથાળે સાંકડાંયનાં અણીદાર હોય છે. ફૂલ રાતા રંગનાં ઘણાં પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. તે બહુધા જાડી શાખાઓપર હોય છે. ફલ પીળા ચંધકી રંગનાં, રસભર્યાં; ખાટાં ૩ થી ૪ કે ૮ ખાંચીઆવાળાં હોય છે. ફુલ શિયાળો ઉતરતાં આવી ચોમાસાંની શરુવાતે ફુલ પાકે છે. ફલ ½ થી ૧ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તેને મથાળે ખાડ અને તેમાં સ્ત્રીકેસરનલિકાના ૬ છેડા ફાનસો જેવા દેખાતા હોય છે. બીજ ૧ થી ૧½ લાઇન લાંબું પાતળી ભુરી ને રાતી છાલવાળું અને એરંડીનાં બીજ જેવા તેલીઆ મગજવાળું હોય છે.

એનાં ફલ ખાટાં ને તુરાં હોય છે. તેનું કચુંબર અથાણું અને મુરબ્બો કરવામાં આવે છે. એનાં સુકાં ફલ ઘણીવાર બજારમાં આંમળાંનાં સુકાં ફલની જગોએ વેંચાય છે. અને તે તેની માફક જ ઓષધોમાં વપરાય છે. એનાં ફલનો ગુણ પણ હૃદય ઉપર શામક છે. માટે હૃદ્રોગ ઉપર તે આપવાં નહિ. એનાં ફલ રેગનાં કામમાં ખટાઈ તરીકે વપરાય છે. એનાં ફલનો શરબત પણ બનાવવામાં આવે છે. એનાં પાનને વાટીને પોટીસ ઠેકાણે બાંધે છે. એનાં પાનનો કાઢો પરસેવો લાવવા માટે વપરાય છે. તેમજ તે સાકર સાથે પ્રમેહવાળાને પણ અપાય છે.

વિ૦ વિવેચન-રાય આંમળાંનાં ઝાડ અને ફલ કરતાં દરફારેવડીનાં ઝાડ અને ફલ નાહાનાં હોય છે. માટે એને આંમરી કહે છે. એનાં ફલપર કાઠીઆવાડી સ્ત્રીઓના હાથમાં પહેરવાનાં કાંકણપર હોય છે, તેવા ખાંચાઓ (grooves) હોય છે. માટે એને કાંકણાંનું ઝાડ પણ કહે છે, અને ફલ એના થડ અને જાડી શાખાઓ ઉપર આવે છે. માટે એને બાગાઈમાં રાખવા કરે છે.

વર્ગ-(યુફોર્બિએસી)

નંબર. ૫૦૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-P. Niruri.

દ્દષ્ટાંન્ત-H. V. p. 298; N. p. Watt VI. part. I. p. 222, ૩. નિ. પા. ...

૨-દેશીનામ-ભોંય આંમરી (પા૦); ભોંય આં... (ગુ૦) भुइ आवली (म०); भोंयआंवली (हिं०); भू... भुधात्री (सं०).

૩-વર્ણન-ભોંયઆંમરીના છોડવા ચોમાસે ... છે. તે ૬ ઇંચ થી ફુટ કે ૧½ ફુટ ઉંચા થાય છે. ... ઝીણી શાખાઓ ઘણી નીકળે છે. પાન સૂક્ષ્મ આં... પાન જેવાં હોય છે. ફૂલ પત્રોાણુમાં જરા નીચાં ... ફીકા ધોળા કે લીલા રંગનાં આવે છે. અને ફલ આં... જેવા આકારનાં બારીક નીચાં નમતાં હોય છે.

મુળ-૧ થી ૬ ઇંચ લાંબું, બારીક રેસા જેવાં ... ઓવાળું, બહારથી ભૂરા ને અંદર સફેદ રંગવાળું ... વાસ અને ખટાસસેતા સેહેજ કડવા સ્વાદવાળું હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-જાડા દોરાથી સુતળી ... જાડી, ઉભી હાંસિવાળી, પીળાસસેના લીલા રંગની હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ઘણાં પાસે ... હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ૨ ... પોહોળાં હોય છે. તે બન્ને બાજુ લીસાં હોય છે. ... ઉપરની સપાટી લીલા રંગની ને નીચેની ફીક લીલા ... ધોળાસસેતા રંગની હોય છે. પાનનાં ટેરવાં ... સૂક્ષ્મ અણીવાળાં હોય છે. ડીટડી સૂક્ષ્મ હોય છે. ... લંબગોળ કે સાંકડાં હોય છે. નસો ઝાંખી હોય છે. વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ ખટાસસેતો તુરો હોય છે.

પાનની ડીટડીના થડમાં ફીકા ધોળા કે લીલા રંગનાં સૂક્ષ્મ ઉપપાન હોય છે.

ફૂલ-ઘણાં બારીક હોય છે. નર અને માદા ... જુદાં હોય છે. તેમાં નરફૂલો નીચેના પત્રોણુમાંથી ... માદા ઉપરમાંથી નીકળેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી ... બારીક હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષ બન્નેમાં છ છ ... બનેલા હોય છે. પુંકેસરો-૩-હોય છે. સ્ત્રીકેસર... ૩-મથાળે બે ફાટવાળી હોય છે.

ફલ-½ લાઇન વ્યાસનાં, મથાળે જરા ... બાજુએ ગોળાઇસેતાં હોય છે. ફલને મથાળે ... નલિકાના છેડાના ૬ ફાંટા બારીક દેખાતા હોય છે. ... પાકે [illegible] ત્યારે ભૂરા રંગનાં થઇ જાય છે. ફલમાં ૩ ... હોય છે. દરેક પોલમાં બબ્બે બીજ હોય છે.

બીજ-ભૂરા કે ઘેરા ભૂરા રંગનું, એક બાજુ ... અને બીજી બાજુ ૩ ધારવાળું હોય છે. તેની સપાટી ... ની નસોની બાનક હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી મૂળ જેવી, અને શાખાઓ સ્લેટપેનથી ટચલી આંગળી જેવી જાડી થાય છે. તે રતાશ કે ભુરાશસેના ધોળા રંગની હોય છે. તેપર જરા ખાંચો પુરી કોતરી આવેલી હોય છે. શાખાઓપર તારાકૃતિની રુંછાં આવેલી હોય છે. તે અંદરથી પોચી હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓપરની છાલ ઘણી મજબૂત હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૨ થી ૩ કે ૫ ઇંચ લાંબાં ને ૧½ થી ૨ કે ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની કોર ડીંટડી પાસે વિષમ હોય છે, ને ત્યાં પાનની કોરપર ડીંટડીની દરેક બાજુએ એકેકી સૂક્ષ્મ, સોગાઈ-સેની, મધ્યમાં ઉંડી અને બાજુએ રાતી કીનારવાળી રસ-ગ્રંથિ હોય છે. ડીંટડીના ઘડ પાસેથી પાનમાં ૩–નસો ઉંની ત્રિશૂળની પેઠે નીકળેલી હોય છે. તે પાનની નીચેની સપાટીએ બહાર નીકળતી ને ઉપરનીપર અંદર બેસતી હોય છે. પાનની કોર બુઠ્ઠી કાંગરી કે લહેરિયાંવાળી, અથવા અનિયમિત રીતે વિભાજિત થયેલી હોય છે. પાન મથાળે જરા સાંકડાયેલાં, બુઠ્ઠાં ટેરવાંવાળાં હોય છે. પાનનો રંગ બન્ને સપાટીએ બહુધા એક સરખો લીલો હોય છે. તેપર નસો અને કરચલી સ્પષ્ટ દેખાતાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટીપર તારાકૃતિની રુંછાં આવવાથી તે ખરસટ લાગે છે. પાનને ચોળતાં તેમાંથી લીલાશસેનો કાળો રસ નીકળે છે, પાનની વાસ ઉગ્ર અને સ્વાદ મીઠાશસેનો તુરો લાગે છે.

પાનની ડીંટડી ૧½ થી ૪ ઇંચ લાંબી હોય છે.

ફૂલ–શાખાઓના છેડા પાસે પત્રકોણમાંથી પુષ્પ-ધારણ કરનારી સળીઓ નીકળેલી હોય છે. તે ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબી અને સ્લેટપેન જેવી જાડી હોય છે. તેના ઉપરના ભાગમાં નરફૂલો ગીચોગીચ આવેલાં હોય છે. અને માદાફૂલો તેના નીચેના ભાગમાં ટુંકી ડીંટડીપર જરા છુટાં છુટાં આવેલાં હોય છે. ફૂલની લંબાઈ અને વ્યાસ ૧ થી ૧½ લાઇન જેટલાં હોય છે. નરફૂલની ડીંટડી બહુ સૂક્ષ્મ અને માદા ફૂલની તેથી લાંબી હોય છે. તે જેમ જેમ માદા ફૂલમાં ફળ વધતું જાયછે તેમ તેમ તેની સાથે એની ડીંટડી નીચી વળતી અને વધતી જાય છે. તે ફળ પાકી જવા વખતે આસરે ½ ઇંચ જેટલી વધી જાય છે. નરફૂલનો પુષ્પભાજનકોશ ૫-પત્રોનો બનેલો, તારાકૃતિની રુંછાંથી ભરાયલો, ફીકા ભૂરા રંગનો હોય છે. પુષ્પાભ્યન્તરકોશની પાંખડીઓ ૫-હોય છે. તે ફીકા પીળા રંગની ને પુ૦ ભા૦ કરતાં બહાર નીકળતી હોય છે. એ પાંખડીઓપર બન્ને બાજુ સફેદ સાદા વાળની રુંવાટી આવેલી હોય છે. પાંખડી-ઓનાં ટેરવાં ફૂલ ઉઘડ્યા પછી પાછાં વળી જાય છે. પુંકેસરો ૧૫ હોય છે. ને પાંખડીઓની વચ્ચોવચ આવેલાં હોય છે. એ બધાં પુંકેસરોના તંતુઓ નીચેના ભાગમાં એક બીજાં સાથે જોડાઇ જઇ એક ધોળાશસેના પીળા રંગની સળી બની રહેલી હોય છે. જેને મથાળે ૫ પુંકેસરો સૂક્ષ્મતંતુઓ અને પરાગકોશવાળા આવેલા દેખાતા હોય છે. ને એ પુંકેસરોની નીચે ચોતરફ પ્રથમ કહેલી સળીપર ૧૦ પુંકેસરોના ફક્ત પરાગકોશ જ આવેલા જોવામાં આવે છે. પરાગકોશ અને પરાગરજ પીળા રંગના હોય છે.

માદાફૂલમાં પણ પુ૦ ભા૦ અને પુ૦ અભ્ય૦ કો૦ નર-ફૂલ જેવા હોય છે. તેપર ગીચોગીચ તારાકૃતિની રુંછાં આવેલી હોય છે. બીજકોશગર્ભાશય ભરાયલો, ઉંચો ચઢતો, તારાકૃતિની રુંછાંથી આચ્છાદિત થયેલો, મથાળે ૩ રાતી નલિકાઓવાળો હોય છે. એ દરેક નલિકાને મથાળે બબ્બે ફાંટા થયેલા હોય છે. ગર્ભાશય-પર આવેલી તારાકૃતિની રુંછાંની વચ્ચોવચ્ચ સૂક્ષ્મ ખાડાઓ જેવાં બિંદુઓ દેખાય છે.

ફળ–ની સપાટી ખડબચડી અને તારાકૃતિની રુંછાં-થી ભરાયલી હોય છે. તેનો વ્યાસ ૨ થી ૩ લાઇન જેટલો હોય છે. ફળને મથાળે રાતી અણી હોય છે. ફળની ડીંટી નીચી નમતી અને વખતે બે ફળની ડીંટીઓ એટલી તો પાસે પાસે હોય છે કે બે ફળ એકજ બિંદુ-પરથી નીકળેલાં હોય, એમ દેખાય છે. ફળ ઘણાં કઠણ હોય છે. ફળપરની ખડબચડી છાલ કાઢી નાખતાં તેની અંદર બોરડીનાં ફળની પેઠે લીસી છાલ હોય છે. ને એમાં ૩–બીજ હોય છે. ફળપરની ખડબચડી લીલી છાલ ચોળતાં તેમાંથી ઘેરા લીલા રંગનો રસ નીકળે છે. જે થોડીવારમાં કાળો કે આસમાની થઈ જાય છે.

બીજ–કાળા રંગનાં ને તેની સપાટી ખડબચડી હોય છે. બીનો વ્યાસ ¾ અને લંબાઈ ૧ લાઇન જેટલી હોય છે. બીને એક છેડે ૩ ધારવાળી એક બુઠ્ઠી અણી હોય છે. બીપરનું કાળું કવચ કાઢી નાખતાં તેની અંદરથી સફેદ તેલીયુ મીજ નીકળે છે.

ઉપયોગ–એનું મૂળ કરમદીનાં મૂળની સાથે મેળવી ચામડીપર ફોલ્લો ઉઠાડવા માટે કેટલાક લોક વાપરે છે, એમ કહેવાય છે. એનાં પાનને વાટી ઘાડાનાં ખાડાંઓ ઉપર મુકવામાં આવે છે. તેથી ખાડાં તુરત રુઝાઈ જાય છે. એની અન્તરછાલમાંથી રેસા નીકળે છે. જે દોરી બનાવવાના કામમાં આવી શકે છે.

ડૉક સાટેજ લખે છે કે "એનાં મૂળની રાખ ઉંદ-રાંઓને કરમાં અપાય છે. એનાં પાન શોધક મનાય છે. તે નીલકંડીને નામે બજારમાં વેચાય છે. એનાં બીજ રેચક તરીકે વપરાય છે. જગના કોઢપર એના સુકા ઉક-વાનો કવાથ રાઈની સાથે મેળવીને આપવામાં આવે છે." એના સુકા છોડવા બળતણ તરીકે વપરાય છે.

૨-દેશીનામ—કાળી કંબોઈ, કંબોઇ, (પો૦); ભેડા-કંબોઇ, કેડાકંબોઈ (ગુ૦); काली चीकली (म०); कबोइ, कालामहम्मद (हिं०); काम्बोजी (सं०).

૩-વર્ણન-કાળી કંબોઈનાં ઝાડવાં ઘણુંકરી નદી, તળાવ કે વોકળા કાંઠે ઉગે છે. તે લીલાસલેતાં કાળાં, બૂરાં, કે કાળા રંગનાં થાય છે. તે ૩ થી ૬ ફીટ ઉંચાં વધે છે. તેની શાખાઓ પસરાતી, લાંબી સોટીઓ જેવી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૧/૨ થી ૧ ઇંચ લાંબાં, ટુંકી ડીટડી અને અખંડ કોરવાળાં, લીસાં, ઘેરા લીલા કે જાંબુડી છાયાસેતા રંગનાં ને અંડાકાર કે લંબગોળ હોય છે. ઉપપાન સૂક્ષ્મ અને અણીદાર હોય છે. એમાં ઘણુંકરી ચૈત્ર વૈશાકે ફુલ ફલ આવે છે.

જે ઝીણી અને ટુંકી શાખાઓ ઉપર પાન આવેલાં હોય તેના નીચેના પત્રકોણમાં નર અને તેથી ઉપરનામાં માદાફુલ આવે છે. નરફુલ ગુચ્છીની પેઠે કેટલાંક ભેળાં અને માદાફુલ એકેકું હોય છે. નરફુલની ડીંડી ઘણી ઝીણી, જરા લાંબી ને નીચી ઝુકતી હોય છે. અને માદાફુલની ટુંકી હોય છે. બન્ને જાતનાં ફુલોમાં પુષ્પબાહ્યકોષ ૬ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેમાં માદાફુલના પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો પોહોળાં, ગોળાઇસેતાં વખતે અણીઆળાં અને પસરાયલાં હોય છે. તેથી એ કોષ એક રકાબી જેવો દેખાતો હોય છે. તે ફલની સાથે વધતો જાય છે. પુષ્પાભ્યન્તરકોષ અર્થાત્ પાંખડીઓ કે રસકુપ્પિ કર્ણિકાઓ એમાનું કશું બન્ને જાતનાં ફુલોમાં હોતું નથી. નરફુલમાં પુંકેસરો ૩ હોય છે. તેના તંતુઓ જોડાઇને એક સૂક્ષ્મ સ્તંભ કે ગદા બનેલી હોય છે. ને તેનાપર તે જેટલાં લાંબા પરાગકોશ વળગેલા હોય છે.

માદા ફુલમાં બીજસરગર્ભાશય સપાટ હોય છે. તેપર ૩ નલિકાઓ બબ્બે છેડાઓવાળી આવેલી હોય છે. કોઈ-વાર નલિકાઓ ૪ પણ હોય છે.

ફુલ—તળિયાં ચીબડાંની એક બેઠા ઘાટની ગોટી એક સુંદર કાળાસલેતા રંગની નાજુક ગોળ રકાબીમાં વચ્ચોવચ મુકેલી હોય, તેવું તે તેની નીચેના પુ૦ બા૦ કોષની અંદર દેખાતું હોય છે. તે ૩ ખાંચાવાળું, લીસું, રસભર્યું, અને વટાણા જેવડું હોય છે. તેમાં ૩ પોલ અને એ દરેક પોલમાં બબ્બે સૂક્ષ્મ બીજ હોય છે. ફલ પ્રથમ લીલાં ને પાકે છે ત્યારે રાતાં થઈ છેવટ કાળાં થઈ જાય છે. તેની સાપાટી લીસી ને તેપર વખને ભસ્મી છારી હોય છે. ફલમાં જાંબુડા રંગનો રસ હોય છે. ફલ પાનની પાછળ નરમ સૂક્ષ્મ ડીટીપર ઝુકી રહેલાં હોય છે.

બીજ—૧/૬ થી ૧/૪ લાઇન લાંબાં, એરંડીનાં બીજ જેવા આકારનાં, સૂક્ષ્મ ખાનકવાળી સપાટીવાળાં અને પીળાસલેતા લીલા રંગનાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ,

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહક.

૬-ઉપયોગ-કાળીકંબોઇનાં મૂળ પાણીમાં ... બળતરાવાળા સોજાઓ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. ... કંબોઇનાં પાન, ફુલ અને ફલ વાટીને તેની લેપી ... અને બીજાં કૃષ્ણ સડ ગુંમડાં ઉપર પોટીસની ... લગાડવામાં આવે છે. એનાં પાકાં ફલને વાટી તેને ... ચામડીનાં દરદોમાં ચોપડવામાં આવે છે.

૭-સ્થાનક-પાણી કાંઠે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એનાં ફલ પાકે છે ત્યારે ... થઇ જાય છે. તેમ એની શાખાઓ અને પાનને ... પણ વખતે કાળાસલેતો હોય છે, માટે એને મુસ... લોકો કાળોમહુમ્મદ કહે છે. એનાં ઝાડવાં ... હેકાણુ જગોનાં કબરસ્થાનોમાં ઉગેલાં ... છે. એનાં ઝાડવાં પાણી કાંઠે ઉગે છે ... તમાં કાંબોજી અને તેપરથી કંબોઇ ... ઝાડવાં ઘણીવાર છીછરા પાણીમાં ...

વર્ગ-(ગુરો...

નમ...

શાસ્ત્રીયનામ-C...

દૃષ્ટાન્ત-H. V...
II. h. 620:

૨-દેશીનામ...
गुवालि (हिं०):

૩-વર્ણન-...
ઉગેલા જોવાઃ...
૪ ફીટ ઉંચા...
પાતળી શાખાએ...
જાડાં હોય છે. ફુ...
ફલ જેવાં ૩-ખાં...

એના આખા...
નીકળે છે. એના...
તારાફુલના જેવા...
અને તેને લીધે એ...
ફેવાડી અને વાળ...
નીકળી શકે છે.

મૂળ-પેનસીલથી...
મોટું, ૧/૨ થી ૧ ફુટ...
સફેદ રંગનું, સખ્ત ...
અને સ્વાદ તુરાસલેતો ...
સેતો લાગે છે.

ડાંડિયાની લગભગ ઉપર મીણ અને રેસાવાળી હોય છે. ડાંડિના ભાગો કાપ કરી જોતાં તેમાં અનિયમિત રેસાઓ જોઈ શકાય છે.

પાન—અને ઉંડે જતાં ડાંડિયાંની બે બાજુએ પાનો નીકળેલાં હોય છે. તે ૧ થી ૩ ઈંચ લાંબાં અને ૧ ઈંચથી સવા ઈંચ પહોળાં હોય છે. પાનની કોર સુક્ષ્મ દાંતાવાળી હોય છે. પણ ટોચની પાસે તેની કોર વધારે અણીદાર હોય છે, તેની અણીદાર ટોચ હોય છે. પાનને રંગે સહેજ આછું હોય છે. ટોચી ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબી અને લીસાવાળી અણી જેવી પાનની હોય છે. ટોચી ઉપરની બાજુ ઉપર ઝાંખું અને તેની નસ બ ધારીઓ ધોળા રંગની રુવાંટી હોય છે. ટોચી નરમ અને કાંઈક વળે ચાંલ્લાની હોય છે. પાનની બન્ને બાજુની નીચલી, તેમાં ઉપરની પેશી લીલા રંગની ને નીચલી પેશી લીલા રંગની હોય છે. પાનને રેસાની ભાત કાચી જોતાં તેમાં ત્રીજુ પાનમાં હોય છે, તેમાં સૂક્ષ્મ અંતઃસ્થ કારણ દેખાય છે. પાનમાંની નસો ટોચીને સાંકળી વિચાળની જેમ નીચેથી પાનમાં ઉંચી ચઢેલી હોય છે. પાનની ચારે બાજુ અને રસ ભરતા બીજાશયો તંતુઓને તેઓ લાગે છે.

ફુલ—પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી અથવા ડાળી પાંદડાંમાંથી બહેરી નીકળેલી હોય છે. તે પાનની ટોચી કરતાં વધુ લાંબી અને તેનાથી ઉંચી અથવા તેના જેટલી જ લાંબી અને ઉંચી ચાલતી હોય છે. તેનાપર ઉભી નસો અને કોર વાળની રુવાંટી આવેલી હોય છે. નર અને માદાકેસ એ ડાળીપર છૂટાં છૂટાં આવેલાં હોય છે.

નરકેસર—ડાળીના ઉપરના ભાગમાં પીળાશપડતા લીલા રંગનાં સૂક્ષ્મ ઘણા જેવાં નરકેસર આવેલાં હોય છે. તે ઘણાં પાસે પાસે હોય છે. તેની નીચે પુષ્પકોશ હોતાં નથી એ ફુલોને પુ૦ ભાગ ૪ થી ૫ પત્રોનો બનેલો હોય છે. તેની પાંખ હલકાંપર્ણનાં હોય છે. પુ૦ અવયવ જેવાં હોતાં નથી. ફુલોનો ભાગ ૮ હોય છે. તેના પરાગ કેસ પીળા રંગના ને પુ૦ ભાગ જેટલી જરા ઉંચા દેખાય હોય છે. ઓરિકર હોતી નથી.

માદાકેસર—એ ડાળીના નીચેના ભાગમાં ગાઢાપણે આવેલાં હોય છે. તેનાં પુષ્પકોશ તર્જનીથી સાંકડાં, પાસે પાસે જોડેલાં, એક પાનની ખાલી કે કળીઓ જેવાં હોય છે. તેની કોરપર સૂક્ષ્મ દાંતા અને ધોળા વાળની રુવાંટી આવેલી હોય છે. તેપર ઉભી નસો ને તેનાં જ ભાગમાં હોય છે તેમાં સૂક્ષ્મ છોડનું પણ આવેલાં હોય છે. એ પુષ્પકોશનો વ્યાસ ૨ થી ૩ લાઈન જેટલો અને લંબાઈ ૧ થી ૨½ લાઈન જેટલી હોય છે. તેની અંદર ૧ થી ૫ પણ કિંચિત્ ક્રમે ૩ થી ૪ માદાકુસો આવેલાં હોય છે. તેઓ પુ૦ ભાગ કે ૫ અવયવ સહિત ૩ પત્રોના બનેલા હોય છે. પુ૦ અવયવ જેવાં હોતાં નથી. ફુલોનો હોતો નથી. ઓવેરિઅમ ગોળાકાર ૩ ખાનાંવાળો, લીલા રંગનો, અણીવાળી ઉપર અને સૂક્ષ્મ રુવાંટીવાળો હોય છે. નલિકા ૩ પીંછાવાળી લીલા રંગની હોય છે. ને તેને માથે તેવા જ લીલા રંગના સૂક્ષ્મ રેસા જેવા નીકળેલા હોય છે. પ્રત્યેક ખાનામાં એક બીજ પાકની આસપાસ ત્રણ પાંખ આવેલાં હોય છે. પણ તેમાંથી—૧ કે ૨—પુષ્પર્વિનિયમે સિંધ્યાં ખાનામાં અધૂરું રહી જતાં જણાય છે.

ફુલની ડાળીના ફુલની ઉપર એક પત્રના નામ જેવી ભાગ વધી ગયેલી હોય છે ને તેને છેડે ત્રણ પીળા કરેલા લીલા રંગનો એક ત્રણ ખૂણાનો મુગટ આવેલો હોય છે. આ ત્રિકોણ મુગટને તળિયે ૩ પુ૦ ભાગ કેવાં પાંચ જેવા પાંચ હોય છે. અને એ મુગટને માથે તેની બન્ને બાજુએ અણી ફેલાયેલી નરી હોય છે, તેના મુખ પર ધોળા વાળની જાળ હોય છે. આ આખા મુગટપર પણ કોર વાળની રુવાંટી હોય છે. એ મુગટને તળિયે એક બાજુથી ઓરિકર્વિકા કરી લઈ નીકળે છે, તેને માથે પણ ધોળા વાળ જેવી જાળ કે ધોળા હોય છે. આ ત્રિકોણ મુગટની બહારથી એક રતાશપડતા પાકા રંગનું બીજ નીકળે છે. આ બનાવટ ખરેખર એક અલૌકિક જેવી અને જોવા લાયક છે.

ઉત્પત્તિ—૩ ખાનાંવાળાં હોય છે. તે લીલા રંગનાં ને તેપર ધોળા વાળની રુવાંટી હોય છે. તેની સપાટી ખાડાવાળી અને તેને માથે લાંબી અણી જેવી ઓરિકર્વિકાઓ રહી ગયેલી હોય છે. ફળ પુષ્પપત્ર કરતાં ટુંકાં હોય છે. તે ૨ લાઈન વ્યાસનાં હોય છે. ફળમાં ૩ પેશ અને ૩ બીજ હોય છે. તે ફળ તદ્દન સુકાઈ જાય છે ત્યારે તેની પેશ ઉઘડી જઈ તેમાંથી બીજ પોતાની મેળે બહાર આવે છે.

બીજ—૧ લાઈન લાંબું, એક છેડે સાંકડું ને બીજે છેડે પહોળું હોય છે. બીની ઉપર જરા રંગનું સફાઈનું પાતળું પડ હોય છે. તે કાઢી નાખતાં બીજ રતાશપડતા રંગનું દેખાય છે. તેને છેડે ધોળા રંગની નાળ હોય છે.

૪—ઉપયોગીઅંગ—સર્વાંગ.

૫—ગુણદોષ—રેચક, ઉલટી કરાવનાર, શીત અને કડવું.

૬—ઉપયોગ—એનાં મૂળ રેચક છે. તે વધારે વજનમાં આપવાથી ઉલટી પણ કરાવે છે, ને થોડા થોડા વજનમાં આપવાથી ઝાડા થાય છે. એનાં સુકાં પાનની ભૂકી કૃમિ ઉપર વપરાય છે. એનાં પાનનો રસ કાઢ અને બીજ ઝેરી જનાવરોના દંશપર ચોપડવામાં આવે છે. એનો રસ નાસ્તિરિયન કરાવા વપરાય છે. એનાં પાનનો રસ

દાદર, ખસ અને એવાં જ બીજાં ચાંમડીનાં દરદોપર લગાડવામાં આવે છે. એનાં પાન વાટીને ગડગુમડાંઓ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. એના તાજા છોડવાને તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઈ સંધિવા અને ખરજવાં ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. લસણની સાથે એનાં પાનનો ઉકાળો પણ કૃમિ પાડવા માટે વાપરવામાં આવે છે. એનો ઉપયોગ રેચ કરવા અને ઉલટી કરવા માટે કરવામાં આવે છે.

એના ઉપયોગના દાખલાનો સંગ્રહ વૉટ સાહેબની ડીક્શનરીમાં કરવામાં આવેલો છે, તે વાંચવા જેવો છે. એની અસર હૃદય ઉપર શામક હોય એમ જણાય છે. વળી તે ઉલટી અને ઝાડા કરાવે છે, માટે અનુભવી સિવાય બીજાઓએ વાપરવું યોગ્ય નથી.

૭-સ્થાનક-રસ્તાઓની બાજુએ, વાડીઓની વાડ પાસે, બાગ વાડીઓ ને ખેતરોમાં શેઢા અને પાણીના ધોરીઆ ફરી, અને નેર તરીકે ઉગે છે.

એ હિંદના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-દાદર ઉપર એનાં પાનનો રસ ચોપડવામાં આવે છે તેપરથી એનું નામ દાદરો પડેલું જણાય છે. સોનાકી અને ફુલી એ નામ પણ ઉપરસ અને ફૂલ ઉપર એનો ઉપયોગ હોવાને લીધે પડેલાં હશે. એનાં ફૂલની કલગીપર પુષ્પપત્રોની રચના અને તેનો આકાર પણ દાદર અને ફુલિ જેવાં હોય છે. કદાચ તેપરથી એ નામો પડેલાં હશે.

વર્ગ-(યુફોર્બિયેસી).

નંબર ૫૧૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. ciliata.

પ્રમાણ-H. V. p. 417 N. p. 297; Watt. I. p. 62.

૨-દેશીનામ-દાદરી, રૂખાનો દાદરો. (પો૦+મુ૦) દાદર ચૌપત્રં, ફુલી (મ૦).

૩-વર્ણન-દાદરીના છોડવાઓ પણ દાદરાના છોડવાની પેઠે ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે દાદરાના છોડવાથી નાના હોય છે. તે દાદરાની પેઠે જ સીધા ૧ થી ૨½ ફુટ ઉંચા થાય છે. પાન સાંકડાં, લાંબી અણીવાળાં અને રૂપ રંગ વગેરે રીતે દાદરા જેવાં હોય છે.

દાદરીના છોડવાપર વાળની રૂંવાટી દાદરા કરતાં વિશેષ હોય છે.

મૂળ-૨ થી ૬ ઇંચ લાંબું, ભૂરા પીળાશ રંગનું, અણીદાર, સોટીના જેવું ખડું અને ઉપર વાળવાળું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ઘણી એવી જાડી, અંદરથી પોચા પોલા ગાભાવાળી ને બહારથી ઉભી ધોળા વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે, તેની ડીંટી ૨ ઇંચ લાંબી ને રૂંવાટીથી ભરાયલી હોય છે. પોહોળાં લંબગોળ હોય છે. તે ડીંટી પાસે ગોળ અથવા જરા સાંકડાં અને ટેરવાં તરફ સાંકડાં દાદરાનાં પાન કરતાં લાંબી અણીવાળાં હોય છે. કોર કાંગરીદાર, અને તેની બન્ને સપાટી રૂંવાટીવાળી હોય છે. પાન ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી [illegible] પોહોળાં હોય છે. તેમાં દાદરાનાં પાનની પેઠે પારદર્શક સૂક્ષ્મ છાંટણાં દેખાય છે. ડીંટીને [illegible] ૩ ઉભી નસો નીકળી પાનમાં ગયેલી હોય છે. વાસ ઉગ્ર કે અણગમની હોય છે.

ફૂલ-ની કલગી દાદરાની પેઠે જ પત્રખૂણામાંથી [illegible] હોય છે. તે ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. મથાળે સૂક્ષ્મ નરફૂલ અને તેના નીચેના માદાફૂલ આવેલાં હોય છે. માદાફૂલનાં પુષ્પપત્રો પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. તે લીલા લીલા ઉભી નસો અને વાળની રૂંવાટીવાળાં હોય છે. કોરપર લાંબા દાંતા હોય છે. અને એ દાંતાઓપર રૂંવાટી સાથે ગોળ ટોપકાંવાળા વાળ પણ આવેલા હોય છે. એ પુષ્પપત્રોનો આકાર પણ દાદરાનાં ફુલના જેવો પ્યાલી જેવો હોય છે. ને તે દરેકમાં ૧ માદાફૂલ આવેલાં હોય છે. તે પુષ્પપત્રોથી ટૂંકાં છે. તેનો ગર્ભાશય એરડાના રૂપની માફક ૩ ખાનાવાળો, લીલા રંગનો, ને તેપર વાળની ગીચોગીચ રૂંવાટી હોય છે. નલિકા ૩ ને તેના મુખના છેડાઓ [illegible] તણુઓ જેવા નીકળેલા હોય છે.

ફળ-૩ ખાંચીઆવાળાં, પ્રથમ લીલાં ને પાકે ત્યારે ભૂરાં થઇ જાય છે. તે ⅙ થી ⅕ ઇંચ [illegible] વ્યાસનાં હોય છે. એની ૩ ફાડ, અને દરેક ફાડમાં એકેક બીજ હોય છે.

બીજ-ભૂરા રંગનું, ચળકતું, લીસું, ને એક છેડે અણીવાળું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ- અને ૬-ઉપયોગ- } દાદરા જેવા.

૭-સ્થાનક-દાદરો ઉગે છે, તેટલે ઠેકાણે [illegible] દાદરી પણ ઉગે છે, તેમજ દાદરીના છોડવાઓ [illegible] અને [illegible] વિશેષ જણાય છે. [illegible] નીચે [illegible] અને દાદરીના છોડવા [illegible] પણ હોય છે.

૮-વિશેષવિવેચન-દાદરાના* છોડવાઓ કરતાં દાદરીના છોડવાઓ પાતળા અને નાહાના હોય છે. તેમ તે એકજ જાતના અને સરખા ગુણવાળા હોવાથી નાના નાહાના છોડવાઓને દાદરી કહેતા હશે. જેમ ઝીપરો, ઝીપટી અને કાસુંદ્રો, કાસુંદ્રી, વગેરે.

વર્ગ—(યુફોર્બિએસી).

નંબર-૫૧૧.

૧—શાસ્ત્રીયનામ-Dalechampia indica.

દૃષ્ટાન્ત-H. V. p. 467.

૨-દેશીનામ-ખાજોરી, ખાજવણીનીવેલ (પોરબં૦).

૩-વર્ણન-ખાજવણીના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તેમ તે કેટલીક જગોએ બારે માસ પણ હોય છે. એની દાંડી અને શાખાઓ સુતળીથી રબરપેન જેવી જાડી, ઉભી હાંસોવાળી, પીગ:શસેના લીલા રંગની અને સફેદ વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં ફીકા કે ઘેરા લીલા રંગનાં બન્ને સપાટીએ વાળની રૂંવાટીવાળાં અને ૩ ઉંડા ખાંચી-આવાળાં હોય છે. તેમાં બાજુનાં બન્ને ખાંચીઆની નીચેની કોર ડીટડી પાસે ગોળાઇસરની પોહોળી કે વખતે જુદા નાહાના ખાંચીઆવાળી હોય છે. અને વચલો ખાંચીઓ બન્ને છેડે પહોળો સાંકડો બનેલો હોય છે. પાન ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં, કોરપર દાંતાવાળાં અને બહુધા રૂંઆસ પાતળાં હોય છે. પાનની ડીટડી ૧½ થી ૩ ઇંચ લાંબી, લીમડાની સળી જેવી પાતળી, ઉભીહાંસો અને સફેદ વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે.

પાનની ડીટડીના મુળમાં બે ટેરવે સાંકડાંવાળાં પાતળાં ઉપપાન હોય છે. તેપર પણ સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે.

ફૂલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોબગુમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે ૧½ થી ૨½ ઇંચ લાંબી, પાનની ડીટડીથી પાતળી ઉભી હાંસો અને સફેદ વાળની રૂંવાટીવાળી હોય છે. તેપર એકેક ફુલ આવેલું હોય છે. ફુલને લગીને ૨ પોહોળાં ફીકા પીળા રંગનાં ટેરવે બહુધા વિભાગિત થએલાં પુષ્પપત્રો હોય છે. તેમા લીલાશસેના રંગની ઉભી નસો અને જાળીકામ હોય છે. એની બન્ને સપાટીપર સફેદ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પુકેસરો ઘણાં ને સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે. ફલ ફુંગાગવાળાં અને બીજ ગોળાકારસેવાં હોય છે.

---

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં વિઝેબારીને બાગ બગીચાઓની અંદર જમીનમાં દાદરાના છોડવા વિશેષ ઉગે છે. પણ દાદરીના છોડવા બગૂચત, ફળિયાં કાંસ, ખરાબ કુંવરમાં બોર અને બીનજરાતી લગરો અને રાજ્યાઈ બારની બાગાઇતાની જમીનમાં વિશેષ ઉગતા જોવામાં આવે છે.

એ વેલાને ઉંટ અને બકરાં ખાય છે.

વાડીઓની વાડમાં, કંથારાઓનાં જાળાંઓમાં અને ડુંગર પર ચરીઆણુ ઘાસની સાથે ખાજવણીના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે.

એ વેલાને અડકવાથી તેપરના વાળ બેરવની શીંગ-પરના વાળની માફક બળતરા કરે છે તેથી ચેળ અને ખાજ ચાલે છે માટે એને ખાજવણી કહે છે.

ખાજવણીની વેલને અહિના રબારી અને બેડુલો વાણિયાનો-દેવ કહે છે. અને તેના સંબંધમાં એક રમુજી વાત કહે કે:—

એક વાણિયો અને પઠાણ મુસાફરીએ ભેળા ચાલ્યા જતા હતા. પરસ્પર વાતચીત ચાલતાં પોત પોતાના દેવની વાત નીકળી. પઠાણે કહ્યું "હમ બનિયેકે દેવકું આગપર ખિચકર ફેંકતા હેતા હૈ" આ સાંભળી ડાહ્યો વાણિયો બોલ્યો "હાઉં બાપજી." પછી બોપડીનું ઝાડ આવ્યું. તેને વાણિયે નમન કર્યું. તે જોઇ પઠાણે તેનાં પાન તોડી આગે ભુંસી ફેંકી દીધાં. તે જોઇ વાણિયો કંઇ પણ બોલ્યો નહિ. પછી આગળ ચાલતાં બે ચાર બીજાં જુદી જુદી જાતનાં ઝાડો આવ્યાં તેને પણ વાણિયે હાથ જોડયા, અને પઠાણે તેનાં પણ પાન તોડી પહેલાંની માફકજ આચરણ કર્યું. એટલામાં ખાજવણીની વેલ વાણિયાની નજરે પડી, તે જોઇ વાણિયો મનમાં કહેવા લાગ્યો કે "હવે લાગ આવ્યો." વાણિયો જેવો ખાજ-વણીને નમવા જાય છે કે તરતજ પઠાણે તેના આખા વેલાને તોડી, ચોળી, આગે ભુંસી ફેંકી દીધો. પણ થોડી વારમાંજ પઠાણના આંગમાં બળતરા ઉપડી. હવે જોઇ લ્યો મજા! પઠાણ કહે "બાપુશા તુમારા દેવ સબ અચ્છા, મગર યહ બહુત ખરાબ! બનિયા અબન બુઝાઓ, અબન બુઝાઓ, હમારા અંગ જલવાતા હૈ, કુછ ઇલાજ બતાઓ, ઇલાજ બતાઓ" વાણિયે કહ્યું "બાપજી દેવને અમારાથી શું થાય?" પછી પઠાણે બુમેબુમ મારી અને વાણિયાના ઘણા કાલાવાલા કર્યા ત્યારે વાણિયો તેને એક ગામમાં તેડી ગયો ને ત્યાં આખે અંગે ઘી ચુંસાવ્યું ત્યારે ચેન પડી. આ ઉપરથી ખાજવણીની વેલ-વાણિયાનો દેવ કહેવાય છે.

૭૪-N. O. URTICACEÆ

વર્ગ—અર્ટિકેસી—વડ અને પીપળાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ:—આ ઘણાજ પ્રખ્યાત અને કેટલીક પવિત્ર મનાતી વનસ્પતિવાળા વર્ગમાં મ્હોટાં વૃક્ષ, ઝાડવાં અને નાહાના છોડવાઓ થાય છે. આ વર્ગની કેટલીક વનસ્પતિમાંથી દુધ જેવો ચીકણો રસ નીકળે છે, અને છાલમાંથી જાડા કે બારીક મજબુત

રેસાઓ નીકળે છે. આ વર્ગની વનસ્પતિને પાન ઘણુંકરી આંતરે આવે છે, તે બહુધા સાદાં અને અખંડ કે દાંતાવાળી તથા ડીટડી પાસે લાંબી ટુંકી કોરવાળાં હોય છે. ઉપપાન તરેહવાર અને ઘણુંકરી મ્હોટાં હોય છે. ફૂલ ઘણાં બારીક હોય છે, તે રસભરી એક કર્ણિકા અથવા પુષ્પાધાર ઉપર પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. તેમાં નર અને માદા ફૂલો એક ટેટામાં નર ને માદા અથવા એકમાં નર ને બીજામાં માદા અથવા ગમેતેમ જૂદાં જૂદાં ઘણુંકરી એકજ વનસ્પતિપર હોય છે. (અથવા એક વનસ્પતિપર નર અને બીજીપર માદા હોય છે.)? ફૂલનાં આચ્છાદન દાંતાવાળાં અથવા વિભાજિત હોય છે. પુંકેસરો આચ્છાદનના વિભાગો જેટલાં અથવા તેથી ઓછાં હોય છે, અને તેની સામે આવેલાં હોય છે. પરાગકોશ બે પોલવાળા હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી, એક પોલવાળો, નલિકા સાદી અથવા બે ફાંટાળી, અથવા હોતી નથી. અને નલિકાગ્રમુખ બોડું અથવા વાળની પીછી જેવું હોય છે. આદિબીજ ૧ હોય છે. ફલ ગોળ, કઠણ કે ચપટું તે પાંખવાળું અથવા ઉભા બીજડાં જેવું હોય છે. બીજ પાતળી છાલવાળું હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં વડ, પીપળો, પીપળી, અને ઉમરો એ આપણા દેશમાં ઘણા લાંબા કાળથી પવિત્ર મનાય છે. સ્વાદિષ્ટ શેતુર, અને અત્યન્ત સ્વાદિષ્ટ ઉન્હાળાનાં ફલ અંજીર એ પણ આ વર્ગની વનસ્પતિનાં ફલ છે. મધુરાંજીના ચોબાઓની પ્યારી ભાંગ, અને ખાકી, જોગી, અગડબંબ અવધૂત અને ફકીરોનો પ્યારો ગાંજો એ પણ આ વર્ગની વનસ્પતિનાં પાન અને ફૂલ છે.

રબરનું ઝાડ (Ficus elastica) જે હાલ ઘણા બાગોમાં જોવામાં આવે છે તે પણ વડની જાત છે. એનાં લાંબાં, લીસાં ચળકતાં, ઘેરા લીલા રંગનાં પાન અને લાંબાં રાતા રંગનાં ઉપપાન ઘણાં સુંદર દેખાય છે. એમાંથી રબર કાઢવા માટે એનું વાવેતર કરવામાં આવે છે.

ફણસનું ઝાડ (Artocarpus integrifolia) કહે છે કે દુનિયામાં મેવા તરીકે ખવાય એવાં ફલમાં સૌથી મ્હોટું ફલ ધારણ કરનારૂં છે, એનાં ફલનું વજન કોઈવાર બે મણ જેટલું હોય છે. આ ઝાડ પણ આ વર્ગની વનસ્પતિ છે.

નંદીવૃક્ષ અથવા નાંદરૂકી (Ficus retusa) એને આ સ્વસ્થાનમાં પ્રાગવડ કહે છે તે રાણાસર તળાવની પાળપર ઉગેલાં જોવામાં આવે છે, પણ મુંબઈમાં રસ્તાઓની બાજુએ એનાં સેંકડો ઝાડ વાવવામાં આવેલાં છે, તે પણ આ વર્ગનાં ઝાડ છે. "પ્રાગવડને પાંદડે પોઢયા બાળમુકુન્દ"ની બોધક અને ઘણી રસીલી વાતો ભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઘણુંકરી માદક, ગ્રાહી, રોપક, સારક, શોધક, પૌષ્ટિક, કફઘ્ન અને શામક ગુણોરહેલા છે.

વર્ગ—(આર્ટિકેસી).

નંબર ૫૨૨.

શાસ્ત્રીયનામ–Holoptelea integrifolia.

દૃષ્ટાન્ત–H. V. p. 481; N. p. 301; Watt. IV. p. 261; ફ. નિ. પા. ૪૩૧.

૨–દેશીનામ–ચરેલ (પે૦): કણજો (કં૦); वावळ्य (म०); चिरमिल, चिलबिल, चिरोल, कांजी (हिं०); चिरविल्व. (सं०).

૩–વર્ણન–ચરેલનાં ઝાડ બરડા ડુંગરમાં ૨૫ થી ૩૦ ફીટ ઉંચાં જોવામાં આવે છે. તેની શાખાઓ ચોતરફ પસરાતી બહુધા ભસ્મી રંગની હોય છે. નહાની શાખાઓ નીચી ઝુકતી હોય છે. કોમળ શાખાઓપર ભૂરા વાળની રુવાટી હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓની છાલ ઘણી મજબૂત રેસાવાળી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, તે શિયાળે ખરી જાય છે. તે ૩ થી ૬ ઈંચ લાંબાં અને ૧ થી ૩ ઈંચ પોહોળાં હોય છે, તે લંબગોળ કે બન્ને છેડે કંઈ સાંકડાં અથવા મથાળાં તરફ પોહોળાં કે સાંકડાં અને અણીદાર હોય છે. તેની કોર ડીટડી પાસ જરા વિભાગિત અથવા ગોળાઇલીની વિષમ હોય છે. પાનની સપાટી લીસી કે વખતે તેપર વાળની આછી રુંવાટી હોય છે. પાનની ડીટડી ટુંકી હોય છે.

ફૂલ–શાખાઓને છેડે ૪ થી ૫ ઈંચ લાંબાં બારીક ફૂલો માહા ફાગણમાં આવે છે. તેની સળી ખરી ગએલાં પાનના ખૂણામાંથી ૧ થી ૪ કે તેથી ઓછી એક જ ખૂણામાંથી નીકળેલી હોય છે, તે ૨ ઈંચથી ૧ ઈંચ લાંબી હોય છે, તે ભૂરા કાળા રંગની હોય છે, તેપર ભૂરી ભૂરકી હોય છે. ફૂલની ડીટડી કે ઇંચ લાંબી ઝીણી સળી જેવી હોય છે. ફૂલનો રંગ લીલાશપડતો પીળો હોય છે. ફૂલમાંથી કરંજનાં ફૂલમાંથી નીકળે છે તેવી દાહક તીખી વાસ નીકળતી હોય છે. પુ૦ આચ્છાદન–૪ પત્રોનો, રાતો, ધોળી રુંછાળવાળો. પુ૦ અભ્યંતર–હોતો નથી. પુંકેસરો–૮ હોય છે. પરાગકોશ અંદર લીલા સ્ત્રીકેસર ૧.

ફલ–મધુમની પેઠે ડાળોપર આવી જવાથી નહાનાં ડાળો ફલના ભારથી ઘણી નીચી ઝુકી રહેલી ફલની લેહેરીમાં આમતેમ ઝૂલતી આ વખતે અતિ સુંદર દેખાતી હોય છે. આ વખતે આ ઝાડનો દેખાવ એ

ખરેખર અગાથગ જેવો થઇ રહેલો હોય છે. ફલ, પીળા પીળા રંગનાં, ચપટાં, પાતળાં ચકરડાં જેવાં થાય છે. તેને ટેરવે બે જરા વાંકા વળેલા આંકડા હોય છે. ફલ ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબું અને ¾ થી ૧¼ ઈંચ પોહોળું થાય છે. ફલમાં વચ્ચોવચ એક બીજ આવેલું હોય છે. તે બન્ને ઉપરથી નસ નીકળી ફલની દીટડી અને ટેરવાં તરફ ગએલી હોય છે.

બીજ-૨ થી ૩ લાઇન લાંબું અને ૧½ થી ૨ લાઇન પોહોળું હોય છે. તે ચળકતું લીસું પડિવાળું હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-વિષઘ્ની અને શોધક.

૬-ઉપયોગ-ચરેલનું મૂળ સ્મારીશોને પાણીમાં ઘસીને સંધિવાના દુખાવાપર ચોપડે છે. ચરેલનાં પાન ચાટી તેલમાં કકડાવીને તે તેલ ગુમડાંવાળાં ભાગો અને ધારીઓ ઉપર લગાડે છે, ચરેલનાં કાચાં ફુલ ફલ રંગ બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. ચરેલનાં બીજ સ્મારીઓ પાણીમાં ઘસીને હાડપર ચોપડે છે. ચરેલની છાલમાંથી ઘણા સુંદર રેસા નીકળે છે. તેમાંથી દોરી, ખાટલાનું વણ વગેરે બનાવે છે, ચરેલનું લાકડું એનીનાં ઓજા-રોના હાથા અને સ્મારીઓના ઝુમાની ગળી બનાવવાના કામમાં વપરાય છે.

"ચિરબિલ્વ એટલે ચરેલ એ પણ કરંજની જાત છે, એને પુષ્પકરંજ કહે છે, એ કૃમિ, ગુલ્મ, વ્રણ, અર્શ, ને મેહને મટાડે છે."

(વૈ૦ રૂગનાથજી જુનાગઢ).

૭-સ્થાનક-આ સંસ્થાનમાં બરડા ડુંગરમાં ચરેલનાં ઝાડો છુટાં છવાયાં ઘણાં ઉગે છે, તોપણ બીલેશ્વરી નદી કાંઠે તે વિશેષ જોવામાં આવે છે. એ હિ૦ના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-ચિરબિલ્વ એ સંસ્કૃત નામ ઉપરથી ચિરબિલ, ચિલબીલ અને ચરેલ એ પ્રાકૃત નામો નીકળેલાં જણાય છે.

ચરેલનું ઝાડ વડ, પીપળાના વર્ગનું છે, પણ તેનો દેખાવ, તેની વાસ, અને તેના કરંજ જેવા દાહક ગુણ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં તેનો મુકાબલો કરંજનાં વૃક્ષ સાથે કર્યો હશે. એનાં ફલ પાનનાં ચકરડાં જેવાં થાય છે, માટે એને હિંદીમાં પાપરી કહેતા હશે.

વર્ગ-(અર્ટિકેસી).

નંબર ૫૨૩.

૧-શા. ના.-Ficus Bengalensis.

દપ્રાન્ત.-H. V. p. 499; N. p. 304; Watt. III. p. 343; ર. નિ. ૫. ૪૧૧.

૨-દેશીનામ-વડ, વડલો, (પો૦ગુ૦); वड (म०); बड, बरगद (हिं०); वट, न्यग्रोध (सं०).

૩-વર્ણન-વડનાં વૃક્ષો હિંદુસ્થાનમાં સૌથી મ્હોટા વિસ્તારવાળાં, સૌથી વધારે વરસો જીવનારાં, સૌથી સહેલાઇથી તરત ઉગનારાં, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી અને જંતુઓને સૌથી ઉપયોગી થનારાં, ઘણા લાંબા કાળથી પ્રસિદ્ધ થએલાં છે. તે ૫૦ થી ૭૫ કે ૧૦૦ ફીટ ઉંચાં વધે છે, અને તેનો ઘેરાવો ૧૦૦ થી ૫૦૦ કે ૧૦૦૦ થી ૨૫૦૦ ફીટ જેટલો થાય છે. ભરૂચ પાસેના કબીરવડની છાયા નીચે ૭૦૦૦ માણસો આરામથી રહી શકે એટલો તેનો વિસ્તાર નોંધાયેલો છે. ૨૦૦૦૦ યાત્રીઓ કે સીપાઇઓ એક ઝાડ નીચે બેસી શકે એવા વડનાં ઝાડ પણ હિંદુસ્થાનમાં છે.

શાખાઓ તેમાં ચોતરફ ઘણી લાંબી નીકળે છે, અને તેના અગ્ર ભાગમાં નાહની નાહની અસંખ્ય ઉભી, આડી અને નીચી નમતી પ્રતિશાખાઓ આવે છે. લાંબી શાખાઓમાંથી મુળિયાંઓ જેવી ઘણી શાખાઓ ફૂટે છે, તે વડવાઇ કહેવાય છે, તે વધીને જમીન સુધી આવી ઉતરે છે, તે આસ્તે આસ્તે જમીનમાં વધીને જાડી ને મજબૂત થાય છે. આ વડવાઇ જે લાંબી શાખાઓમાંથી ફૂટેલી હોય છે, તેને હવે ગેડી કે થાંભલીની પેઠે તે ટેકા કે આધારરૂપ થઇ રહે છે, અને આખરે એ વડવાઇ વધારે જાડી થઇ બહુધા સ્વતંત્ર ઝાડ બની જાય છે. તેમાંથી પછી અસલ ઝાડની પેઠે શાખાઓ ફુટી શાખાઓમાંથી પાછી વડવાઇ નીકળે છે. આવી રીતે આ વૃક્ષનો વીસ્તાર થતો હોવાથી કોઇ કોઇ જગોએ સેંકડો વડવાઇ ઝાડની માફક વધીને વડના ઝાડનું એક મ્હોટું વિસ્તારવાળું ઘુંમટ બની રહે છે. તે છેટેથી એક મ્હોટા લીલા તંબુ જેવું દેખાય છે.

પાનનો ભરાવ પણ આ વૃક્ષમાં ઘણો ગીચ હોય છે. તેથી ભર ઉન્હાળે પણ એના ઝાડ તળે સૂર્યનાં ગરમ કિરણો ઝાડ ઉપરથી આવી શકતાં નથી, તેથી એની છાયા શીતળ રહે છે.

ફુલ અને ફલ આ વૃક્ષમાં ઘણાં બારીક હોય છે. તે તળિયે પોહોળી અને નીચેથી ઉપર તરફ ગોળ વળેલી કર્ણિકા અથવા પુષ્પાધારપર આવેલાં હોય છે. તેને મથાળે એક સૂક્ષ્મ છિદ્ર હોય છે. આ કર્ણિકા અથવા પુષ્પાધારને આપણે વડના ટેટા કહીએ છીએ અને તે વડનાં ફલ છે એમ માનીએ છીએ. પણ વસ્તુતાએ વડનાં ફુલ અને ફલ એ ટેટાઓ (કર્ણિકા અથવા પુષ્પાધાર-receptacles) ની અંદર સૂક્ષ્મ રહેલાં હોય છે. આ ટેટા બંધ હોવાથી તેમાંનાં ફુલ ફલ તે ઉઘાડ્યા સિવાય આપણે જોઈ શકતા નથી. અને બહુધા એમ બને છે કે જ્યાર સુધી વડના ટેટા પાકીને રાતા થઇ જાય ત્યાર સુધી તે તરફ આપણું લક્ષ પણ જતું નથી અને તે રાતા થાય

રેસાઓ નીકળે છે. આ વર્ગની વનસ્પતિને પાન ઘણુંકરી આંતરે આવે છે, તે બહુધા સાદાં અને અખંડ કે દાંતાવાળી તથા ડીટડી પાસે લાંબી કુંપી કોરવાળાં હોય છે. ઉપપાન તરેહવાર અને ઘણુંકરી મ્હોટાં હોય છે. ફૂલ ઘણું બારીક હોય છે, તે રસભરી એક કર્ણિકા અથવા પુષ્પાધાર ઉપર પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. તેમાં નર અને માદા ફૂલો એક ટેટામાં નર ને માદા અથવા એકમાં નર ને બીજામાં માદા અથવા ગમેતેમ જૂદાં જૂદાં ઘણુંકરી એકજ વનસ્પતિપર હોય છે. (અથવા એક વનસ્પતિપર નર અને બીજીપર માદા હોય છે.)? ફૂલનાં આચ્છાદન દાંતાવાળાં અથવા વિભાજિત હોય છે. પુંકેસરો આચ્છાદનના વિભાગો જેટલાં અથવા તેથી ઓછાં હોય છે, અને તેની સામે આવેલાં હોય છે. પરાગકોશ બે પોલવાળા હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી, એક પોલવાળો, નલિકા સાદી અથવા બે ફાંટાળી, અથવા હોતી નથી. અને નલિકામુખ જાડું અથવા વાળની પીંછી જેવું હોય છે. આદિબીજ ૧ હોય છે. ફલ ગોળ, કાળું કે બધડું ને પાંખવાળું અથવા ઉભા બીજડાં જેવું હોય છે. બીજ પાતળી છાલવાળું હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં વડ, પીપળો, પીપળી, અને ઉમરો એ આપણા દેશમાં ઘણા લાંબા કાળથી પવિત્ર મનાય છે. સ્વાદિષ્ટ શેતુર, અને અત્યન્ત સ્વાદિષ્ટ ઉન્હાળાનાં ફળ અંજીર એ પણ આ વર્ગની વનસ્પતિનાં ફળ છે. મનુષ્યોના વ્યસનોની પ્યારી ભાંગ, અને ખાકી, તૈયી, અનન્ત અવધૂત અને ફકીરોનો પ્યારો ગાંજો એ પણ આ વર્ગની વનસ્પતિનાં પાન અને ફૂલ છે

રબરનું ઝાડ (Ficus elastica) જે હાલ ઘણા બાગોમાં જોવામાં આવે છે તે પણ વડની જાત છે. એનાં લાંબાં, લીલાં ચળકતાં, ઘેરા લીલા રંગનાં પાન અને લાંબાં રાતા રંગનાં ઉપપાન ઘણાં સુન્દર દેખાય છે. એમાંથી રબર કાઢવા માટે એનું વાવેતર કરવામાં આવે છે.

ફણસનું ઝાડ (Artocarpus integrifolia) કહે છે કે દુનિયામાં પેદા થતાં બધાં જાતનાં ફળમાં સૌથી મ્હોટું ફળ ફણસનું કહેવાય છે. એનાં ફળનું વજન કેટલીક વાર બે મણ જેટલું હોય છે. આ ઝાડ પણ આ વર્ગની વનસ્પતિ છે.

નંદીવૃક્ષ અથવા નાંદરી (Ficus retusa) એને આ સ્વસ્થાનમાં પ્રાગટક કહે છે તે રાજ્યાકર બગીચાની બાજુએ ઉગેલાં જોવામાં આવે છે, પણ મુખ્યત્વે રસ્તાઓની બાજુએ એનાં ઘેરો ઝાડ વાવવામાં આવેલાં છે, તે પણ આ વર્ગનાં ઝાડ છે. [illegible] આ [illegible] અને [illegible] ઘાટાં [illegible] અધિક છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઘણુંકરી મારક, અને રોપક, સારક, શોધક, પૌષ્ટિક, કડવા અને કષાય ગુણોવાળા છે.

વર્ગ—(અર્ટિકેસી).

નંબર ૫૨૨.

શાસ્ત્રીયનામ–Holoptelea integrifolia.

દ્રષ્ટાન્ત–H. V. p. 481; N. p. 30[illegible]; Wa. IV. p. 261; ફ. નિ. પા. ૪૩૧.

૨–દેશીનામ–ચરેલ (ગુ૦): કણજો (મ૦); વાવલા (મ૦): चिरबिल, बिलायेल, चिरोल, कांजी (हिं०): चिरबिल्व. (सं०).

૩–વાર્ણન–ચરેલનાં ઝાડ મોટાં કદમાં ૩૦ થી ૩૦ ફીટ ઉંચાં જોવામાં આવે છે. તેની શાખા ચોતરફ પસરાતી બહુધા ભૂરી રંગની હોય છે. [illegible] શાખાઓ નીચી ઝુકતી હોય છે. કોમળ શાખાઓ ભૂરા વાળની રુંવાટી હોય છે. ડાળી અને શાખાની છાલ ઘણી મજબૂત રેસાવાળી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે, ને શિયાળે ખરી જાય છે. તે ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૩ ઇંચ પહોળાં હોય છે, તે લંબગોળ કે અન્ડાકૃતિ, સાંકડાં અથવા મથાળાં તરફ પહોળાં કે અણીદાર હોય છે. તેની કોર ડીટડી પાસે જરા [illegible] અથવા ગોળાઇસતી વિશમ હોય છે. પાનની [illegible] લાગી કે વખતે તેપર વાળની આછી રૂંવાટી હોય છે. પાનની ડીટડી ટુંકી હોય છે.

ફૂલ–શાખાઓને છેડે ૪ થી ૫ ફીટ [illegible] બારીક ફૂલો માઘ ફાગણમાં આવે છે. તેની [illegible] ખરેલાં પાનના ખૂણામાંથી ૨ થી ૪ કે તેથી [illegible] એકજ ખૂણામાંથી નીકળતી હોય છે, તે [illegible] ઇંચ લાંબી હોય છે, તે ભૂરા કાળા રંગની હોય છે, તેપર ભૂરી ભૂરી હોય છે. ફૂલની ડીટડી [illegible] ઝીણી સળી જેવી હોય છે. ફૂલનો રંગ [illegible] પીળો હોય છે. ફૂલમાંથી કાચનાં [illegible] તેની દાંડી તીખી બાજુ નીકળતી હોય છે. [illegible] કોશ–૪ પત્રોનો, ગનો, [illegible] કોશ–હોતો નથી. પુંકેસર–૮ હોય છે. [illegible] ડીટા જેવડાં [illegible].

ફલ–મહુડાની પેઠે [illegible] આવી [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] આ [illegible]
[illegible] હોય છે. આ [illegible]

ફળમાં ઝેરી દ્રવ્યો સહેજ માદક જેવાં દેખાય છે. નરપુષ્પનું આચ્છાદન ચાર પાંદડાંમાં સંયુક્તપત્રોનું બનેલું હોય છે, અને પુંકેસર 1 હોય છે. ખોટાં સ્ત્રીપુષ્પોનું આચ્છાદન પણ ૪ પત્રોનું હોય છે, તેમાં નલિકા ટુંકી હોય છે. ખરાં સ્ત્રીપુષ્પોનું આચ્છાદન જરા ટુંકું હોય છે, પણ તેમાં નલિકા લાંબી હોય છે.

ફળ અને બીજ ઘણાં સૂક્ષ્મ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-ગ્રાહી, શીતળ, મિશ્રગુણકારી પૌષ્ટિક રોપક, શોધક તથા શોષ, પિત્ત અને દાહ.

૬-ઉપયોગ-વડનાં મૂળની છાલના કાઢાથી મધ પ્રમેહ વગેરે પીવામાં આવે છે. વડનાં મૂળની છાલ આ.વૈદ્યોમાં પંચવલ્કલ અર્થાત્ પાંચ ઝાડોની છાલ એક વપરાય છે, તેમાંની એક છે. વડની અંતર-છાલ દાહને ઘણી હિત છે. વડની અંતરછાલમાંથી રેસા નીકળે છે, તે દોરી દોરડાં બનાવવાના કામમાં આવે છે. એના રેસાની દોરી જુની તર્ઈની રેથી નવુંક રેડવાને દેવના શપથની જામસરી રીતે આરંભ અને બીજી સેરી વાપરે છે. વડની છાલનો કાઢો મિશ્રગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે મધુપ્રમેહ સારસાપરીલાની જગોએ વપરાય છે. એની છાલનો કાઢો ડાયબીટીસ-મધુમૂત્રના રોગમાં વપરાય છે. વડની છાલનો કાઢો પ્રમેહ અને પ્રદર રોગમાં પીચકારી દેવામાં વપરાય છે. અને મોઢું પાકયું હોય તો એના કોગળા કરવામાં આવે છે. દાંત દુખતા કે હલતા હોય તો વડની વડવાઈનું દાતણ કરવામાં આવે છે. તેથી દાંત મજબૂત થઈ હલતા બંધ થઈ જાય છે. વડનું દૂધ સંધિવા અને બીજા રોગથી દુખતા ભાગોપર ચોપડવામાં આવે છે, તેથી દુખાવો હલકો પડે છે. એજ કામથી પગનાં તળિયાં કે આંગળાંમાં ફાટ પડી હોય તો તેપર વડનું દૂધ લગાડવામાં આવે છે. વડના દૂધનાં ટીપાં પતાસાં અગર સાકરમાં મેળવી ખાવાથી પ્રમેહ અને પેશાબની બળતરા મટે છે. વડનાં દૂધને ક્ષીર કહે છે, એ ક્ષીરની ગોળી બાળકોમાં થતી ઉધરસ અને દમવાળાને અપાય છે. વડનાં કુંપળ ઊકાળી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ સાધારણ રીતે ખાય છે, તે દસ્ત લાવે છે. તેમજ એ કુંપળ સમઢણી, અતિ, દમ, ઉધરસ અને પ્રમેહપર સાકર અગર પીપરની સાથે અપાય છે. વડની કોમળ વડવાઈ સાકરની સાથે પ્રમેહ-વાળાને ખવરાવે છે, તેમ કેટલાક ઊકાળીઓ વડની કાચી વડવાઈ ખાય છે. પણ વિરોધ ખવાય તો માથામાં ચક્કર આવે છે. અને વખતે પેટમાં પીડ પણ થાય છે. તેપર સાકર, મરી અને ઘી ભેગાં કરી ચાટવાથી આધાશીશી મટે છે. વડનું ક્ષીર સુકાવાથી તે કાચા રબર જેવું થઈ જાય છે. વડનાં પાન ગરમ કરીને પેટ અને માથાના દુખાવાપર બાંધવામાં આવે છે. ગરમીના દિવસમાં માથા-પર વડનાં પાન બાંધી રાખવાથી ઘણી ... લાગતી નથી. વડના પાનની પતરાળી અને ... વવામાં આવે છે. જે જેથી ઘણા ગરીબ લો... ગુજરાન ચલાવે છે. વડનાં પાન ઉટ અને ... જાય છે, અને છાપનિયા દુકાળની વખતે વ... અને કોમળ વાછરડાંઓ સંખ્યાબંધ લોકો કાપી ... પોતાનાં ઢોરોને ખવરાવતાં હતાં. વડના કાચા ... શાક અને અથાણું કરવામાં આવે છે. તેના સુકા ... કાય મિશ્રગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે વપરાય છે, અને ... ઉપયની નિરોટેકપણા હતીને કેટલાં ખાય ... છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે ઘણા ગરીબ ... વડના પાકા ટેટાપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં ... વડના ટેટા ઘણું ઘણું અને પછી જાતનાં પક્ષીઓ ખ... છે, તોપણ શેઠાઓને તે ઝેરની અસર કરે છે, ... કહેવાય છે. વડનું લાકડું એવું લોકોના નમામ ઓજારો અને હેર પુરવાનાં દોરવાડીઆં તથા રબારીઓના કુવામ... બનાવવાના કામમાં આવે છે. વડનું લાકડું બળતણ તરીકે સારું ગણાતું નથી તોપણ તે વપરાય છે. વડની વડવાઈ અને મૂળનું લાકડું વધારે મજબૂત હોય છે. તે ગાડાંની છત્રીનાં વાંસીઆં, ખાટલાના પાયા, અને ખેડુ લોકોના ઘરની થાંભલી બનાવવાના કામમાં વપરાય છે.

"વડ રતવા, તરસ, ભગંદર, તાવ, મોહ, મોળ, કફ, પિત્ત, ઉલટી, મૂર્છા એ સર્વે રોગને મટાડે છે." (વૈ० રઘનાથજી).

વડનાં દૂધમાં ૧ તોલો દાણીઆ પતાગી સુગંધવા, ચાર ઉભરાનાં દૂધમાં પકાવવા, તે સુકાય ત્યારે તેમાં જાવંત્રી, જાયફળ, એલચી અને કેસર એ દરેક આની ભાર, અને અફીણ રતી રોક નાંખી સર્વેનું વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી, તે માના દૂધમાં પોગી છોકરાંને પાવી, તેથી ઘાંટી પડી (છોકરું મગનું જતું હોય તે) હોય તે મટી જાય.—(મેર રાણા કેશવ જખરેશા).

૭-સ્થાનક-ડુંગરની પાઉ, નદી અને ઝરાઓને કાંઠે, ગામોના પાદરમાં, રસ્તાઓની બાજુએ, વાવ કુવા અને તળાવ કાંઠે વડનાં ઝાડ ઘણાં ઉગે છે, તેમ પીપળા, તાડ, ખજુરી વગેરે ઝાડોઓ ઉપર અને જુની દીવાલ મકાનોના પાયા વગેરે ઉપર વડના ટેટા ખાઈ પક્ષીઓએ નાંખેલી ચરકમાંથી વડનાં બીજ ઉગી તેનાં ઝાડ થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-વડનું ઝાડ સુંદર શીતળ છાયા-વાળું મ્હોટું હોવાને લીધે મ્હોટી સડકોની બાજુએ વાવવામાં આવે છે. વડનાં ઝાડને સમુદ્રના ખારા પવન (ઓતર) ની અસર ચોમાસે જણાય છે. તોપણ બીજાં કેમળ ઝાડો જેટલું હેને ખારા પવનથી નુકશાન થતું નથી. એક વખત તેનાં મૂળિયાં જમીનમાં લાગી ગયાં એટલે પછી તેને પાણી પાવાની ...

છે ત્યારે તદન પાકી ગયા હોય છે, જેથી તેમાંનાં ફૂલ ઉપરી ફૂલ થઇ ગયાં હોય છે. આથી પાકેલ ટેટા ખોલીને તેમાં આપણે જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે તેમાં પાકેલાં બારીક બીજ જેવાં ફૂલ દેખાય છે. જેને આપણે વડનાં બીજ કહીએ છીએ. માટે વડનાં ફૂલ જોવાં હોય તો કાચા ટેટા ચીરીને તેમાં સૂક્ષ્મદર્શક કાચથી તપાસવું જોઈએ.

વડનો કોઇ પણ ભાગ જખમી કરવાથી તેમાંથી ધોળો ચીકણો રસ નીકળે છે. વડની કોમળ શાખાઓ પાન અને ટેટાઓપર ભૂરાવાળની રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ–વૃક્ષના પ્રમાણમાં જાડાં અને લાંબાં હોય છે. તેમાંનું લાકડું ઘણું કઠણ હોય છે. છાલ મજબૂત રેસાવાળી, રતાસસેતા રંગની અને તૂરા સ્વાદવાળી હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–વડનાં થડ ઘણાં જાડાં, શાખાઓ લાંબી, ઉંચી ચડતી અને ભરાવદાર હોય છે. કોમળ શાખાઓ રતાસ કે લીલાસસેતા રંગની ને તેપર સૂક્ષ્મ ભૂરાસસેતા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે પહોળાં અને તળિયે ગોળાઇસેતાં હોય છે. ડીંટડી પાસે ઘણુંકરી પાનની કોર જરા ખાંચવાળી હોય છે. પાનને ટેરવે નાહાની બુઠી, પોહોળી અણી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો અને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. ઉપરની સપાટી લીસી અને ચળકતી હોય છે, અને નીચેનીપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાન ૪ થી ૮ ઇંચ લાંબાં અને ૨થી ૫ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. ડીંટડીને મથાળેથી પાનમાં ૩ થી ૭ નસો નીકળેલી હોય છે અને પાનમાંની બીજી નસો પણ આ નસોમાંથી નીકળી પાનની કોર પાસે વાંક લઇ પાસેની બીજી નસને જોડાઈ ગએલી હોય છે. નસો બહુધા ધોળાસસેતા રંગની હોય છે, તેથી પાનમાં બન્ને સપાટીએ તે સ્પષ્ટ દેખાય છે, તોપણ નીચેની સપાટીપર તે બહાર નકળેલી હોય છે. આ મુખ્ય નસોવચ્ચેનું જાળીકામ પણ ઘણુંકરી સ્પષ્ટ દેખાતું હોય છે. પાન જાડાં, અકડ અને બરડ હોય છે. પણ કોમળ પાન સહેજ નરમ હોય છે. પાનની ડીંટડી ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી અને $\frac{1}{7}$ ઇંચ જાડી અને મજબૂત હોય છે. તે જરા ચપટી અને તેની ઉપરની બાજુ છીછરી નીક હોય છે.

ઉપપાન–તળિયે પહોળાં ને મથાળે સાંકડાં અણીવાળાં હોય છે. તે $\frac{3}{4}$ ઇંચથી ૧ ઇંચ લાંબાં હોય છે, તે પ્રથમ લીલાં ને પાછળથી સહેજ રતાસસેતા રંગનાં થઈ જાય છે. તે તરત ખરી જાય છે. અને તેના ખરી જવાથી પાન પાસે શાખાપર કુંડાળાં જેવો ડાઘ રહી ગએલો જોવામાં આવે છે.

*ફૂલ–ની કણિકા અથવા પુષ્પાધાર અર્થાત્ ટેટા કોણમાંથી નીકળેલા હોય છે. તે બબે પાસે બીજાની અડોઅડ હોય છે. તે $\frac{1}{2}$ થી ૧ ઇંચ અને લગભગ તેટલા જ પહોળા હોય છે. તે બધા દબાયલા અને ગોળાકાર હોય છે. તે પ્રથમ લીલા ભૂરા રંગના ને પાકે છે ત્યારે રાતા રંગના થાય છે. તે સ્વાદે તૂરા ને ખટમધુરા હોય છે. આ ટેટાને તળિયે ત્રણ પોહોળાં, ગોળાઇસેતાં, ફીકા રંગનાં પુષ્પપત્રો ચોંટડુક બેઠેલાં હોય છે, તેપર ચળકતા વાળની રૂંવાટી હોય છે. ટેટા પાકે છે ત્યારે આ પુષ્પપત્રો પણ જરા મ્હોટાં થઈ ટેટાની બાજુ બહાર દેખાય છે, આ દરેક ટેટાની અંદર નર અને માદાફૂલો જૂદાં જૂદાં હોય છે, નગુણ ઘણુંકરી ટેટાનું મુખ આગળ હોય છે, અને ટેટાનું મુખ અંદર ઘણાં બારીક કડપલાં જેવાં બહુધા લીલા કે રતાસસેતા રંગનાં સૂક્ષ્મપત્રોથી બંધ થયેલું હોય છે† તેનાં મુખે ઉઘાડતાં તેમાં આવાં સૂક્ષ્મપત્રો ઉપરા ઉપર આવેલાં નજરે પડે છે. તેની અંદર જોતાં નર અને પછી માદાફૂલો દેખાય છે. તેનાં આચ્છાદન રતાસ લીલાસસેતા રંગનાં અને પું૰ તથા અકિંચર ...

* સર. જે ડી હૂકર સાહેબ–(Flo. Br. Ind. V. V. p 494.) વડની જાતનાં ફૂલો વિષે ... લખે છે, તેથી તે અહીં થોડા ઉતારી લીધો છે

"In Ficus the receptacles are sometimes (3) unisexual, but are usually androgynous; ... when spike or head of flowers is androgynous the male and female flowers are mixed is ... with the males nearest the mouth. The flowers are of four kinds or forms, male, female, galls, and (rarely) neuters. ... male and female-flowers are described ... The gall flowers are like the female but ... fect no seed, their style is short, often ... above, and the ovary occupied by the pupa of a Hymenopterous insect. (Neuter ... found in section synoecia only have the ... anth of the males).—The male, female and gall flowers may occupy the same receptacle; or the males and galls one set of receptacles, and the females and neuters in another set; or the males and galls may be in one set of receptacles and the females in another set."

† આ છિદ્રવાટે ટેટામાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ આવજા કરે છે, ... ધનીકરણ ક્રીયાને પરાગ પુરો પાડે છે. ... છિદ્ર ન હોય, તો બખતે ટેટા કે અંદર ... સલાકાથી ભાગી લોકો અંજીરના ટેટાને મથાળે છિદ્ર પાડે છે

હતાં રૂપેરી રંગનાં સહેજ પારદર્શક જેવાં દેખાય છે. નરફૂલનું આચ્છાદન ચાર પાંદડાંવાળું સૂક્ષ્મપત્રોનું બનેલું હોય છે, અને પુંકેસર ૧ હોય છે. ખોટાં સ્ત્રીપુષ્પોનું આચ્છાદન પણ ૪ પત્રોનું હોય છે, તેમાં નલિકા ટુંકી હોય છે. ખરાં સ્ત્રીપુષ્પોનું આચ્છાદન જરા ટુંકું હોય છે, પણ તેમાં નલિકા લાંબી હોય છે.

ફલ અને બીજ ઘણાં સૂક્ષ્મ હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ભારી, શીતળ, ચિરયુવકારી પૌષ્ટિક રોપક, શોધક તથા શોષ, પિત્ત અને કફઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–વડનાં મૂળની છાલના કાઢાથી મંડ મુંખનાં ચાંદાં વગેરે ધોવામાં આવે છે. વડનાં મૂળની છાલ આર્યઔષધોમાં પંચવલ્કલ અર્થાત્ પાંચ ઝાડોની છાલ એકઠી વપરાય છે, તેમાંની એક છે. વડની અંતર-છાલ હાથીને ઘણી પ્રિય છે. વડની અંતરછાલમાંથી રેસા નીકળે છે, તે દોરી દોરડાં બનાવવાના કામમાં આવે છે. એના રેસાની તેની ....

રા ....

છે. ....

શા ....

શાયબ્બારીસ–અરૂપૂત્રના રોગમાં વપરાય છે. વડની છાલનો કાઢો પ્રમેહ અને પ્રદર રોગમાં પીચકારી દેવામાં વપરાય છે. અને મોઢું પાકયું હોય તો એના કોગળા કરવામાં આવે છે. દાંત દુખતા કે હલતા હોય તો વડની વડવાઈનું દાતણ કરવામાં આવે છે. તેથી દાંત દુખતા મજબૂત થઈ હલતા બંધ થઈ જાય છે. વડનું દૂધ સંધિવા અને બીજા રોગથી દુખતા ભાગોપર ચોપડવામાં આવે છે, તેથી દુખાવો હળવો પડે છે. બેજ વાગવાથી પગનાં તળિયાં કે આંગળાંમાં ફાટ પડી હોય તો તેપર વડનું દૂધ લગાડવામાં આવે છે. વડના દૂધનાં ટીપાં પતાસાં અગર સાકરમાં મેળવી ખાવાથી પ્રમેહ અને પેશાબની બળતરા મટે છે. વડનાં દૂધને ક્ષીર કહે છે, એ ક્ષીરની ગોળી ભેંસમાં વળી ઉપદંશ અને રક્તાતિસારને આપાય છે. વડનાં કુંપળ ટેટાં અને કેટલીક સ્ત્રીઓ સાધારણ રીતે ખાય છે, તે રૂડાં લાગે છે. તેમજ એ કુંપળ સંગ્રહણી, ઝાડા, રક્ત, ઉપદંશ અને પ્રમેહપર સાકર અગર પીપળની સાથે અપાય છે. વડની કોમળ વડવાઈ સાકરની સાથે પ્રમેહ-દરદીને ખવરાવે છે, તેમ કેટલાંક છોકરાંઓ વડની કાચી વડવાઈ ખાય છે. પણ વિશેષ ખવાય તો માથામાં ચક્કર અમર આવે છે. અને વખતે પેટમાં પીડ પણ થાય છે. તેપર સાકર, મરી અને ઘી એકઠાં કરી ચાટવાથી આપની મટી મટે છે. વડનું ક્ષીર સુકાવાથી તે કાચા રબર જેવું થઈ જાય છે. વડનાં પાન ગરમ કરીને પેટ અને માથાના દુખાવાપર બાંધવામાં આવે છે. ગાયોના શિરમાં મ.ર.

પર વડનાં પાન બાંધી રાખવાથી લુની અસર માથાને લાગતી નથી. વડના પાનની પતરાવળી અને દુના બનાવવામાં આવે છે. જે વેચી ઘણા ગરીબ લોકો પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. વડનાં પાન ઉંટ અને બકરાં બહુ ખાય છે, અને છપ્પનિયા દુકાળની વખતે વડનાં પાન અને કોમળ શાખાઓ સંખ્યાબંધ લોકો કાપી લઈ જઈ પોતાનાં ઢોરોને ખવરાવતાં હતાં. વડના કાચા ટેટાનું શાક અને અથાણું કરવામાં આવે છે. તેના સુકા ટેટાનો કવાથ ચિરયુવકારી પૌષ્ટિક તરીકે વપરાય છે, અને એના કવાથની ત્રિદોષકવાળા દરદીને કેટલાક બાફ આપે છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે ઘણા ગરીબ લોકો વડના પાકા ટેટાપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં હતાં. વડના ટેટા ઘણાં પશુ અને ઘણી જાતનાં પક્ષિયો ખાય છે, તોપણ ઘેટાઓને તે ઝેરની અસર કરે છે, એમ કહેવાય છે. વડનું લાકડું ખેડુ લોકોના તમામ ઓજારો, અને ઢોર પુરવાનાં ઢોરવાડીઆ તથા રબારીઓના કુબાઓ બનાવવાના કામમાં આવે છે. વડનું લાકડું બળતણ તરીકે .... સારું નથી તોપણ તે વપરાય છે. વડની વડવાઈનું લાકડું વધારે મજબૂત હોય છે. તે ગાડાંની ધાંસીઆં, ખાટલાના પાયા, અને ખેડુ લોકોના .... કોશી બનાવવાના કામમાં વપરાય છે.

"વડ રતવા, તરસ, બળતરા, તાવ, મોહ, સોજા, કફ, પિત્ત, ઉલટી, મૂર્છા એ સર્વ રોગને મટાડે છે." (વૈ. રૂપનાથજી).

વડનાં દૂધમાં ૧ તોલો ઘઉંની પલાળી સુકાવવા, બાદ ઉભરાનાં દૂધમાં પલાળવા, તે સુકાય ત્યારે તેમાં જાવંત્રી, જાયફળ, એલચી અને કેસર એ દરેક આની ભાર, અને અફીણ રતી દોઢ નાંખી સર્પણું વાટી ચણા જેવડી ગોળીયો કરવી, તે માના દૂધમાં પાણી છોકરાંને પાવી, તેથી ઘાંટી પડી (છોકરૂં મગનું જાતું હોય તે) હોય તો મટી જાય.–(મેર રાજ્ય કેશવ ભાખરશા).

૭–સ્થાનક–ડુંગરની ખાડ, નદી અને તળાવોને કાંઠે, ગામોના પાદરમાં, રસ્તાઓની બાજુએ, વાવ કુવા અને તળાવ કાંઠે વડનાં ઝાડ ઘણાં ઉગે છે, તેમ પીપળા, તાડ, ખજુરી વગેરે ઝાડવાંઓ ઉપર અને જુની દીવાલ મકાનોના પાયા વગેરે ઉપર વડના ટેટા ખાઈ પક્ષિયોએ નાંખેલી ચરકમાંથી વડનાં બીજ ઉગી તેનાં ઝાડ થાય છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–વડનું ઝાડ સુંદર શીતળ છાયાવાળું મોટું હોવાને લીધે મોટી સડકોની બાજુએ વાવવામાં આવે છે. વડનાં ઝાડને સમુદ્રના ખારા પવન (ઓતા) ની અસર ચોમાસે જણાય છે. તોપણ બીજાં કોમળ ઝાડો જેટલું તેને ખારા પવનથી નુકશાન થતું નથી. એક વખત તેનાં મૂળિયાં જમીનમાં લાગી ગયાં એટલે પછી તેને પાણી પાવાની જરૂર રહેતી નથી,

અને એક મ્હોટાં વડનાં ઝાડમાંથી સેંકડો બીજાં ઝાડ તેની ડાળો વાવી કરી શકાય છે. મોરમ અને કાંપવાળી જમીન પણ વડને માફક આવે છે. વડની ડાળ વડવાઈસોતી ચોમાંસાની શરૂવાતમાં વાવવાથી તે જલદીથી ઉગી નીકળે છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે વડનાં પાન અને લાકડાંપર હજારો ઢોર ને માણસોનો નીભાવ થયેલો છે. જેથી વડનાં સેંકડો ને હજારો ઝાડ સુકાઈ કપાઈ નાશ ગયેલાં છે. તે વડનાં ઝાડો સાર્વજનિક છાંયડા અને બીજા ઉપયોગને માટે અને કાળે દુકાળે ઘણાં કામ આવે તેવાં છે, વળી તે થોડે ખરચે વધી મ્હોટાં થઈ શકે છે, માટે રસ્તાઓની બાજુએ અને બીજા પડતર જમીનોમાં આ ઝાડનો જેમ બને તેમ વધારો કરવો જાઈએ.*

બાપના સારા નરસા ગુણ છોકરામાં આવે છે, તેપરથી કોઈએ કહેલ છે કે "બાપ તેવા બેટા, અને વડ તેવા ટેટા."

એક સારી કીર્તિવાળા મોટા મનુષ્યમાં એકાદ તુચ્છ ગુણ જોઈ કવિએ તેને વડની ઉપમા આપી વડને કહ્યું છે કેઃ–

कवित.

"साखाके समूहकों बढाईके बडाई पाई,
और समुदाई तरु ताको गर्व गार्यो तैं ॥
सीतल सघन छांया अचल अनूपमसों,
आतप सकल जन तनको नियार्यो तैं ॥
स्यामकवि कहे सम भांतिसों सुमगमति,
महिमा महान जगपूरन पसार्यो तैं ॥
स्वच्छ कीरतीमें परतच्छ क्यों कलंक रूप,
अरे वट वृच्छ यह तुच्छ फल धार्यो तैं॥"

ઉપકાર કરનાર તરફ ખરેખરી લાગણી દરસાવવાના હેતુથી કોઈએ કહેલું છે કે.–એક વખત વનમાં આગ લાગવાથી વડનું ઝાડ બળવા લાગ્યું. તેપર બેઠેલાં પક્ષિયો પણ બળવા લાગ્યાં તે જોઈ વડનું ઝાડ કહેવા લાગ્યું કેઃ–

"वन जरे अरु दाहजरे । जरे सकल बनराय ॥
तुम क्यों जरो ओ पंखीयां । हमारे पांखां नाहीं"॥१॥

ત્યારે પક્ષિયોએ ઉત્તર આપ્યો કે–

"फल खाए अरु पात बिगारे । बेठे सीतलछांय ॥
तुम जरो हम उडसां । सो जीवनको फल नांय"॥२॥

*આ સ્વસ્થાનમાં મ્હોટામાં મ્હોટા વડનાં વૃક્ષો પ્રસિદ્ધ બે જોયેલ જ છે. તેમાં એક ઉંદવાડ ગામપાસે, અને બીજું બીડી ધરગામથી દક્ષિણે થોડે [illegible] આવેલું છે. આ વૃક્ષોને બે કે તોફાન અને છપ્પનિયા દુકાળમાં ઘણું નુકસાન પેઠું છે, તો પણ હજુ તે ઉંચાઈમાં આસરે ૫૦ થી ૭૫ ફીટ અને ઘેરાવામાં ૪૦૦–ફીટ રહેલાં છે. આ રૈટનાં ઘરડામાં ઘરડાં માણસો પણ કહે છે કે આ બે વડનાં વૃક્ષો અમારા બાપ દાદા પણ એટલાં જ મ્હોટાં જોતા આવ્યા છે, એમ સાંભળ્યું છે.

વર્ગ–(અર્ટિકેસી).

નંબર ૫૧૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–F. religiosa.

દૃષ્ટાન્ત–H. V. p. 513; N. p. 306; Wat. III. p. 359; રૂ. નિ. પા. ૪૧૨.

૨–દેશીનામ–પીપળો (પા૦); + (ગુ૦); [illegible] पीपल (हि॰); पिप्पल, अश्वत्थ (सं॰).

૩–વર્ણન–પીપળાનાં વૃક્ષો ઘણાં મ્હોટાં અને [illegible] થાય છે. શાખાઓ લાંબી, જાડી અને ઉંચી ચડતી [illegible] છે. કોમળ શાખાઓ ધર્ષુંકરી કેટલીકવાર નીચી [illegible] હોય છે. એનાં પાન ઘણાં સુંદર હોય છે. એનાં [illegible] પણ દૂધ જેવો ધોળો રસ નીકળે છે. પાન લાંબી [illegible] પર આવેલાં હોય છે. અને તેને સહેજ પવન [illegible] લાગવાથી તે આમ તેમ હાલ્યા કરે છે. દાંડી [illegible] ઇંચ લાંબી, અને પાતળી, ગોળાઈસોતી, [illegible] ને નરમ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૪ થી ૭ ઇંચ લાંબાં અને ૩ થી ૫ ઇંચ પોહોળાં [illegible] છે. તે સહેજ જાડાં તોપણ વડનાં પાનથી પાતળાં [illegible] છે. તેનાં ટેરવાં લાંબાં અને સાંકડી અણીવાળાં [illegible] છે. પાનમાં બહુધા આડ આડ સામસામી નસો હોય છે. તે પાનની ઉપરની સપાટીપર બહાર હોય છે, તે પીળાસસોતા રંગની હોય છે. તેથી [illegible] ઘેરા લીલા રંગમાં બહુ ભાનકદાર દેખાવ થઈ રહે [illegible] એ નસોની વચમાંનું જાળીકામ પણ ઘણું સુંદર [illegible] છે. તે પાનને રોશની તરફ રાખીને જોવાથી તે [illegible] મળેલું અર્ધપારદર્શક જેવું દેખાય છે. પાન બન્ને [illegible] એ લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તે પોહોળાં ને [illegible] ત્રિકોણ દેખાતાં હોય છે. પાનની સપાટી એટલી [illegible] લીસી હોય છે કે તેનાપર જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો [illegible] પડતાં હોય છે, ત્યારે સૂર્ય સામાં ઉભી એને [illegible] જોયાં હોય તો તેનાં પાને પાને કાચ જેવો પ્રકાશ [illegible] છે. અને તે પ્રકાશ પાન થરકસ અર્થાત્ આમ [illegible] હાલતાં હોવાથી હાલતા કાચ જેવો દેખાય છે. આ [illegible] તેની શોભા ઘણી જોવા લાયક થઈ રહે છે. [illegible] નીચેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ બિંદુ જેવી ભાતક હોય છે. [illegible] પાન સુકાય છે, ત્યારે વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે. [illegible] કુંપળ પ્રથમ રાતાં કે પીળાં હોય છે. તે [illegible] દેખાય છે.

પીપળાનાં ઉપપાન પણ વડની પેઠે આવેલાં હોય છે, [illegible] તળિયે પહોળાં અને મથાળે સાંકડાં થતાં અણીદાર [illegible] છે, તે વડનાં ઉપપાનની પેઠે તરત ખરી જાય છે. [illegible] પાનની નીચે શાખાઓપર કુંડાળાં જેવા ડાઘ રહી રહે [illegible] જોવામાં આવે છે.

પીપળાને પણ વડની પેઠે ફૂલો આવે છે. એના પુષ્પ-ધારણ કરનાર પુષ્પાધાર અથવા કર્ણિકાને પેપડી અથવા પેપડા કહે છે. તેમાં વડના ટેટાની પેઠે ફૂલ અને ફળ આવે છે. તે ઘણાં બારીક હોય છે. જેથી તે આપણને ખુલ્લી આંખે દેખાતાં નથી, પણ બૃહદર્શક કાચની મદદથી તે જોઈ શકાય છે. આ પેપડા પત્રકોણમાંથી વડના ટેટાની પેઠે બબે પાસે પાસે એક બીજાને અડોઅડ શાખાને ચોંટ-રૂક થઈ નીકળેલા હોય છે. આ દરેક પેપડાની નીચે ત્રણ પહોળાં પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. પેપડા લીસા ને સહેજ ચળકતા હોય છે. તે ગોળ અને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે, આ અણીની મધ્યમાં એક સૂક્ષ્મ છિદ્ર હોય છે. જે વડના ટેટાના મુખની પેઠે સૂક્ષ્મ કડ-પણાં જેવાં પત્રોથી બંધ થયેલું હોય છે. પેપડા કાચા હોય છે ત્યારે લીલાસસેતા રંગના હોય છે, પણ પાકે છે ત્યારે સ્યાહસેના અથવા પીળા રંગના થઈ જાય છે. અને તેપર વખતે જાંબુડા રંગની છાંટણી કે છાયા હોય છે. પાકેલ પેપડા નરમ અને મજ્જા હોય છે. બે પેપ-ડામાંથી ભલુકરી એક જ પાકપર આવે છે. આ દરેક પેપડાની અંદર નર અને માદા ફૂલો જૂદાં જૂદાં આવેલાં હોય છે. તેમાં નરફૂલ પેપડાના મોઢાં પાસે હોય છે, તેની સંખ્યા થોડી હોય છે, એ ફૂલને તજિને સૂક્ષ્મ પડોળાં ત્રણ પત્રોનું બાહ્યાચ્છાદન હોય છે. ડીટડી હોતી નથી. એમાં પુંકેસરતંતુ ટુંકા અને પરાગકોશ એકાર્ધસેલો ધોળો હોય છે. મોટાં અને ખરાં સ્ત્રી-પુષ્પો પણ આ પેપડામાં ડીટડી વગરનાં અથવા ડીટડી-પર આવેલાં હોય છે. તેના બાહ્યાચ્છાદનનાં પત્રો પાંચ ભાલાકૃતિનાં હોય છે. સ્ત્રીકેસરનલિકા ટુંકી અને નલિ-કામુખ ગોળ હોય છે. આમાં સાચાં સ્ત્રીપુષ્પો કરતાં મોટાં ઘણાં હોય છે, અને તેમાનાં ઘણાં પુષ્પોને આચ્છા-દન હોતું નથી.

પેપડા કાચા હોય ત્યારે તે તપાસ્યા હોય તો તેમાં ફૂલો સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ પાકી ગયા પછી તેમાં ફળ થઈ જાય છે. બીજ ઘણાં સૂક્ષ્મ હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–મિશ્રણકારી પૌષ્ટિક, ગ્રાહી, શીતળ, રોપક, પિત્તહર તથા વિષ અને કફઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–પીપળાનાં મૂળની છાલનો કાઢો દમ અને ખાંસી ઉપર આપવામાં આવે છે. આર્યઔષધોમાં વલ્કલનાં નામથી પાંચ વૃક્ષોનાં મૂળની છાલ એકત્ર વપરાય છે. તેમાંની એક છાલ પીપળાનાં મૂળની છાલ છે. તેના કાઢાથી ઘા ધોવાં અને ચાંદાં ધોવામાં આવે છે. એની છાલમાંથી દૂધ જેવો ચીકણો રસ નીકળે છે. તે સુકાઈને જ્યારે જાડો થાય છે ત્યારે કાચા રબ્બર જેવો થઈ જાય છે. પીપળાની અંતરછાલ હાથીને ઘણી જ પ્રિય છે.

"હાથીને હુદ્દ્રેડીઝીઝ થાય છે, તે પીપળાની અંતરછાલ ખાવાથી મટે છે." (વૈ૦ અમૃતલાલ ઝાડેશ્વર.)

અંતર છાલમાંથી રેસા નીકળે છે તે ઘણા મજબૂત હોય છે. તેમાંથી ખાટલા ભરવાનું વણ અને પાણી સીંચ-વાની દોરી વગેરે બનાવવામાં આવે છે. પીપળાનાં વૃક્ષપર લાખ થાય છે. તેનો બોરડીના ઝાડપર થતી લાખ સાથે ભેળ કરવામાં આવે છે. પીપળાની છાલ રંગના કામમાં વપરાય છે. પીપળાની છાલનો ઉકાળો પ્રમેહ અને પ્રદર રોગમાં પીચકારી દેવામાં વાપરવામાં આવે છે. એની છાલ વાટીને સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે અને એની છાલ મીઠા તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઈ ગાંમડીનાં દર-દમાં ગાંમડીપર ચોપડવામાં આવે છે. એના ઉકાળાથી નહિ રૂઝતાં ચાંદા અને ગુંમડાં ધોવામાં આવે છે. સુકી છાલની બારીક ભૂકી કપડછાણ કરી નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં અને દોસ્તાં ભાડાંઓપર ભભરાવવામાં આવે છે, તેમ નાસૂર અને ભગંદરમાં પણ એનો એવો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. લોહીવિકાર અને ખસખરજ આજારીને એની છાલનો ઉકાળો પવાય છે.

પીપળાનાં પાનપર એરંડિયું તેલ લગાડી તે પાનને ગર-મ કરી વાગેલા સોજા ઉપર બાંધવામાં આવે છે. તેથી સોજામાં થતી બળતરા ઓછી થાય છે, અને સોજો નરમ પડે છે.

પીપળાનાં પાનનો ઉકાળો તેમાં પીપર, સુંઠ અને મરમાગાનો મગ ભેળવી મરકીવાળા દરદીને અપાય છે. પીપળાનાં પાન અને કોમળ ડાળો છપ્પનિયા દુકાળ વખતે તમામ ઢોરોને ખવરાવવામાં આવતાં હતાં. પીપળાનાં કુંપળ ને પાકેલ મીઠા પેપડા છોકરાંઓ ખાય છે. તે વિશેષ ખાવામાં આવે તો પેટપીડ થાય છે.

"પીપળાની પાકી પેપડીયું મધુરી છે, તે ખાવાથી પિત્ત, લોહીવિકાર, વિષ, બળતર, ઉલટી, તરસ, અરૂચી એ સર્વે રોગને ટાળે છે." (વૈ૦ રઘનાથજી).

દુકાળ વખતે એના પેપડા ઘણા ગરીબ લોકો ખાતા હતાં. પીપળાનાં પાકાં ફળ અર્થાત્ પેપડા વડના ટેટાની માફક કાગડા, કોયલ, કાબર, કાળીદેવી, બુલબુલ અને લેલાડી આદિ પક્ષિયો બહુ ખાય છે. એનાં સુકાં ફળનો કાઢો મિશ્રણકારી પૌષ્ટિક તરીકે બગડેલાં લોહી-વિકારમાં આપવામાં આવે છે. પીપળાની રાખ ખાતર અને રંગના કામમાં વપરાય છે. તેમ તે ઘાનાં ચાંદાં ઉપર ભભરાવવામાં આવે છે, તેથી વહેલી રૂઝ આવે છે. વઢીઆરવાળા એવું બોલે છે કે ખીચડાના કાઠનાં પૈડાં અને મંડપનો સામાન વડનાં લાકડાં ન મળે તો પીપળાનાં લાકડામાંથી બનાવે છે. પીપળાનાં લાકડાંમાંથી હોમનો અગ્નિમાં ઘી હોમવાનો સુવો બનાવવામાં આવે છે. નવરાત્રિના હોમમાં પીપળાનાં લાકડાં સમિધ તરીકે બાળવામાં આવે છે.

અને એક મ્હોટા વડનાં ઝાડમાંથી સેંકડો બીજાં ઝાડ તેની ડાળો વાવી કરી શકાય છે. ગોરમ અને કાંપવાળી જમીન પણ વડને માફક આવે છે. વડની ડાળ વાવવાઇસીની ચોમાસાની શરૂવાતમાં વાવવાથી તે જલદીથી ઉગી નીકળે છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે વડનાં પાન અને લાકડાં પર હજારો ઢોર ને માણસોનો નીભાવ થયેલો છે. જેથી વડનાં સેંકડો ને હજારો ઝાડ સુકાઇ કપાઇ નાશ ગયેલાં છે. તે વડનાં ઝાડો સાર્વજનિક છાંયડા અને બીજા ઉપયોગને માટે અને કાળે દુકાળે ઘણાં કામ આવે તેવાં છે, વળી તે થોડે ખરચે વધી મ્હોટાં થઇ શકે છે, માટે રસ્તાઓની બાજુએ અને બીજી પડતર જમીનોમાં આ ઝાડનો જેમ બને તેમ વધારો કરવો જોઇએ.*

બાપના સારા નરસા ગુણ છોકરામાં આવે છે, તેપરથી કોઇએ કહેલ [illegible] કે "બાપ તેવા બેટા, અને વડ તેવા ટેટા."

એક સારી કીર્તિવાળા મોટા મનુષ્યમાં એકાદ તુચ્છ ગુણ જોઈ કવિએ તેને વડની ઉપમા આપી વડને કહ્યું છે કે:—

કવિત.

"साखाके समूहकों धरामें धसाई पाई,
ओर समुदाई तरु ताको गर्व गार्यो तें ॥
सीतल सघन छांया अचल अनूपमसों,
आतप सकल जन तनको निवार्यो तें ॥
स्यामकवि कहे सम भातिसों सुमगमति,
महिमा महांन जगपूरन पसार्यो तें ॥
स्वच्छ कीरतीमें परतच्छ क्यों कलंक रूप,
अरे बट वृच्छ यह तुच्छ फल धार्यो तें॥"

ઉપકાર કરનાર તરફ ખરેખરી લાગણી દરશાવવાના હેતુથી કોઇએ કહેલું છે કે:—એક વખત વનમાં આગ લાગવાથી વડનું ઝાડ બળવા લાગ્યું. તેપર બેઠેલાં પક્ષિયો પણ બળવા લાગ્યાં તે જોઇ વડનું ઝાડ કહેવા લાગ્યું કે:—

"वन जरे अरु दाहजरे । जरे सकल वनराय ॥
तुम क्यों जरो ओ पंखीयां । हमारे पांखां नांही"॥१॥

ત્યારે પક્ષિયોએ ઉત્તર આપ્યો કે—

"फल खाए अरु पात बिगारे । बेठे सीतलछांय ॥
तुम जरो हम उडसां । सो जीवनको फल नांय"॥१॥

*આ સ્વસ્થાનમાં મ્હોટામાં મ્હોટા વડનાં વૃક્ષો પ્રસિદ્ધ બે જોયેલ જ છે. તેમાં એક ઉદવાડ ગામપાસે, અને બીજું બીલી ઘરગામથી દક્ષિણે થોડે દૂર આવેલું છે. આ વૃક્ષોને બે કે ત્રણ અને છપ્પનિયા દુકાળમાં ઘણું નુકશાન પહોંચ્યું છે, તો પણ હજુ તે ઉંચાઇમાં આશરે ૫૦ થી ૭૫ ફીટ અને ઘેરાવામાં ૪૦૦—ફીટ રહેલાં છે. આ સ્ટેટનાં પરગણાંમાં ઘરડાં માણસો પણ કહે છે કે આ બે વડનાં વૃક્ષો અમારા બાપ દાદા પણ એટલાં જ મ્હોટાં જોતા આવ્યા છે, એમ સાંભળ્યું છે.

વર્ગ—(આર્ટિકેસી).

નંબર ૫૧૪.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—F. religiosa.

દૃષ્ટાન્ત—H. V. p. 513; N. p. 306, III. p. 359; રૂ. નિ. પા. ૪૧૨.

૨—દેશીનામ—પીપળો (પા૦); + (મુ૦); पीपल (हिं०); पिप्पल, अश्वत्थ (सं०).

૩—વર્ણન—પીપળાનાં વૃક્ષો ઘણાં મ્હોટાં થાય છે. શાખાઓ લાંબી, જાડી અને ઉંચી વધે છે. કોમળ શાખાઓ ઘણુંકરી કેટલીકવાર નીચે હોય છે. એનાં પાન ઘણાં સુંદર હોય છે. પણ દૂધ જેવો ધોળો રસ નીકળે છે. પાન પર આવેલાં હોય છે. અને તેને સહેજ [illegible] લાગવાથી તે આમ તેમ હાલ્યા કરે છે. ડીટડી ઇંચ લાંબી, અને પાતળી, ગોળાઇસીની, ઘણી ને નરમ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. ૪ થી ૭ ઇંચ લાંબાં અને ૩ થી ૫ ઇંચ પહોળાં છે. તે સહેજ જાડાં તોપણ વડનાં પાનથી પાતળાં છે. તેનાં ટેરવાં લાંબાં અને સાંકડી અણીવાળાં છે. પાનમાં બહુધા આડ આડ સામસામી નસો હોય છે. તે પાનની ઉપરની સપાટીપર બહાર હોય છે, તે પીળાસપડતા રંગની હોય છે. તેથી ઘેરા લીલા રંગમાં બહુ ભભકદાર દેખાય છે. એ નસોની વચમાંનું જાળીકામ પણ ઘણું સુંદર છે. તે પાનને રોશની તરફ રાખીને જોવાથી તે મજેનું અર્ધપારદર્શક જેવું દેખાય છે. પાન બન્ને એ લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તે પાકેલાં ને ત્રિકોણ દેખાતાં હોય છે. પાનની સપાટી લીસી હોય છે કે તેનાપર જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હોય છે, ત્યારે સૂર્ય સામાં ઉભી એનાં જોયાં હોય તો તેનાં પાને પાને કાચ જેવો પ્રકાશ છે. અને તે પ્રકાશ પાન અગાડી અર્થાત્ આમ હાલતાં હોવાથી હાલતા કાચ જેવો દેખાય છે. તેની શોભા ઘણી જોવા લાયક થઈ રહે છે. નીચેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ બિંદુ જેવી ભાત હોય છે, પાન સુકાય છે, ત્યારે વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે કુંપળ પ્રથમ રાતાં કે પીળાં હોય છે. તે દેખાય છે.

પીપળાનાં ઉપપાન પણ વડની પેઠે આવેલાં ટેરવેથી પહોળાં અને અણીએ સાંકડાં થતાં જાય છે, તે વડનાં ઉપપાનની પેઠે તરત ખરી જાય છે. પાનની નીચે શાખાઓપર ફુગાળાં જેવા ફળ જોવામાં આવે છે.

પીપળાને પણ વડની પેઠે ફૂલો આવે છે. એના પુષ્પ રહેનાર પુષ્પાધાર અથવા કળિકાને પેપડી અથવા ટેપડા કહે છે. તેમાં વડના ટેટાની પેઠે ફૂલ અને ફળ આવે છે. તે ઘણાં બારીક હોય છે જેથી તે આપણને ખુલી આંખે દેખાતાં નથી. પણ સૂક્ષ્મદર્શક કાચની મદદથી જોઈ શકાય છે. આ પેપડા પત્રકોણમાંથી વડના ટેટાની પેઠે બબ્બે પાસે પાસે એક બીજાને અડોઅડ શાખાને ચોંટીને ઉગી નીકળેલા હોય છે. આ દરેક પેપડાની નીચે ત્રણ નાનાં પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. પેપડા લીસા ને ચપટા ઘાટના હોય છે. તે ગોળ અને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે, આ અણીની મધ્યમાં એક સૂક્ષ્મ છિદ્ર હોય છે. જે વડના ટેટાના મુખની પેઠે સૂક્ષ્મ કટ-પર્ણ જેવાં પત્રોથી બંધ થએલું હોય છે. પેપડા કાચા હોય છે ત્યારે લીલાશવાળા રંગના હોય છે, પણ પાકે છે ત્યારે રતાશવાળા અથવા ઘેરા રંગના થઈ જાય છે. અને તેવા વખતે જાંબુડા રંગની છાંટણી કે છાયા હોય છે. પાકેલ પેપડા નરમ અને મધુરા હોય છે. એ પેપડામાંથી ઘણુંકરી એકજ પાકપર આવે છે. આ દરેક પેપડાની અંદર નર અને માદા ફૂલો જૂદાં જૂદાં આવેલાં હોય છે. તેમાં નરફૂલ પેપડાના મોઢાં પાસે હોય છે, તેની સંખ્યા થોડી હોય છે, એ ફૂલને તળિયે સૂક્ષ્મ પડદાં પણ પત્રોનું આચ્છાદન હોય છે. ડીંટડી હોતી નથી. એમાં પુંકેસરતંતુ ટુંકા અને પરાગકોશ ગોળાકારનો ધોળો હોય છે. ખોટાં અને ખરાં સ્ત્રીપુષ્પો પણ આ પેપડામાં ડીંટડી વગરનાં અથવા ડીંટડીપર આવેલાં હોય છે. તેના આચ્છાદનનાં પત્રો પાંચ ભાલાકૃતિનાં હોય છે. સ્ત્રીકેસરનલિકા ટુંકી અને નલિકામુખ ગોળ હોય છે. આમાં સાચાં સ્ત્રીપુષ્પો કરતાં ખોટાં ઘણાં હોય છે, અને તેમાંનાં ઘણાં પુષ્પોને આચ્છાદન હોતું નથી.

પેપડા કાચા હોય ત્યારે તે તપાસ્યા હોય તો તેમાં ફૂલો સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ પાકી ગયા પછી તેમાં ફૂલ થઈ જાય છે. બીજ ઘણાં સૂક્ષ્મ હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, ભારી, શીતળ, રોપક, પિત્તહર તથા વિષ અને કફઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–પીપળાનાં મૂળની છાલનો કાઢો દમ અને ખાંસી ઉપર આપવામાં આવે છે. આર્યઔષધોમાં પંચવલ્કલનાં નામથી પાંચ વૃક્ષોનાં મૂળની છાલ એકત્ર વપરાય છે. તેમાંની એક છાલ પીપળાનાં મૂળની છાલ છે. તેના કાઢાથી ઘારાં અને ચાંદાં ધોવામાં આવે છે. એની છાલમાંથી દૂધ જેવો ચીકણો રસ નીકળે છે. તે સુકાઈને બંધાઈ જાય છે ત્યારે કાચા રબ્બર જેવો થઈ જાય છે. પીપળાની અંતરછાલ હાથીને ઘણીજ પ્રિય છે.

"હાથીને હાડંડીઝીઝ થાય છે, તે પીપળાની અંતરછાલ ખાવાથી મટે છે." (વૈ૦ અમૃતલાલ ઝવેર.)

અંતર છાલમાંથી રેસા નીકળે છે તે ઘણા મજબૂત હોય છે. તેમાંથી ખાટલા ભરવાનું વણ અને પાણી ભરવાની દોરી વગેરે બનાવવામાં આવે છે. પીપળાનાં ઝાડપર લાખ થાય છે. તેનો બોરડીના ઝાડપર થતી લાખ સાથે ભેગ કરવામાં આવે છે. પીપળાની છાલ રંગના કામમાં વપરાય છે. પીપળાની છાલનો ઉકાળો પ્રમેહ અને પ્રદર રોગમાં પીચકારી દેવામાં વાપરવામાં આવે છે. એની છાલ ચાળીને સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે અને એની છાલ મીઠા તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઈ ચાંમડીનાં દરદમાં ચાંમડીપર ચોપડવામાં આવે છે. એના ઉકાળાથી નહિ રૂઝતાં ચાંદાં અને ઝુંમડાં ધોવામાં આવે છે. સુકી છાલની બારીક ભૂકી કપડછાણ કરી નહિ રૂઝતાં ચાંદાં અને રોગનાં આસ્મિપર ભભરાવવામાં આવે છે, તેમ નાસુર અને ભગંદરમાં પણ એનો એવો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. લોહીવિકાર અને ખસરાજ્યા આજારીને એની છાલનો ઉકાળો પવાય છે.

પીપળાનાં પાનપર એરંડિયું તેલ લગાડી તે પાનને ગરમ કરી વાગોળા સોજા ઉપર બાંધવામાં આવે છે. તેથી સોજામાં થતી બળતરા ઓછી થાય છે, અને સોજો નરમ પડે છે.

પીપળાનાં પાનનો ઉકાળો તેમાં પીપર, સુંઠ અને ગરમાળાનો ગર મેળવી મરડીવાળા દરદીને અપાય છે. પીપળાનાં પાન અને કોમળ ડાળો છપ્પનિયા દુકાળ વખતે તમામ ઢોરોને ખવરાવવામાં આવતાં હતાં. પીપળાનાં કુંપળ ને પાકેલ મીઠા પેપડા છોકરાંઓ ખાય છે. તે વિશેષ ખાવામાં આવે તો પેટપીડ થાય છે.

" પીપળાની પાકી પેપડીઓ મધુરી છે, તે ખાવાથી પિત્ત, લોહીવિકાર, વિષ, બળતર, ઉલટી, તરસ, અરૂચી એ સર્વે રોગને હણે છે." (વૈ૦ રૂઘનાથજી).

દુકાળ વખતે એના પેપડા ઘણા ગરીબ લોકો ખાતા હતાં. પીપળાનાં પાકાં ફળ અર્થાત્ પેપડા વડના ટેટાની માફક કાગડા, કોયલ, કાબર, કાળીદેવી, બુલબુલ અને લેલાડી આદિ પક્ષિયો બહુ ખાય છે. એનાં સુકાં ફળનો કાઢો ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે બજારોમાં લોહીવિકારમાં આપવામાં આવે છે. પીપળાની રાખ ખાતર અને રંગના કામમાં વપરાય છે. તેમ તે સડતાં ચાંદાં ઉપર ભભરાવવામાં આવે છે, તેથી વહેલી રૂઝ આવે છે. વાડીઓવાળા એવું લોકો પાણી સીંચવાના કોશનાં પૈડાં અને મંડાણનો સામાન વડનાં લાકડાં ન મળે તો પીપળાનાં લાકડામાંથી બનાવે છે. પીપળાનાં લાકડામાંથી હોમનો અગ્નિમાં ઘી હોમવાનો સ્રુવો બનાવવામાં આવે છે. નવરાત્રિના હોમમાં પીપળાનાં લાકડાં સમિધ તરીકે વાપરવામાં આવે છે.

અને એક મ્હોટા વડનાં ઝાડમાંથી સેંકડો બીજાં ઝાડ તેની ડાળો વાવી કરી શકાય છે. મોરમ અને કાંકરાળી જમીન પણ વડને માફક આવે છે. વડની ડાળ વડવાઇઓની ચોમાસાની શરૂવાતમાં વાવવાથી તે જલદીથી ઉગી નીકળે છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે વડનાં પાન અને લાકડાં પર હજારો ઢોર ને માણસોનો નીભાવ થયેલો છે. જેથી વડનાં સેંકડો ને હજારો ઝાડ સુકાઇ કપાઇ નાશ ગયેલાં છે. તે વડનાં ઝાડો સાર્વજનિક છાંયડા અને બીજા ઉપયોગને માટે અને કાળે દુકાળે ઘણાં કામ આવે તેવાં છે, વળી તે થોડે ખરચેં વધી મ્હોટાં થઇ શકે છે, માટે રસ્તાઓની બાજુએ અને બીજી પડતર જમીનોમાં આ ઝાડનો જેમ બને તેમ વધારો કરવો જોઇએ.*

બાપના સારા નરસા ગુણ છોકરામાં આવે છે, તેપરથી કોઇએ કહેલ છે કે "બાપ તેવા બેટા, અને વડ તેવા ટેટા."

એક સારી કીર્તિવાળા મોટા મનુષ્યમાં એકાદ તુચ્છ ગુણ જોઈ કવિએ તેને વડની ઉપમા આપી વડને કહ્યું છે કે.–

कवित.

"साखाके समूहकों धराकैं बडाई पाई,
ओर समुदाई तरु ताको गर्व गायों तें ॥
सीतल सघन छांया अचल अनूपमसों,
आतप सकल जन तनको निवार्यो तें ॥
स्यामकवि कहे सम मातिसों सुमगमति,
महिमा महांन जगपूरन पसार्यो तें ॥
स्वच्छ कीरतीमें परतच्छ क्यों कलंक रूप,
अरे बट वृच्छ यह तुच्छ फल धार्यो तें॥"

ઉપકાર કરનાર તરફ ખરેખરી લાગણી દરશાવવાના હેતુથી કોઇએ કહેલું છે કે.–એક વખત વનમાં આગ લાગવાથી વડનું ઝાડ બળવા લાગ્યું. તેપર બેઠેલાં પક્ષિઓ પણ બળવા લાગ્યાં તે જોઇ વડનું ઝાડ કહેવા લાગ્યું કે–

"वन जरे मद दाहजरे । जरे सकल वनराय ॥
तुम क्यों जरो ओ पंखीयां । हमारे पांखां नाही"॥१॥

ત્યારે પક્ષિઓએ ઉત્તર આપ્યો કે–

"फल खाए अरु पात बिगारे । बेठे सीतलछांय ॥
तुम जरे हम उडसां । सो जीवनको फल नांय"॥१॥

*આ સ્વસ્થાનમાં મ્હોટામાં મ્હોટા વડનાં વૃક્ષો પ્રસિદ્ધ જગ્યાએ જ છે. તેમાં એક ઉંદવડ ગામપાસે, અને બીજું બીડી ચેરગામથી દક્ષિણે થોડે દુર આવેલું છે આ વૃક્ષોને જો કે તોફાન અને છપ્પનિયા દુકાળમાં ઘણું નુકસાન પોહચ્યું છે, તો પણ હજુ તે ઉંચાઇમાં આશરે ૫૦ થી ૭૫ ફીટ અને ઘેરાવામાં ૪૦૦–ફીટ રહેલાં છે. આ ફેરેલાં ઘરડામાં ઘરડાં માણસો પણ કહે છે કે આ બે વડનાં વૃક્ષો અમારા બાપ દાદા પણ એટલાં જ મ્હોટાં જોતા આવ્યા છે, એમ સાંભળ્યું છે.

વર્ગ–(આર્ટિકેસી).

નંબર ૫૧૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–F. religiosa.

દ્દષ્ટાન્ત–H. V. p. 513; N. p. 306; III. p. 359; ૨. નિ. પા. ૪૧૨.

૨–દેશીનામ–પીપળો (પા૦); + (ગુ૦). पीपल (हिं०); पिप्पल, अश्वत्थ (सं०).

૩–વર્ણન–પીપળાનાં વૃક્ષો ઘણાં મ્હોટાં થાય છે. શાખાઓ લાંબી, જાડી અને ... હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઘણુંકરી કેટલીકવાર નીચી હોય છે. એનાં પાન ઘણાં સુંદર હોય છે. એનાં પણ દુધ જેવો ધોળો રસ નીકળે છે. પાન ... પર આવેલાં હોય છે. અને તેને સહેજ પણ લાગવાથી તે આમ તેમ હાલ્યા કરે છે. ડીટાં ... ઇંચ લાંબી, અને પાતળી, ગોળાઇવેતી, ... ને નરમ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. ૪ થી ... ઇંચ લાંબાં અને ૩ થી ૫ ઇંચ પહોળાં ... છે. તે સહેજ જાડાં તોપણ વડનાં પાનથી ... છે. તેનાં ટેરવાં લાંબાં અને સાંકડી અણીવાળાં છે. પાનમાં બહુધા આડ આડ સામસામી નસો હોય છે. તે પાનની ઉપરની સપાટીપર બહાર હોય છે, તે પીળાસપડતા રંગની હોય છે. તેથી ઘેરા લીલા રંગમાં બહુ ભભકદાર દેખાય ... એ નસોની વચમાંનું જાળીકામ પણ ઘણું સુંદર છે. તે પાનને રોશની તરફ રાખીને જોવાથી તે મજેનું અર્ધપારદર્શક જેવું દેખાય છે. પાન મજેનાં એ લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તે પાહોળાં ને ત્રિકોણ દેખાતાં હોય છે. પાનની સપાટી લીસી હોય છે કે તેનાપર જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હોય છે, ત્યારે સૂર્ય સામાં ઉભી એનાં જોયાં હોય તો તેનાં પાને પાને કાચ જેવો પ્રકાશ છે. અને તે પ્રકાશ પાન ચળકતાં ... હાલતાં હોવાથી હાલતા કાચ જેવાં દેખાય છે તેની શોભા ઘણી જોવા લાયક થઈ રહે છે. નીચેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ બિંદુ જેવી બાનાક હોય છે, પાન સુકાય છે, ત્યારે વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે. કુંપળ પ્રથમ રાતાં કે પીળાં હોય છે. તે ... દેખાય છે.

પીપળાનાં ઉપપાન પણ વડની પેઠે આવેલાં હોય ... તળિયે પહોળાં અને મથાળે સાંકડાં થતાં ... છે, તે વડનાં ઉપપાનની પેઠે તરત ખરી ... પાનની નીચે શાખાઓપર કુંડાળાં જેવા ડાઘ ... જોવામાં આવે છે.

પીપળાને પણ વડની પેઠે ફૂલો આવે છે. એના પુષ્પ-ધારણ કરનાર પુષ્પાધાર અથવા કર્ણિકાને પેપડી અથવા પેપડા કહે છે. તેમાં વડના ટેટાની પેઠે ફૂલ અને ફળ આવે છે. તે ઘણાં બારીક હોય છે. જેથી તે આપણને ખુલ્લી આંખે દેખાતાં નથી, પણ બૃહદર્શક કાચની મદદથી તે જોઈ શકાય છે. આ પેપડા પત્રકોણમાંથી વડના ટેટાની પેઠે બન્ને બાજુ પાસે પાસે એક બીજાને અડોઅડ શાખાને ચોંટ-ફુટ થઈ નીકળેલા હોય છે. આ દરેક પેપડાની નીચે ત્રણ પહોળાં પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. પેપડા લીસા ને સહેજ ચળકતા હોય છે. તે ગોળ અને તેને મથાળે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે, આ અણીની મધ્યમાં એક સૂક્ષ્મ છિદ્ર હોય છે. જે વડના ટેટાના મુખની પેઠે સૂક્ષ્મ કડ પર્ણા જેવાં પત્રોથી બંધ થયેલું હોય છે. પેપડા કાચા હોય છે ત્યારે લીલાશસહિત રંગના હોય છે, પણ પાકે છે ત્યારે રતાશસહિત અથવા ધોળા રંગના થઈ જાય છે. અને તેપર વખતે જાંબુડા રંગની છાંટણી કે છાયા હોય છે. પાકેલ પેપડા નરમ અને ગળ્યા હોય છે. એ પેપ-ડામાંથી મધુરી એક જ પાકપર આવે છે. આ દરેક પેપડાની અંદર નર અને માદા ફૂલો જૂદાં જૂદાં આવેલાં હોય છે. તેમાં નરફૂલ પેપડાના મોઢા પાસે હોય છે, તેની સંખ્યા થોડી હોય છે, એ ફૂલને તળિયે સૂક્ષ્મ પહોળાં ત્રણ પત્રોનું બાહ્યાચ્છાદન હોય છે. ડીંટડી હોતી નથી. એમાં પુંકેસરતંતુ ટુંકા અને પરાગકોશ ગોળાઈસહિત ઘોળા હોય છે. મોટાં અને ખાં સ્ત્રી-પુષ્પો પણ આ પેપડામાં ડીંટડી વગરનાં અથવા ડીંટડી-પર આવેલાં હોય છે. તેના બાહ્યાચ્છાદનનાં પત્રો પાંચ અણીદાર હોય છે. સ્ત્રીકેસરનલિકા ટુંકી અને નલિકાગ્રમુખ ગોળ હોય છે. આમાં સાથી સ્ત્રીપુષ્પો કરતાં મોટાં ઘણાં હોય છે, અને તેમાનાં ઘણાં પુષ્પોને આચ્છાદન હોતું નથી.

પેપડા કાચા હોય ત્યારે તે તપાસ્યા હોય તો તેમાં ફૂલ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ પાકી ગયા પછી તેમાં ફળ થઈ જાય છે. બીજ ઘણાં સૂક્ષ્મ હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–વિરગુણકારી પૌષ્ટિક, મધુરી, શીતળ, રોપક, પિત્તહર તથા વિષ અને કામ.

૬–ઉપયોગ–પીપળાનાં મૂળની છાલનો કાઢો દમ અને ખાંસી ઉપર આપવામાં આવે છે. આર્યઔષધિમાં પંચવલ્કલનાં નામથી પાંચ વૃક્ષોનાં મૂળની છાલ એકઠી વપરાય છે. તેમાંની એક છાલ પીપળાનાં મૂળની છાલ છે. તેના કાઢાથી ઘાટાં અને ચાંદાં ધોવામાં આવે છે. એની છાલમાંથી દૂધ જેવો નીકળ્યો રસ નીકળે છે. તે હાડ્યને બંધાઈ જાય છે ત્યારે કાચા રબ્બર જેવો થઈ જાય છે. પીપળાની અંતરછાલ હાથીને ઘણી જ પ્રિય છે.

"હાથીને હાર્ટડીઝીઝ થાય છે, તે પીપળાની અંતરછાલ ખાવાથી મટે છે." (વૈ૦ અમૃતલાલ ઝવેરચંદ.)

અંતર છાલમાંથી રેસા નીકળે છે તે ઘણા મજબૂત હોય છે. તેમાંથી ખાટલા ભરવાનું વણ અને પાણી સીંચ-વાની દોરી વગેરે બનાવવામાં આવે છે. પીપળાનાં વૃક્ષપર લાખ થાય છે. તેનો બોરડીના ઝાડપર થતી લાખ સાથે ભેગ કરવામાં આવે છે. પીપળાની છાલ રંગના કામમાં વપરાય છે. પીપળાની છાલનો ઉકાળો પ્રમેહ અને પ્રદર રોગમાં પીચકારી દેવામાં વાપરવામાં આવે છે. એની છાલ વાટીને સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે અને એની છાલ મીઠા તેલમાં ઉકાળી તે તેલ ગાળી લઈ ચાંમડીનાં દર-દમાં ચાંમડીપર ચોપડવામાં આવે છે. એના ઉકાળાથી નહિ રૂઝતાં ચાંદાં અને ગુમડાં ધોવામાં આવે છે. સુકી છાલની બારીક ભૂકી કપડછાણ કરી નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં અને દેરનાં ભાઠાંઓપર ભભરાવવામાં આવે છે, તેમ નાસુર અને ભગંદરમાં પણ એનો એવો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. લોહીવિકાર અને ખસખાજ આજારીને એની છાલનો ઉકાળો પવાય છે.

પીપળાનાં પાનપર એરંડિયું તેલ લગાડી તે પાનને ગર-મ કરી વાળાના સોજા ઉપર બાંધવામાં આવે છે. તેથી સોજામાં થતી બળતરા ઓછી થાય છે, અને સોજો નરમ પડે છે.

પીપળાનાં પાનનો ઉકાળો તેમાં પીપર, સુંઠ અને ગરમાળાનો ગર ભેળવી મરડીવાળા દરદીને અપાય છે. પીપળાનાં પાન અને કોમળ ડાળો છપ્પનિયા દુકાળ વખતે તમામ ઢોરોને ખવરાવવામાં આવતાં હતાં. પીપળાનાં કુંપળ ને પાકેલ મીઠા પેપડા છોકરાંઓ ખાય છે. તે વિશેષ ખાવામાં આવે તો પેટપીડ થાય છે.

" પીપળાની પાકી પેપડીઓ મધુરી છે, તે ખાવાથી પિત્ત, લોહીવિકાર, વિષ, બળતર, ઉલટી, તરસ, અરૂચી એ સર્વે રોગને હણે છે. " (વૈ૦ રૂઘનાથજી).

દુકાળ વખતે એના પેપડા ઘણા ગરીબ લોકો ખાતાં હતાં. પીપળાનાં પાકાં ફળ અર્થાત્ પેપડા વડના ટેટાની પેઠે કાગડા, કોયલ, કાબર, કાગીદેરી, બુલબુલ અને લેલાડી આદિ પક્ષિયો બહુ ખાય છે. એનાં સુકાં ફળનો કાઢો વિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરીકે બગડેલાં લોહી-વિકારમાં આપવામાં આવે છે. પીપળાની રાખ ખાતર અને રંગના કામમાં વપરાય છે. તેમ તે વડનાં ચાંદાં ઉપર ભભરાવવામાં આવે છે, તેથી વહેલી રૂઝ આવે છે. વાડીવાળા બહુ લોકો પાણી સીંચવાના કોસનાં પૈડાં અને મંડાણનો સામાન વડનાં લાકડાં ન મળે તો પીપળાનાં લાકડાંમાંથી બનાવે છે. પીપળાનાં લાકડાંમાંથી હોમનો અગ્નિમાં ઘી હોમવાનો સુવો બનાવવામાં આવે છે. નવગ્રહના હોમમાં પીપળાનાં લાકડાં સમિધ તરીકે વાપરવામાં આવે છે.

અને એક મ્હોટાં વડનાં ઝાડમાંથી સેંકડો બીજાં ઝાડ તેની ડાળો વાવી કરી શકાય છે. ભોરમ અને કાદીવાળી જમીન પણ વડને માફક આવે છે. વડની ડાળ વડવાઇઓની ચોમાસાની શરૂવાતમાં વાવવાથી તે જલદીથી ઉગી નીકળે છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે વડનાં પાન અને લાકડાં પર હજારો ઢોર ને માણસોનો નીભાવ થયેલો છે. જેથી વડનાં સેંકડો ને હજારો ઝાડ સુકાઇ કપાઇ નાશ ગયેલાં છે. તે વડનાં ઝાડો સાર્વજનિક છાંયડા અને બીજા ઉપયોગને માટે અને કાળે દુકાળે ઘણાં કામ આવે તેવાં છે, વળી તે થોડે ખરચે વધી મ્હોટાં થઇ શકે છે, માટે રસ્તાઓની બાજુએ અને બીજી પડતર જમીનોમાં આ ઝાડનો જેમ બને તેમ વધારો કરવો જોઇએ.*

બાપના સારા નરસા ગુણ છોકરામાં આવે છે, તેપરથી કોઇએ કહેલ છે કે "બાપ તેવા બેટા, અને વડ તેવા ટેટા."

એક સારી કીર્તિવાળા મોટા મનુષ્યમાં એકાદ તુચ્છ ગુણ જોઇ કવિએ તેને વડની ઉપમા આપી વડને કહ્યું છે કેઃ—

कवित.

"साखाके समूहकों घटाईकें बडाई पाई,
ओर समुदाई तरु ताको गर्थ गायों तें ॥
सीतल सघन छांया अचल अनूपमसों,
आतप सकल जन तनको निवार्यों तें ॥
स्यामकवि कहे सब भातिसों सुभगअति,
महिमा महांन जगपूरन पसार्यों तें ॥
स्वच्छ कीरतीमें परतच्छ क्यों कलंक रूप,
अरे वड तुच्छ यह तुच्छ फल धार्यों तें ॥"

ઉપકાર કરનાર તરફ ખરેખરી લાગણી દરશાવવાના હેતુથી કોઇએ કહેલું છે કેઃ—એક વખત વનમાં આગ લાગવાથી વડનું ઝાડ બળવા લાગ્યું. તેપર બેઠેલાં પક્ષિયો પણ બળવા લાગ્યાં તે જોઇ વડનું ઝાડ કહેવા લાગ્યુ કેઃ—

"वन जरे अरु दाहजरे । जरे सकल वनराय ॥
तुम क्यों जरो मो पंखीयां । हमारे पांखां नाहीं" ॥१॥

ત્યારે પક્ષિયોએ ઉત્તર આપ્યો કે—

"फल खाए अरु पात बिगारे । बेठे सीतलछांय ॥
तुम जरो हम उडसां । सो जीवनको फल नांय" ॥१॥

*આ સ્વરૂપનામાં મ્હોટામાં મ્હોટા વડનાં વૃક્ષો પ્રસિદ્ધ બે જોયેલ છે. તેમાં એક ઈડરક ગામપાસે, અને બીજું બીજે ધરમાંગથી કઝિરે થોડે દુર આવેલું છે. આ વૃક્ષોને જો કે તોફાન અને છપ્પનિયા દુકાળમાં ઘણું નુકસાન પોચ્યું છે, તો પણ હજુ તે ઘેરાવામાં આશરે ૫૦ થી ૭૫ ફીટ અને ઘેરાવામાં ૪૦૦—ફીટ રહેલાં છે. આ ટેટાનાં ઘટામાં ઘણાં માણસો પણ કહે છે કે આ બે વડનાં વૃક્ષો અમારા બાપ દાદા પણ એટલાં જ મ્હોટાં જોતા આવ્યા છે, એમ સાંભળ્યું છે.

વર્ગ—(અર્ટિકેસી).

નંબર ૫૧૪.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—F. religiosa.

દૃષ્ટાન્ત—H. V. p. 513; N. p. 306; III. p. 359; રૂ. નિ. પા. ૪૧૨.

૨—દેશીનામ—પીપળો (પીo); + (ગુo); पीपल (हिं०); पिप्पल, अश्वत्थ (सं०).

૩—વર્ણન—પીપળાનાં વૃક્ષો ઘણાં મ્હોટાં થાય છે. શાખાઓ લાંબી, જાડી અને ઉંચી છે. કોમળ શાખાઓ વર્તુલાકારી કેટલીકવાર નીચી હોય છે. એનાં પાન ઘણાં સુંદર હોય છે. એનાં પણ દૂધ જેવો ધોળો રસ નીકળે છે. પાન લાંબી પર આવેલાં હોય છે. અને તેને સહેજ [illegible] લાગવાથી તે આમ તેમ હાલ્યા કરે છે. દાંડી ઇંચ લાંબી, અને પાતળી, ગોળાઇવાળી, ઘણી ને નરમ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. ૪ થી [illegible] ઇંચ લાંબાં અને ૩ થી ૫ ઇંચ પહોળાં છે. તે સહેજ જાડાં તોપણ વડનાં પાનથી પાતળાં છે. તેનાં ટેરવાં લાંબાં અને સાંકડી અણીવાળાં છે. પાનમાં બહુધા આડ આડ સામસામી નસો હોય છે. તે પાનની ઉપરની સપાટીપર વધારે હોય છે, તે પીળાશસહિત રંગની હોય છે. તેની ઘેરા લીલા રંગમાં બહુ ભાનકદાર દેખાય છે. તે એ નસોની વચમાંનું જાળીકામ પણ ઘણું સુંદર છે. તે પાનને રોશની તરફ રાખીને જોવાથી તે મજેનું અર્ધપારદર્શક જેવું દેખાય છે. પાન એ લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. તે પાતળાં ને ત્રિકોણ દેખાતાં હોય છે. પાનની સપાટી એટલી લીસી હોય છે કે તેનાપર જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હોય છે, ત્યારે સૂર્ય સામાં ઉભી એનાં જોયાં હોય તો તેનાં પાને પાને કાચ જેવો પ્રકાશ છે. અને તે પ્રકાશ પાન ચળકાટ અર્થાત્ આ હાલનાં હોવાથી હાલના કાચ જેવાં દેખાય છે. આ તેની શોભા ઘણી જોવા લાયક થઇ રહે છે. નીચેની સપાટીપર સૂક્ષ્મ બિંદુ જેવી ભાત હોય છે. પાન સુકાય છે, ત્યારે વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે. કુમળાં પ્રથમ રાતાં કે પીળાં હોય છે. તે દેખાય છે.

પીપળાનાં ઉપપાન પણ વડની પેઠે આવેલાં હોય તેથી પહોળાં અને મથાળે સાંકડાં થતાં અણીદાર છે. તે વડનાં ઉપપાનની પેઠે તરત ખરી જાય છે. પાનની નીચે શાખાઓપર ફુલો જેવા ડાઘ જોવામાં આવે છે.

ય છે તેની બન્ને સપાટી લીસી, પણ ઉપરની વધારે રગારની હોય છે. નીચેની સપાટીપર ફીકા પીળા રંગનાં ઘણાં સૂક્ષ્મ છાંટણાં હોય છે. ડીટડીને મથાળેથી પાનમાં વર્તુળકરી મુખ્ય ૩-નસો નીકળેલી હોય છે, તેમાંથી ૮ થી ૧૦ નસોની જોડી નીકળી પાનની કોર પાસે એક બીજાંને મળી રહેલી હોય છે. આ નસો અને તેની વચ્ચેનું જાળીકામ સ્પષ્ટ દેખાતાં હોય છે. પાનની ડીટડી પીળાસલેતા રંગની, નરમ, ઉપરની બાજુ છીછરી નીકવાળી, ૧½ થી ૨½ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેપર વખતે ધોળા સૂક્ષ્મ વાળની રુંવાટી હોય છે. પાન ૨ થી ૫½ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે.

ઉપપાન ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં, તળિયે પોહોળાં, મથાળે સાંકડાંથતાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે, તે તરત ખરી જાય છે.

ફૂલ-પુષ્પધારણ કરનારી કળિકા અથવા પુષ્પાધારને પેપડીઓ કહે છે. તે શાખાઓને છેડે વળી આવે છે. પત્રોકાખમાંથી અથવા ખરી ગએલા પાનના ડાગપરથી તે નીકળેલી હોય છે. તેનો રંગ પ્રથમ પીળાસલેતો લીલો, ને પાકે છે ત્યારે જાંબુડો થઈ જાય છે. તે ગોળાકારની, મથાળે સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી, ½ ઇંચ વ્યાસની હોય છે. તેને તળિયે ૩-સૂક્ષ્મ પોહોળાં પુષ્પપત્રો હોય છે. આ પેપડીઓની અંદર ૩-સૂક્ષ્મપત્રોનાં આચ્છાદનવાળાં નરફૂલો હોય છે, તેમજ તેમાં ખોટાં અને ખરાં માદાફૂલો પણ હોય છે.

ફળ અને બીજ ઘણાં બારીક હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ- }
૬-ઉપયોગ- } —એનો ઔષધીય ઉપયોગ વડ અને પીપળા માફક છે. કાચી પેપડીઓનું કચુંબર, અથાણું અને શાક કરે છે. પાકી પક્ષીઓ અને ઉંદરાંઓ ખાય છે. એની છાલમાંથી પણ મજબૂત રેસા નીકળે છે, જેની દોરી બનાવી શકાય છે. એનું લાકડું કહ્ણ થાય , તે એવું કીડો ખેતીના ઓજાર બનાવવાના કામમાં વાપરે છે.

૭-સ્થાનક-રસ્તાની બાજુએ, વાડીઓમાં, પાણી પીવાના કોઠમાં, ગામના ભાગોળનાં પેવાની બાજુએ, ને ગામના પાદરમાં વાવેલાં જોવામાં આવે છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-પીપળીનાં ઝાડ પણ છાયાનિમિત્ત રાજની વખતે દોર અને બગાતખુના ઉપયોગ માટે વાવી ગએલાં છે. પરંતુ તે વડ અને પીપળાની માફક કિમતુક થયાં નથી. આ ઉપરથી જણાય છે કે કાળે કાળે પીપળીનાં ઝાડ પીપળા ને વડ કરતાં પણ ઘણાં ઉપયોગી છે. કેમકે તે પાણીની તંગી સહન કરી શકે છે, માટે એનો ઘણો વિસ્તાર કરવો એ જરૂરનું છે. એનાં ઝાડની ડાળી કાપી જમીનમાં વાવવાથી એનાં નવાં ઝાડ થઈ જાય છે.

વર્ગ-(અર્ટિકેસી).

નંબર ૫૧૬

૧-શાસ્ત્રીયનામ-F. glomerata.

દૃષ્ટાંત-H. V. 535; N. p. 307; Watt III. p. 351; ૨. નિ. પા. ૪૧૧.

૨-દેશીનામ-ઉમર, ઉમરો, ઉંબરો (પો૦)-(મુ૦); उमर, उम्बर, गुलर (म०); उमर, गुलर (हि०); उदुम्बर (सं०).

૩-વર્ણન-ઉમરાનાં ઝાડ ૨૦ થી ૩૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તેનાં પાન વડ જેવાં તો પણ તેના કરતાં સાંકડાં અને નાહાનાં હોય છે. એનાં થડ અને જાડી શાખાઓપર ફૂલની કળિકા અથવા પુષ્પાધારના વર્તુળકરી ઝુમખા આવે છે. આ પુષ્પાધારને ઉમરડાં કહે છે-અને તે ઉમરનાં ફળ મનાય છે. ઉમરનાં ઝાડને જખમી કરતાં તેમાંથી દૂધ જેવો ચીકણો રસ નીકળે છે, તેને ઉમરનું છીર કહે છે. કેમળ શાખાઓપર વર્તુળકરી સફેદ રંગની કોતરી, છારી કે ભૂરા વાળની રુંવાટી હોય છે.

મૂળ-લાંબાં, જાડાં અને ઘણાંજ રસભર્યાં હોય છે.

કાંડી અને શાખાઓ-ઉમરાનાં થડ ઘણાં જાડાં સીધાં અથવા અમળાયાં હોય છે. શાખાઓ લાંબી, સીધી અને ઉંચી ચડતી હોય છે. નાહાની શાખાઓ ઘણી નીકળેલી હોય છે. તે આડી અવળી કે ઉંચી ચડતી ને કોઈવાર નીચી ઝુકેલી હોય છે. છાલ મજબૂત રેસાવાળી હોય છે.

પાન-આંતરે આવેલાં હોય છે. તે પોહોળાં, લંબગોળ અથવા બન્ને છેડે સાંકડાં કે ભાલાકૃતિનાં; બન્ને સપાટીપર લીસાં અથવા ઉપરની સપાટી રુંવાટીવાળી ને નીચેની જરા ખરસટ હોય છે. તે ૪ થી ૭ ઇંચ લાંબાં અને ૨ થી ૨½ કે ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં અણીયાળાં, કોર અખંડ, તળિયે બુઠ્ઠી કે સાંકડી થતી, ડીટડી ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી, તેપર શ્વાસલેતા રંગની કોતરી કે ભૂરી હોય છે, તેની ઉપરની બાજુ છીછરી નીક હોય છે. તેને મથાળેથી ૩ થી ૬ ઉભી નસો પાનમાં ગએલી હોય છે. પાન તેજની તરફ રાખી જોતાં તેમાં ઘણું સુંદર જાળીકામ પારદર્શક દેખાતું હોય છે.

ઉપપાન ½ થી ૧ ઇંચ લાંબાં, તળિયે પોહોળાં, મથાળે સાંકડાંથતાં, તરત ખરી જાય એવાં; તેનાપર સૂક્ષ્મ વાળની રુંવાટી હોય છે.

૭–સ્થાનક–રસ્તાઓની બાજુએ, કુવા અને તળાવ કાંઠે, ડુંગરની પાઉ અને ખીણોમાં, નદી અને ઝરાઓની કોતરમાં, મંદીરોની આસપાસ અને ગામડાંઓના પાદરમાં, જુની દીવાલ અને જુનાં ખંડિયેરોમાં તેમ જ વડ, તાડ અને ખજુરી આદિ કેટલાંક ઝાડોમાં પણ પીપળાનાં ઝાડ ઉગતાં જોવામાં આવે છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–પીપળાનાં વૃક્ષમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણે દેવનો વાસ મનાય છે. ને તેથી તે પવિત્ર ગણાય છે. એ વૃક્ષ ઘરની દીવાલ કે મકાનના પાયામાં ઉગેલું હોય તો પણ એને કોઈ કાપતું નથી.

એક અંગ્રેજ વિદ્વાન પાસેથી સાંભળ્યું છે કેઃ–"વડ પીપળો, પીપળી, ઉમર અને લીંબડો એ પાંચે વૃક્ષો ઘણાં ડિસ્‌ઈન્ફેક્ટન્ટ અર્થાત્ હવાને શુદ્ધ કરનારાં છે, અને એટલા માટે ચોમાસામાં હિંદુઓ વડ અને પીપળાની વિશેષ કરી પરિક્રમા કરે છે?"

પીપળાનાં* વૃક્ષો મુસાફરોને છાયા તરીકે ઘણાં ઉપયોગી હોવાને લીધે તે ઘણી જગોએ વાવવામાં આવે છે. એનાં ઝાડ એના રોપા વાવવાથી થાય છે, અને એક વખત એનાં મૂળ સારી રીતે જમીનમાં ઉંડાં પછી એને પાણીની વિશેષ કરી જરૂર રહેતી નથી. પીપળાનાં ઝાડ છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ગરીબ લોકોનાં ઢોરોના ઉપયોગ માટે કપાઈ જવાથી ઘણાં નાશ ગએલાં છે. તો આ વૃક્ષનો જેમ બને તેમ વધારો કરવાની જરૂર જણાય છે, કેમકે તે કાળે દુકાળે અને ભર ઉનાળે ઘણાંજ ઉપયોગી છે.

પાનખર ઋતુમાં પીપળાનાં પાકેલ પાન ખરવા માંડે છે, અને તેમાં નવાં કુંપળ આવે છે. આ જોઈ કોઈ વૃદ્ધ મારવાડીએ ઉછાંછળા જુવાન છોકરાઓને શીખામણ આપતાં કહ્યું છે કેઃ–

"પીંપલ પાન ખરંતે, હસતે કુંપળિયાં;
હમ બીતી તુમ બીતસી, ધીરો બાપડિયાં.

કોઈ શૂદ્રયોને વિદ્વાનનું નહી પણ તમાકુગીર લોકોનું પાલન કરતાં જોઈ કવિએ કહ્યું કે–હે બુદ્ધિવાન લોકો બીજાં વૃક્ષોનું પાલન કરવાથી શું થાય છે! પાલન કરો તો પીપળાનું પાલન કરો કે જેથી અપાર પાપોનો નાશ થાય.

* બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પીપળાને બોધીવૃક્ષ લખેલું છે, કેમકે બુદ્ધદેવને પીપળાનાં વૃક્ષ નીચે જ્ઞાન થયું હતું. એમ માનવામાં આવે છે. સાત બુદ્ધનાં સાત બોધીવૃક્ષ છે.

१–विपस्सि	बुद्धनुं	बोधीवृक्ष	पाटलि.
२–सिखि	"	"	श्वेतकमल.
३–विश्वभु	"	"	शालवृक्ष.
४–ककुसंध	"	"	शिरिषवृक्ष.
५–कनकमुनि	"	"	उदुम्बरवृक्ष.
६–कश्यप	"	"	न्यग्रोधवृक्ष.
७–शाक्यमुनि	"	"	पिप्पलवृक्ष.

(Bharhut-Stupa.)

दोहा

" अवर वृक्ष पालन किये, होत कहा
पालो अश्वथ जिनहितें, होत अमित अघ [illegible]

(का [illegible])

ડુંગરીપીપળો–F. Arnottiana.–ડુંગરી પીપળો ડુંગરના ખડકોપર વિશેષ કરીને ઉગે છે. ખરડ [illegible] તેને કેટલાક લોકો ભૂલથી પારસપીપળો પણ [illegible]

એને મરાઠીમાં જટ કહે છે. એનાં પાન પીપળાનાં પાન કરતાં વિશેષ મ્હોટાં ને જાડાં થાય છે. તેનો [illegible] કાળાશપડતો લીલો હોય છે, તેની કોરપર [illegible] લેહેરીઆં હોય છે, તે ઘણાં જ લીસાં ને તેજવાળાં [illegible] છે. એની પેપડી રાતા રંગની ને વિશેષ મોટી [illegible] એનાં ફળ ને બીજ ઘણાં બારીક હોય છે. એનાં [illegible] પીપળા જેટલાં મ્હોટાં થતાં નથી.

વર્ગ–(અર્ટિકેસી).

નંબર. ૫૧૫.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–F. Tsiela.

દ્દષ્ટાન્ત–H. V. p. 515; N. p. 306; [illegible] III. p. 362; રૂ. ૫૮ ૪૧૩.

૨–દેશીનામ–પીપર, પીપરી, પીપળી (ગુ૦)–(ક૦) (મ૦); ગારી, પીપર, પાકરી (હિં૦); [illegible] (ક૦)

૩–વર્ણન–પીપળીના ઝાડ વડ કે પીપળા જેટલાં [illegible] અને વિસ્તારવાળાં થતાં નથી, તો પણ તે [illegible] મ્હોટું ઝાડ થાય છે, તેનું થડ અને શાખાઓ [illegible] સફેતા ભૂરા રંગનાં હોય છે. મોટી શાખાઓ [illegible] ચડતી અને નાહાની શાખાઓ આડી અથવા [illegible] નીચી ઝુકતી હોય છે. એમાં પાનનો ભરાવ ઘણો [illegible] હોય છે. તેથી એ ઝાડની છાયા પણ ઘીચ [illegible] ઘાટી હોય છે, ડાળો અને પાનના ભરાવથી [illegible] ઘણું સુંદર દેખાય છે. એની ડાળોમાંથી વડની [illegible] ડાળો ફુટતી નથી, તો પણ કોઈ વાર પડી ગયે [illegible] ઘણાંજ તંદુરસ્ત ઝાડમાં કપાએલ ડાળની જગો [illegible] વડવાઈ જેવી ઝીણી શાખાઓ નીકળતી જોવામાં [illegible] છે. આ ઝાડમાંથી પણ થોડું દુધ નીકળે છે.

પાન–એની શાખાઓપર પાન આંતરે આવેલાં [illegible] છે. તેનો આકાર રાયણના પાનને મળતો [illegible] સહેજ પોલાણાંસેતો આલ્લાકૃતિનો કે લગભગ [illegible] તેનાં ટેરવાં સાંકડાંથતાં બુઠી અણી અથવા [illegible] છે, ડીટડી બાજુ તેની કોર મોળાઈ [illegible] અથવા [illegible] થતી હોય છે. પાન ચીકટ અને નરમ તો પણ [illegible] હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ [illegible] લીલો અને નીચેનીનો ફિક્કો અથવા [illegible]

હોય છે. તેની બન્ને સપાટી લીસી, પણ ઉપરની વધારે ચળકતી હોય છે. નીચેની સપાટીપર ફીકા પીળા રંગનાં ઘણાં સૂક્ષ્મ છાંટણાં હોય છે. ડીટડીને મથાળેથી પાનમાં ઘણુંકરી મુખ્ય ૩–નસો નીકળેલી હોય છે, તેમાંથી ૮ થી ૧૦ નસોની જોડી નીકળી પાનની કોર પાસે એક બીજાને મળી ગએલી હોય છે. આ નસો અને તેની વચ્ચેનું જાળીકામ સ્પષ્ટ દેખાતાં હોય છે. પાનની ડીટડી પીળાશપડતા રંગની, નરમ, ઉપરની બાજુ છીછરી નીકવાળી, ૧½ થી ૨½ ઈંચ લાંબી હોય છે. તેપર વખતે ઝીણા સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે. પાન ૨ થી ૫½ ઈંચ લાંબાં અને ૧½ થી ૨½ ઈંચ પોહોળાં હોય છે.

ઉપપાન ½ થી ૧ ઈંચ લાંબાં, તળિયે પોહોળાં, મથાળે સાંકડાંવતાં, લીસાં ને ચળકતાં હોય છે, તે વરત ખરી જાય છે.

ફૂલ–પુષ્પાધારનુ કરનારી કલિકા અથવા પુષ્પાધારને પેપડીઓ કહે છે. તે શાખાઓને છેડે ઘણી આવે છે. પત્રોત્પાદકમાંથી અથવા પડી ગએલા પાનના ડાઘપરથી તે નીકળેલી હોય છે. તેનો રંગ પ્રથમ પીળાશપડતો લીલો, ને પાકે છે ત્યારે જાંબુડો થઈ જાય છે. તે ગોળાકારની, મથાળે સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી, ½ ઈંચ વ્યાસની હોય છે. તેને તળિયે ૩–સૂક્ષ્મ પોહોળાં પુષ્પપત્રો હોય છે. આ પેપડીઓની અંદર ૩–સૂક્ષ્મપત્રોનાં આચ્છાદનવાળાં નરફૂલો હોય છે, તેમજ તેમાં ખોટાં અને ખરાં માદાફૂલો પણ હોય છે.

ફલ અને બીજ ઘણાં બારીક હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ– }
૬–ઉપયોગ– } —એનો ઔષધીય ઉપયોગ વડ અને પીંપળા પ્રમાણે છે. કાચી પેપડીઓનું શાક બનાવીને લોકો ખાય છે. પાકી પેપડીઓ અને ટોપરાંનો ભાગ છે. એની છાલમાંથી પણ મજબૂત રેસા નીકળે છે, તેની દોરી બનાવી શકાય છે. એનું લાકડું ઝાઝું ટકતું નથી, તે એવું છે કે પાણીમાં એકંદર બનાવવાના કામમાં વપરાય છે.

૭–સ્થાનક–નદીની બાજુએ, વાડીઓમાં, પાણી નિકળતા કોતરોમાં, ઝાડવાં જાતોનાં ખેતની બાજુએ, અને જંગલ સ્થળમાં વાવેલાં જોવામાં આવે છે.

૮–વિશેષ વિવેચન–પીંપળાના ઝાડ પણ છાયાવાળા હોવાથી વખતે ટેર અને બગલાવરૂપ ઉપયોગ માટે ગણાએલાં છે. પરંતુ તે વડ અને પીંપળાની માફક પ્રિય સ્થળ નથી. આ ઉપયોગી અનુકૂળ છે કે કારણ કે પીંપળાનાં ઝાડ પીંપળા ને વડ કરતાં પણ ઘણાં કરેલા છે. તેઓ તે ઘણુંની નથી અમલ કરી શકે છે, માટે એનો ઘણો વિસ્તાર કરવો એ જરૂરનું છે. એનાં ઝાડની ડાળ કાપી જમીનમાં વાવવાથી એનાં નવાં ઝાડ થઈ જાય છે.

વર્ગ–(અર્ટિકેસી).

નંબર ૫૧૬

૧–શાસ્ત્રીયનામ–F. glomerata.

દૃષ્ટાંન્ત–H. V. 535; N. p. 307; Watt III. p. 351, રૂ. નિ. પા. ૪૧૬.

૨–દેશીનામ–ઉમર, ઉમરો, ઉંબરો (પો॰)–(ગુ॰): उमर, उम्बर, गुलर (म॰); उमर, गुलर (हि॰); जुम्बर (बं॰).

૩–વર્ણન–ઉમરાનાં ઝાડ ૨૦ થી ૩૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તેનાં પાન વડ જેવાં તો પણ તેના કરતાં સાંકડાં અને નાહાનાં હોય છે. એનાં થડ અને જાડી શાખાઓપર ફૂલની કલિકા અથવા પુષ્પાધારના ઘણુંકરી ઝુમખા આવે છે. આ પુષ્પાધારને ઉમરાં કહે છે–અને તે ઉમરનાં ફલ મનાય છે. ઉમરનાં ઝાડને જખમી કરતાં તેમાંથી દૂધ જેવો ચીકણો રસ નીકળે છે, તેને ઉમરનું ક્ષીર કહે છે. કોમળ શાખાઓપર ઘણુંકરી સફેદ રંગની કોમળ, છાજી કે ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

મૂળ–લાંબાં, જાડાં અને ઘણુંજ રસમય હોય છે.

કાંડી અને શાખાઓ–ઉમરાનાં થડ ઘણાં જાડાં સીધાં અથવા અમળાયાં હોય છે. શાખાઓ લાંબી, સીધી અને ઉભી ચડતી હોય છે. નાહાની શાખાઓ ઘણી નીકળેલી હોય છે. તે આડી અવળી કે ઉભી ચડતી ને કોઈવાર નીચી ઝુકેલી હોય છે. છાલ મજબૂત રેસાવાળી હોય છે.

પાન–આંતરે આવેલાં હોય છે. તે પોહોળાં, લંબગોળ અથવા બન્ને છેડે સાંકડાં કે ભાલાકૃતિનાં, બન્ને સપાટીપર લીસાં અથવા ઉપરની સપાટી રૂંવાટીવાળી ને નીચેની જરા ખરબચડ હોય છે. તે ૪ થી ૭ ઈંચ લાંબાં અને ૨ થી ૨½ કે ૩ ઈંચ પોહોળાં હોય છે, તેનાં ટેરવાં અણીવાળાં, કોર આખી, તળિયે બુઠી કે સાંકડી અણી, ડીટડી ૧ થી ૨ ઈંચ લાંબી, તેપર સફેદ રંગની કોમળ કે ભૂરી હોય છે, તેની ઉપરની બાજુ છીછરી નીક હોય છે. તેને અડકેલી ૩ થી ૬ ઉભી નસો પાનમાં મળેલી હોય છે. પાન ઘેરાની નાડ દેખી જોવી રેખા ઘણું સ્પષ્ટ જાળીકામ પાસર્દ દેખાતું હોય છે.

ઉપપાન ½ થી ૧ ઈંચ લાંબાં, તળિયે પોહોળાં, મથાળે સાંકડાંવતાં, વરત ખરી જાય તેવાં; તેઓપર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાટી હોય છે.

ફૂલ—જાડી પાન વગરની શાખાઓ અને કોમળ પણ અગડંગડી શીખાઓપર ફૂલની કર્ણિકા અથવા પુષ્પાધાર અર્થાત્ ઉમરાં ઝુમખાની પેઠે ૫ કે [illegible] પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. તે અંજીર જેવાં દેખાય છે, તે કાચાં હોય છે ત્યારે ફીકા લીલા રંગનાં ને તેપર ભૂરા કે ધોળા વાળની રૂંવાટી હોય છે. અને પાકે છે ત્યારે લીલાં, ચળકતાં અને પાકાં અંજીર જેવાં રતુમડા રંગનાં થઈ જાય છે. તે તળિયે સાંકડાં અને મથાળે પોહોળાં બેઠાં મથાળાવાળાં હોય છે. તેનાં મથાળાંપર વચ્ચોવચ એક સૂક્ષ્મ છિદ્ર હોય છે, જેની ઉપર સૂક્ષ્મ કડપલાં જેવાં પત્રો આવેલાં હોય છે. ઉમરાંને તળિયે સ્લેટપેન જેવી જાડી ૧ થી ૧ ઇંચ લાંબી ડીટડી હોય છે. આ ડીટડીને મથાળે ઉમરાંને તળિયે ત્રણ સૂક્ષ્મ પુષ્પપત્રો હોય છે.

પાકાં ઉમરાં ૧ થી ૧½ ઇંચ વ્યાસનાં થાય છે. તેમાં અંજીરથી ઉતરતો ગળ્યાસયેતો ખાટો તૂરો ગળ હોય છે. કાચાં ઉમરાંને ઉભું ચીરી જોયું હોય તો તેમાં તેનાં મથાળાં પાસે ફીકો પીળાસલેતા લીલા કે ધોળાસસેના રંગનાં પાતળાં સૂક્ષ્મ કડપલાં જેવાં ઘણાં પત્રો ઉપરાઉપર આવેલાં હોય છે. તેની પાસે નરફૂલ અને ખરાં ખોટાં માદાફૂલો મળીને ઉમરાની વચમાં આવેલાં હોય છે. ફલ અને બીજ ઘણાં બારીક હોય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–સર્વાંગ.

૫–ગુણદોષ–ગ્રાહી, રોપક, વ્રિણરોપણકારીપૌષ્ટિક અને પૌષ્ટિક. વાન્તિ, શોથ, કફ, અને પિત્તઘ્ન,

૬–ઉપયોગ–ઉમરાનાં મૂળની છાલ સગ્રહણી, સધિવા અને વિસ્ફોટકના કાઢામાં વપરાય છે. ઉમરાનાં પાન ગરમ કરીને વાળાના સોજાપર બંધાય છે. છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ઉમરાનાં પાન વડ અને પીપળાનાં પાનની માફક ઢોરોને ચારા તરીકે બહુ ઉપયોગી થયાં હતાં. ઉમરાની છાલ અને પાન રંગના કામમાં વપરાય છે. વાઘ કે બીલાડી કરડી હોય અને તેના જખમમાં ઝેર થયું હોય તો, તે મટાડવા ઉમરાની છાલના કાઢાથી તે જખમ ધોવામાં આવે છે. ઉમરાનાં ઝાડનાં મૂળમાં જખમ કરવાથી તેમાંથી જે પ્રવાહી નીકળે છે તે શક્તિ આપનારો ગણાય છે. પિત્તવિકારમાં ઉમરાનાં સુકાં પાનની ભૂકી મધમાં અપાય છે. ઉમરાનાં પાનપર માતાના દાણા જેવો જે રોગ નીકળે [illegible] તે દૂધમાં પલાળી તેમાં મધ મેળવી તે માતાના દાણાપર ચોપડવામાં આવે છે, જેથી ચામડીપર માતાના દાણાના ખાડા પડતા નથી, એમ કહેવાય છે. ઉમરાની છાલના કાઢાથી નહિ રૂઝાતાં ચાંદાંઓ અને ચાંદાં ધોવામાં આવે છે. ઉમરાનું શાક અને અથાણું કરવામાં આવે છે. પાકાં ઉમરાં ગરીબ લોકો બહુ ખાય છે. ઉમરાનું દૂધ મધુપ્રમેહ ઉપર વપરાય છે. ઉમરાનું દૂધ પતાસાં [illegible] અગર સાકરમાં પ્રમેહવાળાને અપાય છે. ઉમરાનું દૂધ [illegible] વડ અને પીપળાનાં દૂધની પેઠે સોજા અને દુખાવાપર ચોપડવામાં આવે છે. છોકરાંને ધાંટી પડી હોય તો ઉમરાનું દૂધ રૂ અગર કપડામાં લઈ છોકરાંનાં માથાંપર તેનું પોતું મુકાય છે. પેટ અને છાતીના દરદપર ઉમરાના દૂધનું પોતું પીપડી ઉપર મુકવામાં આવે છે. છોકરાંના ઝાડા અને આમ ઉપર ઉમરાનું છીર માના દૂધની સાથે મેળવી છોકરાંને પવાય છે. અંગ ઝલાઈ ગયું હોય તો ઉમરાના છીરનાં પોતાં લમણે, માથે અને બરડાપર મુકવામાં આવે છે. ઉમરાની છાલ રંગના કામમાં વપરાય છે. ઉમરાની અંતરછાલમાંથી રેસા નીકળે છે, તેની દોરી બનાવવામાં આવે છે. ઉમરાની છાલનો ઉકાળો ઢોરને શીળી નીકળી હોય, અથવા ઉરામણ થયું હોય, તો છાલમાં નાંખી પાય છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે કાચાં ઉમરાં સુકાવી તેની ભૂકી કરી લોટ સાથે મેળવી ગરીબ લોકો ખાતા હતા. ઉમરાનું લાકડું પાણીમાં સડતું નથી માટે માટીવાળા કુવામાં ઉમરાના લાકડાનો થાંભ ઉતારી તેનાપર બાંધ કામ લેવામાં આવે છે. ઉમરાનાં લાકડાના ખેડુ લોકો કોસના સુંવા, ઢેબ, ગરેડી, પેડાં અને તોશીઆં વગેરે બનાવે છે.

"ઉમરાનો ઉપયોગ પ્રદર તથા ત્વચારોગ ઉપર બહુ થાય છે. ઉંબરાની છાલના ઉકાળાના કોગળા કરવામાં આવે તો લાળ પડતી બંધ થાય છે. ઉમરાની છાલનો રસ ઘીની સાથે ગરમ કરી પીવામાં આવે તો વછનાગનું ઝેર ઉતરી જાય છે. સોમલનું ઝેર પણ તેથી ઉતરે છે. ઉંબરાનાં મૂળનું પાણી પીવાથી રક્તાતિસાર મટે છે. ગર્ભિણીને અતિસાર ઉપર ઉંબરાનો રસ મધ સાથે દેવો. ભસ્મકરોગ ઉપર ઉંબરાના મૂળનું પાણી પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે. ઉંબરાની છાલને સ્ત્રીના દૂધમાં વાટીને પીવરાવવાથી પણ ભસ્મક રોગ ઉપર સારી અસર થાય છે. પેટમાં બળતરા થતી હોય તો પણ ઉંબરાનું છીર સાકર નાંખી પીવું જોઈએ." (વૈદરાજ શા. મણિશંકર)

"ઉમરો લોહીવિકારને ટાળે છે, ચાંભાડીને સારી કરે છે, ગુંબડાંને મટાડે છે, ઉમરાનાં કાચાં ફલ તૃષા, મોહ, પિત્ત, ઉલટી, પ્રદર, અને લોહી વહે એ સર્વને મટાડે છે. ને પાકાં ફલ સુધા, તરસ, પ્રમેહ, ગ્લાની, શ્રમ, શોષને મટાડે છે. પુષ્ટિ કરે છે. ગ્રાહિ છે. ઉમરાનાં ફલ પાંડુરોગ, હરસ, કમળો, દાદર, હેડકી, સેજા, મોંમાંથી તથા નાકમાંથી લોહી નીકળતું હોય તે સર્વ રોગને મટાડે છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીના ગર્ભને રક્ષા કરનારું ગુણકારી છે, સ્ત્રીના દૂધને વધારે છે. નાડીની દુર્બલતા, રક્તપ્રદર, રક્તાતિસાર, લોહીની ઉલટી એ સર્વ અનેક જાતની લોહીને બંધ કરે છે." (નિ૦ રત્નાકર)

૭-સ્થાનક-ઉમરાનાં ઝાડ રસ્તાની બાજુએ, ડુંગરના પડખાંમાં, નદી અને વોંકળાઓ કાંઠે ઉગે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં ઉમરાનાં ઝાડ વિશેષ કરીને આદિત્યાણાં ગામના કુવામાં જથાબંધ ઉગે છે.*

૭૫-N. O. CASUARINÆ.
વર્ગ-કેસુએરિની-જુરીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને સુચુરોટ-આ એક નાહાના સરખા વર્ગમાં ઘણાં ઉંચાં વૃક્ષો અને ઝાડવાંઓ થાય છે. એમાં પાન હોતાં નથી પણ કોમળ શાખાઓ ભુંગળી જેવી સેજ અને લીલા રંગની હોય છે. વેપર ઉભી ઘસી આવેલી હોય છે. એની ગાંઠી અથવા સાંધાપર ઘણી ભણીઓવાળાં કાપલાં કે ભીંગડાંવાળી સરખ ભુંગળી હોય છે. આ નાહાની નાહાની શાખા પ્રતિશાખાઓનો દેખાવ ભીંજી સીવ જેવાં પાન જેવો લાગે છે. ફુલ નર અને માદા જૂદાં જૂદાં હોય છે; તેમાં માદા-ફુલને પુષ્પ અને ઉપ-પુષ્પપત્રો હોય છે નરફુલમાં પુ૰ આ૰ કોશનાં પત્રો ૧ અથવા ૨ હોય છે, તે અંદર પીળવાળાં અને તળિયે વચમાંથી બે ભાગ થઈ જૂદાં પડનારાં હોય છે. પુંકેસર ૧ મ્હોટા પરાગકોશવાળું હોય છે. માદાફુલમાં સ્ત્રીકેસર-ગર્ભાશય ૧ પોલવાળો: નલિકા દોરા જેવા પાતળા બે ફાંટાવાળી, અને આ ફાંટાઓ તળિયાં સુધી નલિકાગ્રમુખ પ્રદેશવાળા હોય છે; અંડબીજ ૨ હોય છે. ફળ બીજું કંઈજ નહિ પણ માદાફુલનાં પુષ્પ અને ઉપ-પુષ્પપત્રો સુકાઈને કઠણ થઈ ગયાં હોય છે તે સંભવે ફળ જેવું દેખાય છે, વેપર બે પડવાળા કોશમાં બીજ રહેલાં હોય છે. બીજ ચપટાં અને મથાળે પાંખવાળાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં આ સ્વસ્થાનમાં માત્ર જુરીનાં ઝાડ વાવવામાં આવેલાં છે, તે જ છે.

ગુણ માદી મનાય છે.

વર્ગ-(કેસુએરિની).
નંબર. ૫૨૭

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Casuarina equisetifolia.

દૃષ્ટાન્ત-H. V. p. 598: N. p. 312; Watt. II. p. 230;

૨-દેશીનામ-જુરી (પો૰), વિલાયતી સરૂ (ગુ૰); સર્વંસરુ (મ૰), વિલાયતીઝાઉ, જંગલી સાઓ (હિં૰).

૩-વર્ણન-જુરીનાં ઝાડનો દેખાવ સાધારણ રીતે સરૂનાં ઝાડ જેવો લાગે છે. માટે કેટલાક લોકો એને સરૂ સમજે છે. પણ એ ખરાં સરૂ નથી. એનાં વૃક્ષો ઘણાં ઉંચાં વધે છે. તે ૫૦ થી ૭૫ કે ૧૦૦ ફીટ સુધી ઉંચાં જોવામાં આવે છે. એનું થડ બહુધા સીધું ને સોટું મથાળે સાંકડું ને અણીઆળું વહાણના ભુંગા થંભની પેઠે ઉંચું વધ્યું જાય છે. એ ઉંચાઈના પ્રમાણમાં ઘેરાવામાં વધતું નથી. આ સ્વસ્થાનના ગવડા ભાગમાં એક ૬૦ ફીટ ઉંચાઈનાં જુરીનાં ઝાડનાં થડનો ઘેરાવો જમીનથી ૧½ ફુટ ઉંચે માત્ર ૧ ફુટ ૯-ઈંચ માપવામાં આવેલો છે. એમાં આડી શાખાઓ થોડી હોય છે. તે ઘણુંકરી ઉંચી ચડતી હોય છે. પણ કોમળ શાખાઓ અસંખ્ય હોય છે, તે નીચી ઝુકતી રહે છે. તે પાતળી ને નરમ હોવાથી પવનની થોડી લહેરથી પણ ડોલ્યાં કરે છે. તેનો સુસવાટ થતો અવાજ ઘણે દૂરે સુધી મંદ મંદ સિતારના ઝણકારની લહેરના અવાજ જેવો સંભળાય છે, તે કાનને સારો લાગે છે. એને પાન હોતાં નથી, પણ લીલા રંગની પાતળી સેજ હોય જેવી નરમ ½ થી ૧ ફુટ લાંબી

* આ સ્વસ્થાનમાં છપ્પનિયા દુકાળની વખતે આદિત્યાણાં ગામ પાસે દુકાળનું કામ કાઢવામાં આવેલું હતું. ત્યાં હજારો ગરીબ મજુરોને કામે લગાડવામાં આવેલાં હતાં. આ મજુરો ઉમરાનાં પાન પોતાના ઝુંપડાંઓ ઉપર નાખી છાયા માટે, ફળ ખાવા માટે, ને લાકડાં બાળવા માટે લઈ જતા હતા. આદિત્યાણાંની સીમમાં ઘણી વાડીઓના ખાડા માટે ઉમરાના પાન કાપી લઈ જવામાં આવતાં હતાં. ઉમરાનાં હજારો ઝાડ છપ્પનિયા દુકાળ વખતે કાપી નાખી તેના થડ સુધી સુકાઈ ગયાં હતાં. તેનાં લાકડાંએ સ્ટેટ તરફથી હજારો આપી દેવામાં આવેલાં હતાં. તે લાકડાં બે વર્ષ સુધી પોરબંદર લઈ જવા ગાડાંએ ભરાવી લઈ ઉપયોગમાં લીધાં હતાં, અને ઘણા ગરીબ લોકોની ભેર આ ઉમરાનાં લાકડાં વેચવા ઉપર ઉભી રહી હતી.

આદિત્યાણું ગામનું કુ ઉમરાનાં ઝાડોમાં વનની ઘટાને માટે છપ્પનિયા દુકાળ પહેલાં પ્રસિદ્ધ હતું. અને તે એવી ઘણી હતી કે તેવી ઘટાવાળી જગ્યા આ સ્વસ્થાનમાં બીજી ભાગ્યેજ છે. તે હાલ કેવળ વેરાન જેવી થઇ ગયેલી છે. પણ આદિત્યાણાંની જમીન તેમાં ફુવારા ઘણી રેલાવે છે કે એમાં ગમે તેટલાં ઉમરાનાં ઝાડોને વિશેષ મદદ આપે છે ઘણો ઉમરાનાં ઝાડો કોઇ પણ મહાજન કર્યા શિવાય પોતાની મેળે ત્યાં ઉગ્યાં કરે છે, માટે હવે ફળ ઉમરાનાં ઉગતાં ઝાડની દેખરેખ રાખવામાં આવશે, તો ફરીથી પ્રથમ જેવું ગીચ જંગલ થઇ જવા સંભવ છે

છપ્પનિયા દુકાળ વખતે બીજા ગામોમાં જ્યારે પાણીની તાણ પડી હતી ત્યારે આદિત્યાણાં ગામના કુવામાં ઉમરાનાં વનની ઘટાને લીધે પુષ્કળ પાણી ભરેલા કુવાઓમાં રહેલું હતું. તે પણ એક કારણે આ ઉમરાનાં ઝાડોને આભારી છે.

ઉમરાનાં ઝાડ પવિત્ર મનાય છે. પહાડીઓ ઉમરો જ્યાં ઉગ્યાં હોય ત્યાં પાણી હોય છે, ત્યાં ખોદાવે છે ઉમરાનાં ઝાડ હતી આવે છે ઉમરનાં ઝાડમાં ઘણું દેવતાનું સ્થાન મનાય છે. અને જે જગ્યાએ ઉમરાનું ઝાડ હોય ત્યાં પાણી જમીનથી નજીક હોય છે, એમ કહેવાય છે.

અશ્વેત્ય-પીંપળમાં ઘણો હોય છે, તેનાં પાન લાંબાં ને ભરાવદાર હોય છે તેવી લાલ સંધીના ઉપર વપરાય છે, એમ કહેવાય છે.

નીચી ઝુકતી સળીઓ આવે છે, તે ગોળ સોય જેવાં પાન જેવી દેખાય છે. તે પણ એની કોમળ શાખાઓ છે. પણ તે પાનનું કેટલુંક કાર્ય કરે છે. આ સળીઓ જેવાં પાન જેવી એની કોમળ શાખાઓ સાંધાવાળી હોય છે. અને તે સાંધા બહુધા સરખા માપના હોય છે. એ દરેક સાંધાની ગ્રંથીપર ૬ થી ૮ ઘેળાસલીના રાતા રંગનાં ભલ્લાકૃતિનાં સૂક્ષ્મ પાન-જેવાં કડપલાં કે દાંતા હોય છે. તેની કોરપર અત્યંત સૂક્ષ્મ સફેદ વાળ જેવી ઝાલર હોય છે. આ કડપલાં કે દાંતાઓને લીધે એ શાખાઓના સાંધા સફેદ દેખાય છે. તેથી એ શાખાઓ એક લીલા દોરામાં પરોવેલા ધોળા મણકા કે પારાવાળી કંઠી જેવી દેખાય છે. આ શાખાઓની શોભામાં વધારો કરવા માટે તેની ઉપર વળી ૬ થી ૮ ઉભી ડાંસો આવેલી હોય છે. આ શાખાને તોડતાં તે ઘણુંકરી સાંધાપરથી તુટે છે. તે તરત ખરી જાય તેવી હોય છે.

ફૂલ-નર અને માદાફૂલ ઘણીવાર એક જ વૃક્ષપર હોય છે એટલું જ નહિ પણ આ સ્વસ્થાનનાં જુરી-પ્લાન્ટેશનપરનાં ઝાડોમાં એક જ શાખાપર બન્ને જાતનાં ફૂલો પાસે પાસે આવેલાં જોવામાં આવેલાં છે. તેમ કોઈવાર એનાં એક ઝાડપર નર અને બીજાંપર માદાફૂલો થતાં પણ જોવામાં આવેલ છે.

નરફૂલો-કોમળ શાખાઓને છેડે ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી ચમરી આવે છે. તેમાં પુ૦ બા૦ કોષનાં સૂક્ષ્મ પત્રો લીલાસસેતા ધોળા રંગનાં કોરપર ધોળી ઝાલરવાળાં આવેલાં હોય છે. આ દરેક પત્રની અંદરની બાજુએ એને તળિયેથી અંક્રેક રતાસલીના રંગનું પુંકેસર નીકળેલું હોય છે. તંતુ બારીક નરમ અને પરાગકોશ ગ્રોટો હોય છે. તે સુકાય છે ત્યારે પુ૦બા૦કોષનાં પત્રથી બહારની બાજુ નીચાં ઢળી જાય છે.

માદાફૂલ-નાની શાખાઓપર આવે છે. તે શાખાઓના સાંધાઓપર સૂક્ષ્મ દાંતાઓની અંદરની બાજુએથી નીકળે છે. આ ફૂલની ચમરી ટુંકી ને પોહોળી હોય છે. એને તળિયે ⅛ ઇંચ લાંબી મજબૂત ડીટી હોય છે. જે ફળની અંદર કાયમ રહે છે. માદાફૂલ સુંદર રાતા રંગનાં હોય છે. તેની બહાર પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય બારીક ૧-પોલાણવાળો; નલિકા ૨-છેડાવાળી લાલ રંગની હોય છે; છેડા વખતે જરા વાંકાચૂકા ને ખડબચડા હોય છે.

ફળ-½ થી ¾ ઇંચ લાંબું, ½ ઇંચ પોહોળું, મથાળે ચપટું, લંબગોળ અને તેનાપર ઘણુંકરી ૧૨-ઉભી બાજરીઆ ભાતની જરા અણીદાર કોષની હાર આવેલી હોય છે. આ દરેક બાજરીયું બે પડનું બનેલું હોય છે. ને તેની અંદર ૧-બીજ હોય છે.

બીજ-તપખીરીઆ રંગનું, પાતળું, પાંખવાળું ⅜ ઇંચ લાંબું ને ⅙ પોહોળું હોય છે. તે નીચલે છેડે જરા જાડું ને ઉપલે પાતળું હોય છે.

ફૂલ શિયાળો બેસતાં આવે છે. અને એનાં ફળ વસંતપર બીજ પાકી જાય છે. એનાં બી પાકતાં આ[illegible] ત્યારે એનાં ફળ ઘણુંકરી ઝાડમાંથી ખરી પડે [illegible] ને કોઈવાર ફળ ઝાડપર રહેતાં તેપરનાં બાજરીઆં ઉઘ[illegible] તેમાંથી બીજ બહાર નીકળી હવામાં ઉડી જાય [illegible] માટે જુરીનાં બી એકઠાં કરવાં હોય ત્યારે તેનાં ફળ પરનાં બાજરીઆં અર્થાત્ બીજનાં ઢાંકણ જરા ઉઘડ[illegible] આવે, પણ બીજ તેની અંદર જ રહેલાં હોય, ત્યાં એનાં ફળને ઉતારી એક કપડાં અગર કાગળની અં[illegible] એક બે દિવસ વીંટાળી તડકે રાખવાં તેથી બી તમા[illegible] ફળમાંથી બહાર નીકળી આવશે. પછી તે બીને મ[illegible] મજબૂત બુચવાળા સીસામાં સંભાળી રાખવાં જોઈએ કેમકે તેને કીડી આદિ જંતુઓ તરત લાગે છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-લાકડું અને છાલ.

૫-ગુણદોષ-ચાલી.

૬-ઉપયોગ-જુરીનાં મૂળ અને થડની છાલ ચામડ રંગવાના કામમાં વપરાય છે. તેમ જ તે કપડાં રંગવાના કામમાં પણ આવે છે. એની છાલનો ઉકાળો અતિ[illegible] માટે, અને ઝાડા તથા સંગ્રહણી ઉપર અપાય છે. જુરીનું લાકડું ઘણું સખ્ત હોય છે. તોપણ તે ઘણુંકરી ફાડીને ઉભું ચીરાય છે. તેથી તે ઇમારતના કામમાં આવી શકતું નથી. પણ તે બળતણ તરીકે ઘણું જ ઉપયોગી છે. તે જલદીથી બળે છે અને તેનો તાપ ઘણા લાંબા વખત સુધી રહે છે. એની રાખમાંથી સાબુ બનાવવામાં આવે છે, એમ કહેવાય છે.* જુરીનાં ઝાડ બંગાળાના કેટલાક ભાગોમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. પણ હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં તે વાવવામાં આવે છે.

* જુરીના ઝાડ આ સ્વસ્થાનમાં સેંકડો બલકે હજારો વાવવામાં આવેલા છે. તે દરિયાકાંઠાની રેતાળ જમીનમાં ઘણી સારી રીતે ઉગે છે. અને ઉડતી રેતીનો ઘણું જ સારી રીતે અટકાવ કરે છે. એની સળી જેવી કોમળ શાખાઓ ખરી જઈ એનાં ઝાડની આસપાસ પથરાઈ રહે છે. તેનો ત્યારે ત્યારે જાડો થર બને છે. તેથી ત્યાંથી રેતી ઉડી શકતી નથી. એટલું જ નહિ પણ ધીમે ધીમે એ થરની નીચે જમીન બનતી [illegible] [illegible] અને ઉપર એની શાખાઓનું ખાતર થતું જાય છે [illegible] ચોમાસે દરિયા કીનારાનો ખારો પવન (મોટા) એનાં [illegible] એનો ઘણું નાશ કરે છે, તો પણ એ, વખત એનાં [illegible] જમીનમાં મજબૂત બેસી ગયાં, અને ૮-૧૦ ફિટ ઉંચાં થઈ ગયાં, તો પછી એના થડના નીચલા ભાગમાંથી નવી શાખાઓ ફુટી તે જમીનપર ચોતરફ ફેલાતાં અને વધતાં જઈ [illegible] તેથી પણ એનું દરિયાની રેતીપર તેને ઉડતી અટકાવ [illegible] રક્ષણ ઘણું થઈ રહે છે. એનાં ઝાડને બે ત્રણ વરસ [illegible]

જુવીનાં બીજ પ્રથમ એક ક્યારામાં રોપાઓ કરવા માટે વાવવામાં આવે છે. જ્યારે તેના રોપાઓ ૪ થી ૬ ઈંચ ઉંચા થાય છે, ત્યારે તેને જમીન ઓસરા સુધી કુંડીમાં કે ને રેતી નળીઆંએોને સામસામાં સુવાડી કે સીંદરીથી બાંધી તેમાં માટી ભરી તેની અંદર વાવવામાં આવે છે. આ રોપાઓ ૧½ થી ૨ ફીટ ઉંચા થાય ત્યારે તેને કાયમની જગ્યાએ વાવવામાં આવે છે. એના રોપાઓ ઘણા નાજુક અને નરમ હોય છે. માટે તે ૪-૫ ફીટ ઉંચા થયે ત્યાર સુધી તેને કોઈ પણ પ્રકારનો અડકરો ને ઓથની અંદર રહે છે. આ રોપાઓને કુંડામાં દરરોજ અને કાયમની જગ્યાએ ઓતરે દિવસે પાણી આપ્યું હોય તો તે ઘણા સારા થાય છે. પેરુ-મેંટ સાખલ જેવા ભાગનાની તંગીવાળા દેશમાં જુવીનાં ઝાડ બળતણ તરીકે ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. કેમકે તે સાધારણ જમીનમાં જલદીથી વધનારાં ઝાડ છે.

૭૬-N. O. HYDROCHARIDEÆ.

વર્ગ-હાઇડ્રોકેરિડી-જલસરપોળીઆંનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ:—

આ વર્ગમાંની વનસ્પતિના છોડવા મીઠાં પાણીમાં ઉગે છે. એનાં પાન અવિભક્ત હોય છે. એમાં નર અને માદા ફુલ એક અથવા જુદા જુદા છોડવાપર જુદાં જુદાં આવે છે. (એક છોડવાપર નર અને બીજાપર માદા.) તેના ભાગાનાયુકોષો ઉર્ધ્વસ્થાથી હોય છે. તે બે પુષ્પપત્રોથી બનેલી નાદાની પેટીની અંદર ઢંકાયલ હોય છે. તેનાં બહારનાં ૩ પત્રો પત્રાકારીને લીલા રંગનાં અથવા પાંખડીઓ જેવાં રંગિત (આસમાની, કરમજી, પીળાં આદિ) હોય છે, અંદરનાં ૩ પત્રો રંગીન, પાતળાં, કે ઘણીવેળા હોતાં પણ નથી. પુંકેસરો ૩ થી ૧૨. તેના પરાગકોષ ૨ પોલાણવાળા હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય અધઃસ્થ, તેપર નલિકા અથવા તેના છેડા ૩ થી ૧૨ ભાગેલા હોય છે. ફુલ પાતળું, અથવા રસભર્યું હોય છે, અને તેમાં થોડાં અથવા બહુ બીજ હોય છે.

પાણી આપવું પડે છે. પણ ત્યાર પછી તેને પાણી આપવાની જરૂર રહેતી નથી. તેનાં ઝાડ જલદી ઉગનારાં છે. તે બે ત્રણ વર્ષમાં ૧૦-૨૦ ફીટ ઉંચાં થઈ જાય છે. ખારી ને ઓર વાળી જમીનમાં પણ તે ઘણું સારું ઉગે છે. પણ ત્યાં તેની વનસ્પતિ પ્રમાણમાં ઘણો વિસ્તાર થતો નથી. અને લાકડાંની બાબતે તે વધારે ઉપયોગી કામ પડે છે પણ દરિયા કિનારાની રેતાળ જમીનમાં તેનો વિસ્તાર સારો થાય છે, અને લાકડાંની બાબતે તે ઉપયોગી સારી રીતે આપતી હોય છે. એનાં ઝાડને ભગત દેખાવવાળી ડાળીઓ હોય છે અને ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે, પણ ઝાડ જુદી છે. જુઓ નં૦ ૩૫ મું.

વર્ગ-(હાઇડ્રોકેરિડી).

નંબર. ૫૨૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Vallisneria spiralis.

ઈન્ડાન.-H. V. p. 660, N. p. 317; Watt. VI. part IV. p. 220.

૨-દેશીનામ-જલસરપોળીઆં (પો૦મુ૦); जलसेवल, सावर, सीवाल (हिं०).

૩-વર્ણન-જલસરપોળીઆંના છોડવા મીઠા પાણીમાં ઉગે છે. એનાં મૂળ બારીક રેસા જેવાં હોય છે. ડાંડી હોતી નથી. પાન પાતળાં, સાંકડાં, ૫ થી ૧૦ ઈંચ લાંબાં અને ½ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તે લીલા રંગનાં ને પારદર્શક જેવાં હોય છે. તેનાં ટેરવાં અણીવાળાં, બુઠાં કે સૂક્ષ્મ દાંતાવાળાં હોય છે. એનાં નર અને માદા ફુલ જુદા જુદા છોડવાપર હોય છે. તેમાં નર ફુલની પેટીઓ ½ ઈંચ જેટલી હોય છે, તે લંબગોળ ખીલાય છે ત્યારે તેની અંદરનાં સૂક્ષ્મ ફુલો બહાર આવી પાણીની સપાટી ઉપર તર્યા કરે છે. એ ફુલોની ડીટડી લાંબી ને ઘણી પાતળી હોય છે. પુંકેસરો ૩, તે દરેક ૨ વિભાગવાળું હોય છે. માદા ફુલની પેટી નીચેની ડાંડી (scape) વળાની પેઠે આંટીઓવાળી હોય છે, તેની આંટીઓ ફુલ ઉઘડતી વખતે ઉકેલાઈ તે (ડાંડી) પાણીની સપાટી સુધી ઉંચી આવે છે, તેથી તેપરનું ફુલ પાણીની સપાટી ઉપર આવી જાય છે. આ ફુલની પેટી નળીઆકાર ને ૩ દાંતાવાળી હોય છે, જેમાં સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય આવેલો હોય છે, તે સાંકડો ને તેને મથાળે ૩ પહોળાં મુખ હોય છે. ફુલ ઝીણું, લાંબું અને પેટીની અંદર ઢંકાયલાં હોય છે. તેમાં બીજ ઘણાં હોય છે.

નર ફુલ જલમાં તરતાં તરતાં માદા ફુલની પાસે આવે છે ત્યારે માદા ફુલ તેના સંયોગથી ગર્ભિત થાય છે, ત્યાર પછી તેની ડાંડી પાછી આંટીઓ ખાઈ જલમાં ઉતરી જાય છે અને ત્યાં ફુલ પાકે છે.

ઉપયોગ-જલસરપોળીઆંનાં પાન પાણીની બીજી સેવાળ (વનસ્પતિ)ની પેઠે શાલશીનોપચાર કરવા માટે શરીરની દાહ વિગેરે ઉપર વપરાશમાં આવે છે. બંગાળામાં ખાંડમાંથી મેલ જેવો રસ વેઠ્ઠવાની કરવા માટે એનાં પાન વપરાય છે.

વિશેષ વિવેચન-આ છોડવાનાં માદા ફુલની વળ કે આંટીઓવાળી ડાંડી તળાવ કે નદીનાં બહુધા સ્થિર અને સ્વચ્છ પાણીમાં ઘણી સુંદર દેખાય છે—અને તે જરા છેટેથી ઝીણાં સરપોળીઆં જેવી લાગે છે માટે એને જલસરપોળીઆં કહે છે.

આ વનસ્પતિનાં ફુલ ગર્ભિત થવાની જે અજાયબ જેવી રચના ઈશ્વરે કરેલી છે, તે આનંદાશ્ચર્ય પમાડે તેવી

છે–અને તેથી એનું વર્ણન વનસ્પતિશાસ્ત્ર સબંધીનાં ઘણાં અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં કરવામાં આવેલું છે.

એનું ગુજરાતીમાં ઘણું રસિક વર્ણન "વનસ્પતિ તત્વજ્ઞાન" પાને (૫૭) તથા (૬૧) મે સ્વર્ગવાસી પ્રસિદ્ધ લેખક નારાયણ હેમચંદ્રે આપેલું છે. તે વિચિત્ર સૃષ્ટી રચનાના રસિકોએ વાંચવા લાયક છે.

"શકુન્તલા નાટકમાં સેવાલને નામે આ વનસ્પતિનું વર્ણન કરેલું છે." (Nairne).

૭૭–N. O. ORCHIDEÆ.

વર્ગ–ઓર્કિડી–રૂકશાંગ અથવા ઝીણુકાં ક્રામણાંનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષઃ–

આ એક અજાયબ જેવાં અત્યંત સુંદર ફૂલોવાળા વર્ગમાં નાહાના છોડવાઓ થાય છે. તે જમીનપર તેમ જ બીજાં ઝાડોપર ઉગે છે. પાન સાદાં અને અખંડ કોરવાળાં હોય છે. ફૂલ દ્વિજાતીય હોય છે. તેનાં બાહ્યાન્તરપુષ્પકોષ ૬ પત્રોના બનેલા હોય છે. તેનાં ૬ પત્રો ૩ અંદર અને ૩ બહાર, એમ બે હારમાં ગોઠવાયલાં હોય છે. તેમાં બહારનાં ૩ પત્રો થોડાં ઘણાં એકસરખાં હોય છે. પણ અંદરનાં ૩ પત્રોમાંનાં ૨ ઘણુંકરી સરખાં પણ ૩ જું તદન જુદી રીતનું હોય છે. તે મ્હોટું, વિભાજિત અને તેને તળિયે કોથળી જેવો છેડો હોય છે. પું૦ અને સ્ત્રીકેસરનલિકા જોડાઇને એક સળી જેવાં થઇ રહેલાં હોય છે. તેમાં એક પરાગકોષ હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય અધઃસ્થાયી, ઘણુંકરી લાંબો અને અમળાએલો હોય છે. ફલ બહુધા શીંગ જેવું ૩ થી ૬ પડવાળું હોય છે. તેમાં ઘણાં સૂક્ષ્મ બીજ હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ સાદી, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક અને પૌષ્ટિક ગણાય છે.

એના છોડવા જે ઝાડોપર ઉગેલા હોય છે, તેમાંથી એ વાંદાની પેઠે પોતાનો ખોરાક લેતા નથી, પણ એ તો ઘણુંકરી વાયુભક્ષી હોય છે, અર્થાત્ પોતાનો ખોરાક હવામાંથી લે છે.

બાગબગીચાના રસિક મુંબઇના પ્રખ્યાત બાગીચા ગૃહસ્થ શેઠ દયાળ મુળજીએ એક રૂકશાંગ (orchid) વિષે એવું સાંભળ્યું છે કેઃ–"આફ્રિકાના જંગલમાં આજ સુધી નહીં મળેલ એવા એક રૂકશાંગની એક ગાંઠ (tuber) એક હજાર પૌંડ (રૂ. ૧૫૦૦૦) ની કીમતે લંડનના મ્યુઝિયમમાં વેચાણી હતી."

ખરેખર રૂકશાંગનાં ફૂલ અજાયબ જેવા આકારનાં ને તરેહવાર રંગનાં થાય છે. માટેજ તેની ગાંઠ મોંઘે મુલે વેચાતી હશે.

વર્ગ–(ઓર્કિડી).

નંબર. ૫૧૯.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Zeuxine sulcata.

દૃષ્ટાન્ત–H. VI. p. 106; N. p. 327; Watt VI. part. IV. p. 355.

૨–દેશીનામ–ઝીણુંક્રામણું (પો+ગુ૦); રુદ્રાંગની, સ્વેતહુલી (હિં૦).

૩–વર્ણન–ઝીણુંક્રામણાંના છોડવાઓ શિયાળાની આખરે ઉગતા જોવામાં આવે છે. તે ૨ થી ૪ ઇંચ કે વખતેજ તેથી થોડા વિશેષ ઉંચા થાય છે. એને ક્રામણાં ઘાસની ફૂલોની કલંગી જેવી ફૂલની કલંગી આવે છે.

મૂળ–ભૂરા રંગનું, પાતળી શાખાઓવાળું અને ઘણું ટુંકું હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી ગોળ, ફીકા ગુલાબી રંગની, લીસી, ચળકતી, બહુધા સ્લેટપેન જેવી જાડી હોય છે. તેપર પાનનો ઉપરાઉપર ગીચ ભરાવ આવેલો હોય છે. તેથી કોઇવાર ડાંડી ભાગ્યે જ દેખાતી હોય છે.

પાન–ચીસ મૂળીઆનાં પાન જેવાં હોય છે. તે ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં, તળિયેથી પોહોળાં, ઉપર જતાં સાંકડાં થતાં, લાંબી અણીવાળાં અને ડાંડીને વળગીને નીકળેલાં હોય છે. તેપર હેઠળની બાજુ ૩ ઉભી નસો સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાનની કોર ઘણુંકરી પાછળ વળેલી હોય છે. તેનો રંગ પ્રથમ ફીકો ગુલાબી પણ પાછળથી ભૂરો રાતો થઇ જાય છે.

ફૂલ–ડાંડીના ઉપલા ભાગપર ફૂલોની કલંગી આવે છે. તે ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેમાં ઘણાં ફૂલ હોય છે, તે એક બીજાંથી આંતરે આવેલાં હોય છે. તે દરેક ફૂલને તળિયે એક પોહોળું, પાતળું, ફીકા રંગનું, વચમાં ઉભી નસવાળું, ઉપર જતાં સાંકડું થતું, લાંબી અણીવાળું પુષ્પપત્ર હોય છે. તે ½ થી ½ ઇંચ લાંબું હોય છે. ફૂલ અનિયમિત રીતે વિભાજિત થએલાં પાંખડીવાળાં ફીકા ગુલાબી કે ધોળા રંગનાં હોય છે.

ફલ–½ ઇંચ લાંબાં, ઉભી ધોળી નસોવાળાં અને મરડાશીંગીની પેઠે જરા અમળાયલાં હોય છે. તેમાં સૂક્ષ્મ બીજ ઘણાં હોય છે. તે ફલ ફાટવાથી બહાર આવે છે.

બીજ–ઘણાં સૂક્ષ્મ તપખીરીઆ રંગની ભૂકી જેવાં દેખાય છે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–મૂળ.

૫–ગુણદોષ–ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક અને પૌષ્ટિક.

૬–ઉપયોગ–સ્ટિયુઅર્ટ સાહેબ લખે છે કે "એનું ક્રામ મૂળ સાલપની જગાએ વપરાયાનું તેણે સાંભળેલું છે."

૭-સ્થાનક-રાજકોટમાં પ્રો૦ બુધનાં નગર કઠિ મરહુમ મેસર્સ મેકનોટન સાહેબે તા૦ ૧૦-૨-૧૮૯૫ને રોજ ઉગેલાં મને દેખાડેલાં છે. ને ત્યાર બાદ તે પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં તેરાળીઆ જંગલની બારાબુની ધાર પાસે તે ફુલ જોવામાં આવેલાં છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એના છોડવા ઘણા નાહાના પણ તેના પ્રમાણ પાસ જેવી ફુલોની કલગી હોવાથી એનું નામ સૌભૂકું પ્રામણું રાખવામાં આવેલું છે.

૭૮-N. O. SCITAMINEÆ.

વર્ગ-સિટેમિની-કેળ અને આકલબેરનો-વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ.—આ વર્ગમાં નાહાના મ્હોટા છોડવાઓ થાય છે. તેની ડાંડી આગળ જ સખ્ત હોય છે. પાન સાદાં, સંપગોળ, પછીચાર દેરવે સાંકડાં થતાં, મ્હોટાં, વચમાં ઉપરની બાજુ નીક અને હેઠળની બાજુ જાડી ડાંડી જેવી નસવાળાં હોય છે. તે ઘણુંકરી મૂળને મથાળેથી નીકળેલાં હોય છે. તેમાં ઘણુંકરી તેની મધ્યરેખામાંથી નીકળેલી ઝીણી રેખાઓ હોય છે. ફુલ ઘરેદાર ખુબસુમાં રંગનાં અને વિચિત્ર આકારનાં હોય છે. પુષ્પપત્રો મ્હોટાં અને પીળા જેવાં હોય છે. પુ૦ બા૦ કોષનાં પત્રો છૂટાં કે જોડાયલાં હોય છે. પુ૦ અભ્ય૦ કોષની પાંખડીઓ છૂટી કે જોડાયલી હોય છે. પુંકેસરો નાહાનાં મ્હોટાં પાંચ અને એક સિદ્ધ માત્ર, અથવા એક પૂર્ણ અને બાકીનાં પાંખડી જેવાં થઈ મોટાં થઈ જમેલાં હોય છે. બીજાશયભાંડાશય અધઃસ્થાયી ૧ થી ૩ પોલાણવાળો હોય છે. ફુલ ઘણુંકરી ત્રણ પેલવાળું અને શીંગ કે ફળી જેવું હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ પૈષ્ટિક, મીઠી, શામક અને ઉત્તેજક ગણાય છે.

આદુ, હળદર અને લીલી ચાહનાં જુદી જુદી જાતનાં કેળાંઓનાં ઝાડ આ વર્ગનાં છે. કેળનાં ઝાડ અતિ સુંદર અને માંગલિક ગણાય છે. તેના સ્તંભનાં રસિક કવિઓએ ઘણાં વખાણ કરેલાં છે. કેળને સંસ્કૃતમાં રંભા કહે છે.

વર્ગ-(સિટેમિની).

નંબર-૫૨૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Kæmpferia rotunda.

દષ્ટાન્ત-H. VI. p. 222; N. p. 336; Watt. IV. p. 561; રૂ. નિ. પા. ૪૧૦

૨-દેશીનામ-ભુયંપક (ગુ૦); ભુંઈચાપ (મ૦).

એનાં પાન કેળનાં નાહાનાં (પાન) કે આકલબેરનાં પાન જેવાં થાય છે. ફુલ સફેદ પેરી ને ઝીણી જાંબુડી છાયાવાળાં સુગંધદાર હોય છે. ફુલ પાન આવ્યા પહેલાં આવે છે.

એનું સુંદર ચિત્ર અને વર્ણન ડા. કે. આર. કીર્તિકરે પોતાનાં "પોઈઝનસ પ્લાન્ટસ ઑફ બોમ્બે" વૉલ્યુમ ૧ માં આપેલું છે. તેમાં એનાં મૂળની ઝેરી અસર વિષેની હકીકત લંબાણથી આપેલી છે.*

વર્ગ-(સિટેમિની).

નંબર ૫૨૧.

શાસ્ત્રીયનામ-Canna Indica.

દષ્ટાન્ત-H. VI. p. 260; N. p. 339; Watt. II. p. 102.

૨-દેશીનામ-આકલબેર (પો૦ગુ૦); દેવકેળી (મ૦); सर्वज्य (हिं०), सर्वज्या, शिलरम्भ (सं०).

૩-વર્ણન-આકલબેરના છોડવા મકાઈના છોડવા જેવડા થાય છે. એનાં પાન કેળાંનાં નાહાનાં ને સાંકડાં પાન જેવાં હોય છે. ફુલ લાલ રંગનાં છોડવાને મથાળે ઘણુંકરી આવે છે. ફળ ખડબચડાં, બોરડી જેવડાં અને બુઠ્ઠી ૩ ધારવાળાં થાય છે. બીજ કાળા રંગનાં, લીસાં, ચળકતાં બંદુકની નાહાની ગોળી જેવાં દેખાય છે. તેથી એને અંગ્રેજીમાં Indian shot કહે છે. એ વાડીઓ અને બાગોમાં વાવવામાં આવે છે, તેમ તે પોતાની મેળે પણ ઉગે છે.

એનાં મૂળ મૂત્રલ, ઉપલેપક અને પરસેવો લાવનાર ગણાય છે. એ શોભક અને ઉત્તેજક મનાય છે. કંઈ ઝેરી ઘાસ ખાઈને ઢોર આવ્યું હોય ત્યારે એનાં મૂળનાં બટકીયાં ચોખાનાં પાણીમાં ભરી સાથે રાંધી ઢોરને પવાય છે.

એનાં ફુલ હનુમાનને ચડાવે છે. અને એનાં બીજની માળા પરોવી હનુમાનના ભક્તો અને બીજા લોકો પહેરે છે. કહે છે કે એનાં બીજ કોઈવાર ગોળીની જગોએ વાપરવામાં આવે છે. એનાં બીમાંથી ફીકો જાંબુડો રંગ બનાવવામાં આવે છે, એમ કહેવાય છે.

૭૯-N. O. AMARYLLIDEÆ.

વર્ગ-એમેરીલિડી-કાળીમુશળી, ગવરીકંદ અને વિલાતી કેતકીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ-આ વર્ગમાં છોડવાઓ થાય છે. એનાં મૂળમાં ઘણુંકરી કંદ હોય છે. પાન બહુધા મૂળને મથાળેથી નીકળેલાં હોય છે. તે લાંબાં, સાંકડાં, વખતે કોરે કાંટાવાળાં અને ઉભી

* એ અથવા એનીજ એક જાત આ સ્વસ્થાનના દરિયા કંઠના જંગલમાં ચોમાસે ઉગે છે. તેનાં મૂળમાંથી આરારૂટ બનતી શકાય એમ કેટલાકનું માનવું છે. એને અહીંના લોકો જંગલી-ચંપો કહે છે. એનાં ફુલ અત્યંત મધુરી વાસવાળાં થાય છે, તેમાં ધોળો, પીળો, ગુલાબી અને જાંબુડો રંગ હોય છે.

નમોવાળાં હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી ડાંડી પણ વન-સ્પતી જેમ, કે જરા ચપટી હોય છે. શાખાન્તરયુક્તકોણ ચાંખડીઓ જેવા, ને ૬ વિભાગવાળો હોય છે. પુંકેસરો ૬ હોય છે. તે શાખાન્તરયુક્તકોણપર આવેલાં હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય અધઃસ્થાયી, ૩ પોલવાળો. નલિકા ૧: અને નલિકાગ્રમુખ સાદું અથવા ફાંટાઓવાળું હોય છે. ફળ મજ્જાકરી ૩ પડવાળી હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ઝેરી, રેચક અને વાતિકારક [illegible] ગણાય છે. તો પણ કેટલીક વનસ્પતિ પૌષ્ટિક [illegible] અને મારક હોય છે.

વર્ગ-(એમેરીલિડી).

નંબર પરર.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Agave vivipara (Aloe-fibre plant).

[illegible]-H. VI. p. 277, N. p. 343; Watt. I p. 143, ૧. નિ. ભા. ૫૩૮.

૨-દેશીનામ-આફ્રિકાઈ કેતકી, (ગોરચુ૦), જંગલી [illegible] (ક૦), વનકેતકી, [illegible] (હિં૦), [illegible] (બં૦.)

૩-વર્ણન-આ કેતકીના છોડવા કુંવાર જેવા થાય છે, પણ તે કુંવારથી ઘણા મોટા હોય છે. એના છોડ-વાને કુંવારની પેઠે પાનનો થડ આવે છે. એનાં પાન ઘણાં [illegible], [illegible] અને રેસો તેમજ કોરપર કાંટાવાળાં હોય છે. પાન ઊંચા, લીલા અને [illegible] લીલા કે ફીકા [illegible] રંગનાં હોય છે તે [illegible] અને મજબુત રેસાવાળાં હોય છે. એને પાનની વચ્ચોવચથી ફૂલનો દાંડો આવે છે, તે ૧૦ થી ૧૫ ફીટ ઊંચો થાય છે, તેપર તેના [illegible] ભાગમાં [illegible] શાખાઓ [illegible] આવે છે. ફૂલ [illegible] હોય છે, ફૂલના [illegible] ફૂલમાં [illegible] તૈયાર થાય છે. ને [illegible] કે [illegible] તો [illegible] [illegible] છે [illegible]. [illegible] એવા રેસાનો વાડ [illegible] માટે [illegible] [illegible] રાખવામાં આવે છે. [illegible], [illegible] છે. ફૂલની ઉપરી ભાગ છે. ને [illegible] છે." (કે૦ ૩૦).

* [illegible]

એનાં પાનમાંથી રેસાઓ કાઢી એનું મોટો [illegible] દોરડાં, રસા, જોતર, અને બળદની નાથ વિગેરે બન[illegible] છે. છપ્પનિયા દુકાળની વખતે એનુંનોએ એનાં [illegible] અને મૂળ કુટેલી પોતાના બાળકોને કેટલોક વખત [illegible] ખવરાવ્યાં હતાં.

એના છોડવા વાડી અને ખેતરોની વાડ કરવા [illegible] એનું લોકો વાડે વાવે છે. એનાં પાનમાંથી જે રેસા [illegible] નીકળે છે તેનાં દોરી દોરડાંઓજ નહીં પણ [illegible] વણી શકાય છે.

એના રેસામાંથી બનાવેલી ન્હાની મોટી પીંછીઓ (બ્રશ) ઝીણી જાડી દોરીઓ, અને બજારમાં [illegible] તથા એના જૂદી જૂદી રીતે તૈયાર કરેલા રેસાઓ[illegible] નમુનાઓ સને ૧૯૦૨ માં અમદાવાદ તેમજ સ[illegible] ૧૯૦૪ માં મુંબાઈ પ્રદર્શનમાં મોકલવામાં આવેલ [illegible] તે વિષે સર્ટીફિકેટ મળેલી છે. આ ઉપરથી [illegible] શકાય છે કે એના રેસાનો ઉદ્યોગ આગળ [illegible] તેમ છે. માટે એ કેતકીના છોડવાઓનું મોટાનું વાવે[illegible] કરવાથી આગળ ઉપર ફાયદો થઈ શકે એમ જણાય [illegible]

આ નીચે વિલાયતી કેતકીનું વર્ણન અને [illegible] યોગ આપેલાં છે. એના ઉપયોગ પ્રમાણેજ આફ્રિકાઈ કેતકી પણ ઉપયોગમાં આવી શકે છે. વિલાયતી [illegible] રીતે [illegible] પાણી જોઈએ છીએ, અને આફ્રિકાઈ કેતકીને પ્રથમ થોડું પાણી આપવા પછી તેને પાણી [illegible] નથી. તેમ તે વિલાયતી કેતકી કરતાં [illegible] [illegible] સહન કરી શકે છે. વિલાયતી કેતકીનાં પાનમાં [illegible] રસ અને ગાભો હોય છે, અને આમાં તેનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. તેથી આના રેસા તરત નીકળી શકે [illegible] વળી આનાં પાન વિલાયતી કેતકી કરતાં [illegible] છે તેથી આમાંથી રેસા પણ લાંબા નીકળે છે. આ[illegible] માલમ કરી જોવાથી માલમ પડ્યું [illegible] કે વિલાયતી કેતકી[illegible] કરતાં આ કેતકીના રેસા નરમ અને તેજદાર થાય [illegible] ને એને રંગવાથી તેજ ઓછું થતું નથી.

વર્ગ-(એમેરીલિડી.)

નંબર ૫૨૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Agave Americana (Aloe fibre-plant.)

[illegible]-H. VI. p. 277; N p. 313, Watt. I. p. 131.

૨-દેશીનામ-વિલાયતી કેતકી, [illegible], [illegible] [illegible] (હિં૦) જંગલી [illegible] (મ૦) [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] (બં૦), [illegible] [illegible], [illegible] (હિં૦).

૩-ફર્ગ્યુન-વિલાયતી કેતકીના છોડવા અડબાઉ કેતકી કરતાં નાહાના થાય છે, તોપણ તેમાં પાનનો ઘેરાવો વિશેષ હોય છે. એનાં પાન અડબાઉ કેતકી કરતાં ટુંકાં, તોપણ વધારે પોહોળાં, જાડાં, દેખાવે વિશેષ અણીદાર, વિશેષ રસભર્યાં, અક્કડ અને લીલા કે ઘેરા લીલા રંગનાં હોય છે. એનો દેખાવ કુંવારને વિશેષ મળતો હોય છે. પાનને છેડે સખ્ત, જાડી અને તીક્ષ્ણ અણી હોય છે, અને કોરપર સખ્ત કાંટા હોય છે. પાન જરા પાછળ નમતાં હોય છે. જ્યારે ફૂલ આવવાનાં હોય છે ત્યારે પાનના ચક્રોની વચ્ચોવચથી એક ૨૦ થી ૪૦ ફિટ ઉંચો એક ડાંડો નીકળે છે. ને તેનાપર નાહાની શાખાઓ આવી તેપર ફૂલ આવે છે. ફૂલ આવી ગયા પછી એ ફૂલવાળો છોડવો ઘણુંકરી સુકાઈ જાય છે. અને એ છોડવાને તળિયે બીજા ફણગા ફુટી તેમાં નવા છોડવા થાય છે. તેમજ એનાં ફૂલમાં પણ અડબાઉ કેતકીની પેઠે નાહાના કંદ સોના રોપાઓ તૈયાર થઈ જાય છે. તે વાવવાથી પણ તેનો ઘણો વધારો થાય છે. તેના એક ડાંડાપર આવા હજારો રોપા થાય છે. તેથી એનું વાવેતર કરવું ઘણું સહેલું છે.

એના છોડવા અમેરિકાથી આવેલા છે. પણ હાલ તે કેટલીક જગોએ આ દેશમાં પણ વવાતા જોવામાં આવે છે. એના છોડવાઓ ઉડતી રેતી બંધ કરવા માટે વપરાયાં આવે છે. એના છોડવાઓ અડબાઉ કેતકીની પેઠે ડુંગર અને કાંકરાળી જમીનપર વિશેષ સારા થતા નથી, પણ રેતાળ કે માટીઆળ જમીનપર એ સારા થાય છે. રેતી જગો વિશેષ કરી એને માફક આવતી નથી. પરંતુ રેતીના ભરતવાળી જગો જ્યાં થોડી ભીનાશ રહેતી હોય તે વિશેષ માફક આવે છે. બાગ બગીચાઓમાં માટી અને ખાતરની ભરતીવાળા ઉંચા ક્યારા કરી તેપર એના છોડવાઓ શોભા માટે વાવવામાં આવે છે, ત્યાં તે સારા ઉગે છે. પેટરસના દરીઆ કિનારાપર રેતીના ઢગલાઓમાં સુરી (Casuarina) ના છોડવા વાવવામાં આવેલા છે. તેના બચાવ માટેની વાડ (shelter-belt) કરવાને આ કેતકીના છોડવાઓ વાવવામાં આવેલા છે. તે જો કે સારા ઉગેલા છે, તોપણ તેને ચોમાસાના દરિયાના ખારા પવનની અસર વિશેષ જણાયલી છે. તોપણ જેમ જેમ એના છોડવાઓનો વિસ્તાર વધતો જાય છે, તેમ તેનો પોતાની મેળે ખારા પવનથી બચાવ થતો જાય છે. એટલે પવન તરફના આગલા છોડવાઓ બળે છે પણ પાછલા અંદર તથા ફૂલના અંદરના છોડવાઓ ખારા પવનથી બચી જાય છે. આવી રીતે ઉત્તરોત્તર ખારા પવનથી એના છોડવાઓ બચવાને લીધે તેનો વધારો આ જગોએ થયો છે. તોપણ એવું જોવામાં આવેલ છે કે, એના છોડવાઓ જેમ એક બીજાથી છેટા હોય [redacted] તેમ તે વધારે જોરદાર ઉગે છે.

ઉપયોગ-એનાં મૂળ, પાન અને ડાંડામાંથી રેસાઓ નીકળે છે. એનાં રસભર્યાં પાન ઉપરથી છોલીને પોટી-સની જગોએ કેટલાક લોકો વાપરે છે. એનાં પાન, મૂળ અને ડાંડા દુકાળની વખતે ઢોરના ચારા તરીકે કામ લાગે છે. એનાં મૂળ મૂત્રલ અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરનાર છે. અને કહેવાય [redacted] કે તેનો સારસાપરીલાની સાથે ભેગ કરવામાં આવે છે. એમ પણ કહેવાય [redacted] કે એનાં મૂળને સારી રીતે બાફીને રાંધવામાં આવે તો તે એક સ્વાદિષ્ટ પુષ્ટિકારક ખોરાક તરીકે કામ આવી શકે, ફૂલ આવવાને વખતે તેનો કાચો વચલો ડાંડો કાપી નાખવામાં આવે તો તેમાંથી એક જાતનો રસ નીકળે છે. જેમાં તરત ખમીર થાય છે. અને તે બીર અથવા બ્રાન્ડી દારૂ બનાવવાના કામમાં આવી શકે છે. એનાં પાનનો કાઢેલો રસ અમેરિકાના ડાકટરો ચિરસુખકારી પૌષ્ટિક અને વિકાર હરવી નાખ-નાર તરીકે વિશેષેકરીને વિસ્ફોટકના દરદમાં વાપરે છે. એ રસ સાબુને ઠેકાણે પણ કામ આવી શકે. એનાં ફૂલનો ડાંડો સુકવી તેની નાહાની કાતળી કરી તે બુચની જગોએ વાપરી શકાય, એનાં પાનનો રસ જે જગોએ લગાડવામાં આવે ત્યાં ઉધી લાગતી નથી એમ કહેવામાં આવે છે.

અમેરિકામાં એનાં પાનમાંથી એક જાતનો ગુંદર નીકળે છે, એમ કહેવામાં આવેલ છે. પણ તેવો ગુંદર આ દેશમાં એનાં પાનમાંથી નીકળતો જોવામાં આવેલો નથી.

કહેવાય છે કે, અમેરિકામાં આ કેતકીના છોડવાના રસમાંથી લાખો ને કરોડો રૂપિયાની પેદાશ દર વર્ષે થાય છે. પણ એ સિવાય હાલ એના પાનના રેસામાંથી પણ અતિ ઘણી પેદાશ અમેરિકાના લોકો કરવા લાગેલા છે. તે એટલે સુધી કે જો હિંદુસ્થાનના લોકો આવા ઉદ્યોગ પાછળ ધ્યાન નહિ આપે તો થોડા વખતમાં હિંદુસ્થાનનાં સણ, મુંબપાટ અને બીજા રેસાઓના વેપારને ઘણો જ ધક્કો લાગી જવા સંભવ છે. આ કેતકીના રેસાઓ દોરડાં બનાવવા માટે હાલ ઘણા વખણાય છે. અને વિલાયતના કાર-ખાનાવાળાઓ કહે છે કે, અમેરિકાથી આવતા જે રેસાઓ આવે છે તે દર વર્ષે વધારે ને વધારે સારા ને સુંદર સારા આવતા જાય છે. એના રેસાઓને સહેલાઈથી અને તરત રંગ ચડાવી શકાય છે. અને એ સણ કરતાં ઘણા ઉત્તમ ગણાય છે. લંડનમાં આ કેતકીના રેસાનો ભાવ ઘણુંકરીને એક ટને ૩૫ થી ૪૦ પૌંડનો આવે છે. મેક્સિ-કોમાં કેટલાંક વર્ષો થયાં કેતકીના રેસા બનાવવા તરફ ઘણું જ ધ્યાન આપવામાં આવે છે, ત્યાં હાલ દરેક વર્ષ લાખ રૂપિયાની કિંમતની છગ્ગીક કેળી છે. જે રેસાઓ તૈયાર કરી યુરોપ મોકલાવે છે.

મુંબઈની પાસે કુરલા ગામમાં પણ એક વિલાયતી કેતકીના રેસા કાઢવાનું કારખાનું છે. ત્યાંથી વગર સાફ કરેલા રેસાઓ એમને એમ વિલાયત ચડે છે. સાંભળ્યા પ્રમાણે જામખંભાળીઆમાં પણ વિલાયતી કેતકીનું એક વાવેતર કરવામાં આવેલું છે. અને તેમાંથી રેસાઓ તૈયાર કરી કોઈ જાતનું કાપડ બનાવવાની તજવીજ ચાલે છે

વિલાયતી કેતકીની વાવણી–એના છોડવા સમ ચોરસ પાંચ પાંચ ફીટને અંતરે વાવવામાં આવે છે, તેથી એક એકર જમીનમાં ૧૬૦૦ થી ૨૦૦૦ છોડવાઓ વાવી શકાય. એ છોડવાઓ ૩ થી ૪ કે ૭ થી ૮ વર્ષે તેનાં પાન કાપવાને લાયક થાય છે. અને તે ૪ થી ૫ વર્ષ સુધી પાન આપ્યા કરે છે. એનું વાવેતર જો વાડની પેઠે કરવાનું હોય તો એક ચર ખોદી એના રોપાઓ ચરમાંથી નીકળેલી માટી અગર રેતીપર વાવવા, એ રોપાઓ ૨ થી ૩ ફીટની અંતરાઈએ વાવવા, અને જે ખાડાઓમાં તે વાવવામાં આવે તે ખાડાઓ ૮ થી ૧૦ ઈંચ ઉંડા કરવા. અને તેમાં સારી રીતે માટી ભરવી. અને પછી તેને બીજી કોઈ જાતની ચાકરી જોઈશે નહિ. અને ત્રણ ચાર વર્ષે એક સારી વાડ થઈ જશે પણ તેના પાનના રેસા કાઢવાના હેતુથી ખાસ વાવેતર તરીકે તે વાવવાના હોય તો તે એક બીજાથી ૧૦ ફીટ છેટે હારબંધ વાવવા અને તેની બે હારની વચ્ચે ૫ થી ૬ ફીટ જગા ખાલી રાખવી. રેતાળ અને કંકર પત્થરવાળી જમીનમાં એના રોપાઓ સારા થઈ શકે છે, અને કોઈ જાતના ખાતરની જરૂર રહેતી નથી, એ પત્થરવાળી જમીનપર પણ ઉગી શકે છે. એના વાવેતરમાં ઘણુંકરીને કાંઇ નેટ ગોડ કરવી પડતી નથી.

પાન વાઢવાં તે–૪ થી ૫ કે ૬–૭ વર્ષના રોપાઓ થાય ત્યાં સુધી તેનાં પાન વાઢવાં નહિ. અને ત્યાર પછી તેમાં ઘણુંકરી ફુલના દાંડા નીકળે છે. જેમાં એકાદ માસમાં બી પાકી જાય છે. આ દાંડા નીકળ્યાથી પહેલાં એ રોપાના પાનના રેસા કાચા હોય છે અને તે કારખાનાને લાયક હોતા નથી, એમ કેટલાકનો મત છે.

આ કેતકીના વાવેતરને ઢોરથી નુકસાન ન થાય તે માટે તેની ચોમેર કેતકીના છોડવાની અથવા બીજી મજબૂત વાડ રાખવી, કેમકે કેતકીના નાહાના છોડવાઓ અને મોટા છોડવાઓનાં પાન ઘણીવાર ઢોર ખાઈ જાય છે.

એક એકરે રેસાની પેદાશ–જ્યારે આ કેતકીના છોડવાઓ ૭ થી ૮ વર્ષના થાય ત્યારે તેમાંથી એક એકરે નીકળતા રેસાનો અંદાજ દર વર્ષે આશરે ૭–મણ (મણ બંગાળી)નો ગણી શકાય છે. એક મણ રેસા કાઢવાને આશરે ૪૦ મણ પાન જોઈએ છીએ.

રેસા તૈયાર કરવાની રીત–પાન કાપ્યા પછી તે પાનને છુંદી નાંખનાર સંચાની અંદર નાંખવાં જોઈએ કે જેથી પાનપરની સખ્ત છાલ ભંગાઈ જાય, તેમનો રસ અને ઉભાઓ જુદાં પડી જાય. સાધારણ શેરડી પીલવાના સંચા જેવો હોય છે. આવી રીતે છુંદાયલાં પાન એક લીસા પાટ લાકડાના મોદારાથી પોચે હાથે ઘોકાવાં જોઈએ, તેથી પાનમાંની છાલ ને કુચો નીકળી જાય, ત્યાર એ રેસાઓને પાણીમાં સારી પેઠે ધોઈ, તેમનો અને રસ કાઢી નાંખી, પછી તેને તડકે સુકાવવા તે રેસા તરીકે ઉપયોગમાં લેવા માટે તૈયાર થ સમજવા.

સને ૧૯૦૪ ના મુંબઈનાં ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડ પ્રદર્શનમાં કેતકી તેમજ કેળના પટામાંથી રેસા માટે ટ્રાવેન્કોરમાં બનાવેલા સંચાઓ દેખાડ આવેલા હતા. એની બનાવટ ઘણી સહેલી હતી. તે સંચા ભુજ કીમતે બની શકે તેવા જોવામાં આ હતા. એ સંચાઓની સાધારણ બનાવટ નીચે પ્રમાણે હ

એક લાકડાની પાટલીપર લોઢાની ૨ ઈંચની જડેલી છે, અને એક લાકડાની પાટલીમાં બુઠ્ઠી ધાર છરી જડેલી છે. આ ધારવાળી છરીની પાછ છેડે એક લાકડી બાંધી તે લાકડી દોરીથી લટકા છે, તે એવી રીતે કે લાકડીપર પગ મુકતાં છરી થાય છે. ત્યારે કેળના પટાનો કકડો જે પર મુકવામાં આવે છે તેપર છરી પડે છે. પટો દબાય છે. એ પટાને એક માણસ એક હાથે પોતા તરફ ખેંચે છે. એટલે પટામાંથી નીકળે છે, અને તેમાંનો રસ નીચે વહેવા માંડે છે. રીતે પાંચ કે છવાર ફરી ફરી ખેંચવાથી રેસા તૈયાર જાય છે. કેતકીના રેસા કાઢવા માટે પણ આવો જ દેખાડવામાં આવ્યો હતો, તેમાં ફરક માત્ર હતો કે એ ઉપરના સંચા કરતાં મજબૂત અને તેની લીમાં જોડેલી છરી અને પટી એ બન્ને બુઠ્ઠી ધાર એક બાજુ હતી. આવા સહેલાને સસ્તા સંચા આપણા સાધારણ સુતાર પણ કરી શકે છે.

આ સ્વસ્થાનના ખેડુતો અજ્ઞાત તેમજ આ કે માંથી બે રીતે રેસાઓ કાઢે છે. એક એ કે તેનાં પા કાપીને સારી પેઠે પત્થરપર કુટે છે. ને તેને કુટી ને તેમાંથી છાલ અને બીજો જો કાઢ છે. અને આખરે તેને પાણીમાં ધોઈ સાફ કરી બીજી રીત એ છે કે એના પાન કાપી અને ૧૫ થી ૨૦ દિવસ સુધી પાણી દાબવામાં આવે છે. અરસામાં તેનાપરની સખ્ત છાલ અને તેમનો ઘણું નરમ માવા જેવાં થઈ જાય છે. તે કાઢી નાખવામાં આવે છે. અને કેટલીકવાર વા તે રેસા ધોઈ તડકે સુકાવી ને ઉપયોગમાં લેવાય છે

છે. આ મીઠ રીતે તૈયાર કરેલા રેસાઓ ઘણા સાફ ને ચળકતા થાય છે. અને આ સ્વસ્થાન તરફથી કોલ્હાપુર અમદાવાદ અને મુંબાઈ પ્રદર્શનમાંના રેસાઓના નમુનાઓ આ બન્ને રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલા હતા, તેમ જ મીઠ રીતે કરેલા રેસાથી શણ બનાવેલ હતા. તેમજ મુંબાઈ પ્રદર્શનમાં ફ્રાવન્ડોર નામની આવેલ. કમ.એમાં એ રેસાથી કેતકીના પાનમાંથી એક બે મિનિટમાં કાઢી તૈયાર કરી સિંચમાં આવતા હતા, ને ઘણાં સાફ અને ચળકાટ જોવામાં આવતા હતા. હિંદુસ્થાનમાં ઉપજેલા આ કેતકીના પ્રકારોમાંના પાનમાંથી કરેલા રેસાઓના દોરડાં બનાવી ખડિયા માટે સિયાલ મિડલબર્ગમાં આવેલાં હતાં. તે વિષે સારી સફળ અભિપ્રાય આવેલા છે. એના રેસાઓમાંથી ગૌતંઝાઓ બનતી હતી છે. મુંબાઈના પ્રદર્શનમાં હાલ આફ્રિકન કેતકીની એક લાંબા પાનની જાત જેને સિસલ-હેમ્પ (Agave rigida, or sisalana) કહે છે, તેના પાનમાંથી કરેલા રેસાઓની બનાવટના નમુના રાખવામાં આવેલા હતા, જે જો કે બારીક તોપણ સારા હતા. આ કેતકીનાં પાનને કાંટા ખુણા નહી હોવાં છતાં બહુ નરમાં કાંટા તેની કોરપર હોય છે. એનાં પાન ૭ થી ૮ ફિટ લાંબાં, ૬ ઈંચ જાડાં અને ૭ થી ૯ ઈંચ પોહોળાં હોય છે. એમાંથી કરેલા રેસાએ પ્રદર્શનની જંગલ ખાતાની કોર્ટમાં રાખવામાં આવેલા હતા. અને એના રેસાએને પીળો, રાતો, કાળો, જાંબુડો અને લીલો એવા રંગ ચડાવેલા હતા. એવા રંગીન રેસામાંથી ઝીણી દોરી બનાવી તે દોરીથી ગુંથેલી સાદડીઓ બનાવી રાખેલી હતી. આ સાદડીઓ (Coir matting) કાથાની સાદડીઓ જે ઓફીસોમાં ભોંયપર પાથરવામાં આવે છે તેની જગાએ કામમાં આવી શકે તેવી હતી. આ કેતકનાં પાનમાંથી રેસાઓ ઘણા લાંબા, સફેદ, ચળકાટ અને વિશેષ નીકળે છે. માટે એનું વાવેતર કરવું ઠીક છે.

કેતકીના ઉછેરમાંથી કેટલાક લોકો ૩-૪ વર્ષ પછી રેસા કાઢવા માટે પાન કાપવાનું શરૂ કરે છે. અલબત એનાં પાન તદન પાકી જાય તેથી પહેલાં કાપી લેવાં જોઈએ, કેમકે તદન પાકી ગયેથી પાનના રેસા વિશેષ નરમ હોતા નથી. કેતકીના પાનમાંથી નીકળતો કુચો તેમજ તેના રેસા કાગળ બનાવવાના કામમાં આવી શકે તેમ છે. એના રેસામાંથી કાગળ બનાવવાની તજવીજ કરવામાં આવેલી હતી, પરંતુ તે કેટલાક કારણને લીધે બહુ પૂર્ણતાને પામી નથી.

દેશાંતર સ્વસ્થાનના દરબારી બાગોમાંના બગીચા ખાતે એની નાળ, રાસ, ભોંતર, તેમ જ ગાડાં સીંકવાની દોરીઓ અને કોકની વગાડી વિલાયતી કેતકીના રેસાઓમાંથી બનાવવામાં આવે છે. અને દિનપ્રતિદિન આ કેતકીના છોડવાઓનો વધારો કરવામાં આવે છે.

વિલાયતી અને આફ્રિકા કેતકી વિષે વોટ સાહેબની "ડિક્શનરી;" તેમ જ ઓક્સ સેક્રેટીઅર વોલ્યુમ ૧૫, "ગોટનિ" પાને ૨૦૫, ફેમિન પ્રો-દસ-માં ઘણી લંબાણ હકીકત આપેલી છે, તે ખાસ વાંચવા લાયક છે.

વર્ગ-(એમેરીલિડી).

નંબર ૫૨૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Curculigo orchioides.

સ્થાન-H. VI. p. 279. N. p. 349; Watt. II. p. 650: ફ. નિ. પા. ૫૭૫

૨-દેશીનામ-કાળીમુસળી (પો+મુ●); काळीमुसली (મ●); काळीमुसली, तालमूली (હિં●); तालपत्री, तालमूली, हेमपुष्पी (સં●).

૩-વર્ણન-કાળીમુસળી ચોમાસે ઘણી ઉગે છે, એના છોડવા ૧ થી ૧ ½ ફુટ ઉંચા થઈ છે, એનાં પાન ખજુરી અગર નારીએળીનાં એક બે વર્ષના રોપાઓનાં વચલાં વગર ફાટેલાં પાન જેવાં હોય છે. એનાં પાનનાં થડમાં પીળા રંગનાં લાંબાં સુક્ષ્મ ફૂલો આવે છે. ૧ ½ ઈંચ લાંબુ અને ૧ થી ૪ બીજવાળું હોય છે.

મૂળ-બહારથી કાળા ને અંદર સફેદ રંગનું હોય છે. તે રસભર્યું, બટાલું, ½ થી ૧ ફુટ લાંબુ અને મજબુત હોય છે. એ સુકાય છે ત્યારે એની અંદરનો રંગ પણ કાળો થઈ જાય છે, તેનો સ્વાદ મધુરો, કડો, ફીકો ને ચીકણો હોય છે.

ડાંડી-હોતી નથી.

પાન-મૂળનાં મથાળાંપાસેથી પાતળાં પાન ½ થી ફુટ કે ૧ ½ ફુટ લાંબાં અને ૧ થી ૧ ½ ઈંચ પોહોળાં નીકળેલાં હોય છે. પાનની નીચેની સપાટીપર કેટલીક વાર લાંબા ધોળા ને ચળકતા નરમ વાળની રેષા જેવી રૂંછાં હોય છે.

પાન તળિયે તેમ જ મથાળે સાંકડાં થતાં ને છેડે અણીદાર હોય છે. પાનપર ઉભી નસો આવેલી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો ને નીચેનીનો ફીકો હોય છે. પાનના નીચેના ભાગમાં સફેદ ભુંગળી જેવી પાનની ખોળી હોય છે. ને તેના ઉપરના ભાગમાં ડીંટડી હોય છે. પાનનો સામાન્ય આકાર ખજુરીનાં ઉગતાં પ્રથમ પાન જેવો હોય છે, પણ આનાં પાન ખજુરીનાં તે પાનથી પોહોળાં હોય છે.

ફૂલ-પાનોના થડમાંથી પીળાસ઼સેહ પીળા રંગનાં, તળિયેથી પોહોળાં, ઉપર ઉપર આવેલાં, કેટલાંક પુષ્પપત્રો નીકળે છે અને એ પુષ્પપત્રોના સમુદાયની વચ્ચે ઘટુંકરી

દરેક પુષ્પપત્રની અંદરની બાજુએથી એકેક ફુલ નીકળે છે. એ ફુલની ડીટડી પુષ્પપત્ર કરતાં લાંબી હોય ને તેને મથાળે આસરે ૩-સાર્ધન વ્યાસનું પીળા રંગનું ફુલ આવે છે. ફુલનો બાહ્યાન્તરપુષ્પકોષ એક સરખા રંગની ૬ પાંખડીવાળો હોય છે. પુંકેસરો પણ પીળા રંગનાં ૬ હોય છે. સ્ત્રીકેસર ગર્ભાશય ફુંભાગવાળો ને સ્ત્રીકેસરાગ્ર-મુખ ૩ ફેડાવાળું હોય છે.

નીચેનાં ફુલ સ્ત્રી-પુંસંયોગી અને બાકીનાં નર હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-મૂળ.

૫-ગુણદોષ-પૌષ્ટિક, ઉપલેપક ને મૂત્રલ.

૬-ઉપયોગ-કાળી મુસળીનાં મૂળ ઘણાં પૌષ્ટિક પાકો ને દવાઓમાં વાપરવામાં આવે છે. એનાં મૂળ દુધમાં ઉકાળી ઘણા લોકો પૌષ્ટિક તરીકે પીએ છે. એનાં મૂળની ભૂકી સાકરની સાથે પ્રમેહવાળાને અપાય છે. કેટલાક ચિરગુણકારી ક્વાથમાં પણ કાળી મુસળીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

કાળી મુસળી પ્રસિદ્ધ દવા છે, તે બજારમાં વેચાય છે.

૭-સ્થાનક-મહાકુંભરમાં કાળી મુસળી ચોમાસે ઘાસની સાથે ખડક અને પથરાઓની વચ્ચે ઘણી ઉગે છે. તે આસક અને હુડિયા ડુંગરપર ઘણી જોવામાં આવે છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એનાં મૂળ મુસળ આકારનાં લાંબાં અને કાળા રંગનાં હોય છે. માટે એને કાળી મુસળી કહે છે.

વર્ગ-(એમેરીલિડી.)

નંબર ૫૨૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Crinum defixum.

ઠેકાણું-H. VI. p. 280, N. p. 312; Watt. II. p. 583.

૨-દેશીનામ-નાગીંદ (પોરબંદર).

૩-વર્ણન-નાગીંદ ચોમાસે પહેલો વરસાદ થતાંજ (નિત્ય જુના કંદમાંથી) ફુટી આવે છે. એનાં પાન લાંબાં, સુષ્માકાર અને નરકટ જેવાં થાય છે. એને તેની જ પેઠે પાનને બદલેથી ફુલની ડાંડી નીકળે છે. ને તેનાપર ઘણાં લાંબુડી ખાખરીનાં સુંદર સફેદ લાંબાં ફુલ આવેલાં હોય છે, તેથી તેના ઉપટલાંનો દેખાવ ફુલની વખતે ઘણો ખુબસુરત લાગે છે. એને ફુલ ફળ ચોમાસે આવે છે

મૂળ-એના ઉપરની નીચે સુષ્માકારની નીચે હોય છે. તે લંબગોળ કંદ હોય છે, તે ૪ થી ૪½ ઇંચ વ્યાસનો હોય છે. તેની નીચે ઘણા કાળા રંગનાં પેન્સીલ જેવાં જાડાં ૬ થી ૧૨ ઇંચ લાંબાં ઘણાં મૂળિયાં (root lost) નીકળેલાં હોય છે. એ કંદની ઉપર આગળ પાનાં સડી ગયેલાં પાનનાં ફોતરાં ચોટેલાં હોય છે. તે રંગનાં હોય છે. એ ફોતરાં કંદ ઉપરથી ઉખેડતાં તરત ઉખડી જાય છે. તેનાપર ઉભી લીટીઓ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. કંદનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી ધોળો, ચીકણા રસવાળો, અને પાણકંદ અથવા સુષ્મદર્શનના કંદ જેવા જ ચોવાળો દેખાય છે. એની વાસ હલકી અને સ્વાદ કડવો હોય છે. એ કંદ આંગળી અગર શરીરના કોઈ પણ ભાગને લગાડવાથી એકદમ ચેળ અને દાહ ઉપાડે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-એને ખરી ડાંડી હોતી નથી પણ એના કંદની ઉપર ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી અને ૧ થી ૨ ઇંચ જાડી જે ડાંડી જેવું દેખાય છે, તે એના પાનની નીચેનો ભાગ એક બીજાંપર આવવાથી જગોએ તે સંકડાઈને ડાંડી જેવો બની રહેલો હોય છે. એની ઉપર પણ જુનાં સડેલ પાનનાં ફોતરાં રહી ગએલાં હોય છે તેથી તે ફીક્કા, ભુરા ને પીળાશનો રંગની દેખાય છે.

પાન-જાડાં, લાંબાં અને લીસાં હોય છે, તે ૧ થી ૧½ ફીટ લાંબાં ને ૩ થી ઇંચ પોહોળાં હોય છે. એનાં છેડાં સાંકડાં થતાં છુટી અણીવાળાં હોય છે. એની બન્ને સપાટીપર ઉભી લીટીઓ અને આડી ચોકડીઓ દેખાય છે. પાનની વચની નસ પાછળની બાજુએ ઘણી નીકળેલી ને ધોળી હોય છે. ને અંદરની બાજુએ નીક હોય છે. પાનની ડીટડી ચપટી અને પહોળી થએલી હોય છે. અને તે જગોએ પાન ધોળા જાંબુડી છાંયાસેનું પાછળની બાજુએ હોય છે. જુનાં પાનનાં ફોતરાંઓની અંદરથી નવાં પાન નીકળેલાં દેખાય છે. પાનની કોર પીળા રંગની અને તેપર દાંતા ઘણાય થઈ આવેલી હોય છે. પાન લીલા રંગનાં, ભારે વાસ અને કડવા સ્વાદવાળાં હોય છે તેને તોડવાથી તેમાં ફુગાનાં પાનની અંદર હોય છે તેવા રેસા તાંતણા દેખાય છે.

ફુલ-ની ડાંડી તેના કંદની ડાંડી ઉપરનાં પાનનાં ખુણામાંથી નીકળેલી હોય છે, તે જાડી ચપટી ને ૧½ થી ૨ ફીટ લાંબી ને ૧ ઇંચ પોહોળી હોય છે. એને આખી લંબાઈથી ફુલ ઉપર સુધી જાંબુડી અને તેની ઉપર લીટી હોય છે. ડાંડી લીસી ને ચપટી હોય છે એ ડાંડીને મથાળે અરણીનાં ફુલના આકાર જેવાં, ૪ કે ૬ ઇંચ લાંબાં, પીળાં અથવા રાતા રંગનાં ફોતરાં જેવાં ૨-પાંદડીનાં પાન (spathe) આવેલાં છે. જેની અંદર ૮ થી ૧૨ ફુલો ઘણું કરી ને ડીટડીરહીત હોય છે.

પુષ્પઆચ્છાદન-હોતાં નથી.

બાહ્યાન્તરપુષ્પકોષ-૧-નો ભાગ...ની પાંખડીઓના હોય છે. પાંખડીઓ ...

૩-ફુલ-ઘરવાળી નળી જેવી બનેલી હોય છે. ને ઉપર તેના છેડાઓ છૂટા હોય છે. એ નળી બહારથી ભીંગડા રંગની છાયાવાળી અને અંદરથી લીલી હોય છે. એ નળીના નીચેના ભાગમાં આસરે ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબા એ ફૂલના સ્ત્રીકેસર ગર્ભાશયનો ભાગ એને ઢાંકીને મથાળે આવેલો હોય છે. જેનો રંગ ચળકતો લીલો હોય છે. તેને મથાળે આ ફૂલની નળી જોડાયલી હોય છે. આ બહારનાં ફુલકોષની પાંખડીઓ કમળનાં ફૂલની પાંખડીઓના આકાર અને રંગની હોય છે. એમાંથી કમળનાં ફૂલની સુગંધને મળતી જરા મધુરી સુગંધ આવે છે. પાંખડીની નળી આસરે ૩ ઈંચ લાંબી અને પેનસીલ જેવી જાડી હોય છે. પાંખડી ૩ થી ૪ ઈંચ લાંબી ને ૧ થી ૧½ ઈંચ વચમાં પોહોળી હોય છે. એનો રંગ કેર પાસે સફેદ ને ધ્યેયવચ વિયોર કરી પાછળની બાજુ જાંબલી હોય છે, તેને ટેરવે બારીક અણી હોય છે.

પુંકેસરો-૬ હોય છે. તે પાંખડીની નળીના મુખ પાસે નીકળેલાં હોય છે. તેના તંતુઓ સફેદ ચળકતા ને ભેળા હોય છે. તે ૨½ થી ૩ ઈંચ લાંબા અને છેડેથી વાંક વળેલા હોય છે. તેનાપર પરાગકોષ ફૂલની કળીની સ્થિતિમાં ઉભા હોય છે, પણ ફૂલ ઉઘડે છે ત્યારે અર્ધ ચંદ્રાકાર થઈ આડા થઈ જાય છે, જેથી પવન વાય છે, ત્યારે તે ચંદ્રાકાર આમતેમ ફરતા કે ઝુલતા હોય છે. પરાગોગનો રંગ પ્રથમ ભૂરો હોય છે, પણ પાછળથી કાગળપર ભરી જાય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ૩-પોલવાળો, નલિકા પુંકેસરો કરતાં લાંબી ને તેના તંતુઓ કરતાં સહેજ પાતળી હોય છે. એની લંબાઇ ૬ થી ૮ ઈંચની અને એ ઉપર જતાં મુખથી રંગની થયેલી હોય છે. એને મથાળે ૩-નહિંવાળું એવું મુખ હોય છે.

ફળ-ગોળાકૃતિનાં પાતળાં કે ચીકટ પાણીથી હોય છે. ને તેમાં ગોળાકૃતિનાં જરા જાડાં કવચવાળાં બીજ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-કંદ અને પાન.

૫-ગુણદોષ-ઉલટી કરાવનાર, ઝેરી, સ્વેદલ અને રેચક.

૬-ઉપયોગ-એના કંદનો રસ ઝેરી અને ઉલટી કરાવનાર મનાય છે. એનાં પાનનો રસ જરા ગરમ કરી તેમાં તેલ મેળવી તેનું ટીપું કાનના દુખાવાપર કાનમાં નાખવામાં આવે છે. એનાં પાન મીઠું તેલ લગાડી તેને જરા ગરમ કરી તે પાન રસવિકાર અને બળતા સોજાપર બાંધવામાં આવે છે. એના કંદને બાળી ઢોરને ખોરાક કરે છે.

એનાં સુંદર ફૂલ અને પાનને લીધે એના છોડવાઓ બગીચાઓમાં વાવવા લાયક છે.

૭-સ્થાનક-નદી અને વોકળાઓને કાંઠે ચોમાસે ઉગે છે. *

૮-વિ૦વિવેચન-ગવરીકંદની ઘણી જાત થાય છે. તેમાંની બે ત્રણ જાત બગીચાઓમાં વાવેલી જોવામાં આવે છે તેને નાગદમન અને સુખદર્શન કહે છે. ફૂલ મહાદેવ અને પારવતીને ચડે છે. માટે આને ગવરીકંદ કહેતા હશે.

૯૦-N. O. HÆMODORACEÆ.

વર્ગ-(હીમોડોરેસી.)

નાગફણીકિતકીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ:—આ વર્ગમાં બહુવર્ષાયુ છોડવાઓ થાય છે. પાન ઘણુંકરી મૂળને મથાળેથી લાંબાં અને સાંકડાં નીકળેલાં હોય છે. ફૂલ બહુધા દ્વિજાતીય હોય છે, બાહ્યાન્તરપુષ્પકોષ ૬ વિભાગોવાળો અને પુંકેસરો પણ ઘણુંકરી ૬ હોય છે. સ્ત્રીકેસર ગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી કે થોડે અથવા તદ્દન અધઃસ્થાયી હોય છે. તે ૩ પોલવાળો હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ નિરુપદ્રવ અને કામ ગણાય છે.

વર્ગ-(હીમોડોરેસી.)

નંબર. ૫૨૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Sanseviera zeylanica.

દષ્ટાન્ત-H. VI. p. 270; Watt. VI. part II. p. 460;

૨-દેશીનામ-નાગફણીનારી (પો૦મુ૦); નાગદન, ધેતસાન (બં૦) મૂર્વા (હિં૦).

૩-વર્ણન-નાગફણીતરીના છોડવા જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઘણુંકરી જથ્થાબંધ ઉગી જાય છે. તેનાં પાન ૧½ થી ૩ ફીટ લાંબાં હોય છે. તે ફીકા કે આછા લીલા રંગનાં, ઉપરની બાજુએ ઉંડી નીકવાળાં ને ટેરવે લાંબી સોટી જેવી અણીવાળાં હોય છે. તેનાપર ફીકા, લીલા અને ભૂરા પટા પડેલા હોય છે. ફૂલનું ડીંડું પાનના ઝુંડમાંથી ૧ થી ૨ ફીટ લાંબું નીકળે છે. તેનાપર લીલાશપડતા ધોળા રંગનાં ૧ થી ૧½ ઈંચ લાંબાં ફૂલો કલગીની પેઠે ગોઠવાઈ આવેલાં હોય છે, તે ૪ થી ૬ પાસે પાસે હોય છે.

* દક્ષિણ [illegible] કારતક [illegible] ૪.૬૯ની [illegible] ફૂલ આવે છે, [illegible] પને, [illegible] છે, ને [illegible] અને [illegible] તેના [illegible] કે [illegible] એના [illegible] કરે છે.

એના ઊડા એનાં મૂળિયાં જૂનાં પાડી વાવવાથી ઉગે છે. આ સ્થાનમાં એના ઊડા સને ૧૮૮૬ માં મુંબઈથી મંગાવી બાગોમાં વાવવામાં આવેલા હતા, પણ હાલ તે બાગોની વાડો અને પાણીના મોરીઓ પાસે તેમજ બાગના જુના ઢગલાઓ ઉપર પોતાની મેળે ઉગેલા જોવામાં આવે છે.

એના પાનમાંથી બીજી કેતકીના રેસા કરતાં ઘણા સુંવાળા તેજદાર અને મજબુત રેસાઓ નીકળે છે. એના રેસાઓમાંથી બનાવેલી દોરીઓ ઘણી મજબુત, સુંવાળી અને ટકાઉ થાય છે. એના રેસામાંથી રંગવાની પીંછીઓ (brushes) બનાવવામાં આવેલી હતી તે અત્યંત સુંવાળી અને ચીકાસવાળા રંગને પણ સારી રીતે ચઢાવનારી માલુમ પડેલી હતી.

એના રેસાઓમાંથી દોરડાં, ચટાઈ વગેરે બનાવવામાં આવે છે. એના રેસાઓમાંથી કાંઈક સાદુંજ લખે [illegible] કે કાગળ બનાવી શકાય પણ તે મોંઘા પડે. એના રેસાઓમાંથી કાપડ વણી શકાય અને તેનાપર ગમે તે જાતનો રંગ પણ ચડાવી શકાય છે. એના રેસા રંગાયા પછી પણ સારો દેખાવ આપે છે.

એનું મૂળ હાથ અને કાનના રોગ ઉપર વપરાય છે. એના કેમળ કાંદાઓનો રસ ઊંદરીઓના ઢગ ઉપર અને એનાં મૂળ અને પાનનો રસ સર્પદંશપર કામમાં આવે છે. (ચોંક).

એનાં પાન વાઘનખ જેવાં દેખાય છે માટે એને અહિંનાં લોકો વાઘનખુવિકાનથી કહે છે.

૯૧-N. O. DIOSCOREACEÆ.

વર્ગ-(ડાયોસ્કોરીએસી.)

કુકડકે વારાહી કંદનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને કમુદેતઃ—આ વર્ગમાં ઘણુંકરી વેલા એકજ ઉપડનો થાય છે. તેનાં પાન માંદાં, ભુંડીઆ કે ક [illegible] ૫ નાડવાળાં પટોવાળાં બનેલાં હોય છે. તેનાપર હીરા અને જાળી કાગ જેવું નુગર દેખાય છે, પાનની ટીટડી ઘણુંકરી ખાંભણી અને નકિરે આપણા વળી હોય છે. ફુલ સુક્ષ્મ હોય છે. તે વખતે દ્વિ લીંગ હોય છે. [illegible] અને [illegible] થાય છે. પુંકેસર ૩ કે ૬ હોય છે અથવા ૩ પૂર્ણ અને ૩ અપૂર્ણ હોય છે. [illegible] ૩ [illegible]. [illegible] ૩ અંડ્ઝ સુક્ષ્મ હોય છે. ફળ ૩ [illegible] એવાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ઘણુંકરી [illegible], [illegible] અને [illegible] થાય છે. [illegible] [illegible] અને [illegible] થાય છે.

મુંબઈ તરફ વપરાતો કંદ (D. sativa) છે. તે પણ આ વર્ગની વનસ્પતિ છે.

વર્ગ-(ડાયોસ્કોરીએસી.)

નંબર ૫૨૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Dioscorea bulbifera.

દ્રષ્ટાન્ત-H. VI. p. 296. N. p. [illegible] Watt. III. p. 128. ફ. નિ. ૫. ૪૪૨.

૨-દેશીનામ-કુકરકંદ, એકપંદની વેલ (ગુ૦); [illegible] કંદ, વજ્રાગેલ (મુ૦); કડુકરાંદા (મ૦); દુલરિક, [illegible] (હિં૦); વારાહિકંદઃ ગૃષ્ટી (સં૦).

૩-વર્ણન-કુકરકંદના વેલા લાંબામાં ઘણા ઉંચે [illegible] છે, તે ઘણા ચક્રયંત્ર હોય છે. એનાં પાન [illegible] હસ્તાકૃતિનાં સંયોગ કે ગોળાઇનાં અને [illegible] વાળાં હોય છે. ફુલ ચીણાં તેમાં નરફુલની [illegible] શાખા પ્રતિ શાખાઓવાળી હોય છે. એનાં ફુલની [illegible] લાંબી લટકતી હોય છે. ફળ લંબગોળ અને ૩ પાંખ પાંખોવાળાં હોય છે. એના વેલાપર નાહાના [illegible] કંદ બેઠેલા હોય છે. તે કંદનો રંગ ભુરો ને તેઉર [illegible] સખ્ત વાળ જેવી ફેલાગ કે રેસાઓ નીકળેલા હોય [illegible] તેને તળિયે પડેલી પડથી હોય છે.

એના વેલા પર જે કંદ થાય છે, તે [illegible] છે અને તે કડવા હોય છે. ગરીબ લોકો એ [illegible] રાખમાં એળવીને પાણીમાં ઉકાળે છે અને [illegible] વખત તેને ઉકાળી વારવાર તેનું પાણી કાઢી નાંખે [illegible] ને પછી તેને ખાય છે. એના કંદને સુકી [illegible] વાટી તેનો લેપ સોજા ઉપર લગાડે છે.

"વારાહિકંદ રસાદે મધુરો ને કડવા[illegible] [illegible] તે પુષ્ટિ કરે છે, બળ વધારે છે, રસાયન છે, [illegible] દીપાવે છે, કોઢ, પ્રમેહ, વિષ, કૃમિ, [illegible] [illegible] રોગને હણે છે." (નિ. રત્નાકર).

૪-સ્થાનક-ડુંગર, ડુંગરાળી જમીન, ઝાડી ને [illegible] ઉગે છે.*

૯૨-N. O. LILIACEÆ.

વર્ગ-(લિલિયેસી).

પાથ્રૂકંદ, કુંવારી અને શતાવરીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને મુખ્યગુણ—આ [illegible] [illegible]

* [illegible]

વર્ષમાં નકામા રેસા અને વેષા જેવાં ફાટવાં થાય છે. એનાં મૂળ ધતુંરી રેસા કે તંતુ જેવાં હોય છે, અને એ આર્પતિને તળિયે જાડુંયા કેર કે ગાંઠ થાય છે. પાન ધતુંરી સાંકડાં લાંબાં, કેટલીક પેટામાં અને સમાન્તર નસોવાળાં હોય છે. ફૂલ ધતુંરી દ્વિલીંગી હોય છે.

પુષ્પાવરણપત્ર પુ૦ ભા૦ કોનાં પત્રો અથવા પુ૦ અપ૦ કોની પાંખડીઓ જેવો હોય છે. તેમાં ત્રણ ત્રણ વિભાગોની બે હાર મળી કુલ તેના છ વિભાગો કરેલા હોય છે. પુંકેશર ૬ અથવા કેટલીક ૩ કે તેથી ઓછાં હોય છે. વેષ્ટ તંતુઓ છુટા અથવા જોડાયલા હોય છે. પરાગ કોષ લાંબા અને જાડુંયા તંતુઓની ટોચ અણીપર આસપાસથી જુદી થયેલા હોય છે. તેથી તે તેનાપર ટેકાયલા કે ઝુલતા હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ૩–પૈકીવાળો, નળિકા લાંબી તે જાડુંયા ૧ કે ૩ હોય છે. ફળ ૩ કે ૧ ખાનાવાળું, ૧ કે વધારે બીજવાળું રસાળ કે સુક્કું હોય છે. બીજ ગોળાકારોનાં કે ચપટાં, અને ધતુંરી કાળા રંગનાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં કુંવારી અને લસણ એ દવા અને ખોરાક તરીકે ઘણાં ઉપયોગી અને સર્વેના જાણવામાં છે. આ વર્ગની વનસ્પતિનાં ફૂલનો દેખાવ ઘણોજ સુંદર અને સ્વચ્છ હોય છે. કુંવારી અને લસણનાં ફૂલનો દેખાવ પણ જાડુ સારો લાગે છે, તો પણ તેમાંની ગંધ મીઠી નથી ઉપ અને તીખી હોય છે કે તેથી તેને કોઈ પસંદ કરી શકતું નથી. ત્યારે અહિંયાં પણ લખવું પડે છે કે:—

"વે રોનો કહાં પાઇએ, સોનાં ઔર સુગંધ" (વૃંદ).

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઝેરી ઉત્તેજક, પાચક, દીપક, ઉલટીકર, પાછુસરના, રેચક, કફ, શોથ અને કૃમિઘ્ન આદિ ગુણો રહેલા છે.

કુંવાર, જેના રસમાંથી એળીઓ બનાવવામાં આવે છે તે પણ આ વર્ગની વનસ્પતિ છે.

વર્ગ—(લિલિયેસી.)

નંબર પ૨૮.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Asparagus racemosus.

ગ્રંથ–H. VI. p. 316; N. p. 346; Watt. I. p. 345. ફ. નિ. ખા. ૫૩૪.

૨–દેશીનામ–નજવેલ, એકલકાંટો, સર્પનાસુવા (પો): શતાવરી (ગુ): શતાવર, શતમુલી, શતર, આસવેલ (મ): શતાવર, શકાકુલ, બેંગાસિરન (હિં): શતમુલિ, એતમુલિ, નારાયણી, (સં).

૩–વર્ણન–નજવેલ અથવા શતાવરીના નવા વેલા ચોમાસાની શરૂઆતમાં જમીનમાંથી ફૂટી નીકળે છે. તે ૪ કે ૧૬ ગજ જમીનપર એક તારાની પેઠે ઉભા ને ગીચ વધીને પાછી ઉંડેથી એક બાજુ વાંક વળી પાસેની વાડ કે ઝાડનો આશરો લઈ તેપર ચઢી જાય છે. (કહેવત છે કે વાડ વગર વેલા ચઢતા નથી.) એના વેલાપર છેટે છેટે અને આંતરે તીક્ષ્ણ કાંટા આવેલા હોય છે. અને એમાં જ્યારે પાન કે ફૂલ હોતાં નથી ત્યારે એનો દેખાવ કેવળ કાંટાવાળી ડાંડી જેવો દેખાય છે. એમાં આગળ જતાં આડીઅવળી ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. અને ચોમાસાના શરૂઆતમાં એને સુવાના પાન જેવાં ઝીણાં પાન આવે છે. કારતક માગશરમાં એમાં સુવાસિત ધોળાં ફૂલ બેસી શિયાળા આખર એમાં રાતા રંગનાં સૂક્ષ્મ ફળ પાકે છે.

મૂળ–નો કંદ થાય છે. તે ઉપરથી ભૂરા ને અંદરથી ભૂરાશપડતા પીળા રંગનો હોય છે. એ કંદને કાપતાં તે છરીની સિદ્ધાઈથી કાપી શકાય છે. એ કંદ ઝીણી ભટકણી સળીઓ અને તેની વચમાં ચોખાના સત (starch) ને મળતા જરા મીઠાશવાળા પદાર્થથી બનેલો હોય છે. એની વાસ જરા કડવાશની તીખુ સીરડીની ગંડેરીની વાસને મળતી હોય છે. અને સ્વાદ પ્રથમ જરા મીઠાશ લેતો ને પાછળથી કડવો ને મગમગો લાગે છે. આ કંદ ઘણાં વર્ષો સુધી જમીનમાં રહે છે અને તે દર વર્ષે વધતો જાય છે. આ કંદની ઉપરની બાજુ જમીનપર ડાંડીઓ નીકળે છે, અને તળિયે લાંબાં સુતળીથી પેનસીલ કે આંગળી જેવાં જાડાં મૂળિયાંઓ (rootlets) આવે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ–ડાંડી સુતળીથી પેનસીલ જેવી કે તેથી થોડી વિશેષ જાડી થાય છે. તેપર એક કાંટો નીચે વળેલો આવેલો હોય છે. તે થડમાં જાડો ને ઉપર જતાં ઘણી તીક્ષ્ણ અણીવાળો હોય છે. કાંટો ૧ ઇંચ લાંબો હોય છે. એના થડમાં તેની ઉપલી બાજુ ડાંડી સાથે ચોંટેલું થડમાં પોહોળું ને છેડે અણી થતું ફોતરૂં હોય છે. એ ફોતરૂં જેમ જેમ ડાંડી વધતી જાય છે તેમ તેમ ઉપરની બાજુ ડાંડીથી છૂટું થઈ ઉંચું વધતું જાય છે, ને તેની હોડા વળી બે એથી નાહાનાં એવાંજ આછાં ફોતરાં હોય છે. તે પણ આ મ્હોટાં ફોતરાંની બાજુએ ઉગતાં થઈ જાય છે, ને પછી આ ફોતરાંઓના ખૂણામાંથી પાન કે શાખાઓ નીકળે છે. ડાંડી કોમળ હોય છે ત્યારે તેનો રંગ ધતુંરી રતાશપડતો હોય છે. પણ જેમ જેમ તે ઘરડી થતી જાય છે, તેમ તેમ તે રતાશ મેલી ભૂરાશ અને ધોળાશ લેતી જાય છે. કોમળ ડાંડીપર ઉભી હાંસો હોય છે. પણ ડાંડી ઘરડી થાય છે ત્યારે હાંસો વચ્ચેની નીક પુરાઈ જઈ ડાંડી ગોળ થઈ જાય છે. ડાંડીનો આડો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી સછિદ્ર દેખાય છે. ડાંડી પરની ફોતરી પાતળી હોય છે. તે નખથી ખરપતાં નીકળી જાય છે. એ ફોતરીની અંદર ડાંડી લીલા રંગની ને રસભરી દેખાય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-મૂળ.

૫-ગુણદોષ અને }
૬-ઉપયોગ } -ઉપરોક્ત મુજબ છે.

૭-સ્થાનક-આ સ્વસ્થાનમાં દરિયા કિનારે રેતીના [illegible] ઉપર તે પુંફણ ઉગે છે.

૮-વિ. વિવેચન-દરિયા પાસે ઉગે છે માટે એને [illegible] કહે છે. એના છોડવા દરિયા કિનારે [illegible] ની પેઠે ઉગે છે. તેથી તે દરિયાની [illegible] રેતી [illegible] ના કામમાં કુદરતિ રીતે મદદ [illegible] થઇ પડે છે.

વર્ગ-(લિલિયેસી.)

નંબર ૫૩૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Chlorophytum tuberosum.

[illegible]-H. VI p. 334, N. p. 317; [illegible] II p. 270, ક. નિ. ભા. ૧૧૧.

૨-દેશીનામ-કાળી, કાળીની ભાજી (પા૦); કુસલીની ભાજી (કુ૦); [illegible], કુસલીભાજી (મ૦); કુસલી [illegible] ([illegible]); [illegible] ([illegible]).

૩-વર્ણન-કાળીની ભાજીના છોડવાઓ ચોમાસે પહેલા [illegible] ઉગી નીકળે છે. તેમાં લગભગ [illegible] ૧૬, ૧૫ [illegible] છે. અને [illegible] ૭-૮ [illegible] સુકાઇ [illegible] જાય છે. એના પાન [illegible], દોરવા [illegible], અને [illegible] હોય છે. ઘણીવાર તેનાં પાન [illegible] હોય છે. એના [illegible] પુષ્પધારણ કરનારી સળી (વેવડ) નીકળે છે. તેના [illegible] ફુલ [illegible] આવે છે. ફુલ [illegible] હોય છે.

મૂળ-[illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] (tuber) હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] કરે છે.

[illegible] નથી.

[illegible]

જમીનની અંદર એક બીજાપર વીંટળાએલો હોય છે. રંગે સફેદ અને [illegible] જેવો [illegible] હોય છે. પણ તેનો [illegible] કરી [illegible] તેમાં [illegible] સાફ દેખાય છે.

પાન-૬ ઇંચથી તે લગભગ ૧ કે ૧½ ફુટ લાંબાં ½ થી ૧½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનપર [illegible] હોય છે. પાન જમીનપર પથરાયેલી [illegible] છે. પાનની કોરપર [illegible] હોય.

કેસર-પુષ્પધારણ કરનારી સળી અથવા [illegible] સુતળીથી સ્ટીલપેન જેવું [illegible], લીસું, [illegible] રંગનું હોય છે. તે ૪ થી ૬ ઇંચ કે [illegible] ફુટ લાંબું હોય છે. એના ઉપરના અડધા ભાગમાં [illegible] કરી એક પછી એક અંતરે ફુલો આવેલાં હોય [illegible] પણ ઘણીવાર એક જ પુષ્પપત્રમાંથી ૨ થી ૪ [illegible] પણ નીકળેલાં હોય છે. ફુલની ડીંડી [illegible], [illegible] અને વચમાં સાંધાવાળી હોય છે. ફુલમાં [illegible] ખાસ વાસ હોતી નથી. ફુલ અત્યંત સુંદર [illegible] જેવાં [illegible] હોય છે. તેનો વ્યાસ [illegible] થી [illegible] જેટલો હોય છે. [illegible] હોય છે. [illegible] પણ [illegible] હોય છે. તેના તંતુઓ [illegible] અને પરાગકોષ પીળા રંગના હોય છે. તે [illegible] પર ઉભા લાગેલા હોય છે.

ફલ-૩ ખુણીઆં [illegible] રંગનાં ને [illegible] [illegible] થાય છે. તેમાં ઘણાં બીજ હોય છે.

બીજ-કાળા રંગનાં, [illegible], [illegible] આકારનાં ને [illegible] હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-પાન.

૫-ગુણદોષ-[illegible], [illegible], [illegible] અને [illegible]

૬-ઉપયોગ-કાળીની ભાજીનું [illegible] [illegible] છે. એ [illegible] તો [illegible] અને [illegible] મનાય છે. [illegible] છે. [illegible] આવે છે. [illegible] થાય છે.

૭-સ્થાનક-[illegible] સ્વસ્થાનમાં કાળીની ભાજી ચોમાસે [illegible] છે. [illegible] છે.

૮-વિ. વિવેચન-આ સ્વસ્થાનમાં [illegible] આવે છે.

વર્ગ-(લિલિયેસી.)

નંબર ૫૩૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Urginea indica.

(૧-ન-H. VI. p. 347. N. p. 319; Watt VI. part. IV. p. 213. વ. નિ. પા. ૫૬૭.

૨-દેશીનામ-પાણકંદો, જંગલીકાંદો (પિત્રજી): જંગલી પ્યાજ, રાનકાંદા (મ૦). જંગલી પ્યાજ, કાનદકાંદા (હિં૦). કોલ્લર, કટ્ટ, નરરાજુ (તે૦).

૩-વર્ણન-પાણકંદાના ઉગવા પણ કરસીની માફક કે પ્રકાર પ્રથમ પડી ઘણા જોવામાં આવે છે. જ્યાં કરસી ઉગે છે ત્યાં એના ઉગવા પણ ઉગે છે. અને એનાં પાન નાહાનાં હોય ત્યારે કરસીનાં પાનને મળતાં હોવાથી ઘણીવાર એના ઉગવાની કરસીના ઉગવા ભૂલ થાય છે. પણ કરસીની માફકની વચ્ચોવચ તે વખતે ફૂલનું દાંડકું નીકળેલું હોય છે. પણ પાણકંદાને તે વખતે ફૂલ હોતાં નથી. તેમ જ કરસીનાં પાન પાણકંદાનાં પાન કરતાં કુમાશે પાતળાં હોય છે, તેથી તે એ ભિન્નતાથી ઓળખાઈ આવે છે.

કરસી અને પાણકંદાનો મુકાબલો.

કરસી-(નં૦ ૫૩૦).	પાણકંદો.
૧-જમીનમાં કાંદો હોતો નથી.	૧-જમીનમાં ડુંગળી જેવો કાંદો હોય છે.
૨-પાન રંગે ભુરાં લીલાં, પાતળાં, કોરપર લહેરીઆં, નરમ, લાંબાં ને વચ્ચોવચ નીકળવાળાં હોય છે. તે સ્વાદે ચીકણાં ને તૂરાં હોય છે.	૨-પાન રંગે ઘેરાં લીલાં, જાડાં, કોર સીધી; પાન અક્કડ અને ઉભાં, કેટલીક વાર લાંબાં; પાનની વચમાં નીક હોતી નથી. પાન સ્વાદે ઘણાં ચીકણાં ને સહેજ કડવાં હોય છે.
૩-ફૂલનું દાંડકું ઘણુંકરી પાન ભેગું હોય છે.	૩-ફૂલનું દાંડકું પાન ભેગું હોતું નથી. કેમકે તે ઉન્હાળે પાન ફુટવાથી પહેલાં જ આવી જાય છે.

પાણકંદાનાં મૂળ-પાણકંદાના કાંદાની નીચે સુતળી જેવાં જાડાં, ૪ થી ૮ ઈંચ લાંબાં, ભૂરા ધોળા રંગનાં ઘણાં મૂળિયાં હોય છે. તેનો કાંદો નીચેથી જરા સાંકડો ને ઉપર જતાં પહોળો હોય છે, તેનાપર જુનાં પાનનાં સુકાં સોરાં ભૂરાં કે ધોળા રંગનાં ફોતરાં વળગેલાં હોય છે. એ કાંદાનો આડો કાપ કરી જોતાં તેની વચ્ચોવચ ફીકા ધોળા રંગનું ટપકું દેખાય છે. અને બાકીનો તેનો ભાગ સફેદ ચક્રાકાર દેખાય છે. એનો કાંદો ચીકણો, ઉગ્ર વાસવાળો, સ્વાદે અતિ કડવો ને ૨ થી ૩ ½ ઈંચ આસનો હોય છે.

દાંડી કે શાખાઓ થતાં નથી. પણ એના કાંદાને મથાળે વચ્ચોવચથી ઘણુંકરી પાન નીકળે છે.

પાન-૬ થી ૧૨ કે ૧૮ ઈંચ લાંબાં ને ½ થી ૧ ઈંચ પહોળાં હોય છે તે બન્ને બાજુએ ચળકતાં ને લીસાં હોય છે. ને છેવટે સાંકડાં થતાં ને અણીદાર હોય છે. એનો વાસ કડવી હોય છે.

ફૂલ-ઉન્હાળે જ્યારે પાણકંદામાં જમીનની ઉપર પાન હોતાં નથી ત્યારે તેના કાંદાની વચ્ચોવચથી ૧ થી ૨ કે ૨ ½ ફીટ જેટલાં, અથવા કેટલીકવાર ૪ ફીટ લાંબાં, ઉભાં, સ્લેટપેન જેવાં જાડાં, રતાશલેતા ભૂરા રંગનાં પુષ્પ ધારણકરનારાં દાંડાં (પુષ્પ ધારણકરનારી સળી scape) નીકળે છે. તે ઉપર જતાં એક બાજુ વાંકાં વળી જાય છે. તેનાપર એક પછી એક ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી ૧ થી ૧ ½ ઈંચ લાંબી, પસરાયલી, અથવા નીચી લળતી હોય છે. ભાલા-નરકુંડતોછ અર્થાત ફૂલ ½ થી ¾ ઈંચ આસનાં, લીલાશલેતા ધોળા રંગનાં હોય છે

ફળ-½ થી ¾ ઈંચ લાંબાં, લબગોળ ૩-ખૂણીઆવાળાં હોય છે. તેમાં ઘણાં બીજ હોય છે.

બીજ-ચપટાં, કાળાં અને તેની કોર ભૂરા ધોળા રંગની ને પાતળી હોય છે. તે ½ ઈંચ આસનાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-કાંદો.

૫-ગુણદોષ-ઝેરી મૂત્રલ તથા શોધ, કફ અને કૃમિઘ્ન

૬-ઉપયોગ-

"કફઘ્ન તરીકે દમ, ક્ષય તેમ જ ફેફસાંના વરમમાં તે ઉપયોગી છે. પાણકંદાથી બળખાની ચીકાસ તુટે છે, તથા બળખા જલદી બહાર નીકળે છે. જ્વરની અંદર જ્યારે કફનો પ્રકોપ હોય છે ત્યારે પાણકંદો લેવો ઉચિત છે દમની અંદરર પાણકંદો, અરીઠું અને સૈંધવ સાથે લેવાથી દમ જલદી બેસે છે. વધારે મોટી માત્રા લેવાથી ઉલટી થાય છે. કેટલીક વખતે ઉલટી કરવા માટે પણ પાણકંદો અપાય છે. ઉનવામાં પાણકંદો કામ કરે છે. એથી પ્રમેહનું શમન થાય છે. મૂત્રપિંડ અને સોજાના વ્યાધિમાં તે અપાય છે. તેથી પેશાબ પુષ્કળ છુટે છે.

માત્રા-પાણકંદાનો ભૂકો ૧ [illegible] ૩ રતી. ઉલટી માટે ૨ થી ૩ વાલ." (ડા૦ વી૦ ગ્રી.)

"પાણકંદાનો કંદ ૨ થી ૪ વાલ સુધી ગોળની સાથે કૃમી ઉપર અપાય છે, એથી કૃમી નીસરે છે. વિશેષ ખવાયલો ઝેર ને મરણ થાય છે. એમાં વિષ છે, વૈદ્યને હાથેથી માત્રા પ્રમાણે લેવાથી કૃમી તથા વિષને મટાડે છે. એના રસનો ફુગણીને આર દે છે." (વૈ. કૃષ્ણનાથજી.)

હૈપ્પશરબ બનાવવામાં પાણકંદો વપરાય છે. પાણકંદો લકવાની બીમારીમાં, બરહજમી ઉપર, જલોદરમાં, સંધિવા ઉપર, બગલા કોઢમાં અને હસ્તાનના દરદોમાં વપ-

થાય છે. પાણુકંદો જેમ નાહાનો ને તાજો હોય તેમ તેમાં ગુણ વધારે હોય છે. કેટલીક વેળા જેવી જમીનમાં તે ઉગે છે, તે જમીનની તાસીર મુજબ તેમાં ગુણનું ન્યુનાધિક પણું આવે છે. પણ વખતસર કાઢી સંભાળથી તે રાખવામાં આવે તો તેમાંથી તેનો ઓષધીય ગુણ તદન જતો રહેતો નથી.

પાણકંદો અંગ્રેજી દવા સીલ (Urginea Scilla)ની જગોએ સારી રીતે વપરાય છે, ને એમાં તેના જેવોજ ગુણ છે.

૭-સ્થાનક-ડુંગરાળી, કાંકરાળી અને રેતાળ જમીનમાં તે ઉગે છે. એ હિ૦ માં ઘણી જગોએ થાય છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એના કાંદાનું કપડાંને પાણ આપે છે. માટે એને પાણકંદો કહે છે. *

વર્ગ-(લિલિયેસી.)

નંબર. ૫૩૨

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Gloriosa superba.

(પ્રમાણ-H. VI. p. 358; N p. 319; Watt. III p. 506. ફ. નિ. પા. ૩૦૮

૨-દેશીનામ-ખીંગડીઓ વછનાગ (ગી૦); દુધીઓ વછનાગ (ગુ૦); [illegible], [illegible] [illegible] (મ૦); [illegible], [illegible], લાંગલી, [illegible], [illegible] (હિ૦); [illegible], [illegible], [illegible], ગર્ભઘાતિની, અગ્નિશિખા (સ૦).

૩-વર્ણન-ખીંગડીઆ વછનાગના વેલા ચોમાસે ઉગી નીકળે છે. તે ૫ થી ૧૦ ફીટ કે વખતે તેથી પણ લાંબા હોય છે. એનાં મૂળને મથાળેથી એક કે બે ચાર ઉગતા તરૂઆ જેવી સોટી નીકળી પછી તે વેલાની પેઠે આડી વધી જાય કે ઝાડપર ચઢાય છે. એનાં પાન લાંબાં ટેરવે સાંકડાં થતા [illegible]ની પેઠે આંકડી વળેલાં હોય છે. અને એ આંકડી જાય કે ઝાડવાંઓને વીંટળાઇ વેલા ઉંચા ચડી જાય છે. એમાં ઘટ્ટકરી ચોમાસુ [illegible] ફુલ આવે છે. તે ઘણું સુંદર અને પીળાશ-[illegible] [illegible] ને [illegible] રંગનાં હોય છે. તેની પાંખડીઓ [illegible] [illegible] [illegible] ઉંચી ચડેલી અને કોરપર [illegible] હોય છે. એટલે એના વેલાના છેડે આંકડીવાળાં પાન અને ઉંચી પાંખડીઓવાળાં રાતાં ફુલને [illegible] એ [illegible] [illegible] આપે છે. એનાં ફુલ [illegible] [illegible] [illegible] ફુલને [illegible] ૩-૬-૯[illegible] હોય છે.

મૂળ-લાંબાં, જરા ચપટાં કે રતાળુની પેઠે [illegible] કંદ જેવાં ને સાંધાવાળાં હોય છે. તે રસભર્યાં, ભૂરા અને અંદરથી સફેદ રંગનાં હોય છે. તે [illegible] કે ૧૦ ફીટ ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ૧ ઈંચ [illegible] હોય છે. તેની વાસ જરા ઉગ્ર અને દાહક [illegible] ગીકાસ[illegible] કડવો, દાહક અને ઉગ્ર લાગે છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-એની ડાંડી પેનસી[illegible] ટચલી આંગળી જેવી જાડી થાય છે. તે લીસી [illegible] કની હોય છે, એ તજિરે ૧ થી ૨ ફી[illegible] ભાગમાં ઘીકા જાંબુડા અથવા ભૂરથી જાંબુડા રંગ[illegible] છે અને તેથી ઉપરનો તેનો ભાગ પીળાશ પડતો લીલો [illegible] છે. તે પાનની ગાંઠે ગાંઠે ઘણીકરી જરા વાંકીચૂંકી [illegible]

પાન-કવચિત સામસામાં પણ ઘણીકરી આંતરે [illegible] હોય છે. પણ કોઇવાર જ્યારે ડાંડીમાંથી ઘણી [illegible] ઉપર જતાં ફુટે છે ત્યારે જેટલી શાખા હોય [illegible] પાન (૩ થી ૪ કે વધારે) ચોકની માફક [illegible] દરેક પાનની અંદરના ખૂણામાંથી શાખા નીકળે [illegible] પાન તેની બહાર પુષ્પપત્રોની માફક આવી[illegible] દેખાય છે. પાન ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં અને ૧½ કે ૨ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. પાનની ડીંટી નથી, અથવા ઘણી ટુંકી હોય છે. પાન ડીંટી[illegible] પોહોળાં ને આગળ જતાં સાંકડાં થતાં [illegible] [illegible] આંકડી કે ગુચ્છળાં જેવી વળેલી અણીવાળાં હો[illegible] તેની બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. [illegible] ઉપરની પીળાશ પડતી લીલી ને નીચેની ફીકી [illegible] વધારે ચળકતી હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીપર [illegible] વચ ઉંચી નીકળી અને તેની નીચેની સપાટીએ ઉંડી [illegible] નીકળતી નસ હોય છે. પાનમાંની રેસાઓ ઝીણી ઉંચી હોય છે. અને તેમાંની મુખ્ય નસો ૩ થી [illegible] છે, જે પણ ઉંચી આવેલી હોય છે. પાનની [illegible] જેવી અને સ્વાદ પ્રથમ મોળાસ[illegible] ને [illegible] કડવાશનો ચીરપરો લાગે છે.

ફુલ-પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પાનની [illegible] નીકળેલી હોય છે. તે સુતળી જેવી જાડી, ઉંચી, [illegible] અને લીલાશ[illegible] રંગની હોય છે. તે ૪ થી [illegible] લાંબી, નજિકે જરા ત્રિકોણ જાડી ને માથે જરા [illegible] હોય છે. તેપર ડીંટડી વગરનું આંકડું ફુલ આવેલું [illegible] છે. ફુલની કળીનો રંગ પીળાશ[illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] પછી તે [illegible] પીળું, રાતું અને [illegible] [illegible] રંગ અનુક્રમે તેમાં તળિયેથી ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] થઇ જાય છે. અને જેવી [illegible] તેની [illegible] [illegible] રહે છે ત્યારે તે તદન [illegible] [illegible] રહે છે [illegible] પાંખડીઓ અને વચલી નસપર [illegible] [illegible]

* [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઘણું [illegible] [illegible] [illegible] અને તે [illegible] [illegible] [illegible] ઘણું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

રંગનું ૨.૧ ઇં. ઉપર પ્રમાણે એનાં ફૂલમાં ભિન્ન રંગો એક જ વખતે દેખાતા એનો દેખાવ ઘણુ મનોહર લાગે છે.

પુષ્પબાહ્યકોષ–એનો નથી.

પુષ્પાભ્યન્તરકોષ–ની પાંખડીઓ ૬ હોય છે. તે ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબી અને ½ ઇંચ કે તેથી કંઈક પહોળી હોય છે. તેની કોરવાં વાંકાંચૂંકાં અણીદાર હોય છે. પાંખડીની ઉપરની સપાટીપર તેના નીચલા ભાગમાં ચાંકી નીક અને નીચેની સપાટીપર બહાર નીકળતી નસ હોય છે. પાંખડીની કોરપર મેળ અર્થાત લહેરીઓ હોય છે.

ફૂલ તાજ ઉઘડ્યા પછી ઉંચું વળવા માંડે છે તે જેમ જેમ ઉંચું વળતું જાય છે તેમ તેમ તેની પાંખડીઓ પાછી ઉંચી વળતી જાય છે. અને આખરે જ્યારે ફૂલ તદન ઉંચું વળી જાય છે ત્યારે પાંખડીઓ ઉંચી થઈ તેના ઉંચડીઓ એક બીજાંને વળગી રહે છે તેથી એનો દેખાવ એક સુંદર ઘુંમટ જેવો બની રહે છે.

પુંકેસરો–૬ હોય છે. તે ૨ ઇંચ લાંબા, અને તેનો રંગ પણ પત્તુંકરી પાંખડીઓ પેઠે બદલાતો હોય છે. એના પરાગકોષ તંતુપર વચમાંથી જોડાયલા ઝુલતા દાણા જેવા લાંબા પણ અર્ધચંદ્રાકાર પીળાશલેના લીલા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે. તેનો ગર્ભાશય ૩–પોલાણવાળો, ઉર્ધ્વસ્થાની, લીલા રંગનો, લીસો ને ચળકતો હોય છે. ત્રીકમ ઘેરા જેવી પાતળી, ગર્ભાશયને મથાળેથી કાટખૂણે વાંકવળેલી, ૨ થી ૨½ ઇંચ લાંબી ને મથાળે ૩ વિભાગ–(મુખ) વાળી હોય છે. તેમાં એક વિભાગ બીજા બેથી જરા નીચો હોય છે.

ફૂલ–1½ થી ૨ ઇંચ લાંબું, ૩–પોલ અને ૧ દસિઆવાળું હોય છે. એની દરેક પોલમાં બીજની બબે હાર હોય છે.

બીજ–પ્રથમ પીળાં, પછી રાતાં ને અંતે કાળા રંગનાં થઈ જાય છે. તે કુમરીનાં બીજ જેવા આકારનાં અને ઉગ્રવાસવાળાં હોયછે.

૪–ઉપયોગીઅંગ–મૂળ અને પાન.

૫–ગુણદોષ–ઝેરી, દીપક, વાન્તિકારક તથા ગર્ભપાતક. શોથ અને જ્વરઘ્ન.

૬–ઉપયોગ–એનાં મૂળ અને પાન અફીણ સોડા પાણીમાં વાટી સંધિવાના સોજાપર લગાડે છે.

એનાં મૂળની ઝેરી અસરથી થયેલાં બે મરણ નોંધાયલાં છે. તેમાં એકમાં ૧½ તોલું, અને બીજામાં બે તોલાં મૂળ ખવાથી મરણ થયેલ છે. એની વિશેષ હકીકત ડા૦ કે૦ આર૦ કિર્તિકરે પોતાના "પોઇઝનસ પ્લેન્ટ્સ ઓફ બોમ્બે."* વોલ્યુમ ૧ લામાં લંબાણથી આપી છે તે વાંચવા જેવી છે. એનાં પાનને તેલ લગાડી જરા ગરમ કરી વાગ્યા અને રસવિકારના સોજાપર બાંધે છે.

"સરફન વેદકારોએ તેને સાત ઉપવિષમાં ગણેલ છે. તેનાં મૂળને વાટી કુટી અને પેડુપર ચોપડવાથી વેણ ઝટ ઝટ મુદતે અને ખૂબ આવે છે. અને સ્ત્રી જલદીથી પ્રસૂત થાય છે. જ્યારે ઓર પડતાં વાર લાગે છે ત્યારે તેના મૂળનો કલ્ક હાથે તથા પગે ચોપડવામાં આવે છે. અને કાલજીરાં† અને પીંપરનું ચૂર્ણ તે વખતે દ્રાક્ષાસવની સાથે આપવામાં આવે છે. તે ગોમૂત્રની અંદર નાખવાથી શુદ્ધ થાય છે.

માત્રા–૧ થી ૨ વાલ તેના લોટની." (ડા૦ વી૦ શ્રી).

એનાં મૂળ વિષે વોટ સાહેબની ડીક્શનરીમાં ડા૦ મૂદીન શેરીફ નીચે પ્રમાણે હકીકત આપે છે:–"એનાં મૂળ ખાસ્વામાં આવે છે તેટલાં બધાં પત્તુંકરી ઝેરી જણાતાં નથી. મેં પોતે એનું મૂળ ધીમે ધીમે પંદર ઘઉંભારની માત્રા સુધી આપી જોયેલ છે. તેથી ખરાબ અસર જણાઈ નથી. પણ મને સારી રીતે ભૂખ લાગેલી છે. અને મારામાં વધારે તેજ ને શક્તિ જણાયલી છે. ૫ થી ૧૨ ઘઉંભારની માત્રા સુધી દિવસમાં ત્રણ વખત મેં સોળ વર્ષ સુધી એ વાપરી જોયેલ છે, ને તે ઉપરથી હું ધારૂં છું કે તે સારી શક્તિ અને પાચનશક્તિ આપનાર છે." ગુજરાતમાં તે જંતુઘ્ન ગણવામાં આવે છે, અને ઢોરના પેટમાં જન્તુ થયાં હોય તો તેપર તે અપાય છે. મદ્રાસમાં તે સર્પ અને વીંછીના ડંખપર વપરાય છે. અને ચામડીના રોગમાં તેપર એનો લેપ કરવામાં આવે છે. સરજન મેજર ડોમસન લખે છે કે.–"જ્યારે એમાં ફૂલ હોય છે ત્યારે એનું મૂળ કાઢી લાવી તેના પાતળી કાતરી જેવા કકડા કરી તેને છાસની અંદર પલાળી મુકે છે અને તેમાં થોડું મીઠું નાખે છે. આવી રીતે તેને એક રાત પલળવા દઈ પછી તેને તડકે સુકાવે છે. તે ચાર પાંચ દિવસમાં પત્તુંકરી સુકાઈ જાય છે. એને સારી પેઠે સુકાવી અને પછી સંગ્રહ કરી રાખવામાં આવે છે. આ ક્રિયાથી એનાં મૂળમાંથી ઝેરી અસર ઓછી થઈ જાય છે, એમ કહેવાય છે. આવી રીતે તૈયાર કરેલી આ દવાના એક કે બે કકડા સર્પના કરડવા ઉપર ખાવા આપવાથી તેના ઝેરની અસર ઓછી થઈ જાય છે. વીંછી અને કાનખજુરાનાં ડંખપર એનાં મૂળનો લેપ કરીને તે ઉપર શેક કરવાથી તેની વેદના ઓછી થાય છે."

* The Poisonous Plants of Bombay, by Colonel K. R. Kirtikar. I. M. S., F. L. S. &c, (1896)

† કલા અને વેદ ક્લોંજી (Nigella) નાં બીજ લખે છે

એનાં મૂળમાં ચોખાના લોટ જેવો સત કે લોટ હોય છે. તે એનાં મૂળને સારી પેઠે વાટીને કેટલીક વખત પાણીમાં ધોઇ નીતરેલું પાણી કાઢી નાંખીને જે તળિયે સત કે આટો રહે તે કાઢી લેવામાં આવે છે. એ સત અથવા આટો પ્રમેહ ઉપર ૫ થી ૧૦ ગ્રેઇનભાર આપવામાં આવે છે.

" એની ગાંઠ (મૂળ)માં વિષ છે. એના લેપથી સુકો ગર્ભ પડી જાય છે. એ સ્વાદે કડવો કંઇક ખારો ને તુરો થાય છે. તીક્ષ્ણ છે, ગરમ છે. કૃમિ, કફ, વા, ગુંમડાં બસ્તીરોગ, શૂળ, વિષ, કોઢ, ખરજ, સોજા એ સર્વે રોગને મટાડે છે. એના રસ સાથે તેલ લગાડવાથી જુની ખસ અને વા મટે છે." (વૈ૦ ૨૦)

૭-સ્થાનક-ડુંગર અને ડુંગરાળી જમીનમાં એના વેલા ચોમાસે ઘાસની સાથે છુટા છવાયા ઉગે છે.

એ હિં૦ ના આખા ગરમ પ્રદેશમાં થાય છે.

૮-વિ૦ વિવેચન-એનાં મૂળ ઝેરી હોઇ કેટલાંકનો આકાર જરા અમળાયલો અને શીંગડાની પેઠે છેડે અણીદાર હોય છે તેપરથી એને અહિના લોકો શીંગડીઓ વછનાગ કહેતા હશે. પણ ખરો શીંગડીઓ વછનાગ (Aconitum ferox) હિંદુસ્થાનના ઉત્તર ભાગમાં થાય છે, ને ત્યાંથી તે હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં વેચાવા આવે છે.

એનું સંસ્કૃત નામ અગ્નિશિખા એ એનાં ફૂલના રંગ અને પાખડીઓના આકાર ઉપરથી પડેલું લાગે છે. કેમકે એનાં ફૂલ છેટેથી અગ્નિની શિખા જેવાં દેખાય છે. સંસ્કૃતમાં એનું બીજું નામ ગર્ભપાતિની છે તે એના મૂળના ગુણ ઉપરથી પડેલું જણાય છે. અને ત્રીજું નામ વિશલ્યા છે તે જો ખરું હોય તો વિશલ્યા ઔષધી રામાયણ પ્રમાણે હનુમાનજી લક્ષ્મણની મૂર્છા ઉતારવા માટે લાવેલા હતા તે એ જ હોવી જોઇએ. કેમકે એમાં મૂર્છા ઉતારવાનો ગુણ છે.

એનાં પાન અને ફૂલ એવાં તો સુંદર હોય છે કે એના વેલા બાગોમાં વાવવા લાયક છે. એની સુંદરતા વિષે અંગ્રેજીમાં લખાયલું છે કે:-

"(It) is one of the most ornamental plants any country can boast of."

(Roxb).

"A very handsome climber. This well-known plant is almost as remarkable as beautiful. This plant though a climber, is more like the typical lilies than any other of the order in W. India."

(Nairne p. 350.)

ઘણીવાર જંગલોમાં એનાં પાન એગોથી ગએલાં જોવામાં આવે છે, એટલું જ નહીં પણ પણ ખવાઈ જાય છે.

વર્ગ-(લિલિયેસી.)

નંબર. ૫૩૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Aloe vera.

દૃષ્ટાન્ત-Watt. I. p. 180; II. VI. p. 281; N. p. 351; રૂ. નિ. પા. ૫૬૨.

૨-દેશીનામ-કુંવાર, કડવી કુંવાર, (પિરણ), કુંવારપાઠા, ઘીકુંવાર, ઘીરકંવાર (મ૦) ઘીકુમારી, કુમારી (હિં૦) ઘૃતકુમારિ, કુમારી (સ૦).

૩-વર્ણન-કુંવારના છોડવા ૨ થી ૩ ફીટ ઉંચા છે. તે બાગ કે વાડીઓમાં ઘણુંકરી ઉગે છે, બાગ વાવવામાં આવે છે, તેથી તે પ્રસિદ્ધ છે. જેની પેઠે કુંવારના છોડને પણ જમીનમાં પડવાથી ફુણસાં ફૂટે છે. ને તે જમીનપર આવી સ્વતંત્ર છોડવા થઈ જાય છે. એવી રીતે કુંવારનો ઘણો વધારો થાય છે. જ્યાં કુંવાર છોડ ઉગે છે, ત્યાં ઉપર પ્રમાણે તેમાંથી ફુણસાંઓ ફૂટી તેનું ઘણા મ્હોટા વિસ્તારમાં જાગું થઈ જાય છે. એનાં પાન જાડાં, રસભર્યાં, લીસાં, એક બીજાં ઘસી બીજામાંથી નીકળતાં દેખાતાં હોય છે, એના છે-પાનની વચ્ચેથી પુષ્પ ધારણકરનારી સળી અથવા દાંડી (scape) આવે છે. તેપર પીળાશપડતા નારંગીઆ જરા લાંબાં ફૂલ આવે છે. ફૂલ સંભવોગ ફીકી છાયાસીનાં ભૂરા રંગનાં હોય છે.

એના છોડવાને તોડતાં એમાંથી ચીકણો રસ નીકળે છે, જે કેટલીક વારે ઠરી જાય છે. એની વાસ પણ ઉગ્ર (અણગમતી) હોય છે.

મૂળ-લાંબાં હોય છે, તે ૧ ઇંચથી ૧૨ ૧૬ ઇંચ સુધી તેમાંથી સ્લેટપેન કે પેનસીલ જેવા જાડા રેષાઓ(rootlets) નીકળેલા હોય છે. મૂળપરની ઉપરની ખાલ ઝા-ખોના ભૂરા રંગની હોય છે. મૂળ અંદરથી પીળું હોય છે મૂળનો આડો કાપ કરતાં તેમાં થોડા છેટે છેટે રેષા દેખાય છે. અને બાકીનો તેનો ભાગ એક સરખો ભર્યો દેખાય છે. મૂળ જરા કઠણ હોય છે. તેની ઉગ્ર અને સ્વાદ ક્વચિત જ કડવાશવેળો પણ કડછો કે મીઠાશવેળો હોય છે.

દાંડી અને શાખાઓ-વસ્તુતાએ હોતી નથી પણ તેની ડાંડી (કે પત્રભંડાર ?) ૧ થી ૨ ફીટ ને ૧ થી ૨ કે ૨½ ઇંચ જાડી હોય છે. તેના અંદરથી બીજું અને બીજામાંથી ત્રીજું એમ એક પછી એક પાન નીકળેલાં હોય છે. જે

પાનની ભુંગળીથી ઢંકાયલી હોય છે. ડાંડીનો આડો કાપ મૂકી જોતાં તે ભૂગ જેવો જ દેખાય છે પણ તે ભૂગ જેટલો પોચો હોતો નથી.

પાન-ડાંડીપર ગીચોગીચ આવેલાં હોય છે. તેને તળિયે ભુંગળી હોય છે, ને તે ઉપરની બાજુ પોહોળાં ફરેલાં હોય છે. પાનની ભુંગળી ધોળા રંગની લીસી ને માંસની હોય છે. તે ડાંડીને ચોફેર ફરી વળેલી હોય છે. પાન તળિયે પોહોળાં ને મથાળે સાંકડાંથતાં ટેરવે બુઠ્ઠી અણીવાળાં હોય છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ લાંબાં ને ૨ થી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. ભુંગળી ઉપરનો પાનનો રંગ લીલો કે વખતે રતાશલેતો હોય છે. ને તેપર સફેદ, પીળાશ કે રતાશલેતાં છાટણાં કે ચિત્ર હોય છે. પાનની કોરપર છેટે છેટે કરવતના દાંતા જેવા કાંટા હોય છે. પાનને તોડતાં તેમાંથી જે પીળાશલેતો ચીકણો રસ નીકળે છે તેનો સ્વાદ કોઈવાર કડવો ને ઘણીવાર મોળોજ હોય છે.

ફૂલ-પાનની ભુંગળીઅંદરથી મધ્યેથી એના ઊગવા વખતે પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળે છે, તે કુંવારનું ઘેલડું કહેવાય છે. એ ઘેલડું અથવા સળી ૨ થી ૪ ફીટ લાંબી, તળિયે ચપટી ને ½ થી ૧ ઇંચ પોહોળી હોય છે. તે ઉપરજતાં ગોળાઈલેતી ને સાંકડી થતી હોય છે. આ સળીને મથાળે વખતે કેટલાક ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. ને તેનાપર ફૂલો આવેલાં હોય છે. આ સળીનો ઉપલો ૧ થી ૧½ ફુટ જેટલો ભાગ ફૂલોથી ઢંકાયલો હોય છે. એથી નીચેના તેના થોડા ભાગપર કેવળ પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. આ પુષ્પપત્રો તળિયે પોહોળાં ને ઉપરજતાં સાંકડાંથતાં હોય છે, ને તેપર કળી નથી હોય છે. સળીના ફૂલવાળા ભાગપર પણ ઉભી નસો હોય છે. સળીપર ફૂલ કંસીની પેઠે ગીચોગીચ આવેલાં હોય છે. તે તળિયેથી એક બીજાથી જરા છેટે અનુક્રમે સળીની ચોતરફ આંતરે ગોઠવાયલાં હોય છે. તેમાં પ્રથમ નીચેનાં ફૂલ ઉઘડી પછી ઉત્તરોત્તર ઉપરનાં ઉઘડતાં જાય છે. એ દરેક ફૂલની નીચે પુષ્પપત્ર હોય છે. ફૂલ બહારથી નારંગીઆ રંગનાં ને અંદર પીળાં હોય છે. તે વખતને ઉઘડ્યા પછી છે, ત્યારે નીચાં નમી જાય છે. તે બહુ અંદર વાંકવળતાં, ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબાં, અને ૨ થી ૨½ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તે આખાં ઉપડે છે. તેની વાસ ઉમ પણ સ્વાદ મીઠાશલેતો હોય છે. ફૂલની કળી ટુંકી ને જરા જાડી હોય છે. તે પ્રથમ લીલી ને પછીથી નારંગીઆ રંગની થઈ જાય છે.

પુષ્પઆચ્છાદન-રંગીત નથી. ખાસ-નળાકારોત્પલ ત્રિ-ચો મળ? પાંખડીઓ ૬ હોય છે. તેમાં બહારની ૩ ૩ પાંખડીઓ જરા પાતળી ને ટુંકી હોય છે, ને તેપર ઉભી નસો હોય છે.

પુંકેસરો-ષટ્ ૬ હોય છે. તેના તંતુઓ પીળા ને પરાગકોશ ઘેરા પીળા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર-૧ હોય છે. ગર્ભાશય લીલા રંગનો, ઉભો ૬ નીકવાળો; નલિકા પીળા રંગની જરા વાંકવળેલી; મુખ સફેદ ગોળાઈલેતું ને સૂક્ષ્મ હોય છે.

ફળ-લંબગોળ અને લીસાં હોય છે. તે ½ થી ¾ ઇંચ લાંબાં ને ૩ લાઇન પોહોળાં હોય છે. તેનો રંગ પ્રથમ રતાશલેતો ને પાછળથી ધોળાશલેતો ભૂરો થઈ જાય છે. ફળ પાકીને સુકાય છે, ત્યારે તેપરની પોહોળી ૩ નીકપરથી તે ઉભાં ચીરાઈ તેમાંથી બીજ બાહર આવે છે. ફળપર ઉભી ૬ નીક હોય છે. તેમાં ૩ પોહોળી ને ૩ છીછરી હોય છે. તે એક પોહોળી ને એક છીછરી એમ આંતરે આવેલી હોય છે. ફળને તળિયે પડથી અને ટુંકી ડીંડી હોય છે. ને તેને ટેરવે સૂક્ષ્મ ખાડો હોય છે. ફળની સપાટીપર સૂક્ષ્મ છાટણાં જેવી ભનાક હોય છે. ફળ ૩-પડવાળું હોય છે. તે દરેક પડમાં થોડાં બીજ હોય છે. ફળ અંદરથી પીળાશલેતા લીલા રંગનાં ને ચળકનાં હોય છે.

બીજ-૨ થી ૩ લાઇન લાંબાં ૧ થી ૧½ લાઇન પોહોળાં, પીળાશ ને ભૂરાશલેતા કાળા રંગનાં ને સરગવાનાં બીની પેઠે પાતળાં ૩ પાંખીવાળાં હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-સારક, શોધક, દસ્તાન સાફલાવનાર તથા ગોળ, કૃમિ, કફ અને જ્વરઘ્ન.

૬-ઉપયોગ-કુંવારનાં ભૂગ છપ્પનિયા દુકાળ વખતે ઢોરોને ખેડુ લોકો ખવરાવતા હતા. ગમણ અને ગાગાના સોજા ઉપર કુંવારનાં પાન ગરમાવીને તેનો ગર બાંધવામાં આવે છે. કુંવારનાં પાનની અંદરનો ગર્ભ જલંધર, બરલ અને ગુમડાની ગાંઠ ઉપર ખવરાવવામાં આવે છે. કુંવારના પાનના રસમાંથી એળીઓ બનાવવામાં આવે છે. જે એળીઆ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. કુંવારનાં પાનનું કચુંબર અને અથાણું કરવામાં આવે છે, તે બદહજમી, કબજીયત, દમ અને વાયુના દરદીને હિતકારી ખવરાવવામાં આવે છે. કુંવારનાં ફૂલ કઢીમાં નાખવામાં આવે છે, તથા તેને મીઠું લગાડી કચુંબર તરીકે તે ખવાય છે. દાઝેલી જગ્યાઉપર કુંવારનાં પાનનો ગર્ભ લગાવે છે. કુંવારનાં પાનનો ગર્ભ ગડગુમડાં ઉપર પોટીસ તરીકે બંધાય છે. ગરમ ગુમડાં અને પ્રમેહઉપર કુંવારનાં પાનનો રસ ચોપડવામાં આવે છે. દરદ અને અંતર ઉપર કુંવારનો ગર્ભ ખવરાવવામાં આવે છે. કુંવારના રસમાં હળદર અને ફટકડી વાટી આંખના દુખાવાપર તે લગાડવામાં આવે છે. કુંવારનો ગર્ભ પ્રમેહ અને વિરેચકપણાને અટકાવે છે. કુંવારનાં ફૂલનું અથાણું અને કચુંબર કરવામાં આવે છે. કુંવારનાં રોપા વધુણીયા

ઘેરીઆ કદિ અગર વાડ પાસે જ્યાં હમેશાં એને પાણી મળતું રહે તો તેની જગોએ તેની કડવાસ ઓછી થઈ જાય છે. આથી કુંવારને મીઠીકુંવાર કહે છે. મીઠીકુંવાર વિશેષકરીને અથાણું ને ખાવાના કામમાં વપરાય છે.

કુંવારનાં પાનમાંથી રસ કાઢી લીધા પછી તેના જે ઊના બાકી રહે છે તેમાંથી સારા રેસા નીકળી શકે છે.

"બનાવટ–કુમારિકાસવ અને કુમારિકાઘૃત." (એ બે બનાવટ આર્ય ઔષધમાં આપેલી છે. ને તેનો ગુણ રેચક, દીપક, પિત્તશામક, અને ગુલ્મઘ્ન લખેલો છે.)

"કુંવાર બંધાણ કરવામાં બહુ ઉપયોગી છે. તેનું બંધાણ કરવાથી પેટની અંદરની ગાંઠ ગળે છે. પેટ કઠણ હોય તો પોચું પડે છે, ને મળને જમાવ સાફ થાય છે. કમળાની અંદર કુંવાર આપવાથી દસ્ત સાફ આવે છે, પિત્તનો જમાવ હઠે છે, આંખ પીળી મટે છે, ને દરદીને આરામ થાય છે. કુવારનાં લકરાં અથવા પાન ઉપરનું પડ કાઢી નાંખી વચલો ગર લઈ તેની અંદર સંચળ તથા સુંઠ નાંખી દરરોજ સવારમાં દશ દિવસ સુધી ખાવાથી બધુનોદર, પ્લીહોદર તથા કમળા વગેરેમાં સારો ફાયદો થાય છે. બરલવાળા દરદીને શીસડાનું અથાણું ઉત્તમ છે. કુમારીકાસવ લોહીને સુધારનાર છે. તેથી મગજની ગરમી શાન્ત થાય છે. માથાનો ભમ બેસે છે, તથા આંખે ઠંડક થાય છે. ગરમીને લીધે આંખની અંદર થોડું થોડું ઝાખુ દેખાય છે ત્યારે કુમારીકાઘૃત સેવાથી દૃષ્ટિ નિરોગી થાય છે.

સ્ત્રીઆના રોગમાં કુંવાર સારી છે. નષ્ટાર્તવ, અનાર્તવ તેમજ અનિયમિત ઋતુદોષની અંદર કુંવારની ગર્ભે તે બનાવટ સેવાથી તેમ જ તેનું પેટપર બંધાણ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે." (કુમારીકાસવ અને કુમારીકાઘૃતનો સંબંધ ઉપયોગ આર્ય ઔષધમાં આપેલ છે તે જાણવા લાયક છે.) (ડા૦ વી૦ શી૦).

"કુંવાર પુષ્ટિ આપનાર અને અંડવૃદ્ધિ અને વિષ-દોષનો નાશ કરનાર છે. રસાયનરૂપ છે. વિસ્ફોટક તથા બીજા ઘણા ચામડીના રોગોને મટાડનાર છે. કુંવારનું મૂળ એક રૂપિયા ભાર લઇ તે જરા મરચ પીપળી સાથે પીવામાં આવે તો ઉલટી થઈ ઘણા દિવસનો વિષમજ્વર મટી જાય છે." (વૈ. શા. મ. મો.).

કુંવારના રસમાંથી બનતો એળીઓ, તેની બનાવટ અને વ્યાપાર વિષે વૉટ સાહેબની ડીક્શનરીમાં ઘણો અગત્યનો લેખ સંબંધ દેખાય આપેલ છે તે જીજ્ઞાસુએ અવશ્ય જેવો છે.

"કુંવાર કડુ, ઉકરી, રુંડ એ સર્વે રોગને મટાડે છે. પેટના દરદ ઉપર કુંવારનો ગર્ભ શાકભાજી બનાવી ખાય છે. દમનો રોગ હોય તેપર કુંવારનો રસ લગાડવાથી સારું થાય છે" (વૈ. ૩)

૭–સ્થાનક–કુંવારના છોડવા દરિયા કિનારાની જમીનમાં, વાડીઓની વાડમાં અને જુની ખંડિયેરઓમાં ઉગતા જોવામાં આવે છે.*

વર્ગ–(લીલિયેસી).

નંબર ૫૩૪.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Asphodelus tenuifolius.

દષ્ટાન્ત–H. VI. p. 332; N. p. 317; Watt. I. p. 346.

૨–દેશીનામ–ડુંગરો, ડુંગઈ (પો૦+ગુ૦); [illegible], બોકટ (હિં૦).

વર્ણન–ડુંગરાના છોડવા ½ થી ૧ ફુટ ઉંચા થાય છે, તે એક ગુમડાની પેઠે ઘણા છોડવા ભેગા ઉગ્યા હોય એવા દેખાય છે. ડુંગળી, લસણ અને કુરસીનાં મૂળમાં જેમ કંદો કે ગાંઠ થાય છે, તેમ આનાં મૂળમાં થતી નથી, પણ આનાં મૂળ કેવળ રેસા જેવાં ધોળા રંગનાં ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબાં સુતળી જેવાં પાતળાં હોય છે. પાન ઉભાં, ગોળ, ફીકા લીલા રંગનાં, ડુંગળી કે [illegible] જુનાં પાન જેવાં, ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ½ [illegible] ૧ લાઇન પોહોળાં ને અંદર પોકળ ભુંગળી જેવાં હોય છે. તેપર ઉભી બારીક હારો આવેલી હોય છે. અને એ હારોપર ધોળા રંગના ઘણા જ બારીક [illegible] ટાંકી જેવા બિંદુઓ આવેલા હોય છે. પાન વળીને [illegible] ચપટાં નીકળેલાં હોય છે. પાનોની વચ્ચેથી જેમ [illegible] રમાં શેરડાં નીકળે તેમ ½ થી ૧½ ફુટ ઉંચાં [illegible]

* પોરબંદર સ્ટેટમાં મિયાણીથી માધુપુર સુધી [illegible] કાંઠાના રેતીના ઢગલાઓ ઉપર કુંવારના છોડવાઓ ગાઢ [illegible] છે. પોરબંદરમાં જુરીસ્ડીક્શન ઉપર ફરતી રેતી [illegible] માટે કુંવારના છોડવાઓનું મોટા વિસ્તારમાં વાવેતર [illegible] આવેલું છે. એના છોડવા એક વખત વાવ્યા પછી તે [illegible] થાય કરીને તેનો ફેલાવો થતો જાય છે. ફરી પાણી [illegible] બીજી ચાકરીની જરૂર રહેતી નથી. કુંવાર જે જગ્યાએ [illegible] વાવવામાં આવેલી હોય ત્યાં રેતીએ પવનથી ન ઉડે તેમ [illegible] રક્ષણ રાખવાની જરૂર રહે છે. કુંવારનાં [illegible] બનાવવા માટે અને તેનાં રેસાં અને પાન [illegible] કાપી લઈ જવાને ઇજારો આ સ્ટેટમાં [illegible] પાણીની સીમનો દરોબસ્ત આપ્યો [illegible] કુંવારનો [illegible] રેતીના ઢગલાએ ઉપર વધારો અને અટકાવ કરવાથી [illegible] રક્ષણને ઘણું અગત્યનું ફાયદા થાય છે.

[illegible] રેતી અટકાવવાને [illegible] માટે [illegible] ગામાં જ અજમાવેલો, અને ૩-૪ [illegible] અને અજમાયશ માટે [illegible] વખત બહારે કુંવારના પાન અને [illegible] રેસાં [illegible] આ સ્ટેટમાં જુરીસ્ડીક્શનમાં [illegible] નિષ્ણાતોને નમુનો અમદાવાદ પ્રદર્શન (૧૯૦૨) માં [illegible] મોકલેલ હતો. તે [illegible] બનાવટમાં આવ્યો હતો.

પ્રતિકાષ્ઠમોરામાં ગેથરી (stipules) નીકળેલાં હોય છે. તે લીસાં અને ચળકતાં હોય છે. તેપર બારીક ડિલાં ફાટેલાં હોય છે. તેનાપર જરા છેટે છેટે ફૂલો આવેલાં હોય છે. ફૂલ ½ થી ૧½ લાંબાં અને ૨½ થી ૩ ઇંચને વ્યાસનાં હોય છે. ફૂલની ડીટડી ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી અને તળિયે સોપારાની પાનની મથાને લીસી ફીક્કા લીલા રંગની હોય છે. ફૂલની ડીટડીને તળિયે સફેદ કોરવાળું, વચમાં લીલી નસ અને મથાળે લાંબી અણીવાળું, ડીટડી તરફ વાંકુંવળેલું એક પુષ્પપત્ર હોય છે. ફૂલની પાંખડીઓ ૬ (Perianth) હોય છે, તે અત્યંત સુંદર ગુલાબી છાયાસીતી ભૂરાના બિંદુ જેવી ઝાંખી સફેદ હોય છે. આ દરેક પાંખડીની પીઠપર એક સ્વાદસીતા લીલા રંગની જાડી ઉભી નસ હોય છે, તેથી પાંખડીની સુરતમાં ઓર વધારો થાય છે.

પુંકેસરો–૬ હોય છે, તે પાંખડીથી કંઇક ટુંકા, ને પાંખડી જેવા જ રંગનાં, ચળકતાં, નાગરવેલની પેઠે ઉભાં હોય છે. તે તળિયે જરા ચપટાં, અને સફેદ સૂક્ષ્મ વાળની રૂંછાવાળાં હોય છે. પરાગકોષ સ્વાદસીતા પીળા રંગના હોય છે.

સ્ત્રીકેસર–૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય ૩ પોલાણવાળો, ત્રિકોણાકાર, ભૂરાસીતા રંગનો, તળિયે સહેજ સાંકડો ને મથાળે પહોળોપણનો હોય છે. નલિકા ચક્રાંકિત ફિક્કા રંગની અને નલિકામુખ ૩ સૂક્ષ્મ પીછી જેવા ચિરાયલ ઉગાવાળું હોય છે.

ફળ–પ્રથમ ભૂરા લીલા રંગનું ને પાકે છે ત્યારે ફીકા પીળા રંગનું થઇ જાય છે, તે ૧ ઇંચને વ્યાસનું હોય છે. તેપર ઉભી ૩ નીક અને ૩ નસો દેખાય છે. ફળ તદ્દન પાકી ગયા પછી તે વાંસના કાશાંની પેઠે ૩ નીક વચ્ચેથી ચીરાઇ ૩ ફાંક થઇને ઉઘડે છે. ફળમાં ૩ થી ૪ બીજ હોય છે.

બીજ–ભૂરા કાળા રંગનાં, ત્રણ ખુણા કે ધારવાળાં ને એક બાજુ અણીવાળાં હોય છે. તે ⅛ થી ¼ ઇંચને લાંબાં હોય છે.

ઉપયોગ–એના નાના છોડવા વાડી રસ્તાઓના કિનારાપર વાવે છે. અને સુશા રોપના ચારા તરીકે કામ આવે છે.

એનાં બીજ મૂત્રલ ગણાય છે.

સ્થાનક–ડુંગરી અને સખત પાણી હોય તેવાં ખેતરોમાં ચોમાસાના ધોરીયા કાંઠે બારે માસ થતુંકરી ઉગે છે.

વિશેષ વિવેચન–ડુંગરી જેવો ઉગે છે, અને પાન ડુંગરીનાં પાન જેવાં દેખાય છે. માટે એને ડુંગરો, કે કંદરૂં કહે છે. નં. ૫૩૩ જુઓ.

૮૩–N. O. COMMELINACEÆ.

વર્ગ–(કોમેલાઇનેસી.)

શીશમુળીઆનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ–આ એક સાધારણ વર્ગમાં નાહાના છોડવાઓ થાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિનાં પાન ચપટાં, સાંકડાં કે કોઇવાર પોહોળાં, તળિયે ભુંગળીવાળાં અને સમાન્તર રેસાઓવાળાં હોય છે. ફૂલ અત્યન્ત સુંદર ઘણુંકરી પતંગીઆં જેવા આકારનાં ને ગુલાબી, રાતા, પીળા કે આસમાની રંગનાં હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તે ઘણાં જ મૃદુ હોય છે. પ્રથમ દ્રષ્ટિએ તે સરપંખા અથવા વાસીડાનાં ફૂલ જેવાં દેખાય છે, પણ એની બનાવટ જુદી જ તરાહની ને ઘણી મનોરંજક હોય છે. તે આઇગ્લાસમાં જોવાથી વિશેષ સ્પષ્ટ દેખાય છે. બાહ્યાન્તરપુષ્પકોષ અધઃસ્થાયી ને ૬ વિભાગોવાળા હોય છે, તેમાં ૩ બહારના વિભાગો લીલા રંગના પુ॰ બા॰ કોષનાં પત્રો જેવા, અને અંદરના ૩ પાંખડીઓ જેવા હોય છે. તે છૂટા અથવા તળિયે જોડાયલા હોય છે. પુંકેસરો ૬ હોય છે, તે બાહ્યાન્તરપુષ્પકોષનાં તળિયાપર આવેલાં હોય છે. તેમાંનાં ૨ કે વધારે કોઇવાર ખોટાં હોય છે, તેના તન્તુઓપર સાંધાવાળા લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે. પરાગકોષ એકગાંઠસીના અથવા સંગમોળ ને બહુધા અસમાન હોય છે. સ્ત્રીકેસર ૧ હોય છે, તેનો ગર્ભાશય ૨ થી ૩–પોલાણવાળો ને તેની દરેક પોલમાં અંડબીજ ઘણુંકરી ૧ અને ક્વચિત વધારે હોય છે. ફળ અવિકાશી, અથવા ઉભું વિકાસ પામે એવું હોય છે. બીજ ખૂણીઆવાળાં, લીસાં અથવા ખરબચડાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ, તેમાં વિશેષકરી આસમાની ફૂલો અને પાનને તળિયે ભુંગળી હોવાં, અને તેનાં ફૂલોના લીલા અને રંગીન એવા બે વિભાગો પડવાં, આ વર્ગની પાસેના બીજા એકાચ્છાદન (Monochlamyde)–વાળા વર્ગની વનસ્પતિથી સહેલાઇથી ઓળખાઇ આવે છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ ઉપયોગી અને પૌષ્ટિક ગણાય છે.

વર્ગ–(કોમેલાઇનેસી.)

નંબર ૫૩૫.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Commelina nudiflora.

દૃષ્ટાન્ત–H. VI. p. 369; N. p. 332; Watt. II. p. 516; ર. નિ. પા. ૬૦૮.

૨–દેશીનામ.–શીશમૂળિયું, શીશમૂળી (પો॰ગુ॰); કિન, કેરિબિમાજી (બ॰); કનકૂર (હિં॰); કનસિય, કેરજુરી (સં॰).

૩–વર્ણન–સૌરાષ્ટ્રજીલ્લાના છોડવા બાગ અને વાડીઓમાં ભીનાશવાળી જગ્યોએ બારેમાસ જોવામાં આવે છે,

પણ ચોમાસે તે ચરીઆણ ઘાસની સાથે આડે વગડે ઉગે છે. એના છોડવા થોડા ઉંચા વધી પછી જમીનપર પથરાય છે. તે ½ થી ૧ કે ૨ ફીટ લાંબા હોય છે. એની ડાંડી જમીનમાં મૂળિયાં અને ઉપર શાખાઓ મુકતી જાય છે. પાન ભલ્લાકૃતિનાં, ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી ⅔ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તે લીસાં, ખરબચડાં, કે રૂંછાળવાળાં હોય છે. તેની કોરપર સફેદ કે ભૂરા વાળની હાર હોય છે. તે લીલાં, રસભર્યાં અને જાડાં હોય છે. ફૂલ અત્યંત સુંદર આસમાની રંગનાં હોય છે, તે એક નાહાની પોટીની અંદર આવેલાં હોય છે. આ દરેક પોટીમાં ઘણુંકરી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી બે હોય છે, અને એ સળીપર ૨ થી ૩ ફૂલ હોય છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ હોય છે, તે ઉભાં ચીરાઈ બહુધા બીજ બહાર આવે છે. બીજ કાળાં અને સૂક્ષ્મ ખાનકવાળાં હોય છે.

ઉપયોગ—શીશમૂળિયાંનાં મૂળ સાકરની સાથે પ્રમેહવાળાને ખવરાવાય છે. એનાં પાનનાં ભજીઆં અને શાક થાય છે, તે પૌષ્ટિક અને ટાઢાં મનાય છે, પણ વિશેષ ખવાય તો બાદી કરે છે. શીશમૂળિયાંના છોડવા ઢોર બહુ ખાય છે, વાછરડાંને દૂધ મુકાવવું હોય ત્યારે ગોવાળિયા લોકો તેને શીશમૂળિયાં ખવરાવે છે, તે વાછરડાંને બહુ ભાવે છે, માટે સંસ્કૃતમાં શીશમૂળિયાંને वत्सादिनम् કેહેતા હશે. શીશમૂળિયાંનાં પાન અને બીજ દુકાળની વખતે ગરીબ લોકો ઘણાં ખાતા હતા. એનાં મૂળ શ્રમ, તાવ અને પિત્તવિકાર ઉપર ઉપયોગી છે, તેમ તે સર્પદંશ ઉપર પણ કામ આવે છે. એનાં પાન વાટી ગડગુંબડાં ઉપર પોટીસની જગોએ લગાડવામાં આવે છે. એના છોડવા શાલીપર્ણીની અવેજી ભાવનગરના ગાંધીઓ વેચે છે.

વર્ગ—(કોમેલાઇનેસી.)

નંબર ૫૩૬.

૧—શા. ના.—C. Bengalensis.

દ્દષ્ટાન્ત—H. VI. p. 370; N. p. 353; Watt. II. p. 515; રૂ. નિ. પા. ૬૦૮.

૨—દેશીનામ—મ્હોટુ શીશમૂળિયું (પો૦ચ૦)

આ શીશમૂળિયાંનાં પાન પોહોળાં હોય છે, તેનાં ટેરવાં સેહેજ સાંકડાં અથવા ગોળાશવાળાં હોય છે. ફૂલ આસમાની અથવા ગુલાબી રંગનાં અને શીશમૂળિયાંનાં ફૂલ કરતાં જરા મ્હોટાં હોય છે.

ઉપયોગ—શીશમૂળિયાં જેવા છે.

૮૪—N. O. PALMEÆ.

વર્ગ—પામી.

નાળીએરી, સોપારી, તાડ, ખેરજરા, ખજૂરી, તાડી અને નેતરનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ:—આ એક ઘણુંજ જાણીતા અને અત્યંત ઉપયોગી વર્ગમાં વૃક્ષો, ઝાડવાં અને વેલાઓ થાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિ છૂટી છવાઈ, અથવા તેનાં ઝુંડનાં ઝુંડ ઉગે છે.

"ઝાડ ટકે છે ઝુંડમાં,
એકલ ઉડી જાય.

આ વર્ગની વનસ્પતિને ખીલામૂળ હોતું નથી, પણ તેનાં થડની હેઠળ ચોફેર મજબૂત રેસાઓ નીકળેલા હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ કાંટા કે કડપવાં વગરની અથવા કાંટાઓવાળી હોય છે, અને તે ક્વચિત રૂંછાળવાળી પણ હોય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિનાં થડ અથવા ડાંડીઓમાંથી ક્વચિતજ મથાળે શાખાઓ (દીવતાડમાં Hyphæne thebaica) નીકળેલી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં ને ઉઘડયા પહેલાં ઘડી થયેલાં હોય છે. તે ક્વચિત એક કે દ્વિભમ પણ ઘણુંકરીને ઓછી કે વધતી હથેલી પેઠે વતી વિભાગિત થયેલી કોરવાળાં હોય છે. તે પક્ષીઓનાં પીછાં જેવા અથવા પંખા જેવા આકારનાં હોય છે. તેની ડીંટડી બહુધા તળિયે ચપટી અને ચાદર જેવી હોય છે. ખરી ગયેલાં પાનની જગોએ થડપર કુંડાળાં કે પટા દેખાય છે. ફૂલ એક કે દ્વિજાતીય હોય છે. તે મંજરી કે પુષ્પમડપ (spadix)પર ગોઠવાયેલાં હોય છે. અને તેની મંજરી કે પુષ્પમડપ એક કે એથી વધારે પોટા (spathes)ની અંદર બહુધા ફૂલ ઉઘડ્યાથી પેહેલાં ઢંકાયલાં હોય છે. ફૂલની નીચે ઘણુંકરીને ૩ પુષ્પપત્રો હોય છે. આભ્યાન્તરયુક્તકોશ ૬ વિભાગોવાળો જે બે હારમાં ગોઠવાયલો હોય છે, ને તે આવરણવાળો હોય છે. પુંકેસરો ૩ થી ૬, ક્વચિતજ તેથી વધારે હોય છે. તેના પરાગકોશ ઘણુંકરી પૃષ્ઠસ્પર્શી (versatile) હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય છૂટો ને બહુધા ૩ખંડવાળો હોય છે. ફૂલ સખ્ત, અને ચીવટ રેસાઓથી આચ્છાદિત થયલું હોય છે. બીજ ઘણુંકરી સખ્ત અને તેલીયું હોય છે.

વનસ્પતિનાં રૂપ અને ઇન્દ્રિઓ ઉપરથી વિદ્વાનોએ તેઓના વર્ગો બાંધેલા છે. વડ, પીપળો, પીપળી, ઉંબરો અને અંજીર એઓનાં રૂપ અને ઇન્દ્રિઓ વિશેષ રીતે એક બીજાંને મળતાં આવતાં જોઈને આર્યો તેમજ અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ એઓનો એક કુટુંબમાં સમાવેશ કરેલો છે. તેવી જ રીતે તાડ, નાળીએરી, સોપારી અને ખજૂરી રીતે એક વર્ગમાં રાખેલાં છે, ને તે વર્ગનું નામ અંગ્રેજીમાં (Palmeæ) પામી રાખેલું છે.

ગ્રંથોમાં એ વર્ગનાં વૃક્ષો વિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:-

खर्जूरी नालिकेरी च तालहैंतालपूगकाः ।
महातोया दृढफला संज्ञा तेषां तृणध्वजाः ॥
(निघंटसंग्रह. पा. ४०८).

એટલે આ પ્રમાણે વિદ્વાનોએ ખજૂરી, નાળીએરી, તાડ, પૂગ (સોપારી) ... (અથવા મરાઠીમાં હીરડીમાડ) અને ... ને તૃણ અર્થાત્ ઘાસના વર્ગમાં સૌથી મ્હોટાં, ઉંચાં, ઘણા વરસો અને મજબૂત ફળવાળાં ગણેલાં છે. ... સંસ્કૃતમાં ... એ વૃક્ષોને તૃણરાજ અથવા તૃણના રાજા કહેલાં છે.

મોટા વનસ્પતિવેત્તા લિનીયસ (Linnæus) કહે છે કે:-"The palms are the Princes of the vegetable kingdom."

"The palms are considered the noblest of all the forms of vegetation.

The palm has ever been the queen of the woods, not only on account of the beauty of its form, but of its extraordinary utility. No other family of plants possesses such enormous powers of producing fruit."

(*Bot. Geo. Meyen.* p. 121, 331.)

"The plants of this order far surpass all other plants in the grandeur and majesty of their part. The noble forms of Palm declare its superiority over any other trees."

(*Carter Macnaghten on Palmæ.*)

"The green colour of the leaves [of the Palms] is sometimes deep and shining, sometimes of a silvery white upon the under side. Now and then the middle of the fan-shaped leaf is decorated with concentric yellow and blue streaks, like the peacock's tail."

(*The plant. Schleiden.* p. 331.)

આ વર્ગની વનસ્પતિ સુંદરતામાં એક બીજા વનસ્પતિ ... વિશેષ છે ... છે, તેમજ એની ઉપયોગિતા પણ ... સર્વ વનસ્પતિ કરતાં વધી છે.

"Of all orders of plants, there is none, [illegible] that of the Grasses, [illegible] so valuable to man as regards their dietetical and economical applications as that of the Palms."

આ વર્ગની વનસ્પતિ ખોરાક અને બીજા સામાન્ય ઉપયોગમાં જેટલી મનુષ્યજાતિને કામમાં આવે છે, તેટલી તે ઔષધી તરીકે કામમાં આવતી નથી. તોપણ તેમાં પાચક, સારક, ઉપશમક, પૌષ્ટિક, ગ્રાહી, માદક તથા જ્વર, પિત્ત, કફ અને જંતુઘ્ન આદિ ગુણો રહેલા છે.

વર્ગ—(પામી).

નંબર ૫૩૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Areca catechu.

ઇન્ડા-વ-H. VI. p. 405, N. p. 357; Watt. I. p. 291. ફ. નિ. પા. ૨૪૧.

૨-દેશીનામ-ફોપારી (પા૦); સોપારી, ફોફળ (ગુ૦); [illegible] (મ૦); પૂગીફલ, ગુવાક (સં૦), [illegible] (હિં૦), [illegible]

૩-વર્ણન-સોપારીનાં ઝાડ એ નાળીએરી, [illegible] જાતિના વર્ગમાં સૌથી સુંદર ઝાડ છે. તે ૨૦ થી [illegible] કે ૧૦૦ ફીટ ઉંચાં હોય છે. એનાં દેખાવ [illegible] જોકે જમીનથી એનાં થડની નીચલી [illegible] [illegible] હોય છે તે એનાં થોડી ઉંચાઈ [illegible] જમીનથી ઉપર એનાં થડનાં દેખાતાં હોય [illegible] એનાં થડ ઉપર [illegible] પડથી ઉપર [illegible] એવાં દેખાય છે.

એની ડાંડી (ઝાપટ) [illegible] સુંદર લીલા [illegible] હોય છે. [illegible] ... દેખાય છે. ... હોય છે. [illegible]

[illegible]

[illegible]

માલાબાર પ્રદેશમાં હોય છે, તે નરફૂલ કરતાં ઘણાં મ્હોટાં હોય છે. તેમાં ૬ ખોટાં પુંકેસરો સંયુક્ત આવેલાં હોય છે. ફૂલ લંબગોળ, લીસાં, ચળકતાં, રાતાં કે નારંગીઆ રંગનાં અત્યંત સુંદર દેખાતાં હોય છે. તેમાં એક બીજ હોય છે, તે સોપારી કહેવાય છે.

સોપારીનાં ઝાડની સીધી ડાંડી ને તેપર આવેલા પાનના ગુચ્છાના મનોહર દેખાવ વિષે સરજોસેફ હૂકર (Hooker) સાહેબ લખે છે કે:—" raising its graceful stem and feathery crown like an arrow shot down from heaven'."

" Areca catechu, the betel nut palm, is the most beautiful and graceful palm in India. Where chewing the betel (nut) is a more or less common practice, the areca palm planted near the dwellings in regular rows, with the Banana, forms a beautiful object."

(*Bot. Geo. Meyen*).

સોપારીનાં ઝાડ કેળ અને નાળીએરીનાં ઝાડની પેઠે બહુ શોભે છે એટલું જ નહિ પણ તે કુદરતી રીતે તેમાં સારા થાય છે. તેમાં પણ જ્યારે તેનો એક [illegible] સરખી અંતરાએ સીધી હારોમાં વાવવામાં આવેલો હોય ત્યારે તો તે બહુ જોવા લાયક થઈ રહે છે. મ્હોટા ઝાડોવાળા બાગોમાં રસ્તાઓની બન્ને બાજુએ એના ઝાડની સીધી હાર વાવવામાં આવી હોય તો તે [illegible] આકાર પટાવાળા [illegible] બે હાર જેવી સુશોભિત દેખાય છે.

સોપારીને [illegible] ભીનાશવાળી જમીન માફક આવે છે, તે [illegible] હોય તેવી જમીન માફક આવતી નથી. સોપારીનાં ઝાડ ઘણાં નાજુક થાય છે, [illegible] થઈ શકે છે. [illegible] હોય તો તેની ડાંડી [illegible] ન થાય માટે [illegible] તેની ડાંડીપર [illegible] આવે છે, [illegible] હોય ત્યારે [illegible] [illegible]

[illegible] (રે.ગે),

અને બીજી ગોળ ફૂલવાળી (મેવરાની અથવા થાંડી [illegible]) સોપારીનાં ફૂલને ત્રોફા કહે છે, તે સુકાતી તેમાંથી [illegible] કાઢી લેવામાં આવે છે. તાજી સોપારી ઘણી કરી ને [illegible] હોય છે. તે સુકાય ત્યારે મીંડાસોની તૂરી થઈ [illegible]

સોપારીના રોપા કરવા માટે તેનાં ફળ [illegible] છે. તે માટે સોપારીના પાકેલ ત્રોફા ઝાડપરથી [illegible] બે ચાર દિવસ વગડાવા રાખી પછી તેને છાયા[illegible] જગોએ એક ક્યારામાં ખાતર ભરી વાવવામાં આવે [illegible] એનો એકેક ત્રોફો એકેક ફુટને છેટે વાવવામાં આવે [illegible] એના રોપા ઉગી નીકળે ત્યારથી રોજ અને [illegible] એકાંતરે પાણી આપવામાં આવે છે. એના રોપા [illegible] ૧ ફુટ જેટલા ઉંચા વધે એટલે એની પીંડ કાઢી [illegible] રોપા કાયમની જગોએ ૬ થી ૧૦ ફીટને અંતરે [illegible]

સોપારીનાં ઝાડ કેળનાં ઘેરામાં અથવા તેની [illegible] પાણીના ધોરીઆ આગળ ભીનાશવાળી જમીનમાં [illegible] થાય છે. એનાં ઝાડને છાણનું સડેલું ખાતર, [illegible] રેડ અને રાખનું ખાતર ઘણું માફક આવે છે. [illegible] મૂળમાં કોઈવાર તરખીડી લાગે છે ત્યારે એનાં [illegible] આગળ જરા માટી ગોડીને રાખનું પાણી [illegible] આવે છે. સોપારીનાં ઝાડને સમુદ્રના ખારા પવન (એટલે [illegible]) થી ઘણું નુકશાન થાય છે. માટે તે ઓથવાળી જગ[illegible] (આ સ્વરસ્થાનમાં ખાસ કરી) વાવવાં જોઈએ.

ઉપયોગ—કાચી સોપારી માદી ગણાય છે અને [illegible] ચાંદાઓ અને સંગ્રહણી આદિ અનિડાનાં [illegible] થાય છે. સોપારીમાં ટેનિક અને ગેલિક [illegible] તત્વો વધારે હોવાથી એમાં માનીપણું રહેલું [illegible] સોપારીની ભૂકી ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેઈન [illegible] ઝાડાપર અપાય તો તે ફાયદો કરે છે. [illegible] કેમાં ઉપયોગી છે, તેમ પૌષ્ટિક પણ [illegible] સોપારીની સાથે બીજી કેટલીક વસ્તુઓ નાખી [illegible] પાક બનાવવામાં આવે છે. તે પણ પૌષ્ટિક ગણાય [illegible] રસ છે. એવી સોપારી ચાવવી એ ઉત્તેજક છે. [illegible] [illegible] દૂર કરે છે. દાંતના પાચને [illegible] આવે છે. [illegible] [illegible] હોય તો તેને [illegible] અને મુખમાં વધારે રસ [illegible] (તે રસ [illegible]) [illegible] મદદ કરે છે. [illegible] [illegible] કામમાં આવે છે અને [illegible] [illegible] [illegible] Barclay) [illegible] [illegible]

કેમકે પાનનો રસ તેમાં મેળવી કમળના દુખાવાપર ઉપયોગમાં આવે છે. એનાં પાનને તળિયે જે પેટીની ઝીણી હોય છે તે એવી હોય છે કે તે હાથ પગના મરડાયલા કે ભંગાયલા ભાગો હાલતા ચાલતા સિવાય સરખી સ્થિતિમાં રાખવાને તૈયાર થાપા (Splints) ની જગ્યાએ કામમાં આવી શકે. સ્ત્રીઓને ઘણુંકરી પેટમાં ખરાબ થતું હોય, પેઢીપર ભાર કરતું હોય અને કોઈ વાર હોય એવી પ્રવાહી પાણી જેવી ઉલટી થતી હોય તો તેપર સોપારી ગુણ કરે છે. પ્રસવપર સોપારી મીઠી કરી મસાલામાં તેમજ ખાવામાં વપરાય છે. સોપારી ખાવાથી ઘણીવાર નિંદ્રા અને ચક્કર આવે છે. ઘણી સોપારી ખાવાથી ભૂખ મરી જાય છે, એમ કહેવાય છે. સોપારી પાણીની તૃષા મટાડે છે. તે જમીને ખાવી સારી ગણાય છે, પણ વ્યસન કરીને તે ઘણી ખવાય છે ત્યારે તેનો કંઈ ગુણ જોઈએ તેવી અસર કરતો નથી, અને વિશેષ સોપારી ખાવાથી જીભની સ્વાદ પારખવાની શક્તિ ઓછી થાય છે.* બાળેલી સોપારીની ભૂકી દાંતના મંજન તરીકે વપરાવામાં આવે છે. બાળેલી સોપારીની ભૂકી ત્રણ ભાગની સાથે એક ભાગ ઘોળેલા ચાકની ભૂકી મેળવી બનાવેલું દાંતનું મંજન સારૂં ગણાય છે. સોપારી સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વપરાય છે. સોપારી સર્વ વર્ણનાં લોકો ઘણુંકરી સર્વ જગ્યાએ ખાય છે. તેને પચ્યાસણાખ પ્રસૂતિ કરતાં વધારે માણસો ખાય છે, એમ કહેવાય છે.

સોપારીનાં ફૂલની કળી જે પેટીમાં હોય છે, તેમાંથી અને સોપારીપરથી કાઢી નાખવામાં આવતા રેસાઓથી કાગળ બનાવી શકાય, એમ વૉટ સાહેબ કહે છે. ભેરી સોપારી ખાવાથી દમ, ઉધરસ, ખસ, વળનું ભરી પડવું આદિ રોગો થાય છે.

વિ૦ વિવેચન—મુંબઈ પાસેના ઘણાં પ્રાચીન સુર્પારક દશ કહેવાતા સોપારા ગામ (જ્યાંથી મુકરર થઈને કમલનૂપાલ ઈંટ્ઝએ બુધિસ્ટ સ્તૂપ શોધી કાઢેલો હતો.)માં આગળ પૂર્વીકનો વ્યાપાર ઘણો ચાલતો હતો, માટે એ ગામનાં નામપરથી સુપારી, સુપારી અને સોપારી એ નામો નીકળેલાં છે, એમ કહેવાય છે.

સોપારી નાગરવેલનાં પાન, કાથા અને ચુનાની સાથે વ્યવહારમાં આવે છે. ત્યારે તે સાધારણ રીતે પાન-સોપારી કહેવાય છે. પાનસોપારી અને ચૂનો એકવાર વાતચીત કરતાં ચૂનો ઉલ્લત સાંભળી પાન કહે છે કે—"पान कहे हुस फूलन मेंनो, हम तो उगने बेपारी; पे साथ हमुने खोटा पाया, कथ्था चूनां अरु सोपारी;

त्यारे સોપારી મરોડમાં કહે છે કે—सोपारी कहे मैं रंग गर्नी, मोसे कोन चत्रावे; कथ्था गुल्लाम, चूनां कोन कहाहे;

ત્યારે કાથો સોપારીને ધમકાવે છે—कथ्था कहे सुन टांक थावरी, तेरो नाम है सोपारी; हम तो दोनों मर्द कहांवे, तू है हमारी नारी;

પછી ચૂનો કહે છે કે—चूनां कहे मैं लिजत घडाउं, कथ્था सुपारी नीके; मैं नाहि होउं साथ तुम्हारे, तो तुम तीनों फीके." (પિ. થી. ઇ. દે.)

તાંબૂલ અર્થાત્ પાન, અને સોપારી કાથો આદિ ખાવાથી મોઢું રાતું થાય છે, તે વિષે અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે કે:—"It stains the mouth, teeth and lips red; an effect which, though disgusting to Europeons, is considered ornamented by the natives." પણ પાન સોપારી માફકસર ચવાય તો જુઓ નીચે શું લખ્યું છે.

"तांबूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं ।
वातघ्नं कफनाशनं कृमिहरं दुर्गंधनिर्नाशनं ॥
वक्त्रस्याभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसंदीपनं ।
तांबूले सुसखे त्रयोदशगुणा स्वर्गेपि ते दुर्लभाः॥१॥
(म. मो. न.)

વર્ગ—(પામી.)

નંબર ૫૩૮.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Caryota urens.

દૃષ્ટાન્ત—H. VI. p. 422; N. p. 358; Watt. II. p. 206; રૂ. નિ. પા. ૫૩૨.

૨—દેશીનામ—શેરવજટા, (પા૦) શિવજટા, શંકરજટા, (ગુ૦); ભેરલીમાડ, ભૈરલીમાડ, બરડ, આર્ષીસુપારી (મ૦); માડી, માડાંઘમાડ (હિં૦), માડ (સં૦).

૩—વર્ણન—એનાં ઝાડ ૩૦ થી ૪૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. પાન લાંબાં, પહોળાં અને દ્વિકાંશ હોય છે. તેના વિભાગો ઘણુંકરી ત્રિકોણાકાર અને કોરપર દાંતાવાળા હોય છે. પાનની ડીટડી ઘણી મજબૂત હોય છે. ફૂલની પેટીઓ ફુટથી ૧½ ફુટ લાંબી હોય છે. પણ તેમાંથી નીકળતી ફુલ ધારણ કરનારી શાખાઓ કે જટાઓ ૮ થી ૧૨ ફીટ લાંબી અને નીચી ઝુકતી હોય છે. તેનાપર ત્રણ ત્રણ ફૂલની ઝુમખીઓ આવેલી હોય છે, તેમાં બાજુએ બે નરફૂલ લાંબાં અને વચમાં એકેક માદાફૂલ તેથી જરા ટુંકું હોય છે. ફલ ગોળાકારનાં આસરે ૧ ઇંચ લાંબાં, અને ૧ થી ૨ બીજવાળાં હોય છે. તેનો રંગ

* કેટલીક વખત વધુ રૂચિની સ્વાદ પારખવાની રુચિ મંદ કરે છે.

રતાસલેતો ભંભવો હોય છે. એનાં બે ફડસીયાં જુદાં પડે છે ત્યારે અડધી સોપારી જેવાં દેખાય છે.

ઉપયોગ–એનાં પાનમાંથી મજબૂત રેસાઓ નીકળે છે. તેનાં દોરી, દોરડાંઓ, પીંછી (બ્રશ) સાવેણી, ટોપલીઓ આદિ બનાવવામાં આવે છે. એનાં પાનને તળિયે ખોળી જેવી પોહોળી ડીટડી હોય છે, તેમાંથી જે રેસાઓ નીકળે છે તે દોરડાં અને કાગળ બનાવવાના કામમાં આવી શકે એમ કહે છે.

એનાં ઝાડમાંથી જે માદક રસ કાઢવામાં આવે છે તેને માડી કહે છે. એમાંથી ઉંચી જાતનો દારૂ બનાવવામાં આવે છે. એની તાજી માડી સારક ગણાય છે. Roxburgh-(Roxb; Flo. Ind. III. p. 625) સાહેબ લખે છે કે ઉન્હાળે એનાં સારાં ઝાડમાંથી ચોવીસ કલાકમાં આસરે ૧૦૦ શીસા માડી નીકળે છે. એ તાજી હોય ત્યારે પીવામાં સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. પણ એમાં તરત ખમીર થઈ એ ખાટી થઈ જાય છે. એની માડીમાંથી ગોળ બનાવવામાં આવે છે.*

એના થડના ગાભામાંથી ગરીબ લોકો રોટી અને કાંજી બનાવે છે. એનાં બી બજારમાં "સાચી અડધી સોપારી" ને નામે વેચાય છે. તે પાણીમાં ઘસી આધાશીશી ઉપર ઘણા લોકો લગાડે છે, તે અંદરથી સોપારી જેવાં જ હોય છે.

"માડ સ્વાદે તૂરો ને ટાઢો છે, તરસને મટાડે છે, વાયુ કરે છે, શ્રમને ટાળે છે, કફને કરે છે, માદક છે." (વૈ૦ ૨૦ ૬૦)

વિ૦ વિવેચન–એનાં ફૂલોની લાંબી લટાઓ શંકર કે ભૈરવની જટાઓ જેવી દેખાય છે. તેપરથી એને શંકર કે ભૈરવજટા કહે છે.T એનાં બીજપર જે ગળ હોય છે તે હાથે લાગે તો ચેળ ચાલે છે. તેને પાણીથી ધોઈ હાથે દૂધ લગાડવાથી ચેળ મટે છે.

' આ તાડ વિષે "હિંદની કારીગરી" માં વાર્તા નં૦ ૧૦૨ની વાંચવાજેવી છે. (વાર્તાવિનોદમાળા પુ૦ ૧ ડા૦ ની૦ ડા૦ સર્જન. અમદાવાદ. ૧૯૦૨.)

વર્ગ–(પામી.)

નંબર ૫૩૯

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Nipa fruticans.

દષ્ટાન્ત–H. VI. p. 424; Watt V. p. 430.

૨–દેશીનામ–પરદેશી તાડીઓ (પો+ગુ૦); (હિં૦); ડની–પામ (અંગ્રેજી.)

૩–વર્ણન–એનાં વેલા જેવાં થડ ઘણાં મજબૂત શાખાઓવાળાં હોય છે. પાન લાંબાં અને પોહોળાં છે. તે ભસ્મ અને તેની ડીટડી ઘણી મજબૂત હોય છે. પુષ્પધારણ કરનારી ઝમરી ૪ થી, ફીટ લાંબી હોય છે. એનું ફલ નાળીયર જેવડું મ્હોટું થાય છે. તે કાળાસફેત ભૂરા રંગના, ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબાં, ૩ થી ૪ ઇંચ પોહોળાં, ચોકોર છેડે બુઠ્ઠી અણીવાળાં અને પોહોળે છેડે કેરીની ડુંડી જેવી ડીટડીવાળાં હોય છે. એના ત્રાંફણ ઉભી ચાર ધાર હોય છે. ત્રાંફા લીસા ને કઠણ હોય છે.

એનાં પાન ચટાઈ બનાવવામાં અને ઘરનાં છાપરાંપર નાખવાની ભાવળી તરીકે કામમાં આવે છે. એની ફૂલની પોટીમાંથી એક જાતની તાડી કાઢવામાં આવે છે. એનાં ફલની અંદરનો ગર્ભ ફળ કાચાં હોય છે ત્યારે ખાવા લાયક હોય છે.

એ નદી અને ખાડીની કીચડમાં ઉગે છે. તે મુખ્ય કરીને કલકત્તા તરફ સુંદરવનનાં કીચડવાળાં જંગલોમાં વિશેષ થાય છે.*

વર્ગ—(પામી)

નંબર ૫૪૦

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Phœnix sylvestris.

દષ્ટાન્ત–H. VI. p. 425; N. p. 359; Watt VI. part. I. p. 208; રૂ. નિ. પા. ૩૯૬.

૨–દેશીનામ–તાડી, ખજૂરીનાં ઝાડ (પો૦); ખજૂરી તાડી (ગુ૦); सींदि खजूर (म०); सेंधी, खजूर चलना (हिं०) खर्जूरिका (सं०).

૩–વર્ણન–ખજૂરી અથવા તાડીનાં ઝાડ ૨૦ થી ... ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં ભાગ્યે જ શાખાઓ નીકળે છે. એનું થડ કપાઈ ગયલાં કે પડી ગએલાં પાનની ડીટડીઓથી ધર્લુકરી આચ્છાદિત થએલું હોય છે. પાન વિભાજિત હોય છે. તેના વિભાગોની અણી કાંટા જેવી તીક્ષ્ણ અને પાનની ડીટડીને તળિયે ઘર્લુકરી લાંબા તીક્ષ્ણ કાંટા હોય છે. ફૂલની પોટી ૧ થી ૧½ ફીટ લાંબી હોય છે. અને પુષ્પ ધારણ કરનારી ઝમરી ઘણી શાખાઓવાળી હોય છે. ફલ પીળાં કે નારંગીઆ રંગનાં ૧ થી ૧¼ ઇંચ લાંબાં હોય છે.

* માડી-માંથી બનેલો ગોળનો નમુનો મુબઈ પ્રદર્શન-(૧૯૦૪)માં રાખવામાં આવેલો હતો. તેની વાસ અને સ્વાદ દોરડીમાંથી બનતા ગોળ જેવાં જ હતાં, તોપણ સ્વાદ કંઈક ખારાશવાળો હતો.

T પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં એનાં ઝાડ મુંબઈથી આવી બોલાવેલાં બગલા પાસે રોપવા માટે વાવવામાં આવેલાં છે.

* પોરબંદરમાં (Col. F. W. Snell) સાહેબની વખતની પામનાં બીજ સંગ્રહાન ફોરેસ્ટ એડિશન દપ્તરની મંગાવી પોરબંદરની ખાડીની પાસેના કીચડવાળી જમીનમાં વાવવામાં આવેલાં હતાં, કોઈ ફૂલ્યા બાદ તે નાશ થયાં હતાં.

ઉપયોગ—એનાં પાનમાંથી ચટાઈ, ટોપલીઓ, ટોપા, પંખા અને સાવેણીઓ બનાવવામાં આવે છે. પાનની દીટીઓને કુટી તેમાંથી કાઢેલા રેસાઓમાંથી દોરી, દોરડાંઓ અને ખાટલાનું વણ બનાવવામાં આવે છે. એનાં પાનમાંથી કાઢેલા રેસાઓ કાગળ બનાવવાના કામમાં સારી રીતે આવી શકે, એમ કહેવાય છે. એનાં ઝાડમાંથી જે માદક રસ કાઢવામાં આવે છે તેને ખજૂરીની તાડી કહે છે. એનાં પાનના કોમળ ગાભ ઘણા ગરીબ લોકો ખાય છે. એનો ગાભો પ્રમેહ અને અગ્નિ ઉપર વપરાય છે. એનાં ફૂલને ખાટેલાં કહે છે તે પાકે છે ત્યારે ઘણાં ગરીબ લોકો ખાય છે. એનાં ઝાડમાંથી જે તાડી કાઢવામાં આવે છે તે ગરમ જણાય છે. અને તે જલદી ખાટી થઈ જાય છે, ને તેમાં ખમીર આવી જાય છે. કેટલીક જગોએ એની તાડીમાંથી ગોળ બનાવવામાં આવે છે. એના એક ઝાડમાંથી ઘણુંકરી પાંચ શેર તાડી ચોવીસ કલાકમાં ઉતરે છે. અને દશેર તાડીમાંથી એક શેર ગોળ બની શકે છે. એમાંથી ખાંડ બનાવવામાં પણ આવે છે. ખરેખાંના ફળીઆને ખરેખાંનાં મૂળ સાથે વાટી ટાઢીઆ તાવમાં પાનની સાથે ખવરાવવામાં આવે છે. એના ફળીઆના ભૂકાનો કોફિના ફાકાની અંદર ભેળ કરવામાં આવે છે.

"ખજૂરીનો રસ પીવાથી નીશો ચડે છે, ગરમ છે, વા, કફ, અરૂચી ટાળે છે, દીપન કરે છે, બળ, પુષ્ટિ કરે છે." (વૈ. ઠ. ઇ.)

તાડીનાં ઝાડ આ સ્વસ્થાનમાં આદિત્યાણા અને બીજી ઘણી જગોએ છુટાં છવાયાં ઉગે છે.

એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

એનું લાકડું એકુલોઓ વરણ અને થાંભલાની જગોએ વાપરે છે. એનાં ફૂલને કેટલાક લોકો તાડીઆં પણ કહે છે. પરદેશી ખજૂરી (Egyptian date-palms) પણ આ સ્વસ્થાનમાં વાવવામાં આવેલી છે.

છપ્પનિયા દુકાળની વખતે ખજૂરીનાં પાન ઢોરોને ખવરાવવામાં આવતાં હતાં. ખજૂરીનાં આખાં થડને કોરી પાણી જવાની નીક એકુલોઓ બનાવે છે. રબારીલોકો એનાં થડને કોરી ઢોરને પાણી કે છાસ પાવાની કુંડીઓ બનાવે છે. ખરેખાંના ફળીઆ સુકાવી, કુટી તેની કાંજી કરી દુકાળ વખતે ગરીબલોકો પીતા હતા.

* સ્નેતુજ અને લાલા અગડાશામાં સીસી ખારેકનાં ઝાડ થાય છે તેને ખારેકનાં ઝાડ કહે છે. તેમાં પીળાં અને રાતાં એમ બે જાતનાં ફૂલ થાય છે. તે અત્યંત મીઠાં અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે.

વર્ગ–(પામી).

નંબર ૫૪૨.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–Borassus flabellifer.

ઉલ્લેખ–H. VI. p. 482; N. p. 359; Watt. I. p. 495; રૂ. નિ પા ૪૦૫.

૨–દેશીનામ–બોરોનાડ (પો૦); તાડ (ગુ૦); તાડ (મ૦); ताड, तार, (हिं०); ताल (सं०).

૩–વર્ણન–એનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં અને સીધાં થાય છે. પાન ૬ થી ૧૦ ફીટ લાંબાં અને પંખાજેવા આકારનાં હોય છે. તે ઘણાં મજબુત અને લીસાં હોય છે. તેના ડીંડા ૨ થી ૪ ફીટ લાંબા, સાકડા અને કોરે કાંટાવાળા હોય છે. નર અને માદાફૂલ* જુદાં જુદાં ઝાડોપર આવે છે. નરફૂલ ઘણાં નાહાનાં ને માદાફૂલ ૧ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. ફળ ૬ થી ૮ ઇંચ વ્યાસનાં અને ગોળાકારનાં હોય છે. એનાં ફળ તાડફળ કે તાડફળ અથવા તાડગોળા કહેવાય છે અને એનાં કાચાં બી જે ખાવામાં આવે છે તે ગલેલાં કહેવાય છે. તે બરફ જેવાં હોય છે.

ઉપયોગ—આ તાડમાંથી ગુંદર નીકળે છે, પણ તે વિશેષ જથ્થામાં નીકળેલો જોવામાં આવતો નથી. એનો ગુંદર ગરમ જણાય છે. એનાં પાનની જાડી મજબુત ચપટી ડીટડીમાંથી મજબુત રેસાઓ કાઢવામાં આવે છે, તેનાં દોરી દોરડાં બનાવવામાં આવે છે, અને એમાંથી કાગળ પણ બનાવી શકાય છે. એનાં પાનની જાળી, પંખા, ટોપલીઓ અને સાધારણ છત્રીઓ બનાવવામાં આવે છે.

આ તાડના ઝાડમાંથી જે માદક રસ કાઢવામાં આવે છે તે પણ તાડી કહેવાય છે. એને કેટલાક "ખરીતાડી" કહે છે. એ સૂર્યોદય પહેલાં કહે છે કે ઘણી મીઠી હોય છે. તેમાંથી ખાંડ બનાવવામાં આવે છે. સૂર્યોદય પછી એમાં ખમીર થાય છે.

આ તાડનો રસ ઉત્તેજક, કફઘ્ન અને સારક ગણાય છે. એ જલોદરપર પણ વપરાય છે. એની તાડીમાં ઘણો નિશો રહેલો છે. એની પુષ્પ ધારણ કરનારી સૂકી મંજરી (spadix)ની ભસ્મ છાતીપર થતાં ખટાંજુને મટાડનાર ગણાય છે. એ વરોળીના દરદપર પણ ઉપયોગી ગણાય છે. એના ઉગતા પાનનો કોમળ ગાભો પૌષ્ટિક અને મૂત્રલ મનાય છે. એનાં મૂળ ઠંડાં અને શક્તિ આપનાર ગણાય છે. એની તાજી તાડીને ચોખાના લોટમાં મેળવી તેની પોલટીસ બનાવી ઘાવાં અને બીજા ગડગુમડાંપર બાંધવામાં આવે છે. એ સિવાય એના ઘણા ઉપયોગ છે.

ટુંકમાં આ તાડનું આખું ઝાડ સઘળી રીતે ઉપયોગમાં આવે છે. વૉટ સાહેબ આ તાડ વિષે ઘણી લંબાણ

* આ તાડકો આ સ્વસ્થાનમાં થતાં નથી, પણ મુંબઈથી એના ફળોના મેંગાવી રાજ્યાશ્રી બાગમાં વાવવામાં આવેલા છે

હકીકત આપે છે, અને લખે છે કે:-તામિલ ભાષાની એક કવિતામાં T આ તાડના ૮૦૦ જૂદા જૂદા ઉપયોગ આપવામાં આવેલા છે.

"હિંદની કાચી દોલત અથવા વાર્તાવિનોદમાળા પુસ્તક"માં પાનાં ૯૭થી ૧૦૧ સુધીમાં એ વિષેની હકીકત આપેલી છે.

સંસ્કૃતમાં તાડને તૃણરાજ અર્થાત્ ઘાસનો રાજા કહેલો છે.

"એનો રસ નિશો અને પિત્તવિકાર કરે છે, વાયુને મટાડે છે, ફલનો કાચો ગરભ ભારે છે. તે આડાને કબજ કરે છે. બળ, ધાતુપુષ્ટિ, કફ અને માંસને વધારે છે. પાકાં ફલનો ગરભ દુર્જર, મૂત્રલ, શુક્લ છે, તંદ્રા કરે છે, પિત્ત, કફ, રક્તવિકાર કરે [illegible] તાડનાં ફલના બીનો મગજ મૂત્રલ, ટાઢો ને મીઠો છે. તે કફ કરે છે, વા તથા ગરમીને ટાડે છે, નિશો કરે છે. તાડનાં માથાંના ઉપરનો ભાગ પુષ્ટિ કરે છે, વા ગરમી અને પેડુનાં દરદને મટાડે છે. તાડનાં મૂળ મધુરાં [illegible] ને લોહીવિકાર તથા ગરમીને મટાડે છે." (વૈ. ર. ઈ.)

વર્ગ-(પામી).

નંબર. ૫૪૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Hyphæne thebaica.

દૃષ્ટાન્ત-Dalzell and Gibson's "Bombay Flora" Supp. page. 95.

૨-દેશીનામ-દીવતાડ, હોકાતાડ, રાવણુતાડ (પો+ગુ૦).

૩-વર્ણન-દીવતાડનાં ઝાડ ૨૦ થી ૪૦ ફીટ ઉંચા થાય છે. એ ઝાડમાં બબ્બે ફાંટાઓ થતી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. તેથી એનાં ઝાડ બીજા તાડથી તુરત ઓળખાઈ આવે છે. એનાં પાન મોટાતાડનાં પાન જેવાં તોપણ તેથી નાહાનાં અને ડીટડી પાસે ઘણાં વિરામ હોય છે. એની ડીટડીની કોરપર વાઘનખ જેવા મજબૂત અને તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાળા રંગના વાંકા કાંટાઓ હોય છે. એમાં નર અને માદા ફુલો જૂદાં જૂદાં ઝાડોપર આવે છે. એનાં ફલ લંબગોળ ૩ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને ૨ થી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેને તળિયે ½ થી ¾ ઇંચ જેટલી લાંબી સખ્ત જરા જાડી ડીટી હોય છે. ફલ પાકે છે ત્યારે રતુંબડા રંગનાં થઈ જાય છે. એનાં ફલને તાડીઆં કહે છે. તેની છાલ પોચી ને બટકણી હોય છે. તેની નીચે ફલનાં કાચલાંપર ટુંકા રેસાઓ હોય છે. અને છોતાંની વચ્ચે ખજૂર જેવો માદક મગ ટોય છે. તે ઘણા ગરીબ લોકો ખાય છે. પાકાં ફલની છાલ પણ ખારવા અને કોળી લોકો બહુ ખાય છે. એનું કાચલું ઘણું સખ્ત હોય છે. તેના લોકો હોકા બનાવે છે. એ કાચલાની અંદરનો હાથીદાંત જેવો સખ્ત હોય છે. તેમાંથી તમાકુનું ડાબલી અને બીજી નાહાની નાહાની વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે.

દીવતાડનાં ઝાડ આ સ્વસ્થાનમાં છુટાં છવાયાં કેટ જગોએ ઉગેલાં જોવામાં આવે છે.

તાડીઆંનાં ફલ પોરબંદરમાં એક મેવા તરીકે વેચાય છે. કોઈ કોઈવાર એનાં ફલના મછુવા ભરાઈને દીવબંદરથી અહીં વેચાવા આવે છે. એનાં ઝાડ જે જગોએ વાવવામાં હોય તે જગોએ પાકાં તાડીઆં એક ફુટ ખાડો કરી વાવી દેવાં, એને દરિયા કાંઠાની રેતાળ જમીન ઘણી માફક આવે છે. માટે અહીંની દરિયા કિનારે તે વાવવામાં આવેલાં છે. એનાં પાનમાંથી પણ રેસા નીકળે છે, પાંનના પંખા અને જાળી થાય છે. એને અંગ્રેજમાં Egyptian dome-Palm કહે છે. એ દીવબંદરમાં ઘણાં ઉગે છે. માટે એને દીવતાડ કહે છે. એમાં બબ્બે ફાંટાઓવાળી શાખાઓ હોવાથી એને રાવણુતાડ કહે છે.

વર્ગ-(પામી,)

નંબર. ૫૪૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Cocos nucifera.

દૃષ્ટાન્ત-H VI.p. 482; N. p. 359; Watt. II. p. 415; રૂ. નિ. ૫૮ ૪૦૮.

૨-દેશીનામ-નાળીએરી, નારીએળી (પો+ગુ૦); माडीन, माहाड, नारल, नारलचा झाड (મ૦); नरियल, नारियल खोपेर (હિ૦), नालिकेरं, नालिकेली, नारिकेली, नारिकेल (સં૦). कोको-पाम (અંગ્રેજી).

૩-વર્ણન-નાળીએરીનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં થાય છે. પાન ભેગા હોય છે. તે ૧૦ થી ૨૦ ફીટ લાંબાં હોય છે. તેની ડીટડી બહુધા પાનની અધવચથી નીચે પ... છે. તેની ડીટડી બહુધા પાનની અધવચથી નીચે ... નાળ જેવી નીકવાળી તળિયે પોહોળીવાળી ઝાડના થ... પર એવી રીતે ગોઠવાયલી હોય છે કે તેપર પડતું પ... સાદનું પાણી બહાર નહિ જતાં ઝાડનાં થડપર વહી તેના મૂળને પહોંચે છે. આ ખરેખર એક ઇશ્વરી સરસ બનાવટ છે. પાનના વિભાગો સાંકડા, લીસા, ચળકતા ૨ થી ૩ ફીટ લાંબા, કીરચના આકારના હોય છે. ફુલકે પોટા પત્રકોણમાંથી આવે છે. તે ૨ થી ૩ ફીટ લાંબા, ટેરવે અણીયાળો, ઘણો ચીવટ અને મજબૂત હોય છે. તે ઉઘડે છે ત્યારે તેમાંથી પુષ્પધારણ કરનારી શાખાઓનો ઝમરો એક ઝુમરની પેઠે બહાર આવી ચોતર પથરી રહે છે. તેની શાખાઓપર ઉપરના ભાગમાં

T ગુજરાતી નામના ગ્રંથમાં (રા૦ બા૦ ... ગો૦ મોખલે).

નરમાં નર અને નીચેના ભાગમાં મોટાં માદાપુષ્પ આવેલાં હોય છે ફૂલ ઘણાં અસંખ્યાત, લીલાં, બગાસનાં, લીલાશ પર રંગનાં, ½ થી ૧ ફુટ લાંબાં, ગોળાકારવાળાં ત્રણ ખૂણિયાં, લચીલે પાંદડાંમાં ને મથાળે સાંકડીઆનાં, અદ્ધ ભ્રમરાકૃતિનાં, કે નરિયે સાંકડીઆનાં ને મથાળે ચેરેલાં હોય છે. ઘણું કરીને તેનો રંગ લીલો, પીળો કે રતાશ પડતો હોય છે.

નાળીએરીનાં ઝાડ ઘણું કરી દરિયા કીનારે થવાય છે. દેશાંતરનાં વનસ્થળ છે. તેનો દેખાવ અત્યંત મનોહર હોય છે. તે વિષે તત્ત્વજ્ઞાની (Darwin) ડારવિન કહે છે કે:—

"The scene is one of great interest if, indeed, a person fresh from sea, and who has just walked for the first time in a grove of Cocoanut trees, can be a judge of anything but of his own happiness."

"Cocoanut tree, the most prominent object in an Indian landscape near the sea, perhaps the most useful in domestic economy and the arts."

—"and loveliest
Amid a thousand strange and lovely shapes,
The lofty palm, that with its nuts supplied,
Beverage and food, they edged the shore and crowned
The far-off mountain summits, their straight stems
Bare without leaf or bough erect and smooth,
Their tresses nodding like a crested helm,
The plumage of the grove."

(Southey Graham. C. Com. Plant.)

નાળીએરીનાં વૃક્ષો અત્યંત સુંદર થાય છે. એટલું જ નહિ પણ તે તેની જાતનાં બીજાં વૃક્ષો કરતાં પણ મનુષ્યોને ઘણાં ઉપયોગી છે. એને કેટલાક કલ્પતરુ પણ કહે છે. એટલે એ વાંછિત વસ્તુ સર્વે પુરી પાડે છે એનાં ઝાડ ૭૫ થી ૧૦૦ ફીટ ઉંચાં હોય છે તેમ તે સેંકડાંજ વર્ષ સુધી ટકે છે. નાળીએરીનાં ઝાડમાં ફુલ આવ્યા પછી તેમાં બારેમાસ ફુલ, ફુલ આવ્યા કરે છે અને તે સદા સૌભાગ્યવંતી અને માંગલિક ગણાય છે. સોપારીની પેઠે અથવા તેથી પણ વિશેષ એનાં ફળને સર્વ માંગલિક અને બીજી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં પ્રથમ સ્થાન મળે છે. નાળીએરીનું ફળ શ્રીફળ કહેવાય છે. કેમકે તે સદા રસકસથી ભરપુર હોય છે. જ્યારે કોઈને વિદાયગીરી આપવામાં આવે છે ત્યારે તેના હાથમાં શ્રીફળ આપવામાં આવે છે, તે એવા હેતુથી કે તેની સાથે રસકસ હમેશ કાયમ રહો. વડીલો, મહાત્માઓ, રાજાઓ કે દેવતાઓનાં ચરણમાં શ્રીફળ મુકવામાં આવે છે, તે પણ એજ હેતુથી કે આપની કૃપા અને વિભૂતિથી અમને રસકસ પ્રાપ્ત થયેલ છે, તેમાંથી યથાશક્તિ આપને અર્પણ કરીએ છીએ.

નાળીએરીનું ફળ ઠ-પોલવાળુ ગણાય છે, પણ તેનાં ત્રણે પોલ એક બીજા સાથે મળી જઇ એક પોલ થઇ ગયેલું છે. તોપણ તેની ચોટલી નીચે ૩-પોલનાં ૩-આંખો જેવાં ચિન્હ રહેલાં હોય છે. તેને પૌરાણિક વાર્તાઓમાં ૩-ચક્ષુ માનેલી છે. એ ત્રણ ચક્ષુને લીધે એને રૂદ્રનું સ્વરૂપ ગણે છે. નાળીએરને બીજનં દેવદેવીઓનાં રૂપ પણ આપવામાં આવે છે. નાળીએરનો આકાર માણસના મસ્તક જેવો ગણવામાં આવે છે. પોર્ચુગીઝલોકો એનો આકાર વાંદરાંનાં માથાં જેવો માને છે. ને તેપરથી એને coco=a monkey=વાંદરો, અને nucifera=to bear fruit=ફળ ધારણ કરનાર, એ ઉપરથી (cocas nuci fera) એ નામ આપવામાં આવેલું છે.

નાળીએરીનાં ઝાડ અદ્દિવ્ય મનાય છે, અને તેની દેવવૃક્ષોમાં ગણના કરવામાં આવેલી છે. એ વિશ્વામિત્ર ઋષિની સૃષ્ટી મનાય છે. જૈમિનિયાશ્વમેધમાં ત્રિશંકુનું આખ્યાન છે, તેમાં કહ્યું છે કે ત્રિશંકુને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર પાડ્યો હોવાથી વિશ્વામિત્રે દેવતાઓ ઉપર ક્રોધ કરી દેવતાઓને બદલે ૩૩ કોડ વનસ્પતિ પેદા કરી, તેઓને દેવતાઓ ઠેરાવવાનો વિચાર કર્યો, એ દેવસૃષ્ટીરચનામાં સૌથી પ્રથમ નાળીએરી, પછી સોપારી, પછી ખજૂરી અને સૌથી છેવટ કેળનાં ઝાડ બનાવ્યાં. ત્યારે દેવતાઓ આવી પગે લાગ્યા, અને ઋષી પાસે ક્ષમા માગી. આ ઉપરથી ઋષીએ નાળીએરી વગેરે પોતે ઉપજાવેલાં વૃક્ષોને કહ્યું કે–દેવતાઓ તો જે હાલ છે તે જ કાયમ રહેશે, પણ તમોને દેવતાઓની પેઠે યજ્ઞાદિક ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં માન મળશે. તે દિવસથી નાળીએર અને સોપારી વગેરેનાં માન વધ્યાં છે, એમ કહેવાય છે." (બ્યા૦ કા૦ મુ૦).

નાળીએરીનાં ઝાડ વિષે અંગ્રેજીમાં તેમજ સંસ્કૃત અને ભાષામાં ઘણું સાહિત્ય લખાયલું છે. તોપણ નીચેનું એક કવિત અને ભજન તો આ જગોએ લખ્યા વિનાય ચાલતું નથી.

कवित.—

"लघुवयमांहि पियो प्यारो जल ताको सदा।
हरांपत चितमेंजु चिन्तन कर्यो करे ॥
यडपन पायकें प्रसिद्ध जग जांने त्योंजु।
सिरपर भूरि घट भारकों धर्यो करे ॥
स्याम कवि कहे नालिकेर को तरोवर य।
प्रति उपकारके प्रमोदमें भर्यो करे ॥
सींचिन प्रयंत बडे स्वादु फल देवे अहो।
सभ जन हरेके यह दुखको हर्यो करे ॥ १ ॥

કોઈએ કરેલા અલ્પ ઉપકારને પણ સ્મરણમાં રાખી જીવતાં સુધી મોટા પ્રત્યુપકાર કરનારા કોઈ કૃતજ્ઞ પુરૂષને જોઈ કવિએ ઉપર પ્રમાણે નાળીએરીનાં વૃક્ષને કહ્યું છે. સાર પ્રસિદ્ધ છે.

નાળીએરીનાં ફળમાં સર્વ વસ્તુ ઈશ્વરદત્ત રહેલી છે. તે સિદ્ધ કરવાને કહે છે કે ગોરખનાથજીએ એક વખત પોતાના ચેલાઓની પરિક્ષા લીધેલી છે. તે વિષે આખા કાઠીઆવાડમાં નીચે પ્રમાણે ભજન ગવાય છેઃ—

"ગરગિરનારથી ઉતર્યા ગોરખનાથ,
શિવની વાડીમાં આસન વાળિયાં, રે હોજી—ટેક.
જાઓ જાઓ ચેલા લકડી લાવનાં, લકડીનો જલદી
લાવનાં, ગીલી નહીં લાવનાં, સુકી નહીં લાવનાં,
હાથકી કાટેલી મત લાવનાં. ૧—(ગઢ ટેક.
જાઓ જાઓ ચેલા પાનીભી લાવનાં પાનીતો
જલદી લાવના; નહીં તલાવકા, નહીં કુવેકા,
હાથકા ભર્યા મત લાવનાં.—૨—(ગઢ૦
જાઓ જાઓ ચેલા હાંડીભી લાવનાં, હાંડીતો
જલદી લાવનાં. કાચી નહીં લાવના, પાકી નહીં
લાવનાં, હાથકી ઘડેલી મત લાવનાં.—૩—(ગઢ૦
જાઓ જાઓ ચેલા આટાભી લાવનાં, આટાતો
જલદી લાવના, નહીં કુવારીકા, નહીં પરણીકા,
હાથકા પીસા મત લાવનાં.—૪—(ગઢ૦
મછંદરકા ચેલા જતી ગોરખ બોલ્યા, તો વસ્તુ
[illegible] લાવનાં, રે હોજી."

ઉપર પ્રમાણે શ્રી ગોરખનાથજીની આજ્ઞા માથે ચડાવી ચેલાઓ ગામમાં તપાસ કરવા ગયા, પણ ગોરખનાથજીએ બતાવ્યા પ્રમાણે તો કંઈ પણ વસ્તુ મળી નહીં. તેથી ચેલાઓ ખાલી હાથે પાછા આવ્યા. પણ એક ચેલો જે ઘણોજ વિચક્ષણ હતો તે પાકા ટોપરાંવાળાં પાણીવાળાં [illegible] નાળીએરનો ગોટો લઈ આવ્યો, અને ગુરૂના ચરણમાં મુક્યો. એ જોઈ ગોરખનાથજી ઘણાજ પ્રસન્ન થયા. અને એ ચેલાના મસ્તકપર હાથ મુકી કહેવા લાગ્યા કે,—

"બેટા તેંને અચ્છા ભલા કામ" પછી તે નાળીએરનાં [illegible] [illegible] [illegible] તરીકે, [illegible] પાણીનાં [illegible] તરીકે, [illegible] [illegible] [illegible] તરીકે, અને [illegible] [illegible] તરીકે ઉપયોગ કર્યો.

નાળીએરીનાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે; તેમ તેના ઉપયોગ પણ [illegible] છે. નાળીએરીનાં ફળ, ફુલ અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, તે [illegible] છે. [illegible] નાળીએરીનાં [illegible] [illegible] છે. નાળીએરીમાંથી તેલ, [illegible], [illegible], તાડી, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], ઢીંચું અને સુકું ટોપરૂં, દુધ, તેલ, ગોળ, વાસણ, ડામર જેવો ગુંદર અને રંગ આદિ અનેક વસ્તુઓ મળે છે.

ઔષધીય ઉપયોગ પણ એના કંઈ થોડા નથી.

કોઈને પાઠડ લાગી હોય તો નાળીએરનું તાજું પીવરાવવામાં આવે છે. તેથી લોહી છુટું પડી જાય એમ કહેવાય છે. નાળીએરનું તાજું પાણી પીવાથી મટે છે, અને અંગમાં તેજી જણાય છે. એનું પાણી અને મૂત્રવ્યાધીપર અપાય છે. એનાં ફુલ માંથી [illegible] અને તેલ કોડ-લીવર ઓઇલની જગોએ વપરાય એનાં કાચાં ટોપરાનું દુધ ઘીની જગોએ [illegible] સાથે ઘણા લોકો ઉપયોગમાં લે છે, એનું તાજું ક્ષય અને નબળાઇપર વપરાય છે. એ વિરેચ [illegible] પેટ સાફ લાવે છે. અને વખતે રેચ પણ [illegible] એ ઓડીઆ તેલની જગોએ એ કામ માટે વાપરી [illegible] એમ મી૦ વુડ કહે છે. નાળીએરનું સૂકું કાચલું [illegible] જે ચીક નીકળે છે, તે દાદરપર ચોપડવામાં આવે નાળીએરનું દુધ અને તેલ માથાના ખોડાપર ચોપડાય આવે છે. મલમ વગેરે બનાવવામાં કોપરાનું તેલ [illegible] સારૂં ગણાય છે. કેમકે એમ કહેવાય છે કે [illegible] ડાઈન ઓક્ષ પોટાશિયમનો ચરબીમાં મલમ [illegible] વવામાં આવે છે, ત્યારે તે થોડા દિવસમાં [illegible] જાય છે પણ તે કોપરેલ તેલમાં બનાવેલો કેટલાક [illegible] સુધી જેમનો તેમ રહે છે. કોઈ પણ વનસ્પતિ [illegible] કોપરેલ તેલમાં બનાવેલો મલમ ચરબીમાં [illegible] મલમ કરતાં ઘણા લાંબા વખત સુધી સારો રહે [illegible] કોપરેલ તેલ વાળમાં નાખવાથી વાળની વૃદ્ધિ [illegible] કોપરેલ તેલથી કાઢેલું ધુપેલ તેલ તરત [illegible] [illegible] કેટલાક ડાક્ટરોનો એવો મત છે કે કોપરેલ તેલ [illegible] વખત ખાવાથી અજીર્ણવિકાર થાય છે, અને [illegible] [illegible] થાય છે. કેટલીક જગોએ કોપરેલને [illegible] [illegible] નિવારક ગણાય છે. નાળીએરીની તાડી પણ [illegible] તાડીની માફક પોળીઓ બનાવવાના કામમાં [illegible] નાળીએરીનાં ફુલાં મળિવાનિ [illegible] અને [illegible] [illegible] ઉકાળી તાવપર આપવાથી ગુણ થાય છે. [illegible] પાનની ડીંટડીના [illegible] જે [illegible] [illegible] [illegible] છે. તેપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કામમાં વપરાય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મળી [illegible] છે, અને તે [illegible] [illegible] [illegible] તો [illegible] [illegible] છે. નાળીએરીનાં [illegible] [illegible] [illegible] તરીકે [illegible] છે. નાળીએરીનાં પાનની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] છે. નાળીએરીનાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરનાર અને [illegible] [illegible] [illegible] નાળીએરનું [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible]

કિસ્સા ઘણું બને છે. તેનો ઉપરી ભાગ થાય છે. એમ કહેવાય છે કે, બાળકોની ચીરી મ્હાણાની-ઓમાં એ કે ઘણું ભ્રમણ નાળીએરીની ચોટી ઉપર ચડી પીવાનું બની આવે તો તેનો અસર તેનાં ફળોમાંના ગેરાપર અગત્યનો રીતે થાય છે. એટલે એ આબાદ કાચાં હોય તો કોઈક આબાદ પણ રીતે રંધાતું આવે અને એ આબાદ ઓછાં હોય તો તેનાં ફળોના ફળ મુકાયેલાં વેચાય થાય છે. શિર્ષ ના ભાગમાં ઉપરી થતી રેસ તો તે ઉપર નાખેલ નાળીએરનું દૂધ થાય છે. નાળીએરનું નામનું પાણી ઉપ-ગીનું મિશ્રણ અમુક છે. નાળીએરનું તેલ વાળને વધારે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેથી તે કાળા ને સુંવાળા થાય છે. નાળીએરનાં ફળ ઉપરાણીની અસર પાન ખાઈ પાવ છે. નાળીએરના સુકાં ટોપરાંનો પાક બનાવવામાં આવે છે તેને નાળીએરપાક કહે છે, ને તાજી અને પુષ્ટી કરનાર ગણાય છે.

નાળીએરનાં ફળોમાંથી કાઢેલા કોપરાં નારીયળ, આરકાં, મુરબ્બી અને તેલ વગેરેમાં વપરાયમાં આવે છે. નાળીએરીનાં સુકાં લઈને કાપી તેની પાણી ભરાયની પરનાળ બનાવવામાં આવે છે. એનાં થડને ભોગરૂ કાપી તેના ઘાટની ટોપલી બનાવવામાં આવે છે. નાળીએરીના સંબંધી કાથી, દોરડાં, પગલુછણાં અને બારણાં બનાવવામાં આવે છે.

સિંધ, કોંકણ અને મલબારમાં નાળીએરીનાં ઝાડમાંથી ઘણી મ્હોટી સંખ્યા વસ્તુઓ બને છે, ને તે ત્યાંના લોકોને કામ આવે છે.

ડૉક્ટર વૉટ સાહેબની ડીક્શનરીમાં નાળીએરીનાં ઝાડ અને તેના ઉપયોગ વિષેની તમામ હકીકત ૪૭ પાનામાં વર્ણવેલ આપેલી છે, તે જીજ્ઞાસુએ વાંચવા જેવી છે.

"નાળીકેલખંડપાક=ટોપરાનું ખમણ ૧૬ તોલા લઈ તેને ૪ તોલા ઘીમાં શેકવું પછી ૨૦ તોલા સાકરમાં ૧૪ તોલા નાળીએરીનું પાણી નાખી તેનો ચાસણી જેવો પાક કરવો અને તેમાં ઉપરનું ખમણ તથા ધાણા, પીપર, નાગકેસર, વંશલોચન, એલચી, તજ, ચાળણું, વજ, પત્રાશ્રવ અને નાગકેસર એ દરેકનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ લઈ ઠંડું થાય ત્યારે નાખી દેવું એનો ગુણ હૃદયને, મૂત્રલ અને પૌષ્ટિક છે.

નાળીકેલખંડપાક આંતરડાંની અંદર બહુ ઉપયોગી છે. તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે અને ક્ષુધા વ્યાપે છે. નાળીએરમાં ઉપરથી છીદ્ર પાડી અંદર મીઠું ભરી કપડમાટી કરી તેને આરણાં છાણાંમાં બળાવવું. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી પીપરની સાથે ખવરાવવું, તેથી શુળનો નાશ થાય છે. અમ્લપિત્ત, અરૂચી, રક્તપિત્ત, ક્ષય, શૂળ, ઉલટી વગેરેમાં નાળીકેલખંડપાક સારો છે.

સ્વાદ-નાળીકેલખંડપાક, ૨ તોલા." (હ. પી. ઓ.)

"નાળીએર ગુરુ, સ્નિગ્ધ, પિત્ત અને દાહને જીતનાર તથા બળનું પોષણ કરનાર છે. જુનું નાળીએર ભારે ઉપ્ણ તથા પિત્તને કરનાર અને દાહને દેનાર છે. કાચું નાળીએર પિત્તજ્વર તથા પિત્તના દોષોને મટાડે છે. નાળીએરનું પાણી ઠંડું, વીર્યને વધારનાર, હલકું છે. તે તૃષા ને પિત્તને મટાડે છે. એનાં દોષગને ભાગી પડી જતી તેનો અગ્નિ દીપન કરે આ ભસ્મ અજીર્ણપર બહુ ફાયદાકારક છે. અજીર્ણમાં મળ બાંધતી હોય તોપણ નાળીએરમાં દોષથી ઘણું" (વૈ. શા. મ. ગો.)

"નાળીએરની નાડી ઘાંસામાં બળી રહે અથવા આંખની આરે વધેલી આળખ કરી તે નાડી તેનું પાકવા છે, એ ઘી પુષ્ટીકારી છે. નાળીએરનાં પાણીની સાકર સાથે મટાડે છે." (વૈ. ક. ૬.)

નાળીએરની ઉપયોગીતામાં વધારો કરનાર હાલ એક નવાઈ જેવી વાત બંગાળમાં આવેલી છે, તે એ કે નાળીએરમાંથી મીઠી ખાંડ નીકળે છે.

"હવે નામની ઓળખીની કોકણમાંથી મીઠી બની આવે છે. હાલમાં અમેરિકાના એક ગૃહસ્થે નાળીએરમાંથી મીઠી બનાવી આપી છે. નાળીએરમાંથી બની આવતી મીઠીનો રંગ આસમાની જેવો હોય છે. તે કર્મ્યા છોડમાંથી બનતી મીઠી કરતાં મ્હોટી હોય છે. નાળીએરમાંથી આ પ્રમાણે મીઠીઓ બનતી થાય તો હિંદુસ્તાન અને પૂર્વ તરફના દેશોમાં લાખો રૂપિયાની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય."

("ગુજરાતી" તા. ૧૨-૧૧-૧૯૦૫.)

ગોરખનાથજીને ખરેખર મીઠીની અભિલાષા નહી હોય, નહી તો ચેલાઓને કહેતે કે-"આઓ ખાઓ ચેલા મીઠી ભી લાવનાં, મીઠી તો જલદી લાવનાં; નહી ખારીક, નહી કરીએલ, છીપકા પાક મત લાવના."*

વિશેષ વિવેચન.-નાળીએરીનાં ઝાડ આ સરસ્થાનમાં ઘણાં લાંબા વખતથી થાય છે. સરસ્થાન પાસે છે એટલુંજ નહિ

• જેમ ઓછા ઝાડ ઉગવાની કુદરતી રીતે અમુક હદ હોય છે, તેમ નાળીએરીનાં ઝાડ માટે પણ છે નાળીએરીનાં ઝાડ ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૮ સુધીમાં થઈ શકે છે. અને પોરબંદર સરસ્થાન ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૧ [illegible] ૨૨ ની અંદર આવેલું છે. તેથી આ સરસ્થાનમાં નાળીએરીનાં ઝાડ સારાં થઈ શકે છે. વળી સરસ્થાન સમુદ્ર કિનારે હોવાથી દરીઆની હવાથી તેની દશા અને જમીન પણ નાળીએરીનાં ઝાડોને વિશેષ માફક આવે તેવી છે. એ આખા કાઠિયાવાડમાં નાળીએરીનાં ઝાડ સારાં થઈ શકતાં હોય તો તે ભાવનગર અને પોરબંદર* સરસ્થાનમાં થાય છે.

* કચ્છમાં પણ દરીઆના કીનારા પાસે સુરતથી નાળીએરીનાં ઝાડ સારાં થાય છે.

પણ સરદારો અને ખાનગી ગૃહસ્થો પણ પોતાના બાગ બગીચા અને વાડીઓમાં વાવે છે. નાળીએરીના રોપાઓ અથવા રોપાઓ કરવા માટે તેના ત્રોફા કોંકણ, મલબાર અને ઝંગબારથી મગાવવામાં આવે છે. કૈલાસવાસી પ્રું૦ ના૦ મહારાણા વિક્રમાતજી સા. બા. ને સ્વસ્થાનનું ખાસ વહાણ મલબાર મોકલી ત્યાંથી સાકરી જાતની નાળીએરીના ત્રોફા મંગાવેલા હતા. જે સ્વસ્થાનના રાજવાડી, ઝુંડેશ્વર અને નાળીએરી બાગમાં વાવવામાં આવેલા હતા. તે-માંથી થએલાં સાકરી નાળીએરીનાં ઝાડો અદ્યાપી મોજુદ છે, અને તેમાં થતાં નાળીએરનું પાણી અને ટોપરૂં ખરેખર સાકર જેવાંજ મીઠાં થાય છે. પોરબંદર સાકરી નાળીએર માટે પ્રખ્યાત છે.

આ સ્વસ્થાનના એક ભાટીઆ ગૃહસ્થ સ્વર્ગવાસી રામદાસ મુગરજીએ સ્વસ્થાનના ઝુંડેશ્વર મહાદેવની જગોમાંના સાકરી નાળીએરનાં ઝાડોનાં નાળીએર કાઠિયાડના રાજા રજવાડાઓને અને અહીં આવતા યુરોપીઅન ગૃહસ્થોને તેઓ સોગાત તરીકે મોકલાવતા હતા. તેના માનેલા ઉપકાર અને એ નાળીએરની મીઠા-સની તારીફના તેઓ પાસે સેંકડો કાગળો હતા.

પોરબંદરને દરિયા કાંઠે ચોપાટી પાસે પડેલી રેતીના ઢુવાવાળી નકામી જમીનમાં મે. લેલી સાહેબની વખતે નાળીએરીના રોપાઓ અજમાયશ માટે વાવવામાં આવેલા હતા. એવી ધારણાથી કે જો એ જમીન નાળીએરીને માફક આવે તો એ નકામી પડેલી જમીનમાં નાળીએ-રીઓ સખ્યાબંધ વાવવામાં આવે. આ જમીન નાળીએ-રીઓનાં ઝાડને ઘણી માફક આવવાથી પછી ત્યાં ઘણાં ઝાડો વાવવાનું કામ રીતસર શરૂ કર્યું હતું. અને એ રેતીના ઢુવાઓ ઉપર સુરી (casuarina)નાં ઝાડો પણ વાવવામાં આવેલાં હતાં.

જેમ ચોપાટી પાસેની પડેલી નકામી જમીન નાળી-રીનાં ઝાડો વાવવાના કામમાં લેવામાં આવી તેવી જ રીતે સાગબાગ છાયાવાળાની પડેલી નકામી જમીન પણ કામમાં લેવી એવો ઠરાવ તે વખતના એડમિનિસ્ટ્રેટર (હાલ કૈલાસવાસી) મિસ્ટર લાલ શંકર પાંડુરંગ પંડિત સાહેબે કર્યો હતો, અને આ કામ માટે જોઈતા નાળી-એરીના રોપ દક્ષણ કોંકણમાંથી ખરીદ કરવા અને ત્યાં નાળીએરીનું વાવેતર વગેરે કેમ કરવામાં આવે છે તેની હકીકત મેળવવા લખનારને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંથી આસરે ૧૦,૦૦૦ ત્રોફા નાળીએરીના રૂ ખરીદ કરેલ હતા, અને જે હકીકત નાળીએરીનાં વાવેતર વિષે ત્યાં રૂ મેળવ્યો આવ્યો હતો તેનો રીતસર રિપોર્ટ કર્યો હતો. અને એ હકીકત સ. કેંઈલિક ઉપયોગી દેખાય આ જનોને ટુંકામાં તેનીચે પ્રમાણે આપવામાં

દક્ષણ કોંકણમાં માલવણ, દેવબાગ, વિજુરણા, સાનરકા, માપસા, ગોવા, પજિમ, મડગામ, વગેરે જગાઓએ નાળીએરનું વાવેતર જોવામાં

૧–જમીન–દક્ષણ કોંકણમાં નાળીએરીના માટે દરિયાકાંઠાની રેતીવાળી, ખાડી અને કાંઠાની કાંપવાળી અને સહ્યાદ્રિ ડુંગરોના પાડ પત્થરવાળી જમીન પસંદ કરે છે.

જમીનમાં ૮ થી ૧૦ ફીટ ઊંડે પાણી હોય તેથી ઓછી ઉંડાઈએ પાણી હોય ત્યાં ખાડાએ નાળીએરીનું વાવેતર કરે છે. પણ પાણી ૨ થી ૩ ઊંડે હોય ત્યાં માટીના ૨ થી ૩ ફીટ ઉંચા પુંજ તે ઉપર નાળીએરી વાવે છે. ને પાણી ખારૂંરી પસંદ કરે છે.

વીંગોરલાથી શિરોડા ગામ જવાની સડકની દરિયાની ખાડીની ભરતી ઓટની જગામાં ૩ થી ૪ ઉંચા અને તેટલાજ પહોળા માટી કીચડના ગંજ તેપર નાળીએરીઓ વાવેલી છે. શિરોડેથી સાનરો જવાના રસ્તાની બાજુએ ખડકવાળી જમીનમાં ખાડા કરી તેમાં નાળીએરીઓ વાવેલી જોવામાં છે. આવી વાવણીને ડુંગરી નાળીએરી કહે છે.

૨–પાણી–એ તરફ નાળીએરીઓને પાણી રીત એવી છે કે, દરિયા કાંઠે જ્યાં પાણી ૪ થી ૫ પર હોય ત્યાં ઘડાથી ભરી માણસો પાય છે. ભરવાને દર ૧૦ કે ૧૨ નાળીએરીના વચમાં એક કરી રાખેલો હોય છે. એવી રીતે એ રહેંટ-ઢેકવાળા વીરડા હોય છે. તેમાંથી પાણી પાવું પડે પણ ડુંગરના પાછપાસે અથવા દરિયા કીનારાની વાડીઓમાં જ્યાં પાણી ઉંડું હોય ત્યાં પાવરી પાણી કાઢે છે, અને ધોરીઆને ભરી સાકરાંને ચીરી તેની પરનાળ કરે છે. આ પાણીનો કંઈપણ બગાડ નહિ થતાં સપાટાથી જાય છે.

૩ રોપા કરવાની જગો અને વાવે :: જેવી જમીનમાં કાયમ વાવેતર કરવાનું હોય તેવી જમીનમાં બે ફીટ ખોદાણ કરી ત્યાંથી એટલી માટી નાખે છે, અને પછી તેમાં રેતી અને રાખ્યા અને માટીનો એક ભાગ એમ મિશ્ર કરી ભરે છે રોપ કરવા માટે પ્રથમથી મુકરર કરી નાળીએરો ઝાડપરથી નીચે પડવા દિધા વગર ઘામાં ઉતારી એક એક કરીને છે રે ઉચાં ... આટલું પણ વાપરે છે તે એ નાળીએરની ... જેવી કાંકણી કરી નાખે છે. તે નાળીએર. ૧ થી ૨ ઇંચ જમીનથી બહાર દેખાતું રહે છે.

કરે આવી રીતે નાળીએરો ના ના પાણી તેને હરરોજ કરવામાં સુર્યોદય પહેલાં પાણી પાય છે. એ નાળીએરોમાં એક ફુટ જેટલા કોંટા ઉપર આવી એટલે તેને છાલાં એનાં ઉપાડીને કાયમની જગોએ વાવે છે. જો વાવેતરમાં જાત જાતની કરી હોય તો ૫૦ થી ૬૦ ફીટને અંતરે એ રોપા વાવે છે, પણ જો એકજ જાતની કરી હોય અથવા નાળીએરીઓ ૨૦ થી ૨૫ વર્ષની થયા બાદ તેઓની વચમાં બીજી જાતની ન હોય તો ૨૫ થી ૩૦ કે ૪૦ ફીટને છેટે જમીન પ્રમાણે વાવે છે.

રોપ પર્ણુકરી તડકામાં કરે છે, પણ શિયાળામાં જ્યારે ઠંડ હોય અથવા ઉનાળે સખ્ત તાપ પડતો હોય તે વેળા રોપને નાળીએરીના પાનની છાય અને હમેશ આંપેરો કરે છે. રોપને ત્રણ પાન આવેલાં હોય ત્યારે જમીનમાંથી કાઢીને વાવે તો તે વખત સુધી તેનાં છાલાં માંથી મૂળ બહાર આવેલાં હોતાં નથી. પણ કોઈ કોઈ વાર રોપને ૬ કે ૧૨ પાન આવે અર્થાત્ ૧ થી ૨ વર્ષનો રોપ થાય ત્યારે પણ તેને ફેરવીને કાયમની જગોએ વાવે છે. આ વખતે રોપનાં છાલાંમાંથી બહાર આવેલાં તેનાં કેટલાંક મૂળિયાં તુટે છે, એ તુટેલાં મૂળને છાલાં બરાબર કાપી નાંખે છે, કેમકે એ તુટેલાં મૂળ રોપને કંઈ પોષણ આપી શકતાં નથી. પણ તેથી ઉલટું તે જમીનમાં સડે છે, ને તેથી ઉધાઈનો વધારો થઈ રોપને નુકશાન થાય છે. આવી રીતે રોપ વાવ્યા પછી છાલાં-માંથી બીજાં નવાં મૂળ પણ તરત ઘણાં જોરથી નીકળે છે, ને તે રોપને મદદ આપે છે. રોપ કરવા માટે ચૈત્ર, વૈશાખ, શ્રાવણ અને આસો એ માસમાં નાળીએરો જમીનમાં નાંખે છે. રોપ ફેરવીને કાયમની જગોપર આશ્વિન, કાર્તિક, મૈતર અને વૈશાખમાં વાવે છે.

કાયમની જગોએ રોપ ફેરવીને વાવવા માટે રેતી અને માટીવાળી જમીનમાં ૩ થી ૪ ફીટ ચોરસ ખાડાઓ કરે છે, ને તેમાં રાખ, રેતી, સારી પેઠે સડી ગએલું હોય તેવું છાણનું ખાતર અને માટીનું મિશ્રણ ભરે છે, ને ખાડો ૬ ઇંચથી એક ફુટ ઉંડો રાખે છે, ને વચ્ચોવચ રોપ વાવતી વખતે એ ખાડામાં એક ફુટ જેટલો ચોરસ ખાડો ફરી કરી તેમાં ૬ ઇંચ ફક્ત રેતીનું થર દઈને રોપ રોપે છે. રોપનું છાલું માત્ર જમીનમાં ઢંકાય તેટલોજ ઉંડો વાવે છે. પછી તેને પાણી પાવાથી જેમ જેમ રેતી ને માટી બેસતાં જાય તેમ તેમ બીજી નવી નાખવામાં આવે છે. રોપ બે વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી દરરોજ સવારનાં સૂર્યોદય પહેલાં ૧ થી ૨ ઘડા પાણી તેને પાય છે, ને રોપના થાળામાં મુદલ કોઈ જાતનો નેદ ઉગવા દેતા નથી. થાળાને દર ત્રીજે દીવસે હાથેથી ભરવી જાય છે, અને વારંવાર થોડી રેતી અને રાખ થાળામાં નાંખે છે. થાળું એવું તો ચોખ્ખું અને પોચું રાખે છે કે એક ટીપું પાણી તેમાં પડે તો તે ટીપું પડે કે તુરત સુધી ઉતરી જાય. રોપ વાવ્યા પછી ૮ થી ૧૦ મહીને એ રોપના ખાડામાંની થોડી માટી ચોતરફથી કાઢી થાળાની પાળપર ચઢાવે છે, અને એ ખાડામાં પાછી નવી માટી ને રેતી પુરે છે. એમ પર્ણુકરી દર વર્ષે કર્યા કરે છે.

૪-ખાતર-રોપ ૩ થી ૪ વર્ષનો થાય ત્યારે તેને માછલાનું ખાતર આપે છે, તે આપવાની રીત એવી છે કે, અમુક જાતનાં માછલાં જે જલદી સડી જાય તેવાં હોય તેને એક મોટા ઘડામાં ભરીને સડાવે છે, પછી તેમાં પુષ્કળ પાણી નાંખી એકઠું કરી તે પાણી ખાતર તરીકે રોપને આપે છે.

જો રોપને એ ખાતર આપવાનું હોય તો રોપાના થાળામાં પ્રથમ એક ઘડો સારા પાણીનો રેડે છે. પછી ઉપર કહેલ ખાતરવાળું પાણી આસરે ૫ થી ૧૦ પાઁડ જેટલું થાળામાં નાંખે છે. ને તેની ઉપર વળી પાછું એક ઘડો સારું પાણી રેડે છે. ને તેપર કોરી રેતીનું થર પાથરે છે. કોઇ કોઇવાર એ સારું પાણી રેડવાને બદલે આડધો ઘડો દરિયાનું પાણી પણ રેડે છે.

માલવણનાં લોકોની માછલાનું ખાતર આપવાની બીજી રીત એ છે કે, રોપની બાજુએથી તેના થાળામાં ૬ થી ૯ ઇંચ અથવા ફુટ ૧½ ફુટ માટી અને રેતી થોડી કાઢે છે, ને તે ખાડામાં માછલાં નાંખે છે. ને તેપર પાછી માટી અને રેતી અને રાખ નાંખી એ બધનું સારી પેઠે પાનથી ઢાંકી મુકે છે, ને તે પાનપર મોટા પથરા મુકે છે. પછી એને સારી પેઠે પાણી પાય છે આવી રીતે ખાતર દીધા પછી ૧૦ થી ૧૫ દિવસ સુધી પર્ણુકરીને સવાર સાંજ બે વખત પાણી પાય છે. ને અવારનવાર સમુદ્રનું પાણી પણ ઘડો આડધો ઘડો તેમાં નાંખે છે.

માલવણમાં ભક્તારી હરી કૃષ્ણ માંજરેકર અને રામચંદ્ર શીવાજી માંજરેકરનાં પ્રખ્યાત નાળીએરીનાં વાવેતરમાં મેં ખાસ જોયું છે કે, સવારમાં દિવસ ઉગ્યા પહેલાં તેઓનાં ઓ છોકરાં અને સાથીઓ મળી નાળી-એરીનાં ઝાડોને ખાતર અને પાણી દેવાનું કામ પુરૂં કરી લે છે. દિવસ ઉગ્યા પછી એ ઝાડને બીલકુલ પાણી આપતા નથી. તેનું કારણ પુછતાં તેઓ કહે છે કે આ ઝાડનાં થાળાં અમે વારંવાર નેદી ગોડી સ્વચ્છ અને પોચાં રાખીએ છીએ, તેથી જો સૂર્ય ઉગ્યા પછી તેમાં પાણી રેડીએ તો સૂર્યના તાપથી તે પાણી ઉડી જાય, આ કહેવું તેઓનું થર્ણુજ વાજબી છે.

૫-ફાલ આવ્યા પછીની ચાકરી અને પેદાશ કરવાની રીત-જમીન પ્રમાણે નાળીએરીને ૪ થી ૬

વર્ષે ફાલ આવે છે. પણ જો ચાકરી બરાબર ન હોય તો ૮ થી ૧૦ વર્ષે (ફાલ) આવે છે.

નાળીએરીનાં ઝાડને ફાલ આવ્યા પછી દર ચોમાસાની શરૂઆતમાં તેનાં મૂળની કુમળી લાકડી જેવી થઈ ગએલી જાળી તેમ જ સુકાઈ ગએલાં મૂળ કાપી નાંખે છે, અને તેનાં થાળામાંની જુની માટી કેટલીક ખોદી કાઢી થાળાંની પાળપર ચડાવે છે, અને થાળાંની અંદર મૂળીઆં સહેજ દેખાય એટલી રેતી તેમાં નાંખી થાળું એમ જ ખુલ્લું મુકે છે. પાણી ઘણું ભરાઈ રહે એવી જગાનાં નાળીએરીનાં થાળાંમાંથી એક એવી નીક કરી મુકે છે, કે જેથી થાળામાં વરસાદનું એકઠું થએલું પાણી તેમાં જ નહિ રહેતાં નીકને રસ્તે બહાર નીકળી જાય છે.

નાળીએરીનાં કાચાં પાન મુખ્ય કાપવા નહી. પણ જે પાન પાકીને પીળું થઈ ગએલું હોય અથવા જે પાન પડી જવા જેવું થઈ ગયું હોય તે જ કાપી લે છે. એ કાપી લીધેલાં પાન, અથવા પવન કે બીજી રીતે પોતાની મેળે પડી ગએલાં પાન ભેગાં કરી તેને નરમ કરવા માટે ૨ થી ૩ દિવસ પાણીમાં બોળી રાખે છે. પછી તેને ગુંથી લે છે. એ ગુંથેલાં પાનને ઝાવળી કહે છે. એ ઝાવળી વાંસના મેડા પોતાનાં ઘરપર છાજ ઢાંકવા વાપરે છે. એક પાનને વચ્ચોવચથી ઉભું ચીરી એ કામ કરે છે. એ દરેક પાન ગુંથાયા પછી એક ઝાવળી કહેવાય છે. મલબારમાં એવી ઝાવળી નવ (૧૦૦) ની કીમત રૂપીઓ એકથી સવા રૂપીઆની હોય છે.

જે પાન સુકી ન શકાય એવાં હોય તેની વચમાંની સળીઓ કાઢી તેનો ઝાડુ બાંધે છે. એવી ત્રણ પાનની સળીઓનો એક ઝાડુ થાય છે, જેનાં બજારમાં [illegible] આવે છે.

એક નાળીએરીનાં ઝાડ ઉપરથી એકામાં એકા પાકાં નાળીએર દર વર્ષે ૨૫૦ થી ૩૦૦ સુધી ઉતરે છે. અને તે દરેક નાળીએરની કીમત [illegible] આવે છે. નાળીએરનાં ઉપરનાં છાલાં કાઢી [illegible] મહિના સુધી તેને [illegible] છે. પછી તેને કાઢી [illegible] છે, એટલે તેમાંથી કુચા અને કાથી (રેસા) જુદા પડે છે. આશરે એક ૧૦૦ નાળીએરનાં છાલાંમાંથી ૧૧ થી ૨૫ શેર કાથી નીકળે છે. અને મલબારમાં [illegible] રૂ ૧૦-૧૨-૦ થી ૩-૨-૦૦ [illegible] છે.

[illegible] નાળીએરીનાં ઝાડનું લાકડું ૪૦ થી ૬૦ ફીટ ઉંચું હોય છે તેની કીમત રૂ ૨૮ થી ૩ સુધીની આવે છે. અને આ [illegible] વગેરે કરે છે. જે ૧૦૦ થી ૨૦૦ વર્ષ સુધી રીતે નીભે છે.

નાળીએરીનું ઝાડ ઘણા રસથી ભરેલું હોય જેમાંથી થોડા બરાબર બહાર નીકળી શકતા ન તો તેવાં ઝાડમાંથી તાડી (માડી) કાઢે છે. અને વખત તાડી કાઢ્યા પછી તેમાંના રસનું જોર ઓછું થાય છે. ત્યારે તેમાંથી તાડી કાઢવી બંધ કરે છે. તેમાં ફાલ આવતા રહે છે. તેથી તેમાં સારો ફલ આવે

૬—જીવાત લાગે છે તે—એ તરફ નાળીએરી ઉગી અને તરખીડીનો ઉપદ્રવ થોડો થાય છે, અને છે તો દરિયાનું પાણી અથવા રાખનું પાણી આપે છે જેથી તે કીડીઓનો નાશ થાય છે. અને નાળીએરીને કાંઈ નુકસાન થતું નથી. મટકાના આકારનો પણ ઘણો મ્હોટો એટલે આશરે ૧ ઇંચ [illegible] કીડો નાળીએરીનાં ઝાડને લાગે છે. તે જ્યાં લાગે ત્યાંથી ઘણુંકરી કાચા [illegible] રસ નાળીએરીમાંથી [illegible] માલમ પડે છે. તેનો નાશ કરવા માટે તેના જખમથી [illegible] નાળીએરીમાં મ્હોટું વીંધું કરે છે. ને તેમાં [illegible] છે, જેથી તે જીવાતનો નાશ થાય છે. [illegible] ભમરા જેવો જીવડો જેને આપણા લોકો [illegible] પણ કહે છે, તેને લાંબા [illegible] કરે છે. [illegible] હોય છે એવી નાળીએરીમાં વીંધું પાડી શકે છે. અને તે [illegible] કુમળામાં કુમળા પાન એટલે ઝાડના [illegible] કાપી નાખે છે. એથી નાળીએરીને ઘણું નુકસાન [illegible] છે. એને દૂર કરવા માટે એના કરેલ વીંધાં [illegible] છે. અથવા ૨ થી ૨૧ ફીટ લાંબી, [illegible] તપાસ કરી એને કાઢી નાખે છે [illegible] વીંધુ બંધ કરી ઉપરનાં પાનપરથી તેમાં [illegible] રસ રેડે છે. જેથી તે મુઆઈ જાય છે. પણ એને કાઢી [illegible] એ વધારે સારો ઉપાય છે. એમ છે કે નાળીએરીનાં [illegible] એ વિશેષ [illegible] આવે છે.

નાળીએરીનાં [illegible] અને [illegible] તેનાં [illegible] નથી પણ [illegible]

માગો બાંધેલા તજવીજ કરવું જણાય તો તેનો પ્રતિબંધ કરે છે.

સવારનાં ૮ વાગ્યા સુધીમાં ઉપરનું તમામ કામ આટોપી એ વાડેનરવાળા લોકો નવરા બેસતા નથી. પણ જમીની જરાણી ગુંથવા, પલાળેલાં છાલાંમાંથી કાથો કાઢવા અને કાથાની સીંદરી વણવાના કામમાં લાગે છે. મતલબ આખો દિવસ એજ કામમાં મશગુલ રહે છે તો નાળીએરીઓની આવી ચાકરી અને આવા ઉદ્યોગથી એકેક નાળીએરીનું સરાસાર મહિને ઓછામાં ઓછા રૂ.૧૦-૦-૦ ની પેદાશ આપે છે. ત્યાંના ગરીબ કુટુંબીઓ ૧૦ ઝાડ વાવી પોતાનું કુટુંબ નીભાવી શકે છે.

દરિયા કાંઠાની રેતીના રસાવાળી જમીન નાળીએરીનાં વાવેતર માટે ત્યાં કહે છે કે ૫૦) રૂપીએ એકર કીંમે પણ મળી શકતી નથી.

હવે ખાસ પોરબંદરમાં જે નાળીએરોનાં ઝાડ વાવવામાં આવેલાં [illegible] તે વિષે થોડી હકીકત લખવામાં આવે છે. તે આ છે કેઃ-

પૂજ્ય રાજમાતા કૈલાસવાસી શ્રી રૂપાળીબા સાહેબે દીવ બંદરથી દીવેચા-કોળી લોકોને આ સ્વસ્થાનમાં નાળીએરીનાં ઝાડોનું વાવેતર કરવા માટે ખાસ બોલાવેલા હતા. તેઓના વંશજો અદ્યાપિ સુધી સ્વસ્થાનની એજ નોકરીમાં છે. આ સ્વસ્થાનમાં નાળીએરીનાં વાવેતર અને પેદાશ સંબંધી કંઈ પણ વિશેષ માહીતી હોય તે તે એ દીવેચા-કોળી લોકોનેજ છે. દીવેચા કોળીલોકોનો એક પાંચ વર્ષનો છોકરો પણ નાળીએરીનાં ઝાડપર ઊંચે તેની ટોચ સુધી સપાટાબંધ ચઢી જાય છે. પણ બીજી વરણના લોકો એનાં ઝાડપર ચઢી શકતા નથી. એ લોકો પ્રથમ નાળીએરીનાં ઝાડોમાંથી તાડી કાઢતા હતા, પણ હાલ તે કાઢવી બંધ કરવામાં આવેલી છે. હાલ સ્વસ્થાન તરફથી દારૂનો ઇજારો આપવામાં આવે છે, તે ઇજારદારને તાડી કઢાવવાનો પણ ઇજારો દારૂના ઇજારાની સાથે આપી દેવામાં આવે છે. પણ ઇજારદાર તાડી નહીં કઢાવતાં પોતે મહુડાં કે ખજૂર વગેરેથી દારૂ કઢાવી વેચે છે. તોપણ કોળી અને ખારવા લોકો (જે ખાસ દારૂ પીનારા વર્ગો છે) તો દારૂ કરતાં તાડીને વધારે પસંદ કરે છે. અને કહે છે કે "તાડીનો નિશો મોળો ચડે છે, નિશો ઉતર્યા પછી દારૂ જેટલી સુસ્તી જણાતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ એનો નિશો કરનાર એકંદર તાજો અને એકંદર આનંદિત રહે છે, અને કામકાજ કરવામાં ખરો દારૂ પીનાર જેટલો ઢીલ થઈ જતો નથી." દીવેચા કોળીઓનું કહેવું વળી એવું પણ [illegible] કે "દારૂ પીનારને વખતમાં આંખે અંધ આવે છે, તે તાડી પીનારને ઓછી આવે છે."

પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં જેઠ મહિનો શરૂ થતાં, સમુદ્રપરથી (ઓડા) દક્ષિણ-પશ્ચિમ તરફનો ખારો પવન જોરમાં ફુંકવા માંડે છે. તેનું જોર શ્રાવણ માસ આખરે શાન્ત થાય છે. દરમિયાન એ પવનથી તમામ જાતનાં ઝાડોનાં પાન અને કોમળ શાખાઓ બળી જાય છે. પણ નાળીએરીનાં ઝાડો એ પવનની સામા બીજી જાતનાં ઝાડો કરતાં સારી ટક્કર ઝીલી શકે છે. વળી એનાં ઝાડો ઝુંડમાં હોવાથી દરિયા તરફનાં થોડાં ઝાડોનાં પાનને થોડી ખરાબ અસર થાય [illegible] ખરી, પણ તે નજીવી હોય છે. નાળીએરીનાં ઝાડો અંતર્વર્ધક (endogenous) હોવાથી તેના બહારના થોડા ભાગોને જો કે ખારા પવનની માઠી અસર લાગે છે, તોપણ તેના અંદરના કોમળ ભાગોને કંઈ પણ નુકશાન થઈ શકતું નથી. પણ બાહ્યવર્ધક (exogenous) ઝાડો આંબા, જાંબુ આદિના કોમળ ભાગો બહાર હોવાથી તેઓપર ખારા પવનની અત્યન્ત ઘણી નઠારી અસર થાય છે. એક બીજી વાત પણ ઘણી જાણવા અને જોવા જેવી છે. તે એ કે, વર્ષના ઘણા મહિનાઓ સુધી આ સ્વસ્થાનમાં પશ્ચિમ અને દક્ષિણ-પશ્ચિમ પવન ફુંકયા કરે છે. તેને પરિણામે વડ, પીપળા, પીપળી, આંબા અને જાંબુ આદિ બાહ્યવર્ધક ઝાડોની શાખાઓનાં મથાળાં મરડાઈ શાખાઓ પૂર્વ અને ઉત્તર-પૂર્વ તરફ વળેલી હોય છે. અને દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફ તેનો કંઈ પણ ફેલાવ કે વધારો થયેલો ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે.* પણ નાળીએરીનાં ઝાડોમાં શાખાઓ નહિ હોવાને લીધે, તેમજ તેનાં ગમે તેમ વાળી શકાય એવાં લચકીલાં લાંબાં પાન હોવાને લીધે એનાં ઝાડો ટટાર અને તેનો મુકુટ ચો તરફ પસરાયલો હોય છે. આ ઉપરથી પણ કુદરતી સૃષ્ટિનું અવલોકન કરનારને જણાઈ આવશે કે, નાળીએરોનાં ઝાડો સમુદ્ર કિનારા પાસે કુદરતી રીતે ઉગવાને ઇશ્વર તરફથીજ નિમાયલાં થયેલાં છે. નાળીએરીનાં અંગોમાં કેટલાક ક્ષાર પદાર્થો પણ સમુદ્રજન્ય વસ્તુઓના બનેલા હોય છે. માટે જ એનાં ઝાડ સમુદ્રથી ઘણે છેટે સારાં થઈ શકતાં નથી. સમુદ્ર કિનારે નાળીએરીનાં ઝાડો હોય તો તેનાં ઝાડોની ઓથમાં બીજી એવી ઓછી ઉંચાઈનાં બાહ્યવર્ધક ઝાડો પણ સારાં થઈ શકે છે.

પોરબંદરીઅનું નાળીએરી પ્લાન્ટેશન એ મશહૂર

* એમ કહેવાય છે કે, કવિવર્યાએ અર્થાત્ આખતે દેશમાં ફરવાના ભાગેમાં વનસ્પતિને વાળ આવેલો છે, કે આ દેશમાં વન થઈ શકતું નહિ. પણ વનસ્પતિઓની મારફતથી નિશાન ઠીકઠાક કરવામાં એવી રીતનો નિશ્ચય કરેલો. કહેવાય [illegible] કે એ હવે સંબંધે નમન કરવું હતો. તો થઈ શકતું. આ હવાથી આ પ્રાંતમાં ઘણું ખરું ઝાડો પૂર્વ તરફ અર્થાત્ સૂર્યને નમતાં વળેલાં જોવામાં આવે છે.

સારે છે. તેની જમીન રેતાળ અને પાણી ભાંભરૂં અને નઝીક હોવાથી નાળીએરીનાં ઝાડોને માફક આવે છે.

છાયારણુ પ્લાન્ટેશનની જમીન ખારચ અને મોરમ તથા ચુના પત્થરવાળી છે, એ જમીન પણ નાળીએરીઓને માફક આવે છે. એટલું જ નહિ પણ પોરબંદરના રેલવેસ્ટેશનપર જવાની મ્હોટી સડકની બન્ને બાજુએ નાળીએરીનાં જે ઝાડો વાવવામાં આવેલાં છે. તેમાં ૩૦ થી ૫૦ નાળીએર એકેક ઝમરામાં લાગેલાં ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. ગોબારી તેમજ આ જમીનમાં એનાં ઝાડોને શામના ઉકરડાઓનું (Municipal refuse) સડેલું ખાતર દરવર્ષે આપવું જોઇએ, એક વર્ષમાં એકેક ઝાડને ઓછામાં ઓછું એકેક ગાડું ખાતર જોઇએ. આ સિવાય તેલવાળા પદાર્થવાળું ખાતર પણ નાખવું જોઇએ. કાળમીંઢ પત્થરવાળી જમીન નાળીએરીનાં ઝાડોને માફક આવતી નથી, પણ છાયારણુની જમીન જેવી ચુના પત્થરવાળી જમીન એને માફક આવે છે. કેમકે એ પથરમાં નસ હોય છે, તેમાં નાળીએરીનાં મૂળિયાં સહેલાઇથી પ્રવેશ કરી શકે છે. વળી ચુનો એ નાળીએરીનો ખોરાક છે, અને ચુનાવાળી જમીન ભીનાશ ચુસી રાખે છે, માટે જ પોરબંદરમાં પથરવાળી જમીનપર નાળીએરીઓ સારી થાય છે.

રાજવાડી બાગની જમીન ફોળી કરાર છે. એ જમીનમાં ૧ ઇંચથી ૨ ફુટ જેટલી ઉંડી મટ્ટી કાળી કે સ્વાસલેની હોય છે. પણ તેની નીચે ફીકા પીળા રંગની મોરમ અને છુરતા કે બાવળકાવાળી મટ્ટી હોય છે, એમાં પણ નાળીએરીનાં ઝાડો ઘણાં સારાં થાય છે.

નાળીએરી બાગ—ની જમીન કેવળ શામનું ખાતર એકઠું થઇ સડવાથી થએલી છે. એ જમીનમાંના કુવાઓનું પાણી ઘણું ખારૂં છે. અને શિયાળે એ બાગની જમીનમાં ગુંબો જામે છે, અને પાણીના ધોરીઆઓ ઉપર ક્ષાર (reh) ઘણો જોવામાં આવે છે. એથી એ બાગની જમીન આંબા વગેરે સારા ઝાડવાંઓ માટે ઘણી નાલાયક મનાય છે. એમાં કોઈ પણ જાતનો ફારો મેળ થઈ શક્યો નથી. પણ નાળીએરીનાં ઝાડ માટે એ જમીન અને ખારૂં પાણી એટલાં બધાં માફક છે કે એ જમીનમાં થએલાં નાળીએરીનાં ઝાડ જેવાં તંદુરસ્ત અને ફળ આપનારાં ઝાડ આખા સ્વસ્થાનમાં બીજે કોઇ પણ જગોએ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં ઉછરેલા નાળીએરીના રોપાઓમાંથી ત્રિવેન્દ્રમ, દિલ્હી, ગોંડલ, ભાવનગર, રાજકોટ અને બીજે કેટલેક ઠેકાણેથી મંગાવેલ રોપાઓ મોકલવામાં આવેલા છે.

જો ફરી સડકી અને રીતસર દેખરેખ હોય તો નાળીએરીનાં ઝાડ એક સારી પેદાશની વસ્તુ છે. એક નાળીએરીનાં ઝાડની પેદાશ બાર મહિને આ તમામ ખરચ બાદ જતાં ઓછામાં ઓછી ૧ થી રૂપિયો ગણી શકાય.

નાળીએરીનાં સારાં ૧૦૦૦ ફળાઉ ઝાડોની ઓછામાં ઓછી પેદાશ અને વધનામાં વધનાં ખરચનો અંદાજ નીચે પ્રમાણે થઇ શકે છે.

પેદાશ—દર ઝાડે ૨૦૦ ફળ ગણી દરેકની
    કીમત રૂા ૦–૦–૩ લેખે ... ... રૂા ૧-૬-
દર ઝાડે ૧૨ પાન ગણી દરેકની કીમત
    રૂા ૦–૦–૩ લેખે ... ... રૂા ૦-૩-
દર ઝાડે ભગતણુની ભારી ૧ દરેકની
    કીમત રૂા ૦–૧–૦ લેખે ... ... રૂા ૦-૧-
કાથી ફળ ૧૦૦ નો શેર ૧૦ (મન)
    રૂા ૦–૦–૬ લેખે ... ... રૂા ૦-૫-
                                        રૂા. ૨-૨-

એ હીસાબે એક હજાર ઝાડે રૂા. ૨૧૨૫ થાય છે.

ખરચ—બળદ જોડી ૧ ની ખોરાકી બાર
    માસના ... ... રૂા ૧૮૦-૦-૦
સાથી એનો પગાર બાર માસના... રૂા ૧૮૦-૦-૦
ઓજાર કોસ વરત વગેરે પરચુરણ
    ખર્ચ બાર માસના ... ... રૂા ૪૦-૦-૦
દરબારી હાલ હાસલના ધોરણ પ્રમાણે દર
    ઝાડે ૭ આના લેખે એક ૧૦૦૦
    ઝાડના બાર માસના ... ... રૂા ૩૭૫-૦-૦

બાર માસનું કુલ ખર્ચ ... ... રૂા. ૭૭૫-૦-૦

ઉપર પ્રમાણે બાર માસની પેદાશના રૂપિયા ૨૧૨૫-૦-૦ માંથી ઝાડોનું ખર્ચ અને દરબારી હાસલ મળી રૂા. ૭૭૫ બાદ કરતાં બાકી રૂા. ૧૩૫૦ રહે છે.

તાડ અને ટીનતાડના રોપાઓ એક જગોપરથી ફેરવી બીજી જગોએ વાવતાં તે ઘણું કરી ઉછરતા નથી, પણ નાળીએરીના રોપા નાહાના અથવા મ્હોટા છે ચાર વર્ષનાઓને ફેરવીને પાછા વાવવાથી પણ લાગ થાય છે.

આ સ્વસ્થાનમાં આશરે બાર વરસ નાળીએરીનાં ત્રીસ વર્ષનાં ૪૦ થી ૪૫ ફિટ ઉંચાં ઝાડ પૈકી એક રાજવાડી બાગમાંથી કાઢી એક માઈલ દૂર જઈ ખાડા ખોદી જ્યુબીલી જેઠવા બાગમાં વાવવામાં આવેલાં છે. તે હાલ સારી સ્થિતિમાં છે, અને સારો ફળ આપે છે.

પોરબંદરમાં સફરી નાળીએરી સિવાય સિંગાપુરી, માલવાણી, મલબારી, જનબારી, લીલી અને નાળીએરીઓ વવાયેલી છે તે દરેક જાત જૈન ૫ટ અને ફળો ૧૫ વર્ષ છે. પણ સફરી અને ગેળબારી વખણાય છે.

૯૫-N. O. PANDANEÆ

વર્ગ—પેન્ડેનીઃ—કેવડાનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ—આ વર્ગમાં નાહાના ઝાડ થાય છે તેની શાખાઓમાંથી વડની વડવાઈ પેઠે મૂળ નીકળે છે. પાન લાંબાં, સાંકડાં, ચીવટ અને નરમ હોય છે. તેની કોર અને વચલી નીક પાછળ તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા જેવા દાંતા હોય છે. નર અને માદા ફુલો જુદાં જુદાં ઝાડપર થાય છે. નર ફુલના પેટામાં કેસરો ઘણાં હોય છે. તેના તનુઓ છુટા અથવા જોડાએલ હોય છે. પરાગકોશ ઉભા અને તળિયેથી તંતુપર બેસેલા હોય છે. માદાફુલોમાં સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય પાસે પાસે ભેગા આવેલા હોય છે. તે એક પોલા અને એક કે વધારે અંડબીજવાળા હોય છે. સ્ત્રીકેસરનલિકા હોતી નથી, અને હોય તો ઘણી ટુંકી હોય છે. સ્ત્રીકેસરમુખ સૂક્ષ્મ બાનાવાળું હોય છે. ફલ એક કે સંયોગ હોય છે, તે તેનાપર નાહાનાં ઘણાં ફળ ફુલોનો સમુદાય પાસે પાસે આવી જઈ બનેલું હોય છે. બીજ નાહાનાં અને તેપર ઉભી લીટીઓની ભાત હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં ઉત્તેજક, વેદનાશામક, અને શીતદર ગુણો જણાવામાં આવે છે.

વર્ગ—(પેન્ડેની).

નંબર-૫૪૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pandanus fascicularis.

દ્રષ્ટાન્ત-H. VI. p. 485; N. p. 360, Watt. VI. part. I. p. 5; ૨-નિ. પા. ૪૬૬.

૨-દેશીનામ-કેવડો (પો+ગુ૦); केवडा, केतकी, (म०) केवड़ा, केवरा, केतकी (हि०), केतक, केतकी (सं०).

૩-વર્ણન-કેવડાનાં ઝાડવાં ૮ થી ૧૫ ફીટ ઉંચાં જોવામાં આવે છે. તે ભાગ્યેજ સીધાં હોય છે, પણ ઘણુંકરી તેમાંથી આડી અવળી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એની શાખાઓમાંથી વડની વડવાઈની પેઠે મુસળ કે કળિયાં જેવાં જાડાં મૂળ નીકળેલાં હોય છે, તે જમીનમાં ઉતરે છે. પાન લાંબાં, સાંકડાં, લાંબી અણીવાળાં, નરમ નીચાં ઝુકતાં, લીસાં અને લીલા રંગનાં હોય છે. તેની કોરપર કાંટા હોય છે. નરફુલના પોટા ઘણુંકરી શાખાઓના છેડા પાસે આવેલા હોય છે, તે પાન જેવાં પુષ્પપત્રોથી (Bracts) આચ્છાદિત થએલા હોય છે. આ પોટાની અંદર નીચેથી ઉપર તરફ અનુક્રમે નાહાનાં નાહાનાં ધોળાં કે પીળા રંગનાં, સુંવાળાં, કિનારદાર પુષ્પપત્રો (Bracts) આવેલાં હોય છે. આ પુષ્પપત્રોમાં પુંકેસરોની ચમરીઓ આવેલી હોય છે. તેમાં પુંકેસરોના પરાગકોશમાંથી સુગંધી ધોળી પીળી રજ ખરતી હોય છે

કેવડાનાં જે ઝાડપર માદાફુલ થાય છે, તે ફુલમાં પુંકેસરો કે આવી રજ હોતી નથી. પણ પાસે પાસે સ્ત્રી-પુષ્પો આવી તેમાંથી એક મ્હોટું મજબૂત સંયોગ ફલ બને છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-પિત્ત અને કફઘ્ન. ઉત્તેજક અને શીતદર.

૬-ઉપયોગ-કેવડાના મૂળમાંથી એક જાતનું ઔષધીય તેલ બનાવવામાં આવે છે, તે ચાંમડીના દરદોમાં ચાંમડીપર ચોપડવામાં આવે છે. કેવડાની શાખાઓ અને પાનમાંથી રેસા કાઢવામાં આવે છે, તે સાદડીઓ, દોરડાં અને માછીઓની જાળ બનાવવાના કામમાં આવે છે. મોરીસમાં આ રેસામાંથી દાણા, ખાંડ અને કોફી ભરવા માટે કોથળાઓ બનાવવામાં આવે છે. આ રેસાઓ કાગળ બનાવવાના કામમાં પણ આવી શકે છે. એની શાખાઓમાંથી નીકળતાં મુસળ જેવાં મૂળીઆંમાંથી પણ રેસા નીકળે છે. તેમાંથી રંગ અને ચુનો લગાડવાની પીંછીઓ બનાવવામાં આવે છે. કેવડાના નર ફુલમાંના પોટાનાં સુગંધી પુષ્પપત્રોમાંથી તેલ અને અર્ક બનાવવામાં આવે છે. જેનું અત્તર પણ બનાવવામાં આવે છે. આ અત્તર અને તેલ ઉત્તેજક અને આંચકી જેવાં દરદોમાં વાપરવામાં આવે છે. કેવડાના પાનની છત્રી બનાવવામાં આવે છે. માથાને ઘણી ગરમી લાગી હોય તો તેપર કેવડાના અર્કમાં રૂમાલ ભીંજવી માથાપર રાખવામાં આવે છે. કેવડાનાં પુષ્પપત્રો અને નરફુલની ચમરીઓ જે ઘણાં સુગંધવાળાં હોય છે, તે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ માથાંના વાળના અંબોડામાં રાખે છે. પાનમાં ખાવાનો કાથો અને બીજા કેટલાક પદાર્થોને કેવડાની સુગંધી વાસ બેસાડવા માટે તે પદાર્થોને કેવડાનાં સુગંધી પુષ્પપત્રોમાં થોડો વખત રાખવામાં આવે છે. અબીલ વગેરે કેટલીક સુગંધી વસ્તુને પણ કેવડાનો પાસ આપવામાં આવે છે.

“કેવડો ગરમ છે, હલકો છે, કફને હરે છે, આધ્મના રોગને મટાડે છે, કેવડાનાં ફુલ શરીરના રંગને સારો કરે છે, કેશની દુર્ગંધીને મટાડે છે, કામને વધારે છે, વાને મટાડે છે, કેવડાનાં ફુલાં અંકુર ટાઢાં છે, રસાયન છે, બળ કરે છે, શરીરને દૃઢ કરે છે, પિત્તને મટાડે છે.”

(વૈ૦ રૂપનાયક.)

૭-સ્થાનક-બાગોમાં અને નદી નાળાંઓ કાંઠે કેવડાનાં ઝાડ ઉગેલાં જોવામાં આવે છે. એ હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં થાય છે.

આ સ્વસ્થાનમાં રાણુવાવ અને આસીઆપાટ ગામની નદીને કાંઠે તેમજ ઘણાક બાગોમાં પણ કેવડાનાં આડો ઉગેલાં જોવામાં આવે છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-કેવડાની ડાળ એક વખત વાવ્યા પછી તેનું આસ્તે આસ્તે વધીને એવું તો ગાઢું થઈ જાય છે કે તેની અંદર મનુષ્ય કે ઢોર જઈ શકતું નથી. માટે એને વાડ તરીકે પણ ઘણી જગોએ વાવવામાં આવે છે.

કેવડામાં અગણિત કાંટા હોવા છતાં ભમરાઓ તેની સુગંધીપર મોહિત હોય છે, માટે તે વિષે એક કવિ કહે છે કેઃ—

“ अग्र अति तिछन हे जाकंक्रुर कंटकके,
विना दल नांहि एक तेरो जन जाने हें ॥
परम परागको अमित अंधकार स्योंज्ञ,
रसकी न वात तोमें कोविद वखानेंहे ॥
सुकवि कहत स्याम अहो केतकी हि तुय.
मनोहर ताईमा अनंदउर सांने हें ॥
तदपि तिहारी यह अपुरव गंध केज्ञ,
रसीक मलिंद तोमें दोष नांहि माने हें ॥

રાજાની નોકરી કરવામાં ઘણાં ઘણાં સંકટો છતાં પણ કેટલાએક વિદ્વાન લોકોને તેમાં રૂચિ ધરાવતા જોઈ કવિ પોતાના મનમાં એ નોકરીના ઉદ્દેશથી કેતકીને કહે છે કે—હે કેતકી! તારૂં એકે પાનડું અત્યંત તીક્ષ્ણ અણીઓવાળા કંટકો વગરનું નથી, તારામાં પરાગનો અંધકાર પણ અપાર છે, રસની તો તારામાં વાત જ નથી. અને હૃદયને આનંદ આપે એવી રમણીયતા પણ તારામાં નથી, એ વાતને ફક્ત વિદ્વાનોજ જાણે છે એમ નથી, પરંતુ સઘળા લોકો જાણે છે તો પણ તારી અપૂર્વ સુગંધથી લલચાએલા ભમરો તારામાં કશો દોષ માનતા નથી.”

(ક. સ્યા. જ).

૮૬-N. O. TYPHACEÆ.

વર્ગ-ટાઇફેસી.

પાન અથવા ઘાંડુડીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ-આ એક ઘણા નાહાના વર્ગની વનસ્પતિ ઘણુંકરીને મીઠાં પાણીમાં ઉગે છે, તે બહુધા બહુવર્ષાયુ છોડવા હોય છે. પાન સાંકડાં, લાંબાં, ઉભાં અથવા પાણીપર તરતાં હોય છે. ફૂલ ગોળાકારેલી અથવા લાંબી ડુંડી (બાજરાનાં ડુંડા જેવી)પર ઘણાં જ પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. તે નાહાનાં અથવા ઘણાં બારીક હોય છે. તેમાં નર અને માદા ફૂલો બહુધા જૂદાં જૂદાં હોય છે, ને ઘણુંકરી ઉપરનાં ફૂલો નર હોય છે. બાહ્યાન્તરયુક્તકોષ (perianth) ની જગોએ લીલા રંગનાં ફડપત્રાં જેવાં અથવા ઝીણા વાળ હોય છે. નર-ફૂલોમાં ૧ થી ૭; તંતુઓ છૂટા અથવા જોડાએલા, પાદસ્થિત (basifixed) હોય છે. માદા ફૂલમાં સરગર્ભાશય ઉર્ધ્વસ્થાયી, ૧ કે ૨ પોલવાળો, દરેક પોલમાં ૧ આદિબીજ હોય છે; નલિકાઓ અને નલિકાગ્રમુખો બાજુએથી ખરબટ હોય છે. નાહાનું, (દાણા જેવું). પાતળી છાલવાળું, અથવા અને બીજ ચીકણું અથવા રવાવાળું હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ શીતોપચાર કરવામાં કામ છે. એ મૂત્રલ અને રોપક પણ ગણાય છે.

વર્ગ-(ટાઇફેસી.)

નંબર ૫૬૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Typha elephantina.

દ્દષ્ટાન્ત-H. VI. p. 489; Watt. VI. part IV. p. 207; રૂ૦ નિ૦ પા૦ ૩૬૩.

૨-દેશીનામ-ઘાડુંડી, પાન, પની (પો૦); ઘાબાજ (મુ૦); रामबाण (म०); पतर, पतीह, पोन (हिं०); एरका (सं०).

૩-વર્ણન-ઘાડુંડી નામના ઘાસ જેવા છોડવા ૪ થી ૧૦ ફીટ જેટલા ઉંચા વધે છે. એ મીઠા પાણીમાં થાય છે ને જ્યાં ઉગે છે ત્યાં એ ઘણા વિસ્તારમાં કેટલા શેરડીના વાડની પેઠે ગીચ ઉગેલા હોય છે. એનાં પાન લાંબાં છોડવા જેટલાં હોય છે. ને તે અંગ્રેજી (ક્રિસ) તલવાર જેવા આકારનાં હોય છે. એમાં નર-અને માદા ફૂલની જૂદી જૂદી ડુંડી આવે છે. તે એની ડાંડીને છેડે માદાડુંડી નીચી, ને નરડુંડી તેથી થોડી છેટે ઉંચી આવેલી હોય છે. ફૂલ સૂક્ષ્મ હોય છે.

મૂળ-કેળના મૂળને મળતાં હોય છે. એટલે મૂળની એક ગાંઠ હોય છે. એ ગાંઠ અંદરથી સફેદ, કાણું અને જરા દાણાદાર પદાર્થવાળી દેખાય છે, ને બહારથી પીળા રંગનાં ફોતરાંથી ભરેલી હોય છે. મૂળની ગાંઠમાંથી કેળની પેઠે ફણગા ફૂટી નવા રોપાઓ થતા જાય છે, ને એ ગાંઠમાંથી ઘણા પોચા રેસાઓ નીકળેલા હોય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ-ડાંડી લીલા રંગની, ચપટી, પોહોળી, ને છેક ઉપર જતાં સાંકડી ને ગોળ થયેલી હોય છે. તે અંદરથી સફેદ અને પોચી હોય છે.

પાન-ડાંડીના થડમાંથી લાંબાં, લીસાં અને ચમકતાં પાન નીકળેલાં હોય છે. તે અંદરથી સફેદ અને કેટલે હોય છે. નીચે ભુંગળીની પેઠે ડાંડીપર વળેલાં હોય છે. ને તેની ઉપર ચપટાં થયેલાં અને છેક છેડા તરફ સાંકડાં

ડી અણીયનાં હોય છે. પાન બહારની બાજુ ગોળાઈ-
નાં ને અંદરની બાજુ સહેજ અંદર બેસતાં હોય છે.
ની બન્ને કોર ધારવાળી હોય છે, પણ છેડા પાસે
ન વચમાં ચપટાં ને બન્ને કોરે કિરચની પેઠે
ળી ધારવાળાં હોય છે. તે ૪ થી ૧૦ ફીટ લાંબાં
½ થી ¾ કે ૧ થી ૧½ ઇંચ પહોળાં હોય છે.

ફૂલ-દાંડીનો ઉપલો જે ભાગ અને સુતળીથી સ્લેટપેન
નો જાડો પરેલો હોય છે, તેપર બાજરાની કુડી જેવી
નીચે ને ૧-ઉપર એમ ૨-કુડીઓ થોડે થોડે છેટે
લેલી હોય છે. તેમાં નીચેની કુડીમાં હજારો માદા-
ફૂ, ને ઉપરનીમાં નરફૂલો હોય છે. આ બે કુડીની
ચે ½ થી ૩ ઇંચનો અંતર હોય છે. નરકુડીની નીચે
ક ઉભી નસોવાળું પુષ્પપત્ર હોય છે. નરકુડીમાંના
ષ ભૂરાં ને લીલાશસેના કાગા રંગનાં હોય છે. તે
ડ જેવાં દેખાય છે. તેમાં પરાગરજ પીળી હોય છે.
જ ખરી ગયા પછી નરફૂલો તરત ખરી જાય છે, ને
કે આ નરફૂલોની કુડી માદાકુડીપર ફક્ત એક
ણીવાળી સળીની પેઠે રહેલી જોવામાં આવે છે.
દાફૂલો ઘેરા ભૂરા રંગનાં હોય છે. આ કુડી ઘણો
મો વખત રહે છે તેથી એકજ કુડી ઘણીવાર તેના
ઝાડપર દેખાય છે. તે ઉપર ઘેરા ભૂરા રંગની થઈ
ય છે. માદાકુડી ઘણી પાકી ગયા પછી તેમાંની
ડી જમીન ભૂરા ઉગવા માંડે છે.

ફળ અને બીજ-ઘણાં સૂક્ષ્મ હોય છે.

૪-ઉપયોગીઅંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-મૂત્રલ અને રોપક.

૬-ઉપયોગ-એનાં મૂળને સારી પેઠે ધોઈ સાફ કરી
ક સ્વચ્છ કપડામાં બાંધી ગરમીના આજારમાં પેટુ
પર બાંધવાથી પીશાબ છૂટે છે. એનાં મૂળ કુકાળની
ખતે ઢોરોને ખવરાવવામાં આવે છે. પાન હાથીનો
ખ્ય ચારો છે. એની કુડીમાં ૧ જેવું નરમ ભૂરું થાય
. ને તેલમાં બોળી, અથવા એ કુડીને બાળી તેની
ખ ફૂલેલ તેલમાં ચાળી જખમમાં ભરાય છે અથવા
પર ચોપડાય છે. તેથી જખમ અથવા ઘા રૂઝાઈ
ય છે. એની દાંડી અને પાન બાળી અથવા
જ વડી વપરાય છે. એની દાંડી અને પાન માંથી
ડો પકડવાં તરવાના ચાપા બાંધવામાં આવે છે.
ની દાંડી અને પાનની સાદડી, દોરડાં અને મુંઢીઓ
નાવવામાં આવે છે. એના રેસા કાગળ અને દુરડાં
નાવવાના કામમાં આવી શકે, એમ કહેવાય છે-"એ
ળનાં મૂળ ઘણાં હાલાં છે, વાડુ કરે છે, મધુરાર,
સૂરી, જવર, પિત્ત, સોજવિકાર એ સર્વેને હણે છે.
નું દૂધ, તથા રજ, તથા પુરૂષનું વીર્ય વધારે
છે, એને ઢોર ખાતાં નથી, ખાય તો તેને અવગુણ કરે
છે." (વૈ૦ રૂગનાથજી)

૭-સ્થાનક-મીઠાં પાણીના ધરા, તોકળા અને નદી
કાંઠે ઉગે છે. એ હિં૦ માં ઘણી જગોએ થાય છે.

આ સ્વસ્થાનમાં મીણસાર, વરતુ અને બીજી નદીયોમાં,
તેમજ પોરબંદર પાસે ચોબારી નાળીએરપ્ક્ષે-ટેશનપર
તળાવ વાવના ખડાપર તે બારેમાસ ઉગે છે.

૮-વિશેષ વિવેચન-એની કુંડીમાનાં ભૂરથી જખમ
અથવા ઘા રૂઝાય છે, માટે એને ઘાકુંડી કહે છે. એમ
કહેવાય છે કે, સોમનાથ પાટણ પાસે પાન ઘણું ઉગે છે.
અને બાદશાહથી વખતે ફોજ આપથી જે શસ્ત્રો ઉગી
નીકળ્યા હતાં તે આ પાન છે.

૮૭-N. O. AROIDEÆ.

વર્ગ-એરોઇડી-પ્રમની અથવા જલ-શંખલાંનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ-આ વર્ગમાં નાહના
છોડવા થાય છે. તેમાંના કેટલાક મીઠાં પાણીમાં ઉગે છે.
પાન આંતરે આવે છે. ફૂલ એકે કે દ્વિજાતીય હોય છે,
તે એક પોટીની અંદર આવે છે. નર-ફૂલો બહુધા
પોટીની અંદર મથાળાં તરફ, અને માદા-ફૂલો તળિયાં
તરફ હોય છે. પરાગકોશ ૨ થી ૪ પોલવાળા; ઓ-
ફેસરગર્ભાશય ૧ થી ૩ પોલવાળો; નલિકા લાંબી
અથવા ટુંકી અને નલિકાગ્રમુખ બહુધા વિભક્તિત હોય
છે. ફળમાં ૧ અથવા વધારે બીજ હોય છે; બીજ
રસમાં ડુબેલાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ સુરણ (Amorphophallus Campanulatus) સૌના જાણવામાં છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિનો મુખ્ય સૂરણ, કેળાક, સિકારી,
કેરી અને સરક અળાય છે.

અનુનીવિક-(Pothos scandens) જે હાથ ઘણા
બાગોમાં વાવવામાં આવે છે, અને જે સોપારી કે નારી
એરીનાં ઝાડપર ચડાવવામાં આવે છે, તે પણ આ
વર્ગની વનસ્પતિ છે એની ડાળીયાંમાંથી મૂળ જેવા તંતુઓ
નીકળી તે ઝાડપર ચોંટી બેસી જાય છે.

અળવી (Colocasia antiquorum)ની ગાંઠોનું
શાક અને તેનાં પાનનાં પતવેલીયાં કરવામાં આવે છે,
ને પણ આ વર્ગની વનસ્પતિ છે. અળવીની ગાંઠ વડી
અને બાફેલાં ચિકાસાંની સાથે ખાવામાં આવે છે,
એને છ દુની દેશનું ખાતર અને પુષ્કળ પાણી આપવાથી
એનાં પાન ઘણાં મોટાં થાય છે. એનાં પાનની દાંડીનું
પણ કેટલાક લોકો શાક કરે છે, દેશી અળવી, દેશી
અને દેશીનું તેલ નીચે છે.

વર્ગ-(એરેઇડી.)

નંબર ૫૪૬.

૧-શા. ના.-Pistia Stratiotes.

દ્દષ્ટાંત-H. VI. p. 497; N. p. 362; Watt. VI. part I. p. 275.

૨-દેશી નામ-જળશંખલાં (પો+ગુ૦), પ્રની, ગોંડાલી, સેરવેર (બ૦); જલકુંભી (હિં૦); જલકુંભિકા (સં૦).

૩-વર્ણન-આ વનસ્પતિ મીઠાં સ્થિર પાણીમાં ગચુંબની માફક પાસેપાસે તરતી જોવામાં આવે છે. એનાં પાન જાડાં, તળિયે સાંકડાં, મથાળે પોહોળાં અને કોરપર સેદુરીઆવાળાં હોય છે; તેમાં સ્પષ્ટ દેખાતી પસરાવની નમો હોય છે. પાન ઉભાં સંખથાં કે પ્યાલા જેવાં દેખાય છે. ફૂલની પોટી ધોળા રંગની જરા વાંકવાળી મહાકાર ફે ઇંચ લાંબી હોય છે. ફૂલ પાનગું અને તેમાં ખરબટ સૂક્ષ્મ થોડાં બીજ હોય છે.

૪-ઉપયોગી અંગ-સર્વાંગ.

૫-ગુણદોષ-શીતલ અને મૂત્રલ.

૬-ઉપયોગ-જલકુંભીનાં પાન ગરમ કરી પેડુપર બાંધવાથી પિશાબ છૂટે છે. હરસ ઉપર એનાં પાનની પોટીસ બંધાય છે. માથાના ખોડા ઉપર એની રાખ તેલમાં મેળવી ચોપડવામાં આવે છે, તેથી ખોડો મટી જાય છે. એનો કાઢો સગ્રહણી અને ઉધરસ ઉપર અપાય છે.

વિશેષ વિવેચન-જલકુંભી જે પાણીમાં ઉગે છે તે પાણીને બગાડે છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે; અને કેટલાક કહે છે કે, એ પાણીને સ્વચ્છ રાખે છે. પણ એવું જોવામાં આવેલ છે કે થોડાં પાણીમાં તે હોય તો તે પાણીને બગાડે છે.

એનાં પાન કમળની પેઠે વળેલાં દેખાય છે માટે એને જલકમલ કહેતા હશે.

૮૮-N. O. ALISMACEÆ.

વર્ગ-એલિસ્મેસી-નકુડનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ-આ વર્ગમાં નાહાના [illegible] છે. તે મીઠાં પાણીમાં ઉગે છે પાન [illegible] નીકળે છે, ને તે અખંડ કોરવાળાં હોય છે. ફૂલ એક અથવા દ્વિલિંગી હોય છે. [illegible] (Perianth)ના ૬ વિભાગ હોય છે, તે બે હારમાં [illegible] હોય છે. તેમાં બહારની હારના ત્રણ વિભાગ [illegible] જેવા, અને અંદરની [illegible] [illegible] જેવા હોય છે. [illegible] ૬ અથવા વધારે હોય છે, તે [illegible] નીચે અથવા તેની આજુબાજુ આવેલા હોય છે; પરાગકોશ ઉભા, [illegible] ed) અને ૨ પોલવાળા હોય છે. ખાનાં (carpels) ૩-૬ કે વધારે હોય છે. ઉભાં બીજડાં (કારીજરી જેવાં) જેવાં અથવા જેવાં હોય છે. બીજ નાહાનાં હોય છે.

આ વર્ગની કેટલીક વનસ્પતિનાં મૂળની ગાંઠ પછી ખોરાક તરીકે કામ લાગે છે. કેટલીકમાં ગુણ રહેલા છે.

વર્ગ-(એલિસ્મેસી.)

નંબર ૫૪૭.

૧-શા૦ ના૦-Limnophyton obtusifolium

દ્દષ્ટાન્ત-H. VI. p. 560; N. p. 366.

૨-દેશીનામ-નકુડ (પો+ગુ૦+મ૦).

૩-વર્ણન-એના ઉગવા વરસાદનું મીઠું પાણી [illegible] રહેતું હોય એવા ખાડા ખાબોચીઆમાં [illegible] છે. એનાં પાન ૧ થી ૧½ ફુટ લાંબાં અને ૨ [illegible] ઇંચ પોહોળાં થાય છે. તેની દાંડી લાંબી [illegible] પાનના છેડા દાંડી પાસે લંબાએલા હોય છે, તેની [illegible] સાંકડાંથતાં ગુરાં હોય છે. તેપર ઉભી નમો હોય છે. ફૂલ ધોળા રંગનાં હોય છે, તે [illegible] દાંડીપર ગચુંમની પેઠે આવેલાં હોય છે, [illegible] કોશ ૬ વિભાગવાળો હોય છે. ફૂલ કરચલીવાળાં [illegible]

એનાં પાન ઢાકણ કરવા માટે ભેગું અને [illegible] દરતાં ભાડાં અને ગાંઠાઓ ઉપર બાંધે છે.*

૮૯-N. O. NAIADACEÆ.

વર્ગ-નાએડેસી.-જલપુંપીનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ:-

આ વર્ગની વનસ્પતિ પણ મીઠાં પાણીમાં [illegible] તેનાં પાન ઘણીવાર પાણીપર તરતાં હોય છે. [illegible] બારીક હોય છે, તે ૧ કે ૨-જનીત હોય છે. [illegible] એક બીજવાળું હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિ પણ ઔષધમાં [illegible] વપરાશમાં વપરાય છે.

વર્ગ-(નાએડેસી).

નંબર ૫૪૮.

૧-શા૦ ના૦ Potamogeton indicus

દ્દષ્ટાંત-H. VI. p. 565; N. p. 373

૨-દેશી નામ-જલપુંપી (પો+ગુ૦).

* આ સંબંધમાં [illegible] અને [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]

૩-વર્ણન-એના છોડવા ખાસ બાગોમાં અને વેરાનઓમાં મોસમે ઘણા જોવામાં આવે છે. એનાં પાનની ડીંટી પાતળી ને ઘણી લાંબી હોય છે. પાન પહોળાં ઘણુંખરું સપાટ તરનાં હોય છે. તે ૩ થી ૪½ ઈંચ લાંબાં અને ૧ થી ૨½ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તે ઘણાં પાતળાં હોય છે. તેની કોર ડીંટી પાસે ગોળાકૃતિની કે સાંકડી હોય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી પત્રોની બગલમાંથી અથવા તેની સામેથી નીકળેલી હોય છે.

એનાં પાન પાનઝાં હોતાં ઊકરીએ, તેની પુપેડી કરી ચરાડે છે, માટે એને જળપુપેડી કહે છે.*

૯૦-N. O. CYPERACEÆ.

વર્ગ-સાઇપરેસી-મોથ અને થીઆનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંક વર્ણન અને ગુણદોષઃ-આ એક મ્હોટા વર્ગમાં ઘાસ જેવા નાહાના છોડવાઓ થાય છે. તેમાંના ઘણાખરા ભીનાં પાણીમાં અને પાણીકાંઠે ઉગે છે. આ વર્ગના છોડવાઓની ડાંડી સાંધા કે પત્રાવાળી હોતી નથી પણ નીરસ હોય છે. તે બહુધા ૩ કે વધારે ખૂણા કે ધારવાળી હોય છે. પાન મળેકરી ત્રણ હારમાં આવે છે. અને તેને તળિયે અખંડ ભૂંગળી હોય છે; અથવા પાન હોતાં નથી. ફૂલની ચમરીઓ ડાંડીપર છત્રાકાર આવે છે. ફૂલ એક કે દ્વિલિંગી હોય છે. તે નાહાનાં અથવા બારીક હોય છે, અને તે કડપલાં જેવાં પાન-(glumes) ના ખૂણામાં એકેક આવેલાં હોય છે. બાહ્યાન્તપુષ્પકોશ (perianth) હોતો નથી અને હોય છે તો તે તંતુ જેવા વાળ અથવા કડપલાં જેવાં પાનનો બનેલો અને સ્ત્રીકેસરની હેઠળ આવેલો હોય છે. પુંકેસર ૧ થી ૩, કે ક્વચિત્ વધારે; પરાગકેશ સાંકડા, લાંબા, અને બહુધા ચપટા તન્તુઓપર પાર્શ્વસ્થિત હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય ૧ પોલ અને ૧ બીજવાળો; નલિકા ટુંકી અથવા પાતળી, ૨ થી ૩ ફાંટાવાળી, ફાંટા પાતળા અને સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ પ્રદેશવાળા હોય છે. ફળ ચપટું, અથવા ત્રિકોણ બીજડાં જેવું હોય છે. બીજ ઉભું, ગુંદું, રસ અથવા રવાવાળું હોય છે.

આ વર્ગની કેટલીક વનસ્પતિના મૂળમાં સુગંધિત અથવા મીઠી ગાંઠો થાય છે, તેથી તે સુગંધ તેમજ ખોરાક તરીકે કામમાં આવે છે. તે ઉપરાંત એમાં શીતક, સ્વેદલ, મૂત્રલ, ઉપલેપક અને મિરગભૂકારી વૈદિક ગુણ રહેલા છે.

* જળજનસ્પતિ પણ આ સ્વરથામાં થતી જાતની કહે છે, પણ તેનો વિશેષ ઉપયોગ નહી હોવો દેવાથી દાખ તે વખાણી નથી.

વર્ગ-(સાઇપરેસી).

નંબર ૫૪૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pycreus capillaris.

દષ્ટાન્ત-H. VI. p. 591.

૨-દેશીનામ-ચગીમોથ, ચગી (પો૪ગુ૦).

૩-વર્ણન-ચગીમોથ ૪ ઈંચથી ફુટેક ઉંચી વધે છે. તે વરસાદ થતાં જ બીજી બધી વનસ્પતિથી પ્રથમ નીકળે છે. એનો રંગ પ્રથમ પીળાશસહિતો લીલો હોય છે, અને પાછળથી ઘેરો લીલો થઇ જાય છે. એ જ્યાં ઉગે ત્યાં જ્યાંત્યાં ઉગે છે. એના ઉગવાથી વરસાદ પડ્યા પછી બે ત્રણ દહાડામાં જમીન લીલકાઇ જાય છે. તે જમીનપર ઘાસ પાથરી હોય એવી દેખાય છે. આવી જમીનને મૃચ્છભાષામાં હરિતભૌમ કહે છે. ("नयोनेह, नयोमेह, नद्दू हरितमाम.") આવી હરિતભૂમીનો દેખાવ પહેલા વરસાદ પછી ઘણોજ મનોહર થઇ રહે છે.

એનાં મૂળ ઘણાં બારીક રેસા જેવાં પીળા કે ઘેરા ભૂરા રંગનાં હોય છે. એની નીચે સૂક્ષ્મ ગાંઠ હોય છે, તેમાં મોથ જેવી સુગંધિત વાસ હોય છે. એના રેસા જેવાં મૂળિયાંને છેડે ઘઉંના દાણા જેવડી અને તેના જેવીજ સૂક્ષ્મ ગાંઠો થાય છે, ને તેમાંથી બીજા છોડવાઓ ફૂટે છે. એનાં પાન એના છોડવા જેટલાં લાંબાં અથવા તેથી ટુંકાં હોય છે. પાનપર ઉભી લીટી આવેલી હોય છે. પાન ⅕ લાઇનથી ૨ લાઇન પહોળાં હોય છે. તે લીસાં ને ચળકતાં હોય છે, તેની બન્ને કોર અંદર વળેલી હોય છે, ને તેનાં ટેરવાં ઝીણાં અણીદાર હોય છે. એના છોડવાની ડાંડીપર ૩ થી ૫ ઉભી નસો હોય છે, અને તેપર ધોળા સૂક્ષ્મ બિંદુઓની બાનક હોય છે. ડાંડીને મથાળે ત્રણ પાન જેવાં ત્રણ પુષ્પપત્રો નીકળેલાં હોય છે, તે એક બીજાંથી જરા નાહાનાં મ્હોટાં હોય છે. એ પુષ્પપત્રોના ખૂણામાંથી તેમજ ડાંડીને મથાળે ફૂલ નીકળેલાં હોય છે. તે પ્રથમ લીલાશસહિત પીળા રંગનાં ને પાછળથી કીરમજી અથવા રાતા ભૂરા રંગનાં થઇ જાય છે. એનાં બીજડાં સૂક્ષ્મ હોય છે.

એનાં મૂળમાં ઘઉંના દાણા જેવી ગાંઠો થાય છે તેને ચગીના દાણા કહે છે. તે ગરીબ લોકો દુકાળની વખતે ખાય છે. ચોમાસામાં નાહાનાં વાછરડાંઓ ચરતાં શીખે ત્યારે પ્રથમ ચગીમોથ ચરે છે. ચગીના દાણા સારસ અને કંકણસાર પક્ષીઓ પણ બહુ ખાય છે.

વર્ગ-સાઇપરેસી.

નંબર ૫૫૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Cyperus rotundus.

દષ્ટાન્ત-H. VI. p. 614; Watt. II. p. 680; રૂ. નિ. ઘા. ૨૦.

૨-દેશીનામ-મોથ, મોથ (પો૦+ગુ૦): મોથ (મ૦): મોથા, મૂથા (હિં૦): મુસ્તા (સં૦).

૩-વર્ણન-મોથના છોડવા ½ થી ૧ કે ૨ ફીટ ઉંચા થાય છે. તે ભીનાં પાણીવાળી જગ્યો, પાણી કાંઠે કે છીછરાં પાણીમાં ઉગે છે, તેની ડાંડી મથાળે ત્રણ ખુણી ધારોવાળી હોય છે. પાન લાંબાં, ઝેરવે સાંકડાંપનાં અને ડાંડીપર ઘણુંકરી ઉપરાઉપર આવેલાં હોય છે. ફૂલની ચમરીઓ ડાંડીને મથાળે છત્રાકાર આવેલી હોય છે. તે ચીકાસલેના રાતા કે વેગ ભુરા રાતા રંગની હોય છે. બીજડાં ઘણું-કરી ત્રણ ખૂણા કે ખૂણીઆવાળાં ને કાળા રંગનાં હોય છે.

મોથના છોડવા ઘણા લાંબા કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. તેના મૂળમાં ½ થી ૧ ઇંચ લાંબી લંબગોળ કે ગોળાકારવેતી ગાંઠ થાય છે, તેને મોથ કહે છે એમાં સુગંધી હોય છે. એ ગાંઠ અર્થાત્ મોથ સુગંધી પદાર્થો બનાવવામાં તેમજ ઔષધોમાં વપરાય છે. એનું સુગંધી તેલ બનાવવામાં આવે છે. તે કપડાં અને બીજા પદાર્થોને સુગંધિત કરવા માટે વપરાવામાં આવે છે. ધુપીતેલના વસાણામાં મોથ (અને નાગરમોથ) ખાસ કરીને નાંખવામાં આવે છે. મોથ, આમળાં, ચંદન, વાળો, કપુરકાચલી અને રતાંજળીને પાણીમાં વાટી જરા ગરમ કરી તેથી માથું ધોવામાં આવે છે. એથી માથાના વાળ ઘણા સુંવાળા સુગંધિત અને કાળા થાય છે. કેટલાક લોકો બીડીમાં મોથની ભૂકી વાપરે છે.

ઔષધમાં મોથ, સ્વેદલ, ઉત્તેજક, પૌષ્ટિક, વિગ્રહણકારી દીપક, સુગંધિક, કૃમિઘ્ન અને મૂત્રલ ગુણો મનાયેલા છે. મોથ જ્વર અને આંતરડાની વ્યાધિમાં વપરાય છે. મોથને ઝીણી આદુ સાથે વાટી તેમાં મધ મેળવીને તે [illegible] અપાય છે. મોથ અજીર્ણ, ઉલટી, ઝાડા, મરડો, તાવ, અને તરસ આદિ ઘણા રોગોપર અચૂક ફળદ અને પાચક મનાય છે.

"મોથ તીખી, કડવી, કફને હરનાર, ઝાડાને રોકનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, અને પિત્ત, અતિસાર, તાવ તથા તૃષ્ણાનો નાશ કરનાર છે." (વૈ. શા. મ. મો.)

વર્ગ-(સાઇપરેસી.)

નંબર ૫૫૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. [illegible]

દૃષ્ટાન્ત-H. VI. p. 612. Watt. II. p. 687. ફ. નિ. ૫. ૨૦.

૨-દેશીનામ-નાગરમોથ (પો૦+ગુ૦): નાગરમોથ (મ૦): નાગરમુથ (હિં૦): ભદ્રમુસ્તા (સં૦).

૩-વર્ણન-નાગરમોથના છોડવા મોથ જેવડા અથવા તેથી કંઇક ઉંચા થાય છે. એનાં મૂળ મોથ કરતાં [illegible] ચાડાં ટેરાં કાળાશલેના રંગનાં જરા ઇંગોળવાળાં ને હોય છે. તેમાં મોથ કરતાં વધારે મધુરી સુગંધ [illegible] મોથ ઉગે છે તેવી જગ્યાએ નાગરમોથ પણ [illegible] એનાં ગુણોમાં પણ મોથની પેઠે પ્રસિદ્ધ છે અને ઘણુંકરી તેની સાથે વપરાય છે.

વર્ગ-(સાઇપરેસી).

નંબર ૫૫૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. stoloniferus.

દૃષ્ટાન્ત-H. VI. p. 615; Watt. II. p. 69[illegible]

૨-દેશીનામ-કાસાં (પો૦+ગુ૦).

૩-વર્ણન-કાસાંના છોડવા દરિયા કિનારે રેતીના દસા ઉપર ઘણા ઉગે છે. તે ૪ ઇંચથી ફુટ [illegible] હોય છે. તેનાં પાન ઘણુંકરી તળિયે જમીનપર પથરાયેલાં હોય છે. એનાં મૂળ જમીનમાં ઘણાં લાંબાં વધી [illegible] તેમાં મોથ જેવી ગાંઠ અને સુગંધી ભાગોજ હોય છે.

એ તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે. પણ જરા સડેલી વાસ હોય તો ખાતાં નથી.

વર્ગ-(સાઇપરેસી.)

નંબર ૫૫૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. exaltatus.

દૃષ્ટાન્ત-H. VI. p. 617; Watt. II. p. 69[illegible]

૨-દેશીનામ-મોટા ચીઓ, કુમરો (પો૦+ગુ૦)

એના છોડવા ૩ થી ૬ ફીટ ઉંચા થાય છે. તે ભીનાં [illegible] ચળકતા હોય છે. એ ભીનાં પાણીનાં તળાવ આગળ [illegible] કે ખાડામાં ઉગે છે. એનાં મૂળમાં મોથનાં જેવી ગાંઠ [illegible] થતી નથી પણ મૂળ કેવળ રેસા જેવાં હોય છે. [illegible] ડાંડી ત્રણ ધારવાળી હોય છે. પાન એને [illegible] લીલીવાળાં નીકળેલાં હોય છે. તે અનિયમિત [illegible] હોય છે એની ડાંડીને મથાળે ફૂલની ચમરીઓ છત્ર [illegible] આવેલી હોય છે. તેની નીચે પાન જેવાં [illegible] ચક્ર આવેલાં હોય છે. [illegible] પણ [illegible] અનિયમિત ગોઠવાયેલાં હોય છે. ફૂલની [illegible] એની ડાંડીને મથાળે [illegible] હોય છે. અને બીજી ૮ થી ૧૦ [illegible] અને ૨ થી ૪ [illegible] હોય છે [illegible] તેમાં તેની [illegible] મથાળે [illegible] અનિયમિત [illegible] હોય છે અને [illegible]

હોય છે. ચપટી ચપટી હોય છે. તેનો રંગ પીળાસપડતો ભૂરો હોય છે. બીજ ત્રણ ધારવાળાં અને લીસાં હોય છે.

એના છોડવા આ સ્વસ્થાનમાં ઉગતી ચીઆની જાતની વનસ્પતિમાં સૌથી જાડા અને ઉંચા હોય છે અને મગીપ્રિઆના છોડવા સૌથી ઝીણા અને ટુંકા હોય છે. મોટા ચીઆના છોડવાની ડાંડી છેટેથી ડુંગળીનાં પાન જેવી દેખાય છે માટે એને ડુંગરો કહે છે. નં० ૫૩૪ જુવો. એના છોડવામાંથી ચટાઈ બનાવવામાં આવે છે. એના છોડવા નાહાના હોય છે ત્યારે ઘોડાં બહુ ખાય છે માટે એને ઘોડાચીઓ કહે છે. એના છોડવા ભેંસ પણ ખાય છે.

વર્ગ-(સાઇપરેસી.)

નંબર. ૫૫૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. Haspan.

દૃષ્ટાંત-H. VI. p. 600; Watt. II. p. 684.

૨-દેશીનામ-ચીઓ (પોરબં૦).

ચીઆના છોડવા બેનર અને વાડીઓમાં પાણીના ધોરીઆ કાંઠે અને મોલની સાથે ઘણા ઉગે છે. તે ચડ વરીકે તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે. ઘોડાને એ વિશેષ માફક આવે છે. ચીઆના પાનને ચાવી એનું ભેલું ઘાનરડીના જખમપર મુકે છે તેથી ફાયદો થાય છે.

ચીઆની જાતની ઘણી વનસ્પતિ આ સ્વસ્થાનમાં ચોમાસે મીઠાં પાણીના ખાડાખાબોચીઆમાં તેમજ તળાવ અને ઘેડમાં ઉગે છે. તે સામાન્ય રીતે ઘોડાં અને ભેંસના ચારા તરીકે કામમાં આવે છે. એની જાતના કેટલાક છોડવા છાજ તરીકે પણ વપરાય છે. આ વર્ગની જે વનસ્પતિની ડાંડી પહેલુંકરી ત્રણ ધારવાળી હોય છે તેવી તમામ વનસ્પતિને આહિના લોકો સાધારણ રીતે ચીઆના નામથી ઓળખે છે. અને એની છાજને ચીઆ છાજ કહે છે. ખાડી કાંઠે મોખાસની સાથે જે ચીઓ (C. bulbosus ?) ઉગે છે તેને મોખાડચીઓ કહે છે.

વર્ગ-(સાઈપરેસી.)

નંબર. ૫૫૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Fimbristylis ?

દૃષ્ટાંત-H. VI. p. 630.

૨-દેશીનામ-બીડ, બીડછાજ, ડેવરછાજ (પોરબં૦).

બીડના છોડવા મીઠાં અને ખાંભરાં (brackish) પાણીવાળાં તળાવ, વોકળા અને ઘેડમાં ઉગે છે. તે ૨ થી ૪ કે ૬ ફુટ ઉંચા થાય છે. તે જ્યાં ઉગે છે ત્યાં પાસેપાસે અને ભેગા જથાબંધ ઉગે છે. એના મૂળમાં મોથ જેવડી પણ ગાંઠાગડબાવાળી ઘણી સખ્ત ગાંઠો થાય છે. તેને બીડ કહે છે. એના છોડવાને મથાળે ચીઆની જાતની વનસ્પતિમાં હોય છે તેવી ચપટી ચમરી હોતી નથી. પણ તે ગોળાઇવાળી, ઘંઘ-ઝોળ કે ભૂતઝાડુનિની હોય છે. તેમાં પરાગકોષ અને સ્ટિગ્મસનલિકા પહેલુંકરી બહાર દેખાતાં હોય છે. નલિકા બે પણ ઝીણા કાંટાઓવાળી હોય છે, અને તે-પર પહેલુંકરી સૂક્ષ્મ રૂંછાળ હોય છે

બીડના છોડવા આ સ્વસ્થાનના મોઢવાડાના ઘેડમાં ઘણા ઉગે છે. તેની ગાંઠો અર્થાત્ બીડ ઢોર તેમજ ગરીબ માણસોને ખોરાક તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે. ચારે વર્ષે ઉન્હાળે ચારાની તંગી હોય તોજ અને સાંસતે વર્ષે અને દુકાળે તો હજારો ઢોર અને માણસોનું એ-પર ગુજરાન ચાલે છે. એના સુકા છોડવા ઘર, ઢોરવા-ડીઆં અને ઘાસની ગંજીઓ ઉપર છાજ તરીકે કામ આવે છે. એનાં છાજને બીડછાજ અથવા ડેવરછાજ કહે છે. આની પણ આ સ્વસ્થાનમાં ઘણી જાતો ઉગે છે. બીડ વિષે કરેલી નોંધ નીચે પ્રમાણે છે.*

---

* સ્વસ્થાન પોરબંદરની અંદર આજ તાર ૧૬ અગષ્ટ ૧૮૯૯ સુધી આ સાલમાં વરસાદ ફક્ત ઇંચ ૧ અને ૨૦ ટોકા આસરે થયો છે. તેથી ઘાસનો દુકાળ ગણવામાં આવે છે. આ સ્વસ્થાનનાં હજારો ઢોરો ઘાસ વગર નબળાં પડી ઘણાં ખરાં મરી જાય છે. આખા સ્ટેટમાં કોઇ જગ્યાએ ગઇ સાલના ઘાસનો એક પુળો કોઇની પાસે રહ્યો નથી. કેમકે ગઇ સાલ ૮૦ થી ૧૦૦ વરસનું આ સ્ટેટનાં ઘાસનાં ભરાઇને કાસ્ટી અંદર ગયાં હતાં. સ્ટેટનાં રિઝર્વડ ફોરેસ્ટમાંથી ગઈ સાલ ઘાસ કાપી લેવામાં આવેલું હતું. અને જે થોડું સુકું ઘાસ વગીચાઠે બાકી રહેલું હતું તે આ સ્વસ્થાનનાં ખેડુ અને રબારી આદી ગરીબ લોકોનાં ઢોરોને બચાવવા સારૂ તે લોકોને દાણ આ સ્ટેટ તરફથી મફત લઈ જવા પરવાનગી આપવામાં આવેલી છે. એ સિવાય પોર-બંદર શહેરની પાસે એક ઘાસનું રિઝર્વ આ સાલ બંધ કરવામાં આવેલું હતું તે પણ લોકોનાં ઢોરોને ચરવા માટે વરસાદ સારો પડતાં સુધી ખુલ્લુ મુકવામાં આવેલું છે.

દરબારી જુનાં ઘાસની ગંજીઓ (Ricks) પાંચ હતી તેમાંથી ઢોરોને કમનસિબે બે ગંજીઓ એક ખાસ બનાવ આગમાં બળી ગઈ. આ વખતે ઘાસની ઘણીજ તંગી આવી પડેલી છે.

આવે વખતે પરમ દયાળુ સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરે આ સ્ટેટના ગરીબ લોકો અને તેઓના ઢોરોપર કૃપા કરી એક એવી ગંજી બીડની આપી છે કે જેમાંથી ચારેક લેખે હજારો માણસો અને હજારો ઢોરોનો રોજ નિર્વાહ ચાલે છે આ કુદરતી ગંજી બીજું કંઇજ નહીં પણ બીડ નામની વનસ્પતિ છે. કે જે આ સ્વસ્થાનનાં ઘેડમાં ઘણીજ હતે ▯

હાલ વરસાદ નહીં હોવાં ઘેડની જમીન સુકાઈ ગયેલી છે, તેની સાથે બીડ વનસ્પતિ પણ સુકાઇ ગયેલી છે.

આ ઘેડમાં આ વખતે હરરોજ સપાટમાં હજારો માણસો

૯૨-N. O. GRAMINEÆ.

વર્ગ—ગ્રામિની—વાંસ અને ઘાસનો વર્ગ.

વર્ગનું ટુંકું વર્ણન અને ગુણદોષ:—આ એક ઘણો મ્હોટો, પ્રખ્યાત અને સર્વ જગોએ પ્રસરાયલો વર્ગ છે. આ વર્ગ ઓળખવો બીજા વર્ગો કરતાં ઘણો સહેલો છે. વર્ગની વનસ્પતિ ઉભી, આડી અથવા ભોંય પ્રસરનારી હોય છે. તે ઘણેભાગે નાહાના છોડવા હોય પણ વાંસની જાતની વનસ્પતિ ઝાડવાં કે વૃક્ષ ઉંચી થાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિની ડાંડી ઘણું કરી ધાર વગરની અથવા ચપટી, ને સાંધાવાળી હોય છે; ગ્રંથી મધ્યભાગ અર્થાત્ ડાંડીના બે સાંધાની ગ્રંથીની વચમાનો ભાગ (જેને આપણે કાતળી કહીએ. જેમ વાંસની કાતળી, શેરડીની કાતળી છે) નક્કર અથવા પોકળ હોય છે. પાન સાદાં, લાંબાં અને સાંકડાં, અખંડ કોરવાળાં, સમાન્તર નસોવાળાં, તળિયે ભુંગળીવાળાં અને ટેરવે અણીઆળાં હોય છે. પાનની ભુંગળી ડાંડીના સાંધાને મથાળેથી નીકળેલી હોય છે ને તળિયા સુધી ઘણુંકરી આગળના ભાગમાં ચીરાએલી હોય છે, અને પાનના સંગમ પાસે તેને મોઢે ઘણું કરીને કડપલાં જેવાં ફોતરાં કે ઉનરાં આવેલાં હોય છે. એ ફોતરાં લાંબાં, ટુંકાં, બુઠ્ઠાં કે અણિયાળાં હોય છે. ફુલની ચમરી ઘણુંકરી ડાંડીને છેડે આવે છે, કોઈવાર (પાનની) ઉપરની ભુંગળીઓમાંથી પણ ફુલો નીકળેલાં હોય છે. ચમરી તરેહવાર આકારની અને એક કે વધારે નીકળેલી હોય છે. તેમાં નાહાનાં કે બારીક ઘણાં ફુલ હોય છે. ઘણુંકરીને આ વર્ગમાં (જેમકે ઘઉંમાં) દરેક ફુલની બહાર બહુધા સુકાં કડપલાં કે ફતરાં ઉનરાં જેવાં સામસામાં બે ઉનરાં outer glumes આવેલાં હોય છે. તેની અંદર તેથી જરા કોમળ એક ઉનરૂં હોય છે તેને ફુલનું ફોતરૂં (flowering glume) કહે છે. તેને મથાળે બહુધા લાંબી પાતળી અણી (awn) હોય છે. આ ફુલનાં ફોતરાં સામે વળી એક સાંકડું [illegible] ફોતરૂં (pale) હોય છે, તે ફુલનાં ફોતરાંની અંદર ઘણુંકરી ઢંકાએલું હોય છે, અને તેની બન્નેની અંદર વળેલી હોય છે. આ ફોતરાંને તળિયે [illegible] ફુલ હોય છે. એ ફુલ એક કે દ્વિલિંગી હોય છે અને તેમાં ૨ (કોઈવાર ૩ કે ૬ [illegible]) [illegible] કડપલાં જેવી પાંદી lodicules (એ [illegible] periauthનું રૂપાન્તર છે) અને ફુલની [illegible] હોય છે. [illegible] કેસર ૧, ૨, ૩ કે અનેક [illegible] હોય છે ને [illegible] હોય છે. [illegible] (versatile) [illegible] હોય છે. [illegible] ૧ [illegible] ૨, [illegible] ૩. [illegible] અને [illegible] હોય છે. [illegible]

બીડ વનસ્પતિનાં મૂળીઆ (Tubers) કે જે બહુ બીડ કહેવાય છે, તે લેવાને જાય છે.

ખેડમાંથી બીડ કાઢવાની અને તેને ઢોરો માટે ખાવાને લાયક કરવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે.

ખેડમાં જ્યાં પાણી ઠરે ત્યાં બીડ ખોદી કાઢવા માટે જે જમીનમાં ફક્ત બીડના ઉગવા પુષ્કળ ઉગેલા હોય અને તેની સાથે બીજી જાતના ઉગવા ન હોય તેવી જમીન પસંદ કરે છે. [illegible] જગોમાંથી પોતાને બીડ કાઢી લેવાનાં હોય, [illegible] બીડ વનસ્પતિની ડાંડી દાતેડાથી જમીનથી [illegible] છે. અને એ વાડેથી ડાંડી [illegible] તેનો એક [illegible] કરી રાખે છે. [illegible] પોતાની કોદાળી વતી [illegible] જમીન ખોદી નાખે છે [illegible] બીડની ગાંઠ (Tubers) અર્થાત બીડ એકઠાં કરે છે, અને [illegible] ઢગલો કરે છે. આ ઢગલાને લાકડાની [illegible] બીડ અને માટી [illegible] બીડ પોતાના [illegible] એકઠા કરે છે અને માટીને [illegible] બીડનો ઢગલો [illegible] બીડને [illegible] નીકળી જાય છે [illegible] બીડના ઢગલાપર [illegible] થઈ જાય છે.

[illegible] જમીનમાંથી આશરે [illegible] બીડ અર્થાત બીડની [illegible] આશરે [illegible]

[illegible]

[illegible]

ફીણી જાતેનો હોય છે. આ ઉપરાંત ૧ ઇંચ અને ૨ ફેટ ઉંચો હોય છે ૧૬ ઇંચ લાંબા હોય છે. તે કુમળા હોય અને કેટલીક જાત ટુંકું હોય છે અથવા એમ કરી જોતાં કે અનેકે પાકેલું હોય છે નાજ ઉગ હોય છે.

આ વર્ગ વનસ્પતિ અનેક પ્રસિદ્ધ છે. તેનો ઉપયોગ કરી રોજ હોવાથી તે તેના વનસ્પતિમાં છે. તે કે પ્રસિદ્ધ કે ઉપર નથી જરૂર છે કે—ઘઉં, જવ, બાજરી, મકાઈ, ડાંગર, કાંગ, બંટી, કોદરા અને શેરડી જેવી ઉપયોગી અને જાતના ખોરાકી પાક, તેમ જ કાગળ વગેરેની અનેક વસ્તુઓ અને તેનાં જેવાં ઘાંસો તથા કીડી જેવી ઘાસ જાતિ વિશેષ કરી છે તે આ વર્ગનાં છે.

આ વર્ગનાં વનસ્પતિમાં મકાઈ, ઉપરાંત, વૈદ્યક, હિન્દુસ્તાનનાં વૈદ્યકમાં, ઉપયોગ, જુવાર, વાંસ, શેરડી, ઘાસ, ૧૨ અને વિગેરે જુદાં રહેલા છે.*

વર્ગ—(ગ્રામિની)

નંબર ૫૫૬.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Paspalum scrobiculatum.

૨પ્રમાણ—H. VII. p. 10; Watt. VI. part I. p. 111; ગ. નિ. ય. ૬૭.

૨—દેશીનામ—કોદરો (પો૦), કોદરો (ગુ૦), કોદ્રા, કોદ્રવ (સ૦), કોદો, કોદરે, કોદવ, કોદવ (હિં૦), કોદ્રવ, કોદ્રવ (મ૦).

૩—વર્ણન—કોદરાના છોડવા વિશેષ કરી ચોમાસે ઉગે છે. તેનાં પાન લાંબાં સાંકડાં ને છેડે અણીવાળાં હોય છે. ફુલની મંજરી પાતળી અને સાંકડી હોય છે.

કોદરો આ સંસ્થાનમાં પહુંકરી વાવતો નથી પણ તે ખેડ વાળી જમીનમાં વવાય છે. કોદરા ખાસને પહુંચી તમામ જાતનાં ઢોર ચરે છે. પણ તે ઢોરના ખાવામાં વધારે આવે તો ઝેરી અસર કરે છે. ઘણું ગરીબ લોકો કોદરા ઘણા ખાય છે તે પણ વિશેષ ખવાય તો ઝેરી અસર કરે છે. કોદરા વધારે ખાવાથી જ્યારે ઢોર આફરી જાય છે ને ઝેરી અસર જણાય છે ત્યારે તેને નીચે પ્રમાણે ઇલાજ ખાવામાં આપે છે. કોઠાનું ઝાડનાં પાંદડાં અને પેરનાં પાનનો રસ અથવા હારશૃંગારનાં પાનનો રસ અરડુસાની છાલની ઝાડ સાથે ભેગાવીને અપાય છે. કોદરાની ઝેરી અસર વિષે વોટ સાહેબની ડિક્ષનરીમાં સમાપ્ત હકીકત આપેલી છે.

* વિગત સંસ્થાનમાં ઘણી જાતનાં ઘાસ ઉગે છે. અને તેઓનું ઘણું કરીને અને પ્રસિદ્ધ ઘાસ આમાં સમાવ્યાં છે.

કોદરો હિન્દુસ્તાનના ઘણાખરા ભાગોમાં થાય છે. આ સંસ્થાનમાં તે કાંઠાની જાડી કોઈ જ્યાં જમાતનું જંગલ છે ત્યાં જ્યાં અને વાડી તથા ખેતરોના શેઢા અને પાળોના કિનારા કાંઠે ઉગે છે.

"કોદરાના લઘુ. ગરમ છે. એ કફ પ્રકાશ કરે છે. વાયુ કરે છે. પિત્ત કરે છે. કોદરાથી મૂર્છા થાય છે" (વૈ. ૬ ૫)

કોદરાના લાભના વૈદ્યકમાં વિશેષ જોર રહેલું છે, એમ કહેવાય છે.

વર્ગ—(ગ્રામિની)

નંબર ૫૫૭.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—P. distichum.

૨પ્રમાણ—H. VII. p. 12; ગ. નિ. ય. ૬૭.

૨—દેશીનામ—કોદરી, જવડોકી, બાડીકારી (પો૦ ગુ૦). નાગરવેલ, કાગજ (હિં૦).

કોદરીના છોડવાની ડાંડી નીચેના ભાગમાં પહુંકરી જમીન ઉપર સરસી નીકળેલી હોય છે. તેના સાંધા જાડા થએલા અને તેમાંથી રેષા જેવાં ઝીણાં મૂળિયાં નીકળેલાં હોય છે. પાન ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં શીર્ષ અથવા સહેજ કુળવાયાં હોય છે. ફુલની મંજરી બે હોય છે. તે ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. દાણા કોદરાને મળતા હોય છે.

કોદરીના છોડવા પણ પેંડ આદિ ખારવ અને ભીનાશવાળી જમીનમાં ઉગે છે. એના છોડવા બેહુ સૌ સુકાતી રોકાય થાય તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. "એ જરા ગરમ છે. કફને હરે છે. પેશાબ તથા ઝાડાને કબજ કરે છે." (વૈ. ૬. ૫.)

વર્ગ—(ગ્રામિની).

નંબર. ૫૫૮.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Panicum flavidum.

૨પ્રમાણ—H. VII. p. 28; Watt. VI part. I. p. 6.

૨—દેશીનામ—ઝીણુંમાથી (પો૦ ગુ૦) લાંક, કાંગા (હિં૦).

આ સામાના છોડવા ભેજ કે પાણીવાળી જમીનમાં અડબાઉ સામા સાથે ઉગે છે. એનાં પાન લાંબાં અને સાંકડાં હોય છે. એના છોડવાની ડાંડીપર છેડે છેડે ફુલની મંજરી પહુંકરી અંતરે આવેલી હોય છે. એના છોડવા તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે અને એના દાણા ગરીબ લોકો દુકાળની વખતે ઉપયોગમાં લે છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની.)

નંબર. ૫૫૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-P. crus-galli.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 30; Watt. VI part. I. p. 8.

૨-દેશીનામ-અડબાઉસામો (પી૦+ગુ૦); સામા (મ૦); [illegible] (હિં૦); अश्मायकः (सं०).

એના છોડવા ઝીણુકા સામાના છોડવાઓ કરતાં લાંબા હોય છે. પાન પણ લાંબાં અને તેથી પોહોળાં હોય છે. ફુલની ચમરી અડબાઉસામા કરતાં વધારે ભરાવદાર અને ધામે ધામે આવેલી ને તેની પેઠે આંતરે હોય છે.

એના છોડવા પણ નદી, નાળાં, ખાબોચીયાંઓ અને કાદવની કાંઠીએ ઉગે છે. એના છોડવા તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે અને તેના દાણા સામાના દાણાની જગોએ ગરિબ લોકો ખોરાક તરીકે ઉપયોગમાં લે છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની.)

નંબર. ૫૬૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-P. colonum. *

દૃષ્ટાન્ત-H VII. p. 32; Watt. VI. part. I p. 7.

૨-દેશીનામ-સામો, સામોઘાસ (પી+ગુ૦) [illegible], [illegible] (મ૦); [illegible] (હિં૦).

આ જાતના છોડવા અડબાઉ સામા કરતાં જરા પહોળા હોય છે. ફુલની ચમરીઓ આંતરે આવેલી, અણીવાળી અને પેલા બન્ને સામા કરતાં જરા લાંબી હોય છે, તેના દાણા બાકીના બન્ને સામા કરતાં જરા મોટા હોય છે.

આ સામાના છોડવા લીલા તેમજ સુકા તમામ જાતના ઢોર ખાય છે. એના દાણા નાના ચમરીવાળા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરી [illegible] આવે છે. તેથી [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે, એમ કહેવાય છે. ગરીબ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સાથે છે તે દુકાળ વખતે [illegible] તરીકે અને સારે વર્ષે [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ખાય છે. [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની.)

નંબર. ૫૬૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-P. [illegible].

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 3[illegible]; Watt. VI. part I. p. 1[illegible].

૨-દેશીનામ-કબેડું, પાબેડું, કબેડું ઘાસ (પી૦); (ગુ૦)+(મ૦); કુરી, કુરિયા (હિં૦).

આ ઘાસના છોડવા ૨ થી ૩ ફીટ લાંબા થયે છે તેની ડાંડી ઘણુંકરી નરમ અને નીચેના ભાગમાં [illegible] પર પથરાવતી હોય છે. તેના સાંધાપરથી [illegible] [illegible] ડાંખો નીકળે છે. પાન ઘણુંકરી વાંસનાં પાન જેવાં દેખાતાં ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને ½ થી 1½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેનાં દેરખાં સાંકડાંના [illegible] અને તળિયાં ગોળાકારનાં કે [illegible] [illegible] હોય છે ફુલની ચમરીઓ ડાંડીને છેડે પાનની અને [illegible] છેડે આવેલી હોય છે.

એના છોડવા લીલા તેમજ સુકા તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે. એ ઘણું સારું ઘાસ ગણાય છે. એના [illegible] ચોમાસે ખેતર અને વાડીઓમાં બીજા ઘાસની [illegible] તેમજ ચરીઆણ ઘાસમાં ઘણા ઉગે છે. એના [illegible] ગરીબ લોકો દુકાળ વખતે ખાય છે.*

વર્ગ-(ગ્રામિની)

નંબર. ૫૬૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-P. sanguinale.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 13; Watt. VI. part I. p. 15.

૨-દેશીનામ-મઘુચો (પી+ગુ૦) [illegible], [illegible] ([illegible]).

મઘુચાઘાસની ચમરી પાનની ઘણીને ભાગે [illegible] ઉભી નીકળેલી હોય છે. તે ઘણી પાનથી ને [illegible] [illegible] મઘુચો ઘાસ ઘણું જણાયું ચોમાસે ઘણી [illegible] [illegible] છે. ને તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે.

---

* [illegible] દુકાળની વખતે આ ઘાસનું બીજ [illegible] છે.

* [illegible] [illegible] [illegible] P. frumentaceum [illegible]

વર્ગ-(ગ્રામિની)

નંબર. ૫૬૩.

૧ શાસ્ત્રીયનામ-P. ciliare.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 13; Watt. VI. part I. p. 15.

૨-દેશીનામ-ઝીણો મણુચો, રૂંછાળો મણુચો (પોરબં૦), મ્નિહી (હિં૦).

એના છોડવા મણુચા જેવાજ પણ તેથી ટુંકા હોય છે. એની ચમરી પણ મણુચાથી ટુંકી ને ૨ થી ૩ હોય છે, ને તેપર વિશેષ રૂંછાળી હોય છે. એ પણ ચોમાસાના આરંભમાં મણુચાની સાથે ઉગે ને તે પછી જાનનાં ઢોર ખાય છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની)

નંબર. ૫૬૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-P. antidotale.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 52; Watt. VI. part I. p. 7.

૨-દેશીનામ-ડું, ડુંસડો, ડુસધાસ (પોરબં૦); ગ્રુર. ઘમેર (હિં૦).

ડુંસ ઘાસના છોડવા ૨ થી ૫ ફીટ ઉંચા થાય છે, તેની દાંડી તળિયે ઘણી મજબુત અને ભડુંખા જમીનપર રહેલી હોય છે. પાન લાંબાં અને ફુલની ચમરી પણ લાંબી હોય છે. તે શાખા પ્રતિશાખાઓવાળી હોય છે.

એ ઘાસ આ સ્વસ્થાનમાં તેમજ બીજી ઘણી જગોએ રેતી અથવા ભેજવાળી જમીનમાં ઉગે છે. એ ઉગે છે ત્યાં ઘણુંકરી જથાબંધ ઉગી જાય છે. ડુંસઘાસ લીલું તેમજ સુકું ઢોરોને વિશેષ ખવરાવવામાં આવતું નથી. પણ બીજાં ઘાસને અભાવે એ ઘાસ ખવરાવવામાં આવે છે. એ ઘાસ કાચું હોય ત્યારે ઢોર પોતાની મેળે ચરે છે, પણ મ્હોટું થયા પછી બીજાં ઘાસને મુકીને તે પોતાની મેળે ચરતાં નથી. એ ઘાસ ઘણીવાર ઘાસની ગંજીઓપર છાજ તરીકે ઢાંકવાના કામમાં વપરાય છે. ડુંસડા ઘાસની ધુમાડી સડેલા જખમ અને ચાંદાઓને આપવામાં આવે છે, તેમજ ઘરમાંની હવા ચોખી કરવા માટે એ ઘાસનો ધુમાડો ઘરમાં કરવામાં આવે છે.*

panicum Jumentorum (guinea-grass)-ગીની ઘાસ, ગીની ગ્રાસ (પોરબં૦). એ ઘાસ હાલ પોરબંદર સ્વસ્થાનના બાગોમાં વાવવામાં આવે છે. એ બીજથી તેમજ એનાં મુળિયાં છુટાં પાડીને વાવવામાં આવે છે. એ ઉન્હાળે અને ચોમાસે સારૂં થાય છે. એનાં ઝુમખાં લીલી ચાયના જેવાં થાય છે. એ ઘાસ એકવાર જામી ગયા પછી તે વર્ષોના વર્ષો ચાલ્યા કરે છે. એ ઘાસ દર મહીને એક કે બે વાર વઢાય છે-ને તે પાછું વધ્યા કરે છે. એને પાણી ચોમાસાં સિવાય આપવું પડે છે, પણ પાણીના ધોરીયા કાંઠે હોય તો વધ્યા કરે છે. એ ઘાસ ઘણું નરમું ગણાય છે. તે ઘોડાં અને બીજાં ઢોરોને ખવરાવવામાં આવે છે. એ ઘાસ પ્રથમ આફ્રિકાનું વતની છે. પણ હાલ હિંદુસ્થાનમાં ઘણી જગોએ વવાય છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની).

નંબર. ૫૬૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Arundinella tonella.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 71.

૨-દેશીનામ-બાજરીયું, બાજરીયું ઘાસ (પોરબં૦); ચિલ્લી ગવત (મ૦).

બાજરીયું ઘાસ ચોમાસે બીજાં ઘાસની સાથે ઉગે છે. એના છોડવા ૧ થી ૧½ ફુટ ઉંચા થાય છે. એ ઘાસ ઘણું નરમ હોય છે, એના ફુલની ચમરી શાખા પ્રતિશાખાઓવાળી હોય છે. તેની શાખાઓ ઘણી ઝીણી હોય છે, અને તેનાપર સુક્ષ્મ બાજરાના કણ જેવાં જરા છેટે છેટે ફુલો આવેલાં હોય છે.

એ ઘાસ બીજા ઘાસની સાથે ઢોર ખાય છે. પણ એ ઘાસ માત્ર વગરનું ગણાય છે તેથી લોકો એને વાઢતાં નથી.

વર્ગ-(ગ્રામિની).

નંબર. ૫૬૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. setosa; and A. gigantea.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 70, and 76.

૨-દેશીનામ-મોટું બાજરીયું, વડુ બાજરીયું (પોરબં૦).

આ ઘાસ બાજરીયાં જેવાં થાય છે. પણ તેનાથી જરા સખ્ત અને ઘણું ઉંચાં હોય છે, એ બીજાં ઘાસની સાથે ઢોર ખાય છે.

---

* ડુંસઘાસ આ સ્વસ્થાનના પેટ અને નદીકાંઠાની જમીનની હદિઓમાં ઘણું થાય છે. તે સારે વરસાદે વાઢી લેવામાં આવતું નથી, તેમજ તેની મોસમમાં ઢોર તે ચરતાં પણ નથી, તેથી તે શિયાળા ઉતાર સુકાઈ ઉન્હાળે બળતણ થાય છે. માટે આ ઘાસ પણ ચોમાસે કાપી છાજ તરીકે પણ સંગ્રહ કરી રાખ્યું હોય તો કાળે દુકાળે તે ઉપયોગમાં આવી શકે.

વર્ગ–(ગ્રામિની).

નંબર. ૫૬૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Setaria glauca.

દ્દષ્ટાન્ત-H. VII. p. 78; Watt. VI. part. II. p. 516.

૨-દેશીનામ-કુંચી, ઝીપટી ઘાસ (પો+ગુ૦). કોલારા, માડલી (મ૦); બંદરી, બાદરી, (હિં૦).

કુંચી અથવા ઝીપટી ઘાસ ચોમાસે બીજા ઘાસ સાથે ઉગે છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચું થાય છે. એનાં ફુલની ચમરી બાજરીની કુંડી જેવી થાય છે, પણ તેમાં ઝીણી કાંટા જેવી સળી હોય છે. તે કપડાંને લાગે તો તેમાં ચોંટી જાય છે. એમાં સૂક્ષ્મ કાંગ જેવા દાણા થાય છે. એ ઘાસ બીજાં ઘાસની સાથે ઢોર ખાય છે.

વર્ગ–(ગ્રામિની).

નંબર. ૫૬૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-S. verticillata.

દ્દષ્ટાન્ત-H. VII. p. 80; Watt. VI. part. II. p. 549.

૨-દેશીનામ-મોટી કુંચી, વડી કુંચી (પો+ગુ૦). બનકંગની, બારા, ચિરકુટ્ટા (હિં૦); મોઠા કોલારા (મ૦).

આ ઘાસ ઉપર કહેલા ઘાસ જેવુંજ થાય છે, પણ તેના કરતાં વધારે શાખાઓવાળું હોય છે. એ ૩ થી ૫ ફીટ ઉંચુ થાય છે. ઘણુંકરી ખેતર અને વાડીઓના મોલની સાથે અને વાડીઓની વાડ પાસે કે ઝાડોના છાંયડા નીચે ઉગે છે. એની ચમરીમાં કાંટા જેવી સળીઓ વિશેષ હોય છે, તેથી તે એકવાર કપડામાં ચોંટી તો તે નીકળવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

આ ઘાસ કોમળ હોય ત્યારે બીજા ઘાસની સાથે ઢોર ખાય છે, પણ એની ચમરી મોટી થાય છે ત્યારે ઘણુંકરી ખાતાં નથી, કેમકે તેના કાંટા ઢોરની જીભમાં લાગે છે. આ ઘાસ ઘણું નરમ હોય છે તેથી એને સુકાવી એની ચમરી કાઢી નાખવાથી આ ઘાસ કાચ વગેરે સામાનની પેટીઓ ભરવાના કામમાં આવી શકે એવું છે. આના દાણા ઘણા ગરીબ લોકો ખાય છે.

વર્ગ–(ગ્રામિની.)

નંબર ૫૬૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Cenchrus biflorus.

દ્દષ્ટાન્ત-H. VII. p. 89. Watt. II. p. 216

૨-દેશીનામ-ધ્રામણું, ધ્રામણું ઘાસ (પો+ગુ૦ ધામન, ધ્રામન, અંજન (હિં૦).

આ ઘાસ ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચું થાય છે. તે બીજાં ઘાસની સાથે ઉગે છે. એ લીલું હોય છે ઘોડા અને બીજાં ઢોર એને બહુ ખાય છે. એ [illegible] ગણાય છે. એનાં ફુલની ચમરી પાકે છે ત્યારે કાળા રંગની થઈ જાય છે. તે ખરસટ હોય છે કપડાં વગેરેમાં ચોંટી જાય છે.*

વર્ગ–(ગ્રામિની).

નંબર ૫૭૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-C. catharticus.

દ્દષ્ટાન્ત-H. VII. p. 90; Watt. II. p. 216

૨-દેશીનામ-મોટું ધ્રામણું, વડુંધામણું ઘાસ (પો+ગુ૦); ભુરટ, ધામન, લપટા (હિં૦).

આ ઘાસ ઉપરના ધ્રામણાં ઘાસ કરતાં ઉંચું થાય છે અને તે ધ્રામણાં કરતાં ઘણું લીલું ને નરમ હોય છે. એ કાચું હોય છે ત્યારે ઢોર એને વિશેષ ખાય છે।

વર્ગ–(ગ્રામિની.)

નંબર ૫૭૧.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Pennisetum cenchroides.

દ્દષ્ટાન્ત-H. VII. p. 88. Watt. VI part. I. p. 127.

૨-દેશીનામ-ઝીણું ધ્રામણું ઘાસ (પો+ગુ૦) ધ્રામન, ધેવા, ધારા (હિં૦).

આ ઘાસના છોડવા ચોમાસે ઘણુંકરી કાળીની જમીનપર પાસે પાસે ઉગે છે. તે ૬ ઇંચથી ફુટ ઉંચા જોવામાં આવે છે. એની ડાંડી ઘણી શાખાઓવાળી જમીનપર ઢળતી નીકળેલી હોય છે. એનાં ફુલની ચમરી ધ્રામણા ઘાસની ચમરી જેવી તોરણ આકારની [illegible] હોય છે. એ ઘાસ તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે. [illegible] આ સંસ્થાનમાં તે જુજ ઉગે છે.

---

* આ સંસ્થાનમાં ધ્રામણું ઘાસ [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે

† આ સંસ્થાનમાં આ ઘાસ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ.

વર્ગ-(ગ્રામિની)

નંબર ૫૭૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Trapa [illegible]

હુકર-H. VII. p. 95.

૨-દેશીનામ-[illegible] (પો૦મું૦). [illegible] (હિં૦).

આ ઘાસ કેટલાંક [illegible] જમીનમાં [illegible] હેઠું તેના કાંઆ [illegible] ૪ થી ૧૦ ઈંચ ઉંચા હેય છે એના [illegible] ઘણી [illegible] અને [illegible] હેય છે. [illegible] ઢોર [illegible] છે

વર્ગ-(ગ્રામિની.)

નંબર ૫૭૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Coix Lachryma.

હુકર-H. VII. p. 100, Watt. II p. 492.

૨-દેશીનામ-કસી, કસાઈ (પો૦મું૦મ૦), [illegible] (હિં૦), [illegible] (સં૦), [illegible] (બંગાળી)

કસઈ ઘાસના છોડવા ૩ થી ૪ ફીટ ઉંચા થાય છે. તે [illegible] અને નદી નાળાંઓ કાંઠે ઉગે છે. એમાં [illegible] હોય છે તેને કસોયા કહે છે. એ [illegible] હોય છે. એ ગરીબ લોકો દુકાળ વખતે ખાય છે. એનું ઘાસ ઢોર [illegible] વપરાય છે. પણ દુકાળની વખતે તે તમામ [illegible] ઢોર ખાય છે.† [illegible] રચી જમીનમાં કસઈ [illegible] ઘાસ પણ ઉગે છે તે ઉન્હાળે ઢોર ખાય છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની).

નંબર ૫૭૪.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Imperata arundinacea.

હુકર-H. VII. p. 106; Watt. IV. p. 336.

૨-દેશીનામ-દાભડો, સરખડ (પો૦મું૦); [illegible], [illegible], [illegible] (હિં૦).

આ ઘાસ ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચું થાય છે. એની ફુલની સળી પાતળી લાંબી ડાંડીને મથાળે નીકળેલી હોય છે. તે સામ્યહીન [illegible] રંગની ને ઘણી મૃદુ હોય છે. તે કેટલી [illegible] પાંખ જેવી અત્યંત સુંદર દેખાય છે. એ ઘાસ ઢોર ક્વચિતજ ખાય છે. પણ એના છોડવા [illegible] નથી કાપવામાં આવે છે. એનાં મૂળ [illegible] [illegible] વપરાય છે.*

એ [illegible] [illegible] ઉગે છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની)

નંબર ૫૭૫.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Saccharum spontaneum.

હુકર-H. VII. p. 118; Watt. VI. part II. p. 11. ફ. નિ. ઘા ૩૧૦.

૨-દેશીનામ-કાંસ, કાંસડો, કાંસડો ઘાસ (પો૦મું૦); [illegible], [illegible] (મ૦). [illegible], [illegible] (હિં૦); [illegible], [illegible] (સં૦).

કાસડા ઘાસના જુથડાં નદી કોતરોએ અને વરસાદના પાણીની ભેજ રહ્યા કરતી હોય તેવી જમીએ ઉગે છે એ ચતુરાઈને આરે ઘાસ જેવામાં આવે છે. એ ૫-૧૫ ફીટ ઉંચું થાય છે. એનાં પાન લાંબાં ને સાંકડાં હોય છે. તેની કોર ચતુરાઈ [illegible] હોય છે. એની ડાંડીને મથાળે ૧ થી ૨ ફીટ લાંબી [illegible] પુચ્છ જેવી સળી આવે છે. તે ઘણી સામ્યહીન [illegible] રંગની ને સુંવાળી હોય છે.

આ ઘાસ ઢોર બહુ ખાય છે. એનાં મૂળ ઠાડાં મનાય છે. "એ [illegible] રોગ મટાડે છે, [illegible] વધારે છે અને પુષ્ટિ કરે છે. [illegible], મૂત્રકૃચ્છ્ર, [illegible], એ [illegible] રોગને મટાડે છે." (વૈ. ૨. [illegible])

કાસડા ઘાસની ડાંડીમાંથી કેટલીએ ચીજો બનાવવામાં આવે છે. જેવી કે સુપડાં, ટહીઓ, પંખાઓ આદિ. એ ઘાસ [illegible] તરીકે પણ ઘણીવાર વપરાય છે. એનાં પાનમાંથી દોરી અને [illegible] પણ બનાવવામાં આવે છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની)

નંબર ૫૭૬.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Ischæmum angustifolium.

હુકર-H. VII. p. 129; Watt. IV. p. 526.

૨-દેશીનામ-મુંજ ઘાસ, મુંજ (પો૦મું૦); [illegible], [illegible] (મ૦), [illegible], [illegible] (હિં૦); [illegible], [illegible] (પંજાબી).

---

* આ સ્વરૂપમાં [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] ઘાસના [illegible] ઉગે છે. તે ઉન્હાળે [illegible] ખાય છે.

* આ ઘાસ આ સ્વરૂપમાં [illegible] નહી, [illegible], [illegible], [illegible] અને [illegible] નહીને [illegible] ઉગેલું જોવામાં આવે છે.

† [illegible] ઘાસ [illegible], [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] ઉગે છે.

આ ઘાસ ગોમાગે ઘણું જોવામાં આવે છે તેમ તે બારે માસ પણ હોય છે. એ ઘાસની ડાંડી પાતળી ને મજબૂત હોય છે. તેને તળિયે ઉન જેવી રૂંછાળ હોય છે એનાં પાન લાંબાં, સાંકડાં અને અંદર વળેલી કોરવાળાં હોય છે. એને પાતળી સળીપર ફૂલની ચમરી આવે છે. તે પીળાસસેના રંગની ને રૂંછાળવાળી હોય છે.

એ ઘાસ બરડા ડુંગરમાં તેમજ હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં થાય છે. એ ઘાસ ઘણુંકરી એક જગોએ જથાબંધ અથવા ઘેરે ઘેરે ઉગે છે.

એ ઘાસ કાગળ, દોરી, દોરડાં અને ચટાઈ બનાવવાના કામમાં આવે છે. એ ઘાસ છાજ તરીકે પણ ઘણું વપરાય છે. એ ઘાસમાંથી કાગળ બનાવવાની બાબતમાં વોટ સાહેબે પોતાની ડીકશનરીમાં લંબાણ હકીકત આપેલી છે તે વાંચવા જેવી છે.* હિંદુસ્થાનમાં સાધારણ રીતે જે મુંજ ઘાસ કહેવાય છે તે (Saccharum moonja) જૂદું છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની.)

નંબર ૫૭૭.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Apluda aristata.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 150, Watt. I p. 272.

૨-દેશીનામ-ભંગોડ (પો૦); કરેડી (ગુ૦); ઘોંગરગવત (મ૦), મકુરી, મઝરા, ગઠી, (હિં૦).

ભંગોડું ઘાસ ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચું જોવામાં આવે છે. પણ કોઈવાર તે ૬ થી ૭ ફીટ લાંબું પણ થાય છે. એની ડાંડીનો નીચલો ભાગ ઘણુંકરી જમીનપર હોય છે અને ત્યાં તેના સાંધાપરથી મૂળીઆં નીકળે છે. એની ડાંડી અને સાંધાઓ લીસાં હોય છે. પાન લાંબાં, ભાલાકૃતિનાં અને બન્ને છેડે સાંકડાંથતાં, તળીયે ટુંકી ડીંટડીવાળાં હોય છે. એનાં ફૂલની ચમરી, ડાંડી અને શાખાઓને છેડે આવેલી હોય છે. એ દરેક ચમરી એક ખાસ પોટીની અંદર હોય છે.

એ ઘાસ લીલું હોય છે ત્યારે જ એને ઢોર ખાય છે. એ ઘાસ વિશેષ કરી બાવળ, આંબલી અને એવાં જ બીજાં ઝાડો નીચે અને વાડ આદિ ઓથવાળી જગોમાં ઉગે છે.

એ ઘાસ વજનમાં તદન હલકું હોય છે, સુકાય પછી એમાં કંઈ સત્વ રહેતો નથી. એ પવનના ઝપાટાથી તુરત ભંગાઈ ઉડી જાય છે માટે જ એને ભંગોડું કહેતા હશે.

વર્ગ-(એજ.)

નંબર ૫૭૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. glauca.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 150.

૨-દેશીનામ-બીજું ભંગોડું, નાહાની કરેડી (પો૦ગુ૦)

આ ઘાસ ૧ થી ૨ ફુટ ઉંચું થાય છે. એની ડાંડી, શાખાઓ, પાન અને ફૂલની તરાહ ભંગોડાં જેવી જ. ફૂલનો રંગ જાંબલી કે હરીઆઈ થાય છે. એ પણ લીલું હોય ત્યારે ઢોર ખાય છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની).

નંબર ૫૭૯.

૧-શા૦ ના૦ Manisuris granularis.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 159, Watt. V. p. 164

૨-દેશીનામ.-કરિયું, કરિયું ઘાસ (પો૦ગુ૦) ત્રિકણી, કંગની (હિં૦).

કરિયુંઘાસ આ સ્વસ્થાનમાં ભાગ્યે જ કોઈ [illegible] પર ઉગે છે. તે ૧ થી ૨½ ફીટ ઉંચું થાય છે. [illegible] તેની શાખાઓ જમીન કે બીજા ઘાસપર ઢોળાઈ [illegible] જોવામાં આવે છે. પાન તળિયે ભાંગવાળાં, ૩ થી [illegible] ઈંચ લાંબાં અને ½ થી ½ ઈંચ પહોળાં હોય [illegible] ફૂલની ચમરી એકજ બેવડીમાંથી ૧ કે વધારે [illegible] હોય છે. તે ½ થી ૧ ઈંચ લાંબી હોય છે. [illegible]

---

* બાબર અર્થાત્ આ સ્વસ્થાનના બરડાનું મુંજઘાસ [illegible] કાગળ બનાવવા ઘણું ઉત્તમ છે. હાલમાં બનાવવામાં એક [illegible] અને [illegible] ઘાસ પણ [illegible] તે [illegible] અને [illegible] નામ મુજબ [illegible] અને [illegible] પડેલા છે. તેમજ [illegible] ડુંગર [illegible] એક ડુંગરપર મુંજઘાસ ઘણું ઉગે છે તે [illegible] તે ડુંગરનું નામ મુંજીઓ ડુંગર કહેવામાં પડેલું છે.

મુંજ ઘાસ [illegible] હોય છે ત્યારે જ તેને ઘણુંકરીને ઢોર ખાય છે, પણ તે [illegible] બીજું ઘાસ ન મળે તો જ એને [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] દોરડાં [illegible] માટે એ ઘાસને [illegible] નથી, પણ એમાંથી દોરી દોરડાં બનાવવા માટે અને છાજ તરીકે ઉપયોગમાં લેવા માટે એ ઘાસને [illegible] છે.

આ ઘાસ અને એમાંથી બનાવેલા દોરડાનો નમુનો ૧૮૮૨ [illegible] પ્રદર્શનમાં આ સ્વસ્થાન તરફથી મુકવામાં આવેલ હતો. [illegible]

...ચે અનિયમિત લખાઈની સળી હોય છે. એ ચમ-
...ઓનાં ફૂલ સખ્ત અને ખડબચડા દાણા જેવાં દેખાય છે.
...એ ઘાસ જ્યાંત્યાં ઉગતું નથી. એને બીજાં ઘાસની
...વે ઢોર ખાય છે.

વર્ગ—(ગ્રામિની.)

નંબર ૫૮૦.

૧—શા૦ ના૦—Andropogon foveolatus.

...દૃષ્ટાંત—H. VII. p. 168.

૨—દેશીનામ—સણીઆર, સણીઆર ઘાસ (પો૦-ગુ૦).

સણીઆર ઘાસ સીધું વધે છે. તે ૧ થી ૨ કે ૩ ફૂટ ...ઉંચું થાય છે. એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં જથ્થાબંધ ...ે છે. એનાં ઝુમકાં ઘણીવાર ૧ થી ૩ ફીટ વિસ્તારનાં ...ય છે. એનાં પાન લાંબાં, સાંકડાં અને અણીદાર હોય ..., તે ખરબટ અને જરા સખ્ત હોય છે. ફૂલની ચમરી ...ી કે શાખાને છેડે એક જ સીધી આવેલી હોય છે. ...ઘાસ સુકાય છે ત્યારે પીળા રંગનું થઈ જાય છે. એ ...ડુસ્થાનના સૂકા ભાગોમાં થાય છે અને એને તમામ ...તનાં ઢોર ખાય છે.*

વર્ગ—(ગ્રામિની.)

નંબર ૫૮૧.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—A. Ischdemum.

દૃષ્ટાંત—H. VII. p. 171; Watt. I. p. 241.

૨—દેશીનામ—ડુંગરી ઝુંજ્વો (પો૦); જંજ્વો (ગુ૦); કુંડા (મ); पलवान, पलवल (हि)

ઝુંજ્વો ઘાસ ઘણુંકરી જંગલોની બીનાસવાળી માટીઆળ અને બહુધા કાંપવાળી કરાર જમીનમાં ઉગે છે. એની ડાંડી અને શાખાઓના નીચલા ભાગ જમીનપર ઢળતા હોય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓના સાંધાઓપર બહુધા થોડા વાળનું કુંડાળું હોય છે. પાન ૧ થી ૨ ફીટ લાંબાં, સપાટ લીસાં અથવા ખડબચડાં, તળિયે ગોળાકારવાળાં ને ટેરવે સાંકડાં થતાં અણીદાર હોય છે. ફૂલની ચમરી બે કરતાં વધારે હોય છે. તે ડાંડી અને શાખાઓને છેડે આવેલી હોય છે. તેમાં ઘણી ફુંછાળ હોય છે. ચમરીનો રંગ ભૂરો કે જાંબુડો હોય છે. ચમરી ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી હોય છે. ઝુંજ્વા ઘાસને પણ સણીઆર ઘાસની પેઠે ઝુમકાં થાય છે. એ ઘાસ ઘણું નરમ, પાતળું અને મીઠું હોય છે. અશક્ત અને માંદાં ઢોરોને ઝુંજ્વો ઘાસ ખોરાક તરીકે ખવરાવવામાં આવે છે. નબળાં ઢોર ઝુંજ્વો ખાવાથી માતાં થાય છે, અને દુઝણાંમાં દુધ વધે છે. ઘોડાઓને માટે ઝુંજ્વો ઘાસ પહેલા નંબરનું ગણાય છે. ઝુંજ્વા અને સણીઆર ઘાસની સુકવણી (સાઇલો અથવા enslage) ઘણી સારી થાય છે, અને તે ઘણાં વર્ષો સુધી રહી શકે છે. ઝુંજ્વા ઘાસને આગથી વિશેષ નુકશાન થતું નથી, તેમજ થોડે વરસાદે પણ એ ઘણું જલદી વધી આવે છે.*

---

* પોરબંદર સ્ટેટના બરડા ડુંગરમાં સણીઆર ઘાસ ...જાતનાં ઘાસો કરતાં વધારે ઉગે છે. અને એ ઝુંજ્વા ઘાસ (નં૦ ૫૮૧) થી બીજે નંબરે ઉતરતા ઘાસ તરીકે ગણાય છે. બરડા ડુંગરમાં જ્યાં સુધી સણીઆર ઘાસ ...ઢોરોને ચારા માટે બને ત્યાંસુધી તેમ બીજું ઘાસ ચરતાં ...ી. ઘાસ વાઢનારા ઘસીઆરા હોય પણ સણીઆર ઘાસ ...ી ત્યાંસુધી બીજું ઘાસ વાઢી એકઠું કરતા નથી. આ સ્ટે... ઘણાં દરબારી ઢોરો માટે પણ સણીઆર ઘાસ વઢાવી તેની ...ઢગો કરવામાં આવે છે. આ ઘાસ બીજાવ નહિ તો દશથી ...વીસ વરસ સુધી ગંજીઓમાં જેવું ને તેવું રહે છે. બરડા ડુંગરના ...જાળી હોય પણ સિવાયે સણીઆર ઘાસ વાઢી ઉનાળામાં ...ઝામાં ઢોરોને ખવરાવવા માટે એકઠું કરી રાખે છે. ...ઘણી વખત ગંજીઓમાં શિયાળે વરસાદની ઝડીમાં રાતની ...અને સવારી હોય [illegible] પોતાનાં ઢોર [illegible] ચારવા લાવે ...છે ત્યારે પણ જ્યાં ઝુંજ્વો અને સણીઆર ઘાસ ઉગેલું હોય ...ત્યાં પોતાનાં ઢોર ચારી જાય છે. સણીઆર ઘાસ જરા સખ્ત ...અને બરછટ હોય છે. એ ઘાસ ખાવાથી દુઝણાં ઢોરમાં ઘીનો ...ભાગ વિશેષ થાય છે. એકલું નહિ પણ ...થી [illegible] અને ...ઠીક થાય છે. એ ઘાસ ખાવાથી પેટાંને [illegible] પણ ... [illegible] અને [illegible] વખતે સણીઆર ઘાસનાં ...મુળમાં મુકેલાં જમીનમાંથી ખેંચી કાઢી ધોઈ અને તેની ...હોય તેને જરા પાણીમાં [illegible] ઢોરોને ...ખવરાવતાં હતાં. આથી સણીઆર ઘાસનો બરડા ડુંગરથી ...ઘણો લાભ થયેલો છે. અને તેથી ત્યાંને બીજાં [illegible] ...ઘાસનો વધારો થયેલો છે. એ ડુંગર ઘણી સણીઆર ઘાસનું ...મુખ્ય ઘણી જાતોને પાત્ર આશરા રૂપ છે. અને તેના મૂળને ...કોઈ ખાલી નહિ તો તેનો ઘણો વિસ્તાર થઈ જાય છે.

...જવરામાં કોઈવાર આગ લાગવાથી બીજાં ઘાસોને ઘણું નુકશાન થાય છે. પણ ઝુંજ્વા અને સણીઆર ઘાસને તેવું નુકશાન થતું નથી. કેમકે એ ઝુમખ ઘાસ હોવાથી એનાં ઝુમખાંઓમાંથી નવી ફુટ [illegible] છે. વરસાદ વગર બીજાં ...ઘણાં ઘાસ સુકાઈ જાય છે. પણ ઝુંજ્વો અને સણીઆર ઘાસ ...ઘણાં દહાડા લગી મહિનાઓ સુધી લીલાં રહે છે. તેથી એ ઘાસ ઢોરને દુકાળમાં પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે. સણીઆર ઘાસ ડુંગરના [illegible] હોય છે. તે આબોહવા અને પીલાંણી ડુંગરનું ઘણું [illegible] છે.

* પોરબંદર સ્ટેટમાં પણ ઝુંજ્વો ઘાસ પહેલા નંબરનું ગણાય છે અને તેથી ગોવાળીઆ લોકો પોતાનાં ઢોરોને એ ઘાસ ...ખાવ ...ીને [illegible] છે. આ સ્ટેટમાં ઝુંજ્વો ઘણું ...ઘાસ એકઠું કરવું નથી તો પણ તે [illegible] ...[illegible] છે. [illegible] ઝુંજ્વો [illegible] છે [illegible] તે ...ઝુંજ્વાનાથી [illegible]. ઝુંજ્વા ઉપરાંત [illegible] ...[illegible]

વર્ગ-(આમિની)

નંબર ૫૮૨.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. pertusus.

હોન-H. VII. p. 173. Watt. I. p. 219;

૨-દેશીનામ-ખેનરાઉ ઝુંજવો, જેજવો (પોરબુ૦); ચરડના, ઘરવ, ફતરા (હિ૦).

ખેનરાઉ ઝુંજવો ખેનરોને શેઢે, વાડીઓમાં પાણીના ધોરીઆ કાંઠે, વાડીઓની વાડ પાસે, રસ્તાઓની બાજુએ અને તળાવ નદીઓ વગેરેની કાંપવાળી જમીનમાં ઉગે છે. એના ગોળવા અને ગુંભડાં ડુમરી ઝુંજવા કરતાં નાહનાં હોય છે. એ ઘાસમાં પણ ડુમરી ઝુંજવા જેટલા ગુણ હોય છે. અને તે તમામ ઢોરો માટે પહેલા નંબરનું ગરીઆળુ ઘાસ ગણાય છે.

વર્ગ-(એજ.)

નંબર ૫૮૩.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-A. laniger.

હોન-H. VII. p. 203. Watt. I. p. 211.

૨-દેશીનામ-ગંધારૂ, ગંધારૂ ઘાસ (પો૦); અગીઆર (ગુ૦). [illegible], [illegible] (મ૦); [illegible]; [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] (હિં૦) [illegible] (પં૦).

ગંધારૂ ઘાસ ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચું થાય છે. પણ એની નીચે ઘણું સખ્ત ને ટુંકાં ગુંમડાં હોય છે. પાન[illegible]

[illegible]

એના નીચેના ભાગમાં ગીચોગીચ આવેલાં હોય એનાં મૂળ ઘણાં સખ્ત હોય છે ને તેમાં લીલી ચાહ જેવી સુગંધી વાસ હોય છે. એનાં ફુલની એની ડાંડીના છેડાપર જિન્ન જિન્ન આવે છે તેનો રૂસાઘાસ (નંબર.૫૮૪)નાં ફુલ જેવો હોય છે. [illegible] આનાં ફુલ [illegible] ટોકાં જોડાં, [illegible] હોય છે.

આ ઘાસના મૂળમાંથી ગંધ નીકળે છે માટે એને અહિંનાં લોકો ગંધારૂ ઘાસ કહે છે. એ ઘાસ [illegible] હોય છે ત્યારે ઢોરો ખાય છે. પણ [illegible] વિશેષ આવે તો તેને પેટમાં ચુંક થાય છે. ([illegible] ઢોર એ ઘાસ વધારે ચરે તો તેના દુધમાં તેની [illegible] ઉતરે છે. એનાં મૂળ ત્વેદલ, મૂત્રલ, રક્તરોધક [illegible] કફ તથા જ્વરઘ્ન ગણાય છે. એનાં મૂળનો કાઢો [illegible] તાવ, ઓગળી, કફ, સંધિવા અને [illegible] બીજી દવાઓ સાથે આપવામાં આવે છે. સંધિવા તાવ અને [illegible] તેનો કાઢો [illegible] ગપની સાથે [illegible] અપાય છે. એનાં મૂળને પાણીમાં વાટી તેની [illegible] તાવવાળાને ખરડ કરવામાં આવે છે. એ ઘાસના [illegible] તાવવાળાને બાફ પણ અપાય છે. [illegible] મૂળનો કાઢો પીપરની સાથે આપવાથી [illegible] બેશુદ્ધિ ઓછી થાય છે.*

ઉન્હાળે જ્યારે બીજું ઘાસ મળતું નથી ત્યારે [illegible] (ટાટી) બકરાં અને બીજાં ઢોરો આ ઘાસપર નીભાવ [illegible] છે. જે જગોએ બીજું ઘાસ થતું નથી તે જગોએ [illegible] ઘાસની ગંજીઓ કરવામાં આવે છે. તે [illegible] ઢોરોને કામ આવે છે, પણ એ ઘાસ ગંજીઓમાં [illegible] સુધી સારૂં રહી શકતું નથી, એમ કહેવાય છે?

વર્ગ-(આમિની.)

નંબર ૫૮૪.

૧-શા. ના.-A. Schoenanthus.

હોન-H. VII. p. 201. Watt. I p. [illegible]

ફ. નિ. ઘ. ૩૬.

૨-દેશીનામ-રૂવ, રોહીશ, રૂસાઘાસ, [illegible] (પોરબુ૦); [illegible] (મ૦), [illegible], [illegible] (હિં૦) [illegible] [illegible], [illegible] (બં૦).

[illegible]

ઘાસ ૩ થી ૬ ફીટ ઉંચું થાય છે. એનાં પાન ઘણાં સાંકડાં કે પહોળાં, ટોચે અણીવાળાં અને જરા ખરડ઼ હોય છે. તે નળિયે પેટાંમાં હૃદયાકૃતિનાં બેઠકવાળાં અને અણીદાર ડાંડીને ચોંટેલાં હોય છે. એનાં ફૂલની ચમરી ભિન્નભિન્ન ડાંડી અને શાખાઓને છેડે આવેલી હોય છે. એનાં ફૂલનો રંગ રતાશવાળો પીળો અથવા એમ તરેહવાર હોય છે. પાન તેમજ ફૂલને ચોળતાં તેમાંથી ઉત્તેજક અને પસંદ સુગંધી નીકળે છે. એ ઘાસ એની સુગંધીને લીધે ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. એ મધ્ય હિંદુસ્તાન, પશ્ચિમોત્તર, પંજાબ, સિંધ, કાઠિયાવાડ, કચ્છ અને દક્ષિણમાં થાય છે. એ ઘાસ બીજાં ઘાસને અભાવે ઢોર ખાય છે. એ ઘાસ જડીઓમાં ઘણાં વર્ષો સુધી બગડ્યા વગર રહી શકે છે. તે કાળે દુકાળે ઢોરોને કામ આવે છે.

એ ઘાસમાંથી જે તેલ કાઢવામાં આવે છે તે રોહીસ અથવા રૂસાનું-તેલ કહેવાય છે. એનું તેલ ગુલાબના અત્તરની સાથે ભેળ કરવામાં વપરાય છે. તાવવાળાને રૂસઘાસનું તેલ પાણીમાં નાંખી પરસેવો લાવવા માટે ચોપડે છે. તેમજ એનાં પાનનો ઉકાળો પાઈ દેવા માટે વપરાય છે. ઘણી લાંઘણથી ખાવું ઓછું થઈ ગયું હોય તો રૂસઘાસનાં પાન વાટી તેની માત્રાપર કેટલાક લોકો દેવડાવે છે, તેથી ફાયદો થાય છે. રૂસઘાસનું તેલ સંધિવા અને પક્ષઘાતનાં દરદોમાં ઉત્તેજક તરીકે ચોપડવામાં આવે છે.*

વર્ગ–(ગ્રામિની.)
નંબર ૫૮૫.

૧–શા. ના.–A. squarrosus.

દૃષ્ટાંત–H. VI. p. 986, Watt. I. p. 245. ર. નિ. પા. ૨૨.

૨–દેશીનામ–વાળો, વાળોઘાસ, ખસખસ, (ગુજ૦); खस, खसखस (म०); बाला, बालेकाघास, खसखस (हिं०); उडक, उशीर (सं०).

એ ઘાસ ૨ થી ૫ ફીટ ઉંચું થાય છે. એનાં ઝુમખાંનો વિસ્તાર ઘણો મ્હોટો હોય છે. અને એનાં મૂળમાં સુગંધી હોય છે. પાન લાંબાં ને સાંકડાં હોય છે. તે ઉભાં અને વચમાં નીકવાળાં હોય છે. એનાં ફૂલની ચમરી લાંબી ગુચ્છાદાર અને પાતળી શાખાઓવાળી હોય છે. એ ઘાસ ઘણુંકરી નદી નાળાં અને પાણી ભરાઈ રહેતું હોય એવી જગોએ ઉગે છે. એ ઘાસનાં મૂળ ઝીણાં વાળા જેવાં થાય છે માટે તેને પણ વાળો કહે છે. એ સુગંધી મજિયાં અર્થાત્ વાળો ઘણાં સુગંધી પદાર્થો બનાવવામાં વપરાય છે. તેમજ સંધિવા, તાવ અને લોહીવિકારના દરદોમાં બીજાં વસાણાંઓ સાથે એ વપરાય છે. ગરમીના દહાડામાં પીવાનું પાણી સુગંધિત કરવા માટે તેમાં વાળો નાંખવામાં આવે છે. વાળાના પંખા અને ખપેડ અથવા ટટ્ટીઓ પ્રસિદ્ધ છે. ધુપેલ તેલના વસાણામાં વાળો મુખ્ય ભાગ લે છે. વાળાનો અર્ક અને શરબત બનાવવામાં આવે છે. તાવ અને પિત્તવિકારના દરદોમાં વાળાનો કાઢો બીજી દવાઓ સાથે વપરાય છે. ટાઢક કરવા માટે પણ વાળાનો ઘણી જગોએ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

એ ઘાસ ઘણું લાંબું અને નિરસ હોય છે. એને ઢોરો ઘણું કરી ખાતાં નથી. પણ ઉન્હાળે બીજું ઘાસ ન મળે તો ભેંસો એનાં પાન ખાય છે.*

વર્ગ–(ગ્રામિની)
નંબર ૫૮૬.

૧–શાસ્ત્રીયનામ A. annulatus.

દૃષ્ટાન્ત–H. VII. p. 196; Watt. I. p. 242.

૨–દેશીનામ–મ્હોટું મીંદડિયું (ગુજ૦). जनेवर (हिं०).

એ ઘાસ ઝીંજવા અને સણીઆર ઘાસ સાથે છૂટું છવાયું ઉગે છે. તેમ ઘણીવાર રસ્તાઓની બાજુએ અને વાડી તેમજ ખેતરોમાં પાણીના ધોરીઆ કાંઠે પણ ઉગેલું જોવામાં આવે છે. એ ઘાસ ઝીંજવા કરતાં જાડું ને ઘણીવાર તેથી ઉંચું વધેલું હોય છે. પાન સાંકડાં ને ઘણાં લાંબાં હોય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓને ટોચે સુંવાળી લાંબી ફેલાવવાળી પાતળી અને લાંબી ચમરીઓ નીકળેલી હોય છે.

એ ઘાસ ઢોર ખાય છે અને ઘણો વખત જડીઓમાં રહી શકે છે.

વર્ગ–(એજ)
નંબર ૫૮૭.

૧–શાસ્ત્રીયનામ–A. intermedius.

દૃષ્ટાન્ત–H. VII. p. 175;

---

* પોરબંદર સંસ્થાનમાં વિશેષ કરીને બરડાનાં જંગલની અંદર છૂટું છવાયું ઘણું ઉગે છે. બીજાં તે ઘાસની સાથે ઢોરોના ચારા તરીકે વાઢી લેવામાં આવે છે. પણ ચારા તરીકે એ ઘાસ ઉપયોગી નથી માટે એ ઘાસનો એવો ઉપયોગ કરે. વધારે કરવામાં આવે અને તેમાંથી તેલ કાઢવાનો ઉદ્યોગ ચલાવી શકાય તો તે ફાયદાકારક થઈ પડે તેમ સંભવ છે. વૉટ સાહેબે પોતાની ડિક્શનેરીમાં એનાં તેલ વિષે ઘણી માહિતી આપેલી છે, તે વાંચવા જેવી છે.

* પોરબંદર સંસ્થાનમાં વાળો ઘાસ બરડાના દરામાં ઘણું ઉગે છે. એને બાગોમાં રોપવા અને નવાઈ માટે વાવવામાં આવે છે. એનાં કુમળાં જડાં કાઢી વાવવામાં આવે તો તે ઉગી શકે છે.

૨-દેશીનામ-ધરફો, ધરફો ઘાસ (પો+ગુ૦). શામટ-ગવત (મ૦).

આ ઘાસનાં ઝુંમડાં પણ ઘણા વિસ્તારવાળાં થાય છે. અને એ ૨ થી ૩ ફીટ ઉંચું વધે છે. એની ડાંડી અને શાખાઓ નીચેના ભાગમાં જમીનપર ઢળતી હોય છે. પાન લાંબાં, સાંકડાં અને જાડાં હોય છે. તે ઝુમડાં પાસે ઘણાં ગીચ આવેલાં હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓને છેડે ફૂલની ચમરી આવેલી હોય છે. તે પીળા કે હીરા જાબુડા રંગની હોય છે. ચમરીઓ પાતળી સળીપર ચકની માફક ગોઠવાયલી હોય છે.

ઢોરના અને સળીઆરથી ઉતરતું ઢોરના ચારા માટે આ સ્વસ્થાનમાં ધરફોઘાસ ઘણું વાઢવામાં આવે છે. એ સુકાયા પછી ઘણો લાંબો વખત ગંજીઓમાં રહી શકે છે. એ ઘાસ આ સ્વસ્થાનમાં ઘણું ઉગે છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની)

નંબર. ૫૮૮.

૧-શા. ના.-A. contortus.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 190; Watt. I. p. 211.

૨-દેશીનામ-ડાભસળિયું (પો+ગુ૦); કાટે ગવત (મ૦). ઈાંયાલ, સરાલ, સુરવાલ (હિં૦)

ડાભસળિયું આ સ્વસ્થાનમાં ઘેરેક ઘેરેક ખરડા ડુંગરમાં ઘણું ઉગે છે. તે ૧ થી ૩ કે ૫ ફીટ ઉંચું થાય છે. પાન લાંબાં અને સાંકડાં હોય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓને છેડે ઉના ચમરી આવે છે. એનાં ફૂલમાં મોવ જેવી લાંબી તીક્ષ્ણ ઉની સળી (own) હોય છે. તેના નીચલા ભાગમાં ભૂરા વાળની રૂંવાટી હોય છે. ફૂલમાંની સળી તીક્ષ્ણ અણી અને ખરબચડી હોવાને લીધે તે કપડાં વગેરેમાં ભરાઈ જાય છે તો ઘણી મુશ્કેલીએ નીકળે છે. ઝાકળ પડી હોય ત્યારે એ ઘાસના ઘેરામાંથી ચાલવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. કેમકે ભીંજાયલા પગ ઉપર એની સળીઓ ગળની પેઠે ચોંટાય છે. તેથી પગે ઘણી વેદના થાય છે. આ ઘાસ કાચું હોય છે ત્યારે ઘણુંકરી ઢોર ખાય છે. પણ એમાંની સળી પાકે છે ત્યારે તે ઢોરોના મોઢામાં લાગવાથી હોઠ પાકી જાય છે. એની સળી પાકીને ખરી ગયા પછી શિયાળામાં એ ઘાસ તમામ જાતના ઢોરો ખાય છે. એ ઘાસ એમાંની સળીને લીધે ચારા તરીકે વાઢવામાં આવતું નથી પણ ઝુંપડાં વગેરે ઉપર છાજ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાને રબારી લોકો એ ઘાસ વાઢી એકઠું કરે છે.

વર્ગ—(ગ્રામિની).

નંબર. ૫૮૯.

૧-શા. ના.-A. filiformis ?

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 101.

૨-દેશીનામ-ઝીણું કણેરૂં (પો+ગુ૦).

આ ઘાસ ૨ થી ૩ ફૂટેક ઉંચું થાય છે. એને કેટલીક પાતળી દોરા જેવી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એની દોરા જેવી પાતળી શાખાઓને છેડે ફૂલની ચમરી આવે છે. તેપર ધોળી રૂંવાટી હોય છે. એનાં પાન જરા પોહોળાં ભરસાહૂનિનાં ને ઠેરને અણીદાર હોય છે. આ ઘાસ જુની દીવાલો, ખંડિયેર જગાઓ અને પથ્થરવાળી સખ્ત જમીનપર ઘણુંકરી ચોમાસે છૂટું છવાયું ઉગે છે. એ ઘાસ કોમળ હોવાથી એને ભીલ લોકો નાહાનાં વાછરડાંઓને ખવરાવે છે. આ ઘાસનાં પાન કણેરાં ઘાસ (નં૦ ૫૧૧)નાં જેવાં હોય છે તે ઉપરથી એને ઝીણું કણેરૂં કહે છે.

વર્ગ—(એજ).

નંબર. ૫૯૦.

૧-શા. ના.-A. halepensis.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 182. Watt. VI. part. III. p. 280

૨-દેશીનામ-બરૂ, બરૂવા (પો+ગુ+મ+હિં૦)

બરૂ ઘાસ ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. તે આખા હિંદુસ્થાનમાં થાય છે. તે ૩ થી ૧૫ ફીટ ઉંચું વધે છે. એ ચાસ્તરણ જેવું જાડું અને દેખાવમાં પણ તેવુંજ હોય છે. એમાંથી કેટલીક શાખાઓ નીકળે છે. એનાં પાન ૧ થી ૨૦ ઈંચ કે તેથી પણ લાંબાં ને ૧ થી ૩ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓને છેડે જારની માફક પણ લાંબી અને નરમ પાતળી સળીઓવાળી ચમરી આવે છે. બરૂના સાંઠાની ઘણા લોકો લખવાની કલમ બનાવે છે. તેને દેશી બરૂની કલમ કહે છે. બરૂના ડંખા મોટા લોકો દુકાળ વખતે બીજા દાણાઓ સાથે ખાય છે. બરૂની સાંઠી વણકર લોકોને કપડાં વણવાની ભૂંગળી બનાવવાના કામમાં આવે છે. બરૂ ઘાસ કાચું હોય છે ત્યારે ઘણુંકરી ઢોર ખાય છે, પણ એ ઘાસ ખવાય તેવું નથી ને ખાય તો તેથી માંદા પડે છે. પણ એ ઘાસ પાકીને બરાબર સુકાય છે ત્યારે તે ઢોરના ચારા તરીકે ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે. બરૂ ઘાસ મેઢ ને રબારી લોકોને છાજ તરીકે ઘણું કામમાં આવે છે. બરૂ ઘાસ સુકાયા પછી ગંજીઓમાં ઘણાં વર્ષ સુધી રહી શકે છે. બરૂ ઘાસની નીચે ઝુમડાં થાય છે તે ગમે તેવા

તેને બંગરી ડુક્કર જમીનમાંથી ખોદીને ખાય છે. પણ તે મામુલ મગર બીજા ઢોરના ખાવામાં આવે તો તે ઝેરની અસર કરે છે, એમ કહેવાય છે.*

(વર્ગ-ગ્રામિની.)

નંબર ૫૨૧.

૧-શા. ના.-Anthistiria imberbis

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 211:

૨-દેશીનામ-ફુલિયું, ફુલિયુંઘાસ (પોરબં૦). ફ્રાશ્ગ (મ૦).

એ ઘાસ ડુંગરાની જમીનમાં ઘણુંકરી ઉગે છે. એ ૩ થી ૪ ફુટ ઉંચું થાય છે. પાન લાંબાં, સાંકડાં અને ખરસટ હોય છે. ફુલની ચમરીઓ પાસે પાસે ભરેલી, દબાયલી અને ભુરા કે રાતા રંગની હોય છે. એ ઘાસ જરા જાડું તોપણ નરમ હોય છે. કોંકણમાં એ ઘાસ મુખ્યત્વે કરીને ઘોડાં અને બળદો માટે ચારા તરીકે વપરાય છે. પણ આ સ્વસ્થાનમાં એ ઘાસ છુટું છવાયું ઉગે છે. અને બીજા ઘાસને અભાવે એ ઘાસ પણ ઢોર ખાય છે.

વર્ગ-(એજ.)

નંબર ૫૨૨.

૧-શા. ના. A. cymbaria.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 215.

૨-દેશીનામ-રાતડું, રાતડુંઘાસ (પોરબં૦). મોઠ ફુલ્લણ (મ૦).

એ ઘાસ ૩ થી ૮ ફુટ ઉંચુ વધે છે. એ સખ્ત અને જાડું હોય છે. એનાં પાન લાંબાં, સાંકડાં અને ઘણાં ખરસટ હોય છે. એનાં ફુલની ચમરી ઘણી ખરસટ અને ઝીણા કાંટાઓ જેવા સખ્ત વાળની ફુમકાવાળી હોય છે. તે ઘણુંકરી રાતા રંગની હોય છે. એ ઘાસ સુકાય છે ત્યારે ઘણુંકરી રાતા રંગનું થઇ જાય છે, માટે એને રાતડુંઘાસ કહે છે. એ ઘાસ ઘણું સખ્ત હોવાને લીધે ઢોરના ચારા તરીકે વિશેષ વપરાતું નથી. પરંતુ છાજ તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.*

વર્ગ-(ગ્રામિની)

નંબર ૫૨૩.

૧-શા. ના.-Pseudanthistiria heteroclita.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 219.

૨-દેશીનામ-ઝીણકુ ફુલ ઘાસ (પોરબં૦).

એ ઘાસ ફુલિયાં ઘાસ જેવું થાય છે. પણ તે વધારે ઝીણું નરમ અને ટુંકું હોય છે. એ બીજાં ઘાસ સાથે છુટું છવાયું ઉગે છે. એ ઘાસ તમામ જાતનાં ઢોર ખાય છે.

વર્ગ-(એજ.)

નંબર ૫૨૪.

૧-શા. ના-Aristida Adscenscionis.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 224 Watt. I. p. 312.

૨-દેશીનામ-ઊંક લાંપડો (પોરબં૦); अन्दरलंब (पंजाबी).

એ ઘાસ ૧ ઇંચથી ૩ ફુટ લાંબું થાય છે. એની શાખાઓ ઘણી પાતળી હોય છે. તે આડી અવળી ફેલેલી હોય છે. પાન ઘણાં સાંકડાં ને લાંબાં હોય છે. ફુલની ચમરીઓ સળી કે દોરા જેવી પાતળી હોય છે. તે સીધી ને ચળકતી હોય છે.

ઊંક લાંપડો ઘાસ બીજાં ઘાસની સાથે છુટું છવાયું ઉગે છે. તે જરા સખ્ત હોવાને લીધે તે કોમળ હોય છે ત્યારેજ ઢોર ખાય છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની).

નંબર ૫૨૫.

૧-શા. ના- A. funiculata.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 226.

૨-દેશીનામ-લાસો લાંપડો (પો૦), લંબ (પંજાબી). સજ (કચ્છી)

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં આ ઘાસ મુખ્યત્વે કરીને બરડિયાણું જંગલના ભાગમાં ઉગે છે [?] બીજું ઘાસ ખાવું હોય ત્યારે આ ઘાસને ઢોરો ખાતાં નથી, પરંતુ શિયાળા પછી એ ઘાસ ઢોરોના ચારાના કામનાથી નીચે થતી અછતના પ્રમાણે એવું થઇ જાય છે ત્યારે એને ઘેટાં આદિ તમામ જાતનાં ઢોર જરૂર ખાય છે. આ ઘાસ મુખ્ય-ઘાસ હોવાથી એને દુકાળે આ સ્વસ્થાનમાં ઘણું ઉપયોગી થઇ પડે છે.

* પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં રાતડુંઘાસ છુટું છવાયું ઉગે છે. પણ છપ્પનિયા દુકાળની વખતે વરસાદ અને સુરતથી જે ઘાસ આ સ્વસ્થાનમાં મંગાવવામાં આવેલું હતું તેમાં મુખ્યત્વે કરીને એ ઘાસ આવેલું હતું. એ વખતે ખંભાળા વગેરે દરબારી બાગેથી રોટીઓનું કામ ચાલતું હોવાથી પરદેશી ઘાસની ગાંસડીઓ ત્યાં મોકલવામાં આવતી હતી. તે ગાંસડીઓમાંથી રસ્તાના જંગલમાં રાતડાંઘાસનાં બીજ ખરી પડવાથી ત્યાં પાસેની જમીનમાં રાતડુંઘાસ ઉગવાની શરૂઆત વરસાદમાં થઇ ગયેલું હતું. એ ઘાસ એટલું બધું જોરદાર છે કે એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાંથી બીજું ઘાસ નાબુદ થાય છે, અને એ ઘાસ એકદમ જથ્થાબંધ ઉગી જાય છે.

એ ઘાસ લાંપડા જેવુંજ થાય છે. તો પણ તે તેનાથી જરા લાંબું અને લીસું હોય છે. એનાં ફૂલની ચમરીઓ જરા ફેલાયલી હોય છે અને એમાંની શૂળ લાંપડાની શૂળ જેવી સખ્ત હોતી નથી. એના છોડવામાં દોરા જેવી પાતળી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. અને એ ઘાસ ૧ થી ૨ ફીટ લાંબું થાય છે.

એ ઘાસ ઘણુંકરી કાદીવાળી જમીનપર ઉગે છે અને તે ઉક્ત લાંપડાથી નરમ અને ટુંકું હોય છે, તે ઢોર ખાય છે.

વર્ગ—(એજ)

નંબર ૫૯૬.

૧-શા. ના-A. hystricula.

દૃષ્ટાન્ત H. VII. p. 227.

૨-દેશીનામ-લાંપડો, ભોંયલાંપડો (પો૦+ગુ૦); લંબ, લંભ, લંભગ્રા (સિંધી-કચ્છી).

એ ઘાસ ઉપરના બન્ને લાંપડા કરતાં ઘણું ટુંકું હોય છે, અને એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં જથ્થાબંધ ઉગે છે. એ ઘણુંકરીને કાદીવાળી, તાઉડ, કંકર પથ્થરવાળી અથવા સખ્ત જમીનપર ઉગે છે. એ શિયાળે સુકાય છે ત્યારે તે ધોળું થઇ જાય છે. અને તે ખંપાળીથી ભેળું કરી લેવામાં આવે છે. બીજાં સારાં ઘાસને અભાવે એ ઘાસ ઢોરના ચારા તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઘાસમાં ધોળા તીર જેવા કાંટા હોય છે તે લાંપશુળિયાં કહેવાય છે. એ લાંપશુળિયાં પગમાં લાગે છે તો ઘણી પીડા કરે છે. તેમજ તે કપડાં વગેરેમાં ભરાઇ રહે છે તો ઘણી મુશ્કેલાઇથી તેમાંથી નીકળી શકે છે. શિયાળે એ ઘાસ ભેંસો બહુ ખાય છે. તેથી તે માતી થાય છે એટલુંજ નહિ પણ તેનું ઘી સફેદ ને દાણાદાર થાય છે.*

વર્ગ—(ગ્રામિની).

નંબર ૫૯૭.

૧-શા. ના.-Sporobolus indicus.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 247; Watt. VI. part. III. p. 341.

૨-દેશીનામ-વેલારીમરમર (પો+ગુ૦). उसरकी घास, पलंजी, खुआ (हिं०)

એ ઘાસ ઘેડ અને ખારચ જમીનમાં વેલાની પેઠે ઉગે છે. એની ડાંડી અને શાખાઓના સાંધાઓપર ગાંઠો બંધાય છે. તેપરથી નીચેની બાજુ જમીનમાં ઉતરે છે ને ઉપરની બાજુ જમીનપર પાન અને શાખાઓ નીકળે છે. ફૂલની ચમરી ઘણી બારીક હોય છે. તે ડાંડી અને શાખાઓને છેડે વાગા ઘાસની ચમરીની પેઠે ઘણુંકરી છત્રાકાર આવેલી હોય છે.

એ ઘાસ વાઢીને ઢોરને નીરણ કરી હોય તો ઘણુંકરી એ ઘાસ ઢોર ખાતાં નથી. પણ કોમળ હોય છે ત્યારે એ ઘાસ ઘોડાં તેમજ બીજાં ઢોર ચરે છે. ખારચ જમીનમાં કોઇપણ જાતનું ઘાસ ઉગતું નહોય તેવી જમીન રક્ષિત રાખવાથી ઘણુંકરી પ્રથમ આ ઘાસ ઉગે છે.

વર્ગ—(એજ).

નંબર ૫૯૮.

૧-શા. ના.-Cynodon dactylon.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 288; Watt. II. p. 678. ફ. નિ. પા. ૩૧૭.

૨-દેશીનામ-ધરો, ધ્રો, ધ્રોખડ (પો+ગુ૦); दुर्वा, हरिआळी (म०); दूब, दुर्बा, दुभा, कब्बर, लब्बल, घोडीघास, चलीघास, रामघास (हिं०); दूर्वा, नीलदूर्वा (सं०); छबर, छब्बर (सिंधी+कच्छी).

ધ્રો એ ઘણું જાણીતું ઘાસ છે. અને એ આખા હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એ ઘાસ જમીનપર પથરાય છે. અને તે ગાંઠે ગાંઠે મૂળિયાં મુકી વધતું જાય છે. એનાં પાન ટુંકાં અણીદાર અને ફીકાસલીના લીલા રંગનાં હોય છે. એનાં ફૂલની ચમરી શાખાઓને છેડે ૨ થી ૫ ઉભી નીકળેલી હોય છે. તે લીલા અથવા જાંબુડા રંગની અને ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. એ ઘાસ કુવાના કાંઠા પાસે નદી અને તળાવોના કાંઠાપર તેમજ સહેજ ખારાશ અને મીઠાં પાણીની ભીનાસ રહેતી હોય તેવી જમીનમાં પણ તે ઉગે છે. દરિયાની ખાડી કાંઠે મીઠાં પાણીની છેલ આવતી હોય તેવી જગાએ તે જથ્થાબંધ ઉગે છે. ધ્રોખડના તકતાઓ બાગ બગીચાઓમાં શોભા માટે વાવવામાં આવે છે. ધ્રોખડ ઘાસ ઘોડાં અને બીજાં તમામ ઢોર ખાય છે. એ ઘાસ એટલું તો નરમ, મીઠું અને પૌષ્ટિક છે કે તે બીજાં તમામ ઘાસ કરતાં એ ઢોરના ચારા તરીકે પ્હેલે નંબરે ગણાય છે. પણ એ ઘાસ વાઢીને ભેગું કરવામાં આવે તેટલું તે ભાગ્યેજ ઉગું વધે છે. એ ઘાસનાં મૂળિયાં એક વખત જમીનમાં લાગી ગયા પછી એ ઘાસ ઘણુંકરી તુરત સુકાતું નથી.

કેટલીક જગાએ એ ઘાસની રીતસર વાવણી કરવામાં આવે છે. અને સારી જમીનમાં પાણી આપવાથી તે ઘણું સારૂં ઉગી મોટું થાય છે, ત્યાં તેની કાપણી ક[illegible]

*પોરબંદર સ્ટેટમાં ઘેડની લંબી અને બારેરા વીડીના અંદર લાંપડો ઘાસ ઘણું ઉગે છે.

જ્માં આવે છે બીજાં ઘાસની પેઠે એ ઘાસને પણ એમાં ફૂલની ચમરી આવવા માંડે કે તુરત વાઢવું જોઈએ. એ ઘાસને વાઢયા પછી ઘણો વખત ખુલ્લા તડકામાં રાખવું નહિ. એને જેમ બને તેમ જલદી સુકાવી લેવું અને તે બે કે ત્રણ દહાડામાં સારી રીતે સુકાઈ જાય છે. સુકાતી વખતે તે વારંવાર ફેરવવામાં આવે તો તેનો લીલો રંગ પણ વિશેષ જતો રહેતો નથી. ઝાકળની વખતે તેપર ઘણી ઝાકળ ન પડે તેની સંભાળ રાખવી. આવી સંભાળથી સુકાવી તૈયાર કરેલું ધ્રોખડ ઘાસનું ખડ (hay) બીજા બધાં ઘાસનાં ખડથી ઘણો વખત સારું રહે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમાં તેના ઘણા ખરા તત્ત્વો જળવાઈ રહેલા હોવાથી તે માંદાં ઢોરને એક દવા તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે છે. ઢોરને ઘોળી નીકળી હોય અથવા ઢોર પુંછડી મરડું હોય ત્યારે એ ખડ ખાવાથી તે તુરત સારું થાય છે.

જ્યાં ધ્રોખડ ઘાસ ઘણું થતું હોય ત્યાં તેને એકઠું કરી બરાબર સુકાવી તેની ગંજી કરી રાખી હોય તો તે ઘણાં વર્ષો સુધી રહે છે.

ઉપયોગ—જખમ રૂઝાવવામાં એ આખા હિંદુસ્થાનમાં ઘણા લાંબા કાળથી મશહૂર છે. એનાં મૂળનો સ્વરસ કાગ અને કાઠિયાવાડની સ્ત્રીઓ પ્રદરપર પીએ છે. એ સ્વરસ મધની સાથે રક્ત ઉપર અને સુંઠની સાથે વહેતા જખમ ઉપર વપરાય છે. એનાં મૂળનો ઉકાળો સારસાપરીલાની જગોએ ગરમીના આજારથી ભમરેલાં લોહીના મૂળને વપરાય છે. પિત્તની ઉલટી રોકાવવા માટે એનો સ્વરસ મધની સાથે અપાય છે. કીડાપર એનો રસ રેડવામાં આવે છે. તેમજ તે તાવમાં પરસેવો ને પેશાબ લાવવા માટે વપરાય છે. એ ઝાડા, સંગ્રહણી અને નાકમાંથી વહેતાં લોહી ઉપર અપાય છે.

એના ઉકાળાને રોગ લાગતાં તે પીગાશપર પીળા રંગના થઈ જાય છે તેને સ્વેતરસં (સં૦), પિળોં (ગુ૦), અને પીળો ધ્રોખડ (કચ્છી) કહે છે. તે આદ ટાંકા દિવાની સાથે વાટી આંખોપાંપણપર તેનો ઘણો લેપ કરે છે તેથી આરામ થાય છે.

ગંડૂર્વા (સં૦) એ ગાંઠિવાળી ધ્રો છે, એની શાખાઓને ગાંઠે નાહાની ગાંઠો થાય છે. તેમાંથી જમીનમાં મૂળિયાં અને ઉપર પાન અને નવી શાખાઓ નીકળે છે.*

"ધ્રો ઠાંડી છે, પિત્ત, તરસ, અરુચી, ઉલટી, જ્વરાંતર, મૂર્છા, કફ, લોહિવિકાર, રતવા, ચામડીના રોગ, અતિસાર, વાન, આમાતિસાર, ઉધરસ એ સર્વ રોગને મટાડે છે." (વૈ. રૂ. ઔ૦).

વર્ગ—(ગ્રામિની).

નંબર ૫૬૯.

૧—શાસ્ત્રીયનામ—Chloris barbata.

દૃષ્ટાન્ત—H. VII. p. 292; Watt. II. p. 289.

૨—દેશીનામ—મીંદડિયું, મીંદડિયું ઘાસ (પો૦+ગુ૦); પુરુષંડ્ય, કંઠો (હિં૦).

એ ઘાસ ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચું થાય છે, ઘણીવાર એની શાખાઓ જમીનપર લાગી હોય છે. ફૂલની ચમરીઓ શાખાઓને છેડે બેથી વધારે પાસે પાસે ઉભી આવેલી હોય છે. તેનો રંગ લીલો, ભૂરો કે જાંબુડી છાયાવાળો હોય છે. એ ચમરીપર લાંબી સુંવાળી રૂંછાં હોય છે.

એ ઘાસ બીજાં ઘાસ સાથે છુટું છવાયું ઉગે છે. એ ઘાસની સુંવાળી ચમરી સાથે ઘણીવાર મીંદડું રમતું ને ખેલ કરતું જોવામાં આવે છે, માટે એને મીંદડિયું ઘાસ કહે છે. હિંદુસ્થાનીમાં બીલીલોટન ઘાસ કહેવાય છે તે કદાચ આ હશે. આ સ્વરસના સ્વાદ અને એક નીતા એ ઘાસની ચમરી હાથના કાંડાપર મૂકે છે ત્યારે એ ચમરીમાંની રૂંછાને લીધે તે હાથપર ઉપર ચડવા માંડે છે આ એક રમત અને અજાયબી મનાય છે. મીંદડીયું ઘાસ પણ બીજાં ઘાસ સાથે ઢોરો ખાય છે.

* ફેરનાર રસ્તામાં ખાર જમીનમાંથી આંદર એ ઘાસના લાગ વાઢવા માટે ભારી હોંશી એનાં પેડાં કાઢી લાવવામાં આવે છે. પણ એ ધ્રો ઘાસની સાથે કંદિલ (Cyperus) ભાં ઉગેલ હોય છે. તેથી એના વાવેલા એના લાગ વર્ષ બે વર્ષ સુધી રહી પણ ટેકરી કંદિલ મૂળે બાવન દર્ભ તે વધી જાય છે. તેથી વખતે તેમાં ધ્રો નથી વધવા પડે છે વળી એનાં પેડાં રોપીને આંકલથી લાવતાં તેમાં ખારી આંકિલ કેટલોક જથ્થો આવે છે, તેથી પણ ધ્રો ને બીજ્રુ લીલ ખાતર થઈ જાય છે. માટે ધ્રો વાવવાની હોંશી સહેલી અને સસ્તી રીત એ છે કે, જે જમીનમાં એના લાગ બનાવવાના હોય તે જમીનને ૪ થી ૬ ઇંચ ઉંડી ખેડ કરી પછી તેમાં ધ્રો ઘાસનાં મૂળિયાં (એનાં સાંઠાં) ઝઝ અને ચપુ ચપુ ઇંચના કકડા કરી ૧ [illegible] ૧ ઇંચ ઉંડા જમીનમાં વાવી દેવા ને તેપર દેતી રેતી અગર ઝીણી માટી ભભરાવી તેપર દરરોજ ભારેથી બે વખત પાણી આપવું. પછી તે જમીન ટીપવી અગર તેપર વેલણ ફેરવવું. આ રીતે રપાટેલું ધ્રોખડ ઘાસ ઉગશે અને બીજાં કોઈ ઘાસ કે નીંદામણ કેમ વધતું નથી. એવાં રોપાં ઘણીવાર ધ્રોખડ કાપવાના સંચા (Lawn-mower) [illegible] કાપવું તે ઉગેલ કાપવા ઉત્તમ રહેશે. નહિ તો ખાડાવાળી ઉગેલું ધ્રોખડ ઘાસ હાથે કાપવું તે ખરચાળ કર્યા પછી ખરાબ થાય છે. અને ઘાસ ખૂબ જોઈએ તેટલું નથી. હાલ કેટલાક બાગબગીચામાં ધ્રોખડ એ ઉપર જણાવેલ રીતે વવાય છે તે ધ્રોખડ વધારે સારું થઈને દેખાય છે.

વર્ગ-(એજ).

નંબર ૬૦૦.

૧ શા. ના–Eleusine flagellifera.

દૃષ્ટાન્ત–H. VII. p. 298; Watt. III. p. 241.

૨-દેશીનામ-ગાંઠેલો ચામડ ચોરો, ખેવણ (પો+ગુ૦). चीम्वार, गंठीर (हिं).

એ ઘાસ વિશેષ કરી રેતાલ અને રેચી જમીનમાં ઉગે છે. એની શાખાઓ જમીનપર આડી અવળી પસરાય છે. એની શાખાઓને સાંધે સાંધે ગાંઠો હોય છે. તે તળિયે મૂળિયાં મુકે છે અને તેની ઉપરની બાજુ પાન અને શાખાઓ નીકળે છે. પાન ટુંકાં અને અકડ હોય છે. શાખાઓને છેડે ફૂલની ચમરી ઘણુંકરી ત્રણ આવેલી હોય છે. તે ટુંકી ને જરા અકડ હોય છે.

એ ઘાસ ઢોરના ચરીઆણમાં હોવાને લીધે તે તમામ જાતનાં ઢોર ચરે છે.

વર્ગ-(આમિની)

નંબર ૬૦૧.

૧-શા. ના. E. indica.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 293; Watt. III. p. 241

૨-દેશીનામ-અડબાઉ નાગલી (પો+ગુ૦); रानना-चणी (म०)

એના છોડવા ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા થાય છે. એની શાખાઓના નીચલા ભાગ ઘણુંકરી જમીન તરફ ઢળતા હોય છે. પાન ચપટાં, સાંકડાં ને ટેરવે અણીદાર હોય છે. એની શાખાઓને છેડે ફૂલની ચમરી ઘણુંકરી ૩ થી ૫ આવે છે. તે શાખાને ટેરવે ચક્રની માફક નીકળેલી હોય છે.

એ ઘાસ પણ બીજા ઘાસની સાથે ચોમાસે છૂટું છવાયુ ઉગે છે, તે ઘોડાં ને બીજા ઢોરો ચરે છે. એના દાણા ગરીબ લોકો દુકાળની વખતે ખાય છે.

વર્ગ-(એજ.)

નંબર ૬૦૨.

૧-શા. ના-E. ægyptiaca.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 295; Watt. III. p. 236.

૨-દેશીનામ-વટોચામણ ચોરો, ચામણ ચોટલો (પો+ગુ૦); घाटचीनाचणी (म०); मकरा, मकरा,मकरी (हिं०).

એ ઘાસ પણ ઉપરનાં નમર ૬૦૧ જેવુંજ થાય છે. પણ એ તેથી નાહાનું હોય છે. એનાં ફૂલની ચમરી ટુંકી અને ૩ થી ૪ હોય છે. એ ઘાસ વરસાદનું પાણી ભરાઇ રહેતું હોય એવી રેચી જમીનમાં વિશેષ છે. એ ઘાસ ખાવાથી ભેંસ અને ગાયો પુષ્ટ એટલુંજ નહિ પણ તેમાં દુધ વધારે અને મીઠું છે. એના દાણા પણ ગરીબ લોકો દુકાળ વખતે ખાય

વર્ગ—(આમિની)

નંબર ૬૦૩.

૧-શા. ના.-E. aristata.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 296; Watt. I p. 241.

૨-દેશીનામ-ઝીણુકોચામણચોરો (પો+ગુ૦); बोबरीआ (हिं०).

એ ઘાસ પણ ઉપરના નંબર ૬૦૨ જેવું થાય પણ એની શાખાઓ પાતળી હોય છે. ફૂલની ચમરી ૨ થી ૩ ને ભાગ્યેજ ૪ હોય છે, તે પણ ટુંકી છે. એ ચોમાસે રેચી ને કાંકરીવાળી જમીનપર એ કોઈ કોઈવાર ૨ થી ૪ ઇંચ જેટલું નાહાનું થાય છે. અને કોઈવાર એની શાખાઓ ૨-૩ ફીટ પણ હોય છે. એ ઘણુંકરી જમીનપર પથરાયલું હોય તેને બધી જાતનાં ઢોર ખાય છે.

વર્ગ—(એજ)

નંબર ૬૦૪.

૧-શા. ના.-Phragmites Karka.

દૃષ્ટાન્ત-H. VII. p. 304; Watt. V port. I. p. 216; રૂ. નિ. પ. ૬૬૬.

૨-દેશીનામ-નરસલી, નાહીરી, નાલી (પો+ગુ૦) नल, देवनल (म०); नरकुल, नल, नार, नर, (हिं) आची, ओछी (कच्छी); नल, पोंडगाल (बं०).

એ ઘાસ દેખાવમાં વાંસ જેવું થાય છે. અને જ્યાં ઉગે છે ત્યાં તેનાં ઝુંડનાં ઝુંડ ઉગી આવે છે. ૧૦ થી ૧૨ ફીટ ઉંચું થાય છે. એનાં પાન ઘણાં લાંબાં હોય છે. તે જરા અકડ અને ફીકા રંગનાં હોય છે. તે તળિયે પોહોળાં અને મથાળે ચર્તા અણીદાર હોય છે. એની ડાંડી અંદરથી હોય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓને છેડે ફૂલની ફૂછાળ અને પાતળી શાખાઓવાળી ભૂરા કે રંગની ૧ થી ૨ ફીટ લાંબી ઉભી ચમરી આવે છે. શેરડીની ચમરીને મળતી દેખાય છે. એની ડાંડી ૧ ઇંચ જાડી હોય છે. એનાં મૂળમાં વાંસની પેઠે સખ્ત ગાંઠો થાય છે. તેમાંથી એનાં નવાં બચ્ચાં વાંસની પેઠે નીકળે છે. એનાં પાન એટલાં પાસે પાસે આવેલાં હોય છે

કે જેની બન્ને બાજુએ એની ડાંડી લાગેલી હોય છે. પાન અને તેની અંગળી પણ એ જ જાતની ફરાળ હોય છે.

એનાં પાન બે હાથ લાંબાં ને સાંકડાં કર્કશ હોય ત્યારે ઢોરનાં ખાનને અભાવે ખવરાવવામાં આવે છે. દુકાળની વખતે તમામ ઢોર એનાં પાન ખાય છે. એની ડાંડી મોટી હોય છે તેની નળી બનાવવામાં આવે છે. ચાકી અને સુંદર કલમ એની ડાંડીમાંથી (ચિકની) વસારાની નળી બનાવે છે. એની ડાંડીને છોલીને લખવાની કલમ બનાવવામાં આવે છે. વણકર લોકોને એની ડાંડી કાપડના તાણાની હાર અને બીજી ઝીણી ઉપયોગ માટે ઘણી જાતની કામમાં આવે છે. એની ડાંડીના રેષામાંથી રેશા કાઢવામાં આવે છે, અને એનાં ફૂલની ડાંડીમાંથી રેશા કાઢી તેનાં દોરડાં બનાવવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે કે અમુક અમુક ઠેકાણે જણાય છે કે, એ ઘાસ ઢોરને ઝેરની અસર કરે છે. એની ડાંડીમાંથી ટોપલીઓ, ઝુંપડીઓ, અને સાદડીઓ બનાવવામાં આવે છે.

"નડીનાં મૂળ ટાઢાં છે. કફ, રક્તવિકાર, યોનીના રોગ, મળાવરોધ, પિત્તરોગ, સ્વરભેદ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, બસ્તીના રોગ, પેશાબ રોગ એ સર્વેને મટાડે છે. કેટલાક અધિકારીઓ એમ કહે છે કે નડ મધુર છે, તુરો કરે છે, જઠરાગ્નિને દીપાવે છે ને વીર્યને વધારે છે." (વૈ. ૨. ઈ.).

વર્ગ—(ગ્રામિની).

નંબર ૬૦૫.

૧–શા. ના–Eragrostis. ciliaris.

સ્થાન–H. VII. p. 314, Watt. III. p. 253.

૨–દેશીનામ–ચામર, મરમરઘાસ (પો૦+ગુ૦) ઉંદરપૂછ, ટોલણસેન (હિં૦).

એ ઘાસ કાંઠિયાવાડી, રેતી અને રેતાળ જમીનમાં ઘણું ઉગે છે. તે ઘણુંકરી જમીનપર પથરાયલું હોય છે. એ ૪ ઈંચથી ૧૮ કે ૨ ફીટ ઊંચું થાય છે ફૂલની ચમરીઓની શાખાઓ ઘણુંકરી ઉભી ચાલી હોય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે પાન ટુંકાં, ચપટાં, ચિકણાં અને અણીદાર હોય છે. ફૂલની ચમરી ભરેલ, પેચદાર અને રુંવાટી હોય છે.

એ ઘાસ પણ તમામ જાતનાં ઢોર ચરે છે.

વર્ગ—(એજ).

નંબર ૬૦૬.

૧–શા. ના–E. ciliaris. (Var) brachystachya.

સ્થાન H. VII p. 315;

૨–દેશીનામ–ન્હાની મરમર (પો૦+ગુ૦).

એ ઘાસ પણ ઉપરના નંબર ૬૦૫ જેવું જ થાય છે. પણ એનાં ફૂલની ચમરી ખુલ્લી ને રુંવાટી નહિ હોતાં એ.ગ હોય છે. એ પણ તમામ જાતનાં ઢોર ચરે છે.

વર્ગ—(એજ.)

નંબર ૬૦૭.

૧–શા. ના.–E. cyno-uroides.

સ્થાન–H. VII. p. 324; Watt. III. p. 253. ફ. નિ. પા. ૩૬૬.

૨–દેશીનામ–દાભડો, દર્ભ, દર્ભઘાસ, કુશઘાસ (પો૦+ગુ૦), દર્ભ, કુશ (મ૦); દાભ, દભ, દર્ભ, કુશ (હિં૦); દર્ભ; કુશ (સં૦).

એ ઘાસ હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર જણાયલું છે. એનાં મૂળ લાંબાં ને ફુટી ફુટી ગાંઠ કે કાતળીઓવાળાં હોય છે. એ કરાર અને રેતાળ તેમજ રેતી જમીનમાં ઉગે છે. એનાં મૂળ ઘણાં ઉંડાં પેઠેલાં હોય છે. એનાં પાન સખ્ત ધારવાળાં હોય છે. તેથી બીજું ઘાસ ન મળે ત્યારે ઢોર એને ખાય છે. છપ્પનિયા દુકાળ વખતે બીજા ઘાસને અભાવે તમામ જાતનાં ઢોર એ ઘાસ ખાતાં હતાં. એ ઘાસમાંથી દોરી દોરડાં વગેરે બનાવવામાં આવે છે. એ ઘાસનાં મૂળ અને પાન ઔષધી મનાય છે, તે સંગ્રહણી, મરડ અને જખમ ઉપર કામમાં આવે છે. એ ઘાસ બેકુ અને રબારી લોકો છાજ તરીકે કામમાં લે છે. ઘણી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં એ ઘાસ વપરાય છે

"દર્ભ ટાઢો છે, સ્ત્રીના ઋતુના રોગને ને પુરુષના વીર્યના રોગને મટાડે છે. કફ, રક્તપિત્ત, દમ, તરસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પેડુના રોગ, કમળો, સ્વરભેદ, ઉલટી, પાણી એ સર્વે રોગને મટાડે છે. દર્ભનું મૂળ ઘણું કડુ છે, આગ ઉપર મૂકી આવે છે, લોહીવિકાર, તાવ, તરસ, દમ, કમળો, પિત્ત એ સર્વેને મટાડે છે. ગર્ભનું સ્થાપન કરે છે." (વૈ. ૨. ઈ.)

---

* પેટલાદ સ્ટેશનમાં છપ્પનિયા દુકાળ વખતે વીરમગામ અને શામનગર તરફથી દાભડોઘાસ ઢોરોના ખાવા માટે આવેલું હતું. પણ એ ઘાસ ખાવાથી ઘેટાંનેના હેઠ ચીરાઈ પાણી આવ્યા હતા. આ સ્ટેશનના એક વર્ણન હેઠો એમ માને છે કે દાભડો ઘાસ સીતાના કેશમાંથી ઉગેલું છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની.)

નંબર ૬૦૮.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-E. amabilis.

દ્દષ્ટાન્ત-H. VII. p. 317.

૨-દેશીનામ-ચણીચોખા (પો૦+ગુ૦).

એ ઘાસ ૬ ઈંચથી ૧½ ફેટ ફુટ લાંબું થાય છે. એની શાખાઓના નીચલા ભાગ ઘણુંકરી જમીનપર ઢળતા હોય છે, અને શાખાઓ ઘણુંકરી ચક્રાકાર આવેલી હોય છે. એ ઘાસ ઘણુંકરી નરમ હોય છે. એનાં પાન ચપટાં અને અણીદાર હોય છે. એ ઘાસની ફૂલની ચમરી ચપટી હોવાથી પક્ષિની પાંખ જેવી દેખાય છે. એનાં ફૂલનો રંગ ધોળો, ગુલાબી કે ફીકો આસમાની હોય છે, તેથી તે ઘણાં સુંદર લાગે છે. એ ઘાસ છૂટું છવાયું ઘણી જગોએ ઉગે છે. એ ઘાસને વાઢીને કોઈ એકઠું કરતું નથી પરંતુ બીજાં ઘાસની સાથે ઢોર ચરે છે.

વર્ગ-(ગ્રામિની.)

નંબર ૬૦૯.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Halopyrum mucronatum.

દ્દષ્ટાન્ત-H. VII. p. 328.

૨-દેશીનામ-દરિયાઇ કાસડો, દરિયાઈ કાંસ ઘાસ (પો૦+ગુ૦) એ ઘાસ દરિયા કિનારે રેતીના ઢસાઓ (sand hills or dunes) ઉપર ઉગે છે. એની ડાંડી સુતળીથી સ્લેટપેન કે પેનસીલ જેવી જાડી થાય છે. તેના સાંધા ઘણા લાંબા હોય છે. સાંધે સાંધે મૂળિયાં મૂકી ડાંડી જમીનમાં ખોસાતી વધતી જાય છે. તે ૫-૨૫ કે ૧૦૦ એક ફીટ લાંબી થાય છે. ડાંડી સખ્ત હોય છે. પાન ઝીણાં, અણીદાર ને લીસાં હોય છે, એનાં ફૂલની ચમરી જો કે ચણીચોખા ઘાસની ચમરી જેવી થાય છે તોપણ એ તેનાથી વિશેષ પોહોળી ને જાડી હોય છે.

બીજું ઘાસ ન મળે ત્યારે જ ઢોર આ ઘાસની કોમળ શાખાઓ ખાય છે. ઘણા લોકો આ ઘાસની ડાંડી અને શાખાઓ કાપી તેની ખાનરણી અને સુંડલીઓ બનાવે છે. અને એની શાખાઓ ચીરી તેની પાતળી સળીઓ બનાવી પતરાવળીઓ સીવે છે. આ ઘાસ દરિયા કીનારાની ઉંચી રેતીનો બચાવ કરવા માટે ઘણું ઉપયોગી છે. *

વર્ગ-(ગ્રામિની.)

નંબર ૬૧૦.

૧-શાસ્ત્રીયનામ-Dendrocalamus strictus.

દ્દષ્ટાન્ત-H. VII. p. 401; Watt. III p. 72; રૂ. નિ. પા. ૩૬૫.

૨-દેશીનામ-વાંસ, નકોરવાંસ, નરવાંસ (પો૦+ગુ૦); वेळू, मरिलवेळू, बांस (म०); बास, नरबांस, लठगोळा (हिं०); वंश, वेणु, यवफल (सं०).

૩-વર્ણન-નકોરવાંસ બરડા ડુંગરમાં ૬ થી ૩૦ ફીટ ઉંચા જોવામાં આવે છે, પણ બીજી જગોએ તે ૫૦ ફીટથી પણ વધારે ઉંચા થાય છે. તે તળિયેથી ઉપર તરફ સાંકડા થતા હોય છે. તેમાં કેટલાક તો ખરેખર ઉંદરપુચ્છા હોય છે. બરડા ડુંગરમાં તેની જાડાઈ જમીનથી ઉપર ચાર પાંચ ફીટ સુધીમાં ૧ થી ૩ ઇંચની હોય છે, પણ બીજી જગોએ તે એથી વધારે પણ હોય છે. તે તળિયેથી સીધા ને મથાળે જરા ઝુકેલ વાંકેલા હોય છે. તેની કાતળીઓ તળિયે ટુંકી અને ઉપર જતાં ઉત્તરોત્તર ઘણુંકરી લાંબીથતી અને મથાળે તરફ પાછી ટુંકીથતી હોય છે. એ વાંસ લીસા અને ચળકતા હોય છે. તે કાચા હોય છે ત્યારે લીલા રંગના ને પાકે છે ત્યારે પીળાસલેતા લીલા રંગના થઈ જાય છે. પણ કેટલાક તો તેમાં પીળાસલેતા ભૂરા કે ઝાંખા પણ થાય છે. એવા વાંસને કાબરચીતરા વાંસ કહે છે. એ ઉંડી જમીન, વિશેષ ભીનાશ અને છાયડામાં વધારે થોડા પોલા પણ થાય છે. પણ એમાંની પોલ વાંસની જાડાઇના પ્રમાણમાં ઘણી સાંકડી હોય છે. એ વાંસની કાતળીના સાંધાપર બહાર નીકળતો કંદોરો હોય છે અને એ કંદોરાની ઉપર વાંસની એક બાજુ વખતે કંઈ ચપટી થયેલી હોય છે, ને તે જગોએ કંદોરાના મથાળે શેરડીમાં હોય છે તેમ આંખ આવેલી હોય છે. તેમાંથી તેમાં શાખા ફુટે છે. શાખાઓ પાતળી હોય છે, ને ઘણુંકરી વાંસની અર્ધવચ્ચ અથવા તેથી ઉપર નીકળેલી હોય છે, ને તે બહુધા આડી હોય છે.

એ વાંસના થડમાં જમીનની અંદર જાડાઇ જેવી વાંક વળતી ગાંઠ હોય છે. તેમાંથી ઝીણાં મૂળિયાં નીકળેલાં હોય છે. એ ગાંઠની બાજુએ આંખો હોય છે. તેમાંથી વાંસના નવા ગરભ અથવા અંકુર નીકળે છે.

પાન આંતરે આવેલાં હોય છે, તે બિડાઈ જાય છે. તે ૪ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં ને ૧ થી 1½ ઇંચ પોહોળાં હોય છે. તેની ડીંટડી ટુંકી ને ટેરવાં અણીવાળાં અને અણીદાર હોય છે. પાનની નીચે ડાંડી

* પોરબંદરમાં મોઆરીપર આ ઘાસ ઘણું ઉગે છે.

કાતળીપર ઓાતી હોય છે. તે ૩ થી ૧૨ ઈંચ લાંબી, લીસી કે રૂંગાળવાળી હોય છે. તે પાન કરતાં જાડ હોય છે. પાન જરા ખરસટ અને નીચેની સપાટીપર વિશેષ રૂંછાળવાળાં હોય છે. કાચા વાંસપર થડથી મથાળાં સુધી અને પાકાપર વખતે તેના થડથી તે થોડા સાંધાઓના ડોરાપર જાડાં કડપલાં જેવાં ત્રિકોણ (ઉપપાન) ભૂરા કે સફેદ રંગના પાન હોય છે. તેની અંદરની બાજુ લીસી ને ચળકતી હોય છે. ને તેની બહારની બાજુ કાળાસ-લેના રંગની રૂંછાળ હોય છે. એ પાન તળિયે ડંડોરાને વળગેલાં હોય છે. ને મથાળે અણગાળવાળાં ને અણીદાર હોય છે.

ફૂલના-પુષ્પમંડપો શાખાઓને છેડે આવે છે. તેમાં ૧½ થી ૨ ઈંચની અંતરાઇએ ફૂલોના ફુમા કે ગુચ્છાઓ નીકળે છે. તે ૧ થી ૧½ ઈંચ વ્યાસના હોય છે. પુષ્પમંડપોની શાખાઓ લીસી ને ચળકતી હોય છે. પણ ફૂલોના ફુમાઓપર ઘતુકારી રૂંછાળ હોય છે. એ દરેક ફુમામાં ખરાં અને ખોટાં ફૂલો સેળભેળ આવેલાં હોય છે. નીચેનાં ઊતરાં ૬ થી ૭ નસોવાળાં હોય છે. બાકી ફોતરાં બે કે વધારે હોય છે, તેનાપર ઉભી નસો આવેલી હોય છે. ને તેની અણી કાંટા જેવી તીક્ષ્ણ હોય છે. ફૂલવાળાં ફોતરાંપર સૂક્ષ્મ રૂંવાટી હોય છે, ને તેનાં ટેરવાં પણ કાંટા જેવાં તીક્ષ્ણ હોય છે. પુંકેશરો ૬ હોય છે, તેના તંતુઓ છૂટા અને પરાગકોષ અણીવાળા હોય છે. સ્ત્રીકેસરગર્ભાશય તળિયે ડીટી-વાળો ને મથાળે રૂંછાળવાળો હોય છે. નલિકા પછી પાન-ળી ને લાંબી હોય છે. અને નલિકામુખ સાદું ને પીછી જેવું હોય છે. દાણા અણીઆળા ને ચળકતા હોય છે.

ઉપયોગ—વાંસનો ઉપયોગ સાર્વજનિક છે. નેપાલ તરફ વાંસના કાગળો બનાવવામાં આવે છે. તે ખાખી રંગના ને ઘણા મજબુત હોય છે.* વાંસના પંખા, પેટીઓ, ટોપલીઓ, સુંડલા, સુંડલીઓ, સાદડી, ખુરસી, ટેબલ, છાબડીઓ, વાંસળી, લાકડીઓ, ઘોડી, ઘોડીઆં, ડામ-ચીઆ, નીસરણી, ઠાંઠડી, વળી, સીંદરણ, ચાપા, દરેક પ્રકારના કામો, હોડીને આગળ કે પાછળ હલેસવાની કાઠી, પાણી માપવાની કાઠી, સુડીઆ વગેરેના હાથા, કોદાળી પાવડાના હાથા, સુતાર અને સોની લોકોના હથોડા અને હથોડીઓના હાથા, કુહાડીના હાથા, ઘરનું વરેણુ, ભાલાનાં સર, ઢોરને છાસ વગેરે પાવાની નાળ, ચાબુકના હાથા, પાંજરાં, ગાડાંની છતેડીઓ, ચુનો ચાળવાની ચારણીઓ, છત્રી, તીર, કમાન અને બીજી ઘણી નાહાની નાહાની ચીજો (એમાંથી) બનાવવામાં આવે છે. સુકો વાંસ બળતણ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. વાંસનાં પાન ઘોડાને સળેખમ થયો હોય તો તેને ખવરાવવામાં આવે છે. ઢોરની ઓર તરત પડી જવા માટે તેને વાંસનાં પાન ખવરાવાય છે. ગર્ભપાત માટે અને સુવાવડમાં સ્ત્રીઓ એનાં પાનનો ઉપયોગ કરે છે, એમ કહેવાય છે. સુવાવડ પછી ગર્ભસ્થાન પોતાની અસલ સ્થીતિએ રહેવા માટે વાંસના પાનનો ઉકાળો આપવામાં આવે છે. વાંસનાં પાન ભેંસ, ઘોડાઓ અને હાથીને ચારા તરીકે અપાય છે. છપનિયા દુકાળની વખતે વાંસનાં પાન તમામ જાતનાં ઢોરોને ખવરાવવામાં આવતાં, એટલુંજ નહિ પણ તેની કોમળ ડાંડી અને શાખાઓને પીઠથી કુરેડીને પણ ખેડુ લોકો પોતાનાં ઢોરોને ખવ-રાવતાં હતાં. વાંસના કાચા ગરભનું અથાણું કરવામાં આવે છે. વાંસનાં બીજને વાંસીઆ ઘઉં કહે છે. તે ફળાહારમાં અને દુકાળની વખતે ઘણા ગરીબ લોકો ખાય છે.

"વાંસના કુણા ગરભનું અથાણું ગરમ છે. વાંસીઆ ઘઉં વા—ગરમી કરે છે, પેશાબ બંધ કરે છે, ને પુષ્ટિ કરે છે. વાંસ તુરો, કડવો, ખટાશવાળો ને ઠારો છે. તે મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, હરસ, દાહ અને લોહીવિકારને મટાડે છે." (વ. ર. ઉ.)

વાંસનાં પાનની ભસ્મ ગોળ કે મધમાં મેળવી ઉધરસપર અપાય છે.

પીકળ વાંસના સાંધામાંથી હલકો અને ધોળો પદાર્થ નીકળે છે. તેને વાંસકપુર, વંશલોચન અથવા તબાશીર કહે છે. તેનો ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ છે. તે સિતો-પલાદિ ચૂર્ણમાં અને ક્ષય આદિ ઉપર વપરાય છે.

સ્થાનક—નીરવાંસ હિંદુસ્થાનના ઘણા ખરા ભાગોમાં થાય છે. તેમ તે આખા ભરડા ડુંગરમાં પણ ઉગે છે.

વિશેષવિવેચન—એ નીરવાંસ સિવાય બીજી ઘણી જાતના વાંસ બીજી જગોએ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. તેમાં ભરા અને પોકળ વાંસને બાંબુ કહે છે. કેટલાક લોકો પોકળ વાંસને માદા અને નીરને નર કહે છે. પણ તે કેવળ અજ્ઞાનરૂપ છે. જેમ વાંસ શબ્દ ઘણીવાર તમામ જાતના વાંસને લાગુ કરવામાં આવે છે, તેમજ બાંબુ શબ્દનો ઉપયોગ પણ થાય છે. બાંબુ શબ્દ વિષે વૉટ સાહેબ લખે છે કે.—મરાઠી નામ બાંબુ ઉપરથી લાટિન નામ BAMBUSA રખાયું છે. બાંબુના ઉપયોગ વિષે તે લખે છે કે "Probably

* ઝાડ પાનના તાજા નમુના હલવા માટે વડનગરે એક મિલ જેવી આશરે પચીસ વર્ષ ઉપર વાંસના કાગળની બાંધેલી છે. તેઓના કાગળો હલકુ ભાવને લેવા છે. તેને લઇ કે કેટલાક બીજી ઇજારા ચાલી નથી. એ કે વનસ્પતિના તાજા નમુનાઓ તેમાં દબાવાને લીધે તે કાગળો વારવાર ઉપયોગમાં લેવાય છે. પણ તેને લોકોની વધારે મદદ મળતી નથી તો પણ કેટલીક વખતે તે કામ લાગે છે.

no plants are more valuable to the inhabitants of India than the graceful, gigantic grasses, popularly and collectively known as Bamboos." જુદી જુદી જાતના વાંસ વિષે વૉટ સાહેબે પોતાની ડીકશનરીમાં વા. ૧ માં પાને ૩૭૦ થી ૩૯૪ સુધીમાં લંબાણ હકીકત આપેલી છે. તેનો સાર "હિંદની કાચી દોલત" નામનાં ગુજરાતી પુસ્તકમાંની પાનાં ૬૬ થી ૭૪ સુધીમાં જોવામાં આવે છે, તે વાંચવા લાયક છે.

વાંસને માટે "દંડીકારણ્ય" (દાંડાનું ડાંગ ફોરેસ્ટ) નામનું વન આર્યવર્તમાં ઘણા લાંબા કાળથી પ્રસિદ્ધ થએલું છે. તેમાં મહાત્માઓ અને મુનિયોનાં આશ્રમો હતાં.

વાંસના બુંડની સુંદરતા વિષે એક અંગ્રેજ વિદ્વાન લખે છે કે —

"The Bamboos, in tropical countries, are planted to adorn the landscape, as the weeping willow is with us, and a beautiful lawn, surrounded by Bamboos, such as I have seen in India, even though the turf be composed chiefly of Cyperoideæ, is one of the most charming objects in nature." (Bot. Geo. Meyen. p. 108).

વાંસનાં વૃક્ષ જંગલોમાં પોતાની મેળે ઉગે છે, પણ ફક્કડિયાર ભાગ બગીચાઓમાં અને રસ્તાઓની બાજુએ શોભા માટે તે વાવવામાં આવે છે.

વાંસની પુનરુત્પત્તિ બીજથી અને તેના થડમાં ફેણની પેઠે બચ્ચાંઓ નીકળવાથી થાય છે. વાસ વાવવો હોય તો તેના સારાં પાકાં બીજ વર્ષાની શરૂઆતમાં વાવવા જોઈએ અથવા તેના ઝુંડ કે ગુમડાં (clumps) નીચેની બે ચાર ગાંઠો (rhizomes) તેમાંના મુળિયાં અને વાંસની બે ચાર કાતળી સુધીની તેની ડાંડી નાની છુરી વતી વાઢવી જોઈએ. નવા ફુટેલા ભલ્યાં માંડ અને [illegible] તેના ચોમાસે કરી તરત બીજી જગોએ વાવી તેને પાણી આપવાથી તે જલદી વધી લાગ થાય છે. વાંસની આંખોવાળી કલમ (cuttings) પણ ચોમાસે વાવી હોય તો તે લાગી જાય છે. વાંસના પાકાં બીજ એક કુંડામાં વાવી તેના રોપા તૈયાર થએ તેને પીંડ [illegible] કરી કંપનીની જગોએ ખાડાઓમાં વાવવાથી પણ તે થાય છે. વાંસના રોપા ૧૨ થી ૨૦ ફીટ છેટે [illegible] અને જમીન પ્રમાણે વાવવા. દરેક ખાડામાં [illegible] ૪ રોપા વાવવા અને તે ખાડામાં [illegible] માટી અને છાણનું પોતાની [illegible] [illegible] થઈ ગએલું અથવા સડેલું ખાતર નાંખવું. [illegible] વાર સારી રીતે લાગી ગયા તો પછી તેની ઝાઝી ખટપટ કરવી પડતી નથી. જો સારાં બીજ હોય તો દર વીઘે ૫ થી ૬ શેર (પૌંડ) બસ થાય છે. [illegible] વીઘા જમીનમાં જો રોપાઓ સારા ઉછરેલા હોય તે ૨૫ વીઘા જમીનમાં વાવવાને પુરતા થઈ રહે છે.

બીજથી વવાયેલા વાંસ આસ્તે આસ્તે [illegible] પણ તે સારા થાય છે. વાંસ એ [illegible] જાતનું ઉંચું ઘાસ છે. તે જ્યાં ઉગે [illegible] પછી તે પોતાની મેળે જથ્થાબંધ ઉગી જાય [illegible] વરસાદ ગાજે [illegible] ત્યારે વાંસના નવા ગરભ [illegible] આદરવે જો ઘણો વરસાદ થાય અને હાથીઓ [illegible] વાંસમાં ઘણી ફુટ થાય છે, ને તેના ગરભ [illegible] જાય છે. જો વરસાદ કે ગર્જના બરાબર ન [illegible] વાંસના ગરભ પુરી ફુંક રહી ગએલા ઘણીવાર [illegible] આવે છે. એના ફણગા ફુંકા હોય તો પણ તેની [illegible] સરખી હોય છે.

વાંસના કાચા ગરભ અથાણું કરવા માટે [illegible] કાપી લેવામાં આવે છે. પણ તેથી તેનાં થડમાંનો [illegible] નબળી પડે છે. વાંસની વૃદ્ધિ અને તંદુરસ્તી તેનાં [illegible] અથવા ગુમડાં (clumps) નીચેની ગાંઠો (rhizomes) [illegible] વૃદ્ધિ અને તંદુરસ્તીપર આધાર રાખે છે. જો [illegible] વિશેષ વધાય તો વાંસના આખાં ગુમડાંનો [illegible] થાય છે. વાંસનાં ગુમડાંમાં જેમ ઘણા વાંસ હોય [illegible] તેની નીચેની ગાંઠો મ્હોટી પાકી ને તંદુરસ્ત હોય [illegible] તેમાંથી નીકળતા નવા ફણગા વધારે [illegible], [illegible] તંદુરસ્ત થાય છે.

વાંસનાં ગુમડાં અથવા ઝુંડમાં જેટલા વાંસ [illegible] તેટલાપર અથવા તેમાંના કેટલાક વાંસ પરજ ફુલ [illegible] છે જે વાંસપર ફુલ આવે છે તેમાં તેના [illegible] પછી તે વાંસ મરી જાય છે. ને વખતે એવું પણ [illegible] છે કે તે ગુમડાંમાંના તમામ વાંસ એક [illegible] અથવા એક સામટા ગુમડાં જાય છે.*

* આ [illegible] [illegible] [illegible] ગુમડાંઓમાં ફુલ આવેલાં હતાં તેનાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ઉપરની બાબત ઘણી અગત્યની છે. અને તે વધારે ધ્યાન આપવા જેવી અવલોકન અને અનુભવની છે. તે પણ વાંસ પાકી જવાની મુદત, તેની ખપતી, જંગલ અને જમીનની સ્થીતિ, તેનાં સ્થાનો, વરસાદની કરેટેસ, વાંસની જાત, તથા તે કાપનારાઓની હુશીયારી અને કાપવાનાં ઓજારો વિગેરે બાબતોનો સામાન્ય રીતે વિચાર કરી બુદ્ધિથી કાળજીપૂર્વક દેખરેખ રાખી નેટથાઃ નિયમાનુસાર વાંસ વાઢવામાં આવે તો તેની દરસાલ પેદાશ પણ ચાલી આવે, અને તેની પુનરુત્પત્તિ પણ થયા કરે. માટે ઉપરની બાબતોનો સામાન્ય રીતે વિચાર કરી પોરબંદર સ્વસ્થાનમાં વાંસ વાઢવા બાબતની યોજના (Bamboo Working plan) નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવેલી છે.

આ આખા સ્વસ્થાનમાં વાંસ કાપવાની મનાઇ છે. પણ તે જંગલ ખાતાંના નિયમાનુસાર દરસાલ વાઢવામાં આવે છે.

આ સ્વસ્થાનમાં વાંસ વાઢવાની મોસમ ભીને વર્ષમાં માગશરથી ફાગણ સુધીની અને સાધારણ વર્ષ હોયત્યારે કારતકથી ચૈત્ર સુધીની રાખવામાં આવેલી છે. અને એ મોસમ એ કામને માટે સારી ગણાય છે. કેમો એ મુદત પહેલાં તેમજ એ પછી વાંસમાં રસ ચડેલો હોય છે. ત્યારે વાંસ કાપવામાં આવતા નથી.

"વાંસના રસમાં સાકર હોય છે. તેથી તેને ઝુવાત લાગે છે. નવેમ્બર અને ફેબ્રુઆરી મહિનાની અંદર વાંસ કપાય તો તે વખતે તેમાં સાકર હોતી નથી, તેથી તેને ઝુવાન લાગતી નથી. જાપાનમાં આ માસમાં આખી સાલના વાંસ કાપી રાખે છે. જ્યારે વાંસના રસમાં સાકર હોય છે ત્યારે ઝુવાન ન લાગે તો પણ રસમાં ખમીર થાય છે. તેથી વાંસનુ લાકડું ખરાબ થઇ જાય છે. વાંસને સેંકડે ½ થી ૧ ટકા પ્રમાણે ૧૦૦ ટકા પાણીમાં કોરોસિવ સબ્લીમેટના સોલ્યુશનમાં બોળી કાઢવાથી તે સડતો નથી ને તેને ઝુવાન પણ લાગતી નથી ક્લૉરાઇડ ઑફ ઝિંક ૨½ ટકા પ્રમાણે ૧૦૦ ટકા પાણીમાં નાખી તેમાં વાંસ બોળ્યા હોય તો પણ તે સડતો નથી. મોરથુથુ ૧૨૫ ટકા પાણીમાં ૧ ટકો નાખી તેના સોલ્યુસનમાં વાંસ બોળવાથી પણ તે સડતા નથી, લીંબડાના પાનના ઉકાળામાં તેમજ દરિયા કે ખાડીના પાણીમાં બોળી રાખવાથી પણ વાંસ સડતા નથી."

(Ind. Agri. Ag. 1901).

કાચાવાંસ વાઢવા દેવામાં આવતા નથી. વાંસની કાતળીના સાંધાપર બાસ્વાકૂનિનાં જે જાડાં કડપવાં જેવાં પાન (ઉપપાન) હોય છે તેને અહિંના કમાડી લોકો પોપટીઆ પાન કહે છે. જે વાંસપર એવાં પાન હોય તે ગલરીઆ વાંસ કહેવાય છે. એવા વાંસ કાચા ગણાય છે. માટે તે વાઢવામાં આવતા નથી. એ પોપટીઆં પાન ખરી ગયા પછી તે વાંસમાં અધવચ અથવા તેથી ઉપર શાખાઓ નીકળે છે. એ શાખાઓવાળા વાંસ પાકેલા વાંસ કહેવાય છે. એવા વાંસ ઘણું કરી ભંગી લોકો સુંડલી કે ટોપલી બનાવવાના કામમાં વાપરે છે. પણ વિશેષ કરીને જે વર્ષમાં વાંસને શાખાઓ આવે તને બીજે વર્ષે તે ઉપરના કામમાં આ સ્વસ્થાનમાં વપરાય છે.

વાંસ જમીનથી ૪ થી ૬ ઇંચ ઉંચા રાખીને વાઢવા દેવામાં આવે છે. પણ જમીન ભીનાસવાળી હોય, વાંસ ઝાડ પાકા તેમજ તેના ઝુંડપર બીજાં ઝાડોની ચિત્ર છાયા પડતી હોય ત્યાં એટલી ઉંચાઇએથી અને એવા વિરુદ્ધ સ્થીતિમાં એથી વધારે ઉંચેથી કાપવા દેવામાં આવે છે.

વાંસની ગાંઠો જમીનમાંથી કાઢવા દેવામાં આવતી નથી.

વાંસના તદન નવાં ઝુંડમાંથી ૬ થી ૧૨ વર્ષ સુધી વાંસ કાપવા દેવામાં આવતા નથી.

વાંસનાં જુનાં ઝુંડમાંથી ઓછામાં ઓછા ૬ થી ૮

આ વરસાદથી નવા વાંસ ઘણા ફુટી આવ્યા હતા. પણ એમાં આગલી સાલ ફુલો આવેલાં હતાં તે વાંસ સુકાઇ ગયા હતા. સને ૧૮૯૬ ની સાલમાં કેવળ ગોરખા જંગલમાં લાન્ટરબેર, મોઢીઆર અને આલકનાથીરડા પાસે વાંસનાં થોડાં ઝુંડાંઓમાં ફુલો જોવામાં આવેલાં હતાં. પણ એ સિવાય બાખીયા ડુંગરની બાજુએ કેટલા વાંસમાં ફુલ આવેલાં હતા તેવાં બીજ વર્ષે ફરમિયાન તજવીજવા જોવામાં ફેરવાર આવેલાં નથી.

કયા ફુંકરમાં બીજ વર્ષે ફરમિયાન એવું જોવામાં આવેલું છે કે, વાંસ ઘણા વઢાય તો તેથી જેમ વાંસની પુનરુત્પત્તિ થવામાં નુકસાન છે તેમજ તે બે ઘણાં વર્ષો સુધી ન વઢાય તો તેથી પણ નુકસાન થાય છે. વાંસ હદથી વધારે વઢાઇ જવાથી તેનાં ઝુમખાં નીચેની ગાંઠો (rhizomes) નબળી પડી જાય છે, તેથી વાંસની પુનરુત્પત્તિ થવામાં હરકત આવે છે, ને વાંસ પાતળા પડી જાય છે. તેમ જો તે ઘણા વર્ષો સુધી ન વઢાય તો તેની ગાંઠો કઠણને ઘણી સખ્ત થઇ જાય છે. વળી એજ ઝુંડાંપર પાસે પાસે ઘણા વાંસ આવી જવાથી તે એક બીજામાં અંટવાઇ જાય છે, વાંકા વળી જાય છે. ને બરાબર થઇ જાય છે. (ને વખતે એક બીજામાં ઘસાવાથી તેમાં આગ પણ લાગે છે !) અને તેની ઉમર પુરી થતાં અથવા આકસ્મિક તેમાં ફુલો આવી જઇ તે (વાંસ) સુકાઇ જાય છે. નવા વાંસ જુના અડચણોએથી એકેએ તેવા સીધા નીકળી શકતા નથી. તેથી નવા વાંસની કીમત ઘટી જાય છે. માટે વાંસ કેવી રીતે અને કેટલી હદ સુધી કાપવાને રાખવા જોઇએ કે જેથી વાંસની દરસાલ પુનરુત્પત્તિ થવામાં હરકત આવે નહિ, તેમજ તે કાપની તેની પેદાશ કરવામાં પણ ઘટ આવે નહિ, તેમ કરવું

પાકા વાંસ કાયમ રાખી બાકીના પાકા વાંસ વાઢવા દેવામાં આવે છે.

વાંસ કાપતાં તેનો જમીનપર રહેતો ભાગ ચીરાઈ જાય તો તે જમીન બરાબર કપાવી નાંખવામાં આવે છે. એ ભાગ ફક્ત છુંદાઈ ગયો હોય તો તેની નીચેથી સાફ કાપ મુકાવી છુંદાઈ ગયેલો ભાગ કપાવી નાંખવામાં આવે છે.

વાંસ વાઢતાં તેનાં રહેલાં ઉપરનાં પીછાં અથવા વાંસની સોરણ વાંસના ઘુંમડાંપર રહેવા કે નાંખવા દેવામાં આવતાં નથી.

વાંસના જંગલોમાં વાંસ કાપનારા અને લેનારાઓને બીડી, બાકસ, ચકમક, ચલમ કે હોકો વિગેરે લઈ જવા દેવામાં આવતાં નથી. કેમકે વાંસનાં ખરી ગયેલાં સુકાં પાનમાં આગ લાગી જવાની ઘણી દેહશત રહે છે.

વાંસનું એક વઢાયલું જંગલ પાછું તે ચોથે વર્ષે વઢાવ એવી રીતે તેની પાળી (Rotation) રાખવામાં આવેલી છે. દાખલા તરીકેઃ—

સને ૧૯૦૦ માં ગોઢાણું જંગલમાંના પાકા વાંસ વાઢવા દેવામાં આવેલા હતા.

,, ૧૯૦૧ ,, હડિયો, કાગો, બાબીઓ અને ઘોડાલંકીના વાંસ વઢાયા.

,, ૧૯૦૨ ,, મેવાસા, આદિસાણું, બધાડી અને ગોસનસરના વાંસ વઢાયા.

,, ૧૯૦૩ ,, રાણાવાવ, નલિયાધાર અને આજુબાજુની ધારડીઓ અને વાકળાઓના કાંઠાનાવાંસ વઢાયા.

,, ૧૯૦૪ ,, તોરણીઓ, જોગમરી, કરવલ, હાથીઓ, ભંભાવાળો અને મુંજીઓ એ ડુંગરોના વાંસ વઢાયા.

હવે સને ૧૯૦૫ માં પાછા ગોઢાણું જંગલમાંના વાંસ વઢાવાની પાળી આવી, અને એજ અનુક્રમ હવે પછી બીજો ઠરાવ કરવામાં આવે ત્યાર સુધી ચાલશે જરી.

ઉપર પ્રમાણેની વાંસ વાઢવાની યોજના ચાલુ રહેવાથી દર સાલ સ્વસ્થાનને વાંસની પેદાશ ચાલુ રહે છે. તેમ તમામ જંગલોમાં વાંસની પુનરોત્પત્તિ થવામાં પણ હરકત આવતી નથી. આ ગોઠવણ હાલ તરત વાંસની સ્વસ્થાનને થતી પેદાશ, વાંસની ખપત, વાંસની પુનરુત્પત્તિ, જંગલ ખાતાની દેખરેખ અને વાંસ કપાવી લઈ જનાર ઇજારદારની સગવડ ધ્યાનમાં લઈ રાખવામાં આવેલી છે.

આ સ્વસ્થાનનો બરડો ડુંગર વાંસને માટે પ્રખ્યાત છે. બરડા ડુંગરમાં પોલા વાંસ કવચિતજ થાય છે, પણ ઘણે ભાગે નક્કર થાય છે. હડિયા અને માલક ડુંગરમાંની ગીચ ઝાડોવાળી તળી અને ઉંડી ભીનાસવાળી જમીનમાંના વાંસ થોડા પોલા થાય છે. પણ બાકીની ઘણી ખરી સખ્ત કાંકરાળી જમીનમાંના વાંસ નક્કર હોય છે.

બરડા ડુંગરના વાંસમાંથી ધોકા, ડાંગ, લાકડી, પરાણા સરાકા અને સોટ અથવા સોટી ઉતારવામાં આવે છે તે મુંબઈ, અમદાવાદ, કરાંચી, કચ્છ વગેરે દેશાવર અને કાઠીયાવાડના મહિલા ભાગમાં લઈ જવામાં આવે છે હડિયા અને માલક ડુંગરમાંના ધોકા, ડાંગ અને લાકડીઓ વખણાય છે. તેમ ભાલાના સર માલેક ડુંગરના વાંસના ઉત્તમ ગણાય છે. તેની ઘણીવાર સરકારી સેનાને માટે રાજકોટમાં ખરીદી થાય છે. માલેક ડુંગરમાંના વાંસ ઘણે ભાગે કાબરચિત્રા હોય છે. તેવા એવા વાંસની લાકડીઓ ઘણાઓ વિશેષ પસંદ કરે છે. હડિયા ડુંગરના વાંસની કાતળી લાંબી હોય છે, અને માલેક ડુંગરમાંના વાંસની કાતળી બહુધા તેથી ટુંકી હોય છે. નલિયાધાર, રાણાવાવ, તોરણીઓ, આદિત્યાણું અને મેવાસા જંગલમાંની ધારડીઓપરના વાંસની કાતળીઓ ટુંકી અને વાંસ પણ ઘણે ભાગે ઉંદર પુચ્છા હોય છે. એમાં કેટલાક વાંસની કાતળીઓ તો ડાભડા ઘાસના મૂળની માફક ઘણી પાસે પાસે આવેલી હોય છે જેથી તે વાંસ ટુંકી કાતળીવાળી નેતરની લાકડીઓ જેવા દેખાય છે. એવા વાંસની હાથમાં રાખવાની શોખીન લાકડીઓ કે સોટીઓ વધારે પસંદ કરવામાં આવે છે, અને તેની ઘણી સારી કીમત મળે છે. સાધારણ વાંસના પરાણા ઘણે ભાગે ખેડુ લોકો સાંતી અને ગાડાંના બળદો હાંકવા રાખે છે. સરાકા મુખ્યમાં બગીના ઘોડા હાંકનારાઓ અને સોટ અથવા સોટી વિક્ટોરિયાવાળાઓ ઘોડા હાંકવા રાખે છે. જાડામાં જાડા વાંસના ધોકા ઉતારવામાં આવે છે અને તેથી પાતળી ડાંગ, તેથી લાકડી, તેથી પરાણા, પરાણાથી સરાકા અને સરાકાથી સોટ એમ ઉત્તરોત્તર પાતળા વાંસ અથવા વાંસના ટોચના ભાગોમાંથી કરવામાં આવે છે. જાડા વાંસમાંથી ધોકા, ડાંગ, લાકડી કે પરાણા કાઢી લીધા પછી તેનાં ટોચનો (પુચ્છ) બાકી રહે છે તેને અહિના લોકો વાંસનો ઝાસું કહે છે. એ ઝાસું ખેડુ અને રબારી લોકો પોતાનાં ઢોરવાડીઆં અને કુબાઓ બાંધવાના કામમાં વાપરે છે. તે તેને સ્વસ્થાન તરફથી મફત લઈ જવા દેવામાં આવે છે.

હાથમાં રાખવાના બાંકોરા, ગોબી અને માથેવાંકી વૉકિંગ સ્ટિક જેવી લાકડીઓ પણ બરડામાંના વાંસની બનાવવામાં આવે છે. પણ આ કામમાં વપરાતા વાંસ જમીનમાંથી તેની ગંઠોને મૂળ સોના કાઢવા પડે છે

દેશી અને ટકી વાંસને ઘણું નુકશાન પહોંચે છે, માટે ખાસ ઇમારતો વિગેરે બનાવવામાં આવતી નથી.

વાંસ વાટી ભાંગી નાખીને ધમંડરી લ્યૂર ઉલટથી હોલો આપવામાં આવે છે. પણ વ્યાખ્યાન તરફથી ખાતની કેમ કોઈ કારણને લીધે વાંસ લેવાવામાં આવે છે. તેની કીમત હાલ નીચે પ્રમાણે લેવામાં આવે છે.

મુંબઈનો બનાવ માટે અમી રીતીને જોઇતા ખાનગી વાંસ નંગ ૧૦૦ ની કીમત રૂ. ૧-૯-૦

બ્હોટી જાડા ને મદીના વાંસ નંગ ૧૦૦ ની કીમત રૂ. ૩-૨-૦.

પીરા કે આલાના સર જેવા જાડા વાંસ નંગ ૧૦૦ ની કી. રૂ. ૬-૪-૦

મૈસૂરમાં માંગલોર નામના વાંસની જે જાત થાય છે તેનાં બીજ મંગાવી ભરૂચ ડુંગરપર અને રાજ્યાદી બાગમાં વાવવામાં આવેલાં હતાં તેમાંથી સારા વાંસ ઉગ્યા છે અને તે ભરૂચમાં થતા સાધારણ વાંસ કરતાં જાડા અને લાંબા થયેલા છે. તેની કીમત નંગ ૧૦૦ની રૂ. ૧૨-૮-૦.

---

૯૨ N. O. FILICES.

વર્ગ–ફિલિસીસ–હંસરાજનો વર્ગ.

હંસરાજ અદૃશ્યબીજ વનસ્પતિ (Cryptogamous-plants) માંની વનસ્પતિ છે. આ વર્ગની વનસ્પતિની પુનરુત્પત્તિ સ્ત્રી-પું-કેસરો જેવી ઇંદ્રિયોથી થતી નથી માટે આપી આગળ આવી ગએલા વર્ગોમાંની વનસ્પતિની પેઠે આમાં ફુલો આવતાં નથી. તેથી આ વર્ગની વનસ્પતિ અપુષ્પવનસ્પતિ (flowerless) કહેવાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિનાં પાન (fronds) ઉગવાથી પહેલાં એક ગુંછળાની માફક પોતાપર અંદર વળી રહેલાં હોય છે. આ વનસ્પતિને જો કે ખરાં ફુલો હોતાં નથી, તોપણ જે ઉત્પત્તિક્રમમાંથી, એની પુનરુત્પત્તિ થાય છે, તે દ્રવ્ય ધારણ કરનારી રજ (spores) અને તેની ઉપરનાં સૂક્ષ્મ કવચ (sporanges) પાનની પાછળની બાજુએ આવે છે. એનાં કવચની અંદર જે રજ હોય છે તેમાં સપુષ્પવનસ્પતિનાં બીજમાં પ્રત્યંકુર હોય છે તેવાં પ્રત્યંકુર હોતાં નથી. પણ એમાં એક લીલા પાન જેવી ઝુલી (prothallas) ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોય છે. અને એ ઝુલીમાં પુનરુત્પત્તિ કરવાનાં સાધન કે ઇંદ્રિયો અને ઉત્પાદક્રમ રહેલાં હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિમાં મારક, નિદ્રાદી, મૃદી, મૂત્રલ, વાન્તિકારક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, ઉપલેપક અને વાતહર આદિ ગુણો રહેલા છે.

વર્ગ–(ફિલિસીસ).

નંબર. ૬૧૧.

૧–શા. ના–Adiantum lunulatum.

દશાન્ત–Watt. I. p. 112. ફા. નિ. ખ. ૩૫૧.

૨–દેશીનામ–હંસરાજ, કાળો હંસરાજ (પ્રા૦): હંસપદી, મુબારખ, મુબારખીનો પાલો (ગુ૦). રાજહંસ, હંસરાજ, હંસરાજ, ઘેરજુરી (મ૦): પર્સીઆશાં, પર્સીઆશાં, પરે સિયાવશાન (હિ૦): હંસરાઈ, હંસરાજ, હંસપદીઃ (સં૦).

૩–વર્ણન–હંસરાજના છોડવા ૪ ઈંચથી ૧ કે ૨ ફીટ લાંબા થાય છે. એનાં પાન મોથાં કે કાસાં જેવા અડાળ (rhizome) પરથી નીકળેલાં હોય છે. તે પ્રથમ પીગાસ લેતા લીલા રંગનાં ને પાછળથી પીરા કે કાગાસ લેતા લીલા રંગનાં થઈ જાય છે. ડીટડી પાતળી ને લાંબી હોય છે. પાન એકાન્તર હોય છે. તેના છેડા તેમજ ડીટડીઓ લીસાં ને ચળકતાં હોય છે. ડીટડી વખત જતાં ઝાઝા રંગની થઇ જાય છે. પાનના છેડા ½ ઈંચથી ૧½ ઈંચ લાંબા અને ½ થી ૧ ઈંચ પોહોળા હોય છે, તેની નીચલી કોર ડીટડીની હારમાં સીધી અથવા ત્રિભ હોય છે. અને ઉપલી કોર ગોળાઇ લેતી ને બહુધા ખાંચીઆવાળી હોય છે. એ છેડાઓમાં બારીક નસો હોય છે. એની ઉપલી કોરનાં દેરવાંઓપર પાછળથી વળી બારીક કવચ આવેલાં હોય છે, જેમાં રજ ઢંકાયલી હોય છે.

૪–ઉપયોગી અંગ–પાન.

૫–ગુણદોષ–મૃદી, ઉપલેપક, વાતહર, વાન્તિકારક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, ઋતુસ્ત્રાવ નિયમિત કરનાર, જ્વર, કફ અને શોધક.

૬ ઉપયોગ.–હંસરાજનાં પાન પાણીમાં વાટીને ઘણા લોકો રતવા ઉપર ચોપડે છે. કોઇવાર એનાં પાન રતવેલીઆનાં પાનની સાથે વાટીને પણ રતવાપર ચોપડવામાં આવે છે. માથાના વાળ ખરી જતા હોય તો હંસરાજનાં પાન પાણીમાં વાટીને માથાપર લેપ કરવામાં આવે છે. કેટલાક પૌષ્ટિક પાકો અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક કવાથોમાં હંસરાજનો પાલો વપરાય છે. તાવ ઉપર હંસરાજનો પાલો, મરી અને સરોડીનો કવાથ પવાય છે. હંસરાજનો પાલો પાણીમાં ઉકાળી તાવવાળાને તે પાણીની બાફ અપાય છે. પાછી ઢાંકવા અને સુવાડી ઓઢીને પણ એ પાણીથી નવરાવવામાં આવે છે, તેથી અંગ છુટું થાય છે.

છોકરૂં ભરાઈ આવ્યું હોય તો ચમચીઓ લોકો છોકરાંને હંસરાજનો સુકો પાલો પાણીમાં વાટી તેને જરા ગરમ કરી તેમાં ગોળ કે સાકર નાંખી તે હાડું પએ પાય છે.

હંસરાજનો પાલો ગેરૂ સાથે વાટી સ્તનપર લગાડે છે. કહે છે કે હંસરાજ રંગનાં કામમાં પણ વપરાય છે. ઉપદંશ ઉપર હંસરાજનો પાલો અકસીર મનાય છે. પ્રમેહથી પેશાબ બંધ થઇ ગયો હોય તો તે ઉપર હંસરાજનો પાલો પવાય છે. અને એના પાલાનાં વરાળીઆં પેડૂ ઉપર બંધાય છે. જુનાની હકીમો એનો પાલો કફ-ખાંસી ઉપર વાપરવાની ભલામણ કરે છે. હંસરાજના પાલાનો શરબત બનાવવામાં આવે છે, તે ઉપદંશ મટાડવા, લોહી સુધારવા, રજસ્રાવ નિયમિત કરવા અને કમળામાં તેજ લાવવા વપરાય છે.

"હંસરાજ પિત્ત, અતિસાર, ખરજ, ખસ, ગુંમડાં, ભૂત, વાઈ, એ સર્વ રોગને મટાડે છે, રસાયન છે." (નૈ. ૨.)

હંસરાજ મધુપ્રમેહ ઉપર ઉપયોગી કહેવાય છે. હંસરાજને તેલમાં નાખી તેને વાટી ખસ અને ખરજમાં ફેરા ઘણાં સારો ચોપડે છે.

૭-સ્થાનક-નદી અને વોકળાઓની ભીનાશવાળી ભેખડો, કુવાઓ અને ટીંબાઓ ઉપર, તેમજ જમીનની ભીંસ વાળી નીચે ચોમાસે હંસરાજ ઘણો ઉગે છે.*

૮-વિશેષ વિવેચન-એના પાનના છેડાની ઉપલી કોર મધુરી ખરીઆવાળી હોય છે, તેથી એ છેડા હંસના પગ જેવા દેખાય છે, માટે એને હંસપાદી અને હંસરાજ કહેતા હશે. એના પાનની ડીટડી કાળી થાય છે માટે એને કાળો હંસરાજ કહે છે. એને કેટલાક લો.કે. મયૂરશિખા પણ કહે છે, અને તેપરથી કદાચ મુબારખ કે મુબારખી નામ નીકળ્યું હશે.

કેટલા હંસરાજને ખજૂરીઝી અથવા કાળીકાંકસી-નીંડીઝી પણ કેટલાક કહે છે. નંબર. ૨૦૫ જુઓ.

૯૩ N. O. MUSCI.

વર્ગ-મસ્કાઇ-ઉભી શેવાળનો વર્ગ.

ઉભી શેવાળ બારીક છોડવા જેવી થાય છે. તેની [illegible] જેવી પાતળી હોય છે. પાન ઘણુંકરી [illegible] આવેલાં હોય છે, તે ઘણાં પાસે પાસે, ઉપર [illegible] અને મધ્યમાં [illegible] હોય છે. એની પુનરુત્પત્તિની [illegible] હોય છે [illegible] નર [illegible] હોય છે.

એ શેવાળ ઘણી જાતની અને જુદાજુદા રંગની થાય છે. એ ઘણુંકરી કુવાના થાળા, ઘણી દિવાલો અને ઝાડોની છાલપર જ્યાં ચોમાસે વરસાદનું પાણી [illegible] ઘણી ભીનાશ રહેતી હોય ત્યાં ઉગે છે.

એ શેવાળ બાહ્યશીતોપચાર તરીકે વપરાય છે.

* [illegible]

૯૪-N. O. FUNGI.

વર્ગ-ફૂંગાઇ-બીલાડીટોપ અને ફુગનો વર્ગ.

આ વર્ગની વનસ્પતિ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવિના [illegible] શકાય એટલી બારીક, તેમજ કુદે ઉગી અને [illegible] હાથ ફુટ વ્યાસની પણ થાય છે. બીલાડીટોપ જેને [illegible] ડાની બગાસ, કાગડાનાં છત્ર, છત્રાક અને [illegible] છત્ર વગેરે ઘણાં નામોથી સૌ ઓળખે છે, તે [illegible] ચોમાસે સડેલાં ઘાસ, પાન, લાકડાં, છાણ, [illegible] પર ઉગી આવે છે, તે છે. એ વનસ્પતિઓ [illegible] આકારની હોય છે. ભીંજાયેલાં કપડાં, ચામડાં, [illegible] આનાં પુડાં અને ખોરાકની કેટલીક ચીજોપર જે [illegible] સોટ જેવી ફુગ આવે છે તે પણ આ વર્ગની [illegible] છે. તો પણ મુખ્યત્વે કરીને જે બીલાડીટોપ અથવા [illegible] કહેવાય છે તેનો આકાર છત્રી જેવો થાય છે. એને [illegible] થોડાં મુળિયાં, વચમાં દાંડી અને મથાળે છત્ર જેવો [illegible] હોય છે. જેમ છત્રી બંધ હોય તેમ પ્રથમ [illegible] હોય છે. ત્યારે તેની નીચલી કોર દાંડીની [illegible] પાનમાં પડેલી જોડાયેલી હોય છે, પણ [illegible] કોર તે પડથી છૂટી પડી જાય છે. ત્યારે છત્રી [illegible] હોય તેવો તે ઘુમટ દેખાય છે. આ ઘુમટ [illegible] છત્રની હેઠળની બાજુએ પાનના આંકા જેવાં [illegible] ઘણાં પડ આવેલાં હોય છે. એ પડમાં [illegible] પુનરુત્પત્તિ કાર્ય ધારણ કરનારી રજ (spores) હોય છે.

બજારમાં ગુચ્છીને નામે વેચાતાં મશરૂમ અને [illegible] ગુચ્છી પણ આ વર્ગની વનસ્પતિ છે.

એની એક જાત કાશ્મીરને પંજાબ તરફ થાય છે તે [illegible] સહી કે ગુચ્છી કહે છે. તેનું ત્યાંના લોકો [illegible] છે એટલુંજ નહિ પણ તે એક [illegible] જેવી [illegible] પણ નહિ બીજે દેશાવર પોતાના ઘરે [illegible] છે. એ કાગડા અને મુનિઓમાં પણ [illegible] ત્યાં મળે છે.

બીલાડીટોપ ઘણી જાતના થાય છે. તેમાં [illegible] મનાય છે, અને કેટલાક એ.ક નહિ [illegible] [illegible] હોય છે જે બીલાડીટોપ [illegible] [illegible] હોય, જે [illegible] જેવા અથવા [illegible] [illegible] હોય. [illegible] [illegible] હોય અને [illegible] હોય તેનું [illegible] [illegible] કરે છે.

“એ શાક ટાઢું, બગાડારી, ભારે ને દસ્ત લાવનારૂં છે. ને ત્રિદોષને કોપાવે છે, પુષ્ટિ કરે છે, કફને વધારે છે.” (વૈ. રૂ. ઈ.).

જે ભોંયફોડા આંબા અને રાયણ આદિનાં જુનાં થડ ઉપર ઉગેલા હોય અને જેમાંથી રાતા અગર કાળા રંગનો ચીક નીકળતો હોય અને જે ઘણા સખ્ત હોય તે પણ ઝેરી ગણાય છે.

૯૫-N. O. LICHENES.

વર્ગ-લિકેનીસ-એટી શેવાળ અને છડીલાનો વર્ગ.

મેટી શેવાળ ભીનાશવાળા ખડકો, દીવાલો અને ઝાડોની છાલપર વિશેષે કરી ચોમાસે ઉગે છે. એના છોડવા જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ચપટા ને ચોટડુક બેઠેલા હોય છે. તે કોઈવાર દોરા કે પટી જેવા સાદા અથવા ડાળીઓવાળા હોય છે. તેનો રંગ ફીકો લીલો, જાંબાળી, રાતો, પીળો કે ભૂરો હોય છે. તે સુકાય છે ત્યારે ભૂરા કે ફીકા પીળા રંગના થઇ રહે છે. તેથી ખડકો અને ઝાડોની છાલો વગેરે પણ છેટેથી તેવા રંગનાં થઇ રહેલાં દેખાય છે.

બજારમાં ગાંધીને ત્યાં વેચાતો છડીલો પણ આ વર્ગની વનસ્પતિ છે.

પોરબંદરને સમુદ્ર કિનારે ખડકોપર સમુદ્રવનસ્પતિ-ALGÆ-આલ્ગિ તરેહવાર રંગ અને આકારની ઘણી જાતની ઉગે છે તે કોઈ કોઈવાર જથ્થાબંધ સમુદ્ર કિનારાપર ઘસડાઈ આવે છે, તે ઘણીવાર ગાડાઓમાં ભરી નાળીએરીનાં ઝાડોને તેનું ખાતર આપવા માટે લઇ જવામાં આવે છે.

બજારમાં ગાંધીને ત્યાં વેચાતું ચીનાઈ ઘાસ પણ સમુદ્રવનસ્પતિ છે.

વનસ્પતિ સંબંધી હાલ આટલું લખ્યા પછી વૃક્ષ પાસેથી લેવાની શીખામણના સંબંધમાં શ્રી સુરદાસજીએ એક પદ ગાએલું છે. તે પદ ગાઇને આ પુસ્તકની સમાપ્તિ કરીએ.

पद-राग विहाग-त्रिताल.

“वृक्षनकी मत ले, मन रे तु वृक्षनकी मत ले ॥
काटे ताको क्रोध न माने, सींचत करे न सनेह ॥
धूप सहत अपने सिर उपर, औरकों छांई करे।
जो वाहीकों पथर लगावे, ताहीकों फल देय ॥
धन धन जड परउपकारी, वृथा मनुसकी देह।
सुरदास प्रभु कहां लौं बरनौं, हरिजनकी मत ले ॥”

(बो॰ हीराबाई. पुस्तकसंग्रह).

ી વનસ્પતિ સંબંધી મોટાં નાહાનાં ઘણાં પુસ્તકો અંગ્રેજી તેમજ દેશી ભાષા-ઓમાં છપાએલાં છે. તેમાંથી થોડાંનાં નામો આ નીચે આપેલાં છે.

1—"The Floweridg Plants of Western India." by A. K. Nairne. London. 1894. Rs. 10.

2—"First Book of Indian Botany." by Proffesor Danial Oliver. London, 1897. Rs. 5.

3—"Plants of Bombay." by John Graham. Bombay, 1839.

4—"Flora of British India." by Sir J. D. Hooker London 1875.

5—"Bombay Flora." by Dalzell and Gibson. 1861.

6—"Flora Indica." by W. Roxburgh. Calcutta. 1874. Rs. 5.

7—"Bombay Gazetteer." Volume XXV Botany. Bombay, 1886.

8—"Forest Flora of N. W. and Central India." by Sir D. Brandis, 1874.

9—"Dictionary of the Economic Products of India." by Dr. George Watt, Calcutta, 1889.

10—"Vegetable Products of the Bombay Presidency." by Sir G. C. M. Birdwood. 1865.

11—"A Hand Book of the Indian Flora." by H. Drury. 1869.

12—"Usefull Plants of India." by H. Drury. 1873.

13—"Icones Plantarum Indiæ orientalis." by Wight, 1840—53.

14—"Illustrations of Indian Botany." 1833—53.

15—"Poisonous Plants of Bombay. By Col. K. R. Kirtikar. Bombay, 1896.

16—"Materia Medica of the Hindus." by U. C. Dutt. Calcutta, 1877.

17—"Materia Medica of Western India." by W. Dymock. Bombay, 1883. Rs. 10

18—"Bombay Materia Medica." by R. N. Khory. Bombay, 1887.

19—"Prodromus Floræ Peninsulæ Indiæ Orientalis. Vol. I. by Robert Wight and G A Walker Arnott. London, 1834.

20—"Bombay Drugs." by Sakharam Arjun. Bombay, 1879.

२१—"सुश्रुत" २२ "चरक" २३ "वाग्भट" २४ "भावप्रकाश" २५ "गडुच्यादिनिघंट" "निघंटरत्नाकर" २७ "सिद्धमन्त्रनिघंट" २८ "निघंटसंग्रह" २९ "वनस्पतिगुणादर्श" "वनस्पतिशास्त्रनां मूलतत्व" ३१ "वृक्षवर्णन" ईत्यादि.

शुद्धिपत्र.

उपोद्घात-परिभाषा.

પૃ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
[illegible]	૭	એકવચી	એકવચી
૧૦	૧૪	પેરે	પેઠે
૧૦	૭૪	Sphereal	Spherical
૧૪	૩૧	Hermaphorodite	Hermaphrodite
૧૫	૨૬	થઇ અગ્યિસે	થઇ થઇ અગ્યેસે
૧૫	૮૭	કાંઠની	કાંઠાની
૧૯	૫	Campylo ropous	Campylotropous
૧૯	૮૩	Capparidæ	Capparideæ
૨૦	૫	Friut	Fruit
૨૫	૩૮	કુદની	કુદરતી
૨૬	૧૭	Dicotyledouous	Dicotyledonous
૨૬	૪૬	રેન્ક્યુલેસી	રનન્ક્યુલેસી
૨૬	૫૬	કાપ્યુકા	કપ્યુકા
૨૮	૩૪	Lable	Label
૩૨	૨	અનુકમિકા	અનુકમણિકા
૩૨	૪૩	Lmbricate	Imbricate

वनस्पतिवर्णन.

પૃ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૧૨	તો	તે
૬	૪	પશુ	પર
૧૦	૭૧	આોકસર	ઓકસર
૨૦	૨૬	ગ્રભિત	ગર્ભિત
૨૦	૭૦	Smic	Smile
૨૧	૫૮	ભગ	ભેગ
૩૨	૮૬	રમાય	કરમાય
૪૨	૮૪	(કેપેરડી)	(કેપેરિડી)
૪૮	૪	Caryophajlleæ	Caryophylleæ
૪૯	૨૬	Potulaca olcracla	Portulaca oleracea
૫૦	૫૬	(પોર્ત્સેર્યુસી)	(પોર્ચુલેસી)
૫૧	૧૨	Tamarix galli, ca	Tamarix gallica
૬૪	૪૦	Avicennuæ	Avicennæ
૬૫	૮૧,૮૨	ખાડાવાળી	ખડાવાળી
૭૨	૫૪	કારીગર	કારીગર
૮૭	૬૫	ઓક-અને	ઓક-અને

૯૪	૬	ફુલ	ફુલ
૧૨૨	૨૬	મટાડે છે	મટાડે છે."
૧૨૫	૬	Pellucia	Pellucid
૧૨૭	૧૦	(Leafiets)	(Leaflets)
૧૩૨	૩૮	જંગલી	જંગલની
૧૩૩	૮૮	?	તે વિરામ ન જોઈએ
૧૪૮	૪૮	સર્વાંગ	સર્વાંગ
૧૫૮	૬૬+૬૭+૬૮	ફૂગીઆનાની પેઠે ફાંટાને છેડે કંદ આવી, પાછો તે કંદનેળી કંદ નીચલે છેડે ફરી આગળ વધે છે, અને તેપર વ	ફૂગીઆની પેઠે ફાંટાને છેડે કંદ આવી, પાછો તે ફરી આગળ વધે છે, અને તેપર વળી
૧૬૧	૩૩	ગભાવિ	વિભાગ
૧૬૪	૯	ભાર	ભાર"
૧૬૯	૬૪	તોલો	તોલો"
૧૭૮	૩૩	વણ	પણ
૧૯૨	૭	ાવી	લાવી
૨૦૮	૬	ગડેરેન્ને	ગડેરેન્ને
૨૧૬	૮૧	આડાં	આડા
૨૨૨	૫૭	ફેફસાંનો	ફેફસાંનો
૨૪૫	૧૦	C. obtusifolis	C. obtusifolia
૨૪૫	૧૧	H. H.	H. II.
૨૪૫	૩૬	कूदपलाश	कंदपलाश
૨૫૦	૬	અતે	અને
૨૫૬	૧૩	હારીઆવેલના	હારીઆવેલ
૨૬૦	૬૪	(सें सौ)	सें(सौ)
૨૯૩	૭૭	Pavonia	Pavonina
૩૦૩	૪૪	(Leuc.eua glanca)	(Leucæna glauca)
૩૩૦	૫૩	Prrt	Part
૩૩૫	૬૬	रेगुनक्षीपर	रगुनक्षीपर
૩૪૧	૭૨	P. h.	Ph.
૩૪૪	૨૧	मसंद	मसद
૩૬૩	૧૦	Pate.e	Pale.e
૩૬૪	૪	અને	આદિ
૩૯૭	૫૩	(Nigellasative)	(Nigella sativa)
૪૧૭	૧૮	389	387
૪૨૫	૧૬	doys	Dogs
૪૫૧	૭૮	Frutiseens	Frutiscens
૪૭૦	૪૪	Erythræau Roxburgh	Erythræa Roxburghii
૪૮૨	૨૮	Riveai hypocrater formis	Rivea hypocrateriformis
૪૮૮		Argyrea specissa	Argyreia speciosa

अगरचन्द भैरोदान सेठिया।

[illegible]

बीकानेर, (राजपूताना)

પૃ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૮૮		Argyrcia	Argyreia
૧૭૪	૧૨	Clero dendron	Clerodendron
૧૮૧	૩	ગુચ્છ	ગુચ્છ
૧૮૩	૭૦	Cornosus	Carnosus
૧૧૫	૭૮	H. IV.	H. V.
૧૨૮	૭૪	Emblica	આ શબ્દ ન જોઈએ
૧૨૯	૩	Phyllanthus	Phyllanthus Emblica
૧૩૪	૧૪	H. V. h.	H. V. P.
૧૩૪	૧૫	H	P.
૧૪૦	૫૦	30	303
૧૪૧	૩૮	પ્રતિ	પ્રતિ
૧૫૨	૪૦	૧૩	૧૫
૧૭૯	૧૦	Eocas	Cocas
૧૮૮	૧૧	અકુર	અંકુર
૧૯૩	૭૫	(Ricks)	(Ricks)
૩૦૧	૪૮	Ischdemum	Ischæmum
૩૦૩	૨૮	H. VI. P. 956.	H. VII. P. 186
૩૦૩	૮૦	Intermejius	Intermedius
૩૦૫	૫૧	Ar. stida	Aristida
૩૦૬	૧૨	A. hystricula.	A. hytriculata.
૩૦૮	૪	298	294
૭૧૨	૧૧	આર્યવંશમા	આર્યવંશમાં
૭૧૨	૧૫	Countnes	Countries